ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ Μαρία Καζάκου

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ Αγγελική Βοσκάκη

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Μαρία Ζέρβα, Στέλιος Σκουρλής

ΕΚΤΥΠΩΣΗ ACCESS ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Α.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 10564
www.tap.gr

ISSN 0570-622X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 61 (2006)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄ 2

ΑΘΗΝΑ 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Δήμος Θεσσαλονίκης (Μετρό, Νέο Δημαρχιακό Μέγαρο, Οδός Γιαννιτσών και Μαζαράκη, Οδός Περδίκκα 28-30), Άνω Τούμπα (Οδός Καλαβρύτων 15-17, Οδός Γαμβέττα 152, Οδός Ν. Πλαστήρα 69, Οδός Π. Χατζηπαναγιωτίδη 27, Οδός Καθ. Ευρυγένη και Κανελλοπούλου, Οδός Οιδίποδος), Δήμος Σταυρούπολης (Οδός Παυσανία, Οδός Ιπποκράτους, Οδός Ωραιοκάστρου 146), Δήμος Πολίχνης (Ζεφύρων 11Β), Νέα Ευκαρπία (Οδός Πολυτεχνείου 21), Παλαιόκαστρο, Δήμος Καλαμαριάς (Οδός Α. Παπάγου 9, Συμβολή οδών Καθ. Ρωσσίδου 2 και Θεμ. Σοφούλη 51, Οδός Καθ. Ρωσσίδου 4), Περιοχή Φοίνικα (Θέση Λυγαριά), Θέρμη (Αρχαίο νεκροταφείο, «Τράπεζα»), Σουρωτή (Οικόπεδο Ν. Γκώγκου, Οικόπεδο Αφθονίδη), Μεσημέρι (Οικόπεδο αριθ. 370, Οικόπεδο Ν. Ιωακειμίδη), Λητή (Οικόπεδο Μ. Στόικου, Οικόπεδο Δ. Μυλωνά), Δρυμός (Οικόπεδο Λέντζιου, Οικόπεδο Γ. Γραμμένου, Οικόπεδο Φ. Τσιάνη, Οικόπεδο Χατζηβρέτα), Καβαλλάρι (Αγροτεμάχιο 400, Αγροτεμάχιο 66), Μικρή Βόλβη (Εγνατία οδός), Βαμβακιά (Εγνατία οδός), Καλαμωτό. Νομός Χαλκιδικής: Νέα Καλλικράτεια (Οικόπεδο Χ. Χατζόπουλου, Οικόπεδο του ναού της Οσίας Παρασκευής, Οικόπεδο Φ. και Κ. Αγγελικάκη, Οικόπεδο Κ. Μαλλά, Οικόπεδο Σ. Κουκόλια, Οικόπεδο Ι. και Σ. Καβάλογλου, Οικόπεδο Α. Λυκίδου), Σήμαντρα, Νέα Ποτίδαια (Οικόπεδο Α. Σπύρογλου, Οικόπεδο Α. Βαρσαμίδη, Κοινοτικός δρόμος, Οικόπεδο Καμπουρίδη), Άθυτος (Οικόπεδο Α. Καραγιαννιού), Καλλιθέα (Ιερό του Άμμωνος Διός), Παλαιόκαστρο (Θέση Λημόρια), Αρχαία Στάγειρα, Ιερισσός (Θέση Γαβριάδια, Θέση Λαδιάβα, Ρέμα Σουίλως στην παραλία της Ιερισσού, Οικόπεδο Δ. Βαρσαμή, Οικόπεδο Α. Ταμβάκη). Νομός Κιλκίς: Λεβεντοχώρι (Αγρόκτημα Ι. Τσαρίδη), Ευρωπός. Επίβλεψη έργων νομού Κιλκίς. Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Αρχαία αγορά). Νομός Κιλκίς: Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς. Διαμορφώσεις. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Το ανάκτορο του Γαλερίου). Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Θεσσαλονίκης: Παράδοση Κ. Νταουλτζή, Παράδοση Δ. Χατζηανδρέου, Δωρεά Συλλογής Χ. Καλεμκερή, Καλαμωτό. Νομός Χαλκιδικής: Πόρτο Κουφό. Νομός Κιλκίς. Εντοπισμοί θέσεων. Νομός Κιλκίς: Κοτύλη. Κατασχέσεις (Εικ. 1-151) ..... Σελ. 733-808

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ..... » 809-810

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οδός Ζεφύρων, Συμβολή οδών Άρεως και Αρματολών, Οδός Δημητρίου Πολιορκητή, Βόρεια τείχη, Μετρό, Οδός Δωδεκανήσου 21), Ρετζίκι (Σύστημα μεταβυζαντινών νερόμυλων). Νομός Πιερίας: Ελατοχώρι. Εργασίες διαμόρφωσης. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Ταφικό συγκρότημα Ευαγγελιστρίας, Οδός Λαπιθών 7-9, Ναός Προφήτη Ηλία). Στερεωτικές - Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Χαμζά-μπέη τζαμί, Ροτόντα, Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου), Χωρούδα (Ναός Αγίου Αθανασίου). Νομός Κιλκίς: Βαφειοχώρι (Ναός Αγίου Γεωργίου), Τούμπα (Ναός Αγίου Αθανασίου). Περιοδείες - Εντοπισμοί αρχαιολογικών χώρων. Νομός Θεσσαλονίκης: Βερτίσκος (Λοφίσκος), Λαγκαδάς (Κολχικό, Δρακόντιο, Ανάληψη). Χορηγήσεις βεβαίωσης/δήλωσης εισαγωγής/διακίνησης αρχαίων σε αρχαιοπώλες (Εικ. 1-49) ..... » 811-838

ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Μόνιμες εκθέσεις (Έκθεση στο Λευκό Πύργο). Περιοδικές εκθέσεις. Συμμετοχή σε Εκθέσεις. Άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις (Διεθνής Ημέρα Μουσείων, Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς). Εκδόσεις. Συντήρηση (Τοιχογραφίες, Ψηφιδωτά, Εικόνες, Περγαμηνή - χαρτί, Πέτρα, Κεραμική - γυαλί, Μέταλλα). Εκπαιδευτικά προγράμματα (Εικ. 1-4) ..... Σελ. 839-842

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εργασίες διαμόρφωσης, συντήρησης και ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων και μουσείων - Σωστικές ανασκαφές. Εργασίες ανάδειξης. Νομός Πέλλας: Έδεσσα (Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Πέλλας: Πέλλα (Νέα παρακαμπτήρια οδός, Δυτικό νεκροταφείο), Αρχοντικό (Δυτικό νεκροταφείο), Έδεσσα (Ακρόπολη αρχαίας Έδεσσας, Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας, Νότια παράκαμψη), Σκύδρα, Εξαπλάτανος (Αγρός Κ. Ασβεστόπουλου). Νομός Ημαθίας: Βεργίνα (Νεκρόπολη των Αιγών, Βορειοδυτικός τομέας της πόλης των Αιγών, Ευρύτερη περιοχή των Αιγών). Βέροια (Νότιο νεκροταφείο, Οδός Πιερίων, Οδός Καλλιόπης, Οδός Π. Μελά 7, Οδός Μ. Αλεξάνδρου, Οδός Π. Μελά 2 και Μ. Αλεξάνδρου 49, Οδός Μ. Αλεξάνδρου 47 και Π. Μελά 9, Οδός Μπιζανίου 4, Οδός Μπιζανίου 6, Λεωφόρος Στρατού, Οδός Κύπρου 6 και Κεντρικής 171, Αγρόκτημα Βέροιας, Βόρειο τείχος), Ασώματα (Θέση Τσαρδάκι), Αγία Βαρβάρα (Θέση Πόρος), Μέση, Τρίλοφος (Ρέμα Κολιμπάκου, Θέση Καψούρα, Μπας-Καρτέρ), Νέα Νικομήδεια, Καστανιά (Νεκροταφείο τύμβων), Κουμαριά (Μεγάλο Καστρί, Μικρό Καστρί, Θέση Πάτωμα), Αλωνάκια (Θέση Παλιούρα), Πατρίδα (Αγρόκτημα Φυτειάς, Αγρόκτημα Πατρίδας), Ξηρολίβαδο, Νησί (Ρωμαϊκό λουτρό), Βρυσάκι (Αγροτεμάχιο Κ. Παπακωνσταντίνου), Κλειδί (Ρωμαϊκή γέφυρα), Ισβόρια (Αγρός Κανδυλίδη), Κοπανός (Θέση Σιδηροδρομική Γραμμή, Θέση Μπελοβίνα). Νομός Καστοριάς: Πεντάβρυσος. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Επιφανειακή έρευνα - Εντοπισμός νέων θέσεων. Νομός Πέλλας: Κρύα Βρύση, Αξός, Λύκοι, Μεσημέρι, Παναγίτσα, Άψαλος (Αγρός Χ. Θεοδωρίδη), Πρόδρομος, Χρυσή. Νομός Ημαθίας: Επισκοπή, Τρίλοφος (Αγροτεμάχιο αριθ. 788, Θέση Θράψα), Κουμαριά, Στενήμαχος. Νομός Καστοριάς: Άργος Ορεστικού (Θέση Παραβέλα) (Εικ. 1-112) ..... » 843-917

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Βεργίνα (Πανεπιστημιακή ανασκαφή τείχους) ..... » 918

Λ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συντήρηση - Καθαρισμοί - Καταγραφές - Αρχειοθετήσεις - Εκθέσεις - Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Κοζάνης: Αιανή (Ανατολικό νεκροταφείο), Πολύμυλος (Θέση Νεροφαγιά), Κλείτος, Περδίκκας (Θέση Στράνα, Θέση Γήπεδο), Αλιάκμων (Θέση Κρυοπήγαδο), Φράγμα Ιλαρίωνα, Ελάτη (Θέση Λογκάς). Νομός Γρεβενών: Παναγιά (Θέση Γέφυρα, Θέσεις Γούρνα Τσάπα, Παρακούστης, Πλάκα), Παλιουριά (Θέση Κεραμαριό) (Εικ. 1-51) .. » 919-944

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκπαιδευτικά προγράμματα. Δημοσιεύσεις. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Μελέτες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Βυζαντινό Μουσείο, Παλαιά Μητρόπολη), Δάσκιο (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου). Νομός Γρεβενών: Σαμαρίνα (Μεγάλη Παναγιά), Λόχμη (Ναός Αγίου Νικολάου). Μουσειακές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Έκθεση - Εξοπλισμός Βυζαντινού Μουσείου). Νομός Φλώρινας: Πρέσπες (Κτίριο Βυζαντινής Συλλογής Αγίου Γερμανού). Στερεωτικές - Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου, Μενδρεσές, Ναός Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου, Ναός Αγίου Στεφάνου), Ριζώματα (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου). Νομός Πέλλας: Γιαννιτσά (Μαυσωλείο Γαζή Εβρενός). Νομός Καστοριάς: Διοκλητια-

νούπολη (Αρχαιολογικός χώρος). Νομός Φλώρινας: Λαιμός Πρεσπών (Ναός Υπαπαντής). Νομός Γρεβενών: Σαμαρίνα (Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, Μονή Αγίας Παρασκευής), Κρανιά (Γέφυρα Σταμπέκη). Νομός Κοζάνης: Σέρβια (Κάστρο), Βελβεντό (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου), Σιάτιστα (Αρχοντικό Μαλιόγκα), Αιανή (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου). Εργασίες συντήρησης. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Βυζαντινό Μουσείο, Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου). Νομός Πέλλας: Κάτω Γραμματικό (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Ναός Αγίου Στεφάνου, Μνημεία Καστοριάς). Νομός Φλώρινας: Άγιος Γερμανός Πρεσπών (Ναός Αγίου Γερμανού). Νομός Γρεβενών: Ζάβορδα (Μονή Οσίου Νικάνορος), Σπήλαιο (Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου), Σαμαρίνα (Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος), Μαυραναίοι (Ναός Αγίου Δημητρίου), Κοσμάτι (Ναός Αγίου Νικολάου). Νομός Κοζάνης: Σιάτιστα (Ναός Αγίας Παρασκευής, Αρχοντικό Μαλιόγκα), Εράτυρα (Ναός Αγίου Γεωργίου), Βυθός (Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου). Καταγραφές φορητών εικόνων - κειμηλίων. Νομός Ημαθίας: Βέροια, Ριζώματα (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου). Νομός Πέλλας: Νέα Πέλλα (Παλαιοχριστιανική βασιλική). Νομός Κοζάνης: Κοζάνη (Αρχοντικό Βούρκα). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου, Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ιωάννη Ελεήμονος, Πάροδος Βενιζέλου, Οδός Ρήγα Φεραίου 45 και Θωμαΐδου). Νομός Πέλλας: Νέα Πέλλα (Παλαιοχριστιανική βασιλική), Γιαννιτσά (Μαυσωλείο Γαζή Εβρενός). Νομός Κοζάνης: Σέρβια (Κάστρο). Αυτοψίες - Περιοδείες - Κηρύξεις. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Ναός Παναγίας Περιβλέπτου). Νομός Πέλλας: Άρνισσα (Οθωμανικό λουτρό). Νομός Γρεβένων: Πιστικό (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Κοζάνης: Βυθός (Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου) (Εικ. 1-43) ... Σελ. 945-970

16η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Καστοριάς: Εκπαιδευτικά προγράμματα. Στερεωτικές εργασίες. Καστοριά. Εργασίες συντήρησης (Βυζαντινό Μουσείο, Ναός Αγίων Τριών, Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης ή Σκουταριώτισσας). Μελέτες συντήρησης τοιχογραφιών (Ναός Αγίων Απόστολων Ελεούσης, Ναός Αγίου Γεωργίου του Βουνού). Νομός Φλώρινας: Σωστικές ανασκαφές. Κλειδί (Εικ. 1-25) ..... » 971-978

17η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Αναστηλωτικές - Στερεωτικές εργασίες. Νομός Κοζάνης: Κοζάνη (Επισκοπείο, Αρχοντικό Λασσάνη), Βλάστη (Αρχοντικό Γαλανού), Παλαιογράτσανο Βελβεντού (Ναός Προφήτη Ηλία). Περιοδείες - Αυτοψίες. Νομός Κοζάνης: Μεσόβουνο, Πεντάλοφος. Νομός Γρεβενών (Εικ. 1-9) ..... » 979-982

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Δράμας: Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Λιθοχώρι, Κάρυανη (Οικόπεδο Αφών Κουρτίδη, Αγροτεμάχιο Ι. Πασχαλιά και λοιπών), Φίλιπποι (Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη). Θάσος. Σκάλα Σωτήρος, Λιμενάρια (Κάστρο Λιμεναρίων), Μαριές (Πουρνάρι), Λιμένας (Οικόπεδο Σ. Συνοδιά), Θέση Μπαρούτ Χανάς. Νομός Δράμας: Αρκαδικός, Ποταμοί (Θέση Καβάκια). Παραδόσεις (Εικ. 1-56) ..... » 983-1007

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

Philippes. Thasos (Figs. 57-58) ..... » 1008-1010

ΚΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Σερρών: Ανασκαφικές εργασίες. Αμφίπολη (Αρχαιολογικό Πάρκο Αμφίπολης - Συνδετήρια οδός, Οικόπεδο Β. Τομπουλίδη, Θέση Διασταύρωση - Μακεδονικός τάφος), Δόμηρος, Μυρίνη, Άγιο Πνεύμα (Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου), Σφελινός (Προϊστορικός οικι-

σμός), Νέος Σκοπός (Αρχαία Βέργη), Σιδηρόκαστρο (Θέση Μαύρος Βράχος), Άργιλος (Τομέας Εθνικής οδού, Νοτιοανατολικός τομέας). Επιφανειακή έρευνα. Παραδόσεις (Εικ. 1-42) ..... Σελ. 1011-1028

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Επιστημονικές - Πολιτιστικές δραστηριότητες. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή. Νομός Έβρου: Μεσημβρία-Ζώνη. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Αγροί Χ.Σ. Χατζόπουλου, Μόλος), Μυρωδάτο (Γαλάζιος Λόφος), Βαφέικα (Κόσσυνθος). Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή (Οδός Εγνατίας 113-115). Νομός Έβρου: Μάκρη, Λύρα. Εργασίες διαμόρφωσης - συντήρησης - αποτύπωσης. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Έβρου: Μεσημβρία-Ζώνη, Μάκρη. Επιφανειακή έρευνα - Εντοπισμός αρχαίων. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Λόφος των Σκηνών, Χοιρόδασος), Νέα Κεσσάνη, Μάνδρα (Θέση 2006.02, Αγρός Ι. Αργυροπούλου), Λαφρούδα, Κιμμέρια (Τούμπες), Σέλερο (Αγρόκτημα Λευκόπετρας). Νομός Ροδόπης: Αμαξάδες (Πλατανόρεμα), Πετρωτά. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Κατασχέσεις. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Αρχαία πόλη, Νεκροταφεία), Μυρωδάτο, Βαφέικα (Κόσσυνθος), Διομήδεια. Νομός Ροδόπης: Αμαξάδες (Μπαντέμ Ντερέ), Αρχαία Στρύμη (Περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος), Θαλάσσια περιοχή Μολυβωτής, Κομοτηνή, Πάνδροσος, Φανάρι (Θέση Κατσαμάκια, Θέση Πουμπαγιά, Αρχαία Δίκαια). Νομός Έβρου: Αρίστηνο, Μικρή Δοξιπάρα (Ασλάν Γκουρού - Δάσος του Λιονταριού), Πλάτη, Ελαία - Σπήλαιο (Γριβάδι) (Εικ. 1-28).. » 1029-1045

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

Samothrace. Sanctuary of the Great Gods ..... » 1045-1046

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σέρρες (Οικόπεδο Κ. Μπουντουρίδη, Οικόπεδο Ι. Μπαδέκα, Οικόπεδο Δ. Σπανού και Μ. Φραγκεδάκη, Οικόπεδο Μ. Τσολάκη). Νομός Καβάλας: Θάσος. Λιμένας (Παλαιοχριστιανική οικία, Θέση Άγιος Βασίλειος). Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια (Θέση Παληόχωρα). Περιοδείες - Καταγραφές - Εντοπισμοί. Νομός Σερρών: Νέα Πέτρα, Δόμηρος. Νομός Δράμας: Νικηφόρος (Θέση Μυροβλήτης), Παγονέρι (Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου) (Εικ. 1-25) ... » 1047-1060

15η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή (Οδός Ε. Βενιζέλου). Διαμορφώσεις. Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή (Οδός Σωκράτους 11) ..... » 1061

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές έρευνες. Νομός Λέσβου: Λέσβος. Μυτιλήνη (Περιοχή Συνοικισμός - Οδός Κρατίνου 10 και Χάριτος, Περιοχή Πλάτανος - Οδός Ζωοδόχου Πηγής 2, Περιοχή Επάνω Σκάλα - Οδός Δορυλαίου 11, Οδός Χρύσανθου Μολίνου, Οδός Ξ. Καραπαναγιώτη, Οδός Ε. Βενιζέλου, Οδός Ξενοφώντος, Οδός Ε. Ξάνθου, Οδός Ναυμάχου Παπανικολή, Οδός Η. Ηλιού, Οδός Κουντουριώτου, Πάροδοι Ν. Καμπά, Οδός Ζωγράφου Σ. Αξιώτη), 1η επαρχιακή οδός Μυτιλήνης-Λάρσου (Περιοχή «Silver Bay», Περιοχή Θέρμα, Περιοχή αρτοποιείου «Sorento»). Λήμνος. Ηφαιστία (Περιοχή Ραν). Νομός Χίου: Χίος. Περιοχή Άγιος Ιάκωβος (Οδός Καλλίνικου Κρεατσούλη 1). Αυτοψίες. Χίος. Περιοχή Μέγας Λάκκος (Θέση Λουτρά), Καλαμωτή (Θέσεις Γύρισμα και Ερινά). Παραδόσεις αρχαίων. Λέσβος (Εικ. 1-9) ..... » 1062-1070

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

Lemno. Hephaestia (Figs. 10-14) ..... Σελ. 1070-1072

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Θήρα: Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Καμάρι (Οικόπεδο Καθολικής Επισκοπής, Οικόπεδο Σ. Δαμίγου). Διαμορφώσεις - Αναδείξεις. Αρχαία Θήρα. Περισυλλογές. Παραδόσεις. Συντήρηση. Θηρασία: Περιοδείες - Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Άνδρος: Ανασκαφικές εργασίες. Υψηλή. Συντηρήσεις - Στερεώσεις αρχαιοτήτων. Περιοδείες - Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Σίφνος: Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις. Άγιος Ανδρέας (Ακρόπολη). Πάρος: Ανασκαφικές εργασίες. Παροικιά (Οικόπεδο Σάρολα). Παραδόσεις. Δεσποτικό. Νάξος: Ανασκαφικές εργασίες. Χώρα (Θέση Πλίθος). Καθαρισμοί. Αποκαταστάσεις - Εργασίες συντήρησης - Λοιπές εργασίες. Καταγραφές. Παραδόσεις. Εκδηλώσεις. Αρχαιολογικός χώρος Υρίων. Σχινούσα: Καταγραφές. Άνω Κουφονήσι: Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Αρχαιολογική αποθήκη. Κατασχέσεις. Κέρος - Δασκαλειό: Εποπτεία εργασιών Βρετανικής Σχολής Αθηνών στη θέση Κάβος Δασκαλειού της Κέρου και στη νησίδα Δασκαλειό. Ηρακλειά: Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Κατοχές. Σέριφος: Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογική Συλλογή Σερίφου. Ανασκαφικές εργασίες. Οικόπεδο Α. Μποφιλίου, Οικόπεδο Ε. Ευγενίου. Παραδόσεις. Περιοδείες - Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Θέση Πλακάλωνα. Κίμωλος: Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο Κιμώλου. Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμοί. Ελληνικά. Σάμος: Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου. Ανασκαφικές εργασίες. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Ευ. Κωνσταντάκη, Οικόπεδο Σ. Μελαχροινού). Διαμορφώσεις. Ηραίο. Παραδόσεις. Ικαρία: Διαμορφώσεις. Δράκανο. Παραδόσεις. Διοργάνωση συνεδρίου (Εικ. 1-53).. » 1073-1107

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

Délos (Figs. 54-56) ..... » 1107-1108

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Άνδρος: Κόρθι (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου). Κίμωλος: Χώρα (Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου). Νάξος: Δανακός (Μονή Φωτοδότη Χριστού). Αναστηλωτικές εργασίες. Άνδρος: Κόρθι (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου). Καταγραφές. Νάξος: Αγγίδια (Ναός Αγίου Στεφάνου). Επιφανειακή έρευνα. Νάξος: Μνημεία 5ου-10ου αιώνα. Εργασίες συντήρησης. Άνδρος: Κόρθι (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου), Μεσαριά (Ναός Ταξιάρχη). Μύκονος: Χάλαρα (Ναός Εισοδίων). Νάξος: Δανακός (Μονή Φωτοδότη Χριστού), Μέλανες (Ναός Αγίου Γεωργίου), Σαγκρί (Ναός Αγίου Ιωάννη στ' Αδησαρού). Σέριφος: Παναγιά (Ναός Αγίου Ιωάννη Πρόδρομου «Σκλαβογιάννη»). Φολέγανδρος: Χώρα (Ναός Παναγίας Θεοσκέπαστης). Εργασίες συντήρησης εικόνων. Θήρα: Επισκοπή Γωνιάς. Κύθνος: Χώρα (Ναός Αγίου Νικολάου Πλουσίου). Σέριφος: Χώρα (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου). Εργασίες συντήρησης ιερατικών αμφίων. Θήρα: Φηρά (Μητρόπολη) (Εικ. 1-35) ..... » 1109-1123

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Ηρακλείου: Ανασκαφικές εργασίες. Λιμένας Χερσονήσου (Βιολογικός καθαρισμός, Οικόπεδο Three Boys ΑΕ, Οικόπεδο Α. Μουντράκη), Μάλια (Θέση Πεζούλα), Τσούτσουρος Μονοφατσίου (Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη, Οικόπεδο Δ. Μανουρά, Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη), Μακρύς Τοίχος Κνωσού (Οικοπέδου Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή), Φαιστός (Φαλαγκάρι), Μαγαρικάρι (Θέση Βράσκος), Καμηλάρι (Θέση Γούλα). Στερεώσεις - Διαμορφώσεις. Φαιστός (Εικ. 1-73) ..... » 1124-1152

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

Kommos. Galatas Survey Project ..... Σελ. 1152-1154

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

Malia (Fig. 74) ..... » 1154

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

Gortyna. Chalara (Figs. 75-79) ..... » 1155-1158

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων: Χανιά (Οικόπεδο Γαλιάτσου κ.ά.), Σπήλαιο Καθεδρικό, Παράκαμψη οδικού δικτύου Βρύσες-Χώρα Σφακίων, Θέση Μερτές, Αρχαία Έλυρος. Νομός Ρεθύμνου: Καλύβες (Θέση Κυανή Ακτή), Πέρα Γαλήνοι. Μουσειακές Εργασίες - Διαμόρφωση αρχαιοτήτων. Νομός Χανίων: Καστέλλι Κισάμου (Έκθεση αρχαιοτήτων στο Μουσείο Κισάμου, Ανάδειξη αρχαιοτήτων της ελληνορωμαϊκής Κισάμου). Άλλες εργασίες (Εικ. 1-16) ..... » 1159-1166

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Λασιθίου: Μουσειακές εργασίες - Μελέτες. Ανασκαφικές εργασίες. Άγιος Νικόλαος (Θέση Σταυρός), Ιεράπετρα (Θέση Αλμυρός), Παχειά Άμμος Ιεράπετρας (Θέση Χαλασμένος), Πετράς Σητείας (Θέση Κεφάλα), Πραισός Σητείας, Ρούσσα Εκκλησιά Σητείας, Ελούντα (Σχίσμα), Αναύλοχος Βραχασίου, Τουρλωτή (Θέση Πλακάλωνα). Έργα ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων - Διαμορφώσεις. Πολιτιστικές δραστηριότητες - Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί δρόμοι». Χοιρόμανδρες Ζάκρου, «Φυλάκιο της θάλασσας» Καρουμών Ζάκρου. Αναλύσεις οργανικών καταλοίπων (Εικ. 1-26) ..... » 1167-1180

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

Hagios Haralambos. Vrokastro. Gournia. Azoria. Mochlos. Pseira (Figs. 27-38) ..... » 1180-1187

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

Lato ..... » 1188

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Ηρακλείου: Ανασκαφικές εργασίες. Ηράκλειο (Οδός Αλμυρού, Συμβολή οδών Χάνδακος και Βιστάκη, Οδός Σητείας 28-30, Οδός Γιαμαλάκη, Συμβολή οδών Μητροπολίτου Κυρίλου 3 και Στεφανάκη, Συμβολή οδών Λ. Πλαστήρα, Γιαννίκου και παρόδου Γιαμπουδή, Συμβολή οδών Ανωπόλεως και Ρενιέρη 1, Συμβολή οδών Τομπάζη και Αποστόλου Παύλου, Οδός Γιαμαλάκη 18, Συμβολή οδών Σπιναλόγκας και Κουνάλη, Συμβολή οδών Τσιρηντάνηδων και Δευκαλίωνος, Οδός Δαμβέργηδων και πάροδος Σακουλιέρηδων, Συμβολή οδών 1878 και Βιστάκη, Οδός Ραδαμάνθυος, Οδός Λυσιμάχου Καλοκαιρινού 26, Οικόπεδο Σ., Μ., Γ., Μ. Κολτσίκογλου και Ζ. Δημητρουλάκη, Συμβολή οδών Π. Πρεβελάκη και Γρεβενών, Συμβολή οδών Μάρκου Μουσούρου και Δικταίου Άντρου, Οδός Δαιδάλου, Οδός Άλμπερ, Οδός Δικταίου Άντρου). Εκσκαφές διάνοιξης θεμελίων. Ηράκλειο (Οδός Αποκορώνου 6, Οδός Αρκολέοντος, Οδός Χανίων 1, Πλατεία Κοτζιά 7, Οδός Πλαστήρα, Οδός Πλαστήρα 100, Οδός Στρατηγού Βάσου 6, Οδός Χά-

ληδων 6, Οδός Παλμέτη, Συμβολή οδών Μηριονίου και Μαλεβιζίου, Οδός Ντελημάρκου, Οικόπεδο Γ. Φανταουτσάκη, Οικόπεδο Πυργιανάκη, Οδός Γοργολαΐνι 18-22, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας), Αγία Βαρβάρα (Θέση Άγιος Βασίλειος). Αναστηλώσεις - Στερώσεις μνημείων - Περιοδείες. Αβδού Πεδιάδος (Ναός Αγίου Αντωνίου, Ναός Αγίου Δημητρίου και Αγίας Παρασκευής), Αγία Βαρβάρα (Ναός Αγίου Αντωνίου, Ναός Αγίου Γεωργίου του Χωστού), Αξέντι (Ναός Αγίου Πνεύματος ή Αγίου Αυξεντίου), Άγιοι Δέκα (Ναός Αγίων Δέκα), Σαμπάς (Μονή Αγκαράθου), Άνω Αρχάνες (Ναός Αγίας Παρασκευής, Θέση Ασώματος - Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ), Άνω Βιάννος (Θέση Πλάκα - Ναός Αγίας Πελαγίας, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Παναγίας, Θέση Πλατάνι - Ναός Αγίου Γεωργίου Πλατανιώτη), Άνω Χερσόνησος (Ναός Παναγίας), Αυγενική (Ναός Παναγίας), Βορίζα (Θέση Σταυρωμένο - Ναός Τιμίου Σταυρού), Βρέλης (Ναός Αγίου Νικολάου), Βροντήσι (Κρήνη ενετοκρατίας), Γωνιές (Ναός Παναγίας), Μονή Επανωσήφη (Ναός Παναγίας Γαλατιανής, Θέση Ρημάμπελα - Ναός Αγίου Γεωργίου), Ευαγγελισμός (Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου), Καμαριώτης (Ναός Αγίου Γεωργίου του Καμαριώτη), Καπετανιανά (Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου), Κεραμούτσι (Ναός Αγίου Αντωνίου, Ναός Παναγίας), Λευκοχώρι (Ναός Αφέντη Χριστού), Λιγόρτυνος (Ναός Αγίας Τριάδας, Ναός Αγίου Ελευθερίου), Μάλια (Θέση Λιβάδι ή «στα Μάρμαρα» - Παλαιοχριστιανική βασιλική, Θέση Λούτρες - Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Παναγίας Γαλατιανής), Μεγάλη Παναγιά (Ναός Αγίας Μαρίνας, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης, Παναγιά η Κερά, Παναγία - Άγιος Χαράλαμπος), Νίβριτος (Σκήτη Αγίου Ευθυμίου), Πανασσός (Παναγία, Θέση Μετόχι - Παναγία Καρδιώτισσα), Ποταμιές Πεδιάδος (Παναγία Γκουβερνιώτισσα), Πυργού Μαλεβιζίου (Άγιος Γεώργιος - Μεταμόρφωση Σωτήρος, Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος), Σαμπάς (Άγιος Μάμας, Λίθινη γέφυρα, Θέση Καβούσι - Παναγία η Ζωοδόχος Πηγή, Θέση Λιβάδι - Ναός Αγίου Νικολάου, Παναγία Καρδιώτισσα), Σταμνιοί Πεδιάδος (Μεταμόρφωση του Σωτήρος), Τύλισος (Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Ναός Αφέντη Χριστού, Ναός Παναγίας), Φανερωμένη Μεσαράς (Ναός Αγίας Σοφίας, Ναός Παναγίας Κυπαρισσανής), Φόδελε (Καθολικό μονής Αγίου Παντελεήμονα). Νομός Λασιθίου: Αναστηλώσεις - Στερεώσεις μνημείων - Περιοδείες. Άγιος Νικόλαος (Ναός Αγίου Νικολάου), Μέσα Λακώνια (Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ), Κριτσά (Ναός Παναγίας της Κεράς), Κρυονέρι (Ναός Αγίας Παρασκευής), Λιθίνες (Ναός Αγίων Αποστόλων), Αστράτηγος (Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ), Κονταξή (Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου), Λιμνάκαρο (Ναός Αγίου Πνεύματος), Μονή Αγίου Ιωάννη Καψά (Καθολικό), Μονή Παναγίας Ακρωτηριανής (Καθολικό), Μονή Ξηρών Ξύλων (Καθολικό), Ρούσσα Εκκλησιά Σητείας (Ναός Αγίου Χαραλάμπους), Κάτω Χωριό Φουρνής (Ναός Αγίας Άννας, Ναός Αγίου Γεωργίου). Μελέτες. Εκσκαφικές εργασίες. Οροπέδιο Λασιθίου (Οικισμός Τζερμιάδων). Ανάδειξη - Αποκατάσταση μεσοβυζαντινών ναών Ανατολικής Κρήτης. Λιμνάκαρο (Ναός Μεταμόρφωσης και Αγίου Πνεύματος), Κάτω Χωριό Φουρνής (Παλιό Δημοτικό Σχολείο Παναγίας Κεραμοπολίτισσας), Χουμεριάκο (Παναγία Κουμπελίνα), Μακρύς Γιαλός (Μονή Αγίου Ιωάννη Καψά), Σκοπή (Μονή Παναγίας Φανερωμένης) (Εικ. 1-11) Σελ. 1189-1246

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

Gortyna ..... » 1246

28η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Διαμορφώσεις - Προστασία και ανάδειξη μνημείων. Νομός Ρεθύμνου: Ρέθυμνο (Φορτέτζα). Εργασίες στερέωσης - συντήρησης. Νομός Ρεθυμνου: Ρέθυμνο (Ναός Αγίου Φραγκίσκου), Αρκάδι (Μονή Αρκαδίου), Ασώματοι Αμαρίου (Μονή Ασωμάτων), Φουρφουράς Αμαρίου (Θέση Λειβάδα - Ναός Παναγίας), Πετροχώρι Αμαρίου (Ναός Αγίων Αποστόλων), Φοινικιάς Αγίου Βασιλείου (Μετόχι Μιχαήλ Αρχαγγέλου), Αγγελιανά Μυλοποτάμου (Ναός Αγίου Αντωνίου). Νομός Χανίων: Καβούσι Κισάμου (Ναός Αγίου Ιωάννη του Ξένου), Γωνιά Κισάμου (Ναός Παναγίας), Έλος Κισάμου (Ναός Αγίου Ιωάννη), Μονή Σελήνου (Ναός Αγίου Νικολάου), Σούγια Σελήνου (Ναός Αγίας Ειρήνης), Αράδενα Σφακίων (Ναός Μιχαήλ Αρχαγ-

γέλου), Καρύδι Αποκορώνου (Ναός Παναγίας), Εμπρόσνερο Αποκορώνου (Πύργος Αληδάκη). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ρεθύμνου: Ρέθυμνο (Μονή Αυγουστιανών), Μελιδόνι Μυλοποτάμου (Θέση Παλαιοκκλησιά - Παλαιοχριστιανική βασιλική) (Εικ. 1-19) ..... Σελ. 1247-1262

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ρόδος: Αρχαιολογικό Μουσείο. Κάλυμνος: Αρχαιολογικό Μουσείο. Νίσυρος: Αρχαιολογικό Μουσείο. Πάτμος: Έκθεση Αρχαιολογικής Συλλογής στο Αρχοντικό Νικολαΐδη. Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος: Αρχαία πόλη Ρόδου (Οδός Αντισμήναρχου Βολονάκη, Οδός Θεοτοκοπούλου, Οδός Κ. Παλαιολόγου 27, Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Ι. Δενδρινού, Οδός Καναδά), Αρχαία οχύρωση (Ακτή Μιαούλη - Ψαροπούλα, Οδός Κ. Τσάτσου και Σ. Καζούλη, Οδός Χ. Τσιγάντε και Ν. Κωνσταντινίδη, Νέα Περιμετρική οδός πόλεως Ρόδου), Ευρετήριο αρχαίων οδών, Αρχαία νεκρόπολη (Οδός Παρθενόπης, Οδός Καμίρου και Παρθενόπης, Οδός Παρθενόπης και Δήμητρος, Οδός Πειραιώς, Οδός Αποστόλου Παύλου 22, Οδός Γεωργίου Σεφέρη, Οδός Κ. Υδραίου και Πτολεμαίων, Οδός Πτολεμαίων, Οδός Ηρωίδος Αναστασίας και Δ. Αναστασιάδη), Περιοχή Καναμάτ (Λεωφόρος Ρόδου-Καλλιθέας), Ιαλυσός-Τριάντα (Οδός Άρη Βελουχιώτη, Πλατεία Αποστολίδη, Πάροδος 9ης Μαΐου), Σιάννα (Κυμισάλα), Κολύμπια (Ακίνητο εταιρείας ΤΞΤΕ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΑΜΠΕΛΙΩΤΗΣ ΑΕ), Χαράκι (Οικόπεδο Μ. Γιαννούλη), Λίνδος (Ψάρτος, Πεύκοι). Κως: Αρχαία πόλη (Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου, Οδός Ε. Βενιζέλου, Ιερού Λόχου και Μανδηλαρά, Οδός Ιερού Λόχου και Χέρτζοχ, Οδός Αστυπάλαιας, Οδός Ηροδότου, Οδοί Ηροδότου και Ομήρου, Περιοχή Αγίας Τριάδας, Περιοχή Λαγκάδα - Ανώνυμη οδός, Οδός Μητροπολίτου Ζαχαρία, Μαρμαρωτό, Περιοχή Τσουκαλαριά, Περιοχή Γενί Τσεσμέ - Μεσσαριά, Πυλί - Περιοχή Μαρμάρι). Κάρπαθος: Πηγάδια (Περιοχή Ξενώνας, Περιοχή Κατσούνα, Θέση Βρόντης). Νίσυρος: Μανδράκι (Οικόπεδο Χριστοδούλου, Δημοτικό Σχολείο Νισύρου), Παλαιόκαστρο (Οικόπεδο Χαρίτου). Αγαθονήσι: Καστράκι. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων - Αναστηλωτικές εργασίες. Ρόδος: Φράγμα ρέματος Ροδινιού, Ακρόπολη Λίνδου. Νίσυρος: Τείχος Παλαιοκάστρου. Αποτυπώσεις - Τοπογραφήσεις - Κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων. Ρόδος: Τοπογράφηση αρχαίων θέσεων στις περιοχές Κολυμπίων, Τσαμπίκας, Αρχαγγέλου και Μαλώνας, Αρχαίος τοίχος στην κοίτη του ποταμού Σκατουλιάρη στα Μάσαρη. Παραδόσεις αρχαίων. Ρόδος: Παράδοση Σ. Αντωναρά, Παράδοση Κ. Κρητικού, Παράδοση Ε. Κυριακίδη. Κως: Παράδοση Α. Κουρούνη, Παράδοση Ε. Κρητικού. Κάρπαθος: Παράδοση Ν. Παραγυιού. Εργασίες συντήρησης. Ρόδος: Προϊστορική Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, Επιγραφική Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, Ανάπλαση ιστορικού κήπου του Αρχαιολογικού Μουσείο Ρόδου, Ανασκαφές Ρόδου, Ακρόπολη Λίνδου. Κάλυμνος: Αρχαιολογικό Μουσείο Καλύμνου (Εικ. 1-73) ... » 1263-1325

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΙΓΑΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ερευνητικά προγράμματα. Νομίσματα - Νομισματική Δωδεκανήσου, Ροδιακοί αμφορείς, Ελληνιστική κεραμική, Καταγραφή και μελέτη οστεολογικού υλικού από την ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου και άλλες θέσεις, Αρχαιολογικός χάρτης αρχαίας πόλης Κω. Περιοδική έκθεση. Συνέδρια. Εκδόσεις. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Διαμορφώσεις. Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων πόλης Κω (Υποέργο: Ανάδειξη περιβάλλοντος χώρου Ωδείου Κω, Υποέργο: Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Συνοικίας του Λιμένος - αγοράς). Αναστηλώσεις. Συντήρηση-αποκατάσταση της αναστηλωμένης Ρωμαϊκής Οικίας της Κω (Υποέργο: Casa Romana. Αρχαιολογική τεκμηρίωση εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης Ρωμαϊκής Οικίας, Περιβάλλων χώρος του μνημείου). Βιβλιοθήκη. Κοινωνία της Πληροφορίας (Εικ. 1-14) ..... » 1326-1336

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος: Μεσαιωνική πόλη (Θαλασσινό τείχος - Πύλη Ταρσανά, Θαλασσινό τείχος - Πύλη Ελευθερίας, Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, ΔΕΠΟΣ ΑΕ, Οδός

Παναιτίου - Καθολικό του Αγίου Ιωάννη), Νέα πόλη (Συμβολή οδών Π. Μελά και Χειμάρρας - Παλαιοχριστιανική βασιλική). Κως: Πόλη (Οικόπεδο Μ. Νικόλη), Ψαλίδι (Οικόπεδο Ρόκα - Τουριστικές Επιχειρήσεις ΑΕ), Μαρμάρι (Οικόπεδο Γ. Καλογεράκη), Παλαιό Πυλί (Παναγία των Καστριανών, Πυλώνας κάστρου), Καρδάμαινα (Οικόπεδο Α. Χατζηάμαλλου-Παπαηλία), Κέφαλος (Οικόπεδο Μ. Σακαλή). Αστυπάλαια: Χώρα (Κάστρο). Αναστηλώσεις - Διαμορφώσεις. Ρόδος: Νέα πόλη (Συμβολή οδών Π. Μελά και Χειμάρρας - Παλαιοχριστιανική βασιλική), Μεσαιωνική πόλη (Βόρειο τμήμα των οχυρώσεων στα όρια του τομέα της «γλώσσας» της Γαλλίας, Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, Φρούριο Αγίου Νικολάου, Αγία Κυριακή, Κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας, Μουσουλμανική βιβλιοθήκη «Χαφίζ Αχμέντ Αγά»). Πάτμος: Χώρα (Αρχοντικό Νικολαΐδη). Εργασίες συντήρησης. Ρόδος: Απολακκιά (Άγιος Γεώργιος ο Βάρδας), Μαριτσά (Ναός των Κύρου και Ιωάννου). Πάτμος: Χώρα (Αρχοντικό Νικολαΐδη - Παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου). Συντήρηση εικόνων και άλλων αντικειμένων. Ρόδος: Αρχάγγελος (Ναός Παναγίας Τσαμπίκας, Ναός Αγίου Αντωνίου), Καλάβαρδα (Ναός Αγίας Αικατερίνης). Πάτμος: Χώρα (Αρχοντικό Νικολαΐδη - Ναός Αγίου Νικολάου, Μονή Ζωοδόχου Πηγής). Σύμη: Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνιώτη. Νίσυρος: Εμπορειός (Ναός Ταξιάρχη). Συντήρηση τοιχογραφιών. Κως: Παλαιό Πυλί (Παναγία των Καστριανών), Πόλη Κω (Παναγία Γοργοεπήκοος). Συντήρηση αγγείων. Κως. Περιοδείες - Καταγραφές. Ρόδος: Μαλώνα, Μάσαρη, Αρχάγγελος (Ναός Παναγίας Τσαμπίκας «Κάτω» ή «Χαμηλής»). Κως: Παλαιό Πυλί (Μεσοβυζαντινός Πυλώνας, Κάστρο, Οικισμός, Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, Ναός Αγίου Αντωνίου, Ναός Ταξιαρχών, Ανώνυμος ναός, Ναός Αγίου Βασιλείου, Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίας Παρασκευής, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου), Περιοχή Κονιαριού (Άγιος Κήρυκος, Άγιος Γεώργιος, Ανώνυμος ναός). Καταγραφές κινητών μνημείων. Ρόδος: Ασκληπειό (Εκκλησιαστικό Μουσείο, Εισόδια της Θεοτόκου). Αστυπάλαια: Ναός Αγίων Πάντων (Εικ. 1-41) Σελ. 1337-1361

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΝΟΤΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Αττικής: Σχιστό Κερατσινίου (Ανώνυμο σπήλαιο). Νομός Αργολίδας: Λέρνα (Σπήλαιο Ανδρίτσας). Νομός Λακωνίας: Μάνη (Σπήλαιο Καλαμάκια), Γύθειο (Θέση Λακωνίς - Σύμπλεγμα σπηλαίων). Νομός Φθιώτιδας: Γλύφα (Θέση Αντρώνα), Νέο Μοναστήρι (Θέση Κουτρουλού Μαγούλα). Νομός Χανίων: Ακρωτήρι Χανίων (Σπήλαιο Καθεδρικό). Νομός Σερρών: Αλιστράτη (Σπήλαιο του Ορφέα). Νομός Καρδίτσας: Λίμνη Πλαστήρα. Νομός Τρικάλων: Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας). Η επιφανειακή έρευνα κατά μήκος του Αλιάκμονα (νομοί Γρεβενών, Κοζάνης και Καστοριάς). Μελέτη οστεολογικού υλικού (Εικ. 1-28) .... » 1362-1392

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

The Grevena Paleolithic Survey ..... » 1392-1394

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια (Το σπήλαιο του «Πολυφήμου»). Νομός Σερρών: Σιδηρόκαστρο (Καταρράκτες). Νομός Καβάλας: Ελευθερές (Σπήλαιο Νυμφών). Εξερεύνηση - Χαρτογράφηση - Φωτογράφηση. Θάσος. Σκάλα Μαριών (Ανώνυμο σπήλαιο). Επιφανειακή έρευνα Νομός Μαγνησίας: Πήλιο. Αυτοψίες. Παλαιολιθικά ευρήματα από τη Μακεδονία (Εικ. 1-23) .. » 1395-1404

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Κυκλάδων. Άνδρος: Μπατσί (Ερευνητικό πρόγραμμα αποτύπωσης ιστορικού ναυαγίου), Λιμάνι Παλαιόπολης (Έρευνα ΕΕΑ και Πανεπιστημίου Αθηνών). Κύθνος: Αρχαίο λιμάνι (Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα). Εύβοια: Στενό Αρτεμισίου (Υποβρύχια έρευνα εντοπισμού ναυαγίων από τους περσικούς πολέμους). Παράδοση αρχαίων. Συνέδρια (Εικ. 1-9) ..... » 1405-1410

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ..... » 1411-1438

ΙΣΤ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Από τη 14η Απριλίου 2006, και μετά τις κρίσεις των αρχαιολόγων για τις θέσεις προϊσταμένων Διευθύνσεων του Υπουργείου Πολιτισμού, τοποθετήθηκε η υπογράφουσα ως προϊσταμένη της Εφορείας. Από την ημερομηνία αυτή και μέχρι τέλους του έτους, εκτός από το διοικητικό έργο της Εφορείας, για την εξυπηρέτηση των πολιτών έγιναν τα εξής: τακτοποίηση των σχεδιαστικών εκκρεμοτήτων παλαιών ανασκαφών (από το 1982), καταγραφή και συντήρηση παλαιών και νέων κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων και φωτογράφησή τους, αυτοψίες, παρακολούθηση και έλεγχος εκσκαφικών εργασιών σε δημόσια έργα και ιδιωτικά οικόπεδα για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων, σωστικές ανασκαφικές έρευνες σε οικόπεδα ιδιωτών με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού και των ιδιωτών, καθώς και της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, των Νομαρχιακών και Τοπικών Αυτοδιοικήσεων σε έρευνες στο πλαίσιο δημόσιων έργων. Συγκεκριμένα, στους τρεις νομούς αρμοδιότητας της Εφορείας ολοκληρώθηκαν ανασκαφικές έρευνες σε 57 οικόπεδα ιδιωτών και ανασκαφές και επιβλέψεις σε 13 εποπτευόμενα από την Υπηρεσία μας έργα, ενώ βρίσκονται σε εξέλιξη και θα συνεχιστούν στο 2007 ανασκαφές σε 13 οικόπεδα ιδιωτών και 11 εποπτευόμενα έργα από την Εφορεία. Επίσης, οργανώθηκε το αρχείο των κηρυγμένων και οριοθετημένων αρχαιολογικών χώρων και ξεκίνησε συστηματικά η οριοθέτηση νέων εντοπισμένων αρχαιοτήτων και χώρων, προκειμένου να προχωρήσει η κήρυξή τους, αλλά και η αναριοθέτηση με συντεταγμένες των ήδη γνωστών κηρυγμένων και χωρίς όρια αρχαιολογικών χώρων.

Παρά το γεγονός ότι οι εργασίες επισκευής του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης ολοκληρώθηκαν, η προσωρινή μεταστέγαση της έδρας της Εφορείας σε αυτό δεν πραγματοποιήθηκε, εξαιτίας της στενότητας του παραχωρηθέντος χώρου που θα την φιλοξενούσε. Συγχρόνως, οι αποθήκες φύλαξης αρχαιοτήτων και τα εργαστήρια συντήρησης παραμένουν στους προκατασκευασμένους οικίσκους που φιλοξενούνται στον αύλειο χώρο των αποθηκών των παλαιών αλευρόμυλων «Αλλατίνη».

Το έργο «Βελτίωση και συντήρηση υποδομών Μουσείου Κιλκίς και εγκαταστάσεων αρχαιολογικού χώρου Παλατιανού νομού Κιλκίς» χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού με το ποσό των 180.000 €. Έγιναν εργασίες για την επισκευή, τη συντήρηση και τον εκσυγχρονισμό του κτιρίου του Αρχαιολογικού Μουσείου Κιλκίς και για τη διαμόρφωση του μικρού οικίσκου στον αύλειο χώρο του μουσείου, προκειμένου να φιλοξενηθούν γραφείο της Εφορείας και εργαστήριο συντήρησης με το σχετικό εξοπλισμό τους. Επίσης, προχώρησε και ολοκληρώθηκε η επισκευή και η βελτίωση κακοτεχνιών στις κτιριακές εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου του Παλατιανού Κιλκίς.

Στο πλαίσιο της δραστηριότητας του Υπουργείου Πολιτισμού «Παιδεία και Πολιτισμός» συνεχίστηκαν τα τρία εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας, που διεξάγονται στους αρχαιολογικούς χώρους της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα στη ρωμαϊκή αγορά, στο ανάκτορο του Γαλερίου και στο μακεδονικό τάφο του Φοίνικα.

Η Εφορεία επόπτευσε τις δυο εκπαιδευτικές ανασκαφές που διεξάγονται από το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, συνεχίστηκαν οι έρευνες στη θέση Λοφίσκος της Τούμπας με τη διεύθυνση του καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας Σ. Ανδρέου και στην Τούμπα στο Καραμπουρνάκι (πρώην Στρατόπεδο Κόδρα) με τη διεύθυνση του καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας Μ. Τιβέριου.

Η Εφορεία συμμετείχε με το δανεισμό ενός αμφορέα από την αρχαία Άκανθο (αριθ. κατ. Ι.8.150) για τις ανάγκες της έκθεσης «Ελιά και Πολιτισμός» στο περίπτερο του Υπουργείου Πολιτισμού στο εκθεσιακό κέντρο HELEXPO Θεσσαλονίκης, κατά το χρονικό διάστημα από τις 25 έως τις 28 Μαΐου 2006, στο πλαίσιο της 3ης Διεθνούς Έκθεσης Βιβλίου.

Στις 16 Δεκεμβρίου 2006 πραγματοποιήθηκε μουσική εκδήλωση από τη «Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία ΤΕΧΝΗ» στον αρχαιολογικό χώρο του ανακτορικού συγκροτήματος του Γαλερίου στην πλατεία Ναυαρίνου. Επίσης, το Ωδείο της αρχαίας αγοράς Θεσσαλονίκης παραχωρήθηκε για μουσικές εκδηλώσεις στη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης και στη Διεύθυνση Μουσικών Δραστηριοτήτων του Δήμου Θεσσαλονίκης, καθώς και για εκδήλωση του Κρατικού Θεάτρου Βορείου Ελλάδος προς τιμήν του Μ. Ανδρόνικου, οι οποίες όμως δεν πραγματοποιήθηκαν.

Ολοκληρώθηκε το έργο ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του ανακτόρου του Γαλερίου και ολόκληρος ο χώρος άνοιξε για τους επισκέπτες με τα εγκαίνια που πραγματοποιήθηκαν στις 7 Οκτωβρίου 2006 από το γενικό γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού Χ. Ζαχόπουλο. Κατά το 2006, το έργο «Αποκατάσταση, συντήρηση και διαμόρφωση των ανακτόρων του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη», που είχε ενταχθεί στο ΠΕΠ Κεντρικής Μακεδονίας 2000-2006, συνολικού προϋπολογισμού 936.410,84 €, απορρόφησε το ποσό των 70.196,46 €.

Επίσης, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες του έργου «Διαμόρφωση και ανάδειξη αρχαίας αγοράς», που ήταν ενταγμένο στο ΠΕΠ Κεντρικής Μακεδονίας 2000-2006, με τη δαπάνη του ποσού των 77.865,40 €. Ωστόσο, η ολοκλήρωση της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου θα πραγματοποιηθεί με τη χρηματοδότηση από το Ε.Π. «Πολιτισμός» 2006-2008 του Υπουργείου Πολιτισμού. Το έργο «Έκθεση-εξοπλισμός εκθεσιακού χώρου, εργαστηρίων, αποθηκών και αποπεράτωση λοιπών εργασιών πεδίου στην αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης» έχει συνολικό προϋπολογισμό 880.411 €. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 2006 και δαπανήθηκε το ποσό των 114.823,53 €.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για το έργο «Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Παλατιανού - αποκατάσταση κτισμάτων της αρχαίας πόλης», ενταγμένου επίσης στο ΠΕΠ Κεντρικής Μακεδονίας 2000-2006 (με συνολικό προϋπολογισμό 381.511,00 €). Για τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν το 2006 δαπανήθηκε το ποσό των 97.125,33 €.

Το 2006, στο Ε.Π. «Πολιτισμός» εντάχθηκαν τα έργα «Ανάδειξη και διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου ιερού Άμμωνα Δία στην Καλλιθέα νομού Χαλκιδικής» και «Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ευρωπού Κιλκίς» με συνολικό προϋπολογισμό 715.000 € και 430.000 €, αντίστοιχα. Οι εργασίες και στα δύο έργα εκτελούνται σύμφωνα με τις εγκεκριμένες μελέτες τους και τα τεχνικά δελτία. Για το 2006, στο πρώτο έργο απορροφήθηκε το ποσό των 218.888,29 € και στο δεύτερο το ποσό των 193.612, 92 €.

Η Εφορεία χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης για τη συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών σε αρχαιολογικούς χώρους. Συγκεκριμένα, συνεχίστηκε η αρχαιολογική έρευνα σε κλασικό-ελληνιστικό κτίριο της αρχαίας Ακάνθου στην Ιερισσό Χαλκιδικής (με ποσό 4.000 €) και η ανασκαφική έρευνα στον αρχαϊκό ναό των αρχαίων Σταγείρων στην Ολυμπιάδα Χαλκιδικής (με ποσό 4.500 €). Η έρευνα προσέφερε σημαντικές πληροφορίες για τα δύο αυτά ιερά.

Συνεχίστηκε η καταγραφή αρχαίων από τους νομούς αρμοδιότητας της Εφορείας. Συνολικά καταγράφηκαν 2.082 αντικείμενα, από τα οποία τα 264 είναι νομίσματα.

Το δυναμικό της Εφορείας ενισχύθηκε με υπαλλήλους, ως εξής: με μετάθεση ένας αρχαιολόγος, με τοποθέτηση δύο συντηρητές, με κατάταξη προσωπικού με σχέση εργασίας ιδιωτικού δικαίου αορίστου χρόνου οκτώ αρχαιολόγοι ΠΕ, ένας αρχιτέκτονας ΠΕ, δύο σχεδιαστές ΔΕ, δύο λογιστές ΤΕ, δύο διοικητικοί ΔΕ, ένας δακτυλογράφος ΔΕ, μία χημικός ΠΕ, δύο συντηρητές αρχαιοτήτων ΤΕ, ένας συντηρητής αρχαιοτήτων ΔΕ, ένας φύλακας αρχαιοτήτων ΔΕ, δύο νυχτοφύλακες αρχαιοτήτων ΔΕ, τέσσερις εργατοτεχνικού προσωπικού (δύο ειδικευμένοι τεχνίτες, δύο ειδικευμένοι εργάτες). Μετά τη λήξη της απόσπασης πέντε υπαλλήλων στο Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδας, επανήλθαν στην Εφορεία. Επτά υπάλληλοι της Εφορείας αποχώρησαν, από τους οποίους οι δύο με συνταξιοδότηση και οι υπόλοιποι πέντε με τοποθέτηση στην ΚΖ΄ ΕΠΚΑ.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συμπληρώθηκαν εφέτος δέκα χρόνια λειτουργίας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Το 2001, κλείνοντας την πρώτη πενταετία εκπαιδευτικής δραστηριότητας, είχαμε συνοψίσει το έργο των ετών 1996-2001 με ένα σύντομο απολογισμό, όπου είχαμε αναφερθεί στα θέματα και τους στόχους, στις μεθόδους και τα μέσα, στις ομάδες εφαρμογής και τα ωράρια λειτουργίας, στις υποδομές, την επισκεψιμότητα και την αξιολόγηση και, τέλος, στη διάρθρωση και την παρουσίαση των, έως τότε, προγραμμάτων μας[1]. Σήμερα, πέντε χρόνια αργότερα μπορούμε να διαπιστώσουμε τόσο τον περαιτέρω εμπλουτισμό με νέα προγράμματα όσο και την επέκτασή μας σε νέες μορφές εκπαιδευτικής παρέμβασης.

Πιο συγκεκριμένα, στο διάστημα 2002-2006 συνεχίστηκε σε καθημερινή βάση και με αμείωτη ζήτηση η λειτουργία των μόνιμων εκπαιδευτικών προγραμμάτων μας, ενώ παράλληλα δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στα εναλλακτικά και περιφερειακά μας προγράμματα, τα οποία στηρίζονται στην αυτενέργεια του εκπαιδευτικού. Δημιουργήσαμε, έτσι, προγράμματα σε μορφή δανειστικού φακέλου, στα οποία εντάξαμε τα τέσσερα προγράμματα του «Μελίνα» (για την Όλυνθο στη Χαλκιδική, το Παλατιανό στο Κιλκίς, την Τούμπα και την αρχαία αγορά στη Θεσσαλονίκη[2]), και σχεδιάσαμε ένα καινούργιο με τίτλο «Ο χρυσός των Μακεδόνων» με αφορμή την ομώνυμη έκθεση στο ΑΜΘ[3]. Επιπλέον, προχωρήσαμε στη διοργάνωση προγραμμάτων σε μορφή ατομικού εντύπου εργασίας, που απευθύνονται τόσο σε σχολεία όσο και για πρώτη φορά σε οικογένειες, με το πρόγραμμα «Τα νομίσματα της Μακεδονίας»[4]. Παράλληλα, εγκαινιάσα-

1. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3α, σ. 38-40.
2. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 515-516.
3. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3α, σ. 43.
4. Ό.π., σ. 44.

με το θεσμό των θερινών εκπαιδευτικών προγραμμάτων για παιδιά προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας με τα προγράμματα «Το παραμύθι της Θεσσαλονίκης»[5], «Περίπατος σε ένα αρχαίο αγρόκτημα»[6] και «Ανακαλύπτω τη ρωμαϊκή αγορά της πόλης μου»[7]. Τέλος, από το 2005 διοργανώνουμε ένα ακόμη μόνιμο πρόγραμμα με τίτλο «Ο μακεδονικός τάφος στον Φοίνικα» στον αντίστοιχο αρχαιολογικό χώρο[8].

Στο ίδιο κλίμα κινηθήκαμε ιδιαίτερα και κατά το 2006, χρονιά που αφιερώσαμε στη διοργάνωση προγραμμάτων στην περιφέρεια. Σε αυτό το πλαίσιο σχεδιάσαμε δύο νέα προγράμματα σε μορφή ατομικού εντύπου εργασίας[9], ένα για το Αρχαιολογικό Μουσείο Πολυγύρου με τίτλο «Άκανθος, Σάνη, Στάγειρα. Τρεις αποικίες της Άνδρου στη Χαλκιδική», με αφορμή την ομώνυμη έκθεση, και ένα δεύτερο με τίτλο «Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς. Μικρός οδηγός για παιδιά» στο αντίστοιχο μουσείο. Τα παραπάνω προγράμματα έχουν ως θέμα τη γνωριμία με την ομώνυμη έκθεση στο Μουσείο Πολυγύρου και με τις συλλογές του Μουσείου Κιλκίς αντίστοιχα, μέσα από την παρουσίαση αντιπροσωπευτικών εκθεμάτων τους. Καινοτομία των προγραμμάτων το μικρό σχήμα των δεκαεξασέλιδων εντύπων (0,14×0,10 μ.), έτσι ώστε να καταστούν περισσότερο εύχρηστα και λειτουργικά.

Με την ευκαιρία της παρουσίασης του νέου προγράμματος «Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς. Μικρός οδηγός για παιδιά» διοργανώσαμε το Δεκέμβριο του 2006 σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Α΄βάθμιας Εκπαίδευσης νομού Κιλκίς - Τομέας Πολιτιστικών Θεμάτων και Καλλιτεχνικών Αγώνων, ημερίδα με θέμα «Μουσειακή Εκπαίδευση: Οι εκπαιδευτικές εφαρμογές της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ στο νομό Κιλκίς». Η ημερίδα πραγματοποιήθηκε στο Συνεδριακό Κέντρο Δήμου Κιλκίς στις 8 Δεκεμβρίου 2006, όπου παρουσιάστηκαν αναλυτικά ο εκπαιδευτικός φάκελος «Παλατιανό (αρχαίο Ίωρον): Μια πόλη της αρχαίας Κρηστωνίας», καθώς και η νέα εκπαιδευτική δράση «Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς. Μικρός οδηγός για παιδιά». Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν εισηγήσεις για το ανασκαφικό έργο και την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου του Παλατιανού, καθώς και την ιστορία και τις εκθέσεις του Μουσείου Κιλκίς, ενώ στελέχη της Α΄βάθμιας Εκπαίδευσης εισηγήθηκαν θέματα μουσειακής εκπαίδευσης. Τέλος, οι εκπαιδευτικοί συμμετείχαν σε ένα εργαστήριο βιωματικής προσέγγισης στο Μουσείο Κιλκίς με θέμα τη νέα μας εκπαιδευτική δράση «Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς. Μικρός οδηγός για παιδιά». Το επόμενο έτος προγραμματίζουμε αντίστοιχη ημερίδα για τις εκπαιδευτικές εφαρμογές της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ στο νομό Χαλκιδικής.

Η Ό. Σακαλή, τα δέκα αυτά χρόνια, υπήρξε η βασική συνεργάτις τόσο σε θέματα σχεδιασμού όσο και εφαρμογής των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Μετρό

Οι πρόδρομες εργασίες της κατασκευής του Μετρό Θεσσαλονίκης ξεκίνησαν τον Αύγουστο του 2006 και περιελάμβαναν δοκιμαστικές τομές για τον εντοπισμό των δικτύων κοινής ωφέλειας και των αρχαιοτήτων, γεωτρήσεις, και εκσκαφικές εργασίες σε σκάμματα για τις παρακάμψεις δικτύων κοινής ωφέλειας στα όρια των σταθμών του Μετρό. Το αρχαιολογικό έργο στο χώρο επέμβασης για την κατασκευή του Μετρό σε μήκος 9,6 χλμ. δίδυμης σήραγγας, σε 13 σταθμούς, έναν επίσταθμο και ένα αμαξοστάσιο εναπόθεσης 20 συρμών ανήκει στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Πολιτισμού, σύμφωνα με το μνημόνιο συνεργασίας και συναντίληψης για τα έργα κατασκευής του Μετρό Θεσσαλονίκης, το οποίο υπογράφηκε μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και της ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ ΑΕ, τον Ιούλιο του 2006. Από πλευράς του Υπουργείου Πολιτισμού εμπλέκονται η ΙΣΤ΄ Εφορεία Προιστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας, σε ό,τι αφορά τα νεότερα μνημεία.

Η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ στις πρόδρομες αυτές εργασίες ανέλαβε την αρχαιολογική εποπτεία και παρακολούθηση όλου του έργου, εκτός από το τμήμα «Διασταύρωση Σταυρούπολης μέχρι και το σταθμό Αγία Σοφία». Με τον τρόπο αυτό, οι εργασίες χωρίστηκαν στο Δυτικό τομέα (επίσταθμος, σταθμός «Νέος Σιδηροδρομικός Σταθμός») και στον Ανατολικό τομέα (από το σταθμό «Σιντριβάνι» μέχρι και το αμαξοστάσιο).

Δυτικός τομέας: Έγινε παρακολούθηση και εργασίες σε: α) πέντε διερευνητικές τομές, πλ. 1 και βάθ. 2 μ., για τον εντοπισμό των δικτύων κοινής ωφέλειας και των αρχαιοτήτων. Στις τομές αυτές δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες, επειδή οι εργασίες περιορίστηκαν σε μικρό βάθος. β) 20 προεκσκαφές γεωτρήσεων και γεωτρήσεις για τη σύνταξη μελετών (γεωλογικής, υδρογεωλογικής και γεωτεχνικής), που αφορούν στην εκσκαφή και την κατασκευή του έργου. Σε οκτώ από αυτές εντοπίστηκαν αρχαιότητες, οι οποίες κυμαίνονται από βάθος 2,50 έως 7,45 μ. Τα ευρήματα αφορούν σε πλίνθους, τμήμα μαρμάρου, όστρακα, κονιάμα-

5. Ό.π., σ. 92-93.

6. Ό.π., σ. 162.

7. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 593.

8. Ό.π.

9. Για τα προγράμματα αυτού του είδους, βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3α, σ. 43-44.

τα και σχιστόπλακες. γ) Έξι σκάμματα για τη μετατόπιση των δικτύων κοινής ωφέλειας στο σταθμό «Νέος Σιδηροδρομικός Σταθμός». Στις εργασίες αυτές δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες στο βάθος που ήταν απαραίτητο για το έργο.

Ανατολικός τομέας: Στον τομέα αυτό έγινε παρακολούθηση και εργασίες σε: α) 55 διερευνητικές/αρχαιολογικές τομές, πλ. 1 και βάθ. 2 μ. Αρχαιότητες αποκαλύφθηκαν σε 13 περιπτώσεις και συγκεκριμένα στις περιοχές Σιντριβανίου, Πανεπιστημίου, Ευκλείδη και Φλέμινγκ, και αφορούν κυρίως σε τάφους και οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων. β) Σε σύνολο 143 γεωτρήσεων εντοπίστηκαν αρχαιότητες σε 21, που επικεντρώνονται κυρίως στην περιοχή Σιντριβανίου και Πανεπιστημίου, αλλά και στις σήραγγες Πανεπιστήμιο-Παπάφη, Ευκλείδη-Φλέμινγκ, Φλέμινγκ-Ανάληψη, Βούλγαρη-Ελβετία και στο σταθμό «Ανάληψη». Σύμφωνα με τα δείγματα των γεωτρήσεων, οι αρχαιότητες κυμαίνονται από βάθος 3 έως 8 μ. και αφορούν σε όστρακα, πλίνθους, σχιστόπλακες, κονιάματα, οστεολογικό υλικό και λίθους. Επίσης, σε ορισμένα σκάμματα προδιάτρησης των γεωτρήσεων, βάθ. από 1,70 μέχρι 2 και διαστ. 1×2 μ., κυρίως στην ευρύτερη περιοχή Σιντριβανίου, Πανεπιστημίου και Φλέμινγκ, καθώς και στην οδό Δελφών εντοπίστηκαν αρχαιότητες (πλακοειδείς σχιστόλιθοι που ταυτοποιήθηκαν με καλύψεις τάφων, σκελετικό υλικό, διάσπαρτα όστρακα, στρώματα καταστροφής από λίθους, κεραμίδια, καύσεις, κονιάματα, μαρμάρινα αποτμήματα κτλ.).

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Νέο Δημαρχιακό Μέγαρο

Το οικόπεδο του πρώην Στρατοπέδου Τσιρογιάννη, επί των οδών Βασιλέως Γεωργίου και 3ης Σεπτεμβρίου (συνολ. εμβαδού 12.466 τ.μ.), όπου πρόκειται να ανεγερθεί το νέο Δημαρχιακό Μέγαρο της Θεσσαλονίκης, εντάσσεται στα όρια του εκτεταμένου ανατολικού νεκροταφείου της πόλης, τμήμα του οποίου είχε ανασκαφεί κατά την ανέγερση του όμορου Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, οπότε και αποκαλύφθηκαν 94 τάφοι των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών κυρίως χρόνων[10].

Λόγω του επείγοντος του έργου, η ανασκαφή διεξήχθη από το Φεβρουάριο έως το Μάιο του 2006 κάτω από ιδιαίτερα αντίξοες και πιεστικές συνθήκες. Οι αρχαιότητες εντοπίστηκαν κυρίως στο βορειοανατολικό τμήμα και στο νότιο ήμισυ του οικοπέδου, σε απόλυτο βάθος +5,50-+2,60 μ., όπου εντοπίζεται και το φυσικό (σχετικό βάθος από τη σημερινή επιφάνεια 1,50-3 μ.). Η υπόλοιπη έκταση, όπως άλλωστε και πολλοί από τους τάφους, ήταν έντονα διαταραγμένη από τα ισχυρά θεμέλια των κτιρίων του στρατοπέδου.

Ερευνήθηκαν 63 ταφικές κατασκευές, πέντε πηγάδια, δώδεκα λάκκοι και κατάλοιπα δύο κτισμάτων. Οι τάφοι εντοπίζονται σε συστάδες στο βορειοανατολικό, το νοτιοανατολικό και το νότιο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου. Ο προσανατολισμός τους ποικίλλει, οι περισσότεροι όμως βρίσκονται στον άξονα ΒΔ.-ΝΑ., με τα κρανία συνήθως προς ΝΑ. Αποκαλύφθηκαν δύο εγχυτρισμοί, 15 κεραμοσκεπείς καλυβίτες, 37 λακκοειδείς καλυμμένοι με σχιστόπλακες ή μαρμάρινες πλάκες, τέσσερις απλοί λακκοειδείς, δύο κιβωτιόσχημοι με μαρμάρινη επένδυση και τρεις κτιστοί με πλίνθους ή αργολιθοδομή[11].

Το έθιμο του ενταφιασμού κυριαρχεί ολοκληρωτικά, καθώς ταφή μετά από καύση καταγράφηκε άπαξ, σε απλό λάκκο ανοιγμένο στο φυσικό, με κεραμική των ελληνιστικών χρόνων. Η πλειονότητα των τάφων περιείχε ένα μόνο νεκρό, εκτός από πέντε περιπτώσεις, τους κιβωτιόσχημους και ένα λακκοειδή, με τη σύγχρονη ταφή δύο ή και τριών μελών της ίδιας οικογένειας.

Η οικονομική ένδεια, που ήδη διαγραφόταν από την επικράτηση των λιτών ταφικών κατασκευών, αντανακλάται και από τη φτωχική έως μηδενική κτέριση των τάφων. Σε 33 περιπτώσεις οι νεκροί πέρασαν τις πύλες του Άδη χωρίς ούτε καν το χαρώνειο οβολό. Επτά ταφές συνοδεύονταν από ένα χάλκινο νόμισμα, δύο άλλοι από δύο, όλα ρωμαϊκών χρόνων, ενώ στον καλυβίτη Τ4 είχε εναποτεθεί θησαυρός έξι χάλκινων νομισμάτων του Κωνσταντίνου Α΄. Ελάχιστα και τα κοσμήματα που βρέθηκαν, συνήθως χάλκινα ενώτια και δακτυλίδια. Ζεύγος αργυρών ενωτίων συνόδευε μόνο τη νεκρή του λακκοειδούς Τ57. Μικρός αριθμός πήλινων αβαφών και λίγων γυάλινων αγγείων κείτονταν δίπλα στα πόδια των νεκρών, απόηχοι της νεκρικής τελετουργίας.

Ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα αποτέλεσε ο κιβωτιόσχημος Τ3, που δέχθηκε την ταφή μιας οικογένειας, δύο ενηλίκων και μικρής κόρης, η οποία συνοδευόταν από χρυσό ενώτιο. Περιείχε ακόμη ακέραιο γυάλινο αμφορέα και χάλκινο νόμισμα των αρχών του 3ου αι. μ.Χ., ενώ η κάλυψή του αποτελούνταν από μαρμάρινα μέλη σε β΄ χρήση. Ανάμεσά τους μαρμάρινο επιτύμβιο μνημείο με παράσταση αφηρωισμένου νέου. Η επιγραφή στην επίστεψή του δηλώνει ότι το μνημείο, στη συνέχεια, αφιερώθηκε από την Κλαυδία Βυζαντία στους «θρεπτούς» της.

Από τα λιγοστά κτερίσματα προκύπτει η χρήση του συγκεκριμένου τμήματος του νεκροταφείου κυρίως μέσα στον 3ο αι. μ.Χ., και ιδιαίτερα στο α΄ μισό του, όπως φαίνεται

10. Δ. Ναλμπάντης, *Ανασκαφή στο οικόπεδο του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού*, Αθήνα 2003.

11. Πιο αναλυτικά, βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά., Θεσσαλονίκη extra muros. Αναμενόμενα και ανέλπιστα, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 285-288.

και από την πλειονότητα των νομισμάτων, του νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, επί Καρακάλλα, Αλεξάνδρου Σεβήρου, Γορδιανού Γ΄ και Σαλωνίνας.

Η προγενέστερη χρήση του χώρου κατά τον 3ο και το 2ο αι. π.Χ., εκτός από τα ευρήματα των ταφών, υποδηλώνεται και από δείγματα κεραμικής μελαμβαφούς και Δυτικής Κλιτύος από τις επιχώσεις των απορριμματικών λάκκων αλλά και των πέντε λιθόκτιστων πηγαδιών που αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία του σκάμματος, σχετιζόμενα προφανώς με τις ανάγκες του νεκροταφείου και τις επιτάφιες τελετουργίες. Παρά τις τεχνικές δυσκολίες ερευνήθηκαν όλα ως τη στάθμη της θάλασσας, καθώς η περαιτέρω έρευνα σε βάθος ήταν αδύνατη λόγω της εμφάνισης του υδροφόρου ορίζοντα. Η διάμετρός τους κυμαίνεται από 2-3,50 μ. και περιείχαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τμήματα ενεπίγραφων στηλών, ελάχιστα νομίσματα και αβαφή κυρίως κεραμική. Το Π4, το μεγαλύτερο όλων, περιείχε και πολλά όστρεα πορφύρας, του είδους murex brandaris. Το Π5 περιείχε αβαφή και εφυαλωμένη κεραμική και σχετίζεται προφανώς με τα δύο κτίσματα στα δυτικά της νότιας συστάδας των τάφων, κατάλοιπα μιας ύστερης φάσης λειτουργίας του χώρου. Πρόκειται για μία δεξαμενή (διαστ. 1,20×1,30 μ.), αποσπασματικά σωζόμενη, με αργολιθοδομικά τοιχώματα επιχρισμένα εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Στο κέντρο του δαπέδου της, από θραύσματα μαρμάρινων πλακών σε β΄ χρήση, σώζεται λίθινη λεκανίδα για τη συλλογή νερού. Λίγο βορειότερα εντοπίστηκε το δεύτερο κτίσμα, ένας τετράπλευρος χώρος, οι αργολιθικοί τοίχοι του οποίου, επιχρισμένοι με λευκό κονίαμα, σώζονταν σε ύψος 0,30 μ. Περιέκλειαν ψηφιδωτό δάπεδο (διαστ. 2,60×3,60 μ.), το κέντρο του οποίου κοσμούσε ορθογώνιο πλαίσιο με λευκές ψηφίδες σε γαλάζιο βάθος[12].

Την ευθύνη των εργασιών και της ανασκαφής στο πεδίο είχε η αρχαιολόγος Ε. Χριστοδουλίδου, με τη συνεργασία του Δ. Γερμενή κυρίως στην παρακολούθηση των εκσκαφών, ενώ τα σχέδια επιμελήθηκε η Κ. Θεοδωρίδου.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

Οδός Γιαννιτσών και Μαζαράκη

Σε οικόπεδο της περιοχής της δυτικής Θεσσαλονίκης, έκτασης 350 τ.μ, το οποίο ορίζεται από τις οδούς Γιαννιτσών και Μαζαράκη, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή που έφερε στο φως τμήμα του δυτικού νεκροταφείου της πόλης. Συγκεκριμένα, ταφικό περίβολο με μέγιστο ύψος τοιχωμάτων 1,70 και πάχος 0,60 μ., δομημένο με αργούς και ημίεργους λίθους συνδεδεμένους με κονίαμα.

Εσωτερικά του περιβόλου υπάρχει ορθογώνια κατασκευή με μνημειακό καμαρωτό τόξο με δίοδο και μεγάλη συμπαγής συνεκτική κατασκευή από αργούς λίθους, η οποία πιθανότατα χρησίμευε για την τέλεση νεκρόδειπνων (τρικλίνιο). Περιμετρικά αυτής ερευνήθηκαν τάφοι: τέσσερις καλυβίτες, ένας κιβωτιόσχημος, μία βωμοειδής κατασκευή και ένας λακκοειδής. Ο προσανατολισμός τους δεν είναι συγκεκριμένος και μάλλον εξαρτάται από το σημείο του περιβόλου στο οποίο βρίσκονται. Οι τάφοι στη μακριά πλευρά του έχουν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., ενώ οι τάφοι που βρίσκονται στις στενές πλευρές ΒΑ.-ΝΔ. Στην πλειονότητά τους ήταν ακτέριστοι, ενώ μερικοί είχαν ένα χάλκινο νόμισμα και ένας από αυτούς δύο οστέινες περόνες.

Εξωτερικά του περιβόλου εντοπίζονται 14 τάφοι. Πρόκειται για πέντε κιβωτιόσχημους με κάλυψη από σχιστόπλακες, δύο καμαροσκεπείς, δύο καλυβίτες και τέσσερις κεραμοσκεπείς. Οι τάφοι εκτός του περιβόλου ήταν πλουσιότερα κτερισμένοι και έδωσαν δύο θησαυρούς χάλκινων νομισμάτων, ασημένια κοσμήματα, κεχριμπαρένιο περικάρπιο, και ένα ζευγάρι χρυσά ενώτια. Παρατηρούνται δύο προσανατολισμοί, ΒΑ.-ΝΔ. και ΒΔ.-ΝΑ.

ΕΛΕΝΗ ΛΑΜΠΡΟΘΑΝΑΣΗ

Οδός Περδίκκα 28-30

Κατά τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών σε οικόπεδο επί της οδού Περδίκκα 28-30, βόρεια της Λεωφόρου Στρατού, ιδιοκτησίας Αβραμοπούλου, Τριπολιτσιώτου, Σφέτκου και Παπουτσόπουλου, εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στο δυτικό μόνο τμήμα του σκάμματος. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, η οποία διεξήχθη με τη χρηματοδότηση των ιδιοκτητών, αποκαλύφθηκε αποσπασματικά σωζόμενο οικοδόμημα, που συνεχίζει στο όμορο προς Δ. οικόπεδο[13]. Δυστυχώς, εντός του οικοπέδου της οδού Περδίκκα διατηρείται μικρό μόνο τμήμα του, εσωτ. διαστ. 14,10×1,50 μ.

Από τους τρεις τοίχους αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου ο ανατολικός (Τχ1), με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πλάτος 1,10 και εξωτερικό μήκος 15,30 μ. Ιδιαίτερα εντυπωσιακό είναι το σωζόμενο ύψος του, το οποίο εξωτερικά φθάνει τα 3,57 μ. στο βόρειο πέρας. Από το άλλοτε πλίνθινο δάπεδο του κτιρίου εντοπίστηκε μόνον η υποδομή του από πατημένο χώμα με επίστρωση από κονίαμα. Εσωτερικά το ύψος του τοίχου, έως το επίπεδο του δαπέδου, όπου και αναγκαστικά περατώθηκε η έρευνα, προσεγγίζει τα 2,24 μ.

Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος με την τεχνική του opus mixtum, με μία μόνο σωζόμενη ζώνη πλίνθων, η οποία διασπά την αργολιθοδομή γύρω στα 0,70 μ. από το δάπεδο

12. Το ψηφιδωτό δάπεδο αποκολλήθηκε από το συντηρητή Δ. Σπανόπουλο και μεταφέρθηκε στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας.

13. Πιο αναλυτικά, βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά., ό.π.

του κτιρίου. Το πλάτος των δύο τοίχων που γωνιάζουν με τον Τχ1 και αποκαλύφθηκαν εν μέρει στο βόρειο και το νότιο άκρο, φθάνει τα 0,80 μ. Επιπλέον, ο Τχ1 ενισχύεται στο εξωτερικό του μέτωπο από τέσσερις αντηρίδες τετράγωνης κάτοψης (πλευράς 1 μ.), παρόμοιας κατασκευής και οργανικά δεμένες με αυτόν. Εσωτερικά διαπιστώθηκαν πέντε οπές τετράγωνης διατομής, οι οποίες χρησίμευσαν για τη στερέωση ξυλοδοκών κατά τις εργασίες ανέγερσης του, τουλάχιστον, διώροφου κτίσματος. Η μία διαπερνά τον Τχ1 σε όλο του το πλάτος, ενώ οι άλλες, μετά την αφαίρεση των δοκών, φράχθηκαν με λίθους και κονίαμα. Από μία παρόμοια οπή διασώζεται και στους Τχ2 και Τχ3.

Η αποσπασματική εικόνα και η παντελής απουσία ευρημάτων δεν επιτρέπουν την ακριβή ερμηνεία της χρήσης του μνημείου, ενώ η χρονολόγησή του, από κατασκευαστικής απόψεως, ανάγεται μετά τον 1ο αι. μ.Χ. Η θέση του, ωστόσο, μέσα στα όρια του ανατολικού νεκροταφείου της πόλης, σε περιοχή που και στο παρελθόν έχει δώσει μεγάλα ταφικά κτίσματα, οδηγεί στη σκέψη ότι, και εδώ, το εντυπωσιακό οικοδόμημα υπαινίσσεται ταφική λειτουργία, ίσως με τη μορφή μαυσωλείου με εξωτερικές αντηρίδες, όπως απαντά στα νεκροταφεία της Ρώμης.

Την ευθύνη της ανασκαφής στο πεδίο είχε η αρχαιολόγος Α. Καϊάφα, ενώ την αποτύπωση του κτιρίου επιμελήθηκε η Κ. Θεοδωρίδου.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

Άνω Τούμπα

Οδός Καλαβρύτων 15-17 (οικόπεδο Ι. Σαμαρά)

Το Φεβρουάριο του 2006, κατά τη διενέργεια ερευνητικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν οικιστικά κατάλοιπα και άρχισε ανασκαφική έρευνα με χρηματοδότηση του εργολάβου. Την ανασκαφή επέβλεψε με μεγάλο ζήλο η Τ. Πρωτοψάλτη. Το οικόπεδο βρίσκεται στις ανατολικές παρυφές του οικισμού της εποχής του Χαλκού έως και των ιστορικών χρόνων και έχει τη μορφή τούμπας-τράπεζας[14].

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Καλαβρύτων 15-17. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

Το χρονικό διάστημα που καλύπτουν οι οικοδομικές φάσεις εκτείνεται από τα όψιμα χρόνια της εποχής του Σιδήρου έως και τον 4ο αι. π.Χ., και αποτελούν εν μέρει συνέχεια των καταλοίπων που ερευνήθηκαν στο παρελθόν στο όμορο οικόπεδο (Εικ. 1)[15].

Στο δυτικό όριο του οικοπέδου και κατά μήκος της ανατολικής πλαγιάς της τούμπας, αποκαλύφθηκε ένας ισχυρός αναλημματικός τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., προκειμένου να συγκρατεί τις επιχώσεις του λοφίσκου-τούμπας[16]. Ο τοίχος αυτός, αργολιθοδομικός με πηλοκονία ως συνδετικό υλικό, κατασκευάστηκε σε δύο φάσεις, η νεότερη από τις οποίες εντοπίστηκε σε μήκος 12 μ. και ύψος που σε κάποια σημεία φθάνει τα 2 μ. (Εικ. 2). Το στρώμα καταστροφής λακωνικών κεραμίδων που αποκαλύφθηκε μέσα στα γκρεμίσματα του τοίχου αυτού παραπέμπει σε κτίσματα που θα υπήρχαν στο εσωτερικό του, τα οποία χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ., όπως προκύπτει από την κεραμική του στρώματος. Ο αρχαιότερος τοίχος εμφανίστηκε κάτω από τον προηγούμενο και θεμελιώνεται πάνω στο φυσικό κιτρινωπό πηλόχωμα. Έχει κλιμακωτή διάρθρωση για να συγκρατεί τα πρανή της τούμπας και αποκαλύφθηκε σε μήκος 18, με πλάτος 0,80 και ύψος που κατά περίπτωση ξεπερνά τα 2 μ. Ανάμεσα στον τοίχο αυτόν και σε έναν παράλληλό του προς Α., εντοπίστηκε ένα ενιαίο στρώμα γκρίζου πηλού με χαλίκια, πάχ. 2 μ. περίπου, που πιθανώς πρόκειται για κατάλοιπα κατεστραμμένου δρόμου-ανδήρου για την επικοινωνία με τα κτίσματα της πλαγιάς. Κάτω από το άνδηρο

14. Πρόκειται για ένα προκασσάνδρειο πόλισμα, το μεγαλύτερο στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης, οι πρωιμότερες φάσεις του οποίου ανασκάπτονται συστηματικά από το Τμήμα Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου, ενώ η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ επεμβαίνει με σωστικές ανασκαφές στις επιχώσεις των ιστορικών χρόνων που αναπτύσσονται στην Τράπεζα, περιμετρικά της Τούμπας. Για προηγούμενη βιβλιογραφία, βλ. Κ. Σουέρεφ, Τούμπα Θεσσαλονίκης 1985-1996. Το ανασκαφικό έργο στην Τράπεζα και το νεκροταφείο, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 389-406· ο ίδιος, Τούμπα Θεσσαλονίκης 1998. Το ανασκαφικό έργο στην Τράπεζα και το νεκροταφείο, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 195-204· ο ίδιος, Τούμπα Θεσσαλονίκης 2003. Το ανασκαφικό έργο στην Τράπεζα και το νεκροταφείο, *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 245-254· ο ίδιος, Τούμπα Θεσσαλονίκης 2004, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 329-335.

15. Κ. Σουέρεφ, Τούμπα Θεσσαλονίκης. Ανασκαφές στην οδό Καλαβρύτων, *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 299-313.

16. Ο τοίχος φαίνεται να συνεχίζεται και στο όμορο οικόπεδο και να έχει την ίδια αναλημματική χρήση. Βλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 307 (Κ. Σουέρεφ) και παραπάνω, υποσημ. 14, του παρόντος τόμου.

Εικ. 2. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Καλαβρύτων 15-17. Οι δύο φάσεις του αναλημματικού τοίχου στο δυτικό όριο του οικοπέδου.

αυτό και χαμηλότερα από τη στάθμη θεμελίωσης του αναλημματικού τοίχου αποκαλύφθηκαν λαξευμένοι στο μαλακό φυσικό πηλόχωμα τέσσερις κυκλικοί λάκκοι με διάμετρο που φθάνει τα 0,80 μ. Η χρήση τους δεν είναι σαφής, πιθανώς όμως σε κάποια περίοδο να λειτούργησαν ως λάκκοι απόρριψης. Οι λάκκοι αυτοί πρέπει να αποτελούν τα αρχαιότερα κατάλοιπα του οικοπέδου και να είναι πρωιμότεροι του αναλήμματος, εφόσον ο τοίχος περνά πάνω από αυτούς, αφού είχαν μπαζωθεί. Στο χαμηλότερο επίπεδο διάνοιξης των λάκκων εντοπίστηκε στρώμα αμμοχάλικου που

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη. Άνω Τούμπα. Οδός Καλαβρύτων 15-17. Λεπτομέρεια κτίσματος και αποθηκευτικός πίθος σε βαθύτερο στρώμα.

επεκτείνεται και σε όλη την έκταση της ανασκαφής, έχει πάχος 1 μ. περίπου και περιέχει κεραμική από όστρακα με γραπτή διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και ημικυκλίων, καθώς και καστανά και τεφρά.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αναπτύσσονται οικιστικά κατάλοιπα τριών τουλάχιστον φάσεων που χρονολογούνται σε όλη τη διάρκεια του 6ου αι. π.Χ. Διακρίνονται δύο τουλάχιστον κτίρια, ένα στο νότιο και ένα στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου, τα οποία υφίστανται επιμέρους μετατροπές, κρατούν όμως τους ίδιους περίπου άξονες. Στους εσωτερικούς τους χώρους έχουν αποκαλυφθεί δάπεδα λιθόστρωτα και άλλα με πατημένο πηλό, ενώ στους εξωτερικούς εντοπίστηκαν χαλικόστρωτα δάπεδα. Πολλά αγγεία (αμφορείς, πίθοι και χυτροειδή αγγεία-μαγειρικά σκεύη), που βρέθηκαν κατά χώραν, προσδιορίζουν τη χρήση των χώρων ως αποθηκευτικών ή χώρων παρασκευής τροφής (Εικ. 3). Τέλος, σε βάθος 4 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε η αρχαιότερη οικοδομική φάση, που οριοθετείται από δύο κάθετους μεταξύ τους τοίχους που σχηματίζουν γωνία και έχουν σαφώς διαφορετικό άξονα από όλα τα μεταγενέστερα κτίσματα. Η κεραμική που βρέθηκε, χειροποίητη, στιλβωμένη καστανή και μαύρη, χρονολογεί τη φάση αυτή στην εποχή του Σιδήρου, περίπου σύγχρονη με τους τέσσερις λάκκους.

Όλα τα κτιριακά κατάλοιπα διατηρήθηκαν σε κατάχωση, ενώ ο αναλημματικός τοίχος παρέμεινε ορατός και επισκέψιμος στο πίσω μέρος του οικοπέδου, διότι σώζεται σε καλή κατάσταση και μεγάλο ύψος και αποτελεί ένα πολύ σημαντικό εύρημα (ιδίως η πιο πρώιμη φάση του).

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Οδός Γαμβέττα 152 (οικόπεδο Γ. Ιωαννίδη)

Το Νοέμβριο του 2006, κατά την εκσκαφή του παραπάνω οικοπέδου, εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα κάτω από τα θεμέλια της προϋπάρχουσας μονοκατοικίας, η οποία κάλυπτε σχεδόν όλη την επιφάνεια του οικοπέδου, με υπόγειο που έφθανε σε βάθος 2 μ. από το πεζοδρόμιο. Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα με χρηματοδότηση των ιδιοκτητών, κατά την οποία εντοπίστηκε τμήμα αγωγού, ενσωματωμένο στα θεμέλια της όμορης προς Ν. πολυκατοικίας, καθώς και η συνέχειά του στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Επίσης αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα ενός ακόμη αγωγού, 0,40 μ. βαθύτερα από τον πρώτο, στα θεμέλια του υπογείου της μονοκατοικίας.

Ο πρώτος αγωγός (Αγωγός 1) είναι ιδιαίτερα φροντισμένος. Σώζεται σε συνολικό μήκος 4,55, με ύψος 0,43 (μαζί με το υπόστρωμα) και πλάτος 0,98 μ. Το υπόστρωμα, πάχ. 0,10 μ. περίπου, αποτελείται από κροκάλες και υδραυλικό κονίαμα. Τα τοιχώματα του αγωγού έχουν ύψος 0,27-0,29 και πλάτος 0,32 μ. Διαμορφώνονται από σχιστόλιθους και κροκάλες,

που συνδέονται μεταξύ τους με παχύ στρώμα υδραυλικού κονιάματος. Το δάπεδό του αποτελείται από ακέραιες πλίνθους (μήκ. 0,35-0,40 και πλ. 0,20 μ.), επίσης επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα. Ο Αγωγός 1, στην αρχική του μορφή, διέσχιζε το οικόπεδο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ενώ στο δυτικό τμήμα του διαπιστώθηκε μια ελαφρά κλίση από Α. προς Δ.

Εκατέρωθεν του αγωγού εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής από κροκάλες και πλίνθους, καθώς και ελάχιστη αβαφής κεραμική, που δεν βοηθά στην ακριβέστερη χρονολόγηση του αγωγού, ο οποίος ωστόσο τοποθετείται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Ο δεύτερος αγωγός (Αγωγός 2) εντοπίστηκε βαθύτερα, στα ανατολικά του πρώτου. Εχει κατεύθυνση Β.-Ν. και είναι πιθανότατα αρχαιότερος του προηγούμενου. Σώζεται σε μήκος 1,10 μ., το μέγιστο ύψος του είναι 0,58 και το πλάτος του 0,63 μ. Το υπόστρωμά του, από κροκάλες, έχει πάχος 0,22 μ. Το δάπεδό του διατηρείται πολύ αποσπασματικά, διαμορφωμένο από πλίνθους τοποθετημένες οριζόντια και επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα. Αρκετά καλά σώζεται το τοίχωμα της ανατολικής πλευράς, με μέγιστο ύψος 0,30 και πλάτος 0,38 μ. Συνίσταται και αυτό από κροκάλες και πλίνθους, επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα.

Η έρευνα στο οικόπεδο επί της οδού Γαμβέτα 152 μας αποκάλυψε μικρό μέρος ενός επιμελημένου υδρευτικού δικτύου στα ανατολικά της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης. Η ενδεχόμενη συνέχιση της έρευνας στο όμορο προς Δ. οικόπεδο ίσως αποφέρει μια περισσότερο ολοκληρωμένη εικόνα του αναπάντεχου ευρήματος.

Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Η. Λυκίδου και τα σχέδια επιμελήθηκε η Κ. Θεοδωρίδου.

Οδός Ν. Πλαστήρα 69 (οικόπεδο Κ. και Α. Αζά)

Κατά το χρονικό διάστημα από το Νοέμβριο του 2005 έως και τον Ιανουάριο του 2006 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, ακριβώς στα όρια των Δήμων Θεσσαλονίκης και Πυλαίας. Στο συγκεκριμένο οικόπεδο, όπου κατά τις εργασίες τοποθέτησης αγωγού ύδρευσης τα έτη 2001/2003 είχαν αποκαλυφθεί κατάλοιπα κεραμικού εργαστηρίου[17], ερευνήθηκε έκταση 400 τ.μ. περίπου.

Τα αρχαιολογικά στρώματα εντοπίστηκαν αρκετά ψηλά, μόλις 0,40 μ. από το σημερινό επίπεδο, και αναπτύσσονταν κυρίως στα ανατολικά και τα δυτικά του ανασκαφικού τομέα, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στην ανατολική ζώνη εντοπίστηκαν πυκνά στρώματα καταστροφής, με όστρακα αβαφών κυρίως αγγείων, μελαμβαφών και Δυτικής Κλιτύος, μάζες πηλών και καμινεύματα, καθώς και πολλά τμήματα πήλινων σωλήνων και οπτοπλίνθων, προϊόντα εργαστηριακής δραστηριότητας. Η πορεία της έρευνας απέδειξε ότι τα στρώματα αυτά αποτελούσαν αποθέσεις του εργαστηρίου κεραμικής, καθώς εντοπίστηκαν συνολικά πέντε λάκκοι απορριμμάτων.

Οι λάκκοι αυτοί, ανοιγμένοι στο φυσικό κιτρινωπό πηλόχωμα με ασβεστολιθικές κηλίδες, είχαν οι περισσότεροι ακανόνιστο σχήμα και μικρό βάθος, εκτός από το Λάκκο 3, στα νοτιοανατολικά του ανασκαφικού τομέα, ο πυθμένας του οποίου εντοπίστηκε στα 2,40 μ. και περιείχε μάζες πηλών και καμινεύματα σε μεγάλη ποσότητα. Στο Λάκκο 4, στα βορειοανατολικά, βρέθηκαν πολλά τμήματα πήλινων σωλήνων. Οι Λάκκοι 3 και 4 ήταν οι πιο πλούσιοι σε ευρήματα και με τις μεγαλύτερες διαστάσεις. Στο Λάκκο 2, διαμ. 1,60 μ., αμέσως βόρεια του Λάκκου 3, ήταν έντονα τα ίχνη καύσης, ενώ εντοπίστηκε και στρώση με κεραμίδες, λακωνικού κυρίως τύπου.

Στη δυτική πλευρά του ανασκαφικού τομέα αποκαλύφθηκε αργολιθοδομικός τοίχος (Τχ1), κατά τον άξονα Β.-Ν., σε συνολικό μήκος 12,60 και πλάτος 0,65 μ., ο οποίος στα νότια στρέφεται προς Α. Κάθετα σε αυτόν και σε απόσταση 7 μ. από το νότιο όριό του εντοπίστηκε και άλλος αργολιθοδομικός τοίχος (Τχ41), μήκ. 2,25 και πλ. 0,65 μ., ο οποίος λειτουργούσε πιθανώς ως αντηρίδα στον τοίχο που οριοθετούσε την εγκατάσταση του εργαστηρίου.

Μια πρώτη προσέγγιση των ανασκαφικών δεδομένων μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε στο όριο του εργαστηρίου, όπου γίνονταν οι αποθέσεις των κατεστραμμένων προϊόντων του κεραμοποιείου σε λάκκους, οι οποίοι πιθανώς να είχαν ανοιχθεί και για εξόρυξη πηλού. Η κυρίως εγκατάσταση του κεραμικού εργαστηρίου ίσως αναπτυσσόταν ανατολικότερα, εκεί που βρίσκεται η περιφερειακή τάφρος της Θεσσαλονίκης, η διάνοιξη της οποίας κατά το 1950 θα πρέπει να κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της βιοτεχνικής αυτής εγκατάστασης του 3ου αι. π.Χ.

Την ευθύνη της ανασκαφής στο πεδίο είχε η αρχαιολόγος Σ. Πρωτοψάλτη, ενώ τα σχέδια επιμελήθηκε η Κ. Θεοδωρίδου.

Οδός Π. Χατζηπαναγιωτίδη 27 (Βότση)

Τον Απρίλιο του 2006, κατά τις εργασίες εκσκαφής του παραπάνω οικοπέδου στην περιοχή Βότση, ιδιοκτησίας Σ. και Ου. Σαλπιστή και Κ. Αντωνιάδου, εντοπίστηκε τμήμα κτιστού αγωγού κάτω από τη θεμελίωση της παλαιάς οικοδομής. Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα με χρηματοδότηση των ιδιοκτητών, κατά την οποία αποκαλύφθηκε η συνέχεια του αγωγού στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, ενώ στην υπόλοιπη έκταση δεν υπήρξαν άλλα οικοδομικά κατάλοιπα.

Ο πλινθόκτιστος αγωγός εδράζεται σε μια λεπτή στρώση κονιάματος, πάχ. 0,03-0,05 μ., και είναι τοποθετημένος επί του φυσικού αργιλώδους της περιοχής σε 1,06 μ., πα-

17. Κ. Σουέρεφ, Οικόπεδο οδού Πλαστήρα 69, *ΑΕΜΘ* 15 (2001), σ. 249-254.

ρουσιάζοντας ελαφρά κλίση από Α. προς Δ. Έχει συνολικό μήκος 9,45, πλάτος 0,45-0,47 μ. και είναι προσανατολισμένος στον άξονα (Β)Α.-(Ν)Δ., με εμφανή συνέχεια στα όμορα οικόπεδα προς Β. και Δ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του εσωτερικά είναι 0,22 μ., ενώ το αντίστοιχο εξωτερικά 0,31 μ. Συνίσταται από τοιχώματα με δύο έως τέσσερις σειρές οπτοπλίνθων και υδραυλικό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Ο πυθμένας του είναι στρωμένος με ορθογώνιους οπτοπλίνθους, διαστ. 0,31×0,16 μ., που επίσης συνδέονται μεταξύ τους με υδραυλικό κονίαμα. Στο ανατολικό του μόνον τμήμα και σε μήκος 2,20 μ. διατηρούσε κάλυψη πλ. 0,62 μ., από αδρά επεξεργασμένους σχιστόλιθους συνδεδεμένους με σκληρό κονίαμα. Καθώς από την αφαίρεση της επίχωσης δεν προέκυψαν κινητά ευρήματα, η χρονολόγησή του στους ρωμαϊκούς χρόνους προκύπτει μόνον από το σύστημα τοιχοποιίας των τοιχωμάτων του (opus testaceum).

Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Α. Καγιούλη, ενώ η αποτύπωση έγινε από το σχεδιαστή Σ. Τριανταφυλλίδη.

Οδός Καθ. Ευρυγένη και Κανελλοπούλου (Κηφισιά)

Το Μάιο του 2007, κατά την παρακολούθηση της εκσκαφής του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ό. Δέλλιου στη συμβολή των οδών Καθ. Ευρυγένη και Κανελλοπούλου, δυτικά των Κεραμοποιείων «Αλλατίνη» και δίπλα στον οδικό άξονα Θεσσαλονίκης-Χαλκιδικής, ήλθε απρόσμενα στο φως τμήμα λουτρών ρωμαϊκών χρόνων. Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα με χρηματοδότηση των ιδιοκτητών[18].

Το σωζόμενο σήμερα σύνολο (έκτασης σχεδόν 20 τ.μ.), με ανατολικό προσανατολισμό σύμφωνα με τις επιταγές του Βιτρούβιου, απαρτίζουν τρεις δεξαμενές ατομικής χρήσης, θερμαινόμενες με το σύστημα των υποκαύστων. Άφθονα ίχνη καύσεων στους υπόγειους θαλάμους υπαινίσσονται την παρουσία του praefurnium πολύ κοντά και ταυτίζουν τους τρεις χώρους με το caldarium ευρύτερης λουτρικής εγκατάστασης, που δυστυχώς καταστράφηκε στο μεγαλύτερο μέρος της κατά τη διάνοιξη του παράπλευρου δρόμου. Η μεγαλύτερη από τις δεξαμενές συνίσταται από ορθογώνιο χώρο με αψιδωτή τη νότια πλευρά του και την ανατολική πλαισιωμένη από δίδυμες ατομικές δεξαμενές, τετράπλευρης κάτοψης. Από αυτές, η νότια (πλευράς 1,10 μ.) διασώζεται σε καλύτερη κατάσταση. Ο πυθμένας της διαμορφώνεται από πήλινες πλάκες, όπου διατηρείται αποσπασματικά η επίστρωση με υδραυλικό κονίαμα για τη μαρμάρινη επένδυση.

Στο πλίνθινο δάπεδο της διπλανής δεξαμενής (στη ΒΑ. γωνία) διατηρούνται εννέα τετράπλευροι πεσσίσκοι αποτελούμενοι από πλίνθους σε επάλληλες στρώσεις με κονίαμα ενδιάμεσα, που επέτρεπαν την κυκλοφορία του θερμού αέρα στον υπόγειο χώρο (ύψ. 0,50 μ.) εξασφαλίζοντας επαρκή θέρμανση για τους χρήστες. Εννέα παρόμοιες στυλίδες διασώζονται και στην εσωτερική περίμετρο του υπόγειου θαλάμου της τρίτης δεξαμενής. Στα λειτουργικά στοιχεία της εγκατάστασης εντάσσονται η δίοδος απορροής του ακάθαρτου νερού, διευθετημένη στην τοιχοποιία του ημικυκλίου της τρίτης δεξαμενής, καθώς και ο μολύβδινος σωλήνας στο στόμιο της αποχετευτικής οπής της πρώτης, χαμηλά στη νοτιοδυτική της γωνία. Ο σωλήνας εκφόρτιζε σε αυλάκι που περιέτρεχε την καμπύλη πλευρά της μεγάλης πυέλου, με πλίνθινη κοίτη και τοίχωμα από λίθους, θραύσματα πλίνθων και συνδετικό υλικό.

Η έντονη διατάραξη και η απουσία κινητών ευρημάτων περιορίζει τη δυνατότητα χρονολόγησης των θερμών της οδού Καθ. Ευρυγένη, η παρουσία ωστόσο των ατομικών κτιστών λουτήρων αντανακλά τη νέα αντίληψη για την ιδιωτική απόλαυση των λουτρών, που επικρατεί κατά τον 4ο αι. μ.Χ. Δυστυχώς, οι μεγάλες επεμβάσεις των τελευταίων ετών στο ανάγλυφο της περιοχής, με τη συνεχή διάνοιξη οδικών αξόνων, καθιστούν προσωρινά αδύνατη την ένταξη των θερμών σε μια γειτονική εγκατάσταση, πιθανότατα μιας πολυτελούς επαύλεως ενός αριστοκράτη της εποχής, ο οποίος θα απολάμβανε τις ανέσεις των λουτρών μαζί με τους φίλους του[19].

Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Α. Καϊάφα, ενώ η αποτύπωση του κτίσματος οφείλεται στο σχεδιαστή Σ. Τριανταφυλλίδη.

Οδός Οιδίποδος (περιοχή Κηφισιάς)

Κατά τις δοκιμαστικές τομές που προηγήθηκαν των εργασιών εκσκαφής του παραπάνω οικοπέδου (Ο.Τ. Γ353), ιδιοκτησίας Μ. Μαρουλάκη, είχε εντοπιστεί άφθονη αβαφής και ερυθροβαφής κεραμική, καθώς και οικοδομικά κατάλοιπα κατά χώραν. Το οικόπεδο, με συνολικό εμβαδόν 1.011 τ.μ., βρίσκεται στην περιοχή των Κεραμοποιείων «Αλλατίνη», ακριβώς στα δυτικά του παλαιού εργοστασίου. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας (10/4-5/9/2006), η οποία πραγματοποιήθηκε με τη χρηματοδότηση των ιδιοκτητών, αποκαλύφθηκε τμήμα ενός ενδιαφέροντος οικιστικού συνόλου, που καταλαμβάνει 270 τ.μ. περίπου από τα 480 τ.μ. της οικοδομήσιμης έκτασης.

Πρόκειται για ένα σύνολο 19 τοιχοποιιών που ορίζουν 13 χώρους ποικίλων διαστάσεων, οι οποίοι καλύπτουν πε-

18. Σχετικά, βλ. και Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 11), σ. 292-294.

19. Με μικρή αλλαγή των αρχιτεκτονικών σχεδίων κάλυψης της οικοδομής το λουτρό παρέμεινε ορατό και επισκέψιμο στο προκήπιο, προστατευμένο από ειδική κατασκευή.

ρίπου το νότιο ήμισυ του οικοπέδου και διαμορφώνουν ως προς την κάτοψη την εικόνα μιας αρχαίας αγροικίας. Η επιφάνειά τους εντοπίζεται σε βάθος =1,60-1,80 μ. από τη στάθμη του σημερινού οδοστρώματος. Στο αντίστοιχο βόρειο τμήμα, τα αρχαιολογικά κατάλοιπα περιορίζονται στον εντοπισμό μεγάλων λάκκων στον αργιλώδη βράχο της περιοχής, οι οποίοι δημιουργήθηκαν μεταγενέστερα, ίσως κατά τον 3ο αι. μ.Χ., καταστρέφοντας μεγάλο μέρος του οικιστικού συνόλου. Οι έξι λάκκοι περιείχαν άφθονη χρηστική κεραμική, τμήματα κεράμων και πλίνθων, καθώς και οστά ζώων. Στο εσωτερικό ενός λάκκου βρέθηκαν και μεγάλες ποσότητες από απανθρακωμένους σπόρους σιτηρών.

Οι ανωτέρω οικιστικοί χώροι διαμορφώθηκαν διαδοχικά και χρησιμοποιήθηκαν για μακρά περίοδο της αρχαιότητας, από τον 4ο αι. π.Χ. έως και το 2ο αι. μ.Χ., όπως προκύπτει από τα κινητά ευρήματα, τα νομίσματα και την κεραμική. Ειδικότερα, τα νομίσματα μαρτυρούν την εγκατάσταση και την πρώτη οικοδομική δραστηριότητα στα χρόνια του Φιλίππου Β΄, από τα μέσα τουλάχιστον του 4ου αι. π.Χ. Στην αρχαιότερη αυτή φάση (Α΄) εντάσσεται το μεγαλύτερο τμήμα των οικοδομικών λειψάνων που καταλαμβάνουν το νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, ενώ η διάταξη και τα κινητά ευρήματα ορισμένων χώρων δηλώνουν αποθηκευτική χρήση.

Στην ελληνιστική εποχή (φάση Β΄), ο οικοδομικός ιστός ενισχύεται με νέους ισχυρούς τοίχους και διευρύνεται προς Δ. με την προσθήκη του τετράγωνου χώρου ζ΄ (πλευράς 5,15 μ.), που ανάγεται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους, σύμφωνα με νομίσματα Αλεξάνδρου Γ΄ και Φιλίππου Ε΄. Στο εσωτερικό του χώρου η΄ διασώθηκαν ένας πίθος (διαμ. 1 και ύψ. 1,10 μ.) και μία πήλινη τετράγωνη εστία (πλευράς 1,20 μ.). Ακόμη, στα δυτικά του χώρου στ΄ δημιουργείται μεγάλη πλακόστρωτη αυλή (σωζ. διαστ. 4,30×2,50 μ.), η οποία διατηρείται αποσπασματικά.

Τέλος, στους ρωμαϊκούς χρόνους (φάση Γ΄) και πιο συγκεκριμένα, κατά τον 1ο και το 2ο αι. μ.Χ., γίνονται κάποιες πρόχειρες και αποσπασματικές προσθήκες. Οι τοιχοποιίες πάντως των διαδοχικών οικοδομικών φάσεων διατηρούν τον ίδιο προσανατολισμό: οι κάθετοι τοίχοι είναι προσανατολισμένοι στον άξονα Β(Δ).-Ν(Α). και οι οριζόντιοι στον άξονα (Β)Α.-(Ν)Δ. Το ύψος των θεμελιώσεων, πλ. 0,40-0,55 μ., οι οποίες εδράζονται είτε στον αργιλώδη υπόλευκο βράχο είτε στο καστανό σκληρό έδαφος της περιοχής, κυμαίνεται από 0,30-0,50 μ., ενώ εντυπωσιάζει το σωζόμενο ύψος τριών τοίχων, που φθάνει μέχρι και τα 0,90 μ.

Τα αίτια της καταστροφής και εγκατάλειψης του οικοδομήματος προς τα τέλη του 2ου αι. μ.Χ. δεν είναι απόλυτα σαφή. Τρεις ωστόσο αιχμές δοράτων από τα ανώτερα στρώματα αποτελούν ένδειξη μιας εχθρικής επίθεσης, ενώ έντονα ίχνη καύσης σημειακά στα στρώματα καταστροφής των κεραμίδων οροφής και των πλίνθινων ανωδομών δηλώνουν ότι η πυρκαγιά που ακολούθησε έφερε το οριστικό τέλος.

Επισημαίνουμε ότι είναι η πρώτη φορά που εντοπίζεται στην ευρύτερη περιοχή τμήμα οικοδομικού ιστού των κλασικών και των ελληνιστικών χρόνων, η γένεση μάλιστα του οποίου ανάγεται τουλάχιστον στα χρόνια του Φιλίππου Β΄, στο πλαίσιο ίσως της πολιτικής του να εγκαθιστά εταίρους για τον έλεγχο απομακρυσμένων περιοχών, γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορική τοπογραφία της χώρας της Θεσσαλονίκης[20].

Την ευθύνη της ανασκαφής στο πεδίο είχε η αρχαιολόγος Α. Καγιούλη, ενώ την αποτύπωση του οικοδομικού συνόλου επιμελήθηκε ο σχεδιαστής Σ. Τριανταφυλλίδης.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

ΔΗΜΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥΠΟΛΗΣ[21]

Οδός Παυσανία (οικόπεδο Κ. Ισαακίδη, Ο.Τ. Γ 437)

Στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν 41 τάφοι και ένα τεφροδόχο αγγείο (Εικ. 4, 5). Από αυτούς οι 39 ήταν λακκοειδείς και οι δύο κιβωτιόσχημοι με πλακαρές σχιστολιθικές πέτρες. Οι 27 ήταν κτερισμένοι με πήλινα αγγεία (13 φιάλες, δύο κανθάρους, έναν αμφορίσκο και δύο κύπελα) και μετάλλινα κοσμήματα (χάλκινα: τέσσερα δακτυλίδια, μία περόνη, ένα ενώτιο, τρεις σφηκωτήρες, τρεις χάνδρες. Σιδερένια: έξι εγχειρίδια και τέσσερα δακτυλίδια). Σε μία ταφή βρέθηκαν 26 οστέινες χάνδρες. Οι τάφοι χρονολογούνται από τα ευρήματα στην εποχή του Σιδήρου και εντάσσονται στο μεγάλο νεκροταφείο της εποχής αυτής, που ανασκάπτεται από το 1997 στο συνοικισμό Ομόνοια της Σταυρούπολης (Εικ. 6, 7)[22].

Οδός Ιπποκράτους (οικόπεδο Γ. Γούλα, Ο.Τ. Γ 407)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφοι, εκ των οποίων οι τρεις είναι λακκοειδείς με κάλυψη σχιστολιθικών πλακών και ο ένας ανήκει στον τύπο της πώρινης σαρκοφάγου με επίπεδη κάλυψη από το ίδιο υλικό (Εικ. 8). Οι τάφοι χρονολογούνται στην ύστερη κλασική εποχή[23] και

20. Αναλυτικότερα για την ανασκαφή, βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 11), σ. 290-292.

21. Τις ανασκαφές στο Δήμο Σταυρούπολης διεξήγαγε η αρχαιολόγος Ε. Ηλιοπούλου.

22. Α. Λιούτας - Ευ. Γκιούρα, Τοπογραφικές αναζητήσεις ΒΔ. της αρχαίας Θεσσαλονίκης με αφορμή τις ανασκαφές σε νεκροπόλεις στους Δήμους Σταυρούπολης και Πολίχνης, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 317-326.

23. Οι ταφές του οικοπέδου εντάσσονται στο νεκροταφείο της ύστερης κλασικής εποχής, το οποίο αναπτύσσεται σε συστάδες μέσα στο μεγάλο νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου και των γεωμετρικών χρόνων και μέσα στις επιχώσεις του νεολιθικού οικισμού στο συνοικισμό Ομό-

Εικ. 4-5. Σταυρούπολη. Οδός Παυσανία. Γενικές λήψεις της ανασκαφής.

Εικ. 6-7. Σταυρούπολη. Οδός Παυσανία. Χαρακτηριστικά αγγεία της εποχής του Σιδήρου κατά χώραν (κάνθαρος, φιάλη).

ήταν κτερισμένοι (Εικ. 9, 10) με πήλινα αγγεία (ερυθρόμορφο ασκό, μελαμβαφή: κυάθιο, σκύφο, λύχνο και ένα αβαφές αμφορόσχημο μυροδοχείο), μετάλλινα κοσμήματα (χρυσό επιστόμιο, ασημένια διπλή περόνη, ασημένιο δακτυλίδι, χάλκινο κράνος και φιάλη με πτηνόμορφη λαβή).

Οδός Ωραιοκάστρου 146

Πρόκειται για το μεγαλύτερο οικόπεδο που έχει ανασκαφεί στην περιοχή, μετά το οικόπεδο του 8ου Δημοτικού Σχολείου Σταυρούπολης, στο οποίο εντοπίστηκε για πρώτη φορά το 1997 το μεγάλο νεκροταφείο της εποχής του Σιδήρου. Στο παρόν οικόπεδο υπήρχε εγκαταλελειμμένο εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας από το 1960, το οποίο κατεδαφίστηκε το 2005[24].

Εικ. 8. Σταυρούπολη. Οδός Ιπποκράτους. Πώρινη σαρκοφάγος.

Αποκαλύφθηκαν συνολικά 345 ταφές (244 ενταφιασμοί ή καύσεις και 101 τεφροδόχα αγγεία) σε τρία και σε πολλές περιπτώσεις σε τέσσερα επάλληλα στρώματα (Εικ. 11, 12). Η τυπολογία των τάφων ήταν ευρύτατη: λακκοειδείς με σχιστολιθική κάλυψη (151), πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι (23, Εικ. 13), κιβωτιόσχημοι με σχιστόλιθους (18), πη-

νοια του Δήμου Σταυρούπολης.

24. Η ανασκαφή, με χρηματοδότηση του κυρίου του έργου, ξεκίνησε το Σεπτέμβριο του 2005 και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 2006 με αρκετές διακοπές μικρής διάρκειας. Το οικόπεδο βρίσκεται ακριβώς απέναντι από το 8ο Δημοτικό Σχολείο Σταυρούπολης και το συναγωνίζεται σε μέγεθος (4 στρ.).

Εικ. 9-10. Σταυρούπολη. Οδός Ιπποκράτους. Κτερίσματα λακκοειδούς ταφής.

Εικ. 11-12. Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 146. Γενικές λήψεις της ανασκαφής.

λοπερίβλητοι κιβωτιόσχημοι (10, Εικ. 14), κεραμοσκεπείς καλυβίτες (16), καύσεις κατά χώραν (3), ελεύθερες ταφές (11), πυρές (2), ελεύθερες ταφές αλλά με κεραμίδα στο δάπεδο (2), ανακομιδές (2), εγχυτρισμοί (6). Ο προσανατολισμός των τάφων είναι γενικά Α.-Δ. με μικρές αποκλίσεις. Τα οστά δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση και οι νεκροί τοποθετούνται συνήθως σε ύπτια θέση και σπανίως σε πλάγια (Εικ. 15).

Τα πήλινα κτερίσματα καταλαμβάνουν ποσοτικά την πρώτη θέση με 16 μυροδοχεία, 15 σκύφους, 13 φιάλες, εννέα άωτα σκυφίδια, επτά οινοχόες, πέντε κανθαρίσκους, δύο θήλαστρα, ένα σφαιρικό κορινθιακό αρύβαλλο, ένα πινάκιο και ένα λυχνάρι. Επίσης βρέθηκε μεγάλος αριθμός επίπεδων πήλινων προτομών (46) με παράσταση γυναικείας μορφής (Εικ. 17, 18). Δύο από αυτές είναι μεγαλύτερες και περιβάλλονται από ναόσχημο πλαίσιο (Εικ. 19, 20). Στα μετάλλινα κτερίσματα υπερτερούν τα χάλκινα: 36 νομίσματα, 21 πόρπες, έξι δακτυλίδια, τρεις αγκράφες, τέσσερις περόνες (Εικ. 16), δύο ψέλια, μία τριχολαβίδα, μία ωτογλυφίδα, τρία περίαπτα, δύο σφηκωτήρες κ.ά. Ακολουθούν ποσοτικά τα σιδερένια ευρήματα: έξι αιχμές δοράτων, ένα ξίφος, δέκα εγχειρίδια, πέντε δακτυλίδια και μία στλεγγίδα, τα χρυσά:

Εικ. 13. Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 146. Πηλόκτιστη ταφή με ορύγματα σύλησης.

τρία περίαπτα, τέσσερις χάνδρες, ένας σφηκωτήρας και ένα ενώτιο, τα ασημένια: τέσσερα ενώτια, μία περόνη και ένα περίαπτο, και τα μολύβδινα: ένα ψέλιο και μία πόρπη.

Ως τεφροδόχα αγγεία (Εικ. 21, 22) έχουν χρησιμοποιηθεί ως επί το πλείστον οι οπισθότμητες πρόχοι (70), αλλά και οι δίωτοι ή τετράωτοι αμφορίσκοι (28), απλές οινοχόες (2) και μεγάλα φιαλόσχημα αγγεία (2). Σε 13 από τα αγ-

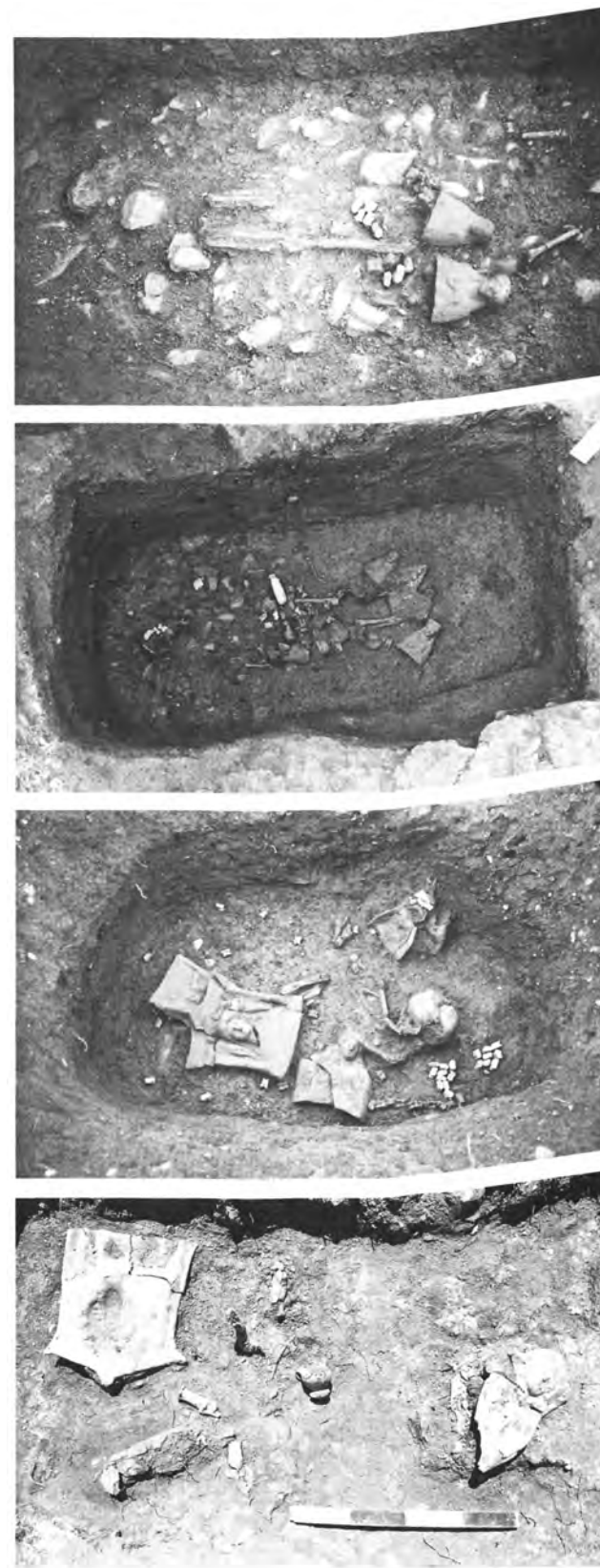
Εικ. 14. Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 146. Κιβωτιόσχημος τάφος με ευμεγέθεις επεξεργασμένες πλάκες κάλυψης, οι οποίες απομακρύνθηκαν με μηχανικό τρόπο, που ήταν και ο μόνος εφικτός.

Εικ. 15. Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 146. Αποκάλυψη σκελετού σε πλάγια στάση.

Εικ. 16. Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 146. Σκελετός κτερισμένος με περόνη γεωμετρικής εποχής.

Εικ. 17-20. Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 146. Παιδικές ταφές με αφθονία αστραγάλων και πήλινων προτομών, δύο εκ των οποίων είναι ναόσχημες.

Εικ. 21-22. Σταυρούπολη. Οδός Ωραιοκάστρου 146. Εγχυτρισμοί σε οπισθότμητες πρόχους.

γεία είχε χρησιμοποιηθεί ως πώμα μόνωτη ή δίωτη φιάλη, ενώ σε δέκα περιπτώσεις υπάρχουν εναγισμοί-προσφορές άλλων αγγείων δίπλα, πάνω ή μέσα στο τεφροδόχο. Όλα τα αγγεία έχουν μία μικρή οπή στο σώμα και συχνότερα στον ώμο τους, η οποία έχει γίνει με κρούση. Το απολέπισμα του τοιχώματος βρίσκεται συχνά μέσα στο αγγείο. Τα 33 (από τα 101) ήταν ακτέριστα, ενώ τα υπόλοιπα περιείχαν τα αντικείμενα που συνόδευαν το νεκρό στην πυρά και ήταν κυρίως σιδερένια εγχειρίδια (38), χάλκινες περόνες με κωνική ή οκτώσχημη απόληξη (13), δακτυλίδια (επτά χάλκινα και πέντε σιδερένια) και σφονδύλια (10). Η πλειοψηφία των τεφροδόχων αγγείων εντοπίζεται σε συγκεκριμένη περιοχή στη δυτική πλευρά του οικοπέδου και η τοποθέτησή τους ακολουθεί κυκλική διάταξη σε ακανόνιστους ομόκεντρους κύκλους, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση ύπαρξης χαμηλού ταφικού περιβόλου ή τύμβου.

Η χρονολόγηση των τάφων βασίζεται στη χρονολόγηση των κτερισμάτων κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας και είναι εξίσου ποικίλη όσο και η τυπολογία τους: ξεκινά από τη γεωμετρική εποχή (8ος αι. π.Χ.) και με αδιάκοπη χρονική συνέχεια φθάνει έως και τους πρώιμους βυζαντινούς χρόνους, επιδεικνύοντας μια διαχρονικότητα που δεν την έχουμε συναντήσει σε κάποιο άλλο τμήμα του νεκροταφείου.

ΔΗΜΟΣ ΠΟΛΙΧΝΗΣ

Ζεφύρων 11Β[25]

Σε οικόπεδο το οποίο εντάσσεται στο νεκροταφείο των ιστορικών χρόνων και βρίσκεται βορειοανατολικά της Τούμπας του Λεμπέτ, εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα οκτώ τάφοι αρχαϊκών-κλασικών χρόνων (Εικ. 23). Οι επτά ήταν κιβωτιόσχημοι και ο ένας στον τύπο του λακκοειδούς με κάλυψη από σχιστολιθικές πέτρες. Το σχήμα του κιβωτίου στους κιβωτιόσχημους αποδίδεται με πηλό, πλίνθους (Εικ. 24) ή πέτρες (Εικ. 25) και η κάλυψή τους είναι συνήθως όπως και του λακκοειδούς. Οι νεκροί, το σκελετικό υλικό των οποίων δεν διατηρείται σχεδόν καθόλου, τοποθετούνται σε ύπτια στάση και οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Από τις έξι κτερισμένες ταφές έχουμε ελάχιστα αντικείμενα: δύο χρυσά ρομβόσχημα επιστόμια, δύο σπειροειδή ψέλια, δύο πήλινα αβαφή κυάθια και μία χάλκινη λαβή αγγείου.

Εκτός από τους τάφους εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν ένας μεγάλος λάκκος και μία στενή τάφρος (Εικ. 26, 27), η κεραμική των οποίων χρονολογήθηκε στην εποχή του Χαλκού. Οι κατασκευές αυτές σχετίζονται με τον παρακείμενο οικισμό της Τούμπας του Λεμπέτ.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΛΙΟΥΤΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΝΕΑΣ ΕΥΚΑΡΠΙΑΣ

Νέα Ευκαρπία

Οδός Πολυτεχνείου 21

Στο οικόπεδο της οδού Πολυτεχνείου 21 στη Νέα Ευκαρπία, έκτασης 200 τ.μ., διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή με σκοπό την ανέγερση διώροφης οικοδομής με υπόγειο.

Η ανασκαφική έρευνα άρχισε με την αποχωμάτωση του οικοπέδου σε βάθος 0,50 μ., όπου και εμφανίστηκαν οι πρώτοι σχιστολιθικοί λίθοι, καθώς και ένας παλαιός ασβεστόλακκος στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, που είχε προκαλέσει έντονη διαταραχή στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου, ενώ είχε μπαζωθεί μετά την εγκατάλειψή του με ποικίλα σύγχρονα σκουπίδια.

Οι λίθοι από τις ταφές που καταστράφηκαν λόγω του ασβεστόλακκου είχαν τοποθετηθεί άτακτα στα ανατολικά

25. Η ανασκαφή στο οικόπεδο διενεργήθηκε από την αρχαιολόγο Αι. Βογιατζή.

Εικ. 23. Πολίχνη. Ζεφύρων 11Β. Γενική λήψη της ανασκαφής.

Εικ. 24. Πολίχνη. Ζεφύρων 11Β. Πλινθόκτιστη ταφή με κτερίσματα (ψέλια, χρυσό επιστόμιο).

Εικ. 25. Πολίχνη. Ζεφύρων 11Β. Λιθόκτιστη ακτέριστη ταφή.

Εικ. 26-27. Πολίχνη. Ζεφύρων 11Β. Λάκκος και τάφρος της εποχής του Χαλκού.

του σχηματίζοντας ακανόνιστο λιθοσωρό, ο οποίος κάλυπτε όπως αποδείχθηκε ένα μικρό αποθέτη τεφροδόχων αγγείων και δύο ταφές.

Οι τάφοι ακολουθούσαν τη φυσική κλίση του εδάφους, δηλαδή μια ελαφριά καθοδική κλίση προς Ν. και Δ., και είχαν κατασκευαστεί μέσα στο φυσικό υπέδαφος της περιοχής (σκληρό χώμα σκούρου καστανοκόκκινου χρώματος με ασβεστιτικές προσμίξεις, κατά τόπους βραχώδες).

Η ανασκαφική διαδικασία είχε ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη 38 συνολικά τάφων και τεφροδόχων αγγείων, με επικρατέστερο τον τύπο της λακκοειδούς ταφής, ενώ βρέθηκε και μία κιβωτιόσχημη, ένας μικρός αποθέτης δύο τεφροδόχων αγγείων κι ένας μικρός αβαθής λάκκος κυκλικής κάτοψης χωρίς περιεχόμενο, που ανήκε πιθανώς σε βρεφική ταφή. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν ακτέριστοι, ενώ τα λιγοστά κτερίσματα που βρέθηκαν εξαντλούνται σε πήλινα σφονδύλια, σκυφοειδή αγγεία, τμήματα επιχρυσωμένων χάλκινων ομφαλίων και χάλκινα κοσμήματα. Ο προσανατολισμός των τάφων δεν υπήρξε ορισμένος, όπως ούτε και η χωρική τους διάταξη, ενώ οι ταφές αποκαλύφθηκαν σε δύο στρώσεις στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου.

Χρονολογικά τοποθετείται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

ΔΗΜΟΣ ΩΡΑΙΟΚΑΣΤΡΟΥ

Παλαιόκαστρο

Σε οικόπεδο στην περιοχή Παλαιοκάστρου στο Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, έκτασης 170 τ.μ, το οποίο ορίζεται από τις οδούς Μακεδονικού Αγώνα και Δ. Γούναρη, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, η οποία έφερε στο φως τμήμα του νεκροταφείου της εποχής του Σιδήρου.

Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά 68 τάφοι, οι οποίοι ανήκουν στον τύπο του λακκοειδούς με σχιστολιθική κάλυψη, κιβωτιόσχημου με σχιστολιθική κάλυψη, αβαθούς λάκκου δίχως κάλυψη και, τέλος, μικρής κατηγορίας κυκλικών λάκκων μικρής διαμέτρου, πιθανώς βρεφικών ταφών.

Στην πλειονότητά τους έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. και μόνο 15 από αυτούς είναι κτερισμένοι κυρίως με κοσμήματα επίχρυσα, χρυσά και ασημένια, όπως επίσης και πήλινα αγγεία και σφονδύλια.

ΕΛΕΝΗ ΛΑΜΠΡΟΘΑΝΑΣΗ

ΔΗΜΟΣ ΚΑΛΑΜΑΡΙΑΣ

Οδός Α. Παπάγου 9 (οικόπεδο Ε. Γκότση)

Κατά τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών που προηγήθηκαν της εκσκαφής του παραπάνω οικοπέδου, εμφανίστηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής χωρίς άλλα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα με χρηματοδότηση των ιδιοκτητών (από 27/3-24/5/2006), κατά τη διάρκεια της οποίας αποκαλύφθηκαν 13 λάκκοι, που είχαν ανοιχθεί μέσα στο φυσικό αργιλώδες στρώμα και καλύπτονταν επίσης από στρώμα αργίλου, πρασινωπό ή και ανοιχτό καστανό[26].

Οι λάκκοι εντοπίστηκαν σε βάθος ± 2,50 μ. από το σημερινό επίπεδο του πεζοδρομίου και προσέγγιζαν τουλάχιστον τα ± 4 μ., ενώ η έρευνα σταμάτησε αναγκαστικά στη στάθμη του υδροφόρου ορίζοντα, στα ± 3,20 μ. Όλοι περιείχαν άφθονη κεραμική, αβαφή αλλά και με γραπτή διακόσμηση, και όστρεα, ανάμεσά τους και murex brandaris, γνωστού για τη χρήση του στην παρασκευή πορφυρού χρώματος[27].

Αξιοσημείωτη είναι η ποικιλία που παρατηρείται ως προς το μέγεθος των λάκκων, καθώς έξι από αυτούς είχαν κυκλικό ή ελλειπτικό σχήμα και διάμετρο 1-1,50 μ., ενώ οι υπόλοιποι παρουσίαζαν εντελώς ακανόνιστο σχήμα και μεγαλύτερες διαστάσεις που έφθαναν έως και τα 3 μ., περικλείοντας εντυπωσιακές ποσότητες κεραμικής. Με βάση μια πρώτη προσέγγιση του υλικού προκύπτει πως οι λάκκοι, πιθανότατα απορριμματικοί, ανοίχθηκαν κατά τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους, σύγχρονα σχεδόν, καθώς η πλειονότητα των γραπτών οστράκων εντάσσεται στην περίοδο αυτή[28].

Την ευθύνη της ανασκαφής στο πεδίο είχε η αρχαιολόγος Η. Λυκίδου, ενώ τα σχέδια επιμελήθηκε ο Σ. Τριανταφυλλίδης.

Συμβολή οδών Καθ. Ρωσσίδου 2 και Θεμ. Σοφούλη 51 (οικόπεδο Α. Φαχαντίδου-Τσιλιγκίρογλου)

Κατά τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο, εντοπίστηκαν αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα, αφού το μεγαλύτερο τμήμα τους ήταν κατεστραμμένο από την υπάρχουσα μονοκατοικία της δεκαετίας του 1980. Η μονοκατοικία διέθετε υπόγειο που έφθανε σε βάθος 4 μ. από το επίπεδο του πεζοδρομίου, και μετά την κατεδάφισή της έμειναν προς ανασκαφή μόνο δύο στενοί διάδρομοι στην ανατολική και τη νότια πλευρά του οικοπέδου, διαστ. 13×3 και 16×2 μ. αντίστοιχα.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας (19/6-19/7/2006), η οποία πραγματοποιήθηκε με τη χρηματοδότηση των ιδιοκτητών, αποκαλύφθηκαν αποσπασματικές θεμελιώσεις τοίχων, ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής και ένα πηγάδι νεότερων χρόνων που επέφερε περαιτέρω διάλυση των οικιστικών φάσεων. Τα ευρήματα του οικοπέδου αποτελούν συνέχεια εκείνων στο όμορο οικόπεδο της οδού Καθ. Ρωσσίδου 4[29], καθώς τοίχοι που ανήκουν στην πρωιμότερη φάση χρήσης του χώρου στο προηγούμενο συνεχίζονται και στο παρόν οικόπεδο, ενώ ολοκληρώνεται και η εικόνα ενός τουλάχιστον οικιστικού συνόλου[30].

Τα θεμέλια των τοίχων ακολουθούν κατά βάση δύο τύπους τοιχοδομίας, δηλώνοντας και εδώ την ύπαρξη δύο τουλάχιστον διαδοχικών φάσεων από τα μέσα του 4ου έως και το α΄ μισό του 6ου αι. μ.Χ., καθώς και την καταστροφή και εγκατάλειψη του χώρου στα χρόνια του Ιουστινιανού Β΄, γεγονός που υποστηρίζεται τόσο από τη νομισματική μαρτυρία

26. Το οικόπεδο βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το πρώην Στρατόπεδο Κόδρα στο Καραμπουρνάκι και τα ευρήματα προφανώς σχετίζονται με τη γνωστή αρχαιολογική θέση του συγκεκριμένου χώρου (Τράπεζα και νεκροταφείο). Βλ. και Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 600-601, σχετικά με τα πορίσματα της έρευνας σε οικόπεδο επί της Α. Παπάγου 21 αλλά και την παλαιότερη βιβλιογραφία.

27. Μεγάλες ποσότητες οστρέων αυτού του είδους εντοπίζονται και σε άλλα οικόπεδα της Καλαμαριάς. Βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, ό.π. (π.χ. Αργοναυτών και Κούσκουρα κ.α.).

28. Αναλυτικότερα, βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά., Καλαμαριά 2005-2006. Μια «άγνωστη» ρωμαϊκή εγκατάσταση στην ακτογραμμή του Θερμαϊκού και άλλα ευρήματα, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 272-274.

29. Σχετικά, βλ. παρακάτω.

30. Η αρίθμηση των τοίχων και των χώρων αποτελεί συνέχεια εκείνων της οδού Καθ. Ρωσσίδου 4, ώστε η ανασκαφική εικόνα να είναι ενιαία και περισσότερο εύληπτη.

των στρωμάτων καταστροφής όσο και από τα αντίστοιχα ευρήματα των γειτονικών οικοπέδων (Καθ. Ρωσσίδου 4 και Ι. Κούσκουρα 4, ανασκαφή 2005)[31]. Ο πρωιμότερος τύπος χαρακτηρίζεται από πλίνθινους τοίχους, που πατούν σε στρώσεις από μικρές κροκάλες, με ευρεία χρήση ασβεστοκονιάματος. Στο δεύτερο χρησιμοποιούνται σχιστόλιθοι, ανάμεσα στους οποίους τοποθετούνται άτακτα κομμάτια πλίνθων.

Ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής εντοπίζεται σε βάθος ±0,86 μ. από το σημερινό κράσπεδο και συνεχίζεται ως το νότιο άκρο του σκάμματος[32]. Το στρώμα αυτό περιείχε μεγάλη ποσότητα αβαφούς χρηστικής κεραμικής, κεράμων λακωνικού τύπου και οστρέων του είδους codakia exasperata, ενώ συγκεντρώθηκαν και πολλά θραύσματα και πώματα γυάλινων αγγείων. Το σύνολο των χάλκινων νομισμάτων της ανασκαφής ανέρχεται σε 70.

Υπενθυμίζουμε εδώ ότι με την αποκάλυψη των ανωτέρω αρχιτεκτονικών καταλοίπων και σε συσχετισμό βέβαια με τις προηγούμενες ανασκαφικές έρευνες στην ίδια περιοχή, διαμορφώνεται σταδιακά η εικόνα μιας, άγνωστης μέχρι τώρα, σημαντικής υστερορρωμαϊκής εγκατάστασης κατά μήκος της ακτογραμμής του Θερμαϊκού κόλπου.

Την ευθύνη της ανασκαφής στο πεδίο είχε η αρχαιολόγος Η. Λυκίδου, ενώ τα σχέδια επιμελήθηκε ο σχεδιαστής Σ. Τριανταφυλλίδης.

Οδός Καθ. Ρωσσίδου 4

Κατά τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών που προηγήθηκαν της εκσκαφής του οικοπέδου επί της παραπάνω οδού, ιδιοκτησίας Μ. και Ε. Μουσουρίδου, εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής και οικοδομικά λείψανα σε πολύ αποσπασματική διατήρηση, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα τους είχε καταστραφεί από την προϋπάρχουσα διώροφη οικοδομή με υμιυπόγειο, μετά την κατεδάφιση του οποίου παρέμεινε η τσιμεντένια βάση και η ισχυρή θεμελίωσή της. Έτσι, η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε αναγκαστικά μόνο στις τρεις πλευρές περιμετρικά της, ενώ η βόρεια πλευρά δεν ερευνήθηκε, καθώς αντιστοιχεί στην εκτός ορίου οικοδομική γραμμή της νέας οικοδομής.

Το οικόπεδο έχει εμβαδόν 353 τ.μ. και είναι προσανατολισμένο στον άξονα Β(Α.)-Ν(Δ.). Κατά την τρίμηνη ανασκαφή (Ιανουάριος-Μάρτιος 2006) που πραγματοποιήθηκε με τη χρηματοδότηση των ιδιοκτητών, εντοπίστηκαν, σχεδόν επιφανειακά, δύο τμήματα οικιστικών συνόλων με διαδοχικές φάσεις χρήσης, από τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (μέσα 4ου αι. μ.Χ.) έως τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. Συνίστανται από 13 τμήματα θεμελιώσεων τοίχων σε μία ή δύο σειρές από λασπόκτιστη αργολιθοδομή, στην τοιχοποιία των οποίων παρεμβάλλονται θραύσματα κεράμων ως γέμισμα ή τμήματα στρωτήρων κεράμων λακωνικού τύπου. Η επιφάνεια των τοίχων βρίσκεται γύρω στα 0,75-0,85 μ. από τη στάθμη του πεζοδρομίου, ενώ ορισμένοι εισχωρούν στην υποθεμελίωση ενός μεταγενέστερου κτιρίου (Α).

Διαμορφώνονται έτσι επτά πολύ αποσπασματικοί χώροι, οι οποίοι αναπτύσσονται εξωτερικά του Κτιρίου Α, και συνεχίζονται στα όμορα οικόπεδα. Από εδώ, εκτός από χρηστική κεραμική και γυάλινα αποτμήματα, προέρχονται λίγα ερυθροβαφή όστρακα με ενσφράγιστα μοτίβα, καθώς και πήλινος λύχνος με κοκκιδωτό διάκοσμο, όλα του 5ου αι. μ.Χ. Στο χώρο α΄ εντοπίστηκαν και δύο αβαθείς λάκκοι απόρριψης μεγάλου αριθμού οστρέων, εκ των οποίων ο πρώτος περιείχε αχιβάδες και ο δεύτερος κυρίως πίνες.

Ιδιαίτερα σημαντικός υπήρξε ο εντοπισμός του λιθόστρωτου οδικού άξονα, ο οποίος αποκαλύφθηκε αρχικά σε μήκος 9,40 μ. στην ανασκαφή του 2005, στην οδό Ι. Κούσκουρα 4[33], ενώ εδώ διατρέχει την ανατολική πλευρά του οικοπέδου ως τη νοτιοανατολική του γωνία, περισσότερο όμως κατεστραμμένος. Αποτελείται από μικρούς αργούς λίθους, με έντονη εικόνα της καταστροφής, το εναπομείναν ωστόσο μήκος του προσεγγίζει τα 12,10, με σωζόμενο πλάτος 1,04 στα βόρεια και 1,70 μ. στα νότια. Από τον καθαρισμό του προέρχονται 17 νομίσματα, από τα οποία προκύπτει και η περίοδος χρήσης του κατά τον 4ο και τον 5ο αι. μ.Χ.

Αξιοσημείωτος είναι άλλωστε ο συνολικός αριθμός των 436 χάλκινων νομισμάτων της ανασκαφής. Τα πρωιμότερα είναι κοπής Αυγούστου Κώνστα (347-348 μ.Χ.) και Αρκαδίου (383-386 μ.Χ.), και στοιχειοθετούν μαζί με τα υπόλοιπα τη διάρκεια χρήσης της πρώτης οικοδομικής φάσης στο β΄ μισό του 4ου και στον 5ο αι. μ.Χ.

Το μεταγενέστερο Κτίριο Α, σε βάθος μόλις 0,44-0,70 μ., καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της νοτιοδυτικής πλευράς του σκάμματος. Πρόκειται για ένα τετράπλευρο οικοδόμημα με κεκομμένες γωνίες εν μέρει σωζόμενο, το εμβαδόν του ωστόσο υπολογίζεται γύρω στα 40 τ.μ. Διατηρείται μόνον η στιβαρή του υποθεμελίωση, αποτελούμενη από μία ή δύο σειρές σχιστόλιθων, ύψ. 0,50-0,70 μ. Στο μόνο αδιατάρακτο σημείο της επίχωσης του Κτιρίου Α βρέθηκαν κυρίως όστρακα αμφορέων και μαγειρικών σκευών, καθώς και λίγα ερυθροβαφών αγγείων της κατηγορίας African Red Slip Ware, καθώς και οκταννούμιο Ιουστινιανού Α΄, του νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης. Η χρήση του κτιρίου δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί εξαιτίας της αποσπασματι-

31. Γενικότερα, βλ. και Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά., ό.π.

32. Στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος το στρώμα καταστροφής έχει μήκος 5 και πλάτος 2 μ. Στο νότιο τμήμα καλύπτει όλο το ανατολικό μισό του σκάμματος, μήκ. 6 και πλ. 1 μ.

33. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 597-598.

κής εικόνας του, καθώς η άσχημη κατάσταση διατήρησης επιδεινώθηκε από την υπερκείμενη οικοδομή, η οποία κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος του.

Σημειώνουμε ότι η αποκάλυψη των παραπάνω αρχιτεκτονικών καταλοίπων, αλλά και της συνέχειας του οδικού άξονα που είχαμε εντοπίσει στην περσινή ανασκαφή, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς σταδιακά διαμορφώνεται η εικόνα μιας παράκτιας εγκατάστασης κατά μήκος της ακτογραμμής του Θερμαϊκού κόλπου. Ο λιθόστρωτος δρόμος, σε μήκος που ξεπερνά τα 22 μ., και τα οικιστικά σύνολα που αναπτύσσονται εκατέρωθέν του σε διαδοχικές φάσεις χρήσης, από τους υστερορρωμαϊκούς κυρίως χρόνους, παραπέμπουν σε μια οργανωμένη οικιστική ανάπτυξη, σχετιζόμενη πιθανώς με κάποιες λιμενικές εγκαταστάσεις στο σημείο αυτό[34].

Την ευθύνη της ανασκαφής στο πεδίο είχε η αρχαιολόγος Α. Καγιούλη, ενώ τα σχέδια επιμελήθηκε ο Σ. Τριανταφυλλίδης.

ΔΗΜΟΣ ΠΥΛΑΙΑΣ

Περιοχή Φοίνικα

Θέση Λυγαριά

Τον Οκτώβριο του 2006 διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε αγροτεμάχιο του Δήμου Πυλαίας, ιδιοκτησίας Δ. Ιωαννίδη, Ι. Πλευράκη, Σ., Π. και Χ. Συμεωνίδη, όπου πρόκειται να ανεγερθεί κτίριο επαγγελματικής χρήσης 900 τ.μ. Το αγροτεμάχιο, εμβαδού 5.775 τ.μ., βρίσκεται στη θέση Κις Τούμπα του Φοίνικα, απέναντι από το γνωστό μακεδονικό τάφο[35] και δυτικά του εμπορικού κέντρου «Carrefour/Μακεδονία». Εντάσσεται στα όρια του σημαντικού νεκροταφείου των κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων που αποκαλύπτεται σταδιακά κατά την τελευταία εικοσαετία[36], με πιο πρόσφατη την ανασκαφή του 2005, στο χώρο άλλου πολυκαταστήματος[37].

Κατά τη διενέργεια των τομών εντοπίστηκαν, κάτω από ένα στρώμα σύγχρονων επιχώσεων, πάχ. 2,50-4 μ., τα αδιατάρακτα αρχαιολογικά στρώματα και μικρό τμήμα του νεκροταφείου, τα όρια του οποίου φαίνεται ότι εξαντλούνται στο σημείο αυτό. Ακολούθησε σύντομη ανασκαφική έρευνα με χρηματοδότηση των ιδιοκτητών, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν μόνο τέσσερις τάφοι, με τον ίδιο προσανατολισμό (Α.-Δ.), εκ των οποίων οι δύο (Τ2 καιΤ3) ήταν ασύλητοι λακκοειδείς, του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., και οι άλλοι δύο (Τ1 και Τ4) ευμεγέθεις καλοφτιαγμένοι κιβωτιόσχημοι, δυστυχώς άγρια παραβιασμένοι από την αρχαιότητα.

Τάφος 1: Κιβωτιόσχημος τάφος, με κάλυψη από πέντε αδρά επεξεργασμένες πλίνθους. Η κτιστή θήκη, με εσωτερικές διαστάσεις 2,40×1,30 και ύψος 1,56 μ., είναι κατασκευασμένη από πλίνθους πωρόλιθου σε δύο δόμους. Η άνω σειρά φέρει μονολιθικές πλίνθους, τις οποίες περιτρέχει μία επιμελημένη έξεργη ζώνη. Στην εσωτερική περίμετρο των τοιχωμάτων διατηρείται εγκοπή (πατούρα), πλ. 4-5 χιλ., για την υποδοχή του σανιδώματος της οροφής, ενώ στο μέσον των στενών πλευρών ανοίγονται δύο ορθογώνιοι τόρμοι για την ένθεση της κεντρικής δοκού. Το δάπεδο του τάφου διαμορφώνεται από τρία ανισομεγέθη τμήματα πωρόλιθων.

Της σύλησης διέφυγαν μόνον ένα πήλινο σκυφίδιο και θραύσματα μυροδοχείου, που ανάγουν την κατασκευή του τάφου στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 2: Λακκοειδής τάφος με πώρινη κάλυψη, σε απόσταση 15 μ. δυτικά του τάφου 1, διαστ. 2,20×0,85-0,90 μ. Το νεκρό άνδρα, τοποθετημένο σε ξύλινο φορείο, συνόδευαν δύο δόρατα, δύο πήλινα αγγεία (ακέραιος ερυθρόμορφος κρατηρίσκος και δίωτο σκυφίδιο), δύο χάλκινες διπλές περόνες και χάλκινη ψήφος, καθώς και χάλκινο νόμισμα κοπής Αμύντα Γ΄ (381-369 π.Χ.).

Τάφος 3: Λακκοειδής τάφος, πλευράς 0,80 μ., στα νότια των προηγουμένων. Περιείχε αποσαθρωμένο ξύλινο κιβωτίδιο με κατάλοιπα καύσης, πιθανότατα γυναίκας. Μεταξύ των οστών υπήρχαν υπολείμματα χάλκινου επιχρυσωμένου στεφανιού, θραύσματα αργυρού δακτυλιδιού, καθώς και δύο ληκυθίων, ενώ στη νοτιοδυτική γωνία του λάκκου βρέθηκε πήλινη γυναικεία προτομή.

Τάφος 4: Κιβωτιόσχημος τάφος, σχεδόν στο κέντρο του οικοδομήσιμου χώρου. Από την κάλυψή του διατηρήθηκαν κατά χώραν οι τρεις πώρινες λιθόπλινθοι, ενώ οι υπόλοιπες βρέθηκαν πεσμένες στο βάθος του τάφου. Ερυθρό επίχρισμα σωζόταν σημειακά στην εσωτερική επιφάνεια των πωρόλιθων.

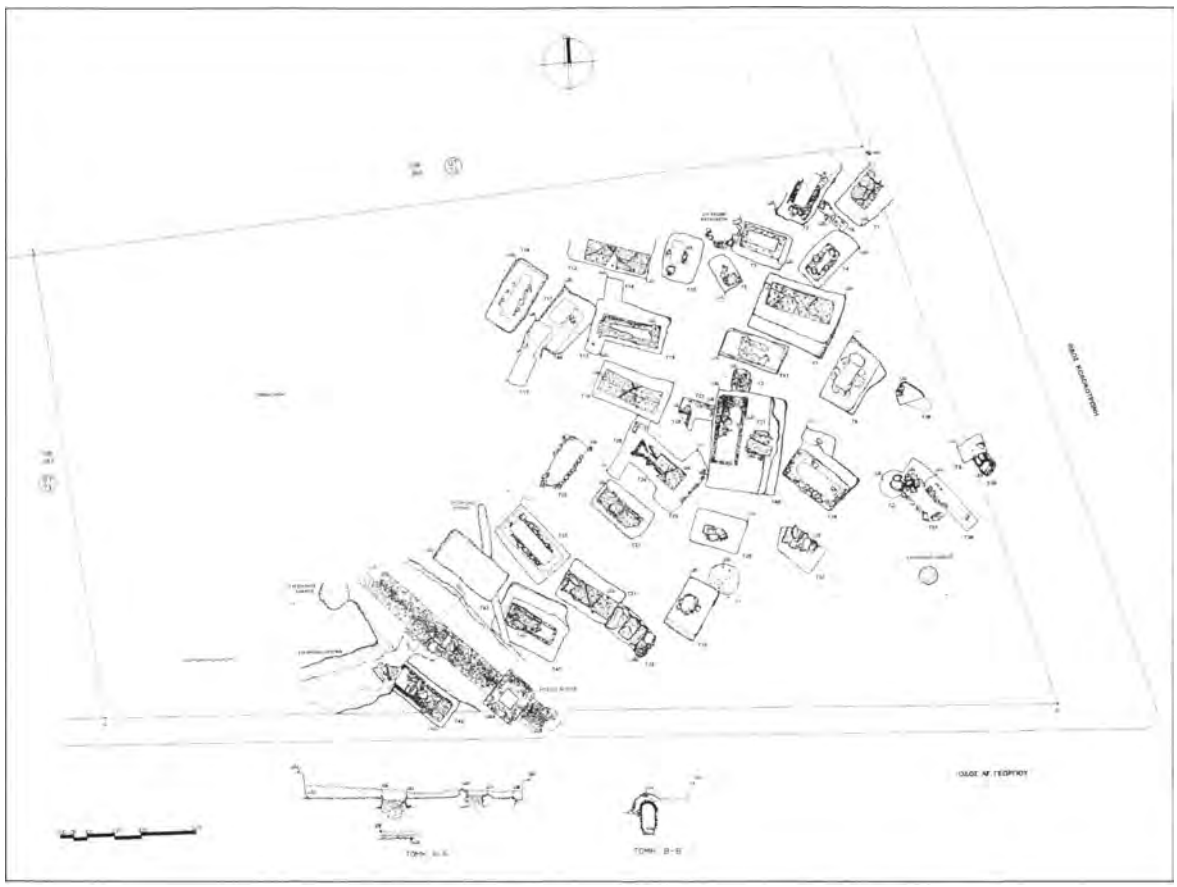
Η ταφική θήκη, με εσωτερικές διαστάσεις 2,75×1,69 και ύψος 2,02 μ., εντυπωσιάζει ως προς το μέγεθος αλλά και την επιμελημένη κατασκευή. Αποτελείται από πώρινες λιθοπλίνθους σε δύο δόμους, ενώ το δάπεδο είναι στρωμένο με έξι λιθοπλίνθους στον άξονα Β.-Ν. Τα τοιχώματα εσωτερικά είναι επιχρισμένα με έγχρωμα κονιάματα σε τρεις ζώνες και ικανοποιητική κατάσταση διατήρησης: η ανώτερη (ύψ. 0,56 μ.) έχει λευκό χρώμα, ακολουθεί πλατιά ζώνη

34. Γενικότερα για το σύνολο των ανασκαφών στην περιοχή, βλ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη κ.ά., ό.π. (υποσημ. 28).

35. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης. Συμβολή στη μελέτη της εικονογραφίας των ταφικών μνημείων της Μακεδονίας*, Αθήνα 2005.

36. Για τις προηγούμενες ανασκαφές στο χώρο, βλ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Από ένα νεκροταφείο προγενέστερο της Θεσσαλονίκης, *Αρχαία Μακεδονία* VII (2002), σ. 675-696 και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 530-531.

37. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη - Α. Καΐαφα - Η. Λυκίδου, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 197-210 και Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 601-602.

Εικ. 28. Θέρμη. Συμβολή οδών Κολοκοτρώνη και Αγίου Γεωργίου. Τοπογραφικό αποτύπωσης του νεκροταφείου και τομές.

(ύψ. 1,06 μ.) ερυθρού χρώματος και στη βάση του τάφου ζώνη (ύψ. 0,40 μ.) μαύρου χρώματος.

Την ανασκαφή διεξήγαγε η αρχαιολόγος Α. Καγιούλη, ενώ στην αποτύπωση συνεργάστηκαν οι σχεδιαστές Κ. Θεοδωρίδου και Σ. Τριανταφυλλίδης[38].

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΜΠΙΔΟΥ-ΑΥΛΩΝΙΤΗ

ΔΗΜΟΣ ΘΕΡΜΗΣ

Θ έ ρ μ η

Αρχαίο νεκροταφείο

Συνεχίστηκε και αυτή τη χρονιά η ανασκαφική έρευνα σε τέσσερα οικόπεδα της κωμόπολης της Θέρμης Θεσσαλονίκης, όπου αποκαλύπτεται εκτεταμένο αρχαίο νεκροταφείο, κυρίως ύστερων αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Τάφοι επίσης αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες κατασκευής αγωγού ομβρίων υδάτων σε κεντρική οδό της Θέρμης:

Συμβολή οδών Κολοκοτρώνη και Αγίου Γεωργίου (οικόπεδο αριθ. 368, Ο.Τ. 73)[39]

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται περίπου στο μέσον του νότιου τμήματος της κωμόπολης. Αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν σε αυτό 43 τάφοι, που αποτελούν μέρος του νοτιοδυτικού άκρου του κύριου πυρήνα του νεκροταφείου, ο οποίος εντοπίζεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της Θέρμης. Παρουσίαζαν αρκετά πυκνή διάταξη και οι περισσότεροι ήταν διευθετημένοι με βασικό προσανατολισμό Α.-Δ., αλλά και με αποκλίσεις ΒΑ.-ΝΔ. ή συνηθέστερα ΒΔ.-ΝΑ. (Εικ. 28). Επαναλαμβάνονται οι γνωστοί τύποι τάφων του

38. Σημειώνουμε ότι, ύστερα από σχετική απόφαση του ΥΠΠΟ, οι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν διατηρηθεί ορατοί και επισκέψιμοι στο υπόγειο του υπό ανέγερση κτιρίου.

39. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Α. Σκίτσα, ενώ η σχεδιαστική αποτύπωση οφείλεται στον Α. Δάλλα. Κανένα από τα ευρήματα των τάφων που ερευνήθηκαν δεν συντηρήθηκε. Η ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε εξ ολοκλήρου από τον ιδιοκτήτη της υπό ανέγερση οικοδομής.

Εικ. 29. Θέρμη. Συμβολή οδών Κολοκοτρώνη και Αγίου Γεωργίου. Κιβωτιόσχημος τάφος των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, ο οποίος κατέστρεψε τμήμα ενός λίγο προγενέστερου λακκοειδούς της ίδιας περιόδου.

Εικ. 30. Θέρμη. Συμβολή οδών Κολοκοτρώνη και Αγίου Γεωργίου. Σαρκοφάγος με ανδρική ταφή.

Εικ. 31. Θέρμη. Συμβολή οδών Κολοκοτρώνη και Αγίου Γεωργίου. Σαρκοφάγος με πλούσια κτερισμένη γυναικεία ταφή.

Εικ. 32. Θέρμη. Συμβολή οδών Κολοκοτρώνη και Αγίου Γεωργίου. Το τμήμα του αποκαλυφθέντος κτιστού, καμαροσκέπαστου αγωγού και το φρεάτιό του.

νεκροταφείου αυτού, όπου επικρατεί το έθιμο του ενταφιασμού: οι περισσότεροι τάφοι (22) ήταν λακκοειδείς με ή χωρίς κάλυψη από σχιστόπλακες, μερικοί με επάλειψη πηλού στο χείλος, αλλά μερικές φορές και στα πλευρικά τοιχώματα και στο δάπεδο, άλλοι οριοθετημένοι με λιθοσειρές ή κάποιο υποτυπώδη περίβολο από αργούς λίθους ή (και) κροκάλες. Βρέθηκαν επίσης εννέα σαρκοφάγοι από πωρόλιθο με μονολιθική, αμφικλινή καλυπτήρια πλάκα, καθώς και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από πλάκες πωρόλιθου και καλυμμένοι με πλάκες από το ίδιο υλικό ή σχιστόπλακες. Μερικοί από τους τάφους ήταν παιδικοί. Επιπλέον, αποκαλύφθηκαν ένας τεφροδόχος λάκκος και μία τεφροδόχος θήκη από πλάκες πωρόλιθου.

Μερικές από τις σαρκοφάγους και οι κιβωτιόσχημοι ήταν

συλημένοι κατά την αρχαιότητα, ενώ κάποιοι τάφοι, κυρίως οι λακκοειδείς, ήταν διαταραγμένοι είτε εξαιτίας της κατασκευής μεταγενέστερων τάφων ακόμη και της ίδιας περιόδου (Εικ. 29) είτε από νεότερες επεμβάσεις. Τα κτερίσματα που διασώθηκαν σε αυτούς και στους υπόλοιπους κτερισμένους τάφους (μόνο 11 από το σύνολο των τάφων ήταν ακτέριστοι), τους τοποθετούν χρονολογικά μεταξύ του τέλους του 6ου και του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Μερικές από τις σαρκοφάγους του β΄ μισού του 5ου και των αρχών του 4ου αι. π.Χ., που φιλοξενούσαν ανδρικές ή γυναικείες ταφές, ήταν πλούσια κτερισμένες με ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αττικά αγγεία, χρυσά, αργυρά και χάλκινα κοσμήματα (επιστόμια ελάσματα, πόρπες, ψέλια, δακτυλίους, ενώτια, χάνδρες περιδεραίων). Επιπλέον, οι άνδρες συνοδεύονταν σε κάποιες περιπτώσεις από όπλα, όπως εγχειρίδια, αιχμές δοράτων, ξίφη και χάλκινο κράνος του λεγόμενου ιλλυρικού τύπου σε μία σαρκοφάγο (Εικ. 30) ή από χάλκινα σκεύη συμποσίου σε μία άλλη, ενώ κάποιες γυναικείες ταφές συνοδεύονταν επίσης από πήλινα ειδώλια και γυναικείες προτομές, των οποίων ο αριθμός ανερχόταν σε 16 σε μία σαρκοφάγο (Εικ. 31). Ανάλογα, αλλά λιγότερα σε αριθμό, ήταν μερικά από τα κτερίσματα των λακκοειδών τάφων των υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα μεγάλου υδροδοτικού αγωγού (σωζ. μήκ. 8,80, πλ. 1 μ.), άλλα τμήματα του οποίου είχαν και παλαιότερα αποκαλυφθεί σε άλλα οικόπεδα ή οδούς της Θέρμης[40]. Διασώζει και ένα ορθογώνιο φρεάτιο καθαρισμού διαστ. 1,35×1,50 μ. (Εικ. 32). Είναι εξ ολοκλήρου λιθόκτιστο με ασβεστοκονίαμα, έχει καμαρωτή κάλυψη και κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ. Το εσωτερικό του φέρει επένδυση από υδραυλικό κονίαμα και έχει ύψος 1,15 και πλάτος 0,45 μ. Η χρονολόγησή του παραμένει προβληματική, εφόσον σε όλες τις περιπτώσεις δεν προέκυψαν τα σχετικά στοιχεία, φαίνεται όμως πιθανότερο να κατασκευάστηκε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Οδός Ιασωνίδου (οικόπεδο αριθ. 285α, Ο.Τ. 57)[41]

Μόνο στο βορειοανατολικό τμήμα του μεγάλης έκτασης (1.000 τ.μ. περίπου) του οικοπέδου εντοπίστηκαν δέκα λακκοειδείς τάφοι σε αραιή διάταξη, οι οποίοι φαίνεται ότι ανήκουν στο βόρειο-βορειοανατολικό άκρο του πυκνού

Εικ. 33. Θέρμη. Οδός Ιασωνίδου. Οι τάφοι που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο αριθ. 285α.

τμήματος του αρχαίου νεκροταφείου της Θέρμης (Εικ. 33).

Πλην ενός, ο οποίος ήταν ένα αρκετά βαθύ και μεγάλο ορθογώνιο όρυγμα με θήκη ενταφιασμού στο βάθος, οι υπόλοιποι τάφοι ήταν αβαθείς λάκκοι, σχεδόν ορθογώνιοι, χωρίς κάλυψη. Ο κύριος προσανατολισμός τους ήταν από Α. προς Δ., αλλά υπήρχαν και τάφοι με απόκλιση από αυτόν.

Τους νεκρούς, άνδρες και γυναίκες, συνόδευαν μερικά μικρά μελαμβαφή αγγεία (κάνθαρος, σκυφίδιο κ.ά.) και αρκετά χάλκινα νομίσματα, τοποθετημένα στο στόμα ή στην παλάμη τους. Σε αρκετές περιπτώσεις οι γυναίκες έφεραν κοσμήματα (χρυσά ή αργυρά ενώτια και δακτυλίδια). Χάλκινο, επίχρυσο στεφάνι έφερε στο κεφάλι της η νεκρή του μοναδικού μεγάλου ταφικού ορύγματος. Σε κάποιες από τις ανδρικές ταφές βρέθηκαν όπλα (σιδερένιες αιχμές δοράτων και εγχειρίδια).

Το γεγονός ότι οι τάφοι αυτοί χρονολογούνται, σύμφωνα με τα κτερίσματά τους, μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και ίσως μέχρι τις αρχές του 3ου αι. π.Χ., δείχνει ότι στο σημείο αυτό είχε επεκταθεί το νεκροταφείο κατά τα τελευταία χρόνια της λειτουργίας του, επομένως λίγο πριν και λίγο μετά τη μετακίνηση ενός μέρους του πληθυσμού του αρχαίου οικισμού και την εγκατάστασή του στην ιδρυμένη από τον Κάσσανδρο στα 316/5 π.Χ. νέα πόλη της Θεσσαλονίκης.

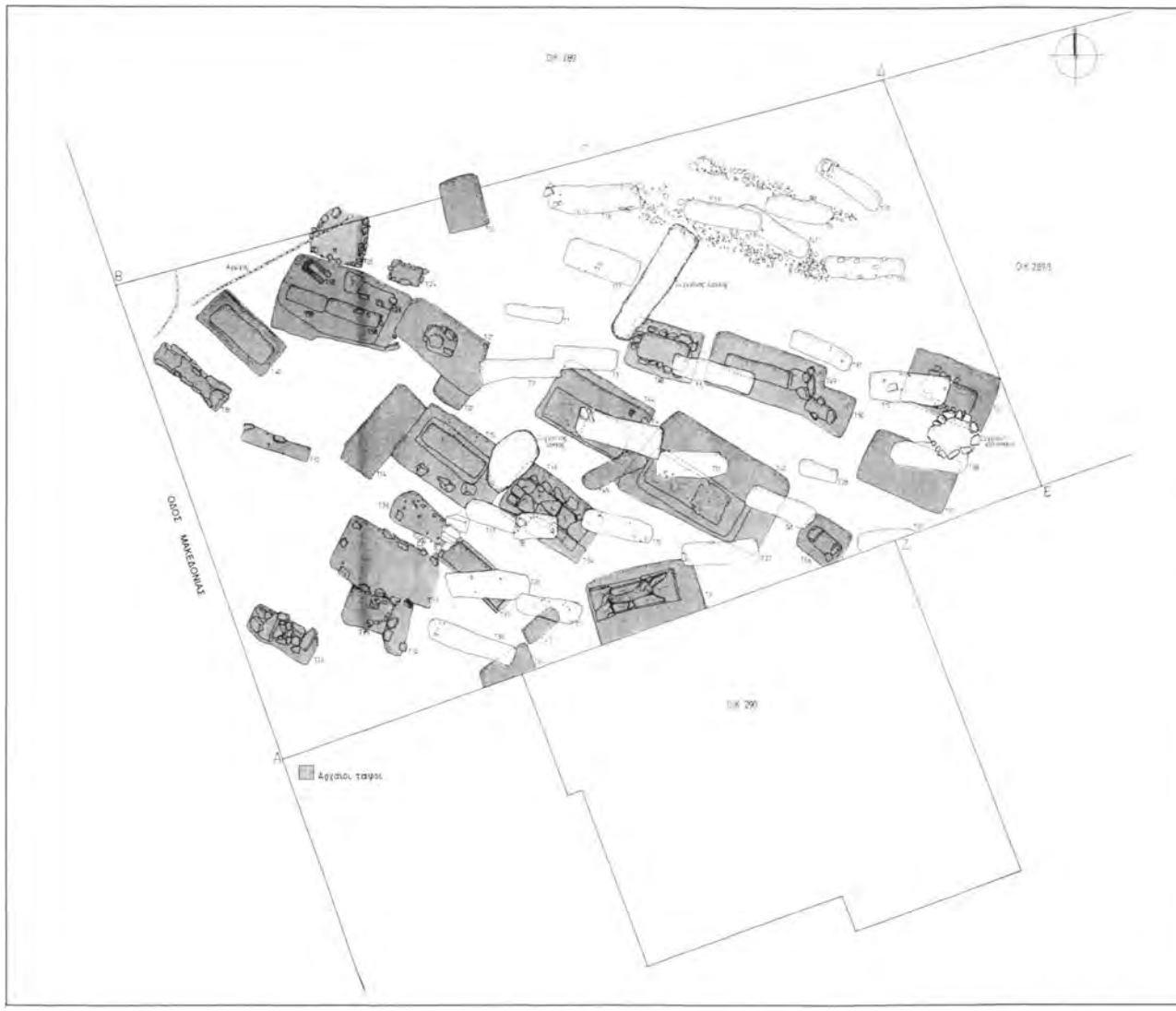
Οδός Μακεδονίας (οικόπεδο αριθ. 289α, Ο.Τ. 58)[42]

Τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου, που αποτελεί μέρος του κύριου πυρήνα του, αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο αυ-

40. Βλ. Ε. Σκαρλατίδου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά Β΄3α, σ. 59-63, όπου και σχετικές αναφορές.

41. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Β. Τζανακούλη, ενώ η σχεδιαστική αποτύπωση οφείλεται στον Α. Δάλλα. Κανένα από τα ευρήματα των τάφων που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο δεν συντηρήθηκε. Η ανασκαφική έρευνα χρηματοδοτήθηκε εξ ολοκλήρου από τον ιδιοκτήτη της υπό ανέγερση οικοδομής.

42. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχαν οι αρχαιολόγοι Β. Τζανακούλη και Α. Σκίτσα, ενώ η σχεδιαστική αποτύπωση έγινε από τους σχεδιαστές Α. Δάλλα και Μ. Βασιλειάδου. Κανένα από τα ευρήματα των τάφων που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο δεν συντηρήθηκε. Η ανασκαφική έρευνα χρηματοδοτήθηκε εξ ολοκλήρου από τον ιδιοκτήτη της υπό ανέγερση οικοδομής.

Εικ. 34. Θέρμη. Οδός Μακεδονίας. Τοπογραφικό αποτύπωσης του νεκροταφείου.

τό. Ερευνήθηκε έκταση 253 τ.μ. περίπου, στην οποία εντοπίστηκαν συνολικά 60 τάφοι διατεταγμένοι σε δύο στρώσεις (Εικ. 34). Η πάνω στρώση περιελάμβανε 27 λακκοειδείς τάφους, αβαθείς και ωοειδείς, σε αρκετά πυκνή διάταξη, με προσανατολισμό από Α. προς Δ. Πρόκειται για τάφους που ανήκαν σε χριστιανικό πληθυσμό (με βάση τον προσανατολισμό και τη θέση των άνω άκρων των νεκρών επάνω στο στήθος), κυρίως ενήλικες, αλλά και μερικά παιδιά. Ήταν ανοιγμένοι στην καστανή, επιφανειακή επίχωση, αλλά με μικρές διαφορές ως προς το βάθος τους (Εικ. 35). Οι ανώτεροι (συνολικά 18) χρονολογούνται στους νεότερους χρόνους (19ος-αρχές 20ού αι.), σύμφωνα με τα λίγα χάλκινα κοσμήματα (ενώτια-κρίκοι, δακτυλίδια, χάνδρες και φλουράκια περιδεραίων), που βρέθηκαν σε μερικές ταφές, αλλά και την πολύ καλή διατήρηση των σκελετών τους. Οι κατώτεροι (συνολικά 9) συνοδεύονταν κατά κανόνα από πήλινες, έγχρω-

Εικ. 35. Θέρμη. Οδός Μακεδονίας. Οι τάφοι της πρώτης στρώσης που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο αριθ. 289α.

Εικ. 36. Θέρμη. Οδός Μακεδονίας. Λακκοειδής τάφος με αναβαθμούς και ταφική θήκη.

μες κούπες, εφυαλωμένες ή με εγχάρακτη διακόσμηση, οι οποίες χρονολογούν τους τάφους στη μεταβυζαντινή περίοδο[43].

Αρχαίοι ήταν οι 33 τάφοι της κατώτερης στρώσης (μερικοί υστεροαρχαϊκών και οι περισσότεροι κλασικών χρόνων), οι οποίοι ήταν διανοιγμένοι μέσα στο φυσικό, αργιλώδες έδαφος. Κατά κύριο λόγο ήταν λακκοειδείς (συνολικά 26) είτε απλοί, αβαθείς με ή χωρίς κάλυψη από σχιστόπλακες συνήθως, είτε ήταν μεγαλύτεροι και βαθύτεροι ορθογώνιοι λάκκοι, σε μερικές περιπτώσεις με εσωτερικό αναβαθμό (Εικ. 36) ή (και) με υποτυπώδη περίβολο από σειρά μεγάλων κροκαλών. Ερευνήθηκαν επίσης τέσσερις σαρκοφάγοι από πωρόλιθο με αμφικλινές, μονόλιθο κάλυμμα, ένας κιβωτιόσχημος και ένας κεραμοσκεπής τάφος.

Εκτός από έντεκα τάφους που ήταν ακτέριστοι, οι υπόλοιποι έδωσαν πολυποίκιλα κτερίσματα, μερικοί μάλιστα συνοδεύονταν από μεγάλο αριθμό κτερισμάτων. Έτσι, τη νεκρή γυναίκα του λακκοειδούς τάφου Τ33 (Εικ. 37) συνόδευαν ένα πλήθος από πήλινες γυναικείες προτομές, αττικά ληκύθια ερυθρόμορφα και γυάλινα αλάβαστρα, ενώ μελαμβαφείς, ερυθρόμορφες και με λευκό βάθος λήκυθοι βρέθηκαν στη σαρκοφάγο Τ39. Ανάλογα αγγεία, αλλά και μικρά αττικά αγγεία βρέθηκαν σε κάποιους τάφους, όπως ένας κάνθαρος τύπου «Αγίου Βαλεντίνου» σε μία ανδρική ταφή, μερικά κορινθιακά, αλλά και μερικά εγχώρια τεφρόχρωμα, καθώς και κάποια απλά χάλκινα και χρυσά κοσμήματα συνόδευαν κάποιες ταφές. Χάλκινα νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. που προέρχονται από τρεις τάφους, επιτρέπουν την ακριβέστερη χρονολόγησή τους.

Εικ. 37. Θέρμη. Οδός Μακεδονίας. Τα κτερίσματα της νεκρής στο εσωτερικό λακκοειδούς τάφου του 5ου αι. π.Χ.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι μεταξύ των τάφων εντοπίστηκε ένας λάκκος, ανοιγμένος στην επιφανειακή επίχωση πάνω από τους χριστιανικούς τάφους, ο οποίος περιείχε νοσοκομειακό και φαρμακευτικό υλικό (μεταλλικά ελάσματα και γυάλινα φιαλίδια με την ανάγλυφη επιγραφή *HOPITAUX MILITAIRES*), δείγμα των εγκαταστάσεων των γαλλικών στρατευμάτων στην περιοχή κατά τη διάρκεια του Α΄ παγκοσμίου πολέμου, κάτι που είχε διαπιστωθεί και σε άλλα οικόπεδα της Θέρμης που ερευνήθηκαν στο παρελθόν.

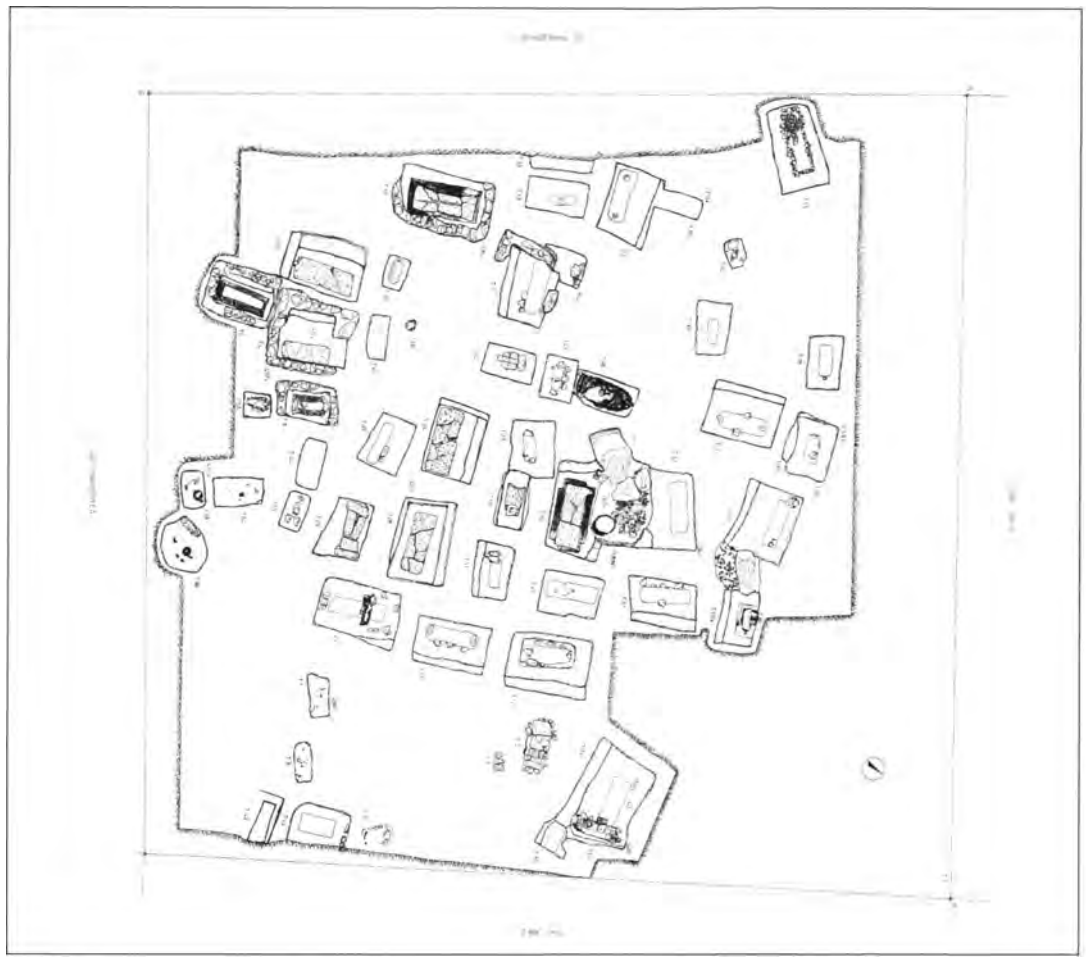
Συμβολή οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσας (οικόπεδο αριθ. 387β, Ο.Τ. 79)[44]

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αυτό άρχισε στα τέλη του 2005 και περατώθηκε τον Ιανουάριο του 2007. Αποκαλύφθηκε και εδώ τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου, κοντά στο νότιο-νοτιοανατολικό άκρο του. Ερευνήθηκαν συνολικά 57 τάφοι (Εικ. 38), από τους οποίους οι 46 ήταν λακκοειδείς, δύο σαρκοφάγοι, ένας κιβωτιόσχημος, τρία τεφροδόχα αγγεία, τρεις τεφροδόχοι λάκκοι, ένας εγχυτρισμός και ένας κεραμοσκεπής.

Ένας μικρός μόνον αριθμός τάφων ανήκε στους αρχαϊκούς χρόνους. Από αυτούς τρεις ήταν λακκοειδείς (απλοί αβαθείς ή σε μεγαλύτερο ορθογώνιο όρυγμα με μικρότερο

43. Τάφοι των ίδιων περιόδων ερευνήθηκαν και σε όμορα οικόπεδα. Βλ. σχετικά Ε. Σκαρλατίδου, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 462· 51 (1996): Χρονικά, σ. 438· 52 (1997): Χρονικά, σ. 639· 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄ 3α, σ. 108-110 και 176-181.

44. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Β. Τζανακούλη, ενώ τη σχεδιαστική αποτύπωση έκαναν οι σχεδιάστριες Μ. Βασιλειάδου και Μ. Χατζηγιαννάκη. Κανένα από τα ευρήματα των τάφων που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο δεν συντηρήθηκε.

Εικ. 38. Θέρμη. Συμβολή οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσας. Τοπογραφικό αποτύπωσης του νεκροταφείου.

λάκκο ενταφιασμού στο βάθος του), ένας εγχυτρισμός σε μεγάλο, οξυπύθμενο πίθο και δύο τεφροδόχα αγγεία. Στους λακκοειδείς τάφους και στον ταφικό πίθο τις ταφές συνόδευαν μερικά αγγεία εγχώριας παραγωγής (φιαλόσχημα, πρόχους), αλλά και ένα κορινθιακό εξάλειπτρο, και τις γυναικείες ταφές χάλκινα κοσμήματα (αμφικωνικές χάνδρες, τοξωτές πόρπες). Χρυσό αγγειόσχημο περίαπτο, χρυσό ενώτιο, αργυρές περόνες και βραχιόλι, καθώς και ληκύθιο, σταμνοειδής πυξίδα και σκυφοειδές αγγείο βρέθηκαν στο πήλινο χυτροειδές αγγείο που περιείχε την τέφρα μιας γυναίκας, ενώ δύο αιχμές δοράτων σε ένα άλλο που περιείχε την τέφρα ενός άνδρα. Οι περισσότεροι τάφοι ανήκαν στον 4ο αι. π.Χ. και κυρίως στο α΄ μισό του, αλλά εντοπίστηκαν και τρεις τάφοι του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ. Γενικά παρουσίαζαν μια κανονική διάταξη, καθώς ήταν αρκετά πυκνοί και με στενούς διαδρόμους μεταξύ τους. Ήταν κυρίως λακκοειδείς, ορθογώνιοι, μεγάλων διαστάσεων, σε κάποιες περιπτώσεις οριοθετούμενοι με περιβόλους από κροκάλες, είχαν έναν ή δύο αναβαθμούς περιμετρικά και λάκκο ενταφιασμού στο βάθος, ο οποίος έφερε μερικές φορές περιμετρικά λίγες κροκάλες (Εικ. 39) ή είχε περιχείλωμα από πηλό (Εικ. 40) ή καλυπτήρια πλάκα από πωρόλιθο ή ήταν καλυμμένος με πλάκες. Σε έναν παιδικό τάφο αυτού του τύπου (Τ22), επάνω στις τρεις καλυπτήριες πλάκες πωρόλιθου είχε τοποθετηθεί, σε β΄ χρήση, μία μικρών διαστάσεων ανθεμωτή επιτύμβια στήλη από πωρόλιθο με αδρά δουλεμένη την κύρια επιφάνειά της (Εικ. 41). Το ανθέμιο της επίστεψης, από το περίγραμμα της οποίας η στήλη μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.[45], θα πρέπει να αποδιδόταν με χρώμα, όπως ίσως και το όνομα του νεκρού στο σώμα της στήλης. Στην κτέριση των τάφων αυτών κυρίαρχη θέση κατείχαν οι μελαμβαφείς σκύφοι, δεν έλειπαν όμως και άλλα ερυθρόμορφα και μελαμβαφή αγγεία (σκυφίδια, αλατοδοχεία, εξάλειπτρα), καθώς και κάποια μελαμβαφή με διακό-

45. Πρβλ. τις επιστέψεις των αττικών επιτυμβίων στηλών, στο G.M.A. Richter, *The Archaic Gravestones of Attica*, London 1961, αριθ. 61, εικ. 147, αριθ. 62, εικ. 144, αριθ. 63, εικ. 145.

Εικ. 39. Θέρμη. Συμβολή οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσας. Λακκοειδής τάφος με αναβαθμούς και ταφική θήκη.

Εικ. 40. Θέρμη. Συμβολή οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσας. Λακκοειδής παιδικός τάφος με περιχείλωμα από επάλειψη πηλού.

σμηση Δυτικής Κλιτύος. Επιπλέον, κοσμήματα έφεραν οι γυναικείες ταφές (αργυρά λεμβόσχημα ενώτια, χρυσές χάνδρες, χάλκινα δακτυλίδια και βραχιόλια με οφιόσχημες απολήξεις στα άκρα), αλλά και μερικές ανδρικές (χάλκινα και σιδερένια δακτυλίδια και περόνες), οι οποίες συνοδεύονταν επίσης από όπλα (σιδερένιες αιχμές δοράτων και εγχειρίδια). Πήλινα γυναικεία ειδώλια και προτομές συνόδευαν μερικές γυναικείες ταφές, ενώ σε αρκετούς τάφους βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. Στην ίδια περίοδο (4ος αι. π.Χ.) χρονολογούνται και ο κιβωτιόσχημος τάφος Τ4, του οποίου η γυναικεία ταφή συνοδευόταν από ένα μεγάλο αριθμό κτερισμάτων (Εικ. 42), οι δύο πώρινες σαρκοφάγοι, το ένα τεφροδόχο αγγείο, καθώς και οι τρεις τεφροδόχοι λάκκοι που έφεραν κτερίσματα ανάλογα με εκείνα των λακκοειδών τάφων. Τέλος, στην πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο (1ος αι. μ.Χ.) τοποθετείται ο μοναδικός κεραμοσκεπής τάφος.

Οδός Ταβάκη (πρώην Εθνικής Αντίστασης)[46]

Κατά τις εργασίες εγκατάστασης αγωγού ομβρίων υδάτων στην οδό Ταβάκη αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι[47] (δύο σαρκοφάγοι από πωρόλιθο και ένας κιβωτιόσχημος από όμοιο υλικό), όλοι καλυμμένοι με μονόλιθη πλάκα και τοποθετημένοι μέσα σε μεγάλο ορθογώνιο όρυγμα, ανοιγμένο στο σταθερό αργιλώδες έδαφος.

Εικ. 41. Θέρμη. Συμβολή οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσας. Η επιτύμβια στήλη από πωρόλιθο (κύρια όψη).

Η μία σαρκοφάγος εντοπίστηκε μπροστά στην οικοδομή αριθ. 2 της οδού Ταβάκη (οικόπεδο αριθ. 159, Ο.Τ. 37), σε βάθος 1,37 μ. από το πεζοδρόμιο και είχε προσανατολισμό

46. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Α. Κακιούση, ενώ η σχεδιαστική αποτύπωση οφείλεται στον Α. Δάλλα. Κανένα από τα ευρήματα των τάφων που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο δεν συντηρήθηκε.

47. Οι τάφοι αυτοί έρχονται να προστεθούν σε άλλους δύο που είχαν εντοπιστεί το 1997 μπροστά στην οικοδομή αριθ. 13, κατά τις εργασίες εγκατάστασης αποχετευτικού δικτύου. Βλ. Ε. Σκαρλατίδου, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 640.

Εικ. 42. Θέρμη. Συμβολή οδών Μακεδονίας και Μανδρίτσας. Το περιεχόμενο του κιβωτιόσχημου τάφου Τ4.

Α.-Δ. Το κάλυμμά της ήταν σπασμένο και πεσμένο στο εσωτερικό, το οποίο, όμως, δεν ήταν διαταραγμένο. Περιείχε ταφή άνδρα που συνοδευόταν από σιδερένια στλεγγίδα και μελαμβαφή σκύφο, από τον οποίο ο τάφος χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.

Παρόμοια και ίδιας εποχής ήταν και η άλλη σαρκοφάγος που εντοπίστηκε σε ανάλογη κατάσταση, σε βάθος 1,94 μ. μπροστά στην οικοδομή αριθ. 4 και είχε όμοιο προσανατολισμό. Η ανδρική ταφή που περιείχε συνοδευόταν από σιδερένια στλεγγίδα, μελαμβαφή σκύφο, σπασμένο αρυβαλλοειδές ληκύθιο, ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδή λήκυθο και σιδερένιο δακτυλίδι.

Σε απόσταση 8,50 μ. βόρεια του τάφου αυτού και σε βάθος 2,04 μ. από το πεζοδρόμιο, εντοπίστηκε μεγάλων διαστάσεων κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος είχε προσανατολισμό από ΒΔ.-ΝΑ. και ήταν κατασκευασμένος από καλολαξευμένες, μονοκόμματες πωρόπλακες με διαμορφωμένες εγκοπές στα άκρα τους για τη μεταξύ τους προσαρμογή. Το επίπεδο κάλυμμα ήταν σπασμένο και τα κομμάτια πεσμένα στο εσωτερικό του τάφου που φιλοξενούσε γυναικεία ταφή. Η νεκρή συνοδευόταν από μελαμβαφή σκύφο, από ένα ή περισσότερα πήλινα γυναικεία ειδώλια σε αποσπασματική μορφή, σφαιρικό αρύβαλλο και ομοίωμα αστραγάλου από φαγεντιανή, ενώ δύο ζεύγη χάλκινων τοξωτών πορπών βρέθηκαν αντίστοιχα στους ώμους και στους πήχεις των χεριών της. Σύμφωνα με τα κτερίσματα, ο τάφος χρονολογείται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Σε μικρή απόσταση (0,80-1 μ. περίπου) από τη νότια μακρά πλευρά του τάφου και μέσα στο μεγάλο όρυγμα εναπόθεσής του, βρέθηκαν

Εικ. 43. Θέρμη. Οδός Ταβάκη. Ο κιβωτιόσχημος τάφος του 4ου αι. π.Χ. και τα χάλκινα σκεύη αρχαϊκών χρόνων κοντά σε αυτόν.

ριγμένα και αρκετά παραμορφωμένα πέντε χάλκινα σκεύη συμποσίου: δύο ομφαλωτές φιάλες και τμήματα μίας τρίτης, μία αβαθής λεκανίδα με υπερυψωμένες διακοσμημένες λαβές και ένα λεβητοειδές αγγείο στηριγμένο σε σιδερένιο τρίποδα (Εικ. 43). Επειδή η πιθανότερη χρονολόγηση για τα συμποσιακά αυτά σκεύη είναι η αρχαϊκή εποχή, δεν θα πρέπει να σχετίζονται με τον κιβωτιόσχημο τάφο αλλά με έναν άλλον αρχαϊκών χρόνων, μάλλον ανδρικό, ο οποίος καταστράφηκε κατά την κατασκευή του κιβωτιόσχημου τάφου.

«Τράπεζα» (οικισμός ιστορικών χρόνων)

Περιορισμένης έκτασης στρωματογραφική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε σημείο του πλατώματος της «Τράπεζας» της Θέρμης, του οικισμού των ιστορικών χρόνων που σχετίζεται με το ανασκαπτόμενο εκεί αρχαίο νεκροταφείο, με αφορμή τη διάνοιξη μεγάλου ορύγματος από συνεργείο της Υπηρεσίας Ύδρευσης του Δήμου Θέρμης για την επιδιόρθωση βλάβης του κεντρικού υδροδοτικού αγωγού που περνά από το σημείο μεταφέροντας νερό στη υπάρχουσα από παλιά δεξαμενή στο πλάτωμα της «Τράπεζας»[48]. Στη δυτική παρειά του ορθογώνιου ορύγματος ήταν ορατά, σε βάθος 0,15 και 0,30 μ. αντίστοιχα, υπολείμματα δύο τοίχων, οι οποίοι είχαν κοπεί από το σκαπτικό μηχάνημα κατά πλάτος[49] (Εικ. 44). Ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους και κροκάλες, σώζονταν σε ύψος 0,50 και 0,45 μ. αντίστοιχα, είχαν πλάτος 0,60 μ. περίπου και όριζαν έναν ορθογώ-

48. Οι εργασίες αυτές, όπως και οι πολύ παλαιότερες της κατασκευής δεξαμενής και υδατόπυργου, καθώς και της εγκατάστασης δικτύου ύδρευσης επάνω στην «Τράπεζα», έγιναν χωρίς την άδεια της Εφορείας, με αποτέλεσμα την καταστροφή αρχαιολογικών στρωμάτων.

49. Είναι εύλογο ότι η καταστροφή των αρχαίων καταλοίπων έγινε για πρώτη φορά κατά την εγκατάσταση των σωλήνων υδροδότησης στο παρελθόν.

Εικ. 44. Θέρμη. «Τράπεζα». Οικιστικά κατάλοιπα στην παρειά του ορύγματος της ύδρευσης.

νιο χώρο, του οποίου η γωνία καταστράφηκε. Ο κάθε τοίχος εδραζόταν σε μια όμοιου πλάτους κοίτη, ανοιγμένη στο φυσικό αργιλώδες έδαφος και γεμάτη με σκούρα καστανή επίχωση που περιείχε ελάχιστη κεραμική, κυρίως θραύσματα πίθων, και παρουσίαζε αμυδρά ίχνη φωτιάς. Φαίνεται πιθανόν ότι πρόκειται για λασπόκτιστους τοίχους μιας προγενέστερης οικοδομικής φάσης, οι οποίοι είχαν την ίδια κατεύθυνση με τους υπερκείμενους λιθόκτιστους. Ανάμεσα στους τοίχους των δύο φάσεων και μεταξύ τους, επάνω στην αρχική επιφάνεια του φυσικού εδάφους, που βρίσκεται σε βάθος 1 μ. περίπου από τη σημερινή, εκτεινόταν ένα στρώμα, πάχ. 0,07 μ., με έντονα ίχνη φωτιάς, στοιχείο ενδεικτικό για την καταστροφή των οικιστικών καταλοίπων της προγενέστερης φάσης από φωτιά. Αν και στα χώματα που προέρχονται από το όρυγμα που διενήργησε το συνεργείο του Δήμου περισυνελέγη λίγη κεραμική της ύστερης εποχής του Σιδήρου, ωστόσο, στις επιχώσεις των τοίχων στην παρειά της τομής δεν εντοπίστηκε χαρακτηριστική κεραμική ώστε να είναι δυνατή η χρονολόγησή τους. Είναι επίσης εντυπωσιακό το γεγονός ότι σε αυτό τουλάχιστον το σημείο του αρχαίου οικισμού, όπου οι επιχώσεις δεν ξεπερνούν το 1 μ., εντοπίζονται μόνο δύο φάσης κατοίκησης, ενώ η εικόνα που έχουμε από τη μακροχρόνια ανασκαφή του νεκροταφείου του οικισμού αυτού μαρτυρεί μια συνεχή κατοίκηση από την ύστερη εποχή του Σιδήρου έως και τους ελληνιστικούς χρόνους.

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

ΔΗΜΟΣ ΒΑΣΙΛΙΚΩΝ

Σ ο υ ρ ω τ ή

Οικόπεδο Ν. Γκώγκου (Ο.Τ. 44)

Κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο, στην επέκταση του σύγχρονου οικισμού της Σουρωτής, εντοπίστηκε συστάδα τάφων και αποφασίστηκε η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας με ιδιωτική χρηματοδότηση από τους εργολάβους και τον ιδιοκτήτη του οικοπέδου (Εικ. 45). Την ανασκαφή επέβλεψε αποτελεσματικά η Δ. Μπασογιάννη.

Οι τάφοι καλύπτουν το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου που έχει εμβαδόν 1.600 τ.μ., εκτός από μια πλατειά λωρίδα που διασχίζει το χώρο από ΝΔ. προς ΒΑ., η οποία πιθανώς ανήκε σε κάποιο αρχαίο ρέμα. Η εικόνα που παρουσιάζει το τμήμα αυτό του νεκροταφείου, είναι για τα έως τώρα δεδομένα της Σουρωτής αισθητά διαφοροποιημένη, δεδομένης της μεγάλης πυκνότητας ιδίως στο κεντρικό τμήμα του, καθώς και της συχνής καταστροφής των αρχαϊκών συνήθως ταφών από νεότερες. Ερευνήθηκαν συνολικά 216 τάφοι που χρονολογούνται από την ύστερη εποχή του Σιδήρου έως και τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Οι πιο πρώιμοι τάφοι του 7ου/6ου αι. π.Χ. εκτείνονται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου και είναι αριθμητικά οι λιγότεροι. Οι αρχαϊκοί τάφοι αποτελούν τη σημαντική πλειοψηφία του νεκροταφείου, ενώ έπονται οι ταφές των κλασικών χρόνων. Εντυπωσιακή είναι η μεγάλη συχνότητα των παιδικών και βρεφικών τάφων, που φθάνουν έως και το 40% του συνόλου. Η χρονολόγησή τους, ωστόσο, δεν είναι απόλυτα ασφαλής, καθώς προκύπτει μόνον από τον προσανατολισμό τους, δεδομένου ότι στην πλειονότητά τους δεν είναι κτερισμένοι. Σε γενικές γραμμές, σε όλα τα οικόπεδα που έχουν ανασκαφεί έως σήμερα στη Σουρωτή, ακολουθείται ένας συγκεκριμένος προσανατολισμός των ταφικών κτισμάτων, διαφορετικός για κάθε εποχή. Έτσι, οι τάφοι των αρχαϊκών χρόνων έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. με κάποιες μικρές αποκλίσεις, ενώ οι κλασικοί αντίθετα από Α. προς Δ. Τέλος, όσοι βρίσκονται στο μεταίχμιο μεταξύ αρχαϊκής και κλασικής εποχής έχουν επίσης προσανατολισμό Α.-Δ. Στις αρχαϊκές ταφές φαίνεται να ισχύει και μια άλλη σύμβαση, ως προς τη θέση του νεκρού μέσα στην ταφική θήκη. Οι γυναίκες έχουν το κεφάλι τους στο βορρά και οι άνδρες στο νότο, μια πρακτική που δεν τηρείται στα επόμενα χρόνια. Είναι αξιοσημείωτο δε ότι η αναλογία ανδρών-γυναικών είναι περίπου διπλάσια υπέρ των πρώτων.

Οι τάφοι είναι λακκοειδείς ή κιβωτιόσχημοι, με τους πρώτους να υπερτερούν, ενώ οι περισσότεροι διαθέτουν μονολιθική ή μη κάλυψη από ιζηματογενές πέτρωμα με πάχος που κυμαίνεται από λίγα εκατοστά ως και 0,30-0,35 μ. (Εικ. 46). Εντοπίστηκαν επίσης, δύο κλασικές καύσεις, μία ελεύθερη ταφή, καθώς και μία ταφή σε πίθο. Ορισμένοι τάφοι διαθέτουν λιθοσωρούς ως σήματα πάνω από το όρυγμα ή από την κάλυψή τους, ενώ σε λίγες περιπτώσεις ορίζονται περιμετρικά από αργούς λίθους. Δύο μεγάλοι λίθινοι περίβολοι αποκαλύφθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, οι οποίοι περιέβαλλαν έναν ή περισσότερους τάφους. Οι λάκκοι είναι λαξευμένοι στο βραχώδες, φυσικό έδαφος

Εικ. 45. Σουρωτή. Οικόπεδο Ν. Γκώγκου. Μερική άποψη της ανασκαφής των τάφων.

Εικ. 46. Σουρωτή. Οικόπεδο Ν. Γκώγκου. Ο νεκρός του λακκοειδούς τάφου αριθ. 216 με τα κτερίσματα.

και έχουν σχήμα ελλειψοειδές στους αρχαϊκούς και πρώιμους κλασικούς χρόνους, ενώ ορθογώνιο στους κλασικούς, όπου εντοπίστηκαν λίγες περιπτώσεις ταφικών κλινών.

Κτερισμένοι με διάφορα αντικείμενα βρέθηκαν μόνον οι μισοί περίπου από το σύνολο των τάφων, ενώ οι υπόλοιποι και ιδίως οι βρεφικοί ήταν εντελώς ακτέριστοι. Οι πρώιμοι τάφοι χαρακτηρίζονται από πλήθος μετάλλινων αντικειμένων κυρίως, σιδερένια όπλα για τους άνδρες και εντυπωσιακά χάλκινα κοσμήματα για τις γυναίκες, όπως περίαπτα διαφόρων ειδών, πόρπες, πολύσπειρα ψέλια, σπειροειδείς σωληνίσκοι, αμφικωνικές χάνδρες, κρίκοι, δακτυλίδια, καθώς και χάνδρες από κεχριμπάρι κτλ. Λιγότερα είναι τα αγγεία που συνοδεύουν τις συγκεκριμένες ταφές, και εκτός από λίγα κορινθιακά εξάλειπτρα και αρυβάλλους τα περισσότερα είναι προϊόντα τοπικών εργαστηρίων με συνηθέστερα τα χυτροειδή αγγεία. Στους τάφους του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. έχουμε δείγματα του αττικού κεραμικού εργαστηρίου (οινοχόες, σκύφους, κανθάρους), αλλά και μιμήσεις των ίδιων σχημάτων από τοπικά μακεδονικά εργαστήρια, ενώ δεν λείπουν βέβαια και αγγεία της εγχώριας παραγωγής. Τέλος, ένα ασημένιο και δώδεκα χάλκινα νομίσματα βρέθηκαν τοποθετημένα στο στόμα των νεκρών.

Οικόπεδο Αφθονίδη (Ο.Τ. 44)

Με ιδιωτική χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη ξεκίνησε η έρευνα το Μάρτιο του 2006 στο οικόπεδό του, που βρίσκεται αμέσως νοτιοδυτικά από το προηγούμενο. Εντοπίστηκαν 23 τάφοι, από τους οποίους οι 14 είναι λακκοειδείς (Εικ. 47), οι οκτώ κιβωτιόσχημοι και ένας κεραμοσκεπής. Από το σύνολο των ταφών μόνον οι τέσσερις είναι παιδικές, ενώ το γενικό χρονικό πλαίσιο του νεκροταφείου καλύπτει τα ίδια χρονολογικά όρια από την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο έως και τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Οι κλασικοί και ελληνιστικοί τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ οι αρχαϊκοί Β.-Ν., σύμφωνα με τη συνηθισμένη πρακτική που ακολουθείται στο συγκεκριμένο νεκροταφείο. Οι καλύψεις των λακκοειδών τάφων είναι από ιζηματογενές πέτρωμα και ορισμένες φορές περιβάλλονται από λίθους εν είδει οριοθέτησης. Σε έναν από αυτούς υπάρχει λιθοσωρός πάνω από την κάλυψή του ως σήμανση. Οι ταφικοί λάκκοι είναι σκαμμένοι στο μαλακό βραχώδες έδαφος και έχουν σχήμα ορθογώνιο ή ελλειψοειδές. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι έχουν τοιχώματα, δάπεδο και κάλυψη από το ίδιο ιζηματογενές ή σχιστολιθικό πέτρωμα.

Οι 14 από τους 23 τάφους βρέθηκαν κτερισμένοι με τα συνήθη ευρήματα που τους διαφοροποιούν και χρονολογικά. Έτσι οι νεκροί των αρχαϊκών ταφών συνοδεύονται και εδώ από σιδερένια όπλα, χάλκινα κοσμήματα και λίγα πήλινα, τοπικά κυρίως αγγεία, ενώ οι κλασικές ταφές έχουν λιγότερα χάλκινα κοσμήματα, πήλινες προτομές, αρυβαλλοειδή ληκύθια, αλλά και νομίσματα που εντοπίστηκαν σε τέσσερις από αυτούς.

Η ανασκαφή του συνόλου αυτού επιβεβαιώνει τα έως τώρα συμπεράσματα για το νεκροταφείο της Σουρωτής, ιδίως όσον αφορά στις ταφικές πρακτικές που χρησιμοποιούνται και το είδος της κτέρισης που προτιμάται[50]. Αναδεικνύει

50. Βλ. Κ. Σουέρεφ - Κ. Χαβέλα, Σουρωτή 2002, *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 267-276 και ιδίως 270 κ.ε.

Εικ. 47. Σουρωτή. Οικόπεδο Αφθονίδη. Ο νεκρός του λακκοειδούς τάφου αριθ. 2 με τα κτερίσματα.

όμως και νέα στοιχεία που χρήζουν ιδιαίτερης επεξεργασίας, εφόσον στους 200 περίπου ήδη ανεσκαμμένους τάφους προστίθενται 240 επιπλέον[51].

Μια πρώτη εκτίμηση είναι ότι ο πυρήνας του νεκροταφείου πρέπει να βρίσκεται ακριβώς στα οικόπεδα του Ο.Τ. 44 και εκτείνεται από κει προς Δ., Ν. και Β., ενώ ανατολικότερα δεν έχουν προς στιγμήν αποκαλυφθεί συστάδες τάφων. Σε αυτό συνηγορεί και η πυκνότητα των ταφικών κτισμάτων, καθώς και το φαινόμενο της επικάλυψης ή και καταστροφής των πρωιμότερων από τους πιο όψιμους τάφους.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΔΗΜΟΣ ΕΠΑΝΟΜΗΣ

Μεσημέρι

Οικόπεδο αριθ. 370 (Ο.Τ. 63)

Ύστερα από τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο οικόπεδο και την εύρεση μεγάλης ποσότητας κεραμικής, αποφασίστηκε η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας.

Ήδη από την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ενώ σε ελάχιστα μεγαλύτερο βάθος εμφανίστηκαν λιθοσωροί αποτελούμενοι τόσο από αργούς όσο και από ειργασμένους λίθους, τμήματα κεράμων, οστά ζώων μαζί με κεραμική. Οι λιθοσωροί αυτοί εντοπίστηκαν κατά μήκος της ανατολικής παρειάς και κατά μήκος του βόρειου τμήματος του οικοπέδου.

Η επέκταση των ανασκαφικών εργασιών σε βάθος αποκάλυψε στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου τμήμα τοίχου από αργούς λίθους, που έβαινε παράλληλα προς την ανατολική παρειά του ανεσκαμμένου χώρου. Η έρευνα έφθασε μέχρι το φυσικό υποκίτρινο έδαφος. Όσον αφορά στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, συγκεντρώθηκε πάρα πολύ μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων ήδη από την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος. Η κεραμική αποτελούνταν από όστρακα προερχόμενα από αγγεία καθημερινής χρήσης (λαιμοί, λαβές και έμβολα οξυπύθμενων αμφορέων, λαβές και σώματα υδριών, βάσεις και λαιμοί οινοχοών, θραύσματα μαγειρικών σκευών) και από θραύσματα πινακίων terra sigillata και όστρακα με εμπίεστη και ανάγλυφη διακόσμηση.

Ακόμη μαζί με την κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκαν και όστρακα ελληνιστικών χρόνων. Επιπλέον συγκεντρώθηκαν νομίσματα, σιδερένια καρφιά, θραύσματα από μυλόπετρες, πήλινα σφονδύλια, αγνύθες, τμήματα γυάλινων αγγείων, δύο τμήματα ειδωλίων και άλλα μικροευρήματα.

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Οικόπεδο Ν. Ιωακειμίδη (αριθ. 91Α, Ο.Τ.12)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε λίθινη σαρκοφάγος με μονολιθική κάλυψη και προσανατολισμό Α.-Δ. Έχει μήκος 0,86 και πλάτος 0,495 μ. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν οστά μικρού παιδιού σε κακή κατάσταση, ενώ το κεφάλι του εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα της σαρκοφάγου. Ανάμεσα στα οστά βρέθηκαν και δέκα αστράγαλοι, τα μοναδικά κτερίσματα της ταφής. Ο τάφος πρέπει να χρονολογηθεί στους κλασικούς χρόνους.

Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Π. Καζαντζή.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

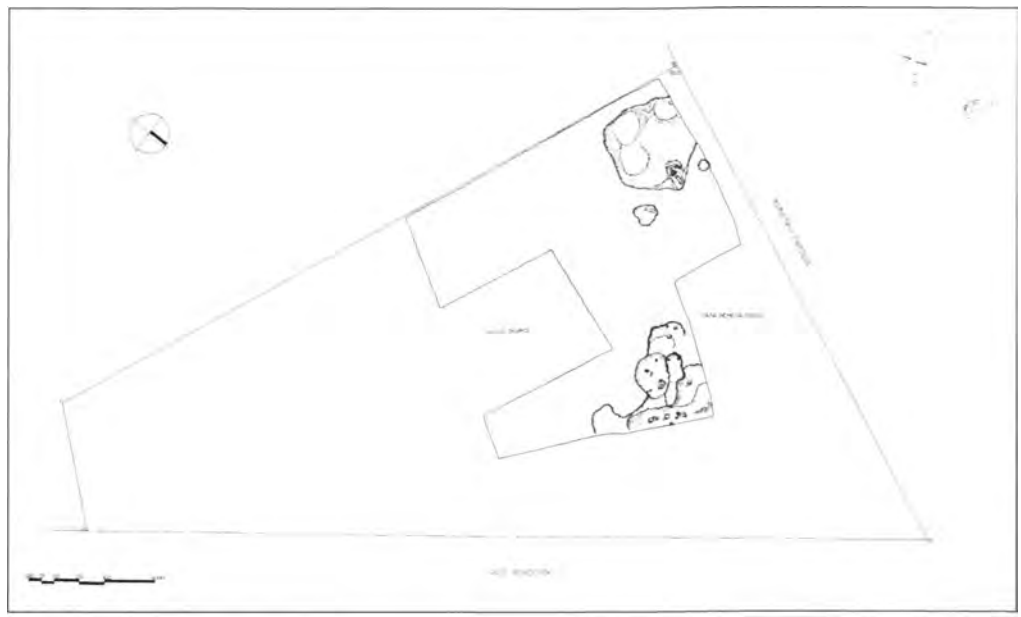
ΔΗΜΟΣ ΜΥΓΔΟΝΙΑΣ

Λητή

Οικόπεδο Μ. Στόικου

Το Μάιο του 2006 διενεργήθηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αυτό, το οποίο βρίσκεται επί της επαρχιακής οδού Θεσσαλονίκης-Λητής. Οι επιφανειακές ενδείξεις έδει-

51. Για το έως τώρα ανασκαφικό έργο στο νεκροταφείο της Σουρωτής, βλ. Κ. Σουέρεφ - Κ. Χαβέλα, Σουρωτή στον Ανθεμούντα 1999: Νεκροταφείο, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 123-130· οι ίδιοι, Σουρωτή 2000, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 169-178· οι ίδιοι, Σουρωτή 2004. Ανασκαφές στο αρχαίο νεκροταφείο, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 345 κ.ε., και παραπάνω, υποσημ. 50. Επίσης, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3α, σ. 182-183.

Εικ. 48. Λητή. Οικόπεδο Μ. Στόικου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ξαν ότι και ο χώρος αυτός εντάσσεται στην περιοχή όπου εντοπίζεται ο νεολιθικός οικισμός της Λητής Ι[52]. Το επιφανειακό στρώμα μέχρι βάθους 0,70 μ. βρέθηκε διαταραγμένο από εργασίες για την κατασκευή νεότερων κτισμάτων. Με την ανασκαφική έρευνα, η οποία περιορίστηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 48), εντοπίστηκε ένας λάκκος στη βορειοδυτική πλευρά (Λ 1), διαμ. 3,30 μ., η έρευνα του οποίου έδωσε μεγάλες ποσότητες πολύ καλής ποιότητας στιλβωμένης και γραπτής κεραμικής της μέσης νεολιθικής περιόδου, λιγοστά προϊόντα λιθοτεχνίας πυριτόλιθου και χαλαζία, καθώς και οστά και κέρατα ζώων. Ανατολικότερα διερευνήθηκε ένας ακόμη λάκκος (Λ 3), ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,30 μ. και συνεχίζεται πέρα από τα όρια του οικοπέδου προς την ίδια κατεύθυνση. Στο εσωτερικό του διανοίγονται μικρότερες κοιλότητες με ελαφρώς συγκλίνοντα τοιχώματα, οι οποίες έδωσαν ευρήματα αντίστοιχα με εκείνα του λάκκου Λ 1, αλλά σε μικρότερες ποσότητες (Εικ. 49).

Με την έρευνα του οικοπέδου αυτού διαπιστώσαμε ότι τα όρια του οικισμού της Λητής Ι διευρύνονται προς Α.

Την ανασκαφή επέβλεψε ο αρχαιολόγος Σ. Βασιλείου.

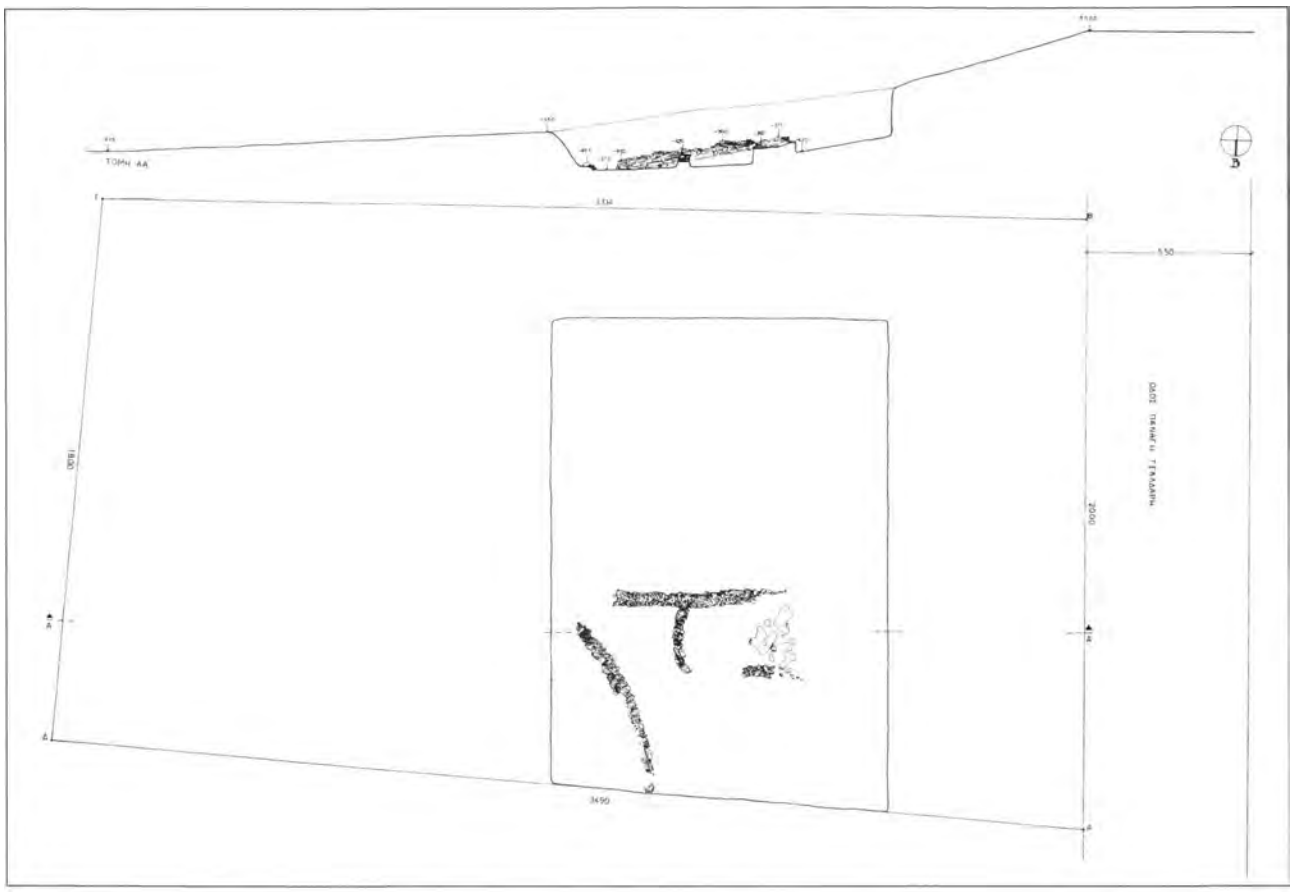

Εικ. 49. Λητή. Οικόπεδο Μ. Στόικου. Άποψη του λάκκου Λ 3.

Οικόπεδο Δ. Μυλωνά

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του σύγχρονου οικισμού της Λητής, εντοπίστηκαν σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους λιθόκτιστοι τοίχοι. Με τη μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε διαπιστώθηκαν δύο κύριες φάσεις χρήσης του χώρου (Εικ. 50). Στην πρώτη φάση, η οποία περιορίζεται σε μια έκταση 80 τ.μ., αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο χώρων ενός κτιρίου, το οποίο σώζεται σε ύψος 0,50 μ. Ο χώρος Α, με διαστάσεις 3,50×2,20 μ., έχει προσανατολισμό από Α. προς Δ. και κλείνει από την ανατολική πλευρά με ημικυκλικό τοίχο. Ένας αντίνω-

52. Βλ. Κ. Τζαναβάρη, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3α, σ. 67-68 (Λητή - Οικόπεδο Γ. Βασιλείου και οικόπεδο Ι. Γεωργαντά - Α. Δεσπούδη)· η ίδια, ό.π., σ. 113-114 (Λητή - Οικόπεδο Σ. Νίκα) και *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 612-613 (οικόπεδα Σ. Παπαδοπούλου και Σ. Κουκουρίκου). Επίσης, Κ. Τζαναβάρη - Κ. Φίλης, Προσδιορισμός της πιθανής θέσης του νεολιθικού οικισμού, *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 197-210.

Εικ. 50. Λητή. Οικόπεδο Δ. Μυλωνά. Κάτοψη της ανασκαφής.

τος ημικυκλικός τοίχος, χορδής 6 μ., ορίζει το δεύτερο χώρο Β, ο οποίος διαμορφώνεται στα ανατολικά. Η περιορισμένη έκταση των οικοδομικών καταλοίπων, καθώς και η μικρού πάχους επίχωση, η οποία έδωσε ελάχιστα μικροευρήματα και μικρή ποσότητα κεραμικής, μας οδηγούν στην ένταξη του κτιρίου στην υστερορρωμαϊκή περίοδο, ενώ παράλληλα δεν μας επιτρέπουν να προσδιορίσουμε τη χρήση του. Μετά την εγκατάλειψή του, το κτίριο καλύφθηκε με στρώμα άμμου, πάχ. 0,50 μ., επάνω από το οποίο και στην έκταση που καταλαμβάνει ο χώρος Α διαπιστώθηκε η ύπαρξη ανθρωπογενούς στρώματος μαύρου χρώματος, πάχ. 0,20 μ., από το οποίο συνελέγη χειροποίητη κεραμική.

Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε ο αρχαιολόγος Σ. Κώτσος.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Δρυμός

Οικόπεδο Λέντζιου

Τον Οκτώβριο του 2006 πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν έξι λακκοειδείς και τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. Οι τάφοι είχαν ανοιχθεί μέσα στο φυσικό κοκκινωπό αργιλώδες χώμα της περιοχής με προσανατολισμό σε τέσσερις περιπτώσεις Β.-Ν., σε τρεις ΒΑ.-ΝΔ., και σε δύο Α.-Δ. Ο βασικός τρόπος ταφής είναι ο ενταφιασμός, όπου ο νεκρός τοποθετείται σε ύπτια στάση. Από τους εννέα τάφους που ερευνήθηκαν, οι επτά ήταν κτερισμένοι και μόνο δύο τάφοι ήταν ακτέριστοι. Τα συνήθη κτερίσματα των τάφων ήταν πήλινα αγγεία, όπως σκυφίδια, κάνθαροι, κύλικα, ληκύθιο, μυροδοχείο, πήλινη χάνδρα, χάλκινο ενώτιο και τέσσερα χάλκινα νομίσματα.

Οικόπεδο Γ. Γραμμένου

Στο παραπάνω οικόπεδο, κατά το χρονικό διάστημα Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 2006, πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη σωστική ανασκαφή. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι, τρεις λακκοειδείς και τέσσερις κεραμοσκεπείς τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται από τους ύστερους αρχαϊκούς έως και τους κλασικούς χρόνους.

Οι τάφοι είχαν ανοιχθεί μέσα στο φυσικό κοκκινωπό αργιλώδες χώμα της περιοχής με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο βασικός τρόπος ταφής είναι ο ενταφιασμός, όπου ο νεκρός τοποθετείται σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Α. ή Δ. (γνωστή και από άλλα νεκροταφεία της ευρύτερης περιοχής πρακτική της ταφής των ανδρών με το κεφάλι στη δυτική πλευρά και των γυναικών στην ανατολική πλευρά).

Από τους δέκα τάφους που ερευνήθηκαν, οι έξι ήταν κτερισμένοι, οι δύο ήταν ήδη συλημένοι από την αρχαιότητα και μόνο δύο τάφοι ήταν ακτέριστοι. Τα συνήθη κτερίσματα των τάφων ήταν πήλινα αγγεία (όπως ερυθρόμορφη πελίκη, μελαμβαφής λήκυθος, μελαμβαφείς σκύφοι και αμφορίσκοι), κοσμήματα (όπως χάλκινα βραχιόλια, χάλκινα ενώτια, χάλκινα δακτυλίδια, χάλκινες τοξωτές πόρπες, γυάλινες χάνδρες, οκτώσχημες πόρπες), όπως και τρία χάλκινα νομίσματα.

Οικόπεδο Φ. Τσιάνη

Στο παραπάνω οικόπεδο, κατά το χρονικό διάστημα Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 2006, πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη σωστική ανασκαφή. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, που έγινε με αφορμή την ανέγερση οκτώ οικοδομών, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν έξι κιβωτιόσχημοι, δώδεκα λακκοειδείς τάφοι και ένας καλυβίτης, οι οποίοι χρονολογούνται από τους ύστερους αρχαϊκούς έως και τους κλασικούς χρόνους.

Οι τάφοι είχαν ανοιχθεί μέσα στο φυσικό κοκκινωπό αργιλώδες χώμα της περιοχής, με προσανατολισμό Β.-Ν. και μόνο σε δύο περιπτώσεις έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Ο βασικός τρόπος ταφής είναι ο ενταφιασμός, όπου ο νεκρός τοποθετείται σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Β. ή Ν., ενώ στους τάφους που είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. με το κεφάλι προς Δ., και μόνο σε μία περίπτωση (Τ11) είχαμε καύση του νεκρού. Τα ευρήματα τα οποία βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων είναι συχνά λιγοστά. Σε οκτώ περιπτώσεις δεν εντοπίστηκαν καθόλου κτερίσματα. Τα συνήθη κτερίσματα των τάφων ήταν τα μεταλλικά αντικείμενα, όπως χάλκινα και σιδερένια ελάσματα, σπειροειδή ελάσματα (σύριγγες), χάλκινα δακτυλίδια, χάλκινες τοξωτές πόρπες, χάλκινες χάνδρες, χάλκινα βραχιόλια. Τα πήλινα αγγεία είναι σπάνια, βρέθηκαν μόνο δύο.

Εντοπίστηκε επίσης σε δύο τάφους σκελετός ζώου (αλόγου), ο οποίος στη μία περίπτωση συσχετίζεται με τον υποκείμενο σκελετό ενώ στην άλλη όχι.

Οικόπεδο Χατζηβρέτα

Το Φεβρουάριο του 2006, στο παραπάνω οικόπεδο, πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη σωστική ανασκαφή. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν οκτώ λακκοειδείς τάφοι, οι οποίοι χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ.

Οι τάφοι είχαν ανοιχθεί μέσα στο φυσικό κοκκινωπό αργιλώδες χώμα της περιοχής, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο βασικός τρόπος ταφής είναι ο ενταφιασμός, όπου ο νεκρός τοποθετείται σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Δ. ή Α. Τα ευρήματα που βρέθηκαν στο εσωτερικό των τάφων είναι συχνά λιγοστά. Σε τέσσερις περιπτώσεις δεν εντοπίστηκαν καθόλου κτερίσματα. Τα κτερίσματα των τάφων ήταν δύο πήλινα σκυφίδια, ένα λυχνάρι, χάλκινα αντικείμενα, οστέινη χάνδρα και χάλκινο νόμισμα.

Εντοπίστηκαν επίσης σε έναν τάφο σκελετοί δύο αλόγων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΕΡΑΜΑΡΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΛΑΓΚΑΔΑ

Καβαλλάρι

Αγροτεμάχιο 400

Το αγροτεμάχιο βρίσκεται δίπλα στη δυτική είσοδο του οικισμού του Καβαλλαρίου σε πεδινή έκταση, η οποία στην περιοχή που καταλαμβάνει το αγροτεμάχιο δημιουργεί ένα ελαφρό και εκτεταμένο έξαρμα. Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής για τη θεμελίωση βιομηχανικής αποθήκης εντοπίστηκαν επιχώσεις της νεότερης νεολιθικής περιόδου, γεγονός που οδήγησε στη διεξοδική ανασκαφική έρευνα της έκτασης όπου επρόκειτο να οικοδομηθεί σύγχρονο κτίσμα[53].

Οι νεολιθικές επιχώσεις δεν ξεπερνούσαν σε πάχος το 1,20 μ. και περιείχαν δύο ανθρωπογενή στρώματα: το επιφανειακό σκουρόχρωμο humus και το υποκείμενό του φαιόχρωμο αργιλώδες. Στο φαιόχρωμο στρώμα δεν εντοπίστηκαν σταθερά υπολείμματα κατασκευών παρά μόνον κινητά ευρήματα. Στο επίπεδο του φυσικού χώματος διερευνήθηκαν συνολικά 129 κυκλικοί λάκκοι με κατακόρυφα τοιχώματα και επίπεδο πυθμένα (Εικ. 51). Η διάμετρός τους κυμαινόταν από 0,40 έως 1,90 μ. και το ύψος των τοιχωμάτων δεν υπερέβαινε το 1,50 μ. Μεταξύ των λάκκων ανασκάφηκαν τρεις ελλειψοειδούς κάτοψης, με διαστάσεις 2,60×1,50 μ., το εσωτερικό των οποίων δεν παρουσίαζε διαφοροποίηση συγκριτικά με τους κυκλικούς. Σε τρείς από τους κυκλικούς λάκκους εντοπίστηκαν υπολείμματα σταθερών αρχιτεκτονικών κατασκευών (πλιθιά) (Εικ. 52) και σε έναν από αυτούς μία εστία στον πυθμένα του (Εικ. 53). Η διάταξή τους είναι σχετικά πυκνή αλλά χωρίς κανονικότητα. Το βόρειο

53. Η έρευνα του άγνωστου μέχρι σήμερα αρχαιολογικού χώρου διήρκεσε συνολικά οκτώ μήνες μεταξύ των ετών 2005 και 2006 και κάλυψε έκταση 1.165 τ.μ. Για την ολοκλήρωσή της εργάστηκαν συνολικά τέσσερις αρχαιολόγοι (Σ. Κώτσος, Δ. Νικάκης, Ευ. Γκιούρα, Ν. Κυριάκου), μία σχεδιάστρια και 22 εργάτες. Η ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε από τον ιδιοκτήτη του αγροτεμαχίου Π. Αναστασιάδη.

Εικ. 51. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 400. Οι λάκκοι του νεολιθικού οικισμού.

Εικ. 53. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 400. Κατάλοιπα εστίας.

Εικ. 52. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 400. Διπλός λάκκος με ίχνη από πλιθιά.

Εικ. 54. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 400. Τμήμα λιθόκτιστου περίβολου.

πέρας της έκτασης που κάλυπταν οι λάκκοι ορίζεται από είδος λιθόκτιστου περιβόλου που αποκαλύφθηκε σε μήκος 27 μ. (Εικ. 54). Κατά τη διάρκεια της έρευνας συνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμικής (Εικ. 55), λίγα οστά και ελάχιστα όστρεα, καθώς επίσης 600 περίπου μικροαντικείμενα, μεταξύ των οποίων ειδώλια, πεσσοί, αποστρογγυλευμένα όστρακα, λίθινα λειασμένα και απολεπισμένα εργαλεία, οστέινα εργαλεία, οστέινα και οστρέινα κοσμήματα. Από τα ευρήματα που εντοπίστηκαν στο εσωτερικό των λάκκων δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η χρήση τους, η οποία κατά πάσα πιθανότητα είχε απορριμματικό χαρακτήρα.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της έκτασης που διερευνήθηκε, μέρος των νεολιθικών επιχώσεων καταστράφηκε λόγω της κατασκευής τάφων της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου. Συνολικά διερευνήθηκαν 57 τάφοι σε δύο στρώσεις, οι οποίοι διακρίνονται σε τέσσερις διαφορετικούς τύπους: α) λακκοειδείς με κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες (18),

Εικ. 55. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 400. Κεραμική σε λάκκο νεολιθικής περιόδου.

β) κεραμοσκεπείς καλυβίτες (33), γ) ελεύθερες ταφές (5), και δ) μία περίπτωση εγχυτρισμού. Οι τάφοι ήταν πυκνά διατεταγμένοι με προσανατολισμό ΑΔ. (Εικ. 56). Οι νεκροί είχαν εναποτεθεί ως επί το πλείστον σε ύπτια στάση με το κρανίο τόσο προς Α. όσο και προς Δ., ενώ σε ελάχιστες περιπτώσεις οι νεκροί εναποτέθηκαν σε πλάγια στάση. Σε δύο περιπτώσεις αναγνωρίστηκε το έθιμο του επανενταφιασμού. Οι περισσότερες από τις ταφές ανήκουν σε ενήλικες και πολύ λιγότερες σε παιδιά και βρέφη. Το οστεολογικό υλικό διατηρήθηκε σε άριστη κατάσταση. Η πλειονότητα των νεκρών συνοδευόταν από αγγεία (Εικ. 57), όπως αρυτήρες, αμφορίσκους, οινοχόες, μυροδοχεία, λεκανίδες, πήλινους λύχνους, γυάλινους αμφορίσκους, μυροδοχεία και ένα αλάβαστρο, καθώς και από χάλκινα κοσμήματα (ενώτια, δακτυλίδια, ψέλια), αρκετά χάλκινα και ένα χρυσό νόμισμα.

Εικ. 56. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 400. Κεραμοσκεπείς ταφές.

Εικ. 57. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 400. Κτερισμένη ταφή ρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 58. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 66. Ελεύθερη παιδική ταφή.

Αγροτεμάχιο 66[54]

Στο βορειοδυτικό μισό τμήμα του αγροτεμαχίου εντοπίστηκαν σε βάθος 0,40 μ. 20 ταφές των ρωμαϊκών χρόνων. Ο προσανατολισμός τους, όπου ήταν δυνατόν να διαπιστωθεί, ποικίλει από ΒΔ.-ΝΑ., ΒΑ.-ΝΔ., αλλά και Β.-Ν. με μικρές αποκλίσεις. Οι εννέα από αυτές σώθηκαν αποσπασματικά, με αποτέλεσμα να μην έχουμε σαφή εικόνα για την τυπολογία, τον προσανατολισμό και τον τρόπο ταφής των νεκρών τους. Ίχνη καύσης, υπολείμματα οστών, καθώς και σκόρπιοι κέραμοι από την κατασκευή των τάφων είναι οι μόνες ενδείξεις που μαρτυρούν την ύπαρξή τους. Μία από αυτές τις ταφές (Εικ. 58) εντοπίστηκε ως ελεύθερη ταφή, καθώς δεν βρέθηκαν ίχνη καταστροφής του τάφου. Περιείχε έναν παιδικό σκελετό που έφερε πάνω του οστό ζώου, πιθανότατα από την κνήμη βοοειδούς, που φθάνει τα 0,34 μ. Τα κτερίσματα της ταφής συμπληρώνουν δύο χάλκινα νομίσματα και ένα αποσπασματικά σωζόμενο κύπελλο.

Οι περισσότερες ταφές που εντοπίστηκαν ακέραιες, συνολικά επτά, ανήκουν στον τύπο του λακκοειδούς με σχιστολιθική κάλυψη. Επίπεδοι πλακαροί σχιστόλιθοι κάλυπταν ερμητικά τα ορύγματα που ανοίχθηκαν στο φυσικό έδαφος για να φιλοξενήσουν τους νεκρούς. Οι σημαντικότεροι των τάφων, συνολικά τέσσερις, φιλοξενούν δευτερογενείς ταφές με καύση και πολύ σημαντικά κτερίσματα. Πολλά από τα κτερίσματα εντοπίστηκαν καμένα, ενώ κάποια από αυτά μπήκαν στον τάφο μετά την καύση και βρέθηκαν ακέραια σε πολύ καλή κατάσταση. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε ότι σε έναν τάφο είχε χαραχθεί ένα ταφικό μακρόστενο περίγραμμα γύρω από το όρυγμα (Εικ. 59), το οποίο στην συνέχεια περιχύθηκε με

54. Η ανασκαφή στο αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Α. Μπαμπάτσικου πραγματοποιήθηκε στις αρχές Μαΐου του 2006, όταν κατά την εκσκαφή για την ανέγερση βιοτεχνίας υαλοπινάκων εντοπίστηκαν άγνωστες ταφές ρωμαϊκών χρόνων. Το τμήμα του αγροτεμαχίου που ερευνήθηκε έχει διαστάσεις 45×35 μ. και βάθος που δεν ξεπερνά τα 0,80 μ. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από τον αρχαιολόγο Μ. Βιολατζή μόνο στην περιμετρική θεμελίωση του κτίσματος και σε μία εγκάρσια τομή στο κέντρο με πλάτος 2,70 μ.

Εικ. 59. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 66. Λακκοειδής τάφος με σχιστολιθική κάλυψη.

Εικ. 60. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 66. Κιβωτιόσχημη ταφή με κτιστό σήμα.

Εικ. 61. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 66. Ταφή-καύση με άφθονα κτερίσματα.

υγρό πηλό. Το φαινόμενο αυτό εντοπίστηκε και σε άλλες ταφές στον ίδιο χώρο, διευκολύνοντας έτσι τον εντοπισμό τους.

Επίσης εντοπίστηκαν τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι, αλλά μόνον ο ένας είχε επιμελημένη κατασκευή. Φιλοξενούσε παιδική ταφή και είχε τριπλή στρώση στρωτήρων κεράμων, με κάποιους από αυτούς να φέρουν αποτυπώματα πρόσφυσης. Περιμετρικά του τάφου είχαν τοποθετηθεί αργοί λίθοι για την ισχυροποίηση της κατασκευής. Τα οστά εντοπίστηκαν αποσπασματικά σε προχωρημένη διάβρωση, ενώ κτερίσματα δεν βρέθηκαν.

Μια πολύ σημαντική ταφή (Εικ. 60) αντιπροσωπεύει τον κιβωτιόσχημο πλινθόκτιστο τύπο με σχιστολιθική κάλυψη. Το χαρακτηριστικό είναι ότι ακριβώς επάνω από το σφράγισμά της υπήρχε μια κτιστή κατασκευή από αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, με συνδετικό υλικό ένα υπόλευκο κονίαμα που προστάτευε την κυρίως ταφή. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί πάνω σε τρεις στρωτήρες κεράμους, ενώ εντοπίστηκε και πήλινο προσκέφαλο. Τα κτερίσματα του τάφου ήταν χάλκινα νομίσματα και κρίκοι και μία πήλινη οινοχόη. Στα πόδια του νεκρού είχαν τοποθετηθεί οστά από τρεις ακόμη σκελετούς, καθώς βρέθηκαν ισάριθμα κρανία.

Από τα κτερίσματα που εντοπίστηκαν στους τάφους ξεχωρίζει το ζευγάρι των χρυσών ενωτίων που βρέθηκαν στον Τ 4 (Εικ. 61). Πρόκειται για χρυσά ενώτια που στο άνω μέρος τους απεικονίζουν λουλουδόσχημο μοτίβο, πιθανότατα μαργαρίτα, ενώ στο κάτω απολήγουν σε δύο καρπούς κουκουνάρας. Στον Τ 10 εντοπίστηκε χρυσό δακτυλίδι με ελεύθερες απολήξεις, ενώ στο κεντρικό τμήμα του φέρει πράσινο δακτυλιόλιθο.

Μεγάλος ο αριθμός των χάλκινων νομισμάτων, κάποια από αυτά σε πολύ καλή κατάσταση, θα μας βοηθήσουν στην ακριβή χρονολόγηση του νεκροταφείου. Τα πήλινα κτερίσματα απαντούν στην πλειονότητα των τάφων και αντιστοιχούν σε μεγάλη ποικιλία σχημάτων και μεγεθών. Στην πλειονότητά τους είναι ταφικού τύπου, όπως λύχνοι, πινάκια, κύπελλα, οινοχόες, μυροδοχεία κ.ά. (Εικ. 62). Αξίζει να αναφερθούν κάποια χάλκινα εξαρτήματα, όπως περίαπτα, πόρπες και αγκράφες από τις γυναικείες ταφές, αλλά και τα θραύσματα πολλών γυάλινων αγγείων, που δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν ακέραια.

Εικ. 62. Καβαλλάρι. Αγροτεμάχιο 66. Κτερισμένη ταφή.

Εικ. 63. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Λάκκος (πιθανώς ημιυπόγεια οικία).

ΔΗΜΟΣ ΡΕΝΤΙΝΑΣ

Μικρή Βόλβη

Εγνατία οδός, τμήμα 10, Νυμφόπετρα-Ρεντίνα (Χ.Θ. 22+300 έως 22+70)

Οικισμός αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου[55] *και νεκροταφείο αυτοκρατορικών χρόνων*[56]

Ο νέος αρχαιολογικός χώρος, που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια των εργασιών κατασκευής της Εγνατίας οδού στο νομό Θεσσαλονίκης, απέχει 1.500 μ. από τις όχθες της λίμνης Βόλβης και βρίσκεται 3.000 μ. ανατολικά του οικισμού της Μικρής Βόλβης. Η συνολική έκταση του αρχαίου οικισμού υπολογίζεται στα 40.000 τ.μ. και αναπτύσσεται στο ομαλό πρανές ενός λόφου και στην επίπεδη έκταση νότιά του. Είναι πολύ πιθανόν να επρόκειτο για παραλίμνιο οικισμό.

Μεγάλο μέρος του οικισμού βρίσκεται κάτω από το επίχωμα της οδού και ερευνήθηκε μόνο δειγματοληπτικά. Η ανασκαφική έρευνα κάλυψε τη βορειοανατολική και μεγάλο μέρος της βόρειας πλευράς του οικισμού. Σε αυτή την έκταση προστίθεται και ο χώρος που κατέλαβε το όρυγμα ενός αγωγού ομβρίων υδάτων με πλάτος 5-10 και μήκος 120 μ. περίπου. Συνολικά ανασκάφηκαν 86 τετράγωνα, διαστ. 4×4 μ. Στο μεγαλύτερο μέρος του ανασκαφικού χώρου η επιφανειακή μη ανθρωπογενής επίχωση απομακρύνθηκε με μικρό σκαπτικό μηχάνημα, αφού διαπιστώθηκε με ασφάλεια το πάχος της. Μόνο σε 20 ανασκαφικά τετράγωνα η έρευνα έγινε με εργατικά χέρια. Το πάχος του στρώματος αυτού στα ανατολικά του χώρου δεν ξεπερνούσε τα 0,40 μ., ενώ στα δυτικά έφθανε τα 1,80 μ.

Μια ανασκαφή της έκτασης του οικισμού της Μικρής Βόλβης ήταν αναμενόμενο να φέρει στο φως πληθώρα αρχιτεκτονικών στοιχείων. Αντίθετα όμως με τις προσδοκίες μας τα δεδομένα ήταν πολύ φτωχά. Αυτό που χαρακτηρίζει τη θέση είναι ο μεγάλος αριθμός λάκκων, από τους οποίους όμως μόνο για τον ένα θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι πρόκειται για ημιυπόγεια οικία (Εικ. 63). Τα μόνα ασφαλή στοιχεία που διαθέτουμε για την αρχιτεκτονική του οικισμού προέρχονται από τρεις οικίες που τα υπολείμματά τους αποκαλύφθηκαν σε τρία διαφορετικά σημεία του χώρου. Ο περιορισμός του ανασκαφικού χώρου στη ζώνη απαλλοτρίωσης της οδού και μόνο σε περιοχές στις οποίες η οδός διέρχεται σε όρυγμα, μείωσε κατά πολύ τη δυνατότητα ολοκλήρωσης της εικόνας των αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Ακόμη και αυτές οι οικίες που εντοπίστηκαν δεν στάθηκε δυνατόν να ανασκαφούν σε όλη την έκτασή τους, καθώς τμήματά τους βρίσκονταν εκτός του ορύγματος.

Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, αν εξαιρέσουμε την πιθανότητα ο λάκκος 1 να είναι μέρος οικίας, οι χώροι κατοίκησης ήταν επίγειοι. Τα κτίσματα είχαν ξύλινη δομή που επικαλυπτόταν με πηλό. Τμήματα τοίχων, μετά την καταστροφή των οικιών από φωτιά, βρέθηκαν πεσμένα πάνω στο δάπεδο (Εικ. 64). Τα δάπεδα των οικιών ήταν από πατημένο χώμα της περιοχής, το οποίο πιθανότατα δεν μεταφέρθηκε από άλλο χώρο, αλλά ήταν το έδαφος που προϋπήρχε της κατασκευής των σπιτιών. Για τη στέγαση των κτισμάτων δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο. Ίσως η έλλειψη στοιχείων να οφείλεται στο γεγονός ότι ήταν από φθαρτά υλικά, όπως ξύλα και καλαμιές ή άχυρα, τα οποία μετά την αποσύνθεσή τους δεν άφησαν, ορατά τουλάχιστον, ίχνη. Με βάση τα δεδομένα από την ανασκαφή της οικίας Β, η οποία ερευνήθηκε σε μεγαλύτερη έκταση, η κάτοψη των οικιών ήταν παραλληλόγραμμη. Σε δύο περιπτώσεις στο εσωτερικό των

55. Η ανασκαφή διενεργήθηκε κατά διαστήματα από τους αρχαιολόγους Σ. Κώτσο και Δ. Νικάκη.

56. Το νεκροταφείο ανασκάφηκε από την αρχαιολόγο Ευ. Γκιούρα.

Εικ. 64. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Αρχιτεκτονικά στοιχεία οικίας πεσμένα στο δάπεδο.

Εικ. 65. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Τετράπλευρη εστία.

Εικ. 66. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Λάκκοι στο τεχνικό έργο.

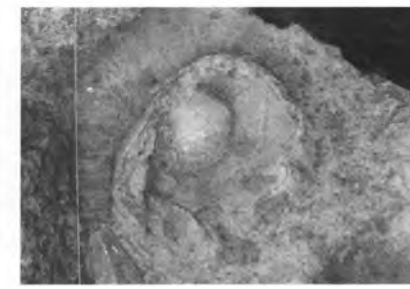
Εικ. 67. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Λάκκος (πιθανώς υπόγειο τμήμα οικιών).

οικιών αποκαλύφθηκαν εστίες υπερυψωμένες από το δάπεδο, πάνω σε χωμάτινο έδρανο. Το δάπεδο των εστιών ήταν κατασκευασμένο με υποδομή από λίθινες πλάκες, επάνω στις οποίες υπήρχε επάλειψη από πηλό που από τη χρήση είχε ψηθεί. Περιμετρικά του δαπέδου η εστία οριζόταν με σειρά ακατέργαστων μικρών λίθων. Η εστία της οικίας Β, που ήταν καλύτερα διατηρημένη, είχε τετράπλευρη κάτοψη (Εικ. 65). Στον περιβάλλοντα χώρο των οικιών δεν διαπιστώθηκαν στοιχεία κανενός είδους διαμόρφωσης ή κατασκευής, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δεν εκτελούνταν σε αυτόν καθημερινές δραστηριότητες. Ίσως υπήρχαν ξύλινες ή πήλινες κατασκευές, όπως φούρνοι, από τις οποίες, είτε λόγω της μη διατήρησής τους είτε λόγω του περιορισμού του ανασκαφικού χώρου, δεν βρέθηκαν υπολείμματα.

Στο χώρο που ερευνήθηκε ανασκάφηκαν 138 λάκκοι (Εικ. 66). Οι περισσότεροι ήταν σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος. Η χρήση των λάκκων δεν ήταν δυνατόν να ερμηνευθεί με σιγουριά. Για κάποιους από αυτούς τα δεδομένα μας παραπέμπουν σε αποθηκευτική χρήση, ενώ για το μεγαλύτερο μέρος τους τα στοιχεία είναι ελλιπή. Λόγω όμως των κοινών χαρακτηριστικών που παρουσιάζουν μεταξύ τους, θα μπορούσαμε ενδεχομένως να υποθέσουμε ότι είχαν όμοια χρήση. Τη μόνη εξαίρεση αποτελούν δύο λάκκοι που διαφοροποιούνται κυρίως ως προς τις διαστάσεις τους (Εικ. 63, 67). Οι λάκκοι αυτοί, με βάση παράλληλα παραδείγματα από άλλους ανεσκαμμένους νεολιθικούς οικισμούς της ευρύτερης περιοχής της Κεντρικής Μακεδονίας (Σταυρούπολη, Μακρύγιαλος), θα μπορούσαν να ερμηνευθούν ως το υπόγειο τμήμα οικιών. Όλοι οι λάκκοι που ανασκάφηκαν επιχώσθηκαν μετά την εγκατάλειψή τους με υλικά από την ευρύτερη περιοχή ή χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες. Από αυτούς προέρχεται και το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων.

Το μεγαλύτερο μέρος των ευρημάτων είναι η κεραμική (7.000 κιλά περίπου). Τα αγγεία του οικισμού ήταν σχεδόν

Εικ. 68-70. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Ακέραια αγγεία.

Εικ. 71-72. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Λίθινα εργαλεία.

Εικ. 73. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Λίθινο περίαπτο.

στο σύνολό τους κοκκινωπά μονόχρωμα με σχήματα κυρίως ανοιχτά. Η ύπαρξη κλειστών αγγείων δεν διαπιστώθηκε. Οι τύποι των αγγείων είναι κυρίως μεγάλες φιάλες με ημισφαιρικό σχήμα και σε λίγες περιπτώσεις σφαιρικό. Η διάμετρός τους φθάνει τα 0,40 μ. περίπου. Δεν λείπουν όμως και οι μικρότερων διαστάσεων σφαιρικές και ημισφαιρικές φιάλες και κύπελλα. Βρέθηκαν συνολικά 38 ακέραια αγγεία (Εικ. 68-70).

Ο αριθμός των μικρών ευρημάτων έφθασε τα 1.370. Πρόκειται κυρίως για λίθινα απολεπισμένα ή λειασμένα εργαλεία από πυριτόλιθο ή άλλους τοπικούς λίθους (Εικ. 71, 72). Μεγάλος είναι και ο αριθμός των τριπτήρων και των μυλόλιθων. Τα κοσμήματα που βρέθηκαν δεν είναι πολλά σε αριθμό. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν τρία λίθινα περίαπτα που απεικονίζουν μάλλον ανθρώπινες μορφές (Εικ. 73). Εργαλεία και κοσμήματα από οστά ή όστρεα δεν βρέθηκαν. Γενικά είναι χαρακτηριστικό ότι σε όλη την ανασκαφή δεν βρέθηκαν οστά και όστρεα, τα οποία θα πρέπει να διαβρώθηκαν από το όξινο έδαφος της περιοχής.

Σημαντικό είναι ίσως να αναφερθεί ότι εντός των οικιών δεν βρέθηκαν εγκαταλελειμμένα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως αγγεία ή εργαλεία. Τα λίγα όστρακα και λίθινα εργαλεία που βρέθηκαν στην περιοχή των οικιών προέρχονται από την επίχωση που κάλυπτε τα υπολείμματα. Μόνο στην οικία Γ δίπλα στην εστία βρέθηκε ακέραιος ένας μικρός ασκός. Φαίνεται ότι οι οικίες είχαν εγκαταλειφθεί πριν από την καταστροφή τους από τη φωτιά, καθώς είναι απίθανο να μην φυλάσσονταν σκεύη εντός αυτών, αφού στις δύο από αυτές διαπιστώθηκε ότι υπήρχαν εστίες, οι οποίες προϋποθέτουν τη χρήση κάποιων σκευών.

Η χρονολόγηση του οικισμού βασίζεται προς το παρόν μόνο στις αναλογίες των σχημάτων των αγγείων, καθώς δεν βρέθηκαν στοιχεία για απόλυτη χρονολόγηση. Μελλοντικά θα αποσταλεί προς χρονολόγηση δείγμα από τα οστά ενός ανθρώπινου σκελετού που βρέθηκε ενταφιασμένος στο κέντρο περίπου του οικισμού (Εικ. 74). Με βάση τη σχετική χρονολόγηση και σε μια πρώτη προσέγγιση, ο οικισμός εντάσσεται στην αρχαιότερη νεολιθική.

Το νεκροταφείο των αυτοκρατορικών χρόνων εκτείνεται στη βορειοανατολική πλευρά του χώρου έρευνας. Αποκαλύφθηκαν συνολικά 113 ταφές και η λίθινη θεμελίωση ενός κτίσματος της ίδιας εποχής. Ο οικισμός που σχετίζεται με το νεκροταφείο βρίσκεται εκτός της ζώνης απαλλοτρίωσης της οδού σε λόφο προς Β. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι κατά το πλείστον Α.-Δ. και είναι πυκνά διατεταγμένοι. Τυπολογικά οι τάφοι ανήκουν σε τρεις κατηγορίες: 98 κιβωτιόσχημοι, 14 λακκοειδείς (Εικ. 75) και ένας καμαροσκεπής (Εικ. 76). Ο καμαροσκεπής είναι πετρόκτιστος έχει διαστάσεις 3,10×2,95×1,60 μ. και η καμάρα του είναι κατασκευασμένη με πλίνθους, οι οποίες έχουν καταρρεύσει στο εσωτερικό του τάφου. Σε μεγάλο αριθμό των κιβωτιόσχημων τάφων που είναι κατασκευασμένοι από σχιστολιθικές πλακαρές πέτρες, η κάλυψη δεν διατηρήθηκε ακέραια και στο εσωτερικό παρατηρήθηκε διαταραχή. Το γεγονός αυτό

Εικ. 74. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Η ανθρώπινη ταφή μέσα στον οικισμό.

Εικ. 75. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Λακκοειδής τάφος.

Εικ. 76. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Καμαροσκεπής τάφος.

Εικ. 77. Μικρή Βόλβη. Εγνατία οδός. Το λιθόκτιστο κτίριο.

οφείλεται τόσο στη σύληση πολλών τάφων, αλλά και στην πρακτική του επανενταφιασμού που εφαρμόστηκε στο εν λόγω νεκροταφείο και παρατηρήθηκε με τη μορφή ανακομιδών σε αρκετούς από τους τάφους.

Παρά την κακή κατάσταση διατήρησης των οστών, λόγω της μεγάλης περιεκτικότητας του εδάφους σε οξείδια του σιδήρου, διαπιστώθηκε ότι οι νεκροί ενταφιάζονται αποκλειστικά σε ύπτια στάση με το κρανίο επί το πλείστον στα δυτικά.

Από τους 61 κτερισμένους τάφους συνελέγησαν 36 αβαφείς οινοχόες, 23 πήλινοι λύχνοι, 17 αδιάγνωστα αγγεία σε θραύσματα που συνανήκουν, δύο αρυτήρες, μία λεκανίδα, ένα μυροδοχείο, ένα σκυφίδιο, δύο φιάλες και ένα εξάλειπτρο. Επίσης βρέθηκαν 137 νομίσματα επί το πλείστον χάλκινα, τρία χάλκινα ενώτια, έξι ασημένια ενώτια, έξι χάλκινα ψέλια, τρία χάλκινα δακτυλίδια, ένα ασημένιο περίαπτο, ένα χάλκινο ομοίωμα ανδρικής μορφής, 58 γυάλινες και μία από φαγεντιανή χάνδρες.

Το λιθόκτιστο κτίριο (Εικ. 77) σώθηκε μόνο στο βόρειο τμήμα του, το οποίο σχηματίζει ελλειπτική κάτοψη με διαστάσεις 7,33 (Α.-Δ.) και 4,56 μ. (Β.-Ν.). Η αργολιθοδομή διατηρήθηκε σε ύψος 0,38 μ. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε αδιάγνωστη κατασκευή τετράπλευρης κάτοψης με διαστάσεις 0,40×0,34×0,32 μ.

Βαμβακιά

Εγνατία οδός, τμήμα 10, Νυμφόπετρα-Ρεντίνα (Χ.Θ. 24+180 έως 24+340)[57]

Κατά την παρακολούθηση των εκσκαφικών εργασιών για την κατασκευή της Εγνατίας οδού, ανατολικά του σημείου στο οποίο ο υπό κατασκευή δρόμος τέμνει την επαρχιακή οδό προς το χωριό Βαμβακιά, εντοπίστηκαν τμήματα πίθων και λάκκοι, λίγα εκατοστά κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους.

57. Η ανασκαφή διενεργήθηκε από τον αρχαιολόγο Σ. Κώτσο, άρχισε τη 17η Οκτωβρίου 2005 και ολοκληρώθηκε, μετά από πολλές διακοπές λόγω των κακών χειμερινών καιρικών συνθηκών, τη 18η Μαρτίου 2006.

Η νέα θέση εντοπίζεται πάνω στην επίπεδη ράχη επιμήκους βραχίονα, με προσανατολισμό Β.-Ν., στις νότιες υπώρειες της λοφώδους περιοχής της Βαμβακιάς. Ανατολικά και δυτικά η θέση περιορίζεται από τις κοίτες δύο βαθιών ρεμάτων. Σε απόσταση 150 μ. νοτιοανατολικά της νέας θέσης υπάρχει γνωστός οικισμός της εποχής του Σιδήρου.

Αποκαλύφθηκαν 33 πίθοι, οι οποίοι στο σύνολό τους ήταν κατεστραμμένοι, κάποιοι κατά το ήμισύ τους και άλλοι σχεδόν ολοκληρωτικά. Τα σωζόμενα στη θέση τους τμήματα των πίθων βρέθηκαν σε βάθος που κυμαίνεται από 0,30-1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Ο χώρος μέχρι πρόσφατα καλλιεργούνταν με σιτηρά, με αποτέλεσμα κατά την άροση να καταστραφεί το άνω ήμισυ των πίθων (Εικ. 78). Αρκετοί από τους πίθους φαίνεται όμως ότι είχαν καταστραφεί κατά την αρχαιότητα, αφού τα σωζόμενα τμήματά τους βρέθηκαν στη θέση τους, σε βάθος 1 μ. περίπου (Εικ. 79, 80).

Οι πίθοι βρέθηκαν σε ομάδες των 2-4 (Εικ. 81, 82), που ήταν διάσπαρτες σε όλη την έκταση του χώρου. Στο εσωτερικό σχεδόν όλων των πίθων και μόνο σε μία περίπτωση δίπλα, βρέθηκαν όστρακα της εποχής του Σιδήρου. Η επίχωσή τους ήταν όμοια με αυτή του επιφανειακού στρώματος. Σε έναν πίθο βρέθηκε τμήμα καμένου ξύλου, το οποίο κρατήθηκε για χρονολόγηση. Οι πίθοι φαίνεται ότι δεν είχαν τις ίδιες διαστάσεις. Κάποιοι θα πρέπει να είχαν ύψος μεγαλύτερο από 1,50 μ., ενώ άλλοι ήταν μικρότεροι. Η κάλυψή τους ήταν από κυκλικές σχιστόπλακες, τμήματα των οποίων βρέθηκαν στο εσωτερικό ή δίπλα τους.

Παράλληλα με τους πίθους ανασκάφηκαν και 48 λάκκοι. Η κάτοψη των λάκκων ήταν συνήθως κυκλική με διάμετρο που κυμαίνεται από 0,70 ως 1,80 μ. και σε λίγες περιπτώσεις ελλειψοειδής. Το βάθος τους ήταν από 0,30 ως 1,30 μ. από το επίπεδο στο οποίο εμφανίστηκαν. Οι λάκκοι δεν φαίνεται να είχαν κάποια συγκεκριμένη διάταξη ούτε και σχημάτιζαν ομάδες. Η επίχωσή τους αποτελούνταν από σκούρου έως μαύρου χρώματος χώμα. Οι περισσότεροι από αυτούς στον πυθμένα τους είχαν μια στρώση μικρών λίθων που μάλλον προέρχονται από τα παρακείμενα ρέματα (Εικ. 83). Στον πυθμένα κάποιων λάκκων αποκαλύφθηκαν λίθινες κυκλικές κατασκευές με διάμετρο 0,60 μ. περίπου, οι οποίες σε μεγάλο μέρος τους αποτελούνταν από μυλόπετρες (Εικ. 84). Η κεραμική που βρέθηκε στους λάκκους είναι σε μεγάλο βαθμό διαβρωμένη. Με βάση τα σχήματα των αγγείων χρονολογούνται στην εποχή του Σιδήρου. Σε δύο μικρούς και αβαθείς λάκκους βρέθηκαν λίθινα απολεπισμένα εργαλεία από πυριτόλιθο και ένας λίθινος πέλεκυς.

Η θέση που ανασκάφηκε φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος του παρακείμενου οικισμού, με τον οποίο βρίσκεται σε οπτική επαφή. Η χρήση μιας περιοχής εκτός του οικιστικού χώρου, ίσως θα μπορούσε να σχετιστεί με την περιορισμένη έκταση του οικισμού, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο της ασφάλειας που παρείχε σε περιόδους επιδρομών, καθώς η περιοχή αποτελεί πέρασμα από την Ανατολική προς την Κεντρική Μακεδονία. Το είδος των προϊόντων που αποθηκεύο-

Εικ. 78. Βαμβακιά. Εγνατία οδός. Πίθος κατεστραμμένος από την άροση.

Εικ. 79. Βαμβακιά. Εγνατία οδός. Πίθος κατεστραμμένος στην αρχαιότητα (αριστερά).

Εικ. 80. Βαμβακιά. Εγνατία οδός. Πίθος κατεστραμμένος στην αρχαιότητα.

Εικ. 81. Βαμβακιά. Εγνατία οδός. Ζεύγος πίθων.

Εικ. 82. Βαμβακιά. Εγνατία οδός. Τριάδα πίθων.

Εικ. 83. Βαμβακιά. Εγνατία οδός. Λάκκος με στρώση λίθων στον πυθμένα.

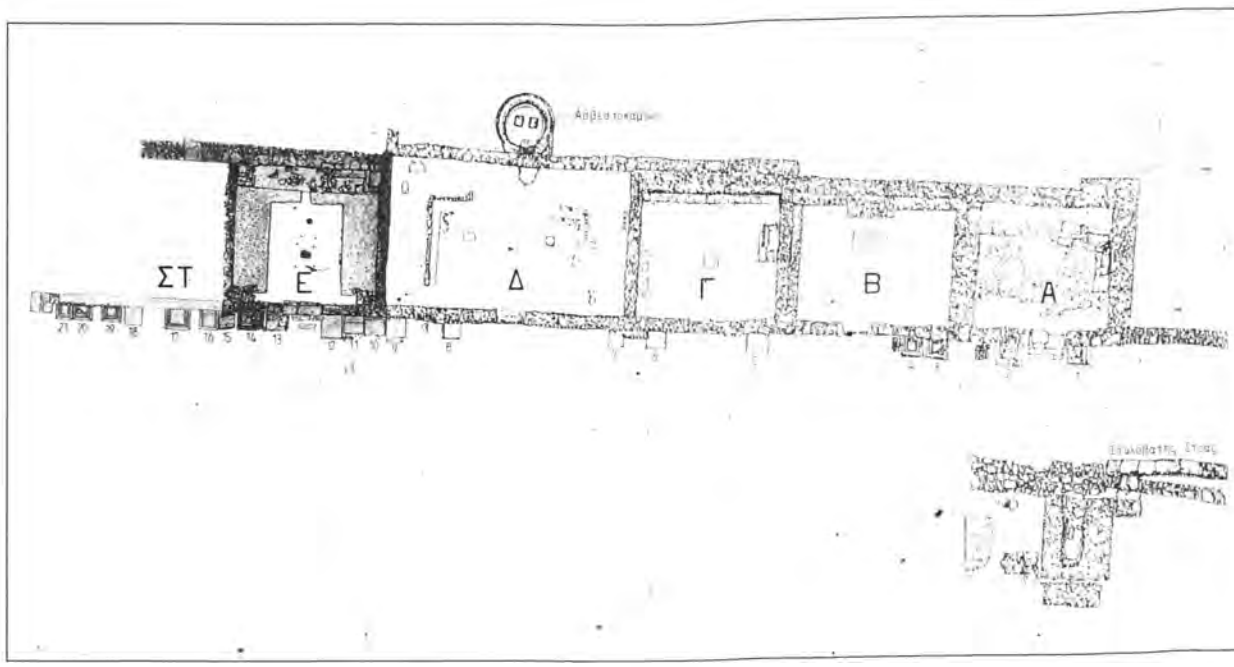
Εικ. 84. Βαμβακιά. Εγνατία οδός. Λάκκος με κυκλική κατασκευή λίθων στον πυθμένα.

Εικ. 85. Βαμβακιά. Εγνατία οδός. Πίθος με αγγείο άντλησης του υγρού περιεχομένου (πρόχους).

νταν δεν στάθηκε δυνατόν να διαπιστωθεί. Στο εσωτερικό ενός πίθου βρέθηκε πρόχους της εποχής του Σιδήρου (Εικ. 85). Αν υποθέσουμε ότι το αγγείο αυτό είχε χρησιμοποιηθεί για την άντληση του περιεχομένου του πίθου, τότε ίσως θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι το περιεχόμενό του ήταν κάποιο υγρό. Πιθανότερο είναι ότι τα αποθηκευμένα προϊόντα ήταν περισσότερα του ενός είδους. Σε αυτό συνηγορεί και η παρουσία των λάκκων, στους οποίους θα πρέπει να αποθηκεύονταν στερεά προϊόντα, όπως είναι τα σιτηρά, μέσα σε καλάθια ή άλλες κατασκευές από ξύλο ή δέρμα.

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΛΙΟΥΤΑΣ

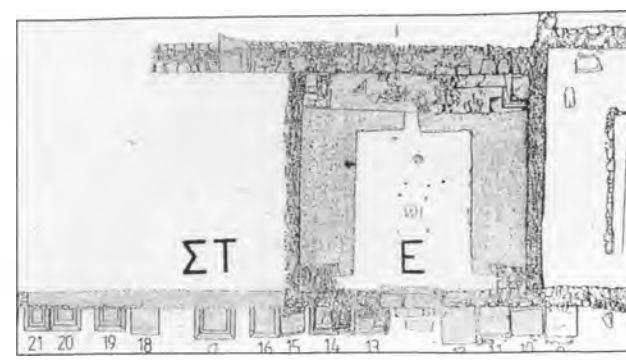
Εικ. 86. Καλαμωτό. Κάτοψη των Χώρων Α-ΣΤ του συγκροτήματος του Σεβαστείου στα αρχαία Καλίνδοια.

ΔΗΜΟΣ ΚΑΛΙΝΔΟΙΩΝ

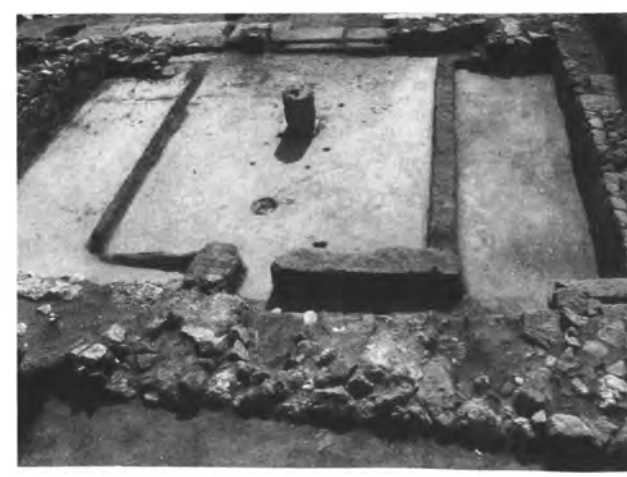
Καλαμωτό

Το 2006 ολοκληρώθηκε η έρευνα του Χώρου Ε στο συγκρότημα του Σεβαστείου των αρχαίων Καλινδοίων[58] και ξεκίνησε η ανασκαφή ενός ακόμη συνεχόμενου χώρου νοτιότερα, του ΣΤ (Εικ. 86, 87), ο οποίος, σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, πρέπει να είναι από τους μεγαλύτερους και πιο καλοδιατηρημένους του οικοδομήματος.

Ο Χώρος Ε, του οποίου μερική περιγραφή επιχειρήσαμε πέρυσι[59], έχει εσωτερικές διαστάσεις 7×7,50 μ. και σώζει στο μέσον του τοίχου της πρόσοψης το μνημειακό κατώφλι (μήκ. 2 μ.) της μοναδικής του εισόδου (Εικ. 87, 88). Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, ο χώρος αυτός είχε δύο διαδοχικές αλλά διαφορετικές χρήσεις: η πρώτη του χρήση, που διήρκεσε από τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. έως τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. περίπου, ήταν όμοια με εκείνη των

Εικ. 87. Καλαμωτό. Κάτοψη των Χώρων Ε και ΣΤ του συγκροτήματος του Σεβαστείου.

Εικ. 88. Καλαμωτό. Ο Χώρος Ε του συγκροτήματος, από Δ.

58. Για τις έρευνες που έχουν γίνει έως τώρα στο συγκρότημα του Σεβαστείου των Καλινδοίων, βλ. Κ. Σισμανίδης, Ναός αυτοκρατορικής λατρείας στα αρχαία Καλίνδοια, *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 143-154· ο ίδιος, Η συνέχεια της έρευνας στο Σεβαστείο των Καλινδοίων, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 213-224· ο ίδιος, Σεβαστείο Καλινδοίων: «Εστιάσεις και ευωχίες», *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 145-155· ο ίδιος, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3α, σ. 124-125, 187-188 και 60 (2005): Χρονικά σ. 622-625.

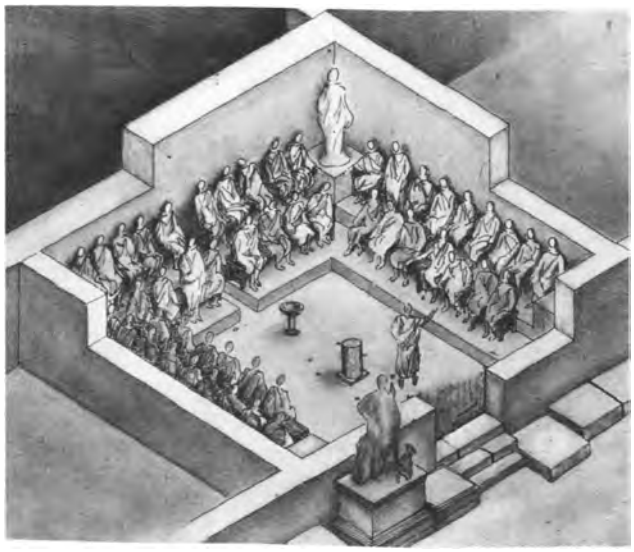
59. Για το χώρο αυτό, βλ. Κ. Σισμανίδης, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 145-146, και κυρίως 148 κ.ε.

Χώρων Α και Γ του Σεβαστείου, ήταν δηλαδή και αυτός ο χώρος προορισμένος να στεγάσει αυτοκρατορικά ή άλλα αγάλματα, γεγονός το οποίο συνάγεται από τα υπολείμματα κυρίως ενός επιμήκους βάθρου αγαλμάτων, κατά μήκος ολόκληρης της πίσω πλευράς της αίθουσας. Στην αρχική χρήση του χώρου ανήκει βεβαιωμένα και το καλοδιατηρημένο βοτσαλωτό του δάπεδο. Λίγο μετά τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. έγινε η μετασκευή του χώρου και άλλαξε η χρήση του. Πιο συγκεκριμένα, απομακρύνθηκε τότε το βάθρο αγαλμάτων του πίσω τοίχου, ενώ περιμετρικά και σε επαφή με τους εσωτερικούς τοίχους (εκτός βεβαίως του μπροστινού) προστέθηκε μια πλίνθινη και επιχρισμένη με κονίαμα κλιμακωτή κατασκευή (πλ. 1,70 και ύψ. 0,50 μ.), η οποία έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι δημιουργούσε δύο συνεχόμενες σειρές εδράνων. Το γεγονός αυτό, αλλά και ορισμένα ακόμη ανασκαφικά δεδομένα, όπως είναι οι τέσσερις συμπαγείς ορθογώνιες λιθοκατασκευές στις γωνίες της αίθουσας, ένας όρθιος σφόνδυλος δωρικού κίονα στο κέντρο του δαπέδου της και μερικά κινητά ευρήματα, μας οδηγούν στην αναίρεση της περσινής μας ερμηνείας για τη χρήση του χώρου ως αίθουσας συμποσίων και στην υιοθέτηση της άποψης ότι αυτός αποτελούσε το Βουλευτήριο των ρωμαϊκών Καλινδοίων, σύμφωνα και με την υποθετική σχεδιαστική αναπαράσταση του χώρου, που επιχειρούμε (Εικ. 89). Η ερμηνεία αυτή σχετίζεται και με το κείμενο της παρακάτω οκτάστιχης αναθηματικής επιγραφής του 88 μ.Χ., η οποία βρέθηκε, σε άριστη κατάσταση, αμέσως έξω από το Χώρο Ε (Εικ. 90):

ΕΤΟΥΣ Κ ΚΑΙ Ρ
ΑΡΡΙΔΑΙΟΣ ΚΑΙ ΚΟΤΥΣ ΟΙ ΣΩΠΑΤΡΟΥ ΚΑΙ
ΣΩΠΑΤΡΟΣ ΚΟΤΥΟΣ ΤΗΝ ΕΞΕΔΡΑΝ
ΚΑΙ ΤΟ ΒΟΥΛΕΥΤΗΡΙΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΣΤΟΑΝ
ΤΗΙ ΠΟΛΕΙ ΕΠΙ ΙΕΡΕΩΣ ΔΙΟΣ ΚΑΙ
ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΚΑΙΣΑΡΟΣ
ΘΕΟΥ ΥΙΟΥ ΣΕΒΑΣΤΟΥ ΑΡΡΙΔΑΙΟΥ
ΤΟΥ ΣΩΠΑΤΡΟΥ

Αξιοπερίεργο, πάντως, είναι ότι το όνομα Σώπατρος διαβάζεται και σε δύο ακόμη θραύσματα επιγραφών, τα οποία βρέθηκαν στην πίσω πλευρά του ίδιου χώρου. Πρόκειται για ένα μαρμάρινο τμήμα τιμητικού ψηφίσματος, στο οποίο σώζονται μερικώς 18 στίχοι, και για το άνω μέρος μιας ασβεστολιθικής επιτύμβιας ανθεμωτής στήλης, που σώζει εντελώς αποσπασματικά μια πεντάστιχη επιγραφή.

Εκτός από τα άλλα μικροευρήματα της φετινής ανασκαφής και τα 18 συνολικά χάλκινα νομίσματα, υπήρχαν και πολλά μαρμάρινα θραύσματα από αρχιτεκτονικά και εικονιστικά γλυπτά. Εξέχουσα θέση ανάμεσα στα τελευταία κατέχει μια εκπληκτικής ομορφιάς κεφαλή ανδρικού αγάλματος, μεγαλύτερου του φυσικού μεγέθους (Εικ. 91, 92). Πρόκειται για εξαιρετικό αντίγραφο του 2ου αι. μ.Χ., που ταυτίζεται με το γνωστό Μελέαγρο, τον αποδιδόμενο στον

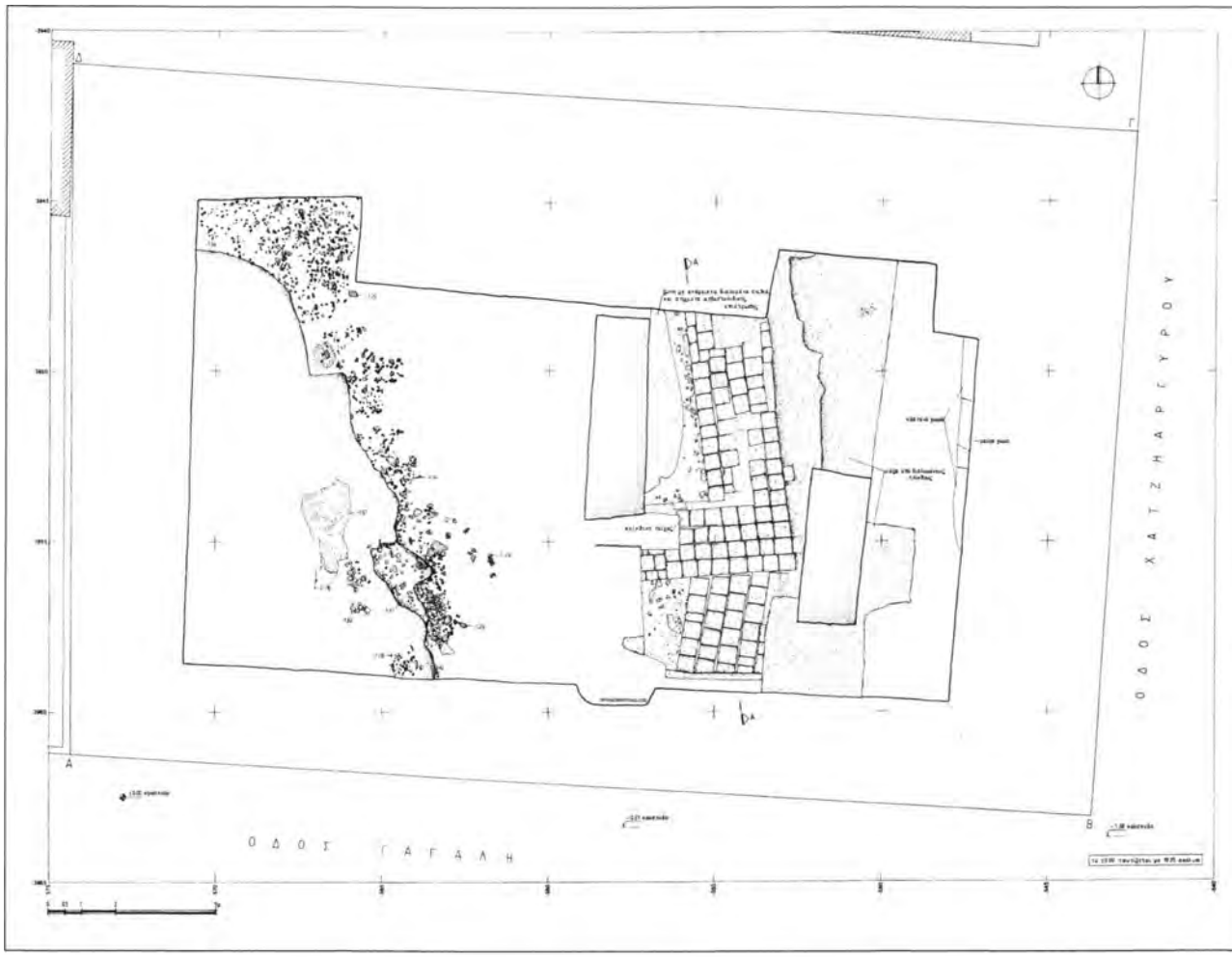
Εικ. 89. Καλαμιωτό. Σχεδιαστική αναπαράσταση του Χώρου Ε ως Βουλευτηρίου (απόδοση Ι. Νιαούρης).

Εικ. 90. Καλαμιωτό. Η αναθηματική επιγραφή.

Εικ. 91-92. Καλαμιωτό. Κεφαλή αγάλματος του Μελεάγρου.

Εικ. 93. Νέα Καλλικράτεια. Οικόπεδο Χ. Χατζόπουλου. Κάτοψη ανασκαφής.

Σκόπα, έτσι όπως τον γνωρίζουμε από τα αντίγραφα του Βατικανού, του Βερολίνου κτλ.[60].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΝΕΑΣ ΚΑΛΛΙΚΡΑΤΕΙΑΣ

Νέα Καλλικράτεια

Οικόπεδο Χ. Χατζόπουλου (αριθ. 74, Ο.Τ. 11)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή όπου κατά τα τελευταία έτη έχει εντοπιστεί πόλισμα των κλασικών χρόνων που πιθανότατα ταυτίζεται με την τρίτη ερετριακή αποικία στο Θερμαϊκό κόλπο, τη Δίκαια.

Συγκεκριμένα ερευνήθηκε τμήμα της πλίνθινης οχύρωσης του αρχαίου οικισμού που χρονολογείται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 93). Αποκαλύφθηκε σε μήκος 11 μ., έχει πλάτος 2,40 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Το σωζόμενο ύψος του τείχους κυμαίνεται από 0,37-0,51 μ. Έχει κατασκευαστεί με τετράγωνες πλίνθους (0,50×0,50×0,08 μ.) και με ημιπλίνθια. Στο μέσον του τείχους ερευνήθηκε η βάση ορθογώνιου πλίνθινου πύργου, που προεξείχε εσωτερικά και εξωτερικά του τείχους (σωζ. μήκ. 5, πλ. 2,20 μ.). Στη νότια παρειά του ανασκαφικού σκάμματος αποκαλύφθηκε τμήμα μίας ακόμη πλίνθινης κατασκευής (πλ. 1,35, σωζ. ύψ. 1,24 μ.). Η κατασκευή αυτή δεν σώθηκε μέσα στον ανεσκαμμένο χώρο, εκτός από ελάχιστα ίχνη της που υποδεικνύουν ότι ήταν παράλληλη με το τείχος και εφαπτόταν με τον πύργο στην εσωτερική του πλευρά. Πρόκειται πιθανώς για τον περίπατο του τείχους, ο οποίος ήταν στεγασμένος, καθώς βρέθηκαν τμήματα πήλινων κεράμων. Εσωτερικά του τείχους είχε κατασκευαστεί κε-

60. Για τα αντίγραφα αυτά και όχι μόνο, βλ. J.P. Niemeier, *Kopien und Nachahmungen im Hellenismus*, Bonn 1985, σ. 47, 98, 101 κ.ε., 154 κ.ε.

Εικ. 94. Νέα Καλλικράτεια. Οικόπεδο Φ. και Κ. Αγγελικάκη. Άποψη της ανασκαφής.

κλιμένο στρώμα από κεραμίδες στέγης, τμήματα αγγείων και μικρούς λίθους, που απέτρεπαν τη συγκέντρωση των νερών της βροχής στη βάση του. Εξωτερικά του τείχους δεν εντοπίστηκε καμία ανάλογη κατασκευή, καθώς η φυσική κλίση του εδάφους απομάκρυνε τα νερά της βροχής.

Η θέση εντοπισμού του τείχους βεβαιώνει τα όρια του οικισμού στα βορειοδυτικά. Η εξ ολοκλήρου πλίνθινη κατασκευή – σε αντιπαράθεση με το λίθινης κρηπίδας και πλίνθινης ανωδομής παραθαλάσσιο τείχος – πιθανώς οφείλεται στη θέση κατασκευής του. Μακριά από τη θάλασσα και σε κατωφέρεια λόφου δεν κινδύνευε να διαλυθεί από το νερό.

Οικόπεδο του ναού της Οσίας Παρασκευής (αριθ. 251, Ο.Τ. 31)

Στο παραπάνω οικόπεδο ερευνήθηκε ανασκαφικά το κεντρικό τμήμα του (έκτασης 140 τ.μ. περίπου), όπου εντοπίζεται η αρχαιολογική επίχωση. Ανασκάφηκαν τέσσερις ημιυπόγειοι χώροι (χώροι Α, Β, Γ, Δ), πιθανώς αποθηκευτικοί, που ορίζονται από τοιχώματα κατασκευασμένα από κοκκινωπό καθαρό πηλόχωμα, καθώς και μικρό τμήμα ενός τοίχου (Τχ. 1), πρώιμων κλασικών χρόνων. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου Α αποκαλύφθηκε μεγάλο κυκλικό λάξευμα στο φυσικό έδαφος, διαμ. 0,95 μ. Τα τοιχώματά του είναι κυλινδρικά και ερευνήθηκε σε βάθος 2,80 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκε αρκετή κεραμική, διαλυμένοι πηλοί και ίχνη καύσης.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από το εσωτερικό των χώρων περιλαμβάνει πολλά τμήματα αμφορέων, αβαφών αγγείων καθημερινής χρήσης, μελαμβαφών αγγείων (κύλικες, σκύφοι, λυχνάρια κ.ά.) και λίγα τμήματα πιθαριών. Στα ευρήματα συγκαταλέγονται χάλκινα και σιδερένια μικροευρήματα, καθώς και τρία αργυρά νομίσματα πρώιμων κλασικών χρόνων (δύο κοπές ΔΙΚΑΙΟΠΟΛΙΤΩΝ και μία ΑΘΗΝΩΝ).

Τέλος, ανασκάφηκε ένας ακτέριστος καλυβίτης, μεταγενέστερος της ημιυπόγειας κατασκευής, με προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε την ανακομιδή οστών ενός τουλάχιστον ατόμου, παιδικής ηλικίας.

Οικόπεδο Φ. και Κ. Αγγελικάκη (αριθ. 211, Ο.Τ. 27)

Στο παραπάνω οικόπεδο πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα κατά τα έτη 2002 και 2006, που αποκάλυψε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μεγάλου δημόσιου κτιρίου, τμήμα του οποίου είχε ανασκαφεί το 2000 με αφορμή την εγκατάσταση αποχετευτικού αγωγού (Εικ. 94).

Αποκαλύφθηκε ο ανατολικός τοιχοβάτης μεγάλου κτιρίου, μήκ. 11 μ., κατασκευασμένος με πώρινες λιθοπλίνθους. Το συνολικό του μήκος είναι άγνωστο, καθώς το βόρειο τμήμα του τοιχοβάτη βρέθηκε λιθολογημένο. Τα χρονολογικά στοιχεία, από το αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα του στρώματος των κεραμίδων δυτικά του μεγάλου τοιχοβάτη, τοποθετούν την καταστροφή του στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., ενώ η θεμελίωσή του πρέπει να αναχθεί στα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Νότια του τοιχοβάτη υπήρχε αίθριος χώρος, μέσα στον οποίο ερευνήθηκαν δέκα λάκκοι και τρία πηγάδια. Επίσης αποκαλύφθηκε τμήμα δρόμου κατασκευασμένου από θραύσματα κεραμίδων στέγης, μικρούς αργούς λίθους και όστρακα, προσανατολισμένου στον άξονα Α.-Δ. Ερευνήθηκε σε μήκος 19 μ., με πλάτος που κυμαίνεται από 3-2 μ., καθώς συνεχίζεται στην όμορη ιδιοκτησία.

Οικόπεδο Κ. Μαλλά (αριθ. 164, Ο.Τ. 22)

Στο παραπάνω οικόπεδο, μετά την κατεδάφιση κτιρίου κατασκευασμένου το 1960, ερευνήθηκε τμήμα οικίας κλασικών χρόνων (4ος αι. π.Χ.). Οι αρχαιολογικές επιχώσεις, πάχ. μόλις 0,50 μ., είχαν διαταραχθεί από τη θεμελίωση του

Εικ. 95. Νέα Καλλικράτεια. Οικόπεδο Σ. Κουκόλια. Άποψη της ανασκαφής.

νεότερου κτιρίου. Μεταξύ των 13 τσιμεντένιων πελμάτων διατηρήθηκαν αποσπασματικά τα θεμέλια των τοίχων, πλ. 0,50 μ., κατασκευασμένα από μία σειρά αργών λίθων. Η πλίνθινη ανωδομή είχε διαλυθεί. Ορίζονται τρεις στεγασμένοι χώροι, στους οποίους βρέθηκε το στρώμα καταστροφής. Η οικία επεκτεινόταν στα παρακείμενα οικόπεδα. Επίσης ερευνήθηκε ένα πηγάδι σκαμμένο στο φυσικό έδαφος.

Οικόπεδο Σ. Κουκόλια (αριθ. 717, Ο.Τ. 85)

Στο παραπάνω οικόπεδο ερευνήθηκαν 32 λακκοειδείς ταφές, οι οποίες χρονολογούνται στους ύστερους γεωμετρικούς και πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους (Εικ. 95). Ένα τμήμα του νεκροταφείου αυτής της περιόδου εντοπίζεται στις υπώρειες του ανατολικού λόφου, όπως έχει υποδείξει και η ανασκαφική έρευνα τα προηγούμενα χρόνια[61]. Στην πλειονότητά τους οι τάφοι έχουν κάλυψη από μεγάλες αμμόπλακες και μικρότερους αμμόλιθους (σπάνια απαντώνται λίγες ασβεστόπλακες). Σε δύο περιπτώσεις οι τάφοι ορίζονταν από μία μεγάλη πλάκα και λίγες μικρές πέτρες τοποθετημένες περιμετρικά και σε πέντε περιπτώσεις οι τάφοι ορίζονταν από μία μόνο πλάκα ή πέτρα (ως σήμα του τάφου). Ο προσανατολισμός των ταφών είναι κατά κύριο λόγο Β.-Ν. (19 ταφές), ενώ λιγότερες είναι στον άξονα Α.-Δ. (11 ταφές). Ο τρόπος της κτέρισης των ταφών παρουσιάζεται ως ο πλέον τυπικός αυτών των χρόνων για την περιοχή τουλάχιστον της Νέας Καλλικράτειας: σε ποσοστό 70% επί του συνόλου των ερευνημένων τάφων συνελέγησαν λίγα πήλινα αγγεία, σιδερένια εγχειρίδια και χάλκινα κοσμήματα.

Οικόπεδο Ι. και Σ. Καβάλογλου (αριθ. 684, Ο.Τ. 79)

Στο παραπάνω οικόπεδο, 30 μ. βόρεια του οικοπέδου αριθ. 717, ερευνήθηκαν επτά ταφές, οι οποίες χρονολογούνται στους ύστερους γεωμετρικούς και πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους. Όλοι οι τάφοι έχουν κάλυψη από αμμόπλακες μεγάλου και μεσαίου μεγέθους με μικρούς αμμόλιθους ανάμεσά τους. Ο προσανατολισμός τους είναι σε όλες τις περιπτώσεις ο ίδιος: Α.-Δ. (με ελαφρές αποκλίσεις). Ο νεκρός βρίσκεται σε ύπτια θέση με το κεφάλι στο ανατολικό άκρο του τάφου, ενώ σε δύο περιπτώσεις έχει τοποθετηθεί με τον κορμό και το κεφάλι στο πλάι.

Η κτέριση των ταφών είναι φτωχή ή ανύπαρκτη: οι τέσσερις από τους επτά τάφους ήταν ακτέριστοι. Οι υπόλοιποι τρεις περιείχαν τα εξής ευρήματα: τρεις χάλκινους σφηκωτήρες, δύο σιδερένια εγχειρίδια, ένα μικρό χάλκινο αγκίστρι και ένα πήλινο σφονδύλι.

Οικόπεδο Α. Λυκίδου (αριθ. 1020, Ο.Τ. 116)

Ερευνήθηκε λακκοειδής τάφος με λίθινη κάλυψη και προσανατολισμό Α.-Δ. (κρανίο στα δυτικά). Η ταφή ήταν ακτέριστη και εκτός από ένα σκελετό σε ύπτια θέση περιείχε και μία ανακομιδή στο ανατολικό πέρας της. Σε απόσταση 50 μ. είχε εντοπιστεί το 2000, κατά τη διάρκεια κατασκευής αποχετευτικού αγωγού, κιβωτιόσχημος τάφος με ανακομιδές και νομίσματα που χρονολογούνται στο 330-336 μ.Χ.

61. Βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 300-302· 15 (2001), σ. 279-288· 18 (2004), σ. 105-114.

Εικ. 96. Νέα Ποτίδαια. Οικόπεδο Α. Σπύρογλου. Κάτοψη ανασκαφής.

ΔΗΜΟΣ ΝΕΩΝ ΜΟΥΔΑΝΙΩΝ

Σήμαντρα

Κατά τη διενέργεια έργων βελτίωσης του οδικού άξονα Σημάντρων-Πολυγύρου ανασύρθηκε από την κοίτη του Ολύνθιου ποταμού λίθινος ταφικός βωμός, διαστ. 1,58×0,42×0,36 μ. Το μνημείο φέρει οριζόντια κυμάτια στο ανώτερο και κατώτερο τμήμα του, μικρό τόρμο για τη στερέωσή του στο έδαφος, κυκλικό κοίλωμα διαμ. 0,20 μ. στην επίστεψη, εγχάρακτο διάκοσμο και επιτάφια επιγραφή με εμφανή τα ίχνη χρήσης επίθετου ερυθρού χρώματος στον ορθοστάτη. Καταγράφηκε στο ευρετήριο του Μουσείου Πολυγύρου με αριθ. 1728.

ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΜΠΛΟΥΚΑ

Νέα Ποτίδαια (αρχαία Ποτίδαια-Κασσάνδρεια)

Οικόπεδο Α. Σπύρογλου (αριθ. 298-299, Ο.Τ. 71)

Συνεχίστηκε στο συγκεκριμένο οικόπεδο η σωστική ανασκαφική έρευνα που ξεκίνησε το 2005 με ιδιωτική χρηματοδότηση[62]. Το οικόπεδο εντάσσεται στην πρώτη σειρά των οικοδομικών τετραγώνων της Ποτίδαιας με θέα τον Τορωναίο κόλπο και βρίσκεται δυτικά της επαρχιακής οδού Νέων Μουδανιών-Φώκαιας[63].

Αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα δύο κυρίως οικοδομικών φάσεων, οι οποίες ξεχωρίζουν από τους διαφορετικούς άξονες οικοδόμησης (Εικ. 96, 97). Διάσπαρτοι τοίχοι με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. ορίζουν μια όψιμη ρωμαϊκή φάση, η οποία διατηρείται πολύ αποσπασματικά και προσδιορίζεται από ερυθροβαφή κεραμική και νομίσματα του 5ου αι. π.Χ.

Η κύρια οικοδομική φάση, στην οποία ανήκουν τα περισσότερα, επίσης αποσπασματικά σωζόμενα, οικοδομικά κατάλοιπα, έχει άξονα Α.-Δ. και τοποθετείται χρονολογικά στους ελληνιστικούς χρόνους. Συγκεκριμένα κατά μήκος του κεντρικού τμήματος του οικοπέδου εκτείνεται ένα ορθογώνιο οικοδομικό συγκρότημα, διαστ. 27,50×14 μ., το οποίο, όπως φαίνεται από αποσπασματικά σωζόμενα τοι-

62. Βλ. Ν. Κουσουλάκου, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 629.

63. Για την παρουσίαση της ανασκαφής, βλ. Ν. Κουσουλάκου - Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 503-507.

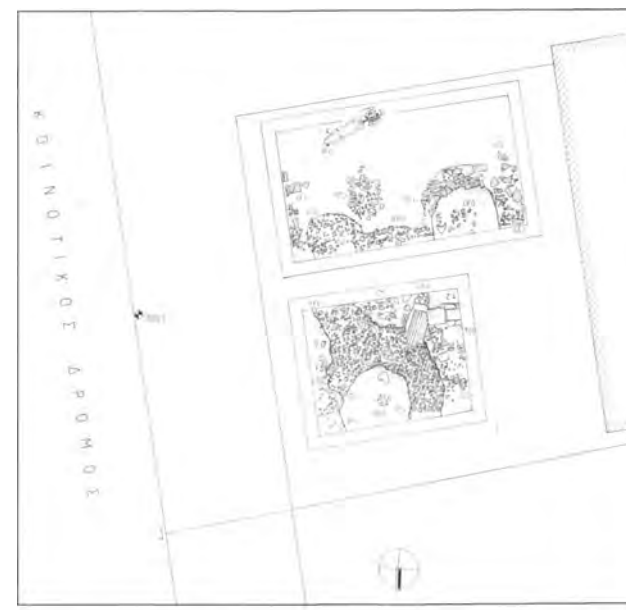

Εικ. 97. Νέα Ποτίδαια. Οικόπεδο Α. Σπύρογλου. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

χάρια, χωρίζεται σε εσωτερικούς χώρους. Κατά μήκος της βόρειας πλευράς του υπάρχει ένας δρόμος, πλ. 2,10 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ., από τον οποίο διέρχεται με κλίση προς Δ. πήλινος αγωγός ύδρευσης, όπως φαίνεται από τον εντοπισμό ενός πηλοσωλήνα στο δυτικό τμήμα της οδού. Ο δρόμος οριοθετείται από τα βόρειά του από ένα άλλο κτίριο, από το οποίο σώζεται μόνον η νοτιοδυτική γωνία.

Αξίζει να σημειωθεί το βοτσαλωτό δάπεδο, διαστ. 3×4,80 μ., που αποκαλύφθηκε στη βορειοδυτική γωνία του κεντρικού συγκροτήματος και αποτελείται από λευκά και γκριζόμαυρα βότσαλα. Η πρόσβαση στο χώρο του βοτσαλωτού δαπέδου γίνεται από ένα κατώφλι που πλαισιώνει το χώρο από τα νότια, χωρίς να σώζονται οι παρακείμενοι του κατωφλιού τοίχοι. Το γεγονός ότι το βοτσαλωτό δάπεδο πατά σε παλαιότερη επίχωση, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι κατασκευάστηκε αργότερα από την αρχική ανοικοδόμηση του κτιρίου, όταν δηλαδή στους όψιμους ελληνιστικούς χρόνους υπερυψώθηκε το δάπεδο του χώρου αυτού. Τμήμα ενός δεύτερου δαπέδου με μπηγμένα σπασμένα κεραμίδια εντοπίστηκε κατά μήκος του νότιου τμήματος του οικοπέδου.

Η παλαιότερη κεραμική του χώρου τοποθετείται χρονολογικά στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., εποχή κατά την οποία φαίνεται ότι κατασκευάστηκε το συγκρότημα, ενώ η κατοίκησή του συνεχίζεται σε όλη τη διάρκεια των ελληνιστικών χρόνων, οπότε και εντοπίζονται επισκευές ή προσθήκες στα κτίρια. Ανάμεσα στα ευρήματα (κεραμική με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος και εμπίεστη, τμήματα ελληνιστικών ειδωλίων) συγκαταλέγονται και νομίσματα των Αλεξάνδρου Γ΄, Κασσάνδρου, Αντιγόνου Γονατά, Φιλίππου Ε΄ και Περσέα. Καθώς στο οικόπεδο δεν υπάρχουν προγενέστερες επιχώσεις, θα πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι το συγκρότημα εντάσσεται στην

Εικ. 98. Νέα Ποτίδαια. Οικόπεδο Α. Βαρσαμίδη. Κάτοψη ανασκαφής.

περιοχή που εκτείνεται η αρχαία Κασσάνδρεια.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Η. Δαλαμάγκα.

Οικόπεδο Α. Βαρσαμίδη (αριθ. 123, Ο.Τ. 31)

Στο οικόπεδο, που βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα του σύγχρονου οικισμού, σε μικρή απόσταση από την παραλία του Θερμαϊκού κόλπου, διενεργήθηκε περιορισμένης έκτασης ανασκαφική διερεύνηση δύο μικρών συνεχόμενων χώ-

Εικ. 99. Νέα Ποτίδαια. Οικόπεδο Α. Βαρσαμίδη. Οικοδομικά κατάλοιπα ελληνιστικών και κλασικών χρόνων. Στο βάθος η φάση VI.

ρων, κατά την οποία μας δόθηκε η ευκαιρία να διερευνήσουμε εν είδει στρωματογραφικής τομής τις επιχώσεις του αρχαίου οικισμού[64] (Εικ. 98, 99). Αποκαλύφθηκαν έξι οικοδομικές φάσεις, οι οποίες εκτείνονται χρονολογικά από τους βυζαντινούς έως τους αρχαϊκούς χρόνους, ενώ το συνολικό βάθος των επιχώσεων είναι 3,75 μ. (βάθ. 0,60-4,35 μ. από την επιφάνεια του εδάφους).

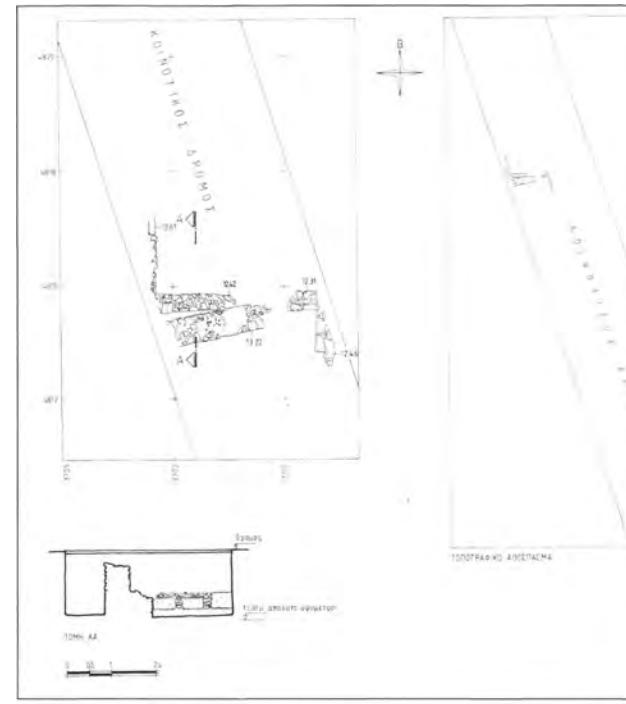
Κατά την παλαιότερη φάση VI δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά κατάλοιπα παρά μόνο στάχτη και μάζες χαλκού, οι οποίες πιθανότατα αποτελούν απορρίμματα ενός παρακείμενου εργαστηρίου. Η σημασία του στρώματος είναι μεγάλη επειδή συνδέεται με τις δραστηριότητες των πρώτων χρόνων της εγκατάστασης των Κορίνθιων αποίκων στην Ποτίδαια.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Η. Δαλαμάγκα.

Κοινοτικός δρόμος

Λόγω της σταδιακής κατάρρευσης του παραλιακού προς το Θερμαϊκό κόλπο κοινοτικού δρόμου αποφασίστηκε από τη δημοτική αρχή η κατασκευή τοιχίου αντιστήριξης σε ένα τμήμα του δρόμου αυτού. Κατά τις εκσκαφές σε τμήμα της οδού, διαστ. 3,75×22,70 μ., εντοπίστηκαν μόνο στο βόρειο τμήμα του σκάμματος οικοδομικά κατάλοιπα (Εικ. 100). Αποκαλύφθηκε αρχικά ένας τοίχος, μήκ. 1,60 μ. και κατεύθυνσης Α.-Δ., κατεστραμμένος στο ανατολικό άκρο του, και βαθύτερα άλλοι τρεις τοίχοι, οι οποίοι ορίζουν δύο συνεχόμενους χώρους ενός ελληνιστικού κτιρίου (Εικ. 101), συνολ. διαστ. 6,80×8 μ. Το κτίριο, καθώς επίσης και τα στρώματα καταστροφής του σώζονται πολύ αποσπασματικά. Περισυνελέγη λιγοστή αβαφής και μελαμβαφής κεραμική, καθώς επίσης και επτά χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων, ανάμεσα στα οποία αναγνωρίστηκαν κοπές του Αντιγόνου Γονατά και του Φιλίππου Ε΄.

Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Δ. Κιοσεδάκη.

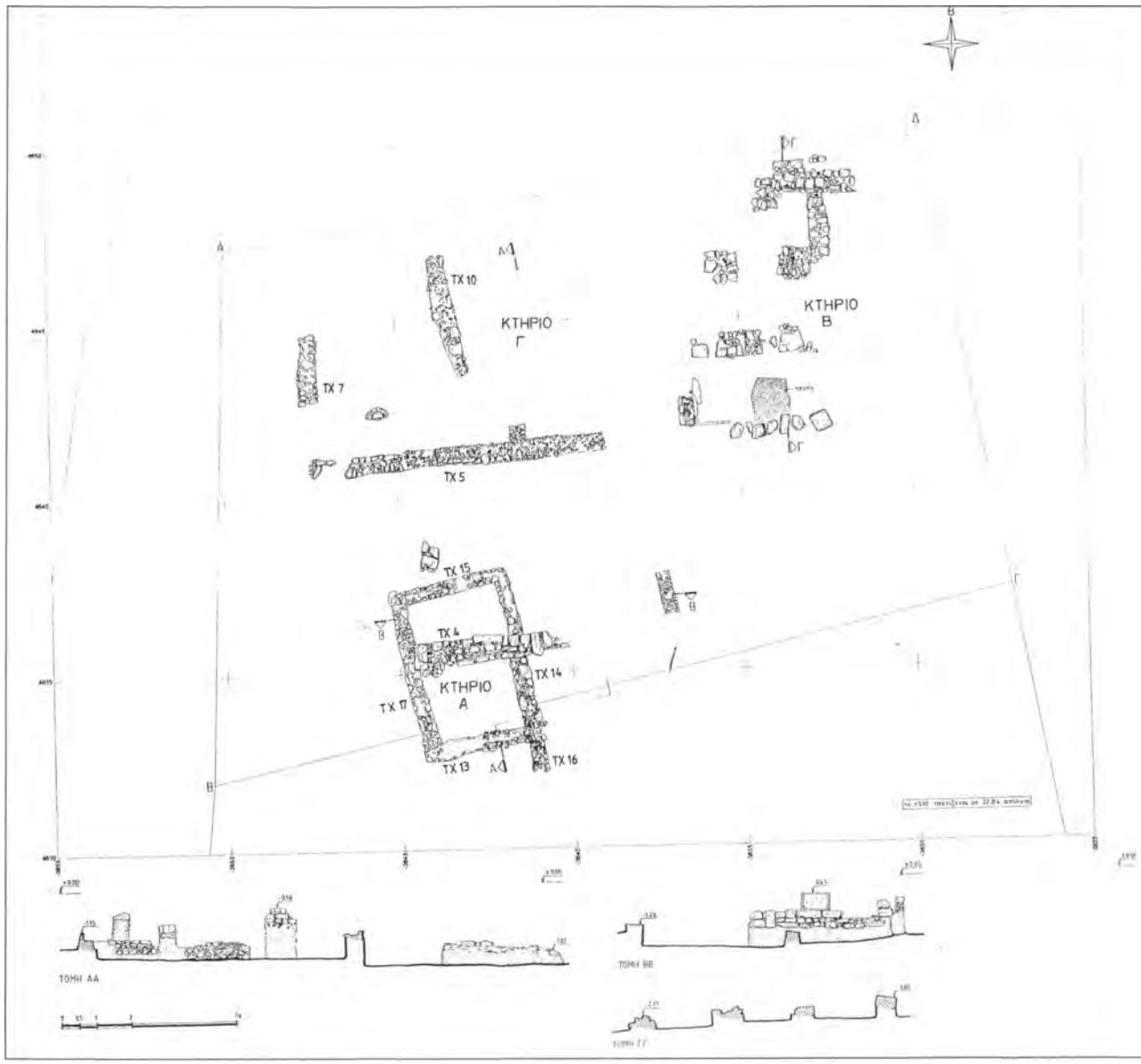

Εικ. 100. Νέα Ποτίδαια. Κοινοτικός δρόμος. Κάτοψη και τομή της ανασκαφής.

Εικ. 101. Νέα Ποτίδαια. Κοινοτικός δρόμος. Τμήμα ελληνιστικού κτιρίου.

64. Για την παρουσίαση της ανασκαφής, βλ. Κουσουλάκου - Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, ό.π., σ. 507- 509.

Εικ. 102. Νέα Ποτίδαια. Οικόπεδο Καμπουρίδη. Κάτοψη και τομές ανασκαφής.

Οικόπεδο Καμπουρίδη (αριθ. 49β, Ο.Τ. 13)

Το οικόπεδο, του οποίου η ανασκαφή ξεκίνησε το 2002 και ολοκληρώθηκε το 2006[65], βρίσκεται στο πρώτο οικοδομικό τετράγωνο προς το Θερμαϊκό κόλπο του σύγχρονου οικισμού της Νέας Ποτίδαιας. Ανήκει στην περιοχή της αρχαίας Ποτίδαιας, η οποία στη συνέχεια εντάχθηκε στην πόλη Κασσάνδρεια που ίδρυσε ο Κάσσανδρος στην ίδια περιοχή.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν σώζονται πολύ αποσπασματικά, λόγω της συστηματικής λιθολόγησης των τοίχων στα νεότερα χρόνια (Εικ. 102). Έτσι, στο μεγαλύτερο ποσοστό δεν μπορεί να αποκατασταθεί η κάτοψη των κτιρίων. Παρά τη λιθολόγηση των τοίχων έχουν διασωθεί σε μεγάλη έκταση στρώματα καταστροφής, από τα οποία σε συνδυασμό με τα υπολείμματα των τοίχων, μπορούμε να ανασυνθέσουμε ορισμένες ιστορικές περιόδους στη χρήση των χώρων (Εικ. 104). Με ένα κτίριο (κτίριο Γ) που αποτελείται από τους αποσπασματικούς τοίχους 5, 7 και 10, στο βόρειο τμήμα του ανασκαφικού χώρου, μπορεί να συσχετιστεί ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, το οποίο περιέχει άφθονη κεραμική ελληνιστικών χρόνων

65. Βλ. Ν. Κουσουλάκου, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 629.

Εικ. 103. Νέα Ποτίδαια. Οικόπεδο Καμπουρίδη. Το κτίριο Α και οι νεότεροι τοίχοι κτιρίων.

Εικ. 104. Νέα Ποτίδαια. Οικόπεδο Καμπουρίδη. Στρώμα καταστροφής με ευρήματα κλασικών χρόνων.

(μελαμβαφή όστρακα κανθάρων, ψαροπινακίων, πινακίων φιαλιδίων, συχνά διακοσμημένων με εμπίεστη και διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος), αλλά και νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά και του Φιλίππου Ε΄.

Στην ίδια εποχή θα πρέπει να ανήκει και ο τοίχος 4, του οποίου παρακείμενο δάπεδο σφράγισε και κάλυψε εντελώς τους τοίχους (αριθ. 13-15, 17) ενός παλαιότερου μονόχωρου(;) κτιρίου Α (Εικ. 103). Το κτίριο Α, διαστ. 3,50×5 μ., από το οποίο σώζεται η αργολιθοδομική θεμελίωση, περιέχει λιγοστή κεραμική αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, ενώ ένα ασημένιο τριημιοβόλιο των Δελφών (520-460 π.Χ.), που βρέθηκε στις βαθύτερες επιχώσεις του κτιρίου, ίσως καθορίζει και το χρόνο της κατασκευής του.

Τέλος, στο βορειοανατολικό τμήμα του χώρου θεμελιώσεις τοίχων δημιουργούν μια κτιριακή ομάδα Β, η οποία από τα ευρήματα των επιχώσεών της (μελαμβαφή αλλά και κορινθιακή κεραμική) φαίνεται ότι λειτουργεί τουλάχιστον κατά τους κλασικούς χρόνους.

Κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν αρκετά μικροευρήματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν οι χάλκινες λόγχες βέλους, τα μολύβδινα βλήματα αλλά και αρκετά τμήματα πήλινων ειδωλίων.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Δ. Παππάς και Ευ. Ευθύμογλου.

ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΑΣ

Άθυτος

Οικόπεδο Α. Καραγιαννιού

Μετά από τέσσερις ανασκαφικές περιόδους ολοκληρώθηκε το 2006 η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Α. Καραγιαννιού, που βρίσκεται στο νότιο τμήμα του σύγχρονου οικισμού και εντάσσεται στο χώρο του νεκροταφείου της αρχαίας Αφύτιος. Αποκαλύφθηκαν 47 τάφοι, ένας ανοιχτός χώρος, πιθανότατα αρχαίος δρόμος, και μικρό τμήμα ενός μεγάλου κτιρίου ελληνιστικών χρόνων[66].

Οι ταφές, που εκτείνονται στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, κατανέμονται χρονολογικά από τα τέλη του 6ου ή τις

66. Για λεπτομερειακή περιγραφή των αρχαιοτήτων που αποκαλύφθηκαν, βλ. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 491-502.

Εικ. 105. Άθυτος. Οικόπεδο Α. Καραγιαννιού. Σαρκοφάγος αριθ. 12.

Εικ. 106. Άθυτος. Οικόπεδο Α. Καραγιαννιού. Ελληνιστικό κτίριο.

αρχές του 5ου έως τον 4ο αι. π.Χ. Είναι πώρινες σαρκοφάγοι, λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι τάφοι και επιτόπιες καύσεις νεκρών (Εικ. 105). Αρκετοί από αυτούς, και ιδιαίτερα οι σαρκοφάγοι, περιέχουν πλούσια κτερίσματα, όπως αγγεία του αττικού κεραμικού εργαστηρίου και μεταλλικά σκεύη. Στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου βρέθηκαν ακόμη κοσμήματα (στους γυναικείους τάφους), ασημένια επιστόμια, στλεγγίδες, ειδώλια.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου δεν φαίνεται να εκτείνεται το νεκροταφείο. Εκεί αποκαλύφθηκε σε μήκος 21 μ. ένας μακρόστενος ανοιχτός χώρος, πιθανώς ένας αρχαίος δρόμος, πλ. 5,50 μ., που διευκόλυνε την πρόσβαση στο νεκροταφείο. Στο τμήμα που ανασκάφηκε, οριοθετείται στα δυτικά από ένα ευτελές τοιχάριο από συσσωρευμένες στη σειρά πέτρες και στα ανατολικά από μακρύ τοίχο ενός ελληνιστικού οικοδομήματος, το οποίο εκτείνεται εκτός του χώρου της ανασκαφής. Το δάπεδο του δρόμου ήταν από πατημένο χώμα και κροκάλες, που σώζονται σε περιορισμένη έκταση στο νότιο τμήμα του. Ο δρόμος, μετά την παύση της λειτουργίας του νεκροταφείου στον 4ο αι. π.Χ., χρησιμοποιήθηκε ως χώρος απορριμμάτων μιας οικοτεχνικής εγκατάστασης, όπως φαίνεται από τις επιχώσεις του που χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους και στις οποίες βρέθηκαν λαβές ενσφράγιστων αμφορέων, τμήματα μελαμβαφών και αβαφών αγγείων αλλά και αντικείμενα που χρησιμοποιούνταν σε κεραμικούς κλιβάνους, όπως δακτύλιοι και στηρίγματα όπτησης. Η οικοτεχνική εγκατάσταση ίσως μπορεί να ταυτιστεί με το μεγάλο ελληνιστικό κτίριο, στο οποίο ανήκει ο τοίχος που προαναφέραμε, δηλαδή ο τοίχος που οριοθετεί το δρόμο από Α. Από το κτίριο αυτό εντοπίστηκε η αρχή τριών χώρων χωρισμένων μεταξύ τους με μεσότοιχους (Εικ. 106).

Είναι η πρώτη φορά που στην αρχαία Άφυτι αποκαλύπτονται ευρήματα ελληνιστικής εποχής. Εντοπίζονται μάλιστα έξω από τα όρια της κλασικής πόλης. Το γεγονός ότι στα διάσπαρτα κτίρια που έχουν αποκαλυφθεί με τις ανασκαφές έως σήμερα εντός του αστικού χώρου της αρχαίας Αφύτιος δεν έχουν εντοπιστεί ενδείξεις κατοίκησης μετά το σεισμό του τέλους του 4ου αι. π.Χ., ίσως υποδηλώνει ότι τον 3ο αι. π.Χ. το μεγαλύτερο μέρος του οικισμού εγκαταλείφθηκε, ο αστικός χαρακτήρας του καταργήθηκε και η κατοίκηση συνεχίστηκε κυρίως στη χώρα της Αφύτιος, εκεί όπου υπήρχαν από παλαιότερα αγροτικές και εργαστηριακές εγκαταστάσεις.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Δ. Κιοσεδάκη, Α. Καγιούλη, Π. Καζατζή.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ

Καλλιθέα

Ιερό του Άμμωνος Διός

Στη δεκαετία του 1960 εντοπίστηκε και εν μέρει ανασκάφηκε σε δενδρόφυτη περιοχή της Καλλιθέας Χαλκιδικής το γνωστό από την αρχαία ελληνική γραμματεία ιερό του Διονύσου και των Μουσών στη χώρα της Αφύτιος[67]. Στο ιερό λατρευόταν αρχικά ο Διόνυσος και οι Μούσες και αργότερα εισήχθη η λατρεία του Άμμωνος Διός, ενώ υπάρχουν στοιχεία για την ύπαρξη λατρείας του Ασκληπιού και του Απόλλωνος Καναστραίου[68]. Κατά την ανασκαφική έρευνα ήλθαν στο φως ο ναός του Άμμωνος, το σπήλαιο και η γύρω περιοχή του, όπου λατρευόταν ο Διόνυσος, και άλλα τμήματα κτισμάτων. Λόγω της σπουδαιότητας του ιερού, η περιοχή απαλλοτριώθηκε από το ΥΠΠΟ και οι αρχαιότητες παρέμειναν ορατές και επισκέψιμες. Το 2006 το έργο της ανάδειξης του ιερού του Διονύσου και του Άμμωνος Διός εντάχθηκε στο Ε.Π. «Πολιτισμός».

Στο πλαίσιο του έργου διενεργήθηκε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα δίπλα στην ανατολική πλευρά του ναού, όπου ήταν ορατά διάσπαρτα τμήματα κατασκευών. Ερευνήθηκε περιοχή 600 τ.μ., όπου εντοπίστηκαν δύο παράλληλες σειρές λίθινων τετραγωνικών κατασκευών με κατεύθυνση Β.-Ν. Στην ανατολική σειρά ήλθαν στο φως έξι τετραγωνικές κατασκευές και στη δυτική δύο τετραγωνικές, στο βόρειο και το νότιο άκρο της, και ανάμεσά τους μακρόστενη κατασκευή. Όλες οι κατασκευές ερμηνεύτηκαν ως βάθρα, τα οποία υποβάσταζαν μνημειακά αγάλματα ή πιθανότατα κίονες.

Τα τετραγωνικά βάθρα έχουν όλα πλευρά 3 μ., ενώ διαφοροποιείται το ύψος τους, επειδή θεμελιώνονται σε διαφορετικά βάθη. Το μεγαλύτερο ύψος έχουν τρία από τα βάθρα της ανατολικής σειράς που θεμελιώθηκαν βαθύτερα, σε διαμορφωμένο δάπεδο από αργούς λίθους και λατύπη. Στο ίδιο δάπεδο θεμελιώθηκε και το νότιο τμήμα της μακρόστενης κατασκευής απέναντί τους. Τα ευρήματα που συνελέγησαν από την επιφάνεια του δαπέδου ήταν λίγα, κυρίως αβαφής κεραμική και λίγα όστρακα εγχώριων και επείσακτων αγγείων της αρχαϊκής εποχής. Το οψιμότερο εύρημα ήταν ένα νόμισμα Βοττικής του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., που αποτελεί την τελευταία περίοδο χρήσης του και συγχρόνως το terminus post quem για την κατάργηση του δαπέδου. Συγχρόνως, ή λίγο αργότερα, κατασκευάστηκε βόρεια αυτού του δαπέδου άλλο παρόμοιο, 0,33 μ. ψηλότερα από το πρώτο. Στο ψηλότερο αυτό δάπεδο θεμελιώθηκε το υπόλοιπο τμήμα του μακρόστενου βάθρου.

Τα υπόλοιπα τρία τετραγωνικά βάθρα της ανατολικής σειράς και τα δύο της δυτικής έχουν εμφανώς μικρότερο ύψος, επειδή θεμελιώθηκαν ψηλότερα, σε παχύ στρώμα άμμου, που κάλυψε το δεύτερο δάπεδο προς Β., υποδηλώνοντας ότι η θεμελίωσή τους είναι μεταγενέστερη των προηγουμένων.

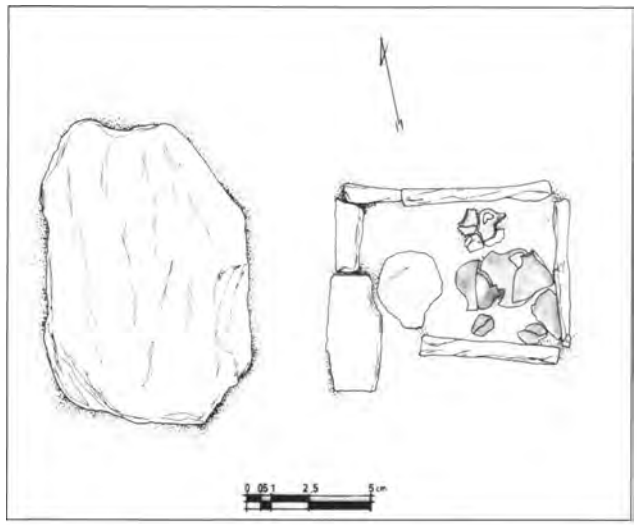
Η κατασκευή όλων των βάθρων είναι παρόμοια και φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν την ίδια χρονική περίοδο. Είναι κατασκευασμένα από ντόπιο ασβεστόλιθο ή κογχυλιάτη, ενώ οι πλευρές επαφής τους διαμορφώνονται με αναθύρωση και σπανιότερα με οδοντώσεις. Ο τρόπος επαφής τους σε πολλές περιπτώσεις υποδηλώνει β΄ χρήση. Η κατασκευή των βάθρων είναι αμελής και σε πολλές περιπτώσεις θυμίζει τον τρόπο κατασκευής της θεμελίωσης και του ποδίου του ναού, με τον οποίο πιθανότατα οικοδομήθηκαν συγχρόνως. Ο αμελής τρόπος κατασκευής των κατώτερων τουλάχιστον δόμων υποδηλώνει ότι στα βάθρα με μεγαλύτερο ύψος (θεμελιωμένα στο αρχικό, βαθύτερο δάπεδο) αυτοί δεν ήταν ορατοί. Οι λιθόπλινθοι του κατώτατου δόμου των τριών αυτών βάθρων προεξέχουν πολύ και ασύμμετρα από τις κατασκευές, υποδηλώνοντας ότι προϋπήρχαν και ενσωματώθηκαν στα βάθρα σε β΄ χρήση. Αποτελούσαν δηλαδή αρχικά τμήματα άλλου κτίσματος, που για άγνωστους σε μας λόγους ακυρώθηκε πριν από την κατασκευή των βάθρων.

Όλη η περιοχή επιχώσθηκε με δύο κυρίως στρώματα, ένα με ωχρόλευκη άμμο και ένα δεύτερο με αμμοχάλικο και λατύπη. Η επίχωση περιείχε κεραμική που χρονολογείται από τα τέλη του 5ου έως τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., εποχή που πιθανότατα χρονολογεί την κατασκευή των βάθρων.

Φαίνεται λοιπόν ότι στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. κατασκευάστηκε ο ναός και τα βάθρα, που πιθανότατα υποβάσταζαν κίονες, όπως συνηθιζόταν στους αιγυπτιακούς ναούς. Τμήμα τουλάχιστον του οικοδομικού υλικού των βάθρων, καθώς και ο κατώτατος δόμος τριών βάθρων και τμήματος της μακρόστενης κατασκευής προέρχονταν από προηγούμενο κτίσμα που υπήρχε στην περιοχή. Το αρχικό κτίσμα είχε οικοδομηθεί στο βαθύτερο δάπεδο και πρέπει να συνδεθεί με τη λατρεία του Άμμωνος, εφόσον είναι δίπλα στο μεταγενέστερο ναό και απέχει αρκετά από την περιοχή λατρείας του Διονύσου και των Νυμφών. Η κατασκευή του πριν από το ναό χρονολογεί την εισαγωγή της λατρείας του

67. Ξενοφ., *Ελληνικά*, 5.3.13.

68. Ο Άμμων Ρα υπήρξε αιγυπτιακή θεότητα με μαντικές ικανότητες. Η λατρεία διαδόθηκε στην Κυρήνη, όπου ο Άμμων έγινε ο κερασφόρος Δίας. Εξαιτίας των στενών εμπορικών και άλλων σχέσεων, η λατρεία του θεού διαδόθηκε στην Ελλάδα, αρχικά στη Σπάρτη και τη Θήβα. Στο α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. οι γραπτές πηγές αναφέρουν τον Άμμωνα ως υπόσταση του Δία. Για τη λατρεία του Άμμωνος Διός, βλ. Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 312, Πίν. 326α· 25 (1970): Χρονικά, σ. 354-361, Πίν. 305-307· *Μακεδονικά* 15 (1975), σ. 237-245· Ευ. Λεβεντοπούλου-Γιούρη, *ΑΑΑ* IV (1971), 3, σ. 356-366· η ίδια, *Neue Forschungen in griechischen Heiligtümern, Symposium in Olympia 10.-12. Oktober 1974,* Tübingen 1976, σ. 135-150, όπου αναφέρονται και τα στοιχεία που συνηγορούν για την τέλεση λατρείας του Απόλλωνος Καναστραίου. Για τη λατρεία του Ασκληπιού στο ιερό, βλ. Μ. Βουτυράς, Η λατρεία του Ασκληπιού στην αρχαία Μακεδονία, *5ο Διεθνές Συμπόσιο για την αρχαία Μακεδονία, 10-15 Οκτωβρίου 1989,* Θεσσαλονίκη 1993, σ. 251-265.

Εικ. 107. Παλαιόκαστρο. Θέση Λημόρια. Κάτοψη συλημένου κιβωτιόσχημου τάφου.

θεού στο ιερό πριν από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Το κτίριο χρονολογείται με κάθε επιφύλαξη πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πιθανότατα στα τέλη του 5ου ή στις αρχές του 4ου. Πιθανότατα δεν ολοκληρώθηκε ποτέ και μετά τα μέσα του αιώνα ξεκίνησε το οικοδομικό πρόγραμμα του νέου ναού και των βάθρων, που χρησιμοποίησαν τμήματά του.

Η χρονολόγηση της κατασκευής του στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., το συνδέει με το επεισόδιο της λύσης της πολιορκίας της Αφύτιος από το Σπαρτιάτη ναύαρχο Λύσανδρο, κατ' εντολή του θεού, το 404 π.Χ. Ο Λύσανδρος προέτρεψε τους Αφύτιους να θυσιάσουν στον Άμμωνα Δία. Η σωτήρια παρέμβαση του θεού πιθανότατα αποτέλεσε την αιτία της κατασκευής του πρώτου (λατρευτικού;) κτίσματος, το οποίο δεν ολοκληρώθηκε.

Στην περίπτωση αυτή πιθανότατα αυτό είναι το ιερό, όπου ο βασιλιάς των Μακεδόνων Φίλιππος Β΄ θυσίασε, σύμφωνα με το χρησμό που έλαβε από το μαντείο των Δελφών (Πλουτ., *Βίος Αλεξάνδρου*, 14).

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

ΔΗΜΟΣ ΠΟΛΥΓΥΡΟΥ

Παλαιόκαστρο

Θέση Λημόρια

Η απόπειρα σύλησης νεκροταφείου της εποχής του Χαλκού που βρίσκεται σε πλάτωμα στα νότια του φυσικού υψώματος Καστρούδι με λείψανα εγκατάστασης της ίδιας περιόδου, στάθηκε αφορμή για την έρευνα ενός τάφου. Μικρής έκτασης ανασκαφή στην ίδια θέση είχε διενεργηθεί και το 2005 με την ίδια αφορμή.

Εικ. 108. Παλαιόκαστρο. Θέση Λημόρια. Αμφορέας με οριζόντιες λαβές.

Εικ. 109. Παλαιόκαστρο. Θέση Λημόρια. Λεκάνη με προχοή.

Ο μικρών διαστάσεων (0,95×0,70 μ.) κιβωτιόσχημος τάφος (Εικ. 107) είχε διαταραχθεί από λαθρανασκαφείς, με αποτέλεσμα τα δύο τεφροδόχα αγγεία να βρεθούν στο εσωτερικό του σε κακή κατάσταση. Πρόκειται για έργα τοπικού εργαστηρίου, έναν αμφορέα με οριζόντιες λαβές (Εικ. 108) και μία μεγάλη δίωτη λεκάνη με προχοή (Εικ. 109). Μαζί τους βρέθηκε και μικρό λίθινο πώμα. Τα σχήματα των αγγείων, η παρουσία των οποίων είναι ασυνήθιστη σε τάφους, οδηγούν σε μια χρονολόγηση στα μέσα ή στις αρχές της ύστερης εποχής του Χαλκού, πιθανότατα πριν από το 1400 π.Χ., οπότε εμφανίζονται στην Κεντρική Μακεδονία τα πρώτα μυκηναϊκά.

Η σημασία του ευρήματος, αλλά και γενικότερα της θέσης, έγκειται στο γεγονός ότι έως σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί άλλα νεκροταφεία της περιόδου στην ευρύτερη περιοχή.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΣΤΑΓΕΙΡΩΝ-ΑΚΑΝΘΟΥ

Αρχαία Στάγειρα (Ολυμπιάδα)

Πριν από δέκα και πλέον χρόνια, στην κορυφή του Βόρειου Λόφου των αρχαίων Σταγείρων και αμέσως έξω και βόρεια του υστεροβυζαντινού περιβόλου που σώζεται σε μεγά-

λο ύψος, είχε ερευνηθεί ένας ιδιαίτερα επιμελημένος μακρύς τοίχος, χτισμένος κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα με τεράστιους γρανίτινους γωνιόλιθους, ο οποίος, όπως αποδείχθηκε, αποτελούσε το βόρειο μακρύ τοίχο ενός αρχαϊκού ναού[69]. Εφέτος, με μικρή χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, επανήλθαμε στο ίδιο σημείο, προκειμένου να διερευνήσουμε την ύπαρξη και τυχόν άλλων αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ίδιου ναού. Με ανασκαφική τομή, διαστ. 5×5 μ., στην εσωτερική βορειοδυτική γωνία του βυζαντινού περιβόλου και μικρούς καθαρισμούς ανατολικότερα προέκυψαν, με ολιγοήμερη έρευνα, τα ακόλουθα:

Σε όλη την ανασκαφείσα επιφάνεια εμφανίστηκε ο φυσικός βράχος, που ήταν λαξευμένος σε διάφορα επίπεδα και έφερε αρκετές μικρές και μεγάλες κοιλότητες. Με τον τρόπο αυτό εντοπίστηκε η θέση και πορεία του νότιου μακρού τοίχου του αρχαϊκού ναού τόσο από τα κατάλοιπα της θεμελίωσής του κάτω ακριβώς και έξω από το βυζαντινό περίβολο όσο και από τα λαξεύματα της έδρασής του στο βράχο. Με τα παραπάνω δεδομένα συνάγεται ένα μήκος του ναού, έως τώρα, γύρω στα 18 μ., ενώ το πλάτος του εξωτερικά οριστικοποιήθηκε στα 11,50 μ. Αποκαλύφθηκε επίσης μεγάλο τμήμα ενός επιμελημένου κρατευτή του ναού (Εικ. 110), πλ. 1,40 μ. Με κατεύθυνση Β.-Ν., βρίσκεται προφανώς στο σημείο που πρέπει να υπήρχε ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ προνάου και σηκού του αρχαϊκού ναού. Στη συμβολή του κρατευτή αυτού με το νότιο μακρύ τοίχο του ναού ήλθε στο φως ένα κυκλικό ασβεστοκάμινο, εσωτ. διαμ. 2 μ., που πρέπει να λειτούργησε κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Από τις μεγάλες ποσότητες λατύπης μαρμάρου (ανάμεσα στην οποία και αρκετά θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και αγαλμάτων, όπως πτυχές ενδυμάτων κτλ.), αλλά και από τα ημιασβεστοποιημένα μαρμάρινα κομμάτια που βρέθηκαν γύρω του, γίνεται σαφές ότι τόσο το οικοδομικό υλικό του αρχαϊκού ναού όσο και ο γλυπτικός του διάκοσμος έγιναν ασβέστης. Αμέσως έξω από την ανατολική παρειά της τομής ερευνήθηκε μικρός απιόσχημος κεραμικός κλίβανος, πρωιμότερος προφανώς του ναού, εφόσον βρέθηκε κάτω από το επίπεδο της θεμελίωσής του.

Από τα λίγα κινητά ευρήματα της ανασκαφής και εκτός της κορινθιακής και μελανόμορφης αττικής κεραμικής, αξιοσημείωτα είναι δύο μικρά αρχαϊκά κορινθιακά αγγεία, ένας αρύβαλλος (Εικ. 111) και ένα ληκύθιο, καθώς και ένα τμήμα πήλινου ειδωλίου του Άττη του 3ου αι. π.Χ. (Εικ. 112).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Εικ. 110. Αρχαία Στάγειρα. Άποψη της ανασκαφής στην περιοχή του αρχαϊκού ναού. Σε πρώτο επίπεδο ο κρατευτής του ναού και αριστερά του το βυζαντινό ασβεστοκάμινο.

Εικ. 111. Αρχαία Στάγειρα. Κορινθιακός αρύβαλλος.

Εικ. 112. Αρχαία Στάγειρα. Τμήμα πήλινου ειδωλίου του Άττη.

Ιερισσός (αρχαία Άκανθος)

Θέση Γαβριάδια

Στην παράλια θέση Γαβριάδια, βορειοανατολικά της Ιερισσού και στη «χώρα» της αρχαίας Ακάνθου εντοπίστηκαν δύο κεραμικοί κλίβανοι, με την αποκάλυψη των οποίων ο συνολικός αριθμός της ήδη γνωστής ομάδας των ακανθίων κλιβάνων ανέρχεται σε οκτώ[70].

Αφορμή στον εντοπισμό τους κατά το 2005 στάθηκαν οι εκσκαφικές εργασίες της τεχνικής εταιρείας ΑΙΝΟΣ ΑΕ για την ανέγερση παραθεριστικού οικισμού, που πραγματοποιήθηκαν με την εποπτεία του αρμόδιου αρχαιοφύλακα Γ. Κεφαλά. Η κατασκευάστρια εταιρεία χρηματοδότησε πρόθυμα και την ανασκαφική τους έρευνα. Η ανασκαφή έγινε

69. Βλ. σχετικά *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 454-455, Πίν. 127γ και 128α-β· 52 (1997): Χρονικά, σ. 656, Σχέδ. 8· *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 288-289, εικ. 5 (τυπωμένη αντίστροφα), 11-13.

70. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Κεραμικοί κλίβανοι Ακάνθου, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 167-176.

με αντίξοες καιρικές συνθήκες στο α΄ τρίμηνο του 2006 και διήρκεσε 40 ημέρες.

Οι κλίβανοι, πολύ κοντά στο σημερινό αιγιαλό, εδράζονται στο φυσικό αμμώδες έδαφος και διασώζουν, κυρίως, το θάλαμο καύσης-θέρμανσης, που σε μεγάλο βαθμό είναι βυθισμένος στον υδροφόρο ορίζοντα.

Ο πρώτος κλίβανος, με αύξοντα αριθμό 7, έχει εντοπιστεί στο οικοδομικό τετράγωνο 6 του νέου οικισμού και κάτω από λεπτό στρώμα επιφανειακής επίχωσης. Τετράγωνος σε κάτοψη, έχει προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., την είσοδο προς ΝΔ., πλευρά 2,78 (εξωτ.) και σωζόμενο ύψος 1,60 μ. Τα εξωτερικά τοιχώματά του, πλ. 0,08-0,12 μ., κατασκευασμένα από ποικίλων διαστάσεων πλιθιά – στεγνωμένα στον ήλιο –, συνδεδεμένα με πηλό, διασώζουν στην εσωτερική τους πλευρά υπολείμματα από παχύ επίχρισμα πηλού, καθώς και ίχνη καύσης.

Ο προστομιαίος διάδρομος και χώρος τροφοδοσίας πλαισιώνεται από πλινθόκτιστους, κυρίως, και συγκλίνοντες τοίχους, από τους οποίους ο νοτιοανατολικός σώζεται σε μήκος 4 μ. και σε καλύτερη κατάσταση. Καταλήγει στο στόμιο πυροδότησης (praefurnium), στην είσοδο του θαλάμου θέρμανσης, μήκ. 0,82 και πλ. 0,90 μ., που παρουσιάζει τοξωτή διαμόρφωση στο ανώτερο τμήμα της και στεγάζεται με καμάρα. Το τόξο της καμάρας είναι κατασκευασμένο, επίσης, με πλιθιά σε ακτινωτή διάταξη, τα οποία σχηματίζουν κατά τόπους συμμετρικές επάλληλες σειρές.

Στο εσωτερικό του θαλάμου θέρμανσης πέντε παράλληλοι τοίχοι, κάθετοι στον άξονα της εισόδου, αποτελούν τα υποστυλώματα της εσχάρας και του θαλάμου όπτησης, σχηματίζοντας ενδιάμεσους στενούς διαδρόμους-αεραγωγούς.

Η επιμελημένη κατασκευή τους, που προηγείται των πλευρικών τοιχωμάτων, χαρακτηρίζεται από διακριτές επάλληλες στρώσεις χονδρόκοκκου πηλού, ενισχυμένου με κομμάτια πλιθιών και κεραμιδιών[71]. Τα μέτωπα των στενών πλευρών των πέντε τοίχων, εκεί όπου καταλήγουν και ενσωματώνονται, δηλαδή στα δύο πλευρικά τοιχώματα, στο βορειοδυτικό και στο νοτιοανατολικό, διαμορφώνονται σε αντίστοιχες κόγχες, δημιουργώντας μια σπάνια «κυματοειδή» εξωτερική επιφάνεια σε αντίθεση με το ευθύγραμμο μέτωπο του τοιχώματος των διαδρόμων. Η πρακτική αυτή πρέπει να αποσκοπούσε στην ασφαλέστερη στήριξη-κατασκευή του υπερκείμενου θαλάμου όπτησης και πιθανώς υποδηλώνει ότι και οι δύο θάλαμοι ήταν υπέργειοι.

Οι εσωτερικοί αυτοί τοίχοι δεν είναι συμπαγείς, αλλά στο μέσον τους περίπου διαμορφώνεται τοξωτό άνοιγμα που αντιστοιχεί στο πλάτος της εισόδου. Το κατασκευαστικό αυτό στοιχείο, που διατηρείται σε ελάχιστες περιπτώσεις, έχει διαπιστωθεί και στον κεραμικό κλίβανο της Νέας Φιλαδέλφειας Θεσσαλονίκης[72]. Κάποια συγγένεια, επίσης, παρουσιάζει και το οξυκόρυφο τοξωτό άνοιγμα των αντίστοιχων τοιχίων του κλιβάνου Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας[73]. Στη σωζόμενη επιφάνεια των τοίχων-υποστυλωμάτων σώζονται και ελάχιστα λείψανα της εσχάρας.

Το σχήμα του κλιβάνου, που, μολονότι γνωστό από την αρχαϊκή εποχή, κυριαρχεί κατά τη ρωμαϊκή[74], και τα λιγοστά ευρήματα – όστρακα κυρίως αβαφών αγγείων, κάποια από τα οποία φέρουν αυλακώσεις –, της ίδιας περιόδου, χρονολογούν τον κλίβανο στην ύστερη αρχαιότητα.

Συγκεκριμένα στοιχεία για τη χρήση του δεν υπάρχουν, με δεδομένο όμως το σχήμα του μπορεί να υποθέσει κανείς ότι έχει χρησιμοποιηθεί για την όπτηση κεραμίδων ή πλίνθων, χωρίς να αποκλείεται και η περίπτωση των μεγάλων, πιθανώς, αγγείων.

Ο κλίβανος με αριθμό 8 εντάσσεται στο οικοδομικό τετράγωνο 14 του οικισμού. Εντοπισμένος σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και σε κακή κατάσταση διατήρησης, έχει ορθογώνιο σχήμα, προσανατολισμό Δ.-Α. και είσοδο στην ανατολική πλευρά. Τα τοιχώματά του, χτισμένα με πλιθιά και πηλό και επιχρισμένα με επάλληλα επιθέματα πηλού, συγκλίνουν σταδιακά τόσο προς το ανώτερο όσο και το κατώτερο τμήμα του. Οι διαστάσεις του (εξωτ.) είναι: μήκ. 3,50 (4,60 μ. με το στόμιο πυροδότησης), πλ. 2,65 και σωζ. ύψ. 0,80 μ. περίπου.

Το στόμιο πυροδότησης, μπροστά στην είσοδο, πλαισιωμένο από τοιχώματα που εφάπτονται στα πλευρικά, έχει μήκος 1,10 και πλάτος 0,80-1 μ. και στεγαζόταν με καμάρα, η οποία, δυστυχώς, κατέρρευσε αμέσως μετά την αποκάλυψή της.

Ο θάλαμος θέρμανσης υποδιαιρείται σε δύο ίσους χώρους, διαστ. 2,80×0,80 μ., με έναν τοίχο, παράλληλο στον κατά μήκος άξονα του κτίσματος. Ο εσωτερικός αυτός τοίχος στήριξης της εσχάρας έχει κατασκευαστεί από επάλληλες στρώσεις κεραμίδων, συνδεδεμένων με πηλό, και επιστέφεται με πλιθιά τοποθετημένα δρομικά κατά τον άξονά του.

Η εσχάρα, πάχ. 0,10-0,20 μ., είναι επίπεδη και αποτελείται από πλιθιά, κάποια κομμάτια κεραμίδων και πηλό. Στα καλύτερα διατηρημένα τμήματά της σώζονται στη θέση τους και οι κυκλικές οπές σε ορθογώνια διάταξη και σε σειρές παράλληλες προς τον κατά μήκος άξονα του κλιβάνου. Η ένωση της εσχάρας με τα πλευρικά τοιχώματα έχει ενισχυθεί με την παρεμβολή πρόσθετου λοξού τοιχίου, ύψ. 0,40 μ.

71. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,35-0,40 μ.

72. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ο κεραμικός κλίβανος της Νέας Φιλαδέλφειας, *Μνείας χάριν. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 165.

73. Κ. Μοσχάκης, Ο κεραμικός κλίβανος Κ3 στον Φιλώτα Φλώρινας, *ΑΑΑ* XXIX-XXXI (1996-1998), σ. 194.

74. Αι. Δεσποίνη, Κεραμεικοί κλίβανοι Σίνδου, *ΑΕ* 1982, σ. 84.

περίπου, που φέρει, επίσης, σειρά οπών, οι οποίες επικοινωνούν με το θάλαμο θέρμανσης μέσω υποκείμενου αγωγού.

Η παρουσία εκτεταμένου στρώματος κεραμίδων ανατολικά του στομίου πυροδότησης οδηγεί στη διατύπωση της άποψης ότι ο κλίβανος έχει ενδεχομένως χρησιμοποιηθεί για την όπτησή τους, χρήση στην οποία συνηγορεί, εξάλλου, και το σχήμα του. Λίγα, άλλωστε, όστρακα αβαφών αγγείων της ρωμαϊκής εποχής συμβάλλουν στην ένταξή του στο γενικό χρονολογικό πλαίσιο αυτής της περιόδου.

Θέση Λαδιάβα

Η συστηματική έρευνα της αδόμητης ζώνης του αρχαιολογικού χώρου της Ακάνθου συνεχίστηκε κατά το 2006 με την περιορισμένη ανασκαφή του κλασικού-ελληνιστικού κτιρίου στη θέση Λαδιάβα του παλαιού χωριού της Ιερισσού. Η χορηγία του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης ήταν και η μοναδική οικονομική της πηγή.

Το ενδιαφέρον αυτό κτίριο έχει στεγαστεί, όπως είναι γνωστό, ενταγμένο στο πλαίσιο των έργων του Β΄ ΚΠΣ με μικρή χρηματοδότηση και έχει ως ένα βαθμό αναδειχθεί. Η ανολοκλήρωτη έρευνά του εξελίσσεται αργά, καθώς εξαρτάται αποκλειστικά από τη διάθεση οικονομικών πόρων.

Οι τελευταίες ανασκαφικές περίοδοι έχουν αναλωθεί στην ανασκαφή της βόρειας έκτασης του κτίσματος, όπου σταδιακά αποκαλύπτεται ο αντίστοιχος εξωτερικός τοίχος του, καθώς και το δυτικό όριο ενός λιθόστρωτου προς το μέσον του χώρου. Το λιθόστρωτο, καλυμμένο αρχικά από θεμέλια κατοικιών της Ιερισσού του 1932, φαίνεται να ανήκει σε λιθόκτιστη κατασκευή, που εκτείνεται κάτω από το δυτικό τοίχο του κτιρίου[75].

Η διενέργεια περιορισμένης έκτασης τομών σε βάθος, σε κατώτερο επίπεδο από το αντίστοιχο του λιθόστρωτου, είχε ως αποτέλεσμα να έλθουν στο φως μικρά τμήματα ποικίλων τοίχων κτισμένων με αργολιθοδομή, χωρίς όμως δυνατότητα διερεύνησης περαιτέρω στοιχείων. Έτσι και στη φετινή σύντομη ανασκαφική περίοδο δεν στάθηκε δυνατόν να διαπιστωθεί με σαφήνεια η οργανική τους σύνδεση, η έκταση και η ομοιότητα σε κατασκευαστικά στοιχεία κτλ., καθώς και η ακριβής συσχέτισή τους με τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα. Η κατεύθυνση των τοίχων αυτών στις περισσότερες περιπτώσεις είναι Α.-Δ. και Β.-Ν.

Η αποκάλυψή τους επιβεβαιώνει και πάλι την αρχαιότερη κατοίκηση του χώρου, που σύμφωνα με την ενδιαφέρουσα, μεταξύ άλλων, κεραμική, τη γνωστή ως «ασημίζουσα», ανάγεται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου και στην αρχαϊκή.

75. Βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά, Β΄3α, σ. 201-204.

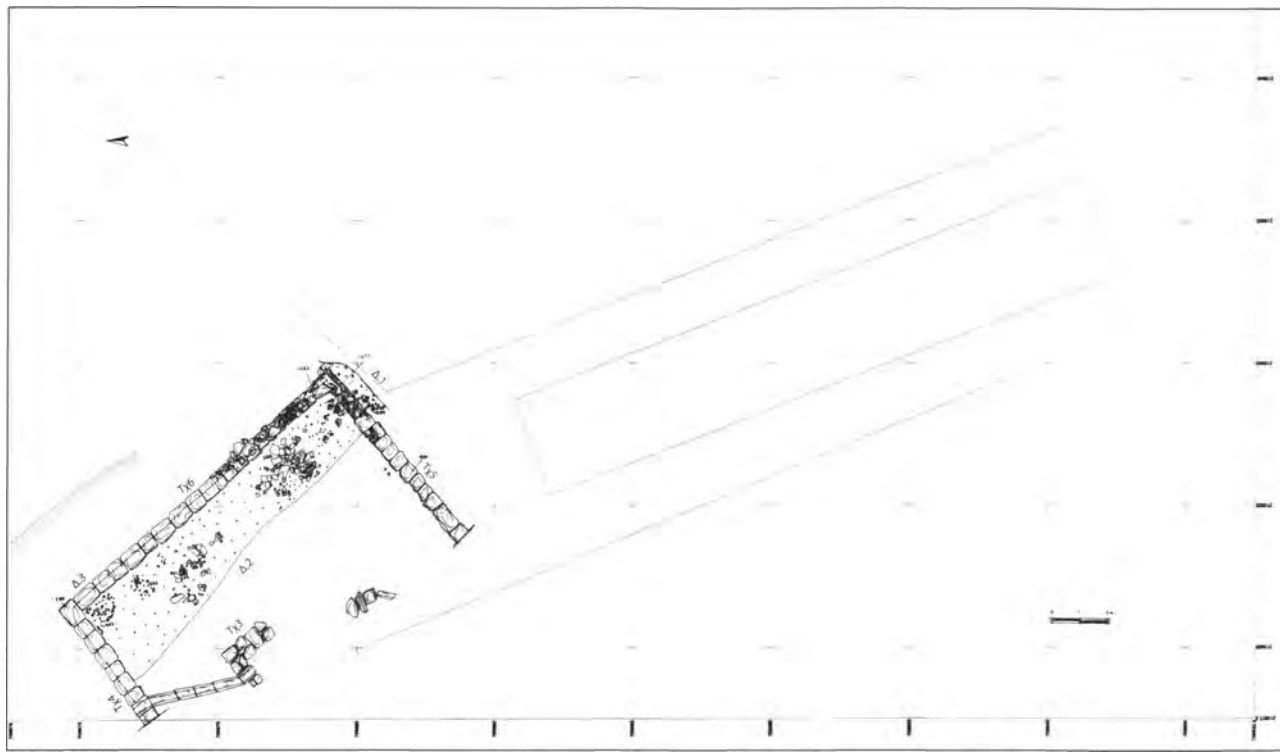
Εικ. 113. Ιερισσός. Αγροτική περιφέρεια Ιερισσού. Θέση Τράπεζος. Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη.

Η καθημερινή παρουσία της συνεργάτιδος συναδέλφου Ο. Νασιώκα υπήρξε καθοριστική στην άρτια διεξαγωγή της ανασκαφής των κλιβάνων στη θέση Γαβριάδια, καθώς και της Ευ. Ηλιάδου στην έρευνα της πόλης. Η σχεδιαστική αποτύπωση των αρχαιοτήτων είναι έργο της σχεδιάστριας Τ. Παναγιωτίδου.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ

Το 2006, ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο ρέμα Σουίλως, δίπλα στο Δημοτικό Σχολείο της Ιερισσού και ανασκάφηκαν δύο οικόπεδα, που εντάσσονται στα όρια του αρχαίου νεκροταφείου της Ακάνθου[76]. Όλα τα κινητά ευρήματα (857 αντικείμενα) καθαρίστηκαν, συντηρήθηκαν, φωτογραφήθηκαν, καταγράφηκαν και αποθηκεύτηκαν στις αποθήκες της Εφορείας. Επίσης έγινε περισυλλογή μίας μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με παράσταση νεκροδείπνου, διαστ. 0,48×0,40 και πάχ. 0,10 μ., από τη θέση Τράπεζος της αγροτικής περιφέρειας Ιερισσού (Εικ. 113). Η στήλη φυλάσσεται στην αρχαιολογική αποθήκη της Ιερισσού και καταγράφηκε με τον αριθμό Ι11576.

76. Και από τη θέση αυτή ευχαριστώ τις συναδέλφους πεδίου Ο. Νασιώκα, Α. Σαμολαδά και Ευ. Μάστορα, την αρχαιολόγο Έ. Πατρικιάδου για τη συμμετοχή της στην καταγραφή και φωτογράφηση όλων των κινητών ευρημάτων των ανασκαφών, τη σχεδιάστρια Τ. Παναγιωτίδου, τη χημικό Σ. Βιβντένκο και τους συντηρητές Χ. Δάνη και Φ. Σιβέρα-Γιλέκα για τη συντήρηση όλων των αρχαίων αντικειμένων που ήλθαν στο φως από την έρευνα στα δύο οικόπεδα, καθώς και τον αρχαιοφύλακα Γ. Κεφαλά.

Εικ. 114. Ιερισσός. Ρέμα Σουίλως. Κάτοψη των αρχαιολογικών καταλοίπων.

Ρέμα Σουίλως στην παραλία της Ιερισσού

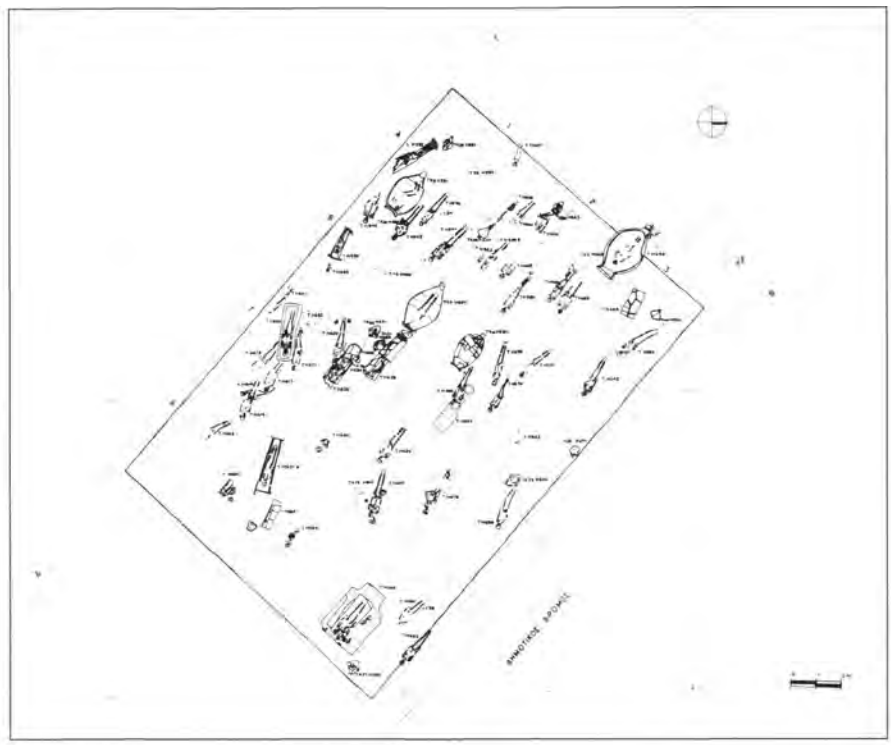
Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στην κοίτη του ρέματος, όπου είχαν εντοπιστεί οικοδομικά λείψανα από γρανιτοπλίνθους, το 1998, κατά τη διάρκεια κατασκευής αντιπλημμυρικού έργου. Η έρευνα το 2002 και το 2005 είχε φέρει στο φως μέρος ορθογώνιου κτιρίου, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφή, λόγω της έλλειψης χρηματοδότησης και της υψηλής στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα.

Κατά το 2006, με ιδιαίτερες δυσκολίες, εξαιτίας της συνεχούς ροής των νερών παρακείμενου παγοποιείου και των υδάτων από την υπερχείλιση της δημοτικής κοινόχρηστης δεξαμενής, ολοκληρώθηκε η ανασκαφή με την αποκάλυψη τμήματος ορθογώνιου κτιρίου με τρεις οικοδομικές φάσεις-επισκευές, που συνεχίζεται κάτω από το όμορο (ΝΑ.) του ρέματος οικόπεδο (Εικ. 114, 115). Ο προσανατολισμός του κτιρίου είναι Β./ΒΔ.-Ν./ΝΑ. Στην πρωιμότερη φάση του ήλθαν στο φως τρεις εξωτερικοί τοίχοι (Τχ4, 5 και 6), μήκ. 3,90, 12,99 και 6,67 μ. αντιστοίχως, από τρεις δόμους γρανιτοπλίνθων, σωζ. ύψ. 0,95 μ., εκτός τμήματος του νοτιοανατολικού τοίχου (Τχ5) που σώζεται σε δύο δόμους. Εσωτερικά σώζεται μέρος δαπέδου (Δ3), κατασκευασμένου από μικρούς γρανιτόλιθους και χώμα. Με τη δεύτερη φάση του κτίσματος σχετίζεται η επισκευή μέρους των Τχ5 και 6 με επίπεδους σχιστόλιθους και τμήμα δαπέδου (Δ2) επάνω από

Εικ. 115. Ιερισσός. Ρέμα Σουίλως. Άποψη αρχαιολογικών καταλοίπων.

το δάπεδο 3. Πάνω στο δάπεδο υπήρχε στρώμα καταστροφής με σιδηρόμαζες, βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων, τμήμα μελαμβαφούς σκύφου και χείλος αμφορέα, παραμορφωμένου από κακή όπτηση, καθώς και πλήθος κεραμίδων, στρωτήρων κορινθιακού τύπου και καλυπτήρων από τη στέγαση του κτιρίου. Στη φάση αυτή ανήκει τμήμα δαπέδου (Δ1) που εντοπίστηκε εξωτερικά, στα νοτιοανατολικά του Τχ5, και είναι κατασκευασμένο από μικρές πλάκες σχιστόλιθου και θραύσματα κεράμων. Στη νεότερη χρονολογικά φάση

Εικ. 116. Ιερισσός. Οικόπεδο Δ. Βαρσαμή. Σχεδιαστική αποτύπωση του τρίτου επιπέδου της ανασκαφής.

ανάγεται ο Τχ3, που έχει κατασκευαστεί από αδρούς γρανιτόλιθους, καθώς και τμήμα αποχετευτικού αγωγού από λαξευμένους γρανιτόλιθους. Στο επίπεδο αυτό εντοπίστηκαν δέκα χάλκινα νομίσματα, από τα οποία τρία ταυτίστηκαν με νομίσματα Ουρανούπολης του 300 π.Χ. με την απεικόνιση του Ήλιου καθισμένου σε σφαίρα στον εμπροσθότυπο και την επιγραφή *ΟΥΡΑΝΙΔΩΝ ΠΟΛΙΣ* και οκτάκτινο αστέρι σε στικτό κύκλο στον οπισθότυπο. Πιθανώς, το σωζόμενο τμήμα του κτίσματος να σχετίζεται με εργαστηριακό χώρο, που από τα ευρήματα χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής κύρια θέση έχει η κεραμική με όστρακα από αμφορείς, μελαμβαφείς και αβαφείς σκύφους, λοπάδες, μελαμβαφείς και αβαφείς κύλικες, πλημοχόες, λεκάνες, τριφυλλόστομες οινοχόες, κρατήρες, λεκανίδες, πίθους, όλπες, χύτρες, επιτραπέζια σκεύη, ληκύθους, κοτύλες και πινάκια (ΑΕ Ι12129-12298), σιδερένιο δακτυλίδι (Ι12220), χάλκινη βελόνη (Ι12299) και τμήμα πήλινου προσωπείου σατύρου (Ι12292).

Οικόπεδο Δ. Βαρσαμή (αριθ. 76 του τομέα ΙΙΓγ στην παραλία της Ιερισσού)

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας στο παραπάνω οικόπεδο ήλθαν στο φως 144 ταφές σε τέσσερα επίπεδα ενταφιασμού (αριθ. ταφών 11546-11688) (Εικ. 116, 117). Από τα κτερίσματα των ταφών χρονολογούνται οι περισσότεροι τάφοι στον ύστερο 5ο και στον 4ο αι. π.Χ.

Ως προς την τυπολογία τους ανασκάφηκαν στο οικόπεδο αυτό λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς τάφοι, εγχυτρισμοί, και ενταφιασμοί σε πίθους και σε λάρνακα.

Η πλειονότητα των τάφων του οικοπέδου ανήκει σε λακκοειδείς (87 στον αριθμό). Σε απλούς λάκκους, ανοιγμένους στο αμμώδες έδαφος, γινόταν ο ενταφιασμός του νεκρού και στη συνέχεια σκεπαζόταν με χώμα, με αποτέλεσμα το όρυγμα των τάφων να μην είναι εμφανές κατά την ανα-

Εικ. 117. Ιερισσός. Οικόπεδο Δ. Βαρσαμή. Γενική άποψη των αρχαιολογικών καταλοίπων του τρίτου επιπέδου της ανασκαφής.

Εικ. 118. Ιερισσός. Οικόπεδο Δ. Βαρσαμή. Κτερίσματα του Τφ11584.

Εικ. 119. Ιερισσός. Οικόπεδο Δ. Βαρσαμή. Κτερίσματα του Τφ11666.

σκαφή. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονταν 79 τάφοι, στους οποίους πολλές φορές αργοί λίθοι σήμαιναν ή κάλυπταν μέρος των νεκρών και σε λιγότερες περιπτώσεις όστρακα ή κεραμίδες. Σε εννιά περιπτώσεις (Τφ11579, 11583, 11618, 11640, 11652, 11657, 11664, 11666, 11684) διαπιστώθηκε η χρήση ταφικού φορείου ή φερέτρου (σώζονται τα σιδερένια καρφιά: Ι11582, Ι12391-5, Ι12397-99, Ι12400-1, Ι12403-06, Ι12415, Ι12465, Ι12516, Ι12680). Σε δύο περιπτώσεις παρατηρήθηκε καύση του νεκρού (Καύση Α και Τφ11678).

Σε έξι περιπτώσεις τάφων διαπιστώθηκε ότι ωμό πηλόχωμα επένδυσε τα τοιχώματα του λάκκου (Τφ11556, 11606, 11644, 11656, 11668 και 11677), όπου οι νεκροί είχαν καεί μέσα σε αυτόν. Σε άλλες δύο περιπτώσεις η επένδυση των ορυγμάτων ήταν από πλάκες άψητου πηλού: στον Τφ11559 διαπιστώθηκε καύση του νεκρού, ενώ στον 11551 ενταφιασμός δύο νεκρών.

Από το σύνολο των παραπάνω τάφων οι 39 ταφές ήταν κτερισμένες και οι 23 χρησιμοποιήθηκαν για τον ενταφιασμό παιδιών, από τις οποίες οι 13 ήταν πλούσια κτερισμένες: Τφ11572, 11584 (Εικ. 118), 11616, 11618, 11625, 11664, 11666 (Εικ. 119), 11667, 11676 και 11680.

Οι 19 κεραμοσκεπείς τάφοι κάλυπταν το 13,19% του συνολικού αριθμού των τάφων του οικοπέδου. Από αυτούς οι 14 ανήκαν στον τύπο του καλυβίτη. Στην περίπτωση του Τφ11628 αποτροπαϊκή(;) παλάμη έχει αποτυπωθεί σε μια κεραμίδα κάλυψης της ταφής, ενώ ως δάπεδο χρησιμοποιήθηκαν λακωνικού τύπου στρωτήρες, όπως και στους Τφ11585 και 11596, οι οποίοι περιείχαν και πλούσια κτερισμένες ταφές: ο Τφ 11585 με χάλκινα νομίσματα Ακάνθου (Ι12332, 12386-89), μελαμβαφές άωτο σκυφίδιο (Ι12320), λοπάδα (Ι11075), μελαμβαφή κάνθαρο (Ι12076), τμήμα ερυθρόμορφου καλυκωτού κρατήρα (Ι12321), τμήμα αβαφούς αμφορέα (Ι12504), σιδερένιο δακτυλίδι (Ι12561) και όστρακα (Ι12070-74), και ο Τφ11596 του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 120) με μελαμβαφή κάνθαρο (Ι12066), αβαφή οινοχοΐσκη (Ι12069), μελαμβαφές σκυφίδιο (Ι12067), μυροδοχείο (Ι12068), χάλκινο νόμισμα Ουρανουπόλεως (Ι12330), χάλκινο κρίκο (Ι12476), σιδερένιο δακτυλίδι με νόμισμα ως σφενδόνη (Ι12485), σιδερένιο εγχειρίδιο (Ι12477) και όστρακα ερυθρόμορφου σκύφου (Ι12064).

Τα αγγεία των 27 εγχυτρισμών είναι οξυπύθμενοι αμφορείς Ακάνθου. Από αυτούς οι Τφ11570 και Τφ11571 έγιναν σε ενσφράγιστους αβαφείς αμφορείς Ακάνθου (Α8-Ι12725, Α9- Ι12430). Μόνο σε επτά αγγεία βρέθηκαν κτερίσματα.

Στους δέκα ταφικούς πίθους ενταφιάστηκαν ενήλικες, εκτός της περίπτωσης Π2 (Τφ11554), όπου ο νεκρός ήταν άτομο νεαρής ηλικίας. Στην περίπτωση του πίθου Π7 (Τφ11589) (Εικ. 121) υπήρχε πάνω από το σπασμένο για μεταθανάτιες προσφορές μέρος του ένα στρώμα με ερυθρόμορφα όστρακα (Ι11668-11671, Ι11673-11687, Ι11690-11699, Ι11644, Ι12337-12345, Ι12349α-δ), τμήμα ερυθρόμορφου κωδωνόσχημου κρατήρα (Ι11667) και ένας αβαφής, ραδινός, ενσφράγιστος αμφορέας της Ακάνθου (Α17, Ι11699). Κτερισμένες ήταν οι ταφές στις περιπτώσεις των πίθων Π1 (Τφ11552) με σιδερένιο δακτυλίδι και χάλκινη ασπιδίσκη (Ι12478, 12408 αντίστοιχα), Π5 (Τφ11587) με μικρή λήκυθο (Ι11627), οστέινη χάνδρα (Ι11636), δύο δίωτους μελαμβαφείς σκύφους (Ι11640-41), δύο μολύβδινα περίαπτα (Ι12563α-β) και όστρακα (Ι11628-116410), και Π10 (Τφ11630) με μία αλατιέρα (Ι12318).

Από την περίπτωση ταφής σε λάρνακα (Τφ11650) διασώθηκε μόνον ο πυθμένας της, όπου ήλθαν στο φως μία σιδερένια στλεγγίδα (Ι12407) και μία χάλκινη ασπιδίσκη (Ι12407).

Από την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αριθ. 76 συμπεραίνεται ότι η κατανομή των τάφων που ανασκάφηκαν, ανάλογα με τον τύπο τους, έχει ως ακολούθως: α) λακκοειδείς σε ποσοστό 60,50%, β) εγχυτρισμοί 18,75%, γ) κεραμοσκεπείς 13,19%, δ) ταφικά πιθάρια 6,94%, ε) λάρνακες 0,69%. Η προτίμηση ταφής σε λακκοειδείς τάφους είναι προφανής.

Οι κτερισμένες ταφές καλύπτουν ποσοστό 43,75% του συ-

Εικ. 120. Ιερισσός. Οικόπεδο Δ. Βαρσαμή. Τφ11596.

Εικ. 121. Ιερισσός. Οικόπεδο Δ. Βαρσαμή. Τφ11589 και 11634.

νόλου των τάφων. Στα κτερίσματα συγκαταλέγονται πήλινα αγγεία – λήκυθοι (Ι11608, Ι11613, Ι11627), ληκύθια (Ι11563, Ι11614, Ι12311, Ι12316, Ι12612, Ι12409), λυχνάρια (Ι12093, Ι12127), κύλικα (Ι12057), αρυτήρες (Ι11618, Ι12059), σκυφίδια (Ι11615, Ι11616-7, Ι12060-1, Ι12067, Ι12083, Ι12091, Ι12128), σκύφοι (Ι11640-1, Ι11595, Ι12125, Ι12300-2), μυροδοχεία (Ι12068, Ι12079, Ι12082), κάλυκας (Ι12078), κοτύλη (Ι11594), κανθάροι (Ι11579, Ι11584, Ι12062, Ι12066, Ι12076, Ι12126), αμφορείς (Ι11586, Ι11593, Ι11626, Ι11655, Ι12054, Ι12056), οινοχοΐσκες (Ι11585, Ι11609, Ι12069), κρατήρες (Ι11667, Ι12321), λοπάδες (Ι12075, Ι12092, Ι12305) κτλ. –, ειδώλια (Ι11601, Ι11602-6, Ι12306-7), αγνύθες (Ι12085-87), στλεγγίδες (Ι11580, Ι12055, Ι12407, Ι12411-2, Ι12417-8), οστέινες χάνδρες (Ι11636, Ι12088-9, Ι12308), οστέινοι αστράγαλοι (Ι11583, Ι11607, Ι12102-3, Ι12310, Ι12312, Ι12317), κοσμήματα (Ι12220, Ι12323, Ι12416, Ι12419, Ι12520) και νομίσματα. Τα περισσότερα αγγεία προέρχονται από αττικά εργαστήρια, ενώ αρκετά είναι και των τοπικών εργαστηρίων. Περισυνελέγησαν 37 νομίσματα, από τα οποία 35 αποτελούσαν κτερίσματα ταφών. Από αυτά δύο νομίσματα είναι ασημένια Ακάνθου (Ι12371, Ι12390) και τα υπόλοιπα χάλκινα Ουρανουπόλεως (Ι12330, Ι12376-79) και, στην πλειονότητά τους, Ακάνθου (Ι12314-15, Ι2326-29, Ι12331-34, Ι12347-48, Ι12366, Ι12368-70, Ι12372-5, Ι11580-81, Ι12383-84, Ι12386-89).

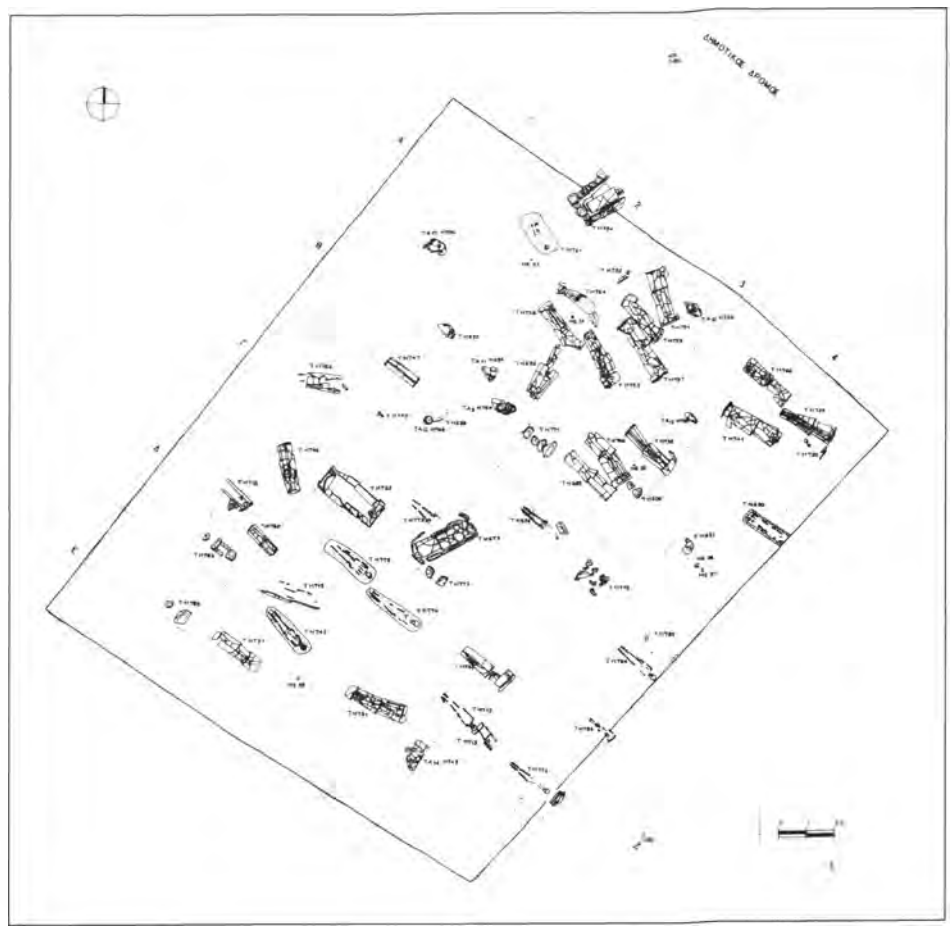
Στο σύνολο των 144 τάφων, οι παιδικές ταφές καλύπτουν το 40,97%. Ο ενταφιασμός των νεκρών αποτελεί το συνήθη τρόπο ταφής, ενώ το έθιμο της καύσης των νεκρών διαπιστώθηκε σε περιορισμένη κλίμακα, σε ποσοστό 2,70% επί του συνόλου των ταφών.

Οικόπεδο Α. Ταμβάκη (αριθ. 8 του Ο.Τ. 4, πρώην αγροτεμάχιο Τσαλουχίδου)

Στο παραπάνω οικόπεδο η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε 109 ταφές σε πέντε στρώματα ενταφιασμού (Τφ 11689-11797) (Εικ. 122, 123). Από τα κτερίσματα των ταφών χρονολογούνται οι περισσότεροι τάφοι στον ύστερο 5ο και στον 4ο αι. π.Χ..

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας αντιμετωπίστηκαν ιδιαίτερες δυσκολίες, εξαιτίας του αναβλύζοντος νερού, των πλημμυρών από τις συχνές βροχοπτώσεις, του ιδιαίτερα σκληρού εδάφους για την περιοχή και των υγρών αποβλήτων του γειτονικού αποσταγματοποιείου που συνετέλεσαν στη διάβρωση των οστών και των κτερισμάτων.

Ως προς την τυπολογία των τάφων που ανασκάφηκαν, στο οικόπεδο αυτό διακρίνονται: α) κεραμοσκεπείς και λακκοειδείς τάφοι με τη μεγαλύτερη πλειονότητα (38 και 56 αντίστοιχα), β) εγχυτρισμοί (13 περιπτώσεις), γ) τεφροδόχα αγγεία (Τφ11700, 11705). Σε 14 περιπτώσεις διαπιστώθηκε η ύπαρξη ξύλινου φορείου ή φερέτρου (από τα σιδερένια καρφιά που βρέθηκαν κυρίως σε λακκοειδείς τάφους), σε ποσοστό 12,84% των ταφών. Οι κεραμοσκεπείς τάφοι στο οικόπεδο απαντώνται με μεγάλη συχνότητα. Η κάλυψή τους γίνεται από στρωτήρες κεράμους και, σε ορισμένες περιπτώσεις,

Εικ. 122. Ιερισσός. Οικόπεδο Α. Ταμβάκη. Σχεδιαστική αποτύπωση του τέταρτου στρώματος της ανασκαφής.

Εικ. 123. Ιερισσός. Οικόπεδο Α. Ταμβάκη. Άποψη των αρχαιολογικών καταλοίπων του τρίτου στρώματος της ανασκαφής.

Εικ. 124. Ιερισσός. Οικόπεδο Α. Ταμβάκη. Τφ11747.

η οριοθέτηση των τοιχωμάτων τους επιτυγχάνεται από κάθετα τοποθετημένους στρωτήρες. Ο Τφ11697 περιβάλλεται από ορθογώνιο όριο από αργούς λίθους και ο Τφ11794 από χαμηλό τοίχο από αργολιθοδομή. Ο προσανατολισμός τους είναι ΝΑ.-ΒΔ. με εξαίρεση τον Τφ11692 και τον Τφ11748 με προσανατολισμό Ν./ΝΔ.-Β./ΒΑ. και Β.-Ν. αντίστοιχα.

Στην περίπτωση του Τφ11767 δύο αποτυπώματα παλάμης διακρίνονται σε δύο στρωτήρες της νοτιοανατολικής στενής πλευράς του τάφου, ενώ στον Τφ11697 μέρος επιτύμβιας στήλης με επιγραφή *ΧΑΡΙΤΤΩ* οριοθετούσε τη στενή πλευρά.

Φτωχοί σε κτερίσματα ή ακτέριστοι ήταν οι περισσότεροι τάφοι. Ανάμεσά τους αναφέρουμε στεφάνι με επίχρυσους πήλινους καρπούς και ρόδακες (Ι11964) από τον Τφ11697, πήλινο ειδώλιο πετεινού (Ι11716) και 19 χάλκινα νομίσματα. Οι Τφ11737, 11747 (Εικ. 124) και 11793 ήταν πλούσια κτερισμένοι με αντικείμενα που ξεχωρίζουν: ένα ζεύγος αργυρών ενωτίων (Ι11880), δύο γυάλινες χάνδρες (Ι11796-7), ένα χάλκινο βραχιόλι (Ι11931) και ειδώλιο αγριόχοιρου (Ι11930).

Με τη μεγαλύτερη συχνότητα απαντούν οι λακκοειδείς τάφοι. Ο ενταφιασμός του νεκρού σε ύπτια θέση γινόταν σε απλό ανοιγμένο στο αμμώδες έδαφος λάκκο και σε κάποιες περιπτώσεις διαπιστώθηκε η χρήση ξύλινου φορείου ή φερέτρου και τα ίχνη καύσης του νεκρού. Σε μερικές περιπτώσεις έγινε οριοθέτηση του λάκκου με πηλό (Τφ11690, 11735, 11743, 11757, 11772, 11784), με ωμές πλίνθους (Τφ11702, 11707, 11708, 11709, 11717, 11718, 11732), με αργούς λίθους (Τφ11744) και με μολύβδινα ελάσματα (Τφ11733). Η κάλυψη των τάφων έγινε στην πλειονότητά τους με χώμα, με πηλό (Τφ11690, 11694, 11735, 11743, 11761, 11764, 11772, 11774, 11779, 11784) ή με αργούς λίθους (Τφ11703, 11728, 11776).

Κτερίσματα ήλθαν στο φως από τους περισσότερους τάφους. Οι πλουσιότεροι κτερισμένοι τάφοι ανήκουν σε ταφές παιδιών και ατόμων νεαρής ηλικίας: Τφ11696 με ληκύθιο (Ι11836), γυναικεία ειδώλια (Ι11837, Ι11883, Ι11885-87) και γυναικεία προτομή (Ι11884), Τφ11701 με όστρακα πήλινων αγγείων – λοπάδων, σκύφων, αρυβάλλων, χυτρών, οινοχοών, πυξίδων (Ι11997, Ι11999, Ι12001-12010, Ι12014-12034, Ι12044-12045) –, κεφαλές γυναικείων ειδωλίων (Ι11998, Ι12000), 16 οστέινους αστραγάλους (Ι12039), Τφ11711 με αρυβαλλοειδές ληκύθιο (Ι11862), σιδερένιο δακτυλίδι (Ι11864), σιδερένια στλεγγίδα (Ι12657) και όστρακα πήλινων αγγείων – αμφορέων, μελαμβαφών σκυφιδίων (Ι11865-11874), Τφ11764 με γυναικείες προτομές (Ι11747-49), ειδώλια γυναικείων μορφών (Ι11758α/β-59), μελαμβαφείς σκύφους (Ι11753-11755), μελαμβαφείς κανθάρους (Ι11752-11754), πήλινη αγνύθα (Ι11751), πέντε αστραγάλους (Ι11750), χάλκινο νόμισμα (Ι11756) και όστρακα (Ι11755), Τφ11771 (Εικ. 125) με ειδώλια ανδρικών και γυναικείων μορφών (Ι12040, Ι12041, Ι12042-46, Ι12050),

Εικ. 125. Ιερισσός. Οικόπεδο Α. Ταμβάκη. Κτερίσματα του Τφ11771.

Εικ. 126. Ιερισσός. Οικόπεδο Α. Ταμβάκη. Τφ11752 και 11755.

Εικ. 127-128. Ιερισσός. Οικόπεδο Α. Ταμβάκη. Κτερίσματα του Τφ11705.

άωτα και δίωτα μελαμβαφή ληκύθια (Ι12048-49, Ι12499, Ι12500-02), μελαμβαφές θήλαστρο (Ι12047), αμφορίσκο (Ι12498), οστέινους αστραγάλους (Ι12503, Ι12507), επίχρυσες πήλινες χάνδρες/καρπούς και σιδερένια στελέχη από στεφάνι (Ι12505), σιδερένια καρφιά (Ι11973), σιδερένιο εργαλείο (Ι11974) και Τφ11783 με πήλινα ειδώλια (Ι11935α-β, Ι11937), γυναικεία προτομή (Ι11936), τέσσερα χάλκινα νομίσματα (Ι12011-13), τέσσερα χάλκινα και σιδερένια καρφιά (Ι12036-37α-γ).

Οι ταφές στους 13 εγχυτρισμούς, που ανασκάφηκαν, έγιναν σε αβαφείς οξυπύθμενους αμφορείς (Εικ. 126), εκτός από τον Τφ11768 που έγινε σε χύτρα. Σε πέντε περιπτώσεις βρέθηκαν οι ταφές κτερισμένες με άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο Ι11805 (Τφ11693), με κάναστρο Ι11958 (Τφ11706), με αρυβαλλοειδές ληκύθιο Ι11897 (Τφ11749), με άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο Ι11729 και κάναστρο Ι11767 (Τφ11755), με άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο Ι11806 και αμφορείς Ι11820-21 (Τφ11765).

Από τις δύο περιπτώσεις των τεφροδόχων αγγείων, ο Τφ11700 οριοθετείται από καύση και ο Τφ11705 ξεχωρίζει ως προς την τυπολογία και τα πλούσια κτερίσματά του (Εικ. 127-129). Δύο τεφροδόχα αγγεία (Α2 και Α3) μαζί με το όριο της καύσης, τοποθετημένα όρθια, το ένα δίπλα στο άλλο, περικλείονται μέσα σε ορθογώνιο όριο πηλού. Μέσα στο όρυγμα βρέθηκαν: ασημένιο δακτυλίδι (Ι11913), σιδερένιο δακτυλίδι (Ι11911), σιδερένια στλεγγίδα (Ι11912), στο τεφροδόχο αγγείο Α2 (στάμνος Ι11746): ασημένιο περικάρπιο (Ι11920), ζεύγος ασημένιων τοξωτών πορπών (Ι11918α-β), ασημένια τοξωτή πόρπη (Ι11919), χρυσό περίαπτο (Ι11921), οστέινα στελέχη και επίχρυσες πήλινες χάνδρες από στεφάνι (Ι11916), ασημένια ψέλια (Ι11920), οστέινη χάνδρα (Ι11917), δύο χάλκινα νομίσματα (Ι11922-23), σφενδόνη χάλκινου δακτυλιδιού (Ι11915), όστρακα από ληκύθιο (Ι11844α-ε), και στο τεφροδόχο αγγείο Α3 (αμφορέας Ι11740): οξυπύθμενο κύπελλο (Ι11910), μελαμβαφής μικκύλος αμφορέας (Ι11908), όστρακα μελαμβαφούς ληκυθίου (Ι11909).

Από την ανασκαφική έρευνα στο Ο.Τ. 4 συμπεραίνεται ότι η κατανομή των τάφων που ανασκάφηκαν, ανάλογα με

Εικ. 129. Ιερισσός. Οικόπεδο Α. Ταμβάκη. Κτερίσματα του Τφ11705.

τον τύπο τους, έχει ως ακολούθως: α) λακκοειδείς σε ποσοστό 51,37%, β) κεραμοσκεπείς 34,86%, γ) εγχυτρισμοί 11,92%, δ) τεφροδόχα αγγεία 1,83%. Η προτίμηση ταφής σε λακκοειδείς και σε κεραμοσκεπείς τάφους είναι προφανής.

Οι 71 ταφές βρέθηκαν κτερισμένες, σε ποσοστό 65,13% των τάφων. Στο σύνολο των 109 τάφων, οι παιδικές ταφές καλύπτουν το 12,84%. Ο ενταφιασμός των νεκρών αποτελεί το συνήθη τρόπο ταφής, ενώ το έθιμο της καύσης των νεκρών διαπιστώθηκε σε ποσοστό 7,33% επί του συνόλου των ταφών.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΛΚΙΣ

Λεβεντοχώρι

Αγρόκτημα Ι. Τσαρίδη

Κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης θεμελίων για την ανέγερση κέντρου αναψυχής και εκδηλώσεων σε αγροτική περιοχή του Λεβεντοχωρίου ιδιοκτησίας Ι. Τσαρίδη, εντοπίστηκε άγνωστο νεκροταφείο του 3ου-4ου αι. μ.Χ.

Οι εργασίες εκσκαφής σταμάτησαν με πρωτοβουλία του χειριστή και ειδοποιήθηκε η Υπηρεσία μας. Ενημερώθηκε ο ιδιοκτήτης και στη συνέχεια μετά από εισήγηση στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων ανέλαβε τη χρηματοδότηση της ανασκαφικής έρευνας που ακολούθησε[77].

Βορειοανατολικά του υπό κατασκευή κτιρίου αποκαλύφθηκαν και συγκεντρώθηκαν νομίσματα και όστρακα από τις παρειές του σκάμματος της πεδίλωσης και καταμετρήθηκαν πέντε τάφοι κατεστραμμένοι σχεδόν από το μηχάνημα εκσκαφής. Από την έρευνα που ακολούθησε ανασκάφηκαν 35 τάφοι στον τύπο του λακκοειδούς, που καλύπτονταν από ογκώδεις καλυπτήριους λίθους (Εικ. 130). Οι νεκροί ήταν σε ύπτια στάση με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ., με μία εξαίρεση στην αντίθετη κατεύθυνση. Οι περισσότερες ήταν ταφές ενηλίκων, τρεις μόνο παιδικές. Οι ταφές εντοπίστηκαν σε δύο στρώσεις, σε βάθος 0,70-0,80 και 1,20-1,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, που υποδηλώνει και τη συγκριτική χρονολογική σχέση μεταξύ των ταφών. Καταμετρήθηκαν έντεκα ανακομιδές, από τις οποίες οι εννέα πάνω στους καλυπτήριους λίθους (Εικ. 131), και τρεις παραμερισμένες στο ένα άκρο του τάφου. Στους τάφους είχαν τοποθετηθεί στα πόδια ή δίπλα στο κρανίο των νεκρών πήλινα αγγεία πόσης και λυχνάρια (Εικ. 132, 133). Σε μία περίπτωση το αγγείο ήταν γυάλινο. Βρέθηκαν αρκετά χάλκινα νομίσμα-

77. Τη διενέργεια της ανασκαφής ανέλαβε ο αρχαιολόγος Γ. Δελιόπουλος.

Εικ. 130. Λεβεντοχώρι. Αγρόκτημα Ι. Τσαρίδη. Άποψη του Τ24.

Εικ. 131. Λεβεντοχώρι. Αγρόκτημα Ι. Τσαρίδη. Οστά της ανακομιδής πάνω στους καλυπτήριους λίθους του Τ4.

Εικ. 132. Λεβεντοχώρι. Αγρόκτημα Ι. Τσαρίδη. Πήλινη οινοχόη από τον Τ3.

Εικ. 133. Λεβεντοχώρι. Αγρόκτημα Ι. Τσαρίδη. Μονόμυξο λυχνάρι από τον Τ24.

τα αλλά και μικροί θησαυροί του 3ου και του 4ου αι. μ.Χ. Ανάμεσα στα υπόλοιπα κτερίσματα υπάρχουν ενώτια, δακτυλίδια, περιβραχιόνια και ένας σταυρός.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΑΙΟΝΙΑΣ

Ευρωπός

Με την ένταξη του έργου «Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Ευρωπού Κιλκίς» στο Γ΄ ΚΠΣ, άρχισε η υλοποίηση των προγραμματισμένων εργασιών για την ολοκλήρωση της διαμόρφωσης του χώρου σε επισκέψιμο. Οι εργασίες αυτές περιλαμβάνουν ανέγερση φυλακίου, χώρων υγιεινής και αναψυκτηρίου για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών. Παράλληλα περιλαμβάνουν υπαίθριο χώρο εκδηλώσεων, διαμόρφωση χώρου στάθμευσης, δενδροφυτεύσεις και περίφραξη.

Ο υπό διαμόρφωση χώρος βρίσκεται στα δυτικά του τμήματος του νεκροταφείου, οι εργασίες διαμόρφωσης του οποίου αποτέλεσαν αντικείμενο του προηγούμενου ΚΠΣ. Ο συγκεκριμένος χώρος απελευθερώθηκε από τις ιδιοκτησίες και παραχωρήθηκε στην Αρχαιολογική Υπηρεσία με ομόφωνη γνώμη του Δημοτικού Συμβουλίου Ευρωπού με τη διαδικασία του αναδασμού.

Πρωταρχικός στόχος μας ήταν η διερεύνηση του χώρου των κτιρίων (αναψυκτηρίου, υγιεινής και φυλακίου), ώστε να μην καθυστερήσουν οι εργασίες υλοποίησης του έργου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη συγκεκριμένη έκταση είχε προηγηθεί χαρτογράφηση με τη βοήθεια της γεωφυσικής διασκόπησης από το Γεωφυσικό Τμήμα του ΑΠΘ, η οποία δεν είχε παρουσιάσει σημεία ενδιαφέροντος[78].

Μετά από τη χωροθέτηση[79] των κτιρίων πραγματοποιήθηκαν πυκνές δοκιμαστικές τομές με σκαπτικό μηχάνημα, οι οποίες, όπως και αναμενόταν, δεν απέδωσαν, και η ανάληψη της κατασκευής από τον εργολάβο προχώρησε απρόσκοπτα.

Στο χώρο στάθμευσης πραγματοποιήθηκαν σε έκταση 1.800 τ.μ. περίπου, 22 δοκιμαστικές τομές μήκ. 45 μ. περίπου με κατεύθυνση Δ.-Α. και με βάθος +/-2,50 μ. Τα αποτελέσματα των δοκιμαστικών τομών ήταν ο εντοπισμός συ-

Εικ. 134. Ευρωπός. Κεραμοσκεπής τάφος από τις δοκιμαστικές τομές στο χώρο στάθμευσης.

στάδας τάφων και η περισυλλογή οστράκων.

Αξιοσημείωτη ήταν η ανεύρεση ελάχιστων αλλά ενδεικτικών οστράκων πιθανότατα της εποχής του Χαλκού, που συγκεντρώθηκαν από τα χώματα των τομών, και μίας πολυπρόσωπης επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης με παράσταση αποχαιρετισμού, η οποία ωστόσο δεν μπορεί να συσχετιστεί με κάποια από τις ταφές[80].

Αποκαλύφθηκαν εννέα κεραμοσκεπείς τάφοι, ένας εγχυτρισμός, ένας κτιστός και μία λακκοειδής ελεύθερη ταφή. Δύο από τους κεραμοσκεπείς και η ελεύθερη λακκοειδής ανήκουν σε παιδικές ταφές (Εικ. 134). Από τις έντεκα ταφές, τρεις ήταν ακτέριστες, ενώ οι υπόλοιπες περιείχαν από δύο έως πέντε χάλκινα νομίσματα, τοποθετημένα συνήθως δίπλα στο κρανίο του νεκρού, πήλινα αγγεία, συνήθως οινοχοΐσκες, σκυφίδια και λύχνους στα πόδια, και ξύλινα κιβωτίδια, όπως συνάγεται από τον αριθμό των μικρών καρφιών που συγκεντρώθηκαν (Εικ. 135). Ένας παιδικός περιείχε επίσης πήλινο ειδώλιο άμαξας με αναβάτη, σύνηθες παιδικό κτέρισμα στους τάφους της Ευρωπού. Περισσότερα κτερίσματα περιείχαν οι τάφοι αριθ. 8 και 10, οι οποίοι εκτός από τα αγγεία και τα νομίσματα περιείχαν και χρυσά κοσμήματα. Οι τάφοι χρονολογούνται στα τέλη του 1ου και στο 2ο αι. μ.Χ.

Παράλληλα με τη διενέργεια των δοκιμαστικών τομών και της έρευνας των τάφων, άρχισε η θεμελίωση και η ανέγερση των κτιρίων. Με την ολοκλήρωση των εργασιών θεμελίωσης οριοθετήθηκε η περιοχή και έγινε η περίφραξη του χώρου.

Κατασκευάστηκαν δύο σιδερένιες είσοδοι, μία στη δυτική πλευρά για την πρόσβαση από τον αμαξιτό αγροτικό δρόμο και μία στη βόρεια, στην οποία καταλήγει το μονοπάτι που ενώνει το σημερινό οικισμό της Ευρωπού με τον αρχαιολογικό χώρο.

78. Για τα αποτελέσματα της γεωφυσικής διασκόπησης, βλ. G. Tsokas - A. Giannopoulos - P. Tsourlos - G. Vargemezis - A. Sarris - C. Papazachos - T. Savvopoulou, A Large Scale Geophysical Survey in the Archaeological Site of Europos (Northern Greece), *Journal of Applied Geophysics* 32 (1994), σ. 85-98, και στις ετήσιες εκθέσεις των Χρονικών του *ΑΔ*.

79. Την οριοθέτηση των πελμάτων των κτιρίων ανέλαβε ο τοπογράφος Γ. Λάμπρος, την επίβλεψη του σκαπτικού μηχανήματος και την ανασκαφή στη συνέχεια μαζί με τους έμπειρους εργάτες μας από την Ευρωπό Α. Καρανάκη, Γ. Καφετζή, Δ. Σαχινίδη και Χ. Χριστοδουλίδη, η αρχαιολόγος Τ.-Ει. Δογιάμα, ενώ το συντονισμό και την εποπτεία εκτέλεσης του έργου από την πλευρά της Εφορείας είχε ο αρχιτέκτονας Γ. Γιαννάκης.

80. Η στήλη μεταφέρθηκε στο Μουσείο Κιλκίς και καταγράφηκε με αριθ. ευρ. 10195.

Εικ. 135. Ευρωπός. Άποψη του τάφου 8 μετά την απομάκρυνση των καλυπτήριων κεραμίδων.

Στη συνέχεια ο χώρος δενδροφυτεύθηκε, τόσο περιμετρικά όσο και ανάμεσα στις θέσεις στάθμευσης, με φυτά και δένδρα που ευδοκιμούν στην περιοχή και τοποθετήθηκε σύστημα αυτόματου ποτίσματος.

Λήφθηκε πρόνοια για την απορροή των ομβρίων με την κατασκευή ενός αποστραγγιστικού λάκκου και ενός καναλιού απομάκρυνσης των υδάτων στο επικλινέστερο σημείο του χώρου.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες κατασκευής ενός χώρου εκδηλώσεων με τη δημιουργία υπερυψωμένων επιπέδων που συγκρατούνται με πασσαλοδιαφράγματα. Τα επίπεδα επιστρώθηκαν με κροκαλοπαγή υλικά.

ΕΠΙΒΛΕΨΗ ΕΡΓΩΝ ΝΟΜΟΥ ΚΙΛΚΙΣ

Κατασκευή δικτύου πολυαιθυλαινίου 4bar για βιομηχανικούς καταναλωτές στην ευρύτερη περιοχή του Καμπάνη Κιλκίς[81]

Το έργο «Κατασκευή δικτύου πολυαιθυλαινίου 4bar για βιομηχανικούς καταναλωτές στην ευρύτερη περιοχή του Καμπάνη Κιλκίς» ξεκίνησε στις 30 Μαΐου 2006. Σύμφωνα με τη διαδικασία αδειοδότησης του έργου, ο εργολάβος όφειλε να μας ειδοποιήσει για να αναλάβουμε την επίβλεψη των σκαπτικών εργασιών που απαιτούνταν.

Ο αγωγός άρχισε από τη στροφή της Νέας Σάντας και μέσω της παλαιάς εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Κιλκίς κατέληξε στην πρώτη γέφυρα του Γαλλικού ποταμού. Το μήκος του αγωγού ανέρχεται στα 7.200 μ. Η διανοιχθείσα τάφρος έχει άνοιγμα 0,60 και βάθος 1,20 μ. Αρχαιολογικά ευρήματα δεν εντοπίστηκαν σε κανένα σημείο της τάφρου. Η επίχωση ήταν αμμώδης προφανώς εξαιτίας των προσχώσεων του Γαλλικού ποταμού.

Οδικός Άξονας Θεσσαλονίκη-Κιλκίς-Δοϊράνη. Τμήμα Α/Κ Νέας Σάντας έως Α/Κ Μαυρονερίου

Η αρχαιολογική επίβλεψη του παραπάνω έργου δρομολογήθηκε στις 9 Οκτωβρίου 2006. Το μήκος του άξονα είναι 11.300 μ. Στην επίβλεψη περιλαμβάνεται και η εκσκαφή του δανειοθαλάμου της Κολχίδας. Ελάχιστα όστρακα υπήρχαν μόνο στην ευρύτερη περιοχή του δανειοθαλάμου. Οι δοκιμαστικές τομές ωστόσο απέδειξαν ότι επρόκειτο για φυσικό προσχωσιγενές ύψωμα χωρίς αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

Υδρευση οικισμών λεκάνης Σταυροχωρίου

Οι εκσκαφές για την υλοποίηση του έργου διενεργήθηκαν κατά το διάστημα 17-7 έως και 8-12-06[82]. Οι αγωγοί τοποθετήθηκαν, σύμφωνα με τη μελέτη, κατά μήκος των υφιστάμενων δρόμων και προβλεπόταν η σύνδεση επτά οικισμών της δυτικής πλευράς του Δήμου Κιλκίς από την περιοχή του Παλιού Γυναικόκαστρου μέχρι τη λεκάνη βόρεια του Σταυροχωρίου. Η εκσκαφή του έργου πραγματοποιήθηκε κατά κλάδους και χωρίστηκε σε δώδεκα τομείς. Από αυτούς οι τομείς ΙΙΙ και Χ παρουσίασαν αρχαιολογικό ενδιαφέρον.

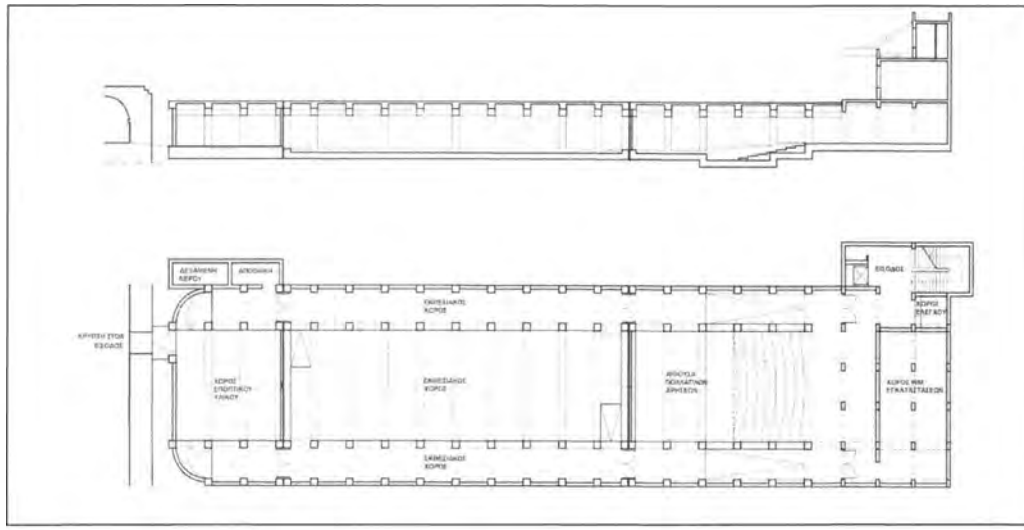
Συγκεκριμένα στον τομέα ΙΙΙ, στη θέση Βάλτος μεταξύ Σταυροχωρίου και Καστανιών, εντοπίστηκε διάσπαρτη κεραμική στα αγροτεμάχια του αγροκτήματος Καστανιών με αριθ. 385, 387, 399 (βόρεια του δρόμου) και 477 (νότια του δρόμου) και στα νότια των προαναφερόμενων αγροτεμαχίων σε ολόκληρη την έκταση που περιλαμβάνεται στον υπό εξέλιξη αναδασμό[83].

Στην περιοχή του Μεταλλικού στον τομέα Χ, στον κάθετο δρόμο που οδηγεί προς την ταβέρνα «Θέα», σε βάθος 0,40 μ. αμέσως κάτω από το υπόστρωμα του δρόμου βρέθηκε αποσπασματικά σωζόμενο μαρμάρινο επίθημα πιθανότατα βυζαντινών ή μεταβυζαντινών χρόνων. Το επίθημα μεταφέρθηκε στο Μουσείο Κιλκίς και καταγράφηκε με αριθ. ευρ. 10194.

81. Την επίβλεψη των δύο έργων που ακολουθούν, για τα οποία δεν υπήρχαν επιφανειακές αρχαιολογικές ενδείξεις εκτός από τις περιοχές των δανειοθαλάμων των αδρανών υλικών, ανέλαβε ταυτόχρονα ο αρχαιολόγος Χ. Κουτσογιάννης.

82. Την επίβλεψη των εργασιών ανέλαβε ο αρχαιολόγος Γ. Πέππας.

83. Ο αναδασμός περιλαμβάνει το όμορο αγρόκτημα της Μεγάλης Βρύσης στα νότια των προαναφερόμενων αγροτεμαχίων των Καστανιών και δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη η αρίθμηση των αγροτεμαχίων που προέκυψαν.

Εικ. 136. Θεσσαλονίκη. Αρχαία αγορά. Αναστηλωτικές εργασίες. Τομή και κάτοψη.

Διαμόρφωση αγροτικών οδών αγροκτήματος Ηλιόλουστου

Στο πλαίσιο του αναδασμού του αγροκτήματος Ηλιόλουστου που καταλαμβάνει την περιοχή ανάμεσα στους γνωστούς και σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους, της Τσαουσίτσας στα βόρεια και του Χωρυγίου στα νότια, η Υπηρεσία μας ανέλαβε την επίβλεψη[84] των εργασιών εκσκαφής από το δανειοθάλαμο των αδρανών υλικών της περιοχής και της χάραξης των αγροτικών δρόμων, οι οποίοι στη συνέχεια θα επιστρώνονταν με το προαναφερθέν υλικό.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες ή άλλες ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας. Η περιοχή θεωρείται γενικώς χαμηλής αποδοτικής παραγωγής και ενδεχομένως καλυπτόταν από νερά και έλη, όπως υποδηλώνει τόσο η διαμόρφωση του εδάφους όσο και η παρουσία των αποξηραμένων σήμερα δίδυμων λιμνών Αρτζάν-Αματόβου.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Αρχαία αγορά (Εικ. 136)

Στη διάρκεια του έτους 2006, στην αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης, συνεχίστηκαν και τελείωσαν οι εργασίες στο πλαίσιο του έργου «Διαμόρφωση και ανάδειξη» ενταγμένο στο Γ΄ ΚΠΣ. Οι εργασίες αφορούσαν στην αποπεράτωση του νέου κτιριακού συγκροτήματος, υπόγειου στο μεγαλύτερο μέρος, με την κατασκευή του κελύφους (οπλισμένο σκυρόδεμα) του κυρίως εκθεσιακού χώρου, που διαμορφώνεται κατά μήκος του πρανούς της οδού Μακεδονικής Αμύνης.

Οριοθετείται στα βόρεια από την αίθουσα πολλαπλών χρήσεων και στα νότια από το χώρο έκθεσης εποπτικού υλικού. Καταλαμβάνει έκταση 480 τ.μ. και προορίζεται για την έκθεση κινητών αρχαιολογικών ευρημάτων της αρχαίας αγοράς.

Στον ίδιο χρόνο, το Φεβρουάριο, πραγματοποιήθηκε η ένταξη του έργου «Έκθεση-εξοπλισμός εκθεσιακού χώρου, εργαστηρίων, αποθηκών και αποπεράτωση λοιπών εργασιών πεδίου στην αρχαία αγορά Θεσσαλονίκης» στο Ε.Π. «Πολιτισμός».

Η μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη, η οποία εγκρίθηκε από το ΚΑΣ το 2005, στηρίχθηκε στη μουσειολογική ιδέα της εξέλιξης του χώρου ανά τους αιώνες και στην αρχιτεκτονική του κτιρίου[85]. Κύριος στόχος ήταν να δοθούν με ευκρίνεια στον επισκέπτη όλες οι φάσεις-χρήσεις του χώρου, από την πρώτη ανθρωπογενή δραστηριότητα έως τις μέρες μας.

Η τριμερής διάταξη των χώρων του κτιρίου οδήγησε σε τριμερή βασικό θεματικό διαχωρισμό: α) Στην αίθουσα υποδοχής, όπου δημιουργούνται ενότητες εισαγωγικές στην έκθεση, β) Στον κυρίως εκθεσιακό χώρο, ο οποίος χωρίζεται σε τρεις υποενότητες: Β.1. «Ο χώρος πριν την αγορά, 3ος αι. π.Χ.-1ος

84. Την παρακολούθηση του έργου ανέλαβε η αρχαιολόγος Κ. Σταυρακούδη.

85. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Π. Αδάμ-Βελένη - Η. Ζωγράφου - Δ. Καλλιγά - Ν. Χατζηδάκης, Μουσειολογική-μουσειογραφική μελέτη έκθεσης αρχαίας αγοράς Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 97-108.

αι. μ.Χ.», Β.2. «Ο χώρος ως αγορά, 2ος αι. μ.Χ.-4ος αι. μ.Χ.», Β.3. «Εγκατάλειψη της αγοράς, 5ος-20ος αι. μ.Χ.», γ) Στους διαδρόμους της αίθουσας πολλαπλών χρήσεων, όπου παρουσιάζεται εποπτικό υλικό από τις εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο της αγοράς από το 1997 έως σήμερα.

Το Σεπτέμβριο του 2006 άρχισαν οι εργασίες και αφορούσαν στη ψηφιοποίηση αρχιτεκτονικής μελέτης, στη μελέτη εφαρμογής της εσωτερικής διαμόρφωσης των εκθεσιακών χώρων, στην ηλεκτρονική καταγραφή, φωτογράφηση, σχεδιασμό και συντήρηση των προς έκθεση αρχαιολογικών αντικειμένων, στη συγκέντρωση υλικού (κείμενα, σχέδια, φωτογραφίες) για την οργάνωση των ενημερωτικών πινακίδων, στις εργασίες κατασκευής τοιχοποιιών, και στις διαμορφώσεις και αντιστηρίξεις στο μέτωπο της οδού Μακεδονικής Αμύνης.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΛΛΙΓΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς

Τον Οκτώβριο του 2006, με έκτακτη χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ, αποφασίστηκε η εκτέλεση εργασιών συντήρησης και ανακαίνισης των χώρων του Μουσείου Κιλκίς. Στο Μουσείο Κιλκίς με την πολύχρονη από το 1994 αναμονή της επέκτασής του, πραγματοποιούνταν μόνον οι εντελώς απαραίτητες εργασίες συντήρησης του κτιρίου, όπως η υγρομόνωση του δώματος.

Με την πρόσφατη χρηματοδότηση πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: 1. Κατασκευή ξύλινης στέγης με ολλανδικού τύπου επικεράμωση και θερμοϋγρομονωτική επικάλυψη, συνολ. εμβαδού 300 τ.μ. περίπου για την οριστική επίλυση του προβλήματος της μόνωσης του κτιρίου (Εικ. 137). 2. Εσωτερική κάλυψη του περιμετρικού στηθαίου του δώματος με μονωτική μεμβράνη μέχρι το ύψος της μαρμάρινης επίστεψης. 3. Αντικατάσταση υδρορροών και επισκευή φρεατίων απορροής ομβρίων δώματος. 4. Κατασκευή προστατευτικού μεταλλικού στεγάστρου και προθαλάμου στην είσοδο και τη βορειοανατολική πλευρά του μουσείου, συνολ. εμβαδού 35 τ.μ. περίπου (Εικ. 138, 139). 5. Καθαίρεση και ανακατασκευή δύο νέων χώρων υγιεινής, για ΑμΕΑ συμπεριλαμβανομένων, και αναδιάταξη των δικτύων και του εξοπλισμού αυτών. 6. Μερική καθαίρεση σαθρών κονιαμάτων και αποκατάσταση εμφανούς οξειδωμένου σιδηρού οπλισμού με κατάλληλα ρητινούχα υλικά και κονιάματα στην όψη του κτιρίου. 7. Χρωματισμός εξωτερικών επιφανειών κτιρίου με χρήση κατάλληλου υποστρώματος και ακριλικού τσιμεντοχρώματος. 8. Εσωτερική βαφή των αιθουσών του μουσείου και κατάλληλη περιποίηση των ξύλινων τμημάτων των παλαιών βιτρινών, ώστε να επιτευχθεί ανανέωση του εσωτερικού χώρου της έκθεσης,

Εικ. 137. Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς. Η κεραμοσκεπής οροφή του μουσείου και το στέγαστρο της αυλής.

Εικ. 138. Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς. Η κεντρική είσοδος του μουσείου μετά τις εργασίες ανακαίνισης.

Εικ. 139. Αρχαιολογικό Μουσείο Κιλκίς. Το μεταλλικό στέγαστρο στη βορειοανατολική πλευρά του μουσείου.

με παράλληλο εμπλουτισμό εποπτικού υλικού και πινακίδων που αναρτήθηκαν από μεταλλικά ικριώματα στον προθάλαμο του μουσείου. 9. Αντικατάσταση των περσίδων των παραθύρων στους εκθεσιακούς χώρους και των φωτιστι-

κών οροφής και του εξωτερικού χώρου. 10. Αντικατάσταση των ρηγματωμένων πλακών, μαρμάρων, και επισκευή των φρεατίων στον περιβάλλοντα χώρο του μουσείου. 11. Αντικατάσταση των ιστίων των σημαιών Ελλάδας και ΕΕ. 12. Συντήρηση και ελαιοχρωματισμός της σιδερένιας περίφραξης του οικοπέδου του μουσείου. 13. Διαμόρφωση ενός από τους ξενώνες του μουσείου σε εργαστήριο συντήρησης, ώστε να διευκολυνθεί το έργο συντήρησης των ευρημάτων της περιοχής. Την ευθύνη της συντήρησης ανέλαβε η Ι. Τερεζάκη, μόνιμη συντηρήτρια του ΥΠΠΟ.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Το ανάκτορο του Γαλερίου

Τον Αύγουστο του 2006 ολοκληρώθηκαν, με χρηματοδότηση από το Γ΄ ΚΠΣ, οι εργασίες διαμόρφωσης της εισόδου του αρχαιολογικού χώρου του ανακτόρου του Γαλερίου στην πλατεία Ναυαρίνου Θεσσαλονίκης, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το αρμόδιο όργανο του Υπουργείου Πολιτισμού μελέτη (ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1755/2005).

Οι εργασίες περιελάμβαναν την κατασκευή φυλακίου και μεταλλικής περίφραξης στο δυτικό όριο του αρχαιολογικού χώρου επί της οδού Βύρωνος (Εικ. 140), καθώς και ελαφρά υπερυψωμένου μεταλλικού διάδρομου με ξύλινη επίστρωση για την προστασία και τη θέαση των ψηφιδωτών του νότιου διαδρόμου της κεντρικής κτιριακής ενότητας. Σε κατάλληλα διαμορφωμένο χώρο της εισόδου τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα με τη διαδρομή περιήγησης των επισκεπτών. Ο αρχαιολογικός χώρος μετά το πέρας των εργασιών αποδόθηκε στο κοινό (15/10/2006).

Το ανάκτορο του Γαλερίου (4ος αι. μ.Χ.) είναι ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της ύστερης αρχαιότητας της Θεσσαλονίκης και το μοναδικό αυτής της περιόδου στην Ευρώπη που διατηρείται σε τόσο μεγάλη έκταση, αποτελώντας αντικείμενο μελέτης για Έλληνες και ξένους ερευνητές. Η αυτοκρατορική κατοικία ήταν ένα μεγάλο κτιριακό συγκρότημα αποτελούμενο από διάφορα οικοδομήματα. Μεταξύ αυτών είναι η Ροτόντα, η αψίδα του Γαλερίου (Καμάρα), η αψιδωτή αίθουσα στην οδό Δημ. Γούναρη, καθώς και τα ερείπια τεσσάρων σημαντικών κτιριακών ενοτήτων (Βασιλική, Κεντρική κτιριακή ενότητα, Λουτρά, Οκτάγωνο), που σώζονται στον αρχαιολογικό χώρο της πλατείας Ναυαρίνου στο ιστορικό κέντρο της πόλης (Εικ. 141).

Το 2006 συμπληρώθηκαν δέκα χρόνια από την έναρξη και την ολοκλήρωση των εργασιών αποκατάστασης των

Εικ. 140. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορο Γαλερίου. Είσοδος του αρχαιολογικού χώρου επί της οδού Βύρωνος.

οικοδομημάτων του ανακτόρου στην πλατεία Ναυαρίνου, οι οποίες χρηματοδοτήθηκαν από το Β΄ και το Γ΄ ΚΠΣ[86]. Το 1993 συγκροτήθηκε επιστημονική ομάδα εργασίας, που ανέλαβε τη μελέτη και την υλοποίηση του έργου, το οποίο εκτελέστηκε με αυτεπιστασία από την Εφορεία, σύμφωνα με τις εγκεκριμένες, από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο του ΥΠΠΟ, μελέτες[87].

Στόχος των επεμβάσεων, οι οποίες υλοποιήθηκαν σύμφωνα με τις αρχές του Χάρτη της Βενετίας και είναι αναγνωρίσιμες, αντιστρέψιμες, χωρίς να παραποιούν την αυθεντικότητα του μνημείου, ήταν η αποκατάσταση και συντήρηση των αρχαίων δαπέδων, η προστασία των αρχαίων τοιχοποιιών από τη διάβρωση του περιβάλλοντος, καθώς και η μερική ανάκτηση των κατεστραμμένων τμημάτων τους (κενά-lacunae). Βασικές επιλογές της μελέτης αποκατάστασης ήταν ο περιορισμός των επεμβάσεων στις απολύτως απαραίτητες, η διατήρηση όλων των ιστορικών φάσεων, η μη χρησιμοποίηση υλικών και τεχνολογιών ξένων προς τις αρ-

86. Το έργο εντάχθηκε αρχικά στο Β΄ ΚΠΣ, με πρωτοβουλία της εφόρου Ι. Βοκοτοπούλου (+1995) και στη συνέχεια στο Γ΄ ΚΠΣ. Υλοποιήθηκε σε δύο χρονικές περιόδους (1994-2000 και 2002-2006) και η συνολική χρηματοδότησή του ήταν 2.560.000 €.

87. Η ομάδα μελέτης αποτελούνταν από τους αρχιτέκτονες της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ Φ. Αθανασίου, Β. Μάλαμα, Μ. Μίζα, Μ. Σαραντίδου. Επικεφαλής της ομάδας και υπεύθυνη για την υλοποίηση του έργου ήταν η αρχιτέκτων-αναστηλώτρια Φ. Αθανασίου. Στην αποτύπωση του μνημείου εργάστηκαν η τοπογράφος Ε. Παπαδημητρίου, η σχεδιάστρια Μ. Νάννου και ο φωτογράφος Κ. Τουτουντζίδης. Τεχνικοί σύμβουλοι για ειδικά θέματα ήταν οι καθηγητές της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ Ι. Παπαγιάννη (μελέτη αρχαίων και νέων κονιαμάτων), Σ. Τσότσος (πλήρωση ανασκαφικών τομών), Δ. Αραβαντινός (προβλήματα υγρασίας), καθώς και οι πολιτικοί μηχανικοί Ι. Λεπενιώτη (αντιστηρίξεις όμορων οικοδομών) και Π. Βαλαβάνης (νέες κατασκευές). Συνολικά εκπονήθηκαν 20 μελέτες που αφορούσαν στη αποκατάσταση, συντήρηση και ανάδειξη των μνημείων.

Εικ. 141. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορο Γαλερίου. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου από ΒΑ.

χαίες οικοδομικές τεχνικές και η κριτική αντιμετώπιση των παλαιότερων αναστηλωτικών επεμβάσεων[88].

Η μεθοδολογία στην οποία στηρίχθηκε η αποκατάσταση του μνημείου και των ψηφιδωτών του δαπέδων δημοσιοποιήθηκε σε αρχαιολογικές συναντήσεις, ημερίδες και διεθνή συνέδρια[89]. Ιδιαίτερη έμφαση δόθηκε στη μελέτη των τρόπων δόμησης και των υλικών κατασκευής των αρχαίων οικοδομημάτων (κονιάματα, πλίνθοι), τα φυσικά και τα μηχανικά χαρακτηριστικά των οποίων ελέγχθηκαν στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος που εκπονήθηκε σε συνεργασία με το Εργαστήριο Δομικών Υλικών της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ[90].

Στο πλαίσιο της έρευνας τέθηκαν, για πρώτη φορά, οι προδιαγραφές που έπρεπε να πληρούν τα κονιάματα των επεμβάσεων, ώστε να είναι συμβατά με τα αρχαία. Σε άμεση συνεργασία με τους βιοτέχνες-πλινθοποιούς και το Εργαστήριο Δομικών Υλικών, κατασκευάστηκαν νέες χειροποίητες πλίνθοι, που χρησιμοποιήθηκαν στην αποκατάσταση των όψεων των αρχαίων πλινθοδομών, οι οποίες ελέγχθηκαν ποιοτικά (ποιότητα πηλού, θλιπτική αντοχή, πορώδες), ώστε να προσομοιάζουν με τις αρχαίες.

Κατά την υλοποίηση του έργου δημιουργήθηκε ένα εξειδικευμένο, στις αναστηλωτικές επεμβάσεις, εργατοτεχνικό προσωπικό[91], ενώ συγχρόνως αναπτύχθηκε σημαντική

88. Οι παλαιότερες επεμβάσεις υλοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1960 και αφορούσαν στο αρμολόγημα των τοιχοποιιών με ισχυρά τσιμεντοκονιάματα ποικίλων συνθέσεων, στην ανάκτηση χωρίς διαφοροποίηση κατεστραμμένων τμημάτων αρχαίων τοιχοποιών και στην κατάργηση μεταγενέστερων οικοδομικών φάσεων για την αποκατάσταση της αρχικής μορφής των κτισμάτων.

89. Φ. Αθανασίου, Το ανάκτορο του Γαλερίου στην πλατεία Ναυαρίνου Θεσσαλονίκης. Καθορισμός των κατευθυντηρίων γραμμών ενός προγράμματος επέμβασης, *2η Συνάντηση των υπευθύνων των 100 ιστορικών τόπων κοινού ενδιαφέροντος της Μεσογείου. Αρχιτεκτονική-μνημειακή κληρονομιά και ιστορική μνήμη*, Θεσσαλονίκη 1992. F. Athanassiou - E. Mirtsou, *Conservation Problems of Archaeological Ruins of the Palace and the Arch of Galerius in Thessaloniki. Workshop on Materials for Consolidation and Restoration of Monuments and Historical Buildings. Reading, Interpreting and Recovering the Knowledge of Traditional Materials. Byzantine Museum*, Thessaloniki 1995. Φ. Αθανασίου - Μ. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Μεθοδολογία αποκατάστασης των ανακτόρων του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 127-140. I. Papayanni - F. Athanassiou - B. Malama - M. Miza - M. Sarantidou, The Restoration of Galerius Palace in Thessaloniki, *STREMAH* 99 (1999), σ. 675-685. F. Athanassiou, Enhancing and Highlighting Archaeological Sites Inside and Outside the Urban Fabric, *Ημερίδα στο Ινστιτούτο Προστασίας Μνημείων των Σκοπίων, Σκόπια, Μάιος 2000* (Διοργάνωση: ΤΕΕ Κεντρικής Μακεδονίας). Φ. Αθανασίου - Μ. Μίζα - Β. Μάλαμα - Μ. Σαραντίδου, Η αποκατάσταση των ανακτόρων του Γαλερίου, *Πανελλήνιο συνέδριο για τις αναστηλώσεις των αρχαίων, βυζαντινών, μεταβυζαντινών και νεότερων μνημείων, Αθήνα, 15-19 Απριλίου 2002* (Διοργάνωση: Σύλλογος Μηχανικών του ΥΠΠΟ). Φ. Αθανασίου - Μ. Μίζα - Β. Μάλαμα - Μ. Σαραντίδου, Τρόποι συμπλήρωσης των κατεστραμμένων τμημάτων (κενά-lacunae) στο ανάκτορο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη, *1ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστηλώσεων, Εταιρεία Έρευνας και Προώθησης της Επιστημονικής Αναστήλωσης Μνημείων (ΕΤΕΠΑΜ). Θεσσαλονίκη, 14-17 Ιουνίου 2006*, σ. 21-23.

90. *Science for Stability GR-Restoration. NATO: Materials for Consolidation and Restoration of Monuments and Historical Buildings. Criteria for their Suitability for Interventions*, με επιστημονική υπεύθυνο την καθηγήτρια του ΑΠΘ Ι. Παπαγιάννη.

91. Στην αποκατάσταση των τοιχοποιιών εργάστηκαν, μεταξύ άλλων, οι εργατοτεχνίτες Χ. Αθανασόπουλος, Σ. Αποκατανίδης, Σ. Ζαχαρούδης, Α. Τάσσιου, Α. Τσουλφάς, Ν. Χαΐδάρης, ενώ η αποκατάσταση των όψεων των πλινθοδομών και η κατασκευή προστατευτικών στρώσεων έγινε

Εικ. 142. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορο Γαλερίου. Νότιος διάδρομος. Το ψηφιδωτό δάπεδο μετά τη συντήρηση.

τεχνογνωσία στην παρασκευή και στην επεξεργασία νέων κονιαμάτων – που χρησιμοποιήθηκαν στην αποκατάσταση των τοιχοποιιών, στη συντήρηση των αρχαίων δαπέδων και των τοιχογραφιών –, η οποία καθιστά το έργο πρότυπο για παρόμοιες επεμβάσεις.

Σημαντικό τμήμα του έργου αποτέλεσε η συντήρηση των αρχαίων δαπέδων (ψηφιδωτά, μαρμάρινα)[92], συνολ. έκτασης 1.400 τ.μ., η οποία υλοποιήθηκε με επιστημονικές μεθόδους βασιζόμενη στη συνεργασία των εμπλεκόμενων επιστημονικών κλάδων (Εικ. 142). Όσον αφορά στην αισθητική αποκατάσταση των ψηφιδωτών δαπέδων (βόρειος διάδρομος), οι συμπληρώσεις των κατεστραμμένων τμημάτων υλοποιήθηκαν με συμβατά έγχρωμα κονιάματα, σύμφωνα με το σχέδιο της γραφικής αποκατάστασης των μοτίβων[93].

Ειδικά και σύνθετα προβλήματα αντιμετωπίστηκαν κατά τη διάρκεια της κατά χώραν συντήρησης του μαρμάρινου δαπέδου του Octαγώνου, κατά την οποία αφαιρέθηκαν τα τσιμεντοκονιάματα των παλαιότερων επεμβάσεων και συγκολλήθηκαν τα θρυμματισμένα πλακίδια. Στο πλαίσιο της μελέτης εντοπίστηκε το αρχαίο λατομείο από το οποίο προερχόταν το έγχρωμο κροκαλοπαγές μάρμαρο, που χρησιμοποιήθηκε κυρίως στην κατασκευή του[94].

Κατά τη διάρκεια του έργου διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τις προγενέστερες του ανακτόρου οικοδομικές φάσεις[95] και έφερε στο φως νέα στοιχεία ανατρέποντας παλαιότερες επιστημονικές απόψεις[96].

Παράλληλα, η λεπτομερής επιστημονική τεκμηρίωση που εκπονήθηκε συστηματικά στο πλαίσιο των μελετών αποκατάστασης των επιμέρους οικοδομημάτων του γαλεριανού συγκροτήματος (Βόρειο περιστύλιο, Βασιλική, Λουτρά, Οκτάγωνο) συνέβαλε στην αποσαφήνιση των οικοδομικών φάσεων[97] και στη διεξαγωγή σημαντικών συμπερασμάτων σχετικά με τη χρήση τους.

από τον αρχιτεχνίτη Γ. Λυρτζή (1994-2000, 2002-2005).

92. Η ομάδα συντήρησης των αρχαίων δαπέδων αποτελούνταν από τους συντηρητές Σ. Βατίδη (2004-2005), Χ. Κανέλη (1994-2000), Γ. Αλμπάντη (2002-2005), Φ. Παπαδόπουλο (2004-2005), Χ. Σαλβαρά (2002-2005), Δ. Σπανόπουλο (2002-2005), Β. Φωκιανού (2002-2006), Α. Φωστηρίδου (2002-2003). Υπεύθυνος για την αποκατάσταση των ψηφιδωτών ήταν ο συντηρητής Α. Μοδίτσης (1994-2000, 2002-2005) συνεπικουρούμενος από το συντηρητή Π. Κουρτίδη (1994-2000, 2002-2005), ενώ υπεύθυνοι για την αποκατάσταση του μαρμάρινου δαπέδου των λουτρών και του Οκταγώνου ήταν οι συντηρητές Χ. Σαλβαρά (2002-2003) και Σ. Βατίδης (2003-2005). Για τη συντήρηση των κονιαμάτων ορθομαρμάρωσης υπεύθυνοι ήταν οι συντηρητές Δ. Καπιζιώνης (2003) και Δ. Σπανόπουλος (2005).

93. F. Athanassiou - V. Malama - M. Misa - M. Sarantidou - I. Papagianni - A. Moditsis - P. Courtidis - Ch. Kanelis, Methodology of Conserving and Restoring the Mosaic Floors of the Palace of Galerius in Thessaloniki, *5th International Congress on Restoration of Architectural Heritage*, Firenze 2000. Φ. Αθανασίου - Μ. Μίζα - Β. Μάλαμα - Μ. Σαραντίδου - Α. Μοδίτσης - Π. Κουρτίδης - Χ. Κανέλης - Ι. Παπαγιάννη, Η μελέτη αποκατάστασης των ψηφιδωτών δαπέδων της βόρειας και δυτικής στοάς των ανακτόρων του Γαλερίου, *Ανακοίνωση στο 8ο Συνέδριο της Διεθνούς επιτροπής (ICCM) για τη συντήρηση των ψηφιδωτών, Θεσσαλονίκη 29/10-3/11/2002.*

94. L. Lazzarini - F. Athanassiou - B. Malama - M. Miza - M. Sarantidou, The Pavement and Marbles of the Octagon of Galerius Palace in Thessaloniki, *ASMOSIA* VI, *Proceedings of the Sixth International Conference, Venice, 15-18 June, 2000*, Padova 2002, σ. 107-115. L. Lazzarini - F. Athanassiou, The Discovery of the Greek Origin of the "Breccia policroma della Vittoria", *ASMOSIA* VII, *Proceedings of the 7th International Conference, Thassos, 15-20 September, 2003*, *BCH* Suppl. 51, σ. 669-676.

95. Εποπτεύουσα της ανασκαφικής έρευνας της πρώτης χρονικής περιόδου (1993-1995) ήταν η έφορος Ι. Βοκοτοπούλου και της δεύτερης (1996, 2002) η αρχαιολόγος Μ. Καραμπέρη. Αρχαιολόγος πεδίου ήταν η Ε. Χριστοδουλίδου.

96. Μ. Καραμπέρη - Ε. Χριστοδουλίδου, Νέα ανασκαφικά στοιχεία από το γαλεριανό συγκρότημα, *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 219-232. Μ. Καραμπέρη - Ε. Χριστοδουλίδου - Α. Καΐάφα, Το ανασκαφικό έργο στο γαλεριανό συγκρότημα, *ΑΕΜΘ* 10Β (1996), σ. 533-544. Μ. Καραμπέρη - Ε. Χριστοδουλίδου, Η διαχρονικότητα της Θεσσαλονίκης μέσα από το γαλεριανό συγκρότημα, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 393-400. Οι ίδιες, Ανάκτορο Γαλερίου: Χώρος Δ και Νότια Στοά, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 103-112. Μ. Καραμπέρη, Το γαλεριανό Οκτάγωνο και η ανθρώπινη ματαιοδοξία, *ΑΕΜΘ* 15 (2001), σ. 205-214.

97. Φ. Αθανασίου - Κ. Γεωργισούδη - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Νέα στοιχεία για το Οκτάγωνο του γαλεριανού συγκροτήματος, *ΑΕΜΘ* 8 (1994), σ. 169-178. Φ. Αθανασίου - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Ανάκτορα Γαλερίου. Η αναστήλωση ως μέθοδος τεκμηρίωσης του μνημείου, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 401-416· οι ίδιες, Η βασιλική του γαλεριανού συγκροτήματος, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 113-126· οι ίδιες, Τα λουτρά των ανακτόρων του Γαλερίου, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 191-206· οι ίδιες, Οικοδομικές φάσεις του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 239-254 και στο ίδιο, Η διακόσμηση του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλερίου, σ. 255-268· οι ίδιες, Οικοδομικές τεχνικές των λουτρών των ανακτόρων του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη και Ορθομαρμάρωση και κατασκευή του μαρμάρινου δαπέδου του Οκταγώνου των ανακτόρων του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη, *2ο Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, Αθήνα, 17-21 Οκτωβρίου 2005*· οι ίδιες, Πλίνθοι και σφραγίσματα από το ανάκτορο του Γαλερίου, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 299-317.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών, ο αρχαιολογικός χώρος αναδείχθηκε και έγινε επισκέψιμος, συμβάλλοντας σημαντικά στην προβολή και κατανόηση της ιστορίας της Θεσσαλονίκης κατά την ύστερη αρχαιότητα, καθώς και στη βελτίωση της ανταγωνιστικότητας της τοπικής οικονομίας. Οι πληροφορίες που παρέχονται εντός του χώρου για την ιστορία και τη μορφή του μνημείου, καθώς και η λειτουργία εκπαιδευτικών προγραμμάτων, ενεργοποίησαν τους φορείς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διευκολύνοντας συγχρόνως το μη ειδικό επισκέπτη να γίνει χρήστης των πολιτιστικών αγαθών.

ΦΑΝΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Παράδοση Κ. Νταουλτζή

Πρόκειται για έναν ακέραιο πήλινο αμφορέα, ελληνιστικών χρόνων, ύψ. 0,60 και διαμ. χείλους 0,18 μ. (αριθ. κατ. 23299). Βρέθηκε σε απόσταση 10 μιλίων ανοιχτά των ακτών του Πηλίου και σε βάθος 130 μ. Η υπόθεση διαβιβάστηκε στη Εφορεία Εναλίων λόγω αρμοδιότητας.

Παράδοση Δ. Χατζηανδρέου

Πρόκειται για έναν αποσπασματικό πήλινο αμφορέα ελληνιστικών χρόνων (αριθ. κατ. 23300). Βρέθηκε σε απόσταση 8 ναυτικών μιλίων από τις ακτές του Πηλίου. Η υπόθεση διαβιβάστηκε στην Εφορεία Εναλίων λόγω αρμοδιότητας.

Δωρεά Συλλογής Χ. Καλεμκερή

Ο Χ. Καλεμκερής παρέδωσε στην Υπηρεσία μας τα κάτωθι 86 αντικείμενα που είχε στην κατοχή του και που, όπως δήλωσε, προέρχονται από περιοχές της Χαλκιδικής και από το Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης. Τα αντικείμενα καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν.

Πρόκειται για έντεκα μελανόμορφους κορινθιακούς αρυβάλλους (αριθ. κατ. 23364-23374), τέσσερα μελαμβαφή σκυφίδια (αριθ. κατ. 23375-23378), τέσσερις μελαμβαφείς κανθάρους (αριθ. κατ. 23379-23382), μυροδοχείο (αριθ. κατ. 23383), δύο μελαμβαφή ληκύθια (αριθ. κατ. 23384-23385), δύο κανθαρόσχημους κύαθους (αριθ. κατ. 23386-23387), μία μελαμβαφή οινοχόη (αριθ. κατ. 23391), τρεις αβαφείς οινοχόες (αριθ. κατ. 23388, 23390, 23404), μία μελανόμορφη λήκυθο (αριθ. κατ. 23394), δύο μελαμβαφείς σκύφους-κοτύλες (αριθ. κατ. 23409-23411), μία κορινθιακή κοτύλη (αριθ. κατ. 23410), τέσσερα πήλινα ειδώλια (αριθ. κατ. 23395-23398), πήλινο κυκλικό βαρίδιο (αριθ. κατ. 23392), πήλινο πηνίο (αριθ. κατ. 23393), τμήμα λύχνου (αριθ. κατ. 23399), μάζα πηλού (αριθ. κατ. 23400), μελαμβαφή μόνωτη κύλικα (αριθ. κατ. 23401), μελαμβαφή κύλικα με πόδι (αριθ. κατ. 23401), ταινιωτή κύλικα (αριθ. κατ. 23403), αβαφή οξυπύθμενο αμφορίσκο (αριθ. κατ. 23405), αβαφή τριφυλλόστομη οινοχόη (αριθ. κατ. 23406), μελαμβαφή σκύφο τύπου Α (αριθ. κατ. 23407), μελαμβαφή σκυφοειδή κύλικα τύπου bolsal (αριθ. κατ. 23408), δύο πήλινες αγνύθες (αριθ. κατ. 23412-23413), λίθινο εργαλείο (αριθ. κατ. 23414), μαρμάρινη ανδρική κεφαλή (αριθ. κατ. 23415), μαρμάρινο αντικείμενο (αριθ. κατ. 23417), σιδερένιο ξίφος (αριθ. κατ. 23418), σιδερένια αιχμή δόρατος (αριθ. κατ. 23419), σιδερένιο ξίφος (αριθ. κατ. 23420), σιδερένια αιχμή δόρατος (αριθ. κατ. 23421), σιδερένιο εγχειρίδιο (αριθ. κατ. 23422), χάλκινο αγκίστρι (αριθ. κατ. 23423), πέντε χάλκινα ψέλια (αριθ. κατ. 23424-23428), πέντε μολύβδινες αγνύθες (αριθ. κατ. 23429-23433), τρία χάλκινα αντικείμενα (αριθ. κατ. 23434,23436,23437), χάλκινη αμφικωνική χάνδρα (αριθ. κατ. 23435), χάλκινο μαχαιρίδιο (αριθ. κατ. 23438), χάλκινο περίαπτο (αριθ. κατ. 23440), δύο χάλκινες χάνδρες (αριθ. κατ. 23439, 23441), χάλκινο αντικείμενο (αριθ. κατ. 23443), θραύσμα χάλκινου ειδωλίου (αριθ. κατ. 23442), μολύβδινο ειδώλιο (αριθ. κατ. 23444), μολύβδινο αντικείμενο (αριθ. κατ. 23445), δύο μολύβδινα αμυγδαλόσχημα βλήματα (αριθ. κατ. 23446α-β), δύο σιδερένια βλήματα (αριθ. κατ. 23447α-β), χάλκινο νόμισμα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. κατ. 23448), χάλκινο ειδώλιο πτηνού (αριθ. κατ. 23449), αβαφή όλπη (αριθ. κατ. 23389).

ΜΑΡΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Καλαμωτό

Από τη θέση Τούμπες, όπου τα αρχαία Καλίνδοια, προέρχονται τα παρακάτω τέσσερα παραδοθέντα αντικείμενα:

1) Τμήμα λίθινου ειδωλίου (ΑΕ Καλινδοίων 646), από πρασινωπή πέτρα με πολλά εγκλείσματα μετάλλου[98] (Εικ. 143). Σώζεται από τη μέση και πάνω, σε συνολικό ύψος 5,8 εκ. Αποδίδει ανδρική μάλλον μορφή με «δαιδαλικά» ή «αιγυπτιακά» χαρακτηριστικά. Η επιφάνειά του είναι φθαρμένη, έτσι ώστε να μην διακρίνονται οι λεπτομέρειες του προσώπου και του σώματος. Η πίσω πλευρά του είναι επίπεδη, εκτός της περιοχής της κεφαλής, όπου υπάρχει ελαφρό έξαρμα προς δήλωση της μακριάς κόμης, που μοιάζει με εκείνη των κούρων. Κατά τον ίδιο τρόπο, δεξιά κι αριστερά του προσώπου αποδίδονται μακρείς πλόκαμοι, που φθάνουν μέχρι το στήθος. Στην κορυφή της κεφαλής υπάρ-

98. Κατά τον καθηγητή Γεωλογίας του ΑΠΘ Μ. Βαβελίδη, ο λίθος είναι αμφιβολίτης χλωριτιωμένος, ενώ τα ψήγματα μετάλλου είναι μαγνητίτης.

Εικ. 143. Καλαμωτό. Τμήμα λίθινου ειδωλίου. Παράδοση Ι. Γάκη.

Εικ. 144. Καλαμωτό. Ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο. Παράδοση Γ. Θυμικιώτη.

Εικ. 145. Καλαμωτό. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη. Παράδοση Ι. Γάκη.

Εικ. 146. Καλαμωτό. Μαρμάρινη κεφαλή ζώου. Παράδοση Ι. Γάκη.

χει μεγάλη σχετικά κυκλική οπή, διαμ. και βάθ. 0,5 εκ. (παράδοση Ι. Γάκη, κατοίκου Καλαμωτού).

2) Μικρό μαρμάρινο και ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο (ΑΕ Καλινδοίων 353), ελλιπές στην κάτω πλευρά (Εικ. 144). Διαστ. 22×14×3 εκ. Στο μέσον της κάτω πλευράς του αποδίδεται ανάγλυφο αυτί, ενώ πάνω από αυτό και σε τέσσερις στίχους, υπάρχει εγχάρακτη και με επιμελημένα γράμματα (ύψ. 0,8-1,2 εκ.), η επιγραφή:

ΛΑΝΑΣΑ
ΜΕΝΑΝΔΡ-
ΟΥ ΝΑΝΕΑ ΚΑ-
Τ ΕΠΙΤΑΓΗΝ

Το «Λάνασα» είναι γνωστό γυναικείο μακεδονικό όνομα, ενώ το «Νανέα» (που συνήθως αποδίδεται με -αι) αποτελεί προσδιοριστικό της θεάς Άρτεμης, που έλκει την καταγωγή του από την Ανατολή (Βαβυλώνα κτλ.) και συναντάται σπανιότατα στον ελλαδικό χώρο[99] (παράδοση Γ. Θυμικιώτη, κατοίκου Καλαμωτού).

3) Μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη των ρωμαϊκών χρόνων (ΑΕ Καλινδοίων 354), ελλιπής κατά το άνω περίπου μισό της (Εικ. 145). Σωζ. διαστ. 0,34×0,24×0,06 μ. Από την ανάγλυφη παράσταση, που πλαισιώνεται αριστερά από κάθετη ταινία και κάτω από την επίπεδη επιφάνεια της επιγραφής, σώζεται προτομή μετωπικής μορφής μέχρι το ύψος του λαιμού. Είναι τυλιγμένη με ιμάτιο, κάτω από το οποίο διακρίνεται μικρό τμήμα του χιτώνα (παράδοση Ι. Γάκη, κατοίκου Καλαμωτού).

Από τη δυσδιάκριτη, κατά τόπους, τρίστιχη επιγραφή (με γράμματα ύψ. 1,3-1,7 εκ.), διαβάζουμε:

-ΙΕΙΑ ΒΑΙΚΙΩ ΛΟΥΚΙΩ ΤΩ ΖΩ-
ΠΙΑΤΗ ΝΕΩ ΜΝΕΙΑΣ ΧΑΡΙΝ
ΠΥΙΔΕΑ ΚΑΙ ΕΑΥΤΗ ΖΩΣΑ

4) Μεγάλη μαρμάρινη κεφαλή μυθικού(;) όντος (ΑΕ Καλινδοίων 355), πιθανότατα δράκου (Εικ. 146). Διατηρείται μεγάλο τμήμα του λαιμού και της κεφαλής, που είναι σπασμένη στο άκρο. Σωζ. ύψ. 0,31 εκ. Στην κάτω πλευρά του λαιμού, υπάρχει μεγάλος ορθογώνιος τόρμος με ίχνη μεταλλικού συνδέσμου. Τα ανάγλυφα μάτια του ζώου είναι μεγάλα και αμυγδαλωτά και εξέχουν έντονα από τις κόγχες. Το σωζόμενο τμήμα θυμίζει κεφαλή αλόγου, υπάρχουν όμως διάφορες τεχνικές λεπτομέρειες, που αποκλείουν αυτή την ταύτιση. Πιο συγκεκριμένα, η άνω πλευρά της κεφαλής και του λαιμού φέρουν εγχάρακτο δικτυωτό κόσμημα, που παραπέμπει σε φολίδες φιδιού. Επιπλέον, στη θέση των αυτιών υπάρχουν δύο υπερβολικά μεγάλοι κυλινδρικοί τόρμοι (διαμ. 4,5 και βάθ. 2,8 εκ.), στον πυθμένα των οποίων ανοίγονται δύο ακόμη μικρότεροι (διαμ. 1,8 και βάθ. 2,3 εκ.), ίσως για προσαρμογή κεράτων. Τρεις ακόμη μικρότεροι τόρμοι στην ίδια περιοχή, εκ των οποίων ο ένας (που σώζει και τμήμα μεταλλικού συνδέσμου) πίσω και ανάμεσα στους δύο προαναφερθέντες μεγάλους, συνηγορούν στην

99. Βλ. σχετικά, W.H. Roscher, *Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, III.1 (1965), λ. *Nana, Nanaia*, και *LIMC* VIII. 1, λ. *Nanai* και VIII.2, πίν. 577, αριθ. I.4-6, με βιβλιογραφία και σχετικά παραδείγματα.

άποψη ότι το γλυπτό αποδίδει κάποιο μυθικό τέρας (παράδοση Ι. Γάκη, κατοίκου Καλαμωτού).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Πόρτο Κουφό

Το Σεπτέμβριο του 2006 οι Ι. Βζιβζής και Ι. Παναγιωτίδης παρέδωσαν στην Υπηρεσία μας, με σκοπό την αμοιβή, ένα μαρμάρινο θραύσμα αγαλματιδίου Αφροδίτης (Εικ. 147) και μία ενεπίγραφη στήλη (Εικ. 148), τα οποία, όπως δήλωσαν, βρήκαν τυχαία και επιφανειακά στο Πόρτο Κουφό του Δήμου Τορώνης και εκτός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Τορώνης.

Το γλυπτό καταγράφηκε στον κατάλογο του Μουσείου Πολυγύρου με τον αριθμό ΜΠ 1649 και είναι κατασκευασμένο από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο. Είναι φθαρμένο στη μία όψη, έχει διαστάσεις 0,23×0,14×0,09 μ. και τοποθετείται χρονολογικά στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Η ενεπίγραφη στήλη (μέγ. σωζ. υψ. 0,42, μέγ. σωζ. πλ. 0,26, μέγ. σωζ. πάχ. 0,07 μ.) καταγράφηκε στον κατάλογο του Μουσείου Πολυγύρου με τον αριθμό ΜΠ 1650 και είναι κατασκευασμένη από σχιστόλιθο. Σώζεται σχεδόν ακέραιη, διατηρείται σε καλή κατάσταση, φέρει αποκρούσεις και στις τέσσερις πλευρές και απολεπίσεις στην πρόσθια επιφάνεια. Η επιγραφή καταλαμβάνει όλη την επιφάνεια της πλάκας, εκτός από το κάτω μέρος της, που παραμένει κενό προκειμένου να στηριχθεί στο έδαφος. Αποτελείται από 14

Εικ. 147. Πόρτο Κουφό. Μαρμάρινο θραύσμα αγαλματιδίου Αφροδίτης. Παράδοση Ι. Βζιβζή και Ι. Παναγιωτίδη.

Εικ. 148. Πόρτο Κουφό. Ενεπίγραφη στήλη. Παράδοση Ι. Βζιβζή και Ι. Παναγιωτίδη.

Εικ. 149. Κιονόκρανο ρωμαϊκών χρόνων. Παράδοση Κ. Κωνσταντινίδη.

συνολικά καλογραμμένους στίχους, χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και ως προς το περιεχόμενό της η επιγραφή αναφέρεται σε μια ωνή (συμβόλαιο αγοράς).

ΣΟΦΙΑ ΑΣΟΥΧΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Ο Κ. Κωνσταντινίδης παρέδωσε στο Μουσείο Κιλκίς μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 149), που καταγράφηκε στο ευρετήριο με αριθμό 10.131. Το κιονόκρανο προέρχεται από την περιοχή Μάνδρα Καραμισάκη που βρίσκεται 1,5-2 χλμ. βορειοανατολικά του Βαφειοχωρίου, στην επαρχιακή οδό Βαφειοχωρίου-Βαλτουδίου. Πρόκειται για μια θέση ρωμαϊκών χρόνων μικρής σχετικά έκτασης, που εκτεινόταν σε απόσταση δύο χιλιομέτρων νο-

τιοανατολικά από την αποξηραμένη λίμνη Αρτζάν και ορίζεται στην ανατολική πλευρά από αβαθές ρέμα. Στο βορειοανατολικό άκρο της θέσης από παλαιές τομές παράνομων ανασκαφών διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλου κτιρίου, από το οποίο θα πρέπει να προέρχεται το παραδοθέν κιονόκρανο.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΘΕΣΕΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Κοτύλη

Στην Κοτύλη του Δήμου Πολυκάστρου υποδείχθηκε χαμηλή τούμπα που βρίσκεται σε απόσταση μικρότερη των 500 μ. νοτιοδυτικά του χωριού και διακρίνεται αριστερά του δρόμου που οδηγεί σε αυτό από τον Λιμνότοπο. Η τούμπα βρισκόταν ανατολικά και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από την αποξηραμένη λίμνη Αματόβου. Σημειώνεται με το τοπωνύμιο Καστρί. Η περιφέρειά της έχει καταστραφεί από εργασίες ισοπέδωσης και στις παρειές της διακρίνονται πέτρες μέσα σε μικρή επίχωση. Στην επιφάνεια θραύσματα πίθων και αβαφής χειροποίητη κεραμική.

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ

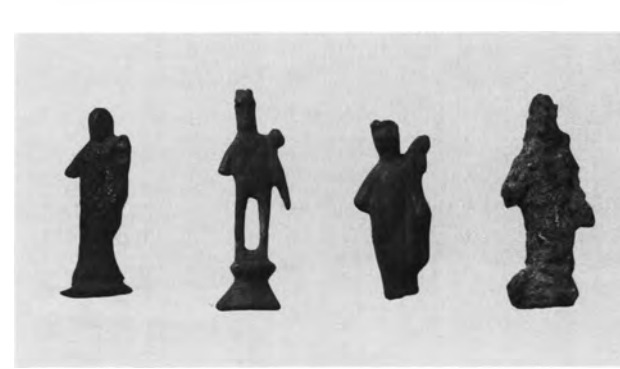
Κατά τη διάρκεια του έτους ένας μεγάλος αριθμός αρχαίων αντικειμένων προερχόμενων από κατασχέσεις περιήλθε στη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ. Σε όλες τις περιπτώσεις τα νομίσματα στάλθηκαν για τη σύνταξη του σχετικού καταλόγου και την εκτίμηση στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, ενώ τα αντικείμενα που χρονολογούνται στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους στην αρμόδια 9η ΕΒΑ. Πιο συγκεκριμένα:

1) Ξεχωρίζει, λόγω του μεγάλου αριθμού των αρχαίων και της ποικιλίας τους, η κατάσχεση εις βάρος του Β. Βουτσά. Εκτός των 9.533 νομισμάτων, των 58 αντικειμένων βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων και των 315 λαογραφικού ενδιαφέροντος, κατασχέθηκαν 518 αρχαία αντικείμενα, μεταξύ των οποίων μαρμάρινη επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων, θραύσμα αναθηματικής, θραύσμα κυκλικού αναγλύφου (imago clipeata) (Εικ. 150), πολύ μεγάλος αριθμός χάλκινων βελών, χάλκινα ειδώλια (Εικ. 151), τμήματα ένθετων διακοσμήσεων, χάλκινα χρυσά και αργυρά κοσμήματα, χάλκινα αντικείμενα καθημερινής χρήσης, πήλινη σφραγίδα και ειδώλιο νεολιθικών χρόνων και, τέλος, γυάλινα μυροδοχεία, χάνδρες και οφθαλμοί.

2) Σύνολο αρχαίων αντικειμένων και 36 νομισμάτων στην κατοχή του Ε. Βλαχάτσιου. Στα αντικείμενα περιλαμβάνονται έξι πήλινα ακέραια αγγεία, σκύφοι, κάναστρο, εξάλειπτρο, που χρονολογούνται κυρίως στους κλασικούς χρόνους, σιδερένιο ξίφος και αιχμές δοράτων, δύο χάλκινους λύχνους ρωμαϊκών χρόνων, τέσσερα χάλκινα κοσμήματα

Εικ. 150. Θραύσμα κυκλικού αναγλύφου (από κατάσχεση).

Εικ. 151. Χάλκινα ειδώλια (από κατάσχεση).

μεσοβυζαντινών χρόνων, μικροαντικείμενα από διάφορα υλικά και χρονικές περιόδους και, τέλος, ένα μεγάλο σύνολο γυάλινων χανδρών από τουλάχιστον πέντε διαφορετικά περιδέραια.

3) Στην κατοχή του Ι. Γκατζέλη κατασχέθηκαν 25 αρχαία αντικείμενα, από τα οποία αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζουν χάλκινα ειδώλια, τα περισσότερα ρωμαϊκών χρόνων, και χάλκινα κοσμήματα πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

4) Στην κατοχή των Ι. και Ε. Παπαχαραλάμπους κατασχέθηκαν ελάχιστα νομίσματα, και 16 ακέραια πήλινα αγγεία, από τα οποία ξεχωρίζουν αρχαϊκή οπισθότμητη πρόχους και οινοχόες του 4ου αι. μ.Χ.

5) Τέλος, δύο κατασχέσεις μικρού αριθμού νομισμάτων: η πρώτη αφορά σε οκτώ αργυρά και έξι χάλκινα νομίσματα εις βάρος του P. Valchef, και η δεύτερη σε τρία αργυρά και 22 χάλκινα νομίσματα εις βάρος του Φ. Φραγκίδη.

ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΒΑΛΛΑ

Αρχαιολογικο Ινστιτουτο
Μακεδονικων και Θρακικων Σπουδων

Κατά το 2006 σημειώνονται αλλαγές στη σύνθεση του προσωπικού του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, όπου υπηρετούν οι αρχαιολόγοι Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, ως προϊσταμένη, και Κ. Κουσουλάκου. Τον Απρίλιο του 2006 η διεύθυνσή του ανατίθεται στην Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, η οποία παραδίδει τα ηνία της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ στη συνάδελφο Λ. Αχειλαρά, έως τότε στέλεχος της Κ΄ ΕΠΚΑ με έδρα τη Μυτιλήνη. Το χειμώνα αυξάνεται το αρχαιολογικό δυναμικό της ειδικής αυτής υπηρεσιακής μονάδας με την εδώ μετάθεση της δόκιμης αρχαιολόγου Ευ. Ντάφου, με αποτέλεσμα να υπηρετούν τέσσερις συνολικά αρχαιολόγοι, δύο με εξειδίκευση στην προϊστορική-κλασική αρχαιολογία και δύο στη βυζαντινή.

Στη διάρκεια του έτους παραμένουν σε εκκρεμότητα τα δύο πρωταρχικής σημασίας προβλήματα του Ινστιτούτου: α) η στέγασή του και β) η παντελής έλλειψη διοικητικού-οικονομικού προσωπικού, βασικά θέματα που συντελούν, όπως είναι εύλογο, στη δυσλειτουργία του.

Η διαδοχική εγκατάσταση της περιφερειακής αυτής Υπηρεσίας από το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης στα προσκτίσματα του διατηρητέου κτιρίου του Παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου (Γενί Τζαμί), υπό τη διεύθυνση του Δ. Γραμμένου κατά το 1999, και, στη συνέχεια, το 2004 υπό τη διεύθυνση της Δ. Μπακιρτζή στα αντίστοιχα προσκτίσματα της Ροτόντας, δεν εξασφαλίζει αυτόνομο και επαρκή χώρο για την απρόσκοπτη άσκηση των καθηκόντων των υπαλλήλων και την παραγωγή ουσιαστικού έργου. Σημειώνεται ότι εδώ συστεγάζονται κάποια γραφεία της 9ης ΕΒΑ, καθώς και του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων, με το οποίο επιπλέον έχουν από κοινού το χώρο της βιβλιοθήκης-συνεδριάσεων, με όλα τα συναφή προβλήματα.

Όπως είναι αναμενόμενο, η αύξηση του προσωπικού διογκώνει το πρόβλημα στέγης του Ινστιτούτου. Έτσι, στη διάρκεια του 2006 δύο τουλάχιστον υπάλληλοι αναλώνονται κυριολεκτικά στην αναζήτηση κατάλληλου χώρου στέγασης της Υπηρεσίας σε συνεργασία με την Κτηματική Εταιρεία του Δημοσίου, η οποία, δυστυχώς, δεν ευοδώνεται. Παράλληλα, το θέμα της έλλειψης εξειδικευμένου προσωπικού αντιμετωπίζεται σε προσωρινή βάση από την Κεντρική Υπηρεσία με τη διάθεση ασκούμενων εργαζομένων στο πλαίσιο του Προγράμματος Απόκτησης Εργασιακής Εμπειρίας (STAGE) του ΟΑΕΔ (Τομέας Πολιτισμού). Το πρόβλημα της στέγης επιτείνεται βέβαια και, γενικότερα, η Υπηρεσία ασφυκτιά από την ισχνή χρηματοδότηση.

Παρά τις αντίξοες συνθήκες λειτουργίας του Ινστιτούτου, η Υπηρεσία μας συνεχίζει τη δραστηριότητά της με το ακόλουθο έργο:

Α. Συνέχιση της επεξεργασίας-ταξινόμησης με στόχο τη μελέτη του παλαιού αρχαιολογικού υλικού, που προέρχεται από τις ανασκαφές των οικοπέδων, κυρίως του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, και φυλάσσεται στις αποθήκες του διατηρητέου κτιρίου του πρώτου αρχαιολογικού μουσείου της πόλης. Οι εργασίες πραγματοποιούνται σε συνεργασία με την ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

Β. Ηλεκτρονική καταγραφή-αρχειοθέτηση των βιβλίων της Υπηρεσίας, που εμπλουτίζονται με νέα χάρη σε δωρεές διαφόρων ιδρυμάτων.

Γ. Συμμετοχή στην οργάνωση της Ε΄ Επιστημονικής Συνάντησης με θέμα «Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός». Η συνάντηση αυτή, αρχαιολογικού και ιστορικού χαρακτήρα, διεξάγεται στη Δράμα στις 18-21 Μαΐου 2006, με φορέα υλοποίησης τον αρμόδιο Δήμο, και γνωρίζει μεγάλη επιτυχία. Κορύφωση της καταληκτήριας συνεδρίας αποτελεί η τιμητική εκδήλωση για τον ομότιμο καθηγητή του ΑΠΘ Β. Άτσαλο.

Δ. Προετοιμασία της προγραμματισμένης, ήδη από το προηγούμενο έτος, διεθνούς αρχαιολογικής συνάντησης με θέμα «Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο (3ος-5ος αι. μ.Χ.)» από κοινού με το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του ΑΠΘ, η οποία πραγματοποιείται με επιτυχία στη Θεσσαλονίκη το Νοέμβριο του 2006.

Ε. Προετοιμασία της έκθεσης και της διενέργειας εργαστηριακών πειραματισμών για τη διερεύνηση των τεχνικών διακόσμησης της κεραμικής των αρχαίων, βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, σε συνεργασία με την 9η ΕΒΑ και το Κέντρο Σύγχρονης Αρχαιολογίας. Συγκεκριμένα, περιλαμβάνει έκθεση έργων του Γ. Σπανουδάκη, κεραμέα, ζωγράφου και γλύπτη, με θέμα «Το χρώμα του σιδήρου. Τεχνικές της αρχαίας αγγειογραφίας», που αποτελεί και αντικείμενο μακρόχρονης μελέτης του και πειραματισμών. Η έκθεση πραγματοποιείται από 8-31 Οκτωβρίου του 2006 στα Λουτρά Παράδεισος, το γνωστό διατηρητέο οθωμανικό μνημείο της Θεσ-

σαλονίκης, και συνοδεύεται με την έκδοση σχετικού φυλλαδίου. Παράλληλα, γίνονται από τον καλλιτέχνη τρία συνολικά εργαστήρια, που αφορούν σε εξειδικευμένα θέματα των τεχνικών της αρχαίας αγγειοπλαστικής, με συντονιστή τον καθηγητή Κλασικής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ Μ. Τιβέριο.

Ζ. Προετοιμασία-οργάνωση της έκθεσης με θέμα «Εφυαλωμένη κεραμική από τη βυζαντινή Θράκη», καθώς και του 4ου Διεθνούς Συνεδρίου για τη βυζαντινή Θράκη σε συνεργασία με τη 12η ΕΒΑ, που πρόκειται να πραγματοποιηθούν στην Κομοτηνή τον Απρίλιο του 2007. Στο πλαίσιο της έκθεσης εντάσσεται και η έκδοση καταλόγου.

Σημειώνεται ότι όλα τα ζητήματα που άπτονται των βυζαντινών αρχαιοτήτων διαχειρίζεται κατά κύριο λόγο η συνάδελφος Δ. Μπακιρτζή. Στο πλαίσιο αυτό προωθείται και η επεξεργασία-μελέτη του παλαιού αρχαιολογικού υλικού της παλαιοχριστιανικής-βυζαντινής, καθώς και της ελληνιστικής-ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με την Κ. Κουσουλάκου, η οποία πέρα από τα τρέχοντα διοικητικά ζητήματα ασχολείται και με την ψηφιοποίηση των αρχαιολογικών χαρτών. Η νεότερη συνάδελφος Ευ. Ντάφου αρχίζει την ηλεκτρονική οργάνωση της βιβλιοθήκης και των θεμάτων της μνημειακής τοπογραφίας όλου του μακεδονικού και θρακικού χώρου.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ-ΣΑΛΑΚΙΔΟΥ

Διεθνής αρχαιολογική συνάντηση για την κεραμική της ύστερης αρχαιότητας

Στόχος της συνάντησης ήταν η παρουσίαση υπάρχοντος άγνωστου ανασκαφικού αρχαιολογικού υλικού και ο εντοπισμός των προβλημάτων του με βάση τα χρονολογημένα, κυρίως, ευρήματα και έμφαση στα κέντρα παραγωγής.

Η συνάντηση για την κεραμική της ύστερης αρχαιότητας στον ελλαδικό χώρο έχει διακριθεί για τη μεγάλη συμμετοχή διακεκριμένων ειδικών επιστημόνων και το μεγάλο αριθμό αρχαιολόγων, στην πλειοψηφία τους μελών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Συγκεκριμένα, μέσα από τις 49 ανακοινώσεις της συνάντησης, παρουσιάστηκαν ανασκαφικά ευρήματα από ολόκληρο σχεδόν τον ελλαδικό χώρο με χρονολογημένα ευρήματα και κλειστά σύνολα που βοηθούν στη χρονολόγηση της κεραμικής της ύστερης αρχαιότητας. Υποδείχθηκαν κέντρα παραγωγής και συζητήθηκε το θέμα των εργαστηρίων, των τεχνικών πλασίματος και διακόσμησης των κεραμικών, καθώς επίσης το θέμα της κεραμικής σε σχέση με εμπορικές ανταλλαγές και τα ταφικά έθιμα και ως είδος καθημερινής ζωής στις καλές και στις κακές μέρες των ανθρώπων.

Οι επίτιμοι καλεσμένοι καθηγητές J.W. Hayes και M. Bonifay καθόρισαν με την παρουσία τους τις εργασίες της συνάντησης. Το ίδιο πολύτιμη υπήρξε η παρουσία και η ενεργή συμμετοχή των διακεκριμένων ερευνητών A. Opait, A. Karivieri και Π. Πετρίδη, που, μαζί με τους προαναφερθέντες καθηγητές, σχολίασαν κατά τη διάρκεια της συνάντησης επιμέρους ενότητες των ανακοινώσεων.

Επίσης, εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και χρήσιμη αποδείχθηκε η διοργάνωση εργαστηρίου με τη συμβολή του καθηγητή J.W. Hayes για εξέταση και συζήτηση θεμάτων κεραμικής, με βάση ανασκαφικά σύνολα της ύστερης αρχαιότητας από τη Θεσσαλονίκη, από υλικό που φυλάσσεται στις αποθήκες του Παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Επεξεργασία παλαιού αρχαιολογικού υλικού

Ήδη από το προηγούμενο έτος, το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, σε συνεργασία με την ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, ανέλαβε την τακτοποίηση ανασκαφικού υλικού από παλαιές ανασκαφές από την πόλη της Θεσσαλονίκης. Το υλικό αυτό βρίσκεται σε δύο αποθήκες που στεγάζονται στον προαύλιο χώρο του Παλαιού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Ο στόχος των εργασιών ήταν, αρχικά, η ταξινόμηση και ομαδοποίηση του υλικού κατά ανασκαφές, καθώς και η δημιουργία ενός καταλόγου με αυτές. Η διαδικασία αυτή διενεργήθηκε με σκοπό την αναλυτικότερη καταγραφή των ευρημάτων στο μέλλον.

Οι εργασίες αυτή τη χρονιά (Μάρτιος-Οκτώβριος) επικεντρώθηκαν στο περιεχόμενο της δεύτερης αποθήκης, με ταξινόμηση των ευρημάτων και αποδελτίωση των ανασκαφών από τις οποίες προέρχονται. Σε αυτές απασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Γ. Παβέλη και Κ. Σισμάνη.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑ-ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ - ΝΤΙΝΑ ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Ζεφύρων

Στο διάστημα από 29-6 έως 8-9-2006 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα κατά μήκος και σε όλο το εύρος της οδού Ζεφύρων στην περιοχή Βαρδαρίου της Θεσσαλονίκης, με αφορμή τεχνικό έργο του Δήμου Θεσσαλονίκης, το οποίο είχε ως στόχο την ανάπλαση της οδού. Η ανασκαφή διενεργήθηκε με δαπάνες της Εφορείας.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής είναι πλούσια, καθώς σε άμεση γειτνίαση έχουν εντοπιστεί, σε προηγούμενες ανασκαφικές έρευνες, τμήματα ενός μεγάλου παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος με κτίσμα οκταγωνικής κάτοψης και δύο παράπλευρα κτίρια, τα οποία διατηρούνται στα υπόγεια οικοδομών των οδών Ζεφύρων, Κάλβου, Παπαρρηγοπούλου, Καρατζά, Πηνειού και Μαβίλη[1]. Επιπλέον, η οδός Ζεφύρων αποτελεί το βόρειο όριο του ιστορικού διατηρητέου λουτρού Φοίνιξ ή Πασά Χαμάμ, που χτίστηκε το 1520-1530[2], ενώ στην ευρύτερη περιοχή βρίσκονται ο βυζαντινός ναός των Αγίων Αποστόλων, η κινστέρνα και το πρόπυλο, που ταυτίζονται με κτίσματα βυζαντινού μοναστηριακού συγκροτήματος, καθώς επίσης και τμήμα των δυτικών τειχών της πόλης. Σημειωτέον ότι στο χώρο μεταξύ των Αγίων Αποστόλων και των τειχών αποκαλύφθηκαν κτίσματα της μονής και τάφοι[3].

Στη διάρκεια της ανασκαφής, που διενεργήθηκε σε σκάμμα διαστ. 40×5 μ. και σε βάθος από -0,30 έως -1,63 μ. στον άξονα της οδού Ζεφύρων, διαπιστώθηκε συνεχής χρήση του χώρου από την πρώιμη παλαιοχριστιανική έως την υστεροβυζαντινή και τη μεταβυζαντινή περίοδο (Εικ. 1, 2). Συνολικά εντοπίστηκαν πέντε αλλεπάλληλες περίοδοι χρήσης κατανεμημένες σε ισάριθμα αρχαιολογικά στρώματα. Τα αποκαλυφθέντα βρίσκονται σε συνάφεια με τα προαναφερθέντα αρχαιολογικά δεδομένα της περιοχής.

Η αρχαιότερη φάση χρήσης του χώρου ανιχνεύτηκε σε δοκιμαστική τομή σε βάθος στο δυτικό άκρο του σκάμματος και απέδωσε κεραμική υστερορρωμαϊκής περιόδου και λίγα όστρακα ελληνιστικών χρόνων.

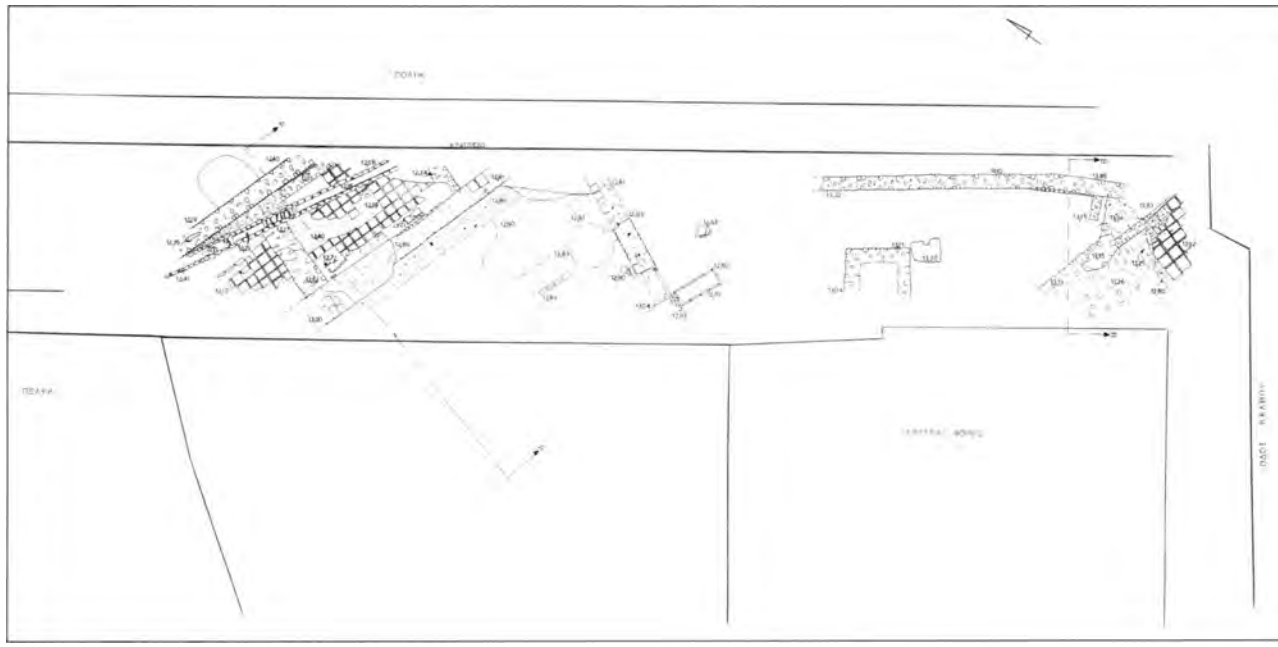
Έπεται η πρώτη παλαιοχριστιανική φάση, που τεκμηριώνεται με λείψανα τοιχοποιίας από ημικατεργασμένους λίθους και ασβεστοκονίαμα, ύψ. έως 1,50 και πάχ. 0,70 μ., και από δάπεδο ασβεστοκονιάματος. Η κεραμική εντάσσεται στον 4ο-5ο αι. μ.Χ. Ο χώρος αυτός οριοθετείται σε περιορισμένη έκταση στο δυτικό και το ανατολικό πέρας του σκάμματος.

Ακολουθεί η δεύτερη παλαιοχριστιανική φάση, που συμβαδίζει χρονικά με το αποκαλυφθέν στο παρελθόν οκταγωνικό κτίσμα, το οποίο χρονολογήθηκε στον 5ο-6ο αιώνα. Τμήμα της τοιχοποιίας του εντοπίστηκε στο ανατολικό πέρας του σκάμματος, στη συμβολή των οδών Ζεφύρων και Κάλβου, συμπληρώνοντας μικρό τμήμα της κάτοψής του. Πρόκειται για μία γωνία της τοιχοποιίας του οκταγώνου, σωζ. ύψ. 0,70, πάχ. 3,10 και μήκ. 1,20 μ., η οποία σχηματίζει δύο μέτωπα και έχει κατεύθυνση Α.-Δ.-Α. Η δόμησή της αποτελείται από έξι επάλληλες σειρές πλίνθων με ισοπαχή διαστήματα υδραυλικού κονιάματος και υποθεμελίωση από λαξευμένους λίθους. Στην ίδια φάση ανήκει εκτεταμένο δάπεδο εσωτερικού χώρου, ορατών διαστ. 8×2,50 μ., το οποίο είναι κατασκευασμένο από πλίνθους, όμοιες του οκταγωνικού κτίσματος και της γωνίας που αποκαλύφθηκε (κτίσμα Β). Το δάπεδο βρέθηκε στα δυτικά του σκάμματος με άφθονη παλαιοχριστιανική κεραμική. Δεν εντοπίστηκαν τοιχοποιίες που το οριοθετούν, αλλά πιθανώς πρόκειται για πρόσκτισμα ή παράπλευρο κτίριο του Οκταγώνου με συνέχεια στα νότια και τα δυτικά. Ο προσανατολισμός του είναι από Α. προς Δ. Η χρήση του φαίνεται πως καλύπτει μεγάλη

1. Ευ. Μαρκή, Ένας άγνωστος οκταγωνικός ναός στη Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 23 (1983), σ. 117-133. Sl. Ćurčić, *Some Observations and Questions Regarding Early Christian Architecture in Thessaloniki*, Thessaloniki 2000, σ. 17. N. Lascaris, *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Athènes 2000.

2. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 416.

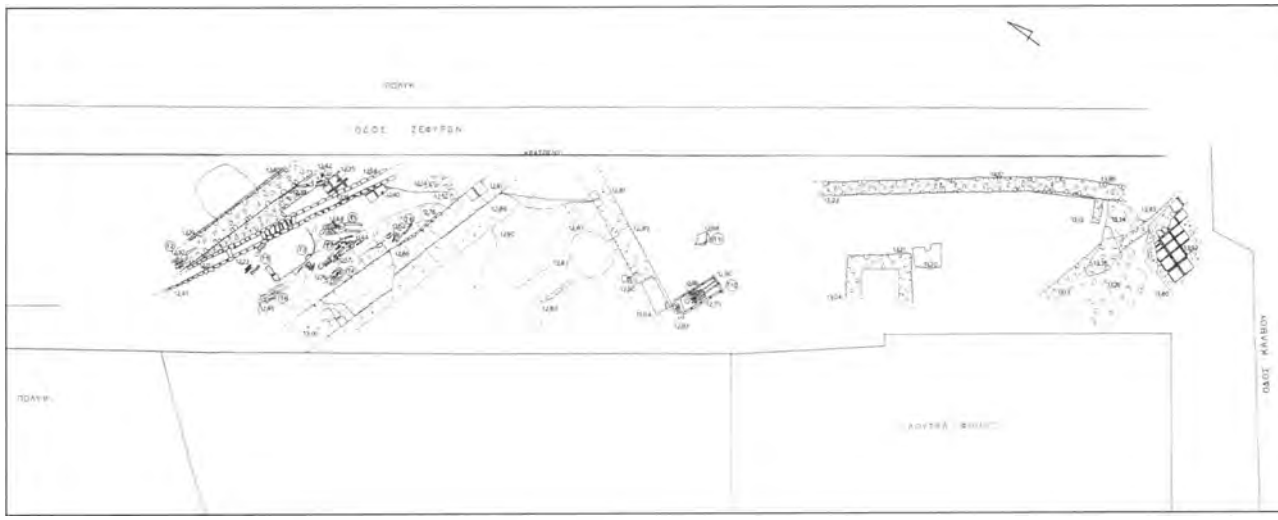
3. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα - Α. Αναστασιάδου - Π. Φωτιάδης, Ανασκαφικά ευρήματα δυτικά του ναού των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 239-250.

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Οδός Ζεφύρων. Κάτοψη του σκάμματος χωρίς τις ταφές (φάση Α).

Εικ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Ζεφύρων. Γενική άποψη του σκάμματος.

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη. Οδός Ζεφύρων. Κάτοψη του σκάμματος με τις ταφές (φάση Β).

Εικ. 4. Θεσσαλονίκη. Οδός Ζεφύρων. Τμήμα βυζαντινού κτίσματος Α.

Εικ. 5. Θεσσαλονίκη. Οδός Ζεφύρων. Τορνέσιο Ιωάννη Ε΄ (1379-1391).

χρονική περίοδο, εφόσον η κεραμική που βρέθηκε παραπέμπει σε παλαιοχριστιανικά, μεσοβυζαντινά και υστεροβυζαντινά παραδείγματα, ενώ δεν υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι ο χώρος ήταν λατρευτικός.

Σε επόμενη φάση, πάνω στο πλίνθινο δάπεδο και με τον ίδιο προσανατολισμό και διάταξη του προγενέστερου κτίσματος, εδράζεται μεγάλο κτίριο, πιθανώς τετράπλευρης κάτοψης, από το οποίο διατηρούνται δύο τεμνόμενοι τοίχοι – ο βόρειος και ο ανατολικός – ισχυρής κατασκευής, υπόστρωμα δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα και μαρμάρινο κατώφλι εισόδου από Α. (κτίσμα Α). Οι αποκαλυφθείσες διαστάσεις του είναι 9×5,50 μ. (Εικ. 4). Το δάπεδό του ήταν επιστρωμένο με μαρμάρινες πλάκες. Από τις επιχώσεις του περισυνελέγη κεραμική μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για κτίσμα που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του ανεσκαμμένου χώρου και συνεχίζεται προς Ν. και Δ., εισχωρώντας κάτω από τον αύλειο χώρο του οθωμανικού λουτρού, σε βάθος 0,80 μ. κάτω από αυτό. Στην ίδια φάση φαίνεται πως ανήκει και ο κτιστός αγωγός που διατρέχει το χώρο με κατεύθυνση από ΒΑ.-ΝΔ. και παράλληλα προς το βόρειο τοίχο του κτιρίου. Στη φάση καταστροφής του κτίσματος Α διανοίχθηκε κυκλικός αποθέτης δίπλα στο κατώφλι.

Εξωτερικά, βόρεια, βορειοδυτικά και ανατολικά αυτού του κτίσματος, και κυρίως εντός του στρώματος καταστροφής του προγενέστερου παλαιοχριστιανικού κτιρίου με το πλίνθινο δάπεδο, ερευνήθηκαν εννέα τάφοι με απλές και διπλές ταφές, σε λακκοειδή ορύγματα με υποτυπώδη οριοθέτηση, ένας κτιστός κιβωτιόσχημος από όρθιες πλίνθους και μία ταφή πάνω σε κέραμο (Εικ. 3). Αυτές οι πρόχειρες κατασκευές φαίνεται πως εφάπτονταν στα υπολείμματα των τοιχοποιιών του κτίσματος Α και πιθανότατα ανοίχθηκαν μετά την καταστροφή του.

Τα νομίσματα που βρέθηκαν εντός των τάφων, κυρίως στο κρανίο αλλά και στο στέρνο ή στα πόδια των νεκρών, χρονικά ανάγονται στο β΄ μισό του 14ου αιώνα και αποτελούν χαρακτηριστικές παλαιολόγειες κοπές: Στο στρώμα των τάφων βρέθηκε ασσάριο Άννας και Ιωάννη Ε΄ (1352-1365) κοπής Θεσσαλονίκης με παράσταση του Ιωάννη Ε΄ στον εμπροσθότυπο και της αυτοκράτειρας Άννας με σκήπτρο και πρόπλασμα της πόλης στον οπισθότυπο (Εικ. 6)[4], στον Τ5 βρέθηκε ένα αταύτιστο ασσάριο με παράσταση του αγίου Δημητρίου στον εμπροσθότυπο και δύο αυτοκρατόρων στον οπισθότυπο[5], στον Τ1 ένα τορνέσιο Ιωάννη Ε΄ (1379-1391) κοπής Κωνσταντινούπολης με παράσταση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης στον εμπροσθότυπο και την προτομή του αυτοκράτορα στον οπισθότυπο[6] (Εικ. 5). Από τον Τ8 προέρχονται δύο χάλκινα νομίσματα, από τα οποία ταυτίστηκε ένα τορνέσιο, πιθανώς των τελευταίων χρόνων του Ιωάννη Ε΄, με παράσταση έφιππου αγίου Δημητρίου στον εμπροσθότυπο και προτομή του αυτοκράτορα στον οπισθότυπο[7] (Εικ. 7). Άλλα τρία χάλκινα νομίσματα εντός των τάφων δεν ήταν δυνατόν να ταυτιστούν λόγω της διάβρωσης. Σε λίγες ταφές βρέθηκαν χάλκινα κοσμήματα της ίδιας περιόδου. Ξεχωρίζουν δύο χάλκινα ενώτια σε μορφή ημικυκλικών σωλήνων με περίαπτη χάνδρα, από τον Τ8 (Εικ. 8).

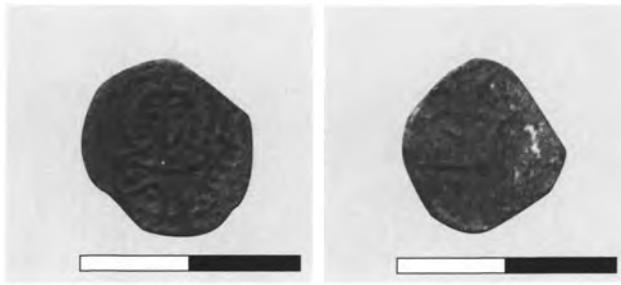
Οι έντεκα ταφές φαίνεται πως σηματοδοτούν την τελευταία χρήση του χώρου στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Ακολουθεί φάση εγκατάλειψης και λιθολόγησης της περιοχής έως τις αρχές του 16ου αιώνα που χτίστηκε το οθωμανικό λουτρό Πασά Χαμάμ. Σύμφωνα με τις πηγές, γύρω από

4. S. Bendall - P.J. Donald, *The Later Paleologan Coinage*, Bristol 1979, 252.7. *Dumbarton Oaks Collection* V, πίν. 64, 1228 κ.ε.

5. Προβληματικό κατά Bendall, ο οποίος θα πρότεινε απόδοση ακόμη και στην περίοδο συμβασιλείας Ιωάννη Ε΄ - Ιωάννη Στ΄ (Bendall - Donald, ό.π., 256.1).

6. *Dumbarton Oaks Collection* V, πίν. 69, 1302-1304. Bendall - Donald, ό.π., 170.2 (αλλά ως Ιωάννης Ζ΄).

7. *Dumbarton Oaks Collection* V, 212.

Εικ. 6-7. Θεσσαλονίκη. Οδός Ζεφύρων. Ασσάριο Άννας και Ιωάννη Ε΄ (1352-1365) και τορνέσιο Ιωάννη Ε΄ (1379-1391).

Εικ. 8. Θεσσαλονίκη. Οδός Ζεφύρων. Ζεύγος χάλκινων ενωτίων.

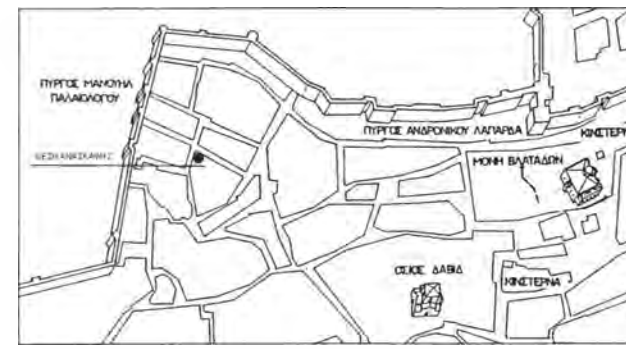
το λουτρό διανοίχθηκαν δρόμοι, μεταξύ των οποίων και η οδός Hamam (=Λουτρού)[8], που ταυτίζεται με τη σημερινή οδό Ζεφύρων και καταστρατήγησε την προηγούμενη οργάνωση του χώρου και τον προσανατολισμό των κτιρίων. Οι απορρίψεις από τη συνεχή χρήση του λουτρού, έως και τον 20ό αιώνα, εντοπίστηκαν στο ανατολικό ήμισυ του σκάμματος έξω από το χώρο του υφιστάμενου praefurnium και δεν απέδωσαν αντικείμενα αρχαιολογικής σημασίας, εκτός από ένα τμήμα κτιστού περιβολότοιχου, μήκ. 10, πλ. 0,45 και σωζ. ύψ. 0,80 μ., και στρώμα στάχτης, πάχ. 1 μ.

Από την ως άνω έρευνα κατέστη σαφής η συνέχιση των παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών αρχιτεκτονικών λειψάνων προς όλες τις κατευθύνσεις εκατέρωθεν της οδού Ζεφύρων και κυρίως εντός του προαυλίου του οθωμανικού λουτρού.

Με το πέρας της ανασκαφικής έρευνας περισυνελέγησαν τα κινητά ευρήματα, καταγράφηκαν σε κατηγορίες, ενώ τα μεταλλικά (νομίσματα και κοσμήματα) συντηρήθηκαν άμεσα. Ο χώρος φωτογραφήθηκε, τοπογραφήθηκε και αποτυπώθηκε. Με εισήγηση της Εφορείας στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας και τη σχετική απόφαση αποφασίστηκε η διατήρηση όλων των αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε κατάχωση κάτω από τη στάθμη του πεζόδρομου και επισήμανση της γωνίας του μεγάλου οκταγωνικού κτιρίου επί του καταστρώματος του πεζοδρόμου με διαφοροποιημένα υλικά, ώστε αυτά να καθίστανται αναγνώσιμα, καθώς επίσης και η μετατροπή της οδού Ζεφύρων σε πεζόδρομο.

Συμβολή οδών Άρεως και Αρματολών

Το διάστημα από 2-10 έως 15-12-2006 και από 21-2 έως 3-5-2007 διενεργήθηκε με δαπάνες της Εφορείας σωστική ανασκαφική έρευνα σε ιδιόκτητο οικόπεδο στη συμβολή των οδών Άρεως και Αρματολών.

Εικ. 9. Θεσσαλονίκη. Συμβολή οδών Άρεως και Αρματολών. Τοπογραφικό διάγραμμα της ευρύτερης περιοχής.

Η περιοχή εντάσσεται στο βορειοδυτικό άκρο της Άνω Πόλης Θεσσαλονίκης, 100 μ. περίπου από το δυτικό τείχος, νοτιοανατολικά του πύργου του Μανουήλ και νότια του Παλαιού Ρήγματος (Εσκί Ντελίκ) και της ομώνυμης Πύλης. Στην ίδια ευθεία, 500 μ. περίπου ανατολικά, βρίσκεται η μονή Βλατάδων (Εικ. 9).

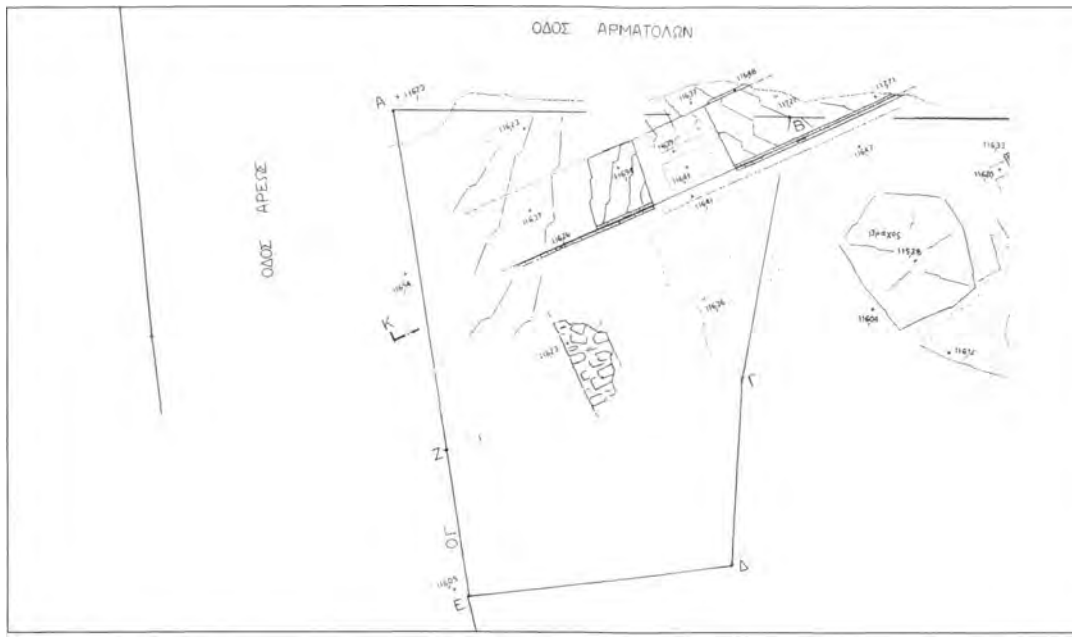
Είναι γνωστό από τις πηγές, αλλά και από τα υφιστάμενα βυζαντινά μνημεία, ότι στο βόρειο και ψηλότερο τμήμα της πόλης υπήρχαν μοναστήρια[9]. Αυτό ενισχύεται και από το αποτέλεσμα της προηγούμενης ανασκαφικής έρευνας του 2005 στο παρακείμενο οικόπεδο, όπου αποκαλύφθηκε το ανατολικό τμήμα άγνωστου βυζαντινού ναού[10].

Στη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής, που διενεργήθηκε σε σκάμμα εμβαδού 50 τ.μ., αποκαλύφθηκε, όπως αναμενόταν, η συνέχεια του ναού προς Δ. (Εικ. 10). Βρέθηκε τμήμα του βόρειου τοίχου του με άνοιγμα θύρας που οδη-

8. Δημητριάδης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 142.

9. Ι. Καμινιάτης, *Εις την Άλωσιν της Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 2000, σ. 111.

10. Η ανασκαφή διεξήχθη από την Ευ. Μαρκή με κωδικό αριθμό Θ29/05 (βλ. αρχείο 9ης ΕΒΑ). Στοιχεία της ανακοινώθηκαν στο Ευ. Μαρκή, Προσπάθεια χωροθέτησης των βυζαντινών ναών και μονών με βάση τα σωζόμενα μνημεία, τα ανασκαφικά δεδομένα και τις πηγές, *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 13,14 και 15 Μαΐου 2005*, Αθήνα 2005, σ. 82-83.

Εικ. 10. Θεσσαλονίκη. Συμβολή οδών Άρεως και Αρματολών. Κάτοψη του σκάμματος.

Εικ. 11. Θεσσαλονίκη. Συμβολή οδών Άρεως και Αρματολών. Όψη του βόρειου τοίχου του ναού (γενική).

Εικ. 12. Θεσσαλονίκη. Συμβολή οδών Άρεως και Αρματολών. Όψη του βόρειου τοίχου (λεπτομέρεια).

γούσε σε πλαϊνή βόρεια στοά – πιθανότατα – και τμήμα του υποστρώματος του δαπέδου του κυρίως ναού από ασβεστοκονίαμα, όπως επίσης και του παρακείμενου βόρειου χώρου. Το σωζόμενο ορατό μήκος του τοίχου είναι 4,20 μ., το ύψος του κυμαίνεται από 0,42 έως 1,20 μ. και το πάχος του είναι 1,25 μ. (Εικ. 11). Η εξωτερική παρειά του προς Β. είναι επιχρισμένη και έφερε αρχικά τοιχογραφίες. Το κατώφλι του ανοίγματος, διαστ. 1,50×1,25 μ., είναι επιστρωμένο με ασβεστοκονίαμα, αλλά οι πλάκες του έχουν λιθολογηθεί αφήνοντας το αποτύπωμά τους. Ο τοίχος έως τα 0,80 μ. του ύψους του αποτελείται από το λαξευμένο βράχο, και εν συνεχεία επί αυτού έχουν τοποθετηθεί τα οικοδομικά υλικά που σώζονται σε ύψος 0,40 μ. Η δόμηση αποτελείται από λαξευμένους λίθους και ένθετες πλίνθους σε διπλές και τριπλές σειρές και παραπέμπει στο σύστημα της κόγχης του Ιερού Βήματος (Εικ. 12). Στο χαμηλότερο τμήμα του διασώζεται η ζώνη του τοιχοβάτη, σε συνολικό μήκος 5,80 μ. Μπροστά από τον τοιχοβάτη και σε έκταση 20 τ.μ. διασώζεται τμήμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα, επί του οποίου θα προσηλώνονταν πλάκες, πιθανώς μαρμάρινες.

Το μεγαλύτερο τμήμα του εσωτερικού του ναού έχει καταστραφεί από τη νεότερη προσφυγική οικία που χτίστηκε τον 20ό αιώνα, ενώ πολύ παλαιότερα φαίνεται πως υπέστη μεγάλη λιθολόγηση μετά την εγκατάλειψη και τη συνακόλουθη καταστροφή του. Μόνον οι ψηλές επιχώσεις της οδού Αρματολών διαφύλαξαν ανέπαφο ένα ικανό τμήμα της τοιχοποιίας του βόρειου τοίχου του ναού, ενώ η συνέχεια του κτίσματος προς ΝΔ. βρίσκεται κάτω από την ημιερειπωμένη

Εικ. 13. Θεσσαλονίκη. Συμβολή οδών Άρεως και Αρματολών. Θραύσμα μαρμάρινου επικράνου.

προσφυγική οικία του προσκείμενου προς ΝΔ. οικοπέδου. Στο στρώμα καταστροφής του ναού, πάχ. 0,85 μ., αποκαλύφθηκαν κατά τόπους τμήματα πεσμένης τοιχοποιίας και ανωδομής με ολόπλινθη δόμηση, κομμάτια ορθομαρμάρωσης και πλακών δαπέδου, και περιορισμένη μαρμάρινη αρχιτεκτονική γλυπτική, όπως επίκρανα παραστάδων (Εικ. 13), τμήματα κοσμήτη, τμήματα υπερθύρου και περιθυρώματος. Τα παραπάνω προέρχονται κυρίως από το βορειοδυτικό τμήμα του χώρου και κοντά στο βόρειο τοίχο του ναού.

Το ιδιαίτερο γνώρισμα, ωστόσο, είναι ο εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός σπαραγμάτων εντοίχιου ψηφιδωτού και γραπτού διακόσμου, που περισυνελέγησαν από το στρώμα καταστροφής και φθάνουν τα 3.000 τεμάχια περίπου. Πρόκειται για σπαράγματα παραστάσεων με απεικονίσεις μορφών, ενδυμάτων, κάμπων και διακοσμητικών ζωνών (Εικ. 14, 15).

Από τα παραπάνω και σε συσχετισμό με το εύρημα των προηγούμενων ανασκαφικών ερευνών των ετών 2004 και 2005, έχουμε ισχυρές ενδείξεις ότι πρόκειται για τα υπολείμματα ενός ναού, πιθανώς, απλού σταυροειδούς εγγεγραμμένου με περίστωο. Ήταν κοσμημένος με τοιχογραφίες στα χαμηλότερα τμήματα και ψηφιδωτά εξαιρετικής τέχνης στα ψηλότερα. Η τέχνη των ψηφιδωτών αντιπαραβάλλεται με εκείνη των Αγίων Αποστόλων και ανάγεται με ασφάλεια στα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αιώνα. Η γενική εντύπωση που δίνει το κτίσμα, παρά τη λιθολόγηση που υπέστη, και η θέση ανέγερσής του καθιστά πιθανή την υπόθεση ότι πρόκειται για το Καθολικό κάποιας μονής κοντά στη βορειοανατολική πύλη του τείχους της Θεσσαλονίκης. Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ταύτισής του με την εκκλησία του Αγίου Ανδρέα, την οποία αναφέρει ο Ι. Καμινιάτης[11], στοιχείο που κατεβάζει κατά πολύ τη χρονολόγησή του.

Εικ. 14-15. Θεσσαλονίκη. Συμβολή οδών Άρεως και Αρματολών. Σπαράγματα εντοίχιου ψηφιδωτού διακόσμου.

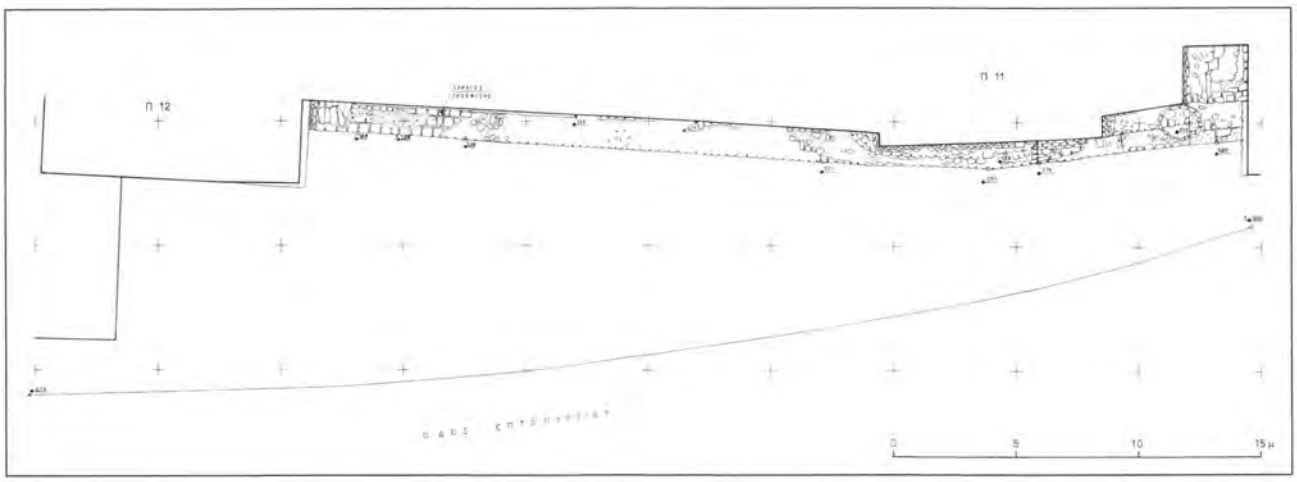
Με το πέρας της ανασκαφικής έρευνας ο χώρος φωτογραφήθηκε, τοπογραφήθηκε και αποτυπώθηκε, ενώ τα κινητά ευρήματα μεταφέρθηκαν προς φύλαξη και συντήρηση στις αποθήκες της 9ης ΕΒΑ.

Με εισήγηση της Εφορείας στο Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας και με τη σχετική απόφαση αποφασίστηκε η διατήρηση όλων των αρχιτεκτονικών καταλοίπων σε κατάχωση, δηλαδή το τμήμα της βόρειας τοιχοποιίας του και το διασωθέν τμήμα του δαπέδου ασβεστοκονιάματος, και εν μέρει κατάργηση του υπογείου της διώροφης οικίας που πρόκειται να ανεγερθεί.

Οδός Δημητρίου Πολιορκητή

Στο οικόπεδο επί των οδών Δημητρίου Πολιορκητή και Ιάσονος 15 στην Άνω Πόλη Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα από τις 13-9 έως τις 25-9-06, κατά την οποία δεν προέκυψαν αρχιτεκτονικά λείψανα, πα-

11. Καμινιάτης, ό.π., σ. 111. P. Odorico, L'acropole de Thessalonique et autres lieux de la ville: des lectures et des questions, *Βυζαντινά* 25 (2005), σ. 21-38.

Εικ. 16. Θεσσαλονίκη. Βόρεια τείχη. Μεσοπύργιο διάστημα Π11-Π12.

ρά μόνο διάσπαρτα ίχνη ασβεστοκονιάματος, κατεστραμμένο και σκορπισμένο οικοδομικό υλικό και υπολείμματα ταφής-εγχυτρισμού. Τα ανωτέρω και το πλήθος των κινητών ευρημάτων που συνίστανται σε επτά νομίσματα παλαιοχριστιανικής εποχής και άφθονα όστρακα οικιακών σκευών της ίδιας περιόδου, σε συνδυασμό με τα ευρήματα του προς Ν. προσκείμενου οικοπέδου που ερευνήθηκε το 2003, συνιστούν ενδείξεις ότι ο ανεσκαμμένος χώρος ήταν υπαίθριος, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για την εναπόθεση οικιακών απορριμμάτων. Μετά το πέρας της ανασκαφής περισυνελέγησαν τα κινητά ευρήματα και ο χώρος φωτογραφήθηκε, χωρίς να αποτυπωθεί, καθώς δεν υπήρχαν ακίνητα ευρήματα.

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

Βόρεια τείχη

Στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης-αποκατάστασης του βόρειου τμήματος των τειχών της Θεσσαλονίκης, έργο ενταγμένο στο Γ΄ ΚΠΣ, για τέταρτη συνεχόμενη χρονιά αποκαλύφθηκαν και καταγράφηκαν στοιχεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, τα οποία διευκρινίζουν και εμπλουτίζουν τη γνώση μας για την οικοδομική ιστορία αυτού του τμήματος των τειχών[12].

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στον κομβικό πύργο Π13 και στα μεσοπύργια διαστήματα Π9 έως Π13 και Π16 έως Π18.

Στο τμήμα που εκτείνεται από τον Π11 έως τον Π12, δηλαδή έναντι της μονής Βλατάδων και ανατολικά του πύργου του Ανδρονίκου Λαπαρδά, απομακρύνθηκαν τα νεωτερικά δομικά στοιχεία των μεσοπολεμικών κτισμάτων και αποκαταστάθηκαν οι καταστροφές που είχαν προκληθεί στη βυζαντινή τοιχοποιία. Από το εσωτερικό της τοιχοποιίας περισυνελέγησαν μαρμάρινα spolia κρηναίου οικοδομήματος υστερορρωμαϊκής εποχής. Σε επαφή με τη νότια παρειά του τείχους αποκαλύφθηκε σε επίπεδο εδάφους η θεμελίωση του εσωτερικού τείχους, χτισμένου σε επαφή με την αρχαιότερη φάση (Εικ. 16, 17). Έχει πλάτος 1,30-1,40 μ. και αποτελείται από μία σειρά πλίνθων σε εναλλαγή με ζώνες μικρών κατεργασμένων λίθων ύψ. 0,90 μ. (Εικ. 18). Μορφολογικά χαρακτηρίζει κωνσταντίνεια κτίσματα[13], κι έτσι πιθανολογείται η φάση κατασκευής αυτού του τμήματος στο α΄ μισό του 4ου αιώνα. Ανατολικά απολήγει σε πύλη πλ. 6,25 μ., σε απόσταση 31 μ. από τον Π12. Φαίνεται πως η πύλη σφραγίστηκε βιαστικά στην πρώιμη παλαιοχριστιανική περίοδο. Από το ανατολικό όριο αυτής της πύλης έως το σημείο του πύργου του Τριγωνίου οι δύο αρχαιότερες φάσεις του τείχους κατεδαφίστηκαν, λόγω της ύπαρξης πλέον της ακρόπολης πίσω από το βόρειο τείχος. Από την ταπείνωση αυτή εξαιρέθηκαν τα μεσοπύργια διαστήματα Π11-Π12-Π13. Πρόκειται για το τμήμα που βρίσκεται έναντι του περιβόλου της μονής Βλατάδων, αλλά και αυτό που ταυτόχρονα θα δεχόταν όλες τις πιέσεις από τυχόν επιθέσεις εκτός αλλά και εντός πόλεως, λόγω του εκεί σχηματιζόμενου δυτικού κόμβου. Στους πύργους Π12 (Λαπαρδά) και Π13 (κομβικός) έγιναν εργασίες συρραφής των ρηγματώσεων – κυρίως στα σημεία επαφής των πύργων με τα μεσοπύργια, και αρμολόγηση των επιστέψεων (Εικ. 19).

12. Οι εργασίες, στο σύνολό τους, παρουσιάστηκαν από τους υπογράφοντες στην ΚΑ΄ Επιστημονική Συνάντηση για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη (13-15/3/2008), στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Τα πρακτικά θα δημοσιευτούν στο *ΑΕΜΘ* 21 (2007).

13. *Trier. Kaiserresidenz und Bischofssitz*, Mainz am Rhein 1984, σ. 63-64.

Εικ. 17. Θεσσαλονίκη. Βόρεια τείχη. Μεσοπύργιο διάστημα Π11-Π12.

Εικ. 18. Θεσσαλονίκη. Βόρεια τείχη. Λεπτομέρεια τοιχοποιίας εσωτερικού τείχους.

Μετά την αποκάλυψη του ρωμαϊκού τετράπλευρου από πωρόλιθους πύργου Π16 κατά τις εργασίες του 2005, πραγματοποιήθηκαν τομές στις εσωτερικές παρειές του[14]. Αφού

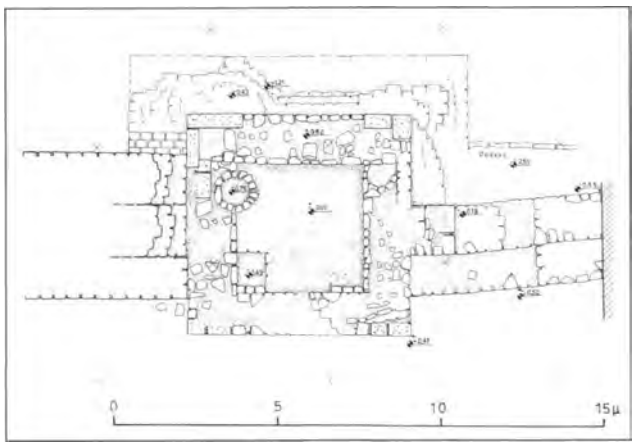
Εικ. 19. Θεσσαλονίκη. Βόρεια τείχη. Εργασίες στους πύργους Π12 και Π13.

Εικ. 20. Θεσσαλονίκη. Βόρεια τείχη. Πύργος Π16.

αφαιρέθηκαν οι επιχώσεις, διαπιστώθηκε πατούρα πλ. 0,10 μ. κατά μήκος της νότιας εσωτερικής παρειάς, πιθανώς για την πάκτωση ξύλινου δαπέδου, μόνιμου ή κινητού. Εξάλλου στο μέσον της ίδιας πλευράς του πύργου και στο επίπεδο της πατούρας βρέθηκε θυραίο άνοιγμα (Εικ. 20). Ο εσωτερικός χώρος διαταράχθηκε από δύο αποθέτες όψιμης τουρκοκρατίας. Στο ανατολικό πέρας του πύργου Π16 διακρίνονται οι δύο αρχαιότερες κατασκευαστικές φάσεις του, ενώ στο δυτικό πέρας του διαφαίνεται ο συσχετισμός του με τις τρεις κατασκευαστικές φάσεις του τείχους και ο

14. Η ύπαρξή του έχει ήδη επισημανθεί, βλ. Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη 1998, σ. 51, εικ. 48.

Εικ. 21. Θεσσαλονίκη. Βόρεια τείχη. Κάτοψη του πύργου Π16.

Εικ. 22. Θεσσαλονίκη. Βόρεια τείχη. Οι διαφορετικές κατασκευαστικές φάσεις της οχύρωσης γύρω από τον Π16.

δομικός αρμός τους. Ο εγκιβωτισμός του παλαιότερου στο μεταγενέστερο παλαιοχριστιανικό πύργο είναι ορατός μόνον από τη βόρεια εξωτερική πλευρά των τειχών, όπου η νεότερη φάση έχει πλάτος 1,70 μ. (Εικ. 21, 22).

Ακολούθησαν εργασίες στερέωσης στον περίδρομο του μεσοπυργίου Π16-Π17, καθώς και εργασίες απόφραξης χασμάτων και αφαίρεσης νεωτερικών προσθηκών στο μεσοπύργιο Π17-Π18 ανατολικά της Παλαιάς Πύλης - Εσκί Ντελίκ (=Παλαιό Ρήγμα).

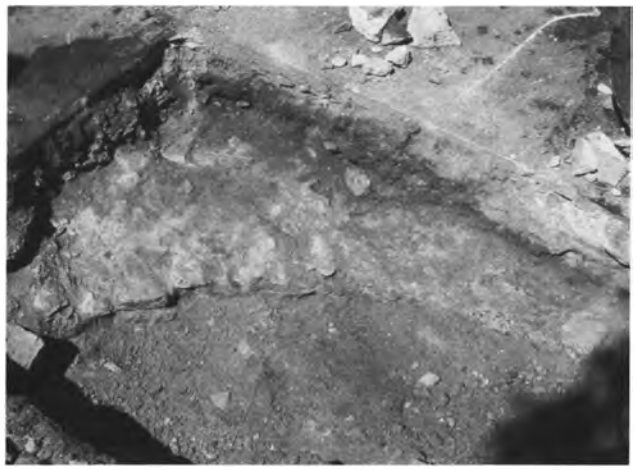
ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΙΔΗΣ

Μετρό (Εικ. 23-31)

Από τον Απρίλιο του 2006, οπότε και υπογράφηκε η οριστική σύμβαση μεταξύ του Ελληνικού Δημοσίου και κοινοπραξίας πέντε κατασκευαστικών εταιρειών, δρομολογήθηκε η έναρξη κατασκευής του Μετρό Θεσσαλονίκης, η γραμμή του οποίου θα έχει αφετηρία το Νέο Σιδηροδρομικό Σταθμό, δυτικά της παλαιάς πόλης, και θα τερματίζει στο Αμαξοστάσιο της Πυλαίας, ανατολικά. Η χάραξή της διέρχεται κατά μήκος των οδών Μοναστηρίου, Εγνατίας, Κ. Καραμανλή (Ν. Εγνατίας), Δελφών, Ψελλού και Αλλατίνη, με συνολικό μήκος 9,3 χλμ. Η 9η ΕΒΑ έχει αναλάβει τη διοικητική αρμοδιότητα για το τμήμα της γραμμής που διασχίζει το ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, καθώς και για τμήμα του έργου προ των δυτικών τειχών της πόλης. Οι χώροι ευθύνης της, από Δ. προς Α., εντοπίζονται στη διακλάδωση της γραμμής προς Σταυρούπολη, ακολούθως στους σταθμούς Δημοκρατίας, Βενιζέλου, και Αγίας Σοφίας, και ολοκληρώνονται στο τμήμα της διαδρομής μεταξύ των σταθμών Αγίας Σοφίας και Συντριβανίου.

Από τον Αύγουστο του 2006 η Εφορεία μας κλήθηκε να διεκπεραιώσει τις πρώτες, μικρής κλίμακας διερευνητικές ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών κατασκευής του Μετρό. Η φάση αυτή ξεκίνησε με τη διάνοιξη σε όλη την έκταση του έργου μικρών σκαμμάτων, εμβαδού από 3 έως 20 τ.μ. και μέσου κυμαινόμενου βάθους -2 μ., τα οποία χωρίζονται σε δύο ομάδες. Στην πρώτη ανήκουν οι λεγόμενες «διερευνητικές τομές δικτύων», οι οποίες διενεργήθηκαν αποκλειστικά στους χώρους κατασκευής των σταθμών, με στόχο τον εντοπισμό και τη χαρτογράφηση των δικτύων των οργανισμών κοινής ωφελείας, προκειμένου να ακολουθήσει σε επόμενη φάση η εκτροπή τους. Οι τομές της δεύτερης ομάδας πραγματοποιήθηκαν σε όλη την πορεία του έργου και εκτός των σταθμών, με σκοπό τη διενέργεια γεωτρήσεων προς μελέτη της γεωλογικής σύστασης του υπεδάφους και των μικρομετακινήσεων του εδάφους, ούτως ώστε να καθοριστούν οι προδιαγραφές των μηχανημάτων διάνοιξης των σηράγγων και να ελεγχθεί η σταθερότητα των παρακείμενων κτιρίων και μνημείων.

Πραγματοποιήθηκαν 57 συνολικά διερευνητικές τομές και προεκσκαφές γεωτρήσεων, εκ των οποίων απέδωσαν αρχαιότητες οι 43. Εντοπίστηκαν τοίχοι, αγωγοί, δάπεδα, καθώς και ελάχιστα κινητά ευρήματα. Σε καμία από τις διενεργηθείσες τομές δεν μπορεί να γίνει λόγος για στρωματογραφικά δεδομένα, καθώς σε όλες τις περιπτώσεις αφαιρέθηκαν χαλαρά χώματα που περιείχαν προϊόντα νεωτερικών επεμβάσεων. Η οικοδομική δραστηριότητα της πόλης από το β΄ μισό του 19ου αιώνα έως σήμερα προκάλεσε έντονη διατάραξη των στρωμάτων και εκτεταμένη διάλυση των οικοδομικών λειψάνων. Ωστόσο, εντύπωση προκάλεσε ο εντοπισμός αψίδας σε βάθος μόλις -0,25 μ. κάτω από την υποδομή του πεζοδρομίου στη συμβολή των οδών Εγνατίας 22 και Αντιγονιδών, με προσανατολισμό Β.-Ν., πλάτος τοιχοποιίας 0,60 και μέγιστη αποκαλυφθείσα χορδή 1,25 μ. (Εικ. 23). Ήταν επιμελώς κατασκευασμένη από αργούς λίθους, συνδεδεμένους με λάσπη και επιχρισμένους εξω-

Εικ. 23. Θεσσαλονίκη. Μετρό. Αψίδα οικοδομήματος στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Αντιγονιδών.

τερικά με κονίαμα[15]. Ο εντοπισμός ρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών κτισμάτων σε μικρό βάθος δηλώνει εκτεταμένες ισοπεδώσεις στο ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης κατά το πρόσφατο παρελθόν, αποτέλεσμα των οποίων υπήρξε η σημερινή επίπεδη μορφή της πόλης, η οποία δεν ανταποκρίνεται στην παλαιά φυσική διαμόρφωση του εδάφους με αναβάσεις, καταβάσεις και ρέματα απορροής πηγαίων και ομβρίων υδάτων.

Σε τομή στη συμβολή των οδών Μοναστηρίου και Οδυσσέως, έξω από τα δυτικά τείχη και σε μικρή απόσταση από αυτά, σε βάθη από -0,90 έως -1,10 μ. βρέθηκε κατά χώραν καθαρή μάζα πηλοχώματος, που κάλυπτε επιφάνεια 2,20×1 μ. Το εύρημα προδιαθέτει για το ενδεχόμενο εντοπισμού κεραμικών κλιβάνων κατά την επικείμενη ανασκαφή του σταθμού Δημοκρατίας. Άλλωστε, γνωρίζουμε τόσο από τις πηγές όσο και από την αρχαιολογική έρευνα ότι τα εργαστήρια κεραμικής ήταν εγκατεστημένα γενικότερα στις άκρες των πόλεων, ειδικά δε για τη Θεσσαλονίκη στις περιοχές κυρίως του δυτικού και δευτερευόντως του ανατολικού τείχους[16].

Εντός των ορίων του ιστορικού κέντρου, τα πρώτα στοιχεία δείχνουν ότι η έρευνα πρόκειται να αποκαλύψει μια εντελώς διαφορετική όψη της πόλης από αυτή που διαμορφώθηκε μετά το 1917. Μνημονεύουμε ενδεικτικά τοίχους, τμήμα λιθόστρωτου, καθώς και το εξωρράχιο πλινθόκτιστης καμάρας, που βρέθηκαν σε πυκνή διάταξη εντός διερευνητικής τομής στην πλατεία μεταξύ της Εγνατίας οδού και του Μπεζεστενίου (Εικ. 24-27), και ανήκουν κατά κύριο λόγο σε παλαιότερη διαμόρφωση της πόλης στο β΄ μισό του 19ου αιώνα.

Παραμένοντας στο θέμα της πολεοδομικής οργάνωσης της Θεσσαλονίκης, οι εκτεταμένες ανασκαφές στους χώρους των σταθμών θα συμβάλλουν αποφασιστικά στον καθορισμό της αρχαίας χάραξης της σημερινής Εγνατίας οδού, καθώς και στη μελέτη του κάθετου οδικού δικτύου της πόλης[17]. Αφορμή για την παραπάνω επισήμανση παρέχει ο εντοπισμός στις διερευνητικές τομές, ήδη από τα υψηλά στρώματα, αρκετών πήλινων και κτιστών αγωγών, που ακολουθούν την πορεία της σύγχρονης Εγνατίας και των κάθετων οδών της (Εικ. 28-30).

Τα λιγοστά κινητά ευρήματα από τις διερευνητικές τομές αφορούσαν κυρίως σε μικρές ποσότητες κεραμικής από καθημερινής χρήσης αγγεία μεταβυζαντινών χρόνων και οθωμανικές καπνοσύριγγες. Επίσης βρέθηκαν στα αναμοχλευμένα στρώματα όστρακα από μεγάλα κυρίως αγγεία μεταφοράς παλαιοχριστιανικών χρόνων, ελάχιστα χάλκινα νομίσματα, μαρμάρινα spolia αρχιτεκτονικών μελών και οθωμανικές καπνοσύριγγες. Από τα τρία-τέσσερα διακεκριμένα ευρήματα, ιδιαίτερη μνεία μπορεί να γίνει σε ακέφαλο ανδρικό κορμό του 2ου αιώνα, που χρησίμευε ως τραπεζοφόρο και εντοπίστηκε μπροστά στο ναό του Αγίου Αθανασίου, στη συμβολή των οδών Σωκράτους και Εγνατίας (Εικ. 31). Στη ράχη του βρέθηκαν υπολείμματα κονιάματος, γεγονός που μαρτυρά τη μεταγενέστερη πάκτωσή του ως spolium

15. Επισημαίνουμε ότι στη διασταύρωση των δύο αυτών οδών είχε αποκαλυφθεί προ ετών κτίριο με πολυτελή ψηφιδωτά δάπεδα, το οποίο ερμηνεύθηκε από την ανασκαφέα του ως αναπαυτήριο βαλανείου. Βλ. σχετικά Μ. Καραμανώλη-Σιγανίδου, Εγνατίας και Αντιγονιδών, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 371-372, Σχέδ. 8, Πίν. 314β.

16. Βλ. σχετικά Κ. Ράπτης, *Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά εργαστήρια*, Μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας - Αρχαιολογίας του ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 150 και κυρίως σ. 180 κ.ε., όπου παρατίθενται πληροφορίες από γραπτές πηγές και αναλύονται πλείστα παραδείγματα από τη Θεσσαλονίκη και άλλες πόλεις του ελλαδικού χώρου. Ειδικά για τη Θεσσαλονίκη, τα πλέον πρόσφατα παραδείγματα αφορούν στον εντοπισμό κεραμικών κλιβάνων στο γήπεδο αθλοπαιδιών της ΧΑΝΘ (*Σωστικές ανασκαφές 2002*, έκδ. 9ης ΕΒΑ, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 11) και σε οικόπεδο επί της οδού Γιαννιτσών 48 (*Σωστικές ανασκαφές 2005*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 8), έξω από τα ανατολικά και τα δυτικά τείχη αντίστοιχα.

17. Τα μοναδικά αρχαιολογικά τεκμήρια σχετικά με το οδόστρωμα της αρχαίας Εγνατίας οδού, που έχουν δημοσιευθεί έως σήμερα, είναι τα πλακόστρωτα κοντά στην Αψίδα του Γαλερίου και στην πλατεία Συντριβανίου. Βλ. σχετικά Μ. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της έως τον Γαλέριο*, Αθήνα 1996, σ. 69, αριθ. 107, 108. Αντίθετα, το κάθετο οδικό δίκτυο έχει εντοπιστεί σε αρκετά σημεία της πόλης, κυρίως χάρη στις σωστικές ανασκαφές οικοπέδων των τελευταίων δεκαετιών. Χρήσιμα στοιχεία για τη χάραξη των κάθετων οδικών αξόνων, ως επίσης και για το δεύτερο κύριο οριζόντιο άξονα της πόλης, του decumanus maximus, που ταυτίζεται με τη σημερινή οδό Αγίου Δημητρίου, προσέφερε η σωστική ανασκαφή στο πλαίσιο της τοποθέτησης του Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης ΙΙ. Βλ. σχετικά *Σωστική ανασκαφή Αγωγού Ύδρευσης Θεσσαλονίκης ΙΙ (2000-2002)*, τ. Α΄, *Τετράδια Αρχαιολογίας*, αριθ. 4, έκδ. 9ης ΕΒΑ, Θεσσαλονίκη 2006, σποράδην (έκδοση σε DVD).

Εικ. 24-27. Θεσσαλονίκη. Μετρό. Αρχαιολογικά κατάλοιπα και νεότεροι αγωγοί δικτύων κοινής ωφελείας σε πυκνή διάταξη σε τομή στο πάρκο μεταξύ της Εγνατίας οδού και του Μπεζεστενίου.

σε τοιχοποιία. Επίσης, στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Πλάτωνος βρέθηκαν τρεις μεταλλικοί τσίγκοι από τυπογραφείο, δύο εκ των οποίων φέρουν τις επιγραφές: *[Χ]ΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ ΠΕΙΝΑΣ* και *ΖΗΤΩ Η ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ ΤΟΥ 1947 ΟΙΚΟΔΟΜΗΣΗ ΕΙΡΗΝΕΥΣΗ*[18]. Η κεραμική, όπου αυτή προέκυψε, υπήρξε ιδιαίτερα αναμοχλευμένη, καθώς τα θραύσματα εκτείνονταν χρονικά από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως την περίοδο της όψιμης τουρκοκρατίας.

Ιδιαίτερη μνεία θα πρέπει να γίνει στα πορίσματα των γεωλογικών ερευνών, τα οποία συνιστούν πολύτιμο οδηγό των επικείμενων, μεγάλης κλίμακας ανασκαφικών εργασιών στους σταθμούς του μετρό. Οι γεωλογικές εκθέσεις παρέχουν ενδείξεις για το τελικό βάθος των αρχαιολογικών επιχώσεων, το οποίο αυξομειώνεται κατά την πορεία διαδρομής του Μετρό. Από το σταθμό Δημοκρατίας, στη συμβολή περίπου των οδών Μοναστηρίου και Οδυσσέως, έως το τμήμα της διαδρομής πριν από το σταθμό Βενιζέλου, η ανθρώπινη δραστηριότητα εντοπίζεται σε υψηλά σχετικά επίπεδα, καθώς το τελικό επίπεδο των αρχαιολογικών επι-

18. Τα ελάσματα αποτέλεσαν θέμα εκτενούς άρθρου της δημοσιογράφου της εφημερίδας «Ριζοσπάστης», Μ. Περγαντή, στο κυριακάτικο φύλλο της 13ης Μαΐου 2007 (βλ. *Ριζοσπάστης, Ένθετη έκδοση «7 Μέρες Μαζί»*, 13-5-07, σ. 10). Όπως έδειξε η έρευνα της δημοσιογράφου, το έλασμα με την επιγραφή *[Χ]ΡΙΣΤΟΥΓΕΝΝΑ ΠΕΙΝΑΣ* αποτελούσε τμήμα χαρακτικού, που αναφερόταν στα εφιαλτικά για τη Θεσσαλονίκη Χριστούγεννα του 1946 και εικονογραφούσε το κύριο άρθρο του Οργάνου της Επιτροπής Περιοχής Μακεδονίας - Θράκης του ΚΚΕ «Ο Συμφιλιωτής», στο φύλλο της 24ης Δεκέμβρη εκείνης της χρονιάς. Το δεύτερο έλασμα απεικόνιζε τον εορτασμό της Εργατικής Πρωτομαγιάς, θέμα που κοσμούσε το πρωτοσέλιδο του Οργάνου της Επιτροπής Περιοχής Μακεδονίας - Θράκης του ΚΚΕ «Ενότητα», στο φύλλο της 1ης Μάη του 1947. Ιδιαίτερης σημασίας είναι το γεγονός ότι τα κομματικά αυτά έντυπα, όπως και πολλά άλλα, τυπώνονταν σε τυπογραφείο επί της οδού Αγίας Σοφίας 26, περίπου στη θέση όπου ανακαλύφθηκαν τα ελάσματα και αποτελούσε χώρο απορριμμάτων του τυπογραφείου.

Εικ. 28-30. Θεσσαλονίκη. Μετρό. Υπολείμματα πήλινων και κτιστών αγωγών στον άξονα της σύγχρονης Εγνατίας και των κάθετων σε αυτήν οδών.

Εικ. 31. Θεσσαλονίκη. Μετρό. Μαρμάρινο ακέφαλο τραπεζοφόρο αγαλματίδιο σε τομή γεώτρησης μπροστά στο ναό του Αγίου Αθανασίου.

χώσεων περιορίζεται σε βάθη από -4,30 έως -7,50 μ. Απεναντίας, από το σταθμό Βενιζέλου, στο ύψος του «Αλκαζάρ» και ανατολικά, το τελικό βάθος των αρχαιολογικών επιχώσεων εντοπίζεται σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα, από -6,10 έως -10 μ. περίπου. Σε μεμονωμένες μάλιστα περιπτώσεις, όπως σε γεώτρηση στη συμβολή των οδών Εγνατίας και Μητροπολίτου Γενναδίου, επισημάνθηκε ανθρωπογενές υλικό σε βάθη έως -12,40 μ. Τέλος, από το ύψος περίπου του Γαλεριανού συγκροτήματος και ως τα ανατολικά τείχη, η ανθρώπινη παρουσία περιορίζεται και πάλι, σε τελικά βάθη από -4,95 έως -7,30 μ.[19], όπως και στην περιοχή εκατέρωθεν των δυτικών τειχών.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ - ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΑΖΑΡΑΣ

Οδός Δωδεκανήσου 21

Σε οικόπεδο της οδού Δωδεκανήσου 21 στη Θεσσαλονίκη εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της εκσκαφής τοίχος με επίχρισμα, ο οποίος το διασχίζει διαγωνίως.

19. Εντούτοις, κατά τη διάνοιξη γεωτρήσεων πλησίον και εσωτερικά των ανατολικών τειχών από την προηγούμενη ανάδοχο κοινοπραξία του Μετρό Θεσσαλονίκης είχε εντοπιστεί προσχωσιγενές υλικό, που μαρτυρούσε την ύπαρξη ρέματος ή τάφρου, καθώς και θραύσμα αγγείου σε βάθος -12 μ. περίπου.

Ακολούθησε μικρής έκτασης σωστική ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκε κτίσμα, σωζ. μήκ. 17 και σωζ. πλ. 10,60 μ., οι τοίχοι του οποίου, πλ. 0,80 και μέγ. σωζ. ύψ. 3,18 μ, είναι χτισμένοι από σχιστόπλακες, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Στην εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου διακρίνεται σειρά ανακουφιστικών τόξων, ενώ οι τοίχοι και το δάπεδο του κτίσματος είναι επιχρισμένοι με κονίαμα. Ο βόρειος τοίχος σχηματίζει αναβαθμό πλ. 0,30 σε ύψος 2,35 μ. από το δάπεδο, πάνω στο οποίο σώζονται τούβλα τοποθετημένα σε απόσταση, τα οποία δημιουργούσαν πιθανώς είδος εσχάρας.

Το τμήμα του κτίσματος που ανασκάφηκε ανήκει σε μια αποθήκη-δεξαμενή νεότερων χρόνων, πιθανότατα του 19ου αιώνα, δεδομένου ότι βρίσκεται νότια και έξω από την πορεία του θαλάσσιου τείχους της πόλης, το οποίο εντοπίστηκε στην αυλή του πρώην Γαλλικού Γυμνασίου Delasalle.

Είναι πιθανόν το παραπάνω κτίριο, που βρίσκεται στην περιοχή των βυρσοδεψείων[20], να συνδέεται με το βιομηχανικών προδιαγραφών Tütün Mağazalri, που λειτουργούσε στην περιοχή αυτή από τα τέλη του 19ου αιώνα. Το κτίσμα εντάσσεται στην περιοχή Istira (θέση Λαβδαδίκια) και στη συνοικία που αναφέρει ο Εβλιγιά Τσελεμπή ως Προάστιο της Αποβάθρας (Varos-I Iskele)[21].

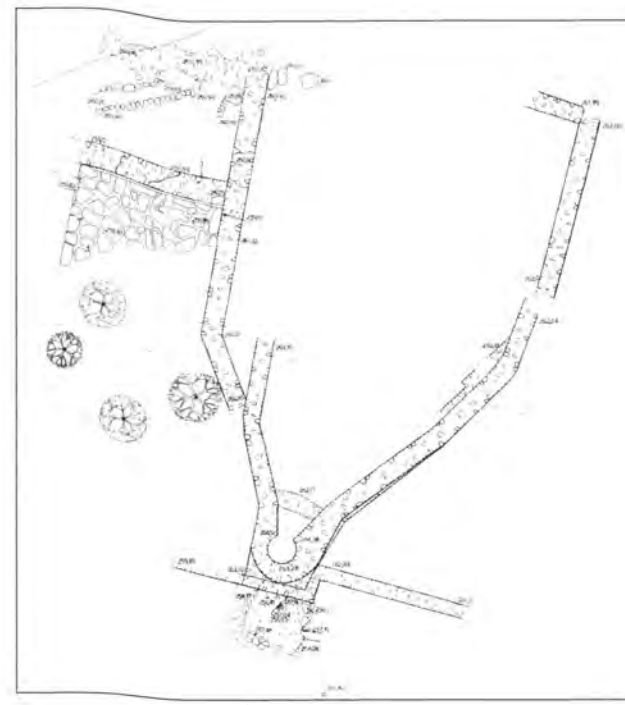
ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Ρετζίκι

Σύστημα μεταβυζαντινών νερόμυλων

Στα όρια του Δ.Δ. Ασβεστοχωρίου, του Δήμου Χορτιάτη με το Δήμο Πεύκων (Ρετζίκι), στο πολεοδομικό συγκρότημα Θεσσαλονίκης, σώζεται δίκτυο έντεκα μεταβυζαντινών νερόμυλων. Από αυτούς ερευνήθηκε ανασκαφικά ο δέκατος, που βρίσκεται στην αυλή οικοπέδου με τρεις διώροφες κατοικίες, ιδιοκτησίας Χ. Κανιστρά, στη συμβολή της οδού Αγίας Κυριακής με τη λεωφόρο Γ. Παπανικολάου, στο Ρετζίκι (Εικ. 32, 33). Οι περισσότεροι μύλοι σώζουν σε μεγάλο ύψος τον υδατόπυργο, και σε αρκετούς είναι ορατές δεξαμενές, αγωγοί και προσκτίσματα. Σε πολύ καλή κατάσταση σώζεται ο εντέκατος, και, μαζί με τα συμπεράσματα της ανασκαφής του δέκατου, δίνουν μια καλή γενική εικόνα της λειτουργίας του συστήματος.

Οι έντεκα νερόμυλοι χτίστηκαν κατά μήκος του ρέματος της Αγίας Τριάδας, από το οποίο αρχικά τροφοδοτούνταν. Σε μεταγενέστερη εποχή, όταν πιθανώς το ρέμα δεν επαρκούσε πια για τις ανάγκες του δικτύου, ανοίχθηκε λίγο ψηλότερα από τον πρώτο μύλο υδρομάστευση, την οποία

Εικ. 32. Ρετζίκι. Κάτοψη της ανασκαφής του νερόμυλου στο οικόπεδο Χ. Κανιστρά.

Εικ. 33. Ρετζίκι. Άποψη του νερόμυλου πριν από την ανασκαφή.

προφύλασσε ορθογώνιος καμαροσκέπαστος χώρος. Το νερό συγκεντρωνόταν στο συλλεκτήρα του πρώτου μύλου, μια ακανόνιστου σχήματος μεγάλη λιθόκτιστη λεκάνη, κι από εκεί διοχετευόταν στον υδατόπυργο. Μπροστά στον υδατόπυργο, σε στεγασμένο τετράπλευρο χώρο, ορατό σε ερειπωμένη μορφή σε αρκετούς μύλους, βρισκόταν η φτερωτή, από όπου το νερό αποχετευόταν με κτιστό ανοιχτό αγωγό μεγάλου μήκους στο συλλεκτήρα του επόμενου νερόμυλου. Ο τελικός νερόμυλος, που είναι και ο καλύτερα διατηρημένος, αποχέτευε τα νερά σε ένα άλλο ρέμα, το λεγόμενο σήμερα της Αγίας Κυριακής.

20. Δημητριάδης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 331.
21. Ό.π., σ. 199.

Ο νερόμυλος της Αγίας Κυριακής δίνει ολοκληρωμένη εικόνα μια τέτοιας μικρής εργαστηριακής μονάδας: εκτός από τον πύργο και το συλλεκτήρα σώζεται διώροφο κτίσμα με το χώρο άλεσης και παράπλευρους βοηθητικούς χώρους στο ισόγειο και κατοικία στον όροφο. Ο χώρος της άλεσης, από όπου το νερό, αφού έδινε κίνηση στη φτερωτή αποχετευόταν στο παρακείμενο ρέμα, μετατράπηκε σε αγίασμα της Αγίας Κυριακής σε όψιμη περίοδο, μετά τη διακοπή της λειτουργίας του μύλου.

Στις αρχές του 2006 πραγματοποιήθηκε σύντομη σωστική ανασκαφή στο νερόμυλο που βρίσκεται στο οικόπεδο Κανιστρά στο Ρετζίκι. Ανασκάφηκε μερικώς ο χώρος πίσω από τον πύργο, όπου γινόταν η συγκέντρωση και η παροχή του νερού, ενώ έγινε μια τομή στην όψη του πύργου, όπου αναμενόταν να βρεθεί ο χώρος της άλεσης. Αποκαλύφθηκαν, αντίστοιχα, τμήματα δύο συλλεκτήρων, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους, και το κατώτερο, επιχωματωμένο μέρος του υδατόπυργου, όπου βρισκόταν η φτερωτή (Εικ. 32).

Ο υδατόπυργος σώζεται σε ύψος 8,50 μ. και είναι θεμελιωμένος στο φυσικό βράχο, που βρέθηκε 4 μ. χαμηλότερα από τη σημερινή στάθμη του εδάφους. Έχει τετράπλευρη διατομή (πλευρά 2,50 μ. περίπου), που μειώνεται σταδιακά, και στο άνω μέρος του, από το οποίο σώζεται μικρό τμήμα, γίνεται κυκλικός, με μέγιστη διάμετρο 2,20 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του πύργου ανοίγεται το πηγάδι τροφοδοσίας της φτερωτής, που βρέθηκε μπαζωμένο με πέτρες και φραγμένο από τη δεξαμενή με μεταγενέστερο λιθόκτιστο τοιχίο. Η έξοδος του νερού προς τη φτερωτή γινόταν από άνοιγμα διαστ. 0,40×0,40 μ. στην όψη του πύργου, 0,50 μ. ψηλότερα από το βράχο. Η έξοδος αυτή φράχθηκε με δύο μεγάλες πλακαρές πέτρες και ένα μεγάλο όστρακο πινακίου υστεροβυζαντινής περιόδου. Μπροστά στον πύργο βρέθηκε χώρος κατά προσέγγιση κυκλικός, διαμ. 2 μ., οριζόμενος από δύο τοιχία αργολιθοδομής (Εικ. 34). Το δάπεδό του ήταν ο φυσικός βράχος, αδρά λαξευμένος, με μια μικρή κυκλική βάθυνση ανατολικά του ανοίγματος εξόδου του νερού. Μέσα στη βάθυνση αυτή βρέθηκαν πολλά χυτά σιδερένια καρφιά, ενώ στην επίχωση βρέθηκε λίγη αβαφής κεραμική κι ένα όστρακο βάσης εφυαλωμένου υστεροβυζαντινού πινακίου. Τα τοιχία που ορίζουν τον κυκλικό χώρο, όπως και η όψη του πύργου, φέρουν πολλές επικαθίσεις αλάτων. Τα ευρήματα αυτά υποδεικνύουν μεγάλη περίοδο λειτουργίας του νερόμυλου.

Στον ανατολικό τοίχο του κυκλικού χώρου, όπου μάλλον βρισκόταν η φτερωτή, βρέθηκε και δεύτερο άνοιγμα, συμπληρωματικής τροφοδοσίας της με νερό, διαστ. 0,55×0,35 και σε ύψος 0,30 μ. από το βράχο. Το νερό έφθανε στο δεύτερο αυτό άνοιγμα με σύστημα παροχής από Α. του υδατόπυργου. Η διάνοιξή του πιθανώς συνδέεται με τη δεύτερη φάση τροφοδοσίας όλου του συστήματος, όταν δεν επαρκούσε πια κι εγκαταλείφθηκε το ρέμα της Αγίας Τριάδας και ανοίχθηκε η υδρομάστευση. Βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά του πύργου είναι ορατοί δύο αναλημματικοί τοίχοι.

Εικ. 34. Ρετζίκι. Ο χώρος της φτερωτής στη βάση του νερόμυλου.

Εικ. 35. Ρετζίκι. Τμήμα της βοηθητικής δεξαμενής του νερόμυλου.

Η κύρια δεξαμενή του υδρόμυλου που κατέληγε στον υδατόπυργο ήταν αρκετά μεγάλη (μήκ. άνω των 15 και μέγ. πλ. 10 μ.), και είχε δύο οικοδομικές φάσεις. Δυτικά της κύριας εκτείνεται άλλη μία, βοηθητική, δεξαμενή με λιθόστρωτο δάπεδο (Εικ. 35). Οι δύο δεξαμενές κατασκευάστηκαν συγχρόνως και επικοινωνούσαν με μικρό ορθογώνιο άνοιγμα στη βάση του μεσότοιχου. Οι τοίχοι και των δύο ήταν επιχρισμένοι εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα.

Η περιορισμένη έκταση της ανασκαφής, όπως και τα λίγα κινητά ευρήματα που απέδωσε, δεν διευκολύνουν τη χρονολόγηση της συγκεκριμένης υδρομυλικής μονάδας, η οποία διατηρείται σήμερα ορατή στο οικόπεδο Κανιστρά, με εξαίρεση τη δεύτερη δεξαμενή, η οποία καταχώσθηκε. Η αχρήστευση του υδατόπυργου και η χρήση στη φραγή της απορροής του ενός μεγάλου υστεροβυζαντινού οστράκου, δηλώνει πιθανώς ότι η αλλαγή στην πηγή τροφοδοσίας έγινε στην πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο. Από την άλλη, τα χυτά σιδερένια καρφιά, πιθανώς από τη φτερωτή, και η καλή διατήρηση του υδατόπυργου, δηλώνουν χρήση του μύ-

λου έως τη νεότερη εποχή. Ο υδατόπυργος δεν έχει κανένα από τα ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά των χρονολογημένων βυζαντινών μύλων της γειτονικής Πολίχνης[22], δηλαδή κεραμοπλαστικά, διακοσμητική διάθεση στη χρήση των πλίνθων στην τοιχοποιία και διαμόρφωση της όψης με ορθογώνιες συμφυείς αντηρίδες στις γωνίες. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν απαντούν και σε κανέναν άλλο από τους υδατόπυργους του συστήματος.

Τα παραπάνω στοιχεία χρονολογούν, με επιφύλαξη, την ίδρυση του νερόμυλου στο οικόπεδο Κανιστρά στις αρχές της μεταβυζαντινής περιόδου και την αχρήστευσή του στις αρχές του 20ού αιώνα. Στην ίδια περίοδο εντάσσονται, κατ' αναλογία, και οι υπόλοιποι νερόμυλοι του συστήματος. Στην περίοδο αυτή δεν υπήρξαν άλλωστε γενικές τεχνολογικές ή τοπικές γεωλογικές μεταβολές, που να οδηγήσουν σε αχρήστευση του συγκεκριμένου τρόπου δευτεροβάθμιας παραγωγής.

Στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης εντοπίζονται αρκετά υδρομυλικά συστήματα στο Ωραιόκαστρο, την Πολίχνη, το Ρετζίκι, το Πανόραμα, τον Χορτιάτη, ενώ στο νομό Θεσσαλονίκης εντοπίστηκαν έως τώρα νερόμυλοι στο Κολχικό, τη Βόλβη (λαδόμυλος) και τα Στεφανινά. Από αυτούς, στην όψιμη βυζαντινή περίοδο χρονολογούνται με ασφάλεια οι μύλοι της Πολίχνης, της Βόλβης και των Στεφανινών, ενώ οι υπόλοιποι πιθανώς ανήκουν στη μεταβυζαντινή περίοδο.

ΣΟΦΙΑ ΑΚΡΙΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Ελατοχώρι

Κατά τη διάνοιξη της νέας αγροτικής οδού του Δήμου Πιερίων από τη θέση Μύθος ως Δενδρί, αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα της οδού (θέση Παλιοκκλήσι) το υπόκαυστο (ο θερμός χώρος) λουτρού του 4ου-6ου αιώνα. Πρόκειται για έναν σχεδόν τετράγωνο χώρο, εσωτ. διαστ. 5,50×5,10 μ., που ορίζεται από τοίχους πλ. 0,60 (βόρειος και νότιος) και 1 μ. (δυτικός και ανατολικός). Οι δύο τελευταίοι είναι εξωτερικοί. Το κτίσμα έχει τοιχοποιία από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, στην οποία παρεμβάλλονται δύο σειρές στενών πλίνθων πάχ. 0,02 μ. στον ανατολικό τοίχο, με ενδιάμεσο αρμό πάχ. 0,04 μ., και αργολιθοδομή με παρεμβολή σειράς οριζόντιων πλίνθων στους υπόλοιπους τοίχους.

Στο υπόκαυστο αναγνωρίζονται δύο φάσεις. Στην πρώτη, του 4ου αιώνα, το υπόκαυστο είχε θυρίδα για την τροφοδοσία της φωτιάς στο νότιο τοίχο, η μία παρειά της οποίας (δυτική) διασώζεται, δάπεδο από πλίνθους και οι πεσσίσκοι του αποτελούνταν από επάλληλους κυκλικούς πλίνθους διαμ. 0,20 μ.

Στη δεύτερη φάση, μετά από κάποια σεισμική καταστροφή ή καθίζηση του εδάφους, που προκάλεσε σοβαρές βλάβες στο κτίσμα, το κτίριο επισκευάστηκε, το δάπεδό του ανυψώθηκε κατά 0,20 μ., με τοποθέτηση συμπαγούς στρώσης μικρών λίθων και πλίνθων επάνω στο αρχικό, και οι κυκλικοί πεσσίσκοι αντικαταστάθηκαν ή συμπληρώθηκαν με ορθογώνιους από πλίνθους διαστ. 0,33×0,30 μ. Οι πεσσίσκοι αυτοί διαμόρφωναν στην άνω επιφάνεια τόξα. Στην ίδια φάση, που τοποθετείται στον 5ο αιώνα, το υπόκαυστο επεκτάθηκε προς Β. κατά 0,70 μ. και η θυρίδα τροφοδοσίας της φωτιάς, πλ. 0,50 μ., τοποθετήθηκε εξωτερικά της τοιχοποιίας του ανατολικού τοίχου με αντίστοιχη επέκτασή του. Ως πλάκα δαπέδου της θυρίδας τοποθετήθηκε σε β΄ χρήση μυλόπετρα χερόμυλου, ενώ εξωτερικά της κατασκευάστηκαν δύο σκαλοπάτια για κάλυψη της υψομετρικής διαφοράς. Στην ίδια φάση η δεξαμενή θέρμανσης του νερού μετακινήθηκε από την αρχική της θέση και τοποθετήθηκε στο βορειοδυτικό άκρο του υποκαύστου. Είναι ορθογώνια, διαστ. 2,10×1,60 μ., και έχει δάπεδο από πλίνθους διαστ. 0,40×0,30 μ., που κοσμούνται με χιαστί δακτυλιές, και απλές τετράγωνες πλίνθους διαστ. 0,40×0,35 μ. Βόρεια του βόρειου τοίχου εντοπίστηκε εκτεταμένο στρώμα καταστροφής, που συνδέεται με τη στέγη μιας άλλης αίθουσας του λουτρού. Η ανασκαφή, που δεν ολοκληρώθηκε, αφού περιορίστηκε μόνο στην παρειά του υπό διάνοιξη δρόμου, ενώ το κτίριο συνεχίζεται προς Β. μέσα σε όμορο αγροτεμάχιο, έδωσε σημαντικά κινητά ευρήματα, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν νομίσματα της εποχής του Ιουστινιανού και υαλοπίνακες.

Το εύρημα σηματοδοτεί τη θέση μιας σημαντικής αρχαίας πόλης της ορεινής Πιερίας, η οποία δεν ήταν μέχρι σήμερα γνωστή και παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον για την έρευνα της ιστορίας και του πολιτισμού της Πιερίας στους υστερορρωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Πρόκειται για έναν άγνωστο οικισμό, που βρίσκεται σήμερα θαμμένος κάτω από τα χωράφια και τα δέντρα της θέσης Παλιοκκλήσι, όπου διακρίνονται μέσα στην πυκνή βλάστηση τοίχοι και η αψίδα μιας βασιλικής.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Ταφικό συγκρότημα Ευαγγελιστρίας

Κατά το έτος 2006 και στο πλαίσιο του υποέργου «Διαμόρφωση ταφικού συγκροτήματος Ευαγγελιστρίας» του

22. Το συγκρότημα αυτό βρίσκεται στα όρια των Δήμων Πολίχνης και Πεύκων. Βλ. Χ. Σιαξαμπάνη, Οι νερόμυλοι της Πολίχνης, Θεσσαλονίκη, Ελλάς, στο Ευ. Χατζητρύφωνος - Sl. Ćurčić (επιμ.), *Κοσμική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500, και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 338-341.

έργου «Άγνωστη Θεσσαλονίκη - Διαμορφώσεις δέκα αρχαιολογικών χώρων στη Θεσσαλονίκη» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Πολιτισμός» του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης 2000-2006, περατώθηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του ομώνυμου αρχαιολογικού χώρου[23].

Το παλαιοχριστιανικό ταφικό συγκρότημα της Ευαγγελιστρίας βρίσκεται στην περιοχή εκτός των ανατολικών τειχών της Θεσσαλονίκης, στο βόρειο τμήμα του ομώνυμου ιστορικού νεκροταφείου της ελληνορθόδοξης κοινότητας.

Το Μάιο του 1991, κατά τη διάρκεια ανασκαφικών εργασιών που ολοκληρώθηκαν το 1995 από την αρχαιολόγο Έ. Πελεκανίδου, ήλθε στο φως σημαντικό τμήμα του ανατολικού παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου της πόλης[24]. Εντοπίστηκε τμήμα αρχαίας οδού, η οποία καταλήγει σε επιμήκη διάδρομο κοσμημένο με ψηφιδωτό δάπεδο. Ανατολικά αποκαλύφθηκε προθάλαμος μεγάλου λατρευτικού ή κοιμητηριακού κτιρίου με δάπεδο από ανισομεγέθεις μαρμαροπλίνθους[25]. Εκατέρωθεν των παραπάνω αναπτύσσεται μεγάλος αριθμός λακκοειδών, κεραμοσκεπών και κιβωτιόσχημων τάφων που χρονολογούνται στον 5ο αιώνα, και συστάδες κτιστών καμαροσκεπών τάφων του 6ου αιώνα. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου εντοπίστηκε ακόμη ταφικό παρεκκλήσι μικρών διαστάσεων και μεγάλη δεξαμενή ύδατος.

Η στερέωση των υλικών καταλοίπων του ταφικού συγκροτήματος Ευαγγελιστρίας και η διαμόρφωση του άμεσου περιβάλλοντα χώρου του, συνολικής έκτασης 5.000 τ.μ. εκτελέστηκαν με αυτεπιστασία από την 9η ΕΒΑ μετά από προσαρμογή των εγκεκριμένων επεμβάσεων αφενός στα νέα οικονομοτεχνικά δεδομένα και αφετέρου στα στοιχεία που προέκυψαν από την αρχαιολογική και την αρχιτεκτονική μελέτη του ταφικού συγκροτήματος.

Μετά τη μελέτη των αρχαιοτήτων και την επανεκτίμηση της κατάστασης διατήρησής τους, στόχος του έργου τέθηκε σε πρώτη φάση η διατήρηση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων και του ψηφιδωτού δαπέδου του παλαιοχριστιανικού ερειπιώνα και στη συνέχεια η ανάδειξη της ιστορικής και αρχαιολογικής τους σημασίας. Η τελική διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου συμπληρώθηκε με φροντίδα της αυτόχθονης βλάστησης και φυτεύσεις ειδών προς ενίσχυση της συνέχειας του ιστορικού κήπου αλλά και του κοιμητηριακού τοπίου.

Για τη στερέωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του ταφικού συγκροτήματος Ευαγγελιστρίας έγινε επιμελημένος καθαρισμός των τοιχοποιιών και των δαπέδων των αρχιτεκτονικών καταλοίπων του παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου από νέες επιχώσεις και μικροχλωρίδα και ακολούθησε καθαρισμός των αρμών και εκ νέου αρμολόγηση των αρχιτεκτονικών κατασκευών του παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου, όπου τα υπάρχοντα κονιάματα ήταν σαθρά και κονιορτοποιούνταν. Οι τοιχοποιίες συμπληρώθηκαν με τοπικές ανακτίσεις, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Τόσο τα αρμολογήματα όσο και οι ανακτίσεις έγιναν με παραδοσιακά υλικά και συμβατό προς το υπάρχον κονίαμα. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και κατά χώραν συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου.

Για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του ταφικού συγκροτήματος πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης του λιθόκτιστου περιβόλου με αρμολογήματα και τοπικές ανακτίσεις με κονιάματα συμβατά με τα υπάρχοντα. Κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος στη βόρεια πλευρά του αρχαιολογικού χώρου, προκειμένου να καλυφθεί η υψομετρική διαφορά στο βόρειο όριο του ταφικού συγκροτήματος, και πραγματοποιήθηκε κατασκευή τοίχου αντιστήριξης από λιθοδομή στο ανατολικό όριο του αρχαιολογικού χώρου. Έγινε μερική εκσκαφή του περιβάλλοντος χώρου για την εξομάλυνση των διαφόρων επιπέδων και πραγματοποιήθηκε χάραξη και κατασκευή διαδρομών για τους επισκέπτες. Οι διαδρομές κατασκευάστηκαν με βύθιση στο χαμηλό πράσινο του χώρου ακανόνιστων λίθων διαφόρων μεγεθών.

Για την προστασία του ψηφιδωτού δαπέδου αντικαταστάθηκε το πρόχειρο στέγαστρο που τοποθετήθηκε μετά την ανασκαφή του χώρου με νέο στέγαστρο αποτελούμενο από μεταλλικό σκελετό και δικλινή κάλυψη από διαφανές πολυκαρβονικό πλαστικό.

Παράλληλα πραγματοποιήθηκε κατασκευή χαμηλής μεταλλικής περίφραξης αποτελούμενη από διάτρητα μεταλλικά θωράκια για τη διάκριση του παλαιοχριστιανικού ταφικού συγκροτήματος από το νεότερο κοιμητήριο.

Σήμερα, ο αρχαιολογικός χώρος του παλαιοχριστιανικού ταφικού συγκροτήματος της Ευαγγελιστρίας έχει καταστεί επισκέψιμος, ενώ διαθέτει μόνιμο φυλακτικό προσωπικό.

Κ. ΡΑΠΤΗΣ - Σ. ΤΣΙΡΛΗ - Β. ΞΑΝΘΟΣ - Ό.-Μ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ

23. Κ. Ράπτης - Σ. Τσίρλη - Β. Ξανθός - Ό.-Μ. Μπακιρτζή, Σκέψεις και αρχαιολογικές παρατηρήσεις με αφορμή τη διαμόρφωση του ταφικού συγκροτήματος της Ευαγγελιστρίας, *ΑΕΜΘ* 20 (2007).

24. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 526-529· 50 (1995): Χρονικά, σ. 534-535. Έ. Πελεκανίδου, Νέα ευρήματα στο ανατολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 373-381.

25. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 526-529. Ευ. Μαρκή, Χριστιανικά κοιμητήρια Θεσσαλονίκης στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (2000), σ. 39-40.

Οδός Λαπιθών 7-9

Στο τρικλίνιο του 4ου-5ου αιώνα μ.Χ., του οποίου η ψηφιδωτή διακόσμηση αποκολλήθηκε και αποτελεί μέρος της μόνιμης έκθεσης του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, εκτελέστηκαν εργασίες συντήρησης και αποκα-

τάστασης των περιμετρικών τοιχοποιιών του τρικλινίου, με στόχο την ανάδυση του αρχαίου στο επίπεδο της σύγχρονης ζωής.

Στο δάπεδο του τρικλινίου τοποθετήθηκαν λωρίδες λευκού μαρμάρου σε απόδοση των βασικών γραμμών διάρθρωσης του ψηφιδωτού που υπήρχε στη θέση αυτή. Το υπόλοιπο δάπεδο καλύφθηκε με πολύχρωμα σκύρα.

Σε μεταλλική πινακίδα, διαστ. 2×3 μ., αναρτήθηκε ζωγραφική απεικόνιση του αρχαιολογικού χώρου πριν από την απομάκρυνση των ψηφιδωτών και των τοιχογραφιών του. Ο χώρος ηλεκτροφωτίστηκε με την τοποθέτηση φωτοβολταϊκού συστήματος στο δώμα της οικοδομής του οικοπέδου όπου βρίσκεται ο αρχαιολογικός χώρος. Στον εκτός τρικλινίου ελεύθερο χώρο έγιναν φυτεύσεις καλλωπιστικών θάμνων. Τρίπτυχη πινακίδα με κείμενο και σχέδια πληροφορεί τον επισκέπτη για τη σημασία του.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ - ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ

Ναός Προφήτη Ηλία

Με στόχο την προστασία, την ανάδειξη και τη βελτίωση της επισκεψιμότητας του βυζαντινού ναού του Προφήτη Ηλία και του αρχαιολογικού χώρου του, οι εργασίες διαμόρφωσης στον περιβάλλοντα του ναού χώρο εντάχθηκαν στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Πολιτισμός» του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, ως υποέργο του έργου «Άγνωστη Θεσσαλονίκη - Διαμορφώσεις δέκα αρχαιολογικών χώρων στη Θεσσαλονίκη»[26].

Κατά το 2004[27], στον αρχαιολογικό και τον άμεσα περιβάλλοντα του ναού χώρο, πραγματοποιήθηκαν αποχωματώσεις και καθαιρέσεις νεότερων ημικατεστραμμένων λασπόκτιστων τοίχων. Με στόχο τη διευκρίνηση εκ νέου των περιγραμμάτων των ευρεθέντων στο διάστημα 1989-1992 αρχαιοτήτων πραγματοποιήθηκαν συμπληρωματικές διερευνητικές εργασίες και συγκεντρώθηκαν στρωματογραφικά ευρήματα από τις εμφανείς παρειές των σκαμμάτων και των τομών, που αποσαφήνισαν τη χρονολόγηση των αλληλοεπικαλυπτόμενων οικοδομικών φάσεων.

Κατά το 2005[28], οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν αφορούσαν στην εφαρμογή της υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/96535/5383/4-2-2005 Απόφασης, μετά από σχετική εισήγηση της Εφορείας. Συγκεκριμένα καταχώσθηκε το ανατολικό ήμισυ και μέρος του δυτικού τμήματος του αρχαιολογικού χώρου με διατήρηση των εκεί αποσπασματικά σωζόμενων ερειπίων εν καταχώσει. Πραγματοποιήθηκαν στεφανώματα, αρμολογήματα και μικρής κλίμακας συμπληρώσεις σωστικού χαρακτήρα στους υψηλά σωζόμενους τοίχους του υστεροβυζαντινού κτίσματος, που διατηρείται ορατό στη βόρεια παρειά του αρχαιολογικού χώρου (Εικ. 36).

Κατά το 2006 οι εργασίες που υπολείπονταν περιελάμβαναν την οριστική διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου (Εικ. 37, 38).

Ισχυρός αναλημματικός τοίχος χτίστηκε για να αντιστηρίξει το πρανές της βόρειας παρειάς, εξασφαλίζοντας τη σταθερότητα του εδάφους, στο οποίο είναι θεμελιωμένος ο ναός. Ο αναλημματικός τοίχος ακολούθησε τη λιθολογημένη κοίτη αρχαιότερου τοίχου, πιθανώς της μεσοβυζαντινής οικοδομικής φάσης, και υψώθηκε ως το επίπεδο έδρασης του μνημείου με τη δημιουργία στηθαίου ύψ. 0,60 μ. Κατά την κατασκευή του αναλημματικού τοίχου εντοπίστηκε: α) η συνέχεια προς Β. (σε μήκος 1,20 μ.) του τοίχου που έκλεινε από Δ. το υστεροβυζαντινό κτίσμα κατά τη δεύτερη κατασκευαστική του φάση, και β) κατεστραμμένο το βόρειο άκρο του τοίχου της πρώτης κατασκευαστικής φάσης, του οποίου η τοιχοποιία υποθεμελιώθηκε με ξερολιθιά.

Πραγματοποιήθηκαν τοπικές ανακτίσεις και συμπληρώσεις τοίχων διαφόρων οικοδομικών φάσεων ενσωματωμένων στον ισχυρό νότιο τοίχο-περίβολο, που σώζεται κατά μήκος της νότιας πλευράς του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και στα άκρα της δυτικής εισόδου, ώστε να είναι δυνατή η τοποθέτηση μεταλλικής περίφραξης στις ανοιχτές πλευρές του χώρου. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με κατά τόπους αρμολογήματα στη βόρεια και τη νότια όψη του νότιου τοίχου-περιβόλου.

Δύο κτιστές κλίμακες κατασκευάστηκαν για να συνδέσουν τον άνω αύλειο του ναού χώρο με τον αρχαιολογικό που εκτείνεται σε χαμηλότερο επίπεδο. Με ακανόνιστες πλάκες Ελευθερούπολης επιστρώθηκε το μονοπάτι μεταξύ των τοίχων του υστεροβυζαντινού κτίσματος και του νότιου τοίχου-περιβόλου του αρχαιολογικού χώρου, σε ανάμνηση του στενού δρόμου που διερχόταν άλλοτε νότια του ναού και συνέδεε τη σημερινή οδό Προφήτη Ηλία, δυτικά του ναού, με την ομώνυμη επέκτασή της, ανατολικά. Δεύτερο μονοπάτι με τη μορφή καλντεριμιού, από αραιά πακτωμένες στο χώμα πλακαρές πέτρες, διαμορφώθηκε στο άνω επίπεδο, περιμετρικά του ναού, ώστε ο χώρος να είναι επισκέψιμος, αλλά και να δοθεί η δυνατότητα φύτευσης της υπόλοιπης αυλής.

Φυτεύσεις θάμνων μυρτιάς (Myrtus communis) και δύο δέντρων ψευδακακίας (Robinia pseudoacacia) εκτελέστηκαν στις προβλεπόμενες από τη μελέτη θέσεις στο διαμορφωμένο αρχαιολογικό χώρο, εκατέρωθεν της πλακόστρω-

26. Με την υπ' αριθ. ΥΔΕΠΠ/Β/36/925π.ε./5-4-2002 πράξη ένταξης. Ακολούθως με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ ΓΔΑ/ΑΡΧ/Β1/Φ46/18751/665/4-4-2002 και ανακοινοποίηση στο ορθόν στις 12-9-2003 απόφαση εγκρίθηκε η εκτέλεση των εργασιών απολογιστικά και με αυτεπιστασία.

27. Δ. Μακροπούλου - Σ. Τζεβρένη, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3α, σ. 300-301.

28. Επιβλέποντες του έργου το 2005 ήταν οι Β. Ξανθός, πολιτικός μηχανικός, και Γ. Σκιαδαρέσης, αρχαιολόγος της Εφορείας.

Εικ. 36. Θεσσαλονίκη. Ναός Προφήτη Ηλία. Άποψη των ερειπίων του υστεροβυζαντινού κτίσματος, νότια του ναού.

Εικ. 37. Θεσσαλονίκη. Ναός Προφήτη Ηλία. Ο αρχαιολογικός και ο αύλειος χώρος του ναού μετά το πέρας των εργασιών διαμόρφωσης. Άποψη από Ν.

Εικ. 38. Θεσσαλονίκη. Ναός Προφήτη Ηλία. Τμήμα του πλακόστρωτου μονοπατιού διά μέσου των ερειπίων του διαμορφωμένου πλέον αρχαιολογικού χώρου.

σης, καθώς και αναρριχητικών, εδαφοκαλύψεως και θαμνωδών τριανταφυλλιών (Rosa sp.) και αιγοκλημάτων (Lonicera sp.) στον αύλειο χώρο του ναού[29]. Είχε προηγηθεί η προετοιμασία του εδάφους και ο εμπλουτισμός του με φερμένη φυτική γη.

Τέλος, εξασφαλίστηκαν οι προβλεπόμενες από την τεχνική έκθεση υποδομές ηλεκτροδότησης και υδροδότησης

29. Την επιμέλεια των φυτεύσεων του έργου είχε η Ο.-Μ. Μπακιρτζή, γεωπόνος-αρχιτέκτων τοπίου της Εφορείας.

Εικ. 39. Θεσσαλονίκη. Χαμζά-μπέη τζαμί. Άποψη του μνημείου από Ν. πριν από την έναρξη των εργασιών.

του χώρου, ενώ δύο καθιστικά τοποθετήθηκαν στο διαμορφωμένο πλέον αρχαιολογικό χώρο, εξασφαλίζοντας έναν πνεύμονα αναψυχής εντός του πυκνοδομημένου αστικού περιβάλλοντος.

Αποκαθιστώντας το αλλοτινό βραχώδες του τοπίου συμπληρώθηκαν με τοιχοποιία τα αναλημματικά τοιχία της εποχής αναστήλωσης του ναού από τον Σ. Πελεκανίδη (1958-1960), που όριζαν από Α. το μνημείο διευθετώντας τον περιβάλλοντα χώρο του σε επάλληλα άνδηρα. Με τον τρόπο αυτό ο ναός του Προφήτη Ηλία ανέκτησε την εικόνα του βυζαντινού ναού που χτισμένος κάποτε στην κορυφή ενός βράχου δέσποζε στον άξονα του Μεγαλοφόρου.

Σ. ΤΖΕΒΡΕΝΗ - Χ. ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ - Β. ΞΑΝΘΟΣ

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Χαμζά-μπέη τζαμί (κν. Αλκαζάρ)

Το «ευλογημένον μεστζίτιον»[30] (Εικ. 39, 40), κατά την έκφραση της κτητορικής του επιγραφής, ανεγέρθηκε κατά το έτος 1467/8 από την Hafsa hatun, θυγατέρα του στρατιωτικού αξιωματούχου μπέη Hamza, με το όνομα του οποίου και έμεινε τελικά γνωστό. Είναι δηλαδή το αρχαιότερο σωζόμενο ισλαμικό ευκτήριο που χτίστηκε ex novo στη Θεσσαλονίκη, που από την άλωσή της (1430) και μέχρι τότε εξυπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες των αλλόθρησκων κατακτητών της αποκλειστικά με τις μεταστροφές σε τζαμιά των αρχαίων της εκκλησιών[31].

Το οικοδόμημα του 15ου αιώνα επιμερίζεται στο μονόχωρο τρουλαίο τόπο προσευχής και το πολύλοβο προστώο που καταλαμβάνει τη βορειοδυτική του πλευρά, γωνιάζοντας όμως για να περιγράψει και τμήμα των καθέτων της. Ο τονισμός του άξονα της Μέκκας, σύμφωνα με τον οποίο είναι τοποθετημένη η κύρια είσοδος που εγγράφεται στο προστώο, επιτυγχάνεται με την στέγαση του διαχώρου της με τυφλό τρούλο.

Προϊόν πλημμελούς τήρησης του άξονα ΒΔ.-ΝΑ. του τεμένους είναι το τρίστωο αίθριο που συνάπτεται παράγωνο, σαφώς προσανατολισμένο στα ανατολικά. Ο M. Kiel θεώρησε την ύπαρξη άλλου σημαντικού οικοδομήματος ως

30. S. Eyice, Yunanistan'da Türk mimârî eserleri, *Türkiyat Mecmuası* XI (1954), σ. 169-170. R. Anhegger, Beiträge zur osmanische Baugeschichte III: Moscheen in Saloniki und Serres. Zur Frage der Planmoscheen, *IstMitt* 17 (1967), σ. 313-314. E.-H. Ayverdi, *Avrupa'da osmanlı mimârî eserleri*. τ. IV, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 259-260, αριθ. 2029. M. Kiel, Notes on the History of Some Turkish Monuments in Thessaloniki and their Founders, *BSt* 11 (1970), σ. 131-135 [= *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*, London 1990, αριθ. Ι]. Δημητριάδης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 323-324. Φ. Βαχτσεβάνου, Το τζαμί του Χάμζα μπέη από το αρχικό μεστζίτ της Χάφσα, *Η Θεσσαλονίκη* 1 (1985), σ. 391-411. Υπουργείο Πολιτισμού - Υπουργείο Βόρειας Ελλάδας, *Η αναστήλωση των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1985, σ. 146-153. Υπουργείο Πολιτισμού - Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, *Μνημεία οθωμανικής περιόδου Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 10.

31. Χ. Μπακιρτζής, Η Θεσσαλονίκη από το 1430 έως το 1912: αρχαιολογία και τέχνη, *Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 62.

αιτία για την εκτροπή αυτή και τοποθέτησε την προσθήκη στο 16ο αιώνα αλλά οπωσδήποτε πριν από το 1590[32]. Το πλέον αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του αιθρίου είναι η χρήση των θεοδοσιανών κιονοκράνων των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που η επιτρεπτή ποικιλία της εικονολογίας τους – δίζωνα με αετούς στις ακμές ή με φύλλα μαλακής ή πριονωτής άκανθας, ανεμιζόμενα ή ορθά – αφήνει να υποθέσουμε την προέλευσή τους από ένα και όχι περισσότερα οικοδομήματα.

Ως σύγχρονος της ανέγερσης του οικοδομήματος μπορεί να εκληφθεί ο εξαιρετικής λεπτότητας γλυπτός διάκοσμος της κόγχης του μιχράμπ, εάν τα παράπλευρα απλώς τον επανέλαβαν, και των λοφίων που εγγράφονται στα ημιχώνια που ενισχύουν τη στήριξη του τρούλου.

Κατά το 1620 τεκμαίρεται καθολική ανακαίνιση του κτιρίου, η οποία με βάση επιγραφή, της οποίας η τοποθέτηση στο υπέρθυρο εξόρισε νοτιότερα αυτήν της Χάφσα, αποδίδεται στο θυρωρό Mehmed bey, γιο του Seyyid Gâzi. Κατά τις επεμβάσεις αυτές φέρεται να προστέθηκαν κατά το πλάτος του κυρίως τεμένους και τα δύο πλευρικά επιμήκη διαμερίσματα.

Η σύγχρονη εποχή επιφύλαξε για το οικοδόμημα μια περιπετειώδη υποβάθμιση, που αντίκειται στο πρώιμο της κήρυξής του ως διατηρητέου με προεδρικό διάταγμα της 25ης Μαΐου 1926 (ΦΕΚ 191/Α/11-6-26). Συγκαταλεγόμενο στα ανταλλάξιμα της Μουφτείας Θεσσαλονίκης περιήλθε στην κυριότητα της Εθνικής Τραπέζης, στεγάζοντας τηλεγραφείο και άλλες υπηρεσίες του στρατού. Ενώ η αξία του είχε εκτιμηθεί σε 261.000 δρχ. κατά το 1927, πουλήθηκε κατόπιν δημοπρασίας το επόμενο έτος στον Ό. Πιζάνη, Έλληνα εμπορευόμενο στο Αμβούργο. Το 1977 η χήρα και ο γιος του δώρησαν το ακίνητο στον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό. Η χρήση του έως πρόσφατα ήταν αυτή του εμπορικού κέντρου, καθώς στέγαζε κινηματογράφο, καταστήματα υποδημάτων, ειδών ρουχισμού και ωρολογοποιεία, εννέα δηλαδή στο σύνολο ανεξάρτητες επιχειρήσεις.

Σωστικές επεμβάσεις που απαιτήθηκαν μετά το σεισμό του 1978 εκτελέστηκαν, σχεδόν στα τυφλά, μεταξύ παταριών και υπογείων, αποτέλεσμα των διαρρυθμίσεων που εφαρμόστηκαν βάναυσα για την ικανοποίηση των λειτουργιών που φιλοξενήθηκαν εντός του μνημειακού περιβάλλοντος, έχοντας καθαιρέσει το σύνολο σχεδόν της εξωτερικής τοιχοποιίας του, που διατηρήθηκε μόνο στο βορειοδυτικό κομμάτι του αιθρίου. Ο διαχωρισμός των καταστημάτων γίνεται με τοιχοποιίες από συμπαγή τούβλα και σε ελάχιστες, ευτυχώς, περιπτώσεις από μπετόν.

Η έγκριση με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Β1/Φ34-46/15930/764/8-3-06 μελέτης στερεωτικών επεμβάσεων του μνημείου επανέφερε το θέμα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος και εξώθησε στην εκδήλωση της πρωτοβουλίας από μέρους του προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού για την εκχώρηση του μνημείου στο φορέα προστασίας του, το Υπουργείο Πολιτισμού. Η διαδικασία της παραχώρησης του μνημείου ολοκληρώθηκε στις 28 Ιουλίου 2006, με την υπογραφή μονομερούς συμβολαιογραφικής πράξης δωρεάς. Παράλληλα, το έργο «Εξωραϊσμός και προστασία του μνημείου Hamza-bey (Αλκαζάρ) Θεσσαλονίκης» εντάσσεται στο συγχρηματοδοτούμενο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Πολιτισμός» του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΥΔΕΠΠ/Β/Φ348/2591/16-1-06 και εκτελείται απολογιστικά και με αυτεπιστασία με προϋπολογισμό 495.000 €.

Κατά το 2006, και με τη σταδιακή παράδοση των μισθίων, απομακρύνθηκε το σύνολο των εξαρτημάτων, προθηκών και εξοπλισμού των πρώην επιχειρήσεων που ζύγιζαν, βάσει των φορτωμάτων, 1.235 χιλιόλιτρα, ενώ κατόπιν ελήφθη μέριμνα για την αποκάλυψη του συνόλου του εξωτερικού προσώπου της τοιχοποιίας και την επιδιόρθωση και συμπλήρωση των παραστάδων που αναπτύσσονται στις τρεις των όψεων του μνημείου, καθώς και του περιμετρικού οδοντωτού ή καμπύλου γείσου, η μορφή του οποίου, ποικίλει αναλόγως της εποχής επιδιόρθωσης.

Τα στοιχεία για τη δομή και τη μορφολογία του οικοδομήματος, που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών είναι: α) η ύπαρξη λίθινης κρηπίδας 0,70 μ. περίπου κάτω από το σημερινό δάπεδο, β) η διατήρηση του μαχφίλ, του καθίσματος δηλαδή του μουεζίνη, που αναπτύσσεται ως ξύλινη επιμήκης εξέδρα καταλαμβάνοντας όλο το μήκος της βορειοδυτικής πλευράς του κυρίως τεμένους και σώζει επιχρωματισμένο, αστερόσχημο ομφάλιο στον άξονα της οικείας κύριας εισόδου, που δεν έχει όμως ακόμη διανοιγεί. Η κατασκευή μορφολογικά εντάσσεται πιθανώς στην ανακαίνιση του 1620, γ) σταθμοί παραθύρων κατά μήκος της δυτικής στοάς του αιθρίου, που επιτρέπουν την αποκατάσταση του συνόλου των όψεων, ήδη όμως κατακερματισμένων κατά την εποχή λειτουργίας του, οπότε ανακατασκευάστηκε το βορειοδυτικό τμήμα του αιθρίου, δ) η δυτική είσοδος του αιθρίου (Εικ. 40). Η λιτή μορφοποίηση της όψης της με γυψοκονία και μοναδικό κόσμημα ένα ανάγλυφο ανθέμιο – που υπόκειται στους κανόνες του επιλεγόμενου style empire ή απλούστερα εκλεκτικιστικού – επί του κλειδιού του τόξου που αποκρύπτει, επιτρέπει τη διάγνωση και χρονολόγηση της τελευταίας ιστορικής επέμβασης του μνημείου κατά το 19ο αιώνα, που προέβλεπε και τη στέγαση του αιθρίου, με ισχυρό σιδερέ-

32. Βλ. Kiel, ό.π.

Εικ. 40. Θεσσαλονίκη. Χαμζά-μπέη τζαμί. Η δυτική είσοδος του αιθρίου.

νιο σκελετό. Η τελευταία άλλωστε υφίσταται στις πρώιμες φωτογραφικές αποτυπώσεις[33].

Η υποκείμενη δε δομή της πρόσοψης της εισόδου, το άνοιγμα της οποίας επιστέφεται με ελαφρώς οξυκόρυφο τόξο με περιμετρική πλίνθο, όπως αποκαλύπτεται μερικώς, ακολουθεί το opus mixtum και εγγράφεται σε αυτοφυές πειόσχημο πλαίσιο, χαρακτηριστικό που δεν αφίσταται του 15ου αιώνα, οπότε και μπορεί τελικά το αίθριο να χρονολογηθεί[34], επαναπροσδιορίζοντας ίσως και βασικές έννοιες της οθωμανικής αρχιτεκτονικής ως αυτή του μεστζιτίου (=μικρό συνοικιακό τέμενος χωρίς μιναρέ και άμβωνα).

Λ.Β. ΣΑΜΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ - Θ. ΟΜΗΡΟΥ - Β. ΞΑΝΘΟΣ

Ροτόντα

Στο πλαίσιο του υποέργου «Αισθητική αποκατάσταση ψηφιδωτών της Ροτόντας» του έργου «Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης» του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (2000-2006) πραγματοποιήθηκαν εργασίες παρουσίασης των φθορών του ψηφιδωτού διακόσμου στη βάση του τρούλου. Οι εργασίες αφορούσαν στην επιμέλεια των «ουδέτερων» κονιαμάτων, με τα οποία συμπληρώθηκαν σε παλαιότερες επεμβάσεις συντήρησης μικρού μεγέθους φθορές και ρωγμές[35]. Τα «ουδέτερα» κονιάματα, δεδομένου ότι εφαρμόστηκαν σε διαφορετικές περιόδους παρουσίαζαν διαφορές στη σύσταση και κυρίως στην απόχρωσή τους. Στην πλειονότητά τους επρόκειτο για υπόλευκα και γκριζωπά κονιάματα των εργασιών συντήρησης 1978-1994, ενώ σε μικρότερο ποσοστό διατηρούνταν καστανοκόκκινα και ρόδινα κονιάματα της συντήρησης του 1952-1953. Κατά την περιγραφή και εξέταση των παραπάνω κονιαμάτων διαπιστώθηκε η καλή διατήρηση των περισσοτέρων και μόνον επιλεκτικά έγινε αντικατάσταση αυτών με νέο ασβεστοκονίαμα. Επίσης, διαπιστώθηκε ότι τα καστανοκόκκινης απόχρωσης κονιάματα αμβλύνουν την εντύπωση της φθοράς, ενώ τα ανοιχτόχρωμα κονιάματα την οξύνουν. Ειδικότερα, τα ανοιχτόχρωμης απόχρωσης κονιάματα εμφανίζονταν ως φωτεινά στίγματα που προβάλλονταν στην ψηφιδωτή επιφάνεια και δημιουργούσαν έναν οπτικό μεταξύ τους «διάλογο» που αιχμαλώτιζε το βλέμμα και διασπούσε την ενότητα της ψηφιδωτής σύνθεσης. Για τη χρωματική ομογενοποίηση των κονιαμάτων και για την αντιμετώπιση των φωτεινών στιγμάτων που δημιούργησαν, έγινε χρωματισμός των νεωτερικών κονιαμάτων με φυτική χρωστική καστανέρυθρης απόχρωσης που εφαρμόστηκε με πολύ λεπτά πινέλα. Η εργασία αυτή ολοκληρώθηκε σε πέντε από τα επτά διάχωρα και πρόκειται να ολοκληρωθεί το επόμενο έτος (με την υπ' αριθ. 19445/19-12-2006 Απόφαση της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, Π.Ε.Π. Κεντρικής Μακεδονίας, τροποποιήθηκε το χρονοδιάγραμμα υλοποίησης του έργου από 31-12-2006 σε 31-12-2007).

ΠΕΛΑΓΙΑ ΜΑΣΤΟΡΑ - ΝΙΚΟΣ ΠΙΤΣΑΛΙΔΗΣ

Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου

Κατά το 2006 στο ναό της Παναγίας Αχειροποιήτου, εκτελέστηκαν οι ακόλουθες εργασίες:

33. Βλ. Ο. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, πίν. XXXII (ο πρόλογος του έργου συντάχθηκε τον Αύγουστο του 1910).

34. Βλ. Σ.Β. Σαμπανοπούλου, Μεσιά. Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη. Κατάλογος, στο Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων και μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας. Νομοί Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Πιερίας. Πρόσωπο και χαρακτήρας*, *Τετράδια Αρχαιολογίας* 5, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 187-188, σημ. 8 (σ. 214).

35. Για τα προβλήματα «αισθητικής» εμφάνισης του ψηφιδωτού, βλ. Χ. Μπακιρτζής - Π. Μάστορα, Η συντήρηση των ψηφιδωτών της Ροτόντας, *Πρακτικά του 8ου Συνεδρίου της Διεθνούς Επιτροπής για τη Συντήρηση των Ψηφιδωτών (ICCM). Θεσσαλονίκη 29 Οκτωβρίου-3 Νοεμβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 457- 466.

1. Στο εσωτερικό του ναού έγιναν τοπικά επιχρίσματα σε θέσεις όπου είχαν απομακρυνθεί και δεν είχαν επανατοποθετηθεί.

2. Για τον καλύτερο εξαερισμό του ναού κατασκευάστηκαν ανοιγόμενα τμήματα στα προϋπάρχοντα μεταλλικά παράθυρα. Στα μεν υπερώα μετατράπηκαν σε ανοιγόμενα τρία παράθυρα στο βόρειο και τρία στο νότιο υπερώο, στο δε ισόγειο του ναού από τέσσερα παράθυρα σε κάθε κλίτος.

3. Εξωτερικά του ναού κατ' αρχήν αντιμετωπίστηκε η τοιχοποιία που βρίσκεται στο δυτικό περίβολο ακριβώς κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Αγίας Σοφίας. Στην τοιχοποιία αυτή απομακρύνθηκαν και αντικαταστάθηκαν με νέα όλα τα διαβρωμένα αρμολογήματα. Αντίστοιχες εργασίες αντικατάστασης κατεστραμμένων αρμολογημάτων και τοπικές ανακτίσεις έγιναν και στην τοιχοποιία που βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του νότιου περιβόλου δίπλα στη σκάλα που ανεβάζει στο νοτιοδυτικό προκήπιο.

4. Δίπλα στο νότιο πρόπυλο και μέσα στο νοτιοδυτικό προκήπιο βρίσκεται το νεότερο, μεταλλικής κατασκευής, καμπαναριό του ναού. Η βάση του, που παρουσίαζε έντονη διάβρωση, ενισχύθηκε με μεταλλικές λάμες.

5. Στο βόρειο περίβολο του μνημείου έκλεισαν όλες οι στο παρελθόν διανοιχθείσες τομές.

6. Έγινε τακτοποίηση όλων των μαρμάρων που είναι αποθηκευμένα περιμετρικά του μνημείου.

ΑΝΝΑ ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ

Χωρούδα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός, ο οποίος είναι χαρακτηρισμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Υ.Α. ΑΡΧ/Β1/Φ34/2134/70/23-1-81, ΦΕΚ 99/Β/16-2-81), βρίσκεται στον παλαιό οικισμό της Χωρούδας, 6 χλμ. περίπου βορειοανατολικά του Βερτίσκου. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της μονόχωρης μεταβυζαντινής βασιλικής με νάρθηκα και υπερκείμενο γυναικωνίτη και με στοά στη νότια και σε τμήμα της δυτικής όψης του[36]. Ο κυρίως ναός καλύπτεται με δίρρυτη κεραμοσκεπή στέγη, όμως η προεξέχουσα ημικυκλική κόγχη του Ιερού του φέρει κάλυψη με σχιστόπλακες. Η τοιχοποιία του αποτελείται από λιθοδομή με ορατές ξυλοδεσιές και αξιοσημείωτο είναι ότι στον υπερκείμενο της προεξέχουσας κόγχης εξωτερικό τοίχο του φέρει τα αποτυπώματα τριών πινακίων. Ο ναός, η ανέγερση του οποίου ανάγεται πιθανώς στο 16ο αιώνα, δέχθηκε ανακαινιστικές επεμβάσεις στο α΄ μισό του 18ου αιώνα και εν συνεχεία στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν κατασκευάστηκε η ξύλινη ψευδοροφή, το τέμπλο και ο γυναικωνίτης με το κοιλόκυρτο στηθαίο του. Στην ίδια εξάλλου περίοδο ανοίχθηκε το παράθυρο της δυτικής πλευράς, καθώς και τα δύο παράθυρα της νότιας πλευρά του, τα οποία πιθανώς αντικατέστησαν τα κρεμαστά παράθυρα της στέγης.

Το εσωτερικό του ναού είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του α΄ μισού του 18ου αιώνα, το ανώτερο τμήμα των οποίων – από το μέσον περίπου της ζώνης των συνθέσεων – έχει καλυφθεί από τη νεότερη ψευδοροφή. Εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των τοιχογραφιών εκτελέστηκαν το 1993 από το συντηρητή Γ. Κωνσταντινίδη. Προκειμένου εξάλλου, να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της εσωτερικής υγρασίας του ναού, που σε μεγάλο μέρος οφειλόταν στην εισροή των ομβρίων υδάτων από τη στέγη, πραγματοποιήθηκε το 1990 με πρωτοβουλία των λίγων κατοίκων του οικισμού η προσεκτική ανακεράμωσή της με επαναχρησιμοποίηση των παλαιών βυζαντινού τύπου κεραμιδιών.

Ωστόσο, επειδή με το πέρας του χρόνου, ο φέρων ξύλινος σκελετός της στέγης άρχισε να υποχωρεί με αποτέλεσμα να παρατηρείται μετατόπιση και φθορά σημαντικού αριθμού κεραμιδιών της σκεπής, κρίθηκε απαραίτητη η εκ νέου ανακεράμωση του μνημείου προκειμένου να αποφευχθεί η επικείμενη φθορά του εσωτερικού τοιχογραφικού διακόσμου του. Η ανακεράμωση, η οποία εκτελέστηκε υπό την επίβλεψη της Εφορείας, ακολούθησε την εξής πορεία: α) ανασύρθηκαν τα παλαιά κεραμίδια και έγινε διαλογή του υλικού, ώστε τα υγιή κεραμίδια να επαναχρησιμοποιηθούν, β) ανοίχθηκε στο σύνολό της η στέγη και αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα στοιχεία των ζευκτών (αμείβοντες, ελκυστήρες), γ) τοποθετήθηκε νέο πέτσωμα από σανίδια καστανιάς, πάχ. 0,02 μ., που καλύφθηκε με μονωτική υδρατμοπερατή πλαστική μεμβράνη ελαστομερούς, πάχ. 1 χιλ., και δ) ανακεραμώθηκε η στέγη με την επανατοποθέτηση των παλαιών υγιών κεραμιδιών, καθώς και άλλων βυζαντινού τύπου, που συγκεντρώθηκαν από παλαιά κτίσματα γειτονικών χωριών, προκειμένου να μην αλλοιωθεί η μορφή του μνημείου.

Προκειμένου να αποφευχθεί επικείμενη καταστροφή του τμήματος του ζωγραφικού διακόσμου που σώζεται μεταξύ της νεότερης ψευδοροφής και της στέγης του ναού, προηγήθηκε των ανωτέρω εργασιών ο έλεγχος της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών από το συντηρητή της Εφορείας Γ. Γούσια, ο οποίος φρόντισε για τη συγκέντρωση των σπαραγμάτων που είχαν με το χρόνο αποκολληθεί και καταπέσει πάνω στην ψευδοροφή (Εικ. 41).

36. Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Δίκτυο αρχαιολογικών χώρων και μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας, Νομοί Θεσσαλονίκης, Κιλκίς, Πιερίας. Πρόσωπο και χαρακτήρας. Τετράδια Αρχαιολογίας* 5, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 116-117.

Εικ. 41. Χωρούδα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Σωζόμενο τμήμα τοιχογραφίας μεταξύ της νεότερης ψευδοροφής και της στέγης του ναού.

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Βαφειοχώρι

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός είναι χαρακτηρισμένος μαζί με το κωδωνοστάσιό του ως κτίσμα που έχει ανάγκη από ειδική κρατική προστασία (Υ.Α. ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β1/Φ34/8276/214/26-2-81, ΦΕΚ 182/Β/31-3-1981). Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με νάρθηκα και υπερκείμενο γυναικωνίτη, και χρονολογείται σύμφωνα με εγχάρακτη σε μάρμαρο επιγραφή που φυλάσσεται στο εσωτερικό του στα 1806[37]. Εσωτερικά κοσμείται στην κόγχη του Ιερού και στα μέτωπα των τοξοστοιχιών προς το κεντρικό κλίτος με τοιχογραφίες που χρονολογούνται στα 1868, ενώ στο ξυλόγλυπτο τέμπλο φέρει εικόνες Κολακιωτών ζωγράφων[38] (1859, 1861, 1867). Το μνημείο βρίσκεται εντός λιθόκτιστου περιβόλου, στη νοτιοανατολική γωνία του οποίου υψώνεται το ανεξάρτητο λιθόκτιστο πυργοειδές κωδωνοστάσιό του που χτίστηκε στα 1895.

Ο ναός κατά το παρελθόν παρουσίασε σοβαρά στερεωτικά προβλήματα τόσο στη στέγη όσο και στην τοιχοποιία του, η οποία είχε χάσει τη συνοχή της κυρίως εξαιτίας της υπόγειας υγρασίας, αφού η βόρεια και η ανατολική πλευρά του είναι χωμένες στο έδαφος σε αρκετό βάθος. Για τη στερέωση του μνημείου συντάχθηκε μελέτη από την Εφορεία και τα έτη 1985-1987 πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη και εν μέρει με δαπάνη της Υπηρεσίας οι απαραίτητες εργασίες, μεταξύ των οποίων και η ανακεράμωση της στέγης του[39].

Ωστόσο, ήδη από το 2002 εντοπίστηκαν προβλήματα στο νότιο τμήμα της ενιαίας κεραμοσκεπής που καλύπτει το ναό και κατεβαίνει ως τους στυλίσκους του νότιου προστώου. Τα προβλήματα επικεντρώνονταν στο τμήμα της στέγης που καλύπτει το προστώο και οφείλονταν στη μετατόπιση και τη φθορά σημαντικού αριθμού παλαιών κεραμιδιών, καθώς και στην ελλιπή προστασία του μονωτικού υλικού. Επίσης διαπιστώθηκε ότι στο σύνολο σχεδόν του μήκους του νότιου τοίχου του ναού εισέρχονταν νερά με αποτελέσματα καταστροφικά για την αντοχή της νότια λιθοδομής.

Ως εκ τούτου πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη της Εφορείας η επισκευή του νότιου τμήματος της στέγης του ναού, σύμφωνα με την ακόλουθη πορεία των εργασιών: α) ανασύρθηκαν τα παλαιά κεραμίδια της στέγης και συγχρόνως έγινε διαλογή του υλικού, ώστε τα υγιή κεραμίδια να χρησιμοποιηθούν εκ νέου, β) ελέγχθηκε το πέτσωμα και επισκευάστηκε τοπικά, όπου απαιτούνταν, γ) τοποθετήθηκε υδρατμοπερατή πλαστική μεμβράνη ελαστομερούς πάχ. 1 χιλ. για μόνωση, και δ) ανακεραμώθηκε η στέγη με την επανατοποθέτηση των υγιών παλαιών κεραμιδιών, καθώς και σύγχρονων βυζαντινού τύπου που χρησιμοποιήθηκαν αποκλειστικά ως στρωτήρες (Εικ. 42, 43).

Τούμπα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της μεταβυζαντινής τρίκλιτης βασιλικής, με εξωτερική στοά (χαγιάτι) στη δυτική και τη νότια πλευρά του (Εικ. 44). Καλύπτεται με ξύλινη κεραμοσκεπή στέγη με τριγωνικές αποτμήσεις στην ανατολική και τη δυτική πλευρά και φέρει ημικυκλική κόγχη του Ιερού που φθάνει μέχρι το ύψος της στέγης, από την οποία καλύπτεται. Χτίστηκε το 1800 περίπου, όπως προκύπτει από τις χρονολογημένες εικόνες του τέμπλου του (1806, 1808 και 1816) και είναι χαρακτηρισμένος ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Υ.Α. Β1/Φ34/11062/273/18-6-1987, ΦΕΚ 378/Β/27-7-1987).

37. Ό.π., σ. 160-161.

38. Δ. Ευγενίδου, Μια «συντεχνία» αγιογράφων του 19ου αιώνα από την Κολακιά, *Μακεδονικά* 22 (1982), Θεσσαλονίκη 1982, 180 κ.ε. Ι. Ζάρρα, *Η θρησκευτική ζωγραφική στη Θεσσαλονίκη κατά το 19ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1997 (αδημ. διδ. διατρ.), σ. 127-145.

39. Ξ. Σαββοπούλου, Βαφειοχώρι, Άγιος Γεώργιος, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 385-386. Η ίδια, Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Βαφειοχώρι Κιλκίς, *Αναστήλωση - Συντήρηση - Προστασία μνημείων και συνόλων*, τ. Γ΄, Αθήνα 1993, σ. 241-253.

Φωτ. 42. Βαφειοχώρι. Ναός Αγίου Γεωργίου. Το νότιο τμήμα της στέγης πριν από τις εργασίες επισκευής του.

Εικ. 43. Βαφειοχώρι. Ναός Αγίου Γεωργίου. Το επισκευασμένο νότιο τμήμα της στέγης.

Εικ. 44. Τούμπα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Γενική άποψη του ναού από ΝΔ.

Στο εσωτερικό του, ήτοι στην κόγχη του Ιερού, στα μέτωπα των τοξοστοιχιών προς το κεντρικό κλίτος και στο δυτικό τοίχο του, διατηρούνταν έως σήμερα μαυρισμένες από την αιθάλη και κατά σημεία απολεπισμένες ή φουσκωμένες από την υγρασία, τοιχογραφίες του α΄ μισού του 19ου αιώνα με σκηνές από τον Ευχαριστιακό, το Χριστολογικό (Δωδεκάορτο, Ζωή και Θαύματα του Χριστού, Πάθη και τα μετά την Ανάσταση) και το Θεομητορικό κύκλο.

Τα θέματα του Ευχαριστιακού κύκλου καταλαμβάνουν το χώρο του Ιερού, όπου στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης απεικονίζεται η Πλατυτέρα ανάμεσα σε δύο αγγέλους και χαμηλότερα οι ιεράρχες Αθανάσιος Αλεξανδρείας, άγιος Βασίλειος ο Μέγας, άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος και άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος. Στην κόγχη της Πρόθεσης εξάλλου, απεικονίζεται το καθιερωμένο θέμα της Άκρας Ταπείνωσης. Η ιστόρηση των γεγονότων του Χριστολογικού και του Θεομητορικού κύκλου αρχίζει με τον Ευαγγελισμό σε δύο μέρη, στον ανατολικό τοίχο του ναού, εκατέρωθεν της φωτιστικής θυρίδας που ανοίγεται πάνω από την κόγχη, και συνεχίζεται με δεξιόστροφη φορά στη νότια κιονοστοιχία, στο δυτικό τοίχο και στη βόρεια κιονοστοιχία.

Σύμφωνα με την ευανάγνωστη υπογραφή *Διὰ χειρὸς Δήτζου ζωγράφου ἐκ τῆς ἐπαρχίας Δεβρῶν χουρίος Τρέσαντζε*[40],

40. Πρόκειται για το ζωγράφο Dimitar Krstevič-Dičo (1819-1872), από το χωριό Tresonče των Σκοπιων, ο οποίος είναι από τους πολυγραφότα-

που αναγράφεται στη σκηνή της Κρίσης των Αρχιερέων, οι τοιχογραφίες φιλοτεχνήθηκαν από τον ομώνυμο ζωγράφο τον Απρίλιο του 1862.

Στο πλαίσιο σωστικών εργασιών συντήρησης, που πραγματοποιήθηκαν το 2005[41] από το συντηρητή της Εφορείας Γ. Γούσια, οπλίστηκαν με τουλπάνι οι τοιχογραφίες που παρουσίαζαν πρόβλημα αποκόλλησης από το ξύλινο υπόστρωμά τους και καθαρίστηκαν δειγματοληπτικά οι παραστάσεις της Σταύρωσης και της Αποκαθήλωσης στη βόρεια τοξοστοιχία και της Βρεφοκτονίας στη νότια τοξοστοιχία του ναού. Δειγματοληπτικές εξάλλου, εργασίες αποκάλυψαν ότι ο ζωγραφικός διάκοσμος εκτείνεται στα εσωρράχια των τόξων, τους κίονες, τα κιονόκρανα και το κεντρικό τουλάχιστον ταβάνι του ναού.

Κατά τις φετινές εργασίες πραγματοποιήθηκε από τους συντηρητές της Εφορείας Γ. Γούσια και Τ. Ζιούτη ο καθαρισμός του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού στο σύνολό του. Η ανωτέρω επέμβαση επέτρεψε να αποκαλυφθεί με σαφήνεια το ιδιαίτερα ενδιαφέρον εικονογραφικό πρόγραμμα του μνημείου, οι πολυπρόσωπες συνθέσεις του οποίου χαρακτηρίζονται για τον πλούτο και τη ζωηρότητα των χρωμάτων τους, τη φυσιοκρατική απόδοση του τοπίου του βάθους και την έντονη διακοσμητική διάθεση με τη χρήση συμπληρωματικών μοτίβων τόσο στην απόδοση του αρχιτεκτονικού όσο και του φυσικού τοπίου. Η επανάληψη των καθιερωμένων προτύπων που παρατηρείται στην εικονογράφηση του ναού και ο συνδυασμός τους με στοιχεία και εκφραστικούς τρόπους της δυτικής τέχνης και της εμπειρικής λαϊκής ζωγραφικής, καθιστούν τις τοιχογραφίες του αντιπροσωπευτικό δείγμα της λαϊκής θρησκευτικής ζωγραφικής του 19ου αιώνα[42] (Εικ. 45, 46).

τους ζωγράφους της εποχής του. Βλ. A. Nikolovski, The Icon Paintings in the Monastery the Holy Virgin - Immaculate of Kičevo, *The Monastery of the Holy Virgin of Kičevo, Cultural and Historic Heritage of Sr Macedonia* XXVI, Skopje 1990, σ. 110-111.

41. Δ. Μακροπούλου, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 661-662.

42. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήναι 1957, σ. 325-327, 352. Μ. Χατζηδάκης, Πνευματικός βίος και πολιτισμός, 1669-1821. Η τέχνη, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ΄, σ. 244-247. Ο ίδιος, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1987, σ. 99-113. Ν. Νικονάνος, Η μεταβυζαντινή ζωγραφική της Μακεδονίας, *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία - Οικονομία - Κοινωνία - Πολιτισμός*, τ. Α΄, σ. 177-183. Α. Τούρτα, Η θρησκευτική ζωγραφική στη Μακεδονία από το 15ο ως το 19ο αιώνα, *Μακεδονία (Αρχαιολογία - Πολιτισμός)*, τ. Β΄, Αθήνα 1993, σ. 207-229.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Βερτίσκος

Λοφίσκος (Δ2/06)

Σε αυτοψία που διενεργήθηκε στους οικισμούς Λοφίσκο και Αρετή του Δήμου Βερτίσκου με αφορμή το έργο «Βελτίωση της οδού Λοφίσκος-Αρετή», εντοπίστηκαν στην έξοδο του οικισμού Λοφίσκος, κατά μήκος και εκατέρωθεν της υφιστάμενης επαρχιακής οδού που συνδέει τους δύο οικισμούς, χαλάσματα λασπόκτιστων κτισμάτων που αναπτύσσονται σε έκταση μήκ. 500 μ. περίπου. Από το χώρο, που σύμφωνα με τις τοπικές μαρτυρίες ταυτίζεται με τη θέση χωριού της περιόδου της τουρκοκρατίας, συνελέγησαν διάσπαρτα κομμάτια κεράμων, ένα εφυαλωμένο και αρκετά αβαφή όστρακα των μεταβυζαντινών χρόνων.

Λαγκαδάς

Κολχικό, Δρακόντιο, Ανάληψη (Δ16/06)

Στο πλαίσιο υλοποίησης του έργου «Υδροδότηση των Δ.Δ. Αναλήψεως και Κολχικού μετά του οικισμού του Δρακοντίου», που διενεργήθηκε από το Δήμο Λαγκαδά υπό την επίβλεψη της Εφορείας, διανοίχθηκε κατά μήκος του υφιστάμενου οδικού επαρχιακού δικτύου Λαγκαδά-Ρεντίνας τάφρος για εγκατάσταση των αγωγών ύδρευσης, συνολ. μήκ. 6,904 χλμ., πλ. 0,60-0,70 και βάθ. 1,20 μ. Οι εκσκαφικές εργασίες που εκτελέστηκαν από 29-6 έως 27-7-2006 αποκάλυψαν, σε διαταραγμένα στρώματα με κεραμική προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, λίγα όστρακα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, τα οποία εντοπίστηκαν στις εξής θέσεις: α) στο Κολχικό (Χ.Θ. 6.600-8.460 της επαρχιακής οδού Λαγκαδά-Ρεντίνας), όπου σε τρία διαφορετικά τμήματα της τάφρου βρέθηκαν όστρακα από αβαφή μεταφορικά κυρίως αγγεία των παλαιοχριστιανικών αλλά και των μεταβυζαντινών χρόνων μαζί με λίγα όστρακα εφυαλωμένων επιτραπέζιων αγγείων των μεταβυζαντινών χρόνων, β) στο Δρακόντιο (Χ.Θ. 10.150 της οδού Λαγκαδά-Ρεντίνας), όπου συνελέγησαν αβαφή όστρακα από αποθηκευτικά αγγεία των παλαιοχριστιανικών πιθανώς χρόνων, καθώς και δύο συνανήκοντα και συγκολλούμενα όστρακα από εφυαλωμένο επιτραπέζιο αγγείο των μεταβυζαντινών χρόνων, και γ) στον επαρχιακό χωματόδρομο Δρακοντίου-Ανάληψης, όπου στη θέση Ρέμα (Χ.Θ. 10.225 της οδού Λαγκαδά-Ρεντίνας) συνελέγησαν λίγα διαβρωμέ-

Εικ. 45-46. Τούμπα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Νότια τοξοστοιχία. Ο εν Κανά γάμος, η Μεταμόρφωση και το Θαύμα της Συγκύπτουσας, πριν και μετά τις εργασίες καθαρισμού του ζωγραφικού διακόσμου του ναού.

να όστρακα αβαφούς κεραμικής, που πιθανώς ανάγονται στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

ΑΘΗΝΑ ΤΟΚΜΑΚΙΔΟΥ

ΧΟΡΗΓΗΣΕΙΣ ΒΕΒΑΙΩΣΗΣ/ΔΗΛΩΣΗΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ/ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΕ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΣ

Κατά το 2006, δυνάμει των εγκυκλίων: α) ΥΠΠΟ/ ΓΔΑΠΚ/ΔΜΕΕΠ/Γ2/Φ58/ 39813/1096/25-05-2004, β) ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΔΜΕΕΠ/Γ2/Φ58/82652/2189/5-11-2004 και σύμφωνα με τη ΔΟΕΠΥ/ΤΟΠΥΝΣ/17759/1-3-2004 (ΦΕΚ 455/Β/1-3-2004) Κοινή Υπουργική Απόφαση «Τρόπος απόδειξης εισαγωγής-διακίνησης και κυριότητας των εισαγομένων/διακινούμενων αρχαίων», χορηγήθηκαν από την Εφορεία επτά συνολικά βεβαιώσεις δήλωσης με τα αντίστοιχα από 005417 έως 005422 έντυπα εισαγωγής/διακίνησης αρχαίων από χώρες κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και από τρίτες χώρες.

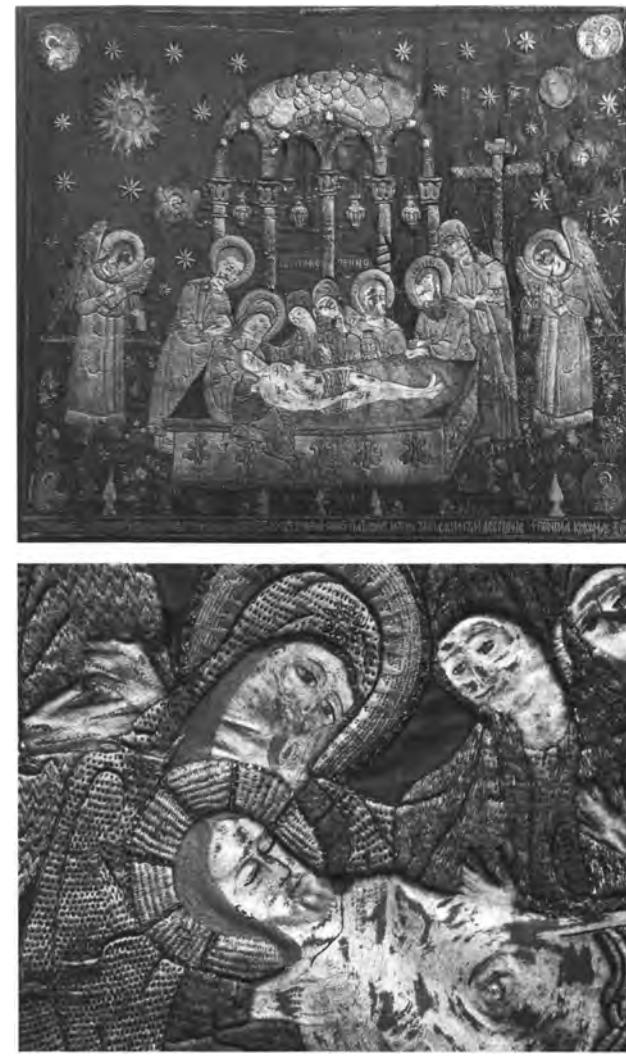
Οι περισσότερες βεβαιώσεις χορηγήθηκαν για λογαριασμό της Α. Καλφαγιάν, γνωστής αρχαιοπώλου της Θεσσαλονίκης, που το αρχαιοπωλείο της στεγάζεται επί της οδού Προξένου Κορομηλά 43 στην Θεσσαλονίκη, όπου και φυλάσσονται οι εισαγόμενες αρχαιότητες. Οι προαναφερθείσες βεβαιώσεις συνοδεύουν την εισαγωγή/διακίνηση συνολικά τριών φορητών εικόνων μεταβυζαντινής περιόδου, δύο βυζαντινών εφυαλωμένων αγγείων (κούπες) και ενός κεντητού Επιταφίου (1723-1735) της κεντήτριας Κοκκώνας του Ιωάννου. Η καταγραφή τους τηρείται σε βιβλίο αρχείου της Εφορείας.

Εικ. 47. Η Άκρα Ταπείνωση του Χριστού. Εικόνα.

Από αυτά τα έργα ξεχωριστή θέση κατέχουν η φορητή εικόνα με θέμα την Άκρα Ταπείνωση του Χριστού. Στο ζωγραφικό θέμα απεικονίζεται ο Χριστός ιστάμενος ορθός ενδεδυμένος με περίζωμα, εντός σαρκοφάγου. Πίσω του ο Σταυρός του Μαρτυρίου, η λόγχη και η κάλαμος με το σπόγγο. Η εικόνα αποδόθηκε στον κρητικό ζωγράφο Νικόλαο Τζαφούρη στα τέλη του 15ου αιώνα περίπου. Έχει διαστάσεις 0,47×0,395×0,02 μ. (Εικ. 47). Διακινήθηκε από την Galerie Leiria e Nascimento Lda της Πορτογαλίας. Κατατέθηκε στην 9η ΕΒΑ με το προβλεπόμενο, σύμφωνα με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΟΕΠΥ/ΤΟΠΥΝΣ/17759/1-3-2004 (ΦΕΚ 455/Β/5-3-04) Κοινή Υπουργική Απόφαση, έντυπο αριθ. 005420/24-3-2006. Σύμφωνα με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΔΜΕΕΠ/Γ2/Φ45/5961/90 Απόφαση κοσμεί τη Συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης.

Το δεύτερο πολύ αξιόλογο απόκτημα του αρχαιοπωλείου είναι ο κεντητός Επιτάφιος της Κοκκώνας του Ιωάννου (1723-1735). Έχει διαστάσεις 1,04×87,50 μ. (Εικ. 48, 49). Διακινήθηκε από τη Galerie Neumeister Münchener Kunstauktionshaus του Μονάχου, και κατατέθηκε στην 9η ΕΒΑ σύμφωνα με το προβλεπόμενο από την ως άνω δηλωθείσα απόφαση αριθ. 005421/4-5-2006 έντυπο δήλωσης εισαγωγής/διακίνησης μνημείων. Είναι κεντημένος επάνω σε βάση από κόκκινο ατλάζι με τη συνήθη σκηνή του Επιτάφιου Θρήνου. Κατά μήκος της κάτω οριζόντιας παρυφής του αναπτύσσεται αναθηματική επιγραφή, που περιλαμβάνει το όνομα της κεντήτριας Κοκκώνας του Ιωάννου. Το όνομα της τελευταίας μας είναι γνωστό μόλις από ένα δημοσιευμένο έως σήμερα έργο της από τη Μονή Παναχράντου στην Άνδρο, με τη χρονολογία 1743.

Εικ. 48-49. Ο κεντητός Επιτάφιος της Κοκκώνας του Ιωάννου.

Από εικονογραφικής και τεχνοτροπικής απόψεως, ο Επιτάφιος της Κοκκώνας συνιστά αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του αποκρυσταλλωμένου τύπου του Επιτάφιου Θρήνου, όπως αυτό διαμορφώθηκε από τα τέλη του 17ου αιώνα και εξής στην Κωνσταντινούπολη, με πρωτεργάτρια τη Δεσποινέτα του Αργύρη. Σε ότι αφορά την τεχνική της κεντήστρας, ο Επιτάφιος χαρακτηρίζεται από υψηλή ποιότητα εκτέλεσης και συνιστά αντιπροσωπευτικό δείγμα της άνθησης της χρυσοκεντητικής στην Κωνσταντινούπολη κατά τη λεγόμενη περίοδο των Φαναριωτών (1680-1780). Στη νέα αυτή ακμή

της τέχνης, τα θεμελιώδη στοιχεία της βυζαντινής κεντητικής αναδιατυπώνονται και συγχωνεύονται δημιουργικά με τις αναπόφευκτες, την περίοδο αυτή, επιδράσεις της δυτικής τέχνης, οδηγώντας σε υψηλού επιπέδου καλλιτεχνικά προϊόντα, τεκμήρια της οικονομικής και πολιτιστικής αναζωογόνησης του ελληνισμού της Ανατολής[43].

ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΔΟΥΛΓΚΕΡΗ

43. Ν. Παζαράς - Ευ. Δουλγκέρη, Κεντητός Επιτάφιος της Κοκκώνας του Ιωάννου από το αρχαιοπωλείο Καλφαγιάν στη Θεσσαλονίκη, *ΧΑΕ. Εικοστό Έβδομο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων. Αθήνα, 11, 12, και 13 Μαΐου 2007*, σ. 85.

Κατά το 2006 συνεχίστηκαν οι δραστηριότητες του μουσείου στον τομέα των εκθέσεων και των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, καθώς και άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες του μουσείου και άλλων φορέων της Θεσσαλονίκης που φιλοξενήθηκαν στους χώρους του. Στο πλαίσιο της συνεργασίας του μουσείου με το Σωματείο των Φίλων του πραγματοποιήθηκε σειρά διαλέξεων, ενώ στις 8 Δεκεμβρίου, στην ετήσια ομιλία προσωπικότητας από το χώρο του πολιτισμού και της επιστήμης, που συνοδεύεται από επίσημο δείπνο, τα έσοδα του οποίου ενισχύουν τους σκοπούς του μουσείου, προσκεκλημένος ήταν ο Θ.Π. Τάσιος, ομότιμος καθηγητής του ΕΜΠ, που μίλησε με θέμα «Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική τεχνολογία».

ΜΟΝΙΜΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Έκθεση στο Λευκό Πύργο

Συνεχίστηκε η προετοιμασία της μόνιμης έκθεσης στο Λευκό Πύργο, η οποία θα παρουσιάζει με συνοπτικό και περιεκτικό τρόπο, λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χώρου, την ιστορία της Θεσσαλονίκης από την ίδρυσή της το 316/5 π.Χ. έως τις μέρες μας, έχοντας ως γνώμονα το σεβασμό του μνημειακού χαρακτήρα του Πύργου και την ανάδειξη της αρχιτεκτονικής του ταυτότητας.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Στις 14 Μαρτίου εγκαινιάστηκε στην πτέρυγα περιοδικών εκθέσεων του μουσείου η έκθεση «Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή του Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς» (Εικ. 1, 2). Η έκθεση, η οποία διήρκεσε μέχρι τις 12 Ιουνίου, αποτέλεσε τον επίλογο πενταετούς προγράμματος συνεργασίας του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων με το Εθνικό Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης της Κορυτσάς. Το πρόγραμμα απέβλεπε στην πιλοτικού χαρακτήρα συντήρηση 88 εικόνων του Μουσείου της Κορυτσάς στα εργαστήρια του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και στην επιμόρφωση των Αλβανών συντηρητών στις νέες μεθόδους και τεχνολογίες, προκειμένου να συντηρήσουν τις υπόλοιπες 6.500 περίπου εικόνες του μουσείου τους. Την έκθεση συνόδευσε δίγλωσσος (ελληνικά και αγγλικά) κατάλογος, ο οποίος συντάχθηκε από έγκριτους Έλληνες επιστήμονες και ακαδημαϊκούς.

Από τις 6 Ιουλίου έως τις 31 Δεκεμβρίου παρουσιάστηκε στην πτέρυγα περιοδικών εκθέσεων η έκθεση «Τα πολύτιμα της παράδοσης. Κοσμήματα, στολίδια και φυλαχτά από τις Συλλογές του Λαογραφικού Μουσείου ΑΠΘ» (Εικ. 3). Η έκθεση οργανώθηκε από το Λαογραφικό Μουσείο ΑΠΘ σε συνεργασία με το μουσείο και βασίστηκε στην πλούσια λαογραφική συλλογή του ΑΠΘ. Στόχος της έκθεσης ήταν να ανα-

Εικ. 1-2. Άποψη της περιοδικής έκθεσης «Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή του Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς».

Εικ. 3. Άποψη της περιοδικής έκθεσης «Τα πολύτιμα της παράδοσης. Κοσμήματα, στολίδια και φυλαχτά από τις Συλλογές του Λαογραφικού Μουσείου ΑΠΘ».

δειχθεί η καλλιτεχνική, λειτουργική, χρηστική και εννοιολογική συνέχεια ανάμεσα στα κοσμήματα της βυζαντινής και της νεοελληνικής περιόδου. Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού συμμετείχε με δικά του εκθέματα, τα οποία, εκτιθέμενα μαζί με αυτά του Λαογραφικού Μουσείου, καταδείκνυαν στον επισκέπτη τη συνέχεια της παράδοσης. Στον όροφο της πτέρυγας περιοδικών εκθέσεων και στον αύλειο χώρο του μουσείου, κατά το ίδιο χρονικό διάστημα παράλληλα με την έκθεση και προκειμένου να αναδειχθεί η διαλεκτική σχέση ανάμεσα στα κοσμήματα του παρελθόντος και σε αυτά της σημερινής εποχής, παρουσιάστηκαν έργα της καλλιτέχνιδος Α. Λίτη, υπό τον τίτλο «Εκθέτοντας δαχτυλίδια σε διάλογο», εμπνευσμένα, κυρίως, από αντίστοιχα βυζαντινά.

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΕ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Στις 25-28 Μαΐου το μουσείο συμμετείχε στην περιοδεύουσα έκθεση σχετικά με την ελιά, την οποία διοργάνωσε το ΥΠΠΟ με αφορμή την ανακήρυξη του 2006 ως «Έτους της Ελιάς». Η έκθεση παρουσιάστηκε στην 3η Διεθνή Έκθεση Βιβλίου και το μουσείο συμμετείχε με το δανεισμό πήλινων και χάλκινων λυχναριών, γυάλινων κανδηλών, μυροδοχείων, ληκύθων και αμφορέων για τη μεταφορά και αποθήκευση λαδιού.

Στα τέλη Οκτωβρίου το μουσείο συμμετείχε με δανεισμό τεσσάρων έργων του ζωγράφου Χ. Λεφάκη σε αναδρομική έκθεση, με αφορμή τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τη γέννηση του ζωγράφου (1906-1968), στο Βαφοπούλειο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο των «Δημητρίων» του 2006. Συγκεκριμένα, το μουσείο δάνεισε τα εξής έργα, αντίγραφα τοιχογραφιών από παλαιοχριστιανικούς τάφους της Θεσσαλονίκης: τον Καλό Ποιμένα, την παράσταση της Θείας Ευχαριστίας και δύο παραστάσεις με πουλιά και κάνιστρο. Όλα τα έργα ανήκουν στη συλλογή νεότερων έργων τέχνης του μουσείου και χρονολογούνται στη δεκαετία του 1950. Η έκθεση διήρκεσε έως τα τέλη Ιανουαρίου 2007.

Από τις 17 Αυγούστου 2006 έως τις 15 Φεβρουαρίου 2007 το μουσείο συμμετείχε στη μεγάλη διεθνή έκθεση με θέμα «Το Άγιον Όρος» που διοργάνωσε το Helsinki City Art Museum της Φινλανδίας, στο πλαίσιο της Φινλανδικής Προεδρίας της ΕΕ το β΄ εξάμηνο του 2006. Το μουσείο συμμετείχε με το δανεισμό τριών αντικειμένων από τη μόνιμη συλλογή (εικόνα Παναγίας Γαλακτοτροφούσας, με υπογραφή *Μακάριος μοναχός*, του 1784, χαλκογραφική πλάκα με την Παναγία Γαλακτοτροφούσα, του 1856, και χαρακτικό με άποψη του Αγίου Όρους, του 1767). Επίσης, από κοινού με τη 10η ΕΒΑ είχε την ευθύνη της μεταφοράς όλων των εκθεμάτων.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΙΛΙΟΥΡΗ - ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΑΛΛΕΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Διεθνής Ημέρα Μουσείων

Το φετινό θέμα της Διεθνούς Ημέρας των Μουσείων που γιορτάζεται στις 18 Μαΐου ήταν «Τα μουσεία και οι νέοι». Με τη συνεργασία των Τμημάτων Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων και Συντήρησης του μουσείου διοργανώθηκε σειρά εκδηλώσεων που περιελάμβανε ξεναγήσεις στα εργαστήρια συντήρησης και στις αποθήκες, εργαστήριο βιβλιοδεσίας για ενήλικες και περιήγηση στις εκθέσεις με τη βοήθεια θεματικών φυλλαδίων. Το βράδυ, στο αίθριο του μουσείου, το μουσικό σχήμα της πόλης Bossanovex, έπαιξε μουσική bossa nova για τους φίλους του μουσείου.

Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς

Το θέμα των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, στις 22-24 Σεπτεμβρίου, ήταν «Ο πολιτισμός στο τραπέζι». Το μουσείο συμμετείχε με εκδηλώσεις υπό το γενικό τίτλο «Περί ορέξεως». Στο αίθριο παρουσιάστηκε έκθεση φωτογραφίας σε συνεργασία με τη φωτογραφική ομάδα Stereosis με θέμα «Περί ορέξεως... στη Θεσσαλονίκη». Στο χώρο υποδοχής υπήρχε αναπαράσταση βυζαντινού τραπεζιού (Εικ. 4), ενώ για τη μόνιμη έκθεση ετοιμάστηκαν από το Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων φυλλάδια με θέμα τη διατροφή στο Βυζάντιο. Τέλος, οι ενήλικοι επισκέπτες πήραν μέρος σε παιχνίδι παρατήρησης και εξερεύνησης της βυζαντινής διατροφής με τη βοήθεια φυλλαδίου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Η περιοδική έκθεση «Εικόνες από τις Ορθόδοξες Κοινότητες της Αλβανίας. Συλλογή του Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς» συνοδεύτηκε από επιστημονικό κατάλογο, στην έκδοση του οποίου συνέβαλε το Ίδρυμα Ι.Φ. Κωστόπουλου.

Εικ. 4. Αναπαράσταση βυζαντινού τραπεζιού στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς με θέμα «Ο πολιτισμός στο τραπέζι».

Με χορηγία του Σωματείου των Φίλων του μουσείου εκδόθηκε το τεύχος 12/2005 του ετήσιου περιοδικού του μουσείου, ενώ η έκδοση του επιτραπέζιου ημερολογίου του 2007 με θέμα τον άγιο Δημήτριο πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη χορηγών από το Σωματείο των Φίλων.

Με χορηγία του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντη τυπώθηκαν τα Πρακτικά της ημερίδας που διοργανώθηκε στις 18 Ιουνίου 2003 με θέμα «Εκπαιδευτικά προγράμματα σε χώρους πολιτισμού».

Στο πλαίσιο της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων, καθώς και των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς εκδόθηκαν θεματικά φυλλάδια περιήγησης στη μόνιμη έκθεση.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Κατά τη διάρκεια του 2006 στα εργαστήρια συντήρησης αρχαιοτήτων έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

Τοιχογραφίες

Άρχισαν οι εργασίες συντήρησης στην τοιχογραφία ΒΤ 220, η οποία αποτοιχίστηκε από την κόγχη μεσοβυζαντινού ναού του αρχαιολογικού χώρου της Μαρώνειας Κομοτηνής και μεταφέρθηκε στο εργαστήριο του μουσείου. Έγινε μηχανικός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας με εργαλεία μικρογλυπτικής και επιθέματα απιονισμένου νερού και ακολούθησε αφαίρεση του πρόχειρου ουδέτερου κονιάματος που εφαρμόστηκε στα σημεία απωλειών κατά την πρώτη φάση συντήρησης του αντικειμένου.

Οι εργασίες έγιναν από τους συντηρητές Ι. Αλμπάνη και Γ. Κωνσταντινίδη.

Ψηφιδωτά

Συντηρήθηκαν 35 τμήματα και εννέα σπαράγματα αποκολλημένων ψηφιδωτών δαπέδων από ανασκαφές στη Θεσσαλονίκη, στην οδό Αιόλου 23 και στη συμβολή των οδών Αγίου Δημητρίου και Λαγκαδά αντίστοιχα. Οι εργασίες συντήρησης περιελάμβαναν αφαίρεση υπολειμμάτων κονιαμάτων στην πίσω πλευρά των τεμαχίων, καθαρισμό των αρμών, υγρό και μηχανικό καθαρισμό για την αφαίρεση των αλάτων και, τέλος, στερέωση των ψηφίδων.

Στο ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικής κατοικίας, το οποίο εκτίθεται στο αίθριο, έγιναν αποκαταστάσεις περιορισμένης έκτασης, όπως στεφανώματα και στερέωση ψηφίδων λόγω φθορών που οφείλονται στην έκθεσή του σε εξωτερικό χώρο.

Οι εργασίες έγιναν από το συντηρητή Α. Κοντσέ.

Εικόνες

Στο πλαίσιο συνεργασίας του μουσείου και με άλλους φορείς συντηρήθηκαν πέντε εικόνες της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης (αριθ. 139: η Σύναξη των Δώδεκα Αποστόλων, αριθ. 135: η Κοίμηση της Θεοτόκου, αριθ. 147α/β: αμφιπρόσωπη με Παναγία βρεφοκρατούσα, αριθ. 132: άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, αριθ. 263: δίζωνη με Ανάσταση του Χριστού και άγιο Δημήτριο και άγιο Γεώργιο), οι οποίες επρόκειτο να εκτεθούν στο Εκκλησιαστικό Μουσείο της Μητρόπολης.

Επίσης, στο πλαίσιο των διακρατικών σχέσεων της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Ανάπτυξης και συγκεκριμένα της ελληνοαλβανικής συνεργασίας 2002 ολοκληρώθηκε το έργο 506 με τίτλο «Technical Research on the Postbyzantine Icons of the National Museum of Medieval Art of Korce Using Non-destructive Methods» σε συνεργασία του μουσείου και του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων με το Εθνικό Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης της Κορυτσάς. Στο πλαίσιο του έργου δημιουργήθηκε βάση δεδομένων, όπου καταχωρίστηκαν τα αποτελέσματα της έρευνας. Μέρος των δεδομένων δημοσιεύθηκε στο τεύχος με τίτλο *Τεχνική διερεύνηση μεταβυζαντινών εικόνων του Εθνικού Μουσείου Μεσαιωνικής Τέχνης Κορυτσάς με μη καταστρεπτικές μεθόδους* (Α. Τούρτα - Δ. Λαζίδου - Ε. Νικολαΐδου, έκδ. Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας και Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, Θεσσαλονίκη 2006).

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τις συντηρήτριες Δ. Δροσάκη και Δ. Λαζίδου.

Περγαμηνή - χαρτί

Ολοκληρώθηκε η συντήρηση του χειρόγραφου περγαμηνού κώδικα αριθ. 8 του 12ου αιώνα, της μονής Βλατάδων και άρχισαν οι εργασίες συντήρησης του χειρόγραφου περγαμηνού κώδικα αριθ. 19 της ίδιας συλλογής, καθώς και του χειρόγραφου περγαμηνού κώδικα του 9ου αιώνα της συλλογής του μουσείου (αριθ. Βχφ 21).

Ακόμη συντηρήθηκαν εννέα χαρακτικά της συλλογής του μουσείου, δύο λιθογραφίες της Συλλογής Άγγελου Παπαιωάννου, τέσσερα χαρτώα έγγραφα της Κοινότητας Διλόφου Βοΐου Κοζάνης, που αφορούν στις επισκευές ναών της ανωτέρω Κοινότητας και δύο χαρτώα έγγραφα της Συλλογής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τις ανάγκες της έκθεσης «Τα πολύτιμα της παράδοσης».

Οι εργασίες έγιναν από τους συντηρητές Ν. Μαλακόζη, Γ. Μπουδαλή και Α. Τσούκα.

Πέτρα

Συντηρήθηκαν επτά γλυπτά, που επιλέχθηκαν ως πιθανά εκθέματα για τη μόνιμη έκθεση στο Λευκό Πύργο με θέμα την ιστορία της Θεσσαλονίκης διαχρονικά. Οι εργασίες συντήρησης περιελάμβαναν, κατά περίπτωση, μηχανικούς και χημικούς καθαρισμούς, καθαρισμούς με υπεροξείδιο του υδρογόνου, πλύσιμο με απιονισμένο νερό, τοπικούς καθαρισμούς με πάστα EDTA 12% κ.β., στερεώσεις με Paraloid B72 3% κ.β. και συγκολλήσεις με μαρμαρόκολλα και ανοξείδωτους συνδέσμους.

Οι εργασίες έγιναν από τους συντηρητές Λ. Αποκατανίδη και Ε. Παπαδοπούλου και το γλύπτη Ι. Χρήστου.

Κεραμική - γυαλί

Συντηρήθηκαν 17 αγγεία προερχόμενα από ανασκαφές της Θεσσαλονίκης και του αρχαιολογικού χώρου στη θέση Λουλουδιές Κίτρους Πιερίας.

Των εργασιών συντήρησης προηγήθηκε μακροσκοπική, μικροσκοπική παρατήρηση και ψηφιακή φωτογράφηση των αντικειμένων και ανάλογα με την κατάσταση διατήρησής τους εφαρμόστηκαν οι παρακάτω μέθοδοι: πλύσιμο με απιονισμένο νερό, προστερέωση με ακρυλική ρητίνη, αφαλάτωση είτε με εμβάπτιση των αντικειμένων σε απιονισμένο νερό είτε με κομπρέσες εμποτισμένες με απιονισμένο νερό, μηχανικός καθαρισμός και παράλληλη απομάκρυνση των υπολειμμάτων των επικαθίσεων, χημικός καθαρισμός με διάφορους οργανικούς διαλύτες (ακετόνη, αιθυλική αλκοόλη), χημικά διαλύματα και πάστες (πάστα EDTA, πάστα Mora, H2H2, Desogen) και, τέλος, στερέωση των σαθρών αντικειμένων με ακρυλική ρητίνη και χρωματική αισθητική αποκατάσταση με χρώματα αγιογραφίας.

Σε πλήθος γυάλινων θραυσμάτων προερχόμενων από ανασκαφές στη Ρεντίνα και στην πλατεία Διοικητηρίου της Θεσσαλονίκης έγινε, κατά περίπτωση, είτε μηχανικός είτε χημικός καθαρισμός, στερέωση και συγκόλληση.

Οι εργασίες έγιναν από τις συντηρήτριες Π. Ιωσηφίδου, Β. Κωστοπούλου και Μ. Μουρατίδου.

Μέταλλα

Συντηρήθηκαν 53 αντικείμενα της συλλογής του μουσείου, κυρίως νομίσματα, πέντε επάργυρα αντικείμενα της Μητρόπολης Θεσσαλονίκης και 14 αντικείμενα της Συλλογής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης για τις ανάγκες της έκθεσης «Τα πολύτιμα της παράδοσης», η οποία παρουσιάστηκε στην αίθουσα περιοδικών εκθέσεων του μουσείου. Συγκεκριμένα έγινε μηχανικός καθαρισμός, απορρύπανση της επιφάνειας με αλκοόλη και στη συνέχεια στερέωση της επιφάνειάς τους, στα σιδερένια με Paraloid B48 N 5% κ. β. και στα χάλκινα και αργυρά με Incralac.

Οι εργασίες έγιναν από το συντηρητή Κ. Μαθιό.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΑΠΑΖΩΤΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Η δραστηριότητα του Τμήματος των Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων συνεχίστηκε με τη λειτουργία τεσσάρων προγραμμάτων, τα οποία σχεδιάστηκαν το 2004, κατά τη διάρκεια ολοκλήρωσης της μόνιμης έκθεσης του μουσείου, στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ. Πρόκειται για τα προγράμματα: «Όψεις της καθημερινής ζωής στην παλαιοχριστιανική εποχή» (για μαθητές Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού), «Ανακαλύπτοντας το παρελθόν» (για μαθητές Γυμνασίου), «Γνωρίζω τις βυζαντινές εικόνες» και «Παίζουμε ανασκαφή;» (για νήπια και μαθητές Α΄ Δημοτικού).

Επίσης, στο πλαίσιο της περιοδικής έκθεσης «Τα πολύτιμα της παράδοσης», που φιλοξενήθηκε στο χώρο των περιοδικών εκθέσεων του μουσείου, σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα για μαθητές Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού «*Πού 'ν' το το δαχτυλίδι*», από το Νοέμβριο έως το Δεκέμβριο του 2006.

Στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, στις 22-24 Σεπτεμβρίου, ετοιμάστηκαν φυλλάδια με θέμα τη διατροφή στο Βυζάντιο.

Για το συντονισμό και την υλοποίηση των προγραμμάτων υπεύθυνες ήταν οι Ρ. Βεροπουλίδου και Εύ. Φουρλίγκα.

ΡΕΝΑ ΒΕΡΟΠΟΥΛΙΔΟΥ - ΕΥΑ ΦΟΥΡΛΙΓΚΑ

ΙΖ΄ Εφορεια

Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Η ΙΖ΄ ΕΠΚΑ από τον Ιούνιο του 2006 έχει στην αρμοδιότητά της τους νομούς Πέλλας και Ημαθίας, καθώς άρχισε η λειτουργία της ΚΘ΄ ΕΠΚΑ με αρμοδιότητα στους νομούς Φλώρινας και Καστοριάς. Ωστόσο, η ΙΖ΄ ΕΠΚΑ διατήρησε την αρμοδιότητα υλοποίησης των έργων του Γ΄ ΚΠΣ στους παραπάνω νομούς, ενώ έως τα τέλη του 2006 στήριξε τη νέα Εφορεία διοικητικά με τη συνέχιση της πλήρους απασχόλησης του υπεύθυνου για τους νομούς Φλώρινας και Καστοριάς προσωπικού της.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ, ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΩΝ - ΣΩΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Από το καλοκαίρι του 2002 υλοποιείται στην Πέλλα το έργο του ΤΔΠΕΑΕ «Συντήρηση-ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Πέλλας και περιοχής της»[1]. Μέσα στο πλαίσιο του έργου αυτού διενεργείται συντήρηση-αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών λειψάνων. Με δοκιμαστικές τομές εντοπίζεται η στάθμη των αρχαίων δαπέδων και επιστρώνονται βάσει της εγκεκριμένης μελέτης οι δρόμοι της αρχαίας πόλης, που θα αποτελέσουν τις βασικές διαδρομές των επισκεπτών. Ολοκληρώθηκαν απαλλοτριώσεις 146.000 τ.μ. στο νότιο και το νοτιοανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου προκειμένου να επιτευχθεί η ενοποίησή του, κατασκευάστηκαν κτίρια εξυπηρέτησης επισκεπτών ενταγμένα σε δύο οικοδομικά τετράγωνά της (βρίσκονται στη φάση της ολοκλήρωσης), έχει προκηρυχθεί δημόσιος διαγωνισμός για την κατασκευή μεταλλικού στεγάστρου προστασίας του δημόσιου αρχείου στο νοτιοδυτικό τμήμα της Αγοράς με ευπαθή αρχιτεκτονικά λείψανα και έχει τοποθετηθεί περίφραξη στο χώρο, ώστε το φυσικό αντικείμενο του έργου της παρούσας φάσης να ολοκληρωθεί έως τα τέλη του 2008.

Για να θεωρηθεί, ωστόσο, η παρέμβασή μας ολοκληρωμένη στην Πέλλα και την περιοχή της, προγραμματίζεται η υλοποίηση επεμβάσεων την επόμενη προγραμματική περίοδο και σε άλλους επιλεγμένους τομείς της πόλης, στα άμεσα ορατά από τον επισκέπτη κτίρια του επισκέψιμου χώρου αλλά και σε μνημεία της περιοχής της. Στα έργα ανάδειξης της Πέλλας που βρίσκονται σε εξέλιξη, προστίθεται και η κατασκευή του νέου μουσείου, χωροθετημένου στο βορειοανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, ένα συγκρότημα προσαρμοσμένο απόλυτα στις καμπύλες της νότιας κλιτύος του λόφου του ανακτόρου, σε άμεση γειτνίαση με το σύγχρονο οικισμό. Το μουσείο προγραμματίζεται να ολοκληρωθεί το 2008, ώστε να αρχίσει άμεσα η οργάνωση της έκθεσης, βάσει της μουσειολογικής μελέτης που εκπονείται από τη ΙΖ΄ ΕΠΚΑ.

Εκτελέστηκαν εργασίες συντήρησης-ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Έδεσσας, στο πλαίσιο σχετικού έργου του Γ΄ ΚΠΣ, ενταγμένου στο INTERREG IIIA/Cards Ελλάδα - ΠΓΔΜ[2]. Εκπονήθηκε από την Εφορεία και υποβλήθηκε για έγκριση, μελέτη συντήρησης του τείχους του Αλώρου. Επίσης εκπονήθηκε και εγκρίθηκε μελέτη αποπεράτωσης και χρήσης αρχαιολογικής αποθήκης στην Κωνσταντία.

Στη Μίεζα ολοκληρώθηκε η ανάδειξη του μακεδονικού τάφου της Κρίσεως (έργο Γ΄ ΚΠΣ, ΠΕΠ Κεντρικής Μακεδονίας) με τη δημιουργία νέας πρόσβασης στο επίπεδο του αρχαίου δρόμου του τάφου, τη βελτίωση του υπάρχοντος στεγάστρου, την κατασκευή αποστραγγιστικού συστήματος περιμετρικά του μνημείου για τον περιορισμό της υγρασίας, την κατασκευή φυλακίου, την εγκατάσταση εποπτικού υλικού κτλ.[3]. Εκπονήθηκε από την Εφορεία και εγκρίθηκε μελέτη συντήρησης-αποκατάστασης του αρχαίου θεάτρου της Μίεζας και άρχισε η υλοποίησή της, ενταγμένη στο πρόγραμμα «Πολιτισμική Εγνατία» του Γ΄ ΚΠΣ.

---

1. Για το έργο της συντήρησης-ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Το έργο της επιτροπής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Πέλλας, στο *Το έργο των επιστημονικών επιτροπών αναστήλωσης, συντήρησης και ανάδειξης μνημείων*, ΥΠΠΟ-ΤΔΠΕΑΕ, Αθήνα 2006, σ. 443 κ.ε.

2. Α. Χρυσοστόμου, Ανάδειξη-διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Έδεσσας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 713 κ.ε.

3. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Κ. Τροχίδης, Προστασία και ανάδειξη του μακεδονικού τάφου της Κρίσεως στο δήμο Ανθεμίων νομού Ημαθίας, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 465 κ.ε.

Στις Αιγές (Βεργίνα) ολοκληρώθηκε το έργο της διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου των βασιλικών τάφων και εγκρίθηκε η εκπονηθείσα από την Εφορεία μελέτη ανάδειξης του ανακτόρου.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας βρίσκονται σε εξέλιξη οι εργασίες κτιριακής βελτίωσης-οργάνωσης νέας έκθεσης, ενταγμένες στο ΕΠ «Πολιτισμός» του Γ΄ ΚΠΣ.

Στη Λευκόπετρα Ημαθίας εκπονήθηκε από την Εφορεία και εγκρίθηκε μελέτη συντήρησης-αναστήλωσης-ανάδειξης του ιερού της Μητέρας των Θεών Αυτόχθονος.

Στη Φλώρινα ολοκληρώθηκε το έργο της συντήρησης-ανάδειξης της ελληνιστικής πόλης (Γ΄ ΚΠΣ, ΠΕΠ Δυτικής Μακεδονίας) και ο χώρος έγινε επισκέψιμος[4].

Στις Πέτρες Φλώρινας εκτελέστηκαν εργασίες συντήρησης του αρχαιολογικού χώρου στο πλαίσιο ανάδειξής του (Γ΄ ΚΠΣ, ΠΕΠ Δυτικής Μακεδονίας).

Στο Άργος Ορεστικού του νομού Καστοριάς άρχισαν οι οικοδομικές εργασίες αποπεράτωσης-οργάνωσης έκθεσης του αρχαιολογικού μουσείου (κτίριο πολιτιστικών χρήσεων, το οποίο ο Δήμος δώρισε στο ΥΠΠΟ), έργο ενταγμένο στο Γ΄ ΚΠΣ (ΠΕΠ Δυτικής Μακεδονίας). Το μουσείο θα στεγάσει αρχαιότητες προϊστορικών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων του νομού Καστοριάς (εκτός του Δισπηλιού).

Στην Αυγή νομού Καστοριάς άρχισε η υλοποίηση του έργου της προστασίας-ανάδειξης του νεολιθικού οικισμού, ενταγμένου στο πρόγραμμα INTERREG IIIA/Γειτνίαση Ελλάδας - Αλβανίας.

Διενεργήθηκαν ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα στον άξονα των νέων παρακαμπτηρίων οδών της Πέλλας[5], της Έδεσσας[6], στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού[7], σε οικόπεδα της Βεργίνας[8], της Βέροιας[9], στον Τρίλοφο Ημαθίας[10], στην Αυγή του νομού Καστοριάς και στην πεδιάδα του Αμυνταίου του νομού Φλώρινας, στο πλαίσιο της κατάληψης μεγάλων εκτάσεων από τα λιγνιτωρυχεία της ΔΕΗ.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Έδεσσα

Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας

Από τα τέλη Ιουλίου του 2005 και το 2006 στο ανεσκαμμένο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου Έδεσσας (Εικ. 1, 2) πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανάδειξης-διαμόρφωσης[11] στο πλαίσιο ομώνυμου έργου ενταγμένου στο κοινοτικό πρόγραμμα INTERREG IIIA/Cards Ελλάδα - ΠΓΔΜ. Αφετηρία της όλης προσπάθειας αποτέλεσε η σύνταξη γενικότερης μελέτης-master plan, η οποία εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ το 2004. Στη συνέχεια της αρχικής ετοιμάστηκαν, επιπλέον, η μελέτη αποκατάστασης της βάσης του κίονα με τις απελευθερωτικές επιγραφές στη θεά Μα, η μελέτη συντήρησης-ανάδειξης των χώρων 1-15 δεξιά της κεντρικής οδού[12], η πορεία των επισκεπτών στο ανεσκαμμένο τμήμα και στο φυσιολατρικό μονοπάτι κατά μήκος του τείχους, καθώς και η μελέτη ηλεκτροφωτισμού του χώρου[13]. Σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης του ΥΠΠΟ και το Εργαστήριο Δομικών Υλών της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ έγιναν αναλύσεις των αρχαίων κονιαμάτων για να επιλεγεί το κονίαμα επέμβασης, σε συνεργασία με το Κέντρο Λίθου εξετάστηκαν τα προβλήματα του δομικού υλικού, δηλαδή του τραβερτίνη, ενώ από το ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» αναλύθηκαν τα ιζήματα πάνω στα οποία χτίστηκε η πόλη και αυτά τα οποία την κάλυψαν μετά την εγκατάλειψή της. Στους πρώτο και δεύτερο αριστερό χώρο (Εικ. 3) έγιναν εργασίες συντήρησης με ανακτήσεις, αρμολογήσεις των τοίχων και επιχωματώσεις του εσωτερικού στο ύψος των δαπέδων της τελευταί-

4. Μ. Ακαμάτη-Λιλιμπάκη - Ι.Μ. Ακαμάτης, *Η ελληνιστική πόλη της Φλώρινας*, Θεσσαλονίκη 2006.

5. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα το 2006, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 591 κ.ε. Π. Χρυσοστόμου, Σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο της Πέλλας κατά το 2006: οι ελληνιστικοί τάφοι, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 641 κ.ε. Ο ίδιος, Σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο της Πέλλας: οι ρωμαϊκοί τάφοι, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 659 κ.ε.

6. Α. Χρυσοστόμου, Αγροτικές εγκαταστάσεις στη νότια παράκαμψη της Έδεσσας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 727 κ.ε.

7. Α. Χρυσοστόμου - Π. Χρυσοστόμου, Σωστική ανασκαφή στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας κατά το 2006, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 703 κ.ε.

8. Α. Κοτταρίδη, Η έρευνα στις Αιγές, μια πόλη κατά κώμας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 771 κ.ε.

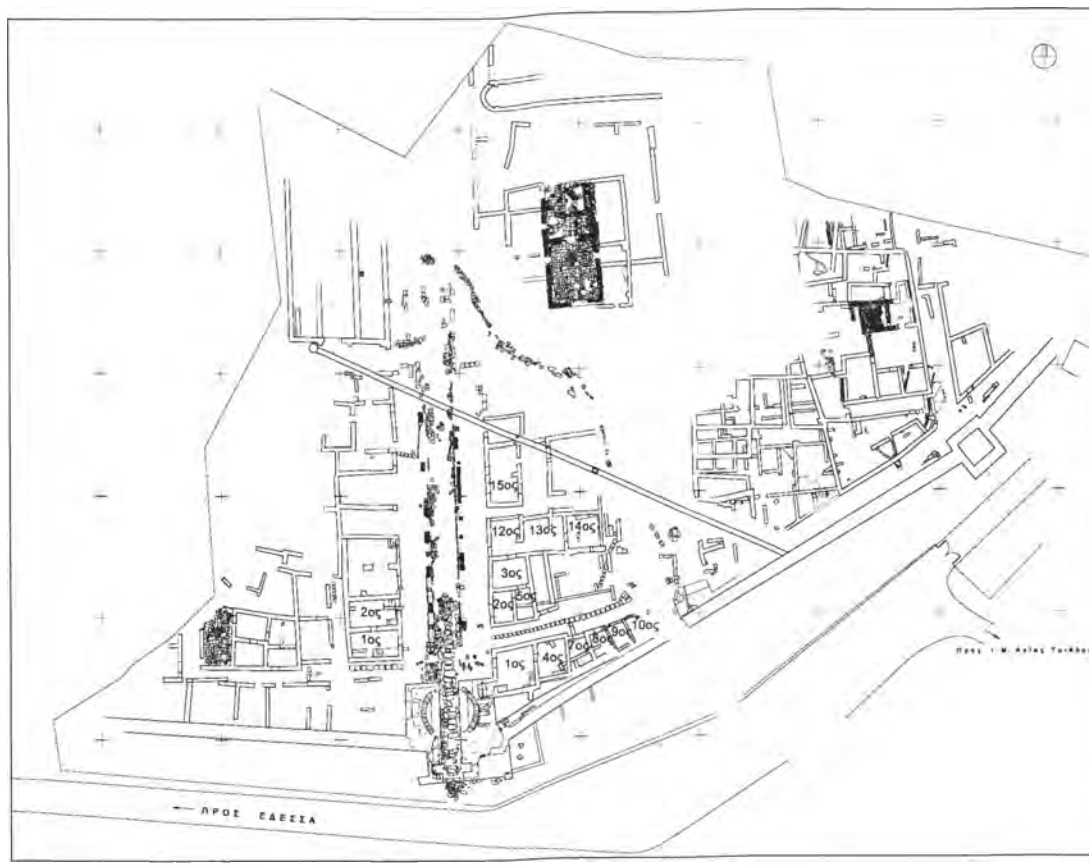
9. Ει. Ψαρρά, Σωστική ανασκαφή στο συνοικισμό Προμηθέα της Βέροιας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 805 κ.ε. Ι. Γραικός, Ταφικά ευρήματα κλασικών χρόνων από το νότιο νεκροταφείο της Βέροιας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 821 κ.ε.

10. Ι. Γραικός, Μια νέα θέση της νεότερης νεολιθικής στον Τρίλοφο Ημαθίας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 795 κ.ε.

11. Αναλυτικότερη παρουσίαση των εργασιών έχει δοθεί στο Α. Χρυσοστόμου, *ΑΕΜΘ* 21 (2007), σ. 55-62.

12. Με τη συμμετοχή των μηχανικών Π. Δίου και Β. Αδάμου. Προηγήθηκε η σχεδιαστική αποτύπωση από τους Χ. Τζώτζη και Σ. Παυλίδου μετά από τοπογράφηση των Γ. Γκάτζιου και Θ. Τριανταφυλλίδη. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί η συμβολή του Χ. Τζώτζη σε όλα τα θέματα που άπτονται των σχεδιάσεων στην περιοχή της Έδεσσας, καθώς και η συμβολή στο συγκεκριμένο έργο του αρχιτεχνίτη Ν. Τσάμη και της φύλακα Μ. Λούσα.

13. Η μελέτη ηλεκτροφωτισμού υπήρξε προσφορά του Γ. Ηλιάδη, ηλεκτρολόγου-μηχανικού της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας.

Εικ. 1. Έδεσσα. Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Το ανεσκαμμένο τμήμα εσωτερικά της νότιας πύλης στον αρχαιολογικό χώρο.

Εικ. 2. Έδεσσα. Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Αεροφωτογραφία του ανεσκαμμένου τμήματος εσωτερικά της νότιας πύλης.

Εικ. 3. Έδεσσα. Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Οι πρώτος και δεύτερος αριστερός χώρος μετά τις εργασίες ανάδειξης.

Εικ. 4. Έδεσσα. Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Μετακίνηση του ενεπίγραφου κίονα.

ας φάσης των παλαιοχριστιανικών χρόνων. Στην πρώτη αριστερή πάροδο και στη δυτική στοά, επίσης, έγιναν καταχώσεις και αποκαταστάσεις των τελικών δαπέδων. Ακόμη ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της βάσης του ενεπίγραφου κίονα (Εικ. 4, 5)[14]. Στη μουσειακή αποθήκη βελ-

Εικ. 5. Έδεσσα. Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Αποκατάσταση της βάσης του ενεπίγραφου κίονα.

τιώθηκαν οι χώροι υγιεινής, ώστε να μπορούν να εξυπηρετούν και ΑμΕΑ, ενώ αντικαταστάθηκε και η φθαρμένη ξύλινη περίφραξη με κτιστό λίθινο πόδιο.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Π έ λ λ α

Νέα παρακαμπτήρια οδός

Βασικός πυρήνας της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας είναι η ενοποίηση των ανασκαφικών τομέων με την κατάργηση των δύο δημόσιων δρόμων, που τετρατομούν την αρχαία πόλη, στον άξονα Α.-Δ. ο δρόμος Θεσσαλονίκης-Έδεσσας, σε όλο το πλάτος της, και στον άξονα Β.-Ν. τμήμα του δρόμου προς το σύγχρονο οικισμό. Προκειμένου να επιτευχθεί η κατάργηση αυτών των δρόμων, κατασκευάστηκε το 2006 από τη ΔΕΚΕ της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας παρακαμπτήρια οδός, που αρχίζει από το ανατολικότερο σημείο κατάργησης του δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης-Έδεσσας, στην περιοχή του ανατολικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης (όπου βρίσκεται πλέον και η κύρια είσοδος στο σύγχρονο οικισμό), συνεχίζει διασχίζοντας την πόλη στον άξονα Α.-Δ., νότια του μεγάλου σύγ-

14. Προηγήθηκε, όπως αναφέρθηκε, η σύνταξη μελέτης από το μηχανικό Κ. Ζάμπα, που εγκρίθηκε από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης. Στις εργασίες αποκατάστασης της βάσης συνέβαλε και ο συντηρητής Θ. Καρδάμης, ο οποίος συμμετείχε και στις αρχικές εργασίες αναστήλωσης το 1977.

χρονου αρδευτικού καναλιού[15], και καταλήγει στα δυτικά όριά της, όπου συναντά πάλι το δημόσιο δρόμο Θεσσαλονίκης-Έδεσσας, στην περιοχή της Νέας Πέλλας. Μετά την ολοκλήρωση της παρακαμπτηρίου αυτής οδού προγραμματίζεται η απομάκρυνση των οδοστρωμάτων των καταργούμενων δημόσιων δρόμων, αρχικά στα όρια του άμεσα επισκέψιμου χώρου, ώστε να αρχίσει έως τα τέλη του 2007 η υλοποίηση της περιήγησης των επισκεπτών στον αναδεδειγμένο αρχαιολογικό χώρο.

Αμέσως μετά τη χάραξη των ορίων της παρακαμπτηρίου οδού διενεργήθηκαν, στα τέλη του 2005, σε όλο το μήκος της, δοκιμαστικές τομές προκειμένου να εντοπιστούν αρχιτεκτονικά λείψανα της αρχαίας πόλης και να ερευνηθούν σωστικά. Η ανασκαφική έρευνα, χρηματοδοτημένη από το έργο της κατασκευής της οδού, άρχισε τον Ιούνιο και ολοκληρώθηκε στα τέλη του 2006 με τη διατήρηση σε κατάχωση των αρχιτεκτονικών λειψάνων. Την ευθύνη της ανασκαφής είχε η Μ. Ακαμάτη στο ανατολικό και στο νότιο σκέλος, καθώς και στο νότιο τμήμα του δυτικού σκέλους της οδού, και ο Π. Χρυσοστόμου στο βόρειο τμήμα του ίδιου σκέλους[16].

Στο δυτικό τομέα της παρακαμπτηρίου αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών οικοδομικών τετραγώνων της αρχαίας πόλης, που χωρίζονται από δύο διασταυρούμενους δρόμους, πλ. 6 και 9 μ. στους άξονες Β.-Ν. και Α.-Δ. αντίστοιχα. Τον Α.-Δ. δρόμο διέσχιζε αγωγός με πηλοσωλήνες. Τα δύο τετράγωνα στα δυτικά εντάσσονται στην τελευταία σειρά των οικοδομικών τετραγώνων της πόλης. Το ένα από αυτά, το βόρειο, αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος του, στον άξονα Α.-Δ., που είναι 29 μ., αντί του γνωστού πλάτους των 47 μ. των υπόλοιπων οικοδομικών τετραγώνων της πόλης[17]. Έτσι, το πολεοδομικό σχέδιο τροποποιείται ως προς το πλάτος των οικοδομικών τετραγώνων της τελευταίας σειράς στα δυτικά όριά της. Το δεύτερο σημαντικό στοιχείο που προέκυψε από την έρευνα στην περιοχή αυτή είναι ο βέβαιος πλέον εντοπισμός του δυτικού τείχους της πόλης, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί σε δοκιμαστικές τομές το 2005[18]. Το 2006[19] ήλθαν στο φως και άλλα αποσπασματικά σωζόμενα τμήματά του δυτικότερα, με την κατώτερη στρώση λίθων της υποθεμελίωσής του, πλ. 3 μ. και με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Μια ορθογώνια εξοχή στη δυτική πλευρά του μπορεί να σχετιστεί με τη θέση ενός πύργου, ενώ ο τοίχος, που εμφανίστηκε βορειότερα, όμοιας κατεύθυνσης με το τείχος, σε απόσταση 25 μ. δυτικά του, θα μπορούσε να αποτελεί τμήμα προτειχίσματος[20]. Μεταξύ του τείχους και του νότιου τμήματος του δυτικού εξωτερικού τοίχου του βόρειου οικοδομικού τετραγώνου μεσολαβεί δρόμος, πλ. 7 μ.[21]. Έτσι, διασαφηνίζεται για πρώτη φορά, έστω και σε μια περιορισμένη περιοχή, η διαμόρφωση του πολεοδομικού ιστού στην περιοχή των δυτικών ορίων της πόλης, καθώς δόθηκε η δυνατότητα να ερευνηθεί το πλησιέστερο στο δυτικό τείχος τμήμα της. Η αποκάλυψη των παραπάνω τμημάτων του δυτικού τείχους, καθώς και του ανατολικού, που είχε αρχίσει να ερευνάται το 2005[22], έδωσαν τη δυνατότητα της μέτρησης με σαφήνεια πλέον του πλάτους της αρχαίας πόλης σε 1.280 μ. περίπου, στον άξονα του δρόμου με κατεύθυνση Α.-Δ., που διέρχεται βόρεια του κυκλικού κτιρίου στην περιοχή του ιερού του Δάρρωνα και 1.320 μ. περίπου στον άξονα του δρόμου με τον ίδιο προσανατολισμό, νότια της Αγοράς[23].

15. Περίπου 260 μ. νότια του σημερινού μουσείου.

16. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Α. Στριτσίδου, Α. Ζαμιούδη και η σχεδιάστρια Μ. Γκάτσιου. Την ταύτιση των νομισμάτων της ανασκαφής και την ηλεκτρονική επεξεργασία του ανασκαφικού υλικού ανέλαβε ο αρχαιολόγος Ν. Ακαμάτης, την τοπογράφηση διενήργησαν οι Α. Τριανταφυλλίδης και Γ. Γκάτσιος, ενώ με τη συντήρηση των ευρημάτων ασχολήθηκαν οι Μ. Μυλωνάς, Ό. Φαλαγκαράκη, Γ. Μπαλάφα και Β. Χρυσοστόμου.

17. Το πλάτος των 29 μ. έχει μετρηθεί στο νοτιότερο τμήμα του τετραγώνου. Δεν στάθηκε δυνατή η αντίστοιχη μέτρηση του πλάτους του νότιου τετραγώνου, καθώς το δυτικό τμήμα του έχει καταστραφεί από το σύγχρονο αρδευτικό κανάλι.

18. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ανασκαφική έρευνα στην Πέλλα το 2005, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 402.

19. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 591 κ.ε.

20. Πλάτος τοίχου 0,50 μ. Μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος βρέθηκαν επιχώσεις και αποθέτες με απορρίμματα της ύστερης εποχής του Χαλκού, που αποδεικνύουν την ύπαρξη ανθρώπινης εγκατάστασης στην περιοχή, βλ. Π. Χρυσοστόμου, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 643 κ.ε. και Ι. Ακαμάτης, Το πρόγραμμα των διαδρομών στον αρχαιολογικό χώρο της Πέλλας. Τα νέα αρχαιολογικά δεδομένα, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 636. Επίσης, για κεραμική ίδιας εποχής στην περιοχή του Φάκου, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Φάκου της Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 465 κ.ε.

21. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την πλήρη διαμόρφωση της τελευταίας σειράς των οικοδομικών τετραγώνων της πόλης, βορειότερα και νοτιότερα, σε σχέση με το τείχος, καθώς δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να συνεχιστεί η έρευνα. Εξάλλου, τα λείψανα του βόρειου τετραγώνου βορειότερα έχουν καταστραφεί από την κατασκευή των τάφων του νεκροταφείου της ρωμαϊκής αποικίας και του νότιου τετραγώνου από την κατασκευή του σύγχρονου αρδευτικού καναλιού στη δεκαετία του 1960.

22. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 402 και υποσημ. 49, όπου από παραδρομή δηλώνεται ο υπολογισμός του πλάτους της πόλης «600-700 μ. περίπου».

23. Αν θεωρήσουμε βέβαια ότι το ανατολικό τείχος, βορειότερα του αποκαλυφθέντος τμήματος, ακολουθεί την ίδια ακριβώς πορεία. Στην περιορισμένη έρευνα, που διενεργήθηκε το 2006, στην περιοχή του ανατολικού τείχους (130 μ. περίπου νότια του δημόσιου δρόμου Θεσσαλονίκης-Έδεσσας και 510 μ. περίπου ανατολικά της νοτιοανατολικής γωνίας του οικοδομικού τετραγώνου με τη σύγχρονη εγκατάσταση ενημέρωσης των επισκεπτών), για την αποκάλυψη της θέσης του, χωρίς να προχωρήσουμε σε όλα τα σημεία σε βαθύτερα στρώματα από αυτό της άνω επι-

Στο βόρειο οικοδομικό τετράγωνο μεγάλα τμήματα της υποθεμελίωσης του δυτικού εξωτερικού τοίχου από γωνιασμένους λιθοπλίνθους, αλλά και των εσωτερικών τοίχων του, έχουν διαρπαγεί προκειμένου να κατασκευαστούν κιβωτιόσχημοι τάφοι ή να αποτελέσουν οι λίθοι των τοίχων μικρούς περιβόλους κεραμοσκεπών τάφων του ανατολικού νεκροταφείου της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας, συνήθως στις ίδιες θέσεις των διαρπαγέντων τμημάτων των τοίχων. Ένας μάλιστα κεραμοσκεπής τάφος έχει κατασκευαστεί μέσα στην υποθεμελίωση του τείχους. Ερευνήθηκαν συνολικά δώδεκα τάφοι με προσανατολισμό Δ.-Α., του β΄ μισού του 2ου και του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ., εννέα κεραμοσκεπείς, δύο κιβωτιόσχημοι με καλυπτήριες πλάκες και ένας λακκοειδής[24], με λιγοστά κτερίσματα. Περισσότεροι τάφοι του ίδιου νεκροταφείου αλλά και ορισμένοι των ελληνιστικών χρόνων ανασκάφηκαν στο βόρειο τμήμα του ίδιου ανασκαφικού τομέα.

Όσον αφορά στα αρχιτεκτονικά λείψανα του βόρειου οικοδομικού τετραγώνου διαπιστώθηκαν τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις. Είναι αρκετά σαφή τα όρια χώρων στο νότιο κυρίως τμήμα του με δάπεδα λιθόστρωτα και στρωμένα με λατύπη. Στη βόρεια περιοχή του τετραγώνου αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα ορθογώνιας δεξαμενής, ενώ έξω από το τετράγωνο νοτιοδυτικά, σε ψηλότερο επίπεδο, εντοπίστηκαν στρώματα στερεοποιημένου από φωτιά πηλοχώματος, δηλαδή δάπεδα αλλεπάλληλων κλιβάνων, που φαίνεται ότι λειτουργούσαν στην περιοχή σε μεταγενέστερη περίοδο. Το κατώτερο τμήμα ενός από τους κλιβάνους αυτούς με ορθογώνιο σχήμα διατηρήθηκε στο ανώτερο στρώμα.

Στο νοτιοδυτικό οικοδομικό τετράγωνο αποκαλύφθηκε το βόρειο τμήμα κτιρίου με παστάδα, στοά που άνοιγε σε υπαίθριο χώρο στη νότια πλευρά. Βόρεια της παστάδας, που είχε πλάτος 3,50 μ., στην πρώτη οικοδομική φάση, αποκαλύφθηκαν πέντε σειρές διπλών δωματίων, που επικοινωνούν μεταξύ τους και ανοίγουν στη στοά, νότια. Τα δάπεδα ήταν λιθόστρωτα, επιχρισμένα με κονίαμα. Και εδώ διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις.

Τέλος, από το νοτιοανατολικό τετράγωνο αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων μόνο χώρων, που ορίζονται από αποσπασματικά σωζόμενους τοίχους με σειρές από κομμάτια κεραμιδιών ανάμεσα σε αργούς λίθους, τοιχοδομία ευτελέστερη από αυτή των άλλων δύο οικοδομικών τετραγώνων δυτικά και βορειοδυτικά του.

Τα παραπάνω αρχιτεκτονικά λείψανα των οικοδομικών τετραγώνων ανήκουν στους ελληνιστικούς χρόνους. Η μεγαλύτερη ποσότητα της κεραμικής είναι των ελληνιστικών χρόνων, αρκετή όμως είναι και αυτή του 4ου αι. π.Χ. Λίγα ήταν τα πήλινα ειδώλια και τα μεταλλικά, και από άλλα υλικά, αντικείμενα, ενώ τα νομίσματα είναι κυρίως των Μακεδόνων βασιλέων, από τον Αμύντα Γ΄ έως τον Φίλιππο Ε΄[25].

Στο ανατολικό τμήμα της παρακαμπτηρίου, που διέρχεται νότια του αρχαιολογικού χώρου, αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών κτιρίων, που συνεχίζονται και πέρα από τα όρια του σκάμματος. Στο κτίριο του νοτιοανατολικού τμήματος, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 και πλάτος 12 μ., ερευνήθηκαν δύο σειρές τριών δωματίων και διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Διασώζονται υποθεμελιώσεις κυρίως με αργούς λίθους και κομμάτια κεραμιδιών, χωρίς συνδετικό κονίαμα. Ολοκληρωμένοι είναι μόνον οι χώροι της βόρειας σειράς. Βόρεια του κτιρίου διαμορφώνεται μεγάλος, πιθανότατα υπαίθριος, χώρος και δυτικά του δρόμος, πλ. 6 μ. στον άξονα Β.-Ν., με αποσπασματικά σωζόμενο λιθόστρωτο, που διασχίζεται από αγωγό με κτιστά τοιχώματα από αργούς λίθους και κεραμίδια. Ο δρόμος αυτός αποτελεί την επέκταση προς Ν. του δρόμου που διέρχεται δυτικά της οικίας των κονιαμάτων, βεβαιώνοντας έτσι την ένταξη του αποκαλυφθέντος κτιρίου στο νοτιοδυτικό τμήμα τετραγώνου, που βρίσκεται στην τρίτη σειρά τετραγώνων νότια αυτού της παραπάνω οικίας[26].

Δυτικά του παραπάνω δρόμου, στο νότιο τμήμα του σκάμματος, αποκαλύφθηκε το βορειοανατολικό τμήμα άλλου κτιρίου σε μήκος 10 και πλάτος 2,40 μ. με παρόμοια με το προηγούμενο κτίριο δόμηση. Σε απόσταση 8 μ. βόρειά του ήλθαν στο φως αποσπασματικά σωζόμενες υποθεμελιώσεις τοίχων τρίτου κτιρίου, όμοιας δόμησης με τα προηγούμενα, του οποίου αποκαλύφθηκε το νοτιοδυτικό τμήμα σε μήκος 10 και πλάτος 5,50 μ. Διαμορφώνονται δύο σειρές χώρων, με αποσπασματικά σωζόμενα δάπεδα από στρώματα

φάνειάς του, αποκαλύφθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως του τέλους του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. (ερυθρόμορφη, μελαμβαφής) και λιγότερη των ελληνιστικών χρόνων. Τα νομίσματα είναι Παυσανία, Αμύντα, Φιλίππου Β΄, Φιλίππων, Αλεξάνδρου Γ΄, αυτόνομων βασιλικών κοπών, Δημητρίου Πολιορκητή.

24. Σε όλους σχεδόν τους τάφους υπήρχαν ένα έως δύο πήλινα αγγεία (οινοχόες, αρυτήρες), κομμάτια γυάλινων αγγείων και ένα έως τρία χάλκινα νομίσματα: Κοινού Μακεδόνων, 222-233 μ.Χ., Έδεσσας, 2ος αι. μ.Χ., 198-217 μ.Χ. (επί Καρακάλλα), 217 μ.Χ. (επί Ιουλίας Δόμνας), Θεσσαλονίκης, 198-217 μ.Χ., Στόβων, 180-193 μ.Χ. (επί Κομμόδου). Σε έναν κιβωτιόσχημο γυναικείο τάφο υπήρχαν και τα κοσμήματα της νεκρής (αργυρό δακτυλίδι, γυάλινο βραχιόλι και ψήφοι περιδεραίου), ενώ σε κεραμοσκεπείς τάφους βρέθηκε χάλκινη περόνη και ένα χρυσό ανθρωπόμορφο περίαπτο.

25. Τα χάλκινα νομίσματα των Μακεδόνων βασιλέων είναι Αμύντα Γ΄, Φιλίππου Β΄, Λάρισας, Αλεξάνδρου Γ΄, Λυσιμάχου, Κασσάνδρου, Αντιγόνου Γονατά, Φιλίππου Ε΄. Βρέθηκαν, ακόμη, ένα χάλκινο νόμισμα Πέλλης και ένα Ρώμης, 238-244 μ.Χ. (επί Γορδιανού Γ΄), που σχετίζεται προφανώς με το ρωμαϊκό νεκροταφείο.

26. Εφόσον το μήκος των μεσολαβούντων τετραγώνων της δεύτερης σειράς, που δεν έχει ακόμη βεβαιωθεί ανασκαφικά, είναι το συνηθισμένο των 125 μ.

αργών λίθων και κεραμιδιών, αλλά και υπολείμματα τοίχων παλαιότερης φάσης. Τα δύο κτίρια είναι προφανές ότι εντάσσονται σε οικοδομικό τετράγωνο, δυτικά του Β.-Ν. δρόμου, που αναφέρθηκε παραπάνω.

Τα ευρήματα στον παραπάνω τομέα ήταν σχετικά περιορισμένα αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέροντα από άποψη χρονολόγησης[27], καθώς τα νεότερα (αβαφής κυρίως κεραμική, λίγα κομμάτια γυάλινων αγγείων και χάλκινα νομίσματα[28]), που σχετίζονται με τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά λείψανα, μας οδηγούν στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, μια εποχή για την οποία δεν υπήρχαν ανασκαφικές μαρτυρίες έως σήμερα στην Πέλλα. Τα ευρήματα αυτά σε συνδυασμό με αυτά του δυτικού τμήματος του νότιου σκέλους της παρακαμπτηρίου, που αναφέρεται παρακάτω, προσφέρουν για πρώτη φορά μια εικόνα της μεταχριστιανικής Πέλλας, η οποία, όπως φαίνεται, εξακολουθεί να οικοδομείται στο νότιο τμήμα της διατηρώντας το πολεοδομικό της σύστημα.

Το δυτικό τμήμα του νότιου ανασκαφικού τομέα, 150 μ. δυτικά του ανατολικού, είναι αυτό που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον. Σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους, 0,40-0,50 μ., αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα κτιρίων, που εκτείνονται σε όλο το πλάτος του ανασκαφικού τομέα και συνεχίζονται και πέρα από τα όρια του σκάμματος, βόρεια, νότια και δυτικά. Στην ανατολική περιοχή διαμορφώνεται μεγάλος υπαίθριος χώρος[29], που διασχίζεται από μεγάλο αγωγό με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 26,50 μ. Είναι διαμορφωμένος με κομμάτια κεραμιδιών, επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα, και καλύπτεται με γωνιόλιθους διαφόρων μεγεθών, ανομοιόμορφα τοποθετημένους, πολλούς σε β΄ χρήση, με τα μεταξύ τους κενά φραγμένα με κομμάτια μικρότερων λίθων, κεραμιδιών και υδραυλικό κονίαμα. Στη νοτιοανατολική περιοχή του υπαίθριου χώρου αποκαλύφθηκαν τελείως αποσπασματικά υπολείμματα του νεότερου λιθόστρωτου δαπέδου του και βορειοδυτικά του μικρό τμήμα κτιστού μάλλον προστομιαίου φρέατος της ίδιας οικοδομικής φάσης. Σε παλαιότερη οικοδομική φάση ανήκει τετράπλευρος χώρος βορειότερα, που αποκαλύφθηκε σε δοκιμαστική τομή, με τοίχους χωρίς συνδετικό κονίαμα. Άλλες δοκιμαστικές τομές, που διενεργήθηκαν στον υπαίθριο χώρο για να εντοπιστούν και άλλα λείψανα παλαιότερων φάσεων, αποδείχθηκαν αρνητικές ως το βάθος του 1,50 μ., πέραν του οποίου άρχισαν να αποκαλύπτονται στρώματα κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, τα οποία όμως στάθηκε αδύνατον να ερευνηθούν διεξοδικά εξαιτίας της άμεσης κατάκλυσής τους με υπόγεια ύδατα, ιδιαίτερα ενισχυμένα από το πότισμα των βαμβακοκαλλιεργειών την περίοδο της ανασκαφής.

Εικ. 6. Πέλλα. Νέα παρακαμπτήρια οδός. Γενική άποψη λουτρού.

Δυτικά του παραπάνω υπαίθριου χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα λουτρικών εγκαταστάσεων, το οποίο αποτελεί μέρος ευρύτερου συγκροτήματος, που εκτείνεται και πέρα από τα βόρεια και τα νότια όρια του σκάμματος (Εικ. 6). Το τμήμα του λουτρού, που ερευνήθηκε, έχει μήκος (Β.-Ν.) 36,50 και πλάτος (Α.-Δ.) 30 μ. περίπου. Η υπόλοιπη έκταση, μήκ. 35,50 μ., ως το δυτικό όριο του σκάμματος καταλαμβάνεται από έναν ακόμη μεγάλο υπαίθριο χώρο με λιθόστρωτο δάπεδο, που σώζεται αποσπασματικά και διασχίζεται στον άξονα Α.-Δ. από μεγάλο αγωγό με κτιστά τοιχώματα από γωνιόλιθους και ένα μολύβδινο σωλήνα με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Οι αγωγοί αυτοί καταλήγουν σε μεγάλο κτιστό αγωγό, πλ. 2 μ., με καλά σφραγισμένα με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα τοιχώματα, που διασχίζει το σκάμμα στον άξονα Β.-Ν., δυτικά του λουτρού[30].

Στο δυτικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκαν τα λείψανα κτιρίου δύο οικοδομικών φάσεων. Στην παλαιότερη από αυτές διαμορφωνόταν εδώ ένα κτίριο με κεντρικό υπαί-

27. Περιορισμένη σχετικά ήταν η κεραμική κλασικών και ελληνιστικών χρόνων των παλαιότερων στρωμάτων, που εντοπίστηκαν με μικρές δοκιμαστικές τομές σε βάθος 1,50 μ. κ.ε. Τα νομίσματα αυτών των στρωμάτων ήταν Φιλίππου Β΄, Αλεξάνδρου Γ΄, Κασσάνδρου και Δημητρίου Πολιορκητή.

28. Τα νεότερα των ρωμαϊκών χρόνων είναι Θεσσαλονίκης (επί Αυγούστου ή Τιβερίου, Μ. Αυρηλίου, 161-180 μ.Χ., Καρακάλλα, 198-217 μ.Χ.), Κοινού Μακεδόνων (επί Γορδιανού Γ΄, 238-244 μ.Χ.).

29. Ο υπαίθριος χώρος στον άξονα Α.-Δ. αποκαλύφθηκε σε μήκος 24 μ., ενώ στον άξονα Β.-Ν. εκτείνεται σε όλο το πλάτος της παρακαμπτηρίου των 30 μ.

30. Ο αγωγός αυτός έχει τοιχώματα, ύψ. 1,20-1,30 μ., κατασκευασμένα, όπως και η άνω επιφάνειά του, με επάλληλες στρώσεις αργών λίθων καλά συνδεδεμένων με στρώματα υδραυλικού κονιάματος, πάχ. 0,10 μ. περίπου. Ο αγωγός αυτός διασχίζει και το Β.-Ν. δρόμο των 9 μ., που διέρχεται δυτικά του ιερού του Δάρρωνα και του κυκλικού κτιρίου.

Εικ. 7. Πέλλα. Νέα παρακαμπτήρια οδός. Πισίνα λουτρού.

θριο χώρο, στοές πλ. 2,50 μ. γύρω από αυτόν και δωμάτια, που οριοθετούνται εν μέρει από τους αποσπασματικά σωζόμενους τοίχους. Σε μεταγενέστερη φάση ανακατασκευάζονται μερικοί τοίχοι και με την προέκταση προς Α. του νότιου τοίχου του υπαίθριου χώρου, που καταργείται, δημιουργείται ένα αψιδωτό δωμάτιο.

Η λουτρική εγκατάσταση ορίζεται ανατολικά από τοίχο, που διασώζεται αποσπασματικά σε μήκος 21 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., κατασκευασμένο με αργούς λίθους και στρώματα κεραμιδιών συνδεδεμένων με κονίαμα, πλ. 0,60 και σωζ. ύψ. 0,30-0,40 μ. Όμοια κατασκευή έχουν όλοι οι τοίχοι του κτιρίου αυτής της φάσης. Ο παραπάνω τοίχος γωνιάζει στο βόρειο άκρο του με άλλον στον άξονα Α.-Δ., ορίζοντας έτσι τα ανατολικά και τα βόρεια όρια αντίστοιχα μεγάλου υπαίθριου χώρου[31] με μια πισίνα (Εικ. 7) και μια μικρή εξέδρα βορειοδυτικά της, ανοικτή προς Δ.

Από τους χώρους του λουτρού μπορούν να ταυτιστούν με βεβαιότητα το άνοιγμα εισόδου από Δ. της καύσιμης ύλης (praefurnium), τρεις χώροι με υπόκαυστα αμέσως ανατολικά του (caldaria), τα δύο από τα οποία είναι αψιδωτά στη νότια πλευρά, ένας χώρος στα βόρειά τους (πιθανότατα το tepidarium) με μια βαθμιδωτή πρόσβαση σε μικρή μπανιέρα στην ανατολική πλευρά του. Άλλοι χώροι, που αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά στα ανατολικά, βόρεια και δυτικά των παραπάνω, είναι προφανές ότι σχετίζονται και αυτοί με τη λειτουργία του λουτρού[32].

Σε παλαιότερο κτίριο (φάση Α) στη θέση αυτή ανήκει ένας επιμήκης χώρος, πλ. 2,80-2,90 μ., ίσως στωικός, που αποκαλύφθηκε δυτικά του praefurnium της μεταγενέστερης φάσης, με πρόσβαση από Δ., από το Β.-Ν. δρόμο της πόλης, που διέρχεται δυτικά του συγκροτήματος με το λουτρό. Ερευνήθηκαν τμήματα των υποθεμελιώσεων των τοίχων του, μέγ. πλ. 1-1,10 μ., με μεγάλους ανομοιόμορφους σε μέγεθος γωνιόλιθους συνδεδεμένους με κονίαμα. Μέσα στο χώρο αυτό, αμέσως ανατολικά του δυτικού τοίχου του εντοπίστηκαν δάπεδα δύο φάσεων, το παλαιότερο από τα οποία, με στρώμα αργών λίθων και κομμάτια κεραμιδιών, αποτελούσε το δάπεδο του επιμήκους κτιρίου, καθώς και του χώρου έξω από αυτό. Τμήμα της υποθεμελίωσης του ανατολικού τοίχου του κτιρίου αυτού της παλαιότερης φάσης καλύφθηκε από τις επάλληλες στρώσεις κονιάματος, μπροστά από το άνοιγμα εισόδου του praefurnium στην επόμενη οικοδομική φάση. Φαίνεται ότι στα δάπεδα ορισμένων χώρων του υπήρχαν ψηφιδωτά με λίθινες ψηφίδες λευκού και γκρίζου κυρίως χρώματος. Πολλά κομμάτια των ψηφιδωτών αυτών χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό στις μεταγενέστερες φάσεις. Στη δεύτερη οικοδομική φάση (Β) ανήκει η σαφώς διακρινόμενη εγκατάσταση με τους τρεις χώρους υποκαύστων (caldaria) και το tepidarium και μικρότεροι χώροι, που διαμορφώνονται βόρεια και νότια του ανοίγματος του praefurnium. Σε μια τρίτη οικοδομική φάση (φάση Γ) κατασκευάστηκε δυτικά του praefurnium μια ορθογώνια προσθήκη με δύο μεγάλους χώρους, με τη χρησιμοποίηση εν μέρει και των τοίχων της προηγούμενης φάσης. Οι τοίχοι της φάσης αυτής, πλ. 0,52-0,55 και σωζ. ύψ. 0,40 μ. περίπου, είναι κατασκευασμένοι με σειρές αργών λίθων, αλλά και γωνιασμένων ανομοιόμορφου ύψους, κυρίως στις γωνίες, και σειρές με κομμάτια κεραμιδιών, όλα συνδεδεμένα με χονδρό κονίαμα. Τέλος, στην τελευταία φάση (Δ) τα αρχιτεκτονικά λείψανα καλύφθηκαν σχεδόν στο σύνολό τους από ένα εκτεταμένο λιθόστρωτο από τα κατεστραμμένα υλικά των κτιρίων. Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν εν μέρει και οι άνω επιφάνειες των τοίχων των παλαιότερων φάσεων του συγκροτήματος.

31. Στον άξονα Β.-Ν. ο υπαίθριος χώρος αποκαλύφθηκε σε μήκος 18 μ. περίπου. Το πλάτος του (Α.-Δ.) μπορεί να υπολογιστεί μόνο κατά προσέγγιση (27 μ.), επειδή δεν είναι ευδιάκριτα τα δυτικά όριά του.

32. Το μήκος του τμήματος του λουτρού από τη δυτική πλευρά των τοιχωμάτων του praefurnium ως τον ανατολικό τοίχο του τρίτου caldarium είναι 10,20 μ. και από την εξωτερική παρειά της αψίδας του τρίτου caldarium ως το βόρειο όριο του σκάμματος (χώρος έξω από το tepidarium) 12,50 μ. Για ομοιότητες στη διάταξη των χώρων, βλ. τα ιδιωτικά λουτρά σε έπαυλη της Νικόπολης: Θ. Κύρκου, *Η έπαυλη του Μάντιου Αντωνίνου*, Αθήνα 2006, σ. 36 κ.ε. και ένθετη αναπαράσταση. Για λουτρά με περισσότερους από ένα χώρους υποκαύστων, βλ. Α. Ανδρειωμένου, *ΠΑΕ* 1968, σ. 60 κ.ε.· Β. Καλλιπολίτης, Ανασκαφή Παλαιοπόλεως Κερκύρας, *ΠΑΕ* 1961, σ. 120 κ.ε.· ο ίδιος, Ανασκαφαί εν Κεφαλληνία, *ΠΑΕ* 1960, 128 κ.ε.· S. Charitonidis - R. Ginouvès, Bain romain de Zeugolatio près de Corinthe, *BCH* LXXIX (1955), σ. 102 κ.ε.

Είναι βέβαιο ότι οι εγκαταστάσεις στη θέση αυτή είχαν την ίδια λειτουργία, τουλάχιστον στις φάσεις Β και Γ[33]. Η προσθήκη χώρων στο δυτικό τμήμα, στη φάση Γ, είχε πιθανότατα ως συνέπεια την αλλαγή της θέσης του praefurnium, ίσως νότια της αψίδας του τρίτου caldarium[34].

Το άνοιγμα του praefurnium, πλ. 0,50 μ., πλαισιώνεται βόρεια και νότια από τοιχώματα όμοιας δόμησης με τους τοίχους της εγκατάστασης, μήκ. 1 και πλ. 0,50 μ.[35]. Το πρώτο caldarium έχει ορθογώνιο σχήμα και εσωτερικές διαστάσεις 2,80×1,30 μ. Διασώζονται τα κάτω τμήματα ορθογώνιων πεσσίσκων, κατασκευασμένων με κομμάτια κεραμιδιών συνδεδεμένων με κονίαμα, ένας σε κάθε γωνία και από δύο στις μακρές πλευρές[36]. Το δεύτερο caldarium, αψιδωτό στη νότια πλευρά, έχει εσωτερικές διαστάσεις 4,70 (Β.-Ν.)×2,55 (Α.-Δ.) μ.[37]. Μπροστά στο δυτικό τοίχο ορθογώνιος λίθος, διαστ. 0,80×0,40 μ., αποτελούσε πιθανότατα βαθμίδα πρόσβασης στον επόμενο χώρο. Στην επιφάνεια του στρωμένου με κονίαμα δαπέδου διακρίνεται η άνω επιφάνεια τεσσάρων τόξων κατασκευασμένων από κομμάτια κεραμιδιών και κονίαμα, που γεφυρώνουν τους πεσσούς των υποκαύστων κάτω από το δάπεδο[38]. Ο χώρος αυτός χωρίζεται από το τρίτο caldarium ανατολικά με τοίχο από γωνιόλιθους, πλ. 0,50-0,55 και σωζ. ύψ. 0,20 μ. Στην άνω επιφάνεια του μεσαίου από τους τρεις γωνιόλιθους που διασώθηκαν, βρέθηκε κομμάτι ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιότερης φάσης (Α), τμήματα του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί και για την κατασκευή των τόξων των υποκαύστων[39]. Το τρίτο caldarium, με εσωτερικές διαστάσεις 5 (Β.-Ν.)×2,90 (Α.-Δ.) μ., είναι και αυτό αψιδωτό στη νότια πλευρά[40]. Επειδή μεγάλο μέρος του κονιαμένου δαπέδου του χώρου έχει καταστραφεί, είναι άμεσα ορατές οι άνω επιφάνειες από εκφορικά τοποθετημένα κομμάτια κεραμιδιών και κονίαμα των δύο τουλάχιστον από τα τόξα που γεφυρώνουν τους πεσσούς των υποκαύστων στηρίζοντας το δάπεδο του χώρου[41], του οποίου η βορειοδυτική γωνία είναι στρωμένη με πήλινες πλάκες[42]. Βόρειά τους διακρίνονται τρεις στρώσεις κονιάματος και τμήμα δαπέδου με ψηφίδες από κομμάτια λίθων[43], όμοιου με αυτό που χρησιμοποιήθηκε και ως υλικό β΄ χρήσης στην κατασκευή άλλων τμημάτων της εγκατάστασης. Τα πήλινα πηνία, μήκ. 0,075-0,08 και διαμ. 0,055 μ. περίπου, που βρέθηκαν και στους τρεις χώρους με τα υπόκαυστα, μαρτυρούν τη διέλευση του θερμού αέρα, εκτός από το δάπεδο, και μέσα και από τους τοίχους των χώρων αυτών. Το μπάνιο στις αίθουσες αυτές εξυπηρετούσαν κτιστές πιθανότατα μπανιέρες προσαρμοσμένες στις αψίδες, σε ψηλότερο επίπεδο, για αυτό και δεν διασώθηκαν, διαχωρισμένες από τον υπόλοιπο χώρο με χαμηλό τοιχίο, όπως συμβαίνει και σε άλλα λουτρά[44].

33. Η ύπαρξη παλαιότερης πισίνας, οι παλαιότερες χρήσεις της δεξαμενής, η ύπαρξη ψηφιδωτών δαπέδων στους χώρους των παλαιότερων φάσεων, αλλά και οι λίγες σχετικά τροποποιήσεις στη διαμόρφωση των χώρων ενισχύουν αυτή την άποψη.

34. Η ευθυγράμμιση του καμπύλου περιγράμματος της αψίδας εξωτερικά, ο επιμήκης σχιστόλιθος, που βρέθηκε στη θέση αυτή λαξευμένος σε δύο επίπεδα, και το παχύ στρώμα με το πολύ μαύρο χώμα, νότια της αψίδας του τρίτου caldarium, θα μπορούσαν να σχετιστούν με τη μετατόπιση του ανοίγματος για την είσοδο της καύσιμης ύλης στη θέση αυτή, πράγμα που εξηγεί εν μέρει και τη μεγαλύτερη φθορά του δαπέδου του χώρου αυτού στο νότιο τμήμα. Για τη μετατόπιση του praefurnium σε άλλη θέση σε μεταγενέστερη φάση, βλ. και Ανδρειωμένου, ό.π., σ. 63 κ.ε.

35. Το άνοιγμα του praefurnium, ανάμεσα στα τοιχώματα και κάτω από το δυτικό τοίχο του πρώτου caldarium, βρέθηκε φραγμένο με μαύρο χώμα από καμένα υλικά, κομμάτια κεραμιδιών, πλίνθων, κονιαμάτων των δαπέδων κτλ. από το μπάζωμα του χώρου στην τελευταία οικοδομική φάση. Στον καθαρισμό του ανοίγματος του praefurnium βρέθηκε μολύβδινη λεκάνη, σωζ. μήκ. 0,53, πλ. 0,49 και βάθ. 0,035 μ., που θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη χάλκινη ή μολύβδινη testudo alvei του Βιτρούβιου, δηλαδή ένα μεταλλικό σκεύος που τοποθετούνταν πάνω από το φούρνο και ερχόταν σε επαφή με μια μπανιέρα πάνω του: I. Nielsen, *Thermae et Balnea*, Aarhus 1990, τ. ΙΙ, σ. 60-61, εικ. 14-15, σ. 66, εικ. 25-26 και Charitonidis - Ginouvès, ό.π., σ. 114, ή και με πύραυνο: J.P. Adam, *La construction romaine. Matériaux et techniques*, 1984, σ. 287, εικ. 621, σ. 288, εικ. 622.

36. Διαστ. πεσσίσκων 0,40×0,30-0,40, μέγ. σωζ. ύψ. 0,20-0,50, αποστάσεις πεσσών μεταξύ τους 0,50-0,55 μ.

37. Η χορδή του τόξου της αψίδας έχει μήκος 2,30 μ. Πλ. τοιχώματος αψίδας 0,60, πλ. διαχωριστικού τοιχώματος με το πρώτο caldarium 0,70 μ.

38. Πλ. τόξων 0,20-0,40, αποστάσεις τόξων μεταξύ τους 0,50-0,55 μ.

39. Ένα κομμάτι του δαπέδου αυτού, με ψηφίδες από μικρά κομμάτια λίθων, με το υπόστρωμά του από χονδρό κονίαμα, χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του βορειότερου τόξου των υποκαύστων στο χώρο αυτό.

40. Μήκ. χορδής 3, πλ. ανατολικού τοίχου 0,70, πλ. τοίχου αψίδας 0,60-0,80 μ.

41. Πλ. τόξων 0,25-0,30, απόσταση των δύο τόξων 0,55 μ. Η επιφάνεια του βορειότερου τόξου έχει καθαριστεί καλά (εξέχει 0,20 μ. από το επίπεδο του δαπέδου), για να γίνουν καλύτερα αντιληπτά τα κατασκευαστικά στοιχεία του. Δεν είναι σαφές, αν τα ελάχιστα υπολείμματα κεραμιδιών και λίθων, που διακρίνονται στη θέση του τόξου της χορδής της αψίδας, ανήκουν στην άνω επιφάνεια ενός ακόμη τόξου υποκαύστων ή αποτελούν τα υπολείμματα κάποιου χαμηλού τοιχίου, πράγμα το οποίο προϋποθέτει βέβαια την ύπαρξη μπανιέρας στο εσωτερικό της αψίδας. Η μεγαλύτερη απόσταση των 0,80 μ. που υπάρχει μεταξύ του νότιου τόξου και των υπολειμμάτων αυτών, από αυτή των υπόλοιπων τόξων μεταξύ τους, φαίνεται να ενισχύει την άποψη της ύπαρξη μπανιέρας στο εσωτερικό της αψίδας, αν και στο χώρο των υποκαύστων δυτικά στην ίδια θέση είναι σαφής η διάκριση δύο τόξων, λεπτότερων μεν αλλά με απόσταση μεταξύ τους 0,55 μ., όπως συμβαίνει και στα υπόλοιπα τόξα.

42. Η στρώση των πήλινων πλακών με διαστάσεις 1,10×0,75 μ. σχετιζόταν πιθανώς με κάποιον πάγκο στη θέση αυτή.

43. Διαστ. ψηφιδωτού 0,60×0,62 μ. Για ψηφιδωτά δάπεδα και μαρμαροθετήματα σε χώρους λουτρών, βλ. και Α. Ανδρειωμένου, *ΠΑΕ* 1968, σ. 60 κ.ε.

44. Nielsen, ό.π. (υποσημ. 35), τ. Ι, σ. 156 κ.ε., τ. ΙΙ, σ. 150 κ.ε., εικ. 164 κ.ε. Adam, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 291 κ.ε., σ. 293, εικ. 633. Κύρκου, ό.π. (υποσημ. 32), σ. 40-41 και ένθετη αναπαράσταση. Ανδρειωμένου, ό.π., σ. 62 κ.ε. Για το διαχωρισμό των αψίδων με τις μπανιέρες από τον υπόλοιπο

Άνοιγμα επικοινωνίας με το tepidarium, βόρεια, υπάρχει στον εν μέρει διαρπαγμένο στο σημείο αυτό διαχωριστικό τοίχο των δύο χώρων. Το tepidarium έχει εσωτερικές διαστάσεις 8 (Α.-Δ.)×4,70 (Β.-Ν.) μ. Η είσοδος στο χώρο αυτό στη φάση Γ γινόταν από Δ., όπως δηλώνει η ύπαρξη κατωφλιού στο δυτικό τοίχο. Από το tepidarium μπορούσε να έχει κανείς πρόσβαση και στο χώρο βόρεια, από άνοιγμα στη βορειοδυτική γωνία του, πλ. 1 μ., όπου διαμορφώνεται κατώφλι με στρώματα κεραμιδιών επιχρισμένα με χονδρό κονίαμα. Περιμετρικά του χώρου ορίζεται στο δάπεδο ένας διάδρομος κυκλοφορίας των λουομένων, που εισέρχονταν σε αυτόν από το caldarium νότια ή από το frigidarium βόρεια, με όρθια κομμάτια μαρμάρου, μια ζώνη πλ. 0,60 μ., με μαρμαροθέτημα από μικρά έγχρωμα κομμάτια μαρμάρου. Η ζώνη διατηρείται πολύ καλά στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου[45]. Το υπόλοιπο δάπεδο είναι καλυμμένο με χονδρό στρώμα κονιάματος. Επίσης, η εσωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων ήταν επενδεδυμένη με κομμάτια μαρμάρου, τουλάχιστον στο κατώτερο τμήμα. Ο χώρος αυτός πρέπει να ήταν στενότερος στον άξονα Β.-Ν. στη φάση Β, καθώς σε δοκιμαστική τομή, που έγινε στο δάπεδο του βορειοδυτικού τμήματός του, αποκαλύφθηκε η κατώτερη στρώση λίθων συνδεδεμένων με τοίχο πιθανότατα της φάσης αυτής, με κατεύθυνση Α.-Δ., και 0,05 μ. βαθύτερα από αυτόν παλαιότερο δάπεδο από κονίαμα, ίσως της φάσης Α[46].

Στο μέσον του ανατολικού τοιχώματος του tepidarium διαμορφώνεται διβαθμιδωτή πρόσβαση, πλ. 2 μ., με στρώσεις κεραμιδιών επενδεδυμένων με κονίαμα, σε μπανιέρα, εσωτ. διαστ. 1,50×1,90 και βάθ. 0,60 μ. από την άνω επιφάνεια του βόρειου τοιχώματος. Τα τοιχώματα, πλ. 0,60 μ., εσωτερικά ήταν επενδεδυμένα με κομμάτια κεραμιδιών και κουρασάνι, πάχ. 0,04-0,05 μ., που σώζονται ως το ύψος των 0,45 μ., ενώ το δάπεδο ήταν επιχρισμένο με κονίαμα, πάχ. 0,03 μ. και καλυπτόταν με μαρμάρινες πλάκες, πλ. 0,25-0,30 μ., που έχουν αφαιρεθεί, αλλά φαίνεται καθαρά η θέση τους πάνω στο κονίαμα. Από το χώρο βόρεια του tepidarium ερευνήθηκε ένα πολύ μικρό τμήμα, καθώς αυτός εκτείνεται έξω από τα όρια της παρακαμπτηρίου. Ίσως ο χώρος αυτός να ήταν το frigidarium, άποψη που ενισχύουν τα κατασκευαστικά στοιχεία του, η επιχρισμένη με κίτρινο κονίαμα εσωτερική επιφάνεια του ανατολικού τοίχου και οι μαρμάρινες πλάκες δαπέδου με το υπόστρωμά τους, που βρέθηκαν κάτω και ανάμεσα στις κεραμίδες του στρώματος καταστροφής[47].

Τέλος, ανατολικά του τρίτου caldarium και του tepidarium διαμορφώνεται επιμήκης χώρος, που συνεχίζεται και πέρα από το βόρειο όριο του σκάμματος και σχετίζεται αναμφίβολα και αυτός με τη λειτουργία του λουτρού, καθώς κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του νότιου τοίχου του υπήρχε μια κτιστή πιθανότατα κατασκευή, ίσως αποθηκευτικός χώρος για τα ενδύματα των λουομένων.

Στο μεγάλο υπαίθριο χώρο νότια των παραπάνω κατασκευών υπάρχει μεγάλη πισίνα εσωτερικών διαστάσεων 6,20 (Β.-Ν.)×9 (Α.-Δ.) μ. Διασώθηκε τμήμα του βόρειου τοιχώματος, πλ. 0,80 μ., από κομμάτια κεραμιδιών, πλιθιών και αργούς λίθους, συνδεδεμένα με χονδρό κονίαμα, καθώς και του ανατολικού τοιχώματος, πλ. 1 μ., με μια παχιά στρώση κονιάματος ως βάση του τοίχου και ένα γωνιόλιθο στη θέση του. Σε παλαιότερη φάση, ενώ το μήκος της πισίνας στον άξονα Α.-Δ. είναι το ίδιο, το βόρειο τοίχωμά της βρισκόταν 3,60 μ. βορειότερα, όπως αποδεικνύει η αποκάλυψη του τοιχώματος αυτής της φάσης σε σειρά δοκιμαστικών τομών, με τον εντοπισμό της βάσης του, δηλαδή της στρώσης κονιάματος, πάνω στην οποία πατούσαν οι λίθοι. Στο δάπεδο της πισίνας περιμετρικά της εσωτερικής επιφάνειας των τοιχωμάτων υπάρχει ζώνη με μαρμαροθέτημα με μικρά κομμάτια μαρμάρου, σε παχύ υπόστρωμα, πλ. 1 στη βόρεια πλευρά και 2,30 μ. στην ανατολική. Το υπόλοιπο δάπεδο ήταν στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, σε σειρές στενότερων εξωτερικά και μεγαλύτερων τετράγωνων ή ορθογώνιων εσωτερικά, ανομοιόμορφες σε μέγεθος, από τις οποίες διατηρούνται ελάχιστες. Η θέση των υπολοίπων που λείπουν διακρίνεται πάνω στο κονίαμα του υποστρώματος. Στο μέσον περίπου της πισίνας υπάρχει πολυγωνική διαμόρφωση παροχής ύδατος, κατασκευασμένη περιμετρικά με μαρμάρινες πλάκες, κομμάτια κεραμιδιών και κονίαμα[48]. Στο κέντρο της κάτω επιφάνειας, που είναι στρωμένη με το ίδιο κονίαμα, καταλήγει μολύβδινος σωλήνας παροχής νερού, του οποίου ένα τμήμα εντοπίστηκε βορειοδυτικά της πισίνας, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Η αποχέτευση του νερού της πισίνας γινόταν από στενό αγωγό, πλ. 0,20 μ., που άρχιζε από το δυτικό τοίχωμα του αναβρυτηρίου και κατευθυνόταν δυτικά, ανοιγμένος μέσα στο κονίαμα του υποστρώματος των μαρμάρινων πλακών, καλυμμένος με μικρότερες μαρμάρινες πλάκες[49]. Ο αγωγός αυ-

χώρο με χαμηλά τοιχία, βλ. Ανδρειωμένου, ό.π.· Charitonidis - Ginouvès, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 112 κ.ε.

45. Στο υπόλοιπο δάπεδο τα κομμάτια μαρμάρων της ζώνης έχουν διαρπαγεί, διακρίνεται όμως η θέση των όρθιων κομματιών μαρμάρου που την οριοθετούσαν, κατά μήκος του υπόλοιπου νότιου και εν μέρει του δυτικού τοιχώματος.

46. Τα ανασκαφικά στοιχεία υποδεικνύουν τη χρήση του χώρου και στις τρεις οικοδομικές φάσεις.

47. Ο χώρος αυτός πιθανώς να είχε είσοδο και από τον Α.-Δ. δρόμο, που διέρχεται βόρεια του τετραγώνου.

48. Διαστ. αναβρυτηρίου 1×1,10, πλ. τοιχωμάτων 0,38, ύψ. 0,10-0,12 μ.

49. Ο αγωγός αυτός καταλήγει στη δυτική πλευρά του δαπέδου σε κοιλότητα διαμ. 0,24 μ. Σώζονται λίγες καλυπτήριες πλάκες του.

τός καταλήγει σε μεγάλο αγωγό δυτικά της πισίνας, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., με τοιχώματα και πυθμένα κατασκευασμένα με χονδρές κεραμίδες, επιχρισμένες με παχύ υδραυλικό κονίαμα και κάλυψη επίσης με κεραμίδες[50]. Στο ανατολικό άκρο του, όπου συναντούσε τον αγωγό της πισίνας, σχηματιζόταν φρεάτιο καθαρισμού με υδραυλικό κονίαμα στον πυθμένα και οριοθετημένο με γωνιόλιθους σε β΄ χρήση, μεταξύ των οποίων και ένας σφόνδυλος δωρικού κίονα.

Βορειοδυτικά της πισίνας υπάρχει μια πειόσχημη κατασκευή ως εξέδρα, με άνοιγμα πλ. 3,70 μ., προς Δ. και δάπεδο στρωμένο με λεπτή λατύπη.

Βορειοδυτικά της λουτρικής εγκατάστασης, τέλος, σε επαφή με τη βόρεια παρειά του σκάμματος υπάρχει μια σχεδόν τετράγωνη δεξαμενή με διαστάσεις (εξωτερικές) 3,40×3,30 μ. Τα τοιχώματα είναι κτιστά με τρεις σειρές επιμήκων γωνιόλιθων. Στην κάτω πλευρά των γωνιόλιθων της πρώτης σειράς διαμορφώνεται κοιλόκυρτο κυμάτιο. Με βάση τα κατασκευαστικά στοιχεία η πρώτη χρήση της δεξαμενής μπορεί να συνδεθεί με την παλαιότερη οικοδομική φάση. Μετά την αφαίρεση των λίθων του μεταγενέστερου λιθόστρωτου από το εσωτερικό της εντοπίστηκαν τρία δάπεδα από κουρασάνι, πάχ. 0,10 μ. περίπου. Το παλαιότερο πατά σε καλά λειασμένη επιφάνεια στρώσης λίθων, σε βάθος 1,50 μ. περίπου από την άνω επιφάνεια του ανατολικού τοιχώματος και τα άλλα δύο σε υπόστρωμα από αργούς λίθους, πάχ. 0,30 μ.[51].

Με βάση όλα τα παραπάνω, την αρχιτεκτονική μορφή των διαφόρων φάσεων των λειψάνων και των ανασκαφικών ευρημάτων, κυρίως της κεραμικής και της νομισματικής[52], μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι στη νότια αυτή περιοχή της Πέλλας, αφού μπαζώθηκαν τα παλαιότερα λείψανα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, πιθανότατα στο β΄ μισό του 1ου-α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ. άρχισαν να κατασκευάζονται μεγάλες κτιριακές εγκαταστάσεις ενταγμένες και αυτές στο πολεοδομικό σχέδιο της πόλης[53]. Το κτίριο με το λουτρό εντάσσεται στο βορειοδυτικό τμήμα οικοδομικού τετραγώνου, που βρίσκεται στη δεύτερη σειρά τετραγώνων στον άξονα Β.-Ν., νότια του τετραγώνου με το κυκλικό κτίριο της περιοχής του ιερού του Δάρρωνα[54]. Ο μεγάλος κτιστός αγωγός και ο πήλινος ανατολικά του, που διασχίζουν έναν από τους δύο πλατύτερους δρόμους της πόλης των 9 μ. στον άξονα Β.-Ν.[55], δυτικά του παραπάνω κυκλικού κτιρίου και του ιερού του Δάρρωνα, εκτείνονται και νοτιότερα, διασχίζοντας τον ίδιο δρόμο δυτικά του λουτρού, ενώ το κτίριο με την κεντρική αυλή στο δυτικότερο τμήμα του σκάμματος εντάσσεται στο αμέσως προς Δ. του παραπάνω δρόμου τετράγωνο, στο βορειοανατολικό τμήμα του. Την παλαιότερη οικοδομική φάση του 1ου/2ου αι. μ.Χ., κατεστραμμένη από φωτιά, όπως αποδεικνύουν τα στοιχεία του στρώματος καταστροφής της, διαδέχεται το λουτρικό συγκρότημα του 2ου/3ου αι. μ.Χ., το οποίο καταστρέφεται στο α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ., όταν χρησιμοποιείται το οικοδομικό υλικό του για την κατασκευή λιθόστρωτων, πιθανότατα, δρόμων, στην περιοχή αυτή.

Το μέγεθος των κτιρίων και η ποιότητα των κατασκευών συνηγορούν για την ταύτισή τους με μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα — με υψηλό βιοτικό επίπεδο των κατόχων τους —, όχι μεμονωμένα, αλλά ενταγμένα σε εκτεταμένες εγκαταστάσεις[56]. Αν οι εγκαταστάσεις αυτές του νό-

50. Σωζ. μήκ. αγωγού 4,30, πλ. εξωτερικά 0,60, στο κάτω μέρος εσωτερικά 0,40, ύψ. κατασκευής 0,20 μ.

51. Σε απόσταση 0,10 μ. από το δυτικό τοίχωμα της δεξαμενής, έξω από τη νοτιοδυτική γωνία της αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού με πηλοσωλήνες, μήκ. 0,50 μ., σφραγισμένους με κονίαμα, με προσανατολισμό Β.-Ν.

52. Τα παλαιότερα νομίσματα προέρχονται από τα στρώματα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και είναι Φιλίππου Β΄, Αλεξάνδρου Γ΄, Κασσάνδρου, Πέλλης, Απάμειας (Φρυγίας, 2ος/1ος αι. π.Χ.), Ρώμης (αργυρό δηνάριο του 136 π.Χ.), Κοινού Μακεδόνων. Από τα νομίσματα, που προέρχονται από τις οικοδομικές φάσεις των ρωμαϊκών χρόνων, το παλαιότερο είναι ασημένιος quinarius του 39 π.Χ. (Μ. Αντώνιος), ενώ τα νεότερα ανήκουν στον 3ο αι. μ.Χ. (Πρώβου, 276-282 μ.Χ., Έδεσσας, 235-238 μ.Χ., επί Μαξιμίνου, Θεσσαλονίκης, 222-235 μ.Χ., επί Αλεξάνδρου Σεβήρου) και στο α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ. (Ρώμης, 327-333 μ.Χ., Κώνσταντα, 340-348 μ.Χ., Κωνστάντιου, 346-350 μ.Χ.).

53. Τα ερευνηθέντα λείψανα καλύπτουν μια περιοχή στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης μήκ. 520 μ. περίπου, στον άξονα Α.-Δ., ενταγμένα σε έξι οικοδομικά τετράγωνα στον άξονα Α.-Δ.

54. Εφόσον το μήκος των τετραγώνων της πρώτης σειράς, που μεσολαβούν μεταξύ του τετραγώνου του κυκλικού κτιρίου και του τετραγώνου του λουτρού, είναι το συνηθισμένο των 125 μ.

55. Ο δρόμος των 9 μ. είναι πλακοστρωμένος, με πεζοδρόμια στις δύο πλευρές. Για το δρόμο αυτό και τους δύο αγωγούς, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Έρευνα στην περιοχή καναλιού της Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 140 και η ίδια, Κτιριακά συγκροτήματα στην περιοχή του καναλιού της Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 93 κ.ε. Στην έρευνα δοκιμαστικού χαρακτήρα, που διενεργήθηκε στην περιοχή των ιερών του καναλιού μέσα στα πλαίσια των επιστρώσεων των δρόμων της πόλης, αποδείχθηκε ότι και ο Β.-Ν. δρόμος ανατολικά του «εστιατορίου» και «του κτιρίου του θησαυρού» έχει πλάτος 9 μ. Ενισχύεται, έτσι, η άποψη της σχέσης των κτιρίων με τη λατρεία του θεραπευτή θεού και την εξυπηρέτησή της, καθώς τα τέσσερα οικοδομικά τετράγωνα, όπου εντάσσονται τα παραπάνω κτίρια, περιβάλλονται ανατολικά και δυτικά από Β.-Ν. δρόμους, πλ. 9 μ. Βλ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), ό.π., και Ι. Ακαμάτης, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 627-639.

56. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι αποκαλυφθείσες εγκαταστάσεις συνεχίζονται όχι μόνο στον άξονα Β.-Ν., αλλά και Α.-Δ., όπως υποδεικνύει η ελλιπής μορφή των κατόψεων των κτιρίων. Η μη συνέχιση της ανασκαφής στον άξονα Α.-Δ. οφείλεται στην απουσία λειψάνων ως το βάθος του 1 μ. Πέραν του βάθους αυτού η εμφάνιση υπόγειων υδάτων έκανε απαγορευτική την έρευνα, τουλάχιστον μέσα στα χρονικά όρια περαίωσης του έργου, στο οποίο εξάλλου δεν απαιτούνταν εκσκαφές πέραν του βάθους αυτού.

τιου τμήματος της πόλης, κοντά στη λιμνοθάλασσα, αποτελούν τμήμα ενός οικισμού των ρωμαϊκών χρόνων, που επιβιώνει παράλληλα με τη ρωμαϊκή αποικία στην περιοχή της Νέας Πέλλας[57], ή εντάσσονται στην ίδια την αποικία, είναι ένα σοβαρό πρόβλημα που απαιτεί για την επίλυσή του επισταμένη έρευνα και στις δύο θέσεις, αλλά και διεξοδική μελέτη των έως σήμερα ευρημάτων από την περιοχή της Νέας Πέλλας, επειδή αν ισχύει η δεύτερη εκδοχή, πρέπει να αναθεωρηθεί η έως σήμερα παραδεκτή άποψη της θέσης της ρωμαϊκής αποικίας στην περιοχή της γειτονικής Νέας Πέλλας. Εδώ πρέπει να τονιστεί ακόμη μια φορά η παντελής έλλειψη αρχαιολογικών στρωμάτων των μεταχριστιανικών χρόνων σε όλη τη βόρεια του σύγχρονου αρδευτικού καναλιού περιοχή του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας, πράγμα που μας υποχρεώνει να δεχθούμε τη θέση των εγκαταστάσεων των παραπάνω χρόνων μόνο στη νότια περιοχή της παλαιάς μακεδονικής πρωτεύουσας, κοντά στο παλαιό λιμάνι της πόλης.

Έτσι, με το νέο εύρημα δεν αποδεικνύεται μόνο για πρώτη φορά ανασκαφικά η οικοδομική δραστηριότητα των πρώτων μεταχριστιανικών χρόνων μέσα στα όρια της πρωτεύουσας των αρχαίων Μακεδόνων, στο νότιο τμήμα της, ενταγμένη μάλιστα στο ρυμοτομικό της σχέδιο, αλλά βεβαιώνεται και ότι η εγκατάλειψή της δεν ήταν ολοκληρωτική μετά τον καταστροφικό σεισμό της πρώτης δεκαετίας του 1ου αι. π.Χ.[58].

Τέλος, η ιδιαίτερα σημαντική αποκάλυψη για πρώτη φορά στην Πέλλα λουτρού με τη μορφή ρωμαϊκού βαλανείου[59], όπως το γνωρίζουμε έως σήμερα από άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου, διευρύνει με νέα στοιχεία τη γνώση μας για τη διαβίωση των κατοίκων της Πέλλας και της περιοχής της σε μια πολύ μακρά πλέον περίοδο, από τα τέλη του 5ου π.Χ. έως και τον 4ο αι. μ.Χ.[60].

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

57. Για τη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας, βλ. Π. Χρυσοστόμου, Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας, στο *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά αρχαιολογικού συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 226 κ.ε.· ο ίδιος, Ανασκαφή στη ρωμαϊκή και βυζαντινή Πέλλα κατά το 1995, *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 117 κ.ε.· ο ίδιος, Η ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας, στο *Η Πέλλα και η περιοχή της*, Αθήνα 2004, σ. 93 κ.ε.

58. Για την καταστροφή της Πέλλας από σεισμό στην πρώτη περίπου δεκαετία του 1ου αι. π.Χ., βλ. Ι.Μ. Ακαμάτης, Αγορά Πέλλας: 15 χρόνια αρχαιολογικής έρευνας, *Αρχαία Μακεδονία* VI/I, 1996 (1999), σ. 23 κ.ε., 30 κ.ε., και σημ. 35.

59. Για τις λουτρικές εγκαταστάσεις στην Πέλλα των ελληνιστικών χρόνων, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Συγκροτήματα εργαστηρίων και λουτρών στην Πέλλα, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 196 κ.ε., 197 και σημ. 15-16.

60. Για ένα δείγμα της παραγωγικής και εμπορικής δραστηριότητας των Ρωμαίων της περιοχής στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους στην περιοχή του Φάκου, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του Φάκου της Πέλλας *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 465 κ.ε., κυρίως σ. 472 κ.ε.

Δυτικό νεκροταφείο

Οι ελληνιστικοί τάφοι

Στο εξάμηνο Ιούλιος-Δεκέμβριος του 2006 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο δυτικότερο τμήμα της «Μικρής Παράκαμψης» (της νότιας παρακαμπτήριας οδού του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας) με δαπάνες του έργου της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας, ενταγμένου στο πρόγραμμα ανάδειξης της Πελλαίας Χώρας (Γ΄ ΚΠΣ). Σε όλη την έκταση της οδού, μήκ. 250 και πλ. 22,50 μ., εμβαδού 5,5 στρ. περίπου, ήλθαν στο φως από Α. προς Δ. οι παρακάτω αρχαιότητες (Εικ. 8):

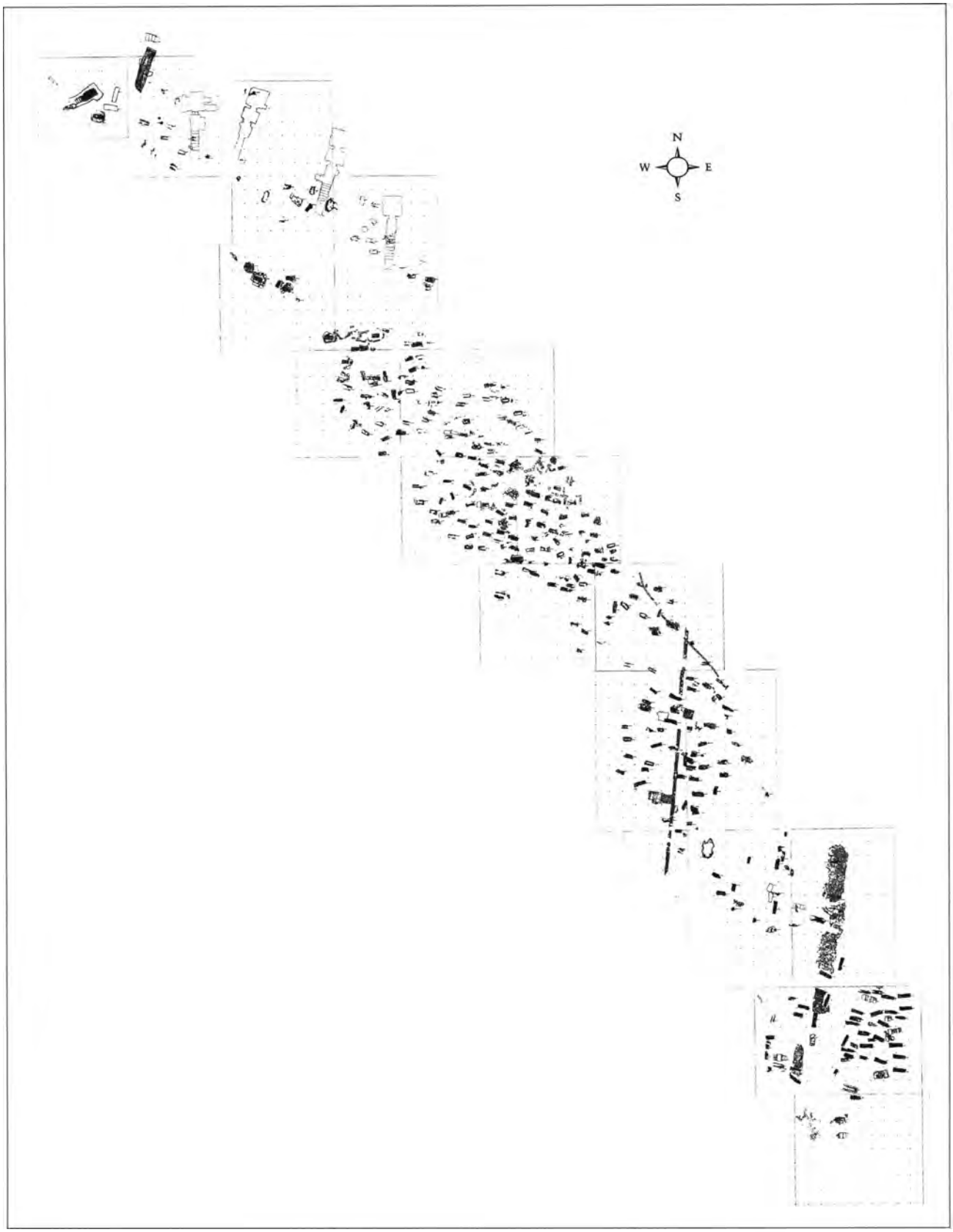
α) Τμήμα του δυτικού σκέλους του τείχους της ελληνιστικής Πέλλας, που έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και σώζεται αποσπασματικά (Εικ. 9). Έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό τόσο από την αρχαία λιθωρυχία και τα ορύγματα των ρωμαϊκών τάφων όσο και από τη σύγχρονη μηχανική καλλιέργεια. Διατηρείται σε μερικά σημεία η βάση του (εσωτερικό γέμισμα, πλ. 3 μ.), κατασκευασμένη με χονδρή λατύπη ασβεστόλιθου, αργούς λίθους και λάσπη. Μεταξύ του τείχους και του δυτικότερου οικοδομικού τετραγώνου της ελληνιστικής Πέλλας μεσολαβεί δρόμος.

β) Τμήμα του προτειχίσματος, που βρέθηκε σε απόσταση 25 μ. δυτικότερα και παράλληλα με το τείχος (Εικ. 10). Σώζεται το κατώτερο τμήμα του (πλ. 0,55 μ.), χτισμένο με λίθους και λάσπη.

γ) Δυτικότερα του τείχους αλλά και του προτειχίσματος βρέθηκαν επιχώσεις και αποθέτες με κεραμική, λίθινα εργαλεία, οστά ζώων κτλ., που πιστοποιούν ότι στην περιοχή υπήρχε οικισμός της εποχής του Χαλκού. Πρόκειται πιθανότατα για τη νοτιοδυτική περιφέρεια εγκατάστασης της ύστερης εποχής του Χαλκού, ενώ ο πυρήνας της θα εκτεινόταν στα βόρεια και τα ανατολικά. Άξιο αναφοράς είναι το υδρευτικό κυκλικό πηγάδι, λαξευμένο στον ασβεστολιθικό βράχο, με οριζόντια σήραγγα υδρομάστευσης κατεύθυνσης Α.-ΒΑ., που βρέθηκε σε απόσταση 21 μ. δυτικότερα του βόρειου άκρου του αποκαλυφθέντος προτειχίσματος. Στις επιχώσεις του βρέθηκε κεραμική της ύστερης εποχής του Χαλκού, από την οποία συγκολλήθηκε δίωτο κανθαροειδές αγγείο με εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 11).

δ) Κατά μήκος του ανατολικότερου τμήματος του υπό κατασκευή δρόμου αποκαλύφθηκε υδρευτικός αγωγός με πηλοσωλήνες (χρονολογείται μετά το 168 π.Χ.), που διασχίζει τόσο το προτείχισμα όσο και το τείχος, ενώ σε κάποια σημεία του είναι κατεστραμμένος από ορύγματα ρωμαϊκών τάφων (Εικ. 10).

ε) Σε όλη την έκταση της υπό κατασκευή οδού, εσωτερικά και εξωτερικά του τείχους και του προτειχίσματος, καθώς και δυτικότερα έως την προαναφερθείσα πηγή, ερευνήθηκε τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου με 429 ταφές, 39

Εικ. 8. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Γενική κάτοψη της ανασκαφής με το τείχος, το προτείχισμα και τον υδρευτικό αγωγό.

Εικ. 9. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Τμήμα του αποκαλυφθέντος δυτικού σκέλους του τείχους. Άποψη από Ν.

Εικ. 10. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Το προτείχισμα, τάφοι και ο πήλινος υδρευτικός αγωγός. Άποψη από Β.

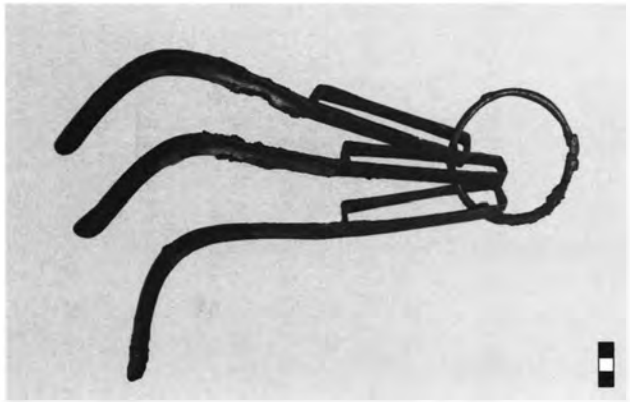

Εικ. 11. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Το πήλινο κανθαροειδές αγγείο της ύστερης εποχής του Χαλκού από το πηγάδι.

ελληνιστικές και 390 ρωμαϊκές. Η ποικιλία των τάφων και των ταφικών κατασκευών, καθώς και η μαρτυρία των κτερισμάτων τεκμηριώνουν την αδιάλειπτη χρήση του νεκροταφείου από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως και το α΄ τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ. Οι τάφοι που ερευνήθηκαν εντάσσονται στο δυτικό νεκροταφείο της ελληνιστικής Πέλλας, καθώς και στο δυτικό νεκροταφείο του οικισμού, που υπήρχε κατά τους ρωμαϊκούς και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους στο νοτιότερο τμήμα της πόλης και στο Φάκο. Το νεκροταφείο (πρόκειται για το νοτιότερο τμήμα του) εκτείνεται ανατολικά αρχαίας πηγής, στη δυτική πλαγιά ασβεστολιθικής ράχης κατεύθυνσης Β.-Ν., εισχωρώντας στην περιοχή του προτειχίσματος και του τείχους, αλλά και στα δυτικότερα οικοδομικά τετράγωνα της ελληνιστικής Πέλλας, της επέκτασης δηλαδή της πόλης από τον Κάσσανδρο και προς Δ. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις παλαιότερες σωστικές ανασκαφές, εξαιτίας της διέλευσης του υδρευτικού αγωγού Αραβησσού-Θεσσαλονίκης του ΟΥΘ καθώς και του καλωδίου οπτικών ινών του ΟΤΕ[61].

Οι ελληνιστικοί τάφοι, που αποκαλύφθηκαν αμέσως έξω από το προτείχισμα, είναι σποραδικοί, ενώ δυτικότερα η πυκνότητά τους είναι μεγαλύτερη. Ενδιαφέρουσα είναι μια ταφή αλόγου (Κερ. 276), καλυμμένη με κεραμίδια, που βρέθηκε ανάμεσα σε ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς τάφους. Οι 39 ελληνιστικές ταφές που ερευνήθηκαν ήταν ασύλητες, ενώ αντίθετα οι τέσσερις από τους εφτά λαξευτούς θαλαμωτούς ήταν συλημένοι σχεδόν ολοκληρωτικά ήδη κατά την αρχαιότητα. Οι ελληνιστικοί τάφοι, που είναι λιτοί στην κατασκευή και τα κτερίσματά τους δεν είναι πλούσια, κατατάσσονται

61. Α. Χρυσοστόμου, στο *Πέλλα. Πρωτεύουσα των αρχαίων Μακεδόνων: τριάντα χρόνια ανασκαφής 1957-1987*, 1987, σ. 34 κ.ε., πίν. 26. Η ίδια, *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 296 κ.ε.

Εικ. 12. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Οι τρεις σιδερένιες στλεγγίδες του εγχυτρισμού του Λακ. 243Α.

σε τέσσερις κατηγορίες: α) εγχυτρισμοί σε πήλινες κάλπες (τρεις στον αριθμό), β) λακκοειδείς τάφοι (δέκα), γ) κεραμοσκεπείς τάφοι (19), δ) λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι (εφτά).

Από τις ταφές της πρώτης κατηγορίας περιγράφεται ο εγχυτρισμός του Λακ. 243Α, που χρονολογείται πριν από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. Η πήλινη κάλπη, καλυμμένη με πινάκιο, περιείχε τα καμένα οστά νέου, ενώ δύο πήλινα μυροδοχεία και τρεις σιδερένιες στλεγγίδες, εξαρτημένες σε σιδερένιο κρίκο (Εικ. 12), βρέθηκαν έξω από το αγγείο. Στις λαβές των δύο στλεγγίδων υπάρχει η σφραγίδα του τεχνίτη (η ίδια σφραγίδα συναντάται και στη μία από τις δύο σιδερένιες στλεγγίδες του γειτονικού Κερ. 243).

Στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαφής, βόρεια του υδρευτικού αγωγού Αραβησσού-Θεσσαλονίκης του ΟΥΘ και δυτικά του λαξευτού θαλαμωτού τάφου 2, ήλθαν στο φως δέκα λακκοειδείς τάφοι, ορισμένοι από τους οποίους περιείχαν παιδικές καύσεις. Από αυτές περιγράφονται δύο αντιπροσωπευτικές:

α) Η καύση του Λακ. 8 ήταν κτερισμένη με μεγάλο αριθμό οστέινων αστραγάλων, πήλινο μελαμβαφές μυροδοχείο και πολλά πήλινα ειδώλια σε μεγάλη ποικιλία τύπων. Πρόκειται για Άττη όρθιο ή καθιστό σε βράχο με σύριγγα, πετεινό ή σύριγγα και ραβδί (Εικ. 13), καθώς και όρθιους ή καθιστούς παίδες και νέους Μακεδόνες με καυσία, που κρατούν σύριγγα.

β) Η καύση του Λακ. 10 συνοδευόταν με οστέινους αστραγάλους και μερικά πήλινα ειδώλια (όρθιας κουροτρόφου θεότητας, όρθιων νέων Μακεδόνων με καυσία, καθώς και Άττη σε ποικιλία τύπων – όρθιου με σύριγγα και ραβδί, όρθιου με σύριγγα και μαχαίρι σε σχήμα δρεπανιού, καθιστού σε βράχο με σύριγγα και σκύλο, καθιστού ή θνήσκοντος με σύριγγα και ραβδί). Τα ειδώλια του Άττη, καθώς και των νέων Μακεδόνων με καυσία, που κρατούν το σύμβολο του φρυγικού θεού, σχετίζονται με το μύθο και τις λατρευτικές τελετές της Μεγάλης Μητέρας και του συντρόφου της, που είχαν ως επίκεντρο το θάνατο και την αναγέννηση του νεαρού θεού της βλάστησης.

Στο 2ο αι. π.Χ. εντάσσονται δύο λακκοειδείς τάφοι, που ήλθαν στο φως ανατολικά του λαξευτού θαλαμωτού τάφου 1. Πρόκειται για το Λακ. 17, ο νεκρός του οποίου ήταν κτερισμένος με δύο πήλινα αγγεία (μακεδονικό αμφορέα και γκρίζο μυροδοχείο), καθώς και το Λακ. 19, του οποίου ο νεκρός συνοδευόταν με τέσσερα πήλινα αγγεία (μακεδονικό αμφορέα, σκυφίδιο και δύο μυροδοχεία). Ως μία από τις καλυπτήριες πλάκες του Λακ. 20, που περιείχε παιδική καύση με μοναδικό κτέρισμα μικρή μολύβδινη αγνύθα, είχε χρησιμοποιηθεί η μικρή επιτύμβια ασβεστολιθική αετωματική στήλη της Αριστόκλειας, γυναίκας του Χαιρεφάνους (3ος αι. π.Χ.). Η νεκρή παριστάνεται καθιστή σε θρόνο προς τα αριστερά, να δεξιώνεται τον άνδρα της με την παρουσία των δύο παιδιών τους. Ο Λακ. 29, ανοιγμένος στην ανατολική παρειά και στο δρόμο του λαξευτού θαλαμωτού 5, περιείχε καύση, κτερισμένη με τρία πήλινα αγγεία (λάγυνο, μυροδοχείο και λύχνο), που χρονολογείται μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Οι 19 κεραμοσκεπείς τάφοι (καλυβίτες ή απλοί), κτερισμένοι με μεταλλικά και πήλινα αντικείμενα, περιείχαν καύ-

Εικ. 13. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινα ειδώλια Άττη και νέων Μακεδόνων από την καύση του Λακ. 8.

σεις ή ενταφιασμούς. Από τις καύσεις περιγράφονται δύο αντιπροσωπευτικές: α) Η καύση του κοριτσιού του Κερ. 106 ήταν κτερισμένη με αργυρό δακτυλίδι με χρυσή σφενδόνη, αργυρά κρικόσχημα ενώτια και μελαμβαφή κυλινδρική πυξίδα με πώμα (α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.). β) Η γυναικεία καύση του Κερ. 266 συνοδευόταν με χάλκινη βελόνα, δύο μικρά σιδερένια άγκιστρα, μελαμβαφή σκύφο, πήλινη αγνύθα και δύο χάλκινα νομίσματα (Αμύντα Γ΄ και Φιλίππου Β΄).

Αμέσως έξω και δυτικά του προτειχίσματος βρέθηκε λαξευτός θαλαμωτός τάφος, που αποτελείται από ορθογώνιο φρεάτιο καθόδου στα δυτικά (καταστράφηκε εν μέρει από το όρυγμα του Κερ. 359 που ερευνήθηκε δυτικότερα) και απλό θάλαμο στα ανατολικά, φραγμένο στο στόμιό του με μικρούς λίθους ασβεστόλιθου. Περιείχε ενταφιασμό άνδρα, τοποθετημένου σε φορείο με την κεφαλή του προς Δ. και κτερισμένου με πέντε πήλινα αγγεία (τέσσερα μυροδοχεία και σκυφίδιο), που χρονολογείται πριν από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ.

Ο λαξευτός θαλαμωτός τάφος 1, προσανατολισμού Ν.-Β., διαθέτει στενό δρόμο (μήκ. 3,50, πλ. 0,82-0,90 και ύψ. 1,70 μ.) με κλίμακα τεσσάρων βαθμίδων, που οδηγεί σε είσοδο (πλ. 0,65 και ύψ. 1,10-1,23 μ.) αρχικά φραγμένη με λίθους ασβεστόλιθου, η οποία παραβιάστηκε για τη σύληση του τάφου. Ο θάλαμος (μήκ. 2,20, πλ. 0,60 και ύψ. 0,65 μ.), κατασκευασμένος στη συνέχεια του δρόμου, περιείχε ενταφιασμό με την κεφαλή του νεκρού τοποθετημένη στα νότια. Από τη σύλησή του διέφυγαν μολύβδινη πυξιδίσκη και επτά πήλινα αγγεία (μακεδονικός αμφορέας, μελαμβαφής λύχνος και τέσσερα μυροδοχεία: ένα μικρό δίδυμο μελαμβαφές, δύο μελαμβαφή και δύο αγάνωτα), που εντάσσουν τον τάφο στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

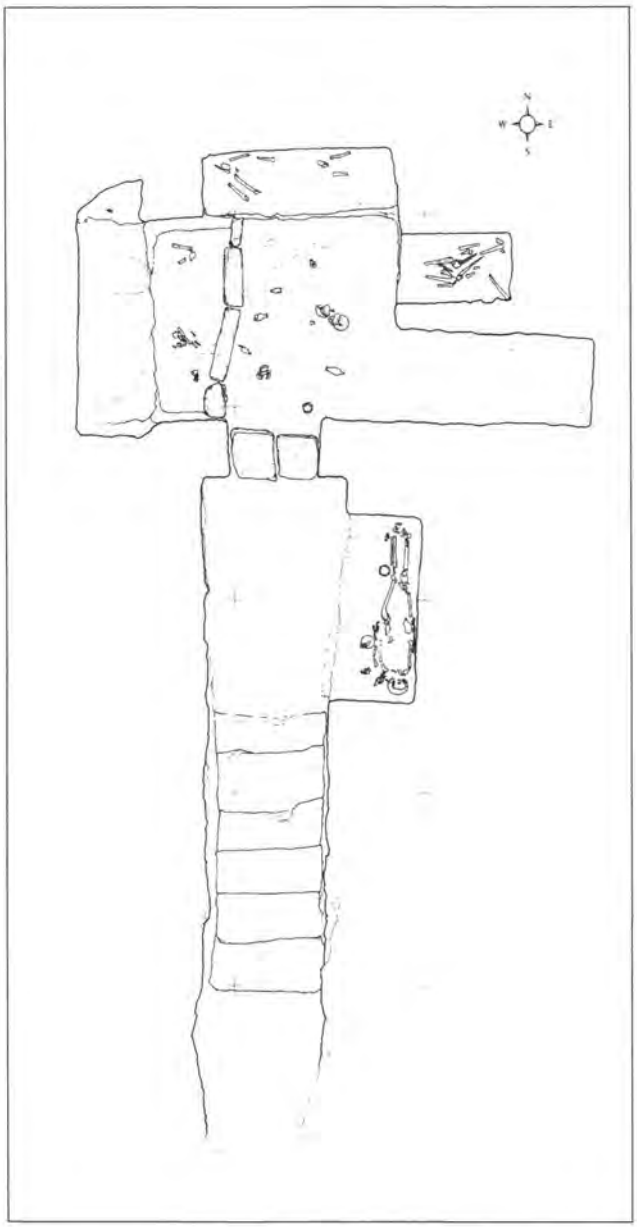
Ο λαξευτός θαλαμωτός τάφος 5, προσανατολισμού Ν.-Β., έχει μακρύ κατηφορικό δρόμο (μήκ. 5,50 και πλ. 1,15-1,35 μ.) και είσοδο (πλ. 1 και ύψ. 1,65 μ.), αρχικά φραγμένη με κομμάτια ασβεστολιθικού βράχου και λάσπη. Το ανώτερο τμήμα του φράγματος της εισόδου καταστράφηκε κατά τη σύληση του τάφου, ενώ διατηρήθηκε στη θέση του το κατώτερο τμήμα του σε ύψος 0,85 μ. Ο λαξευμένος στη συνέχεια της εισόδου ισοπλατύς με το δρόμο θάλαμος περιείχε ενταφιασμό, ο οποίος καταστράφηκε στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. από το ρωμαϊκό Κιβ. 23, προσανατολισμού Α.-Δ., που περιείχε ενταφιασμό με την κεφαλή του νεκρού στα ανατολικά και μοναδικό κτέρισμα μία πήλινη αγάνωτη τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη, διακοσμημένη με οριζόντιες αυλακώσεις. Κοντά στην ανατολική παρειά του δρόμου του ερευνήθηκε αβαθές κυκλικό όρυγμα διανοιγμένο στο βράχο, που περιείχε καύση (Λακ. 29) κτερισμένη με τρία πήλινα αγγεία (λάγυνο, μυροδοχείο και λύχνο), που χρονολογούν τον τάφο γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Τα προαναφερθέντα ταφικά μνημεία δεν αποτελούν πρώιμη μορφή ενός νέου τύπου λαξευτού θαλαμωτού τάφου, όπως έχει υποστηριχθεί[62], αλλά μνημειακότερο τύπο ατομικού τάφου (γνωστού στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας, στην Αμφίπολη κ.α.).

Οι υπόγειοι λαξευτοί τάφοι, δύο μονοθάλαμοι και δύο διθάλαμοι, που θα παρουσιαστούν στη συνέχεια, βρέθηκαν συληµένοι. Ως προς την αρχιτεκτονική τους είναι χαμηλοί με αβαθείς καμάρες, λόγω της εναλλαγής των στρωμάτων του σκληρού και του ακατάλληλου μαλακού ασβεστολιθικού βράχου.

Ο λαξευτός μονοθάλαμος τάφος 2 (τέλη 3ου-μέσα 2ου αι. π.Χ.), προσανατολισμού Ν.-Β., είναι ο ανατολικότερος της αποκαλυφθείσας συστάδας. Στην αρχικά φραγμένη με μεγάλες λιθοπλίνθους είσοδό του οδηγεί μακρύς δρόμος (μήκ. 5,70 και πλ. 1,10-1,60 μ.), που έχει οκτώ βαθμίδες (πλ. 0,35 και ύψ. 0,20 μ.) με πλατύσκαλο στην αρχή. Η πρώτη βαθμίδα απέχει 2,10 μ. από την είσοδο και το δάπεδο του δρόμου μετά την κλίμακα είναι κατηφορικό. Η είσοδός του (ύψ. 1,80, πλ. 0,95 και βάθ. 0,50 μ.) ήταν φραγμένη με τέσσερις λιθοπλίνθους. Η είσοδος των τυμβωρύχων έγινε από οπή, που ανοίχθηκε δυτικά της δυτικότερης όρθιας λιθοπλίνθου του φράγματος της εισόδου, καταστρέφοντας το άνω μέρος της εισόδου και το ανώτερο τμήμα της αριστερής παραστάδας. Ο συληµένος τάφος ήταν σχεδόν γεμάτος με επιχώσεις (καστανό χώμα και θρυμματισμένο βράχο, που αποκολλήθηκε από την οροφή). Ο θάλαμός του (μήκ. 3-3,15, πλ. 2,95 και ύψ. 2,10 μ.) διαθέτει τρεις κλίνες (ύψ. 0,70-0,75 μ.) σε σχήμα Π. Η βόρεια κλίνη έχει πλάτος 0,90, η ανατολική 0,95-1 και η δυτική 0,90-0,95 μ. Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου του θαλάμου, ψηλότερα από την άνω επιφάνεια της κλίνης υπάρχει κόγχη (βάθ. 0,60, πλ. 0,75 και ύψ. 0,75 μ.), όπου αρχικά ήταν τοποθετημένη παιδική ταφή. Στη βόρεια κλίνη δεν βρέθηκαν οστά ταφής, ενώ στις πλάγιες κλίνες βρέθηκαν δύο ενταφιασμοί. Στο διάδρομο, ανάμεσα στις κλίνες, βρέθηκαν οστά δύο ακόμη ενταφιασμών, καθώς και τα πεσμένα κτερίσματα των έξι συνολικά ταφών. Πρόκειται για μεταλλικά αντικείμενα (σιδερένιο μαχαίρι, σιδερένιο εργαλείο, χάλκινο έλασμα, χάλκινος ήλος, καθώς και μολύβδινο εξάρτημα), αστράγαλοι (αρκετοί οστέινοι και ένας γυάλινος), πήλινα αγγεία (μακεδονικοί αμφορείς, δύο σκυφίδια, έξι λύχνοι διαφορετικών τύπων, καθώς και μελαμβαφή ή αγάνωτα μυροδοχεία) και πήλινα ειδώλια: όρθια ημίγυμνη Αφροδίτη στηριζόμενη σε πεσσό, Έρωτας, σύμπλεγμα νέου και κοριτσιού, όρθιες γυναικείες μορφές, καθώς και τέσσερις όρθιες γυναικείες μορφές με χιτώνα και ιμάτιο και κόμμωση

62. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 93 κ.ε. Η ίδια, Ανατολικό νεκροταφείο Πέλλας. Ανασκαφή 1989, *ΑΔ* 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 114 κ.ε.

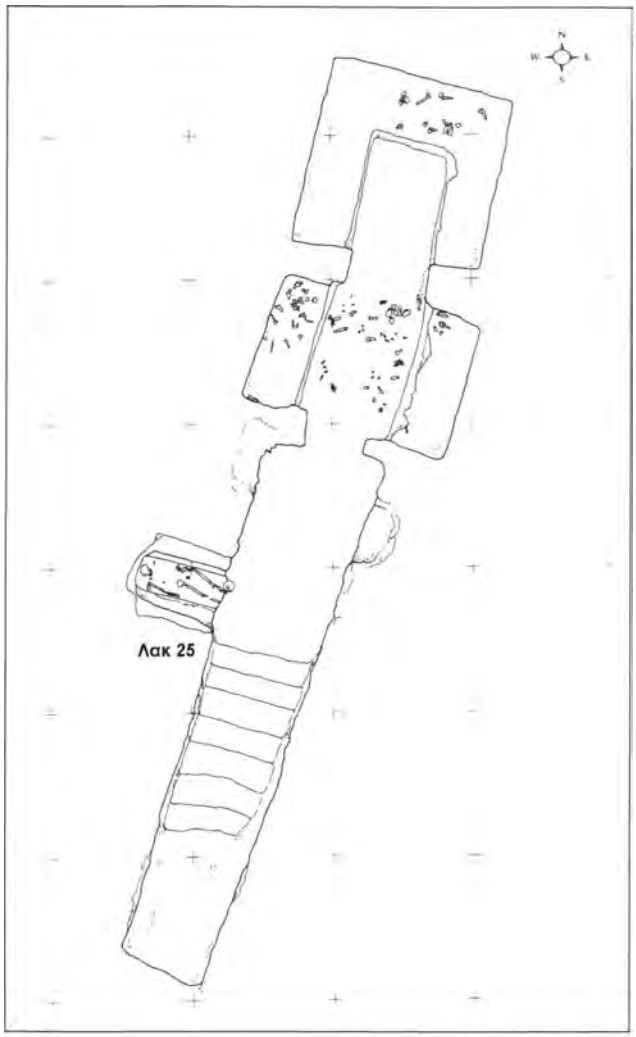
Εικ. 14. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Η κάτοψη του λαξευτού μονοθάλαμου τάφου 4.

τέττιξ (οι δύο προέρχονται από την ίδια μήτρα, γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.).

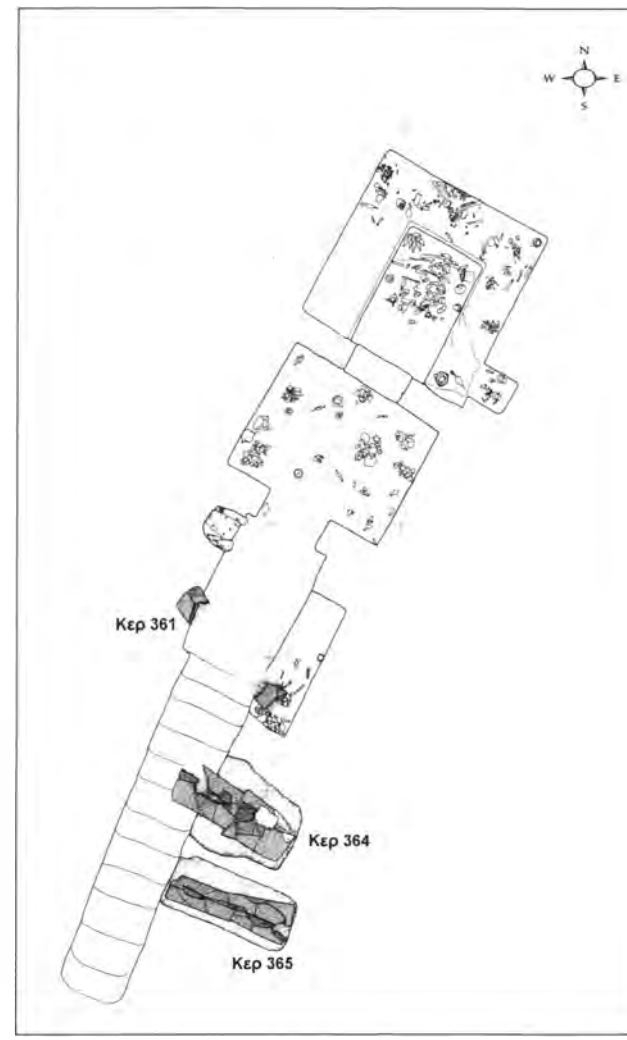
Στην είσοδο του λαξευτού μονοθάλαμου τάφου 4 οδηγεί δρόμος (μήκ. 5,50 και πλ. 1,10-1,60 μ.) με έξι βαθμίδες (πλ. 0,40 και ύψ. 0,20 μ.) και στην αρχή του πλατύσκαλο (Εικ. 14). Η κατώτερη βαθμίδα της κλίμακας απέχει 2,25 μ. από την είσοδο του τάφου. Το δάπεδο του δρόμου μετά την κλίμακα είναι επικλινές. Στο κατώτερο τμήμα της ανατολικής παρειάς του δρόμου λαξεύτηκε ορθογώνια κόγχη (μήκ. 2, πλ. 1,05 και ύψ. 1 μ.), που περιείχε διαταραγμένο ενταφιασμό με την κεφαλή του νεκρού τοποθετημένη στα νότια και κτερισμένο με πέντε πήλινα αγγεία (μακεδονικό αμφορέα με κιτρινόλευκο επίχρισμα, που φέρει στο λαιμό τα γραπτά ερυθρά γράμματα *CI*, σκυφίδιο, λύχνο και δύο μυροδοχεία) και τμήμα πήλινου ειδωλίου όρθιας μορφής, που ακουμπάει με το δεξί χέρι της σε πεσσό. Στην επίχωση του δρόμου βρέθηκαν πήλινα αγγεία (γκρίζο μυροδοχείο και δύο λύχνοι, ο ένας γκρίζος τύπου Εφέσου και ο δεύτερος μελαμβαφής), κομμάτια πήλινου ειδωλίου Άττη, καθώς και πήλινου ειδωλίου με τον Έρωτα κυνηγό, που συνοδεύεται με δύο σκυλιά που τρέχουν προς τα αριστερά.

Στην πρόσοψη (πλ. 1,45-1,50 μ.) του τάφου ανοίγεται είσοδος (ύψ. 1,18 και πλ. 0,90 μ.), που αρχικά προστατευόταν με τέσσερις λιθοπλίνθους, από τις οποίες η ανώτερη ήταν και η μεγαλύτερη. Τα κενά διαστήματα ανάμεσα στις λιθοπλίνθους καλύπτονταν με κομμάτια ασβεστόλιθου. Η είσοδος έχει περίθυρο (πλ. 0,25 μ.) και λίθινο κατώφλι, που αποτελείται από δύο λιθοπλίνθους (πλ. 0,45 και ύψ. 0,22 μ.). Ο ορθογώνιος χαμηλός θάλαμος (μήκ. 2,80, πλ. 3,20 και ύψ. 1,30-1,40 μ.), που βρέθηκε γεμάτος με επιχώσεις – από τον αποσαθρωμένο βράχο της οροφής και το καστανόμαυρο χώμα, που εισχώρησε στο εσωτερικό του από την είσοδο –, έχει σχεδόν οριζόντια οροφή, καθώς και κλίνες κατά μήκος της δυτικής και της βόρειας πλευράς. Στη βόρεια κλίνη (μήκ. 2,15, πλ. 0,65 και ύψ. 0,45 μ.) βρέθηκαν διάσπαρτα οστά σκελετού. Κατά μήκος της δυτικής κλίνης (μήκ. 2,10, πλ. 0,65 και ύψ. 0,47 μ.) και σε απόσταση 0,55 μ. τέσσερις όρθιες ασβεστολιθικές πλάκες τοποθετημένες στη σειρά διαμορφώνουν κιβωτιόσχημο τάφο, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν οστά ενταφιασμού. Στο ανατολικό τοίχωμα του θαλάμου υπάρχουν δύο επιπλέον ορθογώνιες θήκες, που απέχουν μεταξύ τους 1 μ. Στη μεγαλύτερη νοτιότερη (μήκ. 2,30, πλ. 1 και ύψ. 1,25 μ.) δεν βρέθηκαν οστά, σε αντίθεση με τη βορειότερη μικρότερη (μήκ. 1,20, πλ. 0,65 και ύψ. 1,105 μ.), όπου βρέθηκαν οστά δύο ενταφιασμών. Στο νότιο τοίχωμα της νοτιότερης θήκης υπάρχουν δύο μικρές τοξωτές υποδοχές, όπου τοποθετούνταν λύχνοι για το φωτισμό του τάφου. Στο θάλαμο είχαν ενταφιαστεί σε ξύλινα φορεία τέσσερα έως έξι μέλη οικογένειας, κτερισμένα με μεταλλικά αντικείμενα (χάλκινο έλασμα ξύλινου κιβωτιδίου, τμήμα χάλκινου επάργυρου δισκόμορφου κατόπτρου), πήλινα αγγεία (σκυφίδια, πυξίδες, λύχνοι και μυροδοχεία) και πήλινα ειδώλια (όρθιων νέων και γυναικών, καθώς και ζώων), που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ.

Στην είσοδο του λαξευτού διθάλαμου τάφου 3 οδηγεί μακρύς δρόμος με λαξευτή κλίμακα (μήκ. 7,50 και πλ. 1,25-1,60 μ.) οκτώ βαθμίδων (πλ. 0,35 και ύψ. 0,15 μ.) (Εικ. 15). Η κατώτερη βαθμίδα απέχει 2,40 μ. από την είσοδο του τάφου (μήκ. 0,88, βάθ. 0,50 μ.), που είχε ανάγλυφο περίθυρο (πλ. 0,20 μ.). Η είσοδος αρχικά ήταν φραγμένη με τέσσερις λιθοπλίνθους, ενώ μικρότεροι λίθοι κάλυπταν τα κενά διαστήματα. Ο τάφος βρέθηκε γεμάτος με επιχώσεις, στις

Εικ. 15. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Η κάτοψη του λαξευτού διθάλαμου τάφου 3.

Εικ. 16. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Η κάτοψη του λαξευτού διθάλαμου τάφου 6.

οποίες βρέθηκαν κεφαλή νέου Μακεδόνα με καυσία, στόμιο αμφορέα και όστρακα αγγείων.

Ο πρώτος θάλαμος (μήκ. 2-2,10, πλ. 3,10-3,15 και ύψ. 1,80-1,85 μ.), που καλύπτεται με καμάρα, της οποίας το μεγαλύτερο τμήμα έχει καταπέσει, διαθέτει στις πλάγιες πλευρές κλίνες. Στη δυτική κλίνη (μήκ. 2, πλ. 0,78 και ύψ. 0,50 μ.) βρέθηκαν διάσπαρτα οστά ενταφιασμού, οστέινη περόνη και δύο μικρά μυροδοχεία (γυάλινο και πήλινο αγάνωτο). Στην ανατολική κλίνη (μήκ. 2,10, πλ. 0,87 και ύψ. 0,50-0,55 μ.) βρέθηκαν οστά ενταφιασμού και μικρό γυάλινο μυροδοχείο. Στο διάδρομο ανάμεσα στις κλίνες βρέθηκαν διάσπαρτα θραύσματα οστών, χάλκινα εξαρτήματα ξύλινου κιβωτιδίου (δύο κρίκοι – ο ένας με διπλή πρόσφυση αλυσίδας –, δύο πλατυκέφαλοι ηλίσκοι, σύρτης και κλειδί) και σιδερένιοι ήλοι. Επίσης, στον πρώτο θάλαμο βρέθηκαν δύο μικρά γυάλινα μυροδοχεία και ένα πήλινο, καθώς και πήλινος γκρίζος λύχνος, που, όπως και αυτά των κλινών, προέρχονται από ρωμαϊκές ταφές, που μετά τη σύληση του τάφου εισχώρησαν στο εσωτερικό του.

Η καμάρα του δεύτερου θαλάμου (μήκ. 2,95-3, πλ. 2,90-2,95 και ύψ. 1,90 μ.) σώζεται σε καλή κατάσταση, λόγω της καλής ποιότητας του ασβεστολιθικού βράχου. Ο θάλαμος διαθέτει τρεις κλίνες διατεταγμένες σε σχήμα Π, στις οποίες είχαν τοποθετηθεί ενταφιασμοί. Στη δυτική κλίνη (μήκ. 3, πλ. 0,85 και ύψ. 0,60 μ.) βρέθηκε πήλινο μυροδοχείο με κιτρινωπό επίχρισμα, ενώ στη βόρεια κλίνη (μήκ. 2,80, πλ. 0,90-0,95 και ύψ. 0,60 μ.) πήλινος λύχνος. Από την ανατολική κλίνη (μήκ. 2,90, πλ. 0,95 και ύψ. 0,60 μ.) απουσίαζαν τα κτερίσματα. Στο δάπεδο του διαδρόμου ανάμεσα στις κλίνες βρέθηκε γυάλινο μυροδοχείο. Τα κτερίσματα του τάφου χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ.

Ο διθάλαμος τάφος 6 (Εικ. 16), προσανατολισμού Ν.-Β., έχει πρόσοψη πλ. 1,50 μ., στην οποία οδηγεί μακρύς δρόμος (μήκ. 7,15 και πλ. 1,15-1,40 μ.) με λαξευτή κλίμακα δώδεκα

βαθμίδων (πλ. 1, μήκ. 5,80 και ύψ. 0,20-0,30 μ.). Μεταξύ της κλίμακας και της εισόδου του τάφου το δάπεδο του δρόμου είναι επικλινές. Στην ανατολική παρειά του δρόμου και κοντά στην είσοδο του τάφου κατασκευάστηκε ορθογώνια κόγχη (μήκ. 2,15, πλ. 0,75 και ύψ. 0,95 μ.), το μεγαλύτερο τμήμα της οροφής της οποίας καταστράφηκε από το όρυγμα του ρωμαϊκού Κερ. 361, προσανατολισμού Α.-Δ., που περιείχε ενταφιασμό γυναίκας με την κεφαλή προς Ν., η οποία ήταν κτερισμένη με χάλκινα και σιδερένια εξαρτήματα κεφαλόδεσμου, δύο όστρεα, ένα μεγάλο και ένα μικρό (ως σύνεργα καλλωπισμού), και δέκα πήλινα αγγεία (μακεδονικό αμφορέα, δύο πυξίδες τύπου Α, μία μεγάλη και μία μικρή, σκυφίδιο και έξι μυροδοχεία), που την εντάσσουν γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Στη βορειοδυτική γωνία της δυτικής παρειάς του δρόμου βρέθηκε τοξωτή κόγχη (πλ. 0,60, βάθ. 0,55 και ύψ. 0,75 μ.), αρχικά φραγμένη με λίθους, λάσπη και κονίαμα, που περιείχε ασύλητη καύση κοριτσιού, κτερισμένη με πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής, μελαμβαφή λύχνο και χρυσά διάλιθα κοσμήματα (δακτυλίδι και ενώτιο με κεφαλή νέγρου), που τη χρονολογούν γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Η πρόσοψη του τάφου και η αρχή των πλάγιων τοιχωμάτων του δρόμου ήταν επιχρισμένη με χονδρό λευκό κονίαμα. Η είσοδός του (πλ. 1, βάθ. 0,40 και ύψ. 1,70 μ.), γύρω από την οποία διαμορφωνόταν περίθυρο, αρχικά ήταν φραγμένη με τρεις λιθοπλίνθους, από τις οποίες η ανώτερη και μεγαλύτερη μετακινήθηκε από τους τυμβωρύχους. Ο πρώτος θάλαμος (μήκ. 2,10, πλ. 2,64 και ύψ. 1,98 μ.), που ήταν μισογεμάτος με επιχώσεις, οι οποίες διείσδυσαν στο εσωτερικό από την είσοδό του, αλλά και από τα πεσμένα τμήματα του βράχου της καμαρωτής οροφής, δεν διαθέτει κλίνες στις πλάγιες πλευρές του. Η οροφή της καμάρας του ήταν επιχρισμένη με λευκό κονίαμα, ενώ τα τοιχώματά του με κονιάματα εικονικής αρχιτεκτονικής διακόσμησης: κάτω τοιχοβάτης (ύψ. 0,23 μ.) με τεφροκύανο χρώμα, στη συνέχεια ζώνη (πλ. 0,64 μ.) με λευκό κονίαμα, έξεργος καταληπτήρας (ύψ. 0,12 μ.) με τεφροκύανο κονίαμα, ζώνη (ύψ. 0,45 μ.) με ερυθρό χρώμα και έξεργη κοσμοφόρος (ύψ. 0,12-0,15 μ.) επίσης με τεφροκύανο κονίαμα. Στο άνω μέρος των τοιχωμάτων και των δύο θαλάμων υπήρχε σειρά σιδερένιων ήλων για την ανάρτηση γιρλαντών, ταινιών και κτερισμάτων. Η εναλλαγή των στρωμάτων του σκληρού και του μαλακού ασβεστολιθικού βράχου επέβαλε στους κατασκευαστές του λαξευτού τάφου, όχι μόνο την επίχριση των τοιχωμάτων του, αλλά και την ενίσχυση της στατικής του με την κατασκευή χαμηλής εισόδου (πλ. 1, βάθ. 0,47 και ύψ. 1,60 μ.) προς το δεύτερο θάλαμο με λίθινο ιωνικό θύρωμα (κατώφλι, ανώφλι και παραστάδες) (Εικ. 17). Πρόκειται για τύπο ιωνικού θυρώματος, που στη μακεδονική αρχιτεκτονική είναι γνωστό, επίσης, στην είσοδο του θαλάμου του μακεδονικού τάφου των Ανθεμίων στα Λευκάδια Νάουσας. Τα ορατά αρχιτεκτονικά στοιχεία του ιωνικού θυρώματος διαμορφώθηκαν με κονίαμα. Το ανώφλι διακοσμείται με κάθετες ανάγλυφες διπλές έλικες, ταινίες, κυμάτια, καθώς και γραπτά ανθέμια και άνθη λωτού. Στο κατώφλι στηρίζονταν οι παραστάδες του περιθύρου, κατασκευασμένες με δύο λιθοπλίνθους, από τις οποίες οι κατώτερες είναι μεγαλύτερες και οι ανώτερες μικρότερες.

Εικ. 17. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Το ιωνικό θύρωμα του δεύτερου θαλάμου του λαξευτού διθάλαμου τάφου 6.

Ο δεύτερος θάλαμος (μήκ. 2,90, πλ. 2,97 και ύψ. 2,05 μ.), που έχει τοιχώματα και καμαρωτή οροφή επιχρισμένα με λευκό κονίαμα, διαθέτει κλίνες (ύψ. 0,80 και πλ. 0,77-0,87 μ.), διατεταγμένες σε σχήμα Π, στο ανώτερο τμήμα των οποίων διαμορφώνεται στρώμα. Στις κλίνες είχαν τοποθετηθεί νεκροί σε ξύλινα φορεία, όπως διαπιστώνεται από τους σιδερένιους ήλους. Στη δυτική και στη βόρεια κλίνη οι ταφές ήταν παιδικές, όπως συνάγεται από τους οστέινους αστραγάλους. Μία ακόμη ταφή βρέθηκε στη λαξευμένη στο νότιο τμήμα του ανατολικού τοίχου κόγχη (0,60×0,60×0,45 μ.), κτερισμένη με πήλινα αγγεία (λύχνος, τρία μυροδοχεία και τρεις πυξίδες, από τις οποίες η μία τριποδική). Στην επίχωση του τάφου βρέθηκαν, επίσης, κτερίσματα τάφων των ελληνιστικών χρόνων (πήλινα ειδώλια Άττη, όρθιων νέων Μακεδόνων με καυσία κ.ά.), που διείσδυσαν στο εσωτερικό του μετά τη σύλησή του. Οι οστέινοι αστράγαλοι, τα σπαράγματα των σιδερένιων στλεγγίδων και των μεταλλικών εξαρτημάτων των ξύλινων κιβωτίων, τα πήλινα αγγεία (κάλαθος με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος, μακεδονικοί αμφορείς, μυροδοχεία, σκυφίδια, λύχνοι, μεγάλες και μικρές μελαμβαφείς ή ερυθροβαφείς πυξίδες τύπου Α και Β – ως ανάγλυφα επισήματα στους ασπιδόμορφους θόλους των πωμάτων τους έχουν προτομές Άρτεμης, Αθηνάς, Αφροδίτης, νέου Διονύσου, Έρωτα ή όρθιου Έρωτα μπροστά σε τράγο), καθώς και οι γνωστοί τύποι πήλινων ειδωλίων (ντυμένης Αφροδίτης με Έρωτα στον αριστερό ώμο, ημίγυμνης Αφροδίτης που στηρίζεται με το αριστερό της χέρι σε πεσσό, Πριάπου, αρχικά προσαρμοσμένου σε ειδώλιο ημίγυμνης Αφροδίτης, Τελε-

Εικ. 18. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Άποψη από Δ.

σφόρου με παιδί) ανήκουν στις τέσσερις τουλάχιστον ταφές του δεύτερου θαλάμου, που εντάσσονται στην περίοδο 200-125 π.Χ.

Οι ρωμαϊκοί τάφοι[63]

Οι ρωμαϊκοί τάφοι του δυτικού νεκροταφείου, που ερευνήθηκαν, ανήκουν στον οικισμό, ο οποίος υπήρχε στο νοτιότερο τμήμα της Πέλλας κατά τους ρωμαϊκούς και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, και όχι στη ρωμαϊκή αποικία της Πέλλας, η οποία είχε ιδρυθεί 1,5 χλμ. δυτικά της ελληνιστικής Πέλλας, γύρω από τα λεγόμενα «Λουτρά του Μεγάλου Αλεξάνδρου». Συνολικά ήλθαν στο φως 390 ρωμαικοί τάφοι μέσα στα όρια της ελληνιστικής Πέλλας (Εικ. 8), αλλά και δυτικότερα, έξω από το τείχος και το προτείχισμα (Εικ. 18), που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία ως προς την τυπολογία και τις πρακτικές τους. Πρόκειται για επτά κιβωτιόσχημους, 31 λακκοειδείς και 346 κεραμοσκεπείς. Από αυτούς οι 246 ήταν κτερισμένοι και οι υπόλοιποι 144 ακτέριστοι. Οι νεκροί ήταν ενταφιασμένοι κατά οικογενειακές συστάδες. Η παιδική θνησιμότητα είναι μεγάλη (οι παιδικές ταφές ανέρχονται στις 128, δηλαδή 1/3 περίπου του συνόλου). Από την πλειονότητα των ταφών των νηπίων και σε μεγάλο βαθμό των παιδικών ταφών (48 τον αριθμό) απουσιάζουν τα κτερίσματα. Ξεχωρίζουν όμως αρκετές παιδικές ταφές, που συνοδεύονταν με πήλινα ειδώλια, γυάλινα και πήλινα αγγεία, καθώς και άλλα κτερίσματα. Η κατεύθυνση των τάφων και η θέση των κεφαλών των νεκρών παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία.

Το έθιμο της καύσης εφαρμόστηκε σε 222 περιπτώσεις, ενώ του ενταφιασμού σε 168 (μεταξύ αυτών βρίσκονται τρεις εγχυτρισμοί και τρεις ανακομιδές). Οι πρωτογενείς καύσεις είναι η πλειονότητα, ενώ υπάρχουν και μερικές δευτερογενείς, δηλαδή μεταφορά των υπολειμμάτων της καύσης στους λάκκους. Οι τάφοι, λόγω της λιτότητας της κατασκευής και του είδους των κτερισμάτων, βρέθηκαν ασύλητοι στην πλειονότητά τους. Μόνο μικρός αριθμός τάφων περιείχε πολύτιμα κτερίσματα, μιας και οι περισσότεροι σχετίζονται με τη μεσαία και την κατώτερη τάξη, καθώς και αυτή των δούλων.

Πήλινα αγγεία. Μεγάλη είναι η ποικιλία των πήλινων αγγείων: οινοχόες, αμφορείς, μονόχυτρα (Εικ. 19), χυτρίδια, άωτα κύπελλα, μόνωτα κύπελλα, σκύφοι, σκυφίδια, πινάκια, πινάκια-«ταψάκια», λεκάνες, μυροδοχεία, λύχνοι, που σε συνδυασμό με τα νομίσματα και τα άλλα κτερίσματα προσφέρουν στην έρευνα αρκετά κλειστά σύνολα. Στα σπάνια αγγεία συγκαταλέγονται ο αρυτήρας, η λεκάνη, ο ασκός (Εικ. 20), το μελανοδοχείο, η φιάλη και ένα μικρό ιδιόμορφο αγγείο. Ιδιαίτερα οι τύποι των λύχνων, κυρίως μονόμυξων με ή χωρίς λαβή, σπάνια δίμυξων ή πολύμυξων, είναι πολλοί, ενώ η προέλευσή τους ευρεία. Μεγάλος αριθμός δεν φέρει διακόσμηση, ενώ πολλοί διακοσμούνται με ανάγλυφα γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα. Μόνο μερικοί φέρουν στη βάση τους επιγραφές (ελληνικές ή λατινικές) με τα ονόματα των κατασκευαστών τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν αρκετοί μονόμυξοι λύχνοι, των οποίων ο δίσκος διακοσμείται με ανάγλυφες παραστάσεις ζώων (κάπρος, αρκούδα και σκύλος), θεοτήτων (Σάραπης, Ήλιος, Εικ. 21), ή συμβόλων τους (πλοιάριο Ίσιδας, γλαύκα με στεφάνι ελιάς, αετός με ανοικτά φτερά, βούκρανο, γοργόνειο) ή πιο σύνθετων μυθολογικών σκηνών (γυμνός πολεμιστής που φοράει τα όπλα του), σκηνών από το δημόσιο (μονομάχος) και τον ιδιωτικό βίο (ερωτική σκηνή). Ξεχωρίζουν επίσης ορισμένοι λύχνοι τύπου Εφέσου με ανάγλυφη διακόσμηση (Εικ. 22).

Γυάλινα αγγεία. Ωραία δείγματα της υαλουργικής τέχνης βρέθηκαν σε αρκετούς τάφους, παρουσιάζοντας ποικιλία στο σχηματολόγιο, στα μεγέθη, στη χρωματική κλίμακα και στη διακόσμησή τους με εξελκυσμό ή βαθύνσεις (Εικ. 23).

Μεταλλικά αγγεία. Σπάνια είναι τα σιδερένια αγγεία (πρόχους και λύχνος), καθώς και τα χάλκινα (ληκύθιο και φιάλη).

Πήλινα ειδώλια. Η χρήση των πήλινων ειδωλίων εμφανίζεται περιορισμένη και συναντάται κυρίως σε παιδικές ταφές. Πρόκειται για ζώα (βοοειδή και κριάρια), ποικιλία τύπων (γνωστών κυρίως από τη Θεσσαλονίκη, την Αμφίπολη κ.α.), Έρωτα, καθώς και γυμνής ή ημίγυμνης Αφροδίτης, που πλαισιώνεται από υδρία, δελφίνι και υδρία, Έρωτα ή ερωτιδείς. Σπάνιους τύπους αποτελούν η Αναδυομένη Αφροδίτη με μικρό δελφίνι στον αριστερό ώμο (Εικ. 24), ο Έρωτας σε αψιδωτό ναΐσκο, η Αφροδίτη σε ράχη κύκνου, η μάσκα του νεαρού Διονύσου, ο Έρωτας που παίζει με χήνα, ο καθιστός ηθοποιός (Εικ. 25), ο μονομάχος, καθώς και το

63. Βλ. Χρυσοστόμου, ό.π. (υποσημ. 57).

Εικ. 19. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινα μονόχυτρα από τους ρωμαϊκούς τάφους.

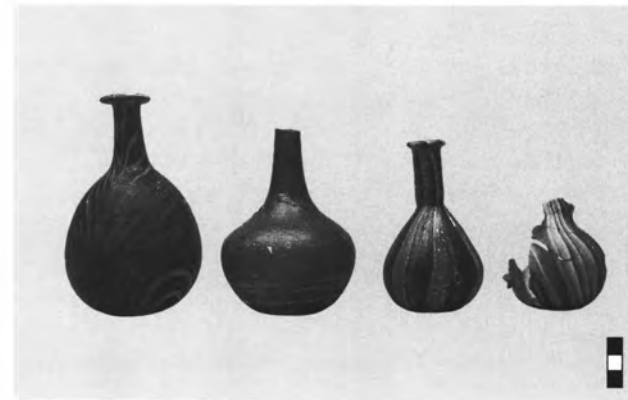
Εικ. 20. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινος ασκός από τον Κερ. 92.

Εικ. 22. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινος λύχνος τύπου Εφέσου από τον Κερ. 239.

Εικ. 21. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινος λύχνος με παράσταση προτομής Ήλιου στο δίσκο του.

Εικ. 23. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Γυάλινα αγγεία από τους ρωμαϊκούς τάφους.

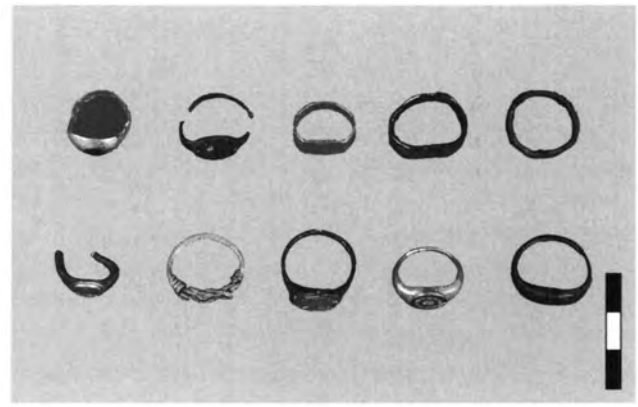
Εικ. 24. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινα ειδώλια της Αναδυομένης Αφροδίτης με δελφίνι και Έρωτα από τον Κερ. 83.

Εικ. 25. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινο ειδώλιο καθιστού ηθοποιού από τον Κερ. 99.

Εικ. 26. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινο άλογο με αναβάτη και τέσσερις τροχούς από τον Κερ. 22.

Εικ. 27. Πέλλα. Δυτικό νεκροταφείο. Χρυσά, αργυρά και χάλκινα δακτυλίδια.

πήλινο άλογο με αναβάτη και τέσσερις τροχούς (Εικ. 26) ή το πήλινο άλογο με ξοανόμορφο πολεμιστή και τέσσερις τροχούς, που αποτελούν παιδικά παιχνίδια.

Νομίσματα. Οι χρυσές δανάκες είναι σπάνιες. Η συνήθεια όμως της κτέρισης των νεκρών με χαρώνεια νομίσματα (ένα ή περισσότερα, κυρίως χάλκινα και, σπανιότερα, αργυρά δηνάρια) συναντάται στην πλειονότητα των ταφών. Θησαυροί αργυρών δηναρίων ή χάλκινων νομισμάτων (ξεχωρίζουν αυτοί με μεγάλο αριθμό νομισμάτων του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ., φαινόμενο γενικευμένο στα χρόνια αυτά στη Μακεδονία) βρέθηκαν μόνο σε ορισμένους τάφους. Η πλειονότητα των χάλκινων κοπών εντάσσεται στην αξιόλογη μακεδονική νομισματοκοπία του Μακεδονικού Κοινού και των πόλεων της Πέλλας, της Θεσσαλονίκης, της Έδεσσας και του Δίου από την εποχή του Αυγούστου έως και τον Γορδιανό Γ΄.

Κοσμήματα. Αρκετές ταφές ξεχωρίζουν για τα χρυσά, τα αργυρά, τα χάλκινα, τα σιδερένια, τα οστέινα και τα γυάλινα κοσμήματα, καθώς και τα κοσμήματά από γαγάτη: ενώτια, περιδέραια, περόνες, πόρπες, βραχιόλια, εξαρτήματα ζωνών, χάνδρες, δακτυλίδια (Εικ. 27) κ.ά. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα περίαπτα-φυλακτά, που βρέθηκαν σε τρεις ταφές (ένα από αχάτη με χρυσή επένδυση και κρίκο ανάρτησης, ένα αργυρό και ένα χάλκινο).

Άλλα αντικείμενα. Συχνά κτερίσματα στις γυναικείες ταφές αποτελούν τα ξύλινα κιβωτίδια με τα σιδερένια και τα χάλκινα εξαρτήματά τους (αλυσίδες, κρίκους, εφηλίδες, λαβές, άτλαντες, κλειδαριές, άγκιστρα, ηλίσκους κτλ.), οι κυλινδρικές χάλκινες ή οστέινες πυξιδίσκες, τα χάλκινα, τα σιδερένια και τα οστέινα εργαλεία καλλωπισμού, τα μαρμάρινα ή λίθινα πλακίδια καλλωπισμού, τα αργυρά, τα χάλκινα ή τα χάλκινα επάργυρα κάτοπτρα, οι χάλκινες βελόνες, οι χάλκινοι κωδωνίσκοι, τα οστέινα κομβία, καθώς και τα πήλινα ή οστέινα σφονδύλια. Οι χάλκινες ή σιδερένιες στλεγγίδες, τα χάλκινα ιατρικά εργαλεία, οι χάλκινοι κρίκοι σε αλυσί-

δα με προσαρτημένους βατράχους και φαλλούς, καθώς και τα παιχνίδια (οστέινοι κύβοι-ζάρια, γυάλινοι πεσσοί-πιόνια) αποτελούν σπάνια κτερίσματα. Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σιδερένια στελέχη με προσαρτημένα σιδερένια ή χάλκινα τετράγωνα ελάσματα κοντά στα άκρα τους, που βρίσκονται στις γωνίες ορισμένων τάφων και μάλλον σχετίζονται με τις λαβές των ξύλινων φορείων ή κλινών – παρόμοια έχουν βρεθεί σε τάφους της Έδεσσας –, που τοποθετήθηκαν στην πυρά. Η ύπαρξη σιδερένιων ήλων στους τάφους υποδηλώνει τη χρήση ξύλινου φορείου για τη μεταφορά, την εναπόθεση ή την καύση των νεκρών.

Επιτύμβια και τιμητικά μνημεία. Βρέθηκαν μόνο δύο μαρμάρινες ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες. Η μία, που έχει οριζόντια επίστεψη, σώζει αποσπασματική παράσταση ιππέα προς τα δεξιά, όπου καθιστός άνδρας προς τα αριστερά. Η δεύτερη, που βρέθηκε σε β΄ χρήση ως καλυπτήρια πλάκα του Κιβ. 232, είναι τοξωτή και φέρει ανάγλυφη παράσταση ήρωα ιππέα σε κυνήγι κάπρου προς τα δεξιά, όπου όρθιος κατενώπιον άνδρας, βωμός και δένδρο με περιελισσόμενο φίδι στον κορμό του. Μοναδική είναι η περίπτωση εύρεσης κατά χώραν μεγάλης ασβεστολιθικής βάσης μαρμάρινου επιτύμβιου βωμού, ο μαρμάρινος ένθετος κώνος πεύκης της επίστεψης του οποίου βρέθηκε στα δυτικά του. Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το άνω μεσαίο τμήμα πρόσοψης μαρμάρινου τιμητικού βάθρου των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, όπως συνάγεται από την αποσπασματική επιγραφή του.

Εγχυτρισμοί. Από τους τρεις εγχυτρισμούς αναφέρεται αυτός του Κερ. 206Α. Πρόκειται για καύση νηπίου σε κάλπη, που συνοδευόταν με χάλκινο οξειδωμένο νόμισμα, πήλινο μυροδοχείο και δύο πήλινα ειδώλια, ένα της Αφροδίτης και ένα του Έρωτα.

Ανακομιδές. Από τις τρεις ανακομιδές αναφέρεται αυτή του Κερ. 27Α, κτερισμένη με δύο χρυσά ενώτια, χάλκινο δακτυλίδι και θησαυρό οκτώ χάλκινων νομισμάτων, που τη χρονολογούν στην περίοδο των Σεβήρων (μετά το 192 μ.Χ.).

Κιβωτιόσχημοι. Ο τύπος του κιβωτιόσχημου τάφου αντιπροσωπεύεται από επτά περιπτώσεις, που παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία στην κατασκευή. Από αυτούς ξεχωρίζει ο ιδιαίτερα επιμελημένος Κιβ. 21, που περιείχε εκτάδην ανδρική ταφή με την κεφαλή στα δυτικά, η οποία συνοδευόταν με σιδερένια πρόχου, χάλκινη στλεγγίδα, διακοσμημένη με εγχάρακτα φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, αργυρό δηνάριο Καρακάλλα (κοπής 198 μ.Χ.) και περιδέραιο, αποτελούμενο από δύο αργυρά νομίσματα σε χρυσό δακτύλιο με κρίκο, καθώς και χρυσό σωληνωτό έλασμα τετράγωνης διατομής, ενεπίγραφο και στις τέσσερις πλευρές του, με την ταυτότητα του νεκρού: *Πόν/τιο/ς Λύ/κος.* Έξω από τον τάφο βρέθηκε πήλινος λύχνος, του οποίου ο δίσκος διακοσμείται με ανάγλυφο γοργόνειο. Από το είδος και το μέγεθος του τάφου – τα τοιχώματα και το δάπεδο ήταν επενδυμένα με λεπτές μαρμάρινες πλάκες, ενώ καλυπτόταν με παχύτερες μαρμάρινες πλάκες –, τα πολύτιμα κτερίσματα μαζί με τη στλεγγίδα και την πρόχου, αντικείμενα που σχετίζονται με το γυμνάσιο-παλαίστρα, συνάγεται ότι ο Πόντιος Λύκος[64] ίσως υπήρξε αξιωματούχος της αποικίας (γυμνασίαρχος ή πεντετηρικός δύανδρος). Τα νομίσματα (περίαπτα-φυλακτά) του περιδεραίου (η δραχμή του Αλεξάνδρου Γ΄, 336-323 π.Χ., με τον Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και τον Δία Ολύμπιο στον οπισθότυπο, καθώς και το δηνάριο του Τραϊανού, κοπής 100 μ.Χ., με το πορτραίτο του φιλέλληνα αυτοκράτορα στον εμπροσθότυπο και τον Ηρακλή στον οπισθότυπο) μας συνδέουν με την Αλεξανδρολατρεία και την εθνική αυτοσυνειδησία των Μακεδόνων στα χρόνια των Σεβήρων, φαινόμενο γνωστό τόσο από τις ιστορικές πηγές όσο και από τα μνημεία, όπως για παράδειγμα οι σύγχρονες αναμνηστικές επιγραφές (graffiti) στα τοιχώματα του διθάλαμου μακεδονικού τάφου Δ΄ της Πέλλας.

Λακκοειδείς. Οι λακκοειδείς τάφοι, που αποτελούν τη δεύτερη κατηγορία, παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία. Οι 18 από τους 31 τάφους είναι απλοί, ενώ οι υπόλοιποι 13 έχουν κάλυψη από λίθινες πλάκες, λίθους ή και κεραμίδια. Στους 26 από αυτούς βρέθηκε ενταφιασμός, ενώ στους υπόλοιπους πέντε καύση. Από αυτούς περιγράφονται τέσσερις αντιπροσωπευτικοί:

Ο ενταφιασμός του Λακ. 6 με κάλυψη από πλάκες, που ήταν κτερισμένος με δύο πήλινα αγγεία (οινοχοΐσκη και μονόχυτρον) και τέσσερα χάλκινα νομίσματα, χρονολογείται μετά το 212 μ.Χ.

Ο ενταφιασμός του Λακ. 13Α με κάλυψη από πλάκες, που συνοδευόταν με μεγάλο πήλινο μυροδοχείο, γυάλινο αγγείο και μικρό χάλκινο αντικείμενο, χρονολογείται από το δηνάριο του Αλεξάνδρου Σεβήρου (κοπής 227 μ.Χ.).

Ο ενταφιασμός του μικρού κοριτσιού στο Λακ. 22 με κάλυψη από πλάκες, κτερισμένου με χρυσά κρικόσχημα ενώτια, αργυρά βραχιόλια, χάλκινο κωδωνίσκο, γυάλινο αγγείο, πήλινο χυτρίδιο και πήλινο ειδώλιο αλόγου με αναβάτη και τέσσερις τροχούς, χρονολογείται από το μεταθανάτιο δηνάριο του Αντωνίνου Ευσεβούς και το χάλκινο νόμισμα Εδεσσαίων επί Μάρκου Αυρηλίου (161-180 μ.Χ.). Ως μία από τις καλυπτήριες πλάκες του τάφου είχε τοποθετηθεί σε β΄ χρήση (αρχικά ήταν εντοιχισμένη σε ταφικό μνημείο) μαρμάρινη ορθογώνια πλάκα με επιτύμβια τετράστιχη επιγραφή στην πρόσοψη, η οποία μνημονεύει ότι ο Ζώσιμος κατασκεύασε

64. Δύο Ρωμαίοι συμπραγματευόμενοι του γένους των Pontii με το όνομα Λούππος (=Λύκος) είναι γνωστοί στη χώρα της Θεσσαλονίκης, βλ. A.B. Tataki, *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names*, Μελετήματα 46 (2006), σ. 355 κ.ε., 202-212 μ.Χ. Για το γένος των Ποντίων, βλ. ό.π., σ. 354 κ.ε. και Π. Νίγδελης, *Επιγραφικά Θεσσαλονίκεια*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 318 κ.ε.

για τη συνκελλαρία του (σύνδουλη, ο όρος συνκελλάριος, λατ. contupernalis, είναι γνωστός από επιτύμβια επιγραφή της Θεσσαλονίκης, *IG* X, 2, 1, 443) το επιτύμβιο μνημείο της Ινγένουας, δούλης του Ουηρατίου (λατ. Veratius) Καμερίνου (λατ. Camerinus).

Η νεκρή του Λακ. 25, που ήταν κτερισμένη με δύο δακτυλίδια (ένα χάλκινο και ένα σιδερένιο), γυάλινο αγγείο και πήλινη οινοχόη, χρονολογείται από το δηνάριο της Πλαυτίλλας επί Καρακάλλα (202-205 μ.Χ.).

Κεραμοσκεπείς. Η πολυπληθέστερη κατηγορία τάφων αντιπροσωπεύεται από τους 346 κεραμοσκεπείς (καλυβίτες και απλούς). Οι κεραμοσκεπείς τάφοι που βρέθηκαν εσωτερικά του τείχους είναι διευθετημένοι σε πυκνές οικογενειακές συστάδες και σε μεγάλο βάθος. Στα δυτικά του προτειχίσματος πολλοί τάφοι έχουν βρεθεί στο εσωτερικό ευρύτερου και βαθύτερου λάκκου, διανοιγμένου στο βράχο ή στο μαλακό φυσικό έδαφος. Συχνά οι λακκοειδείς και οι κεραμοσκεπείς τάφοι περιβάλλονταν με λίθους ή πλαισιώνονταν στις στενές πλευρές με μία ή δύο σειρές λίθων ή κεραμιδιών, ενώ πολλοί οριοθετούνταν με τετράγωνους, ορθογώνιους, πεταλοειδείς ή κυκλικούς περιβόλους, κατασκευασμένους με ελληνιστικά κυρίως spolia, αργούς λίθους, κροκάλες και άλλα υλικά. Οι αβαθείς κεραμοσκεπείς τάφοι συνήθως προστατεύονταν με λίθους, κεραμίδια και άλλα υλικά, ενώ πολλές φορές πλαισιώνονταν στις στενές κυρίως πλευρές με λίθινες πλάκες. Σε μερικούς κεραμοσκεπείς τάφους βρέθηκαν κάθετα τοποθετημένοι κυλινδρικοί πηλοσωλήνες (γνωστοί σε ρωμαϊκούς τάφους της Θεσσαλονίκης κ.α.), διά μέσου των οποίων έρρεαν οι χοές των νεκρικών προσφορών. Τα κτερίσματα (κυρίως πήλινα ειδώλια, λύχνοι, αλλά και αγγεία συχνά ανάποδα τοποθετημένα), που μερικά βρίσκονται εξωτερικά των τάφων, αποτελούν ενδείξεις νεκροδείπνων και εναγισμών.

Από αυτούς αναφέρονται οι παρακάτω, που είναι και οι σημαντικότεροι:

Ο ενταφιασμός του Κερ. 5, που συνοδευόταν με πέντε πήλινα αγγεία (λύχνο, σκυφίδιο, σκύφο, τριφυλλόστομη οινοχοΐσκη και άωτο κύπελλο) χρονολογείται από τα δύο χάλκινα νομίσματα (ένα Θεσσαλονίκης και ένα μεγάλο οξειδωμένο) στο α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Ο Κερ. 18, που περιείχε εκτάδην ταφή άνδρα με την κεφαλή προς Β., κτερισμένη με γυάλινο αγγείο, πέντε πήλινα αγγεία (δύο μονόχυτρα (Εικ. 19), και τρία μεγάλα ιδιόμορφα μυροδοχεία), χάλκινα άγκιστρα, χάλκινο ιατρικό εργαλείο-κυαθισκομήλη, χάλκινο σφραγιστικό δακτυλίδι με παράστασης σφίγγας προς τα δεξιά (Εικ. 27), άνω σειρά, δεύτερο από αριστερά) και περίαπτο με αχάτη, χρυσή επένδυση και κρίκο ανάρτησης, χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα Κοινού Μακεδόνων επί Καρακάλλα (197-217 μ.Χ.). Ο ελλειψοειδής ημιπολύτιμος λίθος του περιάπτου φέρει στον οπισθότυπο χαραγμένη μυστική αιγυπτιακή επιγραφή στα ελληνικά και μαγικό σύμβολο στο κέντρο, παρόμοια με άλλα αποτροπαϊκά φυλακτά της ομάδας αυτής (είναι γνωστά 200), όπως π.χ. του Νομισματικού Μουσείου Αθηνών και του Μουσείου Κάσσελ. Στον εμπροσθότυπο παριστάνεται έγγλυφο περιελισσόμενο λεοντοκέφαλο ακτινοστεφές φίδι προς τα αριστερά, που σύμφωνα με την επιγραφή είναι ο Χνούφις (σε άλλα φυλακτά αναφέρεται ως Χνούμις ή Χνούβις), ο αιγυπτιακός θεός Κνεμού, τοπικός θεός του Βασιλείου των Καταρρακτών, ο οποίος στη διάρκεια του ελληνιστικού συγκρητισμού ταυτίστηκε με τον Άμμωνα και τον Ρα[65]. Ο χαρακτήρας του ηλιακού θεού τονίζεται με το φίδι και την κεφαλή του λέοντος, τα οποία αποτελούν μυστικά σύμβολα του Ήλιου. Οι ακτίνες που τον στεφανώνουν αναφέρονται στους επτά πλανήτες. Στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους ο θεός γίνεται ένας από τους 36 θεούς, που κυριαρχούν στα διάχωρα των δώδεκα συμβόλων του ζωδιακού κύκλου και ειδικότερα στο δεύτερο διάχωρο του Καρκίνου ή το πρώτο του Λέοντα. Το διάχωρο στο οποίο κυριαρχεί ο Χνούβις αντιστοιχεί στο στομάχι, σύμφωνα με τις θεωρίες τις σχετικές με την επίδραση των πλανητών στην υγεία. Τα φυλακτά που έφεραν την εικόνα του (χάρη στη μυστική, μαγική δύναμη που εμπεριέχουν, τις ιερές και σωτήριες ιδιότητες), τα φορούσαν ως αποτροπαϊκά της δυσπεψίας και του στομαχόπονου. Μεγάλοι γιατροί της αρχαιότητας, όπως ο Γαληνός και ο Αλέξανδρος Τραλλιανός υποστήριζαν τη αποτελεσματικότητά τους (ο πρώτος μάλιστα φορούσε περιδέραιο με τέτοιους λίθους). Τα κτερίσματα του τάφου (η κυαθισκομήλη, τα ιδιόμορφα μυροδοχεία για φάρμακα, το σφραγιστικό δακτυλίδι με τη σφίγγα και το φυλακτό με τον αχάτη, που έχουν μαγικό-ιατρικό χαρακτήρα), διαφωτίζουν το πρόβλημα υγείας που είχαν οι Πελλαίοι, λόγω της ελονοσίας και του ανθυγιεινού πόσιμου νερού[66].

Η ενταφιασμένη στον Κερ. 21 γυναίκα, κτερισμένη με τρία πήλινα αγγεία (ερυθρό πινάκιο, μονόχυτρον, καθώς και λύχνο), λίθινο πλακίδιο καλλωπισμού, χάλκινο κρίκο με δύο προεξοχές και δύο πόρπες (μία σιδερένια και μία χάλκινη), χρονολογείται από το θησαυρό των επτά χάλκινων νομισμάτων στα χρόνια των Σεβήρων.

Ο Κερ. 23 κάλυπτε ταφή κοριτσιού, που συνοδευόταν με χάλκινο κομβίο, χρυσό κρικόσχημο ενώτιο και χρυσό δακτυλίδι (Εικ. 27: άνω σειρά, μέσον) χρονολογείται από

65. S. Michel, Der ΝΥΧΕΑ ΒΟΛΒΑΧ-LOGOS. Zu einer neuen magischen Formel und ihrer Bedeutung, στο A. Mastrocinque (επιμ.), *Atti dell'incontro di studio. Gemme Gnostiche e cultura ellenistica. Verona, 22-23 Ottobre 1999*, 2002, σ. 126 κ.ε. (με σχετική βιβλιογραφία).

66. Το πρόβλημα που είχαν οι Πελλαίοι με τη σπλήνα τους («μεγασπληνία») και το στομάχι τους, που οφειλόταν στο ανθυγιεινό πόσιμο νερό, ήταν πανελλήνια γνωστό (Αθήναιος, VIII, 348f. Ιπποκράτης, *Περί ανέμων, υδάτων, τόπων*, 7). Για το θέμα, βλ. Π. Χρυσοστόμου, Συμβολές στην ιστορία της ιατρικής στην αρχαία Μακεδονία, *Ευλιμένη* 2002, σ. 99 κ.ε.

τους δύο σηστέρτιους, ένα του Αντωνίνου Ευσεβούς (148-149 μ.Χ.) και ένα της Φαυστίνας Β΄, επί Αντωνίνου Ευσεβούς (147-161 μ.Χ.).

Η ανακομιδή του Κερ. 27Α, που βρέθηκε δίπλα στον Κερ. 27, ήταν κτερισμένη με χρυσά κρικόσχημα ενώτια και χάλκινο δακτυλίδι και χρονολογείται από το θησαυρό οκτώ χάλκινων νομισμάτων στα χρόνια των Σεβήρων (μετά το 192 μ.Χ.).

Ο ενταφιασμός του Κερ. 31, που συνοδευόταν με γυάλινο αγγείο και πήλινο λύχνο τύπου Εφέσου, χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα Πέλλας επί Καρακάλλα (198-217 μ.Χ.).

Ο Κερ. 35 περιείχε ταφή γυναίκας, κτερισμένης με τρία χρυσά κρικόσχημα ενώτια, επτά μικρές λίθινες χάνδρες περιδεραίου, σιδερένιο σφραγιστικό δακτυλίδι με πρόσθετη χάλκινη σφενδόνη, όπου παριστάνεται σκύλος προς τα αριστερά, χάλκινη κυαθισκομήλη, μικρό χάλκινο άγκιστρο, λίθινο πλακίδιο καλλωπισμού, γυάλινο άωτο κύπελλο με μαστοειδή διακόσμηση στο σώμα και τρία πήλινα αγγεία (λύχνο, σκύφο και μονόχυτρον), και χρονολογείται από τα τρία χάλκινα νομίσματα Θεσσαλονίκης (δύο επί Ελαγάβαλου, 218-222 μ.Χ., και ένα επί Γορδιανού Γ΄, κοπής 238-240/1 μ.Χ.).

Ο ενταφιασμός του Κερ. 42, που συνοδευόταν με μια ομάδα από έντεκα πήλινα λυχνάρια, τοποθετημένα στα πόδια, χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα Πέλλας επί Αδριανού (118-138 μ.Χ.).

Ο ενταφιασμός του Κερ. 47, που ήταν κτερισμένος με πέντε πήλινα αγγεία (κύπελλο, χυτρίδιο, οινοχόη, σκυφίδιο και μυροδοχείο), χρονολογείται από το θησαυρό 17 χάλκινων νομισμάτων (Θεσσαλονίκης, Έδεσσας, Πέλλας και Δίου) μετά το 222-235 μ.Χ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το αργυρό δακτυλίδι που φορούσε ο νεκρός στο αριστερό χέρι (Εικ. 27: άνω σειρά, δεύτερο από αριστερά), που φέρει την εγχάρακτη επιγραφή *Εἷς Ζεὺς Σέραπις*[67], πιστοποιώντας τη λατρεία του πτολεμαϊκού θεού και στην Πέλλα, γνωστή και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας (Βέροια, Δίον, Θεσσαλονίκη, Αμφίπολη, Φιλίπποι κ.α.).

Ο ενταφιασμός του άνδρα του Κερ. 49, που συνοδευόταν με το αγαπημένο του παιχνίδι (δύο οστέινους κύβους) και δύο πήλινες οινοχόες, χρονολογείται από το θησαυρό δώδεκα χάλκινων νομισμάτων (Θεσσαλονίκης, Έδεσσας, Πέλλας και Δίου) μετά το 221/2 μ.Χ.

Η ενταφιασμένη γυναίκα του Κερ. 51, που ήταν κτερισμένη με λίθινο πλακίδιο καλλωπισμού, μεγάλο γυάλινο μυροδοχείο με οριζόντια βάση και τρία πήλινα αγγεία (ερυθρό πινάκιο, μονόχυτρον (Εικ. 19), και οινοχόη με οριζόντιες ραβδώσεις στο λαιμό και το σώμα), χρονολογείται από χάλκινο dupondius/as Φαυστίνας Α΄ υπό τον Αντωνίνο Ευσεβή (κοπής μετά το 141 μ.Χ.).

Ο ενταφιασμός του Κερ. 52, που συνοδευόταν με τρία πήλινα αγγεία (πινάκιο-«ταψί», σκυφίδιο και λύχνο), χρονολογείται από το θησαυρό των οκτώ χάλκινων νομισμάτων (Έδεσσας, Πέλλας, Θεσσαλονίκης και Κοινού Μακεδόνων) μετά το 222-235 μ.Χ.

Με την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο μας συνδέει η καύση του κοριτσιού του Κερ. 83, που εκτός των άλλων κτερισμάτων, συνοδευόταν με πήλινο χειροποίητο κυλινδρικό βαθύ «ταψάκι», δύο πήλινα ειδώλια (ένα μεγάλο όρθιας γυμνής Αναδυομένης Αφροδίτης με στερεωμένο μικρό δελφίνι στον αριστερό ώμο της και ένα μικρό νεαρού Έρωτα) (Εικ. 24) χρονολογείται από το χάλκινο νόμισμα Κοινού Μακεδόνων (Εμ. Ίππος προς τα δεξιά. Οπ. Μακεδονική ασπίδα, 1ος αι. μ.Χ.).

Το χάλκινο νόμισμα (as) του Νέρβα (κοπής 96/97 μ.Χ.) χρονολογεί την καύση του Κερ. 92, που συνοδευόταν με ένα μοναδικό στο νεκροταφείο πήλινο ασκό, γυάλινο πεσσό (πιόνι) παιχνιδιού και δύο μυροδοχεία, ένα πήλινο και ένα γυάλινο.

Τα τρία πήλινα ειδώλια βοδιών και το ειδώλιο καθιστού ηθοποιού (Εικ. 25), που βρέθηκαν βόρεια των καλυπτήριων κεραμιδιών της δευτερογενούς καύσης του αγοριού του Κερ. 99, θεωρήθηκαν ως κτερίσματά του, όπως και το μονόχυτρον, που τον συνόδευε (στον ώμο του είναι χαραγμένο το όνομα του κατόχου του).

Επίσης, η παιδική καύση του Κερ. 100, που ήταν κτερισμένη με πήλινο κύπελλο και ξύλινο κιβωτίδιο, όπως πιστοποιούν τα μεταλλικά εξαρτήματά της (κλειδαριά με στικτή διακόσμηση και αγαλμάτια Ατλάντων), χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα Πέλλας των δυάνδρων C(aius) Baebius και L(ucius) Rusticelius Basterna επί Τιβερίου (16-20 μ.Χ.). Στη σωστική ανασκαφή του δυτικού νεκροταφείου βρέθηκαν συνολικά επτά χάλκινα νομίσματα της μεγαλύτερης υποδιαίρεσης της πρώτης έκδοσης με τα ονόματα των δυάνδρων C(aius) Baebius P(ublii) f(ilius) και L(ucius) Rusticelius Basterna (περίοδος Τιβερίου,16-20 μ.Χ.). Στην ανασκαφή του 1978, που έγινε στο ίδιο νεκροταφείο, βρέθηκε ένα όμοιο νόμισμα στον τάφο 8, ενώ ένα νόμισμα του δυάνδρου L. Rusticelius Cordus στον τάφο 4. Με τα παραπάνω νομίσματα, καθώς και με άλλα που βρέθηκαν στην ευρύτερη περιοχή (Βοττιαία), συνάγεται ότι οι εκδόσεις των παραπάνω πεντετηρικών δυάνδρων ανήκουν στο νομισματοκοπείο της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας[68].

67. Για όμοια επιγραφή δίπλα σε μπούστο του θεού προς τα αριστερά σε δακτυλιόλιθο του Αιγυπτιακού Μουσείου του Βερολίνου, βλ. R. Merkelbach, *Isis regina - Zeus Sarapis*, Stuttgart 1995, σ. 690, εικ. 248. Για το νόημα της επιγραφής, βλ. ό.π., σ. 78 κ.ε., σ. 82 κ.ε. Ο Σάραπης (Όσιρις-Σάραπις, Ζευς-Σάραπις κτλ.) υπήρξε μια κατεξοχήν πτολεμαϊκή λατρεία, που διαδόθηκε σε πολλά μέρη του αρχαίου κόσμου, βλ. ό.π., σ. 71 κ.ε.

68. Για τα νομίσματα των παραπάνω πεντετηρικών δυάνδρων, που έγιναν αντικείμενο διαπραγμάτευσης στη νομισματοκοπία του Δίου, βλ. Σ.

Η παιδική καύση του Κερ. 101, που ήταν κτερισμένη με πήλινο κύπελλο, καθώς και ξύλινο κιβωτίδιο, όπως πιστοποιούν τα χάλκινα και τα σιδερένια εξαρτήματά της (κλειδαριά, κρίκος και τρία ελάσματα με ηλίσκους), χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα Πέλλας με τα ονόματα των δυάνδρων C(aius) Baebius P(ublii) f(ilius) και L(ucius) Rusticelius Basterna επί Τιβερίου (16-20 μ.Χ.).

Η καύση του κοριτσιού του Κερ. 127, που συνοδευόταν με χάλκινα κτερίσματα (πόρπη, δισκοειδές κάτοπτρο και κωδωνίσκο), γυάλινα αγγεία (Εικ. 23) και οστέινη πυξιδίσκη, χρονολογείται με το χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης επί Νέρωνος (κοπής 62/64-68 μ.Χ.).

Η ταφή του μικρού κοριτσιού του Κερ. 131, που ήταν κτερισμένη με πήλινο γυναικείο ειδώλιο, πέντε πήλινα αγγεία (λύχνο, μονόχυτρον, δύο κύπελλα και λεκανίδα) και τέσσερα πήλινα ειδώλια Αφροδίτης (δύο όρθιας γυμνής κατενώπιον Αφροδίτης με ανασηκωμένο δεξί χέρι και το αριστερό να κρατάει την άλλη άκρη του ιματίου, ενώ εκατέρωθεν πλαισιώνεται με δελφίνι και υδρία σκεπασμένη με ιμάτιο, δύο όρθιας γυμνής κατενώπιον Αφροδίτης σε ορθογώνια βάση με ανασηκωμένο δεξί χέρι, ενώ εκατέρωθεν πλαισιώνεται με υδρία και μικρό Έρωτα, που κρατάει καθρέπτη), χρονολογείται από χάλκινο νόμισμα στα χρόνια του Αυγούστου ή του Τιβερίου.

Ο νεκρός της καύσης του Κερ. 132 συνοδευόταν με 14 πήλινα αγγεία (λεκανίδα και 13 λύχνους).

Ο νεκρός της καύσης του Κερ. 163 ήταν κτερισμένος με χάλκινο νόμισμα και πέντε πήλινα αγγεία (δύο μονόχυτρα, οινοχοΐσκη και δύο μυροδοχεία).

Η καύση του κοριτσιού του Κερ. 172 ήταν κτερισμένη με ξύλινο κιβωτίδιο, διακοσμημένο με μεταλλικά εξαρτήματα, πήλινο άωτο κυπελλίδιο και τρία πήλινα ειδώλια (ένα όρθιας γυμνής και ένα ημίγυμνης Αφροδίτης, καθώς και αλόγου με πολεμιστή σε τέσσερις τροχούς).

Η καύση του τάφου Κερ. 200 συνοδευόταν με χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης, ξύλινο κιβωτίδιο με μεταλλικά εξαρτήματα, γυάλινο δίωτο και δέκα πήλινα αγγεία (μεγάλη χύτρα και εννέα πήλινα μυροδοχεία).

Η καύση του κοριτσιού του Κερ. 206Α (τα οστά περισυνελέγησαν σε πήλινη κάλπη), που ήταν κτερισμένη με οστέινη περόνη, ξύλινο κιβωτίδιο με χάλκινα εξαρτήματα και δύο πήλινα ειδώλια (όρθιας γυμνής κατενώπιον Αφροδίτης με δελφίνι και υδρία, καθώς και όρθιου γυμνού Έρωτα σε αψιδωτό κτίριο), χρονολογείται από το χάλκινο νόμισμα Κοινού Μακεδόνων επί Κλαυδίου (41-54 μ.Χ.).

Ο ενταφιασμός της γυναίκας του Κερ. 251 συνοδευόταν με χάλκινο φθαρμένο νόμισμα, τρία πήλινα μυροδοχεία και δύο πήλινα ειδώλια (όρθιας κατενώπιον ντυμένης Αφροδίτης με υδρία κάτω αριστερά).

Η καύση του κοριτσιού του Κερ. 299 ήταν κτερισμένη με ξύλινο κιβωτίδιο με χάλκινα και δύο αργυρά πολυγωνικά εξαρτήματα, χάλκινη κυλινδρική πυξίδα, αργυρό δακτυλίδι με ηράκλειον άμμα (Εικ. 27: κάτω σειρά, δεύτερο από αριστερά), μικρή χάλκινη δισκοειδή πόρπη, χάλκινο δισκοειδές κάτοπτρο, οστέινη περόνη και πέντε γυάλινα μυροδοχεία (ένα μεγάλο μπλε με λευκές φλέβες (Εικ. 23) και ένα μικρότερο γαλάζιο με λευκές φλέβες, ένα μικρό διαφανές ακέραιο και δύο διαφανή λιωμένα από την καύση). Από τα σιδερένια στελέχη, που βρέθηκαν στις γωνίες της καύσης, πιστοποιείται ότι η νεκρή είχε τοποθετηθεί σε ξύλινο φορείο ή κλίνη.

Το κορίτσι της καύσης του Κερ. 302 ήταν κτερισμένο με δύο περόνες (η μία αργυρή και η άλλη χάλκινη), αργυρό δακτυλίδι με γυάλινο σφραγιστικό δακτυλιόλιθο, που παριστάνει μπούστο νεανικής γυναικείας μορφής (Εικ. 27: κάτω σειρά, μέσον), ξύλινο κιβωτίδιο με χάλκινα εξαρτήματα, σιδερένιο μαχαιρίδιο, δύο λίθινα πλακίδια καλλωπισμού, πέντε γυάλινα αγγεία (τέσσερα μυροδοχεία και οινοχοΐσκη) και τρία πήλινα αγγεία (πυξιδίσκη, σκυφίδιο και «κηροπήγιο»).

Η καύση του κοριτσιού του Κερ. 337 ήταν κτερισμένη με χρυσή δανάκη, χρυσό ιδιόμορφο ενώτιο διακοσμημένο με δύο χάνδρες μπλε υαλόπαστας, και χρυσό δακτυλίδι με μπλε υαλόπαστα στη σφενδόνη, όπου παριστάνεται με λευκή υαλόπαστα στεφάνι δάφνης (Εικ. 27: κάτω σειρά, δεύτερο από δεξιά), χάλκινο δισκοειδές κάτοπτρο, χάλκινο αντικείμενο, οστέινη περόνη, τέσσερα γυάλινα μυροδοχεία – ένα πολύχρωμο (Εικ. 23) και τρία λιωμένα από την καύση – και ένα πήλινο.

Η παιδική καύση του Κερ. 346 συνοδευόταν με έξι πήλινα ειδώλια (δύο κριαριών, ένα Έρωτα και τριών όρθιας κατενώπιον γυμνής Αφροδίτης με δύο ερωτιδείς) και πέντε γυάλινα μυροδοχεία.

Ο ενταφιασμός της γυναίκας του Κερ. 361, στο δρόμο του λαξευτού θαλαμωτού τάφου 6, που ήταν κτερισμένη με ζεύγος χρυσών ενωτίων, οστέινη περόνη και μεγάλο σιδερένιο σφραγιστικό δακτυλίδι, χρονολογείται από το χάλκινο νόμισμα Φαυστίνας Β΄ επί Αντωνίνου Ευσεβούς (147-161 μ.Χ.).

Τέλος, ο μεταγενέστερος χρονικά τάφος, που ερευνήθηκε στο νεκροταφείο, είναι ο Κερ. 40, κτερισμένος με τρία πήλινα αγγεία (οινοχόη και δύο μονόχυτρα) και δύο χάλκινα νομίσματα (ένα φόλλι Μαξιμίνου, κοπής 312 μ.Χ., καθώς και ένα φόλλι Λικίνιου, κοπής 310-313 μ.Χ.).

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Κρεμμύδη-Σισιλιάνου, *Η νομισματοκοπία της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου*, Αθήνα 1996, σ. 156 κ.ε., πίν. 34-38.

Αρχοντικό

Δυτικό νεκροταφείο

Από το έτος 2000 διεξάγεται σωστική ανασκαφική έρευνα στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού Πέλλας, που βρίσκεται σε απόσταση 1 χλμ. από τον αρχαίο οικισμό και εκτείνεται σε μεγάλη έκταση τόσο στο Λόφο 69 όσο και στην ανατολική πλαγιά του επόμενου, μεγαλύτερου και ψηλότερου λόφου στα δυτικά. Το 2006 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στους αγρούς Γ. Τσολακίδη και Ν. Ταουσανίδη, στη δυτική πλαγιά του Λόφου 69, και αποκαλύφθηκαν ακόμη 99 ταφές (35 εποχής του Σιδήρου, 49 της αρχαϊκής εποχής και 15 των κλασικών και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων), καθώς και μία ταφή σκύλου των αρχαϊκών χρόνων.

Έως τώρα έχει ερευνηθεί έκταση 8 στρ. περίπου σε έξι όμορους αγρούς με 860 ταφές. Η αναλογία των ταφών και το είδος των ευρημάτων της εποχής του Σιδήρου, της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής, καθώς και της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου υποδηλώνουν τη δημογραφική και την οικονομική ακμή του οικισμού, κυρίως κατά τους αρχαϊκούς χρόνους. Η διάταξη των ανδρικών, των γυναικείων και των παιδικών ταφών πιστοποιεί ότι οι νεκροί ενταφιάζονταν κατά οικογενειακές συστάδες και γένη, που διαχωρίζονται από ενδιάμεσα κενά και εξυπηρετούνται από δρόμους και διαδρόμους.

Οι 35 τάφοι της εποχής του Σιδήρου περιλαμβάνουν μεμονωμένες ταφές με το νεκρό τοποθετημένο εκτάδην. Οι τάφοι είναι κυρίως στενοί λακκοειδείς, με ή χωρίς κάλυψη από πλάκες, αλλά και μεγάλων διαστάσεων, ενώ δεν λείπουν και οι κιβωτιόσχημοι. Έντεκα νεκροί ήταν ακτέριστοι, ενώ οι υπόλοιποι συνοδεύονταν με ένα ή περισσότερα πήλινα αγγεία (δίωτα φιαλόσχημα, μόνωτα και δίωτα κανθαρόσχημα, οινοχοΐσκες και σκύφους) και σπανιότερα με άλλα αντικείμενα, όπως σιδερένια μαχαιρίδια, χρυσά, χάλκινα και άλλα κοσμήματα, καθώς και πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια. Ενδιαφέροντα σχήματα αγγείων περιελάμβαναν ο Τ 578, που εκτός από γκρίζο κανθαρόσχημο, περιείχε και ερυθρό με πρόστυπες λαβές – σχήμα γνωστό και από τη Νέα Φιλαδέλφεια –, καθώς και ο Τ 623 με γκρίζο κανθαρόσχημο αγγείο με υπερυψωμένες λαβές, σχήμα γνωστό και από τη Βεργίνα. Οι ανδρικές και οι παιδικές ταφές δεν συνοδεύονταν με χαρακτηριστικά ευρήματα, ενώ αντίθετα οι γυναικείες (12 βέβαιες) ήταν κτερισμένες με κοσμήματα και σφονδύλια. Όπως και τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, στις ταφές δεν παρατηρείται διαφορετικός προσανατολισμός σε σχέση με το φύλο. Από τις γυναικείες ταφές περιγράφονται τέσσερις: Χάλκινη περόνη με οπή στο πάνω μέρος της, μερικά κλειστά όστρεα και δύο πήλινα γκρίζα αγγεία (δίωτο φιαλόσχημο και οινοχοΐσκη) ήταν τα κτερίσματα που συνόδευαν τη νεκρή του Τ 548Α. Η νεκρή του Τ 550 ήταν κτερισμένη με χάλκινα κοσμήματα (δακτυλίδι και αμφικωνική ψήφο), δύο κεχριμπαρένιες χάνδρες, δύο αγγεία (δίωτο φιαλόσχημο και μόνωτο κανθαρόσχημο με αμφικωνικό σώμα) και σφονδύλι. Η νεκρή του Τ 561 συνοδευόταν με κοσμήματα (χρυσό συρμάτινο σφηκωτήρα και δύο χάλκινες αμφικωνικές ψήφους), δίωτο φιαλόσχημο αγγείο και σφονδύλι. Στη διαταραγμένη ταφή του κοριτσιού του Τ 595 βρέθηκαν χρυσό επιστόμιο και δύο πήλινα αγγεία (δίωτος σκύφος με κάθετες ερυθρές ταινίες, καθώς και μόνωτο κύπελλο με κάθετες και λοξές γκρίζες ταινίες, που φέρουν γραπτή γεωμετρική διακόσμηση), εγχώριες απομιμήσεις εισηγμένης κεραμικής.

Από τις 49 ταφές των αρχαϊκών χρόνων (β΄ τέταρτο του 6ου-480 π.Χ.) είχαν συληθεί εν μέρει ή ολοκληρωτικά εννέα, πέντε τα τελευταία χρόνια και άλλες τέσσερις κατά την αρχαιότητα. Πρόκειται για 20 ανδρικές ταφές, 23 γυναικείες, ενώ άλλες έξι κατατάσσονται στις αδιάγνωστες ως προς το φύλο, λόγω της απουσίας χαρακτηριστικών κτερισμάτων, της σύλησης ή της καταστροφής του τάφου από τα ορύγματα των μεταγενέστερων τάφων. Οι νεκροί είναι ενταφιασμένοι σε ύπτια στάση, εκτάδην μέσα σε ξύλινες σαρκοφάγους. Οι ταφές τόσο οι ανδρικές όσο και οι γυναικείες συνοδεύονται με κτερίσματα, που συμβόλιζαν την ιδεώδη κοινωνική τους ταυτότητα. Οι γυναίκες είναι ενταφιασμένες με την κεφαλή κυρίως στα ανατολικά, αλλά και στα νότια ή στα βόρεια (ποτέ στα δυτικά). Οι άνδρες ήταν ενταφιασμένοι με την κεφαλή κυρίως στα δυτικά, αλλά και στα βόρεια ή στα νότια (ποτέ στα ανατολικά). Με βάση τη διαφοροποίηση που παρατηρείται στην παρουσία των όπλων αλλά και των υπόλοιπων κτερισμάτων, οι ένοπλες ταφές είχαν καταταχθεί σε τέσσερις κατηγορίες. Το 2006 βρέθηκαν ταφές των τριών πρώτων κατηγοριών, δηλαδή απουσιάζουν οι τάφοι της τέταρτης κατηγορίας, όπου οι άνδρες συνοδεύονταν επιπλέον με χάλκινη ασπίδα.

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται δέκα ανδρικές ταφές (Τ 558Α, Τ 574, Τ 576, Τ 579, Τ 607, Τ 609, Τ 610, Τ 612, Τ 616), που συνοδεύονταν με σιδερένια όπλα (μαχαίρι, βέλος και μαχαίρι, λόγχη-λόγχες και μαχαίρι), καθώς και μικρό αριθμό άλλων κτερισμάτων (κοσμημάτων, πήλινων και χάλκινων αγγείων). Από αυτές περιγράφονται έξι αντιπροσωπευτικές, τρεις ανδρικές και τρεις αγοριών:

Ο νεκρός του Τ 558Α (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά), εν μέρει συλημένος και κατεστραμμένος στο δυτικό τμήμα του από τον Τ 558, ήταν κτερισμένος με σιδερένια όπλα (αιχμή βέλους και δύο μαχαίρια), κοσμήματα (τρία χάλκινα δακτυλίδια, σιδερένια διπλή περόνη, σιδερένια μήτρα), σιδερένιο ομοίωμα τράπεζας, χάλκινη φιάλη και τέσσερα πήλινα αγγεία (δύο ερυθρά: κιονωτός κρατήρας και ραμφόστομη πρόχους, καθώς και δύο κορινθιακά: κοτυλίσκη και αρύβαλλος). Μέσα του 6ου αι. π.Χ. περίπου.

Ο νεκρός του Τ 576 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) συνοδευόταν με σιδερένια όπλα (δύο λόγχες και δύο μαχαίρια), κοσμήματα (χάλκινη διπλή περόνη, σιδερένια περόνη, σιδερένια μήτρα και κεχριμπαρένια χάνδρα) και τρία πήλινα εγχώρια αγγεία (κανθαροειδή κοτύλη, μικρή κοτύλη και εξάλειπτρο). Τέλη του 6ου αι. π.Χ.

Ο νεκρός του Τ 612 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) ήταν κτερισμένος με σιδερένια όπλα (δύο λόγχες και τρία μαχαίρια), σιδερένια περόνη, σιδερένια ομοιώματα οβελών και κρατευτών, σιδερένιο άγκιστρο, χάλκινο έλασμα, χάλκινη φιάλη και δύο πήλινα αγγεία (μεγάλη γκρίζα ραμφόστομη οινοχόη και ιωνική κύλικα). Μέσα του 6ου αι. π.Χ. περίπου.

Το αγόρι του Τ 607 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) ήταν κτερισμένο με σιδερένια όπλα (λόγχη και μαχαίρι), σιδερένιο αντικείμενο και δύο πήλινα αγγεία (οπισθότμητη οινοχόη και εξάλειπτρο). Τέλη του 6ου αι. π.Χ.

Η ταφή του αγοριού του Τ 609 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα νότια), συλημένη εκτός από την περιοχή των ποδιών, ήταν κτερισμένη με σιδερένιο μαχαίρι και τέσσερα πήλινα αγγεία (δύο εγχώρια γκρίζα: καρχήσιο και οπισθότμητη οινοχοΐσκη, καθώς και δύο κορινθιακά: κοτυλίσκη και αρύβαλλο). Μέσα του 6ου αι. π.Χ. περίπου.

Η ταφή του αγοριού του Τ 610 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) συνοδευόταν με σιδερένια όπλα (δύο μικρές λόγχες και μαχαίρι), κοσμήματα (σιδερένια διπλή περόνη και δύο χάλκινα δακτυλίδια), σιδερένιο καμπύλο αντικείμενο, πήλινο πλαστικό ειδώλιο υδρόβιου πουλιού (Εικ. 31), μεγάλη χάλκινη ομφαλωτή φιάλη και πέντε πήλινα αγγεία (κανθαροειδής κοτύλη και τέσσερα κορινθιακά: κοτύλη και τρεις αρύβαλλοι).

Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται έξι ταφές (Τ 544, Τ 559, Τ 584, Τ 593Α, Τ 599, Τ 625), που συνοδεύονταν με σιδερένια όπλα (ξίφος, δύο λόγχες και μαχαίρι), καθώς και αυξημένο αριθμό άλλων κτερισμάτων. Από αυτές περιγράφονται τρεις αντιπροσωπευτικές:

Ο νεκρός του Τ 544 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) συνοδευόταν με σιδερένια όπλα (ξίφος, δύο λόγχες και μαχαίρι), κοσμήματα (χάλκινο δακτυλίδι και διπλή σιδερένια περόνη) και τρία πήλινα αγγεία (μεγάλο σκύφο τύπου Α, αττική κύλικα τύπου Σιάννων και μικρό εξάλειπτρο). Γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Ο νεκρός του Τ 559 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά), εκτός από τα σιδερένια όπλα (ξίφος, δύο λόγχες και μαχαίρι), ήταν κτερισμένος με κοσμήματα (χάλκινο δακτυλίδι, σιδερένια περόνη με χάλκινη κεφαλή, σιδερένια διπλή περόνη, σιδερένια περόνη και σιδερένια μήτρα), σιδερένια ομοιώματα επίπλων (καθίσματος και τράπεζας), χάλκινη φιάλη και τέσσερα πήλινα αγγεία (δύο ερυθρά: κιονωτό κρατήρα και ραμφόστομη πρόχου, καθώς και δύο κορινθιακά: κοτυλίσκη και αρύβαλλο).

Εικ. 28. Αρχοντικό. Δυτικό νεκροταφείο. Η χάλκινη οπισθότμητη πρόχους της ταφής του πολεμιστή του Τ 541.

Στο νεκρό του Τ 625 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) είχαν προσφερθεί σιδερένια όπλα (ξίφος, δύο λόγχες και μαχαίρι), κοσμήματα (χάλκινα δακτυλίδια, δύο σιδερένιες περόνες, η μία από τις οποίες με σφαιρική κεφαλή και η άλλη διπλή), χάλκινη φιάλη και τρία πήλινα αγγεία (γκρίζος λέβητας, ιωνική κύλικα και κορινθιακή τριφυλλόστομη οινοχόη). Το πήλινο σφονδύλι, που βρέθηκε κοντά στη λαβή του ξίφους, μάλλον προέρχεται από κάποια ταφή της εποχής του Σιδήρου, που καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη του ορύγματος του τάφου.

Στην τρίτη κατηγορία εντάσσονται πέντε ανδρικές ταφές (Τ 541, Τ 546, Τ 587, Τ 601, Τ 603), που συνοδεύονταν με όπλα (χάλκινο κράνος, σιδερένιο ξίφος, σιδερένιες λόγχες και σιδερένιο μαχαίρι-μαχαίρια) και αυξημένο ποιοτικά και ποσοτικά αριθμό άλλων κτερισμάτων.

Ο πολεμιστής του Τ 541 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα βόρεια), παρόλο που προστατευόταν με φράγμα από κροκάλες, συλήθηκε πρόσφατα στην περιοχή της κεφαλής αλλά και των ποδιών – αφαιρέθηκε το χάλκινο κράνος και καταστράφηκαν εν μέρει οι δύο σιδερένιες λόγχες. Ήταν κτερισμένος με σιδερένια όπλα (ξίφος, δύο λόγχες και μαχαίρι), αργυρό επίχρυσο έλασμα, τρία χάλκινα σκεύη (λέβητα, ραμφόστομη πρόχου (Εικ. 28) και φιάλη), μικρή πήλινη γυναικεία προτομή (Εικ. 31), και τρία πήλινα αγγεία (αττική κύλικα τύπου Droop και δύο κορινθιακούς αρυβάλλους). Γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Ο πολεμιστής του Τ 546 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα βόρεια) (Εικ. 29), συνοδευόταν με όπλα (χάλκινο κράνος (Εικ. 30), σιδερένιο ξίφος, δύο σιδερένιες λόγχες και σιδερένιο μαχαίρι), κοσμήματα (χρυσό επιστόμιο, χρυσό δακτυλίδι και δύο σιδερένιες διπλές περόνες), τρία σιδερένια καμπύλα αντικείμενα, δύο χάλκινα αγγεία (λέβητα και φιάλη) και τέσσερα πήλινα αγγεία (δύο γκρίζα: λεκάνη

Εικ. 29. Αρχοντικό. Δυτικό νεκροταφείο. Η ταφή του πολεμιστή του Τ 546.

Εικ. 30. Αρχοντικό. Δυτικό νεκροταφείο. Το χάλκινο κράνος του πολεμιστή του Τ 546.

Εικ. 31. Αρχοντικό. Δυτικό νεκροταφείο. Πήλινα ειδώλια από τους αρχαϊκούς τάφους Τ 541, Τ 571, Τ 582, Τ 587 και Τ 610.

και οπισθότμητη οινοχόη, κορινθιακό εξάλειπτρο και αττική μελανόμορφη κύλικα-σκύφος, στη ζώνη των λαβών της οποίας παριστάνονται όρθια ανθέμια και δύο ζεύγη όρθιων ιματιοφόρων ανδρών, που περιβάλλουν μία καθιστή προς τα δεξιά σφίγγα). Τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Ο πολεμιστής του Τ 587 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά), που συλήθηκε πρόσφατα στην περιοχή της κεφαλής και αφαιρέθηκε το χάλκινο κράνος, ήταν κτερισμένος με όπλα (κράνος, σιδερένιο ξίφος, δύο σιδερένιες λόγχες και τρία σιδερένια μαχαίρια), χρυσά κοσμήματα (επιστόμιο, δακτυλίδι, δύο ρόδακες και έντεκα τριγωνικά ελάσματα, που διακοσμούσαν το δερμάτινο θώρακα και τα ενδύματα), σιδερένια ομοιώματα επίπλων (καθίσματος και τράπεζας), οβελών και κρατευτών, σιδερένιο άγκιστρο, τρία χάλκινα σκεύη (λέβητα και δύο φιάλες), δύο πήλινα ειδώλια (καθιστή γυναικεία θεότητα και ξαπλωμένο ελάφι) και τέσσερα πήλινα αγγεία (γκρίζα οπισθότμητη οινοχόη, δύο αττικές κύλικες τύπου Σιάννων και κορινθιακό εξάλειπτρο). Γύρω στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

Ο πολεμιστής του Τ 601 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα βόρεια) συνοδευόταν με όπλα (χάλκινο κράνος – από τη σύληση σώθηκε μόνον ένα από τα δύο κυλινδρικά στελέχη στήριξης του λοφίου του –, σιδερένιο ξίφος και δύο σιδερένιες λόγχες), κοσμήματα (χρυσό επιστόμιο και σιδερένια διπλή περόνη), τρία σιδερένια καμπύλα αντικείμενα και τρία πήλινα αγγεία (δύο εγχώρια: ιδιόμορφο λέβητα με δακτυλιόσχημη βάση, ευρύ στόμιο με πλατύ λοξότμητο χείλος, οπισθότμητη πρόχου, και κορινθιακό εξάλειπτρο). Γύρω στο 540 π.Χ.

Ο πολεμιστής του Τ 603 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα βόρεια), παρόλο που προστατευόταν με φράγμα από κροκάλες, συλήθηκε πρόσφατα στην περιοχή της κεφαλής. Ήταν κτερισμένος με όπλα (χάλκινο κράνος, σιδερένιο ξίφος, σιδερένιες λόγχες και δύο σιδερένια μαχαίρια), κοσμήματα (χρυσό δακτυλίδι, χρυσό έλασμα και σιδερένια πε-

ρόνη) και πέντε πήλινα αγγεία (τρία εγχώρια: λέβητα, ραμφόστομη οινοχόη και εξάλειπτρο, καθώς και δύο κορινθιακές κοτυλίσκες). Γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Από τις 23 γυναικείες ταφές περιγράφονται έξι αντιπροσωπευτικές (τριών ενηλίκων και δύο κοριτσιών):

Η νεκρή του Τ 548 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα νότια) συνοδευόταν με κοσμήματα (χρυσό ρομβόσχημο επιστόμιο με έκτυπο σχηματοποιημένο ρόδακα στο κέντρο και δύο σιδερένιες περόνες με χάλκινη δισκόμορφη κεφαλή) και χάλκινο σκύφο, μοναδικό στο νεκροταφείο, καθώς και τρία πήλινα αγγεία (κανθαροειδή κοτύλη και δύο κορινθιακά: εξάλειπτρο και αρύβαλλο). Γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

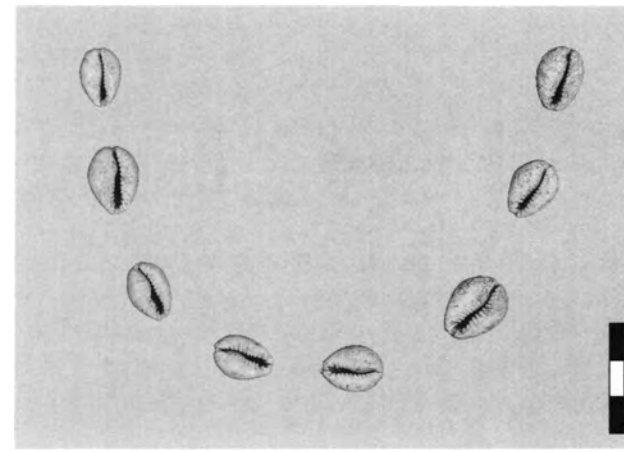
Στη νεκρή του Τ 571 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα ανατολικά) είχαν προσφερθεί σιδερένιο μαχαίρι, κοσμήματα (χρυσό επιστόμιο, δύο χρυσοί ρόδακες, αργυρό περίαπτο-σφαιρική χάνδρα, δύο χάλκινα ενώτια τύπου ωμέγα, χάλκινο δακτυλίδι, δύο χάλκινα βραχιόλια, τρεις σιδερένιες περόνες και κεχριμπαρένια χάνδρα), πήλινο πλαστικό ειδώλιο όρθιας γυναικείας μορφής, που κρατάει με το αριστερό χέρι περιστέρι στο στήθος (Εικ. 31), καθώς και πέντε πήλινα αγγεία. Πρόκειται για τρία εγχώρια (κανθαροειδής κοτύλη και δύο γκρίζα εξάλειπτρα), ιωνική ομφαλωτή φιαλίσκη και κορινθιακή κοτύλη. Γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Από την ταφή του Τ 575, πρόσφατα συλημένη στο άνω μέρος του σώματος της νεκρής (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα ανατολικά), γλίτωσαν σιδερένιο μαχαίρι, κοσμήματα (τρεις περόνες με κωνική κεφαλή, δύο χάλκινες και μία σιδερένια, καθώς και τρεις γυάλινες χάνδρες), σιδερένια ομοιώματα επίπλων (καθίσματος και τράπεζας), καθώς και έξι πήλινα αγγεία. Πρόκειται για γκριζομέλανο λέβητα, μόνωτο κύπελλο, δύο κορινθιακούς αρυβάλλους και δύο ιωνικά (εξάλειπτρο και αρύβαλλο). Γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Η νεκρή του Τ 605 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα νότια) ήταν κτερισμένη με κοσμήματα (τέσσερις περόνες, δύο σιδερένιες με χάλκινη κολουροκωνική κεφαλή και δύο χάλκινες με θηλιά στην κεφαλή, τρία χάλκινα βραχιόλια, δύο χάλκινα δακτυλίδια και δύο γυάλινες οφθαλμωτές χάνδρες) και δύο πήλινα αγγεία (κανθαροειδή κοτύλη και εξάλειπτρο). Τέλη του 6ου αι. π.Χ.

Το κορίτσι της ταφής Τ 572 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα ανατολικά) ήταν κτερισμένο με κοσμήματα (χάλκινο δακτυλίδι και περιδέραιο από οκτώ θαλάσσια όστρεα Luria lurida=Κυπραία, Εικ. 32) και πήλινη κορινθιακή κοτύλη (διακοσμημένη στη μεσαία ζώνη με πάνθηρα προς τα δεξιά και κύκνο προς τα δεξιά στη μία όψη, καθώς και πάνθηρα προς τα δεξιά και σειρήνα προς τα αριστερά στην άλλη όψη). Β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Το κορίτσι του Τ 613 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα ανατολικά) συνοδευόταν με σιδερένιο μαχαίρι, κοσμήματα (τέσσερις σιδερένιες περόνες, δύο χάλκινα βραχιόλια και κεχριμπαρένια χάνδρα), χάλκινη φιάλη και τέσσερα πήλινα αγγεία (κανθαροειδής κοτύλη με υπερυψωμένες λαβές και τρία κορινθιακά: κοτυλίσκη και δύο αρυβάλλους). Β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Εικ. 32. Αρχοντικό. Δυτικό νεκροταφείο. Το περιδέραιο με οκτώ όστρεα (Luria lurida=Κυπραία) του κοριτσιού της ταφής Τ 572.

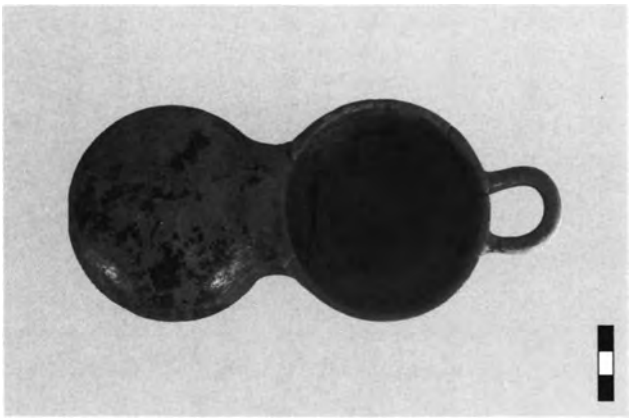
Τέλος, ανάμεσα στις αρχαϊκές ταφές Τ 605 (γυναικεία) και Τ 607 (ανδρική) βρέθηκε ταφή ζώου πιθανότατα σκύλου (Τ 604).

Από τις 15 λακκοειδείς ταφές των κλασικών και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων οι πέντε ήταν ανδρικές, οι οκτώ γυναικείες και οι δύο αδιάγνωστες ως προς το φύλο, λόγω της καταστροφής τους. Ο προσανατολισμός των νεκρών της περιόδου 480-αρχές του 4ου αι. π.Χ. δεν διαφέρει από αυτόν της αρχαϊκής εποχής. Στις ταφές της επόμενης περιόδου (μετά τις αρχές του 4ου αι.-280 π.Χ.) οι κεφαλές των γυναικών είναι τοποθετημένες προς Α., ενώ των ανδρών προς Δ. Οι νεκροί συνήθως συνοδεύονται με νόμισμα ή νομίσματα (Μακεδόνων βασιλέων ή θεσσαλικών πόλεων), ένα, δύο ή περισσότερα πήλινα αγγεία (αμφορέα, σκυφίδιο, δίωτο σκύφο Bolsal ή λύχνο) και άλλα κτερίσματα. Τρεις ανδρικές ταφές (Τ 583, Τ 593, Τ 594) ήταν κτερισμένες με σιδερένιες λόγχες και άλλα κτερίσματα, ενώ άλλες πέντε (Τ 580, Τ 583, Τ 586, Τ 593, Τ 594) με αργυρά, χάλκινα ή σιδερένια δακτυλίδια, καθώς και άλλα κτερίσματα.

Από τις ταφές της πρώτης περιόδου περιγράφονται τρεις αντιπροσωπευτικές, δύο ανδρικές και μία γυναικεία:

Ο άνδρας του Τ 593 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) συνοδευόταν με δύο σιδερένιες λόγχες, δύο δακτυλίδια, ένα σιδερένιο και ένα χάλκινο σφραγιστικό, που παριστάνει τον αισώπειο μύθο της αλεπούς και του πελαργού με την αλεπού ως οικοδεσπότη, καθώς και πήλινο σκύφο τύπου Α. Μετά τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Ο άνδρας του Τ 594 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα βόρεια) ήταν κτερισμένος με πήλινο μελαμβαφή σκύφο τύπου Α, δύο σιδερένιες λόγχες και κοσμήματα (σιδερένια περόνη και μπρούντζινο σφραγιστικό δακτυλίδι με πα-

Εικ. 33. Αρχοντικό. Δυτικό νεκροταφείο. Το πήλινο σύνθετο αγγείο του κοριτσιού του Τ 590.

ράσταση μαινάδας) και ημιόβολο Αρχελάου (Εμ. Κεφαλή αγένειου Ηρακλή προς τα δεξιά. Οπ. Κεφαλή λύκου προς τα δεξιά, κάτω ρόπαλο, 413-399 π.Χ.). Τέλη του 5ου-αρχές του 4ου αι. π.Χ.

Από την ταφή του κοριτσιού Τ 590 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα νότια, διαταραγμένη από το στήθος και κάτω) σώθηκαν ορισμένα κοσμήματα (μικρό χρυσό ημισφαιρικό περίαπτο με δύο ταινιωτούς κρίκους στην πίσω επίπεδη πλευρά, ζεύγος αργυρών ενωτίων σχήματος ωμέγα, καθώς και τέσσερις αργυρές τοξωτές πόρπες με σιδερένια βελόνα), καθώς και δύο πήλινα αγγεία – σκύφος τύπου Α και σύνθετο τελετουργικό πήλινο αγγείο (Εικ. 33), συνδυασμός κανάστρου και ασκού, τοποθετημένου σε οριζόντια θέση με οπή επικοινωνίας. Γύρω στα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Από τις ταφές της δεύτερης περιόδου περιγράφονται τέσσερις αντιπροσωπευτικές, δύο ανδρικές και δύο γυναικείες:

Ο άνδρας του Τ 583 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) συνοδευόταν με σιδερένιες αιχμές σάρισας και λόγχης, κοσμήματα (σιδερένια διπλή περόνη και χάλκινο σφραγιστικό δακτυλίδι με παράσταση λιονταριού σε κίνηση προς τα δεξιά), μικρό πήλινο σκύφο τύπου Α και δύο μικρά χάλκινα νομίσματα (Αμύντα Γ΄ και Φαρσάλου), τα οποία χρονολογούν την ταφή μετά το 390 π.Χ.

Ο άνδρας του Τ 554 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα δυτικά) αρχικά ήταν τοποθετημένος σε ξύλινη κλίνη, διακοσμημένη στην επίστεψη των ποδιών της κεφαλής της με σιδερένιους ήλους, που επιστέφονταν με χάλκινες εφηλίδες. Στην ταφή βρέθηκαν χάλκινο νόμισμα βασιλέως Κασσάνδρου, σιδερένιος σαυρωτήρας δόρατος και δύο πήλινα μελαμβαφή αγγεία (σκυφίδιο με έξω νεύον χείλος και δίωτος σκύφος Bolsal), τα οποία την χρονολογούν μετά το 306 π.Χ.

Στη νεκρή του Τ 558 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα ανατολικά) είχαν προσφερθεί αργυρά κοσμήματα (δακτυλίδι και ενώτια) και τρία πήλινα αγγεία (ερυθρός αμφορέας με αβαθείς οριζόντιες αυλακώσεις στο λαιμό και δύο μελαμβαφή: σκυφίδιο με έσω νεύον χείλος και δίωτος σκύφος Bolsal), που εντάσσουν την ταφή στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Η νεκρή του Τ 580 (ταφή με την κεφαλή τοποθετημένη στα ανατολικά) ήταν κτερισμένη με χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ΄, χάλκινο δακτυλίδι και τρία πήλινα μελαμβαφή αγγεία (σκυφίδιο με έσω νεύον χείλος, δίωτο σκύφο Bolsal και λύχνο), που χρονολογούν την ταφή μετά το 336 π.Χ.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Έδεσσα

Ακρόπολη αρχαίας Έδεσσας

Οδός Θεσσαλονίκης 23 (Ο.Τ. 133, οικόπεδο Αρουτζίδη)

Η καθαυτό έρευνα στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε το 2003, οπότε και αποκαλύφθηκε το τείχος της πόλης και το προτείχισμα, καθώς και μία μεταγενέστερη κλίμακα εξωτερικά του τελευταίου[69]. Το 2006 θεωρήθηκε σκόπιμο μετά την εξέταση του θέματος από το συμβούλιο και την έγκριση ανέγερσης οικοδομής με διατήρηση των προαναφερομένων να πραγματοποιηθεί συμπληρωματική δοκιμαστική τομή στην όψη του τείχους (Εικ. 34) και να καθαριστεί καλύτερα το

Εικ. 34. Ακρόπολη αρχαίας Έδεσσας. Οδός Θεσσαλονίκης 23. Τομή στο τείχος.

69. Για την έρευνα του οικοπέδου Αρουτζίδη, βλ. Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 453-455.

νότιο τμήμα του προτειχίσματος, όπου τοξωτό άνοιγμα για τη διακίνηση των νερών. Με την τομή στην όψη του τείχους επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη στρώματος αργών λίθων πάνω από το φυσικό, που είχε θεωρηθεί ότι προέρχονταν από το εσωτερικό γέμισμα του τείχους μετά από μια καταστροφή του. Δυστυχώς τα ευρήματα ήταν ελάχιστα, μόνον όστρακα, και δεν βοήθησαν στην επιζητούμενη καλύτερη χρονολόγηση.

Οδός Μακεδονομάχων (Ο.Τ. 123, οικόπεδο Νησιάγκα)

Το οικόπεδο βρίσκεται εξωτερικά του βόρειου τμήματος του τείχους της ακρόπολης. Με την παρακολούθηση των εκσκαφών διαπιστώθηκε κάτω από τα θεμέλια της τελευταίας οικοδομής, το στρώμα της πυρκαγιάς του 1946, ένα στρώμα ιζημάτων και στη συνέχεια ένα στρώμα ποτάμιας γκρίζας μύλης, που υποδεικνύει την παρουσία νερών στη γειτονική προς το τείχος περιοχή. Το στρώμα της μύλης ξεκινούσε από βάθος 2,85 μ. από το κράσπεδο του πεζοδρομίου της παρακείμενης Αγίας Σκέπης. Συνέχιζε και βαθύτερα από τα 3,65 μ. που είναι το βάθος εκσκαφής του οικοπέδου. Σημειωτέον ότι το παρακείμενο τείχος έχει θεμελιωθεί σε βάθος 4,84 μ.

Οδός Αρχιερέως Παντελεήμονος

Κατά την κατασκευή του νέου αποχετευτικού δικτύου της πόλης στην προαναφερόμενη οδό πραγματοποιήθηκαν εργασίες από την οικοδομή Γιόφτση μέχρι το δυτικό της άκρο. Στο υπόγειο της οικοδομής Γιόφτση έχει διατηρηθεί επισκέψιμο τμήμα του τείχους της ακρόπολης με τα στοιχεία της παλαιότερης φάσης. Κατά τη διάνοιξη της τάφρου του αγωγού στο βόρειο όριο της οδού εντοπίστηκε τμήμα του προτειχίσματος και επιβεβαιώθηκε η αναμενόμενη διέλευσή του και από αυτή την περιοχή. Δυστυχώς δεν υπήρχε η δυνατότητα να συγκεντρωθούν όλα τα στοιχεία εξαιτίας της στενότητας της τάφρου. Το πλάτος του προτειχίσματος καταμετρήθηκε στα 2,20 μ. και έγινε φανερό ότι οι τέσσερις δομοσειρές, που αποκαλύφθηκαν καλυμμένες με ιζήματα, ήταν κατασκευασμένες με μικρά αποτμήματα τραβερτίνη και λευκό συνδετικό κονίαμα. Στην όψη προς το εσωτερικό της ακρόπολης, που στάθηκε δυνατόν να αποκαλυφθεί, παρατηρήθηκαν ξεχειλισμένα κονιάματα, που κάνουν φανερό ότι είχαν κοπεί τα παρακείμενα ιζηματογενή στρώματα και είχε επακολουθήσει η κατασκευή του προτειχίσματος. Κατά την απομάκρυνση αυτών των στρωμάτων δεν διαπιστώθηκαν ευρήματα για τη χρονολόγησή του. Η σωζόμενη επιφάνεια του προτειχίσματος βρίσκεται στα 0,30 μ. βαθύτερα από το οδόστρωμα της οδού Αρχιερέως Παντελεήμονος. Ερευνήθηκε για 0,90 μ., χωρίς όμως να εντοπιστεί το τέλος του. Από την κατεύθυνση του προτειχίσματος στην οδό Αρχιερέως Παντελεήμονος γίνεται φανερό ότι πρέπει να συνεχίζει κάτω από την οικοδομή Σταφιδά, παρακείμενη προς την οικοδομή Γιόφτση, και για αυτό δεν είχε εντοπιστεί κατά την παλαιότερη έρευνα.

Τέλος, κατά την παρακολούθηση του ίδιου έργου δυτικότερα, επίσης στη βόρεια πλευρά της οδού Αρχιερέως Παντελεήμονος και στο τμήμα μεταξύ των οδών Φιλελλήνων και Μακεδονομάχων, στον πυθμένα της πλ. 1 μ. τάφρου, εντοπίστηκε η άνω επιφάνεια ισχυρού τοίχου με υδραυλικό συνδετικό κονίαμα σε βάθος 1 μ. Επειδή δεν υπήρχε η δυνατότητα περαιτέρω έρευνας (θα ήταν δυνατή με καταστροφή της ασφάλτου της οδού και του παρακείμενου πεζοδρομίου), ο τοίχος καταχώσθηκε και πάνω του τοποθετήθηκε ο αγωγός.

Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας

Πρώτος και δεύτερος χώρος αριστερά της κεντρικής οδού

Στα πλαίσια του έργου «Ανάδειξη-διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Έδεσσας» πραγματοποιήθηκαν συμπληρωματικές ανασκαφικές εργασίες μέχρι το φυσικό στον πρώτο και το δεύτερο αριστερό χώρο, από τις οποίες προέκυψαν νεότερα στοιχεία[70]. Από τον καθαρισμό των χώρων μέχρι το φυσικό αποκαλύφθηκαν νέα ορύγματα πίθων, μερικά από τα οποία χρονολογούνται στις παλαιότερες περιόδους, όπως και οι τοίχοι 1 και 3 του πρώτου αριστερού χώρου, καθώς και οι τοίχοι 1-3 του δεύτερου αριστερού χώρου. Οι τοίχοι με αριθμό 1 και των δύο χώρων συνεχίζουν προς Α. στη στοά και αποδεικνύουν ότι κατά τις παλαιότερες περιόδους η οικοδομική γραμμή προσέγγιζε το δυτικό όριο της κεντρικής οδού. Κοντά στο δάπεδο της τελευταίας φάσης των παλαιοχριστιανικών χρόνων βρέθηκε στο δεύτερο αριστερό χώρο το σιδερένιο λυχνάρι της Εικ. 35.

Στις στοές και στην κεντρική οδό έγιναν δοκιμαστικές τομές, οι οποίες μετά την αποτύπωσή τους επιχωματώθηκαν.

Εικ. 35. Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Δεύτερος αριστερός χώρος. Σιδερένιο λυχνάρι.

70. Για τα παλαιότερα στοιχεία, βλ. Α. Χρυσοστόμου, Συμβολή στη γνώση της αρχαίας Έδεσσας, *ΑΔ* 56 (2001): Μελέτες, σ. 305 κ.ε., όπου ο πρώτος και ο δεύτερος χώρος ονομάστηκαν πρώτο και δεύτερο κατάστημα εξαιτίας της θέσης τους και της χρήσης τους.

Εικ. 36. Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Μαρμάρινο ανάγλυφο Διοσκούρων από τομή στη δυτική στοά.

Εικ. 37. Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Μολύβδινα ενεπίγραφα ελάσματα ρωμαϊκών χρόνων από τομή στην ανατολική στοά.

Εικ. 38. Έδεσσα. Νότια παράκαμψη. Ανασκαφική τομή στην αγροικία 1.

Από αυτές τις έρευνες προήλθαν το μαρμάρινο ανάγλυφο των Διοσκούρων (Εικ. 36) και τα ενεπίγραφα μολύβδινα ελάσματα (Εικ. 37).

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι με ανακοινώσεις στον τοπικό τύπο, καθώς και με τη διοργάνωση σχετικού εκπαιδευτικού προγράμματος για τα παιδιά των δημοτικών σχολείων καταβλήθηκε προσπάθεια να γίνει γνωστό στην πόλη της Έδεσσας το έργο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου.

Νότια παράκαμψη[71]

Με σωστική ανασκαφή το 2006 στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης κατασκευής της νότιας παράκαμψης της Έδεσσας ερευνήθηκαν τρεις νέες αγροτικές εγκαταστάσεις-αγροικίες νότια της αρχαίας πόλης στην κοιλάδα, όπου τα σύγχρονα δημοτικά διαμερίσματα του Δήμου Έδεσσας Μεσημέρι, Προάστειο, Πλατάνη, Φλαμουριά. Οι δύο πρώτες βρίσκονται στην ανατολική πλευρά της κοιλάδας, η τρίτη στη δυτική[72].

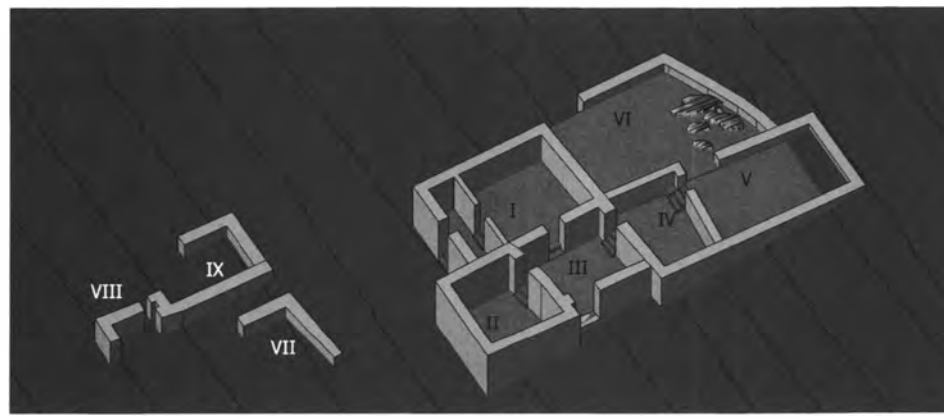
Από την πρώτη, σε απόσταση 2 χλμ. από την αρχαία Έδεσσα, διασώθηκαν ελάχιστα οικιστικά λείψανα σε ανασκαφική τομή έκτασης 4×5 μ. (Εικ. 38), που είναι κατάλοιπα εστίας με τμήματα αγγείων περιμετρικά και τέσσερις αγνύθες. Νότια από την εστία υπήρχε αποθηκευτική κατασκευή με μεγάλο πίθο στο εσωτερικό της. Ένα νόμισμα Μακεδόνων εποχής Φιλίππου Ε΄ και Περσέα, που βρέθηκε κάτω από τα αγγεία, αποτελεί terminus post quem της τελευταίας κατοίκησης στο χώρο. Τα ευρήματα από τις υπόλοιπες τομές νοτιότερα προσφέρουν στοιχεία για τη λίγο παλαιότερη κατοί-

71. Η νότια παράκαμψη της Έδεσσας αποτελεί τμήμα του οδικού άξονα Θεσσαλονίκης-Φλώρινας. Σχεδιάστηκε με στόχο να αποσυμφορήσει την πόλη από την κυκλοφορία των μεγάλων οχημάτων. Τα αποτελέσματα από τις ανασκαφικές εργασίες στο πρώτο τμήμα της αναφέρονται στο Α. Χρυσοστόμου, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 513-517 και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 609.

72. Αναλυτικότερη παρουσίαση των εγκαταστάσεων έχει γίνει στο Α. Χρυσοστόμου, Αγροτικές εγκαταστάσεις στη νότια παράκαμψη της Έδεσσας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 727-739.

Εικ. 39. Έδεσσα. Νότια παράκαμψη. Αεροφωτογραφία της αγροικίας 2.

Εικ. 40. Έδεσσα. Νότια παράκαμψη. Αξονομετρικό της αγροικίας 2.

κηση, της οποίας η έναρξη πρέπει να τοποθετηθεί στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Τα ευρήματα πρέπει να σχετιστούν με τις απορριμματικές διαδικασίες και είναι χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου, χάλκινη βελόνα και αγγεία διαφόρων κατηγοριών.

Η δεύτερη αγροικία βρίσκεται σε απόσταση 1.700 μ. από τα τείχη της Έδεσσας. Έχει μορφή δρομικού κτιρίου με διάδρομο πρόσβασης από ΒΔ. (Εικ. 39, 40). Τα ευρήματα από τα δωμάτια I-VI ήταν περιορισμένα, όπως αγνύθες από τους χώρους I και III, από τις οποίες οι δύο φέρουν graffiti, νομίσματα ελληνιστικών χρόνων και κεραμική. Τα περισσότερα ευρήματα προέρχονται από τον αύλειο χώρο νότια των δωματίων II, III, IV και είναι κυκλική μυλόπετρα, τριπτήρας και αγγεία όλων των κατηγοριών (Εικ. 41), ανάμεσα στα οποία διακρίνονται οι μεγαρικοί σκύφοι. Ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα του 3ου αι. π.Χ. ίσως σχετίζονται με μια μεμονωμένη λακκοειδή ταφή, που βρέθηκε στο χώρο VI στο φυσικό. Αντίστοιχα λιγοστά πρώιμα ρωμαϊκά όστρακα, επίσης από τα δωμάτια, επιμηκύνουν τη διάρκεια χρήσης στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, με την οποία σχετίζεται και ένα όστρακο εφυαλωμένου ανάγλυφου σκύφου. Τέλος, η ανεύρεση νομίσματος Αντωνίνου κάτω από το δυτικό τοίχο του χώρου IX, καθώς και αγγείων οψιμότερων ρωμαϊκών χρόνων από το χώρο VIII, αποτελούν στοιχεία για την τελευταία περίοδο χρήσης της αγροικίας 2 κατά την αρχαιότητα.

Η τρίτη αγροτική εγκατάσταση σε απόσταση 2.700 μ. νοτιοδυτικά της αρχαίας Έδεσσας αποτελείται από δύο δρομικά κτίρια αρκετά κατεστραμμένα (Εικ. 42) και απογυμνωμένα, για τη χρονολόγηση των οποίων στους ρωμαϊκούς χρόνους βοηθούν λιγοστά τμήματα πινακίων.

Εικ. 41. Έδεσσα. Νότια παράκαμψη. Αγγεία από την αγροικία 2.

Εικ. 42. Έδεσσα. Νότια παράκαμψη. Κάτοψη της αγροικίας 3.

ΔΗΜΟΣ ΣΚΥΔΡΑΣ

Σκύδρα

Κατά τα έτη 1999-2001 πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο χώρο των εργατικών κατοικιών Σκύδρας, όπου κατά τις εκσκαφές είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη αρχαίου ναού. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας και μετά από απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου ο ναός διατηρήθηκε σε κατάχωση στο κέντρο διαμορφωμένης πλατείας με καθιστικά κτλ. Στην επιφάνεια της πλατείας με σύγχρονα υλικά έγινε και αποκατάσταση της κάτοψής του. Το 2006 ετοιμάστηκαν και τοποθετήθηκαν στον αρχαίο ναό της Σκύδρας ενημερωτικές πινακίδες.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΕΞΑΠΛΑΤΑΝΟΥ

Εξαπλάτανος

Αγρός Κ. Ασβεστόπουλου (αριθ. 2114)

Ο αγρός Κ. Ασβεστόπουλου βρίσκεται σε πεδινή έκταση αμέσως βόρεια του Εξαπλατάνου και δυτικά της οδού Εξαπλατάνου-Κωνσταντίας. Στον παραπάνω αγρό διαπιστώθηκε από την παρουσία επιφανειακών οστράκων η συνέχεια του νεολιθικού οικισμού, που το 2004 είχε εντοπιστεί σε παρακείμενο αγρό, ιδιοκτησίας Χ. Τσαλίκη[73]. Με το νέο οικισμό εμπλουτίζονται τα στοιχεία για την προϊστορική κατοίκηση του βορειοανατολικού τμήματος της αρχαίας Αλμωπίας[74]. Κατόπιν τούτου, όταν ζητήθηκε άδεια εκσκαφής για ανέγερση οικοδομής, κρίθηκε απαραίτητη η διενέργεια δοκιμαστικών τομών τουλάχιστον στο χώρο ανέγερσης της οικοδομής, προκειμένου να διαπιστωθεί το πάχος των επιχώσεων κτλ.

Κατά την πενθήμερη δοκιμαστική έρευνα πραγματοποιήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές. Ουσιαστικότερα ήταν τα αποτελέσματα της τομής 1, διαστ. 1×2 μ., στην οποία η έρευνα έφθασε μέχρι βάθους 2,95 μ. από την επιφάνεια του εδάφους με αφαίρεση πολλών πασών και χωρίς να εντοπιστεί το φυσικό. Μετά το επιφανειακό παρατηρήθηκε ένα στρώμα μαύρο, σχετικά μαλακό με βώλους πηλού και στη συνέχεια στρώμα με ξανθωπό χώμα, που το διαδέχθηκε ένα ανοικτό καστανό αμμώδες με ίχνη καύσης. Τα στρώματα περιελάμβαναν αντίστοιχα κεραμική νεότερης (αβαφή και λίγη μαύρη στιλβωμένη) και μέσης νεολιθικής (αβαφή από χονδροειδή αγγεία, με ανάγλυφη διακόσμηση, σεσυρμένη, μαύρη στιλβωμένη, με κόκκινο επίχρισμα). Εκτός από την κεραμική βρέθηκαν λεπίδα, πέλεκυς, μυλόπετρα, τριπτήρας, τμήμα ειδωλίου νεότερης νεολιθικής, πόδι φρουτιέρας (Εικ. 43).

Εικ. 43. Εξαπλάτανος. Αγρός Κ. Ασβεστόπουλου. Νεολιθικά ευρήματα.

Τα αποτελέσματα των τομών, καθώς και το γεγονός ότι ο οικισμός απλώνεται από τα επιφανειακά ευρήματα επιπλέον στους αγρούς 2048, 2113, 2115, 2117, 2118, 2120, περιελήφθησαν στην εισήγηση της Εφορείας προς το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας, το οποίο και γνωμοδότησε να μη χορηγηθεί άδεια ανέγερσης οικοδομής.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΒΕΡΟΙΑΣ (μετά την 1.1.2011)

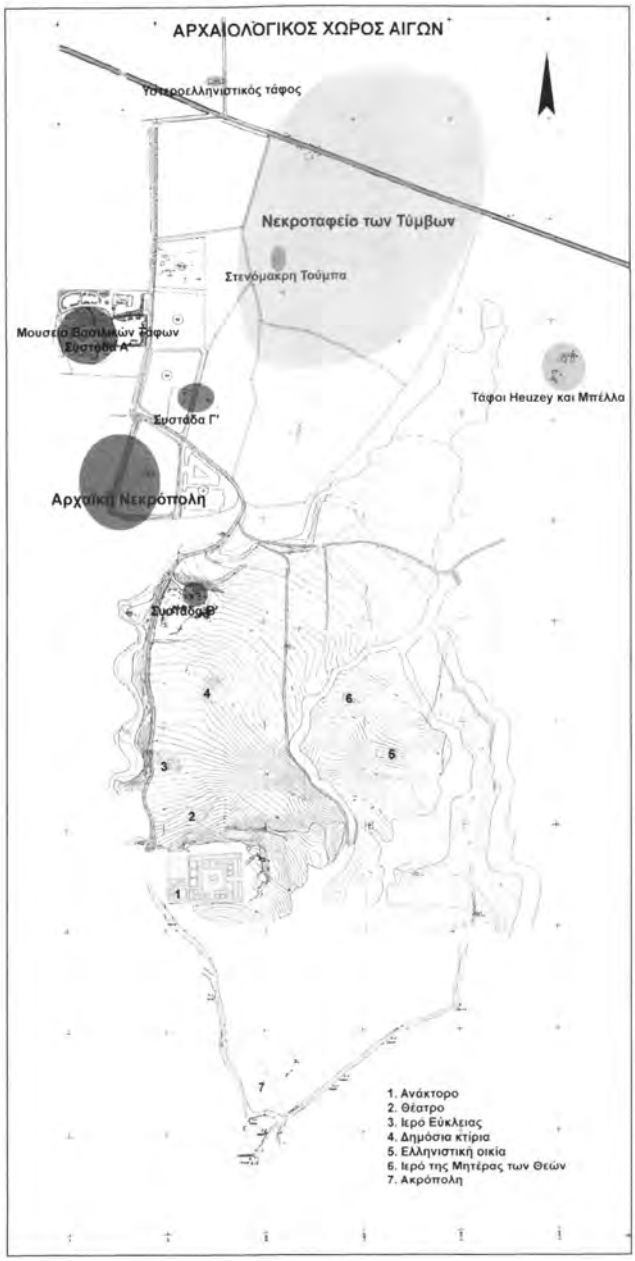
Βεργίνα

Νεκρόπολη των Αιγών

Οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων χρόνων στα οικόπεδα ιδιοκτησίας Χορμόβα, Θεοχαρόπουλου και Κομνηνού, που βρίσκονται στο ανατολικό άκρο του σύγχρονου οικισμού της Βεργίνας, στα νοτιοδυτικά του νεκροταφείου των τύμβων, 250 μ. περίπου από την περιοχή των βασι-

73. Σχετικά στο *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 516, αγρός 2115.

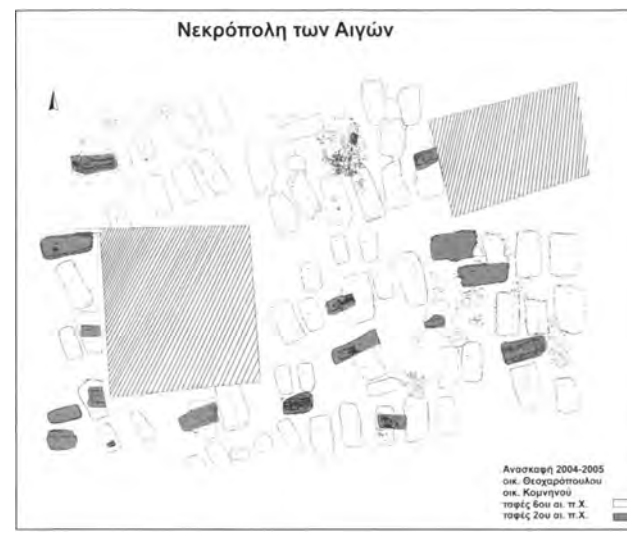
74. Για την κατοίκηση κατά την ίδια περίοδο στο νοτιοανατολικό τμήμα της Αλμωπίας, βλ. Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 780-783 και 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 355-358.

Εικ. 44. Βεργίνα. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου.

Εικ. 45. Βεργίνα. Νεκρόπολη των Αιγών. Άποψη του ανασκαφικού χώρου.

Εικ. 46. Βεργίνα. Νεκρόπολη των Αιγών. Κάτοψη της ανασκαφής στα οικόπεδα Θεοχαρόπουλου και Κομνηνού.

λικών τάφων της Μεγάλης Τούμπας, μας οδήγησαν, όπως είχαμε προβλέψει, στην καρδιά της νεκρόπολης των Αιγών των αρχαϊκών χρόνων επιβεβαιώνοντας την υπόθεσή μας για το μοντέλο επέκτασης[75] του νεκροταφείου στο χώρο και το χρόνο (Εικ. 44).

Το 2005 μαζί με την αρχαιολόγο Ε. Κοντογουλίδου ερευνήσαμε το οικόπεδο Κομνηνού, που βρίσκεται δίπλα στο οικόπεδο Β. Θεοχαρόπουλου, τμήμα του οποίου ανασκάφηκε το 2004. Σε έκταση μικρότερη από μισό στρέμμα (Εικ. 45, 46) αποκαλύφθηκαν συνολικά 55 τάφοι, από τους οποίους 14 χρονολογούνται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ οι υπόλοιποι 41 στους αρχαϊκούς. Λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς και πλινθόκτιστοι οι υστεροελληνιστικοί τάφοι, εντελώς ακτέριστοι ή κτερισμένοι με δύο-τρία πήλινα αγγεία – σκυφίδια, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, λυχνάρια, αρυτήρες ή μακεδονικούς αμφορείς –, απηχούν τη γενικότερη παρακμή της πόλης ύστερα από την καταστροφή που ακο-

75. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 79 κ.ε. Η ίδια, Η νεκρόπολη των Αιγών στα αρχαϊκά χρόνια και οι βασιλικές ταφικές συστάδες, *ΑΕΜΘ, 20 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 143-153.

λουθεί την κατάκτηση του βασιλείου από τους Ρωμαίους το 168 π.Χ. και σε αρκετές περιπτώσεις διαταράσσουν τα παλαιότερα μνήματα, αρκετά από τα οποία, όπως φαίνεται, δεν σημαίνονταν πια και δεν ήταν αναγνωρίσιμη η θέση τους.

Πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αρχαϊκοί τάφοι που χρονολογούνται από τις αρχές έως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. Όλοι είναι απλοί, αρκετά ευρύχωροι λάκκοι, το μέγεθος των οποίων ποικίλλει ανάλογα με την ηλικία και τον πλούτο του κατόχου τους. Στους μεγαλύτερους υπάρχει βαθμίδα κατά μήκος της ανατολικής πλευράς. Εκτός από δύο, που όπως φαίνεται φιλοξενούσαν παιδιά, όλοι οι υπόλοιποι είναι προσανατολισμένοι κατά τον άξονα Β.-Ν. και οι νεκροί ήταν όλοι, ανεξαρτήτως από το φύλο τους, ξαπλωμένοι με την κεφαλή προς Ν.

Τοποθετημένοι ο ένας δίπλα στον άλλο οι τάφοι σχηματίζουν μικρές πυκνές συστάδες, που πιθανότατα ανήκαν σε οικογένειες. Οι συστάδες εξαπλώνονται στο χώρο σχηματίζοντας μακριές, περίπου παράλληλες γραμμές που ακολουθούν τον άξονα Α.-Δ., γεγονός που φανερώνει μια ευρύτερη οργάνωση του νεκροταφείου και ενδεχομένως επιτρέψει να ανιχνευθεί η κατεύθυνση κάποιων βασικών δρόμων.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στις μικρές οικογενειακές συστάδες, που φαίνονται να διαρκούν για μία ή σπανίως δύο γενιές, ενταφιάζονται άνδρες, γυναίκες και παιδιά, μολονότι τα τελευταία αποτελούν μια απροσδόκητα μικρή μειονότητα. Ελάχιστα ή ανύπαρκτα, τα σκελετικά κατάλοιπα δεν επιτρέπουν την εξαγωγή ανθρωπολογικών συμπερασμάτων, ωστόσο το είδος των κτερισμάτων και το μέγεθος των λάκκων βοηθούν στις περισσότερες περιπτώσεις να ταυτιστεί με σχετική ασφάλεια το φύλο των νεκρών και να διακριθούν τα παιδιά από τους ενήλικες.

Η έντονη χρήση του χώρου στα τελευταία χρόνια έχει εξαφανίσει τα όποια υπολείμματα της υπέργειας σήμανσης των τάφων, ωστόσο τα λιγοστά ίχνη αργολιθοδομικών κατασκευών που εντοπίστηκαν επάνω από το επίπεδο από όπου ξεκινούν οι ταφικοί λάκκοι επιτρέπουν την υπόθεση ότι και εδώ υπήρχαν απλοί λίθινοι περίβολοι που όριζαν μάλλον την περιφέρεια χαμηλών χωμάτινων τύμβων, όπως συμβαίνει στο νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, μια συνήθεια που στις Αιγές επιβιώνει έως τους υστεροελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους[76]. Εκτός από τα ίχνη των περιβόλων, ανάμεσα στις ταφικές συστάδες υπάρχουν και μικροί λιθοσωροί από αργούς λίθους, πιθανότατα «έρμακες», ανάλογοι με αυτούς που βρέθηκαν και στο νεκροταφείο της Τζαμάλας[77] και μαρτυρούνται και από τις πηγές, ωστόσο πουθενά δεν βρέθηκε ούτε μία από

Εικ. 47. Βεργίνα. Νεκρόπολη των Αιγών. Οικόπεδο Β. Θεοχαρόπουλου. Ο Τ. 11.

τις χαρακτηριστικές λευκές ποταμίσιες κροκάλες που σχημάτιζαν σωρούς σημαίνοντας τη θέση των αρχαϊκών τάφων των βασιλικών ταφικών συστάδων[78].

Μολονότι όλοι οι αρχαϊκοί τάφοι ήταν λακκοειδείς, δηλαδή, σε αντίθεση με τους κτιστούς κιβωτιόσχημους, κατασκευές αρκετά δύσκολο να τις εντοπίσει κανείς μέσα στο χώμα χωρίς συστηματική έρευνα, είναι διαταραγμένοι και συλημένοι σε ποσοστό 90% (Εικ. 47, 48), φαινόμενο γενικά ασυνήθιστο, που ωστόσο, όπως πολλές φορές έχουμε επισημάνει, στις Αιγές αποτελεί τον κανόνα για τις ταφές που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως και τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους και πιθανότατα σχετίζεται με τη λεηλασία της νεκρόπολης από τους Γαλάτες του Πύρρου[79]. Η διαρπαγή συχνά περιορίζεται στην περιοχή της

76. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 409 κ.ε.

77. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 407.

78. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 90.

79. Βλ. π.χ. A. Kottaridi, Discovering Aegae, the Old Macedonian Capital, στο M. Stamatopoulou - M. Geroulanou (επιμ.), *Excavating Classical Culture*, Oxford 2001, σ. 79 και Πλούτ., *Πύρρος* 26.11-26.13.

Εικ. 48. Βεργίνα. Νεκρόπολη των Αιγών. Οικόπεδο Β. Θεοχαρόπουλου. Αγγεία του Τ. 11 μετά τη συντήρηση.

Εικ. 49. Βεργίνα. Νεκρόπολη των Αιγών. Οικόπεδο Κομνηνού. Κτερίσματα του Τ. 27.

κεφαλής και του στήθους των νεκρών[80], όπου, όπως φαίνεται, οι άρπαγες υπολόγιζαν να βρουν τα πολύτιμα για αυτούς μετάλλινα αντικείμενα, όπλα και κοσμήματα, με αποτέλεσμα να βρίσκονται απείραχτα τα αγγεία που τοποθετούνταν στην περιοχή των ποδιών (Εικ. 49) ενώ, ακόμη και στις περιπτώσεις που έχει διαταραχθεί ολόκληρος ο τάφος, τα όστρακα των αγγείων βρίσκονται πεσμένα μέσα στις επιχώσεις ή διάσπαρτα στη γύρω περιοχή. Υπάρχει λοιπόν μια πληθώρα ευρημάτων που με απροσδόκητα εντυπωσιακό τρόπο πλουτίζουν τα δεδομένα μας για τη ζωή και τα έθιμα των Μακεδόνων της αρχαϊκής εποχής, τις εμπορικές και τις πολιτισμικές ανταλλαγές τους με τον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο, αλλά και για την ντόπια παραγωγή τεχνουργημάτων κεραμικής και μεταλλοτεχνίας στο κέντρο του μακεδονικού βασιλείου.

Ακολουθώντας το έθιμο[81] όλοι οι νεκροί παίρνουν μαζί τους ό,τι φορούν και ό,τι τους χαρακτηρίζει – τα ρούχα και τα στολίδια τους, οι άνδρες και τα όπλα τους –, τα χαρακτηριστικά και απαραίτητα για τη νεκρική τελετουργία σκεύη (μυροδοχεία και εξάλειπτρα) και ακόμη ποτήρια και κανάτια, για να σβήνουν την αιώνια δίψα στον Άδη, που συχνά εμπλουτίζονται και με άλλα απαραίτητα για το συμπόσιο σκεύη (κρατήρες και δίνους), ενώ, σε ορισμένες περιπτώσεις, δεν λείπουν και αντικείμενα που σχετίζονται κυρίως με τη θρησκευτική πίστη και τους κοινωνικούς συμβολισμούς (επιστόμια ελάσματα, ειδώλια, ομοιώματα αμαξών, οβελοί).

Τα κοσμήματα που ξέφυγαν την προσοχή των τυμβωρύχων είναι λιγοστά, ωστόσο ενδεικτικά. Ιδιαίτερα δημοφιλείς είναι οι λιτές διπλές περόνες, χάλκινες, ασημένιες ή σιδερένιες, που χρησιμοποιούνταν από τους άνδρες αλλά, μερικές φορές, και από τις γυναίκες,καθώς και οι περόνες με την ανάγλυφη κεφαλή που θυμίζει σχηματοποιημένο μπουμπούκι. Υπάρχουν επίσης απλά χάλκινα βραχιόλια και περιδέραια με γυάλινες οφθαλμωτές ή κεχριμπαρένιες χάνδρες. Τα ελάσματα από πολύτιμο μέταλλο, που διακοσμούσαν όπλα και ρούχα και παρά την σύληση αφθονούν στις βασιλικές ταφικές συστάδες, εδώ είναι ανύπαρκτα με εξαίρεση ένα λεπτό χρυσό και ένα ασημένιο επιστόμιο.

Λιγοστά είναι τα μετάλλινα αγγεία που διέφυγαν τη διαρπαγή και περιορίζονται σε μερικές μικρές, εντελώς ακόσμητες, χάλκινες λεκανίδες και αρκετές λιτές, χάλκινες, ομφαλωτές φιάλες, το τυπικό σκεύος των σπονδών, που βρίσκονται μεμονωμένες στους πιο πλούσιους τάφους. Στις δύο ταφές που, όπως φαίνεται από το μέγεθος των λάκκων και από τα υπόλοιπα κτερίσματα, ήταν οι σημαντικότερες της ομάδας βρέθηκαν υπολείμματα μικρών δίτροχων αμαξών από σιδερένια και χάλκινα ελάσματα, αντικείμενα με χαρακτήρα συμβολικό, που προφανώς δήλωναν την κοινωνική θέση των νεκρών που ήταν και οι δύο άνδρες. Μολονότι και οι δύο τάφοι ήταν διαταραγμένοι, το βαρύ ξίφος που συνόδευε τον ένα νεκρό και η κωπίς, το χαρακτηριστικό σπαθί των Μακεδόνων ιππέων, που συνόδευε τον άλλο, δείχνουν ότι πρόκειται για εξέχοντες πολεμιστές, πιθανότατα αριστοκράτες εταίρους. Μάλιστα στον έναν τάφο βρέθηκε σε εξαιρετική κατάσταση και το βαρύ χάλκινο κρά-

80. Η επίγεια σήμανση των τάφων ήταν προφανώς ορατή την εποχή της σύλησης και η θέση των νεκρών γνωστή στους ιερόσυλους. Είναι ενδεικτικό ότι ασύλητες είναι κατά κανόνα οι ταφές που «κόβονται» από ελληνιστικούς τάφους, δηλαδή οι ταφές, των οποίων η σήμανση κατά πάσα πιθανότατα είχε χαθεί, αλλά και οι μικροί παιδικοί ταφικοί λάκκοι, που ίσως δεν σημαίνονταν ξεχωριστά μέσα στις οικογενειακές συστάδες, με αποτέλεσμα να μην είναι εύκολα προσδιορίσιμη η θέση τους και να μην μπορούν να τους εντοπίσουν οι καταπατητές.

81. Βλ. Ό.π. (υποσημ. 78), σ. 86 κ.ε.

Εικ. 50. Βεργίνα. Νεκρόπολη των Αιγών. Οικόπεδο Κομνηνού. Χάλκινο κράνος «ιλλυρικού» τύπου από τον Τ. 28.

Εικ. 51. Βεργίνα. Νεκρόπολη των Αιγών. Εισηγμένη κεραμική.

νος του λεγόμενου «ιλλυρικού» τύπου (Εικ. 50). Τμήματα από ένα τρίτο σπαθί που βρέθηκε σε άλλον τάφο της ομάδας ενισχύουν αυτή την εντύπωση, ωστόσο τα χαρακτηριστικά όπλα εξακολουθούν και εδώ να είναι τα ακόντια και τα δόρατα με τις σιδερένιες αιχμές και τα εγχειρίδια, που αποτελούν γενικό κανόνα.

Σκεύη αναγκαία, όπως φαίνεται, για τη νεκρική τελετουργία, τα μυροδοχεία, βρίσκονται παντού. Κατά κανόνα είναι κορινθιακοί αρύβαλλοι, υπάρχουν ωστόσο και μερικοί αμφορίσκοι, ένα-δύο μελανόμορφα κορινθιακά αλάβαστρα, λιγοστά πλαστικά μυροδοχεία με μορφές πουλιών ή ανθρώπων που επαναλαμβάνουν, όπως και τα λιγοστά ειδώλια, χαρακτηριστικούς τύπους της ανατολικής Ιωνίας (κυρίως της Σάμου), αλλά και πολύχρωμα μυροδοχεία από γυαλί που αποτελούν και τα πιο πολύτιμα δείγματα της ομάδας. Εξίσου απαραίτητα και τα εξάλειπτρα είναι κατά κανόνα εισηγμένα από την Κόρινθο, ενώ δεν λείπουν και οι ντόπιες απομιμήσεις (Εικ. 51). Τα πήλινα σκεύη συμποσίου (ποτήρια, κανάτες, δοχεία ανάμειξης οίνου και νερού) είναι ιδιαίτερα άφθονα και καλής ποιότητας. Βρέθηκαν αρκετές μικρές και μεγάλες κορινθιακές κοτύλες, ένας μελανόμορφος σκύφος, άφθονες κύλικες, ανατολικοϊωνικές, αλλά και αττικές που γίνονται η πλειονότητα ύστερα από τα μέσα του αιώνα, μερικές κορινθιακές οινοχόες και λιγοστοί εισηγμένοι κρατήρες.

Η ντόπια παραγωγή αντιπροσωπεύεται από τους χαρακτηριστικούς μεγάλους κανθάρους, τις κανθαροειδείς κοτύλες, τους μικρούς δίνους με τις πηνιόσχημες λαβές, που αντιγράφουν με αρκετή πιστότητα μετάλλινους λέβητες, και τις παραδοσιακές μακεδονικές πρόχους, ενώ δεν λείπουν και οι απομιμήσεις κρατήρων. Τα σκεύη αυτά είναι κατασκευασμένα με φροντίδα στον τροχό και καλύπτονται με μαύρο, γκρίζο, καστανό ή ωχροκάστανο γάνωμα (Εικ. 52).

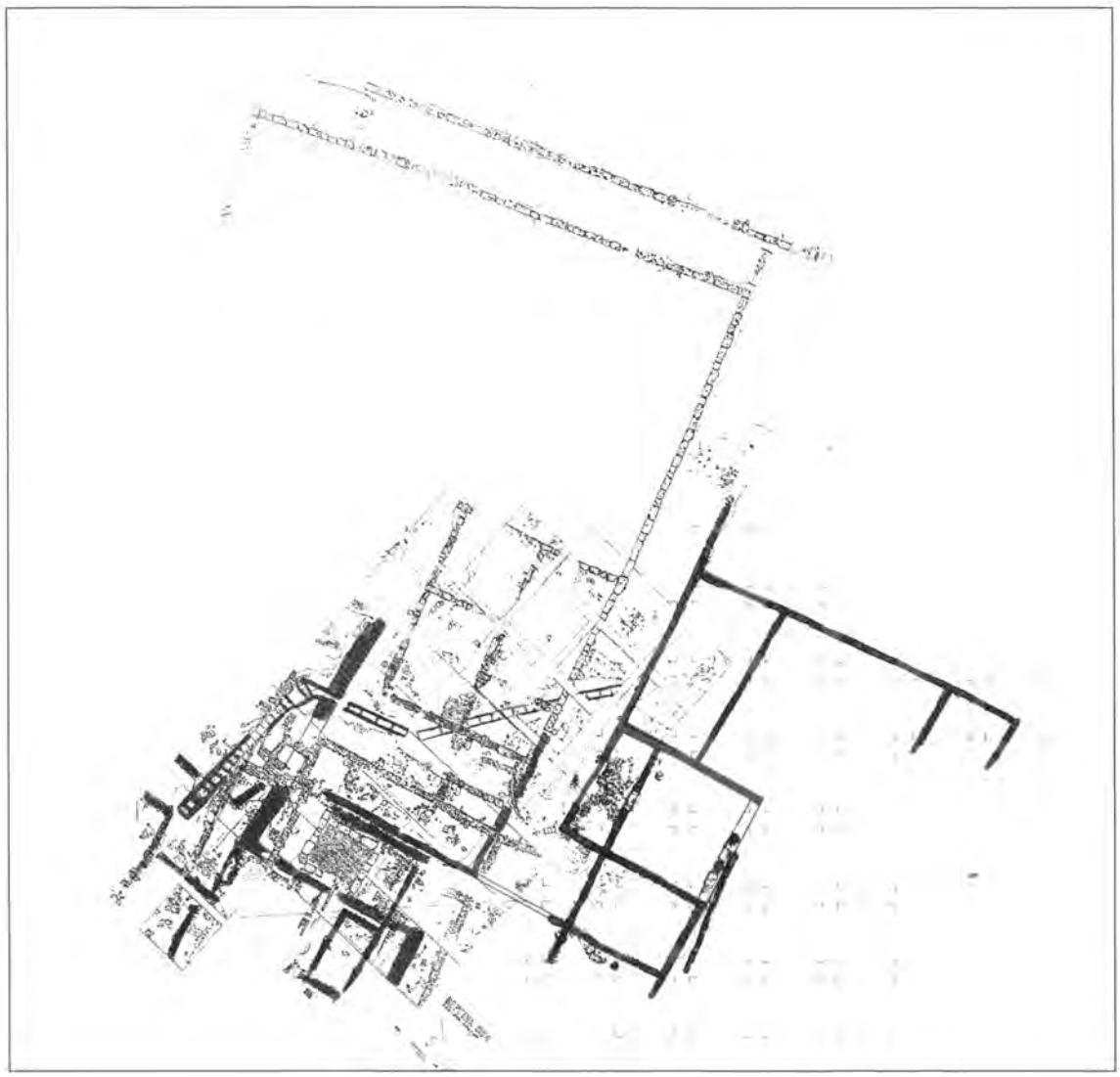
Εικ. 52. Βεργίνα. Νεκρόπολη των Αιγών. Αγγεία ντόπιων εργαστηρίων.

Όλα αυτά τα ευρήματα υποβάλλουν την εντύπωση ότι οι αρχαϊκοί χρόνοι είναι μια εποχή ιδιαίτερης ευπραγίας για τις Αιγές, και παρουσιάζουν στενή συνάφεια σε όλα τα επίπεδα με τα αντίστοιχα ευρήματα της ορεινής Μακεδονίδας, όπου κατά τα φαινόμενα βρισκόταν το αρχαίο κέντρο των Μακεδόνων, η Λεβαίη[82]. Αντιστοιχία διαπιστώνεται και με τα αρχαϊκά νεκροταφεία της Βέροιας[83] και της Μίεζας[84], μολονότι τα ευρήματα στις περιοχές αυτές είναι λιγότερο πλούσια, γεγονός που τεκμηριώνει έμπρακτα την άποψη πως στις Αιγές βρισκόταν το σημαντικότερο κέντρο στα όρια του μακεδονικού βασιλείου.

82. Βλ. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 543-550· 14 (2000), σ. 527-536, και Α. Κοτταρίδη - Χ. Μπρεκουλάκη, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 109-114.

83. Βλ. Β. Αλλαμανή - Μ. Αποστόλου, *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 93-110 και Λ. Στεφανή, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 485-494.

84. Κ. Ρωμιοπούλου - Ι. Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα 2002.

Εικ. 53. Βεργίνα. Βορειοδυτικός τομέας της πόλης των Αιγών. Κάτοψη των κτιρίων.

Βορειοδυτικός τομέας της πόλης των Αιγών (Εικ. 53)

Μετά από διακοπή έντεκα χρόνων, το Σεπτέμβριο του 2006 διενεργήθηκε και πάλι μικρής έκτασης ανασκαφή στα δυτικά του μεγάλου οικοδομικού συγκροτήματος που ανασκάπτεται στο πλαίσιο της συστηματικής ανασκαφής στο βορειοδυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης των Αιγών[85] (αγροί Εφραιμίδη, Ιακωβίδη κτλ.). Εδώ, κοντά στη βορειοδυτική πύλη του τείχους[86] και στην ταφική συστάδα των βασιλισσών βρίσκεται ένα μεγάλο – η έκτασή του ξεπερνά τα 3 στρ. – οικοδομικό συγκρότημα, με αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις και προσανατολισμό που διαφοροποιείται από τον άξονα του ανακτόρου και των δύο γνωστών ιερών της Εύκλειας και της Κυβέλης.

Στο χώρο έχουν εντοπιστεί κεραμική των υστεροαρχαϊκών χρόνων και λιγοστά οικοδομικά λείψανα του 5ου αι. π.Χ., που διαταράχθηκαν από ένα μεγάλο κτίριο του 4ου αι. π.Χ., πιθανότατα της εποχής του Φιλίππου Β΄. Χτισμένο με πωρόλιθο το στιβαρό αυτό κτίριο μοιάζει να στρέφεται προς Δ., όπου θα πρέπει να υπήρχε περίκλειστος υπαίθριος χώρος, μια αυλή, η ανάγκη αποχέτευσης της οποίας οδήγησε στην κατασκευή ενός μεγάλου πώρινου αγωγού που περνούσε κάτω από τα δάπεδα των χώρων του, ακολουθώντας τη φυσική κλίση του εδάφους προς ΒΑ.

Πριν από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. το κτίριο αυτό ανακατασκευάζεται (κτίριο ΚΙV) και με διάφορες επεμβάσεις,

85. Βλ. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 109-119· 4 (1990), σ. 38· 6 (1992), σ. 67-72· 7 (1993), σ. 77- 82· 8 (1994), σ. 84-96.

86. Βλ. Α. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 527-541.

τροποποιήσεις και επεκτάσεις συνεχίζει να υφίσταται και, όπως όλα δείχνουν, να λειτουργεί έως τον 1ο αι. μ.Χ., οπότε το αρχαίο άστυ των Αιγών εγκαταλείπεται. Αυτό το γεγονός, που δεν παρατηρείται ούτε στο ανάκτορο αλλά ούτε και στα δύο γνωστά ιερά, της Εύκλειας και της Μητέρας των Θεών, αξίζει ιδιαίτερη προσοχή. Πρέπει μάλιστα να υπογραμμιστεί ότι όχι μόνον εξακολουθεί η λειτουργία του οικοδομήματος, αλλά τον 1ο αι. π.Χ. υπάρχει εδώ οικοδομική δραστηριότητα με επεκτάσεις και προσθήκες μεγάλης κλίμακας που δεν γνωρίζουμε έως τώρα αντίστοιχά της από άλλα σημεία της πόλης.

Στην ύστατη αυτή οικοδομική φάση κατασκευάζεται η μεγάλη τετράγωνη περίστωη αυλή (κτίριο ΚΙVα) που με εμβαδόν περίπου 1 στρ. καταλαμβάνει και οργανώνει όλο το χώρο στα νοτιοανατολικά, αλλά και το κτίριο (ΚΙΙΙ) με το μικρό αίθριο που αντικαθιστά το βορειοανατολικό τμήμα του πρώιμου ελληνιστικού οικοδομήματος. Άφθονη κεραμική, μικροευρήματα και στρώσεις από τα κονιάματα των τοίχων υπάρχουν στα πολύ πλούσια στρώματα καταστροφής αυτών των χώρων, που όμως, όντας εντελώς επιφανειακά, είναι κυριολεκτικά αλεσμένα από την άροση.

Στόχος της φετινής ανασκαφής ήταν η αποσαφήνιση της κατάστασης στα δυτικά της ερευνούμενης περιοχής, στο χώρο του κτιρίου ΚΙV, με το οποίο συσχετίζεται και η μεγάλη υστεροελληνιστική στοά (ΚΙVα) σχήματος Π, που αναπτύσσεται στα νοτιοανατολικά του συγκροτήματος.

Έγιναν οι εξής παρεμβάσεις:

α) Καθαρίστηκε το βορειοδυτικό τμήμα του παλαιά ανεσκαμμένου χώρου από τη βλάστηση, τα πεσμένα χώματα κτλ.

β) Αφαιρέθηκε τμήμα από το αναμοχλευμένο από την άροση στρώμα καταστροφής του δυτικού χώρου του κτιρίου ΚΙΙΙ, που χρονολογείται στην τελευταία φάση κατοίκησης στα τέλη των ελληνιστικών χρόνων και καταστρέφεται τον 1ο αι. μ.Χ.

γ) Έγιναν τομές στο βορειοανατολικό άκρο του ΚΙ, όπου ένα νόμισμα Κασσάνδρου στο επίπεδο θεμελίωσής του δίνει ένα πρώτο έναυσμα για τη χρονολόγησή του.

δ) Αφαιρέθηκε το επιφανειακό και τα ανώτερα στρώματα των επιχώσεων στην περιοχή του ΚΙV και άρχισε να αποκαλύπτεται η κάτοψη μιας σειράς χώρων που εκτείνονται προς Ν. και Δ.

Μολονότι λόγω του μεγάλου πάχους των επιχώσεων, που σε αρκετά σημεία ξεπερνούν το ύψος του 1 μ., και του αρκετά μεγάλου μεγέθους του κτιρίου, το εμβαδόν του οποίου ξεπερνά το 1 στρ., δεν ήταν δυνατόν να αποκαλυφθούν σε όλη την έκταση τα δάπεδα και να αποσαφηνιστούν τα δεδομένα της χρήσης του, ωστόσο μπορούν να διατυπωθούν ορισμένες γενικές παρατηρήσεις-υποθέσεις εργασίας.

Με θεμέλια από αργολιθοδομή είχε τοίχους πάχ. 0,50 μ. περίπου (Εικ. 54) με τοιχοβάτες από πώρινους γωνιόλιθους και ανωδομές από ωμά πλιθιά, που διαλύθηκαν και σχημάτισαν τα παχιά στρώματα των επιχώσεων. Η στέγη είχε κεράμωση λακωνικού τύπου, ενώ καλής ποιότητας λευκά και πολύχρωμα κονιάματα, που σώζονται σε αρκετά σημεία στη θέση τους, κάλυπταν τους τοίχους του. Στο νοτιοανατολικό δωμάτιο βρέθηκαν μάλιστα και κομμάτια από τα μαρμαροθετήματα του δαπέδου.

Εικ. 54. Βεργίνα. Βορειοδυτικός τομέας της πόλης των Αιγών. Άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 55. Βεργίνα. Βορειοδυτικός τομέας της πόλης των Αιγών. Ο στυλοβάτης της προστάδας και μεταγενέστερος αγωγός με κίονα σε β΄χρήση.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο βαθύς, σχεδόν τετράγωνος, ημιυπαίθριος χώρος, ένα είδος προστάδας με δύο κίονες (Εικ. 55-57) ο ένας από τους οποίους βρέθηκε στη θέση του, που ανοίγεται προς Δ., όπου θα πρέπει να υπήρχε κάποια αυλή. Ένας άλλος κίονας βρέθηκε προς Β., ωστόσο δεν είναι ακόμη βέβαιο αν είναι στην αρχική του θέση. Οι διαστάσεις, η προσεγμένη κατασκευή και η μνημειακή διαμόρφωση της δίστυλης προστάδας δείχνουν ότι πρόκειται μάλλον για ένα δημόσιο κτίριο, όμως ακόμη δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για να αναγνωριστεί η λειτουργία του. Το μνημειακών διαστάσεων οικοδόμημα φαίνεται να έχει τουλάχιστον δύο κύριες οικοδομικές φάσεις και συ-

Εικ. 56. Βεργίνα. Βορειοδυτικός τομέας της πόλης των Αιγών. Κίονας κατά χώραν.

Εικ. 57. Βεργίνα. Βορειοδυτικός τομέας της πόλης των Αιγών. Στρώματα καταστροφής της προστάδας.

νέχισε να είναι σε χρήση και μετά την καταστροφή του 2ου αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ.

Ένα άλλο στοιχείο που επιβεβαιώθηκε με τη φετινή ανασκαφή και φαίνεται να έχει ιδιαίτερη σημασία για την αναγνώριση της οργάνωσης και της δομής της πόλης, είναι το γεγονός ότι προς Ν. του κτιρίου ΚΙV, όπως και στην περιοχή όπου κατασκευάστηκε η στοά της τελευταίας φάσης του (ΚΙVα), το φυσικό έδαφος αποκαλύπτεται αμέσως μετά την απομάκρυνση της επιφανειακής επίχωσης. Αυτό σημαίνει ότι, αν δεν έγινε κάποια ριζική αποχωμάτωση και ισοπέδωση, πράγμα μάλλον απίθανο, εδώ θα πρέπει να υπήρχε πάντα κενός χώρος σε κάποια έκταση.

Η διαφοροποίηση των αξόνων των οικοδομημάτων που έχουν έως τώρα αποκαλυφθεί, φανερώνει ότι, παρά την προσπάθεια που έγινε στα χρόνια του Φιλίππου Β΄, το άστυ των Αιγών δεν απέκτησε ποτέ στο σύνολό του κανονικό ορθογωνισμένο κάνναβο. Έχω μάλιστα την αίσθηση ότι ίσως θα πρέπει να υπολογίζουμε ακανόνιστη πυκνότητα και διασπορά των οικοδομημάτων ακόμη και μέσα στον τειχισμένο χώρο.

Εικ. 58. Βεργίνα. Υπολείμματα κτιρίου του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. στο ρέμα της Παλιοπαναγιάς.

Ευρύτερη περιοχή των Αιγών

Ευρήματα. Δίπλα ακριβώς από το δυτικό τείχος του άστεως, μέσα στο ρέμα της Παλιοπαναγιάς, εντοπίστηκαν εφέτος τα λείψανα ενός κτίσματος που καταστράφηκε προφανώς από πλημμύρα στα χρόνια του Αμύντα Γ΄[87] (Εικ. 58). Στην άλλη πλευρά του ίδιου ρέματος, πάντα προς Δ. του άστεως, το 1993 είχε αποκαλυφθεί τμήμα ενός κτιρίου της εποχής του Φιλίππου Β΄[88]. Πολυτελές και ιδιαίτερα προσεγμένο, με τοίχους από πωρόλιθους και δάπεδα στρωμένα με ανεικονικά βοτσαλωτά ψηφιδωτά, όπως αρκετοί από τους ανδρώνες του ανακτόρου αλλά χωρίς υπερυψωμένα σκαλοπάτια για κλίνες, με ευρύχωρα δωμάτια παρατεταγμένα στη σειρά και μια στοά που σε δεύτερη φάση κατατμήθηκε, το οικοδόμημα αυτό, που ανοίγεται προς Δ. σε μια τεράστια αυλή με κατασκευές που θυμίζουν βάθρα, είναι οπωσδήποτε δημόσιο.

Νομίζω ότι εδώ θα μπορούσε να αναζητηθεί το γυμνάσιο των Αιγών και προφανώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στην παρακείμενη αυλή, στην κατεύθυνση που συνεχίζονται οι αργολιθοδομικές υποθεμελιώσεις των τοίχων του, βρέθηκε το 1966 το μαρμάρινο σύμπλεγμα ενός κυνηγού που μαζί με το σκύλο του επιτίθεται σε έναν κάπρο, το οποίο θεωρήθηκε αρχικά επιτύμβιο (Εικ. 59). Ωστόσο, τόσο λόγω της μορφής του – σύνταγμα ελεύθερων αγαλματικών μορφών σε περίπου φυσικό μέγεθος – όσο και του θέματός του δίνει

87. Βλ. και Α. Κοτταρίδη, Η έρευνα στις Αιγές, μια πόλη κατά κώμας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 773-780.

88. Βλ. Λ. Κοτταρίδη, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 83-88.

Εικ. 59. Βεργίνα. Μαρμάρινο αναθηματικό(;) σύμπλεγμα κυνηγού, σκύλου και κάπρου, από την περιοχή του πιθανού γυμνασίου των Αιγών.

Εικ. 60. Βεργίνα. Άγαλμα ένθρονης θεάς από τη θέση Παλιοχώρι.

περισσότερο την εντύπωση αναθήματος παρά επιτυμβίου. Πιθανότατα ήταν ένα ανάθημα στον Ηρακλή, τον προστάτη των νεαρών κυνηγών, ίσως σε ανάμνηση ενός πετυχημένου κυνηγιού κάπρου που χαρακτήρισε την ενηλικίωση του αναθέτη του και το πέρασμά του από την εφηβεία στην κατάσταση του άνδρα. Χάρη στο θέμα του το γλυπτό, που μπορεί να χρονολογηθεί στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., φαίνεται να ταιριάζει πολύ καλά στα συμφραζόμενα ενός μακεδονικού γυμνασίου.

Λίγο νοτιότερα από το πιθανό γυμνάσιο, πάνω στην πλαγιά, στη θέση με το χαρακτηριστικό όνομα Παλιοχώρι βρέθηκε τυχαία στο όργωμα ενός χωραφιού το κακά σωζόμενο μαρμάρινο άγαλμα μιας ένθρονης θεάς (Εικ. 60). Εδώ θα πρέπει να αναζητηθεί ένα extra muros ιερό.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ

Βέροια

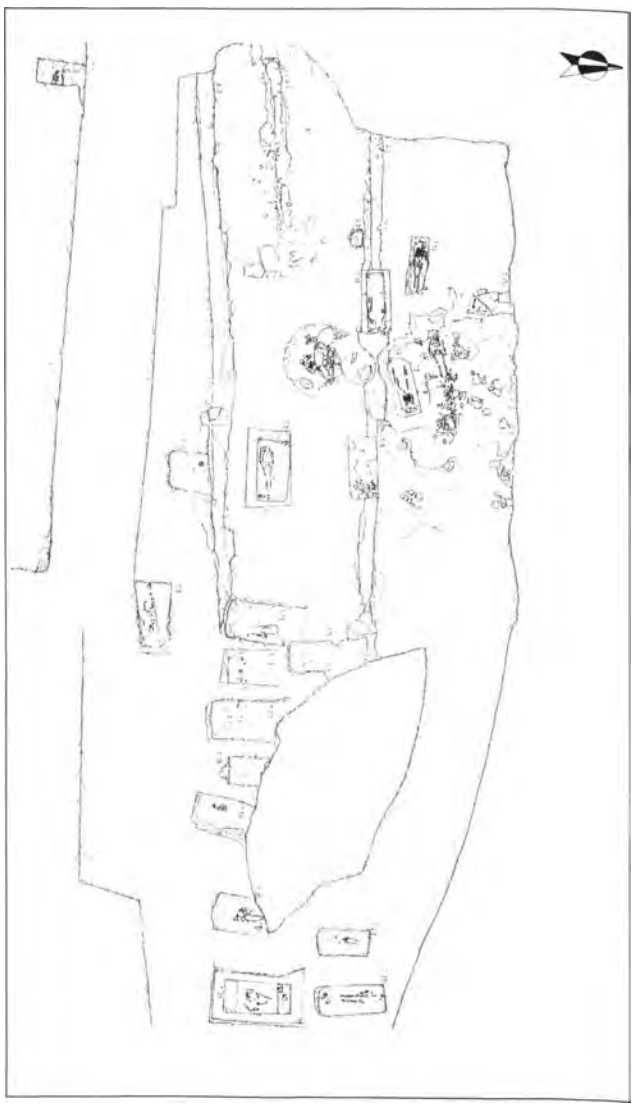
Νότιο νεκροταφείο

Στη νότια είσοδο της πόλης της Βέροιας, κοντά στην περιοχή του κόμβου με τη σύγχρονη Εγνατία, εργασίες κατασκευής οδού που θα παρέχει πρόσβαση στα διοικητικά κτίρια της πόλης, οδήγησαν στον εντοπισμό και τη σωστική έρευνα τμήματος νεκροταφείου των κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Η θέση του ανασκαφικού χώρου απέχει περίπου 1.880 μ. από το νότιο οχυρωματικό σκέλος της αρχαίας πόλης και εντάσσεται στο ευρύτερο περιγραφικό σύνολο του νότιου νεκροταφείου, από το οποίο είναι γνωστοί κυρίως μνημειακοί τάφοι των ελληνιστικών χρόνων, και φαίνεται να οργανώνεται γύρω από έναν αρχαίο οδικό άξονα, ο οποίος οδηγούσε σε κώμες και πόλεις στην περιοχή του Αλιάκμονα και παραπέρα στις διαβάσεις προς την Πιερία και την Κεντρική Ελλάδα. Στους ρωμαϊκούς χρόνους ο δρόμος αυτός κατέληγε στην Οψικιανή πύλη. Γενικότερα, φαίνεται ότι τα αρχαία νεκροταφεία της Βέροιας οργανώνονται βάσει αρχαίων οδικών αξόνων προς την Άνω και Κάτω Μακεδονία, οι οποίοι σε συνάρτηση με την ευνοική και στρατηγική θέση, ήταν ένας από τους βασικούς παράγοντες για την οικιστική, πολεοδομική και εν τέλει πολιτική οργάνωση της μετέπειτα Βέροιας, η οποία ενδεχομένως στους αρχαϊκούς και τους πρώιμους κλασικούς χρόνους ήταν ακόμα κατοικημένη κωμηδόν.

Το νεκροταφείο εντοπίζεται στις παρυφές χαμηλού λόφου (Εικ. 61), στα πρανή του οποίου κατόπιν αυτοψίας διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίου λατομείου πωρόλιθου. Πρόκειται αποκλειστικά για ενταφιασμούς κατά την ύπτια θέση, σε ορθογώνια λακκοειδή ορύγματα, με την εξαίρεση ενός φυσικού εγκοίλου, που δέχθηκε τον ενταφιασμό ενός κοριτσιού. Τα ορύγματα επιχειρήθηκαν στο επικλινές και βραχώδες έδαφος της περιοχής και φαίνεται να οργανώνονται σε δύο ταφικές συστάδες, οι οποίες είναι πιθανόν κατά την αρχαιότητα να καλύπτονταν με ενιαίο τύμβο η καθεμιά (Εικ. 62). Επιπλέον, ως ένα ακόμη χωροοργανωτικό στοιχείο εκλαμβάνεται η παρουσία τριών αβαθών λαξευμένων δρομαίων ορυγμάτων, που φαίνεται να ακολουθούν τις εδαφικές ισοϋψείς και σχετίζονται με την προ του νεκροταφείου χρήση του χώρου είτε ως καλλιεργήσιμης γης είτε ως διαδρόμων πρόσβασης στο χώρο. Οι διάδρομοι αυτοί καταργούνται με τις τελευταίες ταφικές κατασκευές. Οι ταφικοί λάκκοι σκάβονται με κάθετα τοιχώματα και ισοπεδωμένο πυθμένα στο φυσικό πωρολιθικό βράχο και καλύπτονταν με σανίδια και λιθορριπή, προερχόμενη προφανώς από την απολάξευση των ορυγμάτων. Επιπλέον, είναι διευθετημένοι σε δύο βασικούς άξονες, Α.-Δ. και Β.-Ν., και αντιστοιχούν αφενός μεν στις δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους χρήσης κάθε συστάδας, αφετέρου δε σε διαφο-

Εικ. 61. Βέροια. Νότιο νεκροταφείο. Άποψη του ανασκαφικού χώρου από Ν.

Εικ. 62. Βέροια. Νότιο νεκροταφείο. Κάτοψη του ανασκαφικού χώρου.

ρετικού τύπου ταφικά έθιμα. Η τομή φαίνεται να επέρχεται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Η αρχαιότερη από τη νεότερη ταφική συστάδα διαφέρει τόσο ως προς τα επιμέρους κατασκευαστικά χαρακτηριστικά των ταφικών ορυγμάτων (οι λάκκοι της νεότερης εμφανίζουν περιμετρικό αναβαθμό) όσο και ως προς το γενικό χαρακτήρα του ενταφιασμού (π.χ. τα αγγεία της πρώτης δεν εμφανίζονται στη δεύτερη).

Δεν διαπιστώθηκαν βρεφικές ταφές, ενώ η ηλικία των νεότερων ατόμων προσδιορίζεται στην όψιμη παιδική και εφηβική ηλικία. Για τις ταφές του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. άνδρες και γυναίκες ενταφιάζονται με διαφορετικό προσανατολισμό, δηλαδή με το κεφάλι προς Δ. και Α., αντιστοίχως. Την ταύτιση του κοινωνικού φύλου του νεκρού βοηθούν περαιτέρω τα μετάλλινα κυρίως ευρήματα, τα οποία περιλαμβάνουν μία σιδερένια αιχμή δόρατος και επτά ακοντίων, λίγα κοσμήματα και μία σιδερένια στλεγγίδα. Τα έξι νομίσματα της ανασκαφής αφορούν κυρίως σε χάλκινες κοπές Μακεδόνων βασιλέων (Αμύντας Γ΄, Φίλιππος Β΄, Αλέξανδρος Γ΄, Φίλιππος Ε΄ για τη μοναδική ελληνιστική ταφή), με την εξαίρεση ενός Ιστιαίας.

Η κεραμική που προέρχεται από τους τάφους θέτει ευθέως δύο βασικά προβλήματα για τη μελέτη της μακεδονικής κεραμικής αυτής της περιόδου. Το πρώτο αφορά στη σχέση εισηγμένης – εν προκειμένω αθηναϊκής – και ντόπιας παραγωγής (Εικ. 63α), η οποία στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. φαίνεται να οφείλει πολλά ακόμη σε παραδόσεις ιδιαιτέρως παλαιές. Το δεύτερο πρόβλημα αφορά στις σχέσεις των εντόπιων αθηναϊκών μιμήσεων ή/και εισηγμένων παραδειγμάτων με την πρωτότυπη παραγωγή μετάλλινων αγγείων στον ύστερο 4ο αι. π.Χ. Όσον αφορά στο σχήμα και τη διακόσμηση των αγγείων φαίνεται ότι ορισμένα κεραμικά ευρήματα από την αρχαιότερη ταφική συστάδα χαρακτηρίζονται από μια τάση στραμμένη ακόμη στο παρελθόν (Εικ. 63β), ενώ τα αντίστοιχα από τη νεότερη χαρακτηρίζονται από μια νεωτερική τάση, που στην ουσία προαναγγέλλει την τυπική κεραμική των ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 63γ). Τηρουμένων όλων των αναλογιών και με κάθε επιφύλαξη που επιβάλλει το μικρό στατιστικώς δείγμα, η εικόνα των ευρημάτων στοιχειοθετεί μια υπόθεση εργασίας που έχει ως εξής: Ό,τι μπορεί να περιγραφεί ως εντόπιος χαρακτήρας της κεραμικής παραγωγής, δηλαδή ό,τι προσωρινά και με μακροσκοπικό έλεγχο δεν αποδίδεται ευθέως σε μεγάλα και γνωστά κέντρα παραγωγής αγγείων, όπως για παράδειγμα η Αθήνα, φαίνεται ότι μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., πιθανώς στο γ΄ τέταρτο, διαφοροποιείται, εγκαταλείποντας σχήματα και τρόπους διακόσμησης, που μπορούν να αναχθούν ακόμη και στην ύστερη εποχή του Χαλκού, και υιοθετώντας ένα νέο τρόπο συμβολικής και ιδεολογικής επένδυσης του κεραμικού προϊόντος. Μοναδική εξαίρεση αποτελούν τα αγγεία, που θα μπορούσαν να προσδιοριστούν ως χρηστικά, κυρίως μεταφοράς υγρών και στερεών και όχι πόσεως, η παραγωγή των οποίων υπαγορεύεται σταθερά από

Εικ. 63α-γ. Βέροια. Νότιο νεκροταφείο: α) μελαμβαφής σκύφος τάφου 20, β) εγχώριο εξάλειπτρο τάφου 19, γ) γκρίζος ασκός guttus τάφου 21α.

εντόπιες και συντηρητικές προδιαγραφές. Πρέπει να σημειωθεί προκαταρκτικά ότι για το μικρό δείγμα των κλασικών ταφών από τη Βέροια, οι ίδιες κατηγορίες αγγείων αντιπροσωπεύονται σε δύο τουλάχιστον νεκροταφεία, το βόρειο και το νότιο, και μάλιστα με την ίδια κατανομή ή το ίδιο τυπικό μοτίβο: κυρίως αγγεία πόσεως με τη συνοδεία ενός χρηστικού αγγείου μεταφοράς υγρών και δευτερευόντως αγγεία με ειδικότερες χρήσεις στην ταφική διαδικασία (εξάλειπτρα, ληκύθια, ασκοί). Η συνέπεια σε αυτό το τυπικό σχήμα μπορεί να αποδοθεί μόνο σε διαδικασίες που χαρακτηρίζονται από τη σταθερή επανάληψη και αποδίδονται σε κοινωνικές συμπεριφορές, δηλαδή σε τελετουργίες.

Στις ταφές της αρχαιότερης συστάδας, δηλαδή σε όσες χρονολογούνται πριν από τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., το συνηθέστερο αθηναϊκό αγγείο είναι ο μελαμβαμφής σκύφος τύπου Α. Δίπλα τους, ως συνευρήματα αρκετές φορές, παρουσιάζεται το δεύτερο πολυπληθέστερο είδος αγγείων, που αντιπροσωπεύεται στο νεκροταφείο, τα εγχώριας παραγωγής εξάλειπτρα.

Στις ταφές της νεότερης συστάδας, δηλαδή όσες χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., τα πήλινα αγγεία χαρακτηρίζονται αφενός μεν από την εμφάνιση νέων σχημάτων, αφετέρου δε από εντόπιες μιμήσεις αγγείων σε γκρίζο πηλό, που αυτή τη φορά συνιστούν μάλλον είδος πολυτελείας, αφού, σε μία τουλάχιστον περίπτωση βεβαιωμένα και πιθανώς σε άλλες δύο, η επιφάνειά τους φέρει ίχνη επιμεταλλώσεως.

Οδός Πιερίων

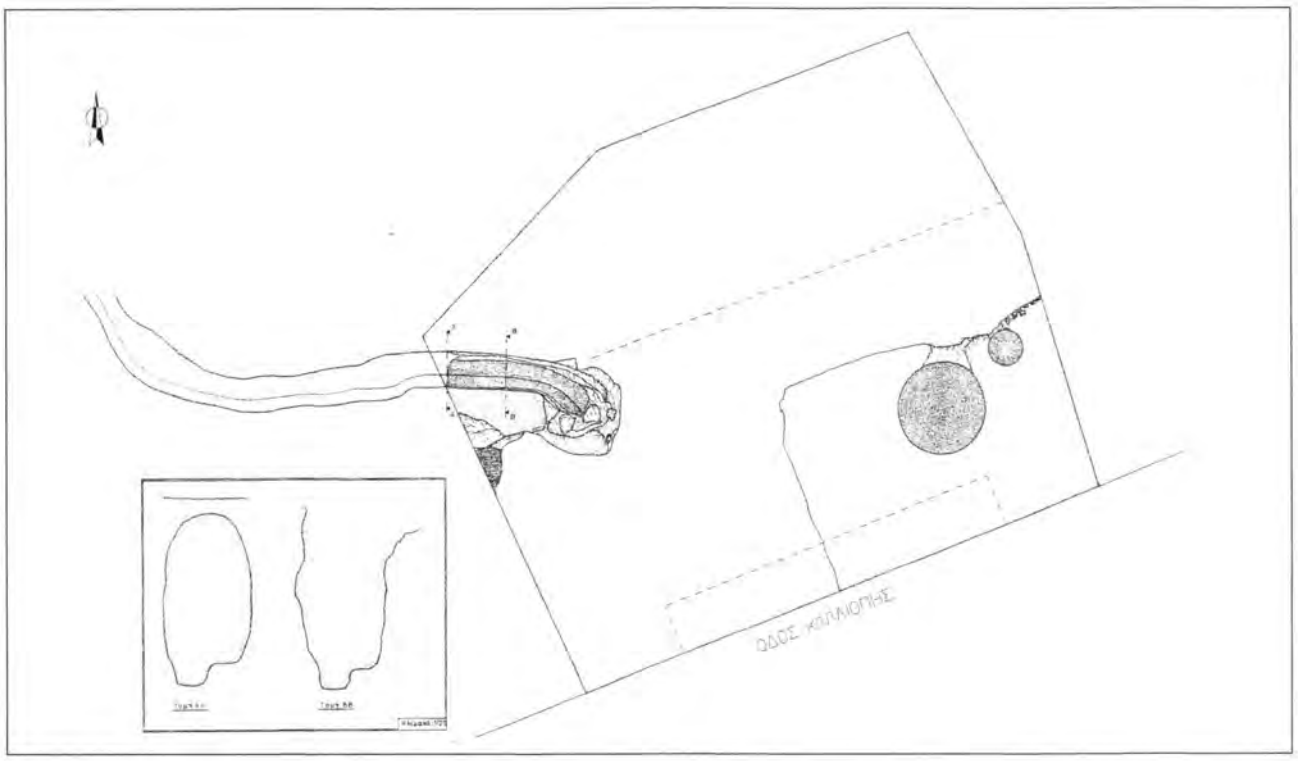
Εργασίες αντικατάστασης του αποχετευτικού δικτύου και του ασφαλτοτάπητα της οδού Πιερίων, η πορεία της οποίας συμπίπτει ή είναι παράλληλη με τον αρχαίο οδικό άξονα που οδηγούσε από τη δυτική πύλη της Βέροιας προς τον Αλιάκμονα και την Πιερία, υπήρξαν η αφορμή για την έρευνα δύο λακκοειδών τάφων πιθανώς ελληνιστικής εποχής, καθώς επίσης και λαξευμένων κοιλοτήτων και αγωγών στην περιοχή του τύμβου Κανδύλα, της ίδιας εποχής, που πρέπει να σχετίζονται με εργαστηριακές εγκαταστάσεις σε αυτή την εκτός των τειχών περιοχή της αρχαίας πόλης.

Οδός Καλλιόπης (Ο.Τ. 108, οικόπεδο Β. Καϊσερλή)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο Β. Καϊσερλή, στο εκτός των αρχαίων τειχών δυτικό τμήμα της πόλης της Βέροιας, εντοπίστηκε στη βορειοδυτική γωνία του σκάμματος και ερευνήθηκε υπόγειος λαξευτός υδροδοτικός αγωγός (Εικ. 64). Το οικόπεδο εντοπίζεται δίπλα στην κοίτη του Τριπόταμου. Κατά την αρχαιότητα ο χώρος είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο, κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους. Έρευνες σε παρακείμενες οδούς και οικόπεδα απέδωσαν ευρήματα λαξευτών θαλαμωτών τάφων, καθώς επίσης κατάλοιπα λουτρικών εγκαταστάσεων ρωμαϊκής εποχής και θρησκευτικής αρχιτεκτονικής των μέσων βυζαντινών χρόνων. Επίσης, στην ίδια περιοχή εντοπίζεται, σύμφωνα με επιγραφικές μαρτυρίες, η δυτική πύλη της πόλης της Βέροιας, η Ευιαστική, η οποία οδηγούσε μέσω του Βερμίου στην Άνω Μακεδονία.

Ο υπόγειος λαξευτός καμαρωτός αγωγός φαίνεται ότι αποτελεί τμήμα του ευρύτερου δικτύου υδροδότησης της πόλης της Βέροιας από τον παρακείμενο ποταμό. Εντός της κάλυψης του χώρου της εκσκαφής ο αγωγός αποκαλύφθηκε σε μήκος 6 μ. περίπου, ενώ η υπόγεια πορεία του βορειοδυτικά (προς τον Τριπόταμο) διαπιστώθηκε για άλλα 14 μ. περίπου. Ο αγωγός διασχίζει το χώρο του οικοπέδου στον άξονα Δ.-Α., ακολουθώντας τη φυσική κλίση.

Από κατασκευαστική άποψη, ο αγωγός έχει λαξευτεί στο βραχώδες πωρολιθικό υπόστρωμα της περιοχής με ορθογώνια διατομή και αψιδωτή διαμόρφωση στο άνω μέρος του. Το πλάτος του είναι 1,10-1,20 μ. και το ύψος του ελέγχεται στα 2,25 μ. Στο δάπεδο και σε επαφή με τη νότια πα-

Εικ. 64. Βέροια. Οδός Καλλιόπης. Οικόπεδο Β. Καϊσερλή. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές του αγωγού.

ρειά του έχει διαμορφωμένη τετραγωνικής διατομής αύλακα, 0,35×0,35 μ. Τα ίχνη της λάξευσης, μάλλον με αξίνα, είναι ακόμη ορατά, καθώς επίσης και λάξευμα-θήκη για την τοποθέτηση πήλινου λύχνου με εμφανή τα ίχνη της καύσης από τη φλόγα του μυκτήρα στο άνω εσωτερικό μέρος της θήκης αυτής. Η κλίση του δαπέδου του (Δ.-Α.) είναι 2‰. Αποσπασματικά σωζόμενο όρυγμα, κυκλικής διατομής, με διάμετρο 1,40 μ., λαξευμένο κάθετα στην πορεία του αγωγού, φαίνεται να επέχει λειτουργία φρέατος άντλησης νερού ή πηγαδιού. Εντός του δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη λαξευμάτων ή σκαλοπατιών που να διευκολύνουν την κατάβαση για την κατασκευή ή συντήρησή του. Η οροφή του αγωγού σώζεται μόνο στο τμήμα εκτός του οικοδομήσιμου χώρου, ενώ στο υπόλοιπο έχει καταρρεύσει (Εικ. 65).

Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η χρονολογία κατασκευής του έργου, αφενός μεν εξαιτίας της φύσης του (προορίζεται για συνεχή χρήση), αφετέρου δε εξαιτίας του γεγονότος ότι για τελευταία φορά φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε στα χρόνια του Β΄ παγκοσμίου πολέμου ως καταφύγιο. Από το κατώτατο σημείο της αύλακας διέλευσης του νερού ανασύρθηκε τμήμα από τη βάση μελαμβαφούς ελληνιστικού πινακίου και κατάλοιπα πιθανώς από παιδικό σκελετό, ενώ από την επίχωσή του ενσφράγιστη λαβή ροδιακού οξυπύθμενου αμφορέα με την επιγραφή *ΕΠΙ ΣΩΣΤΡΑΤΟΥ* (μέσα 3ου αι. π.Χ.). Επίσης, από την επίχωση του αγωγού συνελέγησαν όστρακα ρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 65. Βέροια. Οδός Καλλιόπης. Οικόπεδο Β. Καϊσερλή. Άποψη του ανασκαφικού χώρου από Α.

Παρόμοια ευρήματα υπόγειων λαξευτών αγωγών είναι γνωστά από τις ανασκαφές στην αρχαία Πέλλα[89], όπου γίνεται μνεία από τον ανασκαφέα για σύριγγα τοξωτή, ύψ.

89. Χ. Μακαρόνας, Ανασκαφαί Πέλλης 1957-1960, *ΑΔ* 16 (1960), σ. 77.

Εικ. 66. Βέροια. Οδός Καλλιόπης. Οικόπεδο Β. Καϊσερλή. Ο υπόγειος λαξευτός αγωγός.

2,50 μ. περίπου, όσο δηλαδή και το εύρημα του οικοπέδου Καϊσερλή (Εικ. 66).

Παλαιές και νέες επιγραφικές μαρτυρίες από τη Βέροια[90] των μέσων αυτοκρατορικών χρόνων, οι οποίες αναφέρονται σε ευεργεσίες επιφανών πολιτών της σχετικά με υδροδοτικά έργα, παραδίδουν πλήθος τεχνικών πληροφοριών αναφορικά με τις τεχνικές κατασκευές, τη διανομή και τη χρήση των υδάτων, καθήκοντα για τα οποία μεριμνούσε το σώμα των βουλευτών της αρχαίας πόλης. Σε πρόσφατη επιγραφή γίνεται μνεία για υδρευτικά έργα στο δυτικό τμήμα της πόλης, όπου εντοπίζεται και το εν λόγω οικόπεδο, σε συσχετισμό με τη δυτική πύλη, την Ευιαστική. Η διάθεση των υδάτων είτε για ιδιωτική χρήση είτε για δημόσια (π.χ. στο Ασκληπιείο, κοντά στην αρχαία αγορά) γινόταν από τον Βέρητα (αρχαία ονομασία του Τριπόταμου) και από τις πολυπληθείς πηγές. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, όπου και σώζονται τα αργολιθοδομικά της προϋπάρχουσας στο χώρο οικοδομής, ερευνήθηκαν δύο απορριμματικοί αποθέτες της τουρκοκρατίας.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΡΑΙΚΟΣ

Οδός Π. Μελά 7 (Ο.Τ. 221)

Κατά τη διάνοιξη αυλακιού της ΔΕΗ για την τοποθέτηση υπόγειων καλωδίων στο πεζοδρόμιο της οδού Π. Μελά 7, στη γωνία με την οδό Μ. Αλεξάνδρου (Ο.Τ. 221), καταστράφηκε τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ. Από το αυλάκι αφαιρέθηκαν αρκετοί πώρινοι ακανόνιστοι λίθοι, ενώ ένας παρέμεινε κατά χώραν. Ο τοίχος, πλ. 0,50 μ. περίπου, απέχει 1 μ. περίπου από τη σύγχρονη κλίμακα του κτιρίου επί της οδού Π. Μελά 7. Περισυνελέγησαν ελάχιστα αβαφή όστρακα και οστά. Στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο έχουν πραγματοποιηθεί σωστικές έρευνες κατά το παρελθόν[91] και εδώ τοποθετούνται δημόσια κτίρια και το Ωδείο της ρωμαϊκής Βέροιας[92].

Οδός Μ. Αλεξάνδρου

Στη συνέχεια των εργασιών ανοίχθηκε ένα αυλάκι κάθετα στην οδό Μ. Αλεξάνδρου, από τη γωνία της οδού Π. Μελά 7 ως τη γωνία της οδού Π. Μελά 9, με κατεύθυνση Β.-Ν. Στη δυτική παρειά του σκάμματος εντοπίστηκε η πλευρά ενός αγωγού(;) (Εικ. 67) με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος κατασκευάστηκε με σχιστολιθικές πλάκες ως δάπεδο, ενώ η πλευρά του αποτελείται από πωρόλιθους, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν μερικά τμήματα κεραμίδων και όστρακα αγγείων. Περισυνελέγησαν θραύσματα αγγείων, μερικά από τα οποία είναι βυζαντινών χρόνων. Πιθανώς πρόκειται για αγωγό βυζαντινής εποχής.

Εικ. 67. Βέροια. Οδός Μ. Αλεξάνδρου. Παρειά αγωγού(;) βυζαντινής εποχής.

Οδός Π. Μελά 2 και Μ. Αλεξάνδρου 49 (Ο.Τ. 215)

Κατά τη διάνοιξη αυλακιού της ΔΕΗ για την τοποθέτηση καλωδίων στο πεζοδρόμιο στη γωνία της οδού Π. Μελά 2 και Μ. Αλεξάνδρου 49 (Ο.Τ. 215) εντοπίστηκε τμήμα υποκαύστου λουτρού. Αποκαλύφθηκαν τμήματα από δύο ορθογώνιους πεσσίσκους μέσα σε στρώμα καύσης κάτω ακριβώς από

90. Λ. Γουναροπούλου - Μ.Β. Χατζόπουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας* (μεταξύ του Βερμίου όρους και του Αξιού ποταμού), τ. Α΄, Επιγραφές Βεροίας, Αθήνα 1998, υπ' αριθ. 40 και 41, σ. 140-144.

91. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 306-308, Σχέδ. 1-2, Πίν. 131γ-δ.

92. L. Brocas-Deflassieux, *Αρχαία Βέροια. Μελέτη τοπογραφίας*, Βέροια 1999, σ. 94-95, εικ. 42-43.

Εικ. 68. Βέροια. Οδός Π. Μελά 2 και Μ. Αλεξάνδρου 49. Πεσσίσκοι υποκαύστου λουτρού ρωμαϊκής εποχής.

το επίπεδο του δρόμου (Εικ. 68). Πιθανώς σχετίζονται με το τμήμα του τοίχου που βρέθηκε στην απέναντι πλευρά της διασταύρωσης και ανήκουν μάλλον σε λουτρό ρωμαϊκής εποχής.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου 47 και Π. Μελά 9 (Ο.Τ. 216)

Κατά τη διάνοιξη αυλακιού της ΔΕΗ για την τοποθέτηση καλωδίων στο πεζοδρόμιο της οδού Μ. Αλεξάνδρου 47 στη γωνία με την οδό Π. Μελά 9 (Ο.Τ. 216), εντοπίστηκε τμήμα μαρμάρινου πεσσίσκου, πεσμένου μέσα στην επίχωση (Εικ. 69). Ο χώρος είχε ξανασκαφεί παλαιότερα για την τοποθέτηση καλωδίων και τη θεμελίωση της πολυκατοικίας. Βρέθηκαν μερικά τμήματα οπτοπλίνθων, που προέρχονται πιθανότατα από τα υπόκαυστα του ίδιου λουτρού, το οποίο εντοπίστηκε στην απέναντι γωνία του δρόμου (οδός Π. Μελά 2 και Μ. Αλεξάνδρου 49), μερικά τμήματα κεραμίδων οροφής και ελάχιστα αβαφή όστρακα, όχι χαρακτηριστικά για τη χρονολόγηση των ευρημάτων. Τμήμα σχιστόπλακας διατηρήθηκε κατά χώραν.

Οδός Μπιζανίου 4 (Ο.Τ. 203)

Στο πεζοδρόμιο επί της οδού Μπιζανίου 4 (Ο.Τ. 203), σε αυλάκι που διανοίχθηκε για τοποθέτηση καλωδίων της ΔΕΗ, εντοπίστηκε μέτωπο τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. Το αυλάκι, πλ. 0,45 μ., απέχει 2,10 μ. από τον τοίχο της παρακείμενης πολυκατοικίας και καταλαμβάνει το πεζοδρόμιο σε όλο το μήκος του οικοδομικού τετραγώνου. Στο δυτικό όριο του αυλακιού, από τη γωνία με την οδό Κρήτης, εντοπίστηκε η πλευρά τοίχου κατασκευασμένου από πωρόλιθους, μήκ. 3 μ. Ο τοίχος, σωζ. ύψ. 0,45 μ., αποκαλύφθηκε στο ύψος ενός δόμου. Στο ανατολικό πέρας του φέρει στρώση λευκού κονιάματος, γεγονός που δείχνει ότι στο σημείο αυτό ήταν το πέρας του. Στο δυτικό άκρο του σχημάτιζε γωνία προς Β., οι λίθοι όμως δεν σώζονται στη θέση τους, καθώς είχαν καταστραφεί παλαιότερα από διερχόμενα καλώδια ρεύματος.

Από το ανατολικό όριο του παραπάνω τοίχου και σε απόσταση 3 μ. δεν εντοπίζεται τοίχος. Σε απόσταση όμως 3 μ. από τον παραπάνω τοίχο αποκαλύφθηκαν τρεις ορθογώνιοι πωρόλιθοι που ανήκουν σε άλλο τοίχο στην ίδια κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 1,40 και ύψ. 0,40 μ. (Εικ. 70). Στις παρειές του ανατολικού και του δυτικού του μετώπου ο τοίχος φέρει λεπτό στρώμα λευκού κονιάματος, πάχ. 0,01-0,025

Εικ. 69. Βέροια. Οδός Μ. Αλεξάνδρου 47 και Π. Μελά 9. Τμήμα μαρμάρινου πεσσίσκου.

Εικ. 70. Βέροια. Οδός Μπιζανίου 4. Τμήμα τοίχου δημόσιου κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων.

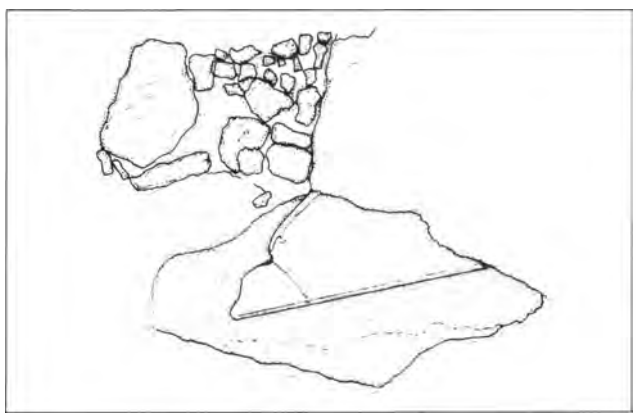
μ. Περισυνελέγησαν μερικά όστρακα, ίσως ρωμαϊκών χρόνων. Οι δύο τοίχοι ανήκουν πιθανότατα σε μεγάλο δημόσιο κτίριο των ρωμαϊκών χρόνων[93].

Οδός Μπιζανίου 6 (Ο.Τ. 204)

Σε αυλάκι που ανοίχθηκε σε εργασίες της ΔΕΥΑΒ στο πεζοδρόμιο της οδού Μπιζανίου 6, εντοπίστηκαν θραύσματα κεραμίδων και οπτών πλίνθων, καθώς και μερικά όστρακα, μάλλον ρωμαϊκών χρόνων. Στο Ο.Τ. 204 είχαν εντοπιστεί το 2004 οικοδομικά λείψανα.

Λεωφόρος Στρατού (Ο.Τ. 230β)

Ερευνήθηκε μισοκατεστραμμένος τάφος επί της λεωφόρου Στρατού (Ο.Τ. 230β), απέναντι από το σούπερ-μάρκετ Μαρινόπουλος (Εικ. 71, 72). Ο τάφος, ο οποίος τοποθετήθηκε στο δρόμο μεγαλύτερου λαξευτού στο βράχο τάφου, που δεν έχει ακόμη ερευνηθεί, ήταν ορατός στην παρειά του φυσικού βράχου. Καταστράφηκε κατά τη δεκαετία του 1990, όταν έγινε διαπλάτυνση της λεωφόρου Στρατού και κατασκευάστηκαν τα πεζοδρόμια. Ο τάφος ήταν καλυβίτης με ύψος 0,45, πλάτος 0,40 και μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,91 μ. Στη νότια παρειά του σώζεται τμήμα λακωνικού στρωτήρα τριγωνικού σχήματος, μέγ. σωζ. μήκ. 0,76, πλ. 0,40 και πάχ. 0,02 μ. Ο τάφος έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Σώθηκε ακέραια η κεφαλή του νεκρού, η οποία είναι στραμμένη προς τα αριστερά, καθώς και οστά από τη σπονδυλική στήλη, το θώρακα και το δεξί χέρι (εκτός από τα οστά του καρπού). Δεν υπήρχαν ευρήματα. Κρατήθηκε ως δείγμα μικρό μόνο τμήμα της κεραμίδας, ενώ το υπόλοιπο παρέμεινε στη θέση του.

Εικ. 71. Βέροια. Λεωφόρος Στρατού. Σχέδιο του τάφου.

Εικ. 72. Βέροια. Λεωφόρος Στρατού. Καλυβίτης τάφος.

Εικ. 73. Βέροια. Οδός Κύπρου 6 και Κεντρικής 171. Τμήμα αναγλύφου.

Οδός Κύπρου 6 και Κεντρικής 171 (Ο.Τ. 164)

Μετά από ειδοποίηση του Α. Τόλιου, αρχιτέκτονα, παραλάβαμε από το σπίτι του στην οδό Κύπρου 6 (Ο.Τ. 164) τμήμα ενός αναγλύφου (Εικ. 73). Βρέθηκε από τον ίδιο στην αυλή μεταξύ του νεόδμητου ακινήτου του (με πρόσοψη στην οδό Κύπρου 6) και του καταστήματός του (με πρόσοψη στην οδό Κεντρικής 171) (Ο.Τ. 164), κατά τη διάνοιξη ενός αυλακιού για την τοποθέτηση φρεατίου ομβρίων υδάτων. Ήταν πεσμένο με την ανάγλυφη πλευρά προς τα κάτω μέσα σε σκούρο καστανό, μαλακό χώμα, κάτω από τσιμεντένια πλάκα που, κατά δήλωση του ιδιοκτήτη, είχε κατασκευαστεί από τον πατέρα του το 1957. Στο χώρο που βρέθηκε το ανάγλυφο και σε παρακείμενους χώρους της αυλής, όπου η τσιμεντένια πλάκα είχε αφαιρεθεί, έγινε μικρής κλίμακας διερεύνηση των χωμάτων. Περισυνελέγη αρκετή ποσότητα αβαφούς κεραμι-

93. Για τις παλαιότερες έρευνες στην οδό Μπιζανίου, βλ. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 411, Σχέδ. 6.3 και 7, όπου τμήμα τοίχου αναφέρεται ως τμήμα οχύρωσης· 28 (1973): Χρονικά, σ. 434, Σχέδ. 6, Πίν. 391δ· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 706· 50 (1995): Χρονικά, σ. 562.

κής, αρκετά όστρακα εφυαλωμένης κεραμικής και δύο πίπες οθωμανικής περιόδου. Θα πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι κατά την εκσκαφή των θεμελίων για την οικοδόμηση του νέου ακινήτου δεν εντοπίστηκαν αρχαιότητες, ωστόσο, αν υπήρχαν, θα καταστράφηκαν κατά τη δεκαετία του 1960, όταν θεμελιώθηκε προϋπάρχουσα οικία.

Στο ανάγλυφο, το οποίο είναι πολύ φθαρμένο, εικονίζεται το άνω μέρος ημίγυμνης γυναικείας μορφής, που κρατά το ιμάτιό της με το αριστερό χέρι κατά το «ηραίο σχήμα», κεφαλή ανδρικής μάλλον μορφής προς τα δεξιά και ίχνη μια δεύτερης κεφαλής. Είναι πιθανόν ότι προέρχεται από σαρκοφάγο(;) ή επένδυση ενός βωμού(;). Είναι μαρμάρινο με τις εξής διαστάσεις: ύψ. 0,42, πλ. 0,59, πάχ. 0,08-0,20. Χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή.

Αγρόκτημα Βέροιας (αριθ. αγροτ. 1414, εκτός σχεδίου)

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στο παραπάνω αγροτεμάχιο του Αγροκτήματος Βέροιας, ανατολικά της πόλης, εντοπίστηκε διάσπαρτη κεραμική.

Βόρειο τείχος

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού graffiti στην ανατολική και τη δυτική πλευρά του τετράγωνου μαρμάρινου πύργου του βόρειου τείχους και σε τρεις μαρμάρινους βωμούς του ημικυκλικού πύργου του βόρειου τείχους της πόλης[94]. Συγκεκριμένα, καθαρίστηκαν συνθήματα και επιγραφές που είχαν ως αποτέλεσμα τη ρύπανση της εξωτερικής επιφάνειας των μαρμάρινων μελών. Οι βανδαλισμοί αυτοί, που είχαν γίνει σε διαφορετικό χρόνο, καταλάμβαναν διαφορετική έκταση σε κάθε σημείο. Τα αποτελέσματα μετά τον καθαρισμό ήταν ικανοποιητικά[95].

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΟΥΛΑΚΗΣ

Α σ ώ μ α τ α

Θέση Τσαρδάκι

Στο αριθ. 143 αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Σ. Μωυσίδη, το οποίο εντοπίζεται αμέσως δυτικά του σημερινού άξονα της Εγνατίας οδού, στην ευρύτερη περιοχή του οποίου έχουν κατά το παρελθόν ερευνηθεί τάφοι της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, λατομεία πωρόλιθου, καθώς και οικιστικά κατάλοιπα ελληνιστικών χρόνων, οι εργασίες εκσκαφής για την ανέγερση ξενοδοχιακής μονάδας έφεραν στο φως οικιστικά κατάλοιπα της ύστερης εποχής του Χαλκού, καθώς και έναν κεραμοσκεπή τάφο των μέσων αυτοκρατορικών χρόνων. Η συντριπτική πλειονότητα της κεραμικής αφορά σε χειροποίητα πιθοειδή αγγεία, ενώ τα διαγνωστικά κεραμικά όστρακα ανήκουν σε φιαλόσχημα αγγεία, που η λαβή τους φέρει τριγωνική διάτρηση. Η ανασκαφική εικόνα έχει τη μορφή χαμηλής κοίτης, πλ. 17 μ., εντός της οποίας βρέθηκε αποτεθειμένο το κεραμικό υλικό.

Α γ ί α Β α ρ β ά ρ α

Θέση Πόρος

Αυτοψία, η οποία διενεργήθηκε σε χαμηλό λόφο στη θέση Πόρος, στην ανατολική όχθη του Αλιάκμονα και δίπλα σε μεγάλο τραπεζιοειδή λόφο, με στοιχεία κατοίκησης ιστορικών χρόνων, περισυνελέγη χειροποίητη κεραμική, από την οποία ένα όστρακο αναγνωρίζεται ότι προέρχεται από μελανοστεφές αγγείο.

Μ έ σ η

Τα επιφανειακά ευρήματα και οι κατά καιρούς περισυλλογές αρχαιοτήτων από την πεδινή αγροτική περιοχή αμέσως ανατολικά της Βέροιας, κυρίως από την περιοχή Σαραντόβρυσες έως και το Δ.Δ. Μέσης, υποδεικνύουν εντατική χρήση του χώρου από την αρχαιότερη νεολιθική έως και την ύστερη αρχαιότητα. Οι διαδοχικές θέσεις, που εντοπίζονται κυρίως κατά τη διενέργεια αυτοψιών, πάνω σε χαμηλά εδαφικά εξάρματα, συγκροτεί, ως φαίνεται, ένα ιδιαίτερο σύνολο οικιστικών διατάξεων (settlement pattern) στο παρόχθιο περιβάλλον του Αλιάκμονα και εντάσσεται στην ευρύτερη γεωγραφική ενότητα της κατανομής εγκαταστάσεων κατά τον κάτω ρου του ποταμού. Ειδικότερα, σε αγροτεμάχιο στη δυτική είσοδο του χωριού Μέση περισυνελέγη κεραμική της πρώιμης εποχής του Σιδήρου που αφορά κυρίως σε πιθοειδή αγγεία, καθώς επίσης και προερχόμενη από μικρότερα, χειροποίητα και τροχήλατα.

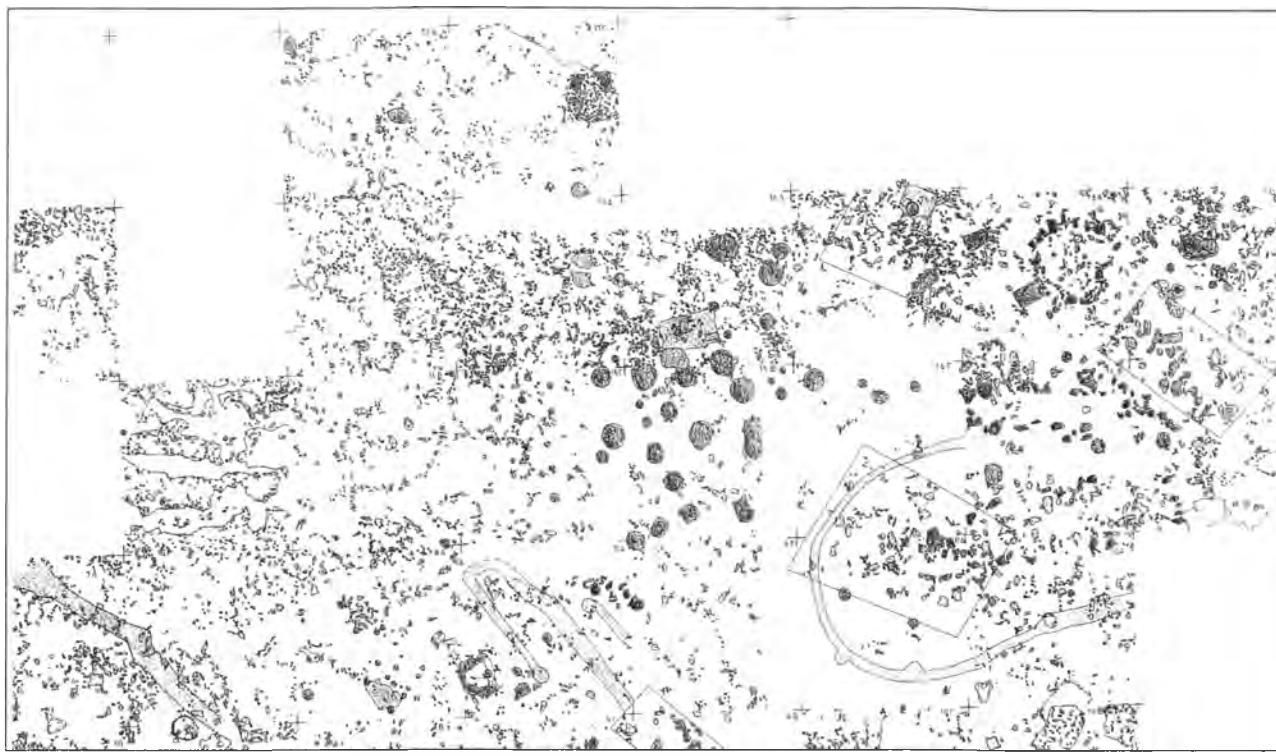
Τ ρ ί λ ο φ ο ς

Ρέμα Κολιμπάκου

Παράνομες εργασίες ισοπέδωσης χώρου για τη δημιουργία δανειοθαλάμου απόληψης αδρανών υλικών, που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν για την κατασκευή του κάθετου στην Εγνατία οδό άξονα Βέροια-Σκύδρα, στη θέση Καζάνι και κοντά στη συμβολή χειμάρρων που σχηματίζουν το ρέμα Κολι-

94. Brocas-Deflassieux, ό.π., σ. 38, εικ. 9-10.

95. Οι εργασίες καθαρισμού πραγματοποιήθηκαν από τους συντηρητές της εφορείας Μ. Τηλιοπούλου, Π. Καματάκη και Α. Τσαμακδά. Για τον τρόπο και τα αποτελέσματα της επέμβασης συντάχθηκε αναλυτική έκθεση.

Εικ. 74. Τρίλοφος. Ρέμα Κολιμπάκου. Κάτοψη του ανασκαφικού χώρου.

μπάκου, αποκάλυψαν εγκατάσταση της νεότερης νεολιθικής Ι περιόδου (Εικ. 74). Από την άποψη της ευρύτερης κατανομής και οικιστικής διάταξης στο ημαθιώτικο τμήμα της κεντρικής πεδιάδας της Κεντρικής Μακεδονίας, η νέα θέση εντοπίζεται σε απόλυτο υψόμετρο 130 μ. και εντάσσεται στο ευρύτερο ημιορεινό τόξο οργάνωσης προϊστορικών εγκαταστάσεων, οι οποίες καταλαμβάνουν φυσικά υψώματα προβούνων στις ανατολικές υπώρειες του Βερμίου και ταυτίζονται συνήθως με τα φυσικά δεδομένα που τις ορίζουν (μέγεθος και ύψος λόφων, ύπαρξη ποταμών ή ρεμάτων, που τις οριοθετούν). Ειδικότερα, στην περιοχή του Τριλόφου Ημαθίας η απόσταση της θέσης από τις ομόλογες νεολιθικές Μπας-Καρτέρ και Λόφος του Αγίου Τρύφωνος ελέγχεται στο 1 χλμ., αντιστοίχως. Η έκτασή της είναι αδύνατον να εξακριβωθεί, επειδή ο χώρος χρησιμοποιήθηκε εντατικά στο πρόσφατο παρελθόν για χωματοληψίες, απόθεση σύγχρονων οικοδομικών υλικών, καλλιέργεια σιτηρών, αμπελιών, οπωροφόρων, καθώς και πάσης φύσεως μικρά ή μεγάλα τεχνικά υδροδοτικά έργα. Η αμέσως εγγύς περιοχή, πάντως, χαρακτηρίζεται από τα πλούσια κοιτάσματα ερυθρού πηλού, την αντίστοιχη παρουσία στις υπώρειες του βουνού κοιτασμάτων οφιολιθικών πετρωμάτων (π.χ. σερπεντινίτη) και μαρμάρου, την άμεση πρόσβαση σε δασικές και καλλιεργήσιμες εκτάσεις.

Δυστυχώς, η αυθαίρετη παρουσία μεγάλων εκσκαφέων, που ισοπέδωσαν το χώρο, είχε ως αποτέλεσμα την οριστική απώλεια των υπερκείμενων επιχώσεων. Μια εικόνα του μεγέθους αυτής της απώλειας προσέφερε ο προσεκτικός έλεγχος στα μπάζα της εκσκαφής, από όπου συνελέγη πλήθος κεραμικής, τεμάχια οικοδομικού πηλού και λίθινα εργαλεία. Επιφανειακή κεραμική παρατηρείται και στα όμορα αγροτεμάχια. Η σημερινή έκταση του οικισμού δεν πρέπει να ξεπερνά τα 5 στρ., ενώ η σωστική έρευνα περιορίστηκε στο αγροτεμάχιο αριθ. 799 του αγροκτήματος Τριλόφου, με απόλυτη προτεραιότητα την προστασία της θέσης.

Η ανασκαφική εργασία σε 800 τ.μ. περίπου είχε κατά το μεγαλύτερο μέρος της τη μορφή απλού καθαρισμού και προσεκτικής σχεδίασης όσων στοιχείων παρέμεναν κατά χώραν αδιατάρακτα. Πολύ λίγα προς το παρόν μπορούν να ειπωθούν για την ενδοκοινοτική οργάνωση ή για το χαρακτήρα συγκεκριμένων ανασκαφικών συνόλων. Μια απόπειρα πάντως κατάταξης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων παρέχει την εικόνα, ως εξής:

Ο βορειοανατολικός τομέας χαρακτηρίζεται ως ένας εκτεταμένος λιθόστρωτος, πιθανώς υπαίθριος, χώρος.

Ο νότιος ανασκαφικός τομέας είναι ο μοναδικός, όπου οι επιχώσεις παρουσιάζονται βαθύτερες και όπου πιθανολογείται η ύπαρξη διαδοχικών οικιστικών φάσεων. Τμήμα ενός τοίχου, μήκ. 2,80 και πλ. 0,30 μ., κατασκευασμένου από ερυθρό στοιβαχτό πηλό, φαίνεται ότι πατάει πάνω σε στρώμα μαύρου χώματος και σχηματίζει γωνία με άλλον, από τον οποίο σώθηκε μόνον η αβαθής κοίτη θεμελίωσης. Το υποκείμενο στρώμα του μαύρου χώματος περιέχει πολ-

λά οργανικά στοιχεία, καθώς και πηλό. Μέσα σε αυτό ερευνήθηκαν μικρές λίθινες κατασκευές, γύρω από τις οποίες βρέθηκαν αρκετά οστά, ενώ σε μία περίπτωση πιστοποιήθηκαν ίχνη λιθοτεχνικής δραστηριότητας.

Ο ανατολικός τομέας χαρακτηρίζεται από την παρουσία μεγάλων λίθων, με επιμέρους κυκλικές και ελλειψοειδείς κατασκευές, τρεις εκ των οποίων είναι ευδιάκριτες: δύο, κυκλικής και ελλειπτικής κάτοψης αντιστοίχως, και μία πασσαλόπηκτη. Λίγα μέτρα δυτικότερα βρέθηκε πίθος κατά χώραν, επιχωσμένος ως πάνω με πηλό, μέσα στον οποίο βρέθηκαν κατάλοιπα σιτηρών.

Ο κεντρικός τομέας παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς χαρακτηρίζεται αφενός μεν από την παρουσία μιας μεγάλης ελλειψοειδούς τάφρου, πλ. μόλις 0,30 και συνολικού αποκαλυφθέντος μήκ. 18 μ., η οποία φαίνεται να ορίζει έναν αψιδωτού σχήματος χώρο, προσανατολισμένου με απόκλιση στο μεσημβρινό άξονα, αφετέρου δε από ένα σύστημα λάκκων διατεταγμένων περίπου σε ορθογώνια κάτοψη, μερικοί εκ των οποίων στο στενούμενο πυθμένα τους έφεραν επένδυση ερυθρού πηλού. Βορειοδυτικά και σε επαφή με αυτούς αποκαλύφθηκε εστία. Επιπλέον, τα ίχνη παρόμοιων επάλληλων τάφρων γίνονται μετά βίας αντιληπτά λίγα μέτρα δυτικότερα από τον αψιδωτό χώρο. Με διαφορετικά χαρακτηριστικά παρουσιάζεται το τμήμα της τάφρου στο νοτιοδυτικό άκρο του ανεσκαμμένου χώρου, η οποία κατέστη αντιληπτή μόνον από τη μαλακή ποιότητα του χώματος που την κάλυπτε, βρέθηκε γεμάτη πέτρες και πιθανώς να σχετίζεται με νεροσυρμή. Οι δύο πίθοι που βρέθηκαν ακόμη πιο νοτιοδυτικά από αυτήν οδηγούν στην υπόθεση για έναν ακόμη εσωτερικό χώρο.

Κεραμική

Καθώς η μελέτη του υλικού βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα, η παρουσίαση που ακολουθεί είναι ενδεικτική, προσωρινή και αφορά σε ευρήματα με ιδιαίτερα μορφολογικά χαρακτηριστικά, τα οποία αναγνωρίζονται μακροσκοπικά. Πρόκειται, δηλαδή, για κατηγορίες «καλής ποιότητας» κεραμικής, οι οποίες διακρίνονται από την αδρή, αντιπροσωπεύονται με ένα μικρό σχετικώς ποσοστό σε κάθε ανασκαφικό σύνολο και προϋποθέτουν ιδιαίτερες χρήσεις και σχέσεις τόσο στο στενό ενδοκοινοτικό ορίζοντα της νεολιθικής εγκατάστασης όσο και στον ευρύτερο της γεωγραφικής περιοχής, όπου αυτές παρουσιάζονται. Πρώτιστο μέλημα, εκτός του υπό ανασκαφή χώρου, ήταν, αν το κεραμικό υλικό, που περισυνελέγη από τα μπάζα της μηχανικής σάρωσης, συγκρίνεται ή αντιστοιχεί σε υλικό από την ανασκαφή, και αν ενδεχομένως ευδιάκριτες κεραμικές κατηγορίες αντιπροσωπεύονται αποκλειστικά σε ένα από τα δύο πληροφοριακά σύνολα, δηλαδή αν οι διαφυγούσες επιχώσεις προέρχονταν από μία χαμένη φάση. Μια πρώτη επισήμανση είναι η απουσία, παντού, της γραπτής κεραμικής. Επίσης, ελάχιστη είναι η παρουσία της εγχάρακτης. Αξιοπρόσεκτη είναι η παρουσία της ωοκέλυφης κεραμικής, που αφορά κυρίως σε μικρά ανοιχτά αγγεία. Ευρείες κατηγορίες, κατά σχήμα και διακόσμηση, φαίνεται να αντιπροσωπεύονται εξίσου, περιορίζοντας σύμφωνα με αυτό το κριτήριο τη διάρκεια χρήσης του συγκεκριμένου τμήματος του χώρου στη νεότερη νεολιθική περίοδο.

Κεραμική με μαύρη στιλπνή επιφάνεια (black burnished). Πρόκειται για το είδος που αντιπροσωπεύεται πιο συχνά. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν μεγάλα ή μικρά ανοιχτά, ευρύστομα τροπιδωτά αγγεία, με επίπεδη βάση. Αρκετά από αυτά στην περιοχή του χείλους φέρουν οπές, πιθανώς για την ανάρτησή τους. Περαιτέρω μορφολογικά χαρακτηριστικά αυτής της κατηγορίας αφορούν σε χρήση εμπίεστων επαναλαμβανόμενων στιγμών, οι οποίες προκλήθηκαν με αιχμηρό αντικείμενο.

Μελανοστεφής κεραμική (black topped). Αποτελεί το δεύτερο είδος διακοσμημένης κεραμικής που αντιπροσωπεύεται περισσότερο και μάλιστα στο ίδιο ανασκαφικό περιβάλλον με την προηγούμενη κατηγορία. Και εδώ τα σχήματα των αγγείων αφορούν σε τροπιδωτές φιάλες κυρίως, καθώς και άλλα αγγεία με επίπεδη βάση και πιο στενό λαιμό[96]. Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για μεγάλα ανοιχτά αγγεία, η τεχνολογία της κατασκευής των οποίων τα διαφοροποιεί από τα υπόλοιπα με τον ακάθαρτο πηλό και τα σχετικώς χονδρά τοιχώματα, καθώς μακροσκοπικά παρουσιάζονται με εξαιρετικά λεπτά τοιχώματα, τεφρό και σχετικά καθαρό πηλό, στιλπνή επιφάνεια και ρυτιδωτή διακόσμηση στο χείλος από αβαθή επαναλαμβανόμενα ημικυκλικά μοτίβα (rippled black topped) (Εικ. 75). Επίσης, στην ίδια περιοχή του χείλους μπορεί να εμφανίζονται συστήματα διατεταγμένων ανά τρίγωνα στιγμών. Αν η κεραμική αυτής της κατηγορίας,

Εικ. 75. Τρίλοφος. Ρέμα Κολιμπάκου. Μελανοστεφής κεραμική με ρυτιδωτή διακόσμηση.

96. Μελανοστεφής κεραμική παρόμοιων σχημάτων από την Ημαθία προέρχεται επίσης από το σπήλαιο Ροδοχωρίου και τη Νέα Νικομήδεια. Βλ. R.J. Rodden, Recent Discoveries from Prehistoric Macedonia. An Interim Report, *Balkan Studies* 5,1 (1964), σ. 109-124.

η οποία παρέχει την αίσθηση ενός ιδιαίτερου υλικού, που προϋποθέτει εξειδικευμένους όρους παραγωγής, αποτελεί ένδειξη ενδοκοινοτικής οργάνωσης της παραγωγής ή διακοινοτικής σχέσης και επικοινωνίας, είναι κάτι που θα πρέπει να περιμένει απάντηση στο μέλλον με τη συνέχιση της έρευνας. Αποτελεί πάντως ένα από τα λίγα στοιχεία, μαζί με την προηγούμενη κατηγορία, σύνδεσης και ένταξης σε ευρύτερα γεωγραφικά πλαίσια, όπως ο ευρύτερος βορειοελλαδικός (π.χ. Μακεδονία, Θράκη) και βαλκανικός χώρος (πρώιμες φάσεις του πολιτισμικού κύκλου Vinča).

Ερυθροστεφής κεραμική (red topped). Αντιπροσωπεύεται από λίγα σχετικώς όστρακα. Καστανή, ερυθρωπή και ροδόχρους-πορτοκαλόχρωμη στιλβωμένη κεραμική κυρίως από το νότιο τομέα, όπου και οι βαθύτερες σχετικώς επιχώσεις, και αφορά κυρίως μεγάλα αγγεία με κάθετα τοιχώματα. Εμφανίζεται στο ίδιο περιβάλλον με τη μελανοστεφή κεραμική και αναλογικά αντιπροσωπεύεται από λιγοστά παραδείγματα.

Άλλα ευρήματα

Ευάριθμα ήταν τα στοιχεία που προέρχονται από την πήλινη ανωδομή κατασκευών και αφορούν κυρίως σε τεμάχια πηλού, τα οποία παρουσιάζονται είτε ως αδιαμόρφωτες μάζες είτε λειασμένα από τη μία τους όψη, ενώ από την άλλη φέρουν ίχνη καλαμιών.

Λιγοστά ήταν και ευρήματα που αφορούν στο επίπεδο της συμβολικής έκφρασης, όπως μία λίθινη χάνδρα και τρία πήλινα ειδώλια: ένα προέρχεται από το πόδι ανθρώπινης μορφής, ένα παριστά το κεφάλι πιθανώς βοοειδούς, και το μεγαλύτερο ανθρωπόμορφο, που σώζει τον κορμό σώματος και φέρει δύο οπές.

Ενδεικτικά, από την κατηγορία των λίθινων εργαλείων προέρχονται πελέκεις, αξίνες και πυριτολιθικές λεπίδες. Τα περισσότερα από αυτά συνελέγησαν, δυστυχώς, από τις διαταραγμένες επιχώσεις.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΡΑΙΚΟΣ

Θέση Καψούρα

Κατά τη διάρκεια κατασκευής του νέου οδικού άξονα Βέροια-Σκύδρα στο τμήμα Πατρίδα-Ανισόπεδος Κόμβος Νάουσας, στο 6,5 χλμ. της οδού Βέροιας-Νάουσας, εντοπίστηκαν πολύ αποσπασματικά τμήματα δύο κτιρίων. Στο μέσον περίπου της νέας χάραξης αποκαλύφθηκε τμήμα ενός χώρου με προσανατολισμό Δ.-Α., που αποτελείται από δύο τοίχους σε ορθή γωνία μεταξύ τους, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι από αποστρογγυλευμένους, ποταμίσιους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό (Εικ. 76, 77). Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκε στρώμα διαλυμένων πλίνθων, πάχ. 0,10-0,80 μ. Από το χώρο, ο οποίος είχε πιθανώς εργαστηριακό χαρακτήρα, περισυνελέγησαν λίγα όστρακα, που χρονολογούνται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής το κτίριο καθαιρέθηκε για τη συνέχιση των εργασιών του δρόμου.

Στη δυτική παρειά της νέας χάραξης του δρόμου, σε πολύ κοντινή απόσταση από το παραπάνω κτίριο, αποκαλύφθηκε η τομή κτιρίου, το οποίο αποτελείται από τέσσερις, παράλληλους μεταξύ τους τοίχους, με προσανατολισμό Δ.-Α. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με ποταμίσιες πέτρες και συνδετικό υλικό πηλοκονίαμα, μέσα στο οποίο υπάρχουν θραύσματα κεραμίδων οροφής και πλίνθοι. Καλύπτονταν πιθανώς με

Εικ. 76. Τρίλοφος. Θέση Καψούρα. Κάτοψη του αποσπασματικά σωζόμενου τμήματος του χώρου.

Εικ. 77. Τρίλοφος. Θέση Καψούρα. Τμήμα κτιρίου παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ασβεστοκονίαμα, το οποίο σε ένα σημείο σώζεται κατά χώραν. Ο τοίχος 1 (από Ν. προς Β.) έχει πάχος 0,45 και σώζεται σε ύψος 0,80 μ. Ο τοίχος 2 έχει πάχος 0,65 και σώζεται σε ύψος 0,80 μ. Ο τοίχος 3 έχει πάχος 0,80 και σώζεται σε ύψος 0,90 μ. Ο τοίχος 4 έχει πάχος 0,70 και σώζεται σε ύψος 0,60 μ. Η απόσταση μεταξύ των τοίχων 1 και 2 είναι 3,70 μ. Η απόσταση μεταξύ των τοίχων 2 και 3 είναι 3 μ. και η απόσταση μεταξύ των τοίχων 3 και 4 ανέρχεται στα 5 μ. Καθώς το υπόλοιπο κτίριο δεν περιλαμβανόταν στο όριο χάραξης του δρόμου, δεν ερευνήθηκε περαιτέρω.

Μπας-Καρτέρ

Το έργο της κατασκευής του νέου οδικού άξονα Βέροια-Σκύδρα στο τμήμα Πατρίδα-Ανισόπεδος Κόμβος Νάουσας αποτέλεσε αφορμή για τη σωστική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε σε λόφο με το τοπωνύμιο Μπας-Καρτέρ του Αγροκτήματος Τριλόφου, στο αγροτεμάχιο αριθ. 1701Β[97]. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τον Ιούνιο έως τον Αύγουστο του 2006 και είχε ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό σημαντικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων. Η θέση βρίσκεται 8 χλμ. περίπου βορειοδυτικά της Βέροιας και διοικητικά ανήκει στο Δ.Δ. Τριλόφου του (άλλοτε) Δήμου Δοβρά.

Στο πλαίσιο του έργου η ανάδοχος εταιρεία ξεκίνησε με μπουλντόζες εργασίες αποψίλωσης της βλάστησης στο λόφο με σκοπό τη λήψη αδρανών υλικών και εγκατάσταση δανειοθαλάμου, χωρίς καμία προηγούμενη ενημέρωση και έγκριση της υπηρεσίας μας. Μετά από ειδοποίηση του αρχαιόφιλου φιλολόγου Κ. Γκλαβένου[98], πραγματοποιήσαμε αυτοψία στη θέση, κατά την οποία διαπιστώθηκε η εκτεταμένη καταστροφή που προκλήθηκε από τη βίαιη εκρίζωση θάμνων και μικρών δένδρων, αλλά κυρίως από τις αποχωματώσεις των πρανών στους πρόποδες του λόφου (βόρεια και νότια πλευρά αντίστοιχα), όπου ήταν εντυπωσιακή η πληθώρα της επιφανειακής κεραμικής.

Οι προσπάθειες της υπηρεσίας μας σε αντίξοες συνθήκες για τη σωτηρία του λόφου ήταν συνεχείς και συστηματικές και μετά από γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Κεντρικής Μακεδονίας και απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού απορρίφθηκε το αίτημα χρήσης του χώρου ως δανειοθαλάμου λήψης αδρανών υλικών[99]. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο μεγαλύτερο μέρος της η αρχαιολογική έρευνα διεξήχθη με την παράλληλη εργασία σε κοντινή απόσταση διατρητικού μηχανήματος της αναδόχου εταιρείας με σκοπό την τοποθέτηση εκρηκτικών υλικών για την εξόρυξη του πετρώματος.

Ο λόφος αποτελούσε γνωστή στην υπηρεσία μας αρχαιολογική θέση, καθώς στην κορυφή του είχαν εντοπιστεί παλαιότερα ευρήματα της νεότερης νεολιθικής περιόδου[100], ενώ σε μικρή σωστική έρευνα που πραγματοποιήθηκε προ ετών αποκαλύφθηκαν αποθέτες με μεγάλη ποσότητα κεραμικής των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε πολύ κοντινό στο λόφο αγροτεμάχιο βρέθηκαν και παραδόθηκαν το 1979 από τον Κ. Γκλαβένο τμήματα αρχαϊκού κρατήρα του εργαστηρίου του αγγειογράφου του Λυδού[101], γεγονός που φανερώνει την ύπαρξη ενός πολύ σημαντικού νεκροταφείου σε κοντινή απόσταση.

Ο λόφος έχει υψόμετρο στην κορυφή του 190 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Οι κλίσεις του είναι σχετικά ομαλές και πριν από την αποψίλωσή του ήταν καλυμμένος με πλούσια βλάστηση. Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε σε δύο τομείς, στη βόρεια και τη νότια κλιτύ του, όπου πραγματοποιήθηκαν πολλές δοκιμαστικές τομές σε διαφορετικά σημεία, ορισμένες εκ των οποίων απέδωσαν σημαντικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (Εικ. 78)[102].

Βόρειος τομέας. Στο βόρειο τομέα πραγματοποιήθηκαν 30 δοκιμαστικές τομές. Τα καλύτερα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν στο μέσον περίπου του ύψους του λόφου, στη βορειοανατολική του πλαγιά, από όπου η θέαση της πεδιάδας μεταξύ Βέροιας και Νάουσας είναι εξαιρετική.

Το συγκρότημα έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. (Εικ. 79-81). Το τμήμα που αποκαλύφθηκε έχει διαστάσεις 22,40×16 μ. περίπου, δηλαδή καλύπτει μια συνολική επιφάνεια 360 τ.μ. Εντοπίστηκαν οι τοίχοι επτά χώρων, τμήματα των οποίων καλύπτονταν από στρώματα καταστροφής κεραμίδων οροφής και διαλυμένων πλιθιών. Ένας μικρός τετράγωνος χώρος, διαστ. 3×2 μ., στο κέντρο του συγκροτήματος μπορεί να αναγνωριστεί ως πιθεώνας, καθώς στο κέντρο του βρέθηκε κατά χώραν μεγάλος αποθηκευτικός πίθος.

Οι τοίχοι που ορίζουν τους επιμέρους χώρους παρουσιάζουν σχετικά επιμελημένη δόμηση. Έχουν κατασκευαστεί από λαξευμένους λίθους της περιοχής (ασβεστόλιθος), οι

97. Στο γειτονικό λόφο δυτικά της παραπάνω θέσης επιφανειακή έρευνα έδειξε την ύπαρξη αρχαιοτήτων.

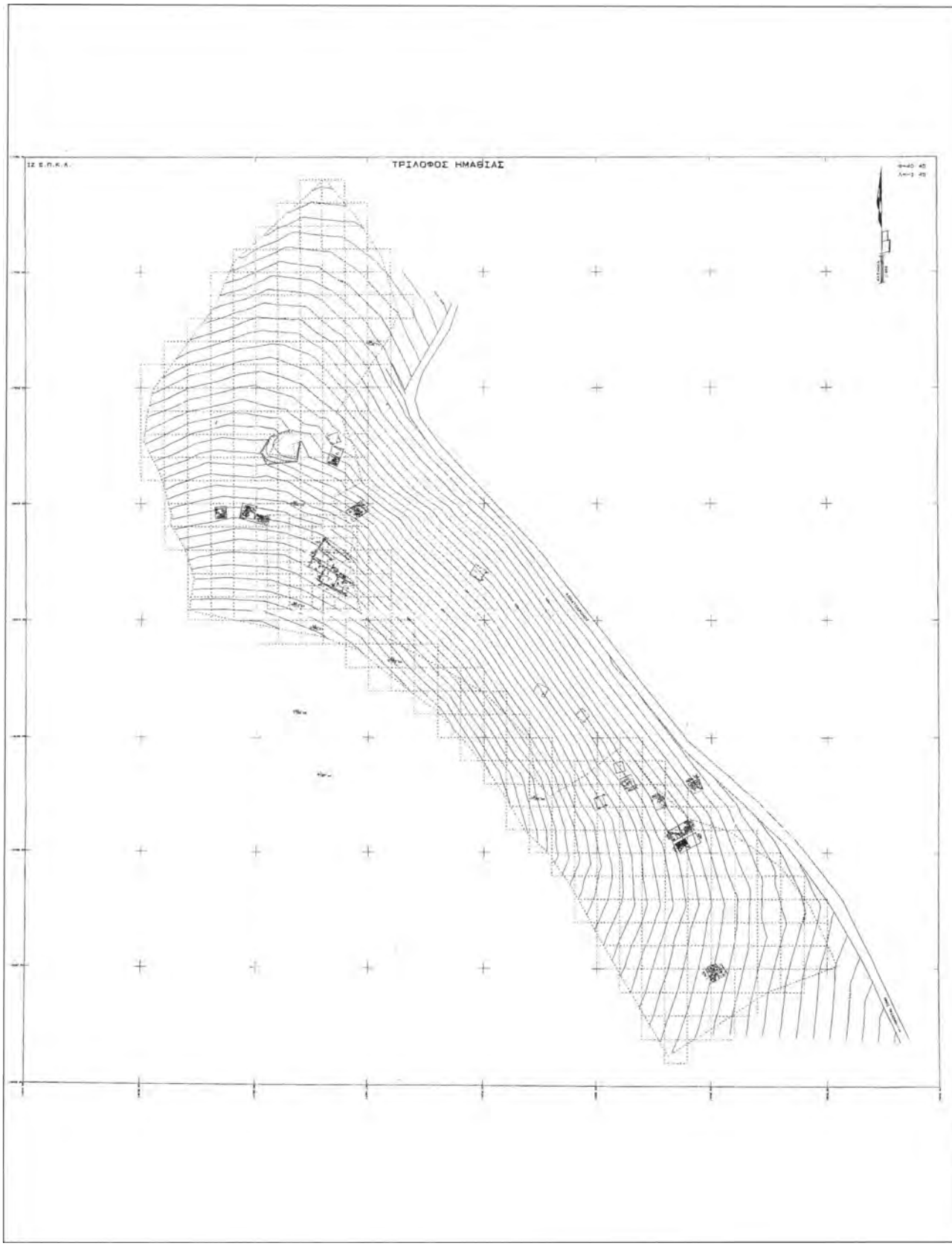
98. Ο Κ. Γκλαβένος, κάτοικος Στενημάχου, παρέδωσε πολλά όστρακα κεραμικής, που είχε περισυλλέξει κατά καιρούς από τη θέση.

99. Πρόκειται για την Απόφαση με αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΤΔΑΠ/ΑΡΧ/Α1/Φ17/95334/4394/15-11-2006.

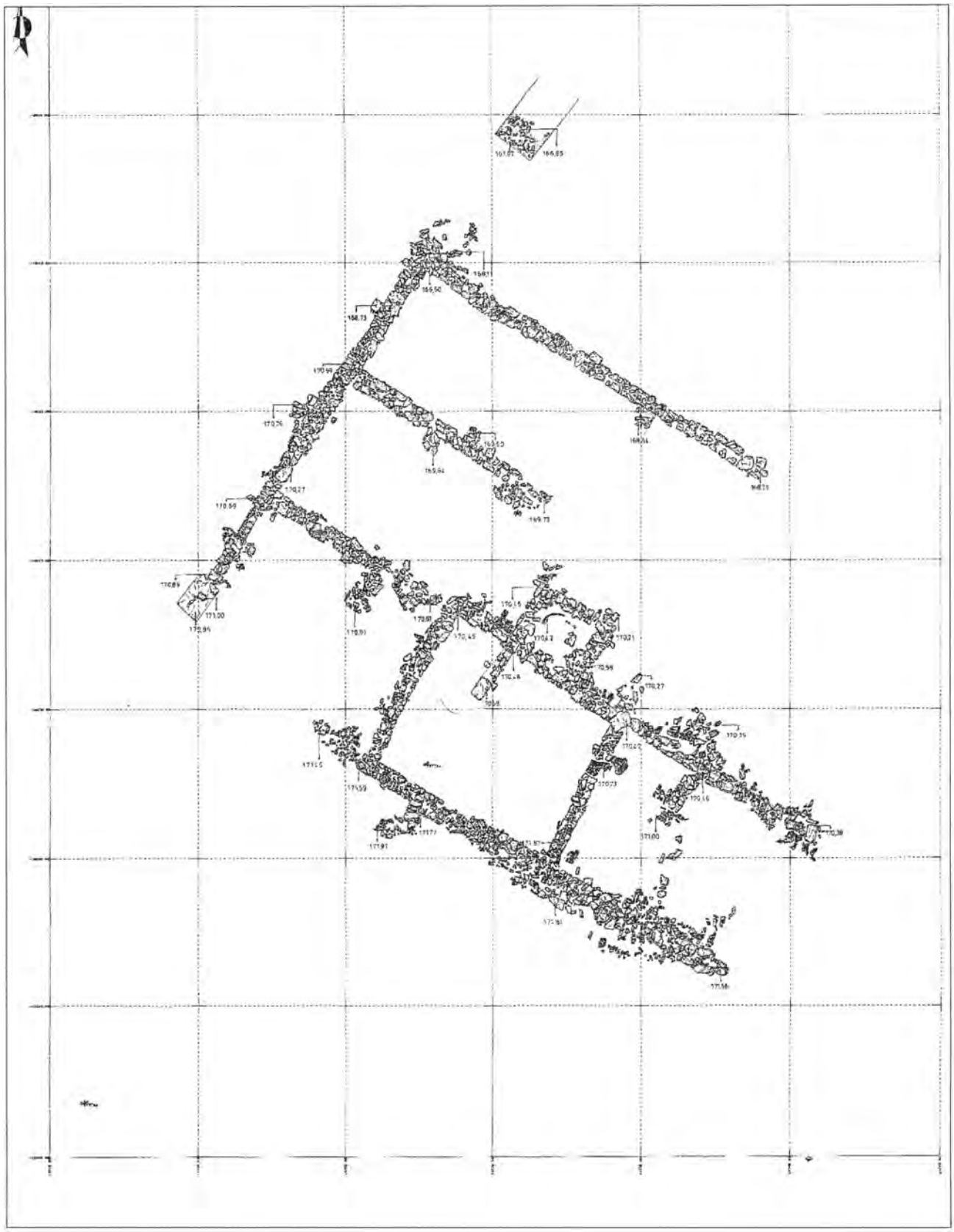
100. Η θέση αναφέρεται ως Στενήμαχος ΙΙ. Βλ. Ν. Μερούσης - Λ. Στεφανή, Κατοίκηση και φυσικό περιβάλλον στην προϊστορική Ημαθία. Συμπεράσματα και προοπτικές από την επιφανειακή έρευνα των ετών 1993-1996, *Αρχαία Μακεδονία* VI, *Ανακοινώσεις κατά το έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 15-19 Οκτωβρίου 1996*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 742, 750.

101. Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 411, Εικ. 245α.

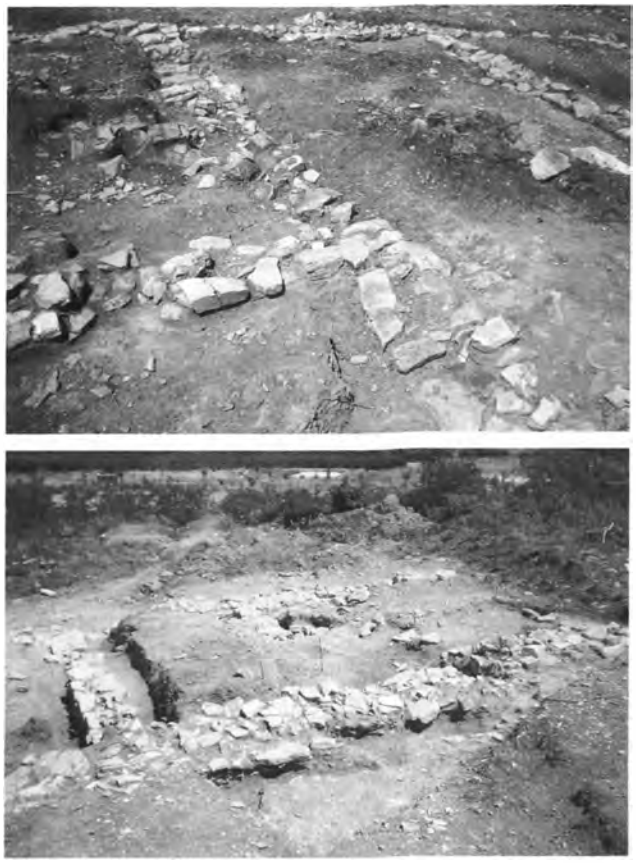
102. Στην ανασκαφή έρευνα έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Σ. Λιούλιας, Σ. Λύχνα, Δ. Τριανταφυλλοπούλου και Σ. Τσαφαράς, καθώς και δέκα εργάτες. Η τοπογράφηση του λόφου και η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από τους ιδιώτες τοπογράφους Γ. Γκάτσιο και Θ. Τριανταφυλλίδη και το σχεδιαστή Θ. Τηλιόπουλο.

Εικ. 78. Τρίλοφος. Μπας-Καρτέρ. Κάτοψη του χώρου με τις δοκιμαστικές τομές.

Εικ. 79. Τρίλοφος. Μπας-Καρτέρ. Κάτοψη του κτιριακού συγκροτήματος στο βόρειο τομέα.

Εικ. 80-81. Τρίλοφος. Μπας-Καρτέρ. Τμήμα κτιρίου στο βόρειο τομέα.

Εικ. 82. Τρίλοφος. Μπας-Καρτέρ. Τοίχος κτιρίου στο βόρειο τομέα.

Εικ. 83. Τρίλοφος. Μπας-Καρτέρ. Τμήματα χώρων στο νότιο τομέα.

οποίοι συναρμόζονται μεταξύ τους με την παρεμβολή λάσπης. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,50-1 μ. Αποκαλύπτονται στο επίπεδο της θεμελίωσης και κατά περίπτωση, ανάλογα με την κλίση του εδάφους, μπορεί να σώζονται από μία μέχρι και πέντε συνολικά στρώσεις μικρότερων ή μεγαλύτερων, τετραγωνισμένων ή ακανόνιστων λίθων σε μέγιστο ύψος 0,65 μ. (Εικ. 82). Η ανωδομή τους αποτελείται από ωμά πλιθιά, μερικά από τα οποία σώζονται σποραδικά κατά χώραν.

Βόρεια από το κτιριακό συγκρότημα αποκαλύφθηκε επιμήκης λιθοσωρός από αργούς λίθους, ο οποίος ακολουθεί την κλίση του λόφου με κατεύθυνση Α.-Δ. και πιθανότατα είχε αναλημματικό χαρακτήρα, ενισχύοντας τη σταθερότητα των ανδήρων στα πρανή του λόφου. Καταλαμβάνει έκταση τουλάχιστον 15 τ.μ.

Νότιος τομέας. Στη νότια πλευρά του λόφου πραγματοποιήθηκαν, επίσης, δοκιμαστικές τομές και σε ορισμένα σημεία διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχων, αλλά και λιθοσωρών. Περισυνελέγη μεγάλη ποσότητα διάσπαρτης κεραμικής από το χώρο, καθώς και συνανήκοντα όστρακα αποθηκευτικού πίθου σωζόμενου κατά χώραν. Ειδικότερα, αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι που ενώνονται μεταξύ τους και σχηματίζουν γωνία διαμορφώνοντας τρεις χώρους, πιθανότατα από τμήμα οικίας. Οι τοίχοι, με μήκος 2 και 3,75 και πλάτος 0,60 και 0,45 μ. αντίστοιχα, σώζονται στο επίπεδο της θεμελίωσης και είναι κατασκευασμένοι από επίπεδους λίθους διαφορετικών μεγεθών και λάσπη ως συνδετικό υλικό (Εικ. 83). Σε δύο από τους χώρους που διαμορφώνονται, αποκαλύφθηκαν πυκνά στρώματα καταστροφής κεραμίδων οροφής και διαλυμένων πλιθιών, ενώ στον τρίτο λίγα μόνο τμήματα κεραμίδων. Πρόκειται, επομένως, για δύο στεγασμένους χώρους και έναν υπαίθριο (αυλή), από τον οποίο εντοπίστηκε η μία του γωνία.

Ανατολικά των παραπάνω χώρων εντοπίστηκαν δύο παράλληλοι τοίχοι σε απόσταση 4 μ. περίπου με κατεύθυνση Α.-Δ. Έχουν μήκος 6 και 2,30 μ. αντίστοιχα και πλάτος 0,55-0,80 μ. Μεταξύ τους αποκαλύφθηκε λιθοσωρός, διαστ. 2,35 (Β.-Ν.)×2,30 (Α.-Δ.) μ., ενώ άλλος λιθοσωρός αποκαλύφθηκε νοτιότερα. Οι τοίχοι και οι λιθοσωροί είναι δυνατόν να

Εικ. 84. Τρίλοφος. Μπας-Καρτέρ. Θραύσμα ομηρικού σκύφου με παράσταση οπλίτη σε σκηνή μάχης.

Εικ. 85. Τρίλοφος. Μπας-Καρτέρ. Θραύσματα μεγαρικών σκύφων.

ανήκουν σε χώρο που ακολουθεί τη φυσική κλίση του εδάφους ή πιθανότερα σε τοίχους με αναλημματικό χαρακτήρα.

Η κεραμική, που συγκεντρώθηκε συνολικά από την επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα στο λόφο, χρονολογείται από τους προϊστορικούς έως τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, ωστόσο η πλειονότητά της ανήκει στην ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή. Ξεχωρίζουν αρκετά θραύσματα σκύφων με διηγηματικές παραστάσεις (Εικ. 84) και ανάγλυφη φυτική διακόσμηση (Εικ. 85), τμήματα βάσεων με εμπίεστο φυτικό και στικτό διάκοσμο, μία ενσφράγιστη λαβή αμφορέα της ομάδας Παρμενίσκου (Εικ. 86), θραύσματα αγγείων με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος και άλλα με εγχάρακτη διακόσμηση, όστρακα από πυξίδες, κανθάρους, μακεδονικούς αμφορείς, αρκετά τμήματα πίθων με επάλειψη πίσσας στην εσωτερική και εξωτερική επιφάνειά τους, τμήματα χυτροειδών αγγείων, αγνύθες και σφονδύλια, αρκετά όστρακα terra sigillata (πινάκια και λεκάνες) και όστρακα με ζώνες χτενωτής διακόσμησης. Επίσης, συγκεντρώθηκαν πολλά σιδερένια καρφιά, μία σιδερένια αιχμή βέλους και άλλα σιδερένια αντικείμενα και εργαλεία, θραύσματα γυάλινων αγγείων και τμήματα κεραμίδων, μία εκ των οποίων φέρει έγγλυφη επιγραφή.

Εικ. 86. Τρίλοφος. Μπας-Καρτέρ. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα της ομάδας Παρμενίσκου.

Η έρευνα στο λόφο απέδωσε 17 χάλκινα νομίσματα[103], αρκετά εκ των οποίων προέρχονται από περισυλλογή και ορίζουν ένα ευρύ χρονολογικό πλαίσιο κατοίκησης του λόφου από την εποχή του Φιλίππου Β΄ έως τον Κωνστάντιο Β΄.

Τέλος, σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στο αριθ. 1707 αγροτεμάχιο του Αγροκτήματος Τριλόφου, ανατολικά από το λόφο (κάτω από τον υφιστάμενο χωματόδρομο), περισυνελέγη κεραμική από το δυτικό κυρίως τμήμα του αγροτεμαχίου, ενώ σε όλο το χώρο διακρίνονται πολλοί διάσπαρτοι λίθοι. Είναι πιθανόν τα κατάλοιπα του οικισμού να συνεχίζονται και στο αγροτεμάχιο αυτό.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι στη βόρεια και τη νότια πλαγιά του λόφου στη θέση Μπας-Καρτέρ εντοπίστηκε οικισμός με αγροτικό-βιοτεχνικό χαρακτήρα και διάρκεια ζωής από τους υστεροκλασικούς χρόνους έως τον 4ο αι. μ.Χ. τουλάχιστον. Αποτελούσε πιθανότατα μία ακόμη κώμη στη χώρα της αρχαίας Βέροιας, πάνω στον αρχαίο δρόμο που οδηγούσε από τη Βέροια προς τη Μίεζα. Η συνολική εικόνα της αρχαίας εγκατάστασης στο λόφο με την κλιμακωτή οργάνωση των οικιών στα πρανή και την πανοραμική θέα προς την πεδιάδα μας θυμίζει γνωστούς οικισμούς των ελληνιστικών χρόνων, που αναπτύχθηκαν πάνω σε λόφους με ιδιαίτερη στρατηγική σημασία (ελληνιστική πόλη Αγίου Παντελεήμονα στη Φλώρινα, ελληνιστική πόλη Πετρών στο νομό Φλώρινας).

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΟΥΛΑΚΑΚΗΣ - ΕΙΡΗΝΗ ΨΑΡΡΑ

103. Τα νομίσματα ταύτισε η αρχαιολόγος Α. Τουλουμτζίδου. Δύο από αυτά σώζονται σε πολύ κακή κατάσταση και δεν κατέστη δυνατόν να ταυτιστούν.

Νέα Νικομήδεια

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε καθ' υπόδειξιν του κ. Τραπεζανλή στο ιδιοκτησίας του αριθ. 56 αγροτεμάχιο (διανομή της εκτός αναδασμού περιοχής της Νέας Νικομήδειας, 1935-1936), εντοπίστηκε στο επιφανειακό καλλιεργήσιμο έδαφος και σε περιορισμένη έκταση στρώμα καταστροφής κεράμων στέγης κτιρίου, καθώς και οικοδομικό υλικό. Η θέση εντοπίζεται στο παρόχθιο του Τριπόταμου περιβάλλον και θα πρέπει η περιορισμένη έκταση και διασπορά της κεραμικής να αποδοθεί σε αγροτικού χαρακτήρα εγκατάσταση των υστεροκλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Αυτοψίες και μικρά τεχνικά έργα που πραγματοποιήθηκαν στον ημαθιώτικο κάμπο, καθώς και παλαιότερες σωστικές ανασκαφές[104] αποκάλυψαν και άλλες, παρόμοιου χαρακτήρα αγροτικές εγκαταστάσεις, περιορισμένης έκτασης και ως επί το πλείστον στις όχθες ποταμών, οι οποίες συνήθως χρονολογούνται στους πρώιμους ελληνιστικούς ή υστερορρωμαϊκούς χρόνους, και συνιστούν ενδιαφέρον αντικείμενο μελέτης, καθώς παραμένει σχετικώς άγνωστη η οργάνωση της χώρας αρχαίων πόλεων, όπως η Βέροια και η Μίεζα.

Καστανιά

Νεκροταφείο τύμβων

Η ευρύτερη μαρμαροφόρα περιοχή γύρω από τις θέσεις Καστρί Καστανιάς και τα υψώματα Αράπης και Πακούρι είναι γνωστή – βιβλιογραφικώς τουλάχιστον[105] – για την ύπαρξη αρχαίων θέσεων εξόρυξης μαρμάρου. Η αδιάλειπτη λειτουργία και η εντατική χρήση σύγχρονων λατομείων στον ίδιο χώρο έχει αποστερήσει οποιοδήποτε ορατό ίχνος αρχαίας λατόμευσης. Με αφορμή αυτοψία για την παροχή συναίνεσης ερευνητικών εργασιών εντοπισμού μαρμάρου στο ύψωμα Αράπης, εντοπίστηκε κατά τη διέλευσή μας προς το λατομικό χώρο, 1.350 μ. ανατολικώς της παλαιάς εθνικής οδού Βέροιας-Κοζάνης, κιβωτιόσχημος τάφος, από τον οποίο – λόγω των βροχοπτώσεων και των εργασιών διευθέτησης μικρού χειμάρρου – είχαν αποκαλυφθεί τμήματα από τη βόρεια και την ανατολική του πλευρά. Καθώς το μνημείο ήταν ορατό από το χωματόδρομο που διέρχεται δίπλα του, και επειδή ενδεχόμενες βροχοπτώσεις θα παρέσυραν όλη την ταφική κατασκευή, αποφασίστηκε μικρή σωστική ανασκαφική έρευνα. Σύντομη επιφανειακή έρευνα στην αμέσως εγγύς περιοχή, η οποία γεωμορφολογικά χαρακτηρίζεται από ομαλή πλαγιά στο παρόχθιο περιβάλλον του Τριπόταμου, κατέδειξε την ύπαρξη λιθοσωρών, καθώς και τμημάτων περιβόλων σε κορυφές μικρών υψωμάτων στις παρυφές της βουνοπλαγιάς, κάτω από τον εθνικό δρόμο. Ο ορατός κιβωτιόσχημος τάφος ιδρύθηκε στην κορυφή τύμβου, του οποίου η διάμετρος δεν μπορεί ακόμη να προσδιοριστεί λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα της σωστικής έρευνας και της διαταραχής που υπέστη η χωμάτινη κατασκευή από τη διάνοιξη του λατομικού δρόμου και τα καιρικά φαινόμενα. Μικρής κλίμακας έρευνα στη νότια πλευρά του τύμβου απέδωσε τα παρακάτω αποτελέσματα ως προς την κατασκευή του: μετά την απομάκρυνση του φερτού και χαλαρού χώματος αποκαλύπτεται ότι ο τύμβος επενδύεται με στρώμα φυράματος, το οποίο περιείχε πολλά οργανικά στοιχεία, πηλό και κεραμική, εξαιρετικά συμπαγούς και σκληρού κατά την αφαίρεσή του, που φαίνεται να τον στεγανοποιεί. Τα κεραμικά ευρήματα από αυτό αφορούν αποκλειστικά σε όστρακα χειροποίητων αγγείων, μερικά εκ των οποίων παρουσιάζουν εξωτερικά μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια. Ο κιβωτιόσχημος τάφος 1, ο οποίος είναι προσανατολισμένος στον άξονα Α.-Δ. και έχει διαστάσεις 2×0,95 μ., δεν έφερε κανενός είδους κάλυψη. Οι πλευρές του είναι κατασκευασμένες από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες. Από την επίχωση του τάφου συνελέγησαν όστρακα τροχήλατων αγγείων, καθώς επίσης και ένα χάλκινο νόμισμα αυτοκράτορος Αδριανού. Η περαιτέρω έρευνα βεβαίωσε ότι το δάπεδο του τάφου 1 ήταν τμήμα της κάλυψης διπλού κιβωτιόσχημου τάφου (τάφος 2) μεγαλύτερου σε μήκος περίπου κατά 1 μ. Η έρευνα του τάφου 2 απέφερε αποκλειστικά χειροποίητα όστρακα, τα περισσότερα εκ των οποίων προέρχονται από κανθαρόσχημο αγγείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.

Ο μνημειακός χαρακτήρας του νεκροταφείου, καθώς και η χρήση του σε διαφορετικές χρονικές περιόδους με μεγάλο εύρος μεταξύ τους δικαιολογείται από το γεγονός ότι οργανώνεται στην κοιλάδα του Τριπόταμου, που αποτελούσε ένα από τα περάσματα προς την Άνω Μακεδονία, τα οποία μέχρι πρόσφατα χρησιμοποιούσαν νομαδικοί πληθυσμοί ποιμενικού χαρακτήρα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΡΑΙΚΟΣ

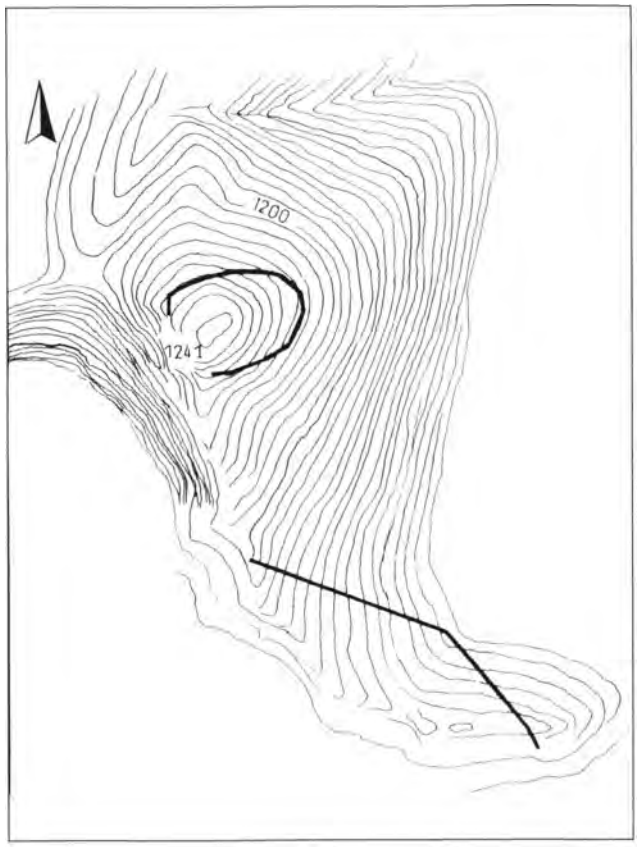
Κουμαριά

Μεγάλο Καστρί

Η θέση Μεγάλο Καστρί βρίσκεται στο Δ.Δ. Κουμαριάς του Δήμου Βέροιας του νομού Ημαθίας, στα νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού της Κουμαριάς. Αποτελείται

104. Α. Κουκουβού, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 613-615. Η ίδια, Ανασκαφική έρευνα στον άξονα της Εγνατίας οδού. Νομός Ημαθίας, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 567-578.

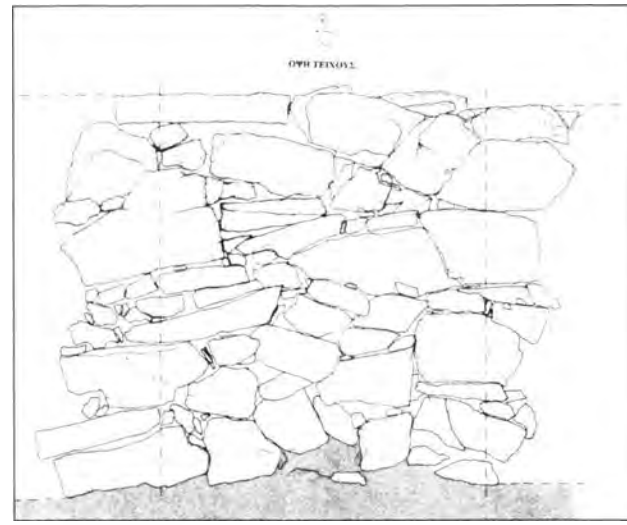
105. Θ.Χ. Βάκουλης, *Λατομεία μαρμάρου στην αρχαία Μακεδονία και προσδιορισμός προέλευσης μαρμάρινων έργων*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 69-77 (διδ. διατρ.).

Εικ. 87. Κουμαριά. Μεγάλο Καστρί. Τοπογραφική αποτύπωση των τειχών.

από δύο οχυρωμένους λόφους, το βόρειο και το νότιο, που ενώνονται μεταξύ τους με τη σταδιακή κλίση του εδάφους (Εικ. 87). Στη δυτική πλευρά τους προστατεύονται από μια απότομη, βαθιά χαράδρα, την Γκαβάνα. Ομαλότερη είναι η πρόσβαση από την ανατολική και τη βόρεια πλευρά. Η θέση, η οποία βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο, ελέγχει τους σύγχρονους δρόμους, που ακολουθούν τις ίδιες αρχαίες διαβάσεις και οδηγούν από τη Βέροια προς το Κάτω Βέρμιο (Σέλι) προς Β. και το Ξηρολίβαδο προς Δ. Το Μεγάλο Καστρί ανήκει πιθανώς σε ένα δίκτυο ορεινών οχυρωμένων θέσεων στην ευρύτερη περιοχή με σαφή στρατιωτικό χαρακτήρα.

Τη θέση επισκέφθηκε πρώτος τη δεκαετία του 1950 ο τότε έφορος Φ. Πέτσας, ο οποίος σημειώνει στο σχετικό τοπογραφικό δελτίο της υπηρεσίας «αρχαίον τείχος» και «τείχη ακροπόλεως προϊστορικών χρόνων». Μικρή επιφανειακή έρευνα στο χώρο πραγματοποιήθηκε το 1996 από την τότε αρχαιολόγο της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ Ε. Στεφανή, ενώ κατά το τρέχον έτος έγιναν επανειλημμένες επισκέψεις στην περιοχή (Απρίλιος-Ιούλιος 2006), κατά τις οποίες περισυνελέγη μικρή ποσότητα κεραμικής.

Εικ. 88. Κουμαριά. Μεγάλο Καστρί. Σχεδιαστική αποτύπωση της εξωτερικής όψης στο βόρειο τμήμα του τείχους στο βόρειο λόφο.

Με στόχο την κήρυξη-οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2006 τοπογραφική αποτύπωση των τειχών και συντάχθηκε ο σχετικός φάκελος[106]. Πραγματοποιήθηκε, επίσης, σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος της εξωτερικής όψης στο βόρειο τμήμα του τείχους στο βόρειο λόφο (Εικ. 88)[107]. Επιπλέον, με στόχο να βρεθούν τεκμήρια για τη χρονολόγηση και τη διάρκεια χρήσης του χώρου πραγματοποιήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές, από τις οποίες περισυνελέγη λιγοστή αβαφής κεραμική.

Ο βόρειος λόφος έχει υψόμετρο 1.241 μ. Είναι τειχισμένος περιμετρικά στο μεγαλύτερο μέρος του, εκτός από τη δυτική πλευρά, όπου το απόκρημνο του εδάφους δεν καθιστούσε αναγκαία την ύπαρξη τείχους. Το τείχος, που έχει κατασκευαστεί με ακανόνιστους μικρούς και μεγαλύτερους όγκους μαρμάρου, χωρίς τη χρήση συνδετικού υλικού, σώζεται σε ύψος 1-1,50 μ., ενώ σε ορισμένα σημεία το ύψος του ξεπερνά και τα 2 μ. Το πλάτος του δεν είναι σαφές, καθώς στην άνω πλευρά του έχει γκρεμιστεί, κυμαίνεται ωστόσο από 1,50-1,70 μ. (Εικ. 89). Η περίμετρός του έχει μήκος 361,83 μ., ενώ η οχυρωμένη έκταση έχει εμβαδόν 14.841 τ.μ. Στο εσωτερικό της διακρίνονται επιφανειακά κατόψεις κτιρίων, ενώ εντοπίστηκαν και οι θέσεις λατόμευσης του γκρίζου μαρμάρου, από όπου έχει εξορυχθεί το υλικό για την κατασκευή του τείχους.

Η ανατολική πλευρά του τείχους στο βόρειο λόφο, από την οποία η πρόσβαση στην οχύρωση είναι ευκολότερη, ενισχύ-

106. Η τοπογραφική αποτύπωση πραγματοποιήθηκε από τους ιδιώτες τοπογράφους Γ. Γκάτσιο και Θ. Τριανταφυλλίδη.

107. Το σχέδιο εκπονήθηκε από το σχεδιαστή Θ. Τηλιόπουλο.

Εικ. 89. Κουμαριά. Μεγάλο Καστρί. Τμήμα της βόρειας πλευράς του τείχους στο βόρειο λόφο.

Εικ. 90. Κουμαριά. Μεγάλο Καστρί. Ανατολικό τμήμα του τείχους στο βόρειο λόφο. Πύλη και πύργος.

εται σε τρία σημεία από ορθογώνιους, μακρόστενους χώρους που διαμορφώνονται με δεύτερο τοίχο στην εσωτερική πλευρά του. Οι χώροι αυτοί είναι κλειστοί, δεν έχουν άνοιγμα προς το εξωτερικό και η πρόσβαση σε αυτούς θα γινόταν από τον όροφο. Το άνοιγμα στο εσωτερικό τους έχει πλάτος που κυμαίνεται από 0,50-0,70 και μήκος 4-5 μ. περίπου. Πιθανότατα πρόκειται για «πύργους», που θα ενίσχυαν το τείχος στα σημεία που ήταν περισσότερο ευάλωτο. Ο μεσαίος πύργος έχει σχήμα Γ με ένα σκέλος να εισχωρεί προς το εσωτερικό της οχύρωσης. Δίπλα στο μεσαίο πύργο διαμορφώνεται άνοιγμα: μεγάλος, επίπεδα διαμορφωμένος όγκος μαρμάρου και άλλοι μικρότεροι λίθοι σχηματίζουν το κατώφλι. Πρόκειται πιθανότατα για την κύρια πύλη στο χώρο, της οποίας το πλάτος υπολογίζεται σε 3-3,20 μ. (Εικ. 90).

Στο νότιο λόφο διαμορφώνεται ένα διατείχισμα που διατρέχει την κορυφή του με κατεύθυνση αρχικά από ΒΔ. προς ΝΑ. και στη συνέχεια στρέφεται προς Ν. Το διατείχισμα, το οποίο έχει συνολικό μήκος 431,31 μ., σχηματίζει έτσι μια δεύτερη οχύρωση, η οποία έχει εμβαδόν 32.305 τ.μ. Το τείχος είναι χτισμένο με μεγάλους και μικρούς ακανόνιστους όγκους γκρίζου μαρμάρου (Εικ. 91, 92). Το ύψος του κυμαίνεται από 1-1,50 μ., ενώ το πλάτος του από 1,50-1,80 μ.

Η κεραμική που βρέθηκε από την επιφανειακή έρευνα και τις δοκιμαστικές τομές δεν οδηγεί σε ασφαλή συμπεράσματα για το χρόνο κατασκευής των οχυρώσεων και τη διάρκεια χρήσης του χώρου, ενώ και ο τρόπος δόμησης των τειχών δεν αποτελεί χρονολογικό τεκμήριο. Ωστόσο, μερικά όστρακα ανήκουν πιθανώς στους ελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ δεν εντοπίστηκε κεραμική, η οποία να μπορεί με βεβαιότητα να αποδοθεί στην προϊστορική εποχή. Το μέγεθος του έργου πάντως υποδηλώνει ισχυρή κρατική παρουσία σε μια περιοχή πολύ κρίσιμη για τον έλεγχο της πρόσβασης μέσω του Βερμίου στην Άνω Μακεδονία. Συγγενικά δημοσιευμένα παραδείγματα οχυρωμένων ακροπόλεων από την επαρχία Βοΐου του νομού Κοζάνης παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά με τη θέση στο Μεγάλο Καστρί και χρονολογούνται στους ελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ για τις περισσότερες θέσεις υπάρχει μια πρωιμότερη φάση της εποχής του Χαλκού ή του Σιδήρου[108].

108. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον-Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1999.

Εικ. 91-92. Κουμαριά. Μεγάλο Καστρί. Νότιος Λόφος. Τμήμα του διατειχίσματος.

Στην ανατολική κλιτύ των δύο λόφων έχουν αναπτυχθεί ήδη μετά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο πολλά λατομεία, από τα οποία εξάγεται το μάρμαρο της Κουμαριάς, τα οποία έχουν αλλοιώσει αισθητικά σε μεγάλο βαθμό το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον, ενώ η άμεση γειτνίαση τους με τα αρχαία τείχη τους δημιουργεί στατικά προβλήματα (σε πολλά σημεία έχουν καταρρεύσει). Σήμερα από τα υπάρχοντα λατομεία της περιοχής ένα μόνο συνεχίζει να λειτουργεί.

Μικρό Καστρί

Σε λόφο στη θέση Μικρό Καστρί, στα νοτιοανατολικά της κοινότητας Κουμαριάς, ο Γ. Λιούλιας, κάτοικος Κουμαριάς, μας υπέδειξε οχυρωμένη θέση. Η κορυφή του λόφου είναι τειχισμένη από τη βόρεια, τη δυτική και τη νότια πλευρά, ενώ η ανατολική προστατεύεται από βαθιά χαράδρα, το Χάος, οπότε δεν ήταν απαραίτητη η ύπαρξη τείχους. Η πρόσβαση στην οχύρωση είναι δυνατή μόνον από τη βόρεια και τη δυτική πλευρά, ενώ η ανατολική και η νότια πλευρά του λόφου είναι απρόσιτες. Ο λόφος στη βόρεια και τη δυτική πλευρά του δεν έχει βλάστηση, δίνει δε την εντύπωση διαμόρφωσης επάλληλων «ανδήρων» από τη βάση του προς την κορυφή του.

Εικ. 93. Κουμαριά. Μικρό Καστρί. Τμήμα του τείχους στη δυτική πλευρά του λόφου.

Το τείχος σώζεται κατά σημεία σε όλο του το πλάτος (διακρίνονται σαφώς οι παρειές του) (Εικ. 93), ενώ οι λίθοι του έχουν κατρακυλήσει εξωτερικά και εσωτερικά του. Στη βόρεια πλευρά σχηματίζει γωνία: στη θέση αυτή πιθανολογείται η ύπαρξη τετράγωνου ή ορθογώνιου πύργου, ο οποίος θα προστάτευε κάποια πύλη. Στο εσωτερικό της οχυρωμένης κορυφής του λόφου δεν εντοπίστηκαν κατόψεις κτιρίων. Περισυνελέγη όμως αρκετή κεραμική που ανήκει στους ελληνιστικούς, πιθανώς δε και στους υστεροκλασικούς χρόνους. Η οχύρωση αυτή έχει άμεση οπτική επαφή με το Μεγάλο Καστρί στα δυτικά. Με τη θέση αυτή σχετίζεται πιθανότατα ένα «εκτεταμένο νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων» στην περιοχή Ποταμιά, το οποίο αναφέρει ο Φ. Πέτσας σε τοπογραφικό δελτίο. Δεν κατέστη δυνατή η τοπογραφική αποτύπωση της οχύρωσης.

Θέση Πάτωμα

Στη θέση Πάτωμα, ανατολικά από το σύγχρονο οικισμό της Κουμαριάς, ο Ν. Τζίμας, κάτοικος Κουμαριάς, μας υπέδειξε δύο θέσεις όπου εντοπίζονται αρχαιότητες, στα νοτιο-

Εικ. 94. Κουμαριά. Θέση Πάτωμα. Τμήμα τείχους.

δυτικά και τα νοτιοανατολικά σύγχρονων μαντριών. Στα νοτιοδυτικά των μαντριών σώζεται διαλυμένο τμήμα σκέλους τείχους σε μήκος 30-40 μ. και κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. (Εικ. 94). Σε δύο άλλα σημεία σώζονται τμήματα του τείχους με ευδιάκριτες παρειές. Πρόκειται προφανώς για τμήμα οχύρωσης στην πλαγιά του λόφου, το μέγεθος και η πορεία της οποίας δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί. Κατά την αυτοψία δεν βρέθηκε κεραμική.

Στα νοτιοανατολικά των ίδιων μαντριών μας υποδείχθηκε θέση, στην οποία σώζονται πολλοί σωροί λίθων, που θα μπορούσαν να προέρχονται από κτίσματα ή τη διάλυση σκελών τείχους. Ωστόσο, πουθενά δεν εντοπίστηκε σαφές όριο-παρειά οικοδομήματος. Δεν βρέθηκε κεραμική ούτε και στη θέση αυτή.

Αλωνάκια

Θέση Παλιούρα

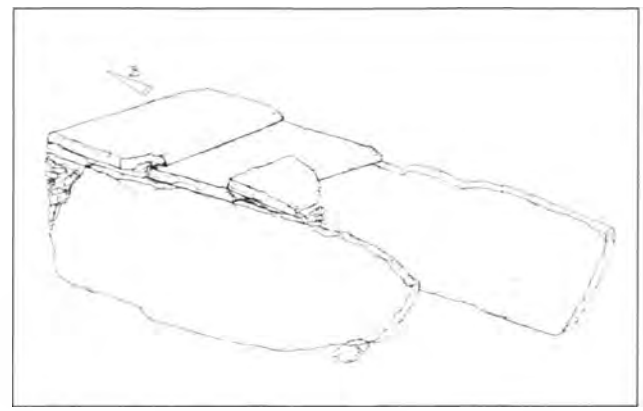
Στην περιοχή Αλωνάκια και συγκεκριμένα στη θέση Παλιούρια, νότια από το σύγχρονο οικισμό της Κουμαριάς, ο Δ. Μησιάκας μας υπέδειξε συλημένο κιβωτιόσχημο τάφο στη δυτική πλαγιά ενός λόφου (Εικ. 95-97). Ο τάφος είναι κατάσκευασμένος με μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, δύο μεγάλες στις πλάγιες πλευρές και μία στη στενή βόρεια. Έχει προσανατολισμό Β.-Ν. Δεν βρέθηκε στη θέση της η κάθετη πλάκα της νότιας πλευράς του, ενώ τρεις πλάκες από το νότιο τμήμα της κάλυψής του βρέθηκαν πεταμένες λίγο χαμηλότερα. Το δάπεδό του είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Το μήκος του τάφου είναι 1,90 μ., το εσωτερικό του πλάτος κυμαίνεται από 0,72 στο βόρειο ως 0,89 μ. στο νότιο τμήμα του, ενώ το ύψος του φθάνει τα 0,63 μ.

Ο τάφος ήταν συλημένος και πολύ διαταραγμένος. Τα οστά είχαν αναμοχλευτεί και όλα βρέθηκαν εκτός της αρχικής θέσης τους. Στη βόρεια πλευρά του εντοπίστηκαν υπολείμματα καύσης και ένας τουλάχιστον καμένος σπόνδυλος. Τα υπόλοιπα οστά δεν φέρουν ίχνη καύσης. Στον τάφο είναι βέβαιο ότι είχαν ενταφιαστεί δύο νεκροί, όπως δείχνουν τα οστά που περισυνελέγησαν (δύο κάτω γνάθοι, κ.ά.), ενώ τα υπολείμματα καύσης δεν αποκλείεται να προέρχονται από δευτερογενή καύση.

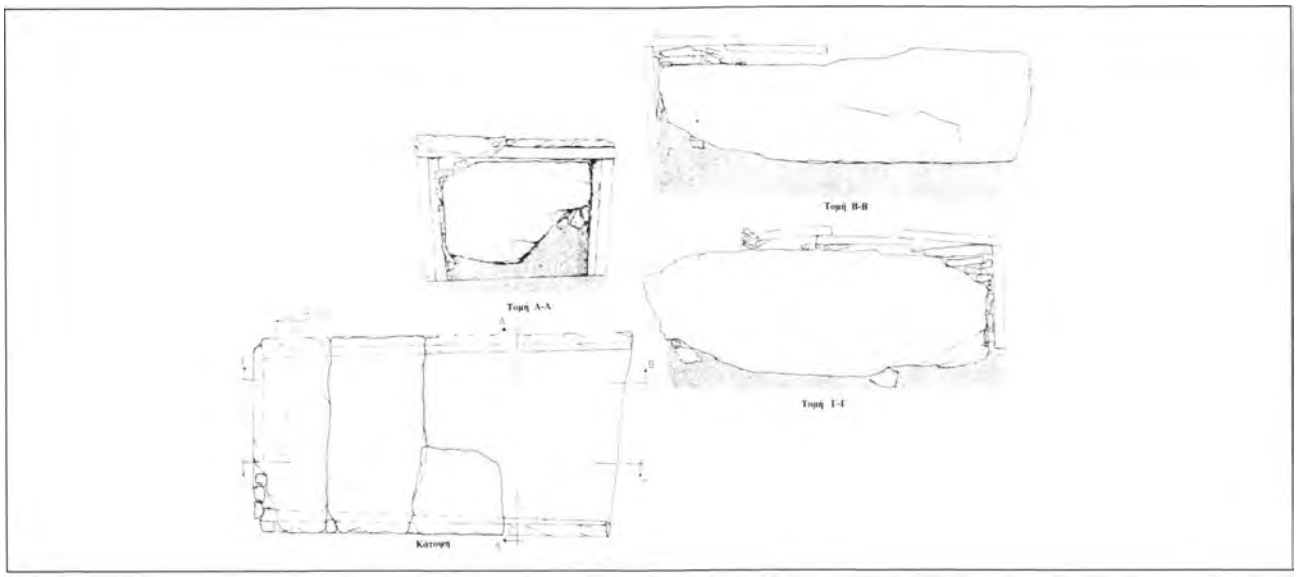
Βρέθηκαν δύο όστρακα από το χείλος χυτροειδούς αγγείου, τα οποία συγκολλήθηκαν μεταξύ τους. Ανήκουν πιθανώς στους υστερορρωμαϊκούς ή πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Εφόσον, όμως, ο τάφος ήταν ανοικτός και έντονα διαταραγμένος και τα όστρακα βρέθηκαν ψηλά στην επίχωσή του, δεν είναι βέβαιο ότι σχετίζονται με τις ταφές, αλλά θα μπορούσαν να έχουν πέσει από υψηλότερο σημείο.

Εικ. 95. Κουμαριά. Αλωνάκια. Θέση Παλιούρια. Κιβωτιόσχημος τάφος.

Εικ. 96. Κουμαριά. Αλωνάκια. Θέση Παλιούρια. Κιβωτιόσχημος τάφος. Προοπτική σχεδιαστική απεικόνιση.

Εικ. 97. Κουμαριά. Αλωνάκια. Θέση Παλιούρια. Κιβωτιόσχημος τάφος. Τομές.

Στη γύρω από τον τάφο περιοχή εντοπίζονται πολλοί μικροί διάσπαρτοι λίθοι, οι οποίοι μάλλον προέρχονται από τη διάλυση τύμβων στην ίδια θέση. Είναι πολύ πιθανόν ότι στη θέση αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί νεκροταφείο. Ο τάφος φωτογραφήθηκε και σχεδιάστηκε[109]. Στη συνέχεια καλύφθηκε με χώμα, πέτρες και κλαδιά, ώστε να μην είναι εύκολα ορατός.

Π α τ ρ ί δ α

Αγρόκτημα Φυτειάς (αριθ. αγροτ. 225)

Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο παραπάνω αγροτεμάχιο στον οικισμό Πατρίδα (το αγροτεμάχιο ανήκει στο Αγρόκτημα Φυτειάς), ιδιοκτησίας του ιερέα Δ. Συρόπουλου. Βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Στον κοντινό λόφο βόρεια από το αγροτεμάχιο διαπιστώθηκε σε άλλη αυτοψία μεγάλη ποσότητα διάσπαρτης κεραμικής, ίδιας πιθανότατα περιόδου. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, στην περιοχή υπήρχε το κονάκι του Τούρκου αγά της περιοχής.

Αγρόκτημα Πατρίδας (αριθ. αγροτ. 410)

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο στο Αγρόκτημα Πατρίδας περισυνελέγη σε αυτοψία αρκετή κεραμική, μάλλον ρωμαϊκών χρόνων, ενώ ένα όστρακο ανήκει πιθανώς στους προϊστορικούς χρόνους.

Ξ η ρ ο λ ί β α δ ο

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας που πραγματοποιήθηκε στην περιοχή του Ξηρολίβαδου μας επισημάνθηκε η ύπαρξη πλακόστρωτου δρόμου στη νότια είσοδο του χωριού (Εικ. 98)[110]. Ο δρόμος, ο οποίος παρακολουθείται σε μήκος 30-40 μ. τουλάχιστον, ορίζεται στις δύο πλευρές του από ακανόνιστες πλάκες, ενώ εσωτερικά συμπληρώνεται με μικρότερους λίθους. Έχει πλάτος 2,40 μ. περίπου. Σε τακτά διαστήματα, κάθετα και σε σειρά τοποθετημένοι λίθοι σε όλο το πλάτος του δημιουργούν μικρή υψομετρική διαφορά στο επίπεδό του. Σύμφωνα με πληροφορίες κατοίκων υπήρχε πριν από την ίδρυση του χωριού το 19ο αιώνα, ενώ τμήματά του σώζονταν παλαιότερα και σε άλλα σημεία εντός του σημερινού οικισμού. Ανήκει μάλλον στην όψιμη περίοδο της τουρκοκρατίας (18ος-19ος αι.), βρίσκεται όμως στην πορεία δρόμου που χρησιμοποιούνταν από την αρχαιότητα για τη διάβαση του Βερμίου όρους από την Κάτω στην Άνω Μακεδονία. Ο δρόμος αυτός ξεκινούσε από τη Βέροια και μέσω του Ξηρολίβαδου οδηγούσε στην Ακρινή στο νομό Κοζάνης[111].

109. Τα σχέδια εκπόνησε ο σχεδιαστής Θ. Τηλιόπουλος.

110. Ο δρόμος απεικονίζεται, επίσης, στο Α. Βασιάδης, *Ξηρολίβαδο χουάρα μουσιάτα. Ξηρολίβαδο όμορφο χωριό*, Βέροια 2006, σ. 58.

111. Για τις ορεινές διαβάσεις του Βερμίου, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Από την Ελιμιώτιδα στην Κάτω Μακεδονία. Σύγχρονες πο-

Εικ. 98. Ξηρολίβαδο. Πλακόστρωτος δρόμος της τουρκοκρατίας στη νότια είσοδο του οικισμού.

ΔΗΜΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ

Νησί

Ρωμαϊκό λουτρό

Πραγματοποιήθηκαν επανειλημμένες αυτοψίες στο χώρο του ρωμαϊκού λουτρού στη θέση Φάσα, στο Νησί Αλεξάνδρειας, το οποίο έχει ανασκαφεί από την Α. Ανδρειωμένου[112]. Ο χώρος καθαρίστηκε από τη βλάστηση, ενώ επιδιορθώθηκε και η περίφραξη σε δύο σημεία στη νότια πλευρά της. Διαπιστώθηκε, όμως, η ύπαρξη σοβαρού προβλήματος, το οποίο προκαλείται από την άνοδο της στάθμης του νερού που χρησιμοποιείται για το πότισμα του αγρού Σ. Καραγιάννη, βόρεια του λουτρού. Το νερό, του οποίου η στάθμη ανεβαίνει τις ημέρες που ποτίζεται ο αγρός, πλημμυρίζει την εξωτερική πλευρά της αψίδας στη δυτική πλευρά του χώρου και υφίσταται σοβαρός κίνδυνος καταστροφής των ψηφιδωτών, τα οποία διατηρούνται κατά χώραν.

Εικ. 99. Νησί. Ρωμαϊκό λουτρό. Ο χώρος των ψηφιδωτών μετά την κάλυψή του με άμμο.

Για να εξακριβωθεί η κατάσταση διατήρησης των ψηφιδωτών αφαιρέθηκε η άμμος και το νάιλον, που τα κάλυπτε σε τρία σημεία. Διαπιστώθηκε ότι σώζονται σε πολύ καλή κατάσταση, εκτός από ένα σημείο, που ήταν ήδη κατεστραμμένο κατά την ανασκαφή του χώρου. Στη συνέχεια οι χώροι με τα ψηφιδωτά και μέρος των τοίχων καλύφθηκαν με νέο νάιλον και άμμο, το οποίο μας προσέφερε δωρεάν ο Β. Μπαμπίνας εκ μέρους του ΤΟΕΒ Νησίου (Εικ. 99). Ωστόσο, παρά την πρόθυμη συνεργασία του Β. Μπαμπίνα και του ιδιοκτήτη του αγρού Σ. Καραγιάννη, δεν βρέθηκε οριστική λύση στο πρόβλημα. Θα πρέπει να σημειωθεί, εξάλλου, ότι ξεκίνησαν οι διαδικασίες για τη σύνταξη του φακέλου για την κήρυξη-οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου με βάση το νόμο 3028/2002.

Τέλος, ο Σ. Καραγιάννης, πρώην πρόεδρος της κοινότητας, μας υπέδειξε μερικούς πώρινους γωνιόλιθους στα νότια σπίτια του χωριού, που είχαν βρεθεί παλαιότερα σε παρακείμενο αυλάκι.

Βρυσάκι

Αγροτεμάχιο Κ. Παπακωνσταντίνου (αριθ. 336)

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στο παραπάνω αγροτέμαχιο του Αγροκτήματος Βρυσακίου, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 200-300 μ. περίπου νότια των νοτιότερων σπιτιών του οικισμού στο Νησί, περισυνελέγη αρκετή ποσότητα κεραμικής ελληνιστικών χρόνων.

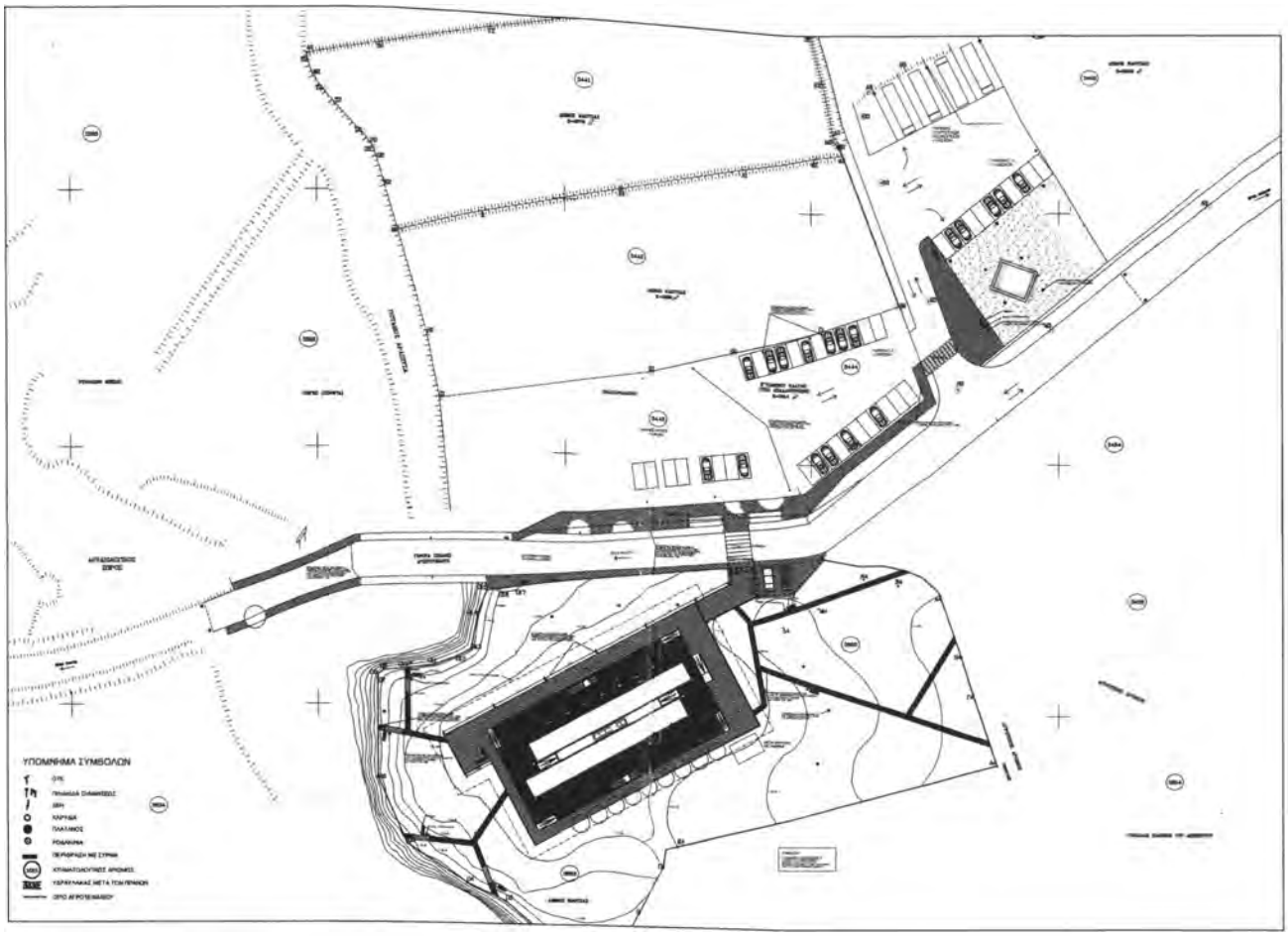
Κλειδί

Ρωμαϊκή γέφυρα

Πραγματοποιήθηκαν επανειλημμένες αυτοψίες στον αρχαιολογικό χώρο στο Κλειδί, όπου σώζεται το τόξο ρωμαϊ-

ρείες και αρχαίες διαβάσεις, στο *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 103-114.

112. Για το ρωμαϊκό λουτρό και τις έρευνες στο Νησί Αλεξάνδρειας, βλ. Α.Κ. Ανδρειωμένου, Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας, *ΠΑΕ* 1966, σ. 24-29· η ίδια, *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 354-355, Πίν. 379· *Έργον* 1966, σ. 17-22· G. Daux, *BCH* 91 (1967), Chronique, σ. 715-717, εικ. 2· Φ. Πέτσας, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 412-413· *ArchRep* 1966-1967, σ. 15· Α.Κ. Ανδρειωμένου, Ανασκαφή ρωμαϊκού λουτρώνος παρά το Νησί Αλεξανδρείας, *ΠΑΕ* 1968, σ. 60-64· *Έργον* 1968, σ. 54-59· Φ. Πέτσας, Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967, *Μακεδονικά* 9 (1969), σ. 198-199, σχέδ. 19, πίν. 105α· J.P. Michaud, *BCH* 94 (1970), Chronique, σ. 1057-1060, εικ. 365-366.

Εικ. 100. Ισβόρια. Τοπογραφικό σχέδιο των αγρών Γιόκαλα και Κανδυλίδη.

κής γέφυρας. Το περιφραγμένο αγροτεμάχιο, το οποίο κάλυπτε ψηλή πυκνή βλάστηση, καθαρίστηκε με συνεργείο και ειδικό μηχάνημα, το οποίο προσέφερε ο Δήμος Πλατέος. Το κανάλι άρδευσης μπροστά από το χώρο καθαρίστηκε από συνεργείο του ΓΟΕΒ Αλεξάνδρειας.

Θα πρέπει να σημειωθεί, εξάλλου, ότι ξεκίνησαν οι διαδικασίες για τη σύνταξη του φακέλου για την επανακήρυξη-οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου με βάση το νόμο 3028/2002. Έγινε τοπογραφική αποτύπωση από τους ιδιώτες τοπογράφους Γ. Γκάτσιο και Θ. Τριανταφυλλίδη.

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΟΥΛΑΚΑΚΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΝΑΟΥΣΑΣ

Ισβόρια

Αγρός Κανδυλίδη (αριθ. 3452) (Εικ. 100)

Πραγματοποιήθηκαν φέτος οι εργασίες για τη διαμόρφωση χώρου στάθμευσης για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών του αρχαιολογικού χώρου της Σχολής Αριστοτέλους και του Πολιτιστικού Κέντρου του Δήμου Νάουσας, του οποίου η κατασκευή ξεκίνησε πέρυσι και ολοκληρώνεται σταδιακά στον αγρό Γιόκαλα[113] (Εικ. 101). Σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη του έργου, η διαμόρφωση του χώρου στάθμευσης προβλέπεται να γίνει από την ανάδοχο εταιρεία στον αγρό Κανδυλίδη (αριθ. 3452), ο οποίος βρίσκεται βορειοανατολικά του αγρού Γιόκαλα, αμέσως βόρεια του δρόμου που οδηγεί από τον Κοπανό προς τη Νάουσα.

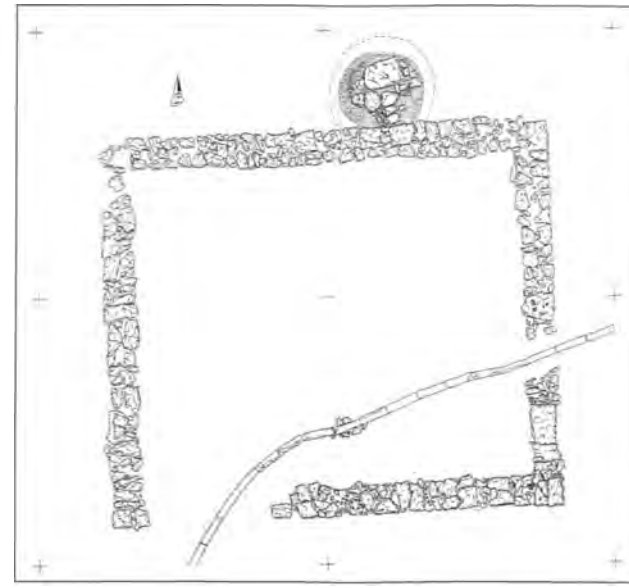
Πριν από τις εργασίες ασφαλτόστρωσης πραγματοποιήθηκαν στο χώρο δοκιμαστικές τομές, που οδήγησαν στη σωστική ανασκαφή ενός τετράπλευρου κτίσματος, στο νοτιοδυτικό τμήμα του αγρού[114]. Οι διαστάσεις του είναι 6,50×7,90 μ. και σώζεται στο ύψος της λίθινης θεμελίωσης, ενώ, με βάση την κεραμική που συγκεντρώθηκε, χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους (Εικ. 102, 103). Από την έρευνα του

113. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 745-746.

114. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Έ. Κόστιτς και το σχέδιο εκπόνησε ο σχεδιαστής Θ. Τηλιόπουλος.

Εικ. 101. Ισβόρια. Το Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Νάουσας.

Εικ. 102. Ισβόρια. Αγρός Κανδυλίδη. Κάτοψη του αρχαίου κτιρίου.

Εικ. 103. Ισβόρια. Αγρός Κανδυλίδη. Τα θεμέλια του κτιρίου.

χώρου δεν απουσίαζε, έστω και περιορισμένη, κεραμική προϊστορικών και κλασικών χρόνων. Στο οικοδομικό υλικό του χρησιμοποιήθηκαν και πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη από παλαιότερα κτίρια. Η ανωδομή του ήταν πλίνθινη, όπως τεκμηριώνεται από τα διαλυμένα πλιθιά, που βρέθηκαν σε όλη την έκταση του χώρου, καθώς και στον αποθέτη, που εντοπίστηκε στη βόρεια εξωτερική πλευρά του. Μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου, στους ρωμαϊκούς ή ενδεχομένως στους βυζαντινούς χρόνους, χρονολογείται η κατασκευή του πήλινου αγωγού ύδρευσης, τμήμα του οποίου διήλθε από το εσωτερικό του κτιρίου, καταστρέφοντας τα σημεία όπου τέμνεται με το νότιο και τον ανατολικό τοίχο. Αποτελείται από πηλοσωλήνες σε β΄ χρήση (απαντούν τέσσερις διαφορετικοί τύποι όσον αφορά στην ποιότητα του πηλού και τη διάμετρο των σωλήνων), που ενώνονται μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα.

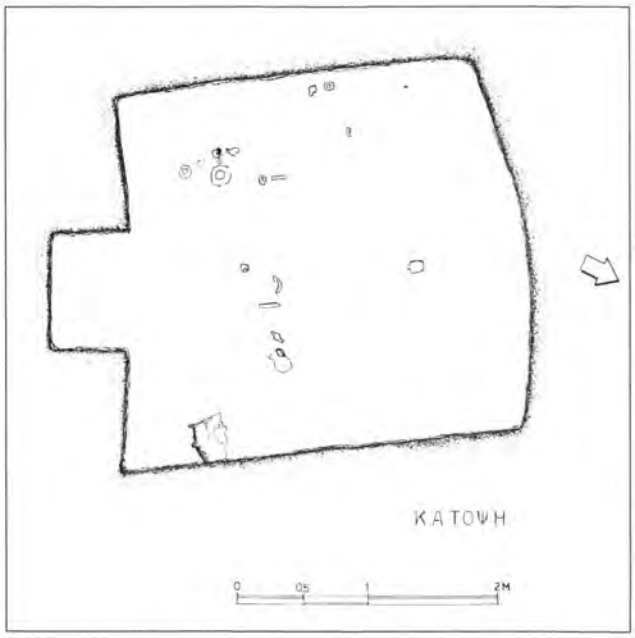
Τα αρχαία κατάλοιπα της θεμελίωσης του κτιρίου διατηρήθηκαν ορατά για τους επισκέπτες στο νοτιοδυτικό άκρο του χώρου στάθμευσης, ενώ περιμετρικά κατασκευάστηκε χαμηλό προστατευτικό τοιχίο.

Κοπανός

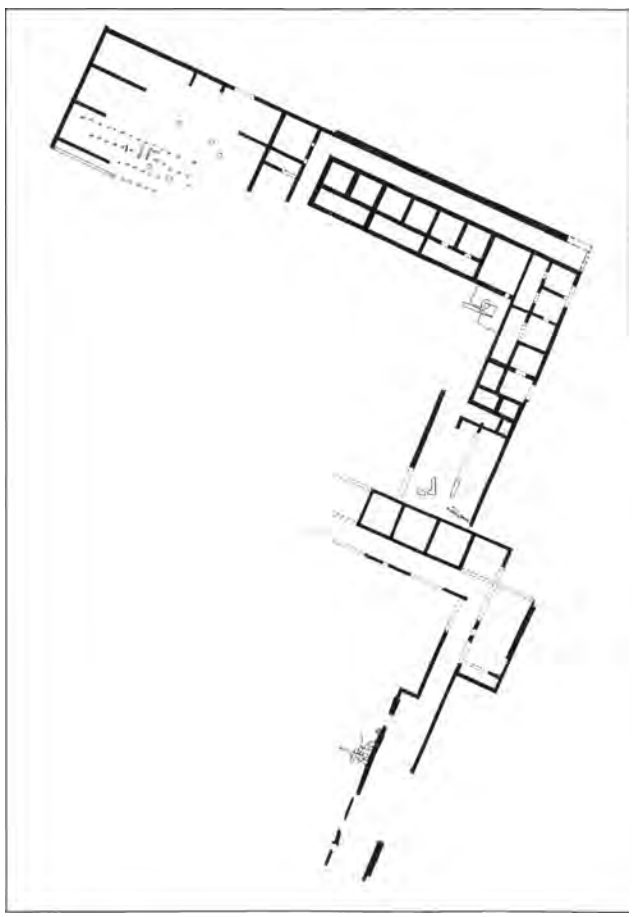
Θέση Σιδηροδρομική Γραμμή

Σε εκσκαφικές εργασίες του Δήμου Ανθεμίων για κατασκευή νέου δικτύου αποχέτευσης, επί του ασφαλτοστρωμένου δρόμου που οδηγεί από τον Κοπανό προς τη Χαρίεσσα και κοντά στην περιοχή της Σιδηροδρομικής Γραμμής εντοπίστηκε μονοθάλαμος λαξευτός τάφος[115] (Εικ. 104). Το μνημείο βρέθηκε μπροστά στο οικόπεδο της οικίας Γ. Σαρδέλη, ενώ στην απέναντι (νότια) πλευρά του δρόμου βρίσκεται το αγροτεμάχιο Χ. Πέκαλη. Τμήμα από την πίσω (βόρεια) πλευρά του τάφου είχε καταπέσει και το εσωτερικό του βρέθηκε πλήρως επιχωσμένο και διαταραγμένο. Την είσοδο στη νότια πλευρά έκλειναν τέσσερις επάλληλοι πλίνθοι από πωρόλιθο. Η ανώτερη πλίνθος είχε μετακινηθεί και παράλληλα είχε απολαξευτεί τμήμα του ανωφλιού, προφανώς κατά την προσπάθεια των αρχαίων τυμβωρύχων να εισέλθουν στον τάφο. Ο τάφος είχε διαστάσεις 2,70×2,75 μ. και τα τοιχώματά του έφεραν κονίαμα. Στον κεντρικό χώρο του δαπέδου είχε διαμορφωθεί βαθύτερο λάξευμα με διαστάσεις 2,50 (Β.-Ν.)×1,20 (Α.-Δ.) μ. Από την επίχωση που είχε εισχωρήσει στον τάφο, συγκεντρώθηκαν πολλοί αργοί λίθοι, θραύσματα κεραμίδων, καθώς και κεραμική των υστερορρωμαϊκών χρόνων. Ωστόσο, κοντά στο επίπεδο του δαπέδου εντοπίστηκαν λίγα ακέραια αγγεία, όπως μυροδοχεία, δύο οινοχόες, ένας πιθαμφορέας, ένας χάλκινος κάνθαρος κ.ά., που χρονολογούν τη χρήση του τάφου στα τέ-

115. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε ο αρχαιολόγος Β. Δημητριάδης και το σχέδιο εκπόνησε ο σχεδιαστής Θ. Τηλιόπουλος.

Εικ. 104. Κοπανός. Θέση Σιδηροδρομική Γραμμή. Κάτοψη λαξευτού τάφου.

Εικ. 105. Κοπανός. Θέση Μπελοβίνα. Κάτοψη της δυτικής και της βόρειας πτέρυγας του κτιρίου Γ.

λη του 3ου και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Μετά την ολοκλήρωση της έρευνας, ο τάφος επιχώσθηκε για τη συνέχιση των εργασιών του Δήμου.

Θέση Μπελοβίνα (αγροί Κοσμίδη και Καβαλλάρη)

Μετά από ολιγοήμερη ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το 2004[116] στην αρχαία Μίεζα, η έρευνα στο πολεοδομικό συγκρότημα συνεχίστηκε με εντατικότερους ρυθμούς κατά το 2006[117], με επίκεντρο πάλι το μεγάλο κτίριο σε σχήμα Γ, που αναπτύσσεται στο βορειοδυτικό άκρο του αρχαιολογικού χώρου. Τα προηγούμενα χρόνια η έρευνα επικεντρώθηκε στην αποκάλυψη της βόρειας πτέρυγας του κτιρίου και στόχος μας φέτος ήταν να ολοκληρωθεί η ανασκαφή και στους χώρους της δυτικής πτέρυγας, προκειμένου να αποκτήσουμε μια συνολική εικόνα του οικοδομήματος. Με την πρόοδο των εργασιών επιβεβαιώθηκε παλαιότερη υπόθεσή μας για αντιστοιχία στην κάτοψη των δύο τμημάτων του κτιρίου[118].

Συγκεκριμένα, στο δυτικό σκέλος ήλθαν στο φως έξι τετράγωνα δωμάτια (4,80×4,80 μ.), που ανοίγουν ανά δύο σε έναν κοινό προθάλαμο και παρουσιάζουν όμοιες διαστάσεις με τα δωμάτια και τους προθαλάμους της βόρειας πλευράς (Εικ. 105, 106). Ανάμεσα στα δωμάτια της βόρειας και της δυτικής πτέρυγας (πέντε και έξι αντίστοιχα) παρεμβάλλεται μια μεγαλύτερη τετράγωνη αίθουσα. Είναι σαφές πλέον ότι και τα έντεκα συνολικά δωμάτια του κτιρίου Γ, που εμφανίζουν κοινά χαρακτηριστικά στη διαρρύθμισή τους, εξυπηρετούσαν τις ίδιες ανάγκες και λειτουργούσαν, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί για τα δωμάτια της βόρειας πλευράς[119], ως αίθουσες συμποσίων για την παράθεση τελετουργικών γευμάτων είτε ενός ιερού είτε της ίδιας της πόλης.

116. Η σύντομη έρευνα του 2004 επεκτάθηκε σε τρεις ακόμη χώρους της δυτικής πτέρυγας, αμέσως νότια της μεγάλης τετράγωνης αίθουσας. Επίσης, πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικοί καθαρισμοί σε παλαιότερες τομές της βόρειας πλευράς. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Χ. Μαστραντάμη.

117. Την επίβλεψη της φετινής ανασκαφής είχε ο αρχαιολόγος Σ. Λιούλιας. Τα σχέδια εκπόνησαν οι Μ. Γκάτζιου και Θ. Τηλιόπουλος. Για αναφορά στα αποτελέσματα της ανασκαφής του 2006 και συνολική θεώρηση των αρχαιολογικών δεδομένων του συγκροτήματος, βλ. Β. Αλλαμανή - Α. Κουκουβού - Ει. Ψαρρά, Μίεζα, πόλη Ημαθίας, *ΑΕΜΘ. 20 χρόνια*, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 17-30.

118. *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 574.

119. Τα στοιχεία που έδωσε η ανασκαφική έρευνα του 2002 στη βόρεια πτέρυγα, όπως η έκκεντρη τοποθέτηση των ανοιγμάτων εισόδου στις αίθουσες, καθώς και η ανεύρεση δύο γυάλινων οφθαλμών από τη διακόσμηση συμποσιακών κλινών, οδήγησαν στην ταύτιση των δωματίων με χώρους εστίασης, καθένας από τους οποίους μπορούσε να δεχθεί επτά κλίνες. Για ανάπτυξη του θέματος και βιβλιογραφία, βλ. *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 575-577, με σχεδιαστική αναπαράσταση των χώρων εστίασης.

Εικ. 106. Κοπανός. Θέση Μπελοβίνα. Αεροφωτογραφία της δυτικής και της βόρειας πτέρυγας του κτιρίου Γ.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο επιβεβαιώθηκε επίσης ότι τα οικοδομικά κατάλοιπα που είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα στον αγρό Καβαλλάρη[120], αμέσως νότια του κτιρίου Γ, συνδέονται κατασκευαστικά με το συγκρότημα του κτιρίου αυτού και αποτελούν ουσιαστικά το νότιο άκρο του δυτικού σκέλους του. Πρόκειται επομένως για ένα εντυπωσιακό σε μέγεθος οικοδόμημα, του οποίου το δυτικό σκέλος φθάνει σε μήκος τα 98, ενώ το βόρειο τα 55 μ.

Στα δύο άκρα των πτερύγων του μεγάλου αυτού κτιρίου διαμορφώνονται παράλληλοι επιμήκεις χώροι, που σώζονται πολύ αποσπασματικά, καθώς και κάποιοι άλλοι μικρότεροι, χωρίς όμως να υπάρχουν προς το παρόν στοιχεία για την ασφαλή ταύτισή τους.

Ενδιαφέρον πάντως από αρχιτεκτονική άποψη είναι το γεγονός ότι δύο από τους τοίχους της δυτικής πτέρυγας, οι οποίοι βρίσκονται αμέσως νότια των χώρων εστίασης με κατεύθυνση Α.-Δ., προεκτείνονται ανατολικά, συνεχίζοντας την πορεία τους πέρα από το όριο της πρόσοψης του κτιρίου. Καθίσταται επομένως πολύ πιθανόν το σκέλος αυτό να στρέφεται σε κάποιο σημείο του προς Α.[121], κάτι που

120. Βλ. *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 208, όπου γίνεται αναφορά στα οικοδομικά κατάλοιπα του αγρού Καβαλλάρη, χωρίς να είναι ακόμη τότε δυνατή η ερμηνεία τους. Η αποσαφήνιση της σύνδεσης ή μη των καταλοίπων στους αγρούς Καβαλλάρη και Κοσμίδη υπήρξε ζητούμενο της έρευνας για πολλά χρόνια, βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2044): Χρονικά, Β΄3β, σ. 370.

121. Στην περίπτωση που αυτό επιβεβαιωθεί, η γνωστή μέχρι σήμερα κάτοψη του κτιρίου Γ θα αλλάξει ριζικά.

Εικ. 107. Κοπανός. Θέση Μπελοβίνα. Θησαυρός αργυρών νομισμάτων.

ασφαλώς θα διευκρινιστεί με τη συνέχιση της έρευνας στο χώρο αυτό.

Τέλος, σημαντικό εύρημα υπήρξε ο θησαυρός 19 αργυρών νομισμάτων, που εντοπίστηκε στην υποθεμελίωση ενός τοίχου του προθαλάμου της δυτικής πτέρυγας (Εικ. 107). Στο θησαυρό περιλαμβάνονται μεταθανάτιες κοπές του Αλεξάνδρου Γ΄, κοπές του Φιλίππου Γ΄ του Αρριδαίου, του Λυσιμάχου, καθώς και ένα αργυρό νόμισμα Οπουντίων Λοκρών. Τα περισσότερα νομίσματα αποτελούν εκδόσεις πόλεων της δυτικής Μικράς Ασίας, γεγονός που ενισχύει την επικρατούσα πλέον άποψη για την εισροή στον ελλαδικό χώρο πλούτου, που αποκτήθηκε στην Ανατολή από τους παλαίμαχους στρατιώτες της μεγάλης εκστρατείας.

Λαμβάνοντας υπ' όψιν το σύνολο των ανασκαφικών δεδομένων και το γεγονός ότι ένα μεγάλο τμήμα του κτιρίου που ανασκάπτεται στο βορειοδυτικό τομέα λειτουργούσε ως εστιατόριο, μια χρήση που σχετίζεται άμεσα με τελετουργικές πρακτικές σε ιερά του Ασκληπιού, μπορούμε να διατυπώσουμε βάσιμα πλέον την υπόθεση ότι ο χώρος αυτός αποτελεί τμήμα ενός ιερού του θεραπευτή θεού. Εξάλλου, η λατρεία του Ασκληπιού είναι και η μόνη επιγραφικά μαρτυρημένη τους χρόνους αυτούς στη περιοχή της Μίεζας[122]. Ένα τόσο εκτεταμένο και σύνθετο στην οργάνωσή του συγκρότημα θα ήταν ενταγμένο στην αγορά της πόλης και προφανώς θα συνδύαζε ποικίλες λειτουργίες. Αν τα κτίρια στο δυτικό τομέα αποτελούν πράγματι τμήμα ενός ιερού, τότε τα κτιριακά κατάλοιπα που έχουν εντοπιστεί αποσπασματικά ανατολικότερα, ίσως να εξυπηρετούσαν δραστηριότητες εμπορικής, κοινωνικής και πολιτικής φύσεως.

Με βάση κυρίως τα νομίσματα που έχουν προκύψει από το σύνολο του ανεσκαμμένου χώρου, το χρονολογικό πλαίσιο του πολεοδομικού συγκροτήματος της Μίεζας ορίζεται από το β΄ τέταρτο του 4ου έως το α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

ΕΙΡΗΝΗ ΨΑΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ (πρώην Δήμος Αγίας Τριάδας)

Πεντάβρυσος

Ο πρώτος ανασκαφικός στόχος ήταν η διερεύνηση του αγρού αριθ. 307, στον οποίο μας είχε υποδειχθεί από το 2005[123] η ύπαρξη άγνωστης αρχαίας θέσης, όπου είχαν περισυλλεγεί σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου. Ανασκαφική τομή έκτασης 80 τ.μ. αποκάλυψε σε βάθος μόλις 0,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια ισχυρό θεμέλιο από ποταμόπετρες, λευκό ασβεστοκονίαμα και οριζόντιες στρώσεις οπτοπλίνθων, σωζόμενο σε ύψος 1,10, με πλάτος 0,90 μ. και με μήκος άγνωστο προς ΝΔ. Το παραπάνω θεμέλιο συνδέεται με δύο άλλα θεμέλια τοίχων παρόμοιας κατασκευής, αλλά μικρότερου πάχους και βάθους έδρασης, του ίδιου προφανώς κτιρίου των πρώιμων παλαιοχριστιανικών χρόνων, αν κρίνουμε από τον τρόπο κατασκευής και από μία βάση κίονα του 5ου αι. μ.Χ., που περισυνελέγη μετά το όργωμα του διπλανού αγρού. Σε μεταγενέστερη φάση ανήκουν τα θεμέλια δύο αμελέστερων τοίχων, από τα οποία το ένα είναι χτισμένο με αργούς λίθους και λάσπη και το άλλο με αργούς λίθους, γκριζόλευκο κονίαμα και, δυστυχώς, με σπαράγματα του παραπάνω ψηφιδωτού δαπέδου του 3ου ή 4ου αι. μ.Χ. Άρα, η πρόσφατη άροση δεν είχε διαλύσει ένα ψηφιδωτό δάπεδο, απλώς είχε διαλύσει τμήμα του παραπάνω θεμελίου, παρασύροντας κάποια από τα εντοιχισμένα σπαράγματα ενός ήδη κατεστραμμένου ψηφιδωτού. Με επιμέλεια περισυνελέγησαν και στερεώθηκαν όλα τα αποκαλυφθέντα σπαράγματα, τα οποία παρουσιάζουν μαρμάρινες ψηφίδες τριών χρωμάτων (λευκό, σκούρο κυανό και καστανοκόκκινο) και σχηματίζουν ενδιαφέροντα γεωμετρικά μοτίβα. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι τα στρώματα που έχουν κοπεί από τους νεότερους τοίχους περιέχουν κεραμική ρωμαϊκών και ύστερων ελληνιστικών χρόνων.

Στα 250 μ. προς Δ. της προηγούμενης τομής, στον αγρό κληρονόμων Ι. Ξανθόπουλου αριθ. 306, διενεργήθηκαν άλ-

122. Επώνυμοι ιερείς του Ασκληπιού αναφέρονται σε πλάκα ωνών που βρέθηκε στον προθάλαμο του τάφου της Κρίσεως σε δύο ανασκαφικές περιόδους, βλ. Φ. Πέτσας, Ωναί εξ Ημαθίας, *ΑΕ* 1961, σ. 1-57 και Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Λ. Στεφανή, Ωναί εκ της Ημαθίας ΙΙ, *ΑΕ* 2003, σ. 155-196.

123. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 760.

λες δύο δοκιμαστικές τομές. Η μία ήταν άγονη, αλλά η δεύτερη αποκάλυψε σε βάθος 0,40 μ. τη γωνία συνάντησης δύο αργολιθοδομικών τοίχων σε επίπεδο θεμελίωσης. Τα αρχαιολογικά στρώματα που είχαν κοπεί από τα θεμέλια, αλλά και αυτά που εντοπίζονται βαθύτερα, παρουσιάζουν κι εδώ ανάμικτη κεραμική ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων σε μεγάλη ποσότητα.

Τα παραπάνω στοιχεία συνδυαζόμενα και με την παρουσία επιφανειακής κεραμικής των ίδιων περιόδων και οικοδομικού υλικού σε μεγάλη έκταση προς Δ. και Β. των δύο αυτών αγρών, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι εδώ βρίσκεται ένας εκτεταμένος οικισμός, ο οποίος άνθισε τουλάχιστον από το 2ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ. Η βαθιά άροση όμως έχει ξηλώσει τοίχους και θεμέλια, αφήνοντας λίγες ελπίδες ότι αδιατάρακτα οικιστικά κατάλοιπα μπορεί να έχουν διατηρηθεί σε άλλα σημεία της περιοχής. Οι αναμοχλευμένες ελληνιστικές επιχώσεις που είχαν αποκαλυφθεί παλαιότερα[124] σε δοκιμαστικές τομές στη θέση Σκουπιδότοπος, 500 μ. προς Β., πρέπει να εντάσσονται στην ίδια αρχαία θέση, η οποία έτσι αποκτά έκταση άνω των 200 στρ.

Ο δεύτερος στόχος της ανασκαφής ήταν η ολοκλήρωση της έρευνας του τάφου με την ξύλινη κλίνη, ο οποίος είχε αρχίσει να ερευνάται το 2005 στο κλασικό νεκροταφείο της θέσης Νέο Υδραγωγείο Πενταβρύσου, αλλά η μεγάλη καθυστέρηση στην ενεργοποίηση του σχετικού δημοτικού έργου κατέστησε κάθε επέμβαση εκεί επικίνδυνη λόγω των καιρικών συνθηκών.

Τέλος, προωθήθηκε η επίτευξη του τρίτου στόχου, αυτού της οριοθέτησης της αρχαίας ακρόπολης στο ύψωμα Κίνα, αμέσως νότια του κλασικού νεκροταφείου. Με τη διενέργεια οκτώ δοκιμαστικών τομών έγινε εφικτή η οριοθέτηση του χώρου προς Α. και ΝΑ., καθώς και ο εντοπισμός και η μερική διερεύνηση πέντε ακόμη αποθετών με ελληνιστικών χρόνων ευρήματα, τα οποία παραμένουν ασυντήρητα. Και σε αυτή την περιοχή οι οικιακοί αποθέτες και τα πενιχρά ίχνη θεμελίων οικιών είναι τα μόνα στοιχεία που επιβίωσαν από την πολυετή άροση και τις ισοπεδώσεις των αγρών. Σε συνεννόηση με την ΚΘ΄ ΕΠΚΑ, όλες οι φετινές ανασκαφικές τομές καταχώσθηκαν για προστασία.

Τα ευρήματα των επτά τελευταίων χρόνων στην περιοχή προϋποθέτουν την ύπαρξη ενός ανεπτυγμένου αστικού κέντρου ήδη από τον 5ο αι. π.Χ., κάτι ως τώρα μοναδικό για το νομό και σπάνιο για ολόκληρη τη Δυτική Μακεδονία. Είναι πολύ πιθανόν να βρίσκεται στην Πεντάβρυσο η πρωτεύουσα του βασιλείου της Ορεστίδας[125], για το οποίο γνωρίζουμε από τις πηγές και τις επιγραφικές μαρτυρίες ότι είχε το κέντρο του κοντά στην Καστοριά. Αν επιβεβαιωθεί αυτή η ταύτιση, τότε πρέπει να αναμένουμε την αποκάλυψη περισσότερων σημαντικών (βασιλικών;) τάφων στη θέση Νέο Υδραγωγείο, δημόσιων κτιρίων στην ακρόπολη και ενός οικισμού χτισμένου πιθανότατα κατά κώμας μεταξύ Αυγής, Υψηλού και Πενταβρύσου, σε μια γεωγραφικά κομβική θέση μεταξύ της Καστοριάς και του Νεστορίου. Η οριοθέτηση, η προστασία και η ανασκαφική έρευνα των παραπάνω σημείων αποκτά έτσι ακόμη μεγαλύτερη σημασία.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΝΕΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Κρύα Βρύση

Ο Λ. Αμιτζόγλου, κάτοικος Κρύας Βρύσης, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2006/αριθ. 1) μικρή μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με τρίστιχη επιγραφή των ελληνιστικών χρόνων, η οποία είχε περισυλλεγεί από την περιοχή του γνωστού αρχαίου οικισμού Πρίσνα, βόρεια της Κρύας Βρύσης Πέλλας.

Αξός

Ο Μ. Ντογάν, κάτοικος Νέας Πέλλας, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2006/αριθ. 3) χάλκινο βυζαντινό νόμισμα, που προέρχεται από την Αξό Γιαννιτσών.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΕΔΕΣΣΑΣ

Λύκοι

Έγινε αυτοψία στην περιοχή του γεωφράγματος Λύκων και διαπιστώθηκε στα νοτιοανατολικά του η ύπαρξη αρχαίας εγκατάστασης στη θέση Γκρίντα ή Δοκάρι. Από την ίδια θέση στη συνέχεια ο κάτοικος Λύκων Α. Γατσούδης παρέδωσε ένα ρωμαϊκό, ένα παλαιοχριστιανικό και ένα νόμισμα τουρκοκρατίας.

124. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 388.

125. Χ. Τσούγγαρης, Ανασκαφικές έρευνες στο νεκροταφείο κλασικών χρόνων του Νέου Υδραγωγείου Πενταβρύσου Καστοριάς *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 687-694.

Μεσημέρι

Από τον αγρό του στη θέση Τουπόλια, ο κάτοικος Μεσημερίου Σ. Κουρκουλάκης δήλωσε και παρέδωσε οκτώ νομίσματα, μία χάλκινη σφενδόνη δακτυλιδιού και ένα χάλκινο κρίκο. Τα νομίσματα, σύμφωνα με την ταύτιση του Νομισματικού Μουσείου, είναι Φιλίππου Ε΄, Αμφίπολης, Πέλλας, Μακεδόνων, ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας και παλαιοχριστιανικό ασσάριο[126].

ΔΗΜΟΣ ΒΕΓΟΡΙΤΙΔΑΣ

Παναγίτσα

Ο κάτοικος Παναγίτσας Γ. Πολατίδης αναγνωρίστηκε κάτοχος πέντε νομισμάτων: δηναρίου εποχής Μάρκου Αυρηλίου και χάλκινων Περσέως, Αμφίπολης, Λικινίου και Αυρηλιανού. Σύμφωνα με τη δήλωσή του, τα νομίσματα προέρχονται από τον αγρό αριθ. 925 του αγροκτήματος Παναγίτσας και εντός του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου Παναγίτσας. Στον αρχαιολογικό χώρο περιλαμβάνονται προϊστορική εγκατάσταση[127] και οικισμός σε οχυρό λόφο ύστερης εποχής του Χαλκού-ελληνιστικών χρόνων με το νεκροταφείο του[128]. Στον αγρό αριθ. 925, που βρίσκεται νοτιοδυτικά του αρχαίου οικισμού πιθανότατα υπάρχει κάποια αγροικία, όπως φάνηκε και από τα περισυλλεγμένα όστρακα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΡΙΔΑΙΑΣ

Άψαλος

Αγρός Χ. Θεοδωρίδη (αριθ. 3147)

Κατά τη διάρκεια δοκιμαστικών τομών πριν από τη χορήγηση άδειας εκσκαφής στον αγρό Χ. Θεοδωρίδη, στην ανατολική είσοδο του οικισμού, διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλαιοχριστιανικής κεραμικής. Κατόπιν τούτου ειδοποιήθηκε η 11η ΕΒΑ για τον περαιτέρω χειρισμό του θέματος. Ο αγρός βρίσκεται στα δυτικά των αγρών αριθ. 2768 και 3154, στους οποίους έχει εντοπιστεί αγροικία ρωμαϊκών χρόνων.

ΔΗΜΟΣ ΕΞΑΠΛΑΤΑΝΟΥ

Πρόδρομος

Από την αγροτική περιοχή Προδρόμου η μηχανικός Π. Δίου παρέδωσε τμήμα επιτύμβιας στήλης περιόδου της τουρκοκρατίας.

Χρυσή

Από τον αγρό με στάβλο ιδιοκτησίας Δ. Τσολάκη, ο φύλακας αρχαιοτήτων Γ. Σταυρόπουλος περισυνέλεξε τμήματα από δύο κυκλικές μυλόπετρες και κεραμίδια, που πρέπει να σχετίζονται με θέση ρωμαϊκών χρόνων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΝΤΙΓΟΝΙΔΩΝ

Επισκοπή

Κατά τη διενέργεια αυτοψιών στην ευρύτερη πεδινή περιοχή βορείως της κοίτης του Αλιάκμονα, ειδικότερα κατά τη διέλευσή μας από το Δ.Δ. Επισκοπής του Δήμου Αντιγονιδών Ημαθίας, διαπιστώθηκε ότι ο ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, η ίδρυση του οποίου χρονολογείται το 1876, είναι κατασκευασμένος στην κορυφή χαμηλού χωμάτινου εξάρματος, πιθανώς ταφικού τύμβου, μεγέθους και μορφής αναλόγων με τα γνωστά παραδείγματα από την Πέλλα, τη Βέροια και τη Θεσσαλονίκη. Η παλαιότητα του ναού, οι πληροφορίες περιοίκων ότι στις αρχές του αιώνα αποτελούσε καταφύγιο από τις πλημμύρες του Αλιάκμονα, καθώς επίσης και πρόσφατες λαθρανασκαφικές απόπειρες στις παρυφές του λόφου, τεκμηριώνουν επιπροσθέτως την αρχαιότητα του χώρου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΡΑΙΚΟΣ

Τρίλοφος

Αγροτεμάχιο αριθ. 788

Στο αγροτεμάχιο αριθ. 788 του Αγροκτήματος Τριλόφου, ιδιοκτησίας Η. Ανδρεάδη, βρέθηκε κατά την επίβλεψη για τη δημιουργία ενός δανειοθαλάμου για το έργο κατασκευής του νέου οδικού άξονα Βέροια-Σκύδρα στο τμήμα Πατρίδα-Ανισόπεδος Κόμβος Νάουσας ένα μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο (Εικ. 108, 109). Εντοπίστηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του αγρού μέσα σε μπάζα που περιείχαν λι-

126. Για παλαιότερη παράδοση του Σ. Κουρκουλάκη, βλ. Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 650-651.

127. Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 354.

128. Α. Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 375.

γοστές κεραμίδες οροφής, ξύλα, μπετόν και διάφορα άλλα σύγχρονα υλικά. Ο σωρός αυτός πιθανότατα μεταφέρθηκε σε κάποια χρονική στιγμή από άλλη περιοχή (σύμφωνα με πληροφορία από την πόλη της Βέροιας). Το κιονόκρανο, το οποίο φέρει αποκρούσεις σε όλες τις πλευρές του, χρονολογείται στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους. Μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βέροιας, όπου καταχωρίστηκε με αριθμό καταγραφής Λ1194.

Θέση Θράψα

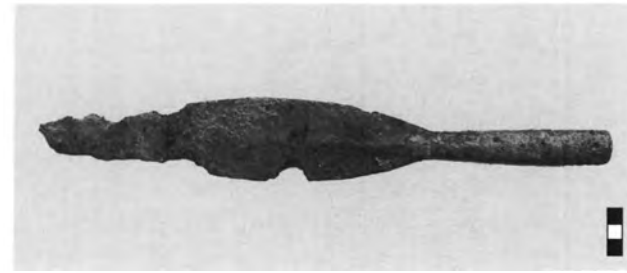
Ο Γ. Μπέλλας, κάτοικος Τριλόφου του Δήμου Δοβρά, παρέδωσε, χωρίς να ζητήσει αμοιβή, μία σιδερένια αιχμή δόρατος, μήκ. 0,35 μ. (Εικ. 110). Σύμφωνα με τον ισχυρισμό του την περισυνέλεξε από τη θέση Θράψα, όπου εκτελούνται έργα για την κατασκευή του οδικού άξονα Βέροια-Σκύδρα στο τμήμα Πατρίδα-Ανισόπεδος Κόμβος Νάουσας. Επειδή τα χώματα στη θέση αυτή είναι μεταφερμένα, η αιχμή προέρχεται πιθανώς από άλλη θέση της περιοχής του Τριλόφου από εκείνην στη οποία εκτελούνται αμμοληψίες.

Κουμαριά

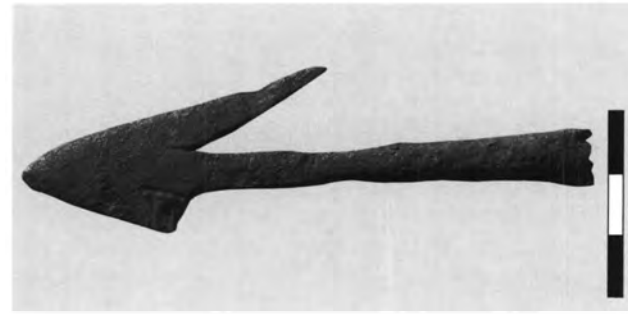
Ο Δ. Μησιάκας μας παρέδωσε σιδερένια αιχμή βέλους, μήκ. 0,095 μ., η οποία προέρχεται, κατά τις πληροφορίες του, από τη θέση Φράγκα της Κουμαριάς, που βρίσκεται κοντά στη θέση Πάτωμα, όπου εντοπίστηκαν τμήματα οχυρώσεων (Εικ. 111). Την αιχμή τού την παρέδωσε κάποιος βοσκός από την περιοχή.

Εικ. 108-109. Τρίλοφος. Εμπρόσθια και πλάγια όψη μαρμάρινου ιωνικού κιονοκράνου (Λ1194).

Εικ. 110. Τρίλοφος. Θέση Θράψα. Σιδερένια αιχμή δόρατος.

Εικ. 111. Κουμαριά. Θέση Φράγκα. Σιδερένια αιχμή βέλους.

Η Α. Πάπαρη, αρχιτέκτων μηχανικός, κάτοικος Βέροιας, μας παρέδωσε χάλκινο νόμισμα Λάρισας, πιθανώς του 4ου αι. π.Χ., το οποίο, σύμφωνα με τον ισχυρισμό της, βρέθηκε από τον πατέρας της εντός του οικισμού της Κουμαριάς. Το νόμισμα φέρει στον εμπροσθότυπο κεφαλή της νύμφης Λάρισσας και στον οπισθότυπο ίππο προς τα δεξιά[129]. Σε αυτοψία μας στην Κουμαριά ο Μ. Πάπαρης μας υπέδειξε το χώρο εύρεσης του νομίσματος.

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΟΥΛΑΚΑΚΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΟΥΣΑΣ

Στενήμαχος

Ο αρχαιόφιλος συνταξιούχος καθηγητής Κ. Γκλαβένος, κάτοικος Στενημάχου, παρέδωσε θραύσμα επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης (Μ. Βέροιας Λ1195), διαστ. 0,158×0,106 μ., την οποία περισυνέλεξε από την περιοχή αρχαίου νεκροταφείου και συγκεκριμένα από το χώρο όπου παλαιότερα είχε βρεθεί και παραδοθεί από τον ίδιο θραύσμα αρχαϊκού

129. Για παράλληλο, βλ. *SNG, The Royal Collection of Coins and Medalls. Danish National Museum*, τ. 3, *Thessaly - Illyricum*, New Jersey 1982, αριθ. 138.

Εικ. 112. Στενήμαχος. Θραύσμα επιτύμβιας στήλης..

κρατήρα, έργο του εργαστηρίου του Λυδού[130] (Εικ. 112). Στην επιγραφή σώζεται:

ΩΕ
ΜΝΙ[ΑC]
ΧΑΡΙ]Ν

ΕΙΡΗΝΗ ΨΑΡΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΡΓΟΥΣ ΟΡΕΣΤΙΚΟΥ (πρώην Δήμος Ορεστίδας)

Άργος Ορεστικού

Θέση Παραβέλα

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η μαγνητική και ηλεκτρική διασκόπηση υπεδάφους[131], στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του Εργαστηρίου Εφαρμοσμένης Γεωφυσικής του ΑΠΘ, με επιστημονικό υπεύθυνο το διευθυντή του Εργαστηρίου καθηγητή Γ. Τσόκα στην προσπάθεια στοιχειοθέτησης της ύπαρξης μιας άγνωστης πόλης των ρωμαϊκών χρόνων. Η έρευνα αναπτύχθηκε κυρίως στα ανατολικά και τα νότια του κτιρίου, το οποίο πρόσφατα έχει ερμηνευτεί ως βουλευτήριο, όπου συνεδρίαζε το Κοινόν των Ορεστών, η πολιτική ένωση των κοινοτήτων της Ορεστίδας. Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη και προς αυτές τις κατευθύνσεις κτισμάτων, τα οποία δεν αποτυπώνονται ιδιαίτερα ξεκάθαρα – προφανώς λόγω κακής κατάστασης διατήρησης –, αλλά ακολουθούν και αυτά τον οικοδομικό άξονα της ρωμαϊκής φάσης.

Περιορισμένης έκτασης δοκιμαστικές τομές διενεργήθηκαν στο κοινόχρηστο λιβάδι στα νότια του ανεσκαμμένου χώρου, όπου τα αποτελέσματα των διασκοπήσεων ήταν δυσερμήνευτα. Οι τομές οδήγησαν στην αποκάλυψη τμήματος αργολιθοδομικού κτιρίου με κεράμους και αβαφή κεραμική ρωμαϊκών χρόνων στην επίχωσή του, σε απόσταση 300 μ. από το ανεσκαμμένο συγκρότημα. Αν ο άξονας Β.-Ν. του αναζητούμενου οικισμού ξεπερνά τα 400 μ., ο αντίστοιχος Α.-Δ. φαίνεται να ξεπερνά τα 300 μ., χαρίζοντας μια σημαντική έκταση στον αναζητούμενο οικισμό και δικαιολογώντας την ύπαρξη σημαντικών δημόσιων κτιρίων στα όριά του.

Η επέκταση της ανασκαφής αναμένεται να λύσει πολλά ερωτήματα, πρώτο όμως εμφανίζεται το μέλημα της προστασίας του ήδη ανεσκαμμένου συγκροτήματος και της απόδοσής του στο κοινό, καθώς είναι μοναδικό για τη Δυτική Μακεδονία και διατηρεί ακόμη πολλά εντυπωσιακά κατασκευαστικά στοιχεία, όπως είναι τα ίχνη από τα έδρανα και τα μαρμαροθετήματα από πράσινο και ρόδινο μάρμαρο. Για το σκοπό αυτό, όλα τα στοιχεία των ερευνών μας προωθήθηκαν στην αρμόδια ΚΘ΄ ΕΠΚΑ, μαζί με προσχέδιο πρότασης ανάδειξης του χώρου στο πλαίσιο της επόμενης προγραμματικής περιόδου. Ήδη η σχετική πρόταση έχει προωθηθεί σε συνεργασία με τη συναρμόδια 16η ΕΒΑ με αντικείμενο την υλοποίηση της ανάδειξης τόσο αυτού του συγκροτήματος όσο και της υπερκείμενης παλαιοχριστιανικής βασιλικής με το μαρτύριο. Έτσι, είναι δυνατόν να δημιουργηθεί ένας νέος, κατ' εξοχήν διαχρονικός επισκέψιμος χώρος, που θα πλαισιώσει τόσο τον αρχαιολογικό χώρο του περίβολου της Διοκλητιανούπολης, που σήμερα αναστηλώνεται, όσο και το υλοποιούμενο Αρχαιολογικό Μουσείο Άργους Ορεστικού, δημιουργώντας έναν ισχυρό πόλο γνωριμίας με την πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

130. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 411, Πίν. 245α.

131. Χ. Τσούγγαρης - Γ. Τσόκας, Αρχαιολογική έρευνα και γεωφυσική διασκόπηση στην περιοχή του Άργους Ορεστικού Καστοριάς, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 923-929.

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Βεργίνα

Πανεπιστημιακή ανασκαφή τείχους

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2006 εργαστήκαμε για δεύτερη χρονιά στα τρία τετράγωνα της τομής, διαστ. 15×5 μ., η οποία βρίσκεται νοτίως της πύλης ΙΙΙ και στην εσωτερική πλευρά του τείχους. Η τομή αυτή, με την οποία μελετούμε τη στρωματογραφία της επίχωσης της εσωτερικής πλευράς, είχαμε την τύχη να έχει ακόμη μεγαλύτερο βάθος επίχωσης από ότι είχαμε υπολογίσει βάσει της εξωτερικής τομής, δίνοντάς μας την ευκαιρία να γνωρίσουμε την αλληλουχία των γεγονότων στο χώρο αυτό και να επιβεβαιώσουμε τα χρονολογικά τους στοιχεία, τα οποία είχαμε συλλέξει από την έρευνα της εξωτερικής πλευράς.

Συγκεκριμένα κατορθώσαμε να συλλέξουμε στοιχεία για τη χρονολόγηση των διαδοχικών πλημμυρών του παρακείμενου χειμάρρου (που σήμερα έχει το όνομα Λάκκος του Αντρέα), τα υλικά του οποίου (πέτρες, χαλίκια και άμμος) σωρεύθηκαν πάνω στο τείχος και το κάλυψαν, να προσδιορίσουμε το χρόνο καταστροφής του και να επιβεβαιώσουμε το χρόνο κατασκευής του, ο οποίος εντοπίζεται στα χρόνια της βασιλείας του Κασσάνδρου και μάλιστα μετά το 305, δηλαδή στα τέλη του 4ου ή πιθανότερα στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Στοιχεία σαν αυτά που συγκεντρώσαμε και εφέτος από τη θεμελίωση του τείχους (νομίσματα και κεραμική), τα οποία ανάγουν τη χρονολόγησή του στην εποχή αυτή, είναι ομόφωνα σε όλο το ερευνηθέν τμήμα του περιβόλου, που αποτελεί τα 2/3 του περίπου.

Η σκαφή έφθασε σε βάθος 2,89 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, φθάνοντας στο φυσικό έδαφος στα δύο τετράγωνα, ενώ στο άλλο υπολείπεται η αφαίρεση του τελευταίου στρώματος. Στα τετράγωνα αυτά αποκαλύφθηκε η ευθυντηρία και η θεμελίωση του τείχους, αποτελούμενη από δουλεμένους πώρινους γωνιόλιθους και κατά μεγαλύτερο ποσοστό από αδρά δουλεμένους ντόπιους λίθους. Προφανώς λόγω κοιλότητας του φυσικού εδάφους στο σημείο αυτό, η θεμελίωση ενισχύεται εσωτερικά με αντέρεισμα, πλ. 0,90 και ύψ. 0,70, σε μήκος 11 μ. Τα κινητά ευρήματα είναι κυρίως οικιακά και εργαστηριακά. Στα στρώματα αυτά παρεμβάλλονται δύο στρώματα πλημμύρας του χειμάρρου, αποτελούμενα κυρίως από χαλίκια χωρίς καθόλου ευρήματα. Αρχιτεκτονικά λείψανα πλην του τείχους δεν βρέθηκαν, ωστόσο είναι σαφές ότι ο χώρος αμέσως εσωτερικά του δεν χρησιμοποιήθηκε ως χώρος κατοικίας μετά την κατάργηση της οχυρωματικής χρήσης του, γεγονός που επιβεβαιώθηκε και από την εύρεση κατώτερου τμήματος πίθου κατά χώραν στο βόρειο τετράγωνο και σε απόσταση 2,90 μ. από το τείχος.

Τα κυριότερα κινητά ευρήματα ήταν κεραμική ελληνιστικών χρόνων, τμήματα ειδωλίων, τμήματα ενσφράγιστων κεραμίδων, καθώς και νομίσματα Κασσάνδρου και αυτόνομες κοπές μακεδονικών πόλεων.

Στο συντονισμό του ανασκαφικού έργου, στην επεξεργασία του υλικού, αλλά και στην εκπαίδευση των φοιτητών συνέβαλε η δρ. Αρχαιολογίας Β. Σταματοπούλου. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια εκπονήθηκαν από το δρ. Αρχιτεκτονικής Α. Νακάση.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

Λ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά το 2006 συνεχίστηκαν οι δραστηριότητες της Λ΄ ΕΠΚΑ στους δύο νομούς αρμοδιότητάς της, και αφορούσαν τόσο στις μεγάλες σωστικές ανασκαφές, οι οποίες αυξήθηκαν σε έκταση με εργατικό προσωπικό που ξεπέρασε τα 300 άτομα συγχρόνως σε 13 συνολικά ανασκαφές, όσο και στους τομείς των υπόλοιπων έργων που αφορούν στην προστασία, συντήρηση, κάθε είδος τεκμηρίωσης, σύνταξη αρχαιολογικών χαρτών, εκπαιδευτικά προγράμματα, ανάδειξη και προβολή[1]. Στον όγκο αυτών των εργασιών η νέα Εφορεία, παρά την έλλειψη μόνιμου στελεχιακού προσωπικού, ανταποκρίθηκε με ωρομίσθιο προσωπικό λειτουργίας και εποχιακούς αρχαιολόγους, ενώ για ένα εξάμηνο περίπου προσέφερε τις υπηρεσίες του ο μόνιμος συνάδελφος Κ. Παπαστάθης.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΑΡΧΕΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκε το πρόγραμμα συντήρησης στα εργαστήρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Αιανής, που από το 1992 πραγματοποιείται από τη συντηρήτρια Μ. Λυκιαρδοπούλου, επικεφαλής ομάδας αποφοίτων και τελειοφοίτων του ΤΕΙ Συντήρησης Αθηνών, δυστυχώς, από έλλειψη κονδυλίων αλλά και ενδιαφερομένων, όχι τόσο εντατικά όσο επιβάλλεται και για τις ανάγκες της Έκθεσης και απαιτείται λόγω των πολυάριθμων ευρημάτων των σωστικών ανασκαφών.

Παράλληλα συνεχίστηκαν οι καταγραφές αρχαιοτήτων, η ταξινόμηση και η αρχειοθέτηση φωτογραφιών, καθώς και του ηλεκτρονικού-ψηφιακού αρχείου, που αφορά σε εικόνες, σχέδια, τοπογραφικά διαγράμματα και αποτυπώσεις. Εργασίες καθαρισμού διενεργήθηκαν επαρκώς στους αρχαιολογικούς χώρους Αιανής, καθώς και στους 15 επισκέψιμους και δυνάμει επισκέψιμους αρχαιολογικούς χώρους της Λ΄ ΕΠΚΑ, οι οποίοι χρειάζονται καθαρισμό κατά τους εαρινούς και θερινούς, κυρίως, μήνες.

Ολοκληρώθηκε η έκθεση ευρημάτων στην Αίθουσα Γ και αρχίσαμε τις εργασίες στην Αίθουσα Δ, μετά και την ένταξη του έργου στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Πολιτισμός» του ΥΠΠΟ.

Στην Αίθουσα Γ, έκτασης 250 τ.μ., εκτίθενται ευρήματα που σχετίζονται με το δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο κατά θεματικές ενότητες, όπως η κατοικία, ο καλλωπισμός, οι λατρείες, τα νομίσματα, ο οπλισμός, η ενδυμασία και η υφαντική, ο αθλητισμός, ενώ προς το πέρας της μεγάλης αυτής αίθουσας εκτίθεται μακέτα της νεκρόπολης. Η μακέτα, τα μοναδικά οστέινα περίτμητα πλακίδια του τάφου Ι και άλλα οστέινα και ελεφαντοστέινα αντικείμενα, καθώς και τα πήλινα ειδώλια ανθρώπινων μορφών, μας εισάγουν στην Αίθουσα Δ, όπου εκτίθενται τα υπόλοιπα ευρήματα από τη νεκρόπολη των αρχαϊκών και των κλασικών χρόνων.

Δεξιά της εισόδου κυριαρχεί η αναπαράσταση του δωματίου Γ από το λεγόμενο συμβατικά Σπίτι με Σκάλες, που αποκαλύφθηκε στην αρχαία Αιανή των ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 1). Πάνω στη λίθινη θεμελίωση υψώσαμε τους τοίχους χτίζοντας με ωμά πλιθιά, τα οποία κατασκευάσαμε, ενώ επιχρίσαμε τις εσωτερικές επιφάνειες επιλέγοντας χρώματα όμοια με κομμάτια κονιαμάτων που έχουμε περισυλλέξει από τα αρχαία οικήματα. Στην άλλη πλευρά και στις προθήκες 2 και 3 σε γωνία τοποθετήσαμε κλειδιά, εφηλίδες, καρφιά και ρόπτρα θυρών σε χαλκό και σίδηρο και στη συνέχεια διάφορα σιδερένια εργαλεία. Στη χαμηλή προθήκη 4 τοποθετήσαμε πήλινες μήτρες, σφραγίδες και σφραγίσματα, προκειμένου να αναδείξουμε τις εργαστηριακές

1. Ο κατάλογος των σωστικών ανασκαφών έχει ως εξής: στο νομό Κοζάνης οι ανασκαφές: 1) στο Ανατολικό νεκροταφείο Αιανής, 2) στη θέση Νεροφαγιά Πολυμύλου Δήμου Ελληνσπόντου, 3) στον προϊστορικό οικισμού Κλείτου Δήμου Ελληνσπόντου, 4) στη θέση Στράνα Περδίκκα Δήμου Πτολεμαΐδας, 5) στη θέση Φυλλοτσαΐρι Μαυροπηγής Δήμου Πτολεμαΐδας, 6) στη θέση Σταυρός Μικροκάστρου Δήμου Σιάτιστας, 7) στη θέση Κρυοπήγαδο Αλιάκμονα Δήμου Νεάπολης, 8) στη θέση Λογκάς Ελάτης Δήμου Καμβουνίων, στο νομό Γρεβενών οι ανασκαφές: 9) στη θέση Γέφυρα Παναγιάς Δήμου Δεσκάτης, 10) στη θέση Κεραμαριό Παλιουριάς Δήμου Δεσκάτης, 11) στη θέση Παλιομονάστηρο Πριονίων Δήμου Γόργιανης, 12) στη θέση Ιβάνη Πριονίων Δήμου Γόργιανης, και στο νομό Φλώρινας: 13) στο Κλειδί Αμυνταίου. Από το σύνολο αυτό των 13 σωστικών ανασκαφών δεν γίνεται λόγος για πέντε, και πιο συγκεκριμένα για την ανασκαφή στη θέση Φυλλοτσαΐρι Μαυροπηγής, την ανασκαφή στη θέση Σταυρός Μικροκάστρου και τις ανασκαφές στις θέσεις Παλιομονάστηρο και Ιβάνη Πριονίων, για τις οποίες δώσαμε συνολική εικόνα στα Χρονικά του 2005, καθώς και για την ανασκαφή ύστερων τάφων στο Κλειδί Αμυνταίου, την οποία διενεργήσαμε για λογαριασμό της 16ης ΕΒΑ νομών Καστοριάς-Φλώρινας (βλ. Α. Στρατή - Α. Σινάνης, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 931-940).

Εικ. 1. Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής. Αίθουσα Γ. Αναπαράσταση του δωματίου Γ.

δραστηριότητες της αρχαίας Αιανής. Διάφορα αντικείμενα που σχετίζονται με τον καλλωπισμό και χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς-κλασικούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους, εκτίθενται στην προθήκη 5, καθώς και στην 6, με γυάλινα αγγεία που περιείχαν αρώματα και ένα περίαπτο-φυλακτό ανδρικής κεφαλής. Οι προθήκες 7, 8, και 9, καθώς και η περίοπτη προθήκη 10, έχουν περιεχόμενο που σχετίζεται με τον οπλισμό και χρονολογούνται από την εποχή του Σιδήρου έως και τους ελληνιστικούς χρόνους. Στην προθήκη 10 και πάνω σε τμήμα μαρμάρου από την αρχαία πόλη τοποθετήσαμε τη χάλκινη επένδυση αρχαϊκής ασπίδας, εύρημα σπάνιο από τον αρχαίο κόσμο, που διασώθηκε σε εκατοντάδες μικρά ελάσματα που συντηρήθηκαν και συγκολλήθηκαν, ένα χάλκινο κράνος με ορθογώνιο άνοιγμα και αντίγραφο δόρατος (συγκεκριμένα έγινε στειλέωση αντιγράφου αιχμής σε μικρό κοντάρι κρανιάς). Τα νομίσματα κατέλαβαν τις προθήκες 11, 12 και 13 γύρω από τον κίονα της Αίθουσας Γ. Συνεχίσαμε γύρω από τον κίονα στις προθήκες 14 έως 18, με την έκθεση ευρημάτων που σχετίζονται με τη θρησκεία και τις λατρείες.

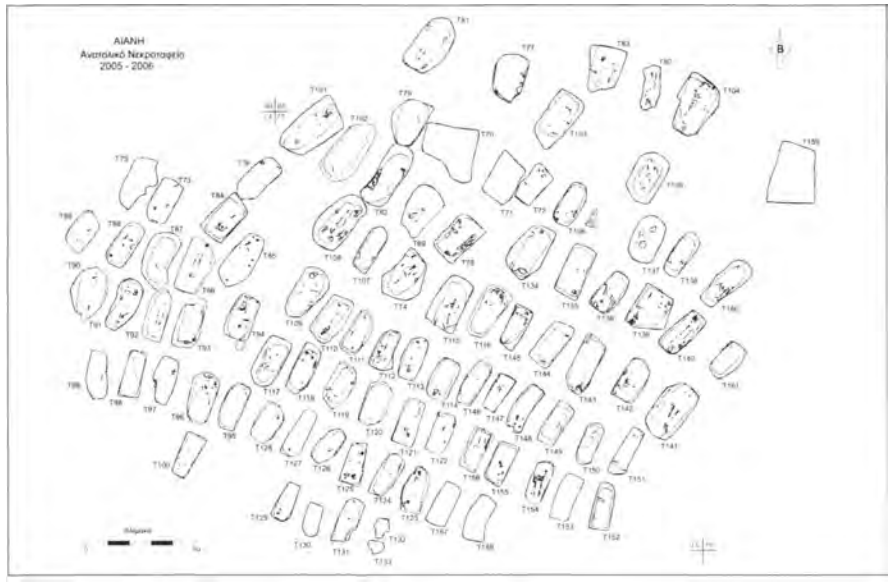

Εικ. 2. Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής. Παναθηναϊκός αμφορέας.

Υφαντικά βάρη με ένταξη από τη νεολιθική εποχή έως τους ελληνιστικούς χρόνους τοποθετήσαμε στην προθήκη 19, μαζί με πηνία, σφονδύλια, εκ των οποίων το αριθ. 57 οστέινο, και μία αργυρή βελόνα. Στην προθήκη 20 τοποθετήσαμε εννέα πήλινα ειδώλια, όρθιων και καθιστών γυναικείων μορφών, τα ενδύματα των οποίων αποδίδονται με χρώματα. Προβήκαμε σε ακριβή αναπαράσταση ενός αργαλειού, στον οποίο μάλιστα υφάναμε και το ύφασμα, από το σχέδιο της εσθήτας του ειδωλίου αριθ. 9 της προθήκης 20. Επόμενη θεματική ενότητα στις προθήκες 21, 22, και 23 είναι ο αθλητισμός, που αποτυπώνεται σε πλήθος αρχαιολογικών αντικειμένων (Εικ. 2). Στην προθήκη 24 έχουμε τοποθετήσει οστέινα αντικείμενα, στο κέντρο της οποίας αναπαραστήσαμε, με όσα τμήματα συγκολλούνταν, τη ζωφόρο που περιέτρεχε το εσωτερικό του τάφου Ι. Στις επόμενες προθήκες 25, 26 και 27 εκθέτουμε ανθρωπόμορφα πήλινα ειδώλια και πλαστικά αγγεία.

Στο κτίριο του Ανθρωπολογικού-Λαογραφικού Μουσείου Πτολεμαΐδας και μετά την παραχώρηση της δωρεάν χρήσης 145 τ.μ. στο Υπουργείο Πολιτισμού, πραγματοποιήσαμε μικρή έκθεση των 78 αγγείων και ειδωλίων, των οποίων η κατοχή ανήκει στο Δήμο. Τα αντικείμενα της Συλλογής καταγράφηκαν, φωτογραφήθηκαν και συντηρήθηκαν από την Εφορεία και στη συνέχεια εκτέθηκαν σε έξι προθήκες. Πρόκειται για ευρήματα που προήλθαν από λαθρανασκαφές σε άγνωστη θέση ή θέσεις, στην ευρύτερη περιοχή της Εορδαίας, πιθανότατα. Χρονολογούνται από τούς αρχαϊκούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους και είναι βέβαιο ότι αποτελούν κτερίσματα ταφών. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ακέραιος κορινθιακός αρύβαλλος και τα ερυθρόμορφα αγγεία με παράσταση Έρωτα. Από την ενότητα των ειδωλίων αξιοπρόσεκτη είναι η ομάδα με τα συμπλέγματα μορφών σε κλίνη, οι κουροτρόφοι, καθώς και ο Απόλλων κιθαρωδός. Δυστυχώς, έως και σήμερα η θέση του τόσο σημαντικού αυτού νεκροταφείου ή νεκροταφείων παραμένει άγνωστη στην Αρχαιολογική Υπηρεσία, με αποτέλεσμα να καθίστανται αδύνατες η προστασία, η έρευνα και η μελέτη, παρά τη διαρκή παρουσία μας στην Εορδαία και τις προσπάθειες που καταβάλλουμε τόσο για τα παραπάνω όσο και για την ανάδειξη και προβολή των αρχαιοτήτων της περιοχής.

Εφαρμόστηκαν και φέτος εκτεταμένα τα εκπαιδευτικά προγράμματα που περιλαμβάνουν 15 θεματικές ενότητες. Η Εφορεία συμμετείχε στον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων με παρουσίαση και σχετική ομιλία για τη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη με τη γνωστή παράσταση της μακεδονικής οικογένειας, την οποία ο L. Heuzey εντόπισε στην Αιανή το 1861 και μετέφερε στο Μουσείο του Λούβρου, το οποίο πρόσφατα και μετά από αίτημά μας δώρησε αντίγραφό της. Συμμετείχαμε, επίσης, και στον εορτα-

Εικ. 3. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Κάτοψη.

σμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς (ΕΗΠΚ) του ΥΠΠΟ με θέμα «Ο πολιτισμός στο τραπέζι. Ποικίλες προσεγγίσεις της ιστορίας της διατροφής», με σχετική ημερίδα, θεματικές ξεναγήσεις, καθώς και την εφαρμογή σε παιδιά του Προγράμματος της αρχαίας διατροφής με άλεσμα σιταριού σε λίθινο χειρόμυλο, ζύμωμα και ψήσιμο στον υπαίθριο χώρο του εκπαιδευτικού προγράμματος. Πιο αναλυτικά ενημερώσαμε τους επισκέπτες του μουσείου για τις αρχαιότητες που σχετίζονται με την αρχαία διατροφή, παρουσιάσαμε τις εκδόσεις μας που αφορούν στην αρχαία και παραδοσιακή διατροφή και αναπτύξαμε τα θέματα «Η διατροφή ως τρόπος ζωής και στοιχείο πολιτισμού», «Η διατροφή των αρχαίων από τις πηγές και τα ευρήματα» και «Η διατροφή και η υγεία στην αρχαιότητα», ενώ παραθέσαμε εδέσματα μαγειρεμένα, όπως περιγράφονται στις πηγές, ορισμένα με χρήση κρόκου, σε σκεύη πήλινα που έχουν κατασκευαστεί στα πρότυπα των αρχαίων.

Εικ. 4. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Άποψη από ΝΔ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Ανατολικό νεκροταφείο (θέση Τσκάρια)

Κατά το 2006 συνεχίσαμε την ανασκαφή στο Ανατολικό νεκροταφείο, την οποία επαναλάβαμε το 2005 μετά από 20 χρόνια διακοπής, αποκαλύπτοντας άλλες 79 ταφές, ανεβάζοντας έτσι το συνολικό αριθμό σε 174[2].

Διαπιστώσαμε ότι στο χώρο της νεότερης έρευνας το νεκροταφείο είναι οργανωμένο σε σειρές λάκκων, εννέα προς το παρόν, που ανοίγονται κυρίως στο μαλακό ασβεστόλιθο με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. (Εικ. 3, 4). Από το σύνολο των 94 ταφών μόνον οι δύο (τφ 108 και 140) παρέμει-

2. Για το Ανατολικό νεκροταφείο, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 423· *Αιανή Κοζάνης. Αρχαιολογικός Οδηγός*, 1996, σ. 27, 28, 39-42· Αιανή, Εορδαία, *Ελληνιστική Κεραμική από τη Μακεδονία*, 1991, σ. 135 κ.ε.· *Αρχαία Μακεδονία. Μουσείο Βικτώριας, Μελβούρνη 1989*, Αθήνα 1988, σ. 365-368· *Ελληνικός Πολιτισμός: Μακεδονία, Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Αθήνα 1993, σ. 272-274· *Ζ΄ ΕλλΚερ, Αίγιο 4-9 Απριλίου 2005*, Αθήνα 2011, σ. 407-420· *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 495-498· *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 763-764. Για τάφους ίδιας εποχής σε άλλους χώρους της Αιανής, βλ. η ίδια, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 423-424· 44 (1989): Χρονικά, σ. 366· *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 51, εικ. 15· *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 77, εικ. 18· Αιανή: οι ελληνιστικοί τάφοι στη βασιλική νεκρόπολη της Αιανής, *ΣΤ΄ ΕλλΚερ. Βόλος 17-23 Απριλίου 2000*, Αθήνα 2004, σ. 207-218, και για ευρήματα παλαιά από τάφους εντός του σύγχρονου οικισμού, βλ. *Ζ΄ ΕλλΚερ*, ό.π.

Εικ. 5. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Αγγεία της τφ 140.

Εικ. 6. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Αγγεία της τφ 139.

ναν ασύλητες από την αρχαιότητα, ποσοστό ελάχιστο σε σύγκριση με τις 80 ταφές που ανασκάφηκαν το 1985-1986, από τις οποίες ήταν ασύλητες οι περισσότερες. Οι λάκκοι περιείχαν ενταφιασμούς και μόνον οι 71, 72 και 79 καύσεις, ενώ στις τφ 106 και 141 η ποσότητα καμένων υλικών έχει σχέση με προσφορές που καίγονταν στη διάρκεια νεκρώσιμων-μεταθανάτιων τελετών. Από τον αριθμό των σιδερένιων καρφιών (28 περίπου) προκύπτει ότι για την εναπόθεση των νεκρών χρησιμοποιούνταν ξύλινα φέρετρα ή φορεία.

Αποτελεί σχεδόν κανόνα η εναπόθεση των κτερισμάτων προς τα άκρα πόδια, όπως φαίνεται από τις δύο ασύλητες αλλά και από τη θέση των αντικειμένων στις διαταραγμένες. Από το είδος των συνοδευτικών αντικειμένων διαπιστώνουμε ότι οι δύο ασύλητες ήταν ανδρικές ταφές και συνεπώς δεν αναμέναμε κοσμήματα, ωστόσο από το σύνολο των ευρημάτων έχουμε διαπιστώσει ότι η κτέριση γινόταν κυρίως με πήλινα αγγεία και περιορισμένο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων, ενώ λείπουν τα χρυσά και σπάνια ήταν και τα νομίσματα στις ταφές.

Η ασύλητη ανδρική τφ 108 περιείχε σιδερένια αιχμή δόρατος και τέσσερα πήλινα αγγεία – μάλιστα ένα έφερε εγχάρακτα τα γράμματα *ΓΕ* στο σώμα και το γράμμα *Β* στη βάση – και χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ. Από την ασύλητη ανδρική τφ 140 (Εικ. 5) περισυνελέγησαν σιδερένια αιχμή δόρατος και τέσσερα πήλινα αγγεία – ανάμεσά τους ερυθρόμορφος ασκός με υπερυψωμένη τοξωτή λαβή, τοπικού εργαστηρίου. Η ταφή αυτή εντάσσεται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Η επίσης ανδρική αλλά συλημένη τφ 139 περιείχε σιδερένια αιχμή, σιδερένια στλεγγίδα και πέντε πήλινα αττικά αγγεία – ανάμεσά τους ένας ερυθρόμορφος αττικός ασκός-ηθμός και αρυβαλλοειδές ληκύθιο, που συναντώνται για πρώτη φορά και χρονολογούνται στα μέσα και προς το γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 6). Στη βάση ενός σκυφιδίου έχουν χαραχθεί τρία γράμματα, *ΑΜΜ*, και στο κέντρο της βάσης του ληκυθίου το *Κ* και περιμετρικά δέκα γράμματα (διακρίνουμε *Α, Μ, Η, Λ, Κ*, πιθανώς και *Ν*), από τα οποία, ωστόσο, δεν αντιλαμβανόμαστε τις λέξεις που ήθελε ο χαράκτης να αποδώσει.

Οι τφ 139 και 111 (στην οποία το μοναδικό κτέρισμα ήταν μικρή ερυθρόμορφη υδρία με παράσταση γυναικείας μορφής με δάδα προς τα αριστερά) αποτελούν τις πρωιμότερες ταφές της νεότερης ανασκαφικής περιόδου. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα θεωρούμε τα δύο κωνικά αντικείμενα από χάλκινο έλασμα σε σχήμα στομίου (Εικ. 7), που βρέθηκαν το ένα στην τφ 115, κοντά σε σιδερένια αιχμή δόρατος, και το άλλο στην τφ 146. Το 2005 κοντά σε σιδερένια στλεγγίδα βρέθηκε παρόμοιο σιδερένιο έλασμα (τφ 79), το οποίο, όπως αποδείχθηκε μετά από ακτινογραφία, αποκλείεται να σχετίζεται με κρίκο ανάρτησης. Δύο όμοια χάλκινα αντικείμενα εντοπίσαμε και στο νεκροταφείο της θέσης Κεραμαριό Παλιουριάς (τφ 5 και 11 του Δυτικού λόφου)[3].

Από το σύνολο των 89 αγγείων της νεότερης έρευνας, σε μεγαλύτερο ποσοστό (34) αντιπροσωπεύονται τα σκυφίδια (Εικ. 8) και ακολουθούν οι 14 αβαφείς υδρίες και μία μικρή ερυθρόμορφη (τφ 111) (Εικ. 9)· δέκα και οκτώ αντίστοιχα ήταν οι πρόχοι και οι οινοχόες (Εικ. 10), και σε μικρότερο αριθμό άλλα σχήματα (Εικ. 11). Τα σχετικά μεγάλα αυτά αγγεία φαίνεται ότι αντικαθιστώνται αργότερα από τους μακεδονικούς αμφορείς, απόδειξη ότι ήταν πιο συχνοί (9) στους πρώτους 80 τάφους, ενώ στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου βρέθηκαν μόνο δύο. Κρίνουμε ότι η έλλειψη μακεδονικών αμφορέων οφείλεται στη σύληση και όχι στο μεγάλο αριθμό πρώιμων ταφών στον τομέα αυτό του νε-

3. Πρόκειται πιθανότατα για στόμια που προσαρμόζονταν σε αρυβάλλους από δέρμα ή ξύλο, που δεν άφησαν ίχνη. Πρβλ. Δ. Γραμμένος - Μ. Τιβέριος, *ΑΔ* 39 (1984): Μελέτες, σ. 6, από την αρχαία Άργιλο, όπου ονομάζονται «ασπιδίσκες».

Εικ. 7. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Χάλκινα στόμια δερμάτινων αρυβάλλων.

Εικ. 8. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Σκυφίδιο με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος.

Εικ. 9. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Υδρίες.

Εικ. 10. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Οινοχόες.

Εικ. 11. Αιανή. Ανατολικό νεκροταφείο. Σκύφοι-κοτύλες.

Εικ. 12. Αιανή, Ανατολικό νεκροταφείο. Χάλκινα δακτυλίδια.

κροταφείου, ενώ το ίδιο πιστεύουμε ότι ισχύει και για την απουσία πινακίων και μυροδοχείων. Η χάλκινη φιάλη που βρέθηκε στην τφ 114 αποτελεί το μοναδικό μεταλλικό αγγείο που διασώθηκε, αλλά έχουμε διαπιστώσει ότι τα μεταλλικά αγγεία δεν αποτελούσαν συνήθεια στην κτέριση. Στο σιδερένιο οπλισμό συγκαταλέγονται επτά σιδερένιες αιχμές, ένας σαυρωτήρας και έξι μαχαίρια, ενώ εντοπίστηκε και ένα ακέραιο χάλκινο που σώζει και χάλκινο καρφί για την προσήλωση της ξύλινης ή οστέινης λαβής. Οι τέσσερις σιδερένιες στλεγγίδες συνόδευαν μάλλον ανδρικές ταφές, ενώ τα δακτυλίδια, που ήταν τρία χάλκινα (τφ 94, 117, 141), ένα σιδερένιο και ένα αργυρό, μπορούσαν να ανήκουν και στα δύο φύλα. Τα τρία χάλκινα δακτυλίδια φέρουν ενδιαφέρουσες παραστάσεις στις ελλειψοειδείς σφενδόνες: μία καθιστή ανδρική μορφή που σκύβει μπροστά, ένα γρύπα και ένα πτηνό, πιθανώς πετεινό (Εικ. 12).

Από την εξέταση του νεκροταφείου διαπιστώνουμε το εύρος της ένταξής του σε τέσσερις αιώνες. Με δεδομένη τη μεγάλη έκτασή του μπορούμε να συμπεράνουμε ότι εξυπηρετούσε μεγάλο αριθμό κατοίκων της πόλης. Πολλοί θάβονταν εδώ την ίδια εποχή, ενώ αρκετοί λάκκοι ξαναχρη-

σιμοποιούνταν ως οικογενειακοί τάφοι. Μολονότι πρόκειται για συλημένους σε μεγάλο ποσοστό τάφους, διαπιστώσαμε ότι ορισμένα είδη αγγείων αντιπροσωπεύονται αναλογικά με το λιγότερο διαταραγμένο τμήμα του νεκροταφείου των πρώτων 80 ταφών, όπως ο μεγάλος αριθμός των σκυφιδίων και των οινοχοών-πρόχων και ο μικρός αριθμός των λύχνων. Τούτο φαίνεται ότι αποτυπώνει τις προτιμήσεις και τις κοινές συνήθειες των ανθρώπων σε αντικείμενα που συνόδευαν τους νεκρούς στον άλλο κόσμο και μάλιστα για πολλούς αιώνες. Σε συνδυασμό ωστόσο με την έλλειψη χάλκινων αγγείων, που θεωρούνται αντικείμενα μεγαλύτερης αξίας, όπως και την απουσία των χρυσών, αποτυπώνεται ενδεχομένως και η οικονομική κατάσταση των κατοίκων. Αντίθετα με τα χάλκινα αγγεία καθημερινής χρήσης, τα όπλα δεν λείπουν από τις ταφές και συγκεκριμένα οι σιδερένιες αιχμές δοράτων και τα μαχαίρια. Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία σιδερένιων και χάλκινων στλεγγίδων, ανάμεσά τους μία ενεπίγραφη, με τις οποίες σχετίζεται η ενασχόληση των κατοίκων με τον αθλητισμό[4].

Πολύμυλος

Θέση Νεροφαγιά (Εικ. 13-20)

Επανήλθαμε, μετά από έξι χρόνια, στον Πολύμυλο, όπου στη διάρκεια μεγάλης σωστικής ανασκαφής 20 στρεμμάτων επί μία πενταετία (1995-2000), λόγω της διάνοιξης του άξονα της σύγχρονης Εγνατίας οδού, καθώς και της κατασκευής κόμβου, ανασκάψαμε μέρος της αρχαίας πόλης, που εκτεινόταν στο επικλινές έδαφος, νότια του υπερκείμενου λόφου, στον οποίο είχαμε εντοπίσει τειχισμένη ακρόπολη, με την οποία συνδέεται ως τμήμα της κάτω πόλης[5].

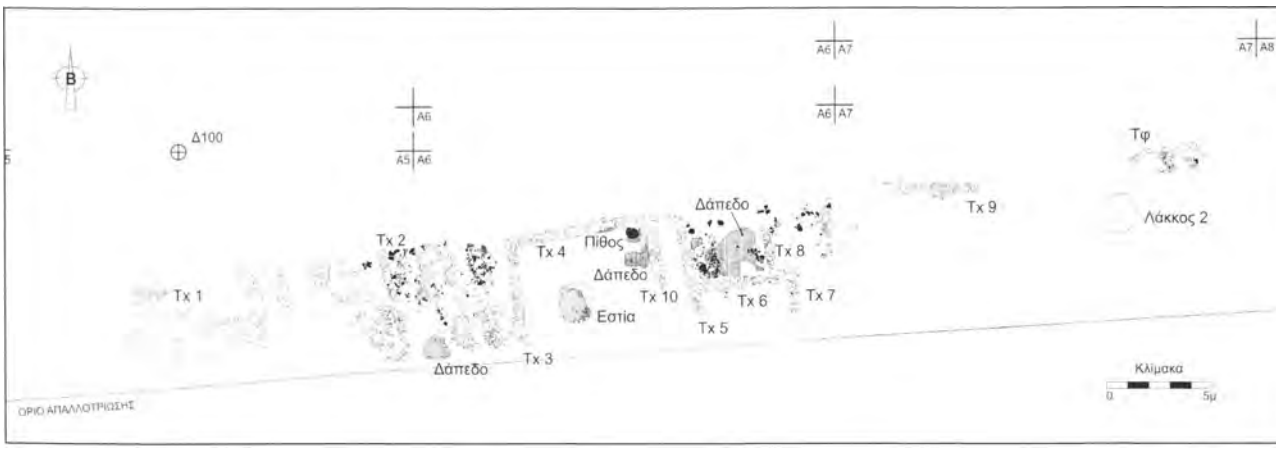
Εικ. 13. Πολύμυλος. Θέση Νεροφαγιά. Μεταφορά του κλιβάνου 4.

Βρισκόταν στα όρια των αρχαίων κρατιδίων Εορδαίας και Ελιμιώτιδας και εντός της επικράτειας της Ελιμιώτιδας, σε φυσικό σημείο διέλευσης του ορεινού όγκου του Βερμίου και σημαντικό πέρασμα από την Άνω στην Κάτω Μακεδονία[6]. Η θέση ευνοϊκή και σημαντική, αφού εξασφάλιζε τον έλεγχο της διάβασης, δικαιολογεί τη διαχρονική κατοίκηση του χώρου από τους προϊστορικούς έως και τους μεσοβυζαντινούς χρόνους. Την πόλη ταυτίσαμε με την Εύια της Μακεδονίας, στην οποία κατά τον Διόδωρο (19. 11. 2) πολέμησαν τα στρατεύματα της Ολυμπιάδας και της Ευρυδίκης, και τούτο ενισχύεται επιπλέον μετά την ανεύρεση στη Βέροια επιγραφής, που αναφέρει *ἀπὸ τῆς Εὐιαστικῆς πύλης*, και αποδίδει το όνομα της πρώτης από δυτικά πόλης που συναντά κανείς ερχόμενος από την Καστανιά. Η Εύια, εκτός των γραπτών πηγών, μαρτυρείται έμμεσα και από τους κατοίκους Ευιέστας, οι οποίοι αναγράφονται σε επι-

4. Για τη στλεγγίδα με σφραγισμένο το όνομα *ΑΔΑΜΑΣ*, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 423· η ίδια, *Αιανή Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 50, εικ. 21 και επανέκδοση 1996, σ. 27, εικ. 26· η ίδια, *Αρχαία Μακεδονία. Μουσείο Βικτώριας, Μελβούρνη 1989*, Αθήνα 1988, σ. 365· η ίδια, *Ελληνικός Πολιτισμός. Μακεδονία. Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Αθήνα 1993, σ. 351. Για την επίσης χάλκινη αρχαϊκή στλεγγίδα με εγχάρακτο το όνομα *ΑΠΑΟΣ* από την αρχαϊκή νεκρόπολη, βλ. η ίδια, Νομός Κοζάνης: Νεώτερα επιγραφικά ευρήματα, *Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 22-23 Οκτωβρίου 1999*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 68-69, εικ. 14, ενώ σε τμήμα λαβής χάλκινης στλεγγίδας, παλαιό εύρημα άγνωστης προέλευσης, υπάρχει ελλειψοειδής σφραγίδα με παράσταση Περσέα (εκτίθεται στην προθήκη 21 της Αίθουσας Γ του Αρχαιολογικού Μουσείου Αιανής).

5. Για την έρευνα στον Πολύμυλο, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον-Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 59 και σημ. 59, 123, 128, σημ. 355, 139, 214, 255-256· η ίδια, *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 554· 50 (1995): Χρονικά, σ. 583· 51 (1996): Χρονικά, σ. 533· 53 (1998): Χρονικά, σ. 667-671· 54 (1999): Χρονικά, σ. 620-629· 55 (2000): Χρονικά, σ. 793· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη - Μ. Βατάλη, Πολύμυλος Κοζάνης, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 81-92· οι ίδιες, Πολύμυλος Κοζάνης 1998, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 481-502· οι ίδιες, Πολύμυλος Κοζάνης 1999, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 369-398· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Νομός Κοζάνης: Ανασκαφές εν οδοίς και παροδίοις, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 610-614· η ίδια, Νομός Κοζάνης: νεώτερα επιγραφικά ευρήματα, *Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 22-23 Οκτωβρίου 1999*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 58-68· η ίδια, Egnatian Way in Greece, *Le Vie Romane nel Lazio e nel Mediterraneo. Atti della Giornata di Studio del 28 Maggio 2001*, Roma, σ. 87-103· Μ. Βατάλη, *ΣΤ΄ ΕλλΚερ*, σ. 219-235· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Οι κεραμεικοί κλίβανοι στον Πολύμυλο Κοζάνης, *Β΄ Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας, Αθήνα 17-21 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2006, σ. 204-212· η ίδια, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 847-856· Δ. Χαραλάμπους - Μ. Λυκιαρδοπούλου - Ε. Δήμου - Γ. Οικονόμου, Ομάδα κλιβάνων στον Πολύμυλο Κοζάνης: Τεχνολογία κατασκευής, *Β΄ Διεθνές Συνέδριο Αρχαίας Ελληνικής Τεχνολογίας*, ό.π., σ. 213-220.

6. Για τα όρια Ελιμιώτιδας-Εορδαίας, βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον-Νότια Ορεστίς*, ό.π., σ. 59 και σημ. 59, 214, χάρτες 1 και 2· η ίδια, Από την Ελιμιώτιδα στην Κάτω Μακεδονία. Σύγχρονες πορείες και αρχαίες διαβάσεις, *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 109-110· η ίδια, Ξηρολίμνη Κοζάνης, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 468-469.

Εικ. 14. Πολύμυλος. Θέση Νεροφαγιά. Αναλημματικοί περίβολοι και παιδικές ταφές. Κάτοψη.

στολή του Φιλίππου Ε΄ που εντοπίστηκε στο κοντινό χωριό της Κοιλάδας[7].

Στην οργανωμένη οικιστική εγκατάσταση ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων του Βόρειου Τομέα είχαν αποκαλυφθεί κατοικίες σε αλλεπάλληλες φάσεις με οργανωμένο σύστημα ύδρευσης, χώρος οικιακού ιερού, τείχη, εργαστηριακοί χώροι λιθοξοϊκής – όπως μαρτυρούν τόσο η λατύπη όσο και το ημίεργο άγαλμα και στήλες–, κοροπλαστικής, κεραμικής, και δομικών υλικών – που τεκμηριώνονται από την παρουσία οκτώ κλιβάνων, για τους έξι από τους οποίους (τρεις ορθογώνιους, δύο κυκλικούς και έναν απιόσχημο) είχε αποφασιστεί η διατήρηση επί τόπου–, τρεις χώροι νεκροταφείων (τύμβοι εποχής του Χαλκού, ελληνιστικών και βυζαντινών χρόνων) και τόσα άλλα, ενώ στο χώρο μαρτυρείται επίσης η χρήση κατά τους προϊστορικούς χρόνους με οικιστικά κατάλοιπα (νεολιθική εποχή, εποχή του Χαλκού και του Σιδήρου).

Επιπλέον του τειχισμένου χώρου του οικισμού στον υπερκείμενο λόφο, έχουμε διαπιστώσει κατοίκηση και στις πλαγιές του αμέσως επόμενου λόφου προς Δ. Όμοια περίπτωση κατοίκησης σε λόφο και σε εκτάσεις έξω από τους πρόποδες αλλά και οχύρωση σε διπλανό λόφο έχουμε εντοπίσει στη Μαυροπηγή, στο ύψωμα του Κάστρου, όπου υπάρχουν κατοικίες και ιερά, και στο διπλανό Κάστρο του Αγίου Μάρκου, με τείχη και χαρακτήρα καθαυτό προστασίας.

Οι νέες απαιτήσεις της κατασκευής του κόμβου, σύμφωνα με νέα μελέτη, που δεν μας κοινοποιήθηκε, επέβαλαν ριζικές αλλαγές στο πρόγραμμα συντήρησης και διατήρησης κάτω από γέφυρα, καθώς και ανάδειξης ευρύτερα με λειτουργία παρόδιου «Οδομουσείου», για τα οποία είχαν αποφανθεί τόσο τα αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟ όσο και η Εγνατία Οδός ΑΕ[8]. Η νέα απόφαση προέβλεπε τη συντήρηση επί τόπου των πέντε κλιβάνων και στη συνέχεια την κατάχωσή τους, όπως και των οικιστικών καταλοίπων που τους περιέβαλλαν, και τη μεταφορά του πιο μνημειακού κλιβάνου στον περιβάλλοντα χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Αιανής (Εικ. 13).

Οι ανάγκες, ωστόσο, της κατασκευής του κόμβου δεν σταματούσαν εδώ. Επέβαλαν και την ανασκαφή, αρχικά 11 στρεμμάτων, επιπλέον των 20 της πρώτης περιόδου, τα οποία μειώθηκαν σε 1,5 στρέμμα, μετά από βελτιωτικές αλλαγές για κατασκευές σε επίχωμα, οπότε και η ανασκαφή διενεργήθηκε σε τμήματα, στα οποία προβλεπόταν όρυγμα. Έτσι, συγχρόνως με τη συντήρηση των κλιβάνων επί τόπου, και την απόσπαση και μεταφορά του κλιβάνου 4, ανασκάψαμε σε δύο σημεία[9].

Ανασκαφή περιβόλων και ταφών

Η πρώτη ανασκαφή, έκτασης 540 τ.μ., διενεργήθηκε για τις ανάγκες κατασκευής τάφρου και οχετού πλ. 5 μ. και αποκαλύφθηκαν δύο αναλημματικοί περίβολοι και δύο ακτέριστες παιδικές ταφές[10] (Εικ. 14, 15). Στο βορειότερο πε-

7. Για την ταύτιση, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 468-469· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη - Μ. Βατάλη, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 88-89· 12 (1998), σ. 496-497· 13 (1999), σ. 390.

8. Βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 613, σημ. 13.

9. Τη συντήρηση ανέλαβε η συντηρήτρια Μ. Λυκιαρδοπούλου με εξειδικευμένο συνεργείο, σύμφωνα και με την από το 2003 εγκεκριμένη μελέτη που είχε συντάξει η ίδια με τον Δ. Χαραλάμπους, και τη μεταφορά ο Δ. Κορρές, ο οποίος συνέταξε, επίσης, και την πρόταση κατάχωσης, την υλοποίηση της οποίας επιβλέψαμε από κοινού.

10. Την καθημερινή εποπτεία της ανασκαφής, τόσο αυτής που διήρκεσε ένα μήνα (Απρίλιο) όσο και της δεύτερης (από 14 Ιουνίου έως 31 Αυγούστου), ανέλαβε η έμπειρη αρχαιολόγος Μ. Δούριου και συμμετείχε ομά-

Εικ. 15. Πολύμυλος. Θέση Νεροφαγιά. Η ανασκαφή των περιβόλων.

Εικ. 16. Πολύμυλος. Θέση Νεροφαγιά. Ο πήλινος αγωγός ύδρευσης.

ρίβολο είχε εντοιχιστεί τμήμα μαρμάρινης στήλης, διαστ. 0,22×0,195 μ., με ανάγλυφη παράσταση κάτω άκρου, ενώ μέρος μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με παραστάδες και αετωματική επίστεψη, που φέρει ανθέμια ως ακροκέραμα και ρόδακα στο κέντρο του τυμπάνου είχε περισυλλεγεί κατά τις δοκιμαστικές τομές. Μεταξύ των μικροευρημάτων ανήκουν και πέντε χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα (μεταθανάτιο Αυγούστου, Κώνσταντα, Κωνσταντίου, Γρατιανού και Βαλεντινιανού), ενδεικτικά της ένταξης των περιβόλων στους όψιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι περίβολοι αυτοί βρίσκονται στην ίδια ευθεία με τους άλλους τρεις, που είχαμε αποκαλύψει δυτικότερα του Βόρειου Τομέα, και συνεπώς επιβεβαιώνεται η άποψή μας ότι κατασκευάστηκαν στην προσπάθεια συγκράτησης του εδάφους, που επηρεαζόταν από ρυάκια και νεροφαγιές. Άλλωστε έχουμε διαπιστώσει ότι η δυσκολία αυτή της παροχέτευσης των ομβρίων οδήγησε στη μετατόπιση του οικισμού νοτιοανατολικότερα, στο χώρο που ονομάσαμε Νότιο Τομέα.

Ανασκαφή ελληνιστικών κατοικιών και στρώματος εποχής του Χαλκού

Η δεύτερη ανασκαφή διενεργήθηκε στα δυτικά του ανεσκαμμένου χώρου της πρώτης περιόδου, σε έκταση 800 τ.μ. (Εικ. 17, 19).

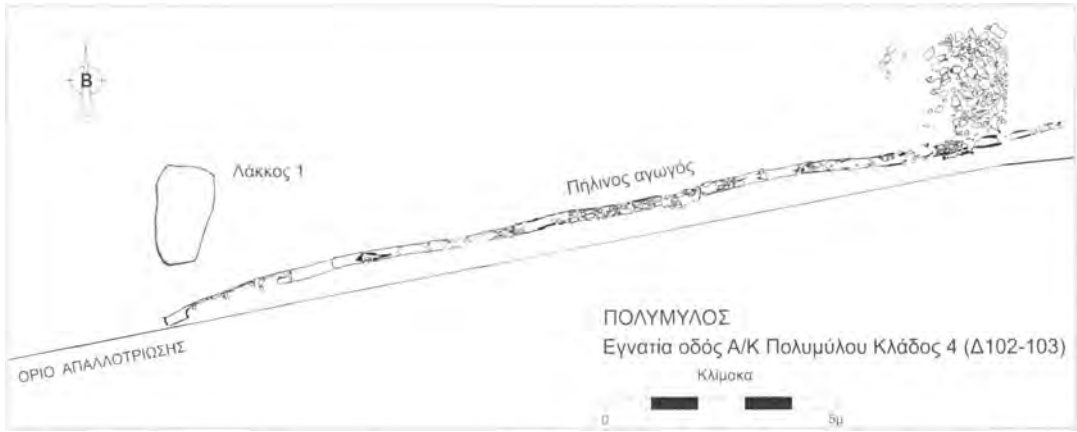
Εποχή του Χαλκού: Και από την ανασκαφή αυτή διαπιστώθηκε η διαχρονική κατοίκηση στον Πολύμυλο που αρχίζει από την τελική νεολιθική/πρώιμη εποχή του Χαλκού και εντάσσεται στο πυκνό οικιστικό σύνολο του οροπεδίου της Κίτρινης λίμνης, ήτοι της λεκάνης νότια από την Πτολεμαΐδα[11].

Κατά μήκος όλης της ανασκαφής διαπιστώθηκε η ύπαρξη χειροποίητης κεραμικής – ιδιαίτερα κάτω από το στρώμα καταστροφής και τις επιχώσεις της ελληνιστικών χρόνων–, αναμεμειγμένη συνήθως με τροχήλατη. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η ανάμειξη αυτή ήταν προϊόν της δράσης του νερού, λόγω της κλίσης από Β. προς Ν. και από Α. προς Δ., φαινόμενο που έχει διαπιστωθεί σε πολλά σημεία του ανεσκαμμένου χώρου.

Στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής διαπιστώθηκε περισσότερο εκτεταμένο αμιγές προϊστορικό στρώμα, πλούσιο σε κεραμική και άλλα ευρήματα. Ειδικά στα τετράγωνα Τ2/5 και Τ2/6 το πάχος του σκούρου γκρίζου προϊστορικού στρώματος, που διαφοροποιείται από το ανοιχτόχρωμο καστανό της ελληνιστικής φάσης, έφθανε σε πάχος τα 0,50-0,60 μ., χωρίς την παρουσία μεταγενέστερων στοιχείων και γενικά χωρίς διατάραξη. Η κεραμική που περισυνελέγη σε μεγάλες ποσότητες από όλο το χώρο εντάσσεται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, χωρίς να αποκλείονται και οι πρώιμες φάσεις της μέσης. Πρόκειται για κεραμική μεσαία και χονδρή, μονόχρωμη, αδρή και λειασμένη, και πολύ σπάνια στιλβωμένη ερυθρή και καστανή, και σπανίως μαύρη. Διακρίνονται μεγάλες λαβές επίθετες στο σώμα, σωληνωτές, λαβές-αποφύσεις σε σχήμα αυτιού, καθώς και μεγάλες λοβοειδείς ή γλωσσωτές. Συχνά αυτές σε σχήμα αυτιού φέρουν απλή σειρά εμπιέσεων με τα δάχτυλα και γενικά η εμπίεστη διακό-

δα νέων αρχαιολόγων και σχεδιαστών, κυρίως ως εκπαιδευόμενοι. Το καθήκον της φύλαξης των αρχαίων και της εποπτείας των σκαπτικών εργασιών σε καθημερινές και αργίες στον Πολύμυλο για το 2006 βάρυνε κυρίως τον εποχικό φύλακα Γ. Χοροζίδη, ο οποίος ανταποκρίθηκε με εξαιρετικό ζήλο και ενδιαφέρον.

11. Για το σύνολο των θέσεων, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 520-521, και για τα ευρήματα προϊστορικών χρόνων στον Πολύμυλο, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη - Μ. Βατάλη, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 82, 86-87· οι ίδιες, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 482-484· οι ίδιες, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 369-374· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 610-612.

Εικ. 17. Πολύμυλος. Θέση Νεροφαγιά. Ο πήλινος αγωγός ύδρευσης στο δυτικό τμήμα. Κάτοψη.

σμηση υπερτερεί της εγχάρακτης και της πολύ σπανιότερης πλαστικής. Από σχήματα διαπιστώθηκαν πιθοειδή και ευρύστομα αγγεία, βαθιά ή ρηχά, όπως λεκάνες και φιάλες, μικρά ανοιχτά, επίσης, σχήματα, και διάφορα κλειστά, μεγάλα και μικρά. Οι κάνθαροι με υπερυψωμένες ταινιωτές λαβές και ρηχό σώμα ανήκουν πιθανώς σε μεταγενέστερες επιχώσεις.

Σημαντική είναι η παρουσία πελεκητών εργαλείων από χαλαζία, όπως ξέστρα και λεπίδες. Χαρακτηριστικοί είναι οι πολυάριθμοι πυρήνες και τα διάφορα υποπροϊόντα από τη λιθοτεχνία της πρώτης αυτής ύλης σε φολίδες και απολεπίσματα, λιγότερα ήταν τα λειασμένα και τριπτά εργαλεία και εξαιρετικά σπάνια τα εργαλεία από πυριτόλιθο.

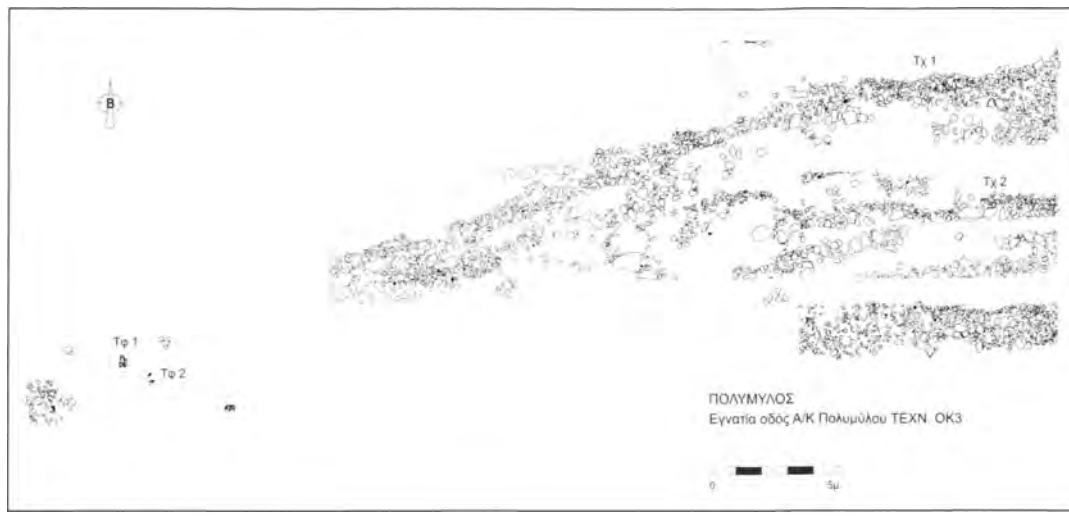
Ελληνιστικοί χρόνοι: Στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαφής, ανάμεσα στις τομές 2 και 3 αποκαλύφθηκε σε ελάχιστο βάθος, που κυμαίνεται από 0,20-0,60 μ. από το επιφανειακό, ένας αγωγός ύδρευσης από επτά πήλινους σωλήνες με κατεύθυνση Α.ΒΑ. - Δ.ΝΔ.[12] (Εικ. 16, 17). Οι σωλήνες είναι ανισομεγέθεις με μήκη 0,69, 0,74, 0,78 και 0,83 μ., παχύτεροι στο ένα άκρο, με εσωτερική διάμετρο 0,17 μ., και στενότεροι στο άλλο, με διάμετρο 0,15 μ., και πάχος τοιχωμάτων περίπου 0,03 μ. Το στενότερο άκρο που καταλήγει σε δακτύλιο πρόσφυσης, μήκ. 0,03 και πάχ. 0,01 μ., προσαρμόζεται στο φαρδύτερο και ο αρμός φράσσεται με ασβεστούχα ύλη, με την οποία επιτυγχάνεται η στεγανοποίηση της ένωσης. Αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 19,40 μ. και είναι βέβαιη η συνέχειά του προς τους αγρούς, εκτός των ορίων κατάληψης της Εγνατίας οδού. Πολλά θραύσματα του αγωγού αυτού, ορισμένα μάλιστα έφεραν σφραγίδα με την επιγραφή *ΝΙΚΑΝΟΡΟΣ* (Εικ. 18), βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής και κάποια άλλα ακόμη και μέσα στον απορριμματικό λάκκο, και τούτο σημαίνει ότι ο αγωγός συνεχιζόταν προς τα οικιστικά κατάλοιπα ανατολικότερα. Αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου δικτύου υδροδότησης, το οποίο παρακολουθήσαμε και στο χώρο της ανασκαφής ανατολικότερα, ενώ από επιφανειακή έρευνα μακρύτερα έχουμε διαπιστώσει ότι η υδροδότηση του οικισμού εξασφαλιζόταν από πηγές λόφων του Βερμίου όρους, από τις οποίες το νερό κατέβαινε μέσα σε όμοιους αγωγούς.

Στο ανατολικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν σημαντικότερα οικιστικά κατάλοιπα (Εικ. 19, 20). Από Δ. προς Α. εμφανίστηκαν τρία μεμονωμένα τμήματα τοίχων σωζόμενα σε επίπεδο θεμελίωσης και αλλού πυκνότερο αλλού αραιότερο στρώμα καταστροφής από πεσμένες πέτρες, έντονα ίχνη καύσης με τέφρα και θραύσματα απανθρακωμένων ξύλων, καθώς και καμένο πηλόχωμα. Πολυάριθμα τα θραύσματα κεραμίδων στέγης, κυρίως λακωνικού και σπανιότερα κορινθιακού τύπου, τα μικρά και μεγάλα τμήματα ωμών πλίνθων, και μεταξύ όλων αυτών μεγάλες ποσότητες κεραμικής, πολλά ζωικά οστά – κατάλοιπα διατροφής –, ποικίλα μικροευρήματα και μεγαλύτερα αντικείμενα οικοσκευής. Στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι δω-

Εικ. 18. Πολύμυλος. Θέση Νεροφαγιά. Τμήμα ενσφράγιστου πήλινου σωλήνα.

12. Για όμοιο αγωγό ύδρευσης στον Πολύμυλο, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη - Μ. Βατάλη, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 82-83 και στην Ποντοκώμη, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 351 και η ίδια, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 616.

Εικ. 19. Πολύμυλος. Θέση Νεροφαγιά. Οικιστικά κατάλοιπα στο ανατολικό τμήμα. Κάτοψη.

ματίων, παρά την αποσπασματική τους κάτοψη, δεδομένου ότι η προς Β. συνέχειά τους έχει ήδη καταστραφεί ολοσχερώς, ενώ προς Ν. συνεχίζονται εκτός των ορίων κατάληψης της οδού, όπου η ανασκαφή δεν συνεχίστηκε.

Ο μεγαλύτερος από τους τρεις χώρους έχει εμβαδόν 35,58 τ.μ. και ορίζεται από τοίχους σε τρεις πλευρές με ελλιπή τη νότια πλευρά. Στο εσωτερικό του υπήρχαν δύο πίθοι και κάτω από πυκνό στρώμα λίθων από τους πεσμένους τοίχους, εμφανίστηκε το στρώμα στάχτης, πάχ. 0,40 μ., όπου μεγάλη ποσότητα κεραμικής και πολλά ζωικά οστά. Στα νοτιοδυτικά εντοπίστηκε στρογγυλή εστία, μέγ. διαμ. 1,83 μ., που οριζόταν από μονή σειρά λίθων. Σε κάποια φάση, και για κάποιο λόγο, οι ένοικοι θέλησαν να σμικρύνουν το χώρο του δωματίου και προσέθεσαν έναν τοίχο στο εσωτερικό του, παράλληλο σχεδόν με τον ανατολικό και σε απόσταση μόλις 0,80 μ. από αυτόν.

Ο χώρος ανατολικά από το δωμάτιο με την εστία χωρίζεται σε δύο δωμάτια και στο στρώμα καταστροφής του βορειότερου βρέθηκαν συγκεντρωμένα γύρω στα 30 σπασμένα ή ακέραια αγγεία, πάνω σε ιδιαίτερα διαμορφωμένο δάπεδο.

Γύρω στα 15 μ. ανατολικότερα από τα δωμάτια αυτά, στο τετράγωνο Τ7/7 βρέθηκε απορριμματικός λάκκος, μέγ. διαμ. 1,82 μ., και στα βόρεια του τετραγώνου αποκαλύφθηκε ακτέριστη ταφή ενηλίκου σε ύπτια στάση.

Κινητά ευρήματα: Η εντυπωσιακά υψηλή ποσότητα της κεραμικής είναι αυτό που χαρακτηρίζει το σύνολο των χώρων με το στρώμα καταστροφής. Η παρουσία τμημάτων πίθων και ολόκληρων πιθοειδών ήταν ιδιαίτερα χαρακτηριστική. Σε αρκετές περιπτώσεις μέσα στα αγγεία αυτά βρέθηκε σημαντική ποσότητα απανθρακωμένων καρπών (διακρίνονται τρία είδη).

Στο τετράγωνο Τ6/6 βρέθηκαν μαζί δύο σχεδόν ακέραια πήλινα θυμιατήρια, ενώ στο τετράγωνο Τ6/7 του μικρού δωματίου των 12,23 μ. βρέθηκαν συγκεντρωμένα και πακτωμένα τα περίπου 30 σπασμένα και ακέραια αγγεία. Στα ανώτερα επίπεδα υπήρχαν αβαφή πιθοειδή, κάποια με επίθετη ταινία πλαστικής διακόσμησης, χυτροειδή και άλλα αβαφή μαγειρικά σκεύη, ένας αρυτήρας, μία λεκανίδα και δύο μυροδοχεία. Μετά την αφαίρεση αυτών βρέθηκαν από κάτω δύο σκυφίδια, δύο ανάγλυφοι σκύφοι, οινοχόες, ένας ακόμη αρυτήρας και μυροδοχείο, όστρακα πινακίων, πιθοειδών και άλλων αβαφών και κλειστών αγγείων. Ευρύτερα στο στρώμα καταστροφής ήταν εντυπωσιακή η παρουσία αποθηκευτικών, μαγειρικών και γενικά αβαφών και ακόσμητων αγγείων, που συνδέονται με τη συνηθισμένη καθημερινή χρήση και τις διαδικασίες παρασκευής και παράθεσης της τροφής. Η συχνή παρουσία μυροδοχείων οδηγεί στη βεβαιότητα ότι το περιεχόμενό τους είχε άμεση σχέση με τη μαγειρική και ήταν προφανώς υγρά αρτύματα. Πολυπληθής ήταν και η λεπτή επιτραπέζια κεραμική με αγγεία διακοσμημένα και καλής ποιότητας. Πρόκειται για όστρακα

Εικ. 20. Πολύμυλος. Θέση Νεροφαγιά. Οικιστικά κατάλοιπα.

από μελαμβαφείς και ερυθροβαφείς ή ασημόγκριζου γανώματος σκύφους, κανθάρους, θυμιατήρια, σκυφίδια, τμήματα από διάφορους τύπους πινακίων, όστρακα ανάγλυφων αγγείων με φυτική διακόσμηση, αλλά και σκηνές πολεμικές ή ερωτικές. Το πρωιμότερο όστρακο ανήκε σε ερυθρόμορφο αγγείο και παραπέμπει στον 4ο αι. π.Χ.

Από το δωμάτιο με την εστία περισυνελέγησαν γύρω στα δέκα θραύσματα πήλινων ειδωλίων, πολλά συνανήκοντα, ενώ από το δωμάτιο με τα συγκεντρωμένα αγγεία και το δάπεδο μία ακέραια κεφαλή γυναικείου ειδωλίου και λιγοστά μικρότερα θραύσματα. Από το σύνολο του στρώματος καταστροφής περισυνελέγησαν γύρω στις 50 πήλινες αγνύθες, στην πλειονότητά τους πυραμιδόσχημες, και πολύ λιγότερα σφονδύλια, κυρίως αμφικωνικά. Από τους τρεις γειτονικούς χώρους δωματίων περισυνελέγησαν ακόμη επτά σιδερένιες αιχμές βελών, δύο σιδερένια μαχαιρίδια κανονικά και ένα μεγαλύτερο, ένα σιδερένιο σκαπτικό-γεωργικό εργαλείο, μία σιδερένια αρίδα, πολλά σιδερένια καρφιά, στελέχη, κρίκοι και διάφορα εξαρτήματα, κάποια ίσως από θύρες. Τα χάλκινα μικροαντικείμενα ήταν πολύ λιγότερα, όπως αδιάγνωστα ελάσματα, ενώ από το δωμάτιο με τα αγγεία προήλθε μία βελόνη πόρπης και μία δίδυμη περόνη. Από την ευρύτερη περιοχή του δωματίου και φυσικά μέσα από αυτό περισυνελέγησαν ενδιαφέροντα στοιχεία λίθινης οικοσκευής: δύο τμήματα από μαρμάρινη θυεία, ένα μαρμάρινο υγδίο, δύο τμήματα από ύπερους (γουδοχέρια), δύο λίθινα πώματα πίθων, χειρόμυλος με τους δύο λίθους.

Οι χώροι των κατοικιών που ανασκάφηκαν, παρά την αποσπασματική τους μορφή, ανήκουν σε δωμάτια βοηθητικού χαρακτήρα και σχετίζονται με την αποθήκευση και τις τροφοπαρασκευαστικές διαδικασίες. Οι ενασχολήσεις των κατοίκων φαίνεται πως ήταν κυρίως γεωργοκτηνοτροφικού χαρακτήρα. Τα νομίσματα συνηγορούν για τη χρονολογική ένταξη των κατοικιών στα τέλη του 3ου και στο 2ο αι. π.Χ. και προσφέρουν το χρόνο καταστροφής. Τα δύο χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο του στρώματος καταστροφής του μικρού δωματίου αποτελούν κοπές του Φιλίππου Ε΄ (221-179 π.Χ) και του Περσέα (178-168 π.Χ.). Από το στρώμα καταστροφής του μεγάλου δωματίου με την εστία περισυνελέγη χάλκινο νόμισμα αυτόνομης κοπής Θεσσαλονίκης των μέσων του 2ου αι. π.Χ. Από την περιοχή της ταφής και του απορριμματικού λάκκου και σε βάθος 0,30 μ. περίπου από το επιφανειακό περισυνελέγη ένα χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου (310-305 π.Χ.) και ένα άλλο, αυτόνομη κοπή Θεσσαλονίκης των μέσων του 2ου αι. π.Χ. Τέλος, από το επιφανειακό στρώμα του τετραγώνου Τ2/5, στο δυτικό άκρο της ανασκαφής, περισυνελέγη χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης επί Αυγούστου (1ος αι. π.Χ).

Το συμπέρασμα που αβίαστα προκύπτει από την ανασκαφή στο συγκεκριμένο αυτό χώρο του οικισμού του Πολυμύλου είναι ότι οι οικίες, αφού δέχθηκαν ανακατασκευές και προσθήκες στη διάρκεια της ζωής τους, καταστράφηκαν βίαια και έπεσαν από πυρκαγιά. Τα αγγεία, τα σκεύη και τα λοιπά μικρά ή μεγάλα αντικείμενα που φυλάσσονταν σε ξύλινους πάγκους ή ράφια και κάποια θα κρέμονταν και από τους τοίχους, παρασύρθηκαν και έπεσαν και αυτά πάνω στα δάπεδα. Οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την κατοίκηση και δεν επανήλθαν· επανήλθαν οι άνθρωποι μετά από χιλιάδες χρόνια για να αποδείξουν ότι οι σύγχρονοι δρόμοι γράφουν μιαν άλλη ιστορία, που δεν θα ήταν ζοφερή αν συγχρόνως σωζόταν και η ιστορική μας κληρονομιά, κι έτσι θα ίσχυε αυτό που (αισιοδοξώντας) λέγαμε εδώ και δέκα χρόνια: «οι δρόμοι, παλιοί και νέοι ανήκουν στην ιστορία ή γράφουν την ιστορία του μέλλοντος».

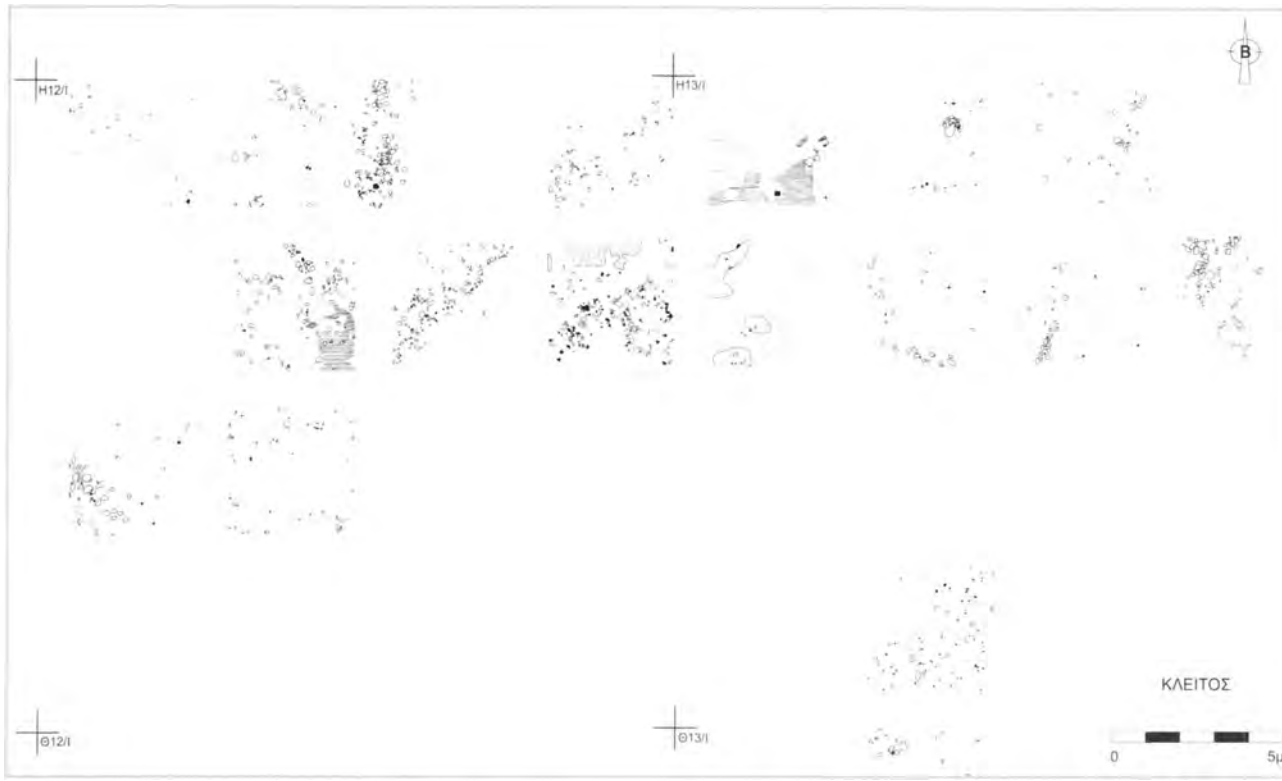
Κλείτος

Είναι γνωστό ότι στη δεκαετία του 1980 από τους 14 έως τότε εντοπισμένους προϊστορικούς οικισμούς στη λεκάνη της Κίτρινης λίμνης, νότια της Πτολεμαΐδας, οι πέντε βρίσκονταν εκτός ορίων ορυχείων της ΔΕΗ και οι επτά, μετά τις προσπάθειες που καταβάλαμε, εξαιρέθηκαν και τέθηκαν εκτός ορίων ανάπτυξης των λιγνιτωρυχείων[13]. Την ίδια τύχη δεν είχαμε δυστυχώς και με τον οικισμό του Κλείτου, διότι τα αποθέματα λιγνίτη είναι πολλά και η μη εκμετάλλευσή τους από τη ΔΕΗ ΑΕ προκαλεί πρόβλημα στο ενεργειακό πρόγραμμα του κράτους.

Το 1995 αποφασίστηκε η διάθεση χρηματοδοτήσεων για τις ανασκαφικές έρευνες σε αρχαιολογικούς χώρους που βρίσκονται μέσα στα όρια εκμετάλλευσης των ορυχείων, και για την έρευνα στον προϊστορικό οικισμό του Κλείτου διατέθηκε το ποσό των 5 εκ. δρχ. για εργασίες προκαταρκτικού χαρακτήρα, με στόχο την οριοθέτηση και τη χρονολόγηση του οικισμού. Η ανασκαφή που ακολούθησε, διάρκειας ενάμιση περίπου μήνα, περιορίστηκε σε έκταση 1 στρέμματος, η οποία δεσμεύτηκε από την Εφορεία[14]. Οι έξι ερευνητικές τομές στην κορυφή και στην περιφέρεια του οικισμού έδειξαν ότι κατοικήθηκε στη διάρκεια της 5ης και της 4ης χιλιετίας π.Χ. (νεότερη και τελική νεολιθική), πιθανότατα στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, ενώ είναι βέβαιο ότι ξανακατοικήθηκε στους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Διαπιστώθηκε ότι η διασπορά του επιφανειακού υλικού καλύπτει

13. Για το ιστορικό της έρευνας και των καταστροφών, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 610-612, και για την αύξηση των θέσεων σε 31, εντός και στις παρυφές της Κίτρινης λίμνης, βλ. η ίδια, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 520-521. Σημειώνουμε ότι οι θέσεις αυξήθηκαν γύρω στις 40 μετά την επιφανειακή έρευνά μας για τις ανάγκες του νέου λιγνιτωρυχείου Ποντοκώμης.

14. Βλ. Χ. Ζιώτα, *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 47-50 και *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 575.

Εικ. 21. Κλείτος. Η ανασκαφή του δεύτερου στρώματος. Κάτοψη.

έκταση 80 στρεμμάτων με βάθος ανθρωπογενών αποθέσεων από 0,80 ως 2 μ. και ότι δυστυχώς οι αγρότες έχουν αναμοχλεύσει επανειλημμένα το χώρο με βαθιές αρόσεις, αλλά και ισοπεδώσεις και επιχώσεις για την καλλιέργεια ζαχαρότευτλων και δημητριακών, παρά τη σχετική απαγόρευση.

Το 2006, παράλληλα με την ανασκαφή στη θέση Φυλλοτσαΐρι Μαυροπηγής, που βρισκόταν στο χείλος κυριολεκτικά του λιγνιτωρυχείου Μαυροπηγής-Κομάνου, επανήλθαμε στην έρευνα του προϊστορικού οικισμού του Κλείτου, με στόχους τόσο τη διάσωση και ανάδειξη των αρχαιοτήτων όσο και την απρόσκοπτη λειτουργία του λιγνιτωρυχείου Νοτίου Πεδίου. Δυστυχώς, για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή μας η έρευνα δεν υπήρξε τόσο εντατική όσο θα θέλαμε να ήταν από άποψη διάρκειας και αριθμού προσωπικού[15]. Σε διάστημα δύο μηνών περίπου ανασκάφηκε, χωρίς να ολοκληρωθεί, έκταση 1.600 τ.μ. στα βορειοανατολικά του οικισμού και σε 16 τετράγωνα 5×5 μ. των Τομών Η12, Η13, Θ12, Θ13.

Στόχοι της έρευνας στον οικισμό του Κλείτου είναι η πλήρης οριοθέτησή του, η ανασκαφή σε μεγάλη έκταση οριζόντια και σε βάθος, με ζητούμενα την οργάνωση και τη χρήση του χώρου στη διάρκεια κάθε οικιστικής φάσης. Ο προϊστορικός οικισμός του Κλείτου δεν φαίνεται να έχει τη μορφή τούμπας, τουλάχιστον σήμερα και μετά τις επεμβάσεις που έχει υποστεί[16].

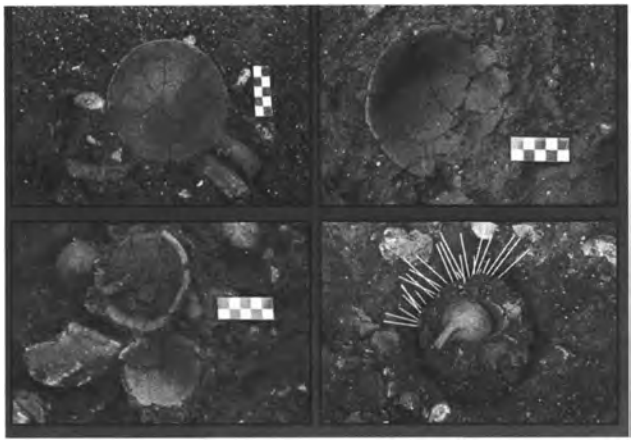
Στρώματα - αρχιτεκτονικά στοιχεία

Εντοπίστηκαν δύο αρχαιολογικά στρώματα μετά το επιφανειακό-αρόσιμο στρώμα, πάχ. 0, 30-0,40 μ., στο οποίο τα διάσπαρτα ευρήματα, κυρίως κεραμική σε μικρά όστρακα, εντάσσονται τόσο στη νεολιθική εποχή και την εποχή του Χαλκού όσο και στην ελληνιστική-ρωμαϊκή, αλλά και μεταγενέστερα (Εικ. 21).

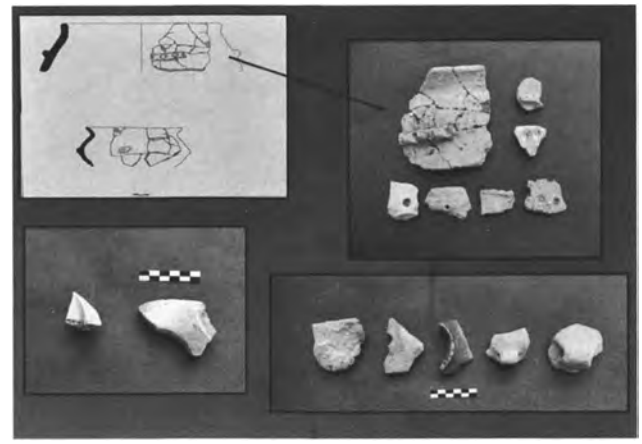
Το πρώτο στρώμα, πάχ. από 0,20-0,35 μ., είναι σκουρόχρωμο γκριζόμαυρο (Munsell 7,5 YR 2,5/1 black) (Munsell

15. Τούτο οφειλόταν αφενός στις ανάγκες ολοκλήρωσης της ανασκαφής στη θέση Φυλλοτσαΐρι Μαυροπηγής και αφετέρου στην ενασχόληση όλου του συνεργείου από τις 13 Σεπτεμβρίου έως τις 24 Οκτωβρίου με την ανασκαφή στο Κλειδί Αμυνταίου. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ευ. Μαγγουρέτσιου, ως επικεφαλής, Α. Κατσάνου, Ε. Μεντεσίδου, Κ. Βαρβαρούση, Β. Νάνης, Α. Ντονάς, Ε. Σιακάτη και Θ. Σημαιοφορίδου και η σχεδιάστρια Α. Καραδήμου. Για την τοπογράφηση και τη χάραξη καννάβου, όπως συμβαίνει σε όλες τις ανασκαφές, είναι υπεύθυνος ο σχεδιαστής Α. Κύρινας, με βοήθεια από τους εκάστοτε φορείς των έργων.

16. Για τους επίπεδους προϊστορικούς οικισμούς, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 347, σημ. 33.

Εικ. 22. Κλείτος. Κεραμική του δεύτερου στρώματος.

Εικ. 23. Κλείτος. Κεραμική από τα διαταραγμένα στρώματα.

7,5 YR3/1, 10 YR3/1, very dark gray) και σκληρό σε σβώλους και, όπως αναφέραμε, έχει διαταραχθεί από επανειλημμένες ισοπεδώσεις και μετατοπίσεις επιχώσεων. Απέδωσε αρκετά κινητά ευρήματα και κεραμική νεότερης νεολιθικής, εποχής του Χαλκού, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συνίστανται σε συγκεντρώσεις αργών λίθων ή διάσπαρτους και σε μικρές μάζες πηλού, από διαλυμένες κατασκευές. Το δεύτερο στρώμα υπόκειται του πρώτου, εδράζεται στο κιτρινωπό αργιλώδες φυσικό έδαφος και είναι πιο συμπαγές, ίδιου χρώματος ή ελάχιστα πιο ανοιχτόχρωμο. Στο δεύτερο στρώμα αποκαλύφθηκε αδιατάρακτος χώρος, στην επιφάνεια του οποίου, εν είδει στρώματος καταστροφής, υπήρχαν διάσπαρτοι λίθοι και συστάδες, μικρές συγκεντρώσεις μαζών πηλού και κομμάτια, λίγα οστά, αρκετά λίθινα πελεκητά εργαλεία, λίγα τριπτά, ελάχιστα οστέινα, πήλινα σφονδύλια και αγγεία, ακέραια και κομματιασμένα, ώστε να χρησιμοποιούνται από τη μέση και κάτω (Εικ. 22). Στο στρώμα αυτό αποκαλύφθηκε επιφάνεια με στρώσεις πηλού που δηλώνουν διαλυμένα δάπεδα, μία πασσαλότρυπα, λίθοι και μάζες πηλών από διαλυμένες κατασκευές για διάφορες τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες. Εντοπίστηκαν, επιπλέον, τρεις λάκκοι, εκ των οποίων ανασκάφηκε ο ένας, που περιείχε μικρό αβαφές κύπελλο με καστανόμαυρη επιφάνεια πηλού, τμήμα κωνικής αβαφούς φιάλης και λαβές μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων, λοβοειδείς-γλωσσωτές και άλλες οριζόντιες κυκλικής διατομής και κάθετη ταινιωτή μικρού αγγείου.

Κεραμική

Η κεραμική των ιστορικών χρόνων από τα διαταραγμένα στρώματα ανήκει σε κλειστά αγγεία, όπως μακεδονικούς αμφορείς και οινοχόες, και ανοιχτά, όπως σκυφίδια και πινάκια, ενώ και τα τέσσερα χάλκινα νομίσματα εντάσσονται στους ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους.

Στην κεραμική του πρώτου στρώματος και στα τετράγωνα Η13, ΧV και Θ13, ΙΙ, ανήκουν μικρά και μεγάλα αγγεία, στην πλειονότητά τους με καλή λείανση και αρκετά στιλβωμένα, με χρώμα πηλού στην επιφάνεια καστανό, καστανοκόκκινο, γκρίζο ή γκριζόμαυρο. Το σχηματολόγιο αποτελείται από βαθιές ημισφαιρικές φιάλες, αλλά και αγγεία με προφίλ τελικού σίγμα και λίγα ανοιχτά πινάκια. Οι βάσεις είναι επίπεδες ή ελάχιστα κοίλες, οι λαβές ταινιωτές, κυκλικής διατομής, λίγες σωληνωτές και αρκετές ψευδολαβές-αποφύσεις (λοβοειδείς-γλωσσωτές, μαστοειδείς, κομβιόσχημες). Η διακόσμηση σε πολύ μικρό ποσοστό περιλαμβάνει εγχαράξεις στην επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους ή στο σώμα (ένα όστρακο έφερε εγχαράξεις σε σχήμα ψαροκόκαλου), δαχτυλιές στο σώμα, στο χείλος ή κοντά στη βάση, κάποτε και οπές σε οριζόντια διάταξη κάτω από το χείλος.

Στην κεραμική του δεύτερου στρώματος ανήκουν τα αγγεία από το αδιατάρακτο στρώμα καταστροφής, που ήταν αβαφή, μικρά με σιγμοειδές σώμα, μόνωτα ημισφαιρικά κύπελλα και μεγάλα αποθηκευτικά. Οι επιφάνειές τους, με πηλό καστανοκόκκινο ή καστανό, είναι αδρές στα μεγάλα αγγεία, λειασμένες στα μικρά αγγεία και οι βάσεις επίπεδες ή αδιαμόρφωτες. Οι λαβές των αγγείων του δεύτερου στρώματος δεν διαφοροποιούνται από του πρώτου, ούτε οι βάσεις και γενικώς το σχηματολόγιο των αγγείων, των οποίων ο πηλός είναι συνήθως καθαρός στα μικρά και μεσαίου μεγέθους αγγεία και γεμάτος προσμίξεις στα μεγάλα, που είναι επίσης και κακοψημένα με τεφρούς πυρήνες.

Από τα διαταραγμένα στρώματα η εγχάρακτη και εμπίεστη διακόσμηση είναι πιο πλούσια (Εικ. 23). Περιλαμβάνει κάθετες χαράξεις στο χείλος και στο σώμα σε δεσμίδες παράλληλες ή τεμνόμενες, τρίγωνα γεμισμένα με ευθείες, πλαστικές επίθετες ταινίες διακοσμημένες με δαχτυλιές και χαράξεις ιδιαίτερα στα μεγάλα πιθοειδή, δαχτυλιές στην επίπεδη άνω επιφάνεια του χείλους και σε οριζόντια διάταξη κάτω από αυτό, όπως και στη βάση του λαιμού ή ακόμη και

μεμονωμένες δαχτυλιές στο σώμα και στη βάση, οπές γύρω από το χείλος. Στις λαβές που απαντούν σε μεγάλο αριθμό ανήκουν και λαβές χαρακτηριστικές της ύστερης εποχής του Χαλκού και λίγες τριγωνικές λαβές.

Από την κεραμική προγενέστερων περιόδων βρέθηκαν στα διαταραγμένα στρώματα όστρακα μελανοστεφή με μαύρη πλατιά ταινία σε κάθετο χείλος, λίγα μαύρα, πολύ καλά στιλβωμένα (black burnished), και ένα όστρακο με γραπτή διακόσμηση red on cream.

Κινητά ευρήματα - χρονολόγηση

Σε μεγαλύτερο ποσοστό αντιπροσωπεύονται τα λίθινα πελεκητά εργαλεία από πυριτόλιθο, ελάχιστα από χαλαζία ή άλλο λίθο. Λιγότερα ήταν τα λίθινα τριπτά εργαλεία και τα οστέινα. Τα πήλινα υφαντικά βάρη είχαν διάφορα σχήματα, ενώ εντοπίστηκαν και σφονδύλια. Τα κοσμήματα αντιπροσωπεύονται από χάνδρες και τα ειδώλια από ένα μαρμάρινο κεφάλι ακρόλιθου αγάλματος και δύο τμήματα πήλινων, καθώς και ένα πήλινο ομοίωμα βάρκας (Εικ. 24).

Τα αδιατάρακτα στρώματα μπορούν να ενταχθούν χρονολογικά στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, ενώ η προερχόμενη από τα διαταραγμένα στρώματα κεραμική δίνει χρονολογικό πλαίσιο κατοίκησης από τη νεότερη νεολιθική έως την πρώιμη εποχή του Χαλκού και μεταγενεστέρα, πιθανώς έως την ύστερη. Είναι διαπιστωμένο ότι η θέση κατοικείται στους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Περδίκκας

Θέση Στράνα[17]

Μικρή σωστική ανασκαφή (για ένα μήνα με 10 εργάτες) διενεργήθηκε στη θέση Στράνα (= πλαγιά) δυτικά από το χωριό του Περδίκκα, μετά από αίτημα της ΔΕΗ ΑΕ για νέα εγκατάσταση πυλώνα. Στο χώρο, όπου πρόσφατα είχε εντοπιστεί νεολιθικός οικισμός, χωρίς να λείπει και η τροχήλατη κεραμική ελληνιστικών και μεταγενέστερων χρόνων, ορίστηκε κάνναβος μίας τομής και ανασκάφηκαν τα τετράγωνα σε άμεση γειτνίαση με τον πυλώνα της ΔΕΗ. Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού αρόσιμου εδάφους, πάχ. ως 0,40 μ., διαπιστώθηκε ύπαρξη αρχαιολογικού στρώματος σε ένα μόνο τετράγωνο διαστάσεων 5×5 μ., το ΑΧΙ, ως το βάθος του 1 μ. περίπου. Τα ευρήματα περιορίστηκαν σε λίγα οστά ζώων, τμήματα χαλαζία και πυριτόλιθου, καθώς και σε κεραμική της νεότερης νεολιθικής εποχής, αλλά και προγενέστερη, της μέσης και πιθανώς και της αρχαιότερης. Από το επιφανειακό στρώμα προέρχονται και όλα τα μικροαντικείμενα της ανασκαφής: τμήμα πήλινου ανθρωπόμορφου ειδωλίου γυναικείας μορφής (Εικ. 25), οκτώ εργαλεία πυριτόλιθου, δύο φολίδες και ένας χαλαζίας, ένα σφονδύλι και ένα στρογγυλεμένο όστρακο για χρήση υφαντικού βάρους.

Εικ. 24. Κλείτος. Ειδώλια.

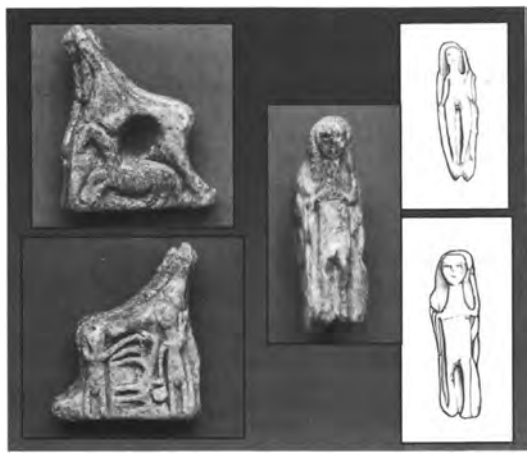
Εικ. 25. Περδίκκας. Θέση Στράνα. Κεραμική και ειδώλιο γυναικείας μορφής.

Θέση Γήπεδο

Ενδιαφέρον είναι ένα μικρό λίθινο αντικείμενο με ανάγλυφες παραστάσεις (διαστ.: ύψ. μόλις 0,045, πλ. 0,04 και πάχ. 0,06 μ.)[18] (Εικ. 26). Αποτελεί επιφανειακό εύρημα από τον αρχαιολογικό χώρο της θέσης Γήπεδο, που εκτείνεται στο δυτικό άκρο του Περδίκκα, στο χώρο ακριβώς που ισοπεδώ-

17. Ο αρχαιολογικός χάρτης του Περδίκκα περιλαμβάνει πολλούς αρχαιολογικούς χώρους. Βλ. Ι. Τουράτσογλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 725, Πίν. 522γ-δ· Θ. Ριζάκης - Ι. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, τ. Α΄, *Κατάλογος επιγραφών*, Αθήνα 1985, σ. 87-88, αριθ. 88, πίν. 30· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 380· η ίδια, *Κοζάνη. Πόλη Ελιμιώτιδος. Αρχαιολογικός οδηγός*, 1993, σ. 84· Ε. Κεφαλίδου, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 576-578, 584· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Β΄ Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο*, Λαμία 1999, σ. 172· η ίδια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 393. Για την ανασκαφή ήταν υπεύθυνος ο αρχαιολόγος Κ. Μοσχάκης και επόπτευε καθημερινά η αρχαιολόγος Ε. Μεντεσίδου.

18. Το αντικείμενο παραδόθηκε από τον αρχαιόφιλο Ν. Λόφτσαλη και για την αξιοπιστία του δεν πρέπει να αμφιβάλουμε.

Εικ. 26. Περδίκκας. Θέση Γήπεδο. Λίθινο αντικείμενο με ανάγλυφες παραστάσεις.

θηκε για γήπεδο και προς το φυσικό ύψωμα, με επιφανειακά ευρήματα χειροποίητη κεραμική ύστερης εποχής του Χαλκού και μάλιστα με αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Πρόκειται για φυσικό πετραδάκι από υπόλευκο χαλαζία, μαυρισμένο στη μία πλευρά του, μάλλον από τη φωτιά όταν καίγονται οι καλαμιές. Εκτός της κάτω στενής πλευράς που φέρει αυλάκωση, έχουν χαραχθεί παραστάσεις μορφών σε όλες τις υπόλοιπες. Η μία στενή πλευρά έχει διαμορφωθεί από μορφή που φαίνεται σαν να κάθεται και έχει το δεξί της χέρι κατά μήκος του σώματος, ενώ σηκώνει το αριστερό, ενώ παρόμοια είναι η στάση των χεριών και στην όρθια κατ' ενώπιον μορφή της άλλης στενής πλευράς. Στην επιφάνεια της πλευράς δεξιά της καθισμένης μορφής εικονίζεται άλογο που βαδίζει προς τα αριστερά, ενώ υπάρχει και κωνική βάθυνση που δηλώνει μάλλον πρόθεση για στήριξη. Στην άλλη πλατιά πλευρά έχουν χαραχθεί κατ' ενώπιον δύο όρθιες μορφές μικρότερων διαστάσεων, πιθανώς παιδικές, και στο χώρο ανάμεσά τους έχει τοποθετηθεί τετράποδο ζώο, μάλλον σκύλος, σε διαφορετικό άξονα. Η μορφή προς τα αριστερά μας σηκώνει το δεξί της χέρι προς το κεφάλι και εκτείνει το αριστερό της που φθάνει στο στόμα του ζώου, ενώ η άλλη μορφή κρατά με το δεξί χέρι αγγείο με λαβή και υψώνει το αριστερό προς το κεφάλι. Τα πρόσωπα των μεγάλων μορφών είναι στρογγυλά, τα χαρακτηριστικά τους αποδίδονται με σχετική σαφήνεια, αντίθετα με των μικρών, έχουν μακριά μαλλιά και είναι μάλλον γυμνές, όπως συμπεραίνουμε από τον κύκλο που υπάρχει στο κάτω μέρος της κοιλιάς και μπορεί να ερμηνευθεί ως ομφαλός. Παράλληλο δεν έχουμε εντοπίσει ούτε γνωρίζουμε από την έρευνα. Προς το παρόν και σύμφωνα με τις γνώσεις μας, εκτιμούμε ότι θα μπορούσαμε να αποφανθούμε για την αρχαιότητα και τη γνησιότητα του αντικειμένου μόνον εάν προερχόταν από αρχαιολογικό στρώμα ανασκαφής ή εάν υπάρξει παρόμοιο εύρημα σε ανασκαφική έρευνα του χώρου προέλευσής του.

Αλιάκμων

Θέση Κρυοπήγαδο

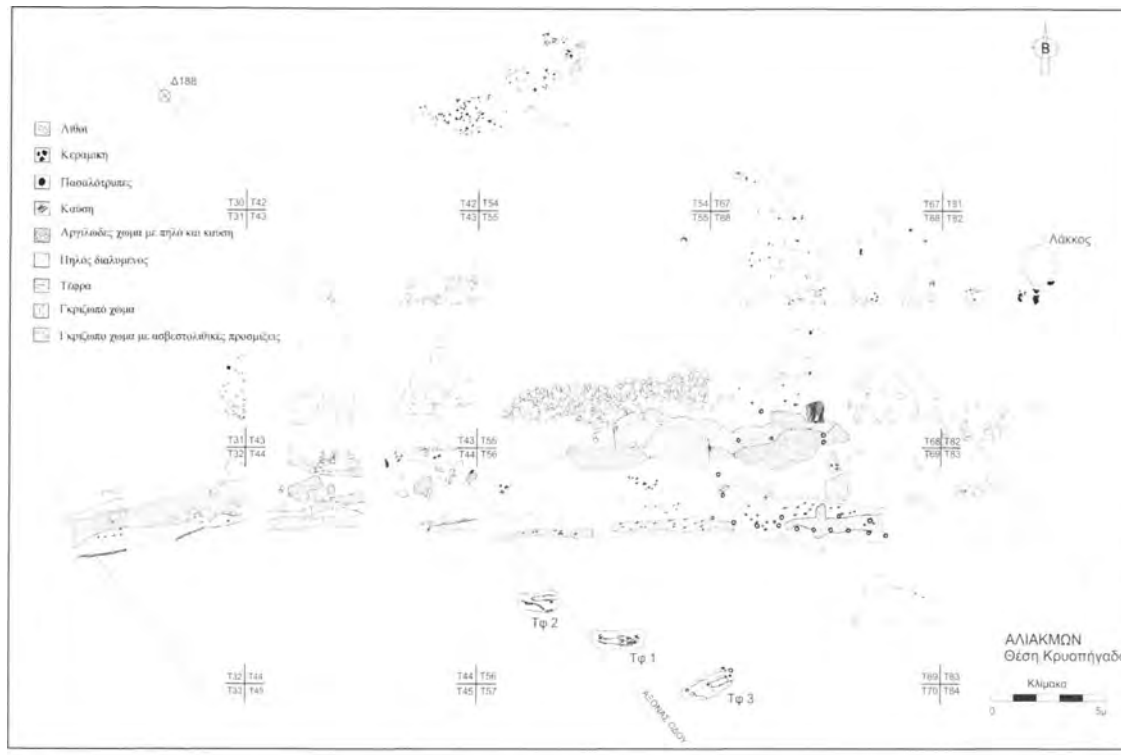
Η έρευνα για την κατασκευή του οδικού άξονα Σιάτιστας-Κρυσταλλοπηγής, που οδηγεί από την πόλη της Κοζάνης προς την Καστοριά, διερχόμενη έξω από τη Σιάτιστα και τη Νεάπολη Βοΐου, πάνω σε νέα χάραξη, επέβαλε, όπως αναφέραμε και το 2005, την ανασκαφή σε δύο αρχαιολογικούς χώρους από τους 15 που είχαμε εντοπίσει[19]. Κατά τον έλεγχο της συνέχειας του άξονα, ο οποίος σημειωτέον οριζόταν σταδιακά στο πεδίο και συνεπώς σταδιακά αποσαφηνιζόταν η διέλευσή του από γνωστούς και άγνωστους αρχαιολογικούς χώρους, διαπιστώθηκε ότι διέρχεται από τον αρχαιολογικό χώρο της θέσης Κρυοπήγαδο Αλιάκμονα (Δήμου Νεάπολης), και μάλιστα με προορισμό το όρυγμα. Ο χώρος αποτελεί νέο εντοπισμό και ανήκει στα διοικητικά όρια του χωριού Αλιάκμων[20]. Σύμφωνα με τα επιφανειακά ευρήματα – χειροποίητη κεραμική και μάζες πηλού με αποτυπώματα κλαδιών, τροχήλατη κεραμική και μία αγνύθα–, ο χώρος, έκτασης 26.000 τ.μ., κατοικήθηκε στην προϊστορική και την ελληνιστική εποχή. Με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών αρχικώς με μηχάνημα και στη συνέχεια με τα χέρια εντοπίστηκαν σε δύο απομακρυσμένα μεταξύ τους σημεία, που χωρίζονται από το ρέμα, κανονικά αρχαιολογικά στρώματα της τελικής νεολιθικής και της πρώιμης εποχής του Χαλκού, ενώ εκτός της κεραμικής περισυνελέγησαν και ενδιαφέροντα ευρήματα, όπως πήλινα αγκυρόσχημα ειδώλια, οστέινοι οπείς, πήλινα σφονδύλια.

Η ανασκαφή[21] άρχισε από το πλάτωμα του ανατολικού λόφου, το οποίο έχει άνοιγμα μόνο προς Β., στα δυτικά και ανατολικά υπάρχουν ρέματα και στα νότια, σε απόσταση μόλις 100 μ., κυλά ο Αλιάκμων ποταμός. Τα ρέματα φαίνεται ότι δεν είχαν την ίδια πορεία ανέκαθεν, διότι και στο

19. Για τις σωστικές ανασκαφές στη θέση Σταυρός Μικροκάστρου, στη θέση Κρυοπήγαδο Αλιάκμονα, καθώς και την υπόλοιπη έρευνα, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 861-869 και *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, 784-785, 807.

20. Για τις αρχαιότητες του Αλιάκμονα (πρώην Βρατίνι και Παλιούρι), βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον-Νότια Ορεστίς*, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 160-162.

21. Διήρκεσε από τις 6 Ιουλίου έως τις 30 Νοεμβρίου, με προσωπικό 30 εργατών και διενεργήθηκε στο πλάτωμα του ανατολικού υψώματος και στα αγροτεμάχια με αριθ. κτημ. 98, ιδιοκτησίας Δ.Κ. Βλάχου και 99, ιδιοκτησίας Μ. Χατζή, όπου χαράχθηκε κάνναβος μεταξύ των διατομών 186-188, όπου ορίστηκαν τομές διαστ. 10×10 μ. στον άξονα Β.-Ν., που φέρουν αραβικούς αριθμούς και χωρίστηκαν σε τέσσερα τετράγωνα η καθεμία, διαστ. 5×5 μ. με μάρτυρες 1 μ. δυτικά και νότια, οι οποίοι φέρουν λατινικούς αριθμούς. Συνολικά ανασκάφηκαν 770 τ.μ. σε βάθος από 0,25 το ελάχιστο ως 2,60 μ. το μέγιστο. Την καθημερινή εποπτεία ανέλαβε η έμπειρη αρχαιολόγος Χ. Λόκανα και συμμετείχαν και οι νεότεροι αρχαιολόγοι Μ. Ματαράγκα, Β. Τσιάμη, για μικρότερο διάστημα η Έ. Τσολάκη και για τρεις εβδομάδες η Μ. Δούριου, ενώ τη σχεδίαση ανέλαβε η σχεδιάστρια Ευ. Καραδήμου.

Εικ. 27. Αλιάκμων. Θέση Κρυοπήγαδο. Κάτοψη.

δυτικό ύψωμα υπάρχει κατοίκηση και θα ήταν δύσκολη η επικοινωνία μέσα από τη βαθιά σήμερα χαράδρα του ρέματος, αλλά και ανατολικά, όπου τόσο στον επικλινή δρόμο, που διαμορφώθηκε για την ανάβαση στον άξονα και την ανασκαφή, όσο και χαμηλότερα, προς τη ρεματιά, εντοπίσαμε αρχαιολογικά στρώματα με εμφανή την ένταξη στην ύστερη εποχή του Χαλκού από τη μακεδονική-δωρική κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

Ελληνιστική εποχή - ταφές ρωμαϊκών χρόνων

Οι πληροφορίες για ισοπέδωση του χώρου εδώ και αρκετά χρόνια, δυστυχώς, επαληθεύτηκαν από τα ευρήματα του τωρινού επιφανειακού στρώματος, τα οποία εντάσσονται στους ελληνιστικούς χρόνους (Εικ. 27). Από τα διαταραγμένα, όπως αποδείχθηκε, στρώματα 1, 2 και 3 περισυνελέγησαν εκτός της τροχήλατης κεραμικής και μεταλλικά αντικείμενα, όπως δύο βελόνες, τρία καρφιά, δύο κρίκοι και σύνδεσμος, όλα σιδερένια, και από χάλκινα: καρφί, δύο περόνες, βραχιόλι και δύο αδιάγνωστα. Οι περόνες εντάσσονται στην κλασική-ελληνιστική εποχή, στοιχείο που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα στρώματα 1, 2 και 3 είναι διαταραγμένα.

Οι ταφές αποκαλύφθηκαν στο νότιο τμήμα της ανασκαφής κάτω από το αρόσιμο στρώμα πάχ. 0,30 μ. Οι νεκροί σε ύπτια στάση με τα χέρια κατά μήκος του σώματος είχαν τοποθετηθεί σε λάκκους, που ανοίχθηκαν στο φυσικό χώμα. Οι ταφές ήταν ασύλητες και ως κτερίσματα έφεραν πήλινα και γυάλινα αγγεία στο ύψος του κεφαλιού και κοντά στα άκρα πόδια. Η τφ 1 περιείχε πήλινο και γυάλινο αγγείο κοντά στο κεφάλι και τρίτο πήλινο στα άκρα πόδια, καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα στο στέρνο, η τφ 2 δύο πήλινα αγγεία στα κάτω άκρα και η τφ 3, στο μέσον της οποίας βρέθηκε χάλκινη πόρπη από τη ζώνη που έφερε, περιείχε πήλινο και γυάλινο αγγείο στο κεφάλι και τρία πήλινα στα άκρα πόδια, ενώ πάνω στο κεφάλι και γύρω από αυτό είχαν τοποθετηθεί συνολικά 13 χάλκινα νομίσματα.

Τα γυάλινα αγγεία των ταφών είναι εξαιρετικά ευαίσθητα, αλλά και τα πήλινα είναι επίσης εξαιρετικά εύθρυπτα και τούτο μάλλον οφείλεται στην κακή κατασκευή τους – ακάθαρτος πηλός, κακό πλάσιμο και ψήσιμο – παρά στη σύσταση του χώματος.

Από τη μερική ταύτιση των νομισμάτων (όπως Κώνσταντος, 337-350 μ.Χ.) προκύπτει η χρονολόγηση στον 4ο αι. μ.Χ.

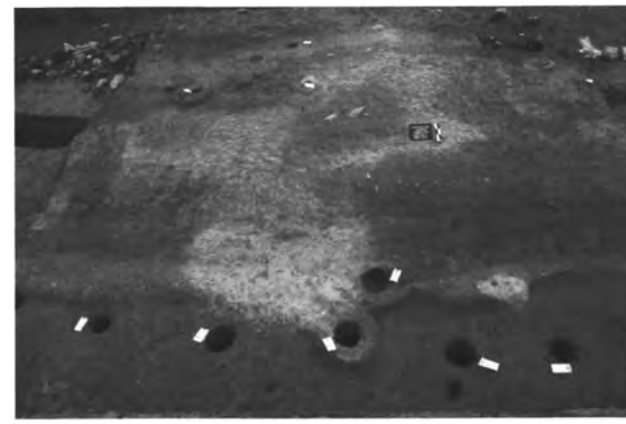
Προϊστορικός οικισμός

Στρώματα - αρχιτεκτονικά στοιχεία

Βορειότερα των ταφών εντοπίσαμε ανθρωπογενείς αποθέσεις, που έχουν κλίση από Α. προς Δ. ακολουθώντας τη φυσική κλίση του υψώματος (Εικ. 27). Διαπιστώθηκε ότι σε μια επιμήκη έκταση, διαστ. 25 μ. στον άξονα Β.-Ν. και 45 μ. στον άξονα Α.-Δ., οι ανθρωπογενείς αποθέσεις προχωρούν

Εικ. 28. Αλιάκμων. Θέση Κρυοπήγαδο. Λεπτομέρεια της στρωματογραφίας.

Εικ. 29. Αλιάκμων. Θέση Κρυοπήγαδο. Το νοτιοανατολικό τμήμα της ανασκαφής με το πασσαλόπηκτο οίκημα.

σε βάθος που αυξάνεται σταδιακά προς το κέντρο (Εικ. 28). Συνεπώς πρόκειται για όρυγμα που δημιουργήθηκε για την εγκατάσταση οικημάτων, υπόγειων και ημιυπόγειων.

Στο νότιο τμήμα της ανασκαπτόμενης έκτασης και βόρεια των τετραγώνων με τις ταφές αποκαλύφθηκε ευρύ στρώμα καταστροφής, διαστ. 36 μ. Α.-Δ. και 6 μ. Β.-Ν., με οικιστικά κατάλοιπα, όπως μεγάλο αριθμό μαζών πηλού με αποτυπώματα κλαδιών, προερχόμενων από τοίχους και ανωδομή, άλλες καμένες μάζες πηλού και διαλυμένες, καμένα οστά ζώων, στάχτη, μικρές συγκεντρώσεις αργών λίθων, καθώς και μεγάλο αριθμό οστράκων, που ενδεχομένως συναποτελούν αγγεία. Το στρώμα αυτό οριοθετείται νότια από το φυσικό έδαφος και βόρεια από στρώση λίθων-λιθορριπή, η οποία εντοπίζεται κατά μήκος του. Περιείχε, πλην της κεραμικής και των ζωικών οστών ως διατροφικών καταλοίπων, επτά αγκυρόσχημα ειδώλια, τέσσερα σφονδύλια, τρεις οστέινους οπείς, τρία τμήματα κεράτων, λίθινα εργαλεία και παράγωγα της επεξεργασίας τους. Μετά την αφαίρεση του στρώματος αυτού στο νοτιοανατολικό άκρο αποκαλύφθηκαν 15 πασσαλότρυπες, ορισμένες διπλές, σε διάταξη που φαίνεται να ορίζουν τη νότια και τη δυτική πλευρά ενός οικήματος, του οποίου η βόρεια ορίζεται αντίστοιχα με άλλες πέντε πασσαλότρυπες (Εικ. 29). Οι πασσαλότρυπες αυτές είναι ανοιγμένες στο φυσικό που βρίσκεται αρκετά ψηλά, ενώ προς το εσωτερικό του οικήματος η επιφάνεια βαθαίνει σταδιακά.

Στο υπόλοιπο βόρειο τμήμα της ανασκαπτόμενης έκτασης εντοπίστηκαν, προς το παρόν, τέσσερα αρχαιολογικά στρώματα (πέντε με το επιφανειακό), από τα οποία τα τρία πρώτα ήταν διαταραγμένα από τη χρήση στους ιστορικούς χρόνους. Σε όλα τα στρώματα εντοπίστηκε κεραμική και μικροευρήματα, ενώ ήταν πολύ μικρός ο αριθμός των οστών σε σύγκριση με την πληθώρα του στρώματος καταστροφής.

Αποκαλύφθηκε, τέλος, τμήμα λιθορριπής με κατεύθυνση Α.-Δ., παράλληλη και σε μεγαλύτερο βάθος με τη λιθορριπή που αποτελεί το βόρειο όριο του στρώματος καταστροφής, σποραδικές συγκεντρώσεις αργών λίθων (πιθανώς κατάλοιπα μικρών κατασκευών).

Κεραμική

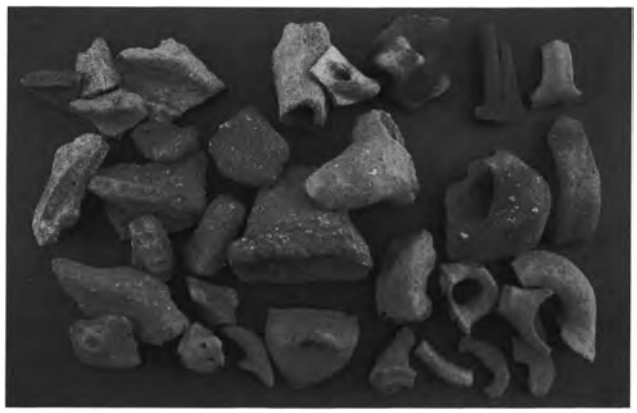
Από τα διαταραγμένα στρώματα προέρχεται και κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση της ύστερης εποχής του Χαλκού (Εικ. 30).

Η υπόλοιπη κεραμική ανήκει στο μεγαλύτερο ποσοστό σε μαγειρικά κυρίως σκεύη, όπως φιάλες, λεκανίδες, χύτρες, κύπελλα και λιγότερο σε μεγάλα αποθηκευτικά, επιχρισμένα με αραιωμένο πηλό, που έχουν πυρήνα καστανό και καστανοκόκκινο, ενώ δεν λείπουν και τα όστρακα με γκριζωπό και πορτοκαλοκόκκινο πηλό. Σε μικρότερο ποσοστό βρέθηκαν όστρακα καλά λειασμένα και όστρακα με ίχνη στίλβωσης.

Χαρακτηριστικά είναι τα όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση, όπου κυριαρχούν οι κάθετες και οριζόντιες χαράξεις, ο συνδυασμός εμπίεστων, ιδιαίτερα στικτών, και εγ-

Εικ. 30. Αλιάκμων. Θέση Κρυοπήγαδο. Κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και εγχάρακτη.

Εικ. 31. Αλιάκμων. Θέση Κρυοπήγαδο. Λαβές αγγείων.

χάρακτων μοτίβων. Χαρακτηριστικοί τύποι λαβών είναι οι λοβοειδείς-γλωσσωτές, κάθετες ταινιωτές και υπερυψωμένες με οπή ανάρτησης, οριζόντιες σωληνωτές, στριφτές, και οι αποφύσεις, συμφυείς ή επίθετες, είναι κομβιόσχημες, δισκοειδείς, μαστοειδείς, διπλές μαστοειδείς ή και με πιο αιχμηρές απολήξεις (Εικ. 31).

Κινητά ευρήματα

Σε σύγκριση με την ποσότητα της κεραμικής είναι μικρός ο αριθμός των υπόλοιπων ευρημάτων. Η εύρεση αγκυρόσχημων ειδωλίων (Εικ. 32), ακέραιων και τμημάτων, των οποίων ο αριθμός φθάνει τα 20, αποτελεί εξαιρετικό γεγονός, λόγω της σπανιότητάς του, μολονότι όμοια έχουν εντοπιστεί παλαιότερα στο Αρμενοχώρι Φλώρινας, στα Σέρβια, ενώ δεν είναι άγνωστα στην Κεντρική Μακεδονία, τη Χαιρώνεια, την Κόρινθο και την Ιθάκη[22]. Από τα συνήθη ειδώλια μοναδικό ήταν πήλινο ειδώλιο ελλιπές στο κεφάλι, στο οποίο το χάραγμα στο κάτω κυκλικό τμήμα του σώματος δηλώνει πιθανότατα το γυναικείο φύλο (Εικ. 33).

Ο μεγάλος αριθμός πυριτόλιθων και χαλαζία ως πρώτη ύλη, καθώς και τα διάφορα απολεπίσματα δηλώνουν τα στάδια επεξεργασίας για την παραγωγή πελεκητών εργαλείων, αλλά και την εκτεταμένη χρήση τους, ενώ μικρότερος ήταν ο αριθμός των τμημάτων και ακέραιων τριπτών εργαλείων.

Στα αντικείμενα υφαντικής δραστηριότητας ανήκουν εννέα υφαντικά βάρη (αποστρογγυλεμένα όστρακα και μία αγνύθα), 45 αμφικωνικά, κυλινδρικά και δισκοειδή σφονδύλια (27 ακέραια και 18 τμήματα) και εννέα πηνία. Βρέθηκαν ακόμη οστέινοι οπείς και στιλβωτήρες, και αρκετά άλλα επεξεργασμένα οστά, τμήματα κεράτων.

22. Για όμοια, βλ. W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia. An Archaeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge 1939, σ. 87, 203, εικ. 67f-j.

Εικ. 32. Αλιάκμων. Θέση Κρυοπήγαδο. Αγκυρόσχημα πήλινα ειδώλια.

Εικ. 33. Αλιάκμων. Θέση Κρυοπήγαδο. Πήλινο ειδώλιο.

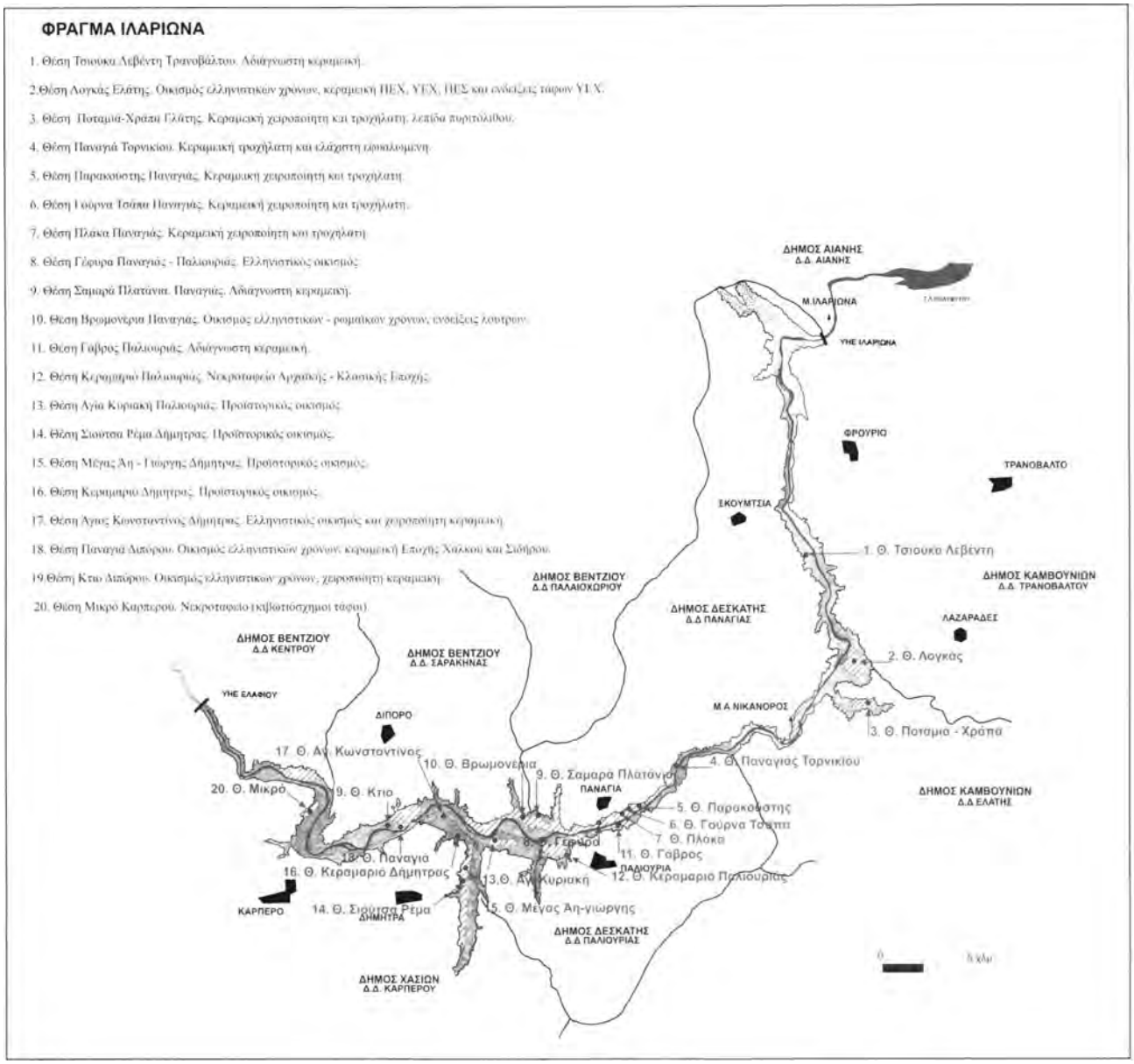
Χρονολόγηση

Από τα έως τώρα δεδομένα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για όχι και τόσο μικρή εγκατάσταση της εποχής του Χαλκού, από την πρώιμη-μέση έως την ύστερη, σύμφωνα με τα επιφανειακά ευρήματα από όλη την έκταση. Για το χώρο που ανασκάψαμε έχει αποκαλυφθεί σχεδόν σε ολοκληρωμένη μορφή οίκημα σε όρυγμα, με στέγη που στηρίχθηκε σε πασσάλους περιμετρικά και καταστράφηκε από φωτιά.

Φράγμα Ιλαρίωνα

Το 2006 κατέστη επιτέλους δυνατή η ανασκαφή σε χώρους κατάκλυσης του Φράγματος Ιλαρίωνα[23] (Εικ. 34) με

23. Για την έρευνα και τα προβλήματά της, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 610-622· η ίδια, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 876-891· η ίδια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β3β, σ. 524-527 και 60 (2005): Χρονικά, σ. 785-786, 809-811. Για την ευθύνη που μοιραστήκαμε σε αυτή την έρευνα ευχαριστώ την αρχαιολόγο Δ. Θεοδώρου. Στις ανασκαφές συμμετείχαν συνολικά οι αρχαιολόγοι Α. Αποστολίδου, Α. Καραβασιλείου, Κ. Καραβίδα, Κ. Καρακούλα, Σ. Κούτσιανου, Β. Λαΐνά και Α. Νάστου, ενώ ο εργατοτεχνίτης Λ.

Εικ. 34. Φράγμα Ιλαρίωνα. Οι αρχαιολογικοί χώροι εντός περιοχής κατάκλυσης.

χρηματοδότηση της ΔΕΗ ΑΕ, αφού μετά από διαπραγματεύσεις τριών ετών εγκρίθηκαν ποσά τόσο για τη συστηματική επιφανειακή έρευνα όσο και για τις δοκιμαστικές τομές με σκοπό την αξιολόγηση για το τι θα σωθεί μέσω της ανασκαφής και τι θα θυσιαστεί στη λιμνοακτή και στο βυθό στους 20 και πλέον αρχαιολογικούς χώρους που έχουμε ήδη εντοπίσει[24].

Ζδούπας συνέβαλε ουσιαστικά τόσο σε θέματα οργάνωσης όσο και συνεννοήσεων με τη ΔΕΗ ΑΕ.

24. Θεωρούμε μάλλον αφέλειά μας πλέον τις σκέψεις που μας έδιναν παρηγοριά πριν από δύο-τρία χρόνια, όταν πιστεύαμε ότι δύσκολα θα αποφασιστεί και θα υπογραφεί η διάλυση (οριστική απώλεια) αρχαιοτήτων. Η διαπίστωση ότι στο διπλανό φράγμα Πολυφύτου, που λειτούργησε το 1973, διαλύθηκαν 120 αρχαιολογικοί χώροι, δεν μας επιτρέπει να αισιοδοξούμε για το μέλλον των αρχαιοτήτων του φράγματος Ιλαρίωνα. Βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 610-622.

Ελάτη

Θέση Λογκάς

Ο αρχαιολογικός χώρος στη θέση Λογκάς Ελάτης, παραποτάμια και δεξιά ρου του Αλιάκμονα, είναι γνωστός για τον εκτεταμένο οικισμό ελληνιστικής εποχής, ο οποίος εκτείνεται τόσο στους αγρούς προς την ακροποταμιά και στις ήπιες αναβαθμίδες στο επικλινές των παρακείμενων λόφων όσο και σε χώρο πίσω από τους λόφους αυτούς, όπως γνωρίζαμε από τα επιφανειακά ευρήματα και απέδειξαν οι δοκιμαστικές τομές. Έχουμε αναφέρει, επίσης, και την ύπαρξη οικιστικού στρώματος στην παραποτάμια έκταση με ένταξη από την κεραμική στην πρώιμη, μέση και ύστερη εποχή του Χαλκού και την εποχή του Σιδήρου, καθώς και την πιθανή ύπαρξη, λίγο μακρύτερα, τάφων με μυκηναϊκό χαρακτήρα. Το χάλκινο ξίφος (Εικ. 35), που σώζεται σε άριστη κατάσταση και είναι τύπου Naue II της ΥΕ IIIB/Γ περιόδου (13ος-12ος αι. π.Χ.), με μήκος 0,81 μ., δεν γνωρίζουμε αν προέρχεται από τον Λογκά και δεν πρόκειται ίσως να το μάθουμε ποτέ, αφού αυτός που το βρήκε, πριν από 20 περίπου χρόνια, απεβίωσε[25]. Χάλκινα μυκηναϊκά ξίφη έχουν βρεθεί δύο στο υστεροελλαδικό νεκροταφείο της Αιανής και παλαιότερα τρία στο γειτονικό νομό Γρεβενών, δύο χωρίς ακριβή χώρο προέλευσης, που βρίσκονται στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας της Βιέννης, και ένα από λαθρανασκαφή κιβωτιόσχημου τάφου στην Κατακαλή, το οποίο μαζί με άλλα μεταλλικά κτερίσματα υπομυκηναϊκών χρόνων μεταφέρθηκε στο Γυμνάσιο Γρεβενών το 1965[26].

Εικ. 35. Ελάτη. Θέση Λογκάς. Χάλκινο μυκηναϊκό ξίφος.

Θέλοντας να αποδείξουμε τα αυταπόδεικτα διενεργήσαμε δοκιμαστικές τομές σε σημεία του οικισμού της θέσης Λογκάς, χαράζοντας ανασκαφικό κάνναβο και διαιρώντας σε τομείς, τομές και τετράγωνα. Δεν αρχίσαμε, ως οφείλαμε, τη συστηματική ανασκαφική έρευνα, διότι δεν εγκρίθηκε η χρηματοδότηση από τη ΔΕΗ ΑΕ.

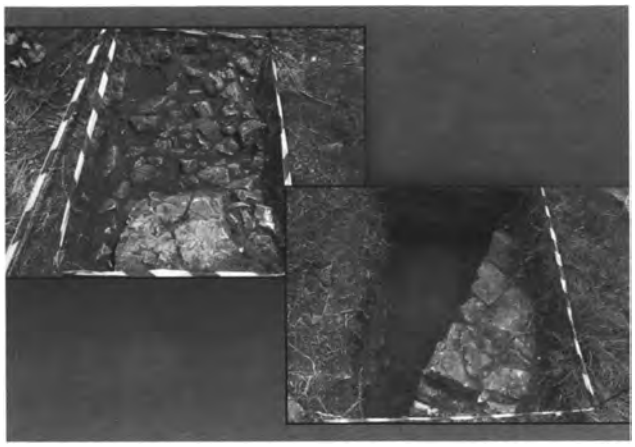
Τομέα Α (συντεταγμένες σε σύστημα ΗΑΤΤ της ΓΥΣ: Χ=-12700, Ψ=-26600) ονομάσαμε την περιοχή της κάτω πόλης με τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις και το πρανές, όπου στις τομές ανατολικά από τον αγροτικό δρόμο, που ανοίχθηκε σε πρόσφατα χρόνια, αποκαλύφθηκε αρχαιολογικό στρώμα και εν μέρει στρώμα καταστροφής με ενδιαφέρουσα κεραμική ελληνιστικών χρόνων (ανάγλυφη, ερυθροβαφή και μελαμβαφή), και ένα αρκετά φθαρμένο χάλκινο νόμισμα ίδιας εποχής. Από τον ίδιο χώρο περισυλλέξαμε, επίσης, δύο δακτυλίδια, από τα οποία το ένα με γυναικεία μορφή στην ελλειψοειδή σφενδόνη, χάλκινα ελάσματα και σιδερένια καρφιά, 21 πήλινες αγνύθες, τμήμα πήλινης σφραγίδας, τρεις τριπτήρες, λεπίδα πυριτόλιθου και απολέπισμα, ευρήματα που έχουν σχέση με την προϊστορική κατοίκηση στον ίδιο χώρο της εποχής του Χαλκού, όπως δείχνει η ποσότητα της χειροποίητης κεραμικής, κυρίως από χονδροειδή αποθηκευτικά αγγεία. Μία λίθινη χονδρή πλάκα που βλέπαμε στην πλαγιά, διαπιστώσαμε από την εγκοπή, όταν την περισυλλέξαμε, ότι ανήκε σε άνω μέρος χειρόμυλου[27].

Τομέα Β ονομάσαμε το χώρο πίσω από τους λόφους, όπου η ΔΕΗ ήδη είχε διενεργήσει εκσκαφές ισοπέδωσης και γε-

25. Παραδόθηκε από τον Χ. Γκούμα, κάτοικο Ελάτης, και κατά τη μαρτυρία του ο ευρέτης το είχε στην αποθήκη του. Για τα ξίφη, βλ. N.K. Sandars, *AJA* 67 (1963), σ. 117-153 και I. Kilian-Dirlmeier, *Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*, *PBF* IV, 12, 1993. Στην Ελάτη έχουν εντοπιστεί πολλοί και σημαντικοί αρχαιολογικοί χώροι με ανάλογα ευρήματα, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 614-616, με προγενέστερη βιβλιογραφία· Α. Ρωμιοπούλου, *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 408· Ι. Τουράτσογλου, *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 725· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΔ* 36 (1981): Χρονικά, σ. 326· 37 (1982): Χρονικά, σ. 304-305· 38 (1983): Χρονικά, σ. 310· 39 (1984): Χρονικά, σ. 267· 42 (1987): Χρονικά, σ. 426· η ίδια, *Κοζάνη. Πόλη Ελιμιώτιδος*, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 88· η ίδια, *Βόιον-Νότια Ορεστίς*, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 138· Ριζάκης - Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 68, αριθ. 59.

26. Βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 600-601 και *Βόιον-Νότια Ορεστίς*, ό.π., σ. 121, με αναφορά σε όλα τα μυκηναϊκά χάλκινα όπλα από το νομό Κοζάνης (τρεις λόγχες από το Βόιο, μία από τη Γαλατινή και δύο χωρίς ακριβή προέλευση). Για το νομό Γρεβενών, βλ. Heurtley, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 102, εικ. 104ff (είναι λανθασμένη η παραπομπή του στην εικ. ee)· S. Casson, Mycenaean Elements in the North Aegean, *Man*, τ. 23, November 1923, σ. 172, εικ. 2· ο ίδιος, *Macedonia, Thrace and Illyria: Their Relations to Greece from the Earliest Times down to the Time of Philipp, Son of Amyntas*, Oxford 1926 (επανέκδ. Oxford 1968), σ. 173· N.K. Sandars, *AJA* 67 (1963), σ. 146· Κ. Ρωμιοπούλου, *AE* 1969, σ. 14-15.

27. Βλ. και Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 616, για επιπλέον περισυλλογές.

Εικ. 36. Ελάτη. Θέση Λογκάς. Τομέας Β. Δοκιμαστικές τομές.

Εικ. 37. Παναγιά. Θέση Γέφυρα. Τομέας Γ. Τμήμα πήλινης σφραγίδας και κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

ωτρήσεων και πρόκειται να κατασκευάσει δρόμο κυκλοφορίας για τον έλεγχο της λειτουργίας του φράγματος και των σηράγγων. Διαπιστώσαμε την ύπαρξη αρχαιολογικού στρώματος και στις έξι δοκιμαστικές τομές (συντεταγμένες: Χ=-12260, Ψ=-26789), μάλιστα φάνηκαν και τοίχοι από αργολιθοδομή (Εικ. 36), ενώ η κεραμική ήταν παρόμοια, τροχήλατη και χειροποίητη, καθώς και τα κινητά ευρήματα. Επιπλέον εντοπίστηκε έλασμα χάλκινου αγγείου, πέντε αγνύθες και διάφορα σιδερένια αντικείμενα, στελέχη, τμήμα αυλού αιχμής δόρατος, σαυρωτήρα. Στον Τομέα Β1, όπως ονομάσαμε το υψηλότερο σημείο του λόφου στα δυτικά του Τομέα Β (συντεταγμένες: Χ=-12624, Ψ=-26745), το οποίο πρόκειται να εξέχει σαν νησάκι στην τεχνητή λίμνη του φράγματος, καθαρίσαμε το χώρο και δεν ερευνήσαμε τους διαλυμένους από σύγχρονους λαθρανασκαφείς κιβωτιόσχημους τάφους.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Παναγιά

Θέση Γέφυρα

Πρόκειται για το χώρο, στον οποίο θα δημιουργηθεί όρυγμα για να κατασκευαστεί γέφυρα μεταξύ των χωριών Παναγιάς και Παλιουριάς και όπου στο πρανές του δρόμου έχει εντοπιστεί πίθος, ο οποίος, μαζί με τις επιφανειακές ενδείξεις στους αγρούς, μας οδηγεί στους ελληνιστικούς χρόνους[28]. Παρά την εκτεταμένη έρευνα με κανονική ανασκαφή και δοκιμαστικές τομές στον Τομέα Α (συντεταγμένες: Χ=-20526, Ψ=24024) αποκαλύφθηκε μόνο χώρος κυκλικής εστίας από πέτρες και τμήμα δαπέδου διαμορφωμένου από πατημένο κοκκινόχωμα. Η κεραμική, ωστόσο, ήταν στην πλειονότητά της χειροποίητη εποχής του Χαλκού, αποδεικνύοντας ότι στο χώρο υπήρχε και προγενέστερη κατοίκηση. Στον Τομέα Β (συντεταγμένες: Χ=-20451, Ψ=24155) τα ευρήματα ήταν πιο πενιχρά και στον Τομέα Γ (συντεταγμένες: Χ=-20367, Ψ=24198) αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής σε χώρους με διαλυμένους τους τοίχους (Τομή 3, τ. Ι, Τομή 5, τ. Ι), με στρώσεις από κεραμίδες, μάζες πηλού, άφθονη τροχήλατη κεραμική και διάφορα μικροευρήματα. Κάτω από το στρώμα καταστροφής υπήρχε χειροποίητη κεραμική ύστερης εποχής του Χαλκού, όπως συμπεράναμε από τη μακεδονική-δωρική κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση (Εικ. 37), δείγματα της οποίας περισυνελέγησαν και από το γύρω χώρο, όπως και λίθινα εργαλεία (πέλεκυς, τριπτήρας, τμήματα άλλων τριπτών και απολεπίσματα πυριτόλιθου). Επισημαίνουμε ότι στο χώρο του πίθου δεν έγινε ανασκαφή, διότι παραμένει εκτός χρήσης από μέρους της ΔΕΗ.

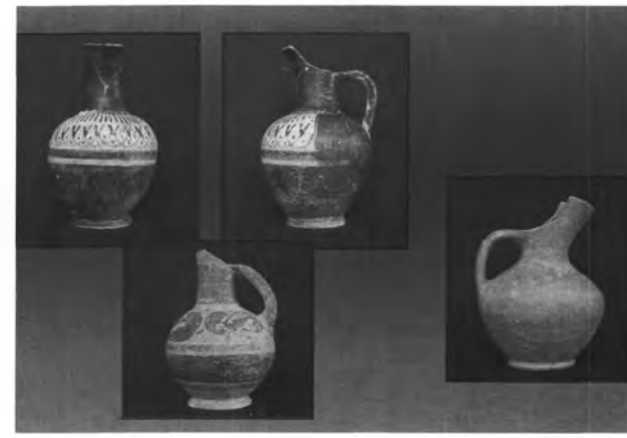
Θέσεις Γούρνα Τσάπα, Παρακούστης, Πλάκα

Σε έκταση της θέσης Γούρνα Τσάπα του χωριού Παναγιά, στην οποία πρόκειται να γίνει όρυγμα, ορίστηκε ανασκαφικός κάνναβος και τρεις τομείς και κατά το μήνα Σεπτέμβριο στον Τομέα Α διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές με προσωπικό 17 εργατών, ενώ στους τομείς Β και Γ, τομές με μικρό σκαπτικό μηχάνημα (αργοτεμάχια με αριθ. κτημ. 06160 ως και 06162). Αποδείχθηκε ότι το αρχαιολογικό στρώμα εντός του ζητούμενου χώρου ήταν σχεδόν ανύπαρκτο, με εξαίρεση λίγη χειροποίητη κεραμική εποχής του Χαλκού και ελάχιστα δείγματα τροχήλατης. Το ίδιο άγονες αποδείχθηκαν και οι δοκιμαστικές τομές σε αγροτεμά-

28. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 617. Ο χώρος του μεγάλου αγροτεμαχίου με αριθ. κτημ. 153 τοπογραφήθηκε, διαιρέθηκε σε τρεις τομείς με αντίστοιχες τομές από τέσσερα τετράγωνα (Ι-ΙV), πλευράς 4 μ. με μάρτυρες 1 μ. νότια και δυτικά, και η ανασκαφή διήρκεσε από τις 21 Ιουλίου έως τα τέλη Σεπτεμβρίου με 20 εργάτες κατά μέσον όρο.

Εικ. 38. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Το νεκροταφείο του Ανατολικού λόφου από Ν.

Εικ. 40. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Πρόχοι.

Εικ. 39. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Κεραμική από την τφ 30.

Εικ. 41. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Εξάλειπτρα.

χια των θέσεων Παρακούστης και Πλάκα (αγροτεμάχια με αριθ. κτημ. 06164 ως και 06169 και 06152, 06155 ως και 06159 αντίστοιχα).

Παλιουριά

Θέση Κεραμαριό

Ανατολικός λόφος

Όπως είναι φυσικό, εξαιτίας των σημαντικών ευρημάτων και των πολλών λαθρανασκαφών, αφοσιωθήκαμε στην ανασκαφή του νεκροταφείου που εκτείνεται σε δύο λόφους στη θέση Κεραμαριό Παλιουριάς από το Σεπτέμβριο έως και το Νοέμβριο με προσωπικό 30 εργατών κατά μέσον όρο σε κάθε λόφο. Διατηρήσαμε το διαχωρισμό της ανασκαφής ταυτόχρονα στους δύο λόφους, διότι από την αρχή διαπιστώσαμε χρονική διαφορά μεταξύ τους: Οι ταφές του Ανατολικού λόφου εντάσσονται στους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους και του Δυτικού στους κλασικούς και υστεροκλασικούς, κυρίως εντός του 4ου αι. π.Χ.

Στον Ανατολικό λόφο ανασκάφηκαν συνολικά 30 ταφές και εκτός μίας, της τφ 30, ήταν διαταραγμένες και συλημένες από την αρχαιότητα (Εικ. 38, 39). Πρόκειται για ενταφιασμούς σε λάκκους, με εξαίρεση μία καύση, της τφ 29, και τοποθέτηση των οστών σε πήλινο σταμνοειδές αγγείο με πώμα, που φέρει λαβή. Οι νεκροί τοποθετούνταν στο φυσικό χώμα, περίπου στον άξονα Α.-Δ. ή Β.-Ν., μάλλον χωρίς φέρετρα, αφού δεν εντοπίστηκαν σιδερένια καρφιά. Τα οστά ήταν εξαιρετικά διαβρωμένα λόγω της σύστασης του εδάφους, πιθανώς και λόγω της διατάραξης από τη σύληση. Έφεραν κτερίσματα, οπλισμό, κοσμήματα και διάφορα εξαρτήματα – μόνο στις τφ 6 και 10 δεν διασώθηκε τίποτε. Τα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα κυρίως κοντά στα άκρα πόδια αλλά και κατά μήκος του σώματος και παρουσιάζουν ομοιογένεια με των σύγχρονων νεκροταφείων στην Αιανή

Εικ. 42. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Κανθαρόσχημο αγγείο, αρυβαλλοειδές ληκύθιο και αρύβαλλοι.

Εικ. 43. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Πυξίδα και υδρία.

και σε άλλες περιοχές της Άνω και Κάτω Μακεδονίας, γεγονός που υπαγορεύεται από τις ίδιες αξίες, πίστεις, δοξασίες και αισθητικές αντιλήψεις.

Μολονότι λόγω της σύλησης δεν είναι αξιόπιστα τα στατιστικά στοιχεία, παρατηρούμε ότι στα 32 συνολικά πήλινα αγγεία το μεγαλύτερο ποσοστό κατέχουν οι επτά πρόχοι (Εικ. 40), σύνηθες σχήμα στα νεκροταφεία διαφόρων εποχών σε όλο το νομό Κοζάνης[29], οι σκύφοι ήταν οκτώ και ακολουθούν τα πέντε εξάλειπτρα (Εικ. 41), οι τρεις κύλικες, ένα κανθαρόσχημο αγγείο, ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο, δύο αρύβαλλοι, από τους οποίους ο ένας ήταν από φαγεντιανή (τφ 21, ενώ στην τφ 2 σώθηκαν τμήματα όμοιου) (Εικ. 42), μία πυξίδα – αγγείο που αντιπροσωπεύεται σχετικά σπάνια και μόνο σε ταφή της Αιανής έχει εντοπιστεί μία κορινθιακή –, μία υδρία, που φέρει διακόσμηση από σπείρες στο σώμα με κοκκινωπό επίχρισμα (Εικ. 43) και δύο κύπελλα βαθιά με κωνικό σχήμα (Εικ. 44). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα αγγεία τοπικού εργαστηρίου, τα οποία δεν αφορούν μόνο στο πιο σύνηθες εγχώριο αγγείο, στην πρόχου, αλλά και στα εξάλειπτρα, που προέρχονται όλα από τοπικό εργαστήριο, στον αρύβαλλο, στην άποδη κύλικα από μαύρο πηλό, στο επίσης μαύρο κανθαρόσχημο αγγείο, στην υδρία και στα κύπελλα. Το γεγονός του εντοπισμού του τοπικού εργαστηρίου αποτελεί ζητούμενο, και μόνον ως υπόθεση εργασίας μπορούμε να προτείνουμε την Αιανή ή άλλον οικισμό πιο κοντά, απόψεις που χρήζουν τεκμηρίωσης.

Εικ. 44. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Κύπελλα.

Πάντως επισημαίνουμε ότι στην Αιανή τα πήλινα αγγεία των αρχαϊκών ταφών είναι στην πλειονότητά τους αττικά και όσα είναι τοπικών εργαστηρίων έχουν διαφορετική – πολύ καλή – ποιότητα[30].

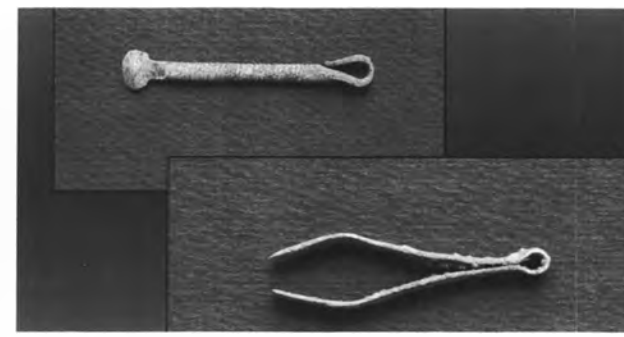
Από τα μεταλλικά αγγεία των ταφών διασώθηκαν δύο χάλκινες φιάλες, ενώ τα ελάσματα σε άλλες δέκα ταφές αποδεικνύουν ότι δεν ήταν σπάνια τα χάλκινα μαγειρικά σκεύη. Από τα υπόλοιπα μεταλλικά αντικείμενα των ταφών, αντιπροσωπεύονται τα σιδερένια όπλα με αιχμές δοράτων και βελών, τα μαχαίρια, ενώ παράλληλα τα σιδερένια τμήματα και στελέχη είναι πολυάριθμα και δηλώνουν μεγαλύτερο αριθμό. Τα κοσμήματα και τα εξαρτήματα αντιπροσωπεύονται από έξι χάλκινα δακτυλίδια (απλοί κρίκοι ή περισσότεροι και αναδιπλούμενοι, δύο με σφενδόνη) και πο-

29. Βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 624, σημ. 29.

30. Για όστρακο αγγείου με παράσταση ποδιών μορφής του 7ου αι. π.Χ., τοπικού εργαστηρίου, από τη θέση Προφήτης Ηλίας Παναγιάς, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 618, εικ. 13 και σημ. 24 για το θέμα.

Εικ. 45. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Περόνες.

Εικ. 46. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Ωτογλύφανο και τριχολαβίδα.

Εικ. 47. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Ανατολικός λόφος. Η ταφή 21 και ο χάλκινος κρίκος.

λύσπειρα ψέλια, μία σιδερένια τοξωτή πόρπη, ενώ από τις 34 περόνες μία ήταν χάλκινη δίδυμη και στις περισσότερες των υπολοίπων σώζονται οι χάλκινες κωνικές κεφαλές και μικρό τμήμα του στελέχους που ήταν σιδερένιο. Διασώθηκαν, επίσης, τέσσερις σιδερένιες περόνες, από τις οποίες η μία σώζει τη σιδερένια κεφαλή σε σχήμα καρπού, όπως και τρεις μολύβδινες κεφαλές, στις οποίες μάλλον προσαρμόζονταν σιδερένια στελέχη (Εικ. 45). Είναι γνωστό ότι οι περόνες αυτές συγκρατούσαν τα ενδύματα και σε ορισμένες περιπτώσεις τα κοσμήματα στην περιοχή των ώμων και της κοιλιάς, ενώ όταν συναντώνται αλλού, όπως κοντά στα άκρα πόδια, ερμηνεύονται ως αντικείμενα προσφορών. Τούτο μπορούμε να υποθέσουμε για τις τφ 7, 9, 13, 21 και 30, όχι από τη θέση, αφού ήταν συλημένες, αλλά από το μεγάλο αριθμό των περονών, που ήταν τρεις, τέσσερις και έξι. Εργαλεία καλλωπισμού εντοπίστηκαν στην τφ 22, χάλκινο ωτογλύφανο και τριχολαβίδα (Εικ. 46). Πολλές ήταν οι χάνδρες από ήλεκτρο και υαλόμαζα και μία χάλκινη αμφικωνική. Τέλος, για το χάλκινο κρίκο με τέσσερα συμφυή εξάρματα εξωτερικά (Εικ. 47), που εντοπίστηκε στην τφ 21, έχει προταθεί η ερμηνεία του ως προκερματική μορφή νομίσματος[31].

Δυτικός λόφος

Στο Δυτικό λόφο ανασκάφηκαν 33 ταφές, εκ των οποίων μόνον οι τρεις (τφ 5, 14, 33) παρέμειναν ασύλητες. Πρόκειται και εδώ για ενταφιασμούς σε λάκκους, ορισμένων σε φέρετρα, όπως δείχνουν τα 13 σιδερένια καρφιά που εντοπίστηκαν, ενώ οι συγκεντρώσεις στάχτης που εντοπίστηκαν σε αρκετές (τφ 1, 2, 4, 6, 19, 21, 25 ως και 31), και μάλιστα στις τφ 4 και 29 σε μεγάλη ποσότητα σε ανώτερο επίπεδο μετά την επίχωσή τους, ερμηνεύονται ως υλικά που καίγονταν κατά τις μεταθανάτιες τελετές. Ενδιαφέρον ταφικό έθιμο, επίσης, που δεν εντοπίζεται στο χώρο των ταφών του Ανατολικού λόφου είναι ο εντοπισμός σε λάκκους πολλών ταφών ενός ή και περισσότερων λίθων τόσο στο επίπεδο του ενταφιασμού όσο και πάνω από την ταφή, προφανώς ως επιτάφια σήματα.

Από τα 33 συνολικά πήλινα αγγεία τα 14 ήταν σκυφίδια, άωτα, μόνωτα και δίωτα (τύπου bolsal), και τα υπόλοιπα κατανέμονται σε πρόχους, οινοχόες, υδρίες, μία σταμνοειδή πυξίδα (Εικ. 48), μεγάλο μέρος σώματος κοτύλης, ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο και τρία μικύλλα αγγεία (οινοχοΐσκη, φιαλίσκη και ληκύθιο), ενώ στην τφ 13 υπήρχε και βάση χειροποίητου αγγείου. Για τα πήλινα αγγεία διαπιστώνουμε ότι τα περισσότερα αποτελούν, επίσης, προϊόντα τοπικών εργαστηρίων και ανάμεσα σε αυτά που εξαιρούνται ανήκει η αττική ερυθρόμορφη κοτύλη (τφ 4) που σώζει παράσταση γυμνής ανδρικής μορφής και δεύτερης ντυμένης από την άλλη πλευρά.

Η μικρή χάλκινη πρόχους με συμπαγή λαβή, που αγκαλιάζει το στόμιο και απολήγει σε κισσόφυλλο στο σημείο της πρόσφυσης στο σώμα, στο οποίο προσηλώνεται με χάλ-

31. Για το θέμα, βλ. Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, *Χάλκινα κοσμήματα αρχαϊκών χρόνων από τη Μακεδονία* (διδ. διατρ. ΑΠΘ), 2003, αριθ. 378, 379, 165-167, 228-229.

Εικ. 48. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Δυτικός λόφος. Σταμνοειδής πυξίδα.

Εικ. 49. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Δυτικός λόφος. Χάλκινη πρόχους και χάλκινος κάνθαρος.

Εικ. 50. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Δυτικός λόφος. Σιδερένιες αιχμές δοράτων.

κινο καρφί, βρέθηκε στην τφ 33 μαζί με το μικρό ακέραιο χάλκινο κάνθαρο με χυτά μέλη (χείλος, ποδίσκος και λαβές) (Εικ. 49), ο οποίος αποτελεί το πρώτο αγγείο του τύπου στους νομούς Γρεβενών-Κοζάνης, γνωστό από τη νοτιοδυτική Ελλάδα και την Ιταλία, καθώς και την Ήπειρο (Βοτονόσι) και τη Μακεδονία (Δερβένι, Πύδνα) και εντάσσεται στον 4ο αι. π.Χ.[32]. Πιο γνωστοί είναι οι κάνθαροι ή κανθαροειδείς κύλικες και κύπελλα με χυτό χείλος και χαμηλή βάση, που αντιπροσωπεύονται με πέντε δείγματα από το νομό Κοζάνης, δύο προέρχονται από τη Μεταμόρφωση (αριθ. ΒΕΚ 84, 85) και ένα από την Αγία Παρασκευή (αριθ. ΒΕΚ 850), ένα από τον Άγιο Χριστόφορο (αριθ. ΒΕΚ 2726) και ένα από το Εμπόριο-Αναρράχη (αριθ. ΒΕΚ 928)[33]. Έχουμε διατυπώσει την άποψη ότι η καταγωγή τους ανάγεται σε κορινθιακά εργαστήρια, αλλά δεν αποκλείουμε και την τοπική παραγωγή, αφού με την πρόοδο της έρευνας πολλαπλασιάστηκαν οι μαρτυρίες και οι ενδείξεις ύπαρξης εγχώριων εργαστηρίων τόσο στην κεραμική-κοροπλαστική όσο και στη μεταλλοτεχνία[34].

Από τα μεταλλικά αντικείμενα των ταφών του Δυτικού λόφου, τα όπλα, που έφεραν οι νεκροί και διασώθηκαν, ήταν σιδερένια μαχαιρίδια, σιδερένιο ξίφος και σιδερένιες αιχμές δοράτων, εκ των οποίων σε μία (τφ 2) σώζεται όχι μόνο το ξύλο, λόγω της οξείδωσης του σιδήρου, μέσα στο σωληνωτό στέλεχος, αλλά και το χάλκινο έλασμα με τα χάλκινα καρφιά που το συγκρατούσαν (Εικ. 50).

Τα κοσμήματα και τα εξαρτήματα αντιπροσωπεύονται από μία χάλκινη και μία σιδερένια στλεγγίδα, αργυρές τοξωτές πόρπες, χάλκινες περόνες, από τις οποίες μία δίδυμη και τρεις με πλαστική κεφαλή χάλκινη και το στέλεχος σιδερένιο (μόνο σε μία σώζεται ακέραια[35]), μία χάλκινη περόνη με δισκόμορφη κεφαλή, επτά σιδερένιες περόνες, εκ των οποίων μία δίδυμη, ένα αργυρό δακτυλίδι με εγχάρακτη

32. Η πρόχους έχει ύψος 0,129, διάμετρο βάσης 0,081 και διάμετρο στομίου 0,095 μ. και ο κάνθαρος έχει ύψος 0,105, διάμετρο βάσης 0,049 και διάμετρο στομίου 0,076 μ. Πρβλ. Π. Θέμελης - Γ. Τουράτσογλου, *Οι τάφοι του Δερβενίου*, Αθήνα 1997, σ. 103, αριθ. Δ8-9, πίν. 113 και για άλλα δείγματα, βλ. Ε. Ζυμή - Α. Σίδερης, Χάλκινα σκεύη από το Γαλαξείδι. Πρώτη προσέγγιση, *Το Γαλαξείδι από την αρχαιότητα έως σήμερα. Πρακτικά Πρώτου Επιστημονικού Συνεδρίου, 29-30 Σεπτεμβρίου 2000*, Αθήνα 2003, σ. 45.

33. Βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Κοζάνη. Πόλη Ελιμιώτιδος*, ό.π. (υποσημ. 17), σ. 48, εικ. 21· η ίδια, *Βόιον-Νότια Ορεστίς*, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 153, 206, εικ. 76, για κανθαροειδείς κύλικες Μεταμόρφωσης με προγενέστερη βιβλιογραφία. Για της Αγίας Παρασκευής, βλ. Ι. Τουράτσογλου, *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 333, Πίν. 341β, και για συγκρίσεις, I. Vocotopoulou, Le trésor de vases de bronze de Votonosi, *BCH* 99 (1976), σ. 764-767 και A. Sideris, Les tombes de Derveni: Quelques remarques sur la toreutique, *RevArch* 1/2000, σ. 13-17.

34. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Κοζάνη. Πόλη Ελιμιώτιδας*, ό.π., σ. 48 και παρακάτω σημ. 49, 51 για τα τοπικά εργαστήρια. Ι. Βοκοτοπούλου, *Αργυρά και χαλκά έργα τέχνης. Ελληνική Τέχνη*, 1997, σ. 29-30, 258 για εργαστήρια μεταλλικών. Π. Θέμελης, *Μύρτος. Μνήμη Ι. Βοκοτοπούλου*, 2000, σ. 495-517. Ε. Walter-Καρύδη, *Μύρτος. Μνήμη Ι. Βοκοτοπούλου*, 2000, σ. 641-652.

35. Πρβλ. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 105 κ.ε., αριθ. 201 κ.ε.

Εικ. 51. Παλιουριά. Θέση Κεραμαριό. Λυτικός λόφος.

διακόσμηση στη σφενδόνη. Διασώθηκαν ακόμη τρεις χάνδρες από ήλεκτρο, ένα αργυρό ενώτιο σε σχήμα ωμέγα (τφ 14) και δεύτερο όμοιο εκτός ταφών. Τα ενώτια αυτά μαζί με τις χάλκινες περόνες με κεφαλή, και ιδιαίτερα τη δισκόμορφη, καθώς και τη χάλκινη αμφικωνική ψήφο και το ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής με πόλο[36], που σώζει και ίχνη κόκκινου χρώματος, και βρέθηκαν εκτός ταφών, αποτελούν ευρήματα πρωιμότερης ένταξης (Εικ. 51) και μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι και στο χώρο αυτό υπήρχε αριθμός αρχαϊκών ταφών που καταστράφηκαν. Άλλωστε και στη δοκιμαστική τομή, όπως αναφέραμε, η ταφή περιείχε σκύφο του τέλους του 6ου αι. π.Χ. Σημειώνουμε ότι στο επιφανειακό στρώμα βρέθηκε και το πίσω μέρος ζωόμορφου ειδωλίου, πιθανώς σκύλου, που πλάστηκε με τα χέρια από καθαρό πηλό.

Τα δύο χάλκινα κωνικά αντικείμενα με οπή, που εντοπίστηκαν στις τφ 5 και 11 και μοιάζουν με στόμια αγγείων, ερμηνεύονται ως στόμια δερμάτινων αρυβάλλων κατά το παράλληλο όμοιων από το Ανατολικό νεκροταφείο της Αιανής (δύο χάλκινων και ενός σιδερένιου, στις τφ 115, 146 και τφ 79 αντίστοιχα[37]).

Για τη χρονολόγηση μέρους, τουλάχιστον, των ταφών στο β΄ μισό του 5ου και στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. συνηγορούν και τα δύο χάλκινα νομίσματα. Το ένα βρέθηκε στην τφ 22 και σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση, είναι Φαρσάλου (β΄ μισό 5ου αι. π.Χ.) και στον εμπροσθότυπο εικονίζεται κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακό κράνος κατά τρία τέταρτα, ενώ στον οπισθότυπο Αχιλλέας έφιππος προς τα δεξιά ακολουθούμενος από τον πεζό Πάτροκλο που μεταφέρει τα όπλα, και πάνω η επιγραφή *ΦΑΡΣΑΛΙΩΝ*[38]. Το δεύτερο νόμισμα βρέθηκε στην τφ 14 και είναι Φιλίππου Β΄ (359-336 π.Χ.). Σώζεται σε καλή κατάσταση και διακρίνεται η κεφαλή Απόλλωνα προς τα αριστερά στον εμπροσθότυπο και ιππέας προς τα δεξιά στον οπισθότυπο, με την επιγραφή *ΦΙΛΙΠΠΟΥ* πάνω από τον ιππέα και ανάμεσα στα πόδια του αλόγου μονόγραμμα, ίσως *Ε*.

Ο εντοπισμός και η ανασκαφή ενός ακόμη νεκροταφείου αρχαϊκών και κλασικών χρόνων αποκτά ιδιαίτερη σημασία για το χώρο της Άνω Μακεδονίας, για την οποία μετά τις ανασκαφές των τελευταίων ετών (κυρίως στην Αιανή), αναθεωρήθηκαν οι απόψεις περί πολιτισμικής και κοινωνικής απομόνωσης στις αντίστοιχες εποχές. Σύμφωνα με τη νέα ιστορική φυσιογνωμία, όπως αυτή αποτυπώνεται από τα τεκμήρια της αρχαιολογικής έρευνας, η Άνω Μακεδονία στον 6ο και τον 5ο αι. π.Χ. εντάσσεται στην πολιτισμική κοινή του υπόλοιπου ελληνισμού και χαρακτηρίζεται από υψηλό βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο με ποικιλία εμπορικών και άλλων πολιτισμικών σχέσεων και ανταλλαγών.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

36. Παρόμοια ειδώλια έχουν βρεθεί βέβαια και στην Αιανή, βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 77, εικ. 14, όπως και ενώτια, χρυσά και αργυρά, σε σχήμα ωμέγα (βλ. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 20, εικ. 4).

37. Βλ. στον παρόντα τόμο, σ. 922.

38. Πρβλ. *SNG*, Grèce 3, Musée Numismatique d' Athènes, Collection Antoine Christomanos. Première partie, Italie-Eubée (M. Oeconomides), 2004, πίν. 23. Δύο όμοια νομίσματα έχουν βρεθεί και στην Ξηρολίμνη και τα έχουμε εντάξει στο 400-334 π.Χ. (βλ. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη - Γ. Μπουλακάκης, Θεσσαλικά νομίσματα στην Αιανή και την Ελιμιώτιδα, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση. Το Νόμισμα στο Θεσσαλικό Χώρο. Βόλος, 24-27 Μαΐου 2001*, *Οβολός* 7, Αθήνα 2004, σ. 295, 305, πίν. 2, αριθ. 7).

11η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά το έτος 2006 υπηρέτησαν στην Εφορεία, εκτός από τον υπογράφοντα, οι αρχαιολόγοι Α. Τσιλιπάκου, Γ. Σκιαδαρέσης, Μ. Χειμωνοπούλου και Φ. Καραγιάννη και οι αρχιτέκτονες Δ. Γουμάγιας και Β. Καλταπανίδου. Η Εφορεία είχε θέσει ως στόχους: α) την εκτέλεση εργασιών σε μουσεία, μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους που χρηματοδοτούνται από το Γ΄ ΚΠΣ, β) την προετοιμασία μελετών για μουσεία, μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους που θα προταθούν για υλοποίηση στη νέα προγραμματική περίοδο, και γ) τη μελέτη και δημοσίευση μνημείων και ανασκαφικών συνόλων που συνδέονται με τα ανωτέρω.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκε η λειτουργία του μόνιμου εκπαιδευτικού προγράμματος με τίτλο «Ο ζωγράφος Ρωμανός Καλομοίρης επισκέπτεται τη Βέροια, ή πώς ένας καλλιτέχνης βοηθά στη μετάδοση της πληροφορίας: γνωρίστε τον τρόπο εργασίας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ζωγράφων». Το πρόγραμμα απευθύνεται σε σχολικές ομάδες Ε΄ και ΣΤ΄ τάξης Δημοτικού, Γυμνασίου και Λυκείου και συνοδεύεται από δύο έντυπα, ένα για τον εκπαιδευτικό και ένα για το μαθητή. Οι μαθητές ευαισθητοποιούνται και εξοικειώνονται με την έννοια του όρου «καλλιτέχνης», την κοινωνική θέση και τον τρόπο εργασίας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών ζωγράφων, το ζήτημα της ανωνυμίας ή επωνυμίας τους, την προσωπικότητα του παραγγελιοδότη και τη συμβολή του στην παραγωγή του έργου τέχνης.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Σε επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες αρχαιολόγοι της Εφορείας παρουσίασαν τις παρακάτω ανακοινώσεις: α) Σε επιστημονική ημερίδα με θέμα «Ημαθία - ιστορικές και αρχαιολογικές προσεγγίσεις», που διοργάνωσε η Εφορεία σε συνεργασία με τους Φίλους του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας και τη Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Ημαθίας, ανακοινώθηκε το θέμα «Ο νομός Ημαθίας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο»[1]. β) Στο Α΄ Πανβαλκανικό Συνέδριο, που διοργάνωσε η Μητρόπολη Φλωρίνης, Εορδαίας και Πρεσπών σε συνεργασία με το Δήμο Πρεσπών, πραγματοποιήθηκε ανακοίνωση με θέμα «Τα μνημεία της περιοχής των Πρεσπών - ανάδειξη και προοπτική» (Α. Πέτκος). γ) Κατατέθηκε από αρχαιολόγο της Εφορείας μας μελέτη για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική στη Βέροια το 17ο αιώνα[2], πραγματοποιήθηκε δημοσίευση για το ναό Κοίμησης της Θεοτόκου στο Δάσκιο Ημαθίας[3], ενώ εκδόθηκε με χρηματοδότηση του Δήμου Αμυνταίου μονογραφία[4] για το ναό του Αγίου Νικολάου Πετρών νομού Φλώρινας και τις εικόνες του, με σκοπό την ανάδειξη του συνόλου των 72 εικόνων, σταυρών και τμημάτων επιστυλίου τέμπλου που συντηρήθηκαν από την Εφορεία μας. δ) Στο δεύτερο σεμινάριο «Μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής και λειτουργίας» που διοργάνωσε η ΑΙΜΟΣ, εταιρεία μελέτης της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων και της προστασίας της, αρχαιολόγοι της Εφορείας έλαβαν μέρος με τις ανακοινώσεις «Προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών»[5] και «Κοσμικά προσκτίσματα βυζαντινών επισκοπικών ναών»[6].

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς το Σεπτέμβριο πραγματοποιήθηκαν από την Εφορεία σε συνεργασία με τους Φίλους του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, το Σύλλογο Γεωπόνων Ημαθίας, την Ένωση Οινοπαραγωγών Βορείου Ελλά-

1. Α. Πέτκος, Ο νομός Ημαθίας κατά την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, *Ημαθίας Μελετήματα* 2007, Έκδοση των Φίλων του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας.

2. Α. Τσιλιπάκου, Η μεταβυζαντινή ζωγραφική στη Βέροια. Ζωγράφοι και εργαστήρια στο 17ο αιώνα, *ΔΧΑΕ* ΚΗ΄ (2007), σ. 257-270.

3. Α. Τσιλιπάκου, Ο Ι.Ν. Κοίμησης Θεοτόκου στο Δάσκιο Ημαθίας, *Πολιτιστικά Δρώμενα* 41, Ιούνιος-Ιούλιος-Αύγουστος 2006, σ. 11-18.

4. Α. Τσιλιπάκου, *Ο ναός του Αγίου Νικολάου Πετρών και οι εικόνες του*, Αμύνταιο - Θεσσαλονίκη 2006.

5. Γ. Σκιαδαρέσης, Προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, *Πρακτικά 2ου σεμιναρίου «Μεσαιωνική αρχιτεκτονική και λειτουργία»*, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 86-99.

6. Φ. Καραγιάννη, Κοσμικά προσκτίσματα βυζαντινών επισκοπικών ναών, *Πρακτικά 2ου σεμιναρίου «Μεσαιωνική αρχιτεκτονική και λειτουργία»*. Θεσσαλονίκη 2008, σ. 113-124.

Εικ. 1. Βέροια. Μελέτη παλαιών οικιών στον αύλειο χώρο του Βυζαντινού Μουσείου.

δος και την Τοπική Επιτροπή του νομού Ημαθίας της Ελληνικής Εταιρείας για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς πολιτιστικές εκδηλώσεις με θέμα «Ο Πολιτισμός στο τραπέζι - ποικίλες προσεγγίσεις της ιστορίας της διατροφής».

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Βυζαντινό Μουσείο

Συνεχίστηκε η σύνταξη συμπληρωματικών μελετών για την επιλογή και τεκμηρίωση των προς έκθεση αντικειμένων από τις συλλογές του μουσείου, με βάση τη βιβλιογραφική και την επιτόπια έρευνα στα ίδια ή σε συναφή με αυτά μνημεία. Επίσης πραγματοποιήθηκε βιβλιογραφική έρευνα για τον εμπλουτισμό του εποπτικού υλικού του μουσείου με φωτογραφίες, σχέδια κτλ., που θα συνοδεύουν τα ανάλογα κείμενα-λεζάντες των προς έκθεση αντικειμένων. Ολοκληρώθηκε η σύνταξη των κειμένων του πωλητέου εντύπου του μουσείου και κατατέθηκε στο ΤΑΠΑ.

Ολοκληρώθηκε από την αρχιτέκτονα-μηχανικό Κ. Θεολογίδου η αρχιτεκτονική μελέτη των παλαιών οικιών ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ, που βρίσκονται πάνω στο αρχαίο τείχος της Βέροιας στον αύλειο χώρο του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, προκειμένου να μετατραπούν σε συμπληρωματικούς χώρους του μουσείου (Εικ. 1).

Παλαιά Μητρόπολη

Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με υποτυπώδες εγκάρσιο κλίτος. Εντάσσεται στη σειρά των μεγάλων επισκοπικών ναών που χτίστηκαν στη Μακεδονία κατά τον 11ο αιώνα. Από το συνολικό μέγεθος του κτίσματος λείπει ολόκληρο το νότιο κλίτος, που κα-

Εικ. 2. Σαμαρίνα. Μεγάλη Παναγία. Τοιχογραφία.

τέπεσε σε άγνωστη εποχή. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο σωζόμενος τοιχογραφικός διάκοσμος, ο οποίος στο μεγαλύτερο μέρος του χρονολογείται στο 13ο αιώνα (1215/6-1224/5 και 1270-1290). Οι τοιχογραφίες που κοσμούν τον ανατολικό τομέα του βόρειου κλίτους του ναού χρονολογούνται γύρω στο 1320. Μετά την ολοκλήρωση της μελέτης συντήρησης των τοιχογραφιών και της αρχαιολογικής μελέτης[7] ολοκληρώθηκε από την αρχιτέκτονα Β. Καλταπανίδου και η μελέτη αποτύπωσης του μνημείου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Δάσκιο

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Μονόχωρος ναός μικρών διαστάσεων με νάρθηκα και ένα βοηθητικό χώρο στη σειρά. Φέρει δίρριχτη στέγη, η οποία ανακατασκευάστηκε στον 20ό αιώνα. Εσωτερικά διατηρούνται αρκετές τοιχογραφίες διαφόρων φάσεων τόσο στον κυρίως ναό όσο και στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα.

Κατά την έρευνα που πραγματοποιήθηκε από την Υπηρεσία μας στην εξωτερική βόρεια τοιχοποιία, διαπιστώθηκε ότι ο νάρθηκας κατασκευάστηκε σε β΄ φάση και ότι υπήρχε χαγιάτι στη βόρεια πλευρά, το οποίο κατεδαφίστηκε προφανώς κατά την ανακαίνιση ολόκληρης της στέγης τα τελευταία χρόνια.

Ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του μνημείου από το Δήμο Μακεδονίδος, υπό την επίβλεψη της Εφορείας και προωθήθηκε προς έγκριση στη Διεύθυνση Αναστήλωσης του Υπουργείου Πολιτισμού.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

7. Βλ. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 818.

Εικ. 3. Σαμαρίνα. Μεγάλη Παναγιά. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Σαμαρίνα

Μεγάλη Παναγιά (ναός Κοίμησης της Θεοτόκου)[8]

Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με χαγιάτι στη νότια και τη δυτική πλευρά. Χρονολογείται με επιγραφή στο 1816. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1829, φιλοτεχνημένες από Σαμαριναίους ζωγράφους. Υψηλής τέχνης είναι και το ξυλόγλυπτο τέμπλο, όπως και η οροφή του ναού που χρονικά ανάγονται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Ολοκληρώθηκε από το συντηρητή της Εφορείας Κ. Τζίμπουλα η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών, του ξυλόγλυπτου τέμπλου και της οροφής του μνημείου και έλαβε σχετική έγκριση από τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων (Εικ. 2, 3).

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Λόχμη

Ναός Αγίου Νικολάου

Πρόκειται για μονόχωρο ναό[9] με νάρθηκα των αρχών του 18ου αιώνα που διασώζει τοιχογραφικό διάκοσμο δύο φάσεων, του 1717 περίπου και του 1742. Εκπονήθηκε αρχαιολογική μελέτη, στο πλαίσιο σύνταξης μελέτης συντήρησης των τοιχογραφιών από ιδιώτη συντηρητή[10] με χρηματοδότηση από την Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας.

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Έκθεση - Εξοπλισμός Βυζαντινού Μουσείου

Για την οργάνωση των νέων εκθεσιακών χώρων του δεύτερου και του τρίτου ορόφου, ολοκληρώθηκε ο γραφιστικός σχεδιασμός του εποπτικού υλικού. Επίσης ολοκληρώθηκε η κατασκευή των ξύλινων διαχωριστικών στοιχείων για τη διαίρεση των αιθουσών, σύμφωνα με τις ενότητες της έκθεσης, και για την τοποθέτηση ή στήριξη των εκθεμάτων. Βάφτηκαν σε μεγάλο βαθμό οι τοίχοι και οι κατασκευές των δύο ορόφων και τοποθετήθηκαν οι γυάλινες βιτρίνες. Τέλος, παρελήφθησαν και τοποθετήθηκαν τα φωτιστικά-οπτικές ίνες στους δύο ορόφους.

8. Η αρχαιολογική μελέτη εκπονήθηκε από την αρχαιολόγο Α. Τσιλιπάκου, βλ. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 821-822.

9. Βλ. σχετικά, ό.π., σ. 833-835.

10. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από το συντηρητή αρχαιοτήτων και έργων τέχνης ΤΕ Δ. Βλάσση, ενώ η σχεδιαστική αποτύπωση-παθολογία από τους συντηρητές έργων ζωγραφικής ΔΕ Γ. Κίσσα και Κ. Ζανικόλα.

Εικ. 4. Πρέσπες. Κτίριο Βυζαντινής Συλλογής Αγίου Γερμανού.

Εικ. 5. Πρέσπες. Κτίριο Βυζαντινής Συλλογής Αγίου Γερμανού.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Πρέσπες

Κτίριο Βυζαντινής Συλλογής Αγίου Γερμανού (Εικ. 4)

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες ανακατασκευής του ξύλινου σκελετού του κτιρίου (δάπεδα, ξυλόπηκτοι τοίχοι) και της στέγης. Ολοκληρώθηκαν οι Η/Μ εγκαταστάσεις του κτιρίου. Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν τα νέα κουφώματα (παράθυρα και ταμπλαδωτές πόρτες) και ξεκίνησαν τα επιχρίσματα στους εσωτερικούς χώρους (Εικ. 5). Οι σχετικές εργασίες εκτελέστηκαν υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Α. Στόιου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Εικ. 6. Βέροια. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου. Άποψη του ανατολικού ορίου του αρχαιολογικού χώρου.

Εικ. 7. Βέροια. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου. Άποψη από ΝΔ.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου

Στα ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου, κατά τη διάρκεια των εργασιών, αποκαλύφθηκε η ανατολική πλευρά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Συγκεκριμένα, ήλθε στο φως η ημικυκλική κόγχη, τμήμα της ανατολικής τοιχοποιίας, καθώς και η θεμελίωση της κεντρικής και της νότιας αψίδας του μεταβυζαντινού ναού.

Έγινε καθαρισμός της άνω επιφάνειας και των αρμών του βόρειου στυλοβάτη της βασιλικής, και ανασκαφή και αποκάλυψη της συνέχειάς του προς Δ. Πραγματοποιήθηκε μικρής κλίμακας καθ' ύψος συμπλήρωση της τοιχοποιίας, η

οποία εκτός από τον εγκιβωτισμό των υποστρωμάτων των αρχαίων δαπέδων, λειτούργησε και ως θυσιαζόμενο στρώμα προστασίας για την αρχαία κατασκευή.

Στο ανατολικό όριο του αρχαιολογικού χώρου διαμορφώθηκε νέος διάδρομος πρόσβασης με τη μορφή μεταλλικής γέφυρας, ώστε να επιτευχθεί η είσοδος-έξοδος των ενοίκων σε παρακείμενη οικοδομή (Εικ. 6). Στη δυτική πλευρά του χώρου, ολοκληρώθηκε η κατασκευή μεταλλικής πεζογέφυρας (με δάπεδο από μεταλλικές τυποποιημένες σχάρες πεζοδρόμου), η οποία συνδέει την οδό Αγίου Παταπίου με τον πεζόδρομο της Καπετάν Άγρα, επιτρέποντας τη συνέχεια του αρχαιολογικού χώρου από κάτω της και την ενοποίηση των ευρημάτων του νότιου κλίτους με την υπόλοιπη βασιλική (Εικ. 7).

Ξεκίνησαν οι εργασίες για την κατασκευή των ειδικών στεγάστρων προστασίας των ψηφιδωτών δαπέδων και του μεταλλικού σκελετού των διαδρόμων κίνησης των επισκεπτών (πασαρέλες). Κατασκευάστηκε στα ανατολικά μεταλλική σκάλα καθόδου, που ενώνει τα διαφορετικά επίπεδα του αρχαιολογικού χώρου.

Στα σχέδια αποτύπωσης του αρχαιολογικού χώρου συμπληρώθηκαν όλα τα σταθερά ευρήματα (τοιχοποιίες, αγωγοί νερού, ταφές κτλ.), τα οποία αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών. Πραγματοποιήθηκε ηλεκτρονική καταγραφή όλων των κινητών ευρημάτων του χώρου, φωτογράφησή τους και τακτοποίησή τους. Τα αντικείμενα (κεραμικά, νομίσματα κτλ.) μεταφέρθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας προς φύλαξη και συντήρηση.

Μενδρεσές

Το τζαμί της πλατείας Ωρολογίου, γνωστό ως Μενδρεσές, συγκαταλέγεται ανάμεσα στα σημαντικότερα οθωμανικά μνημεία της Βέροιας. Αποτέλεσε τμήμα ενός ευρύτερου συγκροτήματος, το οποίο σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου λειτουργούσε ως ιεροδιδασκαλείο και πλαισιωνόταν από επιμέρους χώρους. Από αυτό το συγκρότημα, σώζεται σήμερα μόνο το τζαμί. Πρόκειται για ένα τυπικό οθωμανικό τέμενος, που αποτελείται από τον κυρίως ναό με το μιναρέ στα ανατολικά, και από ένα νεότερο προθάλαμο στα βόρεια.

Εικ. 8. Βέροια. Μενδρεσές. Τρούλος.

Τα κατασκευαστικά στοιχεία του τζαμιού μαρτυρούν ότι πρόκειται για ένα ενιαίο κατασκευαστικά κτίσμα, το οποίο μπορεί να αποδοθεί γύρω στο 16ο αιώνα, και να ταυτιστεί με βεβαιότητα με το χώρο προσευχής που είδε στα τέλη του 17ου αιώνα ο Τσελεμπή. Στο α΄ μισό του 19ου αιώνα, ωστόσο, φαίνεται ότι το μνημείο υπέστη μεγάλης κλίμακας επεμβάσεις, κυρίως σε ότι αφορά τη διακόσμηση του μιχράμπ και του θόλου του κεντρικού χώρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει ο διάκοσμος του τρούλου, ο οποίος αναπτύσσεται σε διάχωρα, οριζόμενα με ταινίες, που ξεκινούν από ένα κεντρικό ενεπίγραφο ομφάλιο και διαιρούν ακτινωτά την επιφάνεια σε οκτώ τμήματα (Εικ. 8).

Σήμερα το τζαμί ανήκει στη Μητρόπολη Ναούσης, Βεροίας και Καμπανίας, η οποία με σκοπό την ανάδειξη του μνημείου και τη μετατροπή χρήσης του σε χώρο ειδικών δραστηριοτήτων, όπως οι εκδηλώσεις συνεδριακού χαρακτήρα, ανέθεσε την εκπόνηση μελέτης με τίτλο «Αποκατάσταση-ανάπλαση τεμένους Μενδρεσέ και μετατροπή χρήσης σε auditorium»[11].

Κατόπιν των σχετικών εγκρίσεων από τα αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟ, το έργο υλοποίησης εντάχθηκε στο Περιφερειακό Πρόγραμμα Κεντρικής Μακεδονίας 2000-2006 με χρηματοδότηση 985.543,00 ευρώ και εκτελέστηκε από ανάδοχο εταιρεία[12] με την εποπτεία της 11ης ΕΒΑ.

Σύμφωνα με την πρόταση αλλά και τα αρχαιολογικά δεδομένα που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια των εργασιών, πραγματοποιήθηκαν επεμβάσεις ήπιας μορφής, οι οποίες ξεκίνησαν το 2006 με εργασίες καθαίρεσης νεότερων κακότεχνων αρμολογημάτων και τσιμεντοκονιαμάτων και την εφαρμογή νέων. Επίσης πραγματοποιήθηκαν ενέματα.

Ναός Αγίου Νικολάου του μοναχού Ανθίμου

Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα των μέσων του 15ου αιώνα, που ανοικοδομήθηκε στα ερείπια τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Όλες σχεδόν οι επιφάνειες του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες του 1565 και συνιστούν ένα αξιόλογο ως προς την πληρότητα και την ποιότητα εικονο-

11. Η μελέτη εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κουκούδη.

12. Το έργο ανέλαβε η εργοληπτική επιχείρηση «Πυθαγόρας» κατόπιν δημοπράτησης.

γραφικό σύνολο. Οι ζωγράφοι που εργάστηκαν στο ναό συγκαταλέγονται στους πλέον αξιόλογους της εποχής.

Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν εργασίες συντήρησης της στέγης του ναού. Πραγματοποιήθηκε αποκεράμωση της στέγης, αλλάχθηκε σε ορισμένα τμήματα το φθαρμένο σανίδωμα, τοποθετήθηκε υγρομόνωση, επανατοποθετήθηκαν τα ίδια κεραμίδια βυζαντινού τύπου με μερική αντικατάστασή τους με όμοια και στεγανοποιήθηκαν οι φεγγίτες.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΛΤΑΠΑΝΙΔΟΥ

Ναός Αγίου Στεφάνου

Ο ναός του Αγίου Στεφάνου ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με γυναικωνίτη και χαγιάτι στη δυτική πλευρά. Πρόκειται για κτίσμα του 18ου αιώνα που διαδέχθηκε πρωιμότερο του 16ου αιώνα.

Αποκαταστάθηκε το ξύλινο δάπεδο του γυναικωνίτη και αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα στασίδια με όμοια που διατηρούνταν σε ορισμένα σημεία. Επίσης αποκαταστάθηκε το καλντερίμι κατά μήκος της βόρειας εξωτερικής πλευράς, το οποίο αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα που διατηρούνται μέχρι σήμερα στην πόλη της Βέροιας.

Ριζώματα

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με χαγιάτι στα νότια. Φέρει δίρριχτη στέγη με αποτμήσεις στην ανατολική και τη δυτική πλευρά. Εσωτερικά κοσμείται με τοιχογραφίες αποσπασματικά σωζόμενες, που χρονολογούν το ναό στο 17ο αιώνα. Ωστόσο, στη συνέχεια έγιναν επεμβάσεις κατά το 18ο, 19ο και 20ό αιώνα. Στην τοιχοποιία του ενσωματώνονται μαρμάρινα μέλη, όπως ένα κιονόκρανο του 4ου αι. μ.Χ.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν αφορούν στην τοποθέτηση πλαστικών σωλήνων διατομής Φ20 για την υποδοχή ενεμάτων σε μια δεύτερη φάση και στην εφαρμογή αρμολογήματος σε όλη την εξωτερική επιφάνεια της τοιχοποιίας, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη (Εικ. 9).

Εικ. 9. Ριζώματα. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Ανατολική όψη.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Γιαννιτσά

Μαυσωλείο Γαζή Εβρενός

Στο πλαίσιο προγραμματικής σύμβασης μεταξύ ΥΠΠΟ, Νομαρχίας Πέλλας και Δήμου Γιαννιτσών, ξεκίνησαν εργασίες αποκατάστασης του μνημείου, προκειμένου να στεγαστεί διαχρονική αρχαιολογική έκθεση.

Εικ. 10. Γιαννιτσά. Μαυσωλείο Γαζή Εβρενός. Βόρεια και δυτική όψη.

Το μαυσωλείο του Γαζή Εβρενός βρίσκεται στο κέντρο της πόλης των Γιαννιτσών και αποτελούσε κατά την τουρκοκρατία τόπο προσκυνήματος και σημείο αναφοράς για τους μουσουλμάνους.

Πρόκειται για ένα ισόγειο κτίριο, σχήματος Τ με αρκετές προσθήκες, μετασκευές και επεμβάσεις. Η τελευταία ήταν αυτή, κατά την οποία μετετράπη σε εκκοκκιστήριο βάμβακος.

Οι εργασίες που εκτελέστηκαν κατά το τρέχον έτος και σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη, αφορούσαν κυρίως στην καθαίρεση όλων των προσθηκών του 20ού αιώνα, όπως διάνοιξη των χτισμένων ανοιγμάτων, καθαίρεση από την οροφή πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα, καθαίρεση των επιχρισμάτων κ.ά. (Εικ. 10).

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

Εικ. 11. Διοκλητιανούπολη. Διαμόρφωση των διαδρόμων προσέγγισης και περιήγησης του χώρου.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Διοκλητιανούπολη

Αρχαιολογικός χώρος (νοτιοδυτικό τμήμα οχύρωσης)[13]

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους οι εργασίες στερέωσης του νοτιοδυτικού τμήματος του τείχους[14]. Ξεκίνησαν οι εργασίες διαμόρφωσης των διαδρόμων προσέγγισης και περιήγησης του χώρου (Εικ. 11). Οι σχετικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Μ. Κούλη και της πολιτικού μηχανικού Ε. Μουτζίκη.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Λαιμός Πρεσπών

Ναός Υπαπαντής

Ο ναός ανήκει στον τύπο του μονόχωρου και χτίστηκε στο α΄ μισό του 15ου αιώνα. Από τις συνεχείς επισκευές του μνημείου διασώθηκε μόνο το ανατολικό τμήμα του με τις εξαίρετες τοιχογραφίες της όψιμης παλαιολόγειας περι-

Εικ. 12. Πρέσπες. Λαιμός. Ο ναός της Υπαπαντής πριν από τις εργασίες.

όδου. Ξεκίνησαν οι εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης του μνημείου (Εικ. 12). Οι σχετικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Μ. Κούλη.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Σαμαρίνα

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος

Ο ναός, κτίσμα των αρχών του 19ου αιώνα, ανήκει στον τύπο του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα Ιερού Βήματος, νάρθηκα και ανοικτή στοά στη νότια πλευρά. Εσωτερικά, ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1819, όπως μαρτυρεί επιγραφή πάνω από τη δυτική θύρα, όπου αναφέρονται τα ονόματα των Σαμαριναίων αγιογράφων Δημητρίου και Μιχαήλ Αναγνώστου και Αναγνώστου παπά Ιωάννου, καθώς και το όνομα της Αγίας Παρασκευής, προς τιμήν της οποίας ήταν αρχικά αφιερωμένος. Συνεχίστηκαν[15] και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες που αφορούν στη στερέωση και αποκατάσταση των τοιχοποιιών και της θεμελίωσης εξωτερικά και εσωτερικά (Εικ. 13) και ξεκίνησαν οι εργασίες συντήρησης της στέγης, υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου.

Μονή Αγίας Παρασκευής

Από το αρχικό κτιριακό συγκρότημα της μονής σήμερα σώζεται μόνο το Καθολικό, που είναι αφιερωμένο στην Αγία Παρασκευή. Ιδρύθηκε το 1713, σύμφωνα με εντοιχισμένη λιθανάγλυφη επιγραφή στον ανατολικό εξωτερικό τοίχο πάνω από την κόγχη του Ιερού, και ανήκει στον τύπο

13. Α. Πέτκος, *ΑΕΜΘ 14* (2000), σ. 581-590. Επίσης, ο ίδιος, *Διοκλητιανούπολη. Εξιστορώντας την αρχαιολογία της περιοχής πριν από την ανίδρυση της Καστοριάς*, Έκδοση του Δήμου Ορεστίδος Καστοριάς, 2005.

14. Βλ. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 824-825.

15. Βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 598.

Εικ. 13. Σαμαρίνα. Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Άποψη από ΒΑ.

Εικ. 14. Σαμαρίνα. Μονή Αγίας Παρασκευής. Άποψη από ΒΔ.

του απλού τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Εσωτερικά, μόνο το Ιερό Βήμα και ο θόλος του κυρίως ναού φέρουν αγιογραφίες, που χρονολογούνται στο 1821, ενώ ο ζωγράφος Μιχαήλ του θόλου ταυτίζεται με αυτόν του ναού της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο φέρει χρυσό χρώμα και είναι έργο έξοχου καλλιτέχνη της εποχής του. Συνεχίστηκαν[16] και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες που αφορούν στη στερέωση και αποκατάσταση των τοιχοποιιών και τη θεμελίωση εξωτερικά και εσωτερικά (Εικ. 14), υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Κρανιά

Γέφυρα Σταμπέκη

Η δίτοξη λιθόκτιστη γέφυρα Σταμπέκη, χαρακτηρισμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. ΥΑ ΥΠ-

Εικ. 15. Κρανιά. Γέφυρα Σταμπέκη.

ΠΟ/ΑΡΧ/Β1/Φ36/29028/694/30-6-95 (ΦΕΚ 632/Β/8-7-95), βρίσκεται στη νοτιοδυτική ορεινή περιοχή του νομού Γρεβενών, στον ποταμό Βενέτικο, στο δρόμο που συνέδεε την Κρανιά με το Μικρολίβαδο (Εικ. 15). Χρονολογείται στο 19ο αιώνα[17]. Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης της αρχικής μορφής και ανάδειξης του μνημείου με χρηματοδότηση από το ΥΜΑΘ. Οι εργασίες περιελάμβαναν την αποκατάσταση του τόξου της όψης ανάντη, τη συμπλήρωση και στερέωση της λιθοδομής της νότιας όψης και αρμολόγημα όλων των όψεων.

Στη διάβαση της γέφυρας απομακρύνθηκε μεταγενέστερη επέμβαση από οπλισμένο σκυρόδεμα, με αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν οι παλαιότεροι λίθοι. Ακολούθησε φωτογραφική τεκμηρίωση και μελετήθηκε ο τρόπος κατασκευής του λιθόστρωτου (σειρές των λίθων, τοποθέτησή τους, εύρος των αρμών κτλ.). Αφού αντικαταστάθηκαν οι μεταλλικοί ανοξείδωτοι ελκυστήρες που είχαν αστοχήσει, η διάβαση ανακατασκευάστηκε με τις κατάλληλες κλίσεις.

Με βάση τα νέα στοιχεία που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια των επεμβάσεων, επιβεβαιώθηκε ότι στην αρχική της φάση η γέφυρα είχε πέτρινο στηθαίο και αρκάδες. Ακολούθησε η ανακατασκευή τους, προκειμένου να ολοκληρωθεί το αισθητικό μέρος της αποκατάστασης.

Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν στα τέλη του 2006 και τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Σέρβια

Κάστρο

Το Κάστρο των Σερβίων βρίσκεται στα όρια της πόλης των Σερβίων. Η ανέγερσή του τοποθετείται από πολλούς

16. Βλ. ό.π.

17. Βλ. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 827-828.

Εικ. 16. Σέρβια. Κάστρο. Εργασίες στερέωσης εσωτερικού περιβόλου ή διάμεσου τείχους.

Εικ. 17. Σέρβια. Κάστρο. Διαπλατύνσεις εκατέρωθεν των τειχών.

μελετητές στην εποχή του Ιουστινιανού. Εγκαταλείφθηκε σταδιακά από τα τέλη του 17ου έως τις αρχές του 18ου αιώνα και έως σήμερα σωζόταν σε ερειπωμένη κατάσταση. Αποτελείται από τον εξωτερικό περίβολο, τον εσωτερικό περίβολο ή διάμεσο τείχος, και την ακρόπολη.

Από τον εξωτερικό περίβολο σώζονται ελάχιστα τμήματα και η στερέωσή του δεν αποτέλεσε αντικείμενο της παρούσας φάσης του έργου. Ο εσωτερικός περίβολος σώζεται σε καλύτερη κατάσταση και το σχήμα του είναι πολυγωνικό, ενώ σώζονται και δύο πύργοι. Η ακρόπολη αποτελούσε την τελευταία γραμμή άμυνας του κάστρου και διατηρεί το μεγαλύτερο μέρος από το περίγραμμά της σε σχήμα ακανόνιστου πενταπλεύρου. Σε μεγάλο ύψος διατηρούνται δύο ορθογώνιοι πύργοι και ένας συμπαγής πολυγωνικού σχήματος.

Τον Ιούλιο του 2006 ξεκίνησαν με αυτεπιστασία από την 11η ΕΒΑ εργασίες αποκατάστασης του βυζαντινού κάστρου στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση Κάστρου Σερβίων (Α΄ φάση)» που έχει ενταχθεί στο 3ο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Δυτικής Μακεδονίας. Οι εργασίες περιελάμβαναν τη στερέωση των τειχών της ακρόπολης και του συνόλου του εσωτερικού περιβόλου ή διάμεσου τείχους[18] (Εικ. 16).

Με την έναρξη των εργασιών κατασκευάστηκε πρόχειρος ξύλινος αποθηκευτικός οικίσκος. Αρχικά πραγματοποιήθηκαν εργασίες γενικού καθαρισμού της περιοχής και εκτεταμένες αποψιλώσεις στο εσωτερικό της ακρόπολης, αλλά και στην περιοχή που παρεμβάλλεται μέχρι το διάμεσο τείχος. Επίσης, απομακρύνθηκε η βλάστηση εκατέρωθεν και πάνω στα τείχη. Παράλληλα, με τις κατάλληλες διαπλατύνσεις εξομαλύνθηκαν οι κλίσεις του εδάφους, προκειμένου να διευκολύνεται η πρόσβαση στο χώρο, ιδιαίτερα για τη μεταφορά υλικών και για τη στερέωση των ικριωμάτων των στερεωτικών εργασιών (Εικ. 17).

Ξεκίνησαν ανασκαφικές εργασίες στις βάσεις των τειχών, εσωτερικά και εξωτερικά, και επιμελημένος καθαρισμός της άνω επιφάνειας των τοιχοποιιών, ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως η επιφάνεια της ανωδομής. Κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών εργασιών και των διαμορφώσεων, αφαιρέθηκε μεγάλη ποσότητα οικοδομικού υλικού προερχόμενου από το τείχος, από το οποίο επιλέχθηκε το υγιές, ώστε να χρησιμοποιηθεί στις εργασίες στερέωσης.

Κατασκευάστηκαν δείγματα κονιάματος, σύμφωνα με την προτεινόμενη από τη μελέτη σύσταση, και πραγματοποιήθηκαν εργασίες αρμολογήματος σε τμήμα του τείχους με παράλληλη ανάκτιση των κατεστραμμένων τμημάτων του. Παράλληλα έγινε αντιστήριξη επιχώσεων που υποχωρούσαν και δυσχέραιναν την έρευνα της θεμελίωσης.

Βελβεντό

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Με την εποπτεία της 11ης ΕΒΑ και χρηματοδότηση από την Εκκλησιαστική Επιτροπή του ναού πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και στεγάνωσης της στέγης του. Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά τμήματα του ξύλινου σκελε-

18. Η μελέτη για την αποκατάσταση και ανάδειξη του κάστρου εκπονήθηκε στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος FORTMED από την έδρα δομικών υλικών του ΑΠΘ με συνεργαζόμενο φορέα την 11η ΕΒΑ του ΥΠΠΟ.

Εικ. 18. Βελβεντό. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Νότια όψη.

τού και εξασφαλίστηκε η συνδεσμολογία τους, ενισχύθηκε το ξύλινο διάζωμα στην άνω απόληξη των περιμετρικών τοιχοποιιών και τοποθετήθηκε νέο πέτσωμα, στεγανωτική μεμβράνη και κεραμίδια (Εικ. 18).

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΛΤΑΠΑΝΙΔΟΥ

Σιάτιστα

Αρχοντικό Μαλιόγκα

Το Αρχοντικό Μαλιόγκα, ένα από τα πολλά αρχοντικά της Σιάτιστας, είναι ένα διώροφο κτίσμα με αρκετές οικοδομικές φάσεις όσον αφορά στον όγκο και τη μορφή του. Σύμφωνα με ορισμένες τοιχογραφίες, το κτίριο ανεγέρθηκε στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, ωστόσο επιγραφή του 1884 χρονολογεί μια φάση ανακατασκευής.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες αναστήλωσης και συντήρησης του κτιρίου, συγκεκριμένα εφαρμογή επιχρισμάτων στην τοιχοποιία του ισογείου και του ορόφου και κατασκευή νέου τσατμαδότοιχου για να υποδεχθεί στη συνέχεια τον τοιχογραφικό διάκοσμο, ο οποίος είχε αφαιρεθεί κατά τις εργασίες του 1980 (Εικ. 19).

Εικ. 19. Σιάτιστα. Αρχοντικό Μαλιόγκα.

Εικ. 20. Αιανή. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Νότια όψη.

Αιανή

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Μονόχωρη εκκλησία του 11ου αιώνα με τοιχογραφίες του 1624, που έχουν επιζωγραφηθεί το 1877. Εκτελέστηκαν εργασίες συντήρησης και στεγάνωσης της στέγης της κόγχης του Ιερού. Επιδιορθώθηκε η μόνωση της στέγης του κυρίως ναού. Οι σχετικές εργασίες εκτελέστηκαν υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Β. Καλταπανίδου.

Κατά τη διάρκεια αναστηλωτικών εργασιών παρελθόντων ετών αποκαλύφθηκε τρίλοβο τοξωτό άνοιγμα στη νότια πλευρά του ναού. Μετά τη σύνταξη της σχετικής μελέτης τοποθετήθηκε κρυστάλλινος υαλοπίνακας. Χωρίζεται σε τρία τμήματα και είναι τριπλός με ενδιάμεση μεμβράνη φίλτρου, για να συγκρατεί τις υπεριώδης ακτίνες που αλλοιώνουν τον τοιχογραφικό διάκοσμο. Περιμετρικά του υαλοπίνακα τοποθετήθηκε λεπτό μεταλλικό πλαίσιο από αλουμίνιο, χρωματισμένο στην απόχρωση της τοιχοποιίας. Η στερέωσή του έγινε με περιμετρικά «βύσματα», τα οποία δεν είναι ορατά στον επισκέπτη (Εικ. 20).

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Βυζαντινό Μουσείο

Συνεχίστηκαν οι εργασίες επεμβατικής συντήρησης του προς έκθεση υλικού (κεραμικά, εικόνες, τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, αρχιτεκτονικά γλυπτά, παλαίτυπα, ξυλόγλυπτα, μεταλλικά αντικείμενα και επιτύμβιες επιγραφές) των μόνιμων εκθέσεων του δεύτερου και του τρίτου ορόφου του μουσείου.

Εικ. 21. Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας. Συντήρηση ψηφιδωτού δαπέδου από τον αρχαιολογικό χώρο του Αγίου Παταπίου.

Εικ. 22. Κάτω Γραμματικό. Ναός Αγίου Γεωργίου. Τέμπλο.

Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου

Στα ψηφιδωτά του 4ου αιώνα[19] συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού, στερεώθηκαν οι χαλαρές ψηφίδες, πραγματοποιήθηκαν στεφανώματα και ενέματα. Στα τμήματα των ψηφιδωτών του 5ου αιώνα, που αποκολλήθηκαν και μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια συντήρησης του Βυζαντινού Μουσείου Βέροιας, συνεχίστηκε επίσης η συντήρησή τους (Εικ. 21). Μετά την επανατοποθέτησή τους στο χώρο, για την προστασία τους προβλέπεται η κάλυψή τους με μεταλλικό στέγαστρο, τα θεμέλια του οποίου ήδη κατασκευάστηκαν. Εκτελέστηκαν εργασίες καθαρισμού, συμπληρώσεις και ενέματα. Οι σχετικές εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη της συντηρήτριας Ε. Χριστοφορίδου σε συνεργασία με τη συντηρήτρια Μ. Παπαθανασίου.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Κάτω Γραμματικό

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός ανήκει στον τύπο του μονόχωρου δρομικού με νάρθηκα και χαγιάτι κατά μήκος της νότιας πλευράς. Εσωτερικά είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες που χρονολογούνται με επιγραφή στο 1667. Διατηρεί αξιόλογο τέμπλο, μεικτής κατασκευής, καθώς είναι κτιστό με ζωγραφικό διάκοσμο στην κατώτερη ζώνη και ξυλόγλυπτο στις υπόλοιπες τέσσερις (Εικ. 22). Εντάσσεται στην παράδοση και την παραγωγή μιας ευρείας περιοχής, που εκτείνεται στην Ήπειρο, τη Βορειοδυτική Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Οι περιοχές αυτές παρουσιάζουν μια ενότητα ως προς την τεχνική και τη θεματογραφία, κατά το β΄ μισό του 17ου αιώνα, εποχή κατά την οποία χτίστηκε και ιστορήθηκε ο ναός. Το τέμπλο θα πρέπει να τοποθετήθηκε λίγο μετά το 1667, γιατί διακόπτει τα θέματα της τοιχογράφησης στο βόρειο και το νότιο τοίχο. Ο ναός διαθέτει σύγχρονο με το τέμπλο ξυλόγλυπτο χορό και μια πλούσια συλλογή φορητών εικόνων[20].

Πραγματοποιήθηκαν μικρής κλίμακας εργασίες σωστικού χαρακτήρα στις τοιχογραφίες και κατόπιν εγκεκριμένης σχετικής μελέτης από το συντηρητή της Εφορείας Β. Σγούρο, συνοδευομένης από την αντίστοιχη αρχαιολογική, αποσπάστηκε το ξυλόγλυπτο τέμπλο, προκειμένου να συντηρηθεί και εν συνεχεία να επανατοποθετηθεί.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Ναός Αγίου Στεφάνου

Ο Άγιος Στέφανος, ναός του 9ου αιώνα, ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα, ο όροφος του οποίου λειτουργεί ως παρεκκλήσι αφιερωμένο στον άγιο Στέφανο. Οι τοιχογραφίες του χρονολογούνται από τον 9ο έως το 14ο αιώνα, εποχές-σταθμοί της καλλιτεχνικής δημιουργίας στην Καστοριά. Συνεχίστηκαν υπό την επίβλεψη της συντηρήτριας Ο. Ηλιοπούλου οι εργασίες πλήρους συντή-

19. Βλ. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 828-829.

20. Ν. Νικονάνος, Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου στο Κάτω Γραμματικό, *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου «Η Έδεσσα και η περιοχή της, Ιστορία και πολιτισμός»*, Έδεσσα 1995, σ. 211-224.

Εικ. 23. Καστοριά. Ναός Αγίου Στεφάνου. Άγιος Γεώργιος. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας.

ρησης των τοιχογραφιών του μνημείου[21]. Ειδικότερα, κατά τη διάρκεια του έτους 2006 ολοκληρώθηκαν εργασίες συντήρησης σε επιφάνειες του κεντρικού κλίτους με τη στερέωση του υποστρώματος και του χημικού καθαρισμού των τοιχογραφιών του 13ου αιώνα (Εικ. 23).

Μνημεία Καστοριάς

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης του Αρχοντικού Σκούταρη. Στο πλαίσιο λειτουργίας της προγραμματικής σύμβασης που λειτουργεί στην πόλη της Καστοριάς συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες προληπτικής συντήρησης των τοιχογραφιών στους ναούς των Αγίων Τριών (1401) και Παναγίας Κουμπελίδικης (10ος αι.).

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Άγιος Γερμανός Πρεσπών

Ναός Αγίου Γερμανού

Ο ναός του Αγίου Γερμανού στην ομώνυμη κοινότητα ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο και χρονολογείται στις αρχές του 11ου αιώνα. Στο εσωτερικό ο ναός είναι κατάγραφος κυρίως με τοιχογραφίες του 1743. Ωστόσο, υπολείμματα τοιχογραφιών του 11ου αιώνα σώζονται στο Ιερό Βήμα κάτω από το στρώμα του 1743 και του 12ου ή των αρχών του 13ου αιώνα σε αψίδωμα, πάνω από τη νότια αρχική είσοδο.

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, υπό την επίβλεψη του συντηρητή της Εφορείας Ν. Σαββόπουλου, οι εργασίες πλήρους συντήρησης των τοιχογραφιών του μνημείου στον κυρίως ναό (Εικ. 24). Έχουν ήδη ολοκληρωθεί με χρηματοδότηση από το Β΄ ΚΠΣ οι εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης των δομικών στοιχείων του μνημείου και οι εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Ζάβορδα

Μονή Οσίου Νικάνορος

Ιδρύθηκε στο α΄ μισό του 16ου αιώνα από εξέχουσα ασκητική μορφή, τον όσιο Νικάνορα. Στο κέντρο της αυλής βρίσκεται το Καθολικό, ένας τρίκογχος αθωνικού τύπου ναός, ο οποίος τιμάται στην εορτή της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος. Το εσωτερικό του κοσμείται με τοιχογραφίες του 16ου και του 19ου αιώνα. Οι τοιχογραφίες της πρώτης περιόδου αποδίδονται στο γνωστό Θηβαίο ζωγράφο Φράγγο Κατελάνο. Με στόχο τον προγραμματισμό και την εκτέλεση εργασιών πλήρους συντήρησης των τοιχογραφιών έγινε επικαιροποίηση της υπάρχουσας κατάστασης διατήρησής τους και στο πλαίσιο αυτό πραγματοποιήθηκε πλήρης φωτογραφική τεκμηρίωση υπό την επίβλεψη της συντηρήτριας Ε. Χριστοφορίδου.

Σπήλαιο

Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου

Στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ και σύμφωνα με τις εγκεκριμένες μελέτες, συνεχίστηκαν για δεύτερη χρονιά οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού.

Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: περιμετρικό στεφάνωμα των τοιχογραφιών, στερέωση του υποστρώματος των τοιχογραφιών με το υποστήριγμα με ενέσιμο υλικό, ενίσχυση της συνοχής του υποστρώματος των τοιχογραφιών, στερέωση των χρωμάτων στη ζωγραφική επιφάνεια, αφαίρεση των αλάτων από τη ζωγραφική επιφάνεια, αφαίρεση του στρώματος αιθάλης και σκόνης από τη ζωγραφική επιφάνεια (Εικ. 25).

Την επίβλεψη των εργασιών είχε ο συντηρητής της Εφορείας Κ. Τζίμπουλας.

21. Βλ. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 829.

Εικ. 24. Πρέσπες. Άγιος Γερμανός. Πλατυτέρα. Τοιχογραφία.

Εικ. 25. Σπήλαιο. Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου. Τοιχογραφίες μετά τη συντήρηση.

Εικ. 26. Σαμαρίνα. Ναός Αγίας Παρασκευής. Τοιχογραφίες στην αρχική τους θέση κατά το στάδιο αφαίρεσης νεότερων επιχρισμάτων.

Σαμαρίνα

Ναός Αγίας Παρασκευής

Στο πλαίσιο των αναστηλωτικών εργασιών του Γ΄ ΚΠΣ πραγματοποιήθηκαν και ολοκληρώθηκαν συμπληρωματικές εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών.

Συγκεκριμένα έλαβαν χώρα οι εξής εργασίες: στερέωση του υποστρώματος των τοιχογραφιών με το υποστήριγμα με ενέσιμο υλικό, όπου κρίθηκε απαραίτητο, στερέωση της συνοχής του υποστρώματος και της συνοχής των χρωμάτων, περιμετρικά στεφανώματα, διερευνητικές τομές, αφαίρεση νεότερων επιχρισμάτων από τσιμεντοκονιάματα, ασβεστοχρώματα κτλ., ενίσχυση και συμπλήρωση των ρωγμών με ασβεστοκονιάματα (Εικ. 26).

Την επίβλεψη των εργασιών είχε ο συντηρητής της Εφορείας Κ. Τζίμπουλας.

Ναός Μεταμόρφωσης του Σωτήρος

Στο πλαίσιο των αναστηλωτικών εργασιών του Γ΄ ΚΠΣ πραγματοποιήθηκαν και ολοκληρώθηκαν συμπληρωματικές εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών. Στερεώθηκε το υπόστρωμα των τοιχογραφιών με το υποστήριγμα με ενέσιμο υλικό, όπου κρίθηκε απαραίτητο, ενισχύθηκαν και συμπληρώθηκαν οι ρωγμές με ασβεστοκονιάματα, στερεώθηκε η συνοχή του υποστρώματος και η συνοχή των χρωμάτων, έγιναν περιμετρικά στεφανώματα, αφαιρέθηκαν νεότερα επιχρίσματα από τσιμεντοκονιάματα, ασβεστοχρώματα κτλ. και, τέλος, πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές.

Την επίβλεψη των εργασιών είχε ο συντηρητής της Εφορείας Κ. Τζίμπουλας.

Μαυραναίοι

Ναός Αγίου Δημητρίου

Συντάχθηκαν μελέτες για τη συντήρηση των τοιχογραφιών και του ξυλόγλυπτου τέμπλου. Πραγματοποιήθηκε σχεδιαστική αποτύπωση και καταγραφή της παθολογίας σε κλίμακα τόσο των τοιχογραφιών όσο και του τέμπλου. Παράλληλα με τις προτάσεις συντήρησης έγινε πλήρης φωτογράφηση στο εσωτερικό του ναού.

Την επίβλεψη των εργασιών είχε ο συντηρητής της Εφορείας Κ. Τζίμπουλας.

Κοσμάτι

Ναός Αγίου Νικολάου

Συντάχθηκε τεχνική έκθεση για τη συντήρηση των δύο τρούλων στο εσωτερικό του ναού. Πραγματοποιήθηκε πλήρης φωτογράφηση στο εσωτερικό του ναού, δοκιμαστικές τομές αφαίρεσης της αιθάλης και της σκόνης από τη ζωγραφική επιφάνεια, δοκιμές για την ενίσχυση της συνοχής των χρωματικών στρωμάτων, έλεγχος με κατάλληλα όργανα για τον πιθανό εντοπισμό υγρασίας στο εσωτερικό του ναού και στις τοιχοποιίες.

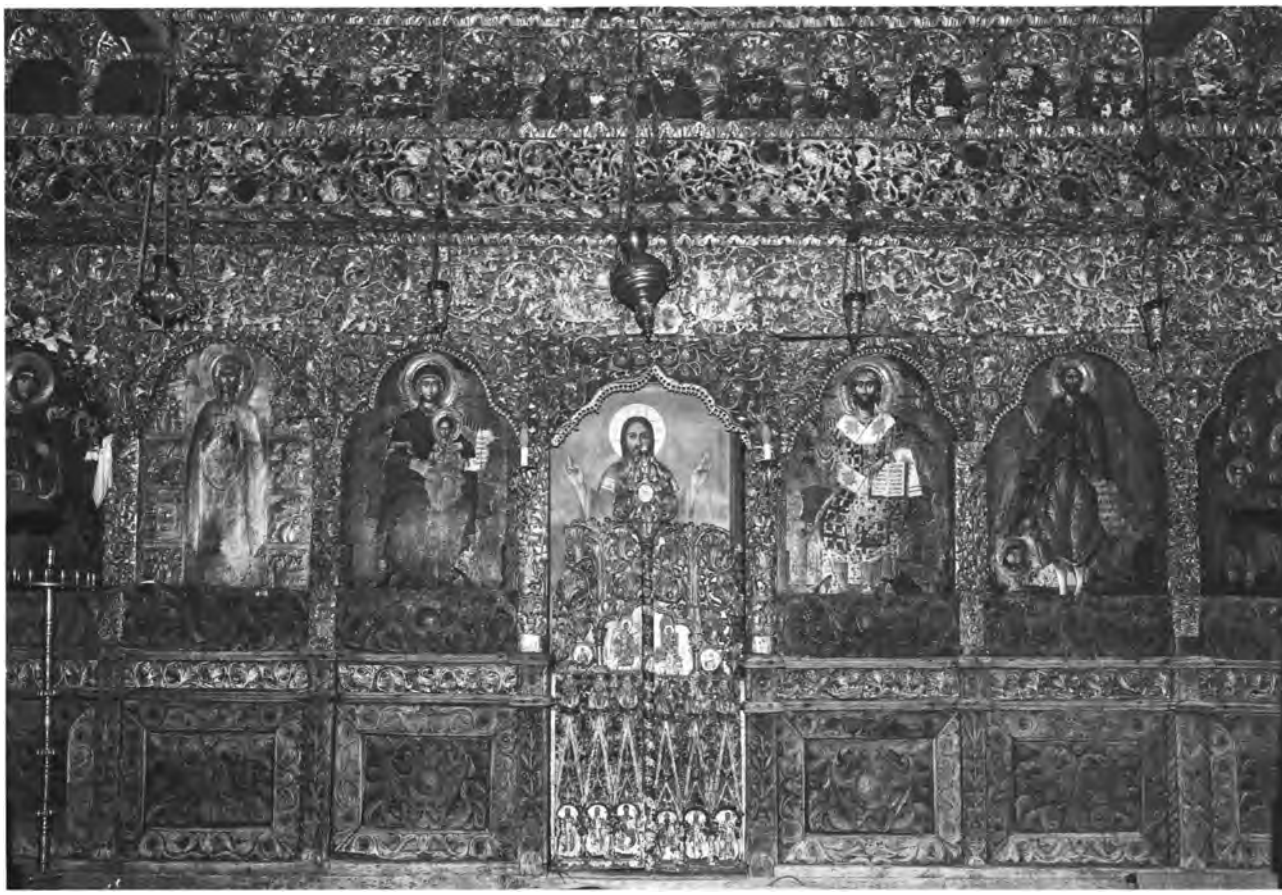
Την επίβλεψη των εργασιών είχε ο συντηρητής της Εφορείας Κ. Τζίμπουλας.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Σιάτιστα

Ναός Αγίας Παρασκευής

Ο ναός ανήκει στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυροειδούς, καλύπτεται με δίρριχτη στέγη και διαθέτει υπερυψω-

Εικ. 27. Σιάτιστα. Ναός Αγίας Παρασκευής. Τέμπλο.

μένο νάρθηκα στα δυτικά και ξύλινο προστώο στα νότια, που καταλήγει σε παρεκκλήσι στα ανατολικά. Η ανοικοδόμηση του ναού χρονολογείται, σύμφωνα με επιγραφή, στο 1677, ενώ η τοιχογράφησή του έγινε σε δύο φάσεις, το 1679 και το 1741. Ο ναός διαθέτει ξυλόγλυπτο διάκοσμο, που φέρει επιχρύσωση και χρονολογείται σε δύο περιόδους, στο 17ο και στα μέσα του 18ου αιώνα. Συνεχίστηκαν υπό την επίβλεψη της συντηρήτριας της Εφορείας Ε. Χριστοφορίδου και ολοκληρώθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους οι εργασίες συντήρησης του τέμπλου και των τοιχογραφιών στο νάρθηκα και τον κυρίως ναό (Εικ. 27).

Αρχοντικό Μαλιόγκα

Στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ ξεκίνησαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών και των ξύλινων οροφών. Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: στερέωση του υποστρώματος των τοιχογραφιών με το υποστήριγμα με ενέσιμο υλικό, κατασκευή νέου ξύλινου υποστηρίγματος (μπαγδαντί), στερέωση-ενίσχυση της συνοχής του υποστρώματος των τοιχογραφιών, στερέωση των χρωμάτων στη ζωγραφική επιφάνεια, περιμετρικά στεφανώματα, αφαίρεση νεότερων επιχρισμάτων από ασβεστοχρώματα κτλ., αφαίρεση ξένων στοιχείων από τη ζωγραφική επιφάνεια, κατασκευή νέου επιχρίσματος στο εσωτερικό του αρχοντικού (Εικ. 28).

Εκπονήθηκε μελέτη συντήρησης και επανατοποθέτησης αποτοιχισμένων τοιχογραφιών. Πραγματοποιήθηκε η σχετική ταύτιση των αποτοιχισμένων τμημάτων, η σχεδιαστική αποτύπωση και παθολογία των τμημάτων των τοιχογραφιών σε κλίμακα, η πρόταση κατασκευής νέου υποστηρίγματος του υποστρώματος των τοιχογραφιών από αλουμίνιο, τα σημεία και ο τρόπος επανατοποθέτησης των τμημάτων.

Την επίβλεψη των εργασιών είχε ο συντηρητής της Εφορείας Κ. Τζίμπουλας.

Ε ρ ά τ υ ρ α

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής και χρονολογείται στο 1844. Συνεχίστηκαν οι εργασίες πλήρους συντήρησης των τοιχογραφιών υπό την επίβλεψη της συντηρήτριας της Εφορείας Ε. Χριστοφορίδου.

Εικ. 28. Σιάτιστα. Αρχοντικό Μαλιόγκα. Τμήμα τοιχογραφίας μετά την επαναφορά της.

Βυθός

Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, σωστικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, στερεώθηκε το υπόστρωμα των τοιχογραφιών με το υποστήριγμα κατά σημεία, όπου κρίθηκε αναγκαίο, και αφαιρέθηκε το νεότερο οξειδωμένο βερνίκι και οι επικαθήσεις αιθάλης και σκόνης από τη ζωγραφική επιφάνεια με χημικό τρόπο. Στερεώθηκαν επίσης τα χρωματικά στρώματα και έγιναν διερευνητικές τομές αφαίρεσης νεότερων επιχρισμάτων από ασβεστοχρώματα και ελαιοχρώματα (Εικ. 29).

Την επίβλεψη των εργασιών είχε ο συντηρητής της Εφορείας Κ. Τζίμπουλας.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΦΟΡΗΤΩΝ ΕΙΚΟΝΩΝ - ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή, θεματική ταξινόμηση και τεκμηρίωση των καταγεγραμμένων γλυπτών και επιγραφών, της κεραμικής, των νομισμάτων και της μικροτεχνίας της Συλλογής Βέροιας. Συμπληρώθηκαν, με βάση νέα βιβλιογραφικά στοιχεία και επιτόπια έρευνα, οι καταγραφές των φορητών εικόνων, τοιχογραφιών, ξυλογλύπτων και παλαιτύπων της Συλλογής Βέροιας. Στις καταγραφές συνεργάστηκε η αρχαιολόγος Φ. Καραγιάννη.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Εικ. 29. Βυθός. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Τοιχογραφίες βόρειου τοίχου.

Ριζώματα

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του 19ου αιώνα με ημικυκλική αψίδα Ιερού, γυναικωνίτη και χαγιάτι στη νότια πλευρά, η οποία διασώζει στο εσωτερικό της τοιχογραφίες του 17ου, 18ου και 19ου αιώνα[22]. Στο πλαίσιο της έναρξης των εργασιών στερέωσης του ναού και προληπτικής συντήρησης των τοιχογραφιών του πραγματοποιήθηκε καταγραφή των εικόνων του τέμπλου και των υπόλοιπων κειμηλίων. Πρόκειται για ένα σύνολο 25 εικόνων και δύο τμημάτων επιστυλίου τέμπλου, που ανταποκρίνονται στις φάσεις αγιογράφησης και επισκευής του ναού. Οι περισσότερες χρονολογούνται στο 19ο αιώνα (18), δύο περί τα τέλη του 18ου-αρχές του 19ου αιώνα (ΡΠΑ/06, 9, 10), δύο στο 18ο αιώνα (ΡΠΑ/06, 8, 18) και τρεις, μαζί με τα δύο συνανήκοντα τμήματα επιστυλίου (ΡΠΑ/06, 12α-β), πιθανώς στο 17ο αιώνα με επιζωγράφηση του 18ου και του 19ου αιώνα (εικόνες Παναγίας Γλυκοφιλούσας, Χριστού Παντοκράτορα και αγίου Ιωάννη Προδρόμου, ΡΠΑ/06, 3, 4, 5). 15 από τις εικόνες του 19ου αιώνα, οι οποίες προέρχονται από το τέμπλο, έχουν φιλοτεχνηθεί το έτος 1864 (ΡΠΑ/06, 1,2, 6, 7, 13-24), ενώ μία φέρει αφιερωματική επιγραφή με το έτος 1846 (ΡΠΑ/06, 26).

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

22. Για το ναό, βλ. αναλυτικότερα, Α. Τσιλιπάκου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 557 και η ίδια, Ο ναός της Παναγίας στα Ριζώματα Ημαθίας, *Πολιτιστικά Δρώμενα* 32, Δεκέμβριος 2003, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2004, σ. 9-12.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Νέα Πέλλα

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή και τεκμηρίωση του ανασκαφικού υλικού της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Νέας Πέλλας σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Φ. Καραγιάννη.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κοζάνη

Αρχοντικό Βούρκα

Συλλογή βυζαντινών και μεταβυζαντινών αρχαιοτήτων

Με βάση κατάλογο που συντάχθηκε για το σκοπό αυτό, ελέγχθηκε το σύνολο των καταγεγραμμένων αντικειμένων της συλλογής.

Συμπληρώθηκε η καταγραφή της Συλλογής των Πύργων Εορδαίας με τη φωτογράφηση και καταγραφή των αντικειμένων με αριθ. ειδ. κατ. 24-30 (ξυλόγλυπτα τμήματα τέμπλου), με αριθ. ειδ. κατ. 31-37 (λειτουργικά σκεύη), με αριθ. ειδ. κατ. 38-39 (άμφια), ενώ συμπληρώθηκαν οι διαστάσεις στα λειτουργικά βιβλία-παλαίτυπα (αριθ. ειδ. κατ. 1-32).

Συμπληρώθηκε η καταγραφή των αρχιτεκτονικών μελών (καταχώρηση και στο βιβλίο εισαγωγής), με τα μέλη από τη σωστική ανασκαφή στη θέση Σουρτάρα Γαλανίου[23] (αριθ. ειδ. κατ. Γ111-Γ116) και εκείνη της κεραμικής (αριθ. ειδ. κατ. Κ4-Κ5).

Στη Συλλογή του Αρχοντικού Βούρκα περιλαμβάνονται 242 αντικείμενα ως εξής: α) 52 εικόνες και ξυλόγλυπτα μέρη τέμπλου (αριθ. ειδ. κατ. 1-30, και Βαι 91-Βαι 115), β) επτά λειτουργικά σκεύη (αριθ. ειδ. κατ. 31-37), γ) δύο άμφια (αριθ. ειδ. κατ. 38-39), δ) 59 λειτουργικά βιβλία-παλαίτυπα (αριθ. ειδ. κατ. 1-32 και Βαι 44-Βαι 64, Βαι 32/12, Βαι Σ37-Βαι Σ41), ε) 115 αρχιτεκτονικά μέλη, επιγραφές, επιτύμβια (αριθ. ειδ. κατ. Γ1-Γ36, Επ1, Γ37-Γ40, ΛΤ1-ΛΤ5, Γ41-Γ43, Επ2, Γ44, Γ50-Γ61, Γ64-Γ83, Γ85-Γ116, στ) πέντε κεραμικά (αριθ. ειδ. κατ. Κ1-Κ5).

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

23. Για την ανασκαφή, βλ. Α. Τσιλιπάκου, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 714.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου

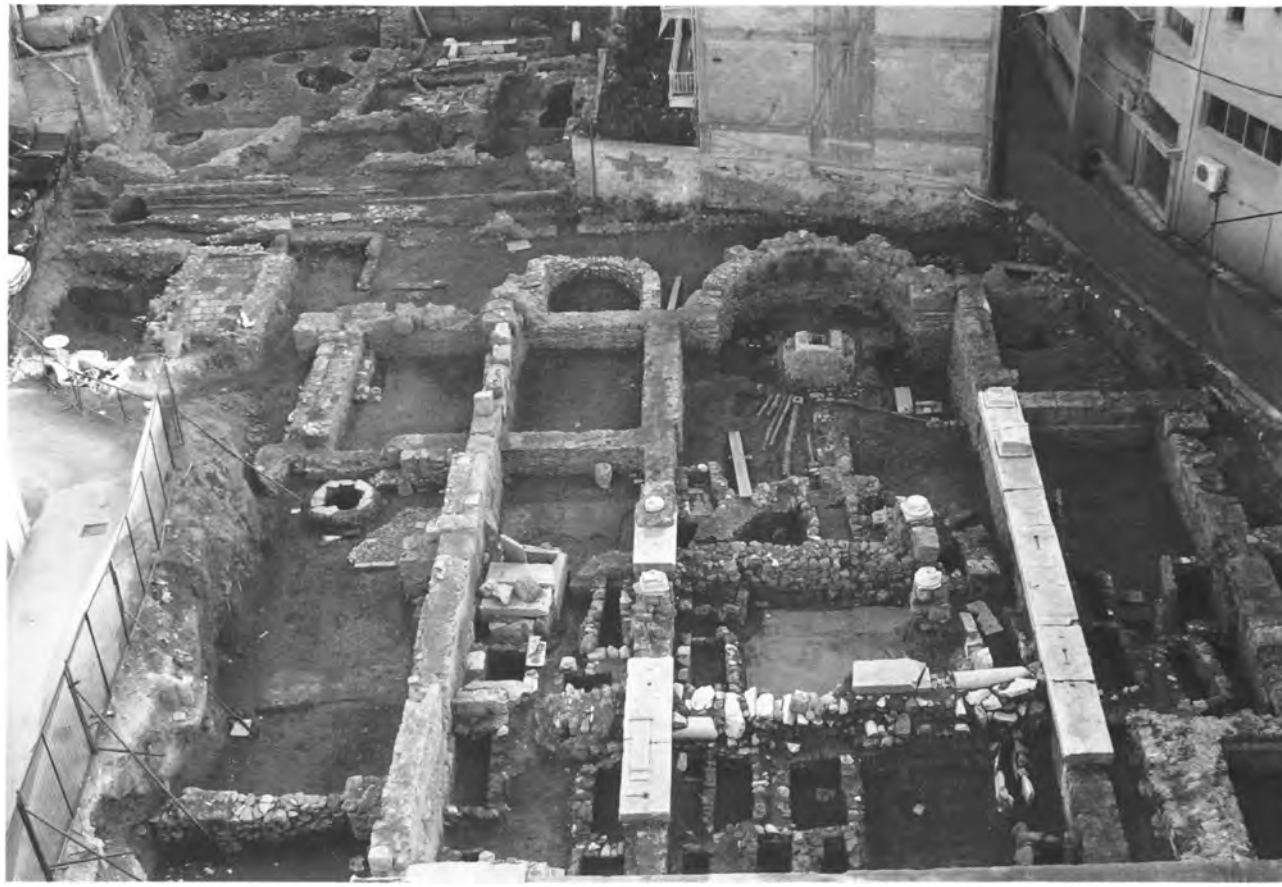
Στο πλαίσιο εκτέλεσης εργασιών ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Αγίου Παταπίου πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες, σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Φ. Καραγιάννη, βόρεια του μεταβυζαντινού ναού. Αποκαλύφθηκαν αξιόλογα τμήματα του δαπέδου του κεντρικού κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, το οποίο αποτελείται από εντυπωσιακά μαρμαροθετήματα που σχηματίζουν γεωμετρικά θέματα. Σε σημεία όπου δεν σώζεται το μαρμαροθέτημα, τα αποτυπώματά του διακρίνονται στα σωζόμενα κονιάματα. Κατά σημεία το δάπεδο έχει καταστραφεί από κεραμοσκεπείς τάφους, οι οποίοι ήταν ακτέριστοι και ανοίχθηκαν στα δάπεδα της βασιλικής, μικρό χρονικό διάστημα μετά την καταστροφή της.

Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ιωάννη Ελεήμονος (οδός Βενιζέλου, Ο.Τ. 219)

Στο κέντρο της Βέροιας, με αφορμή την κατεδάφιση του νεότερου ναού του Αγίου Ιωάννη Ελεήμονος και τη διεξαγωγή εκσκαπτικών ερευνών για την ανέγερση νέου ναού, αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες παλαιοχριστιανικής περιόδου (Εικ. 30). Ακολούθησε ανασκαφική έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τους αρχαιολόγους Φ. Καραγιάννη και Ι. Μπέλλα και έφερε στο φως δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Συγκεκριμένα, σε βάθος 1,50 μ. από το οδόστρωμα της οδού Βενιζέλου ανασκάφηκε τρίκλιτη βασιλική του 5ου αιώνα με προεξέχουσα ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά.

Σε δεύτερη φάση, ο πρώιμος αυτός ναός καταργήθηκε και στα θεμέλιά του οικοδομήθηκε νέος, στον τύπο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος. Σώζονται οι μαρμάρινοι στυλοβάτες, οι οποίοι πιθανότατα έφεραν τετράγωνους πεσσούς για τη στήριξη της ανωδομής. Η βασιλική αυτής της φάσης, με βάση τα αρχιτεκτονικά της χαρακτηριστικά και τα αρχαιολογικά δεδομένα, χρονολογείται στον 6ο αιώνα. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική κόγχη με τρεις αντηρίδες, ενώ το δυτικό όριό της δεν έχει εντοπιστεί, καθώς βρίσκεται κάτω από το οδόστρωμα της παρακείμενης οδού Βενιζέλου.

Μετά την καταστροφή του ναού και για όλη τη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως κοιμητήριο. Στο δυτικό τμήμα και των τριών κλιτών ανασκάφηκαν τάφοι, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είναι κιβωτιόσχημοι, ενώ ανασκάφηκε και ένας καμαροσκε-

Εικ. 30. Βέροια. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ιωάννη Ελεήμονος. Άποψη της ανασκαφής.

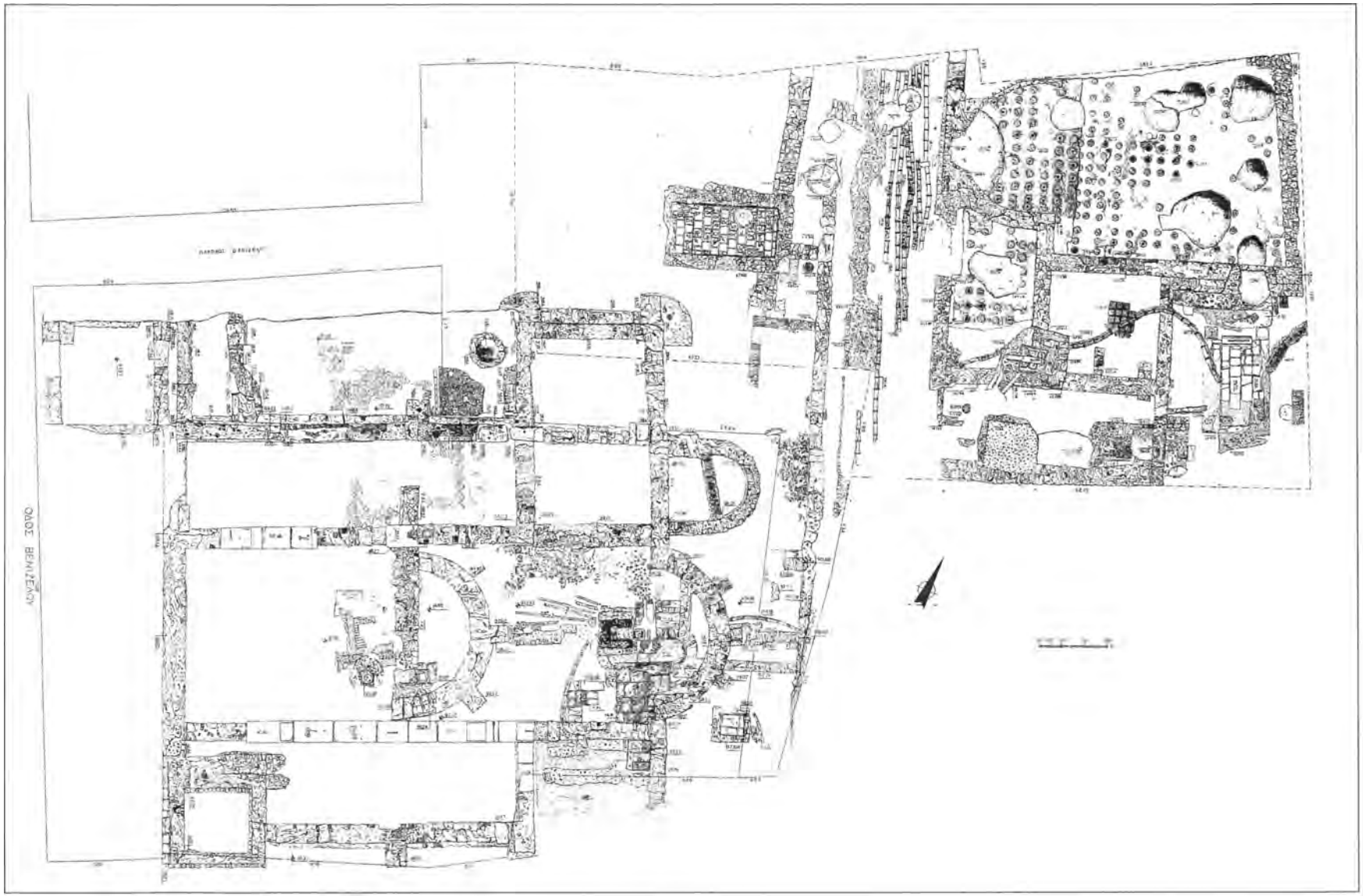
πής. Μεταξύ των ταφών υπήρχαν πολλές ανακομιδές. Τα ευρήματα των ταφών προδίδουν την αδιάκοπη χρήση του χώρου ως κοιμητηριακού, τουλάχιστον για όλη τη διάρκεια της μέσης και της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Πάροδος Βενιζέλου (Ο.Τ. 219Α)

Βορειοανατολικά και σε συνέχεια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ιωάννη Ελεήμονος πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Φ. Παρτάλη και με χρηματοδότηση των ιδιοκτητών, η οποία έφερε στο φως σημαντικά ευρήματα που χρονολογούνται από την ύστερη αρχαιότητα έως και την όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο (Εικ. 31).

Συγκεκριμένα, εντοπίστηκε το μεγαλύτερο τμήμα ενός μεγάλου λουτρού (Εικ. 32) δημόσιου, πιθανότατα, χαρακτήρα, που αποτελείται από τους ακόλουθους χώρους: Μια μεγάλη ορθογώνια αίθουσα, διαστ. 13,50×8,50 μ., η οποία στα δυτικά απολήγει σε κόγχη εγγεγραμμένη στον εξωτερικό τοίχο του λουτρού. Το δάπεδο της αίθουσας σώζει πηνιόσχημους σωλήνες που λειτουργούσαν ως υπόκαυστα. Η μεγάλη αυτή αίθουσα επικοινωνούσε μέσω ανοιγμάτων με δύο ακόμη δωμάτια του ζεστού τμήματος του λουτρού, τα οποία έφεραν υπόκαυστα. Στα νοτιοανατολικά του συγκροτήματος αναπτυσσόταν ένας ημιυπαίθριος χώρος, που επικοινωνούσε μέσω θυραίου ανοίγματος με τη μεγάλη αίθουσα του λουτρού. Εδώ αποκαλύφθηκε ένα μνημειακό impluvium, διαστ. 3,60×3,10 μ. Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία της κάτοψης, το είδος των υποκαύστων, καθώς και τα κινητά ευρήματα που ήλθαν στο φως από την ανασκαφή, συνηγορούν στη χρονολόγηση της λειτουργίας του λουτρού στα τέλη του 4ου-αρχές του 5ου αιώνα. Δυτικά του λουτρού και παράλληλα με το δυτικό εξωτερικό του τοίχο, αποκαλύφθηκε σε μήκος 18 μ. δρόμος της ύστερης αρχαιότητας, κατασκευασμένος από μικρές πέτρες, βότσαλα και θραύσματα πλίνθων. Σε χαμηλότερες στάθμες, ακολουθώντας τη φορά του δρόμου, βρέθηκε συστάδα πήλινων αγωγών, σε επάλληλα στρώματα, οι οποίοι σχετίζονταν με το δίκτυο υδροδότησης της πόλης (Εικ. 33).

Τέλος, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου ήλθε στο φως το βόρειο πτερύγιο του εγκάρσιου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ιωάννη Ελεήμονος (βλ. παραπάνω). Σε απόσταση 1,50 μ. βορείως αυτού, αποκαλύφθηκε ορθογώνια δεξαμενή με πυθμένα στρωμένο από τε-

Εικ. 31. Βέροια. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ιωάννη και οικόπεδο παρόδου Βενιζέλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 32. Βέροια. Πάροδος Βενιζέλου. Γενική άποψη.

Εικ. 33. Βέροια. Παρόδου Βενιζέλου. Δρόμος της ύστερης αρχαιότητας.

τράγωνες πλίνθους, καθώς και πετρόκτιστο κυκλικό πηγάδι στα βορειοδυτικά, τα οποία μαρτυρούν εργαστηριακή χρήση του χώρου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Οδός Ρήγα Φεραίου 45 και Θωμαΐδου (Ο.Τ. 35)

Το παραπάνω οικόπεδο, ιδιοκτησίας Καπράρα - Μπουσμπούκη[24], βρίσκεται στη συνοικία της Κυριώτισσας, 50 μ. περίπου νότια του ναού του Αγίου Σάββα, στο νότιο άκρο της οχυρωμένης πόλης, σε επαφή με την εσωτερική παρειά

Εικ. 34. Βέροια. Οδός Ρήγα Φεραίου 45 και Θωμαΐδου. Άποψη της ανασκαφής.

του τείχους. Οι ανασκαφικές εργασίες, διάρκειας δύο μηνών περίπου (10/4-2/6/06), έφεραν στο φως τη βόρεια, εσωτερική όψη του τείχους και βορείως αυτού (εντός των τειχών), αποσπασματικά σωζόμενους τοίχους και ταφές που χρονολογήθηκαν από τα παλαιοχριστιανικά έως τα χρόνια της τουρκοκρατίας (Εικ. 34). Επισημαίνεται ότι επί του τείχους είχε θεμελιωθεί ο τοίχος του νεότερου σπιτιού του οικοπέδου, ο οποίος διατηρήθηκε προκειμένου να ενσωματωθεί στην υπό ανέγερση οικοδομή.

Το τείχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 13,05, πλάτος που κυμαίνεται από 1-1,20, και ύψος από 0,80 (δυτικά)-1,25 μ. (ανατολικά). Η εσωτερική παρειά χτίζεται με μεγάλους γωνιόλιθους, οι οποίοι τοποθετούνται κυρίως κατά το μήκος της τοιχοποιίας, αλλά και εγκάρσια, ενώ κατά σημεία παρεμβάλλονται στους αρμούς θραύσματα λεπτών κεραμίδων. Το εσωτερικό, μεταξύ των δύο όψεων, γεμίζει με χυτή τοιχοποιία. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται υπόλευκο ασβεστοκονίαμα που περιέχει τριμμένο κεραμίδι. Παρόμοια κατασκευή έχει και η νότια, εξωτερική όψη του τείχους. Η βόρεια όψη του τείχους εδράζεται στο φυσικό βράχο, σε βάθη +147,34 (ανατολικά) και +147,79 μ. (δυτικά), ενώ αντίθετα η νότια εξωτερική χαμηλότερα, ακολουθώντας τη φυσική κατωφέρεια του εδάφους. Το συνολικό πάχος του τείχους στο σημείο των ερευνών κυμαίνεται από 2,30-2,40 μ.

Το τμήμα αυτό του τείχους θα πρέπει να συσχετιστεί με την ανοικοδόμηση του τέλους του 3ου αιώνα, όταν διαμορφώθηκε η ορατή, σήμερα, χάραξη των τειχών στη νότια, ανατολική και βόρεια πλευρά της Βέροιας, προκειμένου η πόλη να αντισταθεί στις επιδρομές των γερμανικών φύλων[25].

24. Στο πεδίο εργάστηκε η αρχαιολόγος Φ. Παρτάλη και τα σχέδια εκπόνησε η σχεδιάστρια Σ. Κακαγιάννη. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με δαπάνη των ιδιοκτητών του οικοπέδου.

25. Α. Πέτκος, Τα τείχη της Βέροιας (προανασκαφική επισκόπηση),

Βόρεια του τείχους ήλθαν στο φως τοίχοι παλαιοχριστιανικών χρόνων, σωζόμενοι αποσπασματικά στη στάθμη της υποθεμελίωσης. Ανήκουν πιθανώς σε πρόχειρες εργαστηριακές κατασκευές, όπως προκύπτει από λάκκους ανοιγμένους στο φυσικό πορώδες έδαφος, καθώς και μία εστία. Την εικόνα των σταθερών ευρημάτων ολοκληρώνουν και δύο τοίχοι της τουρκοκρατίας που σχετίζονται με παλαιότερη κατοικία στη θέση αυτή. Τέλος, ήλθαν στο φως και πέντε κεραμοσκεπείς ταφές μικρών παιδιών, ακτέριστες στο σύνολό τους, πλην μίας, όπου το νεκρό συνόδευαν δύο χάλκινα ενώτια και μία γυάλινη χάνδρα. Τα ελάχιστα κινητά ευρήματα τοποθετούν τις ταφές μετά την κατασκευή του τείχους, στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Νέα Πέλλα

Παλαιοχριστιανική βασιλική[26]

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένοι καθαρισμοί στον αρχαιολογικό χώρο και συντηρήθηκαν τα στέγαστρα προστασίας που είχαν υποστεί φθορές κατά τη διάρκεια του χειμώνα.

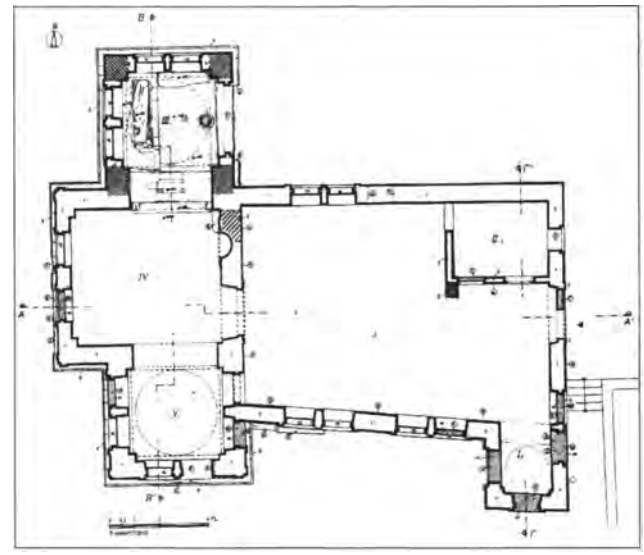
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Γιαννιτσά

Μαυσωλείο Γαζή Εβρενός

Στο πλαίσιο προγραμματικής σύμβασης μεταξύ ΥΠΠΟ, Νομαρχίας Πέλλας και Δήμου Γιαννιτσών, ξεκίνησαν εργασίες αποκατάστασης του μνημείου[27], προκειμένου να στεγαστεί διαχρονική αρχαιολογική έκθεση. Κατά τη διάρκεια των παραπάνω εργασιών πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές εσωτερικά και εξωτερικά του μνημείου, σε επιλεγμένα σημεία κατά μήκος των τοίχων, για να ελεγχθούν οι υποθεμελιώσεις του κτιρίου και να περισυλλεγούν επιπλέον χρονολογικά στοιχεία[28].

Το μαυσωλείο[29] ανεγέρθηκε πάνω στον τάφο του Γαζή Εβρενός, γύρω του εξακολούθησαν να ενταφιάζονται μέλη της οικογένειάς του και αποτέλεσε τόπο προσκυνήματος, όπως αναφέρει σχετικά ο περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπή[30]. Με την προσθήκη και άλλων χώρων, εκτός από μαυσωλείο, το κτίριο λειτούργησε και ως τέμενος.

Εικ. 35. Γιαννιτσά. Μαυσωλείο Γαζή Εβρενός. Κάτοψη.

Το αρχικό μαυσωλείο περιγράφεται από τον Εβλιγιά Τσελεμπή ως ένα μονόχωρο κτίσμα με παράθυρα σε κάθε πλευρά, στεγασμένο με μολυβδοσκέπαστο θόλο, κάτω από τον οποίο βρισκόταν ο μαρμάρινος τάφος του Εβρενός. Ωστόσο, στη σημερινή του μορφή το κτίριο διαφέρει σε μεγάλο βαθμό, καθώς έχει κάτοψη σχήματος Τ (Εικ. 35), ως αποτέλεσμα τριών τουλάχιστον οικοδομικών φάσεων, όπως διαπιστώθηκε στις τοιχοποιίες και τεκμηριώθηκε από τις ανασκαφικές έρευνες (Εικ. 10).

Ο αρχικός πυρήνας του μαυσωλείου αναγνωρίστηκε στο σημερινό βορειοδυτικό, σχεδόν τετράγωνο χώρο του μνημείου και χρονικά ανάγεται στο 15ο αιώνα. Οι τοίχοι του είναι κατασκευασμένοι με ορθογώνιες λιθοπλίνθους και εδράζονται σε κρηπίδα. Η ανασκαφή στο εσωτερικό αποκάλυψε κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος σε μεταγενέστερη φάση υπερυψώθηκε (Εικ. 36). Τότε διακοσμήθηκαν και οι περιμετρικοί τοίχοι με ανεικονικές τοιχογραφίες που μιμούνται ορθομαρμάρωση. Η πρόσβαση στο χώρο αυτό ήταν ελεγχόμενη, όπως προκύπτει από το μαρμάρινο κατώφλι στενής θύρας που αποκαλύφθηκε στο μέσον της νότιας πλευράς. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στη σκέψη ότι ο τάφος ανήκει σε κάποιο σημαντικό πρόσωπο της οικογένειας των Εβρενός.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗΣ

Μνήμη Μανόλη Ανδρόνικου, Παράρτημα *Μακεδονικών*, αριθ. 6, σ. 263-276.

26. Βλ. Α. Πέτκος, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής Νέας Πέλλας, *Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας «Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου. Ιστορία-αρχαιολογία-τέχνη στο νομό Πέλλας»*, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 63-79.

27. Τη μελέτη αποκατάστασης εκπόνησε ο αρχιτέκτων-αρχαιολόγος Π. Ανδρούδης.

28. Στο πεδίο εργάστηκε η αρχαιολόγος Α. Τσιγγαροπούλου.

29. Για το μαυσωλείο του Γαζή Εβρενός, βλ. Γ. Σκιαδαρέσης - Φ. Καραγιάννη, Μαυσωλείο Γαζή Εβρενός, στο *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2008, σ. 291-293.

30. Β. Δημητριάδης, *Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*. Θεσσαλονίκη 1973, σ. 228-229.

Εικ. 36. Γιαννιτσά. Μαυσωλείο Γαζή Εβρενός. Κιβωτιόσχημος τάφος στο βορειοδυτικό χώρο.

εξωτερικά αποκαλύφθηκε πυργοειδής κατασκευή, σύγχρονη με την αρχική φάση των τειχών. Τέλος, κατά μήκος του ανατολικού τείχους εσωτερικά και εξωτερικά, οι εργασίες περιορίστηκαν μόνο σε διαπλατύνσεις και διαμορφώσεις επιπέδων, χωρίς να προκύψουν ευρήματα.

Σε τμήματα του διάμεσου τείχους εξομαλύνθηκε από τις έντονες κλίσεις το έδαφος τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά των τειχών και αποκαλύφθηκαν οι τοιχοποιίες σε όλο τους το πάχος, προκειμένου να διευκολυνθούν οι εργασίες αποκατάστασης. Κατά τις εργασίες αυτές, στο τμήμα του διάμεσου τείχους νοτιοδυτικά της ακρόπολης (διάμεσο τείχος β) και σε επαφή με την εσωτερική παρειά του τείχους ήλθε στο φως κλιμακωτή κατασκευή, αποσπασματικά διατηρημένη.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΑΥΤΟΨΙΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Σέρβια

Κάστρο

Τον Ιούνιο του 2006 στο πλαίσιο των εργασιών αναστήλωσης του Κάστρου των Σερβίων[31], διενεργήθηκαν μικρής κλίμακας ανασκαφικές εργασίες στο διάμεσο και σε τμήματα των τειχών της ακρόπολης, με σκοπό την αποκάλυψη και εξυγίανση των θεμελιώσεων. Πραγματοποιήθηκαν επίσης διαμορφώσεις επιπέδων, καθώς το έδαφος παρουσιάζει έντονες κλίσεις, προκειμένου να στηθούν ικριώματα, χρήσιμα για τις εργασίες αποκατάστασης.

Στην ακρόπολη πραγματοποιήθηκαν τομές κατά μήκος του δυτικού, του βόρειου και του ανατολικού τείχους. Πιο συγκεκριμένα στο δυτικό τείχος, μεταξύ του βορειοδυτικού και του νοτιοδυτικού πύργου (πύργος ΙΙ και ΙΙΙ, αντίστοιχα), ήλθε στο φως η θεμελίωση τριγωνικού πύργου, προϋπάρχοντος των υφιστάμενων τειχών. Εξωτερικά και εσωτερικά του βόρειου τείχους, εκατέρωθεν του βόρειου πύργου (πύργος Ι), βρέθηκαν σε επαφή με το τείχος, λασπόκτιστες κατασκευές, αποσπασματικά σωζόμενες, χρονολογημένες στη μέση βυζαντινή περίοδο ή λίγο μεταγενέστερα. Δεν στάθηκε δυνατή η ταύτισή τους με συγκεκριμένους χώρους. Στο ανατολικό πέρας της βόρειας πλευράς ήλθε στο φως η βορειοανατολική γωνία του τείχους, στο σημείο όπου κάμπτεται προς Ν., σχηματίζοντας ορθή γωνία. Στο ίδιο σημείο και

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Ναός Παναγίας Περιβλέπτου

Ο βυζαντινός ναός της Παναγίας Περιβλέπτου (14ος αι.) ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, της οποίας τα δύο κλίτη, αρκετά στενότερα από το κεντρικό και περίπου ισοπλατή με το νάρθηκα, δημιουργούν με τον τελευταίο ένα είδος περιστώου. Ο ναός έχει υποστεί διαδοχικές επισκευές κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας έως τον 20ό αιώνα[32]. Στο πλαίσιο της έναρξης των εργασιών στερέωσης-αποκατάστασης του ναού και αντικατάστασης της στέγης του, συνεχίστηκαν οι δοκιμαστικές ερευνητικές τομές στην εξωτερική όψη του νότιου τοίχου, περιμετρικά του νοτιοδυτικού παραθύρου, στην εσωτερική όψη του ίδιου τοίχου, καθώς και στο ανατολικό και το δυτικό αέτωμα του ναού με σκοπό την οριοθέτηση του τοιχογραφικού διακόσμου και τη συγκράτηση των επικίνδυνων τμημάτων. Περιμετρικά του παραθύρου στο νότιο τοίχο αποκαλύφθηκε ο διάκοσμος επάνω από το ανώφλι, ο οποίος είναι ανάλογος με τον αντίστοιχο στο αβαθές αψίδωμα που εντοπίστηκε κατά το παρελθόν έτος και μπορεί να χρονολογηθεί στο α΄ μισό του 19ου αιώνα. Στην επίστεψη του πλαισίου γράφεται σταυρός με τρίλοβες απολήξεις κεραιών, από τη βάση του οποίου εκφύονται κλάδοι που τον περικλείουν. Τα ενδιάμεσα κενά γεμίζουν με ανθοφόρους και φυλλοφόρους βλαστούς (Εικ. 37).

31. Στο πεδίο εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ευ. Δουλδούρα και Α. Χονδρογιάννη.

32. Για το ναό και τις τελευταίες έρευνες, βλ. Α. Τσιλιπάκου, *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 804-809.

Εικ. 37. Βέροια. Ναός Παναγίας Περιβλέπτου. Διακόσμηση πέριξ του νοτιοδυτικού παραθύρου.

Εικ. 38. Βέροια. Ναός Παναγίας Περιβλέπτου. Λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου.

Κατά την απομάκρυνση των εικόνων από το τέμπλο του ναού και το βορειοανατολικό πεσσότοιχο σε ασφαλή χώρο πριν από την έναρξη των εργασιών, αποκαλύφθηκαν άγνωστα έως σήμερα λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου που απεικονίζουν στρατιωτικό άγιο (Εικ. 38) και μπορούν να χρονολογηθούν στο 17ο-18ο αιώνα.

Επίσης, κατά την απομάκρυνση των νεωτερικών ταβανιών (20ός αι.) αποκαλύφθηκαν οι τοιχογραφίες του ανατολικού (Ανάληψη) και του δυτικού αετώματος (Μεταμόρφωση), που μπορούν να χρονολογηθούν στο 18ο και το 16ο αιώνα, αντίστοιχα. Στο μέτωπο του δυτικού τόξου του ανοίγματος επικοινωνίας με το περίστωο και στην ανατολική όψη αυτού αποκαλύφθηκε η παράσταση του Χριστού Αναπεσώντος και ο άγγελος από τη σύνθεση του Δανιήλ στο Λάκκο των Λεόντων (16ος αι.).

Η συνέχιση των εργασιών και η συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού θα μας δώσει πολύτιμα στοιχεία για την αποσαφήνιση των φάσεων του σημαντικού αυτού μνημείου της Βέροιας.

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Άρνισσα

Οθωμανικό λουτρό

Στις βορειοανατολικές ακτές της λίμνης Βεγορίτιδας, σε μικρή απόσταση από την Άρνισσα, πάνω και γύρω από χαμηλό βραχώδη λόφο, αναπτύχθηκε στις όχθες της λίμνης ο πρώτος οικισμός της τουρκοκρατίας. Στην κορυφή του λόφου διατηρούνται ερείπια τζαμιού του 15ου αιώνα, από το οποίο διατηρείται σχεδόν ακέραιος ο μιναρές. Σε μικρή απόσταση χτίστηκε λουτρό, ευρισκόμενο σήμερα κάτω από εγκαταλελειμμένη κατοικία της δεκαετίας του 1960. Αν και το νεότερο σπίτι προκάλεσε εκτεταμένες καταστροφές στο μικρό λουτρό της Άρνισσας, αναγνωρίζονται οι ζεστοί χώροι του, κάποιοι βοηθητικοί και η δεξαμενή. Από την τυπολογία του και τις τοιχοποιίες μπορεί να χρονολογηθεί προς τα τέλη του 15ου, ίσως και στο α΄ μισό του 16ου αιώνα. Εγκαταλείφθηκε στο α΄ μισό του 19ου αιώνα μαζί με τον πρώτο οικισμό της Άρνισσας (Όστροβο), όταν μετά την άνοδο της στάθμης της λίμνης τα νερά κατέκλυσαν την περιοχή γύρω από το λόφο του τζαμιού, μετατρέποντάς τον σε νησί[33] (Εικ. 39).

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Πιστικό

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για μονόχωρο ναό με ημικυκλική αψίδα Ιερού και χαγιάτι στη νότια πλευρά. Σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή πάνω από την είσοδο στη νότια πλευρά ο ναός επι-

33. Σ. Ζαχαριάδης - Φ. Καραγιάννη - Γ. Σκιαδαρέσης, Δύο άγνωστα οθωμανικά λουτρά στο νομό Πέλλας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 745-752.

Εικ. 39. Άρνισσα. Οθωμανικό λουτρό. Ζεστός χώρος. Η κόγχη και το άνοιγμα προς τα halvet.

Εικ. 40. Πιστικό. Ναός Αγίου Γεωργίου. Λεπτομέρεια από τον τοιχογραφικό διάκοσμο στο νότιο τοίχο του ναού.

σκευάστηκε το 1903, επομένως προϋπήρχε των αρχών του 20ού αιώνα. Στεγάζεται με δίρριχτη στέγη που φέρει αποτμήσεις στην ανατολική και τη δυτική πλευρά.

Κάτω από το μανδύα με τσιμέντο (επέμβαση του 1980) διακρίνεται η λιθοδομή του ναού με ημιλαξευμένες πλακαρές πέτρες της περιοχής διαφόρων μεγεθών με συνδετικό υλικό πηλοκονίαμα και χρήση ξυλοδεσιάς.

Στο εσωτερικό του ο ναός διασώζει αναλλοίωτη την αρχική του μορφή. Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1903, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή στην οποία διαβάζουμε: *ΕΝ ΕΤΕΙ 1903ω ΜΗΝΙ (ΟΚΤΩ)ΒΡΙΟΥ 25 / ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΥ ΙΕΡΑ/ΤΕΥΟΝΤΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΕΚ ΧΩΡΙΟΥ ΚΟΥΣΤΟΜΗ / ΕΠΙΔΙΟΡΘΩΘΗ Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ / ΔΑΠΑΝΗ ΕΚ ΤΩΝ ΕΙΣΟΔΗΜΑΤΩΝ ΑΥΤΟΥ*. Κουστόμη είναι η παλαιά ονομασία του γειτονικού χωριού Πόρος.

Εικ. 41. Πιστικό. Ναός Αγίου Γεωργίου. Λεπτομέρεια από το τέμπλο.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα διατάσσεται σε μία, ενίοτε δύο ζώνες. Στην κόγχη του Ιερού απεικονίζεται η Παναγία Πλατυτέρα αναδυόμενη μέσα από νέφη με δύο ολόσωμους ιεράρχες εκατέρωθεν, ενώ στην κόγχη της Πρόθεσης ο Χριστός «Άκρα Ταπείνωση». Στους τοίχους του Ιερού στην ανώτερη ζώνη απεικονίζονται μετάλλια με ημίσωμους ιεράρχες, ενώ στην κατώτερη ολόσωμοι ιεράρχες (Εικ. 40).

Στον κυρίως ναό διασώζονται αποσπασματικά ολόσωμοι άγιοι (άγιοι Νικάνωρ, Μηνάς, Θεόδωρος ο Τήρων και Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, αγίες Μαρίνα, Βαρβάρα, αρχάγγελος Μιχαήλ, προφήτης Ηλίας και απόστολοι Πέτρος και Παύλος) και μεμονωμένες σκηνές (Ευαγγελισμός, Βάπτιση, Σταύρωση, Ανάσταση) από το εικονογραφικό πρόγραμμα που διατάσσεται σε δύο ζώνες. Στον ανατολικό λαμπά του παραθύρου στο νότιο τοίχο απεικονίζεται μορφή προφήτη.

Ο ναός διατηρεί ξύλινη νταμπλαδωτή οροφή στον κυρίως ναό, απλή σανιδωτή στο Ιερό και ξύλινο τέμπλο με γραπτή διακόσμηση φυτικών μοτίβων στα θωράκια, όλα έργα των αρχών του 20ού αιώνα. Τα βημόθυρα (Εικ. 41), αν όχι και η διακόσμηση του τέμπλου, εκτελέστηκαν από τον αγιογράφο των τοιχογραφιών του ναού, όπως συμπεραίνουμε από την ομοιότητα τεχνικής και τεχνοτροπίας.

Οι αγιογραφίες του ναού αποτελούν σπάνιο δείγμα (σύνολο) της περιόδου που εκπροσωπούν, όχι μόνο στο νομό Γρεβενών, αλλά και στην ευρύτερη περιοχή. Εντάσσονται στην τάση που διαδίδεται, κυρίως από τις αρχές του 19ου αιώνα, αρχικά ως νεοελληνικό μπαρόκ, εμπλουτισμένο στη συνέχεια με στοιχεία νεοκλασικισμού. Οι τάσεις αυτές, ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα, διαδίδονται μέσω των αγιορείτικων εργαστηρίων, τα οποία επηρεάζονται ιδιαίτερα και από τη νεορωσική αγιογραφία και τη ναζαρηνή σχολή, η καλλιτεχνική εμβέλεια των οποίων υπήρξε καθοριστική

για τη διαμόρφωση του ζωγραφικού ύφους της αγιογραφίας στον ελλαδικό χώρο[34].

Προτάθηκε η κήρυξη του ναού ως νεότερου μνημείου με ιδιαίτερη ιστορική και καλλιτεχνική αξία.

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Βυθός

Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου

Το χωριό Βυθός (πρώην Ντόλος) βρίσκεται σε υψόμετρο 1.000 μ., στις κατάφυτες πλαγιές του υψώματος Σκοπός του Βοΐου όρους. Εντάσσεται σε μια μεγάλη περιοχή της Μακεδονίας, γνωστή ως Ζουπάνια, μαζί με τα χωριά Πεντάλοφος, Δίλοφος, Αυγερινός κ.ά., από όπου κατάγονταν περίφημοι τεχνίτες της πέτρας.

Ο ναός των Εισοδίων ανήκει στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, τυπικής της περιόδου της τουρκοκρατίας. Στα δυτικά και στα νότια περιβάλλεται από νεότερη ανοιχτή στοά (χαγιάτι), που στα δυτικά απολήγει σε μονόχωρο παρεκκλήσι του 1953.

Το μήκος του ναού, χωρίς την κόγχη, ανέρχεται σε 19,45 και το πλάτος σε 9,10 μ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργούς λίθους και ενισχύονται με ξύλινα ζωνάρια και εγκάρσιες κλάπες. Στα ανατολικά προεξέχει η εννιάπλευρη κόγχη του Ιερού Βήματος, κατασκευασμένη με περισσότερο φροντισμένη πέτρα. Δύο σειρές παραθύρων ανοίγονται μόνο στη νότια και τη δυτική πλευρά. Η πρόσβαση στο εσωτερικό γίνεται με δύο θύρες στα νότια και τα δυτικά. Μία ακόμη πόρτα υπήρχε στα βόρεια και οδηγούσε στο Ιερό Βήμα, πλην όμως σήμερα είναι σφραγισμένη. Στο εσωτερικό δύο σειρές από επτά ξύλινα στηρίγματα χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη. Οι οροφές είναι ξύλινες, διακοσμημένες με λεπτούς πήχεις που σχηματίζουν τετράγωνα. Ο γυναικωνίτης, πρόσφατα ανακαινισμένος, καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του ναού, μέχρι το δεύτερο από Δ. ζεύγος κιόνων. Το σανιδωτό τέμπλο, απλό ως προς τη διακόσμηση, επιστέφεται με ξυλόγλυπτο σταυρό, λυπηρά και δράκο, στη βάση των οποίων, μετά τους καθαρισμούς, αποκαλύφθηκε η επιγραφή: *ΑΝΗΓΕΡΘΟΙ Κ΄ ΑΝΗΣΤΩΡΙΘΟΙ ΟΥΤΟΣ Ο ΤΙΜΙΟΣ Κ΄ ΖΟΩΠΗΟΣ ΣΤΑΥΡΟΣ ΤΟΥ ΚΙΡΙΟΥ ΥΜΩΝ ΙΗΣΟΥ Χ(ΡΙΣΤ)ΟΥ Κ΄ ΔΙΑ ΣΙΝΔΡΟΜΗΣ ΚΗΡ ΘΟΜΑ Κ΄ ΙΩΑΝΗ ΙΕΡΕΩΝ ΕΤΟΥΣ ἀπὼ Χ(ριστ)οῦ 1744, 24 μαΐ(ου)* (Εικ. 42).

Τους τοίχους του ναού κάλυπταν τοιχογραφίες, διατεταγμένες σε τρεις ζώνες, οι οποίες είναι ορατές σήμερα σε μεγάλο μέρος του βόρειου τοίχου, σε μικρά τμήματα του νότιου, στις κόγχες του Ιερού Βήματος, καθώς και στον τοίχο νότια της κεντρικής κόγχης. Διατάσσονται σε τρεις ζώνες: Στην ανώτερη, που διατηρείται σήμερα μόνο στο βόρειο τοίχο, ιστορούνται οκτώ παραστάσεις του κύκλου των Παθών του Χριστού (Εικ. 43). Στη μεσαία στενή ζώνη που σώζεται στο βόρειο τοίχο και νότια της κεντρικής κόγχης του Ιερού, απεικονίζονται προτομές αγίων σε μετάλλια. Τέλος, στην κατώτερη ζώνη, ορατή στο βόρειο και σε τμήμα του νότιου τοίχου, τοποθετούνται ολόσωμοι άγιοι (Εικ. 29).

Οι τοιχογραφίες, που δεν είναι ακριβώς χρονολογημένες με επιγραφή, ομοιάζουν τεχνοτροπικά με αυτές από τα γειτονικά μνημεία του Αγίου Αχιλλείου Πενταλόφου (1774), της Μεταμόρφωσης στην Αγία Σωτήρα (1783) και του Καθολικού της Μονής Αγίας Τριάδας Βυθού (1802), έργα του χιονιαδίτικου εργαστηρίου που ζωγραφίζει στη Δυτική Μα-

Εικ. 42. Βυθός. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Επιγραφή λυπηρών.

Εικ. 43. Βυθός. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου.

34. Βλ. ό.π. (υποσημ. 4), σ. 85, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

κεδονία στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα. Και στα τρία μνημεία εργάζεται ο Χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ, ο οποίος τόσο στο ναό του Αγίου Αχίλλειου όσο και σε φορητή εικόνα του Αγίου Γεωργίου του έτους 1764, που βρίσκεται στο ναό των Εισοδίων του Βυθού, συνυπογράφει με τον Κωνσταντίνο[35]. Ενυπόγραφη εικόνα του Κωνσταντίνου του έτους 1763 φυλάσσεται και στο γειτονικό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου Αυγερινού[36]. Μπορούμε λοιπόν να τοποθετήσουμε την ανέγερση του ναού και τις τοιχογραφίες σε μια χρονική περίοδο που εκτείνεται στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, και ίσως προς τα τέλη, και στις αρχές του 19ου αιώνα. Τα λυπηρά με την επιγραφή, διαφορετικής τεχνοτροπίας από το υπόλοιπο τέμπλο, προέρχονται πιθανότατα από άλλο μνημείο της περιοχής ή μικρότερο ναό που προϋπήρχε στην ίδια θέση.

Στο πλαίσιο σωστικών εργασιών για τις τοιχογραφίες του ναού εκπονήθηκε αρχαιολογική μελέτη για το ναό και τις τοιχογραφίες.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΚΙΑΔΑΡΕΣΗΣ

35. Μ. Χατζηδάκης - Ευ. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997, σ. 195.

36. Τ.Δ. Παπαζήση, Ο χιονιαδίτης ζωγράφος Μιχαήλ στη Δυτική Μακεδονία, *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο*, Ιωάννινα 1987, σ. 182. Μ.Α. Καλινδέρης, Γραπτά μνημεία από τη Δυτική Μακεδονία χρόνων τουρκοκρατίας, *Πτολεμαΐς* 1940, σ. 43.

16η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Η 16η ΕΒΑ αποτελεί νεοσύστατη περιφερειακή υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού με χώρο αρμοδιότητας τους νομούς Καστοριάς και Φλώρινας, που ιδρύθηκε στις 2 Μαΐου 2006 σε εφαρμογή του Οργανισμού του ΥΠΠΟ (ΠΔ 191/13-06-2003).

Ως προϊσταμένη τοποθετήθηκε η υπογράφουσα με τριετή θητεία σύμφωνα με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΟΙΚ/Α4/ΠΜΥ/32350/10-04-2006 Απόφαση. Κατά το 2006 υπηρέτησαν στην Εφορεία, εκτός από την υπογράφουσα, οι αρχαιολόγοι Α. Σινάκος, Α. Σκρέκα, ο ιστορικός τέχνης Ι. Σίσιου, ο αρχιτέκτων μηχανικός Α. Σαραφέρας και η συντηρήτρια ΠΕ Α. Γκιμουρτζίνα. Σημαντική στο έργο της νέας Εφορείας ήταν και η συμβολή των συντηρητών ΔΕ Ο. Ηλιοπούλου, Α. Ζκγάφα, Μ. Βούρκα και Ν. Σαββόπουλου, του λογιστή Κ. Στεργίου, του εργοδηγού σχεδιαστή Ε. Θεοδώρου, των εργατοτεχνιτών Ε. Τζουρέλα, Π. Ιντζίδη και Ι. Αμανατίδη, των φυλάκων πληροφόρησης Ε. Χαραλαμπίδου, Ε. Πανάτση, Σ. Κοντοπούλου, Α. Καλλιά, Α. Κοντοπούλου, Θ. Μωραΐτη, Χ. Πετμεζά, Ν. Κοτεκίδη, Α. Γουγούση, Σ. Κοσμανόπουλου, και των νυχτοφυλάκων Ι. Δρανιτσάρη, Χ. Τοκατλίδη, Π. Δημητρίου και Κ. Ρούφα.

Στο διάστημα που μεσολάβησε από την έναρξη λειτουργίας της μέχρι και το τέλος του 2006 και παρά τους ελάχιστους οικονομικούς πόρους και την ελλιπή στελέχωση, η 16η ΕΒΑ, ως ανεξάρτητη πλέον μονάδα, οργανώθηκε τόσο διοικητικά όσο και λογιστικά στα μέτρα του δυνατού. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί η αμέριστη βοήθεια και υποστήριξη του προϊσταμένου της 11ης ΕΒΑ, από την οποία και αποσχίστηκε η νεοσύστατη Εφορεία, Α. Πέτκου, αλλά και του υπόλοιπου επιστημονικού και διοικητικού προσωπικού της. Σε όλους τους συναδέλφους εκφράζουμε τη βαθειά μας ευγνωμοσύνη.

Κατά το δεύτερο μισό του 2006 οι δραστηριότητες της 16ης ΕΒΑ επικεντρώθηκαν κατά κύριο λόγο στην οργάνωση του αρχείου της γραμματείας, καθώς και του παλαιού φωτογραφικού αρχείου και των δελτίων καταγραφής, στον οικοδομικό έλεγχο, σε διαμορφώσεις, ευπρεπισμούς και στερεωτικές εργασίες αρχαιολογικών χώρων και μνημείων και στη συντήρηση, κυρίως, εικόνων και τοιχογραφιών. Επίσης φωτογραφήθηκε και ψηφιοποιήθηκε σημαντικό μέρος των κηρυγμένων μνημείων και αρχαιολογικών χώρων των νομών Καστοριάς και Φλώρινας.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Παρά το ελάχιστο προσωπικό και την απουσία χρηματοδότησης συνεχίστηκε η λειτουργία των εκπαιδευτικών προγραμμάτων με τίτλους: «Στον κόσμο των βυζαντινών εικόνων» και «Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων» στο Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς. Το πρόγραμμα απευθυνόταν σε μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της πόλης και του νομού Καστοριάς και σημείωσε μεγάλη επιτυχία.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καστοριά

Με χρηματοδότηση ενοριτών της πόλης και με την άδεια και την εποπτεία της Εφορείας έγιναν ανακεραμώσεις στις στέγες του βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (Ενορία Οικονόμου) (Εικ. 1) και του μεταβυζαντινού ναού της Ζωοδόχου Πηγής στη συνοικία Εβραΐδος (Εικ. 2).

Εικ. 1. Καστοριά. Άγιος Νικόλαος μοναχής Ευπραξίας. Ανακεράμωση στέγης.

Εικ. 2. Καστοριά. Ναός Ζωοδόχου Πηγής. Ανακεράμωση στέγης.

Εικ. 3. Καστοριά. Βυζαντινό Μουσείο. Βημόθυρο τέμπλου.

Εικ. 4. Καστοριά. Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα αγίου Γεωργίου.

Εικ. 5. Καστοριά. Βυζαντινό Μουσείο. Βημόθυρο τέμπλου από τον Άγιο Δημήτριο Οικονόμου.

Εικ. 6. Καστοριά. Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα από τη Φλώρινα.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Βυζαντινό Μουσείο

Στο Βυζαντινό Μουσείο συνεχίστηκε η συντήρηση τόσο των εικόνων που απαρτίζουν τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή συλλογή όσο και των αντίστοιχων ναών της Καστοριάς και της ευρύτερης περιφέρειάς της. Έτσι, συντηρήθηκαν τμήμα αποστολικού τέμπλου, βημόθυρο τέμπλου, του 15ου-16ου αι. (Εικ. 3), οι φορητές εικόνες του αγίου Γεωργίου (Εικ. 4) και της Υπαπαντής της συλλογής, το βημόθυρο τέμπλου με τον Ευαγγελισμό, του τέλους του 15ου με αρχές 16ου αιώνα (Εικ. 5), και η φορητή εικόνα με την Ανάληψη του Προφήτη Ηλία, του 18ου αιώνα από το βυζαντινό ναό του Αγίου Δημητρίου Οικονόμου.

Με την έναρξη λειτουργίας της νεοσύστατης ΚΘ΄ ΕΠΚΑ και για λειτουργικούς λόγους μεταφέρθηκαν, συντηρήθηκαν και φυλάσσονται στο Βυζαντινό Μουσείο προς το παρόν 19 εικόνες, που υπήρχαν σε χώρο του Αρχαιολογικού Μουσείου Φλώρινας (Εικ. 6, 7).

Ολοκληρώθηκε η συντήρηση των εικόνων του ναού του Αγίου Χριστοφόρου Εορδαίας νομού Κοζάνης με σκοπό τη μεταφορά και επανατοποθέτησή τους στο νέο τέμπλο (Εικ. 8).

Αρκετές σωστικές επεμβάσεις και στερεώσεις έγιναν σε τοιχογραφημένα σύνολα των ναών της Παναγίας του άρχοντος Αποστολάκη, της Ζωοδόχου Πηγής, του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας, του Αγίου Νικολάου του Καρύδη ή του Ρεζά (Εικ. 9) και σε επιγραφή του οθωμανικού μνημείου του Μεντρεσέ.

Συνεχίστηκαν, επίσης, εργασίες επεμβατικής συντήρησης στο αρχοντικό Τσιατσαπά (Εικ. 10).

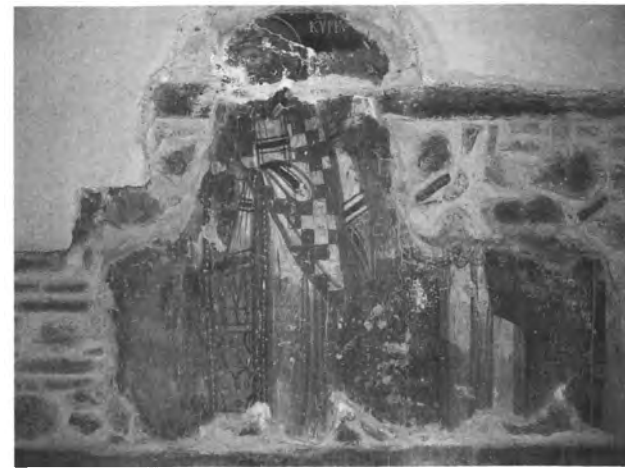
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ

Εικ. 7. Καστοριά. Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα από τη Φλώρινα.

Εικ. 8. Καστοριά. Βυζαντινό Μουσείο. Εικόνα Αρχαγγέλου Μιχαήλ από τον Άγιο Χριστόφορο Εορδαίας νομού Κοζάνης.

Εικ. 9. Καστοριά. Άγιος Νικόλαος του Καρύδη ή του Ρεζά. Τοιχογραφία.

Εικ. 10. Καστοριά. Αρχοντικό Τσιατσαπά.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΥΠΠΟ-ΤΑΠ - ΔΗΜΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης μεταξύ ΥΠΠΟ-ΤΑΠ και Δήμου Καστοριάς συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των βυζαντινών ναών της Παναγίας Κουμπελίδικης και των Αγίων Τριών.

Ναός Αγίων Τριών

Ο ναός, που σύμφωνα με την επιγραφή χτίστηκε και διακοσμήθηκε το έτος 1401 (Εικ. 11), μετά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα δέχθηκε αλλεπάλληλα στρώματα ασβεστοκονιάματος επάνω στη ζωγραφική επιφάνεια τόσο του κυρίως ναού όσο και των εξωτερικών τοιχογραφιών. Η διαδικασία αυτή συνεχίστηκε και στη μεταπολεμική περίοδο, με αποτέλεσμα να σχηματιστεί ένα παχύ στρώμα ασβέστη,

Εικ. 11. Καστοριά. Ναός Αγίων Τριών.

Εικ. 12. Καστοριά. Ναός Αγίων Τριών. Μορφές αγίων.

το οποίο επέδρασε αρνητικά στη διατήρηση της ζωγραφικής επιφάνειας και, κυρίως, της προετοιμασίας.

Η αποκαλυφθείσα επιγραφή είναι γραμμένη σε λευκή επιφάνεια σε έξι σειρές:

ΑΝΕΓΗΓΕΡΤΟ ΚΑΙ ΔΩΜΟΣ ΝΕΟΣ ΝΑΟΣ ΙΕΡΟΣ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΕΔΟΜΗΘΗ ΕΙΣ ΟΝΟΜΑ ΜΑΡΤΥΡΩΝ ΕΙΣ ΚΛΗΣΙΝ ΣΙΝΗΡΜΩΤΟ ΑΓΙΩΝ ΟΜΟΛΟΓΗΤΩΝ ΣΑΜΩΝΑ ΓΟΥΡΙΑ ΚΑΙ ΑΒΙΒΟΥ ΕΞ ΙΚΕΙΟΥ ΚΟΠΟΥ ΔΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ ΕΥΓΕΝΕΣΤΑΤΟΥ ΚΥΡ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΚΡΑΤΗ ΕΙΣ Κ ΑΝΕΣΤΗΣΕΝ ΚΑΙ ΚΕΝΗΝ ΘΕΑΝ ΛΥΣΙΝ ΕΔ ΤΩΝ ΨΥΧΙΚΩΝ ΟΦΕΛΗΜΑΤΩΝ ΙΝΑ ΤΥΧΟΙΕΝ ΖΩΗΣ ΤΗΣ ΑΙΩΝΙΟΥ ΕΤΟΥΣ ΣΤ Π Θ ἰνδικτιῶνος Θ΄.

Οι εργασίες συντήρησης σε προηγούμενες περιόδους αφορούσαν στο μηχανικό καθαρισμό από τον ασβέστη. Κατά τη διάρκεια του έτους 2006 από την Προγραμματική Σύμβαση Καστοριάς έγιναν εργασίες συντήρησης που αφορούσαν στην ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης σε όλα τα στάδια (στερέωση ζωγραφικής επιφάνειας, στεφανώματα, αρμολογήματα και χημικός καθαρισμός) στον ανατολικό και το νότιο τοίχο του κυρίως ναού, ενώ στο δυτικό και το βόρειο υπολείφθηκαν μόνον οι εργασίες του χημικού καθαρισμού.

Η ζωγραφική επιφάνεια που αποκαλύφθηκε ανέδειξε ένα πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα, το οποίο εξελίσσεται σε τρεις ζώνες. Η πρώτη ζώνη περιλαμβάνει ολόσωμες μορφές αγίων (Εικ. 12). Η δεύτερη αποτυπώνει τον κύκλο των Παθών του Χριστού (Εικ. 13) και η τρίτη τον κύκλο των Μεγάλων Εορτών. Ο κτήτωρ της ζωγραφικής αυτής ευγενέστατος Θεόφιλος Πανκράτης φαίνεται ότι ήταν εκπρόσωπος του διοικητικού μηχανισμού της πόλης, που παρέμεινε στα πράγματα και κάτω από τις νέες συνθήκες με την παρουσία των Τούρκων. Στην επιγραφή χρησιμοποιείται μια λόγια, έμμετρη και αρχαιοπρεπής γλώσσα, η οποία παρα-

Εικ. 13. Καστοριά. Ναός Αγίων Τριών. Σκηνή από τα Πάθη του Χριστού.

Εικ. 14. Καστοριά. Ναός Αγίων Τριών. Βασιλική Δέηση (λεπτομέρεια).

Εικ. 15. Καστοριά. Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης.

πέμπει στην πλούσια παρακαταθήκη παλαιότερων ναών της πόλης. Η επιλογή των θεμάτων στηρίζεται στην προϋπάρχουσα παράδοση της Καστοριάς και αναπαράγει μια κατασταλαγμένη συνήθεια του 14ου αιώνα, κυρίως για τα χαρακτηριστικά της Βασιλικής Δέησης (Εικ. 14) και της συνοδείας των αγίων στην πρώτη ζώνη του βόρειου τοίχου.

Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης ή Σκουταριώτισσας

Ο μικρός τρουλαίος ναός, που βρίσκεται στη βυζαντινή ακρόπολη, λόγω της μοναδικής αρχιτεκτονικής ιδιαιτερότητας προκάλεσε το ενδιαφέρον πολλών μελετητών (Εικ. 15). Το κτίσμα, σύμφωνα με παλαιότερους μελετητές, ανήκει χρονικά στο 10ο-11ο αιώνα συγκρινόμενο με ναούς της Μεσημβρίας (σημερινή Βουλγαρία) και της Ηπείρου. Εσωτερικά η ζωγραφική των τοιχογραφιών (κυρίως ναός - νάρθηκας - εξωνάρθηκας) καλύπτει μια χρονική περίοδο από το 13ο έως και το 17ο αιώνα. Στον κυρίως ναό οι παλαιότερες τοιχογραφίες ανήκουν χρονικά στο β΄ μισό του 13ου αιώνα.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών αποτέλεσε αντικείμενο ενασχόλησης της Προγραμματικής Σύμβασης Καστοριάς από την περίοδο της ίδρυσής της (1989). Κατά τη διάρκεια του 2006 έγιναν εργασίες συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου στα ψηλότερα τμήματα του κυρίως ναού, όπου παρατηρήθηκε και η μεγαλύτερη καταστροφή της ζωγραφικής επιφάνειας από την υγρασία (ο ναός έμεινε εκτεθειμένος στις καιρικές συνθήκες από το 1940 έως το 1949, έτος κατά το οποίο αναστηλώθηκε ο κατεστραμμένος τρούλος από τον Σ. Πελεκανίδη). Επίσης έγινε εξυγίανση όλων των τμημάτων, όπου δεν σώζονταν πλέον τοιχογραφίες, ιδιαίτερα στο χώρο του Ιερού Βήματος και των κογχών βόρεια και νότια. Στη συνέχεια ξεκίνησε η διαδικασία αφαίρεσης παλαιότερων βερνικιών στη ζωγραφική του 13ου αιώνα, μια διαδικασία δύσκολη, αφού προϋπέθετε την εξακρίβωση των ιδιοτήτων τους. Όταν ολοκληρώθηκε η αφαίρεση των βερνικιών, ακολούθησε ο χημικός καθαρισμός, ο οποίος ανέδειξε τη μοναδική ζωγραφική από τον κύκλο της Παναγίας στον εσωνάρθηκα, καθώς και τη σημαντική παράσταση της Αγίας Τριάδας (Εικ. 16). Επιπλέον, στη χαμηλότερη ζώνη του κυρίως ναού, όπου εικονίζονται οι στρατιωτικοί άγιοι, φάνηκαν καλύτερα οι μορφές τους, ώστε να μπορεί να γίνει ακόμη και ταυτοποίηση (Εικ. 17). Ένα άλλο τμήμα του ναού, στο οποίο αναδείχθηκαν πρόσθετα στοιχεία, ήταν τα σφαιρικά τρίγωνα και ο τρούλος. Οι μορφές των ευαγγελιστών έγιναν περισσότερο ευανάγνωστες, ενώ στην επιγραφή που σώζεται στη βάση του τυμπάνου εμφανίστηκαν ορισμένα νέα στοιχεία, τα οποία μεταφέρουν πολύτιμες πληροφορίες. Ακόμη και στο τύμπανο του τρούλου, που παλαιότερα θεωρούνταν ότι είχε ολοκληρωτικά καταστραφεί από το βομβαρδισμό των Ιταλών του 1940, στη νότια πλευρά εμφανίστηκαν δύο σκηνές σπάνιες για τη συγκεκριμένη θέση. Σε αυτό το σημείο του ναού υπολείπονται ορισμένες εργασίες, οι οποίες μπορούν να ολοκληρωθούν στο χρονικό διάστημα του ενός μήνα.

Εικ. 16. Καστοριά. Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης. Παράσταση Αγίας Τριάδας.

Εικ. 17. Καστοριά. Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης. Στρατιωτικός άγιος (λεπτομέρεια).

Εικ. 18. Καστοριά. Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης. Μοναχός άγιος (λεπτομέρεια).

Η σπουδαιότητα του ζωγραφικού διακόσμου της Παναγίας Κουμπελίδικης, ιδιαίτερα του στρώματος του 13ου αιώνα, επιτέλους αναδεικνύεται και χαρίζει άλλο ένα κομμάτι στο παζλ της πολιτιστικής κληρονομιάς της πόλης (Εικ. 18).

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης μελετητικής ετοιμότητας για την αναστήλωση δύο μνημείων της Καστοριάς από την Προγραμματική Σύμβαση σχεδιάστηκαν να εκπονηθούν, ήδη από τις αρχές του 2006, δύο μελέτες συντήρησης των τοιχογραφιών τους, οι οποίες βρίσκονται στο τελικό στάδιο.

Ναός Αγίων Αποστόλων Ελεούσης

Πρόκειται για το γνωστό ζωγραφικό διάκοσμο του 1547, για τον οποίο υπέγραψε ο ξακουστός καλλιτέχνης του 16ου αιώνα Ονούφριος. Η συντήρηση των τοιχογραφιών θα γίνει παράλληλα με την αναστήλωση του ναού, του οποίου η στέγη παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα.

Ναός Αγίου Γεωργίου του Βουνού

Οι τοιχογραφίες του ναού προέρχονται από τα μέσα του 14ου, ενώ του νάρθηκα από τα μέσα του 17ου αιώνα. Πρόκειται για ένα ζωγραφικό σύνολο από τα πιο σημαντικά της Καστοριάς για τις συγκεκριμένες περιόδους.

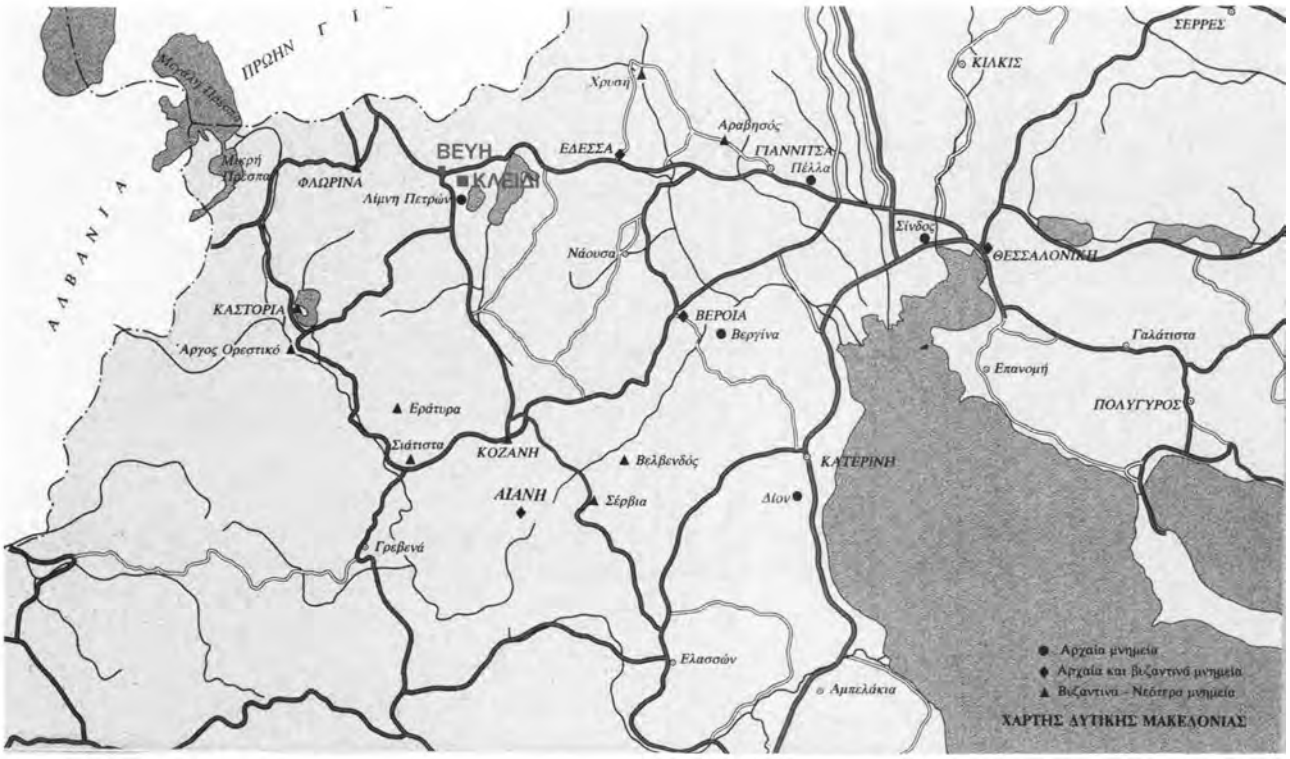
ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΙΣΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

ΣΩΣΤΙΚΕΣ ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ

Κλειδί

Κατά τους μήνες Σεπτέμβριο και Οκτώβριο του 2006 διενεργήθηκε από τη 16η ΕΒΑ σωστική ανασκαφή σε τοποθεσία κοντά στο χωριό Κλειδί του Δήμου Αμυνταίου (Εικ. 19). Κατά τη διάρκεια αυτοψίας σε χώρο βορειοδυτικά του χωριού διαπιστώθηκε ότι οι εργασίες που γίνονταν σε ορυχείο ξυλίτη κατέστρεφαν τις εκεί ευρισκόμενες αρχαιότητες. Επρόκειτο για τα ερείπια οικισμού (λιθοσωροί, διάσπαρτα όστρακα αγγείων και θραύσματα κεραμίδων), ο οποίος βρισκόταν στο νότιο τμήμα της φυλετικής περιοχής της Λυγκηστίδας και κοντά στην Εγνατία οδό, που διερχόταν από τα στενά του Κλειδιού, και για το παρακείμενο νεκροταφείο του. Σήμερα, μετά από έρευνες επιστημόνων, γνωρίζουμε με σαφήνεια την πορεία της Εγνατίας στη σημερινή Δυτική Μακεδονία. Η εύρεση, ιδίως, ρωμαϊκών μιλιαρίων, αλλά και ενός αρχαίου μακεδονικού σταδιοδείκτη, σε διάφορα σημεία της περιοχής που μας ενδιαφέρει, μαζί και με τις

Εικ. 19. Κλειδί. Χάρτης της περιοχής.

μαρτυρίες των γραπτών πηγών διαλεύκανε την πορεία της και, πλέον, γνωρίζουμε ότι διερχόταν από τα προαναφερθέντα στενά. Από τα ίδια στενά περνούσε και αρχαίος μακεδονικός δρόμος, ο οποίος, όπως και η Εγνατία, οδηγούσε από τη Λυγκηστίδα στο βορρά στην Εορδαία στο νότο. Ο οικισμός, όπως εξακριβώθηκε από τη συλλογή και την εξέταση του επιφανειακού υλικού αλλά και τη μελέτη της σχετικής βιβλιογραφίας, εκτεινόταν χρονολογικά από την εποχή της ρωμαιοκρατίας (2ος αι. μ.Χ.) έως και τους μεταβυζαντινούς αιώνες. Κατά τη διενέργεια της σωστικής ανασκαφής, που πραγματοποιήθηκε κάτω από πολύ δύσκολες συνθήκες εξαιτίας του γεωλογικού φαινομένου της ολίσθησης της πλαγιάς, πάνω στην οποία βρίσκονταν οι αρχαιότητες (Εικ. 20), αλλά και των καιρικών συνθηκών που επικρατούν το φθινόπωρο στη Δυτική Μακεδονία, αποκαλύφθηκε τμήμα του νεκροταφείου του οικισμού. Βρέθηκαν 15 κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς τάφοι, αλλά και κάποιοι λάκκοι· ορισμένοι από τους τελευταίους δεν περιείχαν κάτι το ενδιαφέρον, ενώ άλλοι απέδωσαν ανθρωπολογικό και αρχαιολογικό υλικό. Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι και οι νεκροί είχαν εναποτεθεί σε αυτούς με προσανατολισμό Β.-Ν. (Εικ. 21-23). Τα ευρήματα ήταν ποικίλα: αγγεία – ανάμεσά τους

Εικ. 20. Κλειδί. Το γεωλογικό φαινόμενο της ολίσθησης.

Εικ. 21. Κλειδί. Ταφή 8.

Εικ. 22. Κλειδί. Ταφή 3.

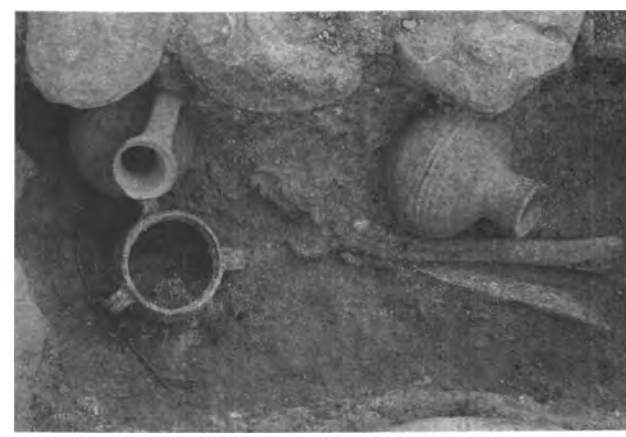
Εικ. 23. Κλειδί. Ταφή 4.

Εικ. 24. Κλειδί. Ρωμαϊκό νόμισμα.

ξεχωρίζουν οι οινοχόες με τριφυλλόσχημο στόμιο –, ρωμαϊκά νομίσματα – του β΄ μισού του 3ου και του α΄ μισού του 4ου αιώνα –, χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα (Εικ. 24, 25) κ.ά. Από τη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού του τμήματος του νεκροταφείου που ανασκάφηκε συμπεραίνεται ότι αυτό χρησιμοποιήθηκε από τα μέσα του 3ου έως τα μέσα του 4ου αιώνα[1].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΣΙΝΑΚΟΣ

Εικ. 25. Κλειδί. Οινοχόες.

1. Για τη σωστική ανασκαφή, βλ. σχετικά Α. Στρατή - Α.Κ. Σινάκος, Ανασκαφή υστερορρωμαϊκού-παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου στο Κλειδί του νομού Φλώρινας, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 931-940, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για την πρόθυμη και ουσιαστική βοήθεια που μας προσέφεραν σε όλα τα στάδια της ανασκαφικής έρευνας ευχαριστούμε τόσο την προϊσταμένη της Λ΄ ΕΠΚΑ, Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, όσο και τις αρχαιολόγους Ε. Μαγγουρέτσιου, Κ. Βαρβαρούση και Α. Κατσάνου, τον τοπογράφο Α. Κύρινα και τη σχεδιάστρια Α. Καραδήμα, υπαλλήλους της Λ΄ ΕΠΚΑ. Οι δαπάνες της ανασκαφικής έρευνας βάρυναν τη ΔΕΗ ΑΕ.

Η 17η ΕΒΑ ενεργοποιήθηκε στις 3-6-2006 και έχει αρμοδιότητα τους νομούς Γρεβενών και Κοζάνης. Στη νεοσύστατη Υπηρεσία υπάρχει έλλειψη επιστημονικού και εργατοτεχνικού προσωπικού, καθώς και οιωνδήποτε υποδομών, γεγονός που δυσχεραίνει το έργο της. Παρ' όλα αυτά, στο εξάμηνο της λειτουργίας της κατά το έτος 2006 ανταποκρίθηκε στις ποικίλες και πολυάριθμες διοικητικές υποχρεώσεις (χορήγηση αδειών εκσκαφής, ανέγερσης ποιμνιοστασίων, λειτουργίας λατομείων, αυτοψίες σε θέσεις αιολικών πάρκων, φωτοβολταϊκών εγκαταστάσεων, κεραιών κινητής τηλεφωνίας, έργα οδοποιίας και αποχετευτικών δικτύων). Επίσης, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες περιοδείες στους χώρους αρμοδιότητάς της προκειμένου να γίνει μια πρώτη γνωριμία με τα μνημεία των δύο νομών και μια αποτίμηση της υπάρχουσας κατάστασης.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κοζάνη

Επισκοπείο

Πρόκειται για ένα διώροφο με υπόγειο αρχοντικό του 18ου αιώνα, που λειτουργούσε ως Επισκοπείο. Έχει υποστεί ποικίλες αυθαίρετες επεμβάσεις, οι οποίες έχουν αλλοιώσει την αρχική μορφή του και έχουν διαταράξει τη στατική του επάρκεια. Βάσει εγκεκριμένης μελέτης άρχισαν εργασίες αποκατάστασης του κτιρίου. Καθαιρέθηκαν όλες οι μεταγενέστερες τσιμεντένιες προσθήκες, αφαιρέθηκαν τα σαθρά ξύλινα τμήματα (κουφώματα, δάπεδα, ταβάνια) και αποχωματώθηκε το δάπεδο, ώστε να βρεθεί το αρχικό και να ενισχυθεί. Εντοπίστηκαν οι λίθινες καμάρες του υπογείου και αρμολογήθηκαν εξωτερικά. Ενισχύθηκε εσωτερικά ο φέρων οργανισμός του κτιρίου στο ισόγειο και στον όροφο με εκτοξευόμενο σκυρόδεμα. Οι εργασίες θα συνεχιστούν (Εικ. 1-3).

Εικ. 1-3. Κοζάνη. Επισκοπείο.

Εικ. 4-5. Κοζάνη. Αρχοντικό Λασσάνη.

Αρχοντικό Λασσάνη

Πρόκειται για ένα διώροφο κτίριο του 19ου αιώνα, το οποίο έχει καταπονηθεί με επεμβάσεις ανάρμοστες με την αρχική του μορφή. Το κτίριο έχει ήδη αποκατασταθεί ως προς τις εξωτερικές τοιχοποιίες του, έχουν αντικατασταθεί η στέγη και οι ξυλοδεσιές και έχουν γίνει αρμολογήματα. Υπολείπονται αρκετές εργασίες στο εσωτερικό και στον περιβάλλοντα χώρο του αρχοντικού. Στο ισόγειο είχε τοποθετηθεί ο μεταλλικός σκελετός υποστύλωσης που προβλεπόταν από τη μελέτη, ώστε να ενισχυθεί ο φέρων οργανισμός που στηρίζει τον όροφο, και επενδύθηκε με ξύλο καστανιάς. Κατασκευάστηκαν τα εσωτερικά κουφώματα και η μεσάντρα στον όροφο. Οι εργασίες θα συνεχιστούν (Εικ. 4, 5).

Βλάστη

Αρχοντικό Γαλανού

Πρόκειται για ένα διώροφο κτίριο του 19ου αιώνα που έχει υποστεί φθορές από το χρόνο και την εγκατάλειψη. Άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασής του. Αντικαταστάθηκαν τα δοκάρια της στέγης, τοποθετήθηκε μεμβράνη και στη συνέχεια κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Καθαιρέθηκαν οι τσατμαδότοιχοι των μεσοτοιχιών του ισογείου και του ορόφου. Απομακρύνθηκαν τα σαθρά ξύλινα κουφώματα, τα πατώματα, τα ταβάνια και όλα τα μπάζα, ώστε να καθαριστεί το εσωτερικό του κτιρίου. Οι εργασίες θα συνεχιστούν (Εικ. 6, 7).

Εικ. 6-7. Βλάστη. Αρχοντικό Γαλανού.

Εικ. 8-9. Παλαιογράτσανο Βελβεντού. Ναός Προφήτη Ηλία.

Παλαιογράτσανο Βελβεντού

Ναός Προφήτη Ηλία

Ο ναός του Προφήτη Ηλία στο Παλαιογράτσανο είναι ένα απέριττο μονόχωρο ναΰδριο, χτισμένο στην κορυφή λόφου, που κοσμείται με σημαντικές τοιχογραφίες του 16ου αιώνα. Το μνημείο αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα και αποτελούσε επιτακτική ανάγκη η αναστήλωσή του. Πριν από την έναρξη των εργασιών αποκατάστασης του ναού, λήφθηκαν σωστικά μέτρα για την προστασία των τοιχογραφιών: τοποθετήθηκαν γάζες σε ορισμένες ζωγραφικές επιφάνειες, έγιναν στεφανώματα και στερεώθηκαν τμήματα που είχαν αποκολληθεί. Καθαρίστηκε η τοιχοποιία εξωτερικά από τα νεότερα επιχρίσματα και αρμολογήθηκε. Έγινε ανάκτηση της κόγχης του ιερού και της βόρειας πλευράς του μνημείου, που σημείωναν απόκλιση. Εφαρμόστηκαν ενέματα στα τμήματα της τοιχοποιίας, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Αντικαταστάθηκε η φθαρμένη ξυλεία της στέγης, στεγανοποιήθηκε και καλύφθηκε με βυζαντινά κεραμίδια. Απομακρύνθηκε το τσιμεντένιο νεότερο δάπεδο και καλύφθηκε με πλάκες της περιοχής. Περιμετρικά του μνημείου έγινε αποστραγγιστικό κανάλι, ώστε να απομακρύνονται τα όμβρια ύδατα και να μην δημιουργείται υγρασία στις τοιχοποιίες. Διαμορφώθηκε ο περιβάλλων χώρος του ναού: έγινε πλακόστρωση με τις κατάλληλες κλίσεις, χτίστηκαν λίθινοι περίβολοι, τοποθετήθηκαν παγκάκια και φυτεύτηκαν διακοσμητικά φυτά (Εικ. 8, 9).

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΑΥΤΟΨΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Έγινε περιοδεία στα χωριά του νομού Κοζάνης με σκοπό την καταγραφή και τη φωτογραφική τεκμηρίωση της υπάρχουσας κατάστασης των μνημείων που είχαν πληγεί από τον καταστροφικό σεισμό του 1995.

Μεσόβουνο

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε μετά από αίτηση εκσκαφής για ανέγερση οικοδομής στο Μεσόβουνο, εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα χαμηλών τοίχων. Οι τοίχοι σε

ορισμένα σημεία σώζονται σε δύο σειρές, είναι από αργολιθοδομή, χωρίς συνδετικό υλικό ή κεραμίδια. Σποραδικά στη βάση τους έχουν χρησιμοποιηθεί δόμοι σε β΄ χρήση. Σε ορισμένα σημεία η ανωδομή έχει συμπληρωθεί με νεότερο τοίχο αμελούς κατασκευής. Τα λείψανα ανήκουν πιθανώς σε οχυρωματικό περίβολο μεταβυζαντινών χρόνων.

Π ε ν τ ά λ ο φ ο ς

Έγινε αυτοψία στον εγκαταλελειμμένο οικισμό Τσέρο, που βρίσκεται στα σύνορα του νομού Κοζάνης με το νομό Γρεβενών. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε στα μέσα του 18ου αιώνα και οι κάτοικοί του εγκαταστάθηκαν σε γύρω χωριά. Τα πέτρινα σπίτια του οικισμού έχουν λεηλατηθεί τα τελευταία χρόνια από αγνώστους, οι οποίοι μετέφεραν και εμπορεύτηκαν τα αδρανή υλικά. Σήμερα σώζονται εκτεταμένοι λιθοσωροί από πέτρες και πλάκες που προφανώς κάλυπταν τις στέγες των σπιτιών.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Έγινε περιοδεία στα χωριά του νομού Γρεβενών με σκοπό την καταγραφή και τη φωτογραφική τεκμηρίωση της υπάρχουσας κατάστασης των μνημείων που είχαν πληγεί από τον καταστροφικό σεισμό του 1995.

ΜΑΡΙΑ ΤΣΙΑΠΑΛΗ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας

Στο χώρο αμέσως μετά την είσοδο του Αρχαιολογικού Μουσείου Δράμας ολοκληρώθηκε η έκθεση των νομισμάτων που προέρχονται από διάφορες περιοχές του νομού Δράμας και αποτελούν δωρεές ιδιωτών του νομού. Τα νομίσματα ταυτίστηκαν από τον αρχαιολόγο Β. Πούλιο και συντηρήθηκαν από το συντηρητή Π. Τζενετάκη. Συγκεκριμένα εκτέθηκαν οι δωρεές των Μ. Βαβουλίδη (Ν1552) με πέντε ασημένια και 116 χάλκινα νομίσματα διαφόρων εποχών από την περιοχή της Καλής Βρύσης, Γ. Μελιάδη (Ν1588) με σαραντανούμμιο Αναστασίου (491-518 μ.Χ.) και εικοσανούμμιο Ιουστινιανού (517-565 μ.Χ.) και (Ν1590) με 16 χάλκινα νομίσματα διαφόρων εποχών, Κ. Δασκάλου (Ν1589) με 44 χάλκινα νομίσματα διαφόρων εποχών, Χ. Δασκάλου (Ν1586) με τρία χάλκινα νομίσματα Περσέα (178-168 π.Χ.), Κ. Μπενάζη (Ν1553) με «θησαυρό» 18 χάλκινων νομισμάτων Αλεξάνδρου Γ΄ (336-323 π.Χ.), και Δ. Βασλή (Ν1498) με έξι ασημένια, 42 χάλκινα νομίσματα και ένα μολυβδόβουλλο.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΜΑΛΑΜΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

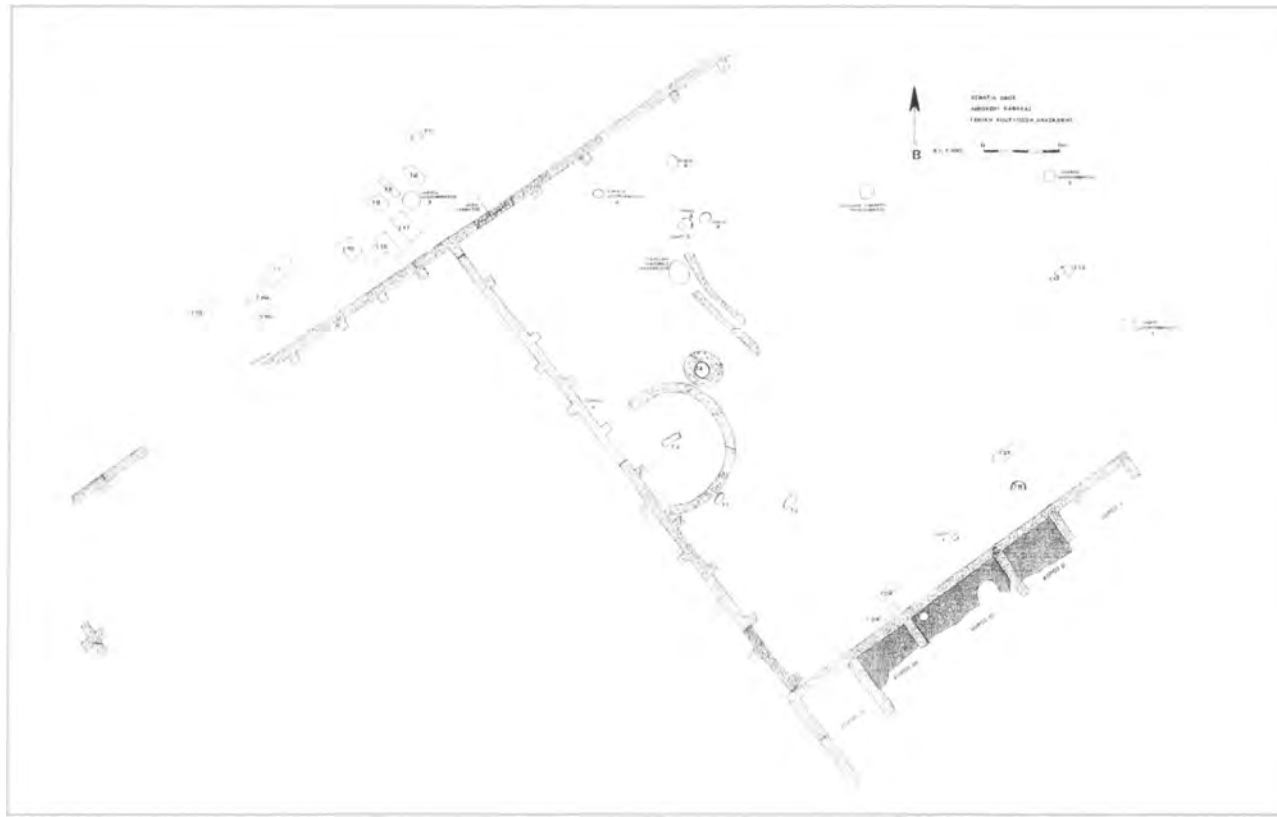
Λιθοχώρι

Με αφορμή την κατασκευή της Εγνατίας οδού πραγματοποιήθηκε το 2006 σωστική ανασκαφική έρευνα στο Λιθοχώρι του Δήμου Χρυσούπολης του νομού Καβάλας, με τη χρηματοδότηση της Εγνατίας Οδού ΑΕ, από την οποία είχαμε τα παρακάτω αποτελέσματα (Εικ. 1)[1]: Αποκαλύφθηκε ένα μεγάλο πεντάχωρο κτίριο (κτίριο Α), που σώθηκε εντελώς αποσπασματικά (Εικ. 2). Οι τρεις μεσαίοι χώροι του είχαν δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, ενώ και οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι, επίσης με ασβεστοκονίαμα. Η ανεύρεση πεσμένου μαρμάρινου δωρικού κιονοκράνου με συμφυή άβακα μας οδηγεί στην υπόθεση ότι είχε περίστυλη αυλή. Η κατασκευή του τοποθετείται στα τέλη του 1ου με αρχές του 2ου αι. μ.Χ. και η τελική εγκατάλειψή του γύρω στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ., ενώ το πιθανότερο είναι να πρόκειται για αγροικία, χωρίς όμως να αποκλείεται εντελώς το ενδεχόμενο να είχε σχέση με την αρχαία Εγνατία, η διέλευση της οποίας πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ του ανασκαφικού χώρου και της εθνικής οδού Καβάλας-Ξάνθης.

Όλη η περιοχή βορειοδυτικά του κτιρίου χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, η διάρκεια του οποίου, σύμφωνα με τα έως τώρα δεδομένα, ξεκινάει τον 5ο αι. π.Χ. και σταματάει τον 4ο αι. μ.Χ., με ένα μεγάλο κενό περίπου τεσσάρων αιώνων (3ος αι. π.Χ.-τελευταίο τέταρτο 1ου αι. μ.Χ.). Από τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. και μετά, το νεκροταφείο αποκτάει οργανωμένη μορφή, χωρισμένο σε δύο περιοχές, τη βόρεια και τη νότια. Συνολικά, μέσα στο 2006, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν και στις δύο περιοχές 19 ταφές, από τις οποίες 14 ανθρώπων, τρεις αλόγων και δύο ανθρώπου με άλογο, ενώ από τις 14 ανθρώπινες οι πέντε ήταν πρωτογενείς καύσεις.

Αρχαιότεροι είναι τρεις τάφοι στη νότια περιοχή: οι Τφ21, Τφ22 και Τφ24, ο καθένας με ενταφιασμό ανθρώπου σε λιθοσωρό. Ο Τφ21 ήταν κτερισμένος με αβαφή αμφορίσκο και δύο αργυρούς οβολούς Αβδήρων (500-425 π.Χ.), στον Τφ22 (Εικ. 3) βρέθηκε το μεγαλύτερο μέρος σκύφου τοπικού εργαστηρίου, που περιείχε «θησαυρό» τεσσάρων χάλκινων νομισμάτων Ορθαγορείας (β΄ μισό 4ου αι. π.Χ.), και ο Τφ24 ήταν κτερισμένος με μελαμβαφή αρυβαλλοειδή λήκυθο με ερυθρόμορφο ανθέμιο, μελαμβαφή σκύφο, αβαφή λύχνο (Εικ. 4) και «θησαυρό» 38 χάλκινων νομισμάτων Ορθαγορείας, από τα οποία τα 23 ήταν στα χέρια του νεκρού και τα 15 μέσα στο σκύφο.

1. Για περισσότερες λεπτομέρειες της ανασκαφής, βλ. Β.Δ. Πούλιος - Δ.-Δ. Μεγγίδης, Λιθοχώρι Καβάλας. Σωστική ανασκαφή στη σύγχρονη Εγνατία οδό, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 151-163. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι όποιες διαφορές μεταξύ των δύο κειμένων οφείλονται στην επιπλέον μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων και των ευρημάτων, ακινήτων και κινητών, που έχει γίνει από την κυκλοφορία των Πρακτικών του *ΑΕΜΘ*.

Εικ. 1. Λιθοχώρι. Γενική κάτοψη της ανασκαφής.

37 μ. βορειοδυτικά από τη δυτική γωνία του κτιρίου εντοπίστηκε και αποκαλύφθηκε εν μέρει το σημαντικότερο έως τώρα εύρημα. Πρόκειται για το άνω μέρος τροχοφόρου ιππήλατου οχήματος, πιθανότατα άρματος, από το οποίο σώζονται μετάλλινα λειτουργικά εξαρτήματα και διακοσμητικά προσαρτήματα . Το σημαντικότερο τμήμα του οχήματος που αποκαλύφθηκε είναι από το ανώτερο μέρος της υπερτερίας, δηλαδή του πάνω τμήματος του δίφρου, που διακοσμείται με χάλκινες παραστάσεις. Στο κεντρικό τμήμα του αναπτύσσεται δωρική ζωφόρος με τέσσερα «τρίγλυφα» και τρεις μετόπες, ενώ η κάθε άκρη του απολήγει σε δελφίνι και γυναικεία κεφαλή. Κάθε μετόπη μιμείται την πρόσοψη ναού με δύο κίονες και αετωματική ή τοξωτή επίστεψη και τα «τρίγλυφα» αποδίδονται με ελάσματα. Οι μετόπες φέρουν ολόγλυφες παραστάσεις από τρεις άθλους του Ηρακλή: την Κερυνίτιδα έλαφο, τον Ερυμάνθιο κάπρο και τις Στυμφα-

Εικ. 2. Λιθοχώρι. Το κατεστραμμένο πεντάχωρο κτίριο Α.

Εικ. 3. Λιθοχώρι. Ο Τφ22.

Εικ. 4. Λιθοχώρι. Τα αγγεία του Τφ24.

Εικ. 5. Λιθοχώρι. Η ζωφόρος του τροχοφόρου οχήματος.

λίδες όρνιθες (Εικ. 5). Παρόλο που ο ιδιοκτήτης του οχήματος θα κατείχε, ασφαλώς, εξέχουσα κοινωνική θέση, δεν βρέθηκε, έως τώρα τουλάχιστον, στην περιοχή του οχήματος ταφή με ανάλογο πλούτο κτερισμάτων. Μολονότι, με τα έως τώρα δεδομένα, δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι πρόκειται για άρμα, εντούτοις οι παραστάσεις που φέρει το καθιστούν μοναδικό παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο.

Ο ενταφιασμός του τοποθετείται μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ., η κατασκευή του όμως πρέπει να χρονολογηθεί μέσα στο τρίτο με αρχές τελευταίου τετάρτου του 1ου αι. μ.Χ.

Το όχημα εντάσσεται στη βόρεια περιοχή του νεκροταφείου, η οποία ορίζεται στα νοτιοανατολικά από τον Τχ Θ, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ., σωζ. μήκ. 53 και πλ. 0,60 μ., με αντηρίδες στη νοτιοανατολική πλευρά του, η κατασκευή του οποίου χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 1ου-πρώτο τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. Το πιθανότερο είναι να υπήρχαν και άλλοι τρεις τοίχοι που θα περιέκλειαν αυτή την περιοχή, οι οποίοι όμως δεν εντοπίστηκαν είτε γιατί καταστράφηκαν είτε γιατί βρίσκονται εκτός του ερευνητικού μας πεδίου.

Στην ίδια περιοχή του νεκροταφείου αποκαλύφθηκαν το 2006 άθικτες τέσσερις ταφές αλόγων, οι Τφ8, Τφ10, Τφ15 και Τφ17 (Εικ. 6), οι οποίες παραμένουν στο χώρο, ενώ βρέθηκε διαταραγμένη άλλη μία, η Τφ9, η οποία μεταφέρθηκε στο Μουσείο Καβάλας. Μαζί με τους σκελετούς των αλόγων στις Τφ10 και Τφ15 υπήρχε και από ένας ανθρώπινος σκελετός (Εικ. 7), ασφαλώς των ιδιοκτητών τους, οι οποίοι προφανώς ήταν πολεμιστές, και μάλιστα ιππείς. Οι σκελετοί των τεσσάρων αλόγων που παραμένουν στη θέση τους είναι πλάγια τοποθετημένοι, με τη θέση των ποδιών και της κεφαλής να ποικίλλει από σκελετό σε σκελετό και ανήκουν σε αρσενικά άλογα ίππευσης, ώριμης ηλικίας. Όλοι έχουν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ., με το κρανίο στα βορειοδυτικά, από το οποίο σώζεται μόνο το μέρος του στόματος στις Τφ8, Τφ15 και Τφ17, ενώ σώζεται ολόκληρο στον καλύτερα σωζόμενο σκελετό της Τφ10, στην οποία είναι όρθια τοποθετημένο και γυρισμένο προς το σώμα.

Τα άλογα των Τφ8, Τφ9, Τφ10 και Τφ15 είχαν στο στόμα σιδερένιο χαλινό (Εικ. 8), ενώ στις Τφ9, Τφ10, Τφ15 και Τφ17 βρέθηκαν χάλκινα εξαρτήματα και προσαρτήματα παρηίου, τα οποία στις Τφ10 και Τφ15 είναι επικασσιτερωμένα (Εικ. 9). Στις Τφ8, Τφ15 και Τφ17 υπήρχαν χάλκινα και σιδερένια εξαρτήματα και προσαρτήματα από την υπόλοιπη ιπποσκευή. Στην Τφ10 βρέθηκε σιδερένιο ξίφος και στην Τφ17 σιδερένια αιχμή δόρατος.

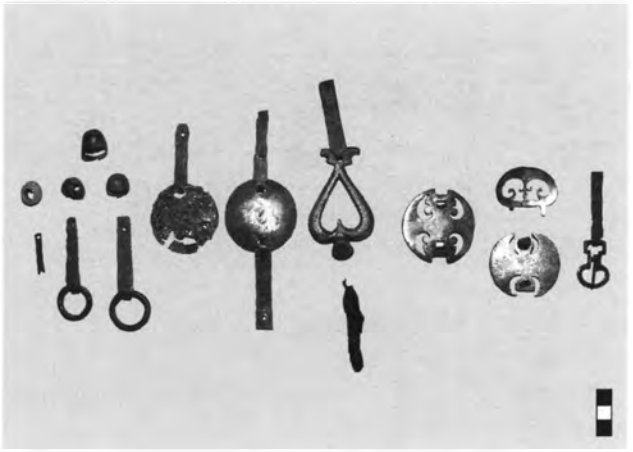
Από την περιοχή του οχήματος και των αλόγων, αλλά εκτός των ταφών, προέρχονται διάφορα χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα και τρεις σιδερένιες αιχμές δοράτων. Σημαντικότερα είναι τρία αντικείμενα, που ανήκουν είτε στο άρμα είτε σε κάποιο άλλο όχημα: ένα χάλκινο ημίτομο κάπρου, κατά πάσα πιθανότητα λειτουργικό και διακοσμητικό εξάρτημα οχήματος, δύο χάλκινοι οίακες (δακτύλιοι με ενσωματωμένο καρφί), που καρφώνονταν στο άνω μέρος του ζυγού, από τους οποίους περνούσαν τα ηνία (είναι εμφανή

Εικ. 6. Λιθοχώρι. Οι τέσσερις ταφές αλόγων.

Εικ. 7. Λιθοχώρι. Η Τφ10 με ενταφιασμό ανθρώπου και αλόγου.

Εικ. 9. Λιθοχώρι. Μετάλλινα προσαρτήματα της ιπποσκευής της Τφ15.

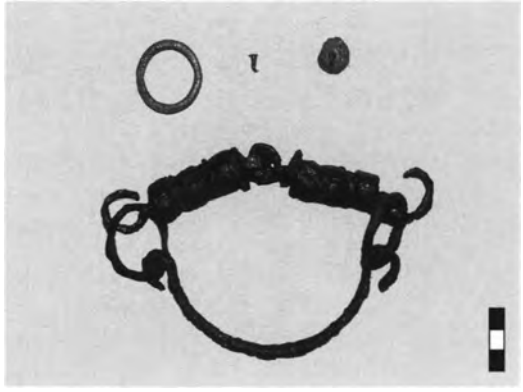
τα φθαρμένα σημεία στην εσωτερική πλευρά των δακτυλίων λόγω της τριβής) και μία σιδερένια στεφάνη πλήμνης τροχού με το δέστρον ή γάρνον στο εσωτερικό της (Εικ. 10).

Στην ίδια περιοχή του νεκροταφείου βρέθηκαν πέντε ανθρώπινες ταφές σε απλούς κεραμοσκεπείς τάφους, τους Τφ5, Τφ7, Τφ16α, Τφ16β και Τφ18, από τους οποίους οι Τφ5 και Τφ16α ήταν ακτέριστοι. Ο Τφ7 ήταν κτερισμένος με αβαφή λύχνο, αβαφές κλειστό αγγείο, αργυρό βραχιόλι, πολύχρωμες χάνδρες περιδεραίου από υαλόμαζα και χάλκινο νόμισμα ελληνικής πόλης αυτοκρατορικής περιόδου (β΄ τέταρτο 2ου-α΄ τέταρτο 3ου αι. μ.Χ.). Ο Τφ16β είχε ένα χάλκινο φθαρμένο-αδιάγνωστο νόμισμα. Ο Τφ18 ήταν κτερισμένος με «θησαυρό» πέντε χάλκινων υστερορρωμαϊκών νομισμάτων, ο οποίος χρονολογεί την ταφή στα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. περίπου. Η ταφή αυτή είναι η νεότερη από όλες που ερευνήθηκαν έως τώρα.

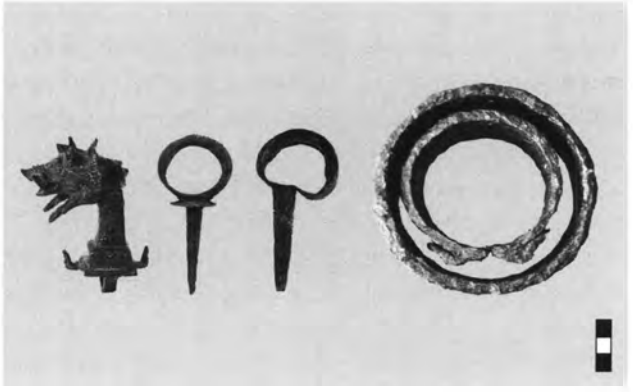
Ανάμεσα στους Τφ5, Τφ6, Τφ8 και Τφ17 υπήρχε λάκκος απορριμμάτων. Από τα όστρακα που περιείχε, συγκολλήθηκε αβαφής αμφορέας, το σώμα του οποίου ήταν τρυπημένο για ταφικές σπονδές.

Εκτός από τα άλογα των Τφ10 και Τφ15, τα οποία σίγουρα συνοδεύουν τους παρακείμενους ιδιοκτήτες τους, και τα υπόλοιπα πρέπει να ενταφιάστηκαν για τον ίδιο λόγο. Οπωσδήποτε, λόγω της θέσης τους, κάποιο από τα άλογα, ή και τα δύο, των Τφ8 και Τφ17 θα συνόδευε το νεκρό του Τφ5. Η Τφ9 βρέθηκε λίγο ψηλότερα από όλες τις προηγούμενες ταφές και μάλλον πρέπει να είναι μεταγενέστερη.

Κατά πάσα πιθανότητα μέσα στο β΄ τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ., μπορεί και λίγο νωρίτερα, χτίζεται ο Τχ Η, ο οποίος καταλήγει κάθετα στο μέσον περίπου του Θ και, επίσης κάθετα, στην εξωτερική δυτική γωνία της αγροικίας. Το μήκος του είναι 36, το πλάτος του 0,60 μ., φέρει αντηρίδες και στις δύο πλευρές του και παρουσιάζει τρεις διαφορετικές τοιχοδομίες. Μαζί με το βορειοανατολικό τμήμα του Τχ Θ, τον εξωτερικό τοίχο του κτιρίου και μάλλον άλλον έναν τοίχο στα βορειοανατολικά, που πρέπει να καταστράφηκε, όριζε τη νότια περιοχή του οργανωμένου νεκροταφείου. Στην περιοχή αυτή έχουμε μόνον ανθρώπινες ταφές, υπερτερούν συντριπτικά οι καύσεις και συμπεριελήφθησαν και οι αρχαιότεροι Τφ21, 22 και 24.

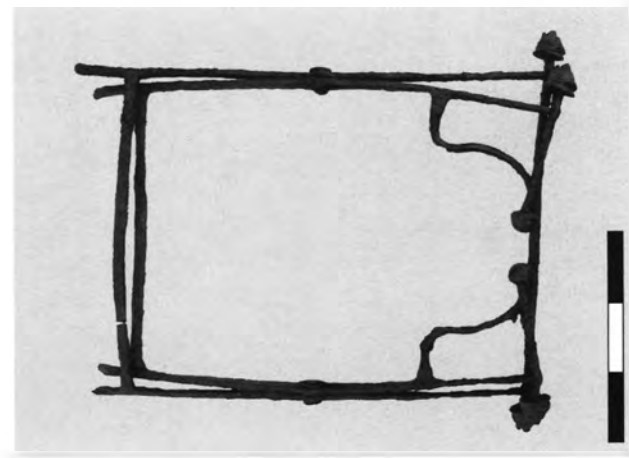
Εικ. 8. Λιθοχώρι. Ο σιδερένιος χαλινός της Τφ9.

Εικ. 10. Λιθοχώρι. Μετάλλινα εξαρτήματα οχήματος.

Εικ. 11. Λιθοχώρι. Οι δύο κυκλικοί ταφικοί περίβολοι.

Εικ. 12. Λιθοχώρι. Το σιδερένιο κάθισμα της Τφ3.

Ο Τχ Η κατέστρεψε εν μέρει κυκλικό ταφικό περίβολο, με εσωτερική διάμετρο 7,20 μ. (Εικ. 11). Ο περίβολος περιέκλειε πρωτογενή καύση (Τφ3), η οποία ήταν περίπου στο κέντρο του και περιείχε σιδερένιο κάθισμα τύπου πτυσσόμενου οκλαδία, με τέσσερις χάλκινες λεοντοκεφαλές στις άνω απολήξεις των σκελών του (Εικ. 12), χάλκινο πλαστικό αγγείο σε σχήμα προτομής Διονύσου (Εικ. 13), χάλκινη στλεγγίδα και θραύσματα σιδερένιας στλεγγίδας. Δίπλα στην καύση βρέθηκε πήλινο χειροποίητο μικρογραφικό αγγείο με μαστοειδή απόφυση, ενώ πάνω από αυτήν κομματιασμένη ερυθροβαφής λεκάνη, που συγκολλήθηκε. Ο περίβολος με την καύση χρονολογούνται στα τέλη του 1ου με αρχές του 2ου αι. μ.Χ.

Δίπλα στο μεγάλο ταφικό περίβολο, στα βόρεια-βορειοανατολικά, κατασκευάστηκε ένας δεύτερος, πολύ μικρότερος, κυκλικός περίβολος, με εσωτερική διάμετρο 1 μ. (Εικ. 11). Στα νοτιοανατολικά φέρει όρθια μαρμαρόπλινθο, ως σήμα του τάφου, και δίπλα ορθογώνια κόγχη για τις ταφικές προσφορές. Στο κέντρο του υπήρχε πρωτογενής καύση (Τφ4), η οποία περιείχε τμήμα αργυρού βραχιολιού, τμήματα από τρεις ελεφαντοστέινες περόνες, και «θησαυρό» με τρία αργυρά αυτοκρατορικά δηνάρια, ένα επάργυρο αυτοκρατορικό δηνάριο και 27 χάλκινα νομίσματα ελληνιστικής και αυτοκρατορικής περιόδου, ο οποίος χρονολογεί τον περίβολο με την καύση στο α΄ τέταρτο του 3ου αι. μ.Χ.

Εκτός από τις δύο καύσεις των περιβόλων, έχουμε άλλες τρεις πρωτογενείς και μία ακτέριστη ελεύθερη ταφή (Τφ1). Η καύση Τφ2 περιείχε αργυρό σκουλαρίκι, δύο χάλκινες σφενδόνες δακτυλιδιών, και «θησαυρό» πέντε χάλκινων νομισμάτων αυτοκρατορικής περιόδου, ο οποίος τη χρονολογεί στο γ΄ τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. Η καύση Τφ11 περιείχε κομμάτια γυάλινου αγγείου και «θησαυρό» τεσσάρων χάλκινων νομισμάτων ελληνιστικής και αυτοκρατορικής περιόδου, που τη χρονολογεί στο γ΄ τέταρτο του 2ου αι. μ.Χ. Η καύση Τφ12+13 περιείχε μικρά χρυσά και αργυρά ελάσματα κοσμημάτων, διπλωμένα και παραμορφωμένα από την επήρεια της φωτιάς, έξι καμένα πήλινα μυροδοχεία, κομμάτια γυάλινων αγγείων, κάποια λιωμένα και διπλωμένα, και ένα χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης 2ου αι. μ.Χ.

Σε αυτή τη δεύτερη νότια περιοχή του οργανωμένου νεκροταφείου βρέθηκαν διάσπαρτοι και τέσσερις λάκκοι απορριμμάτων, καθώς και το κάτω μισό τμήμα από πέντε πίθους, που χρησίμευσαν επίσης για συλλογή απορριμμάτων.

Εκτός από τις τρεις αρχαιότερες ταφές του 5ου και του 4ου αι. π.Χ. και τη μία νεότερη του 4ου αι. μ.Χ., η κύρια και συστηματική χρήση των δύο περιοχών του οργανωμένου νεκροταφείου πρέπει να χρονολογηθεί, σύμφωνα με τους νομισματικούς ταφικούς «θησαυρούς», τα μεμονωμένα

Εικ. 13. Λιθοχώρι. Το χάλκινο πλαστικό αγγείο σε σχήμα προτομής Διονύσου της Τφ3.

ταφικά νομίσματα και τη διαδοχική κατασκευή των τοίχων και των ταφικών περιβόλων, από το τελευταίο τέταρτο του 1ου αι. μ.Χ. έως το α΄ τέταρτο του 3ου αι. μ.Χ. Κατά την άποψή μας, η νεκρόπολη αυτή δεν αποτελεί χώρο ενταφιασμού αποκλειστικά των μελών της αγροικίας, εφόσον πρόκειται για αγροικία, αλλά ανήκει και στον αρχαίο οικισμό του γειτονικού λόφου. Από τους τρεις αρχαιότερους τάφους μπορούμε να υποθέσουμε ότι και η κατοίκηση του οικισμού πρέπει να χρονολογηθεί από τον 5ο και τον 4ο αι. π.Χ.

Σε διάφορα σημεία του ανασκαφικού χώρου βρέθηκαν λίγα θρακικά ή προϊστορικά όστρακα και ελάχιστα κομμάτια πηλών με αποτύπωμα κλαδιών, που πρέπει να έχουν σχέση με κάποια προγενέστερη θρακική ή προϊστορική εγκατάσταση στον ανασκαφικό χώρο ή σε διπλανή περιοχή. Επίσης, από επιφανειακή περισυλλογή προέρχονται ένα χάλκινο σκυφωτό νόμισμα εποχής Κομνηνών και ένα βυζαντινό δακτυλίδι.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι και επί τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο γειτονική θέση. Στη διαπίστωση αυτή μας οδηγεί το γεγονός ότι 80 μ. περίπου νοτιοδυτικά από τον ανασκαφικό χώρο εντοπίστηκε τοίχος από αργολιθοδομή, κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., συνολ. μήκ. 46 και πλ. 0,60 μ., και δύο μαρμάρινες επιστέψεις από επιτύμβιες στήλες μουσουλμανικών τάφων.

Κ ά ρ υ α ν η

Οικόπεδο Αφών Κουρτίδη (αριθ. 1223)

Το εν λόγω οικόπεδο βρίσκεται στον πευκόφυτο λόφο με το υδραγωγείο της παραλιακής ζώνης, στη νότια άκρη του χωριού. Κατά τη διάνοιξη θεμελίων κατοικιών στις 14-6-2006, με την επίβλεψη του εργατοτεχνίτη της Εφορείας Ν. Χρυσαφούδη, βρέθηκε «θησαυρός» 21 χάλκινων νομισμάτων στη θέση της κατοικίας αριθ. 1. Ο «θησαυρός» απαρτίζεται από οκτώ νομίσματα Αμφίπολης [ένα επί Μακρίνου (217-218 μ.Χ.), ένα επί Διαδουμενιανού (218 μ.Χ.), δύο επί Ελαγάβαλου (218-222 μ.Χ.), τρία επί Σεβήρου Αλεξάνδρου (222-235 μ.Χ.) και ένα επί Γαλλιηνού (253-268 μ.Χ.)], οκτώ Θεσσαλονίκης [ένα επί Σεβήρου Αλεξάνδρου, ένα επί Γορδιανού Γ΄ (238-244 μ.Χ.), ένα επί Ουαλεριανού Α΄ (253-260 μ.Χ.), ένα επί Γαλλιηνού και τέσσερα φθαρμένα επί αδιάγνωστων αυτοκρατόρων], τρία Πέλλας [ένα επί Σεβήρου Αλεξάνδρου, ένα επί Τρανκυλλίνας (241-244 μ.Χ.) και ένα επί Φιλίππου Α΄ (244-249 μ.Χ.)], ένα Έδεσσας 3ου αι. μ.Χ. και ένα φθαρμένο ελληνικής πόλης αυτοκρατορικής περιόδου.

Την επομένη, 15-6-2006, πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης έρευνα με τα εξής αποτελέσματα: στο σημείο που βρέθηκε ο νομισματικός «θησαυρός» υπήρχε κατεστραμμένος τάφος με πωροπλίνθους και πήλινες πλίνθους, τον οποίο ονομάζουμε τάφο Α. Ήταν κτερισμένος με ακέραιο αβαφές μόνωτο κυπελλόσχημο μικρό αγγείο, που φέρει στο σώμα διακόσμηση οριζόντιας φυλλοστοιχίας με αραιό γκριζωπό επίχρισμα, και ακέραιο ερυθροβαφές άωτο σκυφίδιο. Επίσης είχε κομμάτια γυάλινου αγγείου, τρία κομμάτια αβαφών αγγείων (το ένα μάλλον αμφορέα) και δύο όστρακα από το χείλος και το σώμα ερυθροβαφούς εξωτερικά και αμαυρόχρωμου εσωτερικά αγγείου με εγχάρακτες γραμμές στο σώμα.

5 μ. ανατολικά από τον τάφο Α βρέθηκε διαταραγμένη η ελεύθερη ταφή Β. Ήταν κτερισμένη με ακέραιο αβαφές λυχνάρι, που φέρει ανάγλυφο ανδρικό γενειοφόρο κεφάλι κατά πρόσωπο στο δίσκο, και αβαφές μυροδοχείο, από το οποίο λείπει το χείλος, το στέλεχος με τη βάση και ένα μικρό μέρος από το σώμα, όπου υπάρχουν οριζόντιες ραβδώσεις.

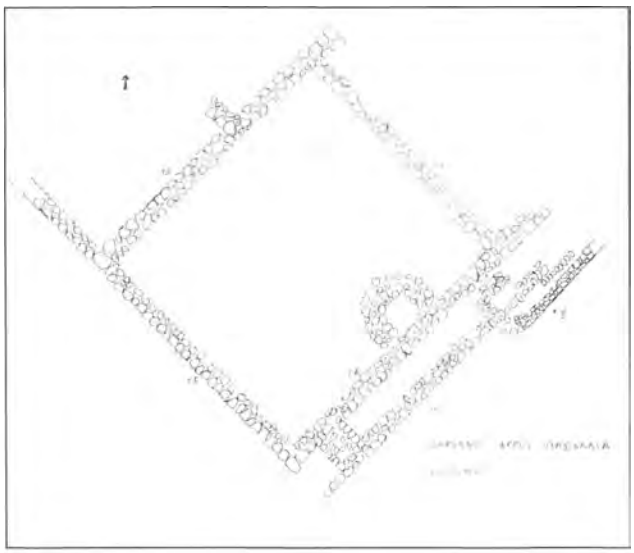
ΒΑΣΙΛΗΣ Δ. ΠΟΥΛΙΟΣ

Αγροτεμάχιο Ι. Πασχαλιά και λοιπών

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο, που βρίσκεται νότια της αρχαίας θέσης Πιθάρι και σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα μετά από σαφείς ενδείξεις για ύπαρξη αρχαιοτήτων. Λόγω του περιορισμένου χρόνου διεξαγωγής της, η ανασκαφή περιορίστηκε στην επιφανειακή έρευνα όσο το δυνατόν μεγαλύτερης έκτασης του αγροτεμαχίου. Στο βόρειο τμήμα του αγροτεμαχίου αποκαλύφθηκαν σε βάθος περίπου 4,40 μ.π.ε.θ. αρχιτεκτονικά λείψανα, τα οποία ανήκουν σε αρκετά μεγάλο κτίριο. Τέσσερις τοίχοι, οι β, δ, ε και στ ορίζουν έναν τετράπλευρο χώρο, διαστ. 10×10 μ. περίπου, του οποίου η χρήση ως αυλή προσδιορίζεται από ένα πηγάδι εσωτ. διαμ. περίπου 1,40 και εξωτ. διαμ. 2,10 μ., που βρέθηκε στο εσωτερικό του και μάλιστα εφάπτεται στον τοίχο β (Εικ. 14, 15).

Οι υπόλοιποι χώροι του κτιρίου αναπτύσσονται στα βόρεια, βορειοανατολικά και βορειοδυτικά της αυλής, όπως φαίνεται από τις προεκτάσεις των τοίχων που την ορίζουν προς αυτές τις κατευθύνσεις.

Δυσκολία ως προς την κατανόηση της σχέσης τους με τους λοιπούς τοίχους του κτιρίου παρουσιάζουν τα οικοδομικά λείψανα (τοίχοι α και γ) που αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά στα βορειοανατολικά της αυλής (Εικ. 14). Από αυτά, ο τοίχος α προχωράει παράλληλα με τον τοίχο β (που αποτελεί την βορειοανατολική πλευρά της αυλής). Ανάμεσα στους δύο παράλληλους τοίχους (α και β) υπάρχει διάδρομος, πλ. 0,90 μ., ο οποίος στα νοτιοανατολικά κλείνει από μια συμπαγή τραπεζιόσχημη διαμόρφωση, που φαίνεται να είναι σύγχρονη με τον τοίχο β. Ο τοίχος γ, παράλληλος με τον α, παρουσιάζει ημικυκλική διαμόρφωση στο νοτιοδυτικό άκρο του, επικαλύπτοντας τμήμα του τοίχου α (Εικ. 16). Αυτό αποτελεί και μια ένδειξη ότι ο τοίχος γ ανήκει σε μια διαφορετική οικοδομική φάση από αυτήν του τοίχου α.

Εικ. 14. Κάρυανη. Αγροτεμάχιο Ι. Πασχαλιά και λοιπών. Σχεδιαστική αποτύπωση τετράπλευρου χώρου στο βόρειο τμήμα του.

Οι οικοδομικές φάσεις του κτιρίου θα προσδιοριστούν με ακρίβεια μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής.

Στα βόρεια του παραπάνω κτιρίου, βρέθηκαν αποσπασματικά κτιριακά λείψανα (τμήμα θεμελίωσης και στρώμα καταστροφής), τα οποία αποτελούν ένδειξη μεταγενέστερης εγκατάστασης στην περιοχή αυτή. Αυτό συμπεραίνεται κυρίως από το γεγονός ότι ανάμεσα στα δύο κτίρια μεσολαβεί επίχωση μεγάλου πάχους, 1 μ. περίπου, αλλά και από την εύρεση ενός χάλκινου νομίσματος Αμφίπολης του 187-168 π.Χ.

Από μια πρώτη προσέγγιση των κινητών ευρημάτων, κυρίως της κεραμικής, συμπεραίνουμε ότι το μεγάλο κτίριο πρέπει να χρονολογείται στα τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ

Εικ. 15. Κάρυανη. Αγροτεμάχιο Ι. Πασχαλιά και λοιπών. Το βόρειο τμήμα του τετράπλευρου χώρου.

Εικ. 16. Κάρυανη. Αγροτεμάχιο Ι. Πασχαλιά και λοιπών. Ημικυκλική διαμόρφωση στο νοτιοδυτικό άκρο του τοίχου γ.

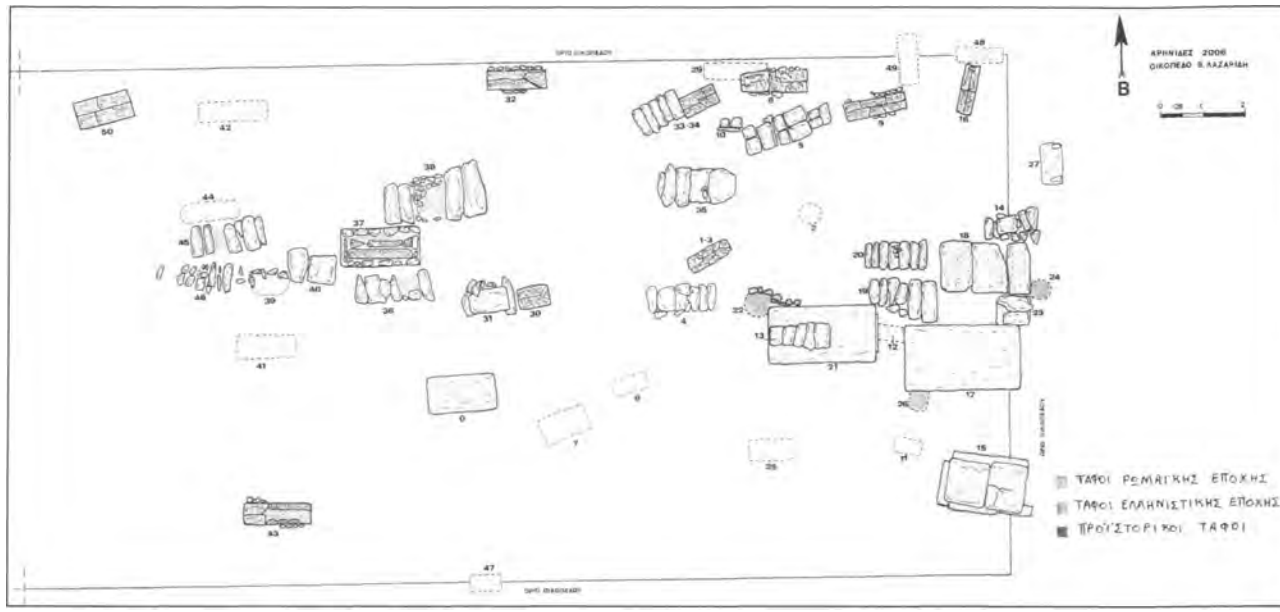
Φ ί λ ι π π ο ι

Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη

Στις αρχές του Φεβρουαρίου 2006, κατά τη διάρκεια παρακολούθησης της εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο Β. Λαζαρίδη εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος ασύλητος τάφος. Το οικόπεδο βρίσκεται στο κέντρο του Δ.Δ. Κρηνίδων νομού Καβάλας, όπου εντοπίζεται το εκτεταμένο ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης των Φιλίππων[2]. Η Εφορεία μας ανέλαβε τη σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία διήρκεσε ένα μήνα, τον Ιούνιο του 2006, χωρίς ωστόσο να ερευνηθεί ολόκληρη η έκταση του οικοπέδου.

Ήλθαν στο φως και ερευνήθηκαν συνολικά 50 τάφοι διαφόρων εποχών (Εικ. 17). Σκαμμένοι στο φυσικό κοκκινόχωμα δεν ακολουθούν αυστηρή χρονολογική διαστρωμάτωση, αφού σε πολλές περιπτώσεις νεότεροι τάφοι βρίσκονται βαθύτερα από πολύ παλαιότερους ή τάφοι διαφορετικής εποχής βρίσκονται στο ίδιο στρώμα. Τη συντριπτική πλειονότητα των τάφων αποτελούν αυτοί των ρωμαϊκών χρόνων και ειδικότερα εκείνοι των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων από τα μέσα του 1ου έως τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Αντιπροσωπεύονται από 38 παραδείγματα.

2. Χ.Ι. Πέννας, Παλαιοχριστιανικές ταφές στους Φιλίππους, *Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συμποσίου «Η Καβάλα και η περιοχή της», 18-20 Απριλίου 1997, ΙΜΧΑ*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 437-444 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

Εικ. 17. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Σχεδιαστική αποτύπωση των τάφων.

Κατά την εποχή αυτή η συνήθης πρακτική είναι ο ενταφιασμός του νεκρού, εκτός από δύο περιπτώσεις καύσεων (Τφ41 και Τφ42), όπου ο νεκρός έχει καεί σε ορθογώνιο σκάμμα.

Για τον ενταφιασμό χρησιμοποιούνται κυρίως λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς τάφοι. Από αυτούς οι κεραμοσκεπείς (9) είναι κατά κανόνα ακτέριστοι και περιέχουν συχνότερα ταφές παιδιών (Εικ. 18).

Οι λακκοειδείς τάφοι αντιπροσωπεύονται από 22 παραδείγματα (Εικ. 19). Πρόκειται για λάκκους σκαμμένους στο φυσικό έδαφος, όπου τοποθετείται ο νεκρός και στη συνέχεια καλύπτεται με πλάκες, συνήθως ακανόνιστες. Σε ορισμένες περιπτώσεις ως καλυπτήριες χρησιμοποιήθηκαν

Εικ. 18. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Κεραμοσκεπής τάφος.

τμήματα από παλαιότερα ταφικά μνημεία. Οι περισσότεροι ήταν εντελώς ακτέριστοι ή είχαν ως μοναδικό κτέρισμα ένα ή δύο χάλκινα νομίσματα ή λυχνάρια (Εικ. 20). Τα λυχνάρια αποτελούν κοινούς τύπους προϊόντων ιταλικών εργαστηρίων του 1ου και των αρχών του 2ου αι. μ.Χ., οι επαρχιακές απομιμήσεις των οποίων κυκλοφορούσαν σε όλη την αυτοκρατορία[3].

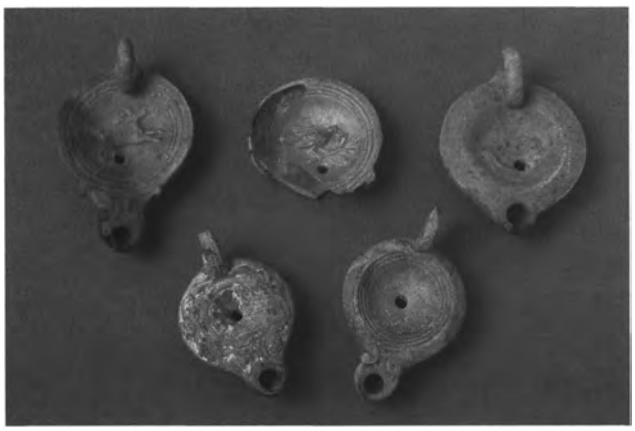
Σε όλους τους λακκοειδείς τάφους υπάρχει η φροντίδα ώστε το κεφάλι του νεκρού να τοποθετείται λίγο ψηλότερα από το υπόλοιπο σώμα με τη συγκέντρωση χώματος ή μικρών λίθων ως προσκέφαλο.

Εκτός από τους κεραμοσκεπείς και τους λακκοειδείς τάφους, υπήρχαν στο ίδιο χρονολογικό σύνολο και κάποιοι διαφορετικής κατασκευής, όπως: α) Ο τάφος Τφ1 που αποτελούσε εγχυτρισμό νηπίου σε αμφορέα των αρχών του 2ου αι. μ.Χ. β) Οι τάφοι Τφ39 και Τφ44 του α΄ μισού του 1ου αι. μ.Χ., στους οποίους το ορθογώνιο νεκρικό σκάμμα περιβάλλεται και καλύπτεται με πέτρες. γ) Οι τάφοι Τφ17 και Τφ37, των οποίων τα τοιχώματα ήταν κατασκευασμένα με χρήση ξυλότυπου από μικρές ποταμίσιες κροκάλες και γκριζωπό κονίαμα. Καλυπτόταν ο Τφ17 με ακανόνιστες πλάκες μικρές και μεγάλες, σφραγισμένες με κονίαμα για να κλείσουν τα μεταξύ τους κενά, και ο Τφ37 με πήλινες πλίνθους

3. J.W. Hayes, *Ancient Lamps in the Royal Ontario Museum,* Toronto 1980, σ. 50, αριθ. 228, πίν. 22 (σ. 180), σ. 72, αριθ. 296, πίν. 37 (σ. 195), σ. 78, αριθ. 314, πίν. 38 (σ. 196) και σ. 59, αριθ. 260, πίν. 29 (σ. 187). *Delos, Les Lampes*, XXVI, σ. 125 (αριθ. 4584), πίν. 29.

Εικ. 19. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Λακκοειδείς τάφοι.

Εικ. 20. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Λυχνάρια ως κτερίσματα των τάφων.

που σχημάτιζαν δίρριχτη στέγη. Και οι δύο είχαν ως μοναδικό κτέρισμα ένα χάλκινο νόμισμα αυτοκράτορα Κλαυδίου[4]. δ) Και τέλος, ο Τφ38, μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 2,58×1,54 μ., κατασκευασμένος και καλυμμένος με μεγάλες λίθινες πλάκες. Περιείχε γυάλινα μυροδοχεία (Εικ. 21)[5], ένα οστέινο ζάρι, δύο πεσσούς παιχνιδιού, ένα μικρό πήλινο σκυφίδιο και ένα «θησαυρό» από έντεκα χάλκινα νομίσματα των μέσων του 1ου αι. μ.Χ.[6].

Εικ. 21. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Τφ38: Γυάλινα μυροδοχεία.

Εκτός από τους τάφους των ρωμαϊκών χρόνων αξιοσημείωτη υπήρξε στο οικόπεδο Λαζαρίδη η παρουσία τάφων της ελληνιστικής εποχής, γιατί στην έως τώρα έρευνα της νεκρόπολης των Φιλίππων η αποκάλυψή τους είναι εξαιρετικά σπάνια. Στην ελληνιστική περίοδο ανήκουν τρεις τάφοι: α) Ο πρώτος τάφος που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο, ο Τφ0, είναι κιβωτιόσχημος με καλοδουλεμένες μαρμάρινες πλάκες. Στο εσωτερικό του περιείχε μία ορθογώνια μονολιθική μαρμάρινη θήκη καλυμμένη με δίρριχτη στέγη-κάλυμμα (Εικ. 22), ενώ ο υπόλοιπος κενός χώρος ήταν γεμάτος με πέντε ακέραιες πυξίδες, τέσσερα αβαφή μυροδοχεία και ένα μελαμβαφές. Μέσα στη θήκη υπήρχαν τα καμένα οστά του σκελετού, τυλιγμένα πιθανότατα σε πολύτιμο ύφασμα, από το οποίο σώθηκαν τέσσερα χρυσά φύλλα ελιάς και αρκετά τρίλοβα χρυσά φύλλα, μαζί με ένα λυχνάρι και μία ακόμη πυξίδα. Τα αγγεία χρονολογούν τον τάφο στα τέλη του 2ου αι. π.Χ.[7]. β) Ο μικρός λακκοειδής τάφος Τφ6, που περιείχε το σκελετό παιδιού κτερισμένου με τρία πήλινα ειδώλια, ένα μεγάλο μελαμβαφές μυροδοχείο του α΄ μισού του 2ου

4. H. Mattingly - E. Sydenham, *Roman Imperial Coinage*, τ. I, σ. 128-130, πίν. 17, αριθ. 113. S. Kremydi-Sicilianou, Victoria Augusta on Macedonian Coins, *Τεκμήρια*, τ. 7, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 65-84 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

5. Μ.Ι. Πωλογιώργη, *Μνημεία του δυτικού νεκροταφείου του Ωρωπού*, Αθήνα 1998, σ. 43-44 (ΜΩ 257) (όπου και σχετική βιβλιογραφία), πίν. 13γ.

6. Kremydi-Sicilianou, ό.π. C.H.V. Sutherland, *The Roman Imperial Coinage (31 BC-AD 69)*, London 1984, τ. I, σ. 118, πίν. 15, αριθ. 70 και σ. 125, αριθ. 70.

7. Σ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 140-148 (πυξίδες). Ειδικότερα οι πυξίδες ανήκουν στον τύπο Α της κατάταξης των Δρούγου - Τουράτσογλου. Δεν έχουν γραπτή διακόσμηση παρά μόνο υπόλευκες ταινίες και λόγω σχήματος τοποθετούνται στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ., όπως και τα μυροδοχεία. I.R. Metzger, Ein hellenistisches Grabmonument in Eretria, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, πίν. 34-35. R.H. Howland, *Greek Lamps and Their Survivals. The Athenian Agora* IV (1958), σ. 166. Ι.Μ. Ακαμάτης, Αγορά Πέλλας 1995, *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 96 και 99, σημ. 5 και 8-10. Το λυχνάρι ανήκει στην ομάδα λυχναριών με μήτρα και ειδικότερα στο λεγόμενο «εφεσιακό» τύπο με μεγάλο και πλατύ μυκτήρα και ανάγλυφη διακόσμηση στεφανιού από κλαδί ελιάς. Στη βάση του μύξου υπάρχει ανάγλυφη απεικόνιση κεραυνού. Σύμφωνα με ευρήματα από την αρχαία αγορά της Πέλλας ανήκει στα τέλη του 2ου αι. π.Χ.

Εικ. 22. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Ο κιβωτιόσχημος Τφ0 και η μονολιθική μαρμάρινη θήκη καλυμμένη με δίρριχτη στέγη-κάλυμμα.

Εικ. 23. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Τφ21. Μαρμάρινος κιβωτιόσχημος τάφος νεαρής γυναίκας.

αι. π.Χ.[8] και τρεις πήλινες απομιμήσεις καρπών, και γ) το πιο σημαντικό μνημείο της ανασκαφής, ο Τφ21 (Εικ. 23). Βρέθηκε ανάμεσα σε λακκοειδείς τάφους ρωμαϊκών χρόνων, ενώ ένας από αυτούς, ο Τφ13, ήταν τοποθετημένος ακριβώς επάνω από την καλυπτήρια πλάκα του. Πρόκειται για ένα μεγάλο μαρμάρινο κιβωτιόσχημο τάφο με διαστάσεις 2,10×0,78 μ., καλυμμένο με μία μονολιθική καλυπτήρια πλάκα, διαστ. 2,45×1,28×0,13 μ. Δύο μεγάλες μονολιθικές επίσης πλάκες αποτελούσαν τις μακρές πλευρές του και δύο μικρότερες τις στενές. Έξω από τις τρεις πλευρές του τάφου, πέτρες και γωνιόλιθοι χρησίμευαν ως στηρίγματά τους.

Ο τάφος αποτέλεσε την τελευταία κατοικία μιας, πιθανότατα νεαρής, κοπέλας και ήταν πλούσια κτερισμένος με όλα της τα κοσμήματα και τα είδη καλλωπισμού. Ξεχωρίζει ένα χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο με το κάλυμμά του, το οποίο φέρει παράσταση Νηρηίδας που αγκαλιάζει το λαιμό θαλάσσιου δράκοντα (Εικ. 24), και τα πολλά χρυσά κοσμήματα που συνόδευαν τη νεκρή (ταινιωτό διάδημα με έκτυπη διακόσμηση βλαστόσπειρας και ελλειψοειδές μετάλλιο με σκουροκόκκινη πέτρα στο κέντρο, χρυσά ενώτια με εννιάφυλλο ρόδακα και ερωτιδέα, χρυσή δανάκη, χρυσή αλυσίδα με απολήξεις λεοντοκεφαλών, χρυσό κόσμημα με ελλειψοειδές μετάλλιο, το κέντρο του οποίου στολίζει σκουροκόκκινος ημιπολύτιμος λίθος με εγχάρακτη παράσταση όρθιας μορφής, χρυσό δακτυλίδι με σκουροκόκκινη πέτρα στη σφενδόνη).

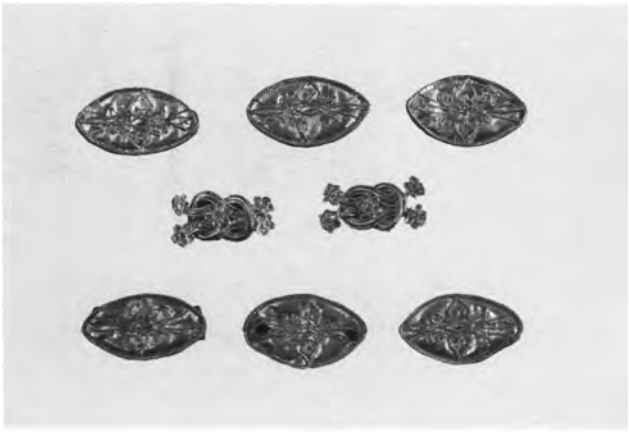
Το ρούχο της νεκρής ήταν χρυσοκεντημένο στο στήθος και είχε ραμμένα έξι χρυσά ρομβοειδή επιρράμματα (Εικ. 25). Στο μέσον του στήθους πρέπει να ήταν ραμμένο ένα χρυσό δισκάριο με ανάγλυφο πρόσωπο κατενώπιον στο κέντρο και κύκλους στιγμών και γλωσσωτού κοσμήματος στην περιφέρεια (Εικ. 26).

Τέλος, ένα ακόμη χρυσό ταινιωτό διάδημα με χρυσά φύλλα και ορθογώνιο κόκκινο ημιπολύτιμο λίθο στο κέντρο βρέθηκε στα πόδια της νεκρής (Εικ. 27). Άλλωστε ένα μεγάλο μέρος από τα κτερίσματα ήταν συγκεντρωμένα στο σημείο αυτό και στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου. Είναι πιθανόν στο σημείο αυτό να είχαμε μια ανακομιδή παλαιότερης ταφής του 3ου αι. π.Χ., ενώ η συγκριτική μελέτη των

Εικ. 24. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Τφ21. Χάλκινο πτυκτό κάτοπτρο με κάλυμμα.

8. Φ. Δακορώνια, «Μεγαρικοί» σκύφοι από την ανατολική Λοκρίδα, *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική*, Κείμενα, σ. 457, πίν. 226στ. Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, Σύνολα κεραμικής από το ελληνιστικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση*, ό.π., σ. 84, πίν. 40α.

Εικ. 25. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Τφ21. Χρυσά ρομβοειδή επιρράμματα.

Εικ. 26. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Τφ21. Χρυσό δισκάριο.

υπόλοιπων κτερισμάτων οδηγεί στη χρονολόγηση του Τφ21 στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

Την ίδια εποχή πρέπει να τοποθετηθεί και μία μελαμβαφής πυξίδα (Εικ. 28) με ανάγλυφη προτομή ερωτιδέα ως επίσημα στο θόλο του πώματος, γραπτή διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος στο πώμα και τρία πλαστικά πόδια που στηρίζουν τον πυθμένα του αγγείου και έχουν τη μορφή σειρήνων, που βρέθηκε μόνη της και πιθανότατα προέρχεται από κάποιον τάφο που καταστράφηκε στη μακρά διάρκεια ζωής του νεκροταφείου[9].

Εικ. 27. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Τφ21. Χρυσό ταινιωτό διάδημα.

Εικ. 28. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Μελαμβαφής πυξίδα τύπου Δυτικής Κλιτύος.

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στον Τφ15, ένα μεγάλο κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο κατασκευασμένο από μαρμάρινους γωνιόλιθους παλαιότερων κτιρίων, σε β΄ χρήση. Μέσα στον τάφο αποκαλύφθηκαν δύο σκελετοί που ανήκαν πιθανότατα σε ζευγάρι και φαίνεται ότι τοποθετήθηκαν συγχρόνως. Ανάμεσα στα κρανία βρέθηκαν δύο γυάλινες φλάσκες του 3ου αι. μ.Χ. Το αξιοσημείωτο σε αυτό τον τάφο είναι ότι κυρίως στη νοτιοανατολική γωνία του αλλά και σε όλο το μήκος της νότιας παρειάς, καθώς και κάτω από τους δύο πρώτους σκελετούς, βρέθηκαν σκορπισμένα οστά από έναν ακόμη νεκρό που θα πρέπει να ήταν παλαιότερος. Την άποψη αυτή στηρίζουν τα δύο αβαφή μυροδοχεία[10] και το χάλκινο κόσμημα, που βρέθηκαν δίπλα στη νότια παρειά του τάφου, καθώς και τα χρυσά φύλλα μαζί με το χρυσό έλασμα με έκτυπο πρόσωπο μορφής κατενώπιον, που αποκαλύφθηκαν κατά τον καθαρισμό του τάφου κάτω από τους σκελετούς του 3ου αι. μ.Χ. Φαίνεται δηλαδή ότι ο Τφ15 κατασκευάστηκε μετά τα μέσα του 2ου αι. π.Χ., όπως φαίνεται από τα κτερίσματά του, για να φιλοξενήσει ένα νεκρό. Πολύ αργότερα, στον 3ο αι. μ.Χ., όταν βρέθηκε τυχαία, τα

9. Δρούγου - Τουράτσογλου, ό.π., σ. 146-148, του τύπου Β της κατάταξης των Δρούγου - Τουράτσογλου για τα παρόμοια αγγεία από τους ελληνιστικούς τάφους της Βέροιας.

10. Ό.π., σ. 35 (Π1246), πίν. 10.

υπολείμματα του πρώτου νεκρού απομακρύνθηκαν βιαστικά και στη θέση του τοποθετήθηκαν οι νέοι. Άλλωστε και η κατασκευή του ίδιου του τάφου, που είναι παρόμοια με του πρώτου ελληνιστικού τάφου Τφ0, ενισχύει τη χρονολόγηση του μνημείου στους ελληνιστικούς χρόνους.

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι οι νεκροί όλων των προηγούμενων τάφων είναι τοποθετημένοι εκτάδην με προσανατολισμό ως επί το πλείστον Α.-Δ. και το κρανίο συχνότερα προς Α. Τα χέρια τοποθετούνται ίσια στη λεκάνη, εκτός λίγων εξαιρέσεων (Τφ29, Τφ35 και Τφ46 κ.ά.).

Στην επίχωση που αφαιρέθηκε γύρω από τους τάφους βρέθηκε μία μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με κατεστραμμένη την επιγραφή, μικρά αγγεία (πινάκια), λυχνάρια, χάλκινα νομίσματα κυρίως ρωμαϊκών χρόνων (Αυγούστου, Φαυστίνας κ.ά.), αλλά και κάποια ελληνιστικών, καθώς και ρωμαϊκή και ελληνιστική κεραμική. Όλα τα παραπάνω ευρήματα σχετίζονται προφανώς με τάφους που καταστράφηκαν για να κατασκευαστούν αυτοί που ερευνήσαμε.

Κατά την έρευνα των τάφων της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής βρέθηκαν ανάμεσά τους τέσσερις τάφοι, οι οποίοι περιείχαν πολύ τριμμένα τμήματα σκελετών. Πρόκειται για λακκοειδείς χωρίς καλυπτήριες, από τους οποίους ο Τφ22 οριζόταν κυκλικά από μικρές ακατέργαστες πέτρες και ήταν ακτέριστος, ο Τφ24 περιείχε ένα σχεδόν ακέραιο αγγείο με τέσσερις κατακόρυφες σωληνωτές λαβές ανάρτησης (Εικ. 29), ο Τφ26 διέσωζε το νεκρό σε συνεσταλμένη στάση με το κρανίο στο πλάι, και ο Τφ28 περιείχε ένα νεκρό στην ίδια στάση και ένα τμήμα αγγείου με κατακόρυφες λαβές.

Τμήματα από παρόμοια αγγεία βρέθηκαν και στην κεραμική που συγκεντρώθηκε από την επίχωση ανάμεσα στους τάφους. Μια πρώτη έρευνα των αγγείων μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε τους τάφους αυτούς στη νεότερη νεολιθική περίοδο (μέσα 5ης χιλιετίας π.Χ.)[11].

Ανακεφαλαιώνοντας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η σύντομη έρευνα στο μικρό αυτό τμήμα της ανατολικής νεκρόπολης της αρχαίας πόλης των Φιλίππων υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική για δύο κυρίως λόγους: α) Για πρώτη φορά μετά από έρευνα πολλών ετών εντοπίζονται κλειστά χρονολογικά σύνολα ελληνιστικών χρόνων που φανερώνουν την οικονομική ευρωστία και την καλλιτεχνική άνθηση που επικρατούσε στην πόλη των Φιλίππων στη διάρκεια του 2ου αι. π.Χ. Το μοναδικό παλαιότερο παράδειγμα, που ανήκει στον ίδιο αιώνα, αποτελεί ο γνωστός τάφος του Ευηφένη Εξηκέστου, που ερευνήθηκε το 1964 από τον Δ. Λαζαρίδη στο δάπεδο του «μακεδονικού» τάφου-ηρώου κάτω από το Οκτάγωνο των Φιλίππων[12]. β) Οι προϊστορικοί τάφοι που αποκαλύφθηκαν αποτελούν σπάνια παραδείγματα τάφων της νεότερης νεολιθικής στην Ανατολική Μακεδονία. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το γεγονός ότι και στο χώρο του γνωστού προϊστορικού οικισμού του Ντικιλί Τας η έρευνα δεν έχει εντοπίσει έως σήμερα ταφές. Εξάλλου, όπως μας βεβαίωσαν οι ανασκαφείς του οικισμού Χ. Κουκούλη και Δ. Μαλαμίδου, ούτε παρόμοια σχήματα αγγείων έχουν βρεθεί σε αυτόν. Βέβαια η απόσταση των 2 χλμ. περίπου που χωρίζει το Ντικιλί Τας από το χώρο της ανασκαφής μας, καθιστά μάλλον απίθανη την απόδοση των τάφων αυτών στο γνωστό οικισμό. Είναι λοιπόν πιθανότερο να ανήκουν σε κάποια άλλη εγκατάσταση που δεν έχει ακόμη εντοπιστεί.

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

Εικ. 29. Φίλιπποι. Οικόπεδο Β. Λαζαρίδη. Τφ24. Σχεδόν ακέραιο αγγείο με τέσσερις κατακόρυφες σωληνωτές λαβές ανάρτησης.

ΘΑΣΟΣ

Σκάλα Σωτήρος

Ο οικισμός της πρώιμης εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος σχηματίζει σήμερα τον τεχνητό λόφο πάνω στον οποίο βρίσκεται ο ναός του Προφήτη Ηλία. Από το 1986 έως το 1992, η ανασκαφική έρευνα της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη αποκάλυψε εδώ τον επιβλητικό περίβολο μιας σημαντικής για το βόρειο Αιγαίο εγκατάστασης της 3ης χιλιετίας. Από τις πρώτες ανασκαφικές περιόδους υπήρξαν ενδείξεις ότι ο λιθόκτιστος αυτός περίβολος[13] με τις πύλες και τους προμαχώνες του οριοθετούσε κάτι, του οποίου την ταυτότητα αγνοούμε ακόμη, ωστόσο κτίσματα υπήρχαν και

11. Για κοντινά παραδείγματα αγγείων, βλ. G.A. Papathanassopoulos, *Neolithic Culture in Greece*, Αθήνα 1996, αριθ. 139α-β, σ. 274.

12. Δ. Λαζαρίδης, *ΑΔ* 19 (1964), σ. 372-374. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Χ. Μπακιρτζής, *Φίλιπποι*, Αθήνα 2003, σ. 53-54, εικ. 45-47.

13. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 391-406· 2 (1988), σ. 421-431· 3 (1989), σ. 507-520· 4 (1990), σ. 531-545.

στο εξωτερικό του. Δεν στάθηκε δυνατόν να διευκρινιστεί εάν τα εκτός τειχών οικοδομικά λείψανα κάλυπταν μεγάλη έκταση ή αναπτύσσονταν μόνο σε άμεση γειτνίαση με το οριοθετημένο τμήμα του οικισμού.

Έως το 1992 είχε ανασκαφεί ολόκληρο το δυτικό και τμήμα του νότιου σκέλους του περιβόλου, καθώς και ένας διάδρομος ανάμεσα σε περίβολο και εσωτερικό. Η αρχαιότερη αυτή οικιστική φάση καλύφθηκε λίγο μετά τα μέσα της 3ης χιλιετίας από ένα παχύ στρώμα τέφρας, επάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η νεότερη, με λιθόκτιστα κτίρια και αδιατάρακτο αρχαιολογικό υλικό. Τώρα όμως είναι αμφίβολο εάν ο περίβολος διατήρησε την παλιά του αίγλη. Η φάση αυτή έδωσε μεγάλο αριθμό αγγείων του τέλους της πρώιμης εποχής του Χαλκού, που ανέδειξαν τους ισχυρούς δεσμούς της Θάσου με την Ανατολική και την Κεντρική Μακεδονία.

Το 2001, μετά από διακοπή μιας δεκαετίας, ξεκίνησε εκ νέου ανασκαφική έρευνα στο βόρειο αυτή τη φορά τμήμα της θέσης. Αποκαλύφθηκε και εδώ ο περίβολος με τις ανακατασκευές του σε μήκος 12 μ. περίπου. Ο εντοπισμός του προσέδωσε ένα επίμηκες σχήμα στην κάτοψη του οικισμού και μια έκταση του περιτειχισμένου του τμήματος όχι μεγαλύτερη του 1 στρ.[14]. Στο εσωτερικό του περιβόλου εντοπίστηκαν λιθόστρωτα και πήλινα δάπεδα, που εξαρχής είχαν αποδοθεί στον εσωτερικό διάδρομο. Κάτω από το στρώμα του τεφρού χώματος[15] αποκαλύφθηκαν πασσαλότρυπες, που ίσως συνδέονται με τη στέγαση τμημάτων του διαδρόμου.

Επιβεβαιώθηκε επίσης ότι κατά τη νεότερη οικιστική φάση, ο περίβολος εξακολούθησε να υπάρχει, επιτελώντας κατά περίπτωση χωροταξικές λειτουργίες. Δάπεδα, θερμαντικές εστίες και χώροι αποθήκευσης εντοπίζονται κατά χώραν και στις δύο πλευρές του, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις και πάνω του. Σε αυτήν τη φάση ανήκει ένα εκτεταμένο δάπεδο που εντοπίστηκε στο νοτιοανατολικό άκρο του περιβόλου. Εδώ βρέθηκαν: μία πήλινη «φορητή» εστία, μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία, πολλές φιάλες, πρόχοι και δέπατα αιγαιακού τύπου, άλλα αντικείμενα κύρους, όπως οι λίθινοι πελέκεις. Απόλυτες τιμές χρονολόγησαν την τελευταία αυτή φάση του οικισμού στους δύο πρώτους αιώνες της 2ης χιλιετίας.

Η επιφανειακή έρευνα των τελευταίων ετών στη Θάσο βοήθησε να κατανοήσουμε καλύτερα και ένα από τα «αινιγματικά» ευρήματα του οικισμού: την πλάκα με τις βαθύνσεις που παρατηρούμε ενσωματωμένη στη νοτιοδυτική πύλη. Ως ενσωματωμένο δομικό υλικό στην αρχαιότερη φάση του περιβόλου, δεν μπορεί παρά να είναι πρωιμότερη από την κατασκευή του, να χρονολογείται, δηλαδή, πριν από τα μέσα της 3ης χιλιετίας. Συμβάλλει, έτσι, στη χρονολόγηση αντίστοιχων ευρημάτων, ομάδων βαθύνσεων πάνω σε ασβεστολιθικό ή γνευσιακό υπόβαθρο, όπως αυτές που έχουμε εντοπίσει σε υψώματα του νησιού: στον Άγιο Ιωάννη Πρίνου, στο Καστρί και στον Μπάμπουρα του Θεολόγου (Εικ. 30). Στην τελευταία, μάλιστα, θέση η πλάκα με τις βαθύνσεις έχει εντυπωσιακό μέγεθος και συνυπάρχει με κόγχες άγνωστου προορισμού. Η παρουσία αυτών των ευρημάτων σε μεγάλο υψόμετρο μας υποχρεώνει να σκεφθούμε ότι ο ορθοστάτης της Σκάλας Σωτήρος πρέπει να προϋπήρχε σε ανάλογο περιβάλλον, και να μεταφέρθηκε στον οικισμό μαζί με άλλο οικοδομικό υλικό.

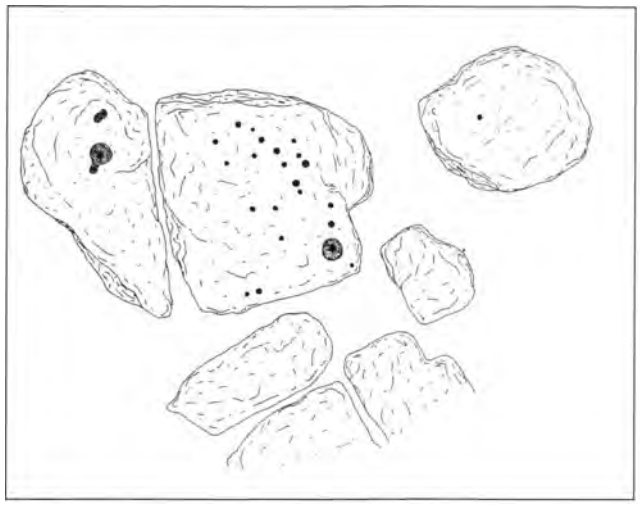
Κατά τη διετία 2006-2007 δρομολογήθηκε για πρώτη φορά η ανασκαφική έρευνα δύο οικοπέδων σε απόσταση 40 και 70 μ. από τον περίβολο. Δόθηκε, λοιπόν, η δυνατότητα να επανέλθουμε στο ερώτημα των πρώτων ανασκαφικών περιόδων, για την επέκταση του οικισμού εκτός του περιβόλου. Η πρώτη από τις ανασκαφές, σε οικόπεδο που βρίσκεται στα νοτιοδυτικά του λόφου, δεν προχώρησε αρκετά λόγω έλλειψης πιστώσεων, αλλά στο μικρό τμήμα που ανασκάφηκε ήλθαν στο φως λιθόκτιστα θεμέλια κτιρίων με τοιχοδομία που θυμίζει αυτήν της πρώιμης εποχής του Χαλκού, όπως τη γνωρίζουμε τόσο στη Σκάλα Σωτήρος και στον οικισμό των Λιμεναρίων όσο και σε «πρωτοαστικές» θέσεις του νότιου Αιγαίου. Οι τοίχοι αποκαλύφθηκαν σε μήκος 10 μ. περίπου, αλλά η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βάθος μεγαλύτερο των 0,30 μ., όπου εντοπίστηκε αρχαιότερη οικιστική φάση, που δεν ερευνήθηκε.

Στο δεύτερο οικόπεδο τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας ήταν πλουσιότερα και χρονολογημένα με μεγαλύτερη ασφάλεια. Εδώ αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα μιας συνοικίας σύγχρονης με την αρχαιότερη φάση του οικισμού, αποδεικνύοντας την παρουσία στη Σκάλα Σωτήρος, κατά το α΄ μισό της 3ης χιλιετίας, μιας εκτεταμένης εγκατάστασης, η οποία σταδιακά συρρικνώνεται και περιορίζεται στο χώρο του λόφου.

Η ανασκαφή κάλυψε έκταση 200 τ.μ. περίπου και εντόπισε πασσαλόπηκτα κτίσματα και μεγάλο αριθμό θερμαντικών κατασκευών μέσα και έξω από αυτά. Το περιορισμένο πλάτος του οικοπέδου δυσκολεύει την αποκατάσταση της κάτοψης των οικημάτων, που φαίνεται να έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. Είναι, πάντως, πιθανότερο να πρόκειται για ορθογώνιες παρά για αψιδωτές κατοικίες. Κτίσματα υπήρχαν σε δύο τουλάχιστον διαδοχικές οικιστικές φάσεις.

Εντοπίστηκαν τουλάχιστον 15 θερμαντικές κατασκευές, κυκλικές ή ελλειψοειδείς, οι τέσσερις από αυτές φούρνοι. Το δάπεδό τους είναι από κόκκινο πηλό πάνω σε βότσαλα, που εδράζονται σε στρώμα οστράκων και πλακαρών λίθων. Ορισμένες από τις κατασκευές διασώζουν το περιχείλωμά τους, κατασκευασμένο με καθέτως τοποθετημένες πέτρες και συμπαγή πηλό. Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν διάσπαρτα ίχνη δαπέδων από κόκκινο πηλό.

14. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 391.
15. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 423.

Εικ. 30. Θεολόγος. Θέση Μπάμπουρας. Βράχος με βαθύνσεις.

Εικ. 31. Σκάλα Σωτήρος. Έδρανα και πηλοκατασκευές.

Σε μικρή απόσταση από τις εστίες και τους φούρνους υπήρχαν μεγαλύτερες κατασκευές με δάπεδο από λίθους και θραύσματα πίθων (Εικ. 31). Πρόκειται μάλλον για λίθινα έδρανα που βρίσκονταν κυρίως στο εξωτερικό των σπιτιών. Δίπλα τους βρέθηκαν τριβεία και γουδιά, άφθονη κεραμική αλλά και αποθηκευτικά αγγεία μεγάλων διαστάσεων τοποθετημένα πάνω σε βάσεις από πλάκες γνευσίου.

Πάνω στο φυσικό έδαφος εντοπίστηκαν καθέτως τοποθετημένοι λίθοι μεγάλων διαστάσεων, οι οποίοι αναπτύσσονται σε ευθείες γραμμές (Εικ. 32). Ορισμένοι φθάνουν σε ύψος το 1 μ. Πιθανώς προορίζονταν για τη συγκράτηση μικρών ανδήρων, επάνω στα οποία εδράζονται τα κτίσματα του αρχαιότερου στρώματος.

Από τα κινητά ευρήματα της φετινής ανασκαφής εντυπωσιάζει το υψηλό ποσοστό της εγχάρακτης κεραμικής. Διακοσμεί κυρίως τρεις τύπους αγγείων: ημισφαιρικές φιάλες με εισέχοντα χείλη, βαθιά ανοιχτά αγγεία με αδιακόσμητο λαιμό και κατάκοσμη κοιλιά, όπως αυτά των Λιμεναρίων, αλλά και μόνωτα κύπελα μικρών διαστάσεων με διακοσμητική ζώνη στην κοιλιά. Είναι αρκετά τα πώματα πρόχων και μαγειρικών σκευών, ελάχιστα τα μικρογραφικά σκεύη και μεγάλη η συχνότητα αποθηκευτικών αγγείων.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον εμφανίζουν δύο ευρήματα που συσχετίζονται με επιτόπια κατεργασία του χαλκού, αν και το μοναδικό μεταλλικό αντικείμενο που βρέθηκε στο οικόπεδο είναι μία χάλκινη βελόνα. Δίπλα σε αρκετές μάζες μεταλλευμάτων και λιγοστές σκωρίες, η ανασκαφή απέδωσε ένα ακροφύσιο (Εικ. 33) και μία πήλινη ανοιχτή μήτρα με δύο όψεις χύτευσης, για αξίνα και σμίλη (Εικ. 34). Η ανοιχτή μήτρα συνεπάγεται οξείδωση του μετάλλου, και απαιτεί πρόσθετη επεξεργασία με σφυρηλάτηση. Μήτρες της 3ης χιλιετίας μας είναι γνωστές στο κεντρικό και βόρειο Αιγαίο είτε πήλινες, όπως της Τροίας, είτε λίθινες, όπως η επίσης διπλή από το Παλαμάρι, για αιχμή βέλους και σμίλη. Είναι βεβαίως παρούσες στην Πολιόχνη, της οποίας ο ρόλος στη διακίνηση πρώτης ύλης και μεταλλικών τεχνέργων στον αιγαιακό χώρο έχει συζητηθεί επανειλημμένως.

Η καταγραφή της κεραμικής, που έχει δρομολογηθεί χάρη στη φιλοτιμία των σπουδαστών του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου, μας απέδωσε το πρώτο ειδώλιο του οικισμού μετά την εντυπωσιακή σειρά των ανθρωπόμορφων στηλών που εντοπίστηκαν εντοιχισμένες στον περίβολο. Πρόκειται για το κάτω τμήμα ενός γυναικείου ειδωλίου, στο οποίο δηλώνεται με πυκνή εγχάραξη και περιμετρικά το ένδυμα. Για τη μορφή του άνω τμήματος υπενθυμίζουμε ένα σύγχρονό του ειδώλιο από τα Λιμενάρια και ένα οψιμότερο από την Κουκουδιά Θεολόγου.

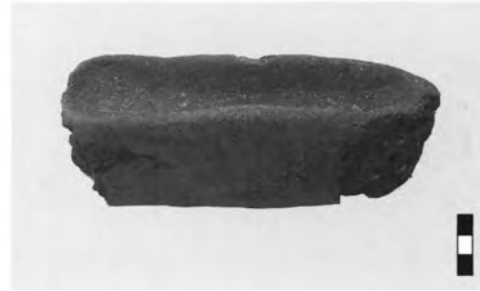
Οι ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν την τελευταία διετία στην Σκάλα Σωτήρος απέδειξαν ότι ο οικισμός απλωνόταν σε μια ακτίνα τουλάχιστον 60 ως 100 μ. εκτός του «κεντρικού» περιτειχισμένου τμήματος. Η ανάπτυξη αυτή,

Εικ. 32. Σκάλα Σωτήρος. Ορθοστάτες ανδήρων.

Εικ. 33. Σκάλα Σωτήρος. Ακροφύσιο.

Εικ. 34. Σκάλα Σωτήρος. Πήλινη μήτρα με δύο όψεις χύτευσης.

ωστόσο, δεν φαίνεται να πραγματοποιείται προς Α., εφόσον δεν έχουν εντοπιστεί έως σήμερα ενδείξεις προϊστορικών επιχώσεων στα κοντινά στον οικισμό οικόπεδα. Η εγκατάσταση φαίνεται ότι αναπτύσσεται κυρίως προς Ν. και Δ.

Το οικόπεδο με τα πασσαλόπηκτα οικήματα έχει περιορισμένη διάρκεια ζωής τριών περίπου αιώνων. Οι απόλυτες τιμές χρονολογούν την παρουσία αυτής της συνοικίας ανάμεσα στο 2800 και στο 2500 π.Χ., στη δεύτερη δηλαδή φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Η χρονολογική αυτή ένταξη υποστηρίζεται απολύτως και από τη μελέτη της κεραμικής. Μόνο σποραδικά εμφανίζονται τύποι που μπορεί να ανήκουν στην επόμενη φάση, χωρίς, όμως αυτή να τεκμηριώνεται στρωματογραφικά. Η τελευταία αυτή φάση έχει εντοπιστεί έως τώρα μόνο στην κορυφή του λόφου, κάτι που ίσως δηλώνει μείωση της έκτασης του οικισμού παρά την οικονομική του ακμή, όπως αυτή καταδεικνύεται από τα κινητά ευρήματα.

Η δεύτερη φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού, από την άλλη, δεν έχει εντοπιστεί στρωματογραφικά εντός του περιβόλου, η κεραμική της μάλιστα εμφανίζεται εκεί αποσπασματική, και δίνει την εντύπωση προϊόντος διαταραγμένων επιχώσεων. Προκύπτει, έτσι, εύλογα το ερώτημα κατά πόσο το «κεντρικό» αυτό τμήμα του οικισμού είχε αυτονομηθεί ως περιτειχισμένο από την έναρξη της 3ης χιλιετίας ή αν αυτό συνέβη αρκετά αργότερα. Οι πρόσφατες τιμές από τον εσωτερικό διάδρομο του περιβόλου κυμαίνονται ανάμεσα στο 2300 και στο 2100, αλλά είναι αλήθεια ότι δεν προέρχονται από τα χαμηλότερα στρώματά του.

Ωστόσο, αν δίπλα σε αυτές υπενθυμίσουμε ότι στο σύνολό τους οι παλαιότερες τιμές δεν είναι πρωιμότερες των μέσων της χιλιετίας, αλλά αφορούν το διάστημα από το 2450 έως το 2200, θα μπορούσε κανείς να προτείνει ότι ο περίβολος δεν θεμελιώνεται παρά μόνο γύρω στα μέσα της 3ης χιλιετίας, ενώ τερματίζει τον πολλαπλό του ρόλο στα τέλη της χιλιετίας. Ο οικισμός για άλλους δύο αιώνες δείχνει να τον αγνοεί ή να τον εκμεταλλεύεται έως την εγκατάλειψη του χώρου και την απομάκρυνση του πληθυσμού από την παράκτια ζώνη. Στη φάση αυτή φαίνεται να κάνει την εμφάνισή της και η νέα εγχάρακτη κεραμική παράδοση, ελάχιστα γνωστή προς το παρόν στον οικισμό, που στην ακμή της θα χαρακτηρίσει τις θέσεις της ύστερης εποχής του Χαλκού στην Ανατολική και την Κεντρική Μακεδονία.

Ίσως, λοιπόν, κατά τη διάρκεια ζωής της συνοικίας που ανασκάφηκε φέτος, ο οικισμός της Σκάλας Σωτήρος να απλώνεται ενιαίος μέχρι τη θάλασσα, προετοιμάζοντας στο α΄ μισό της 3ης χιλιετίας, με τις νεωτεριστικές οικονομικές του στρατηγικές, την ανάδυση ενός οχυρού και πλούσιου οικιστικού κέντρου.

Λιμενάρια

Κάστρο Λιμεναρίων

Τον Οκτώβριο του 2006, κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας που πραγματοποιείται τα τελευταία χρόνια στο ορεινό τμήμα της Θάσου, εντοπίστηκαν στην περιοχή του Κάστρου Λιμεναρίων, στη θέση Κάμπος ή Κτσουρ Πευκάρ και σε υψόμετρο 500 μ. περίπου, ληνοί και άλλες κατασκευές που σχετίζονται με την παραγωγή κρασιού. Σε απόσταση 3 χλμ. περίπου δυτικά του Κάστρου, της εγκατάστασης των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, στα βορειοανατολικά του δασικού δρόμου που οδηγεί στον οικισμό, εκτείνεται ένα εύφορο οροπέδιο που φιλοξενεί μεγάλο αριθμό αμπελώνων. Εντοπίστηκαν ληνοί εντυπωσιακοί ως προς το μέγεθός τους, τα δομικά τους χαρακτηριστικά αλλά και ως προς την κατάσταση διατήρησής τους. Με την οικονομική συνδρομή του Πολιτιστικού Συλλόγου Λιμεναρίων «Το Κάστρο», πραγματοποιήθηκε εκτεταμένος καθαρισμός της περιοχής, και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα μικρής κλίμακας σε τέσσερις από τους ληνούς. Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός λιθόκτιστων τοιχίων, που αποτελούν όρια κτηματολογίου, αναλήμματα για τη δημιουργία ανδήρων καλλιέργειας και κτίσματα, που επίσης σχετίζονται με την αμπελουργία.

Οι ληνοί που ερευνήθηκαν ήταν γεμισμένοι με λίθους από τα τμήματα των τοίχων που κατέπεσαν στο εσωτερικό τους, και καλύπτονταν με πυκνή βλάστηση, γεγονός που δυσκόλευε τον εντοπισμό τους. Δεν έφεραν μόνιμη στέγη, πιθα-

Εικ. 35. Λιμενάρια. Κάστρο. Ο ληνός Ι.

Εικ. 36. Λιμενάρια. Κάστρο. Ο ληνός Ι: το υπολήνιο.

νώς, όμως, λαμβάνονταν κάποια μέριμνα για την προστασία των ληνών κατά τους χειμερινούς μήνες.

Ο ληνός Ι, έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,70×1,80 μ., είναι, δηλαδή, σχεδόν τετράγωνος (Εικ. 35). Είναι χτισμένος με ασβεστολιθικές πέτρες, με τις μεγαλύτερες και καλύτερα λαξευμένες από αυτές να τοποθετούνται στις γωνίες και στις όψεις των τοίχων. Για το γέμισμα της τοιχοποιίας χρησιμοποιείται λιθολόγημα μικρότερων λίθων. Οι τοίχοι έχουν πάχος 0,60 μ. περίπου, και φέρουν ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του ληνού υπάρχουν κάθετες μονολιθικές πλάκες στις τρεις πλευρές του, ενώ στην ανατολική δύο ογκόλιθοι.

Και οι τέσσερις εσωτερικές όψεις συνδέονται και στεγανοποιούνται με λευκοκίτρινο κονίαμα από ασβέστη, άμμο και χαλίκι. Δεν παρατηρήθηκε προσθήκη τριμμένου κεραμιδιού, όπως συμβαίνει με το κουρασάνι που χρησιμοποιείται σε οψιμότερους ληνούς, της τουρκοκρατίας. Σε βάθος 1 μ. περίπου από το ανώτερο σημείο της τοιχοδομίας εντοπίστηκε το δάπεδο του ληνού, που είναι ο βράχος λαξευμένος και καλυμμένος με παχύ κονίαμα. Μέχρι το ύψος των 0,40 μ. περίπου από το δάπεδο παρατηρείται στα τοιχώματα κόκκινο χρώμα, γεγονός που συνηγορεί στην επιλογή της πρακτικής παραμονής του γλεύκους στο χώρο του ληνού για κάποιο χρονικό διάστημα, και όχι της άμεσης μετάγγισής του σε δοχεία ή ασκιά.

Νότια του ληνού ήλθε στο φως δεύτερος χώρος, λίγο μεγαλύτερος, το υπολήνιο, με είσοδο από Ν. (Εικ. 36). Οι εσωτερικές διαστάσεις του είναι 2,50×2 μ. Οι πλάγιοι τοίχοι του προεκτείνονται προς Β. εγκιβωτίζοντας το ληνό. Είναι χτισμένοι με απλή αργολιθοδομή, με πέτρες πλακαρές, αδρά λαξευμένες, χωρίς συνδετικό υλικό. Στο υπολήνιο η χρήση κονιάματος περιορίζεται στο δάπεδο και στην εσωτερική όψη των τοίχων, κυρίως στο χαμηλότερο τμήμα τους. Το κτίσμα του υπολενίου που περιέλαβε το ληνό ίσως αποτελεί οψιμότερη προσθήκη. Ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι ότι τώρα προστίθενται οι μεγάλοι «ορθοστάτες», τους οποίους παρατηρούμε στην ανατολική πλευρά του κτίσματος. Τέτοιες πλάκες εντυπωσιακών διαστάσεων καθέτως τοποθετημένες διαπιστώσαμε μόνο στο ληνό Ι. Ίσως οφείλεται στην ανάγκη καλύτερης στήριξης της τοιχοδομίας λόγω ανωμαλιών του φυσικού εδάφους.

Στο βόρειο τοίχο του υπολενίου εντοπίστηκε το όρυγμα για τη συγκέντρωση του μούστου, με διάμετρο 0,70 και βάθος 0,40 μ. Είναι λαξευμένο στο βράχο που αποτελεί και το δάπεδο του υπολενίου, και έχει επιχριστεί με κονίαμα. Εδώ τοποθετούνταν το δοχείο για τη συλλογή και την άμεση μετάγγιση του προϊόντος σε ασκιά, που μεταφέρονταν στις αποθήκες του σπιτιού. Για την επικοινωνία ληνού και υπολενίου υπάρχει οπή με διάμετρο 0,10 μ., μέσα στην οποία προσαρμοζόταν ο δίαυλος εκροής από φθαρτό υλικό και φίλτρο από θυμάρι ή κλήμα. Από το εσωτερικό του ληνού συνελέγη μικρή ποσότητα αδιακόσμητης κεραμικής, που ανήκει σε φιάλες και χρονολογείται στα μεταβυζαντινά χρόνια, αν και η παρουσία τους δεν χρονολογεί με ασφάλεια την κατασκευή του ληνού.

Σε απόσταση 200 μ. περίπου βορειοδυτικά του ληνού Ι εντοπίστηκαν οι ληνοί ΙΙ και ΙΙΙ, στον ίδιο αμπελώνα. Η ανασκαφική έρευνα εδώ δεν έχει ολοκληρωθεί. Παρά το χαμηλότερο ύψος διατήρησης του ληνού ΙΙ, ο μεγάλος όγκος της λιθορριπής που τον κάλυπτε, υποδηλώνει αρχικό ύψος γύρω στο 1 μ. Έχει ορθογώνια κάτοψη και εσωτερικές διαστάσεις 2,40×1,80 μ., είναι, δηλαδή, αρκετά μεγαλύτερος του ληνού Ι. Μικρότερο, πάντως, φαίνεται ότι ήταν το υπολήνιο στα νότια, που δεν έχει ακόμη ερευνηθεί. Οι εσωτερικές όψεις του ληνού φέρουν μεγάλες κάθετες πλάκες ασβεστόλιθου, από τις οποίες αυτή της βόρειας πλευράς είναι ενιαία και με εντυπωσιακό μήκος. Οι τοίχοι είναι παχείς, χτισμένοι με λίθους μεγάλων διαστάσεων, καλά λαξευμένους στις γωνίες του κτίσματος. Τοποθετούνται είτε σε οριζό-

ντιες σειρές είτε καθέτως. Για να αποκτηθεί επίπεδο δάπεδο έχει λαξευτεί κι εδώ ο βράχος, αλλά, όπου απαιτήθηκε, έχουν προστεθεί μεγάλες πλάκες. Βράχος και πλάκες καλύπτονται με λευκοκίτρινο ασβεστοκονίαμα, που επεκτείνεται στο κάτω τμήμα των εσωτερικών όψεων και χρησιμοποιείται ως συνδετικό υλικό στην τοιχοδομία.

Μόλις 4 μ. βορειότερα εντοπίστηκε ο ληνός ΙΙΙ. Η κακή του διατήρηση δεν επιτρέπει να γνωρίζουμε τις αρχικές του διαστάσεις, αλλά ήταν οπωσδήποτε αρκετά μικρότερος από το ληνό ΙΙ. Έχουν διασωθεί τμήματα των εσωτερικών κάθετων πλακών στις τρεις πλευρές του, ο λαξευμένος βράχος ως δάπεδο, και μόνο σε ορισμένα σημεία το κονίαμα. Είναι πιθανόν ότι ο μικρός αυτός ληνός ήταν πρωιμότερος και αντικαταστάθηκε αργότερα από το ληνό ΙΙ, ο οποίος χρησιμοποίησε το παλαιότερο οικοδομικό υλικό. Η αντικατάσταση μάλλον υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να εξυπηρετηθούν οι απαιτήσεις μιας αυξημένης παραγωγής.

Ο ληνός IV που εντοπίστηκε νοτιότερα, σε άνδηρο αμπελώνα με έκταση 67×40 μ., έχει διαστάσεις 1,30×2,50 μ., και είναι ενσωματωμένος στο μεγαλύτερο έως σήμερα κτίσμα που έχουμε ερευνήσει στην περιοχή του Κάμπου, μήκ. 4,15 και πλ. 3,30 μ. Ο τέταρτος αυτός ληνός είναι επιμήκης και εμφανίζει τα κοινά σε όλους τους ληνούς δομικά χαρακτηριστικά: φέρει εσωτερικές κάθετες πλάκες, και χρησιμοποιεί ως δάπεδο το λαξευμένο βράχο καλυμμένο με κονίαμα (Εικ. 37). Δεν υπάρχει ή δεν έχει διατηρηθεί κάθετη πλάκα στη βόρεια πλευρά του ληνού, όπου αποκαλύφθηκε χαμηλό τοιχίο. Έξω από αυτό ήλθε στο φως μεγάλο όρυγμα βάθ. 1 μ. περίπου για την περισυλλογή του γλεύκους.

Ο υπόλοιπος χώρος που πρέπει να ταυτιστεί με το υπολήνιο, αναπτύσσεται σε σχήμα Γ βόρεια και δυτικά του ληνού (Εικ. 38). Το κτίσμα είναι χτισμένο με αργολιθοδομή χωρίς κονίαμα ή άλλο συνδετικό υλικό. Οι τοίχοι έχουν μεγάλο πάχος, που συχνά υπερβαίνει τα 0,80 μ., διατηρούνται σε αρκετό ύψος, και αυτό μας κάνει να υποθέτουμε ότι ίσως πρόκειται για στεγασμένο κτίσμα. Στις γωνίες, ειδικά πλησίον των θυραίων ανοιγμάτων, επιλέγονται για τη δόμηση ορθογώνιες πέτρες με καλά λαξευμένες πλευρές, ενώ στα υπόλοιπα σημεία προτιμώνται σειρές μεγάλων πλακαρών λίθων. Παντού οι ογκωδέστερες λαξευμένες πέτρες τοποθετούνται στις όψεις και οι μικρότερες ως γέμισμα. Ίσως υπήρχαν αρχικά δύο είσοδοι, μία νοτιοδυτική και μία βορειοδυτική, η οποία αργότερα κλείστηκε. Νότια του χώρου αυτού πρέπει να υπήρχε ένας ακόμη, μάλλον υπαίθριος, του οποίου σώζεται τμήμα του δυτικού τοίχου, και δεν έχει διευκρινιστεί η λειτουργία του.

Βορειότερα, σε απόσταση 500 μ. από τους ληνούς ΙΙ και ΙΙΙ, εντοπίσαμε το ληνό V, με ανάλογα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, με κακή όμως διατήρηση. Σε απόσταση 300 μ. ανατολικά του ληνού IV, μέσα σε πυκνή βλάστηση εντοπίστηκε ο ληνός VI, όπου πραγματοποιήθηκαν μόνον

Εικ. 37. Λιμενάρια. Κάστρο. Ο ληνός IV.

Εικ. 38. Λιμενάρια. Κάστρο. Ο ληνός IV: το υπολήνιο.

εργασίες καθαρισμού διάρκειας μερικών ωρών, οι οποίες και διευκρίνισαν τη διατήρηση των δύο χώρων του, ληνού και υπολήνιου, δίπλα σε ογκώδη λιθόκτιστη περίφραξη του αμπελώνα.

Στην περιοχή μεταξύ των ληνών ερευνήθηκε τμήμα μονόχωρου κτίσματος με είσοδο στα δυτικά, από το οποίο συνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμίδων και κεραμικής. Σε μικρή απόσταση στα βόρειά του μια κυκλική κατασκευή ήταν πιθανώς απορριμματικός λάκκος. Στο εσωτερικό της, εκτός της άφθονης κεραμικής, βρέθηκε μεσοβυζαντινό χάλκινο νόμισμα του 12ου αι. μ.Χ., της εποχής των Κομνηνών. Μικρότερες λιθόκτιστες κατασκευές εντοπίζονται σε μικρή ακτί-

να γύρω από το κτίσμα, αλλά χωρίς ανασκαφική έρευνα δεν μπορεί να κατανοηθεί η χρήση τους. Μεγάλη είναι επίσης η συχνότητα των τοιχίων που οριοθετούν τις ιδιοκτησίες, με «ορθοστάτες» στις όψεις και γέμισμα με πέτρες. Ορισμένα τοιχία είναι αναλημματικά, στηρίζουν δηλαδή άνδηρα για την καλλιέργεια του αμπελιού, και έχουν κατασκευαστεί με ανάλογο τρόπο. Ορθοστάτες προτιμώνται σχεδόν πάντοτε στις γωνίες των αναλημμάτων.

Σε υψηλότερο σημείο της πλαγιάς που αποτελεί το βορειοδυτικό όριο των αμπελώνων, διασώζεται ένα από τα πυργοειδή κτίσματα που στη Θάσο αποκαλούνται «μελισσουργοί»[16]. Πιστεύουμε ότι η λειτουργία του μπορεί να συνδέεται με την επιστασία και παρακολούθηση των εκτεταμένων αυτών αμπελώνων του Κάμπου από τους αμπελοφύλακες ή δραγάτες, στους οποίους ανέθετε η κοινότητα τα συγκεκριμένα καθήκοντα, τουλάχιστον από τη βυζαντινή εποχή και μετά. Νεότερες πηγές, άλλωστε, τεκμηριώνουν την παρουσία τέτοιων φυλάκων είτε στη Θάσο, σε περιοχές με ακμαία αμπελουργία όπως η Αστρίδα, είτε σε άλλα μέρη του αιγαιακού χώρου.

Η χρονολόγηση των ληνών και των υπόλοιπων κατασκευών είναι αλήθεια ότι συναντά αυξημένες δυσκολίες. Τα μοναδικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας είναι το νόμισμα που προαναφέραμε και τα ελάχιστα εφυαλωμένα όστρακα, καθώς η πλειονότητα της κεραμικής δεν είναι εύκολο να χρονολογηθεί. Από την άλλη, η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή του Κάστρου, δεν είχε έως σήμερα προσφέρει αρχαιολογικές ενδείξεις πρωιμότερες του α΄ τετάρτου του 15ου αιώνα.

Η επιφανειακή έρευνα της τελευταίας διετίας έχει εντοπίσει στο Κάστρο νεότερα ασβεστοκάμινα, μάντρες που δεν πρέπει να χρονολογούνται πριν από τις αρχές του περασμένου αιώνα, αλλά και μία ή δύο, αρχαιότερες ίσως, κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις. Οι τελευταίες, με μεγάλη επιφύλαξη, θα μπορούσαν να ενταχθούν στη βυζαντινή εποχή, αν είναι σύγχρονες, όπως προτείνουμε, άλλων θέ-

Εικ. 39. Λιμενάρια. Θέση Το Μνημόρι του Αράπη. Τυμβοειδής κατασκευή.

σεων που έχουμε ερευνήσει στις περιοχές του Πρίνου και του Θεολόγου[17].

Σε απόσταση 500 μ. περίπου νότια των αμπελώνων και μόλις 50 μ. βόρεια του δασικού δρόμου που οδηγεί στο Κάστρο, στη θέση Το Μνημόρι του Αράπη, εντοπίσαμε ένα λιθόκτιστο περίβολο, στο εσωτερικό του οποίο υπάρχει ορθογώνιο κτίσμα με πηγάδι, πιθανώς επίσης κτηνοτροφικού προορισμού, καθώς και ένας αριθμός τυμβοειδών κατασκευών τις οποίες θεωρήσαμε τάφους (Εικ. 39). Η σύντομη ανασκαφική έρευνα μίας από αυτές επιβεβαίωσε την εικόνα ενός μικρού τύμβου με φροντισμένες τις τρεις του πλευρές. Ωστόσο, το εσωτερικό του αποτελούνταν από λιθολόγημα χωρίς άλλα ευρήματα, αν εξαιρέσουμε ελάχιστα όστρακα τροχήλατων αγγείων, ίσως όψιμων ιστορικών χρόνων. Η χρήση των κατασκευών αυτών παραμένει αδιευκρίνιστη.

Δυστυχώς, και η ίδια η μορφολογία των ληνών δεν είναι περισσότερο διαφωτιστική ως προς το χρόνο κατασκευής και χρήσης τους. Στη Θάσο ανάλογης μορφής και δομικών χαρακτηριστικών ληνούς βρίσκουμε μόνο στην Καλλιράχη, σχεδόν αποκλειστικά στην περιοχή της Αγίας Μαρίνας. Η κατάσταση διατήρησής τους δεν είναι, ωστόσο, ικανοποιητική, και η επιφανειακή έρευνα δεν προσέφερε ούτε εκεί ασφαλή στοιχεία για τη χρονολόγησή τους. Στην περιοχή της Καλλιράχης η παρουσία των ληνών είναι διαχρονική και η τυπολογία τους εξελίσσεται σε κτίσματα με συμπαγή τοιχοδομία, όπως οι ληνοί της Παλιόχωρας. Στο νεότερο αυτό τύπο ανήκουν επίσης οι ληνοί του Καζαβητίου, της Αστρίδος και του Θεολόγου, οι αμπελώνες του οποίου εμφανίζονται σε δικαιοπρακτικά έγγραφα του 18ου αιώνα.

16. Τα κτίσματα αυτά δεν έχουν κεντρίσει έως σήμερα το ενδιαφέρον των ερευνητών παρά τη συχνή παρουσία τους και την εξαιρετική, κατά κανόνα, κατάσταση διατήρησής τους. Κατά τη διάρκεια της επιφανειακής έρευνας εντοπίσαμε μεγάλο αριθμό τέτοιων κτισμάτων, αποκλειστικά σε ορεινό περιβάλλον, στη δυτική, νότια και ανατολική Θάσο, ενώ φαίνεται να απουσιάζουν από το βόρειο και βορειοανατολικό της τμήμα. Έχουν ορθογώνιο σχήμα, ποικιλία διαστάσεων, κλίση του άνω τμήματος προς τα έξω και κατάληξη των τοίχων σε σειρές από πλάκες γνευσίου, που εξέχουν. Τα κτίσματα αυτά μάλλον ήταν αστέγαστα, αλλά η λειτουργία και η χρονολόγησή τους παραμένουν αβέβαια. Στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελούν μεμονωμένα κτίσματα, αλλά συναντώνται επίσης σε ζεύγη ή και σε συστάδες, καλύπτοντας ολόκληρα πρανή, όπως στην περίπτωση των περιοχών Λαγκάδα και Πιτελίδες Θεολόγου. Η σημερινή τους ονομασία δεν ανταποκρίνεται προφανώς στην αρχική τους χρήση.

17. Βλ. στα Χρονικά του *ΑΔ* των ετών 1998-2006 (θέσεις Τραπέζια, Μπατσός).

Εικ. 40. Μαριές. Πουρνάρι. Κτίσματα Ι και ΙΙ.

Εικ. 41. Μαριές. Πουρνάρι. Κυκλική κατασκευή.

Εκτός Θάσου επίσης σπανίζουν ληνοί-κτίσματα όπως αυτοί του Κάστρου. Υπάρχουν τα παραδείγματα των λαξευτών εξ ολοκλήρου ληνών, όπως τους γνωρίζουμε από τις αποικίες της Μαύρης Θάλασσας, την Κύπρο, τη Λήμνο, την Κρήτη, τα Στάγειρα και τη Νικήτη Χαλκιδικής, και τη Μαρώνεια, ενός τύπου που επίσης δεν χρονολογείται με ασφάλεια. Λαξευτοί ληνοί δεν έχουν βρεθεί έως σήμερα στη Θάσο. Κάποια παραδείγματα από τη θέση Μνημορούδι στο Λιμένα μαρτυρούν ότι στους ρωμαικούς τουλάχιστον χρόνους οι ληνοί δεν διέφεραν από τις μονολιθικές σαρκοφάγους που προμήθευε το λατομείο στο Βαθύ.

Παρόμοιους με τους δικούς μας ληνούς συναντούμε μόνο στο νοτιοανατολικό Αιγαίο, με τους ληνούς της Σύμης να εμφανίζουν τη μεγαλύτερη συγγένεια. Κι εδώ φαίνεται ότι προηγούνται επίσης χρονολογικά οι λαξευτοί ληνοί. Αργότερα, οι ληνοί της Σύμης χρησιμοποιούν εσωτερικές κάθετες πλάκες μεγάλων διαστάσεων και εξακολουθούν να λαξεύουν το βράχο ως δάπεδο. Αυτός ο τύπος θεωρείται ότι χαρακτηρίζει τη ρωμαϊκή και τη βυζαντινή εποχή, και συμβάλλει στη χρονολόγηση των ληνών του Κάστρου. Στις νεότερες περιόδους γίνονται κτιστοί και, τέλος, μεταβάλλονται σε στεγασμένα κτίσματα με είσοδο και μεγάλο στόμιο για την επικοινωνία με το υπολήνιο. Σε μια μεταβατική φάση ως προς την τυπολογία τους θεωρούμε ότι ανήκουν οι ληνοί που παρουσιάσαμε, εφόσον συνδυάζουν νεότερα στοιχεία τοιχοδομίας με τα παλαιότερα της λάξευσης του βράχου ως δαπέδου και της χρήσης ορθοστατών και ογκόλιθων.

Μαριές

Πουρνάρι

Η θέση Πουρνάρι βρίσκεται σε υψόμετρο 650 μ. περίπου, σε παράκαμψη του δασικού δρόμου που οδηγεί από τις Μαριές προς το Κάστρο. Με αφορμή το αίτημα τοποθέτησης σταθμού κινητής τηλεφωνίας πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα δύο εβδομάδων και εντοπίστηκε μικρής έκτασης κτηνοτροφική εγκατάσταση.

Αποκαλύφθηκαν, καλά διατηρημένοι, δύο χώροι ορθογώνιας κάτοψης, χτισμένοι αργολιθοδομικά με ασβεστολιθικό υλικό που αφθονεί στην περιοχή (Εικ. 40). Και στους δύο σώζονται τα θεμέλια σε μικρό ύψος, από 0,20-0,50 μ., αλλά το πιθανότερο είναι να ήταν λιθόκτιστοι ως τη στέγη. Ο μεγαλύτερος χώρος, με νότια είσοδο, πρέπει να χρησίμευε ως κατοικία. Ο μικρότερος χώρος βρίσκεται στα βορειοανατολικά του πρώτου, είναι ανεξάρτητος, έχει είσοδο στα ανατολικά και πλακόστρωτο δάπεδο. Μαύρο χώμα στο εσωτερικό του ίσως οφείλεται στη χρήση του ως μαγειρείο.

Δυτικότερα αποκαλύφθηκε τμήμα ενός τρίτου ορθογώνιου χώρου, καθώς και μία κυκλική κατασκευή (Εικ. 41), χωρίς άλλα ευρήματα που να διαφωτίζουν τη χρήση τους. Όλο το τμήμα του απότομου πρανούς, νότια των οικιστικών λειψάνων, καταλαμβάνεται από περίβολο κατασκευασμένο με ξερολιθιά, σωζ. ύψ. 0,50 μ., που είχε μία τουλάχιστον είσοδο στα βορειοανατολικά (Εικ. 42).

Η χρονολόγηση της εγκατάστασης είναι πολύ δύσκολη λόγω έλλειψης επαρκών κινητών ευρημάτων, η κεραμική, ωστόσο, μάλλον τη χρονολογεί στους όψιμους ιστορικούς χρόνους.

Λιμένας

Οικόπεδο Σ. Συνοδιά

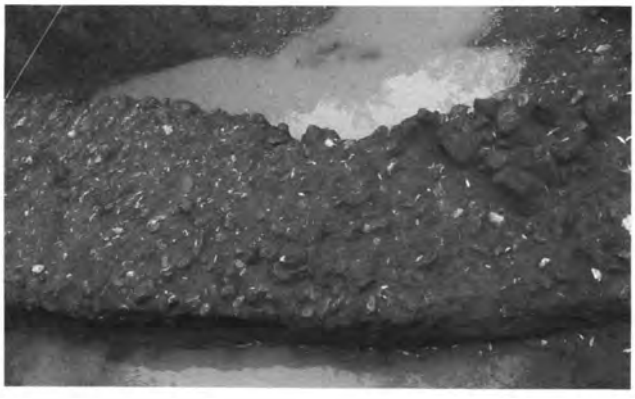
Κατά την ανασκαφική έρευνα στο εν λόγω οικόπεδο, που βρίσκεται στη διασταύρωση της περιφερειακής αρτηρίας της πόλης με το δρόμο που οδηγεί στην Πύλη του Δία και της Ήρας, εντοπίσαμε πληθώρα λιθοσωρών (Εικ. 43), αποτελούμενων από μία μόνο σειρά λίθων, των οποίων η λει-

Εικ. 42. Μαριές. Πουρνάρι. Περίβολος.

Εικ. 43. Λιμένας. Οικόπεδο Σ. Συνοδιά. Λιθοσωρός.

Εικ. 44. Λιμένας. Οικόπεδο Σ. Συνοδιά. Λιθόστρωτος δρόμος.

τουργία και η χρονολόγηση είναι δύσκολες. Ίσως πρόκειται για πρόχειρες οριοθετήσεις αγροτεμαχίων. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε συμπαγές λιθόστρωτο, μήκ. 14 και πλ. 2 μ. (Εικ. 44). Οι διαστάσεις του, καθώς και ο τρόπος κατασκευής του υποδεικνύει ότι δεν είναι μάλλον περίβολος ή ανάλημμα αλλά μικρός παράπλευρος δρόμος της κεντρικής αρτηρίας που οδηγούσε από την ύπαιθρο στην Πύλη του Δία και της Ήρας. Κατά τον καθαρισμό του συγκεντρώθηκε ελάχιστη μελαμβαφής κεραμική, που θα μπορούσε να το χρονολογήσει στους ελληνιστικούς χρόνους. Από την ανασκαφή του οικοπέδου προέρχονται μάζες σιδήρου, λίγες αγνύθες, και μόλις ένα νόμισμα.

Θέση Μπαρούτ Χανάς

Από την ορεινή περιοχή βόρεια του συγκροτήματος των μεταλλείων των Λιμεναρίων, και συγκεκριμένα από τη θέση Μπαρούτ Χανάς (Εικ. 45) παραδόθηκαν στην Υπηρεσία μας από τον κάτοικο Λιμεναρίων Κ. Λόβουλο αρκετές μάζες και θραύσματα πυριτικών πετρωμάτων (Εικ. 46), που δεν είχαν εντοπιστεί μέχρι τότε στη Θάσο, όπου τα αντίστοιχα υλικά των προϊστορικών θέσεων θεωρούνται εισηγμένα. Το εύρημα είχε προφανές ενδιαφέρον, για αυτό πραγματοποιήσαμε τις επόμενες ημέρες εντατική επιφανειακή έρευνα στο χώρο, η οποία πραγματοποιήθηκε σε ζώνες πλ. 5 μ. και σε συνολική έκταση 1.200 τ.μ. και απέδωσε αρκετά ανάλογα ευρήματα. Πλην του πυριτικού υλικού που έδινε την εικόνα «πυρήνων» και «απολεπισμάτων», συγκεντρώθηκε μεγάλος αριθμός κροκαλών (Εικ. 47), που θύμιζαν πολύ τις γνωστές ως εργαλεία κρούσης από την ανασκαφική έρευνα στα ορυχεία ώχρας των Τζινών, που δεν απέχουν πολύ από τη νέα θέση. Το μεγαλύτερο τμήμα του υλικού φαινόταν να προέρχεται από ένα πρανές κοκκινοχωμάτων δίπλα σε σημερινό δασικό δρόμο.

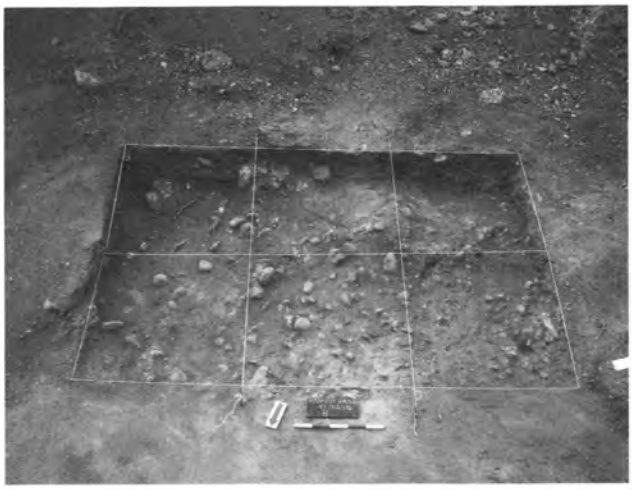
Στα πλαίσια του προγράμματος «Παλαιολιθική και πρώτες ύλες στη Θάσο», υλοποιούμενο με χορηγία του ΥΜΑΘ, αποφασίσαμε να πραγματοποιήσουμε δύο δοκιμαστικές τομές σε κεντρικό σημείο του πρανούς (Εικ. 48). Οι τομές, διαστ. 2×1 και 3×2 μ., έφθασαν σε βάθος 0,30 μ., χωρίς όμως να δώσουν πυριτικό υλικό ή κάποια κατασκευή παρά μόνο μικρό αριθμό κροκαλών. Επιπλέον, η προκαταρκτική μελέτη του υλικού[18] δεν έδωσε ασφαλή στοιχεία ούτε για πιθανή επεξεργασία ούτε όμως για τη χρονολόγησή του. Κατόπιν τούτου φαίνεται πιθανότερο ότι το υλικό είναι περισσότερο στοιχείο ενός κροκαλοπαγούς σχηματισμού, τον οποίο δεν γνωρίζαμε έως τώρα από το νησί της Θάσου, παρά αποτελεί υλικό λιθοτεχνίας.

ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

18. Ευχαριστούμε τον Α. Ντάρλα για τις παρατηρήσεις του.

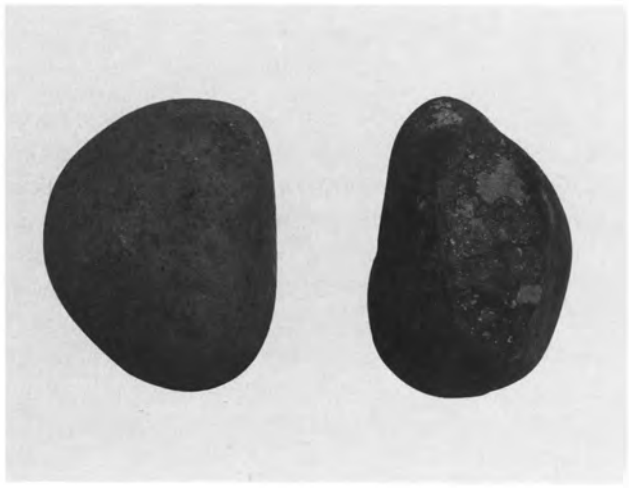
Εικ. 45. Θέση Μπαρούτ Χανάς. Άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 48. Θέση Μπαρούτ Χανάς. Η τομή Β.

Εικ. 46. Θέση Μπαρούτ Χανάς. Πυριτικό υλικό.

Εικ. 47. Θέση Μπαρούτ Χανάς. Κροκάλες.

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Αρκαδικός

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό του Αρκαδικού και συγκεριμένα στο αγροτεμάχιο 546 ιδιοκτησίας Μ. Παπαδοπούλου, Δ. Παπαδοπούλου-Ψιστάκη, Κ. Τσιβελεκίδη και Αφών Μπεζυρτζή. Συγκεκριμένα, η έρευνα επικεντρώθηκε στους τομείς Α΄(ανατολικό τμήμα του αγροτεμαχίου επί της οδού Παγγαίου) και Β΄ (βόρειο τμήμα του αγροτεμαχίου, ιδιοκτησίας Μ. Παπαδοπούλου και Δ. Παπαδοπούλου-Ψιστάκη[19]) (Εικ. 49).

Το Μάιο του 2006 προκλήθηκαν ζημιές από μηχανικό εκσκαφέα στο βόρειοανατολικό τμήμα του αγροτεμαχίου από τους Ν. και Α. Μπεζυρτζή (πρώην Παυλίδη) με σκοπό την επέκταση του βενζινάδικου προς ΒΑ. Το γεγονός αυτό προκάλεσε μεγάλη καταστροφή στον προϊστορικό οικισμό και η υπόθεση παραπέμφθηκε στον Εισαγγελέα Πρωτοδικών Δράμας. Συγκεκριμένα στον τομέα Α΄ από τις παράνομες εργασίες του μηχανικού εκσκαφέα, επιχωματώθηκε το σημείο όπου είχε χαραχθεί το 2005 η τομή ΙΙ, ενώ με το πέρασμά του μέσα από το χώρο του τομέα παρασύρθηκε το ράμμα και οι σιδηροπάσσαλοι που όριζαν τις τομές ΙΙΙ και IV. Στον τομέα Β΄ η παρέμβαση του μηχανήματος ήταν πιο έντονη, επειδή καταστράφηκε εξ ολοκλήρου η προϋπάρχουσα πλαγιά της τούμπας σε όλο της το ύψος, δημιουργώντας

19. Στην ανασκαφή του 2006, που διήρκησε ένα μήνα περίπου (1 Ιουνίου-3 Ιουλίου), συμμετείχαν η αρχαιολόγος Σ. Δηλοπούλου και οι εργάτες Χ. Ασλανίδης, Δ. Ιωάννου, Γ. Κριατσέλης, Π. Λουκίδου, Η. Μύλλής και Α. Μπερμπερίδης.

Εικ. 49. Αρκαδικός. Προϊστορικός οικισμός. Άποψη του αγροτεμαχίου 546 από ΒΑ.

Εικ. 50. Αρκαδικός. Τομέας Β΄. Γενική άποψη των τομών Ι και IV.

μια απότομη κάθετη τομή στα όρια σχεδόν με τις τομές ΙΙΙ, IV. Το τμήμα της τούμπας που καταστράφηκε αποτελούσε το ανατολικό όριο του οικισμού, όπως αυτό διαμορφώθηκε με την ανοικοδόμηση της περιοχής. Από την ισοπέδωση της τούμπας φάνηκε ξεκάθαρα η στρωματογραφία του οικισμού, της οποίας το συνολικό πάχος φθάνει τα 2,50 μ. περίπου, με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία (πηλοί) να αρχίζουν από το βάθος των 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Στον τομέα Β΄ χαράχθηκαν δύο νέες τομές, 4×4 μ. η καθεμία, σε άμεση συνέχεια με τις τομές Ι και ΙΙ, οι οποίες αργότερα ενοποιήθηκαν και αριθμήθηκαν ως τομή ΙΙΙ και IV. Στην τομή ΙΙΙ η ανασκαφή έφθασε στο ίδιο βάθος με την τομή ΙΙ. Οι πηλοί που αποκαλύφθηκαν ήταν πιο συμπαγείς και ανάμεσά τους παρεμβάλλονταν κεραμική και αργοί λίθοι. Η εικόνα τους ταιριάζει με αυτήν των πηλών της παρακείμενης τομής ΙΙ, καθώς μάλιστα στη βορειοδυτική γωνία παρουσιάζονται ως άμεση συνέχειά τους. Αρκετά ήταν και τα ίχνη καύσης στο νότιο τμήμα της τομής. Πιθανώς πρόκειται για λείψανα κατασκευών, εστιών ή φούρνων, ενώ κάποιοι πηλοί με επίπεδη τη μία επιφάνειά τους αποτελούν πιθανώς τμήματα τοίχων. Η ανασκαφή στην τομή IV δεν έφθασε στο ίδιο βάθος με την παρακείμενη τομή Ι (Εικ. 50). Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία που υπερτερούν είναι οι πασσαλότρυπες στο βορειοδυτικό τμήμα της τομής και οι λιωμένοι πηλοί με τη λεία επιφάνεια στο ανατολικό τμήμα της τομής.

Στον τομέα Α΄ χαράχθηκαν τρεις νέες τομές που συνεχίζουν την αρίθμηση των τομών του 2005, στο νότιο τμήμα του τομέα, στα όρια με την οικία της Μ. Παπαδοπούλου. Πρόκειται για τις τομές V, VI και VII, που χαράχθηκαν με αυτήν τη σειρά από Α. προς Δ. Ερευνήθηκε μόνο το βορειοδυτικό τμήμα της τομής VI και μέχρι το βάθος των 1,41 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Αποκαλύφθηκε κοιλότητα στο φυσικό σε σχήμα λάκκου. Είναι μάλλον απορριμματικός λάκκος και φαίνεται να συνεχίζει στη δυτική πα-

Εικ. 51. Αρκαδικός. Τομέας Α΄. Άποψη του απορριμματικού λάκκου στη τομή VI.

Εικ. 52. Αρκαδικός. Όστρακα χαρακτηριστικής κεραμικής.

Εικ. 53. Ποταμοί. Θέση Καβάκια. Γενική άποψη των χώρων Η1, Η2 και Θ από Α.

ρειά της τομής (Εικ. 51). Από τα κατώτερα στρώματά του, σε βάθος 1,67 μ., περισυνελέγησαν τρία τμήματα ανοιχτού αγγείου με μαύρη στίλβωση, που μάλλον ανήκει στην πρώιμη φάση του οικισμού. Ωστόσο συνελέγη μεγάλη ποσότητα κινητών ευρημάτων, κυρίως οστράκων αλλά και μικροαντικειμένων, μεταξύ αυτών και δύο ειδώλια, το ένα εγχάρακτο. Παρόμοιοι λάκκοι εντοπίστηκαν και σε άλλα σημεία της τομής VI.

Στα κινητά ευρήματα και ιδιαίτερα στην κεραμική, που χρονολογικά τοποθετείται στα τέλη της νεότερης νεολιθικής ή τις αρχές της πρώιμης εποχής του Χαλκού, συγκαταλέγονται, εκτός από αβαφή όστρακα χονδρής κεραμικής, και χαρακτηριστική κεραμική, όπως εγχάρακτα, με διακόσμηση γραφίτη, black on red, μαύρη στιλβωμένη κεραμική, καθώς και λεπίδες πυριτόλιθου ή χαλαζία, λίθινα εργαλεία και ειδώλια (Εικ. 52).

Ποταμοί

Θέση Καβάκια

Συνεχίστηκε για τρίτη συνεχόμενη χρονιά (12 Οκτωβρίου-10 Νοεμβρίου) η ανασκαφική έρευνα στο αγροτεμάχιο 912, ιδιοκτησίας Χ.Α. Κιούση στη θέση Καβάκια, 1,5 χλμ. περίπου ανατολικά των Ποταμών[20]. Οι έρευνες του 2004-2005 με αφορμή την κατασκευή του αρδευτικού δικτύου στην περιοχή, αποκάλυψαν αρχιτεκτονικά λείψανα εγκατάστασης αγροτικού-βιοτεχνικού χαρακτήρα, υστερορρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αποκαλύφθηκαν κλίβανοι, εστίες, πολλές μυλόπετρες και χώροι με αποθηκευτικά αγγεία-πίθους. Η εύρεση μαρμάρινου επικράνου με ανάγλυφη διακόσμηση σταυρού μας δίνει ενδείξεις για διαφορετική χρήση του χώρου στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους[21].

Στη φετινή ανασκαφική περίοδο ολοκληρώθηκε η ανασκαφή των χώρων Η1, Η2 και Θ (Εικ. 53), ενώ εντοπίστηκαν άλλοι τρεις χώροι (Ρ, Σ και Τ) στο βορειοανατολικό τμήμα του αγροτεμαχίου.

Το χρονολογικό πλαίσιο παραμένει το ίδιο, καθώς δεν παρατηρείται ουσιαστική διαφοροποίηση στην κεραμική και τα άλλα κινητά ευρήματα. Οι χώροι Η1 και Η2 είναι δύο στεγασμένοι συνεχόμενοι χώροι με ναόσχημη κάτοψη (Εικ. 54). Ο ορθογώνιος χώρος Η1 (διαστ. 6,60×2,70 μ.) είναι προσβάσιμος από Ν., από το λιθόστρωτο του χώρου Π, ενώ η ύπαρξη μιας δεύτερης εισόδου στα βόρεια οδηγούσε στο μεγαλύτερο χώρο Η2 (διαστ. 6,60×5,70 μ.). Δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα τίποτα για τη λειτουργική χρήση των δύο αυτών χώρων, καθώς τα κινητά ευρήματα είναι ελάχιστα. Αξίζει να αναφερθεί η ύπαρξη ενός πίθου κα-

20. Στην ανασκαφή του 2006 συμμετείχαν ο αρχαιολόγος Κ. Νταράκης, η σχεδιάστρια Κ. Παπαδοπούλου και οι εργάτες Χ. Τσορούμογλου και Θ. Τερζής.

21. Για τα αποτελέσματα των ανασκαφών των ετών 2004-2005, βλ. Π. Μάλαμα - Κ. Νταράκης, Ανασκαφή Ποταμών Δράμας 2004-2005, *ΑΕΜΘ* 19 (2005), σ. 35 κ.ε. και Π. Μάλαμα, Ποταμοί Δράμας. Εγκατάσταση υστερορρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων, *Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση «Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και πολιτισμός», Δράμα 18-21 Μαΐου 2006*, Δράμα 2013, σ. 201-220.

Εικ. 54. Ποταμοί. Θέση Καβάκια. Γενική άποψη των χώρων Η1 και Η2 από Β.

Εικ. 55. Ποταμοί. Θέση Καβάκια. Το στρώμα καταστροφής στο χώρο Η2.

Εικ. 56. Ποταμοί. Θέση Καβάκια. Ο χώρος Θ από Α.

τά χώραν βορειοανατολικά του χώρου Η2, και θραύσματα τριών ακόμη από το στρώμα καταστροφής. Η ανωδομή στο χώρο Η2 έφερε και τετράγωνες πλίνθους, ενώ η στέγασή του γινόταν με κεραμίδες στρωτήρες και καλυπτήρες, όπως μαρτυρεί το εξαιρετικά πυκνό στρώμα κεραμίδων στέγης που εντοπίστηκε στο στρώμα καταστροφής (Εικ. 55). Από μεταγενέστερη φάση αξίζει να αναφερθούν κάποια ορύγματα στο έδαφος και άλλες πρόχειρες θεμελιώσεις τοίχων.

Ο χώρος Θ είναι μεγαλύτερος, ορθογώνιου σχήματος με διαστάσεις (9,35×6,40-6,60 μ.) και δεν καλυπτόταν από στρώμα καταστροφής (Εικ. 56). Η ύπαρξη ενός και μόνο πίθου στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου και οι πρόχειρες θεμελιώσεις τοίχων στο εσωτερικό του σε συνδυασμό με αυτές του χώρου Η2, μαρτυρούν τη μετατροπή του πιθανότατα σε αποθηκευτικό χώρο στην τελευταία οικοδομική του φάση. Βόρεια των χώρων Η2 και Θ εντοπίστηκε ο χώρος Ρ και ο μικρός τετράγωνος χώρος Σ, ενώ δυτικά του χώρου Θ ο χώρος Τ. Δεν ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της κάτοψης των χώρων Ρ και Τ.

Όλοι οι εξωτερικοί τοίχοι των χώρων Η1, Η2 και Θ αποτελούνται από ακανόνιστους αργούς λίθους, ενώ σε τυχαίες θέσεις παρεμβάλλονται στους αρμούς μικρά θραύσματα κεραμίδων. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιείται το ασβεστοκονίαμα, αναμεμειγμένο με κεραμοχάλικο. Το πλάτος των τοίχων κυμαίνεται από 0,60-0,70 μ. Η κεραμική ήταν ελάχιστη, αποτελούνταν από θραύσματα πίθων και χυτροειδών αγγείων με διακόσμηση αυλακώσεων και νυχιών. Βρέθηκαν επίσης αγνύθες και διάφορα μεταλλικά αντικείμενα, όπως καρφιά, μαχαιρίδια και τρία χάλκινα νομίσματα στο χώρο Η2, αρκετά φθαρμένα.

Η ολοκλήρωση της ανασκαφής και η αποκάλυψη της κάτοψης του κτιρίου στις επόμενες ανασκαφικές περιόδους θα εμπλουτίσει τα συμπεράσματά μας για τη χρήση του χώρου στην παλαιοχριστιανική οικοδομική φάση και θα οδηγήσει μελλοντικά στη διαμόρφωση ενός νέου επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου στην ακριτική αυτή περιοχή της Δράμας.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας ο Η. Γιαννακίδης παρέδωσε τέσσερα πήλινα αγγεία και 13 χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων, που πιθανώς αποτελούν τμήμα ή σύνολο «θησαυρού». Τα ευρήματα βρέθηκαν στη θέση Νεοχώρια Καλλίφυτου Δράμας κατά τη διάρκεια διάνοιξης τάφρου για αποχετευτικό αγωγό. Στα αγγεία συμπεριλαμβάνονται τρείς κάνθαροι και ένα κλειστό αγγείο. Τα νομίσματα είναι τέσσερα χάλκινα Θεσσαλονίκης (187-168/7 π.Χ.), έξι χάλκινα Πέλλας (187-168/7 π.Χ.), δύο χάλκινα Φιλίππου Ε΄ και ένα χάλκινο Μακεδονίας υπό Φιλίππου Ε΄και Περσέως (187-168/7 π.Χ.).

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΜΑΛΑΜΑ

ÉCOLE FRANÇAISE D' ATHÈNES

PHILIPPES

A Philippes, s'est déroulée la première campagne de la prospection de la plaine de Drama, réalisée en collaboration avec la XVIIIe EPKA. Ayant pour objectif principal l'étude du parcellaire rural antique autour de la ville de Philippes, elle a associé des archéologues et des spécialistes du paléoenvironnement et a combiné le relevé GPS de toutes les structures archéologiques connues ou supposées pertinentes, des carottages avec prélèvements d'échantillons géologiques, une prospection pédestre et des sondages. Les premiers résultats montrent l'intérêt de la méthode pour l'enquête paléogéographique pour les trois secteurs retenus:

Secteur de l'arc «de Kiemer»: les sources littéraires (Appien), confirmées par les premières recherches archéologiques (Heuzey, Collart), placent dans ce secteur les fortifications républicaines de la bataille de 42 av. J.-C. La ligne en fut préservée dans l'organisation du territoire colonial romain, peut-être pour matérialiser le *pomerium*: bien qu'elle ait disparu en surface, sa trace est visible sur les anciennes photographies aériennes jusqu'à l'arc dit de Kiemer, situé à peu de distance à l'Ouest de l'intersection des retranchements républicains avec la *Via Egnatia*. Une série de sondages à la tarière sur les traces fossiles des fortifications repérées par photo-interprétation révèle effectivement une paléotopographie enfouie qui pourrait confirmer l'existence de la levée de terre qui a été préservée par l'importance de l'alluvionnement en ce secteur.

Secteur de la Porte du Marais: la question des modalités d'implantation de la ville antique de Philippes, de ses communications avec la zone périurbaine – et plus largement le territoire colonial – dépend largement de l'extension du marais et de ses éventuelles variations pendant l'époque historique. La prospection a montré que le contact entre le marais et la ville fut soumis à des fluctuations dont la complexité est accrue par l'importance des formations alluviales issues de la rivière de Képhalari. L'observation du matériel céramique présent en surface a par ailleurs permis de confirmer l'importance à l'époque mésobyzantine de la Porte du Marais, qui sert d'accès au principal quartier encore habité de la ville antique: il suggère l'existence d'un faubourg, dont une prospection géophysique permettrait peut-être de préciser l'ampleur et l'organisation.

Secteur au Sud du cône de Krénidès: l'extension du marais et du terroir antique au Sud de la ville a constitué l'objet principal du troisième secteur de prospection. Les sondages effectués confirment la complexité du contact entre le cône alluvial et le marais. Les fluctuations du niveau palustre ont pu atteindre plusieurs centaines de mètres. Contrairement aux deux secteurs précédents, la prospection pédestre a révélé peu de matériel archéologique; elle a permis d'écarter du champ de l'étude certaines traces visibles sur la documentation photographique aérienne, mais relevant d'opérations contemporaines d'aménagement du territoire.

SAMUEL PROVOST - GEORGES TIROLOGOS - MARIA NIKOLAÏDOU-PATERA

THASOS

Les abords nord de l' Artemision

Une seule opération de terrain a été conduite à Thasos en 2006 aux abords Nord de l'Artémision, en collaboration avec l'éphorie des antiquités préhistoriques et classiques et l'éphorie des antiquités byzantines de Kavala (A. Muller et Fr. Blondé pour l'EfA). L'objectif du programme, commencé en 2004 selon un rythme bisannuel, est la fouille d'une grande demeure paléochrétienne dont un sondage avait partiellement révélé trois pièces de l'aile Nord dans le terrain Delcos en 1971 et dont la fouille du terrain Valma avait dégagé, de 1979 à 1985, l'ensemble thermal et une partie de l'aile méridionale. La campagne 2006 visait principalement à achever l'exploration de l'aile orientale. À l'exception d'une pièce, cet objectif a été globalement atteint, ce qui permis la réunion, en un ensemble désormais d'un seul tenant, des fouilles anciennes et de la fouille nouvelle. Aux grandes lignes du plan connues depuis la campagne 2004, on a pu apporter un certain nombre de précisions :

– si l'existence d'un péristyle doit encore demeurer hypothétique, en revanche, on a mis au jour l'angle Nord-Est de ce qui devait être la cour intérieure et donc probablement la limite méridionale de l'aile Nord.

– c'est surtout pour l'aile orientale que l'on dispose de nouveaux éléments: la partie centrale de l'aile est commandée par une très grande pièce (dimensions intérieures: 10,80×5,30 m), qui déborde largement du reste de l'aile en empiétant sur l'ancienne rue. La partie orientale de cette pièce est constituée d'une abside outrepassée, inscrite dans un massif de maçonnerie rectangulaire (Fig. 57). Elle s'ouvre largement à l'Ouest (± 4 m), vers la cour intérieure. Il s'y ouvre trois fenêtres, respectivement vers le Nord, l'Est et le Sud. Les parallèles suggèrent d'y reconnaître le *triklinos*. Cette salle est bordée au Sud et au Nord de deux ensembles de deux pièces plus modestes, tant dans leurs dimensions que dans leur présentation (sols en terre battue). Au-delà de cet ensemble de cinq pièces, les pièces d'angle de l'aile orientale sont de dimensions plus importantes. Des portes larges ouvrent la plupart de ces pièces en direction de la cour d'une part et les font communiquer directement entre elles d'autre part. Les murs sont conservés sur une hauteur

Fig. 57. Thasos. Demeure paléochrétienne: triklinos.

Fig. 58.Thasos. Demeure paléochrétienne, ensemble thermal: baignoire.

de 0,50 m à plus de 2 m de hauteur. Cet ensemble de pièces a connu au moins deux phases de remaniements: la plus ancienne est représentée par des bouchons de porte et de fenêtre soigneusement maçonnés; la plus récente par des constructions aux maçonneries grossières et sans liant, là encore pour boucher des portes et une fois pour diviser une grande pièce.

– enfin, de manière plus ponctuelle, dans l'ensemble thermal ajouté au Sud et fouillé en 1979-1985, la fouille à l'intérieur d'une petite construction en fer à cheval a permis de montrer qu'elle a été construite initialement comme baignoire, entièrement plaquée de marbre, avec un écoulement dans l'angle Sud-Ouest (Fig. 58). Après la première destruction et la récupération intégrale des placages, la cuve de la baignoire a servi d'abord de dépotoir, avant qu'on y installe, sur des remblais, trois foyers successifs.

La stratigraphique confirme les grandes lignes de la chronologie proposée dès 2004: la construction du bâtiment date de la fin du Ve siècle de n.è.; une première destruction, accompagnée de la récupération intégrale des matériaux de prix (revêtement de marbre des sols et des murs) intervient vers 560-570; certaines pièces sont ensuite sommairement réaménagées et l'on observe une réoccupation précaire et partielle des lieux; le *terminus post quem* de la destruction finale est fixé à 619.

Quelques trouvailles particulières méritent d'être signalées:

– pour l'architecture, on signalera en particulier une palmette antéfixe, qui représente l'exemplaire le plus complet d'une série de terres cuites architecturales, deux chapiteaux doriques, complets, dont l'appartenance au portique de façade du monument chorégique du Dionysion doit être vérifiée, et quelques fragments d'une mosaïque de galets recueillis dans la couche de destruction du bâtiment.

– pour l'épigraphie, outre un fragment de stèle inscrite avec encastrement pour plaque de bronze, on mentionnera un fragment qui complète une inscription honorifique trouvée en 1983 et confirme qu'elle concerne Agrippa Postumus, fils d'Agrippa et fils adoptif d'Auguste[22], et surtout la partie inférieure de la fameuse «stèle des Braves», qui réglemente les funérailles des citoyens morts au combat et les honneurs qui leur sont rendus ainsi qu'aux membres de leur famille (1e moitié du IVe s. av. J.-C.)[23].

– on citera encore un fragment sculpté qui complète un torse viril trouvé en 1981[24] et déjà complété par deux autres fragments trouvés en 1984 et 1985, ainsi qu'une vasque d'encensoir en bronze, avec sa chaînette.

ARTHUR MULLER - FRANCINE BLONDÉ - STAVROULA DADAKI

Le macellum

Conformément au rythme bisannuel inauguré pour certains grands chantiers, l'équipe qui avait poursuivi en 2005 la fouille du *macellum* a procédé en 2006 à l'étude, à la restauration et à l'enregistrement du matériel. Une analyse approfondie a été engagée pour certaines catégories d'objets:

22. J. Fournier, La société thasienne et l'Empire sous les Julio-Claudiens: deux inscriptions inédites (dont THANAR 2), *BCH* 130.I. (2006), p. 514-517.

23. J. Fournier - P. Hamon, Les orphelins de guerre de Thasos: un nouveau fragment de la stèle des Braves (*ca* 360-350 av. J.-C.), *BCH* 131 (2007), p. 309-381.

24. *BCH* 106 (1982), p. 656, § 1.2, et p. 658, fig. 10.

– *la décoration pariétale*: tous les murs du *macellum*, aussi bien les murs de façade des pièces qui bordaient la cour que ceux des deux entrées monumentales, présentaient une très riche décoration pariétale en *opus sectile*, qui a fait l'objet d'une étude détaillée. Cette première analyse a permis d'identifier plusieurs éléments décoratifs, en particulier des moulures d'applique, des plinthes, des pilastres ou des chapiteaux de pilastres, ainsi que les techniques mises en œuvre.

– pour la céramique et les lampes en terre-cuite, priorité a été donnée au matériel découvert dans les couches réputées anciennes. Il semble d'ores et déjà établi que les remblais de construction de ce secteur contiennent des tessons sensiblement plus anciens que la date d'abord proposée pour le premier état du *macellum*, c'est-à-dire la première moitié du IIIe siècle. Il n'est donc pas exclu qu'un état encore plus ancien ait précédé l'édifice hellénistique.

– *les objets en matière dure d'origine animale*: les objets en matière dure d'origine animale ont été recensés. Même s'il constitue un petit ensemble (72 objets), ce matériel apporte néanmoins des informations intéressantes, d'ordre chronologique aussi bien que technologique, et permet de soutenir l'hypothèse de la fonction artisanale du quartier aux époques les plus tardives de son occupation (env. IIIe-Ve siècles). La restitution de la chaîne opératoire de la fabrication a pu être proposée pour certaines catégories d'objets. La répartition des objets finis par catégories fonctionnelles montre sans surprise un nombre important d'épingles. D'autres objets sont au contraire moins courants et leur association dans ce secteur pourrait définir plus précisément sa fonction artisanale. C'est le cas notamment de plusieurs outils qui pourraient être associés au travail du cuir: couteau à délainer ou écouenne de tanneur, aiguilles à chas, poinçons et outils diaphysaires présentant des polis bien marqués.

– *l'analyse architecturale*: l'analyse architecturale, quant à elle, a principalement porté sur l'articulation entre le *macellum* et la cour aux Cent dalles.

JEAN-YVES MARC

Le rempart

L'étude du rempart a comporté deux opérations principales:

– dans le secteur de la porte maritime, l'étude d'un ensemble de plus de 160 blocs a permis de retrouver notamment les deux parastades d'une porte d'étage de la tour, l'encadrement d'une fenêtre de tir pour machines de jet, des blocs d'angle, ainsi que plusieurs parpaings, avec leurs scellements. L'un de ces blocs porte une inscription difficilement lisible, mais manifestement en rapport avec la construction de l'ensemble défensif.

– entre autres tâches, a été poursuivie la relecture des marques de carriers ou d'entrepreneurs dans la plaine. Plus de quatre-vingts marques ont été relevées, ce qui marque un progrès considérable au regard des précédents relevés (à titre de comparaison, le manuscrit de R. Martin cite moins d'une vingtaine de marques sur ce même tronçon).

YVES GRANDJEAN - MANUELA WURCH-KOZELJ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Κατά το έτος 2006, η δραστηριότητα της ΚΗ΄ ΕΠΚΑ στο νότιο τμήμα του νομού Σερρών, επικεντρώθηκε στις περιοχές της αρχαίας Αμφίπολης και του Δομήρου[1]. Αναλυτικότερα:

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αμφίπολη

Αρχαιολογικό Πάρκο Αμφίπολης - Συνδετήρια οδός[2]

Το καλοκαίρι του 2006 (Ιούλιος-Αύγουστος) διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στην πορεία του δρόμου που οδηγεί από το βυζαντινό πύργο στη βορειοδυτική είσοδο του σύγχρονου χωριού της Αμφίπολης. Αφορμή στάθηκαν οι εργασίες του Δήμου με στόχο τη βελτίωση του παλαιού οδικού δικτύου, που συνδέει την Ε.Ο. Θεσσαλονίκης-Δράμας και το ίδιο το χωριό.

Σε συνολικά επτά σημεία (Εικ. 1) εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά οικιστικά κατάλοιπα ελληνιστικών χρόνων[3]. Ο κύριος όγκος τους συγκεντρώνεται στην περιοχή από τη βορειοδυτική είσοδο του χωριού (Σημείο 1) ως το μέσον της πορείας του σύγχρονου δρόμου (Σημεία 3 και 4). Στο υπόλοιπο μισό και ως το βυζαντινό πύργο (Σημεία 5, 6 και 7) αποκαλύφθηκαν σποραδικά και με μεγαλύτερη συγκέντρωση στο πέρας της διαδρομής τέσσερις δεξαμενές συγκέντρωσης ομβρίων υδάτων.

Στη βορειοδυτική είσοδο του χωριού (Σημείο 1) (Εικ. 2), αμέσως πάνω στο φυσικό βράχο της περιοχής εντοπίστηκε θεμέλιο τοίχου με ενσωματωμένο λίθινο αγωγό απορροής. Ο τοίχος όριζε χώρο με λιθόστρωτο δάπεδο, το οποίο κάλυπτε μικρού πάχους στρώμα καταστροφής.

Λίγο βορειότερα και σε αισθητά χαμηλότερο επίπεδο ανασκάφηκε τμήμα ευμεγέθους χώρου, που χαρακτηρίζεται από ένα εκτεταμένο λιθόστρωτο δάπεδο επιμελημένης κατασκευής (8×6 μ.). Η αποκάλυψή του έμεινε ημιτελής, καθώς προς Β. εισέρχεται σε ιδιόκτητο αγροτεμάχιο, ενώ προς Δ. χάνονται τα ίχνη του. Οι νότιος[4] και ο ανατολικός τοίχος του χώρου θεμελιώνονται σε κοίτες ανοιγμένες στο φυσικό έδαφος και είναι χτισμένοι με καλοδουλεμένους πωρόλιθους, μεγάλων διαστάσεων, με ενδιάμεση παρεμβολή μαρμάρινων λιθοπλίνθων, προφανώς σε επανάχρηση. Η προχειρότητα της κατασκευής προς Δ. υποδηλώνει ίσως κάποια μεταγενέστερη επιδιόρθωση ή προσθήκη.

Η κεραμική ανήκει κατά πλειονότητα στον 3ο αι. π.Χ.[5] (μελαμβαφή και ερυθροβαφή σκυφίδια, απλά ή με εμπίεστα ανθέμια και rouletting περιμετρικά του πυθμένα, ομφαλωτά πινάκια, κανθαρόσχημα αγγεία, θραύσματα λύχνων και ειδωλίων). Τη χρονολόγηση της κεραμικής στον 3ο αι. π.Χ. ενισχύουν και τα χάλκινα νομίσματα, που βρέθηκαν διάσπαρτα στο χώρο του λιθόστρωτου δαπέδου.

Αντίστοιχη ήταν η εικόνα των κινητών ευρημάτων κατά την ανασκαφή οικοδομικού συνόλου ελληνιστικών χρόνων, που εντοπίστηκε στο μέσον (Εικ. 3, 4) της πορείας του υπό κατασκευή δρόμου (Σημεία 3 και 4). Κάτω από ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής αποκαλύφθηκαν εννέα χώροι, από τους οποίους ερευνήθηκαν ολοκληρωτικά μόνον οι δύο (χώροι Ζ και Η) (Εικ. 5). Πρόκειται για δύο σχεδόν τετράγωνα δωμάτια με λασπόκτιστους τοίχους[6]. Οι χώροι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με πρόχειρα ανοίγματα στις μεσοτοιχίες. Η είσοδος στο συγκρότημα γινόταν από άνοιγμα 1,30 μ. στη βορειοδυτική γωνία του χώρου Η και οδηγούσε σε λιθόστρωτη αυλή, της οποίας η ανασκαφή δεν

1. Η ανασκαφική έρευνα των παραπάνω θέσεων πραγματοποιήθηκε από τη δόκιμη αρχαιολόγο της Εφορείας Η. Ζωγράφου.

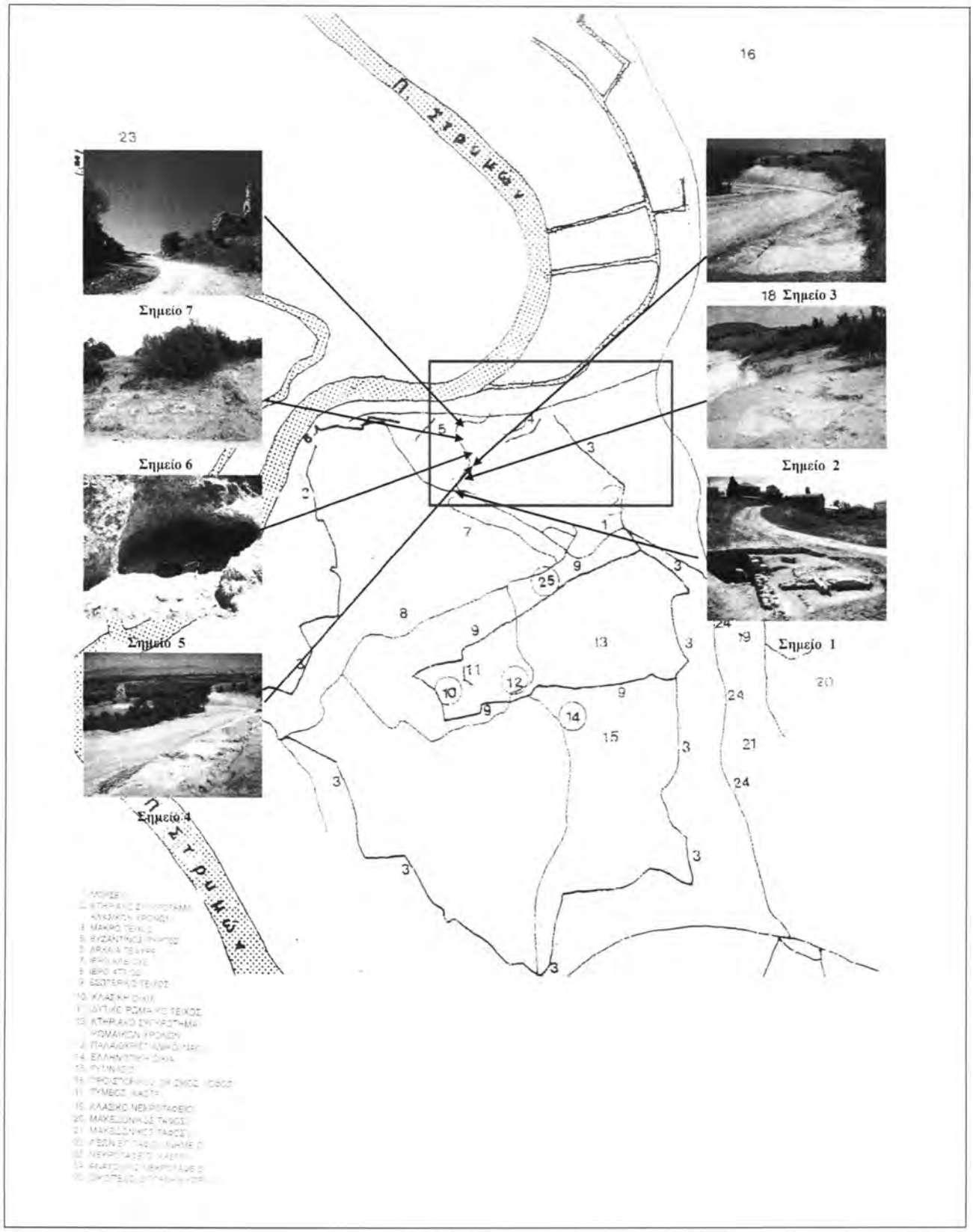
2. Αναλυτικότερα για την ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2006 στο πλαίσιο του έργου «Αρχαιολογικό Πάρκο Αμφίπολης - Συνδετήρια οδός», βλ. Κ. Περιστέρη - Η. Ζωγράφου - Κ. Νταράκης, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 165-174.

3. Για οικιστικά κατάλοιπα στο σύγχρονο οικισμό της Αμφίπολης, βλ. Π. Μάλαμα - Α. Σαλονικιός, *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 145-153, όπου και σχετικές αναφορές στις παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή.

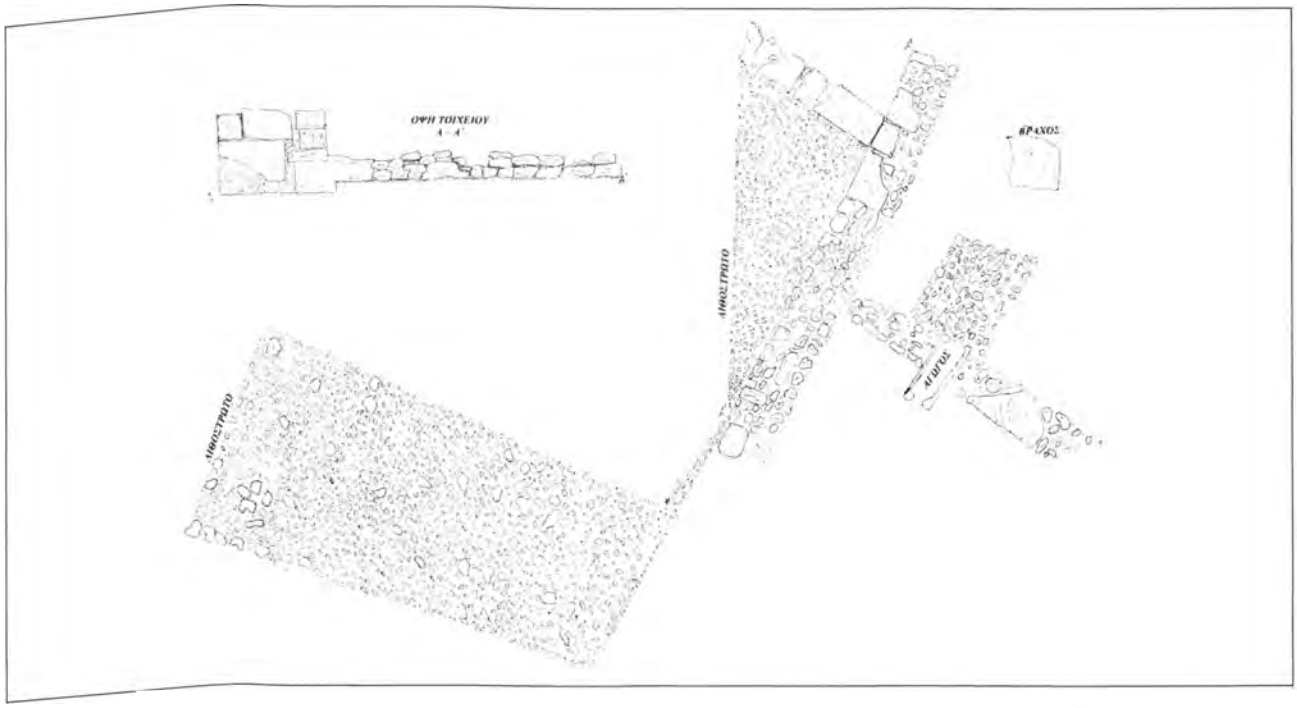
4. Έχει ορατό μήκος 7, πλάτος 0,50 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,20 μ.

5. Από τις ανώτερες επιχώσεις προέρχονται τα ολιγάριθμα δείγματα ποιοτικής ερυθρόμορφης κεραμικής, που προφανώς παρασύρθηκαν από τα ψηλότερα επίπεδα του λόφου.

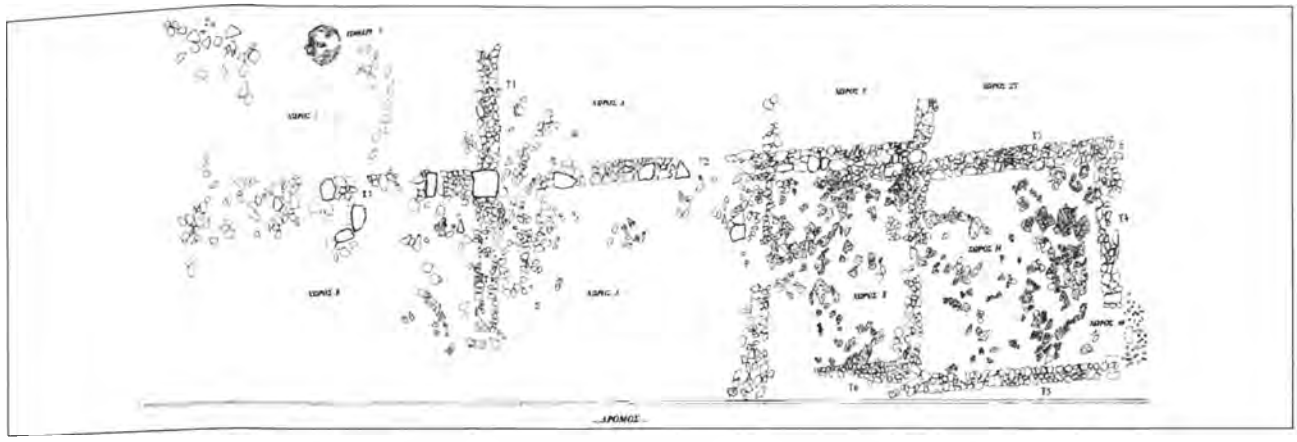
6. Ο χώρος Ζ έχει διαστάσεις 3,50×3,90 και ο χώρος Η 4,30×4,50 μ.

Εικ. 1. Αμφίπολη. Συνδετήρια οδός. Γενικό τοπογραφικό, όπου δηλώνονται τα επτά σημεία που ανασκάφηκαν.

Εικ. 2. Αμφίπολη. Συνδετήρια οδός. Σημείο 1. Κάτοψη του Σημείου 1 και τομή τοίχου Α-Α΄.

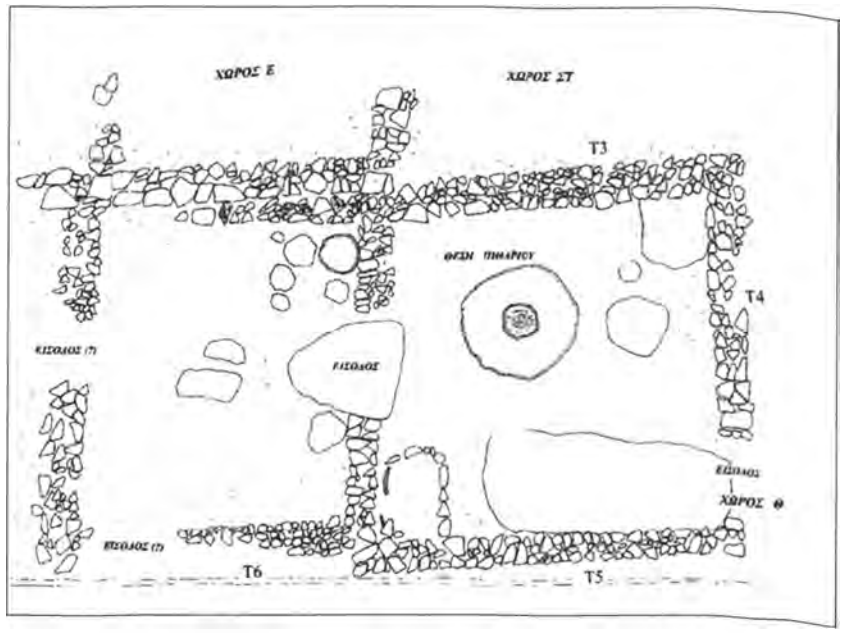
Εικ. 3. Αμφίπολη. Συνδετήρια οδός. Σημεία 3 και 4. Στρώμα καταστροφής.

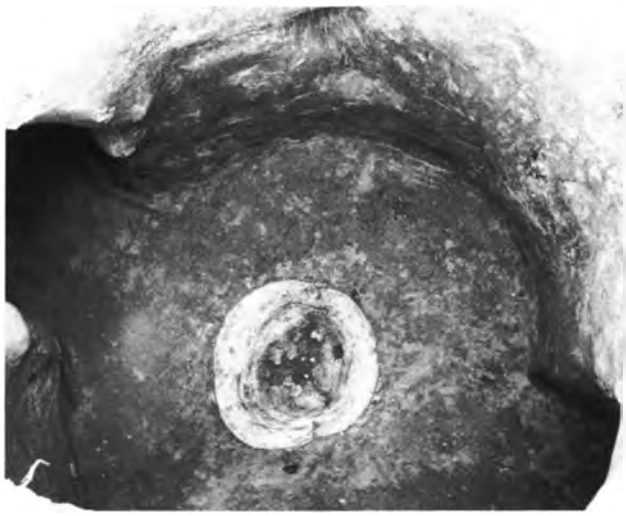
Εικ. 4. Αμφίπολη. Συνδετήρια οδός. Σημεία 3 και 4. Χώρος Η. Ενσφράγιστη λαβή αμφορέα.

έχει ολοκληρωθεί. Για τη στέγαση χρησιμοποιήθηκαν κεραμίδες λακωνικού τύπου, ενώ τα δάπεδα ήταν απλά, πηλόχριστα, διαμορφωμένα αμέσως επάνω στο επίπεδο του φυσικού εδάφους. Εκεί ανοίγονται ορύγματα, κάποια για την τοποθέτηση αποθηκευτικών αγγείων (π.χ. πίθοι και ενσφράγιστοι θασιακοί αμφορείς). Σε συνδυασμό και με τα κινητά ευρήματα που έδωσε το στρώμα καταστροφής, τα δύο δωμάτια μπορούν να χαρακτηριστούν ως χώροι αποθήκευσης και προπαρασκευής για τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων τους.

Την ανασκαφική εικόνα συμπληρώνουν τα σποραδικά ευρήματα, που αποκάλυψε η έρευνα μεταξύ των δύο παραπάνω θέσεων (Σημείο 2). Πρόκειται για μικρό τμήμα θεμελί-

Εικ. 5. Αμφίπολη. Συνδετήρια οδός. Σημεία 3 και 4. Χώροι Η και Ζ.

Εικ. 6. Αμφίπολη. Συνδετήρια οδός. Δεξαμενή 4.

Εικ. 7. Αμφίπολη. Συνδετήρια οδός. Δεξαμενή 2. Λαβή ενσφράγιστου θασιακού αμφορέα.

ωσης τοίχου, διαστ. 1,50×0,50 μ., και δύο περιορισμένης έκτασης τμήματα κατεστραμμένων λιθόστρωτων δαπέδων, από όπου συνελέγη πληθώρα κινητών ευρημάτων (3ος-2ος αι. π.Χ.). Στα βορειοδυτικά αυτών εντοπίστηκε φρέαρ, η ανασκαφή του οποίου σταμάτησε σε βάθος 2,50 μ., χωρίς να δώσει ευρήματα.

Κατεβαίνοντας προς το βυζαντινό πύργο και λίγα μέτρα μετά το οικιστικό συγκρότημα, εντοπίστηκε ο πρώτος από τους τέσσερις ομβροδέκτες. Εκ των προτέρων αναφέρουμε ότι, με κάποιες διαφοροποιήσεις στις διαστάσεις τους, έχουν όλοι τα ίδια περίπου κατασκευαστικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται για μικρής χωρητικότητας δεξαμενές (Εικ. 6), απιόσχημης ή κυλινδρικής διατομής, λαξευμένες στο μαλακό ασβεστολιθικό βράχο. Τα τοιχώματά τους επενδύονται με το συνηθισμένο για τέτοιου τύπου κατασκευές υδραυλικό κονίαμα, ενώ στο κέντρο του πυθμένα τους φέρουν μικρή κοιλότητα για τη συγκέντρωση των βαρύτερων ξένων υλών. Δυστυχώς καμία δεν διατηρείται ακέραια.

Για την πληθώρα των ευρημάτων της ξεχωρίζει η Δεξαμενή 2, όπου βρέθηκαν θραύσματα λυχναριών του 3ου αι. π.Χ., αλλά και ειδωλίων. Μεγάλη ήταν και η ποσότητα τμημάτων αγγείων, όπως ενσφράγιστες λαβές θασιακών αμφορέων (Εικ. 7), ιχθυοπινάκια, μελαμβαφείς κάνθαροι με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος, πολλά μελαμβαφή σκυφίδια,

και πλήθος από όστρακα αγγείων που ανήκουν στο γνωστό σχηματολόγιο της ελληνιστικής κεραμικής.

Οικόπεδο Β. Τομπουλίδη

Στη βόρεια πλαγιά του λόφου, όπου οργανώνεται η ακρόπολη της αρχαίας Αμφίπολης, και στην περιφέρεια του εσωτερικού της τείχους, βρίσκονται τα τρία όμορα οικόπεδα των Δ. Κυπριανίδη, Β. Τομπουλίδη και Γ. Κυπριανίδου. Στο πρώτο και στο τρίτο, όπου έχουν ήδη ανεγερθεί οι κατοικίες των ιδιοκτητών, οι σωστικές ανασκαφές της τελευταίας δεκαετίας αποκάλυψαν τα λείψανα μιας συνοικίας ελληνιστικών χρόνων. Η αίτηση του Β. Τομπουλίδη για ανέγερση κατοικίας στο ενδιάμεσο οικόπεδο, στάθηκε η αφορμή για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας, που διήρκεσε φέτος μόλις τρεις εβδομάδες και αναμένεται να ολοκληρωθεί την επόμενη χρονιά.

Η έρευνα επικεντρώθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Εντοπίστηκε τμήμα τοίχου (Τ1) με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., ορατού μήκ. 18 μ.[7]. Η κατασκευή του είναι προσεγμένη στα κατώτερα επίπεδα, ακολουθώντας έναν τύπο ισοδομικού συστήματος, ενώ ψηλότερα είναι εμφανώς αμελέστερη (χρησιμοποιείται ευτελέστερο υλικό, προδίδοντας μεταγενέστερες επεμβάσεις). Ο τοίχος αυτός ορίζει στα δυτικά δύο χώρους, με ημιτελή κάτοψη, καθώς η συνέχειά τους βρίσκεται στο γειτονικό οικόπεδο Δ. Κυπριανίδη. Στο νοτιότερο χώρο (χώρος 1) αποκαλύφθηκε πολύ αποσπασματικά σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο, και σε ικανή απόσταση, ακόμη νοτιότερα, υπόστρωμα δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα. Πολύ κοντά σε αυτό ξεκινά κτιστός αγωγός, ορατών διαστ. 4×0,60 μ., που διέρχεται από μεταγενέστερο άνοιγμα του Τ1 και απολήγει σε άσχημα διατηρημένο λιθόκτιστο φρεάτιο, προσαρτημένο στη δυτική παρειά του τοίχου και επιχρισμένο εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα (Εικ. 8).

Στο βορειότερο χώρο (χώρος 2) εντοπίστηκε καλής ποιότητας μαρμαροθετημένο δάπεδο από μικρές τριγωνικές κατά το πλείστον ψηφίδες (Εικ. 9). Στο βορειοανατολικότερο, για φέτος, όριο της ανασκαφής, εντοπίστηκε προσαρτημένο στην ανατολική παρειά του Τ1, κτιστό θρανίο-πεζούλι (διαστ. 2,10×0,75-0,90 και ύψ. 0,50 μ.), επιστρωμένο με λευκό κονίαμα. Στα ανατολικά του θρανίου και επί του δαπέδου βρέθηκε περιορισμένη έκταση πυρακτωμένου χώματος και όστρακα χυτροειδούς αγγείου με έντονα ίχνη πυράς στα εξωτερικά του τοιχώματα.

Το σύνολο των κινητών ευρημάτων μπορεί να χρονολογηθεί από τον ύστερο 4ο αι. έως τον πρώιμο 1ο αι. π.Χ. και είναι αντιπροσωπευτικό της οικοσκευής μιας ελληνιστικής

Εικ. 8. Αμφίπολη. Οικόπεδο Β. Τομπουλίδη. Χώρος 1. Κτιστός αγωγός και τοίχος Τ1.

Εικ. 9. Αμφίπολη. Οικόπεδο. Β. Τομπουλίδη. Χώρος 2. Το μαρμαροθετημένο δάπεδο.

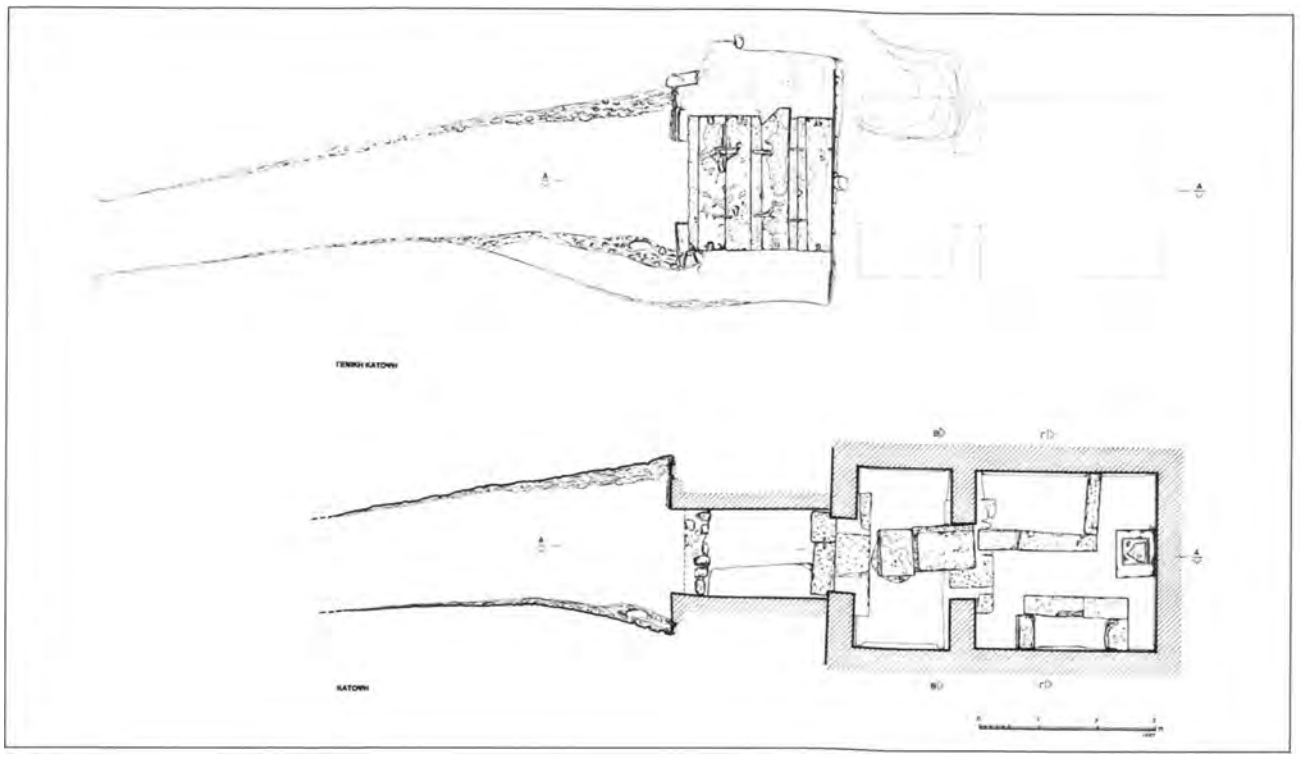
«οικίας». Ξεχωρίζει ειδώλιο Κυβέλης, που βρέθηκε στο δάπεδο του χώρου 1, μέσα στο στρώμα καταστροφής.

Θέση Διασταύρωση - Μακεδονικός τάφος[8]

Η λαθραία ανασκαφική δραστηριότητα στην περιοχή της Αμφίπολης στάθηκε η αφορμή να πραγματοποιηθεί κατά τους μήνες Ιούλιο-Αύγουστο έρευνα στο λόφο που βρίσκε-

7. Ο τοίχος ονομάστηκε συμβατικά Τ1 και έχει μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,20 και πάχος 0,50 μ.

8. Αναλυτικότερα για τα ανασκαφικά αποτελέσματα στο μακεδονικό τάφο στη θέση Διασταύρωση, βλ. Η. Ζωγράφου, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 175-184.

Εικ. 10. Αμφίπολη. Θέση Διασταύρωση. Μακεδονικός τάφος: α) γενική κάτοψη - στέγαση του δρόμου και β) κάτοψη.

ται αριστερά στη διασταύρωση των Ε.Ο. Θεσσαλονίκης-Καβάλας και Θεσσαλονίκης-Δράμας. Διαπιστώθηκαν με σειρά παλαιότητας δύο τουλάχιστον σύγχρονες «εισβολές» στον τάφο και μία κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Πρόκειται για διθάλαμο καμαροσκεπή μακεδονικό τάφο, κατασκευασμένο από ντόπιο πωρόλιθο (Εικ. 10, 11). Εδράζεται σε λίθινο θεμέλιο και έχει τετράγωνο κυρίως θάλαμο (3,08×3,05 μ.), ορθογώνιο προθάλαμο (3,08×1,58 μ.), χωμάτινο δάπεδο, απλή πρόσοψη και είσοδο στα ανατολικά. Εσωτερικά, και στα ορατά σημεία εξωτερικά, οι τοίχοι επενδύονται με υπόλευκο κονίαμα μέτριας ποιότητας. Μόνο στο δυτικό τοίχο του προθαλάμου διατηρείται ίχνος μίμησης του ισοδομικού συστήματος με ερυθρωπό χρώμα και στο αντίστοιχο τύμπανο εγχάρακτο *Μ*. Εσωτερικά, το μέγιστο ύψος του τάφου φθάνει τα 3,50 μ. Έντεκα σειρές θολιτών[9] συνθέτουν την καμάρα, τη γένεση της οποίας (2 μ. πάνω από το δάπεδο) υπογραμμίζει σειρά σιδερένιων καρφιών ανάρτησης συνοδευτικών αντικειμένων[10].

Εικ. 11. Αμφίπολη. Θέση Διασταύρωση. Μακεδονικός τάφος. Ανατολική πλευρά.

Ο δρόμος ήταν λαξευμένος στο φυσικό βράχο και αρχικά θα ήταν ελεύθερος σε όλο του το μήκος, που έφθανε στα 6 μ. Αργότερα φαίνεται πως προστέθηκε μπροστά στην είσοδο του προθαλάμου κτιστός ορθογώνιος χώρος, που μπορεί να ερμηνευθεί ως στεγασμένος δρόμος, με επίπεδη στέγη. Η προσθήκη του μείωσε σχεδόν στο μισό το μήκος του ελεύθερου δρόμου και αλλοίωσε την εικόνα της πρόσοψης του μνημείου.

9. Ο τρόπος κατασκευής και η διαμόρφωση της καμάρας είναι κοινός και για τους δύο χώρους του τάφου. Παρομοίως ίδιο είναι και το ύψος της καμάρας, που φθάνει τα 2,50 μ. από το δάπεδο.

10. Για τα αντικείμενα που αναρτώνταν συνήθως στους τοίχους, βλ. Δ. Παντερμαλής, *Μακεδονικά* 12 (1972), σ. 159.

Στον κατά μήκος άξονα του μνημείου ανοίγονται η κύρια είσοδος του τάφου, και η είσοδος επικοινωνίας με το θάλαμο. Και οι δύο έχουν μονολιθικό κατώφλι, άνοιγμα 1,19, ύψος 2 μ. και απλή διαμόρφωση. Στη θέση τους, ενωμένοι με σιδερένιο πειόσχημο σύνδεσμο[11], εντοπίστηκαν οι δύο πωρόλιθοι της κατώτερης σειράς του σφραγίσματος της κύριας εισόδου. Από τις ανώτερες σειρές του ίσως προέρχεται ο ορθογώνιος ογκόλιθος, με διαμόρφωση πατούρας στην ανατολική και τη νότια πλευρά του, που κείτονταν στη μέση του προθαλάμου[12] (Εικ. 12). Στην ανώτερη επιφάνειά του ήταν συγκεντρωμένα σε άτακτη διάταξη και μερικώς κονιορτοποιημένα, ανθρώπινα οστά, εικόνα που συναντήσαμε και στη βόρεια στενή πλευρά του προθαλάμου. Σε επαφή με αυτόν και μερικώς αλληλοκαλυπτόμενοι βρέθηκαν άλλοι δύο γωνιασμένοι πωρόλιθοι από το φράξιμο της εισόδου. Την εικόνα της διαταραχής συμπληρώνουν θρυμματισμένοι λιθόπλινθοι, μεγάλες φυσικές πέτρες, χώμα και διάσπαρτα ανθρώπινα οστά, που βρέθηκαν τόσο μπροστά στην είσοδο του προθαλάμου όσο και στον ελεύθερο χώρο.

Εντονότερη ήταν η εικόνα της λεηλασίας στο θάλαμο, όπου, κάτω από το χωμάτινο όγκο, αποκαλύφθηκαν πολυάριθμοι σπασμένοι πωρολιθικοί γωνιόλιθοι και οστά πεταμένα ολόγυρα και κυρίως προς την είσοδο. Ανάμεσά τους φάνηκαν δύο λίθινες «σαρκοφάγοι», προσαρτημένες αντίστοιχα στο βόρειο (εσωτ. διαστ. σαρκοφάγου 1,40×0,56 μ.) και το νότιο (εσωτ. διαστ. σαρκοφάγου 1,86×0,98 μ.)[13] τοίχο του θαλάμου και μία μικρή κίστη (εξωτ. διαστ. 0,82×0,68, και τετράγωνο εσωτερικό άνοιγμα 0,41 μ.), σε επαφή με το δυτικό τοίχο[14]. Όλα τα κινητά ευρήματα βρέθηκαν πεταμένα στις γωνίες και στον ελεύθερο κεντρικό χώρο, μέσα σε ένα στρώμα πάχ. 0, 30 μ. περίπου με κατά τόπους ίχνη καύσης.

Ο κτιστός δρόμος είναι αμελέστερης κατασκευής, αν και χρησιμοποιήθηκε το ίδιο υλικό με τον τάφο. Έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,75×1,46, και πάχος τοιχωμάτων 0,55 μ. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στέγη, που αποτελείται από τέσσερα τμήματα δωρικού γωνιακού επιστυλίου σε β΄ χρήση. Μικρές πέτρες λειτουργούσαν ως σφήνες ανάμεσα στα πλαϊνά τοιχώματα και στο λαξευμένο φυσικό βράχο. Το ανώτερο τμήμα του λίθινου σφραγίσματος βρέθηκε ανοιγμένο, όπως αντίστοιχα και το ανώτερο τμήμα του λιθοσωρού μπροστά σε αυτό. Έτσι εξηγείται και η μεγάλη επίχωση με τους δόμους και το χώμα που έκλεινε στο μισό και παραπάνω ύψος το χώρο.

Εικ. 12. Αμφίπολη. Θέση Διασταύρωση. Μακεδονικός τάφος. Η κατεστραμμένη είσοδος.

Από το σύνολο των κινητών ευρημάτων προκύπτει μια διάρκεια χρήσης του τάφου από τον πρώιμο 3ο και έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. περίπου. Αν και η συντριπτική πλειονότητά τους προέρχεται από το θάλαμο, τις ίδιες κατηγορίες συναντήσαμε και στον προθάλαμο και στον κτιστό στεγασμένο δρόμο. Μέχρι στιγμής μπορέσαμε να διαπιστώσουμε τουλάχιστον έξι σκελετούς ενηλίκων και έναν παιδικό.

Λίγα ήταν τα χρυσά αντικείμενα που άφησαν πίσω οι τυμβωρύχοι: χρυσά ελάσματα, φύλλα και καρποί βαλανιδιάς, ένα ζεύγος παιδικών ενωτίων με στριφτό κρίκο και απόληξη σε σχήμα λεοντοκεφαλής (Εικ. 13), και μία μικροσκοπική δανάκη με ανάγλυφη, ανδρική μορφή.

Από την κεραμική εντυπωσιάζει η πληθώρα και η ποικιλία των πυξίδων (Εικ. 14) και των μυροδοχείων, ενώ πολύ λιγότερα σε αριθμό και ποικιλία ήταν τα λυχνάρια και τα σκυφίδια.

Περισσότερα ήταν τα σιδερένια (κλειδιά, λάμες, στλεγγίδες, αιχμές δοράτων), λιγότερα τα χάλκινα (κυρίως ελάσματα) και ελάχιστα τα οστέινα αντικείμενα (ξεχωρίζουν επτά κομβία με κεντρική οπή).

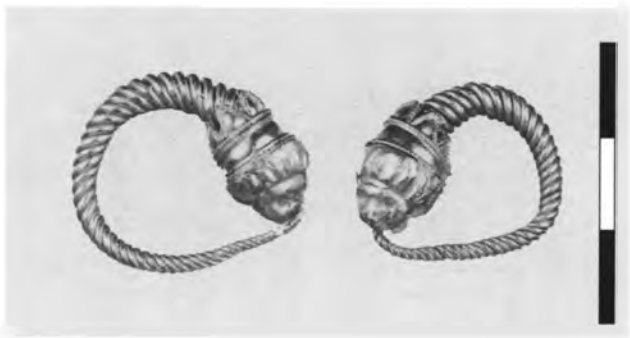
Έξω από τον κτιστό δρόμο η κεραμική έδωσε πιο χαρακτηριστικά σχήματα του 2ου αι. π.Χ., από τα οποία ξεχωρίζει ερυθροβαφής μεγαρικός σκύφος σε κατατομή.

11. Η πρώτη σειρά του πωρολιθικού σφραγίσματος έχει συνολικό μήκος 1,42 μ.

12. Έχει εξωτερικές διαστάσεις 1,02×0,74 και πάχος 0,49 μ. Η παρουσία της πατούρας δημιουργεί εσωτερικές διαστάσεις 0,94×0,63 μ., μειώνοντας στις αντίστοιχες πλευρές το πάχος σε 0,32 μ.

13. Ίσως πρόκειται για διπλή ταφή. Η βόρεια μακριά πλευρά της έχει καταστρέψει μέρος του κατωφλιού, γεγονός που δηλώνει την οψιμότητά της σε σχέση με την αρχική κατασκευή του τάφου.

14. Για τον αριθμό, το είδος και τη διάταξη των νεκρικών κατασκευών στους νεκρικούς θαλάμους των μακεδονικών τάφων, βλ. Κ. Σισμανίδης, *Κλίνες και κλινοειδείς κατασκευές των μακεδονικών τάφων*, Αθήνα 1997, σ. 259 κ.ε.

Εικ. 13. Αμφίπολη. Θέση Διασταύρωση. Μακεδονικός τάφος. Ζεύγος χρυσών ενωτίων που βρέθηκε στον κτιστό δρόμο.

Εικ. 14. Αμφίπολη. Θέση Διασταύρωση. Μακεδονικός τάφος. Το ανάγλυφο μετάλλιο πυξίδας, με παράσταση Έρωτα και Ψυχής.

Ο μακεδονικός τάφος στη θέση Διασταύρωση βρίσκεται μέσα στα όρια της ελληνιστικής νεκρόπολης της Αμφίπολης. Οπωσδήποτε, η έρευνα στο λόφο του νέου μακεδονικού τάφου δεν ολοκληρώνεται εδώ. Η φετινή ανασκαφή επικεντρώθηκε αποκλειστικά στο ίδιο το μνημείο, με άμεση μελλοντική προτεραιότητα τη συνολικότερη διερεύνηση του λόφου.

Δόμηρος

Στο πλαίσιο του έργου της Νομαρχίας Σερρών για την κατασκευή του νέου δρόμου, που συνδέει τα χωριά Ροδολίβος και Μυρίνη, πραγματοποιήθηκε από τον Απρίλιο έως τον Οκτώβριο του 2006 σωστική ανασκαφική έρευνα σε δύο σημεία του οδικού άξονα: α) στο ύψος του Δομήρου και β) στην είσοδο για τη Μυρίνη, από τον κόμβο της Ε.Ο. Αμφίπολης-Σερρών[15].

Στις θέσεις Υδατοδεξαμενή, Υδατόπυργος και Μελάγκια του Δομήρου[16], σε έκταση 1 χλμ. περίπου, αποκαλύφθηκε τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου, με ευρήματα που χρονολογούνται από τους ύστερους αρχαϊκούς έως τους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Ανασκάφηκαν συνολικά 39 τάφοι, κάποιοι από τους οποίους βρέθηκαν ακτέριστοι ή συλημένοι: 18 κιβωτιόσχημοι (Εικ. 15) με ασβεστολιθικές πλάκες για τα τοιχώματα και την κάλυψη, ισάριθμοι λακκοειδείς (σε δύο περιπτώσεις διαπιστώθηκε και η ύπαρξη «πατούρας»-εδράνου στα πλαϊνά τοιχώματα), δύο κεραμοσκεπείς (Εικ. 16) και μία «ελεύθερη» ταφή.

Η πλειοψηφία των τάφων χρονολογείται στα μέσα του 4ου αι. π.Χ, με σποραδικές ενδείξεις για χρήση κάποιων από τις αρχές του 5ου. Ελάχιστοι μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη των αρχαϊκών χρόνων, ενώ λείπει ολοκληρωτικά η ενδιάμεση περίοδος, δηλαδή ολόκληρος σχεδόν ο 5ος αι. π.Χ. Βέβαια, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι το δείγμα τάφων που ερευνήσαμε, και όπου επισημάναμε το κενό στη χρονική ακολουθία, είναι σχετικά μικρό και ενδεχομένως θα συμπληρωνόταν αν είχαμε τη δυνατότητα να ερευνήσουμε το χώρο σε μεγαλύτερη έκταση. Ανάμεσα στα κτερίσματα ξεχωρίζουν κορινθιακά εξάλειπτρα υστεροαρχαϊκών χρόνων (τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ) (Εικ. 17), χάλκινες τοξωτές πόρπες, ζεύγος χρυσών ενωτίων που κοσμούνται με λεοντοκεφαλή, αρυβαλλοειδή ληκύθια, πήλινα αλάβαστρα κ.ά., τρία ασημένια νομίσματα Θάσου (Εικ. 18) και δύο θησαυροί χάλκινων νομισμάτων (τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ).

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει να γίνει για τη γυναικεία ταφή του κιβωτιόσχημου Τ23 (μέσα 4ου αι. π.Χ.), που έδωσε πλήθος χαρακτηριστικών κτερισμάτων. Αναφέρουμε ενδεικτικά πέντε ζεύγη αργυρών και χάλκινων ενωτίων, έξι χάλκινες πόρπες, ένα αργυρό δακτυλίδι, στη σφενδόνη του οποίου προσαρμόζεται χρυσό έλασμα και κοσμείται με έκτυπη μορφή (Εικ. 19), περιδέραιο με χάνδρες από όστρεα, χάλκινη ωτογλυφίδα και χάλκινη τριχολαβίδα, αρυβαλλοειδές ληκύθιο και πήλινη προτομή γυναικείας μορφής.

15. Αναλυτικότερα για τα αποτελέσματα της έρευνας στον οδικό άξονα Ροδολίβος-Μυρίνη, βλ. Κ. Περιστέρη - Η. Ζωγράφου - Α. Σαλονικιός, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 229-240.

16. Η φετινή ανασκαφή αποτελεί την πρώτη οργανωμένη έρευνα στην περιοχή του Δομήρου και είχε ως αποτέλεσμα τη χαρτογράφηση μιας νέας θέσης στον αρχαιολογικό χάρτη του νομού Σερρών.

Εικ. 15. Δόμηρος. Θέση Υδατόπυργος. Ο κιβωτιόσχημος τάφος Τ22.

Εικ. 16. Δόμηρος. Θέση Υδατόπυργος. Ο κεραμοσκεπής τάφος Τ31.

Εικ. 17. Δόμηρος. Θέση Υδατοδεξαμενή. Τάφος Τ1. Κορινθιακό εξάλειπτρο.

Εικ. 18. Δόμηρος. Θέση Μελάγκια. Τάφος Τ16. Ασημένιο νόμισμα Θάσου με Σειληνό στον εμπροσθότυπο και δελφίνια στον οπισθότυπο.

Εικ. 19. Δόμηρος. Θέση Μελάγκια. Τάφος Τ23. Αργυρό δακτυλίδι με χρυσή σφενδόνη.

Στη θέση Μελάγκια, εκτός από τους τάφους, εντοπίστηκαν, κατά τη διαμόρφωση των πρανών του δρόμου, σε μικρό βάθος κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, και διερευνήθηκαν πέντε λάκκοι εξόρυξης πηλού[17], σε μια περιοχή με πλούσιο υπέδαφος σε πηλόχωμα και με φλέβες καθαρού πηλού και λιθοσειρά ακανόνιστου σχήματος, μήκ. 17 μ. και με κυμαινόμενο πλάτος. Από τους πέντε λάκκους, οι δύο μεγαλύτεροι χρησιμοποιήθηκαν αργότερα ως αποθέτες. Χαρακτηριστική είναι η μεγάλη συσσώρευση φυσικών αργών λίθων, κυρίως προς τον πυθμένα. Από την κεραμική της νεότερης νεολιθικής ξεχωρίζουν όστρακα εγχάρακτων αγγείων[18] (Εικ. 20), της τεχνοτροπίας black on red και όστρακα με τις τεχνικές του γραφίτη και της νυχιάς.

17. Σχετικά, βλ. Δ. Μαλαμίδου, *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 509-522 και Α. Χονδρογιάννη-Μετόκη, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 399-413, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

18. Πανομοιότυπη κεραμική με εγχάρακτη διακόσμηση είναι γνωστή στην περιοχή και από το Λόφο 133, στη Μεσολακκιά. Πρβλ. και Δ. Λαζαρίδης, *Αμφίπολις*, Αθήνα 2003, εικ. 71.

Εικ. 20. Δόμηρος. Θέση Μελάγκια. Εγχάρακτη κεραμική από τους λάκκους εξόρυξης πηλού.

Μυρίνη

Στο πέρας της πορείας του νέου οδικού δικτύου, ουσιαστικά στη έξοδο από το χωριό Μυρίνη προς τον κόμβο για την Ε.Ο. Αμφίπολης-Σερρών και επί του δεξιού πρανούς του υπό κατασκευή δρόμου, ήλθε στο φως τμήμα προϊστορικής κατοίκησης[19], με επίχωση που έφθανε τα 4,50 μ., ανάλογα με το επικλινές του εδάφους (Εικ. 21).

Στα 2,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκε λάκκος, διαμ. 2,10 και βάθ. 0,85 μ. περίπου, με ελάχιστη αβαφή κεραμική, οστά ζώων, όστρεα και λίγα πελεκημένα εργαλεία.

Σε απόσταση 20 μ. από αυτόν παρακολουθήσαμε σε μήκος 32 και σε πλάτος σχεδόν 1 μ. ένα στρώμα κατοίκησης της νεότερης νεολιθικής περιόδου, με θραύσματα αβαφών αποθηκευτικών και μαγειρικών αγγείων, καθώς και επιτραπέζιων με στιλπνό επίχρισμα. Στο ανώτερο επίπεδο του στρώματος εντοπίστηκαν και λίγα όστρακα της πρώιμης χαλκοκρατίας. Βρέθηκαν ακόμη λίθινα εργαλεία (Εικ. 22) πελεκημένα, κυρίως λεπίδες πυριτόλιθου, και ελάχιστα λειασμένα, μαζί με οστά ζώων και όστρεα. Στο επίπεδο χρήσης εντοπίστηκε πασσαλότρυπα με θραύσματα αποθηκευτικού

Εικ. 21. Μυρίνη. Τομή επί του πρανούς, όπου εντοπίστηκε το προϊστορικό στρώμα χρήσης.

Εικ. 22. Μυρίνη. Λίθινα εργαλεία, κυρίως λεπίδες πυριτολίθου.

αγγείου σε καύση, μικροί αβαθείς λάκκοι με πέτρες και μικρός πήλινος φούρνος, πολύ αποσπασματικά διατηρημένος.

Κατά το έτος 2006 η δραστηριότητα της ΚΗ΄ ΕΠΚΑ στο βόρειο τμήμα του νομού επικεντρώθηκε στις περιοχές Αγίου Πνεύματος και Σφελινού[20], όπου πραγματοποιήθηκε σύντομη σωστική ανασκαφική έρευνα.

19. Άλλες γνωστές προϊστορικές θέσεις στην περιοχή της Μυρίνης είναι η θέση Σωληνάρια και λίγο μακρύτερα η θέση Φιδοκορυφή. Για αναφορά στις δύο αυτές θέσεις, βλ. Δ. Γραμμένος - Μ. Φωτιάδης, Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Ανατολικής Μακεδονίας, *Ανθρωπολογικά* 1 (1980), σ. 69 και Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 187.

20. Η ανασκαφική έρευνα των παραπάνω θέσεων πραγματοποιήθηκε από τη δόκιμη αρχαιολόγο της Εφορείας Μ. Τόλια-Χριστάκου.

Άγιο Πνεύμα

Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου

Ξεκίνησε σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Κ. Φλωρή στο Δ.Δ. Αγίου Πνεύματος Δήμου Ε. Παππά νομού Σερρών. Το οικόπεδο, συνολ. εμβαδού 1.183,20 τ.μ., καταλαμβάνει τμήμα της ανατολικής πλευράς του λεγόμενου Λόφου του Δημοτικού Σχολείου, γνωστού και ως Λόφου του Αγίου Κωνσταντίνου[21], όπου ήδη από το 1969 είχε εντοπιστεί προϊστορικός οικισμός[22].

Στα δυτικά του οικοπέδου εντοπίστηκε τμήμα αναλημματικού τοίχου από αργολιθιδομή με κατεύθυνση Β.-Ν., που συνεχίζετε και έξω από τα όρια των ανεσκαμμένων τετραγώνων (Εικ. 23). Ο τοίχος, που έχει σαφές μέτωπο μόνον από την ανατολική του πλευρά, διατηρείται σε ύψος από 0,30 ως 0,90 μ. και πρέπει να συγκρατούσε τις επιχώσεις ενός ανώτερου ανδήρου στα δυτικά.

Ανατολικά και πολύ κοντά στον αναλημματικό τοίχο η ανασκαφή αποκάλυψε τμήμα τάφρου, βάθ. 0,75-0,85 μ., με πορεία παράλληλη με εκείνη του τοίχου (Εικ. 24). Η επίχωση της τάφρου περιείχε αρκετούς μεγάλους και μέτριου μεγέθους αργούς λίθους, χώμα και κεραμική, κυρίως χονδροειδή. Μεταξύ της διακοσμημένης κεραμικής περιλαμβάνονται όστρακα με διακόσμηση τύπου Ακροποτάμου και με τρίχρωμη (πολύχρωμη) διακόσμηση του λεγόμενου τύπου Δήμητρας (ερυθρή ταινία που πλαισιώνεται με μελανές γραμμές), ωστόσο κυριαρχούν τα όστρακα με εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 25), μεταξύ των οποίων τύπου Gradeshnitsa και τύπου Maritsa, τα οποία μαζί με την παρουσία κεραμικής με διακόσμηση μελανό σε ερυθρό (black on red) (Εικ. 26) και με διακόσμηση γραφίτη (Εικ. 27) τοποθετούν χρονολογικά την επίχωση της τάφρου στην ύστερη νεολιθική ΙΙ περίοδο[23], παράλληλη με τη φάση IV του Προμαχώνα, ΙΙ του Ντικιλί Τας και την πρώιμη φάση ΙΙΙ των Σιταγρών. Σε αντίθεση με την κεραμική, οστά ζώων και λίθινα εργαλεία αντιπροσωπεύονται σε μικρό ποσοστό, ενώ ελάχιστα είναι επίσης και τα θραύσματα ειδωλίων.

Εικ. 23. Άγιο Πνεύμα. Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου. Γενική άποψη της τάφρου και του αναλημματικού τοίχου από Β.

Εικ. 24. Άγιο Πνεύμα. Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου. Τμήμα της τάφρου και του αναλημματικού τοίχου από Ν.

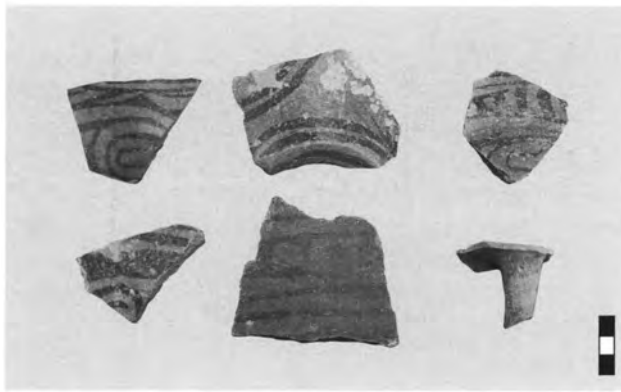

Εικ. 25. Άγιο Πνεύμα. Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου. Όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση.

21. Ο λόφος είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος με την υπ' αριθ. ΥΑ ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ18/68159/3413/4-12-1979 (ΦΕΚ 93/Β/31-1-1980).

22. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 352. *BCH* 95 (1971), σ. 971. *ΑΔ* 30 (1975): Μελέτες, σ. 196. M. Fotiadis, *Economy, Ecology and Settlement among Subsistence Farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece, 5000-1000 BC*, Michigan 1985, σ. 357-358. G. Grammenos, Prähistorische Siedlungen in Ostmazedonien, στο *Dritter Internationaler Thrakologischer Kongress*, Sofia 1984, σ. 80, 84.

23. Ακολουθείται η διαίρεση της περιόδου σε Ι και ΙΙ, σύμφωνα με το χρονολογικό σχήμα των J.P. Demoule - C. Perlès, The Greek Neolithic: A New Review, *Journal of World Archaeology* 7 (1993), σ. 355-416.

Εικ. 26. Άγιο Πνεύμα. Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου. Όστρακα αγγείων με διακόσμηση μελανό σε ερυθρό.

Εικ. 27. Άγιο Πνεύμα. Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου. Όστρακα αγγείων με διακόσμηση γραφίτη.

Εικ. 28. Άγιο Πνεύμα. Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου. Άποψη του λάκκου νότια του αποκαλυφθέντος τμήματος της τάφρου.

Κοντά στο νότιο ανεσκαμμένο όριο της τάφρου εντοπίστηκε λάκκος, διαμ. 2 και βάθ. 1,60 μ., με επίχωση παρόμοια με εκείνη της τάφρου (Εικ. 28). Ο πυθμένας του δεν έχει ακόμη αποκαλυφθεί και η σχέση του με την τάφρο παραμένει ασαφής, καθώς μεσολαβεί ο ανατολικός μάρτυρας του παρακείμενου τετραγώνου.

Ανατολικά της τάφρου και του λάκκου ξεκίνησε η ανασκαφή επιχώσεων της ύστερης νεολιθικής περιόδου, η ανασκαφή των οποίων θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο.

Σφελινός

Προϊστορικός οικισμός (τούμπα)

Στον προϊστορικό οικισμό (τούμπα) Σφελινού σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του σύγχρονου ομώνυμου οικισμού (Εικ. 29), με πλούσια επιφανειακά ευρήματα της ύστερης εποχής του Χαλκού, αλλά και ιστορικών χρόνων, ξεκίνησε το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, σύντομη σωστική ανασκαφική έρευνα.

Η ανασκαφή επικεντρώθηκε σε τρία ανασκαφικά τετράγωνα, διαστ. 5×5 μ., στη νότια πλευρά της τούμπας. Στο βορειοανατολικό τετράγωνο εντοπίστηκε τοίχος, ύψ. 1,20 μ. περίπου, κατασκευασμένος από ωμά πλιθιά που εναλλάσσονταν με σειρές αργών πλακαρών λίθων (Εικ. 30). Ο τοίχος αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του τετραγώνου, ενώ κομμάτια διαλυμένων πλιθιών και αργών λίθων εντοπίστηκαν σε όλη την έκταση του τετραγώνου. Νοτιότερα φάνηκε τμήμα ενός δεύτερου τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένου επίσης με σειρές πλιθιών που εναλλάσσονταν με σειρές αργών λίθων, ο οποίος διατηρούνταν σε ύψος 0,50 μ. Δεν στάθηκε προς το παρόν δυνατόν να διαπιστωθεί η σχέση των δύο τοίχων.

Στη βορειοδυτική γωνία του νότιου τετραγώνου βρέθηκε συγκέντρωση αργών λίθων, πιθανότατα θεμελίου μεγάλου τοίχου, ενώ ανατολικότερα εντοπίστηκε στρώμα καύσης με τμήματα σπασμένων πίθων και λίγη κεραμική. Στο νότιο τμήμα του ίδιου τετραγώνου αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο, κατασκευασμένο από μικρούς και καλά πατημένους αργούς λίθους με κατεύθυνση Α.-Δ., ενώ αμέσως στα νότιά του, στη βάση της τούμπας, φάνηκαν τμήματα πιθανού δαπέδου από λευκό πηλοκονίαμα πάχ. 0,015 μ. (Εικ. 31, 32).

Οι ανεσκαμμένες επιχώσεις απέδωσαν ελάχιστα κινητά ευρήματα, κυρίως τμήματα μεγάλων πιθοειδών αγγείων (Εικ. 33). Ερευνήθηκαν ακόμη επιχώσεις παλαιότερων λαθρανασκαφών της τούμπας, στις οποίες εντοπίστηκε αρκετή ποσότητα κεραμικής της ύστερης εποχής του Χαλκού. Ξεχωρίζουν θραύσματα οξυπύθμενων πίθων και άλλων πιθοειδών αγγείων με πλαστικές ταινίες στο σώμα, ακόσμητες ή με εγχαράξεις, θραύσματα μικρότερων αποθηκευτικών αγγείων, ακόσμητων ή με διαφόρων τύπων εμπίεστη και εγχάρακτη διακόσμηση στο σώμα ή στο χείλος (Εικ. 34). Δεν λείπουν επίσης τα παραδείγματα καλής ποιότητας αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση που τονίζεται με λευκή ή ερυθρόχρωμη επίθετη ύλη. Βρέθηκε μεγάλη φιάλη (Εικ. 35), σπασμένη σε πολλά κομμάτια, με κάθετες επάνω στο

Εικ. 29. Σφελινός. Προϊστορικός οικισμός. Άποψη της τούμπας από Β.

Εικ. 30. Σφελινός. Προϊστορικός οικισμός. Τμήμα του τοίχου του βορειοανατολικού τετραγώνου.

Εικ. 31. Σφελινός. Προϊστορικός οικισμός. Άποψη του νότιου τετραγώνου με το λίθινο θεμέλιο, το λιθόστρωτο και τα τμήματα δαπέδου από πηλοκονίαμα. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 32. Σφελινός. Προϊστορικός οικισμός. Λεπτομέρεια τμημάτων δαπέδου από πηλοκονίαμα.

Εικ. 33. Σφελινός. Προϊστορικός οικισμός. Τμήματα πιθοειδών αγγείων από την ανασκαφή της τούμπας.

Εικ. 34. Σφελινός. Προϊστορικός οικισμός. Τμήματα αποθηκευτικών αγγείων από τις επιχώσεις της λαθρανασκαφής.

Εικ. 35. Σφελινός. Προϊστορικός οικισμός. Φιάλη με διχαλωτές λαβές από τις επιχώσεις της λαθρανασκαφής.

χείλος διχαλωτές λαβές και κωνικό πόδι[24], σχήμα γνωστό στις παραλλαγές του και από άλλες θέσεις της ύστερης εποχής του Χαλκού τόσο της Ανατολικής όσο και της Κεντρικής Μακεδονίας.

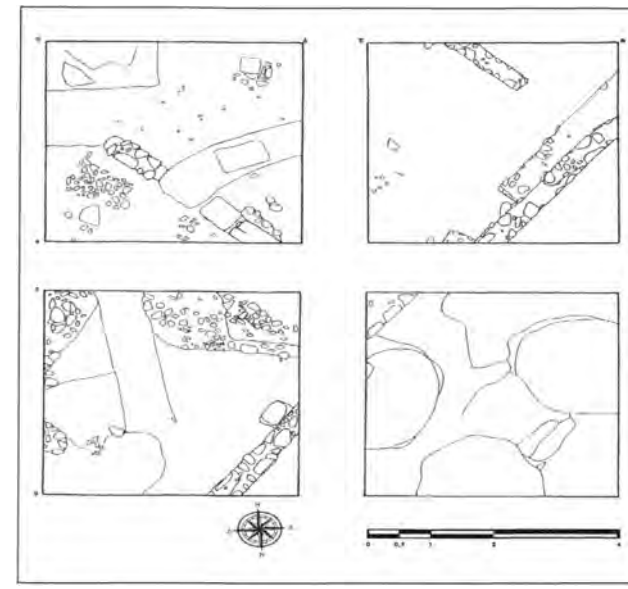
Νέος Σκοπός

Αρχαία Βέργη

Στο Νέο Σκοπό συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στον οικισμό της αρχαίας Βέργης, συνολ. έκτασης 60 στρ., που άρχισε το 2005. Το Νοέμβριο του 2006 άρχισε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Δίγκα-Μαυρουδή, αγροτ. αριθ. 1105 Νέου Σκοπού, όπου έχει εντοπιστεί μέρος του αρχαίου οικισμού και για διάστημα ενός μήνα. Ανασκάφηκαν τέσσερις τομές[25], διαστ. 4×4 μ. (Α, Β, Γ, Δ) (Εικ. 36).

Στις τομές Α, Β και Δ έχουν αποκαλυφθεί τμήματα τοίχων με αργολιθοδομή, ύψ. μέχρι 0,70 μ., οικίας με δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα σε βάθος μέχρι 1,10 μ. Στην τομή Β ξεχωρίζουν πολλά θραύσματα μαγειρικών σκευών, πίθων και αρκετές αγνύθες.

Στην τομή Γ εντοπίστηκαν τρεις λάκκοι απόρριψης του αρχαίου οικισμού σε βάθος μέχρι 3,05 μ. με πολλά οστά ζώων, θραύσματα κεραμικής επιτραπέζιων και αποθηκευτικών σκευών, καθώς και διάφορα μικροαντικείμενα. Από

Εικ. 36. Νέος Σκοπός. Αρχαία Βέργη. Αγροτ. αριθ. 1105. Αποτύπωση τομών Α, Β, Γ, Δ.

τα κινητά ευρήματα (θραύσματα αγγείων, αγνύθες, χάλκινα και σιδερένια μικροαντικείμενα, νομίσματα) προκύπτει έως τώρα κατοίκηση του οικισμού στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Η ανασκαφή του οικισμού είναι απαραίτητο να συνεχιστεί τις επόμενες χρονιές, για να αποκαλύψει ένα μεγάλο μέρος του εμπλουτίζοντας τις γνώσεις μας για τη σημαντική αυτή αρχαία θέση.

Σιδηρόκαστρο

Θέση Μαύρος Βράχος

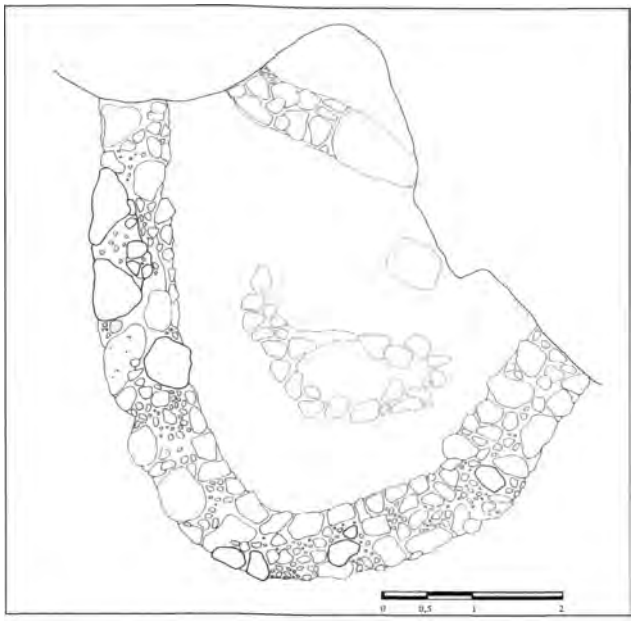
Συνεχίστηκε η έρευνα που άρχισε το 2005 στο ιερό των βράχων, το αφιερωμένο στον Απόλλωνα, τις Νύμφες και τον Πάνα[26], στη θέση της βραχοσκεπής όπου είχε αποκαλυφθεί μικρός τοίχος περιβόλου με αργολιθοδομή (Εικ. 37) πρόχειρης κατασκευής, κυκλικός, με περίμετρο 10,50 και πλάτος 0,90 μ., με έντονα ίχνη καύσης στο εσωτερικό του, σε ύψος μέχρι 1,50 μ. (Εικ. 38). Βρέθηκε αβαφής κεραμική, νομίσματα και οστά αιγοπροβάτων. Πρόκειται πιθανότατα για κάποια προσωρινή εγκατάσταση βοσκών στη θέση αυτή του 4ου αι. μ.Χ., την εποχή που καταστρέφεται ο ιερός αυτός λατρευτικός χώρος.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

24. Η παραλλαγή του τύπου με κωνικό πόδι εμφανίζεται κυρίως στην Ανατολική Μακεδονία, ενώ είναι σπανιότερη στην Κεντρική Μακεδονία, βλ. K.A. Wardle, *BSA* 75 (1980), σ. 244 (Άσσηρος). Για το σχήμα, βλ. επίσης Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Πρωτοϊστορική Θάσος*, Αθήνα 1992, σ. 489-492, όπου αναλυτική πραγμάτευση του σχήματος και βιβλιογραφία.

25. Ευχαριστούμε την εποχική αρχαιολόγο Β. Χαλκιοπούλου, η οποία κράτησε το ημερολόγιο της ανασκαφής.

26. Το ημερολόγιο της ανασκαφής κράτησε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Β. Χαλκιοπούλου, την οποία και ευχαριστούμε.

Εικ. 37. Σιδηρόκαστρο. Θέση Μαύρος Βράχος. Αποτύπωση περιβόλου.

Εικ. 38. Σιδηρόκαστρο. Θέση Μαύρος Βράχος. Περίβολος μέσα στη βραχοσκεπή.

Άργιλος

Η ανασκαφική περίοδος του 2006 πραγματοποιήθηκε κατά τους μήνες Ιούνιο και Ιούλιο και επικεντρώθηκε στους δύο από τους τρεις τομείς του ανασκαφικού χώρου: στον Τομέα της Εθνικής οδού, κατά μήκος του παραλιακού άξονα, και στο Νοτιοανατολικό τομέα, στο πρανές του λόφου (Εικ. 39).

Τομέας Εθνικής οδού

Ας υπενθυμίσουμε καταρχήν ότι κατά την διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου 2005 αποκαλύφθηκαν στον τομέα αυτό διάφορα στοιχεία που συνδέονται και παραπέμπουν

Εικ. 39. Αεροφωτογραφία της Αργίλου.

σε μεταλλουργικές δραστηριότητες. Βρέθηκε ένας κλίβανος που χρησιμοποιήθηκε είτε για την τήξη του ακατέργαστου μετάλλου ή για την κατασκευή εργαλείων. Παραπλεύρως αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα δύο ξυλόφουρνων για την παραγωγή του κάρβουνου, του απαραίτητου δηλαδή καύσιμου υλικού για την τροφοδοσία του κλιβάνου.

Το δάπεδο που αντιστοιχεί σε αυτές τις κατασκευές χρονολογείται στο β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. Ως εκ τούτου, ο πρώτος στόχος των εργασιών του 2006 ήταν η χάραξη μιας άλλης τομής, νοτίως της τομής 7323, για να διευρυνθεί η οριζόντια κάτοψη αυτού του επιπέδου. Η ανασκαφή της νέας τομής 7423 προσέφερε πρόσθετα στοιχεία για την αρχαία κατοίκηση του χώρου. Αποκαλύφθηκαν δύο κατασκευές. Εν πρώτοις, στο νότιο τμήμα της τομής (Εικ. 40) ήλθε στο φως τοίχος (Α) με κατεύθυνση από Δ. προς Α. και επομένως με παράλληλη προς την ακτογραμμή διάταξη, του οποίου μόνον η νότια παρειά ήταν επιμελώς επεξεργασμένη, ενώ η βόρεια ήταν εδραιωμένη στο κράσπεδο του λόφου.

Ένας άλλος τοίχος (Β), με κατεύθυνση από Β.-Ν., τέμνει τη νότια παρειά του τοίχου Α πολύ κοντά στη νοτιοδυτική γωνία της τομής, διαιρώντας το χώρο στο σημείο αυτό σε δύο τμήματα. Ανασκάφηκε ένα μικρό μόνο τμήμα από το εσωτερικό δάπεδο αυτής της κατασκευής, η οποία βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τη νότια παρειά της τομής. Δεν προέκυψαν κινητά ευρήματα, εκτός από μία ορθογώνια κατασκευή από πηλό, διαστ. 0,30×0,40 μ. περίπου και ύψους λίγων μόνον εκατοστών, που βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία της τομής. Ωστόσο, τα στρώματα που ανασκάφηκαν έξω από το κτίριο και εκείνα που επικαλύπτουν άμεσα το εσωτερικό δάπεδο, επιτρέπουν μια κατά προσέγγιση χρονολόγηση της κατασκευής στο γ΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Η πλούσια στρωματογραφία πάνω και κάτω από τα δάπεδα αυτού του τομέα είναι εξαιρετικά πλούσια σε κινητά ευρήματα, γεγονός που επιβραδύνει σημαντικά την πρόοδο των εργασιών, επειδή γίνεται συστηματικό κοσκίνισμα του χώματος για την περισυλλογή όχι μόνο των κινητών ευ-

Εικ. 40. Άργιλος. Τομέας Εθνικής οδού. Η τομή 7423. Τοίχος Α και δάπεδο με οπές για πασσάλους.

Εικ. 41. Άργιλος. Νοτιοανατολικός τομέας. Άποψη από Α.

ρημάτων αλλά και των οργανικών καταλοίπων της χλωρίδας και της πανίδας.

Η ανασκαφή βορείως του τοίχου Α δεν μας επέτρεψε, προς το παρόν, να προσεγγίσουμε το επίπεδο που αντιστοιχεί στο δάπεδο των μεταλλουργικών εγκαταστάσεων που έχουμε αποκαλύψει. Επομένως δεν έχει προκύψει κανένα καινούργιο τεκμήριο για την κατανόηση αυτών των εγκαταστάσεων. Εντούτοις, 0,20 μ. περίπου κάτω από αυτό το επίπεδο ήλθε στο φως ένα άλλο δάπεδο με τέσσερις οπές για πασσάλους (Εικ. 40), σε ευθύγραμμη διάταξη από Α. προς Δ. Ασφαλώς πρόκειται για τα κατάλοιπα ενός τοίχου υποστηριζόμενου από ξύλινες δοκούς. Είναι αδύνατον προς το παρόν να προσδιορίσουμε τη φύση του κτιρίου, στο οποίο ανήκε ο τοίχος, αν πρόκειται δηλαδή για απλή καλύβα ή πιο στιβαρή κατασκευή, ούτε αν πρόκειται για κατασκευή και χρήση από Θράκες ή Έλληνες.

Πάντως είναι ιδιαιτέρως αξιοσημείωτο ότι πρόκειται για το μοναδικό παράδειγμα αρχιτεκτονικής που έχει βρεθεί στον αρχαιολογικό χώρο και μπορεί ενδεχομένως να χρονολογηθεί πριν από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ. Πράγματι, από τα λίγα ευρήματα που προέκυψαν από τη στρωματογραφία που κάλυπτε αυτό το δάπεδο, συμπεραίνεται ότι δεν πρέπει να είναι υστερότερο από το 550 π.Χ.

Νοτιοανατολικός τομέας

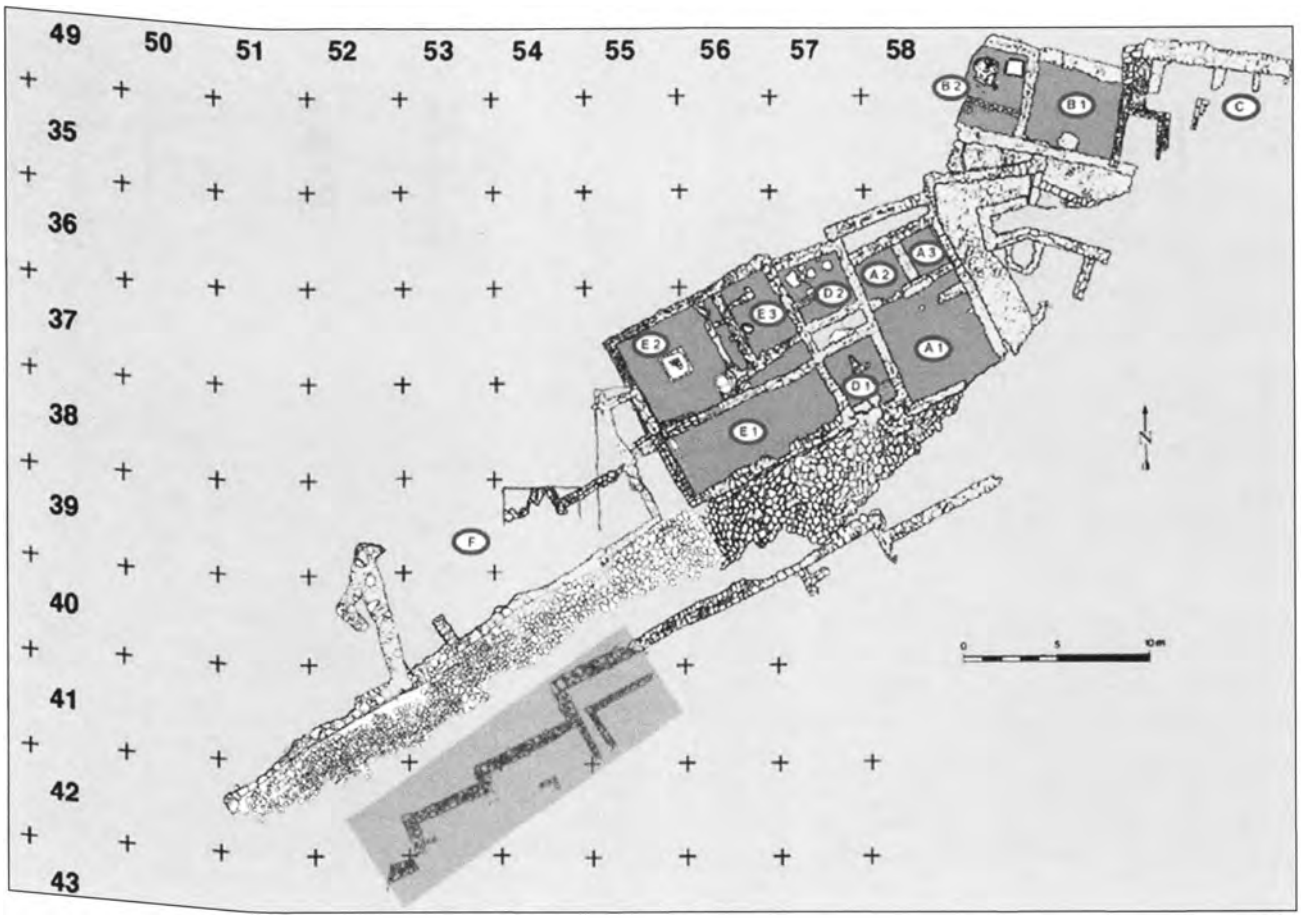
Η ανασκαφική περίοδος 2006 είχε ως κύριο στόχο τη συνέχιση της διαδικασίας αποδέσμευσης της ζώνης που βρίσκεται ακριβώς στα νότια του μεγάλου πλακόστρωτου δρόμου αυτού του τομέα (Εικ. 41, 42). Εκτός από την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στην τομή 4155, ανασκάφηκαν έξι νέες τομές (4154, 4252, 4253, 4352, 4450, 4451). Στις δύο δυτικότερες τομές (4450, 4451) δεν βρέθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα αλλά μόνον ελάχιστα κινητά ευρήματα. Τα πιο ενδιαφέροντα αποτελέσματα προέκυψαν από τις τομές 4154 και 4253, στις οποίες εντοπίστηκε το πίσω τμήμα ενός νέου κτίσματος (Η), αποτελούμενο από δύο τουλάχιστον δωμάτια (Εικ. 43). Το μεγαλύτερο περιέχει μια μικρή ορθογώνια εστία, τοποθετημένη στο κέντρο σχεδόν του χώρου. Αν και διατηρείται μικρό μόνο τμήμα του κτίσματος (δεδομένου ότι ο λόφος διακόπτεται απότομα σε αυτό το σημείο, εξαιτίας των παράνομων εργασιών ισοπέδωσης για τη δημιουργία καλλιεργήσιμης γης, που πραγματοποιήθηκαν κατά τη δεκαετία του 1970), η διάταξη των δωματίων και κυρίως το μέγεθος του κτιρίου παραπέμπει στο τριμερές κτίριο Ε, το πίσω τμήμα του οποίου διαθέτει επίσης δύο δωμάτια και κεντρική εστία στο ένα από τα δύο δωμάτια.

Κατά τα άλλα, το πλάτος του κτιρίου Η, που υπολογίζεται σε 10 μ. περίπου, αντιστοιχεί στις διαστάσεις της πλειονότητας των κτιρίων αυτού του τομέα. Το καινούργιο οίκημα που ήλθε στο φως επιβεβαιώνει την υπόθεσή μας, σύμφωνα με την οποία η αστική ανάπτυξη στον τομέα αυτό οργανώθηκε βάσει σχεδίου και οι εκτάσεις βόρεια και νότια του μεγάλου πλακόστρωτου δρόμου, που οδηγούσε από το λιμάνι στην ακρόπολη, διαιρέθηκαν σε ισομήκη τμήματα των 10 μ. περίπου το καθένα. Μελλοντική έρευνα ενδεχομένως θα αποκαλύψει, και θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε, αν η οργανωμένη αυτή διάταξη τηρήθηκε σε όλη την έκταση ανάπτυξης της πόλης της Αργίλου.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ - JACQUES PERREAULT

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα για τον εντοπισμό λατομείων και θέσεων πρώτης ύλης προϊστορικών εργαλείων (πυριτόλιθου), πραγματοποιήθηκε στο νομό Σερρών από την υπογράφουσα και το γεωλόγο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Ευ. Καμπούρογλου. Επιλέχθη-

Εικ. 42. Άργιλος. Κάτοψη του Νοτιοανατολικού τομέα.

Εικ. 43. Άργιλος. Νοτιοανατολικός τομέας. Ανασκαφή νότια του πλακόστρωτου δρόμου.

καν περιοχές προς έρευνα που βρίσκονται στο ηφαιστειακό τόξο του Στρυμονικού, που αρχίζει βόρεια από το Κιλκίς συνεχίζει προς Στρυμονικό, Άγκιστρο, Νιγρίτα και καταλήγει στις εκβολές του Στρυμόνα στην περιοχή της Αμφίπολης[27]. Βάσει των ενδείξεων που προέρχονταν από τα στοιχεία των γεωλογικών χαρτών του ΙΓΜΕ για την ύπαρξη πυριτόλιθου, επισκεφθήκαμε τις παρακάτω περιοχές: Σιδηροκάστρου, Θερμοπηγής, Σχιστολίθου, Αγκίστρου, Προμαχώνα, Αχλαδοχωρίου, Κερκίνης, Λιθοτόπου, Στρυμονικού, Τερπνής, Θερμών, Λαγκαδίου, Χουμνικού, Ζερβοχωρίου, Σιτοχωρίου και μέχρι τα όρια του νομού στην περιοχή.

Η παραπάνω έρευνα εντόπισε εμφανίσεις και λατομεία πυριτόλιθου μόνο στις περιοχές Θερμών, Χουμνικού και Λαγκαδίου. Στις υπόλοιπες περιοχές, όπου υπήρχαν γεωλογικές ενδείξεις, δεν παρατηρήθηκαν καθόλου εμφανίσεις

27. Ευ. Καμπούρογλου - Α. Περιστέρη, Έρευνα 2006 για τον εντοπισμό λατομείων και θέσεων πρώτης ύλης προϊστορικών εργαλείων, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 209-216. Ευ. Καμπούρογλου - Α. Περιστέρη, Λατομεία και θέσεις πυριτόλιθου προϊστορικών χρόνων στη Μακεδονία, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 17-24.

πυριτόλιθου παρά τη λεπτομερή επιφανειακή μας έρευνα. Βρέθηκαν επτά νέες θέσεις, οι οποίες με τις πέντε έως τώρα εντοπισμένες γίνονται συνολικά δώδεκα. Προσδιορίστηκαν οι συντεταγμένες των θέσεων με GPS στο σύστημα ΕΓΣΑ 87 και τοποθετήθηκαν σε τοπογραφικό υπόβαθρο κλίμακας 1:5000 στο πλαίσιο λεπτομερούς γεωλογικής χαρτογράφησης που πραγματοποιούμε στην περιοχή. Στις θέσεις αυτές βρέθηκε λίθινος εργαλειακός εξοπλισμός και ολόκληρη η διαδικασία κατασκευής λίθινων πελεκημένων εργαλείων πυριτόλιθου (η γνωστή chaine operatoire) από την ύπαρξη άφθονης πρώτης ύλης.

Η τεχνολογική ανάλυση της κατασκευής των εργαλείων αυτών επιβεβαιώνει την επιτόπια κατασκευή τους από το πρώτο μεγάλο κομμάτι πετρώματος που αποσπάται από το λατομείο μέχρι την τελική μορφή των εργαλείων, είτε είναι ξέστρα, μαχαίρια, δρεπανάκια είτε οποιοδήποτε άλλο εργαλείο, με όλη τη διαδικασία κατασκευής τους σε μορφή λεπίδων ή φολίδων, όπως μαρτυρείται από τα πολλά απορρίμματα που υπάρχουν διάσπαρτα στην περιοχή. Τα εργαλεία αυτά κάλυπταν βασικές ανάγκες της καθημερινής ζωής του προϊστορικού ανθρώπου για την τροφή, την ένδυση και τη δημιουργία κατοικίας.

Αξίζει να αναφερθεί ότι όλες οι θέσεις ανήκουν στην ορεινή μάζα που αναπτύσσεται στα περιθώρια του γεωθερμικού πεδίου της περιοχής Νιγρίτας, στην οποία επικρατεί ένας γεωλογικός σχηματισμός κυρίως από μεταμορφωμένους οφιόλιθους που αποτελούν και το γεωλογικό υπόβαθρο της περιοχής.

Από τα έως σήμερα συμπεράσματα (υπαίθρου και εργαστηρίου) θεωρούμε ως πολύ πιθανόν ότι οι δώδεκα εντοπισμένες θέσεις ύπαρξης πυριτόλιθου, οι οποίες ανήκουν στον ίδιο ορεινό όγκο και στην ίδια περιοχή, αποτελούσαν κατά τους προϊστορικούς χρόνους ένα σημαντικό κέντρο πηγής προέλευσης πρώτης ύλης – συγκεκριμένα πυριτόλιθου –, που κάλυπτε πολύ μεγαλύτερη έκταση από τα σημερινά γεωγραφικά όρια του νομού Σερρών.

Σε όλες σχεδόν τις θέσεις επικρατεί χρωματικά ο μελί πυριτόλιθος, ο οποίος έχει και το μεγαλύτερο εύρος εμφάνισης. Τα στοιχεία που συνηγορούν σε αυτή μας την άποψη είναι όχι μόνον οι μακροσκοπικές, ορυκτολογικές και γεωχημικές ομοιότητες των εργαλείων, όπως αναφέραμε παραπάνω, αλλά και οι σχετικά κοντινές αποστάσεις των λατομικών θέσεων με τους προϊστορικούς οικισμούς, των οποίων τον εργαλειακό εξοπλισμό εξετάσαμε.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ο Γ. Χρήστος, κάτοικος Αμφίπολης, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης ένα λίθινο τριπτήρα (Π971α), ένα πήλινο σφονδύλι (Π971β), 27 χάλκινα νομίσματα (Π971γ), ένα σκυφοειδές πινάκιο (Π972) και μία οινοχόη (Π973).

Ο Δ. Δημασής, κάτοικος Παλαιοκώμης Σερρών, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης τμήμα λίθινης ενεπίγραφης στήλης (Π996).

Εικ. 44. Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών. Χάλκινο ψέλιο (Δ2175).

Εικ. 45. Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών. Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη (Λ336).

Ο Χ. Κωστούδης, κάτοικος Νέων Κερδυλλίων Σερρών, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης τμήμα αρχαϊκής επιτύμβιας στήλης (Π997).

Ο Σ. Ουζούνης, κάτοικος Δράμας, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης ένα χάλκινο νόμισμα ελληνιστικών χρόνων (Π983α), ένα μολύβδινο αντικείμενο (Π983β), ένα ασημένιο ρωμαϊκό νόμισμα (Π983γ) και έξι χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα (Π983δ).

Ο Ευ. Δαμιανίδης, κάτοικος Δομήρου Σερρών, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αμφίπολης μία λίθινη ενεπίγραφη στήλη ρωμαϊκών χρόνων από την περιοχή του Δομήρου (Π993).

Παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών χάλκινο ψέλιο, με πιθανή προέλευση το νεκροταφείο της αρχαίας Γαζώρου (Δ 2175). Το ψέλιο διατηρεί 18 σπείρες και σώζεται σχεδόν ακέραιο (Εικ. 44).

Επίσης παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών από τον Δ. Δελόγλου, κάτοικο Νέας Ζίχνης, τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης αυτοκρατορικών χρόνων (Λ336), που βρέθηκε στη διασταύρωση Ε.Ο. Σερρών-Δράμας και Δ.Δ. Θολού, στη θέση Καλαϊτζή (Εικ. 45). Διατηρούνται οι εξής τρεις στίχοι της επιγραφής:

]ΩΥΔ[
]ΥΙΠΠΟ[
]ΞΚΑΙΣ[

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΕΡΙΣΤΕΡΗ

ΙΘ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Και στα τρία μουσεία της Εφορείας (Αβδήρων, Κομοτηνής και Σαμοθράκης) συνεχίστηκαν οι καταγραφές αρχαιολογικού και φωτογραφικού υλικού.

Το Μουσείο Αβδήρων λειτούργησε για έβδομη χρονιά και παρουσίασε μεγάλη επισκεψιμότητα (10.744 άτομα).

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Στις 20 Φεβρουαρίου 2006 πραγματοποιήθηκε στο Λαογραφικό Μουσείο Ξάνθης ομιλία της αρχαιολόγου Κ. Καλλιντζή με θέμα «Αρχαιολογικοί χώροι του νομού Ξάνθης. Η παρούσα φάση των ερευνών», στο πλαίσιο μιας σειράς διαλέξεων με στόχο τη γνωριμία με τους θησαυρούς της Θράκης. Στο ίδιο πλαίσιο, ο επίτιμος έφορος αρχαιοτήτων Δ. Τριαντάφυλλος και η αρχαιολόγος Δ. Τερζοπούλου παρουσίασαν εισήγηση με θέμα «Οι άμαξες, τα άλογα και οι καύσεις νεκρών στον ταφικό τύμβο της Μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης».

Την ίδια ημέρα στο Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης Ξάνθης ο αρχαιολόγος Δ. Μάτσας έκανε ανακοίνωση με θέμα «Η Θράκη πριν τον ελληνικό αποικισμό». Η ομιλία πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο εκδηλώσεων με στόχο την ανάδειξη του πρωταγωνιστικού ρόλου που κατέχει ο πολιτισμός στη διαμόρφωση της σύγχρονης φυσιογνωμίας της Θράκης.

Στις 22 Φεβρουαρίου 2006 έλαβε χώρα στο Δημοτικό Θέατρο Διδυμοτείχου εκδήλωση που οργανώθηκε από το Νομαρχιακό Διαμέρισμα Έβρου-Επιτροπή Κοινωνικού Τομέα και Παιδείας, το Δήμο Διδυμοτείχου και τα Γραφεία Πολιτιστικών Θεμάτων των Διευθύνσεων Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Στην εκδήλωση αυτή ο επίτιμος έφορος αρχαιοτήτων Δ. Τριαντάφυλλος και η αρχαιολόγος Δ. Τερζοπούλου παρουσίασαν τον ταφικό τύμβο της μικρής Δοξιπάρας-Ζώνης, την ανασκαφή και τα ευρήματα. Ο αρχαιολόγος Μ. Κουτσουμανής στην ίδια εκδήλωση παρουσίασε την αρχαιολογική έρευνα στην Πλωτινόπολη Διδυμοτείχου.

Στις 13 Μαρτίου 2006 στο Ίδρυμα Θρακικής Τέχνης και Παράδοσης Ξάνθης η αρχαιολόγος Ν. Κοκκοτάκη πραγματοποίησε ομιλία με θέμα «Η Θράκη από τους μυθικούς χρόνους στην ύστερη αρχαιότητα».

Στις 21 Μαρτίου 2006 πραγματοποιήθηκε στην Κομοτηνή η παρουσίαση του τόμου «Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου. Μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)». Η παρουσίαση έγινε από τον επίτιμο έφορο αρχαιοτήτων Δ. Τριαντάφυλλο και τη Διευθύντρια Ερευνών του Κέντρου Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος Λ. Λουκοπούλου. Η εκδήλωση διοργανώθηκε από την Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, τη ΙΘ΄ ΕΠΚΑ και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητος).

Στις 5 και 6 Οκτωβρίου 2006 η Αναπτυξιακή Νομού Ξάνθης ΑΕ και το Εργαστήριο Μορφολογίας-Ρυθμολογίας του ΔΠΘ διοργάνωσαν στο πλαίσιο του προγράμματος PAGUS (Program of Assistance and Governance for Urban Sustainability) διημερίδα-σεμινάριο με θέμα «Το παρελθόν στο μέλλον». Η διημερίδα έλαβε χώρα στο Λαογραφικό Μουσείο Ξάνθης. Η αρχαιολόγος Κ. Καλλιντζή πραγματοποίησε εισήγηση με θέμα «Άβδηρα: η απόδοση των μνημείων στο κοινό».

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ[1]

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κ ο μ ο τ η ν ή

Η ΙΘ΄ ΕΠΚΑ διοργάνωσε και για το 2006 (όπως γίνεται κάθε χρόνο από το 1986) τα παρακάτω εκπαιδευτικά προγράμματα στο Μουσείο Κομοτηνής:

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την Α΄, Β΄, Γ΄, και Δ΄ Δημοτικού με τίτλο «Δωδεκάθεο».

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για τη Γ΄ Δημοτικού με τίτλο «Μια μέρα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής. Η προϊστορική εποχή στη Θράκη».

Εκπαιδευτικό πρόγραμμα για την Α΄ Γυμνασίου με τίτλο «Ένας αρχαίος ναός», βασισμένο σε μουσειοσκευή που

1. Υπεύθυνη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων ήταν η αρχαιολόγος της Εφορείας Κ. Καλλιντζή. Η εκτέλεση έγινε από την αρχαιολόγο Ζ. Μιλτσακάκη.

αποτελεί έργο του Τομέα των Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων της Ακρόπολης.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία-Ζώνη

Επαναλήφθηκε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα στον αρχαιολογικό χώρο για τη Δ΄ Δημοτικού με συμμετοχή σχολείων της ευρύτερης περιοχής επαρχίας Αλεξανδρούπολης και επαρχίας Κομοτηνής και Σαπών[2].

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα[3]

Αγροί Χ.Σ. Χατζόπουλου (αριθ. αγροτ. 195 και 364)

Στην περιοχή αυτή, η οποία βρίσκεται στο μέσον περίπου του νότιου περιβόλου της αρχαίας πόλης, εντοπίστηκε μεγάλο κτίριο, που καταλαμβάνει τμήμα των δύο αγρών και του δρόμου που βρίσκεται ανάμεσά τους. Με τη βαθιά άροση και τις βροχοπτώσεις απομακρύνεται σταδιακά η επίχωση που το καλύπτει και άρχισαν να έρχονται στην επιφάνεια τμήματα των τοίχων του.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του αγρού 364 αποκαλύφθηκε τοίχος κατά τον άξονα ΒΔ.-ΝΑ. που διακρίνεται επί μήκος 5 μ., ενώ τα ίχνη, που παρατηρούνται στην προς Β. πρασιά του, καθώς και ένας μεγάλος γωνιόλιθος που δεν έχει μετακινηθεί, του δίνουν διπλάσιο μήκος. Ο τοίχος είναι ιδιαιτέρως επιμελούς κατασκευής, με μεγάλους γωνιόλιθους τοποθετημένους φορμηδόν και παρά μήκος. Σε ένα σημείο δυτικά του υπήρχε συγκέντρωση θραυσμάτων αμφορέα. Το βορειοδυτικό σωζόμενο άκρο του διακόπτεται από κάθετο σε αυτόν μεταγενέστερο τάφο, ο οποίος κατέστρεψε ένα

Εικ. 1. Άβδηρα. Αγροί Χ.Σ. Χατζόπουλου. Μερική άποψη του τοίχου και του τάφου.

τμήμα του (Εικ. 1). Είναι κιβωτιόσχημος, κατασκευασμένος με οικοδομικό υλικό από το κτίριο. Ο προσανατολισμός του είναι Α.-Δ. με απόκλιση στα βορειοανατολικά. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με το κρανίο, που παρουσιάζει ελαφρά κλίση προς τη βορειοδυτική γωνία, στα δυτικά. Τα χέρια βρίσκονταν κατά μήκος του κορμού και τα πόδια σε έκταση. Η διατήρηση του σκελετού δεν είναι πολύ καλή. Το σωζόμενο μήκος του είναι 1,40 μ. Στο ανατολικό άκρο του τάφου εντοπίστηκε πλακόστρωτο, προφανώς από την αυλή της οικίας, το οποίο δεν ανασκάφηκε.

Στον αγρό 195 υπάρχουν εδαφικά εξάρματα με μετακινημένο οικοδομικό υλικό, κυρίως μεγάλους γωνιόλιθους και αργούς λίθους, που προέρχονται από το κτίριο (Εικ. 2). Μετακινημένοι γωνιόλιθοι και κατώφλι από το ίδιο κτίριο έχουν τοποθετηθεί από τους καλλιεργητές έξω από την περίφραξη του αγρού. Στην ίδια περιοχή, στο κατάστρωμα του δρόμου ανάμεσα στους δύο αγρούς διακρίνονται, επίσης, ίχνη του κτιρίου. Πρόκειται για τμήμα τοίχου και άφθονη κεραμική. Περισυνελέγη, επίσης, χάλκινο νόμισμα (ΝΑ 286). Σε όλη την περιοχή που καταλαμβάνει το κτίριο παρατηρείται

Εικ. 2. Άβδηρα. Αγροί Χ.Σ. Χατζόπουλου. Αρχαίο οικοδομικό υλικό.

2. Η εκτέλεση έγινε από την αρχαιολόγο Π. Αϊτατόγλου.

3. Στις κάθε είδους αρχαιολογικές εργασίες της Εφορείας στα Άβδηρα πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Σ. Ασήμογλου, Σ. Τσολάκης και Μ. Χρυσάφη. Η συντήρηση των αντικειμένων έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας Μ. Δάρα, Ε. Κουκουβέτσιου, Γ. Λαΐνίδη (μέχρι το Μάιο, οπότε συνταξιοδοτήθηκε) και Ε. Λαΐνίδου. Σημαντική ήταν η βοήθεια που προσέφεραν οι αρχαιοφύλακες Α. Τσάμπαλλα και Θ. Φραγκούλια, οι υπάλληλοι της Εφορείας Θ. Γεωργιάδης, Ν. Γλες, Κ. Κιοσσές, Δ. Ξανθόπουλος, Π. Τουμπάρης, και η σχεδιάστρια Ν. Γκαρσίδου. Η τοπογραφική αποτύπωση των ανεσκαμμένων θέσεων έγινε από τον τοπογράφο Δ. Εμμανουήλ. Υπεύθυνη της καθαριότητας του αρχαιολογικού μουσείου ήταν η Α. Καραγκιαούρη. Η γραμματειακή υποστήριξη οφείλεται στη Μ. Καραπαναγιώτου.

Εικ. 3. Άβδηρα. Αγροί Χ.Σ. Χατζόπουλου. Δορυφορική εικόνα της περιοχής όπου εντοπίστηκε το αρχαίο κτίριο.

άφθονη επιφανειακή κεραμική. Εκτός από τα θραύσματα των αγγείων περισυνελέγησαν δύο ενσφράγιστες λαβές αμφορέων (ΜΑ 7977, ΜΑ 7978), χάλκινο έλασμα (ΜΑ 7980) και τμήμα γυάλινου αγγείου (ΜΑ 7979).

Το μεγάλης κλίμακας αυτό κτίριο βρίσκεται στη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου που δεσπόζει ανάμεσα στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του νότιου περιβόλου της πόλης, ανατολικά από την οικοδομική ενότητα που είναι γνωστή ως «Εργαστήριο Κοροπλαστικής» (Εικ. 3). Οι διαστάσεις του (φαίνεται ότι καταλαμβάνει 2 στρ. περίπου), η θέση του και ο τρόπος κατασκευής δεν αποκλείουν την υπόθεση ότι πρόκειται για σημαντικό κτίσμα της αρχαίας πόλης.

Όσον αφορά στον τάφο, δεν γνωρίζουμε αν είναι μεμονωμένος ή αν ανήκει σε συστάδα. Επίσης, δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ασφάλεια. Φαίνεται ότι είναι χριστιανικός και πρέπει να σχετίζεται με το βυζαντινό Πολύστυλον, που βρίσκεται προς ΝΔ. Απέχει, πάντως, αρκετά (500 μ. περίπου) από το οργανωμένο υστερορρωμαϊκό-πρώιμο βυζαντινό νεκροταφείο που είχε αναπτυχθεί στην περιοχή της δυτικής πύλης[4].

Η διάσωση των οικοδομικών αυτών καταλοίπων κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική, καθώς οι γνώσεις μας για το κεντρικό και το ανατολικό τμήμα του νότιου περιβόλου είναι πολύ περιορισμένες. Για το λόγο αυτό τα δύο αγροτεμάχια έχουν προταθεί για απαλλοτρίωση.

4. Ν. Καλλιντζή - Δ. Τερζοπούλου - Ν. Ζήκος - Σ. Δαδάκη, *Άβδηρα-Πολύστυλον*, Αθήνα 2001, σ. 70-75.

Μόλος

Οικόπεδα ιδιοκτησίας Μ. Πασβαντίδου, Ε. Ελευθεριάδου, Ε. Κιζλαρίδου, Β. Μακρή, Σ. Μακρή, Α. Πετρακόπουλου, Ν. Μαδεμλή. Στην παραλιακή περιοχή Μόλος και σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από το τμήμα της πόλης που υφίστατο κατά την ύστερη αρχαιότητα, εντοπίστηκε συγκρότημα κτιρίων, που χρονολογείται στην περίοδο αυτή. Πρόκειται για τρία κτίρια που πρέπει να αποτελούσαν τμήματα αγροτικής έπαυλης[5]. Η σωστική ανασκαφή ξεκίνησε το 2004 και συνεχίστηκε για μικρό διάστημα το 2006, οπότε ανασκάφηκαν τμήματα των κτιρίων Α και Γ. Εντοπίστηκαν αίθουσες τρικλινίων και άλλοι χώροι που καλύπτονται από εκτεταμένα στρώματα καταστροφής (Εικ. 4)[6]. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Τα κτίσματα αυτά είναι τα πρώτα που ανασκάπτονται στην εκτός των τειχών περιοχή των Αβδήρων. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής και η μελέτη τους αναμένεται να δώσουν σημαντικά στοιχεία για την οργάνωση της υπαίθρου χώρας. Για το λόγο αυτό πρόκειται να προταθούν για απαλλοτρίωση.

5. Ν. Καλλιντζή, Αρχαιολογικές εργασίες της ΙΘ΄ Εφορείας στα Άβδηρα κατά το 1991, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 458 και Κ. Καλλιντζή, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄ 3β, σ. 732.

6. Για συνθετική παρουσίαση των μέχρι το 2007 ανασκαφικών δεδομένων του κτιρίου, βλ. Κ. Καλλιντζή - Μ. Χρυσάφη, Κτηριακό συγκρότημα της ύστερης αρχαιότητας στη θέση Μόλος Αβδήρων. Πρώτη παρουσίαση, *ΑΕΜΘ* 21 (2007), σ. 455-464.

Εικ. 4. Άβδηρα. Μόλος. Άποψη της ανεσκαμμένης περιοχής από ΝΑ. Σε πρώτο επίπεδο διακρίνεται το τρικλίνιο του κτιρίου Γ.

Μυρωδάτο

Γαλάζιος Λόφος (πρώην Μπος Τεπέ)[7]

Θέση ΜΥΡ. 2006.01. Λακκοειδής τάφος. Ο Γαλάζιος Λόφος είναι ύψωμα με δύο κορυφές, στην ανατολικότερη από τις οποίες υπάρχουν τρεις ταφικοί τύμβοι και στη δυτικότερη δύο. Ο τάφος αποκαλύφθηκε από τα νερά της βροχής στους δυτικούς πρόποδες του υψώματος, σε απόσταση 50 μ. δυτικά από το εξωκκλήσι του Αγίου Αλεξάνδρου, κοντά στην επαρχιακή οδό Μυρωδάτου-Παραλίας Μυρωδάτου.

Είναι λακκοειδής, σκαμμένος στο φυσικό έδαφος (ημίβραχος). Ο προσανατολισμός του είναι Α.-Δ. Η άνω του επιφάνεια βρισκόταν σε υψόμετρο 18 μ. Τα τοιχώματα του ορύγματος φέρουν επένδυση από στρωτήρες κεραμίδες κορινθιακού τύπου, τοποθετημένες με ελαφρά κλίση προς το εσωτερικό του τάφου (Εικ. 5). Πυθμένας είναι ο φυσικός βράχος που έχει υποστεί διαμόρφωση, ώστε να καταστεί επίπεδος. Στις μακριές πλευρές υπάρχουν τρεις κεραμίδες τοποθετημένες έτσι, ώστε τα καμπύλα πέρατά τους να στρέφονται προς τα έξω. Επιπλέον, μισή κεραμίδα στα ανατολικά άκρα συμπληρώνει το μήκος του τάφου. Οι στενές έχουν μία ολόκληρη κεραμίδα τοποθετημένη κατά το ύψος της και από μισή προς τη νότια πλευρά, καλύπτοντας το πλάτος των 1,10 μ. που έχει το όρυγμα. Όλες οι κεραμίδες παρουσιάζουν ρωγμές. Εξωτερικά, σε όλο το μήκος της ανατολικής πλευράς υπήρχαν τοποθετημένες μικρές πέτρες. Πιστεύουμε ότι δεν υποστηρίζουν τις κεραμίδες, αλλά δηλώνουν τη θέση της κεφαλής του νεκρού.

Ο τάφος δεν περιείχε ούτε κτερίσματα ούτε οστά. Είμαστε βέβαιοι, όμως, ότι ήταν ασύλητος. Τάφος του τύπου αυτού έχει βρεθεί και άλλη φορά στο νεκροταφείο των Αβδήρων. Πρόκειται για τον τάφο VII του οικοπέδου Λακκιώτη[8], ο οποίος χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Το όρυγμα του τάφου αυτού ήταν καλυμμένο με λίθινες πλάκες. Πιθανώς να υπήρχε παρόμοια κάλυψη και στον τάφο του Γαλάζιου Λόφου. Καθώς, όμως, ο τελευταίος βρισκόταν αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, ενδέχεται να απομακρύνθηκαν από παλιά.

Στην περιοχή αυτή, βορειοδυτικά της επαρχιακής οδού, υπάρχει τμήμα του νεκροταφείου Αβδήρων με τύμβους, όπου έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς τάφοι (περιοχή Μπαϊρίτσα)[9].

7. Πολλά τοπωνύμια του νομού Ξάνθης αναφέρονται εδώ με διπλό τοπωνύμιο, ελληνικό και τουρκικό. Ο λόγος είναι ότι οι χώροι αυτοί έχουν αναφερθεί στην παλαιότερη βιβλιογραφία με το τουρκικό τοπωνύμιο. Επομένως, είμαστε υποχρεωμένοι να το αναφέρουμε, ώστε να μην δημιουργηθεί σύγχυση από διπλογραφία της ίδιας θέσης.

8. Ανασκάφηκε το 1991, είναι, όμως, αδημοσίευτος. Για την ανασκαφή του οικοπέδου κατά το έτος αυτό, βλ. Ν. Καλλιντζή, Αρχαιολογικές εργασίες της ΙΘ΄ Εφορείας στα Άβδηρα κατά το 1991, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 457-458.

9. Ν. Καλλιντζή, *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 329.

Εικ. 5. Μυρωδάτο. Γαλάζιος Λόφος. Άποψη του τάφου από Α.

Εικ. 6. Βαφέικα. Κόσσυνθος. Θέση ΒΑΦ. 2002.01. Άποψη του θαλάμου καύσης.

Βαφέικα

Κόσσυνθος

Θέση ΒΑΦ. 2002.01. Κεραμικός κλίβανος. Η θέση βρίσκεται 1 χλμ. περίπου βορειοανατολικά από τον οικισμό Βαφέικα, στη νότια όχθη της κοίτης του ποταμού Κόσσυνθου. Στο σημείο αυτό είχε ανασκαφεί μερικώς το 2002 κεραμικός κλίβανος[10], κατά μεγάλο μέρος κατεστραμμένος, από τον οποίο είχε αποκαλύφθηκε, κυρίως, η επιφάνεια της εσχάρας. Εντοπίστηκε, επίσης, τμήμα αδιάγνωστης κατασκευής, πιθανώς δεύτερου κλιβάνου που βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο. Η ανασκαφή δεν είχε ολοκληρωθεί. Λόγω ανόδου της στάθμης των νερών, είχαμε τότε εγκιβωτίσει την ανεσκαμμένη περιοχή με κτιστά τοιχία από τσιμεντόλιθους και την είχαμε καλύψει με άμμο.

Το 2006 εκτελέστηκαν από τη Νομαρχία Ξάνθης εργασίες αντιπλημμυρικής προστασίας του ποταμού. Κατά τις εργασίες αυτές, η έναρξη των οποίων έγινε χωρίς την παρουσία υπαλλήλου της Εφορείας, καταστράφηκαν τα προστατευτικά τοιχία και το τμήμα του κλιβάνου και της κατασκευής που είχε εντοπιστεί το 2002.

Κατά την ανασκαφή που ακολούθησε, αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα κλιβάνου (Εικ. 6). Ανασκάφηκε ο θάλαμος θέρμανσης, από τον οποίο είχε διατηρηθεί μόνο το εμπρόσθιο τμήμα. Στο δάπεδο του θαλάμου υπήρχε στρώμα καύσης. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα με αργούς λίθους και πλίνθους και εσωτερικά είχαν υαλοποιηθεί από την υψηλή θερμοκρασία. Το στόμιο πυροδότησης, στρωμένο με δύο σειρές από πλακοειδείς πέτρες, βρέθηκε κλεισμένο με δύο καμπύλες κεραμίδες στέγης. Εκατέρωθεν του στομίου, που ήταν στραμμένο στα νότια, υπήρχαν πρόχειρα τοιχία για προστασία από τους ανέμους.

Η χρήση πλίνθων στην τοιχοδομία του κλιβάνου και το νόμισμα Κώνσταντος (347-348 μ.Χ., NMA 603)[11], που είχε βρεθεί στην περιοχή το 2002, τοποθετούν τη χρήση της περιοχής στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους. Ωστόσο, πριν από τη σύνθεση των δεδομένων των δύο ανασκαφικών περιόδων και τη μελέτη του υλικού, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το συσχετισμό των κλιβάνων του 2002 και 2006.

Θέση ΒΑΦ. 2006.01. Τάφοι. Εντοπίστηκαν κατά τις εργασίες κατασκευής των αντιπλημμυρικών έργων που προαναφέρθηκαν και υποδείχθηκαν από τον εργοδηγό Ι. Κυριακού. Βρίσκονταν στη νότια όχθη του ποταμού, δυτικά από τη θέση 2002.01, από την οποία απέχουν 150 μ. περίπου. Ο κλίβανος και οι τάφοι βρίσκονται στον ίδιο εδαφικό αναβαθμό που υπάρχει ανάμεσα στο ποτάμι και το χωματόδρομο. Στο πλαίσιο των εργασιών όλη αυτή η περιοχή θα ισοπεδωθεί.

Τάφος 1. Πίθος. Βρισκόταν σε βάθος 1,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, έχοντας προσανατολισμό Α.-Δ. με το στόμιο στα δυτικά. Είχε διατηρηθεί ολόκληρος, αλλά μικρό τμήμα των τοιχωμάτων του έσπασε από τον εκσκαφέα. Στο εσωτερικό είχε δημιουργεί επίπεδη οριζόντια επιφάνεια από χώμα. Πάνω σε αυτήν είχε τοποθετηθεί ο νεκρός, από τον οποίο διατηρήθηκαν ελάχιστα οστά. Βορειοανατολικά από το στόμιο, λίγο ψηλότερα και σε απόστα-

10. Κ. Καλλιντζή, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄ 3β, σ. 723.

11. Η ταύτιση έγινε από την Κ. Χατζηπροκοπίου.

Εικ. 7. Βαφέικα. Κόσσυνθος. Θέση ΒΑΦ. 2006.01. Η οινοχόη ΜΑ 7947.

Εικ. 8. Κομοτηνή. Οδός Εγνατίας 113-115. Μαρμάρινος αρράβδωτος μονολιθικός κίονας με λατινική επιγραφή (ΑΓΚ 12438).

Εικ. 9. Κομοτηνή. Οδός Εγνατίας 113-115. Μαρμάρινος αρράβδωτος μονολιθικός κίονας με ελληνική επιγραφή. Στο κάτω μέρος σώζει τμήμα του μολύβδινου συνδέσμου (ΑΓΚ 12440).

Εικ. 10. Κομοτηνή. Οδός Εγνατίας 113-115. Πωρολιθικός αρράβδωτος μονολιθικός κίονας με ελληνική επιγραφή. Στο κάτω μέρος σώζει τμήμα του μολύβδινου συνδέσμου (ΑΓΚ 12441).

Εικ. 11. Κομοτηνή. Οδός Εγνατίας 113-115. Πωρολιθικός αρράβδωτος μονολιθικός κίονας. Σώζεται η αρχική ελληνική επιγραφή και δεύτερη, επίσης ελληνική, επιγραφή, η οποία χαράχθηκε σε δεύτερη φάση χρήσης του κίονα (ΑΓΚ 12442).

ση 0,50 μ., βρέθηκε ακέραιο άωτο ερυθροβαφές σκυφίδιο (ΜΑ 7941), που σχετίζεται με τον τάφο.

Τάφος 2. Λακκοειδής καύση. Σε απόσταση 2,50 μ. δυτικά του πίθου υπήρχε λακκοειδής καύση, που μέρος της καταστράφηκε, επίσης, από το μηχάνημα. Το τμήμα που σώθηκε είναι ελλειψοειδές και έχει διαστάσεις 0,60×0,40 μ. Στο κέντρο της σωζόμενης επιφάνειας ήταν τοποθετημένη όρθια ακέραιη τριφυλλόστομη οινοχόη (ΜΑ 7943). Υπήρχε, επίσης, σιδερένιο αντικείμενο πολύ φθαρμένο και θραύσματα γυάλινου αγγείου (ΜΑ 7942). Το πάχος της καύσης είναι 0,20 μ. Τα οστά ήταν διάσπαρτα στο μεγαλύτερο τμήμα της και σπασμένα σε μικρά θραύσματα. Στην άμεση περιοχή της, ανατολικά από αυτήν, υπήρχε εναγισμός από τέσσερα αβαφή αγγεία που βρέθηκαν σπασμένα: οινοχόη (ΜΑ 7947, Εικ. 7[12]), οινοχοΐσκη (ΜΑ 7946), λάγυνος (ΜΑ 7949) και τμήμα αβαφούς αγγείου, από το οποίο συγκολλήθηκε μόνον η βάση (ΜΑ 7948).

Αν οι τάφοι αυτοί είναι μεμονωμένοι ή αν αποτελούν τμήμα μεγαλύτερου νεκροταφείου δεν είναι σαφές. Χρονολογικά θα πρέπει να τοποθετηθούν στον 3ο-4ο αι. μ.Χ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κομοτηνή

Οδός Εγνατίας 113-115

Κατόπιν ειδοποίησης σχετικά με ανεύρεση αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια εκσκαφής οικοπέδου επί της οδού Εγνατίας 113-115 στην Κομοτηνή, διενεργήθηκε στο σημείο ανασκαφή σωστικού χαρακτήρα. Στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν έξι θραύσματα αρρά-

12. Η ηλεκτρονική επεξεργασία του σχεδίου έγινε από τον Σ. Τσολάκη.

Εικ. 12. Κομοτηνή. Οδός Εγνατίας 113-115. Μαρμάρινος αρράβδωτος μονολιθικός κίονας, που σώζει συμφυή τη βάση του (ΑΓΚ 12439).

Εικ. 13. Κομοτηνή. Οδός Εγνατίας 113-115. Πωρολιθικός αρράβδωτος μονολιθικός κίονας, που σώζει συμφυή τη βάση του (ΑΓΚ 12443).

βδωτων μονολιθικών κιόνων, τρία μαρμάρινα (ΑΓΚ 12438-12440) και τρία από πωρόλιθο (ΑΓΚ 12441-12443) (Εικ. 8-13). Αυτά εντοπίστηκαν σε βάθος 4 μ. και σε στρώμα που αποτελούνταν από καθαρή άμμο και νερό, δυσχεραίνοντας έτσι τις συνθήκες συστηματικής τους αποκάλυψης.

Τα ευρήματα, τα οποία ανάγονται στους ρωμαϊκούς χρόνους, μεταφέρθηκαν, συντηρήθηκαν και φυλάσσονται μέχρι σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής. Δύο θραύσματα κιόνων σώζουν συμφυή τη βάση τους (ΑΓΚ 12439, 12443), ενώ σε τέσσερα εξ αυτών αποκαλύφθηκαν, μετά τον καθαρισμό τους, επιγραφικές μαρτυρίες, οι οποίες ακόμη δεν έχουν μελετηθεί. Οι επιγραφές στα τρία από τα τέσσερα θραύσματα είναι ελληνικές (ΑΓΚ 12440-12442), ενώ στο τέταρτο λατινική (ΑΓΚ 12438). Αξίζει να σημειωθεί ότι στο θραύσμα με ΑΓΚ 12442, εκτός από την αρχική επιγραφή, σώζεται και δεύτερη ανεστραμμένη ελληνική επιγραφή, που προφανώς χαράχθηκε σε δεύτερη φάση χρήσης του κίονα.

Τα ευρήματα θεωρούνται εξαιρετικά σημαντικά για την ιστορία της Κομοτηνής, δεδομένης της μοναδικότητάς τους για την περιοχή.

Σωζόμενες διαστάσεις αντικειμένων:

ΑΓΚ 12438: Συνολικό ύψος 0,894, κάτω διάμετρος 0,52, πάνω διάμετρος 0,48, ύψος γραμμάτων επιγραφής 0,055, διάστιχο 0,025 μ.

ΑΓΚ 12439: Συνολικό ύψος 1,85, πλευρές βάσεις 0,669×0,51, διάμετρος κίονα 0,496 μ.

ΑΓΚ 12440: Συνολικό ύψος 1,15, πάνω διάμετρος 0,418, κάτω διάμετρος 0,414, ύψος γραμμάτων επιγραφής 0,047, διάστιχο 0,023 μ.

ΑΓΚ 12441: Συνολικό ύψος 1,09, πάνω διάμετρος 0,37, κάτω διάμετρος 0,036, ύψος γραμμάτων επιγραφής 0,05, διάστιχο 0,018 μ.

ΑΓΚ 12442: Συνολικό ύψος 1,369, πάνω διάμετρος 0,251, κάτω διάμετρος 0,258, ύψος γραμμάτων αρχικής επιγραφής 0,05, διάστιχο αρχικής επιγραφής 0,012, ύψος γραμμάτων δεύτερης επιγραφής 0,039, διάστιχο δεύτερης επιγραφής 0,011 μ.

ΑΓΚ 12443: Συνολικό ύψος 0,651, πλευρές βάσης 0,452×0,331, διάμετρος κίονα 0,392 μ.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΑΛΙΧΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μάκρη

Η ανασκαφή και η μελέτη των βαθύτερων στρωμάτων του νεολιθικού οικισμού της Μάκρης, που έχει ξεκινήσει από το 2001, συνεχίστηκε από τη ΙΘ΄ ΕΠΚΑ σε συνεργασία με τον Ν. Ευστρατίου, αναπληρωτή καθηγητή του ΑΠΘ. Η αποκάλυψη των επιχώσεων του τετραγώνου Δ8 ολοκληρώθηκε στη διάρκεια της έρευνας του 2006, η οποία κράτησε δέκα μέρες και έγινε με τη συμμετοχή ομάδας φοιτητών/τριών του ΑΠΘ. Η ανασκαφή έφθασε στο στερεό και αποκάλυψε τα ενδιαφέροντα υλικά λείψανα του πρώτου οικισμού (καταυλισμού;), που ιδρύθηκε στη Μάκρη στις αρχές της 6ης ή, ίσως, στα τέλη της 7ης χιλιετίας π.Χ. (αρχαιότερη νεολιθική). Εντοπίστηκε μια ενδιαφέρουσα εξειδικευμένη λιθοτεχνία (οπείς), η οποία παραπέμπει σε πρώιμες εγκαταστάσεις και αναμένονται οι αναλύσεις για την απόλυτη χρονολόγησή της.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ - ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

Λύρα

Κατόπιν ειδοποίησης της Εφορείας σχετικά με την ανεύρεση αρχαιοτήτων κατά τη διάρκεια χωματοληψίας για έργα αναδασμού στο 1ο χλμ. της οδού Λύρας-Φυλακτού, στη θέση Βάλτος, διενεργήθηκε ανασκαφή σωστικού χαρακτήρα στο υποδειχθέν σημείο.

Σε βάθος 0,20 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκαν δύο μεγάλου μεγέθους πήλινοι πίθοι (Εικ. 14), ο ένας αποσπασματικά σωζόμενος (πίθος 1) και ο άλλος σχεδόν ακέραιος (πίθος 2), καθώς επίσης και θραύσματα μόνο τρίτου πίθου (πίθος 3). Οι πίθοι, οι οποίοι ήταν οξυπύθμενοι (Εικ. 15) και αποθηκευτικού χαρακτήρα, βρέ-

Εικ. 14. Λύρα. Πίθος 1 (αριστερά) και πίθος 2 (δεξιά), όπως αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες χωματοληψίας στο σημείο.

Εικ. 15. Λύρα. Τμήμα από τον πυθμένα του πίθου 2.

Εικ. 16. Λύρα. Το εσωτερικό του πίθου 1 μετά τον καθαρισμό του. Πίσω ο πίθος 2, στον ώμο του οποίου διακρίνεται στικτή διακόσμηση διπλών ελίκων.

Εικ. 17. Λύρα. Αποσπασματικά σωζόμενος λύχνος υστερορρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 18. Λύρα. Πίθος 2. Στον ώμο του διακρίνεται στικτή διακόσμηση διπλών ελίκων.

θηκαν όρθιοι, κατά χώραν και κατά παράταξη. Ευρήματα από το εσωτερικό των πίθων είχαμε μόνο στην περίπτωση του αποσπασματικά σωζόμενου πίθου 1 (Εικ. 16). Μέρος του περιεχομένου του είχε καταπέσει μπροστά από αυτόν, ενώ το υπόλοιπο διατηρούνταν στη θέση του. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν όστρακα κεραμικής, οστά ζώων, ένα μεταλλικό αντικείμενο (καρφί;), δύο κομμάτια γυαλιού, σφονδύλια, φολίδες πυριτόλιθου, καθώς και ένας αποσπασματικά σωζόμενος λύχνος υστερορρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 17). Εντός του πίθου 2, ο οποίος σώθηκε ακέραιος και έφερε εξωτερικά στικτή διακόσμηση διπλών ελίκων (Εικ. 18), βρέθηκαν μόνο τμήματα από τα τοιχώματα του ίδιου του αγγείου, τα οποία είχαν αποσπαστεί και πέσει στο εσωτερικό του.

Σημειώνεται ότι ύστερα από επιφανειακή έρευνα στην άμεσα γειτνιάζουσα περιοχή περισυνελέγησαν βορειοδυτικά των πίθων όστρακα κεραμικής και ένας μυλόλιθος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΑΛΙΧΟΥ

Εικ. 19. Άβδηρα. Μερική άποψη του Τομέα Ε 1991 μετά την ολοκλήρωση των εργασιών του 2006.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΑΠΟΤΥΠΩΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Ά β δ η ρ α

Ο αρχαιολογικός χώρος των Αβδήρων, από τους σημαντικότερους της Θράκης, ανασκάπτεται από το 1950. Μέχρι σήμερα έχουν έλθει στο φως οικοδομικά κατάλοιπα που χρονολογούνται από τον 7ο π.Χ. μέχρι το 12ο αι. μ.Χ. Το μεγαλύτερο σε έκταση ανεσκαμμένο τμήμα, που αποτελεί τον κυρίως επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο, βρίσκεται κοντά στο σημερινό λιμάνι των Αβδήρων. Στην περιοχή αυτή έχουν γίνει κατά το παρελθόν από τη ΙΘ΄ ΕΠΚΑ διάφορες εργασίες συντήρησης, με σκοπό τη διάσωση των αρχαίων από τη φθορά. Οι μεγαλύτερες σε έκταση επεμβάσεις πραγματοποιούνται στο πλαίσιο του έργου «Αρχαιολογικές εργασίες ανάπλασης και ανάδειξης αρχαιολογικών χώρων νομού Ξάνθης: αρχαιολογικός χώρος Αβδήρων», που χρηματοδοτείται από το Γ΄ ΚΠΣ. Το έργο έχει ξεκινήσει από το 2000[13] και υλοποιείται βάσει μελέτης που έχει εγκριθεί με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1409/68842/24-8-2005 Απόφαση.

Το έτος αυτό[14] πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες[15]:

1. Κατασκευή χώρου στάθμευσης. Η επιλεγμένη περιοχή, που βρίσκεται απέναντι από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου, ήταν χαμηλότερα από το επίπεδο της οδού και συγκέντρωνε λιμνάζοντα νερά. Πραγματοποιήθηκε επιχωμάτωσή της, κατασκευή τοιχίων αντιστήριξης, εσωτερική διαμόρφωση και ακολούθησε η τελική επίστρωση με χαλίκι.

2. Σύνταξη σχεδίων και έκδοση οικοδομικής άδειας για τη διαμόρφωση της περιοχής εισόδου. Έναρξη εργασιών κατασκευής των κτιρίων εξυπηρέτησης κοινού, τα οποία είναι φυλάκιο και εγκαταστάσεις υγιεινής. Στον ίδιο χώρο προβλέπονται, επίσης, δύο στέγαστρα, που θα φιλοξενήσουν υπαίθρια έκθεση λίθινων αντικειμένων, και μικρός αποθηκευτικός χώρος. Προηγήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα και επιχωμάτωση περιοχής με λιμνάζοντα νερά στη θέση που θα κατασκευαστούν τα παραπάνω κτίρια.

3. Εργασίες για αποκατάσταση τοίχων και δαπέδων οικιών που είναι γνωστές με τα συμβατικά ονόματα: Τομέας Β 1991 (βορειοδυτικά της πύλης), Τομέας Ε 1991 (βόρεια της πύλης, Εικ. 19), Τομέας Δ 1991 (νότια της πύλης, Εικ. 20), Οικία με πλακόστρωτο διάδρομο (ανατολικά της πύλης)[16]. Επιχωμάτωση τμημάτων με λιμνάζοντα νερά στο βόρειο τμήμα της τελευταίας ενότητας.

---

13. Κ. Καλλιντζή, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 891· 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 712, 751· 60 (2005), σ. 876-877.

14. Ε. Ιωακειμίδου - Κ. Καλλιντζή - Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου - Μ. Χρυσάφη, Ανάπλαση - Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Αβδήρων, *ΑΕΜΘ* 20 (2006), σ. 9-20 και Β. Μάλαμα - Μ. Μίζα - Μ. Σαραντίδου, Θεωρητικά προβλήματα αποκατάστασης αρχαίων μνημείων. Το παράδειγμα των Αβδήρων, *Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο Αναστήλωσης, Εταιρεία Έρευνας και Προώθησης της επιστημονικής αναστήλωσης μνημείων*, Θεσσαλονίκη 2006.

15. Συνεργάτες: Αρχαιολόγοι: Σ. Τσολάκης, Μ. Χρυσάφη. Υπεύθυνος αρχιτεχνίτης υλοποίησης έργου: Ν. Γλες. Τεχνίτες: Θ. Γεωργιάδης, Κ. Κιοσσές, Δ. Ξανθόπουλος, Π. Τουμπάρης. Μελέτη συντήρησης, στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης του χώρου: Β. Μάλαμα, Μ. Μίζα, Μ. Σαραντίδου, αρχιτέκτονες. Μελέτη αποστραγγιστικής τάφρου: Ν. Χατζηγώγος, τεχνικός γεωλόγος. Μελέτη διαμόρφωσης εισόδου: Δ. Κορνέτη, αρχιτέκτονας. Στατική μελέτη στεγάστρων και κτισμάτων εξυπηρέτησης κοινού: Χ. Κάλφας, πολιτικός μηχανικός, επίκουρος καθηγητής ΔΠΘ, με συνεργάτες τους πολιτικούς μηχανικούς Ά. Μαρινοπούλου και Δ. Παχούμη.

16. Ν. Καλλιντζή, Αρχαιολογικές εργασίες της ΙΘ΄ Εφορείας στα Άβδηρα κατά το 1991, *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 455-469 και Κ. Καλλιντζή - Μ. Χρυσάφη, Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τα Άβδηρα, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή - Ν. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας*

Εικ. 20. Άβδηρα. Μερική άποψη του Τομέα Δ 1991 μετά την ολοκλήρωση των εργασιών του 2006.

Εικ. 21. Άβδηρα. Τομέας Ε 1991. Τέσσερα μολύβδινα σταθμία (υποδεικνύονται με βέλη) κατά τον εντοπισμό τους.

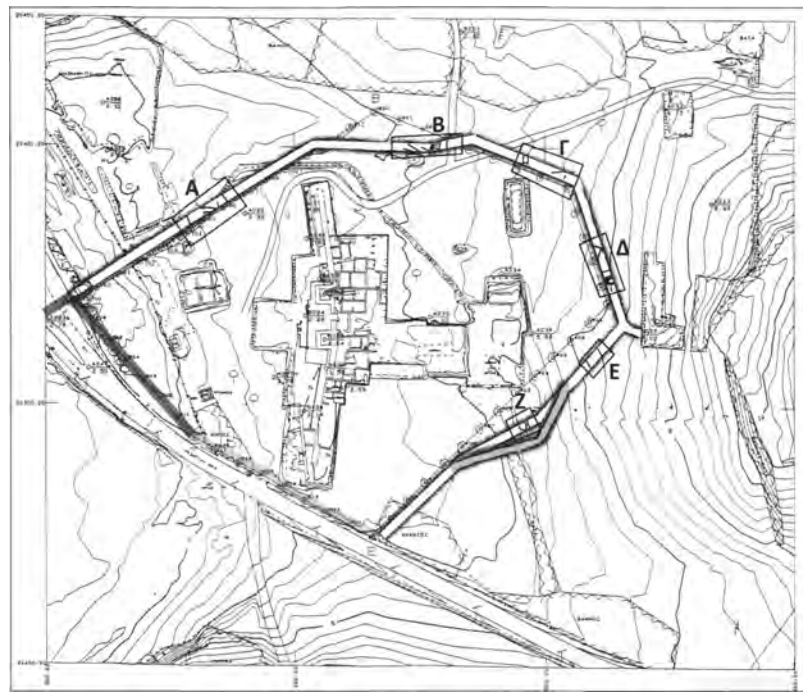
Εικ. 22. Άβδηρα. Τομέας Ε 1991. Μολύβδινα σταθμία (ΜΑ 7904, ΜΑ 7903, ΜΑ 7902, ΜΑ 7901).

4. Μικρής κλίμακας ανασκαφές. Για τις ανάγκες αποκατάστασης των οικοδομικών ενοτήτων που αναφέρθηκαν παραπάνω, πραγματοποιήθηκαν κατά τόπους μικρές δοκιμαστικές τομές, καθώς και απομάκρυνση στρωμάτων καταστροφής, όπου υπήρχαν. Από αυτές τις εργασίες προήλθε μεγάλη ποσότητα κεραμικής και μεγάλος αριθμός μικροαντικειμένων. Αναφέρουμε ενδεικτικά τέσσερα μολύβδινα σταθμία, τα οποία βρέθηκαν στη γωνία χώρου της οικοδομικής ενότητας Τομέας Ε 1991 (Εικ. 21). Τα δύο από αυτά (ΜΑ 7903 και ΜΑ 7904) φέρουν εγχάρακτα γράμματα (*Η* και *Γ* αντίστοιχα), τα οποία δηλώνουν το βάρος τους (Εικ. 22). Η παρουσία τους σε δωμάτιο κατοικίας, θα μπορούσε να σημαίνει ότι κάποιοι από τους χώρους των οικιών χρησίμευαν ως καταστήματα.

5. Ολοκλήρωση μελέτης αποστράγγισης λιμνάζοντων νερών από το επισκέψιμο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου. Τα λιμνάζοντα νερά συγκεντρώνονταν, κυρίως, στην περιοχή της πύλης του τείχους, καθιστώντας αδύνατη την επίσκεψη του χώρου αρκετό χρονικό διάστημα ετησίως. Για την αποστράγγισή τους κατασκευάστηκε τάφρος (Εικ. 23), η οποία περιβάλλει αυτή την περιοχή του χώρου και οδηγεί τα νερά στη θάλασσα. Αποτελείται από τρία τμήματα: το ανοικτό, που είναι το μεγαλύτερο, το κτιστό και το σωληνωτό. Τα δύο τελευταία βρίσκονται στην περιοχή της εισόδου. Κατά τις εργασίες κατασκευής της εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία τάφοι (Εικ. 24), οικοδομικά κατάλοιπα και μικροαντικείμενα (Εικ. 25). Οι τάφοι βρέθηκαν στο τμήμα Α της Εικ. 23 και ανήκουν στο υστερορρωμαϊκό-πρώιμο βυζαντινό νεκροταφείο που αναπτύχθηκε στην περιοχή[17].

από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αριθ. 8, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 386-401.

17. Ό.π. (υποσημ. 4).

Εικ. 23. Άβδηρα. Νότιος περίβολος. Σχεδιαστική αποτύπωση της αποστραγγιστικής τάφρου. Οικοδομικά στοιχεία εντοπίστηκαν στα τμήματα Α-Ζ.

Εικ. 24. Άβδηρα. Αποστραγγιστική τάφρος. Διπλή ταφή σε κιβωτιόσχημο τάφο, που είναι κατασκευασμένος ανάμεσα στους τοίχους δύο κτιρίων.

Εικ. 25. Άβδηρα. Αποστραγγιστική τάφρος. Λύχνοι από την εκσκαφή της τάφρου (ΜΑ 9079, ΜΑ 8080).

6. Τέλος, πραγματοποιήθηκαν εργασίες για την έκθεση λίθινων αντικειμένων και για κατασκευή ενημερωτικών πινακίδων, συγγραφή πληροφοριακού υλικού για το κοινό, φωτογράφηση και καταγραφή αντικειμένων για τις ανάγκες της επιστημονικής επεξεργασίας του υλικού και της προβολής του έργου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία-Ζώνη

Κατά το 2006 στον αρχαιολογικό χώρο Μεσημβρίας-Ζώνης νομού Έβρου οι εργασίες επικεντρώθηκαν σε τέσσερις στόχους:

1. Συνέχιση ανάπλασης-ανάδειξης αρχαιολογικού χώρου με: εργασίες συντήρησης-αποκατάστασης αρχιτεκτονικών λειψάνων δυτικά και νότια του ιερού του Απόλλωνα. Κατασκευή τοιχίων-καθιστικών για εξυπηρέτηση επισκεπτών. Βελτίωση προσβασιμότητας με ράμπες στις βοηθητικές κτιριακές εγκαταστάσεις αρχαιολογικού χώρου, για εξυπηρέτηση ΑμΕΑ. Διαμόρφωση-εξομάλυνση διαδρομών εντός του αρχαιολογικού χώρου. Εργασίες διευθέτησης-απορροής όμβριων υδάτων σε προβληματικά σημεία της ανασκαφής.

2. Εργασίες καθαρισμού και ανάδειξης των ήδη περιφραγμένων τμημάτων της αρχαίας Εγνατίας οδού. Αποκάλυψη νέου τμήματος μήκ. 250 μ. στα όρια του Δήμου Αλεξανδρούπολης, διερευνητικές εργασίες και καθαρισμός με

κοπή δέντρων επάνω και γύρω από το αρχαίο οδόστρωμα, σε όλο το μήκος του.

3. Διερευνητικές τομές στην ευρύτερη περιοχή βόρεια και δυτικά του ναού του Απόλλωνα. Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκε το πλησιέστερο στο ιερό οικοδομικό τετράγωνο στο κέντρο της πόλης, καθώς και η συνέχεια των δρόμων που το περικλείουν από νότια και ανατολικά. Οριοθετήθηκε, έτσι, το ιερό και ο περιβάλλων χώρος του και καταγράφηκε η σχέση του με το δυτικό τμήμα του πολεοδομικού ιστού που αφορά, κυρίως, σε κατοικίες και χώρους επαγγελματικών δραστηριοτήτων.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μ ά κ ρ η

Ο νεολιθικός οικισμός της Μάκρης χρονολογείται στην 6η χιλιετία π.Χ. και είναι ένας από τους σημαντικότερους της Βαλκανικής Χερσονήσου. Το κέντρο του καταλαμβάνει περιοχή 50 τ.μ. με ποικίλες κατασκευές. Πρόκειται για τον κοινοτικό αποθηκευτικό χώρο του οικισμού, ο οποίος δεν αποκλείεται να είχε και τελετουργική χρήση. Γύρω από αυτόν υπάρχουν τετράπλευρες οικίες, που έχουν δάπεδο από πηλό, τοίχους πασσαλόπηκτους και στέγη από κλαδιά. Στο εσωτερικό τους διαθέτουν τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές (εστίες, φούρνους κτλ.) και αποθηκευτικούς λάκκους[18].

Η συντήρηση των ευπαθών αυτών κατασκευών ξεκίνησε από την Εφορεία ήδη από την περίοδο της ανασκαφής τους, το 1988, και συνεχίστηκε κατά τακτά διαστήματα. Το 2006 η συντήρηση[19] εντάχθηκε στο ευρωπαϊκό πρόγραμμα Cultourest, σε συνεργασία με το Δήμο Αλεξανδρούπολης, και υλοποιήθηκε το διάστημα Απριλίου-Ιουνίου. Πραγματοποιήθηκε, κυρίως, στερέωση των κατασκευών του κοινοτικού χώρου και της οικίας που βρίσκεται στα βόρειά του.

Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών βρέθηκαν διάφορα μικροαντικείμενα, τόσο στο χώρο επέμβασης όσο και στην ευρύτερη περιοχή της τούμπας[20]: α) Λεπίδα πυριτόλιθου (ΑΓΚ 12516), μήκ. 0,037 μ. β) Τμήμα οστέινου στιλβωτήρα (ΑΓΚ 12517), σωζ. μήκ. 0,065 μ. γ) Αποστρογγυλεμένο όστρακο με οπή, σφονδύλι (ΑΓΚ 12518), διάμ. 0,035, πάχ. 0,007 μ. δ) Λίθινο περίαπτο, τριγωνικού περίπου σχήματος από βότσαλο θαλάσσης (ΑΓΚ 12519), διαστ. 0,033×0,023×0,006 μ. ε) Τρεις λίθινοι στιλβωτήρες (ΑΓΚ 12520α-γ), διαστ. 0,057-0,059×0,027-0,032 μ. στ) Σιδερένια αιχμή βέλους (ΑΓΚ 12521), μήκ. 0,077 μ.

18. Ν. Ευστρατίου - Ν. Καλλιντζή, *Μάκρη. Αρχαιολογικές έρευνες 1988-1993*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 24-30.

19. Τις εργασίες αυτές, όπως και όλων των προηγούμενων ετών, είχε αναλάβει ο συντηρητής της Εφορείας Γ. Λαϊνίδης.

20. Υπεύθυνος περισυλλογής τους ήταν ο Κ. Μπουγιέλης, εργατοτεχνίτης, που συμμετείχε στο πρόγραμμα.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΒΔΗΡΩΝ

Ά β δ η ρ α

Λόφος των Σκηνών (πρώην Τσαντήρ Τεπέ)

Θέση ΑΒΔ 2006.01. Πίθος. Η περιοχή αυτή αποτελεί τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου των Αβδήρων και χαρακτηρίζεται από τους πολλούς και πυκνούς ταφικούς τύμβους, οι περισσότεροι από τους οποίους σήμερα καλλιεργούνται. Σε ακαλλιέργητο τύμβο ύστερα από λαθρανασκαφή εντοπίστηκε ταφικός πίθος, που βρισκόταν σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια. Οι αρχαιοκάπηλοι είχαν αφαιρέσει και απομακρύνει ο,τιδήποτε υπήρχε στο εσωτερικό του ταφικού αγγείου.

Χοιρόδασος (πρώην Ντομούζ Ορμάν)

Περιοχή Κίτρινος Βράχος (πρώην Σαρί Καγιά). Στο νοτιοανατολικό τμήμα του αγρού Ζ. Τουμπάρη και σε έκταση 500 τ.μ. παρατηρείται επιφανειακή κεραμική, οικοδομικό υλικό και κεραμίδια στέγης. Έξω από τα όρια του αγρού, στον οποίο έχουν φυτευτεί ακακίες, υπάρχει χαμηλό βραχώδες έξαρμα, στο οποίο επεκτείνεται η περιοχή αρχαιολογικού ενδιαφέροντος.

Σε απόσταση 200 μ. βορειότερα, στον αγρό Λ. Βογιατζή έχουν εντοπιστεί παλαιότερα κατάλοιπα κτίσματος, πιθανώς αγροικίας της χώρας των Αβδήρων[21]. Την ίδια λειτουργία ενδέχεται να είχε και η θέση στον αγρό Τουμπάρη.

Περιοχή Τσαούς Ογλού. Στη βόρεια παρειά αποστραγγιστικής τάφρου εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής, που αποτελείται από κεραμίδια στέγης, οικοδομικό υλικό, θραύσματα αγγείων και πίθων. Πρόκειται για κατάλοιπα κτίσματος, όπως και τα άλλα της περιοχής αυτής. Χρονολογείται στους υστεροκλασικούς-ελληνιστικούς χρόνους.

Ν έ α Κ ε σ σ ά ν η

Σε φυσικό ύψωμα δίπλα στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού εντοπίστηκε περιοχή με πολύ πυκνή επιφανειακή κεραμική βυζαντινής-μεταβυζαντινής περιόδου. Τα περισσότερα θραύσματα προέρχονται από μαγειρικά σκεύη. Η θέση καταλαμβάνει το σημερινό αγρό Β. Κουτάλιου και τμήματα των γειτονικών αγρών προς Α. και Ν.

21. Κ. Καλλιντζή, *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 743.

Μάνδρα

Θέση 2006.02

Βρίσκεται στο χωματόδρομο που από την επαρχιακή οδό αριθ. 9 Κεσσάνη-Άβατο οδηγεί προς τη λίμνη Λαφρούδα και στα ιχθυοτροφεία της Λάφρης. Σε απόσταση 100 μ. από αυτόν, πάνω στο κατάστρωμα του χωματόδρομου, μετά από έντονη βροχόπτωση αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου. Πρόκειται για δύο τοίχους που σχηματίζουν μεταξύ τους ορθή γωνία. Το πλάτος τους είναι 0,47 μ. Ο ένας έχει κατεύθυνση Ν.-Β. και διακρίνεται επί μήκος 1,70 μ. Ο δεύτερος με κατεύθυνση Α.-Δ. διακρίνεται επί 2,70 μ. Στην περασιά του, όμως, υπάρχει άλλη μία πέτρα, ώστε το συνολικό διακρινόμενο μήκος του είναι 3,20 μ.

Στο δρόμο διακρίνονται και άλλες πέτρες, που πιθανώς να αποτελούν και αυτές τμήματα τοίχων. Μετακινημένο οικοδομικό υλικό βρίσκεται στις άκρες του δρόμου, εκατέρωθεν του τοίχου. Πιθανώς να προέρχεται από το κτίριο αυτό.

Αγρός Ι. Αργυροπούλου

Ο αγρός Ι. Αργυροπούλου βρίσκεται σε απόσταση 700 μ. περίπου νότια από την επαρχιακή οδό αριθ. 9 Κεσσάνη-Άβατο και 70-100 μ. νοτιοδυτικά από το ύψωμα Πετρόλοφος, όπου έχουν εντοπιστεί αρχαία λατομεία πωρόλιθου. Έχει τον αριθμό 506 στο κτηματολογικό διάγραμμα του αναδασμού αγροκτήματος Μάνδρας 1990-1996. Καλλιεργείται με βαμβάκι, ενώ στο ανατολικό τμήμα του έχουν φυτευτεί ελιές. Το βόρειο τμήμα του αγρού παρουσιάζει αραιή επιφανειακή κεραμική και θραύσματα κεραμιδιών στέγης. Ανήκει στους ιστορικούς χρόνους, δύσκολα όμως μπορεί να δοθεί ακριβέστερη χρονολόγηση.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

Λαφρούδα

Το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διενήργησε το καλοκαίρι του 2006 αρχαιολογική έρευνα στο νομό Ξάνθης. Υπεύθυνος ήταν ο Ν. Ευστρατίου, αναπληρωτής καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ.

Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκε γεωφυσική έρευνα στη νεολιθική τούμπα της Λαφρούδας, η οποία είχε διάρκεια μίας εβδομάδας. Έγινε και με τη συμμετοχή του καθηγητή A.J. Ammerman, του Κ. Παυλόπουλου, γεωμορφολόγου, επίκουρου καθηγητή του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου Αθηνών και ομάδας φοιτητών. Πιο συγκεκριμένα, έγινε μια σειρά έξι γεωτρήσεων με διατρητικό μηχάνημα τύπου Cobra σε κατεύθυνση Α.-Δ. και κατά μήκος της πλευρά της τούμπας που βλέπει στη θάλασσα (νότια). Στόχος ήταν η μελέτη των παλαιοπεριβαλλοντικών χαρακτηριστικών της προϊστορικής εγκατάστασης της τούμπας σε σχέση με τις διακυμάνσεις της ακτογραμμής έτσι, ώστε να αποκαλυφθούν και να μελετηθούν τα γενικότερα μοντέλα κατοίκησης στην παραλιακή Θράκη. Το βάθος των γεωτρήσεων έφθασε τα 5 μ. και η παρουσία αρχαιολογικών στρωμάτων καταγράφεται μέχρι και 2,50 μ. κάτω από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας. Οι πυρήνες των γεωτρήσεων αποθηκεύτηκαν και πρόκειται να μελετηθούν εργαστηριακά για την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Τα προκαταρκτικά αποτελέσματα της ερευνητικής περιόδου 2006 μπορούν να συνοψιστούν στα εξής: α) έχει αποκατασταθεί και έχει τεκμηριωθεί πλήρως η ακολουθία των φυσικών και αρχαιολογικών στρωμάτων της τούμπας μέχρι το βάθος των 6 μ. Η ακολουθία αυτή αποκαθιστά την πλήρη σειρά διαδικασιών από την αρχική προϊστορική εγκατάσταση στη θέση και μέχρι την τελική διαμόρφωση της τούμπας, β) η ανάλυση των περιβαλλοντικών δεικτών (στρείδια, γύρη, άνθρακες) που προέρχονται από τις γεωτρήσεις βρίσκεται σε εξέλιξη από ειδικούς επιστήμονες στην Αθήνα, γ) διαφαίνεται ήδη ότι η πρώιμη προϊστορική τούμπα ήταν πολύ μεγαλύτερη σε έκταση και επομένως η μελλοντική αρχαιολογική/ανασκαφική έρευνα πεδίου θα πρέπει να το λάβει υπόψη της, και δ) η ραδιοχρονολόγηση των βαθύτερων στρωμάτων της τούμπας τοποθετεί την πρώτη εγκατάσταση στο 5500 π.Χ.

Η έρευνα στην τούμπα της Λαφρούδας του νομού Ξάνθης, όπως και αυτή της Κρωβύλης του νομού Ροδόπης, αποβλέπουν στην τεκμηρίωση και κατανόηση της πρώιμης προϊστορικής κατοίκησης στη Θράκη σε συνδυασμό με τις έντονες γεωφυσικές διεργασίες του Ολόκαινου στην περιοχή (αλλαγές στην ακτογραμμή κτλ.).

ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

ΔΗΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Κιμμέρια

Τούμπες (αγρός Σ. Παπαλά)

Στο 2ο χλμ. της επαρχιακής οδού Κιμμερίων-Πηγαδίων, ανατολικά και σε απόσταση 180 μ. περίπου από αυτήν, υπάρχει εδαφικό έξαρμα που καλύπτει τα κατάλοιπα κτίσματος. Με αφορμή πρόσφατη αίτηση της γειτονικής βιοτεχνίας Παντέλου για επέκταση, πραγματοποιήσαμε επιφανειακή έρευνα στην περιοχή. Σήμερα (2006) διακρίνεται τοίχος και κόγχη, επομένως πρόκειται για χριστιανικό ναό. Παλαιότερα το σωζόμενο ύψος του εξάρματος πρέπει να ήταν μεγαλύτερο. Ο ιδιοκτήτης Σ. Παπαλάς μάς ανέφερε ότι «παλιά» η θέση ήταν «τούμπα» (εννοούσε ύψωμα) και ότι «τη χάλασε» ο ίδιος με το τρακτέρ του, για να εξομαλύνει τον αγρό. Κατά την ισοπέδωση πρέπει να καταστράφηκε μεγάλο τμήμα του κτιρίου. Ό,τι απέμεινε, καλύπτεται από δέντρα, ανάμεσα στα

Εικ. 26. Αμαξάδες. Πλατανόρεμα. Τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι (υποδεικνύονται με βέλη).

οποία διακρίνεται οικοδομικό υλικό. Επιφανειακή κεραμική ανευρίσκεται γύρω από το κτίσμα αυτό.

Ο Δ. Τριαντάφυλλος, που είχε επισκεφθεί την περιοχή το 1974[22], την αναφέρει σε σχέση με βαθμιδωτό φρέαρ που βρίσκεται βορειότερα: «Προς Ν. του φρέατος 300 μ. και εις έκτασιν 10 στρ. περίπου αφθονούν όστρακα ρωμαϊκών, κυρίως, χρόνων. Το έξαρμα, επίσης, εις την επιφάνειαν του εδάφους δεικνύει την ύπαρξιν τείχους». Μετά τις επεμβάσεις των 32 χρόνων που πέρασαν, τα δεδομένα άλλαξαν και έτσι, σήμερα, είναι φανερό ότι δεν πρόκειται για τείχος αλλά για κτίριο. Αυτός είναι και ο λόγος που αναφέρουμε τα νέα αυτά στοιχεία, ώστε το τείχος και ο ναός να μην θεωρούνται ως δύο ανεξάρτητες αρχαιολογικές θέσεις. Μετά από αρχαιοκαπηλική επέμβαση που πραγματοποιήθηκε το 2004, η θέση έγινε γνωστή και στη 12η ΕΒΑ[23], με ενέργειες της οποίας εξαιρέθηκαν 3 στρ. και η περιοχή χαρακτηρίστηκε αρχαιολογικός χώρος.

ΔΗΜΟΣ ΣΕΛΕΡΟΥ

Σ έ λ ε ρ ο

Αγρόκτημα Λευκόπετρας

Γκρίζο Παλικάρι (πρώην Μπόζολαν). Αγρός Χασάν Αρίφ Ρετζέπ (αριθ. 332). Στον αγρό και στους γειτονικούς υπάρχει αραιή επιφανειακή κεραμική, απροσδιόριστη χρονολογικά.

Στα βόρεια του αγρού εντοπίστηκε τμήμα λιθόστρωτου δρόμου (πιθανώς εποχής τουρκοκρατίας), που διατηρείται επί μήκος 40 μ. περίπου.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΜΑΞΑΔΩΝ

Α μ α ξ ά δ ε ς

Πλατανόρεμα (πρώην Τσινάρ Ντερέ)

Στο πλαίσιο αυτοψίας για διοικητικούς λόγους επισκεφθήκαμε τη θέση αυτή που βρίσκεται στην ορεινή περιοχή των Αμαξάδων, στις πρώτες υπώρειες της Ροδόπης. Στην περιοχή υπάρχουν κάθετα πρανή – αναβαθμοί του εδάφους –, τα οποία υφίστανται συνεχή διάβρωση από βροχοπτώσεις και κατολισθήσεις. Σε διάφορα σημεία είδαμε κιβωτιόσχημους τάφους (Εικ. 26-28), άγνωστης εποχής, οι οποί-

Εικ. 27. Αμαξάδες. Πλατανόρεμα. Δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι (υποδεικνύονται με βέλη).

22. Δ. Τριαντάφυλλος, *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 808 (δεν αναφέρεται τοπωνύμιο).

23. Υπεύθυνη αρχαιολόγος Σ. Δαδάκη.

Εικ. 28. Αμαξάδες. Πλατανόρεμα. Λεπτομέρεια κιβωτιόσχημου τάφου κατεστραμμένου κατά το μήκος του.

οι σταδιακά καταστρέφονται από την κατάρρευση της επίχωσής τους. Όμοιοι τάφοι υπάρχουν σε πολλά σημεία των υπωρειών της Ροδόπης (Γιακάδες, στην τοπική διάλεκτο).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΔΗΜΟΣ ΣΑΠΩΝ

Π ε τ ρ ω τ ά

Το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διενήργησε το καλοκαίρι του 2006 αρχαιολογική έρευνα στην πεδιάδα της Ροδόπης. Υπεύθυνος ήταν ο Ν. Ευστρατίου, αναπληρωτής καθηγητής Προϊστορικής Αρχαιολογίας του ΑΠΘ.

Η συγκεκριμένη αρχαιολογική έρευνα είχε δύο σκέλη: α) την επιφανειακή έρευνα και συστηματική ενδεικτική συλλογή επιφανειακών ευρημάτων γύρω από το προϊστορικό λατομείο του Βράχου Πετρωτών στο νοτιοανατολικό τμήμα της πεδιάδας της Ροδόπης, και β) τη λήψη δειγμάτων επιχώσεων από τη νεολιθική τούμπα της Λαφρούδας (νομού Ξάνθης) με τη βοήθεια εξειδικευμένου γεωτρητικού μηχανήματος για γεωμορφολογικές και παλαιοπεριβαλλοντικές αναλύσεις των προϊστορικών της επιχώσεων.

Το πρώτο σκέλος της επιτόπιας έρευνας στον Βράχο Πετρωτών του νομού Ροδόπης πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο του 2006 σε συνεργασία με τον επίκουρο καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Μ. Φωτιάδη και τη Δ. Παπαγιάννη. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα πεδίου στη γεωλογική τάφρο των Πετρωτών περιελάμβανε την επανεξέταση της διασποράς του επιφανειακού λίθινου υλικού στο προϊστορικό λατομείο του Βράχου (έκτασης 1 τ. χλμ. περίπου) με στόχο τον τελικό έλεγχο των παρατηρήσεων που είχαν καταγραφεί σχετικά με το θέμα αυτό στο παρελθόν. Η επανεξέταση περιέλαβε και την τοποθέτηση επί χάρτου (1:5000) όλων των δειγμάτων που είχαν συλλεγεί το 2002 από την ανατολική πλαγιά του λόφου του Βράχου. Η τοποθέτηση έγινε με τη χρήση συστήματος GPS μεγάλης ακρίβειας. Επίσης έγινε μία σε βάθος μελέτη όλου του πυριτολιθικού υλικού που είχε περισυλλεγεί μέχρι το 2006 από το λατομείο του Βράχου με σκοπό τη δημοσίευσή του. Η μελέτη περιέλαβε, επίσης, την πλήρη καταλογογράφηση του υλικού, καθώς και τη σχεδίαση και φωτογράφηση σημαντικού μέρους του. Η σχετική δημοσίευση είναι υπό ετοιμασία.

ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΑΒΔΗΡΩΝ

Ά β δ η ρ α

Αρχαία πόλη

Νότιος περίβολος

Υπάλληλοι της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ περισυνέλεξαν:

α) Μαρμάρινο ορθογώνιο αντικείμενο με ωοειδή εσοχή στη μία πλευρά (ΜΑ 7695) από τη ρωμαϊκή οικία νότια της οικίας των Δελφινιών. Διαστ. 0,065×0,20×0,06 μ.

β) Τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης (ΜΑ 7819), άγνωστης προέλευσης. Από τη διακόσμηση σώζεται μέρος ανθεμίου. Διαστ. 0,15×0,125×0,05 μ.

γ) Βωμίσκο από ψαμμίτη (ΜΑ 7699). Διαστ. 0,22×0,14×0,20 μ.

δ) Δόμο με εγχάρακτο σταυρό από ψαμμίτη (ΜΑ 7698). Διαστ. 0,37×0,21×0,17 μ. Τα παραπάνω αντικείμενα ήταν εντοιχισμένα σε μικρό ερειπωμένο σύγχρονο κτίσμα, που βρισκόταν εξωτερικά και σε επαφή με το δυτικό τείχος της ακρόπολης το οποίο κατεδαφίστηκε.

ε) Τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης στήλης (ΜΑ 7694), που βρέθηκε σε συγκέντρωση λίθων από παλαιές ανασκαφές στην περιοχή της Δυτικής Πύλης. Διαστ. 0,29×0,17×0,01 μ. Σώζεται μόνον ένα τμήμα της επιγραφής:

[--] ΕΡ[Γ Ε] ΚΑΛΛΩ[Ν].

στ) Τμήμα ανάγλυφης μαρμάρινης στήλης (ΜΑ 7819). Διακρίνεται μισό ανθέμιο και δίπλα αδιάγνωστο σχήμα. Εντοπίστηκε σε συγκέντρωση αρχαίου οικοδομικού υλικού έξω από το φυλάκιο του αρχαιολογικού χώρου. Πρόκειται για παλαιό εύρημα, άγνωστης προέλευσης. Διαστ. 0,15×0,125, ύψ. 0,05 μ.

Η Κ. Τσάμπαλλα, φύλακας αρχαιοτήτων, περισυνέλεξε γυάλινο δακτυλιόλιθο ιώδους χρώματος (ΜΑ 7984). Διάμ. 0,010, πάχ. 0,002 μ. Περιοχή Δυτικής Πύλης.

Βόρειος περίβολος

Ο Μουμήν Ογλού Χαλήλ, κάτοικος Βελόνης, παρέδωσε δύο πήλινα σφραγίσματα (ΜΑ 7981, ΜΑ 7982). Διάμ. 0,023 και 0,021, πάχ. 0,016 και 0,012 μ. Επίσης, ένα χάλκινο διακοσμητικό(;) εξάρτημα (ΜΑ 7983). Διαστ. 0,028×0,015×0,002 μ. Βρέθηκαν στην περιοχή που φέρει το τοπωνύμιο Βάλτα Ζαμπάκη.

Νεκροταφεία

Παλιόχωρα

Ο Α. Γιαλαμάς, κάτοικος Αβδήρων, παρέδωσε τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης (ΜΑ 7798). Από την παράσταση σώζονται μόνο τρία δάκτυλα του δεξιού κάτω άκρου. Διαστ. 0,26×0,28×0,20 μ.

Μυρωδάτο

Υπάλληλοι της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ περισυνέλεξαν μαρμάρινο αρράβδωτο κίονα (ΜΑ 7851) από την ποιμενική εγκατάσταση του Π. Μπαξεβάνη. Ύψ. 0,60, διάμ. 0,47 μ.

ΔΗΜΟΣ ΒΙΣΤΩΝΙΔΑΣ

Βαφέικα

Κόσσυνθος

Ο Ι. Στόγιογλου, κάτοικος Βαφέικων, παρέδωσε σιδερένια αιχμή δόρατος (ΑΓΚ 12528). Μήκ. 0,17 μ.

Διομήδεια

Κοντά στον προϊστορικό τύμβο ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κερπιτζής βρήκε και παρέδωσε λίθινο προϊστορικό πέλεκυ (ΑΓΚ 12513). Μήκ. 0,06, μέγ. πλ. 0,035, πάχ. 0,014 μ.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΑΜΑΞΑΔΩΝ

Αμαξάδες

Μπαντέμ Ντερέ

Ο Β. Κερπιτζής, φύλακας αρχαιοτήτων, περισυνέλεξε τμήμα αβαφούς οινοχόης (ΑΓΚ 12610). Σωζ. ύψ. 0,112, διάμ. βάσης 0,057 μ.

ΔΗΜΟΣ ΝΕΟΥ ΣΙΔΗΡΟΧΩΡΙΟΥ

Αρχαία Στρύμη

Περιφραγμένος αρχαιολογικός χώρος

Ο Β. Κερπιτζής, φύλακας αρχαιοτήτων, περισυνέλεξε: α) τμήμα μελαμβαφούς κανθάρου (ΑΓΚ 12605). Σωζ. ύψ. 0,053 μ., β) λειασμένο δισκοειδή λίθο με οπή ανάρτησης, πιθανώς περίαπτο (ΑΓΚ 12604). Διάμ. 0,042, πάχ. 0,011 μ., και γ) ενσφράγιστη λαβή αμφορέα (ΑΓΚ 12524). Διαστ. σφραγίσματος 0,036×0,018 μ.

Θαλάσσια περιοχή Μολυβωτής

Ο Ι. Ουστά, κάτοικος Καρυδιάς, βρήκε στη θάλασσα και παρέδωσε ακέραιο πήλινο αμφορέα βυζαντινών χρόνων (ΑΓΚ 12599). Ύψ. 0,38 μ.

ΔΗΜΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

Κομοτηνή

Μετά από κατάσχεση σε βάρος του Αχμέτ Σαμί το Τμήμα Ασφαλείας Κομοτηνής παρέδωσε τα παρακάτω αντικείμενα:

α) Χάλκινο κράνος με παραγναθίδες και ανάγλυφη διακόσμηση από αντωπούς φτερωτούς δράκοντες. Οι παραγναθίδες κοσμούνται ανά μία με φτερωτή Νίκη (ΑΓΚ 12611). Ύψ. 0,34, διάμ. 0,19 μ.

β) Χάλκινη κνημίδα με ανάγλυφη διακόσμηση σε τρεις ζώνες (ΑΓΚ 12612). Ύψ. 0,492, μέγ. πλ. 0,128 μ.

γ) Χάλκινο προστατευτικό κοιλίας (ΑΓΚ 12613). Ύψ. 0,165, πλ. 0,293, πάχ. 0,003 μ.

δ) Χάλκινο σταυρό-λειψανοθήκη. Σώζεται το ένα από τα δύο συμμετρικά αρθρωτά τμήματα (ΑΓΚ 12614). Ύψ. 0,077, πλ. 0,045, πάχ. 0,004 μ.

Από κατάσχεση σε βάρος του Σουλεημάν Φακρεντήν προέρχονται τέσσερα χρυσά ενώτια σε σχήμα ημισελήνου (ΑΓΚ 12606 α-δ). Ύψ. 0,011-0,015 μ.

Πάνδροσος

Ο Ι. Ρίζος, κάτοικος Κομοτηνής, παρέδωσε ένα πήλινο χειροποίητο αγγείο (ΑΓΚ 12511). Ύψ. 0,062 μ.

ΔΗΜΟΣ ΑΙΓΕΙΡΟΥ

Φανάρι

Θέση Κατσαμάκια (Αρχαία Δίκαια)

Ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κερπιτζής παρέδωσε τμήμα χάλκινης στλεγγίδας (ΑΓΚ 12512). Επίσης, τραπεζιόσχη-

μο μυλόλιθο (ΑΓΚ 12600), μήκ. 0,158, πλ. 0,069-0,117 μ., και θραύσμα ορείας κρυστάλλου (ΑΓΚ 12603). Μέγ. μήκ. 0,041, μέγ. πλ. 0,028 μ.

Θέση Πουμπαγιά

Υπάλληλοι της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ περισυνέλεξαν νότια του προϊστορικού τύμβου μετά από αυτοψία τμήμα μαρμάρινου γλυπτού (ΑΓΚ 12602). Σωζ. διαστ. 0,39×0,34×0,22 μ.

Αρχαία Δίκαια

Ο Β. Κερπιτζής, φύλακας αρχαιοτήτων, περισυνέλεξε το άνω τμήμα γυάλινης τριφυλλόστομης οινοχοΐσκης κυανού και κίτρινου χρώματος (ΑΓΚ 12515), νότια του αρχαιολογικού χώρου.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

ΔΗΜΟΣ ΤΡΑΪΑΝΟΥΠΟΛΗΣ

Αρίστηνο

Η Ει. Γκαλέτσα, κάτοικος Αρίστηνου, βρήκε στο δρόμο μεταξύ Αρίστηνου και Αετοχωρίου και παρέδωσε μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο του 4ου-5ου αι. μ.Χ. (ΑΓΚ 12527). Ύψ. 0,125 μ.

ΔΗΜΟΣ ΚΥΠΡΙΝΟΥ

Μικρή Δοξιπάρα

Ασλάν Γκουρού - Δάσος του Λιονταριού

Ο Σ. Κουτσουδόπουλος, κάτοικος Δόξας νομού Έβρου, παρέδωσε ένα θραύσμα μαρμάρινου αναγλύφου (ΑΓΚ 12601). Σωζ. διαστ. 0,18×0,29×0,10 μ.

ΔΗΜΟΣ ΤΡΙΓΩΝΟΥ

Πλάτη

Ο Δ. Θεοχαρίδης, κάτοικος Σπηλαίου, είχε παραδώσει:

α) Οστέινο επίμηκες αντικείμενο. Πιθανότατα πρόκειται για το οριζόντιο τμήμα στειλεώσεως λίθινου προϊστορικού εργαλείου (ΑΓΚ 12526). Σωζ. μήκ. 0,155, πλ. 0,055 μ.

β) Δύο ενσφράγιστες λαβές αμφορέων (ΑΓΚ 12522, ΑΓΚ 12525).

γ) Πήλινο αμφικωνικό σφονδύλι (ΑΓΚ 12523). Διάμ. 0,038, πάχ. 0,025 μ.

Ελαία-Σπήλαιο

Γριβάδι

Ο Δ. Θεοχαρίδης, κάτοικος Σπηλαίου, παρέδωσε λίθινο προϊστορικό πέλεκυ (ΑΓΚ 12514). Μήκ. 0,073, πλ. 0,018-0,04, πάχ. 0,017 μ. Βρέθηκε στο βόρειο τμήμα του τύμβου στον αγρό Π. Μπεζιργιαννίδη.

ΝΙΚΟΛΙΤΣΑ ΚΟΚΚΟΤΑΚΗ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

SAMOTHRACE

Sanctuary of the Great Gods

In accordance with permission granted by the XIX Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (Komotini) and under its supervision, study of materials from excavations in the Sanctuary of the Great Gods in Samothrace and conservation were carried out by the Institute of Fine Arts, New York University, for the American School of Classical Studies at Athens between 27 June and 12 August 2006[24].

Study and maintenance were conducted in the storerooms of the museum and on the site.

Eastern Hill

a) Work continued on the documentation of material on the Eastern Hill for publication as vol. 9, *The Monuments of the Eastern Hill,* in the series, *Samothrace. Excavations conducted by the Institute of Fine Arts of New York University.* A draft of the chapters on the description and reconstruction of the monuments was completed.

b) Finishing details were added to the block drawings and the restored plans and elevations documenting the monuments and architectural development of the Eastern Hill. Additional drawings comparing the profiles of triglyphs and Doric geison blocks from buildings within the Sanctuary were completed.

c) The lamps to be included in the publication were selected, examined, catalogued, drawn, and inked.

d) Work continued under the direction of Dr. Laura Gadbery on the catalogue of coins from the Eastern Hill.

24. Funding was provided by the Charles and Rosanna Batchelor Memorial Program in Mediterranean Archaeology of the Institute of Fine Arts and by private donors.

e) Conservation to protect the surface of the inscribed epistyle blocks from the Dedication of Philip III and Alexander IV was continued.

Milesian Dedication

a) Work continued on documenting the architectural blocks associated with the Milesian Dedication on the Western Hill. A database for the architectural material was created for all the marble blocks found on the Western Hill and those recovered by the Greek Archaeological Service from the central ravine.

b) Key blocks belonging to the monument, including column drums, wall, epistyle, threshold, and geison blocks were drawn.

Museum

a) Conservation of objects on display in the museum continued.

b) New mounts were made for recently restored objects.

JAMES R. MCCREDIE

STAFF

Director J.R. McCredie, Sherman Fairchild Professor Emeritus of Fine Arts, Institute of Fine Arts, New York University, *Historian of Religion and Epigraphist* Professor K. Clinton, Department of Classics, Cornell University, *Publication* Professor B.D. Wescoat, Associate Professor of Art History, Emory University, Adjunct Associate Professor, Institute of Fine Arts, New York University, *Numismatist* Dr. L. Gadbery, Museum of Fine Arts, Boston, *Consultant in Conservation* St. Koob, MA., Corning Museum of Glass, Corning, NY, *Conservators* A. Deucy, Conservation Center, Institute of Fine Arts, New York University, M.-K. Patton, Conservation Center, Institute of Fine Arts, New York University, *Archaeologists* J. Earle, PhD candidate, Institute of Fine Arts, New York University, R. Foulk, PhD candidate, Art History Department, Emory University, M. Watson, MA candidate, Institute of Fine Arts, New York University, A.Sowder, PhD candidate, Art History Department, Emory University, *Architects* A. Chang, Graduate School of Design, Harvard University, C. Swaim, Graduate School of Design, Harvard University.

12η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Για την υλοποίηση του προγράμματος της Εφορείας μας το έτος 2006 εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ν. Ζήκος, Ευ. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Σ. Δαδάκη, Σ. Δουκατά, Μ. Λυχούνας, ο αρχιτέκτονας μηχανικός Α. Μπακιρτζής, ο ηλεκτρολόγος μηχανικός Ι. Ηλιάδης, οι συντηρητές Θ. Δαμιανού και Η. Παπαδόπουλος και η σχεδιάστρια Φ. Κοντάκου. Η Εφορεία μας στελεχώθηκε με τρεις νέους αρχαιολόγους, τις Σ. Βασιλειάδου, Ευ. Αγγέλκου και Μ. Παρχαρίδου. Η από το 1973 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας με αρμοδιότητα την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, παρέδωσε τον Ιούλιο του 2006 την αρμοδιότητα της Θράκης στη νεοσύστατη 15η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με προσωρινή έδρα την Κομοτηνή. Ωστόσο, την υλοποίηση στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος 2000-2006 της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης (Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης) του μόλις ενταγμένου έργου «Προστασία και ανάδειξη βυζαντινών μνημείων νομού Ροδόπης», με υποέργο 1: «Ανασκαφή, συντήρηση, ανάδειξη περίκεντρου ναού Μαξιμιανουπόλεως», και υποέργο 2: «Ανάδειξη παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην Παληόχωρα Μαρωνείας και υπερκείμενων στη βασιλική μεσοβυζαντινών κτισμάτων (β΄ φάση)», καθώς και του ενταγμένου από το 2002 έργου «Ανάδειξη, αναστήλωση, συντήρηση Κάστρου Πυθίου (β΄ φάση)» συνέχισε μέχρι το τέλος του Ε.Π. η Εφορεία μας. Στα έργα του Γ΄ ΚΠΣ εργάστηκαν οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Κ. Δάκαρη και Δ. Κουντουράκης, οι μηχανικοί Π. Κουρούδη και Γ. Καραμπάσης, η υπομηχανικός Κ. Κουζλακίδου και η συντηρήτρια Σ. Παστραφίδου. Τις εκθέσεις που ακολουθούν συνέταξαν οι αρχαιολόγοι Σ. Δαδάκη, Σ. Δουκατά, και Μ. Παρχαρίδου, οι οποίες φέρουν και την ευθύνη των κειμένων τους. Οι εκθέσεις για τα ενταγμένα στο Γ΄ ΚΠΣ έργα της Ανατολικής Μακεδονίας, «Συντήρηση-στερέωση παραλίου τείχους Καβάλας» και «Προστασία, συντήρηση, ανάδειξη μεσαιωνικού υδραγωγείου Καβάλας (Καμάρες) (β΄ φάση)», καθώς και του υποέργου 1 στο νομό Ροδόπης «Ανασκαφή, συντήρηση, ανάδειξη περίκεντρου ναού Μαξιμιανουπόλεως», πρόκειται να κατατεθούν συγκεντρωτικά το 2008 με το πέρας του Γ΄ ΚΠΣ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΗΚΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

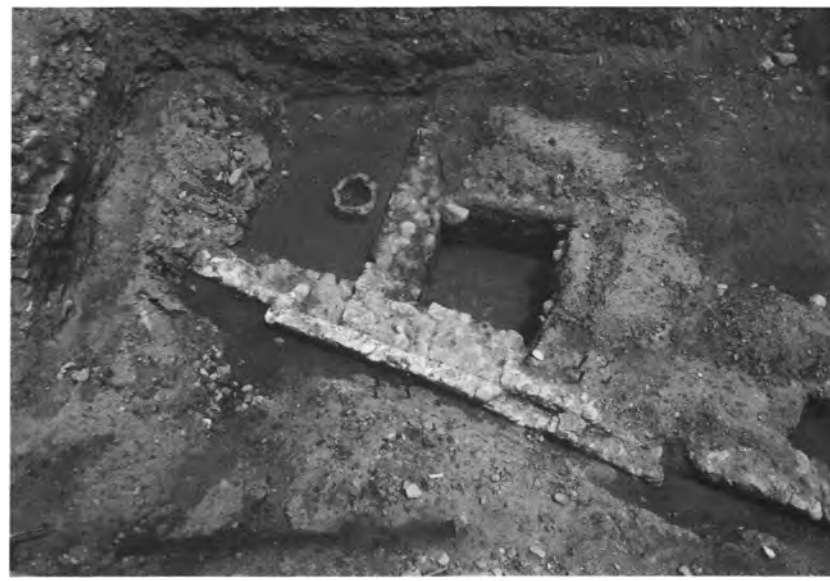
Σέρρες

Οικόπεδο Κ. Μπουντουρίδη

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται δυτικά της Παλαιάς Μητρόπολης Σερρών στο Ο.Τ. 41[1]. Η πρόσβασή του είναι από την οδό Ακροπόλεως και παρουσιάζει έντονη υψομετρική διαφορά από Β.-Ν. Στη βόρεια πλευρά του υπάρχει μικρό προσκυνητάριο, το οποίο σύμφωνα με τους περιοίκους χτίστηκε προς ανάμνηση παλαιότερης εκκλησίας, του Αγίου Συμεών κατά μερικούς, της Αγίας Τριάδας κατά άλλους[2]. Σε βάθος 3,50 από το οδόστρωμα και 2 μ. από το επίπεδο του δαπέδου του υπογείου της υπό ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκε τοίχος κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. (τοίχος Α). Ο τοίχος έχει πλάτος 1 και μήκος εντός του οικοπέδου 11 μ. Στο νοτιοδυτικό πέρας του είναι κατεστραμμένος, ενώ το βορειοανατολικό άκρο του συνεχίζει εκτός των ορίων του οικοπέδου. Ο τοίχος Α γωνιάζει με άλλο τοίχο, επίσης πλ. 1 και σωζ. μήκ. 5,40 μ. (τοίχος Β). Οι τοίχοι αυτοί είναι χτισμένοι με κροκάλες πέτρες, παρεμβαλλόμενες πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Διαμορφώνονται έτσι δύο χώροι, των οποίων οι διαστάσεις δεν έχουν ολοκληρωθεί, διότι δεν εντοπίστηκαν άλλες πλευρές (Εικ. 1). Στον έναν από τους δύο χώρους βρέθηκε κατά χώραν η βάση ενός αποθηκευτικού πίθου. Οι τομές που έγιναν δεν απέδωσαν στοιχεία για την ερμηνεία των χώρων. Τα κινητά ευρήματα είναι κεραμική από το 12ο έως το 14ο αιώνα (Εικ. 2) και τρία νομίσματα

1. Για τη Μητρόπολη Σερρών, βλ. Α. Ορλάνδος, Η Μητρόπολις Σερρών, *ΑΒΜΕ* 5 (1939), σ. 153-166.

2. Ναΰδριο του Αγίου Συμεών που τοποθετείται βορειοδυτικά της Παλαιάς Μητρόπολης αναφέρεται στο Π.Ν. Παπαγεωργίου, *Αι Σέρραι και τα προάστεια, τα περί τας Σέρρας και η Μονή Ιωάννου του Προδρόμου*, Έκδοση Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Σερρών, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 27, αριθ. 4. Βλ. επίσης Γ. Καφταντζής, *Οι Σέρρες άλλοτε και τώρα*, Σέρρες 1983, σ. 225-226.

Εικ. 1. Σέρρες. Οικόπεδο Κ. Μπουντουρίδη. Γενική άποψη της ανασκαφής.

βυζαντινής περιόδου, κατεστραμμένα. Στρωματογραφική τομή ως το επίπεδο που εμφανίστηκε λασπώδες χώμα δεν απέδωσε άλλα ευρήματα. Το βάθος εύρεσής τους βρίσκεται περίπου στο επίπεδο του δαπέδου της Μητρόπολης, ενώ το μεγάλο πλάτος των τοίχων μάς οδηγεί στην υπόθεση ότι οι χώροι ανήκουν σε μεγάλο κτίριο των βυζαντινών Σερρών.

Στη βόρεια παρειά του σκάμματος και σε επίπεδο ψηλότερο κατά 0,60 μ. από τον τοίχο Α εντοπίστηκε τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ., ο οποίος εκτείνεται και στα δύο άκρα του εκτός του οικοπέδου. Στο μέσον του περίπου διαμορφώνεται άνοιγμα, πλ. 1,20 μ., με μαρμάρινο κατώφλι. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους και λαξευμένους γωνιόλιθους στο άνοιγμα, παρεμβαλλόμενες πλίνθους στους αρμούς και λασποκονίαμα. Ορίζει χώρο που δεν κατέστη δυνατόν να ερευνηθεί.

Οικόπεδο Ι. Μπαδέκα

Στο παραπάνω οικόπεδο που βρίσκεται στην οδό Μ. Αλεξάνδρου βρέθηκε ακέραιο βάθρο γέφυρας (Εικ. 3). Είναι ορθογώνιο στην κάτοψη, μήκ. 3,30 μ., με τις δύο στενές πλευρές του να διαμορφώνονται σε έμβολα πλευράς 1,34 και 1,29 το βόρειο και 1,59 και 1,50 μ. το νότιο (Εικ. 4). Σώζεται σε μέγιστο ύψος 2,38 μ. Στη δυτική πλευρά και των δύο εμβόλων εξέχουν δύο τοίχοι διατετεγμένοι σε σχήμα Γ, επί των οποίων εδράζεται από την πλευρά αυτή το βάθρο. Αποτελεί το ακρινό βάθρο γέφυρας, στην οποία ανήκουν δύο ακόμη βάθρα που βρέθηκαν το 1999 σε εκσκαφή του προς Α. όμορου οικοπέδου. Τα βάθρα είναι χτισμένα κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης με λαξευμένους πωρόλιθους που επενδύουν χυτή τοιχοποιία από αργολιθοδομή.

Εικ. 2. Σέρρες. Οικόπεδο Κ. Μπουντουρίδη. Κεραμικά ευρήματα.

Εικ. 3. Σέρρες. Οικόπεδο Ι. Μπαδέκα. Γενική άποψη του βάθρου.

Εικ. 4. Σέρρες. Οικόπεδο Ι. Μπαδέκα. Το βάθρο από Β.

Η γέφυρα στην οποία ανήκουν ταυτίζεται με τη γέφυρα που έχτισε ο ιδρυτής του παρακείμενου τεμένους Μεχμέτ Μπέη, κτίσμα του τέλους του 15ου αιώνα. Στα τέλη του 19ου αιώνα τη θέση και λειτουργία της υποκατέστησε μια ξύλινη γέφυρα, όπως σημειώνεται στο σκαρίφημα που συνοδεύει τη μελέτη του Π.Ν. Παπαγεωργίου[3]. Η θέση της γέφυρας σηματοδοτεί και την πορεία του ρέματος των Αγίων Αναργύρων, το οποίο – από ότι φαίνεται – κατά τη βυζαντινή εποχή έρεε πλησιέστερα στο τείχος και λειτουργούσε ως τάφρος προστασίας της οχύρωσης.

Οικόπεδο Δ. Σπανού και Μ. Φραγκεδάκη

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται επί της οδού Ίωνος Δραγούμη, στο Ο.Τ. 47, ανατολικά του ναού των Αγίων Θεοδώρων (Παλαιάς Μητρόπολης), με τον οποίο είναι όμορο στη δυτική πλευρά του. Μετά από αίτηση για ανέγερση οικοδομής διενεργήθηκε ανασκαφή κατά την οποία αποκαλύφθηκαν, σε βάθος 1,60 μ. από το σημερινό επίπεδο του οικοπέδου, δύο χώροι λουτρού. Οι αποκαλυφθέντες χώροι καταλαμβάνουν σχεδόν όλο το πλάτος και μήκος του διαγράμματος κάλυψης και συνεχίζονται προς Α. σε όμορο οικόπεδο. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος από 0,30 έως 0,60 μ. πάνω από το δάπεδο (Εικ. 5).

Χώρος Α. Είναι ο πρώτος από Ν. Είναι τετράγωνος, πλευράς 3 μ. Στο νότιο τοίχο του ανοίγεται είσοδος, πλ. 1 μ. Ένα δεύτερο άνοιγμα, πλ. 1,40 μ., διακρίνεται στον ανατολικό τοίχο, για το οποίο δεν είναι βέβαιο αν είναι άνοιγμα εισόδου ή αρχή ορθογώνιας προεξοχής του τοίχου, δεδομένου ότι ο ανατολικός τοίχος δεν έχει αποκαλυφθεί και στις δύο παρειές του (αποκαλύφθηκε σε πλ. 0,30 μ.). Στο δυτικό τοίχο υπάρχει εγκοπή για ροή υδάτων. Το δάπεδό του αποτελούνταν από ανισομεγέθεις μαρμάρινες πλάκες. Σώζονται κατά χώραν μερικές, ενώ έχουν διατηρηθεί τα αποτυπώματα κάποιων άλλων. Στο εσωτερικό του και στο μέσον του δωματίου βρέθηκε τμήμα πεσμένης πλινθοδομής που ανήκει σε τμήμα θόλου. Εσωτερικά οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με ρόδινο υδραυλικό κουρασάνι. Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου διακρίνεται η οπή του θερμαγωγού από πήλινους σωλήνες κυκλικής διατομής.

Χώρος Β. Βρίσκεται βόρεια από τον προηγούμενο. Ο δυτικός και ο βόρειος τοίχος έως μήκος 1,90 μ. σώζονται σχεδόν στο επίπεδο του δαπέδου. Στον ανατολικό τοίχο διακρίνεται άνοιγμα, πλ. 1,40 μ., για το οποίο επίσης δεν είναι βέβαιο αν είναι άνοιγμα εισόδου ή διαμόρφωση προεξοχής. Στη βορειοανατολική γωνία υπάρχει παρόμοια οπή θερμαγωγού. Το δάπεδο αποτελείται και εδώ από ανισομεγέθεις ορθογώνιες πλάκες. Αρχικά οι δύο χώροι επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Σε μεταγενέστερη φάση χωρίστηκαν στα δύο με χαμηλό τοιχίο, επί του οποίου και προς την πλευρά του χώρου Β διαμορφώνεται ημικυκλική λεκάνη.

Το υπόκαυστο. Ο χώρος των υποκαύστων σώζεται ακέραιος. Η πρόσβαση προς το χώρο αυτό δεν εντοπίστηκε και έτσι δεν ήταν δυνατόν να αποκατασταθεί η κάτοψή του. Το ύψος του πάντως υπολογίζεται σε 0,90 μ. Οι πεσσίσκοι είναι χτισμένοι με πλίνθους και παχύ αρμό κονιάματος. Κάποιοι από αυτούς γεφυρώνονται με πλίνθινα τόξα, ενώ άλλοι στηρίζουν απ' ευθείας την υποδομή του μαρμάρινου δαπέδου. Φέρουν έντονα ίχνη αιθάλης, κυρίως στο τμήμα που αντιστοιχεί στο χώρο Β (Εικ. 6).

Τοιχοδομία. Το λουτρό είναι χτισμένο με κροκάλες πέτρες και παρεμβαλλόμενες πλίνθους. Οι πλίνθοι στους οριζόντιους αρμούς δεν σχηματίζουν συνεχή οριζόντια σειρά. Στους κάθετους αρμούς παρεμβάλλονται πλίνθοι σε επάλληλες στρώσεις.

Ευρήματα. Τα ευρήματα ήταν ελάχιστα. Περιορίζονται σε μερικά καρφιά, τμήμα κομβίου και θραύσμα γυάλινου αγγείου. Η κεραμική είναι επίσης λιγοστή. Κυριαρχεί η γνωστή εφυαλωμένη κεραμική από τα εργαστήρια Σερρών, που χρονολογείται στο 14ο-15ο αιώνα.

Χρονολόγηση. Τόσο η χρονολόγηση όσο και η διάρκεια χρήσης του λουτρού δεν μπορούν να προσδιοριστούν με βεβαιότητα. Με βάση την τοιχοποιία του – η οποία δεν παρουσιάζει την επιμελημένη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία με τις σαφείς οριζόντιες στρώσεις πλίνθων και τις κάθετες πλίνθους στους κατακόρυφους αρμούς – και τα ελάχιστα όστρακα που χρονολογούνται στο 12ο-13ο αιώνα, είναι δυνατόν να χρονολογηθεί στους ύστερους μεσοβυζα-

3. Παπαγεωργίου, ό.π., σ. 20.

Εικ.5. Σέρρες. Οικόπεδο Δ. Σπανού και Μ. Φραγκεδάκη. Γενική άποψη της ανασκαφής. Σε πρώτο επίπεδο ο χώρος Α.

ντινούς χρόνους. Το γεγονός επίσης ότι απουσιάζει κεραμική και νομίσματα μεταβυζαντινών χρόνων, που γενικώς βρίσκονται άφθονα στις επιχώσεις των οικοπέδων των Σερρών, μπορεί να αποδοθεί στο ότι το λουτρό είχε καταχωσθεί στο 15ο αιώνα.

Προβληματική παραμένει η σχέση του αποκαλυφθέντος λουτρού με το υποκείμενο υστερορρωμαϊκό που υπάρχει στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου της Παλαιάς Μητρόπολης[4]. Το ανώτατο σωζόμενο τμήμα των τοίχων του υποκείμενου λουτρού βρίσκεται σε υψόμετρο από το επίπεδο της θάλασσας 58,45, ενώ του βυζαντινού 56,98 μ. Προκύπτει έτσι μια υψομετρική διαφορά 2,50 μ. περίπου. Φαίνεται λοιπόν ότι το λουτρό αυτό θεμελιώθηκε στην επίχωση του υστερορρωμαϊκού. Υπό τις παρούσες συνθήκες δεν είναι δυνατόν να διερευνηθεί πλήρως η σχέση τους. Η διαχρονική χρήση του συγκεκριμένου χώρου για λουτρική εγκατάσταση πρέπει κατά την άποψή μας να έχει κάποια σχέση με το ναό των Αγίων Θεοδώρων (Παλαιά Μητρόπολη).

Οικόπεδο Μ. Τσολάκη

Το οικόπεδο αυτό βρίσκεται επί της οδού Α. Παναγούλη στο Ο.Τ. 52 και πάνω στην πορεία του νοτιοανατολικού

Εικ. 6. Σέρρες. Οικόπεδο Δ. Σπανού και Μ. Φραγκεδάκη. Ο χώρος των υποκαύστων.

σκέλους της βυζαντινής οχύρωσης των Σερρών[5]. Τον Αύγουστο του 2006 και μετά την κατεδάφιση της υπάρχουσας οικίας διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, τα αποτελέσματα της οποίας συνοψίζονται ως ακολούθως:

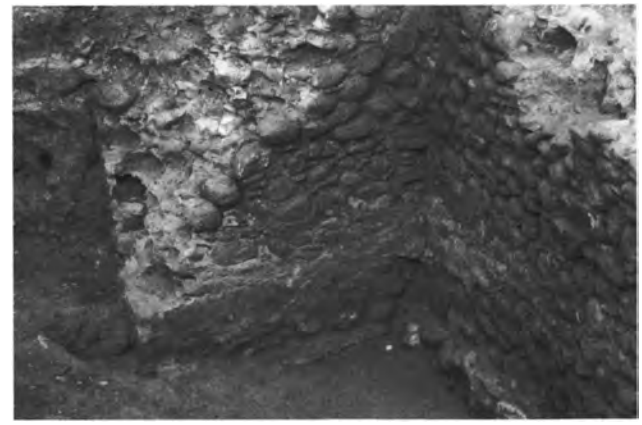
Αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους σε μήκος 8,60 στην εξωτερική παρειά και 7,50 μ. στην εσωτερική. Το συνολι-

4. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 315.

5. Σ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, *Α΄ Διεθνές Συνέδριο «Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία», Σέρρες 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993,* Θεσσαλονίκη 1998, τ. Α΄, σ. 175-188. Βλ. επίσης, Α. Ξυγγόπουλος, *Έρευναι εις τα βυζαντινά μνημεία Σερρών,* Θεσσαλονίκη 1965.

Εικ. 7. Σέρρες. Οικόπεδο Μ. Τσολάκη. Άποψη της εξωτερικής πλευράς του οχυρωματικού περιβόλου.

Εικ. 8. Σέρρες. Οικόπεδο Μ. Τσολάκη. Λεπτομέρεια σύνδεσης τείχους και πύργου.

κό του μήκος εντός του οικοπέδου υπολογίζεται σε 13,50 μ. (εξωτερική παρειά). Διασχίζει το οικόπεδο από ΝΔ. προς ΒΔ. Αποτελείται από δύο τείχη πλ. 2 μ. το καθένα, με διάκενο μεταξύ τους πλ. 0,10 μ. Στην εξωτερική πλευρά αποκαλύφθηκε μέχρι ύψος 1,90 μ. Στην εξωτερική πλευρά του και στα όρια με το προς Δ. οικόπεδο αποκαλύφθηκε γωνία πύργου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου βρίσκεται στο προς Δ. διπλανό οικόπεδο (Εικ. 7). Ο πύργος είναι προβολής 2,65 μ. και είναι συμπαγής ως το ύψος των 3,60 μ. που διασώζεται. Στην τομή που έγινε στο σημείο σύνδεσης τείχους και πύργου αποκαλύφθηκε και το πέρας της θεμελίωσής του σε βάθος 0,60 μ. από την επιφάνεια του σκάμματος (Εικ. 8). Στην άνω σωζόμενη επιφάνειά του διασώζονται οι τοίχοι της κατεδαφισμένης οικίας, καθώς και δύο πλακόστρωτα δάπεδα που εδράζονται πάνω στο τείχος. Το ένα από αυτά είναι από ασβεστολιθικές πλάκες και συνδέεται με τους τοίχους της οικίας. Το άλλο είναι από μαρμάρινες πλάκες, φέρει ίχνη καύσης και κατά πάσα πιθανότητα ανήκει σε κατασκευή προγενέστερη του 1913.

Τα παραπάνω ευρήματα επιβεβαιώνουν τις πληροφορίες του Π.Ν. Παπαγεωργίου ότι το νότιο σκέλος της οχύρωσης είχε καλυφθεί από οικίες ήδη από το 19ο αιώνα[6].

Το τείχος είναι χτισμένο με κροκάλες πέτρες και πλίνθους στους αρμούς. Η κατάσταση διατήρησής του είναι μέτρια. Το αποκαλυφθέν τμήμα ανήκει στην παλαιολόγεια φάση και δεν εντοπίστηκε παλαιότερη. Βέβαια από την εσωτερική πλευρά δεν κατέστη δυνατή η σε βάθος έρευνα λόγω της μικρής έκτασης του σκάμματος και των ασταθών πρανών.

6. Παπαγεωργίου, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 19-21.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας

Παλαιοχριστιανική οικία (DOM5)

Το οικόπεδο Η. Κόκκινου βρίσκεται βορειοδυτικά της αρχαίας αγοράς, ανάμεσα στο Διονύσιο και το Αρτεμίσιο, και είναι όμορο με το οικόπεδο Δέλκου στη δυτική πλευρά και με το οικόπεδο Βαλμά στη νότια πλευρά[7]. Το 1960 είχε πραγματοποιηθεί βαθιά στρωματογραφική τομή, όπου εντοπίστηκαν στρώματα του 7ου αι. π.Χ.[8]. Το 2002 ξεκίνησε ένα νέο πρόγραμμα συνεργασίας μεταξύ της Γαλλικής Σχολής και της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ για την επανεξέταση των δεδομένων της εν λόγω τομής με τίτλο προγράμματος «Ανασκαφή οικοπέδου Ηρακλή Κόκκινου»[9]. Από το 2006 εξελί-

7. Σε σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε από Γάλλους ανασκαφείς στο οικόπεδο Δέλκου το 1971 εντοπίστηκαν δύο χώροι με βοτσαλωτό και ψηφιδωτό δάπεδο που αποδόθηκαν σε μια πλούσια οικία παλαιοχριστιανικών χρόνων, ενώ συστηματική ανασκαφή της ΓΑΣ στο οικόπεδο Βαλμά το 1979-1985 αποκάλυψε ένα συγκρότημα θερμών της ιδίας εποχής. Για μια πρώτη συνολική θεώρηση των παραπάνω ανασκαφών, βλ. F. Blondé - A. Muller - D. Mulliez, Μια νέα δημόσια πλατεία στη Θάσο: Οι βόρειες παρυφές της διόδου των θεωρών από την αρχαϊκή μέχρι την παλαιοχριστιανική εποχή, *Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 359-373, όπου και η βιβλιογραφία.

8. Βλ. *BCH* 85 (1961), σ. 932-936 και P. Bernard, Céramique de la première moitié du VIIe s. à Thasos, *BCH* 88 (1964), σ. 77-146.

9. Για την ανασκαφή του 2002, βλ. *BCH* 127.2 (2003), σ. 490-493 και M. Kohl - A. Muller - Γ. Σανιδάς - M. Sgourou, Ο αποικισμός της Θάσου: η επανεξέταση των αρχαιολογικών δεδομένων, *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 57-69.

χθηκε σε πρόγραμμα συνεργασίας ανάμεσα στη ΙΗ΄ ΕΠΚΑ, τη Γαλλική Σχολή και την Εφορεία μας, καθώς η ανασκαφική περίοδος του 2004 επιβεβαίωσε την υπόθεση ότι τα δωμάτια με τα ψηφιδωτά δάπεδα στο οικόπεδο Δέλκου και το συγκρότημα με τις θέρμες στο οικόπεδο Βαλμά ανήκουν σε ένα και μόνον οικοδόμημα παλαιοχριστιανικών χρόνων, που από φέτος πήρε την ονομασία DOM5, ενώ το πρόγραμμα ονομάστηκε «Θάσος - Βόρειες παρυφές Αρτεμισίου (THANAR)»[10]. Οι γενικές διαστάσεις του οικοδομήματος υπολογίζονται σε 26 μ. στον άξονα Α.-Δ. και 45 μ. στον άξονα Β.-Ν. Η έκτασή του υπολογίζεται σε 1.000 τ.μ. Όσον αφορά στην κάτοψη, πιθανολογείται η διάταξη των χώρων του γύρω από μία περίστυλη αυλή.

Κατά τη φετινή περίοδο ανασκάφηκε η ανατολική πτέρυγα του οικοδομήματος. Αποτελείται από μία κεντρική ορθογώνια αίθουσα που καταλήγει σε αψίδα σχήματος υπερυψωμένου τόξου που εγγράφεται σε ορθογώνιο τοίχο (Δωμάτιο 13). Εκατέρωθεν της αίθουσας αυτής διατάσσονται δύο ανισομεγέθη δωμάτια, τα οποία επικοινωνούν μεταξύ τους, αλλά και με την πιθανολογούμενη περίστυλη αυλή. Τα δύο ακριανά δωμάτια, τα οποία σχηματίζουν τη βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική γωνία, έχουν άλλο προσανατολισμό και εντάσσονται στη βόρεια και τη νότια πτέρυγα αντίστοιχα. Επίχωση, πάχ. από 1,60 έως 1,90 μ., κάλυπτε όλους τους παραπάνω χώρους, οι τοίχοι των οποίων σώζονται σε μέγιστο ύψος 2 μ. Η ανασκαφή έφθασε ως το επίπεδο των δαπέδων σε όλους τους χώρους εκτός από το Δωμάτιο 13. Τα δάπεδά τους ήταν άλλα από πατημένο χώμα και άλλα από μαρμαρόπλακες σε β΄ χρήση. Το άνω μέρος της επίχωσης στο Δωμάτιο 13 αποτελούνταν από δομικό υλικό της ανωδομής των τοίχων του, ενώ στο κάτω μέρος περιείχε μικρά σπαράγματα βοτσαλωτού δαπέδου. Σε ανασκαφική τομή του 2004 είχε εντοπιστεί ένα σχετικά μεγάλο και άθικτο τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου που ερμηνεύτηκε ως δάπεδο πεσμένο από όροφο[11] (Εικ. 9). Η ανασκαφή του 2006 οδήγησε σε διαφορετική ερμηνεία. Για το λόγο αυτό, η πλήρης ανασκαφή του στρώματος αυτού αφέθηκε να ερευνηθεί σε επόμενη περίοδο σε άμεση συνεργασία με συνεργείο συντηρητών, λόγω και των πολλών εύθρυπτων σπαραγμάτων του βοτσαλωτού που περιέχει.

Η τοιχοδομία του κτιρίου είναι επιμελημένη αργολιθοδομή που εναλλάσονταν με ζώνες πλινθοδομής. Στην αργολιθοδομή χρησιμοποιούνται αργοί, ημιλαξευτοί λίθοι και αρκετά σπόλια. Συνδέονται με ισχυρό κοκκινωπό κονίαμα. Η ζώνη της πλινθοδομής, από την οποία σώθηκε ένα μικρό τμήμα, σχηματίζεται από τέσσερις σειρές πλίνθων.

Εικ. 9. Θάσος. Λιμένας. Παλαιοχριστιανική οικία (DOM5). Δωμάτιο 13: τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου.

Θέση Άγιος Βασίλειος (οικόπεδο Ε. Μερέση)

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα στο σύμπλεγμα των βασιλικών που ανασκάπτεται από το 1995 κάτω από το υφιστάμενο ξωκλήσι του Αγίου Βασιλείου στη δυτική παραλία του Λιμένα[12]. Φέτος ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο εσωτερικό της βασιλικής Β ή βασιλικής οικοπέδου Μερέση. Αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου το δάπεδο του βόρειου κλίτους που αποτελείται από πήλινες πλάκες, όπως και το νότιο. Στο χώρο του Ιερού Βήματος, το οποίο κατά μέγα μέρος καταλαμβάνεται από το μεταγενέστερο ναΰδριο, εντοπίστηκε η βάση της Αγίας Τράπεζας, ακριβώς κάτω από τη νοτιοανατολική γωνία του ναϋδρίου, και σπαράγματα από το μαρμαροθέτημα του δαπέδου. Το πιο ενδιαφέρον εύρημα ωστόσο αποτελεί ο εντοπισμός μιας παλαιότερης εκκλησίας με ψηφιδωτό δάπεδο. Ο προσανατολισμός της είναι ελαφρώς λοξός προς ΝΑ. σε σχέση με την υπερκείμενη. Από τους τοίχους της εκκλησίας αυτής εντοπίσαμε τμήμα μόνο του ημικυκλικού τοίχου της αψίδας. Το εύρημα αυτό θέτει σε νέα βάση τη συνέχιση της ανασκαφής, για αυτό και προγραμματίστηκε να ερευνηθεί σε επόμενη περίοδο.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

10. Για την ανασκαφή του 2004, βλ. *BCH* 128-129/2.1 (2004-2005), σ. 734-751. Πρβλ. επίσης, Μ. Σγούρου - F. Blondé - A. Muller - N. Beaudry - M. Kohl - T. Kozelj - Γ. Σανιδάς, Παλαιοχριστιανική οικία στο Λιμένα Θάσου, στις βόρειες παρυφές του Αρτεμισίου. Ανασκαφή στο οικόπεδο Η. Κόκκινου το 2004, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 43-53. Για το 2005, βλ. *BCH* 130 (2006), σ. 688-689.

11. *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 48.

12. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 585-586· 55 (2000): Χρονικά, σ. 907-910· 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 804-806, 815-816, 823-824· 60 (2005): Χρονικά, σ. 902-903.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

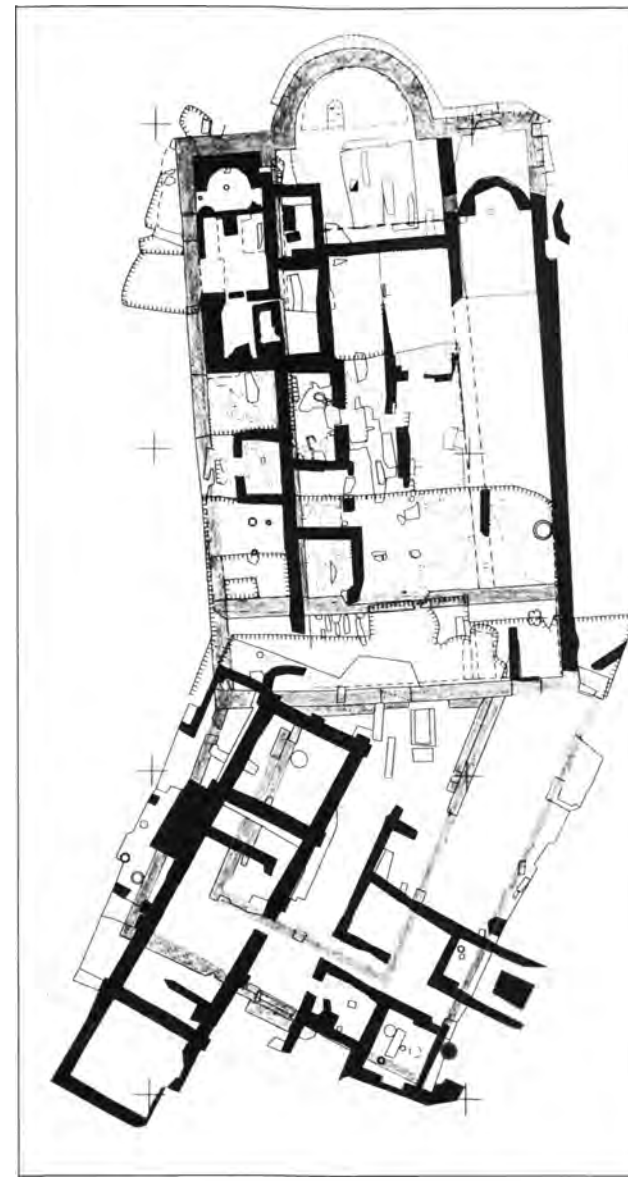
Θέση Παληόχωρα (παλαιοχριστιανική βασιλική)

Το έργο στην παλαιοχριστιανική βασιλική και του υπερκείμενου σε αυτήν τμήματος του μεσοβυζαντινού οικισμού απέκτησε εντατικούς ρυθμούς το 2006 μετά την ένταξή του στο Γ΄ Κοινοτικό Πλαίσιο Στήριξης (προϋπολογισμός: 161.000 ευρώ). Σκοπός της ένταξης ήταν κατά πρώτον η ολοκλήρωση της ανασκαφής του μνημείου (Εικ. 10) και κατά δεύτερον η συντήρηση και ανάδειξη των ψηφιδωτών δαπέδων των κλιτών της βασιλικής.

Η ανασκαφή συνεχίστηκε στο χώρο του Ιερού Βήματος, δυτικά της κόγχης (Εικ. 11). Το 2004 είχε σταματήσει σε βάθος 1 μ. από την άνω σωζόμενη επιφάνεια του τοίχου της, όπου εντοπίστηκε εκτεταμένο στρώμα τάφων. Η μέχρι σήμερα έρευνα της βασιλικής κατέδειξε ότι ορισμένοι χώροι της δεν αποχωματώθηκαν για να επανοικιστούν τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αλλά διαιώνισαν την ταφική χρήση που είχαν αποκτήσει αμέσως μετά την καταστροφή της. Οι χώροι αυτοί ήταν το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα και το Ιερό Βήμα και βρίσκονταν – προφανώς όχι συμπτωματικά – στο πέρας των δύο δρόμων της μεσοβυζαντινής περιόδου, οι οποίοι ακολουθούσαν τους άξονες του μνημείου. Ο ένας ξεκινούσε από την είσοδο του αιθρίου και κατέληγε στην είσοδο της βασιλικής και ο άλλος ξεκινούσε από τη Βασίλειο Πύλη της και κατέληγε στο Ιερό Βήμα. Στο ανώτερο στρώμα του Ιερού βρίσκονταν τάφοι της μεσοβυζαντινής περιόδου, με κτιστά τοιχώματα, αρκετά ορατοί και προσπελάσιμοι από τους σύγχρονούς τους γύρω χώρους, μέσω ανοιγμάτων[13]. Τα διάσπαρτα αρχαιότερα μάρμαρα στο εσωτερικό του Ιερού, αλλά και σε όλη την έκταση του μνημείου, μέχρι σήμερα δυσερμήνευτα ή συνδεδεμένα με τη διαδικασία λιθολόγησης της εκκλησίας, αποδείχθηκε πως λειτουργούσαν ως σήματα σε λακκοειδείς και πρόχειρες μεσοβυζαντινές ταφές.

Το 2006 αποκαλύφθηκαν και ανασκάφηκαν οι τάφοι του κατώτερου στρώματος του Ιερού. Πρόκειται για επτά μεγάλους κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους με πλακοειδείς πέτρες για κάλυψη, που κατασκευάζονταν βαθύτερα από τη στάθμη του δαπέδου και κατέστρεφαν ολοσχερώς το ίδιο και την υποδομή του. Τέσσερις από αυτούς ήταν ανά ζεύγη συνεχόμενοι κατά το μήκος, και όλοι είχαν χτισμένα μόνο τα εσωτερικά τοιχώματα της θήκης.

Η ανασκαφή των τάφων αποκάλυψε στα δυτικά του χώρου του Ιερού ένα πλατύ και στιβαρό θεμέλιο, πάνω στο οποίο έβαινε ο τοίχος της μεσοβυζαντινής περιόδου που αποτελούσε το ανατολικό πέρας του δρόμου (Χώρος Λ)[14]. Το θεμέλιο αυτό, που φανερά σχετιζόταν με το φράγμα του πρεσβυτερίου της βασιλικής, είχε λαξευτεί κατάλληλα σε ένα σημείο προκειμένου να δεχθεί μια παιδική ταφή. Μαζί με τα κονιορτοποιημένα οστά βρέθηκαν πέντε γυάλινα βραχιολάκια (Εικ. 12). Η πορεία της έρευνας έδειξε επίσης ότι το επίμηκες ογκώδες μαρμάρινο μέλος που είχε τοποθετηθεί

Εικ. 10. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Τοπογραφικό διάγραμμα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (2006).

13. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄3β, σ. 824-826.

14. Ό.π.

Εικ. 11. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Άποψη ανασκαφικού τομέα 2006 από τα ΒΔ. (Ιερό Βήμα και ΝΑ. τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής).

Εικ. 12. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Γυάλινο βραχιολάκι από μεσοβυζαντινό λακκοειδή τάφο κοριτσιού.

Εικ. 13. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Σπάραγμα ψηφιδωτού δαπέδου στο Ιερό Βήμα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής .

κατά μήκος της χορδής της κόγχης[15], σχετιζόταν πιθανότατα με την ανύψωση της στάθμης του δαπέδου της και την κατασκευή της υποθεμελίωσης του συνθρόνου.

Ενδεικτικά της στάθμης και του διακόσμου του Ιερού Βήματος της βασιλικής ήταν δύο σπαράγματα ψηφιδωτού που σώθηκαν κατά χώραν σε επαφή σχεδόν με το νότιο μαρμάρινο στυλοβάτη. Σώζουν τεμνόμενους – ανά τέσσερις – κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα (Εικ. 13).

Παρά τη διατάραξη της παλαιοχριστιανικής επίχωσης του Ιερού για την κατασκευή των μεταγενέστερων τάφων, το συμπαγές τμήμα της πλινθόκτιστης ανωδομής, που βρέθηκε άθικτο στο κέντρο σχεδόν του Ιερού[16], ήταν η πιθανή αιτία διάσωσης του σημαντικότερου μέχρι σήμερα ευρήματος της ανασκαφής. Μετά την απομάκρυνση του «πεσίματος» αυτού (που προχωρούσε σε αρκετό βάθος), ανάμεσα σε κατάλοιπα υποδομής του ψηφιδωτού δαπέδου του Ιερού και σε μεσοβυζαντινό τάφο βρέθηκε ένας μικρός αποθέτης με αντικείμενα προερχόμενα από το διάκοσμο της βασιλικής: τεμάχια ατρακίου λίθου, σπαράγματα ψηφιδωτού, θραύσματα υαλοπινάκων και συμπαγή κομμάτια ασβεστοκονιάματος συσσωματωμένα με ένα σύνολο ελεφαντοστέινων αντικειμένων. Η αποσπασματικότητα και η μοναδική ποικιλία των αντικειμένων αυτών, μετά τη διαλογή και τη

15. Ό.π.

16. Ό.π.

Εικ. 14. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Ανάγλυφη δεόμενη μορφή νέου από ελεφαντόδοντο.

Εικ. 15. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Ανάγλυφη ακέφαλη δεόμενη μορφή από ελεφαντόδοντο.

Εικ. 16. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Ελεφαντοστέινο πλακίδιο με ανάγλυφη μορφή νέου.

συντήρησή τους, επέβαλε την ομαδοποίησή τους με κριτήρια την κλίμακα, το θέμα και την τεχνική επεξεργασίας του υλικού τους[17]. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν δύο ανάγλυφες μετωπικές μορφές σε στάση δέησης, ύψ. 0,125 και 0,10 μ., που πατούν σε χαμηλή κυρτή βάση και προβάλλουν σε κιονοστήρικτο τόξο. Η πρώτη παριστάνει ένα νεαρό αγένειο άνδρα με χιτώνα, ιμάτιο και κοντή στρογγυλή κόμμωση (Εικ. 14) και η δεύτερη έναν άνδρα με χιτώνα, αναξηρίδες και στρατιωτικό μανδύα (Εικ. 15). Αν και από τη δεύτερη αυτή μορφή δεν διασώθηκε το κεφάλι, τα στοιχεία της ενδυμασίας της συνδυάζονται συνήθως με ένα φρυγικό σκούφο. Ο τύπος αυτός ενδυμασίας κατά τα ανατολίτικα πρότυπα είναι προσφιλής στη γλυπτική και στη μικροτεχνία της ύστερης αρχαιότητας και συνδέεται συνήθως με απεικονίσεις βαρβάρων, με μάγους σε παραστάσεις Προσκύνησης, με Δανιήλ δεόμενο ανάμεσα σε λιοντάρια ή με τους Τρεις παίδας της Παλαιάς Διαθήκης.

Σε δύο λεπτά πλακίδια, 0,06 μ., αποδίδονται ανάγλυφα το κεφάλι ενός μεσήλικα γενειοφόρου άνδρα που αποπνέει αυστηρότητα και πνευματικότητα, και το σαρκώδες πρόσωπο ενός νεαρού αγένειου άνδρα με κοντά βοστρυχωτά μαλλιά και κλασική ομορφιά (Εικ. 16). Οι οπές στις κόρες των ματιών όλων των μορφών προορίζονταν για την ένθεση άλλου υλικού. Δύο άλλα λεπτά πλακίδια, 0,066 και 0,06 μ., διασώζουν τμήματα από τον κάτω κορμό όρθιων ιματιοφόρων μορφών. Μέσα από τις πτυχώσεις των ιματίων προβάλλονται οι μηροί.

Δύο ολόγλυφα αντικείμενα από συμπαγές υλικό, μήκ. 0,105 μ., αποδίδουν πέλματα δεξιών ποδιών με απλά ακόσμητα σανδάλια, πιθανώς ενός ανδρικού (Εικ. 17) και ενός γυναικείου, και φέρουν στη φτέρνα διαμπερή οπή. Η κάτω επιφάνεια των πελμάτων είναι επίπεδη για να εδράζεται σταθερά.

Εκτός από τις παραπάνω διακριτές ομάδες αντικειμένων, στα ευρήματα του αποθέτη της Μαρώνειας συγκαταλέγονται και κάποια μεμονωμένα κομμάτια, που έφεραν ανάγλυφο ή εγχάρακτο διάκοσμο και δεν μπόρεσαν να ταυτοποιηθούν: α) ολόγλυφος αντίχειρας, μήκ. 0,05 μ., σε φυσικό μέγεθος, β) ικανός αριθμός λεπτών φύλλων, κομμένων σε μικρά αγκιστροειδή σχήματα και άλλων με ίχνη ερυθρωπού

Εικ. 17. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Ελεφαντοστέινο ολόγλυφο δεξί ανδρικό πέλμα.

17. Βλ. διεξοδικά, Σ. Δουκατά-Δεμερτζή, Ελεφαντοστέινα ευρήματα από την «Παληόχωρα» Μαρώνειας, *Πρακτικά του Τέταρτου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών «Βυζαντινή Θράκη: Μαρτυρίες και Κατάλοιπα». Κομοτηνή 18-22 Απριλίου 2007*, στο *Byzantinische Forschungen* XXX (2011).

χρώματος, γ) εγχάρακτο τμήμα φτερού αγγέλου, δ) ανάγλυφα τμήματα από βοστρυχωτές κομμώσεις σε ποικιλία κλιμάκων, ε) σειρά ακόσμητων καμπύλων αντικειμένων για επένδυση πιθανώς ξύλινων κυκλικών στελεχών, στ) τρία συνανήκοντα τμήματα ταινιωτού ακόσμητου πλαισίου, ζ) τρία ανάγλυφα κυρτά κορινθιακά κιονόκρανα, διαστ. 0,035 και 0,025 μ., από τοξοστοιχία, όπου συνήθως εντάσσονταν επιμέρους μορφές, η) μικρά αποτμήματα από ιμάτια μορφών.

Τα αντικείμενα αυτά, παρά την αποσπασματικότητα και τις διαφορές τους σε διαστάσεις, κλίμακες και επεξεργασία, ανήκουν ολοφάνερα στον πολύμορφο διάκοσμο ενός ιδιαίτερου αντικειμένου, συνδεδεμένου με το χώρο του Ιερού Βήματος. Η υπόθεση για την ύπαρξη ενός κιβωτιδίου, λειτουργικής χρήσης ή λειψανοθήκης, δεν δεσμεύεται από την ποικιλομορφία των ευρημάτων, διότι τα κιβωτίδια αυτά, με αρκετές επιρροές στην οργάνωση του διακόσμου τους από τις σαρκοφάγους, συνδύαζαν συνήθως αρχιτεκτονικό διάκοσμο, μορφές σε μετάλλια, εικονογραφικά θέματα σε ταινίες ή ζώνες, κ.ά. Είναι αξιοσημείωτη εξάλλου η θέση του αποθέτη στα δυτικά του ισχυρού θεμελίου, που συνέδεε τα άκρα της κόγχης του Ιερού Βήματος[18], και κοντά στην πιθανή θέση της Αγίας Τράπεζας.

Το ελεφαντόδοντο χρησιμοποιείται γενικώς από υψηλά πρόσωπα της εκκλησιαστικής και κρατικής ιεραρχίας, αλλά και από εύπορες οικογένειες για πολυτελή εκκλησιαστικά αφιερώματα. Η βασιλική της Παληόχωρας, όπως διαπιστώθηκε και από την ψηφιδωτή επιγραφή του Βαρνάβα[19], έχαιρε χορηγιών. Η χρησιμοποίηση ενός υψηλής τέχνης δαπανηρού αντικειμένου στον εξοπλισμό του Ιερού Βήματος, δεν είναι ασύμβατη με την εικόνα της βασιλικής, όπως μας έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα. Η θέση της, οι μνημειώδεις διαστάσεις και η κατασκευή της εν γένει, η υψηλή τέχνη των ψηφιδωτών δαπέδων της και η διαιώνιση της λατρείας στο χώρο της με την ίδρυση ναϋδρίου κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, αποτελούν στοιχεία που μπορεί να τη συνδέσουν με επισκοπικό ναό.

Τα δύο πέλματα, λατρευτικά αφιερώματα ή σύμβολα με πρωϊμότερο και οφθαλμοφανή παγανιστικό χαρακτήρα, σχετιζόμενα ίσως με το Σαραπείο της Μαρώνειας, του οποίου η ύπαρξη βεβαιώνεται από πλήθος επιγραφές και τοποθετείται ανατολικά του βυζαντινού τείχους και όχι μακριά από τη βασιλική, αποθησαυρίστηκαν ίσως στο υποθετικό αυτό κιβωτίδιο με κριτήρια την τέχνη και το ακριβό υλικό τους ή ακόμη και ως τάματα με μεταλλαγμένο κατά τη νέα θρησκεία χαρακτήρα[20].

Τα ελεφαντοστέινα ευρήματα της Μαρώνειας αποτελούν εξαιρετικά δείγματα μικροτεχνίας του τέλους του 5ου-αρχών του 6ου αιώνα, μοναδικά μέχρι σήμερα για την ποιότητα και το υλικό τους από το χώρο της Δυτικής Θράκης, ενώ οι καλλιτεχνικές αρχές που τα διέπουν, θέτουν το ζήτημα της πιθανής παραγωγής τους σε εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης.

Αφού ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του Ιερού Βήματος της βασιλικής, οι εργασίες συνεχίστηκαν στο ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της και αποκαλύφθηκε η νοτιοανατολική γωνία του μνημείου. Ο μαρμάρινος στυλοβάτης της νότιας κιονοστοιχίας κατέληγε σε κτιστή παραστάδα, μήκ. 1 μ., στον ανατολικό παλαιοχριστιανικό τοίχο. Στο πάχος αυτού του τοίχου ανοιγόταν κόγχη που σχετιζόταν προφανώς με τη λειτουργία διακονικού, η οποία τη μεσοβυζαντινή περίοδο τοιχίστηκε.

Σε μήκος 3 μ. περίπου από τον ανατολικό τοίχο εντοπίστηκε η κόγχη ενός δεύτερου μεσοβυζαντινού ναϋδρίου, που είχε ιδρυθεί στο νότιο κλίτος της βασιλικής. Αντίθετα από το βόρειο ναΰδριο, η κόγχη του δεν εφαπτόταν στον ανατολικό τοίχο της εκκλησίας, αφήνοντας με τον τρόπο αυτό το ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους αδόμητο. Ωστόσο, και στο τμήμα αυτό το ψηφιδωτό δάπεδο μαζί με την υποδομή του είχαν αφαιρεθεί συστηματικά, χωρίς παραδόξως να υπάρχουν μεταγενέστερες ταφές. Μια ομοιόμορφη καστανή μαλακή αμμώδης επίχωση, χωρίς πέτρες, πλίνθους ή κεραμική γέμιζε το χώρο αυτό μέχρι τη στάθμη του θεμελίου του νότιου ναϋδρίου. Επίσης, πάνω στο μαρμάρινο στυλοβάτη της νότιας κιονοστοιχίας της βασιλικής έβαινε λασπόκτιστος μεσοβυζαντινός τοίχος, ο οποίος έφρασσε, σύμφωνα με τις ενδείξεις, το άνοιγμα επικοινωνίας του Ιερού Βήματος με το νότιο κλίτος, μήκ. 3,50 μ., και αποτελούσε συνέχεια του βόρειου τοίχου του ναϋδρίου. Σε αυτόν είχαν εντοιχιστεί δύο κίονες, προερχόμενοι ίσως από την κιονοστοιχία της βασιλικής. Με τον τρόπο αυτό ο χώρος στα ανατολικά του ναϋδρίου έδειχνε ότι τη μεσοβυζαντινή περίοδο ήταν απομονωμένος και χωρίς προσβάσεις. Η απουσία ευρημάτων καθιστά δύσκολη την ερμηνεία του. Ο νότιος τοίχος του ναϋδρίου έβαινε στο νότιο παλαιοχριστιανικό τοίχο της βασιλικής. Οι ανασκαφικές εργασίες το 2006 σταμάτησαν σε αυτό το στάδιο.

Ταυτόχρονα με την ανασκαφική έρευνα εκτελέστηκαν περιορισμένης έκτασης στερεωτικές εργασίες στον τοίχο της κόγχης, στο μεσοβυζαντινό τοίχο που κλείνει στα δυτικά το Ιερό Βήμα και εδράζεται στην υποθεμελίωση του παλαιοχριστιανικού φράγματος του πρεσβυτερίου, στην υποθεμελίωση του μαρμάρινου κατωφλίου της βασιλικής και σε τμήμα του μεσοβυζαντινού τοίχου που θεμελιωνόταν πάνω στο δυτικό τοίχο του αιθρίου. Κατά τον καθαρισμό του τοίχου της κόγχης, εντοπίστηκε στο κέντρο της συστηματική ορθογώνια βάθυνση που ίσως σχετιζόταν με την αφαίρεση της

18. Ό.π. (υποσημ. 13).

19. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 730-731, Εικ. 21.

20. G. Galavaris, The Power of the Foot, The Foot as Talisman, *Πρακτικά ημερίδας «Εξορκίζοντας το κακό: Πίστη και δεισιδαιμονίες στο Βυζάντιο»*. Αθήνα 2006, σ. 41-50.

λίθινης «ποδιάς» του παραθύρου της κόγχης. Από το σημείο αυτό συγκεντρώθηκαν πολλά θραύσματα υαλοπινάκων.

Απομακρύνθηκαν σταδιακά, αφού τοπογραφήθηκαν, φωτογραφήθηκαν και σχεδιάστηκαν, οι σαθροί λασπότοιχοι του Χώρου Θ που εδράζονταν στο βόρειο κλίτος της βασιλικής, στα ανατολικά του μεγάλου αποθέτη (Χώρος Ζ)[21]. Από το οικοδομικό τους υλικό περισυνελέγησαν και καταγράφηκαν όλα τα spolia.

Στη συνέχεια έγιναν στερεωτικές εργασίες στο ψηφιδωτό δάπεδο του βόρειου κλίτους ως προεργασία για τη μελλοντική συντήρησή του. Κατά τον καθαρισμό της επιφάνειάς του από τα ιζήματα των μεσοβυζαντινών λασπότοιχων που απομακρύνθηκαν, αποκαλύφθηκαν δύο ακόμη διάχωρα στα δυτικά του γνωστού διαχώρου με τους κόμβους του Ηρακλή μέσα σε πλαίσιο μαιάνδρων με αγκυλωτούς σταυρούς[22].

Στο επόμενο προς Δ. διάχωρο εγγράφεται ρόμβος με πολύχρωμο μετάλλιο στο κέντρο που περιβάλλεται από μεγάλο δάφνινο στεφάνι[23]. Τα μη εφαπτόμενα στο ρόμβο τμήματα του στεφανιού διατρέχει ταινία λευκού αστραγάλου σε κόκκινο βάθος, από το οποίο εκφύονται κατά τον κάθετο άξονα πολλαπλές πέλτες απολήγουσες προς τις γωνίες του ρόμβου σε καρδιόσχημα μοτίβα. Τα τρίγωνα στις πλευρές του ρόμβου έχουν πολύχρωμα «νερά», ίσως μιμήσεις ορθομαρμάρωσης. Το τελευταίο προς Δ. διάχωρο είναι δυσανάγνωστο λόγω της εκτεταμένης φθοράς. Διακρίνεται ζώνη μερικώς εφαπτόμενων κύκλων με τετράκτινα, που περιέβαλλε πιθανώς ένα οκτάκτινο αστεροειδές θέμα, στις πλευρές του οποίου εναλλάσσονταν τετράγωνα με ρόμβους. Στις γωνίες του διαχώρου υπάρχουν μετάλλια με σταυρούς Μάλτας και στις πλευρές τρίγωνα. Ένα τρίγωνο περιλαμβάνει αντωπά πουλάκια.

Ο ξύλινος σκελετός του στεγάστρου του βόρειου ναϋδρίου συντηρήθηκε με κατάλληλο λάδι. Αντικαταστάθηκε ένα βασικό για τη στατική επάρκεια του στεγάστρου σαθρό υποστύλωμα στη νότια πλευρά του. Συντηρήθηκε η κεραμική, καθώς και 34 νομίσματα, γυάλινα, σφονδύλια και άλλα μικροαντικείμενα. Καταγράφηκαν και τακτοποιήθηκαν 57 μέλη γλυπτού και αρχιτεκτονικού διακόσμου που βρέθηκαν κατά τις εργασίες.

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

Εικ. 18. Νέα Πέτρα. Άποψη της σήραγγας.

Εικ. 19. Νέα Πέτρα. Λεπτομέρεια του κογχαρίου της σήραγγας.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Νέα Πέτρα

Στην αγροτική περιοχή της Νέας Πέτρας, στη θέση Τσιφλίκι, εργασίες χωματοληψίας που πραγματοποιήθηκαν από τον ΤΟΕΒ της επαρχίας Φυλλίδας σε χαμηλό γήλοφο, αποκάλυψαν την αρχή μιας σήραγγας, λαξευμένης στο μαλακό ημίβραχο (Εικ. 18). Ο πυθμένας της σήραγγας βρίσκεται στο επίπεδο του εδάφους. Έχει ύψος 1,20, πλάτος 0,70 μ. και άγνωστο μήκος, καθώς η περαιτέρω πρόσβαση ήταν προβληματική λόγω κατάρρευσης της οροφής. Στο τμήμα που ερευνήθηκε, εντοπίστηκε λαξευμένο στο τοίχωμα

21. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 912, Εικ. 21-22.
22. Ό.π., σ. 911, Εικ. 23.
23. Ό.π., σ. 911.

μικρό κογχάριο, χορδής 0,30, βέλους 0,20 και ύψ. 0,30 μ. (Εικ. 19). Λοιπά ευρήματα δεν υπήρξαν. Ο γήλοφος βρίσκεται στις παρυφές της αποξηραμένης λίμνης Αχινού και στην κορυφή του, κάτω από την πυκνή βλάστηση, διακρίνονται πλίνθοι και εφυαλωμένα όστρακα.

Δόμηρος

Εντός του περιβόλου του νεκροταφείου του οικισμού, ως υπόβαθρο μαρμάρινης τράπεζας από σύγχρονο μάρμαρο, χρησιμοποιήθηκε κιονόκρανο με ιδιαίτερη ανάγλυφη διακόσμηση. Στη μία όψη δύο ιχθείς εκατέρωθεν κανθάρου και στην άλλη προτομή Χριστού, αρκετά αποκεκρουμένη (Εικ. 20).

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

Εικ. 20. Δόμηρος. Κιονόκρανο με ανάγλυφη διακόσμηση.

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Νικηφόρος

Θέση Μυροβλήτης

Στον περιβάλλοντα χώρο του σύγχρονου ναού του Αγίου Δημητρίου, όπου παλαιότερα είχε επισημανθεί η παρουσία ερειπίων βυζαντινού ναού[24], εντοπίστηκε ευμεγέθης πίθος πιθανώς των βυζαντινών χρόνων, άγνωστης προέλευσης.

Παγονέρι

Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου

Στο Παγονέρι, διατηρητέο οικισμό των όψιμων μεταβυζαντινών χρόνων, περίοπτη θέση κατέχει η ενοριακή εκκλησία του χωριού, η οποία βρίσκεται στην άκρη της πλατείας και τιμάται στη μνήμη των Εισοδίων της Θεοτόκου. Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική, η ανέγερση της οποίας, σύμφωνα με επιγραφή στην ανατολική πλευρά της, τοποθετείται στο 1835[25]. Στη βόρεια πλευρά του μνημείου είναι ωστόσο εντοιχισμένο μαρμάρινο μέλος με ανάγλυφο σταυρό και τη χαρακτή χρονολογία 1536[26], στοιχείο που μαρτυρεί την ύπαρξη παλαιότερης φάσης (Εικ. 21). Τη φάση αυ-

Εικ. 21. Παγονέρι. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Η επιγραφή με τη χρονολογία 1536.

Εικ. 22. Παγονέρι. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Θωράκιο εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά του ναού.

24. Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 835.

25. Για τον υφιστάμενο ναό και τη φάση του 1835, βλ. Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, Μεταβυζαντινές εκκλησίες στο Νομό Δράμας, *Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Πρακτικά Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης*, Δράμα 1992, σ. 266, 282, εικ. 17.

26. Ν. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής. Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, αριθ. 120.

Εικ. 23. Παγονέρι. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Η εικόνα του ζωγράφου Κυριαζή Λασκαράκη με τον ένθρονο Χριστό Μέγα Αρχιερέα (1812).

Εικ. 24. Παγονέρι. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Η εικόνα του ζωγράφου Κυριαζή Λασκαράκη με την Παναγία «Ρόδον το Αμάραντον» (1813).

τή ενδεχομένως μαρτυρεί και μεγάλο ορθογώνιο θωράκιο που είναι εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά, με τα θέματα του πυροστρόβιλου, του ρόδακα και του εκφυλισμένου κρινάνθεμου (Εικ. 22). Γενικότερα στην τοιχοποιία του μνημείου υπάρχουν ενσωματωμένα ευάριθμα μαρμάρινα μέλη και επιγραφές, όπως π.χ. στη νότια πλευρά, όπου πέραν του *IC XC NI KA*, που είναι χαραγμένο εκατέρωθεν των κεραιών ισοσκελούς σταυρού, παρατηρούνται υπολείμματα άλλης, αποξυμένης πλέον, δυσανάγνωστης επιγραφής.

Στο εσωτερικό του ναού, το οποίο είναι πρόσφατα επισκευασμένο, διατηρείται νεότερο τέμπλο, με εικόνες χρονολογημένες στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Οι παλαιότερες εικόνες, ωστόσο, βρίσκονται στο δεσποτικό θρόνο και το βόρειο προσκυνητάριο του ναού και είναι έργα του ζωγράφου Κυριαζή Λασκαράκη από την Αίνο[27]. Πρόκειται για εικόνα του Χριστού Μέγα Αρχιερέα[28] (Εικ. 23) και για εικόνα ένθρονης Θεοτόκου «Ρόδον το Αμάραντον» (Εικ. 24), οι οποίες χρονολογούνται από επιγραφές στο 1812 και 1813 αντίστοιχα. Η προέλευσή τους είναι άγνω-

Εικ. 25. Παγονέρι. Ναός Εισοδίων της Θεοτόκου. Εικόνα Πρόθεσης ευρισκόμενη στο χώρο του ναού (16ος-17ος αι.).

27. Για το ζωγράφο, βλ. Ι. Περράκης - Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Αινίτες ζωγράφοι του 19ου αιώνα, *Α΄ Επιστημονικό Συμπόσιο της Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης, 14-15 Μαρτίου 2008, Θεολογική Σχολή-Τμήμα Θεολογίας*, Αθήνα 2009, σ. 361-380.

28. Για μνεία της εικόνας και της επιγραφής της, βλ. Σαββοπούλου-Κατσίκη, ό.π.

στη, θα μπορούσαν, ωστόσο, να ανήκουν στη σκευή παλαιότερης φάσης του ναού.

Αξιόλογα είναι επίσης τα εξαπτέρυγα και ο λιτανευτικός σταυρός, που φυλάσσονται στο Ιερό Βήμα και χρονολογούνται στο 19ο αιώνα.

Στο γυναικωνίτη του ναού εντοπίστηκε παλαιά εικόνα, μεγάλων διαστάσεων, που αποτελούσε το κεντρικό τμήμα τριπτύχου (Εικ. 25). Η εικόνα, με ξυλόγλυπτο οθωμανικού τύπου τόξο διακρίνεται σε δύο μέρη, στο άνω, όπου εντός δύο εσοχών εικονίζονται ισάριθμοι ολόσωμοι άγιοι, και στο κάτω, όπου το θέμα του Τρίμορφου επιστέφει κατακόρυφες στήλες οριοθετημένες με κόκκινο χρώμα. Η εικόνα, που αποτελεί εικόνα Πρόθεσης, είναι άγνωστο αν προέρχεται από το συγκεκριμένο ναό ή από αλλού. Σε κάθε περίπτωση αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα αντικείμενα που εντοπίστηκαν στο μνημείο και σύμφωνα με τις τεχνοτροπικές ενδείξεις συνδέεται με ρωσικής τεχνοτροπίας έργα, χρονολογημένα στο 16ο-17ο αιώνα. Από την άποψη αυτή αποτελεί μία από τις παλαιότερες γνωστές Προθέσεις[29].

Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν επίσης δύο σεντούκια και ξυλόγλυπτο κάθισμα του 19ου αιώνα, όλα προερχόμενα από δωρεές των κατοίκων του χωριού προς το ναό.

Ενδιαφέρον είναι το σεντούκι του τέλους του 19ου-αρχών του 20ού αιώνα, στο οποίο διατηρείται ζωγραφισμένη επιφάνεια με παράσταση ατμόπλοιων που φέρουν την τουρκική σημαία[30]. Το σεντούκι αποτελεί δωρεά προς το ναό και φανερώνει τη σχέση των Παγονεριτών με περιοχές πέραν των στενών ορίων της κοινότητάς τους.

ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΠΑΡΧΑΡΙΔΟΥ

29. Για τις εικόνες-προθέσεις, βλ. Μ. Παρχαρίδου-Αναγνώστου, Δύο εικόνες με επιγραφές αφιερωτών από την περιοχή της Δράμας, *ΚΗ΄ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και Περιλήψεις Ανακοινώσεων*, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήνα 2008, σ. 74.

30. Για τα σεντούκια, ειδικά του βορειοελλαδικού χώρου, βλ. Κ. Κεφαλάς, Κασέλες, μπαούλα και σεντούκια στο βορειοελλαδικό χώρο, *Γ΄ Συμπόσιο Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη), Αλεξανδρούπολη, 14-18 Οκτωβρίου 1976*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 325-333.

15η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Η προβλεπόμενη από τον Οργανισμό του Υπουργείου Πολιτισμού (ΠΔ 191/2003) 15η ΕΒΑ με αρμοδιότητα στους νομούς Έβρου, Ροδόπης και Ξάνθης ξεκίνησε τη λειτουργία της την 6η Ιουλίου 2006, όταν με την Υ.Α. υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΙΟΙΚ/Α4/ΠΜΥ/32350/10-4-2006 τοποθετήθηκε ως προισταμένη η αρχαιολόγος Δ. Μακροπούλου. Μέχρι τότε την αρμοδιότητα στους παραπάνω τρεις νομούς είχε η 12η ΕΒΑ. Στη νεοσύστατη 15η Εφορεία τοποθετήθηκαν ως το τέλος του χρόνου έξι υπάλληλοι που υπηρετούσαν από παλιά στις ίδιες θέσεις, δηλαδή τέσσερις φύλακες, ένας αρχαιολόγος και ένας εργατοτεχνίτης. Επίσης, μεταφέρθηκε από την Καβάλα στην Κομοτηνή, όπου προσωρινώς στεγάζεται η έδρα, μέρος του διοικητικού αρχείου της 12ης Εφορείας, που αφορούσε στη Θράκη. Παράλληλα, συντηρήθηκαν στοιχειωδώς τρία γραφεία της Εφορείας στην Κομοτηνή, τη Βελόνη Αβδήρων και το Διδυμότειχο και αγοράστηκαν τα χρειώδη.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κ ο μ ο τ η ν ή

Οδός Ε. Βενιζέλου

Απέναντι από το κωδωνοστάσιο του ναού της Παναγίας και 35 μ. περίπου μακρύτερα από τη νότια εξωτερική πλευρά του κάστρου της Κομοτηνής ανοίχθηκε από το Δήμο Κομοτηνής μικρή αποχετευτική τάφρος. Αυτή κατευθυνόταν από τον πεζόδρομο Βενιζέλου προς την οδό Δημοκρίτου, που καταλαμβάνει τη θέση του επιχωσμένου σήμερα χειμάρρου Μπουκλουτζά. Στην τάφρο και σε βάθος -0,80 μ. εμφανίστηκαν τα ανώτερα σημεία αρχαίων κτισμάτων. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε το βόρειο τοίχωμα μιας δεξαμενής(;) με πάχος 0,50-0,60 μ., που έφερε στη μία του πλευρά ρόδινο υδραυλικό κονίαμα εφαρμοσμένο πάνω σε όστρακα. Μετά την καταστροφή της δεξαμενής οικοδομήθηκε μέσα σε αυτήν, με ακανόνιστου μεγέθους ποταμίσιες κροκάλες και ασβεστοκονίαμα, άλλη καμαροσκέπαστη κατασκευή με προσανατολισμό Α.-Δ., πιθανώς τάφος. Σε όλο το υπόλοιπο προς τη Δημοκρίτου μήκος του σκάμματος εντοπίστηκαν σημειακά λιθοδομές με ασβεστοκονίαμα[1]. Μέσα στο σκάμμα βρέθηκαν, επίσης, λείψανα θεμελιώσεων από το υπερκείμενο στις αρχές του 19ου αιώνα Ξενοδοχείο Ροδόπη και τμήμα νεότερου λιθόστρωτου. Σταματήσαμε την εργασία του Δήμου Κομοτηνής και το σκάμμα επιχώσθηκε.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κ ο μ ο τ η ν ή

Οδός Σωκράτους 11

Εκατέρωθεν του οχυρωματικού περιβόλου της Κομοτηνής, κηρυγμένου ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Υ.Α. 4499/12-6-1964, ΦΕΚ 239/Β/30-6-1964) υφίσταται ζώνη προστασίας 20 μ. (Υ.Α. 7828/7-5-1965, ΦΕΚ 404/Β/6-7-65). Με αυτήν γειτνιάζει άμεσα το απαλλοτριωμένο από το Υπουργείο Πολιτισμού ισόγειο κτίσμα στην οδό Σωκράτους 11, όπου στεγάζεται η Αρχαιολογική Συλλογή Ροδόπης και τα γραφεία της Εφορείας. Το 2006 κατεδαφίστηκαν όσα άχρηστα και ετερόκλητα βοηθητικά οικήματα του κτιρίου της Εφορείας υπήρχαν μέσα στη ζώνη προστασίας, ώστε να αποκατασταθεί η ενιαία οπτική θεώρηση του τείχους και του νοτιοανατολικού ακραίου κυκλικού πύργου, να διευκολυνθεί η κυκλοφορία σε όλο το χώρο μεταξύ του κτιρίου της Εφορείας και του τείχους και να καταστεί εύκολα εφικτή οποιαδήποτε μελλοντική επέμβαση επ' αυτού.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΜΑΚΡΟΠΟΥΛΟΥ

1. Περισσότερα, βλ. Δ. Μακροπούλου, Το έργο της 15ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων τα έτη 2006 και 2007, *ΑΕΜΘ* 21(2007), Θεσσαλονίκη 2010, σ. 487-492.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Περιοχή Συνοικισμός, οδός Κρατίνου 10 και Χάριτος (οικόπεδο Θ. Τελωνιάτη και Α. Τσουλέλλη)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο με την αποκάλυψη του δυτικού πέρατος της αρχαίας ρωμαϊκής επαύλεως με ψηφιδωτά δάπεδα, που είχε έλθει στο φως στο όμορο οικόπεδο Δ. και Α. Γράμμη - Ε. Στυλιανίδη[1]. Στο μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο φυσικός σκληρός βράχος της περιοχής. Τμήμα λιθόκτιστου αγωγού ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 1) αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου με σωζόμενο μήκος 3,80, πλάτος 1,07 μ. και με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο αγωγός αυτός καταργήθηκε από κτιστό αγωγό νεότερων χρόνων. Από φυσική κοιλότητα στο κέντρο του οικοπέδου ήλθαν στο φως ακέραια ειδώλια και αποτμήματά τους, που χρονολογούνται στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και στις αρχές του 1ου αι. μ.Χ. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι νεότερων χρόνων.

Εικ. 1. Λέσβος. Μυτιλήνη. Περιοχή Συνοικισμός. Οδός Κρατίνου 10 και Χάριτος. Άποψη λιθόκτιστου αγωγού.

Περιοχή Πλάτανος, οδός Ζωοδόχου Πηγής 2 (οικόπεδο Μ. Τσομπανά)

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο έφερε στο φως λείψανα τοίχων και δαπέδων της κατεδαφισθείσας οικίας των νεότερων χρόνων. Η επίχωση του λεπτού στρώματος ανάμεσα στη θεμελίωση της οικίας και στο βραχώδες φυσικό έδαφος έδωσε άφθονη κεραμική ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων (αβαφή, μελαμβαφή, ερυθροβαφή με ανάγλυφη και γραπτή διακόσμηση, γκριζόχρωμη και Δυτικής Κλιτύος), μεγάλο αριθμό ακέραιων και θραυσμάτων ειδωλίων ντυμένων γυναικείων μορφών και πτηνών (περιστεριών), σημαντικό αριθμό μικκύλων μυροδοχείων, δύο φθαρμένα χάλκινα νομίσματα, γκριζόχρωμα λεσβιακά όστρακα αρχαϊκών χρόνων, αποτμήματα κεραμίδων και υφαντικά βάρη.

Περιοχή Επάνω Σκάλα, οδός Δορυλαίου 11 (οικόπεδο Μ. Σακαλή)

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε σε στενό σκάμμα στον πίσω αύλειο χώρο της υφιστάμενης

1. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 900, Σχέδ. 5.

οικίας, με σκοπό την καθ΄ ύψος επέκτασή της. Τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά λείψανα σώζονται σε μικρή έκταση γύρω από σύγχρονο βόθρο. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος ρωμαϊκών χρόνων από τοίχους σε ένα δόμο και κατεστραμμένο δάπεδο από πήλινες κεραμίδες, καθώς και λιθόκτιστη κατασκευή που περιείχε πήλινο αγωγό. Τμήμα δεύτερου πήλινου αγωγού εντοπίστηκε νότια του χώρου. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του ανασκαφέντος χώρου ήλθε στο φως τμήμα δωματίου ελληνιστικών χρόνων, χωρίς τη δυνατότητα της πλήρους αποκάλυψής του, λόγω της στενότητας του χώρου και της επικινδυνότητας για τις όμορες οικίες. Η επίχωση από το εσωτερικό των χώρων απέδωσε αποτμήματα μαγειρικών σκευών, θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων και αποθηκευτικών αγγείων, όστρακα από κανθάρους και σκύφους με γραπτή διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος και λίγα αποτμήματα από ερυθροβαφή και μελαμβαφή αγγεία.

Οδός Χρύσανθου Μολίνου (οικόπεδο Β. Αράπογλου - Χ. Σαμίου - Ι. Παυλακέλλη)

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο ολοκληρώθηκε με την επιβεβαίωση των συμπερασμάτων που οι δοκιμαστικές τομές είχαν δείξει, δηλαδή την εύρεση μόνο κινητών ευρημάτων σε δύο χρονολογικές περιόδους. Από το βάθος του -1,50 έως -1,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους υπάρχει στρώμα ελληνιστικών χρόνων με ανοιχτόχρωμα καστανά χώματα και πληθώρα οστράκων αβαφούς κεραμικής από πορτοκαλόχρωμο και πορτοκαλέρυθρο πηλό με προσμείξεις από λεπτόκοκκη ασημίζουσα και λευκή άμμο, μελαμβαφούς κεραμικής, λίγων οστράκων ανάγλυφων σκύφων, ειδωλίων, καθώς και ορυκτοποιημένων νομισμάτων. Το στρώμα από το βάθος του -1,90 μέχρι -2/2,50 μ., που χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους, περιείχε άμμο με διάσπαρτους και σε συσσωρεύσεις αποστρογγυλεμένους λίθους και, στο μέγιστο βάθος της ανασκαφής, αβαφή κεραμική χονδρόκοκκου καστανέρυθρου και φαιού πηλού, καθώς και γκριζόχρωμη λεσβιακή κεραμική.

ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Το 2006, συνεχίστηκαν οι εργασίες για το εν θέματι έργο σε οδούς μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης της Μυτιλήνης και στις περιοχές, όπου εκτεινόταν η νότια νεκρόπολη.

Οδός Ξ. Καραπαναγιώτη

Τρεις κιβωτιόσχημοι (Ι-ΙΙΙ) τάφοι, ένας κεραμοσκεπής (IV) και δύο τμήματα τοίχων από ταφικούς περιβόλους ήλθαν στο φως κατά τις εργασίες κατασκευής φρεατίων για τη διευθέτηση των ομβρίων υδάτων. Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και χρονολογούνταν στη ρωμαϊκή εποχή.

Ο τάφος Ι ήταν λιθόκτιστος από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους και έφερε αετωματική μονόλιθη καλυπτήρια πλάκα, διαστ. 2,150×0,85 μ. Από τα σκελετικά κατάλοιπα σώθηκαν τρία κρανία και αποσπασματικά σωζόμενος σκελετός πλησίον της νότιας στενής πλευράς. Ο τάφος ήταν κτερισμένος με ακέραιο πήλινο αβαφές απιόσχημο μυροδοχείο, οξειδωμένο χάλκινο νόμισμα, αποτμήματα ειδωλίων και ένα σιδερένιο ήλο.

Από τον τάφο ΙΙ σώζονταν οι δύο πλευρές του, που ήταν λιθόκτιστες από αργούς λίθους, διαστ. 1×0,90 μ. Δεν αποκαλύφθηκαν ο σκελετός και κτερίσματα.

Οι πλευρές και η καλυπτήρια πλάκα του τάφου ΙΙΙ αποτελούνταν από πλάκες φωκιανού λίθου. Οι εξωτερικές διαστάσεις του ήταν 0,97×0,65 μ. Μόνο το κρανίο εντοπίστηκε στο βόρειο τμήμα του τάφου, που ήταν κτερισμένος με ένα πήλινο και δύο γυάλινα μυροδοχεία.

Ο κεραμοσκεπής τάφος IV ήταν κατεστραμμένος και ήλθε στο φως μόνο το κρανίο στο βόρειο τμήμα του τάφου.

Από την επίχωση των τάφων περισυνελέγησαν κέραμοι, αβαφή όστρακα χρηστικών αγγείων ρωμαϊκών χρόνων, αποτμήματα ειδωλίων και λύχνων.

Οδός Ε. Βενιζέλου (μεταξύ των οδών Ξ. Καραπαναγιώτη και Μ. Κατράκη).

Σειρά πασσαλοπήξεων νεότερων χρόνων κατά μήκος των πρανών του σκάμματος σε βάθος 2 μ. από το οδόστρωμα εντοπίστηκε από το ύψος του σούπερ-μάρκετ Βερόπουλος μέχρι και το 6ο Δημοτικό Σχολείο.

Ανάμεσα στην άμμο και τα βότσαλα θάλασσας του στρώματος που εντοπίστηκε στα -3 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος (βάθος του σκάμματος για την τοποθέτηση των αγωγών) βρέθηκε μικρή ποσότητα αποστρογγυλεμένων οστράκων αβαφούς χρηστικής κεραμικής ρωμαϊκής εποχής και τμήμα μαρμάρινου αρράβδωτου κιονίσκου (ΒΕ 44518).

Οδός Ξενοφώντος (μεταξύ των οδών Καβέτσου και Ξάνθου)

Τη συνέχεια του νότιου νεκροταφείου που αποκαλύφθηκε στα οικόπεδα εκατέρωθεν της οδού Ξενοφώντος και στη συμβολή της με την οδό Καβέτσου[2] έφερε στο φως η διά-

2. Στην περιοχή αυτή έχει ανασκαφεί το οικόπεδο Ι. Κλειδαρά (*ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 393-396, Σχέδ. 1, αριθ. 3, Πίν. 540-542), καθώς και η οδός Καβέτσου για τις ανάγκες του Βιολογικού Καθαρισμού Μυτιλήνης (*ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 929-933).

νοιξη τάφρων για τις ανάγκες του έργου. Η έρευνα περιορίστηκε στο πλάτος της τάφρου των εργασιών. Πάνω από τους τάφους εντοπίστηκαν: α) τμήμα ορθογώνιας κατασκευής με μέρος δαπέδου, αδιευκρίνιστης χρήσης, που από τα κινητά ευρήματα χρονολογήθηκε στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, β) μέρος λιθόκτιστου αγωγού, πλ. 0,20 μ., με κονίαμα στο εσωτερικό, πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, γ) τμήμα λιθόκτιστου τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

Σε βάθος που κυμαινόταν από -1,12 μέχρι -3,65 μ. από το 0.00 της ανασκαφής, λόγω της κλίσης του εδάφους, ανασκάφηκαν έντεκα τάφοι, από τους οποίους έξι είναι λιθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι (ΤΦ 2, 3, 4, 6, 9, 10), δύο κεραμοσκεπείς (ΤΦ 7, 8), δύο ελεύθερες ταφές (ΤΦ 5, 11) και μία θήκη (ΤΦ 1). Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και χρονολογούνταν στους ύστερους ελληνιστικούς-πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι είχαν τις ίδιες περίπου εξωτερικές διαστάσεις: 2×1,02×0,47 μ. και εσωτερικές: 1,20×0,50 μ. Οι καλυπτήριες πλάκες τους ήταν ορθογωνισμένες από σαρμοσάκι και φωκιανό λίθο, ενώ το χτίσιμο των πλευρών γινόταν από αργούς και ημίεργους λίθους, εκτός από την περίπτωση του ΤΦ 3 (Εικ. 2), στον οποίο τέσσερις μονολιθικές πλάκες σχημάτιζαν τα τοιχώματά του. Οι νεκροί τοποθετήθηκαν σε δάπεδο από κεραμίδες ή στο φυσικό βράχο της περιοχής. Η κτέρισή τους έγινε κυρίως με πήλινα και γυάλινα βολβόσχημα και ατρακτόσχημα μυροδοχεία (ΒΕ 44611-44621, 44624, 44625, 44627, 44629, 44630, 44631, 44633, 44634, 44636-44638, 44640-44644, 44650-44656), αλλά και με μικρογραφικό αμφορίσκο (ΒΕ 44646), αβαφή οινοχόη (ΒΕ 44617), μόνωτη μικρογραφική χύτρα (ΒΕ 44645), λυχνάρι (ΒΕ 44658), ειδώλιο (ΒΕ 44661), τρία χάλκινα νομίσματα και μία χρυσή δανάκη[3] στον ΤΦ 9.

Οι κεραμοσκεπείς τάφοι αποκαλύφθηκαν σχεδόν κατεστραμμένοι, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η μέτρηση των διαστάσεών τους. Δίπλα στα αποσαθρωμένα οστά ήλθαν στο φως θραύσματα ειδωλίων (κεφάλι ανδρικής μορφής: ΒΕ 44662), δυο χάλκινα νομίσματα (δεν ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός και η συντήρησή τους), βολβόσχημο μυροδοχείο (ΒΕ 44628), τμήμα κεράμου με διακόσμηση ανθεμίου, και όστρακα.

Η θήκη, με εξωτερικές διαστάσεις 1,03×0,73 και εσωτερικές 0,50×0,38 μ., ήταν χτισμένη με λίθους από σαρμοσάκι. Τα οστά ήταν αποσαθρωμένα. Η ταφή ήταν κτερισμένη με δύο χάλκινα νομίσματα (δεν έχει ολοκληρωθεί ο καθαρισμός και η συντήρησή τους) και ένα γυάλινο βολβόσχημο μυροδοχείο (ΒΕ 44657).

Εικ. 2. Λέσβος. Μυτιλήνη. Οδός Ξενοφώντος. Ο ΤΦ 3.

Οι ελεύθερες ταφές αποκαλύφθηκαν στο χώρο μεταξύ των τάφων και σώθηκαν τα οστά από τη λεκάνη και τα πόδια μόνο. Στην περίπτωση του ΤΦ 5 τα οστά ήταν καλυμμένα από κεραμίδα. Δύο μυροδοχεία (ΒΕ 44626, 44639) και δύο κεφαλές ειδωλίων (ΒΕ 44660, 44663) αποτέλεσαν τα κτερίσματα των ταφών.

Οδός Ε. Ξάνθου (στη συμβολή με την οδό Ν. Παπανικολή)

Στο στενό σκάμμα για τις ανάγκες του έργου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου σε μήκος 16,10, πλάτος 0,90 και ύψος 0,34 μ. Είχε κατεύθυνση Β.-Ν. και ήταν δομημένος με μεγάλου και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό. Τα κινητά ευρήματα των νεότερων χρόνων ήταν ελάχιστα αβαφή όστρακα και αποτμήματα κεραμίδων.

Οδός Ναυμάχου Παπανικολή

Στο τμήμα της οδού ανάμεσα στην οδό Ε. Βενιζέλου και Καβέτσου ήλθε στο φως, σε βάθος -2,20 μ. από το κατά-

3. Τα χάλκινα νομίσματα και η δανάκη δεν έχουν καταγραφεί, επειδή δεν ολοκληρώθηκε η συντήρησή τους.

στρωμα της οδού, τμήμα τοίχου με μέγιστες διαστάσεις: μήκ. 1,21, πλ. 0,76 και ύψ. 0,54 μ. και κατεύθυνση Β.-Ν. Ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους με αποτμήματα κεραμίδων και χώμα.

Στον αριθ. 9 της οδού εντοπίστηκε, σε βάθος -1,18 μ. από το κατάστρωμα της οδού, αποσπασματικά μέρος κατασκευής, αδιάγνωστης χρήσης, με μέγιστες διαστάσεις: μήκ. 0,80, πλ. 2,02 και ύψ. 0,37 μ. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και ήταν δομημένη από μεγάλου και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους με αποτμήματα κεραμίδων και χώμα.

Επίσης, σε βάθος -1,16 μ. από το κατάστρωμα της οδού, αποκαλύφθηκε μέρος πλακοσκεπούς αγωγού με κατεύθυνση Α.-Δ. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από αργούς λίθους και η κάλυψή του από επίπεδες πλάκες. Ανάμεσά τους και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (ΑΕ 44522, 44523, 44524, 44525α+β, 44526), νεότερων χρόνων. Οι εσωτερικές διαστάσεις του ήταν: πλ. 0,30, ύψ. 0,60 μ. και εμφανιζόμενο μήκος στο σημείο αυτό 1,20 μ. (ο αγωγός φαινόταν να συνεχίζει δυτικά).

Οδός Η. Ηλιού (από τον αριθ. 5 της οδού μέχρι τη συμβολή με την οδό Κωνσταντινουπόλεως)

Στο τμήμα αυτό της οδού, η έρευνα έφερε στο φως οικοδομικά λείψανα στο πλάτος του σκάμματος για τις ανάγκες του έργου. Η αποσπασματικότητα των λειψάνων δεν επέτρεψε την ερμηνεία τους, παρά μόνο τη χρονολόγησή τους στην ύστερη ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν τοίχοι, που ήταν χτισμένοι με αργούς και ημίεργους λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό και σώζονταν σε ικανό ύψος, κυμαινόμενο από 0,56 μέχρι 1,07 μ. Η διάταξη των τοίχων Τχ6-Τχ5 και Τχ5-Τχ7, ορίζε αντίστοιχα δύο ορθογώνιους χώρους (χώρος 1 και 2) ενός κτιρίου. Στο χώρο 1 και σε επαφή με τον Τχ6 αποκαλύφθηκε κατασκευή Κ5 από ειργασμένους λίθους, που εδραζόταν σε διαμορφωμένη επιφάνεια ασβεστοκονιάματος. Στο χώρο 2 ήλθαν στο φως τμήματα από δάπεδο, κατασκευασμένο από αργούς και ημίεργους λίθους και ασβεστοκονίαμα. Οι τοίχοι θεμελιώνονται σε άμμο θαλάσσης, βότσαλα και όστρεα. Από τα κινητά ευρήματα αναφέρονται ένα ακέραιο πήλινο ερυθροβαφές πινάκιο (ΑΕ 44622), τμήμα αβαφούς οξυπύθμενου αμφορέα (ΑΕ 44623), τμήματα χρηστικών αγγείων (αμφορέων, πινακίων, λύχνων, σκυφιδίων), θραύσματα ειδωλίων και άφθονη αβαφής κεραμική από πορτοκαλόχρωμο πηλό.

Οδός Κουντουριώτου (από τον αριθ. 51 της οδού μέχρι τη συμβολή με την οδό Ίμβρου)

Κατά τη διάρκεια των εργασιών στην ανατολική πλευρά του οδοστρώματος και στο παραπάνω τμήμα της οδού (μήκ. 85 μ.) ήλθε στο φως μέρος της προκυμαίας του νότιου λιμανιού της Μυτιλήνης των αρχών του περασμένου αιώνα, όπως φαίνεται σε παλιές φωτογραφίες της πόλης. Ήταν κατασκευασμένη από αργούς λίθους με ισχυρό συνδετικό κονίαμα (μπινιάς των οθωμανικών χρόνων), ενώ 0,20 μ. εξωτερικά, στην έδρασή της, υπήρχαν πασσαλοπήξεις και ξύλινες σανίδες για τη σταθεροποίησή της στον αμμώδη πυθμένα. Κατά τόπους εντοπίστηκε μικρός λιθόκτιστος ορθογώνιος αγωγός σε επαφή με την προκυμαία. Δύο μικροί μόλοι, κάθετοι στην προκυμαία, εντοπίστηκαν κατεστραμμένοι. Ο νεότερος μόλος, που εντοπίστηκε στη συμβολή της οδού Κουντουριώτου με την οδό Ίμβρου, εδραζόταν πάνω σε αρχαιότερες λιμενικές εγκαταστάσεις με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Η αρχαιότερη φάση, σε βάθος -1,84 μ., έσωζε σε δύο σειρές λιθοπλίνθους σε μήκος 1,62, πλάτος 0,60 και ύψος 0,60 μ., που χάνονταν στα πρανή του σκάμματος και θεμελιώνονταν στον αμμώδη πυθμένα. 0,70 μ. νότια της κατασκευής αυτής ήλθε στο φως λιμενική εγκατάσταση (Κ2), που ήταν κατασκευασμένη χωρίς επιμελημένη δόμηση με τον έμπλεκτο τρόπο, με λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση στις παρειές και μικρότερους αργούς λίθους στο εσωτερικό του, με σωζόμενο μήκος 2,80, πλάτος ± 3 και ύψος 0,60 μ. Σώζονταν σε ένα δόμο και θεμελιώνονταν στον αμμώδη πυθμένα της θάλασσας. Πάνω από την Κ2 και στο δυτικό πρανές του σκάμματος αποκαλύφθηκε μεγάλος σπασμένος μαρμάρινος αμφικίονας, Τα λιγοστά φθαρμένα όστρακα χρονολόγησαν την κατασκευή στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Πάροδοι Ν. Καμπά

Κατά την έρευνα επί της παρόδου Ν. Καμπά έως τη συμβολή της με την οδό Ζωγράφου Σ. Αξιώτη, καθώς και της ίδιας παρόδου έως την οδό Ε. Παπανικολή δεν εντοπίστηκαν ακίνητα ή κινητά αρχαιολογικά ευρήματα.

Οδός Ζωγράφου Σ. Αξιώτη (από το ύψος της οδού Ν. Παπανικόλα έως τη συμβολή με την οδό Υακίνθου).

Κατά την έρευνα επί της οδού Ζωγράφου Σ. Αξιώτη δεν εντοπίστηκαν ακίνητα ή κινητά αρχαιολογικά ευρήματα.

3ο ΥΠΟΕΡΓΟ «ΕΡΓΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ»

1η επαρχιακή οδός Μυτιλήνης-Λάρσου

Το 2006, συνεχίστηκαν οι εργασίες για το εν θέματι έργο σε τμήματα της οδού, όπου οι εκσκαφές διαπλάτυνσής της έφεραν στο φως οικοδομικά λείψανα και τμήματα νεκροταφείων που ήταν άγνωστα μέχρι σήμερα. Συγκεκριμένα:

Εικ. 3. Λέσβος. 1η επαρχιακή οδός Μυτιλήνης-Λάρσου. Περιοχή «Silver Bay». Ο αγωγός ΑΓ5.

Περιοχή «Silver Bay» (Χ.Θ. 3+710 έως 3+825)

Οι εργασίες διεξήχθησαν στο νότιο μέρος του υφιστάμενου οδοστρώματος σε σκάμμα μήκ. 50 και πλ. 10 μ. και εντοπίστηκαν δύο αγωγοί (ΑΓ3 και 5), τμήματα έξι τοίχων (Τχ2-Τχ7), ένας αποθέτης και δέκα τάφοι (Τφ 14-16, 18-22, 24, 26).

Ο ΑΓ3 εντοπίστηκε στη Χ.Θ. 3+700 και είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Στα όρια του σκάμματος ήταν ορατή μόνον η νότια πλευρά του. Επρόκειτο για λιθόκτιστο αψιδωτό αγωγό με πλάτος 1, ύψος 0,50 και πάχος τοιχωμάτων 0,50 μ., δομημένο από αργούς λίθους που είχαν ως συνδετικό υλικό το ασβεστοκονίαμα, ενώ αργοί λίθοι όριζαν το δάπεδό του.

Ο ΑΓ5 (Εικ. 3) εντοπίστηκε στη Χ.Θ. 3+770 και είχε κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Το εμφανιζόμενο μήκος του ήταν 7,70 και το πλάτος του 1,25 μ. Επρόκειτο για λιθόκτιστο αγωγό με κάθετα τοιχώματα, εσωτ. πλ. 0,33 και ύψ. 0,70 μ. Καλυπτήριες πλάκες από ασβεστόλιθο, ακανόνιστου σχήματος, σώζονταν στο νοτιοδυτικό μισό του αγωγού. Το δάπεδό του ήταν στρωμένο από λίθους ασβεστόλιθου.

Η ανασκαφή των αγωγών δεν έφερε στο φως κινητά ευρήματα, όμως από τον τρόπο δόμησής τους βγήκε το συμπέρασμα ότι η χρονολόγησή τους ανάγεται στους νεότερους χρόνους.

Τα τμήματα πέντε τοίχων, που αποκαλύφθηκαν, φάνηκαν ότι ανήκαν σε ένα κτίριο, πιθανώς αγροικία, αφού οι Τχ 3, 5, 6, 2 ήταν κάθετοι στον Τχ4 και δημιουργούνταν τρεις χώροι Α-Γ με διαστάσεις 2,55×2,22, 2,30×2,25 και 4,60×2,50 μ. αντίστοιχα. Οι τοίχοι ήταν κατασκευασμένοι από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους με συνδετικό υλικό το χώμα. Σώζονταν σε ένα δόμο, ύψ. 0,42 μ., ενώ σε ορισμένα σημεία υπήρχε και δεύτερος δόμος.

Ο Τχ7 είχε όμοια δόμηση με τους Τχ 2-6 και σωζόμενες διαστάσεις: μήκ. 2, πλ. 0,65 και ύψ. 0,62 μ. Ήλθε στο φως 4,05 μ. βόρεια του χώρου που οριζόταν από τους Τχ3 και 2 και είχε κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.

Από την ανασκαφή των τοίχων μέχρι το φυσικό έδαφος ήλθε στο φως αβαφής κεραμική που χρονολογείται στους οθωμανικούς χρόνους.

1,90 μ. βόρεια του χώρου Γ (που οριζόταν από τους Τχ3 και 2) εντοπίστηκαν θραύσματα δύο κεράμων από τεφρό πηλό, όρθια τοποθετημένα, καθώς και όστρακα αβαφών και μελαμβαφών αγγείων που ανήκαν σε σκύφους και κανθάρους των ελληνιστικών χρόνων.

Στο τμήμα της οδού, ανάμεσα στη Χ.Θ. 3+810 και Χ.Θ. 3+825 εντοπίστηκε στο φυσικό έδαφος μια κοιλότητα-αποθέτης, μήκ. 10 και πλ. 5 μ. Η ανασκαφή του αποθέτη απέδωσε μεγάλη ποσότητα οστράκων ελληνιστικής εποχής (θραύσματα αμφορέων και αβαφών χρηστικών αγγείων, τμήματα κεράμων ερυθρού ή τεφρού πηλού), αποτμήματα ειδωλίων, χάλκινα νομίσματα (BE N1165, N1167-N1170), χάλκινα αντικείμενα (στέλεχος: AE N11709, ήλοι: N11708, N11710), μεγάλη ποσότητα οστρέων.

Στον ίδιο χώρο ανασκάφηκαν δέκα τάφοι και συγκεκριμένα: δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι από αργούς λίθους (Τφ14) και κάθετα τοποθετημένες πλάκες (Τφ15), ένας λακκοειδής τάφος, λαξευμένος στο φυσικό έδαφος (Τφ16), δύο εγχυτρισμοί σε αμφορέα (Τφ22) και σε κωδωνόσχημο αγγείο (Τφ18), τέσσερις ταφικοί πίθοι (Τφ 20, 21, 24, 26) (Εικ. 4), μία πρωτογενής πυρά που ορίζεται με πηλόχωμα και στρώμα καύσης (τφ19) και έντονη καύση στη Χ.Θ. 3+725 της οδού, ανάμεσα στον Τχ7 και στον ΑΓ3, έκτασης 2,20×1,80 μ.

Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και ήταν ανοιγμένοι σε σκούρο μαλακό χώμα, εκτός του Τφ16, που είχε λαξευτεί στο φυσικό έδαφος (κίτρινο μαλακό πωρόλιθο). Ο Τφ15 είχε καταστραφεί από καλώδιο του ΟΤΕ, που διερχόταν κατά μήκος του σκάμματος. Στους περισσότερους τάφους βρέθηκαν αποσαθρωμένα τα σκελετικά κατάλοιπα, που ανήκαν σε ένα νεκρό με την κεφαλή στα ανατολικά, εκτός από τον Τφ16, στον οποίο ο σκελετός σώθηκε

Εικ. 4. Λέσβος. 1η επαρχιακή οδός Μυτιλήνης-Λάρσου. Περιοχή «Silver Bay». Ταφικός πίθος 24.

ακέραιος σε ύπτια θέση με τα χέρια στο στήθος. Τα οστά που βρέθηκαν στους ταφικούς πίθους φαινόταν ότι προέρχονταν από άτομα νεαρής ηλικίας. Στους Τφ 19 και 14 παρατηρήθηκε μεγάλη ποσότητα πηλοχώματος, τμήματα καμένου ξύλου και καμένα οστά. Ως κτερίσματα των τάφων ήλθαν στο φως: μυροδοχεία (ΑΕ 44690, 44692), κυάθιο (ΑΕ 44691), σκύφοι, αρύβαλλος (ΑΕ 44729), πυξίδα (ΑΕ 44694), αλάβαστρο, χάλκινα αντικείμενα – όπως στλεγγίδα, λεπίδα εγχειριδίου (ΑΕ 44837), στέλεχος (ΑΕ 44714), και επτά δακτύλιοι (ΑΕ 44836) –, σιδερένια αντικείμενα – λεπίδα εγχειριδίου, στλεγγίδα, άλλα αδιάγνωστα αντικείμενα (ΑΕ 44713) –, κεφαλή ειδωλίου (ΑΕ 44728), σφαιρίδια, αστράγαλοι και όστρεα (πορφύρες). Τα κτερίσματα χρονολόγησαν το νεκροταφείο στην ελληνιστική εποχή.

Περιοχή Θέρμα (Χ.Θ. 5+428).

Οι εργασίες στο νότιο μέρος του οδοστρώματος και ακριβώς κάτω από αυτό αποκάλυψαν αψιδωτό, με αργούς λίθους αγωγό με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Τμήμα του είχε καταστραφεί από προγενέστερες εργασίες στον υφιστάμενο δρόμο. Η ελάχιστη αβαφής κεραμική και ο τρόπος δόμησής του χρονολόγησαν τον αγωγό στους νεότερους χρόνους.

Περιοχή αρτοποιείου «Sorento» (Χ.Θ. 6+330 έως 6+430).

Οι εργασίες διεξήχθησαν στο βόρειο μέρος του υφιστάμενου οδοστρώματος και έφεραν στο φως τμήμα τοίχου, λιθόκτιστο φρεάτιο και όστρακα αβαφών αγγείων και αποτμήματα κεράμων.

Στο Χ.Ο. 6+372 της οδού αποκαλύφθηκε το τμήμα του τοίχου, που συνέχιζε κάτω από το οδόστρωμα. Είχε κατεύθυνση Β.-Ν., σωζόταν σε ένα δόμο και ήταν κατασκευασμένος από αργούς λίθους μικρών διαστάσεων που συνδέονταν με ασβεστοκονίαμα. Οι σωζόμενες διαστάσεις ήταν 0,68×0,52 μ.

Στο Χ.Ο. 6+408 της οδού αποκαλύφθηκε τετράγωνο φρεάτιο με εξωτερικές διαστάσεις 1,40×1,40, εσωτερικές 0,67×0,54 και βάθος 0,30 μ. Ήταν κατασκευασμένο από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους με δάπεδο από πλατείς λίθους. Στη βόρεια πλευρά του απέληγε τμήμα αγωγού.

Στο υπόλοιπο τμήμα της οδού δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα, εκτός από πληθώρα κεράμων και θραυσμάτων αβαφών αγγείων.

Από τα ευρήματα συμπεραίνεται ότι τα οικοδομικά λείψανα ανήκουν στους νεότερους χρόνους. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγεται ένα χάλκινο νόμισμα των οθωμανικών χρόνων (ΑΕ Ν1163).

ΛΗΜΝΟΣ

Ηφαιστία

Περιοχή Ραν

Οι δυσμενείς καιρικές συνθήκες αποκάλυψαν μέσα στα όρια του κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Ηφαιστίας και στην περιοχή που εκτεινόταν η νεκρόπολη της αρχαίας πόλης τρεις κιβωτιόσχημους τάφους (Ι-ΙΙΙ).

Ο τάφος Ι εντοπίστηκε στο κατάστρωμα αγροτικής οδού και βρέθηκε συλημένος. Ήταν κιβωτιόσχημος με πλευρές από όρθια τοποθετημένες πλάκες ντόπιου λίθου (από μία στις στενές και από δύο στις μακριές πλευρές) και προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Οι εξωτερικές διαστάσεις του ήταν 1,95×0,83 και είχε ύψος 0,53 μ.

Στα βορειοανατολικά του τάφου Ι και επί της αγροτικής οδού φάνηκαν και οι τάφοι ΙΙ και ΙΙΙ. Ο τάφος ΙΙ είχε διαστάσεις 1,90×0,53 και ύψος 0,50 μ. Επρόκειτο για κιβωτιόσχημο τάφο με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τρεις πλάκες από ασβεστολιθικό πέτρωμα κάλυπταν τον τάφο, οι πλευρές του οποίου είχαν χτιστεί από αργούς λίθους. Ελάχιστα σκελετικά υπολείμματα βρέθηκαν, ενώ μια συγκέντρωση από οκτώ χάλκινα οξειδωμένα νομίσματα αποτελούσε την κτέριση του τάφου. Η ταφή χρονολογήθηκε στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο.

Δίπλα από τον τάφο ΙΙ και σε επαφή με τη μία μακριά πλευρά του ήλθε στο φως ο κιβωτιόσχημος τάφος ΙΙΙ με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Οι πλευρές του ορίζονταν από ασβεστολιθικές πλάκες και αργούς πλακοειδείς λίθους. Είχε διαστάσεις 2×0,54 και ύψος 0,50 μ. Ήταν κτερισμένος με ένα χάλκινο κάτοπτρο, ένα σκύφο, ένα κυάθιο και ένα σιδερένιο εγχειρίδιο. Χρονολογήθηκε στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους.

Εικ. 5. Χίος. Περιοχή Μέγας Λάκκος. Θέση Λουτρά. Θεμέλιο κτιρίου.

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

Περιοχή Άγιος Ιάκωβος

Οδός Καλλίνικου Κρεατσούλη 1 (οικόπεδο Λ. Σφαντού - Π. Κορακάκη)

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο πραγματοποιήθηκε σε στενό σκάμμα κατά μήκος της ανατολικής, της βόρειας και της δυτικής πλευράς της υφιστάμενης οικίας, με σκοπό την καθ' ύψος επέκτασή της. Τα αποκαλυφθέντα οικοδομικά λείψανα χρονολογούνταν στους ελληνιστικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Συγκεκριμένα, στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (Τχ1) ελληνιστικών χρόνων, το βόρειο άκρο του οποίου ορίζει αρράβδωτος κιονίσκος. Σε επαφή με τη δυτική παρειά του τοίχου αυτού εντοπίστηκε λίθινο υγδίο, που σωζόταν κατά χώραν. Στη βόρεια πλευρά ήλθαν στο φως τμήματα δύο τοίχων (Τχ2, Τχ4), κάθετων μεταξύ τους, καθώς και μικρό τμήμα τρίτου τοίχου (Τχ3), παράλληλο προς τον Τχ2. Εκτεταμένο στρώμα καταστροφής με έντονες καύσεις και θραύσματα από μαγειρικά σκεύη κάλυπτε τους τοίχους και ολόκληρο το σκάμμα. Στη δυτική πλευρά της υφιστάμενης οικίας δεν αποκαλύφθηκαν αρχαία.

ΑΥΤΟΨΙΕΣ

ΧΙΟΣ

Περιοχή Μέγας Λάκκος

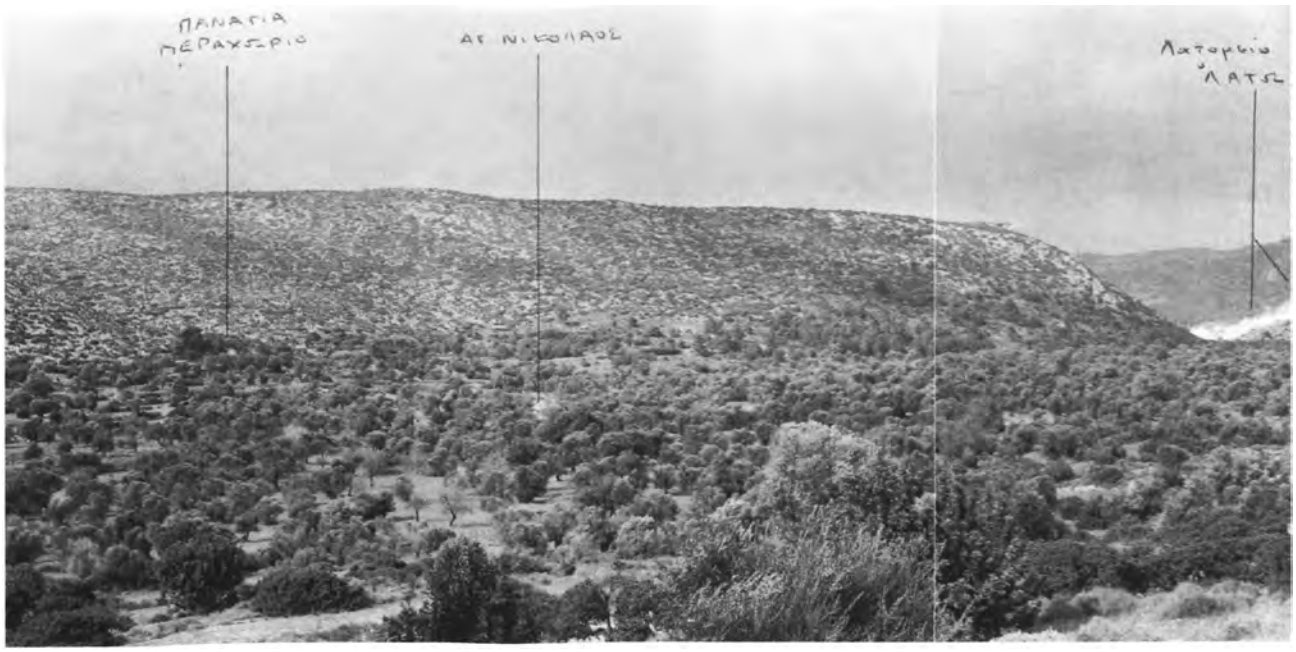
Θέση Λουτρά

Με την υπόδειξη του Χ. Μακρινού και τη συνοδεία των Μ. Χούλιαρη και Ν. Μπουλά μεταβήκαμε στην περιοχή Μέγας Λάκκος, θέση Λουτρά του Δήμου Καρδαμύλων, όπου εντοπίστηκαν επιφανειακά δύο μεγάλα αρχαία κτίρια, που σώζονται στο ύψος της θεμελίωσής τους. Το ένα εξ αυτών (Εικ. 5) είναι ορθογώνιο, διαστ. 7×10 μ., και χρησιμοποιήθηκε ως θεμέλιο για νεότερες επεμβάσεις. Σε απόσταση 150 μ. περίπου εντοπίζεται το δεύτερο κτίριο (Εικ. 6), που αποτελείται από δύο μεγάλους συνεχόμενους χώρους, οι οποίοι χωρίζονται στο εσωτερικό τους σε δωμάτια. Ο Ν. Μπουλάς μας ενημέρωσε ότι αυτό το κτίριο ήταν βυζαντινή εκκλησία και μέχρι σήμερα ονομάζεται Παληακκλησιά[4]. Στην ευρύτερη περιοχή διακρίνεται πληθώρα τμημάτων αρχαίων τοίχων, καθώς και άφθονη αβαφής χρηστική κεραμική και κεραμίδες, ρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 6. Χίος. Περιοχή Μέγας Λάκκος. Θέση Λουτρά. Παληακκλησιά. Θεμέλιο κτιρίου.

4. Η ονομασία αυτή αναφέρεται στην ευρύτερη περιοχή και από τον Γ. Ζολώτα, *Ιστορία της Χίου*, τ. Α1, 1921-1923, σ. 648.

Εικ. 7. Χίος. Καλαμωτή. Θέση Γύρισμα, όπου προβλέπεται η ίδρυση λατομείου.

Καλαμωτή

Θέσεις Γύρισμα και Ερινά (λόφος Πέρδικα)

Η Εφορεία, με τη συνοδεία του Γ. Πειραντάκου, κατοίκου Καλαμωτής του Δήμου Μαστιχοχωρίων, διενήργησε αυτοψία στη θέση Γύρισμα, όπου προγραμματίζεται η λειτουργία νέου λατομείου σε κοντινή απόσταση από το ήδη υπάρχον εν ενεργεία λατομείο «ΛΑΤΩ» (Εικ. 7).

Στη θέση του υπό ίδρυση λατομείου εντοπίστηκαν λίγα επιφανειακά όστρακα. Πολύ κοντά, όμως, στα ριζά του λόφου Πέρδικα και στην περιοχή γύρω και ανάμεσα από τα εξωκλήσια της Παναγίας Περαχωριό (Περαχωρούσαινας) και του Αγίου Νικολάου εντοπίστηκαν επιφανειακές αρχαιότητες. Τοίχοι κτιρίων (Εικ. 8), αναλημματικοί τοίχοι, αρχιτεκτονικά μέλη (Εικ. 9), αφθονία κεραμίδων και οστράκων έχουν σχέση με οικισμό και νεκροταφείο που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους[5]. Μάλιστα, άφθονο αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση έχει χρησιμοποιηθεί στο χτίσιμο του ναΐσκου του Αγίου Νικολάου, καθώς και στην κατασκευή αναλημμάτων (σετιών) των τελευταίων αιώνων για τη δημιουργία επίπεδων ανδήρων.

Εικ. 8. Χίος. Καλαμωτή. Θέση Ερινά. Λείψανα τοίχου.

5. E. Yalouris, *The Archaeology and Early History of Chios*, Oxford 1976, σ. 239-240. J. Boardman, Excavation at Pindakas in Chios, *BSA* 53-54 (1958-1959), σ. 303. Ν. Μερούσης, *Χίος. Φυσικό περιβάλλον και κατοίκηση*. Χίος 2002, σ. 99.

Εικ. 9. Χίος. Καλαμωτή. Θέση Ερινά. Αρχιτεκτονικό μέλος.

Fig. 10. Lemno. Hephaestia. Area delle mura. Panoramica.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΛΕΣΒΟΣ

Ο Β. Κουμαρέλας παρέδωσε στην Εφορεία 39 λίθινα εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο, που καταγράφηκαν στο ευρετήριο με αριθμούς 44527-44560. Τα παραπάνω ευρήματα περισυνελέγησαν από διάφορες περιοχές της Λέσβου (Σκεπαστός Καλλονής, Καρά-Τεπές Μυτιλήνης, Αχλαδερή, Βίγλα Σκουτάρου, Καστρέλι Παρακοίλων, Κουρτήρ Λισβορίου, Γαβαθά, Αγία Βαρβάρα Πλωμαρίου).

Ο Ι. Στρατήγας παρέδωσε χάλκινο νόμισμα της εποχής του Καρακάλλα (196-217 μ.Χ.), σε καλή κατάσταση διατήρησης με αριθμό στο ευρετήριο παραδόσεων και ιδιωτικών συλλογών 863. Στον εμπροσθότυπο εικονίζει την κεφαλή του αυτοκράτορα που αποδίδεται αγένειος προς τα δεξιά. Στο πεδίο σώζεται τμήμα επιγραφής *[ΑΥΤΚΑΜΑΡ] ΑΥ ΑΝΤΩ[ΝΕΙΝΟC]*. Στον οπισθότυπο εικονίζεται σε κατατομή ζεύγος αλόγων, που βαδίζει προς τα αριστερά, ενώ στη φθαρμένη προς τα δεξιά επιφάνεια διακρίνονται ίχνη μορφής (ο εικονογραφικός τύπος του νομίσματος αποδίδει έφιππο άρμα με Νίκη, που κρατά κλάδο φοίνικα). Στο πεδίο τμήμα επιγραφής *[ΕΠΙCΤΡΑΠΟΙΟ] ΛΕΟΝΤ [ΕΩC]*, ενώ ίχνη επιγραφής σώζονται και κάτω από τη γραμμή εδάφους: *[ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΩΝ]*.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

LEMNO

Hephaestia

Area delle mura

La missione della Scuola Archeologica Italiana di Atene, diretta dal prof. Emanuele Greco, ha continuato l'esplorazione dell'area delle mura dell'istmo (Fig. 10). Il prof. Eric Fouache dell'Universitè de Paris XIII-Creteil ha prestato la sua preziosa consulenza sulla geomorfologia del sito e ha effettuato, con una tarrière a mano, due piccoli carotaggi, che sono stati di grande utilità per la comprensione della stratigrafia alle spalle del muro arcaico ed ai piedi di questo, tra le creste dei muri del tardoelladico e il suolo vergine. Contestualmente, una serie di saggi è stata praticata a Nord del muro arcaico e tra questo e la cinta muraria più tarda. Èstato inoltre possibile indagare un nuovo tratto del muro arcaico, verificare ancora una volta la sua sovrapposizione alle creste dei muri dell'insediamento tardoelladico ed esplorarare un' ulteriore sezione del terrapieno che si trova tra il muro arcaico e quello di età tarda (Fig. 11).

Più a Sud, ai piedi del *pyrgos* ellenistico, dove nel 2005 erano affiorati un muretto con pietre di piccolo taglio e creste di un muro di ortostati in *poros*, lo scavo ha permesso di indagare i resti di un nuovo *telesterion* (Fig. 12) simile a quegli scavati da Luigi Beschi ai piedi del monte Klas e, recentemente, da Aglaia Archontidou al di sotto del teatro. Del nuovo edificio sono state esplorate solo le creste dei muri con i resti delle caratteristiche banchine di pietra; all' estremità sud purtroppo un evento traumatico, un sisma o una frana, ha

Fig. 11. Lemno. Hephaestia. Area delle mura. I resti dell' insediamento tardoelladico.

Fig. 12. Lemno. Hephaestia. Area delle mura. Il telesterion fuori le mura.

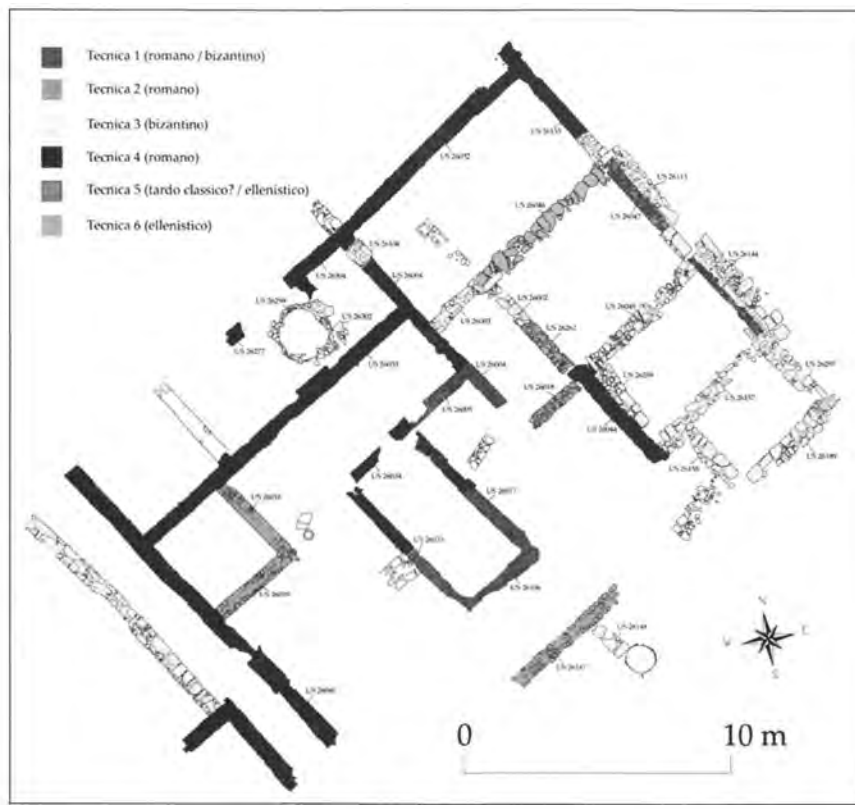

Fig. 13. Lemno. Hephaestia. Casa tardoantica. Pianta generale.

provocato una frattura nel terreno con la conseguente perdita della parte più meridionale del monumento.

Casa tardoantica

La missione dell'Università di Siena, diretta dal prof. Emanuele Papi, che ha affiancato la Scuola Archeologica Italiana nelle ricerche ad Hephaestia, ha continuato lo scavo della casa tardoantica (Fig. 13). Gli scavi hanno consentito di comprendere in estensione tutte le caratteristiche dell'edificio, le fasi edilizie e la funzione degli ambienti. In quattro saggi sono state scavate tutte le stratificazioni, fino alla roccia naturale, per identificare le fasi edilizie e di occupazione di questa parte dell' isolato. Sono stati

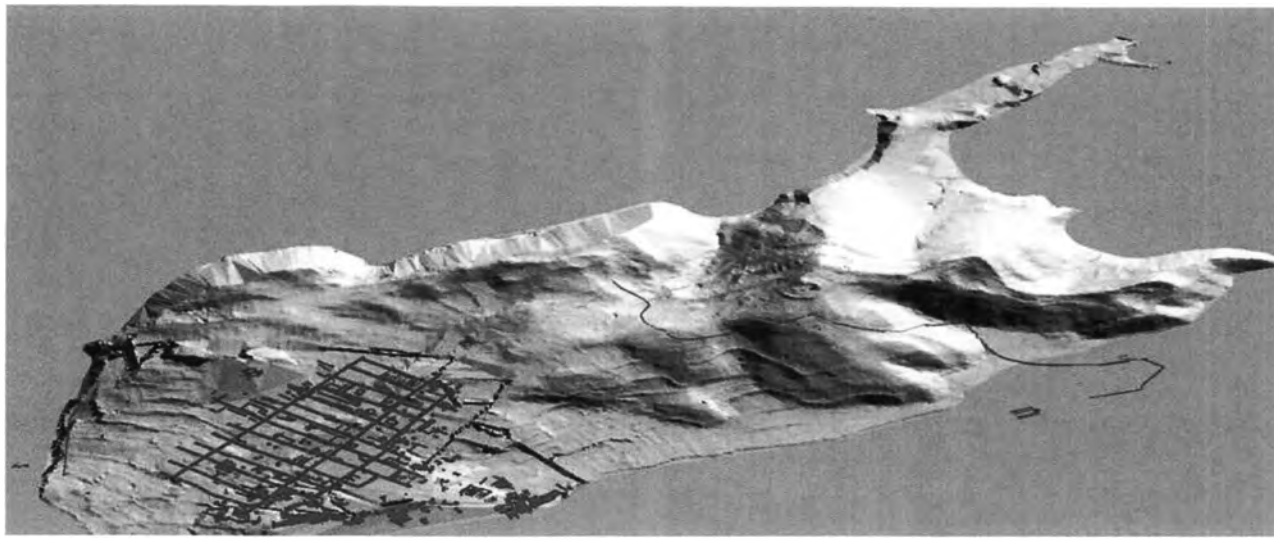

Fig. 14. Lemno. Hephaestia. Restituzione delle prospezioni elettromagnetiche.

campionati e flottati tutti gli strati scavati; in particolare sono stati campionati alcuni vasi rinvenuti *in situ* per identificare il contenuto attraverso analisi sul DNA. Tutte le strutture scavate (fondazioni, muri, soglie, etc.) sono state indagate per ricostruire le tecniche e le tipologie edilizie, i materiali utilizzati, le tecnologie nelle diverse fasi di occupazione. Sono stati rilevati nel dettaglio i laterizi e gli elementi riutilizzati nelle murature, originariamente prodotti per altre funzioni (marmi, macine, etc.). Le strutture dell' ultima fase edilizia di IV-VII secolo d.C. sono state indagate anche in previsione della ricostruzione virtuale in 3D. Uno studio particolare, tipologico e archeometrico, è stato dedicato alle anfore di epoca romana e bizantina.

La missione dell' Università di Siena ha inoltre completato il rilievo topografico di dettaglio (DMT), tramite GPS satellitare Trimble 5007, dell'intero promontorio del sito antico per *ca.* 80 ha e ha proseguito, per integrare e completare le zone già indagate negli anni precedenti, su un' area di 47.600 mq, le prospezioni geofisiche con magnetometro nella zona a Sud del teatro e ad Ovest del quartiere di abitazioni scavato da Adriani (Fig. 14).

ΘΗΡΑ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο Μουσείο Προϊστορικής Θήρας, όπου μεταφέρονται τα κινητά ευρήματα από τις εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της Αρχαίας Θήρας (βλ. Διαμορφώσεις - Αναδείξεις), πραγματοποιήθηκαν και πάλι – κυρίως από το προσωπικό του έργου – εργασίες καθαρισμού, διαλογής και ταξινόμησης των ευρημάτων που έρχονται στο φως κατά τη διάρκεια του έργου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καμάρι

Οικόπεδο Καθολικής Επισκοπής

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο της Καθολικής Επισκοπής, όπου έχει αποκαλυφθεί τμήμα του νεκροταφείου του οικισμού της αρχαίας Οίας, καθώς και οικοδομικά κατάλοιπα κτιρίων[1]. Η ανασκαφική έρευνα, που υπήρξε ολιγοήμερη και διενεργήθηκε με περιορισμένο εργατικό προσωπικό, συνεχίστηκε προς Δ. των οικοδομικών λειψάνων, αποκαλύπτοντας μικρή ακόμη έκταση του νεκροταφείου, η οποία απέδωσε ευρήματα ανάλογα με αυτά των προηγούμενων ετών.

Οικόπεδο Σ. Δαμίγου[2]

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο νότιο τμήμα του σύγχρονου οικισμού, στην περιοχή όπου αποκαλύπτονται κατά τις τελευταίες δεκαετίες τα κατάλοιπα του οικισμού της αρχαίας Οίας, του βόρειου επινείου της πόλης της αρχαίας Θήρας[3]. Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα της έρευνας το οικόπεδο φαίνεται ότι βρίσκεται στις δυτικές παρυφές του αρχαίου οικισμού.

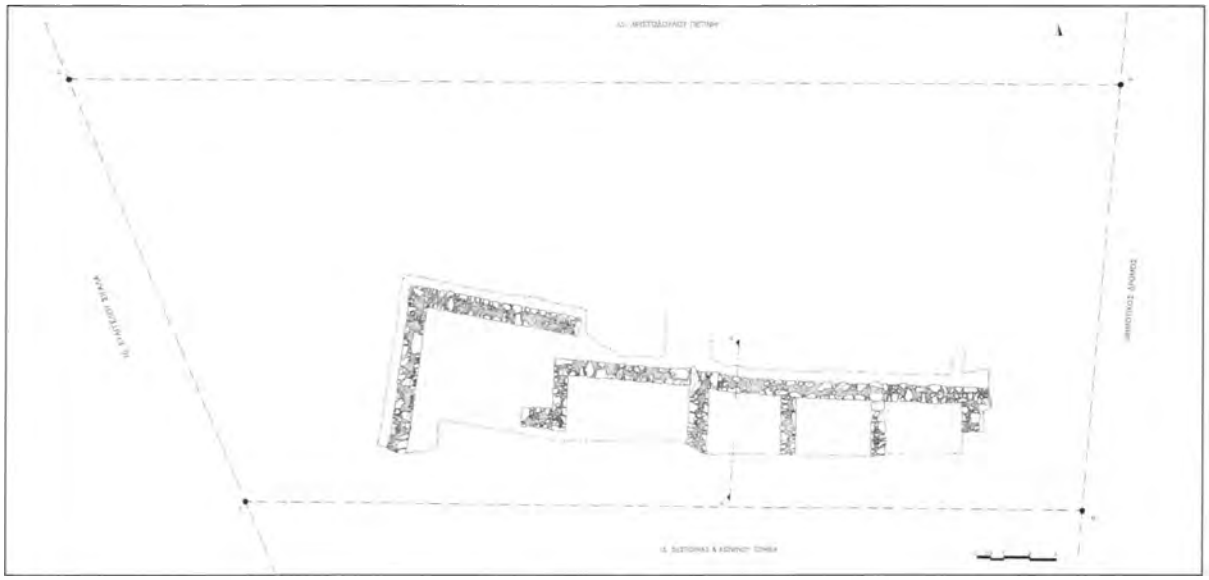
Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου απέδωσε οικοδομικά κατάλοιπα στο νότιο μόνο τμήμα του, τα οποία φαίνεται να συνεχίζουν και κάτω από την όμορη προς Ν. ιδιοκτησία, ενώ δεν αποκλείεται και η συνέχειά τους προς Α., κάτω από την κοινοτική οδό που διέρχεται μπροστά από το οικόπεδο. Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν αποτελούν τμήματα πέντε χώρων, από τους οποίους οι τέσσερις βρίσκονται στην ίδια στάθμη και είναι διατεταγμένοι σε σειρά κατά τον άξονα Α.-Δ., ενώ ο πέμπτος προς Δ. αυτών φαίνεται να διαμορφώνεται σε υψηλότερη στάθμη (Εικ. 1). Ο δυτικότερος από τους τέσσερις σε σειρά χώρους, εσωτ. μήκ. 4,73 μ., αποκαλύφθηκε σε πλάτος έως 2,50 μ. Ο χώρος παρουσιάζει άνοιγμα στο δυτικό τοίχο, σε απόσταση 2 μ. από την εσωτερική παρειά του βόρειου τοίχου, το οποίο δεν έχει πλήρως αποκαλυφθεί. Στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου, στη δυτική του παρειά, εφάπτεται κάθετα τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 1,10 μ. Οι επόμενοι τρεις προς Α. χώροι, οι οποίοι έχουν αποκαλυφθεί, επίσης, κατά το βόρειο μόνο τμήμα τους, έχουν – από Δ. προς Α. – εσωτερικό μήκος 2,80, 2,88 και 2,95 μ., ενώ κατά το πλάτος τους έχουν αποκαλυφθεί σε μήκος έως 2,45, 2,10 και 2 μ. αντίστοιχα. Η μεσοτοιχία μεταξύ των δύο τελευταίων προς Α. χώρων απολήγει σε απόσταση 0,80 μ. από το βόρειο τοίχο, διαμορφώνοντας άνοιγμα που επέτρεπε τη μεταξύ τους επικοινωνία. Από το κατώφλι του ανοίγματος διασώθηκαν κατά χώραν σχιστολιθικές πλάκες.

Από τον πέμπτο χώρο στα Δ., ο οποίος φαίνεται να διαμορφώνεται σε υψηλότερη στάθμη, αποκαλύφθηκαν ο βόρειος τοίχος του, μήκ. 5,80 μ., και τμήμα του δυτικού τοίχου του, μήκ. έως 5,50 μ. Μεταξύ του ανατολικού άκρου του βόρειου τοίχου του και του δυτικού άκρου του βόρειου τοίχου των διατεταγμένων σε σειρά χώρων υπάρχει κενό 1 μ. Η σχέση του χώρου αυτού με τους υπολοίπους δεν είναι σαφής.

1. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 99-104. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 928. Κατά το έτος 2006 εργάστηκε στην ανασκαφή και πάλι ως ωρομίσθιος ο αρχαιολόγος Ά.-Α. Ξάνθος.

2. Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου Σ. Δαμίγου πραγματοποιήθηκε κατά τα έτη 2005-2006 με δαπάνη της ενδιαφερομένης. Στην ανασκαφή εργάστηκε ο αρχαιολόγος Ά.-Α. Ξάνθος. Η αποτύπωση των αρχαίων έγινε από τις σχεδιάστριες Κ. Αντζηλέτου και Ζ. Γκουλή.

3. Μ. Ευσταθίου, Η αρχαία Οία και οι πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή του Καμαριού, στο Ι.Μ. Δανέζης, *Σαντορίνη*, Αθήνα 2001, σ. 229-240.

Εικ. 1. Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Σ. Δαμίγου. Κάτοψη οικοδομικών καταλοίπων.

Οι τοίχοι, πάχ. 0,50-0,70 μ., είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή με θραυστούς ασβεστόλιθους και σώζονται σε ύψος έως 0,85 μ. Η άνω σωζόμενη επιφάνειά τους αποκαλύφθηκε σε βάθος ~0,50 μ. από τη σημερινή διαμορφωμένη επιφάνεια του εδάφους.

Από την επίχωση των χώρων περισυνελέγη κυρίως αβαφής χονδροειδής χρηστική κεραμική της ύστερης αρχαιότητας, καθώς και μία πλάκα από λευκό μάρμαρο, ύψ. 0,36, πλ. 0,315 και πάχ. 0,10 μ., με ανάγλυφη δυσερμήνευτη παράσταση, στην οποία πιθανώς απεικονίζεται μυθολογική σκηνή. Το ανάγλυφο χρονολογείται στους υστεροελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους.

Τα οικοδομικά κατάλοιπα ανήκουν, ασφαλώς, σε κτίριο του οικισμού της ύστερης αρχαιότητας της αρχαίας Οίας, κτιριακά κατάλοιπα του οποίου αποκαλύπτονται στην περιοχή κατά τα τελευταία 30 χρόνια.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΑΝΑΔΕΙΞΕΙΣ

Αρχαία Θήρα

Συνεχίστηκαν, χωρίς καμία διακοπή, οι εργασίες υλοποίησης του ενταγμένου στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Νοτίου Αιγαίου 2000-2006 έργου «Διαμόρφωση - Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου αρχαίας Θήρας», το οποίο ξεκίνησε το 2003[4]. Παρά το γεγονός ότι εργασίες πραγματοποιήθηκαν σε όλη την έκταση του χώρου, ο χώρος παρέμεινε, όπως και κατά τα παρελθόντα έτη, ανοικτός στο κοινό σε όλη τη διάρκεια του έτους, γεγονός που επιτεύχθηκε με την κατάλληλη οργάνωση των εργασιών και τη λήψη των απαιτούμενων κατά περίπτωση μέτρων.

Στο πλαίσιο των γενικών εργασιών διευθέτησης-ανάδειξης του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, παράλληλα με τις αποψιλώσεις, τις αποχωματώσεις, τις απομακρύνσεις-διευθετήσεις λιθοσωρών και σωρών υλικών απόρριψης των παλαιών γερμανικών ανασκαφών, τις αποχωματώσεις για ανακούφιση αρχαίων τοίχων κτλ., εργασίες, οι οποίες ήταν ήδη σε προχωρημένο στάδιο, πραγματοποιήθηκε σε όλη την έκταση του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου, του οποίου η ανάδειξη προβλέπεται στο πλαίσιο του έργου, συστηματική πλέον ταξινόμηση πλήθους διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών και γενικότερα αρχαίου υλικού – ανάμεσα στο οποίο υπήρχαν και τμήματα γλυπτών –, μετά από μετακίνηση και μεταφορά του, σε επιλεγμένα σημεία της πόλης, κυρίως στα άνδηρα που προέκυψαν από τη διαμόρφωση σωρών υλικών απόρριψης, καθώς και σε μη ανεσκαμμένα αρχαία άνδηρα (Εικ. 2). Επίσης πραγματοποιήθηκε συστηματική ταξινόμηση του πλήθους των μελών κ.ά. στο εσωτερικό των μνημείων.

Εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο και συγκεκριμένα στο νεκροταφείο της βορειο-

4. Βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 152-153 και 60 (2005): Χρονικά, σ. 935-936. Η πορεία των εργασιών εξαρτήθηκε και πάλι σε μεγάλο βαθμό, όπως ήταν φυσικό, από τους ανέμους και τις καιρικές συνθήκες, τόσο ως προς τους ρυθμούς υλοποίησής τους όσο και ως προς τον τρόπο οργάνωσής τους.

Εικ. 2. Αρχαία Θήρα. Μερική άποψη ανδήρου Νότιας Αγοράς, με ταξινομημένο αρχαίο υλικό.

Εικ. 3-4. Αρχαία Θήρα. Τοιχοποιία οικίας πριν και μετά τις εργασίες στερέωσης-αποκατάστασης.

ανατολικής Σελλάδας[5], οι οποίες κατά τη χρονιά αυτή επικεντρώθηκαν κυρίως στη στερέωση της αρχαίας οδού που διατρέχει το νεκροταφείο, εργασία που πραγματοποιήθηκε από τους συντηρητές του έργου Α. Αργυρού, Η. Βλαβιανό, Ι. Καραμολέγκου, Ι. Οικονόμου και Φ. Ποδηματά. Οι ίδιοι, σε συνεργασία με τη μόνιμη συντηρήτρια της Εφορείας Ευ. Παπαθωμά, τον αρχιτέκτονα του έργου Ι. Μπίτη και τη συντάκτρια, εκπόνησαν, επίσης, τη μελέτη στερέωσης-αποκατάστασης του αρχαίου οδικού δικτύου της πόλης, η οποία και υποβλήθηκε προς έγκριση στο Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο.

Στο πλαίσιο των εργασιών για την προστασία-ανάδειξη των μνημείων του αρχαιολογικού χώρου ολοκληρώθηκε η εκπόνηση της απαιτούμενης μελέτης για τις στερεωτικές επεμβάσεις σε τοιχοποιίες από τον αρχιτέκτονα του έργου Ι. Μπίτη και μετά την έγκρισή της από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο ξεκίνησαν οι σχετικές εργασίες. Οι εργασίες περιελάμβαναν στερεώσεις υποθεμελιώσεων τοιχοποιιών, στερεώσεις με αρμολόγηση ή συμπλήρωση του απωλεσθέντος τμήματος της τοιχοποιίας, αποσυναρμολόγηση και επανάκτιση τοιχοποιιών, αρμολόγηση άνω σωζόμενης επιφάνειας τοιχοποιιών, επανακτίσεις τοιχοποιιών αρχαίων ανδήρων, συγκράτηση γαιών αρχαίων ανδήρων με κατασκευή επάλληλων τοιχίων και κάλυψή τους με τσιμεντοκονία επιπασμένη με χώμα και κατάλληλες διευθετήσεις για την απορροή των ομβρίων. Οι εργασίες, οι οποίες ξεκίνησαν από τις τοιχοποιίες που διέτρεχαν τους μεγαλύτερους κινδύνους κατάρρευσης, κάλυψαν μεγάλο μέρος των προγραμματισμένων στερεωτικών επεμβάσεων επί των μνημείων (Εικ. 3, 4).

Επίσης, μετά την έγκριση της μελέτης για τη στερέωση-αποκατάσταση της Βασιλικής Στοάς, που εκπονήθηκε και πάλι από τον αρχιτέκτονα του έργου Ι. Μπίτη, ξεκίνησε η αποκατάσταση του μνημείου, η οποία βρίσκεται πλέον σε προχωρημένο στάδιο.

Στο πλαίσιο της οργάνωσης του χώρου, όπου περιλαμβάνονται διαδρομές επισκεπτών, δημιουργία πλατωμάτων στάσης-θέασης και τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων,

5. Πρόκειται για το τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας Θήρας που ήλθε στο φως με τις ανασκαφές που διενήργησε ο Ν. Ζαφειρόπουλος στη βορειοανατολική Σελλάδα από το 1961 έως το 1982 με δαπάνες της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

πραγματοποιήθηκε, επίσης, σειρά εργασιών, σύμφωνα με την εγκεκριμένη προμελέτη του έργου. Όσον αφορά στις διαδρομές επίσκεψης του χώρου, υλοποιήθηκαν στο σύνολό τους οι εργασίες βελτίωσης της υφιστάμενης διαδρομής που είχε δημιουργηθεί από τους Γερμανούς ανασκαφείς, η οποία ξεκινώντας λίγο μετά την είσοδο του χώρου καταλήγει στην αρχαία κεντρική οδό της πόλης, λίγο πριν από τη Βόρεια Αγορά. Οι εργασίες περιελάμβαναν στερέωση, αποκατάσταση, ανακατασκευή των αναλημματικών τοιχίων και του λιθόστρωτου των βαθμίδων του πρώτου τμήματός της, το οποίο ανηφορίζει την απόκρημνη δυτική πλαγιά του λόφου, καθαρισμό-εξομάλυνση κατά τόπους του ομαλότερου εν συνεχεία τμήματός της, που διατρέχει τη βόρεια πλαγιά του λόφου, και κατασκευή τοιχίου αντιστήριξης πρανούς για την αποφυγή κατάρρευσης χωμάτων και, τέλος, κατασκευή βαθμίδων με λίθινα ρίχτια στο ανηφορικό τελευταίο τμήμα της πριν από την αρχαία κεντρική οδό για την εξομάλυνση της κλίσης της (Εικ. 5, 6). Επιπλέον, δεδομένης της απομπεράτωσης των εργασιών καθαρισμού και της εκ νέου διάνοιξης του αρχαίου οδικού δικτύου, το οποίο και θα αποτελεί κατά κύριο λόγο τις διαδρομές επίσκεψης στον κυρίως αρχαιολογικό χώρο (κύρια και δευτερεύουσες), πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης σε αρχαίες οδούς, κυρίως με την περιμετρική στερέωση των φθορών που παρουσίαζαν, εν αναμονή της έγκρισης της σχετικής μελέτης. Τέλος, συνεχίστηκε η εκπόνηση κατόψεων μνημείων για τις 24 ενημερωτικές πινακίδες που προβλέπεται να τοποθετηθούν στο χώρο και η σχεδίαση των τελευταίων από τη σχεδιάστρια του έργου Κ. Αντζηλέτου, ενώ ξεκίνησε και η συγγραφή των σχετικών κειμένων από τη συντάκτρια.

Για την οργάνωση του κυρίως αρχαιολογικού χώρου εκπονήθηκε και υποβλήθηκε προς έγκριση επιμέρους αρχιτεκτονική μελέτη από τον αρχιτέκτονα του έργου Ι. Μπίτη, η οποία αφορούσε στα προς διαμόρφωση πλατώματα στάσης-ενημέρωσης-θέασης, στις βάσεις των πινακίδων και στα συμπληρωματικά προς τις αρχαίες οδούς τμήματα των διαδρομών επίσκεψης, σύμφωνα με σχετικό όρο της απόφασης έγκρισης της προμελέτης του έργου. Παράλληλα εκπονήθηκε από τον ίδιο και την αρχιτέκτονα του έργου Σ. Φωτιάδου και η επιμέρους αρχιτεκτονική μελέτη για τη διαμόρφωση-οργάνωση του ευρύτερου αρχαιολογικού χώρου (νεκροταφεία, αρχαιολογικοί περίπατοι).

Όσον αφορά στην περιοχή εισόδου του χώρου, εκπονήθηκε από την αρχιτέκτονα του έργου Σ. Φωτιάδου και το δεύτερο μέρος της αρχιτεκτονικής μελέτης διαμόρφωσης της περιοχής εισόδου του χώρου, το οποίο περιλαμβάνει κτίριο αναψυκτηρίου, νέα πρόσβαση στο χώρο με παράλληλη μετατόπιση της εισόδου του, οργάνωση χώρου στάθμευσης κτλ.

Όπως και κατά τα παρελθόντα έτη, δόθηκε βαρύτητα στις ποικίλες εργασίες τεκμηρίωσης των μνημείων και της κατάστασης διατήρησής τους, στη σύνταξη καταλόγου με τις

Εικ. 5-6. Αρχαία Θήρα. Τμήμα της υφιστάμενης διαδρομής στην απόκρημνη δυτική πλαγιά του λόφου μετά τις εργασίες ανακατασκευής της.

επιγραφές που εντοπίζονται για πρώτη φορά κατά τη διάρκεια του έργου αλλά και στην τεκμηρίωση της θέσης εύρεσης των δημοσιευμένων, καθώς και στην καταγραφή και φωτογραφική τεκμηρίωση των αρχιτεκτονικών μελών και λοιπών ειργασμένων λίθων που ταξινομήθηκαν στα επιλεγμένα σημεία της πόλης.

Ο αριθμός των κινητών ευρημάτων που περισυνελέγησαν – στην πλειοψηφία τους όστρακα – και κυρίως των επιγραφών που εντοπίστηκαν, νέων αλλά και ήδη γνωστών, υπήρξε και πάλι σημαντικός.

Οι συστηματικοί, εκτεταμένοι και λεπτομερείς καθαρισμοί του επισκέψιμου αρχαιολογικού χώρου που πραγματοποιούνται από την έναρξη του έργου, οι οποίοι επεκτάθηκαν σε μεγαλύτερη από την προβλεπόμενη αρχικά έκταση του, η συγκέντρωση και ταξινόμηση των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών και ειργασμένων λίθων στα επιλεγμένα σημεία του χώρου, η δημιουργία κατά τόπους οργανωμένων λιθοσωρών από αργούς λίθους τοιχοποιιών και εν γένει οι πάσης φύσεως εργασίες πεδίου που αφορούν στη γενική ανάδειξη του χώρου και στην ιδιαίτερη ανάδειξη συγκεκριμένων περιοχών του, εργασίες οι οποίες έχουν πλέον ολοκληρωθεί, έχουν επιτύχει τους στόχους τους, καθιστώντας πλέον τον αρχαιολογικό χώρο αναγνώσιμο αλλά και προσβάσιμο ήδη σε μεγαλύτερη έκταση. Επιπλέον, έχει ήδη ολοκληρωθεί η προβλεπόμενη στο έργο ανάδειξη τεσσάρων μνημείων, του Γυμνασίου των Πτολεμαίων, του ιερού των Αιγυπτίων θεών, του ναού του Διονύσου και του Γυμνασίου των Εφήβων, ενώ βρίσκονται σε τελικό στάδιο οι εργασίες ανάδειξης σε τέσσερα ακόμη μνημεία, στο Διοικητήριο της Πτολεμαϊκής Φρουράς, στην Αγορά, στο Τέμενος του Αρτεμιδώρου και στα ρωμαϊκά λουτρά. Η βελτίωση, τέλος, της υφιστάμενης διαδρομής από την είσοδο σχεδόν του χώρου μέχρι την κεντρική οδό της πόλης έχει συμβάλει σημαντικά στην ανετότερη και ασφαλέστερη ανάβαση των επισκεπτών (Εικ. 7, 8).

Οι εργασίες ανάδειξης περιοχών και μνημείων του αρχαιολογικού χώρου, που διενεργήθηκαν συστηματικά από την έναρξη του έργου μέχρι σήμερα, είχαν μεταξύ άλλων ως αποτέλεσμα την αποκάλυψη του υποκαύστου των ρωμαϊκών λουτρών, την ολοκλήρωση της αποκάλυψης χώρων ημιτελώς ανεσκαμμένων κατά την ανασκαφή του λεγόμενου Διοικητηρίου της Πτολεμαϊκής Φρουράς, οι οποίοι ανήκουν σε παρακείμενο κτίριο, την ταύτιση μετά το λεπτομερή καθαρισμό τους οκτώ χώρων ως αποχωρητηρίων, καθώς και την αποκάλυψη ενός ακόμη, τα οποία προστίθενται στα πέντε μέχρι σήμερα γνωστά από τη δημοσίευση των ανασκαφέων, την αποκάλυψη χώρων της πρόσοψης κτιρίων επί της κύριας οδού λίγο πριν από τη Βόρεια Αγορά, την αποκάλυψη της βάσης περιστυλίων σε χώρους αιθρίων, η ύπαρξη των οποίων δεν ήταν γνωστή, την αποχωμάτωση δεξαμενών κτλ., συμβάλλοντας στην πληρέστερη

Εικ. 7. Αρχαία Θήρα. Μερική άποψη του συγκροτήματος του «Palazzo» μετά τις εργασίες διαμόρφωσης-ανάδειξης.

Εικ. 8. Αρχαία Θήρα. Γενική άποψη της κεντρικής νησίδας της πόλης μετά τις εργασίες διαμόρφωσης-ανάδειξης.

ανάδειξη των μεμονωμένων μνημείων και επιτρέποντας με την παροχή πλήθους νέων στοιχείων την ορθότερη κατανόησή τους μετά και την επικείμενη εκ νέου μελέτη τους.

Το απασχολούμενο στο έργο ειδικευμένο εργατικό προσωπικό αριθμούσε σε όλη τη διάρκεια του έτους δέκα άτομα. Για την επιστημονική υποστήριξη του έργου εργάστηκαν, εκτός από τη συντάκτρια, η οποία είχε και τη συνολική ευθύνη και επίβλεψη των εργασιών, ως προσωπικό του έργου η αρχαιολόγος Ι. Γεωργακοπούλου, οι αρχιτέκτονες Ι. Μπίτης και Σ. Φωτιάδου, οι σχεδιάστριες Κ. Αντζηλέτου και Ζ. Γκουλή και οι προαναφερθέντες συντηρητές. Επίσης, ο απασχολούμενος στην Εφορεία αρχαιολόγος Ά.-Α. Ξάνθος απασχολήθηκε κατά διαστήματα με την τεκμηρίωση αρχιτεκτονικών μελών[6].

6. Στο χώρο της αρχαίας Θήρας απασχολήθηκαν εθελοντικά για συνολικό διάστημα ενός μήνα και πέντε φοιτητές του Τμήματος Αρχιτεκτονικής της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Η απασχόληση των φοιτητών έγινε στο πλαίσιο σχετικής συνεργασίας για τρίτη συνεχή χρονιά με την καθηγήτρια Κ. Παλυβού.

Εικ. 9. Θήρα. Ιματιοφόρος ημιανδριάντας από τη Φοινικιά.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Περισυνελέγη από τον κάμπο της Φοινικιάς, στη θέση Μπαξέδες, σε ιδιοκτησία αγνώστου, μετά από σχετική πληροφορία που περιήλθε στην Εφορεία από το Αστυνομικό Τμήμα Θήρας, ημιανδριάντας των ρωμαϊκών χρόνων από λευκό χονδρόκοκκο μάρμαρο. Το άγαλμα, ύψ. 0,58 μ., διατηρείται σχεδόν ακέραιο, με αρκετές φθορές και επικαθήσεις στην επιφάνειά του. Στην αριστερή πλευρά παρουσιάζει ρωγμή, ενώ αποκεκρουμένα είναι τα δάχτυλα και η παλάμη του δεξιού χεριού και τμήμα του αριστερού. Το ένθετο κεφάλι απουσιάζει. Το άγαλμα φέρει αριθμό καταλόγου Αρχαιολογικού Μουσείου Θήρας 690 (Εικ. 9).

Η ιματιοφόρος ανδρική μορφή φέρει το δεξί χέρι στο στέρνο και ακουμπά την παλάμη του ελαφρώς λυγισμένου αριστερού στο κάτω μέρος της κοιλιακής χώρας. Το ιμάτιο αφήνει ακάλυπτο το αριστερό χέρι και μικρό τμήμα του στέρνου, καλύπτει ολόκληρο το δεξί χέρι εκτός από την παλάμη και αναδιπλώνεται πάνω από τον αριστερό ώμο. Στην πλάτη το ιμάτιο αποδίδεται με αραιές πτυχώσεις.

Ο ημιανδριάντας βρέθηκε τοποθετημένος όρθιος επάνω σε δύο επιμήκεις, αδρά ειργασμένους, ορθογώνιους ηφαιστειογενείς λίθους ιώδους χρώματος (πωριά), κατά πάσα πιθανότητα από αρχαία κατασκευή (κτίριο ή ταφικό μνημείο), τοποθετημένους σε επαφή με ξηρολιθικό τοίχο της αγροτικής ιδιοκτησίας, ο οποίος αποτελεί το όριό της με παλαιό αγροτικό μονοπάτι. Η μεγάλη ποσότητα των επικαθήσεων που καλύπτουν κατά τόπους την επιφάνεια του γλυπτού μαρτυρεί την έκθεσή του στο ύπαιθρο για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Ο αγρός, στον οποίο βρέθηκε, βρίσκεται στον κάμπο της Φοινικιάς, στο μέσον περίπου της απόστασης μεταξύ του παραλιακού και του εσωτερικού δρόμου Φοινικιάς-Οίας, στα νοτιοδυτικά της διασταύρωσης της παραλιακής οδού με κάθετη προς αυτήν ασφαλτοστρωμένη οδό που οδηγεί προς το εσωτερικό, η οποία βρίσκεται στο ύψος των ενοικιαζόμενων δωματίων «Γαλήνη». Η ευρύτερη περιοχή καλλιεργείται ακόμη και υπάρχουν μόνο λίγα μικρά οικοδομήματα. Τόσο στον αγρό, όπου βρέθηκε το γλυπτό, όσο και στους γύρω αγρούς διαπιστώθηκε διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας, η οποία υποδηλώνει αναμφίβολα τη θέση κάποιας, ύστερης τουλάχιστον, εγκατάστασης, ανεξαρτήτως του όποιου μεγέθους και χαρακτήρα της.

Διάσπαρτες αρχαιότητες, ανάμεσά τους λαξευτοί τάφοι και αρχαϊκές επιγραφές, στην ευρύτερη περιοχή της Φοινικιάς, η οποία δεν έχει ερευνηθεί συστηματικά μέχρι σήμερα, μνημονεύονται ήδη από το 19ο αιώνα. Στην περιοχή της Φοινικιάς, μάλιστα, πιθανολογείται η θέση του κέντρου ενός από τους επτά χώρους που, σύμφωνα με τον ιστορικό Ηρόδοτο, υπήρχαν στη Θήρα[7].

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Στο Μουσείο Προϊστορικής Θήρας, όπου και φυλάσσονται στους αποθηκευτικούς του χώρους, παραδόθηκαν στις 25 Απριλίου 2006, από τον Ε. Πελέκη και τη σύζυγό του Ευ. Πελέκη, κατοίκους Καμαρίου Θήρας, τα εξής αντικείμενα: μία ελλιπής κυλινδρική στήλη με επιγραφή αφηρωισμού, ύψ. 0,46 και διαμ. 0,46 μ., από ντόπιο φαιό μάρμαρο, και ένας ακέραιος ενεπίγραφος επιτύμβιος κυβόλιθος, με πλευρά μήκους 0,27 και ύψος 0,26 μ. Δυστυχώς, για τη θέση προέλευσής τους, δεν μπορεί να γίνει καμία υπόθεση, καθώς ο Ε. Πελέκης τα είχε περισυλλέξει από σωρούς υλικών απόρριψης, όπου τα είχε εντοπίσει τυχαία.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Στο εργαστήριο κεραμικών αντικειμένων του Μουσείου Προϊστορικής Θήρας συνεχίστηκαν κατά διαστήματα από το μόνιμο συντηρητή της Εφορείας Λ. Αλεφραγκή οι εργασίες συντήρησης ευρημάτων των ιστορικών χρόνων από παλαιότερες και πρόσφατες ανασκαφές.

7. Για τις αρχαιότητες στην ευρύτερη περιοχή της Φοινικιάς, βλ. J.W. Sperling, Thera and Therasia, *Ancient Greek Cities* 22, Athens Technological Organization, Athens Center of Ekistics, USA 1973, σ. 25, 34, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Στο εργαστήριο συντήρησης μετάλλινων ευρημάτων του Αρχαιολογικού Μουσείου Θήρας συνεχίστηκαν από τη μόνιμη συντηρήτρια της Εφορείας Ευ. Παπαθωμά οι εργασίες συντήρησης ευρημάτων των ιστορικών χρόνων από τις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες σε ιερά της αρχαίας Θήρας.

ΘΗΡΑΣΙΑ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ[8] - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σε μια πρώτη απόπειρα να επανεντοπιστούν «τα ασήμαντα ερείπια μιας αρχαίας πόλης», τα οποία ο Ludwig Ross αναφέρει ότι βρήκε στη βορειοανατολική ακτή του νησιού, απέναντι από το βόρειο άκρο της Θήρας, χωρίς όμως δυστυχώς να δίνει κανένα στοιχείο για αυτά, και τα οποία ταυτίζει με την πόλη της Θηρασίας που αναφέρει ο Πτολεμαίος στη *Γεωγραφία* του (ΙΙΙ, 14, 23)[9], διαπιστώθηκε κυρίως στην περιοχή που εκτείνεται από την εκκλησία της Φανερωμένης και προς ΝΑ., προς το λόφο Ξυλογαδάρες, η παρουσία μεγάλης ποσότητας διάσπαρτης επιφανειακής κεραμικής, κυρίως των ρωμαϊκών χρόνων και της ύστερης αρχαιότητας, καθώς και μικρός αριθμός διάσπαρτων και εντοιχισμένων αποτμημάτων αρχιτεκτονικών μελών στις σύγχρονες ξερολιθιές.

Στην κορυφή του υψώματος του Προφήτη Ηλία (295 μ.), που σχηματίζεται στο φρύδι της καλντέρας, προς το νότιο άκρο του νησιού, εντοπίστηκαν τα ορθογώνια και κυκλικά κτίσματα που μνημονεύονται, χωρίς καμία, όμως, περαιτέρω πληροφορία για αυτά, σε έκθεση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών[10]. Η παρουσία οικοδομικών καταλοίπων είναι σαφής σε δύο τουλάχιστον άνδηρα. Σε αυτό της κορυφής του υψώματος και στο αμέσως υποκείμενο προς ΒΑ. Στο χαμηλότερο διασώζεται τμήμα ορθογώνιου χώρου, οι τοίχοι του οποίου είναι χτισμένοι με ακανόνιστη αργολιθοδομή από μαύρους ηφαιστειογενείς λίθους. Οι πλευρικοί έχουν πάχος 0,80 και ο στενός δυτικός 0,40 μ. Ο τελευταίος, ο οποίος είναι ταυτόχρονα και αναλημματικός, διατηρείται σε ύψος τουλάχιστον έως 1,70 μ. Το εσωτερικό πλάτος του χώρου ανέρχεται σε 3,25 μ. και το μέγιστο μήκος του, στο βαθμό που η πυκνή θαμνώδης βλάστηση επιτρέπει να μετρηθεί, φθάνει τουλάχιστον τα 4,60 μ. Στο υψηλότερο άνδηρο αναγνωρίζεται τμήμα ενός ορθογώνιου χώρου ίδιας τοιχοποιίας, διαστ. 3,70×2,20 μ. τουλάχιστον, καθώς και ένας ακόμη, λίγα μέτρα προς Δ. του προηγουμένου, διαστ. 4,50×2,70 μ., με άνοιγμα θύρας στα δυτικά. Οι τοίχοι του τελευταίου, που σώζονται σε ύψος έως 0,80 μ., είναι χτισμένοι από μικρότερου μεγέθους λίθους με χρήση ασβεστοκονιάματος και στις παρειές τους, τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά, διασώζεται το κονίαμα, με το οποίο ήταν επιχρισμένοι. Πέρα από τους τρεις αυτούς χώρους, υπάρχουν σε όλο το ύψωμα λείψανα και άλλων τοιχοποιιών από αργολιθοδομή, ανάμεσά τους και ορισμένα καμπύλα. Τόσο στην κορυφή του υψώματος όσο και στην ευρύτερη περιοχή διαπιστώθηκε επιφανειακή κεραμική σε πυκνή διασπορά και μάλιστα διαφόρων περιόδων των αρχαίων χρόνων. Αναμφίβολα πρόκειται για λείψανα αρχαίας εγκατάστασης, μακραίωνης, μάλιστα, διάρκειας, η οποία είναι πιθανόν, λόγω των χαρακτηριστικών της θέσης, να αποτελούσε τη θέση της κύριας εγκατάστασης του νησιού. Η υπόθεση αυτή δεν αναιρεί την άποψη του Ross για τη θέση της Φανερωμένης, καθώς η βορειοανατολική ακτή είναι η μόνη που προσφέρεται για λιμάνι, και επομένως, η πόλη της νήσου Θηρασίας που αναφέρει ο Πτολεμαίος, δεν αποκλείεται να είναι ο οικισμός που αναπτύχθηκε γύρω από το λιμάνι. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση της Θήρας, για την οποία ο γεωγράφος μνημονεύει δύο πόλεις, την Οία και την Ελευσίνα, τους οικισμούς δηλαδή που αναπτύχθηκαν στα επίνεια της αρχαίας πόλης της Θήρας, χωρίς να μνημονεύει την ίδια την πόλη της αρχαίας Θήρας.

Διάσπαρτη κεραμική, κατά τόπους, διαπιστώθηκε και σε όλη την έκταση του νότιου τμήματος του νησιού, από τον Προφήτη Ηλία μέχρι το ακρωτήριο της Κοίμησης, όπου και η ομώνυμη Μονή, και από τα υψώματα της καλντέρας στα ανατολικά μέχρι τη δυτική ακτή, η επιτόπια εξέταση της οποίας έδειξε πως ανάμεσα στη συντριπτική πλειοψηφία των οστράκων της ύστερης αρχαιότητας και των μεταγενέστερων αυτών, υπάρχουν και όστρακα των αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Λιγοστά όστρακα αδιάγνωστης χρονολόγησης εντοπίστηκαν ακόμη και στα βόρεια του οικισμού του Μανωλά.

Αν και λιγοστά, τα στοιχεία αυτά αποτελούν τα πρώτα, τα οποία παρέχουν ισχυρές ενδείξεις για συνεχή κατοίκηση της Θηρασίας σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας, από τη στιγμή της επανακατοίκησής της μετά την καταστροφική ηφαιστειακή έκρηξη του 17ου αι. π.Χ., στην οποία οφείλει και τη γεωγραφική αυτοτέλειά της από τη Θήρα, και τα οποία μαρτυρούν, μάλιστα, την ύπαρξη περισσότερων της μίας αρχαίων θέσεων.

Στην εκκλησία της Παναγίας στον εγκαταλελειμμένο οικισμό της Αγριλιάς εντοπίστηκε επιτύμβια στήλη, η οποία φυλάσσεται στο εσωτερικό της. Πρόκειται για στήλη από λευκό μάρμαρο με αετωματική απόληξη, ύψ. 0,52 και πλ. 0,37 μ. Η αετωματική της απόληξη έχει εν μέρει αποκρου-

8. Η έκθεση που δίνεται εδώ είναι αποτέλεσμα των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν από το σύνολο των αυτοψιών και περιοδειών που πραγματοποιήθηκαν στη Θηρασία από τη συντάκτρια κατά την τελευταία πενταετία.

9. L. Ross, *Kunstblatt* 20, 79, 1836. Ο ίδιος, *Inselreisen* I, 1840, σ. 88, 101.

10. *Bollettino d'Arte*, serie 2, anno 4 (1924-1925), 1, σ. 83. Ο Sperling χαρακτηρίζει τα κατάλοιπα ως «αρχαία εγκατάσταση αβέβαιη» (βλ. Sperling, ό.π., σ. 66).

σθεί, κατά τα λοιπά, όμως, η στήλη διατηρείται ακέραιη. Η ανάγλυφη παράσταση είναι ιδιαίτερα φθαρμένη και στον προορισμένο για την επιγραφή χώρο δεν διακρίνεται αρχαία επιγραφή. Στο χώρο αυτό έχουν χαραχθεί στη σύγχρονη εποχή αρχικά ονόματος και χρονολογία.

Μετά την πληροφορία που παρείχε με επιστολή του προς την Εφορεία ο Ξ. Μουσάς, αναπληρωτής καθηγητής Φυσικής Διαστήματος του Τμήματος Φυσικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών και διευθυντής του Εργαστηρίου Αστροφυσικής, αναζητήθηκε και τεκμηριώθηκε ηλιακό ρολόι στην κατοχή ιδιώτη, κατά τα λεγόμενα του οποίου το ρολόι βρέθηκε από τον ίδιο στην αποθήκη του πατρικού του στον οικισμό του Ποταμού. Πρόκειται για ηλιακό ρολόι από λευκό μάρμαρο των ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων. Από το ρολόι απουσιάζει ο μεταλλικός γνώμονας, με εξαίρεση, όμως, μικρές αποκρούσεις στις ακμές του, είναι κατά τα λοιπά ακέραιο. Η ημισφαιρική του επιφάνεια χωρίζεται με έντεκα εγχάρακτες γραμμές σε δώδεκα τμήματα που αντιστοιχούν στις ώρες της ημέρας.

ΜΑΓΙΑ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ

ΑΝΔΡΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Υ ψ η λ ή

Συνεχίστηκε και φέτος το έργο της διαμόρφωσης και ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Υψηλής στο πλαίσιο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου[11]. Πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο κεντρικό τμήμα (πρώην ιδιοκτησίες Δ. Καπάκη και Ν. Φωλήνα)[12].

Αποκαλύφθηκε μεγάλο τμήμα του οικοδομικού ιστού των αρχαϊκών χρόνων εντός της οχυρωμένης ακρόπολης. Συγκεκριμένα ανασκάφηκαν συνολικά 55 δωμάτια, που χρονολογούνται στην τελική φάση κατοίκησης της πόλης (Εικ. 10), εκ των οποίων τα 38 είναι νέα. Τα περισσότερα σώζονται σε ύψος 0,20-0,40 μ., ενώ τα καλύτερα διατηρημένα, στο κεντρικό τμήμα της ακρόπολης, υπερβαίνουν το 1,20 μ. Διαπιστώθηκε ότι αρκετά από τα δωμάτια χτίστηκαν σε παλαιότερες εποχές (8ος-7ος αι. π.Χ.) και με επισκευές και συμπληρώσεις παρέμειναν σε χρήση μέχρι την εγκατάλειψή της, στα τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ. Είναι διατεταγμένα στον άξονα Β.-Ν., διακρίνονται μεταξύ τους από δρόμους στενούς (1,20-1,50 μ.) και ευρύτερους (2-2,50 μ.) με όμοια κατεύθυνση και εκτείνονται κυρίως νότια και ανατολικά του ιερού, καθώς και στο νοτιοανατολικό τμήμα της ακρόπολης. Δεν διαπιστώθηκαν δρόμοι στον άξονα Α.-Δ., εκτός από αυτόν στο νότιο όριο της ακρόπολης, που βαίνει παράλληλα στο τείχος (Εικ. 11). Όπου το επέτρεψε η μη διατήρηση νεότερων κτιρίων ερευνήθηκαν παλαιότερα στρώματα κατοίκησης. Διαπιστώθηκε ότι κατά τους γεωμετρικούς χρόνους στο κεντρικό τμήμα της ακρόπολης ο προσανατολισμός των κτιρίων ήταν διαφορετικός, καθώς βρέθηκε δρόμος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., καθώς και δεύτερος που τέμνει τον πρώτο. Οι δρόμοι αυτοί ορίζονται από τοίχους δωματίων που αποκαλύφθηκαν επίσης μερικώς. Η εκ νέου χάραξη τουλάχιστον αυτού του τμήματος της ακρόπολης φαίνεται ότι πραγματοποιήθηκε κατά τον 7ο αι. π.Χ., όπως διαπιστώνεται από το παχύ στρώμα καύσης με πληθώρα κεραμικής του 8ου και του πρώιμου 7ου αι. π.Χ., που κάλυπτε το γεωμετρικό επίπεδο κατοίκησης.

Εικ. 10. Άνδρος. Υψηλή. Γενική άποψη του τμήματος της ακρόπολης ανατολικά του ιερού (από Δ.).

Τα δωμάτια διατάσσονται συνήθως σε σειρές τριών ή τεσσάρων δωματίων με μεσότοιχο και έχουν πρόσοψη σε αντίστοιχους δρόμους, οι οποίοι ακολουθούν τη διαμόρφωση του εδάφους και διαθέτουν μία ή περισσότερες βαθμίδες. Σε κάποιες περιπτώσεις μεγαλύτεροι χώροι διακρίνονται με κεντρικό χώρισμα σε μικρότερους (όπως τα δωμάτια 11Α-Β και 42-48). Δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη αύλειων χώρων, εκτός ίσως από ένα στενό χώρο μεταξύ των δωματίων 19-30, όπου πάνω σε στρώμα πεσμένων λίθων και κεραμικής τοποθετήθηκαν μεγάλες πλάκες. Οι αρχιτεκτονικές φάσεις διακρίνονται και από τον τρόπο χτισίματος: κατά τους γεωμετρικούς χρόνους οι τοίχοι είναι επιμελώς χτισμένοι με μικρές πέτρες και πλάτος 0,45-0,50 μ. Κατά τον 7ο αι. π.Χ. οι τοίχοι από μεγαλύτερες πέτρες έχουν μέσο πλάτος

11. Στις εργασίες έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ν. Πετρόχειλος και Μ. Βλάμη, ο αρχιτέκτονας Χ. Βασιλειάδης, οι συντηρητές αρχαιοτήτων Γ. Σταϊκόπουλος και Ε. Βαμβακάρη, η σχεδιάστρια Φ. Ζαχαριάδη και ο τοπογράφος Θ. Χατζηθεοδώρου.

12. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 918-920.

Εικ. 11. Άνδρος. Υψηλή. Γενική άποψη του κεντρικού και του νότιου τμήματος της ακρόπολης με το τείχος και τα δωμάτια 38-22 του πολεοδομικού ιστού της αρχαϊκής φάσης (από ΝΑ.).

0,60 μ. και κατά τον 6ο αι. π.Χ. η τοιχοδομία γίνεται ολοένα και αμελέστερη με πρόχειρο αρμολόγημα. Τα θεμέλια είναι χαμηλά, 0,20-0,30 μ., ενώ τα κατώφλια εδράζονται απευθείας στο χώμα. Τα περισσότερα δωμάτια είναι τετράπλευρα και ακανόνιστα ορθογώνια. Εξαίρεση αποτελούν το τραπεζιόσχημο σε κάτοψη δωμάτιο 42, καθώς και το δωμάτιο 12, στο οποίο ενσωματώθηκε παλαιότερος καμπύλος τοίχος. Τα θυραία ανοίγματα διαθέτουν σπανίως παραστάδες, οι οποίες διατηρούνται σε ικανοποιητικό ύψος στα δωμάτια 18, 28 και στη γεωμετρική φάση του δωματίου 14. Σε αρκετές περιπτώσεις, λόγω της σώρευσης επιχώσεων στους δρόμους και της διατήρησης του δαπέδου στο αρχικό χαμηλότερο επίπεδο, έγινε αναγκαία η κατασκευή μικρής κλίμακας τριών βαθμίδων για την κάθοδο στο εσωτερικό του. Στοιχεία για τη στέγαση των δωματίων συνάγονται από την εύρεση μεγάλων επίπεδων πλακών, μήκους άνω του 1 μ. σε κάποιες περιπτώσεις.

Σε ορισμένες περιπτώσεις κατασκευές και ευρήματα υποδηλώνουν χρήση στα δωμάτια. Ενδεικτικά αναφέρουμε το δωμάτιο 33 του 7ου αι. π.Χ., καθώς και τα δωμάτια 12 και 20 του 6ου π.Χ., τα οποία διαθέτουν κεντρική κτιστή εστία. Στο δωμάτιο 33, καθώς και στο δωμάτιο 13, που είχε αποκαλυφθεί κατά το 2005, η εστία αποτελείται από τέσσερις αρκετά μεγάλους και φαρδείς πλίνθους. Των άλλων δωματίων η εστία, που ανάγεται στον 6ο αι. π.Χ., αποτελείται από κατακόρυφες πλάκες. Ανάλογες είναι οι κατασκευές για την ετοιμασία φαγητού, που συνήθως βρίσκονται δίπλα στο θυραίο άνοιγμα. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στα δωμάτια 22, 23 και 40, οι εστίες περιέχουν μικρότερες κατακόρυφες πλάκες, πιθανώς για τη στερέωση των μαγειρικών σκευών. Τέτοια βρέθηκαν κατά χώραν στα δωμάτια 23 και 40. Δεν βρέθηκαν έδρανα για τη στερέωση μεγάλων αγγείων ανάλογα με αυτά της Ζαγοράς. Στο δωμάτιο 42 υπάρχει κτιστό θρανίο και ανάλογο τετράπλευρο βρέθηκε στο δωμάτιο 49. Έδρανα αποτελούμενα από κατακόρυφες πλάκες και εσωτερικό γέμισμα από πηλό και λατύπη απαντούν επίσης σπάνια, στα δωμάτια 23 και στο Α του νότιου οικοδομήματος. Απλές κατασκευές από δύο κάθετες πέτρες και τρίτη ως καλυπτήρια πιθανώς λειτουργούσαν ως τραπέζια, όπως αυτά που βρέθηκαν στα δωμάτια 20 και 12. Στο δωμάτιο 12 ήλθε στο φως τμήμα μεγάλης πλάκας με κυκλική βάθυνση και προχοή, πιθανώς για τη μετάγγιση υγρών ή την παρασκευή τυριού. Δύο όμοιες πλάκες βρέθηκαν σε β΄ χρήση στο δωμάτιο 43 και στον αύλειο χώρο μεταξύ των δωματίων 19 και 30. Στα περισσότερα δωμάτια βρέθηκε κεραμική των αρχαϊκών χρόνων, κυρίως πίθοι και χονδροειδή αγγεία του 6ου αι. π.Χ., καθώς και μικρός αριθμός από γραπτή κεραμική του αττικού εργαστηρίου. Με τα έως τώρα δεδομένα φαίνεται ότι η ακρόπολη της Υψηλής εγκαταλείφθηκε κατά τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Όσον αφορά στο ιερό[13] της πόλης οι έως τώρα ανασκαφές, αρχικά πολύ μικρής κλίμακας και σε μικρά διαστήματα (1982-2000) και πρόσφατα (2005-2006) μεγαλύτερης, καθώς και η συνεχιζόμενη συντήρηση και μελέτη των ευρημάτων, έδειξαν ότι αφενός καταλαμβάνει πολύ μεγαλύτερο χώρο από ότι αρχικά είχε θεωρηθεί, είναι συνθετότερο ως προς τη χωροταξική του διάταξη αλλά και στη λειτουργία του και αφετέρου ότι είχε δύο κύριες φάσεις – γεωμετρική και αρχαϊκή –, ιδρύθηκε κατά το β΄ μισό του 8ου αι. π.Χ. και λειτούργησε, με διαμορφώσεις, ανακαινίσεις και επεκτάσεις, μέχρι και το β΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ., δηλαδή και λίγο μετά την εγκατάλειψη της ακρόπολης στα τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ.[14].

13. Χ.Α. Τελεβάντου, Ανασκαφές Άνδρου, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 356, Σχέδ. 3. Η ίδια, Άνδρος. Ο γεωμετρικός οικισμός της Υψηλής, *Ανδριακά Χρονικά* 21 (1991), 1993, σ. 189-192, πίν. 7, 9, 10-16. Chr.A. Televantou, *Andros: Antico insentiamento di Hipsili, Le Cicladi ed il Mondo Egeo*, Universita degli Studi di Roma «Tor Vergata», Departmento di Storia (a cura di Eug. Lanzillotta e D. Scilardi), Roma 1996, σ. 86, 90-91, εικ. 12-17.

14. Χ.Α. Τελεβάντου, Άνδρος. Ιερά της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής, *Εύανδρος. Τόμος εις μνήμην Δημητρίου Ι. Πολέμη*, Άνδρος 2009.

Ο χώρος του ιερού, λόγω του αναγλύφου του φυσικού εδάφους, σχηματίζει δύο άνδηρα στον άξονα Α.-Δ., κλιμακωτά από Β. προς Ν., περίπου του ίδιου πλάτους (11 μ. περίπου), με υψομετρική διαφορά μεταξύ τους 1-1,20 μ. περίπου. Η έκτασή του, εν πολλοίς, φαίνεται ότι εξαρχής καθορίστηκε από το ανάγλυφο του εδάφους σε συνδυασμό με την πυκνή δόμηση που την περιέβαλλε ασφυκτικά τόσο κατά τη γεωμετρική όσο και την αρχαϊκή εποχή. Σε όλη τη διάρκεια ζωής του η χωροταξική διάταξη, παρά τις όποιες επεμβάσεις, παρέμεινε η ίδια. Στο βόρειο άνω άνδηρο, το οποίο στη δυτική πλευρά του έχει κλίση, βρίσκεται ο ναός και τα προσκτίσματά του και στο νότιο κάτω άνδηρο, κτίσμα (δωμάτιο 18α, διάδρομος 18) και υπαίθριες εγκαταστάσεις για τη λατρεία (μεγάλος βωμός – λάξευση στο βράχο – και λιθόκτιστος βωμός).

Τουλάχιστον από την υστερογεωμετρική περίοδο στο κέντρο της ακρόπολης υπήρχε ένας οργανωμένος ιερός χώρος, ένα τέμενος με περίβολο (στη βόρεια πλευρά), που περιελάμβανε ένα διμερή ναό (μεγαρόσχημο;) με ανοικτό πρόδομο, πιθανότατα με κίονες στην πρόσοψη, πλακόστρωτο δάπεδο, και ένα μεγάλο υπαίθριο βωμό στον άμεσο περιβάλλοντα χώρο του. Θα πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιο ότι θα υπήρχε βωμός και στο σηκό, ενδεχομένως περίπου στη θέση του μεταγενέστερου. Η λατρεία λάμβανε χώρα τόσο στο εσωτερικό του ναού (στον πρόδομο: λάξευση στο βράχο και κατασκευή ειδικά προορισμένη για την καύση προσφορών) όσο και στο βωμό στο ύπαιθρο. Το τμήμα του κάτω ανδήρου, νότια του ναού, ενδεχομένως να χρησίμευε και αυτή την περίοδο για τη λατρεία, καθώς δύσκολα χρονολογείται η ανέγερση των εγκαταστάσεων (π.χ. δωμάτιο 18α, διάδρομος 18) στο χώρο αυτό, οι οποίες σχετίζονταν με τη λατρεία και χρησιμοποιήθηκαν μέχρι και τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. περίπου. Πάντως παρατηρείται ότι η χωροταξική διάταξη του ιερού της Υψηλής συνοδευόμενη από την ίδια γενική αντίληψη για λατρευτικές τελετές και πράξεις σε εσωτερικό και υπαίθριο χώρο, διατηρήθηκε τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 6ου και τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. Στο α΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., πιθανότατα και νωρίτερα (όψιμος 7ος αι. π.Χ.), γίνεται σχεδόν πλήρης ανακαίνιση του ιερού. Στο άνω άνδηρο χτίστηκε ένας νέος μεγαλύτερος διμερής ναός (μεγαρόσχημος), ο οποίος περιέκλεισε τον παλαιότερο, διατηρώντας τον ίδιο προσανατολισμό με την είσοδο στα δυτικά. Παράλληλα ισοπεδώθηκε το υποπρωτογεωμετρικό-μεσογεωμετρικο οικοδόμημα στα δυτικά, το οποίο καλύφθηκε με παχύ στρώμα πηλοκονιάματος, προφανώς για να δημιουργηθεί ελεύθερος χώρος (πλατεία;) εμπρός από την είσοδό του. Επίσης, στο κάτω άνδηρο σφραγίστηκε με πηλοκονίαμα ο μεγάλος βωμός (λάξευση) προσφορών, σχηματίζοντας μαζί με την πλατεία έναν ελεύθερο χώρο σε σχήμα Γ, σχετικά επικλινή προς Ν.

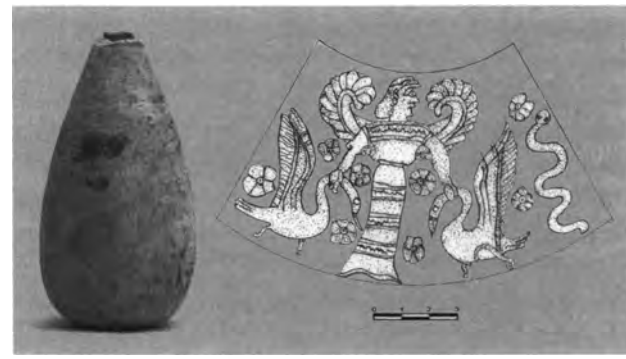
Στη φετινή έρευνα στο κάτω άνδηρο του ιερού, ανατολικά του υπαίθριου «θεατρικού» χώρου με τις βαθμίδες που προοριζόταν προφανώς για συναθροίσεις για λατρευτικά δρώμενα, και πιθανότατα όχι μόνο[15], σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο του δρόμου του ναού, υπάρχει κτίσμα το οποίο μέχρι την έως τώρα έρευνα αποτελείται από το σχετικά μικρών διαστάσεων δωμάτιο 18α, με είσοδο στα δυτικά, που επικοινωνούσε με το διάδρομο 18 (Εικ. 12), που το περιβάλλει στις τρεις πλευρές του (βόρεια, δυτικά και νότια). Δεν υπάρχουν έως τώρα στοιχεία για τη χρονολόγηση της κατασκευής αυτών των χώρων, αν και ο τρόπος δόμησης των τοίχων βρίσκει ομοιότητες με κτίρια που χρονολογούνται στους γεωμετρικούς χρόνους και δεν αποκλείεται η αρχική τους φάση να ανάγεται στον 8ο ή 7ο αι. π.Χ. Η πρόσβαση φαίνεται ότι γινόταν από την ανατολική πλευρά του βόρειου τμήματος του διαδρόμου 18, από το δρόμο που πλαισιώνει το κτίσμα στα ανατολικά. Εδώ, το δάπεδο από πηλοκονίαμα σώζεται στο ίδιο επίπεδο περίπου με το οδόστρωμα, ενώ δεν υπάρχει είσοδος, δεδομένου ότι ο τοίχος σώζεται στο ύψος των θεμελίων. Στο δωμάτιο 18α βρέθηκαν λίγα ευρήματα, ανάμεσα στα οποία και ένα θραύσμα από πήλινη γυναικεία προτομή, που δείχνει ότι ήταν σε χρήση τουλάχιστον μέχρι και τα τέλη του 6ου αι. π.Χ.

Στο δυτικό τμήμα του διαδρόμου 18, πλ. 1,50 μ., κάτω από το πηλοκονίαμα του δαπέδου, βρέθηκε πληθώρα λεπτότεχνης κεραμικής ποικίλων εργαστηρίων που καλύπτουν μια περίοδο από τα τέλη του 8ου μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ., καθώς και μεγάλος αριθμός μεταλλικών αντικειμένων. Τα ευρήματα αυτά δεν ήταν τοποθετημένα στο χώρο με κάποια, έστω υποτυπώδη, τάξη, αλλά ριγμένα ακατάστατα και μάλιστα ίσως σπασμένα προτού να ριχθούν εδώ. Πρόκειται για αφιερώματα στο ιερό και, επειδή πολλά σώζονται τμηματικά και σε πολλά θραύσματα, φαίνεται ότι ρίχθηκαν εδώ βιαστικά μετά από καθαρισμό του ναού, πιθανότατα όταν έγινε η εκτεταμένη επισκευή (π.χ. τελευταίο δάπεδο προνάου, δεύτερο δάπεδο σηκού) και κυρίως η διαμόρφωση στο σηκό του ναού (θρανία, τράπεζες, μετατόπιση θύρας), η οποία φαίνεται να συμπίπτει χρονικά (τέλη 6ου αι. π.Χ. περίπου). Το στρώμα αυτό των ευρημάτων είχε πάχος 0,40 μ. περίπου με αποτέλεσμα, προκειμένου να είναι εφικτή η πρόσβαση στο δωμάτιο 18α, το δάπεδο του οποίου εξακολούθησε να είναι στο ίδιο επίπεδο με το αρχικό, τοποθετήθηκε μία κατακόρυφη πλάκα στο θυραίο άνοιγμα. Έτσι, για τον εισερχόμενο το δάπεδο του δωματίου ήταν σε χαμηλότερο επίπεδο και έπρεπε να κατέβει μία ή δύο βαθμίδες.

15. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 918.

Εικ. 12. Άνδρος. Υψηλή. Το κάτω άνδηρο του ιερού νότια του ναού, το δωμάτιο 18α και ο διάδρομος 18 (από Δ.).

Εικ. 13. Άνδρος. Υψηλή. Κορινθιακό αλάβαστρο με παράσταση Πότνιας Θηρών με κύκνους του Ζωγράφου της Ταύχειρας, από τον αποθέτη στο διάδρομο 18 (αριθ. ευρ. ΜΑ Π1936). 620-600 π.Χ. (σχέδ. Ευ. Ζαχαριάδη).

Εικ. 14. Άνδρος. Υψηλή. Αττική κύλικα-κοτύλη του τύπου «Κρακοβίας», από τον αποθέτη στο διάδρομο 18 (αριθ. ευρ. ΜΑ Π2073). Τέλη 6ου αι. π.Χ.

Η χρήση του δωματίου 18α δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, αν και φαίνεται βέβαιο ότι σχετίζεται με τη λειτουργία του ιερού. Το δυτικό τμήμα του διαδρόμου 18, ωστόσο, φαίνεται ότι λειτουργούσε ως ο αποθέτης του ιερού. Από το γεγονός ότι βρέθηκαν ανάμικτα ευρήματα που χρονολογούνται σε διάστημα τουλάχιστον δύο αιώνων (7ος-6ος αι. π.Χ.), συμπεραίνεται ότι η ρίψη των αντικειμένων συνέβη με μιας, δηλαδή δεν σωρεύτηκαν σταδιακά με το πέρασμα του χρόνου. Προφανώς, μετά από κάποια κάθαρση του ιερού στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. τα αναθήματα ρίχθηκαν ακατάστατα και καλύφθηκαν με πηλοκονίαμα.

Ανάμεσα στα ευρήματα αυτά ξεχωρίζουν κορινθιακά αλάβαστρα του 7ου αι. π.Χ., μεταξύ των οποίων ένα του Ζωγράφου της Ταύχειρας (620-600 π.Χ.)[16], στο οποίο εικονίζεται η Πότνια Θηρών να κρατά από το λαιμό δύο κύκνους (Εικ. 13), όστρακα αμφορέα του ρυθμού των αιγάγρων[17], αττική μελανόμορφη κύλικα-κοτύλη του τύπου «Κρακοβίας» (τέλη 6ου αι. π.Χ.) (Εικ. 14), κορινθιακή κοτύλη των κωμαστών (β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.), αττική μελανόμορφη κύλικα με παράσταση αθλητών (τέλη 6ου αι. π.Χ.), κορινθιακός αρύβαλλος με διακόσμηση σφιγγών (μέσα 6ου αι. π.Χ.), μεγάλος αριθμός μικκύλων κοτυλών (β΄ μισό 6ου αι. π.Χ.). Επίσης, σε αυτά συγκαταλέγονται τμήμα πρωτοδαιδαλικού πλακιδίου με συμφυή γυναικεία μορφή (α΄ τέταρτο 7ου αι. π.Χ.)[18], καθώς και ειδώλια, τρεις βραχίονες (δύο αριστεροί και ένας δεξιός) με κάθετη διαμπερή οπή για τη στερέωση ένθετου αντικειμένου, έγκυος μορφή, κεφαλή πλαστικού αγγείου σε μορφή κόρης (τελευταίο τέταρτο 6ου αι. π.Χ.)[19] και τμήματα ειδωλίων ένθρονων γυναικείων μορφών (β΄ μισό 6ου αι. π.Χ.)[20]. Από τα μεταλλικά αντικείμενα αξίζει να αναφερθούν σιδερένια μαχαίρια διαφόρων μεγεθών, χάλκινο δακτυλίδι, λαβές λεβήτων, περόνες, ταινίες και μικρός οδοντωτός δίσκος.

Επίσης συνεχίστηκε η αποκάλυψη του τείχους της πόλεως, με αποτέλεσμα στη νότια πλευρά να είναι πλέον ορατό σε συνολικό μήκος 80 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία της ακρόπολης, όπου το τείχος είναι καμπύλο[21]. Το υπόλοιπο προς Δ. τμήμα του τείχους, το οποίο είναι ορατό από την εξωτερική πλευρά της ακρόπολης, σώζεται σε χαμηλότερο επίπεδο πιθανώς ήδη από τους αρχαϊκούς χρόνους, καθώς τουλάχιστον ένα οικοδόμημα, το λεγόμενο Νότιο Οικοδό-

16. D.A. Amyx, *Studies in Archaic Corinthian Vase Painting*, I, Princeton 1996, σ. 89-90. J. Boardman, *Πρώιμη ελληνική αγγειογραφία*, Αθήνα 2001, εικ. 370.

17. R.M. Cook - P. Dupont, *East Greek Pottery*, London 1998, σ. 32 κ.ε.

18. Αντίστοιχο είναι το ειδώλιο στο Βερολίνο, βλ. R.J.H. Jenkins, *Dedalica. A Study of Dorian Plastic Art in the 7th Century BC*, Chicago 1978, σ. 26, πίν. I, 6.

19. R.A. Higgins, *Greek Terracottas*, London 1967, σ. 34 κ.ε., πίν. 14C.

20. Ό.π., σ. 36, πίν. 13B.

21. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 111. Η ίδια, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 919-920.

μημα, με τρία δωμάτια έβαινε πάνω στο τείχος. Στα νότια της ακρόπολης καθαρίστηκε από τη βλάστηση και τα συντρίμμια του τείχους μια ζώνη πλ. 5 μ., ώστε να είναι καλύτερα ορατό.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη του αρχιτέκτονα της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Χ. Βασιλειάδη και με την επίβλεψή του έγινε απλή στερέωση-συντήρηση του αναλημματικού τοίχου του δρόμου του ιερού, καθώς και των δωματίων 4, 10β, 13, 16, 18 και 34 της ακρόπολης.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στην Άνω Παλαιόπολη, εκτός της ακρόπολης, στο ακίνητο ιδιοκτησίας Α. Λουκρέζη, εντοπίστηκαν εντοιχισμένα στον ανατολικό τοίχο της αυλής (Εικ. 15) ανδρική κεφαλή των κλασικών χρόνων (διαστ. 0,23×0,20 μ.), ένα πρώιμο – πιθανότατα αναθηματικό – ιωνικό κιονόκρανο του 6ου αι. π.Χ. (διαστ. 0,18×0,50 μ.), μία επιγραφή του τέλους του 2ου αι. π.Χ. (διαστ. 0,55×0,395 μ.), καθώς και ένα θωράκιο παλαιοχριστιανικών χρόνων (διαστ. 0,85×0,25 μ.). Οι έλικες του κιονοκράνου αποδίδονται με ρηχό ανάγλυφο και χάραξη στα όριά τους. Φαίνεται να είναι μεταγενέστερο από το κιονόκρανο της σφίγγας των Ναξίων στους Δελφούς (580 π.Χ.)[22] και περίπου σύγχρονο (μέσα 6ου αι. π.Χ.) του ιωνικού κιονοκράνου του Μουσείου Πάρου (αριθ. ευρ. 72)[23].

Εικ. 15. Άνδρος. Άνω Παλαιόπολη. Αρχαία εντοιχισμένα σε ακίνητο (από πάνω προς τα κάτω): ανδρική κεφαλή αγάλματος, αρχαϊκό κιονόκρανο, επιγραφή και θωράκιο.

ΣΙΦΝΟΣ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Άγιος Ανδρέας

Ακρόπολη

Κατά το έτος 2006 συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης του Αγίου Ανδρέα, έργο του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης[24], με ανασκαφικές και άλλες εργασίες σε τμήματα της οχύρωσης εντός και εκτός της ακρόπολης, σε οικοδομήματα γνωστά από παλαιότερες ανασκαφές (Οικοδομικό Συγκρότημα Α, Οικοδόμημα Β, Οικία Ε, Κτίριο ΣΤ-Ιερό, Κτίριο Ζ, Οικία Η, Κτίρια Θ και Ι, Τομείς Κ, Λ, Μ και Ν και Κτίρια Ξ, Ο και Π) και σε τέσσερις από τους δρόμους του οικισμού (προς τις Πυλίδες Ι και ΙΙ, μεταξύ του Οικοδομικού Συγκροτήματος Α και του Κτιρίου Π και στη λιθόκτιστη κλίμακα μεταξύ του Τομέα Λ και του Κτιρίου Π)[25]. Όσον αφορά στην πρόσβαση στον αρχαιολογικό χώρο του Άγιου Ανδρέα διανοίχθηκε από το Δήμο Σίφνου παρακλάδι συνολ. μήκ. 800 και πλ. 5 μ. στην κεντρική αρτηρία του δασικού δρόμου Γ΄ κατηγορίας Άγιος Κωνσταντίνος-Ελληνικά νήσου Σίφνου, οι εργασίες όμως δεν έχουν ολοκληρωθεί ακόμη, επομένως εξακολουθεί να είναι δύσκολη η οδική πρόσβαση στην ακρόπολη.

22. P. Amandry, *La collone des Naxiens et le portique des Athéniens*, *FdD* II, Paris 1953, σ. 3 κ.ε.

23. A. Ohnesorg, Das "Zapheiropoulos-Kapitell" in Paros. Eine Votivsäule ohne Bildwerk?, στο *Φως Κυκλαδικό. Τιμητικός τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου* (επιμ. Ν.Χ. Σταμπολίδης), Αθήνα 1999, σ. 220 κ.ε.

24. Στις εργασίες συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Β. Πουλοπούλου, Ευ. Ζούζουλα και Π. Τριανταφυλλόπουλος, οι συντηρητές αρχαιοτήτων Ι. Σταϊκόπουλος και Α. Γραμματικάκη, η αρχιτέκτονας Π. Καλλονιάτη και η τοπογράφος Θ. Κατζηλιέρη.

25. Βλ. τοπογραφικό διάγραμμα, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 921, Εικ. 16.

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού στη νοτιοανατολική εξωτερική γωνία του εσωτερικού τείχους[26]. Διαπιστώθηκε ότι ο προμαχώνας κ[27], ο οποίος βρίσκεται στην ανατολική πλευρά, όπου φαίνεται να προσδιορίζεται η κεντρική πύλη της ακρόπολης, δεν έχει ορθογώνια κάτοψη, όπως αρχικά είχε υποτεθεί με τα δεδομένα που ήταν ορατά, αλλά καμπυλόσχημη (Εικ. 16). Σώζονται μόνο τα θεμέλια από ογκόλιθους στο μεγαλύτερο τμήμα της κάτοψής του (περίπου τα 2/3) και φαίνεται να διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις. Το καμπυλόσχημο σχήμα του προμαχώνα αποτελεί, με τη σειρά προμαχώνων, άλλο ένα χαρακτηριστικό της πρώιμης κυκλαδικής, αλλά και ευρύτερα της αιγαιακής αρχιτεκτονικής, που χρησιμοποιήθηκε στην οχύρωση του Αγίου Ανδρέα μαζί με τη μυκηναϊκή αρχιτεκτονική. Με τέτοιους προμαχώνες είναι ενισχυμένο το τείχος του νεολιθικού οικισμού του Στρόφιλα στην Άνδρο[28] και του ΠΚ Ι-ΙΙ οικισμού της Μαρκιανής στην Αμοργό[29].

Στα ανατολικά του προμαχώνα κ, σε απόσταση 2,40 μ. από το τείχος, στην απόκρημνη και βραχώδη πλαγιά, σε κάπως χαμηλότερο επίπεδο, αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., ο οποίος πιθανώς να σχετίζεται με την πρόσβαση.

Επίσης, στα βορειοδυτικά του προμαχώνα σχηματίζεται ορθογώνιος χώρος, από τον οποίο σώζεται τμήμα του νότιου τοίχου (σωζ. μήκ. 1,97 και ύψ. 0,31 μ.) και η λάξευση της θεμελίωσης του δυτικού (μήκ. 1,58 και ύψ. 0,42 μ.) και του βόρειου τοίχου (σωζ. μήκ. 1,53 και ύψ. 0,30 μ.). Το κτίσμα, το οποίο προφανώς κατακρημνίστηκε στην απότομη πλαγιά, αποτελούσε μέρος της οχύρωσης, πιθανότατα φυλακείο για τη φύλαξη και τον έλεγχο της πρόσβασης στην ακρόπολη από την πλευρά αυτή.

Προκειμένου να φανεί η εξωτερική παρειά του εσωτερικού τείχους στη νοτιοανατολική γωνία του (νότια του Τομέα Λ), καθώς και να διαγραφεί καλύτερα η κάτοψη των τυφλών Χώρων Α και Β[30] στο πάχος του τείχους, έγινε καθαρισμός και απομάκρυνση μικρού στρώματος μπάζων. Εξαιτίας των έντονων βροχοπτώσεων αποκαλύφθηκε στη βόρεια παρειά της τομής, σε απόσταση 2,57 μ. από τον τοίχο Τ1, η νότια στενή παρειά τοίχου κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. με μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,68 και πλάτος 0,61 μ.

Εικ. 16. Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Ο καμπυλόσχημος προμαχώνας κ στη νοτιοανατολική εξωτερική γωνία του εσωτερικού τείχους (από Ν.).

Στην εσωτερική παρειά του τείχους στην περιοχή του Τομέα Μ (βορειοδυτική γωνία) καθαρίστηκε εσοχή[31], η οποία ξεκινάει ψηλότερα από την έδραση του τείχους (ορατό ύψ. 0,60 μ.), έχει μήκος 4,10 και βάθος 0,90 μ. και ενδεχομένως σχετίζεται με τον τρόπο πρόσβασης στο τείχος (ανάλογη με εσοχή στο τείχος ανατολικά του προμαχώνα β)[32].

Καθαρίστηκαν οι προμαχώνες γ και η και καθαιρέθηκε ο σύγχρονος λιθοσωρός επάνω στο εσωτερικό τείχος στη βορειοδυτική γωνία του Δωματίου 3 του Κτιρίου Ζ.

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες στο τμήμα της τάφρου[33] από τον προμαχώνα γ μέχρι βόρεια του Κτιρίου Ζ, όπου χάνεται η βορειοανατολική γωνία του εσωτερικού τείχους. Συγκεκριμένα καθαρίστηκε τμήμα του οδοστρώματος από είδος υπόλευκου κονιάματος, υδατοπερατού, έτσι ώστε τα όμβρια ύδατα να το διαπερνούν και διά των κενών ανάμεσα στους ογκόλιθους, να διοχετεύονται εκτός της ακρόπολης των ιστορικών χρόνων, σε μήκος 11,40 μ. (προς ΝΑ.) από τον προμαχώνα γ, και αποκαλύφθηκε σε μήκος 18,70 μ. (προς ΒΔ.) από αυτόν, σε απόσταση 2,85-5,40 μ. από τη νότια παρειά του προμαχώνα α και από την ανατολική πα-

26. Χ.Α. Τελεβάντου, Η ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα Σίφνου, *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τ. Α΄, *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2000, σ. 117-122, εικ. 4, 6-11, 15 (στο εξής Τελεβάντου 2000). Η ίδια, Η ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα Σίφνου. Οικιστικές φάσεις, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, τ. Α΄, *Αρχαίοι Χρόνοι*, Αθήνα 2005, σ. 61-62, εικ. 1α-β, 2α, 3 (στο εξής Τελεβάντου 2005). Η ίδια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 148. Η ίδια, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 922.

27. Τελεβάντου 2000, σ. 118, εικ. 7.

28. Χ.Α. Τελεβάντου, Προϊστορική Άνδρος, *Γενέθλιον* (επιμ. Ν.Χ. Σταμπολίδης), Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα 2006, σ. 4-5, εικ. 3-4.

29. L. Marangou - C. Renfrew - Ch. Doumas - G. Gavalas (επιμ.), The Architecture, στο *Markiani, Amorgos. An Early Bronze Age Fortified Settlement, Overview of the 1985-1991 Investigations*, Great Britain 2006, σ. 83-87, εικ. 4.1 και έγχρωμο σχέδιο στο εξώφυλλο.

30. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 149.

31. Τελεβάντου 2000, σ. 117.

32. Ό.π., σ. 118, εικ. 10.

33. Τελεβάντου 2005, σ. 61-62, εικ. 1α-β, 2α. Η ίδια, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 922.

ρειά του προμαχώνα ι μέχρι τη δυτική παρειά του προμαχώνα η, συνολ. μήκ. 13,35 μ., όπου σε απόσταση 6,90 μ. από τον προμαχώνα ι αποκαλύφθηκε τοίχος κάθετος στην εξωτερική παρειά του εσωτερικού τείχους. Τέλος, απομακρύνθηκε επιφανειακό στρώμα πεσμένων λίθων σε μήκος 43 μ. (προς Α.) από την ανατολική παραστάδα του ανοίγματος της Πυλίδας Ι.

Η αρχαιολογική έρευνα στο μεγάλο προμαχώνα α[34] (Εικ. 17) έδειξε ότι πρόκειται για ορθογώνιο πύργο με τυφλό χώρο ή αποθήκη στο εσωτερικό του, διαστ. 2,24 (Β.-Ν.)×4,11 (Α.-Δ.) μ. ανάλογο με τους προαναφερθέντες Χώρους Α και Β του εσωτερικού τείχους. Όσον αφορά στη σχέση του προμαχώνα α με τα δύο τείχη παρατηρούνται τα εξής: α) οι τοίχοι των τριών πλευρών (βόρεια, νότια, δυτική) δένουν μεταξύ τους και είναι ισχυρότατοι, ανάλογου πλάτους (3 μ.) με του εσωτερικού τείχους. Ως τέταρτη πλευρά (ανατολική) χρησιμοποιείται η εξωτερική όψη του εσωτερικού τείχους. β) Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος, έως το επίπεδο που σώζονται (ύψ. 2,75 μ.), εφάπτονται της εξωτερικής όψης του εσωτερικού τείχους, ενώ σε αυτούς εφάπτεται το αντίστοιχο τμήμα του εξωτερικού τείχους. γ) Ο νότιος τοίχος του προμαχώνα α σε χαμηλότερο επίπεδο συνδέεται με το υπάρχον τμήμα του προμαχώνα θ και σε ψηλότερο με το εσωτερικό τείχος. Αντίστοιχα, ο βόρειος τοίχος συνδέεται με το εσωτερικό τείχος στο υψηλότερο σωζόμενο επίπεδο.

Τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο προμαχώνας α χτίστηκε μετά το εσωτερικό τείχος και πριν το εξωτερικό, προφανώς για να ενισχυθεί το εσωτερικό τείχος στο τμήμα αυτό, το οποίο φαίνεται ότι είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή με την κατάρρευσή του μέχρι του επιπέδου που αρχίζουν να συμπλέκονται τα δύο αρχιτεκτονικά στοιχεία (προμαχώνας α και εσωτερικό τείχος), ενώ σχεδόν ολοκληρωτική κατάρρευση είχε υποστεί και ο μικρός προμαχώνας θ, ο οποίος διασώθηκε έως το 1 μ.[35].

Οι τυφλοί Χώροι Α και Β στο πάχος του τείχους (νότια του Τομέα Λ) και στο εσωτερικό του προμαχώνα α θα επικοινωνούσαν με το ανώγειό τους με φορητή ξύλινη σκάλα, όπως στους ανάλογους χώρους σε μυκηναϊκές ακροπόλεις.

Ανάλογη είναι η διαμόρφωση στην τελευταία προσθήκη που έγινε στο νότιο τείχος της ακρόπολης της Τίρυνθας[36] στα τέλη του 13ου αι. π.Χ. – δηλαδή την ίδια περίπου περίοδο που ιδρύθηκε και η ακρόπολη στη Σίφνο –, καθώς και στην ακρόπολη των Μυκηνών[37].

Εικ. 17. Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Ο τυφλός χώρος ή αποθήκη στο εσωτερικό του προμαχώνα α (από Α.).

Κατά τους ιστορικούς χρόνους και την επανακατοίκηση της ακρόπολης τον 8ο αι. π.Χ., το εξωτερικό τείχος δέχεται επισκευές. Έως τώρα, εκτός από την επισκευή στη νοτιοανατολική πλευρά που αναφέρεται από τη Β. Φιλιππάκη[38], έχουν τεκμηριωθεί ανασκαφικά επισκευές και σε άλλα δύο σημεία: α) νότια του προμαχώνα α και β) στο τμήμα ανάμεσα στους προμαχώνες ι και η.

Νότια του προμαχώνα α, στην εσωτερική παρειά του εξωτερικού τείχους, διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην παλαιότερη ανήκει τμήμα του μυκηναϊκού τείχους, το οποίο σώζεται σε ύψος 1,80 μ. Στην άνω σωζόμενη επιφάνειά του, πάνω σε λεπτή στρώση χώματος πάχ. 0,10 μ. και στο επίπεδο του οδοστρώματος των ιστορικών χρόνων, εδράζεται το μεταγενέστερο τμήμα, ορατό σε μήκος 8,05 μ. από τη νότια παρειά του προμαχώνα και μέγιστου ορατού ύψους 0,38 μ. σε απόσταση 0,85 μ. από αυτόν. Το παλαιότερο αρχικό τμήμα προεξέχει εσωτερικά (το μέγιστο) κατά 0,37 μ. στο σημείο που ακουμπά στον προμαχώνα α και στο σημείο αυτό σώζεται τμήμα του δρόμου των ιστορικών χρόνων.

Στην πορεία των εργασιών διαπιστώθηκε ότι το μεταγενέστερο αυτό τμήμα επισκευάστηκε εκ νέου. Πάνω σε αυτό εδράζεται τοίχος, η εσωτερική παρειά του οποίου βρίσκεται 0,55-0,60 μ. πιο μέσα από την εσωτερική παρειά της επισκευής και 3,20-6 μ. από τη νότια παρειά του προμαχώνα α.

Μεταξύ των προμαχώνων ι και η, σε απόσταση 1,67 μ. από τον προμαχώνα ι και 1,70 μ. από την εξωτερική παρειά του εσωτερικού τείχους, αποκαλύφθηκε η νότια πα-

34. Τελεβάντου 2000, σ. 119-120.

35. Τελεβάντου 2005, σ. 61-62, εικ. 1α-β.

36. S.E. Iakovides, *Late Helladic Citadels on Mainland Greece,* Leiden 1983, σ. 7-8, 10-12, σχέδ. 1, C8, C16- C17, 3C, 3D, πίν. 7.

37. Ό.π., σ. 51-53, σχέδ. 9, στο βόρειο κυκλώπειο τείχος.

38. Β. Φιλιππάκη, Η ακρόπολις του Αγίου Ανδρέου Σίφνου, *ΑΑΑ* VI (1973), σ. 96, εικ. 3.

ρειά τοίχου συνολ. μήκ. 4,15 μ. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος αποτελείται αρχικά από ένα και στη συνέχεια από δύο δόμους και εδράζεται πάνω σε στρώμα από χώμα και πεσμένους ογκόλιθους πάχ. 0,20 μ. Η εσωτερική παρειά του εξωτερικού τείχους αποκαλύφθηκε κάτω από το στρώμα αυτό, σε απόσταση 2,50 μ. από τον προμαχώνα ι και 1,19 μ. από την εξωτερική παρειά του εσωτερικού τείχους, και προεξέχει της επισκευής κατά 0,56 μ.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού της εξωτερικής παρειάς του εξωτερικού τείχους[39] με τη βοήθεια μηχανήματος και απομακρύνθηκαν τα μπάζα που είχαν συγκεντρωθεί εκτός της οχύρωσης από τις παλαιότερες ανασκαφικές εργασίες[40], καθώς και από τις ανασκαφικές και άλλες αρχαιολογικές εργασίες που έγιναν από την έναρξη του έργου του Γ΄ ΚΠΣ «Διαμόρφωση - ανάδειξη Ακρόπολης Άγιου Ανδρέα Σίφνου» (2002-2006). Απομακρύνθηκε επίσης μεγάλος όγκος από το στρώμα καταστροφής, προκειμένου να επανέλθει το άμεσο φυσικό περιβάλλον της ακρόπολης στην αρχική του μορφή και να απελευθερωθεί το τείχος από τα μπάζα, ώστε να είναι ορατό σε όλο του το μήκος και ύψος και να μην επιβαρύνεται αισθητικά. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν σε όλο το μήκος της εξωτερικής παρειάς του τείχους, από τη νοτιοανατολική γωνία της οχύρωσης μέχρι και τη βόρεια γωνία της, η οποία ορίστηκε ως τριγωνικός προμαχώνας μ, και αποκάλυψαν σε μεγαλύτερο ύψος την εξωτερική παρειά του τείχους (Εικ. 18) και περισσότερες οδοντώσεις, συνολικά 22, αντί για 13 που διακρίνονταν πριν από την έναρξη των εργασιών το 2005. Επίσης, σε αρκετά σημεία αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, πάνω στον οποίο εδράζεται το τείχος. Κατά τις εργασίες απομακρύνθηκε το στρώμα καταστροφής μπροστά από τον υπόνομο στη βορειοδυτική γωνία του τείχους, στην εξωτερική παρειά του εξωτερικού τείχους, νότια του προμαχώνα α, και αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος.

Αποκαλύφθηκε πλήρως και καθαρίστηκε η εσωτερική παρειά του εξωτερικού τείχους σε μήκος 8,07 μ. νότια/νοτιοανατολικά από τον προμαχώνα γ και 13 μ. βόρεια/βορειοδυτικά από αυτόν, σε απόσταση 2,50-6,90 μ. από τον προμαχώνα ι και 9,50-12 μ. από την ανατολική παραστάδα του ανοίγματος της Πυλίδας Ι.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού στα Δωμάτια 2, 3 και 5 του Οικοδομικού Συγκροτήματος Α[41] και καθαρίστηκαν οι τοίχοι των Δωματίων 7, 8, 9, 10 και 11, καθώς και η τομή της Β. Φιλιππάκη νότια του Δωματίου 8. Επίσης χτίστηκε αναλημματικός τοίχος στο δυτικό και το βόρειο τμήμα της τομής δυτικά των Δωματίων 1 και 2, όπου συνεχίζεται ο παλαιότερος τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ. που βρίσκεται στο Δωμάτιο 2.

Εικ. 18. Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Γενική άποψη της εξωτερικής παρειάς του εξωτερικού τείχους μετά από τις φετινές εργασίες (από Ν./ΝΑ.).

Στο Οικοδόμημα Β[42] καθαρίστηκαν τα Δωμάτια 1, 2 και 4 και από την απομάκρυνση του επιφανειακού στρώματος διαγράφηκε η κάτοψη των Δωματίων 3, 5, 6, 7 (δεν αποκαλύφθηκε ο βόρειος τοίχος του δωματίου), 8 – το οποίο χωρίστηκε σε Δωμάτιο 8α (το ΒΑ. δωμάτιο) και 8β (το ΝΔ.) –, 9, 10, 11, 12 και 13 (Εικ. 19).

Καθαρίστηκε η μυκηναϊκή Οικία Ε[43] και πραγματοποιήθηκαν εργασίες στη νοτιοανατολική εξωτερική γωνία της, όπου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος. Καθαρίστηκαν επίσης τα Δωμάτια 1 και 2 του Κτιρίου Ζ[44], το Δωμάτιο 2 του Κτιρίου Ι[45], ο νότιος τοίχος (Τ5) του Κτιρίου Θ[46] και ο βόρειος τοίχος της Οικίας Η[47].

Στον Τομέα Κ[48] απομακρύνθηκε το επιφανειακό στρώμα και διαγράφηκαν οι τοίχοι των Δωματίων 1 και 2 και απομακρύνθηκε σύγχρονος σωρός από πέτρες νοτιοανατολικά του Δωματίου 2.

39. Τελεβάντου 2000, σ. 119-122, εικ. 4, 6, 12-14. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 921.

40. Β. Φιλιππάκη, έτη 1965-1980.

41. Τελεβάντου 2005, σ. 65-67,εικ. 3, 5α-ε, 6α-ε.

42. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 148-149.

43. Τελεβάντου 2005, σ. 62-63, εικ. 2α-δ.

44. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 986. Η ίδια, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 148.

45. Τελεβάντου 2005, σ. 63, 64-65, εικ. 1α-β.

46. Ό.π., 64-65, εικ. 1α-β.

47. Ό.π., 63, εικ. 3.

48. Τελεβάντου 2000, σ. 122, εικ. 4, 6.

Εικ. 19. Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Τα Δωμάτια 11, 12 και 13 στο Οικοδόμημα Β (από Α./ΝΑ.).

Εικ. 20. Σίφνος. Ακρόπολη Αγίου Ανδρέα. Ο λιθόπλινθος στο δυτικό τοίχο του ιερού που φέρει εγχάρακτη παράσταση ιχθυάκανθας (από Δ.).

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες βόρεια του ιερού[49] σε απόσταση 2-16 μ. από το δυτικό τοίχο (Τ2) του Δωματίου 1 του Κτιρίου Ο και 1-3,30 μ. από το βόρειο τοίχο του ιερού και αποκαλύφθηκαν τρεις νέοι τοίχοι και ο φυσικός βράχος σε όλη σχεδόν την έκταση της τομής. Βόρεια της τομής αποκαλύφθηκε ακόμη ένας τοίχος κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. και μήκ. 2,30 μ.

Επίσης βόρεια του ιερού, πλησίον του σύγχρονου λιθόκτιστου κτίσματος, καθαρίστηκε μεγάλη κοιλότητα στο φυσικό βράχο, της οποίας τα εσωτερικά τοιχώματα είναι σε αρκετά τμήματα λαξευμένα και στην περιφέρεια της οποίας υπάρχουν πέντε λαξευμένοι αγωγοί. Προφανώς πρόκειται για αρχαία στέρνα, όπου θα συγκεντρώνονταν τα όμβρια ύδατα από το υπερυψωμένο τμήμα της ακρόπολης.

Αποκαλύφθηκε πλήρως η εξωτερική παρειά του ανατολικού τοίχου του ιερού και στο τμήμα όπου οι εργασίες συνέχισαν σε βάθος ο φυσικός βράχος, πάνω στον οποίο εδράζεται.

Ο εκτενής καθαρισμός του κτιρίου αποκάλυψε εγχάρακτα θέματα σε δύο από τους εξωτερικούς ογκόλιθούς του. Πρόκειται για το νοτιοδυτικό γωνιακό ογκόλιθο με απροσδιόριστη παράσταση (έντομο;) και για ορθογώνιο λιθόπλινθο στο δυτικό τοίχο, σε απόσταση περίπου 4,60 μ. από την νοτιοδυτική γωνία του κτιρίου, όπου παράσταση ιχθυάκανθας (Εικ. 20).

Τέλος, στο εσωτερικό του κτιρίου συνεχίστηκαν οι εργασίες στη νοτιοανατολική γωνία του και στο βόρειο τμήμα του, όπου αποκαλύφθηκε νέος τοίχος στη συνέχεια του τοίχου ΤΖ.

Στον Τομέα Λ[50] αποκαλύφθηκε νέο Δωμάτιο 10α μεταξύ των Δωματίων 10 (Ν.) και 5 και 6 (Β.), αφαιρέθηκε επιφανειακό στρώμα στα Δωμάτια 1, 9, 11, 12 – το οποίο χωρίστηκε σε 12α (Β.) και 12β (Ν.) –, 13α και 14, και καθαρίστηκαν τα Δωμάτια 3, 4, 5 και 6.

Στον Τομέα Μ[51] αποκαλύφθηκαν έξι νέοι τοίχοι.

Στον Τομέα Ν[52] άρχισαν να διακρίνονται τρεις νέοι τοίχοι, αποκαλύφθηκε πλήρως η κάτοψη του Δωματίου 5α, πραγματοποιήθηκαν εργασίες στους Χώρους 4 και 4α και καθαρίστηκαν τα Δωμάτια 4-9.

Καθαρίστηκαν τα δύο δωμάτια του Κτιρίου Ξ[53]. Στο βόρειο δωμάτιο δεν αποκαλύφθηκε η βορειοανατολική γωνία του. Στο νότιο δωμάτιο αποκαλύφθηκε ο δυτικός τοίχος του (Τ6) σε συνολικό ορατό μήκος 4,60 μ. και νέος τοίχος κάθετος στον βόρειο τοίχο (Τ8) σε απόσταση 2,56 μ. από τη βορειοανατολική γωνία, ορατού μήκ. 0,46 μ.

Καθαρίστηκαν όλα τα δωμάτια του Κτιρίου Ο[54] (6) και ο φυσικός βράχος βόρεια των Δωματίων 2 και 3.

Πραγματοποιήθηκαν αρχαιολογικές εργασίες στα Δωμάτια 1, 1α και 2 του Κτιρίου Π[55] και καθαρίστηκαν οι τοίχοι όλων των υπόλοιπων δωματίων.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής και αρκετά πήλινα (τμήματα αγγείων και ειδωλίων, σφονδύλια και αγνύθες), μετάλλινα (μεταξύ των

49. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 923-924.

50. Ό.π.

51. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 149.

52. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 924.

53. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 148.

54. Χ.Α. Τελεβάντου, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 924.

55. Ό.π.

οποίων μία χάλκινη αιχμή βέλους) και λίθινα μικροαντικείμενα (πολλές φολίδες και λεπίδες οψιανού, καθώς και δύο αιχμές βελών από οψιανό, περίαπτα κ.ά.).

Συντηρήθηκαν 70 τμήματα πήλινων γυναικείων ειδωλίων από το χώρο του Κτιρίου ΣΤ-Ιερού, τρία πήλινα ειδώλια ζώων, 34 αγγεία ή τμήματα αγγείων, οκτώ πήλινες αγνύθες, τρία πήλινα σφονδύλια, τρεις φολίδες οψιανού, δύο λίθινα περίαπτα, μία λίθινη ψήφος με παράσταση πολεμιστή, ένα προϊόν εκκαμίνευσης, τμήμα ανάγλυφου γυάλινου αγγείου και ένα κατεργασμένο οστό.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΠΑΡΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Παροικιά

Στην Παροικιά της Πάρου κατά το 2006 πραγματοποιήθηκε η σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο πρώην ιδιοκτησίας Μπαρμπαρήγου, νυν ιδιοκτησίας Σάρολα, στη θέση Φλόγα, με έξοδα του ιδιώτη. Επίσης, έγιναν εργασίες συντήρησης στις αίθουσες και στο κλειστό αίθριο του Μουσείου Πάρου και τακτοποίηση της αποθήκης του, και παραδόθηκε από ιδιώτη τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου, διαστ. 0,55×0,25 μ.

Οικόπεδο Σάρολα (πρώην Μπαρμπαρήγου)

Το οικόπεδο Ε. και Β. Σάρολα βρίσκεται στη θέση Φλόγα της Παροικιάς, στους πρόποδες των λόφων που υψώνονται ανατολικά της πόλης (ανατολικά του σύγχρονου περιφερειακού δρόμου που οδηγεί από την Παροικιά στο αεροδρόμιο). Βρίσκεται σε μικρή απόσταση βόρεια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ακάλεστου στη θέση Δύο Πλάκες, όπου έχει αποκαλυφθεί η ανατολική πύλη του αρχαίου τείχους και τμήμα του αρχαϊκού τείχους, μήκ. 40 μ., αλλά και νότια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Μπαρμπαρή, όπου έχει αποκαλυφθεί επίσης ένα μικρό τμήμα του αρχαϊκού τείχους της πόλης και πολύ κοντά σε αυτό υπάρχουν μετακινημένοι μεγάλοι λιθόπλινθοι προερχόμενοι από μια δεύτερη πύλη του τείχους[56]. Δυτικά του οικοπέδου, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ε. Γλύπτη, έχει ανασκαφεί συγκρότημα εργαστηρίων ή σχολής γλυπτικής των ελληνιστικών χρόνων[57]. Σε μικρή απόσταση, δυτικά του περιφερειακού δρόμου, έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Σκιαδά ένα εργαστήριο παραγωγής κεραμικών ελληνιστικών χρόνων[58].

Εικ. 21. Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Σάρολα. Άποψη του Τ1 από Ν. Στα ανατολικά διακρίνονται οι Τάφοι 1 και 2 και η κτιστή κατασκευή.

Μετά από δοκιμαστικές τομές στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το φυσικό υπέδαφος σε μικρό βάθος και δεν βρέθηκαν αρχαία κατάλοιπα. Αντίθετα, στο ανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου και αρκετή ποσότητα οστράκων κεραμικής, που υπαγόρευσαν την ανάγκη για περαιτέρω έρευνα του χώρου προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή όχι αρχαίων καταλοίπων. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με έξοδα του ιδιώτη και με τη συμμετοχή της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Κ. Νταϊφά σε δύο περιόδους, τέλη Φεβρουαρίου και τέλη Μαρτίου.

Ο αποκαλυφθείς τοίχος ονομάστηκε συμβατικά Τ1 (Εικ. 21). Έχει κατεύθυνση Β.-Ν. και αποκαλύφθηκε σε βάθος μόλις 0,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Καθαρίστηκε κατά μήκος και από τις δύο παρειές του. Έχει μέγιστο πλάτος 1 μ. στη νότια πλευρά και ελάχιστο πλάτος 0,58 μ. στο μέσο του, μέγιστο ύψος 1,80-1,90 μ. στη βόρεια πλευρά και ελάχιστο ύψος 1,40 μ. στη νότια. Σώζεται σε μήκος 25,30 μ. από το όμορο προς Ν. οικόπεδο. Είναι πρόχειρα χτισμένος

56. Για τις πρώτες έρευνες, βλ. O. Rubensohn, Paros II, *AM* 26 (1901), σ. 182-188, πίν. IX-X. Για τις μετέπειτα έρευνες, βλ. *ΠΑΕ* 1974, σ. 181-184 και 1975, σ. 197-203. Το 1990 αποκαλύφθηκε από το γράφοντα ένα μεγάλο τμήμα του ανατολικού σκέλους του τείχους και ένας πύργος στο οικόπεδο Ακάλεστου (βλ. σχετικά *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 491, Σχέδ. 1, με τοπογραφικό της πορείας του τείχους· 45 (1990): Χρονικά, σ. 403, Πίν. 187 β-γ· 49 (1994): Χρονικά, σ. 665).

57. *ΑΔ* 41(1986): Χρονικά, σ. 213. Κ. Ευστρατίου, Εργαστήρια γλυπτικής στην Παροικία Πάρου, στο Ν. Κατσονοπούλου - Δ. Σκιλάρντι (επιμ.), *Παρία Λίθος. Λατομεία, μάρμαρα και εργαστήρια γλυπτικής της Πάρου, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας Πάρου και Κυκλάδων, Παροικιά, Πάρος 2-5 Οκτωβρίου 1997,* Αθήνα 2000, σ. 105 -111. Σ. Δετοράτου, Παριανό εργαστήριο γλυπτικής, *Παριανά*, τεύχ. 126, σ. 301-312.

58. Βλ. *ΑΔ* 41(1986): Χρονικά, σ. 213· 42(1987): Χρονικά, σ. 490-491, Πίν. 1· 43(1988): Χρονικά, σ. 490-491, Πίν. 10· 47(1992): Χρονικά, σ. 539-544, Εικ. 2· Γ. Κουράγιος, Θέση Θόλος. Οικόπεδο Σκιαδά, Εργαστήριο κεραμικής ελληνιστικών χρόνων, *Παριανά*, τεύχ. 125, σ. 160-168.

Εικ. 22. Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Σάρολα. Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και θραύσματα βάσεων επιτυμβίων στηλών σε β΄ χρήση.

από μικρού, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους σχιστολιθικές πέτρες, άτακτα τοποθετημένες και πρόχειρα συνδεδεμένες μεταξύ τους με χώμα ή λάσπη. Στο βόρειο άκρο του, στα 25 μ. περίπου, βρέθηκε κατεστραμμένος, και σε βάθος 1,90 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα μόνο της θεμελίωσής του. Σε μήκος 13,60 μ. από το βόρειο άκρο του ο Τ1 είναι κατεστραμμένος και διακόπτεται για 6,50 μ. Στο σημείο αυτό σώζεται μόνον η θεμελίωσή του, που είναι ιδιαίτερα ισχυρή και πιο επιμελημένα κατασκευασμένη από την ανωδομή του τοίχου, αποτελούμενη από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες.

Στο σημείο αυτό, σε μήκος 17 μ. από το βόρειο άκρο του, ο τοίχος έχει υποστεί μια δεύτερη καταστροφή, όπως φαίνεται από έξι μαρμάρινες λιθοπλίνθους σε β΄ χρήση (Εικ. 22). Τρεις λιθόπλινθοι ήταν οριζόντια τοποθετημένες («πατούσαν») πάνω στις σχιστόπλακες της θεμελίωσης του Τ1 και πάνω σε αυτές ήταν διαγώνια τοποθετημένη μία μεγαλύτερη λιθόπλινθος (διαστ. 1,56×0,77×0,19 μ). Τα μαρμάρινα μέλη ήταν πολύ καλά επεξεργασμένα. Έφεραν υποτομή σε κάποιες πλευρές τους, ενώ οι υπόλοιπες πλευρές ήταν δουλεμένες με χονδρό βελόνι ή λειασμένες. Δίπλα σε αυτά τα μέλη αποκαλύφθηκαν άλλα δύο μαρμάρινα μέλη, τα οποία έφεραν υποτομή και στην πίσω πλευρά τους εντορμία. Συνανήκουν και αποτελούν τμήμα της βάσης της ίδιας επιτύμβιας στήλης.

Επίσης, στη δυτική παρειά του Τ1 αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι (Τάφοι 3 και 6), ενώ στην ανατολική τέσσερις τάφοι (Τάφοι 1, 2, 4 και 5) και μία κτιστή τράπεζα προσφορών.

Σε βάθος 1,90 και παράλληλα (προς Δ.) με τη σωζόμενη θεμελίωση του Τ1 στο βόρειο σκέλος του αποκαλύφθηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκής εποχής κατασκευασμένος από σχιστολιθικές πλάκες και ένα μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος σε β΄ χρήση (διαστ.: ανατολική πλευρά 2,25, δυτική πλευρά 2,03, βόρεια πλευρά 1, νότια πλευρά 0,93 μ., προσανατολισμός Β.-Ν.). Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν έξι σκελετοί. Στα κτερίσματα ανήκαν δύο πήλινα αγγεία, τρία γυάλινα, μία σιδερένια στλεγγίδα, ελεφαντοστέινες περόνες, χάλκινα νομίσματα, χάλκινα αντικείμενα (Εικ. 23).

Εικ. 23. Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Σάρολα. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκής εποχής με έξι ταφές.

Σε απόσταση 0,60 μ. νότια του παραπάνω τάφου αποκαλύφθηκε κιβωτιόσχημη παιδική ταφή (Εικ. 24). Για την κατασκευή του τάφου είχαν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση δύο μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (διαστ.: 1,10×0,90 μ., προσανατολισμός Β.-Ν.). Ο τάφος καλυπτόταν με δύο σχιστολιθικές πλάκες που βρέθηκαν σπασμένες. Στο εσωτερικό του βρέθηκε μία παιδική ταφή χωρίς κτερίσματα.

Σε απόσταση 4 μ. νότια από τον τάφο αποκαλύφθηκε μαρμάρινη λιθόπλινθος πολύ μεγάλων διαστάσεων (1,22×1×0,38 μ.), πιθανώς τοιχοβάτης μνημείου, η πρόσθια όψη της οποίας μιμείται ψευδοϊσοδομικό σύστημα τοιχοδομίας με περιτένεια που περιτρέχει και τις τέσσερις πλευρές. Η λιθόπλινθος πιθανότατα προέρχεται από το ιερό του Πυθίου Απόλλωνος, το οποίο βρίσκεται σε μικρή απόσταση στη θέση Αγία Άννα και είναι γνωστό ότι καταστράφηκε στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους και όλο το οικοδομικό υλικό του χρησιμοποιήθηκε στην ενίσχυση του τείχους της πόλης. Αρχιτεκτονικά μέλη από το ίδιο ιερό, όπως γείσα και τρίγλυφοι, αποκαλύφθηκαν στον πύργο της

Εικ. 24. Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Σάρολα. Κιβωτιόσχημη παιδική ταφή.

Εικ. 25. Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Σάρολα. Κιβωτιόσχημος τάφος κτερισμένος με δακρυδόχα αγγεία και ακέραιο χάλκινο κάτοπτρο.

ανατολικής πύλης του τείχους που έχει βρεθεί στο οικόπεδο Ακάλεστου, νότια του οικοπέδου Μπαρμπαρήγου - Σάρολα.

Στην ανατολική παρειά του Τ1, σε απόσταση 4,50 μ. από το νότιο άκρο του και δίπλα στη συγκέντρωση των προαναφερθέντων μαρμάρινων μελών, βρέθηκε άλλος ένας κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από μικρές και μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες στη νότια, την ανατολική και τη δυτική πλευρά. Για την κατασκευή της βόρειας πλευράς του έχει χρησιμοποιηθεί τμήμα ενεπίγραφης βάσης μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης, που φέρει την επιγραφή *ΠΑΡΜΕΝΙΩΝ ΑΡΚΕΣΙΝΕΥΣ*, και για την κατασκευή της δυτικής άλλο ένα τμήμα ενεπίγραφης βάσης μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης, που φέρει την επιγραφή *ΣΩΤΗΡΧΟΣ*. Ο τάφος καλυπτόταν με σχιστολιθικές πλάκες που βρέθηκαν σπασμένες. Περιείχε τρεις ταφές, από τις οποίες η μία ακέραια, ενώ τα οστά και τα κρανία των άλλων δύο είχαν παραμεριστεί στη δυτική πλευρά (διαστ.: ανατολική πλευρά 2,40, δυτική 2,35, βόρεια 0,96, νότια 0,93 μ., προσανατολισμός Β.-Ν.). Στα κτερίσματα ανήκαν τρία δακρυδόχα αγγεία, χάλκινη αιχμή βέλους, χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα. Με βάση τα κτερίσματα ο τάφος χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή.

Εφαπτόμενη στην ανατολική γωνία του παραπάνω τάφου και 0,65 μ. ανατολικά του Τ1 βρέθηκε σε βάθος 0,25 μ. ορθογώνια κατασκευή χτισμένη με μεσαίου και μεγάλου μεγέθους σχιστολιθικές πλάκες (διαστ. 1,45×0,90 μ., προσανατολισμός Β.-Ν.). Πιθανότατα πρόκειται για βωμό ή τράπεζα προσφορών.

Σε απόσταση 0,65 μ. νότια του «βωμού» αποκαλύφθηκε ένας τρίτος κιβωτιόσχημος τάφος, παράλληλος προς τον Τ1 και πολύ κοντά στο προς Ν. όμορο οικόπεδο, σε βάθος 0,50 μ. Ήταν κατασκευασμένος από τέσσερις μεγάλες σχιστόπλακες και καλυπτόταν με μία μεγάλη σχιστόπλακα που βρέθηκε σπασμένη σε τρία τμήματα (διαστ. 1,80×0,75 μ., προσανατολισμός Β.-Ν.). Μέσα στον τάφο βρέθηκαν δύο σκελετοί. Στα κτερίσματα ανήκε ένα δακρυδόχο αγγείο. Και ο τάφος αυτός χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή.

Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του Τ1, σχεδόν εφαπτόμενος σε αυτόν, σε απόσταση 12,20 μ. από το βόρειο άκρο του και σε βάθος 1,25 μ., αποκαλύφθηκε τέταρτος κιβωτιόσχημος τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Ήταν κατασκευασμένος από δύο μεγάλων διαστάσεων σχιστολιθικές πλάκες στη δυτική και την ανατολική πλευρά και δύο μικρότερες στη βόρεια και τη νότια πλευρά. Η βορειότερη σχιστόπλακα είχε παραμεριστεί προς τον Τ1 (διαστ. 1,99×0,80 μ.). Στο εσωτερικό του βρέθηκε μόνον ένας σκελετός σε ύπτια στάση. Στα κτερίσματα ανήκουν τρία ακέραια δακρυδόχα αγγεία και ένα ακέραιο χάλκινο κάτοπτρο (Εικ. 25). Χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Βόρεια αυτού του τάφου και σχεδόν εφαπτόμενος στη βόρεια πλευρά του, επίσης στην ανατολική παρειά του Τ1, αποκαλύφθηκε κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Ο τάφος αποτελούνταν από έξι πήλινες κεραμίδες οροφής τριγωνικά τοποθετημένες, εκ των οποίων οι δύο ακέραιες (Εικ. 26). Στο εσωτερικό του βρέθηκαν δύο σκελετοί ο ένας επάνω στον άλλο με τα κρανία τοποθετημένα στη νότια πλευρά. Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται επτά αγγεία, χάλκινο έλασμα με καρφιά, σιδερένιο μαχαιρίδιο, ελεφαντοστέινα μικροαντικείμενα, καθώς και ζευγάρι χρυσών ενωτίων (Εικ. 27). Πρόκειται για εξαιρετικά δείγματα κοσμηματοτεχνίας. Έχουν κυκλικό σχήμα και αποτελούνται από ένα χρυσό έλασμα δουλεμένο με τις τεχνικές της κοκκίδωσης και της συρματοτεχνικής, το οποίο απολήγει σε κεφάλι αιγάγρου που επιστέφεται με πορφυρού χρώματος ημιπολύτιμο λίθο (γρανάδα). Χρονολογείται και αυτός ο τάφος στην ύστερη ελληνιστική περίοδο, αν και πρέπει να κατασκευάστηκε αργότερα από τον παρακείμενο προς Ν. κιβωτιόσχημο τάφο, καθώς η βόρεια σχιστόπλακα αυ-

Εικ. 26. Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Σάρολα. Κεραμοσκεπής τάφος της ύστερης ελληνιστικής περιόδου.

Εικ. 27. Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Σάρολα. Ζευγάρι χρυσών ενωτίων από τον κεραμοσκεπή τάφο.

τού είχε παραμεριστεί και ο κεραμοσκεπής τάφος «εισχωρούσε» στον κιβωτιόσχημο.

Βόρεια του κεραμοσκεπούς τάφου εντοπίστηκαν ίχνη πυράς, αρκετά καμένα οστά, όστρακα κεραμικής και ένα σιδερένιο αντικείμενο.

Ο μεγάλος τοίχος Τ1 θα πρέπει λόγω μεγέθους, κατασκευής, αλλά και θέσης, αφού βρίσκεται στην πορεία του αρχαίου τείχους της πόλης που έχει αποκαλυφθεί σε μικρή απόσταση στα οικόπεδα Μπαρμπαρή στα βόρεια και Ακάλεστου στα νότια, να αποτελεί τμήμα του τείχους, και πιθανότατα μεταγενέστερη προσθήκη ή κατασκευή που θα πρέπει να έγινε στους ελληνιστικούς ή ρωμαϊκούς χρόνους, όπως υποδηλώνουν οι ταφές, τα μεγάλα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που αποκαλύφθηκαν σε β΄ χρήση, αλλά και η πληθώρα των οστράκων αυτών των περιόδων.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Σώζεται το κάτω τμήμα αναγλύφου, στο οποίο παριστάνονται έξεργα τέσσερις ενδεδυμένες μορφές. Η μία κάθεται σε κάθισμα και πατά σε υποπόδιο. Μπροστά από αυτήν υπάρχει μία μικρότερη μορφή με υψωμένο το αριστερό χέρι με το οποίο κρατά δυσδιάγνωστο αντικείμενο και είναι η μόνη που σώζεται ολόκληρη, ενώ στα αριστερά της καθιστής μορφής, της οποίας σώζονται μόνο τα κάτω άκρα, υπάρχουν παριστάμενες κατ' ενώπιον άλλες δύο μερικώς σωζόμενες μορφές, πιθανότατα γυναικείες, εκ των οποίων η μία στα αριστερά της κεντρικής όρθιας μορφής είναι μικρότερων διαστάσεων. Όλες οι μορφές πατούν σε εξέχοντα κανόνα, πλ. 0,05 μ., και είναι πολύ έξεργες. Φορούν ιμάτιο και πέπλο. Οι δύο μορφές που αποδίδονται σε μικρότερη κλίμακα θα πρέπει να παριστούν θεραπαινίδες ή παιδίσκες. Το ανάγλυφο αυτό θεωρείται με επιφύλαξη επιτύμβιο. Δυστυχώς δεν σώζεται το άνω τμήμα του με την επίστεψη που θα επιβεβαίωνε αυτή την υπόθεση.

ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ[59]

Στην ακατοίκητη νησίδα του Δεσποτικού, όπου εδώ και αρκετά χρόνια ανασκάπτεται συστηματικά ένα από τα σημαντικότερα ιερά των Κυκλάδων αφιερωμένο στον Απόλλωνα, δυστυχώς δεν πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα λόγω αδικαιολόγητης διακοπής από την αρμόδια Εφορεία Αρχαιοτήτων. Εξαιτίας της διακοπής αυτής έγινε μόνο μελέτη του πολυάριθμου και ποικίλου κεραμικού υλικού που έχει συσσωρευτεί στην αποθήκη του Αρχαιολογικού Μουσείου Πάρου και στην αποθήκη Δαφερέρα μετά την ολοκλήρωση πέντε εντατικών ανασκαφικών περιόδων (2001-2005). Η μελέτη πραγματοποιήθηκε από τη μόνιμη συνεργάτιδα της ανασκαφής ωρομίσθια αρχαιολόγο Κ. Νταϊφά, την Κ. Καρακάση και τον καθηγητή R. Sutton, μέλη της επιστημονικής ομάδας της ανασκαφής.

59. Για τις έως τώρα έρευνες στο Δεσποτικό, βλ. ενδεικτικά Γ. Κουράγιος, Δεσποτικό. Ένα νέο ιερό του Απόλλωνα, *ΑΑΑ* XXV (2005), σ. 37-88· ο ίδιος, Exploration of the Archaic Sanctuary at Mandra on Despotiko, *BCH* 128-129 (2004-2005), σ. 133-174· ο ίδιος, Δεσποτικό. Το νησί του Απόλλωνα, στο Ν. Κατσονοπούλου κ.ά. (επιμ.), *Πάρος ΙΙ. Ο Αρχίλοχος και η εποχή του. Πρακτικά Συνεδρίου, Παροικιά 7-10 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2008, σ. 383-407· ο ίδιος, *Δεσποτικό. Το ιερό του Απόλλωνα*, Αθήνα 2009 (β΄έκδοση Αθήνα 2012).

Η προκαταρκτική μελέτη του κεραμικού υλικού από την ανασκαφική περίοδο του 2004 στο ιερό του Δεσποτικού επικεντρώθηκε στο υλικό από τα Κτίρια Ε και Δ. Έγινε διαχωρισμός του υλικού σε κεραμίδες, ακόσμητα και χονδροειδή όστρακα και γραπτά όστρακα, καθαρισμός και ομαδοποίηση της γραπτής κεραμικής και στη συνέχεια φωτογράφηση και αποθήκευση δεδομένων στον υπολογιστή, προκειμένου να δημιουργηθεί φωτογραφικό αρχείο. Η αποθήκευση των οστράκων σε σακούλες έγινε σύμφωνα με τη νέα ταξινόμηση (χωριστά τα γραπτά από τα ακόσμητα/χονδροειδή) και κατά κτίριο. Σκοπός αυτής της ταξινόμησης ήταν η εμπεριστατωμένη χρονολόγηση των χώρων και των κτιρίων του ιερού και, μελλοντικά, η ανασύσταση αγγείων από το πλήθος των οστράκων. Ήδη κατά αυτή την προκαταρκτική μελέτη διαπιστώθηκε ότι το Κτίριο Ε είχε και αρχαϊκή φάση χρήσης, εντοπίστηκαν όστρακα συνανήκοντα με αγγεία από το Δεσποτικό στην αποθήκη του Μουσείου Πάρου και καταγράφηκε πληθώρα γραπτών οστράκων κορινθιακών και αττικών αγγείων αρχαϊκής περιόδου από το Κτίριο Δ.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ

ΝΑΞΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χ ώ ρ α

Θέση Πλίθος

Στα τέλη του έτους έγιναν προεργασίες – κατεδάφιση παλαιού ερειπωμένου κτίσματος στη δυτική πλευρά του ακινήτου, αποψίλωση-καθαρισμός και αποχωμάτωση με μηχανικά μέσα της επιφανειακής επίχωσης (μπαζώματος), ορισμός επί του εδάφους ανασκαφικού καννάβου από τετράγωνα διαστ. 4×4 μ. με διαδρόμους (μάρτυρες) πλ. 1 μ. –, προκειμένου να ξεκινήσει η ανασκαφή στο ακίνητο ιδιοκτησίας Μ. Κρητικού στη θέση Πλίθος στη Χώρα Νάξου.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Αποψιλώθηκαν και καθαρίστηκαν[60] οικόπεδα, όπου βρέθηκαν και διατηρούνται αρχαία στη Χώρα, καθώς και οι (οργανωμένοι και επισκέψιμοι ή μη) αρχαιολογικοί χώροι στη Χώρα και στην ύπαιθρο της Νάξου.

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΛΟΙΠΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ι. Αποκαταστάθηκε[61], για λόγους στατικούς και ασφάλειας των ευρημάτων, βαθύ ρήγμα στο βόρειο εξωτερικό τοίχο του Αρχαιολογικού Μουσείου Νάξου.

ΙΙ. Έγιναν εργασίες συντήρησης στους εσωτερικούς και τους εξωτερικούς χώρους του Αρχαιολογικού Μουσείου Νάξου (αποψίλωση και καθαρισμός του αύλειου χώρου, σοβάτισμα και ασβέστωμα των τοίχων στα υπόγεια, στους διαδρόμους και στο αίθριο, βάψιμο μεγάλων εξωτερικών επιφανειών του κτιριακού συγκροτήματος, βάψιμο των κιγκλιδωμάτων της περίφραξης της αυλής με αντιοξειδωτική βαφή κτλ.)[62].

ΙΙΙ. Οι αποθήκες του μουσείου παρουσιάζουν μεγάλο πρόβλημα χωρητικότητας, το οποίο επιτείνεται από την άναρχη απόθεση των ανασκαφικών ευρημάτων στους διαδρόμους, στις κλίμακες, στους πάγκους εργασίας και μπροστά από τα ντέξιον.

Με στόχο την εξοικονόμηση ωφέλιμου χώρου και την οργάνωση των αποθηκών, ώστε να καταστούν λειτουργικές, από τον Οκτώβριο ξεκίνησε τακτοποίηση του υπάρχοντος υλικού με παράλληλη απόρριψη των αντικειμένων (όπως σπασμένα πλαστικά κιβώτια, σκουριασμένα σίδερα, χαλασμένα ανασκαφικά εργαλεία που δεν επιδέχονται επισκευής, ξύλινα κουφώματα θυρών και παραθύρων που έχουν αντικατασταθεί κτλ.), που έχουν σωρευθεί με τα χρόνια και πλέον είναι άχρηστα.

Στο πλαίσιο αυτό καταχώσθηκαν στον αύλειο χώρο του μουσείου, αφού προηγουμένως καλύφθηκαν με γεωύφασμα, όστρακα τα οποία είχαν από παλαιά επιλεχθεί για να απορριφθούν και είχαν τοποθετηθεί σε μια άκρη με τη σχετική ένδειξη. Επίσης, σε ειδικά διαμορφωμένο υπόστεγο χώρο στην κατώτερη στάθμη της αυλής μεταφέρθηκαν και τακτοποιήθηκαν τα υλικά που είχαν χρησιμοποιηθεί στην προσωρινή έκθεση «Από τη Νάξο του Αιγαίου στη Νάξο της Σικελίας», που παρουσιάστηκε στο Μουσείο της Νάξου από 8 έως 31 Ιουλίου 2001.

ΙV. Βάφτηκε εσωτερικά και εξωτερικά το κτίριο της Αρχαιολογικής Συλλογής Απειράνθου[63].

60. Από τους τρεις εργατοτεχνίτες της Νάξου Γ. Βασιλάκη, Φ. Ανεβλαβή και Σ. Ξενάκη. Τα Ύρια συντηρούνται από τους δύο αρχαιοφύλακες του χώρου Μ. Κουφόπουλο και Ει. Κάγκανη.

61. Από τους τρεις εργατοτεχνίτες της Νάξου Γ. Βασιλάκη, Φ. Ανεβλαβή και Σ. Ξενάκη, υπό την επίβλεψη του αρχιφύλακα Νάξου Η. Προμπονά, με βάση τις οδηγίες του μηχανικού της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Μ. Χαλκουτσάκη.

62. Από τους τρεις μόνιμους εργατοτεχνίτες της Νάξου Γ. Βασιλάκη, Φ. Ανεβλαβή και Σ. Ξενάκη, με τη συνδρομή των αρχαιοφυλάκων του μουσείου.

63. Από τους τρεις εργατοτεχνίτες της Νάξου Γ. Βασιλάκη, Φ. Ανεβλαβή και Σ. Ξενάκη, με υλικά που έφερε ο αρχαιοφύλακας της Αρχαιολογικής Συλλογής Απειράνθου Π. Γεροντής.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Ξεκίνησε[64] η καταγραφή του περιεχομένου των αποθηκών του Αρχαιολογικού Μουσείου Νάξου ανά αίθουσα και η ηλεκτρονική καταγραφή - ψηφιακή φωτογράφηση των εκθεμάτων και των φυλασσομένων στις προθήκες της έκθεσης (γενική φωτογράφηση της αίθουσας και της κάθε προθήκης, φωτογράφηση κάθε εκθέματος ξεχωριστά, τοποθέτηση λεζάντας σε κάθε φωτογραφία με τον αριθμό καταγραφής και την περιγραφή του).

Οι παραπάνω εργασίες κρίνονται απολύτως απαραίτητες τόσο για την οργάνωση-ταξινόμηση του υλικού όσο και για λόγους ασφαλείας του, καθώς δημιουργείται αρχείο όλων των ευρημάτων και εκθεμάτων σε σχέση με τη θέση τους μέσα στο κτίριο. Επιπλέον, με την ηλεκτρονική καταγραφή και την ψηφιακή φωτογράφηση του υλικού δημιουργείται το υπόβαθρο για τη δημιουργία ηλεκτρονικής βάσης δεδομένων. Πρόκειται πάντως για ιδιαιτέρως χρονοβόρα διαδικασία, που γίνεται μόνο τις ημέρες και τις ώρες που το μουσείο είναι κλειστό.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ο Γ. Καρποντίνης παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου πέντε αρχαία αντικείμενα. Τα αντικείμενα αυτά κατείχε νομίμως με την αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Β2/Φ25/38698/717/16-8-1993 Απόφαση, η δε δωρεά τους προς το Μουσείο Νάξου είχε γίνει αποδεκτή με την αριθ. πρωτ. 44738/ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α2/Φ25-Φ45/44738/3203/6-9-1993 Απόφαση. Πρόκειται για τα εξής:

α) Φωλεόσχημο αγγείο. Ακέραιο. Πηλός καστανοκόκκινος. Επίχρισμα βαθυκόκκινο. Ύψ. 0,03, διάμ. άνω επιφάνειας 0,08 μ. ΠΜ-ΜΜ περίοδος.

β) Προτομή γυναικείας μορφής. Ακέραιη. Πηλός πορτοκαλόχρωμος. Στεφάνη επιστέφει την κόμη, της οποίας οι βόστρυχοι επιστέφουν το μέτωπο και οι δύο πλόκαμοι ως αδιάρθρωτη μάζα πλαισιώνουν το λαιμό. Η διατύπωση της κόμης και των χαρακτηριστικών του μετώπου είναι ασαφής λόγω της μακρόχρονης χρήσης της μήτρας. Ύψ. 0,125, μέγ. πλ. 0,105 μ. Αρχές 5ου αι. π.Χ.

γ) Ζεύγος ανδρικής και γυναικείας μορφής, που στέκει σε ελλειψοειδή βάση. Της γυναικείας μορφής λείπει το τμήμα από το αριστερό γόνατο και κάτω. Η ανδρική μορφή φορεί ιμάτιο, που αφήνει ακάλυπτο τον κορμό μπροστά και πέφτει από τους ώμους προς τα πίσω. Η γυναικεία μορφή φορεί χιτώνα ψηλά ζωσμένο και φέρει το αριστερό χέρι, γύρω από το οποίο περιτυλίγεται ιμάτιο, πίσω στην οσφύ. Λεπτή στεφάνη στις κεφαλές και των δύο μορφών. Πηλός καστανοκόκκινος. Ίζημα. Ύψ. 0,135 μ. 1ος αι. π.Χ.(;).

δ) Αγνύθα σε σχήμα κόλουρου κώνου. Ακέραιη. Πηλός καστανός. Ύψ. 0,073 μ.

ε) Λύχνος άωτος, στρογγυλός με επιμηκυσμένο μυκτήρα, το άκρο του οποίου είναι σπασμένο. Κάτω από τη μεγάλη κεντρική οπή ανάγλυφος δακτύλιος. Πηλός τεφρός. Ολόκληρη η άνω επιφάνεια κάθετα ραβδωμένη. Στη μία πλάγια όψη, στη θέση του ωτίου, ανάγλυφο ελικοειδές κόσμημα. Πλ. 0,02, μέγ. μήκ. 0,07, διάμ. άνω επιφάνειας 0,06 μ.

ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Αρχαιολογικός χώρος Υρίων

Στις 9/8/2006, βραδιά πανσελήνου, ο αρχαιολογικός χώρος των Υρίων συμμετείχε στις εκδηλώσεις της αυγουστιάτικης πανσελήνου που διοργανώνει από το 2001 το ΥΠΠΟ, παραμένοντας ανοικτός για το κοινό από τις απογευματινές έως και τις πρώτες μεταμεσονύκτιες ώρες.

Επίσης, με την αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ42/55439/2529/10-7-2006 Απόφαση, ο ίδιος χώρος παραχωρήθηκε στον Πολιτιστικό Οργανισμό Δήμου Νάξου για να πραγματοποιηθούν: α) συναυλία με την καλλιτέχνιδα Baddi Assad από τη Βραζιλία, στο πλαίσιο του 5ήμερου 28ου Φεστιβάλ Κιθάρας (7 έως 11 Ιουλίου 2006) στις 11 Ιουλίου 2006, ημέρα Τρίτη, και β) η θεατρική παράσταση «Σφήκες» του Αριστοφάνη, από την Εταιρεία Φίλων του ΑΜΦΙ-ΘΕΑΤΡΟΥ του Σ. Ευαγγελάτου, στις 13 Αυγούστου 2006, ημέρα Κυριακή.

ΣΧΙΝΟΥΣΑ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Έγινε[65] καταγραφή και ψηφιακή φωτογράφηση των παλαιοχριστιανικών ευρημάτων που είχαν περισυλλεγεί τη δεκαετία του 1990 από την τοποθεσία Σταυρός[66], καθώς και άλλων αρχαίων που προέρχονται από διάφορες θέσεις του νησιού. Τα παραπάνω αντικείμενα φυλάσσονται προσωρινά στα γραφεία της Κοινότητας Σχινούσας.

64. Από την υπογράφουσα.

65. Από την υπογράφουσα και τον αρχαιολόγο της 2ης ΕΒΑ Δ. Χατζηλαζάρου.

66. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 500.

ΑΝΩ ΚΟΥΦΟΝΗΣΙ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στο πλαίσιο οικοδομικού αιτήματος διενεργήθηκε αρχαιολογικός έλεγχος του υπεδάφους με δοκιμαστικές τομές[67] στο γήπεδο ιδιοκτησίας Μ. Παπαοικονόμου στη θέση Λουτρά[68] (ή κατά τους ντόπιους «Χάλασμα» ή «Χαλάσματα») στο Άνω Κουφονήσι. Βρέθηκε τμήμα αρχαίου τοίχου. Επιφανειακά συνελέγησαν όστρακα αγγείων ρωμαϊκών-υστερορρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων (κτενιωτά, ραβδωτά, με εφυάλωση).

Αρχαιολογική αποθήκη

Η Κοινότητα Κουφονησίων παραχώρησε στο Υπουργείο Πολιτισμού (ΚΑ΄ ΕΠΚΑ) για 99 έτη ένα χώρο του Γυμνασίου Κουφονησίου, για μεταφορά και φύλαξη αρχαίων ευρημάτων, που προέρχονται από επιφανειακές και ανασκαφικές εργασίες της Υπηρεσίας ή άλλων φορέων και ιδρυμάτων στο Άνω και Κάτω Κουφονήσι, την Κέρο και το Δασκαλειό. Ο χώρος διαμορφώθηκε κατάλληλα εσωτερικά με την προσθήκη αποθηκευτικών ραφιών και εξωτερικά με την τοποθέτηση συναγερμού και κιγκλιδωμάτων.

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ

Έγινε καταγραφή, ψηφιακή φωτογράφηση και μεταφορά[69] (ορισμένων ύστερα από αποτοίχιση) στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου και στη Βυζαντινή Συλλογή Νάξου (Πύργο Γλέζου), 171 από σύνολο 173[70] κατασχεθέντων με μεσεγγύηση αρχαίων, βυζαντινών και μεταβυζαντινών αντικειμένων που βρέθηκαν εις χείρας (οικία, μπαρ) Ε.Μ. Πλατή, κατοίκου Άνω Κουφονησίου. Τα αντικείμενα που παρέμειναν για φύλαξη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νάξου καταχωρίστηκαν και στο ευρετήριο του Μουσείου (Α/Α: 10.900-10.949).

ΚΕΡΟΣ - ΔΑΣΚΑΛΕΙΟ

Εποπτεία εργασιών Βρετανικής Σχολής Αθηνών στη θέση Κάβος Δασκαλειού της Κέρου και στη νησίδα Δασκαλειό

Με την αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ1/5028/196/7-4-2006 Υπουργική Απόφαση εγκρίθηκε η διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στη θέση Κάβος Δασκαλειού της Κέρου και στη νησίδα Δασκαλειό από τη Βρετανική Σχολή Αθηνών για το 2006, υπό τη διεύθυνση του καθηγητή C. Renfrew.

Οι εργασίες είχαν διάρκεια έξι εβδομάδων, από αρχές Μαΐου έως μέσα Ιουνίου, και περιελάμβαναν καθαρισμούς, τοπογραφήσεις, ανασκαφικές εργασίες και μελέτη. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στον Κάβο, όπου πλην της περιοχής που είχε ερευνηθεί κατά τα έτη 1987 και 1988 ερευνήθηκε και η περιοχή νότια και γύρω από το χώρο, καθώς και η περιοχή βορειότερα, όπου έχουν εντοπιστεί ίχνη μεταλλουργικών δραστηριοτήτων.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών τα κινητά ευρήματα φυλάσσονταν στην αρχαιολογική αποθήκη Άνω Κουφονησίου, ενώ μετά το πέρας αυτών παρέμεινε εκεί η κεραμική, και τα λοιπά ευρήματα (ειδώλια, μαρμάρινα αγγεία, σκεύη κτλ.) μεταφέρθηκαν, με συνοδεία υπαλλήλων της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ, στο Αρχαιολογικό Μουσείου Νάξου.

ΗΡΑΚΛΕΙΑ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στη Βορεινή Σπηλιά, σε απόσταση περίπου 200 μ. από την ακτή, εντοπίστηκε[71] ριζιμιός βράχος με επίκρουστη σπείρα. Στην περιοχή υπάρχουν επιφανειακά οψιανοί (θραύσματα λεπίδων, φολίδες και απολεπίσματα).

ΚΑΤΟΧΕΣ

Στην αυλή της οικίας του Ν. Βλαβιανού, μόνιμου κατοίκου Ηρακλειάς, εντοπίστηκε[72] τμηματικά σωζόμενη πλάκα με αβαθείς κοιλότητες σε ελλειπτική σπειροειδή διάταξη στη μία της πλευρά (μέγ. σωζ. διαστ. 0,43×0,35×0,14, βάθ. κοιλοτήτων 0,005, διάμ. κοιλοτήτων 0,02 μ.). Είναι από σιδηρόπετρα και φέρει αποκρούσεις στην περιφέρεια και στην οπίσθια όψη, η οποία είναι ανεπεξέργαστη. Οι άνω και οι κάτω επιφάνειες του λίθου είναι επίπεδες, στοι-

67. Με μηχανικά μέσα υπό την επίβλεψη της υπογράφουσας.

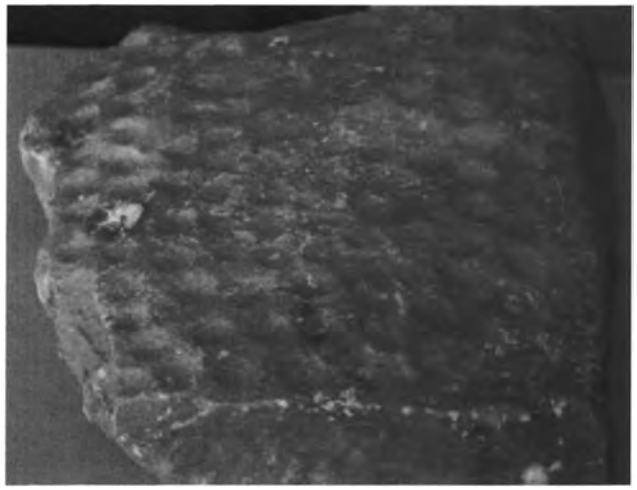
68. Αναφορά στην περιοχή κάνει η Φ. Ζαφειροπούλου. Βλ. *ΑΔ* 22(1967): Χρονικά, σ. 466.

69. Από την υπογράφουσα και το συντηρητή αρχαιοτήτων της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Γ. Σταϊκόπουλο.

70. Δεν αποτοιχίστηκαν για στατικούς λόγους δύο αντικείμενα. Ενημερώθηκε πάντως ο ιδιώτης να ειδοποιήσει την Υπηρεσία, όταν ξεκινήσει τις εργασίες ανακαίνισης του κτιρίου όπου αυτά είναι εντοιχισμένα, ώστε αρμόδιοι υπάλληλοι να τα παραλάβουν.

71. Από την ωρομίσθια αρχαιοφύλακα Ηρακλειάς Μ. Σιγάλα.

72. Από την ωρομίσθια αρχαιοφύλακα Ηρακλειάς Μ. Σιγάλα

Εικ. 28. Ηρακλειά. Άγιος Μάμας. Πλακοειδής λίθος με κοιλότητες σε σπειροειδή διάταξη.

χείο που δείχνει ότι στην αρχαιότητα μπορεί να ήταν εντοιχισμένος σε κάποιο κτίριο. Σύμφωνα με δήλωση του, ο Ν. Βλαβιανός βρήκε το αντικείμενο ανάμεσα στις πέτρες της μάντρας του χωραφιού του στον Άγιο Μάμα[73] στην περιοχή Παναγιά. Το αρχαίο καταγράφηκε και φωτογραφήθηκε ψηφιακά (Εικ. 28). Τοποθετήθηκε δε προσωρινά για φύλαξη στα γραφεία της Κοινότητας Ηρακλειάς μέχρις ότου ολοκληρωθούν οι κατά νόμον διαδικασίες μεταφοράς του στην Αρχαιολογική Συλλογή Απειράνθου Νάξου .

ΕΙΡΗΝΗ ΛΕΓΑΚΗ

ΣΕΡΙΦΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογική Συλλογή Σερίφου

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες ευπρεπισμού (μικροεπισκευές και χρωματισμός) στο κτίριο της αρχαιολογικής συλλογής και δρομολογήθηκαν οι διαδικασίες μίσθωσης αρχαιολογικής αποθήκης για τη στέγαση των ευρημάτων από τις σωστικές ανασκαφές, αφού ο μικρός χώρος που είχε διαμορφωθεί για το σκοπό αυτό στο κτίριο της συλλογής, δεν επαρκεί πλέον για την αποθήκευσή τους.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οικόπεδο Α. Μποφιλίου

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στο υψηλότερο άνδηρο του οικοπέδου[74], με την έρευνα του χώρου της «σπηλιάς», η οποία βρίσκεται στο δυτικό όριο του ανδήρου και είχε χρησιμοποιηθεί επί χρόνια για σταυλισμό ζώων. Μετά τη διάλυση του ξερολιθικού τοίχου, που έκλεινε την είσοδό της, και την απομάκρυνση της σύγχρονης επίχωσης, που είχε αρκετά μεγάλο πάχος, αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, ο οποίος αποτελεί το δάπεδο του χώρου. Ο βράχος είναι λαξευμένος με τρόπο ώστε να δημιουργείται επίπεδη επιφάνεια, πάνω στην οποία σώζονται κατά τόπους ίχνη επίστρωσης με κονιάμα. Στο τοίχωμα της «σπηλιάς», περιμετρικά, αποκαλύφθηκε λαξευμένο «θρανίο». Ο χώρος αυτός, ο οποίος βρίσκεται αμέσως βόρεια του μεγάλου δωματίου που φέρει επίστρωση με πήλινες πλάκες στο δάπεδο, αποτελούσε, προφανώς, τμήμα του συγκροτήματος του λουτρού.

Παράλληλα με την έρευνα στο παραπάνω άνδηρο, ανοίχθηκαν διερευνητικές τομές σε τρία χαμηλότερα άνδηρα του οικοπέδου. Σε δύο από αυτές (στο τρίτο και τέταρτο κατά σειρά άνδηρο) αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, χωρίς να αποκαλυφθούν κτιριακά λείψανα, ενώ από τη διαταραγμένη επίχωση συγκεντρώθηκαν όστρακα αγγείων διαφόρων περιόδων. Στο έκτο κατά σειρά άνδηρο ήλθε στο φως τμήμα νεκροταφείου και μέχρι στιγμής έχουν αποκαλυφθεί οκτώ λακκοειδείς τάφοι με ενταφιασμούς ενηλίκων, μία ελεύθερη ταφή και δύο εγχυτρισμοί. Οι λακκοειδείς τάφοι έχουν περίπου τον ίδιο προσανατολισμό (ΝΔ.-ΒΑ. ή Ν.-Β.), μήκος από 1,40-1,70 και πλάτος από 0,55-0,70 μ., οι δε νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια θέση (Εικ. 29). Σε κανέναν τάφο δεν βρέθηκε η κάλυψη. Όλες οι ταφές ήταν ακτέριστες. Η επίχωση στο χώρο αυτό ήταν επίσης διαταραγμένη, περιείχε πολλούς αργούς λίθους και λίγα ευρήματα (όστρακα αβαφών, κυρίως χονδροειδών αγγείων και λίγα μελαμβαφή).

Η ανασκαφή του οικοπέδου είναι σε εξέλιξη.

Οικόπεδο Ε. Ευγενίου

Το οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Τσιγγούρι, στους νότιους-νοτιοανατολικούς πρόποδες του λόφου της Χώρας, εκτός των ορίων του ομώνυμου οικισμού, σε σχετικά μικρή οριζόντια απόσταση αλλά μεγάλη υψομετρική διαφορά, λό-

73. Η έκταση στον Άγιο Μάμα, όπου έχουν εντοπιστεί σπείρες της πρωτοκυκλαδικής περιόδου χαραγμένες στα βράχια με την τεχνική της επίκρουσης, ανήκει στον Ν. Βλαβιανό. Βλ. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 465.

74. Για τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 131 και 60 (2005): Χρονικά, σ. 925. Στη φετινή έρευνα του οικοπέδου εργάστηκε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Μ. Χρυσοβέργη.

Εικ. 29. Σέριφος. Οικόπεδο Α. Μποφιλίου. Λακκοειδείς τάφοι.

γω της κλίσης του εδάφους, από το οικόπεδο Α. Μποφιλίου (βλ. παραπάνω). Βρίσκεται αμέσως κάτω από το δημόσιο δρόμο Χώρας-Λειβαδίου, ο οποίος και αποτελεί το βόρειο όριό του και είναι διαμορφωμένο σε κλιμακωτά άνδηρα. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, με τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών στο διάγραμμα κάλυψης της προτεινόμενης για ανέγερση οικοδομής, όπου αποκαλύφθηκε, σε βάθος από 0,05-1 μ., ο φυσικός βράχος – ορατός εξάλλου σε μεγάλο τμήμα του οικοπέδου –, χωρίς να αποκαλυφθούν αρχαία κτιριακά λείψανα. Από την ιδιαίτερα διαταραγμένη επίχωση που αφαιρέθηκε, η οποία προέρχεται κυρίως από απορρίψεις μπάζων κατά τη διάνοιξη του δρόμου, περισυνελέγησαν πολύ φθαρμένα όστρακα από αβαφή με χονδρά τοιχώματα αγγεία ύστερων χρόνων, λίγα όστρακα από μελαμβαφή αγγεία και δύο σφονδύλια.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Η Ει. Γεράρδη, κάτοικος Αθηνών, παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Σερίφου τμήματα δύο μαρμάρινων αντικειμένων:

α) Τμήμα από το άνω μέρος του κορμού μαρμάρινου αγάλματος ενδεδυμένης μορφής, ρωμαϊκών χρόνων, σωζ. ύψ. 0,145, σωζ. μήκ. 0,37, σωζ. πλ. 0,28 μ. (αριθ. κατ. 64). Από την κατάσταση διατήρησής του είναι φανερό ότι χρησιμοποιήθηκε στα νεότερα χρόνια ως δομικό υλικό. Το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειας του γλυπτού έχει πελεκηθεί και μόνο σε τμήμα της πρόσθιας και της οπίσθιας όψης σώζονται οι πτυχώσεις του ενδύματος και στην αριστερή πλάγια όψη η αρχή του βραχίονα. Στην άνω επιφάνεια διατηρείται η κοιλότητα για την ένθεση της κεφαλής και σε μικρή απόσταση, στη θέση του αριστερού ώμου, έχει ανοιχθεί, σε μεταγενέστερη χρήση, μια δεύτερη μικρή κοιλότητα. Κατά τόπους στην επιφάνεια υπάρχουν ίχνη σκωριών, από επαφή με σιδερένια αντικείμενα. Βρέθηκε ανάμεσα σε μπάζα, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου της οικίας της Ει. Γεράρδη (πρώην ανεμόμυλος), στη νησίδα των «Μύλων», στη Χώρα.

β) Άνω τμήμα μαρμάρινου κιονίσκου, μέγ. σωζ. ύψ. 0,12 μ., με ορθογώνια επίστεψη που φέρει μικρή αβαθή οπή στο κέντρο της άνω επιφάνειας (αριθ. κατ. 63). Πιθανότατα βυζαντινών χρόνων. Βρέθηκε κοντά στο εκκλησάκι των Αγίων Αποστόλων, στον Πλατύ Γιαλό.

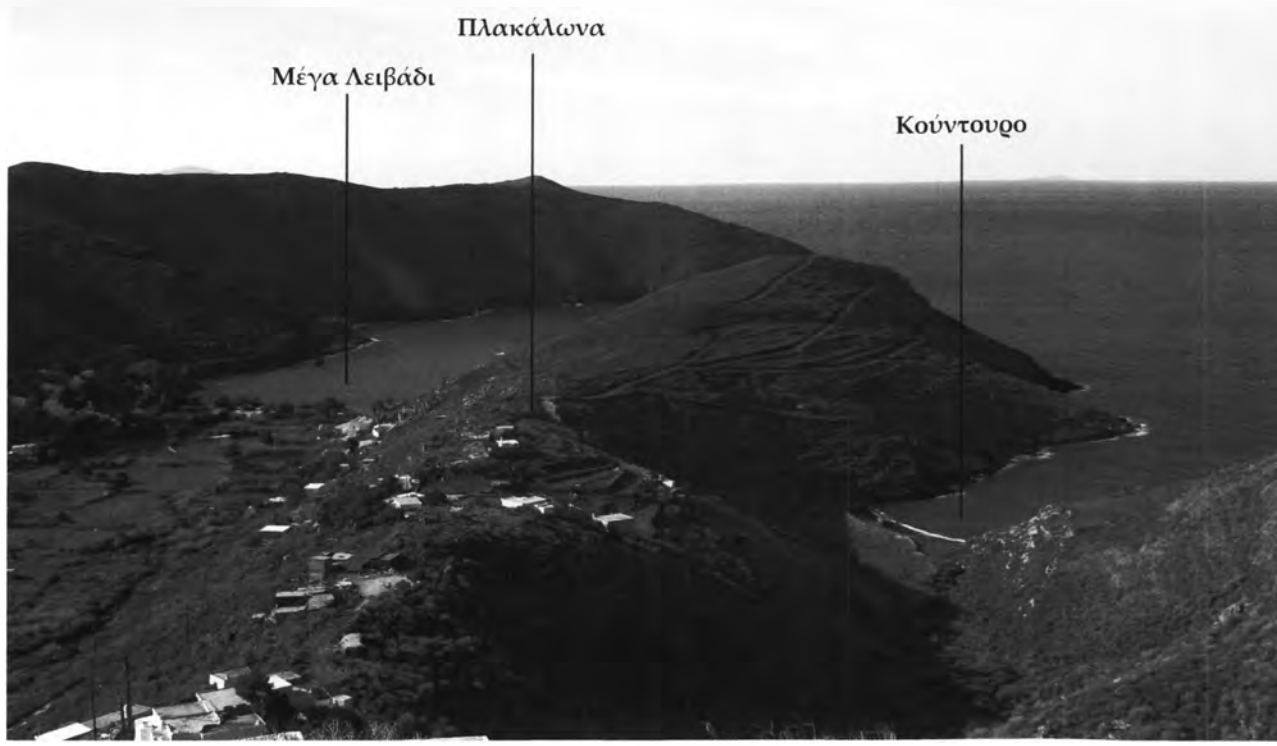
ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Θέση Πλακάλωνα

Κατά τη διάρκεια περιοδείας στη νοτιοδυτική πλευρά της Σερίφου πραγματοποιήθηκε επίσκεψη και επιφανειακή έρευνα στη θέση Πλακάλωνα, όπου τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο αρχαιομεταλλουργικής έρευνας στην περιοχή (συνεργασία ΚΑ΄ ΕΠΚΑ και ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος»), είχε εντοπιστεί η θέση πρωτοκυκλαδικού οικισμού[75].

Η θέση Πλακάλωνα βρίσκεται σε ένα ύψωμα, που αποτελεί τη ράχη του ακρωτηρίου Κούντουρο, ανάμεσα στους όρμους Κούντουρο και Μέγα Λειβάδι (Εικ. 30). Προκειται για μία από τις πλέον μεταλλοφόρες περιοχές του νησιού, με ορατές παντού πολυάριθμες στοές, ίχνη της πολύχρονης εξορυκτικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε εδώ, τόσο στα νεότερα χρόνια όσο και στην αρχαιότητα, αφού, όπως μαρτυρείται, σε αρκετές περιπτώσεις οι νεότερες εκμεταλλεύσεις «έπεσαν» επάνω σε αρχαίες στοές και βρέθηκαν πολλά αρχαία αντικείμενα (αγγεία, λύχνοι, νομίσματα κ.ά.), που η τύχη τους σήμερα αγνοείται. Στη θέση αυτή οδηγεί στενός χωματόδρομος (μικρό μόνο τμήμα

75. O. Philaniotou, Early Copper Production in the Aegean: The Case of Seriphos, στο *Aegean Metallurgy in Bronze Age. Book of Abstracts of an International Symposium held at the University of Crete between 19-21 November 2004*, σ. 41, όπου η θέση χρονολογείται στην ΠΚ Ι περίοδο. Επίσης, βλ. και M. Georgakopoulou, *Technology and Organisation of Early Cycladic Metallurgy: Copper on Seriphos and Keros, Greece*. Institute of Archaeology, University College London, March 2005, σ. 123 (αδημ. διδ. διατρ.). Στη φετινή επίσκεψη και επιφανειακή έρευνα συμμετείχε η φύλακας αρχαιοτήτων Ι. Γαλανού και η ωρομίσθια αρχαιολόγος Μ. Χρυσοβέργη.

Εικ. 30. Σέριφος. Θέση Πλακάλωνα. Άποψη της θέσης από Β.

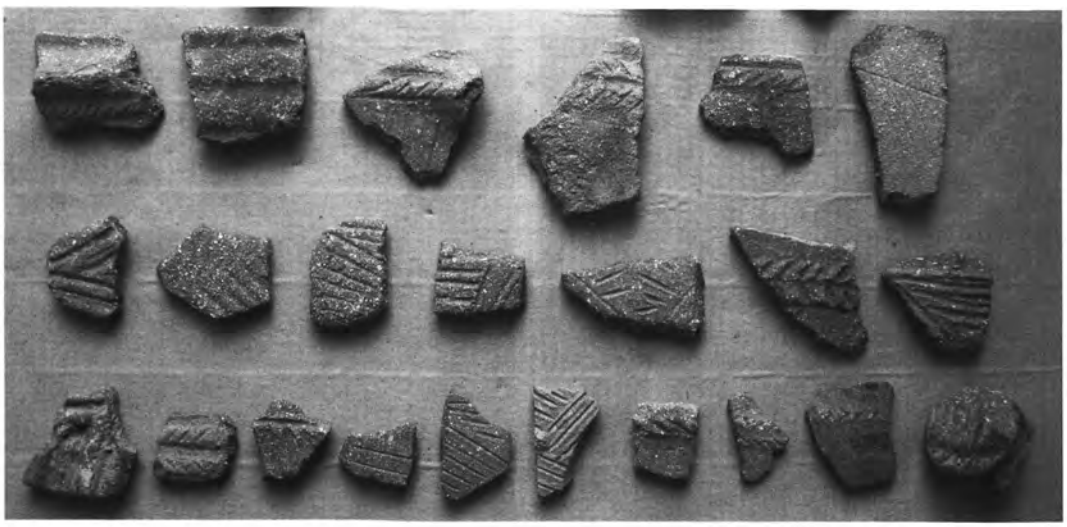
του έχει πρόχειρα τσιμεντοστρωθεί), ο οποίος ξεκινά από το δημόσιο δρόμο Χώρας-Μεγάλου Λειβαδίου και φθάνει μέχρι τον αυχένα του ακρωτηρίου, όπου διακλαδώνεται προς διάφορες κατευθύνσεις, περιβάλλοντάς το. Σύμφωνα με τους ντόπιους, η διάνοιξη του δρόμου έγινε τη δεκαετία του 1970, στο πλαίσιο δοκιμαστικών εξορύξεων για εκμετάλλευση μεταλλεύματος. Στην κορυφή και την ανατολική, κυρίως, πλαγιά του υψώματος υπάρχουν αρκετά αλώνια, από τα οποία, προφανώς, πήρε το όνομά της η θέση, παλιοί αγροτικοί οικίσκοι, άλλοι ερειπωμένοι κι άλλοι επισκευασμένοι, καθώς και μικρά σπίτια, που χρησιμοποιούνται ως μόνιμες ή παραθεριστικές κατοικίες. Μέρος των παραπάνω κτισμάτων περιλαμβάνεται εντός των ορίων του σύγχρονου οικισμού Μέγα Λειβάδι[76].

Από την επιφανειακή έρευνα, στους χώρους όπου η αυτοφυής βλάστηση και οι καλλιέργειες επέτρεψαν την πρόσβαση, διαπιστώθηκε ότι τα ίχνη του προϊστορικού οικισμού – κτιριακά κατάλοιπα και κινητά επιφανειακά ευρήματα – απλώνονται σε αρκετά μεγάλη έκταση. Ανεβαίνοντας το ύψωμα από τη βορειοανατολική πλευρά, ακολουθώντας το χωματόδρομο, τμήματα αρχαίων τοίχων διακρίνονται κατά τόπους, τόσο στην επιφάνεια του δρόμου όσο και στις παρυφές του, κάτω από τις σύγχρονες ξερολιθιές που ορίζουν τις ιδιοκτησίες, στις αυλές των σπιτιών και στα χωράφια που τον πλαισιώνουν. Στη βορειοδυτική και δυτική πλευρά της κορυφής, μάλιστα, αρχαία κτιριακά κατάλοιπα, που σώζονται σε αρκετό ύψος, είναι ορατά για πολλά μέτρα κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του δρόμου (Εικ. 31). Σε αρκετά σημεία οι αρχαίοι τοίχοι έχουν χρη-

Εικ. 31. Σέριφος. Θέση Πλακάλωνα. Κτιριακά κατάλοιπα του ΠΚ οικισμού, κατά μήκος της παρυφής του χωματόδρομου.

76. Ο οικισμός δημιουργήθηκε στο μυχό του ομώνυμου όρμου στα τέλη του 19ου αιώνα, σε περίοδο έντονης μεταλλευτικής δραστηριότητας. Αποτελεί έναν από τους πρώτους οργανωμένους εργατικούς οικισμούς στον ελλαδικό χώρο, είναι χαρακτηρισμένος ως ιστορικός τόπος και προστατεύεται από την Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων Αττικής.

Εικ. 32-34. Σέριφος. Θέση Πλακάλωνα. Επιφανειακά ευρήματα από περισυλλογή.

σιμοποιηθεί ως βάση των υπερκείμενων σύγχρονων ξερολιθικών τοίχων, που διαμορφώνουν τα άνδηρα καλλιέργειας, για την κατασκευή των οποίων χρησιμοποιήθηκε, προφανώς, αρχαίο δομικό υλικό. Εντυπωσιακό είναι, επίσης, το πλήθος των επιφανειακών ευρημάτων, με πλουσιότερη συγκέντρωση στην περιοχή της κορυφής του λόφου και των ανδήρων καλλιέργειας στη δυτική πλαγιά του. Τα ευρήματα που περισυνελέγησαν περιλαμβάνουν όστρακα από μικρά και μεγάλα πήλινα αγγεία διαφόρων σχημάτων και κατηγοριών (πολλά φέρουν χαρακτηριστική εγχάρακτη διακόσμηση, αρκετά, μάλιστα, ανήκουν στην κατηγορία των «talk ware»), σφονδύλια από διάτρητα όστρακα, τμήματα λίθινων τριπτήρων και τριβείων, οψιανούς (πυρήνας, λεπίδες και απορρίμματα επεξεργασίας), καθώς και τμήμα (λαιμός και τμήμα κεφαλής) μαρμάρινου ειδωλίου, σωζ. ύψ. 0,047 μ. (Εικ. 32-34). Τα επιφανειακά ευρήματα, με μια πρώτη εκτίμηση, φαίνεται ότι ανήκουν κυρίως στην ΠΚ ΙΙ περίοδο.

Για την προστασία της σημαντικής αυτής θέσης ξεκίνησε η διαδικασία κήρυξής της ως αρχαιολογικού χώρου.

ΚΙΜΩΛΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Κιμώλου

Παρά το γεγονός ότι δεν έχει ακόμη εγκαινιαστεί μετά την ολοκλήρωση του έργου της έκθεσης των αρχαίων το περασμένο έτος[77] και δεδομένου ότι η λειτουργία του αποτέλεσε ισχυρό αίτημα της τοπικής κοινωνίας, το Αρχαιολογικό Μουσείο Κιμώλου άνοιξε για το κοινό στις 11 Ιουλίου 2006, κατόπιν προφορικής έγκρισης που δόθηκε από το Γενικό Γραμματέα του ΥΠΠΟ, σε συνέχεια σχετικών εγγράφων της Εφορείας.

77. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 912-914.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ

Ελληνικά

Στα Ελληνικά, οι ισχυρές βροχοπτώσεις και οι έντονες θαλασσοταραχές που σημειώθηκαν στα τέλη του Οκτωβρίου 2006, παρέσυραν και πάλι τα χώματα της επίχωσης σε αρκετά σημεία κατά μήκος της ακτής στη θέση Λίμνη, όπου εκτείνεται τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης με ορατά τα ίχνη των λαξευμένων στο μαλακό ηφαιστειογενές πέτρωμα τάφων. Από τα αναμοχλευμένα από το κύμα χώματα η ωρομίσθια φύλακας αρχαιοτήτων Μ. Βεντούρη περισυνέλεξε τμήματα δύο ατρακτόσχημων μυροδοχείων ελληνιστικών χρόνων και αρκετά μεγάλο αριθμό οστράκων από μικρά και μεγάλα αγγεία διαφόρων περιόδων, πολλά από τα οποία συγκολλώνται, όπως τα όστρακα μελαμβαφούς όλπης αττικού εργαστηρίου (αριθ. κατ. 607).

Επιπλέον, στην ίδια θέση που πριν από δύο χρόνια η θάλασσα είχε αποκαλύψει και παρασύρει έναν τάφο του 4ου αι. π.Χ.[78], τα νερά αποκάλυψαν φέτος και παρέσυραν το μεγαλύτερο τμήμα του αμέσως προς Β. αυτού και με τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό (ΒΑ.-ΝΔ.) παρακείμενου ορθογώνιου ταφικού λαξεύματος, αφήνοντας μόνον ένα τμήμα κατά μήκος της ανατολικής μακριάς πλευράς του, από όπου περισυνελέγησαν τα εναπομείναντα στο τμήμα αυτό κτερίσματα. Στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου είχε παραμείνει στη θέση του, τοποθετημένος όρθιος και σε ύψος 0,50 μ. από τον πυθμένα, ακέραιος αττικός μελαμβαφής δίωτος σκύφος, ύψ. 0,10 μ. (αριθ. κατ. 605) (Εικ. 35). Από τα χώματα που είχαν απομείνει κοντά στο κέντρο του λαξεύματος και σε ύψος 0,20 μ. από τον πυθμένα, ο οποίος μέχρι το ύψος αυτό καλυπτόταν (στο τμήμα τουλάχιστον που είχε απομείνει) από στρώμα πυράς, περισυνελέγη μία ακέραιη μελαμβαφής όλπη τοπικού εργαστηρίου, ύψ. 0,11 μ. με τη λαβή (αριθ. κατ. 606) (Εικ. 36) και όστρακα υστεροκορινθιακής πυξίδας με φυτική διακόσμηση, τα οποία συγκολλώνται και σχηματίζουν το μεγαλύτερο τμήμα του αγγείου (λείπει μόνο τμήμα της βάσης και της κοιλιάς) (Εικ. 37). Ο σκύφος χρονολογείται με βάση την εξέλιξη του σχήματος στο β΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ[79] (όπως εξάλλου και ο σκύφος που βρέθηκε στον παρακείμενο προς Ν. τάφο), περίοδο στην οποία φαίνεται να ανήκει με βάση τα χαρακτηριστικά της και η πυξίδα[80], επομένως σε αυτά τα χρόνια θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά η ταφή την οποία συνόδευαν. Τα τρία αγγεία αποτελούν συνήθη κτερίσματα των ταφών του 4ου αι. π.Χ. στο νεκροταφείο των Ελληνικών, ενώ η θέση που βρέθηκαν μέσα στο ταφικό λάξευμα και σε σχέση με το στρώμα πυράς είναι σύμφωνη με την ταφική πρακτική που φαίνεται να επικρατούσε στο νησί την περίοδο αυτή, με βάση τα μέχρι σήμερα δεδομένα[81].

Εικ. 35-37: Κίμωλος. Ελληνικά. Αττικός μελαμβαφής δίωτος σκύφος, μελαμβαφής όλπη και όστρακα υστεροκορινθιακής πυξίδας από κατεστραμμένο τάφο στην ακτή της θέσης Λίμνη.

ΠΕΓΚΥ ΠΑΝΤΟΥ

78. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 153.

79. Πρβλ. *Agora* XII, 1970, 1-2, αριθ. 350, πίν. 16.

80. *Corinth* VII, 5, σ. 40-43.

81. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 423-426 και 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 133-134.

ΣΑΜΟΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου (Εικ. 38, 39)

Οι εργασίες έκθεσης στο Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου συνεχίστηκαν με τις μεταφορές αρχαίων από την Αρχαιολογική Συλλογή του Πυθαγορείου και τις παλαιές αποθήκες στο μουσείο, με τη συντήρηση των προς έκθεση αντικειμένων, την καταγραφή, τη χρονολογική και φωτογραφική τεκμηρίωσή τους. Το μουσείο απέκτησε τον απαραίτητο ηλεκτρονικό εξοπλισμό και έγινε μελέτη για τη στατική επάρκεια του κτιρίου από τον πολιτικό μηχανικό του ΥΠΠΟ Δ. Μονοκρούσο, προκειμένου να τοποθετηθούν τα γλυπτά στις προβλεπόμενες από τη μουσειολογική μελέτη θέσεις, ενώ παραγγέλθηκαν οι βάσεις για το στήσιμό τους[82]. Τοποθετήθηκαν στις αποθήκες ερμάρια για την τακτοποίηση των δελτίων καταγραφής των αρχαίων και των φωτογραφιών. Με τη φύτευση δένδρων και φυτών εξωραΐστηκε ο κήπος του μουσείου[83] .

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πυθαγόρειο

Οικόπεδο Ευ. Κωνσταντάκη (Ο.Τ. 47, αριθ. οικ. 309)[84]

Η ανασκαφή επεκτάθηκε σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου εκτός από το βορειότερο τμήμα, στο οποίο υπάρχει σύγχρονη κτιστή δεξαμενή, και έφθασε σε βάθος 1,95-2,72 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (Εικ. 40).

Σε βάθος 1,10 μ. ήλθε στο φως θεμέλιο τοίχου, που διατρέχει κατά μήκος όλη σχεδόν την ανατολική πλευρά του οικοπέδου, με κατεύθυνση Β.-Ν., ορατού μήκ. 12 μ. (εάν προστεθούν τα άσκαφα τμήματα που βρίσκονται στους μάρτυρες το μήκος φθάνει τα 15 μ.), πλ. 0,60-0,70 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,72 μ., χτισμένο με μικρού και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και λίγους μερικώς ειργασμένους, έχει ως συνδετικό υλικό χώμα και ασβεστοκονίαμα και στερεώνεται στο χώμα.

Εικ. 38. Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου. Μεταφορές αρχαίων.

Εικ. 39. Αρχαιολογικό Μουσείο Πυθαγορείου. Στήσιμο μαρμάρινης λουτροφόρου.

Εικ. 40. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ευ. Κωνσταντάκη. Άποψη της ανασκαφής.

82. Η επιλογή του τύπου των βάσεων ήταν αποτέλεσμα της συνεργασίας της γράφουσας, ως επιβλέπουσας του έργου, του επίτιμου εφόρου Αρχαιοτήτων Κ. Τσάκου και του γλύπτη της Εφορείας Ν. Κυρίτση.

83. Η φύτευση έγινε αφιλοκερδώς από τον Δ.Ι. Σοφιανό.

84. Το οικόπεδο βρίσκεται αμέσως εσωτερικά του τείχους του αρχαίου λιμένα, έχει εμβαδόν 250,10 τ.μ. και συνορεύει βόρεια με οικόπεδο ιδιοκτησίας Ευ. Καραβασίλη, ανατολικά με οικόπεδο ιδιοκτησίας Αφών Κυριαζή-Γρυπάρη, δυτικά με οικία ιδιοκτησίας Δ. Διακογιάννη-Ιόθα, ενώ νότια έχει πρόσωπο στη δημοτική οδό Αγκαίου. Τμήμα του οικοπέδου είχε ερευνηθεί παλαιότερα (Κ. Τσάκος, *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 521) και είχαν έλθει στο φως λείψανα τοίχου και αγωγού ύδρευσης. Η έρευνα, που είχε διακοπεί ύστερα από αίτημα της ιδιοκτήτριας, συνεχίστηκε από τον Ιούνιο του 2003 μέχρι το Σεπτέμβριο του 2006 ύστερα από την υποβολή νέου αιτήματος.

Με την αποκάλυψη σε βάθος 1,07-1,20 μ. τμημάτων όμοιων θεμελίων δύο τοίχων με κατεύθυνση Α.-Δ. κάθετων στο πρώτο, ορατού μήκ. 1,83, πλ. 0,60 και μέγ. σωζ. ύψ. 1,37 το ένα και ορατού μήκ. 2,23, πλ. 0,75 και μέγ. σωζ. ύψ. 1 μ. το άλλο, διαπιστώθηκε ότι δημιουργούνται χώροι, πιθανότατα ορθογώνιοι, που ορίζονται προς Α. από τον τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν. που διατρέχει κατά μήκος, πιθανώς, ολόκληρη την ανατολική πλευρά του οικοπέδου.

Σε βάθος 1,18 μ. από την επιφάνεια του εδάφους στο νότιο τμήμα του οικοπέδου σώζονται δύο μικρά τμήματα πήλινου αγωγού ύδρευσης με κατεύθυνση Β.-Ν.

Σε βάθος 1,30 μ. στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου ήλθε στο φως πρόχειρος μικρός τάφος, μήκ. 0,58, πλ. 0,43 και ύψ. 0,30 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν., καλυμμένος με τμήματα δύο μεγάλων πήλινων κεραμίδων στέγης.

Σε βάθος 1,63 μ. στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίωσης από έξι μεγάλου μεγέθους ειργασμένους μαργαϊκούς ασβεστόλιθους (πουριά) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Το θεμέλιο προχωρεί έξω από τα όρια της τομής προς ΒΔ. και ΝΑ., έχει ορατό μήκος 4, ορατό πλάτος 0,85-0,90 και ορατό ύψος 0,50-0,53 μ. και εδράζεται σε μικρού και μεσαίου μεγέθους πλακοειδείς ασβεστόλιθους, ύψ. 0,03-0,05 μ., προφανώς δε ανήκει σε ισχυρή κατασκευή των ρωμαϊκών χρόνων. Ο τρόπος δόμησης είναι όμοιος με αυτόν του θεμελίου του ρωμαϊκού ναού του Διονύσου, που έχει αποκαλυφθεί λίγα μέτρα δυτικότερα[85].

Σε απόσταση 8,70 μ. από το βόρειο όριο του οικοπέδου και στη δυτική πλευρά του, σε βάθος 1,90 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίου τοίχου με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., χτισμένο με μικρού και μεσαίου μεγέθους μερικώς ειργασμένους και μικρούς αργούς λίθους, ασβεστοκονίαμα και χώμα, το οποίο διέρχεται κάτω από το θεμέλιο του τοίχου του κάθετου προς τον ανατολικά ευρισκόμενο, έχει ορατό μήκος 2 και πλάτος 0,50 μ. Ανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση που έχει εντοπιστεί στο οικόπεδο και χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

Κινητά ευρήματα: τμήματα πήλινων ειδωλίων, πλήθος θραυσμάτων αβαφών, μελαμβαφών και ερυθροβαφών αγγείων, θραύσματα σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση, μεγάλος αριθμός ενσφράγιστων λαβών αμφορέων, πολλά τμήματα λύχνων, πήλινες αγνύθες, λίγα όστρακα με εφυάλωση, χάλκινα, σιδερένια και μολύβδινα ελάσματα, λίθινοι τριπτήρες, πήλινα πώματα αγγείων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων, σιδερένιοι ήλοι, τμήματα κονιαμάτων, πολλά μαρμάρινα τμήματα (ξεχωρίζουν μικρά αρχιτεκτονικά μέλη και λαβή λεκανίδας), λίγα τμήματα απανθρακωμένων ξύλων, οστά και όστρεα.

85. Μ. Βιγλάκη, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 486, 488, Πίν. 289.

Τα θεμέλια των τοίχων, που ήλθαν στο φως στο οικόπεδο, χρονολογούνται από τους ελληνιστικούς μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Το ενδεχόμενο, το ισχυρό θεμέλιο από ειργασμένα πουριά, που αποκαλύφθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, να σχετίζεται με τα λείψανα του ρωμαϊκού ναού, που είχε έλθει στο φως λίγα μέτρα δυτικότερα και ταυτίστηκε με τη λατρεία του θεού Διονύσου, είναι αρκετά ισχυρό[86]. Η υπόθεσή μας θα επιβεβαιωθεί με τη μελέτη των στοιχείων που προέκυψαν από τις δύο σωστικές ανασκαφές.

Οικόπεδο Σ. Μελαχροινού (Ο.Τ. 84, αριθ. οικ. 786)[87]

Η έρευνα, που επεκτάθηκε σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου, έφθασε μέχρι βάθ. 4,18 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (Εικ. 41-45).

Σε βάθος 0,90 μ. φάνηκε τμήμα τοίχου, ορατού μήκ. 1,30 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., χτισμένου με μεσαίου μεγέθους ειργασμένους λίθους.

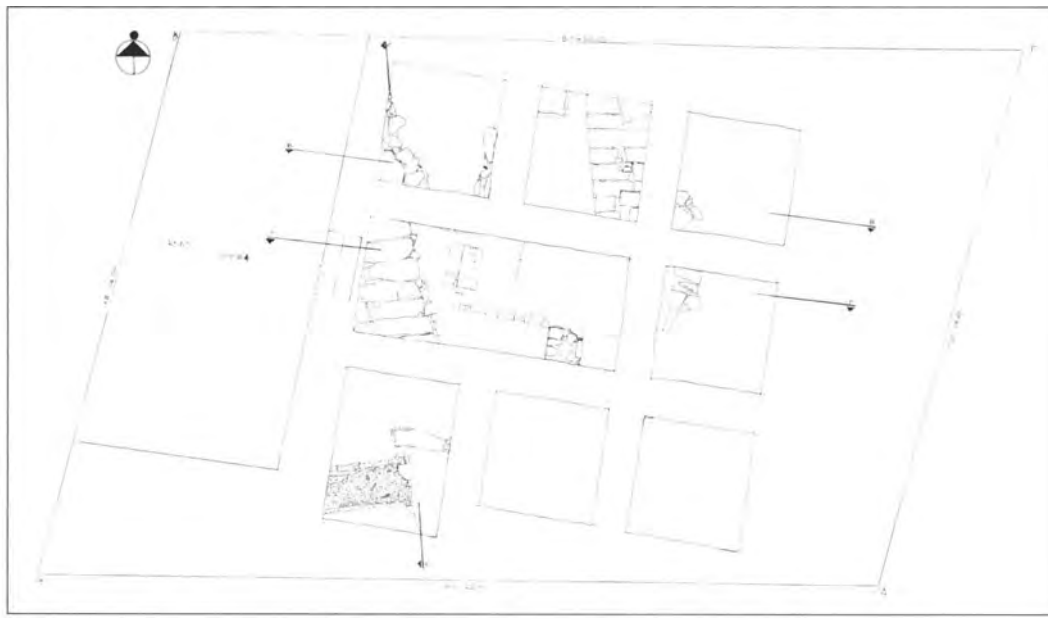
Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου, σε βάθος 0,73 μ., φάνηκε τμήμα τοίχου, σωζ. ύψ. 0,20, ορατού μήκ. 1,35 και πλ. 0,85 μ., χτισμένου με μικρούς αργούς λίθους και μερικούς μεσαίου μεγέθους ειργασμένους και χώμα, με κατεύθυνση Β.-Ν.

Στη νοτιοδυτική γωνία του ανεσκαμμένου χώρου και σε ανώτερο βάθος 1,95 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα κτιστού καμαροσκεπούς οχετού ρωμαϊκών χρόνων με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ορατού μήκ. 2,20 και μέγ. ύψ. 1,20 μ.

Στο δυτικό τμήμα και σε ανώτερο βάθος 2,40 μ. ήλθαν στο φως δύο τμήματα δεύτερου οχετού καλυμμένου με ογκώ-

86. Στον ίδιο ναό ανήκουν και οι μεγάλοι ραβδωτοί σπόνδυλοι μαρμάρινων κιόνων, που είχαν βρεθεί πριν από πολλά χρόνια κατά την εκσκαφή των θεμελίων του οικοπέδου Π. Σανδαλή, στη νοτιοανατολική γωνία του ίδιου Ο.Τ., καθώς και κατά την περιορισμένης έκτασης σωστική ανασκαφή στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου Ευ.Τσακουμάκη (Μ. Βιγλάκη, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 478). Ο ναός φαίνεται ότι καταλάμβανε μεγάλο τμήμα της αρχαίας πόλης ακριβώς μέσα από το τείχος του αρχαίου λιμένα.

87. Το οικόπεδο, εμβαδού 311, 225 τ.μ., βρίσκεται στη θέση Κατσιματίδι στην περιοχή του Ταρσανά Πυθαγορείου. Προς Β. έχει πρόσωπο σε δημοτική πλατεία, προς Α. και Δ. σε δημοτικές οδούς, ενώ προς Ν. βλέπει στη θάλασσα. Νοτιότερα επί της επιφάνειας των φυσικών βράχων που καταλήγουν στη θάλασσα σώζονται ίχνη από τα λαξεύματα για την τοποθέτηση των λίθων του βυζαντινού τείχους. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου υπάρχει παλαιά ισόγεια λιθόκτιστη οικοδομή, η οποία τα τελευταία χρόνια λειτουργούσε ως εστιατόριο. Στην ανασκαφή, που πραγματοποιήθηκε με δαπάνη του ιδιοκτήτη, συμμετείχε ο έκτακτος αρχαιολόγος Κ. Καλαποθάκης, ενώ η αποτύπωση έγινε από την αρχιτέκτονα Σ. Παπαγρηγορίου-Νικολάου. Ανατολικά βρίσκεται η ιδιοκτησία Ρ. Μελαχροινού (πρώην Ό. Μελαχροινού) (Μ. Βιγλάκη, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 471) και βορειότερα η ιδιοκτησία Γ. Μαλάνου (Μ. Βιγλάκη, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 45-46).

Εικ. 41. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Σ. Μελαχροινού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 42-45. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Σ. Μελαχροινού. Απόψεις της ανασκαφής.

δεις αργές ασβεστολιθικές πλάκες με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ορατού πλ. 1,60 και συνολικού ορατού μήκ. 7,33 μ.

Στα ανατολικά αυτού του οχετού αποκαλύφθηκαν σε ανώτερο βάθος 2,75 μ. αναβαθμός, κατώφλι δίφυλλης θύρας και χαμηλοϋψές τμήμα της θεμελίωσης του νότιου τοίχου δωματίου, που προφανώς ανήκει σε προγενέστερη του οχετού χρονική φάση.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου σε ανώτερο βάθος 3,05 μ. ήλθε στο φως τρίτος οχετός πλακοσκεπής με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ορατού μήκ. 3,08 και μέγ. πλ. 1,45 μ.

Από τα ανασκαφικά στοιχεία δεν γίνεται σαφές, εάν οι δύο πλακοσκεπείς οχετοί καταλήγουν στη θάλασσα προς Ν. ή εάν στρέφονται προς Α., για να συνδεθούν με το μεγάλο υπόνομο που αποκαλύφθηκε στο προς Α. οικόπεδο Ό. Μελαχροινού[88].

Τα κτιριακά λείψανα της ανασκαφής χρονολογούνται σε τρεις χρονικές φάσεις. Στην πρώτη φάση, που χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., δηλαδή μετά το 322 π.Χ. και τον επαναπατρισμό των Σαμίων προσφύγων, ύστερα από σχετικό διάταγμα του Μ. Αλεξάνδρου, ανήκουν τα λείψανα του δωματίου που αποκαλύφθηκε στο κέντρο του ανεσκαμμένου χώρου. Στη δεύτερη φάση, στα τέλη του 2ου αι. π.Χ., χρονολογούνται οι δύο πλακοσκεπείς οχετοί στο νοτιοδυτικό και το δυτικό τμήμα του οικοπέδου, ενώ ο καμαροσκεπής οχετός στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, που χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους, ανήκει στην τρίτη φάση.

Κινητά ευρήματα: λίγα όστρακα μελαμβαφών και ερυθροβαφών αγγείων, λιγοστά θραύσματα σκύφων με ανάγλυφη διακόσμηση, λίγα όστρακα με ίχνη καύσης, ένας σχεδόν ακέραιος αμφορέας ύψ. 0,28 μ., δύο πήλινες αγνύθες, ενσφράγιστη λαβή αμφορέα, πλήθος οστράκων αβαφούς κεραμικής της ύστερης αρχαιότητας, ελάχιστα θραύσματα γυάλινων αγγείων, θραύσματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών – από τα οποία ξεχωρίζουν τμήμα δωρικού κιονοκράνου, τμήμα ραβδωτού σπονδύλου κίονα, τμήμα θωρακίου με ανάγλυφη διακόσμηση σταυρού –, σιδερένιοι ήλοι, οστά, οδόντες, κελύφη σαλιγκαριών.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

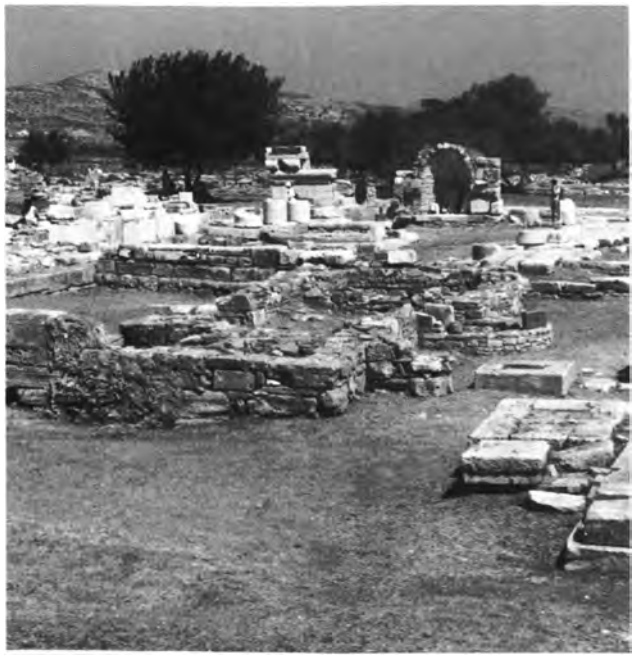
Ηραίο (Εικ. 46-48)

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες[89] για τη δημιουργία των διαδρόμων πορείας των επισκεπτών σε ολόκληρο τον αρχαιολογικό χώρο, προκειμένου να καταστεί δυνατή η πρόσβαση καθ' όλη τη διάρκεια του έτους, καθώς ήταν αδύνατη κατά τους χειμερινούς μήνες εξαιτίας των λιμναζόντων υδάτων, αφού το ιερό έχει ιδρυθεί σε βαλτώδες έδαφος στις όχθες του Ίμβρασου ποταμού. Σε εξέλιξη ήταν οι εργασίες επισκευής του Εφορείου, αντικατάστασης της παλαιάς πρόχειρης περίφραξης με σιδηρά κιγκλιδώματα και ανοξείδωτο πλέγμα, οι επιχωματώσεις των παλαιών ανοιχτών ανασκαφικών τομών, οι αποψιλώσεις και η απομάκρυνση των χόρτων. Άρχισαν οι εργασίες για την εγκατάσταση αγωγού ύδατος στο χώρο, τοποθετήθηκε αποστραγγιστικός αγωγός για τα λιμνάζοντα όμβρια ύδατα, εκπονήθηκε και εγκρίθηκε η μελέτη φωτισμού επιλεγμένων μνημείων, εξοπλίστηκε το κυλικείο του χώρου. Άρχισε η συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων, το ένα από τα οποία κοσμείται με ενδιαφέρουσα παράσταση δελφινιών σε εραλδική σκηνή και το οποίο βρισκόταν σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης[90]. Τακτοποιήθηκαν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη στο χώρο και έγιναν στερεωτικές εργασίες σε αρχαίους τοίχους. Κατασκευάστηκαν λιθόκτιστα παγκάκια σε σκιερά σημεία για την ανάπαυση των επισκεπτών. Διαμορφώθηκε αποχωρητήριο για ΑμΕΑ και χτίστηκε νέο φυλακείο-εκδοτήριο-πωλητήριο στην ανατολική πλευρά του χώρου, όπου δημιουργήθηκε η νέα είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο. Η απόφαση της Εφορείας για τη μεταφορά της εισόδου υπαγορεύθηκε από την αναγκαιότητα να εισέρχεται ο επισκέπτης στο χώρο από την Ιερά Οδό, όπως γινόταν και κατά την αρχαιότητα, ώστε να αποκτά τη σωστή εικόνα του ιερού χώρου. Κατά τη διάρκεια των καθαρισμών ήλθε στο φως στην περιοχή του Μεγάλου Βωμού ακέραιος μικρός χάλκινος γρύπας σε άριστη διατήρηση, στην περιοχή των Ναών Α, Β, C, D και Ε, χάλκινο στέλεχος λύχνου κυπριακού τύπου, ενώ κοντά στο κυκλικό κτίριο δύο μαρμάρινες επιγραφές.

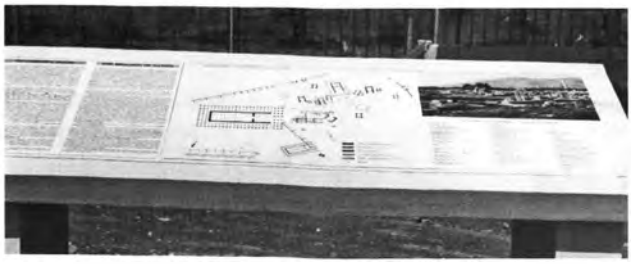
88. Μ. Βιγλάκη, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 471. Η μελέτη των στοιχείων και η περαιτέρω έρευνα θα δώσει απάντηση στον προβληματισμό μας. Πάντως, η εκδοχή ο μεγάλος υπόνομος στο οικόπεδο Ό. Μελαχροινού να είναι κεντρικός συλλεκτήριος αγωγός της αρχαίας πόλης και επομένως να δέχεται τα ακάθαρτα νερά δευτερευόντων οχετών, είναι η πιθανότερη. Τμήμα του μεγάλου αυτού υπονόμου αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Ε. Μιχέλη (Βιγλάκη, ό.π., σ. 479-480, Πίν. 287β).

89. Για τις ανάγκες του έργου προσελήφθησαν η έκτακτη αρχαιολόγος Ευ. Μαυρίκου, η οποία ανταποκρίθηκε σε ό,τι της ανετέθη με τον καλύτερο τρόπο, η αρχιτέκτων Δ. Πετράκου και πολυάριθμο συνεργείο εργατών. Την επίβλεψη των εργασιών είχε η γράφουσα.

90. Η συντήρηση έγινε από τους Γ. Καράμπαλη και Γ. Μάκκα, ειδικευμένους συντηρητές της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων Μνημείων, την Υ. Τακλή, συντηρήτρια της Εφορείας και συνεργείο ιδιωτών συντηρητών.

Εικ. 46. Σάμος. Άποψη του Ηραίου μετά τους καθαρισμούς.

Εικ. 47. Σάμος. Ηραίο. Ενημερωτική πινακίδα στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου.

Εικ. 48. Σάμος. Ηραίο. Η Ιερά Οδός μετά τους καθαρισμούς.

Εικ. 49. Σάμος. Χάλκινο πλακίδιο με ανάγλυφο κόσμημα από παράδοση.

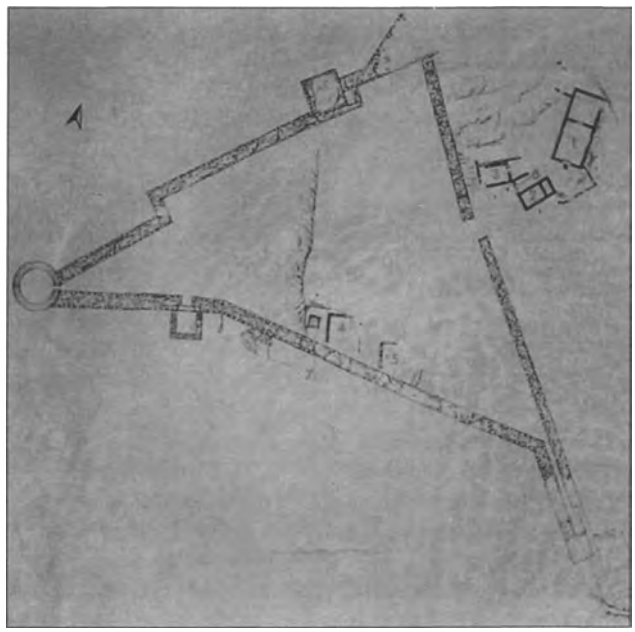

Εικ. 50. Σάμος. Τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου από παράδοση.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

1. Μικρό χάλκινο ορθογώνιο πλακίδιο με ανάγλυφο φυλλόσχημο κόσμημα εγγεγραμμένο σε ρόμβο, διαστ. 1,8×0,6 εκ. (Εικ. 49) και μικρό χάλκινο αντικείμενο διακοσμημένο με δύο σφίγγες, διαστ. 2,4×2,1 εκ., προφανώς διακοσμητικό επίπλου, και τα δύο ρωμαϊκών χρόνων, παρέδωσε στο Μουσείο Πυθαγορείου ο Ο.Κ. Ταλαίπωρος, κάτοικος Πυθαγορείου. Τα δύο αξιόλογα έργα μικροτεχνίας βρέθηκαν, σύμφωνα με δήλωση του παραδόντος, νότια του ψηφιδωτού δαπέδου με τη σκηνή κυνηγιού (καλύβι Σολούνια) στην πλαγιά του Ευπαλίνειου ορύγματος.

2. Η Γ.Κ. Μωραΐτου παρέδωσε στο Μουσείο Βαθέος διά του Τμήματος Ασφαλείας Σάμου τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου, σωζ. διαστ. 0,27×0,22×0,07 μ., το οποίο βρέθηκε στο παγκάρι του εξωκλησίου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην περιοχή Αργυρού Παλαιοκάστρου Σάμου (Εικ. 50). Στο τμήμα του αναγλύφου εικονίζεται άνδρας από το ύψος της βουβωνικής χώρας και μέχρι του μέσου της δεξιάς κνήμης και του κάτω άκρου της αριστερής αντιστοίχως. Αριστερά του άνδρα σώζεται κυματιζόμενο ιμάτιο και το αριστερό άκρο χέρι. Χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους.

Εικ. 51. Ικαρία. Δράκανο. Σχεδιαστική αποτύπωση των αποκαλυφθέντων κτιριακών λειψάνων εντός της οχύρωσης.

ΙΚΑΡΙΑ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Δράκανο

Συνεχίστηκαν οι εργασίες εξομάλυνσης του μονοπατιού πρόσβασης από το προσληφθέν για τις ανάγκες του έργου εργατικό προσωπικό. Οι αποχωματώσεις και οι καθαρισμοί συνεχίστηκαν και παράλληλα άρχισε η περίφραξη του χώρου με ανοξείδωτο πλέγμα[91]. Ολοκληρώθηκε το έργο της αποτύπωσης των αποκαλυφθέντων κτιριακών λειψάνων εντός της οχύρωσης[92] (Εικ. 51). Άρχισε η συντήρηση των κινητών ευρημάτων, που ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια του ανασκαφικού έργου εντός της οχυρωμένης έκτασης[93] (Εικ. 52-53).

Εικ. 52. Ικαρία. Δράκανο. Κεφαλή μαρμάρινου αγαλματιδίου από το κτίριο 2.

Εικ. 53. Ικαρία. Δράκανο. Χάλκινες αιχμές βελών.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Τμήμα κυλινδρικού κίονα από ερυθρόχρωμο μάρμαρο, μέγ. σωζ. ύψ. 0,45 και διαμ. 0,88 μ., παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή του Κάμπου ο Γ.Σ. Τσαντζαλής. Το τμήμα του κίονα βρέθηκε στους πρόποδες του Κάστρου Κοσκινά[94].

ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Το Σεπτέμβριο του 2006 έλαβε χώρα στην Ικαρία αρχαιολογικό συνέδριο, που διοργανώθηκε από το Φεστιβάλ Ικαρίας και την ΚΑ΄ ΕΠΚΑ και σημείωσε μεγάλη επιτυχία[95]. Αρχαιολόγοι, ιστορικοί και αρχιτέκτονες παρουσίασαν τα μέχρι τότε ανασκαφικά και ιστορικά δεδομένα για την Ικαρία, ενώ τις εργασίες του συνεδρίου παρακολούθη-

91. Η μεταφορά των πλεγμάτων, όπως και όλων των υλικών και εργαλείων που απαιτήθηκαν, έγινε από τους ειδικευμένους εργάτες, που είχαν προσληφθεί για τις ανάγκες του έργου, με τα χέρια για 1 χλμ. περίπου. Η εργασία ήταν βαριά, επίπονη και χρονοβόρα, αλλά όλο το προσωπικό εργάστηκε αγόγγυστα και με μεράκι.

92. Η αποτύπωση έγινε από την αρχιτέκτονα Σ. Παπαγρηγορίου-Νικολάου.

93. Για τις ανάγκες του έργου προσελήφθη ο έκτακτος συντηρητής Ά. Τσομπανίδης, ενώ ιδιαίτερα σημαντική για την πρόοδο των εργασιών ήταν η βοήθεια του φοιτητή Αρχαιολογίας Ν. Πούρη.

94. Το Κάστρο Κοσκινά ή Κάστρο Μεσσαριάς είναι μνημείο αρμοδιότητας της 3ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

95. Ψυχή του συνεδρίου ήταν ο Ικαριώτης συνάδελφος αρχαιολόγος της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων Γ. Κουτσουφλάκης, ενώ σημαντική υπήρξε η συνδρομή των Ικαριωτών καθηγητών Ιατρικής Χ. Σταυρινάδη και Σ. Βασίλαρου.

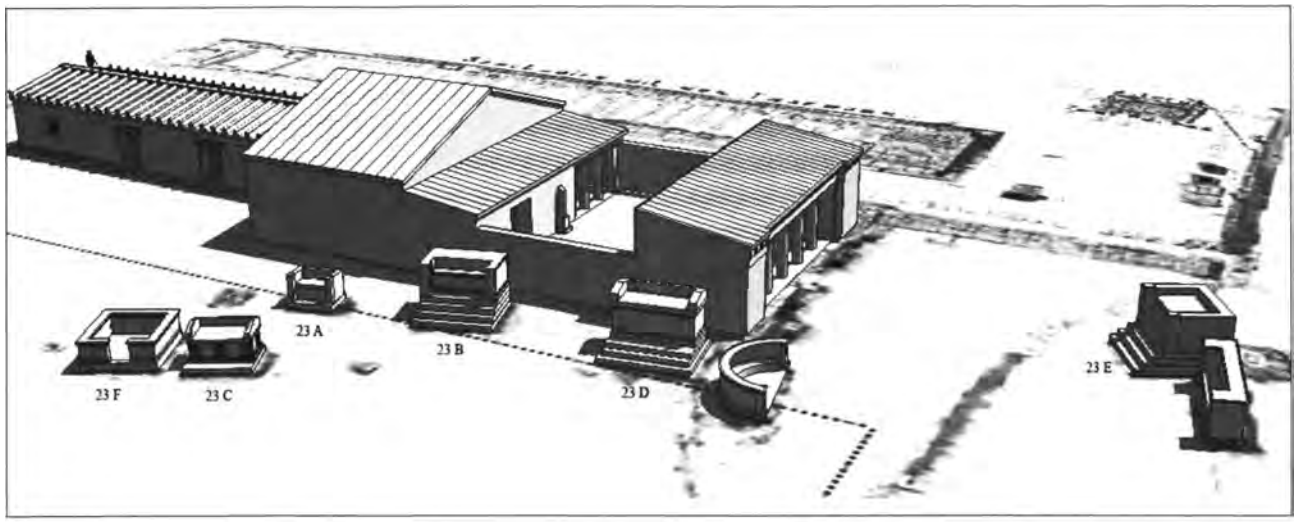

Fig. 54. Délos. Sanctuaire d'Apollon. La zone des autels GD 23 à l'ouest du Prytanée.

σαν πολλοί επιστήμονες από όλη τη χώρα και πλήθος κατοίκων του νησιού[96]. Στο πλαίσιο του συνεδρίου πραγματοποιήθηκαν ξεναγήσεις στον Κάμπο (Αρχαιολογική Συλλογή και Ωδείο), στο Δράκανο, στον Να και στην Αρχαιολογική Συλλογή Αγίου Κηρύκου από την επίτιμο έφορο Αρχαιοτήτων Φ. Ζαφειροπούλου, τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη και τη γράφουσα.

ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

DÉLOS

ÉTUDE

Sanctuaire d'Apollon

Trois objectifs étaient assignés aux travaux entrepris dans le Sanctuaire d'Apollon: a) mettre en évidence l'organisation de l'espace situé devant le Grand Temple. Les travaux entrepris – notamment un sondage réalisé en avant du temple – permettent de préciser l'organisation même de l'espace: il y avait au centre un passage, marches et plan incliné, permettant d'accéder au Grand Temple; de part et d'autre de ce passage, se développaient des terrasses de présentation de monuments importants.

Ces aménagements sont contemporains de la construction du Grand Temple.

b) cataloguer les blocs du Sanctuaire d'Apollon, à la suite des opérations réalisées sous la direction de P. Fraisse de 1990 à 1993. Il s'agissait tout à la fois d'avoir une vue d'ensemble des vestiges qui se sont accumulés dans le sanctuaire au fil des siècles, de proposer de nouvelles attributions de blocs, de constituer enfin un outil de recherche et de gestion pour les recherches archéologiques à venir dans le sanctuaire.

c) étudier la zone des autels GD 23 à l'ouest du Prytanée et le Bouleutérion GD 21 (Fig. 54): l'étude des cinq autels – autels à antes (A et E), autel à triglyphes bas (C), autel hellénistique à table quadrangulaire à frontons (D) – et du *sékos* hypèthre F à l'ouest du Prytanée a été menée à son terme. Ces monuments appartiennent à la zone publique de Délos qui s'organise dans la deuxième moitié du VIe s. Par ailleurs, l'étude architecturale du bouleuterion GD 21, désormais daté de la fin du VIe s., a été entreprise: elle a porté sur la charpente en marbre et sur les portes, pour lesquelles on dispose des contre-seuils et de pièces de couronnement dorique. On attribue également au bâtiment un appui de fenêtre grillagé.

ROLAND ETIENNE

FOUILLE

Aphrodision de Stésiléos

La seconde campagne dans l'Aphrodision de Stésiléos a porté sur les *oikoi* 2, 3 et 4 (Fig. 55): a) les résultats de la fouille de l'*oikos* 2 sont les plus spectaculaires. La stratigraphie montre deux phases d'occupation, toutes deux liées à des activités artisanales: dans une première phase, on retrouve les déchets d'un atelier de verrerie (perles, vaisselle,

96. Την έκδοση των Πρακτικών του συνεδρίου ανέλαβε το Φεστιβάλ Ικαρίας.

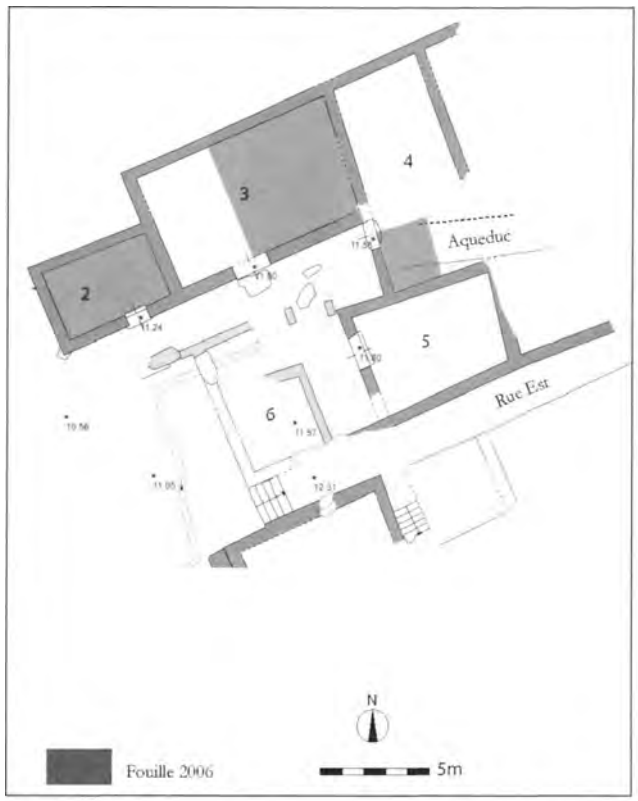

Fig. 55. Délos. Aphrodision de Stésiléos Implantation des sondages (oikoi 2, 3 et 4).

Fig. 56. Délos. Aphrodision de Stésiléos. Déchets d'un atelier de verrerie (oikos 2).

baguettes et déchets de fabrication) et ceux d'un artisanat de bronze (fragments de moules oxydés et débris de bronze). Dans une deuxième phase, le sol est considérablement rehaussé par des remblais et le nouveau niveau d'occupation est étroitement lié avec un atelier de verrier, puisqu'y ont été découverts plusieurs centaines de fragments de verre (Fig. 56), ainsi que plusieurs moules à bols en verre(?). On ne peut toutefois considérer que l'*oikos* lui-même a servi d'atelier, puisqu'on n'y a trouvé aucune trace ni de four ni de foyer.

b) la fouille de l'*oikos* 3 a été moins riche en matériel. Sous les vestiges très dégradés de l'aqueduc romain, on a mis au jour un sol correspondant au niveau du seuil de l'*oikos*; la très faible quantité de matériel qui y a été découverte ne permet pas d'identifier la fonction du bâtiment. Comme dans les autres *oikoi*, ce sol est séparé par un remblai épais d'un niveau d'occupation plus ancien (sol et murs), dont le matériel remonte peut-être au début de l'époque hellénistique.

c) enfin, la fouille de l'*oikos* 4 sous la zone occupée par l'aqueduc a permis les mêmes constatations: un sol de niveau cohérent avec le seuil de l'*oikos*, qui a livré très peu de matériel; puis, sous un remblai épais, une phase d'occupation antérieure (sol et murs) au matériel très peu abondant. L'attention a surtout porté dans ce secteur sur l'aqueduc tardif, dont une coupe a permis de préciser sinon la chronologie, du moins le mode de construction, mal connu jusque-là.

CÉCILE DURVYE

PROGRAMME

Atlas de Délos

Le programme visant à la constitution d'un plan général des vestiges au 1/200 dans le cadre d'une convention signée en 2004 entre l'EfA et l'Institut de recherche sur l'architecture antique du CNRS a été poursuivi durant deux campagnes de terrain en 2006. De larges zones du site ont fait l'objet de relevés nouveaux, en particulier aux abords du Sanctuaire d'Apollon et dans toute la région au nord de celui-ci. Le dessin informatique de l'ensemble des mosaïques a été achevé et l'emplacement des planches de la publication a été fixé.

J.-C. MORETTI

2η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Η 2η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έχει ως έργο την προστασία και τη συντήρηση των βυζαντινών και των μεταβυζαντινών μνημείων των Κυκλάδων, καθώς και τον έλεγχο των ιστορικών διατηρητέων οικισμών τους. Το κύριο έργο της Εφορείας για το 2006 συνοπτικά έχει ως εξής:

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Κόρθι

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Για τις ανάγκες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου, στο πλαίσιο των εργασιών για να απαλλαγεί το μνημείο από τους όγκους των χωμάτων της επίχωσης, επεκτάθηκε η ανασκαφική έρευνα[1] τόσο στα δυτικά όσο και στα νότια (Εικ. 1). Στην επικλινή δυτική πλευρά αποκαλύφθηκαν αναλημματικοί τοίχοι αντιστήριξης για την προστασία του μνημείου από τις κατολισθήσεις των χωμάτων.

Η έρευνα στα νοτιοδυτικά του ναού απέδωσε χρηστική κεραμική 5ου-7ου αιώνα. Νοτιότερα του ναού σε αναμοχλευμένη επίχωση, μαζί με χρηστική κεραμική που χρονολογείται από τον 7ο έως το 13ο αιώνα, βρέθηκε χάλκινη πόρπη 7ου-9ου αιώνα (Εικ. 2). Στο σύνολο των ανασκαφικών ευρημάτων περιλαμβάνονται δύο χάλκινα νομίσματα του τέλους του 4ου και των αρχών του 7ου αιώνα: φόλλις Βαλεντινιανού Β΄ με χρονολογία κοπής 375-392 και φόλλις Φωκά με χρονολογία κοπής 605-606 (Εικ. 3).

Εσωτερικά του μνημείου σε τομές που πραγματοποιήθηκαν στη δυτική και τη νότια κεραία του σταυρού διαπιστώθηκε ότι το αρχικό δάπεδο είχε καταστραφεί και το νέο δάπεδο, σε χαμηλότερο επίπεδο, είχε επιστρωθεί με τσιμεντοκονίαμα.

Με σκοπό την ανάδειξη και αναγνωσιμότητα των διαφορετικών φάσεων του άμεσου περιβάλλοντος χώρου του μνη-

Εικ. 1. Άνδρος. Κόρθι. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Αεροφωτογραφία.

Εικ. 2. Άνδρος. Κόρθι. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Χάλκινη πόρπη.

Εικ. 3. Άνδρος. Κόρθι. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Νομίσματα.

1. Η ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε από τις αρχαιολόγους Σ. Παπανικολοπούλου και Μ. Βόγκλη.

μείου, καθώς και την ενοποίηση του ζωτικού αρχαιολογικού χώρου των τριών ναών (Θεοσκέπαστης, Ιωάννη Θεολόγου, Αγίου Δημητρίου), στη συγκεκριμένη περιοχή του οικισμού του Κορθίου, εκπονείται μελέτη[2] διαμόρφωσης του άμεσου περιβάλλοντος χώρου του ναού, σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

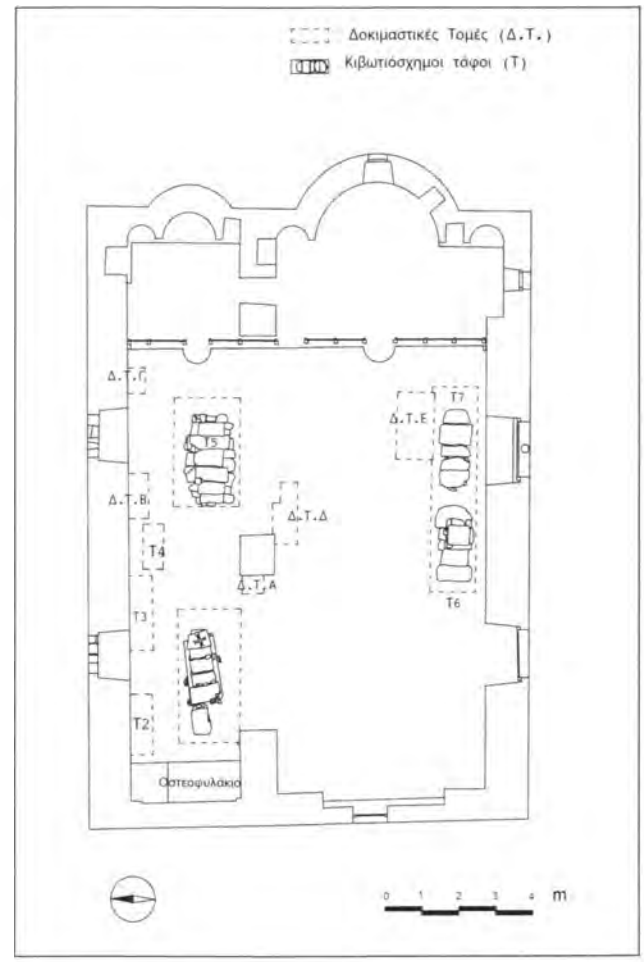
ΚΙΜΩΛΟΣ

Χ ώ ρ α

Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου

Το καλοκαίρι του 2006 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική διερεύνηση με δοκιμαστικές τομές στο εσωτερικό του ναού του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου στη Χώρα Κιμώλου[3] με αφορμή την πλακόστρωση του δαπέδου του. Προκαταρκτικές εργασίες στερέωσης του ναού είχαν πραγματοποιηθεί από τη 2η ΕΒΑ το 1996[4]. Ανασκαφικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν τόσο στο νότιο, αφιερωμένο στον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο, κλίτος που έχει τη μορφή καμαροσκέπαστου τρουλαίου ναού, εσωτ. διαστ. 14,30×5,60 μ. περίπου, όσο και στο βόρειο δισυπόστατο, αφιερωμένο στους αγίους Νικόλαο και Σώζοντα, καμαροσκέπαστο κλίτος, εσωτ. διαστ. 14,60×2,90 μ. περίπου.

Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε όλα τα σημεία του δαπέδου, όπου υπήρχαν επιφανειακά ενδείξεις για την παρουσία υποκείμενων τάφων. Συνολικά εντοπίστηκαν επτά τάφοι (Τ1-Τ7) και ένα ελλειψοειδές όρυγμα χωνευτήριο δυτικά του Τ1, ενώ διερευνήθηκαν ακόμη πέντε δοκιμαστικές τομές (Εικ. 4[5]). Όλοι οι τάφοι ακολουθούν τον κατά μήκος άξονα του ναού (Α.-Δ.), και οι περισσότεροι έχουν διανοιγεί σε επαφή ή γειτνίαση με το βόρειο (Τ2-Τ4, Εικ. 5) και το νότιο (Τ6-Τ7, Εικ. 6) τοίχο του ναού. Μόνον οι τάφοι 1 και 5 βρίσκονται κατά μήκος του δαπέδου του κλίτους των αγίων Νικολάου και Σώζοντος.

Εικ. 4. Κίμωλος. Χώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Κάτοψη.

Εικ. 5. Κίμωλος. Χώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Τάφοι βόρειας πλευράς.

2. Η μελέτη πραγματοποιείται από τον καθηγητή αρχιτεκτονικής Σ. Μαμαλούκο σε συνεργασία με τη 2η ΕΒΑ (αρχαιολόγοι Σ. Παπανικολοπούλου και Μ. Βόγκλη, αρχιτέκτονας Λ. Δεμαθά).

3. Ι.Σ. Ράμφου, Τα χριστιανικά μνημεία της Κιμώλου, *Κιμωλιακά* Β (1972), σ. 204-208.

4. Σ. Κίτσου, Στερεωτικές - Αναστηλωτικές εργασίες, Κίμωλος, Χώρα, Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 619, όπου περιγράφεται ο αρχιτεκτονικός τύπος του ναού.

5. Η αποτύπωση του ναού πραγματοποιήθηκε από τον αρχιτέκτονα Λ.Ι. Κούμπιο τον Ιανουάριο του 1997, στο πλαίσιο εκπόνησης μελέτης αποκατάστασης του μνημείου από τη 2η ΕΒΑ. Η αποτύπωση των τάφων έγινε από τον αρχαιολόγο Δ. Χατζηλαζάρου. Η σύνθεση και η ψηφιακή σχεδίαση έγινε από το ζωγράφο-σχεδιαστή Σ.Ν. Τσούρη.

Εικ. 6. Κίμωλος. Χώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Τάφοι νότιας πλευράς.

Όλοι οι τάφοι είναι κτιστοί κιβωτιόσχημοι και καλύπτονται από ορθογώνιες πλάκες. Εντοπίστηκαν σε βάθος 0,20 έως 0,40 μ. κάτω από το δάπεδο του ναού. Οι τάφοι 5 και 7 περιείχαν μία ταφή, ενώ οι τάφοι 1 έως 4 περιείχαν αντίστοιχα 12, 5, 14 και 5 ανθρώπινους σκελετούς. Στην επίχωση που κάλυπτε τους τάφους εντοπίστηκαν όστρακα αβαφούς-χρηστικής κεραμικής, καθώς και όστρακα από πινάκια νεότερων χρόνων (19ος-20ός αι.).

Με βάση τα ανασκαφικά ευρήματα διαπιστώνεται ότι οι ταφές «είς τον Μέγαν Χρυσόστομον»[6] είναι μεταγενέστερες της κατασκευής του ναού και εντάσσονται στη γνωστή μακραίωνη πρακτική του ενταφιασμού και της μετακομιδής των λειψάνων των κεκοιμημένων στο εσωτερικό ναϊκών οικοδομημάτων.

Μετά το πέρας της ανασκαφικής διερεύνησης ακολούθησε η πλακόστρωση του δαπέδου με σχιστόπλακες Καρύστου, που τοποθετήθηκαν έτσι ώστε να τονίζεται ο κατά μήκος άξονας του ναού.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

Εικ. 7. Νάξος. Δανακός. Μονή Φωτοδότη Χριστού. Άποψη από Δ.

ΝΑΞΟΣ

Δανακός

Μονή Φωτοδότη Χριστού

Διερευνήθηκε το πρόσκτισμα στη δυτική πλευρά του πυργομονάστηρου, που καλύπτει και τη βορειοδυτική του γωνία (Εικ. 7). Πρόκειται για επίμηκες κτίσμα με εξωτερικές διαστάσεις 13×7 μ., που περιλαμβάνει βοηθητικούς χώρους για τις ανάγκες του πυργομονάστηρου. Συγκεκριμένα, στον ανατολικό χώρο βρέθηκε μαρμάρινος κύλινδρος συμπίεσης ελαιοτριβείου, ενώ στο δυτικό λιθόκτιστη εστία που καλύπτει ολόκληρο το βόρειο τοίχο του δωματίου (Εικ. 8). Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και συγκεκριμένα, αρμολογήματα, τοπικές ανακτίσεις, καθώς και εγκατάσταση δικτύου αγωγών για την απορροή των ομβρίων στα δάπεδα με τελική επικάλυψη χαλίκι. Η έρευνα απέδωσε εφυαλωμένη κεραμική μεταβυζαντινής περιόδου και τρία νομίσματα φραγκοκρατίας.

Κατά τον καθαρισμό των θεμελίων του προσκτίσματος εντοπίστηκε ημικυκλικός τοίχος, πάχ. 1 μ. με χορδή αψίδας ±3 μ., επί του οποίου θεμελιώθηκε ο δυτικός τοίχος του προσκτίσματος. Είναι χτισμένος με αργολιθοδομή και συνδετικό κονίαμα, ασβέστη και χονδρόκοκκο κεραμίδι.

Στο εσωτερικό του ναού από μικρό άνοιγμα που βρίσκεται 0,70 μ. ψηλότερα από το δάπεδο, μπαίνουμε στο λεγόμενο χώρο του σκευοφυλακίου, στο βόρειο τοίχο του οποίου προβλέπεται να εκτεθούν ελάχιστα δείγματα από τη γλυπτική του Καθολικού[7]. Πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο

6. Όπως αναφέρεται ο ναός σε δικαιοπρακτικό έγγραφο του έτους 1687 (βλ. Ράμφου, ό.π., σ. 285), χρονολογία η οποία αποτελεί terminus ante quem για την ανέγερση του μνημείου.

7. Τη σχετική μελέτη έχει επιμεληθεί ο αρχιτέκτονας-αναστηλωτής Κ. Ασλανίδης.

Εικ. 8. Νάξος. Δανακός. Μονή Φωτοδότη Χριστού. Εστία βορειοδυτικού προσκτίσματος.

διαστ. 2,30×2 μ., στο δάπεδο του οποίου βρέθηκε μικρό πιθάρι μεταβυζαντινών χρόνων. Επίσης, η έρευνα απέδωσε έξι χάλκινα νομίσματα φραγκοκρατίας και δύο αποτμήματα μαρμάρινων μελών μεσοβυζαντινού τέμπλου επιπεδόγλυφης τεχνικής με ένθετη κηρομαστίχη.

Ο δυτικός τοίχος του σκευοφυλακίου βρίσκεται σε επαφή με καμαροσκέπαστη δεξαμενή νερού, το εσωτερικό της οποίας έχει επιχριστεί με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα.

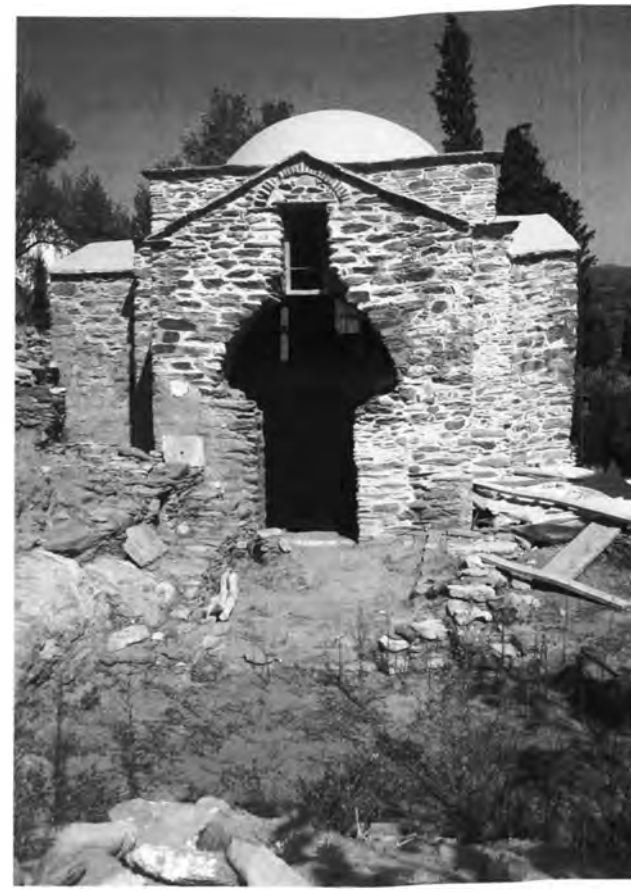
ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Κόρθι

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Η είσοδος στο ναό πραγματοποιείται από δύο ανοίγματα, που έχουν διαμορφωθεί εκ των υστέρων, στη βόρεια κεραία του σταυρού, καθώς και στον ανατολικό τοίχο της νότιας κεραίας. Η αρχική είσοδος του ναού που διανοιγόταν στο τύμπανο της νότιας κεραίας του σταυρού είναι σήμερα αποφραγμένη και το πλίνθινο τόξο του ανωφλίου της έχει αποξηλωθεί. Με την αποχωμάτωση και την ανασκαφική έρευνα στη νότια πλευρά του μνημείου (Εικ. 9) αποκαλύφθηκε κατά χώραν το κατώφλι της αρχικής εισόδου του ναού, πλ. 1,45 μ., το οποίο αποτελείται από κορμό κίονα με τις εντορμίες για τη στερέωση του πλαισίου του ξύλινου κουφώματος της θύρας. Στην εγχόρηγο αργολιθοδομή πλήρωσης του ανοίγματος της αρχικής εισόδου βρέθηκε πυθμένας πινακίου terra sigillata με εμπίεστη διακόσμηση σταυρού, που χρονολογείται στα τέλη του 5ου-αρχές του 6ου αιώνα (Εικ. 10).

Εικ. 9. Άνδρος. Κόρθι. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Άποψη από Ν.

Εικ. 10. Άνδρος. Κόρθι. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Όστρακο πινακίου terra sigillata.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΑΞΟΣ

Αγγίδια

Ναός Αγίου Στεφάνου

Μεταφέρθηκε από το χώρο του εργοταξίου στη μουσειακή αποθήκη του Πύργου Γλέζου το κεραμολογικό υλικό από την ανασκαφική έρευνα στην πρωτοβυζαντινή βασιλική του Αγίου Στεφάνου στα Αγγίδια. Αποτελείται από όστρακα χρηστικής κεραμικής, κυρίως αμφορείς ΥΡ1 και ΥΡ2, μικρό αριθμό από οινοχόες και λεκανίδες και δύο όστρακα από κυψέλες. Επίσης, όστρακα από μικρασιατικά ερυθροβαφή πινάκια και πήλινα λυχνάρια λεπτής κεραμικής, που χρονολογούνται στα τέλη του 7ου αιώνα. Τέλος, περιλαμβάνονται λίγα όστρακα από γραπτά εφυαλωμένα αγγεία του 13ου και του 14ου αιώνα.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΝΑΞΟΣ

Μνημεία 5ου-10ου αιώνα[8]

Πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα σε παλαιοχριστιανικά και «εικονομαχικά» μνημεία της Νάξου που χρονολογούνται από τον 5ο έως το 10ο αιώνα (Εικ. 11).

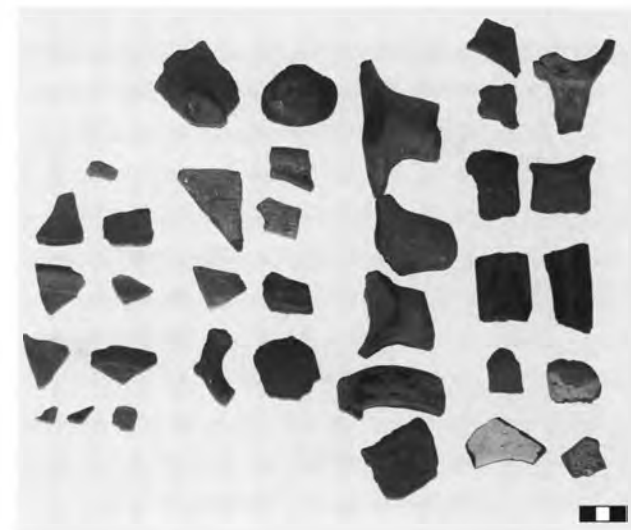
Ξεκινώντας από το Χαλκί, την Παναγία Πρωτόθρονη που βρίσκεται μέσα στον οικισμό, η έρευνα προχώρησε στο σταυροειδή ναό του Αγίου Ιωάννη Καλοξύλου και την Παναγία Δροσιανή. Στην περιοχή της Τραγαίας διερευνήθηκε το άμεσο περιβάλλον της καμαροσκέπαστης βασιλικής του Ταξιάρχη της Ράχης Μονοικίων και του Αγίου Ισιδώρου στην ίδια περιοχή. Επίσης, στο Δανακό, στο καστρομονάστηρο Φωτοδότη Χριστού και το δίκλιτο καμαροσκέπαστο κοιμητηριακό ναό του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου.

Η έρευνα συνεχίστηκε στο Σαγκρί, στους ναούς του Αγίου Αρτεμίου, του Αγίου Ιωάννη στ΄ Αδησαρού, στο σπηλαιώδη ναό της Παναγίας Καλορίτσας και στο ναό του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου.

Ακολούθησε επιφανειακή έρευνα στη βασιλική της Παναγίας Μοναστηριώτισσας στις Εγκαρές, στο ναό της Αγίας Κυριακής Κεχρών Σταυροπηγής Τριπόδων (Εικ. 12), στον

Εικ. 11. Νάξος. Έρευνα επιφανείας.

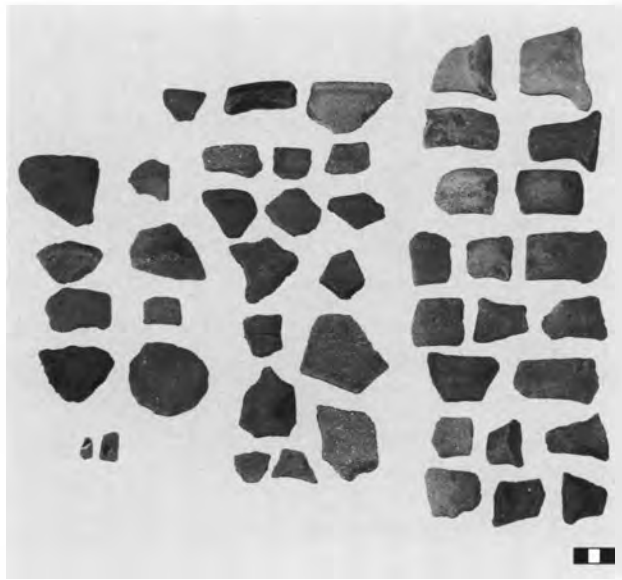
Εικ. 12. Νάξος. Τρίποδες. Ναός Αγίας Κυριακής Κεχρών Σταυροπηγής. Κεραμική από επιφανειακή έρευνα.

καμαροσκέπαστο μονόχωρο ναό του Αγίου Ματθαίου Πλάκας που έχει ανεγερθεί πάνω σε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, στη βασιλική του Αγίου Ακεψιμά Πλάκας και στον καμαροσκεπή με τυφλά αψιδώματα ναό του Προφήτη Ηλία Ποταμιάς.

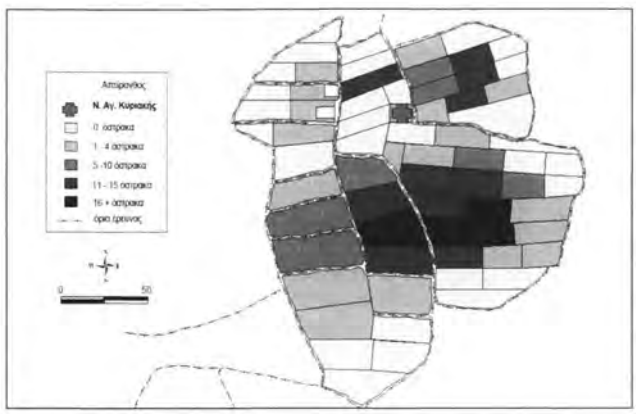
Στην περιοχή της Απειράνθου η έρευνα πραγματοποιήθηκε στο μονόχωρο ναό με τρούλο της Αγίας Κυριακής (Εικ. 13, 14), στον Άγιο Ερμόλαο Κακκαβά, στο άμεσο περιβάλλον του συγκροτήματος των δύο ανεξάρτητων εφαπτόμενων ναών του Αγίου Παχωμίου και του Αγίου Γεωργίου, στο ναό του Αγίου Γεωργίου Ροπικής, στο ναό του Αγίου Ιωάννη στα Γράμματα και στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα στα Λακκομέρσινα.

Επίσης διερευνήθηκε ο χώρος γύρω από το ναό του Αγίου Φωκά στον Απόλλωνα, του Αγίου Ευσταθίου στα Μικράρια,

8. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με επικεφαλής τον Χ. Πέννα, υπεύθυνο αρχαιολόγο επί του πεδίου τον Α. Βιώνη, και με τη συμμετοχή των αρχαιολόγων Μ. Βόγκλη και Δ. Χατζηλαζάρου.

Εικ. 13. Νάξος. Ναός Αγίας Κυριακής Απειράνθου. Κεραμική από επιφανειακή έρευνα.

Εικ. 14. Νάξος. Ναός Αγίας Κυριακής Απειράνθου. Διασπορά οστράκων αγγείων από τον 7ο έως τον πρώιμο 9ο αιώνα (σχέδιο - επεξεργασία: Α. Βιώνης).

του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (Άη Θεός) στην Κάμινο, του Αγίου Στεφάνου Κάτω Μαραθού και στο μονόχωρο τρουλαίο ναό των Αγίων Θεοδώρων κοντά στη Φανερωμένη.

Η έρευνα περιελάμβανε την εξερεύνηση του αμέσου περιβάλλοντος των μνημείων σε ακτίνα 200 μ., προκειμένου να διαπιστωθούν τυχόν οικοδομικά λείψανα και πώς συσχετίζονται με τα εκκλησιαστικά μνημεία. Με τα πρώτα συμπεράσματα από την προκαταρκτική μελέτη της χρηστικής κεραμικής διαπιστώνεται η συνέχιση της κατοίκησης από την ύστερη αρχαιότητα έως την υστεροβυζαντινή περίοδο, που βρίσκει παράλληλα όχι μόνο σε ανασκαφικές θέσεις στο ίδιο το νησί, αλλά και σε κεραμική της ίδιας περιόδου που προέρχεται από την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία και την Κύπρο.

Η ερευνητική ομάδα ακολούθησε τη μέθοδο της εντατικής επιφανειακής έρευνας (intensive surface survey).

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Κόρθι

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών, πιθανώς του 13ου αιώνα, στον τρούλο του ναού, με την παράσταση στο ανατολικό του τμήμα της Ετοιμασίας του Θρόνου και τους αγγέλους σεβίζοντες, ενώ στο δυτικό την Παναγία Δεομένη και τις οκτώ μνημειακές μορφές των προφητών με ενεπίγραφα ειλητάρια, ανά τέσσερις στη βόρεια και τη νότια πλευρά του τρούλου του μνημείου (Εικ. 15). Συγκεκριμένα πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις στη ζωγραφική επιφάνεια και στο υπόστρωμα, καθώς και προσεκτικός καθαρισμός από τα ισχυρά κρυσταλλικά άλατα[9].

Επίσης πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης στο τμήμα από ψηφιδωτό δάπεδο που έχει ενσωματωθεί σε β΄ χρήση στο σκαλοπάτι της Ωραίας Πύλης του μεταβυζαντινού ναού της Θεοσκέπαστης. Διακοσμείται από μαύρες ψηφίδες σε λευκό βάθος και σώζονται δύο συμπλεκόμενοι κύκλοι με τετράφυλλα που περικλείουν σταυρόσχημα μοτίβα (Εικ. 16). Παρά την αποσπασματικότητα του υλικού και την τυχαία ένταξη και διάσωσή του στην εκκλησία της Θεοσκέπαστης, αποτελεί μια ισχυρή ένδειξη άμεσου συσχετισμού του ναού με την παλαιοχριστιανική περίοδο.

Μεσαριά

Ναός Ταξιάρχη

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στο νότιο αρκοσόλιο του νάρθηκα, που είναι χτισμένο με πώρινους θολίτες. Συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες των δύο αδιάγνωστων μορφών στο ανατολικό και το δυτικό τμήμα του εσωρραχίου του αρκοσολίου. Από το μεταγενέστερο οικοδομικό υλικό πλήρωσης του αρκοσολίου, το οποίο κυρίως λόγω γήρανσης του υλικού είχε αποσαθρωθεί, περισυνελέγησαν αποτμήματα γλυπτών, καθώς και σπαράγματα τοιχογραφιών. Ακολούθησε ο καθαρισμός και η άμεση στερέωση ολόκληρης της

9. Οι εργασίες εκτελέστηκαν από τη συντηρήτρια αρχαιοτήτων Μ. Γραμματίκα, με βοηθούς τους Θ. Κουγιούφα και Ε. Κουμαρά.

Εικ. 15. Άνδρος. Κόρθι. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Παναγία Δεομένη με προφήτες.

Εικ. 16. Άνδρος. Κόρθι. Ναός Θεοσκέπαστης. Ψηφιδωτό.

ζωγραφικής επιφάνειας του εσωρραχίου. Ταυτόχρονα ανακατασκευάστηκε ο τοίχος του τυμπάνου του αρκοσολίου, προκειμένου να εξασφαλιστεί η στερέωση της επιφάνειας του τυμπάνου με το νότιο τοίχο. Επίσης, εξωτερικά πραγματοποιήθηκαν εργασίες αρμολογήματος στο νότιο τοίχο του νάρθηκα.

ΜΥΚΟΝΟΣ

Χάλαρα

Ναός Εισοδίων

Οι διερευνητικές τομές για την ύπαρξη τοιχογραφικού διακόσμου στο εσωτερικό του ναού των Εισοδίων στα Χάλαρα Μυκόνου δεν απέδωσαν ίχνη τοιχογραφιών.

ΝΑΞΟΣ

Δανακός

Μονή Φωτοδότη Χριστού

Στερεωτικές εργασίες μικρής έκτασης σε σπαράγματα τοιχογραφιών στο βόρειο τοίχο του Καθολικού πραγματοποίησε συνεργείο της Εφορείας.

Μέλανες

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών και αισθητικής αποκατάστασης στο εσωτερικό του ναού[10]. Διερευνήθηκε το τοξωτό άνοιγμα που είχε αποφραχθεί στο νότιο τοίχο του μνημείου. Διαπιστώθηκε ότι το στρώμα των τοιχογραφιών συνεχίζεται με ελάχιστα σπαράγματα στο εξωτερικό του μνημείου και αποτελεί ένδειξη ότι ενδεχομένως στην εξωτερική πλευρά του νότιου τοίχου υπήρχε ένας χώρος αντίστοιχος με το σημερινό βόρειο παρεκκλήσι (Εικ. 17, 18). Στο δυτικό τοίχο του σημερινού βόρειου παρεκκλησίου του ναού διαπιστώθηκε με τις εργασίες ότι υπήρχε σύστημα πήλινων σωλήνων κυκλοφορίας θερμού αέρα.

Σαγκρί

Ναός Αγίου Ιωάννη στ' Αδησαρού

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και συντήρησης τοιχογραφιών στο ναό του Αγίου Ιωάννη στ' Αδησαρού. Αφαιρέθηκε από τη ζωγραφική επιφάνεια των τοιχογραφιών, όπου ήταν δυνατόν, η επάλειψη με paraloid, που οφειλόταν σε παλαιότερες εργασίες συντήρησης, και σταθεροποιήθηκε κατά τόπους η ζωγραφική επιφάνεια. Αντι-

10. Συντήρηση: Μ. Μιχαηλίδου και ομάδα.

Εικ. 17-18. Νάξος. Μέλανες. Ναός Αγίου Γεωργίου. Τοξωτό άνοιγμα στο νότιο τοίχο.

καταστάθηκαν τα τσιμεντένια κονιάματα με ασβεστοκονιάματα, καθώς και με πατητό κονίαμα συμβατό με τη λιθοδομή της τοιχογραφίας. Επίσης αποκαταστάθηκαν οι σχιστόπλακες της στέγης του Ιερού με αποτέλεσμα να μην παρατηρείται διείσδυση της υγρασίας στο εσωτερικό του ναού.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

Εικ. 19. Σέριφος. Παναγιά. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου «Σκλαβογιάννη». Άποψη από Α.

ΣΕΡΙΦΟΣ

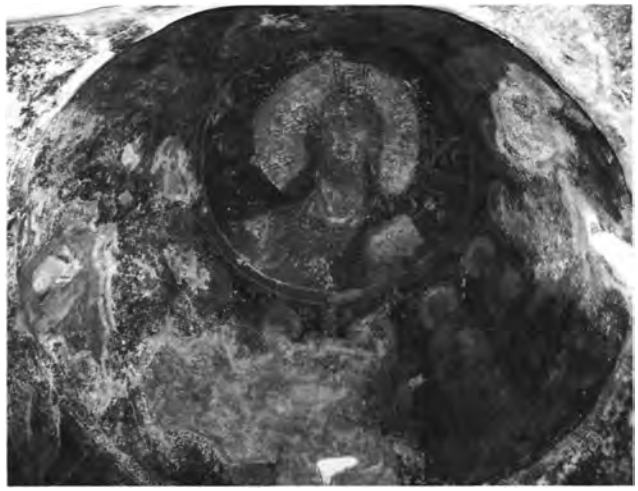
Παναγιά

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου «Σκλαβογιάννη»

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου βρίσκεται στη θέση Σκλαβογιάννη, κοντά στον οικισμό Παναγιά, όπου και ο ομώνυμος βυζαντινός ναός της Παναγίας.

Ανήκει στον τύπο του μονόκλιτου, σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού (Εικ. 19). Το εγκάρσιο σκέλος είναι συνεπτυγμένο σε αψιδώματα, ωστόσο εξωτερικά δίνεται η εντύπωση κανονικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Η λιθοδομή είναι από αργούς λίθους, διαφόρων διαστάσεων, άτακτα χτισμένων, με συνδετικό κονίαμα από άμμο, ασβέστη και θηραϊκή γη. Ανατολικά ο ναός απολήγει σε ημικυκλική κόγχη. Οι μικρότερες σε μέγεθος κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού εγγράφονται στον ανατολικό τοίχο. Στο κέντρο της βόρειας πλευράς υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο με οξυκόρυφη απόληξη. Το κτίσμα επιμηκύνεται στα δυτικά από μεταγενέστερο επιπεδόστεγο νάρθηκα, στα νότια του οποίου προστέθηκε αργότερα ορθογώνια προσθήκη με βοηθητική χρήση.

Ο ναός επιχρισμένος εξωτερικά και εσωτερικά διατηρούσε ορατές μόνο τις τοιχογραφίες του τρούλου. Το κτίσμα παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα υγρασίας λόγω εισροής υδάτων από τον τρούλο και την ανωδομή. Μετά από την κατάρρευση τμήματος σαθρών κονιαμάτων στο βόρειο τοίχο και την αποκάλυψη νέων τοιχογραφιών, αποφασίστηκε η αντικατάσταση των επιχρισμάτων στην τοιχοποιία και το θόλο εξωτερικά και η εξυγίανση της λιθοδομής, με ταυτόχρονη λήψη μέτρων προστασίας των τοιχογραφιών. Συγκε-

Εικ. 20. Σέριφος. Παναγιά. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου «Σκλαβογιάννη». Χριστός Παντοκράτορας στον τρούλο.

κριμένα πραγματοποιηθήκαν οι εξής εργασίες[11]: α) καθαίρεση επιχρισμάτων, β) αρμολογήματα μετά από επιμελημένο καθαρισμό των σαθρών κονιαμάτων, γ) εξωτερικά επιχρίσματα τοιχοποιίας σε δύο χέρια, δ) επικάλυψη τελικής επιφάνειας του θόλου με θηραϊκό κονίαμα στεγάνωσης και ε) επάλειψη με τρία χέρια ασβέστη, λόγω νησιωτικής χώρας.

Κατά τις εργασίες συντήρησης από το συνεργείο συντηρητών της Εφορείας[12] αποκαλύφθηκε δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών στον τρούλο κάτω από το ήδη υπάρχον και δύο στρώματα τοιχογραφιών στο βόρειο και το νότιο τοίχο του κυρίως ναού. Οι εργασίες περιελάμβαναν καθαρισμό των ορατών τοιχογραφιών από τα άλατα, καθαίρεση παλαιών φθαρμένων επιχρισμάτων, καθαρισμός των αρμών σε βάθος και νέα αρμολογήματα των τοιχοποιιών, επίχριση μίας στρώσης θηραϊκού κονιάματος («πεταχτό») και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας και του υποστρώματος. Το υπόστρωμα στο αρχικό στρώμα είναι από πορσελάνη με προσμίξεις άχυρου, ενώ στο δεύτερο στρώμα από ασβέστη, άμμο και άχυρο.

Τοιχογραφίες. α) Τρούλος: Στην κορυφή του τρούλου δεσπόζει η μορφή του Χριστού στον τύπο του Παντοκράτορα (Εικ. 20). Στα τέσσερα διάχωρα που διαμορφώνονται στο τύμπανο του τρούλου απεικονίζονται οι ολόσωμες μορφές της Παναγίας και του αρχαγγέλου Μιχαήλ, των τεσσάρων ευαγγελιστών και των αποστόλων. Στα τέσσερα σφαιρικά τρίγωνα αποδίδονται τετράμορφα χερουβείμ και καρ-

Εικ. 21. Σέριφος. Παναγιά. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου «Σκλαβογιάννη». Αγία στο βορειοδυτικό αψίδωμα.

διόσχημο φυτικό μοτίβο στον κοσμήτη που περιτρέχει τη βάση του τρούλου. Δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών με την ίδια αρχαϊκή παράσταση του τετράμορφου χερουβείμ αποκαλύφθηκε στο νοτιοδυτικό σφαιρικό τρίγωνο. β) Αψιδώματα: Η απομάκρυνση των επιχρισμάτων από το τύμπανο και τα εσωρράχια των προς Δ. τυφλών αψιδωμάτων στο βόρειο και το νότιο τοίχο, αποκάλυψε δύο στρώματα τοιχογραφιών. Το νεότερο στρώμα είναι σύγχρονο των τοιχογραφιών του δεύτερου στρώματος του τρούλου. Στο βορειοδυτικό αψίδωμα περιλαμβάνονται ημίσωμες, μετωπικές γυναικείες μορφές, επάλληλα τοποθετημένες στο εσωρράχιο (Εικ. 21). Στο τύμπανο του αψιδώματος εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος έφιππος, ενώ δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών με γυναικεία μορφή αποκαλύφθηκε κάτω από το άνω τμήμα της παράστασης του αγίου Δημητρίου που έχει καταστραφεί. Στο αντίστοιχο νοτιοδυτικό αψίδωμα αποδίδεται επίσης έφιππος ο δεύτερος μεγαλομάρτυρας, ο άγιος Γεώργιος, και στο υποκείμενο στρώμα όμιλος μικρογραφημένων μορφών, που συνεχίζονται στο εσωρράχιο του τόξου. Ολόσωμη γυναικεία μορφή κοσμεί το δυτικό πεσσό ανάμεσα στα δύο αψιδώματα του βόρειου τοίχου.

Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών δεδομένης της αποσπασματικότητάς τους είναι εξαιρετικά δύσκολη. Θα περιοριστούμε στις τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος που διατηρείται καλύτερα και σώζεται σε μεγαλύτερη έκταση[13].

11. Οι εργασίες πραγματοποιηθήκαν με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος της Εφορείας Λ. Δεμαθά.

12. Υπεύθυνη του συνεργείου των συντηρητών ήταν η συντηρήτρια Μ. Γραμματίκα, με βοηθούς τους συντηρητές Θ. Κουγιούφα και Α. Κουμαρά.

13. Δεδομένου ότι ο ζωγραφικός διάκοσμος φαίνεται να συνεχίζει στη

Οι κοντόχονδρες μορφές του υπερκείμενου στρώματος, με φανερή έλλειψη ενδιαφέροντος για απόδοση ομορφιάς στα εκφραστικά τους πρόσωπα, ακολουθούν την αντικλασική τάση που παρατηρούμε σε ορισμένα μνημεία γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα και μπορούν να χρονολογηθούν μετά τα μέσα του 14ου αιώνα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΦΛΩΡΟΥ

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Χώρα

Ναός Παναγίας Θεοσκέπαστης

Λόγω προβλημάτων στην επιπεδόστεγη κάλυψη του ναού, δημιουργήθηκαν έντονα προβλήματα στο εσωτερικό του μνημείου. Προκειμένου να πραγματοποιηθεί η πλήρης αποκατάσταση της στέγης, οι στερεωτικές εργασίες στο μνημείο αποσπάστηκαν και περισυνελέγησαν τα εναπομείναντα ξυλόγλυπτα τμήματα των τέμπλων του βόρειου και του νότιου κλίτους του ναού. Πραγματοποιήθηκε φωτογραφική τεκμηρίωση και μεταφορά τους σε αποθήκη που παραχώρησε η Κοινότητα Φολεγάνδρου. Οι εικόνες του τέμπλου φυλάσσονται στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΙΚΟΝΩΝ[14]

ΘΗΡΑ

Επισκοπή Γωνιάς

Η εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας, που συντηρήθηκε από τη ΔΣΑ, μεταφέρθηκε στο ναό της Επισκοπής και τοποθετήθηκε σε ειδική προθήκη που εξασφαλίζει τις κατάλληλες κλιματολογικές συνθήκες για τη διατήρησή της και ανάλογες συνθήκες ασφαλείας, έτσι ώστε να διαφυλαχθεί με ιδιαίτερη φροντίδα η μοναδική αυτή εικόνα (Εικ. 22). Η λιτανευτική εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας με τους έξι ιεράρχες στο πλαίσιο, χρονολογείται στο 12ο αιώνα και ανήκει στην κατηγορία των εξαιρετικών έργων τέχνης στις Κυκλάδες, όπως η εικόνα της Δεομένης Παναγίας στην Καταπολιανή της Πάρου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

Εικ. 22. Θήρα. Επισκοπή Γωνιάς. Παναγία Γλυκοφιλούσα. Φορητή εικόνα.

Εργασίες συντήρησης στην εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας της Επισκοπής Θήρας πραγματοποιήθηκαν για πρώτη φορά το 1975 και περιελάμβαναν επεμβάσεις στον ξύλινο φορέα, στερέωση του υποστρώματος, καθαρισμό και αισθητική αποκατάσταση της ζωγραφικής.

Η εικόνα, 30 χρόνια σχεδόν μετά τις εργασίες συντήρησης, παρουσίασε εκτεταμένα προβλήματα αστάθειας της ζωγραφικής επιφάνειας, λόγω των ακατάλληλων συνθηκών φύλαξης στο ναό της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας στο Καμάρι Θήρας.

Ύστερα από αίτημα της αρμόδιας για την περιοχή 2ης ΕΒΑ πραγματοποιήθηκε αυτοψία, κατά την οποία διαπιστώθηκαν εκτεταμένες αποκολλήσεις της ζωγραφικής επιφάνειας, σαθροποιήσεις του υποστρώματος, εξασθένηση του βερνικιού προστασίας και αλλοιώσεις της αισθητικής αποκατάστασης. Όλες οι εργασίες συντήρησης που είχαν πραγματοποιηθεί το 1975 πλην αυτές της στήριξης και σύνδεσης του ξύλινου φορέα του έργου είχαν ακυρωθεί και η εικόνα απαιτούσε επειγόντως επεμβάσεις συντήρησης.

Σε συνεργασία με τη 2η ΕΒΑ και αφού προηγήθηκαν οι απαραίτητες σωστικές επεμβάσεις μεταφέρθηκε στην Αθήνα στο προσωρινό εργαστήριο εικόνων της ΔΣΑΝΜ στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών, όπου πραγματοποιήθηκαν συστηματικές εργασίες συντήρησης, στερέωσης του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός, καθώς και εργασίες αισθητικής αποκατάστασης και τελικής προστασίας.

Στο διάστημα της παραμονής του έργου στην Αθήνα έγινε δειγματοληψία για την ταυτοποίηση χρωστικών και για

δυτική καμάρα του ναού επιφυλασσόμαστε για τη χρονολόγηση του αρχαιότερου στρώματος εν αναμονή της ολοκλήρωσης των εργασιών συντήρησης.

14. Οι εικόνες από την Κύθνο και τη Σέριφο συντηρήθηκαν στο εργαστήριο της Εφορείας.

τη χρονολόγηση του ξύλινου φορέα. Οι αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» και τα αποτελέσματα υποβλήθηκαν στη 2η ΕΒΑ (έκθεση Ι. Μανιάτη - Δ. Καβουσανάκη, 2004).

Τέλος, λόγω της ιδιαίτερης ευαισθησίας που διαπιστώθηκε ότι παρουσίαζε η εικόνα στις διακυμάνσεις συνθηκών περιβάλλοντος και ύστερα από τον έλεγχο του χώρου στο ναό της Επισκοπής Θήρας, όπου προβλεπόταν να εκτεθεί, υποβλήθηκαν από τη ΔΣΑΝΜ προδιαγραφές για την προμήθεια ειδικής προθήκης με δαπάνη του εκκλησιαστικού συμβουλίου για την ασφαλή φύλαξη του έργου.

Η οριστική μεταφορά και έκθεση της εικόνας στο ναό Επισκοπής Θήρας πραγματοποιήθηκε τον Ιούνιο του 2006.

ΣΟΦΙΑ ΤΕΛΙΟΥ-ΜΙΝΟΥ

ΚΥΘΝΟΣ

Χ ώ ρ α

Ναός Αγίου Νικολάου Πλουσίου

1. Εικόνα τέμπλου(;) του Προφήτη Ηλία[15], διαστ. 1,15×0,63×0,025 μ. (αριθ. κατ. 42) (Εικ. 23, 24). Στο κέντρο εικονίζεται ο προφήτης Ηλίας καθισμένος στο άνοιγμα σπηλαίου, στην τυπική για την εικονογραφία του θέματος στάση. Στο κάτω μέρος της παράστασης επιγραφή: *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΛΟΥΗ ΤΥΜΠΑ. ΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΤΟΛΟ.* Περιμετρικά σε δώδεκα διάχωρα εικονίζονται επεισόδια από το βίο του (18ος αι.;).

Κατά τις εργασίες συντήρησης έγιναν τα εξής: απεντόμωση και στερέωση του ξύλινου φορέα, στερέωση του υποστρώματος και του ζωγραφικού στρώματος με κηρομαστίχη, καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και βερνίκωμα.

2. Φορητή εικόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας[16], διαστ. 1,15×0,55×0,03 μ. (Εικ. 25, 26). Η εικόνα αποτελείται από τρία τμήματα ξύλου (κυπαρίσσι), που συγκρατούνται με δύο τρέσα. Χωρίζεται με κόκκινη ταινία σε δύο διάχωρα. Στο άνω μέρος εικονίζεται η Θεοτόκος στον τύπο της αριστεροκρατούσας Οδηγήτριας. Εκατέρωθεν δύο άγγελοι σε μετάλλια (σε επιζωγράφηση). Στο κάτω μέρος παριστάνονται οι άγιοι Ανάργυροι και ανάμεσά τους δύο γυναικείες(;) μορφές, πιθανώς οι δωρήτριες της εικόνας, η μία γονατιστή και η άλλη όρθια. Κατά τις εργασίες συντήρησης έγιναν τα εξής: απεντόμωση, στερέωση και συμπλήρωση του ξύλινου φορέα με κηρομαστίχη, στερέωση του υποστρώματος και του ζωγραφικού στρώματος με κηρομαστίχη, μερική αφαί-

Εικ. 23-24. Κύθνος. Χώρα. Ναός Αγίου Νικολάου Πλουσίου. Προφήτης Ηλίας. Εικόνα τέμπλου(;) πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

15. Συντήρηση: Μ. Γραμματίκα, Ά. Κουμαράς.
16. Συντήρηση: Μ. Γραμματίκα, Θ. Κουγιούφα.

Εικ. 25-26. Κύθνος. Χώρα. Ναός Αγίου Νικολάου Πλουσίου. Παναγία Βρεφοκρατούσα. Φορητή εικόνα πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

ρεση επιζωγραφήσεων στο κάτω μέρος της εικόνας, όπου αποκαλύφθηκαν δύο μορφές, διατήρηση των επιζωγραφήσεων στο άνω μέρος της εικόνας (άγγελοι), αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα.

ΣΕΡΙΦΟΣ

Χ ώ ρ α

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

1. Εικόνα τέμπλου, Παναγία ένθρονος με πέντε παραστάσεις αγίων[17], διαστ. 0,89×78,50×0,025 μ. (αριθ. κατ. 187) (Εικ. 27, 28). Η εικόνα αποτελείται από τρία τμήματα ξύλου (κυπαρίσσι), που συγκρατούνται με δύο τρέσα. Στην κύρια όψη δεξιά εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη Βρεφοκρατούσα και αριστερά σχηματίζονται πέντε διάχωρα σε δύο ζώνες. Στην άνω ζώνη εικονίζεται έφιππος στρατιωτικός άγιος, ο άγιος Ευστάθιος. Στο κάτω μέρος διακρίνεται η αφιερωματική επιγραφή: *ΔΕΗCIC ΤΟΥ Δ[ούλου] ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΘΕ[οδώρου /και της συμβί] ΑC ΑΥΤΟΥ ΤΟΚΟΥC*. Στην κάτω ζώνη εικονίζονται σε τέσσερα ισομεγέθη τετράγωνα διάχωρα οι αγίες Σοφία, Ελπίδα, Πίστη και Αγάπη, οι οποίες ταυτίζονται με επιγραφές. Η θεματολογία, τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά των μορφών και το πλάσιμο των προσώπων τοποθετούν το έργο στα τέλη του 17ου αιώνα.

Κατά τις εργασίες συντήρησης έγινε απεντόμωση, στερέωση και καθαρισμός του ξύλινου φορέα. Επίσης πραγματοποιήθηκε ολική στερέωση του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα.

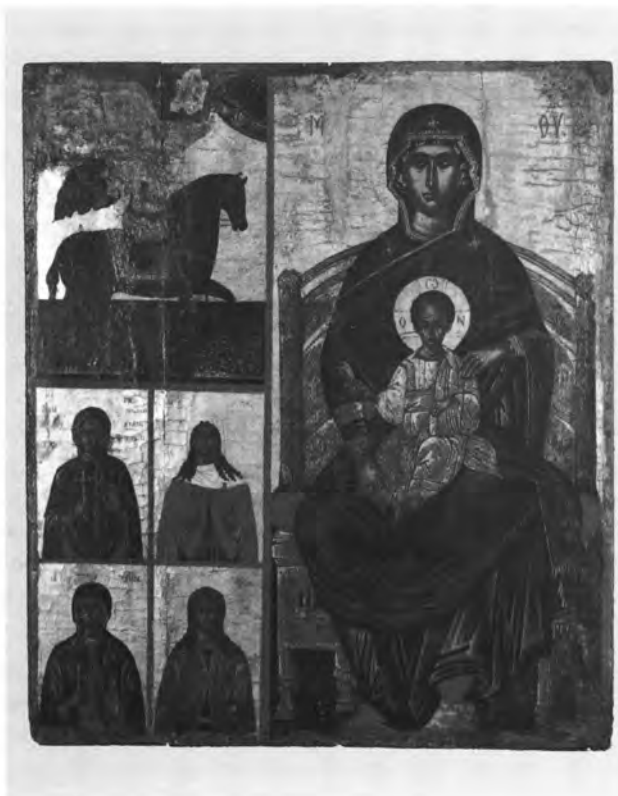
2. Εικόνα τέμπλου, Παναγία ένθρονος «Παντάνασσα», διαστ. 0,87×0,56×0,02 μ. (αριθ. κατ. 183) (Εικ. 29, 30)[18]. Η εικόνα αποτελείται από τρία τμήματα ξύλου (πεύκο), που συγκρατούνται με δύο τρέσα. Η Θεοτόκος εικονίζεται ένθρονη Βρεφοκρατούσα με δύο αγγέλους εκατέρωθεν που κρατούν ανοικτά ειλητάρια με τις επιγραφές *ΠΑΝΤΑΝΑCA ΠΑΝΥΜΝΗΤΕ* αριστερά και *ΠΑΡΘΕΝΟC ΘΕΟΥ ΚΟΡΗ* δεξιά. Με κεφαλαιογράμματη κόκκινη γραφή οι επιγραφές *Μ(ήτη)Ρ Θ(ε)ΟΥ Η ΠΑΝΤΑΝΑCA*. Οι τεχνοτροπικές λεπτομέρειες, η τυπολογία του θρόνου, η έντονη πτυχολογία και τα εκφραστικά πρόσωπα – ιδιαίτερα του Χριστού, που σώζεται ολόκληρο – τοποθετούν το έργο στις αρχές του 18ου αιώνα.

Κατά τις εργασίες συντήρησης αντιμετωπίστηκαν εκτεταμένες φθορές στο κέντρο, στον κατά μήκος άξονα του ξύλινου φορέα, του υποστρώματος και της ζωγραφικής επιφά-

17. Συντήρηση: Μ. Γραμματίκα, Ά. Κουμαράς.

18. Συντήρηση: Μ. Γραμματίκα.

Εικ. 27-28. Σέριφος. Χώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Παναγία ένθρονη με πέντε παραστάσεις αγίων. Εικόνα τέμπλου πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

Εικ. 29-30. Σέριφος. Χώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Παναγία ένθρονη «Παντάνασσα». Εικόνα τέμπλου πριν και μετά τις εργασίες συντήρησης.

νειας, με απεντόμωση, στερέωση και καθαρισμό του ξύλινου υποστηρίγματος, στερέωση του υποστρώματος και στερέωση και καθαρισμό της ζωγραφικής επιφάνειας. Αφαιρέθηκαν όλες οι επιζωγραφήσεις και, τέλος, έγινε αισθητική αποκατάσταση και βερνίκωμα.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΣΑΚΕΛΛΑΚΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΙΕΡΑΤΙΚΩΝ ΑΜΦΙΩΝ

ΘΗΡΑ

Φηρά

Μητρόπολη

Τον Απρίλιο 2004 μεταφέρθηκαν στο Εργαστήριο Συντήρησης Υφάσματος της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων με φροντίδα της 2ης ΕΒΑ, επιλεγμένα ιερατικά άμφια από το σύνολο της συλλογής των αμφίων που φυλάσσονται στη Μητρόπολη Θήρας. Ο σκοπός της επιλογής αυτών ήταν η συντήρησή τους και η έκθεσή τους στο νέο μουσειακό χώρο της Μητρόπολης.

Τα επιλεγμένα αντικείμενα ήταν εννέα συμπεριλαμβανομένων και δύο ζευγών επιμανικίων (σύνολο 11). Πιο αναλυτικά: τρία επιτραχήλια (Εικ. 31-33), ένας αρχιερατικός σάκος, ένα στιχάριο, δύο ζεύγη επιμανικίων (Εικ. 34) και δύο φελόνια (Εικ. 35).

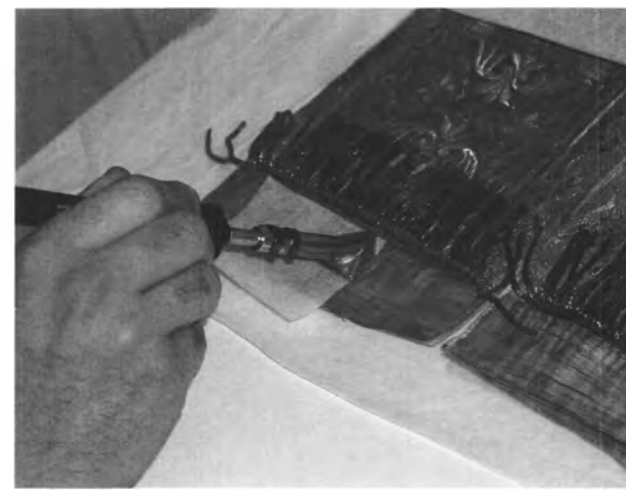
Τα υφασμάτινα κειμήλια παρουσίαζαν φθορές που έχουν προκληθεί τόσο κατά τη διάρκεια της χρήσιμης ζωής τους όσο και στο διάστημα της έκθεσης ή φύλαξής τους σε ακατάλληλες συνθήκες. Τα αντικείμενα αυτά είναι πρωτίστως χρηστικά, αφού αποτελούν βασικό εξοπλισμό του εκ-

Εικ. 32. Θήρα. Φηρά. Μητρόπολη. Λεπτομέρεια χρυσοκέντητου επιτραχηλίου μετά τη συντήρηση.

Εικ. 31. Θήρα. Φηρά. Μητρόπολη. Λεπτομέρεια επιτραχηλίου με ζωγραφική διακόσμηση μετά τον καθαρισμό.

Εικ. 33. Θήρα. Φηρά. Μητρόπολη. Εργασίες στερέωσης επιτραχηλίου με χρήση συγκολλητικών.

κλησιαστικού βίου είτε σε καθημερινή βάση είτε σε ιδιαίτερες περιπτώσεις εορτών κατά τη διάρκεια του χρόνου. Οι φθορές που εμφανίζονται, αλλά και οι παράγοντες που τις προκάλεσαν, είναι μηχανικές καταπονήσεις: σχισίματα, αποδυνάμωση ύφανσης και διακοσμητικών στοιχείων, απώλειες υλικού, οξείδωση οργανικών και μεταλλικών ινών, επιφανειακοί ρύποι, στιγματισμός, βιολογική προσβολή.

Πριν από τη συντήρηση, εργασίες τεκμηρίωσης έλαβαν χώρα, οι οποίες είναι: ψηφιακή φωτογράφηση, γραμμική αποτύπωση, στερεοσκοπική παρατήρηση και ταυτοποίηση των ινών κατασκευής με μικροσκοπική ανάλυση.

Οι εργασίες συντήρησης που εκτελέστηκαν περιλαμβάνουν: επιφανειακό ολικό και χημικό τοπικό καθαρισμό, εφύγρανση και σχηματοποιήση της ύφανσης, στερέωση και συμπλήρωση των απωλειών και προσθήκη νέων υφασμάτων υποστήριξης ή/και επικάλυψης. Οι εργασίες στερέωσης έγιναν τόσο με ραφές στο χέρι με μονόκλωνα μεταξωτά νήματα όσο και με χρήση συγκολλητικών ουσιών ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε αντικειμένου.

Οι εργασίες συντήρησης ολοκληρώθηκαν με τη δημιουργία ειδικών ομοιωμάτων έκθεσης για κάθε αντικείμενο ξεχωριστά, με αδρανή και μη όξινα υλικά και σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα για την ασφαλή έκθεση υφασμάτινων αντικειμένων. Τα ομοιώματα σχεδιάστηκαν για τις ακριβείς ανάγκες του κάθε ενδύματος, ακολουθώντας και υποστηρίζοντας το σχήμα και το βάρος του.

ΤΑΤΙΑΝΑ ΚΟΥΣΟΥΛΟΥ

Εικ. 34. Θήρα. Φηρά. Μητρόπολη. Ζεύγος επιμανικίων μετά τη συντήρηση, τοποθετημένα στην ειδική βάση στήριξης για έκθεση.

Εικ. 35. Θήρα. Φηρά. Μητρόπολη. Φελόνιο μετά τη συντήρηση, τοποθετημένο στο ομοίωμα έκθεσης που δημιουργήθηκε ειδικά για τις ανάγκες του.

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Λιμένας Χερσονήσου

Βιολογικός καθαρισμός

Μετά από διακοπή μερικών ετών, συνεχίστηκε κατά τα έτη 2005, 2006 το έργο του βιολογικού καθαρισμού Λιμένα Χερσονήσου, που προέβλεπε τη διέλευση του αποχετευτικού αγωγού κατά μήκος των οδών Φιλωνίδου Ζώτου, Δαιδάλου, Φιλιππάκη και Σανουδάκη. Οι εργασίες ξεκίνησαν το Νοέμβριο του 2005 και ολοκληρώθηκαν τον Απρίλιο του 2006. Δεδομένου ότι σε όλες τις προαναφερόμενες οδούς εντοπίστηκαν αρχαία μετά την αφαίρεση του οδοστρώματος, η διάνοιξη των ορυγμάτων πραγματοποιήθηκε με εργατικά χέρια και ανασκαφική μέθοδο με χρηματοδότηση της ΔΕΥΑ Χερσονήσου. Το πλάτος των ορυγμάτων κυμαινόταν από 0,60-0,80 και το βάθος από 1,80-2 μ. Στο πλαίσιο της ανασκαφικής τεκμηρίωσης διακρίθηκαν επιμέρους τομές στις οδούς, το μήκος των οποίων ήταν ανάλογο με την αρχιτεκτονική ενότητα που συνέθεταν τα αρχαία που αποκαλύφθηκαν. Στα σημεία όπου δεν εντοπίστηκαν αρχαία, η διάνοιξη των ορυγμάτων πραγματοποιήθηκε με εκσκαπτικό μηχάνημα.

Στις ανασκαφικές τομές αποκαλύφθηκαν άφθονα αρχιτεκτονικά λείψανα ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων σε επάλληλες οικοδομικές φάσεις, ελάχιστα κατάλοιπα ελληνιστικών χρόνων, καθώς επίσης ελάχιστοι ελληνιστικοί και υστερορρωμαϊκοί τάφοι.

Οδός Φιλωνίδου Ζώτου. Ανασκάφηκαν συνολικά οκτώ τομές. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν, αξίζει να αναφερθούν τμήματα πλινθόκτιστων τοίχων με επικάλυψη υδραυλικού κονιάματος – που πιθανότατα ανήκουν στο λουτρικό συγκρότημα της παραλιακής οδού της Αγίας Παρασκευής –, σειρά πέντε επιμήκων λαξευμένων ογκόλιθων με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. (Εικ. 1) – που ίσως αποτελούσαν τμήμα πρώιμης ρωμαϊκής οδού με εμφανή ίχνη από τους τροχούς των αμαξών –, αδιατάρακτη επίχωση ύστερων κλασικών-ελληνιστικών χρόνων με χαρακτηριστική εικονιστική και γεωμετρική διακόσμηση στο εσωτερικό δωματίου με ψευδοϊσόδομη τοιχοδομία (ανατολικό ήμισυ σύγχρονης οδού), τμήμα λιθόστρωτου από μικρά λιθάρια και χώμα – που ίσως είναι συνέχεια της ελληνιστικής οδού που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο της εταιρείας Three Boys ΑΕ –, εκτεταμένη διαμόρφωση εξωτερικού χώρου από μικρούς λίθους και κονίαμα με ενσωμάτωση παλαιότερων τοίχων σε μια ενιαία επιφάνεια, η ανεύρεση δύο τμημάτων από κορμό ανδρικού αγάλματος ρωμαϊκών χρόνων στον τύπο του φιλοσόφου (Εικ. 2, 3), ένα εκτεταμένο στρώμα καταστροφής από λαξευμένους δόμους, τμήματα πλινθόκτιστων τοίχων, θραύσματα υαλοπινάκων και κονίαμα, που προφανώς προέρχεται από σημαντικό δημόσιο κτίριο (δυτικό ήμισυ της οδού). Στην ίδια τομή με το προαναφερόμενο στρώμα καταστροφής στη συμβολή των οδών Φιλωνίδου Ζώτου και Δημοκρατίας, περισυνελέγησαν δύο κεφαλές γυναικείων λίθινων ελληνιστικών ειδωλίων (Εικ. 4) και ανασκάφηκε αναμοχλευμένος ελληνιστικός τάφος σε όρυγμα στο σταθερό, που περιείχε μυροδοχείο, χάλκινο δακτυλίδι με ελλειψοειδή σφενδόνη από έλασμα χρυσού, ελάσματα χαλκού και πήλινες επιχρυσωμένες ψήφους.

Εικ. 1. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Φιλωνίδου Ζώτου. Κυβόλιθοι κατεστραμμένης ρωμαϊκής οδού.

Εικ. 2. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Φιλωνίδου Ζώτου. Κορμός ρωμαϊκού αγάλματος στον τύπο του φιλοσόφου.

Εικ. 3. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Φιλωνίδου Ζώτου. Τμήμα κορμού ρωμαϊκού αγάλματος στον τύπο του φιλοσόφου.

Εικ. 4. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Φιλωνίδου Ζώτου. Κεφαλές γυναικείων ελληνιστικών ειδωλίων.

Εικ. 5. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Δαιδάλου. Πηγάδι ρωμαϊκών χρόνων και όρυγμα με καμινεύματα σιδήρου.

Οδός Δαιδάλου. Ανασκάφηκαν έξι τομές. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν, αναφέρονται τμήμα μικρής δεξαμενής νερού, εσωτ. πλ. 5 μ., και πηγάδι ρωμαϊκών χρόνων με τμήμα από σώμα πίθου στο άνοιγμα του χείλους του (Εικ. 5), καθώς επίσης πλακόστρωτη διαμόρφωση από πλίνθους σε σχέση με αυτό και λάξευμα με άφθονα καμινεύματα σιδήρου, που υποδηλώνουν εργαστηριακές δραστηριότητες στο συγκεκριμένο χώρο.

Οδός Φιλιππάκη (πάροδος της οδού Σανουδάκη). Ανασκάφηκε σε μία τομή λόγω του μικρού μήκους της. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν λαξεύματα στο σταθερό με τεμάχια ακατέργαστου χαλκού στο εσωτερικό, που πιθανότατα σχετίζονται με εργαστήριο χαλκουργίας. Από τα ευρήματα αναφέρονται τρεις βάσεις οξύληκτων πίθων στο εσωτερικό δύο ρωμαϊκών δωματίων (Εικ. 6), καθώς επίσης η κεφαλή μαρμάρινου ρωμαϊκού αγάλματος, πιθανώς ανδρικού, που έχει αρκετές φθορές.

Οδός Σανουδάκη. Ανασκάφηκαν 13 τομές. Από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τα ευρήματα στο ανατολικό τμήμα της οδού, αναφέρονται ορθογώνιος κτιστός υστερορρωμαϊκός τάφος, διαστ. 1,88×1,70×1,32 μ., μεγάλο τμήμα μυλόπετρας, σχεδόν ακέραιο άγαλμα του θεού Πανός που βρέθηκε εντοιχισμένο (Εικ. 7), περισυλλογή αρχαϊκών οστράκων από μελανόμορφο κρατήρα με μειξογενή όντα και υδρόβια πουλιά, πλινθόκτιστοι τοίχοι της συνέχειας του λουτρικού συγκροτήματος που έχει αποκαλυφθεί στο απαλλοτρι-

Εικ. 6. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Φιλιππάκη. Πίθοι στο εσωτερικό δωματίων.

Εικ. 8. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Σανουδάκη. Ρωμαϊκή οδός που οδηγεί έξω από την αρχαία πόλη.

ωμένο οικόπεδο Μιχελακάκη με μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από λευκές και γαλάζιες ψηφίδες. Η συνέχεια του προαναφερόμενου λουτρικού συγκροτήματος εντοπίστηκε λίγο πριν από τη συμβολή της οδού Σανουδάκη με την οδό Δημοκρατίας. Από το δυτικό τμήμα της οδού Σανουδάκη εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη λιθόστρωτης ρωμαϊκής οδού με πεζοδρόμια και πήλινους αγωγούς στα όρια των λαξευμένων κυβόλιθων (Εικ. 8, 9). Η οδός, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 32 μ., αποτελεί συνέχεια της ρωμαϊκής οδού που εντοπίστηκε στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο Ασπετάκη και οδηγεί προφανώς έξω από την πόλη.

Πρόκειται για τον κεντρικό οδικό άξονα της αρχαίας Χερσονήσου με ιδιαίτερα επιμελημένη κατασκευή, που σώζει όλα τα επιμέρους κατασκευαστικά στοιχεία. Σε σχέση με το δρόμο ανευρέθηκε ρωμαϊκό άγαλμα Λήδας με κύκνο (Εικ. 10). Τέλος, στο τμήμα της οδού Σανουδάκη που διέρχεται μπροστά από το συγκρότημα των κεραμικών κλιβάνων στο οικόπεδο Γιακουμή-Σφήκα, εντοπίστηκε η συνέχεια της βιοτεχνικής εγκατάστασης με πλινθόκτιστες κατασκευές, που έχουν στρώμα στάχτης και ερυθρού καμένου χώματος στο εσωτερικό.

Εικ. 7. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Σανουδάκη. Άγαλμα Πανός.

Εικ. 9. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Σανουδάκη. Πήλινος αγωγός κάτω από το πεζοδρόμιο της ρωμαϊκής οδού.

Εικ. 10. Λιμένας Χερσονήσου. Οδός Σανουδάκη. Άγαλμα Λήδας με κύκνο.

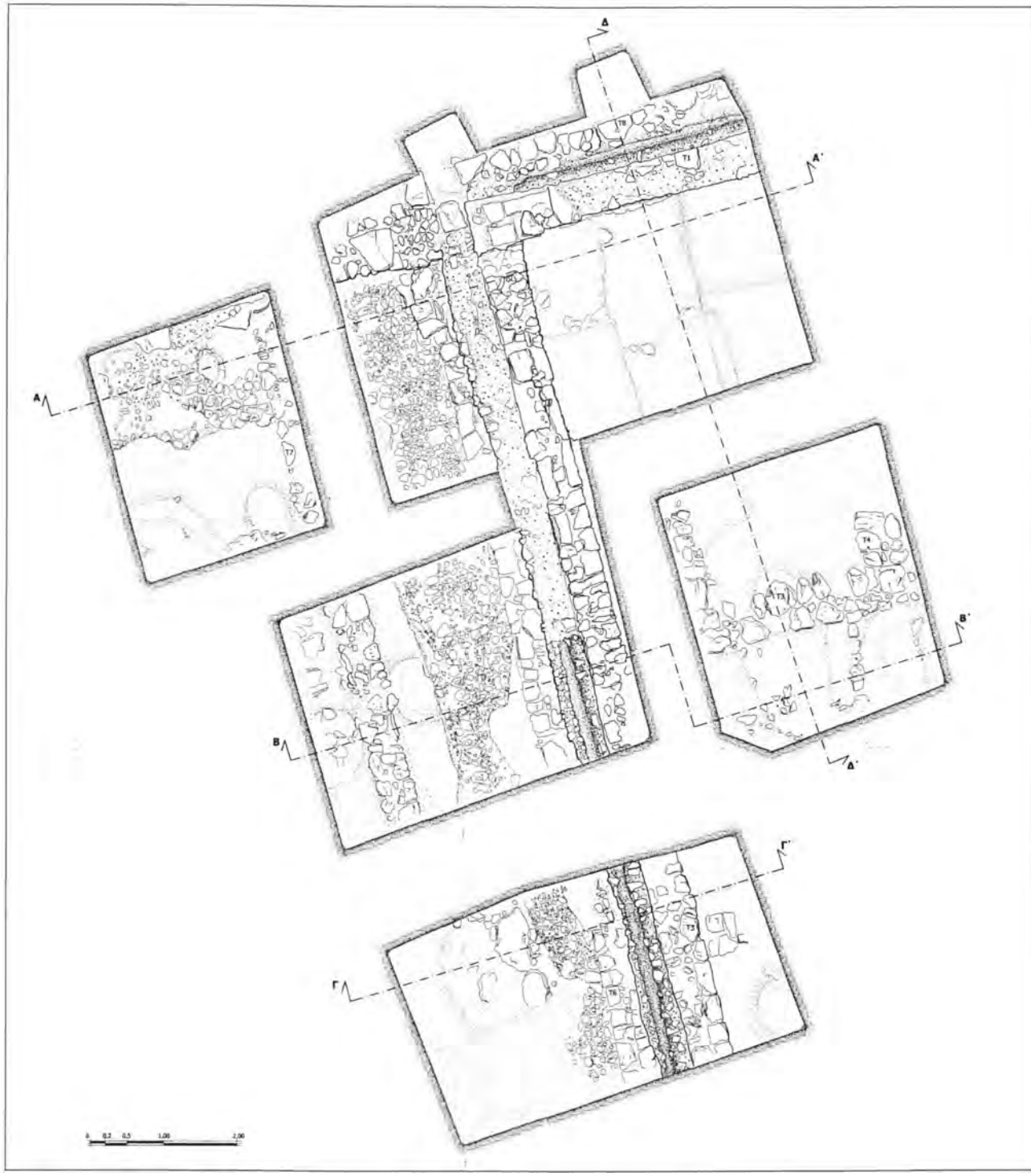
Κατά τη διέλευση του αποχετευτικού αγωγού στις προαναφερόμενες οδούς πραγματοποιήθηκε μερική αποδόμηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων που θίγονταν, αφού αποκλείστηκαν άλλες λύσεις, κατόπιν σχετικών γνωμοδοτήσεων του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων. Προκειμένου να μην προκληθεί καμία καταστροφή στο ρωμαϊκό δρόμο της οδού Σανουδάκη, ο αποχετευτικός αγωγός τοποθετήθηκε ψηλότερα από τη θέση που προβλεπόταν στη μελέτη του έργου.

Οικόπεδο Three Boys ΑΕ

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας της εταιρείας Three Boys ΑΕ, έκτασης 207,50 τ.μ., βρίσκεται εντός οικισμού του Λιμένα Χερσονήσου, σε πάροδο της οδού Φιλωνίδου Ζώτου, και εντάσσεται στον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης. Κατά τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών εντοπίστηκαν αρχαία. Η σωστική ανασκαφική έρευνα, που ακολούθησε στη συνέχεια με χρηματοδότηση της εταιρείας στο πλαίσιο ανέγερσης νέας τριώροφης οικοδομής, διήρκεσε ένα μήνα (Σεπτέμβριο 2006) και έφερε στο φως τμήμα λιθόστρωτης οδού με λείψανα κτιρίων ελληνιστικής εποχής, καθώς επίσης υδαταγωγό και τοίχους ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 11-13).

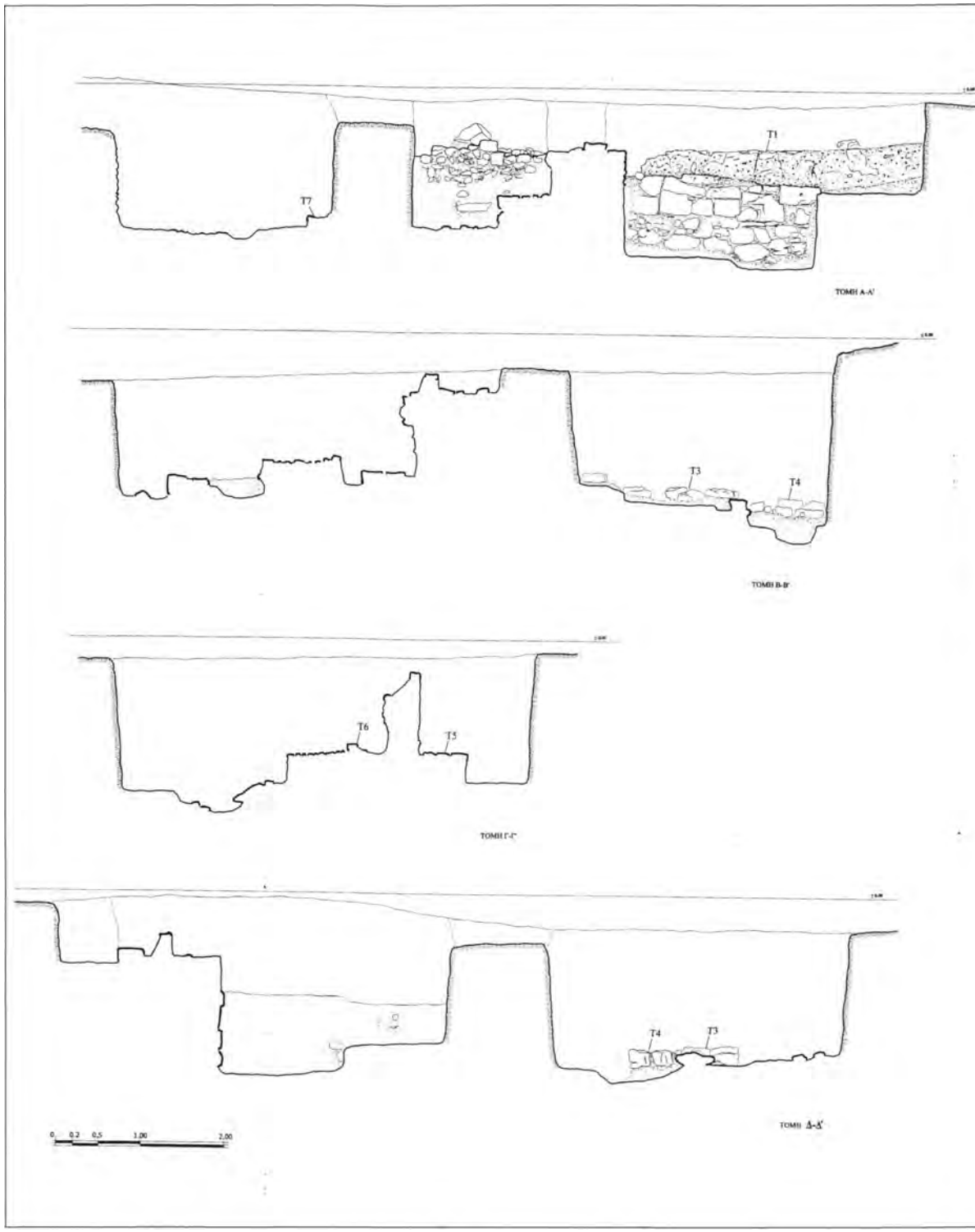

Εικ. 11. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Three Boys ΑΕ. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 12. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Three Boys ΑΕ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ανασκάφηκαν συνολικά έξι τομές, διαστ. 3×4 μ., στον οικοδομήσιμο χώρο του ακινήτου. Η επίχωση που αφαιρέθηκε μέχρι το σταθερό κυμαίνεται από 1-2,20 μ. Η ελληνιστική οδός κατευθύνεται από Ν. προς Β. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 11,50 μ. (Εικ. 14). Το πλάτος της, μόλις 1,30 μ. ή λίγο περισσότερο, σώζεται σχεδόν ακέραιο στο δυτικό και το κεντρικό τμήμα της ανασκαφής, ενώ έχει καταστραφεί στο ανατολικό. Είναι κατασκευασμένη από μικρά λιθάρια με χώμα στα ενδιάμεσα κενά και οριοθετείται στο ανατολικό και το δυτικό άκρο με τοίχους

Εικ. 13. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Three Boys ΑΕ. Τομές της ανασκαφής.

ίδιας φοράς με αυτήν. Ανατολικά της οδού και στο ίδιο βάθος με αυτήν, εντοπίστηκαν τέσσερις τοίχοι σωζόμενοι σε ύψος ενός δόμου και δάπεδα από πατημένο κουσκουρόχωμα, που εντάσσονται σε οικιστικό συγκρότημα σύγχρονο με την οδό, με βάση την πρώιμη ελληνιστική κεραμική που περισυνελέγη στην έδραση των τοίχων και στο υπόστρωμα των δαπέδων. Περισσότερο επιμελημένος είναι ο βόρειος τοίχος του συγκροτήματος, ύψ. 1 μ. (Εικ. 15),

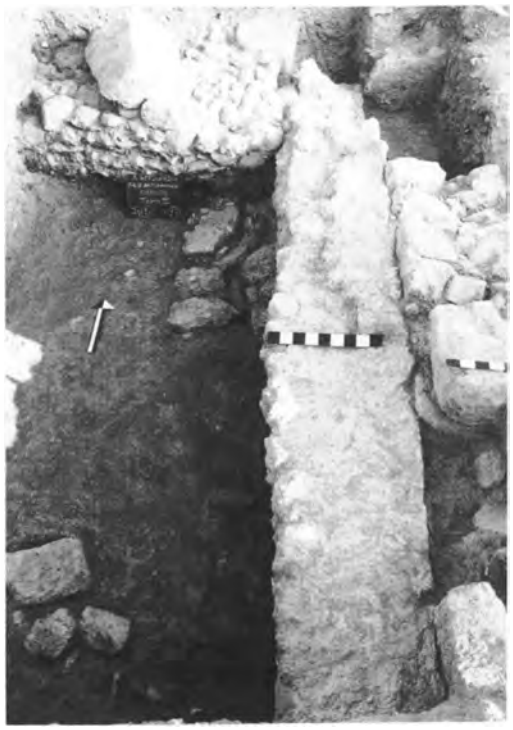
Εικ. 14. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Three Boys ΑΕ. Η ελληνιστική οδός. Κάτω από αυτήν διακρίνονται παλαιότερα ορύγματα στο σταθερό, καλυμμένα με σωρούς λίθων.

ο οποίος έχει οικοδομηθεί με λαξευμένους λίθους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο ανοικοδομήθηκε στους ανώτερους δόμους.

Κάτω από την οδό και τα δάπεδα του ελληνιστικού συγκροτήματος εντοπίστηκαν λαξεύματα μέσα στο σταθερό, επιχωσμένα με σωρούς λίθων (Εικ. 14), χωρίς περιεχόμενο. Πρόκειται, πιθανώς, για υστεροκλασικούς τάφους που εκκενώθηκαν κατά την ανέγερση της οικιστικής εγκατάστασης. Σε αυτό συνηγορεί η περισυλλογή οστράκων ερυθρόμορφων αγγείων με εικονιστικές παραστάσεις.

Εικ. 15. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Three Boys ΑΕ. Σωζόμενο τμήμα ελληνιστικού τοίχου με την υποθεμελίωσή του στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου.

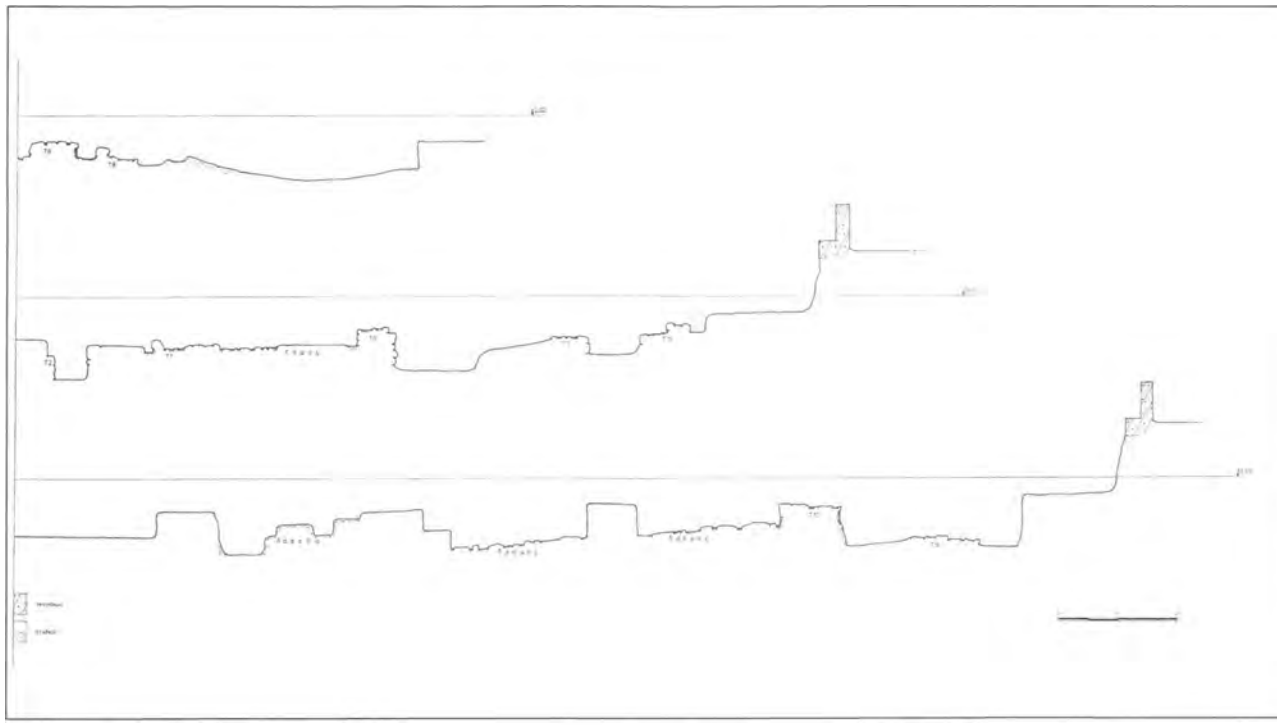
Εικ. 16. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Three Boys ΑΕ. Ο ρωμαϊκός υδαταγωγός και εφαπτόμενος τοίχος σύγχρονος με αυτόν.

Ο ρωμαϊκός υδαταγωγός έχει ίδια κατεύθυνση, Ν.-Β., με την ελληνιστική οδό (Εικ. 16). Μετά από πορεία 12 μ. στρέφεται ανατολικά σε μήκος 4 μ. μέχρι το ανατολικό όριο του οικοπέδου, όπου ήταν δυνατόν να διερευνηθεί. Η ανοικοδόμησή του εντάσσεται στο 2ο αι. μ.Χ. με βάση την κατασκευή του από έμπλεκτον. Σώζονται ο υποκείμενος τοίχος και το ανατολικό τμήμα της αύλακας ροής από υδραυλικό κονίαμα, ενώ ο πυθμένας και το δυτικό τμήμα της αύλακας ροής έχουν καταστραφεί. Σε επαφή με τον υδαταγωγό και την ίδια περίοδο με αυτόν οικοδομήθηκαν ένας επιμήκης τοίχος και οι ανώτεροι δόμοι πάνω από τον παλαιότερο ελληνιστικό τοίχο στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Οι τοίχοι αυτοί, πιθανώς, όριζαν το χώρο κάποιας στοάς, αν ληφθεί υπόψη η ανεύρεση κεραμίδων στέγης σε σχέση με αυτούς. Τέλος, στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους καταργήθηκε το ανατολικό τμήμα του αγωγού και ενσωματώθηκε σε τοιχοδομία.

Από τα ευρήματα αναφέρονται όστρακα μελαμβαφών αγγείων, κυρίως κυπέλλων, σκύφων, πινακίων, μεγαρικών σκύφων, λύχνων, καθώς επίσης όστρακα υστεροκλασικών ερυθρόμορφων αγγείων με εικονιστικές παραστάσεις, όστρακα terra sigillata και οκτώ χάλκινα νομίσματα.

Εικ. 17. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Μουντράκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 18. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Μουντράκη. Τομές της ανασκαφής.

Οικόπεδο Α. Μουντράκη

Το οικόπεδο Α. Μουντράκη, έκτασης 445,55 τ.μ., βρίσκεται εντός του πολεοδομικού ιστού της αρχαίας πόλης, ανατολικά του αρχαίου θεάτρου και 50 μ. περίπου δυτικά της παραλιακής οδού της Αγίας Παρασκευής. Σε αυτό εκκρεμούσε ανασκαφική έρευνα στο πλαίσιο ανέγερσης νέας οικοδομής, λόγω της θέσης του ακινήτου σε μικρή απόσταση από το αρχαίο θέατρο. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 2006, με δαπάνη του ΥΠΠΟ, διήρκεσε ενάμιση μήνα (29/06-14/08/06) και έφερε στο φως τμήμα λιθόστρωτης οδού και συγκρότημα δωματίων ρωμαϊκών χρόνων, καθώς επίσης παλαιοχριστιανικό τάφο με πλούσια κτερίσματα (Εικ. 17-19).

Ανασκάφηκαν συνολικά δώδεκα τομές, διαστ. 2,50×3 μ., που στη συνέχεια ενοποιήθηκαν. Η επίχωση που αφαιρέθηκε κυμαίνεται από 1,20 έως 1,70 μ. μέχρι το σταθερό και τον εντοπισμό του υδροφόρου ορίζοντα, που δεν επέτρεψε σε ορισμένα σημεία την ολοκλήρωση της ανασκαφής.

Η λιθόστρωτη οδός (Εικ. 19, 20), της οποίας το πλάτος δεν ήταν δυνατόν να αποκαλυφθεί εντός ορίων του οικοπέδου, είναι κατασκευασμένη από μεγάλους ακανόνιστους λίθους με λιθάρια στα ενδιάμεσα κενά, έχει κατεύθυνση και κατωφέρεια ΒΔ.-ΝΑ. και σώζει λαξευμένη λιθόπλινθο του ανατολικού πεζοδρομίου, η οποία εδράζεται σε παλαιότερο κατεστραμμένο τοίχο. Στο ανατολικό όριο της οδού οικοδομήθηκε επιμήκης τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., που οριοθετεί συγκρότημα τεσσάρων δωματίων με πρόσοψη στην οδό. Στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους καταργήθηκε η λιθόστρωτη οδός, που καλύφθηκε με απορρίψεις κεραμικής και αλλεπάλληλες στρώσεις πηλοχώματος, ενώ παράλληλα οικοδομήθηκαν νέοι τοίχοι και επισκευάστηκε ο δυτικός τοίχος του συγκροτήματος των τεσσάρων δωματίων με πλίνθους και κονίαμα. Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, τον 5ο ή 6ο αιώνα, στο εσωτερικό ενός δωματίου που, προφανώς, είχε εγκαταλειφθεί, κατασκευάστηκε ορθογώνιος κτιστός τάφος, εσωτ. διαστ. 2,50×1 μ. (Εικ. 21). Ο τάφος είναι χτισμένος με επιμήκεις λαξευμένους λίθους και κονίαμα, έχει ερμάριο στο δυτικό πλευρικό τοίχωμα και ήταν σφραγισμένος με τέσσερις καλυπτήριες πλάκες, η μία από τις οποίες φέρει ανάγλυφο σταυρό. Στο εσωτερικό του, που ανασκάφηκε με ιδιαίτερη δυσκολία εξαιτίας των υδάτων που ανέβλυζαν συνεχώς, είχαν εναποτεθεί τουλάχιστον τρεις ανακομιδές, συνοδευόμενες με δώδεκα μόνωτες πρόχους με σφαιρικό ή κυλινδρικό σώμα (Εικ. 22, 23). Μία από αυτές, η οποία βρέθηκε στο ερμάριο, έχει σώμα τετράγωνης διατομής και διακοσμείται με σταυρό σε πρόστυπο ανάγλυφο (Εικ. 24).

Εκτός από τα κτερίσματα του τάφου περισυνελέγησαν, επίσης, ελληνιστική κεραμική, όστρακα μεγαρικών σκύφων, όστρακα terra sigillata, τμήμα από το σώμα και λαβή πυραύνου με ανάγλυφη μορφή σειληνού, κεραμική πρώιμων και ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, χάλκινα ελάσματα, δύο χάλκινοι δακτύλιοι και πέντε χάλκινα νομίσματα.

Εικ. 19. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Μουντράκη. Γενική άποψη της ανασκαφής με τη λιθόστρωτη οδό και οικιστικό συγκρότημα σε σχέση με αυτήν.

Εικ. 20. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Μουντράκη. Η λιθόστρωτη οδός. Λεπτομέρεια.

Εικ. 21. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Μουντράκη. Ο παλαιοχριστιανικός τάφος στο εσωτερικό δωματίου.

Εικ. 22. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Μουντράκη. Πρόχοι από το εσωτερικό του τάφου.

Εικ. 23. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Μουντράκη. Πρόχους από το εσωτερικό του τάφου.

Εικ. 24. Λιμένας Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Μουντράκη. Πρόχους από το ερμάριο του τάφου.

Εικ. 25. Μάλια. Θέση Πεζούλα. Οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

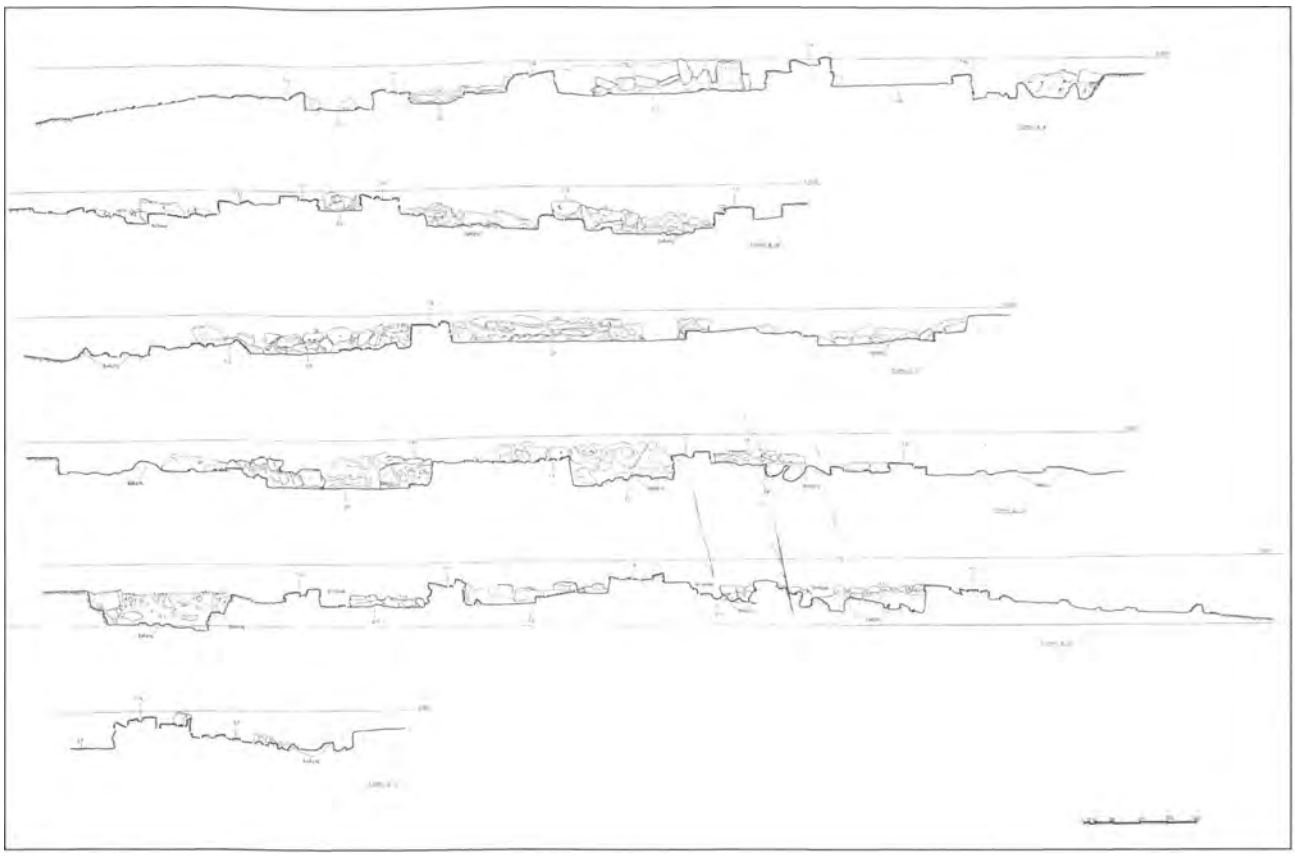
Μ ά λ ι α

Θέση Πεζούλα (οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη)

Το οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη, έκτασης 50 στρ., καταλαμβάνει την κορυφή χαμηλού λόφου, στη θέση Πεζούλα, νότια του σύγχρονου οικισμού των Μαλίων. Λόγω της πυκνής διασποράς αρχαιολογικών ενδείξεων σε τμήμα του γηπέδου (δομικό υλικό και όστρακα), πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη, στο πλαίσιο ανέγερσης νέου ξενοδοχειακού συγκροτήματος. Η ανασκαφή διήρκεσε ενάμιση μήνα (10/05-24/06/2006) και έφερε στο φως εγκατάσταση υπομινωικών-πρωτογεωμετρικών χρόνων στο βόρειο τμήμα του γηπέδου (Εικ. 25, 26).

Ανασκάφηκαν συνολικά 14 τομές, διαστ. 4×4,50 μ., που ενοποιήθηκαν στη συνέχεια και κάλυψαν όλη την έκταση της εγκατάστασης, 400 τ.μ. περίπου. Στον υπόλοιπο χώρο του οικοπέδου διανοίχθηκαν δοκιμαστικές τομές, στις οποίες δεν εντοπίστηκαν αρχαία. Η επίχωση που αφαιρέθηκε μέχρι το σταθερό κυμαίνεται από 0,99 έως 1,10 μ. Σε όλους τους χώρους ανασκάφηκε ένα στρώμα καταστροφής με δομικό υλικό (Εικ. 27) από τους κατεστραμμένους τοίχους και όστρακα, το οποίο έκανε την αποκάλυψη της κάτοψης ιδιαίτερα δύσκολη, εξαιτίας της πρόχειρης τοιχοδομίας από αργούς λίθους και των φυσικών βράχων του σταθερού, που συνέθεταν μια συγκεχυμένη ανασκαφική εικόνα.

Η εγκατάσταση αποτελείται από 16 δωμάτια. Δεσπόζουσα θέση κατέχει ο κεντρικός οίκος (Εικ. 25, δωμάτιο Δ7), διαστ. 4,30×4 μ., με διαμόρφωση θρανίων στο βόρειο, το νότιο και τον ανατολικό τοίχο (Εικ. 28). Γύρω από τον κεντρικό οίκο αναπτύσσονται αποθηκευτικοί χώροι και ελάχιστοι ημιυπαίθριοι ή αύλειοι. Η κύρια είσοδος της εγκατάστασης ήταν, πιθανώς, στη νοτιοανατολική γωνία, όπου εντοπίστηκε πλακόστρωτη αυλή με κτιστή εστία. Η είσοδος αυτή οδηγεί σε έναν προθάλαμο του προαναφερόμενου κεντρικού οίκου και σε έναν ημιυπαίθριο χώρο, πιθανότατα φωταγωγό, στη νοτιοδυτική γωνία του κεντρικού δωματίου. Το συγκεκριμένο κεντρικό δωμάτιο, που είναι το μεγαλύτερο της εγκατάστασης, επικοινωνεί με έναν αύλειο

Εικ. 26. Μαλια. Θέση Πεζούλα. Οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη. Τομές της ανασκαφής.

χώρο με δάπεδο από πατημένο χώμα στα βορειοανατολικά και με αποθήκες στα βόρεια (Εικ. 29). Μια σειρά τεσσάρων δωματίων στο δυτικό τμήμα της εγκατάστασης, τα οποία δεν επικοινωνούν μεταξύ τους ούτε με το υπόλοιπο κτίριο, είχαν ανεξάρτητη πρόσβαση από τη δυτική πρόσοψη. Στα δύο νοτιότερα διαμορφώνονται μικροί προθάλαμοι στην είσοδό τους. Στο εσωτερικό των δωματίων ανευρέθηκαν σπασμένα αποθηκευτικά αγγεία καθημερινής χρήσης, κυρίως πίθοι, σκύφοι, λεκανίδες, χύτρες (Εικ. 30). Σε ένα από τα δωμάτια τα αγγεία είχαν τοποθετηθεί πάνω σε πλακόστρωτη εξέδρα, που εξέχει ελάχιστα από το δάπεδο (Εικ. 31). Ανάλογη διαμόρφωση εντοπίστηκε σχεδόν μπροστά από τη νότια είσοδο του κεντρικού δωματίου Δ7. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε όλες τις εισόδους των δωματίων της δυτικής πτέρυγας εντοπίστηκαν απορρίψεις κεραμικής. Παρόμοιες εκτεταμένες απορρίψεις κεραμικής περισυνελέγησαν από τον εξωτερικό χώρο νότια της εγκατάστασης, ανάμεσα στους ογκώδεις φυσικούς βράχους. Ο χώρος αυτός, πιθανότατα, ήταν εργαστηριακός, αν ληφθεί υπόψη η ανεύρεση λίθινων εργαλείων και ενός λίθινου μονόστομου πέλεκυ. Κάποιοι από τους βράχους με λειασμένη επιφάνεια, ίσως, χρησίμευαν ως επιφάνειες εργασίας. Το βορειοανατολικό και το ανατολικό τμήμα της εγκατάστασης είναι λιγότερο σαφή, γιατί έχουν δύο οικοδομικές φάσεις με αλλαγές στα όρια και στις χρήσεις των δωματίων. Έτσι, το δωμάτιο Δ3 (Εικ. 25) ήταν αρχικά ανεξάρτητο και αργότερα ενοποιήθηκε με το Δ5, ενώ ο αύλειος χώρος που επικοινωνούσε με τον κεντρικό οίκο Δ7 διαμορφώθηκε πάνω από το στρώμα καταστροφής δύο παλαιότερων δωματίων. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και ο διπλός τοίχος νότια του δωματίου Δ12.

Οι τοίχοι των δωματίων σώζονται σε ύψος δύο έως τριών δόμων και είναι χτισμένοι με αργούς λίθους και χώμα. Σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκαν φυσικοί βράχοι στην τοιχοδομία. Τα δάπεδα ήταν, κυρίως, από πατημένο χώμα, πάνω από επιχώσεις που εξομάλυναν τα ανισοϋψή του σταθερού και των φυσικών βράχων. Σε ορισμένα σημεία διακρίθηκαν ενδείξεις πλακόστρωτων δαπέδων.

Στο εσωτερικό των δωματίων περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης[1], κυρίως μικρών πίθων με σχηματοποιημένη σχοινοειδή διακόσμηση, πρόχων, σκύ-

1. Τα σχόλια για την κεραμική στηρίζονται μόνο στις ανασκαφικές παρατηρήσεις, γιατί μέχρι τη σύνταξη των χρονικών το υλικό δεν είχε πλυθεί στο εργαστήριο της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ.

Εικ. 27. Μάλια. Θέση Πεζούλα. Οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη. Στρώμα καταστροφής με δομικό υλικό και όστρακα στο εσωτερικό δωματίου.

Εικ. 29. Μάλια. Θέση Πεζούλα. Οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη. Το δωμάτιο 1 βόρεια του κεντρικού δωματίου Δ7.

Εικ. 28. Μάλια. Θέση Πεζούλα. Οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη. Νοτιοανατολική γωνία του κεντρικού δωματίου Δ7, με θρανίο και αποθέτη χτισμένο με όρθιες πλάκες σε επαφή με τους τοίχους.

Εικ. 30. Μάλια. Θέση Πεζούλα. Οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη. Σπασμένα αγγεία στο εσωτερικό του δωματίου Δ6, στο δυτικό τμήμα της εγκατάστασης.

φων, πινακίων, δίσκων, χυτρών, πυξίδων και κυπέλλων. Τα περισσότερα είναι χονδροειδή με καστανή ή μελανή βαφή στην επιφάνειά τους, ενώ δεν απουσιάζουν λεπτότεχνες παραγωγές. Σημειώνεται, επίσης, η ανεύρεση ακατέργαστης μάζας σιδήρου. Τα ευρήματα υποδηλώνουν την παρασκευή και κατανάλωση τροφής από τους ενοίκους, ίσως στο πλαίσιο συμποσίων, όπως υποδεικνύουν τα θρανία στο κεντρικό δωμάτιο Δ7, που παραπέμπουν σε ανάλογες τελετές. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν δύο μικρές ορθογώνιες κατασκευές από όρθιες πλάκες (Εικ. 28), διαστ. 1,20×0,50 και 0,60×0,75 μ., εφαπτόμενες σε γωνίες τοίχων στο εσωτερικό των δωματίων Δ7 και Δ8 αντιστοίχως, οι οποίες χρησίμευαν ως αποθέτες απόρριψης, καθώς επίσης η ανεύρεση άφθονων οστών ζώων στο υπόστρωμα δαπέδου του φωταγωγού νοτιοδυτικά του κεντρικού δωματίου Δ7.

Εικ. 31. Μάλια. Θέση Πεζούλα. Οικόπεδο Δ. Μιχαλάκη. Πλακόστρωτη εξέδρα στο βόρειο ήμισυ του δωματίου Δ6.

Τα ευρήματα χρονολογούν την εγκατάσταση στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους. Η διαρρύθμιση των χώρων με ένα κεντρικό δωμάτιο και αποθήκες γύρω από αυτό δίνουν την εντύπωση ότι πρόκειται για ένα μεμονωμένο κτίριο και όχι για μικρό οικισμό. Η φυσικά οχυρή θέση της εγκατάστασης στην κορυφή χαμηλού βραχώδους λόφου, που εξασφαλίζει πλήρη εποπτεία των ακτών και της θάλασσας, καθώς επίσης κάποιες ομοιότητες της κεραμικής με το υλικό από τον υπομινωικό οικισμό στο Καρφί, λίγα χιλιόμετρα νοτιότερα στην ενδοχώρα, συνθέτουν ένα μοντέλο οικιστικής οργάνωσης στην περιοχή των Μαλίων κατά τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους, που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

Τσούτσουρος Μονοφατσίου

Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ει. Λασιθιωτάκη στον Τσούτσουρο Μονοφατσίου, σε απόσταση 0,50 μ. περίπου από την ακτογραμμή, ανασκάφηκε κατά τα χρονικά διαστήματα 4-8-2005 έως 26-8-2005 και 1-8-2006 έως 7-9-2006 από την ΚΓ΄ ΕΠΚΑ, με υπεύθυνο αρχαιολόγο τον Α. Καστανάκη υπό την εποπτεία της μόνιμης αρχαιολόγου Κ. Γκαλανάκη. Το συνολικό εμβαδόν του οικοπέδου είναι 297 τ.μ. Στην ευρύτερη περιοχή έχουν ανασκαφεί οικιστικά κατάλοιπα των ύστερων ρωμαϊκών και πρωτοβυζαντινών χρόνων, με σημαντικότερη την παλαιοχριστιανική βασιλική (5ος-6ος αι.) στις όχθες του ποταμού Μίντρη, 400 μ. περίπου βορειοδυτικά του οικοπέδου. Το οικόπεδο βρίσκεται πάνω στον άξονα παλιού ρέματος του Μίντρη, που κατέληγε στη θάλασσα λίγα μέτρα νοτιότερα. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν κτιριακά κατάλοιπα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (κτίρια Α και Β, Εικ. 32).

Από το κτίριο Α (δύο οικοδομικές φάσεις), στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, ανασκάφηκε ο χώρος 1, στον άξονα Β.-Ν., με διαστάσεις 17,74 (Β.-Ν.)×3,16 μ. (Α.-Δ.), που βρέθηκε σχεδόν κενός επιχώσεων. Λίγοι λίθοι, κυρίως πωρολιθικοί δόμοι, προέρχονται από την καταστροφή της ανωδομής. Στη δεύτερη οικοδομική φάση το κτίριο Α έχει τις ίδιες διαστάσεις και ακολουθεί την κάτοψη του πρώτου, ενώ ανοίγεται θύρα επικοινωνίας προς Δ. και Β. (Εικ. 33).

Κατά μήκος του βόρειου τοίχου της δεύτερης φάσης χτίζεται ο τάφος 1, κτιστός κιβωτιόσχημος με σειρά καλυπτήριων πλακών (Εικ. 34), εσωτ. διαστ. 2,07×0,68-0,70 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., από τον οποίο βρέθηκαν κατά χώραν μόνον οι δύο ανατολικότερες καλυπτήριες πλάκες, ελάχιστα οστά και λίγα όστρακα που εισήλθαν σε αυτόν μετά τη σύληση, μία μικρή πρόχους στην ανατολική του στενή πλευρά στη θέση των κάτω άκρων του νεκρού, ενώ στη δυτική στενή πλευρά μία κεραμίδα τοποθετημένη με

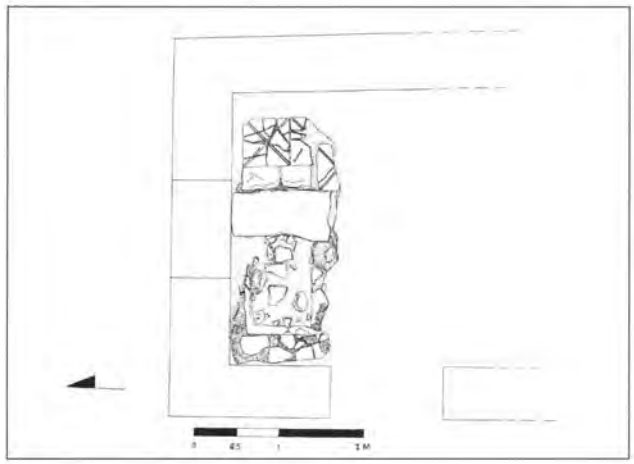
Εικ. 32. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β. Σε πρώτο πλάνο το κτίριο Β, στο βάθος το κτίριο Α.

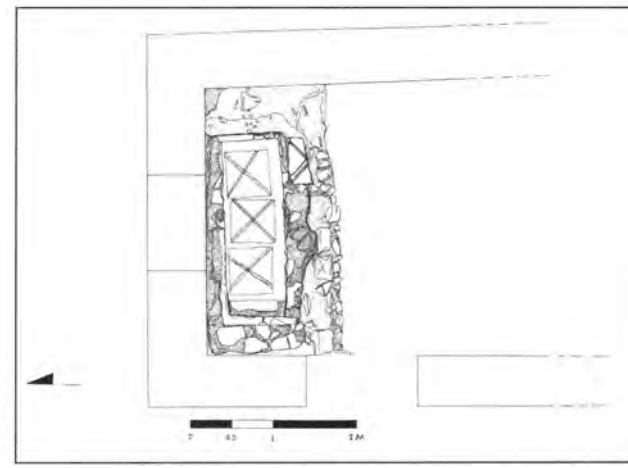
Εικ. 33. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Κτίριο Α, χώρος 1. Φραγμένη θύρα επικοινωνίας κατά μήκος του δυτικού τοίχου.

την κυρτή επιφάνεια προς τα πάνω και επιχρισμένη με κονίαμα αποτελούσε το προσκεφάλαιο του νεκρού (Εικ. 35, 36). Ο τάφος φαίνεται ότι κατασκευάστηκε λίγο μετά την εγκατάλειψη του κτιρίου, πιθανότατα στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους.

Το κτίριο Β, στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου (Εικ. 37), κατασκευάστηκε παράλληλα με τη δεύτερη οικοδομική φάση του κτιρίου Α. Ο χώρος 1 αρχικά είχε διαστάσεις 4,70 (Α.-Δ.)×3,70 μ. (Β.-Ν.), ενώ σε δεύτερη οικοδομική φάση χτίζεται θρανίο κατά μήκος του βόρειου τοίχου και κατά το μεγαλύτερο μέρος του νότιου τοίχου, μειώνοντας αισθητά το πλάτος του χώρου 1 (το χωμάτινο δάπεδο του οποίου έμεινε ίδιο) σε 2,30 μ. (Εικ. 38). Ο χώρος βρέθηκε κενός από ευρήματα αλλά με αξιόλογη κεραμική.

Εικ. 34. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Κτίριο Α, χώρος 1, τάφος 1, κατά μήκος του βόρειου τοίχου του κτιρίου Α. Κάτοψη.

Εικ. 36. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Κτίριο Α, χώρος 1, τάφος 1, κατά μήκος του κτιρίου Α. Τελική κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 35. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Κτίριο Α, χώρος 1, τάφος 1. Γενική άποψη από Α.

Εικ. 37. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Κτίριο Β. Γενική άποψη από Ν.

Από τη νότια θύρα του χώρου 1 υπήρχε πρόσβαση σε διάδρομο που στρεφόταν προς Δ. και, μέσω αυτού, πρόσβαση στο χώρο 2, αμέσως νοτιότερα, με ορατές διαστάσεις 2 (Α.-Δ.)×1,53 μ. (Β.-Ν.), που απέδωσε αδιατάρακτες επιχώσεις και σημαντική κεραμική, με θύρα εισόδου κατά πλάτος του νότιου τοίχου, ενώ ο ίδιος ο χώρος φαίνεται να επεκτείνεται δυτικότερα εκτός του οικοπέδου. Στο στρώμα του δαπέδου του (υποκίτρινο σκληρό χώμα με υπόστρωμα λατύπης) βρέθηκε ομάδα 14 αγγείων οικιακής χρήσης (κυρίως πρόχοι και φιάλες), άλλα μικροαντικείμενα (λίθινη φιάλη, πήλινοι λύχνοι κτλ.) (Εικ. 39, 40) και ένα αναδιπλωμένο μολύβδινο έλασμα με σειρά ανάγλυφων σταυρών στις δύο όψεις του.

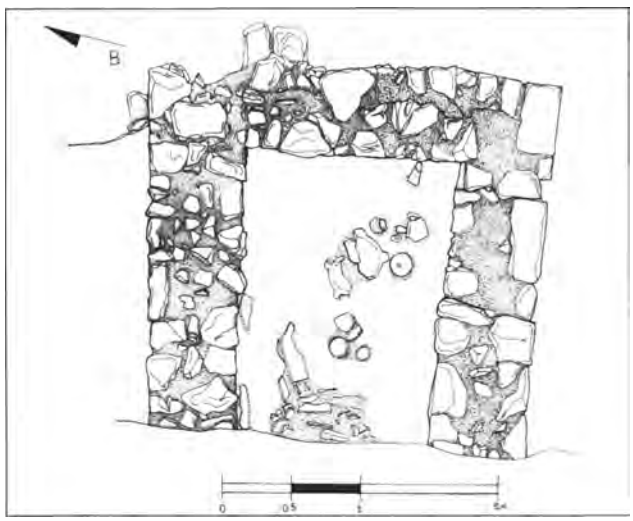
Τα δύο κτίρια έχουν κατασκευαστεί με πολύ ισχυρούς τοίχους – τα δομικά τους στοιχεία και κυρίως οι τοίχοι του κτιρίου Α σώθηκαν σε μεγάλο ύψος (μέγ. ύψ. 2,65 μ.) –, και σε

Εικ. 38. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Κτίριο Β, χώρος 1. Άποψη από Α.

Εικ. 39. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Κτίριο Β, χώρος 2. Στρώμα δαπέδου με συγκέντρωση αγγείων. Άποψη από Δ.

Εικ. 40. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Ει. Λασιθιωτάκη. Κτίριο Β, χώρος 2. Στρώμα δαπέδου με συγκέντρωση αγγείων. Κάτοψη.

αρκετά σημεία είχαν χρησιμοποιηθεί και πωρολιθικοί δόμοι. Το κτίριο Α ανήκει στον τύπο της δρομικής βασιλικής των ρωμαϊκών χρόνων, ενώ το κτίριο Β που επεκτείνεται δυτικά, ανατολικά και βόρεια του οικοπέδου συνέχισε να λειτουργεί με κάποιες αλλαγές και στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους.

Οικόπεδο Δ. Μανουρά

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Μανουρά στη θέση Γέρος Σκίνος στον Τσούτσουρο Μονοφατσίου, σε απόσταση 30 μ. περίπου από την ακτογραμμή, συνολ. εμβαδού 100 τ.μ., ανασκάφηκε με ίδια χρηματοδότηση από την ΚΓ΄ ΕΠΚΑ κατά το χρονικό διάστημα από 1-8-2006 έως 18-8-2006, με υπεύθυνο αρχαιολόγο τον Α. Καστανάκη υπό την εποπτεία της μόνιμης αρχαιολόγου Κ. Γκαλανάκη. Στην ευρύτερη περιοχή του οικοπέδου έχουν αποκαλυφθεί οικιστικά κατάλοιπα των ύστερων ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων (οικόπεδα ιδιοκτησίας Ι. Γαργουλάκη, Ι. Φραγκελάκη κ.α.), ενώ 270 μ. περίπου στα βορειοανατολικά έχει ανασκαφεί τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου-6ου αιώνα.

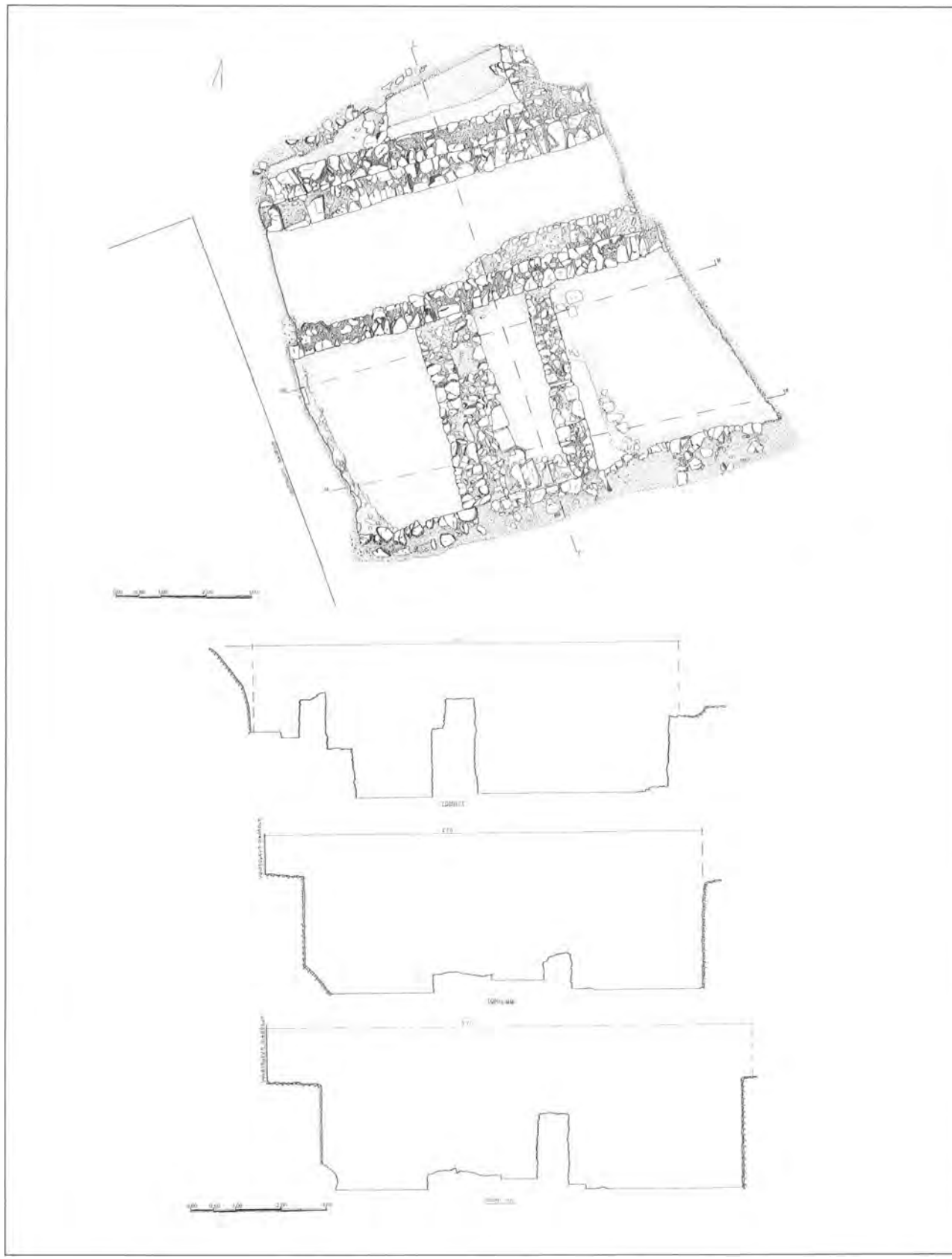

Εικ. 41. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Δ. Μανουρά. Γενική άποψη της ανασκαφής. Άποψη από Δ.

Η ανασκαφή αποκάλυψε τμήματα δύο πιθανότατα κτιρίων των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων (βόρειο και νότιο κτίριο με γενικό προσανατολισμό Α.-Δ.), καθώς και ίχνη μιας πιθανής εργαστηριακής εγκατάστασης πάνω στα ερείπια του βόρειου από αυτά (Εικ. 41). Το κτιριακό συγκρότημα γνώρισε τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις (Εικ. 42).

Στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκουν οι παράλληλοι τοίχοι 10 και 11 που ορίζουν χώρο διαστ. 4,07×2,91 μ. (Α.-Δ.), ο οποίος στην επόμενη φάση ενσωματώνεται στο νότιο κτίριο και η θεμελίωση του οποίου έγινε πάνω σε στρώμα άμμου, με πλακόστρωτο δάπεδο (σωζ. διαστ. 1,86×1,30 μ.) από μεγάλους πλακοειδείς λίθους.

Κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση κατασκευάστηκε το κύριο τμήμα του κτιρίου (τοίχοι 1, 4, 5, 6, 7) και διαμορφώθηκαν οι χώροι 2Α και 2Β (τοίχος 6) του νότιου κτιρίου και ο χώρος 3 του βόρειου κτιρίου στα βόρεια του τοίχου 1 (Εικ. 43). Στο εσωτερικό των χώρων αυτών δεν βρέθηκαν αξιόλογα ευρήματα, αν και στα ανώτερα στρώματα επίχωσής τους βρέθηκαν τμήματα αρχιτεκτονικών μελών, όπως τμήματα κιόνων. Ο χώρος 1, διαστ. 8,56 (Α-Δ.)×2,86 μ. (τοίχοι 1 και 4), αποτελούσε πιθανότατα μια δίοδο μεταξύ των δύο κτιρίων. Ο χώρος 2Α, με διαστάσεις 5,30×4,11 μ., που βρέθηκε κενός ευρημάτων, επικοινωνούσε με το χώρο 2Β με μια θύρα πλ. 0,86 μ. Από το βόρειο κτίριο δεν ήταν δυνατόν να ανασκαφεί κάποιο τμήμα του. Σε επόμενη οικοδομική φάση οι τοίχοι 1 και 4 ενισχύονται στην εξωτερι-

Εικ. 42. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Λ. Μανουρά. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

Εικ. 43. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Δ. Μανουρά. Χώρος 3. Κατάλοιπα του κεραμικού κλιβάνου. Άποψη από Α.

Εικ. 44. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Δ. Μανουρά. Άποψη της ανασκαφής κατά τα ανώτερα στρώματα. Διακρίνονται τα κατάλοιπα των δύο κατασκευών (πάνω δεξιά και κάτω δεξιά).

Εικ. 45. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Δ. Μανουρά. Κατάλοιπα της ημικυκλικής κατασκευής πάνω από το νότιο κτίριο. Άποψη από Β.

Εικ. 46. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Δ. Μανουρά. Κατάλοιπα της ημικυκλικής κατασκευής πάνω από το νότιο κτίριο. Κάτοψη.

κή τους πλευρά με χαμηλά τοιχία και το πλάτος της διόδου μειώνεται από 2,86 σε 1,58 μ.

Στην τρίτη οικοδομική φάση, στο εσωτερικό του ορατού ανατολικού τμήματος του χώρου 3 (βόρειο κτίριο) ανήκει ωοειδής κατασκευή, από την οποία σώθηκε η εσωτερική της επένδυση με πηλό (πιθανότατα κατάλοιπα κεραμικού κλιβάνου ως αιτία των συγκεντρώσεων οστράκων που βρέθηκαν μεταξύ των δύο κτιρίων, Εικ. 43).

Σε επόμενη οικοδομική φάση, το βόρειο κτίριο υποδιαιρείται σε επιμέρους δωμάτια, εκ των οποίων το ανατολικότερο στην περιοχή του κλιβάνου (τοίχοι 2 και 3) έχει διαστάσεις 2,91 (Α.-Δ.)×1,31 μ. (Β.-Ν.).

Στην ύστατη φάση του κτιριακού συγκροτήματος ανήκουν στα ερείπια του νότιου κτιρίου δύο πρόχειρες κατασκευές από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό (ξερολιθιές). Τα κατάλοιπα της πρώτης βρέθηκαν κατά μήκος του δυτικού ορίου του οικοπέδου (ανασκάφηκε επιμήκης συγκέντρωση λίθων, Εικ. 44) και της δεύτερης στη νοτιοανατολική γωνία, όπου αναγνωρίστηκαν λείψανα ημικυκλικής κατασκευής από ξερολιθιά σε επαφή με τον τοίχο 7, η οποία ήταν στεγασμένη με κεραμίδια, όπως φαίνεται από τμήματά τους, που βρέθηκαν πεσμένα στο εσωτερικό της αντίστοιχα (Εικ. 45, 46).

Οι περίοδοι εγκατάλειψης και επαναχρησιμοποίησης των δύο κτιρίων αποτυπώνονται στη στρωματογραφική ακολουθία στην κάθετη παρειά του χώρου 1, που βρίσκεται μεταξύ τους (Εικ. 47).

Εικ. 47. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Δ. Μανουρά. Στρωματογραφία στην ανατολική κάθετη παρειά του χώρου 1.

Εικ. 48. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Το τμήμα της θολωτής κατασκευής κατά την ανασκαφή. Άποψη από Β.

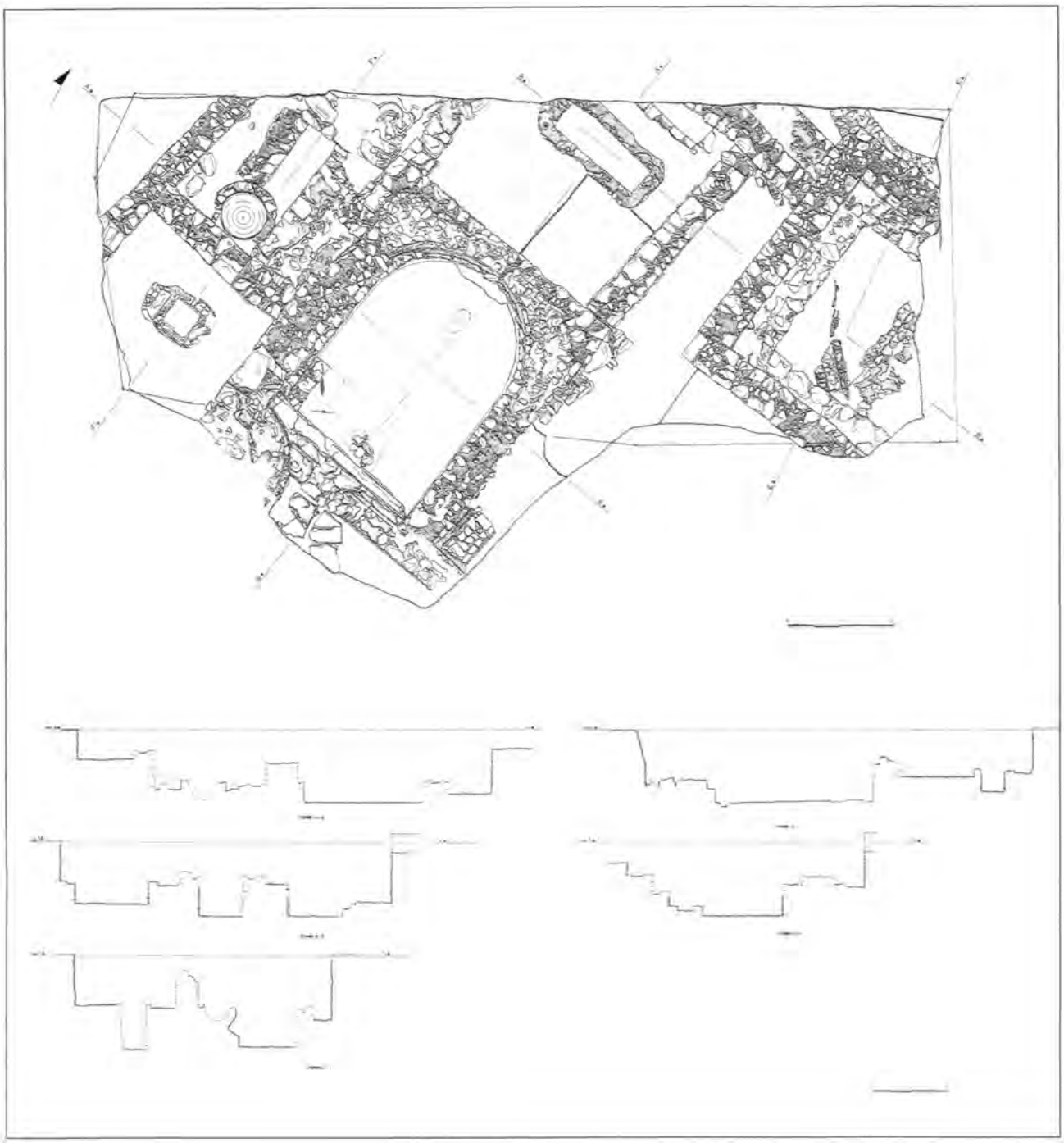
Εικ. 49. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Γενική άποψη της ανασκαφής. Άποψη από Α.

Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Ξυλούρη, που βρίσκεται στη θέση Αγία Ελένη του Πέρα Τσούτσουρου Μονοφατσίου, σε μικρή απόσταση από τη δυτική πλευρά του ρέματος του Μίντρη και 50 μ. περίπου από την ακτογραμμή (γειτνίαση με δύο πηγές νερού), σε απόσταση 250 μ. νότια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου-6ου αιώνα, ανασκάφηκε από την ΚΓ΄ ΕΠΚΑ κατά το χρονικό διάστημα 28-8-2006 έως 31-10-2006, με υπεύθυνο αρχαιολόγο τον Α. Καστανάκη υπό την εποπτεία της μόνιμης αρχαιολόγου Κ. Γκαλανάκη. Πριν από την ανασκαφή ήταν ορατό στη νοτιοδυτική περιοχή του οικοπέδου τμήμα θολωτής κατασκευής από πήλινες πλίνθους σε επάλληλες στρώσεις, χτισμένες κατά το opus testaceum, με διαστάσεις 2,98×1,22 μ. (Εικ. 48), ενώ η συγκέντρωση διάφορων λίθων αμέσως νοτιότερα του θολωτού τμήματος υποδείκνυε τη θέση μιας κατεστραμμένης κατασκευής ή κάποιου κτιρίου. Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν επτά χώροι (Εικ. 49) που χρονολογούνται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (Εικ. 50).

Στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκει βαθμιδωτή κατασκευή στην περιοχή του μετέπειτα χώρου 1 και λείψανα τοίχων κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του μετέπειτα χώρου 4 (Εικ. 51).

Στη δεύτερη οικοδομική φάση ανήκει ο χώρος 4, αψιδωτή λουτρική δεξαμενή με την αψίδα να ανοίγεται προς Β. (άνοιγμα κόγχης 1,62 μ.), στο μέσον περίπου του οικοπέδου (Εικ. 52), διαστ. 4,70(Β.-Ν.)×3,20 μ. (Α.-Δ.), που έφερε αρχικά πλάκες ορθομαρμάρωσης (βρέθηκαν τέσσερα τμή-

Εικ. 50. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Κάτοψη και τομές της ανασκαφής.

ματα πλακών λευκού μαρμάρου, μήκ. 0,36 μ. το καθένα) και μια δεύτερη, όμοιων διαστάσεων, αψιδωτή λουτρική δεξαμενή στη βορειοανατολική περιοχή του οικοπέδου (άνοιγμα κόγχης 1,76 μ.), από την οποία ήλθε στο φως τμήμα της αψίδας της δεξαμενής που ανοιγόταν προς Ν. Οι δύο λουτρικές δεξαμενές διέθεταν επιμελημένο σύστημα αγωγών για την απαγωγή των υδάτων, ενώ στο μέσον της νότιας πλευράς της δεξαμενής του χώρου 4 αποκαλύφθηκε οπή εκροής του αγωγού κένωσης.

Στην τρίτη οικοδομική φάση ανήκει ο χώρος 1, ένα ορθογώνιο δωμάτιο με επιμελημένη τοιχοποιία και εσωτερική επένδυση κονιάματος στις επιφάνειες των τοίχων (Εικ. 51). Στα δυτικά κατασκευάζονται οι χώροι 5 και 6. Στο χώρο 6 χτίζεται φρέαρ κάτω από το επίπεδο του δαπέδου,

Εικ. 51. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Χώρος 1. Στην κατώτερη επιφάνεια διακρίνεται η βαθμιδωτή κατασκευή, κάτω από το μεταγενέστερο χώρο 1. Άποψη από Β.

Εικ. 52. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Ο χώρος 4 (λουτρική δεξαμενή) από Ν.

Εικ. 53. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Ο χώρος 6 με το κτιστό φρέαρ στο δάπεδο. Άποψη από Ν.

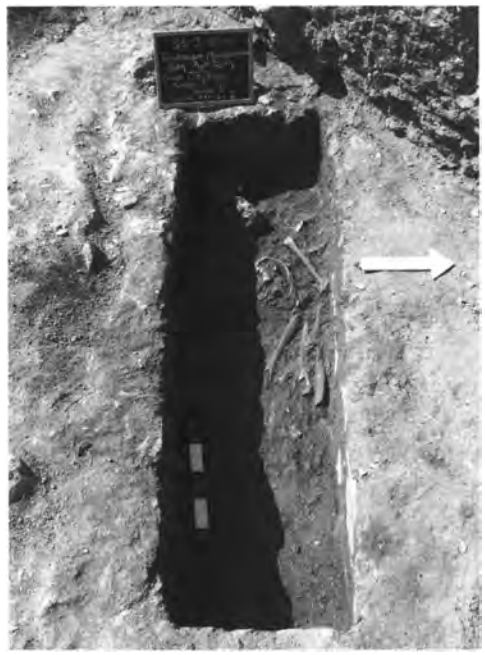
Εικ. 54. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Χώρος 5. Κτιστή κατασκευή στο δάπεδο. Πάνω από την κτιστή κατασκευή διακρίνεται ο κτιστός πίθος Π1. Άποψη από Β.

που συνδεόταν με υπόγειο αγωγό (Εικ. 53), ενώ στο χώρο 5 χτίστηκε ορθογώνια υπόγεια κατασκευή με κτιστά τοιχώματα (Εικ. 54). Οι δύο χώροι επικοινωνούσαν μεταξύ τους με θύρα. Ο χώρος 1 απέκτησε περιμετρικό θρανίο. Βόρεια του χώρου 4 κατασκευάζονται δύο τοίχοι και διαμορφώνεται ο χώρος 3 με «πατημένο» χωμάτινο δάπεδο με λατύπη. Η λουτρική δεξαμενή του χώρου 4 μετασκευάστηκε σε δεξαμενή νερού, η θέση της οπής εκροής σημάνθηκε περιμετρικά με λίθους και κατασκευάστηκε πήλινος αγωγός κατά το πλάτος του δυτικού τοιχώματος της δεξαμενής.

Στην τέταρτη οικοδομική φάση ο χώρος 4 έχει καλυφθεί εσωτερικά με απορρίμματα και οικοδομικά υλικά από την τοιχοποιία του, ενώ στο στρώμα αυτό βρέθηκαν διάσπαρτα οστά ζώων, ίχνη καύσης και μία δίωτη χύτρα καταπεσμένη μέσα σε συγκέντρωση στάχτης και κάρβουνου.

Στην τελευταία οικοδομική φάση, στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου 4 κατασκευάζεται αψίδα με προσανατολισμό προς Α. και τοποθετείται κατά μήκος του νότιου τοίχου κτιστός πίθος (σώθηκε μόνο το κατώτατο τμήμα του με διάμετρο 0,89 μ.), που περιβάλλεται από κυκλικό πλίνθινο τοιχάριο για καλύτερη στήριξη (Εικ. 54).

Κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους πραγματοποιήθηκαν μεμονωμένες ταφές στο χώρο του οικοπέδου και αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι, από τους οποίους ανασκάφη-

Εικ. 55. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Χώρος 3. Τάφος 1. Ταφικό στρώμα 2. Ταφές στο δάπεδο του τάφου. Άποψη από Α.

Εικ. 56. Τσούτσουρος Μονοφατσίου. Οικόπεδο Γ. Ξυλούρη. Χώρος 3. Τάφος 3. Άποψη από Β.

καν οι τάφοι 1 και 3. Στο χώρο 3 ανασκάφηκε ο τάφος 1, ο οποίος είναι κτιστός κιβωτιόσχημος με σειρά καλυπτήριων πλακών και προσανατολισμό Α.-Δ. και έφερε ταφές αρχικά σε δύο ταφικά στρώματα: το ανώτερο βρέθηκε διαταραγμένο, ενώ στο κατώτατο βρέθηκε μία πρωτογενής ταφή σε έκταση, ακτέριστη, με δύο κρανία (Εικ. 55). Ο τάφος 3, ανατολικά του χώρου 4, αρχικά κεραμοσκεπής, με προσανατολισμό Β.-Ν., βρέθηκε εν μέρει κατεστραμμένος και κενός (Εικ. 56).

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΓΚΑΛΑΝΑΚΗ

Μακρύς Τοίχος Κνωσού

Οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή (Εικ. 57-59)

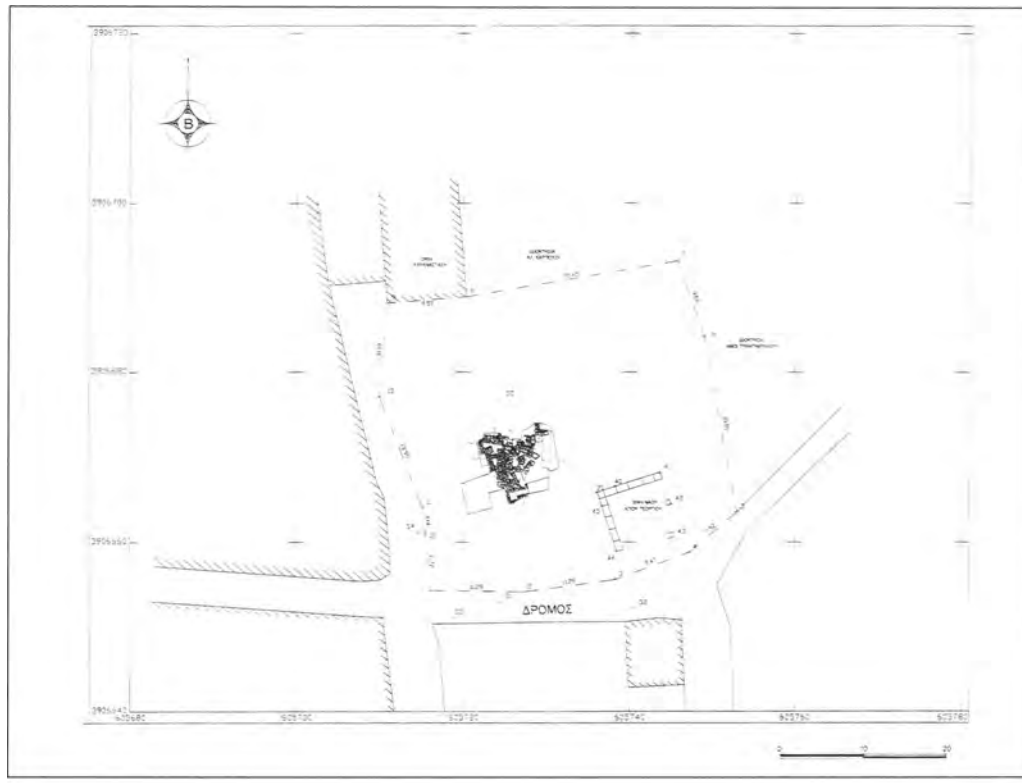
Η ανασκαφή[2] στο οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή στο ανατολικό όριο του οικισμού Μακρύς Τοίχος Κνωσού έγινε από 19-07-06 μέχρι 22-08-06, ύστερα από αίτηση για οικοδόμηση. Στα ανώτερα στρώματα του οικοπέδου, που ερευνήθηκαν με τομές, αποκαλύφθηκαν εννέα ταφές (Εικ. 60) ρωμαϊκών/πρωτοχριστιανικών χρόνων (λακκοειδείς λαξευτοί στον κούσκουρα, κεραμοσκεπείς και πλακοσκεπείς), που απέδωσαν λίγα πήλινα και γυάλινα αγγεία και κοκάλινες περόνες. Κάτω από το επίπεδο των ταφών ενοποιήθηκαν οι τομές, αφαιρέθηκαν παχιά στρώματα επιχώσεων και αποκαλύφθηκαν ερείπια κτισμάτων της μέσης και της ύστερης εποχής του Χαλκού με σημαντικά ευρήματα.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν αναλημματικοί τοίχοι, που είχαν στόχο την ευθυγράμμιση και την ανύψωση του βορειοδυτικού και του κεντρικού τμήματος του χώρου, σε σχέση με το σταθερό κούσκουρα που βρέθηκε πολύ υψηλότερα και καταλάμβανε μεγάλο μέρος του δυτικού τμήματος του οικοπέδου. Το ισχυρό ανάλημμα αποτελείται από πέντε παράλληλους εφαπτόμενους τοίχους, με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένους βαθμιδωτά, ώστε να δημιουργούν κλιμακωτά επίπεδα. Οι τοίχοι είχαν επιμελή κατασκευή στην ανατολική όψη, ενώ στη δυτική είχαν απλό γέμισμα. Κύρια φάση κατασκευής και χρήσης του αναλήμματος είναι η ΥΜ ΙΙΙΑ, βάσει της άριστης ποιότητας κεραμικής που συνελέγη.

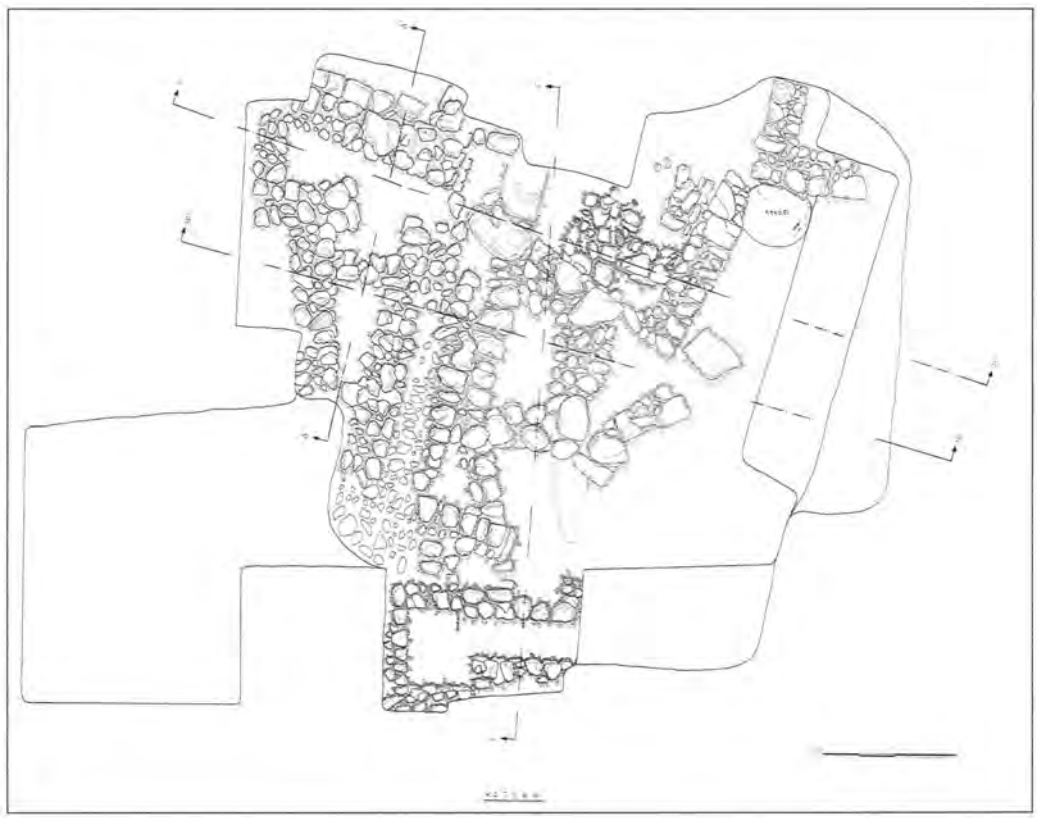
Αμέσως βόρεια στο ίδιο επίπεδο του αναλήμματος εντοπίστηκε το δυτικό τμήμα ενός μικρού δωματίου, στο οποίο βρέθηκαν τρεις ακέραιοι ψευδόστομοι αμφορείς, ένας κρατήρας και άλλα αγγεία της ΥΜ ΙΙ περιόδου. Το δωμάτιο αυτό ανήκει σε κτίριο, που εκτείνεται στο βόρειο άσκαφο τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 61). Παράλληλα με το νότιο τοίχο του δωματίου, σε χαμηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκε άλλος τοίχος που ανήκει σε πρωιμότερο οικοδόμημα.

Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ένα πηγάδι νεοανακτορικών χρόνων χτισμένο με αργούς λίθους. Αμέσως βόρεια υπήρχε σύγχρονο με αυτό κτίριο, του οποίου ο νότιος τοίχος αποτελούσε μέρος του στομίου του πηγαδιού. Η έρευνα δεν επεκτάθηκε στο εσωτερικό του, γιατί βρίσκεται έξω από το οικοδομήσιμο τμήμα του οικοπέδου. Χρονολογείται στη νεοανακτορική περίοδο, με δεδομένο το βάθος και την εναρμόνιση με το στόμιο του πηγαδιού.

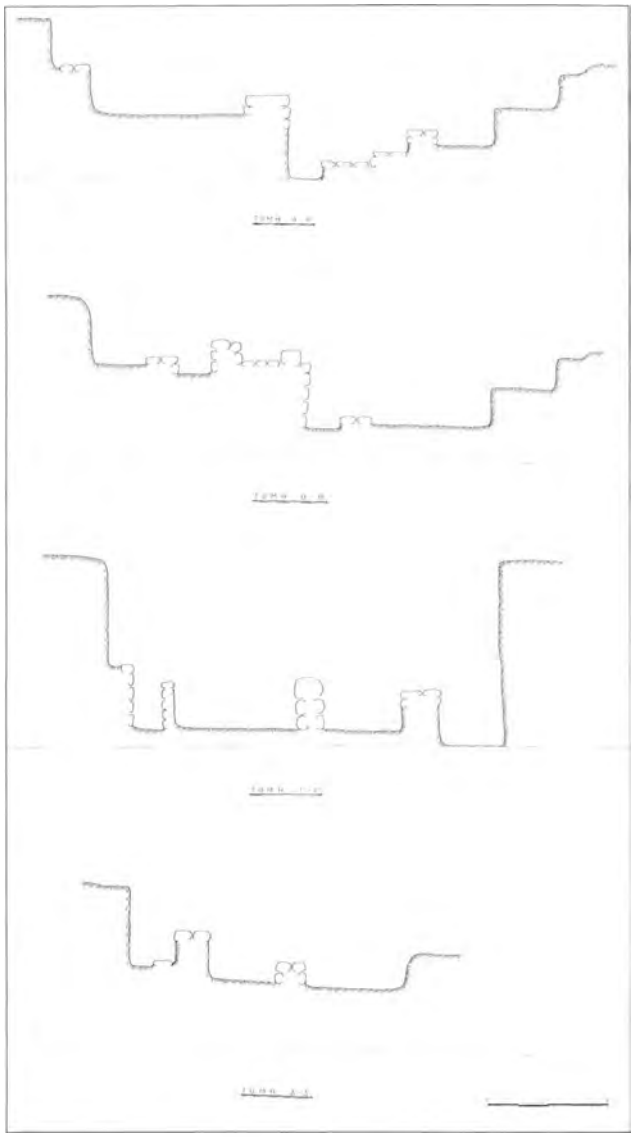
2. Στην ανασκαφή εργάστηκαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Γ. Τζωράκης και Γ. Αναγνωστάκη.

Εικ. 57. Μακρύς Τοίχος Κνωσού. Οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή. Τοπογραφικό της περιοχής.

Εικ. 58. Μακρύς Τοίχος Κνωσού. Οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 59. Μακρύς Τοίχος Κνωσού. Οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή. Τομές της ανασκαφής.

Εικ. 60. Μακρύς Τοίχος Κνωσού. Οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή. Λαξευτός λακκοειδής τάφος υστεροροωμαϊκών χρόνων.

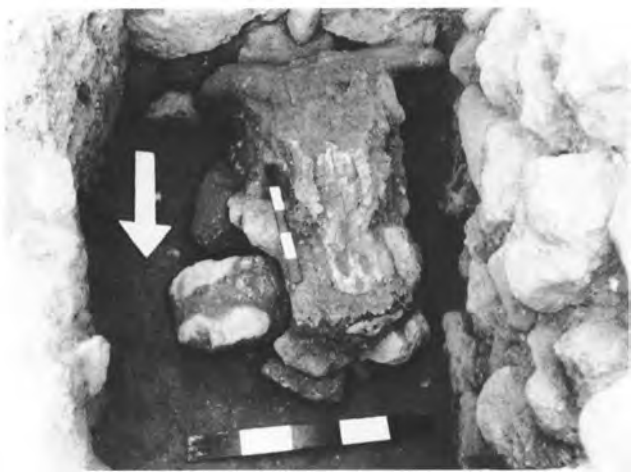

Εικ. 61. Μακρύς Τοίχος Κνωσού. Οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή. Αγγεία ΥΜ ΙΙ χρόνων κατά χώραν στο βόρειο δωμάτιο.

Το σημαντικότερο εύρημα της ανασκαφής εντοπίστηκε στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου, όπου ερευνήθηκε κτιστός ταφόσχημος αποθέτης πρώιμων νεοανακτορικών χρόνων (ΜΜ ΙΙ/ΙΙΙΑ) αποτελούμενος από θάλαμο και δρόμο. Ο δρόμος ορίζεται από δύο παράλληλα τοιχία με κατεύθυνση Α.-Δ. (Εικ. 62). Ο τετράπλευρος θάλαμος είναι κτιστός στις τρεις πλευρές, ενώ η τέταρτη (βόρεια) ορίζεται με λάξευση στο σκληρό κούσκουρα και μόνο το ανώτερο τμήμα της ορίζεται από χαμηλό τοιχίο. Στο εσωτερικό του μικρού θαλάμου βρέθηκε κατά χώραν μεγάλου μεγέθους βούκρανο, ακέραιο πλην της κάτω σιαγόνας, το οποίο είχε αποτεθεί με ιδιαίτερη επιμέλεια πάνω σε στρώση αργών λίθων και καλυπτόταν από ένα μεγάλο πλακοειδή λίθο και άλλους μικρότερους (Εικ. 63). Το συγκεκριμένο εύρημα αποτελεί ένα από τα λιγοστά αρχαιολογικά τεκμήρια ταυρολατρείας (ταυροθυσίας ή ταυροταφής) στην Κρήτη, που είναι γνωστή κυρίως από εικονογραφικά δεδομένα. Πάνω από την απόθεση του βουκράνου αφαιρέθηκε παχιά επίχωση ΜΜ ΙΙ-ΜΜ ΙΙΙ κεραμικής, οστράκων και ολόκληρων αγγείων, κυρίως καμαραϊκών κυπέλλων άριστης ποιότητας, που αποτελούσαν προσφορές που αποδίδονταν στις σχετικές τελετουργίες. Τελετουργικό σκεύος ήταν μια ασυνήθιστη τριποδική λεκάνη με οριζόντιες λαβές στα εσωτερικά της τοιχώματα. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, κάτω

Εικ. 62. Μακρύς Τοίχος Κνωσού. Οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή. Κτιστός ταφόσχημος αποθέτης, μετά την αφαίρεση του βουκράνου.

Εικ. 63. Μακρύς Τοίχος Κνωσού. Οικόπεδο Χ. Σαββάκη-Κουνουσβελή. Το βούκρανο στον ταφόσχημο αποθέτη.

από χωμάτινα δάπεδα που περιέκλειαν ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ κεραμική, αποκαλύφθηκαν τοίχοι που ορίζουν δωμάτια της ίδιας εποχής με τον αποθέτη, μέσα από τα οποία αφαιρέθηκαν αξιόλογες ποσότητες οστών βοοειδών, που δεν αποκλείεται να συνδέονται με την προετοιμασία της προαναφερθείσας τελετής.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

Φ α ι σ τ ό ς

Φαλαγκάρι

Τον Ιανουάριο του 2006, ύστερα από απόπειρα λαθαρανασκαφής, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένα ακόμη λαξευτό σπήλαιο, στην ίδια θέση όπου το 1987 είχαν ανασκαφεί άλλα πέντε, πάλι με αφορμή λαθρανασκαφών στο χώρο[3].

Εικ. 64. Φαιστός. Φαλαγκάρι. Γενική άποψη. Η λαθρανασκαφή.

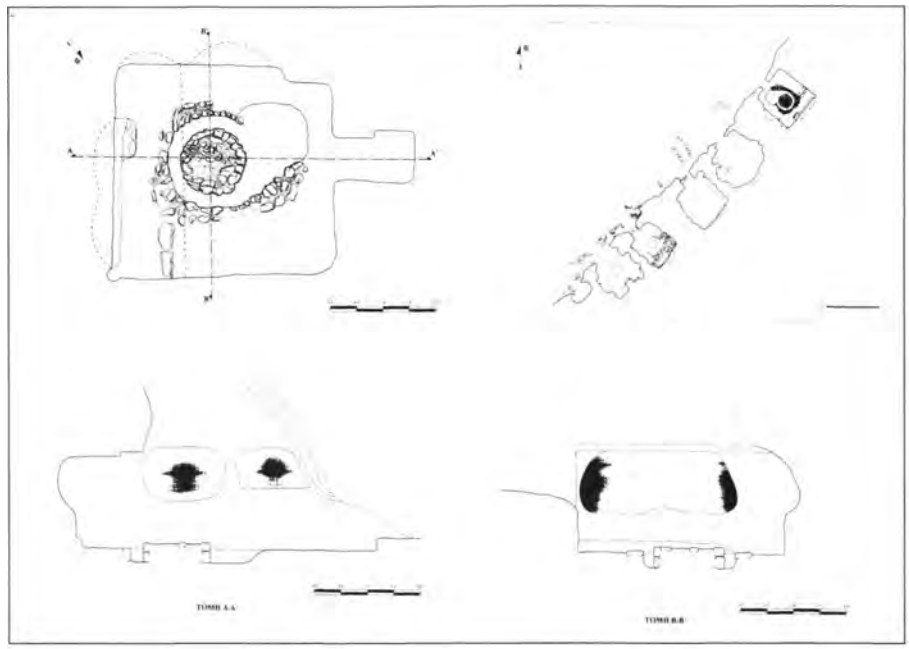

Εικ. 65. Φαιστός. Φαλαγκάρι. Η υποστύλωση του σπηλαίου.

Η θέση βρίσκεται στο ανατολικό πρανές μικρής κοιλάδας βόρεια της Φαιστού. Η νέα απόπειρα λαθρανασκαφής έγινε με εκσκαπτικό μηχάνημα στο πρανές αμέσως βόρεια των ήδη ανεσκαμμένων λαξευτών τάφων και ήταν εκτεταμένη (Εικ. 64). Η έρευνα που ακολούθησε εντόπισε ένα ακόμη λαξευτό σπήλαιο, στο σημείο όπου το 1989 είχε γίνει δοκιμαστική τομή χωρίς, όμως, να το εντοπίσει[4].

Μεγάλο μέρος των τοιχωμάτων του είχε καταστραφεί από τον εκσκαφέα. Η ανασκαφή ήταν εξαιρετικά δυσχερής εξαιτίας του πολύ μαλακού και εύθρυστου πετρώματος, με αποτέλεσμα συχνές αποκολλήσεις και καταρρεύσεις των τοιχωμάτων, και απαιτούνταν συνεχείς υποστυλώσεις για την ασφάλεια του προσωπικού που εργαζόταν (Εικ. 65). Το νέο

3. Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 538-542.
4. Δ. Χατζή - Βαλλιάνου, *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 429-431.

Εικ. 66. Φαιστός. Φαλαγκάρι. Κάτοψη και τομές του σπηλαίου. Συσχετισμός με παλαιότερα ανεσκαμμένους τάφους.

σπήλαιο βρίσκεται στην ίδια ευθεία και έχει τον ίδιο προσανατολισμό με τα υπόλοιπα. Είναι ορθογώνιας κάτοψης, διαστ. 4,20×4 μ., με δύο κόγχες στο ανατολικό τοίχωμα απέναντι από την είσοδο και δύο ακόμη στο νότιο. Η είσοδος στα Δ. έχει πλάτος 0,80 μ. Το δάπεδο, λαξευμένο στο φυσικό μαλακό αργιλώδες πέτρωμα, σχηματίζει περιμετρικό θρανίο και κεντρική κυκλική τράπεζα διαμ. 1,30 και ύψ. 0,40 μ. Τόσο η τράπεζα όσο και το θρανίο επενδύονται με λίθους μεσαίου μεγέθους (Εικ. 66, 67). Ίδιες κατασκευές υπάρχουν και στα υπόλοιπα, παλαιότερα ανεσκαμμένα σπήλαια.

Τα λίγα κινητά ευρήματα προσδιορίζουν τη χρήση του στην ελληνιστική εποχή, όπως και των υπολοίπων, και ήταν τα εξής: ένα μόνωτο μελαμβαφές κύπελο σε σχήμα τουλίπας με χαμηλή κωνική βάση – που βρέθηκε δίπλα στην είσοδο, στη βόρεια πλευρά της –, τμήμα από υδρία κατηγορίας Hadra, τύπου 1, τμήμα από ειδώλιο, τμήμα από χύτρα, βάση μεγάλου αγγείου, δισκοειδές υφαντικό βάρος, διαμ. 0,04 μ., απολιθωμένη αχιβάδα.

Εικ. 67. Φαιστός. Φαλαγκάρι. Γενική όψη του σπηλαίου.

Σημειώνουμε την απουσία οστεολογικού υλικού, γεγονός που παρατηρήθηκε και στα υπόλοιπα σπήλαια. Μικρά όστρακα μινωικής εποχής βρέθηκαν στην επίχωση και αυτού του σπηλαίου και βεβαιώνουν τη χρήση του χώρου από τους προϊστορικούς χρόνους.

Μαγαρικάρι

Θέση Βράσκος

Η θέση βρίσκεται στις νότιες υπώρειες του Ψηλορείτη (Εικ. 68). Είναι ένας ψηλός λόφος ανάμεσα στα χωριά Μαγαρικάρι και Βορίζα, 5 χλμ. περίπου βόρεια από το Μαγαρικάρι και αμέσως βόρεια από τη θέση Κοκκινόχωμα, όπου το 1996 εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν δύο πεταλοειδή μεσομινωικά κτίρια[5].

Στην κορυφή του λόφου εντοπίστηκε ύστερα από λαθρανασκαφή θολωτό κτίριο (Εικ. 69), η ανασκαφική έρευνα του οποίου έγινε την άνοιξη του 2006 (11-25/4/06).

5. Ει. Αντωνακάκη, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 641.

Εικ. 68. Μαγαρικάρι. Η θέση Βράσκος, όπως φαίνεται από τη Φαιστό.

Εικ. 70. Μαγαρικάρι. Θέση Βράσκος. Η επένδυση του θρανίου.

Εικ. 69. Μαγαρικάρι. Θέση Βράσκος. Το θολωτό κτίριο.

Εικ. 71. Μαγαρικάρι. Θέση Βράσκος. Η κτιστή κυκλική τράπεζα.

Το θολωτό κτίριο είναι εγγεγραμμένο σε άλλο κτίσμα σχήματος Π, το οποίο εφάπτεται στη θόλο και ο ρόλος του φαίνεται ότι είναι αντερισματικός. Έχει εσωτερική διάμετρο 4,70 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,45 μ. Η θύρα, η οποία βρίσκεται στα νότια, προς την πλαγιά του λόφου, έχει πλάτος 0,70 μ. Στην ανατολική πλευρά της υπάρχει ερμάριο, ύψ. 0,60, πλ. 0,50 και βάθ. 0,25 μ., κατασκευασμένο από τρεις πλάκες σχιστόλιθου. Περιμετρικά της θόλου υπάρχει κτιστό λίθινο θρανίο, πλ. 0,40 και ύψ. 0,45 μ., επενδεδυμένο με θραύσματα πήλινων κεραμίδων (Εικ. 70). Στο κέντρο υπάρχει κτιστή κυκλική τράπεζα διαμ. 1,15 και ύψ. 0,43 μ,. (Εικ. 71). Το δάπεδο είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Το κτίριο είναι κατασκευασμένο από ακατέργαστες σιδερόπετρες της περιοχής, ενώ το ανώτερο τμήμα της θόλου ήταν κατασκευασμένο από σχιστόπλακες, όπως δείχνει ο μεγάλος αριθμός που βρέθηκε στο εσωτερικό της θόλου πάνω από το δάπεδο. Ένας μεγάλος, επίσης, αριθμός κεραμίδων, που ανήκαν σε επίπεδους στρωτήρες κορινθιακού τύπου και καλυπτήρες ημικυκλικής και τριγωνικής διατομής που βρέθηκαν στην εσωτερική επίχωση, φαίνεται να χρησιμοποιήθηκαν σε κάποια μεταγενέστερη επισκευή της θόλου.

Όλη η εσωτερική επίχωση ήταν αναμοχλευμένη από τους λαθρανασκαφείς. Ένας μελαμβαφής λύχνος, καθώς και τμήμα μελαμβαφούς ημισφαιρικού κυπέλου, που βρέθηκαν κατά χώραν πάνω στο δάπεδο της θόλου, δίπλα στην είσοδο, στη δυτική πλευρά της, προσδιορίζουν την τελευταία χρήση του κτιρίου στους ελληνιστικούς χρόνους. Από την επίχωση συνελέγησαν επίσης ένα τμήμα αγγείου ελληνιστικής εποχής με χαμηλή κωνική βάση, ένας ωοειδής τριπτήρας, οστά και δόντια ζώων. Κεφαλή γεωμετρικού ειδωλίου περισυνελέγη επιφανειακά πάνω στον ανατολικό τοίχο της θόλου.

Λόγω έλλειψης άλλων ευρημάτων προβληματικός παραμένει ο χαρακτήρας του κτιρίου. Η ανασκαφή μπροστά από την είσοδο του κτιρίου, όπου δεν υπήρχαν αναμοχλεύσεις αρχαιοκαπήλων και, ίσως, μας έδινε κάποια επιπλέον στοιχεία, δεν επεκτάθηκε εξαιτίας των πολύ δύσκολων συνθηκών σε αυτό το υψόμετρο.

Στην ευρύτερη περιοχή της κορυφής του Βράσκου εντοπίζονται και άλλα κτίρια, όπως ένα ορθογώνιο κτίριο με πυραμιδοειδή τοιχώματα βορειότερα του θολωτού (Εικ. 72), καθώς και ενδείξεις άλλων κτιρίων στην πλαγιά αμέσως νότια του θολωτού κτιρίου. Εντοπίζεται, επίσης, κεραμική γεωμετρικών χρόνων.

Εικ. 72. Μαγαρικάρι. Θέση Βράσκος. Ορθογώνιο κτίριο στην κορυφή του λόφου.

Καμηλάρι

Θέση Γούλα (οικόπεδο Σάιφερς)

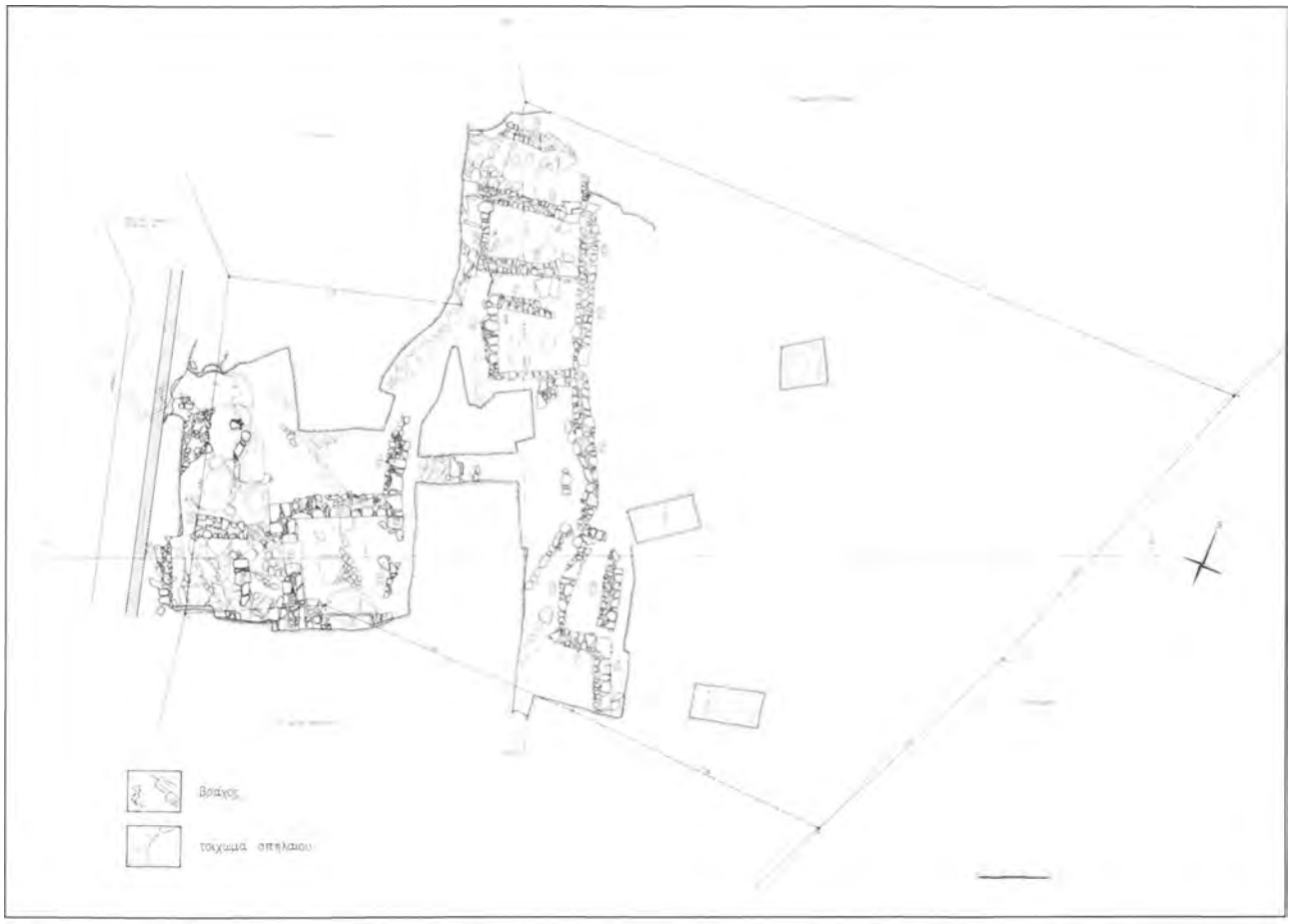
Η θέση βρίσκεται στο λόφο του παλαιού δημοτικού σχολείου και το οικόπεδο αμέσως ανατολικά από το παλαιό σχολείο και το Πολιτιστικό Κέντρο του χωριού Καμηλάρι. Η ανασκαφή ξεκίνησε με δαπάνη των ιδιοκτητών στις 6 Ιουλίου 2005, με τρεις εργάτες και μία αρχαιολόγο, διήρκεσε έως τις 29 Ιουλίου και συνεχίστηκε με δαπάνες της Εφορείας από 20/09 έως 18/10 του ίδιου χρόνου. Ακολούθησε δεύτερη ανασκαφική περίοδος από 2 Αυγούστου έως 15 Νοεμβρίου 2006 με δαπάνες της ΚΓ΄ ΕΠΚΑ. Η έρευνα περιορίστηκε στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου στη θέση της σχεδιαζόμενης οικοδομής, και εκεί αποσπασματικά. Δεν ερευνήθηκε το κεντρικό τμήμα του (Εικ. 73). Η έρευνα αποκάλυψε ελληνιστικά κτίρια, καθώς και τμήμα λιθόστρωτου δρόμου ίδιας εποχής στη δυτική περιοχή του οικοπέδου, ο οποίος οδηγεί σε είσοδο σπηλαίου που εκτείνεται έξω από τα όρια του οικοπέδου και κάτω από την αυλή του παλαιού σχολείου, και δεν ερευνήθηκε.

Λόγω των πολύ μικρών επιχώσεων τα κτίρια σώζονται αποσπασματικά. Το καλύτερα σωζόμενο βρίσκεται νότια του λιθόστρωτου δρόμου. Ωραία είσοδος επιμελημένης κατασκευής με δύο μονόλιθες παραστάδες και μεγάλο κατώφλι οδηγεί από το δρόμο σε δωμάτιο (2) με διαστάσεις 4,20×4 μ. Το κατώτερο τμήμα του νότιου τοίχου του είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Σώζει δύο έως τέσσερις σειρές δόμων, ενώ οι παραστάδες της εισόδου σώζονται σε ύψος 1,40 μ. Το δάπεδο είναι εν μέρει λαξευμένο στο βράχο και εν μέρει λιθόστρωτο, προκειμένου να επιτευχθεί ενιαίο επίπεδο λόγω της κατωφέρειας του λόφου. Άφθονα θραύσματα πήλινων κεραμίδων στέγης στο στρώμα καταστροφής δηλώνουν τον τρόπο στέγασης του κτιρίου. Πάνω στο δάπεδο στο νοτιοδυτικό τμήμα βρέθηκαν τρεις χύτρες. Βρέθηκε, επίσης, λίθινη γούρνα και τριπτήρας, τρία δισκοειδή βαρίδια, λύχνος, όστρακα πίθου με ανάγλυφες σπείρες, μελαμβαφής ανάγλυφος σκύφος και λοπάδα.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρία συνεχόμενα δωμάτια περίπου ίδιων διαστάσεων και προσανατολισμού με άφθονη χρηστική κεραμική. Τα σχήματα που κυριαρχούν είναι λεκάνες, σκύφοι, κύπελα, λύχνοι, λοπάδες, υδρίες κ.ά., ενώ στο δωμάτιο 1 βρέθηκε και τμήμα από κορμό ανδρικού ειδωλίου. Άφθονα θραύσματα κεραμίδων στο στρώμα καταστροφής δείχνουν τον τρόπο στέγασης των κτιρίων. Η συστάδα των δωματίων φαίνεται ότι επεκτείνεται βορειότερα στα διπλανά οικόπεδα.

Χώρος που ερευνήθηκε αποσπασματικά στη νοτιοανατολική περιοχή και επεκτείνεται στη διπλανή ιδιοκτησία Νικολιδάκη, φαίνεται ότι αποτελούσε αποθέτη κεραμικού εργαστηρίου, αφού η επίχωσή του από χαλαρό χώμα με άφθονη στάχτη περιείχε μεγάλες ποσότητες από θραύσματα αγγείων. Αρκετά έφεραν οπές επισκευής, ενώ εντυπωσιακός ήταν ο αριθμός χαμηλών κυλινδρικών υποστατών που βρέθηκαν στο χώρο.

Τρεις μικρές δοκιμαστικές τομές στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου δεν αποκάλυψαν κτίρια, όμως η μικρή επίχωση περιείχε αρκετά όστρακα ίδιας εποχής.

Εικ. 73. Καμηλάρι. Θέση Γούλα. Οικόπεδο Σάιφερς. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Φαιστός

Κατά τα έτη 2005 και 2006 συνεχίστηκε η υλοποίηση του κοινοτικού προγράμματος «Στερέωση - Ανάδειξη της Φαιστού» που ξεκίνησε το Δεκέμβριο του 2003.

2005. Τομέας της γεωμετρικής πόλης: αρμολόγημα, παλαιό ανάκτορο - πρόπυλο: αρμολόγημα, παλαιό ανάκτορο - δωμάτια LVIII α-β: συντήρηση κονιαμάτων, παλαιό ανάκτορο - δωμάτια L, XII: συντήρηση γυψόλιθων, νέο ανάκτορο - διάδρομος 14: συντήρηση γυψόλιθων.

2006. Ναός της Ρέας: αρμολόγημα, κτίρια ανατολικά της γεωμετρικής οδού: αρμολόγημα, δωμάτια 44-46: αρμολόγημα, ανατολική πτέρυγα του ανακτόρου - δωμάτια 63 a-d: αρμολόγημα, παλαιό ανάκτορο - δωμάτια LVI, LI και LIV: συντήρηση κονιαμάτων, νέο ανάκτορο - δωμάτια 22, 23: αναστήλωση θρανίων από γυψόλιθο, νέο ανάκτορο - κλίμακα 42: αναστήλωση βαθμίδων από γυψόλιθο.

ΕΙΡΗΝΗ ΑΝΤΩΝΑΚΑΚΗ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

KOMMOS

The past year has been devoted to the maintenance of the Kommos site, to matters related to our storage facilities in Pitsidia, and the completion of publication responsibilities. On the site, in this fourth season of consolidation work, conservation expert C. Nikakis and his crew have strengthened high scarps and walls in the Southern Area. One more season of work will complete it. Remaining to be done is the area of the Minoan houses on the hilltop.

Also concerning the site, for a long time we have been working toward developing it so that it can be opened to the public, using as a base a general study made by J. Stratis (Preservation Projects Manager, Colorado Historical Society). The most recent major initiative in this direction is the plan for a protective roof to arch over some 600 m^2 of the Greek temples and part of the best preserved Minoan ashlar civic structures. We are extremely lucky that the design is

in the hands of Cl. Palyvou and S. Mavrommati. Upon its completion the proposal will be submitted to the Central Archaeological Council.

In Pitsidia we are abandoning our deteriorating excavation storeroom. Efforts continue to purchase a new, ample plot in the town for a storage facility large enough to house what we now have plus other finds from the Kommos site, should future excavation be undertaken by an allied university group.

Our publications continue to appear. *Kommos V: The Monumental Minoan Buildings*, over 1,200 pages long, now completes the Princeton Press red-bound series. Together, these volumes represent a broad-spectrum approach to the geomorphology and habitation history of the Minoan harbor town and port, as well as the Greek Sanctuary built upon the Minoan ruins. Aspects of the Kommos site and its exploration, including an evaluation of the contributions made by our work, are also now featured in a small popular book, *Kommos, A Minoan Harbor Town and Greek Sanctuary*, part of a publishing initiative by the American School of Classical Studies.

Still outstanding are two major projects. The first, the study of elite Minoan House X, with M. Shaw and J. Rutter as chief authors, is half complete. It will emerge as a Supplementary Volume of *Hesperia*. The second project is to complete the Kommos Research Website where we make available all our major publications (https://tspace.library.utoronto.ca/handle/1807/3004). Broadening our offerings, and consistent with the tradition of our funding from public Canadian sources, we are making available on line all our major field records, a massive, perhaps unique undertaking.

For their continuing administrative support we are indebted to the American School of Classical Studies at Athens and the XXIII Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities. For financial support we thank the Social Sciences and Humanities Research Council of Canada (Grant 410-2006-2399), the Institute for Aegean Prehistory, D.P. Sinervo of the University of Toronto, and, finally, L. Wickerson.

JOSEPH W. SHAW - MARIA C. SHAW

GALATAS SURVEY PROJECT

The Galatas Survey Project completed its second field season in 2006 under the supervision of the XXIII Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, the 13th Ephorate of Byzantine Antiquities and the epoptria, Dr. K. Galanaki. Work was carried out under the permit A2/Ph2/17372/523 through the American School of Classical Studies at Athens.

After initial preparations, field work began on June 6 and finished on August 1 under the direction of L. Vance Watrous of the University at Buffalo. The field team consisted of 15 Greek, American, Canadian and German graduate students from the Universities of Rethymnon, Buffalo, Johns Hopkins and Missouri. The area surveyed in 2006 is located between the villages of Thrapsanos, Apostoli, Sambas, Filissia, Agies Paraskies, Astritsi and Alagni.

During seven weeks of field work the project found or investigated 78 sites in this area, ranging in date from late Neolithic to Venetian/Ottoman. This brings the total number of sites in the area to 124.

Several sites deserve special mention. Northeast of Thrapsanos, a small Minoan structure was discovered situated amid Neopalatial pottery and an enclosure wall. In the area of Limnes north of Thrapsanos a tholos-like Roman(?) building was found next to an ancient road. North of Zophoroi on the top of a hill a round built platform with traces of fire was found. Based on the pottery found, this structure, partly excavated by K. Galanaki, appears to be a Venetian period signal tower – not a Minoan structure as claimed by N. Panayiotakis. Surrounding the village of Sambas, a large Early-Late Minoan settlement was mapped. This settlement was partly excavated by K. Galanaki within the village itself. A massive fortification(?) wall is preserved at the west edge of the settlement. An Early Minoan I-II, Neopalatial site was found on a hilltop south of Filissia. At the edge of the site on the highest spot on the hill a Minoan platform with traces of mudbrick(?) and burning was found. This structure, with a clear view north to Jouktas and Episkopi, identified earlier by N. Panoyiotakis, may be a Minoan signal tower. A cave located on the west edge of the gorge between Voni and Zophoroi produced Neopalatial, LM III and PG/Geometric finds, some of which (conical cups, a pilgrim flask, fine ware vases and a seashell) look like votives. North of Alagni the excavated Minoan farmhouse was noted. The Iron Age site at Astritsi Kephalas was measured and mapped.

A large Neolithic settlement with seven well preserved structures was discovered on the hill of Platilas overlooking Stironas to the south. The owner (A. Alexakis) of the hill and the Herakles Cement factory at the north edge of the hill has bulldozed part of the site. Because of the site's importance, K. Galanaki was notified, and she met with the owner, informed him he is not to bulldoze any more of the site, and that the Ephorate would carry out trial trenches there in the Fall. In an attempt to determine the size of the Minoan settlement at Profitis Ilias Archalochori the site was divided into sectors and collected. At the end of the season we returned to the settlement of Galatas to try to measure the size of the settlement in the Protopalatial and Neopalatial periods. In addition, some ten sites found in 2005 were revisited to clear up specific questions of chronology and function. On site 17 the measurement of walls revealed a

large (60×16 m preserved) Minoan building, constructed with an inset, supplied with magazines and pithoi.

By the end of the season, the collected material consisted of 97 boxes of pottery and stone artifacts. Notable finds include the following: Neolithic black burnished pottery, stone axes, chert and obsidian blades, cores and scrapers. Early Minoan wiped wares. MM IA (?) handmade vessels. Protopalatial straight-sided and carinated cups, pithoi, and jars. A range of Neopalatial vase shapes including a stone bowl and drill bit guides. Late Minoan III kylikes, goblets, an octopus stirrup jar, a stamped amphora/jug handle. Protogeometric, Geometric, Orientalizing, Archaic relief pithoi, cups, loomweights, skyphoi, mortars, kraters. Classical and Hellenistic black glazed cups, bowls, plates, imitation West Slope ware. Roman plates (Early, and mostly Late Roman), cups, bowls, rooftiles. Byzantine, Venetian, Ottoman period glazed wares.

The pattern of settlement in the area of Galatas is becoming clearer. Sites range in date from Late Neolithic to Venetian/ Ottoman (list of sites and period maps). The earliest known settlement in our area dates to the Neolithic period (but not the latest phase of Neolithic). These settlements are frequently located on hilltops at strategic places that could control the movement of animals between valleys. Early Minoan sites are found on hilltops, often on the northern edge, that provide a long view toward the north. Protopalatial sites increase in number and size, and occupy different types of locations. Some 85 are on defensive locations. Others, however, are established on prime agricultural positions, near arable land and a source of water. At the beginning of the Neopalatial period many new sites are founded in the area immediately surrounding Galatas. The location and density of these sites suggest that they played some sort of supportive role for the palace at Galatas. One probable role is that they produced an agricultural surplus meant to be consumed at the palace. In the Late Minoan III period many sites are deserted, and a few new ones are established. By LM IIIC the population of the area has dropped further and is severely nucleated at a few sites. This pattern continues through the Geometric, Archaic, Classical, Hellenistic and Early Roman periods. In the 3rd century AD some small sites, probably rural farms and hamlets, are tentatively established across the landscape. Settlement during the second Byzantine, e.g. the village of Galatas, probably continues this practice. Only in the Venetian period, perhaps by the 13th century, is this pattern reversed. After that, land use and settlement, especially around present day villages such as Thrapsanos, becomes more intense.

In August the finds from the survey were turned over to the Ephorate for storage in the Hatzaki apotheke. A preliminary report will be given on the survey work in January 2007 at the annual meetings of the Archaeological Institute of America.

L. VANCE WATROUS

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

MALIA

Quartier Delta

Après la fouille de l'année 2005 (I. Bradfer-Burdet - M. Pomadère), l'année 2006 était consacrée dans le quartier *Delta* à une campagne d'études qui se fixait plusieurs objectifs :

– *l'étude des restes paléo-environnementaux découverts dans le bâtiment* Pi: outre de nombreux charbons, coquillages, os et graines, le tri a mis au jour un sceau représentant un animal marin, provenant d'un échantillon prélevé sur le sol d'une des pièces. Il s'agit du second sceau d'époque néopalatiale découvert dans le bâtiment Pi. Une minuscule feuille d'or (long.: 4,5 mm) se trouvait également dans le sédiment tamisé par flottation: travaillée au repoussé, elle semble avoir la forme d'un coquillage.

– *l'étude de la stratigraphie et des vestiges architecturaux mis au jour pendant la fouille* a permis d'établir la matrice stratigraphique, qui a confirmé la succession d'au moins trois phases architecturales néopalatiales. Les vestiges architecturaux examinés comprennent de nombreux fragments d'enduits de couleurs blanche, bleue et rouge dont certains portaient manifestement un motif figuré, mais illisible en raison de leurs faibles dimensions; les extrémités d'autres enduits sont simplement décorés de bandes rouges ou noires. Des informations ont été réunies sur les différents types de sols représentés à l'étage du bâtiment. Des morceaux d'argile jaune à verte portant les empreintes parallèles de branches ou de joncs pourraient provenir de toitures légères.

– *l'enregistrement, l'étude et la restauration de la céramique et des petits objets* ont été poursuivis. Une première étude technique des vases en pierre a mis en évidence le fait qu'il s'agisse essentiellement de formes typiquement minoennes, à l'exception d'une probable importation égyptienne.

– *le relevé de la partie orientale de la «rue de la mer»* a été effectué parallèlement (Fig. 74). Ce relevé complète utilement le plan de la zone urbaine entourant le bâtiment Pi et permet de mieux comprendre ses relations avec les bâtiments alentour et avec la cour Ouest du palais, dans lequel cette voie aboutit.

Par ailleurs, une campagne de restauration des bâtiments *Delta Bêta* et *Delta Gamma* a complété les travaux commencés en 2005. Ils ont permis de restaurer plusieurs structures dans les deux maisons.

MAIA POMADÈRE

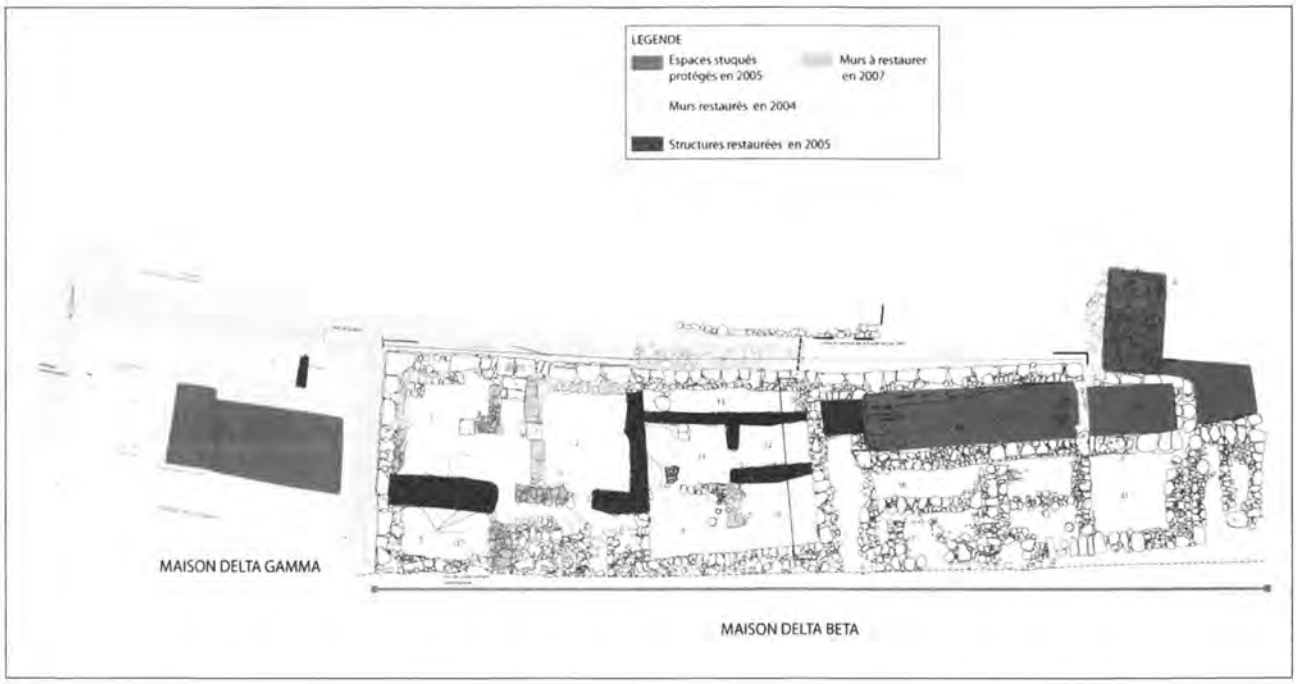

Fig. 74. Malia. Quartier Delta. Relevé de la partie orientale de la "rue de la mer" (maison Delta Beta).

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

GORTYNA

L'abitato di età geometrica e orientalizzante di Profitis Ilias (Fig. 75)

La campagna dell'Università di Palermo, diretta dal prof. Nunzio Allegro, ha interessato ambedue le terrazze, su cui si dispone l'abitato, e la strada Est-Ovest che le separa.

Nella parte orientale della terrazza superiore, tra la strada Est-Ovest e il vicolo Nord-Sud, che fiancheggia la casa del periodo tardogeometrico, è stata individuata una grande corte pavimentata in terra battuta e schegge di pietra, forse parte di un vasto complesso di VIII-VII sec. a.C. Esso presenta una fronte unitaria a Sud, un ambiente coperto collegato ad un cortile ad Est; la parte occidentale è occupata da una grande corte, sul cui lato meridionale era addossato un ambiente stretto e allungato, forse un portico.

Nella terrazza inferiore lo scavo ha fornito nuovi dati sulle opere realizzate nell'ultima fase dell'abitato (VIII-VII sec. a.C.). Per la costruzione della strada Est-Ovest venne realizzato un possente muro di terrazzamento, che, nella parte centrale del tracciato, era sostenuto da una massicciata di pietrame e terra, contenuta ai lati da due possenti contrafforti triangolari. In questa zona, a causa dell'erosione, le strutture della fase più recente sono del tutto scomparse. Le attestazioni ellenistiche sono forse da collegare con la frequentazione della collina durante la costruzione e il presidio delle fortificazioni di III e I sec. a.C. Qualche avanzo di strutture si conserva nella parte orientale della terrazza, dove sono stati esplorati due vani di un edificio di VIII-VII sec. a.C., fiancheggiato ad Est da una rampa pavimentata, che saliva fino a congiungersi con la strada Est-Ovest.

Sono stati completati i due saggi stratigrafici iniziati nel 2005. Sebbene insufficienti per leggere le fasi edilizie più antiche, i due saggi hanno restituito ceramiche che attestano una frequentazione di questa parte della collina a partire dagli ultimi secoli del II millennio.

Il teatro del *Pythion* (Figs. 76, 77)

Elementi di grande interesse sono emersi anche nel 2006 dalle indagini al teatro del *Pythion* condotte dalla missione dell'Università di Padova, diretta dalla prof.ssa Francesca Ghedini.

Durante la campagna di scavo è stata aperta un'ampia trincea tra la fronte-scena e la base della cavea, al fine di indagare le caratteristiche del deposito al di sotto dei poderosi livelli di crollo rimossi, nell'area in questione, al termine della campagna del 2005.

Con il procedere dello scavo è emerso sempre più chiaramente come tale zona del teatro, nel periodo tra l'abbandono delle funzioni sceniche e il terremoto che fu causa del crollo, sia stata utilizzata come discarica dei rifiuti delle attività antropiche

Fig. 75. Gortyna. Profitis Ilias. Panoramica dell'abitato.

Fig. 76. Gortyna. Teatro del Pythion. L'ima cavea e l'orchestra.

attestate negli spazi coperti dell'edificio. L'analisi preliminare dei reperti, rinvenuti nei contesti sigillati dai crolli, sembrerebbe confermare che il teatro smise la propria funzione verso la fine del III - inizio del IV sec. d.C. e che le strutture crollarono nella seconda metà del secolo, verosimilmente per il terribile terremoto del 365 d.C.

Le nuove realtà architettoniche emerse non sono però rimaste in luce dal momento che le delicate e preziose superfici messe in luce, come l'*opus sectile* in marmi policromi di rivestimento del piano orchestrale, sono state ricoperte con geotessuto e sabbia.

Fig. 77. Gortyna. Teatro del Pythion. Particolare del piano orchestrale.

Fig. 78. Gortyna. Quartiere bizantino del Pythion. Panoramica.

Le terme a Sud del c.d. Pretorio

Nel 2006 sono ripresi gli scavi che la missione dell'Università di Milano, diretta dal prof. Giorgio Bejor, conduce nell'edificio termale a Sud del c.d. Pretorio.

Si tratta di un complesso del tutto sconosciuto fino al 2003, costruito verosimilmente alla metà del IV sec. d.C., di cui è stato portato completamente in luce il *frigidarium*, articolato intorno ad un ambiente quadrangolare (10m per lato) agli spigoli poderosi pilastri, che ne indicano un'originaria copertura a crociera. Particolarmente ricco il pavimento, in *opus sectile* policromo: ha una conservazione sorprendente, nonostante i molti rattoppi antichi e due grandi lacune, dovute all'asportazione dei blocchi dei pilastri. Al centro di questo ambiente è venuto alla luce un *loutron* (5m di diametro) con tre gradini e pavimento di fondo decorati da lastre di marmo bianco alternate a lastre di ardesia: si conserva ancora la fistola plumbea di scarico. Le fondazioni del *loutron* sono strettamente connesse con la preparazione del pavimento ed appartengono quindi alla stessa fase costruttiva.

Dall'ambiente centrale si accedeva alle due vasche: un' ampia quadrangolare con accesso tra le due colonne conservate e l'altra, absidata, decorata con marmi. Quest'ultima, in un secondo momento, fu riempita e provvista di un nuovo pavimento a lastre marmoree. Un saggio fatto tra questo pavimento e il fondo originario ha restituito una notevole quantità di ceramica che sembra appartenere ad un orizzonte di V secolo avanzato. Il *frigidarium* rimase ancora in uso ma l'edificio subì varie trasformazioni. Tutto l'edificio doveva estendersi con altri ambienti verso Nord, sino alla strada che univa lo stadio alla zona del *Pythion*.

Il quartiere bizantino del *Pythion* (Fig. 78)

La missione dell'Università di Siena, diretta dal prof. Enrico Zanini, ha continuato l'indagine nell'area del quartiere bizantino del *Pythion*, compresa tra i complessi monumentali del tempio di Apollo Pizio e del c.d. Pretorio con l'obiettivo di una migliore comprensione delle fasi di vita del quartiere tra il V e l'VIII sec. d.C.

Riguardo la conoscenza della topografia del quartiere in epoca protobizantina, l'ampliamento dello scavo ha permesso di porre in luce per un ulteriore tratto la strada acciottolata di epoca protobizantina che costituiva l'asse di attraversamento del quartiere e che si collegava a quella che correva a Nord del c.d. Pretorio. A Nord-Ovest di questa strada sono stati individuati e parzialmente scavati tre ambienti pertinenti ad un importante edificio, caratterizzato da un ingresso dotato di una grande soglia in pietra e pavimentato con lastre rettangolari di reimpiego e da un ambiente adiacente con imponenti sistemi di scarico delle acque. Sul fronte opposto della strada, l'ampliamento ha messo in luce l'esistenza di un grande spazio, forse aperto, che conduceva fino alla cisterna-fontana che si trova a Est degli edifici già indagati. Lungo l'asse della strada sono state individuate e svuotate due fosse moderne che hanno permesso di leggere in profondità la stratificazione precedente dei livelli stradali ed un articolato sistema di distribuzione idrica. Per quel che riguarda gli edifici già parzialmente indagati nelle campagne precedenti, lo svuotamento di una terza fossa moderna e alcuni saggi in ambienti non pavimentati hanno permesso di conoscere meglio la complessa articolazione della stratificazione di epoca tardoantica e protobizantina. Le ipotesi interpretative già elaborate e relative alla costruzione di un grande edificio

Fig. 79. Chalara. Panoramica.

a più piani intorno alla metà del VI secolo sono state confermate e più chiare risultano ora le diverse fasi.

In epoca romana l'area sembra essere stata almeno parzialmente occupata da edifici, di cui restano le fondazioni, che seguivano orientamenti diversi: nella zona Est collegati con quelli dell'area del c.d. Pretorio e nella zona Ovest apparentemente ancora collegati con quelli dell'area del *Pythion*. In età tardoantica l'area viene occupata da molti edifici di dimensioni minori, spesso ristrutturati prima dell'accorpamento nel grande edificio protobizantino.

Per quanto riguarda le fasi successive alla metà del VI secolo, lo scavo ha messo in luce la continuità fino almeno alla fine del VII secolo degli assi stradali. L'impianto in epoca tarda di un'area di necropoli nella zona prospiciente la cisterna-fontana, caratterizzata dalla presenza di almeno due tombe "a cassone" simili a quella già individuata in passato nella stessa zona, e diversi accumuli di materiali di scarto del VII secolo hanno fornito interessanti informazioni sulla qualità della vita e della cultura materiale a Gortyna in questa epoca.

CHALARA

L'area archeologica di Chalara, a Sud-Est del Palazzo di Festòs, è stata oggetto di scavo e di studio da parte della Scuola Archeologica Italiana di Atene a partire dagli anni cinquanta del secolo scorso (Fig. 79). Agli scavi fecero seguiti anche interventi di restauro finalizzati, in specie, al consolidamento delle strutture murarie che, a causa dello scavo stratigrafico in profondità, rischiavano di crollare.

Nel 2006 la Scuola Archeologica Italiana di Atene e la missione dell'Università di Pisa, diretta dal prof. M. Benzi, hanno effettuato una campagna di studio, finalizzata alla pulizia dell'area, alla redazione di un nuovo rilievo topografico georeferenziato e all'analisi del degrado delle strutture antiche e degli interventi di restauro e consolidamento che avevano interessato in precedenza il sito. Particolare attenzione è stata data all'analisi dello stato di conservazione delle strutture murarie, al fine di potere redigere una carta del degrado utile alla stesura di un futuro progetto di restauro ed un programma di rivalutazione dell'area archeologica.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Χανιά

Οικόπεδο Γαλιάτσου κ.ά.

Η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο της οδού Μ. Μεταξάκη 15-17 στη συνοικία Νέα Χώρα της πόλης των Χανίων διήρκεσε από τις 13-7-05 έως τις 10-5-06 με μικρά διαστήματα διακοπής. Στο μεγάλο κήπο μίας από τις πρώτες μεγάλες οικίες της πόλης των αρχών του 20ού αιώνα (πρώην οικία Πανεθυμιτάκη, με στοιχεία του όψιμου νεοκλασικισμού) πρόκειται να ανεγερθεί πολυώροφη οικοδομή. Κατά την εκσκαφή των θεμελίων της εντοπίστηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα πλάι και πίσω από την οικία, νότια και δυτικά της (Εικ. 1). Ήταν ουσιαστικά αναμενόμενο, καθώς η συνοικία εμφανίζει διάσπαρτα λείψανα αρχαίας κατοίκησης από τους γεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους. Στα πιο χαρακτηριστικά πρόσφατα ανασκαφικά παραδείγματα συγκαταλέγονται οι εργαστηριακές, κατά κύριο λόγο, εγκαταστάσεις του οικοπέδου Μαυριγιαννάκη στην οδό Πειραιώς[1], του οικοπέδου Γ. Γωνιωτάκη στην οδό Μ. Μεταξάκη 32-34[2] και του οικοπέδου της Αγροτικής Τράπεζας στη διασταύρωση των οδών Σκαλίδη και Μανουσογιαννάκηδων[3]. Τα ευρήματα του οικοπέδου εντοπίστηκαν γενικά σε βάθος -0,35 ως -0,70 μ. από την επιφάνεια του κήπου. Ήλθαν στο φως δύο κτιριακά σύνολα: το Κτίριο Α στο χώρο δυτικά της οικίας, που είναι και ο ευρύτερος, και το Κτίριο Β στο χώρο νότιά της. Το ακίνητο έχει έκταση περίπου 1.162 τ.μ.[4] (Εικ. 2).

Εικ. 1. Χανιά. Οικόπεδο Γαλιάτσου κ.ά. Η ανασκαφή από Δ.

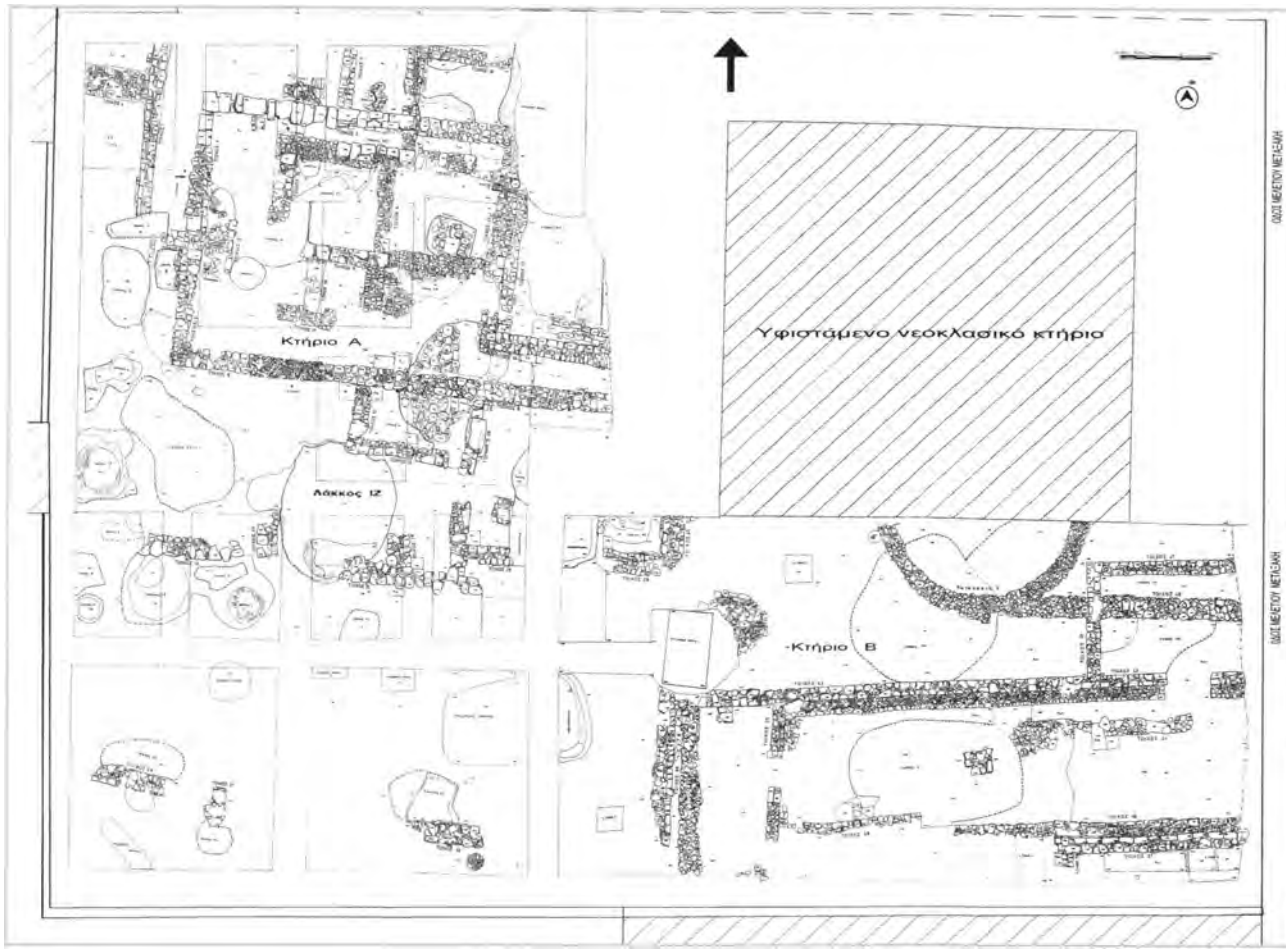
Το Κτίριο Α, που τοποθετείται, σύμφωνα με μια πρώτη εκτίμηση των κεραμικών ευρημάτων της ανασκαφής, στον 3ο αι. π.Χ. με ίχνη χρήσης και στους πρώιμους ρωμαικούς χρόνους (1ος αι. π.Χ.), έχει ορθογώνια κάτοψη διαστ. 10,50×8,90 μ. και εκτείνεται προς Α. με στενό διάδρομο. Τοίχοι προσκτισμάτων ή άλλων κτιρίων προχωρούν βόρεια και δυτικά του, ενώ δύο ακόμη χώροι συνάπτονται σε αυτό στο νότιο και το ανατολικό τμήμα του. Οι δύο είσοδοι στο δυτικό τμήμα του παρουσιάζουν πρόχειρο κλείσιμο. Οι τοίχοι του, κυρίως από αργές και ημίεργες ασβεστολιθικές και ψαμμιτικές πέτρες μαζί με λίγες καλοδουλεμένες από πρωιμότερα οικοδομήματα, σώζονται ως υποθεμελιώσεις μέχρι ύψους έξι πρόχειρων δόμων (μέγ. ύψ. 1 μ.). Φθαρμένα δάπεδα, κυρίως από συμπιεσμένο χώμα, σώζονται κατά τόπους. Στο βόρειο τμήμα, δύο πήλινες μαγειρικές εστίες σωζόμενες μέχρι ύψους 0,25 μ., μαζί με μεγάλο σκεύος, εδράζονται σε δάπεδο από τετράγωνες κεραμικές πλάκες. Στηρί-

1. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 862- 864.

2. Ανασκαφή του 2002. Στοιχεία από το αρχείο της Εφορείας.

3. Ανασκαφή των ετών 2004-2006. Ομοίως.

4. Την ανασκαφή διενήργησε η υπογράφουσα με τους αρχιτεχνίτες της Εφορείας Δ. Πλατσιδάκη, Β. Μελέτη και για μικρό διάστημα με τον Μ. Χιωτάκη, κατά διαστήματα με τους ειδικευμένους τεχνίτες Δ. και Χ. Αλυφαντή, Χ. Σιούτη, καθώς και ανειδίκευτο προσωπικό από το συνεργείο του κατασκευαστή. Η σχεδιαστική αποτύπωση έγινε από τη σχεδιάστρια Α. Παππά.

Εικ. 2. Χανιά. Οικόπεδο Γαλιάτσου κ.ά. Κάτοψη της ανασκαφής.

ζονται περιμετρικά με μικρές πέτρες και κομμάτια κεραμίδων (Εικ. 3). Το κτίριο στεγαζόταν, εν μέρει τουλάχιστον, από κεραμοσκεπή, μέρος της οποίας βρέθηκε πεσμένο βόρεια και νότιά του, ενώ ορισμένοι τοίχοι του κοσμούνταν από επιμελημένο γραπτό ασβεστοκονίαμα.

Αποσπασματικά δωμάτια πρωιμότερου οικήματος στην ίδια περίπου θέση σώζονται στο εσωτερικό του Κτιρίου Α. Η κατοίκηση αυτή δεν έχει σαφώς προσδιοριστεί, όμως φαίνεται να ανήκει χρονολογικά στα μέσα του 4ου με αρχές του 3ου αι. π.Χ. Ορισμένοι τοίχοι του οικοδομήματος αυτού αξιοποιήθηκαν και στην επόμενη φάση. Έχει παρόμοια κατασκευαστικά στοιχεία, μικρό κτιστό πηγάδι και δύο αποσπασματικούς αγωγούς απορροής του νερού, έναν κτιστό κι έναν προχειροφτιαγμένο με κεραμίδες. Μεγάλο βύθισμα του εδάφους έχει επιχωσθεί, για την ισοπέδωσή του, από πολυάριθμους και μεγάλους αργούς λίθους. Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσία έξι ειδωλίων του τύπου της καθιστής θεότητας με πόλο, μαζί με τρεις χάλκινες περόνες, στο δάπεδο ενός από τα δωμάτια του οικήματος αυτού.

Εικ. 3. Χανιά. Οικόπεδο Γαλιάτσου κ.ά. Οι εστίες του Κτιρίου Α.

Δυτικά και νότια του Κτιρίου Α ανασκάφηκαν διάσπαρτοι απορριμματοφόροι λάκκοι, ποικίλου μεγέθους και βάθους. Περιείχαν κυρίως θραύσματα αγγείων που καλύπτουν το διάστημα από τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους έως τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. Στο χώρο αυτό εντοπίζονται επίσης

Εικ. 4. Χανιά. Οικόπεδο Γαλιάτσου κ.ά. Ο τοίχος με τους λαξευμένους ορθοστάτες στο Κτίριο Β.

λείψανα αποσπασματικών τοίχων από μεγάλες ψαμμιτικές πέτρες σε ένα δόμο, των κλασικών χρόνων, το αργότερο. Προφανώς ανήκαν σε πρώιμα κτίσματα, από τα οποία αφαιρέθηκε οικοδομικό υλικό για τη μεταγενέστερη οικοδόμηση. Κατά την ανασκαφή εντοπίστηκαν επίσης τέσσερις ασβεστόλακκοι νεότερων χρόνων, δύο μικρότεροι λάκκοι με πολεμικό υλικό της Κατοχής, καθώς και βόθρος του παλαιού σπιτιού στη βορειοανατολική γωνία της.

Το Κτίριο Β, νότια της παλαιάς οικίας, τοποθετείται στους κλασικούς χρόνους. Καθορίζεται από έναν ασυνήθιστα επιμήκη τοίχο 16 μ., με άξονα Δ.-Α. και επιμέρους χώρους βόρεια και νότιά του. Το κτίριο προχωρά κάτω από τη νότια γειτονική ιδιοκτησία. Οι τοίχοι του είναι επιμελημένοι, ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα του, με μικρούς λιθοπλίνθους και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,85 μ. περίπου, από αργές και ημίεργες ασβεστολιθικές και ψαμμιτικές πέτρες. Χαρακτηριστική είναι η τοποθέτηση στην όψη τοίχου λαξευμένων ψαμμιτικών ορθοστατών σε β΄ χρήση, εδραζόμενων σε μεγάλους γωνιόλιθους (Εικ. 4). Άγνωστη είναι επίσης η λειτουργία τοίχου ημικυκλικής κάτοψης από αργολιθοδομή, που προχωρά κάτω από την παλαιά οικία. Ορισμένα από τα δάπεδα του κτιρίου είναι στρωμένα με χαλικάκι ή κομματάκια κούσκουρα. Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε επίχωση υστερογεωμετρικών-πρώιμων αρχαϊκών χρόνων στο βάθος μικρής δοκιμαστικής τομής. Η επίχωση αυτή προχωρά ανατολικά, κάτω από το δρόμο[5].

Από τα ευρήματα της ανασκαφής ξεχωρίζουν τα υφαντικά βάρη (κυρίως δισκοειδείς και πυραμιδόσχημες αγνύθες) και τα χάλκινα εργαλεία οικοτεχνίας, μαζί με έντεκα ειδώλια και θραύσματα ειδωλίων του προαναφερθέντος τύπου της καθιστής θεότητας με πόλο.

Αποφασίστηκε η διατήρηση της ανασκαφής σε κατάχωση με προηγούμενη αφαίρεση, για τις ανάγκες της οικοδομής, με ανασκαφικό τρόπο των αποσπασματικών τοίχων και αρχαίων και νεότερων λάκκων στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Κατά τη φάση αυτή της «αποδόμησης» προβλέπεται και η παράλληλη συνέχιση της ανασκαφής του μεγάλου Λάκκου ΙΖ στα νότια του Κτιρίου Α, ο οποίος προχωρά σε απροσδιόριστα μεγάλο βάθος.

Καθώς τα οικιστικά λείψανα των κλασικών χρόνων σπανίζουν στην πόλη των Χανίων, η μαρτυρία έστω και αποσπασματική, των κτιρίων αυτών είναι σημαντική ως στοιχείο του ιστού της αρχαίας πόλης. Χωμάτινος δρόμος με παρόδια κτίσματα σε μέτρια κατάσταση διατήρησης, με πιθανή χρήση κατά την περίοδο αυτή, είχαν εντοπιστεί στο οικόπεδο της Αγροτικής Τράπεζας[6].

Τα κεραμικά ευρήματα των αρχών του 7ου αι. π.Χ. ενισχύουν τη συνήθη μαρτυρία για τους ύστερους γεωμετρικούς-πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, δηλαδή εκείνη των απορριμματοφόρων λάκκων[7]. Σε μία, έως τώρα, περίπτωση εντοπίστηκε πλίνθινος τοίχος και δάπεδο από πηλόχωμα σε οικόπεδο της οδού Πατριάρχου Κυρίλλου[8]. Ελπίζεται ότι μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες στην πόλη θα φέρουν στο φως και άλλα οικιστικά λείψανα της εποχής αυτής.

ΣΟΦΙΑ ΠΡΕΒΕ

Σπήλαιο Καθεδρικό

Το φθινόπωρο του 2006 γνωστοποιήθηκε στην ΚΕ΄ ΕΠΚΑ η ύπαρξη του υποθαλάσσιου σπηλαίου με την ονομασία Καθεδρικό, που βρίσκεται στην ακτογραμμή μεταξύ Αγίου Ονουφρίου και Καλαθά Ακρωτηρίου του Δήμου Χανίων. Η υπόδειξη έγινε από τον Δ. Κουρουμπλή, καθηγητή μαθηματικών στα Χανιά, ο οποίος λίγες ημέρες πριν είχε πραγματοποιήσει κατάδυση με εξοπλισμό ντόπιας καταδυτικής σχολής και είχε φωτογραφίσει κείμενες αρχαιότητες.

5. Χαρακτηριστική είναι επίσης, σε ορισμένα σημεία της ανασκαφής και πάνω από το παρθένο έδαφος, η παρουσία θρυμματισμένης μεσομινωικής κεραμικής, ως σημάδι του πιο απομακρυσμένου χρονικού ορίου χρήσης του χώρου. Είναι συνηθισμένο στοιχείο στα βαθύτερα στρώματα των ανασκαφών της πόλης των ιστορικών χρόνων.

6. Κατά τα άλλα, τα ευρήματα της περιόδου αυτής στη συνοικία της Νέας Χώρας περιορίζονται σε θραύσματα αγγείων: απορρίμματα σε λάκκους (στο προαναφερθέν οικόπεδο Γωνιωτάκη) ή σε αποθέτη με πυρές από πιθανό κοντινό ιερό (οικόπεδο Μαυριγιαννάκη).

7. Οικόπεδο Αγροτικής Τράπεζας, από το αρχείο της Εφορείας. Από τον αποθέτη του κεραμικού εργαστηρίου της οδού Πειραιώς, αντίθετα, συνελέγησαν ολόκληρα αγγεία της περιόδου. Σημειώνεται ακόμη ότι όλα τα ανεσκαμμένα οικόπεδα που αναφέρθηκαν είναι κοντινά μεταξύ τους.

8. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 376-377.

Εικ. 5-6. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων. Κεραμική από το Σπήλαιο Καθεδρικό.

Άμεσα διενεργήθηκε αυτοψία στο εσωτερικό του σπηλαίου σε συνεργασία με κλιμάκιο της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Νοτίου Ελλάδος. Ανασύρθηκαν ακόμη και σπασμένα σκεύη της μινωικής κυρίως περιόδου των νεοανακτορικών χρόνων, τα οποία φυλάσσονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων με αριθμούς καταγραφής Π 10351-Π 10363 (Εικ. 5, 6). Τα αγγεία (αμφορείς, τριποδικά, άωτα κωνικά και κωδωνόσχημα κύπελα, καθώς και άλλα καθημερινά σκεύη) με μια πρώτη εκτίμηση, αφού ακόμη δεν έχουν συντηρηθεί, χρονολογούνται γενικά στην ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι περίοδο (17ος-15ος αι. π.Χ.). Στο σπήλαιο πρόκειται σύντομα να πραγματοποιηθεί ενάλια σωστική ανασκαφική έρευνα, η οποία θα διενεργηθεί από την ΕΕΑ και την ΕΠΣΝΕ σε συνεργασία με την ΚΕ΄ ΕΠΚΑ.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ - ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

Παράκαμψη οδικού δικτύου Βρύσες - Χώρα Σφακίων

Στα ανατολικά του χωριού Βρύσες, λίγες εκατοντάδες μέτρα από την αρχαία γέφυρα που είναι γνωστή ως Ελληνική Καμάρα υπάρχει θέση με αρχαία εγκατάσταση των προϊστορικών και κλασικών χρόνων με την ονομασία Κεφάλα. Κατά τους τελευταίους μήνες του 2005 έως και το Δεκέμβριο του 2006, με αφορμή τη διάνοιξη παρακαμπτήριου αυτοκινητοδρόμου στο έργο «Οδικό Δίκτυο Βρύσες-Χώρα Σφακίων», πραγματοποιήθηκε, με επίβλεψη της ΚΕ΄ ΕΠΚΑ, σωστική ανασκαφική έρευνα σε δύο σημεία στα βόρεια της θέσης Κεφάλα. Στην περιοχή αυτή είχε κατασκευαστεί, μεταξύ του 1912 και 1920, από τους κατοίκους των Βρυσών και του Βαφέ, λιθόστρωτο μονοπάτι για τη μεταφορά του χαρουπιού, ακριβώς πριν από την κατασκευή του πρώτου αυτοκινητόδρομου της περιοχής. Μετά από παρέμβαση της Εφορείας μας έγινε ρύθμιση ώστε να παρακαμφθεί το λιθόστρωτο μονοπάτι, που σύμφωνα με την αρχική μελέτη συνέπιπτε με τα όρια του νέου δρόμου. Νότια του λιθόστρωτου και κάτω από την επιφάνειά του αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου κτιρίου, πιθανότατα αγροικίας, με μεγάλα δωμάτια, ορισμένα από τα οποία είχαν αποθηκευτική χρήση. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν πίθοι σε λαξευτές κοιλότητες εντός των χωμάτινων δαπέδων τους. Στην πορεία της έρευνας προέκυψε ότι η θεμελίωση της εγκατάστασης τοποθετείται στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο και συγκεκριμένα στον 7ο αι. μ.Χ., οπότε η επίβλεψη και η ολοκλήρωση των εργασιών εύλογα πέρασε στην αρμοδιότητα της 28ης ΕΒΑ[9].

Σε απόσταση περίπου 650 μ. δυτικότερα της θέσης αυτής, ερευνήθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και στρώμα καταστροφής με λίθους των πρώιμων ιστορικών χρόνων (Εικ. 7). Είχαν υποστεί μεγάλη καταστροφή από τις αγροτικές δραστηριότητες των μεταπολεμικών δεκαετιών. Αποκαλύφθηκε μεγάλου μεγέθους τοίχος (14) από αργολιθοδομή και γέμισμα από μικρά χαλίκια με χώμα. Ένας ακόμη μικρότερος τοίχος (16) βρέθηκε στα βόρεια του τοίχου 14, επίσης κατεστραμμένος. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε από την έρευνα του στρώματος καταστροφής χρονολογεί τα κατάλοιπα στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο.

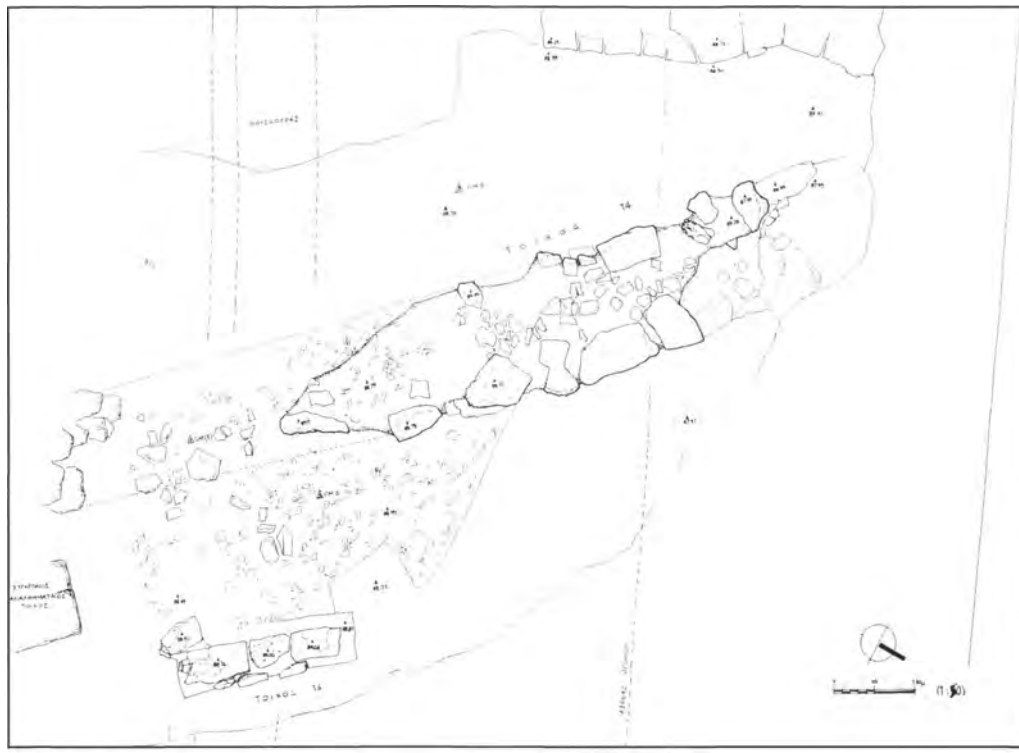
ΕΠΑΡΧΙΑ ΣΕΛΙΝΟΥ

Θέση Μερτές

Το Μάρτιο του 2006 πραγματοποιήθηκε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα στη θέση Μερτέ, στα ανατολικά του υψώματος της αρχαίας Υρτακίνας. Η έρευνα[10] περιορίστηκε σε τρεις τάφους που ήταν ορατοί σε απόκρημνο σημείο υψώματος και τους οποίους υπέδειξε ο αρχαιοφύλακας Λισού Γ. Γιακουμάκης. Οι τάφοι, που ήταν ακτέριστοι, ανήκουν στον τύπο των απλών λακκοειδών, σκαμμένων στο μαργαϊκό ασβεστόλιθο, σε σχήμα τετράπλευρο με επενδεδυμένα τα πλευρικά τους τοιχώματα από λεπτές σχιστο-

9. Α. Φιολιτάκη, Ανασκαφική έρευνα στη θέση Κεφάλα πλησίον του οικισμού των Βρυσών του Δήμου Κρυονερίδας, Νομού Χανίων, *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 1, *Ρέθυμνο 28-30 Νοεμβρίου 2008*. Ρέθυμνο 2010, σ. 745-750.

10. Το συνεργείο αποτελούσαν οι Δ. Πλατσιδάκης, αρχιτεχνίτης, και οι Π. Αλυφαντής και Ν. Τζουβαδάκης.

Εικ. 7. Παράκαμψη οδικού δικτύου Βρύσες-Χώρα Σφακίων.

Εικ. 8. Θέση Μερτές. Η θέση του τάφου 1.

λιθικές πλάκες. Από τους τρεις τάφους που εντοπίστηκαν, ερευνήθηκαν μόνον οι δύο, καθώς ο τρίτος βρισκόταν σε απρόσιτο σημείο του λόφου. Ο τάφος 1 (Εικ. 8) εντοπίστηκε αδιατάρακτος και περιείχε σκελετό σε ύπτια θέση, με την κεφαλή προς Δ. Από τον τάφο 2 είχε διατηρηθεί μόνον η βόρεια μακριά πλευρά του. Πιθανότατα ανήκουν σε νεκρόπολη βυζαντινών-χριστιανικών χρόνων και για την περαιτέρω έρευνά τους ειδοποιήθηκε η 28η ΕΒΑ.

Αρχαία Έλυρος

Την ίδια περίοδο στο χωριό Ροδοβάνι σε κεντρικό σημείο του αρχαιολογικού χώρου της Ελύρου αποκαλύφθηκε μετά από βροχοπτώσεις ένας αρχαίος αγωγός (Εικ. 9). Είχε κατεύθυνση από Ν.-Β., κτιστά τοιχώματα και κάλυψη από σχιστολιθικές πλάκες. Τα όριά του δεν εντοπίστηκαν και ο αγωγός, για λόγους προστασίας, καταχώσθηκε στη συνέχεια με χώμα.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΔΗΜΟΣ ΑΡΜΕΝΩΝ

Καλύβες

Θέση Κυανή Ακτή

Β΄ φάση: Η τελευταία φάση της σωστικής ανασκαφικής έρευνας στο εν λόγω οικόπεδο πραγματοποιήθηκε το φθινόπωρο του 2006. Το επιφανειακό στρώμα, πάχ. 0,20-0,50 μ., αντιστοιχούσε χρονικά στις καταστροφικές για τις υποκείμενες αρχαιότητες, δραστηριότητες του κιτροποιείου κατά τον 20ό αιώνα. Σε προέκταση της έρευνας προς Β. αποκαλύφθηκε η κάτοψη ενός κτιρίου της αρχαϊκής περιόδου (7ος-6ος αι.

Εικ. 9. Αρχαία Έλυρος. Κτιστός αγωγός.

Εικ. 10. Καλύβες. Θέση Κυανή Ακτή. Το αρχαϊκό κτίριο από Β.-Ν., με τις καταστροφές από τη βυζαντινή εγκατάσταση και το κιτροποιείο του 20ού αιώνα.

π.Χ.) στο επίπεδο της θεμελίωσης, διαταραγμένη από βιοτεχνική εγκατάσταση της όψιμης αρχαιότητας (7ος αι. μ.Χ.).

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ήταν σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένα από το δίκτυο απορροής των λυμάτων του σύγχρονου κιτροποιείου, με τσιμεντένιους αγωγούς και σωληνώσεις που το διαπερνούσαν και κατέληγαν βόρεια στην παρακείμενη παραλία (Εικ. 10). Από την υποδομή του είχε διατηρηθεί το υπόγειο μέρος μεγάλης κεραμικής καμίνου και τμήματα μόνον από δύο μικρούς φούρνους που λειτουργούσαν βοηθητικά προς αυτήν. Οι σύριγγες της καμίνου είχαν βυθιστεί μέσα στο αρχαϊκό κτίριο καταστρέφοντας ένα μεγάλο κλειστό χώρο του. Η βιοτεχνική εγκατάσταση τοποθετείται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο, αφού στα βόρεια αυτής βρέθηκε εκτεταμένος αποθέτης απόρριψης κεραμικού υλικού, που περιείχε κυρίως αμφορείς της ίδιας περιόδου (λάκκος 18). Ο αποθέτης αυτός, που καταλάμβανε μεγάλη έκταση και βάθος, διέλυσε επίσης το βόρειο όριο της κάτοψης του αρχαϊκού κτιρίου που περιγράφεται στη συνέχεια.

Η εγκατάσταση της αρχαϊκής περιόδου θα πρέπει να ήταν εκτεταμένη. Αποκαλύφθηκε μερικώς η κάτοψη ενός τουλάχιστον κτιρίου με πολλούς κλειστούς χώρους ποικίλων διαστάσεων, πιθανότατα οικιστικού χαρακτήρα. Κάτω από την αρχαία οικία εντοπίστηκαν δύο κτιστοί αγωγοί που διέσχιζαν την υποθεμελίωσή της από Δ. προς Α.

Συνολικά αποκαλύφθηκαν περίπου 16 δωμάτια με σχεδόν πλήρη κάτοψη (Εικ. 11). Τα δάπεδα που ήλθαν στο φως ήταν χωμάτινα από σφιχτό αργιλόχωμα ασβεστολιθικής σύστασης, χρώματος καστανέρυθρου. Αυτά σε αρκετούς χώρους ήταν σφραγισμένα με άμμο και διάσπαρτα μεγάλα βότσαλα. Πάντως, σε μία περίπτωση αποκαλύφθηκε κανονικό λιθόστρωτο δάπεδο κατασκευασμένο από μικρά βότσαλα με υπόστρωμα από μεγαλύτερα (Εικ. 12). Τα αλλεπάλληλα αυτά στρώματα δαπέδων ενδεχομένως λειτουργούσαν ως μόνωση για τους κλειστούς χώρους από την έντονη υγρασία του υπεδάφους, αφού το κτίριο βρισκόταν δίπλα στη θάλασσα. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία προέκυψαν για την εγχώρια κεραμική της αρχαϊκής περιόδου. Στα δάπεδα των δωματίων εντοπίστηκαν αρκετά επιτραπέζια αγγεία πόσης (σκύφοι, κύλικες) αλλά και μεγαλύτερα διακοσμημένα, όπως αμφορείς με γραπτές ταινίες στο σώμα ή χρηστικά αποθηκευτικά (Εικ. 13). Ορισμένα από τα μικρότερα αγγεία βρέθηκαν στη θεμελίωση των τοίχων ή σε απλούς αποθέτες εντός του φυσικού εδάφους με λίγες στάχτες. Τα στοιχεία αυτά πιστοποιούν την τέλεση εγκαινίων θεμελίωσης πριν από την ανέγερση του κτιρίου.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής η αρχαία εγκατάσταση καλύφθηκε με γαιοϋφασμα και διατηρήθηκε σε κατάχωση στους ακάλυπτους χώρους του ξενοδοχείου.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΚΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ

Πέρα Γαλήνοι

Η ανασκαφή στους Πέρα Γαλήνους συνεχίστηκε κατά το 2006 (11-23/9) στο λόφο Σούδα.

Στην κορυφή του λόφου συνεχίστηκε η ανασκαφή του τρίτου ανατολικότερου δωματίου του συγκροτήματος Α,

Εικ. 11. Καλύβες. Θέση Κυανή Ακτή. Τα Δωμάτια 21 και 23 από ΝΔ.-ΒΑ.

Εικ. 12. Καλύβες. Θέση Κυανή Ακτή. Το λιθόστρωτο (βοτσαλωτό) δάπεδο από το Δωμάτιο 25.

Εικ. 13. Καλύβες. Θέση Κυανή Ακτή. Πίθος κατά χώραν από το Δωμάτιο 21.

του οποίου εντοπίστηκε και ο ανατολικός τοίχος. Η κάτοψη του δωματίου, τελικά, σχηματίζει Γ και οι μέγιστες διαστάσεις του είναι 9×4,50 μ. Στο βορειοανατολικό τμήμα του και κατά μήκος του βόρειου τοίχου σχηματίζεται θρανίο από κονίαμα. Στο κέντρο περίπου του δωματίου πιθανώς σχηματίζεται κυκλική ή ημικυκλική κατασκευή. Αρκετά κονιάματα, ορισμένα με χρώμα (κόκκινο, μπλε), κεραμική ΜΜ ΙΙ και ΙΙΙ και τμήμα πήλινου ειδωλίου ταύρου (δύο πόδια) είναι μεταξύ των κινητών ευρημάτων του χώρου.

Νοτιότερα, στην τομή 19, όπου έχει ήδη ανασκαφεί ένας ορθογώνιος χώρος (διαστ. 3,50×5,50 μ.) με άνοιγμα στη βόρεια και τη δυτική πλευρά και ημικυκλική κατασκευή εσωτερικά και σε επαφή με το βόρειο τοίχο, συνεχίστηκε επίσης η ανασκαφή. Εντοπίστηκαν και άλλα σημεία με συγκεντρώσεις μικρών αγγείων (κυρίως κύπελλα άωτα κωνικά ή με λαβή και φιάλες) μαζί με κάρβουνο, στάχτη, συμπαγείς μάζες χώματος, βότσαλα και μικρούς τριπτήρες. Η ανασκαφή στο χώρο είναι σε εξέλιξη, αλλά ήδη τα έως τώρα στοιχεία καθιστούν πιθανή την ύπαρξη μεταλλουργικού κλιβάνου στο χώρο αυτό.

ΕΛΕΝΗ ΤΣΙΒΙΒΑΚΑ - ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΝΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Γ΄ ΚΠΣ (ΠΕΠ ΚΡΗΤΗΣ)

Καστέλλι Κισάμου

Έκθεση Αρχαιοτήτων στο Μουσείο Κισάμου[11]

Συνεχίστηκε με πυρετώδη ρυθμό το έργο της έκθεσης αρχαιοτήτων στο νέο Μουσείο Κισάμου. Στο έργο συνέχισε να εργάζεται ο αρχαιολόγος Μ. Μιλιδάκης και την εποπτεία της εφαρμογής της μουσειογραφικής μελέτης συνέχισε να παρέχει η αρχιτέκτων Αυ. Τζάκου. Ολοκληρώθηκε η συντήρηση των εκθεμάτων και τα στηρίγματά τους από πλεξιγκλάς από τη συντηρήτρια Π. Μαυρεδάκη. Η λάξευση των λίθινων βάσεων των γλυπτών, των επιγραφών και των επιτύμβιων στηλών, και το στήσιμο των γλυπτών στις βάσεις τους υλοποιήθηκε από τους συντηρητές Χ. Αλέρτα και Η. Μιχαλογιάννη. Κατασκευάστηκαν οι προβλεπόμενες από τη μελέτη γυψοσανίδες. Το εποπτικό υλικό και οι λεζάντες των εκθεμάτων, ήδη μελετημένα και σχεδιασμένα, ανατέθηκαν για εκτύπωση σε μεμβράνες, μετά από διαγωνι-

11. Βλ. τα Χρονικά του *ΑΔ* των ετών 2003 και 2005.

σμό, σε αθηναϊκή εταιρεία γραφικών τεχνών. Μόλις η ανάδοχος γερμανική εταιρεία ολοκλήρωσε τη συναρμολόγηση την κρυστάλλινων προθηκών με εσωτερικές κατασκευές από mdf και πλέξιγκλάς, όλα ήταν έτοιμα για να πάρουν τη θέση τους, πράγμα που έγινε εντός μηνός, με ολοήμερη εργασία των συντελεστών του έργου. Τα εγκαίνια του νέου μουσείου έγιναν στις 2 Σεπτεμβρίου 2006 και η επισκεψιμότητά του έκτοτε θεωρείται εντυπωσιακή για τα δεδομένα της μικρής κωμόπολης Κισάμου, ενώ τα θετικά σχόλια είναι ενθουσιώδη (Εικ. 14-16).

Ανάδειξη αρχαιοτήτων της ελληνορωμαϊκής Κισάμου[12]

Συνεχίστηκαν οι έρευνες και οι εργασίες στους υπό διαμόρφωση χώρους. Αρχαιολόγος πεδίου ήταν μέχρι και το έτος αυτό η Μ. Σκόρδου.

Στο πλαίσιο του έργου, στο 1ο υποέργο «Εργασίες Συντήρησης - Διαμόρφωσης Αρχαιοτήτων», πραγματοποιήθηκαν ερευνητικές τομές για τη θεμελίωση στεγάστρων περιμετρικά των ανασκαφών, σύμφωνα με τις υποδείξεις του μελετητή. Η μελέτη των στεγάστρων άρχισε να εκπονείται από την αρχή του έργου από τον αρχιτέκτονα Λ. Βεργεράκη.

Αν και η μελέτη ήταν σε εξέλιξη ακόμη, απαραίτητη προϋπόθεση θεωρήθηκε η ανασκαφική έρευνα των θεμελίων ώστε, ανάλογα με τα αποτελέσματα, να είναι δυνατές ενδεχόμενες μετακινήσεις και τροποποιήσεις της μελέτης. Τα αποτελέσματα των ανασκαφικών εργασιών θα δοθούν συγκεντρωτικά στο τελευταίο έτος του έργου (2009).

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Δημιουργία 15 ενημερωτικών πινακίδων (συγγραφή κειμένων, ψηφιοποίηση σχεδίων και φωτογραφιών), οι οποίες τοποθετήθηκαν σε σημεία διάσπαρτα μέσα στην πόλη των Χανίων, όπου διατηρούνται επισκέψιμοι αρχαιολογικοί χώροι.

Εικ. 14. Μουσείο Κισάμου. Άποψη του μουσείου κατά την τελετή των εγκαινίων.

Εικ. 15. Μουσείο Κισάμου. Προθήκη από την καθημερινή ζωή της αρχαίας Κισάμου.

Εικ. 16. Μουσείο Κισάμου. Προθήκη από το ρωμαϊκό νεκροταφείο.

12. Βλ. τα Χρονικά του *ΑΔ* των ετών 2004 και 2005.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ

Εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ η οριστική μελέτη επέκτασης του Αρχαιολογικού Μουσείου Αγίου Νικολάου και εκσυγχρονισμού του υπάρχοντος, συστάθηκε δε επιτροπή για την εκπόνηση μουσειολογικής-μουσειογραφικής μελέτης για την έκθεση των αρχαιοτήτων.

Από το Δήμο Νεάπολης εκπονήθηκε μελέτη αποκατάστασης του κτιρίου – τμήμα του πρώην Κέντρου Παιδικής Μέριμνας Αρρένων Λασιθίου –, που ανήκει στο Υπουργείο Υγείας, από το οποίο παραχωρήθηκε στο Δήμο και στη συνέχεια το 1986 στο Υπουργείο Πολιτισμού και στεγάζει την Αρχαιολογική Συλλογή. Παράλληλα, ο Δήμος προχώρησε σε κατεδάφιση παλαιών κτιρίων, διευθέτηση και εξωραϊσμό του περιβάλλοντος χώρου.

Στο πλαίσιο του έργου «Μέτρα ασφάλειας και βελτίωση των συνθηκών κυκλοφορίας της πόλης της Σητείας» και σύμφωνα με το εγκεκριμένο Σχέδιο Πόλης Σητείας, εκτελέστηκαν με δαπάνη του Δήμου έργα διαμόρφωσης στο χώρο του Μουσείου Σητείας με κατασκευή πεζοδρομίων, χώρου στάθμευσης για την εξυπηρέτηση των επισκεπτών του μουσείου και νέας εισόδου με κεκλιμένο επίπεδο για ΑμΕΑ.

Στα Αρχαιολογικά Μουσεία Αγίου Νικολάου και Σητείας προχώρησε το έργο της καταγραφής και της φωτογράφησης των αρχαίων, ενώ στα εργαστήρια των μουσείων αυτών συνεχίστηκε η συντήρηση κινητών ευρημάτων παλαιών και νέων ανασκαφών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Άγιος Νικόλαος

Θέση Σταυρός (οικόπεδο Γ. Τραντά)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, όπου εντοπίστηκε και ερευνάται από το 1988 κυρίως με σωστικές ανασκαφές εν όψει ιδιωτικών ή δημοτικών έργων εκτεταμένο ελληνιστικό-ρωμαϊκό νεκροταφείο. Η έρευνα του οικοπέδου Τραντά είχε ξεκινήσει το 2005 και διεκόπη λόγω έλλειψης χρόνου και επαρκών πιστώσεων[1]. Κατά τη φετινή περίοδο εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν πέντε νέοι τάφοι[2]:

Εικ. 1. Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός. Οικόπεδο Γ. Τραντά. Ο τάφος 4.

Τάφος 4[3]. Το τριγωνικής διατομής στέγαστρο του κεραμοσκεπούς καλυβίτη τάφου (Εικ. 1), μήκ. 1,30 μ. με προσανατολισμό από Β. προς Ν., σχηματιζόταν από δύο κεράμους στρωτήρες κορινθιακού τύπου σε κάθε μακριά πλευρά του και μία κατακόρυφη στο τριγωνικό άνοιγμα των στενών πλευρών του, που βρέθηκαν σπασμένες στη θέση τους. Ο νεκρός με ύψος 1,04 μ. – προφανώς παιδί – είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στα βόρεια. Πάνω στο στήθος του και δίπλα στο κεφάλι του είχαν τοποθετηθεί δύο μυροδοχεία, μία τριφυλλόστομη οινοχόη, μία πυξίδα με το πώμα της και ένα πήλινο ειδώλιο. Στα πόδια του βρέθηκαν τμήματα από κελύφη αυγών και αρκετοί φυσικοί αστράγαλοι.

1. Κ. Δαβάρας, Περισυλλογή αρχαίων Ανατολικής Κρήτης, *ΠΑΕ* 1977, Β΄, σ. 491-492. *ΑΔ* 18 (1963): Μελέτες, σ. 158-59· 28 (1973): Χρονικά, σ. 593· 43 (1988): Χρονικά, σ. 563· 44 (1989): Χρονικά, σ. 461· 45 (1990): Χρονικά, σ. 452-453· 48 (1993): Χρονικά, σ. 496-498.

2. Η ανασκαφή διεξήχθη με την εποπτεία της αρχαιολόγου Α. Κουτσελάκη και του συντηρητή αρχαιοτήτων Ν. Νικάκη.

3. Η αρίθμηση των τάφων ακολούθησε αυτήν του 2005.

Εικ. 2. Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός. Οικόπεδο Γ. Τραντά. Ο τάφος 7.

Τάφος 5. Ο απλός λακκοειδής τάφος 5 είχε όμιοιο προσανατολισμό με τον προηγούμενο και μήκος 1,70 μ. Από το σκελετό του νεκρού που είχε ενταφιαστεί σε αυτόν σώζονταν κατά χώραν μόνο τα οστά των ποδιών (μηριαία και κνήμης) στο νότιο τμήμα του. Τμήματα των υπόλοιπων οστών βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλο το μήκος του τάφου.

Τάφος 6. Ο συλημένος τάφος 6 είχε όμοιο προσανατολισμό με τους προηγούμενους και μήκος 1,70 μ. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων, που υποδηλώνουν ότι ίσως ήταν και αυτός κεραμοσκεπής, και τμήματα οστών διάσπαρτα. Κατά χώραν βρέθηκαν μόνο τα οστά των κνημών του νεκρού στο δυτικό τμήμα του τάφου.

Τάφος 7. Πιθανώς κεραμοσκεπής τάφος (Εικ. 2), στον οποίο είχαν ενταφιαστεί δύο νεκροί σε επάλληλες ταφές με όμοιο με τους προηγούμενους προσανατολισμό. Από τους σκελετούς σώζονταν μόνο τα οστά των κνημών του ενός και το κάτω μέρος του σώματος του άλλου (οστά λεκάνης και ποδιών). Πάνω στην αριστερή κνήμη του πρώτου βρέθηκε τμήμα αγγείου και μία χάλκινη περόνη, ενώ δίπλα στα πόδια του άλλου ένας οξυπύθμενος αμφορέας σε κακή κατάσταση διατήρησης και μία στλεγγίδα.

Τάφος 8. Από τον κεραμοσκεπή καλυβίτη τάφο 8 σώζονταν κατά χώραν μόνο το νοτιότερο τμήμα του στεγάστρου από δύο κεράμους στρωτήρες που κάλυπταν τη λεκάνη και τους μηρούς του νεκρού (Εικ. 3), ενώ τμήματα των υπολοίπων βρέθηκαν διάσπαρτα στα υψηλότερα στρώματα. Ο τάφος είχε όμοιο προσανατολισμό με τους προηγούμενους, ενώ ο νεκρός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στα βόρεια. Στο νότιο τμήμα του τάφου και εκτός του στεγάστρου βρέθηκαν συγκεντρωμένα τα κτερίσματα (Εικ. 4): ένας οξυπύθμενος αμφορέας, τέσσερα ειδώλια, τέσσερα πήλινα και δύο γυάλινα μυροδοχεία, ένα χάλκινο κάτοπτρο, πέντε πυξίδες, τρία πήλινα ανθέμια με κεντρική παράσταση ασπασμού, τέσσερα χάλκινα ελάσματα, ένα πήλινο πρόπλασμα κιονίσκου, στον οποίο κάθονται δύο περιστέρια, μία μολύβδινη πυξίδα, ένα ωοειδές αγγείο, δύο γυάλινες φιάλες, τέσσερα σιδερένια στελέχη, τέσσερις οστέινες χάνδρες και πλήθος αστραγάλων.

Εικ. 3-4. Άγιος Νικόλαος. Θέση Σταυρός. Οικόπεδο Γ. Τραντά. Ο τάφος 8.

Τάφος 9. Όμοιου προσανατολισμού με τους προηγούμενους, με μήκος 1,72 και πλάτος 0,70 μ., ήταν πιθανώς κεραμοσκεπής, αφού στο εσωτερικό του σκάμματός του βρέθηκαν τμήματα κεράμων. Στο νότιο άκρο του βρέθηκε οξυπύθμενος αμφορέας. Η ανασκαφή του τάφου δεν ολοκληρώθηκε.

Ιεράπετρα

Θέση Αλμυρός (οικόπεδο Διαλεκτάκη)

Οι ανασκαφικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο, που είχαν ξεκινήσει το 2002[4], συνεχίστηκαν και τη φετινή χρονιά[5]

4. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄5, σ. 488-490, 495-496.

5. Επόπτρια της ανασκαφής ήταν η αρχαιολόγος Μ.Ε. Κυριακάκη.

με τη χάραξη δύο νέων τομών στο ανατολικότερο άκρο του ακινήτου με σκοπό να ολοκληρωθεί η έρευνα στην πλευρά αυτή, αλλά και να διευκολυνθεί η απομάκρυνση των χωμάτων της ανασκαφής με μηχανικό μέσο.

Από την τομή Ν στη βορειοανατολική γωνία του ακινήτου και από τα επιφανειακά στρώματα συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής (αμφορέων, μαγειρικών σκευών, σκύφων, πιθοειδών, λεκανίδων, εφυαλωμένων αγγείων), τμήματα γυάλινων αγγείων και γυάλινες ψηφίδες, ένας λύχνος, τμήμα επίστεψης λίθινης στήλης, τμήματα χάλκινων ελασμάτων, τμήματα κεράμων και οστών και έξι χάλκινα νομίσματα.

Αποσπασματικά σωζόμενος τοίχος από ημίεργους λίθους, τμήμα γυψόλιθου και κροκάλες στα νοτιοδυτικά της τομής, με κατεύθυνση από Β. προς Ν., φαίνεται να ανήκει σε νεότερη κατασκευή αδιάγνωστη. Στα βορειοανατολικά της τομής αποκαλύφθηκε αρχικά συμπαγής τετράγωνη κατασκευή, διαστ. 4×4 μ. περίπου, από λίθους, κροκάλες και ασβεστοκονίαμα. Μεγαλύτεροι δόμοι βρίσκονται τοποθετημένοι στο περίγραμμα της κατασκευής, ενώ στο νότιο άκρο της είναι ενσωματωμένη λίθινη λάρνακα με κυκλική εκβάθυνση στο μέσον της προφανώς από β΄ χρήση. Προς το βόρειο άκρο της τετράγωνο άνοιγμα αποδείχθηκε μετά τον καθαρισμό ότι χρησίμευε για την κάθοδο στην είσοδο του τάφου 32, η οποία εμφανίστηκε στη νότια πλευρά του τετράγωνου ανοίγματος. Στη βόρεια πλευρά του τετράγωνου ανοίγματος ο τοίχος φαίνεται να συνεχίζεται σε βάθος σε αντίθεση με την ανατολική και τη δυτική πλευρά, όπου φαίνεται να σταματά στο ύψος της κορυφής της καμαροσκεπούς εισόδου του τάφου. Από το χώμα που αφαιρέθηκε μέσα από το τετράγωνο άνοιγμα συνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμικής, και πολλά τμήματα γυάλινων αντικειμένων, τμήμα λίθινου αγγείου, ένα χάλκινο νόμισμα, τμήματα χάλκινων εφηλίδων, ήλων, αλυσίδας και περονών, ένα υφαντικό βάρος, διάφορα μικροαντικείμενα, καθώς και οστά ανθρώπων και ζώων, που πιθανώς προέρχονται από το εσωτερικό του τάφου και απορρίφθηκαν εκεί κατά τη σύληση.

Ο τάφος 32 (Εικ. 5) είναι καμαροσκεπής, κατασκευασμένος από πλάκες πωρόλιθου με μήκος 2,20, πλάτος 1 – αρκετά στενότερος από τους υπόλοιπους καμαροσκεπείς τάφους του ακινήτου – και βάθος 1,40 μ. Κάθε μακριά πλευρά του αποτελείται από τρεις επάλληλες σειρές δόμων με την κατώτερη να προεξέχει στο εσωτερικό του τάφου, η δε καμάρα του από πέντε σειρές θολιτών. Οι πλάκες της εισόδου, καθώς και αυτές της νότιας στενής πλευράς, φαίνεται πως είχαν αφαιρεθεί κατά τη σύληση.

Από το εσωτερικό του τάφου, που βρέθηκε πλήρως επιχωσμένος με χώμα και μεγάλους λίθους, συγκεντρώθηκαν πολλά οστά, τμήματα πήλινων και γυάλινων αγγείων, τμήματα λύχνων, μεγάλη ποσότητα κεραμικής, διάφορα μικροαντικείμενα και ένα χάλκινο νόμισμα.

Εικ. 5. Ιεράπετρα. Θέση Αλμυρός. Οικόπεδο Διαλεκτάκη. Ο τάφος 32 στην τομή Ν, από Β.-Ν.

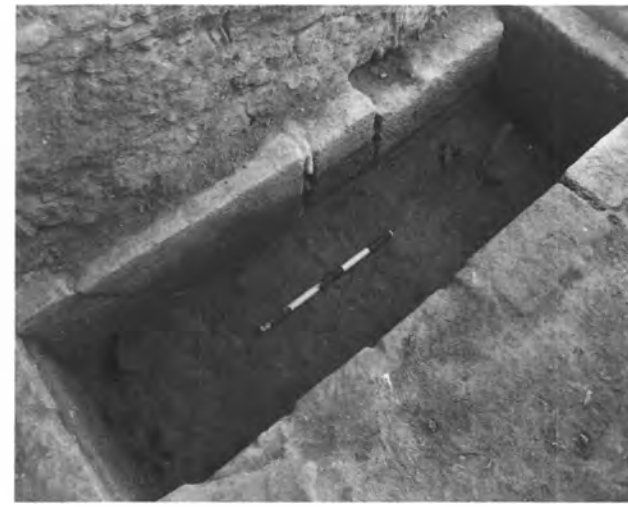
Κατά τη συνέχιση της ανασκαφής της τομής αποκαλύφθηκε ένα ακόμη τμήμα τοίχου από αργούς και ημίεργους λίθους, κροκάλες και ασβεστοκονίαμα, κάθετο προς τη νότια πλευρά της τετράγωνης υπερκατασκευής του τάφου και ίσως σχετιζόμενο με αυτήν. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε και βάση από πωρόλιθο με τετράγωνο αβαθή τόρμο, που πιθανώς προοριζόταν για τη στήριξη επιτύμβιας επιγραφής ή άλλου σήματος του τάφου.

Στην τομή Ξ, νότια της προηγούμενης τομής Ν, και σε βάθος 1 μ. περίπου, μετά την αφαίρεση των επιφανειακών στρωμάτων, από τα οποία συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως οικιακής, αποκαλύπτεται στο μεγαλύτερο μέρος της τομής το στρώμα από κροκάλες και ασβεστοκονίαμα που υποδεικνύει την ύπαρξη νέου καραμοσκεπούς τάφου (τάφος 31). Πάνω από την καμάρα του τάφου διασταυρώνονται δύο νεότεροι τοίχοι, που φαίνεται να προχωρούν προς την τομή Ν ο ένας, ενώ ο άλλος με κατεύθυνση από Α. προς Δ. προχωρεί εκτός των ορίων της τομής. Πέραν της κεραμικής, από τα επιφανειακά στρώματα της τομής συγκεντρώθηκαν τμήματα λίθινων αντικειμένων (αρχιτεκτονικών μελών, αγγείων και σκευών), χάλκινοι ήλοι και ελάσματα, τμήματα οστέινων και χάλκινων περονών και βελόνων, λίθινες και γυάλινες ψήφοι, γυάλινα αγγεία, πήλινα αγγεία (πινάκιο και όλπη), λύχνοι, τμήματα κεράμων και σφηνών, τμήματα σκωρίας και υαλόμαζας, πέντε χάλκινα νομίσματα.

Ο τάφος 31 (Εικ. 6) είναι καμαροσκεπής με λιθόκτιστους τοίχους και πλινθόκτιστη καμάρα. Ο τάφος βρέθηκε συλημένος με σημείο εισόδου των τυμβωρύχων το άνοιγμα στο βόρειο άκρο της καμάρας. Οι μακροί τοίχοι του μέχρι περίπου το ύψος της γένεσης της καμάρας και οι στενοί ως την κορυφή είναι χτισμένοι με αργούς ή ημίεργους λίθους. Η καμάρα είναι κατασκευασμένη με επάλληλες σειρές σφηνο-

Εικ. 6. Ιεράπετρα. Θέση Αλμυρός. Οικόπεδο Διαλεκτάκη. Ο τάφος 31 στην τομή Ξ.

Εικ. 8. Ιεράπετρα. Θέση Αλμυρός. Οικόπεδο Διαλεκτάκη. Ο τάφος 31 (θάλαμος 1) στην τομή Ξ.

Εικ. 7. Ιεράπετρα. Θέση Αλμυρός. Οικόπεδο Διαλεκτάκη. Ο τάφος 31 (βόρειο μισό) στην τομή Ξ.

Εικ. 9. Ιεράπετρα. Θέση Αλμυρός. Οικόπεδο Διαλεκτάκη. Ο τάφος 31 (κιβωτιόσχημος 2) στην τομή Ξ.

ειδών οπτοπλίνθων εσωτερικά, ενώ εξωτερικά καλύπτεται με παχύ στρώμα χυτού υλικού από κροκάλες και ασβεστοκονίαμα, που διαμορφώνουν δάπεδο πάνω από τον τάφο. Στο εσωτερικό του θαλάμου και στη βόρεια στενή πλευρά διαμορφώνεται μία κόγχη τετράγωνη, προφανώς για την τοποθέτηση λύχνων ή μικρών αγγείων, ενώ στην απέναντι στενή πλευρά, τη νότια, η είσοδος διαμορφώνεται ως παράθυρο, αρκετά ψηλότερα από το δάπεδο του τάφου, που κλείνει από την εξωτερική πλευρά με μονολιθική πλάκα. Από το «παράθυρο» αυτό θα πρέπει να είχε αφαιρεθεί και ο ξυλότυπος της καμάρας μετά το τέλος της εργασίας και από αυτό κατέβασαν τους νεκρούς με φορητή κλίμακα. Ο τάφος βρέθηκε πλήρης χώματος σχετικά χαλαρού, μέσα στο οποίο και κυρίως στα χαμηλότερα στρώματα βρέθηκαν τμήματα οστών, κυρίως μακρών και κρανίου, και μεγάλη ποσότητα κεραμικής, ένα γυάλινο αγγείο και τμήματα χάλκινου αντικειμένου. Τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι πλακοσκεπείς, συλημένοι και αυτοί, αποκαλύφθηκαν ανοιγμένοι στο δάπεδο του θαλάμου.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι (Εικ. 7), που σχηματίζουν Π, έχουν τα τοιχώματά τους κατασκευασμένα με διαφορετικά υλικά: λίθινες κάθετες πλάκες, τετράγωνους δόμους ή επάλληλες σειρές πλίνθων. Το κενό μεταξύ των κεραιών του Π θα μπορούσε να φιλοξενεί έναν ακόμη τάφο, αλλά δεν ερευνήθηκε προς το παρόν. Βρέθηκαν μερικώς καλυμμένοι με λίθινες πλάκες – προφανώς τμήμα της επικάλυψης αφαιρέθηκε κατά τη σύληση. Πάνω από αυτούς βρέθηκαν πολλά οστά αναμοχλευμένα. Και στο εσωτερικό των κιβωτιόσχη-

μων τα οστά που βρέθηκαν ήταν αναμοχλευμένα (Εικ. 8, 9). Τα μοναδικά ευρήματά τους ήταν τμήματα γυάλινων αγγείων, τμήματα χάλκινων ελασμάτων, δακτυλίων και ήλων, σιδερένιων αντικειμένων, οστέινων και χάλκινων περονών και δύο χάλκινα νομίσματα. Οι εργασίες καθαρισμού των κιβωτιόσχημων τάφων δεν ολοκληρώθηκαν – ερευνήθηκαν μόνον οι δύο από αυτούς –, διότι προείχε για λόγους ασφαλείας του προσωπικού η στερέωση των πλίνθων της οροφής, η οποία και πραγματοποιήθηκε από άλλο συνεργείο με επικεφαλής το συντηρητή της Εφορείας Α. Νικάκη. Με την ευκαιρία των στερεώσεων στον τάφο 31 έγινε και στερέωση τοίχων στους τάφους που είχαν ερευνηθεί τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους, στα τμήματα που κινδύνευαν με κατάρρευση.

ΒΙΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

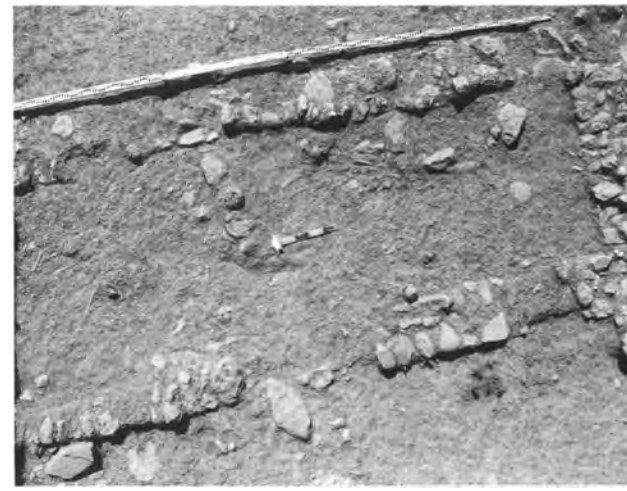
Παχειά Άμμος Ιεράπετρας

Θέση Χαλασμένος

Η συστηματική ανασκαφική έρευνα στη θέση Χαλασμένος Ιεράπετρας διενεργήθηκε από 11/4/2006 έως 9/5/2006, υπό τη διεύθυνση της Μ. Τσιποπούλου. Έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Γ. Κωστοπούλου, Ν. Μαυρουδή και Μ. Eaby, καθώς και η συντηρήτρια Κ. Ζερβάκη. Η χρηματοδότηση εξασφαλίστηκε από το Institute for Aegean Prehistory. Οι ανασκαφικές εργασίες του 2006 επικεντρώθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα του οικισμού, στον τομέα Γ. Σκοπός της ανασκαφικής έρευνας του 2006 ήταν η συνέχιση και ολοκλήρωση της αποκάλυψης του μεγάλου κεντρικού κτιρίου του οικισμού και των χώρων που βρίσκονται σε άμεση επαφή με αυτό και η μεταξύ τους σχέση, στα βόρεια-βορειοανατολικά, καθώς και η αποκάλυψη των ορίων του οικισμού στο βορειοανατολικό του τμήμα.

Αποκαλύφθηκαν βοηθητικοί χώροι παρασκευής φαγητού, πλατφόρμες, θρανία και τμήματα πλακόστρωτων δρόμων, καθώς και υπαίθριοι χώροι. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα βόρεια του κεντρικού μεγάλου κτιρίου και σε άμεση επαφή με αυτό, πιθανότατα αντιστοιχούν σε υπόγειους αποθηκευτικούς χώρους. Διατηρούν το ίδιο μήκος αλλά μικρότερο πλάτος με τα δωμάτια του μεγάλου κτιρίου και ανήκουν στο ίδιο κτιριακό συγκρότημα.

Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνεται μεγάλη ποσότητα κεραμικής και ακέραιων – μαγειρικών κυρίως – αγγείων κατά χώραν, τμήμα ψευδόστομου αμφορέα, διάτρητη πήλινη πλάκα, λίθινα εργαλεία, τόρμος θύρας, χάλκινος πέλεκυς, χάλκινη και οστέινη περόνη, τμήματα πήλινων ειδωλίων, λαβή με πλαστική αναπαράσταση κριαριού, χειροποίητη λεκανίδα, λίθινο βαρίδι, τμήμα λίθινου αγγείου, οστά ζώων, όστρεα, τεμάχια κάρβουνου, τμήματα πλίνθων, ελαφρόπετρα.

Εικ. 10. Πετράς. Θέση Κεφάλα. Οικόπεδο Αφών Τσακαλάκη. Ταφικό Κτίριο 3. Δωμάτιο 1, από Δ.

Πετράς Σητείας

Θέση Κεφάλα (οικόπεδο Αφών Τσακαλάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλαγιά του λόφου της Κεφάλας Πετρά Σητείας, σε υψόμετρο 54-60 μ. Ο λόφος Κεφάλα βρίσκεται στα ανατολικά του χαμηλότερου λόφου, όπου το μινωικό ανάκτορο και ο αστικός οικισμός του Πετρά. Η ιδιοκτησία αποτελείται από δύο μεγάλα άνδηρα. Η ανασκαφή ξεκίνησε το 2004 και συνεχίστηκε το 2005.

Το 2006 η ανασκαφή που διενεργήθηκε υπό τη διεύθυνση της Μ. Τσιποπούλου, με τη συμμετοχή του αρχαιολόγου Γ. Παπαδάτου, εστιάστηκε και πάλι στη δυτική πλευρά του υψηλότερου ανδήρου. Αποκαλύφθηκαν τουλάχιστον τρία νέα ανεξάρτητα ταφικά οικοδομήματα με περισσότερες από μία αρχιτεκτονικές φάσεις. Επιβεβαιώθηκε ότι το νεκροταφείο του Πετρά αποτελούσε εκτεταμένη νεκρόπολη, με μεγάλο αριθμό ταφικών κτιρίων και μακρά διάρκεια, σε όλη την προανακτορική και την αρχική φάση της παλαιοανακτορικής. Λόγω της έλλειψης πιστώσεων και της αναγκαστικής διακοπής της ανασκαφής, η έρευνα προχώρησε σε βάθος μόνο σε τρία από τα δωμάτια που αποκαλύφθηκαν.

Στο επίμηκες ορθογώνιο Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 3 (Εικ. 10) βρέθηκε μεγάλος αριθμός οστών από ανακομιδές (Εικ. 11), όπως δηλώνουν τα 35 κρανία. Επίσης, το δωμάτιο περιείχε εννέα πήλινα και δύο λίθινα αγγεία, πέντε τμήματα χρυσών ταινιών, έντεκα λίθινες χάνδρες, έξι περίαπτα και μία λίθινη σφραγίδα, όλα χρονολογούμενα στη ΜΜ Ι-ΙΙΑ περίοδο.

Στο τετράγωνο Δωμάτιο 1 του Ταφικού Κτιρίου 4 βρέθηκε επίσης μεγάλος αριθμός οστών από ανακομιδές, όπως φαί-

Εικ. 11. Πετράς. Θέση Κεφάλα. Οικόπεδο Αφών Τσακαλάκη. Ταφικό Κτίριο 3. Δωμάτιο 1 (νότιο μισό), από Δ.

Εικ. 12. Πετράς. Θέση Κεφάλα. Οικόπεδο Μ. και Ε. Τσουπάκη. Η βραχοσκεπή από Δ.

νεται και από τα έντεκα κρανία που αποκαλύφθηκαν. Επίσης το δωμάτιο περιείχε 18 πήλινα και ένα λίθινο αγγείο, τμήμα χρυσής ταινίας, περίαπτο και χάλκινη τριχολαβίδα, χρονολογούμενα στη ΜΜ Ι. Στο μικρό ορθογώνιο Δωμάτιο 2 του Ταφικού Κτιρίου 4 βρέθηκαν λίγα οστά από ανακομιδές και τέσσερα κρανία, συνοδευόμενα από τέσσερα πήλινα αγγεία.

Από τα υπόλοιπα ευρήματα της φετινής ανασκαφής, εκτός των προαναφερθέντων δωματίων, ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι η κεφαλή μεγάλου μαρμάρινου κυκλαδικού ειδωλίου (ύψ. τουλάχιστον 0,58 μ.), το τρίτο που βρίσκεται στο νεκροταφείο. Προέρχεται, όπως και τα δύο τεμάχια που βρέθηκαν το 2005, από το επιφανειακό διαταραγμένο στρώμα. Πάντως ενισχύεται η υπόθεση ότι το νεκροταφείο άρχισε να χρησιμοποιείται ήδη από την ΠΜ ΙΙΑ περίοδο, αν και δεν έχουν αποκαλυφθεί ακόμη ταφικά οικοδομήματα αυτής της περιόδου.

Θέση Κεφάλα (οικόπεδο Μ. και Ε. Τσουπάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική πλαγιά του λόφου Κεφάλα, λίγο χαμηλότερα από το οικόπεδο των Αφών Τσακαλάκη, όπου ανασκάπτεται το προανακτορικό και πρώιμο παλαιοανακτορικό νεκροταφείο με τάφους-οικίες. Στο χώρο ερευνήθηκε βραχοσκεπή με δευτερογενείς ταφές, τμήμα του ίδιου νεκροταφείου (Εικ. 12). Η βραχοσκεπή έχει είσοδο από Δ., απέναντι από το λόφο Ι (μινωικό ανάκτορο και αστικός οικισμός του Πετρά). Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα διεξήχθη υπό τη διεύθυνση της Μ. Τσιποπούλου, με τη συμμετοχή του αρχαιολόγου Γ. Παπαδάτου, από τα μέσα Απριλίου έως τα μέσα Ιουνίου 2006. Η έρευνα απέδωσε σημαντική και πολύτιμη ποσότητα οστεολογικού υλικού – συμπεριλαμβανομένης μεγάλης ποσότητας κρανίων –, καθώς και πολλά και εξαιρετικά ευρήματα, ως προς την ποιότητα και την ιστορική σημασία (ΠΜ Ι-ΜΜ ΙΑ), όπως κεραμική, κοσμήματα και σφραγίδες. Σημαντική επίσης ήταν η εύρεση αγγείων κυκλαδικού τύπου, μεταξύ των οποίων και εισηγμένα, όμοιων με αυτά του γειτονικού νεκροταφείου της Αγίας Φωτιάς.

Η βραχοσκεπή χρησιμοποιήθηκε για δευτερογενείς ταφές. Είναι πιθανόν ότι η απόθεση έγινε με την ευκαιρία του καθαρισμού ενός συγκεκριμένου ταφικού κτιρίου.

Επίσης, η συνέχεια χρήσης της σπηλιάς και στη νεοανακτορική περίοδο, αν και με διαφορετική λειτουργία, δηλώνεται από την εύρεση μιας τελετουργικής ΥΜ Ι πρόχου και ενός κωνικού κυπέλλου, σχεδόν στην επιφάνεια. Επομένως, και την εποχή αυτή όχι μόνον η θέση του αρχαίου τότε νεκροταφείου ήταν γνωστή, αλλά είχε διεξαχθεί τουλάχιστον μία τελετουργία προς τιμήν των προγόνων.

ΜΕΤΑΞΙΑ ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Πραισός Σητείας

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή που ξεκίνησε τον προηγούμενο χρόνο στην Ακρόπολη Α της αρχαίας Πραισού. Με την αποκάλυψη του νότιου και του βόρειου τοίχου ολοκληρώθηκε η έρευνα του μεγάλου δωματίου (διαστ. 7×4,50 μ.), όπου είχαν εντοπιστεί τα αρχαϊκά πιθάρια και το ειδώλιο της Κυβέλης[6]. Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε στο χώρο μπροστά από το θυραίο άνοιγμα του λαξευτού θαλάμου (Εικ. 13) που είχε ανασκαφεί

6. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 1057.

Εικ. 13. Πραισός. Η πρόσοψη του λαξευτού θαλάμου.

Εικ. 14. Ρούσσα Εκκλησιά. Θέση Καστρί. Άποψη της ανασκαφής.

από τον Ν. Παπαδάκη[7] και αποκαλύφθηκε άλλο δωμάτιο μικρότερων διαστάσεων (5,50×2,15 μ.), το οποίο λειτουργούσε ως προθάλαμός του. Στην πρόσοψη του θαλάμου υπάρχει ένα καμαρωτό άνοιγμα-φεγγίτης, μία ατελής κόγχη και έξι λαξεύματα τετράγωνης διατομής, πιθανώς θέσεις δοκών για τη στήριξη της στέγης. Τα δωμάτια επικοινωνούσαν μεταξύ τους, ενώ το καθένα είχε έξοδο προς Δ., το μεγάλο μάλιστα είχε διπλή έξοδο. Τα κυριότερα ευρήματα του μικρού δωματίου ήταν τελετουργικά αγγεία ελληνιστικής περιόδου, οξυπύθμενος αμφορέας, λύχνοι, τμήματα ειδωλίων, υφαντικά βάρη, μεγάλος μολύβδινος αστράγαλος και οστά ζώων. Επίσης, εντοπίστηκαν συνολικά 21 πύραυνα με λαβή, πολλά από τα οποία ήταν τοποθετημένα πάνω σε λαξευτό θρανίο ή σε γωνίες του δωματίου, αποθηκευμένα το ένα στο εσωτερικό του άλλου.

Τα δεδομένα της ανασκαφής οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα δύο δωμάτια και ο λαξευτός θάλαμος ανήκουν σε ιερό χώρο, όπου πιθανότατα λατρευόταν η Κυβέλη.

Ρούσσα Εκκλησιά Σητείας

Στη θέση Καστρί, όπου κατά το 2005 έγινε αποψίλωση και καθαρισμός μιας αρχαίας ακρόπολης, η Εφορεία διενήργησε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα σε σημεία όπου ήταν εμφανείς αρχαίοι τοίχοι.

Στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης ανασκάφηκε ένα κτίσμα με τρία δωμάτια διαστ. 6, 12 και 15 τ.μ. περίπου. Οι τοίχοι διατηρούσαν δύο ή τρεις σειρές από αργούς λίθους, χωρίς θεμελίωση (Εικ. 14). Από το γέμισμα του δαπέδου περισυνελέγησαν λιγοστά όστρακα κυρίως ελληνιστικής εποχής.

Στο υψηλότερο σημείο της ακρόπολης ήλθε στο φως ένα μεγάλο κτίσμα, μήκ. 9,60 και πλ. 3,90 μ., στην ίδια κατάσταση με το προηγούμενο. Η κεραμική ήταν ελάχιστη και το σημαντικότερο εύρημα ήταν όστρακα ενός ειδωλίου γυναικείας μορφής.

Ελούντα

Σχίσμα (οικόπεδο Γ. Πεδιαδίτη)

Κατά τις σκαπτικές εργασίες για ανέγερση οικοδομής σε οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Πεδιαδίτη, το οποίο βρίσκεται στον οικισμό Σχίσμα Ελούντας, εμφανίστηκαν αρχαιότητες και στη συνέχεια διενεργήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα. Εντοπίστηκαν δύο τάφοι, ένας κιβωτιόσχημος και ένας λακκοειδής.

Ο κιβωτιόσχημος εντοπίστηκε σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και ήταν κατεστραμμένος κατά το ήμισυ. Ήταν κατασκευασμένος από πλάκες πωρόλιθου, από τις οποίες οι πέντε μόνον ήταν κατά χώραν. Ο νεκρός ήταν σε ύπτια θέση με προσανατολισμό Β.-Ν. Τα περισσότερα οστά ήταν σαθρά και αναμοχλευμένα. Μεταξύ των μηρών εντοπίστηκαν τρία ληκύθια και ένα άωτο ημισφαιρικό κύπελλο.

Ο λακκοειδής τάφος εντοπίστηκε σε βάθος 0,52 μ. Η νεκρή ήταν σε ύπτια θέση με το κεφάλι προς Ν. Έφερε χρυσά ενώτια με λεοντοκεφαλή και περιδέραιο, από το οποίο βρέθηκαν λίγες χάνδρες. Στο εσωτερικό του τάφου υπήρχαν δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια, οκτώ δακρυδόχοι, δύο μικρά γυάλινα αγγεία του λεγόμενου φοινικικού τύπου, ένα όστρεο, καθώς επίσης ένα χάλκινο κάτοπτρο και σιδερένιο εγχειρίδιο. Τα αγγεία χρησίμευαν ως μυροδοχεία και είχαν τοποθετηθεί γύρω και πάνω στο σώμα της νεκρής. Το όστρεο ήταν μεταξύ των κάτω άκρων. Οι τάφοι χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

ΧΡΥΣΑ ΣΟΦΙΑΝΟΥ

7. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 652.

Εικ. 15. Αναύλοχος Βραχασίου. Άποψη της Μιλάτου από τον οικισμό.

Αναύλοχος Βραχασίου

Ανάμεσα στα Μάλια και τη Νεάπολη κυριαρχεί ο επιβλητικός ορεινός όγκος του Αναυλόχου. Η ύπαρξη αρχαιοτήτων στις κορυφές και στις πλαγιές του ήταν γνωστή ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα[8], ενώ αργότερα διενεργήθηκε ολιγοήμερη έρευνα από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή[9].

Διάσπαρτα όστρακα αγγείων και τοίχοι σε αρκετά διαφορετικά σημεία δηλώνουν την ύπαρξη ανθρώπινης παρουσίας στον Αναύλοχο από την πρωτομινωική περίοδο έως και τους αρχαϊκούς χρόνους[10].

Το 2006 με χρηματοδότηση της κοινότητας Βραχασίου ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα στο γεωμετρικό/αρχαϊκό οικισμό, που καταλαμβάνει τρεις κορυφές και το διάσελο ανάμεσά τους. Στον ίδιο χώρο φαίνεται να υπήρχε και ένας προγενέστερος, της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου, οικισμός. Η πόλη ήταν χτισμένη σε φυσικά οχυρή θέση, από όπου είναι ορατές οι κοιλάδες της περιοχής της Μιλάτου (Εικ. 15) από τη μια και του Βραχασίου από την άλλη, αλλά και οι κοντινές ακτές.

Οι νεότερες επεμβάσεις σε όλη την έκτασή της, όπως δεικνύουν οι λιθοσωροί (Εικ. 16), είναι αρκετές, επειδή γινόταν καλλιέργεια μέχρι πριν από μερικά χρόνια. Παρ' όλες πάντως τις επεμβάσεις ο εκτεταμένος οικισμός είναι ορατός. Τα κτίσματα οικοδομούνταν σε φυσικά ή τεχνητά διαμορφωμένα άνδηρα, κλιμακωτά προς την κορυφή των

8. O L. Mariani (*MonAnt* VI, 1895, σ. 244-246) αναφερόταν σε τοίχους «κυκλώπειας» τοιχοδομίας. Βλ. και A. Taramelli, *MonAnt* IX, 1899, σ. 393.

9. P. Demargne, Recherches sur le site de l'Anavlochos, *BCH* 60 (1931), σ. 365-407.

10. École Française d'Athènes, C. Tire - H. van Effeneterre, Guide des fouilles françaises en Crete, 1978, σ. 93. A. Kanta, The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution, Gothenburg 1980, σ. 128. Μ. Τσιποπούλου, *Η Ανατολική Κρήτη στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου*. Ηράκλειο 2005, σ. 40-42. K. Nowicki, *Defensible Sites in Crete (c. 1200-800 BC)*, *Aegaeum* 21, σ. 171-173.

Εικ. 16. Αναύλοχος Βραχασίου. Τμήμα του οικισμού και νεότερες κατασκευές.

λόφων (Εικ. 17). Σήμερα ο χώρος είναι σχεδόν αδιάβατος εξαιτίας χαμηλών πυκνών θάμνων, που φύονται παντού.

Κατά την έρευνα του έτους 2006[11] που διήρκεσε ένα μήνα, αφού απομακρύνθηκε η βλάστηση, ερευνήθηκε μεγάλο μέρος του πλατώματος ανάμεσα στους λόφους 1 και 2 (τομέας Α), χωρίς όμως να αποκαλυφθεί κανένα αρχαίο αρχιτεκτονικό στοιχείο (Εικ. 18). Συνελέγη ποσότητα κεραμικής, όστρεα, οστά ζώων, λίθινα εργαλεία, τμήματα ελαφρόπετρας και μικρά τμήματα μεταλλικών αντικειμένων. Οι δύο ορατοί από την αρχή τοίχοι φαίνεται να είναι σε μεγάλο μέρος τους σύγχρονα αναλήμματα. Έτσι υπάρχει ένας μεγάλος κενός χώρος. Η ύπαρξή του μπορεί να οφείλεται σε δύο λόγους: καθώς πρόκειται για το μοναδικό επίπεδο μέρος της ευρύτερης περιοχής, φαίνεται ότι καλλιεργήθηκε έντονα και συστηματικά, άρα οποιαδήποτε κατασκευή υπήρχε εδώ, αν υπήρχε, θα έχει απομακρυνθεί ή – και αυτό είναι το πιο πιθανό – στο χώρο αυτό δεν υπήρξαν ποτέ κατασκευές, αλλά λειτουργούσε ακριβώς έτσι όπως βρέθηκε, σαν ένας μεγάλος ανοιχτός χώρος ανάμεσα στους δύο κατοικημένους λόφους.

Η τομή ΙΙ στο αμέσως χαμηλότερο προς Β. άνδηρο απέδωσε τμήμα κτιρίου (Εικ. 19). Σε ορισμένα σημεία παρατηρήθηκε λεπιδόχωμα και λευκό κονίαμα. Συνελέγησαν ακόμη ποσότητα κεραμικής, όστρακο με ενσφράγιστο ρόδακα, σιδερένιος κρίκος, τμήμα πήλινου ειδωλίου, δύο πήλινες χάνδρες, αλλά και οστά ζώων, βότσαλα και τμήματα ελαφρόπετρας. Οι επτά τοίχοι που ήλθαν στο φως ανήκουν σε τρεις τουλάχιστον φάσεις κατάληψης του χώρου, κατά την ΥΜ ΙΙΙ περίοδο, την αρχαϊκή και τους νεότερους χρόνους. Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε και θα συνεχιστεί.

Σημειώνεται η εύρεση και στις δύο τομές λίθινου μονοπατιού, που θα χρησιμοποιούνταν ήδη από την αρχαιότητα.

Άρχισε ακόμη η ανασκαφή ενός κτίσματος (Εικ. 20) στο λόφο 2 (τομέας Β). Δύο εξωτερικοί τοίχοι του, πλ. πάνω από

11. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Μ. Κυριακάκη και Ν. Θάνος.

Εικ. 17. Αναύλοχος Βραχασίου. Λόφος 3.

Εικ. 19. Αναύλοχος Βραχασίου. Τομέας Α. Τμήμα κτιρίου στην τομή ΙΙ.

Εικ. 18. Αναύλοχος Βραχασίου. Τομέας Α. Άποψη του χώρου.

Εικ. 20. Αναύλοχος Βραχασίου. Τομέας Β, τομή Ι. Τοίχος κτίσματος στο λόφο 2.

1 μ., λειτουργούσαν και ως αναλημματικοί για το άνδηρο, στο οποίο ήταν χτισμένο. Η είσοδος βρίσκεται στα ανατολικά και μέχρι σήμερα έχουν βρεθεί τοίχοι διαφόρων οικοδομικών φάσεων. Συγκεκριμένα υπάρχουν εντελώς νεότερες κατασκευές, η αρχαϊκή φάση που σώζεται σε πολύ μικρό βάθος και – όπως και στον τομέα Α – η ΥΜ ΙΙΙ φάση.

Στην επιφανειακή έρευνα στο λόφο 3 (τον τελευταίο προς Δ.), συνελέγη τμήμα σωληνόμορφου ειδωλίου και λίθινος πέλεκυς.

Τουρλωτή

Θέση Πλακάλωνα

Μετά από ενημέρωση της Υπηρεσίας μας από τον κ. Θεοδοσάκη διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε θαλαμοειδή λαξευτό τάφο[12] στη θέση Πλακάλωνα Τουρλωτής, κοντά σε ανεσκαμμένους από τον Ν. Πλάτωνα όμοιους τάφους αλλά σε χαμηλότερο επίπεδο λόγω της κλίσης του εδάφους.

Ο κούσκουρας, στον οποίο ήταν λαξευμένος ο τάφος, έχει απολεπιστεί σε μεγάλο βαθμό μεταβάλλοντας τις διαστάσεις του, που σήμερα είναι 2×2 μ. Η οροφή είχε καταπέσει τόσο εξαιτίας της σαθρότητας του πετρώματος όσο και επειδή βρισκόταν σε μεγάλο μέρος του εντός αγροτικού δρόμου, που είχε διανοιχθεί 20 χρόνια πριν περίπου και δεχόταν πιέσεις από τα αυτοκίνητα.

12. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι συντηρητές αρχαιοτήτων Α. και Ν. Νικάκης.

Εικ. 21. Τουρλωτή. Θέση Πλακάλωνα. Τα αγγεία 1-5 του λαξευτού τάφου.

Εικ. 22. Τουρλωτή. Θέση Πλακάλωνα. Το αγγείο 6 του λαξευτού τάφου.

Μια λεπτή σχιστολιθική πέτρα έκλεινε την είσοδο. Ο τάφος δεν είχε υποστεί σύληση. Περιείχε τα οστά ενός μόνο νεκρού, όπως φάνηκε από τα τμήματα ενός μόνο κρανίου και σκελετού, που δεν βρίσκονταν όμως στη θέση τους αλλά διάσπαρτα σε διάφορα μέρη του τάφου. Είναι πιθανόν να είχαν αδειάσει από τις προηγούμενες ταφές τον τάφο για να τοποθετήσουν την τελευταία.

Τα μοναδικά κτερίσματα ήταν έξι αγγεία, τα πέντε συγκεντρωμένα σε μία πλευρά του τάφου, όλα όρθια εκτός από ένα (Εικ. 21) και ένα μόνο του στο πλάι (Εικ. 22). Πρόκειται για πέντε ψευδόστομους αμφορείς, τρεις μεγάλους και δύο μικρούς, και μία οινοχόη.

Ο τάφος χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο. Ο δρόμος του δεν ανασκάφηκε προς το παρόν, μέχρι να ολοκληρωθούν οι διαδικασίες παράκαμψης του υφιστάμενου νεότερου δρόμου, μέσα στον οποίο βρίσκεται.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ

ΕΡΓΑ ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Εκτελέστηκαν και φέτος μικρής κλίμακας εργασίες επισκευής των εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης επισκεπτών στους αρχαιολογικούς χώρους Μαλίων, Λατούς και Σπηλαίου Ψυχρού, καθώς και οι ετήσιες εργασίες καθαρισμού και ευπρεπισμού σε όλους τους επισκέψιμους και σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους της Εφορείας. Στους αρχαιολογικούς χώρους Μόχλου, Καβουσιού και Ψείρας τις αντίστοιχες εργασίες ανέλαβε με την επίβλεψη της Εφορείας η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, επιστημονικά υπεύθυνη για αυτούς.

Στον αρχαιολογικό χώρο Μαλίων αντικαταστάθηκε η παλαιά φθαρμένη περίφραξη του χώρου στο Ιερό των Κεράτων και ολοκληρώθηκε το στέγαστρο προστασίας του, τμήμα του οποίου είχε τοποθετηθεί το 2005. Στερεωτικές εργασίες σε τοίχους και κονιάματα πραγματοποιήθηκαν στη Συνοικία Μ του ανακτόρου.

Συνεχίστηκε η εκτέλεση του έργου των σωστικών στερεωτικών επεμβάσεων που ανέλαβε η Εφορεία στους αρχαιολογικούς χώρους Τρυπητού, Πετρά και Ρούσσας Εκκλησιάς Σητείας, Χαλασμένου Ιεράπετρας, του ρωμαϊκού κυκλικού κτίσματος στη Μύρτο Ιεράπετρας και, με χρηματοδότηση του INSTAP, σε μεμονωμένους μινωικούς τάφους της Ανατολικής Κρήτης.

Στον αρχαιολογικό χώρο Πετρά Σητείας ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συνολικής ανάδειξης (κατασκευή μονοπατιών, στεγάστρων, τουαλετών, τοποθέτηση πινακίδων, φύτευση, υδροδότηση, επισκευή μεσαιωνικού πύργου και ηλεκτροδότηση για χρήση ως φυλάκιο, εγκαίνια), που είχαν ενταχθεί στο πρόγραμμα Leader Plus του Δήμου Σητείας. Ο χώρος λειτουργεί πλέον ως επισκέψιμος χωρίς εισιτήριο με την απόσπαση αρχαιοφύλακα του Μουσείου Σητείας.

Στον αρχαιολογικό χώρο Γουρνιών τοποθετήθηκαν με δαπάνη του INSTAP ενημερωτικές δίγλωσσες πινακίδες.

Στον αρχαιολογικό χώρο Λατούς συνεχίστηκαν σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή οι εργασίες τοπογραφικής αποτύπωσης των μνημείων.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Με συντονισμένες ενέργειες της Εφορείας και του Δήμου Νεάπολης και με δαπάνη του Δήμου κατασκευάστηκε αντίγραφο της λίθινης στήλης με τον Όρκο των Δρηρίων από συντηρητές του Μουσείου Κωνσταντινούπολης, όπου φυλάσσεται το πρωτότυπο. Με την ευκαιρία της παράδοσης του αντιγράφου στην Αρχαιολογική Συλλογή Νεάπολης η Εφορεία σε συνεργασία με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και το Δήμο οργάνωσε εκδήλωση με ομιλίες για τη δημιουργία της αρχαιολογικής συλλογής και την ιδιαίτερη

σημασία του επιγραφικού κειμένου για την ιστορία της περιοχής και της Κρήτης.

Σε εκδήλωση με τίτλο «Μνήμης χάριν», που διοργανώθηκε στη μνήμη του Ν. Παπαδάκη από το Σύνδεσμο Φιλολόγων Λασιθίου, το Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Σητείας και την Εταιρεία Γραμμάτων και Τεχνών Ανατολικής Κρήτης, συμμετείχαν οι τρεις αρχαιολόγοι της Εφορείας με ομιλίες για τη δραστηριότητα και το έργο του στην περιοχή και για τους σημαντικούς αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής Σητείας, τις νεότερες έρευνες και τις μελέτες.

Με διαλέξεις των αρχαιολόγων της Εφορείας Β. Αποστολάκου, Χ. Σοφιανού και Β. Ζωγραφάκη στους Δήμους Ιεράπετρας, Νεάπολης και Σητείας και με άρθρα στον τοπικό τύπο το κοινό ενημερώθηκε για τις νέες έρευνες και ανακαλύψεις.

Στην εκδήλωση που διοργανώθηκε από το Κέντρο Μελέτης της Αιγαιακής Προϊστορίας στη μνήμη του W. Coulson, αρχαιολόγου που εργάστηκε επί μακρά σειρά ετών στην Ανατολική Κρήτη, συμμετείχε με ομιλία η Μ. Τσιποπούλου, που είχε συνεργαστεί μαζί του στη σημαντική ανασκαφή του ΥΜ ΙΙΙΓ οικισμού στο Χαλασμένο Ιεράπετρας.

Από την αρχαιολόγο της Εφορείας Β. Ζωγραφάκη εκπονήθηκε και υλοποιήθηκε σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης της Ν.Α. Λασιθίου εκπαιδευτικό πρόγραμμα για νήπια με θέμα την ελιά και το λάδι.

ΒΙΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ»

Κατά το έτος 2006 πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες[13]:

Χοιρόμανδρες Ζάκρου

Η έρευνα επικεντρώθηκε στον άμεσο περίγυρο του μινωικού φυλακίου, στο ισόπεδο που εκτείνεται στα νότιά του και στο ανατολικό ήμισυ της κοιλάδας των Χοιρομανδρών.

Όσον αφορά στην κοιλάδα, στόχος της έρευνας ήταν ο προσδιορισμός της λειτουργίας και της χρονολόγησης των επιμήκων τοίχων, που εκτείνονται σε όλο το ανατολικό της τμήμα. Ειδικότερα, οι εργασίες επικεντρώθηκαν στους Τοίχους 31 και 14, που τέμνουν τη βραχώδη κοίτη μιας βαθιάς ρεματιάς.

Ο Τοίχος 31 (Εικ. 23) είναι ορατός σε μήκος 24,50 και σώζεται σε μέγιστο ύψος 2,50 μ. Ο τοίχος αυτός, που κατασκευάστηκε από μεγάλους αργούς όγκους ασβεστόλιθου, διαπλατύνεται στην κρηπίδα του. Η τομή που ανοίχθηκε κατά μήκος της εσωτερικής του παρειάς έδωσε όστρακα παλαιοανακτορικών και νεοανακτορικών χρόνων, όπως και της ελληνιστικής εποχής. Λόγω της περιορισμένης έκτασης της ανασκαφής δεν μπορούν να εξαχθούν ακόμη ασφαλή συμπεράσματα για τη χρήση του. Το τμήμα που τέμνει την κοίτη του ρέματος είχε θεωρηθεί αρχικά ως οδογέφυρα[14]. Ωστόσο, η θέση του τοίχου σε σχέση με τη ρεματιά και το ότι φράσσει ένα κοίλωμα που εκτείνεται προς την ανωφέρεια, συνηγορούν σε μια ερμηνεία του ως φράγματος, και πάντως υποδηλώνουν ότι αυτός σχετιζόταν με την ανάσχεση των υδάτων.

Εικ. 23. Χοιρόμανδρες Ζάκρου. Τοίχος 31. Λεπτομέρεια της εξωτερικής παρειάς, από Δ.

Ο Τοίχος 14, που εκτείνεται στις υπώρειες της ίδιας πλαγιάς, καθαρίστηκε σε μήκος 15 μ. Δεν εντοπίστηκε κεραμική, εντούτοις η δόμηση του τοίχου από αργούς ογκόλιθους υποδηλώνει μια κατασκευή του κατά τους μινωικούς χρόνους.

Διερευνήθηκε επίσης ο Τοίχος 22, που εκτείνεται στα βορειοανατολικά του εξάρματος, την κορυφή του οποίου καταλάμβανε το φυλάκιο. Η ανασκαφή έδειξε την ύπαρξη δύο επάλληλων τοίχων, που ακολουθούσαν την ίδια περίπου πορεία (Εικ. 24). Ο ανώτερος, που είχε κατασκευαστεί από πρόχειρα αρμοσμένους λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, όριζε άνδηρο καλλιέργειας και χρονολογείται μάλλον στους νεότερους χρόνους. Στον κατώτερο τοίχο είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι αργοί όγκοι ασβεστόλιθου. Η δόμηση του τοίχου, όπως και η κεραμική από τις επιχώσεις που συγκρατούσε, συνηγορούν σε μια κατασκευή των μινωικών χρόνων. Ο τοίχος απέληγε στις υπώρειες του εξάρματος, ενώ προς Β. ενωνόταν με τον επιμήκη, ελεύθερα ιστάμενο Τοίχο 20. Οι τοίχοι αυτοί διαχώριζαν, λοιπόν, το ανατολικό σκέλος της λεκάνης των Χοιρομανδρών από το πεδινό της τμήμα, εμποδίζοντας ίσως και την πρόσβαση στο ίδιο το φυλάκιο.

13. Οι εργασίες του προγράμματος επιχορηγήθηκαν από το Υπουργείο Πολιτισμού, το Ινστιτούτο Μελέτης Προϊστορικού Αιγαίου (INSTAP) και το Ίδρυμα ΨΥΧΑ. Πραγματοποιήθηκαν με τη συμμετοχή των αρχαιολόγων Λ. Βοκοτόπουλου και Χ. Κατσαβού.

14. Βλ. *BCH* 114 (1990), σ. 64, εικ. 23.

Εικ. 24. Χοιρόμανδρες Ζάκρου. Τοίχος 22. Ο μινωικός (δεξιά) και ο νεότερος (αριστερά) τοίχος σε σχέση με το φυλάκιο (άνω δεξιά), από ΒΔ.

Εικ. 25. Χοιρόμανδρες Ζάκρου. Τοίχος 2. Το βόρειο τμήμα του τοίχου, από ΒΑ.

Η κύρια, ή και μοναδική, προσπέλαση στο έξαρμα του φυλακίου από την πλευρά της κοιλάδας κατέληγε στην είσοδο του Τοίχου 1, δηλαδή του μεγαλιθικού περιβόλου, ο οποίος όριζε προς την κατωφέρεια το πλάτωμα που εκτείνεται στα νότια του φυλακίου. Οι εργασίες επιβεβαίωσαν τις παλαιότερες υποθέσεις για την ύπαρξη στο σημείο αυτό μιας διαμορφωμένης ανόδου[15]. Συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε ότι ο βράχος είχε λαξευτεί σε σημεία και είχαν κατασκευαστεί αναβαθμοί, ορίζοντας έτσι ένα μονοπάτι, από το οποίο σώζονται τρία συνεχόμενα διανύσματα. Οι επιχώσεις που συγκρατούσαν οι αναβαθμοί έδωσαν λιγοστή κεραμική μινωικών χρόνων.

Στο πλάτωμα που εκτείνεται νότια του φυλακίου, οι εργασίες επικεντρώθηκαν στον Τοίχο 2. Κατά μήκος του περιβόλου αυτού, που οριοθετεί το πλάτωμα από Α., ανοίχθηκαν τομές συνολ. μήκ. 31 μ. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος απαρτίζεται από τμήματα που εμφανίζουν αποκλίσεις στην κατεύθυνσή τους και διαφέρουν ως προς τη δόμηση. Έτσι αυτή είναι κατά τόπους μεγαλιθική, ενώ αλλού είχαν χρησιμοποιηθεί μικρότεροι λίθοι (Εικ. 25). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το βόρειο άκρο του Τοίχου 2 κατασκευάστηκε μετά την οριστική εγκατάλειψη της θέσης, δεδομένου ότι εκτείνεται πάνω από τη νότια γωνία του φυλακίου.

Στον άμεσο περίγυρο του φυλακίου, οι εργασίες εντοπίστηκαν στην περιοχή αμέσως προς ΝΑ. του, όπως και στο Βορειοανατολικό Άνδηρο. Συγκεκριμένα:

Ολοκληρώθηκε η διερεύνηση του ανδήρου, με την ανασκαφή του μάρτυρα που είχε αφεθεί στο νότιο άκρο του. Μετά την αφαίρεση της ΥΜ ΙΑ επιχωμάτωσης αποκαλύφθηκε η απαρχή του ΜΜ ΙΙΙΒ αποθέτη, ο κύριος όγκος του οποίου εκτεινόταν κάτω από το αντέρεισμα του ανδήρου και προς την κατωφέρεια στα ανατολικά. Στα δυτικά το στρώμα αυτό οριζόταν από ένα χαμηλό τοξοειδές τοιχίο. Πρόκειται για έναν αναβαθμό, ο οποίος διευκόλυνε την άνοδο στο κεκλιμένο επίπεδο της ΜΜ ΙΙΒ, που οδηγούσε στο Βόρειο Άνδηρο.

Κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους στην ισόπεδη έκταση αμέσως νοτιοανατολικά του φυλακίου είχε αφαιρεθεί μόνο το ανώτερο τμήμα των επιχώσεων, οδηγώντας στην αποκάλυψη μιας εκτεταμένης λιθορριπής. Αυτή θεωρήθηκε ότι προερχόταν στο σύνολό της από την κατάρρευση του φυλακίου. Η επανέναρξη των εργασιών είχε ως στόχο τον υπολογισμό του ύψους του κατώτερου, μεγαλιθικού τμήματος του νοτιοανατολικού τοίχου του κτιρίου, μέσω του κυβισμού των πεσμένων ογκόλιθων. Επίσης, αποσκοπούσε στην αφαίρεση των ΥΜ ΙΙΙΑ επιχώσεων που εκτείνονταν πάνω από τη λιθορριπή όσο και μεταξύ αυτής, ώστε να χρονολογηθεί ακριβέστερα η σχετική κεραμική. Οι αποθέσεις αυτές συνδέονταν με το μικρό ιερό της ίδιας περιόδου που είχε εντοπιστεί σε μικρή απόσταση, στο Χώρο VI του φυλακίου.

Η ανασκαφή έδειξε ότι τα δεδομένα ήταν περισσότερο σύνθετα. Έτσι, διαπιστώθηκε ότι η θέση δεν εγκαταλείφθηκε κατά το τέλος της νεοανακτορικής περιόδου, αλλά επανακατοικήθηκε αμέσως μετά, για να ερημωθεί οριστικά στη διάρκεια της ΥΜ ΙΙΙΑ2. Αναλυτικά, η εικόνα της υπό εξέταση περιοχής κατά τις επάλληλες φάσεις χρήσης της θέσης είχε ως εξής:

Αρχικά, εδώ σχηματιζόταν ένα κοίλωμα, που χαμήλωνε προς Α. Στη ΜΜ ΙΙΒ, ταυτόχρονα με την ανέγερση του φυλακίου, κατασκευάστηκε ένας καμπύλος τοίχος ισχυρής δόμησης. Αυτός συγκρατούσε το σαθρό μέτωπο του βράχου που υψωνόταν προς την ανωφέρεια, ορίζοντας παράλληλα μια αυλή μπροστά από την κύρια είσοδο του φυλακίου. Αμέσως προς Α., και σε σημείο όπου το έδαφος γινόταν ιδι-

15. Βλ. ό.π., σ. 45, εικ. 1Α.

Εικ. 26. Χοιρόμανδρες Ζάκρου. ΥΜ ΙΙΙΑ κτίριο. Το βορειοανατολικό τμήμα του κτιρίου κατά την διάρκεια της ανασκαφής, από Α.

αίτερα επικλινές, κατασκευάστηκε στη διάρκεια της νεοανακτορικής περιόδου ένας ακόμη αντερεισματικός τοίχος. Με την προσθήκη του οριοθετήθηκε με σαφήνεια ο χώρος και η πρόσβαση στο φυλάκιο ήταν πλέον δυνατή μόνον από ΝΑ. Στα τέλη της ΥΜ ΙΒ η κατάρρευση του φυλακίου οδήγησε στην κάλυψη της περιοχής από ένα παχύ στρώμα καταστροφής. Πάνω στις επιχώσεις αυτές, και μετά από μια σύντομη, μάλλον, φάση εγκατάλειψης, κατασκευάστηκε ένα τετράπλευρο κτίριο, διαστ. 6,50×3,50 μ. Το κέλυφός του ήταν ακανόνιστο, δεδομένου ότι σε αυτό ενσωματώθηκε ο προγενέστερος καμπύλος τοίχος. Παρά τη μικρή έκταση του κτιρίου, η ποσότητα και η ποικιλία της κεραμικής του παραπέμπει μάλλον σε μια μόνιμη εγκατάσταση. Επί του παρόντος, ασαφής παραμένει η εσωτερική διαρρύθμιση, όπως και τα αίτια της εγκατάλειψης του κτιρίου (Εικ. 26).

«Φυλάκιο της θάλασσας» Καρουμών Ζάκρου

Η πετρογραφική ανάλυση οστράκων από τις κύριες φάσεις χρήσης ή κατοίκησης της 2ης χιλιετίας π.Χ., που πραγματοποιήθηκε στο Ινστιτούτο Μελέτης Προϊστορικού Αιγαίου από την αρχαιολόγο Ε. Νοδάρου, οδήγησε στη διάκριση εννέα κύριων ομάδων κεραμικών υλών. Σε σχέση με τα αντίστοιχα σύνολα από τις Χοιρόμανδρες – μια θέση που βρισκόταν επίσης στην περιφέρεια των σύγχρονων αστικών κέντρων – εκείνα του «Φυλακίου της θάλασσας» διακρίνονται από μεγαλύτερη ποικιλομορφία. Η κεραμική προερχόταν από την περιοχή της Ζάκρου όσο και από το Παλαίκαστρο, αν και στα λεπτότεχνα αγγεία η παραγωγή της δεύτερης θέσης είχε σαφώς πιο έντονη παρουσία. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι ο ΥΜ ΙΒ-ΙΙ ορίζοντας της θέσης έδωσε και κάποια αγγεία που είχαν εισαχθεί από τη βόρεια Κεντρική Κρήτη.

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΟΡΓΑΝΙΚΩΝ ΚΑΤΑΛΟΙΠΩΝ

Με στόχο τον εντοπισμό οργανικών υπολειμμάτων, 18 όστρακα μεσαίων ή μεγάλων αγγείων από τις θέσεις Χοιρομάνδρες και «Φυλάκιο της θάλασσας» Καρουμών Ζάκρου υποβλήθηκαν σε αναλύσεις. Πραγματοποιήθηκαν από την αρχαιολόγο Μ. Ρούμπου του Πανεπιστημίου του Bradford, με τη χρήση αέριας χρωματογραφίας (GC) και αέριας χρωματογραφίας σε συνδυασμό με φασματομετρία μάζας (GC/MS). Διαπιστώθηκε ότι κάποια από τα δείγματα έσωζαν υπολείμματα. Σαφέστερη εικόνα έδωσαν τα όστρακα δύο πίθων από τις Καρούμες και ενός από τις Χοιρομάνδρες, όπου εντοπίστηκαν υπολείμματα που δηλώνουν αποθήκευση κεριού ή, το πιθανότερο, επάλειψη των τοιχωμάτων με το υλικό αυτό – πρακτική που θα αποσκοπούσε στη μόνωση και προστασία του περιεχομένου τους.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

HAGIOS CHARALAMBOS

Work on the Hagios Charalambos project in the summer of 2006 included study of pottery, human bones, animal bones, and small finds. The catalogue of the human bones is progressing in good order. At the end of the season, a little over 10,000 separate entries had been made. Work of mending the skulls and femurs also continued this season. Broken bones were found scattered through several levels in the rooms of the cave, and some of the bones were mended from fragments excavated from different rooms. This information is important because it shows that the bones were mixed by the Minoans at the time that they made the deposit in the cavern in MM IIB. The *larnakes* that have been moved from the INSTAP Study Center to the Hagios Nikolaos Museum were also mended from fragments found distributed throughout the cave. Some of them were excavated in 1982 and 1983 from the front rooms, and other fragments were discovered in the recent excavations in the lower parts of the cave. Much of the work with the pottery that took place in 2006 involved sorting and drawing and photography of individual pieces as well as the compilation of statistics.

PHILIP BETANCOURT

VROKASTRO

In July 2006, as part of the project "Granodiorite (GD) resources in the Mirabello region: their variability, distribution, and use from Neolithic to Modern times", J.

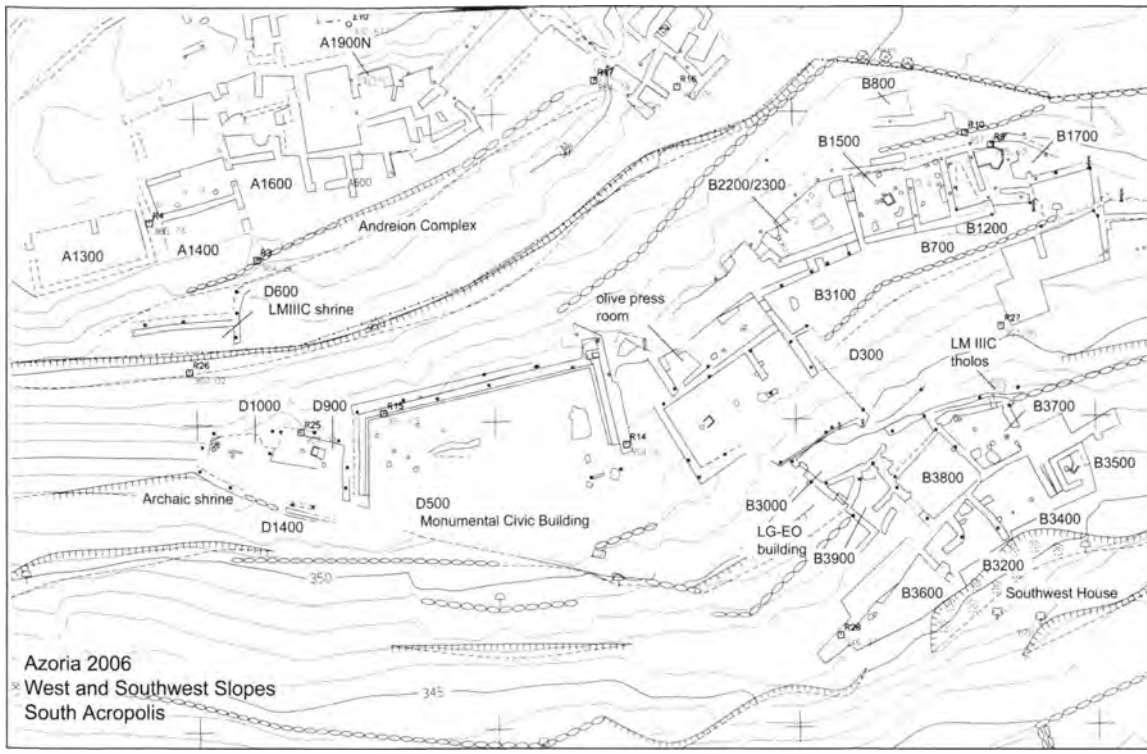

Fig. 27. Azoria. South Acropolis. West and Southwest Slopes. Plan.

Moody continued to examine previously pulled BA and Greek period sherds and assign them to fabric groups defined during the Vrokastro Survey Project. She also began to pull the Roman and post-Roman cataloged material looking for ceramic fabrics that included some form of GD. This turned out to be a bigger job than expected. So far the Roman cataloged material contains very little GD: instead most Roman 'coarse to med-coarse' fabrics are tempered with siltstone/claystone. This is somewhat surprising as a Roman kiln was excavated by K. Davaras just outside the Vrokastro survey area and it was thought that it would have produced fabrics containing some GD. J. Moody, B. Hayden and E. Nodarou visited this site in July and observed that the associated pottery, at least macroscopically, contained little if any GD. In order to double check this development, J. Moody began pulling all the Roman-Late Roman sites to look at their fabrics, which has considerably slowed down the progress of this study. However, this is nearly complete. The paucity of GD Roman fabrics is especially interesting as they are clearly common in later periods (Byzantine, Venetian and Turkish).

J. Moody hopes to continue this work in spring 2007, finishing the Roman material and then concentrating on the Neolithic, Early Bronze Age, and Medieval to Modern periods.

JENNIFER MOODY - BARBARA HAYDEN

GOURNIA

Members of the Gournia Survey studied the survey material during the month of June in the East Cretan Center where it is stored. Emphasis this year was on the Venetian and Ottoman period pottery. The pottery was studied from the point of view of provenance (i.e. the clay fabric, its colour, inclusions, and surface treatment), function (shape and decoration) and artistic style (by comparing our material to published examples and to vases on display in the historical museums of Crete and elsewhere). The pottery was then drawn and photographed for publication.

L. VANCE WATROUS

AZORIA

Excavation was conducted at the site of Azoria Kavousi in eastern Crete for a period of eight weeks (eight weeks of excavation and three concurrent weeks of architectural conservation), from June 5 until July 28, followed by one week (July 31-August 6) of study and processing of finds at the Institute for Aegean Prehistory Study Center for East Crete (INSTAP-SCEC) in Pacheia Ammos. The primary target areas of excavation were the West Slope of the South Acropolis (Areas A, B, and D) (Figs. 27, 28).

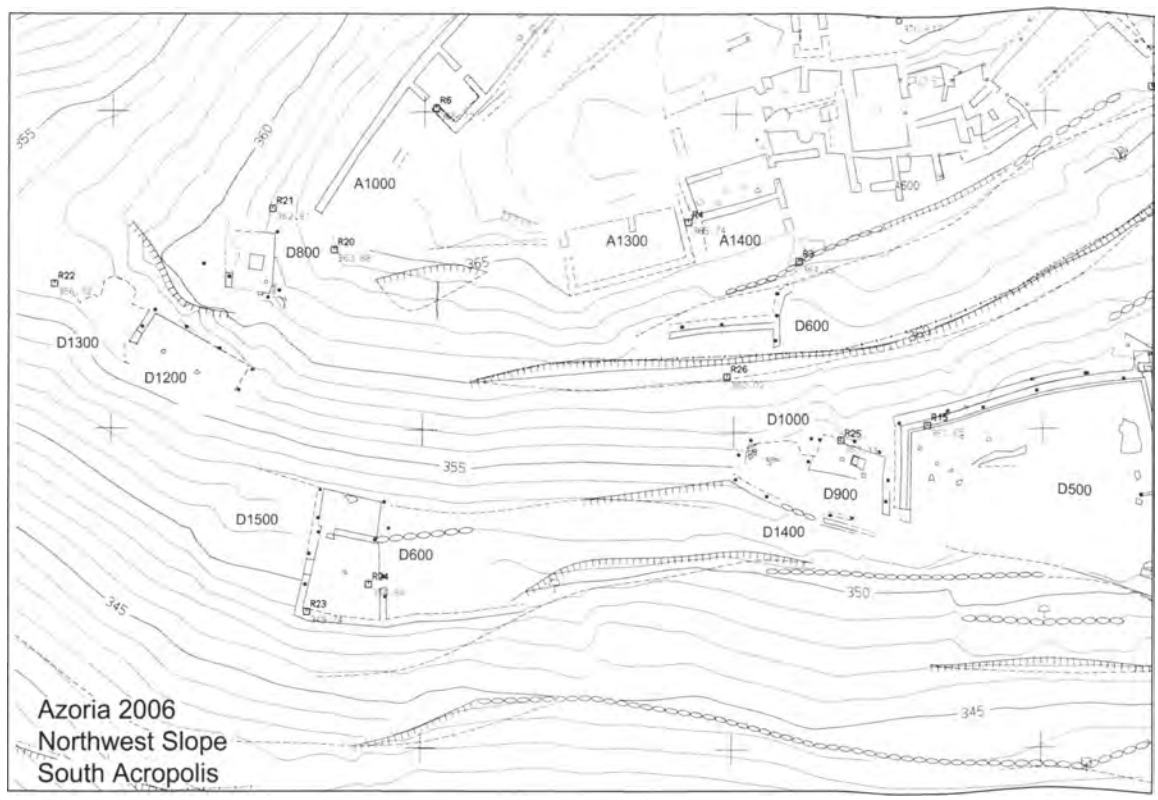

Fig. 28. Azoria. South Acropolis. Northwest Slope. Plan.

Exploratory trenches on the Northwest Slope

Excavation of the area of the Northwest Slope produced parts of three separate houses (D800; D700-D1500; and D1200-D1300); while no complete house plan was recoverable in 2006, the rooms excavated provide important comparative data for houses exposed in 2002-2005 (South Houses; Northeast Building; Southwest House; and the North Acropolis House).

D800. A single room was exposed in D800 on the far northwestern point of the South Acropolis, apparently built against the outcrop of bedrock that forms the foundations for the northern extension of the spine wall and the Northeast Building on the terrace above. The floor is clay (internal dimensions *ca.* 4.60 east-west by 3.40 m north-south), bedded to level off the bedrock, which protrudes slightly in the center of the room. Evidence of burning appears best preserved in the southwest corner, where carbon, ash, and burnt-red clay indicate the presence of a fallen roof beam. A round beach-rock quern – embedded in the floor – was exposed in the southwest area of the room near the south wall. Fragments of a skyphos, bowl, cookpot, and krater stand were among the contents of the room.

D1200-D1300. Southwest of D800 on the terrace below is D1200-1300, which consists of two rooms of a house – most likely an adjoining pantry/storeroom and main hall. The main hall (D1200) is characteristically large. The internal length (north-south) is about 8.50 m. Although the western wall is no longer extant, the clay floor is preserved to over 3 m (east-west). Two schist pillar bases, located on the room's central axis in line with the preserved north doorway into the room (2.45 m from the east wall), suggest a width of about 4.7-5 m (*ca.* 39 sq.m). The centrally-placed doorway in the

Fig. 29. Azoria. D700. The hall on the west of the storeroom.

north wall leads into D1300, which is a peculiar oval-shaped cut-bedrock room (2.50×2 m), ostensibly a storeroom or pantry containing a considerable amount of pottery including cups, cookpots, and a large (LG-type) loom weight.

D700-D1500 (Fig. 29). Southwest and about 6 m below D1200 is D700, which produced evidence of an adjoining storeroom and hall. The storeroom – containing two large schist pithos stands – is on the east (*ca.* 4.80×2.80 m) and is connected to a hall on the west via a doorway in the north end of the western wall. The north, south and east walls of the east room are very well preserved – in the north and southeast corners they stand to a height exceeding 2.70 m above the floor level. The hall, which contains a single centrally-placed pillar base, is oddly shaped, narrower at the east (4.90 m wide) than at the west where the internal width is beyond 6 m. The preserved length of the room is about 5.50-6 m. A well-fashioned doorway in the north wall of the hall provided access into one or more rooms on the north which remain unexcavated. The rooms in D700 show evidence of the Late Archaic burned destruction; two well-preserved pieces of carbonized wood, perhaps remains of roof beams or wooden lintels, were found fallen in the doorways.

Shrines (D900-1000, D1400; D600) (Figs. 30, 31)

The area north of the Monumental Civic Building (D500) and west of the *Andreion* complex (A1400-A1600) produced evidence of ritual activity. Immediately west and below A1400 is a segment of wall, 8 m long (north-south), bordered by a long low bench (*ca.* 0.27 high and 0.42 m wide) constructed of cobbles. The bench is preserved to a length of about 5.50 m, where a cut-bedrock bedding along the wall face indicates the continuation of the bench up to the south wall of the room. The south return wall is extant *ca.* 2 m to the west. The remains appear to form part of a typical bench shrine of LM IIIC date. Four fragments of a large terracotta figure with upraised arms (MGUA) were found on the bench and one other fragment on the floor surface preserved to the west of the bench. Southwest and below the LM IIIC bench shrine is a small two-room shrine of Archaic date (D900-D1000). Situated immediately north and about 1.20 m above the floor level of the Monumental Civic Building (D500) is a terrace formed by a rise in the bedrock, about 13 m long (north-south) and *ca.* 6 m wide (east-west). The shrine consists of two small interconnected rooms on the eastern side of this terrace.

The southernmost room (D900) (*ca.* 2.40-2.80 wide and 5.40 m long) has a clay floor and a rectangular bench or altar (0.80×0.60 m) in the southern half of the room. The altar is about 0.40 m high and built of regular courses of schist and occasionally limestone (*sideropetra*) blocks or slabs. A

Fig. 30. Azoria. D900. The rectanglar bench or altar.

Fig. 31. Azoria. D1000. The storeroom and its finds.

number of objects were found directly on top and around the altar: two miniature skyphoi, one miniature bronze bowl, three ribbed stands, and 14 terracotta figurines or figurine fragments. Among the figurines there are two hollow cylindrical wheel made types, two daidalic wheel/mould made types, one daidalic mould made type, one zoomorphic (bovine hind quarters), four course handmade Geometric types. Additional finds from the room include a glass bead fragment, a spindle whorl, a piece of folded bronze, a number of marine shells, and a bore's tusk and cranial fragment. A doorway in the northwest corner of the room has a step up to a small irregularly shaped storeroom (D1000), *ca.* 4.50 m long and preserved to only about 2.50 m width. Burning on the floor and a fallen roof beam in the south half of the room are indications of the Late Archaic destruction, which left a well-preserved assemblage including a pithos, a Geometric

Fig. 32. Azoria. D500. The Monumental Civic Building.

Fig. 33. Azoria. D300. The room with the pillar bases.

krater (Knossian PG B), three transport amphorae, a lamp, an Attic exaleptron, a bronze awl, an iron knife blade, an iron nail or obelos, a loom weight, and a schist lid.

D500 (Fig. 32)

Work continued in the Monumental Civic Building with the aim of removing the remaining bulk, olive tree, modern terrace wall, and stone pile that was obscuring an area in the northwest corner of the building. Removal of the overburden – covering an area of about 7.50×5 m – revealed wall tumble, collapsed roofing material, and a burned floor surface with four possible pillar bases, suggesting an irregular intercolumniation. Two sondages, one against the north wall, the other against the south wall, revealed two successive Late Archaic floor surfaces and packing.

D300 (Fig. 33)

Work in 2006 recovered a large two-room building on the west side of the olive press room and storeroom. The structure is clearly part of the service complex, sharing its south and east walls with the Archaic storeroom/workroom; it projects to the north about 2 m further than the Archaic storeroom. The largest room – *ca.* 8.30 long and 5 m wide – has two well-fashioned pillar bases on the central north-south axis and a small U-shaped stone lined hearth near the northernmost pillar base. In the south part of the room is a large basin constructed of angled schist slabs and a pithos fragment, ostensibly held together with mud mortar; it abuts a cylindrical limestone platform, with three impressions or sockets on its top surface – probably a door socket. It is situated against the makeshift bin and a rectangular limestone block, probably the doorjamb.

Fig. 34. Azoria. The room B3700.

B3000, B3700-3900 complex

B3700 (Fig. 34) is an oddly shaped room, narrower (3.50 m) on the west than on the east (5.30 m); it is about 4.30 m long (east-west). In its LA phase the room had a stone bench and seat/work platform in the northeast corner and an oven in the northwest corner, west of the doorway into B3800. Three pillar supports are preserved in the central area of the room. It seems to have functioned primarily for food processing.

An abandoned drain channel running along the east side of the room extends over the *stomion* of an EIA tholos tomb in the southeast corner of B3700 (Fig. 35). The tomb's dome and capstone, as well as the slabs forming the *stomion* and lintel blocks remain intact. The structure is ellipsoidal (1.42×0.90 m) with a height of 1.25 m, from floor to a single schist-slab capstone. The burials – three inhumations

Fig. 35. Azoria. The tholos tomb in B3700.

– appear to be intact. The finds consisted of a handmade juglet (SM-G?), a flask (G), a stirrup jar fragment (LM IIIC-SM), a skyphos (EPG), a juglet (EPG), and a bowl (LM III), two conical ceramic beads, and a bronze (ring?) fragment.

B3800 consists of a single square room (5.40 north-south ×5 m east-west), accessible via centrally placed doorways from B3700 in the south and B3900 in the north. The room appears to have industrial functions – several querns and handstones suggest food processing, while several loom weights and spindle whorls clustered in the north area of the room near the doorway into B3900 indicate the presence of a loom. The size and juxtaposition of B3700 and B3800 suggest communal/public rather than private/domestic food preparation or industrial activities.

B3000/3900 (Figs. 36, 37)

Excavation in B3000 and B3900 revealed three architectural phases. The initial EIA (LG-EO) phase is represented by a large building, whose southern wall and doorway were recovered on the very northern edge of B3900 – the building's southeast corner extends into B3000. Its estimated internal width is between 5.50 and 6 m, and a centrally-placed doorway is 1.20 m wide. During the 7th century, a retaining wall was constructed perpendicular to the building, to contain a deep layer of fill that supported a corridor providing access to another room added onto the east side. By the end of the 6th century, a curved retaining wall was built against the south wall of the EIA building – abutting the west end of the doorway – extending to the southern end of the EO retaining wall. The function of the wall seems to have been to support fill that buttressed the earlier EO wall.

Fig. 36-37. View of B3000/3900.

Concluding comments

Excavation at Azoria in 2006 has expanded the sample of domestic areas providing data that will permit comparison of the economy and storage and consumption patterns in houses in the 6th and early 5th centuries.

The area immediately north of the Monumental Civic Building seems to have accommodated ritual activity in LM IIIC and Late Archaic period. The finds from the Archaic shrine, however, include a number of PG-EO artifacts, perhaps indicating continuity of cult in this area, or perhaps cognizance of the history of the sacred landscape. The location of the Archaic shrine is situated in the middle of the civic complexes immediately below the *Andreion*, but directly adjoining the Monumental Civic Building (MCB). While the

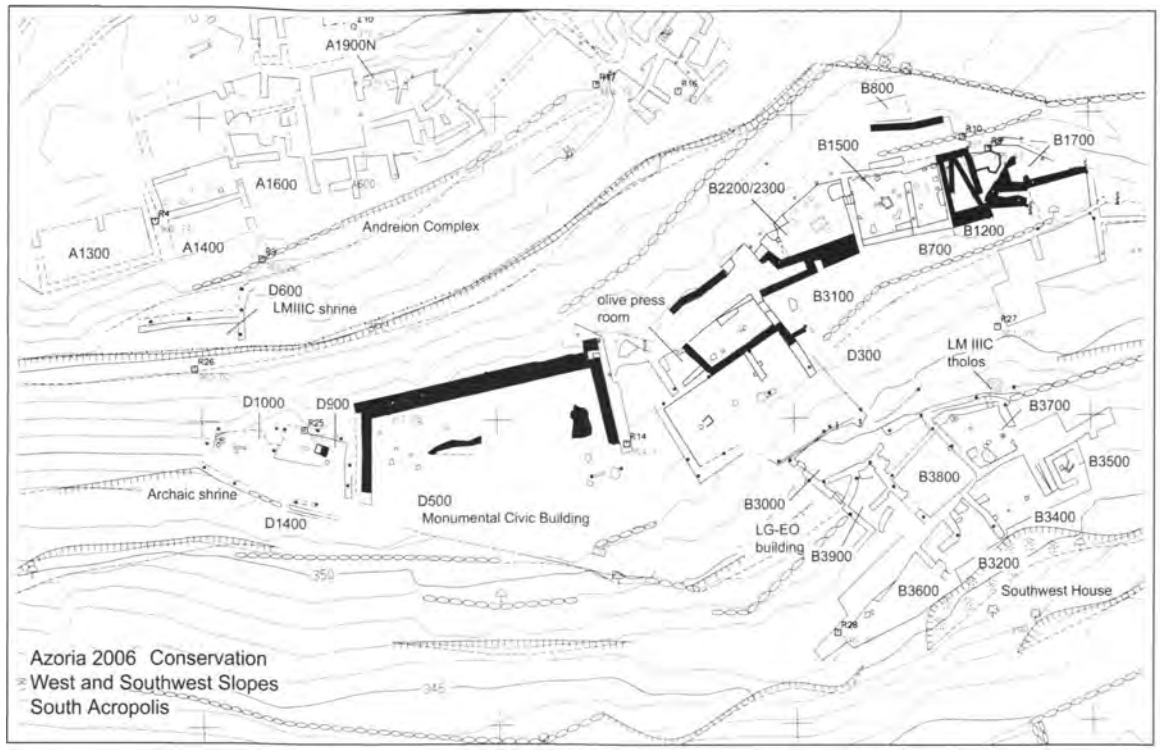

Fig. 38. Azoria. South Acropolis. West and Southwest Slopes. Plan showing the architectural conservation.

access to both the shrine and the MCB would have been from a street or corridor on the west, the juxtaposition of shrine, *Andreion*, and public banquet hall is certainly significant.

The recovery of the complex stratigraphy of the lower southwestern terraces (B3000 and B3700-3900) has significantly affected our understanding of the early history of the site and the transformation of the topography at the end of the 7th century. Work in 2006 has demonstrated the abandonment of an unusually large LG-EO building (B3000/3900) – with possibly cultic functions – during phases of rebuilding from the end of the 7th century. Thus the evidence indicates that the radical rebuilding of the settlement at the end of the 7th century was a deliberate process not only of expansion beyond the limits of the EIA settlement, but of spatial reorganization and the creation of civic architecture at the expense of the EIA topography.

Architectural Conservation (Fig. 38)

Architectural conservation continued at Azoria in 2006, employing the same methods and materials used in 2005, in accordance with the request of the Directorate of Conservation of Ancient and Recent Monuments, April 1, 2004, on the recommendation of the chemical engineer B. Eliadou and geologist S. Psychogiopoulou (ΥΠΠΟ/ΣΥΝ/Φ 38/4313 π.ε./20395). Conservation of architecture and features was conducted with the purpose of stabilizing walls that had slipped forward because of erosion or the post-abandonment seismic destruction; and any wall or feature whose physical position or condition suggested the integrity of the wall fabric would be endangered by winter weather conditions.

Wall conservation was conducted at Azoria for a period of four weeks concurrent with excavation, in efforts to preempt the degradation of ancient walls recovered during excavation in 2003-2005. This work was conducted at the request and direction of the XXIV Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities, under the supervision of S. Chlouveraki, the chief conservator of the Azoria Project and director of the Coulson Laboratory of the INSTAP-SCEC, with the assistance of G. Misemikes, P. Marinou, and M. Kassotakis, in consultation of A. Nikakis, the chief conservator of the Ayios Nikolaos Museum and the XXIV Ephorate, and E. Nodarou, the petrographer of the INSTAP-SCEC.

Wall conservation in 2006 was routine and conducted in phases. The walls targeted for conservation (listed below) were examined, photographed, studied and documented by the project directors and site architect, R. Fitzsimons. Stone-by-stone drawings were made of wall tops (top plans) and wall faces (elevation drawing) by the site architect. Subsequent to the study phase, the exposed ancient mud mortar was removed from the top and face surfaces as deeply into the wall fabric without disturbing the

original position of the stone – usually 0.03-0.05 m. The exposed facets of the stones are carefully cleaned and then prior to application of the compound the stone surfaces are washed and dampened with water. The compound is then applied and pressed and then pounded into the cleaned interstices. Finally the exposed surfaces of the stones are scraped and cleaned. For the details of the conservation process, see the technical reports submitted to the XXIV Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities.

The following wall segments and installations were conserved in 2006 (Fig. 38): B1200 north, south, and west walls; Final Neolithic walls; B1700 final Neolithic and EIA walls; B2000/2100 entire building; B2400 steps; B700 west wall and Final Neolithic paved platforms; B800 LM IIIC wall; B3100 east wall, EIA building; D300 east, west and north walls of southeast storeroom; D500 Monumental Civic Building steps, a segment of the east wall, and the entire top of the east wall; D900 altar.

DONALD C. HAGGIS - MARGARET S. MOOK

MOCHLOS

The 2006 Mochlos team consisted of 15 individuals who continued to work on the publication of the 1989-1994, 2004-2005 excavations and the conservation of the site. Work on site in Crete began the end of May and continued until mid-August.

The project delivered the final reviewed and emended manuscript of *Mochlos* IIA on the Mycenaean settlement and cemetery, as well as the final manuscript for *Mochlos* IIB on the LM II-III pottery, to the publisher, the INSTAP Academic Press in Philadelphia. It is awaiting the floral and faunal reports before submitting *Mochlos* IIC.

It continued work on *Mochlos* III, which was expanded from one to two volumes, each with three parts: a) *Mochlos* IIIA, IIIB, IIIC. *The House of the Metal Merchant and other houses in Block C of the the Neopalatial Settlement on the Island of Mochlos.* Part A. *The Stratigraphy and Architecture,* by J. Soles, Part B. *The Neopalatial Pottery,* by K. Barnard, *et al.*, Part C. *The Metal Hoards and other small finds,* by J. Soles, *et al.*, b) *Mochlos* IVA, IVB, IVC. *The Manufacturing Center in Block C of the Neopalatial Settlement on the Island of Mochlos.* Part A. *The Stratigraphy and Architecture,* by T. Brogan, Part B. *The Neopalatial Pottery,* by K. Barnard, *et al.*, Part C. *The Perfume and other Industries,* by A. Koh, *et al.*

Locus lists for each one of these volumes were compiled and the stratigraphy of each building was examined. Architectural drawings were completed for most of the Block C buildings although sections still need to be drawn. The pottery for *Mochlos* III, but not *Mochlos* IV, was also strewed and studied, and only a small amount of additional pottery needs to be studied from Houses C.3 and C.6. Perhaps the most exciting discovery among the pottery was a LC I jug decorated with a bird in standard Cycladic fashion, one of only a few Cycladic vases identified at Mochlos. Many other vases were mended and await drawing and photography over the winter. The cataloging of bronze objects was completed.

As part of the study of material for *Mochlos* IV, Dr. A. Koh continued his residue analysis of unwashed ceramics from Building C.7. He discovered that rock rose, a flower pictured in Theran frescos, was used as an aromatic in the production of perfume in this building.

Work was initiated on *Mochlos* V, which will publish Building B.2, the Ceremonial Building of the LM IB town. It will also be published in three parts, and this summer we were able to complete several architectural plans for Part A, including a plan of the newly discovered 'Theatral Area' attached to its south façade.

Dr. N. Vogeikoff-Brogan continued her study of the Hellenistic remains from the excavation and has completed a manuscript that will publish the remains of the 1st century BC 'Beam-press House'.

Work on the site conservation program continued under the supervision of S. Chlouveraki and C. Frangiadakis. The project uses pozzolana from Thera to consolidate walls and was able to complete the consolidation of that part of the Artisans' Quarter, which is still exposed and currently slated to be reburied, and to complete the consolidation of the pillar crypts in the Ceremonial Building on the island.

JEFFREY SOLES - COSTIS DAVARAS

PSEIRA

Cleaning, drawing, and photography at the Minoan site of Pseira was conducted for a one week period in June, 2006. The work involved cleaning in Block AF, located at the tip of the Pseira peninsula. The architecture here was excavated before 1998, and manuscripts are now being prepared for publication.

The architecture consists of Minoan domestic buildings (houses) built of fieldstones. They are some of the best preserved houses on Pseira. The block has the best stratigraphy in the town, with architecture preserved from MM II to LM III. Among the most interesting rooms are an early pillar crypt from LM IA with a rustic (local) pillar in the basement room and a large room used as a kitchen in LM II (with the hearth still *in situ*). Some of the walls stand over 1 m high.

Photography and drawing of the architecture was accomplished in preparation for publication of this block. The work was not completed, and more needs to be done in 2007.

PHILIP BETANCOURT

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

LATÔ

À la demande de l'éphorie, l'EfA, avec le concours de l'Université de Paris Sorbonne (Paris IV), a repris des travaux sur le site de Latô qu'elle avait exploré entre 1967 et 1971, afin de préparer les expropriations nécessaires à la gestion du site et à sa mise en valeur. Le point de départ en est une mission topographique qui a commencé en 2005. Celle-ci est destinée à établir la validité du plan de l'architecte Seyks et publié par J. Demargne en 1901, à créer ensuite une documentation topographique plus conforme à l'observation de terrain, le plan Demargne ne comprenant pas de courbes de niveau. La campagne d'août 2006 a poursuivi deux objectifs, topographique et géographique:

A. Après vérification de la validité du plan Demargne (répartition des vestiges sur le site, identification des bâtiments et de leurs relations), l'enquête topographique a évalué par relevés GPS et par l'établissement de coupes transversales les distorsions qu'il présentait: erreurs de distance et de mesures, défauts d'orientation, schématisation des structures, oublis de murs, défaut de rapport entre les édifices. Les deux coupes transversales est-ouest et nord-sud donnent le profil général du site, à la fois dans ses caractéristiques géographiques (altitude, dissymétrie des versants, importance des pendages) et topographiques (implantation et répartition des différents quartiers, système des terrasses, lignes de défense naturelles). Les premiers résultats obtenus permettent notamment d'analyser le système de circulation: sur le plan horizontal, l'espace compris entre le sommet de deux terrasses s'étageant à faible distance constitue une voie de circulation sur une même courbe de niveau, tout en renforçant la retenue des terres; des rues transversales coupent les courbes de niveau et permettent de passer d'une terrasse à l'autre, parfois avec un système de parastades qui les identifie. Trois coupes localisées dans le quartier Ouest ont en outre visé à comprendre l'implantation, l'extension et l'orientation des terrasses dans une zone contrastée.

B. Le travail a également consisté à identifier les formes du relief observé dans les environs du site archéologique, et d'en proposer une cartographie plus précise que celle établie par Joseph Demargne au début du XXe siècle. L'aspect le plus frappant de cette morphologie est la présence de cinq dolines, le site même de Latô s'organisant autour de l'une d'elles. Une autre révèle des vestiges qui n'avaient jamais été observés: le creusement récent de sa partie centrale a entraîné l'arrachement d'un épais mur antique; à proximité, ont été également repérés des vestiges d'un système de drainage ou d'irrigation. D'autres murs affleurent ainsi que de nombreux tessons identifiés comme appartenant à la période minoenne. Au pied ouest du site court une gorge assez profonde qui devait connaître un écoulement intermittent d'eau et que fermait un mur, probablement dès l'Antiquité.

Outre qu'elles ont permis de renouveler et de vérifier les observations que seul J. Demargne avait faites à la toute fin du XIXe siècle, les analyses, topographique et géographique, de Latô et de sa région ont donc introduit dès 2006 aux recherches ultérieures inscrites dans le programme et qui portent sur le territoire de la cité, l'approvisionnement en eau, le système défensif et le réseau viaire. Elles offrent l'occasion de reprendre le dossier épigraphique, où foisonnent les toponymes à caractère géographique, préparent l'analyse des accès à la ville à partir des axes de circulation observables dans le territoire et complètent le dossier sur l'alimentation en eau.

ALEXANDRE FARNOUX - HÉLÈNE WURMSER

13η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων συνέχισε και κατά το έτος 2006 τις δραστηριότητές της σε όλους τους τομείς που σχετίζονται με τα μνημεία αρμοδιότητάς της, στους νομούς Ηρακλείου και Λασιθίου Κρήτης.

Στελεχωμένη με ικανό και έμπειρο προσωπικό, επιστημονικό, διοικητικό και εργατοτεχνικό, μόνιμο, έκτακτο και εποχιακό, το οποίο εργάστηκε με ιδιαίτερη αγάπη, ζήλο, γνώση και ενθουσιασμό και συχνά υπό λίαν δυσμενείς συνθήκες και με περιορισμένα μέσα, υλοποίησε με επιτυχία, τόσο το Επιχειρησιακό Πρόγραμμα του 2006, χρηματοδοτούμενο από πιστώσεις του ελληνικού Δημοσίου, όσο και έργα, τα οποία έχουν ενταχθεί στα ΠΕΠ Κρήτης.

Ο υπογράφων επιθυμεί να εκφράσει και από τη θέση αυτή τις θερμές και ειλικρινείς του ευχαριστίες προς όλους τους εκλεκτούς συναδέλφους και συνεργάτες, οι οποίοι με τη δυναμικότητα και το ζήλο που επέδειξαν και τις άοκνες προσπάθειες που κατέβαλαν, συνέβαλαν ουσιαστικά στην επίτευξη του πολυσχιδούς και μεγάλου σε έκταση και ποιότητα έργου της 13ης ΕΒΑ.

Ειδικότερα, ευχαριστίες εκφράζονται προς το επιστημονικό προσωπικό, το οποίο εργάστηκε κατά το έτος 2006 στη 13η ΕΒΑ και το οποίο αποτελείται από τους εξής: α) αρχαιολόγοι: Αι. Μυλοποταμιτάκη, Β.-Ά. Σταρίδα, Ε. Κανάκη, Γ. Κατσαλής, Γ. Μοσχόβη, Μ. Μαρή, Π. Επιτροπάκης, Μ. Κυρίμη, Ει. Σηφάκη, Ζ. Αλετράς, Χ. Μπιλμέζη, β) αρχιτέκτονες-μηχανικοί: Γ. Ηλιάκη, Δ. Χρονάκη, Α. Μαράκη, Αι. Γεωργαλή, γ) πολιτικός μηχανικός: Α. Δημόπουλος.

Επίσης, ο προϊστάμενος της 13ης ΕΒΑ ευχαριστεί θερμά το λογιστήριο, για τη σημαντική του συμβολή στην υλοποίηση του έργου της Εφορείας, τη γραμματεία, το διοικητικό προσωπικό, τους μηχανικούς ΤΕ, τους συντηρητές, τους οδηγούς των υπηρεσιακών οχημάτων, το εργατοτεχνικό και φυλακτικό προσωπικό, το προσωπικό ευπρεπισμού και καθαριότητας και γενικά όλους εκείνους, οι οποίοι όλοι μαζί και καθένας χωριστά, με όλες τους τις δυνάμεις και καταβάλλοντας κάθε δυνατή προσπάθεια, στήριξαν την Εφορεία και συνέβαλαν στην επίτευξη των τεθέντων στόχων.

Το έργο της 13ης ΕΒΑ περιελάμβανε κατά το 2006 μεταξύ άλλων και τα εξής:

α) Στερέωση, αναστήλωση και συντήρηση μνημείων.

β) Διενέργεια σωστικών και συστηματικών ανασκαφών.

γ) Νομική κατοχύρωση, εξασφάλιση, έρευνα, μελέτη, δημοσίευση και προβολή μνημείων και αρχαιολογικών χώρων.

δ) Καθαρισμό, στερέωση, συντήρηση και ανάδειξη τοιχογραφικών συνόλων, ψηφιδωτών δαπέδων, πήλινων, γυάλινων και μεταλλικών αντικειμένων, ξύλινων φορητών εικόνων, τέμπλων, νομισμάτων, ειδών μικροτεχνίας κτλ.

ε) Διενέργεια αυτοψιών, έλεγχο θεμελίων και εκσκαφών γενικώς και μορφολογικό έλεγχο σε νέες οικοδομές ή επισκευή παλαιών, σε παραδοσιακούς οικισμούς ή πλησίον μνημείων και αρχαιολογικών χώρων.

στ) Εξέταση και διεκπεραίωση αιτημάτων Υπηρεσιών, φορέων και ιδιωτών, αρμοδιότητάς μας.

ζ) Ξεναγήσεις σχολείων, ομιλίες σε διάφορες επιστημονικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις και γενικά δραστηριότητες προβολής των αρχαιολογικών, ιστορικών και καλλιτεχνικών θησαυρών του τόπου μας.

η) Συμμετοχή σε συμβούλια, στα οποία εξετάζονται θέματα, αφορώντα στα μνημεία και στους αρχαιολογικούς μας χώρους.

θ) Ενεργή συμμετοχή σε επιστημονικά συνέδρια και ημερίδες, με ανακοινώσεις, παρεμβάσεις και δημοσιεύσεις.

Οι συνάδελφοι και συνεργάτες, οι οποίοι επέβλεψαν τα επιμέρους έργα της 13ης ΕΒΑ και συνέβαλαν ουσιαστικά στην υλοποίηση και ολοκλήρωσή τους, συνέταξαν συνοπτικές εκθέσεις των γενόμενων εργασιών και των λοιπών συναφών ενεργειών και δραστηριοτήτων, τις οποίες υπέβαλαν, ως όφειλαν, στη 13η ΕΒΑ. Οι εκθέσεις αυτές παρατίθενται παρακάτω, με το όνομα και την ιδιότητα κάθε συντάκτη.

Τη γενική εποπτεία, την ευθύνη και το συντονισμό ολόκληρου του έργου της Εφορείας έφερε ο υπογράφων, ως προϊστάμενος της 13ης ΕΒΑ.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ηράκλειο

Το 2006 πραγματοποιήθηκαν σωστικές και δοκιμαστικές ανασκαφές σε οικόπεδα εντός των ενετικών τειχών της

πόλης του Ηρακλείου, προκειμένου να χορηγηθεί έγκριση ή μη ανέγερσης νέων οικοδομών. Οι ανασκαφές διεξήχθησαν από τους αρχαιολόγους της Εφορείας Λ. Σταρίδα, Ε. Κανάκη και Π. Επιτροπάκη με τη συμμετοχή των έκτακτων αρχαιολόγων Ζ. Αλετρά, Χ. Μπιλμέζη και Ει. Σηφάκη. Η συνδρομή τους στάθηκε καθοριστική και πολύτιμη για το έργο της Εφορείας στην πόλη του Ηρακλείου κατά το 2006. Τους ευχαριστούμε θερμά για την προσφορά τους.

Οδός Αλμυρού (οικόπεδο Ν. Ζαχαράκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται εντός του παλαιοενετικού τείχους της πόλης του Ηρακλείου. Η ανασκαφή ξεκίνησε με την επίβλεψη της 13ης ΕΒΑ στις 12/07/06 και ολοκληρώθηκε στις 29/06/07. Υπεύθυνη αρχαιολόγος ήταν η Λ. Σταρίδα και επιβλέπων ο Ζ. Αλετράς.

Το οικόπεδο, πριν ξεκινήσει η ανασκαφή, ήταν υπαίθριος χώρος στάθμευσης. Στο χώρο αυτό προϋπήρχε νεοκλασικό, το οποίο κατεδαφίστηκε και μετά την κατεδάφισή του δεν ανοικοδομήθηκε. Αξίζει να τονιστεί ότι στο χάρτη του H.R. Werdmüller στο χώρο αυτόν, που τότε ήταν ο περίβολος της εκκλησίας του Μιχαήλ Αρχαγγέλου, φαίνονται κήποι και όχι κτίρια.

Α΄ φάση: Οικιστική. Ήδη σχεδόν από την επιφάνεια του οικοπέδου μετά την αφαίρεση της ασφάλτου αποκαλύφθηκαν τοίχοι. Στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε η θεμελίωση και η κάτοψη του νεοκλασικού που βρισκόταν σε αυτόν το χώρο. Ανασκάφηκε ένα μεγάλο δωμάτιο με σχήμα ορθογώνιο και προσανατολισμό Β.-Ν., του οποίου ο δυτικός τοίχος εδραζόταν πάνω σε τόξα θεμελίωσης. Κάτω από το δάπεδο του νεοκλασικού αποκαλύφθηκαν σε όλη την επιφάνειά του παλαιότερα βοτσαλωτά οθωμανικής εποχής σε βάθος -1,50 μ. Επίσης, μετά την αποδόμηση των βοτσαλωτών και των αγωγών βρέθηκε λιθόκτιστος αγωγός που προχωρούσε από Ν. με κλίση προς Β. σε τεθλασμένη γραμμή.

Γενικά η φάση αυτή χαρακτηρίζεται από τα δάπεδα, τις θεμελιώσεις και το σύστημα αγωγών αποχέτευσης και ύδρευσης του νεότερου κτιρίου.

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου βρέθηκαν τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ., ο ένας δίπλα στον άλλον. Μέσα στους τάφους βρέθηκαν οστά και κεραμική που χρονολογείται στην ύστερη ενετοκρατία.

Στη νότια πλευρά βρέθηκε λίθινη εξέδρα και δύο μικρά δωμάτια.

Ευρήματα. Από την επιφάνεια του οικοπέδου και για 2 μ. περίπου βρέθηκε επίχωση. Η κεραμική που βρέθηκε ήταν βενετσιάνικη, μαγιόλικα, εφυαλωμένα με κίτρινα και πράσινα αλειφώματα, αδρεγχάρακτα υστεροβυζαντινά, πίπες οθωμανικής εποχής, ακόσμητη κεραμική καθημερινής χρήσης.

Β΄ φάση: Οικιστική. Στο μέσον του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μεγάλο δωμάτιο, του οποίου οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με ισχυρό υπόλευκο-ωχρό ασβεστοκονίαμα σε κακή κατάσταση. Ήταν δωμάτιο που χτίστηκε πολλές φορές, για αυτό και οι τοίχοι του δεν είναι σύγχρονοι ούτε έμπλεκτοι. Πάνω στο κονίαμα κυρίως στη νότια πλευρά διακρίνονται πρόχειρα χαράγματα με λατινικούς αριθμούς. Επίσης βρέθηκαν δύο γενέσεις τόξων.

Υπάρχει εκτεταμένη χρήση οικοδομικού υλικού σε β΄ χρήση.

Ευρήματα. Στο δάπεδο του δωματίου αυτού βρέθηκαν επάλληλα στρώματα καταστροφής με εξαιρετικής ποιότητας εφυαλωμένη και ακόσμητη κεραμική, χύτρες, λαγήνες παλαιστινιακού τύπου, κέραμοι και πίθοι.

Σε βάθος -4 μ. περίπου, όπου η θεμελίωση των τοίχων του δωματίου της γ΄ φάσης, βρέθηκε κατασκευή, σε κάτοψη τετράγωνη, η οποία χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης. Μέσα σε αυτήν βρέθηκε πλήθος κεραμικής, γυαλιού και μετάλλων που χρονολογείται κατά τους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, επιπεδόγλυφα, αδρεγχάρακτα, λεκανίδες, χύτρες, πύραυνα. Χαρακτηριστικά είναι τα εισηγμένα από την Ανατολή κεραμικά που βρίσκουν παράλληλα στην Αίγυπτο, τη Συρία και το Ιράν.

Γ΄ φάση: Οικιστική. Η γ΄ φάση προσδιορίζεται από ευρύτατο δωμάτιο που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της ανασκαφής. Το δωμάτιο αυτό ορίζεται από ισχυρούς τοίχους μέσου πλάτους 0,70 μ.

Το δωμάτιο αυτό επικοινωνεί με μικρότερο στα ανατολικά. Τα δύο δωμάτια επικοινωνούν με ευρεία θύρα. Επίσης αποκαλύφθηκε δεύτερη θύρα στην βορειοδυτική πλευρά του δωματίου με κατώφλι από αδρά κατεργασμένους λίθους.

Ανατολικά του δωματίου αυτού βρέθηκε πηγάδι με καμαρωτό επιστέγασμα εξαιρετικής τέχνης. Λαξευμένοι λίθοι ορίζουν την κόγχη της επίστεψης και την οπή, ενώ διακοσμείται με κεραμικά στοιχεία και ερυθρό επίχρισμα. Στρώμα καταστροφής με άφθονη κεραμική και νομίσματα μπροστά στο δάπεδο το χρονολογεί ως terminus post quem στην περίοδο της αραβοκρατίας.

Ευρήματα. Σε όλο το βάθος του δωματίου, από -4 έως -7,50 μ. περίπου, βρέθηκε μέσα στο δωμάτιο πυκνή και διακριτή στρωματογραφία, η οποία ωστόσο δεν εκτείνεται ενιαία σε όλο το δωμάτιο.

Κυριάρχησε η ακόσμητη κεραμική μέσα σε ευρύτατα στρώματα καύσης. Ακόμη βρέθηκε πλήθος από όστρακα, που ανήκαν σε λυχνάρια που χρονολογούνται κατά την αραβοκρατία. Επίσης βρέθηκε πλήθος από χάλκινα νομίσματα αραβικής περιόδου.

Δ΄ φάση: Οικιστική. Η κατώτερη φάση, που άπτεται στο φυσικό βράχο, προσδιορίζεται από πλήθος αρχιτεκτονικών λειψάνων που ορίζουν δωμάτια και χώρους, των οποίων η χρήση και ο χαρακτήρας δεν διακρίνονται. Μοναδικό ενδι-

αφέρον παρουσιάζει τάφος που βρέθηκε στη νότιοανατολική πλευρά του δωματίου κάτω από το δάπεδο και πάνω στο βράχο. Βρέθηκαν δύο ανθρώπινοι σκελετοί κατά χώραν χωρίς άλλα ευρήματα.

Ευρήματα. Πάνω από το βράχο βρέθηκε άφθονη ακόσμητη κεραμική, ενώ μέσα στις φυσικές κοιλότητές του, που βρέθηκαν πληρωμένες με άφθονη ερυθρά άργιλο, βρέθηκαν μόνο μικρά νομίσματα που πιθανώς χρονολογούν κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους αυτή την ανθρωπογενή παρέμβαση.

Όπως συνάγεται από τα παραπάνω, η εγκατάσταση στο χώρο χρονολογείται από τους ρωμαϊκούς χρόνους έως τα μέσα του προηγούμενου αιώνα.

ΛΙΑΝΑ ΣΤΑΡΙΔΑ

Συμβολή οδών Χάνδακος και Βιστάκη (οικόπεδο Ι. Αγγελάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο (εμβαδόν 275,08 τ.μ.) βρίσκεται στο κέντρο του παλαιού οικιστικού πυρήνα του Ηρακλείου, σε χώρο συνεχούς κατοίκησης. Στο εν λόγω οικόπεδο υπήρχαν τρία κτίρια, που κατεδαφίστηκαν με σκοπό την ανέγερση νέας οικοδομής: α) μονοκατοικία χωρίς υπόγειο επί της οδού Βιστάκη, β) τριώροφη οικοδομή με υπόγειο στη συμβολή των οδών Χάνδακος και Βιστάκη, γ) στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου πέτρινη μονοκατοικία με υπόγειο, διαμορφωμένο σε διάφορες χρονικές φάσεις. Το τμήμα από το υφιστάμενο τσιμεντένιο υπόγειο ως την οδό Χάνδακος ήταν κήπος. Στις αρχές του αιώνα, στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου βρισκόταν το «Καζίνο του Ροΐδη». Η ανασκαφική έρευνα του 2006 αποκάλυψε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε ποσοστό κάλυψης ¾ του οικοπέδου. Δεν ερευνήθηκε η βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, λόγω του υπογείου της προϋφιστάμενης οικοδομής και τα παράλληλα με την οδό Χάνδακος πρανή, λόγω του πιθανού κινδύνου υποχώρησής τους. Η έρευνα διεξήχθη σε δύο φάσεις.

Α΄ φάση: Αποκαλύφθηκαν μη αξιόλογα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις. Στη νεότερη φάση (τουρκική) ανήκει συγκρότημα αγωγών (αγωγοί 1-3) και δεξαμενής με πηγάδι και βοτσαλωτό δάπεδο. Είναι σχεδόν επιφανειακοί και πάνω τους είχαν πατήσει τμήματα των σύγχρονων προϋφιστάμενων κτιρίων. Σε προγενέστερη φάση φαίνεται να ανήκει γωνιαία κατασκευή στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, ο εγκάρσιος τοίχος της οποίας εκτείνεται κάτω από την οδό Χάνδακος. Την παλαιότερη αρχιτεκτονική φάση του οικοπέδου αντιπροσωπεύει τμήμα τοίχου (τοίχος Στ΄), θεμελιωμένου σε βάθος 3,50 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Σε αντίθεση με τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα κινητά ευρήματα, ειδικά η εφυαλωμένη κεραμική που καλύπτει τις ιστορικές περιόδους από το 12ο/13ο αιώνα έως τις μέρες μας, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η εν λόγω κεραμική αποκαλύφθηκε σε διαταραγμένα στρώματα, γεγονός που ενισχύει την εντύπωση ότι πρόκειται για μπαζώματα, σε συνδυασμό με τη στρωματογραφία και το μεγάλο βάθος της επίχωσης. Η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 4,50 μ., το μεγαλύτερο της ανασκαφής. Βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής: εφυαλωμένη (12ος/13ος-20ός αι.), όστρακα από χρηστική κεραμική (χύτρες, πώματα, μικρού μεγέθους αποθηκευτικά σκεύη), χάλκινα νομίσματα (οξειδωμένα και αδιάγνωστα), θραύσματα γυάλινων αντικειμένων, όστρεα (μικρός τρίτωνας), οστά από μεγάλα ζώα. Σε βάθος 3,90 μ. βρέθηκε τμήμα στρώματος κονιάματος, περιορισμένο στο ανατολικό τμήμα του χώρου IV. Κάτω από αυτό δεν αποκαλύφθηκε σταθερό έδαφος αλλά υδροφόρος ορίζοντας με αναβλύζον νερό.

Β΄ φάση: Η ανασκαφική έρευνα στο νότιο τμήμα του οικοπέδου διεξήχθη με δυσκολία και αυξημένη επικινδυνότητα λόγω του βάθους, της αμμώδους σύστασης των πρανών και του νερού. Διανοίχθηκε το στόμιο του πηγαδιού και απομακρύνθηκαν οι επιφανειακοί αγωγοί 1 και 2, χωρίς να προκύψουν νέα ευρήματα.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου απομακρύνθηκε ο αγωγός 3, σε όλο του το μήκος. Κατά την αφαίρεση του αγωγού και της κάτω από αυτόν επίχωσης βρέθηκε μεγάλη ποσότητα, για το χώρο, κεραμικής περιόδων βενετοκρατίας-σύγχρονης, θραύσματα γυαλιού, χάλκινα νομίσματα και δύο σύγχρονα κουτάλια. Ο τοίχος ΣΤ΄-ΣΤ΄β αποδείχθηκε ότι συνεχιζόταν σε μεγαλύτερο βάθος από το ορατό ίχνος και διέγραφε καμπύλη πορεία, σχηματίζοντας τμήμα κύκλου ή ημικυκλίου. Η κατασκευή αυτή φαίνεται να συνεχίζει κάτω από το τσιμεντένιο υπόγειο που υφίσταται στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου. Ο τοίχος ΣΤ΄-ΣΤ΄β είναι θεμελιωμένος σε χώμα, σε βάθος 3 μ. Στο επίπεδο της θεμελίωσης του ΣΤ΄β βρέθηκε κεραμική και ένα σολδίνιο, ενώ στο επίπεδο της υποθεμελίωσης ελάχιστη κεραμική (12ου αι.-βενετοκρατίας).

Διακρίνουμε τρεις χρονικές φάσεις: στην παλαιότερη φάση (βενετοκρατία;) πιθανώς ανήκει το μικρό εναπομένον τμήμα της ημικυκλικής κατασκευής (τοίχος ΣΤ΄-ΣΤ΄β), σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένης από το υφιστάμενο τσιμεντένιο υπόγειο της βορειοανατολικής γωνίας. Οι τοίχοι ΣΤ΄ και ΣΤ΄β που την απαρτίζουν, είναι παχείς, έχουν διαφορετικό τρόπο κατασκευής (αργολιθοδομή με σχιστόπλακες και χώμα) από τους υπόλοιπους αποκαλυφθέντες τοίχους και την πιο βαθιά θεμελίωση (3 μ.), αν και δεν είναι θεμελιωμένοι σε βράχο. Στη φάση αυτή ανήκει πιθανότατα και το κατώτερο τμήμα του τοίχου Δ, ο οποίος όμως είναι θεμελιωμένος ψηλότερα σε σχέση με το ΣΤ΄. Το ανώτερο τμήμα του τοίχου Δ ανήκει στην περίοδο της τουρκοκρατίας.

Οι υπόλοιποι τοίχοι (Α-Ε και Ζ-Θ) και το πηγάδι ανήκουν σε οικιστικές φάσεις της περιόδου της τουρκοκρατίας, βά-

σει του τρόπου κατασκευής τους και του μικρού τους βάθους (φάση 2).

Σε αυτά τα κατάλοιπα θεμελιώθηκαν νεότερες κατασκευές με τσιμέντο και σίδερα θεμελίωσης, που εντοπίστηκαν σε σημεία κατά την αφαίρεση του αγωγού 3 (φάση 3).

Το οικόπεδο Ι. Αγγελάκη προβλημάτιζε ως προς τη θέση του στην οδό Χάνδακος, η οποία είναι γνωστό ότι ταυτίζεται με το όριο του βυζαντινού-παλαιοενετικού τείχους. Επιπλέον, στους βενετσιάνικούς χάρτες σημειώνονται ημικυκλικοί πύργοι της παλαιοενετικής ενίσχυσης των τειχών. Ειδικά στο χάρτη του Werdmüller, στη θέση δίπλα στα «καρτέρια-στρατώνες των Ιταλών» σημειώνεται τμήμα του παλαιού τείχους, ημικυκλικής μορφής, με ένα κάθετο πτερύγιο στο βόρειο άκρο του. Επίσης, ο Ν. Σταυρινίδης στα άρθρα του για το «Καζίνο του Ροΐδη» αναφέρει ένα «...αμυντικό συγκρότημα των Βενετών, εκεί που σήμερα είναι το Καζίνο του Ροΐδη. Το συγκρότημα αυτό είναι ένας πελώριος πύργος και είχε κτιστεί από τους Βυζαντινούς ή από τους Βενετσιάνους για την άμυνα του φρουρίου από το μέρος της θάλασσας, πριν ακόμα χτιστούν τα νεότερα τείχη...». Ο Ν. Πλάτων στο άρθρο του «Νέα στοιχεία διά την μελέτην των Βυζαντινών τειχών του Χάνδακος»[1] αναφέρει «...καταλήγον εις την στρογγυλουμένην εν είδει μεγάλου πύργου γωνίαν (όπου σήμερον «τα σκαλούνια») είχον κατεδαφίσει κατά το πλείστον οι Ενετοί κατά την τελευταία περίοδον (περίπου μέχρι του σημείου όπου παλαιότερον ήτο το καζίνο Ροΐδη). Από τους χάρτας δεν δύναται τις ασφαλώς να συναγάγει ακριβέστερον τι περί του στρογγύλου τούτου γωνιακού πύργου, ουδ΄ αν ούτος ανήκεν εις το παλαιότερον τείχος ή εις την μετασκευήν και διαπλάτυνσιν τούτου. Το τελευταίον φαίνεται πιθανώτερον... Σήμερον ουδέν του τμήματος τούτου διασώζεται».

Οι δομές που εντοπίστηκαν στην έρευνα του 2006 δεν παραπέμπουν σε οχυρωματικά έργα και στη δομή του βυζαντινού-παλαιοενετικού τείχους, όπως είναι γνωστό από τα ευρήματα και τις σχετικές δημοσιεύσεις για τα τείχη. Το τμήμα της «ημικυκλικής» κατασκευής που εντοπίστηκε στο οικόπεδο Αγγελάκη ίσως πιθανότατα να σχετίζεται, με εκείνη που σημειώνει ο Werdmüller και αναφέρουν οι Σταυρινίδης και Πλάτωνας. Για τον υπόλοιπο χώρο που αντιστοιχεί στο εν λόγω οικόπεδο ο Werdmüller δεν αναγράφει αρχιτεκτονήματα, τον απεικονίζει ως κενό χώρο, και θα αντιστοιχούσε στην παλαιοενετική τάφρο. Αυτό δικαιολογεί τις μεγάλες σε βάθος επιχώσεις που ανασκάφηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Η άποψη ότι πρόκειται για τμήμα της παλαιοενετικής τάφρου ενισχύεται από το γεγονός ότι σε κανένα σημείο δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμη σταθερό έδαφος ή φυσικός βράχος. Αναβλύζον νερό έχει εντοπιστεί στο βαθύτερο σημείο της ανασκαφής, βάθ. πλέον των 4 μ.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί με την απομάκρυνση του τσιμεντένιου υπογείου και την ανασκαφική διερεύνηση του χώρου που καταλαμβάνει και των πρανών της οδού Χάνδακος.

Οδός Σητείας 28-30 (οικία Β. Τσιμπραγού-Βασιλάκη)[2]

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στην παραπάνω οικία μέσα στην παλαιά πόλη του Ηρακλείου, πραγματοποιήθηκε από 15/03 έως 27/03/06. Η οικία βρίσκεται στην περιοχή της Ενετικής Πύλης Δερματά, σε μικρή απόσταση στα νότιά της.

Διανοίχθηκαν δύο τομές, μία στο δάπεδο εσωτερικού χώρου (κουζίνα - τομή 1) και μία στην αυλή (τομή 2), στο εκκενωμένο νότιο κτίριο που υφίσταται στο οικόπεδο. Στο βόρειο τμήμα της τομής 1 αποκαλύφθηκε τμήμα νεότερης τοιχοποιίας. Στην τομή 2 αποκαλύφθηκαν νεότερος, μεταλλικός, σωλήνας ύδρευσης, πήλινος αποχετευτικός αγωγός και η βάση του. Βρέθηκαν λίγα όστρακα εφυαλωμένα (βενετοκρατίας-νεότερα) και ακόσμητης χρηστικής κεραμικής. Ο φυσικός βράχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,70 (τομή 1) και 2,60 μ. (τομή 2) από το σταθερό. Ο χώρος του βόρειου κτιρίου δεν ερευνήθηκε, καθώς δεν εκκενώθηκε από τον ιδιοκτήτη.

Οδός Γιαμαλάκη (οικόπεδο Ι. Διαμαντάκη)[3]

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, πραγματοποιήθηκε στις 30/03/2006. Στο οικόπεδο προϋπήρχε οικία που έχει κατεδαφιστεί. Έγινε μία επιμήκης τομή στο κέντρο, κατά μήκος του οικοπέδου, με κατεύθυνση Α.-Δ. και τρεις κάθετα σε αυτήν. Σε όλες τις τομές, με εξαίρεση τη δυτικότερη, αμέσως μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, ο οποίος παρουσιάζει κατωφέρεια 0,40 μ. προς το δυτικό όριο του οικοπέδου και την οδό Γιαμαλάκη (1,10 στα ανατολικά και 1,50 μ. στα δυτικά). Κατά τη δοκιμαστική ανασκαφή δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή ευρήματα.

1. Ν. Πλάτων, *ΚρητΧρον* ΣΤ΄(1952), σ. 455-456.

2. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Σηφάκη.

3. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Σηφάκη.

Συμβολή οδών Μητροπολίτου Κυρίλου 3 και Στεφανάκη (οικόπεδο Ε. Μαυράκη - Μ. Μαυράκη-Γκαβοπούλου - Σ. Μαυράκη)[4]

Η διερευνητική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, πραγματοποιήθηκε από 5/04 έως 7/04/06. Το οικόπεδο βρίσκεται στην πλατεία του Αγίου Μηνά και σε μικρή απόσταση από το μικρό ομώνυμο ναό. Διανοίχθηκαν τρεις τομές, μία στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και μία στο νότιο, η οποία στη συνέχεια επεκτάθηκε προς Δ. Στις δύο τελευταίες αποκαλύφθηκαν παράλληλοι τοίχοι, δύο διαφορετικών φάσεων, και τμήμα δαπέδου. Βρέθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα, εκ των οποίων το ένα φέρει το σύμβολο του σταυρού και τα μονογράμματα *Δ/M/K*, τα οποία ερμηνεύονται ως «ΜΑΝΟΥΗΛ ΔΕΣΠΟΤΗΣ ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΝΗΤΟΣ». Η κεραμική που βρέθηκε αποτελείται από όστρακα χρηστικών αγγείων και εφυαλωμένων μεσαιωνικών (15ος-16ος αι.), εισηγμένων βενετσιάνικων και τουρκικών-σύγχρονων. Τα αποκαλυφθέντα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι ευτελή, δεν συγκροτούν εικόνα ενιαίου οικοδομήματος, αλλά ούτε και παραπέμπουν, σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα, σε εκκλησιαστική χρήση, δεδομένης της θέσης του οικοπέδου. Ο φυσικός βράχος είναι ψηλά σε σχέση με τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους (διαφορά 1,20-1,70 μ.).

Συμβολή οδών Λ. Πλαστήρα, Γιαννίκου και παρόδου Γιαμπουδή (οικόπεδο «ΑΡΤΕΜΙΣ ΕΝΑ ΑΕ - PLASTIRA CENTER»)[5]

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, απέναντι από τον προμαχώνα του Martinego των ενετικών τειχών του Ηρακλείου, πραγματοποιήθηκε από 3/04 έως 5/05/06. Το οικόπεδο παρουσιάζει κατηφορική κλίση από ΝΑ. προς ΒΔ. και αποτελείται από δύο επίπεδα, με υψομετρική διαφορά 4 μ. μεταξύ τους, τα οποία χωρίζει ψηλός λιθόκτιστος αναλημματικός τοίχος.

Στο βενετσιάνικο χάρτη του Werdmüller, η περιοχή που αντιστοιχεί στο εν λόγω οικόπεδο απεικονίζεται ως κήπος, χρήση της ευρύτερης περιοχής που ίσχυε μέχρι τη δεκαετία του 1960. Η ονομασία «Πηγάιδα» επιβεβαιώνεται από την ανεύρεση των 16 πηγαδιών, σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, και τον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα που αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος (2,80-5,10 μ.).

Στο υψηλότερο επίπεδο Α αποκαλύφθηκε στη βόρεια πλευρά του σύμπλεγμα τοίχων, που ανήκε στις προϋφιστάμενες κατεδαφισθείσες λιθόκτιστες νεότερες οικίες (20ός αι.), και στο ανατολικό πέρας του λιθόστρωτο (καλντερίμι), μήκ. 4 μ., και πηγάδι (αριθ. 12) με κτιστό στόμιο. Άλλα δώδεκα πηγάδια, λαξευμένα στο αργιλώδες έδαφος της περιοχής, εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του επιπέδου Α.

Στο επίπεδο Β εντοπίστηκε βόθρος από ξερολιθιά, με ξύλινους οριζόντιους δοκούς στην οροφή του. Στη βορειοανατολική απόληξη του οικοπέδου εντοπίστηκε δεύτερο λιθόστρωτο (καλντερίμι), όμοιο με εκείνο του επιπέδου Α ως προς τα υλικά και την κατασκευή, το οποίο συνεχίζεται δυτικά και βόρεια, έξω από τα όρια του οικοπέδου. Το λιθόστρωτο ορίζει τον εξωτερικό κοινόχρηστο χώρο των οικιών και των τριών πηγαδιών.

Όλα τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι επιφανειακές κατασκευές, με εξαίρεση τα πηγάδια. Τα κινητά ευρήματα (όστρακα χρηστικής και εφυαλωμένης κεραμικής, πήλινες τουρκικές πίπες, γυάλινο μελανοδοχείο και θραύσματα γυάλινων αντικειμένων, βόλια, καρφιά, δύο χειρόμυλοι, δραχμή του 1926) παραπέμπουν στην περίοδο της όψιμης τουρκοκρατίας και τους σύγχρονους χρόνους (19ος-20ός αι.).

Σε όσα σημεία η δοκιμαστική έρευνα προχώρησε κάτω από τη θεμελίωση των αρχιτεκτονικών καταλοίπων, το χώμα ήταν μαλακό αργιλώδες, με μηδενική ποσότητα ευρημάτων.

Συμβολή οδών Ανωπόλεως και Ρενιέρη 1 (οικόπεδο Ε. Φαϊτού)[6]

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλης του Ηρακλείου, πραγματοποιήθηκε από 9/05 έως 11/05/06. Διανοίχθηκε μία τομή (7×6,50 μ.) στο κέντρο του οικοπέδου (εμβαδόν 80,20 τ.μ.). Με την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος αποκαλύφθηκε στη νοτιοδυτική γωνία της τομής τμήμα λίθινης κλίμακας και δάπεδο υπογείου, από ασβεστοκονίαμα, σε βάθος 0,40 μ. από τη στάθμη του οικοπέδου. Στη βόρεια πλευρά της τομής αποκαλύφθηκε κυκλικό κτιστό πηγάδι, με υδραυλικό κονίαμα σωζόμενο κατά τόπους, διαμ. 0,60 περίπου και βάθ. 2 μ. Τα κατάλοιπα αυτά ανήκαν στην προϋφιστάμενη οικία των αρχών του 20ού αιώνα και είναι τα μόνα που εντοπίστηκαν ως την ολοκληρώση της έρευνας σε βάθος 3 μ. Βρέθηκε μία μυλόπετρα, γυάλινα θραύσματα, κεραμική ακόσμητη χρηστική και εφυαλωμένη τουρκική-νεότερη.

4. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Σηφάκη.

5. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Χ. Μπιλμέζη.

6. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Σηφάκη.

Συμβολή οδών Τομπάζη και Αποστόλου Παύλου (οικόπεδο Σ., Αι. και Γ. Φραγκιαδουλάκη)[7]

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο (Ο.Τ. 158), εντός των ενετικών τειχών του Ηρακλείου, πραγματοποιήθηκε από 16/05 έως 17/05/06. Στο οικόπεδο προϋπήρχε οικία, η οποία έχει κατεδαφιστεί. Από την ανασκαφική έρευνα δεν προέκυψαν ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων. Εντοπίστηκαν οι τοίχοι της κατεδαφισθείσας οικίας και δύο σύγχρονοι κτιστοί αγωγοί. Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα σταμάτησε σε βάθος των 3 μ., λόγω της εύρεσης υδροφόρου ορίζοντα.

Οδός Γιαμαλάκη 18 (οικόπεδο Πανεπιστημίου Κρήτης)

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, διενεργήθηκε από 1/08 έως 2/08/06.

Διανοίχθηκε επιμήκης τομή στο δυτικό άκρο του οικοπέδου (Τ1). Το έδαφος ήταν διαταραγμένο και περιέκλειε αργούς λίθους, τμήματα κεραμιδιών, δύο χονδροειδή σύγχρονα όστρακα, ένα βενετσιάνικο εφυαλωμένο και δύο πορσελάνης. Στο ανατολικό πέρας της Τ1 αποκαλύφθηκαν δύο επιφανειακές σειρές ορθογώνιων λίθων σε β΄ χρήση με συνδετικό υλικό χώμα, μήκ. 2 μ. και κατεύθυνσης Β.-Ν. Ο φυσικός βράχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,80 μ. στο δυτικό όριο του οικοπέδου.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου διανοίχθηκαν δύο τομές. Το εσωτερικό της Τ2 (ΒΑ.) ήταν πληρωμένο με σύγχρονα απορρίμματα. Αποκαλύφθηκε μικρός τραπεζιόσχημος χώρος από ακανόνιστους μικρούς λίθους, τμήματα φυσικού βράχου και συνδετικό υλικό χώμα. Ο νότιος τοίχος του ανάμεσα στις τομές Τ2 και Τ3 είναι επενδεδυμένος με κονίαμα και φέρει πήλινο αγωγό στη νοτιοανατολική του γωνία. Ο δυτικός έχει στην άνω σωζόμενη επιφάνειά του υλικά σε β΄ χρήση, ορθογωνισμένους πωρόλιθους. Στη βορειοδυτική γωνία διασώθηκε μικρό τμήμα δαπέδου (0,50×0,60 μ.). Ο τραπεζιόσχημος χώρος, με την ευτελή κατασκευή των τοίχων του, μπορεί να αποδοθεί σε νεότερη φάση χρήσης, πιθανώς των αρχών του 20ού αιώνα. Ο φυσικός βράχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,30-1,40 μ., στο ανατολικό τμήμα της Τ2.

Το εσωτερικό της Τ3 (ΝΑ.) ήταν επίσης πληρωμένο με σύγχρονα απορρίμματα, από τα οποία ανασύρθηκε γκριζόλευκο πώρινο ημιτελές κιονόκρανο, κοσμημένο στη μία πλευρά με φύλλο άκανθας. Στο ανατολικό άκρο της Τ3, στο όριο του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η πρόσοψη κτιστής ορθογώνιας κατασκευής από ορθογώνιους λαξευμένους πωρόλιθους (μήκ. 1,95, ύψ. 1,10 μ.), πιθανώς κρήνης, της περιόδου της όψιμης τουρκοκρατίας. Είναι θεμελιωμένη στο φυσικό βράχο και εκτείνεται κάτω από το όμορο οικόπεδο ιδιοκτησίας Παπαδάκη. Στο επίπεδο της θεμελίωσης ανοίγεται τετράπλευρο κουτούτο (μήκ. 0,15, βάθ. 0,70 μ.). Σε δεύτερη φάση χρήσης προσαρμόστηκε στην άνω επιφάνειά της ρηχή γούρνα και στο μέσον της πήλινος αγωγός.

Συμβολή οδών Σπιναλόγκας και Κουνάλη (οικόπεδο Ι. και Α. Λεμονάκη)

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, διενεργήθηκε από 12/09 έως 20/09/06. Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του Λάκκου, πίσω από το υπό ανέγερση Πολιτιστικό Κέντρο του Δήμου Ηρακλείου. Είχε προηγηθεί κατεδάφιση κτιρίου. Το οικόπεδο, με εμβαδόν 466,16 τ.μ., παρουσιάζει μεγάλη υψομετρική διαφορά με κλίση προς την οδό Σπιναλόγκας και είναι διαμορφωμένο σε δύο επίπεδα, τα οποία χωρίζει τοίχος (Ι) κατεύθυνσης Β.-Ν., θεμελιωμένος στο φυσικό έδαφος (ορατό, ύψ. 0,50-0,60 μ.), κατασκευασμένος από αργολιθοδομή με συνδετικό υλικό χώμα. Από την έναρξη της έρευνας φαινόταν να γωνιάζει με τοίχο (ΙΙ) στο υψηλότερο επιπέδο Α.

Στο χαμηλότερο επίπεδο Β διανοίχθηκαν δύο παράλληλες επιμήκεις τομές (Τ1 και Τ2), κάθετες στον τοίχο Ι. Αμέσως μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος εντοπίστηκε καθαρό καστανόξανθο, αργιλώδες χώμα. Η διερεύνηση των Τ1 και Τ2 ολοκληρώθηκε σε μ.ο. βάθ. 2,10 μ. Κατά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος της Τ1 εντοπίστηκαν λίγα νεότερα όστρακα, χωρίς κανένα αρχιτεκτονικό εύρημα.

Στο υψηλότερο επίπεδο Α κατά την αφαίρεση του επιφανειακού και του πρώτου στρώματος βρέθηκαν, διάσπαρτα, δύο τουρκικές πήλινες πίπες, όστρακα ακόσμητης και εγχάρακτης χρηστικής κεραμικής αλλά και εφυαλωμένα διαφόρων περιόδων (ύστερης βενετοκρατίας-νεότερης). Εντοπίστηκαν μεμονωμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τα οποία δεν παρουσιάζουν οργανική σχέση μεταξύ τους: α) στο νοτιοδυτικό άκρο του οικοπέδου εντοπίστηκε πηγάδι με κτιστό στόμιο από ξερολιθιά, ελλειπτικού σχήματος, διαμ. 0,40×0,60 μ. Σε βάθος 1,30 μ. περίπου διευρύνεται και αποκτά κυκλική διάμετρο 1 μ., β) παράλληλα με την οδό Κουνάλη αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου (ΙΙ) (σωζ. ύψ. 0,78, μήκ. 1,75 μ.), θεμελιωμένου στο φυσικό έδαφος και όμοιας κατασκευής με τον τοίχο Ι, γ) στο βορειοανατολικό άκρο του επιπέδου Α και σε επαφή με τον τοίχο της όμορης οικίας βρέθηκε τετράπλευρη κατασκευή υδρευτικού ή αποχετευτικού χαρακτήρα, διαστ. 3,50×2,80×1,50 μ., κατασκευασμένη από αμελή λιθοδομή και κονίαμα, θεμελιωμένη στο φυσικό έδαφος. Στο μέσον του χώρου διανοίχθηκε μία το-

7. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Σηφάκη.

μή (Τ3), βάθ. 5,30 μ. από την στάθμη της οδού Κουνάλη, στην οποία αποκαλύφθηκε φυσικό έδαφος χωρίς αρχιτεκτονικά ευρήματα.

Στο σύνολό τους τα επιμέρους αρχιτεκτονικά λείψανα που εντοπίστηκαν στο οικόπεδο Λεμονάκη, μπορούν να αποδοθούν σε κατάλοιπα χρήσης του χώρου ίδιας περιόδου (τουρκοκρατίας-νεότερων χρόνων), καθώς είναι χτισμένα με τον ίδιο τρόπο και θεμελιωμένα στο φυσικό έδαφος.

Συμβολή οδών Τσιρηντάνηδων και Λευκαλίωνος (οικόπεδο Ι. Τσαρουχάκη)

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, διενεργήθηκε στις 21/09/06. Το οικόπεδο έχει εμβαδόν 65,94 τ.μ., μετά τη ρυμοτόμηση που προβλέπεται από το σχέδιο πόλης. Ξεκίνησε η αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος με τη χρήση μηχανικού μέσου. Διανοίχθηκαν τρεις τομές, στις οποίες εντοπίστηκε, αμέσως μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος, το φυσικό εδάφος της περιοχής, καθαρό, καστανόξανθο και αργιλώδες, χωρίς να εντοπιστούν αρχαία ή κινητά ευρήματα.

Οδός Λαμβέργηδων και πάροδος Σακουλιέρηδων (οικόπεδο Ε. Κουναλάκη)[8]

Η δοκιμαστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, στην περιοχή της Αγίας Τριάδας (Κιζίλ Τάμπια), στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου διενεργήθηκε από 19/09 έως 06/10/2006.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου ο φυσικός σκληρός βράχος εντοπίστηκε σε βάθος μόλις 0,20 μ. Στη δυτική παρειά του οικοπέδου, παράλληλα με την οδό Δαμβέργηδων, εντοπίστηκε πηγάδι λαξευμένο στο βράχο (βάθ. υδροφόρου ορίζοντα 2 μ.) με λιθόκτιστο στόμιο. Στο εσωτερικό του πηγαδιού βρέθηκαν λαξευμένοι λίθοι, λίγα όστρακα τουρκικής περιόδου και λίγα μεταλλικά αντικείμενα από θύρες και έπιπλα. Στο πηγάδι εφάπτεται μικρό τμήμα από λιθόκτιστο τοίχο, επικαλυμμένο με κονίαμα. Βορειότερα, σε μικρή απόσταση από τον εφαπτόμενο στο πηγάδι τοίχο, αποκαλύφθηκε ένας ακόμη τοίχος επικαλυμμένος με κονίαμα. Βορειοδυτικά του κτιρίου εντοπίστηκε ένας ακόμη τοίχος παράλληλος με την οδό Δαμβέργηδων και τουρκικός αγωγός, κτιστός με καλυπτήριες πλάκες.

Στο κεντρικό και βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε εκτεταμένο σύμπλεγμα τοίχων παράλληλων και κάθετων μεταξύ τους, στο επίπεδο θεμελίωσης. Σε κάτοψη σχηματίζεται ορθογώνιο κτίριο, προσανατολισμού Δ.-Α., με πρόσβαση από τη δυτική πλευρά μέσω ημικυκλικού αναβαθμού. Η πρόσβαση διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα και αποτελείται από λαξευμένους ημικυκλικούς λίθους με συνδετικό υλικό κονίαμα. Μπροστά από την κατασκευή, σε λίγο υψηλότερο επίπεδο από αυτήν, βρέθηκε λιθόστρωτο δάπεδο από μεγάλους λίθους. Στο εσωτερικό της περιείχε πολλές πέτρες, δύο λίθινα ανάγλυφα, μία βάση κιονίσκου και ένα τμήμα μέλους με cordone, ενετικής περιόδου. Το κτίριο σχετίζεται με υφιστάμενο υψηλό λιθόκτιστο τοίχο στη βορειοανατολική απόληξη του οικοπέδου. Ο τοίχος αυτός περιέχει πολλά μέλη σε β΄ χρήση (λαξευμένους λίθους, μία μαρμάρινη πλάκα με διακόσμηση). Από την κλίση της ποδιάς του παραθύρου διαπιστώνουμε ότι ο τοίχος αυτός είναι εσωτερικός και ανήκει στο αποκαλυφθέν κτίριο.

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, στη γνωστή με την τουρκική ονομασία Κιζίλ Τάμπια συνοικία. Ο Σταυρινίδης[9] αναφέρει στην περιοχή της Κιζίλ Τάμπιας την ύπαρξη του τεμένους Fethiye Çamisi (δηλ. τέμενος της αλώσεως). Επίσης, ο G. Gerola[10] παραθέτει χάρτη που στην περιοχή δείχνει ένα τέμενος. Ο Γ. Παναγιωτάκης[11] αναφέρει την ύπαρξη ενός τζαμιού (Fethiye Çamisi) στην περιοχή, που ίσως θα μπορούσε να ταυτιστεί με το χώρο αυτό. Στους χάρτες της ενετοκρατίας στην περιοχή αναφέρονται από τον V.M. Coronelli[12] το μοναστήρι της Αγίας Πελαγίας και από τον Werdmüller η εκκλησία του S. Dimitri Perati. Ο Σταυρινίδης[13] αναφέρει στην περιοχή της Κιζίλ Τάμπιας τη μονή των Καλογραιών της Αγίας Πελαγίας, στην οποία ανήκει η εκκλησία του S. Dimitri Perati, ταύτιση που κάνει και ο Gerola[14], συγκρίνοντας το χάρτη του Coronelli και του Werdmüller. Με την άποψη αυτή συμφωνεί και ο Σ. Σπανάκης[15]. Στα *Μνημεία κρητικής ιστορίας*[16] στο χάρτη της τουρκικής επίθεσης στον προμαχώνα του Αγίου Ανδρέα υπάρχει η εκκλησία της Αγίας Πελαγίας στο σημείο εκείνο. Τέλος, η

8. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Χ. Μπιλμέζη.

9. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις των τουρκικών εγγράφων*, τ. Γ΄, σ. 110, αριθ. 1319.

10. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta* (στο εξής: Gerola, *Monumenti Veneti*), τ. I.I, σ. 15, εικ. 4.

11. Γ. Παναγιωτάκης, *Το Ηράκλειο και η Νομαρχία του*, Ηράκλειο 2005, σ. 173.

12. V.M. Coronelli, *Pianta della real Fortezza e città di Candia*, εκδ. Μικρός Ναυτίλος, 1989.

13. Σταυρινίδης, ό.π., σ. 129-130.

14. G. Gerola, *Topografia delle chiese della città di Candia*, Roma 1918.

15. Σ. Σπανάκης, Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611), *ΚρητΧρον* Θ΄ (1955), σ. 462.

16. Σ. Σπανάκης, *Μνημεία κρητικής ιστορίας*, τ. VI, πίν. 10.

J. Aalberts[17] ταυτίζει το χώρο που βρισκόταν το τζαμί, το όποιο κατεδαφίστηκε το 1995, με το χώρο που βρισκόταν η εκκλησία του S. Dimitri Perati. Με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα, τους βενετσιάνικους χάρτες και τις πηγές, μπορούμε να ταυτίσουμε το αποκαλυφθέν κτίριο με τη θεμελίωση του Fethiye Çamisi.

Συμβολή οδών 1878 και Βιστάκη (οικόπεδο Ι. Δοξαστάκη και Α. Πηλιώτη-Σκατζουράκη)[18]

Η δοκιμαστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, διενεργήθηκε στις 25/10/2006. Προηγήθηκε η κατεδάφιση διώροφης οικίας μικτής κατασκευής.

Το οικόπεδο βρίσκεται σε μικρή απόσταση από το Μποδοσάκειο (ορατό) και την Πύλη του Δερματά και έχει εμβαδόν 78,88 τ.μ. Διανοίχθηκαν δύο τομές (τομή 1 και 2). Στο κέντρο της τομής 1 εντοπίστηκε ένας νεότερος λιθόκτιστος τοίχος θεμελίωσης. Σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια εντοπίστηκε και στις δύο τομές ο φυσικός βράχος, χωρίς τον εντοπισμό αρχιτεκτονικών καταλοίπων ή κινητών ευρημάτων.

Οδός Ραδαμάνθυος (οικόπεδο Φ. Κουμπενάκη - Αι. Κουμπενάκη-Αρχοντάκη)[19]

Η δοκιμαστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, εντός των ενετικών τειχών του Ηρακλείου, διενεργήθηκε από 23/10 έως 15/11/2006. Το οικόπεδο βρίσκεται στο μέσον περίπου της οδού Ραδαμάνθυος, που ενώνει την οδό Αγίου Μηνά με την οδό Μονής Καρδιωτίσσης και έχει εμβαδόν 55,76 τ.μ. Προηγήθηκε κατεδάφιση διώροφης οικίας μικτής κατασκευής. Λόγω των μικρών διαστάσεων του οικοπέδου χαράχθηκε μία μόνο τομή (6×3,50 μ.). Κατά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος (0,80 μ.), στην ανατολική παρειά εντοπίστηκε λίθινος πεσσός θυρώματος και κάθετα σε αυτόν τοίχος (ΙΙ) θεμελίωσης της κατεδαφισθείσης οικίας. Στη νότια παρειά της τομής και σε απόσταση 0,50 μ. από τον πεσσό, αποκαλύφθηκε ένα ανώφλι, επίσης τυχαία τοποθετημένο. Λίγο νοτιότερα (0,64 μ.) εντοπίστηκε η θεμελίωση ενός ακόμη τοίχου (Ι) της προϋφιστάμενης οικίας. Στη δυτική παρειά της τομής και σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια, εντοπίστηκε ένας πρόχειρα χτισμένος λιθόκτιστος τοίχος (ΙΙΙ). Μπροστά από αυτό τον τοίχο εντοπίστηκε μεγάλη ποσότητα από όστρακα και έξι τριποδίσκοι. Ανατολικά του τοίχου ΙΙΙ εντοπίστηκε συσσώρευση λίθων και μέλη θυρώματος (κατώφλι και τμήμα πεσσού). Σε απόσταση 0,40 μ. από το θύρωμα εντοπίστηκε υποστηρικτικός τοίχος (IV) ενός τουρκικού αγωγού με καλυπτήρια πλάκα. Πάνω στον τοίχο VI εδραζόταν απορροή σχηματισμένη με υδραυλικό κονίαμα. Απομακρύνθηκαν ύστερα από σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωση οι τοίχοι ΙΙ-IV, ο πεσσός, το ανώφλι και το τμήμα από θύρωμα, για να ερευνηθούν τα κατώτερα στρώματα.

Στο ανατολικό τμήμα της τομής, σε βάθος 1,80 μ. από την επιφάνεια, κάτω από ένα καμένο στρώμα μόλις 0,05 μ., εντοπίστηκε ένας κυκλικός χώρος με φερτή επίχωση. Στο στόμιο του χώρου αυτού βρέθηκε στρώμα έντονου κοκκινωπού πυρακτωμένου χώματος και στρώμα με κονίαμα. Κατά τη διάνοιξη του χώρου εντοπίστηκε εφυαλωμένη κεραμική, που χρονολογείται από το 12ο αιώνα και μετά, τρεις τριποδίσκοι, λίγες μάζες εφυάλωσης, μάζες πυρακτωμένου πηλού και βάση με έναν κολλημένο τριποδίσκο εξωτερικά. Στο κέντρο της τομής εντοπίστηκαν ενδείξεις καύσης, πλήθος κεραμικής, 28 τριποδίσκοι, μία βάση με έναν τριποδίσκο και αρκετές μάζες εφυάλωσης. Η κεραμική ήταν κυρίως από το 12ο έως το 14ο αιώνα με ελάχιστα όστρακα βενετσιάνικης εισηγμένης κεραμικής. Στο δυτικό τμήμα της τομής, σε βάθος 1,39 μ. από την επιφάνεια εντοπίστηκε δάπεδο από επίπεδες κροκάλες, και κάτω από αυτές στρώμα πηλού. Στο χώρο αυτό εντοπίστηκαν οκτώ τριποδίσκοι, μία βάση με δύο τριποδίσκους κολλημένους, πολλές μάζες εφυάλωσης και πολλές μάζες κονιάματος με περιεκτικότητα σε χαλκό. Η κεραμική που εντοπίστηκε στο σημείο αυτό χρονολογείται στην ίδια περίοδο με την υπόλοιπη.

Σε βάθος 1,60 μ. από τη στάθμη της οδού Ραδαμάνθυος δεν εντοπίζονταν πλέον ευρήματα. Διανοίχθηκαν τέσσερις κυκλικές διερευνητικές τομές ως 2,80-3,10 μ. βάθος, όπου εντοπίστηκε ο υδροφόρος ορίζοντας.

Από τη δοκιμαστική ανασκαφή προέκυψαν ελάχιστα και ευτελή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα (τοίχος και αγωγός παράλληλοι στην οδό Ραδαμάνθυος). Εντοπίστηκαν όμως ενδείξεις κεραμικού κλιβάνου-εργαστηρίου: τριποδίσκοι, απορρίμματα κεραμικής παραγωγής (κολλημένοι τριποδίσκοι, αποτυχημένες λαβές, μάζες εφυάλωσης, καμένες μάζες πηλού). Η ύπαρξη εργαστηρίου κεραμικής στο χώρο του οικοπέδου δεν επιβεβαιώθηκε με την ανεύρεση καταλοίπων κεραμικού κλιβάνου ή άλλων δομών που θα μπορούσαν να ταυτιστούν με ασφάλεια με τμήμα κεραμικού εργαστηρίου, με μόνη εξαίρεση ίσως τον αγωγό του νερού. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο χώρος του κεραμικού εργαστηρίου ή κλιβάνου συμπίπτει με τα στενά όρια του οικοπέδου Κουμπενάκη-Αρχοντάκη. Μπορούμε όμως να συμπεράνουμε ότι πρόκειται για αποθέσεις και απορρίμματά του.

17. J. Aalberts, Ο Μ. Σκλάβος και ο σεισμός του 1508, *ΚρητΧρον* ΚΗ΄-ΚΘ΄ (1988-1989), σ. 346.

18. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Χ. Μπιλμέζη.

19. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Χ. Μπιλμέζη.

Οδός Λυσιμάχου Καλοκαιρινού 26 (οικόπεδο Α. και Ει. Σκλάβου)[20]

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, διενεργήθηκε από 30/10 έως 21/11/06. Το οικόπεδο, με εμβαδόν 230,048 τ.μ., βρίσκεται στην περιοχή του Αγίου Πέτρου και συγκεκριμένα επί της στενής οδού Λυσιμάχου Καλοκαιρινού, η οποία συνδέει την οδό Θεοτοκοπούλου με την οδό Χρονάκη. Διανοίχθηκαν δύο τομές (Τ1 και Τ2), στις οποίες διαπιστώθηκε διατάραξη των στρωμάτων με την παρουσία σύγχρονων υλικών και εντοπίστηκε η θεμελίωση της κατεδαφεισθείσης οικίας, αρκετή κεραμική, κυρίως από χρηστικά αγγεία καθημερινής χρήσης (χύτρες, αγγεία μεταφοράς) και λίγα εφυαλωμένα όστρακα τουρκοκρατίας (ίσως και όψιμης ενετοκρατίας). Στην Τ2 εντοπίστηκε τουρκικός κτιστός αγωγός με καλυπτήρια πλάκα σε βάθος 0,55 μ. από την επιφάνεια και σκόρπιο οικοδομικό υλικό. Η έρευνα ολοκληρώθηκε σε βάθος 3,30-3,70 μ., χωρίς να εντοπιστούν περαιτέρω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Οικόπεδο Σ., Μ., Γ., Μ. Κολτσίκογλου και Ζ. Δημητρουλάκη

Η δοκιμαστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου, διενεργήθηκε από 22/11 έως 01/12/2006. Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή ανάμεσα στη Βίγλα και την Πύλη του Ιησού, με εμβαδόν 301 τ.μ. Πριν από τη διεξαγωγή της δοκιμαστικής ανασκαφής, στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου ήταν ορατό ένα πηγάδι με λιθόκτιστα τοιχώματα και βοτσαλωτό δάπεδο. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε έτερο πηγάδι με λιθόκτιστο στόμιο, θεμελιωμένο στο φυσικό έδαφος, σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια. Από την έρευνα αποκαλύφθηκε συμπλέγμα τοίχων (Ι-ΙΧ) που αποτελεί τμήμα κατοικίας. Δεν εντοπίστηκαν ανοίγματα θύρας, γεγονός που παραπέμπει σε υπόγεια κατασκευή, σε συνδυασμό με τη διέλευση αγωγού από τον τοίχο ΙΙΙ και τον εντοπισμό πλακών δαπέδου στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και πάνω στους τοίχους. Το βόρειο τμήμα του οικοπέδου πρέπει να είχε χρήση αύλειου χώρου. Από τον τρόπο χτισίματος των τοίχων μπορούμε να διακρίνουμε δύο οικοδομικές φάσεις, οι οποίες δεν πρέπει να απέχουν χρονικά μεταξύ τους και ανήκουν στην οθωμανική περίοδο, κρίνοντας από τον τρόπο δόμησης των τοίχων και την επιφανειακή τους θεμελίωση, καθώς σε βάθος 1,50 μ. από τη στάθμη της επιφάνειας αποκαλύφθηκε το φυσικό έδαφος, σε όλη την έκταση των τριών τομών. Η κεραμική που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια της δοκιμαστικής ανασκαφής, κάλυπτε μια μεγάλη χρονική περίοδο. Εντοπίστηκαν ένα ελληνιστικό όστρακο και αρκετά βυζαντινά, βενετσιάνικα, οθωμανικά και νεότερα όστρακα.

Συμβολή οδών Π. Πρεβελάκη και Γρεβενών (ιδιοκτησία ΤΕΕ ΤΑΚ)[21]

Από 11/12 έως 14/12/2006 διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφή στον αύλειο χώρο και στο χώρο στάθμευσης της ιδιοκτησίας ΤΕΕ ΤΑΚ, στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου. Η δοκιμαστική ανασκαφή διεξήχθη στον αύλειο χώρο (τομή 1) και στο χώρο στάθμευσης (τομή 2 και 3) του κτιρίου του ΤΕΕ ΤΑΚ. Στις τρεις τομές διαπιστώθηκαν διαταραγμένα στρώματα, με μεγάλη ποσότητα τεχνητών επιχώσεων και αρκετή ποσότητα ακόσμητης κεραμικής και εφυαλωμένης βυζαντινής, βενετσιάνικης, οθωμανικής και νεότερης περιόδου και ένα θραύσμα τουρκικής πίπας με εγχάρακτη διακόσμηση. Δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Η διάνοιξη της τομής 1 σταμάτησε σε βάθος 4, της τομής 2 σε βάθος 5 και της Τ3 σε βάθος 4,50 μ., με τον εντοπισμό του φυσικού βράχου.

ΕΛΕΝΗ ΚΑΝΑΚΗ

Συμβολή οδών Μάρκου Μουσούρου και Δικταίου Άντρου (οικόπεδο Κ. Λυδάκη)[22]

Η δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, διενεργήθηκε από 22/06 έως 7/07/2006 και από 25/9 έως 2/10/2006. Το οικόπεδο βρίσκεται στα βόρεια του ναού της Παναγίας των Σταυροφόρων, στο χώρο που καταλάμβαναν τα κελλιά της μονής πριν από τη διάνοιξη της οδού Δικταίου Άντρου και την ανέγερση οικίας τη δεκαετία του 1950, η οποία κατεδαφίστηκε τον Αύγουστο του 2006. Πρόκειται για περιοχή του παλαιού οικοδομικού ιστού, η οποία έχει δεχθεί πολλές επεμβάσεις από την εποχή της ενετοκρατίας έως τις μέρες μας, αλλά και φθορές κατά τη διάρκεια του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, με το βομβαρδισμό και την εκτεταμένη καταστροφή του ναού. Ο ναός κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας είχε μετατραπεί σε τζαμί του Αγκεμπούτ ή Κουσακλή Πασά (Αγκέμπ Τζαμισί ή Κουγιουκλή τζαμί).

Τα σημαντικότερα ευρήματα προέρχονται από το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (ακάλυπτο χώρο και αυλή). Εντοπίστηκε μεγάλη οξυκόρυφη υδατοδεξαμενή, ορθογώνιας κάτοψης, με προσανατολισμό Α.-Δ., λαξευμένη στο φυσικό βράχο

20. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Χ. Μπιλμέζη.

21. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Χ. Μπιλμέζη.

22. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Ζ. Αλετράς.

σε βάθος 1,70 μ. από τη στάθμη της οδού Δικταίου Άντρου. Οι εσωτερικές διαστάσεις της είναι περίπου μήκ. 6,50, πλ. 3,20, ύψ. 2,70 μ. Κτιστός αγωγός στην επίστεψή της οδηγούσε το νερό στο εσωτερικό. Η δεξαμενή καλύπτεται εσωτερικά με πολύ καλής ποιότητας ερυθρό υδραυλικό κονίαμα και στο βορειοδυτικό της άκρο διαπιστώθηκε η παρουσία πήλινου αγωγού. Μικρή έρευνα στο εσωτερικό της εντόπισε οστά, εφυαλωμένα όστρακα και νεότερες πορσελάνες, ακόσμητα όστρακα από αγγεία καθημερινής χρήσης, από μεγάλους πίθους με εμπίεστη διακόσμηση, εφυαλωμένες και μη τουρκικές πήλινες πίπες με εγχάρακτη διακόσμηση και θραύσματα μεταλλικών αγγείων. Το δυτικό ήμισυ της κατασκευής βρισκόταν κάτω από την κατεδαφισθείσα οικία.

Στη βόρεια παρειά του οικοπέδου εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων (I-II) από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα και δύο επάλληλα βοτσαλωτά δάπεδα, ενώ στη νότια, σε βάθος 0,40 μ. από τη στάθμη της οδού Δικταίου Άντρου, αποκαλύφθηκαν ίχνη ταφής, καθώς και τμήμα ισχυρού τοίχου (III), που ανήκει πιθανότατα στις εγκαταστάσεις του μοναστηριού και φαίνεται να συνεχίζει κάτω από το δρόμο. Ο φυσικός σκληρός βράχος εντοπίστηκε σε διάφορα σημεία του οικοπέδου, σε βάθος που κυμαίνεται από 1,50-2,80 μ.

Η κεραμική αποτελείται από όστρακα ακόσμητων αδρών αγγείων καθημερινής χρήσης και πολλών εφυαλωμένων που ανήκουν κυρίως στις περιόδους της ενετοκρατίας και της τουρκοκρατίας. Επίσης βρέθηκαν: α) τμήμα κιονίσκου, υπόλευκου χρώματος, β) οθωμανικό επιτάφιο σήμα, γ) ασβεστολιθική πλάκα με αραβική επιγραφή, δ) ενετικό γλυπτό με θυρεό, ε) λαξευμένος ασβεστόλιθος με αύλακα στη μία επιφάνεια και βαθύ κύκλο στην άλλη, όλα σε τυχαία θέση.

ΠΕΡΙΑΝΔΡΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ - ΕΛΕΝΗ ΚΑΝΑΚΗ

Οδός Δαιδάλου (οικόπεδο COSMOPOLITAN)[23]

Η ανασκαφή, την οποία επιβλέψαμε αυτό το διάστημα, συνέχισε προηγούμενη που είχε διακοπεί το Δεκέμβριο του 2005.

Έχει σημασία να τονίσουμε ότι η ανασκαφή βρίσκεται ακριβώς στο εσωτερικό του παλαιοενετικού τείχους, πολύ κοντά με το εσωτερικό του όριο. Βρέθηκε το υπόγειο οθωμανικής οικίας. Αυτό σημαίνει πως η προς Ν. πρόσοψη του κτιρίου, του οποίου το υπόγειο ανασκάψαμε, ήταν στο δρόμο που περιέτρεχε την εσωτερική παρειά του τείχους. Από το επίπεδο σχεδόν της οδού Δαιδάλου άρχισαν να αποκαλύπτονται θεμέλια. Σημαντικό εύρημα είναι τα τόξα θεμελίωσης που βρέθηκαν στο νότιο και το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

Η κάτοψη δείχνει ότι το κτίριο που υπήρχε κάλυπτε μεγάλη επιφάνεια και περιέκλειε πολλές λειτουργίες. Είναι δε σημαντικό να τονίσουμε ότι υπήρχε νερό, όπως φαίνεται από τη δεξαμενή και τα πηγάδια.

Σημαντικό επίσης εύρημα είναι ο κλίβανος, ο οποίος απαρτίζεται από μια μικρή σήραγγα που οδηγεί σε ένα μισοκατεστραμμένο ημισφαιρικό θόλο. Το δάπεδό του έχει επιστρωθεί με σίδηρο, και συγκεκριμένα με λιωμένα βόλια. Ο κλίβανος αυτός κατασκευάστηκε κάτω από ισχυρό τόξο θεμελίωσης με κατεύθυνση Β.-Ν. και άπτεται σε δεύτερο που συνεχίζεται νοτιότερα. Η θέση του, όπως ορίζεται κάθετα από την κορυφή του τόξου, είναι έκκεντρη. Το στόμιο είναι κατασκευασμένο στο προς Β. τεταρτημόριο που ορίζει το ημικύκλιο της πρόσοψης του τόξου.

Το στόμιο ορίζεται από πωρόλιθους λαξευμένους και τοποθετημένους σε αψιδωτή διάταξη. Η επίστεψη του στομίου είναι μια θολωτή σήραγγα, μήκ. 1,50 μ. περίπου, κατασκευασμένη από το ίδιο ερυθρού χρώματος υλικό, γεγονός που πιθανώς οφείλεται στην καύση. Στη συνέχεια ακολουθεί ο κυρίως κλίβανος, το ημισφαίριο. Η στέψη σώζεται αποσπασματικά μόνο στην προς Α. βάση της και είναι κατασκευασμένη από οπτές πλίνθους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία εσχάρας και η επίστρωση του δαπέδου του με λιωμένο σίδηρο, η βάση του οποίου είναι βόλια που διακρίνονται στην προς Δ. τομή που ορίζει τον κλίβανο. Το δάπεδο κατά μήκος της επίστεψης του στομίου είναι επίπεδο, ενώ ανυψώνεται στον κύκλο που ορίζει το φούρνο με φορά Α.-Δ. Κατά μήκος δηλαδή της σήραγγας παρουσιάζεται επίπεδο και στη συνέχεια εξελίσσεται σε έξαρμα με ανώμαλη επιφάνεια.

Η πιθανότητα να είναι κεραμικός αποκλείεται κυρίως από το γεγονός της απουσίας εσχάρας αφενός και αφετέρου της υψηλής θερμοκρασίας που θα αναπτυσσόταν και θα προκαλούσε την καταστροφή των κεραμικών. Η παρουσία του πηγαδιού που βρέθηκε στην τομή Γ σε επαφή με το νότιο όριο του κλιβάνου συντείνει στην άποψη ότι είναι πιθανόν να είχε σκοπό τη θέρμανση του νερού για το ανώγειο. Δυστυχώς δεν βρέθηκε τίποτα από την οροφή του κλιβάνου και γενικά από το επίπεδο που αυτή ορίζει, ώστε να υποστηρίζεται αυτή η άποψη από την παρουσία ενός υδραυλικού συστήματος.

ΕΛΕΝΗ ΚΑΝΑΚΗ

Οδός Άλμπερ (οικόπεδο Δαμιανάκη)[24]

Στο νότιο ήμισυ του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν μόνον οι τοίχοι μιας οικίας του 1922, που αντικατέστησε παλαιότερη

23. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Ζ. Αλετράς.

24. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Ζ. Αλετράς.

οθωμανικής περιόδου στην ίδια θέση. Στο βόρειο ήμισυ του οικοπέδου μεταξύ των βαθιών θεμελίων μικτής κατασκευής οικίας του 1955, βρέθηκαν λείψανα βοτσαλωτού δαπέδου και λιθόστρωτου αγωγού ομβρίων, που ανήκαν στην αυλή της προαναφερθείσας τουρκικής οικίας.

Ωστόσο, στο εν λόγω οικόπεδο, μετά την καθαίρεση νεότερων κονιαμάτων από τους μεσότοιχους των ιδιοκτησιών ανατολικά, διαπιστώθηκε ότι είναι όμορο με το σωζόμενο δυτικό τμήμα του βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου Σωτηριάκη, που αποτελεί ακάλυπτο χώρο σύγχρονης οικοδομής, ιδιοκτησίας Χ. Δουζένη. Έγγραφο του Δουκικού Αρχείου της Κρήτης αναφέρει ότι «το 1418 παραχωρείται στον Ιωάννη Σωτηριάκη το δικαίωμα ανέγερσης ναού αφιερωμένου στον Άγιο Νικόλαο εντός ιδιόκτητου ακινήτου παρά την οικία του στην ενορία του Σωτήρος των Αυγουστινιανών στον βούργο του Χάνδακα» (Archivio di stato, Venice Duca di Candia, b., 30 ter, *Memoriali* 31, f. 135 r-v).

Ο ναός είχε κηρυχθεί ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο (Β.Δ. 21-02-1947/ΦΕΚ 45/Α΄/18-3-1947) και σωζόταν σχεδόν ακέραιος ενσωματωμένος εντός της παλαιάς τουρκικής οικίας Παχιαδάκη, ιδιοκτησίας Ι.Μ. Βαρκαράκη και Ι.Ι. Δουζένη. Ήταν μονόχωρος με οξυκόρυφη καμάρα, η οποία ενισχυόταν εσωτερικά με δύο σφενδόνια που έβαιναν σε φουρούσια, και ήταν τοιχογραφημένος.

Ωστόσο κατεδαφίστηκε η παλαιά οικία που ενσωμάτωνε το ναό. Παράνομα λοιπόν κατεδαφίστηκαν το Νοέμβριο του 1969, μετά τον αποχαρακτηρισμό του (Β.Δ 8-4-1969/ ΦΕΚ 264/Β΄/19-4-1969), ο ανατολικός τοίχος και η καμάρα μέχρι περίπου το μέσον των ενισχυτικών σφενδονίων. Το δυτικό τμήμα του ναού που δεν κατεδαφίστηκε αποτελούσε μεσοτοιχία όμορων παλαιών κτισμάτων, οπότε σοβαντίστηκε και απέμεινε ως ο ακάλυπτος χώρος της πολυκατοικίας. Σήμερα διακρίνεται πληρωμένο με αργολιθοδομή τόξο που όριζε προφανώς το ανατολικό όριο του νάρθηκα, που δεν σώζεται.

Οδός Δικταίου Άντρου (οικόπεδο Λυδάκη)[25]

Το κύριο εύρημα του οικοπέδου Λυδάκη είναι ενετική δεξαμενή, η οποία συγκέντρωνε τα όμβρια ύδατα του ναού της Παναγίας των Σταυροφόρων.

Σε βάθος 1,70 μ. βρέθηκε αγωγός, ο οποίος οδηγεί σε δεξαμενή. Ο αγωγός αυτός έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 4,50, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0,23, μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,20, απέχει από το ανατολικό όριο 2, από το δυτικό όριο 1,50 μ. και έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Φέρει στο εσωτερικό του ερυθρό υδραυλικό κονίαμα και είναι κατασκευασμένος με αργούς λίθους. Καταλήγει σε τετράγωνη οπή που βρίσκεται στην κορυφή της επίστεψης της δεξαμενής με ανάλογο εύρος και θέση με τον αγωγό.

Η επίστεψη της δεξαμενής, που βρέθηκε σε βάθος -1,90 μ., είναι μια ισχυρή θολωτή κατασκευή, με προσανατολισμό Α.-Δ. Η δεξαμενή έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος (Α.-Δ.) 3,50, μέγιστο σωζόμενο πλάτος 2,70, μέγιστο σωζόμενο ύψος 2,70 μ. Φέρει δε εσωτερικά και εξωτερικά ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Το υδραυλικό κονίαμα στο εσωτερικό της έχει διασωθεί σε άριστη κατάσταση. Ο οριζόντιος άξονάς της είναι παράλληλος με το βόρειο τοίχο του ναού της Παναγίας των Σταυροφόρων. Το ανατολικό όριο της δεξαμενής συμπίπτει, αν επεκταθεί προς Ν., με το ανατολικό όριο του βόρειου κλίτους του ναού.

Ευρήματα. Η δεξαμενή βρέθηκε γεμάτη με χώμα. Η κεραμική ανήκε σε αγγεία καθημερινής χρήσης και πίθους, εφυαλωμένες πίπες με εμπίεστη διακόσμηση, νεότερες πορσελάνες και μεταλλικά αγγεία (εμαγιέ). Επίσης βρέθηκαν οστά. Πιθανώς χρησιμοποιήθηκε ως βόθρος σε νεότερη εποχή.

Περισυλλογή. Πάνω στην επιφάνεια του οικοπέδου βρέθηκε: α) μαρμάρινο ενετικό γλυπτό με θυρεό (μέγ. σωζ. μήκ. 0,56, μέγ. σωζ. πλ. 0,33, μέγ. σωζ. ύψ. 0,08 μ.), β) οθωμανικό επιτάφιο σήμα – σαρίκι –, 0,45 μ. από το νότιο όριο της ανασκαφής σε βάθος -0,60 και σε απόσταση 0,30 μ. από το δυτικό όριο. γ) Κοντά σε αυτό βρέθηκε ασβεστολιθική πλάκα με επιγραφή με αραβικούς χαρακτήρες, που μεταφράζεται «στον αείμνηστο Ισμαήλ Τζαντέ, γιο Μουσταφά» (μέγ. σωζ. ύψ. 0,085, μέγ. σωζ. πλ. 0,32 και μέγ. σωζ. μήκ. 0,24 μ.). δ) Λαξευμένος ασβεστόλιθος που φέρει στη μία επιφάνεια αύλακα και στην άλλη βαθύ κύκλο (μέγ. σωζ. μήκ. 0,34, μέγ. σωζ. ύψ. 0,20, μέγ. σωζ. πλ. 0,34 μ. Η αύλακα έχει μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,03 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,09 μ.

ΠΕΡΙΑΝΔΡΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΑΚΗΣ

ΕΚΣΚΑΦΕΣ ΔΙΑΝΟΙΞΗΣ ΘΕΜΕΛΙΩΝ

Το έτος 2006 διενεργήθηκαν επιβλέψεις εκσκαφών διάνοιξης θεμελίων σε οικόπεδα εντός των ενετικών τειχών της πόλης του Ηρακλείου.

Η ρ ά κ λ ε ι ο

Οδός Αποκορώνου 6 (οικόπεδο Ν. Μαρκουλάκη)

Κατά τον έλεγχο εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου, βρέθηκε στο βόρειο πέρας του οικοπέδου, σε βάθος 2,20 μ., πηγάδι λιθόκτιστο από αμελώς κατεργασμένους λίθους, διαμ. 0,62, σωζ. ύψ. 0,85 μ., και μπροστά του υπάρχει τοίχος που το οριοθετεί. Η όλη κατασκευή έχει πλάτος

25. Στην ανασκαφή συμμετείχε ο αρχαιολόγος Ζ. Αλετράς.

2,80 μ. Στο χώρο του πηγαδιού βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα χρηστικών αγγείων, εφυαλωμένα (τουρκοκρατίας-20ού αι.) και μη, και ένα βόλι.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, σε επαφή με την οδό Αποκορώνου εντοπίστηκε τοίχος του προϋπάρχοντος στο οικόπεδο κτιρίου και αγωγοί ύδρευσης κάτω από το οδόστρωμα. Βρέθηκε τμήμα έτερου πηγαδιού. Ανατολικότερα εντοπίστηκε αναλημματική κατασκευή κατασκευασμένη με την τεχνική της ξερολιθιάς, χωρίς συνδετικό κονίαμα, εδραζόμενη πάνω σε καθαρό χώμα, και μπάζωμα στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου. Σε βάθος 2,50 μ. βρέθηκε ο φυσικός βράχος και ο υδροφόρος ορίζοντας.

ΕΛΕΝΗ ΚΑΝΑΚΗ

Οδός Αρκολέοντος

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών της τεχνικής υπηρεσίας του Δήμου Ηρακλείου στην οδό Αρκολέοντος εντοπίστηκε διάσπαρτο οικοδομικό υλικό, το οποίο, πιθανώς, προέρχεται από το κτιριακό συγκρότημα που βρισκόταν στη θέση του σημερινού πάρκου Θεοτοκοπούλου (παλιά Νομαρχία, θεμελίωση, δεξαμενές και άλλες εγκαταστάσεις από το παλάτι του Αρχιστρατήγου).

Οδός Χανίων 1 (οικόπεδο Α. και Δ. Μανιά)

Διενεργήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου. Στο οικόπεδο είχε κατεδαφιστεί λιθόκτιστη οικία του τέλους του 19ου-αρχών του 20ού αιώνα. Σε επαφή με τον εναπομείναντα ανατολικό τοίχο αποκαλύφθηκε κτιστή υδατοδεξαμενή με πηγάδι στη νοτιοδυτική γωνία της. Η δεξαμενή έχει σχήμα ορθογώνιου παραλληλόγραμμου, μήκ. 3,80 μ. (Α.-Δ.). Το στόμιο είναι επίσης ορθογώνιου σχήματος και μετατρέπεται σε κυκλικό. Το πηγάδι έχει βάθος πάνω από 6 μ. Στο υπόλοιπο οικόπεδο εντοπίστηκαν τοίχοι της λιθόκτιστης οικίας. Ο φυσικός βράχος αποκαλύφθηκε σε βάθος 4,50 μ. Βρέθηκε μικρή ποσότητα κεραμικής εφυαλωμένης (ύστερης ενετοκρατίας-τουρκική) και ακόσμητης χρηστικής.

Πλατεία Κοτζιά 7 (οικόπεδο Γ. και Ε. Τσικνάκη)

Πραγματοποιήθηκε έλεγχος εργασιών διάνοιξης θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των τειχών πόλη του Ηρακλείου, όπισθεν του ξενοδοχείου «Ειρήνη». Είχε προηγηθεί κατεδάφιση κτιρίου. Οι εργασίες σταμάτησαν σε βάθος 3 μ. από τη στάθμη του δρόμου, χωρίς ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων, πλην λίγων οστράκων ακόσμητης κεραμικής.

Οδός Πλαστήρα (οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου Ηρακλείου)

Το 2006 ξεκίνησαν οι εργασίες διάνοιξης θεμελίων στο οικόπεδο του Πολιτιστικού Κέντρου Ηρακλείου[26] επί της οδού Πλαστήρα, απέναντι από τον προμαχώνα Martinego των ενετικών τειχών του Ηρακλείου, βόρεια της Λεωφόρου Πλαστήρα. Στο χώρο είχαν πραγματοποιηθεί τέσσερις δοκιμαστικές τομές το 2005, βάθ. 6 μ., από τις οποίες δεν είχαν προκύψει ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων και είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη του υδροφόρου ορίζοντα ψηλά.

Οδός Πλαστήρα 100 (οικόπεδο Ευ. και Μ. Μαυράκη)

Από 5/04 έως 29/05/06 πραγματοποιήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, απέναντι από το ευθύγραμμο τμήμα (cortina) Βηθλεέμ-Παντοκράτορα των ενετικών τειχών του Ηρακλείου. Δεν εντοπίστηκαν όστρακα ή οικοδομικό υλικό. Το χώμα ήταν μαλακό αργιλώδες καστανό ανοιχτό. Σε βάθος 3 μ. από την επιφάνεια εντοπίστηκε ο υδροφόρος ορίζοντας.

Οδός Στρατηγού Βάσου 6 (οικόπεδο «Πρότυπο Κατασκευαστική ΑΕ»)

Από 3/04 έως 30/04/06 πραγματοποιήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, βόρεια της Λεωφόρου Πλαστήρα, απέναντι από το ευθύγραμμο τμήμα (cortina) Βηθλεέμ-Παντοκράτορα των ενετικών τειχών του Ηρακλείου. Στο οικόπεδο προϋπήρχε πετρόκτιστη αποθήκη με υπόγειο. Δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ή όστρακα. Το έδαφος ήταν από μαλακό αργιλώδες καστανό ανοιχτό χώμα. Ο υδροφόρος ορίζοντας εντοπίστηκε σε βάθος 2 μ.

Οδός Χάληδων 6 (οικόπεδο Ν. Δροσατάκη)

Από 8/06 έως 12/07/06 πραγματοποιήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφής θεμελίων, στο παραπάνω οικόπεδο, στην εντός των ενετικών τειχών πόλη του Ηρακλείου, κοντά στην Πύλη του Ιησού. Στο οικόπεδο προϋπήρχε σύγχρονο κτίσμα από τσιμέντο, το οποίο είχε κατεδαφιστεί. Δεν εντοπίστηκαν ενδείξεις ύπαρξης αρχαίων.

26. Το οικόπεδο του Πολιτιστικού Κέντρου χωρίζεται με την οδό Γιαμπουδή από το οικόπεδο «ΑΡΤΕΜΙΣ ΕΝΑ ΑΕ - PLASTIRA CENTER», στο οποίο διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα το 2006.

Οδός Παλμέτη (οικόπεδο Δήμου Ηρακλείου - Κέντρο Φροντίδας Ηλικιωμένων)

Πραγματοποιήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, όπου εντοπίστηκαν δύο πηγάδια, λαξευμένα στο φυσικό βράχο.

Συμβολή οδών Μηριονίου και Μαλεβιζίου (οικόπεδο ΝΤΑΡΜΑΡ)

Από 10/04 έως 15/04/06 πραγματοποιήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφής θεμελίων σε οικόπεδο φερομένης ιδιοκτησίας ΝΤΑΡΜΑΡ (Τωμαδάκη-Καλλέργη), στην περιοχή της Αγίας Τριάδας. Στο οικόπεδο υπήρχε διώροφη μονοκατοικία που κατεδαφίστηκε. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε η θεμελίωση της οικίας και βρέθηκε λίγη κεραμική εφυαλωμένη (ύστερη τουρκοκρατία) και χρηστική. Ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε σε βάθος 0,50-1 μ. από τη στάθμη του δρόμου.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, παράλληλα με το όριο προς την οδό Μαλεβιζίου αποκαλύφθηκε, κατά την αφαίρεση πλάκας τσιμέντου, υπόγεια θολωτή κατασκευή από ημιλαξευμένους λίθους και κονίαμα. Βρίσκεται εντός λαξεύματος του φυσικού βράχου και συνεχίζεται προς Ν. και Β., κάτω από τις όμορες οικοδομές και το δρόμο. Σε τακτές αποστάσεις ανοίγονται στους πλάγιους κάθετους τοίχους τετράπλευρα κουτούτα εισροής υδάτων. Το δάπεδο έχει κατωφέρεια. Πιθανώς αποτελεί τμήμα του ενετικού θολωτού αγωγού που σημειώνεται στο χάρτη του Werdmüller και απολήγει στα ανατολικά της Πύλης του Δερματά, με νεότερες επεμβάσεις και επισκευές. Η πορεία του αγωγού έχει εντοπιστεί και στο παρελθόν κατά μήκος της οδού Γοργολαΐνι.

Οδός Ντελημάρκου (οικόπεδο Αφών Φουρναράκη)

Κατά τον έλεγχο εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, στην περιοχή της Αγίας Τριάδας, κοντά στην κρήνη Πριούλι, στην ευρύτερη περιοχή της Πύλης του Δερματά, δεν εντοπίστηκαν όστρακα ή οικοδομικό υλικό. Το χώμα ήταν το μαλακό αργιλώδες καστανό ανοιχτό. Σε βάθος 2 μ. από την επιφάνεια εντοπίστηκε ο υδροφόρος ορίζοντας.

Οικόπεδο Γ. Φανταουτσάκη

Διενεργήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο που περικλείεται από τις οδούς Ντελημάρκου-Μηριονίου-Γοργολαΐνι, στην ευρύτερη περιοχή της Πύλης του Δερματά (Αγία Τριάδα). Στο οικόπεδο προϋπήρχαν κτίσματα με υπόγεια που κατεδαφίστηκαν. Δεν εντοπίστηκαν αρχαία. Ο φυσικός βράχος και ο υδροφόρος ορίζοντας εντοπίστηκαν σε βάθος 1,50 μ.

Οικόπεδο Πυργιανάκη[27]

Διενεργήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφής θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, στη συμβολή των οδών Ντελημάρκου-Γοργολαΐνι, στην ευρύτερη περιοχή της Πύλης του Δερματά (Αγία Τριάδα). Δεν εντοπίστηκαν αρχαία. Ο φυσικός βράχος και ο υδροφόρος ορίζοντας εντοπίστηκαν σε βάθος 1,50 μ.

Οδός Γοργολαΐνι 18-22 (οικόπεδο Μ. Χιονάκη)

Από 19/06 έως 18/07/06 διενεργήθηκε έλεγχος εργασιών εκσκαφών θεμελίων στο παραπάνω οικόπεδο, στην ευρύτερη περιοχή της Πύλης του Δερματά (Αγία Τριάδα).

Στο βόρειο και το ανατολικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν τα θεμέλια προγενέστερης λιθόκτιστης οικίας, που είχε κατεδαφιστεί, και τμήμα κτιστού στομίου πηγαδιού, διαμ. 0,60 μ. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε βόθρος, μήκ. 3 μ. με κατεύθυνση Ν.-Β. Στο υπόλοιπο οικόπεδο διαπιστώθηκε η παρουσία φυσικού, σταθερού εδάφους και σε βάθος 1,50 μ. ο υδροφόρος ορίζοντας.

Μουσείο Φυσικής Ιστορίας (πρώην Ηλεκτρική)

Στον αύλειο χώρο μπροστά από την είσοδο του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας (πρώην Ηλεκτρική) πραγματοποιήθηκε εκσκαφή για τη μεταφορά και υπογειοποίηση υποσταθμού της ΔΕΗ. Η εκσκαφή έγινε εσωτερικά της λιθεπένδυσης του εναπομείναντος τμήματος της piattaforma S. Venerada. Αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος σε βάθος 3 μ., στον οποίο είναι θεμελιωμένο το τείχος.

Κατεδαφίστηκε ο παλαιός υπέργειος υπόσταθμος της ΔΕΗ και απομακρύνθηκαν τα σύγχρονα στοιχεία από σκυρόδεμα, τα οποία ήταν πακτωμένα πάνω στο τείχος.

Αγία Βαρβάρα

Θέση Άγιος Βασίλειος

Λείψανα οικοδομήματος στη θέση Άγιος Βασίλειος, 1,5 χλμ. νοτιοδυτικά του οικισμού της Αγίας Βαρβάρα στον ομώνυμο Δήμο, οδήγησαν σε ανασκαφική διερεύνηση της θέσης τους μήνες Οκτώβριο 2005 και Οκτώβριο-Νοέμβριο 2006. Τα εν λόγω αρχιτεκτονικά λείψανα βρίσκονται στη βόρεια παρυφή λόφου με τον τουρκικό Κουλέ, σε χωράφι ιδιοκτησίας της ενορίας Αγίας Βαρβάρας.

27. Όμορο από τις πλευρές Ντελημάρκου-Γοργολαΐνι με την ιδιοκτησία Φανταουτσάκη και απέναντι από την ιδιοκτησία Φουρναράκη.

Την ανασκαφή, που πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση της ενορίας Αγίας Βαρβάρας και επιβλεψη της 13ης ΕΒΑ, διενήργησαν οι αρχαιολόγοι Μ. Σηφάκη (2005) και Ευ. Παπαγιανάκης (2006), με επιβλέποντα τον αρχαιολόγο Π. Επιτροπάκη. Την αποτύπωση του χώρου έκανε η πολιτικός μηχανικός ΤΕ Δ. Μπουνιαλέτου-Αποστολάκη.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκε η «αψίδα Α΄» και μεγάλο μέρος του «κτιρίου Α΄» από δύο σταυρόσχημα κτίρια ρωμαϊκών χρόνων. Το κτιριακό αυτό συγκρότημα είχε αρχική χρήση ως λουτρό και με επισκευές και συνεχείς μετατροπές απέκτησε πιθανότατα λατρευτική χρήση κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Η τοιχοποιία αποτελείται εσωτερικά από πήλινες πλίνθους με ισχυρό συνδετικό κονίαμα και εξωτερικά έχει επένδυση με αδρά κατεργασμένους ορθογωνικούς λίθους.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Αβδού Πεδιάδος

Ναός Αγίου Αντωνίου

Εντός του οικισμού Αβδού Πεδιάδος βρίσκεται ο ναός του Αγίου Αντωνίου. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναΰδριο, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή ημικυλινδρική οροφή. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανοίγεται η είσοδος.

Εντός του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών, της πρώτης δεκαετίας του 14ου αιώνα[28]. Μεταξύ αυτών, διακρίνονται και οι εξής: α) Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, β) Γέννηση του Χριστού, γ) Βάπτιση του Χριστού, δ) Νιπτήρ, ε) Μυστικός Δείπνος, στ) Σταύρωση, ζ) Μυροφόρες, η) Ανάσταση, θ) Ανάληψη του Χριστού κ.ά.[29].

Ναός Αγίου Δημητρίου και Αγίας Παρασκευής

Εντός του οικισμού κείται ο δίκλιτος ή διμάρτυρος ναός του Αγίου Δημητρίου (νότιο κλίτος) και της Αγίας Παρασκευής (βόρειο κλίτος). Και τα δύο κλίτη είναι σύγχρονα, προέρχονται από τα μέσα του 19ου αιώνα και επικοινωνούν με ανοίγματα μεταξύ τους.

Νότιο κλίτος: Άγιος Δημήτριος

Πρόκειται για ικανών διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του ανοίγεται η είσοδος, ανατολικά της οποίας ανοίγεται ένα παράθυρο.

Επί του ανωφλίου της εισόδου του νότιου κλίτους υπάρχουν οι επιγραφές *1831* και *1916*. Πρόκειται προφανώς για χρονολογίες, οι οποίες αναφέρονται, η μεν πρώτη στην ανέγερση και η δεύτερη σε ανακαίνιση του ναού.

Επί του τέμπλου του νότιου κλίτους είναι τοποθετημένη εικόνα του αγίου Δημητρίου, κάτωθεν της οποίας διατηρείται γραπτή, πεντάστιχος επιγραφή:

ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΔΙΑ ΔΑΠΑΝΗC ΤΗΣ ΑΓΙΑC ΜΩΡ
ΦΗC ΤΑΥΤΗC ΓΩΝΕΟΝ, ΤΕΚΝΟΝ
CΥΜΒΙΑC ΚΑΙ ΑΔΕΛΦΩΝ Κ(ΑΙ) CΙΓΓΕΝΟΝ
ΠΗΥΜΑ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΑΝΟΥCΟΥ ΄ΑΩΜΑ΄

Αναφέρεται το έτος 1841, ως έτος κατασκευής της εικόνας.

Στο μέσον περίπου της νότιας εξωτερικής πλευράς του νότιου κλίτους κείται το κωδωνοστάσιο, στη βάση του οποίου διατηρείται η ανάγλυφη επιγραφή:

ΚΩΔΩΝΟCΤΑCΙΟΝ
ΑΝΕΓΕΡΘΗ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟC 1911
ΔΑΠΑΝΗ ΤΗC ΚΟΙΝΟ
ΤΗΤΟC ΑΒΔΟΥ

Βόρειο κλίτος: Αγία Παρασκευή

Πρόκειται για ορθογώνιας κάτοψης οικοδόμημα, το οποίο είναι προσκολλημένο στη βόρεια πλευρά του νότιου κλίτους. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος. Στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του ανοίγεται ένα παράθυρο.

Αγία Βαρβάρα

Ναός Αγίου Αντωνίου

Βορειοανατολικά του οικισμού της Αγίας Βαρβάρας και σε μικρή απόσταση από αυτόν, δεξιά του αγροτικού δρόμου Αγίας Βαρβάρας-Αγίου Θωμά, σε μικρή έξαρση του εδάφους και επί βράχου, κείται το ναΰδριο του Αγίου Αντωνίου (17 Ιανουαρίου). Για την κατασκευή του λαξεύτηκε ο φυσικός βράχος (σιτόχρους πωρόλιθος) και το μεγαλύτερο μέρος του βόρειου και του νότιου τοίχου του ναού αποτελούνται από το φυσικό πέτρωμα.

28. M. Bissinger, *Kreta. Byzantinische Wandmalerei*, München 1995, αριθ. μν. 88, σ. 121, πίν. 85.

29. K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, σ. 411-412.

Ο ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα δίλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος.

Υπό το δάπεδο του ναού κείνται δύο λακκοειδείς, κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι καλύπτονται με ορθογώνιες πλάκες από σιτόχρουν πωρόλιθο.

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού δεν διατηρούνται τοιχογραφίες ή λείψανα αυτών.

Ο ναός προέρχεται πιθανώς από τα τέλη του 16ου ή τις αρχές του 17ου αιώνα.

Ναός Αγίου Γεωργίου του Χωστού

Στα περίχωρα του οικισμού της Αγίας Βαρβάρας κείται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Χωστού. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει δύο οικοδομικές φάσεις, ήτοι:

Α΄ φάση: Αρχικά στη θέση αυτή ανεγέρθηκε μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εξωτερικά η οροφή φέρει κοίλα κεραμίδια. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο.

Εντός του πάχους της νότιας και της βόρειας εσωτερικής πλευράς του ναού σχηματίζονται ανά δύο αψιδώματα. Στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς του ναού υπήρχε μία θύρα, η οποία εντοιχίστηκε αργότερα και μετατράπηκε σε παράθυρο. Στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται ένα παράθυρο.

Υπό το δάπεδο του κυρίως ναού κείνται τρεις λακκοειδείς κιβωτιόσχημοι τάφοι, καλυπτόμενοι με ορθογώνιες πλάκες από σιτόχρου πωρόλιθο. Ο ναός αυτός χτίστηκε πιθανώς κατά το 14ο αιώνα.

Β΄ φάση: Αργότερα, πιθανώς κατά τις αρχές του 16ου αιώνα, προστέθηκε δυτικά του αρχικού ναού ορθογώνιας κάτοψης χώρος, ο οποίος επέχει σήμερα τη θέση νάρθηκα. Αυτός καλύπτεται με έναν ημισφαιρικό τρούλο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανοίγεται η είσοδος.

Κάτω από το δάπεδο του χώρου αυτού βρίσκονται δύο λακκοειδείς κιβωτιόσχημοι τάφοι, καλυπτόμενοι με πλάκες από σιτόχρουν πωρόλιθο.

Οι εσωτερικές επιφάνειες του νάρθηκα καλύπτονται με τοιχογραφίες[30]. Εικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία του Χριστού και η Μέλλουσα Κρίση. Πρόκειται για τοιχογραφίες καλής ποιότητας των αρχών του 16ου αιώνα.

Ο ναός αυτός φαίνεται ότι ήταν κοιμητηριακός. Πάνω από την είσοδο, που ανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς του νάρθηκα, είναι εντοιχισμένος λιθόπλινθος από σιτόχρουν πωρόλιθο, ορθογώνιου σχήματος, επί του οποίου διατηρείται η εγχάρακτη επιγραφή *ΑΧΙΕ΄ Μ.Ζ.C.* Αναφέρεται το έτος 1615 μ.Χ. και τα αρχικά του ονόματος πιθανώς κτήτορα ή ανακαινιστή του ναού.

Βορειοανατολικά του ναού του Αγίου Γεωργίου του Χωστού και σε απόσταση 50 μ. περίπου από αυτόν βρίσκεται παλαιός νερόμυλος για το άλεσμα των δημητριακών, ο οποίος έχει εγκαταλειφθεί από μακρού χρόνου.

Αξέντι

Ναός Αγίου Πνεύματος ή Αγίου Αυξεντίου

Μεταξύ των οικισμών Αγία Βαρβάρα και Άγιος Θωμάς, κείται ο παλαιός και από μακρού χρόνου εγκαταλελειμμένος οικισμός Αξέντι. Η ονομασία του έχει προφανώς την προέλευση της από τον πρώτο οικιστή Αυξέντιον. Για πρώτη φορά αναφέρεται ως «Axendi» και «Asenda» το 1367[31].

Εντός του οικισμού διατηρείται ο ναός του Αγίου Πνεύματος ή, κατά άλλους, του Αγίου Αυξεντίου. Πρόκειται για ικανών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται μία θύρα. Στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται δεύτερη θύρα και ανατολικά αυτής ένα παράθυρο. Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται δεύτερο παράθυρο.

Στο δυτικό άκρο της νότιας εξωτερικής πλευράς του ναού υψώνεται κωδωνοστάσιο, στη βάση του οποίου έχει εντοιχιστεί οικόσημο με στέμμα του Οίκου Venier, με τα αρχικά γράμματα *R.V.* και τη χρονολογία *1568*[32].

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού δεν διατηρούνται τοιχογραφίες.

Ο ναός προέρχεται από το έτος 1568 και ανακαινίστηκε τελευταία.

30. Ο ναός αυτός δεν αναφέρεται στον κατάλογο των τοιχογραφημένων ναών της Κρήτης: G. Gerola, *Τοπογραφικός κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης*, μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις Κ.Ε. Λασιθιωτάκης, Ηράκλειο 1961 (στο εξής: Gerola, *Κατάλογος*).

31. E. Santschi, *Régestes des arrêts civils etc.*, σ. 125. Σ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. Α΄, Ηράκλειο 1991, σ. 114-115.

32. Gerola, *Monumenti Veneti*, τ. IV, σ. 270.

Άγιοι Δέκα

Ναός Αγίων Δέκα

Στο κέντρο περίπου του οικισμού των Αγίων Δέκα Μεσαράς υψώνεται ο ναός των Αγίων Δέκα. Πρόκειται για τους δέκα μάρτυρες, οι οποίοι μαρτύρησαν κατά το διωγμό του αυτοκράτορα Δεκίου το 251 μ.Χ. Πιθανότατα πρόκειται για τους δέκα επισκόπους της Κρήτης, οι οποίοι τότε εποίμαιναν τις ισάριθμες Επισκοπές της Μεγαλονήσου. Τα ονόματα των αγίων Δέκα, σύμφωνα με παλαιότατη έκδοση, είναι τα εξής: α) Θεόδουλος, β) Σατουρνίνος, γ) Εύπορος, δ) Γελάσιος, ε) Ευνικιανός, στ) Ζωτικός, ζ) Πόμπιος, η) Αγαθόπους, θ) Βασειλίδης ή Βασιλειάδης, ι) Ευάρεστος.

Ο ναός των Αγίων Δέκα ιδρύθηκε στο κέντρο περίπου του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου της Γόρτυνας, στον τόπο όπου μαρτύρησαν οι άγιοι. Ολόκληρος δε ο σημερινός οικισμός των Αγίων Δέκα είναι χτισμένος στο χώρο του ρωμαϊκού αμφιθεάτρου, όπως φαίνεται από τη ρυμοτομία του (θέση οικιών και δρόμων).

Αρχικά ο ναός ήταν χτισμένος στον τύπο της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου. Ο και σήμερα διατηρούμενος ναός ανήκει επίσης στον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής. Ιδρύθηκε στη θέση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και διατηρεί πολυάριθμα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά(;) μέλη, τα οποία προέρχονται από την παλαιοχριστιανική βασιλική. Το δάπεδο του σημερινού ναού βρίσκεται κατά 1,50 μ. περίπου χαμηλότερα της στάθμης της αυλής του ναού και των παρακείμενων οδών.

Νοτιοανατολικά του ναού των Αγίων Δέκα διατηρείται πρόσκτισμα, εν είδει παρεκκλησίου.

Βορειοανατολικά του ναού και σε μικρή απόσταση από αυτόν ανασκάφηκε προ ετών μονόχωρο αψιδωτό οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει επίσης τη μορφή παρεκκλησίου.

Σαμπάς

Μονή Αγκαράθου

Καθολικό

Η μονή της Αγκαράθου είναι μία από τις παλαιότερες και σημαντικότερες μονές της Κρήτης. Βρίσκεται στην επαρχία Πεδιάδος του νομού Ηρακλείου και πλησίον του οικισμού Σαμπάς. Το Καθολικό της μονής είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου (15 Αυγούστου).

Σε χειρόγραφο της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης αναφέρεται: «Αὕτη ἡ βίβλος ἀφιερώθη εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον, τὴν ἐπονομαζομένην Ἀγκάραθο»[33].

Επίσης, στη μονή διατηρούνται σήμερα επιγραφές με τις χρονολογίες *1551, 1554, 1577, 1583* κ.ά.

Η μονή γνώρισε μεγάλη ακμή τόσο κατά την περίοδο της ενετοκρατίας (1210-1645/1669) όσο και της τουρκοκρατίας (1645/1669-1898/1913). Ήταν κέντρο παιδείας και μοναχοί προερχόμενοι από την Αγκάραθο έγιναν οικουμενικοί πατριάρχες, πατριάρχες Αλεξανδρείας, μητροπολίτες, επίσκοποι κτλ.

Το Καθολικό της μονής προέρχεται από διάφορες περιόδους και έχει χτιστεί στη θέση παλαιότερου ναού. Το ανατολικό τμήμα του Καθολικού αποτελείται από ένα τρίκογχο, το οποίο χρησιμοποιείται ως Ιερό Βήμα. Οι τρεις κόγχες καλύπτονται με τεταρτοσφαίρια, και ο κεντρικός χώρος με ημικυλινδρική οροφή, ο άξονας της οποίας βαίνει από Β. προς Ν.

Ο κυρίως ναός είναι νεότερο κτίσμα. Είναι τρίκλιτος: το μεσαίο κλίτος είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου και φέρει στο κέντρο ημισφαιρικό τρούλο, το νότιο είναι αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος και το βόρειο κλίτος τιμάται στη μνήμη του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Ο κυρίως ναός ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά τρούλου ναού.

Τελευταία, το Καθολικό ανακατασκευάστηκε στη δεκαετία του 1950. Κατά το 2006 άρχισαν εργασίες επισκευής και ανάπλασης του Καθολικού, με την έγκριση της Εφορείας μας και με έξοδα της μονής Αγκαράθου. Ανοίχθηκε εξωτερικά περιμετρική τάφρος για την αποστράγγιση των ομβρίων υδάτων. Καθαιρέθηκαν νεότερες κακότεχνες προσθήκες από σκυρόδερμα, επισκευάστηκε η στέγη και στεγανοποιήθηκε.

Οι εργασίες βρίσκονται σε εξέλιξη.

Αποθήκη ενετοκρατίας

Βορειοδυτικά του Καθολικού και δεξιά της βόρειας πύλης της μονής, ως προς τον εισερχόμενο, βρίσκεται μεγάλων διαστάσεων αποθήκη. Πρόκειται για ορθογώνιας κάτοψης οικοδόμημα (εσωτ. διαστ. 26,80×5,30 μ.), το οποίο καλύπτεται με ημικυλινδρική οροφή. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δ. προς Α. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος.

Άνωθεν της εισόδου είναι εντοιχισμένος λιθόπλινθος, με την εγχάρακτη επιγραφή:

ΕΡΓΟΝ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΜΑΞΙΜΟΥ
ΠΑΝΟΣΙΟΥ ΗΓΟΥΜΕ
ΝΟΥ ΤΟΥ ΛΟΥΚΑΡΕΩΣ
ΑΧΚΗ΄ ΑΠΡΙΛΛΙΩ Α΄

Ο αναφερόμενος ηγούμενος της μονής Μάξιμος Λούκαρης ήταν αδελφός του οικουμενικού πατριάρχη Κυρίλλου του Λουκάρεως. Αναγράφεται το έτος 1628 μ.Χ., ως έτος ανέγερσης της αποθήκης. Έγιναν διάφορες εργασίες στερεώσεως και αναπαλαιώσεως της αποθήκης, μεταξύ των οποίων οι εξής: α) καθαρισμός εσωτερικών επιφανειών αποθή-

33. Σπανάκης, ό.π., σ. 80-82.

κης, β) εξωτερικά επιχρίσματα (πατητά), γ) στεγανοποίηση οροφής, δ) καθαίρεση νεότερου αναλημματικού τοίχου δυτικά της αποθήκης, διαμόρφωση εξωτερικού χώρου, ε) αποκάλυψη συστήματος συλλογής ομβρίων υδάτων και μεταφοράς αυτών σε υπόγεια υδατοδεξαμενή.

Άνω Αρχάνες

Ναός Αγίας Παρασκευής

Εκτός του οικισμού των Άνω Αρχανών και σε μικρή απόσταση από αυτόν, σε μικρό ύψωμα και στο μέσον εύφορης περιοχής, βρίσκεται ο ναός της Αγίας Παρασκευής (26 Ιουλίου). Πρόκειται για μικρών διαστάσεων ναΰδριο, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η οροφή εξωτερικά φέρει αστρακάσβεστο.

Ο ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανοίγεται η είσοδος.

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες[34]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Πιθανώς εικονιζόταν ο Ιησούς Χριστός Παντοκράτωρ.

Κόγχη: Πιθανότατα εικονίζονταν τέσσερις άγιοι ιεράρχες, στραμμένοι στο κέντρο της αψίδας, συλλειτουργούντες.

Ανατολικό μέτωπο

Άνω ζώνη: Άγιον Μανδήλιον.

Μεσαία ζώνη: Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

Κάτω ζώνη: Πιθανώς εικονίζονταν οι άγιος διάκονος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς και άγιος διάκονος Ρωμανός ο Μελωδός.

Καμάρα: Η Ανάληψη του Χριστού.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Καμάρα: Συνθέσεις από τον κύκλο του λεγομένου Δωδεκαόρτου, ήτοι: α) Γέννηση Χριστού, β) Υπαπαντή, γ) Βάπτιση, δ) Εις Άδου Κάθοδος.

Νότιος τοίχος

Άνω ζώνη: Τρεις σκηνές από το μαρτύριο της Αγίας Παρασκευής.

Κάτω ζώνη (από Δ. προς Α.): α) Άγιος ολόσωμος, μετωπικός, φέρων αρχιερατικά άμφια, αδιάγνωστος, β) ομοίως, γ) άγιος αδιάγνωστος, φέρων στέμμα επί της κεφαλής, δ) Μέγας Αντώνιος, ε) άγιοι Θεόδωροι Τήρων και Στρατηλάτης. Εικονίζονται έφιπποι, φέροντες πλήρη στρατιωτική εξάρτηση.

Βόρειος τοίχος

Άνω ζώνη: Τρεις σκηνές από το μαρτύριο της Αγίας Παρασκευής.

Κάτω ζώνη (από Δ. προς Α.): α) Άγιος Γεώργιος Τροπαιοφόρος. Εικονίζεται έφιππος, φέρων στρατιωτική στολή, δρακοντοκτόνος. β) Δημήτριος ο Μυροβλύτης. Παριστάνεται επίσης έφιππος.

Δυτικός τοίχος

Άνω ζώνη: Σταύρωση του Χριστού.

Κάτω ζώνη (από Ν. προς Β.): α) Δεν διατηρούνται λείψανα τοιχογραφίας, β) άγιος αδιάγνωστος, γ) άγιος αδιάγνωστος.

Βόρεια της εισόδου του ναού διατηρείται χάραγμα με τη χρονολογία *1440*.

Χρονολόγηση. Η παράσταση της Σταύρωσης προέρχεται από έναν αγιογράφο και μπορεί να χρονολογηθεί στο 1350. Οι λοιπές παραστάσεις προέρχονται από άλλο αγιογράφο και χρονολογούνται στο 1390 περίπου.

Η Εφορεία μας, σε συνεργασία με την ενορία των Άνω Αρχανών, προέβη στην εκτέλεση στερεωτικών εργασιών στο ναό της Αγίας Παρασκευής.

Θέση Ασώματος, ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Εκτός του οικισμού των Άνω Αρχανών και σε μικρή απόσταση από αυτόν, εν μέσω εύφορων εκτάσεων, κατάφυτων με αμπελώνες, στη θέση Ασώματος, κείται ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναΰδριο, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανοίγεται η είσοδος.

Ο ναός είναι κατάγραφος εσωτερικά[35].

Κτητορική επιγραφή. Στη νότια εσωτερική πλευρά του κυρίως ναού διατηρείται μεγαλογράμματη, τετράστιχη κτητορική επιγραφή, η οποία σε μεταγραφή είχε ως εξής:

Τω μονογενή μου υιό προφω αν _ _ _ _
και δέξα(ι) του τον καμέ διαπύρος
Τελειουμένην εν ταις σκηναίς του σ(ω)τήρ(ο)ς
Υιέ Θ(εο)ύ, Κ(ύ)ριος σοφίας χ(ε)ιρός. Έτ(ου)ς
,στωκγ΄ τ(ου) Μ(α)ρ(τίου)

34. G. Gerola, *Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta*, Venezia 1935 (στο εξής: Gerola, *Elenco*), αριθ. μν. 472, σ. 188. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 472, σ. 75. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. μν. 121, σ. 155 και αριθ. μν. 178, σ. 201-202.

35. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 473, σ. 188-189. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 473, σ. 75-76.

Η αναγραφόμενη χρονολογία 6823 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί προς το έτος 1315/1316 μ.Χ.

Παράσταση κτητόρων. Επί της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού εικονίζονται οι κτήτορες. Η παράσταση συνοδεύεται με την επτάστιχη, μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία σε μεταγραφή έχει ως εξής:

+ Ο Αρχιστρά(τη)γος Θ(εο)ύ / τ(ου) χ(ε)ιρ

Μιχ(αήλ) / του Πατζι/διώ/τ/ο/υ/ +

Ο αγιογράφος του ναού ονομάζετο Μιχαήλ Πατζιδιώτης.

Συνεργείο συντηρητών της Εφορείας μας προέβη στον καθαρισμό, τη στερέωση και τη συντήρηση των τοιχογραφιών του ναού.

Άνω Βιάννος

Θέση Πλάκα, ναός Αγίας Πελαγίας

Εντός του οικισμού της Άνω Βιάννου βρίσκεται ο ναός της Αγίας Πελαγίας. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η οροφή εξωτερικά φέρει μανδύα από σκυρόδεμα.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος.

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτονται με καλής ποιότητας και καλής διατήρησης τοιχογραφίες[36].

Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Εικονίζεται η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα στον τύπο της Νικοποιού ή Βλαχερνίτισσας.

Κόγχη: Παριστάνονται τέσσερις ολόσωμοι άγιοι ιεράρχες, φέροντες αρχιερατικά άμφια, στραμμένοι προς το κέντρο της αψίδας, συλλειτουργούντες, ήτοι (από Β. προς Ν.): α) Γρηγόριος ο Θεολόγος, β) Ιωάννης ο Χρυσόστομος, γ) Μέγας Βασίλειος, και δ) Αθανάσιος Αλεξανδρείας. Στο μέσον της αψίδας εικονίζεται η παράσταση του Μελισμού ή του Θυομένου.

Ανατολικό μέτωπο

Άνω ζώνη: Η Φιλοξενία του Αβραάμ (Αγία Τριάς).

Μεσαία Ζώνη: Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

Κάτω ζώνη: α) Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας και β) διάκονος Ρωμανός ο Μελωδός.

Καμάρα: Η Ανάληψη του Χριστού.

Νότιος τοίχος: Άγιοι ιεράρχες.

Βόρειος τοίχος: Ομοίως.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Καμάρα: Συνθέσεις από τον κύκλο του λεγόμενου Δωδεκαόρτου: α) Γέννηση Χριστού, β) Υπαπαντή, γ) Βάπτιση, δ) Μεταμόρφωση, ε) Έγερση Λαζάρου, στ) Βαϊοφόρος, ζ) Μυστικός Δείπνος, η) Προδοσία, θ) Ελκόμενος ι) Σταύρωση, ια) Εις Άδου Κάθοδος (Ανάσταση), ιβ) οι Μυροφόρες, ιγ) Ψηλάφηση του Θωμά.

Επίσης εικονίζονται σκηνές από το βίο της αγίας Πελαγίας, που αποτελούν μοναδικό παράδειγμα σε όλη την Κρήτη.

Νότιος τοίχος: Εικονίζονται διάφοροι άγιοι. Πάνω από την είσοδο διατηρείται η γραπτή κτητορική επιγραφή, στην οποία αναφέρεται η χρονολογία ανέγερσης του ναού, που αντιστοιχεί προς το 1360[37].

Βόρειος τοίχος: Παριστάνονται στρατιωτικοί άγιοι, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι εξής: α) άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, β) Δημήτριος ο Μυροβλύτης, γ) Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος και δ) άγιος Βαρθολομαίος, φέρων το δέρμα του (τον έγδαραν ζωντανό).

Δυτικός τοίχος: α) Σταύρωση, β) Δευτέρα Παρουσία - Μέλλουσα κρίση, Ποινές κολαζομένων.

Επίσης, στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται διάφορα χαράγματα.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Εντός του πυρήνα του παλαιού οικισμού, νοτιοανατολικά του ναού της Αγίας Πελαγίας και σε μικρή απόσταση από αυτόν, σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου.

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η οροφή εξωτερικά φέρει μανδύα από σκυρόδεμα.

Ο ναός προέρχεται τουλάχιστον από δύο οικοδομικές περιόδους, ήτοι:

Δυτικό τμήμα: νάρθηκας

Ο νάρθηκας εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα, ο άξονας της οποίας βαίνει από Β. προς Ν. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανοίγεται η είσοδος. Χτίστηκε κατά την ύστερη περίοδο της ενετοκρατίας (πιθανώς το 16ο αι.) και φαίνεται να είχε αρχικά τοιχογραφίες, που δεν διατηρούνται σήμερα.

36. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 734, σ. 209-210. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 734, σ. 100. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. μν. 135, σ. 164.

37. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 450-453.

Ανατολικό τμήμα: Ιερό Βήμα - κυρίως ναός

Το και σήμερα διατηρούμενο ανατολικό τμήμα (Ιερό Βήμα - κυρίως ναός) είναι μεταγενέστερο του νάρθηκα. Πιθανώς το τμήμα αυτό κατέρρευσε και ανοικοδομήθηκε εκ νέου ή ο ναός επεκτάθηκε προς Α. Εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εξωτερικά η οροφή φέρει πλάκα από σκυρόδεμα. Στο μέσον της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος. Δυτικά του κυρίως ναού υπάρχει ευρύχωρο άνοιγμα, διά μέσου του οποίου επικοινωνεί με το νάρθηκα.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της νότιας πλευράς του Ιερού Βήματος ανοίγεται μία θύρα. Το ανατολικό τμήμα του ναού είναι πιθανώς κτίσμα των αρχών του 19ου αιώνα.

Επί της νότιας εξωτερικής όψεως του ναού και δυτικά της εισόδου διατηρείται η επιγραφή *1804*, που αναφέρεται πιθανώς στην ανακατασκευή του ανατολικού μέρους του ναού. Άνωθεν της ανατολικής εισόδου της νότιας πλευράς, η οποία επιτρέπει την είσοδο από την αυλή στο Ιερό Βήμα, διατηρείται η επιγραφή *1906*, η οποία αναφέρεται προφανώς σε εργασίες επισκευής του ναού.

Επί της νότιας πλευράς του ναού υψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσιο, με την επιγραφή *ΑΡΧΗ ΣΟΦΙΑΣ ΦΟΒΟΣ ΚΥΡΙΟΥ*.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με καλής ποιότητας ξυλόγλυπτο τέμπλο, επί του οποίου υπάρχουν οι εξής δεσποτικές εικόνες:

α) Ιησούς Χριστός. Κάτω από αυτήν υπάρχει η επιγραφή *ΑΩΞΑ΄* (=1861 μ.Χ.).

β) Παναγία. Σε αυτήν υπάρχει η επιγραφή *ΑΩΝΘ΄* (= 1859 μ.Χ.).

γ) Άγιος Γεώργιος. Κάτω από αυτήν υπάρχει η επιγραφή *ΑΩΝΘ΄* (1859 μ.Χ.).

Ναός Παναγίας (Κοίμηση Θεοτόκου)

Εντός του οικισμού της Άνω Βιάννου, αριστερά ως προς τον εισερχόμενο από τη δυτική πλευρά του οικισμού και σε επαφή προς την αμαξιτή οδό Πύργου (Δήμου Αστερουσίων)-Βιάννου-Ιεράπετρας, υψώνεται ο ναός της Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου, 15 Αυγούστου). Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η οροφή εξωτερικά φέρει κοίλα κεραμίδια. Εσωτερικά η οροφή φέρει δύο ενισχυτικά τόξα ή σφενδόνια.

Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται ένα παράθυρο.

Άνωθεν της εισόδου δημιουργείται τυφλό αψίδωμα, το οποίο απολήγει σε τρίλοβο προς τα άνω. Επί του ανωφλίου της εισόδου διατηρείται η τετράστιχη μεγαλογράμματη επιγραφή:

ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩ /
18 + 79 /
ΚΑΤΑ ΜΑΡΤΙΟΝ /
ΑΝΕΚΑΙΝΙΣΘΗ ΤΗ ΦΙΛΟΤΙΜΩ ΔΑΠΑΝΗ
ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΒΙΑΝΝΟΥ

Η χρονολογία 1879 αναφέρεται σε ανακαίνιση του ναού. Ο ναός είναι των χρόνων της ενετοκρατίας. Φέρει στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του τοιχογραφίες[38], οι οποίες στα κατώτερα σημεία είναι καλυμμένες με γαλάκτωμα ασβεστίου. Ο ναός και οι τοιχογραφίες του προέρχονται πιθανώς από το 15ο αιώνα.

Θέση Πλατάνι, ναός Αγίου Γεωργίου Πλατανιώτη

Νοτιοδυτικά του οικισμού της Άνω Βιάννου και σε μικρή απόσταση από αυτόν, δεξιά της αμαξιτής οδού Άνω Βιάννου-Αγίας Μονής, στη θέση Πλατάνι, κείται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Πλατανιώτη.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναΰδριο, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος.

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες[39]. Επί της δυτικής εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού διατηρείται η κτητορική επιγραφή, στην οποία αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι αγιογράφος του ναού ήταν ο ιερεύς Ιωάννης Μουσούρος. Ως έτος αγιογράφησης του ναού αναφέρεται το *ΣΤΠΘ΄, ινδ(ικτίωνος) θ΄*. Το έτος 6809 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί προς το έτος 1401 μ.Χ. Πρόκειται για τοιχογραφίες καλής τέχνης και διατήρησης.

Άνω Χερσόνησος

Ναός Παναγίας (Κοίμηση Θεοτόκου)

Στον οικισμό Άνω Χερσόνησος κείται ο ναός της Παναγίας, ο οποίος τιμάται στην Κοίμηση της Θεοτόκου (15 Αυγούστου). Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα των μέσων του 19ου αιώνα. Ο ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή κά-

38. Το μνημείο δεν αναφέρεται στους καταλόγους του Gerola.

39. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 731, σ. 209. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 731, σ. 100. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. μν. 165, σ. 194-195.

μαρα. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας διατηρείται μεγαλογράμματη μονόστιχη επιγραφή, η οποία έχει ως εξής: *ΕΙΣΕΛΕΥΣΟΜΑΙ ΕΙΣ ΤΟ(Ν) ΟΙΚΟ(Ν) ΣΟΥ ΠΡΟΣΚΥΝΗΣΩ ΠΡΟΣ ΝΑΟ(Ν) ΑΓΙΟΝ ΣΟΥ.*

Στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται δεύτερη είσοδος, άνωθεν της οποίας σχηματίζεται τυφλό αψίδωμα. Στο τύμπανο αυτού διατηρείται η επιγραφή *1848*. Πρόκειται προφανώς για το έτος ανεγέρσεως του ναού.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξυλόγλυπτο τέμπλο, καλής τέχνης και διατήρησης, επί του οποίου βρίσκονται οι εξής δεσποτικές εικόνες:

α) Ιησούς Χριστός ως Μέγας Αρχιερεύς. Εικονίζεται στηθαίος, μετωπικός, φέρων αρχιερατικά άμφια. Ευλογεί με το δεξί του χέρι και κρατεί ανοικτό Κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό, ενεπίγραφο. Κάτω και αριστερά της εικόνας υπάρχει η μονόστιχη επιγραφή: *ΜΝΗΣΘΥΤΗ ΚΥΡΙΕ ΤΩΝ ΚΑΤΑ ΒΑΛΩ ΝΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΥΕΡΑ ΗΚΟΝΗ ΤΑΥΤΗΝ. ΧΕΙΡ Μ(Ι)Χ(ΑΗΛ) ΖΥΓΡΑΦΑΚΟΥ ,ΑΩΝΕ΄.*

Αναγράφεται η χρονολογία 1855 μ.Χ., ως έτος κατασκευής της εικόνας αυτής.

β) Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα. Παριστάνεται η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα, αριστεροκρατούσα, στον τύπο της Οδηγήτριας. Κάτω και δεξιά διατηρείται η επιγραφή *1855*.

γ) Κοίμηση Θεοτόκου. Εικονίζεται η Κοίμηση της Υπεραγίας Θεοτόκου, σύμφωνα με τον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο. Στον κάθετο άξονα της συνθέσεως παριστάνεται ο Ιησούς Χριστός, φέρων την ψυχή της Θεοτόκου, ως παιδιού. Στον οριζόντιο άξονα της συνθέσεως εικονίζεται η Θεοτόκος, κείμενη επί της νεκρικής κλίνης και εκατέρωθεν οι Απόστολοι. Κάτω και στο μέσον παριστάνεται το περιστατικό του Ιουδαίου Ιεφωνία. Πρόκειται για εικόνα των μέσων του 19ου αιώνα.

Εντός του Ιερού Βήματος φυλάσσονται οι ξύλινες, φορητές εικόνες:

α) Ιησούς Χριστός ως Μέγας Αρχιερεύς. Εικονίζεται ολόσωμος, όρθιος, μετωπικός, φέρων αρχιερατική στολή. Η εικόνα είναι των μέσων του 19ου αιώνα.

β) Ιωάννης Πρόδρομος. Παριστάνεται ολόσωμος, όρθιος, ως «ένσαρκος Άγγελος», φέρων πτέρυγες. Κάτω και αριστερά διατηρείται η γραπτή επιγραφή *,ΑΩΛΣΤ΄*, ήτοι 1836 μ.Χ.

γ) Γεώργιος Δρακοντοκτόνος. Εικονίζεται ο Άγιος Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος. Κάτω και αριστερά υπάρχει η γραπτή επιγραφή:

,ΑΩΚΖ΄
ΧΕΙΡ ΜΙΧΑΗ(Λ) ΘΥΤΟΥ

Αναφέρεται το έτος 1827 μ.Χ. και ο αγιογράφος Μιχαήλ Θύτης ήταν ιερεύς.

Σύμφωνα με τις πληροφορίες του εφημερίου του ναού π. Ιωάννη Ε. Τζεβαμπινά, ο ναός έφερε και νότιο κλίτος, ήτοι ήταν δίκλιτος ή διμάρτυρος. Το νότιο κλίτος κατεδαφίστηκε το 1980 περίπου, προκειμένου να διευρυνθεί η παρακείμενη δημοτική οδός.

Αυγενική

Ναός Παναγίας

Εντός του οικισμού της Αυγενικής υψώνεται ο ναός της Παναγίας, ο οποίος προέρχεται από τρεις οικοδομικές περιόδους. Ο κυρίως ναός προέρχεται από μια πρώτη οικοδομική περίοδο και εμφανίζει εξωτερικά μεν τον τύπο του μονόχωρου ναού, εσωτερικά δε τον τύπο του συνεπτυγμένου, σταυροειδούς ναού, εγγεγραμμένου εντός τετραγώνου. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με καμάρες, ενώ θεωρείται πιθανόν ο ναός αρχικά να έφερε στο κέντρο τρούλο. Σε μια δεύτερη οικοδομική περίοδο προστέθηκε το ανατολικό τμήμα, το οποίο χρησιμεύει ως Ιερό Βήμα.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Η νότια και η βόρεια κεραία του σταυρού απολήγει προς Α. σε ημικυκλικές κόγχες, οι οποίες εγγράφονται εντός του πάχους των τοίχων. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού υπάρχει ευρύχωρο άνοιγμα, μέσω του οποίου επικοινωνεί ο ναός με το νάρθηκα. Στο δυτικό άκρο της νότιας κεραίας του σταυρού ανοίγεται μία είσοδος.

Στη βόρεια πλευρά της δυτικής κεραίας του ναού και εντός του πάχους του τοίχου αποκαλύφθηκε ένα αρκοσόλιο. Ο κυρίως τάφος ήταν ορθογώνιου σχήματος, λακκοειδής, ημιυπόγειος και περιείχε ανθρώπινα οστά, προερχόμενα από περισσότερες ταφές, καθώς και σπαράγματα τοιχογραφιών, προερχομένων από το γραπτό διάκοσμο του ναού, από τον οποίο ελάχιστα δείγματα αποκαλύφθηκαν κατά χώραν.

Δυτικά του κυρίως ναού προστέθηκε σε μια τρίτη οικοδομική περίοδο ορθογώνιος κατ' όψεως νάρθηκας, ο οποίος καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανοίγεται η είσοδος.

Η οροφή του ναού εξωτερικά είναι σαμαρωτή και καλύπτεται με κεραμίδια.

Συνεργείο της Υπηρεσίας μας προέβη στις εξής εργασίες:

α) Εσωτερικά έγινε βαθύ αρμολόγημα, έτσι ώστε να διακρίνονται οι διάφορες φάσεις του μνημείου.

β) Καθαιρέθηκε το εντοιχισμένο τμήμα της κόγχης της νότιας κεραίας του ναού.

γ) Αποτοιχίστηκαν οι μεταγενέστεροι, πρόσθετοι τοίχοι του αρκοσολίου και αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή.

δ) Έγινε συμπλήρωση των φθαρμένων λίθινων πλακών του δαπέδου του ναού.

ε) Καθαιρέθηκε το πρόσφατο γύψινο τέμπλο και αντικαταστάθηκε με χαμηλό, ξύλινο.

Είναι πολύ πιθανόν αρχικά να ιδρύθηκε στη θέση αυτή κοσμικό κτίσμα κατά τη β΄ βυζαντινή περίοδο της Κρήτης (961-1210 μ.Χ.), το οποίο μετασκευάστηκε κατά το 13ο αιώνα σε χριστιανικό ναό, τιμώμενο στο όνομα της Παναγίας. Σε αυτό το συμπέρασμα οδηγούμαστε, λόγω του ότι η παλαιότερη τοιχοποιία του μνημείου, με την ευρεία χρήση της οπτής πλίνθου και την όλη τεχνική αυτής, μας οδηγεί στις αρχές της 2ης χιλιετίας μ.Χ., η δε αψίδα του Ιερού Βήματος δεν φαίνεται να συνανήκει στην πρώτη οικοδομική φάση του μνημείου, αλλά να προστέθηκε αργότερα.

Το αποκαλυφθέν αρκοσόλιο ανήκει πιθανώς στον κτήτορα του ναού.

Βορίζα

Θέση Σταυρωμένο, ναός Τιμίου Σταυρού

Δυτικά του ναού του Αγίου Φανουρίου, που βρίσκεται στην θέση Βαλσαμόνερο του οικισμού Βορίζα του Δήμου Ζαρού, σε υψηλότερο επίπεδο και σε μικρή απόσταση από αυτόν, στη θέση Σταυρωμένο, υψώνεται ο ναός του Τιμίου Σταυρού (14 Σεπτεμβρίου).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος. Στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται δεύτερη είσοδος.

Οι εσωτερικές επιφάνειες του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες[40]. Στη βόρεια εσωτερική πλευρά του ναού διατηρούνται τα χαράγματα *1414, 1484, 1496*. Ο Gerola αναφέρει επίσης το χάραγμα *1517*[41]. Οι τοιχογραφίες προέρχονται από δύο διαφορετικές περιόδους και η διατήρησή τους είναι μέτρια. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού, ως terminus ante quem θα πρέπει να θεωρηθεί το έτος 1414 μ.Χ., σύμφωνα με το αρχαιότερο σωζόμενο χάραγμα.

Βρέλης

Ναός Αγίου Νικολάου

Βόρεια των Μοιρών Μεσαράς και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτές, στον οικισμό Βρέλης ή Άγιος Αντώνιος και εντός του νεκροταφείου, κείται ο ναός του Αγίου Νικολάου (6 Δεκεμβρίου).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εξωτερικά η οροφή έχει καλυφθεί με σκυρόδεμα. Ο ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος.

Βόρεια του ναού έγινε αποχωμάτωση και αποκαλυφθηκε τοίχος παλαιότερου ναού, χτισμένος από αργολιθοδομή (πλ. 0,70, σωζ. ύψ. 1,50 μ. περίπου). Ο ναός έχει υποστεί πολλές φθορές από το χρόνο, την υγρασία και τις ανθρώπινες αδόκιμες επεμβάσεις.

Έγινε στερέωση των τοίχων, αντικατάσταση των εξωτερικών επιχρισμάτων, εσωτερικά συμπληρώθηκαν κενά στην καμάρα, έγιναν συμπληρωματικά εσωτερικά επιχρίσματα, στεγανοποιήθηκε η στέγη και έγινε διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου του ναού.

Ο ναός είναι κατάγραφος εσωτερικά[42]. Έγινε στερέωση των τοιχογραφιών και προγραμματίζεται να καθαριστούν μελλοντικά. Εντός του ναού εικονίζονται, μεταξύ άλλων και οι εξής σκηνές:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Ιησούς Χριστός Παντοκράτωρ.

Κόγχη: Άγιοι Ιεράρχες συλλειτουργούντες.

Ανατολικό μέτωπο

Άνω ζώνη: Φιλοξενία Αβραάμ (Αγία Τριάδα).

Μεσαία ζώνη: Ευαγγελισμός Θεοτόκου.

Κάτω ζώνη: Άγιοι Διάκονοι: α) Στέφανος ο Πρωτομάρτυς, β) Ρωμανός ο Μελωδός.

Καμάρα: η Ανάληψη του Χριστού.

Νότια πλευρά: Άγιοι Ιεράρχες.

Βόρεια πλευρά: Ομοίως.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Καμάρα: Σκηνές από τον κύκλο του λεγόμενου Δωδεκαόρτου.

Βόρειος τοίχος: α) Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος, β) άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης.

Νότιος τοίχος: α) Διάφοροι άγιοι, β) άγιος Νικόλαος, μετά σκηνών εκ του βίου του.

Δυτικός τοίχος

Άνω ζώνη: Σταύρωση του Χριστού.

Μεσαία ζώνη: Κτητορική επιγραφή.

40. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 591, σ. 199. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 591, σ. 88.

41. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 591, σ. 199.

42. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 608, σ. 200. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 608, σ. 89-90.

Διατηρείται γραπτή, μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή, η οποία μεταξύ άλλων αναφέρει και τα εξής:

[+ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣ]ΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ [ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ] ΑΓΙΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΝΔΟ[ΞΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΥΡΩΝ ΤΗΣ ΛΥΚΙΑΣ ΔΙ' ΕΞΟΔΟΥ ΚΑΙ ΚΟΠΟΥ [ΔΕΙΝΑ ΚΑΙ] ΤΗΣ ΣΥΝΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΜΑΡΙ(ΑΣ) ΚΕ ΤΩ(Ν) ΤΕΚΝ(ΩΝ) ΑΥΤΩ(Ν), [ΕΤΟΥΣ] ΣΤΩΚΒ[43]

Η αναγραφόμενη χρονολογία 6822 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί προς το έτος 1313/1314 μ.Χ.

Χαράγματα. Βόρειος τοίχος: *Μάρθ(α) (Μονα)χή.* Ο Gerola διάβασε το χάραγμα *1448*[44].

Βροντήσι

Κρήνη ενετοκρατίας

Στην παλαιά και ιστορική μονή Βροντησίου, του Δήμου Ζαρού, η οποία ήκμασε τόσο επί της περιόδου της ενετοκρατίας (1210-1645/1669 μ.Χ.) όσο και της τουρκοκρατίας (1645/1669-1898/1913 μ.Χ.) διατηρείται κρήνη της περιόδου της ενετοκρατίας.

Ειδικότερα, βορειοδυτικά της μονής και εντός του εξωτερικού περιβόλου αυτής, σε μεγάλη και ευρύχωρη εξωτερική αυλή, η οποία σκιάζεται από αιωνόβια πλατάνια (Platanus orientalis), κείται η κρήνη, το νερό της οποίας ρέει καθαρό και κρυστάλλινο και προέρχεται από τα έγκατα του όρους Ίδη ή Ψηλορείτης (υψόμ. 2.456 μ.).

Η πρόσοψη της κρήνης αυτής έχει μνημειακή διαμόρφωση και κοσμείται με ανάγλυφη παράσταση των Πρωτοπλάστων στον Παράδεισο. Εικονίζεται ο Αδάμ ολόσωμος, αριστερά ως προς το θεατή και η Εύα, επίσης ολόσωμος, δεξιά ως προς το θεατή. Και οι δύο φορούν περιζώματα από φύλλα συκής, άρα εικονίζονται μετά το προπατορικό αμάρτημα. Από τον παράδεισο ρέουν τέσσερις ποταμοί (Γεών, Φισών, Τίγρης και Ευφράτης), οι οποίοι εικονίζονται προσωποποιημένοι. Από τα στόματα αυτών ρέει το νερό της κρήνης.

Η κρήνη αυτή, εξαιρετικής τέχνης, προέρχεται πιθανώς από το 15ο-16ο αιώνα και έχει υποστεί πολλές φθορές από το χρόνο και τις αδόκιμες επεμβάσεις των ανθρώπων κατά το παρελθόν.

Σε αγαστή συνεργασία με το Δήμο Ζαρού, ειδικευμένο συνεργείο της Εφορείας μας προέβη στον καθαρισμό, τη στερέωση και την ανάδειξη της κρήνης. Ειδικότερα, έγιναν οι εξής εργασίες: α) Καθαρίστηκε η κρήνη (πρόσοψη και υδατοδεξαμενή) από τα φυτά. β) Αφαιρέθηκαν οι μεταγενέστερες προσθήκες από σκυρόδεμα και έγινε εξωτερικό αρμολόγημα. γ) Έγινε στερέωση λιθοπλίνθων και συμπλήρωση ελλειπόντων τμημάτων. δ) Έγινε στερέωση και μερική συμπλήρωση του άνωθεν της κυρίας όψεως της κρήνης λίθινου γείσου. ε) Έγινε καθαρισμός, διαμόρφωση και ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου της κρήνης.

Γωνιές

Ναός Παναγίας (Κοίμηση Θεοτόκου)

Εντός του οικισμού Γωνιές του Δήμου Τυλίσου, της Επαρχίας Μαλεβιζίου Ηρακλείου, κείται ο ναός της Παναγίας, ο οποίος είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Θεοτόκου (15 Αυγούστου).

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα, που εσωτερικά φέρει ένα σφενδόνιο. Εξωτερικά η οροφή φέρει επίστρωση από σκυρόδεμα.

Ο ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος. Στο δυτικό τμήμα της νότιας εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού και εντός του πάχους του τοίχου δημιουργείται ένα τυφλό αψίδωμα. Ανατολικά αυτού ανοίγεται ένα παράθυρο.

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες[45], οι οποίες έχουν αλλοιωθεί εν μέρει από το χρόνο, την υγρασία, την αιθάλη των κεριών και του θυμιάματος και από αδόκιμες ανθρώπινες επεμβάσεις.

Εντυπωσιακή είναι η μνημειώδης παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας και της Μελλούσης Κρίσεως, η οποία εκτείνεται σε ολόκληρο το πλάτος της δυτικής εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού και η οποία αποτελούσε την τελευταία εντύπωση-υπόμνηση των εξερχόμενων από το ναό χριστιανών.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο τέμπλο του τέλους του 19ου αιώνα, επί του οποίου διατηρούνται οι εξής δεσποτικές εικόνες: α) Ιησούς Χριστός. Εικόνα του τέλους του 19ου αιώνα, με επιζωγράφηση του έτους 1967. β) Κοίμηση της Θεοτόκου. Πρόκειται για το συνηθισμένο εικονογραφικό τύπο της Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτωθεν αυτής διατηρείται η γραπτή επιγραφή *1881.* Κά-

43. Δ. Τσουγκαράκης - Ε. Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, Ανέκδοτα χαράγματα και επιγραφές από μονές και ναούς της Κρήτης, *Ενθύμισις Ν.Μ. Παναγιωτάκη,* Ηράκλειο 2000, σ. 696.

44. Gerola, *Elenco,* αριθ. μν. 608, σ. 200.

45. Ο ναός δεν περιλαμβάνεται στους κατάλογους των τοιχογραφημένων ναών του Gerola.

τω δεξιά: *ΧΕΙΡ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΥ*. γ) Άγιος Ιερομάρτυς Χαράλαμπος. Ο άγιος Χαράλαμπος καταλαμβάνει περίοπτη θέση, επειδή εθεωρείτο προστάτης από την πανώλη (πανούκλα). Κάτωθεν της εικόνας υπάρχει η γραπτή επιγραφή *Μαΐου 20, 1875*.

Ηλιακό ωρολόγιο. Επί της δυτικής παραστάδας του παραθύρου της νότιας εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού έχει εντοιχιστεί λιθόπλινθος από φαιόχρωμο πωρόλιθο, με εγχάρακτους ομόκεντρους κύκλους και αριθμούς. Πρόκειται για ηλιακό ωρολόγιο, το οποίο αρχικά θα έκειτο προφανώς εξωτερικά παλαιότερου ναού. Στη σημερινή του θέση εντοιχίστηκε κατά την ανέγερση του ναού της Παναγίας, χρησιμοποιηθέν ως οικοδομικό υλικό.

Ο ναός και οι τοιχογραφίες του ανήκουν πιθανώς στο 14ο αιώνα.

Μονή Επανωσήφη

Ναός Παναγίας Γαλατιανής

Νοτιοανατολικά του Μετοχίου του Αστρατήγου και σε απόσταση 500 μ. περίπου από αυτό, σε υψηλότερο άνδηρο και στο μέσον εύφορης περιοχής, κατάφυτης από ελαιόδενδρα, κείται ο παλαιός και από μακρού χρόνου ερειπωμένος ναός της Παναγίας της Γαλατιανής[46].

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλυπτόταν με κτιστή καμάρα. Η ανατολική πλευρά του απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ανοιγόταν η είσοδος.

Διατηρείται ο νότιος τοίχος του ναού ολόκληρος και στο αρχικό του ύψος, καθώς και ολόκληρο το περίγραμμά του. Στο μέσον της βόρειας εξωτερικής πλευράς του ναού υπήρχε μία αντηρίδα. Λείψανα τοιχογραφιών δεν διατηρούνται, πιθανώς όμως να υπήρχαν.

Γύρω από το ναό διακρίνονται λείψανα παλαιών οικοδομημάτων. Σύμφωνα με υπάρχουσα παράδοση, πρόκειται για τα ερείπια μεσαιωνικού οικισμού, ο οποίος επλήγη από πανώλη, οι κάτοικοι αυτού απεβίωσαν και ο οικισμός έκτοτε εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε.

Νότια της Παναγίας Γαλατιανής βρίσκεται κήπος της μονής Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη με εσπεριδοειδή (πορτοκαλιές, μανταρινιές κτλ.).

Ο ναός της Παναγίας είναι κτίσμα του 14ου αιώνα και ερειπώθηκε πιθανώς από το β΄ μισό του 18ου αιώνα και εξής, οπότε και εγκαταλείφθηκε ο οικισμός.

46. Η ονομασία «Γαλατιανή» προέρχεται πιθανώς από την ύπαρξη εικόνας της Παναγίας Γαλακτοτροφούσης.

Θέση Ρημάμπελα, ναός Αγίου Γεωργίου

Βορειοανατολικά της μονής του Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτήν (σε ευθεία γραμμή), ανατολικά του Αστρατήγου και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτόν, δεξιά της οδού Μονής Επανωσήφη-Καρκαδιώτισσας-Αστρατήγου, σε μικρό γήλοφο, στο μέσον εύφορης περιοχής και στη θέση Ρημάμπελα[47], κείται το παλαιό ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλυπτόταν με κτιστή καμάρα, η οποία έχει καταπέσει προ πολλού χρόνου. Εσωτερικά υπήρχε ένα ενισχυτικό τόξο (σφενδόνιο). Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανοιγόταν η είσοδος.

Διατηρείται ολόκληρη σχεδόν η τοιχοποιία στο αρχικό της ύψος, πλην της ημικυλινδρικής οροφής, η οποία έχει καταπέσει, όπως προαναφέρθηκε, και έχει καλύψει το δάπεδο του ναού.

Στην εσωτερική βορειοδυτική και νοτιοδυτική γωνία και στη δυτική πλευρά του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών[48]. Στην αυλή του ναού υπάρχουν λακκοειδείς τάφοι.

Ο ναός αυτός του Αγίου Γεωργίου ανεγέρθηκε πιθανώς κατά το 14ο-15ο αιώνα μ.Χ. και ερειπώθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα μ.Χ. περίπου, και έκτοτε εγκαταλείφθηκε. Αποτελεί Μετόχι της μονής Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη, εντός των κτημάτων της οποίας και βρίσκεται.

Ευαγγελισμός (πρώην Μουχτάροι)

Ναός Ευαγγελισμού της Θεοτόκου

Στο κέντρο περίπου του οικισμού κείται ο ναός του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει σε κάτοψη το σχήμα του ελεύθερου σταυρού. Η ανατολική και η δυτική κεραία του σταυρού είναι μεγαλύτερου μήκους, σε σχέση με τη βόρεια και τη νότια κεραία, οι οποίες είναι βραχύτερες. Ο ναός καλύπτεται με καμάρες και ανήκει στον τύπο των σταυρεπίστεγων ναών[49].

47. Το τοπωνύμιο «Ρημάμπελα» προέρχεται προφανώς από το «έρημα αμπέλια».

48. Ο ναός αυτός δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των τοιχογραφημένων ναών της Κρήτης. Πρβλ. Gerola, *Κατάλογος*, σ. 93.

49. Ο ναός αυτός μοιάζει με το ναό της Μεταμόρφωσης του Χριστού στους Σταμνιούς Πεδιάδος του νομού Ηρακλείου, που είναι και αυτός σταυρεπίστεγος, προέρχεται πιθανώς από το 13ο αιώνα και διασώζει λείψανα τοιχογραφιών.

Η ανατολική κεραία του σταυρού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα προς Α., στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Η κεραία αυτή, καθώς και η δυτική, καλύπτονται με ημικυλινδρικές οροφές. Η βόρεια και η νότια κεραία του σταυρού καλύπτονται με υπερυψωμένη, ενιαία, κτιστή καμάρα, ο άξονας της οποίας βαίνει από Β. προς Ν. (τρουλοκαμάρα).

Στο μέσον της δυτικής πλευράς της δυτικής κεραίας του ναού ανοίγεται η είσοδος. Στη νότια και τη βόρεια εσωτερική πλευρά της δυτικής κεραίας και εντός του πάχους των τοίχων δημιουργούνται τυφλά αψιδώματα (ανά ένα σε κάθε πλευρά).

Κατά την ανέγερση του ναού χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό αρχαία επιτύμβια στήλη από λάρτιο λίθο, η οποία φέρει στην κυρία όψη της εγχάρακτη, μεγαλογράμματη, τετράστιχη επιγραφή, η οποία έχει ως εξής:

ΕΥΝΑΤΗΣ
ΕΥΦΡΑΤΗ
ΤΩ ΥΙΩ
ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ

Η στήλη και η επιγραφή αυτή προέρχονται πιθανώς από τον 3ο-2ο αιώνα π.Χ.

Επί της σολέας του ναού διατηρείται εγχάρακτη μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία έχει ως εξής:

1855 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ
26 ΕΤΕΙ, ΝΙΚ(ΟΛΑΟΥ) ΜΕΤΑ ΤΕΚΝΑ

Η επιγραφή αυτή αναφέρεται πιθανώς σε εργασίες επισκευής και ανακαίνισης του ναού.

Τέμπλο. Το Ιερό Βήμα χωρίζεται του κυρίως ναού με ξυλόγλυπτο τέμπλο καλής ποιότητας. Άνωθεν της βόρειας θύρας του παρατηρείται η επιγραφή *1883*. Κάτωθεν του ξυλόγλυπτου σταυρού, ο οποίος υψούται άνω και στο κέντρο της επίστεψης του τέμπλου, διατηρείται η ανάγλυφη επιγραφή *1884*. Το τέμπλο προφανώς κατασκευάστηκε κατά τα έτη 1883-1884.

Δεσποτικές εικόνες. Επί του τέμπλου βρίσκονται οι εξής δεσποτικές εικόνες: α) Ιησούς Χριστός - άγιος Νικόλαος - άγιος Σπυρίδων. Κάτωθεν αυτής υπάρχει η γραπτή, μονόστιχη επιγραφή *ΧΕΙΡΙ ΠΑΠ[ΑΔΑ]ΚΗ ΄ΑΩΝΗ΄*. Αναφέρεται το έτος 1858, ως έτος κατασκευής της εικόνας. β) Παναγία Βρεφοκρατούσα. Εικονίζεται η Παναγία ολόσωμη, βρεφοκρατούσα. Κάτωθεν αυτής διατηρείται η γραπτή, μεγαλογράμματη, μονόστιχη επιγραφή: *ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΡΟΣΔΕΞΑΙ ΤΑΣΔΕΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΣΟΥ: ΧΑΡΙΤΟΥ, ΝΙΚΟΛΑΟΥ Κ(ΑΙ) ΜΙΧΑΗΛ ΣΥΜΒΙΩΝ, ΤΕΚΝΩΝ, ΓΟΝΕΩΝ Κ(ΑΙ) ΑΔΕΛΦΩΝ ΑΥΤΩΝ + ΄ΑΩΝΣΤ΄. Χ(ΕΙΡ) Ι(ΩΑΝΝΟΥ) Π. ΜΙΖΑΡΓΙΑ+*.

Αναφέρεται η χρονολογία 1856 μ.Χ., ως έτος κατασκευής της εικόνας.

Τοιχογραφίες. Επί των εσωτερικών επιφανειών της δυτικής κεραίας του σταυρού, διατηρούνται τοιχογραφίες, ήτοι:

Καμάρα: α) Σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη: Δημιουργία του κόσμου και του ανθρώπου, Δημιουργία του Αδάμ και της Εύας, Εκδίωξη των Πρωτοπλάστων εκ του Παραδείσου, Ο Ιησούς Χριστός ως «νέος Αδάμ». β) Σκηνές από την Καινή Διαθήκη: Παραβολή δέκα παρθένων, Το Δείπνον του πλουσίου. γ) Δευτέρα Παρουσία και Μέλλουσα Κρίση: Κόλπος Αβραάμ, Χοροί: προφητών, αρχιερέων, βασιλέων, μαρτύρων, οσίων, γυναικών.

Νότια πλευρά (τυφλό αψίδωμα - τύμπανο): Άγιος Γεώργιος Δρακοντοκτόνος.

Βόρεια πλευρά: Άγιος Νικόλαος Μύρων, περιβαλλόμενος από δύο ακόμη αγίους. Πρόκειται για τοιχογραφίες καλής ποιότητας, πιθανώς του τέλους του 14ου αιώνα[50]. Οι τοιχογραφίες αυτές ήταν καλυμμένες από ασβεστοκονίαμα και αποκαλύφθηκαν το 1981, ύστερα από εργασίες συντηρήσεως του ναού από τη 13η ΕΒΑ. Πρόκειται για σπάνια εικονογραφικά θέματα, παρόμοια των οποίων απαντούν σε τρία ακόμη μνημεία της Κρήτης.

Καμαριώτης

Ναός Αγίου Γεωργίου του Καμαριώτη

Δυτικά της πόλης του Ηρακλείου κείται ο παλαιός οικισμός Καμαριώτης (υψόμ. 620 μ.), ο οποίος απέχει από το Ηράκλειο 23 χλμ. περίπου. Υπάγεται στο Δήμο Τυλίσου. Επειδή κείται στα όρια των νομών Ρεθύμνης και Ηρακλείου, κατά το παρελθόν υπαγόταν διοικητικώς άλλοτε στην επαρχία Μυλοποτάμου του νομού Ρεθύμνης και άλλοτε στην επαρχία Μαλεβιζίου του νομού Ηρακλείου. Ο οικισμός του Καμαριώτη αναφέρεται σε έγγραφο του 1396 του Δουκικού Αρχείου του Χάνδακα ως «Camarioti»[51].

Στο κέντρο περίπου του οικισμού και σε βραχώδη έξαρση του εδάφους κείται ο παλαιός ναός του Αγίου Γεωργίου του Καμαριώτη. Πρόκειται για έναν τρίκλιτο ναό. Το βόρειο κλίτος είναι αφιερωμένο στον Άγιο Νικόλαο Μύρων της Λυκίας, το μεσαίο στον Αφέντη Χριστό (Μεταμόρφωση του Χριστού) και το νότιο κλίτος στον Άγιο Γεώργιο τον Τροπαιοφόρο.

Ο ναός στη σημερινή του μορφή είναι εντυπωσιακός, προέρχεται δε από περισσότερες οικοδομικές περιόδους, ήτοι:

Α΄ περίοδος: Κατά τη β΄ βυζαντινή περίοδο της Κρήτης (961-1210) ιδρύθηκε σε αυτή τη φύσει οχυρή θέση ορθογώνιας κάτοψης πύργος, από τον οποίον μπορούσε να ελέγ-

50. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 186-187. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 397-399, πίν. 368-369.

51. Santschi, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 378. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 349-350.

χεται ολόκληρη η περιοχή. Η τοιχοποιία είναι επιμελημένη και γίνεται ευρεία χρήση της οπτής πλίνθου.

Β΄ περίοδος: Κατά το 13ο αιώνα προστέθηκε ανατολικά του πύργου τρίκλιτο κτίσμα, που απολήγει σε τρεις ημικυκλικές αψίδες προς Α. Πύργος και προσθήκη αποτέλεσαν ένα τρίκλιτο ή τριμάρτυρο ναό, καλυπτόμενο με κτιστές καμάρες. Στην ανατολική εξωτερική πλευρά του ναού απεικονίζεται σε ανάγλυφο δικέφαλος αετός και το οικόσημο της οικογένειας των Καλλεργών. Θεωρείται πολύ πιθανόν ο ναός να αποτελούσε τον καθεδρικό ναό της Ορθοδόξου Επισκοπής, την ύπαρξη της οποίας δέχθηκαν οι Ενετοί, σύμφωνα με τη συνθήκη του έτους 1299, η οποία συνήφθη μεταξύ αυτών και της οικογένειας των Καλλεργών.

Γ΄ περίοδος: Κατά το 15ο αιώνα προστέθηκε δυτικά του ναού νάρθηκας (εσωνάρθηκας), ο οποίος εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα, ενώ στο μέσον αυτού υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος.

Δ΄ περίοδος: Στην τέταρτη οικοδομική περίοδο (πιθανώς το 1700 μ.Χ. περίπου) προστέθηκε δυτικά του νάρθηκα ορθογώνιας κάτοψης κτίσμα, εν είδει στεγασμένου, ανοικτού προπύλου. Τα ανοίγματά του εντοιχίστηκαν αργότερα και το αρχικό πρόπυλο μετατράπηκε σε εξωνάρθηκα, κάτω από το δάπεδο του οποίου αποκαλύφθηκε μεγάλος αριθμός τάφων.

Αρκοσόλιο. Εντός του κυρίως ναού και στη βορειοδυτική εσωτερική του γωνία κατασκευάστηκε μνημειώδες αρκοσόλιο, προφανώς για την ταφή του κτήτορα και της οικογενείας του. Τούτο έφερε πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο. Κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας (1645-1898/1913) το αρκοσόλιο καθαιρέθηκε και μέρος των αρχιτεκτονικών μελών του χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή της πρόσοψης της κρήνης, που βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού Καμαριώτη και επί της οποίας διατηρείται επιγραφή: *Ι(ΗCOY)C Χ(ΡΙCΤΟ)C ΝΙ[ΚΑ], 1870 ΑΥΓΟΥCΤΟΥ 18, Ν.Κ.Μ.Ο.*

Τάφος. Στο μέσον περίπου του νότιου κλίτους του ναού και κάτω από το δάπεδο διατηρείται κτιστός λακκοειδής τάφος, καλυπτόμενος με ορθογώνιες πλάκες από σιτόχρουν πωρόλιθο. Πρόκειται προφανώς για τον τάφο σημαίνοντος προσώπου της τοπικής κοινωνίας των μέσων χρόνων.

Τοιχογραφίες. Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών του 13ου και του 15ου αιώνα[52].

Επιγραφές. α) Επί του ανωφλίου της νότιας θύρας του ναού διατηρείται η επιγραφή *ΑΧΚΘ΄ ΜΑΡΤΙΟC Κ΄*, ήτοι: «αχκθ΄, Μάρτιος κ΄». Η αναγραφόμενη χρονολογία 20 Μαρτίου 1629 αναφέρεται προφανώς σε επισκευή και ανακαίνιση του ναού.

β) Επί της δυτικής θύρας του εξωνάρθηκα υπάρχει λίθινο ανώφλι με ανάγλυφο διάκοσμο και την ανάγλυφη επιγραφή *ΤΙΝ Ι / ΣΤ - 1700 - Γ - Ι - Λ - Κ,* ήτοι «Τίν 1. Σ(επ)τ(εμβρίου) 1700 - Γ. - Ι. - Λ.- Κ». Προφανώς η χρονολογία 1-9-1700 αναφέρεται σε ανακαίνιση του ναού.

γ) Στο μεσαίο κλίτος και δυτικά της Ωραίας Πύλης, επί του δαπέδου, υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή *[ΜΕΓΑΛ] ΟΜΑΡΤΥΡΟC ΓΕΟΡ[ΓΙΟΥ],* ήτοι «[Μεγαλ]ομάρτυρος Γεωρ[γίου]».

δ) Επί λιθοπλίνθου διατηρείται η ανάγλυφη επιγραφή:

Χ. Κ. ΤΗ Η΄

ΝΟΕΜ(ΒΡΙΟΥ) 1700

Προφανώς η χρονολογία 8-11-1700 αφορά στην ανακαίνιση του ναού. Τα γράμματα Χ.Κ. είναι τα αρχικά του ονόματος του ανακαινιστού. Πιθανώς υποδηλούν: «Χ(αρίδημος) Κ(αλλέργης)».

Χαράγματα. α) Αρκοσόλιο. Σύμπλεγμα γραμμάτων, στην οροφή του οποίου υπάρχει σταυρός. Το σύμπλεγμα θα μπορούσε να αναλυθεί ως εξής: *+,ΠΑΡΜ(Ε)ΝΙΩ* ή *ΠΑΡΘ(Ε)ΝΙΩ.*

β) Ομοίως, με σταυρό και τα γράμματα: *ΑΛΚΑΛ.* Το σύμπλεγμα αυτό θα μπορούσε να αναλυθεί ως εξής: «Αλ(έξιος) Καλ(λέργης)».

γ) *1552*

δ) *+ ΖΡΟ*

ε) *Ν-Μ*

στ) *ΒΙCΑVΑΝ*

ζ) Νότια όψη βορειοδυτικού πεσσού κυρίως ναού: *Hic fuit d(onatus;)*

Συνεργεία της 13ης ΕΒΑ προέβησαν στην εκτέλεση των εξής εργασιών στο ναό του Αγίου Γεωργίου Καμαριώτη: α) Αφαίρεση εξωτερικών σαθρών επιχρισμάτων. β) Αφαίρεση κεραμιδιών στέγης και προσθηκών από σκυρόδεμα. Εξυγίανση στέγης, στεγανοποίηση και κάλυψη αυτής με κοίλα κεραμίδια. γ) Αφαίρεση μεταγενέστερων εσωτερικών επιχρισμάτων και αποκάλυψη τοιχογραφιών. δ) Ανασκαφή ταφών εξωνάρθηκα. ε) Στερέωση θεμελίων εξωνάρθηκα. στ) Επίστρωση δαπέδου εξωνάρθηκα με πλάκα από σκυρόδεμα.

Οι αναστηλωτικές εργασίες συνεχίζονται. Θα επακολουθήσει περαιτέρω αποκάλυψη, στερέωση, καθαρισμός και ανάδειξη του γραπτού διακόσμου του ναού.

Καπετανιανά

Ναός Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (σπηλαιώδης ναός)

Νότια της πόλης του Ηρακλείου και σε απόσταση 70 χλμ. περίπου από αυτήν, νοτιοανατολικά των Αγίων Δέκα και σε απόσταση 23 χλμ. περίπου από αυτούς, στις νότιες πλαγιές των Αστερουσίων ορέων, δυτικά του Κόφινα και σε υψόμετρο 750 μ., βρίσκεται ο οικισμός Καπετανιανά. Εντός του οικισμού κείται ο ναός της Παναγίας με καλής ποιότητας

52. Gerola, *Κατάλογος,* αριθ. μν. 830, σ. 110.

τοιχογραφίες του έτους 1401-1402[53]. Εκτός του οικισμού και εντός του παλαιού κοιμητηρίου βρίσκεται ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, οι εσωτερικές επιφάνειες του οποίου κοσμούνται με τοιχογραφίες[54].

Νότια του οικισμού και σε απόσταση 7 χλμ. περίπου από αυτόν, επί της νότιας παραλίας της Κρήτης (Λιβυκό Πέλαγος) κείται ο ομώνυμος παράλιος οικισμός, ο οποίος αποτελεί θέρετρο της περιοχής. Βορειοδυτικά αυτού κείται ο παλαιός σπηλαιώδης ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Φυσική σπηλαιώδης κοιλότητα, η οποία έχει εντοιχιστεί κατά τη νοτιοανατολική της πλευρά, χρησιμοποιείται ως ναός, κοσμούμενος εσωτερικά και εξωτερικά με παλαιές και καλής ποιότητας τοιχογραφίες.

Γύρω από το ναό υπάρχουν φυσικές σπηλιές, οι οποίες είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τους μέσους χρόνους ως τόποι κατοικίας ασκητών και μοναχών, οι οποίοι εγκαταβίωναν στην περιοχή.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου απολήγει στη βορειοανατολική του πλευρά σε μία εσωτερικά ημικυκλική αψίδα, η οποία εγγράφεται εντός του βραχώδους φυσικού πετρώματος.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού έχει ως εξής: α) Η Θεοτόκος, ως Ρίζα του Ιεσσαί, β) Η Κοίμηση της Θεοτόκου, γ) Η Κοίμηση του Αγίου Εφραίμ του Σύρου, δ) Η Σταύρωση του Χριστού, ε) Ο Ιησούς Χριστός, στ) Η Παναγία.

Επί του ανωφλίου της εισόδου του ναού διατηρείται η γραπτή κτητορική επιγραφή, η οποία αναφέρει το έτος *ΣΤΩΞΗ΄*, ήτοι 6868 από κτίσεως κόσμου, το οποίο αντιστοιχεί προς το έτος 1360.

Χαράγματα. Εντός και εκτός του ναού, διατηρείται μεγάλος αριθμός χαραγμάτων[55]. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής:

Εξωτερικά τού ναού:

α) *1436 adi ma/zo/(h)ic fuit*
Franzesco/est p(res)b(ite)r s(ancto)
Christoforo

β) *1680 / Ήρθα ἐγὸ Ματθαῖος / ὁ ἱερο(μόνα)χος /*
κ(αί) ἐλ(ειτούργησα) στ(όν) ἅγιο Ἰω(άννη) /
στ΄ γεναρίου [μηνός] / +ἡμέρα πέμ(π)τη

Εσωτερικά του ναού:

γ) *1424*
1432 di 26 avril

δ) *,αχμστ΄*, ήτοι 1646 μ.Χ.

ε) *1715 Μιχαὴλ Κωστίς*

στ) *1813 / ἰουλίου ι΄ / Ἰω(άννης) Χαλκιαδάκης.*

Κ ε ρ α μ ο ύ τ σ ι

Ναός Αγίου Αντωνίου

Νοτιοδυτικά της πόλης του Ηρακλείου και σε απόσταση 15 χλμ. περίπου από αυτήν, σε υψόμετρο 210 μ., κείται ο οικισμός Κεραμούτσι, της επαρχίας Μαλεβιζίου. Ο οικισμός αναφέρεται σε συμβόλαιο του έτους 1271 και σε όλες τις απογραφές των χρόνων της ενετοκρατίας (1210-1645/1669)[56].

Στο Κεραμούτσι κείται ο παλαιός ναός του Αγίου Αντωνίου. Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται μία είσοδος. Δεύτερη είσοδος ανοίγεται στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του ναού.

Ο ναός είναι πολύ παλαιός και είχε ερειπωθεί κατά το δυτικό του τμήμα, ενώ διατηρείται το ανατολικό τμήμα σχεδόν στην αρχική του κατάσταση, στο οποίο διασώζονται λείψανα τοιχογραφιών[57]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Δέηση. Στο κέντρο εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός στηθαίος, μετωπικός. Δεξιά του η Θεοτόκος και αριστερά του ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Κόγχη: Εικονίζονται τέσσερις άγιοι ιεράρχες ολόσωμοι, φέροντες αρχιερατικά άμφια, στραμμένοι στο κέντρο της αψίδας, συλλειτουργούντες, ήτοι (από Β. προς Ν.): α) Νικόλαος ο Μύρων(;), β) Ιωάννης ο Χρυσόστομος, γ) Μέγας Βασίλειος, δ) Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Στο μέσον της αψίδας εικονίζεται ο Μελισμός.

Ανατολικό μέτωπο

Άνω ζώνη: Εικονιζόταν πιθανώς το Άγιο Μανδήλιον ή η Αγία Τριάς (βυζαντινός τύπος).

Μεσαία ζώνη: Ευαγγελισμός Θεοτόκου.

Κάτω ζώνη: α) Άγιος διάκονος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς, β) άγιος διάκονος Ρωμανός ο Μελωδός.

Καμάρα: Η Ανάληψη του Χριστού.

Νότιος τοίχος: Το όραμα του Πέτρου Αλεξανδρείας.

53. Gerola, *Monumenti Veneti*, τ. IV, σ. 567. Ο ίδιος, *Elenco*, αριθ. μν. 670, σ. 204-205. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 670, σ. 94.

54. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 674, σ. 205. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 674.σ. 95.

55. Τσουγκαράκης - Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ό.π. (υποσημ. 43), σ. 701-703.

56. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), 393.

57. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 421, σ. 185. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 421, σ. 70.

Βόρειος τοίχος: Διατηρούνται λείψανα ενός αγίου ιεράρχη αδιάγνωστου.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Καμάρα: Στις εσωτερικές επιφάνειες της καμάρας θα εικονίζονταν πιθανότατα σκηνές από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου, που δεν διατηρήθηκαν.

Νότιος τοίχος: Εικονίζονται διάφοροι άγιοι, ήτοι (από Α. προς Δ.): α) Άγιος ολόσωμος, μετωπικός αδιάγνωστος, β) άγιος Νικόλαος Αρχιεπίσκοπος Μύρων της Λυκίας, γ) άγιος ολόσωμος, μετωπικός, αδιάγνωστος.

Εσωρράχιο τόξου: Εικονίζονταν προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, φέροντες ανεπτυγμένα ενεπίγραφα ειλητάρια. Στη βάση του νότιου μισού του τόξου διατηρούνται τα λείψανα ενός προφήτη της Παλαιάς Διαθήκης.

Πρόκειται για τοιχογραφίες καλής ποιότητας, οι οποίες προέρχονται από το 1434-1435[58].

Ναός Παναγίας (Εισόδια Θεοτόκου)

Στο Κεραμούτσι Μαλεβιζίου και πλησίον του ναού του Αγίου Αντωνίου διατηρείται ο ναός της Παναγίας, ο οποίος είναι αφιερωμένος στα Εισόδια της Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου).

Ο ναός αυτός εμφανίζει δύο οικοδομικές περιόδους, ήτοι:

Α΄ περίοδος: Αρχικά και κατά το 14ο αιώνα ιδρύθηκε στη θέση αυτή ένας μικρών διαστάσεων μονόχωρος και καμαροσκέπαστος ναός. Αυτός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα προς Α., στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον περίπου της βόρειας εσωτερικής πλευράς και εντός του πάχους του τοίχου ανοίγεται μία ορθογώνια κόγχη.

Β΄ περίοδος: Κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα ο ναός επεκτάθηκε προς Δ. Η νέα προσθήκη εμφανίζει σε κάτοψη το σχήμα ελεύθερου σταυρού. Ως ανατολική κεραία του σταυρού χρησιμεύει ο αρχικός μονόχωρος ναός του 14ου αιώνα, ο οποίος μετατράπηκε σε Ιερό Βήμα. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονται με κτιστές ημικυλινδρικές οροφές. Στο κέντρο του ναού υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος.

Στο μέσον της νότιας και της βόρειας κεραίας του σταυρού ανοίγεται ανά ένα παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς της δυτικής κεραίας του σταυρού ανοίγεται μία είσοδος. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς της δυτικής κεραίας του σταυρού ανοίγεται μια δεύτερη είσοδος.

Τοιχογραφίες. Οι εσωτερικές επιφάνειες της ανατολικής κεραίας του σημερινού ναού, ήτοι του τμήματος εκείνου, το οποίο προέρχεται από το 14ο αιώνα καλύπτονται με τοιχογραφίες[59]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Καμάρα: Σκηνές από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου. Μεταξύ άλλων διακρίνονται οι συνθέσεις: α) Επιτάφιος Θρήνος, β) Εις Άδου Κάθοδος του Χριστού (Ανάσταση), γ) Ανάληψη του Χριστού.

Νότιος τοίχος

Άνω ζώνη (από Α. προς Δ.): α) Άγιος ιεράρχης αδιάγνωστος, β) Πολύκαρπος Σμύρνης, γ) άγιος ιεράρχης αδιάγνωστος.

Κάτω ζώνη (από Α. προς Δ.): α) Άγιος Σπυρίδων Τριμυθούντος, β) άγιος αδιάγνωστος, γ) ομοίως, δ) ομοίως.

Βόρειος τοίχος

Άνω ζώνη: Εικονίζονται τρεις αγίες αδιάγνωστες, σε στηθάρια.

Κάτω ζώνη (από Δ. προς Α.): α) Άγιος αδιάγνωστος, β) διακοσμητικό, γ) άγιος αδιάγνωστος.

Πρόκειται για τοιχογραφίες καλής ποιότητας.

Ο ναός της Παναγίας χρησίμευε έως και το 1940 ως κοιμητηριακός, για αυτό στην αυλή του υπάρχει μεγάλος αριθμός τάφων.

Λευκοχώρι (Βουτουφού)

Ναός Αφέντη Χριστού (Μεταμόρφωση του Σωτήρος)

Νοτιοανατολικά της πόλης του Ηρακλείου και σε απόσταση 40 χλμ. περίπου από αυτήν, νότια του Αρκαλοχωρίου και σε απόσταση 7 χλμ. περίπου από αυτό, κείται ο οικισμός του Λευκοχωρίου, πρώην Βουτουφού[60]. Εντος του οικισμού κείται ο ναός του Αφέντη Χριστού (Μεταμόρφωση του Σωτήρος, 6 Αυγούστου).

Ο ναός είναι μικρών διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στη νότια και τη βόρεια πλευρά του είναι προσαρτημένες βραχείς, προεξέχουσες εξωτερικά κεραίες, ώστε στην κάτοψη να εμφανίζει ο ναός το σχήμα ελεύθερου σταυρού. Και οι κεραίες αυτές είναι καμαροσκέπαστες και φαίνεται ότι χρησίμευαν για να δεχθούν τάφους ή σαρκοφάγους των κτητόρων και των μελών της οικογενείας τους, για αυτό και εμφανίζουν τη μορφή αρκοσολίων.

Ως προς την κάτοψη, ο ναός αυτός εμφανίζει μεγάλη ομοιότητα προς το ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, στη θέ-

58. Gerola, *Monumenti Veneti,* τ. IV, σ. 502, αριθ. 4.

59. Gerola, *Elenco,* αριθ. μν. 420, σ. 185. Ο ίδιος, *Κατάλογος,* αριθ. μν. 420, σ. 70.

60. Η ονομασία του οικισμού «Βουτουφού» είναι παλαιά και αναφέρεται σε έγγραφο του έτους 1388, του Δουκικού Αρχείου του Χάνδακα («Vutufu»). Η προέλευση και η ονομασία του ονόματος παραμένουν άγνωστες. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 201-202.

ση Αστράτηγος, που αποτελεί Μετόχι της μονής του Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη και χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 12ου ή στις αρχές του 13ου αιώνα.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος. Εντός της νότιας κεραίας του ναού διατηρείται τάφος.

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες[61]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Στη θέση αυτή εικονιζόταν πιθανώς η Δέηση ή η Θεοτόκος Πλατυτέρα.

Κόγχη: Εικονίζονται τέσσερις άγιοι ιεράρχες ολόσωμοι, φέροντες αρχιερατικά άμφια. Είναι στραμμένοι προς το κέντρο της αψίδας, συλλειτουργούντες, ήτοι (από Β. προς Ν.): α) Άγιος ιεράρχης αδιάγνωστος, β) Ιωάννης ο Χρυσόστομος, γ) Μέγας Βασίλειος, δ) Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Ανατολικό μέτωπο

Άνω ζώνη: Πιθανώς εικονιζόταν το Άγιον Μανδήλιον ή η Αγία Τριάς (Φιλοξενία Αβραάμ).

Μεσαία ζώνη: Ευαγγελισμός Θεοτόκου.

Κάτω ζώνη: α) Διάκονος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς, β) διάκονος Ρωμανός ο Μελωδός.

Καμάρα: Η Ανάληψη του Χριστού.

Νότιος τοίχος: Εικονίζονται δύο άγιοι ιεράρχες ολόσωμοι, όρθιοι, μετωπικοί, αδιάγνωστοι.

Βόρειος τοίχος (από Α. προς Δ.): α) Άγιος Μερκούριος, β) Ιωάννης ο Καλυβίτης.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Καμάρα: Εικονίζονται συνθέσεις του Δωδεκαόρτου, ήτοι: α) Υπαπαντή του Χριστού, β) Βάπτιση του Χριστού, γ) Μεταμόρφωση του Χριστού, δ) Έγερση του Λαζάρου, ε) Προδοσία.

Νότιος τοίχος: Δυτικά του αρκοσολίου εικονίζονται (από Α. προς Δ.): α) Θεόδωρος ο Στρατηλάτης. Παριστάνεται ολόσωμος, έφιππος. β) Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος. Εικονίζεται ολόσωμος, έφιππος, δρακοντοκτόνος.

Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.): α) Άγιος Μερκούριος. Παριστάνεται ολόσωμος, έφιππος. β) Κτητορική επιγραφή. Γραπτή, μεγαλογράμματη, τετράστιχη επιγραφή.

Βόρεια κεραία - αρκοσόλιο: Στο εσωρράχιο της καμάρας του αρκοσολίου της βόρειας κεραίας του ναού εικονίζονται οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ, οι οποίοι φέρουν πολυτελή ενδύματα, κοσμούμενα με μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους.

Δυτικός τοίχος

Άνω ζώνη: Η Σταύρωση του Χριστού.

Κάτω ζώνη: α) Πιθανώς νότια της εισόδου εικονίζονταν οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη. β) Βόρεια της εισόδου εικονίζεται ο αββάς Ζωσιμάς κοινωνών την οσία Μαρία την Αιγυπτία.

Οι τοιχογραφίες είναι καλής τέχνης και σχετικά καλής διατηρήσεως και προέρχονται πιθανώς από το 14ο αιώνα.

Λιγόρτυνος

Ναός Αγίας Τριάδας

Νοτιοανατολικά του Ηρακλείου και σε απόσταση 40 χλμ. από αυτό, σε εύφορη λοφώδη περιοχή (υψόμ. 380 μ.), κείται ο οικισμός Λιγόρτυνος. Πρόκειται για προελληνικό τοπωνύμιο.

Η περιοχή κατοικείται συνεχώς από την προϊστορική εποχή έως σήμερα. Αρχαία ευρήματα της υστερομινωικής περιόδου βρίσκονται στο Μουσείο του Λούβρου, στη Γαλλία.

Η αρχαιότερη αναφορά του ονόματος «Legordine» απαντά σε συμβόλαιο του 1271. Τότε ήταν φέουδο του Λατινικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, μαζί με τα χωριά της περιοχής «Gypsea» και «Pirgo», τα οποία είχε ενοικιάσει ο Giacomo Mudacio[62].

Εντός του οικισμού κείται ο παλαιός, ερειπωμένος από μακρού χρόνου, ναός της Αγίας Τριάδας. Πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό μετά τρούλου. Ο κυρίως ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος.

Η ανατολική του πλευρά κατέληγε σε τρεις ημικυκλικές αψίδες. Η κεντρική ήταν μεγαλύτερη, ενώ οι πλάγιες αψίδες μικρότερες.

Στο κέντρο του κυρίως ναού ίσταντο τέσσερις κυλινδρικοί αρράβδωτοι κίονες από φαιόχρωμο γρανίτη[63], οι οποίοι ενώνονταν μεταξύ τους με τόξα, επί των οποίων στηριζόταν ο εφ' υψηλού τυμπάνου φερόμενος ημισφαιρικός τρούλος.

Οι τέσσερις κεραίες του σταυρού (ανατολική, δυτική, νότια και βόρεια) καλύπτονταν με κτιστές ημικυλινδρικές οροφές και ήταν υπερυψωμένες. Τα τέσσερα γωνιαία, ορ-

61. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 717, σ. 208. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 717, σ. 98.

62. A. Lombardo, *Documenti della colonia Veneziana di Creta*, Torino 1942, σ. 75. Ζ. Τσιρπανλής, *Το κληροδότημα του Καρδιναλίου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967, σ. 190.

63. Από αυτούς διατηρούνται δύο κίονες τοποθετημένοι στο χώρο του νάρθηκα του ναού.

θογώνιας κάτοψης, διαμερίσματα καλύπτονταν επίσης με ημικυλινδρικές οροφές.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος.

Σε μια δεύτερη οικοδομική περίοδο προστέθηκε δυτικά του κυρίως ναού ορθογώνιας κάτοψης νάρθηκας, ο οποίος χωριζόταν σε τρία μέρη, τα οποία καλύπτονταν επίσης με ημικυλινδρικές οροφές.

Από το ναό διατηρείται ολόκληρος ο βόρειος τοίχος στο αρχικό του ύψος. Είναι χτισμένος από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και γίνεται ευρεία χρήση των οπτοπλίνθων (τούβλων).

Η βόρεια εξωτερική πλευρά του ναού κοσμείται με τρία τυφλά αψιδώματα, ενώ η βόρεια κεραία του σταυρού του ναού καταλήγει στο άνω μέρος σε αέτωμα.

Οι εσωτερικές επιφάνειες του ναού καλύπτονταν με τοιχογραφίες, λείψανα των οποίων διατηρούνται κατά χώραν[64]. Ένα αποσπαθέν κεφάλι αγίου διατηρείται στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης[65].

Ο ναός αυτός ανεγέρθηκε πιθανώς το 13ο αιώνα και σύμφωνα με την παράδοση ερειπώθηκε από σεισμό το 1856. Έκτοτε κείται σε ερείπια.

Νοτιοανατολικά του ναού και σε απόσταση 10 μ. περίπου από αυτόν κείται ημιυπόγειο κτίσμα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Πρόκειται πιθανότατα για υδατοδεξαμενή.

Νότια του ναού και σε απόσταση 15 μ. περίπου από αυτόν κείται τάφος, φέρων τη μορφή αρκοσολίου, με οξυκόρυφο τοξωτό άνοιγμα.

Γύρω από το ναό της Αγίας Τριάδας υπάρχουν πολλοί τάφοι, προερχόμενοι από την περίοδο της ενετοκρατίας (1210-1645/1669) και της τουρκοκρατίας (1645/1669-1898/1913).

Η Εφορεία μας προγραμματίζει τον καθαρισμό, την περίφραξη και την ανασκαφή του σπουδαίου αυτού αρχαιολογικού χώρου.

Ναός Αγίου Ελευθερίου

Νοτιοδυτικά της Αγίας Τριάδας και σε απόσταση 150 μ. περίπου από αυτήν, σε χαμηλότερο επίπεδο, κείται ο παλαιός ναός του Αγίου Ελευθερίου[66], ερειπωμένος από μακρού χρόνου.

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλυπτόταν με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απέληγε σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανοίγεται η είσοδος.

Δυτικά του κυρίως ναού έκειτο ορθογώνιας κάτοψης, καμαροσκέπαστος νάρθηκας.

Διατηρείται ο βόρειος τοίχος στο αρχικό του ύψος και μέρος από τη γένεση της ημικυλινδρικής οροφής. Επίσης διατηρείται ο νότιος τοίχος σε ύψος 2,50-3 μ. περίπου και τμήμα του δυτικού τοίχου.

Ο ναός αυτός ανεγέρθηκε πιθανώς κατά το 14ο αιώνα. Λείψανα γραπτού διακόσμου δεν διακρίνονται.

Με την πτώση της οροφής και των ανώτερων τμημάτων των τοίχων του ναού, έχουν συσσωρευτεί επιχώσεις εντός του ναού πάχ. 1,50-2 μ. περίπου.

Μ ά λ ι α

Θέση Λιβάδι ή «στα Μάρμαρα», παλαιοχριστιανική βασιλική

Ανατολικά της πόλης του Ηρακλείου και σε απόσταση 34 χλμ. από αυτήν βρίσκεται ο οικισμός Μάλια. Ανατολικά των Μαλίων και σε μικρή απόσταση από αυτά, στη θέση Λιβάδι ή «στα Μάρμαρα», κείνται τα ερείπια μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής[67]. Πρόκειται για μια τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και χωριζόταν με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά, το μεσαίο ήταν ευρύτερο των πλαγίων και κατέληγε σε μία ημικυκλική αψίδα προς Α. Τα πλάγια κλίτη κατέληγαν προς Α. σε ευθείες πλευρές.

Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής έκειτο διπλός νάρθηκας (εσωνάρθηκας και εξωνάρθηκας).

Από τη βασιλική διατηρούνται σήμερα λείψανα τοίχων, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, λείψανα δαπέδων (ψηφιδωτά, μαρμαροθέτημα), πλήθος από όστρακα, προερχόμενα κυρίως από πήλινα, χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσης.

Η βασιλική χρονολογείται πιθανώς στον 5ο αιώνα.

Θέση Λούτρες, ναός Αγίου Γεωργίου

Ανατολικά των Μαλίων και σε απόσταση 2 χλμ. περίπου από αυτά, δεξιά της αμαξιτής οδού Ηρακλείου-Μαλίων-

64. Gerola, *Κατάλογος*, σ. 112, αριθ. μν. 844.

65. Ό.π., σ. 112, σημ. 9.

66. Η λαϊκή παράδοση διέσωσε την ονομασία του ναού (Άγιος Ελευθέριος), ενώ ορισμένοι αναφέρουν ότι ο ναός ονομαζόταν Άγιος Ιωάννης.

67. Ν. Πλάτων - Κ. Δαβάρας, *ΚρητΧρον* ΙΔ΄ (1960), σ. 521-522. Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Κρήτης, *ΚρητΧρον* 27 (1987), σ. 256.

Αγίου Νικολάου και σε απόσταση 100 μ. περίπου από αυτήν, στη θέση Λούτρες, κείται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εξωτερικά η οροφή φέρει κοίλα κεραμίδια.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της καμάρας του ναού υπάρχει ένα ενισχυτικό τόξο (σφενδόνιο). Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος.

Ο ναός του Αγίου Γεωργίου είναι κατάγραφος εσωτερικά[68]. Οι τοιχογραφίες του προέρχονται από το β΄ μισό του 14ου αιώνα. Εντός του ναού διατηρούνται τα εξής χαράγματα: α) νότια πλευρά: *1596 μ.Χ.*, β) βόρεια πλευρά: *1613 μ.Χ.*

Ναός Παναγίας Γαλατιανής

Εντός του οικισμού των Μαλίων υψώνεται ο ναός της Παναγίας Γαλατιανής. Αρχικά και κατά το 14ο αιώνα ιδρύθηκε στη θέση αυτή ένας μικρών διαστάσεων μονόχωρος ναός, ο οποίος ήταν αφιερωμένος στα Εισόδια της Θεοτόκου (21 Νοεμβρίου). Αυτός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος. Στη δυτική εξωτερική όψη της διατηρούνται παλαιά πινάκια, εντοιχισμένα.

Κατά το 1837 προστέθηκε βόρεια του κλίτους της Παναγίας μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ίσων περίπου διαστάσεων με εκείνον της Παναγίας, αφιερωμένος στους Αγίους Δέκα, οι οποίοι μαρτύρησαν στη Γόρτυνα της Κρήτης κατά τη διάρκεια των διωγμών του αυτοκράτορα Δεκίου (250-251).

Κατά το έτος 1892 προστέθηκε νότια του αρχικού ναού της Παναγίας ένα κλίτος, αφιερωμένο στον Άγιο Χαράλαμπο. Έτσι ο ναός σήμερα εμφανίζει τη μορφή τρίκλιτου ναού. Το 1898 προστέθηκε το κωδωνοστάσιο.

Στο ναό διατηρείται εικόνα του αγίου Τρύφωνα, η οποία κάτω αριστερά φέρει την γραπτή επιγραφή *ΑΨΚΣΤ΄ ΧΕΙΡ ΚΟΣΜΑ*. Η αναφερόμενη χρονολογία 1726 μ.Χ. αποδίδει το έτος κατασκευής της εικόνας, η οποία είναι έργο του αγιογράφου Κοσμά.

Επίσης, στο ναό διατηρείται παλαιός μεταλλικός κυκλικός δίσκος αντιδώρου, ο οποίος φέρει την εγχάρακτη επιγραφή *1754 μ.Χ.*

Τοιχογραφίες. Το μεσαίο κλίτος, το αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου, είναι κατάγραφο εσωτερικά[69]. Μέρος του γραπτού διακόσμου της νότιας και της βόρειας πλευράς του καταστράφηκε, όταν κατά την προσθήκη των πλάγιων κλιτών κατασκευάστηκαν μεγάλα τοξωτά ανοίγματα, τα οποία επιτρέπουν τη μεταξύ τους επικοινωνία.

Στο εικονογραφικό πρόγραμμα περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων: α) σκηνές από το βίο της Θεοτόκου, β) συνθέσεις του Δωδεκαόρτου, γ) διάφοροι άγιοι.

Πρόκειται για καλής ποιότητας τοιχογραφίες, πιθανώς του 14ου αιώνα.

Μ ε γ ά λ η Π α ν α γ ι ά

Ναός Αγίας Μαρίνας

Νοτιοανατολικά της πόλης του Ηρακλείου και σε απόσταση 43 χλμ. από αυτήν, νοτιοανατολικά του Αρκαλοχωρίου και σε απόσταση 10 χλμ. από αυτό, βρίσκεται ο οικισμός Παναγιά[70] Πεδιάδος, ο οποίος είναι περισσότερο γνωστός ως Μεγάλη Παναγιά, σε αντιδιαστολή με πολλούς άλλους ομώνυμους οικισμούς της Κρήτης[71]. Ο οικισμός αναφέρεται το έτος 1577 από τον Fr. Barozzi ως «Panagia».

Βορειοανατολικά του οικισμού και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτόν, στη θέση Μούλεφε[72], αριστερά της παλαιάς κεντρικής οδικής, ημιονικής αρτηρίας, η οποία οδηγούσε από το Ηράκλειο προς τη Βιάννο, κείται ο ναός της Αγίας Μαρίνας (17 Ιουλίου). Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναΰδριο, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η οροφή εξωτερικά φέρει υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Ο ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Εσωτερικά η οροφή φέρει ένα ενισχυτικό τόξο (σφενδόνιο). Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος.

Ο ναός ήταν αρχικά κατάγραφος εσωτερικά[73]. Από τις τοιχογραφίες διατηρούνται ορισμένα λείψανα, ήτοι:

68. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 525, σ. 192. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 525, σ. 80.

69. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 524, σ. 192. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, σ. 80, αρ. μν. 524.

70. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 605-606.

71. Ό.π., σ. 605-607.

72. Πιθανώς από το «Μουλάς Εφέντης».

73. Ο ναός δεν περιλαμβάνεται στους καταλόγους των τοιχογραφημένων ναών του Gerola.

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Εικονιζόταν πιθανώς η Θεοτόκος Πλατυτέρα ή η Δέηση.

Κόγχη: Παριστάνονται τέσσερις άγιοι ιεράρχες ολόσωμοι, στραμμένοι στο κέντρο της αψίδας, συλλειτουργούντες, ήτοι (από Β. προς Ν.): α) Νικόλαος ο Μύρων(;), β) Ιωάννης ο Χρυσόστομος, γ) Μέγας Βασίλειος, δ) Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Στο μέσον της αψίδας παριστάνεται ο Μελισμός.

Καμάρα: Εικονιζόταν προφανώς η Ανάληψη του Χριστού.

Νότιος τοίχος: Θα εικονίζονταν ιεράρχες, που δεν διατηρούνται.

Βόρειος τοίχος: Λείψανα ολόσωμου ιεράρχη, αδιάγνωστου.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Καμάρα: Θα εικονίζονταν συνθέσεις από το Δωδεκάορτο.

Βόρειος τοίχος: Ανατολικό τμήμα: Άγιος Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος. Εικονίζεται ολόσωμος, έφιππος, δρακοντοκτόνος.

Δυστυχώς, το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών καλύπτεται από μεταγενέστερα επιχρίσματα. Πρόκειται για καλής ποιότητας τοιχογραφίες, πιθανώς του 15ου αιώνα.

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης

Νότια του οικισμού και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτόν, στην περιοχή της αρχαίας πόλης Αρκαδίας, σε πλαγιές υψώματος και σε επίκαιρο σημείο, κείται ο ναός των αγίων και ισαποστόλων Κωνσταντίνου και Ελένης, χτισμένος στη θέση και επί των ερειπίων μεσαιωνικού ομώνυμου ναού, ο οποίος είχε το σχήμα σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού μετά τρούλου. Τέσσερις κυλινδρικοί αρράβδωτοι κίονες, από τους οποίους οι δύο δυτικοί διατηρούνται κατά χώραν, στήριζαν τον ημισφαιρικό τρούλο. Οι κεραίες του σταυρού καλύπτονταν με κτιστές καμάρες. Δυτικά του κυρίως ναού ήταν προσκολλημένος ορθογώνιας κάτοψης καμαροσκέπαστος νάρθηκας.

Ο ναός αυτός ιδρύθηκε πιθανώς κατά το 12ο-13ο αιώνα.

Μετά την ερείπωση του αρχικού ναού χτίστηκε στα ερείπιά του ο και σήμερα διατηρούμενος ναός, ο οποίος εμφανίζει το σχήμα τρίκλιτου ναού. Το μεσαίο κλίτος είναι αφιερωμένο στους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη, το νότιο στον άγιο Ελευθέριο και το βόρειο κλίτος στον Τίμιο Σταυρό.

Παλαιότερα στο ναό αυτό διατηρούνταν λείψανα παλαιών τοιχογραφιών[74], από τις οποίες σήμερα δεν διατηρείται κανένα ίχνος.

Παναγιά η Κερά

Νοτιοανατολικά του οικισμού της Μεγάλης Παναγιάς και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτόν και σε μικρό ύψωμα, σε επικαιρο σημείο, το οποίο δεσπόζει στη γύρω περιοχή, κείται ο παλαιός ημιερειπωμένος ναός της Παναγίας της Κεράς.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων ναΰδριο, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, ενώ στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανοίγεται η είσοδος. Πάνω από την είσοδο σχηματίζεται τυφλό αψίδωμα με οξυκόρυφο τόξο.

Στη δυτική εξωτερική πλευρά του ναού ήταν εντοιχισμένα πέντε πήλινα διακοσμητικά πινάκια, τα οποία σχημάτιζαν ισοσκελή σταυρό. Τα πινάκια δεν διατηρούνται, διακρίνονται όμως οι εντός του τοίχου εμβαθύνσεις, όπου ήταν τοποθετημένα.

Στις εσωτερικές επιφάνειες του ναού διατηρούνται λείψανα παλαιών τοιχογραφιών, πιθανώς του 15ου αιώνα[75].

Νοτιοανατολικά του ναού της Παναγίας της Κεράς και σε απόσταση 50 μ. περίπου από αυτήν χτίστηκε τελευταία από την οικογένεια του Ν. Χατζάκη, πολιτικού μηχανικού, ναΰδριο της Παναγίας Ζωοδόχου Πηγής.

Παναγία (Κοίμηση της Θεοτόκου) - Άγιος Χαράλαμπος

Εντός του οικισμού κείται μεγάλων διαστάσεων δίκλιτος ή διμάρτυρος ναός. Το νότιο κλίτος είναι αφιερωμένο στην Παναγία (Κοίμηση Θεοτόκου, 15 Αυγούστου), ενώ το βόρειο κλίτος είναι αφιερωμένο στη μνήμη του αγίου Χαραλάμπους (10 Φεβρουαρίου).

Νότιο κλίτος: Κοίμηση της Θεοτόκου

Εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή ημικυλινδρική οροφή. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της νότιας πλευράς του ανοίγεται μία είσοδος, πάνω από την οποία είναι εντοιχισμένη λίθινη ορθογώνια πλάκα, φέρουσα ανάγλυφο σταυρό και εκατέρωθεν αυτού την επιγραφή:

Ι(ΗCΟΥ)C Χ(ΡΙCΤΟ)C

Ν(Ι) Κ(Α), 1852

Κάτωθεν του σταυρού υπάρχει η επιγραφή:

1600

Μ.R.

Η χρονολογία 1600 αναφέρεται πιθανώς στο έτος ανέγερσης του ναού, ενώ τα γράμματα Μ και R, είναι τα αρχικά του κτήτορά του.

74. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 541, σ. 194. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 541, σ. 82.

75. Ο ναός αυτός δεν συμπεριλαμβάνεται στους καταλόγους των τοιχογραφημένων ναών της Κρήτης του Gerola.

Επί του ανωφλίου της νότιας εισόδου διατηρείται ανάγλυφος ισοσκελής σταυρός, εγγεγραμμένος εντός κύκλου και εκατέρωθεν αυτού η επιγραφή *1836*. Το έτος αυτό προφανώς αναφέρεται σε ανακαίνιση του ναού.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του νότιου κλίτους ανοίγεται δεύτερη είσοδος. Άνωθεν αυτής δημιουργείται τυφλό αψίδωμα, στο τύμπανο του οποίου είναι εντοιχισμένη αρχαία μαρμάρινη επιτύμβια στήλη, φέρουσα ανάγλυφη ολόσωμη ανδρική μορφή και άνω και δεξιά αυτής την επτάστιχη εγχάρακτη επιγραφή:

ΣΟΥΡΑ
ΚΑΙ ΕΥΦΡ
Ο ΣΥΝΟΣ
ΠΑΠΕ + ΤΩ
ΠΑΤΡΙ ΜΝΗ
ΜΗΣ ΧΑ΄
ΡΙΝ

Η επιγραφή αυτή μπορεί να χρονολογηθεί στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και προέρχεται από τάφο μη χριστιανού.

Στη βάση του κωδωνοστασίου υπάρχει η ανάγλυφη, τετράστιχη επιγραφή:

Ι(ΕΡΟΣ) Ν(ΑΟ)Σ
Η Κ(Ο)ΙΜΙΣ[ΙΣ ΘΕ]
ΟΤΩΚΟ[Υ]
ΜΑΡΤΗΟΣ

Η επιγραφή αυτή αναφέρεται προφανώς στην κατασκευή του κωδωνοστασίου.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο τέμπλο, επί του οποίου βρίσκονται οι εξής δεσποτικές εικόνες: α) ο Ιησούς Χριστός ως βασιλεύς των βασιλευόντων και Μέγας Αρχιερεύς. Εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός, φέρων αρχιερατική στολή. Κάτω και αριστερά διατηρείται η γραπτή δίστιχη επιγραφή:

ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ
ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΙΜΒΙΑΣ. Γ.Δ.

β) Η Κοίμηση της Υπεραγίας Θεοτόκου. Πρόκειται για το συνηθισμένο εικονογραφικό τύπο της Κοίμησης της Θεοτόκου.

γ) Άγιος Γεώργιος Τροπαιοφόρος. Εμφανίζεται ο άγιος Γεώργιος ολόσωμος, έφιππος, δρακοντοκτόνος. Κάτω και αριστερά διατηρείται η γραπτή δίστιχη επιγραφή:

Έτος
1949

δ) Άγιος Μάμας, Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Ιωάννης ο Θεολόγος. Παριστάνονται οι ανωτέρω τρεις άγιοι. Από αυτούς ο άγιος Μάμας θεωρείται ο προστάτης των ποιμένων και των ποιμνίων, για αυτό και κατά κανόνα εικονίζεται φέρων κρητικό ραβδί και πρόβατο.

Βόρειο κλίτος: Άγιος Χαράλαμπος

Το βόρειο κλίτος εμφανίζει επίσης κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο τέμπλο, επί του οποίου βρίσκονται οι δεσποτικές εικόνες. Στην εικόνα του Ιησού Χριστού και κάτω δεξιά υπάρχει η γραπτή, δίστιχη επιγραφή:

1864
ΧΕΙΡ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΟΥ

Νίβριτος

Σκήτη Αγίου Ευθυμίου

Νοτιοδυτικά του Ηρακλείου και σε απόσταση 42 χλμ. από αυτό, δυτικά της Γέργερης και σε απόσταση 3,5 χλμ. από αυτήν, στους νότιους πρόποδες του όρους Αμπελάκια (υψόμ. 1455 μ.), παραφυάδας του Ψηλορείτη, και σε υψόμετρο 510 μ., κείται ο οικισμός Νίβριτος[76] (350 περίπου κάτοικοι).

Εκτός του οικισμού, στις πλαγιές βραχώδους υψώματος, ανατολικά της μονής του Αγίου Νικολάου (Παλαιού Ημερολογίου), εντός σπηλαιώδους φυσικής κοιλότητας, κείται η Σκήτη του Αγίου Ευθυμίου, η οποία είναι διαμορφωμένη σε μικρό ναό με τοιχογραφίες[77].

Επί της βορειοδυτικής πλευράς του ναϋδρίου κείται η είσοδος, η οποία έχει ορθογώνιο σχήμα και φέρει λίθινο περιθύρωμα. Πάνω από αυτήν δημιουργείται τυφλό αψίδωμα με λείψανα τοιχογραφιών.

Στην αριστερή, ως προς τον εισερχόμενο, παραστάδα της εισόδου διατηρείται η εγχάρακτη επιγραφή *1432*.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Μέσον: Εικονίζεται η Άκρα Ταπείνωση, ήτοι ο Ιησούς Χριστός πάσχων. Επάνω από την κεφαλή του Χριστού διατηρείται η γραπτή επιγραφή *Ο Β(Α)C(Ι)Λ(ΕΥC) Τ(ΗC) Δ(Ο)Ξ(ΗC)*. Δεξιά του Χριστού παριστάνεται η Θεοτόκος και αριστερά του ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Στο βορειοανατολικό τμήμα του κυρίως ναού εικονίζεται ο Άγιος Ευθύμιος, στηθαίος, μετωπικός. Άνω και δεξιά

76. Η ονομασία «Νίβριτος» είναι προελληνική (πρβλ. Νίθαυρη, Νιπηδητός, Σύβριτος κτλ.).

77. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 593, σ. 199. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 593, σ. 88.

του διατηρείται το χάραγμα *hic fuit Ge/ronimus / Justodi / 4 zugno / 1441*[78].

Εσωτερικά του κυρίως ναού και πάνω από την είσοδο που οδηγεί από αυτόν προς τη σπηλαιώδη κοιλότητα, όπου σύμφωνα με την υπάρχουσα παράδοση ασκήτευσαν οι άγιοι Νικόλαος Κουρταλιώτης και Μεθόδιος Νιβρίτου, παριστάνεται ανισοσκελής σταυρός και εκατέρωθεν αυτού η επιγραφή:

I(HCOY)C X(PICTO)C
N(I) K(A)

Εντός του ναού διατηρούνται και άλλα χαράγματα, με τις χρονολογίες *1438, 1442, 1472, 1707* κ.ά[79].

Π α ν α σ σ ό ς

Παναγία (Κοίμηση Θεοτόκου)

Ο ναός της Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου) βρίσκεται στο κέντρο περίπου του σημερινού οικισμού. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος (εσωτ. διαστ. 8,24×3,77 και εξωτ. διαστ. 9,45×5,13 μ.) και καλύπτεται με κτιστή καμάρα, η οποία εσωτερικά φέρει τρία ενισχυτικά τόξα ή σφενδόνια. Εξωτερικά η οροφή καλύπτεται με κοίλα κεραμίδια. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δ. προς Α. (60°) και εμφανίζει απόκλιση 30° προς ΒΑ.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα (χορδής 2,15 και βέλους 0,93 μ.), στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα δίλοβο παράθυρο πλ. 0,15/0,33 μ. Στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του ναού ανοίγεται ένα παράθυρο πλ. 0,60 μ. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται μία είσοδος πλ. 0,85 μ. Στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του ναού ανοίγεται μια δεύτερη είσοδος πλ. 0,75 μ. Επάνω από τα ανώφλια και των δύο εισόδων του ναού σχηματίζονται τυφλά αψιδώματα, τα οποία απολήγουν σε οξυκόρυφα τόξα, χαρακτηριστικά της περιόδου της ενετοκρατίας (1210-1645/1669). Στο δυτικό άκρο της νότιας εξωτερικής πλευράς του ναού υψώνεται κτιστό μονόλοβο κωδωνοστάσιο.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με παλαιό ξυλόγλυπτο τέμπλο, επί του οποίου βρίσκονται οι εξής δεσποτικές εικόνες: α) Ιησούς Χριστός, ως βασιλεύς των βασιλευόντων και Μέγας Αρχιερεύς. Κάτω και δεξιά της εικόνας αυτής διατηρείται η γραπτή τετράστιχη επιγραφή *Χείρ Μι/χαὴλ Σπι/ριδάκι / 1846.* β) Κοίμηση της Υπεραγίας Θεοτόκου. Κάτωθεν της εικόνας αυτής διατηρείται η γραπτή μονόστιχη επιγραφή + *Δέσποινα πρόσδεξε τὰς δεύσης τὸν δοῦλον σου, τὸν εὐσεβὸν χριστηανῶν, τὸν κατ(ο)ικοῦντον ε(ν) τὶ κόμιν Μπανασό*[80]*, σὴν γινεξὴ καὶ τέκν(ο)ις αὐτόν, ἐν ἔτ(ε)ι 1846, Ἰουλίου 30.* Κάτω και δεξιά της εικόνας διατηρείται η γραπτή μονόστιχη επιγραφή *Χεὶρ Μιχαὴλ Σπιριδάκι.* γ) Τρεις ιεράρχες: Μέγας Βασίλειος, Ιωάννης ο Χρυσόστομος, Γρηγόριος ο Θεολόγος. Στο κάτω άκρο της εικόνας υπάρχει γραπτή, μονόστιχη, μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία έχει ως εξής: *ΠΡΕCΒΕΥCΑΤΕ ΑΓΙΗ ΤΑC ΔΕΗC(Ε)ΙC ΤΟΝ ΔΟΥΛΟΝ CΑC ΤΩΝ ΕΥCΕΒΩΝ ΧΡΙCΤΙΑΝΩΝ ΤΩΝ ΚΑΛΙΕΡΓΟΥΝΤΩΝ ΤΗΝ ΑΓΙΑΝ CΑC ΜΟΡΦΗΝ ΤΩΝ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΚΟΜΗ ΜΠΑΝΑCΟ.*

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού δεν διατηρούνται σήμερα τοιχογραφίες ή λείψανα αυτών. Ο Gerola, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή στις αρχές του 20ού αιώνα και δημοσίευσε αργότερα σχετικό κατάλογο, με τους τοιχογραφημένους ναούς της Κρήτης, αναφέρει ένα ναό της Παναγίας στην Πανασσό, με λείψανα τοιχογραφιών[81]. Πιθανότατα, πρόκειται για το ναό αυτόν, περί του οποίου γίνεται λόγος εδώ.

Ο ναός της Παναγίας χτίστηκε πιθανώς κατά το 14ο αιώνα και αργότερα επισκευάστηκε. Τελευταία στερεώθηκε στα μέσα του 20ού αιώνα περίπου, με αποτέλεσμα την εν μέρει αλλοίωση της αρχικής του μορφής και την καταστροφή ή την κάλυψη με επιχρίσματα των τελευταίων λειψάνων του γραπτού αυτού διακόσμου.

Θέση Μετόχι, Παναγία Καρδιώτισσα (Γενέσιον της Θεοτόκου)

Νοτιοανατολικά του οικισμού Πανασσός και σε απόσταση 500 μ. περίπου από το κέντρο του, στη θέση Μετόχι βρίσκεται ο ναός της Παναγίας της Καρδιώτισσας, ο οποίος τιμάται στο Γενέσιον της Θεοτόκου (8 Σεπτεμβρίου).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίον εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος (εσωτ. διαστ. 6,92×3,30 μ.) και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η οροφή του ναού φέρει εξωτερικά επίστρωση από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δ. προς Α. (120°) και εμφανίζει απόκλιση 30° προς ΝΑ. Η ανατολική πλευρά του ναού καταλήγει σε μία ημικυκλική αψίδα (χορδής 1,71 και βέλους 0,77 μ.), στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παρά-

78. Τσουγκαράκης - Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ό.π. (υποσημ. 43), αριθ. 120, σ. 698.

79. Ό.π., αριθ. 118-127, σ. 698.

80. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο οικισμός αναγράφεται ως Μπανασό και όχι Πανασσός, όπως είναι η ορθή του ονομασία. Πρόκειται για διαλεκτική απόδοση του ονόματος του οικισμού.

81. Gerola, *Elenco,* αριθ. μν. 598, σ. 199. Ο ίδιος, *Κατάλογος,* αριθ. μν. 598, σ. 88.

θυρο (πλ. 0,44 μ.). Στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του ναού ανοίγεται ένα παράθυρο (πλ. 0,82 μ.). Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται μία είσοδος (πλ. 0,77/0,95 μ.), ενώ στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς αυτού ανοίγεται δεύτερη είσοδος (πλ. 0,82 μ.). Και οι δύο αυτές θύρες έχουν λίθινα περιθυρώματα από σιτόχρουν πωρόλιθο, τα οποία φέρουν πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο, τυπικό των ναών, οι οποίοι ανεγέρθηκαν κατά τους χρόνους της ενετοκρατίας. Πάνω από τα ανώφλια αυτών σχηματίζονται τυφλά αψιδώματα, τα οποία καταλήγουν σε οξυκόρυφα τόξα[82].

Ο ναός της Παναγίας της Καρδιώτισσας είχε υποστεί πολλές βλάβες και αλλοιώσεις από το χρόνο και αναστηλώθηκε τελευταία (2005) με φροντίδα και δαπάνες των απογόνων του οπλαρχηγού της περιοχής Γ. Δασκαλάκη (1848-1925)[83], ο τάφος του οποίου βρίσκεται δυτικά του ναού, και των ενοριτών του οικισμού Πανασσού[84]. Ο ναός της Παναγίας Καρδιώτισσας ανεγέρθηκε πιθανώς κατά το 15ο-16ο αιώνα.

Ποταμιές Πεδιάδος

Παναγία Γκουβερνιώτισσα

Νοτιοανατολικά του Ηρακλείου και σε απόσταση 34 χλμ. από αυτό, στο μέσον εύφορης και καταπράσινης περιοχής, κείται ο οικισμός Ποταμιές Πεδιάδος. Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε έγγραφο του 1368, του Δουκικού Αρχείου του Χάνδακα, όταν ήταν φέουδο του Laurentius Maripero[85].

Βορειοδυτικά του οικισμού και σε μικρή απόσταση από αυτόν, σε μικρό ύψωμα, το οποίο δεσπόζει στην περιοχή, κείται η μονή της Παναγίας Γκουβερνιώτισσας. Κατά την περίοδο της ενετοκρατίας η μονή ανήκε στην οικογένεια Μαγκαφούρη. Από το 1826 και εξής, η μονή αποτελούσε Μετόχι του Πανάγιου Τάφου. Το 1937 η ελληνική κυβέρνηση, διά του Υπουργείου Γεωργίας, διένειμε τα κτήματα της μονής σε 70 ακτήμονες καλλιεργητές, κατοίκους των Ποταμιών Πεδιάδος.

Στο κέντρο της αυλής υψώνεται το Καθολικό της μονής, αφιερωμένο στην Παναγία (Κοίμηση Θεοτόκου, 15 Αυγούστου). Ο ναός είναι μετρίων διαστάσεων και εμφανίζει σε κάτοψη το σχήμα ελεύθερου σταυρού. Στο κέντρο του ναού υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος, ο οποίος φέρεται σε υψηλό κυλινδρικό τύμπανο.

Ο ναός είναι κατάγραφος εσωτερικά[86]. Πρόκειται για τοιχογραφίες καλής ποιότητας των μέσων του 14ου αιώνα[87].

Δυτικά του Καθολικού βρίσκεται η πτέρυγα των κελλιών (ισόγειο - όροφος) και λοιπών βοηθητικών χώρων. Συνεργείο της Εφορείας μας, σε συνεργασία με το Δήμο Χερσονήσου[88], συνέχισε και κατά το 2006 τις εργασίες στερέωσης, αναπαλαίωσης και αποκατάστασης των κελλιών και λοιπών βοηθητικών χώρων της μονής.

Προγραμματίζεται η επισκευή, στερέωση και αποκατάσταση του Καθολικού της μονής της Παναγίας Γκουβερνιώτισσας και ο καθαρισμός των τοιχογραφιών του.

Πυργού Μαλεβιζίου

Άγιος Γεώργιος - Μεταμόρφωση Σωτήρος

Νοτιοδυτικά του Ηρακλείου και σε απόσταση 20 χλμ. από αυτό, νοτιοδυτικά του Αγίου Μύρωνα και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτόν, σε εύφορη περιοχή, όπου ευδοκιμεί η αμπελοκαλλιέργεια, κείται ο οικισμός Πυργού[89], με 400 περίπου κατοίκους.

Εντός του οικισμού υψώνεται ο δίκλιτος ή διμάρτυρος ναός του Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου (νότιο κλίτος) και της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος (βόρειο κλίτος).

Ο ναός είναι μεγάλων διαστάσεων και ανεγέρθηκε κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα στη θέση παλαιότερου ναού. Ειδικότερα, ο ναός θεμελιώθηκε, σύμφωνα με σωζόμενη επιγραφή, η οποία διατηρείται στη βόρεια εξωτερική πλευρά του βόρειου κλίτους του ναού το 1882[90] και εγκαινιάστηκε το 1885.

82. Κατά την πρόσφατη στερέωση του ναού, τα τυφλά αψιδώματα διατηρήθηκαν μεν, όμως μόνο κατά το περίγραμμά τους. Ο άνωθεν του ανωφλίου υπάρχων κενός χώρος πληρώθηκε με τοιχοποιία.

83. Γνωστός ως Καπετάν Γεώργης ή Καπετάν Πανασσανός, οπλαρχηγός της Πάνω Ρίζας.

84. Την επίβλεψη των εργασιών είχε η 13η ΕΒΑ και ο αρχιτέκτων Η. Πυργιανάκης.

85. Santschi, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 17 και 75. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 650-651.

86. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 535, σ. 193. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 535, σ. 81.

87. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 146-147.

88. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στο δήμαρχο της Χερσονήσου Σ. Δανέλη.

89. Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1271, του συμβολαιογράφου του Χάνδακα Pietro Scardon. Επίσης, αναφέρεται σε άλλο συμβόλαιο του Χάνδακα του 1279, του συμβολαιογράφου Leon Marcello. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 669.

90. Μεγάλος αριθμός ναών της Κρήτης ανεγέρθηκε από τα μέσα του 19ου αιώνα. Τούτο οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στην έκδοση από το σουλτάνο της Κωνσταντινουπόλεως του «Χάττι Χουμαγιούν» (1856), ήτοι της «Λαμπράς Γραφής», διά του οποίου παρείχετο ελευθερία λόγου, θρησκείας, κτλ. σε όλους τους υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Κάθε κλίτος εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή ημικυλινδρική οροφή. Η τοιχοποιία είναι επιμελημένη. Η ανατολική πλευρά αμφοτέρων των κλιτών έχει χτιστεί με λιθοπλίνθους από σιτόχρουν πωρόλιθο και κατά το ισόδομο σύστημα. Τα δάπεδα του ναού αρχικά καλύπτονταν με ορθογώνιες πλάκες από σιτόχρουν πωρόλιθο, ενώ στα μέσα του 20ού αιώνα περίπου καλύφθηκαν με σύγχρονα πλακίδια.

Το Ιερό Βήμα και των δύο κλιτών χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο τέμπλο, επί του οποίου βρίσκονται οι δεσποτικές εικόνες του τέλους του 19ου αιώνα, αναγεννησιακής τεχνοτροπίας.

Στο ναό φυλάσσονται ορισμένες παλαιές εικόνες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και οι εξής: α) Άγιος Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος, β) άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, άγιος Σάββας ο Αγιασμένος, γ) Θεοτόκος, ως Ρίζα του Ιεσσαί.

Ο ναός χρησιμοποιείται ως καθεδρικός και εξυπηρετεί τις λατρευτικές ανάγκες των κατοίκων του οικισμού. Είτε λόγω κακής θεμελίωσης είτε λόγω αστάθειας του εδάφους, το οικοδόμημα εμφανίζει ρωγμές στην ανατολική και τη δυτική του πλευρά.

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος

Εντός του παλαιού πυρήνα του οικισμού Πυργού Μαλεβιζίου, βόρεια του παλαιού ναού της Παναγίας και σε μικρή απόσταση από αυτόν, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος.

Επί της δυτικής εξωτερικής πλευράς του ναού και πάνω από την είσοδο είναι εντοιχισμένη πλάκα, η οποία φέρει το έμβλημα των Φραγκισκανών και εγχάρακτη τετράστιχη επιγραφή, ημιεξίτηλη. Στον τελευταίο στίχο της επιγραφής διακρίνεται η χρονολογία *,AXI*... Ελλείπει το τελευταίο γράμμα, το οποίο δήλωνε τις μονάδες. Άρα η χρονολογία αυτή θα πρέπει να αναγνωστεί «161(0-9)». Ο Gerola την ανέγνωσε ως «1601»[91], ανάγνωση όχι ακριβής.

Κάτωθεν της προηγούμενης χρονολογίας διατηρείται η χρονολογία *1945*. Πρόκειται προφανώς για τη χρονολογία ανακαίνισης του ναού, ο οποίος επί μακρό χρονικό διάστημα έκειτο σε ερείπια.

Σ α μ π ά ς

Άγιος Μάμας

Νοτιοδυτικά της πόλης του Ηρακλείου και σε απόσταση 30 χλμ. από αυτήν, νοτιοανατολικά της μονής Αγκαράθου και σε μικρή απόσταση από αυτήν, κείται ο οικισμός Σαμπάς (υψόμ. 330 μ.) με 250 περίπου κατοίκους.

Η παλαιότερη μνεία του οικισμού – «Saba, φέουδο του Iacobo Grimani»[92] – γίνεται σε έγγραφο του 1382 του Δουκικού Αρχείου του Χάνδακα. Αναφέρεται στην Επαρχία Πεδιάδος το 1577 από τον Fr. Barozzi ως «Saba». Το 1881 αναφέρεται ως «ο Σαμπάς», όπως προφέρεται και σήμερα[93].

Βορειοδυτικά του οικισμού και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτόν, αριστερά της αμαξιτής οδού Ηρακλείου-Σαμπά, νότια χειμάρρου, νοτιοανατολικά λίθινης τοξωτής γέφυρας του 1887, κείται το ναΰδριο του Αγίου Μάμαντος. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων οικοδόμημα σε σχήμα ελεύθερου σταυρού. Στις εσωτερικές επιφάνειες του ναϋδρίου διατηρούνται λείψανα παλαιών τοιχογραφιών[94].

Στο κέντρο του οικοδομήματος σχηματίζεται ορθογώνιας κάτοψης πυρήνας (εσωτ. διαστ. 2,38×1,25 μ.), που καλύπτεται με κτιστή καμάρα (άξονας από Β. προς Ν.) και που σε κάθε πλευρά του είναι προσκολλημένη ανά μία κεραία του σταυρού.

Η ανατολική κεραία του σταυρού (εσωτ. διάστ. 1,60×1,20 μ.) καταλήγει προς Α. σε ευθεία πλευρά. Στο μέσον της ανατολικής αυτής πλευράς ανοίγεται ένα παράθυρο (πλ. 0,13/0,15 μ.). Η κεραία αυτή χρησιμεύει ως Ιερό Βήμα και στην ανατολική εσωτερική πλευράς της εφάπτεται η κτιστή Αγία Τράπεζα, η οποία είναι ορθογώνιου σχήματος (διαστ. 1,12×0,87 και ύψ. 0,92 μ.). Η ανατολική κεραία καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η νότια κεραία του σταυρού (εσωτ. διαστ. 1,40×1,26 μ.) καλύπτεται επίσης με κτιστή καμάρα. Η βόρεια κεραία του σταυρού (εσωτ. διαστ. 1,46×1,25 μ.) καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στο μέσον της βόρειας αυτής πλευράς ανοίγεται ένα παράθυρο (πλ. 2,70/0,92 μ.). Η δυτική κεραία του σταυρού (εσωτ. διαστ. 3×2,38 μ.) καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλ. 0,97/1,20 μ.).

91. Gerola, *Monumenti Veneti*, τ. IV, σ. 258. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 669.

92. Santschi, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 83.

93. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 695.

94. Ο ναός αυτός δεν συμπεριλαμβάνεται στους καταλόγους των τοιχογραφημένων ναών του Gerola.

Η οροφή εξωτερικά φαίνεται να καλύπτεται αρχικά με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι), στα μέσα δε του 20ού αιώνα περίπου καλύφθηκε με λεπτή πλάκα από σκυρόδεμα. Το δάπεδο του ναϋδρίου καλύπτεται επίσης με πλάκα από σκυρόδεμα.

Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από Δ. προς Α. (85°) και εμφανίζει απόκλιση 5° προς ΒΑ.

Η αρχική χρήση και η χρονολογία του κτίσματος αυτού εμφανίζουν πολλά προβλήματα. Πιθανότατα πρόκειται για πρόσκτισμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου-6ου αιώνα, το οποίο χρησίμευε αρχικά ως Βαπτιστήριο[95] ή Μαρτύριο.

Μετά την ερείπωση της βασιλικής, τα λείψανα της οποίας δεν διακρίνονται, τούτο μετασκευάστηκε σε ναΰδριο, αφιερωμένο στον Άγιο Μάμαντα, προστάτη των ποιμνίων και των ποιμένων.

Λίθινη γέφυρα

Βορειοανατολικά του ναϋδρίου του Αγίου Μάμαντος και σε απόσταση 30 μ. περίπου από αυτό, σε χαμηλότερο επίπεδο και άνωθεν μικρού χειμάρρου, ο οποίος ρέει από Α. προς Δ., διατηρείται σε καλή κατάσταση λίθινη τοξωτή γέφυρα (μήκ. 10-15 μ.) με ένα άνοιγμα. Δύο ισχυρά «ποδαρικά», τα οποία εδράζονται επί του βραχώδους εδάφους, στηρίζουν το μεγάλο τοξωτό άνοιγμα. Η επί της γέφυρας διερχόμενη ημιονική οδός συνέδεε παλαιότερα το Ηράκλειο με τη μονή Αγκαράθου και τον οικισμό Σαμπά.

Η γέφυρα στη σημερινή της μορφή κατασκευάστηκε το 1887, από τον ιερομόναχο Μάξιμο Πλεύρη, προφανώς, αδελφό της μονής Αγκαράθου.

Στην ανατολική εξωτερική πλευρά της γέφυρας διατηρείται εντοιχισμένη λίθινη ορθογώνια πλάκα, που φέρει εξάστιχη ανάγλυφη μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία έχει ως εξής:

ΕΝΕΚΕΝΙΣ
ΘΗ ΔΙ' ΕΞΟΔΟ
Ν ΜΑΞΙΜΟΥ ΙΕ
ΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΠΛΕΥΡΗ
1887 ΙΟΥΛΙΟΥ 10

Το ναΰδριο του Αγίου Μάμαντος, το οποίο βρίσκεται σε εύφορη και κατάφυτη περιοχή, πλησίον της μονής Αγκαράθου, παρά την ανωτέρω αναφερομένη γέφυρα και έχοντας πλησίον αυτού πηγή νερού, αποτελούσε σεβάσμιο προσκύνημα για τους κατοίκους της γύρω περιοχής και τους διερχόμενους ανθρώπους, οι οποίοι με τα πόδια και με τα ζώα (γαϊδούρια, μουλάρια, άλογα) μετέβαιναν από τα χωριά τους στην πρωτεύουσα του νομού, τον Χάνδακα ή Μεγάλο Κάστρο (σημ. Ηράκλειο), για διεκπεραίωση υποθέσεων τους, για αγοραπωλησίες, επισκέψεις συγγενών και φίλων κτλ.

Θέση Καβούσι, Παναγία η Ζωοδόχος Πηγή

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό Σαμπά, σε θέση κατάφυτη από κυπαρίσσια και πλησίον περιοχής με αιωνόβια πλατάνια, στη θέση Καβούσι, κείται ο ναός της Παναγίας της Ζωοδόχου Πηγής.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα, που εσωτερικά φέρει δύο ενισχυτικά τόξα (σφενδόνια). Εξωτερικά η οροφή φέρει κοίλα κεραμίδια.

Ο ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος.

Ο ναός αυτός έχει χτιστεί στα λείψανα παλαιότερου ναού, ο οποίος με τη σειρά του είχε οικοδομηθεί στη θέση άλλου χριστιανικού ναού. Λείψανα από τις αψίδες των δύο παλαιότερων ναών διατηρούνται ανατολικά και σε επαφή με την αψίδα του και σήμερα σωζόμενου ναού.

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες[96]. Ειδικότερα, στο δυτικό τμήμα της νότιας εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού διατηρείται παράσταση του Αγίου Φραγκίσκου της Ασίζης (1182-1226). Είναι αξιοσημείωτο ότι σε ορθόδοξο χριστιανικό ναό της Κρήτης απεικονίζεται ο Φραγκίσκος της Ασίζης, άγιος της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, ο οποίος έδρασε μετά το μεγάλο και οριστικό Σχίσμα των δύο Εκκλησιών (1054). Παραστάσεις του Αγίου Φραγκίσκου απαντούν και σε άλλους ορθόδοξους μεσαιωνικούς ναούς της Κρήτης. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και οι εξής: α) Νομός Λασιθίου, Κριτσά, Παναγία Κερά: Στο δυτικό τμήμα της βόρειας εσωτερικής πλευράς του μεσαίου κλίτους εικονίζεται ο Άγιος Φραγκίσκος[97]. β) Νομός Ηρακλείου, Σκλαβεροχώρι Πεδιάδος, Παναγία: Επίσης στο ναό αυτό παριστάνεται ο Άγιος Φραγκίσκος[98].

95. Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976.

96. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 510, σ. 191. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 510, σ. 79. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 117, 395, 397. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. μν. 176, σ. 200-201.

97. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 432-433.

98. Ό.π., σ. 395-397.

Στις εσωτερικές επιφάνειες του ναού υπάρχουν χαράγματα, τα οποία παριστάνουν οικόσημα. Επίσης αναγράφεται σε χάραγμα η χρονολογία *1481*.

Στο βόρειο τμήμα του εσωρράχιου του δυτικού σφενδονίου του ναού διατηρούνται λείψανα από την κτητορική επιγραφή.

Ο ναός και οι τοιχογραφίες προέρχονται από τα τέλη του 14ου αιώνα (1390 περίπου)[99].

Θέση Λιβάδι, ναός Αγίου Νικολάου

Σε μικρή απόσταση από τον οικισμό Σαμπά και στη θέση Λιβάδι υψώνεται ο ναός του Αγίου Νικολάου Αρχιεπισκόπου Μύρων της Λυκίας. Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Ο ναός εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυλινδρική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος.

Εντός του ναού διατηρούνται λείψανα παλαιών καλής ποιότητας τοιχογραφιών[100].

Ειδικότερα, στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος διακρίνονται υπολείμματα από την παράσταση της Θεοτόκου Πλατυτέρας στον τύπο της Νικοποιού ή Βλαχερνιώτισσας.

Η 13η ΕΒΑ[101] σε συνεργασία με την ενορία του Σαμπά, προέβη στην εκτέλεση των ακολούθων εργασιών: α) έγινε αρμολόγημα στις εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού, β) έγιναν αποχωματώσεις εξωτερικά του ναού, γ) κατασκευάστηκαν αναλημματικοί τοίχοι και έγινε διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου.

Παναγία Καρδιώτισσα (Γενέσιον Θεοτόκου)

Στην περιοχή Άγιος Μάμας, του οικισμού Σαμπάς, αριστερά της αμαξιτής οδού Ηρακλείου-Σαμπά, κείται ο ναός της Παναγίας Καρδιώτισσας, ο οποίος είναι αφιερωμένος στο Γενέσιον της Θεοτόκου (8 Νοεμβρίου).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο καμαροσκέπαστο οικοδόμημα. Η κάτοψη του ναού είναι ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Εντός του χώρου της αψίδας είναι χτισμένη η σιγμοειδής Αγία Τράπεζα.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος. Στο μέσον περίπου της βόρειας πλευράς του ναού ανοίγεται ένα παράθυρο. Στο δυτικό άκρο της βόρειας εσωτερικής πλευράς του ναού ανοίγεται ένα αρκοσόλιο, στο οποίο τάφηκε προφανώς ο κτήτορας του ναού και η οικογένεια του.

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού δεν διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών, που πιθανώς να υπήρχαν.

Ο ναός προέρχεται από τους τελευταίους αιώνες της ενετοκρατίας στην Κρήτη (πιθανώς 15ος-16ος αι.).

Σταμνιοί Πεδιάδος

Μεταμόρφωση Σωτήρος

Νοτιοανατολικά του Ηρακλείου και σε απόσταση 17 χλμ. από αυτό, βόρεια της Επισκοπής και σε μικρή απόσταση από αυτήν, βρίσκεται ο οικισμός Σταμνιοί Πεδιάδος.

Στη θέση Παλιάλωνα των Σταμνιών ανασκάφηκαν το 1951 από τον Πλάτωνα πέντε τάφοι, με ενδιαφέροντα κτερίσματα της ΥΜ ΙΙΙ περιόδου[102].

Ο οικισμός αναφέρεται σε συμβόλαιο του 1271 του συμβολαιογράφου του Χάνδακα Pietro Scardon. Επίσης αναγράφεται σε συμβόλαιο του 1281 του συμβολαιογράφου του Χάνδακα Leon Marcello και σε έγγραφο του Δουκικού Αρχείου του Χάνδακα του 1370[103].

Εντός του οικισμού των Σταμνιών και σε μικρή φυσική έξαρση του εδάφους υψώνεται ο ναός του Σωτήρος (Μεταμόρφωση του Σωτήρος, 6 Αυγούστου). Ο ναός εμφανίζει σε κάτοψη το σχήμα τρίκλιτης βασιλικής. Από τα τρία κλίτη, το ένα είναι αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, το δεύτερο στον Άγιο Γεώργιο και το τρίτο στην Αγία Παρασκευή.

Ο ναός καλύπτεται με τρουλοκαμάρα, η οποία έχει προσανατολισμό από Β. προς Ν. και καλύπτει το μεσαίο τμήμα και των τριών κλιτών. Πρόκειται για σπάνιο τύπο ναού, με ολιγάριθμα παραδείγματα στην κυρίως Ελλάδα[104] και μοναδικό παράδειγμα σε ολόκληρη την Κρήτη[105].

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού αποκαλύφθηκαν λίγα λείψανα παλαιών τοιχογραφιών[106].

99. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 201.

100. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 509, σ. 191. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 509, σ. 79.

101. Τις εργασίες επέβλεψε ο αρχαιολόγος της Εφορείας Γ.Σ. Κατσαλής.

102. Ν. Πλάτων, *ΚρητΧρον* ΣΤ΄ (1952), σ. 474-475. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 738.

103. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 738.

104. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ναός της Πόρτα Παναγίας του 13ου αι., 20 χλμ. περίπου δυτικά των Τρικάλων.

105. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 66.

106. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 496, σ. 190. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 496, σ. 77.

Ο ναός αυτός προέρχεται πιθανώς από το 13ο αιώνα.

Η 13η ΕΒΑ σε συνεργασία με την ενορία, τον Πολιτιστικό Σύλλογο και το Δήμο της περιοχής προέβη σε εκτεταμένες στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες, αντικατάσταση των κεράμων της στέγης του ναού, εξωτερικά αρμολογήματα, εσωτερικά επιχρίσματα, κάλυψη του δαπέδου με πλάκες από σιτόχρουν πωρόλιθο, αποκάλυψη λειψάνων γραπτού διακόσμου και στερέωση αυτών. Ο ναός χρησιμοποιείται για την εξυπηρέτηση των λατρευτικών αναγκών των κατοίκων του οικισμού.

Τ ύ λ ι σ ο ς

Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος

Νοτιοδυτικά του Ηρακλείου και σε απόσταση 14 χλμ. από αυτό βρίσκεται η Τύλισος. Στην αρχαιότητα ήταν αυτόνομη πόλη της Κρήτης. Η περιοχή είναι εύφορη και κατοικείται από τη μινωική εποχή συνεχώς μέχρι σήμερα και διατήρησε το αρχαίο της όνομα[107].

Η ονομασία του οικισμού αναφέρεται πριν από πολλούς αιώνες, συχνά με παρεφθαρμένη μορφή. Σε συμβόλαιο του 1271 του συμβολαιογράφου του Χάνδακα Pietro Scardon αναφέρεται ως «Tilise»[108].

Στο *Κατάστιχο των εκκλησιών και των μοναστηριών του Κοινού* αναφέρεται ως «Dilese» το 1248 και «Tileso» το 1450[109].

Εντός του παλαιού πυρήνα του οικισμού της Τυλίσου και στο κέντρο του βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (Αποτομή του Τιμίου Προδρόμου, 29 Αυγούστου).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΰδριο, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, ενώ στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανοίγεται η είσοδος.

Ο ναός προέρχεται από την περίοδο της ενετοκρατίας (1210-1645/1669) και χρονολογείται πιθανώς στο 15ο αιώνα. Έκειτο για μεγάλο χρονικό διάστημα σε ερείπια και ανακατασκευάστηκε άτεχνα το 1950 περίπου.

Στο ναό δεν διατηρούνται λείψανα παλαιών τοιχογραφιών, που πιθανώς να υπήρχαν.

Ναός Αφέντη Χριστού (Μεταμόρφωση του Σωτήρος)

Στο κέντρο του οικισμού Τυλίσου, βορειοδυτικά του ναού του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και σε μικρή απόσταση από αυτόν, υψώνεται ο ναός του Αφέντη Χριστού (Μεταμόρφωση του Σωτήρος, 6 Αυγούστου).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με ημικυλινδρική οροφή. Φέρει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανοίγεται η είσοδος. Στο μέσον της νότιας πλευράς ανοίχθηκε τελευταία ένα παράθυρο. Στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται δεύτερη είσοδος. Στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού είναι κατασκευασμένο ένα αρκοσόλιο, το οποίο χρησίμευσε πιθανώς για την ταφή του κτήτορα του ναού και της οικογενείας του. Στην ανατολική πλευρά του αρκοσολίου υπάρχει χάραγμα με τη χρονολογία *1559*.

Εντός του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών[110].

Συνεργείο της 13ης ΕΒΑ προέβη στην αφαίρεση των μεταγενέστερων επιχρισμάτων και στην αποκάλυψη μέρους του αρχικού γραπτού διακόσμου.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Στη θέση αυτή εικονιζόταν πιθανώς η Δέηση ή η Θεοτόκος Πλατυτέρα.

Κόγχη: Στη θέση αυτή παριστάνονταν πιθανώς έξι άγιοι ιεράρχες, συλλειτουργούντες. Διατηρούνται λείψανα από αυτούς.

Καμάρα: Η Ανάληψη του Χριστού.

Νότια πλευρά: Θα εικονίζονταν άγιοι ιεράρχες, ολόσωμοι, μετωπικοί.

Βόρεια πλευρά

Άνω ζώνη: α) Άγιος Φιλήμων σε στηθάριο, β) άγιος αδιάγνωστος σε στηθάριο.

Κάτω ζώνη: Ο άγιος διάκονος Νίκανδρος.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Καμάρα: Συνθέσεις από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου.

Νότια πλευρά (από Α. προς Δ.): α) Εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός, ολόσωμος, ένθρονος, μετωπικός, β) άγιος Ιωάννης Θεολόγος(;).

Βόρεια πλευρά

Άνω ζώνη (από Δ. προς Α.): α) Το Γενέσιον της Θεοτόκου, β) τα Εισόδια της Θεοτόκου.

107. Η ονομασία «Τύλισος» είναι προελληνική.

108. Lombardo, ό.π. (υποσημ. 62), σ. 35.

109. Ζ. Τσιρπανλής, *Κατάστιχο των εκκλησιών και των μοναστηριών του Κοινού*, Ιωάννινα 1985, σ. 142, 313. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 777-778.

110. Ο ναός δεν περιλαμβάνεται στους καταλόγους των τοιχογραφημένων ναών του Gerola.

Κάτω ζώνη (από Δ. προς Α.): α) Η οσία Μαρία η Αιγυπτία, β) ο αββάς Ζωσιμάς, γ) Θεοτόκος ολόσωμος, ένθρονος, μετωπική, βαστάζουσα το Θείο Βρέφος.

Στο μέσον της βόρειας εσωτερικής πλευράς του ναού διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα.

Πρόκειται για καλής ποιότητας τοιχογραφίες, πιθανώς του 15ου αιώνα.

Ναός Παναγίας (Κοίμηση Θεοτόκου)

Εντός του οικισμού της Τυλίσου βρίσκεται ο παλαιός ναός της Παναγίας, ο οποίος είναι αφιερωμένος στην Κοίμηση της Υπεραγίας Θεοτόκου (15 Αυγούστου).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο φέρει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εσωτερικά και στο μέσον της καμάρας υπάρχει ένα ενισχυτικό τόξο (σφενδόνιο). Η ανατολική πλευρά απολήγει σε μία ημικυλινδρική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος. Στο ανατολικό άκρο της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού ανοίχθηκε τελευταία δεύτερη είσοδος.

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού διατηρούνται λείψανα παλαιών τοιχογραφιών[111]. Φαίνεται δε ότι τοιχογραφίες διατηρούνται επίσης κάτω από τα μεταγενέστερα επιχρίσματα. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Στη θέση αυτή εικονιζόταν ο Ιησούς Χριστός Παντοκράτωρ ή η Δέηση ή η Θεοτόκος Πλατυτέρα.

Κόγχη: Εικονίζονταν τέσσερις άγιοι ιεράρχες συλλειτουργούντες.

Καμάρα: Θα εικονιζόταν, ως συνήθως, η Ανάληψη του Χριστού.

ΙΙ. Κυρίως ναός

Νότια πλευρά (από Α. προς Δ.): α) Θεοτόκος, β) άγιος αδιάγνωστος.

Βόρεια πλευρά (από Δ. προς Α.): α) Αγία αδιάγνωστος, β) άγιος Γεώργιος. Εικονίζεται ολόσωμος, φέρων πλήρη στρατιωτική εξάρτηση, έφιππος, δρακοντοκτόνος. γ) Αγία Ειρήνη. Παριστάνεται με στέμμα επί της κεφαλής. Πρόκειται για καλής ποιότητας τοιχογραφία, πιθανώς του 15ου αιώνα.

111. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 418, σ. 185. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 418, σ. 70.

Φανερωμένη Μεσαράς

Ναός Αγίας Σοφίας

Νοτιοδυτικά του Ηρακλείου και σε απόσταση 65 χλμ. περίπου από αυτό, βορειοδυτικά των Μοιρών και σε απόσταση 6 χλμ. περίπου από αυτές, σε υψόμετρο 80 μ., βρίσκεται ο οικισμός Φανερωμένη Πυργιωτίσσης, που οφείλει την ονομασία του στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου (Συλλογή Γιαμαλάκη) υπάρχει διπλούς πέλεκυς μινωικών χρόνων, ο οποίος βρέθηκε στη Φανερωμένη Πυργιωτίσσης.

Η Φανερωμένη αναφέρεται το 1577 από τον Fr. Barozzi ως «Faneromeni», με 141 κατοίκους[112]. Επίσης αναφέρεται από τον F. Basilicata το 1630 ως «Faneromegni»[113].

Βορειοανατολικά του οικισμού και σε απόσταση 500 μ. περίπου από αυτόν, επάνω σε μικρό ύψωμα, βρίσκεται το ναΰδριο της Αγίας Σοφίας, σύγχρονο οικοδόμημα, το οποίο έχει χτιστεί στη θέση παλαιότερου ναού, πιθανώς των χρόνων της όψιμης ενετοκρατίας.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με κτιστό τέμπλο, κατά την κατασκευή του οποίου χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη (spolia) από σιτόχρουν πωρόλιθο, τα οποία φέρουν ανάγλυφο διάκοσμο, αποτελούμενο από συμπλεκόμενα ημικύκλια, που περικλείουν μικρούς ισοσκελείς σταυρούς. Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη, που βρίσκονται σήμερα σε β΄ χρήση, προέρχονται πιθανώς από κοσμήτη τέμπλου της ύστερης ενετοκρατίας στην Κρήτη (16ος-αρχές 17ου αι.).

Ναός Παναγίας Κυπαρισσανής (Κοίμηση Θεοτόκου)

Νοτιοανατολικά του οικισμού της Φανερωμένης και σε μικρή απόσταση από αυτόν, επάνω σε μικρό ύψωμα, βρίσκεται ο ναός της Παναγίας της Κυπαρισσανής[114] (κοιμητηριακός).

112. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 790.

113. F. Basilicata, *Μνημεία κρητικής ιστορίας*, τ. V, σ. 119.

114. Νοτιοανατολικά του Ασκληπιείου της νήσου Κω και σε απόσταση 200 μ. περίπου από αυτό, σε μικρό ύψωμα, βρισκόταν ο ναός της Παναγίας Κυπαρισσιώτισσας, χτισμένος στα λείψανα παλαιότερου ναού, αφιερωμένου πιθανότατα στον Απόλλωνα Κυπαρίσσιον, από τον επιθετικό προσδιορισμό του οποίου ονομάστηκε και ο ναός της Παναγίας (Κυπαρισσιώτισσα).

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος. Στο μέσον της βόρειας εξωτερικής πλευράς του ναού έχει κατασκευαστεί μία αντηρίδα, στην οποία έχει εντοιχιστεί οικόσημο της οικογένειας των Καλλεργών.

Πάνω από τη νότια είσοδο του ναού διατηρείται δίστιχη μεγαλογράμματη επιγραφή, η οποία έχει ως εξής:

ΜΑ……
ΑΙ Δ(Α)Π(ΑΝΗ)……1810

Η χρονολογία 1810 αναφέρεται προφανώς σε επισκευή ή ανακαίνιση του ναού αυτού.

Στο αγιοθύριδο διατηρείται ημιεξίτηλη επιγραφή με τη χρονολογία *1717* ή *1737*, η οποία αναφέρεται επίσης σε επισκευή ή ανακαίνιση του ναού.

Πιθανώς, ο ναός αυτός ανεγέρθηκε κατά το 16ο ή τις αρχές του 17ου αιώνα και γνώρισε αργότερα περισσότερες επισκευές και ανακαινίσεις, όπως συμβαίνει με τους περισσότερους μεσαιωνικούς ναούς της Κρήτης.

Φ ό δ ε λ ε

Καθολικό μονής Αγίου Παντελεήμονα

Βορειοδυτικά του Ηρακλείου και σε απόσταση 20 χλμ. περίπου από αυτό, αριστερά της αμαξιτής οδού Ηρακλείου-Ρεθύμνου και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από αυτήν, βρίσκεται ο οικισμός Φόδελε. Πρόκειται για μια εύφορη περιοχή, κατάφυτη από ελαιόδεντρα, εσπεριδοειδή και διάφορα άλλα οπωροφόρα δέντρα και κήπους.

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού απάντά σε έγγραφο του 1248, όπου αναφέρεται ως «Fodele»[115]. Το 1577 αναφέρεται από τον Fr. Barozzi[116] στην Επαρχία Μυλοποτάμου ως «Fodhele».

Το Φόδελε έχει συνδεθεί τελευταία με το μεγάλο Κρητικό ζωγράφο Κυριακό-Δομήνικο (Μένεγο) Θεοτοκόπουλο (1545-1614), ο οποίος καταγόταν από την Κρήτη και πέρασε τα πρώτα έτη της νεότητας του στον Χάνδακα (σημ. Ηράκλειο), ενώ αργότερα μετέβη στην Ιταλία (Βενετία, Ρώμη) και ύστερα στην Ισπανία, όπου και πέρασε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του.

Νότια του Φόδελε και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτό, σε κατάφυτη περιοχή, βρίσκεται η μονή του Αγίου Παντελεήμονα.

Στο κέντρο της μονής υψώνεται το Καθολικό, το οποίο είναι ένας δίκλιτος ή διμάρτυρος ναός. Το νότιο κλίτος είναι παλαιότερο και είναι αφιερωμένο στον άγιο Παντελεήμονα (27 Ιουλίου), ενώ το βόρειο προστέθηκε αργότερα και είναι αφιερωμένο στον άγιο Αντώνιο.

Νότιο κλίτος: Άγιος Παντελεήμων

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται η είσοδος. Στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται ένα παράθυρο. Στη δυτική εξωτερική πλευρά του ναού και πάνω από την είσοδο είναι εντοιχισμένα πέντε πήλινα πινάκια, τα οποία σχηματίζουν έναν ισοσκελή σταυρό. Στην ανατολική εξωτερική πλευρά και πάνω από κυκλικό φεγγίτη είναι εντοιχισμένα τέσσερα πήλινα πινάκια. Αρχικά ήταν πέντε, τα οποία σχημάτιζαν έναν ισοσκελή σταυρό.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο τέμπλο, επί του οποίου είναι τοποθετημένες οι παλαιές δεσποτικές εικόνες.

Το νότιο κλίτος είναι παλαιότερο, αργότερα δε προστέθηκε το βόρειο κλίτος.

Βόρειο κλίτος: Άγιος Αντώνιος

Σε μια δεύτερη οικοδομική περίοδο προστέθηκε βόρεια του αρχικού κλίτους, το κλίτος του Αγίου Αντωνίου. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων οικοδόμημα, περίπου ίσο προς το προηγούμενο, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα δίλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος.

Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς ανοίγεται ένα παράθυρο. Επί της νότιας πλευράς υπάρχει μεγάλο άνοιγμα, το οποίο επιτρέπει την επικοινωνία μεταξύ των δύο κλιτών.

Στη δυτική εξωτερική πλευρά και πάνω από την είσοδο έχουν εντοιχιστεί πέντε πήλινα πινάκια, τα οποία σχηματίζουν ισοσκελή σταυρό.

Στην ανατολική εξωτερική πλευρά και πάνω από το τεταρτοσφαίριο της αψίδας ανοίγεται κυκλικού σχήματος παράθυρο (φεγγίτης).

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο τέμπλο, επί του οποίου είναι τοποθετημένες οι δεσποτικές εικόνες.

115. Τσιρπανλής, ό.π. (υποσημ. 109), σ. 193.
116. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 795-796.

Στη δυτική εξωτερική πλευρά αμφότερων των κλιτών και στο μέσον περίπου αυτής, υψώνεται κτιστό μονόλοβο κωδωνοστάσιο.

Γύρω από το Καθολικό διατηρούνται διάφορα κτίσματα, όπως το παλαιό Ηγουμενείο, κελλιά και λοιποί βοηθητικοί χώροι. Επίσης διατηρούνται ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη με επιγραφές και αυτοτελείς επιγραφές. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τα εξής:

α) Αρχιτεκτονικό μέλος, φέρων στο κέντρο έναν ισοσκελή σταυρό, εγγεγραμμένο εντός κύκλου και εκατέρωθεν αυτού ανά έναν πυροστρόβιλο και ένα ρόδακα. Επ' αυτού υπάρχει η εγχάρακτη επιγραφή:

I(HCOY)C X(PICTO)C
NI KA
ΑΠΡΙΛΙΟΥ 26
ΕΠΙ (----------) ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΣ

β) Στο ανώφλι της δυτικής θύρας του βόρειου κλίτους και στο κέντρο του υπάρχει ισοσκελής σταυρός, εγγραφόμενος σε κύκλο και εκατέρωθεν αυτού η επιγραφή:

Ο ΚΤΗΤΟΡ ΤΗΣ Π
ΝΕΟ[ΦΥ]ΤΟΣ ΙΕΡΟ(ΟΜΟΝΑΧ)ΟΣ
[.....] Τ-Π [.....]

γ) Παρά την εξωτερική πύλη της μονής, επί εντοιχισμένου λιθοπλίνθου διατηρείται η επιγραφή:

+ ΣΤΕΝΗ Υ ΠΥ
ΛΗ Κ(ΑΙ) ΤΕΘΛΙΜ
ΕΝΗ Η ΟΔΟΣ
Η ΑΠΠΑΓΟΥ
CA ΕΙC ΤΗΝ
ΖΩΗΝ 1677
[ΑΠΠΑΓΟΥCΑΙC]
ΑΠΡΙΛΙ(ΟΥ) 21

δ) Βορειοδυτικά του Καθολικού βρισκόταν διώροφο κτίσμα, που χρησίμευε ως Ηγουμενείο και κατέρρευσε στις αρχές του 2006. Πάνω από την τοξωτή είσοδο και στο κλειδί του τόξου της, επί σιτόχρου πωρόλιθου, υπήρχε η εγχάρακτη επιγραφή:

1716 ΑΠΡΙΛΙ(ΟΥ)
26
ΓΙΕΚΡC
ΡΧC

ε) Δυτικά της αυλής υπάρχει εντοιχισμένος λιθόπλινθος από σιτόχρουν πωρόλιθο, με την επιγραφή:

ΝΕΟΦΥΤΟC ΥΓΟΥΜΕΝΟC
ΠΕΔΗΩΤΙC ΜΕΤΑ ΤΗC CΥΝ
ΩΔΗΑC ΤΟΥ 1861
ΜΑΡΤΗΟΥ + 27

Η μονή του Αγίου Παντελεήμονα στην περιοχή του Φόδελε Μαλεβιζίου ιδρύθηκε πιθανώς στα τέλη του 17ου αιώνα και διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Κατά το β΄ μισό του 20ού αιώνα εγκαταβίωνε στη μονή ένας γέρων ιερομόναχος, ο π. Παντελεήμων. Μετά την κοίμησή του στη μονή εγκαταβιώνει ο ιερομόναχος π. Παντελεήμων ο νεότερος.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ - ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Άγιος Νικόλαος

Ναός Αγίου Νικολάου

Η πόλη του Αγίου Νικολάου βρίσκεται στη θέση της αρχαίας πόλης Λατώ προς Καμάρα ή απλώς Καμάρα, επίνειο κατά την αρχαιότητα της άλλης πόλης Λατώ η Ετέρα, η οποία βρισκόταν στη θέση Γουλά, κοντά στον οικισμό Κριτσά.

Στην ίδια θέση και πάνω σε μικρό ύψωμα, όπου σήμερα το Νομαρχιακό Μέγαρο, χτίστηκε στις αρχές του 13ου αιώνα ένα φρούριο, πιθανώς από το Γενονάτη αρχιπειρατή Enrico Pescatore, το οποίο ονομάστηκε «Mirabello», όνομα από το οποίο ονομάστηκε ολόκληρη η Επαρχία.

Στο έγγραφο του 1374 αναφέρεται ως «Castro Mirabelli»[117], όπου υπήρχε αποθήκη αλατιού, προερχομένου από τις αλυκές της Ελούντας. Το 1583 αναφέρεται από τον καστροφύλακα (Κ 97) ως «Mirabello proprio», ήτοι «το καθαυτό Μεραμπέλλο», δηλαδή η πρωτεύουσα, με 753 κατοίκους. Το 1646 ο φρούραρχος Baldella εγκατέλειψε το φρούριο στα χέρια των Τούρκων. Το 1671 αναφέρεται στην τουρκική απογραφή ως «Nefs Meranblo» με 42 χαράτσα. Την περίοδο της αιγυπτιακής κατοχής (1830-1840) δεν αναφέρεται στην απογραφή του 1834 και ασφαλώς δεν κατοικούνταν.

Ο Άγιος Νικόλαος άρχισε να εποικίζεται ύστερα από την Επανάσταση του 1866, από τους κατοίκους της Κριτσάς και μερικούς Σφακιανούς και κυρίως από τη μεγάλη οικογένεια Κουνδούρου. Για πρώτη φορά αναφέρεται στην απογραφή του 1881 στο Δήμο Κριτσάς, με 87 κατοίκους χριστιανούς και οκτώ Τούρκους.

Στον οικισμό, ο οποίος αρχικά λεγόταν «Μαντράκη», δόθηκε το όνομα «Άγιος Νικόλαος», από το πολύ παλαιό ναΰδριο του Αγίου Νικολάου, το οποίο βρίσκεται στη μικρή χερσόνησο στο Αμμούδι.

Στα βενετικά έγγραφα αναφέρεται το εμπορικό λιμάνι του «S. Nicolo d'Amundi», το οποίο χωρούσε 25 γαλέρες[118].

117. Santsihi, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 179.

118. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 16), τ. V, σ. 16. Ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 75-76.

Σήμερα ο Άγιος Νικόλαος είναι η πρωτεύουσα του νομού Λασιθίου, πόλη με πολυάριθμα ξενοδοχεία και μεγάλη ανάπτυξη.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου είναι ένα μικρών διαστάσεων μονόχωρο καμαροσκέπαστο οικοδόμημα, στο κέντρο του οποίου υψώνεται ένας ημισφαιρικός τρούλος. Η κάτοψη του ναού είναι ορθογώνιου σχήματος. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο.

Στο κέντρο του ναού και σε επαφή με τις πλάγιες μακρές πλευρές του βρίσκονται τέσσερις πεσσοί, φέροντες τόξα, πάνω στα οποία στηρίζεται το κυλινδρικό τύμπανο, επί του οποίου φέρεται ο ημισφαιρικός τρούλος. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος.

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού και ειδικότερα στο ανατολικό τμήμα του διατηρούνται τοιχογραφίες σε δύο τουλάχιστον στρώματα[119].

Α΄ στρώμα: Ανεικονικό, μετά το 961 έως τα μέσα του 11ου αιώνα. Το παλαιότερο στρώμα είναι ανεικονικό, με γεωμετρικά σχήματα, σηρικούς τροχούς, ρόδακες, σταυρούς και φυτικά κοσμήματα. Το στρώμα αυτό μπορεί να χρονολογηθεί μετά το 961, όταν ο Νικηφόρος Φωκάς απελευθέρωσε την Κρήτη από τους Άραβες, και έως τα μέσα του 11ου αιώνα[120].

Β΄ στρώμα: Εικονικό, μέσα 14ου αιώνα. Διατηρούνται περιορισμένα λείψανα τοιχογραφιών. Διακρίνεται ομάδα τεσσάρων αγίων, πιθανώς αποστόλων[121].

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας του Ιερού Βήματος εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός, στηθαίος, μετωπικός. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί ανοικτό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό, με το κείμενο:

ΕΓΟ ΗΜ[Ι]
[ΤΟ ΦΩϹ
ΤΟΥ ΚΟϹΜΟΥ
……][122]

Η Εφορεία μας προέβη στη στερέωση του μνημείου. Ειδικότερα αφαιρέθηκαν τα κεραμίδια της στέγης, έγινε στεγανοποίησή της και επικεράμωση. Έγινε συμπλήρωση εσωτερικών επιχρισμάτων και εξωτερικά αρμολογήματα. Η παλαιά καμαροσκέπαστη υδατοδεξαμενή, η οποία βρίσκεται σε επαφή με τη βόρεια εξωτερική πλευρά του ναού του Αγίου Νικολάου στερεώθηκε και αρμολογήθηκε εξωτερικά. Ειδικό συνεργείο συντηρητών προέβη στον καθαρισμό και τη στερέωση των τοιχογραφιών του ναού.

Χαράγματα. Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού διατηρούνται μεταξύ άλλων και τα εξής χαράγματα:

Α) Ανατολικός τοίχος:
α) *1703*
β) *C. DVRANT*
1733
γ) *B. LANCE*
1736
δ) *1761*
Β) Βόρειος τοίχος:
ε) *B. G. - C. T.*
1714
SAT……..
NTAVCINIAK
BIN……

Μέσα Λακώνια

Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Βορειοδυτικά του Αγίου Νικολάου και σε απόσταση 7 χλμ. περίπου από αυτόν κείται ο οικισμός Μέσα Λακώνια.

Πρώτη φορά αναφέρεται ως «Μέσα Λακώνια» στην απογραφή του 1881, στο Δήμο Κροτσάς, με 119 χριστιανούς κατοίκους[123].

Εκτός του οικισμού και βορειοδυτικά των ΤΕΙ υψώνεται ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή ημικυλινδρική οροφή. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος.

Ο ναός είναι κατάγραφος εσωτερικά[124]. Σύμφωνα με τη σωζόμενη κτητορική επιγραφή, ο ναός αγιογραφήθηκε το *ϹΤ∂Μ΄* (6940 από κτίσεως κόσμου), ήτοι το 1431-1432[125].

Συνεχίστηκαν και κατά το 2006 οι εργασίες καθαρισμού και στερέωσης των τοιχογραφιών του ναού αυτού.

119. Gerola, *Elenco,* αριθ. μν. 560, σ. 196. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 560, σ. 84,. Ο ίδιος, *Monumenti Veneti,* τ. ΙΙ. σ. 300. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 422-424.

120. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. μν. 2, σ. 31-33.

121. Ό.π., αριθ. μν. 124, σ. 156-157.

122. Ιω. 8, 12: *Ἐγώ εἰμί τό φῶς τοῦ κόσμου. Ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτίᾳ, ἀλλ΄ ἕξει τό φῶς τῆς ζωῆς.*

123. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 455-456.

124. Gerola, *Elenco,* αριθ. μν. 562, σ. 196. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 562, σ. 84. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. μν. 225, σ. 243.

125. Gerola, *Monumenti Veneti,* τ. IV, σ. 528. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. μν. 225, σ. 243.

Κριτσά

Ναός Παναγίας της Κεράς

Νοτιοδυτικά του Αγίου Νικολάου και σε απόσταση 10 χλμ. περίπου από αυτόν κείται ο οικισμός Κριτσά (υψόμ. 320 μ., κάτοικοι 2.000 περίπου). Κατά την περίοδο της ενετοκρατίας (1210-1645/1669) η Κριτσά ήταν το πολυανθρωπότερο χωριό της Κρήτης. Αποτελούνταν από χωριστές συνοικίες και απογράφονταν χωριστά, για αυτό και αναφέρεται στον πληθυντικό (οι Κριτσές).

Η αρχαιότερη μνεία του οικισμού αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου, στα περίχωρα του οικισμού, όπου αναγράφεται το 6823 από κτήσεως κόσμου, που αντιστοιχεί προς το 1354[126].

Νοτιοανατολικά του οικισμού και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου από το κέντρο του, στη θέση Λογάρι, υψώνεται ο ναός της Παναγίας της Κεράς, ο οποίος είναι κατάγραφος εσωτερικά[127].

Ο ναός περιλαμβάνει τρία κλίτη. Το μεσαίο κλίτος είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Το νότιο κλίτος τιμάται στη μνήμη της αγίας Άννας, της μητέρας της Θεοτόκου. Το βόρειο κλίτος είναι αφιερωμένο στον άγιο Αντώνιο.

Αρχικά οικοδομήθηκε το μεσαίο κλίτος, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος. Στο μέσον αυτού υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος, ενώ το ανατολικό και το δυτικό του τμήμα καλύπτεται με καμάρες.

Οι τοιχογραφίες του μεσαίου κλίτους χρονολογούνται στο 14ο αιώνα.

Αργότερα και γύρω στα τέλη του 13ου αιώνα προστέθηκαν τα πλάγια κλίτη (νότιο και βόρειο), τα οποία εμφανίζουν κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτονται με κτιστές καμάρες. Η οροφή εξωτερικά καλύπτεται με κοίλα κεραμίδια. Η ανατολική τους πλευρά απέληγε σε ημικυκλικές αψίδες.

Οι τοιχογραφίες του νότιου κλίτους χρονολογούνται στο α΄ μισό του 14ου αιώνα, ενώ του βόρειου κλίτους στα μέσα του 14ου αιώνα[128].

Ειδικό συνεργείο της 13ης ΕΒΑ προέβη στην εκτέλεση στερεωτικών και αναστηλωτικών εργασιών στο ναό της Παναγίας της Κεράς. Επίσης, ειδικό συνεργείο συντηρητών προέβη σε εργασίες καθαρισμού και στερέωσης των τοιχογραφιών του ναού.

Οι εργασίες αμφότερων των συνεργείων συνεχίζονται.

Κρυονέρι (τέως Μυσιργιού)

Ναός Αγίας Παρασκευής

Νοτιοανατολικά της Σητείας και σε απόσταση 15 χλμ. περίπου από αυτήν βρίσκεται ο οικισμός Κρυονέρι (τέως Μυσιργιού) (υψόμ. 660 μ., κάτοικοι 10 περίπου). Στην αιγυπτιακή απογραφή (1841) αναφέρεται ως «Meserios»[129], με δέκα χριστιανικές οικογένειες. Στην απογραφή του 1881 αναφέρεται ως «Μισιργιού», στο Δήμο Καρυδίου, με 90 χριστιανούς κατοίκους. Το 1961 αναφέρεται με το νέο όνομα «Κρυονέριον»[130].

Εντός του οικισμού υψώνεται ο ναός της Αγίας Παρασκευής. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο.

Στο δυτικό τμήμα της νότιας πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος και στο μέσον περίπου της ίδιας πλευράς ανοίγεται ένα παράθυρο. Εσωτερικά, η οροφή φέρει δύο ενισχυτικά τόξα (σφενδόνια). Εξωτερικά, η οροφή του ναού καλύπτεται με κοίλα κεραμίδια.

Ο ναός αρχικά ήταν βραχύτερος του σημερινού και οικοδομήθηκε πιθανώς κατά το 17ο αιώνα. Στα μέσα του 19ου αιώνα ο ναός επεκτάθηκε προς Δ.

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξύλινο ζωγραφισμένο τέμπλο των μέσων του 19ου αιώνα, επί του οποίου διατηρούνται οι εξής δεσποτικές εικόνες:

α) Ιησούς Χριστός, ως Μέγας Αρχιερεύς. Παριστάνεται στηθαίος, μετωπικός, φέρων αρχιερατικά άμφια. Ευλογεί με το δεξί χέρι και κρατεί ανοικτό κώδικα Ευαγγελίου με το αριστερό, με την τετράστιχη, μεγαλογράμματη επιγραφή:

ΔΕΙCΗC ΔΗ
ΜΗΤΡΙΟΥ ΜΗΧΑ
ΛΑΚΙ C. Γ. Τ.
ΑΩΜ'[131]

Αναφέρεται το 1840 ως έτος κατασκευής της εικόνας.

β) Θεοτόκος Οδηγήτρια. Η Παναγία εικονίζεται στηθαία, μετωπική, αριστερόκρατούσα, στον τύπο της Οδηγήτριας. Πρόκειται για εικόνα των μέσων του 19ου αιώνα.

γ) Αγία Παρασκευή. Παριστάνεται στηθαία, μετωπική. Η εικόνα προέρχεται από τα μέσα του 19ου αιώνα.

126. Gerola, *Monumenti Veneti*, τ. IV, σ. 533.

127. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 568, σ. 196. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 568, σ. 85. Ο ίδιος, *Monumenti Veneti*, τ. IV, σ. 532.

128. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 428-433. Bissinger, ό.π. (υποσημ. 28), αριθ. μν. 73, σ. 107-108, αριθ. μν. 98, σ. 132-134 και αριθ. μν. 105, σ. 137-138.

129. R. Pashley, *Travels in Crete*, τ. II, σ. 323.

130. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 543.

131. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι στο Ευαγγέλιο δεν αναφέρεται, ως συνήθως, χωρίο από το Ευαγγέλιο αλλά αφιερωτική επιγραφή.

Άνωθεν των δεσποτικών εικόνων κείνται οι εικόνες του Δωδεκαόρτου.

Στα θωράκια του τέμπλου εικονίζονται εξαπτέρυγα και στα βημόθυρα οι απόστολοι Πέτρος και Παύλος.

Ειδικό συνεργείο της Εφορείας μας προέβη στον καθαρισμό και τη συντήρηση του ξύλινου τέμπλου του ναού και των εικόνων του.

Λιθίνες (Ανδρόμυλοι)

Ναός Αγίων Αποστόλων

Σε μικρή απόσταση από τις Λιθίνες βρίσκεται ο από μακρού χρόνου εγκαταλελειμμένος μεσαιωνικός οικισμός Ανδρόμυλοι. Εντός του οικισμού βρίσκεται ο ναός των Αγίων Αποστόλων.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εξωτερικά η οροφή φέρει κοίλα κεραμίδια.

Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος.

Ο ναός αυτός ιδρύθηκε το 15ο αιώνα. Αργότερα, προστέθηκε στα βόρειά του πρόσκτισμα ορθογώνιου σχήματος, το οποίο επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με ένα τοξωτό άνοιγμα.

Ο ναός είναι κατάγραφος εσωτερικά[132]. Στο μέσον περίπου της βόρειας εσωτερικής πλευράς του ναού διατηρείται μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή, η οποία έχει ως εξής:

ΑΝΑΚΑΙΝΙCΘΗ Ο ΠΑΝCΕ[ΠΤΟC] ΟΥΤΟC ΚΑΙ ΘΕΙΟC
ΝΑΟC ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΕΝΔΟΞ[ΩΝ] ΚΑΙ ΠΑΝΕΦΗ[ΜΩΝ]
[ΑΠΟCΤΟΛΩΝ ΔΙΕΞ]ΟΔΟΥ ΤΟΥ ΤΙΜ[ΙΩΤΑΤΟΥ ....]
ΕΝ ΕΤΗ ,CΤ[ϑ]ΚΓ΄, [ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟC)...]

Ήτοι σε μεταγραφή: Ανεκαινίσθη ο πάνσε[πτος] ούτος και θείος ναός των Αγίων ενδόξ[ων] και πανεφή[μων] [Αποστόλων δι' εξόδου του τιμ[ιωτάτου....] εν έτη ,στ[ϑ]κγ΄, [Ινδ(ικτιώνος)...].

Η αναφερόμενη χρονολογία 6923 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί προς το 1415[133].

Αστράτηγος

Ναός Αρχαγγέλου Μιχαήλ

Βορειοδυτικά των Λιθινών και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτές, αριστερά του αμαξιτού δρόμου Λιθινών-Ανδρομύλων, ανάμεσα σε κήπους, βρίσκεται ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Εξωτερικά η οροφή φέρει κοίλα κεραμίδια. Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος.

Ο ναός είναι κατάγραφος εσωτερικά[134]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα
Αψίδα
Τεταρτοσφαίριο: Θεοτόκος Πλατυτέρα.
Κόγχη: Ιεράρχες, συλλειτουργούντες.
Ανατολικό μέτωπο
Άνω ζώνη: Η Φιλοξενία του Αβραάμ.
Μεσαία ζώνη: Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.
Κάτω ζώνη: Άγιοι Διάκονοι.
Καμάρα: Ανάληψη του Χριστού.
ΙΙ. Κυρίως ναός
Καμάρα: Παριστάνονται σκηνές από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου. Μεταξύ άλλων συμπεριλαμβάνονται και οι εξής: α) Γέννηση του Χριστού, β) Υπαπαντή.

Πρόκειται για καλής ποιότητας τοιχογραφίες, πιθανώς του 15ου αιώνα.

Η Εφορεία μας σε συνεργασία με την ενορία των Λιθινών προέβη στην επίστρωση του δαπέδου του ναού με πλάκες από σιτόχρουν πωρόλιθο.

Κονταξή

Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου

Βόρεια των Λιθινών και σε απόσταση 3,5 χλμ. περίπου από αυτές, σε βραχώδη περιοχή, νοτιοδυτικά υψώματος, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (26 Σεπτεμβρίου).

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η οροφή εξωτερικά φέρει πλάκα από σκυρόδεμα. Βόρεια του ναού

132. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 793, σ. 215. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 793, σ. 105.

133. Σ. Ξανθουδίδης, Χριστιανικαί επιγραφαί, περιοδικό *Αθηνά*, τ. 15 (Αθήνα 1903), σ. 83. Gerola, *Monumenti Veneti*, τ. IV, σ. 586.

134. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 794, σ. 215. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 794, σ. 106.

διατηρούνται λείψανα, προερχόμενα είτε από παλαιότερο ναό είτε από βόρειο κλίτος, το οποίο αργότερα ερειπώθηκε.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου προέρχεται από δύο οικοδομικές περιόδους, ήτοι:

Α΄ περίοδος: Πιθανώς α΄ μισό του 13ου αιώνα. Στη θέση αυτή ανεγέρθηκε μικρών διαστάσεων μονόχωρο και καμαροσκέπαστο οικοδόμημα. Η οροφή εσωτερικά έφερε ένα ενισχυτικό τόξο (σφενδόνιο). Η ανατολική του πλευρά κατέληγε σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού θα ανοιγόταν μία είσοδος. Στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του ναού ανοίγεται ένα παράθυρο.

Β΄περίοδος: Πιθανώς μέσα του 14ου αιώνα. Σε μια δεύτερη οικοδομική περίοδο ο ναός επεκτάθηκε προς Δ. Δημιουργήθηκε δεύτερο ενισχυτικό τόξο (σφενδόνιο) στην καμάρα και στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίχθηκε μία είσοδος.

Επιγραφές. Ο ναός φέρει στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του λείψανα παλαιών τοιχογραφιών[135]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ι. Ιερό Βήμα

Αψίδα

Τεταρτοσφαίριο: Θεοτόκος Πλατυτέρα.

Κόγχη: Άγιοι ιεράρχες, συλλειτουργούντες.

Ανατολικό μέτωπο

Άνω ζώνη: Η Φιλοξενία του Αβραάμ.

Μεσαία ζώνη: Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου.

Κάτω ζώνη: Άγιοι διάκονοι.

Καμάρα: Η Ανάληψη του Χριστού

ΙΙ. Κυρίως ναός

Καμάρα: Σκηνές από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου. Μεταξύ άλλων περιλαμβάνονται και οι εξής: α) Γέννηση του Χριστού, β) Βάπτιση του Χριστού.

Νότιος τοίχος: Εικονίζονται διάφοροι άγιοι. Ο βόρειος τοίχος φαίνεται να είχε καταπέσει κατά το μεγαλύτερο μέρος του και ανοικοδομήθηκε το 1970 περίπου.

Κτητορική επιγραφή. Πάνω από την είσοδο και στο εσωρράχιο του τόξου της διατηρούνται λείψανα από την κτητορική επιγραφή, η οποία είναι μεγαλογράμματη και περιλαμβάνει τέσσερις στίχους, ήτοι:

[ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΚΑΙ ΑΝ]ΕΙΣΤΟΡΙΘΗ Ο Θ[ΕΟΣ ΚΑΙ ΠΑΝΣΕ-ΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ /

ΚΑΙ ΕΝΔΟΞΟΥ] ΗΜΩΝ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) [ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ ΔΑΠΑΝΗΣ ΤΟΥ] /

ΚΙΡΟΥ ΛΟΥΚΑ Κ(ΑΙ) [ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΕ-ΚΝΩΝ ΑΥΤΩΝ] /

..... [Η]ΜΩΝ ΚΗΡ[..... ΕΝ ΕΤΕΙ ....., ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟΣ).....

Πρόκειται για καλής ποιότητας εικόνες, πιθανώς των μέσων του 14ου αιώνα.

Λιμνάκαρο

Ναός Αγίου Πνεύματος

Στο οροπέδιο Λασιθίου βρίσκεται ο οικισμός Αβρακόντες (υψόμ. 870 μ., κάτοικοι 100 περίπου), ο οποίος απέχει 46 χλμ. περίπου από τον Άγιο Νικόλαο. Ο οικισμός, όπως και οι άλλοι οικισμοί του οροπεδίου Λασιθίου, ιδρύθηκε πιθανώς μετά το 1463, οπότε άρχισε να καλλιεργείται το οροπέδιο, ύστερα από την ολοκληρωτική καταστροφή και ερήμωση του, που έλαβε χώρα το 1343.

Ο καστροφύλακας (Κ 104) αναφέρει «Mettochio Anavraconde» με 15 κατοίκους, κατά το 1583[136]. Το τοπωνύμιο οφείλεται στον πρώτο οικιστή του, Αβραάμ Κόντε (κόμης Αβραάμ).

Νότια του οικισμού και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτόν κείται έτερο οροπέδιο, μικρότερο του προηγουμένου, το οποίο φέρει την ονομασία Λιμνάκαρο (υψόμ. 1.050 μ. περίπου). Στο βορειοδυτικό τμήμα του υψώνεται ο ναός του Αγίου Πνεύματος.

Πρόκειται για πολύ παλαιό οικοδόμημα, το οποίο αποτελείται από δύο κλίτη.

Νότιο κλίτος: Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος

Πρόκειται για μικρών διαστάσεων ναΰδριο, το οποίο ανεγέρθηκε πιθανώς κατά το 12ο ή 13ο αιώνα. Εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με μία κτιστή καμάρα, ο άξονας της οποίας βαίνει από Α. προς Δ. και με μια δεύτερη καμάρα στο κέντρο περίπου αυτού, ο άξονας της οποίας βαίνει από Β. προς Ν. Συνεπώς, ο ναός ανήκει στον τύπο των σταυρεπίστεγων ναών, οι οποίοι αντί τρούλου, φέρουν τρουλοκαμάρα.

Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοιγόταν αρχικά μία είσοδος, η οποία εντοιχίστηκε αργότερα και ανοίχθηκε μία θύρα στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του κυρίως ναού. Στις δύο μακρές εσωτερικές πλευρές του ναού και εντός του πάχους των τοίχων ανοίγονται ανά δύο τυφλά αψιδώματα.

Πιθανώς αρχικά το ναΰδριο αυτό να ήταν αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο τον Τροπαιοφόρο, ο οποίος εικονίζεται ολόσωμος, έφιππος, φέρων έξεργο φωτοστέφανο, στο τύ-

135. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 795, σ. 215. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 795, σ. 106.

136. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 38.

μπανο του δυτικού τυφλού αψιδώματος της βόρειας εσωτερικής πλευράς του ναού.

Το νότιο κλίτος είναι κατάγραφο εσωτερικά[137]. Άλατα και μεταγενέστερα επιχρίσματα κάλυπταν τις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων και τις τοιχογραφίες.

Βόρειο κλίτος: Αγία Τριάς ή Άγιον Πνεύμα

Σε μια δεύτερη χρονική περίοδο και πιθανώς μετά το 1463, οπότε κατοικήθηκε και πάλι το οροπέδιο Λασιθίου, προστέθηκε βόρεια του αρχικού κλίτους, δεύτερο κλίτος, όμοιο σχεδόν με το πρώτο. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα, ο άξονας της οποίας βαίνει από Α. προς Δ. Δεύτερη καμάρα (τρουλοκαμάρα) βαίνει από Β. προς Ν. Στις δύο μακρές εσωτερικές πλευρές του ναού και εντός του πάχους των τοίχων ανοίγονται ανά δύο τυφλά αψιδώματα.

Η ανατολική πλευρά του ναού απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον της βόρειας πλευράς του ναού ανοίγεται ένα παράθυρο.

Το βόρειο κλίτος επικοινωνεί με το νότιο με ευρύχωρο άνοιγμα. Η τρουλοκαμάρα του βόρειου κλίτους αποτελεί συνέχεια και προέκταση προς Β., της τρουλοκαμάρας του αρχικού νότιου κλίτους.

Συνεργείο της 13ης Εφορείας προέβη στην εκτέλεση αναστηλωτικών και στερεωτικών εργασιών στο ναό. Έτερο συνεργείο συντηρητών άρχισε τον καθαρισμό και τη στερέωση των τοιχογραφιών του νότιου κλίτους. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Μονή Αγίου Ιωάννη Καψά

Καθολικό

Ανατολικά της Ιεράπετρας και σε απόσταση 30 χλμ. περίπου από αυτήν, επί της νότιας παραλίας της Κρήτης, σε βραχώδη και άγονη περιοχή, βρίσκεται η μονή Αγίου Ιωάννη Καψά.

Η μονή Καψά υπάγεται στην περιφέρεια της τέως Κοινότητας Περιβολάκια, επαρχίας Σητείας, και είναι σκαρφαλωμένη στο σπηλαιώδη κρημνό του όρμου Μακρύς Γιαλός, ανατολικά από την έξοδο του φαραγγιού των Περιβολακίων.

Η μονή Καψά είναι παλαιά, πιθανώς των αρχών του 15ου αιώνα. Πιστεύεται ότι ιδρύθηκε πολύ πριν από το 1461.

Η παλαιά μονή καταστράφηκε από τους πειρατές και ερημώθηκε. Αργότερα δε ανακαινίστηκε από φιλόθρησκους χριστιανούς της περιοχής. Ο ιδιοκτήτης της περιοχής ονομαζόταν Καψάς. Ο Giani Capsa αναφέρεται ενοικιαστής οικίας στον Βούργο του Χάνδακα κατά το 1583 (καστροφύλακας Κ 30).

Τελευταίος ιδιοκτήτης της περιοχής ήταν ο Χατζής Νικόλαος Ζαφείρης από το χωριό Τσω (Αγία Τριάδα) Σητείας. Ο Ζαφείρης παραχώρησε το ερειπωμένο μοναστήρι με τη γύρω περιοχή στον Ιωάννη Βιτσέντζο από τις Λιθίνες, το γνωστό Γεροντογιάννη (1779-1874)[138].

Στο κέντρο του μοναστηριακού συγκροτήματος βρίσκεται το Καθολικό. Πρόκειται για δίκλιτο ή διμάρτυρο ναό.

Βόρειο κλίτος: Αποτομή Τιμίου Προδρόμου

Είναι παλαιότερο του νοτίου. Πρόκειται για σπηλαιώδη ναό αρχαιότερο του 1478, σύμφωνα με χάραγμα, που σώζεται στην αψίδα του Ιερού Βήματος.

Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, η βόρεια και η ανατολική πλευρά του οποίου αποτελούνται από φυσική, σπηλαιώδη κοιλότητα, η οποία ανοίγεται στο βραχώδες πέτρωμα, ενώ η νότια και η δυτική πλευρά έχουν χτιστεί.

Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της δυτικής του πλευράς ανοίγεται ένα παράθυρο.

Επιγραφές - χαράγματα. Στην αψίδα του Ιερού Βήματος του βόρειου κλίτους διατηρούνται μεταξύ άλλων και τα εξής:

Ι. Ιερό Βήμα:

α) *1478*

β) *ˏαφοˊ (=1570)*

γ) *1604 Κέδρις π(α)πὰ Καλ(λ)ίνικος*

δ) *1627 26 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ*

ε) 1660

στ) 1668

ζ) *---Μοναχοῦ 1675, Σεπτεμβρίου στὶς 15*
Ἱερ(εὺς) ὁ παπ(ὰ) Γεόργις Καλομέρου

η) *1679*

θ) *1697*

ι) *1703 Νοεμβρίου στὶς 16*

ια) *1705*

ιβ) *1710 Γριγορίου*

ιγ) *1721 Ἐγὼ π(α)πὰ Φίλιπ(π)ος*

ιδ) *1861*

137. Ο ναός αυτός δεν συμπεριλαμβάνεται στους καταλόγους των τοιχογραφημένων ναών του Gerola.

138. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), σ. 387-388.

ιε) *Ἐγὼ Γεόργιος Πελλεγρίνο, δοῦλλος ταπηνός, Ἰοάν(ν)ου*
ΙΙ. Κυρίως ναός:
α) *1481*
β) *1496*
γ) *ˏαφν΄* (=1550)
δ) *1567*
ε) *1571*
στ) *1574*
ζ) *hi fuit Zano.*

Νότιο κλίτος: Αγία Τριάς

Προσαρτήθηκε στο αρχικό κλίτος στα μέσα του 19ου αιώνα. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο οικοδόμημα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο δυτικό άκρο της νότιας πλευράς του ανοίγεται η είσοδος. Τα δύο κλίτη επικοινωνούν μεταξύ τους με μεγάλα τοξωτά ανοίγματα.

Η Εφορεία μας, σε συνεργασία με τη Μητρόπολη Ιεραπύτνης και Σητείας και τη μονή Αγίου Ιωάννη Καψά, προέβη σε στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες στη μονή. Ειδικό συνεργείο συντηρητών της Εφορείας μας προέβη στην αφαίρεση μεταγενέστερων κονιαμάτων και στην αποκάλυψη τοιχογραφιών στο βόρειο κλίτος του Καθολικού.

Μονή Παναγίας Ακρωτηριανής (Τοπλού)

Καθολικό

Βορειοανατολικά της Σητείας και σε απόσταση 20 χλμ. περίπου από αυτήν, σε ικανή απόσταση από την παραλία, βρίσκεται η μονή της Παναγίας Ακρωτηριανής, γνωστή και ως μονή Τοπλού, λέξη τουρκική, που προήλθε από το γεγονός ότι επί τουρκοκρατίας (1645-1898/1913) η μονή είχε εφοδιαστεί με κανόνι για την προστασία των εκεί εγκαταβιούντων μοναχών και για την ενημέρωση των κοντινών οικισμών, σε περίπτωση επιδρομής πειρατών.

Το οικοδομικό συγκρότημα της μονής είναι εκτεταμένο και φέρει φρουριακό χαρακτήρα. Η μονή ιδρύθηκε πιθανώς το 15ο αιώνα, γνώρισε περιόδους ακμής, αλλά και περιόδους παρακμής, δηώσεων και καταστροφών, ιδιαίτερα επί τουρκοκρατίας.

Στο κέντρο της μονής βρίσκεται το Καθολικό, που αποτελείται από δύο κλίτη, και γύρω από αυτό σε τρεις ορόφους τα κελλιά των μοναχών και οι λοιποί βοηθητικοί χώροι. Πυργοειδές κωδωνοστάσιο έχει ύψος 33 μ.

Βόρειο κλίτος: Γενέσιον Θεοτόκου (παλαιότερο)

Αρχικά χτίστηκε στη θέση αυτή μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα. Εμφανίζει ορθογώνιου σχήματος κάτοψη και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε τρεις αψίδες. Η μεσαία είναι μεγαλύτερη, ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά. Οι δύο πλάγιες αψίδες είναι μικρότερες, εσωτερικά ημικυκλικές και εγγράφονται εντός του πάχους του ανατολικού τοίχου του ναού.

Νότιο κλίτος: Άγιος Ιωάννης Θεολόγος (νεότερο)

Σε μια δεύτερη οικοδομική περίοδο προστέθηκε νότια του αρχικού κλίτους δεύτερο μονόχωρο καμαροσκέπαστο κλίτος. Σε μια τρίτη οικοδομική περίοδο επεκτάθηκαν και τα δύο κλίτη προς Δ.

Στο βόρειο κλίτος διατηρούνται λείψανα παλαιών τοιχογραφιών, οι οποίες συντηρήθηκαν κατά το 2006 από συνεργείο της Εφορείας σε συνεργασία με τη μονή Τοπλού.

Στα κλίτη διατηρούνται παλαιά ξυλόγλυπτα τέμπλα, επί των οποίων είναι αναρτημένες παλαιές, καλής ποιότητας εικόνες, ήτοι:

Δεσποτικές εικόνες νότιου κλίτους. α) Ιησούς Χριστός. Εικονίζεται ολόσωμος, ένθρονος, μετωπικός. Είναι πιθανώς έργο του Ανδρέα Ρίτζου. Κάτω και αριστερά της εικόνας διατηρείται γραπτή επιγραφή, η οποία έχει ως εξής:

1769 ΑΝΑΚΕΝΙCΤΗ Υ ΠΑΡΟΥCΑ ΥΚΟΝΑ
ΕΙC ΤΟΝ ΚΕΡΟΝ ΤΟΥ ΠΑΝΟCΙΟΤΑΤΟΥ
ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΥΓΟΥΜΕΝΟΥ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ: 27

β) Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα. Παριστάνεται ολόσωμος, ένθρονος, μετωπική, φέρουσα το Θείο Βρέφος. Κάτω αριστερά και δεξιά διατηρείται η επιγραφή:

ΔΕΥCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ
ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ
ΥΓΟΥΜΕΝΟΥ

Θωράκια τέμπλου. Άγιοι τρεις ιεράρχες. Κάτωθεν και σε ένα στίχο διατηρείται η επιγραφή *ΔΕΥCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΡΙΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΙ ΥΡΙΝΙC -1769- ΑΝΑΚΑΙΝΙCΤΗ Υ ΠΑΡΟΥCΑ ΗΚΟΝΑ ΕΙC ΤΟΝ ΚΑΙΡΟΝ ΤΟΥ ΠΑΝΟCΙΟΤΑΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΥΓΟΥΜΕΝΟΥ.*

Βημόθυρα. Εικονίζονται οι άγιοι: α) Ευαγγελιστής Ματθαίος. Κάτωθεν αυτού διατηρείται η μεγαλογράμματη μονόστιχη επιγραφή *ˏΑΩΙΗΖ΄ (ΙΟΥ) Λ(ΙΟΥ) ΚΗ΄. ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ. Γ.Φ.*

β) Ευαγγελιστής Ιωάννης Θεολόγος. Κάτωθεν αυτού διατηρεί η μεγαλογράμματη μονόστιχη επιγραφή *ΔΕΗCΙC ΜΑΤΘΑΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ. Γ. Φ.*

Τα γράμματα Γ και Φ, πιθανώς είναι τα αρχικά του αγιογράφου, έργα του οποίου είναι οι εικόνες αυτές των βημοθύρων, πιθανώς του β΄ μισού του 18ου αιώνα.

Μονή Ξηρών Ξύλων

Καθολικό

Βόρεια της Νεάπολης Λασιθίου και σε απόσταση 5 χλμ. περίπου από αυτήν, βορειοδυτικά του οικισμού Κουρούνες και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτόν, κείται η μονή των Ξηρών Ξύλων, Μετόχι της μονής Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη του νομού Ηρακλείου.

Σε τουρκικό έγγραφο του 1689 αναφέρεται η «πλησίον του χωρίου Γενή Κιόι (Νεάπολη Λασιθίου) Μονή του Αγίου Γεωργίου Ξεραλέση». Ο Σταυρινίδης αναφέρει ότι πρόκειται για τη μονή των Ξηρών Ξύλων Μεραμπέλλου, που είναι Μετόχι της μονής Αγίου Γεωργίου Επανωσήφη[139].

Η μονή των Ξηρών Ξύλων συνεπώς υπάρχει τουλάχιστον από το 17ο αιώνα. Στο κέντρο της υψώνεται το Καθολικό, αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο τον Τροπαιοφόρο. Ο και σήμερα σωζόμενος ναός ανεγέρθηκε το 1912, στη θέση παλαιότερου και μεγαλύτερων διαστάσεων ναού.

Από τον παλαιό ναό διακρίνεται σαφώς η αψίδα του Ιερού Βήματος, η οποία ήταν εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη ή ημιεξαγωνική.

Ο σημερινός ναός είναι μικρών διαστάσεων και εμφανίζει σε κάτοψη το σχήμα ελεύθερου ισοσκελούς σταυρού. Η ανατολική του κεραία απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της δυτικής πλευράς της δυτικής κεραίας ανοίγεται η είσοδος. Οι κεραίες του ναού καλύπτονται με ημικυλινδρικές οροφές. Στο κέντρο του ναού υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος, ο οποίος στηρίζεται σε υψηλό τύμπανο.

Γύρω από το Καθολικό διατηρούνται κελλιά και λοιποί βοηθητικοί χώροι της μονής.

Επιγραφές. α) Πάνω από την είσοδο, η οποία οδηγεί στον αύλειο χώρο της μονής και στο κλειδί του τόξου, σε φαιόχρωμο ασβεστόλιθο, υπάρχει ανάγλυφη παράσταση του αγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου και η επιγραφή *1818, Μ(αΐ)ου 17.*

β) Πάνω από την είσοδο του Καθολικού, επί φαιόχρωμου λιθοπλίνθου, διατηρείται η τρίστιχη επιγραφή:

ΑΝΗΓΕΡΘΗ
Α΄ ΜΑΙΟΥ
1912

Πρόκειται για το έτος ανέγερσης του σημερινού Καθολικού.

Ρούσσα Εκκλησιά Σητείας

Ναός Αγίου Χαραλάμπους

Νοτιοδυτικά της Σητείας και σε απόσταση 9 χλμ. περίπου από αυτήν, στην πλαγιά υψώματος κείται ο οικισμός Ρούσσα Εκκλησιά (υψόμ. 340 μ., κάτοικοι 200). Η ονομασία του οικισμού προέρχεται προφανώς από την με ερυθρό χρώμα (rosso - ρούσσο= ερυθρός) βαμμένη εκκλησία του οικισμού, πράγμα ασυνήθιστο για τους ναούς της Κρήτης.

Εντός του οικισμού βρίσκεται ο ναός του Αγίου Χαραλάμπους. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και καλύπτεται με κτιστή καμάρα.

Εντός του ναού και επί της νότιας εσωτερικής πλευράς του κυρίως ναού διατηρούνται λείψανα παλαιών τοιχογραφιων πιθανώς του 15ου αιώνα[140].

Το Ιερό Βήμα χωρίζεται από τον κυρίως ναό με σύγχρονο ξύλινο τέμπλο, επί του οποίου βρίσκονται οι εξής δεσποτικές εικόνες:

α) Ιησούς Χριστός ως Μέγας Αρχιερεύς. Εικονίζεται φέρων αρχιερατικά άμφια. Κάτωθεν αυτού υπάρχει η γραπτή μεγαλογράμματη μονόστιχη επιγραφή *. ΑΩΝ΄, χήρ Κωνσταντήνου Κοζήρι.* Αναφέρεται το έτος 1850 ως έτος κατασκευής της εικόνας.

β) Θεοτόκος, Ζωοδόχος Πηγή. Παριστάνεται η Θεοτόκος στον εικονογραφικό τύπο της Ζωοδόχου Πηγής. Κάτω και δεξιά διατηρείται γραπτή επτάστιχη επιγραφή, ήτοι: *Δέσποινα πρὸσ/δεξε τὰς δεή/σης το[ῦ δούλου / σου Μισαὴλ «Ιερο/μονάχου Καθηγου/μένου Μαρκά/κη.*

γ) Άγιος Χαράλαμπος. Εικονίζεται ο πάτρωνας του ναού άγιος ιερομάρτυς Χαράλαμπος, με σκηνές από το βίο του. Κάτωθεν διατηρείται σε ένα στίχο η γραπτή μεγαλογράμματη επιγραφή *ΔΕΗCΙC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΜΗCΑΗΛ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΗC ΙΕΡΑC ΜΟΝΗC ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝ(Ν)ΟΥ Κ. Τ. Φ.*

Επίσης στο ναό αυτό διατηρείται εικόνα του αγίου Γεωργίου έφιππου, δρακοντοκτόνου. Κάτωθεν αυτού διατηρείται η γραπτή μεγαλογράμματη μονόστιχη επιγραφή *ΜΝΗCΤΙΤΙ ΚΥΡΙΕ ΓΑΒΡΥΙΛ ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΑΡΑΒΙΤΑΚΙ, Γ(ΟΝΕΩΝ), ΤΕΚΝΩΝ Κ(ΑΙ) Φ(ΙΛΩΝ;). 1893.*

139. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις των τουρκικών εγγράφων*, τ. Β΄, σ. 319.

140. Ο ναός αυτός δεν συμπεριλαμβάνεται στους καταλόγους των τοιχογραφημένων ναών του Gerola.

Κάτω Χωριό Φουρνής (Αμπραμοχώρι)

Ναός Αγίας Άννας

Βορειοανατολικά της Νεάπολης του νομού Λασιθίου και πίσω από το ύψωμα Άγιος Αντώνιος, όπου βρισκόταν η αρχαία κρητική πόλη Δρήρος, σχηματίζεται μια μικρή πόλη, σε υψόμετρο 300-320 μ., στην οποία βρίσκονται τρεις οικισμοί με το κοινό όνομα Φουρνή. Στη μέση περίπου του κάμπου είναι το Καστέλλι Φουρνής, στη νοτιοανατολική άκρη το Κάτω Χωριό και λίγο υψηλότερα το Απάνω Χωριό.

Το Κάτω Χωριό της Φουρνής, χωριό του Μεραμπέλλου (υψόμ. 320 μ.) με 300 κατοίκους περίπου, απέχει από τη Νεάπολη 17 χλμ. και από τον Άγιο Νικόλαο 22 χλμ. Αναφέρεται το 1577 από τον Fr. Barozzi ως «Furni Ambramaghori» με 581 κατοίκους. Αναφέρεται και ως «Αμπραμοχώρι», διότι κατοικούνταν από τη μεγάλη βενετοκρητική οικογένεια των Αμπράμων, επώνυμο, το οποίο διατηρείται μέχρι σήμερα με τη μορφή «Αβραμάκης»[141].

Στο κέντρο περίπου του οικισμού υψώνεται ο ναός της Αγίας Άννας, της μητέρας της Παναγίας. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει ορθογώνιου σχήματος κάτοψη και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα, στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα μονόλοβο παράθυρο. Στο μέσον περίπου της νότιας πλευράς του κυρίως ναού ανοίγεται η είσοδος. Στις δύο μακρές εσωτερικές πλευρές του ναού και εντός του πάχους των τοίχων ανοίγονται ανά τέσσερα τυφλά αψιδώματα. Οι εσωτερικές επιφάνειες του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες[142].

Συνεργείο συντηρητών της Εφορείας συνέχισε και κατά το 2006 τις εργασίες καθαρισμού και στερεώσεων των τοιχογραφιών του ναού της Αγίας Άννας, οι οποίες είχαν αρχίσει κατά το 2005.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Νοτιοδυτικά του ναού της Αγίας Άννας και σε απόσταση 50 μ. περίπου από αυτόν, υψώνεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Τροπαιοφόρου. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο καμαροσκέπαστο οικοδόμημα. Εμφανίζει κάτοψη ορθογώνιου σχήματος και απολήγει προς Α. σε μία ημικυκλική αψίδα. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του ναού ανοίγεται η είσοδος. Οι εσωτερικές επιφάνειες του ναού καλύπτονταν με τοιχογραφίες[143], οι οποίες αργότερα επιχρίστηκαν. Συνεργείο της Εφορείας προέβη στην αποκάλυψη μέρους των παλαιών τοιχογραφιών και στον καθαρισμό τους. Συνεχίστηκαν και κατά το 2006 οι εργασίες καθαρισμού και στερέωσης των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Γεωργίου.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΜΕΛΕΤΕΣ

Κατά το 2006 συντάχθηκαν οι παρακάτω μελέτες που αφορούν μνημεία του νομού Λασιθίου:

α) Μελέτη αναστήλωσης του ναού Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο Λασιθίου (Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτων, Γ. Μοσχόβη, αρχαιολόγος).

β) Μελέτη συντήρησης τοιχογραφικού διακόσμου του βυζαντινού ναού της Παναγίας της Κεράς στην Κριτσά Λασιθίου (Γ. Μοσχόβη, αρχαιολόγος, Ευ. Λιόλιος, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης).

γ) Μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης του ναού Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο οροπεδίου Λασιθίου (Γ. Μοσχόβη, αρχαιολόγος, Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτων, Μ. Κασωτάκης, πολιτικός μηχανικός ΤΕ).

ΕΚΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Οροπέδιο Λασιθίου

Οικισμός Τζερμιάδων

Στον οικισμό Τζερμιάδων κατά τη διάρκεια εκσκαφών για την εγκατάσταση αποχετευτικών αγωγών στον κεντρικό δρόμο του οικισμού, νοτιοανατολικά του ναού της Αγίας Τριάδας και σε βάθος 1 μ. από το επίπεδο του δρόμου αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι καλυμμένοι με ορθογώνιες πλάκες. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν δύο όστρακα (τμήματα πίθου), τα οποία φέρουν στη μία όψη τους εγχάρακτη διακόσμηση με σταυρούς.

ΑΝΑΔΕΙΞΗ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΝΑΩΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ (INTERREG IIIA / ΕΛΛΑΔΑ - ΚΥΠΡΟΣ)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες που είχαν ξεκινήσει το 2005 στους ναούς της Παναγίας της Κεράς στην Κριτσά, στο ναό του Αγίου Νικολάου στον Άγιο Νικόλαο και στο ναό των

141. Σπανάκης, ό.π. (υποσημ. 31), τ. Β΄, σ. 801-802.

142. Ο ναός δεν συμπεριλαμβάνεται στους καταλόγους των τοιχογραφημένων ναών της Κρήτης του Gerola.

143. Gerola, *Elenco*, αριθ. μν. 556, σ. 195. Ο ίδιος, *Κατάλογος*, αριθ. μν. 536, σ. 83.

Αγίων Αποστόλων στην Κάτω Επισκοπή Σητείας. Τα έργα αυτά θα παρουσιαστούν ολοκληρωμένα μετά την αποπεράτωση των εργασιών το 2007.

Λιμνάκαρο

Ναός Μεταμόρφωσης και Αγίου Πνεύματος

Ο δίκλιτος ναός (Εικ. 1-5) βρίσκεται σε υψόμετρο 1.130 μ. στη βόρεια πλευρά της πεδινής και εύφορης λεκάνης του οροπεδίου Λιμνάκαρου, στην καρδιά των Λασιθιώτικων ορέων. Το νότιο κλίτος του ναού είναι τοιχογραφημένο και αποτελεί το μοναδικό τοιχογραφημένο μνημείο της ευρύτερης περιοχής του οροπεδίου Λασιθίου.

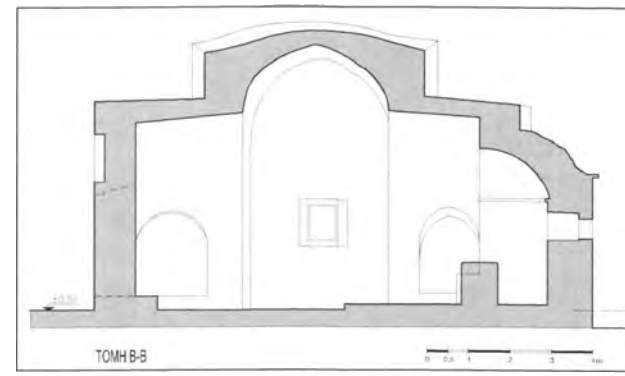
Ο ναός δέχθηκε πλήθος ατυχών επεμβάσεων, που αλλοίωσαν δραματικά τη μορφή του. Κατά τον 20ό αιώνα οι στέγες του ναού επικαλύφθηκαν από αλλεπάλληλα στρώματα οπλισμένου σκυροδέματος και οι εξωτερικές επιφάνειές του επιχρίστηκαν με τσιμεντοκονίαμα. Το αποτέλεσμα ήταν ο ναός να έχει εικόνα αποθήκης.

Στο πλαίσιο της χρηματοδότησης του έργου από το ΠΕΠ Κρήτης Γ΄ ΚΠΣ πραγματοποιήθηκαν με αυτεπιστασία εργασίες αποκατάστασης του μνημείου. Το 2006 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αναστήλωσης, ενώ βρίσκονται σε εξέλιξη οι εργασίες διερεύνησης και συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου.

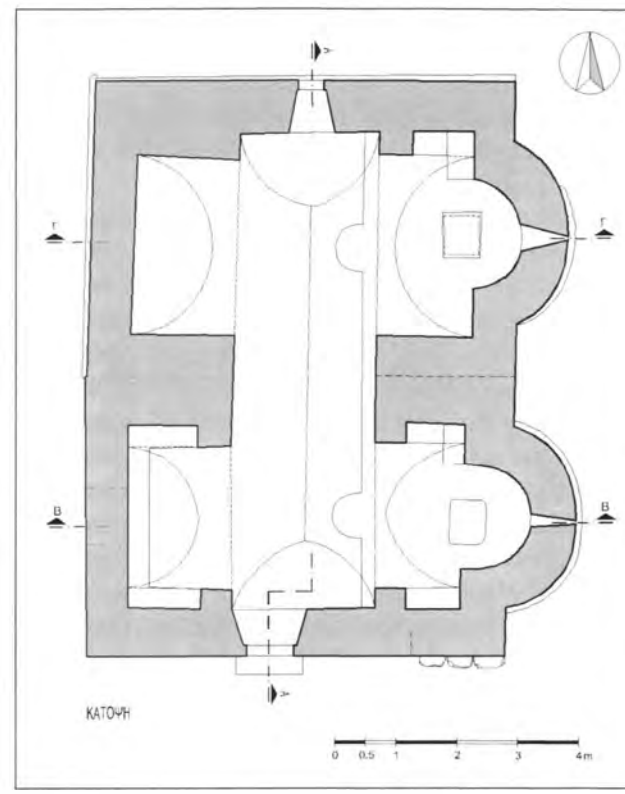
Προκειμένου να διερευνηθούν οι κατασκευαστικές φάσεις του μνημείου, αφαιρέθηκαν τα τσιμεντοκονιάματα και το Ο.Σ. από τις στέγες του ναού. Σύμφωνα με τα στοιχεία που προέκυψαν καταλήξαμε στα παρακάτω:

Πιθανότατα κατά τα τέλη του 13ου-αρχές του 14ου αιώνα οικοδομήθηκε και τοιχογραφήθηκε το νότιο κλίτος του ναού, αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος στον τύπο του σταυρεπίστεγου (Α κατηγορία, Α3 τύπος των σταυρεπίστεγων ναών της Ελλάδας, σύμφωνα με την τυπολογία του Ορλάνδου[144]). Πρόκειται για ένα μικρών διαστάσεων θολοσκεπές κτίριο λιτής κατασκευής, χτισμένο από τοπικούς αργούς λίθους, είσοδο στη δυτική πλευρά, μικρή κόγχη ανατολικά και τυφλά αψιδώματα εκατέρωθεν της εγκάρσιας κεραίας. Η σταυρόσχημη στέγη του αρχικά ήταν καλυμμένη με κεραμίδια, που αφαιρέθηκαν όταν η στέγη του ναού επιστρώθηκε από αστρακάσβεστο[145].

Κατά την περίοδο της ύστερης βενετοκρατίας, με στόχο τη στεγάνωση των θόλων του ναού, προεκτάθηκαν καθ΄

Εικ. 1. Λιμνάκαρο. Ναός Μεταμόρφωσης και Αγίου Πνεύματος. Τομή του ναού πριν από τις εργασίες.

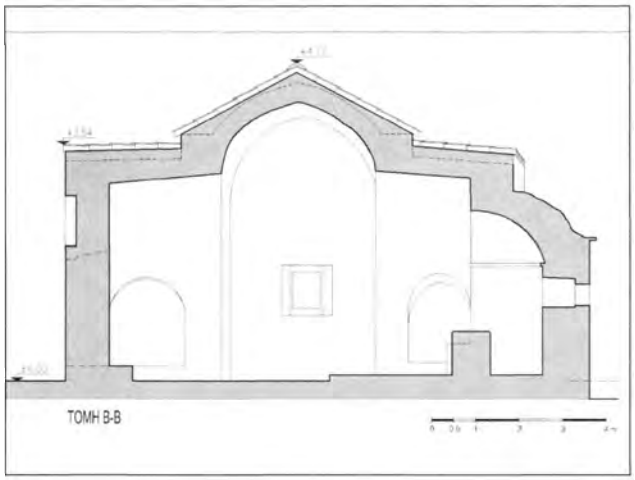
Εικ. 2. Λιμνάκαρο. Ναός Μεταμόρφωσης και Αγίου Πνεύματος. Κάτοψη.

ύψος οι εξωτερικοί τοίχοι του ναού και κατασκευάστηκαν λίθινα στηθαία, στα οποία εγκιβωτίστηκε πατημένο αργιλικό χώμα, πράγμα που αποτελεί για την Κρήτη διαχρονική πρακτική στεγάνωσης. Είναι ευδιάκριτες οι ραφές των τοίχων στη νότια και τη δυτική όψη του κτιρίου.

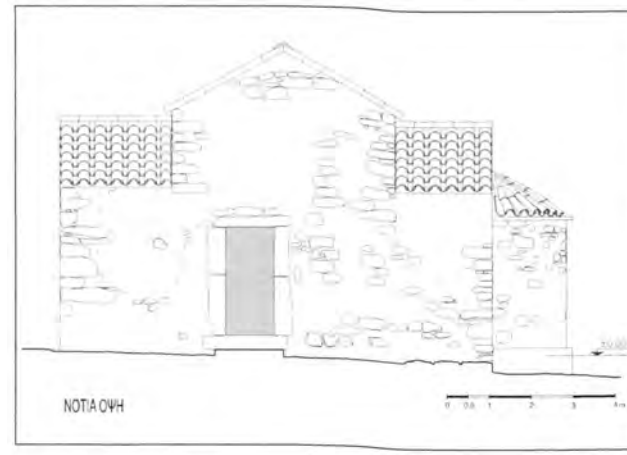
Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα κατασκευάστηκε το βόρειο κλίτος αφιερωμένο στο Άγιο Πνεύμα, αντιγράφοντας τη μορφολογία του παλαιότερου ναού (υπάρχει χάραγμα με τη χρονολογία 1875 στο ανώφλι του παραθύρου της βόρειας πλευράς). Το νέο κλίτος ανέτρεψε τις αναλογίες του αρχικού

144. Α. Ορλάνδος Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος, *ΑΒΜΕ* 1935, τ. Α΄, σ. 47 (ανατύπωση 1999).

145. Η αφαίρεση της κεραμοσκεπής κα η επικάλυψη των θόλων με αστρακάσβεστο αποτελεί συνήθη επέμβαση της ύστερης βενετοκρατίας (16ος-17ος αι.).

Εικ. 3. Λιμνάκαρο. Ναός Μεταμόρφωσης και Αγίου Πνεύματος. Τομή πρότασης αποκατάστασης.

Εικ. 4. Λιμνάκαρο. Ναός Μεταμόρφωσης και Αγίου Πνεύματος. Πρόταση αποκατάστασης νότιας όψης.

κτιρίου, με την προέκταση της υψηλότερης εγκάρσιας κεραίας στον άξονα Β.-Ν. Επίσης, την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε η διάνοιξη νέας θύρας εισόδου στη νότια πλευρά του ναού και καταργήθηκε η δυτική εισόδος.

Μετά τις εργασίες διερεύνησης συντάχθηκε η μελέτη αποκατάστασης[146], η οποία εγκρίθηκε από την αρμόδια Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ. Σύμφωνα με τη μελέτη εκτελέστηκαν οι παρακάτω εργασίες:

α) Στερέωση όλων των λιθοδομών με λιθοσυρραφές στις διαμπερείς ρωγμές, τοπικές μικρές ανακατασκευές, χαλικολόγημα και βαθύ αρμολόγημα.

β) Καθαίρεση των λίθινων στηθαίων του νότιου κλίτους και επαναφορά του ναού στο αρχικό του ύψος.

γ) Ανακεράμωση του νότιου κλίτους με κεραμίδες βυζαντινού τύπου και υδραυλικό κονίαμα τοποθέτησης.

δ) Εκ νέου επικάλυψη του βόρειου κλίτους με κονίαμα τύπου αστρακάσβεστου.

ε) Κατασκευή νέων επιχρισμάτων στο εσωτερικό του βόρειου κλίτους.

στ) Αρμολόγημα των εξωτερικών επιφανειών του ναού, με χρήση ασβεστοκονιάματος και με ιδιαίτερη φροντίδα, ώστε να παραμείνουν ευδιάκριτες οι κατασκευαστικές φάσεις του οικοδομήματος.

Τις εργασίες αναστήλωσης επέβλεψε ο Μ. Κασωτάκης, μηχανικός δομικών έργων, και εργάστηκαν ο Μ. Ασαριώτης, ειδικευμένος τεχνίτης και ο Ι. Τζώτζης, βοηθός τεχνίτη.

Εικ. 5. Λιμνάκαρο. Ο ναός της Μεταμόρφωσης και του Αγίου Πνεύματος από ΝΑ., μετά τις εργασίες αναστήλωσης.

Τα αποτελέσματα της διερεύνησης του τοιχογραφικού διακόσμου θα παρουσιαστούν μετά την ολοκλήρωσή της, κατά το προσεχές έτος.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΜΟΣΧΟΒΗ

Κάτω Χωριό Φουρνής

Παλιό Δημοτικό Σχολείο Παναγίας Κεραπολίτισσας

Σύντομα ιστορικά στοιχεία[147]. Η μονή της Παναγίας της Κεραπολίτισσας βρίσκεται ανάμεσα στο Καστέλλι Φουρ-

146. Συντελεστές μελέτης: Γ. Μοσχόβη, αρχαιολόγος, Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτων, Μ. Κασωτάκης, μηχανικός δομικών έργων ΤΕ, Α. Λαδιανού, σχεδιάστρια.

147. Σ. Ξανθουδίδης, Χριστιανικά συμβόλαια εκ της ενετοκρατίας, 1575-1645, *Χριστιανική Κρήτη*, Α΄, 1912, σ. 116-117. Μ. Μαυροειδής, Ενθυμήματα, περιοδικό *Δρήρος*, τ. 4, τεύχ. 37-38, Νεάπολη Λασιθίου 1940,

νής και το Κάτω Χωριό Φουρνής του σημερινού Δήμου Νεάπολης Λασιθίου. Ιδρύθηκε το 1610 περίπου, με το όνομα Κερά Καρδιώτισσα από την οικογένεια Πατσούδη, από την οποία προέρχονταν αρκετοί ιερωμένοι[148].

Προσαρτήθηκε στην ισχυρή μονή της Αγίας Τριάδας του Αρετιού, εξαιτίας αντιδικιών με τη γειτονική γυναικεία μονή του Σωτήρος Χριστού, μετά από δίκες και διαπραγματεύσεις που διήρκεσαν έως το 1644[149].

Κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας η μονή συνέχισε να λειτουργεί ως εξάρτημα του Αρετιού και για άγνωστους λόγους (που συνδέονται σύμφωνα με τις παραδόσεις με εικόνα της Παναγίας προερχόμενη από την Κωνσταντινούπολη) μετονομάστηκε σε μονή της Παναγίας Κεραπολίτισσας.

Κατά το 1846, μόλις δόθηκε η δυνατότητα ίδρυσης χριστιανικών σχολείων, ο επίσκοπος Πέτρας Δωρόθεος παραχώρησε την περιουσία της Κεραπολίτισσας, για να λειτουργήσει το πρώτο Δημοτικό Σχολείο της περιοχής, από τα πρώτα της Κρήτης, με έγγραφό του της 23ης Αυγούστου 1846[150]. Το σχολείο λειτούργησε σε κελλί της μονής δυτικά της εκκλησίας, το οποίο όμως έπαθε σοβαρές ζημιές με το σεισμό του 1856. Για αυτό κατεδαφίστηκε (τα παρακείμενα κελλιά ήταν ήδη ερειπωμένα), και στη θέση του χτίστηκε νέο κτίριο, που ξεκίνησε το 1857. Κατασκευάστηκε με αρκετά επιμελημένη λιθοδομή και στεγάστηκε με τετράρριχτη κεραμοσκεπή.

Ως αίθουσα του σχολείου χρησιμοποιήθηκε επίσης το παλαιό Ηγουμενείο της μονής, στο κέντρο του συγκροτήματος, του οποίου σωζόταν και η ανωδομή και η στέγαση με δώμα. Στο σχολείο αυτό φοίτησαν οι μαθητές από την ευρύτερη περιοχή μέχρι το 1940.

Σήμερα σώζονται τα ερείπια μίας πτέρυγας κελλιών κατά μήκος της μίας πλευράς της αυλής, ο ναός και μία υπόγεια θολωτή δεξαμενή νερού δίπλα του, καθώς και το επιβλητικό ερείπιο του αρχικού Ηγουμενείου στο κέντρο της αυλής.

Κατά τη διάρκεια της ιταλογερμανικής κατοχής το κτίριο του Ηγουμενείου κατεδαφίστηκε από τις δυνάμεις κατοχής ως το ύψος του cordone και οι εξαιρετικοί λαξευτοί λίθοι του χρησιμοποιήθηκαν για το χτίσιμο φυλακίων και άλλων κτισμάτων. Αφαιρέθηκαν επίσης οι γωνιόλιθοι σε δύο γωνίες της βάσης του νεότερου σχολείου (ιδιαιτέρως από τη νοτιοανατολική γωνία), με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί το ρήγμα που υπάρχει σήμερα. Με την πάροδο του χρόνου υπέστη καταστροφές και η τετράρριχτη κεραμοσκεπής στέγη και κατά τη δεκαετία του 1960 καθαιρέθηκε.

Η εκκλησία, η οποία είχε και αυτή υποστεί φθορές από πυρκαγιά, ανακαινίστηκε κατά το 19ο αιώνα.

Η γενική πρόταση αποκατάστασης. Η πρόταση αποκατάστασης-ανάδειξης του συγκροτήματος περιλαμβάνει την αποκατάσταση του κτιρίου του 19ου αιώνα, το οποίο σώζεται σε πληρέστερη μορφή, και την αποκατάσταση του βορειοδυτικού από τα προϋφιστάμενα κελλιά, με ένταξη σε αυτό των βοηθητικών χώρων και εγκαταστάσεων. Επίσης περιλαμβάνει τον καθαρισμό και τη στερέωση του Ηγουμενείου.

Κατ' αυτόν τον τρόπο θα γίνει εφικτή η αξιοποίησή του ως κοινόχρηστου χώρου συγκέντρωσης και πολιτισμού και για τα τρία χωριά της Φουρνής, καθ' όσον το σχολείο της Κεραπολίτισσας αποτελεί κοινό σημείο αναφοράς με ιδιαίτερη ιστορική και συναισθηματική αξία και με ισχυρές μνήμες.

Στην πρώτη φάση εργασιών, η οποία πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Δήμου Νεάπολης (40.000 €) κατά το 2005-2006, στόχος ήταν η άμεση στερέωση και η στέγαση του κτίσματος του σχολείου. Οι εργασίες εκτελέστηκαν σύμφωνα με την ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/47039/ 1476/ 29-8-1996 έγκριση μελέτης και εκτέλεσης εργασιών αποκατάστασης Δημοτικού Σχολείου Παναγίας Κεραπολίτισσας Φουρνής Μεραμπέλλου, και σύμφωνα με το Τεχνικό Δελτίο του έργου και τη Σύμβαση μεταξύ Δήμου Νεάπολης και 13ης ΕΒΑ.

Εργασίες. Κατά το 2005-2006 πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες (Εικ. 6, 7): α) Αποψίλωση, γενικός καθαρισμός του χώρου, διαλογή των λίθων που ήταν διάσπαρτοι σε σωρούς. β) Καθαίρεση των επικίνδυνων τμημάτων των λιθοδομών. Καλός καθαρισμός αρμών, διάνοιξη ρωγμών, στερέωση της τοιχοποιίας με συρραφή ρωγμών, κλειδιά, ενέματα από ασβεστοκονίαμα. γ) Ανακατασκευή των γωνιών με νέους λαξευτούς λίθους με επεξεργασία όμοια με των υφισταμένων. δ) Κατασκευή περιμετρικού διαζώματος από οπλισμένο σκυρόδεμα, και κατασκευή και τοποθέτηση της τετράρριχτης στέγης (ζευκτά, πέτσωμα και μονώσεις) με επικάλυψη από γαλλικά κεραμίδια. ε) Εξυγίανση του δαπέδου, εξομάλυνση, διάστρωση λιθορριπής και διάστρωση υπόβασης από ελαφρά οπλισμένο σκυρόδεμα.

Χ ο υ μ ε ρ ι ά κ ο

Παναγία Κουμπελίνα

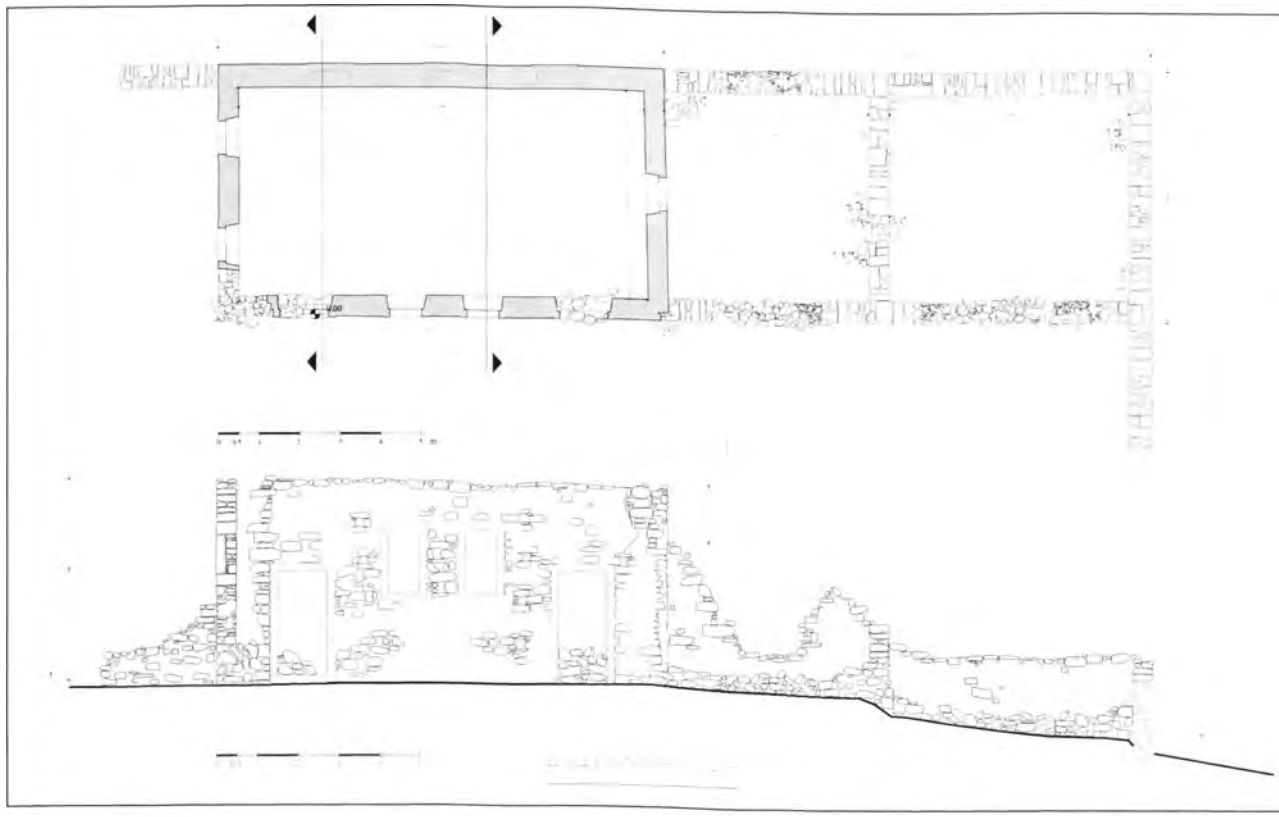
Προκαταρκτικές εργασίες διερεύνησης και υποστύλωσης. Ο ναός της Παναγίας Κουμπελίνας στον οικισμό του Χου-

σ. 6-8. Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Α΄, Ηράκλειο 1992, σ. 374-375. Δ. Χρονάκη, Μοναστήρια της περιοχής Επάνω Μεραμπέλλου κατά την ενετοκρατία. *Θησαυρίσματα* 27 (1996), σ. 245-247.

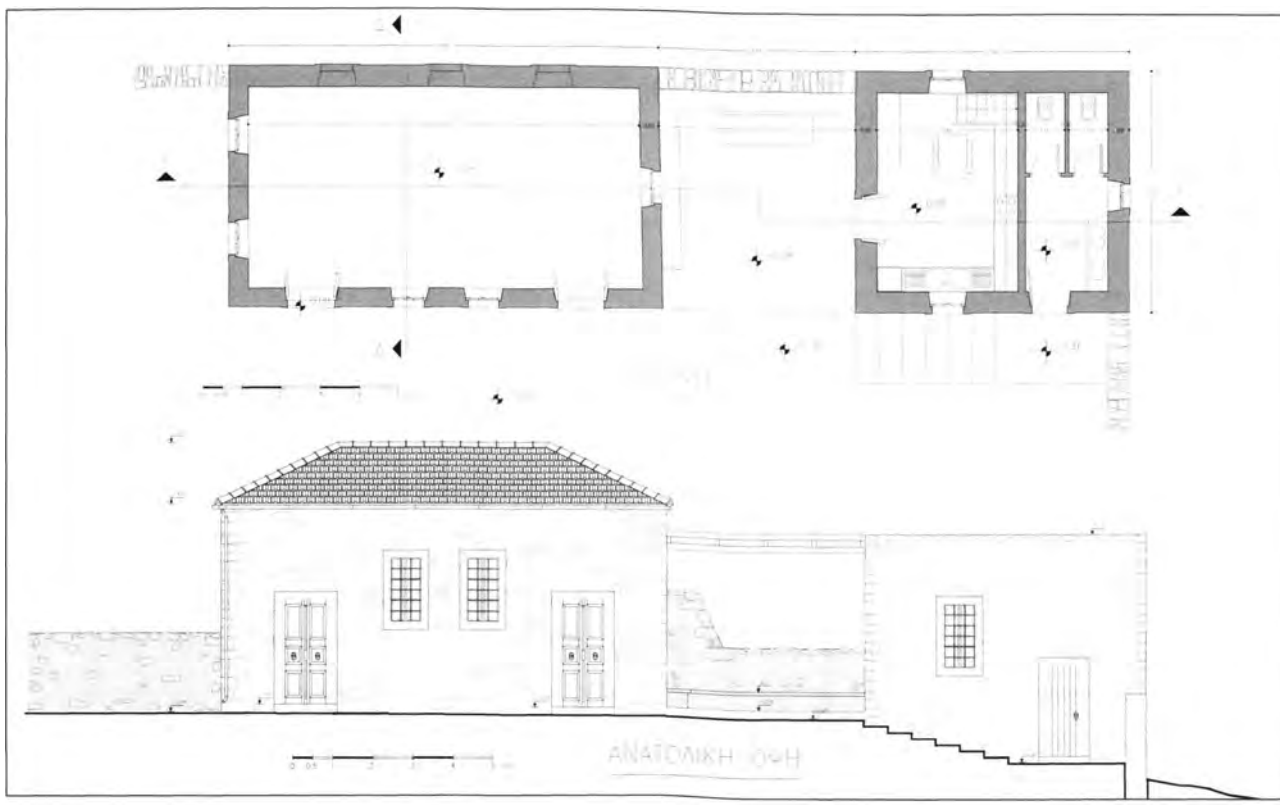
148. Γνωστοί από τις αρχειακές πηγές είναι ο ιερομόναχος Ιωαννίκιος Πατσούδης, ιδρυτής της μονής της Κεράς Καρδιώτισσας, οι μοναχοί Μακάριος και Γεράσιμος Πατσούδης και οι ιερείς Ιωάννης και Κωσταντής Πατσούδης. Πρώτη αρχειακή μαρτυρία για τη μονή συναντάται κατά το 1614. Βλ. Χρονάκη, ό.π.

149. Χρονάκη, ό.π.

150. Μαυροειδής, ό.π.

Εικ. 6. Κάτω Χωριό Φουρνής. Παλιό Δημοτικό Σχολείο Παναγίας Κεραπολίτισσας. Κάτοψη και ανατολική όψη πριν από τις εργασίες.

Εικ. 7. Κάτω Χωριό Φουρνής. Παλιό Δημοτικό Σχολείο Παναγίας Κεραπολίτισσας. Πρόταση αποκατάστασης σχολείου και δυτικού κελλιού.

Εικ. 8. Χουμεριάκο. Παναγία Κουμπελίνα. Η νότια όψη μετά τις καθαιρέσεις επιχρισμάτων.

μεριάκου του Δήμου Νεάπολης Λασιθίου (Εικ. 8), ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο ναού, με προσθήκη νάρθηκα στη δυτική του πλευρά. Είναι ο μοναδικός ναός του τύπου αυτού που σώζεται στην περιοχή του Μεραμπέλλου. Αναφέρεται από τον Gerola, ο οποίος παραθέτει σχηματική κάτοψη[151]. Ο ναός ήταν τοιχογραφημένος, αλλά ο τοιχογραφικός διάκοσμος σώζεται μόνο στο ημισφαίριο του τρούλου.

Το μνημείο παρουσιάζει δύο κύριες κατασκευαστικές φάσεις, την πρώτη του σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρουλαίου ναού, που χρονολογείται στη β΄ βυζαντινή περίοδο (τέλη 12ου αι.;), και τη δεύτερη του νάρθηκα στη δυτική πλευρά, που αποτελεί προσθήκη της περιόδου της βενετοκρατίας και χρονολογείται στα τέλη του 16ου αιώνα περίπου. Στη συνέχεια έχει δεχθεί διαδοχικές επεμβάσεις, που επέφεραν σοβαρές αλλοιώσεις και δημιούργησαν πρόσθετα προβλήματα.

Κατά το έτος 2006 πραγματοποιήθηκαν οι προκαταρκτικές εργασίες διερεύνησης και υποστύλωσης του ναού της Παναγίας Κουμπελίνας, με χρηματοδότηση του Δήμου Νεάπολης Λασιθίου, στο πλαίσιο του προγράμματος «Ολοκληρωμένες Παρεμβάσεις Ειδικών Αγροτικών Περιοχών» (ΟΠΑΕΑΠ), με αυτεπιστασία από τη 13η ΕΒΑ, και σύμφωνα με την 8354/ 9-12-2003 εγκριτική απόφαση.

Αυτές είχαν ως στόχο τόσο τα προσωρινά μέτρα ασφαλείας όσο και τη σύνταξη της μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης, με δεδομένο ότι το μνημείο είχε ενταχθεί στο έργο του Κ.Π. INTERREG IIIA «Ανάδειξη-αποκατάσταση μεσοβυζαντινών ναών Ανατολικής Κρήτης». Η μελέτη στερέωσης και αποκατάστασης, η οποία εκπονήθηκε[152], εγκρίθηκε από την αρμόδια Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ.

Πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες: α) Δοκιμαστικές τομές στις εσωτερικές επιφάνειες για να ελεγχθεί η ύπαρξη τοιχογραφιών, πέρα από εκείνες που παραμένουν ορατές στον τρούλο. Διαπιστώθηκε η πλήρης καταστροφή του τοιχογραφικού διακόσμου, με μόνα λείψανα ελάχιστα σπαράγματα σε κατακόρυφες επιφάνειες που μαρτυρούν ότι πράγματι υπήρχε τοιχογραφικός διάκοσμος σε όλη την έκταση. Έπειτα από αυτό προχώρησε η καθαίρεση των εσωτερικών επιχρισμάτων που κάλυπταν όλες τις εσωτερικές επιφάνειες και ήταν κατασκευασμένα από τσιμεντοκονίαμα κακής ποιότητας και μεγάλου πάχους. β) Δοκιμαστικές τομές στο εξωτερικό του ναού για έλεγχο της κατάστασης της θεμελίωσης. γ) Προκαταρκτικές στερεώσεις στην παράσταση του Παντοκράτορα στον τρούλο. δ) Προσεκτική καθαίρεση των επιχρισμάτων στο εξωτερικό του ναού και αποκάλυψη των κεραμοπλαστικών στοιχείων των τυφλών αψιδωμάτων (Εικ. 9). ε) Στα σημεία όπου υπήρχαν επικίνδυνες ρηγματώσεις και χάσματα έγιναν οι απαραίτητες το-

151. Gerola, *Monumenti Veneti*, τ. ΙΙ, σ. 214, σημ. 435, εικ. 211, σ. 220 (φωτογραφία) και εικ. 282, σ. 241 (κάτοψη).

152. Συντελεστές μελέτης: Γ. Μοσχόβη, αρχαιολόγος, Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτων, Δ. Αποστολάκη, μηχανικός δομικών έργων ΤΕ, Σ. Καψάλης, σχεδιαστής, Α. Λαδιανού, σχεδιάστρια.

Εικ. 9. Χουμεριάκο. Παναγία Κουμπελίνα. Η βόρεια όψη μετά τις καθαιρέσεις επιχρισμάτων.

Εικ. 10. Χουμεριάκο. Παναγία Κουμπελίνα. Υποστύλωση των θόλων, των σταυροθολίων και των τόξων.

πικές στερεώσεις. στ) Μετά τις καθαιρέσεις έγινε ισχυρή υποστύλωση των τόξων του κυρίως ναού, με ξυλότυπους στηριζόμενους σε στύλους και με σύνδεση των ξυλότυπων με οριζόντιες ξύλινες δοκούς (Εικ. 10).

Στο συνεργείο εργάστηκαν οι: Ει. Ατζολιδάκη και Π. Πετράκη, ωρομίσθιες συντηρήτριες αρχαιοτήτων, Μ. Ασσαριώτης, τεχνίτης αναστήλωσης και Ι. Τζώρτζης, ειδικευμένος εργάτης, με την επίβλεψη των: Γ. Μοσχόβη, αρχαιολόγου, Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτονα, Ε. Κασσωτάκη, τεχνολόγου πολιτικού μηχανικού.

ΔΑΦΝΗ ΧΡΟΝΑΚΗ

Μακρύς Γιαλός

Μονή Αγίου Ιωάννη Καψά

Η μονή Αγίου Ιωάννη Καψά ή μονή Αγίου Ιωάννη Προδρόμου βρίσκεται στα νότια παράλια της επαρχίας Σητείας, στο Δήμο Μακρύ Γιαλού του νομού Λασιθίου.

Πρόκειται για ένα ιδιότυπο μοναστηριακό συγκρότημα φρουριακού τύπου. Τα υφιστάμενα κτίσματα της μονής ανάγονται στο 19ο αιώνα, μετά την ανασύστασή της από τον Ιωσήφ Γεροντογιάννη (1861-1863) και τον εγγονό του Ιωσήφ Γεροντάκη (1880). Ενδεχομένως η μονή είναι χτισμένη πάνω στα θεμέλια παλαιότερων κτισμάτων της ενετικής περιόδου[153].

Το Καθολικό της μονής είναι δίκλιτος ναός δύο κατασκευαστικών φάσεων. Η αρχική φάση του Καθολικού ήταν τοιχογραφημένος σπηλαιώδης ναός, που αποτελεί το ανατολικό τμήμα του σημερινού βόρειου κλίτους.

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης διακρίνεται η Πλατυτέρα στον τύπο της Βλαχερνίτισσας. Παριστάνεται κατ' ενώπιον, έχοντας και τα δύο χέρια υψωμένα σε στάση Δέησης και φέρει εντός εγκολπίου τον Χριστό Εμμανουήλ που ευλογεί. Εκατέρωθεν των φωτοστεφάνων της Παναγίας και του Χριστού διακρίνονται τα συμπιλήματα *ΜΡ ΘΥ* και *ΙC ΧΡ* αντίστοιχα. Δεξιά της Παναγίας και σε μικρότερη κλίμακα από αυτήν διατηρείται σεβίζων ένας αρχάγγελος. Στον ημικύλινδρο της κόγχης σώζονται οι μορφές συλλειτουργούντων ιεραρχών σε στάση τριών τετάρτων. Φορούν πολυσταύρια φαιλόνια και ωμοφόρια με σταυρικά κοσμήματα. Κατά τις διερευνητικές εργασίες αποκαλύφθηκαν στον κυρίως ναό τμήματα από τις παραστάσεις του Γενέσιου της Θεοτόκου, της Μεταμόρφωσης, καθώς και από τις μορφές αδιάγνωστων μετωπικών αγίων. Στην επιφάνεια του τοιχογραφικού διακόσμου διακρίνονται λατινικά και ελληνικά χαράγματα.

Το νεότερο νότιο κλίτος, αφιερωμένο στην Αγία Τριάδα, χτίστηκε μετά το 1861, στην εποχή του Ιωσήφ Γεροντογιάννη, όπως μας πληροφορεί η εγχάρακτη επιγραφή που τοποθέτησε στο ανώφλι της επιμελημένης θύρας εισόδου του ναού ο εγγονός του, Ιωσήφ Γεροντάκης, το 1882.

Το δάπεδο των δύο κλιτών καλύπτει βοτσαλωτό δάπεδο του 19ου αιώνα. Ίδιας τεχνοτροπίας βοτσαλωτό δάπεδο σώζεται στη δεύτερη στάθμη του αύλειου χώρου, μπροστά από το ναό.

Το 2006, με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα ΟΠΑΑΧ του ΠΕΠ Κρήτης, ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν εργασίες που αφορούσαν στην αποκατάσταση των αύλειων χώρων

153. Ν. Ψιλάκης, *Μοναστήρια και ερημητήρια της Κρήτης*, τ. Β΄, Ηράκλειο 1993, σ. 562.

της μονής, καθώς και στη διερεύνηση της έκτασης του τοιχογραφικού διακόσμου στον κυρίως ναό του βόρειου κλίτους.

Αναλυτικά, οι εργασίες που εκτελέστηκαν είναι οι εξής: α) Δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση του βόρειου κλίτους του ναού για τον εντοπισμό και τη διερεύνηση της έκτασης του τοιχογραφικού διακόσμου. Επίσης εκτελέστηκαν οι πρώτες άμεσες στερεωτικές εργασίες του αποκαλυφθέντος τοιχογραφικού διακόσμου. β) Καθαίρεση των νεωτερικών δαπέδων από άοπλο σκυρόδεμα στην πρώτη και τη δεύτερη στάθμη των αύλειων χώρων της μονής για την αποκάλυψη των αρχικών δαπέδων. γ) Κατασκευή πλακόστρωτου δαπέδου στην πρώτη στάθμη του αύλειου χώρου. δ) Στερέωση της υπόβασης και αποκατάσταση του βοτσαλωτού δαπέδου μετά την αποξήλωση του άοπλου σκυροδέματος, στη δεύτερη στάθμη του αύλειου χώρου. ε) Καθαιρέσεις των νεότερων προβόλων και κλιμάκων από οπλισμένο σκυρόδεμα στην πρώτη στάθμη του αύλειου χώρου. στ) Ανακατασκευή της κεντρικής κλίμακας εισόδου, καθώς και της κλίμακας που οδηγεί από την πρώτη στη δεύτερη στάθμη του αύλειου χώρου, και επισκευή των πεζουλιών από λιθοδομή στη δεύτερη στάθμη του αύλειου χώρου. ζ) Κατασκευή ξύλινου προβόλου και ξύλινης κλίμακας στη βορειοανατολική πτέρυγα στην πρώτη στάθμη του αύλειου χώρου.

Την ομάδα επίβλεψης αποτελούσαν οι: Μ. Μαρή, αρχαιολόγος, Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτων, Δ. Αποστολάκη, πολιτικός μηχανικός ΤΕ, Ευ. Λιόλιος, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης. Στις εργασίες αυτές απασχολήθηκαν οι τεχνίτες Γ. Αχλαδιανάκης, Ε. Κοκολάκης, Ε. Χατζημανολάκης, καθώς και οι συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Δ. Λαγουδάκη, Ει. Ατζολιδάκη.

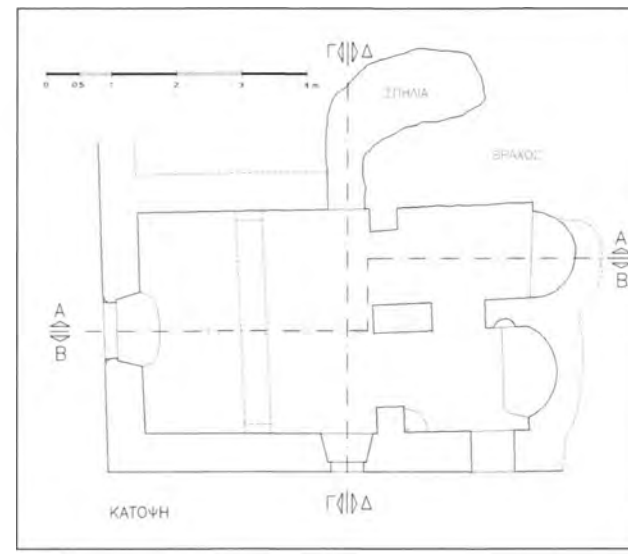
Παράλληλα, με χρηματοδότηση της μονής και με επίβλεψη της 13ης ΕΒΑ πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης της δυτικής πτέρυγας της μονής.

Σκοπή

Μονή Παναγίας Φανερωμένης

Η μονή της Παναγίας της Φανερωμένης ή Τράχηλα (Εικ. 11) βρίσκεται δυτικά του κόλπου του Τράχηλα και ανήκει στο Δ.Δ. της Σκοπής του Δήμου Σητείας[154].

Το τοιχογραφημένο Καθολικό της μονής είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου και στον Άγιο Γεώργιο.

Εικ. 11. Σκοπή. Μονή Παναγίας Φανερωμένης. Κάτοψη.

Είναι καταχωρισμένο από τον Gerola, με αριθμό καταχώρισης 770[155].

Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, η καμάρα του οποίου ενισχύεται με σφενδόνιο. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία δύο κογχών στο ναό αυτό, τύπος σπάνιος, που εντοπίζεται στην Κρήτη στο ναό του Αγίου Νικολάου στο χωριό Ράφτη της επαρχίας Καινουργίου[156], στον Άγιο Νικόλαο στο Μηλιαρίσι Μονοφατσίου[157] και στον Άγιο Αντώνιο Ασσιτών[158]. Οι δίκογχοι ναοί ήταν διαδεδομένοι από τη βυζαντινή περίοδο[159]. Στις ενετοκρατούμενες περιοχές του Αιγαίου χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλειτουργία των δύο δογμάτων[160].

Στη βορειοανατολική πλευρά του ναού βρίσκεται ο σπηλαιώδης χώρος, που αποτέλεσε τον πυρήνα ανέγερσης του ναού της Φανερωμένης.

Ο κυρίως ναός διαχωρίζεται από το Ιερό βήμα με τοίχο που φέρει δύο τοξωτά ανοίγματα. Στις επιφάνειές του επεκτεινόταν ο τοιχογραφικός διάκοσμος, όπως φαίνεται από τα ίχνη χρώματος που έχουν σωθεί. Ο ναός της Παναγίας της Φανερωμένης, όπως προαναφέρθηκε, είναι κατάγραφος.

154. Ε. Καταπότης, Μονή Τράχηλα ή της Κύριας Φανερωμένης, *Μύσων*, τ. Α΄, τεύχ. Α΄, Β΄, Γ΄, σ. 33-37. Ε. Αγγελάκης, *Σητειακά*, τ. Α΄, Αθήνα 1935, σ. 218-222. Ν. Παπαδάκης, *Σητεία*. Σητεία 2000, σ. 148-151. Ει. Παπαδάκη, Παναγία Φανερωμένη (Τράχηλα), *Αμάλθεια*, τ. 11, τεύχ. 45, Άγιος Νικόλαος 1980, σ. 253-267. Ψιλάκης, ό.π., σ. 513-516.

155. Gerola, *Κατάλογος*, σ. 104, 119, 123.

156. G. Gerola, *Βενετικά μνημεία της Κρήτης (εκκλησίες)*, Κρήτη 1993, σ. 231, 239-240, μετάφραση Σ. Σπανάκης.

157. Ευχαριστώ για τις πληροφορίες την αρχαιολόγο Αι. Μυλοποταμιτάκη.

158. Gallas - Wessel - Bourboudakis, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 358-359.

159. Π. Βοκοτόπουλος, Συμβολή εις την μελέτην των μονόχωρων ναών μετά δύο κογχών ιερού, *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον*, τ. Δ΄, Ιωάννινα, σ. 66-74. Γ. Δημητροκάλλης, *Δίκογχοι χριστιανικοί ναοί*, Αθήνα 1976.

160. Gerola, ό.π., σ. 10.

Τοιχογραφίες. Οι σωζόμενες τοιχογραφίες είναι δυσδιάκριτες, εξαιτίας των στρωμάτων αιθάλης, των αποδομημένων χρωματικών στρωμάτων αλλά και εξαιτίας των επικαλύψεών τους με νεωτερικά κονιάματα. Οι τοιχογραφίες που ταυτίζονται είναι οι εξής:

Στην κατώτερη ζώνη του νότιου τοίχου διακρίνονται σκηνές ποινών, αποδιδόμενες με γυμνά σώματα μέσα στο πυρ της κολάσεως, περιβαλλόμενα από φίδια που ανέρχονται στα μέλη που είχαν διαπράξει την αξιόποινη πράξη[161].

Στο δυτικό τοίχο διακρίνεται η ένθρονη Βρεφοκρατούσα στον παράδεισο, ο απόστολος Πέτρος που κρατά το κλειδί του Παραδείσου, καθώς και οι άγιοι που τον ακολουθούν. Οι παραστάσεις αυτές αποτελούν μέρος της σύνθετης παράστασης της Δευτέρας Παρουσίας.

Στους πλευρικούς τοίχους του ναού διακρίνονται ολόσωμες μορφές αγίων μέσα σε πλαίσια. Δύο από αυτούς ταυτίζονται με τον άγιο Αντώνιο και με τον άγιο Προκόπιο αντίστοιχα.

Μετάλλια αγίων και προφητών διακρίνονται στο εσωρράχιο του ενισχυτικού σφενδονίου.

Μετά τις διερευνητικές τομές που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο του Ιερού Βήματος αποκαλύφθηκαν ίχνη χρώματος.

Στο εσωρράχιο του τόξου επικοινωνίας μεταξύ των δύο κογχών διακρίνεται η μορφή αδιάγνωστου αγίου.

Στη γένεση του θόλου, στο νότιο τοίχο, σώζεται η κεφαλαιογράμματη επιγραφή *Ο ΑΠΕΡΙΓΡΑΠΤΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΟΣ ΕΚ ΣΟΥ ΘΕΟΤΟΚΕ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ.*

Από διερευνητικές τομές που διενεργήθηκαν στο βόρειο τοίχο του ναού διαπιστώθηκε μια δεύτερη προσπάθεια τοιχογράφησης του ναού, προσπάθεια κατά την οποία οι τοιχογραφίες μαυρίστηκαν για να δεχθούν το υπόστρωμα του δεύτερου τοιχογραφικού στρώματος.

Χαράγματα. Στους εσωτερικούς τοίχους του ναού διακρίνονται πολλά επιγραφικά χαράγματα και χρονολογίες. Το έτος 1455 αποτελεί ένα terminus ante quem για την κατασκευή του Καθολικού και την εκτέλεση του τοιχογραφικού διακόσμου.

Οι εν λόγω χρονολογίες καλύπτουν μια μακρά περίοδο (1455, 1469, 1471, 1483, 1487, 1486, 1499, 1505, 1514, 1529, 1532, 1580, 1598) και δείχνουν την εξαιρετική φήμη που είχε αποκτήσει η μονή, ώστε να την επισκέπτονται πολλοί επίσημοι, και μη, όπως θα δούμε παρακάτω.

Νότιος τοίχος: *Γαβριὴλ Ἱερομόναχος Ποντογάλος, Μελέτιος Ἱερομόναχος Ποντογάλος,* καθώς και τα μονογράμματα δύο λατίνων επισκόπων με τις χρονολόγιες *1499* και *1536.*

Δυτικός τοίχος: *NICOLAUS CORNARIOS, ANDREAS CORNERIUS, MARCO FOGITO, PRESBITO, MARCO SALAMANOS, MARIA ARCHONTOPULA, ZUANE BONIV.*

Σε όλα αυτά τα ονόματα προτάσσεται η έκφραση *hic fuit.* Μετά το όνομα του Ανδρέα Κορνάρου ακολουθεί η χρονολογία *MCCCCLXXXX* (1490), κάτω δε από το όνομα του Νικολάου Κορνάρου, υπάρχει η πρόταση: «Κύριος φυλακής Αχλαδίων» (*Dm fialacia aacladia*).

Άλλα χαράγματα που συναντούμε:

1455 I sept...Hic fuit ptr petrus buffo; Adi 25 zugno 1461 petus buffo; 1486 di 29 1455 I sept... Hic fuit ptr petrus buffo

1471 hic fuit Nicola Micheie

1483 hic fuit nicholao Michale Canto/fraalaor.porta.. traghila..;

1487 hic fuit ptr bruno canonic

1499 21 aple MARCO DE MATT X IC FUIT ptr georgius colona

1505 hic fuit ma..agosto 1505

1529 hic fuit voti saluenti gratia pede iaborater et adiat.. sanat zacharias part, benius

1532 hic Marcus Cornarius paui 1532 abi 23 fe

1580 Hic Fuit Ioanes Pagane....cu. Nicolao freto[162].

Ιδιαίτερα φροντισμένη είναι η θύρα εισόδου του ναού που ανοίγεται στο νότιο τοίχο. Το πώρινο, λιτά λαξευμένο περιθύρωμά της στηρίζεται σε ανεστραμμένα κιονόκρανα με φυτική διακόσμηση. Επιστέφεται με λοξότμητο υπέρθυρο που φέρει οξυκόρυφο-φλογόσχημο ανακουφιστικό τόξο, διακοσμημένο με άνθος κουκουνάρας στην κορυφή και φυτικό μοτίβο στη βάση του. Στο εσωτερικό του θυρώματος υπάρχει χάραγμα του 1469[163].

Πάνω από το υπέρθυρο είναι εντοιχισμένη επιγραφή, από την οποία αντλούμε πληροφορίες για την ιστορία της μονής. Σύμφωνα με αυτήν, ανακαινιστής της μονής – η οποία θα είχε καταστραφεί από τις πειρατικές επιδρομές του Μπαρμπαρόσα το 1538 – υπήρξε κατά το έτος 1624, ο Γεννάδιος και πριν από αυτόν θεμελιωτής υπήρξε ο Ιωαννίκιος. Οι εργασίες που αναφέρονται σε αυτήν, πραγματοποιήθηκαν στα τελευταία χρόνια της ενετοκρατίας στην Κρήτη, περίοδο κατά την οποία ο μοναχισμός γνώρισε πρωτόγνωρη άνθηση. Η επιγραφή έχει ως εξής:

ΤΙΣ ΤΑΔΕ ΕΡΓΑΜΑΤΑ ΠΟΙΚΙΛΟΚΟΣΜΑ ΤΕ ΑΓΛΑΟΕΝΤΑ ΑΖΟΜΕΝΑ ΜΑΡΙΗΣ ΕΝΘΑΔΕ ΕΙΡΓΑΣΑΤΟ; ΤΙΣ ΝΕΟΝ ΩΚΟΔΟΜΗΣΕΝ ΙΕΡΟΝ ΕΠ ΟΡΟΥΣ ΠΟΛΥΦΑΙΔΡΟΝ ΤΙΣ ΠΟΛΥΕΠΝΟΟΝ ΔΕ ΑΛΣΟΣ ΕΘΗΚΕ ΜΕΓΑ; ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ ΓΕΡΑΡΟΣ, ΓΗΡΕΟΣ, Ο ΓΕΝΝΑΔΑΣ ΟΝΤΩΣ ΕΞΗΚΟΝΤΑΕΤΗΣ, ΜΕΙΛΙΧΙΟΣ, ΓΑΛΕ-

161. Ό.π., σ. 123.

162. Sp. Al. Curini, *Documenti graffiti edi epigrafi Veneto-Cretesi,* Venezia 1990, σ. 313-315. Ψιλάκης, ό.π. (υποσημ. 153), σ. 514.

163. Gerola, ό.π. (υποσημ. 156), σ. 267, 279.

ΡΟΣ. ΙΩΝΝΙΚΙΟΣ ΜΕΝ ΚΤΗΤΩΡ ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΑΥΤΟΥ, Ο ΔΕ ΓΕ ΑΣΠΕΤΑ ΗΝ ΚΡΕΣΣΟΝ ΕΤΕΥΞΕ ΣΑΦΩΣ: ΤΟ ΔΕ ΣΥΝΑΡΡΩΓΟΙ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΣ ΑΡΧΕΙ ΓΑΡ ΤΟΥΤΩΝ ΕΜΜΕΝΕΩΣ ΛΙΓΥΡΟΣ ΑΙΑΙ ΟΥΝ, ΤΡΙΤΑΛΑΙΝΑ ΜΟΝΗ, ΠΟΘΕΝ Η ΠΟΤ' ΑΡ' ΕΞΕΙΣ ΑΣΣΤΕΡΑ ΣΟΙΣ ΚΑΛΠΟΙΣ ΤΟΙΟΝ ΕΧΟΝΤΑ ΦΑΟΣ; ΚΑΤΑ ΤΟ ΑΧΚΔ ΕΤΟΣ ΤΟ ΣΩΤΗΡΙΟΝ ΕΝ ΜΗΝΙ ΙΟΥΝΙΩ Ι'.

Ο Σ. Αλεξίου αποδίδει την επιγραφή ως εξής: «Ποιος τα έργα αυτά με τον ποικίλο διάκοσμο και λάμψη, από ευλάβεια για τη Μαρία ανύψωσε; Πάνω στο όρος ποιος εμεγάλωσε το μυρισμένο άλσος γύρω οικοδόμησε το νέο, ευχάριστο ιερό; Ο γεραρός Γεννάδιος, ο γηραιός, αληθινά γενναιόδωρος, ο πράος γαλερός, στα εξήντα του χρόνια. Ο Ιωάννίκιος ήταν ο κτήτωρ πριν από αυτόν, και αυτός τα ήδη μεγάλα έργα και ο Ιωαννίκιος, σαφώς τα εβελτίωσε. Βοηθοί του είναι ο Νικόδημος και ο Ιωαννίκιος, τους οποίους διευθύνει με σθένος και ευελιξία. Αχ, καημένο μοναστήρι, πότε πάλι και από πού θα εύρεις άραγε ένα τέτοιο λαμπερό αστέρι στους κόλπους σου;»

Η επιγραφή αποτελείται από έξι ελεγειακά δίστιχα και είναι γραμμένη σε αρχαϊκή γλώσσα που δεν στερείται λαθών[164]. Μας πληροφορεί ότι πρώτος κτήτορας της μονής ήταν ο Ιωαννίκιος, ύστερα όμως ο Γεννάδιος, ηγούμενος της μονής, βοηθούμενος από τους μοναχούς Νικόδημο και Ιωαννίκιο, πραγματοποίησαν σε αυτήν μεγάλα έργα.

Κατά το 2006 ολοκληρώθηκαν, με χρηματοδότηση της ενορίας Σκοπής και με επίβλεψη της Υπηρεσίας μας οι παρακάτω εργασίες: α) Διερεύνηση, καθαρισμός και άμεσες στερεώσεις του τοιχογραφικού διακόσμου. β) Συρραφές ρωγμών και τοπικές μικροστερεώσεις στις τοιχοποιίες μετά την καθαίρεση των νεωτερικών κονιαμάτων.

Η μελέτη συντήρησης και καταγραφής της κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών του ναού της Παναγίας της Φανερωμένης που εκπονήθηκε[165], εγκρίθηκε από την αρμόδια Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεωτέρων Μνημείων του ΥΠΠΟ.

Στις εργασίες αυτές απασχολήθηκαν οι συντηρητές αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Ε. Χατζημανώλης, Κ. Ψαράκη, Ι. Ψαράκη, καθώς και οι τεχνίτες Γ. Αχλαδιανάκης και Ε. Κοκολάκης.

ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΗ

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA DI ATENE

GORTYNA

La Basilica di Mitropolis

I lavori della missione dell'Università di Bologna, diretta dalla prof.ssa Raffaella Farioli in *synergasia* con l' Eforeia di Antichita Byzantine di Iraklio, diretta dal dott. Emanuele Bourboudakis, hanno riguardato il completamento degli scavi, con la liberazione definitiva dai crolli delle due navatelle meridionali e la prosecuzione delle indagini nel Settore absidale Est (ambiente II N), già preliminarmente indagato nel 1993. Le campate parallele delle due navatelle risultano caratterizzate da crolli di strutture: blocchi con intonaco dipinto; un arco in mattoni posti di taglio; un crollo di blocchi rettangolari da costruzione, verosimilmente pertinenti ad un pilastro, in una situazione simile a quella già nota delle colonne divisorie delle navatelle, cadute vicino alle rispettive basi. Sono stati messi in luce anche piani di spoliazione pavimentale, lacerti di lastre calcaree, di cui restano alcune grandi porzioni, e, lungo il muro perimetrale meridionale, tratti di banchina. Nel Settore absidale Est è stato anche rinvenuto un vano trapezoidale, coperto da un crollo molto rimaneggiato e da un accumulo costituito da una grande quantità di tegole e coppi, che giacciono sopra uno strato recante tracce di incendio. Il vano è pavimentato con laterizi di varie misure, in prevalenza grandi tegole. Si tratta, come per l'ambiente adiacente, con cui comunica, di un'aggiunta più tarda rispetto all'impianto giustinianeo del *synthronon*-peribolo: i rapporti stratigrafici murari e i reperti inducono infatti ad ipotizzare una datazione altomedievale.

164. Σ. Ξανθουδίδης, *Χριστιανικαί επιγραφαί Κρήτης*, Αθήνα 1903, σ. 93-95.

165. Συντελεστές μελέτης: Μ. Μαρή, αρχαιολόγος, Ευ. Λιόλιος, συντηρητής αρχαιοτήτων και έργων τέχνης, Δ. Χρονάκη, αρχιτέκτων, Α. Λαδιανού, σχεδιάστρια.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Ρέθυμνο

Φορτέτζα

Κατά τη διάρκεια της διαμόρφωσης και ανάδειξης του νότιου εσωτερικού ακάλυπτου χώρου της Φορτέτζας το 2000 κατασκευάστηκε τμήμα της κύριας διαδρομής λιθόστρωτου μονοπατιού, που οδηγεί από την ανατολική κύρια πύλη του φρουρίου μέχρι την είσοδο του Θεάτρου Ερωφίλη[1].

Στο πλαίσιο του ΠΕΠ Κρήτης αφενός συνεχίστηκε η κατασκευή της κύριας διαδρομής του λιθόστρωτου μονοπατιού αφετέρου κατασκευάστηκε νέο λιθόστρωτο μονοπάτι σύνδεσης των κτιρίων του φρουρίου. Προηγήθηκαν αποχωματώσεις, διαμορφώσεις και εργασίες υποδομής (δίκτυα ασθενών-ισχυρών ρευμάτων, ύδρευσης, αποχέτευσης ομβρίων-λυμάτων, τοποθέτηση φρεατίων επίσκεψης κτλ.). Το έργο ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 2005 και ολοκληρώθηκε στα τέλη του 2006[2].

Συγκεκριμένα: α) Συνεχίστηκε η κατασκευή του λιθόστρωτου μονοπατιού κύριας διαδρομής, πλ. ~5 μ. με κατεύθυνση Α.-Δ., σε μήκος ~45 μ. Χρησιμοποιήθηκαν ασβεστολιθικοί λίθοι από τους λιθοσωρούς του φρουρίου επεξεργασμένοι διά χειρός, ενώ έγινε ξεχωριστή επεξεργασία στους λίθους που διαμορφώνουν αύλακα απορροής στο μέσον του μονοπατιού. β) Κατασκευάστηκε νέο λιθόστρωτο μονοπάτι σύνδεσης των κτιρίων, που ξεκινάει από το τέλος και καθέτως προς το μονοπάτι της κύριας διαδρομής, με κατεύθυνση Β.-Ν. Έχει μήκος ~185 και πλάτος ~2,50-3 μ. Οδηγεί μέχρι την Κατοικία των Συμβούλων διασχίζοντας την κεντρική πλατεία του φρουρίου, με δύο διακλαδώσεις, μήκ. ~20-25 μ., που οδηγούν αντίστοιχα στο κτίριο των Φυλακών του Ρέκτορα και στο τέμενος Ιμπραΐμ χαν.

Η κατασκευή είναι απλούστερη από αυτήν του λιθόστρωτου κύριας διαδρομής, χωρίς αύλακα απορροής, ενώ έχουν ενσωματωθεί σε αυτό – όπου διασώζονταν – τμήματα από το παλαιό λιθόστρωτο του φρουρίου.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΥΓΛΕΡΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Ρέθυμνο

Ναός Αγίου Φραγκίσκου

Ένα από τα σημαντικότερα καθολικά καθιδρύματα της πόλης του Ρεθύμνου κατά τη βενετική περίοδο ήταν η μονή του Αγίου Φραγκίσκου[3], του ομώνυμου τάγματος, που βρισκόταν στο κέντρο της πόλης, πάνω σε μία από τις πιο κεντρικές αρτηρίες της, τη σημερινή οδό Εθνικής Αντιστάσεως.

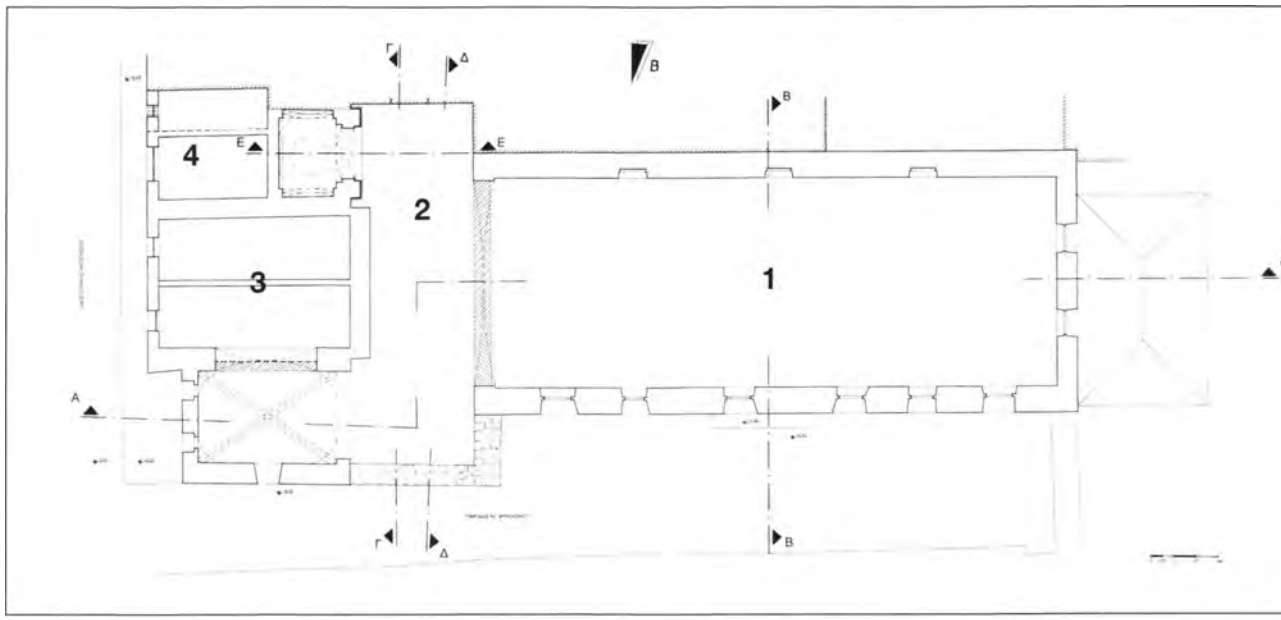
Από τη μονή διασώζεται σήμερα μόνο το Καθολικό της, διαιρεμένο σε τέσσερα τμήματα, εξαιτίας των επεμβάσεων που υπέστη, κυρίως, την περίοδο της τουρκοκρατίας.

Ο ναός ανήκει στον τύπο της μονόκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος και ορθογώνιο πρεσβυτέριο, που το πλαισιώνουν δύο ορθογώνια παρεκκλήσια, δομή που απαντάται σε συγκεκριμένη ομάδα ναών του τάγματος των Φραγκισκανών (Εικ. 1). Η κατασκευή του ανάγεται στις αρχές του 16ου αιώνα, ενώ μια σειρά επεμβάσεων του τέλους του 16ου-αρχών του 17ου αιώνα, του προσέδωσαν ένα μανιεριστικό ύφος, με χαρακτηριστικότερο στοιχείο το πλούσιο αναγεννησιακό θύρωμά του στη βόρεια πλευρά (Εικ. 2).

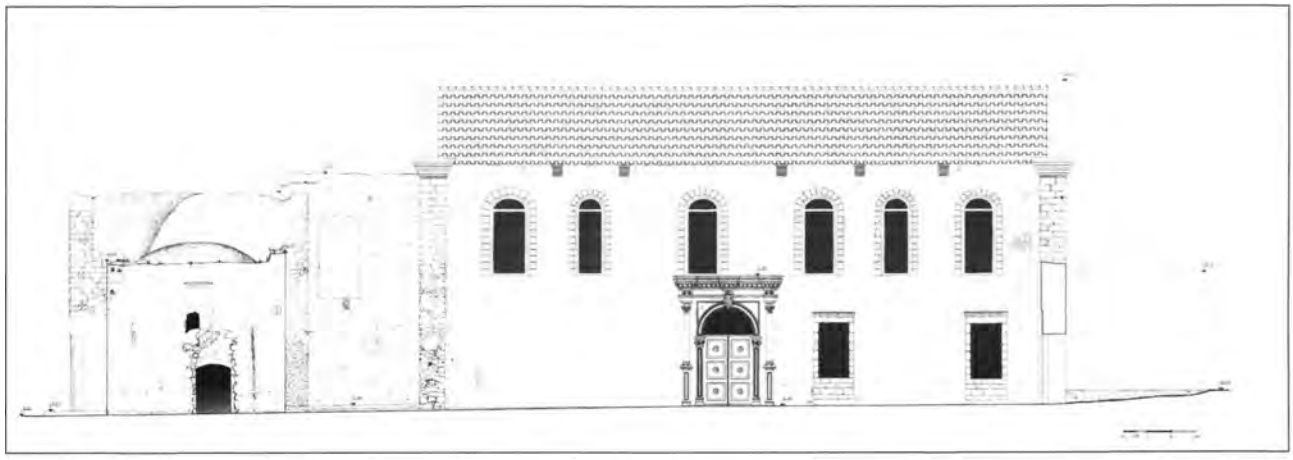
1. Για τις εργασίες στο λιθόστρωτο, βλ. *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1078.

2. Οι εργασίες έγιναν βάσει εγκεκριμένων μελετών των ετών 2000 και 2004 του αρχιτέκτονα Σ. Παναγόπουλου, με επίβλεψη των Φ. Κουγλέρη, αρχιτέκτονα, Κ. Γιαπιτσόγλου, αρχαιολόγου, Μ. Θεοδωράκη, εργοδηγού και με αρχιτεχνίτη τον Μ. Κουτάντο.

3. Για το μνημείο, βλ. πρόσφατη δημοσίευση με αναφορά σε σχετική βιβλιογραφία: Φ. Κουγλέρη - Κ. Γιαπιτσόγλου, Ο ναός του Αγίου Φραγκίσκου Ρεθύμνου, *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β3, Χανιά 2011, σ. 135-155.

Εικ. 1. Ρέθυμνο. Ναός Αγίου Φραγκίσκου. Κάτοψη Β΄ στάθμης (αποτύπωση 2003).

Εικ. 2. Ρέθυμνο. Ναός Αγίου Φραγκίσκου. Βόρεια πλευρά (αποτύπωση 2003).

Των αναστηλωτικών εργασιών έχει προηγηθεί ανασκαφική έρευνα, η οποία έχει αποκαλύψει σειρά τάφων. Στο κυρίως κλίτος έχουν αποκαλυφθεί πρόχειροι λακκοειδείς τάφοι, που πιθανώς συνδέονται με την περίοδο πολιορκίας του Ρεθύμνου από τους Οθωμανούς (1646)[4], ενώ στο εγκάρσιο κλίτος και στα παρεκκλήσια επιμελημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, αναμοχλευμένοι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους.

Οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου, που έχουν ολοκληρωθεί εντός του έτους 2006[5], αφορούν στην αποκατάσταση του κυρίως κλίτους, αλλά και στη στερέωση του πρεσβυτερίου, των παρεκκλησίων και του ασκεπούς εγκάρσιου κλίτους, τα οποία, όμως, παραμένουν αποκομμένα, χωρίς να ενοποιούνται με τον κυρίως ναό. Επιγραμματικά περιλαμβάνουν: καθαρισμούς, αποχωματώσεις, διάστρωση

4. Για τις ταφές του κυρίως ναού, βλ. Χ. Μπούρμπου, Βιοαρχαιολογική μελέτη της ομαδικής ταφής από το εσωτερικό του ναού του Αγίου Φραγκίσκου (Ρέθυμνο), *Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β3, Χανιά 2011, σ. 159-177.

5. Οι εργασίες ξεκίνησαν το 2004 με αυτεπιστασία, με χρηματοδότηση του ΠΕΠ Κρήτης 2000-2006, βάσει εγκεκριμένης μελέτης των: Φ. Κουγλέρη, αρχιτέκτονα, Κ. Γιαπιτσόγλου και Α. Φιολιτάκη, αρχαιολόγων, Κ. Μαραγκάκη, σχεδιαστή, με επίβλεψη των: Φ. Κουγλέρη, Κ. Γιαπιτσόγλου και του εργοδηγού Μ. Θεοδωράκη με αρχιτεχνίτη τον Π. Σιταρένιο.

με γεωύφασμα, επιχωμάτωση ανασκαφικών-ερευνητικών τομών. Καθαιρέσεις ετοιμόρροπων στοιχείων σκυροδέματος. Αντικαταστάσεις εσωτερικών-εξωτερικών επιχρισμάτων (στο επίμηκες κλίτος μόνο η τελική επίστρωση, οι υπόλοιπες είχαν αντικατασταθεί από προηγούμενη επισκευαστική φάση με τσιμεντοκονίαμα). Επισκευή στέγης κυρίως ναού (αντικατάσταση επικεράμωσης, σανιδώματος, επιτεγίδων – με εμποτισμό ξυλείας –, κυκλικών ανοιγμάτων, επισκευή στομίων-σωληνώσεων υδρορροών). Αρμολογήματα, επισκευές δωμάτων. Τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων, μεταλλικών κιγκλιδωμάτων. Βαφές. Επισκευές-αντικαταστάσεις λίθινων ξεστών στα πλαίσια των ανοιγμάτων και αλλού, επισκευή τόξου σύνδεσης με το εγκάρσιο κλίτος. Συντήρηση λίθινων ξεστών της κύριας εισόδου του ναού και των παρεκκλησίων, με ελάχιστες αντικαταστάσεις λίθων. Τοποθέτηση ακίδων για απομάκρυνση πτηνών. Μελέτη-εγκατάσταση Η/Μ δικτύων και ενδοδαπέδιας θέρμανσης στον κυρίως ναό, πλακόστρωση με ορθογωνικές πλάκες πωρόλιθου. Διαμόρφωση τελικών επιπέδων περιβάλλοντα χώρου - κύριας εισόδου. Μεταλλική περίφραξη σε παρεκκλήσια - εγκάρσιο κλίτος. Τοποθέτηση τρίπλευρης μεταλλικής κατασκευής στη θέση της αψίδας του βόρειου παρεκκλησίου, προκειμένου να προϊδεάζει για την τρίπλευρη αψίδα της κόγχης που αποκαλύφθηκε κατά την έρευνα.

Τόσο η έρευνα όσο και οι αναστηλωτικές εργασίες στο ναό θα ολοκληρωθούν μετά την υλοποίηση της εκκρεμούσας απαλλοτρίωσης των υπόλοιπων τμημάτων του, δηλαδή του πρεσβυτερίου και τμήματος του νότιου παρεκκλησίου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ - ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΥΓΛΕΡΗ

Αρκάδι

Μονή Αρκαδίου

Αποκατάσταση νοτιοανατολικής πτέρυγας. Η νοτιοανατολική πτέρυγα της μονής Αρκαδίου καταλαμβάνει έκταση 118,39 τ.μ. Όπως και οι άλλες πτέρυγες, είναι και αυτή διώροφη, με μορφή και κατασκευαστικά στοιχεία ανάλογα με αυτά των υπόλοιπων χώρων της μονής (Εικ. 3).

Οι ισόγειοι χώροι έχουν πρόσβαση από την εσωτερική αυλή και το νότιο περιβάλλοντα χώρο της μονής. Η πρόσβαση στον όροφο της πτέρυγας γίνεται μέσω εξωτερικής λίθινης κλίμακας στην εσωτερική αυλή της μονής, στα βορειοανατολικά της πτέρυγας. Η εσωτερική επικοινωνία στους κύριους χώρους επιτυγχάνεται με ξύλινες κλίμακες. Η πτέρυγα διασώζει το σύνολο των τοιχοποιιών της, το αρχικό περίγραμμα και τον όγκο της.

Στο ισόγειο οι δύο θολοσκέπαστοι χώροι της αποτελούν συνέχεια των απλών διώροφων λιθόκτιστων κελλιών της ανατολικής πτέρυγας, τα οποία έχουν ήδη αποκατασταθεί στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ. Η κύρια είσοδός της δεν βρίσκεται στην κεντρική αυλή του μοναστηριακού συγκροτήματος αλλά μέσα σε μία από τις δευτερεύουσες εισόδους της μονής, στο λεγόμενο πορτάλι της νοτιοανατολικής γωνίας. Πρόκειται για επιμήκεις, ορθογώνιας κάτοψης, χώρους, στους οποίους παρατηρείται μια ρυθμική επανάληψη των βασικών αρχιτεκτονικών τους στοιχείων: απλή τοξωτή θύρα στα δυτικά, τζάκι και κτιστό ορθογώνιο ντουλάπι στο βόρειο τοίχο, ορθογώνια παράθυρα στην ανατολική και τη νότια πλευρά, σχεδόν τετράγωνα στο ισόγειο και μεγαλύτερα με λιθανάγλυφη προεξέχουσα κορνίζα στον όροφο. Τα μεσοπατώματα είναι κατασκευασμένα με φαρδιές ξύλινες τάβλες.

Εικ. 3. Αρκάδι. Μονή Αρκαδίου. Εξωτερική άποψη νοτιοανατολικής πτέρυγας.

Και οι δύο χώροι στεγάζονται με ελαφρά οξυκόρυφους θόλους, τα ανοίγματα και τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά στοιχεία είναι κατασκευασμένα από ημιλαξευμένους γωνιόλιθους, ενώ οι περισσότερες τοιχοποιίες καλύπτονται από νεότερα ασβεστοκονιάματα.

Οι προαναφερόμενοι χώροι, που φαίνεται ότι οικοδομήθηκαν στις αρχές του 17ου αιώνα, έχουν υποστεί ελάχιστες μεταγενέστερες επεμβάσεις, καθώς έμειναν για πάρα πολλά χρόνια ακατοίκητοι.

Στο πλαίσιο του διακρατικού προγράμματος «ΕΓΕΡΙΑ: Μεσαιωνικοί προσκυνηματικοί τόποι στη Μεσόγειο», σε συνεργασία με τη ΔΒΜΑ και συντονιστή το Ευρωπαϊκό Κέντρο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης, με στόχο τη στερέωση και ανάδειξη αυτού του τμήματος της νοτιοανατολικής πτέρυγας, το οποίο πρόκειται να χρησιμοποιηθεί ως χώρος κατοικίας μοναχών και φιλοξενίας επισκεπτών. Συγκεκριμένα ενισχύθηκαν οι θεμελιώσεις, στερεώθηκαν οι τοιχοποιίες, επισκευάστηκαν οι θόλοι, αντικαταστάθηκαν τα επιχρίσματα εσωτερικά και εξωτερικά, ανακατασκευάστηκαν τα μεσοπατώματα, οι ξύλινες κλίμακες, τα κουφώματα, ενώ κατασκευάστηκαν σύγχρονοι χώροι υγιεινής και νέες ηλεκτρικές και υδραυλικές εγκαταστάσεις (Εικ. 4).

Εικ. 4. Αρκάδι. Μονή Αρκαδίου. Εσωτερική άποψη νοτιοανατολικής πτέρυγας.

Εικ. 5. Μονή Ασωμάτων Αμαρίου. Χάλκινος σταυρός λιτανείας, μετά τη συντήρηση.

Τις εργασίες επέβλεψαν η αρχαιολόγος Π. Βαρθαλίτου, ο αρχιτέκτων μηχανικός Κ. Ουρανός και η πολιτικός μηχανικός Μ. Βασιλάκη.

Ασώματοι Αμαρίου

Μονή Ασωμάτων

Η μονή των Ασωμάτων, αφιερωμένη στη Σύναξη των Αρχαγγέλων, είναι χτισμένη στο κέντρο της εξαιρετικά εύφορης κοιλάδας του Αμαρίου. Το σημερινό συγκρότημα έχει διαμορφωθεί από τα τέλη της βενετοκρατίας έως και το 19ο αιώνα, ενώ αρκετές ασυμβίβαστες επεμβάσεις έγιναν και κατά τον 20ό αιώνα, όταν μετατράπηκε σε Γεωργική Σχολή.

Η μονή σύμφωνα με την παράδοση ιδρύθηκε κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες στο Καθολικό της. Η μονή Ασωμάτων έχει συνδεθεί με την ευγενή βυζαντινή οικογένεια των Βαρουχών, περίπου στα τέλη της βενετοκρατίας. Κατά την άλωση της Κρήτης από τους Τούρκους αναφέρεται η πυρπόλησή της. Από περιηγητές μνημονεύονται η καλή οργάνωση, η μεγάλη περιουσία και οι μορφωμένοι κληρικοί της. Κατά το 18ο αιώνα αναφέρεται ως έδρα του επισκόπου Λάμπης. Στα τέλη του ίδιου αιώνα ο ηγούμενος των Ασωμάτων Μανασσής εκλέχθηκε επίσκοπος Λάμπης και θεωρείται ως δεύτερος κτήτορας, καθώς πρωτοστάτησε σε εκτεταμένη ανακαίνιση της μονής. Κατά την επανάσταση του 1821 εγκαταλείφθηκε για ένα διάστημα και άρχισε πάλι να ανασυγκροτείται φθάνοντας σε μεγάλη ακμή. Το 1927, ωστόσο, μεγάλο μέρος των χτισμάτων και της μεγάλης περιουσίας της παραχωρήθηκε για τη δημιουργία Γεωργικής Σχολής, γεγονός που οδήγησε στη διάλυσή της. Τα τελευταία χρόνια επανιδρύθηκε και καταβάλλεται προσπάθεια για την αποκατάσταση του μνημείου από την οικεία Μητρόπολη και την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα το μονόχωρο, καμαροσκέπαστο Καθολικό, στο μέσον της μεγάλης αυλής, μετασχηματίστηκε σε ελεύθερο σταυρό με τρούλο μετά από μερική κατεδάφιση. Από τις πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες προέκυψε ότι ο ναός είχε χτιστεί στις αρχές του 14ου αιώνα ως μονόχωρος ξυλόστεγος, επάνω στα ισομεγέθη θεμέλια προγενέστερου, που χρονολογείται στο 10ο αιώνα και ο οποίος είχε καταρρεύσει, πιθανώς, από το σεισμό του 1303. Στο δυτικό τμήμα του βρέθηκαν, κάτω από το δάπεδο, έξι επιμελημένης κατασκευής τάφοι, μέσα στους οποίους ανακαλύφθηκαν χάλκινοι σταυροί λιτανείας, που χρονολογούνται στο 10ο αιώνα (Εικ. 5).

Εξωτερικά ο ναός διαμορφώνεται πλαστικά με διπλά οξυκόρυφα τυφλά αψιδώματα. Η αψίδα του Ιερού είναι ημιεξάπλευρη και φέρει δίλοβο οξυκόρυφο παράθυρο. Η τοιχοποιία αποτελείται από λαξευτούς λίθους σε συνδυασμό τοπικά με πλίνθους, σε ένα χαλαρό πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Ο συνδυασμός αρχιτεκτονικών στοιχείων της Ελλαδικής Σχολής με δυτικές επιδράσεις τον κατατάσσει στην ομάδα των λεγόμενων φραγκοβυζαντινών.

Γύρω από το Καθολικό διατάσσονται τα κτίρια της μονής, με τα αρχαιότερα να χρονολογούνται στα τέλη του 17ου αιώνα και να αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα της Κρητικής Αναγέννησης. Το υπόλοιπο συγκρότημα αποτελείται από απλά κτίσματα του 19ου και του 20ού αιώνα. Η μονή διέθετε, πιθανώς κατά το 18ο αιώνα, εργαστήριο χρυσοκεντητικής, όπως συμπεραίνουμε από σημαντικό αριθμό αμφίων άριστης ποιότητας που φιλοξενούνται μετά τη διάλυσή της στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, μαζί με άλλα κειμήλια, εικόνες και βιβλία.

Οι εργασίες έρευνας και αποκατάστασης του Καθολικού πραγματοποιήθηκαν με χρηματοδότηση της Μητρόπολης

Λάμπης, Συβρίτου και Σφακίων. Μεταξύ των άλλων έγινε ανασκαφική έρευνα εντός του ναού, καθαίρεση κονιαμάτων και κεράμωσης, καθαρισμός λιθίνων. Στη συνέχεια αποκαταστάθηκε ο ναός με διάκριση των οικοδομικών φάσεων, ανακεράμωση και πλακόστρωση με κεραμικές πλάκες όμοιες με τις αρχικές. Παράλληλα συντηρήθηκαν το ξυλόγλυπτο τέμπλο, οι εικόνες και ο φορητός διάκοσμος του ναού. Τις εργασίες επέβλεψαν μεταξύ των άλλων, η αρχαιολόγος Π. Βαρθαλίτου, η πολιτικός μηχανικός Μ. Βασιλάκη και ο συντηρητής Μ. Τρουλλινός.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ

Φουρφουράς Αμαρίου

Θέση Λειβάδα, ναός Παναγίας (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 394)

Στα νοτιοανατολικά του οικισμού του Φουρφουρά Αμαρίου, στη θέση Λειβάδα, σώζονται τα ερείπια μιας μικρής μονής, γύρω από το ναό της Παναγίας. Το 2006 πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης και συντήρησης, σύμφωνα με τη μελέτη που εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα της 28ης ΕΒΑ, Γ. Χατζηγρηγόρη.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διευκρινίστηκαν οι οικοδομικές φάσεις του μικρού μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού, που στις αρχές του 19ου αιώνα επεκτάθηκε προς Δ. και αποκαλύφθηκε ο άγνωστος τοιχογραφικός του διάκοσμος, που χρονολογείται γύρω στο 1400. Στο ανατολικό τμήμα του αποκαλύφθηκαν μάλιστα και υπολείμματα ενός παλαιότερου ζωγραφικού στρώματος, από το οποίο δεν αναγνωρίζεται καμία παράσταση. Το εικονογραφικό του πρόγραμμα δεν παρουσιάζει ιδιαιτερότητες. Στο Ιερό απεικονίζονται σκηνές του δογματικού και του λειτουργικού κύκλου, με τη Θεοτόκο στον τύπο της Βλαχερνίτισσας στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας και τους συλλειτουργούντες ιεράρχες στην κόγχη. Στον ανατολικό τοίχο η σκηνή της Φιλοξενίας του Αβραάμ, ο Ευαγγελισμός, και διάκονοι, ενώ στους πλάγιους τοίχους σώζονται αποσπασματικά ιεράρχες με πολυσταύρια φελόνια και κλειστά διάλιθα ευαγγέλια. Από τις σκηνές του Δωδεκαόρτου σώζονται καλύτερα η Βάπτιση (Εικ. 6), ο Μυστικός Δείπνος, η Σταύρωση, ο Επιτάφιος Θρήνος και η Ανάληψη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, επίσης, οι σκηνές που συνδέονται με τη Δευτέρα Παρουσία: οι προσωποποιήσεις της γης και της θάλασσας που αποδίδουν τους νεκρούς στο βόρειο τοίχο και η απεικόνιση της παραβολής των Δέκα Παρθένων στο νότιο. Από τους αγίους που κοσμούν το κατώτερο τμήμα των τοιχοποιιών ξεχωρίζει η μορφή του έφιππου αγίου Γεωργίου, ενδεικτική της καλής ποιότητας ζωγραφικής που χαρακτηρίζει το διάκοσμο του ναού και τον συνδέει με μια σειρά άλλων, όπως η Αγία Τριάδα στον ομώνυμο οικισμό του Ρεθύμνου και ο Άγιος Ιωάννης στο Σελλί (1411), που χρονολογούνται στα τέλη του 14ου-αρχές του 15ου αιώνα.

Εικ. 6. Φουρφουράς. Ναός Παναγίας. Η Βάπτιση. Λεπτομέρεια παράστασης.

Η κτητορική επιγραφή που αποκαλύφθηκε στο Ιερό, όπως και το μεταγενέστερο χάραγμα στον κυρίως ναό, επιβεβαιώνουν την αφιέρωση του ναού στην Παναγία από τον Νικόλαο Αρκολέο και τα μέλη της οικογενείας του. Οι γραπτές πηγές τεκμηριώνουν την παρουσία κλάδου της γνωστής οικογενείας, που συνδέεται με την παράδοση των δώδεκα αρχοντόπουλων, στην περιοχή του Αμαρίου, ενώ νοταριακά έγγραφα του 17ου αιώνα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη της μονής στη συγκεκριμένη θέση[6].

Κατά τη διάρκεια των εργασιών έγιναν στερεώσεις των τοιχοποιιών, ανακεράμωση, αντικαταστάθηκαν τα εξωτερικά και εσωτερικά επιχρίσματα και το δάπεδο, καθαρίστηκαν τα λίθινα αρχιτεκτονικά στοιχεία των ανοιγμάτων και τοποθετήθηκαν νέα κουφώματα.

Οι εργασίες καθαρισμού και συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου πραγματοποιήθηκαν από εξειδικευμένο

6. Π. Βαρθαλίτου, Ο ναός της Παναγίας στο Φουρφουρά Αμαρίου, στο Μ. Ανδριανάκης - Ι. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 1, Ρέθυμνο 2010, σ. 556-567.

Εικ. 7. Πετροχώρι. Ναός Αγίων Αποστόλων. Εξωτερική άποψη ναού, μετά τις εργασίες.

συνεργείο της 28ης ΕΒΑ, με την εποπτεία του συντηρητή Θ. Τρουλλινού.

Πετροχώρι Αμαρίου

Ναός Αγίων Αποστόλων (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 385)

Βόρεια του οικισμού του Πετροχωρίου Αμαρίου σώζεται ο τοιχογραφημένος ναός των Αγίων Αποστόλων. Πρόκειται για ένα μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, του οποίου η αρχιτεκτονική μορφή μαρτυρεί ότι έχει οικοδομηθεί σε δύο φάσεις (Εικ. 7).

Από τον αρχικό ναό σώζεται μόνο το δυτικό τμήμα, μέχρι το ενισχυτικό σφενδόνιο, στο μέσον περίπου του σημερινού ναού. Στο εσωτερικό του σώζονται τοιχογραφίες, που σύμφωνα με τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά τους χρονολογούνται στα τέλη του 14ου αιώνα. Στο δυτικό τοίχο διακρίνονται σκηνές από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας, ενώ στο βόρειο και το νότιο απεικονίζονται σκηνές του Δωδεκαόρτου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το λιθανάγλυφο θύρωμα στη νότια όψη και τα σωζόμενα πινάκια γύρω από το ανακουφιστικό τόξο του.

Για την πραγματοποίηση της επέκτασης του ναού κατεδαφίστηκε το ανατολικό τμήμα του αρχικού ναού και στη θέση του ανοικοδομήθηκε το νέο, λίγο χαμηλότερο και με τοιχοποιία που εξωτερικά εξέχει κατά τι της αρχικής. Δεν είναι, όμως, δυνατόν να προσδιοριστεί το χρονικό διάστημα της επέμβασης αυτής, καθώς δεν υπάρχουν χαρακτηριστικά στοιχεία ούτε και τοιχογραφικός διάκοσμος.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης έγιναν οι απαιτούμενες εργασίες εξυγίανσης και στερέωσης του θόλου, αντικατάστασης των νεότερων κεραμιδιών με χειροποίητα, όμοιου τύπου με τα αρχικά, στερέωσης των τοιχοποιιών και τμηματικής αντικατάστασης των επιχρισμάτων εξωτερικά και εσωτερικά. Παράλληλα τοποθετήθηκε νέο δάπεδο από ορθογωνισμένες πλάκες πωρόλιθου και πραγματοποιήθηκαν εργασίες περιμετρικής συγκράτησης της σωζόμενης ζωγραφικής επιφάνειας[7].

ΠΕΤΡΟΥΛΑ ΒΑΡΘΑΛΙΤΟΥ

Φοινικιάς Αγίου Βασιλείου

Μετόχι Μιχαήλ Αρχαγγέλου

Η μονή του Μιχαήλ Αρχαγγέλου[8] και ο ευρισκόμενος στα δυτικά της εγκαταλελειμμένος οικισμός του Φοινικιά βρίσκονται στο νοτιοδυτικότερο τμήμα του νομού Ρεθύμνου, πλησίον του οικισμού των Σελλιών του πρώην Δήμου Φοίνικα (σήμ. Δήμου Αγίου Βασιλείου), σε σημείο που κατοπτεύει την κοιλάδα που εκτείνεται στα νοτιοανατολικά[9].

Ενώ για τον οικισμό του Φοινικιά έχουμε ήδη γραπτές αναφορές από το 1577, για το μοναστήρι υπάρχουν ελάχιστες μεταγενέστερες αναφορές, που ξεκινούν από το 1830, περίοδο που αποτελεί Μετόχι της ισχυρής μονής Προφήτη Ηλία Ρουστίκων.

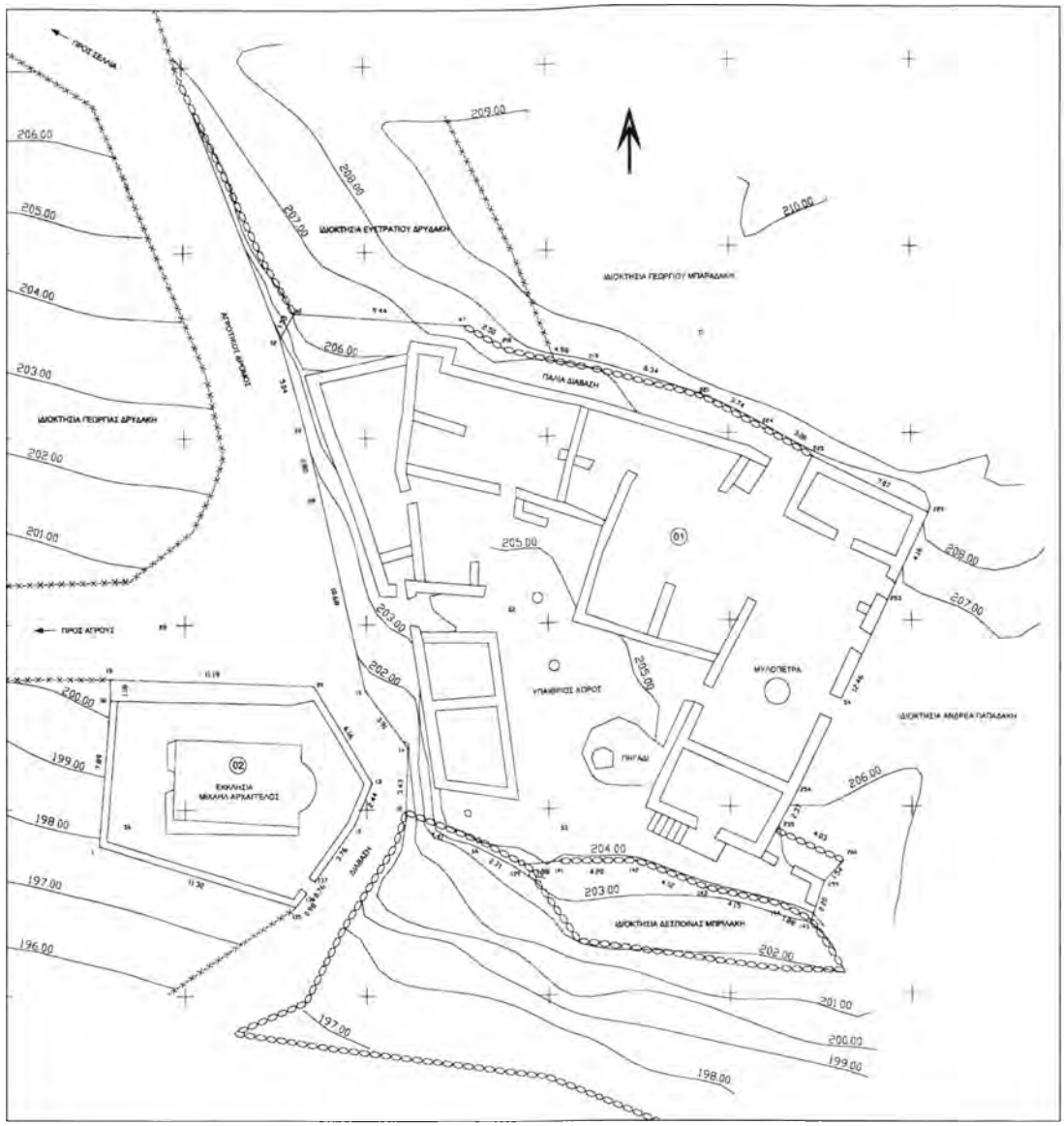
Το συγκρότημα, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση, είναι οργανωμένο γύρω από αυλή με πηγάδι (Εικ. 8), στην οποία οδηγεί λίθινη σκάλα μέσα από τοξωτό πυλώνα. Στο νοτιοανατολικό άκρο υπάρχει το διώροφο ασκεπές, σχετικά καλύτερα διατηρούμενο κτίσμα του συγκροτήματος, θεωρούμενο ως Ηγουμενείο, ενώ στη συνέχειά του στη βόρεια πλευρά βρίσκεται το ερειπωμένο ελαιοτριβείο. Από τα υπόλοιπα κτίσματα του συγκροτήματος διατηρούνται λίγοι ερειπωμένοι τοίχοι.

Τα περισσότερα μορφολογικά και αρχιτεκτονικά στοιχεία των σωζόμενων κτισμάτων και ερειπίων παραπέμπουν στον ύστερο 18ο-πρώιμο 19ο αιώνα, ενώ ορισμένα τμήματά τους χρονολογούνται μέχρι και τον ύστερο 19ο αιώνα.

7. Οι εργασίες αποκατάστασης έγιναν σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη που εκπονήθηκε από το μηχανικό Γ. Χατζηγρηγόρη και τη σχεδιάστρια Β. Αχτύπη, ενώ οι εργασίες συντήρησης έγιναν με την επίβλεψη του συντηρητή Θ. Τρουλλινού.

8. Για το Μετόχι του Φοινικιά και για τις εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί σε αυτό από την Αρχαιολογική Υπηρεσία, βλ. πρόσφατη δημοσίευση με αναφορά σε σχετική βιβλιογραφία: Φ. Κουγλέρη, Το Μετόχι του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στο Φοινικιά, *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου για την πρώην επαρχία Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου, Σπήλι - Πλακιάς, 19-23 Οκτωβρίου 2008*.

9. Βρίσκονται εντός του αρχαιολογικού χώρου (ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/59413/2821/27-6-2007) και των ορίων της αρχαιολογικής Ζώνης Α2 απολύτου προστασίας (ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ25/65157/2863/21.12.1993), που έχουν οριοθετηθεί με πρωτοβουλία της ΚΕ΄ ΕΠΚΑ.

Εικ. 8. Φοινικιάς. Μετόχι Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Τοπογραφικό σχέδιο (2004).

Το μονόχωρο καμαροσκέπαστο Καθολικό (ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου) βρίσκεται έξω και δυτικά του κυρίως κτιριακού συγκροτήματος. Γύρω του εντοπίζονται ερείπια και άλλων κτιρίων, που πιθανώς αποτελούσαν ιδιοκτησίες της μονής.

Το 2005 ξεκινούν εργασίες αποκατάστασης, που διαρκούν μέχρι το Μάιο του 2006[10]. Επιγραμματικά περιλαμβάνουν στο σύνολο του συγκροτήματος περιορισμένους καθαρισμούς, αποχωματώσεις, αποξηλώσεις - επισκευές - μερικές ανακατασκευές τοίχων. Στο Ηγουμενείο, σχεδόν πλήρη ανακατασκευή λόγω της κακής κατάστασης διατήρησής του: ενίσχυση-ανακατασκευή θεμελίων, καθαιρέσεις-ανακτίσεις λιθοδομών, αντικατάσταση λαξευτών λίθινων στοιχείων-εξωτερικής σκάλας, τοποθέτηση δοκών μεσοπατώματος, κατασκευή εξωτερικών επιχρισμάτων, κεραμοσκεπούς στέγης, ξύλινων κουφωμάτων.

Προκειμένου να γίνει το κτίριο λειτουργικό, απαιτείται εκτέλεση αρκετών ακόμη εργασιών, πολύ δε περισσότερων στο υπόλοιπο συγκρότημα.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΚΟΥΓΛΕΡΗ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΦΙΟΛΙΤΑΚΗ

10. Εκπόνηση εγκεκριμένης μελέτης 2005: Γ. Χατζηγρηγόρης, αρχιτέκτων, Α. Φιολιτάκη, αρχαιολόγος, Π. Γιαμπουδάκη, σχεδιάστρια. Τοπογραφικό σχέδιο Ι. Συγγελάκης, 2004. Επίβλεψη: Γ. Χατζηγρηγόρης, Α. Φιολιτάκη, Μ. Νίνος, εργοδηγός και, κατά το 2006, Φ. Κουγλέρη, αρχιτέκτων. Χρηματοδότηση: Περιφέρεια Κρήτης, υποέργο «Αναπλάσεις οικισμών-σχολείων-κοινοχρήστων χώρων Δήμου Φοίνικα».

Εικ. 9. Καβούσι. Ναός Αγίου Ιωάννη του Ξένου. Λεπτομέρεια παράστασης.

Αγγελιανά Μυλοποτάμου

Ναός Αγίου Αντωνίου

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στο ναό του Αγίου Αντωνίου, στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ. Συγκεκριμένα κατά το 2006 στον κυρίως ναό έγιναν οι εξής εργασίες: καθαίρεση εσωτερικών επιχρισμάτων και κατασκευή νέων, αντικατάσταση των φθαρμένων λίθινων στοιχείων των θυρωμάτων, καθαίρεση τσιμεντοκονίας στην άνω επιφάνεια του θόλου και κατασκευή νέας με χρήση κουρασανίου, αποξήλωση δαπέδου και κατασκευή νέου με πλάκες πωρόλιθου, αποκατάσταση εξωτερικών όψεων με αρμολόγημα και τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων.

ΜΑΡΙΤΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Καβούσι Κισάμου

Ναός Αγίου Ιωάννη του Ξένου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 2)

Ο σπηλαιώδης ναός του Αγίου Ιωάννη του Ξένου στο Καβούσι Κισάμου χτίστηκε αρχικά από τον όσιο Ιωάννη τον Ξένο. Εδώ, σύμφωνα με το κείμενο της διαθήκης του, πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του και τάφηκε. Ο σπηλαιώδης ναός επεκτάθηκε κατά το 13ο αιώνα με την προσθήκη μονόχωρου καμαροσκέπαστου κλίτους στη βόρεια πλευρά, όπου αργότερα προστέθηκαν τέσσερις τάφοι με τη μορφή αρκοσολίου, από τους οποίους ο ανατολικότερος θεωρείται ως τάφος του Αγίου Ιωάννη του Ξένου.

Με τη συνεργασία της ενορίας Πλατάνου συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του ναού και αποκάλυψης του αποσπασματικά σωζόμενου διακόσμου, που χρονολογείται στα τέλη του 13ου-α΄μισό του 14ου αιώνα περίπου και περιλαμβάνει μεμονωμένες μορφές αγίων και σκηνές από τον Ευαγγελικό κύκλο. Μεταξύ των παραστάσεων περιλαμβάνονται ο Ιωάννης ο Ξένος και σκηνές από το βίο του (Εικ. 9).

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαίρεσης και ανακατασκευής της κεράμωσης και των κονιαμάτων, ανασκαφή και διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου. Τις εργασίες επέβλεψε από τεχνικής απόψεως ο μηχανικός Χ. Φιωτάκης.

Γωνιά Κισάμου

Ναός Παναγίας (Καθολικό μονής Γωνιάς) (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 26)

Το Καθολικό της παλαιάς μονής Γωνιάς είναι χτισμένο σε απότομη θέση δυτικά της μονής του 17ου αιώνα, στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος χρονολογείται στο α΄ μισό του 14ου αιώνα.

Κατά το α΄ μισό του 15ου αιώνα ο ναός επεκτάθηκε προς Δ. και τοιχογραφήθηκε με εξαιρετικής ποιότητας διάκοσμο. Αργότερα επεκτάθηκε προς Ν. με ένα όμοιο κλίτος. Οι εργασίες αποκάλυψης και συντήρησης του διακόσμου επεκτάθηκαν στο δυτικό τοίχο, όπου αποκαλύφθηκε μεγάλη παράσταση με την Κλίμακα του Ιωάννη.

Έλος Κισάμου

Ναός Αγίου Ιωάννη

Ο μονόχωρος ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Έλος χτίστηκε και τοιχογραφήθηκε στις αρχές του 14ου αιώνα, στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου. Σε επόμενη φάση ο ναός επεκτάθηκε με καθαίρεση του δυτικού τοίχου. Στο εσωτερικό διασώζει σε μεγάλη έκταση τον τοιχογραφικό διάκοσμο, που χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 14ου αιώνα και μπορεί να αποδοθεί στο γνωστό ζωγράφο Ιωάννη Παγωμένο. Στην αψίδα εικονίζεται η Δέηση με τον άγιο Ιωάννη το Θεολόγο στη θέση του Προδρόμου, συλλειτουργούντες ιεράρχες ενώπιον του Μελισμού, ολόσωμοι άγιοι χαμηλά, μεταξύ των οποίων και ο τοπικός άγιος Ιωάννης ο Ξένος, και σκηνές από τον Ευαγ-

Εικ. 10. Έλος. Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Η παράσταση της Δέησης από την αψίδα του Ιερού, μετά τη συντήρηση.

γελικό κύκλο. Στο πλαίσιο του ΠΕΠ Κρήτης πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαίρεσης των κονιαμάτων, του δαπέδου και της κεράμωσης, εξωτερικά και εσωτερικά (στην επέκταση του ναού) κονιάματα, ανακεράμωση και επίστρωση του δαπέδου με κουρασάνι, διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Παράλληλα έγινε καθαρισμός, στερέωση και συντήρηση του καλυμμένου από πυκνά, κρυσταλλικά άλατα τοιχογραφικού διακόσμου (Εικ. 10).

Τις εργασίες επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Κ. Ψαράκης, ο μηχανικός Χ. Φιωτάκης και ο συντηρητής Γ. Σιγανάκης.

Μονή Σελήνου

Ναός Αγίου Νικολάου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 199)

Ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός του Αγίου Νικολάου στη μονή χτίστηκε και τοιχογραφήθηκε στα τέλη του 13ου αιώνα περίπου από το γνωστό αγιογράφο της δυτικής Κρήτης Θεόδωρο-Δανιήλ Βενέρη. Οι πλάγιοι τοίχοι εσωτερικά διαμορφώνονται πλαστικά με τέσσερα βαθιά τυφλά αψιδώματα. Τις επιφάνειες καλύπτει σχεδόν ακέραιος ο τοιχογραφικός διάκοσμος. Στην αψίδα εικονίζεται στο τύμπανο η Φιλοξενία του Αβραάμ (Εικ. 11), η Δέηση στο τεταρτοσφαίριο και συλλειτουργούντες ιεράρχες στον κύλινδρο. Χαμηλά στις υπόλοιπες επιφάνειες εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, μεταξύ των οποίων υπερμεγέθης, στηθαίος ο άγιος Νικόλαος μέσα σε τυφλό αψίδωμα. Στην καμάρα επεκτείνονται σκηνές από τον Ευαγγελικό κύκλο και ανεπτυγμένος κύκλος από το βίο του αγίου Νικολάου.

Ο ναός επεκτάθηκε το 1314 περίπου προς Δ., με σταυρεπίστεγη επέκταση και τοιχογραφήθηκε από τον Ιωάννη Παγωμένο. Περιλαμβάνει μεμονωμένους αγίους, σκηνές από τον Ευαγγελικό κύκλο και μια εκτεταμένη παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Ο καλά διατηρημένος διάκοσμος είχε σχεδόν εξαφανιστεί από τα πυκνά στρώματα αιθάλης και σκληρών αλάτων λόγω της υγρασίας.

Πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού, στερέωσης και συντήρησης του διακόσμου. Έτσι ανακτή-

Εικ. 11. Μονή Σελήνου. Ναός Αγίου Νικολάου. Η Φιλοξενία του Αβραάμ, μετά τη συντήρηση.

Εικ. 12. Σούγια. Ναός Αγίας Ειρήνης. Λεπτομέρεια αγίου, κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

θηκαν δύο ακόμη σημαντικά τοιχογραφικά σύνολα, έργα γνωστών ζωγράφων, των οποίων ο αριθμός των έργων είναι μοναδικός στο χώρο του Βυζαντίου. Τις εργασίες επέβλεψαν η αρχαιολόγος Α. Αποστολάκη και ο συντηρητής Γ. Σιγανάκης.

Σούγια Σελήνου

Ναός Αγίας Ειρήνης (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 206)

Ο μονόχωρος, με οκτάπλευρο τρούλο, ναός της Αγίας Ειρήνης στη Σούγια ακολουθεί τα πρότυπα της Ελλαδικής Σχολής στα τέλη του 13ου αώνα. Τα λείψανα του τοιχογραφικού διακόσμου ήταν καλυμμένα από αλλεπάλληλα στρώματα ασβέστη. Με χορηγία ιδιώτη καθαιρέθηκαν τα κονιάματα και αποκαλύφθηκε και συντηρήθηκε ο διάκοσμος, που αναγνωρίζεται και αυτός ως έργο του γνωστού ζωγράφου της δυτικής Κρήτης Θεοδώρου-Δανιήλ Βενέρη, στα τέλη του 13ου αιώνα (Εικ. 12).

Αράδενα Σφακίων

Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 212)

Ο σταυροειδής με οκτάπλευρο τρούλο ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Αράδενα Σφακίων χτίστηκε κατά το α΄

Εικ. 13. Αράδενα. Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Λεπτομέρεια παράστασης, μετά τη συντήρηση.

μισό του 14ου αιώνα πάνω στα ερείπια παλαιοχριστιανικής βασιλικής, της οποίας η αψίδα σώζεται σε μεγάλο ύψος. Τα χαρακτηριστικά του ναού τον συνδέουν περισσότερο με την Ελλαδική Σχολή αρχιτεκτονικής. Στη δυτική πλευρά προστέθηκε μονόχωρη καμαροσκέπαστη επέκταση κατά το 19ο αιώνα και εξωτερικά τάφοι με τη μορφή αρκοσολίου.

Τοιχογραφήθηκε από έναν καλό λαϊκό ζωγράφο της εποχής, το έργο του οποίου αναγνωρίζεται σε ναούς της περιοχής Αγίου Βασιλείου Ρεθύμνου και Λασιθίου. Στο τύμπανο του τρούλου εικονίζονται προφήτες, στα σφαιρικά τρίγωνα ευαγγελιστές, στην αψίδα του Ιερού συλλειτουργούντες ιεράρχες. Χαμηλά στις υπόλοιπες επιφάνειες του ναού εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι, σε επόμενη σειρά σε στηθάρια και στις καμάρες του ναού σκηνές από τον Ευαγγελικό κύκλο, τους εικονογραφικούς κύκλους των αρχαγγέλων και του αγίου Νικολάου (Εικ. 13), και η Δευτέρα Παρουσία.

Οι τοιχογραφίες είχαν καλυφθεί εν μέρει από ασβέστη, από σκληρά κρυσταλλικά άλατα και είχαν υποστεί φθορές από την υγρασία. Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη και συντήρηση του διακόσμου, που περιλαμβάνει μορφές μεμονωμένων αγίων και παραστάσεις από τον Ευαγγελικό κύκλο και τους εικονογραφικούς κύκλους του Μιχαήλ Αρχαγγέλου και του αγίου Νικολάου. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του ΠΕΠ Κρήτης από συνεργείο, με επικεφαλής το συντηρητή Γ. Σιγανάκη.

Καρύδι Αποκορώνου

Ναός Παναγίας (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 61)

Ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός της Παναγίας στο Καρύδι Βάμου αποκαταστάθηκε στο παρελθόν. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος, ωστόσο, έργο λαϊκών ζωγράφων, που εκπροσωπούν τρεις διαφορετικές τάσεις του όψιμου 13ου αι-

Εικ. 14. Καρύδι. Ναός Παναγίας. Λεπτομέρεια από σκηνή κολασμένων, μετά τη συντήρηση.

ώνα, σωζόταν σε κακή κατάσταση εξαιτίας της πυκνής αιθάλης, της θείωσης, των αλάτων και του ασβεστώματος. Χαμηλά στους τοίχους εικονίζονται όρθιοι άγιοι, μεταξύ των οποίων οι άγιοι Δημήτριος, Ιωάννης ο Θεολόγος και Ονούφριος. Στην αψίδα εικονίζεται η Πλατυτέρα και μετωπικοί ιεράρχες. Στην καμάρα σώζονται αποσπασματικά παραστάσεις από τον Ευαγγελικό κύκλο. Αναγνωρίζονται η Βάπτιση, η Έγερση του Λαζάρου, η Προδοσία, η Σταύρωση, η Ανάληψη και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Έγιναν εργασίες καθαρισμού και συντήρησης. Πάνω από την πρόθεση αποκαλύφθηκε η κτητορική επιγραφή με τη χρονολογία 1290 και την αναφορά στον κτήτορα Λέοντα Αβράμιο και καθαρίστηκε μεγάλο μέρος των παραστάσεων. Από το διάκοσμο ξεχωρίζουν οι ρεαλιστικές απεικονίσεις των κολασμένων (Εικ. 14).

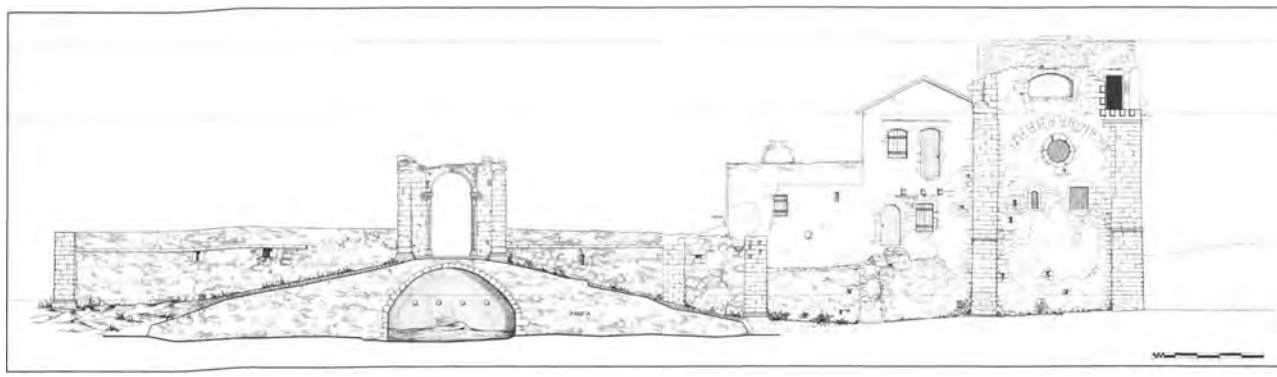
ΜΙΧΑΛΗΣ ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ

Εμπρόσνερο Αποκορώνου

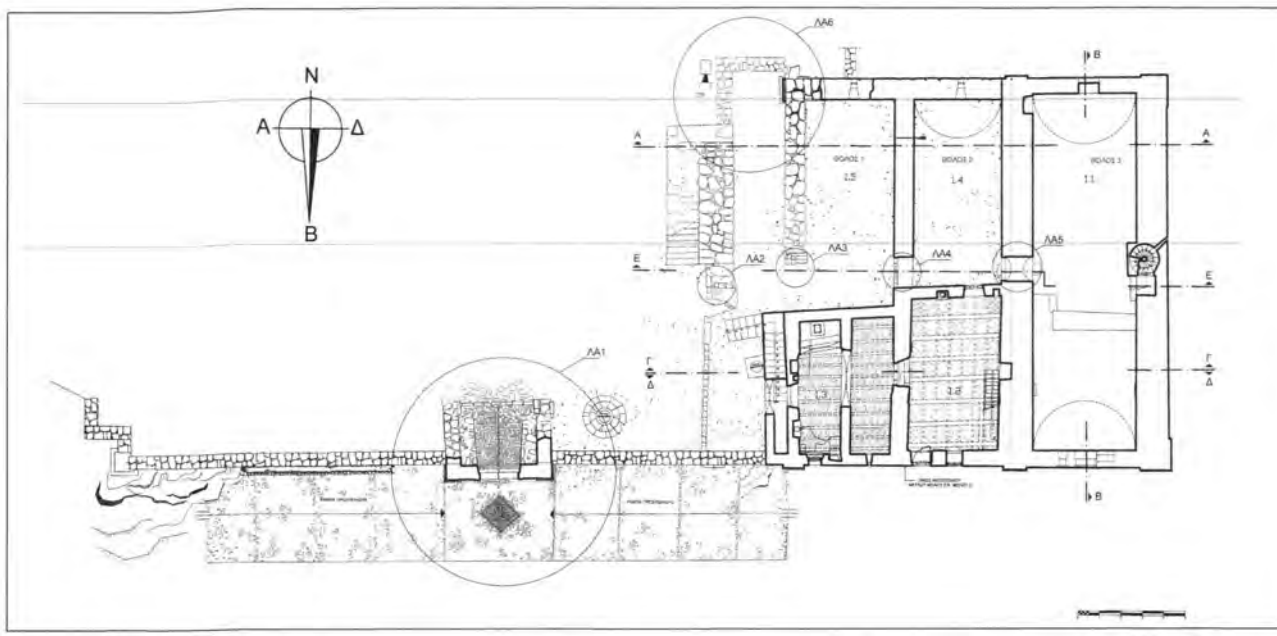
Πύργος Αληδάκη

Στο ψηλότερο άκρο του οικισμού Εμπρόσνερο, στο νομό Χανίων και σε θέση που εποπτεύει μεγάλο μέρος της βόρειας ακτής και της πεδινής ενδοχώρας, έως τις υπώρειες των Λευκών ορέων, βρίσκεται ο λεγόμενος πύργος του Αληδάκη. Πρόκειται για ένα εκτεταμένο κτιριακό συγκρότημα, συνολικής επιφάνειας 2 στρ. περίπου, αποτελούμενο από το κυρίως κτίριο, τον πύργο στο βορειοδυτικό άκρο του συγκροτήματος, και δύο επιμήκεις θόλους αμέσως δίπλα στον πύργο. Ίχνη της τοιχοποιίας των θόλων εμφανίζονται εν είδει πεσσών στη βόρεια όψη του συγκροτήματος. Πιθανότατα υπήρχε και ένας τρίτος θόλος, σήμερα κατεστραμμένος. Τα κτίρια περιέβαλλε αυλή στην οποία οδηγούσε επιβλητικός πυλώνας (Εικ. 15, 16).

Το συγκρότημα χαρακτηρίζεται ως πύργος, καθώς το κυρίως κτίριο παρουσιάζει μορφολογικά χαρακτηριστικά, που απαντώνται σε αυτή την κατηγορία κτισμάτων. Πρόκειται για ένα διώροφο στενομέτωπο κτίριο με ορθογώνια κάτοψη, που αναπτύσσεται καθ' ύψος. Στην πρόσοψη οι κάθετοι τοίχοι σχηματίζουν κλίση προς τα έξω (scarpa), ενώ λίθινο ανάγλυφο κορδόνι, σε σχήμα σχοινιού, κοσμεί το σημείο από το οποίο αρχίζει η κλίση των τοίχων. Οι γωνίες του κτιρίου είναι κατασκευασμένες με λαξευτούς δόμους. Κυκλικός φεγγίτης και ορθογώνιο παράθυρο ανοίγονται στην πρόσοψη του ισογείου, ενώ στην πρόσοψη του ορόφου υπάρχει μεγάλων διαστάσεων τοξωτό παράθυρο, που καλυπτόταν από σιδεριά, σήμερα κατεστραμμένη. Στη βορειοδυτική γωνία του ορόφου υπήρχε η σκοπιά («κλουβί»), από το οποίο σήμερα σώζονται μόνον οι κιλλίβαντες. Στη δυτική όψη υπήρχε η ζεματίστρα, ενώ στην πίσω (νότια) όψη ανοιγόταν μικρή είσοδος, σήμερα κλειστή, και στενό τοξωτό παράθυρο. Το ισόγειο στεγάζεται με θόλο κατασκευασμένο με ορθογώνιους θολίτες. Στον όροφο, το βόρειο μισό ήταν ασκεπές εν είδει αυλής, ενώ στο νότιο βρίσκονται τα βοηθητικά δωμάτια. Η είσοδος στο κτίριο γινόταν από την ανατολική πλευρά μέσω των παρακείμενων θόλων. Για την πρόσβαση στον όροφο υπήρχε μια εσωτερική ελικοειδής κλίμακα, που οδηγούσε στο ασκεπές τμήμα του ορόφου. Ο τρόπος κατασκευής της κλίμακας με τις σπον-

Εικ. 15. Εμπρόσνερο. Πύργος Αληδάκη. Βόρεια όψη (σχέδ. Σ. Παναγόπουλος - Π. Γιαμπουδάκη).

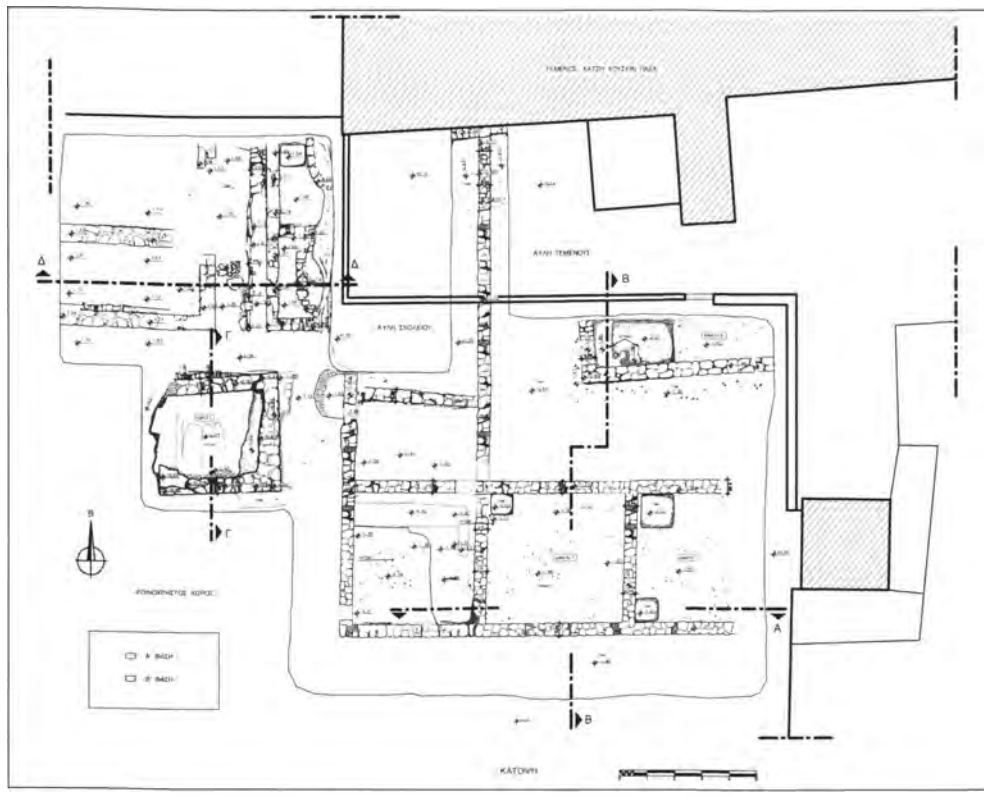

Εικ. 16. Εμπρόσνερο. Πύργος Αληδάκη. Κάτοψη ισογείου (σχέδ. Σ. Παναγόπουλος - Π. Γιαμπουδάκη).

δυλωτές, σφηνοειδείς βαθμίδες είναι όμοιος με την κατασκευή των ελικοειδών κλιμάκων των μιναρέδων. Πρόσβαση, ωστόσο, στον όροφο υπήρχε και από το εξωτερικό. Αμέσως ανατολικά των παρακείμενων στον πύργο θόλων διακρίνεται η αρχή κλίμακας, που κατά πάσα πιθανότητα οδηγούσε στα δώματα των θόλων και από εκεί στα δωμάτια του ορόφου, όπου υπήρχε τοξωτό θύρωμα.

Ο πύργος στο Εμπρόσνερο παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες σε σχέση με ανάλογες κατασκευές στην Κρήτη, όπως για παράδειγμα το μεγάλο τοξωτό παράθυρο στον όροφο. Παρόμοιου τύπου τοξωτά παράθυρα δεν έχουν εντοπιστεί έως τώρα σε πύργους της Κρήτης. Μια δεύτερη ιδιαιτερότητα αποτελεί η δυνατότητα για διπλή πρόσβαση στον όροφο τόσο από το εσωτερικό όσο και από το εξωτερικό. Στους πύργους ο κανόνας είναι η κύρια είσοδος να βρίσκεται στον όροφο και η πρόσβαση να γίνεται μέσω εξωτερικής κλίμακα, που σε πολλές περιπτώσεις το τελευταίο τμήμα της ήταν αιρετό για λόγους ασφαλείας[11], κανόνας ο οποίος φαίνεται να επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση του πύργου του Αληδάκη. Όπως ήδη αναφέρθηκε, στο ανατολικότερο άκρο των θόλων υπάρχει η αρχή κλίμακας, η οποία οδηγούσε, πιθανότατα, στα δώματα των θόλων και μέσω αυτών στον όροφο. Δεν αποκλείεται η πιθανότητα το τελευταίο τμήμα της κλίμακας να ήταν αιρετό. Ένα, επίσης, από τα χαρακτηριστικά του πύργου είναι η σκοπιά που ανοιγόταν στη βορειοδυτική γωνία: πρόκειται για ένα γνωστό και

11. Ι. Δημακόπουλος, Πύργοι: οι οχυρές κατοικίες της προεπαναστατικής Πελοποννήσου, *Πρακτικά του Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. 1, Αθήνα 1987-1988, σ. 390-392.

Εικ. 17. Ρέθυμνο. Μονή Αυγουστιανών. Κάτοψη συγκροτήματος κελλιών.

διαδεδομένο στοιχείο στην αρχιτεκτονική των πύργων, που τονίζει τον αμυντικό τους χαρακτήρα[12].

Στο μέσον της βόρειας πλευράς υπάρχει ο επιβλητικός πυλώνας της εισόδου στον αύλειο χώρο, με το λιθανάγλυφο θύρωμα. Εξωτερικά, δύο κεκλιμένα επίπεδα (ράμπες), ένα από ανατολικά και ένα από δυτικά, κατασκευασμένα με βοτσαλωτό δάπεδο οδηγούν στον πυλώνα. Στη βάση τους δημιουργείται θολωτός χώρος με λίθινες δέστρες στο βάθος του, για τα υποζύγια. Ο πυλώνας ήταν στεγασμένος με δώμα και είχε λιθόστρωτο δάπεδο με κλίση για την απορροή των ομβρίων.

Το διάστημα 2005-2006 εκπονήθηκε από την Υπηρεσία η μελέτη αποκατάστασης του συγκροτήματος. Παράλληλα έγιναν εργασίες αποκατάστασης διώροφου κτιρίου των αρχών του 20ού αιώνα, που καταλαμβάνει τη θέση του πρώτου θόλου, αμέσως δίπλα στο κυρίως κτίριο. Επίσης έγινε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, σε επιλεγμένα σημεία του συγκροτήματος, προκειμένου να διευκρινιστούν ορισμένες κατασκευαστικές φάσεις και να βρεθούν οι αρχικές στάθμες των δαπέδων των θόλων. Όλες οι εργασίες αποκατάστασης έγιναν με την επίβλεψη του υπογράφοντος αρχιτέκτονα.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΦΙΟΛΙΤΑΚΗ - ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Ρέθυμνο

Μονή Αυγουστιανών

Νότιος αύλειος χώρος Καθολικού. Στο πλαίσιο δημιουργίας ενός μεγάλου κοινόχρηστου στα νότια του Καθολικού της μονής της Παναγίας των Αυγουστιανών μοναχών στο κέντρο της παλαιάς πόλης Ρεθύμνου, η 28η ΕΒΑ προχώρησε σε ανασκαφική έρευνα του χώρου με βάση τα αποτελέσματα της επιδιοσκόπησης, που πραγματοποιήθηκε από το ΙΤΕ το ίδιο έτος[13] (Εικ. 17). Σε βάθος 1,30 μ. αποκα-

12. «Κλουβιά» απαντούν στους πύργους της Κρήτης, πχ. στον πύργο στο Γεράνι και στις Βρύσες Ρεθύμνου, αλλά και στους πύργους της Πελοποννήσου, όπου αποτελούν πολύ διαδεδομένο στοιχείο και λαμβάνουν διάφορες μορφές: ημικυκλική, τετράγωνη, πολυγωνική. Βλ. Δ. Φιλιππίδης (επιμ.), *Ελληνική Αρχιτεκτονική. Πελοπόννησος Β΄- Στερεά Ελλάδα*, τ. 5, Αθήνα 1987. Για την προέλευση και τη χρήση των «κλουβιών» στην αρχιτεκτονική των πύργων, βλ. Δημακόπουλος, ό.π., σ. 279, σημ. 2, 280.

13. Κ. Γιαπιτσόγλου, Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία του Ρεθύ-

λύφθηκε τμήμα κτιρίου σε σχήμα Γ, έκτασης 150 τ.μ. περίπου. Το κτίσμα αυτό, ύψ. 0,50 μ., έφερε τέσσερις τουλάχιστον χώρους, διαστ. 4×4 μ. ο καθένας, διαρθρωμένους γύρω από μία αυλή. Η ομοιότητα των χώρων, που έφεραν δάπεδο από ισχυρό ερυθρωπό κονίαμα, σε συνδυασμό με τα ενετικά σχεδιαγράμματα, μάς υποδεικνύουν ότι οι χώροι αυτοί ταυτίζονται με τα κελλιά των μοναχών της μονής, τα οποία εκτείνονταν προς Β. και Α. κάτω από το παρεκκλήσι του Corpus Cristi και το οθωμανικό μαυσωλείο αντίστοιχα.

Το κτίριο είχε μια δεύτερη κύρια φάση κατά τους πρώιμους οθωμανικούς χρόνους, όπως συνάγεται από την ανακατασκευή τμημάτων τοίχων αλλά και τα ευρήματα, κυρίως νομίσματα ασημένια και χάλκινα, αλλά και κεραμική που καλύπτουν μια μακρά περίοδο από το β΄ μισό του 15ου έως και το 19ο αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κεραμική του τύπου μαγιόλικα berretina, του β΄ μισού του 16ου αιώνα, και το πινάκιο του εργαστηρίου του Montelupo, της περιοχής της Φλωρεντίας, του α΄ μισό του 16ου αιώνα, τα οποία εντοπίζονται για πρώτη φορά στην πόλη του Ρεθύμνου.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΠΙΤΣΟΓΛΟΥ

Μελιδόνι Μυλοποτάμου

Θέση Παλαιοκκλησιά, παλαιοχριστιανική βασιλική (αγρός Χ. Χωνιανάκη)

Συνεχίστηκε για δεύτερο χρόνο, από τον Ιούλιο έως τον Οκτώβριο 2006, η σωστική ανασκαφή στον παραπάνω αγρό. Η σωστική ανασκαφική έρευνα από επιστημονικό και εργατικό προσωπικό της 28ης ΕΒΑ πραγματοποιήθηκε στο αναφερόμενο ακίνητο, με αρχαιολόγο την υπογράφουσα, το 2004, ενώ κατά τα έτη 2003-2004 είχε αρχικά εντοπιστεί η θέση και είχε πραγματοποιηθεί η πρώτη ανασκαφή από την ΚΕ΄ ΕΠΚΑ με αρχαιολόγο την Ει. Γαβριλάκη.

Από τη σχετική έρευνα αποκαλύφθηκε, στο επίπεδο σχεδόν της θεμελίωσης, ένα τριμερές κτίριο, με ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα. Πρόκειται για μια τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική[14] (Εικ. 18), η θέση της οποίας ήταν γνωστή ως Παλαιοκκλησιά και αναφέρεται από τους Sanders, Pendlebury και Hood, Warren, Cadogan[15]. Το 2004 η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στο μεσαίο και το νότιο κλίτος της βασιλικής έως το επίπεδο των δαπέδων των κλιτών. Σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, η βασιλική φέρει εξωτερικές διαστάσεις 9,95×13,15 μ. μαζί με την αψίδα. Το μεσαίο κλίτος έχει πλάτος 4,85, ενώ το νότιο 3 μ.

Στο μνημείο διαπιστώνονται δύο κύριες οικοδομικές φάσεις. Ίχνη της πρώτης ανιχνεύονται στην αψίδα του Ιερού, στα κατώτερα τμήματα των τοίχων του μεσαίου κλίτους και στο τοιχάριο που βαίνει εγκάρσια στο νότιο τοίχο του μεσαίου κλίτους. Οι τοίχοι της φάσης αυτής είναι χτισμένοι με προσεγμένη αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Στην πρώτη φάση ανήκουν τα ορατά κατώτερα τμήματα των τοίχων, οι οποίοι αποτελούν, πιθανώς, τους αρχικούς στυλοβάτες της βασιλικής, ενώ παράλληλα το εγκάρσιο τοιχάριο στο μεσαίο κλίτος ήταν ενδεχομένως ο στυλοβάτης του φράγματος του πρεσβυτερίου.

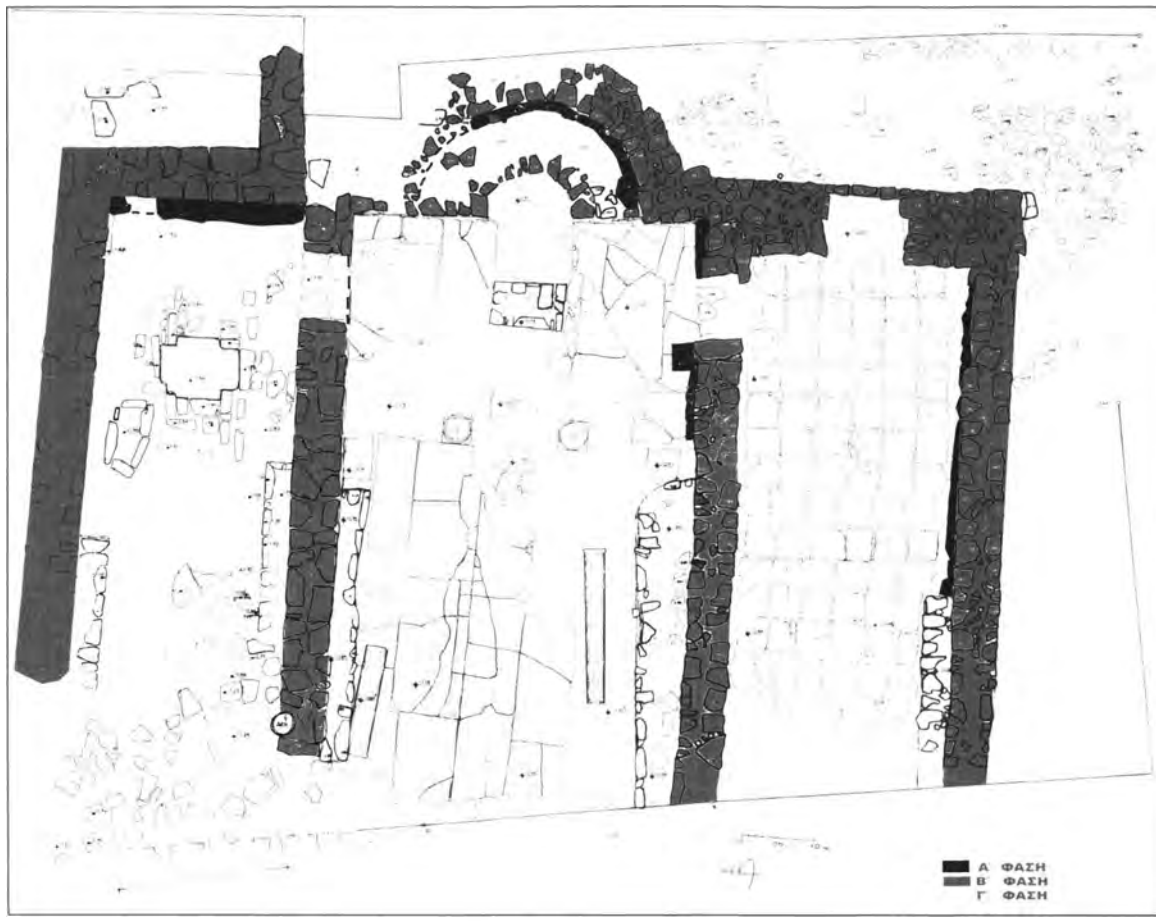
Στη δεύτερη οικοδομική φάση ανήκει ο κύριος όγκος του ναού, με τους σωζόμενους τοίχους σε ύψος 1 μ. περίπου, ενώ πιθανώς και τα δάπεδα των δύο κλιτών κατασκευάστηκαν την ίδια περίοδο. Οι τοίχοι της δεύτερης φάσης του ναού χτίζονται με αργολιθοδομή και χώμα, είναι αμελέστερης κατασκευής και πατούν στους παλαιότερους ή ακολουθούν την κατεύθυνση αυτών, στοιχείο που μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε εν μέρει την κάτοψη του αρχικού ναού. Στους τοίχους αυτούς, πάχ. 0,65 και ύψ. έως 0,55 μ. από τη στάθμη του δαπέδου, δεν βρέθηκαν ίχνη βάσεων κιόνων. Δύο ορθογώνια ανοίγματα, που προστίθενται πιθανώς κατά τη δεύτερη φάση, στο ανατολικό τμήμα του βόρειου και του νότιου κλίτους αντίστοιχα, διευκόλυναν την επικοινωνία των δύο πλευρικών κλιτών με το μεσαίο και εξυπηρετούσαν, πιθανώς, τις λειτουργικές ανάγκες του ναού. Ένα τρίτο άνοιγμα είναι παράλληλα ορατό στο νοτιοδυτικό τμήμα του βόρειου κλίτους.

Στον ανατολικό τοίχο του μεσαίου κλίτους εγγράφεται η ημικυκλική αψίδα του Ιερού, η οποία σώζεται σε ύψος 1 μ. περίπου από το δάπεδο του κλίτους (Εικ. 19). Η χορδή της είναι 3,80 και το βέλος της χορδής 1,50 μ., ενώ το πάχος της είναι 0,85 μ. Στη βάση της αψίδας, εσωτερικά, διατηρείται πώρινος κιονίσκος σε β΄ χρήση. Δυτικότερα αποκαλύφθηκε η πώρινη ορθογωνική βάση της Αγίας Τράπεζας, εγκιβωτισμένη στο δάπεδο του κλίτους, το οποίο αποτελείται από ορθογώνιες πλάκες προκονήσιου μαρμάρου, τοποθετημένες σε τέσσερις σειρές στον άξονα Α.-Δ., ενώ στο ανατολικό τμήμα διευθετούνται στον άξονα Β.-Ν. Από το χώρο του Ιερού αποκολλήθηκαν, παράλληλα, λιγοστά,

μνου: Τα αποτελέσματα από τις πρόσφατες έρευνες, στο Μ. Ανδριανάκης - Ί. Τζαχίλη (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης* 1, Ρέθυμνο 2010, σ. 578-585.

14. Α. Φραϊδάκη, Ανασκαφή της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο Πέραμα Δήμου Γεροποτάμου, 2004-2006 (αγρός Χωνιανάκη), στο Ανδριανάκης - Τζαχίλη, ό.π., σ. 532-538.

15. Βλ. I.F. Sanders, *Roman Crete. An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster 1982· J.D.S Pendlebury, *The Archaeology of Crete. An Introduction*, London 1939· S. Hood - P. Warren - G. Cadogan, Travels in Crete, 1962, *BSA* 59 (1964), σ. 50-99.

Εικ. 18. Μελιδόνι. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Κάτοψη.

ερυθροκύανων αποχρώσεων, ανεικονικά κονιάματα, από το νότιο τοίχο της βασιλικής, πλησίον του αντίστοιχου ορθογώνιου ανοίγματος.

Στο νότιο κλίτος, κάτω από το στρώμα καταστροφής, αποκαλύφθηκε το δάπεδο από ορθογώνιους πλίνθους, σε συμμετρική σχεδόν διάταξη και σε βάθος 0,30 μ. περίπου πάνω από τη στάθμη του μεσαίου κλίτους. Το στοιχείο που ενδιαφέρει, επίσης, είναι η ορθογώνια εσοχή που αποκαλύφθηκε στον ανατολικό τοίχο του κλίτους. Από τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά υποδεικνύεται μια πιθανή μεταβολή του αρχικού σχεδιασμού του συγκεκριμένου τμήματος, προκειμένου να εξυπηρετηθούν ενδεχομένως ορισμένες πρακτικές ανάγκες του ναού, χωρίς ίσως να μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα μιας λειτουργικής χρήσης του συγκεκριμένου χώρου[16].

Εικ. 19. Μελιδόνι. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Άποψη του μεσαίου κλίτους.

Η ανασκαφική έρευνα στο μεσαίο και το νότιο κλίτος απέδωσε μεγάλο όγκο κεραμικής και κινητών ευρημάτων, κυρίως χάλκινων καρφιών, από την ξύλινη στέγη του κτιρίου, τεμαχίων από υαλοπίνακες και χάλκινων ελασμάτων. Από το χώρο της Τράπεζας συνελέγη χάλκινο δοχείο κα-

16. Αντίστοιχο παράδειγμα μετατροπής ανοίγματος, για σαφώς λειτουργικούς λόγους, απαντάται στο νότιο πτερύγιο του εγκάρσιου κλίτους της βασιλικής Πανόρμου (τρίτη φάση).

ντηλιού, το οποίο μπορεί να χρονολογηθεί από αντίστοιχο εύρημα στα μέσα του 6ου αιώνα[17].

Τέλος, πραγματοποιήθηκε περίφραξη του ανεσκαμμένου χώρου, που περιελάμβανε και το βόρειο, μη ανεσκαμμένο, κλίτος. Το 2006 πραγματοποιήθηκε καθαρισμός του περιφραγμένου ανεσκαμμένου χώρου. Η έρευνα περιορίστηκε, κυρίως, στο βόρειο κλίτος του κτιρίου. Απομακρύνθηκε το στρώμα καταστροφής του κλίτους, αποτελούμενο, κυρίως, από άφθονο δομικό υλικό. Σε βάθος 0,30 μ. περίπου από την επιφάνεια του στρώματος καταστροφής αποκαλύφθηκε δεύτερο στρώμα καταστροφής, που απέδωσε παιδική κιβωτιόσχημη ταφή στο βορειοανατολικό τμήμα του κλίτους, ενώ στην αμέσως επόμενη στάθμη, 0,35 μ. περίπου, ήλθε στο φως κτιστή σταυρική κατασκευή, εσωτ. διαστ. 1,06×0,81 μ., διευθετημένη ανατολικά και επενδεδυμένη με υδραυλικό κονίαμα στα εσωτερικά πλευρικά τοιχία, πήλινο αγωγό για την απορροή υδάτων και κάλυψη του ρηχού πυθμένα (βάθ. 0,30 μ.) από ακανόνιστες πλάκες μαρμάρου. Πρόκειται για μικρή βαπτισματική εγκατάσταση, που μπορεί να χρονολογηθεί από την πρώτη μελέτη της κεραμικής περίπου στις αρχές του 6ου αιώνα. Στη δυτική της πλευρά διατηρούνταν ένας χαμηλός αναβαθμός για την πρόσβαση στο εσωτερικό της, στοιχείο που υποδεικνύει, πιθανώς, τη μερική βύθιση των ενήλικων βαπτιζομένων χωρίς, ωστόσο, να αποκλείεται και η πρακτική της καταβύθισης νηπίων[18].

Η ανασκαφή του βόρειου κλίτους ολοκληρώθηκε με την αποκάλυψη του δυτικού τμήματός του. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε μια επιμέρους τομή στα ανατολικά του βόρειου κλίτους, για τη διερεύνηση της χρήσης του παρακείμενου χώρου στο σημείο αυτό. Ο χώρος αυτός ορίζεται στα νότια από τον αντίστοιχο τοίχο του βόρειου κλίτους. Αποκαλύφθηκε, επίσης, στο σημείο αυτό τμήμα του βόρειου τοίχου του κλίτους, που έκλεινε από βόρεια τον παρακείμενο χώρο. Από την ανασκαφή του χώρου προέκυψε ανακομιδή οστών.

ΑΘΗΝΑ ΦΡΑΪΔΑΚΗ

17. Α. Μέντζος, Η κοιμητηριακή βασιλική του Δίου. Τα προσκτίσματα, *ΑΕΜΘ* 6 (1995), σ. 235-243.

18. Όμοιο βάθος (0,30 μ.) σημειώνεται στη βαπτισματική κολυμβήθρα του Δίου και συνδυάζεται από τον ανασκαφέα με τη διάδοση του νηπιοβαπτισμού κατά τον 6ο αιώνα. Βλ. Μέντζος, ό.π.

ΚΒ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά τη διάρκεια του 2006 εργάστηκαν στην Εφορεία οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Β. Πατσιαδά, Σ. Μαρκέτου, Ε. Κανίνια, Ε. Φαρμακίδου, Σ. Παλαιολόγου, Π. Τριανταφυλλίδης, Φ. Ζερβάκη και Κ. Μπαϊράμη στη Ρόδο, η Ε. Σκέρλου στην Κω και οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί Δ. Παπαϊωάννου και Β. Μαγειρία. Ο αρχαιολόγος Δ. Μποσνάκης, ο οποίος είχε μετατεθεί στο Επιγραφικό Μουσείο της Αθήνας, επέστρεψε στην Εφορεία το Σεπτέμβριο του 2006 και ασχολήθηκε με το Αρχαιολογικό Μουσείο Καλύμνου. Τη φετινή χρονιά προστέθηκαν στη δύναμη της Εφορείας μας, ως υπάλληλοι αορίστου χρόνου, οι αρχαιολόγοι Χ. Φανταουτσάκη και Ν. Χριστοδουλίδης στη Ρόδο, καθώς και ο τοπογράφος μηχανικός Α. Αγγούριας, ο οποίος, όμως, πολύ γρήγορα τοποθετήθηκε στην Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Δωδεκανήσου. Έτσι, η Εφορεία μας εξακολουθεί να στερείται της απολύτως απαραίτητης ειδικότητας του τοπογράφου.

Για τις ανάγκες της διενέργειας των σωστικών ανασκαφών προσλήφθηκαν για μικρότερα χρονικά διαστήματα οι αρχαιολόγοι Χ. Μπόλου, Ε. Τσακανίκα και Τ. Χατζηνικόλα στη Ρόδο, Ν. Γρηγοριάδου στην Κω, Δ. Καμπούρη στην Αστυπάλαια, Ευ. Ρουσάκη στην Κάρπαθο και ο αρχιτέκτων Γ. Σιδερής στην Κω.

Μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας απορρόφησε και αυτή τη χρονιά η εκτέλεση των έργων που είναι ενταγμένα στο Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Νοτίου Αιγαίου 2000-2006. Το προηγούμενο έτος ολοκληρώθηκε και αποδόθηκε στο κοινό το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρπάθου. Τη φετινή χρονιά προχώρησαν εντατικά οι εργασίες οργάνωσης της Προϊστορικής και της Επιγραφικής Συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου, καθώς και οι εργασίες διαμόρφωσης στον ιστορικό κήπο του μουσείου. Παράλληλα, συνεχίστηκαν οι οικοδομικές εργασίες στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Νισύρου και η προετοιμασία της έκθεσης στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Καλύμνου, όπου συνέχισε να εργάζεται η αρχαιολόγος Ν. Γάργαλη.

Στο πλαίσιο του επίσης ενταγμένου στο ΠΕΠ Νοτίου Αιγαίου έργου «Στερέωση, αναστήλωση και διαμόρφωση αρχαίου τείχους Νισύρου», εργάστηκαν η αρχιτέκτων Ά. Αποστόλου και η αρχαιολόγος Μ. Χαλκίτη. Στην Αμοργό, νησί που ανήκει πλέον στην αρμοδιότητα της Εφορείας Κυκλάδων, συνεχίστηκε η εκτέλεση του χρηματοδοτούμενου από το Γ΄ ΚΠΣ έργου «Στερέωση-διαμόρφωση πύργου Αγίας Τριάδος Αμοργού», με ευθύνη της Εφορείας μας και με την πολύτιμη συνεργασία της καθηγήτριας Λ. Μαραγκού. Στο έργο απασχολήθηκε ο αρχαιολόγος Μ. Δεσποτίδης[1].

Όπως κάθε χρονιά, η Υπηρεσία μας πραγματοποίησε και το 2006 μεγάλο αριθμό σωστικών ανασκαφών στη Ρόδο, την Κω και τα υπόλοιπα νησιά, τα οποία παρουσιάζουν τα τελευταία χρόνια έντονη οικοδομική δραστηριότητα. Λόγω της ελλιπούς χρηματοδότησης της Εφορείας μεγάλο μέρος των σωστικών ανασκαφών, αναλυτικές εκθέσεις για τις οποίες δίνονται παρακάτω από τους υπεύθυνους αρχαιολόγους, χρηματοδοτήθηκε από τους ιδιοκτήτες των οικοπέδων.

Παράλληλα με τον όγκο των υπόλοιπων σωστικών ανασκαφών, η Υπηρεσία μας είχε και την ευθύνη για την υλοποίηση του υποέργου των σωστικών ανασκαφών στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου έργου της κατασκευής της Νέας Περιμετρικής οδού πόλεως Ρόδου, όπου εργάστηκε η αρχαιολόγος Π. Βρατσάλη. Για τις ανάγκες της διενέργειας σωστικής ανασκαφής στο πλαίσιο της κατασκευής του 13ου Δημοτικού Σχολείου από τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου προσλήφθηκε, στο τέλος του έτους, η αρχαιολόγος Μ.-Σ. Αγιακάτσικα.

Κατά το 2006 ξεκίνησαν, για πρώτη φορά από την Εφορεία μας, δύο συστηματικές ανασκαφικές έρευνες. Πρόκειται για την ανασκαφή στην περιοχή της Κυμισάλας της Ρόδου, θέσης πολύ γνωστής στην αρχαιολογική έρευνα, η οποία διενεργείται σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Από την πλευρά της Εφορείας μας συμμετέχει η αρχαιολόγος Β. Πατσιαδά και από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου ο λέκτωρ Κλασικής Αρχαιολογίας Μ. Στεφανάκης. Η δεύτερη συστηματική ανασκαφική έρευνα γίνεται στη θέση Καστράκι του ακριτικού Αγαθονησίου, υπό τη διεύθυνση του αρχαιολόγου της Εφορείας μας Π. Τριανταφυλλίδη.

Και το 2006 συνεχίστηκε το μεγάλο έργο της αναστήλωσης των μνημείων στην ακρόπολη της Λίνδου, το οποίο

1. Για τη συνοπτική έκθεση του έργου, βλ. *Το Έργον* 53 (2006), σ. 60-64.

εκτελείται από την αρμόδια Επιτροπή του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, με πρόεδρο της επιτροπής την επίτιμη έφορο Η. Ζερβουδάκη και με ευθύνη των μηχανικών Β. Ελευθερίου και Μ. Πίκουλα και της αρχαιολόγου Ε. Τσακανίκα.

Για όλα τα παραπάνω έργα δίνονται στη συνέχεια αναλυτικές εκθέσεις.

Κατά το τρέχον έτος, επίσης, η Εφορεία μας διεκπεραίωσε ένα μεγάλο διοικητικό έργο και συνέχισε το έργο της προστασίας και κήρυξης αρχαιολογικών χώρων και ζωνών προστασίας. Σε συνεργασία με την 4η ΕΒΑ προχώρησε σε καταγραφή των αρχαιολογικών θέσεων της περιοχής Αρχαγγέλου Ρόδου, προκειμένου να υποβληθεί στο ΥΠΠΟ φάκελος για την κήρυξη αρχαιολογικών χώρων στην περιοχή.

Στον τομέα της οργάνωσης των γραφείων της Εφορείας, ολοκληρώθηκαν, με την επίβλεψη της αρχιτέκτονος της Εφορείας Δ. Παπαϊωάννου, οι οικοδομικές εργασίες στον όροφο του καταλύματος της Ωβέρνης, όπου μεταφέρθηκε το Τεχνικό Τμήμα της Εφορείας μας. Επίσης, με επίβλεψη του μηχανικού Α. Ηρακλείδη, κατασκευάστηκε στην «περιβόλα» της Εφορείας μας μεταλλικό στέγαστρο με ράφια για τη φύλαξη των πώρινων αρχιτεκτονικών μελών που βρίσκονταν στον κήπο του αρχαιολογικού μουσείου. Τα μέλη καταγράφηκαν και τακτοποιήθηκαν με ευθύνη της αρχαιολόγου Β. Πατσιαδά.

Τέλος, έγιναν και φέτος εργασίες καθαρισμού, συντήρησης, καταγραφής και φωτογράφησης των αρχαίων στα εργαστήρια της Ρόδου και της Κω.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Προϊστορική Συλλογή

Ξεκίνησαν με αυτεπιστασία οι εργασίες έκθεσης της Προϊστορικής Συλλογής στη δυτική πτέρυγα του κτιρίου, που αποτελεί το πρώτο υποέργο του ευρύτερου έργου «Βελτίωση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου», στο πλαίσιο του Επιχειρησιακού Προγράμματος της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης 2000-2006. Αφού ολοκληρώθηκαν οι οικοδομικές και ξυλουργικές εργασίες στο εσωτερικό και το εξωτερικό του κτιρίου, καθώς και στο χώρο των πολυμέσων και των χώρων υγιεινής για ΑμΕΑ, έγινε η απαραίτητη ηλεκτρολογική εγκατάσταση, παράλληλα με την πυρανίχνευση, την πυρασφάλεια και την τοποθέτηση συστημάτων συναγερμού και τοποθετήθηκαν, μετά την προμήθειά τους με διεθνή διαγωνισμό, οι 32 προθήκες της έκθεσης, 24 στον όροφο και οκτώ στο ισόγειο του κτιρίου, σύμφωνα με τη μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη. Στη συνέχεια, μεταφέρθηκαν όλα τα αρχαία αντικείμενα από τις αποθήκες της Εφορείας στους χώρους της έκθεσης και ολοκληρώθηκε η συντήρησή τους και η αισθητική βελτίωση σε όσα αντικείμενα ήταν απαραίτητη η συμπλήρωση με γύψο.

Οργάνωση των χώρων σύμφωνα με τις ενότητες της έκθεσης

Όροφος. Οι επτά χώροι του ορόφου, ο οποίος είχε ανακατασκευαστεί πλήρως κατά τη δεκαετία του 1950, μετά το βομβαρδισμό που είχε υποστεί στο τέλος του πολέμου, διαρρυθμίστηκαν σύμφωνα με τη μουσειολογική και μουσειογραφική μελέτη, για την καλύτερη παρουσίαση και αφήγηση της προϊστορικής κατοίκησης του νησιού, από τις νεολιθικές κοινωνίες έως και τη μυκηναϊκή φάση του οικισμού της Ιαλυσού (Τριάντα), πριν από την οριστική του εγκατάλειψη, στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΑ2/αρχές ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου. Για την αφηγηματική ροή της έκθεσης τοποθετήθηκαν πετάσματα, τα οποία χρωματίστηκαν με καστανέρυθρο/κεραμιδί χρώμα, σε ανοικτότερο τόνο από τα πήλινα πλακίδια των δαπέδων του μουσείου.

Στον προθάλαμο υποδέχονται τον επισκέπτη μεγάλα πετάσματα, όπου θα αναρτηθούν σχεδιάγραμμα με τις ενότητες της έκθεσης στο ισόγειο και τον όροφο, ο χάρτης της Ρόδου με όλες τις προϊστορικές θέσεις του νησιού και χρονολογικός πίνακας της προϊστορικής Ρόδου με συγχρονισμούς με άλλες θέσεις του Αιγαίου. Στην αίθουσα Α, που θα είναι αφιερωμένη στις πρώτες κοινωνίες του νησιού κατά τη νεότερη και τελική νεολιθική περίοδο[2], τοποθετήθηκαν τρεις μεγάλες προθήκες· δύο στον ανατολικό τοίχο και η άλλη στο δυτικό, ανάμεσα στο πέτασμα με το χρονολογικό πίνακα και το τριμερές πέτασμα για την ανάρτηση ενημερωτικού κειμένου με εποπτικό υλικό για τη νεολιθική περίοδο στη Ρόδο και τα νησιά.

Στην επόμενη αίθουσα Β, τη μεγαλύτερη από τις αίθουσες του ορόφου, παρουσιάζονται τρεις ενότητες. Η πρώτη, στο ανατολικότερο τμήμα της αίθουσας, αναφέρεται στην πρωτοχαλκή ΙΙ και ΙΙΙ περίοδο του νησιού[3]. Η δεύτερη ενό-

2. Α. Σάμψων, Το νοτιοανατολικό Αιγαίο στα νεολιθικά χρόνια, *ΑΕ* 1983, σ. 5-13. A. Sampson, The Neolithic of the Dodecanese and the Aegean Neolithic, *BSA* 79 (1984), σ. 239-249. Α. Σάμψων, *Η νεολιθική κατοίκηση στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1987. Ο ίδιος, *Η νεολιθική κατοίκηση στο Γυαλί της Νισύρου*, Αθήνα 1988.

3. S. Dietz, Two Painted Duck-Vases from Rhodes, *Acta Archaeologica* 45 (1974), σ. 133-143. Τ. Μαρκέτου, Ασώματος Ρόδου. Τα μεγαρόσχημα κτήρια και οι σχέσεις τους με το βορειοανατολικό Αιγαίο, στο Χ. Ντούμας - V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η πρώιμη εποχή του χαλκού στο βόρειο Αιγαίο. Poliochni e l'antica età del bronzo nell'Egeo settentrionale*, Αθήνα 1997, σ. 395-413.

τητα, στο δυτικό τμήμα της αίθουσας, είναι αφιερωμένη στη μεσοχαλκή κατοίκηση της Ιαλυσού[4]. Προετοιμάστηκε, επίσης, ο υπερυψωμένος χώρος επάνω από το διαβατικό της οδού Λάχητος, όπου θα εκτεθεί η τρίτη ενότητα από το νεκροταφείο της υστεροχαλκής ΙΑ στην παραλία του υστεροχαλκού ΙΑ οικισμού της Ιαλυσού[5].

Στον προθάλαμο της επόμενης αίθουσας Γ θα παρουσιαστεί η ιστορία των ιταλικών ανασκαφών της Ιαλυσού σε πέτασμα αναρτημένο στην εσοχή του ανατολικού τοίχου[6]. Στην κυρίως αίθουσα Γ, όπου θα παρουσιαστεί η μεγάλη υστεροχαλκή Ι πόλη στην ακμή της, πριν από τη μεγάλη έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας και την πτώση της ηφαιστειακής τέφρας, τοποθετήθηκαν επτά μικρές προθήκες, που απηχούν με αφαιρετικό τρόπο τα ερμάρια στις οικίες της ύστερης εποχής του Χαλκού Ι στο Ακρωτήρι της Θήρας. Σε κάθε προθήκη προβάλλεται μια μικρή ενότητα. Οι τέσσερις προθήκες του δυτικού τοίχου θα περιέχουν αντιπροσωπευτικά αντικείμενα του μινωικού τύπου νοικοκυριού, όπως μαγειρικά σκεύη από τον οικισμό[7], άωτα κωνικά και άλλα κύπελλα[8], γεφυρόστομους σκύφους και άλλα κλειστά αγγεία[9]. Στις τρεις προθήκες του ανατολικού τοίχου θα παρουσιαστούν σε μια ενότητα η μεταλλουργία, η μεταλλοτεχνία[10], λίθινες μήτρες, χοάνη για την τήξη χαλκού και δισκοειδές τάλαντο, χρυσά ενώτια από τον οικισμό[11], στην άλλη ενότητα τα λίθινα λυχνάρια[12] και πύραυνα[13], ενώ στην τελευταία θα παρουσιαστούν αντικείμενα που σχετίζονται με τη θρησκεία, όπως ειδώλια χάλκινων λατρευτών[14], πήλινα ρυτά σε μορφή ταύρου, κεφαλή αιγάγρου από τελετουργικό σκεύος[15], ρυτά[16] και τμήματα από τράπεζα προσφορών με τελετουργική σκηνή και τοπίο Νείλου[17].

Η σειρά των προθηκών του ανατολικού τοίχου καταλήγει σε πέτασμα, όπου θα αναρτηθεί εποπτικό υλικό και κείμενο σχετικά με τα αντικείμενα θρησκευτικής έκφρασης από την Ιαλυσό, ενώ απέναντι, στη συνέχεια των προθηκών του δυτικού τοίχου, τοποθετήθηκε πέτασμα για την ανάρτηση εποπτικού υλικού και πληροφοριών για την αρχιτεκτονική του υστεροχαλκού ΙΑ οικισμού και την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας[18].

Η μετάβαση στην επόμενη, μικρότερη σε διαστάσεις, αίθουσα Δ γίνεται μέσα από αναπαράσταση κάτοψης των λίθινων βάσεων των παραστάδων πολυθύρου. Η μινιμαλιστική αυτή αναπαράσταση στο άνοιγμα ανάμεσα στις δύο αίθουσες συμβολίζει το πέρασμα από την αυτάρκη οικονομία του υστεροχαλκού ΙΑ νοικοκυριού στο διαφορετικό κόσμο της επόμενης υστεροχαλκής ΙΒ/ΙΙ φάσης. Οι τρομακτικές για την κτηνοτροφία και τη γεωργία, και γενικότερα την οικονομία και την ευημερία του νησιού, επιπτώσεις από την πτώση της τέφρας, η αλλαγή του κλίματος σε όλο το Αιγαίο, η εξαφάνιση του Ακρωτηρίου και οι επιπτώσεις στην έως τότε ακμάζουσα μινωική Κρήτη θα φέρουν στο προσκήνιο τους Μυκηναίους, ενώ στρέφουν τους κατοίκους του νησιού προς τη θάλασσα και τα ταξίδια, αποτέλεσμα

4. T. Marketou, Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period, *Rend. Mor. Acc. Lincei* s. 9, v. 9 (1998), σ. 43-45, εικ. 1, πίν. VIa-c. Η ίδια, Ialysos and its Neighbouring Areas in the MBA and the LBI Periods: a Chance for Peace, στο C.F. Macdonald - E. Hallager - W.D. Niemeier (επιμ.), *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean - New Evidence. Acts of a Minoan Seminar, 22-23 January 2005, in collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens*, Monographs of the Danish Institute at Athens, τ. 8, Αθήνα 2009, σ. 73-96. M. Benzi, Evidence for a Middle Minoan Settlement on the Acropolis at Ialysos (Mt. Philerimos), στο R. Hägg - N. Marinatos (επιμ.), *The Minoan Thalassocracy: Myth and Reality, Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens (31 May-5 June 1982)*, Stockholm 1984, σ. 93-105.

5. Marketou (1998), Excavations at Trianda, ό.π., σ. 60-61, πίν. IIIb, IV, Va-b.

6. G. Monaco, Scavi nella zona Micenea di Jaliso (1935-1936), *ClRh* X (1941), σ. 41-183.

7. Marketou (1998), Excavations at Trianda, ό.π., σ. 55-58, εικ. 13, πίν. VIIIb, IXa. T. Marketou - E. Karantzali - H. Mommsen - N. Zacharias - V. Kilikoglou - A. Schwedt, Pottery Wares from the Prehistoric Settlement at Ialysos (Trianda) in Rhodes, *BSA* 101 (2006), σ. 9-10.

8. Marketou (1998), Excavations at Trianda, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 50, 52, εικ. 5 άνω αριστερά. Marketou κ.ά, ό.π., σ. 9-10.

9. Marketou (1998), Excavations at Trianda, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 50, 52-54, 58, εικ. 4, 5 δεξιά, εικ. 6, 8, 14 αριστερά, πίν. VII.

10. Monaco, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 73, εικ. 9.

11. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 79.

12. Monaco, ό.π. (υποσημ. 6), εικ. 42-44.

13. Marketou (1998), Excavations at Trianda, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 57-58, εικ. 13 αριστερά.

14. T. Marketou, LB I Statuettes from Rhodes, στο V. Karageorghis - N. Stampolidis (επιμ.), *Eastern Mediterranean: Cyprus - Dodecanese - Crete, 16th-6th c. BC, Proceedings of the International Symposium, Rethymnon, 13-16 May 1997*, Athens 1998, σ. 55-72.

15. Monaco, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 73-74, εικ. 20.

16. Marketou (1998), Excavations at Trianda, ό.π. (υποσημ. 4), σ. 52, εικ. 5 κάτω αριστερά. T. Marketou, Santorini Tephra from Rhodes and Kos: Some Chronological Remarks Based on the Stratigraphy, στο A.D. Hardy - C. Renfrew (επιμ.), *Thera and the Aegean World* III, τ. 3: Chronology, London 1990, σ. 109, εικ. 18. Marketou κ.ά, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 28, εικ. 3:86.

17. T. Marketou, Tripod Table with Acrobats, στο J. Aruz - K. Benzel - J.M. Evans (επιμ.), *Beyond Babylon. Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium BC*, New York 2008, σ. 129-130.

18. Marketou (1990), ό.π. (υποσημ. 16), σ. 100-111. T. Μαρκέτου, Ηφαιστειακή τέφρα και πλημμύρες στον οικισμό της ύστερης χαλκοκρατίας της Ιαλυσού, στο *Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα: Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί. Archäoligische Forschungen und Funde in der Dodekanes: Rhodos, Ialyssos, Kos Nisyros und Giali*, Weilheim/Ob 2007, σ. 157-180.

των οποίων είναι η εισροή προϊόντων από την ανατολική Μεσόγειο, την Κύπρο, την Κρήτη, την ηπειρωτική Ελλάδα αλλά και τη γειτονική Κω. Ανάμεσα στα πολυτελή εισηγμένα κεραμικά[19] ξεχωρίζουν και τοπικές μιμήσεις κυπριακών αγγείων[20]. Για το λόγο αυτό, η μικρή αυτή αίθουσα, που υποδηλώνει τη συρρίκνωση της μεγάλης υστεροχαλκής ΙΑ πόλης, έχει χρωματιστεί σε θαλασσί χρώμα υποδεικνύοντας τη στροφή προς τα θαλασσινά ταξίδια και το εμπόριο.

Στην τελευταία αίθουσα Ε τρεις μεγάλες προθήκες καταλαμβάνουν όλο το μήκος των τοίχων, εκτός από το ανοικτό παράθυρο στη νοτιοδυτική γωνία, που βλέπει στον ιστορικό κήπο του αρχαιολογικού μουσείου. Εδώ παρουσιάζονται τρεις ενότητες από τη ζωή κατά τη μυκηναϊκή φάση του οικισμού της Ιαλυσού.

Στην πρώτη ενότητα θα μπορεί να δει ο επισκέπτης καθημερινά αγγεία και σκεύη εγχώριας παραγωγής, που συνήθως δεν εκτίθενται σε άλλα μουσεία[21], ενώ στην επόμενη θα παρουσιάζονται εισηγμένα αγγεία από την Αργολίδα. Στην τελευταία ενότητα θα αποτυπώνεται το στρώμα της οριστικής εγκατάλειψης του μυκηναϊκού οικισμού της Ιαλυσού με τα ευρήματα από το στρώμα καταστροφής στο σκάμμα για την κολυμβητική δεξαμενή του ακινήτου Λιαμή[22] και τις αγνύθες από τον αργαλειό που βρέθηκε πλάι στον κεραμικό κλίβανο στο νοτιοανατολικό τμήμα της μυκηναϊκής φάσης του οικισμού της Ιαλυσού[23].

Ισόγειο. Οι τρεις χώροι του ισογείου, που ανήκουν στην ιπποτική φάση του κτιρίου Villaragut, διατηρήθηκαν στην αρχική τους μορφή, ούτως ώστε το κτίριο να είναι εύκολα αναγνώσιμο από τους μελετητές του κτιριακού συνόλου αλλά και από το ευρύτερο κοινό. Κατά τις εργασίες εξυγίανσης της υγρασίας του χώρου πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα στο νοτιότερο τμήμα του, όπου ήλθε ξανά στο φως τμήμα από την πλακόστρωση της αρχαίας οδού Ρ31, που στην περιοχή αυτή σώζεται περιμετρικά[24]. Αποκαλύφθηκαν, επίσης, οι εξωτερικές πλευρές της θεμελίωσης του βόρειου και του δυτικού τοίχου. Βορειότερα από το σωζόμενο πλακόστρωτο βρέθηκε κτιστό πηγάδι με πόσιμο νερό, προφανώς από την εποχή της τουρκοκρατίας, η τελευταία χρήση του οποίου ανάγεται στην εποχή του μεσοπολέμου, όπως μαρτυρεί το ιταλικό σκυρόδεμα που σώθηκε στο φιλιατρό του. Το πηγάδι αυτό στάθηκε ιδιαίτερα χρήσιμο για την απορροή των υδάτων των κλιματιστικών. Καθαρίστηκαν και αρμολογήθηκαν με αρμόστοκο διακριτικού χρώματος οι πωρόλιθοι της τοιχοποιίας, τόσο στους χώρους της έκθεσης όσο και στους παρακείμενους χώρους υγιεινής και στη βορειότερη αίθουσα που προορίζεται για την εγκατάσταση των πολυμέσων του μουσείου. Η ηλεκτρολογική εγκατάσταση έγινε υποδαπέδια, πριν από την τοποθέτηση των πλακιδίων, ενώ, παράλληλα, έγιναν και όλες οι απαραίτητες οδεύσεις για το γενικό φωτισμό και την παροχή ρεύματος στις προθήκες και τις εγκαταστάσεις του κλιματισμού. Επειδή η ανερχόμενη υγρασία στο χώρο του ισογείου είναι μεγάλη, πραγματοποιήθηκε μόνωση στο δάπεδο με στρώσεις χαλικιών, σκυρόδεμα πάχ. 8-10 εκ. και στεγανωτική μεμβράνη.

Για την περαιτέρω απομόνωση της υγρασίας πραγματοποιήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα, με επίβλεψη της αρμόδιας 4ης ΕΒΑ, εξωτερικά του νότιου τοίχου του κτιρίου, η οποία έφερε στο φως μεσαιωνικές ταφές και κτιριακά κατάλοιπα παλαιότερων μεσαιωνικών φάσεων του συγκροτήματος. Ανοίχθηκε, επίσης, βαθιά τάφρος κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς του δυτικού τοίχου του κτιρίου, επί της οδού Λάχητος, ενώ αποκαταστάθηκε από την αρμόδια Υπηρεσία Ύδρευσης παλαιότερη διαρροή του σωλήνα των ομβρίων.

Για την ασφάλεια των ευρημάτων στο ισόγειο τοποθετήθηκαν προστατευτικά κιγκλιδώματα στο μεγάλο παράθυρο του νότιου τοίχου του ισογείου, όπως και στα υπόλοιπα παράθυρα του ορόφου, εκτός από εκείνα που βλέπουν στην οδό Ιπποτών. Στον καμαροσκεπή ημιυπαίθριο χώρο του ισογείου, αφού ολοκληρώθηκαν όλες οι εργασίες πελεκήματος και αρμολόγησης της τοιχοποιίας, αντικαταστάθηκε το βοτσαλωτό δάπεδο. Στο τμήμα του μπροστά από την είσοδο σχηματίστηκε με την ένθεση μαύρων βοτσάλων διακοσμητικό μοτίβο σχηματοποιημένου ΥΕ ΙΙΙΑ1 αργοναύτη από αγγείο της συλλογής στο ισόγειο.

Έγινε η μελέτη για την τοποθέτηση μεγάλης υαλόφρακτης κατασκευής στο βάθος της καμαροσκεπούς μικρής υπερυψωμένης αίθουσας του ισογείου, όπου θα παρουσιαστεί σε αναπαράσταση μυκηναϊκή ταφή από την Πυλώνα[25]. Προ-

19. Marketou κ.ά, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 28-32, εικ. 4-5.

20. V. Karageorghis - T. Marketou, Late Bronze Age Ia/Ib Rhodian Imitations of Cypriote Ceramics. The Evidence from Trianda, στο E. Cherny - I. Hein - H. Hunger - D. Melman - A. Schwab (επιμ.), *Timelines. Studies in Honour of Manfred Bietak*, τ. ΙΙ, *Orientalia Lovaniensia Analecta* 149, Leuven - Paris - Dudley, MA 2006, σ. 455-462.

21. Monaco, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 151-152, εικ. 110, 112, 114.

22. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 287-288.

23. Τ. Μαρκέτου, Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στον προϊστορικό οικισμό της Ιαλυσού (Τριάντα, Ρόδος), στο *Althellenische Technologie und Technik von der prähistorischen bis zur helllenistischen Zeit mit Schwerpunk auf der prähistorischen Epoche, 21.03.2003,* Ohlstadt/Obb. Deutchland Weilheim 2004, σ. 133-144.

24. M. Cante, Il tetrapylon, στο M. Livadiotti - G. Rocco (επιμ.), *La Presenza Italiana del Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservatore, Le progettuali*, Catania 1996, σ. 26-30, εικ. 68.

25. E. Karantzali, The Mycenaean Cemetery at Pylona on Rhodes, *BAR* 988 (2001). Η ίδια, A New Mycenaean Pictorial Rhyton from Rhodes, στο V. Karageorghis - N. Stampolidis (επιμ.), *Eastern Mediterranean: Cyprus - Dodecanese - Crete. 16th-6th c. BC, Proceedings of the International Symposium, Rethymnon, 13-16 May 1997,* Athens 1998, σ. 87-104.

στατευτικό μετάλλινο κιγκλίδωμα ασφαλείας τοποθετήθηκε στην κλίμακα που οδηγεί από τη μεγάλη αίθουσα στη μικρή αίθουσα της Πυλώνας.

Στους σκοτεινούς χώρους του ισογείου, οι προθήκες του οποίου φωτίζονται με οπτικές ίνες, θα δοθεί στον επισκέπτη μια συνοπτική εικόνα των μυκηναϊκών ταφικών εθίμων, αφού ο περιορισμένος χώρος δεν επιτρέπει την αναλυτικότερη παρουσίαση των πλούσιων μυκηναϊκών νεκροταφείων της Ιαλυσού και του υπόλοιπου νησιού.

Τέλος, μεταφέρθηκαν τα προς έκθεση πήλινα ευρήματα από τα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Ιαλυσού[26] και συνεχίστηκε η επιτόπου συντήρηση, αποκατάσταση και αισθητική βελτίωση των συμπληρώσεων στα μη ακέραια ευρήματα.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Επιγραφική Συλλογή

Ολοκληρώθηκαν στο ισόγειο του αναστηλωμένου τουρκικού αρχοντικού, γνωστού ως κτίριο ή οικία Villaragut, δυτικά του αρχαιολογικού μουσείου στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, οι εργασίες διαμόρφωσής του σε χώρο έκθεσης της Επιγραφικής Συλλογής της Ρόδου[27]. Κατά το 2006 οι εργασίες περιελάμβαναν: ψέκασμα των εσωτερικών επιφανειών των τοίχων με ειδικό στερεωτικό υγρό για την αντιμετώπιση της υγρασίας, δημιουργία προσβάσεων στους χώρους της έκθεσης, εγκατάσταση γυάλινων θυρών ασφαλείας, συμπληρωματικές ηλεκτρολογικές εγκαταστάσεις, τοποθέτηση κλιματιστικών, επίχριση των βάσεων στήριξης των επιγραφών με ρητινούχο τσιμεντοκονία και χρωματισμό τους, τοποθέτηση ειδικού προστατευτικού διαφανούς κρυστάλλου για την ανάδειξη των μεσαιωνικών αποχωρητηρίων στην αίθουσα ΙΙΙ της έκθεσης, επίχριση με κονίαμα του ορύγματος έκθεσης αρχαίων ενεπίγραφων οστεοθηκών στην αίθουσα IV, δημιουργία ιδιοκατασκευής επιμήκους βάσεως στήριξης επιτύμβιων κυλινδρικών βωμών.

Συνεχίστηκε, από τους έμπειρους συντηρητές της Εφορείας και το εργατοτεχνικό προσωπικό, το επίπονο έργο της μεταφοράς των ογκωδών ενεπίγραφων λίθινων μελών και γλυπτών από τους χώρους φύλαξης, αποθήκες ή υπαίθριους χώρους του μουσείου και της Εφορείας, στους χώρους έκθεσής τους. Η τοποθέτηση των ογκωδέστερων μελών στις βάσεις στήριξης πραγματοποιήθηκε με ηλεκτρικό ανυψωτικό μηχάνημα και παλετοφόρο. Σύμφωνα με τη μουσειογραφική μελέτη, ορισμένες επιγραφές στερεώθηκαν στους τοίχους του κτιρίου. Στην αίθουσα IV τοποθετήθηκαν σε όρυγμα με χώμα οστεοθήκες από λάρτιο λίθο. Στην ίδια αίθουσα, στο κέντρο, σε περίοπτη δεσπόζουσα θέση, τοποθετήθηκε το επιβλητικό επιτύμβιο άγαλμα γυναικείας μορφής στον τύπο της Pudicitia, αντιπροσωπευτικό δείγμα μνημειακής γλυπτικής διακόσμησης από τη δυτική ροδιακή νεκρόπολη, το οποίο χρονολογείται γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.[28]. Το υπερφυσικού μεγέθους μαρμάρινο αυτό γλυπτό τοποθετήθηκε και στερεώθηκε στη βάση στήριξής του τμηματικά: πρώτα το κάτω μισό τμήμα του και στη συνέχεια τοποθετήθηκε και συγκολλήθηκε το άνω μισό. Σημειώνεται ότι τα δύο αυτά κομμάτια είχαν δουλευτεί ξεχωριστά και στην αρχαιότητα. Στη συνέχεια τοποθετήθηκε σε ξεχωριστή βάση η επιγραφή από λάρτιο λίθο που βρέθηκε στην υπέργεια διαμόρφωση ταφικού θαλάμου, στην ίδια ανασκαφή με το άγαλμα[29], η οποία αναφέρει ότι ο Ρόδιος πολίτης Μνησέρως, γιος του Διονυσίου από το λινδιακό Δήμο των Αργείων, ίδρυσε το μνημείο για τη σύζυγό του Μηνοδώρα, θυγατέρα του Δημητρίου από το Δήμο Νεοπολιτών της Ιαλυσίας, εξαιτίας της καλής του διάθεσης προς αυτή.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Ιστορικός κήπος Μουσείου Ρόδου

Το 2006 άρχισε η υλοποίηση του υποέργου της ανάδειξης και διαμόρφωσης του ιστορικού κήπου του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου. Ο κήπος ίσως βρισκόταν στη θέση αυτή από τους μεσαιωνικούς χρόνους ως τμήμα του νέου νοσοκομείου των Ιπποτών, το οποίο λειτουργούσε στο χώρο του μουσείου. Η σημερινή του μορφή ανήκει σε διαμόρφωση της περιόδου της ιταλοκρατίας και συνδυάζει στοιχεία της αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής του κήπου – τεχνητές λίμνες με μίμηση βράχου – με στοιχεία της μουσουλμανικής κηποτεχνικής, όπως ξύλινο περίπτερο με πολύχρωμο διάκοσμο, πέργκολες, δεξαμενή και οπωροφόρα δέντρα.

Μέχρι τώρα ο κήπος δεν ήταν προσιτός στο κοινό. Χρησίμευε ως χώρος αποθήκευσης μεγάλων αρχιτεκτονικών μελών και επιτάφιων μνημείων, ενώ σε στοά μεσαιωνικού ρυθμού, οικοδομημένη επί ιταλοκρατίας, είχαν αναρτηθεί, με την προοπτική να εκτεθούν, μεγάλα ψηφιδωτά δάπεδα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Στη στοά είχαν, επίσης, αποτεθεί τμήματα άλλων ψηφιδωτών και πολυάριθμα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

26. G. Jacopi, Nuovi scavi nella necropoli micenea di Jalisso, *ASAtene* 13-14 (1930-1931), σ. 253-345. A. Maiuri, 1923-1924, Ialisos - Scavi della missione archeologica italiana a Rodi (parte II), *ASAtene* 6-7 (1923-1924), σ. 83-341. M. Benzi, Rodi e la civiltà micenea, *Incunabula Graeca* 94 (1992).

27. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 220-223.

28. Ο αγαλματικός τύπος της Pudicitia ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένος στην περιοχή της Ρόδου, της Κω και της νοτιοδυτικής Μ. Ασίας.

29. Πιθανώς ανήκει σε μια μεταγενέστερη ανακαίνιση του μνημείου από μακρινούς απογόνους της οικογένειας. Η μεγάλη όμως χρονική απόσταση μεταξύ του γλυπτού και της επιγραφής (2ος αι. μ.Χ.) καθιστά πιθανό και το ενδεχόμενο να πρόκειται για επαναχρησιμοποίηση του γλυπτού σε μεταγενέστερη ταφή.

Ο κήπος στο εξής, και σύμφωνα με τη σχετική μελέτη, θα συνδέει τις παλαιές πτέρυγες του μουσείου με τις νέες συλλογές, την Προϊστορική και την Επιγραφική. Θα αποτελεί, ταυτόχρονα, χώρο ανάπαυλας και αναψυχής των επισκεπτών, ενώ, παράλληλα, στο χώρο του θα λειτουργούν δύο εκθέσεις: ψηφιδωτών στο χώρο της στοάς και αρχιτεκτονικών μελών στο εσωτερικό κλωβού ωδικών πτηνών στο νοτιοανατολικό τμήμα του. Διάσπαρτα στον κήπο θα εκτεθούν, επίσης, επιτάφια μνημεία και αρχιτεκτονικά μέλη.

Το υποέργο, εκτός από τη διαμόρφωση του κήπου, προβλέπει ανάπλαση και των υπόλοιπων υπαίθριων χώρων του μουσείου, δηλαδή της μικρής αυλής στον όροφο του μουσείου, όπου είναι εκτεθειμένα γλυπτά και επιτάφια μνημεία, καθώς και τη λεγόμενη «ταφική οδό», δίοδο μη προσιτή στο κοινό, που θα συνδέει, σύμφωνα με τη μελέτη, τη μικρή αυλή με την Επιγραφική Συλλογή.

Το 2006 πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

Αρμολογήθηκαν οι εξωτερικοί τοίχοι των κτιρίων της Προϊστορικής και της Επιγραφής Συλλογής, που ορίζουν από βόρεια τον κήπο, άρχισαν οι επισκευές σε κλωβό ωδικών πτηνών και σε κτιστά υποστυλώματα πέργκολας στα νότιά του, καθώς και στο λεγόμενο «τουρκικό περίπτερο», σε μικρή απόσταση νότια του κλωβού.

Στη στοά των ψηφιδωτών κατασκευάστηκαν νέα περιμετρικά σενάζ στη στέγη, επειδή οι οπλισμοί των παλαιών είχαν διαβρωθεί, και καθαιρέθηκαν τα επιχρίσματα στους εσωτερικούς τοίχους. Προκειμένου να αρχίσουν οι παραπάνω επισκευές, αφαιρέθηκαν τα μη αναρτημένα ψηφιδωτά και μεταφέρθηκαν σε αποθήκη της Εφορείας στη μεσαιωνική πόλη, η οποία επισκευάστηκε και διαμορφώθηκε κατάλληλα εσωτερικά, με την προοπτική να λειτουργήσει ως εργαστήριο και χώρος φύλαξης-έκθεσης ψηφιδωτών.

Για την απομάκρυνση των αρχιτεκτονικών μελών και τη μεταφορά τους σε άλλη θέση χρειάστηκε να κατασκευαστεί στο βόρειο άκρο της περβόλας της Υπηρεσίας στέγαστρο και να τοποθετηθούν στο εσωτερικό του dexion. Στην περβόλα έγιναν, επίσης, κάποιες διευθετήσεις των ελεύθερων χώρων, για να μεταφερθούν εδώ από τη μικρή αυλή του μουσείου τα εκτεθειμένα επιτάφια μνημεία.

Στην «ταφική οδό» ολοκληρώθηκε η κατασκευή πετρόκτιστου τοίχου κατά μήκος της δυτικής πλευράς της. Σε τμήμα του τοίχου, μπροστά από την είσοδο της Επιγραφικής Συλλογής, δημιουργήθηκε εσοχή για την εγκατάσταση ανελκυστήρα για ΑμΕΑ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Βελτίωση υπάρχουσας έκθεσης

Σε συνέχεια των εργασιών αναβάθμισης της υπάρχουσας έκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου έγινε αναδιαμόρφωση της έκθεσης των επιτύμβιων μνημείων στην άνω στοά του μουσείου και συντάχθηκαν και τοποθετήθηκαν επεξηγηματικές πινακίδες των εκθεμάτων, τυπωμένες σε μεταλλικές μικρές πλάκες. Οι εργασίες αναδιαμόρφωσης περιελάμβαναν τη μεταφορά σε αποθηκευτικούς χώρους της Εφορείας των μη εκθέσιμων μελών, την απομάκρυνση όλων των επιτυμβίων από την πλευρά της στοάς προς την αυλή, καθώς και των επιτυμβίων που βρίσκονταν πλησίον των εισόδων των αιθουσών γύρω από τη στοά, ώστε να προβάλλεται καλύτερα η αρχιτεκτονική του μεσαιωνικού κτιρίου.

Παράλληλα δημιουργήθηκαν νέες ενότητες εκθεμάτων, π.χ. επιτύμβιες στήλες, ορθογώνιοι βωμοί ροδιακού τύπου με ανάγλυφη παράσταση. Έγινε, επίσης, αναδιάταξη των ήδη εκτεθειμένων κυλινδρικών βωμών με την απομάκρυνση των τετράγωνων με τροχίλο βάσεων, στις οποίες είχαν τοποθετηθεί, εφόσον η επιγραφή του βωμού δεν είχε σχέση με την επιγραφή που έφερε η βάση. Στις θέσεις τους τοποθετήθηκαν βάσεις χωρίς επιγραφή, ενώ στις ενεπίγραφες βάσεις τοποθετήθηκαν βωμοί ανεπίγραφοι, ώστε να μη δημιουργείται σύγχυση. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με την τοποθέτηση αντίστοιχων επεξηγηματικών πινακίδων.

Οι επεξηγηματικές πινακίδες για το επιτύμβιο γλυπτό λέοντος και το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό, που εκτίθενται στην κάτω μεγάλη αυλή του μουσείου, απέναντι από την κεντρική είσοδο, τοποθετήθηκαν σε μεταλλική βάση. Τέλος, το γλυπτό της απολουομένης Αφροδίτης, ενός από τα σημαντικότερα και πλέον γνωστά εκθέματα του μουσείου, εκτέθηκε για την καλύτερη προβολή του σε νέα περίοπτη γυάλινη προθήκη, σε κεντρική θέση της αίθουσας. Στη θέση της τοποθετήθηκε κορμός Διονύσου από πορφυρίτη λίθο.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Πραγματοποιήθηκαν συμπληρωματικές οικοδομικές εργασίες κτιριακών βελτιώσεων του μουσείου και του περιβάλλοντος χώρου, απαραίτητες για τις ανάγκες της έκθεσης. Στο έργο εργάστηκε η συμβασιούχος αρχαιολόγος Ν. Γάργαλη. Τη φετινή χρονιά προκηρύχθηκε διεθνής διαγωνισμός για την προμήθεια των προθηκών του μουσείου.

Συνεχίστηκε η συντήρηση των γλυπτών από το ιερό του Δαλίου Απόλλωνος με εργασίες καθαρισμού των επικαθίσεων με νυστέρι και υαλόβουρτσα, καθώς και πλύσεων με απιονισμένο νερό, ενώ προχώρησε η συναρμολόγηση των αγαλμάτων από τους έμπειρους συντηρητές της Εφορείας, Μ. Καΐκη και Η. Αυγενικό και τους ωρομίσθιους συντηρητές Κ. Κουκούλη (2005-2006) και Α. Λεγάκη (2005). Μεταφέρθηκε ο ογκώδης κορμός του κολοσσικού γλυπτού του Ασκληπιού και τα υπόλοιπα μέλη του αγάλματος και έγινε συναρμολόγηση όλων των κομματιών, ενώ άρχισε η συγκόλληση της βάσης του. Συντάχθηκε η μελέτη για την πρόταση

στήριξης-στερέωσης του Ασκληπιού. Δημιουργήθηκαν εκμαγεία των μελών του γλυπτού, πριν από τις εργασίες συγκόλλησης, από το συντηρητή Ν. Ματούλα. Σημαντική ήταν η συνδρομή στην τελική έκθεση των γλυπτών του καθηγητή Γ. Δεσπίνη, ο οποίος επισκέφθηκε δύο φορές το μουσείο και συνεργάστηκε στενά με την υπογράφουσα και τον αρχαιολόγο Δ. Μποσνάκη, υπεύθυνους για την έκθεσή τους.

Τέλος, υποβλήθηκε και εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ η τροποποιημένη μελέτη του μουσειογραφικού σχεδιασμού της έκθεσης.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

Το 2006 συνεχίστηκαν οι οικοδομικές εργασίες στο κτίριο του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Νισύρου υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος-μηχανικού της Εφορείας μας Δ. Παπαϊωάννου, έργο που πραγματοποιείται με χρηματοδότηση από το Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Νοτίου Αιγαίου 2000-2006.

Έπειτα από τη διενέργεια πρόχειρου μειοδοτικού διαγωνισμού, ανατέθηκαν και ξεκίνησαν οι εργασίες τοιχοποιίας στο κτίριο της προσθήκης του μουσείου. Ολοκληρώθηκαν οι καθαιρέσεις των τοίχων του υφιστάμενου κτιρίου και άρχισε η κατασκευή των διαχωριστικών τοιχίων, προκειμένου να ενοποιηθεί η προσθήκη με το υπόλοιπο οικοδόμημα. Ακολούθως, έγιναν τα επιχρίσματα, η διαμόρφωση χώρου υγιεινής για ΑμΕΑ, η κατασκευή πλυντηρίου και η τοποθέτηση μεταλλικών προστατευτικών φραγμάτων στα παράθυρα των αποθηκών και του εργαστηρίου συντήρησης. Προβλέφθηκε η μόνωση του υφιστάμενου κτιρίου και της προσθήκης και πραγματοποιήθηκε η προμήθεια κλιματιστικών. Οι κτιριακές αλλαγές υπαγόρευσαν την αποξήλωση ορισμένων παλαιών κουφωμάτων και την τοποθέτηση νέων, καθώς και την τοποθέτηση νέων ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων. Στο έργο εργάστηκε με σύμβαση ο πολιτικός μηχανικός Ά.-Κ. Ηρακλείδης.

Εκτός από τις οικοδομικές εργασίες στο κτίριο του μουσείου προχώρησε σημαντικά το έργο της συντήρησης των ευρημάτων που πρόκειται να εκτεθούν. Τα αντικείμενα, κυρίως ταφικά ευρήματα (πήλινα, μετάλλινα και γυάλινα), προέρχονται από τις ανασκαφές στη νισυριακή νεκρόπολη, οι οποίες διενεργήθηκαν από Ιταλούς αρχαιολόγους το 1932[30] και από την Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων τα τελευταία πενήντα χρόνια[31]. Τα αντικείμενα αυτά είχαν μεταφερθεί στη Ρόδο και ήταν είτε ασυντήρητα είτε πλημμελώς συντηρημένα. Κύριο έργο ήταν η συγκέντρωση, καταγραφή και ταύτιση των ευρημάτων των ιταλικών ανασκαφών, που έγινε από τις αρχαιολόγους Κ. Μπαϊράμη και Σ. Παλαιολόγου. Για το έργο της συντήρησης των πήλινων και μετάλλινων ευρημάτων προσλήφθηκαν οι συντηρήτριες αρχαιοτήτων Ζ. Δημοπούλου, Μ. Μουστουχά και Σ. Καμπάνη.

Παράλληλα συντάχθηκαν οι προδιαγραφές και έγινε ο σχεδιασμός των προθηκών της έκθεσης από τον αρχιτέκτονα Σ. Ξάνθη. Το Σεπτέμβριο προκηρύχθηκε διεθνής διαγωνισμός για την κατασκευή και την εγκατάσταση των 26 προθηκών του μουσείου (22 για την έκθεση των κλασικών αρχαιοτήτων, μία για τις αρχαιότητες των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων και μία για τις ενάλιες αρχαιότητες). Διενεργήθηκε ο διαγωνισμός, αναδείχθηκε ο μειοδότης και στα τέλη του ίδιου έτους υπογράφηκε η σύμβαση με την ανάδοχο εταιρεία.

Ανατέθηκε, επίσης, στη σκηνοθέτιδα Ε. Αλεξανδράκη η παραγωγή ντοκιμαντέρ με θέμα τις αναστηλωτικές εργασίες στο αρχαίο τείχος Νισύρου, το οποίο θα προβάλλεται στο μουσείο, και πραγματοποιήθηκαν λήψεις στο χώρο του εργοταξίου.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

ΠΑΤΜΟΣ

Έκθεση Αρχαιολογικής Συλλογής στο Αρχοντικό Νικολαΐδη

Η έκθεση της Αρχαιολογικής Συλλογής Πάτμου έγινε από την Εφορεία μας στο πλαίσιο της επαναχρησιμοποίησης των χώρων του Αρχοντικού Νικολαΐδη και της λειτουργίας του ως πολιτιστικού κέντρου, έπειτα από την ένταξη και χρηματοδότηση του έργου «Αποκατάσταση Αρχοντικού Νικολαΐδη στην Πάτμο» από το Γ΄ ΚΠΣ, το οποίο υλοποιήθηκε από την 4η ΕΒΑ.

Στόχος της έκθεσης είναι η παρουσίαση της αρχαίας Πάτμου και της ιστορικής της διαδρομής στους επισκέπτες του ιερού νησιού, μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα, τις φιλολογικές πηγές και τις επιγραφικές μαρτυρίες. Η πρόθεσή μας να εμπλουτιστεί η έκθεση με τις ιδιαίτερα σημαντικές επιγραφές, πολύτιμους μάρτυρες για την ιστορία, την πολιτειακή οργάνωση, τις λατρείες και την προσωπογραφία της Πάτμου κατά την αρχαιότητα, καθώς και με το εξαίρετης τέχνης

30. G. Jacopi, Scavi e ricerche di Nisiro, *Clara Rhodos* VI-VII, σ. 469-552.

31. Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 518. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Νισυριακά 1, *ΑΔ* 35 (1980): Μελέτες, σ. 60-86· 38 (1983): Χρονικά, σ. 398· 39 (1984): Χρονικά, σ. 329. Κ. Μπαϊράμη, *ΑΔ* 62 (2007): Χρονικά, υπό έκδοση.

μαρμάρινο γωνιακό ακρωτήριο με διακόσμηση οφθαλμωτών ελίκων και ανθεμίων, που προέρχεται από επίστεψη βωμού «μιλησιακού» τύπου, τα οποία φυλάσσονταν στη μονή του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου της Πάτμου, δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να πραγματοποιηθεί λόγω της άρνησης της μονής να αποδώσει στην Υπηρεσία μας τα αρχαία[32].

Το αρχοντικό, αστικό κτίσμα του 18ου αιώνα, βρίσκεται στη Χώρα Πάτμου. Η έκθεση φιλοξενείται σε δύο αίθουσες του ισογείου του και περιλαμβάνει ευρήματα από την προϊστορική εποχή έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Τα ευρήματα προέρχονται από περισυλλογές και περιορισμένη έρευνα στο νησί της Πάτμου, καθώς και από ευγενείς δωρεές των Πατμίων Π. Μελιανού και Σ. Πούλου. Επίσης, εκτίθενται ευρήματα από τα μικρά νησιά στην περιφέρεια της Πάτμου, Λειψούς, Αρκιούς, Μαράθι και Αγαθονήσι. Στην έκθεση εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Σ. Μαρκέτου, Π. Τριανταφυλλίδης και Ε. Κανίνια.

Στην πρώτη αίθουσα ενημερωτικά κείμενα και εποπτικό υλικό πληροφορούν τον επισκέπτη για τις αναφορές των αρχαίων γεωγράφων στην Πάτμο, την ιστορία του νησιού και τις μνείες των αρχαίων φιλολογικών πηγών. Παρουσιάζονται, επίσης, η μνημειακή τοπογραφία της Πάτμου και οι αρχαιολογικές θέσεις που έχουν έως τώρα εντοπιστεί. Στην προϊστορική κατοίκηση στην Πάτμο αναφέρονται, στη συνέχεια, το πληροφοριακό υλικό και τα εκθέματα της πρώτης προθήκης, όπως λίθινοι πελέκεις, εργαλεία από τοπικό πυριτόλιθο και δείγματα κεραμικής της τελικής νεολιθικής-πρώιμης εποχής του Χαλκού από την Άσπρη, την Καλλικατσού και άλλες θέσεις του νησιού.

Στους ιστορικούς χρόνους αναφέρεται η προθήκη 2, τα εκθέματα της οποίας καλύπτουν μια ευρύτατη περίοδο από το 10ο αι. π.Χ. μέχρι την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Ανάμεσα στα ευρήματα, που προέρχονται κυρίως από την οχυρή ακρόπολη του Καστελλίου, εκτίθενται όστρακα αγγείων της πρωτογεωμετρικής περιόδου (10ος αι. π.Χ.) με γραπτή διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων και ημικυκλίων, όστρακα αρχαϊκής περιόδου, θραύσματα καρποδόχων του ρυθμού «των αιγάγρων», τμήματα από χάλκινες πόρπες (τέλη 8ου-αρχές 7ου αι. π.Χ.), όστρακα μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αττικών αγγείων, κεραμική των ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, πήλινες αγνύθες, χάλκινοι ήλοι, στελέχη και εξαρτήματα εργαλείων, αιχμές βελών, τμήματα σιδερένιων σαυρωτήρων, γυάλινος αστράγαλος και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

Ομάδα χάλκινων μιλησιακών νομισμάτων, που χρονολογούνται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., αποτελούν σημαντική μαρτυρία για την πολιτική εξάρτηση του νησιού από τη Μίλητο της Ιωνίας.

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στις λατρείες και τα ιερά και στην κυρίαρχη θέση που είχε η θεά Άρτεμις, που λατρευόταν με το επίθετο Πατνία στο νησί. Γίνεται λόγος για τις ιέρειες της θεάς, τις *ὑδροφόρες*, γνωστές από επιγραφικές μαρτυρίες, και τους μύθους γύρω από τη λατρεία της. Επίσης, παρουσιάζεται μέσα από εποπτικό υλικό το ψήφισμα του κοινού των *λαμπαδιστῶν* στην Πάτμο και των μελών του *ἀλείμματος* προς τιμήν του Ηγημάνδρου, γιου του Μενεκράτους, ο οποίος διετέλεσε *χρυσονόμος*, δηλαδή ταμίας του συλλόγου.

Στη δεύτερη – μικρότερων διαστάσεων – αίθουσα παρουσιάζονται, επίσης με εποπτικό υλικό, τα επιτύμβια μνημεία της Πάτμου και αναφέρονται οι θέσεις εντοπισμού τάφων στο νησί. Στη συνέχεια επισημαίνεται η πολιτική υπαγωγή της Πάτμου κατά την αρχαιότητα, όπως και των γειτονικών νησιών, στη Μίλητο, αναφέρονται οι σχετικές φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες και γίνεται λόγος για το αξίωμα του φρουράρχου και τη διάδοση λατρειών της Μιλήτου στο νησί, όπως του Διδυμαίου Απόλλωνος και του Διονύσου.

Σε μεγάλη προθήκη εκτίθενται ευρήματα από τα νησιά στην περιφέρεια της Πάτμου: από τους Λειψούς παρουσιάζονται δείγματα κεραμικής της ύστερης χαλκοκρατίας, γεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα, τμήμα βάσης μελαμβαφούς αττικού κρατήρα (4ος αι. π.Χ.) και όστρακα ελληνιστικής περιόδου, τα οποία προέρχονται από το Κάστρο και την περιοχή του Αγίου Νικολάου. Λείψανα εργαλείων και δείγματα προϊστορικής κεραμικής της ύστερης νεολιθικής περιόδου από τους Αρκιούς εκτίθενται στην ίδια προθήκη. Ξεχωρίζει τμήμα δίνου, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 6ου αι. π.Χ. και προέρχεται από το ίδιο νησί, και συγκεκριμένα από το Σπήλαιο του Κλεφτού ο Βώτσος.

Από το Μαράθι εκτίθεται θραύσμα χρηστικού αγγείου της ύστερης εποχής του Χαλκού, ενώ από τη θέση Καστράκι του Αγαθονησίου εκτίθενται δείγματα κεραμικής των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Την έκθεση συμπληρώνει ομάδα πήλινων οξυπύθμενων αμφορέων ελληνιστικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αρχαία πόλη Ρόδου

ΝΟΤΙΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Αντισμηνάρχου Βολονάκη (Ο.Τ. 117, οικόπεδο Γ. Πιπίνου) (Εικ. 1)

Η ανασκαφή ξεκίνησε το 2005 και ολοκληρώθηκε το 2006. Το οικόπεδο βρίσκεται στο νότιο τμήμα της αρχαίας

32. Οι αρχαίες επιγραφές και το μαρμάρινο ακρωτήριο βωμού εκτέθηκαν, τελικά, στο Μέγα Σκευοφυλάκιο της μονής.

Εικ. 1. Ρόδος. Οδός Αντισμηνάρχου Βολονάκη. Οικόπεδο Γ. Πιπίνου. Γενική άποψη.

πόλης, σε μικρή απόσταση από το ελληνιστικό τείχος, και ανήκει στο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς: Ρ18 (Β.), Ρ28α (Α.), Ρ19 (Ν.) και Ρ27α (Δ.). Στο όμορο προς Β. οικόπεδο Παναγιωτά αποκαλύφθηκε σε παλαιότερη ανασκαφική έρευνα η οδός Ρ28α σε όλο της το πλάτος (5,10 μ.) και ερευνήθηκαν εργαστηριακοί χώροι της ρωμαϊκής περιόδου[33].

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου Πιπίνου αποκαλύφθηκε η συνέχεια του δυτικού ορίου της αρχαίας οδού Ρ28α, λαξευμένο στο φυσικό βράχο της περιοχής και συμπληρωμένο σε μεταγενέστερη περίοδο με πωροπλίνθους, σε μήκος 17 μ. Δύο τομές εντός του αρχαίου δρόμου αποκάλυψαν λιγοστά οδοστρώματα, κατεστραμμένα από μεταγενέστερες επεμβάσεις, μικρό κτιστό φρεάτιο και πήλινο υδρευτικό σωλήνα.

Αρχικά, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε ως λατομείο του φυσικού βράχου, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν μικρά ορθογώνια δωμάτια, ορισμένα από τα οποία κατόπιν επιχώσθηκαν και καταργήθηκαν από τις μεταγενέστερες κατασκευές (3ος-2ος αι. π.Χ.). Στην ίδια περίοδο χρονολογείται η υπόγεια υδρομαστευτική στοά (δεξαμενή 1), κατά μήκος του ορίου της Ρ28α, λαξευμένη στο φυσικό βράχο αρχικά και κατόπιν στον ασπρόπηλο της περιοχής, με επένδυση κονιάματος στα τοιχώματα και επικλινή οροφή. Η είσοδος γινόταν από τα νότια με κλίμακα καθόδου, της οποίας αποκαλύφθηκαν 17 σκαλοπάτια. Στο βάθος αυτό η έρευνα εγκαταλείφθηκε, επειδή η στοά συνέχιζε λαξευμένη στον ασπρόπηλο, με αποτέλεσμα το εγχείρημα να καθίσταται πλέον επικίνδυνο[34]. Από την είσοδό της συνελέγησαν όστρακα αγγείων του 3ου αι. π.Χ. Βόρεια της στοάς είχε λαξευθεί μικρή ορθογώνια δεξαμενή (δεξαμενή 2)[35] με επένδυση κουρασανιού στα τοιχώματα και το δάπεδο, η οποία θα χρησίμευε ενδεχομένως για τη συλλογή ομβρίων. Δεν πρέπει να επικοινωνούσε με την υδρομαστευτική στοά, αλλά με άνοιγμα στο όριο του αρχαίου δρόμου για τη διοχέτευση των νερών σε περίπτωση υπερχείλισης. Στη βραχώδη παρειά του ορίου της Ρ28α είχαν λαξευθεί κάθετα έξι έως επτά κανάλια, σε ένα από τα οποία σωζόταν στην αρχική του θέση, ο πήλινος σωλήνας για την παροχέτευση των ομβρίων. Τα κανάλια αυτά οδηγούσαν σε δύο μικρά ορθογώνια φρεάτια με λιθόστρωτο δάπεδο, τα οποία, με τη σειρά τους, παροχέτευαν με κατωφερική κλίση του δαπέδου τους, μέσω ορθογώνιων ανοιγμάτων, τα πλεονάζοντα ύδατα στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό του δρόμου. Τα φρεάτια ενδεχομένως ήταν αρχικά καλυμμένα, όπως μαρτυρούν υποδοχές/δοκοθήκες λαξευμένες στην παρειά του ορίου. Η ύπαρξη πέντε πηγαδιών στο χώρο του οικοπέδου, αν και διαφορετικής περιόδου, επιβεβαιώνει τη ροή υπόγειων υδάτων. Σύμφωνα με την αρχαία τοπογραφία της περιοχής, η οποία πλέον δεν υφίσταται, νοτιότερα περνούσε χείμαρρος από το φαράγγι στο Μακρύ Στενό, το οποίο οριοθετεί την αρχαία πόλη στα νότια και τη διαχωρίζει από την αρχαία νεκρόπολη. Πάντως, τα κανάλια και τα φρεάτια στην επόμενη φάση χρήσης του οικοπέδου σφραγίστηκαν με αργούς λίθους και αχρηστεύθηκαν.

Στη δεύτερη φάση, πρόχειροι τοίχοι από αργούς και ημίεργους λίθους δημιούργησαν μικρότερα δωμάτια με δάπεδα από στρώσεις λατύπης, τα οποία είτε μείωσαν τις διαστάσεις των προηγούμενων χώρων ή τους καταπάτησαν (1ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.). Τομές σε δύο δάπεδα αποκάλυψαν μικρούς αποθέτες αμφορέων πρώιμης περιόδου (3ος αι. π.Χ.). Οι αμφορείς τοποθετούνταν σε υπόγειους χώρους για τη μόνωση από την υγρασία. Ο ένας αποθέτης είχε σφραγιστεί με μεταγενέστερο μικρό ιπνό από κεραμίδες και μαύρα χώματα.

Στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου ερευνήθηκε εργαστήριο γυαλιού (διαστ. 4,70×4,70 μ.), με τοιχώματα λαξευμένα στο βράχο και έντονα ίχνη πυράς. Η επίχωσή του περιείχε μαύρα χώματα και απορρίμματα γυαλιού, μεταλλικές ράβδους και εργαλεία, πλίθρες, καθώς και πλήθος κεραμίδων, πιθανώς από τη στέγη (2ος αι. μ.Χ.). Τετράγωνο άνοιγμα λαξευμένο στο βραχώδες τοίχωμα που όριζε το εργαστήριο στα δυτικά, ερμηνεύθηκε ως οπή εξαερισμού. Στα δυτικά, δεύτερος όμοιος χώρος, με λαξευμένα τοιχώματα και

33. Για τα γειτονικά οικόπεδα, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 589-591, οικόπεδο Παναγιωτά.

34. Η στοά ερευνήθηκε σε μήκος 5,70 και βάθος 2,70 μ.

35. Διαστ. 1,30×0,65 μ.

δάπεδο από ασπρόπηλο, πιθανώς ανήκε, επίσης, στο εργαστήριο. Μικρές δεξαμενές με δάπεδα από κονίαμα ή σπαστό χοχλάκι και κανάλια στη δυτική πλευρά του οικοπέδου χρησίμευαν ίσως για την παροχή του απαραίτητου νερού.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Θεοτοκοπούλου (οικόπεδο Α. Δεληγιάννη) (Εικ. 2)

Το ακίνητο βρίσκεται στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης, κοντά στην ελληνιστική οχυρωματική γραμμή[36], μεταξύ των οικοπέδων Ζαρίφη-Ιακωβίδου[37] και Ν. Φώτη[38], όπου παλαιότερα είχαν ανασκαφεί τμήματα ελληνιστικών-ρωμαϊκών οικιών. Επιπλέον, στο ακίνητο Ν. Φώτη, στα τοιχώματα λάκκου ανοιγμένου στο φυσικό έδαφος, κάτω από δάπεδο δωματίου, εντοπίστηκαν μινωικά κωνικά κύπελλα, ένδειξη προσυνοικιστικής χρήσης του χώρου[39]. Για το λόγο αυτό και παρά το γεγονός ότι ζητήθηκε άδεια οικοδόμησης του οικοπέδου με το σύστημα της γενικής κοιτόστρωσης, χωρίς να απαιτούνται εκσκαφές, το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Δωδεκανήσου γνωμοδότησε για τη διενέργεια δοκιμαστικής έρευνας, προκειμένου να διερευνηθεί η ύπαρξη προσυνοικιστικών ευρημάτων και στο συγκεκριμένο ακίνητο.

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε ήταν σύντομη και περιορίστηκε στη διάνοιξη δοκιμαστικού τετράγωνου σκάμματος, πλευράς 4 μ., στο οποίο εντοπίστηκαν τμήματα δύο δωματίων, πιθανότατα οικίας. Οι δύο χώροι διαχωρίζονταν από τοίχο κατεύθυνσης Α.-Δ., του οποίου διατηρούνταν μόνον η κοίτη θεμελίωσης με λίγους λίθους στον πυθμένα της.

Το βόρειο δωμάτιο, ορατών διαστ. 1,60 (Β.-Ν.)×3,30 μ. (Α.-Δ.), ορίζεται στα δυτικά από τοίχο, πάχ. 0,48 μ., χτισμένο από μετρίου μεγέθους ορθογώνιους πώρινους λίθους με μικρότερους ημίεργους στους αρμούς. Καλύπτεται από ψηφιδωτό δάπεδο μικτής τεχνικής. Το δυτικότερο τμήμα του σχηματίζει ταινία, πλ. 2,20 μ., διαμορφωμένη από λευκές τετράγωνες ψηφίδες. Ανατολικότερα οι ψηφίδες παραχωρούν τη θέση τους σε ακανόνιστα τεμάχια σπασμένων βοτσάλων, εμφυτευμένα σε κουρασάνι.

Στο νότιο δωμάτιο, που καταλάμβανε περίπου το νότιο ήμισυ του σκάμματος, εντοπίστηκε στρώμα σκληρού πατημένου χώματος, πιθανότατα υπόστρωμα κατεστραμμένου δαπέδου. Σε τομή που έγινε σε αυτό, εντοπίστηκαν

Εικ. 2. Ρόδος. Οδός Θεοτοκοπούλου. Οικόπεδο Α. Δεληγιάννη. Άποψη του σκάμματος από Α.

δύο ακόμη επάλληλες σκληρές στρώσεις, υπολείμματα δαπέδων, από τα οποία συνελέγη κεραμική της ρωμαϊκής, κυρίως, περιόδου. Η έρευνα στο νότιο δωμάτιο προχώρησε μέχρι το φυσικό αργιλώδες έδαφος, χωρίς να υπάρξουν προσυνοικιστικά ευρήματα, όπως συνέβη στο όμορο προς Ν. οικόπεδο Ν. Φώτη.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Κ. Παλαιολόγου 27 (Ο.Τ. 130, οικόπεδο εταιρείας ΠΟΛΥΔΟΜΙΚΗ ΕΕ) (Εικ. 3)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης, κοντά στο ελληνιστικό τείχος, τμήμα του οποίου έχει αποκαλυφθεί και διατηρείται στο οικόπεδο Μυριαλλή[40]. Στον ίδιο χώρο έχουν, επίσης, αποκαλυφθεί το βόρειο όριο και οδοστρώματα της Ρ40, περιφερειακής οδού του τείχους, στη συμβολή του με την αρχαία οδό Ρ39[41].

Αρχικά διενεργήθηκαν τρεις δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές, στις οποίες αποκαλύφθηκαν 16 επάλληλα οδοστρώματα της περιφερειακής οδού Ρ40, συνολ. πάχ. ±1,70 μ., καθώς και θεμελιώσεις τοίχων. Η Εφορεία εισηγήθηκε την οικοδόμηση του οικοπέδου με το σύστημα της γενικής κοιτόστρωσης, αλλά το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Δωδεκα-

36. Βλ. παρακάτω, Οδός Κων. Παλαιολόγου 27 (οικόπεδο εταιρείας ΠΟΛΥΔΟΜΙΚΗ ΕΕ).

37. Κ. Μπαϊράμη, Οδός Θεοτοκοπούλου (οικόπεδο Ζαρίφη-Ιακωβίδου), *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 935.

38. Κ. Μπαϊράμη, Οδός Θεοτοκοπούλου και Κων. Παλαιολόγου (οικόπεδο Ν. Φώτη), *ΑΔ* 55 (2000): Χρονικά, σ. 1124-1125.

39. Ό.π., σ. 1125.

40. Γ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 446-447. Η. Ζερβουδάκη, *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 608-610 και 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 959. Για το ελληνιστικό τείχος της Ρόδου και την περιφερειακή οδό Ρ40-610, βλ. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 73-76.

41. Για τη Ρ39 και τα γειτονικά οικόπεδα, βλ. Μπαϊράμη, ό.π. (υποσημ. 38).

Εικ. 3. Ρόδος. Οδός Κ. Παλαιολόγου 27. Οικόπεδο εταιρείας ΠΟΛΥΔΟΜΙΚΗ ΕΕ. Το βόρειο όριο της Ρ40.

νήσου γνωμοδότησε να συνεχιστεί η έρευνα, για να εντοπιστεί το βόρειο όριο της οδού.

Στη σύντομη ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, προεκτάθηκε η Τομή 3 προς Β. και Δ. Στην αρχική φάση ανήκουν θεμελιώσεις τοίχων από αργούς και ημίεργους λίθους, οι οποίοι ορίζουν δύο χώρους με δάπεδα από τριμμένη λατύπη (τχ 2 και 4/4α). Οι τοίχοι ήταν αλληλοσυμπλεκόμενοι και διηνεκείς. Δύο μεταγενέστεροι τοίχοι (τχ 1 και 5), αμελούς τοιχοποιίας, καταπάτησαν σε δεύτερη φάση τα προγενέστερα οικοδομικά κατάλοιπα. Μετά την αποξήλωση του τχ 1, διαπιστώθηκε ότι ο τχ 2 συμβάλλει με θεμελίωση τοίχου από αργούς και ημίεργους λίθους, ο οποίος ταυτίστηκε με το βόρειο όριο της Ρ40, αφού τα οδοστρώματα ξεκινούν αμέσως νοτιότερα. Το όριο αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,65 μ. και αποτελούσε ταυτόχρονα τον εξωτερικό τοίχο της ελληνιστικής οικίας, στην οποία ανήκουν οι τχ 2 και 4. Η καταπάτηση του ορίου της Ρ40 τοποθετείται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Ι. Δενδρινού (οικόπεδο Κ. Ζόππα) (Εικ. 4-6)

Το παραπάνω ακίνητο έχει σχήμα ακανόνιστου τετραπλεύρου, με μήκος πλευρών που κυμαίνεται από 22 έως 32 μ. Σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά, στη νότια πλευρά της οδού Δενδρινού ανασκάφηκε πρόσφατα τμήμα του ελληνιστικού προτειχίσματος στο οικόπεδο Α. Ατσίδη[42], ενώ στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, στις παλαιότερες ανασκαφές των οικοπέδων Αγιακάτσικα[43], Χαστά - Βογιατζή - Παπαγεωργίου[44], Παπαγιανάκη[45] (ανασκαφή 1985) και Τσουκαλά[46] (ανασκαφή 1980) έχουν ερευνηθεί εκτεταμένα τμήματα του κύριου κορμού της ελληνιστικής οχύρωσης. Στα ανατολικά του οικοπέδου, στην αντικρινή πλευρά της οδού Γρηγορίου Ε΄, βρίσκεται το οικόπεδο Ζενζεφίλη (ανασκαφή 1981), όπου ανασκάφηκε τμήμα οικοδομικού τετραγώνου ανατολικά της αρχαίας περιφερειακής οδού Ρ40, η οποία περιέτρεχε εσωτερικά το τείχος.

Με βάση τα παραπάνω ανασκαφικά δεδομένα, το συγκεκριμένο οικόπεδο, στο οποίο υπήρχε μια παλαιά οικία χωρίς υπόγειο που κατεδαφίστηκε, τοποθετείται στην πορεία της περιφερειακής οδού Ρ40, ενώ στο δυτικότερο τμήμα του αναμενόταν η διέλευση τμήματος του ελληνιστικού τείχους. Η περιφερειακή οδός Ρ40 εντοπίστηκε, πράγματι, σε βάθος -0,40 μ. από την επιφάνεια του καταστρώματος της Γρηγορίου Ε΄ να διέρχεται από το κεντρικό τμήμα του ακινήτου με κατεύθυνση Β.-Ν. Τα οδοστρώματά της διατηρούνται σε μορφή ακανόνιστης λωρίδας, πλ. 4,50-11 μ., την οποία διαπερνούν σε πολλά σημεία υπολείμματα από τη θεμελίωση της παλαιάς οικίας που κατεδαφίστηκε. Το μέγιστο σωζόμενο πλάτος της εντοπίζεται στο βορειοδυτικό τμήμα του ακινήτου, όπου η δυτική σωζόμενη παρυφή των οδοστρωμάτων βρίσκεται σε απόσταση 3 μ. περίπου από το δυτικό του όριο, γεγονός που τοποθετεί την αναμενόμενη διέλευση του ελληνιστικού τείχους δυτικότερα, κατά πάσα πιθανότητα εντός του όμορου προς Δ. οικοπέδου.

Σε τομή που έγινε στο νότιο σωζόμενο τμήμα του καταστρώματος της περιφερειακής οδού Ρ40, εντοπίστηκαν δέκα επάλληλα οδοστρώματα, πάχ. 0,80 μ. περίπου, χρονολογούμενα τα περισσότερα στην υστεροελληνιστική-πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο (Εικ. 7). Μεταξύ του κατώτερου οδοστρώματος και του φυσικού βράχου, ο οποίος εντοπίστηκε σε βάθος -1,50 μ., μεσολαβούσε στρώμα ερυθροκάστανου χώματος, η απόθεση του οποίου χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. από θραύσμα λαβής μελαμβαφούς κρατηρίσκου, που περιείχε. Το παραπάνω στρώμα, που εντοπίστηκε σε αρκετά σημεία και δυτικότερα των σωζόμενων οδοστρωμάτων της Ρ40, σχετίζεται άμεσα με το αρχικό στάδιο κατασκευής του αρχαίου δρόμου.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, όπου δεν διατηρούνται οδοστρώματα της Ρ40, εντοπίστηκαν ελάχιστα οικοδομικά λείψανα, καθώς και δύο παράλληλοι μεταξύ τους απο-

42. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 250-252.

43. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 959.

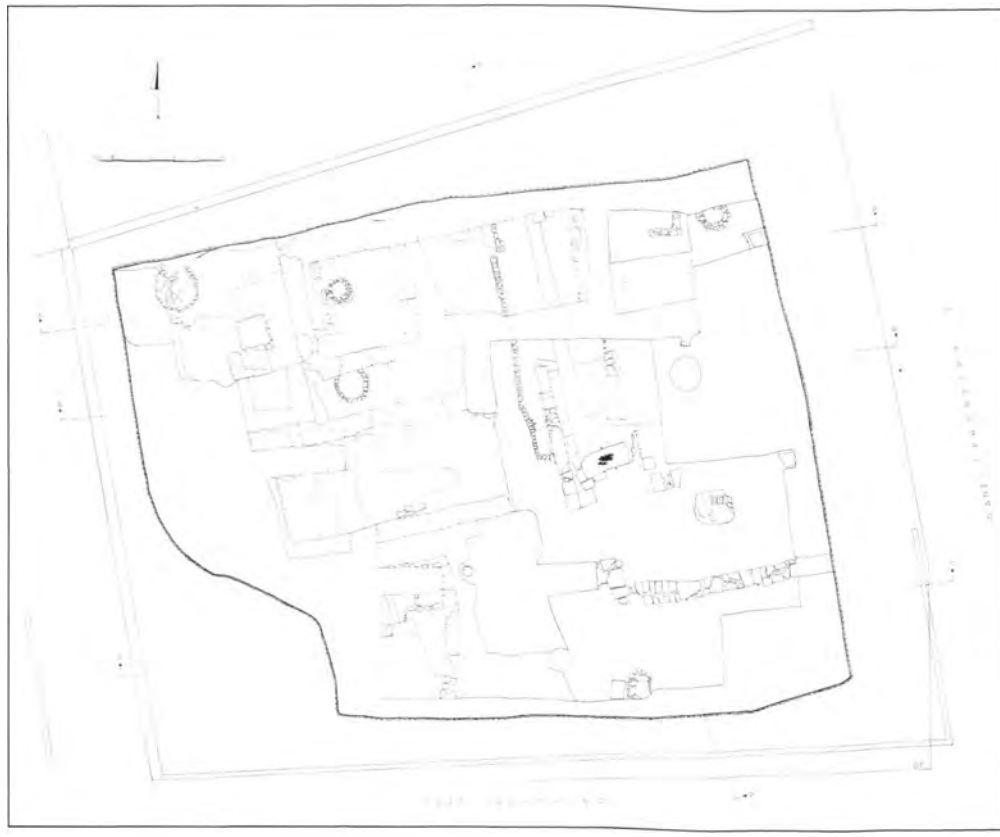
44. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 453. *ΑΑΑ* ΙΙΙ (1970), σ. 340. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 500-505, Σχέδ. 1, και 26 (1971): Χρονικά, σ. 534-535.

45. Δεν έχει δημοσιευθεί στα Χρονικά του *ΑΔ*.

46. Δεν έχει δημοσιευθεί στα Χρονικά του *ΑΔ*.

Εικ. 4. Ρόδος. Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Ι. Δενδρινού. Οικόπεδο Κ. Ζόππα. Τοπογραφικό διάγραμμα.

Εικ. 5. Ρόδος. Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Ι. Δενδρινού. Οικόπεδο Κ. Ζόππα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 6. Ρόδος. Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Ι. Δενδρινού. Οικόπεδο Κ. Ζόππα. Γενική άποψη του οικοπέδου από Β.

Εικ. 7. Ρόδος. Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Ι. Δενδρινού. Οικόπεδο Κ. Ζόππα. Άποψη των οδοστρωμάτων της Ρ40.

Εικ. 8. Ρόδος. Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Ι. Δενδρινού. Οικόπεδο Κ. Ζόππα. Άποψη του φρεατίου και των δύο αποχετευτικών αγωγών που εκβάλλουν σε αυτό. Λήψη από ΒΑ.

χετευτικοί αγωγοί, κατεύθυνσης Β.-Ν. Οι δύο αγωγοί εξέβαλλαν σε ορθογώνιο φρεάτιο (διαστ. 0,80×2, βάθ. 2,65 μ.) ανοιγμένο στο φυσικό έδαφος (Εικ. 8). Ο δυτικότερος (πλ. 0,70, βάθ. 0,50 και ορατού μήκ. 10 μ. περίπου), του οποίου δεν διατηρείται η κάλυψη, έχει τη μορφή καναλιού ορθογώνιας διατομής, λαξευμένου στο φυσικό βράχο. Ο δεύτερος αγωγός (ορατού μήκ. 8 μ.) είναι κτιστός, αλλά εξαιρετικά πρόχειρης κατασκευής, και βρίσκεται σε απόσταση 1,20 μ. περίπου ανατολικά του πρώτου. Για την κατασκευή των τοιχωμάτων του έχουν χρησιμοποιηθεί ακατέργαστες και ημίεργες πωρόπετρες, για την κάλυψή του ένας συνδυασμός σπασμένων κεραμίδων και πωροπλακών, ενώ ο πυθμένας του διαμορφώνεται από σειρά σπασμένων κεραμίδων, που εδράζεται σε επίχωση, πάχ. 0,20 μ. περίπου, πάνω από το φυσικό βράχο. Ο αγωγός αυτός, που βρίσκεται σε βάθος -1,47 μ. από το κατάστρωμα της Γρηγορίου Ε΄, φαίνεται ότι κατασκευάστηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους, μετά την κατάργηση του παρακείμενου καναλιού. Το σύστημα αγωγών-φρεατίου περιλαμβανόταν σε χώρο που όριζαν στα δυτικά και τα νότια δύο κάθετα συμβαλλόμενοι τοίχοι, εκ των οποίων καλύτερα σωζόμενος είναι ο δυτικός, με σωζόμενο μήκος 5,90 και πάχος 0,45 μ. Ο τοίχος αυτός, κατά πάσα πιθανότητα μεταγενέστερος του λαξευμένου καναλιού και σύγχρονος με τον ανατολικό αγωγό, είναι χτισμένος από μεγάλους και μέτριους πώρινους γωνιόλιθους με ενδιάμεσα μολώματα και ελάχιστα κεραμίδια στους αρμούς, ενώ εδράζεται στο φυσικό βράχο. Όσον αφορά στο ορθογώνιο φρεάτιο, στο οποίο απέρρεαν οι δύο αγωγοί, καταλαμβάνει την εσωτερική γωνία της συμβολής των δύο τοίχων, σε βάθος -1,92 μ., και φαίνεται ότι σταμάτησε να λειτουργεί στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, όπως υποδεικνύουν τα θραύσματα γυάλινων αγγείων του 5ου-6ου αι. μ.Χ. της επίχωσης του πυθμένα του.

Σε απόσταση 0,60 μ. δυτικά του παραπάνω χώρου και σε βάθος -1,15 μ. περίπου, διέρχεται τοιχίο κατεύθυνσης Β.-Ν. και σωζ. μήκ. 8,30 μ., πρόχειρα κατασκευασμένο από μία σειρά ακατέργαστων μικρών πωρόπετρων, ανάμεσά τους και ένα εντοιχισμένο ανθρώπινο κρανίο. Το νότιο άκρο του καλυπτόταν από στρώμα απόθεσης της περιόδου της ύστερης ιπποτοκρατίας-πρώιμης τουρκοκρατίας, που περιείχε αρκετά θραύσματα εφυαλωμένων πινακίων και νομίσματα της περιόδου. Σύγχρονα είναι, πιθανότατα, και τα λείψανα ορθογώνιου χώρου, πλ. 3,60 και ορατού μήκ. 7 μ., στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, στο εσωτερικό του οποίου εντοπίστηκε τμήμα κατασκευής με κυκλική γούρνα, όπου έχει εντοιχιστεί λίθινη πλάκα με δύο ανάγλυφους σταυρούς. Ο τοίχος, που όριζε στα νότια τον παραπάνω χώρο, σωζ. μήκ. 6,70 και πάχ. 0,70 μ., εδράζεται σε στρώμα αποθέτη υστεροελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου, το οποίο εκτεινόταν ανατολικά των σωζόμενων οδοστρωμάτων της Ρ40, σε όλο το νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

Στο ακίνητο εντοπίστηκαν ακόμη τέσσερα κτιστά κυκλικά πηγάδια, των χρόνων πιθανώς της τουρκοκρατίας, το πρώτο στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, το δεύτερο στο νοτιοανατολικό του τμήμα, κοντά στο νότιο όριό του και τα υπόλοιπα δύο στο βορειοδυτικό του τμήμα, σε βάθος -0,40 μ. Τα τελευταία, διατεταγμένα στο νοητό άξονα Β.-Ν., έχουν παραβιάσει τα σωζόμενα οδοστρώματα της Ρ40, σε απόσταση 9,50 μ. περίπου από το δυτικό όριο του οικοπέδου. Αμέσως δυτικότερα του βόρειου πηγαδιού και επί των οδοστρωμάτων της Ρ40, σε βάθος -0,35 μ., εντοπίστηκε πήλινος αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν. και σωζόμενο μήκος 2,50 μ., ο οποίος φαίνεται να είναι σύγχρονος ή μεταγενέστερος των δύο πηγαδιών.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Καναδά (Ο.Τ. 197Ε, οικόπεδο Α. Ατσίδη)

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στο εν λόγω ακίνητο[47] και τη χορήγηση της οικοδομικής άδειας, νέα αρχαιολογικά λείψανα εντοπίστηκαν στη νότια παρειά του, κατά τη διάρκεια των εκσκαφών θεμελίωσης. Ακολούθησε μικρή συμπληρωματική έρευνα, κατά την οποία εντοπίστηκαν τέσσερις συνολικά αμφορείς ελληνιστικών χρόνων, τοποθετημένοι ανάποδα, πιθανώς για λόγους προστασίας του υπερκείμενου δαπέδου από την υγρασία.

Οδός Καναδά (οικόπεδο Δ. Κρεμαστινού)

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο οικόπεδο, εντοπίστηκε σε βάθος -1,70 μ., κάτω από το επίπεδο της οδού Καναδά, τμήμα τοίχου, που ακολουθούσε τον άξονα Β.-Ν. Ο τοίχος, αμελούς τοιχοδομίας, εκτεινόταν σε συνολικό μήκος 1,80, είχε μέσο πλάτος 0,50 και σωζόταν σε ένα μόνο δόμο ύψ. 0,30 μ. Ο τοίχος διατηρήθηκε σε κατάχωση, καθώς η οικοδομή θεμελιώθηκε σε υψηλότερο επίπεδο.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Αρχαία οχύρωση

Ακτή Μιαούλη, Ψαροπούλα (οικόπεδο Π. Καρτσαγκούλη)

Πρόκειται για μικρό ορθογώνιο οικόπεδο, διαστ. 10,50×14 μ., που βρίσκεται περίπου 90 μ. βόρεια του οικοπέδου Νικολιδάκη και Μανέτα, όπου κατά τα έτη 2003-2004 ανασκάφηκε τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης της Ρόδου με ορθογώνιο πύργο[48], ενώ σε μικρή απόσταση βορειότερα, και πάλι επί της παραλιακής Ακτής Μιαούλη, είχαν αποκαλυφθεί ελεύθερες ταφές στην άμμο extra muros στα οικόπεδα Ταχλιαμπούρη[49] και Μαραγκάκη[50].

Κατά μήκος του ανατολικού ορίου του οικοπέδου και σε βάθος -1,50 μ. από την επιφάνεια της σύγχρονης οδού αποκαλύφθηκε τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης της Ρόδου, το οποίο περιλαμβάνει τη νοτιοδυτική γωνία ορθογώνιου πύργου (Εικ. 9). Πρόκειται για το νότιο τμήμα της δυτικής όψης του πύργου, ορατού μήκ. 5 μ., από το οποίο διατηρούνται τρεις δόμοι, συνολ. ύψ. 1,38 μ. Αν και ο δυτικός τοίχος του πύργου δεν έχει αποκαλυφθεί σε όλο του το πάχος, αυτό μπορεί να υπολογιστεί σε 2,10-2,20 μ. περίπου, με βάση την τοιχοδομία του. Για την οικοδόμησή του έχει εφαρμοστεί το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας, με τη χρήση δύο σειρών πωροπλίνθων, δρομικών και διατόνων, με αντίθετη διάταξη σε κάθε δόμο[51].

Εικ. 9. Ρόδος. Ακτή Μιαούλη. Ψαροπούλα. Οικόπεδο Π. Καρτσαγκούλη. Γενική άποψη του οικοπέδου από Β. Στη νοτιοδυτική γωνία της ανασκαφής διακρίνονται οι δύο από τις τρεις ελεύθερες ταφές.

Τέλος, διάσπαρτες έξω από την οχυρωματική γραμμή εντοπίστηκαν τρεις ελεύθερες ταφές στην άμμο. Εγγύτερα στην οχύρωση και σε βάθος -1,60 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα βρέθηκε πολύ καλά διατηρημένος σκελετός ενήλικου άνδρα σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Δ., το δεξί χέρι κατά μήκος του κορμού και το αριστερό λυγισμένο στην κοιλιακή χώρα (Εικ. 10). Επιπλέον, στη νοτιοδυτική γωνία του οικοδομήσιμου χώρου, σε απόσταση 6,50 μ. δυτικά της οχύρωσης και κατά 0,45-0,50 μ. ψηλότερα από την προηγούμενη ταφή (-1,15 μ. από το οδόστρωμα), εντοπίστηκαν δύο ακόμη ενταφιασμοί ενηλίκων, οι σκελετοί των οποίων διατηρούνταν σε χειρότερη κατάσταση (Εικ. 9, 11). Είχαν εναποτεθεί ο ένας δίπλα στον άλλο, σε διαφορετική στάση και με τα κεφάλια τους στραμμένα σε διαφορετική κατεύθυνση. Ο δυτικός σκελετός βρισκόταν σε ύπτια στάση με το κεφάλι προς Ν. και τα δύο χέρια παράλληλα με τον κορμό. Ο ανατολικός είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι προς Β., σε συνεσταλμένη στάση και στραμμένος προς Δ., πάνω στο δεξί του πλευρό. Το αριστερό του χέρι ήταν διπλωμένο πάνω στο στήθος με την παλάμη να άπτεται του δεξιού ώμου, ενώ το δεξί ακουμπούσε στην κοιλιακή χώρα.

47. Βλ. Ν. Χριστοδουλίδης, Οδός Καναδά (οικόπεδο Α. Ατσίδη), *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 246-247.

48. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 247-249.

49. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1078-1079.

50. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 930.

51. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 77-78, σχέδ. 16Β.

Εικ. 10. Ρόδος. Ακτή Μιαούλη. Ψαροπούλα. Οικόπεδο Π. Καρτσαγκούλη. Ο καλά διατηρημένος σκελετός της αρχαιότερης ταφής κοντά στην ελληνιστική οχύρωση.

Εικ. 11. Ρόδος. Ακτή Μιαούλη. Ψαροπούλα. Οικόπεδο Π. Καρτσαγκούλη. Λεπτομέρεια των δύο ελεύθερων ταφών στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου.

Όλες οι παραπάνω ταφές ήταν ακτέριστες, ενώ από το στρώμα της άμμου, όπου είχαν εναποτεθεί, συνελέγησαν ελάχιστα όστρακα, μη χρονολογήσιμα. Η διαφορά, ωστόσο, του μισού περίπου μέτρου στη στάθμη ενταφιασμού, είναι σύμφωνη με τα δεδομένα της ανασκαφής του οικοπέδου Ταχλιαμπούρη, κατά την οποία παρατηρήθηκαν δύο τουλάχιστον χρονολογικές φάσεις χρήσης του χώρου για ταφές, με την πρωιμότερη να χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.[52].

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Κ. Τσάτσου και Σ. Καζούλη (οικόπεδο Α. Ατσίδη)

Το ακίνητο βρίσκεται στο νότιο τμήμα της σύγχρονης πόλης, όπου έχει εντοπιστεί σε διαδοχικά οικόπεδα η νότια οχύρωση (τείχος και προτείχισμα) της ελληνιστικής πόλης της Ρόδου[53]. Ανατολικά του ακινήτου, στην οδό Ρόδου-Λίνδου, είχε ανασκαφεί το 2001 τμήμα της αρχαίας οδού Ρ31α, η οποία οδηγούσε στη ροδιακή ύπαιθρο. Κάτω από τα οδοστρώματά της εντοπίστηκαν τάφοι των αρχαϊκών χρόνων (575-500 π.Χ.)[54]. Βόρεια του ακινήτου έχουν αποκαλυφθεί το ελληνιστικό τείχος και το προτείχισμα[55], εργαστήριο πορφύρας[56] των ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και αγωγός, είδος τάφρου[57], που διοχέτευε τα ύδατα στο ρέμα του Ροδινιού. Λόγω της μεγάλης έκτασης του ακινήτου πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο δυτικό και ανατολικό τμήμα του.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου[58] εντοπίστηκε εργαστηριακό συγκρότημα πορφύρας των ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 12), το οποίο βρισκόταν εξωτερικά της ελληνιστικής οχύρωσης της Ρόδου, μακριά δηλαδή από κατοικημένες περιοχές, λόγω της ανθυγιεινής αποφοράς που αναδύει το ostrum στο στάδιο του βρασμού του.

Στη βόρεια παρειά του οικοπέδου, σε απόσταση 5 μ. από το προτείχισμα και σε βάθος -1,75 μ. από την οδό Κ. Τσάτσου, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου μνημειακής κατασκευής από δύο σειρές ορθογωνισμένων πωροπλίνθων (μήκ. 1,29, πλ. 0,72, ύψ. 0,50 μ.) με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Ο τοίχος αυτός (τοίχος 9) ανήκει στο μεγάλο υπαίθριο αγωγό που έχει εντοπιστεί βορειοδυτικά, στο οικόπεδο Παπαβασιλείου-Γεωργαλλίδη[59], και κατέληγε, πιθανώς, στον αγωγό δυτικά του προτειχίσματος. Σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του τοίχου 9 βρίσκεται η αρχή μεταγενέστερου αγωγού από αργούς λίθους ποικίλων διαστάσεων (μικρότεροι στα τοιχώ-

52. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1079.

53. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 72-73, 84-109, 114-115.

54. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 250-252. Π. Τριανταφυλλίδης, Αρχαϊκοί τάφοι στην πόλη της Ρόδου, *ΑΕ* 2007, σ. 193-220.

55. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 139-141.

56. Τ. Μαρκέτου, Εργαστήριο πορφύρας στην πόλη της Ρόδου, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Α΄, Αθήνα 1999, σ. 243-252.

57. Ό.π., σ. 245. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 113-115.

58. Την ανασκαφή στο δυτικό τμήμα του ακινήτου επέβλεψε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Χ. Μπόλου.

59. Μαρκέτου, ό.π.

Εικ. 12. Ρόδος. Οδός Κ. Τσάτσου και Σ. Καζούλη. Οικόπεδο Α. Ατσίδη. Εργαστηριακές εγκαταστάσεις πορφύρας (δυτικό τμήμα ανασκαφής). Γενική άποψη από Α.

ματα, μεγαλύτεροι στην κάλυψη), εκτός από ορισμένους εν μέρει ορθογωνισμένους. Εξαίρεση αποτελούν οι δύο τελευταίοι λίθοι στο ανατολικότερο τμήμα του, οι οποίοι είναι εντελώς ορθογωνισμένοι, μέγ. διαστ. 0,62 (Β.-Ν.)×0,45 μ. (Α.-Δ.). Ο αγωγός αυτός αποκαλύφθηκε σε βάθος -2,05 μ. από το σημερινό οδόστρωμα και έχει συνολικό μήκος 9,60 μ. Σε απόσταση 3,60 μ. από το δυτικότερο σημείο του έχει την κατεύθυνση του τοίχου 9 (ΒΔ.-ΝΑ.). Από το σημείο αυτό στρίβει ελαφρά και αποκτά κατεύθυνση Α.-Δ.

Η νότια πλευρά του τοίχου 9 είναι σε μεγάλο τμήμα της επενδεδυμένη με κονίαμα και φαίνεται ότι αποτέλεσε το βόρειο τοίχωμα μεγάλης δεξαμενής (δεξαμενή 2), από την οποία σώζεται τμήμα του υποστρώματος του δαπέδου, μέγ. διαστ. 3 (Β.-Ν.)×4,24 μ. (Α.-Δ.).

Σε επαφή με τη νότια πλευρά του τοίχου 9 βρίσκεται ο τοίχος 10, με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 10,50 μ., κατασκευασμένος, κυρίως, από αργούς λίθους. Η δυτική πλευρά του αποτελούσε πιθανώς το ανατολικό τοίχωμα της δεξαμενής 2. Στη γωνία που σχημάτιζε η ανατολική πλευρά του με τον τοίχο 9 βρέθηκε αποθηκευτικός πίθος, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν λίθοι, ενώ κάτω από αυτόν ενσφράγιστες λαβές αμφορέων και θραύσματα πινακίων τύπου Δυτικής Κλιτύος.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν άλλες εννέα δεξαμενές μικρότερων διαστάσεων, από τις οποίες διασώζεται μόνο το δάπεδο. Ξεχωρίζει σύστημα έξι δεξαμενών σε επαφή με την ανατολική πλευρά του τοίχου 10 και σε απόσταση 4,10 μ. νότια του τοίχου 9. Από τις πέντε δεξαμενές που βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο, οι τρεις είναι στη σειρά, αλλά δεν επικοινωνούν μεταξύ τους και έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. Οι δύο από αυτές, και συγκεκριμένα οι 4 και 8, είναι μεγαλύτερες – μέγ. εσωτ. διαστ. της δεξαμενής 4 είναι 1,02 (Β.-Ν.)×0,93 μ. (Α.-Δ.) και της δεξαμενής 6 είναι 1,53 (Β.-Ν.)×0,93 μ. (Α.-Δ.). Η τρίτη, και συγκεκριμένα η μεσαία δεξαμενή 5, είναι στενότερη (μέγ. εσωτ. διαστ. 1,55×0,43 μ.)[60]. Τα τοιχώματά τους, κυρίως, στις δεξαμενές 4 και 5 που διατηρούνται καλύτερα, αποτελούνται από κάθετα τοποθετημένες ορθογωνισμένες πλίνθους (μέγ. διαστ. 1,20×0,70×0,19 μ.). Συχνά, στα σημεία επαφής τους υπάρχει γέμισμα από μικρούς λίθους. Το πάχος των τοιχωμάτων κυμαίνεται από 0,081 έως 0,40, με μέγιστο ύψος 0,86 μ. και είναι επιχρισμένα με κονίαμα. Στις εσωτερικές τους γωνίες υπήρχαν λαβές αμφορέων, ώστε να αμβλύνονται και να καθαρίζονται πιο εύκολα (ορατές στη βορειοδυτική, τη βορειοανατολική και τη νοτιοανατολική γωνία της δεξαμενής 4 και στη βορειοδυτική και τη νοτιοανατολική γωνία της δεξαμενής 6). Τα δάπεδα και στις έξι δεξαμενές είναι κατασκευασμένα από βότσαλο και επιχρισμένα με κονίαμα. Στο βόρειο τμήμα των δεξαμενών 4, 5 και 6 σώζεται αβαθές κυκλικό παραλάκκι για την περισυλλογή των ακαθαρσιών, διαμ. 0,27-0,29 μ. Σε επαφή με το νότιο τοίχωμα της δυτικότερης δεξαμενής, δηλαδή της δεξαμενής 4, και σε επαφή με τον τοίχο 10, αποκαλύφθηκε το δάπεδο της έκτης δεξαμενής – δεξαμενή 3, μέγ. σωζ. διαστ. 1,90 (Β.-Ν.)×1,85 μ. (Α.-Δ.), η οποία βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο και τα νερά της, πιθανώς, διοχετεύονταν στη χαμηλότερη δεξαμενή με τη μέθοδο της υπερχείλισης.

60. Η διάταξη αυτή θυμίζει πολύ το σύστημα δεξαμενών στο οικόπεδο Παπαβασιλείου-Γεωργαλλίδη. Βλ. Μαρκέτου, ό.π. (υποσημ. 56), σ. 247.

Μία ακόμη δεξαμενή (δεξαμενή 9), από την οποία σώζεται μικρό τμήμα του δαπέδου από χαλίκι και κονίαμα, μέγ. διαστ. 0,96 (Α.-Δ.)×0,73 μ. (Β.-Ν.), και πολύ μικρό τμήμα του τοιχώματος, βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία του Χώρου 6, η ανατολική πλευρά του οποίου ορίζεται από τον τοίχο 10. Η νότια πλευρά του ορίζεται από τον τοίχο 7, ο οποίος αποτελείται από λίθους ακανόνιστου περιγράμματος, έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και μέγιστο μήκος 10,30 μ. Το βόρειο όριό του είναι ο τοίχος 8 από αργούς λίθους.

Στα δυτικά ο Χώρος 6 ορίζεται από το νοτιότερο τμήμα του τοίχου 6, το οποίο αποτελείται εξ ολοκλήρου από αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Στο δυτικό τμήμα του Χώρου 6, σε επαφή σχεδόν με τον τοίχο 10, κατά την αφαίρεση των πρώτων στρωμάτων επίχωσης εντοπίστηκε στρώση καύσης, η οποία καταλάμβανε έκταση μέγ. διαστ. 4 (Β.-Ν.)×2,20 (Α.-Δ.), πάχ. 0,15 μ. Στο νότιο τμήμα η καύση ήταν πιο έντονη, με ίχνη χρωστικών ουσιών (χρώμα πορφυρό). Στο βόρειο τμήμα η καύση ήταν ανάμικτη με καστανόχωμα, χαλίκι και θρυμματισμένη πορφύρα. Στη στρώση καύσης εντοπίστηκε αποθηκευτικός πίθος, διαμ. 0,65 μ., ο οποίος, επίσης, περιείχε χρωστική ουσία (χρώμα πορφυρό), καθώς και κάθετα τοποθετημένο μολύβδινο αγγείο, διαμ. 0,13 μ.

Το μεγαλύτερο μέρος του νότιου τμήματος του οικοπέδου διασχίζει ο αναλημματικός τοίχος 5, ορατού μήκ. 18,20 μ., ο οποίος είναι παράλληλος προς τον τοίχο 7 (σε απόσταση 1 μ. από αυτόν) και πιθανώς εισχωρεί στην ανατολική παρειά του οικοπέδου. Το ανατολικότερο σημείο του απέχει 4,55 μ. από τη νότια παρειά του οικοπέδου και αποκαλύφθηκε σε βάθος -2,97 μ. Είναι κατασκευασμένος από ορθογωνισμένους λίθους και το ύψος του φθάνει στα 3 μ. περίπου. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του, στηρίχθηκε ο τοίχος 4α (πλ. 1,30 μ.) από μικρούς αργούς λίθους. Στην άνω επιφάνειά του είναι ορατή άλλη μία δεξαμενή (δεξαμενή 9, ορθογώνιου σχήματος με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 1,14, πλ. 0,44 μ.). Από τα τοιχώματά της σώζεται μόνον ένα μικρό τμήμα και συγκεκριμένα λίγο περισσότερο από το μισό βορειότερο τμήμα της ανατολικής μακριάς πλευράς, το οποίο αποτελείται από δύο λίθους ακανόνιστου περιγράμματος. Οι λίθοι αυτοί έχουν επίπεδη μόνο την επιφάνεια στο εσωτερικό της δεξαμενής, το δάπεδο της οποίας αποτελείται από χαλίκι. Πάνω σε αυτά και στα τοιχώματά της σώζεται υδραυλικό κονίαμα.

Παράλληλος προς τον τοίχο 4α (σε απόσταση 1,70 μ.) και όμοιος κατασκευαστικά είναι ο τοίχος 4. Στο δυτικότερο σωζόμενο τμήμα του σώζεται δάπεδο δεξαμενής από κουρασάνι (δεξαμενή 10), μέγ. διαστ. 1,65 (Β.-Ν.)×1,33 μ. (Α.-Δ.). Σε μικρή απόσταση από το βορειότερο σωζόμενο τμήμα της βρίσκεται τμήμα πίθου και κεραμίδα, σχεδόν οριζόντια τοποθετημένη (με μικρή κλίση προς τα κάτω στη βόρεια πλευρά της), η οποία πιθανώς δεχόταν τα νερά της δεξαμενής.

Σε απόσταση 2,65 μ. από το ανατολικό όριο του τοίχου 4α βρίσκεται αγωγός (αγωγός 2), ο οποίος εισχωρεί κάθετα κάτω από τους 4 και 4α. Το δυτικό τοίχωμα του αγωγού 2 αποτελείται από μια σειρά κάθετα τοποθετημένων λίθων με ακανόνιστο περίγραμμα, μέγ. διαστ. 0,30 (Β.-Ν.)×0,12 (Α.-Δ.), ύψ. 0,30 μ. Στην ανατολική πλευρά το τοίχωμα αποτελείται από πολλούς αργούς λίθους μικρότερου μεγέθους. Το μέγιστο εξωτερικό πλάτος του αγωγού είναι 0,64 και το εσωτερικό άνοιγμα 0,23 μ. Το ορατό μήκος είναι 1,63 και το ύψος 0,35 μ. Δεν είναι πιθανόν να σχετίζεται με τις δεξαμενές, γιατί βρίσκεται σε χαμηλότερο επίπεδο και πρέπει να συνδέεται με προηγούμενη χρήση του χώρου.

Σύγχρονο με τις δεξαμενές είναι το πηγάδι με ωοειδές περίγραμμα στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου (σε απόσταση 1 μ. από τον αγωγό 1 και 1 μ. από τον τοίχο 10), μέγ. διαστ. 1 (Β.-Ν.)×0,68 μ. (Α.-Δ.), το οποίο είναι χτισμένο από κάθετα τοποθετημένους, κυρίως, ορθογωνισμένους λίθους.

Με το σύστημα των έξι δεξαμενών, που περιγράφηκαν παραπάνω, σχετίζονται αγωγοί που αποκαλύφθηκαν στο ανατολικότερο σημείο του νότιου τμήματος. Συγκεκριμένα, σε τομή που έγινε στο νοτιότερο τμήμα του δαπέδου της δεξαμενής 3, εντοπίστηκε τμήμα αγωγού με κατεύθυνση Α.-Δ., μέγ. ορατού μήκ. 2,50 μ. Τμήμα του τοίχου 20, του παλαιότερου δηλαδή τοίχου που είναι ορατός και από τον τοίχο 7 σε αυτό το σημείο, αποτελεί το νότιο τοίχωμα του αγωγού 3. Το βόρειο τοίχωμα αποτελείται από αργούς λίθους και δεν είναι τόσο καλά διατηρημένο (σωζ. μήκ. 1,50, πλ. 0,36 και ύψ. 0,18 μ.). Το μέγιστο ορατό εξωτερικό πλάτος του αγωγού είναι 0,54 και το εσωτερικό του άνοιγμα είναι 0,24 μ. Στο δυτικότερο σημείο του ο αγωγός 3 περνά κάτω από τη νότια παρειά του οικοπέδου. Στο βορειότερο τμήμα του (μεταξύ δηλαδή των τοίχων 7 και 5), το δυτικό και το ανατολικό τοίχωμα του αγωγού, που αποτελείται από αργούς λίθους, έχουν μέγιστες διαστάσεις 1,51, 0,32, 0,54 και 0,81, 9,27 και 0,28 μ. αντίστοιχα. Στο νοτιότερο τμήμα του αγωγού δεν σώζεται καθόλου το δυτικό τοίχωμα. Το ανατολικό τοίχωμά του αποτελεί ο τοίχος 21 από λίθους ακανόνιστου περιγράμματος με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 3,80 μ. Στο βόρειο όριο του τοίχου 21, ο αγωγός 3 συμβάλλει με αγωγό, ο οποίος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. (αγωγός 5). Το νότιο τοίχωμά του αποτελεί τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος συμβάλλει στο δυτικό άκρο του με τον τοίχο 21 (τοίχος 22). Από το βόρειο τοίχωμά του σώζεται τμήμα του σε μήκος 2,65 μ. από αργούς, κυρίως, λίθους και από την κάλυψη τμήμα, μήκ. 1,43, πλ. 0,66 μ., από ορθογωνισμένους λίθους. Ο αγωγός 5, πιθανώς, συνεχιζόταν στη δυτική παρειά.

Στο χώρο που ορίζεται από τη δυτική παρειά από τους τοίχους 21 και 22 (Χώρος 7), ο οποίος φαίνεται να ήταν ολόκληρος χτισμένος από μικρούς κυρίως λίθους, αποκαλύφθηκε τμήμα αγωγού (αγωγός 4), που έχει σωζόμενο μήκος

Εικ. 13. Ρόδος. Οδός Κ. Τσάτσου και Σ. Καζούλη. Οικόπεδο Α. Ατσίδη. Ελληνιστικό προτείχισμα και αγωγός. Άποψη από Δ.

1,51 μ., κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. (μήκ. 0,57 μ.) και στο σημείο αυτό καμπυλώνεται ελαφρά και στρίβει προς Β., όπου τέμνει τον τοίχο 22 και διασταυρώνεται με τον αγωγό 5. Το πλάτος του αγωγού κυμαίνεται από 0,19-0,22 μ.

Ανατολικά ο Χώρος 7 ορίζεται από τον τοίχο 23, ο οποίος έχει κατεύθυνση Β.-Ν., μέγιστο ορατό μήκος 3,35 μ. και εισχωρεί στη νότια παρειά του οικοπέδου. Ο τοίχος 23 είναι πρωιμότερος, από δύο σειρές ορθογωνισμένες πωροπλίνθους (μέγ. διαστ. 1,43×0,63×0,53 μ.) και θυμίζει κατασκευαστικά τον τοίχο 9.

Προγενέστερη φαίνεται και η ορθογωνίου σχήματος κατασκευή στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου. Πρόκειται για τοίχο από μια σειρά ορθογωνισμένων πωροπλίνθων (μέγ. διαστ. 1,45×0,99×0,60 μ.), το δυτικότερο άκρο του οποίου εισχωρεί στη δυτική παρειά και απέχει 3,50 μ. από τη νότια, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. και μέγιστο ορατό μήκος 10,50 μ. Σε απόσταση 21 μ. από το δυτικότερο ορατό του σημείο και σε επαφή με το ανατολικό του άκρο συμβάλλει με τους τοίχους 12 και 14, οι οποίοι είναι όμοιοι κατασκευαστικά και έχουν σωζόμενο μήκος 1,28 και 4,44 μ. αντίστοιχα. Ίσως πρόκειται για ταφικό περίβολο συγκροτήματος, που βρίσκεται εξωτερικά του τείχους.

Πάνω σε λιθοσωρό που βρέθηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, ανάμεσα σε άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, ξεχωρίζουν δύο ενεπίγραφοι κυλινδρικοί βωμοί με βουκράνια και γιρλάντες. Ο ένας (Ε7344, ύψ. 0,36, διαμ. 0,28 μ.) φέρει την επιγραφή *ΕΥΠΟΡΕ / ΧΡΗΣΤΕ / ΧΑΙΡΕ*, ο δεύτερος (Ε7343, ύψ. 0,30, διαμ. 0,24 μ.) την επιγραφή *ΕΥΝΟΙΑ / ΤΡΟΦΟ*. Στη γωνία που σχηματίζει η νότια πλευρά με τον τοίχο 26, ο οποίος απέχει 3,75 μ. από το δυτικότερο σημείο του τοίχου 7 και εφάπτεται κάθετα στον τοίχο 5, εντοπίστηκε ένας ακόμη αποθηκευτικός πίθος, διαμ. 0,45 μ.

Στην ανατολική παρειά του νοτιότερου τμήματος του οικοπέδου, σε απόσταση 1,15 μ. από τη νότια, αποκαλύφθηκε η κορυφή καλυβίτη τάφου με προσανατολισμό Α.-Δ. Είχε καταστραφεί κατά το ήμισυ στο δυτικό τμήμα από τη χρήση μηχανικού εκσκαφέα κατά τη γενική εκσκαφή. Το δάπεδό του αποτελείται από μία κεραμίδα, πλ. 0,40, σωζ. μήκ. 1 μ. Καθένα από τα τοιχώματά του αποτελείται από μία κεραμίδα, η οποία στο κάτω τμήμα έχει ευθύ περίγραμμα (ύψ. 0,12 μ.) και στη συνέχεια καμπυλώνεται ελαφρά με κλίση προς την κορυφή, η οποία καλύπτεται από δεύτερη σειρά μικρών κεραμίδων (πάχ. κεραμίδων 0,02, ύψ. τάφου 0,32 μ.).

Στο ανατολικό τμήμα διερευνήθηκε σε όλο το πλάτος του ακινήτου, σε επαφή και κατά μήκος του ανατολικού του ορίου, το ελληνιστικό προτείχισμα (μήκ. 24, πλ. 3 και μέγ. ύψ. 2,40 μ.), το οποίο σωζόταν σε ύψος επτά δόμων (τεσσάρων δόμων η θεμελίωση και τριών δόμων η ανωδομή) (Εικ. 13). Το θεμέλιο του προτειχίσματος στην ανατολική παρειά εδράζεται πάνω σε σκληρό στρώμα χοντρής λατύπης, ενώ στη δυτική πάνω στο φυσικό βράχο ή σε ασπρόπηλο. Η τοιχοδομία του προτειχίσματος αποτελείται από ορθογώνιες πωροπλίνθους κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα, ενώ σε β΄ χρήση έχουν τοποθετηθεί παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη και επιτάφιες πώρινες στήλες, επενδεδυμένες με κονίαμα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ενσωμάτωση στο προτείχισμα όγκου βράχου (σε απόσταση 16,70 μ. από το νότιο όριο του προτειχίσματος, μήκ. 3,20 και πλ. 3,70 μ.), το βόρειο τμήμα του οποίου είναι λατομημένο, πιθανώς κατά την ύστερη ελληνιστική περίοδο, για την κατασκευή

αναθηματικού βόθρου με καύσεις, που ίσως σχετίζεται με τη λατρεία του Διός Μειλιχίου[61].

Δυτικά του ελληνιστικού προτειχίσματος και σε απόσταση 1,90 μ. από αυτό, εντοπίζεται κτιστός αγωγός σε ύψος τριών δόμων (μέγ. μήκ. 16,30, μέγ. πλ. 2,20, μέγ. ύψ. 1.90-2,60 μ.) με κατεύθυνση Β.-Ν., σχεδόν παράλληλος προς το προτείχισμα, με το οποίο και συγκλίνει στο βορειότερο σημείο σε μήκος 7 μ. Το δυτικό τοίχωμα του αγωγού είναι κατεστραμμένο στο βορειότερο τμήμα του, πιθανώς, από νεότερες επεμβάσεις. Η προσεκτική μελέτη της τοιχοδομίας του αγωγού, η οποία είναι αμελέστερη στο ύψος των δύο ανώτερων δόμων του ανατολικού τοιχώματος, που βρίσκεται σε επαφή με το ελληνιστικό προτείχισμα, καθώς και η μελέτη του στρώματος της υποθεμελίωσής του, υποδεικνύουν δύο χρονικές φάσεις κατασκευής του, κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή αντίστοιχα.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του προτειχίσματος παρατηρείται και η μεγαλύτερη διατάραξη των αρχαιολογικών στρωμάτων με επεμβάσεις της πρωτοβυζαντινής περιόδου (7ος αι. μ.Χ.), όπως αυτό φαίνεται στη μελέτη της κάθετης στρωματογραφίας της ανατολικής παρειάς, καθώς και στην αποκάλυψη δύο τάφων με προσανατολισμό Α.-Δ., επάνω στη σωζόμενη ανώτερη επιφάνεια του προτειχίσματος, για την κατασκευή των οποίων χρησιμοποιήθηκε δομικό υλικό από το γέμισμα του προτειχίσματος.

Ανατολικά αυτού διαπιστώθηκε, στην κάθετη στρωματογραφία της ανατολικής παρειάς του ακινήτου, στρώμα απόρριψης (αποθέτης μήκ. 15 μ.), που ακολουθούσε το επίπεδο του υποκείμενου βράχου με πάμπολλα κινητά ευρήματα των ελληνιστικών και των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Οδός Χ. Τσιγάντε και Ν. Κωνσταντινίδη (Ο.Τ. 238, οικόπεδο Σ. Παπαγεωργίου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης, κοντά στον αρχαίο νότιο λιμένα, σε σημείο όπου η ακριβής διέλευση του ελληνιστικού τείχους δεν έχει διαπιστωθεί. Τομές σε όμορο ακίνητο δεν αποκάλυψαν οικοδομικά λείψανα αλλά καθαρή άμμο. Το τείχος έχει εντοπιστεί βόρεια, νότια και δυτικά του οικοπέδου[62], ενώ ανατολικά, σε παλαιότερη ανασκαφική έρευνα, βρέθηκαν ελεύθερες ταφές στην άμμο εκτός οχυρωματικού περιβόλου[63].

Συνολικά έγιναν τρεις τομές, που έφθασαν σε βάθος -3,30 μ. από το επίπεδο της σύγχρονης οδού Ν. Κωνσταντινίδη, χωρίς να βρεθούν οικοδομικά κατάλοιπα. Αποκαλύφθηκαν στρώσεις σκληρής άμμου, με ίζημα νερού και πλήθος οστράκων αγγείων ελληνιστικής περιόδου, οι οποίες ερμηνεύθηκαν ως ιλύς του αρχαίου λιμανιού. Συνεπώς, η όδευση του τείχους στο σημείο αυτό της πόλης παραμένει ασαφής και ενδεχομένως πρέπει να αναζητηθεί δυτικότερα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Νέα Περιμετρική οδός πόλεως Ρόδου (Χ.Θ. ca.0+400, περιοχή Ζέφυρος)

Στο πλαίσιο της κατασκευής της Νέας Περιμετρικής οδού πόλεως Ρόδου, ξεκίνησε η ανασκαφή στην περιοχή Ζέφυρος, αμέσως νοτιοανατολικά του Συγκροτήματος Οικιών Αξιωματικών. Αποκαλύπτεται το δυτικό λαξευμένο μέτωπο αρχαίου μόλου, ο οποίος ταυτίζεται με το μόλο του νότιου λιμένα της αρχαίας Ρόδου, καθώς και οχυρωματικά κατάλοιπα. Αναλυτική έκθεση θα δοθεί στα Χρονικά του επόμενου έτους.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΔΩΝ

Ρ40 Οδός Κων. Παλαιολόγου (οικόπεδο εταιρείας ΠΟΛΥΔΟΜΙΚΗ ΕΕ), σ. 1272-1273. Οδός Γρηγορίου Ε΄ και Ι. Δενδρινού (οικόπεδο Κ. Ζόππα), σ. 1273-1276.

Αρχαία νεκρόπολη

ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Παρθενόπης (Ο.Τ. 241Ε, οικόπεδο Α. Ντανοβασίλη - Π. Σαρρή)

Το ακίνητο βρίσκεται στη δυτική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου, νότια του οικοπέδου του συνεταιρισμού «Ανοικοδόμηση»[64] και βόρεια του ταφικού μνημείου της «Ασπίδας»[65], ενώ γειτνιάζει με το οικόπεδο Ρίκα[66].

61. Για τη λατρεία του Διός Μειλιχίου στην εξωτερική πλευρά του νότιου τμήματος της ροδιακής οχύρωσης, βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 156-163.

62. Βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 69 και 144 (τμήματα 43, 45, 46). Το τμήμα 44 ερμηνεύεται ως μόλος του νότιου λιμένα της πόλης και όχι ως οχυρωματικός περίβολος.

63. Για τις ταφές στην άμμο, βλ. Γ. Κωνσταντινόπουλος, Οδός Κλαυδίου Πέππερ (οικόπεδο Σαϊφέ), *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 302.

64. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 433. Σ. Παλαιολόγου, «Ανοικοδόμηση»: ένα νεκροταφείο της δυτικής ροδιακής νεκρόπολης, στο *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*. Β΄, Αθήνα 2004, σ. 53-72. *ΑΑΑ* 35-38 (2002-2005), σ. 149-162.

65. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 636-640.

66. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 431-433.

Εικ. 14. Ρόδος. Οδός Παρθενόπης. Οικόπεδο Α. Ντανοβασίλη - Π. Σαρρή. Ταφές 1 και 2.

Κατά την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι, σε πρώτη φάση, στο χώρο του οικοπέδου λειτούργησε λατομείο, καθώς, ιδιαίτερα στο νότιο-νοτιοδυτικό τμήμα, υφίστανται ακόμη ορατά τα ίχνη της λατόμησης. Τα παλαιότερα ευρήματα από το μπάζωμα των λατομημένων χώρων τοποθετούνται στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Κατά συνέπεια, την εποχή αυτή η λατόμηση είχε ήδη εγκαταλειφθεί.

Μετά τη διακοπή των εργασιών λατόμησης, τα ήδη λατομημένα στοιχεία του βράχου συμπληρώθηκαν με τοίχους, ενώ προστέθηκε μεγάλος τοίχος στον άξονα Α.-Δ. και δύο άλλοι εγκάρσιοι, δημιουργώντας, έτσι, ένα σύνολο ορθογώνιων υπόγειων χώρων.

Στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, κατά μήκος της νότιας όψης του κεντρικού μεγάλου τοίχου, εναποτέθηκαν ταφές σε καλυβίτες. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν δύο σκελετοί σε ύπτια θέση, καλυμμένοι με κεραμίδες (Εικ. 14). Η χρονολόγηση των δύο ταφών γίνεται με σχετική ακρίβεια, καθώς, ανάμεσα στα κτερίσματα, υπήρχαν γυάλινα μυροδοχεία, που χρονολογούνται από το β΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. έως το α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.

Νότια των παραπάνω ταφών αποκαλύφθηκαν καύση με εναπόθεση σε τεφροδόχο αγγείο και υπολείμματα ελεύθερης ταφής.

Τέλος, στο βορειοανατολικό άκρο του οικοπέδου, ερευνήθηκε κτιστός ορθογώνιος τάφος, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν λιγοστά υπολείμματα ταφής, όχι όμως και κτερίσματα. Ο τάφος, εν μέρει κατεστραμμένος, έφερε σε β΄ χρήση, στη βόρεια παρειά του, ενεπίγραφη βάση της ύστερης ελληνιστικής περιόδου.

Οδός Καμίρου και Παρθενόπης (Ο.Τ. 241Β, οικόπεδο Σταυρούλη - Λέκκα ΙΙ) (Εικ. 15)

Το οικόπεδο, ιδιοκτησίας Β. και Σ. Σταυρούλη και Μ. και Γ. Λέκκα, βρίσκεται στη δυτική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου ανάμεσα στις οδούς Καμίρου και Παρθενόπης. Αμέσως νοτιοανατολικά του παραπάνω οικοπέδου, είχε ερευνηθεί, το 1995, ένα δεύτερο ακίνητο των ίδιων ιδιοκτητών[67], ενώ στα βορειοανατολικά, σε απόσταση 30 μ. περίπου, βρίσκεται το διατηρητέο μνημείο της «Ασπίδας»[68].

Το οικόπεδο, διαστ. 16×30 μ. περίπου, εκτείνεται σε επίπεδη περίπου στάθμη, εκτός από τη δυτική γωνία, όπου παρατηρείται έξαρμα του φυσικού βράχου. Στο χώρο αποκαλύφθηκαν ταφικά λαξεύματα, κυρίως ορθογώνιοι τάφοι, αλλά και μικρές λαξευτές θήκες, όλα σε κακή κατάσταση διατήρησης εξαιτίας της σαθρότητας του βράχου. Συγκεκριμένα εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν 33 συνολικά ταφικά λαξεύματα, εκ των οποίων τα 19 είχαν τη μορφή ορθογώνιων λακκοειδών τάφων και τα 14 τη μορφή θηκών, ορθογώνιων αλλά και κυλινδρικών. Παράλληλα εντοπίστηκαν τα υπολείμματα δύο «ελεύθερων» ταφών, τα οποία δεν περιβάλλονταν από κάποια ταφική κατασκευή, χωρίς να αποκλείεται τυχόν ταφικές κατασκευές να καταστράφηκαν ολοσχερώς λόγω της ιδιαίτερα κακής ποιότητας του φυσικού βράχου.

Οι ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι περιείχαν κατά κανόνα ταφές, ενώ δεν αποκλειόταν η παράλληλη τοποθέτηση καύσεων, τόσο μέσα σε τεφροδόχα αγγεία όσο και μέσα σε λίθινες οστεοθήκες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα συνύπαρξης ταφής και καύσεων στον ίδιο χώρο αποτελεί ο τάφος 13, μέσα στον οποίο, πέραν των υπολειμμάτων ταφής, εντοπίστηκαν τρεις τετράωτες κάλπες και μία οστεοθήκη. Οι σκελετοί στους λακκοειδείς τάφους, παρότι βρέθηκαν σε κακή κατάσταση διατήρησης, υποδεικνύουν ότι οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εκτάδην, (σε ύπτια θέση), ενώ κάθε τάφος μπορούσε να περιέχει περισσότερες της μίας ταφής. Σε μία μάλιστα περίπτωση (τάφος 18) καταμετρήθηκαν δώδεκα τουλάχιστον σκελετοί. Στον ίδιο τάφο, συχνά κοντά στα υπολείμματα των κρανίων, υπήρχαν χάλκινα νομίσματα, πρακτική που παραπέμπει στην τοποθέτηση του χαρώνιου νομίσματος στο στόμα του νεκρού. Τέλος, από τον ίδιο τάφο προέρχονται τρία χρυσά ενώτια.

Στις λιγοστές ασύλητες θήκες βρέθηκαν καύσεις μέσα σε τεφροδόχα αγγεία, κατά κανόνα υδρίες.

Πέραν των νομισμάτων, των τεφροδόχων αγγείων και των τριών χρυσών ενωτίων, βρέθηκαν πήλινα και γυάλινα μυροδοχεία. Τα γυάλινα μυροδοχεία[69] άλλα και τα πήλινα, τύπου bulbus, δίνουν μια σαφή χρονολογική ένδειξη για τη χρήση του νεκροταφείου από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

67. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 789-790, Πίν. 244α-γ.

68. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 636-640.

69. Τα γυάλινα μυροδοχεία παρουσιάζουν ομοιότητες με τα αντίστοιχα που βρέθηκαν στην ανασκαφή του οικοπέδου Ντανοβασίλη - Σαρρή (Ο.Τ. 241Ε). Βλ. παραπάνω.

Εικ. 15. Ρόδος. Οδός Καμίρου και Παρθενόπης. Οικόπεδο Σταυρούλη - Λέκκα ΙΙ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 16. Ρόδος. Οδός Παρθενόπης και Δήμητρος. Οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου. Γενική άποψη.

Οδός Παρθενόπης και Δήμητρος (Ο.Τ. 241Ζ, οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου) (Εικ. 16)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Ντοκούς Σοκάκ, στις υπώρειες του λόφου της αρχαίας ακρόπολης της Ρόδου, στο σημείο μετάβασης από την πόλη στη νεκρόπολη. Σύμφωνα με την τοπογραφία της αρχαίας Ρόδου, η ελληνιστική οχύρωση διέρχεται από τη βόρεια πλευρά της οδού Παρθενόπης με κατεύθυνση προς Δ.[70] και αμέσως νοτιότερα εκτείνεται η ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή νεκρόπολη με λακκοειδείς, κιβωτιόσχημους και κτιστούς ή λαξευτούς θαλαμοειδείς τάφους[71]. Ταφική οδός χωρίζει το τείχος από τη νεκρόπολη και τα όριά της, λαξευμένα στο βράχο, είναι μέχρι σήμερα ορατά κατά μήκος του σύγχρονου δρόμου[72]. Απέναντι από το οικόπεδο Διακογεωργίου βρίσκεται το οικόπεδο Ρουσάκη - Χατζηγεωργίου, όπου την προηγούμενη χρονιά αποκαλύφθηκε κτίριο, πιθανώς πρόβολος του προτειχίσματος, και οδοστρώματα της ταφικής οδού[73].

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς και λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι, όλοι συλημένοι. Στη βορειοανατολική πλευρά της ανασκαφής ερευνήθηκαν δύο ταφικοί θάλαμοι (τάφοι 1 και 2), στεγασμένοι με ημικυλινδρική καμάρα. Ο τάφος 1 είχε διαστάσεις 2,40×1,65 και ύψος 2,50-2,80 μ. Η είσοδός του φρασσόταν με ξερολιθιά, από την οποία είχε αφαιρεθεί η ανώτερη πέτρα (Εικ. 17). Αβαθής κόγχη είχε λαξευθεί στην ανατολική του πλευρά και πατούρα κατά μήκος της νότιας μακριάς πλευράς. Το δάπεδο του τάφου ενδεχομένως βρισκόταν στο επίπεδο της πατούρας, αλλά δεν σωζόταν. Ο θάλαμος ήταν συλημένος, στο εσωτερικό του είχε εισχωρήσει επίχωση και έφερε ίχνη λατόμησης. Ο τάφος 2 αποτελούνταν από θάλαμο με επένδυση κουρασανιού, του οποίου η θολωτή οροφή είχε καταρρεύσει. Στο βόρειο τοίχωμά του είχε λαξευθεί μικρότερος τάφος με καμαρωτή οροφή (τάφος 2α,

70. Για την ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου, βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π. (υποσημ. 40), σ. 71-72. Για τη νεκρόπολη της Ρόδου, βλ. P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments,* Oxford 1971, σ. 1-8 και Β. Πατσιαδά, *Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη Ρόδο* (αδημ. διδ. διατρ.), Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2001, σ. 32-39.

71. Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για το αποχετευτικό σύστημα της πόλης αποκαλύφθηκε στην περιοχή πρώιμος ρωμαϊκός τάφος, θαλαμοειδής με ημικυλινδρική οροφή και υπολείμματα τοιχογραφιών με φυτικά και γεωμετρικά διακοσμητικά θέματα, βλ. Σ. Παλαιολόγου, *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 468-471. Για άλλες ανασκαφές στην ίδια οδό, βλ. Χ. Γιακουμάκη, Οικόπεδο Ατσίδη, *ΑΔ 52* (1997): Χρονικά, σ. 1087-1089.

72. Πατσιαδά, ό.π., σ. 36.

73. Κ. Μπαϊράμη, *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 1142-1143.

Εικ. 17. Ρόδος. Οδός Παρθενόπης και Δήμητρος. Οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου. Η είσοδος του τάφου 1.

διαστ. 2,20×0,90 μ.). Οι εσωτερικές διαστάσεις του θαλάμου ήταν 3,20×2,60 και είχε ύψος 3 μ. περίπου. Η είσοδός του φρασσόταν από λαξευμένες πωροπλίνθους. Στο λιθόστρωτο δάπεδο του προθαλάμου ήταν πεταμένα διάφορα επιτύμβια μέλη (ενεπίγραφος κυλινδρικός βωμός κ.ά.). Κατά μήκος του ανατολικού τοιχώματος υπήρχε κτιστή κατασκευή από λαξευμένες πωρόπετρες. Αφαιρέθηκε μία πλίνθος και έγινε τομή στο εσωτερικό της, χωρίς να προκύψουν ιδιαίτερα αποτελέσματα. Μπροστά από τους θαλαμωτούς τάφους 1 και 2 υπήρχε ενιαίος προθάλαμος, λαξευμένος στο βράχο, ο οποίος είχε καταστραφεί από μεταγενέστερη λατόμηση (Εικ. 18).

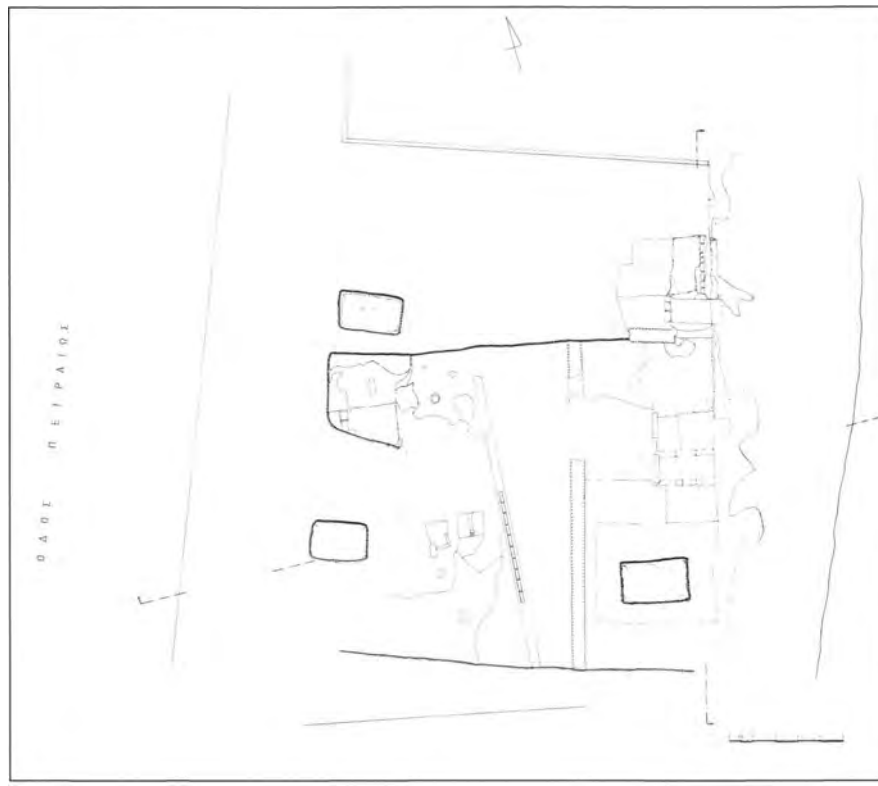
Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου ερευνήθηκε τάφος (τάφος 3), λαξευμένος στο βράχο, με επίπεδη κάλυψη από λαξευμένες πωροπλίνθους. Κατά την αφαίρεση της οροφής του λόγω επικινδυνότητας, συνελέγη χρυσό ενώτιο (κρίκος, Μ1658). Από το εσωτερικό του τάφου συνελέγησαν ατρακτόσχημα μυροδοχεία και μία όλπη, ενώ η επίχωση περιείχε πλήθος διαλυμένων οστών. Στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδείς τάφοι (Γ2 και Γ3). Από τον τάφο Γ2 συνελέγη ένα ρωμαϊκό γυάλινο μυροδοχείο (2ος αι. μ.Χ.) και δύο νομίσματα. Στην ανατολική πλευρά του τάφου Γ3, σε ορθογώνια εσοχή, είχαν τοποθετηθεί δύο κάλπες και μία οστεοθήκη με τις καύσεις των νεκρών.

Εικ. 18. Ρόδος. Οδός Παρθενόπης και Δήμητρος. Οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου. Γενική άποψη τάφων 1 και 2.

Στη νοτιοανατολική πλευρά του οικοπέδου ερευνήθηκαν δύο ορθογώνιοι χώροι (Α και Α1), λαξευμένοι στο βράχο, με εμφανή ίχνη λατόμησης. Το δάπεδο του χώρου Α κάλυπτε επίχωση με πολλά υπολείμματα οστών. Ο χώρος Α1 είχε διαστάσεις 2,60 (Α.-Δ.)×2,83, ύψος 0,80-1,40 μ. και έφερε επένδυση κονιάματος στα τοιχώματα. Δεν διαπιστώθηκε ο τρόπος στέγασής του, αφού στην επίχωση δεν συνελέγησαν κεραμίδες, ενώ τα τοιχώματά του, στο ύψος που σώζονταν, ήταν κάθετα, χωρίς υποδήλωση καμάρας. Το δάπεδό του ήταν λιθόστρωτο από αργούς λίθους και χώμα, πιθανώς υπόστρωμα κονιάματος, όπως διαπιστώθηκε σε κάποια σημεία. Κατά μήκος και σε επαφή με το νότιο τοίχωμα, βρέθηκε σωρός οστών ανακατεμένων με παλαιοχριστιανικά στην πλειονότητά τους λυχνάρια, πεταμένα άναρχα, με κατεύθυνση από Ν. προς Β. Τα περισσότερα λυχνάρια ήταν μικρασιατικού και σαμιακού τύπου (4ος-6ος αι. μ.Χ.)[74]. Δεν βρέθηκε κανένας αρθρωμένος σκελετός, παρά μόνο διάσπαρτα οστά. Τα λυχνάρια, επίσης, δεν ήταν τοποθετημένα αλλά αναποδογυρισμένα ή όρθια, όπως έπεσαν κατά την απόρριψή τους. Υποθέτουμε ότι ο χώρος είτε χρησιμοποιήθηκε εξαρχής ως οστεοφυλάκιο είτε έγινε προσεκτικός καθαρισμός πριν από τη βιαστική απόρριψη

74. Το σύνολο των λυχναριών παρουσιάστηκε σε ανακοίνωση από την ανασκαφέα του χώρου, βλ. Κ. Μπαϊράμη, Ταφικό σύνολο παλαιοχριστιανικών λυχναριών από τη ροδιακή νεκρόπολη, *Κεραμική της ύστερης αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.). Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης, Θεσσαλονίκη, 12-16 Νοεμβρίου 2006*, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών, 8, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 249-269.

Εικ. 19. Ρόδος. Οδός Πειραιώς. Οικόπεδο Κ. Παπαδάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

των ανακομιδών. Αξιοσημείωτο είναι ότι τα λυχνάρια στο σύνολό τους έφεραν ίχνη καύσης, ένδειξη ότι χρησιμοποιήθηκαν πριν εναποτεθούν ως ταφικά κτερίσματα[75].

Οι τάφοι του οικοπέδου Διακογεωργίου χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή και συνέχισαν να χρησιμοποιούνται στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Στον 6ο αι. μ.Χ. οι τάφοι εκκενώθηκαν και το περιεχόμενό τους απορρίφθηκε στο Χώρο Α1. Είναι ενδεικτικό ότι ανάμεσα στις ανακομιδές βρέθηκε ελληνιστικό λυχνάρι και τμήμα χείλους ελληνιστικού πινακίου. Οι τάφοι, ιδίως οι ταφικοί θάλαμοι και ο προθάλαμός τους, είχαν μερικώς καταστραφεί από λατόμηση. Πιθανώς όλα αυτά συνδέονται με το σεισμό του 515 μ.Χ., ο οποίος κατέστρεψε πλήθος κτιρίων στην πόλη της Ρόδου και έδωσε την αφορμή για την ανέγερση νέων οικοδομημάτων[76]. Οι τάφοι εκκενώθηκαν και δεν ξαναχρησιμοποιήθηκαν, ενώ ο βράχος, όπου ήταν λαξευμένοι, χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Οδός Πειραιώς (οικόπεδο Κ. Παπαδάκη) (Εικ. 19)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Κ. Παπαδάκη βρίσκεται επί της οδού Πειραιώς, πίσω από το 7ο Γυμνάσιο Ρόδου. Κατά μήκος της νοτιοανατολικής πλευράς του οικοπέδου υψώνεται κάθετο μέτωπο του βράχου, στο οποίο είχε λαξευθεί ορθογώνια εσοχή, ενώ μπροστά από αυτό εκτείνεται χαμηλός βραχώδης αναβαθμός, πλ. 4,30-6,70 μ., ο οποίος υψώνεται περίπου 1,50 μ. επάνω από την επιφάνεια του εδάφους.

Κατά την ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου τρεις τάφοι, συλημένοι κατά το παρελθόν, προσανατολισμού Α.-Δ. και με την ανατολική, στενή τους πλευρά να ορίζεται από το μέτωπο του

75. Για παλαιοχριστιανικές ταφές και ανακομιδές από την ίδια περιοχή, βλ. Β. Πατσιαδά, Οδός Καμίρου (έργα ΔΕΥΑΡ), *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 258-259· Ε. Καράντζαλη - P.J.P. McGeorge, Σιαμαία δίδυμα στη Ρόδο, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου. Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Α΄, Αθήνα 1999, σ. 153-162· Ε. Κανίνια, Οδός Καμίρου (οικόπεδο Κολλιάδη), *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 253-255.

76. Η. Κόλλιας, Η παλαιοχριστινική και βυζαντινή Ρόδος, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Β΄, Αθήνα 2000, σ. 299-308.

βραχώδους αναβαθμού. Οι τάφοι 1 και 2 είναι σκαμμένοι στο παρθένο έδαφος, ενώ ο τάφος 3 είναι λαξευμένος στο φυσικό βράχο. Ο τάφος 1 είναι επενδεδυμένος με μεγάλες πώρινες πλάκες. Παρόμοιες πλάκες σώζουν και οι τάφοι 2 και 3 μόνο στη δυτική στενή πλευρά τους, ενώ, επιπλέον, στην ανατολική πλευρά του τάφου 2 διαμορφώνεται κόγχη μέσα στο μέτωπο της βραχώδους βαθμίδας.

Το κεντρικό τμήμα του οικοπέδου καταλαμβάνει εκτεταμένο δάπεδο από κονίαμα, το οποίο διασχίζει πήλινος αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν., πιθανότατα της ιταλικής περιόδου. Στα δυτικά του αγωγού αποκαλύφθηκαν τρία μικρά ορθογώνια λαξεύματα με προσανατολισμό σχεδόν Β.-Ν. (τάφοι 4, 5, 6). Νότια αυτών εντοπίστηκε στο φυσικό βράχο ακανόνιστη οπή, η οποία οδηγεί σε στοά. Η στοά καταλαμβάνει το νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, ενώ εκτείνεται και κάτω από τη νοτιότερα ευρισκόμενη οικοδομή.

Τα ελάχιστα χαρακτηριστικά ευρήματα επιτρέπουν μια χρονολόγηση γύρω στο 2ο-1ο αι. π.Χ.

ΤΣΑΜΠΙΚΑ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑ

Οδός Αποστόλου Παύλου 22 (Ο.Τ. 344, οικόπεδο Ν. Χατζημιχάλη) (Εικ. 20)

Η οδός Αποστόλου Παύλου και η ευρύτερη περιοχή της Ανάληψης ανήκουν στο νοτιοδυτικό τομέα της αρχαίας νεκρόπολης. Ανατολικά της οδού εκτείνεται η αρχαιολογική ζώνη του Ροδινιού, όπου σώζονται σημαντικά ταφικά μνημεία[77]. Στην περιοχή, σε παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες, έχουν αποκαλυφθεί υπόγειοι θαλαμοειδείς τάφοι και ταφικά ορύγματα με τεφροδόχα αγγεία[78].

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε επιφάνεια βράχου σε ύψος 0,50 μ. περίπου πάνω από το επίπεδο της οδού Αποστόλου Παύλου, όπου είχαν λαξευθεί συνολικά έξι ταφικά ορύγματα με προσανατολισμό Β.-Ν., μέγ. μήκ. 11 και πλ. 0,50 μ., σε σταθερή απόσταση 1,60 μ. μεταξύ τους.

Τα ορύγματα 1 και 2 ήταν συλημένα. Στο όρυγμα 3 βρέθηκαν 20 υδρίες, ελλιπείς ή σπασμένες, με τις καύσεις τους. Το όρυγμα συνέχιζε βόρεια, κάτω από την περίφραξη του όμορου οικοπέδου, με τεφροδόχα αγγεία στο εσωτερικό του, τα οποία όμως δεν ήταν δυνατόν να αφαιρεθούν. Από τις πώρινες καλυπτήριες πλάκες του ορύγματος μόνο μία βρέθηκε στη θέση της. Στο όρυγμα 4 συνελέγησαν μία σπασμένη υδρία και δύο χάλκινα κάτοπτρα. Στο όρυγμα 5 απο-

Εικ. 20. Ρόδος. Οδός Αποστόλου Παύλου. Οικόπεδο Ν. Χατζημιχάλη. Γενική άποψη.

Εικ. 21. Ρόδος. Οδός Αποστόλου Παύλου. Οικόπεδο Ν. Χατζημιχάλη. Ταφικό όρυγμα με υδρίες.

καλύφθηκαν συνολικά δέκα υδρίες και μία κάλπη πάνω από ενταφιασμό κτερισμένο με χάλκινο κάτοπτρο. Οι περισσότερες υδρίες έφεραν φιαλίδιο ως κάλυμμα και έσωζαν τις καύσεις των νεκρών στο εσωτερικό τους. Στο ταφικό όρυγμα 6 συνελέγησαν ένας οξυπύθμενος αμφορέας και μία υδρία, πάνω από ενταφιασμό νεκρού. Τα ευρήματα του οικοπέδου χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο (3ος-2ος αι. π.Χ.) (Εικ. 21).

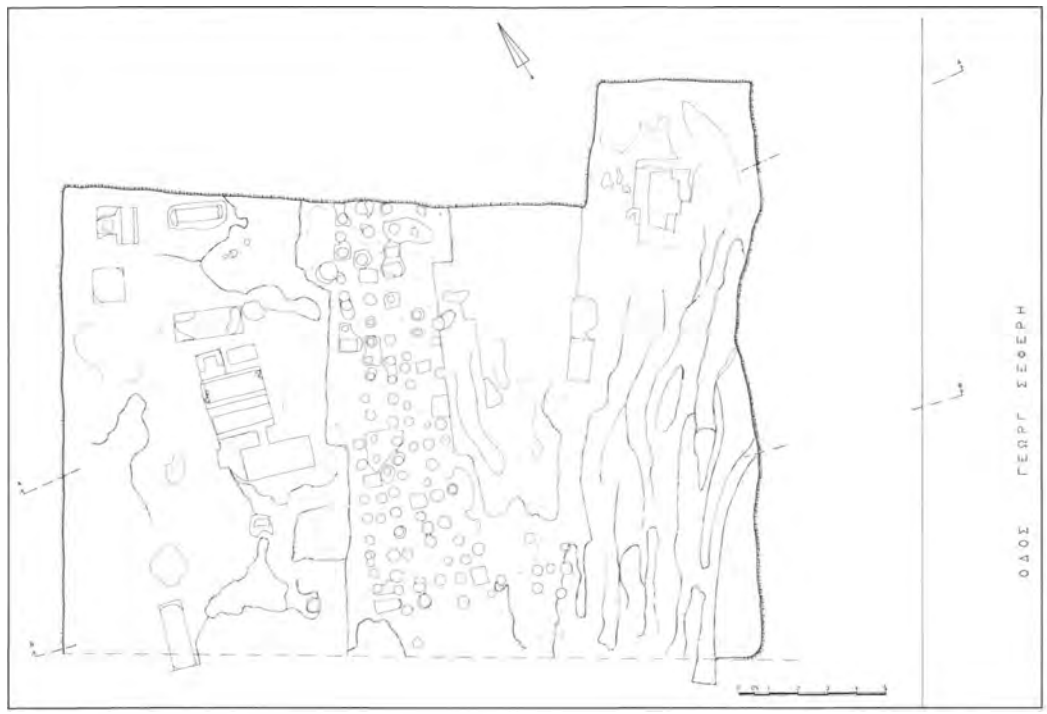
Η σημασία της ανασκαφής του οικοπέδου έγκειται στην κανονικότητα λάξευσης των ταφικών ορυγμάτων, γεγονός που επιτρέπει να διαπιστώσουμε την προσεκτική οργάνωση των αρχαίων ροδιακών νεκροταφείων, προφανώς για εξοικονόμηση χώρου σε μια πυκνά χρησιμοποιημένη νεκρόπολη.

Στο οικόπεδο δόθηκε άδεια οικοδόμησης, με τον όρο της διατήρησης τμήματος του βράχου με τρία ταφικά ορύγματα στο ισόγειο, κάτω από γυάλινο δάπεδο, ώστε να παραμείνει ορατό για τους μελλοντικούς μελετητές.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

77. Β. Πατσιαδά, Ροδιακή ταφική αρχιτεκτονική, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Α΄, Αθήνα 1999, σ. 127-136, ιδίως σ. 130.

78. Φ. Κωστομητσόπουλος, Οικόπεδο Πάγκα, *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 602-603. Ε. Σκέρλου, Οικόπεδο Σκόνη, *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 482-483.

Εικ. 22. Ρόδος. Οδός Γεωργίου Σεφέρη. Οικόπεδο Β. Κρητικού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Γεωργίου Σεφέρη (Ο.Τ. 511, οικόπεδο Β. Κρητικού) (Εικ. 22)

Το εν λόγω οικόπεδο, βρίσκεται στη νοτιοδυτική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου.

Κατά την ανασκαφή ερευνήθηκαν επτά λακκοειδείς τάφοι, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, καθώς και 88 λαξευτές θήκες, στο κεντρικό τμήμα, κυλινδρικές στη συντριπτική τους πλειοψηφία. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν επιμήκη ρηχά ορύγματα, χωρίς ωστόσο να βρεθούν ενδείξεις για ταφική χρήση τους.

Τρεις από τους τάφους περιείχαν κτερίσματα, ενώ οι υπόλοιποι βρέθηκαν κενοί, πιθανότατα γιατί είχαν συληθεί στο παρελθόν. Τρεις αμφορίσκοι, καθώς και ένα μελαμβαφές λυχνάρι, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ., μας δίνουν μια καθαρή ένδειξη για την περίοδο χρήσης των παραπάνω τάφων.

Οι κυλινδρικές λαξευτές θήκες περιείχαν κατά κανόνα τεφροδόχους υδρίες ή υπολείμματά τους. Μία από τις λιγοστές ορθογώνιες θήκες περιείχε λίθινη οστεοθήκη. Τόσο οι υδρίες όσο και η οστεοθήκη περιείχαν υπολείμματα καύσεων. Η χρονολόγηση των θηκών γίνεται κατά βάση από τις υδρίες που περιείχαν, οι οποίες τοποθετούνται στο 2ο αι. π.Χ.

Τέλος, από τα υπόλοιπα λιγοστά ευρήματα ξεχωρίζει μικρό ασημένιο ροδιακό νόμισμα, με τον εμπροσθότυπο, δυστυχώς, ιδιαίτερα φθαρμένο.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Γεωργίου Σεφέρη (οικόπεδο Κ. Τσώκα-Χατζησταματίου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή της Ροδοπούλας και γειτνιάζει προς Β. με το οικόπεδο Β. Κρητικού, όπου αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς τάφοι και θήκες με τεφροδόχα αγγεία[79].

Η ανασκαφή του ακινήτου ξεκίνησε το 2006, αλλά τελείωσε την επόμενη χρονιά (πλήρης αναφορά θα δοθεί στα Χρονικά του 2007).

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

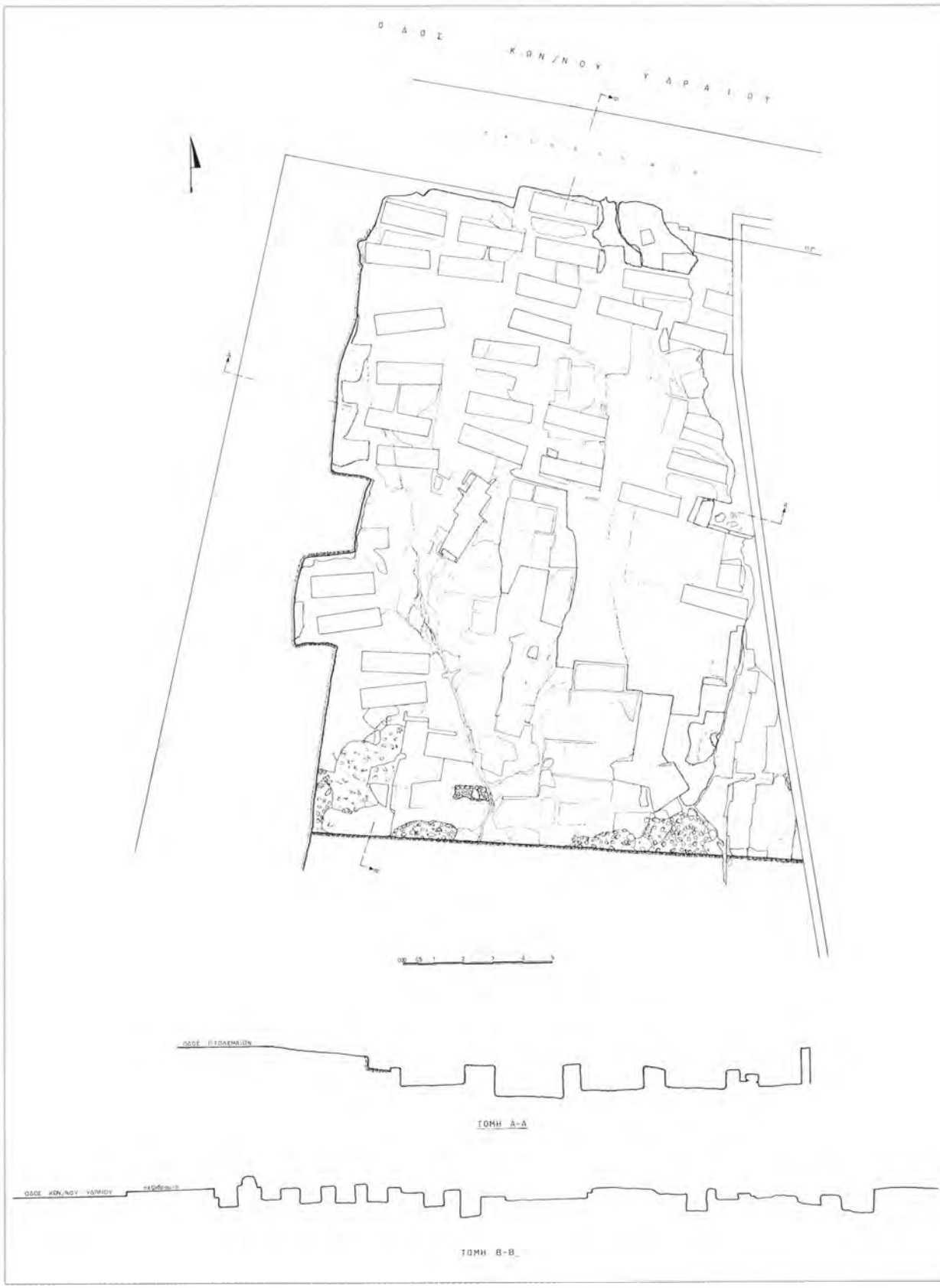
ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Κ. Υδραίου και Πτολεμαίων (Ο.Τ. 342, οικόπεδο Μ. Βαγιανάκη) (Εικ. 23)

Το ακίνητο βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου Κύρη - Βασιλείου[80] και νοτιοανατολικά του οικοπέδου Τούτση -

79. Βλ. παραπάνω, Οδός Γεωργίου Σεφέρη (οικόπεδο Β. Κρητικού). στον παρόντα τόμο.

80. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 791-792.

Εικ. 23. Ρόδος. Οδός Κ. Υδραίου και Πτολεμαίων. Οικόπεδο Μ. Βαγιανάκη. Κάτοψη και τομές.

Ζερβού[81], η έρευνα των οποίων την προηγούμενη δεκαετία έφερε στο φως πολυάριθμους λακκοειδείς τάφους, ορθογώνιες και κυλινδρικές λαξευτές θήκες και τρία ταφικά ορύγματα. Ακριβώς κατά μήκος του ανατολικού του ορίου και προκειμένου να κατασκευαστεί ο διαχωριστικός αυλότοιχος με την όμορη προς Α. οικία Περαντινού, έγινε το 2001 μικρής κλίμακας διερεύνηση[82], κατά την οποία αποκαλύφθηκαν όμοιοι λακκοειδείς τάφοι. Πυκνοί λακκοειδείς τάφοι είχαν, επίσης, ανασκαφεί κατά τη δεκαετία του 1980 σε αρκετά οικόπεδα της ευρύτερης περιοχής.

Κατά την έρευνά του ήλθαν στο φως 26 τάφοι, λαξευμένοι στο φυσικό πωρόβραχο και τρεις ελεύθερες ταφές. Οι τάφοι καταλάμβαναν το βόρειο ήμισυ και το δυτικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου, ενώ στο υπόλοιπο οικόπεδο διαπιστώθηκαν ίχνη λατομικής δραστηριότητας.

Οι τάφοι, με τυπικές διαστάσεις 0,60×2,10 μ. περίπου, είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., με κάποιους από αυτούς να αποκλίνουν ελαφρά προς Β., ενώ δύο από τις ελεύθερες ταφές είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. Οι αποκαλυφθέντες τάφοι είναι λακκοειδείς, ανήκουν δηλαδή στον απλούστερο τύπο ταφικής κατασκευής, εκείνον του απλού λάκκου με επίπεδη κάλυψη από πώρινες πλίνθους, οι περισσότερες από τις οποίες δεν βρέθηκαν κατά χώραν.

Αν και στην πλειοψηφία τους περιείχαν κυρίως οξυπύθμενους αμφορίσκους και φιαλίδια, σε δύο περιπτώσεις εντοπίστηκαν ένας ασκός και ένας κάνθαρος με χαμηλό πόδι. Ανάμεσα στα ευρήματα συγκαταλέγονται, επίσης, χάλκινα και ελάχιστα αργυρά νομίσματα, σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινα μικροαντικείμενα, καθώς και ένα χρυσό δακτυλίδι με επίπεδη σφενδόνη. Τα κτερίσματα αυτά αλλά και η τυπολογία των τάφων υπαγορεύουν τη χρονολόγηση του νεκροταφείου στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

ΤΣΑΜΠΙΚΑ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑ

Οδός Πτολεμαίων (Ο.Τ. 342)

Το οικόπεδο, ιδιοκτησίας των Μ. Χαζόγλου, Ι. Χαζόγλου, Α. Γεωργουδιού και Ε. Φωτεινής, βρίσκεται στο νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα της αρχαίας ροδιακής νεκρόπολης. Βόρεια του οικοπέδου είχε ανασκαφεί παλαιότερα το οικόπεδο Κύρη - Βασιλείου[83], ενώ βορειοδυτικά ερευνήθηκαν τα οικόπεδα Κουλουμπρή[84] και Τούτση - Ζερβού[85]. Το βόρειο ήμισυ του Ο.Τ. 342 (οικόπεδο Μ. Βαγιανάκη), ερευνήθηκε παράλληλα με το παρόν ακίνητο κατά το 2006[86].

Το οικόπεδο Χαζόγλου αποτελούσε, στο σύνολο του, τμήμα ευρύτερου λατομείου της αρχαιότητας, καθώς τόσο στο οικόπεδο αυτό όσο και στα γειτονικά εντοπίστηκαν ίχνη εξόρυξης πωροπλίνθων.

Σε τρεις περιπτώσεις λατομημένοι χώροι στο οικόπεδο μετατράπηκαν στη συνέχεια σε λακκοειδείς τάφους. Τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν ιδιαίτερα πενιχρά, καθώς μόλις ένας, ο βορειότερος, περιείχε υπολείμματα ταφής, ενώ λιγοστά κτερίσματα σώζονταν μόνο στον ανατολικότερο των τριών τάφων. Τα τελευταία, ένα λυχνάρι και λιγοστά όστρακα, αποτελούν και τη μοναδική χρονολογική ένδειξη της χρήσης του χώρου, η οποία τοποθετείται στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους.

ΝΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ

Οδός Ηρωίδος Αναστασίας και Δ. Αναστασιάδη (Ο.Τ. 282, οικόπεδο Λ. Ζωάννου)

Στην περιοχή εκτείνεται το κεντρικό τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης, και σε μικρή απόσταση νότια βρίσκεται η αρχαιολογική ζώνη του Ροδινιού, με υπέργεια ταφικά μνημεία. Στο όμορο οικόπεδο Καραγεωργίου αποκαλύφθηκαν λακκοειδείς τάφοι και θάλαμος με λαξευμένες νεκρικές κλίνες[87].

Το οικόπεδο Ζωάννου είναι μεγάλων διαστάσεων (50×65 μ.), σε δύο επίπεδα, με υψομετρική διαφορά 5,50 μ. μεταξύ τους, καθώς η οδός Ηρωίδος Αναστασίας έχει ανηφορική κλίση. Συνολικά ανοίχθηκαν δέκα τομές, έξι στο ανατολικό βαθύτερο τμήμα που συνορεύει με το οικόπεδο Καραγεωργίου και τέσσερις στο δυτικό επίπεδο, χωρίς να αποκαλυφθούν αρχαία αλλά βράχος με ίχνη λατόμησης. Προφανώς, οι αρχαίοι τάφοι λαξεύονταν κατά μήκος της οδού Ρόδου-Λίνδου, η οποία από την αρχαιότητα ήταν ο κύριος άξονας που οδηγούσε από την αρχαία πόλη στη νεκρόπολη και το Ροδίνι[88].

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

81. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 944-945.

82. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 267.

83. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 791-792.

84. *ΑΔ* 35 (1980: Χρονικά, σ. 540.

85. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 944-945.

86. Βλ. παραπάνω, Οδός Κ. Υδραίου και Πτολεμαίων (οικόπεδο Μ. Βαγιανάκη), στον παρόντα τόμο.

87. Β. Πατσιαδά, *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 395. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 315-316· 47 (1992): Χρονικά, σ. 626-627. Πατσιαδά, ό.π. (υποσημ. 77), σ. 127-136, ιδίως σ. 131. Για ανασκαφές στην περιοχή, βλ. Ε. Κανίνια, Έργα ΔΕΥΑΡ (οδός Δ. Αναστασιάδη), *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 496-497 και Κ. Μπαϊράμη - Π. Τριανταφυλλίδης, Έργα ΔΕΥΑΡ (οδός Ηρωίδος Αναστασίας), *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 935.

88. Βλ. Μ. Σάλτα, Αρχαία Ρόδος. Μια κλασική νεκρόπολη, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος, 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Α΄, Αθήνα 1999, σ. 143-150, ιδίως σ. 143, σημ. 2 για την αρχαία ταφική οδό, σημ. 5 και 6 για τα οικόπεδα της περιοχής.

Εικ. 24. Ρόδος. Περιοχή Καναμάτ. Λεωφόρος Ρόδου-Καλλιθέας. Οικόπεδο εταιρείας Αφών Ουάλες ΟΕ. Άποψη τμήματος της λατομημένης έκτασης που αποκαλύφθηκε.

ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΠΟΛΗΣ ΡΟΔΟΥ

Περιοχή Καναμάτ

Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας, (ΚΜ 160Β γαιών Ρόδου, οικόπεδο εταιρείας Αφών Ουάλες ΟΕ)

Το παραπάνω ακίνητο, συνολικής εκτάσεως 3.462 τ.μ., βρίσκεται εκτός σχεδίου πόλεως Ρόδου, στα ανατολικά της επαρχιακής οδού Ρόδου-Καλλιθέας, στην περιοχή Καναμάτ.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του ακινήτου, στο χώρο κάλυψης του προβλεπόμενου κτίσματος, εμβαδού 692,4 τ.μ., αποκαλύφθηκε τμήμα οργανωμένου λατομείου για εξόρυξη πώρινων λιθοπλίνθων, μερικές από τις οποίες είχαν παραμείνει κατά χώραν, εν μέρει ακόμη προσκολλημένες στο συμπαγές πώρινο πέτρωμα. Δυστυχώς, δεν βρέθηκε κεραμική που να καθιστά δυνατή τη χρονολόγηση της λατομικής αυτής εγκατάστασης.

Πρέπει να σημειωθεί ότι, κατά μήκος του αιγιαλού, στα ανατολικά της επαρχιακής οδού Ρόδου-Καλλιθέας, έχουν γενικά εντοπιστεί εκτεταμένα κατάλοιπα λατομήσεων, τα οποία σε μεγάλο ποσοστό καλύπτονται πλέον από τη θάλασσα.

Από την άποψη της ευρύτερης συσχέτισης με αρχαιολογικές ανασκαφές στην περιοχή, το ακίνητο βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση και βορειότερα των παλαιών εγκαταστάσεων της συνεταιριστικής ελαιουργίας ΡΟΔΙΑ, όπου το 1983 είχε διεξαχθεί ανασκαφή, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν οκτώ τάφοι[89]. Στην ίδια περιοχή, αλλά στα δυτικά της επαρχιακής οδού Ρόδου-Καλλιθέας, είχε αποκαλυφθεί το 1986, κατά τη διέλευση του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού Ρόδου, αξιόλογο ελληνιστικό ταφικό μνημείο, με ορθογώνιο προθάλαμο-περίβολο λαξευμένο στο φυσικό πωρόβραχο και βαθμιδωτή πρόσβαση καθόδου στη βόρεια πλευρά του[90].

Στη λατομική εγκατάσταση, στο ακίνητο της εταιρείας Αφών Ουάλες ΟΕ, παρατηρήθηκαν τουλάχιστον τρία βαθμιδωτά μέτωπα εξόρυξης, μήκ. 10-15 μ., τα οποία ακολουθούν τη φυσική κλίση του πώρινου βραχώδους υπεδάφους από Δ. προς ΝΑ., ενώ στη βορειοανατολική γωνία του ερευνηθέντος χώρου, παρατηρήθηκε αντίστροφος σχηματισμός λατομικού μετώπου, προς Δ., μήκ. 20 μ. περίπου. Ανάμεσα στα αντίθετα λατομικά μέτωπα δημιουργείται εκβάθυνση, όπου εντοπίστηκε έντονη λατομική δραστηριότητα, η οποία μάλλον διακόπηκε απότομα, όπως δείχνουν οι ημιαποκολλημένες πώρινες λιθόπλινθοι, που εγκαταλείφθηκαν κατά χώραν (Εικ. 24).

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

89. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 395.
90. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 610.

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΡΟΔΟΥ

Ιαλυσός - Τριάντα

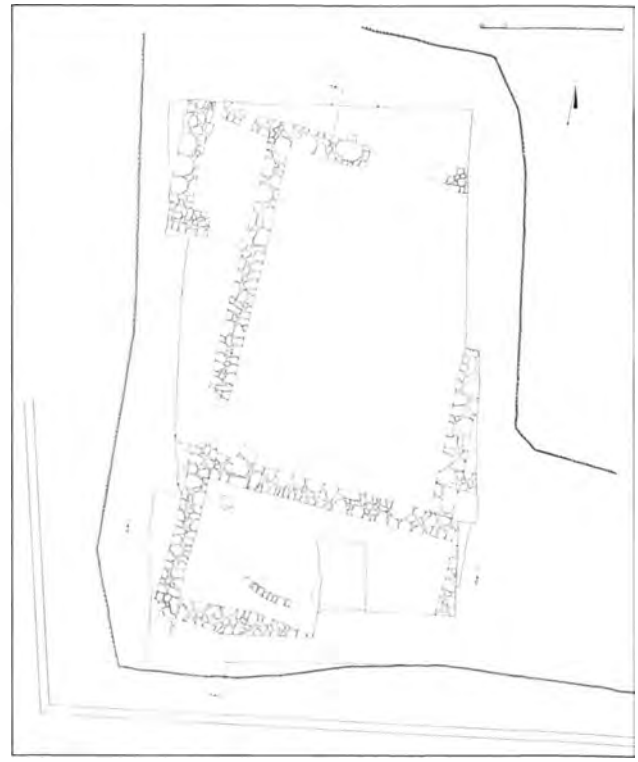
Με τις ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της Ιαλυσού διαπιστώθηκε, φέτος, ότι η μεσοχαλκή εγκατάσταση, επεκτείνεται και προς ΝΔ., πέρα από τα όρια του μεγάλου ΥΧ Ι οικισμού έως τουλάχιστον τη θέση της σημερινής πλατείας Αποστολίδη. Κατά την περίοδο αυτή κυριαρχεί ακόμη η εγχώρια παραγωγή και ακολουθούνται παραδοσιακές τεχνικές δόμησης με αχυροπηλό πάνω σε θεμελίωση από αργολιθοδομή. Πολλά νέα σχήματα της μέσης εποχής του Χαλκού πλουτίζουν την τυπολογία της κεραμικής. Η μελέτη της αρχιτεκτονικής, παράλληλα με την εξέταση της εγχώριας κεραμικής και των λιγοστών εισηγμένων από την παλαιοανακτορική Κρήτη, ανοίγουν ένα νέο κεφάλαιο της δωδεκανησιακής προϊστορικής αρχαιολογίας, που θα επιλύσει προβλήματα χρονολόγησης, θα οδηγήσει σε ακριβέστερους συγχρονισμούς με τη μινωική χρονολόγηση και θα διαφωτίσει τον άγνωστο έως τώρα πολιτισμό της μέσης χαλκοκρατίας στη Δωδεκάνησο.

Μεγάλη υπήρξε η συμβολή του, μοναδικού πλέον, μόνιμου αρχιτεχνίτη στην περιοχή, Λ. Μπαλάκη, και του εκτάκτου τεχνίτη ανασκαφών Γ. Παπαδημήτρη. Την ευθύνη για την ανασκαφή στο σκάμμα C. Clark είχε η έκτακτη αρχαιολόγος Λ. Τσακανίκα, η οποία παρακολούθησε και τις διερευνητικές τομές στην πλατεία Αποστολίδη, καθώς και μέρος της ανασκαφής στο οικόπεδο Μ. Κυπριώτη, η έρευνα του οποίου ξεκίνησε υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου της Εφορείας μας, Χ. Φανταουτσάκη. Η συμβολή όλων ήταν σημαντική.

ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ ΤΗΣ ΜΕΣΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΝΟΤΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Οδός Άρη Βελουχιώτη (οικόπεδο Μ. Κυπριώτη) (Εικ. 25)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της οδού Άρη Βελουχιώτη και είναι όμορο από Δ. με το οικόπεδο Α. Ντανοβασίλη - Π. Τσαγκάρη[91]. Απέναντι, στη νότια πλευρά της σύγχρονης οδού, στα σκάμματα για τους βόθρους των ακινήτων Τσακίρη - Μαρούκλα[92] και Μεταξωτού[93], είχαν έλθει για πρώτη φορά στο φως τα λείψανα της μέσης εποχής του Χαλκού, που βρίσκονται πέρα από τα όρια του μεγάλου υστεροχαλκού οικισμού της Ιαλυσού (Τριάντα), καθώς

Εικ. 25. Ρόδος. Ιαλυσός. Οδός Άρη Βελουχιώτη. Οικόπεδο Μ. Κυπριώτη. Κάτοψη της ανασκαφής.

και κεραμοσκεπείς τάφοι της ύστερης αρχαιότητας[94]. Στην ίδια πλευρά της οδού, νότια του οικοπέδου Ντανοβασίλη - Τσαγκάρη, είχε πραγματοποιηθεί ανασκαφική έρευνα στο ακίνητο Γ. Βούτση[95], ενώ νοτιότερα, στο οικόπεδο Σ. Μαυροθαλασσίτη[96], είχε έλθει στο φως τμήμα μεσοχαλκού κτιρίου με δάπεδο από ισχυρό κόκκινο στιλπνό κονίαμα και επένδυση από το ίδιο κονίαμα στους τοίχους.

Η ανασκαφική έρευνα της φετινής χρονιάς περιορίστηκε στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου, όπου ήλθε στο φως τμήμα κτιριακού συγκροτήματος της μέσης χαλκοκρατίας, το οποίο εκτείνεται προς Α., Ν., κάτω από το σύγχρονο δρόμο, και Β., στο άσκαφο.

Το κτίριο σώζεται στο επίπεδο της αργολιθοδομής των θεμελίων των τοίχων του, η ανωδομή των οποίων ήταν από ωμό αχυροπηλό, 2 μ. περίπου βαθύτερα από το κατάστρωμα της παρακείμενης σύγχρονης οδού. Τα δάπεδά του, σε

91. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 282-283.

92. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 613-614.

93. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 487-488.

94. Η μεσοχαλκή εγκατάσταση απέχει 193 μ. από το νοτιότερο γνωστό άκρο του υστεροχαλκού οικισμού της Ιαλυσού, βλ. Μαρκέτου (2007), ό.π. (υποσημ. 18), σ. 159, εικ. 1 και Marketou (2009), ό.π. (υποσημ. 4), σ. 78, εικ. 7.

95. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 281-282.

96. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 954-955· 54 (1999): Χρονικά, σ. 946-947. Marketou (2009), ό.π. (υποσημ. 4), σ. 77-82, εικ. 7-10.

Εικ. 26. Ρόδος. Ιαλυσός. Οδός Άρη Βελουχιώτη. Οικόπεδο Μ. Κυπριώτη. Πεσμένα αγγεία κατά μήκος του βόρειου τοίχου του κεντρικού χώρου του κτιρίου.

Εικ. 27. Ρόδος. Ιαλυσός. Οδός Άρη Βελουχιώτη. Οικόπεδο Μ. Κυπριώτη. Πεσμένα αγγεία πάνω από το δάπεδο μικρότερου χώρου ανατολικά του μεγάλου κεντρικού δωματίου.

βάθος -2,20/-2,30/-2,38, σύμφωνα με την από Ν.-Β. φυσική κλίση του εδάφους, διατηρούν κατά τόπους ασβεστοκονίαμα. Φαίνεται ότι ανήκει σε διαφορετικό συγκρότημα από το τμήμα εκείνου που είχε αποκαλυφθεί στο όμορο προς Δ. οικόπεδο Ντανοβασίλη - Τσαγκάρη, καθώς ανάμεσά τους διέρχεται επιμήκης υπαίθριος χώρος, ίσως δρομίσκος, κατεύθυνσης Β.-Ν., τμήμα του οποίου είχε έλθει στο φως στο οικόπεδο Ντανοβασίλη - Τσαγκάρη[97]. Αποτελείται από ένα μεγάλο δωμάτιο, μέγ. διαστ. 6,60×4,63 μ., το οποίο κυριαρχεί στο χώρο, θυμίζοντας τη μεγάλη αίθουσα στον Ασώματο Κρεμαστής[98]. Άνοιγμα θύρας στο μέσον του βόρειου τοίχου του μεγάλου δωματίου φαίνεται ότι οδηγούσε πιθανότατα σε υπαίθριο χώρο, ενώ με άνοιγμα στη νοτιοδυτική του γωνία επικοινωνούσε με τους στενότερους χώρους δυτικά του.

Νότια και εγκάρσια στο μεγάλο χώρο ανοίγεται ένας ευρύχωρος ορθογώνιος χώρος. Στο εσωτερικό του χώρου αυτού, που είχε και αποθηκευτική χρήση, βρέθηκαν κατά τόπους πεσμένα πολλά αγγεία, χαρακτηριστικά της εγχώριας παραγωγής, τα περισσότερα κατά μήκος του βόρειου τοίχου του (Εικ. 26).

Παρόμοια ήταν και η εικόνα πάνω από τα δάπεδα των μικρών στενών χώρων ανατολικά του μεγάλου κεντρικού χώρου (Εικ. 27) και στους μικρούς στενούς χώρους στα δυτικά του. Το γεγονός ότι τα αγγεία στα παραπάνω στρώματα καταστροφής δεν είχαν πέσει απευθείας επάνω στα δάπεδα αλλά σε επίχωση αργιλώδους χώματος, πάχ. 0,10-0,18 μ. από το πηλόχωμα της ανωδομής των τοίχων, και η πυκνότερη συγκέντρωσή τους κοντά στους τοίχους υποδηλώνουν ότι προέρχονταν από εντοιχισμένα ερμάρια, τα οποία έπεσαν σταδιακά, μετά την οριστική εγκατάλειψη του οικοδομήματος με την οικοσκευή του.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Πλατεία Αποστολίδη (Έργα διαμόρφωσης της πλατείας και κατασκευής θεάτρου από το Δήμο Ιαλυσού)

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος για τη θεμελίωση θεάτρου στο νοτιοδυτικό τμήμα της υπό διαμόρφωση από το Δήμο Ιαλυσού πλατείας Αποστολίδη, στα βόρεια της εκκλησίας της Παναγίας, ήλθαν στο φως λείψανα τοίχων της μέσης εποχής του Χαλκού. Πρόκειται για την αργολιθοδομή θεμελίωσης τοίχων από αχυροπηλό, ο οποίος στην περιοχή αυτή ήταν κατά τόπους οπτός εξαιτίας της καταστροφής των κτιρίων από πυρκαγιά, πριν από την οριστική εγκατάλειψή τους. Η επέκταση του οικισμού της μέσης εποχής του Χαλκού βορειοδυτικότερα από τον αρχικά αποκαλυφθέντα πυρήνα του[99] υποδεικνύει τη μεγάλη έκταση της πρώιμης αυτής κατοίκησης στην Ιαλυσό, νοτιοδυτικά των ορίων της μεγάλης ΥΧ ΙΑ πόλης.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε αρχικά στο δυτικότερο τμήμα του χώρου, όπου είχε διανοιχθεί μέρος του σκάμματος για την κατασκευή του κοίλου του υπό κατασκευή θεάτρου της πλατείας. Στο βορειότερο τμήμα του σκάμμα-

97. Βλ. ό.π. (υποσημ. 91).

98. Η κυρίως αίθουσα του μεγαρόσχημου πρωτοχαλκού κτιρίου στον Ασώματο έχει διαστάσεις 6,89×4,14 μ. Βλ. Μαρκέτου (1997), ό.π. (υποσημ. 3), σ. 395-413.

99. Βλ. υποσημ. 91-96, οδός Άρη Βελουχιώτη (οικόπεδο Μ. Κυπριώτη).

Εικ. 28. Ρόδος. Ιαλυσός. Πλατεία Αποστολίδη. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

τος και σε βάθος -1,70/-1,80 μ. από το αρχικό κατάστρωμα της πλατείας, ήλθε στο φως η ράχη θεμελίωσης τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., τμήμα της οποίας ήταν καλυμμένο με λεπτή στρώση οπτού πηλοχώματος με άχυρα και χαλικάκια. Σε μικρή απόσταση, 1 μ. παράλληλα στα νότια, άρχισε να αποκαλύπτεται τμήμα άλλου τοίχου, που γωνιάζει στο ανατολικό του άκρο με τρίτο τοίχο, κατεύθυνσης Β.-Ν., εκατέρωθεν του οποίου, σε βάθος -1,80 μ., βρίσκονται εκτάσεις πεσμένου οπτού αχυροπηλού (Εικ. 28). Ανάμεσα στους δύο παράλληλους τοίχους, σε βάθος -1,83/-1,88 μ., σε στρώμα οπτού αχυροπηλού εντοπίστηκε πεσμένη μεγάλη μεσοχαλκή πρόχους, με πλαστικό δακτύλιο στη βάση του λαιμού, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε ακέραιο όστρεο πορφύρας.

Στη γωνία που σχηματίζουν οι δύο τοίχοι, στα νότια του πρώτου βρέθηκε πυκνή απόθεση θραυσμάτων κεραμικής της ίδιας περιόδου, όπως τμήματα πρόχων, μαγειρικών σκευών, γωνιωτών κυπέλλων, φιαλιδίων και μεγάλων κλειστών αγγείων (Εικ. 29).

Εικ. 29. Ρόδος. Ιαλυσός. Πλατεία Αποστολίδη. Λεπτομέρεια της απόθεσης κεραμικής της μεσοχαλκής περιόδου.

Παράλληλα πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική έρευνα στον υπόλοιπο χώρο της υπό διαμόρφωση πλατείας με τη διάνοιξη δοκιμαστικών τομών. Στις τομές που ερευνήθηκαν στο βορειότερο τμήμα της πλατείας, ανάμεσα στους χώρους υγιεινής και το καφενείο, καθώς και στο βορειοανατολικό της τμήμα, διαπιστώθηκε καταρχάς ότι τα μεσοχαλκά στρώματα δεν συνεχίζονται και ότι οι επιχώσεις είναι διαφορετικής σύστασης, αποτελούμενες, έως το βάθος των -3,20 μ., από αμμουδερό ασπρόπηλο και κατά τόπους χαλικάκια. Από αυτόν τον ορίζοντα και βαθύτερα, έως τα 3,50 μ., βρίσκεται σποραδικά ηφαιστειακή τέφρα. Λιγοστή ανάμικτη ΥΧ ΙΑ και ΥΕ ΙΙΙΑ κεραμική, η πλειονότητα της οποίας φέρει ίχνη νεροσυρμής, συνεχίζεται από τα 3,20 έως τα 3,80 μ. Βαθύτερα, έως τα 4/4,50 μ., το χώμα γίνεται πιο αμμουδερό με περισσότερα βότσαλα, χωρίς ίχνη αρχαιοτήτων.

Στις τομές που ανοίχθηκαν στον υπόλοιπο χώρο, γύρω από το σκάμμα του θεάτρου, διαπιστώθηκε στρωματογραφία παρόμοια με εκείνη της ανασκαφής. Για τους λόγους αυτούς αποφασίστηκε η μετατόπιση της θέσης του θεάτρου βορειότερα.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Πάροδος 9ης Μαΐου (σκάμμα βόθρου οικοδομής C. Clark) (Εικ. 30)

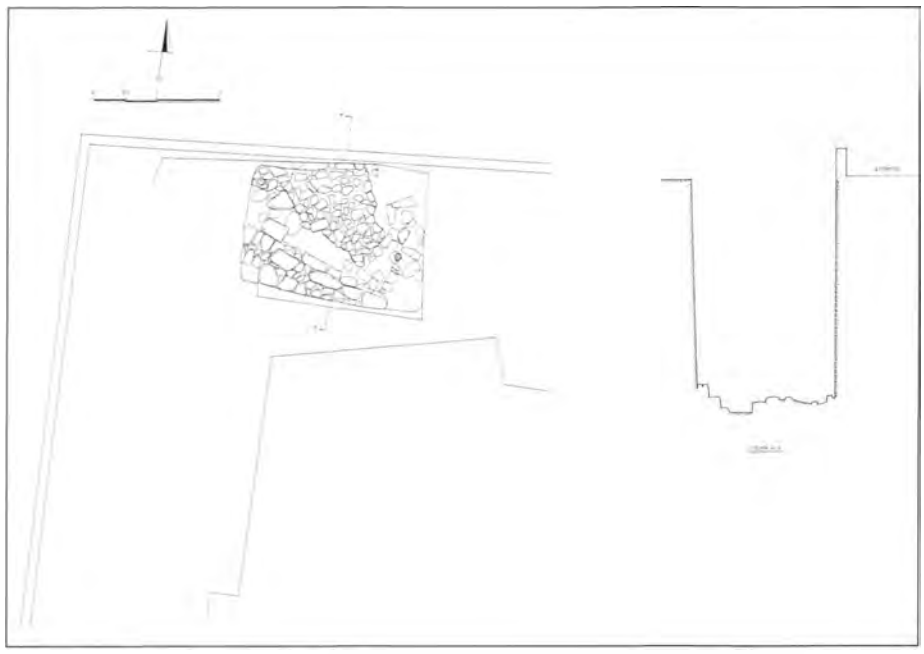
Η οικοδομή βρίσκεται στο πρώην οικόπεδο Χατζηιωάννου[100], βόρεια παλαιότερων ανασκαφών στα οικόπεδα Κ. Μπουρνή και Χ. Σιάτρα[101], στην ίδια κτηματολογική μερίδα ΚΜ 686 γαιών Τριάντα και αμέσως ανατολικότερα από το Ποταμούλι του Περιστερίου, που σήμερα φέρει το όνομα της παραπάνω οδού. Βορειότερα είχε πραγματοποιηθεί έρευνα[102] στο οικόπεδο Παπαεμμανουήλ - Χαλκιόπουλου, στη βόρεια πλευρά της λεωφόρου Ρόδου-Αεροδρομίου, ενώ δυτικότερα, στο οικόπεδο Πιλατέρη - Παρασκευά, επί της παρόδου Γρηγορίου Λαμπράκη, είχε έλθει στο φως τμήμα δαπέδου της ΥΧ ΙΑ περιόδου με στικτή διακόσμηση[103].

100. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 288.

101. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 614· 48 (1993): Χρονικά, σ. 529-530.

102. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 614-615. Marketou, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 55-72.

103. ΑΔ 52 (1997): Χρονικά, σ. 1103.

Εικ. 30. Ρόδος. Ιαλυσός. Πάροδος 9ης Μαΐου. Σκάμμα βόθρου οικοδομής C. Clark. Κάτοψη και τομή.

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος, διαστ. 2×3 μ., στα βόρεια της βορειοδυτικής γωνίας της οικοδομής και σε βάθος -3,30 μ. από το κατάστρωμα της παρακείμενης οδού, κάτω από ομοιόμορφες αλλούβιες αποθέσεις, βρέθηκε τμήμα τοίχου, κατεύθυνσης Δ./ΒΔ.-Α./ΝΑ. Ο τοίχος, πάχ. 0,50 μ., αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 2,54 μ. και σε ύψος τριών δόμων, σε επαφή με τη νότια παρειά του σκάμματος. Το μεγαλύτερο μέρος του σκάμματος καταλαμβάνει λιθοσωρός, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε βάθος -3,43 μ. Ανάμεσα στο λιθοσωρό και τον τοίχο η έρευνα έφθασε σε βάθος -3,59/-3,65 μ., όπου βρέθηκε στρώμα καύσης, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος, σε βάθος -3,51 μ., εντοπίστηκε ηφαιστειακή τέφρα.

Τα στενά όρια του σκάμματος δεν επέτρεψαν την περαιτέρω διερεύνηση των αρχιτεκτονικών λειψάνων.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ - ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ

Σ ι ά ν ν α

Κυμισάλα

Το 2006, ύστερα από σχετική έγκριση του ΥΠΠΟ[104], άρχισε από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της Κυμισάλας, στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού. Η αρχαιολογική σημασία της περιοχής είναι γνωστή στη βιβλιογραφία από περιγραφές περιηγητών και αρχαιολόγων του 19ου αιώνα, ανασκαφές του υποπρόξενου της Μεγάλης Βρετανίας E. Biliotti στην αρχαϊκή νεκρόπολη της Κυμισάλας[105] και αργότερα, το 1913-1915[106], από επιφανειακή έρευνα και ανασκαφές των Ιταλών στη νεκρόπολη της Κυμισάλας και στην ακρόπολη του Αγίου Φωκά. Πιο πρόσφατα, το 1969, η αείμνηστη Η. Ζερβουδάκη, με αφορμή τη διάνοιξη δρόμου, ερεύνησε τάφους του 5ου και 4ου αι. π.Χ. και αποκάλυψε σειρά επιτάφιων βάθρων στις θέσεις Τούρματα και Σκαλί[107].

Η έρευνα που άρχισε αυτή τη χρονιά, είναι στην ουσία η πρώτη συστηματική αρχαιολογική έρευνα στην ευρύτερη περιοχή, στην οποία η αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα ήταν για πολλά χρόνια ιδιαίτερα έντονη. Η ανασκαφή διήρκεσε δύο εβδομάδες, από 1 έως 14 Αυγούστου. Η περιοχή έρευνας εκτείνεται στους λόφους του Αγίου Φωκά στα ανατολικά και της Κυμισάλας στα δυτικά, τους οποίους χωρίζει στενή πεδινή έκταση, που διαμορφώθηκε πριν από μερικά χρόνια σε αντιπυρική ζώνη.

104. Υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ39/106149/3071/19-06-2006 Απόφαση.

105. E. Biliotti - L'Abbé Cottret, *L'île de Rhodes,* Rhodes 1881, σ. 439-442. A. Furtwängler, *JdI* I (1886), σ. 138 κ.ε.

106. L. Pernier, Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi, *BdA* 8 (1914), σ. 236-242. A. Maiuri, Ricerche archeologiche nell'isola di Rodi, *ASAtene* II (1916), σ. 285-298. R.U. Inglieri, *Carta archeologica dell'isola di Rodi*, Firenze 1936, σ. 51-54, όπου και τα δημοσιεύματα του 19ου αιώνα.

107. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 480-483, πίν. 479.

Εικ. 31. Ρόδος. Σιάννα. Κυμισάλα. Ο ναός στην ακρόπολη του Αγίου Φωκά μετά τον καθαρισμό από τη βλάστηση. Άποψη από ΒΑ.

Το 2006 η έρευνα επικεντρώθηκε σε δύο σημεία. Στο λόφο του Αγίου Φωκά (τομέας ΙΙ), όπου σώζεται ελληνιστικός ναός και χαμηλότερα τμήμα οχυρωματικού περιβόλου με χαρακτηριστική εγχάρακτη διακόσμηση, καθώς και στο τμήμα της νεκρόπολης της Κυμισάλας, που εκτείνεται στους δυτικούς πρόποδες του λόφου του Αγίου Φωκά (τομέας Ι).

Τομέας ΙΙ: Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί από τη βλάστηση στον οχυρωματικό περίβολο στη δυτική πλαγιά του λόφου και στο ναό στην κορυφή (Εικ. 31). Στο ναό αφαιρέθηκε επίσης το humus από το εσωτερικό του και σε μικρή απόσταση βόρειά του και περισυνελέγησαν θραύσματα κεραμίδων. Σε σωρό ακατέργαστων λίθων στη βορειοδυτική γωνία του προνάου επισημάνθηκαν και συγκεντρώθηκαν μικρά θραύσματα δωρικού σφονδύλου και δωρικού κιονοκράνου, τα οποία όμως, όπως δείχνει το μικρό τους μέγεθος, δεν συνδέονται με το ναό. Βόρεια του ναού ήλθε και πάλι στο φως τοίχος παράλληλος προς αυτόν, ισοδομικής τοιχοδομίας, γνωστός από την παλαιότερη ιταλική έρευνα.

Στο χαμηλότερο τμήμα της πλαγιάς, στα βορειοδυτικά του ναού και ανάμεσα στους τελευταίους τάφους και την ακρόπολη, επισημάνθηκε λατομείο του τοπικού γκρίζου σκληρού ασβεστόλιθου, με τον οποίο έχει οικοδομηθεί ο ναός και ο οχυρωματικός περίβολος.

Τομέας Ι: Στον τομέα Ι, στη θέση Σκαλί, βρίσκονται τα βάθρα που αποκαλύφθηκαν στην έρευνα του 1969. Πολλοί από τους λίθους που τα αποτελούν μετακινήθηκαν από τη θέση τους κατά τις αυθαίρετες εργασίες διάνοιξης δρόμου πριν από μερικά χρόνια.

Στο χώρο έγινε επιφανειακός καθαρισμός από τις πευκοβελόνες και μετρήθηκαν συνολικά 47 ορατοί τάφοι, από τους οποίους ερευνήθηκαν τρεις, σε μικρή απόσταση βόρεια των βάθρων. Οι δύο από αυτούς (τφ1 και τφ3) ήταν λαξευτοί, θαλαμοειδείς, ακανόνιστου σχήματος, με δρόμο. Βρέθηκαν εντελώς κενοί. Ο τρίτος τάφος (τφ2) είχε ορθογώνιο προθάλαμο-δρόμο με κλίμακα καθόδου και δύο ταφικούς θαλάμους, τον ένα στην ανατολική και τον άλλο στη βόρεια πλευρά του προθαλάμου (Εικ. 32).

Ο ανατολικός θάλαμος είχε ορθογώνια, προσεκτικά λαξευμένη είσοδο. Η καλυπτήριά της βρέθηκε πεσμένη αμέσως μπροστά από την είσοδο. Από το εσωτερικό του θαλάμου συγκεντρώθηκαν διαταραγμένα οστά από περισ-

Εικ. 32. Ρόδος. Σιάννα. Κυμισάλα. Η νεκρόπολη στους δυτικούς πρόποδες του Αγίου Φωκά. Ο προθάλαμος του τφ2.

Εικ. 33. Ρόδος. Σιάννα. Κυμισάλα. Νεκρόπολη στους δυτικούς πρόποδες του Αγίου Φωκά. Αγγεία από τον τφ2.

σότερους του ενός σκελετούς. Βρίσκονταν επάνω σε θρανίο-κλίνη, κατά μήκος της ανατολικής μακριάς πλευράς του θαλάμου. Μπροστά από το θρανίο και πάνω στο δάπεδο του θαλάμου βρέθηκαν τέσσερα μικρά αγγεία, που προφανώς είχαν διαφύγει της σύλησης (Εικ. 33): μελαμβαφής ασκός τύπου guttus, μελαμβαφής κάνθαρος, πινάκιο και μελαμβαφές φιαλίδιο. Χρονολογούνται στο β΄ μισό/τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Τέλος, έγινε περιήγηση και φωτογράφηση των ορατών αρχαιοτήτων στην ανατολική κλιτύ του λόφου της Κυμισάλας, στις θέσεις Καμπάνες, Αλώνια, Μαρμαρούνια και Γλυφάδα, το αρχαίο Μνασύριον, επίνειο της αρχαίας Κυμισάλας.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ - ΜΑΝΟΛΗΣ ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Κολύμπια

Ακίνητο εταιρείας ΤΞΤΕ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ο ΑΜΠΕΛΙΩΤΗΣ ΑΕ (ΚΜ 1888 γαιών Αρχαγγέλου)

Η ανασκαφική έρευνα στο ακίνητο ξεκίνησε τον Ιούνιο του 2006 και συνεχίζει να βρίσκεται σε εξέλιξη. Σε λοφώδες έξαρμα, στο νότιο τμήμα της ιδιοκτησίας, άρχισαν να αποκαλύπτονται εγκαταστάσεις οικιστικής-αγροτικής χρήσης, καθώς και εργαστήρια των ελληνιστικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αναλυτική έκθεση θα δοθεί στα Χρονικά του επόμενου έτους.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Χαράκι

Οικόπεδο Μ. Γιαννούλη (ΚΜ 3648 και 3649 γαιών Μαλώνας)

Σε δοκιμαστικές τομές αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος και εντοπίστηκαν κεραμίδες, καθώς και τμήματα τοίχων, που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Θα διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα από την 4η ΕΒΑ.

Λίνδος

Ψάρτος (ΚΜ 153 γαιών Λίνδου, οικόπεδο Καμπουροπούλου)

Στο οικόπεδο, που βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου Μίτση, στον όρμο του Αγίου Νικολάου στην Ψάρτο, έγιναν δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκτασή του. Αποκαλύφθηκαν λαξεύματα που ανήκουν σε εκτεταμένο αρχαίο λατομείο, το οποίο έφθανε μέχρι τη θάλασσα και αποτελούσε πιθανώς επέκταση του λατομείου που εντοπίστηκε στο οικόπεδο Μίτση. Ενδιαφέρον παρουσιάζει βραχώδες έξαρμα με λατομημένες τις τρεις πλευρές και την άνω επιφάνειά του, καθώς και τμήμα τοίχου από πωρόλιθους, μήκ. 2,75 και πλ. 0,85 μ. Εντοπίστηκαν, επίσης, τρεις κτιστές κυκλικές κατασκευές από ακατέργαστους λίθους, οι οποίες είναι νεότερες. Τα ελάχιστα όστρακα αγγείων προέρχονται από την επιφανειακή επίχωση και χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο, ενώ αβαφές χρηστικό αγγείο με ραβδώσεις, που εντοπίστηκε στην τομή 10, χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή.

Πεύκοι (ΚΜ 479Η γαιών Λίνδου, οικόπεδο Παπαθανάση)

Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου υπήρχαν ορατά αρχαία λαξεύματα, αποκαλύφθηκε αρχαίο λατομείο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα λάξευμα σε σχήμα Π με βαθμιδωτή διαμόρφωση και δύο τοίχοι κτιρίου μεταγενέστερου των λαξευμάτων, κατασκευασμένοι από ακατέργαστους πωρόλιθους χωρίς συνδετικό υλικό (Εικ. 34). Σε δύο τομές εντοπίστηκαν τμήματα λαβών και βάσεις αμφορέων, όστρακα αβαφών χρηστικών αγγείων και τρεις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων ελληνιστικής περιόδου.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Εικ. 34. Ρόδος. Λίνδος. Πεύκοι. Οικόπεδο Παπαθανάση. Άποψη του οικοπέδου με το σωζόμενο κτίριο.

ΚΩΣ

Αρχαία πόλη

Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου (οικόπεδο Πλατανίστα)
(Εικ. 35, 36)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Πλατανίστα βρίσκεται στην οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου, βόρεια των οικοπέδων ξενοδοχείου Oscar και Πίτση - Παπακωνσταντίνου, στα οποία είχε αποκαλυφθεί κτίριο μνημειακών διαστάσεων της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, που ταυτίζεται με την παλαίστρα[108]. Βρίσκεται δυτικά του αρχαίου σταδίου, σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά της άφεσής του[109], και νότια των ακινήτων Συσκαμάνη-Νάκη, Χατζηστέργου και Ρ. Τσουλφά, στα οποία είχαν αποκαλυφθεί τμήματα ενός αρχαίου ιερού[110].

Στο ακίνητο, κατά την ανασκαφική έρευνα, αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στο ανατολικότερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ορθογώνιο δωμάτιο, σωζ. διαστ. 4,90 (Β.-Ν.)×5,60 μ. (Α.-Δ.). Οι τοίχοι του σώζονταν σε επίπεδο θεμελίωσης. Στο εσωτερικό του δωματίου αποκαλύφθηκε δάπεδο (υπόστρωμα δαπέδου;) κατασκευασμένο από αργούς λίθους, σφιχτά τοποθετημένους στο έδαφος. Το κτίριο χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή.

Βορειοδυτικά του παραπάνω δωματίου αποκαλύφθηκε στωικό οικοδόμημα με στοά σε σχήμα Γ, που πιθανότατα οριοθετεί περίστυλη αυλή (Εικ. 35). Το σκέλος προσανατολισμού Α.-Δ. αποκαλύφθηκε σε μήκος 17 μ. Το πλάτος του είναι 3,30 μ. Προς Α. και Δ. συνεχίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου. Ο νότιος τοίχος της στοάς, ιδιαίτερα επιμελημένης τοιχοποιίας, ήταν κατασκευασμένος με λιθοπλίνθους αμυγδαλόπετρας. Ο βόρειος τοίχος σώθηκε σε επίπεδο πώρινου θεμελίου. Κάτω από το δάπεδο της στοάς αποκαλύφθηκε αγωγός ύδρευσης, κατασκευασμένος από πήλινους σωλήνες, συνολ. μήκ. 12,55 μ.

Το σκέλος προσανατολισμού Β.-Ν. αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,50 μ. Ο εσωτερικός (ανατολικός) τοίχος διατηρήθηκε σε επίπεδο πώρινου θεμελίου. Η εξωτερική πλευρά αυτής της στοάς δεν οριοθετείται από τοίχο. Στη θέση αυτού αποκαλύφθηκαν ημικίονες με όψεις επενδεδυμένες με κονίαμα, οι οποίοι στηρίζονται σε πώρινο θεμέλιο. Σε μικρή απόσταση (1,10 μ.) δυτικά των ημικιόνων αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., σωζ. μήκ. 1 και πλ. 0,85 μ., με κατώφλι που πιθανότατα κατασκευάστηκε μεταγενέστερα. Ο τοίχος αυτός αποξηλώθηκε, πιθανώς επί ιπποτοκρατίας.

Εικ. 35. Κως. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου. Οικόπεδο Πλατανίστα. Στωικό οικοδόμημα.

Το στωικό οικοδόμημα είναι μεταγενέστερο του ανατολικότερου οικοδομήματος. Η κεραμική που συνδέεται με αυτό χρονολογείται στο διάστημα από τα τέλη του 2ου/αρχές 1ου αι. π.Χ. μέχρι και τον 1ο αι. μ.Χ.

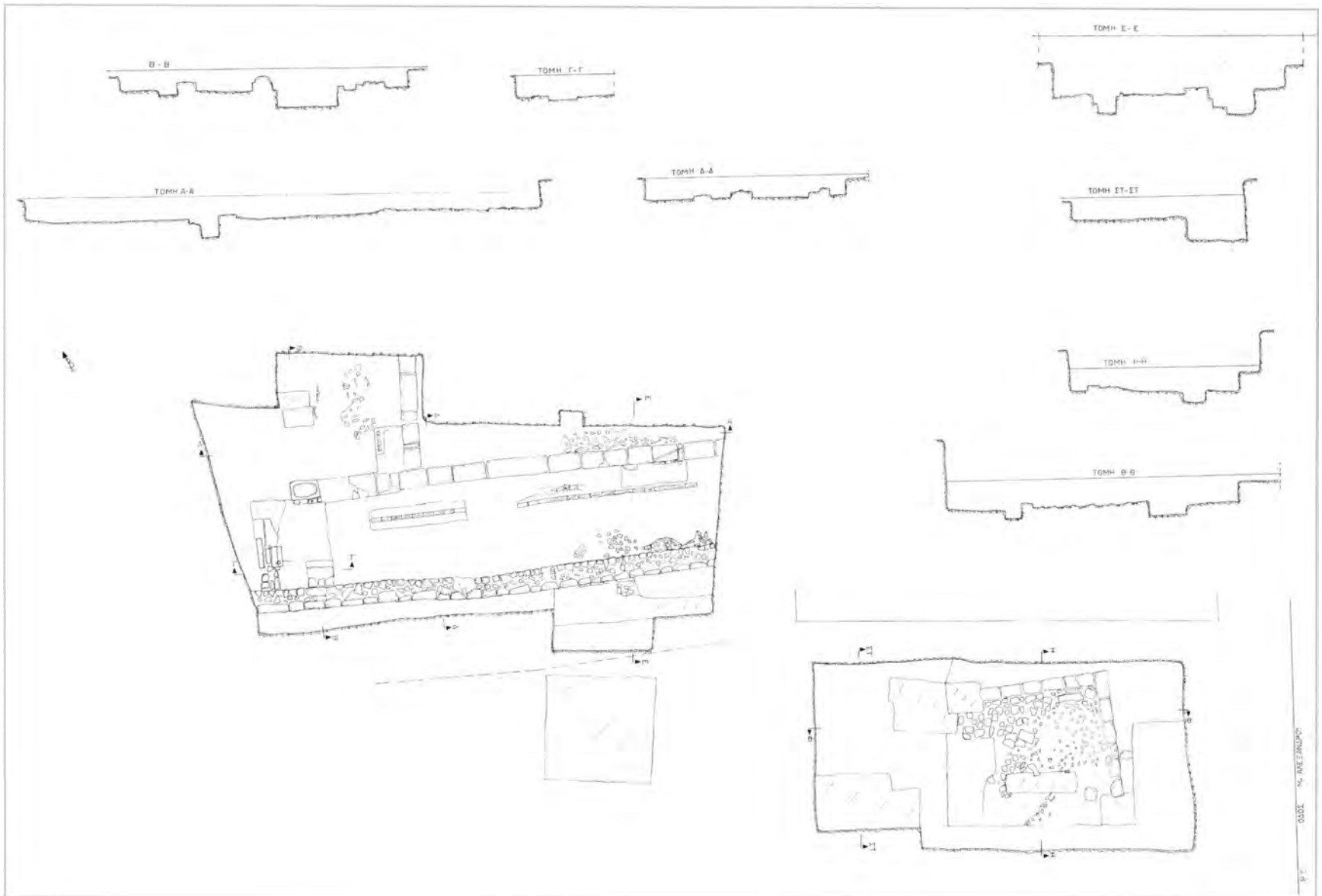
Για την ταύτιση του ανατολικότερου κτιρίου δεν διαθέτουμε επαρκή στοιχεία. Το μόνο που μπορούμε να πούμε, προς το παρόν, είναι ότι ο τύπος του οικοδομήματος αποτελεί ένα είδος «οίκου» δημόσιας χρήσης, που θα στέγαζε κάποιο από τα κτίρια που θα χρησιμοποιούσαν οι αθλητές (εφόσον βρισκόμαστε πολύ κοντά στο στάδιο και την παλαίστρα). Για το κτίριο Β μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι θα αποτελούσε ένα ακόμη γυμνάσιο, από το οποίο αποκαλύφθηκε πολύ μικρό τμήμα. Από επιγραφικές μαρτυρίες συνάγεται ότι στην Κω υπήρχαν τρία γυμνάσια, όπου αθλούνταν χωριστά οι παίδες, οι αγένειοι νέοι και οι ενήλικοι άνδρες (πρεσβύτεροι)[111].

108. M. Segre, *Inscripsioni di Cos*, 1993, ED 228, σ. 150.

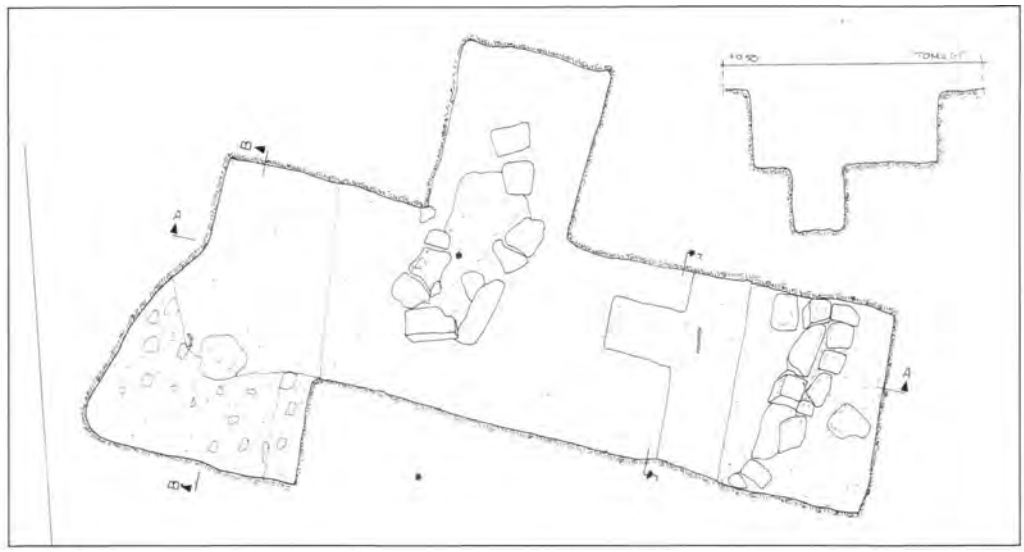
109. *ΑΑΑ* XIII (1980), σ. 102-105.

110. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 451-452, οικόπεδο Α. Σισκαμάνη-Νάκη και Ε. Χατζηστέργου· 42 (1987), Χρονικά, σ. 626-627. Βλ. και Ch. Kantzia, Recent Archaeological Finds from Kos. New Indications for the Site of Kos-Meropis, στο S. Dietz - I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*, Copenhague 1988, σ. 179-181 και σημ. 39. Το ιερό που αποκαλύφθηκε στα συγκεκριμένα οικόπεδα είχε ταυτιστεί λανθασμένα με το ιερό της Δήμητρας, που είχε ανασκαφεί από τον R. Herzog, λόγω της θέσης του δυτικά του σταδίου. Γνωρίζουμε, πλέον, ότι το ιερό της Δήμητρας βρίσκεται δυτικότερα, καθώς ευρήματα που σχετίζονται με αυτό έχουν εντοπιστεί στα οικόπεδα Κουρούδη, «Πλάνο Νήσων» Α.Ε. και Δεμερτζή - Μακρυχαλιλάκη.

111. Segre, ό.π.

Εικ. 36. Κως. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου. Οικόπεδο Πλατανίστα. Κάτοψη και τομές.

Εικ. 37. Κως. Οδός Ε. Βενιζέλου, Ιερού Λόχου και Μανδηλαρά. Οικόπεδο «Πλάνο Νήσων» ΑΕ. Κάτοψη και τομή.

Η αποκάλυψη αυτών των οικοδομημάτων μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για το ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης στο δυτικό τμήμα της, καθώς διαπιστώνεται ότι πολλά από τα δημόσια κτίρια (στάδιο, γυμνάσια και ιερά) προβλέφθηκε να κατασκευαστούν συγκεντρωμένα σε μια περιοχή.

Οδός Ε. Βενιζέλου, Ιερού Λόχου και Μανδηλαρά (οικόπεδο εταιρείας «Πλάνο Νήσων» ΑΕ) (Εικ. 37)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στο δυτικό τομέα της πόλης, δυτικά του αρχαίου σταδίου[112] και νοτιοδυτικά της παλαίστρας που αποκαλύφθηκε στα οικόπεδα ιδιοκτησίας Αφών Χατζησάββα, ξενοδοχείου Oscar και Πίτση - Παπακωνσταντίνου[113]. Βρίσκεται, τέλος, βόρεια των οικοπέδων ιδιοκτησίας Κουρούδη[114] και Δεμερτζή - Μακρυχαλιλάκη[115], στα οποία αποκαλύφθηκαν αποθέτες ειδωλίων που συνδέονται με το ιερό της Δήμητρας.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του ακινήτου αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου η επίχωση δεν περιείχε καθόλου ευρήματα. Στο ανατολικό αποκαλύφθηκε τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., κατασκευασμένος από μεγάλες λιθοπλινθίδες σε β΄ χρήση, καθώς και μία ακανόνιστη κατασκευή από το ίδιο υλικό. Σε επαφή με τον τοίχο αποκαλύφθηκε ακτέριστος καλυβίτης τάφος, προσανατολισμού Α.-Δ., με ταφή ενηλίκου με σκύλο. Στο ανατολικότερο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκε πλατιά παραβίαση και κυκλικό όρυγμα (πηγάδι;) (Εικ. 38), στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε μία ακόμη ομάδα ειδωλίων (υδριαφόρες, ανδρικές ενδεδυμένες μορφές κτλ.), που μπορούν να συνδεθούν με τη λατρεία της Δήμητρας.

Εικ. 38. Κως. Οδός Ε. Βενιζέλου, Ιερού Λόχου και Μανδηλαρά. Οικόπεδο «Πλάνο Νήσων» ΑΕ. Πλατιά παραβίαση στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου με πηγάδι-αποθέτη στο εσωτερικό της.

112. Βλ. G. Rocco, στο M. Livadiotti - G. Rocco (επιμ.), *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Atene 1996, σ. 152-154, όπου και συγκεντρωμένη η παλαιότερη βιβλιογραφία για το τείχος της πόλης.

113. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 553-554· 48 (1993): Χρονικά, σ. 548.

114. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά σ. 1150-1151.

115. Βλ. παρακάτω, οικόπεδο Δεμερτζή-Μακρυχαλιλάκη, όπου παρουσιάζονται και όλα τα στοιχεία σχετικά με το ιερό, στον παρόντα τόμο.

Εικ. 39. Κως. Οδός Ιερού Λόχου και Χέρτζοχ. Οικόπεδο Δεμερτζή - Μακρυχαλιλάκη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

Οδός Ιερού Λόχου και Χέρτζοχ (οικόπεδο Δεμερτζή - Μακρυχαλιλάκη) (Εικ. 39, 40)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Δεμερτζή - Μακρυχαλιλάκη βρίσκεται δυτικά του αρχαίου σταδίου[116] και των οικοπέδων Αφών Χατζησάββα, ξενοδοχείου Oscar και Πίτση - Παπακωνσταντίνου, στα οποία είχαν αποκαλυφθεί τμήματα παλαίστρας των ύστερων ελληνιστικών χρόνων[117]. Βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κουρούδη[118], στο οποίο αποκαλύφθηκε αποθέτης ιερού χθόνιας θεότητας, πιθανότατα της Δήμητρας, και νοτιοανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας «Πλάνο Νήσων» ΑΕ, στο οποίο αποκαλύφθηκε ένας ακόμη αποθέτης συνδεόμενος με το ίδιο ιερό[119].

Η ύπαρξη του ιερού στην πόλη της Κω είναι γνωστή από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα, όταν ο Γερμανός αρχαιολόγος R. Herzog ανέσκαψε κρήνη ιερού της Δήμητρας στα δυτικά του αρχαίου σταδίου, σε θέση που μέχρι πρόσφατα δεν είχε ταυτιστεί[120].

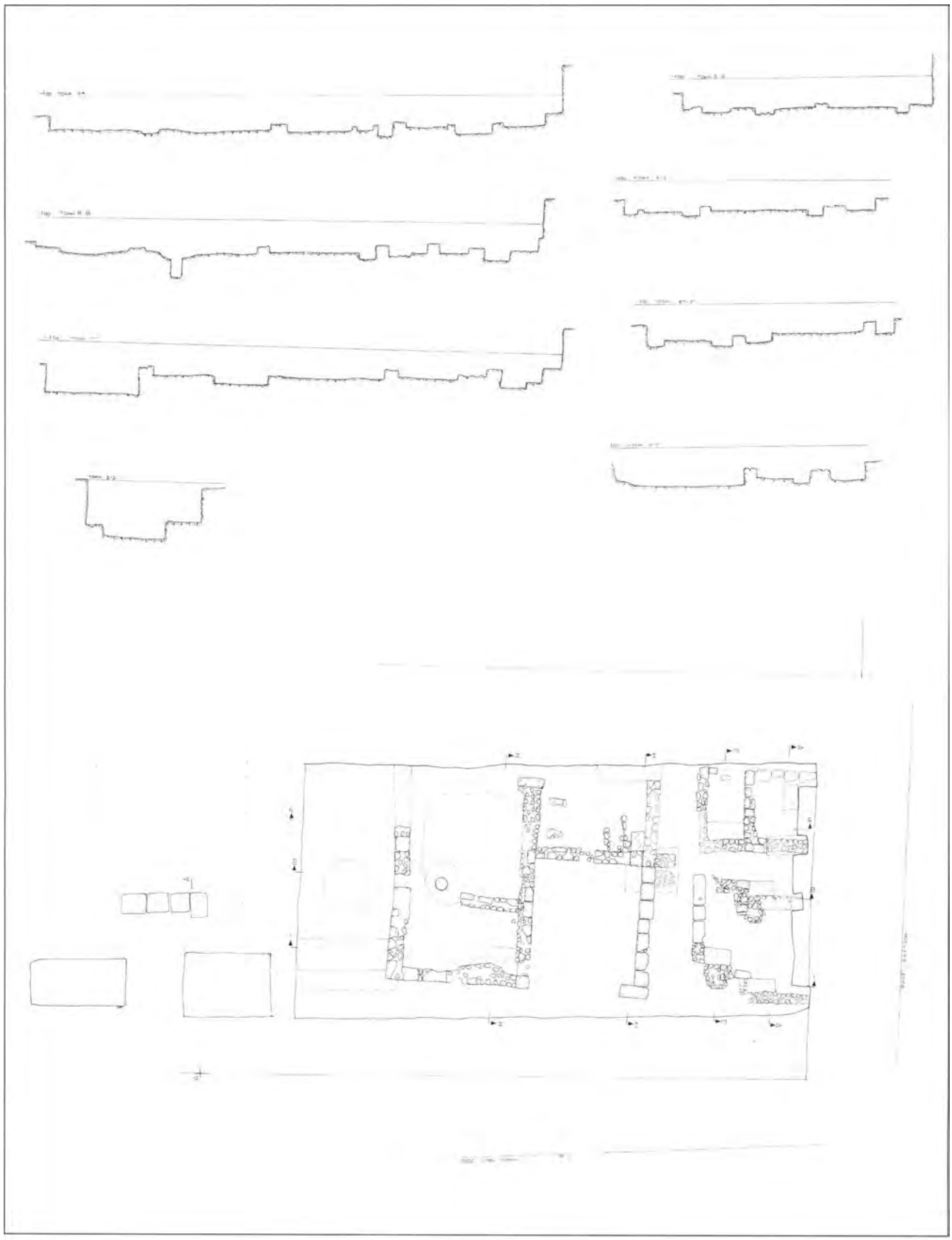
Κατά την ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στο μεγαλύτερο τμήμα του ακινήτου αποκαλύφθηκαν ορθογώνια δωμάτια με προθάλαμο, τα οποία χαρακτηρίζονται για την απουσία μνημειακότητας και για την ελευθερία ως προς τον προσανατολισμό τους. Η κεραμική που συνδέεται με τα κτίρια επιτρέπει τη χρονολόγησή τους στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους (τέλη 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.). Σε όλη την έκταση του οικοπέδου, ακόμα και ανάμεσα στους τοίχους, αποκαλύφθηκε σημαντική ποσότητα ειδωλίων και άλλων αντικειμένων αναθηματικού τύπου. Τα περισσότερα, ωστόσο, ανάλογα ευρήματα βρέθηκαν σε λάκκο-αποθέτη, ο οποίος εντοπίστηκε κάτω από το επίπεδο των κτιρίων. Οι τύποι παρουσιάζουν μικρή ποικιλία, κυρίως υδριαφόρες και ανδρικές ενδεδυμένες μορφές, που εντοπίστηκαν σε μεγάλες ποσότητες. Μαζί με αυτά βρέθηκαν πολλές μινιατούρες υδριών, λυχνάρια, καθώς και όστρακα, κυρίως από αγγεία πόσης. Τα παραπάνω αναθήματα συνδέονται με τη λατρεία της Δήμητρας και αποκαλύπτουν ότι ο χώρος του ιερού καταλάμβανε αρκετά μεγάλη έκταση. Το στρώμα είναι κλειστό και μπορεί να χρονολογηθεί στον 3ο αι. π.Χ. Στο χώρο του αποθέτη είχε διανοιχθεί πηγάδι με τοιχώματα κατασκευασμένα από επάλληλους πήλινους δακτυλίους.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής διαπιστώθηκε η ύπαρξη ντουλαποπήγαδου, το οποίο προκάλεσε βαθιές παραβιάσεις στο έδαφος. Για την κατασκευή του έχουν χρησιμοποιηθεί λιθοπλινθίδες αμυγδαλόπετρας, πιθανότατα προερχόμενες από εγκαταστάσεις του ιερού. Δυτικά αυτού σκάφθηκαν δύο ακόμη τετράγωνα, στα οποία διαπιστώθηκαν βαθιές παραβιάσεις, κάτω από το επίπεδο του ελληνιστικού ιερού, ενώ σε τομές κάτω από το επίπεδο των παραβιάσεων διαπιστώθηκε μικρή ποσότητα κεραμικής της προϊστορικής περιόδου, από την οποία ξεχωρίζει πόδι υψίποδης κύλικας.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

116. Βλ. ό.π. (υποσημ. 112).
117. Βλ. ό.π. (υποσημ. 113).
118. Βλ. ό.π. (υποσημ. 114).
119. Ό.π.
120. *ΑΑ* 1901, σ. 134-137.

Εικ. 40. Κως. Οδός Ιερού Λόχου και Χέρτζοχ. Οικόπεδο Δεμερτζή - Μακρυχαλιλάκη. Κάτοψη και τομές.

Οδός Αστυπάλαιας (οικόπεδο Α. Φουντωτού - Λέσχης Φιλίας Δήμου Κω)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στα οικόπεδα Α. Φουντωτού και Λέσχης Φιλίας Δήμου Κω. Λόγω της άμεσης γειτνίασης των δύο οικοπέδων, καθώς και του συσχετισμού μεταξύ των ευρημάτων τους, αποφασίστηκε η ενιαία ανασκαφική έρευνα στα δύο αυτά οικόπεδα.

Διερευνήθηκε, κυρίως, το νοτιότερο τμήμα των οικοπέδων, όπου αποκαλύφθηκαν αρχαία οδοστρώματα, τα οποία διέρχονται ανατολικά του οχυρωματικού τείχους και νότια του οικοδομήματος που έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Φουντωτού. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Οδός Ηροδότου (ΚΜ 2240 και 2109 οικοδομών πόλης Κω, οικόπεδο Ν. Θεολόγου)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Θεολόγου βρίσκεται νοτιοδυτικά του αρχαιολογικού χώρου των Θερμών του Λιμένος[121], ανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Γκάτη[122], νοτιοανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Κουρούνη[123], νότια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Καρδούλια[124] και δυτικά των οικοπέδων ιδιοκτησίας Καΐσερλη - Λιάπη[125].

Σε μικρών διαστάσεων ανασκαφικό χώρο αποκαλύφθηκε μια γωνία τοίχων από αργολιθοδομή, ενώ όλος ο υπόλοιπος χώρος, και κάτω από τη γωνία των τοίχων, καλύπτεται από πυκνό μπάζωμα οστράκων με κεραμική που χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Τα ανερχόμενα υπόγεια ύδατα κατέστησαν αδύνατη τη συνέχιση της έρευνας σε βάθος.

Υπάρχουν αναφορές ότι στην οδό Ηροδότου είχαν βρεθεί, κατά τις ιταλικές ανασκαφές, τμήματα του αρχαίου οχυρωματικού τείχους[126]. Δυστυχώς, όμως, η ακριβής του θέση δεν έχει εντοπιστεί ακόμη. Η συσσώρευση της κεραμικής ήταν αναμενόμενη, λόγω της γειτνίασης του οικοπέδου με το αρχαίο τείχος. Ανάλογο φαινόμενο είχε διαπιστωθεί και στα οικόπεδα Κουρούνη και Γκάτη, αν και όχι με τόσο μεγάλη πυκνότητα.

Οδοί Ηροδότου και Ομήρου (έργα ΔΕΥΑΚ)

Κατά μήκος των οδών Ηροδότου και Ομήρου διανοίχθηκε όρυγμα για τη διέλευση αποχετευτικού αγωγού από τη ΔΕΥΑΚ. Το τμήμα των οδών όπου διανοίχθηκε το όρυγμα, βρίσκεται νότια του αρχαιολογικού χώρου των Θερμών του Λιμένος[127], βόρεια των οικοπέδων ιδιοκτησίας Καΐσερλη-Λιάπη[128] και νοτιοανατολικά των οικοπέδων ιδιοκτησίας Καρδούλια[129] και Κουρούνη[130].

Μεταξύ νεότερων οικοδομικών λειψάνων αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα, χυτής κυρίως τοιχοποιίας, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή και αποτελούν πιθανότατα συνέχεια των κτιρίων του χώρου των Θερμών του Λιμένος.

Περιοχή Αγίας Τριάδας (Ο.Τ. 417, οικόπεδο Μ. Παπαθεοδώρου)

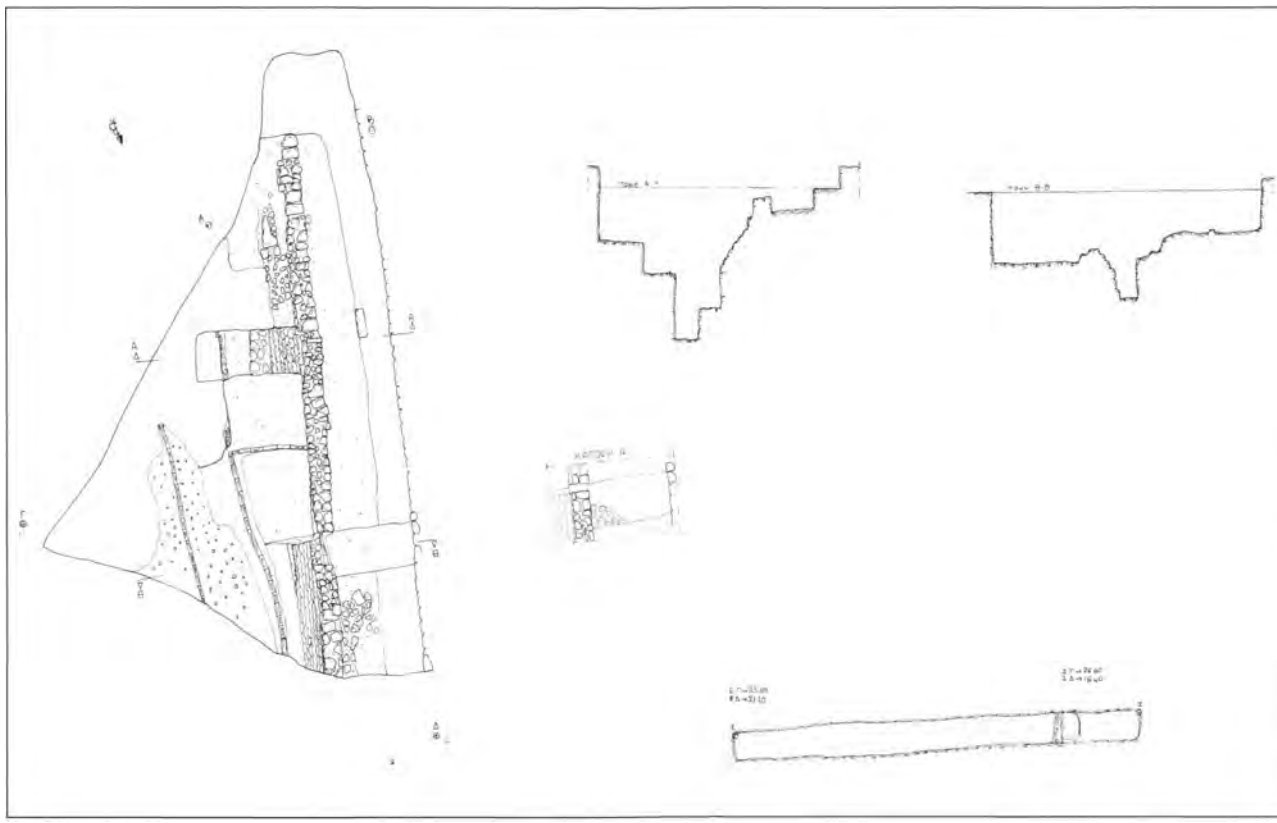
Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Μ. Παπαθεοδώρου βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τομέα της πόλης, αμέσως νότια της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας. Ανατολικά του οικοπέδου διέρχεται η οδός Μητροπολίτου Ναθαναήλ, που οδηγεί προς τον Άγιο Νεκτάριο, όπου, κατά τη διάνοιξη ορύγματος της ΔΕΥΑΚ για τη διέλευση του κεντρικού αποχετευτικού και υδρευτικού αγωγού, αποκαλύφθηκε τμήμα της νοτιοανατολικής πλευράς του αρχαίου οχυρωματικού τείχους[131].

Στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων από αργολιθοδομή. Στο ανατολικότερο τμήμα, που βρίσκεται πλησιέστερα στο αρχαίο οχυρωματικό τείχος, ανασκάφηκε παραβίαση με πληθώρα κεραμικής που χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Πρόκειται, προφανώς, για τα απορρίμματα με τα οποία καλύφθηκε ο χώρος του τείχους μετά την κατάργηση της χρήσης του κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Στο δυτικότερο τμήμα αποκαλύφθηκαν σταθερές επιχώσεις που περιείχαν κεραμική ελληνιστικής εποχής. Ωστόσο, δεν έγινε δυνατός ο εντοπισμός οδοστρωμάτων ή ορίου δρόμου. Πιθανώς, εσωτερικά του τείχους να υπήρχαν χώροι ελεύθεροι από κτίρια χωρίς να ορίζονται από κάποια οδό. Άλλωστε, ανάλογη εικόνα έχουμε και από άλλες περιοχές όπου έχει αποκαλυφθεί το τείχος.

Περιοχή Λαγκάδα, Ανώνυμη οδός (Ο.Τ. 377 - τμήμα Ε3, οικόπεδο Σ., Κ. και Δ. Πολίτη) (Εικ. 41)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται εκτός της νοτιοδυτικής πλευράς του αρχαίου οχυρωματικού τείχους, τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί κατά το έτος 1980[132] και σε μικρή απόσταση από αυτό (27 μ.).

121. *BdA* 44 (1950), σ. 54.
122. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 958-959.
123. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 635-637.
124. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 686-687.
125. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 501.
126. *BdA* 44 (1950), σ. 219. G. Rocco, Le Mura di Cinta, στο Livadiotti - Rocco (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 112), σ. 100.
127. Ό.π. (υποσημ. 121).
128. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 501.
129. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 686-687.
130. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 635-637.
131. *ΑΔ* 60 (2005), Χρονικά, σ. 1157-1159.
132. *ΑΑΑ* 13 (1980), σ. 102-105.

Εικ. 41. Κως. Περιοχή Λαγκάδα. Ανώνυμη οδός. Οικόπεδο Σ., Κ. και Δ. Πολίτη. Κάτοψη και τομές.

Αποκαλύφθηκαν επάλληλες φάσεις τοίχων αναλημματικού χαρακτήρα, που διατρέχουν με κατεύθυνση από ΝΑ. προς ΒΔ. όλη την έκταση του ανασκαφικού χώρου, σε μήκος 15,50 μ., και χρονολογούνται από την παλαιοχριστιανική έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο (Εικ. 42). Είναι κατασκευασμένοι από πέτρες και λίγα τμήματα κεραμίδων ή από αργολιθοδομή.

Εικ. 42. Κως. Περιοχή Λαγκάδα. Ανώνυμη οδός. Οικόπεδο Σ., Κ. και Δ. Πολίτη. Επάλληλοι αναλημματικοί τοίχοι, πιθανώς στην κοίτη ρέματος.

Στην επιφάνεια του ανώτερου τοίχου υπήρχαν τρεις αύλακες σε ακανόνιστες αποστάσεις μεταξύ τους, πλ. από 0,14 έως 0,55 μ. Η ενδιάμεση φάση του τοίχου, που χρονολογείται στη ρωμαϊκή εποχή, φέρει επίστρωση από κουρασάνι και έχει καμπύλη την άνω επιφάνειά της. Η συνέχεια αυτής της φάσης του τοίχου αποκαλύφθηκε σε δοκιμαστική τομή που έγινε σε απόσταση 18 μ. βόρεια του οικοπέδου.

Ανατολικά των τοίχων βρέθηκε σύστημα πήλινων υδρευτικών αγωγών, που διατρέχουν επίσης όλη την έκταση του ανασκαφικού χώρου από ΝΑ. προς ΒΔ.

Είναι πιθανόν αυτοί οι αναλημματικοί τοίχοι να επένδυαν την παρειά κάποιου ρέματος. Η επίχωση, ωστόσο, δεν είχε τη σύσταση που θα αναμενόταν σε αυτήν την περίπτωση. Η εγγύτητα των ευρημάτων με το τείχος υποδεικνύει, ίσως, τη συσχέτισή τους με αυτό. Είναι, λοιπόν, πιθανόν να πρόκειται για την επένδυση της παρειάς της οχυρωματικής τάφρου με αναλημματικούς τοίχους, οι οποίοι, όμως, κατασκευάστηκαν σε περίοδο μεταγενέστερη της οικοδόμησης του τείχους.

Οδός Μητροπολίτου Ζαχαρία (Ο.Τ. Γ355, οικόπεδο Χρήστου, πρώην Χατζηχριστοφή)

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Χρήστου (πρώην ιδιοκτησίας Χατζηχριστοφή) είχε πραγματοποιηθεί κατά το έτος 2004 ανα-

Εικ. 43. Κως. Μαρμαρωτό. Οικόπεδο Καύκα ΑΕ. Γενική άποψη των σιρών.

Εικ. 44. Κως. Μαρμαρωτό. Επαρχιακή οδός Κως-Χωριά. Οικόπεδο Πέρου-Ζωίδη. Βωμός εντοιχισμένος σε αρχαίο τοίχο.

σκαφική έρευνα[133], η οποία έφερε στο φως δύο τοίχους από αργολιθοδομή, με αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση ενσωματωμένα στην τοιχοποιία τους, καθώς και ταφικό οικοδόμημα.

Στο οικόπεδο διεξήχθη συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα, προκειμένου να αποσπαστούν τα αρχιτεκτονικά μέλη από τα αρχαία λείψανα, ώστε να είναι δυνατή μελλοντικά η μελέτη τους. Συνολικά συνελέγησαν πέντε τμήματα επιστυλίου με τρίγλυφα, καθώς και τμήμα ενεπίγραφου ορθογώνιου βωμίσκου.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Μαρμαρωτό (ΚΜ 1482 γαιών Κω εξοχής, οικόπεδο Καύκα ΑΕ)

Το οικόπεδο βρίσκεται βορειοδυτικά της σύγχρονης πόλης, σε περιοχή όπου δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί άλλες αρχαιότητες. Στο νοτιοδυτικό του τμήμα αποκαλύφθηκαν οκτώ κυκλικές κατασκευές χυτής τοιχοποιίας της ύστερης αρχαιότητας, οι οποίες μάλλον προορίζονταν για αποθηκευτική χρήση (σιροί) (Εικ. 43). Οι σιροί έχουν εξωτερική διάμετρο που κυμαίνεται από 1,80 μέχρι 2,25 μ. και πάχος τοιχωμάτων ± 0,40 μ. Στο εσωτερικό των κατασκευών διατηρούνταν τοπικά κομμάτια από πήλινους πίθους, οι οποίοι ήταν ενσωματωμένοι στις κατασκευές. Οι σιροί ήταν διατεταγμένοι κατά συστάδες ανά ένας, τρεις και τέσσερις.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Μαρμαρωτό, Επαρχιακή οδός Κως - Χωριά (Ο.Τ. 321, οικόπεδο Πέρου-Ζωίδη)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Πέρου-Ζωίδη βρίσκεται στην περιοχή των νεκροπόλεων της Κω. Προς Α. συνορεύει με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ι. Βασιλείου[134], στο οποίο είχαν αποκαλυφθεί νεκρόπολη των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και ταφικοί λάκκοι πρωτογενών καύσεων της πρωτογεωμετρικής περιόδου[135]. Προς Δ. συνορεύει με το ακίνητο ιδιοκτησίας Πέρου-Κουτούζη[136], στο οποίο είχε αποκαλυφθεί νεκρόπολη των αρχαϊκών χρόνων.

Κατά την ανασκαφική έρευνα εντοπίστηκαν τα ακόλουθα:

Αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., πλ. 0,95 και ορατού μήκ. 0,31 μ., ο οποίος προς ΒΑ. και ΝΔ. συνεχίζει εκτός των ορίων του οικοπέδου. Στην τοιχοποιία του έχει ενσωματωθεί κυλινδρικός βωμός με βουκράνια (Εικ. 44). Στην επίχωση πάνω από το επίπεδο του τοίχου βρέθηκε ακόμη τμήμα αναγλύφου, που εικονίζει, πιθανώς, Μέδουσα.

Εντοπίστηκαν επίσης ταφές διάφορων τύπων (πήλινες σαρκοφάγοι, εγχυτρισμοί, καλυβίτες κτλ.), που χρονολογούνται από τους αρχαϊκούς μέχρι και τους ελληνιστικούς χρόνους. Μεγάλο ποσοστό των ταφών ήταν ακτέριστες.

Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

Περιοχή Τσουκαλαριά (ΚΜ 1819ο γαιών Κω εξοχής, οικόπεδο Α. Λιβέρη - Μ. Νικολακοπούλου)

Το οικόπεδο βρίσκεται δυτικά του κτήματος Α. Σταματιάδη, στο οποίο το 1976 είχε αποκαλυφθεί νεκρόπολη της ελληνιστικής περιόδου[137]. Κατά τη γενική εκσκαφή υπογείου αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι της ελληνιστικής εποχής, κτερισμένοι με κυάθια, μυροδοχεία και όλπες, που χρονο-

133. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 305.

134. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1113.

135. Δ. Μποσνάκης, Καύσεις νεκρών από την πόλη της Κω, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην ύστερη εποχή του Χαλκού και την πρώιμη εποχή του Σιδήρου*, Αθήνα 2001, σ. 223-240.

136. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 397 και 39 (1984): Χρονικά, σ. 335.

137. *ΑΔ* 31 (1976): Χρονικά, σ. 388.

Εικ. 45. Κως. Τσουκαλαριά. Οικόπεδο Α. Λιβέρη - Μ. Νικολακοπούλου. Τάφος με επιτύμβιες στήλες στα τοιχώματά του.

λογούνται στα τέλη του 2ου/αρχές 1ου αι. π.Χ. Στα τοιχώματα των τάφων χρησιμοποιήθηκαν σε β΄ χρήση επιτύμβιες στήλες (Εικ. 45). Στην επίχωση κοντά στους τάφους βρέθηκαν έντεκα επιπλέον επιτύμβιες στήλες, που πιθανώς προέρχονται από την κάλυψη των τάφων.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΚΩ

Περιοχή Γενί Τσεσμέ, Μεσσαριά (ΚΜ 1317Α γαιών Κω εξοχής, οικόπεδο Χ. και Κ. Ανθούλη)

Το οικόπεδο Χ. και Κ. Ανθούλη βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας FOOD KO AE[138], όπου είχαν αποκαλυφθεί εννέα αρχαϊκές ταφές.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε απόσταση 24 μ. περίπου από τις προαναφερθείσες αρχαϊκές ταφές, βρέθηκε μία ταφή σε πίθο. Η ταφή ήταν ακτέριστη, ενώ τα οστά του σκελετού βρίσκονταν σε κακή κατάσταση διατήρησης.

Πυλί, Περιοχή Μαρμάρι, Επαρχιακή οδός Κως - Χωριά (έργα Δήμου Δικαίου - Κατασκευή αρδευτικού δικτύου)

Στην περιοχή Μαρμάρι, και κατά μήκος της νότιας πλευράς της επαρχιακής οδού που συνδέει την πόλη Κω με την ύπαιθρο, διανοίχθηκε όρυγμα για την τοποθέτηση αγωγών άρδευσης. Η επίβλεψη της ανασκαφικής έρευνας πραγματοποιήθηκε από την αρχαιολόγο Μ. Φινφίνη.

Στην ίδια περιοχή, σε ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά το τρέχον έτος, από την 4η ΕΒΑ, εντοπίστηκε τμήμα παλαιοχριστιανικού οικισμού στο οικόπεδο Γ. Καλογεράκη (ΚΜ 107 γαιών Πυλίου).

Κατά τη διάνοιξη του ορύγματος αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα (τοίχοι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και δάπεδα με πήλινες πλάκες), καθώς και στρώματα καταστροφής, που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Πηγάδια

Περιοχή Ξενώνας (οικόπεδο Μ. Φελλουζή)

Συνεχίστηκε το 2006, με παρακολούθηση της συμβασιούχου αρχαιολόγου Ευ. Ρουσάκη, η έρευνα στο οικόπεδο Φελλουζή, η οποία είχε ξεκινήσει το 2005[139]. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του οικισμού της ΥΜ/ΥΕ ΙΙΙΑ-ΙΙΙΒ, που είχε εντοπιστεί στα γειτονικά οικόπεδα Τσέκου και Χατζηγεωργίου[140]. Αναλυτική έκθεση πρόκειται να δοθεί μετά την ολοκλήρωση της έρευνας στο οικόπεδο.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Περιοχή Κατσούνα (οικόπεδο Βασιλάκη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην πρωτεύουσα του νησιού Πηγάδια, στην περιοχή Κατσούνα, ύψωμα στα νοτιοδυτικά των Πηγαδίων. Το 2001, με αφορμή τη διάνοιξη δρόμου, είχε ερευνηθεί στη ίδια θέση τάφος του α΄ μισού του 3ου αι. π.Χ.[141]. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, τάφοι είχαν αποκαλυφθεί και παλαιότερα, χωρίς, όμως να ερευνηθούν, κατά την ανέγερση του Δημοτικού Σχολείου, σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του οικοπέδου Βασιλάκη[142].

138. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 793.

139. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά , σ. 1163.

140. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά Β2, σ. 954 και 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 327-328.

141. Β. Πατσιαδά, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 326. Τότε ήλθε στο φως και ο τάφος στο οικόπεδο Βασιλάκη, αλλά δεν ερευνήθηκε άμεσα. Η έρευνά του πραγματοποιήθηκε όταν ο ιδιοκτήτης εκδήλωσε ενδιαφέρον για οικοδόμηση και με τη συναίνεσή του αφαιρέθηκε ο μαντρότοιχος που είχε οικοδομηθεί πάνω από τις καλυπτήριες του τάφου.

142. Ν. Μουτσόπουλος, Κάρπαθος, *Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 7 (1978), σ. 142.

Εικ. 46. Κάρπαθος. Πηγάδια. Περιοχή Κατσούνα. Οικόπεδο Βασιλάκη. Ο τάφος 1 από Ν.

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου, αμέσως κάτω από νεότερο μαντρότοιχο, αποκαλύφθηκε τάφος κιβωτιόσχημος, και πιο συγκεκριμένα λαξευτός στο βράχο. Τα τοιχώματά του ήταν επενδεδυμένα με όρθια τοποθετημένες πλάκες. Στην κάλυψή του είχαν χρησιμοποιηθεί μεγάλες λιθόπλινθοι. Οι καλυπτήριες στα άκρα του τάφου ήταν διπλές, η μία τοποθετημένη πάνω στην άλλη, ενώ στο μέσον του τάφου, πάνω από τις καλυπτήριες, υπήρχε λιθοσωρός με ακατέργαστους λίθους (Εικ. 46).

Σε επαφή με την ανατολική πλευρά του τάφου και σε περιορισμένη έκταση, στο ίδιο περίπου επίπεδο με τις καλυπτήριες, αφαιρέθηκε στρώμα γκρίζου χώματος. Όπως διαπιστώθηκε μετά την αφαίρεσή του, είχε επιστρωθεί στη συγκεκριμένη θέση για να ισοπεδωθεί η κατωφερική επιφάνεια του φυσικού βράχου. Περιείχε σημαντική ποσότητα υστερορρωμαϊκής κεραμικής (4ος αι. μ.Χ.). Κεραμική της ίδιας περιόδου αφαιρέθηκε και από την ανώτερη επίχωση στο εσωτερικό του τάφου.

Βαθύτερα, στο εσωτερικό του τάφου, αποκαλύφθηκε στρώμα διάσπαρτων οστών και τα εξής αγγεία και αντικείμενα (Εικ. 47): στη νοτιοδυτική γωνία του, σε όρθια θέση, ακέραιος οξυπύθμενος αμφορέας των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, αβαφής κάλπη, η οποία περιείχε καμένα οστά, σφαιρική λάγυνος με γραπτή ταινιωτή διακόσμηση, δύο χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα, χάλκινη περόνη με σφαιρική κεφαλή, επτά γυάλινα μυροδοχεία και θραύσματα άλλων, δύο γυάλινα κύπελλα, χρυσά κρικοειδή ενώτια που απολήγουν στο ένα άκρο σε κεφαλή φιδιού, δύο λύχνοι υστερορρωμαϊκής εποχής (β΄ μισό 4ου αι. μ.Χ.), θραύσματα άλλων, χάνδρες από υαλόμαζα, δύο χάλκινα κάτοπτρα, γυάλινο βραχιόλι. Από την επίχωση που αφαιρέθηκε αμέσως επάνω από το δάπεδο του τάφου, βρέθηκαν στο κοσκίνισμα δύο αργυρά νομίσματα. Ανήκουν, όπως και

Εικ. 47. Κάρπαθος. Πηγάδια. Περιοχή Κατσούνα. Οικόπεδο Βασιλάκη. Αγγεία και οστά ανακομιδών στον τάφο 1.

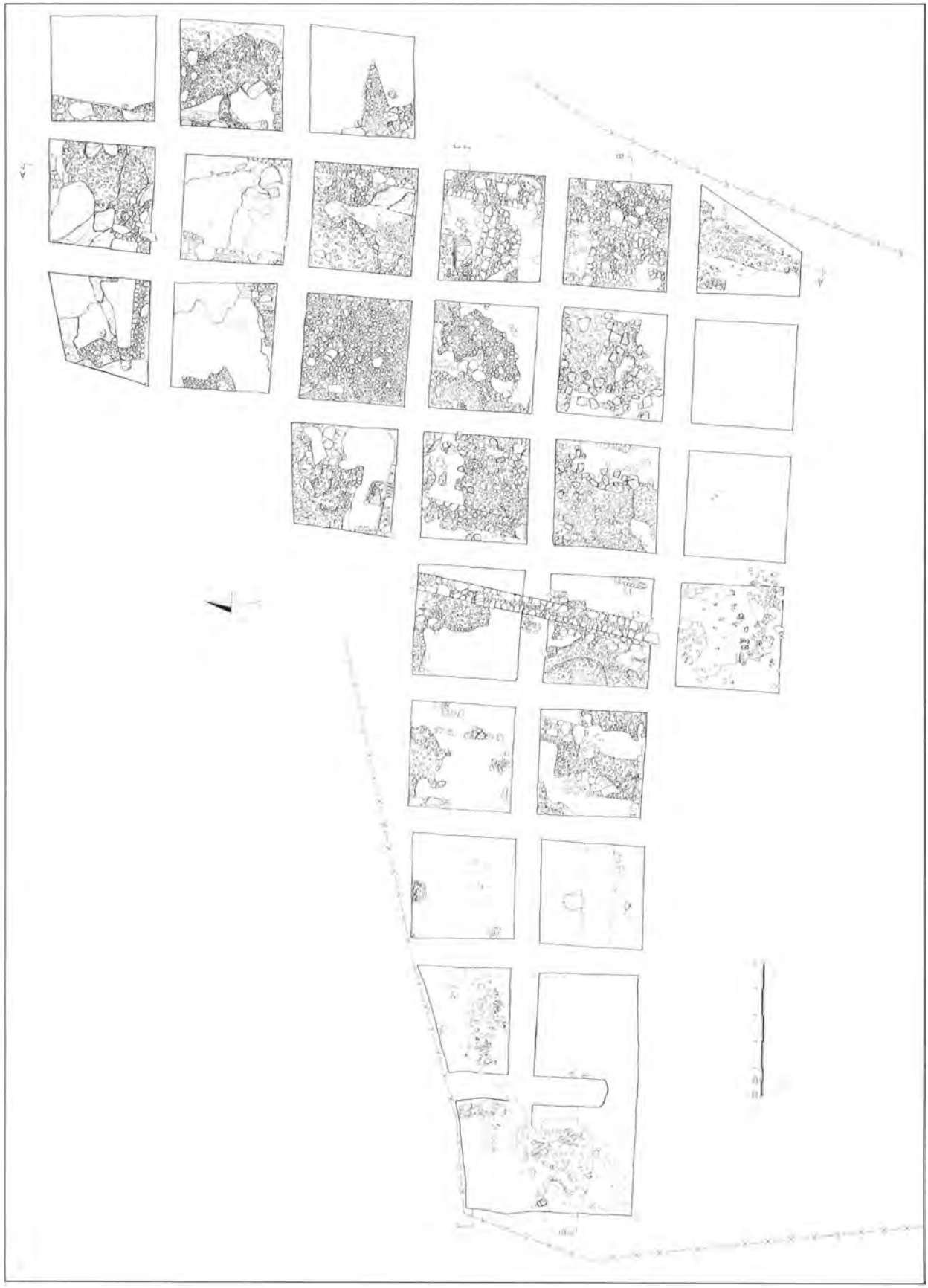
ο οξυπύθμενος αμφορέας, στην αρχική χρήση του τάφου, η οποία από τον αμφορέα μπορεί να τοποθετηθεί στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.). Τα υπόλοιπα ευρήματα, σε συνδυασμό με τα πολυάριθμα διάσπαρτα οστά, δείχνουν ότι ο τάφος είχε χρησιμοποιηθεί για ανακομιδές. Τα γυάλινα αγγεία, τα οποία χρονολογούνται στον 1ο-2ο αι. μ.Χ. και οι λύχνοι, οι οποίοι, όπως και ένα από τα γυάλινα κύπελλα, ανήκουν σε τύπους του 4ου αι. μ.Χ., δείχνουν ότι οι ανακομιδές προέρχονται από ταφές διαφορετικών εποχών.

Αμέσως νότια του τάφου 1, έχοντας κοινό με αυτόν το ένα μακρύ του τοίχωμα, βρέθηκε ο τάφος 2. Είχε καταστραφεί από το εκσκαπτικό μηχάνημα κατά τη διάνοιξη του βόθρου και σωζόταν μόνο το κατώτερο μέρος των τοιχωμάτων του και το δάπεδο. Από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν λίγα οστά, αβαφή όστρακα και θραύσματα γυάλινων αγγείων. Ο τάφος, όπως δείχνει η κατασκευή του, πρέπει να είναι σύγχρονος με τον τάφο 1.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Θέση Βρόντης (οικόπεδο ΔΕΗ) (Εικ. 48)

Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο επέκτασης των εγκαταστάσεων της ΔΕΗ, η οποία είχε διακοπεί το 2003, συνεχίστηκε το 2006 με παρακολούθηση της αρχαιολόγου Ά. Λουκίδου. Στο χώρο εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίων εγκα-

Εικ. 48. Κάρπαθος. Θέση Βρόντης. Οικόπεδο ΔΕΗ. Κάτοψη της ανασκαφής.

ταστάσεων, που χρονολογούνται στην ΥΜ Ι περίοδο και στους υστερορρωμαϊκούς χρόνους[143].

Στη δυτική πλευρά του χώρου η έρευνα δεν έχει προχωρήσει ακόμη. Ωστόσο αποκαλύφθηκαν αγγεία της ΥΜ Ι περιόδου σε στρώμα πηλού, δίπλα σε υστερορρωμαϊκούς πίθους. Η ασαφής αυτή εικόνα, που οφείλεται, πιθανώς, σε επεμβάσεις εκσκαπτικού μηχανήματος το 1990, ελπίζουμε να ξεκαθαρίσει με τη συνέχιση της έρευνας. Σημειωτέον ότι από τις αρχικές δοκιμαστικές τομές της 4ης ΕΒΑ στο σημείο αυτό, το 1999, προέρχεται εισηγμένη μινωική κεραμική ανακτορικού εργαστηρίου, που δηλώνει, πιθανώς, την ύπαρξη στην περιοχή μινωικού εμπορείου[144].

Στην ανατολική πλευρά του χώρου αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα λείψανα εγκατάστασης των υστερορρωμαϊκών χρόνων με ισχυρό τοίχο προς την πλευρά του ρέματος. Αποκαλύφθηκαν στοιβαγμένες κεραμίδες για την κατασκευή ή την επισκευή στέγης, σωρός αποθηκευτικών αμφορέων, αποσπασματικά σωζόμενο βοτσαλωτό δάπεδο και ταφή σκύλου. Βρέθηκαν ακόμη επτά νομίσματα που χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο, μεταξύ των οποίων νόμισμα του Κωνστάντιου Β΄ (337-361 μ.Χ.) του νομισματοκοπείου της Ηράκλειας. Πρόκειται για σημαντική εγκατάσταση των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, που ήταν μία από τις περιόδους ακμής στο νησί. Σημειωτέον ότι το σημείο αυτό αποτελεί το πλέον προστατευμένο φυσικό αγκυροβόλιο στον κόλπο των Πηγαδίων, όπως μαρτυρεί η παλαιότερη ονομασία της περιοχής, η οποία ήταν Καραοστάσι.

Η ανασκαφική έρευνα, που διεξάγεται με δαπάνη της ΔΕΗ, πρόκειται να συνεχιστεί.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι

Οικόπεδο Χριστοδούλου

Στην περιοχή γνωστή ως Έλιτος, σε απόσταση 20 μ. περίπου βόρεια από το ξενοδοχείο «ΠΟΡΦΥΡΙΣ», πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στο ακίνητο, με αφορμή την οικοδόμησή του. Στο βορειότερο τμήμα του εντοπίστηκαν λίγα όστρακα ελληνιστικής εποχής.

Εικ. 49. Νίσυρος. Μανδράκι. Δημοτικό Σχολείο. Τμήμα ελλιπούς μαρμάρινου αγάλματος στα βόρεια του σχολικού κτιρίου, που διακρίνεται στο βάθος. Σήμερα βρίσκεται στο αρχαιολογικό μουσείο του νησιού.

Δημοτικό Σχολείο Νισύρου

Σε οικόπεδο που ανήκει στο σχολείο, και με αφορμή την οικοδόμηση νέων εγκαταστάσεων, πραγματοποιήθηκαν τέσσερις δοκιμαστικές τομές. Η θέση είναι γνωστή λόγω της ύπαρξης στην περιοχή τμημάτων από τείχη της ελληνιστικής-ρωμαϊκής εποχής και διάσπαρτες αρχαιότητες (Εικ. 49). Στις τομές αυτές, σε βάθος -1,40 μ. από τη σύγχρονη επιφάνεια του εδάφους, ήλθαν στο φως τμήματα κτισμάτων με πλακόστρωτα δάπεδα, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή (Εικ. 50). Θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Παλαιόκαστρο

Οικόπεδο Χαρίτου

Στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται σε απόσταση 100 μ. περίπου νότια του Παλαιοκάστρου, πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές με αφορμή τη φύτευσή του. Εντοπίστηκαν στο νοτιότερο τμήμα του διάσπαρτα όστρακα από ταφικούς πίθους κλασικής εποχής. Η εύρεσή τους μαρτυρεί

143. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 327.

144. L. Platon - E. Karantzali, New Evidence for the History of the Minoan Presence on Karpathos, *BSA* 98 (2003), σ. 196-197, εικ. 5, πίν. 9a, b, 10. Φ. Ζερβάκη, Η Κάρπαθος κατά τη νεολιθική περίοδο και την εποχή του Χαλκού, μέσα από τα εκθέματα του Μουσείου Καρπάθου, *Καρπαθιακά*, Β΄, Ρόδος 2006, σ. 20, σημ. 29, 22.

Εικ. 50. Νίσυρος. Μανδράκι. Δημοτικό Σχολείο. Τμήμα κτίσματος της ρωμαϊκής εποχής.

την ύπαρξη σύγχρονου με αυτά νεκροταφείου[145], το οποίο υπέστη σύληση.

ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΙΤΗ

ΑΓΑΘΟΝΗΣΙ

Καστράκι

Στο βόρειο τμήμα του ακριτικού Αγαθονησίου, στη θέση Καστράκι, όπου έχει εντοπιστεί από τον γράφοντα[146] οχυρό των ύστερων κλασικών και πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, άρχισε συστηματική επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα[147] από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, υπό τη διεύθυνση του αρχαιολόγου Π. Τριανταφυλλίδη και ομάδας επιστημονικών συνεργατών (αρχαιολόγων[148], βιοαρχαιολόγων[149], συντηρητών[150], αρχιτεκτόνων μηχανικών[151], τοπογράφων μηχανικών[152]), με σκοπό τη διαμόρφωση και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου. Η επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα υλοποιήθηκε χάρη στις χρηματοδοτήσεις των κοινωφελών ιδρυμάτων Ι. Λάτση, Σ. Δεκόζη-Βούρου, του τότε Υπουργείου Αιγαίου και της Κοινότητας Αγαθονησίου.

Η ανασκαφική έρευνα κατά το 2006 έφερε στο φως ιδιαίτερα σημαντικά στοιχεία για την αρχαία ιστορία και τοπογραφία του νησιού, καθώς από τη μελέτη των ανεσκαμμένων οικοδομικών λειψάνων και των κινητών ευρημάτων ανασυστήνονται πτυχές της αγροτικής οικονομίας, του εμπορίου και της πολιτικής ιστορίας του Αγαθονησίου.

Καθαρισμοί

Από την ολιγοήμερη επιφανειακή και ανασκαφική έρευνα, που άρχισε στις 14 Νοεμβρίου και ολοκληρώθηκε στις 5 Δεκεμβρίου του 2006, αποκαλύφθηκαν και καθαρίστηκαν τα όρια του οχυρού (έκτασης 3 στρ. περίπου), που είναι κατασκευασμένο σε άνδηρα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο ανασκαφικός χώρος ήταν γεμάτος από την καταστρεπτική, αυτοφυή βλάστηση, κυρίως φρύγανα και σχίνα, η αποκοπή των οποίων ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα κατά τη διάρκεια της ανασκαφής. Καθαρίστηκαν κυρίως οι ισχυροί οχυρωματικοί τοίχοι του αρχαίου φρουρίου, ο νότιος στο άνδηρο 3, ο δυτικός στο άνδηρο 2 και 3, μήκ. 50 και πάχ. 1,50 μ., και ο ανατολικός εν μέρει, μόνο στη βορειοανατολική του γωνία, καθότι είναι κατεστραμμένος από φυσικό αρχαίο σεισμό. Εσωτερικά του ανατολικού τοίχου διαπιστώθηκε τμήμα πλακόστρωτου και διαχωριστικών τοιχαρίων από την εσωτερική διαρρύθμιση του οχυρού. Οι ισχυροί τοίχοι σώζονται σε καλή κατάσταση διατήρησης, κυρίως ο βόρειος, ενώ η παρυφή του νότιου τοίχου δεν στάθηκε δυνατόν να διαπιστωθεί.

145. Λίγους μήνες αργότερα εντοπίστηκαν ασύλητοι ταφικοί πίθοι, σε μικρή απόσταση από την πύλη του Παλαιοκάστρου. Βλ. Χρονικά του επόμενου έτους (2007).

146. Για τις αρχαιότητες του Αγαθονησίου, βλ. Π. Τριανταφυλλίδης, Ιστορικά και αρχαιολογικά Αγαθονησίου, *ΑΑΑ* 39 (2006), σ. 175-192.

147. Η άδεια συστηματικής επιφανειακής και ανασκαφικής έρευνας στο Καστράκι Αγαθονησίου χορηγήθηκε βάσει της υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ42/100474/2720/14-11-2006 Απόφασης.

148. Αι. Μπούρα, πτυχιούχος Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Στρασβούργου, υποψήφια διδάκτωρ Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και Στρασβούργου, Α. Λιόλιου, πτυχιούχος Αρχαιολογίας Μεσογειακών Σπουδών Πανεπιστημίου Αιγαίου, μεταπτυχιακή φοιτήτρια Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Γ. Νικολαΐδης, πτυχιούχος Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Κ. Σαραντίδης, τελειόφοιτος Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

149. Εύ. Μαργαρίτη, δόκτωρ Αρχαιοβοτανολογίας Πανεπιστημίου Cambridge, Ι. Μουτάφη, βιοαρχαιολόγος Πανεπιστημίου Sheffield, Έ. Χίτσιου, δόκτωρ Πετρογραφικών Αναλύσεων Πανεπιστημίου Sheffield.

150. Ευ. Μίχου, πτυχιούχος Συντήρησης και Καλλιτεχνικών Έργων ΤΕΙ Αθηνών, Ει. Κατσουλιέρη και Θ. Γιαμαίου, βοηθοί συντήρησης.

151. Σ. Ξάνθης, διπλωματούχος αρχιτέκτων μηχανικός Εθνικού Μετσόβειου Πολυτεχνείου.

152. Σ. Σφακιωτάκης, διπλωματούχος τοπογράφος μηχανικός ΤΕΙ Αθηνών.

Εικ. 51. Αγαθονήσι. Καστράκι. Εργαστηριακό συγκρότημα πορφύρας. Δεξαμενές 1 και 2. Άποψη από Ν.

Εικ. 52. Αγαθονήσι. Καστράκι. Λίθινη γούρνα κατά χώραν στη δεξαμενή 1 με πορφύρες και κεράτιους.

Οι οχυρωματικοί τοίχοι, των οποίων οι λίθοι προέρχονται από το αρχαίο λατομείο της περιοχής, είναι χτισμένοι πάνω στον επίπεδα διαμορφωμένο δολομιτικό ασβεστόλιθο, κατάλληλοι για την αμυντική θωράκιση και την προστασία των κατοίκων του αρχαίου οχυρού από εξωτερικούς εχθρούς, αλλά κυρίως από την πειρατεία, που βρισκόταν σε ιδιαίτερη άνθηση στο Αιγαίο κατά την ελληνιστική εποχή. Οι ισχυρότεροι τοίχοι είναι ο νότιος και ο δυτικός, με κατεύθυνση Β.-Ν., και προς τον αρχαίο εμπορικό και πολεμικό λιμένα του οχυρού, που βρίσκεται στη νοτιοανατολική παρυφή του.

Από την επιφανειακή έρευνα δεν διαπιστώθηκαν κτιριακά λείψανα, αλλά ούτε και κινητά ευρήματα των πρωτοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων.

Ανασκαφική έρευνα

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δύο τομείς, στη νοτιοανατολική γωνία του οχυρού και στο δυτικό οχυρωματικό τοίχο.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οχυρού ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η ανεύρεση παλαιότερης διόδου, λαξευμένης στο φυσικό βράχο, η οποία οδηγούσε στον αρχαίο λιμένα. Το στρώμα καταστροφής χρονολογείται, βάσει των νεότερων κινητών ευρημάτων, στο 2ο αι. μ.Χ.

Αναπάντεχο εύρημα ήταν η αποκάλυψη τμήματος εργαστηριακών εγκαταστάσεων των ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων (1ος αι. π.Χ.-1ος αι. μ.Χ.) κοντά στο νότιο οχυρωματικό τοίχο, οι οποίες σχετίζονται με την παραγωγή αρχαίων χρωστικών ουσιών αλλά και βαφείων. Ειδικότερα, εντοπίστηκαν δύο δεξαμενές (Εικ. 51), επενδεδυμένες με υδραυλικό κονίαμα τύπου κουρασάνι, οι οποίες βρέθηκαν σε δύο επίπεδα και επικοινωνούσαν μεταξύ τους με το σύστημα της υπερχείλισης. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν πολλά θαλάσσια όστρεα, πολλά από τα οποία ήταν αποθηκευμένα σε λίθινη γούρνα στο εσωτερικό της μίας δεξαμενής (Εικ.52). Τα όστρεα ήταν κυρίως κεράτιοι και πορφύρα τύπου murex brandaris, όστρεο κατάλληλο για τη διεργασία και την παραγωγή της πορφύρας, του περίφημου οστρέου, από το οποίο παραγόταν το βαθύ κόκκινο χρώμα, καθώς και ποικίλες αποχρώσεις του, ανάλογα με το είδος του και τη διάρκεια έκθεσής του στον ήλιο.

Πλούσιες αποθέσεις οστρέων, κυρίως τύπου murex brandaris, αλλά και άλλων γαστερόποδων, όπως κεράτιων (Cerithium vulgare, Bittium reticulatum da Costa), κώνων (Conus venticosus Gmelin, Euthria cornea L.), βούκινων (Buccinum undulatum L.) και πεταλίδων (Patella coerulea L.), βρέθηκαν εντός και γύρω από τις δεξαμενές. Πολλά από τα όστρεα είναι θραυσμένα ή τρυπημένα στην αρχαιότητα, προκειμένου να εξαχθεί ο ζωντανός οργανισμός του οστρέου, από τον οποίο προερχόταν η χρωστική ουσία. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι πλούσιες αποθέσεις πορφύρας υπάρχουν ακόμη και σήμερα στις ακτές και γύρω από το νησί. Στο χώρο των δεξαμενών βρέθηκαν και τμήματα χρωστικών ουσιών, όπως κίτρινου, προερχόμενου από αντιμονιούχο μόλυβδο, λευκού και ερυθρού, προερχόμενου από την πορφύρα. Η θέση του εργαστηρίου πορφύρας και των βαφείων στις παρυφές του οχυρωμένου μικρού οικισμού πληρούσε τις απαιτήσεις της εποχής, καθότι είναι γνωστό ότι οι δυσάρεστες και ανθυγιεινές οσμές που αναδύει το ostrum της πορφύρας κατά το στάδιο του βρασμού του, θα ήταν ιδιαίτερα επιβλαβείς για τους κατοίκους του οχυρού. Οι ισχυροί βόρειοι άνεμοι που φυσούν συχνά στην περιοχή, αναμφίβολα θα διευκόλυναν την απομάκρυνση της έντονης δυσοσμίας από την επεξεργασία της πορφύρας.

Η προσέγγιση διά θαλάσσης στο οχυρό γινόταν μέσω του αρχαίου εμπορικού και πολεμικού λιμανιού, το οποίο σήμερα βρίσκεται κάτω από το επίπεδο της σημερινής θαλάσσιας

Εικ. 53. Αγαθονήσι. Καστράκι. Ο δυτικός οχυρωματικός τοίχος μετά τον καθαρισμό. Άποψη από Α.

στάθμης, σε άμεση γειτνίαση με τον ανατολικό οχυρωματικό τοίχο που εφάπτεται στη θαλάσσια ακτή.

Στο δυτικό οχυρωματικό τοίχο πραγματοποιήθηκε ανασκαφική τομή (Εικ. 53) για τη χρονολόγησή του. Διαπιστώθηκε η οικοδομική παρέμβαση και διευθέτηση των εσωτερικών χώρων με κτιστά άνδηρα κατά το 2ο αι. π.Χ., ενώ η παρουσία πολλών μετάλλινων αντικειμένων, όπως σιδηρών λογχών και δοράτων, υποδηλώνουν τον αμυντικό χαρακτήρα του οχυρού.

Η ανεύρεση σημαντικού αριθμού χάλκινων και αργυρών νομισμάτων κοπής Μιλήτου και της καρικής δυναστείας των Εκατομνιδών του 4ου αι. π.Χ., πήλινων ειδωλίων, υφαντικών βαρών, αμφορέων ροδιακού, κνιδιακού και κωακού τύπου του 3ου και του 2ου αι. π.Χ. στο χώρο των εργαστηριακών εγκαταστάσεων υποδεικνύει εμπορικές συναλλαγές που πραγματοποιούνταν από τους πορφυροπώλες και τους κογχυλιοβάφους της εποχής.

Εκτός από την ανασκαφικά επιβεβαιωμένη παρουσία βαφείων, κινητά ευρήματα, όπως σκωρίες πηλού, πάμπολλα όστρακα χρηστικών αγγείων και τμήματα σιδηρομεταλλευμάτων, υποδεικνύουν μια έντονη βιοτεχνική δραστηριότητα, συνηγορώντας στην ύπαρξη εργαστηρίων παραγωγής σιδηρών και πήλινων αντικειμένων, τα οποία, σε συνδυασμό με τη βιοτεχνία πορφύρας, προσέδιδαν αρκετό πλούτο στον οικισμό.

Από τα πολυάριθμα αρχαία κινητά ευρήματα της νεότερης οικιστικής φάσης του οχυρού, κατά τους ύστερους ελληνιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, ιδιαίτερα μεγάλος είναι ο αριθμός των πήλινων κυψελών για την παραγωγή μελιού (1.500 θραύσματα αγγείων), το οποίο αποτελούσε μία από τις βασικές διατροφικές συνήθειες των ανθρώπων της αρχαιότητας. Η ακμάζουσα αγροτική οικονομία του αρχαίου φρουρίου, σε συνδυασμό με την εμπορία των κογχυλιών και των αρχαίων χρωστικών που παράγονταν στο Αγαθονήσι, αποτελούν πτυχές της οικονομικής ευμάρειας, που αρχίζει σταδιακά να ξεδιπλώνεται από την ενδελεχή ανασκαφική έρευνα.

Αν και τα αρχαιότερα ίχνη κατοίκησης στη φυσικά οχυρωμένη ακρόπολη, αλλά και έως τις παρυφές του οχυρού, ανάγονται στην ύστερη 3η χιλιετία π.Χ., σύμφωνα με θραύσματα χειροποίητης αβαφούς κεραμικής και πολλών εργαλείων από οψιανό και πυριτόλιθο, η εγκατάλειψη του μικρού οχυρωμένου οικισμού ανάγεται στο α΄ μισό του 2ου αι. μ.Χ., όταν ο καταστρεπτικός σεισμός του 155/156 μ.Χ., που συγκλόνισε τη Μικρά Ασία, επέφερε ανεπανόρθωτες βλάβες στο οχυρό. Η εγκατάλειψή του ήταν αναπόφευκτη, αφού η διάλυση της ληστοπειρατείας είχε ήδη συντελεστεί από τις ρωμαϊκές λεγεώνες και η Pax Romana κυριαρχούσε στη Μεσόγειο.

Δεν διαπιστώθηκαν κτιριακά λείψανα, αλλά ούτε και κινητά ευρήματα των πρωτοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων.

Με το πέρας της φετινής ανασκαφικής περιόδου έγινε τοπογραφική αποτύπωση των ανεσκαμμένων αρχαιοτήτων, καθώς και λεπτομερής σχεδιασμός του νότιου οχυρωματικού τοίχου και των δεξαμενών.

Για τη διασφάλιση της προστασίας των ανεσκαμμένων αρχαιοτήτων έγινε προληπτική συντήρηση των δεξαμενών που είχαν επιχριστεί στην αρχαιότητα με υδραυλικό κονίαμα.

Ο μεγάλος αριθμός ανεύρεσης κινητών ευρημάτων (περίπου 5.000 θραύσματα αγγείων διαφόρων περιόδων) επέβαλε το συστηματικό καθαρισμό τους (πλύση, μηχανικό καθαρισμό), τη διαλογή, συγκόλληση και συντήρησή τους, η οποία βέβαια, λόγω των περιορισμένων οικονομικών κονδυλίων, προχώρησε σε μικρό βαθμό. Παράλληλα έγινε και ηλεκτρονική καταγραφή των δελτίων συντήρησης, ενώ προχώρησε σημαντικά η καταλογογράφηση της ανασκαφικής στρωματογραφίας, των κινητών ευρημάτων της ανασκαφής και της συντήρησης σε ειδικό πρόγραμμα αρχειοθέτησης, προκειμένου να είναι διαθέσιμο σε όλα τα επιστημονικά μέλη της ανασκαφής.

Αξίζει πάντως να αναφερθεί ότι διαμορφώθηκαν οι χώροι συντήρησης και μελέτης των ευρημάτων της ανασκαφής και έγινε ο απαραίτητος εξοπλισμός των χώρων αυτών σε οίκημα που παραχώρησε η Κοινότητα Αγαθονησίου, προκειμένου να γίνεται η άμεση λήψη των πρώτων σωστικών και προληπτικών μέτρων συντήρησης, καθώς και η προκαταρκτική μελέτη των αρχαιοτήτων.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Φράγμα ρέματος Ροδινιού (οδός Κλαυδίου Πέππερ)

Στο πλαίσιο της εκτέλεσης του ενταγμένου στο ΠΕΠ Νοτίου Αιγαίου 2000-2006 έργου «Στερέωση-ανάδειξη της νότιας οχύρωσης Ρόδου και αποκατάσταση της ελληνιστικής γέφυρας», με φορέα υλοποίησης τη Διεύθυνση Προστασίας Μεσαιωνικής Πόλης και Αρχαιολογικών Χώρων του Δήμου Ροδίων, έγινε καθαρισμός και διερεύνηση του ιστορικού φράγματος του ρέματος του Ροδινιού, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση ανατολικά της υστεροελληνιστικής γέφυρας[153] (Εικ. 54), προκειμένου να προχωρήσει το έργο διαμόρφωσης και ανάδειξης των δύο μνημείων, ενώ παράλληλα προχώρησε η αποκατάσταση και στερέωση του αναλημματικού τοίχου στο πρανές της βόρειας όχθης του ρέματος.

Το φράγμα του ρέματος του Ροδινιού, μοναδικό στο είδος του, είναι χτισμένο κυρίως από μεγάλους πώρινους γωνιόλιθους σε β΄ χρήση, προερχόμενους πιθανότατα από την αποξήλωση γειτονικού τμήματος της ελληνιστικής οχύρωσης, με μικρότερες πέτρες στους αρμούς για την καλύτερη συναρμογή των δόμων, ενώ η βάση των ακραίων τμημάτων του είναι λαξευμένη στο φυσικό βράχο. Με μήκος που φθάνει τα 10 και πλάτος τα 5 μ. περίπου, βοηθούσε στον έλεγχο της ροής των υδάτων του ρέματος του Ροδινιού λίγο πριν από την εκβολή του στον κόλπο Ζέφυρος. Το ανώτερο τμήμα του, πλ. 2,40 μ., όπου θα βρισκόταν και ο διάδρομος διάβασης του ρέματος, διασώζει τρεις επάλληλους δόμους, ύψ. 1,80-2 μ., και παρουσιάζει ευθύγραμμη κάτοψη στο κεντρικό του τμήμα, ενώ η δυτική του όψη έχει κλιμακωτή διαμόρφωση στα δύο τμήματά της, που αντιστοιχούν σε ανοίγματα ροής νερού που βρίσκονται χαμηλότερα, στο κάτω τμήμα του φράγματος.

Το τελευταίο αποτελείται από δύο ακραία σκέλη-πέδιλα και ένα ενδιάμεσο υποστύλωμα, τα οποία μορφοποιούν δύο ορθογώνιες διόδους για τη ροή του νερού, πλ. 1,50 και ύψ. 2,10-2,60 μ. περίπου. Αυτές, εσωτερικά του δυτικού τους άκρου, περιθέονται σε όλες τις πλευρές, εκτός από την άνω, από εγκοπές ορθογώνιας διατομής, πλ. 0,30-0,35 και βάθ. 0,19 μ., οι οποίες χρησίμευαν για την άνω και κάτω κύλιση των πλακών που τις σφράγιζαν, σταματώντας κατά βούληση τη ροή του ύδατος προς τις εκβολές του ρέματος. Για την

Εικ. 54. Ρόδος. Φράγμα ρέματος Ροδινιού. Οδός Κλαυδίου Πέππερ. Το φράγμα πριν από τις εργασίες καθαρισμού και διερεύνησης. Στο βάθος η υστεροελληνιστική γέφυρα. Λήψη από Α.

Εικ. 55. Ρόδος. Φράγμα ρέματος Ροδινιού. Οδός Κλαυδίου Πέππερ. Η δυτική όψη του φράγματος. Λήψη από ΝΔ.

Εικ. 56. Ρόδος. Φράγμα ρέματος Ροδινιού. Οδός Κλαυδίου Πέππερ. Η ανατολική όψη του φράγματος μετά τις εργασίες διερεύνησης και καθαρισμού του. Λήψη από ΝΑ.

153. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Γέφυρες στην αρχαία Ρόδο, *Αρχαιοελληνική γεφυροποιία* (επιμ. Θ.Π. Τάσιος), εκδ. ΕΜΠ, σ. 73 κ.ε.

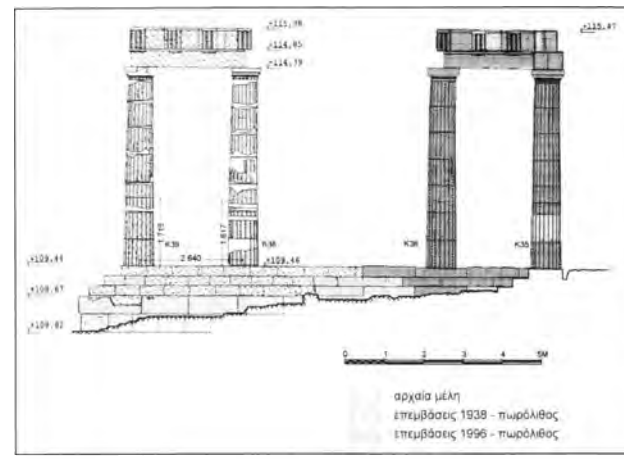
αποφυγή του κινδύνου υπερχείλισης υπήρχαν, ίσως, μικρότερα ανοίγματα στο άνω τμήμα του φράγματος, τα οποία, επίσης, άνοιγαν και έκλειναν κατά βούληση. Αυτό συνάγεται από εγκοπή στην κάθετη πλευρική επιφάνεια γωνιόλιθου του ανώτερου σωζόμενου δόμου του φράγματος, ανάλογη με εκείνες στις κύριες διόδους του κάτω τμήματός του αλλά μικρότερου μεγέθους.

Καθώς η ροή του ρέματος είχε κατεύθυνση από Δ. προς Α., οι δύο όψεις του κάτω τμήματος του φράγματος είχαν διαμορφωθεί με τρόπο ώστε να υποβοηθούν τη λειτουργία του. Στη δυτική τους όψη τα δύο ακραία σκέλη-πέδιλα του φράγματος παρουσιάζουν λοξό, ελαφρώς κοίλο περίγραμμα, ανοίγοντας σε πλάτος προς τις όχθες και συγκλίνοντας προς το κέντρο, ώστε να διοχετεύουν ομαλότερα το νερό προς τις δύο διόδους. Η δυτική όψη του κεντρικού υποστυλώματος, του οποίου η λειτουργία ήταν να παροχετεύει το ορμητικό νερό στις δύο εκατέρωθεν διόδους, έχει κυρτό περίγραμμα, που αυξάνεται σταδιακά σε όγκο από πάνω προς τα κάτω, προβάλλοντας ως έμβολο (Εικ. 55).

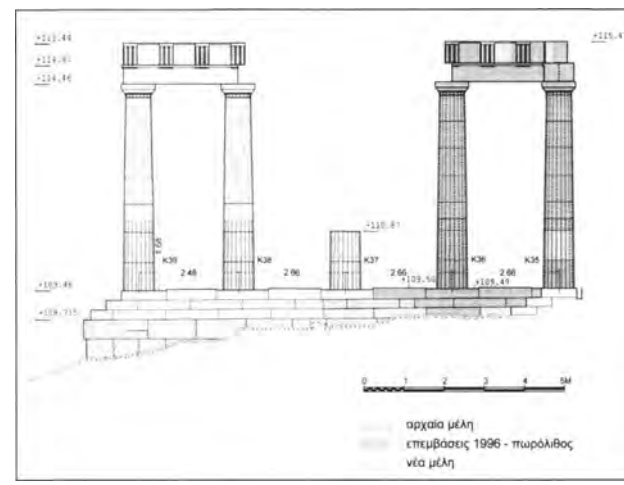
Αντίστοιχα, η ανατολική όψη του φράγματος, χωρίς να έχει να επιτελέσει τις ιδιαίτερες λειτουργίες της δυτικής, είναι ευθύγραμμη, με τα δύο ακραία σκέλη της και το κεντρικό υποστύλωμα να προεξέχουν από το άνω τμήμα του φράγματος κατά 2 μ. περίπου, παρουσιάζοντας τριβαθμιδωτή διαμόρφωση (Εικ. 56). Με τον τρόπο αυτό η βάση του φράγματος παρουσιάζεται ενισχυμένη, συμβάλλοντας στη βελτίωση της στατικότητας του συνόλου της κατασκευής. Επιπλέον, για την περαιτέρω διασφάλιση του φράγματος, τοποθετήθηκε γύρω από τη θεμελίωσή του στρώμα συμπαγούς λιθοσωρού για την αποφυγή της βαθμιαίας διάβρωσης της κοίτης του ρέματος, που είναι φυσικό αποτέλεσμα της συνεχούς ροής του νερού. Το ίδιο στρώμα λιθοσωρού έχει χρησιμοποιηθεί και στη διαμόρφωση του πυθμένα των διόδων παροχέτευσης του νερού, παρουσιάζοντας ωστόσο μια ελαφρώς καθοδική κλίση από Δ. προς Α., η οποία διευκόλυνε προφανώς τη ροή του ρέματος προς τις εκβολές του. Τα τοιχώματα των διόδων και οι εγκοπές της κύλισης των κινητών φρακτών για τη σφράγισή τους έχουν επενδυθεί με υλικό που μοιάζει με τσιμεντοκονίαμα και ανήκει, πιθανώς, σε στερέωση της περιόδου της ιταλοκρατίας.

Το φράγμα του ρέματος του Ροδινιού αποτελεί ένα αξιόλογο ιστορικό μνημείο για την πόλη της Ρόδου, το οποίο πιθανολογείται ότι είναι έργο μεταγενέστερο των ελληνορωμαϊκών χρόνων εξαιτίας της μοναδικότητας της μορφής του, που δεν βρίσκει παράλληλο σε κατασκευές της περιόδου αυτής σχετικές με τη διαχείριση του νερού, αλλά δυστυχώς, λόγω της παντελούς απουσίας οστράκων από το στρώμα θεμελίωσής του, δεν είναι δυνατόν να χρονολογηθεί.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Εικ. 57. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Δυτική όψη ανατολικής πτέρυγας της ελληνιστικής στοάς, αποτύπωση 2005 (Β. Ελευθερίου, αρχιτέκτων μηχανικός και Φ. Σαρικά, σχεδιάστρια).

Εικ. 58. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Δυτική όψη ανατολικής πτέρυγας της ελληνιστικής στοάς, πρόταση αποκατάστασης 2005 (Β. Ελευθερίου, αρχιτέκτων μηχανικός και Φ. Σαρικά, σχεδιάστρια).

Ακρόπολη Λίνδου

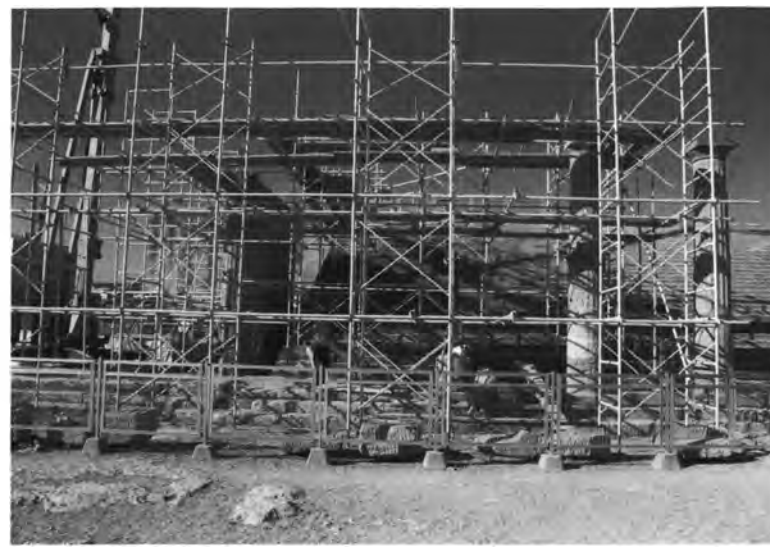
Το έτος 2006 συνεχίστηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες στην ελληνιστική στοά και κατά κύριο λόγο στο βόρειο σκέλος της ανατολικής πτέρυγας της στοάς.

Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της κρηπίδας[154] με τη συμπλήρωση των αρχαίων λίθων του θεμελίου με νέο υλικό, την τοποθέτηση των βαθμίδων, των αντιθημάτων των βαθμίδων και των πλακών του στυλοβάτη. Στη συνέχεια αναστηλώθηκαν οι κίονες Κ38, Κ39, Κ40 (Εικ. 57, 58) με την τοποθέτηση νέων σφονδύλων, ολοκληρώθηκε η λάξευση

154. Η εργασία είχε ξεκινήσει από το έτος 2005.

Εικ. 59. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Η βορειοδυτική γωνία της ανατολικής πτέρυγας της στοάς μετά την αποκατάσταση.

Εικ. 60. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Η κεντρική κιονοστοιχία της στοάς μετά τη διάλυση των κιόνων.

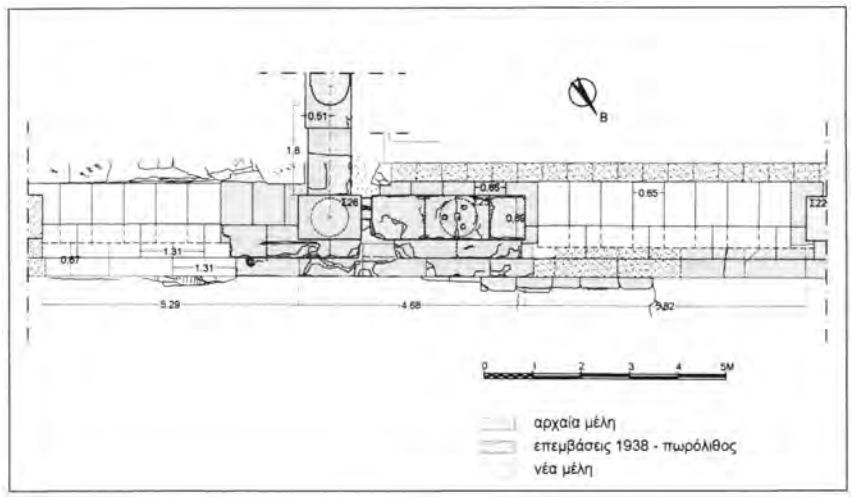
των ραβδώσεων και τοποθετήθηκαν τα τρία νέα κιονόκρανα Κν38, Κν39, Κν40. Δυστυχώς, η κακή κατάσταση των αρχαίων σφονδύλων και κιονόκρανων δεν επέτρεψε την επανατοποθέτηση κανενός από αυτούς στο μνημείο για στατικούς λόγους. Έτσι, η απομάκρυνση του συνόλου σχεδόν των αρχαίων σφονδύλων οδήγησε στη διερεύνηση της δυνατότητας να χρησιμοποιηθούν ορισμένοι από αυτούς σε παρακείμενες θέσεις κιόνων, όπου θα μπορούσαν να φέρουν το βάρος ενός μόνο σφονδύλου. Ως εκ τούτου, ο αρχαίος σφόνδυλος $K38_1$ τοποθετήθηκε στη θέση $K37_1$ και φέρει ένα νέο σφόνδυλο.

Παράλληλα προετοιμάστηκαν οι λίθοι του θριγκού και, μετά την τελική κατεργασία, τοποθετήθηκαν στη θέση τους επιστύλια και λίθοι ζωφόρου. Είχε προηγηθεί η ένταξη πέντε αρχαίων θραυσμάτων στις τέσσερις λίθους της ζωφόρου, που αποκαταστάθηκαν. Στη συνέχεια απομακρύνθηκαν τα ικριώματα, η γερανογέφυρα και καθαρίστηκε ο χώρος της ανατολικής πρόστασης (Εικ. 59).

Στην κεντρική κιονοστοιχία διαλύθηκαν οι πέντε κίονες Κ23, Κ24, Κ25, Κ26, Κ27 με τα αντίστοιχα τμήματα της κρηπίδας και του θριγκού (Εικ. 60, 61). Καθώς όμως η κιονοστοιχία συνδέεται με το διαχωριστικό τοίχο της ανατολικής πτέρυγας μέσω του θριγκού, διαλύθηκαν ο θριγκός και ο τελευταίος δόμος του τοίχου. Μετά την εξυγίανση του θεμελίου και την ταυτόχρονη προετοιμασία των λίθων

Εικ. 61. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Η κρηπίδα της κεντρικής κιονοστοιχίας της στοάς (θέσεις κιόνων Κ22-Κ26) μετά τον καθαρισμό από τα τσιμεντοκονιάματα.

Εικ. 62. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Κάτοψη κρηπίδας κεντρικής κιονοστοιχίας της ελληνιστικής στοάς, στάθμη 1ης βαθμίδας, πρόταση αποκατάστασης 2006 (Β. Ελευθερίου, αρχιτέκτων μηχανικός και Φ. Σαρικά, σχεδιάστρια).

της κρηπίδας[155], προχώρησε η αποκατάσταση του θεμελίου της 1ης και της 2ης βαθμίδας (Εικ. 62) και του στυλοβάτη.

Ολοκληρώθηκε η μελέτη αποκατάστασης της κεντρικής κιονοστοιχίας της στοάς και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/2057/102240/16-11-2006 Απόφαση. Εγκρίθηκε, επίσης από το ΚΑΣ, η μελέτη διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/386/28766/29-3-2006 Απόφαση.

Στο πλαίσιο της ανάγκης για τη γενικότερη διευθέτηση του αρχαιολογικού χώρου, και την τακτοποίηση και ανάδειξη των πολυάριθμων κινητών ενεπίγραφων μνημείων, συνεχίστηκαν οι εργασίες που είχαν ξεκινήσει το 2001, δηλαδή η καταγραφή και η ταύτιση των διάσπαρτων λίθινων μελών (αρχιτεκτονικά μέλη, βάσεις, βάθρα, βωμοί, επιστέψεις κ.ά., ενεπίγραφα και μη), με όσα είναι δημοσιευμένα.

Σε όλη τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης (2000-2004), πραγματοποιήθηκαν και εργασίες συντήρησης του εργοταξιακού εξοπλισμού, αφού δεν απαιτήθηκε η αγορά νέων μηχανημάτων ή εργασίες βελτίωσης του υπάρχοντος εξοπλισμού. Τέλος, αντικαταστάθηκαν οι υπάρχουσες ενημερωτικές πινακίδες με νέες λόγω φθοράς των παλαιών και εκτυπώθηκε νέο ενημερωτικό φυλλάδιο σε δύο γλώσσες, λόγω εξάντλησης του παλαιότερου.

Παράλληλα με το αναστηλωτικό έργο είχε δημιουργηθεί στο παρελθόν επισκέψιμος χώρος έκθεσης αρχιτεκτονικών μελών και είχε ληφθεί μέριμνα για την ενημέρωση και πληροφόρηση των επισκεπτών.

ΜΑΡΙΑ ΠΙΚΟΥΛΑ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Τείχος Παλαιοκάστρου

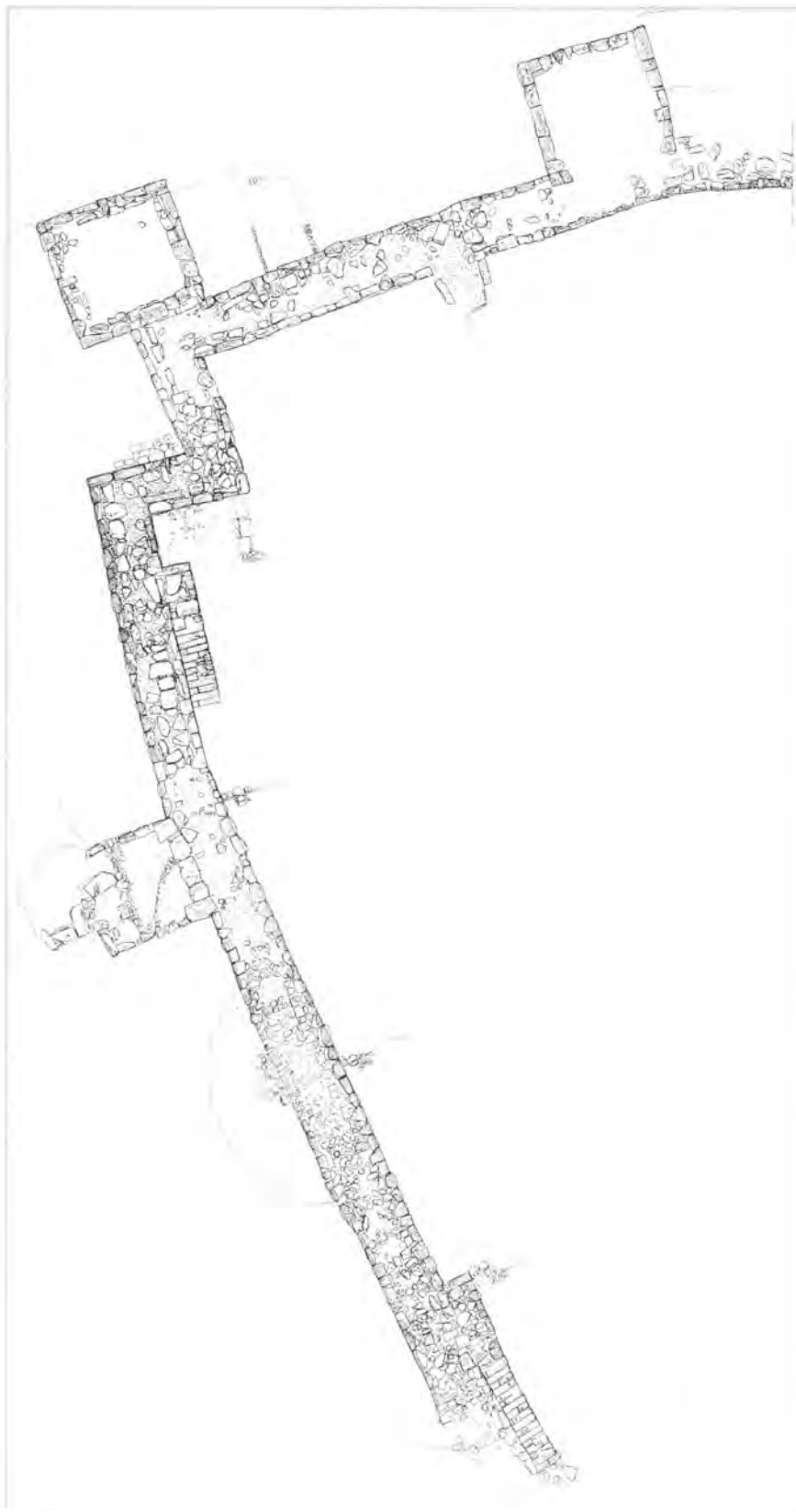
Ανασκαφικές εργασίες

Από το τέλος Ιανουαρίου 2006 έως τις αρχές Ιανουαρίου 2007 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο αρχαίο τείχος Νισύρου (Εικ. 63, 64), παράλληλα και επικουρικά των εργασιών αναστήλωσης και διαμόρφωσής του, ώστε να γίνει επισκέψιμο.

Κατά το παραπάνω διάστημα τέθηκαν οι εξής στόχοι: Να εντοπιστούν πεσμένες λιθόπλινθοι από την περιοχή της πύλης, του γωνιακού πύργου και της κλίμακας ΚΝ1[156], προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την αναστήλωσή τους. Να διαμορφωθεί, επίσης, κατάλληλα η πρόσβαση των επισκεπτών προς την πύλη αλλά και ο χώρος εσωτερικά της πύλης. Να δημιουργηθούν, ακόμη, δύο βασικές διαδρομές επίσκεψης του Παλαιοκάστρου: η πρώτη κατά μήκος του ανατολικού σκέλους του τείχους, εσωτερικά, μέχρι το μεταπύργιο διάστημα ΤΑ2,

155. Προετοιμάστηκαν 40 νέοι λίθοι.

156. Οι συντομογραφίες που χρησιμοποιούνται εδώ είναι οι παρακάτω: ΚΝ1: κλίμακα νότιου σκέλους αριθ. 1, ΤΑ2: ανατολικό σκέλος τείχους (μεταπύργιο διάστημα, δηλαδή τμήμα ανάμεσα στον πρώτο και το δεύτερο πύργο του ανατολικού σκέλους του τείχους, με αφετηρία την πύλη) 1 κ.ο.κ.

Εικ. 63. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Κάτοψη του ανατολικού σκέλους του τείχους.

Εικ. 64. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Κάτοψη του νότιου σκέλους του τείχους.

Εικ. 65. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Πεσμένες λιθόπλινθοι του γωνιακού πύργου.

και η δεύτερη κατά μήκος του νότιου σκέλους, εσωτερικά και εξωτερικά, έως τον πύργο ΠΝ5. Να δημιουργηθεί, τέλος, και μια δευτερεύουσα διαδρομή επίσκεψης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που να ξεκινάει από το μεταπύργιο διάστημα ΤΑ2 εσωτερικά των τειχών, να ακολουθεί τη βόρεια πλευρά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και να φθάνει στην περιοχή βόρεια της κλίμακας ΚΝ2.

Πιο αναλυτικά: Πράγματι, κατά την ανασκαφική έρευνα εξωτερικά της πύλης και κατά μήκος του γωνιακού πύργου,

Εικ. 66. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Η πώρινη κλίμακα στην προέκταση της κλίμακας ΚΝ1.

εντοπίστηκαν πέντε λιθόπλινθοι, που προέρχονται από τις δύο ανώτερες σειρές της ανωδομής του τελευταίου και χρησιμοποιήθηκαν για την αναστήλωσή του (Εικ. 65). Ομοίως, με τη μικρή ανασκαφική έρευνα στο χώρο που διαμορφώνει ο δυτικός τοίχος της πύλης και το μεταπύργιο διάστημα ΤΝ1, ήλθαν στο φως λιθόπλινθοι που έπεσαν από το δυτικό τοίχο της πύλης και επανατοποθετήθηκαν από το συνεργείο αναστήλωσης.

Παράλληλα, το συνεργείο της ανασκαφής συνέχισε την έρευνα στην ίδια περιοχή, προκειμένου να μειωθεί η επίχωση που κάλυψε το χώρο μετά την εγκατάλειψη του τείχους και τη χρήση του ως καλλιεργήσιμη περιοχή. Αποκαλύφθηκαν, έτσι, όλες οι βαθμίδες (14) της κλίμακας ΚΝ1, και μία ακόμη πώρινη κλίμακα με τέσσερις βαθμίδες, στην προέκταση ακριβώς της κλίμακας ΚΝ1, προς Α. (Εικ. 66).

Βρέθηκε, επίσης, σε επαφή με τη δεύτερη κλίμακα, ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένος από πώρινους ορθογώνιους λίθους στο νοτιότερο τμήμα του, ενώ στο αποκαλυφθέν βορειότερο από μεγαλύτερους γωνιόλιθους βασαλτικού ανδεσίτη, προερχόμενους από το τείχος, προφανώς από γειτονικά τμήματα του τελευταίου μετά την κατάρρευσή τους (Εικ. 67). Το αποκαλυφθέν μήκος του μετρήθηκε στα 6,40, το μέγιστο πλάτος του στα 1,30 και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του στα 1,22 μ. Ίσως αποτελεί ένα επιπλέον αναλημματικό έργο εσωτερικά των τειχών.

Κοντά στη γωνία που σχηματίζει το μεταπύργιο διάστημα ΤΝ1 και ο δυτικός τοίχος της πύλης, εντοπίστηκε τμήμα πεταλόσχημης εστίας, κατασκευασμένης από ψημένο πηλό.

Εκτός από τα αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκε και αρκετή χρηστική κεραμική της ελληνιστικής εποχής: όστρακα και τμήματα αμφορέων με ενσφράγιστες λαβές, όστρακα από πύραυνα, μελαμβαφείς σκύφοι, ορισμένοι μεγαρικοί, λυχνάρια, ένα κεφάλι μαρμάρινου ειδωλίου (Εικ. 68), ένα χάλκινο οξειδωμένο νόμισμα, ένα σπάραγμα επιγραφής, ένα σιδερένιο βόλι κ.ά.

Στην είσοδο της πύλης εσωτερικά αφαιρέθηκε επίχωση κατά 0,40 μ. περίπου χαμηλότερα από το κατώφλι της, ώστε να αποκαλυφθεί πλήρως η κλασική φάση της εισόδου. Εξωτερικά και κατά μήκος του δυτικού τοίχου της πύλης η αφαίρεση επίχωσης, πάχ. 0,50 μ. περίπου, έφερε στο φως έναν ημικυκλικό τοίχο απροσδιόριστης χρονολόγησης, πιθανότατα νεότερο. Στα νοτιοανατολικά της πύλης εντοπίστηκε, σε βάθος -3,27 μ. από το κατώφλι της, κτίσμα της παλαιοχριστιανικής περιόδου (Εικ. 69). Πρόκειται για δωμάτιο ορθογώνιας κάτοψης, μήκ. 2,70 και πλ. 2,10 μ. Οι τοίχοι του, χτισμένοι από αργούς λίθους βασαλτικού ανδεσίτη και πωρόλιθου με αβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό, σώζονται σε μέγιστο ύψος 0,45 μ. Φέρει δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, πάνω στο οποίο βρέθηκαν τμήματα κεραμίδων, λίγα εφυαλωμένα όστρακα, ένα χάλκινο νόμισμα παλαιοχριστιανικής περιόδου και οστά ζώων.

Κατά μήκος του ανατολικού σκέλους του τείχους, εσωτερικά, αφαιρέθηκε επίχωση πάχους 0,50 μ. περίπου κατά μή-

Εικ. 67. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Τοίχος-εσωτερικό ανάλημμα(;).

Εικ. 68. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Κεφάλι μαρμάρινου ειδωλίου.

κος του ΤΑ1 και αποκαλύφθηκαν όλες οι βαθμίδες της κλίμακας ΚΑ1, καθώς και τμήματα τοίχων που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Επίσης χρειάστηκε να καταργηθούν τμήματα σύγχρονων τοίχων, τα οποία είχαν κατασκευαστεί από τους καλλιεργητές της περιοχής, για να συγκρατούν τα χώματα σε αναβαθμούς. Έτσι δημιουργήθηκαν τρεις ράμπες καθόδου από το επίπεδο της πύλης προς το μεταπύργιο διάστημα ΤΑ1 και μέχρι το ΤΑ3, περιοχή από όπου, επίσης, αφαιρέθηκε μέρος της επίχωσης. Παράλληλα τακτοποιήθηκαν σε περιοχή κοντινή της εύρεσής τους πεσμένες λιθόπλινθοι οι του ανατολικού σκέλους του τείχους. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας, στην περιοχή βόρεια της κλίμακας ΚΑ1, βρέθηκε απότμημα μαρμάρινης ανάγλυφης στήλης των ρωμαϊκών χρόνων, που διατηρούσε τμήμα μορφής.

Στο νότιο σκέλος του τείχους, εσωτερικά, αποχωματώθηκε η περιοχή κατά μήκος του ΤΝ2, κατά 0,60 μ. περίπου, προκειμένου αυτή να εξομαλυνθεί και να διευκολυνθεί η διέλευση των επισκεπτών από το ΤΝ2 προς το ΤΝ3. Από τις εργασίες αυτές ήλθαν στο φως σποραδικά όστρακα αγγείων με ερυθρόμορφες παραστάσεις, ένα πήλινο μικρό ειδώλιο χελώνας, καθώς και τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης.

Εικ. 69. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Κτίσμα της παλαιοχριστιανικής περιόδου στα νοτιοανατολικά της πύλης.

Προχωρώντας κατά μήκος του νότιου σκέλους του τείχους, εσωτερικά, έγινε καθαρισμός της κλίμακας ΚΝ2 και ΚΝ3 από τους πεσμένους λίθους και τα χώματα και δημιουργήθηκαν ράμπες για την κάθοδο των επισκεπτών από την περιοχή του ΤΝ1 στην περιοχή του ΤΝ2. Για να επιτευχθεί αυτό, καταργήθηκαν τμήματα βασταδιών[157]. Κάποια άλλα επισκευάστηκαν, όπου χρειάστηκε, στην περιοχή βόρεια του μεταπύργιου διαστήματος ΤΝ3, ενώ μετακινήθηκαν πεσμένοι λίθοι από το τείχος στην ίδια περιοχή και τακτοποιήθηκαν σε θέση κοντινή της εύρεσής τους. Στόχος αυτών των τελευταίων εργασιών ήταν να διευθετηθεί καλύτερα η περιοχή βόρεια του ΤΝ3, για να δημιουργηθεί ένας υπαίθριος χώρος καλλιτεχνικών εκδηλώσεων εντός του Παλαιοκάστρου.

Οι εργασίες εσωτερικά του νότιου σκέλους συνεχίστηκαν με τον καθαρισμό της άνω επιφάνειας του πύργου ΠΝ2. Εδώ αποκαλύφθηκε πλήρως το δάπεδο από ασβεστοκονίαμα της άνω επιφάνειας του πύργου. Στο κέντρο περίπου αυτής της περιοχής αποκαλύφθηκε ορθογώνιο δάπεδο κατασκευασμένο από αργούς λίθους βασαλτικού ανδεσίτη, καλά αρμοσμένους, που διαμορφώνουν ένα είδος βάθρου (Εικ. 70). Στο βάθρο αυτό, μήκ. 2,20, πλ. 3,50 και μέγ. σωζ. ύψ. 0,43 μ., εισέρχεται κανείς από λίθινο κατώφλι, στο αριστερό τμήμα του οποίου διακρίνεται μολύβδινη οπή για τη στερέωση θύρας. Από ό,τι διακρίνεται, πρόκειται για κτίσμα μεταγενέστερο της αρχικής κατασκευής του κάστρου. Πιθανότατα λειτούργησε ως φυλάκιο ή παρατηρητήριο της ρωμαϊκής ή της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Στα βόρεια του πύργου ΠΝ2, στο διάδρομο κίνησης των αμυνομένων του κάστρου, ο οποίος διαμορφώνεται στην άνω επιφάνεια του ΤΝ2, αποκαλύφθηκαν τμήματα δαπέ-

157. Πρόκειται για τους κτιστούς αναβαθμούς, στη νισύρικη διάλεκτο.

Εικ. 70. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Η άνω επιφάνεια του πύργου ΠΝ2. Στο κέντρο διακρίνεται το ορθογώνιο κτίσμα με το κατώφλι της εισόδου στα βόρεια.

Εικ. 71. Νίσυρος. Τείχος Παλαιοκάστρου. Το «προτείχισμα» στην προέκταση του πύργου ΠΝ4 προς Ν.

δων από ασβεστοκονίαμα και εγκάρσιος τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., στα ανατολικά των δαπέδων αυτών.

Παρόμοιες εργασίες καθαρισμού πραγματοποιήθηκαν και στον πύργο ΠΝ4. Αποκαλύφθηκε το σωζόμενο δάπεδο στην άνω επιφάνειά του, αποτελούμενο, ομοίως, από ασβεστοκονίαμα.

Για τη δημιουργία της διαδρομής επίσκεψης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής έγινε μικρή ανασκαφική έρευνα στα ανατολικά και τα δυτικά της και ανοίχθηκαν δίοδοι με την παράλληλη κατάργηση βασταδιών, το κόψιμο κλαδιών και τη μετακίνηση λίθων.

Κατά μήκος του νότιου σκέλους του τείχους εξωτερικά, η κατάσταση διατήρησης του μνημείου είναι κακή. Στους νεότερους και σύγχρονους χρόνους οι καλλιεργητές έχτισαν τοίχους παράλληλα με αυτό, που συγκρατούν την επίχωση της κατάρρευσής του[158]. Οι τοίχοι αυτοί, με τη σειρά τους, υπέστησαν κάποια φθορά από επιπλέον κυλίσματα της προαναφερθείσας κατάρρευσης. Κατά συνέπεια, όπου ήταν εφικτό, μετακινήθηκαν πεσμένες λιθόπλινθοι και χώματα. Οι ορθογωνισμένοι λίθοι από την ανωδομή του τείχους τακτοποιήθηκαν σε περιοχή κοντινή της εύρεσής τους και τα βαστάδια επισκευάστηκαν ξανά. Ανάμεσα στις άμορφες μάζες, κατά τη διάρκεια τέτοιων εργασιών στην περιοχή νότια του ΤΝ3, βρέθηκε ένας ακόμη όρος[159] του τείχους. Πρόκειται, ουσιαστικά, για έναν μεγάλο άμορφο λίθο, στη μία όψη του οποίου διακρίνονται δύο εγχάρακτοι χαρακτήρες: *ΔΑ*.

Προχωρώντας δυτικότερα στο νότιο σκέλος, καθαρίστηκε ο σωζόμενος πύργος ΠΝ3 περιμετρικά, ώστε να είναι όσο το δυνατόν ευδιάκριτο το περίγραμμά του, παρά την εμφανή κατάρρευσή του.

Στην περιοχή του πύργου ΠΝ4, αποχωματώθηκε τμήμα της επίχωσης κατάρρευσης και επανακατασκευάστηκε ο τοίχος που τη συγκρατεί στα νότιά του. Η ανασκαφή που έγινε στα νότια της ίδιας περιοχής, αποκάλυψε σε επαφή με το νοτιοανατολικό τμήμα της νότιας όψης του πύργου ένα μεγάλο τοίχο, μήκ. 15,20, πλ. 2,60 και μέγ. σωζόμ. ύψ. 3,50 μ. (Εικ. 71). Φαίνεται ότι πρόκειται για αναλημματικό έργο, ίσως κάποιο προτείχισμα με κατεύθυνση Β.-Ν., το οποίο ανέκοπτε την πρόσβαση των επιτιθέμενων προς τον πύργο ΠΝ5. Από την κεραμική που συγκεντρώθηκε στη θεμελίωση του «προτειχίσματος», αυτό φαίνεται να χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή.

ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΙΤΗ

Μελέτη διαμόρφωσης περιβάλλοντος χώρου: Εκπονήθηκε και ξεκίνησε η εφαρμογή της μελέτης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του αρχαίου τείχους, η οποία περιλαμβάνει την κατασκευή φυλακίου-εκδοτηρίου με γενική διαμόρφωση του χώρου εισόδου στον επισκέψιμο χώρο του τείχους, τη χάραξη διαδρομών επίσκεψης και τη διαμόρφωση χώρων στάσεως, τη σχεδίαση ενημερωτικών πινακίδων, καθιστικών και λοιπού εξοπλισμού εξυπηρέτησης των επισκεπτών. Επιπλέον χωροθετήθηκαν οι τελικές χαράξεις των διαδρομών στο εσωτερικό του τείχους και κατά μήκος του ανατολικού σκέλους, οι οποίες επεκτάθηκαν μέχρι και τον πύργο ΠΑ3.

Εργασίες αναστήλωσης: Πραγματοποιήθηκε η αναστήλωση του πύργου ΠΑ2 με χρήση οικοδομικού γερανού,

158. Η επίχωση περιέχει μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους που προέρχονται από την ανωδομή των τειχών, άμορφους λίθους και χώμα από το γέμισμα στο εσωτερικό των πύργων και των μεταπύργιων διαστημάτων.

159. Ο πρώτος είχε βρεθεί κατά τις εργασίες του 2005.

ανοίγματος 30 μ., με δυνατότητα ανάρτησης μέχρι και 3Τ και περιμετρικά ικριώματα, τα οποία εγκαταστάθηκαν σταδιακά με την πρόοδο των εργασιών. Αποσυναρμολογήθηκε ολόκληρο το σωζόμενο τμήμα του ανατολικού τοίχου, καθώς και τμήματα του νότιου και του βόρειου, λόγω των παραμορφώσεων που διατηρούσαν, οι οποίες απαιτούσαν την επαναφορά στην αρχική θέση ως προϋπόθεση για την αναστήλωση. Στη συνέχεια έγινε καθαρισμός σε βάθος της αποσαθρωμένης ηφαιστειακής τόφου και κατασκευάστηκε περιμετρικό δοκάρι μπετόν με χαλύβδινο οπλισμό για την υποθεμελίωση και στερέωση της βάσης του πύργου. Τα σπασμένα κομμάτια των θεμέλιων λίθων συγκολλήθηκαν με ράβδους τιτανίου και λευκό τσιμέντο.

Ακολούθησε η επανατοποθέτηση και στερέωση των ακανόνιστων αργών λίθων της θεμελίωσης επάνω στο νέο σταθερό υπόβαθρο. Στις ανώτερες στρώσεις η τοποθέτηση ήταν ευκολότερη λόγω του ορθοκανονικού σχήματος των λίθων. Οι τεχνητοί λίθοι και τα συμπληρώματα των ελάχιστων λίθων που δεν βρέθηκαν, κατασκευάστηκαν από το υλικό δομής του πύργου και λαξεύτηκαν με τον αρχαίο τρόπο. Η διάκρισή τους από τους αυθεντικούς γίνεται με την έλλειψη πάτινας αλλά και με τη διακριτική χάραξη της ημερομηνίας κατασκευής. Η αναστήλωση έγινε με χρήση 95% αυθεντικού υλικού (συμπλήρωση 80 λίθων στην αρχική τους θέση και κατασκευή τεσσάρων νέων).

Η συμπλήρωση της εσωτερικής επίχωσης του πύργου έγινε κατά στρώσεις με χτισμένους πλακοειδείς λίθους, ώστε να αποφευχθούν οι πλευρικές ωθήσεις στους εξωτερικούς τοίχους. Τα κενά μεταξύ τους συμπληρώθηκαν με τοπικό χώμα αναμεμειγμένο με μαύρο τσιμέντο εν ξηρώ σε ελάχιστη αναλογία για τη στερεοποίηση της επίχωσης με την υγρασία. Τα συμπληρώματα θραυσμένων τμημάτων των λίθων που δεν βρέθηκαν, έγιναν με χυτό υλικό από τσιμέντο, ασβέστη, μαύρη χονδρή άμμο θαλάσσης και χρωστικές ουσίες. Πριν στερεοποιηθούν τελείως, οι όψεις των νέων συμπληρωμάτων χονδρολαξεύτηκαν με τον αρχαίο τρόπο, ώστε να εναρμονιστούν οπτικά με το άγριο ανάγλυφο του υλικού δομής του πύργου.

Μετά την ολοκλήρωση της αναστήλωσης στον πύργο ΠΑ2, ο γερανός μεταφέρθηκε στην περιοχή γύρω από την πύλη για τις αναστηλωτικές εργασίες στο γωνιακό πύργο ΠΝΑ και στο μεσοπύργιο τμήμα ΤΑ1 (εσωτερικός κι εξωτερικός θώρακας) του ανατολικού σκέλους. Ολοκληρώθηκαν και εκεί οι εργασίες με επανατοποθέτηση – μετά από αναγνώριση της αρχικής τους θέσης – λίθων στις ανώτερες στρώσεις εκείνων των τμημάτων που είχαν καταρρεύσει. Συνολικά ταυτίστηκαν 16 λίθοι στην ανώτερη διάτονη στρώση του ΠΝΑ και επτά λίθοι στην αμέσως κατώτερη, έξι λίθοι στη διάτονη στρώση του εξωτερικού θώρακα του ΤΑ1.1 και πέντε στην αμέσως κατώτερη. Τα κενά δύο λίθων που δεν βρέθηκαν συμπληρώθηκαν με δύο νέους, οι οποίοι κατασκευάστηκαν από το πέτρωμα δομής του πύργου και λαξεύτηκαν με τον αρχαίο τρόπο. Στον εσωτερικό θώρακα του μεσοπυργίου ΤΑ1.1 συμπληρώθηκαν 23 λίθοι, με πέντε εναπομείναντα κενά, συμπληρώνοντας τρεις ακόμη στρώσεις επάνω από το σωζόμενο τμήμα, μέχρι και την αρχική στάθμη του περιδρόμου.

Από τις εργασίες που εκκρεμούσαν πραγματοποιήθηκε η τακτοποίηση των λίθων εγκάρσιου τοίχου στον πύργο ΠΝ5, οι οποίοι είχαν καθαιρεθεί από το μνημείο για λόγους επικινδυνότητας σε παλαιότερη φάση. Απομακρύνθηκαν, επίσης, οι επιχώσεις και οι λίθοι που βρίσκονταν νότια του μεσοπυργίου τμήματος ΤΝ1, μεταξύ των πύργων ΠΝΑ και ΠΝ2. Μεταφέρθηκαν και τακτοποιήθηκαν οι λαξευμένοι λίθοι που προέρχονταν από την επίχωση νότια του ΤΝ1, στο επίπεδο νότια και κάτω από τη διαδρομή, πάνω σε γεωύφασμα και τελική επικάλυψη από τοπικά αδρανή. Έγιναν τοπικές ανακτίσεις ξερολιθιών κατά μήκος της διαδρομής του νότιου σκέλους για τις τελικές διαμορφώσεις.

Τέλος, διαμορφώθηκε ο χώρος του αγροτικού κτίσματος που βρίσκεται προσαρτημένο στο δυτικό τοίχο του πύργου ΠΝΑ, νότια του μεσοπυργίου ΤΝ1, με ανάκτηση της αναλημματικής ξερολιθιάς, κατασκευή λίθινης κλίμακας, καθαρισμό συστήματος ύδρευσης σπηλαδιού, επίστρωση του επιπέδου αυτού με γεωύφασμα και τελική επικάλυψη με τοπικά αδρανή. Παράλληλα έγιναν τοπικές ανακτίσεις και σε ξερολιθιές με ενίσχυση από τσιμεντοκονίαμα αφανές στις όψεις εσωτερικά του τείχους και περιμετρικά του πλατώματος, το οποίο θα μπορεί να αξιοποιηθεί και για πολιτιστικές εκδηλώσεις.

ΑΝΝΑ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΑΠΟΤΥΠΩΣΕΙΣ - ΤΟΠΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

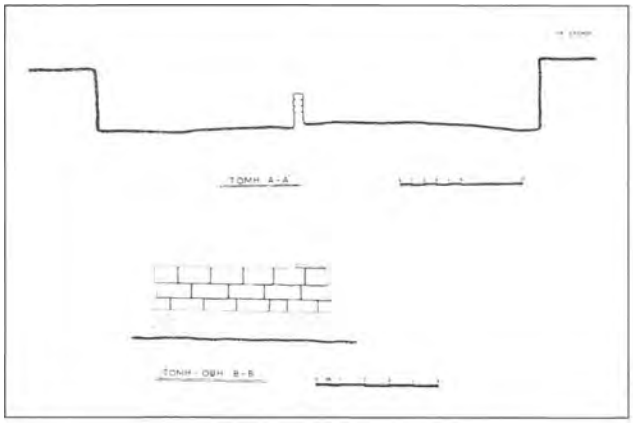
ΡΟΔΟΣ

Τοπογράφηση αρχαίων θέσεων στις περιοχές Κολυμπίων, Τσαμπίκας, Αρχαγγέλου και Μαλώνας

Στο πλαίσιο της σύνταξης πρότασης για τη θεσμοθέτηση του Αρχαιολογικού Χώρου Αρχαγγέλου, τοπογραφήθηκαν, σε συνεργασία με τη συναρμόδια 4η ΕΒΑ, 70 αρχαίες θέσεις στις περιοχές Κολυμπίων, Τσαμπίκας, Αρχαγγέλου και Μαλώνας, πολλές από τις οποίες δεν ήταν γνωστές βιβλιογραφικά.

Αρχαίος τοίχος στην κοίτη του ποταμού Σκατουλιάρη στα Μάσαρη (Εικ. 72)

Το 1995, έπειτα από παράνομες λήψεις αμμοχάλικου από την κοίτη του ποταμού Σκατουλιάρη, εμφανίστηκε για πρώτη φορά τοίχος με κατεύθυνση Α./ΝΑ.-Δ./ΒΔ. και αποτυπώ-

Εικ. 72. Ρόδος. Μάσαρη. Κοίτη ποταμού Σκατουλιάρη. Τομή και όψη αρχαίου τοίχου.

θηκε σχεδιαστικά από την Υπηρεσία μας. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε στο σημείο της γέφυρας του παλαιού δρόμου προς Μαλώνα. Είναι ορατή διακεκομμένα η συνέχειά του προς Δ., κατά μήκος της κοίτης του ποταμού, ενώ θα πρέπει να συνεχίζεται και προς Α., κάτω από το αμμοχάλικο της κοίτης, όπου δεν έχει πραγματοποιηθεί αμμοληψία.

Πρόκειται για πολύ ισχυρή κατασκευή, που σώζεται σε μήκος μεγαλύτερο από 170 μ. και σε ύψος τριών δόμων, 1,75 μ. περίπου. Είναι χτισμένος από λαξευμένες πώρινες λιθοπλίνθους, μήκ. 1,60 και πλ. 0,60 μ., τοποθετημένες αλλού παραμήκος και αλλού φορμηδόν, με αποτέλεσμα το πλάτος του να αυξομειώνεται κατά τόπους από 0,80 έως 1,60 μ. Η βόρεια όψη του τοίχου είναι ευθύγραμμη, χωρίς εσοχές και οδοντώσεις.

Πρόκειται, μάλλον, για αρχαίο αντιπλημμυρικό έργο, που κατασκευάστηκε με στόχο τη διευθέτηση της κοίτης του ποταμού, ο οποίος θα πλημμύριζε σε περιόδους έντονων βροχοπτώσεων, καταστρέφοντας τις καλλιέργειες.

Παρά τις έγγραφες διαμαρτυρίες της Υπηρεσίας μας, οι αμμοληψίες συνεχίστηκαν και η κοίτη του ποταμού χαμήλωσε περισσότερο, με αποτέλεσμα η θεμελίωση του τοίχου να βρεθεί εκτεθειμένη σε βάθος -1,10 μ. από το χαμηλότερο σημείο της. Το φθινόπωρο του 2006, έπειτα από καταρρακτώδεις βροχές, τμήματα του τοίχου κατέρρευσαν.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Παράδοση Σ. Αντωναρά

Ο Σ. Αντωναράς, κάτοικος Σορωνής, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου μαρμάρινη κεφαλή αγαλματιδίου (Γ2729), ύψ. 0,090 μ., ελληνιστικής εποχής. Πρόκειται για γυναικεία μορφή με έντονες αποκρούσεις στις παρειές του προσώπου, τη μύτη και την κόμη. Διατηρείται τμήμα του λαιμού και το στενόμακρο ωοειδές πρόσωπο με έντονα προσωπογραφικά χαρακτηριστικά. Η κόμη φέρει στο εμπρόσθιο τμήμα στενή ταινία που συγκρατεί τα μαλλιά.

Ο καταθέτης δήλωσε ότι βρήκε το παραπάνω γλυπτό σε αγροτεμάχιό του, που βρίσκεται στην επαρχιακή οδό Σορωνής-Αγίου Σουλά.

Παράδοση Κ. Κρητικού

Από τον Κ. Κρητικό, κάτοικο Ρόδου, παραδόθηκαν τα εξής αρχαία αντικείμενα (Εικ. 73): Τμήμα μαρμάρινου κυλινδρικού ενεπίγραφου μέλους (Ε7296), ύψ. 0,21, μήκ. 0,29, πλ. 0,175 μ. Φέρει επιγραφή σε τέσσερις στίχους και χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή. Τμήμα από ανθεμωτή επίστεψη μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης (Ε7314), ύψ. 0,12, μήκ. 0,085, πλ. 0,45 μ., ελληνιστικής εποχής. Εννέα ελλιπή αβαφή ατρακτόσχημα μυροδοχεία (Π25329-Π25337), που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. Ένα πήλινο ελλιπές αβαφές

Εικ. 73. Ρόδος. Παράδοση Κ. Κρητικού.

κλειστό αγγείο (Π25338), τρεις πήλινες αβαφείς συγκολλημένες φιάλες (Π25339-Π25341) και ένα πήλινο κάλυμμα αγγείου (Π25342), που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Επτά πήλινες ακέραιες δισκοειδείς αγνύθες (ΜΑ1367-ΜΑ1373), μία φακοειδής (ΜΑ1366) και μία πυραμιδόσχημη (ΜΑ1365) της ελληνιστικής εποχής. Δύο πήλινα ελλιπή μικκύλα ερυθροβαφή λυχνάρια (Λ6885, Λ6887), ένα ακέραιο μικκύλο μελαβαμφές (Λ6886) και ένα ελλιπές μελαμβαφές λυχνάρι (Λ6884), που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή. Μία ελλιπής πήλινη συγκολλημένη αβαφής υδρία (Π25443), διαμ. 0,072, ύψ. 0,375 μ., ελληνιστικής εποχής. Τρία πήλινα ελλιπή λυχνάρια ρωμαϊκής εποχής, ένα με ανάγλυφο ρόδακα γύρω από την οπή πληρώσεως και ανάγλυφα φύλλα στο άνω μέρος του σώματος (ΠΧ1948), διαμ. 0,072, ύψ. 0,026 μ., ένα με ανάγλυφες ακτίνες στον ώμο (ΠΧ1949), διαμ. 0,066, ύψ. 0,047 μ., και ένα με ανάγλυφα πέταλα και πέντε σειρές από κουκίδες στο άνω μέρος του σώματος, διαμ. 0,072, ύψ. 0,03 μ. Δώδεκα τουρκικές πίπες (ΠΧ1962-ΠΧ1973).

Ο καταθέτης δήλωσε ότι βρήκε τα παραπάνω αρχαία στην πόλη της Ρόδου στην παραλία Κόβα και στην Καλλιθέα, κοντά στο ξενοδοχείο «Sun Wing».

Παράδοση Ε. Κυριακίδη

Η Ε. Κυριακίδη, κάτοικος Ρόδου, παρέδωσε στην Εφορεία ελλιπή ανεπίγραφη αετωματική επιτύμβια στήλη, ελληνιστικής εποχής (Ε7248), ύψ. 0,565, πλ. 0,317 και πάχ. 0,08 μ. Διατηρείται το άνω τμήμα της, που φέρει αετωματική επίστεψη με ανθεμωτά ακρωτήρια και κυμάτιο.

Η καταθέτης δήλωσε ότι βρήκε τη στήλη σε οικόπεδο στην οδό Αγίου Φανουρίου, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου.

ΚΩΣ

Παράδοση Α. Κουρούνη

Ο Α. Κουρούνης, κάτοικος Κω, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κω τα παρακάτω αρχαία αντικειμένα: Δύο αποτμήματα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (ΑΡ178, ΑΡ185), έξι τμήματα από μαρμάρινες κορνίζες (ΑΡ179, ΑΡ180, ΑΡ182, ΑΡ187, ΑΡ189, ΑΡ194), δύο αποτμήματα αμφικιόνων από γκρίζο μάρμαρο (ΑΡ183, ΑΡ195), τμήμα μαρμάρινου επιστυλίου που κοσμείται με ωά και λόγχες (ΑΡ188), μήκ. 0,28, πλ. 0,06, ύψ. 0,17 μ., δύο τμήματα μαρμάρινων αρράβδωτων κιόνων (ΑΡ186, ΑΡ191), δύο τμήματα μαρμάρινων δωρικών κιόνων (ΑΡ190, ΑΡ193), απότμημα κατεργασμένου μαρμάρου (ΑΡ181) και τμήμα μαρμάρινου αρράβδωτου κιονίσκου με τη βάση του, το κατώτερο τμήμα του οποίου απολήγει σε σπείρα.

Τα παραπάνω ευρήματα, που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή, προέρχονται από διάφορα σημεία της πόλης της Κω και από το Τιγκάκι.

Παράδοση Ε. Κρητικού

Ο Ε. Κρητικός, κάτοικος Κω, παρέδωσε ενεπίγραφο αναθηματικό μνημείο. Πρόκειται για επιμήκη πλάκα από λευκό μάρμαρο (Ε362), ορθογώνιους τόρμους στην άνω επιφάνειά της, διατεταγμένους στις γωνίες της αριστερής πλευράς. Έχει αποκρούσεις στις ακμές όλων των πλευρών και σύγχρονες χαράξεις σε όλη την πρόσθια επιφάνειά της. Αριστερά και δεξιά φέρει ανομοιομεγέθη έγκοιλα ορθογώνια με ανάγλυφες απεικονίσεις του οπλισμού των μονομάχων. Άνω αριστερά εικονίζεται ελλειψοειδής στενόμακρη ασπίδα, δεξιά στρογγύλη ασπίδα και από κάτω κράνος του ίδιου τύπου. Χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ. και φέρει επιγραφή σε οκτώ στίχους (διαστ.: ύψ. 0,89, πλ. 1,43, πάχ. 0,305-0,355 μ., ύψ. γραμμάτων 0,037-0,043 μ.).

Ο καταθέτης δήλωσε ότι βρήκε το παραπάνω αρχαίο αντικείμενο στην περιοχή του Αμπάβρη στην Κω.

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Παράδοση Ν. Παραγυιού

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καρπάθου παραδόθηκε από τον Ν. Παραγυιό, κάτοικο Ρόδου, μαρμάρινο αγαλματίδιο (Κ674), που σώζεται από τη μέση μέχρι τους μηρούς, ύψ. 0,14 μ. Φέρει ίζημα και αποκρούσεις σε όλη την επιφάνειά του και χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή.

Ο καταθέτης δήλωσε ότι βρήκε το αρχαίο αντικείμενο στην περιοχή Πελεκητό, στο Λευκό της Καρπάθου.

ΣΤΕΛΛΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Στο εργαστήριο συντήρησης της Εφορείας, κατά το 2006, εργάστηκαν τέσσερις μόνιμοι συντηρητές, έξι συμβασιούχοι τεχνικοί συντήρησης, καθώς και μία φοιτήτρια, στο πλαίσιο της δίμηνης πρακτικής της άσκησης. Ο τεχνικός εξοπλισμός του εργαστηρίου συμπληρώθηκε με την αγορά απαγωγού αερίων και σκόνης.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού, ανάταξης και συγκόλλησης των σπασμένων τμημάτων πήλινων αγγείων, όπως και συμπλήρωσης των χαμένων τμημάτων τους. Επιπλέον έγιναν ενέργειες για την αναχαίτιση της διάβρωσης σε μετάλλινα αντικείμενα, καθώς και την επιφανειακή προστασία και στερέωσή τους, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Παράλληλα ολοκληρώθηκε η αισθητική αποκατάσταση όσων ευρημάτων προορίζονταν για έκθεση.

ΡΟΔΟΣ

Προϊστορική Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου

Συντηρήθηκαν 73 αγγεία και 14 μετάλλινα αντικείμενα μυκηναϊκής εποχής, ενώ παράλληλα έγινε συγκόλληση, ανάταξη και τελική τοποθέτηση του σκελετού ενός αλόγου. Τέλος, στο πλαίσιο των γενικότερων εργασιών στήριξης των εκθεμάτων, κατασκευάστηκαν βάσεις plexiglas.

Επιγραφική Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου

Κατασκευάστηκαν βάσεις από plexiglas για τα εκθέματα και έγιναν γενικότερες εργασίες στήριξης των ευρημάτων μέσα στις προθήκες, όπως και των λίθινων μελών, που εκτίθενται ελεύθερα στο χώρο.

Ανάπλαση ιστορικού κήπου του Αρχαιολογικού Μουσείο Ρόδου

Στο πλαίσιο συντήρησης ενός ξύλινου στεγάστρου, πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: απομάκρυνση τμημάτων που ήταν δυνατόν να αποσπαστούν, εξυγίανση-στερέωση του ξύλου, προστασία της επιφάνειάς του και καθαρισμός του ζωγραφικού του διακόσμου.

Ανασκαφές Ρόδου

Ολοκληρώθηκε η συντήρηση έντεκα αγγείων, δύο λίθινων αντικειμένων, δύο ειδωλίων από φαγεντιανή, ενός οστέινου αδραχτιού και πέντε μικροαντικειμένων από διάφορα υλικά (γυάλινα κ.ά.).

Ακρόπολη Λίνδου

Έγινε καθαρισμός και στερέωση του λίθου στο γείσο της Στοάς 1785.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Καλύμνου

Συντηρήθηκαν γλυπτά και πήλινα αγγεία στο πλαίσιο της προετοιμασίας για την έκθεσή τους. Για τα γλυπτά, οι πραγματοποιηθείσες εργασίες αφορούσαν καθαρισμούς επιφανείας, συγκολλήσεις και στηρίξεις, ενώ για τα αγγεία καθαρισμούς, συγκολλήσεις και συμπληρώσεις.

ΝΕΚΤΑΡΙΑ ΔΑΣΑΚΗ

Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαιακών Σπουδών

Τη Διεύθυνση του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου κατά το 2006 συνεχίζει να έχει η υπογράφουσα, η οποία έχει και την απόλυτη ευθύνη για τον προγραμματισμό και την υλοποίηση των ποικίλων δραστηριοτήτων του Ινστιτούτου.

Κατά τη χρονιά αυτή επήλθε σημαντική εργασιακή αλλαγή στο Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Συγκεκριμένα, οι αρχαιολόγοι Χ. Παλαμιδά, Φ. Σέρογλου, Β. Στεφανάκη, Ι. Κουνέλη-Παρασχάκη και η λογίστρια Ά. Καραβοκυρού έγιναν υπάλληλοι αορίστου χρόνου, σύμφωνα με τις ρυθμίσεις του ΠΔ 164/2004. Επίσης, στις αρχές του 2006 το προσωπικό του Ινστιτούτου ενισχύθηκε με τη μόνιμη αρχαιολόγο Ει. Νικολακοπούλου.

Απασχολήθηκαν στο Ινστιτούτο οι αρχαιολόγοι Ει. Νικολακοπούλου, Χ. Παλαμιδά, Φ. Σέρογλου, Β. Στεφανάκη, Σ. Μελιτοπούλου, Ει. Τασάκου, Ν. Διαμαντής. Ι. Κουνέλη-Παρασχάκη, Δ. Καλαντζής, Μ. Φινφίνη, η ανθρωπολόγος Ά. Σάρδη, οι συντηρητές Ο. Μαρκοστάμος, Α. Χαλάς, Ε. Αχλαδιανάκης, Φ. Δουζένη, οι εργατοτεχνίτες Μ. Κουτουτζού, Ν. Μίγκλης, Κ. Χρηστάκης και Σ. Δρόσος. Η Κ. Καΐκη, χειρίστρια ηλεκτρονικού υπολογιστή, υποστήριξε το πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας», ενώ η Ά. Καραβοκυρού συνέδραμε αποτελεσματικά στη διαχείριση των κονδυλίων.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Νομίσματα - Νομισματική Δωδεκανήσου

Συνεχίστηκε και το 2006 το πρόγραμμα «Νομίσματα-Νομισματική Δωδεκανήσου» με υπεύθυνη την αρχαιολόγο αορίστου χρόνου Β. Στεφανάκη. Συνολικά, καταγράφηκαν και ταυτίστηκαν με βιβλιογραφικές πληροφορίες στους καταλόγους 382 νομίσματα (αριθ. ευρ. N2934-N3316) από παραδόσεις και ανασκαφές της Κω. Τα καταγεγραμμένα νομίσματα φωτογραφήθηκαν και τα στοιχεία τους πέρασαν σε δελτία στον ηλεκτρονικό υπολογιστή σε πρόγραμμα αρχείου.

Το ερευνητικό πρόγραμμα συμπεριέλαβε και τη μελέτη του νομισματικού υλικού της Καλύμνου, λόγω των στενών πολιτικών και οικονομικών σχέσεων μεταξύ της Κω και της Καλύμνου κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής εποχής, όπως αποδεικνύεται από την ενσωμάτωση της Καλύμνου στους Δήμους της Κω στα τέλη του 3ου αι. π.Χ., γεγονός που αναφέρεται στις επιγραφικές πηγές με τον όρο «ομοπολιτεία». Ταυτίστηκαν, καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν 112 νομίσματα, τα οποία προέρχονται από την ανασκαφή του Δάμου.

Σε συνδυασμό με τη μελέτη των νομισμάτων πραγματοποιήθηκε από τον αρχαιολόγο Ν. Διαμαντή και η ένταξη του νομισματικού υλικού στα αντίστοιχα αρχαιολογικά στρώματα, όπου βρέθηκαν, με σκοπό την ακριβέστερη χρονολόγηση του καλυμνιακού νομισματοκοπείου κατά τους ελληνιστικούς χρόνους μέσω της συγκριτικής προσέγγισης των συνευρημάτων και της στρωματογραφίας. Εξετάστηκε, κυρίως, η κεραμική από τα κλειστά στρώματα. Επιβεβαιώθηκαν οι δύο συνεχόμενες οικοδομικές φάσεις που έχουν διαπιστωθεί στον Δάμο. Η πρώτη φάση τοποθετείται χρονολογικά από τα μέσα του 3ου μέχρι τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. Τότε τα οικοδομήματα επισκευάζονται μετά από μια σεισμική καταστροφή και επιβιώνουν στη δεύτερη φάση για να εγκαταλειφθούν στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. Τα νομίσματα από τον Δάμο ανήκουν στην περίοδο από το β΄ μισό του 3ου-α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. (260-170 π.Χ. περίπου) και καλύπτουν χρονολογικά ένα μέρος της πρώτης οικοδομικής φάσης του οικισμού (Εικ. 1). Από το σύνολο των νομισμάτων παρατηρήθηκε έλλειψη από το β΄ μισό του 2ου και όλο τον 1ο αι. π.Χ., αν και η ζωή στον Δάμο συνεχίζεται και μετά το σεισμό στα τέλη του 2ου αι. π.Χ., όπως δείχνει η κεραμική και άλλα ευρήματα.

Εικ. 1. Νομίσματα ελληνιστικής περιόδου από την Κω και την Κάλυμνο.

Τέλος, για την καλύτερη επιστημονική τεκμηρίωση του προγράμματος στάλθηκαν γράμματα σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές με το αίτημα της παροχής φωτογραφιών ή εκμαγείων κωακών και καλυμνιακών νομισμάτων, με στόχο τη δημιουργία corpus με τα αργυρά και χάλκινα νομίσματα των δύο αυτών νησιών.

Αγοράστηκαν, επίσης, σχετικά επιστημονικά συγγράμματα.

Ροδιακοί αμφορείς

Επικεφαλής του προγράμματος είναι οι αρχαιολόγοι αορίστου χρόνου Χ. Παλαμιδά και Φ. Σέρογλου. Το πρόγραμμα υποστηρίζεται και από τους αρχαιολόγους Σ. Μελιτοπούλου και Ει. Τασάκου.

Κατά το 2006 συνεχίστηκε η καταγραφή και ταύτιση με βιβλιογραφικές πληροφορίες ενσφράγιστων αμφορέων και σφραγισμάτων από τις ανασκαφές της Ρόδου. Καταγράφηκαν 2.216 ενσφράγιστες λαβές (Α20089-22304) και 25 σχεδόν ακέραιοι αμφορείς και παρήχθησαν τα αντίστοιχα έκτυπα.

Το φθινόπωρο του ίδιου έτους τα στοιχεία μεταφέρθηκαν σε νέα βάση δεδομένων, που υλοποιήθηκε σε συνεργασία με το Αυστριακό Ινστιτούτο και τον αρχαιολόγο Τ. Bezeczky.

Παρήχθησαν έκτυπα των σφραγισμάτων όλων των αμφορέων, ελέγχθηκαν οι παλιές καταγραφές και οι μετρήσεις των αγγείων και έγινε συγκριτική εξέταση των σφραγισμάτων.

Αγοράστηκε σημαντικός αριθμός σχετικών επιστημονικών συγγραμμάτων και φωτοτυπήθηκαν σχετικές μελέτες, πολλές από τις οποίες μεταφράστηκαν στα ελληνικά.

Ελληνιστική κεραμική

Στις αρχές του 2006 ξεκίνησε το πρόγραμμα της ελληνιστικής κεραμικής από τη Ρόδο με υπεύθυνη την αρχαιολόγο Ει. Νικολακοπούλου μετά από συνεννόηση με την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ. Σκοπός του προγράμματος είναι η συγκρότηση corpus με 25.000 αγγεία ελληνιστικής εποχής. Ξεκίνησε η ψηφιακή καταχώρηση του πολυάριθμου υλικού, με ψηφιακή φωτογράφηση των αγγείων και αποδελτίωση των στοιχείων καταγραφής σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων. Φωτογραφήθηκαν 1.000 αγγεία περίπου και καταχωρίστηκαν στις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων τα στοιχεία 13.400 αγγείων περίπου. Η επεξεργασία των στοιχείων, ιδιαίτερα από τα κλειστά ανασκαφικά σύνολα, αναμένεται να δώσει σημαντικές πληροφορίες για τη χρονολόγηση και την τυπολογική εξέλιξη της κεραμικής της Ρόδου της ελληνιστικής εποχής.

Καταγραφή και μελέτη οστεολογικού υλικού από την ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου και άλλες θέσεις

Στο πρόγραμμα αυτό απασχολήθηκε η ανθρωπολόγος ορισμένου χρόνου Ά. Σάρδη. Σκοπός του προγράμματος είναι η καταγραφή και μελέτη των υπολειμμάτων ανθρώπινων σκελετών από την ελληνιστική νεκρόπολη της Ρόδου και από άλλες θέσεις του νησιού. Το πρόγραμμα ξεκίνησε με την καταγραφή και μελέτη υλικού από το ταφικό μνημείο του οικοπέδου Κουντούρη στην πόλη της Ρόδου. Τα σχετικά συμπεράσματα θα δημοσιευθούν ως παράρτημα στην υπό έκδοση διατριβή, από το ΤΑΠΑ, της Β. Πατσιαδά, αρχαιολόγου της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, με θέμα «Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη Ρόδο. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής».

Επίσης, μελετήθηκε το σκελετικό υλικό 15 ατόμων από μυκηναϊκούς τάφους στην Αγία Αγάθη (Χαράκι), τους οποίους ανέσκαψε η Φ. Ζερβάκη, αρχαιολόγος της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ.

Αρχαιολογικός χάρτης αρχαίας πόλης Κω

Στο πλαίσιο της εκπόνησης του αρχαιολογικού χάρτη της πόλης Κω, η αρχαιολόγος Μ. Φινφίνη απασχολήθηκε με τη συστηματική μελέτη της κεραμικής που συγκεντρώθηκε από την ανασκαφή του οικοπέδου του Ελληνικού Δημοσίου με κτηματολογικά στοιχεία ΚΜ1293D (πρώην ιδιοκτησίας Αφών Δάμτσα), με σκοπό τη χρονολόγηση των οικοδομικών καταλοίπων και, ίσως, των φάσεων κατοίκησης. Στο ακίνητο αποκαλύφθηκε τμήμα της ανατολικής πτέρυγας του νότιου τμήματος της αρχαίας αγοράς[1]. Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν τα ευρήματα από τρεις χώρους: το εργαστήριο παραγωγής χρωμάτων-λιθαργύρου (βόρειο κατάστημα) (1ος αι. π.Χ.), το χώρο της κοίτης του στυλοβάτη της αγοράς (τέλη 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.), και το κυκλικό δημόσιο κτίριο ρωμαϊκών χρόνων στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου.

Οι επιχώσεις του βόρειου καταστήματος ήταν διαταραγμένες. Ο χώρος λειτούργησε ως εργαστήριο παραγωγής χρωμάτων και αιγυπτιακού μπλε, πιθανότατα κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους, όπως υποδηλώνουν τμήματα από αμφορείς με ραβδώσεις, που βρέθηκαν μέσα σε μικρές κατασκευές και σε στρώματα καύσης, που σχετίζονται με τις εστίες του εργαστηρίου. Σε τομή κάτω από το δάπεδο με τις πήλινες πλάκες του χώρου βρέθηκε κεραμική του τέλους του 2ου-αρχών του 1ου αι. π.Χ. Τέλος, ο νότιος και ο δυτικός τοίχος του καταστήματος αποξηλώθηκαν στο μεγαλύτερο μέρος τους από τους Ιππότες, καθώς βρέθηκαν εφυαλωμένα αγγεία.

Σε κοίτη αποξήλωσης στο κέντρο περίπου του οικοπέδου εντοπίστηκαν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη σε δύο επίπεδα, μετά την απομάκρυνση των οποίων αποκαλύφθη-

1. Χ. Κάντζια, *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 635-640, Σχέδ. 13, Πίν. 358-360. Χ. Κάντζια - Κ. Κουζέλη, Εργαστήριο παρασκευής χρωμάτων στην αρχαία αγορά της Κω, *ΑΑΑ* 20 (1987), σ. 211-255, εικ. 1-17.

κε η υποθεμελίωση της ανατολικής στοάς της αγοράς, από πλίνθους μαλακόπετρας. Η κεραμική που συγκεντρώθηκε χρονολογείται από τον 4ο μέχρι τον 1ο αι. π.Χ. και σχετίζεται με την έντονη διατάραξη που προκλήθηκε από τους Ιωαννίτες Ιππότες για την άντληση οικοδομικού υλικού. Τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν από τομές που έγιναν κάτω από το επίπεδο του θεμελίου της στοάς, χρονολογούνται από τον 4ο μέχρι το 2ο αι. π.Χ., στοιχείο που υποδεικνύει ότι και ο στυλοβάτης πρέπει να τοποθετηθεί στην ίδια περίοδο και, πιθανώς, να συσχετιστεί με την ανακατασκευή του μνημείου, που έγινε μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 198 π.Χ.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε κατά την ανασκαφή του δημόσιου κυκλικού κτιρίου παρουσιάζει σημαντική χρονολογική απόκλιση. Τα ευρήματα χρονολογούνται από τους μυκηναϊκούς χρόνους μέχρι την περίοδο της τουρκοκρατίας, με αποτέλεσμα η προσπάθεια εξαγωγής συμπερασμάτων να καθίσταται αδύνατη. Το κτίριο λατομήθηκε από τους Ιππότες, όπως δηλώνεται από τα τμήματα εφυαλωμένων αγγείων των μεσαιωνικών χρόνων. Μια δεύτερη λατόμηση είναι πιθανόν να έλαβε χώρα την περίοδο της τουρκοκρατίας, συμπέρασμα που ενισχύεται από το γεγονός ότι πάνω στην υποθεμελίωση του μνημείου εντοπίστηκε ασβεστοκάμινος.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ

Περιοδική έκθεση «Ceramica Greco-orientale dal VII sec. a.C.: vasi del "Wild Goat Style"», Αρχαιολογικό Μουσείο Γέλας, 27 Απριλίου-21 Μαΐου 2006

Η έκθεση διοργανώθηκε σε συνεργασία με την Εφορεία της Caltanissetta της Σικελίας και το Αρχαιολογικό Μουσείο της Γέλας.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τους Φίλους του Νομισματικού Μουσείου η Ε΄ Επιστημονική Συνάντηση με θέμα «Το νόμισμα στα νησιά του Αιγαίου. Νομισματοκοπεία - Κυκλοφορία - Εικονογραφία - Ιστορία» στη Μυτιλήνη από 16-19 Σεπτεμβρίου 2006. Οι θεματικοί άξονες της Συνάντησης αφορούσαν στην αρχαιότητα, τους βυζαντινούς, μέσους και νεότερους χρόνους και αναφέρονταν στα νομισματοκοπεία, την εικονογραφία, τη νομισματική κυκλοφορία και τους «θησαυρούς» της περιοχής. Συμμετείχαν με ανακοινώσεις 52 σύνεδροι από την Ελλάδα, τη Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο, τη Ρουμανία και τη Σουηδία.

Το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο συμμετείχε στην οργάνωση του Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιοαστρονομίας με θέμα «Ancient Watching of Cosmic Space and Observation of Astronomical Phenomena», που διεξήχθη στη Ρόδο από 6 έως 10 Απριλίου 2006 από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ[2]

1. Τιμητικοί τόμοι στη μνήμη της Χάρης Κάντζια. Κυκλοφόρησε και ο β΄ τόμος του τιμητικού έργου *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ* στη μνήμη της αείμνηστης συναδέλφου Χάρης Κάντζια.

2. *Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία*. Κυκλοφόρησαν τα Πρακτικά της Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης με θέμα «Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία» (Κως, 30 Μαΐου-2 Ιουνίου 2003). Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρη στην οικονομική στήριξη των τριών Δήμων της Κω, του Δήμου Κω, του Δήμου Δικαίου και του Δήμου Ηρακλειδών.

3. *Πολιτιστική και φυσική κληρονομιά των μεγάλων νησιών της Μεσογείου. Προβολή και διάσωση της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς*. Κυκλοφόρησαν τα Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που οργανώθηκε στη Ρόδο από 1 έως 3 Σεπτεμβρίου 2005 σε συνεργασία με το Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη με θέμα την ανάδειξη και προστασία σημαντικών χώρων ιδιαίτερης αξίας για την πολιτιστική ταυτότητα της Μεσογείου.

4. *Τρωτότητα της πολιτιστικής κληρονομιάς του 20ού αιώνα: προστασία και μέτρα πρόληψης*. Κυκλοφόρησαν τα Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στην Κω από 3 έως 5 Οκτωβρίου 2005 σε συνεργασία με τη Διεθνή Ομοσπονδία Αποκατάστασης της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς (CICOP), τη Νομαρχία Δωδεκανήσου, το ΤΕΕ Δωδεκανήσου, καθώς και τα Πανεπιστήμια Αιγαίου, Θεσσαλονίκης και Φλωρεντίας.

5. *Ανέκδοτες επιγραφές της Κω, Ι. Επιτύμβιες στήλες και όροι*. Συνεχίζεται η μελέτη των επιγραφών της Κω, εργασία για την οποία επιστημονικά υπεύθυνος είναι ο αρχαιολόγος Δ. Μποσνάκης.

6. Ξεκίνησε η επιμέλεια του κειμένου της διατριβής του εκλιπόντος συναδέλφου Θ. Αρχοντόπουλου με θέμα «Εντοίχιος διάκοσμος του ναού της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου Μεσαίωνα στα Δωδεκάνησα (1309-1453)».

7. Προγραμματίζεται η έκδοση τόμου στη μνήμη Γ. Κωνσταντινόπουλου.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Πραγματοποιήθηκε στις 30 Αυγούστου 2006 στο Ρωμαϊκό Ωδείο της Κω μουσική εκδήλωση με το συγκρότημα «Χαΐνηδες» σε συνεργασία με την Κινηματογραφική Λέσχη Κω.

2. Οι εκδόσεις του Ινστιτούτου πωλούνται στα Πωλητήρια του ΤΑΠΑ.

Εικ. 2. Κως. Ωδείο. Περιβάλλων χώρος. Εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού δαπέδου.

Γ΄ ΚΠΣ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

Απασχολήθηκαν στα έργα του Γ΄ ΚΠΣ στην Κω οι αρχαιολόγοι Ι. Κουνέλη-Παρασχάκη και Δ. Καλαντζής, οι συντηρητές Ο. Μαρκοστάμος, Α. Χαλάς, Ε. Αχλαδιανάκης, Φ. Δουζένη, και οι εργατοτεχνίτες Μ. Κουτουτζού, Ν. Μίγκλης, Κ. Χρηστάκης και Σ. Δρόσος. Τα έργα συνέδραμαν οι αρχαιολόγοι της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ Ε. Σκέρλου και Δ. Μποσνάκης.

Ενοποίηση αρχαιολογικών χώρων πόλης Κω

Υποέργο: Ανάδειξη περιβάλλοντος χώρου Ωδείου Κω

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης του ψηφιδωτού δαπέδου που είχε αποκαλυφθεί νοτιοανατολικά του Ωδείου κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας[3]. Λόγω των εκτεταμένων φθορών, κρίθηκε επιτακτική η ανάγκη αποκόλλησης του ψηφιδωτού, ώστε να αφαιρεθεί το σαθρό υπόστρωμά του και να αντικατασταθεί με νέο. Συγκεκριμένα, το δάπεδο χωρίστηκε σε 88 επιμέρους τεμάχια και αποκολλήθηκε τμηματικά, αφού πρώτα αφαιρέθηκαν ψηφίδες από τους αρμούς των τεμαχίων (Εικ. 2).

Οι εργασίες συντήρησης έγιναν σύμφωνα με τις οδηγίες της Διεύθυνσης Συντήρησης Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ. Αρχικά αφαιρέθηκε το υπόστρωμα του δαπέδου και οι παλαιές συμπληρώσεις από τσιμεντοκονίαμα, στη θέση των οποίων τοποθετήθηκαν ψηφίδες που είχαν κατά καιρούς συλλεγεί από το χώρο. Ακόμη, έγινε μηχανικός καθαρισμός των περιμετρικών ψηφίδων, των επιμέρους τμημάτων του ψηφιδωτού και των ψηφίδων των αρμών. Περιμετρικά του κάθε τεμαχίου τοποθετήθηκε φύλλο μολύβδου, διαμορφώνοντας έτσι ένα καλούπι στην κάτω επιφάνεια (Εικ. 3). Στα καλούπια τοποθετήθηκε ανοξείδωτο πλέγμα και γεμίστηκαν με κονίαμα, το οποίο θα λειτουργήσει ως το νέο υπόστρωμα του δαπέδου.

Μετά την αποκόλληση του δαπέδου πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης ανασκαφικές εργασίες, με σκοπό την ακριβέστερη χρονολόγηση του ψηφιδωτού. Η κεραμική, ωστό-

3. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ. Βλ. Σ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Ι. *Νησιωτική Ελλάς* (1988), σ. 66, αριθ. 26, πίν. 31 και L.M. de Matteis, *Mosaici di Cos dagli scavi delle missioni italiane e tedesche (1900-1945)* (2004), σ. 152, αριθ. 77, πίν. XCIII, 2. Οι πρώτες εργασίες συντήρησης (περιμετρικές συγκρατήσεις με τσιμεντοκονίαμα) έγιναν από τους Ιταλούς, ενώ αργότερα οι τεχνίτες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας προχώρησαν σε σποραδικές συμπληρώσεις για τη συγκράτηση των ψηφίδων.

Εικ. 3. Κως. Ωδείο. Περιβάλλων χώρος. Τοποθέτηση φύλλου μολύβδου περιμετρικά αποκολλημένου τεμαχίου του ψηφιδωτού δαπέδου.

σο, που συγκεντρώθηκε δεν ήταν χαρακτηριστική και το δάπεδο μπορεί να χρονολογηθεί μόνο με στιλιστικά κριτήρια.

Υποέργο: Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου Συνοικίας του Λιμένος - αγοράς

Ανασκαφικές εργασίες. Στο πλαίσιο της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου και της εκπόνησης του αρχαιολογικού χάρτη της πόλης κρίθηκε απαραίτητο να διανοιχθούν διερευνητικές δοκιμαστικές τομές[4] βόρεια της αγοράς[5], με σκοπό να προσδιοριστεί ο τρόπος σύνδεσής της με την περιοχή του λιμανιού, πρόβλημα που απασχολούσε τους ερευνητές, καθώς ανάμεσα στα συγκροτήματα αυτά παρεμβάλλεται το περιμετρικό τείχος της πόλης, το οποίο αποτελεί συγχρόνως και το βόρειο όριο της αγοράς (Εικ. 4).

Από παρατηρήσεις στο παραπάνω τμήμα του περιμετρικού τείχους διαπιστώθηκε ότι τμήμα του, πλ. 2,88 μ., που ορίζεται από παραστάδες, είναι κατασκευασμένο με ακανόνιστους λίθους μαλακόπετρας[6], τοιχοποιία που διαφέρει από εκείνη του τείχους (Εικ. 5). Φαίνεται ότι πρόκειται για άνοιγμα-πέρασμα που καταργήθηκε, καθώς η μαλακόπετρα ήταν υλικό που χρησιμοποιούνταν, κυρίως, για τις θεμελιώσεις, όπως βεβαιώνεται και από τον τρόπο κατασκευής των μνημείων της αρχαίας πόλης. Λαμβάνοντας υπόψη τις οικοδομικές φάσεις της αγοράς, διατυπώνουμε την άποψη ότι πιθανώς το πέρασμα κλείστηκε το 2ο αιώνα, όταν μετά το σεισμό του 142 μ.Χ. κατασκευάστηκε η μαρμάρινη κλίμακα και το μνημειακό πρόπυλο που συνέδεσαν την περιοχή του λιμανιού με την πλατεία της αγοράς[7], περίοδος που καταργείται και το τείχος στην περιοχή αυτή. Το πέρασμα αυτό εξασφάλιζε την επικοινωνία του λιμανιού με την αγορά κατά την ελληνιστική εποχή.

Για την ακριβή ερμηνεία του περάσματος, ανοίγεται τομή σε επαφή με αυτό, διαστ. 5,85 (Α.-Δ.)×5,50 μ. (Β.-Ν.)[8]. Μετά την αφαίρεση του φυτοχώματος αποκαλύφθηκε στρώμα από σκληρό κιτρινωπό χώμα που εκτεινόταν σε ολόκληρη σχεδόν την επιφάνεια της τομής (US2). Το στρώμα αυτό κάλυπτε δάπεδο (ράμπα)[9] από ορθογωνισμένους λίθους αμυγδαλόπετρας, το πλάτος του οποίου αντιστοιχεί σε αυτό του ανοίγματος του τείχους (Εικ. 4, US5). Διαπιστώθηκε κλίση από Ν. (2.404 μ. από το επίπεδο της θάλασσας) προς Β. (2.046 μ. από το επίπεδο της θάλασσας, Εικ. 5), με αποτέλεσμα να καλύπτεται η υψομετρική διαφορά ανάμεσα στην αγορά, που βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο, και στην περιοχή του λιμανιού[10].

4. Η έρευνα υλοποιήθηκε με την επίβλεψη της αρχαιολόγου της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ Ε. Σκέρλου. Οι κατόψεις έγιναν από την αρχιτέκτονα P. Pietanza, φοιτήτρια της αρχιτεκτονικής σχολής του Πολυτεχνείου του Bari.

5. Το μνημείο βρίσκεται στον αρχαιολογικό χώρο γνωστό ως Città Murata/Συνοικία Λιμένος, ο οποίος ανασκάφηκε από τον L. Laurenzi και στη συνέχεια από τον L. Morricone, μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1933. Για τις ανασκαφές στην Città Murata μετά το σεισμό του 1933, βλ. L. Laurenzi, Attività del Servizio Archeologico nelle isole italiane dell' Egeo nel biennio 1934-1935, *BdA* 30 (1936-37), σ. 137-138. Για μια πρώτη αναφορά στα μνημεία του χώρου, βλ. L. Morricone, Scavi e ricerche a Coo (1935-1943). Relazione preliminare, *BdA* 35 (1950), σ. 71-73. Για την ιστορία των ανασκαφών που έγιναν από τους Ιταλούς αρχαιολόγους στα Δωδεκάνησα κατά τη διάρκεια της ιταλοκρατίας, βλ. M. Livadiotti - G. Rocco (επιμ.), *La presenza italiana nel Dodecaneso (1911-1948). La ricerca acheologica, la conservazione, le scelte progettuali.* Catania 1996, σ. 106-112. Οι ίδιοι, Το ρυθμιστικό σχέδιο της Κω (1934). Μελέτη μιας αρχαιολογικής πόλης, στο *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Επιστημονικό συνέδριο. Ρόδος 27-30 Σεπτεμβρίου 1993* (1999), σ. 53-62.

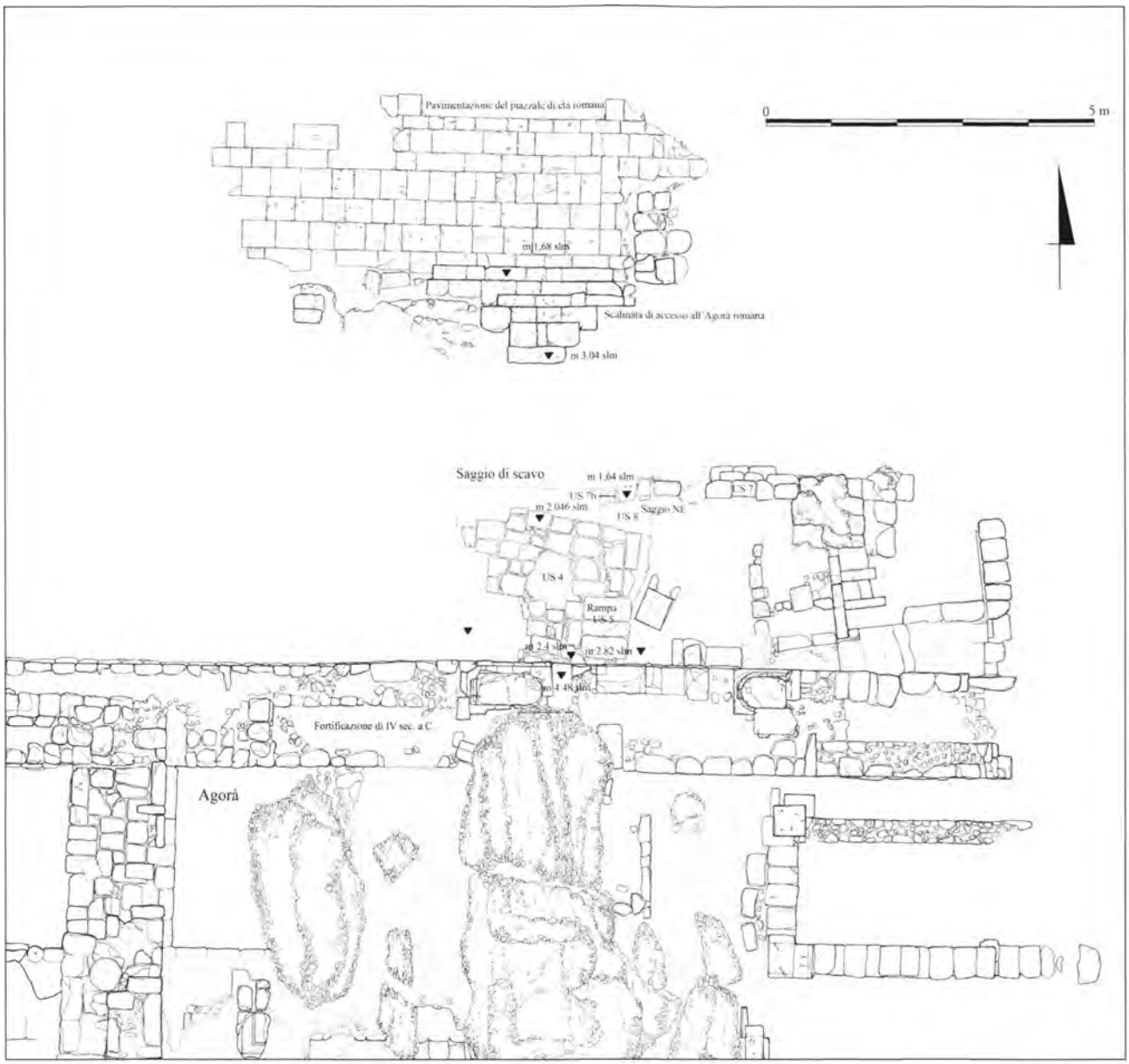
6. Η τοπική ορολογία «μαλακόπετρα» χρησιμοποιείται για έναν ηφαιστειακό λίθο. Βλ. E. Poupaki, Quarries of the Hellenistic Age on the Island of Cos and Possible Uses of the Stone Extracted, στο K. Höghammar (επιμ.), *The Hellenistic Polis of Cos. State, Economy and Culture. Proceeding of an International Seminar Organized by the Department of Archaeology and Ancient History, Upsala University, 11-30 May 2000.* Uppsala 2004, σ. 165-179, κυρίως σ. 173-174.

7. M. Livadiotti - G. Rocco, Note sull' area di Città Murata a Coo: primi risultati di una rilettura dei monumenti, στο *Ιστορία. Τέχνη και Αρχαιολογία της Κω. Α΄ Επιστημονικό Συνέδριο. Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, σ. 195-210, κυρίως σ. 200-201, εικ.15.

8. Η επιφάνεια του ανασκαφικού χώρου βρίσκεται κατά 2,82 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας.

9. Πρέπει να σημειωθεί ότι η ράμπα δεν εντοπίστηκε στις ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Αποστολής: ο Morricone δεν κάνει καμία αναφορά στη δημοσίευσή του ούτε υπάρχει στο τοπογραφικό σχέδιο του τοπογράφου V. Brighenti που έγινε μετά τις ανασκαφές.

10. Η εσωτερική πλατεία της αγοράς βρίσκεται κατά 3,05 μ. ψηλότερα από το επίπεδο της θάλασσας, το δάπεδο της ανατολικής στοάς κατά 3,90 μ., ενώ η οδός ανατολικά της αγοράς, όπως και η Συνοικία του Λιμένος, αμέσως βόρεια της αγοράς, κατά 1,50 μ. από το επίπεδο της θάλασσας.

Εικ. 4. Κως. Αγορά. Κάτοψη ανασκαφικής τομής Β της αγοράς.

Από τα παραπάνω ανασκαφικά δεδομένα γίνεται φανερό ότι κατά την ελληνιστική εποχή η πρόσβαση στην αγορά από το λιμάνι γινόταν με την πλακόστρωτη αυτή ράμπα, που οδηγούσε στο εσωτερικό της ανατολικής στοάς της αγοράς. Αργότερα επιστρώθηκε με σκληρό στρώμα κιτρινωπού χώματος, πιθανώς τον 1ο αι. μ.Χ., και σίγουρα πριν από τη μεγάλη ανακατασκευή της αγοράς το 2ο αι. μ.Χ., όπως βεβαιώνεται από την κεραμική που βρέθηκε στο στρώμα.

Σε απόσταση 1,50 μ. περίπου βόρεια του τείχους το πλακόστρωτο έχει καταστραφεί. Στο χώρο αυτό εντοπίστηκε μαύρο χώμα (US3). Μετά την αφαίρεσή του αποκαλύφθηκε κατασκευή κυκλικού σχήματος με μικρούς αργούς λίθους (US4). Αφαιρέθηκε επίχωση από το εσωτερικό της κατασκευής, η οποία συνεχίζεται σε βάθος 1 μ. περίπου από το επίπεδο του πλακόστρωτου. Στο βάθος αυτό εντοπίστηκε χώμα με μεγάλη περιεκτικότητα σε άμμο. Βρέθηκε κεραμική της ελληνιστικής εποχής, τμήματα από πολύχρωμα κονιάματα, κιονίσκος των βυζαντινών χρόνων[11] και εφυαλωμένα τουρκικά αγγεία. Πρόκειται για πηγάδι, πιθανώς των

11. Αριθ. κατ. 2270.

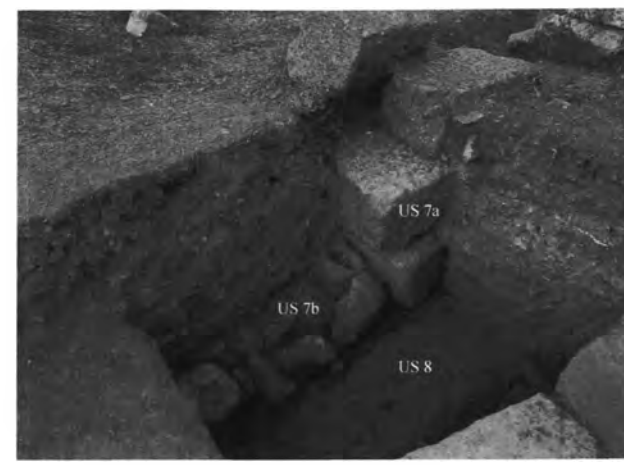
Εικ. 5. Κως. Αγορά. Τμήμα του περιμετρικού τείχους με το σφραγισμένο άνοιγμα επικοινωνίας. Άποψη από Β.

μεσαιωνικών χρόνων, η διάνοιξη του οποίου κατέστρεψε τμήμα του πλακόστρωτου.

Στη βορειοανατολική γωνία του σκάμματος, σε επαφή με την τελευταία πλίνθο που διατηρείται από το πλακόστρωτο, χαράχθηκε τομή διαστ. 1,50 (Α.-Δ.)×1 μ. (Β.-Ν.) (Εικ. 4, 6), η οποία έφθασε σε βάθος 0,60 μ. περίπου από το επίπεδο του δαπέδου. Το πλακόστρωτο εδράζεται σε στρώμα μαλακού χώματος, ανακατεμένου με στάχτες (US6). Στη βορειοανατολική γωνία της τομής αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου από ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους, το οποίο χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. λόγω της τεχνικής και του υλικού κατασκευής (US7a). Βαθύτερα αποκαλύφθηκε η υποθεμελίωση του τοίχου, κατασκευασμένη με αργούς λίθους (US7b), η οποία εισχωρεί στη δυτική πλευρά της τομής και εδράζεται στο φυσικό έδαφος (1,50 μ. περίπου από το επίπεδο της θάλασσας).

Τα αποκαλυφθέντα κατάλοιπα ταυτίζονται με τα θεμέλια παραστάδων που πλαισίωναν την κιονοστοιχία μιας στοάς, η οποία βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του τείχους και το θεμέλιο της οποίας είχε αποκαλυφθεί σε μεγάλη έκταση δυτικότερα κατά τις ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Αποστολής. Επομένως, το πλακόστρωτο δάπεδο περνούσε μέσα από αυτή τη στοά, προτού καταλήξει στο εσωτερικό της αγοράς.

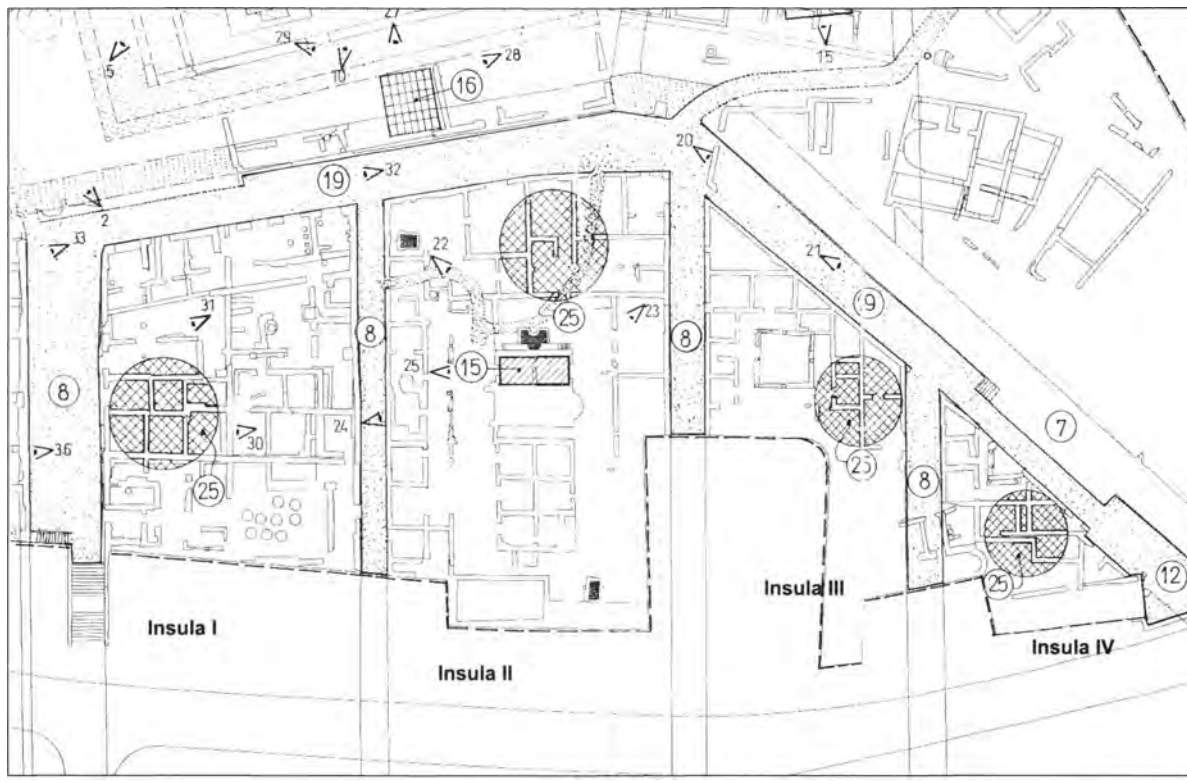
Από τα νέα ανασκαφικά δεδομένα που προέκυψαν από τη μικρή αυτή έρευνα, διαπιστώνεται μία εν μέρει διαφορετική εικόνα του μνημείου σε σχέση με αυτήν που παρουσιάστηκε στις μέχρι σήμερα δημοσιεύσεις[12]. Κυρίως, όμως, έγινε σαφής ο τρόπος επικοινωνίας ανάμεσα στην αγορά και στην περιοχή του λιμανιού κατά την ελληνιστική εποχή, θέμα που αποτέλεσε αντικείμενο προβληματισμού και έμενε άλυτο για πολλά χρόνια.

Εικ. 6. Κως. Αγορά. Τμήμα της θεμελίωσης της στοάς βόρεια της αγοράς. Άποψη από Β.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ - ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ - MONICA LIVADIOTTI - GIORGIO ROCCO

12. Ό.π. (υποσημ. 7).

Εικ. 7. Κως. Συνοικία Λιμένος. Κάτοψη των οικοδομικών νησίδων (insulae).

Εργασίες ανάδειξης. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στους 22 χώρους της Insula II (Εικ. 7) που περιβάλλουν την κεντρική καμαροσκέπαστη κατασκευή (αποθηκευτικοί χώροι-δεξαμενές). Τα ορατά οικιστικά λείψανα της Insula II χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή.

Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην εκτεταμένη συντήρηση των εμφανών αρχαίων τοιχοποιιών, με μηχανικούς και χημικούς καθαρισμούς για την αφαίρεση ιζημάτων, αλάτων και επικαθίσεων, καθώς και την εξυγίανση των αρμών. Στη συνέχεια έγιναν αρμολογήσεις για την απαραίτητη στατική ενίσχυση όσο και για την αισθητική αποκατάσταση των τοιχοποιιών, και συμπληρώσεις των αρχαίων κονιαμάτων με μείγμα από ασβεστοπολτό, άμμο και θηραϊκή γη, που πλησιάζει τη σύνθεση των αρχαίων κονιαμάτων. Πραγματοποιήθηκαν, επίσης, σφραγίσεις και ενέματα σε ρωγμές λίθων, συγκολλήσεις αποκολλημένων τμημάτων λίθων (Εικ. 8), εμποτισμοί-στερεώσεις αποσαθρωμένων λίθων με χημικά και ανακτίσεις και ανατάξεις λίθων σε περιπτώσεις κατεστραμμένων τμημάτων αρχαίων τοίχων, κυρίως αργολιθοδομών, καθώς και ελάχιστες επιπάσεις. Στα συμπληρωμένα μέρη τοποθετήθηκε μολυβδόφυλλο κατά την ανάκτιση, το οποίο καθιστά δυνατή τη διάκριση αρχαίου-νέου τμήματος.

Επίσης, πραγματοποιήθηκαν μεταφορές και επί τόπου τακτοποίηση ποικίλου αρχιτεκτονικού υλικού, η μελέτη του οποίου οδήγησε στη σύνδεση των διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών με τα μνημεία του χώρου. Οι παραπάνω επεμβάσεις συντέλεσαν στη συντήρηση και διάσωση των αρχαίων λειψάνων, καθώς και στην αναγνωσιμότητα του χώρου για τον απλό επισκέπτη και το μελετητή.

Εικ. 8. Κως. Αρχαιολογικός χώρος Συνοικίας Λιμένος. Insula II. Συγκόλληση αποκολλημένου λίθου.

Υπήρξε συνεργασία με τον καθηγητή του ΤΕΙ Αθηνών Β. Λαμπρόπουλο για την ανάλυση και μελέτη της συστάσεως κονιαμάτων.

Εικ. 9. Κως. Ρωμαϊκή Οικία. Χώρος 28. Κατασκευή μεσοπατώματος.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Συντήρηση-αποκατάσταση της αναστηλωμένης Ρωμαϊκής Οικίας της Κω

Υποέργο: Casa Romana. Αρχαιολογική τεκμηρίωση εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης Ρωμαϊκής Οικίας

Στο μνημείο ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της ιταλικής αναστήλωσης από την ανάδοχο κατασκευαστική εταιρεία ΓΚΡΑΟΥΤΕΚ ΑΕ - ΚΤΙΣΤΩΡ-ΕΝΕΡΓΕΙΑ ΑΕ. Απομακρύνθηκαν οι προστατευτικές καλύψεις των αρχαίων επιφανειών και έγιναν αρμολογήματα σε αρχαίες τοιχοποιίες με εγκεκριμένο κονίαμα. Τοποθετήθηκαν κεραμίδες στα στέγαστρα, σοβατίστηκαν και χρωματίστηκαν οι επιφάνειες του μνημείου. Κατασκευάστηκαν ξύλινες και γυάλινες θύρες, νέα δάπεδα από σκυρόδεμα, ξύλινες ράμπες προστασίας των κατωφλιών σε χώρους του μνημείου, μεσοπάτωμα στο χώρο 28 (Εικ. 9) και στέγες στους χώρους 37 και 39 με τοποθέτηση κεραμικών πλακιδίων στις οροφές. Αντικαταστάθηκε, επίσης, η ξύλινη κλίμακα του χώρου 29. Στο χώρο 28 τοποθετήθηκαν μεταλλικά κιγκλιδώματα στα μεσοκιόνια διαστήματα της άνω κιονοστοιχίας και αντικαταστάθηκαν οι ιταλικοί σύνδεσμοι κιόνων με νέους από τιτάνιο στους χώρους 28 (Εικ. 10) και 25. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες Η/Μ εγκατάστασης.

Οι παραπάνω εργασίες καταγράφηκαν και τεκμηριώθηκαν φωτογραφικά. Οργανώθηκε το φωτογραφικό αρχείο του έργου.

Τοποθετήθηκε νέα περίφραξη στον αρχαιολογικό χώρο, κατασκευάστηκαν οι βόθροι των χώρων υγιεινής και το αντλιοστάσιο για την υδροδότηση των δεξαμενών των αιθρίων του μνημείου, και ολοκληρώθηκε η εγκατάσταση του συστήματος υδροδότησης των δεξαμενών.

Εικ. 10. Κως. Ρωμαϊκή Οικία. Χώρος 28. Τοποθέτηση νέων συνδέσμων από τιτάνιο σε κίονα του χώρου.

Στο πλαίσιο των εργασιών πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης ανασκαφικές εργασίες, όπου κρίθηκε απαραίτητο για την ολοκλήρωση των προβλεπόμενων από το έργο εργασιών.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για την πλήρη αποκάλυψη του αγωγού σε χώρο του βόρειου τμήματος της οικίας (χώρος 20), με την επέκταση του σκάμματος, πλ. 1 μ., προς ΒΑ. Ο αγωγός αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,25 μ., με το δυτικό άκρο του να εισχωρεί στο νότιο τοίχο, ενώ το ανατολικό απέχει 1,85 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του χώρου. Η κάλυψή του αποτελείται από 18 ακανόνιστου σχήματος λίθινες πλάκες και το εσωτερικό πλάτος του είναι 0,58 μ. (Εικ. 11).

Χαράχθηκε τομή, πλ. 0,50 μ., ανάμεσα στους δύο δυτικότερους κατακόρυφα τοποθετημένους αγωγούς σε χώρο στο κέντρο της οικίας (χώρος 25). Διαπιστώθηκε ότι το υπόστρωμα του δαπέδου του χώρου εδράζεται σε στρώμα εύσκαπτου, καθαρού σκούρου καστανού χώματος, ενώ βαθύτερα εντοπίστηκε στρώμα με τμήματα κεραμίδων. Οι αγωγοί έχουν ύψος 0,40 μ. και δεν συνδέονται μεταξύ τους.

Περιβάλλων χώρος του μνημείου

Ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στο νοτιοδυτικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου, όπου θα κατασκευαστούν οι βόθροι για τους χώρους υγιεινής. Προκειμένου

Εικ. 11. Κως. Ρωμαϊκή Οικία. Χώρος 20. Αγωγός από Α.

Εικ. 12. Κως. Ρωμαϊκή Οικία. Υπόστρωμα δαπέδου από λατύπη. Άποψη από Δ.

Εικ. 13. Κως. Ρωμαϊκή Οικία. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Εικ. 14. Κως. Ρωμαϊκή Οικία. Γενική άποψη του τοίχου στο δυτικό όριο του αρχαιολογικού χώρου. Άποψη από ΒΑ.

να εξασφαλιστούν τα απαραίτητα για τη σωστή λειτουργία τους κυβικά μέτρα, αποφασίστηκε η αφαίρεση του δαπέδου από κουρασάνι και λατύπη (Εικ. 12) και της κατασκευής από επεξεργασμένους λίθους και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, που είχαν αποκαλυφθεί κατά την προηγούμενη περίοδο των εργασιών. Στη συνέχεια αφαιρέθηκε η επίχωση κάτω από το προαναφερθέν δάπεδο. Κατά τις εργασίες αυτές αποκαλύφθηκε η προγενέστερη φάση των τοίχων που ορίζουν τον ανεσκαμμένο χώρο και τρεις τοίχοι παλαιότερης οικοδομικής φάσης, οι οποίοι είναι χτισμένοι με αργούς και ελάχιστους ορθογωνισμένους λίθους, χωρίς συνδετικό υλικό (Εικ. 13). Φαίνεται πως όριζαν τουλάχιστον τρεις χώρους: ένα στα βορειοανατολικά, ένα στα δυτικά και ένα στα νοτιοανατολικά του ανεσκαμμένου χώρου.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε καλύπτει μεγάλη χρονική περίοδο από τον 4ο αι. π.Χ. έως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, με το μεγαλύτερο ποσοστό καλής ποιότητας, να χρονολογείται από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγκέντρωση μεγάλου αριθμού αγνυθών και το πλήθος νομισμάτων, συνολικά 19.

Ανασκαφική έρευνα διενεργήθηκε και στο δυτικό όριο του αρχαιολογικού χώρου, όπου θα κατασκευαστεί το αντλιοστάσιο για την υδροδότηση των δεξαμενών του μνημείου. Αποκαλύφθηκε τοίχος μήκ. 7,70 μ. και σχεδόν σε επαφή με το δυτικό όριο του αρχαιολογικού χώρου (Εικ. 14). Πρόκειται, πιθανώς, για τοίχο που όριζε στα ανατολικά την προς Δ. της αναστηλωμένης Ρωμαϊκής Οικίας οικοδομική νησίδα.

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Η βιβλιοθήκη εμπλουτίστηκε με περιορισμένο αριθμό επιστημονικών συγγραμμάτων, διότι τα τελευταία χρόνια οι πιστώσεις για αγορά συγγραμμάτων είναι πολύ περιορισμένες.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

Ολοκληρώθηκε με επιτυχία το έργο «Συλλογή, ψηφιοποίηση, τεκμηρίωση των εφημερίδων της ιταλοκρατίας και σπάνιων βιβλίων που αναφέρονται στην ιστορία της Δωδεκανήσου» που χρηματοδοτήθηκε από το ΕΠ «Κοινωνία της Πληροφορίας» στο μέτρο 2.4 «Περιφερειακά γεωγραφικά πληροφοριακά συστήματα και καινοτομικές ενέργειες» με 90.000 ευρώ.

Ψηφιοποιήθηκαν τα φύλλα της εφημερίδας *Messagero di Rhodi*, το δεκάτομο έργο *Clara Rhodos* και η δίτομη μονογραφία του A. Gabriel *La cité de Rhodes*. Το ψηφιακό πρόγραμμα έχει εγκατασταθεί στη βιβλιοθήκη του Ινστιτούτου και έχει προσελκύσει μεγάλο αριθμό μελετητών της ιταλοκρατίας.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

4η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Θαλασσινό τείχος, πύλη Ταρσανά

Αφαιρέθηκε η νεότερη επίχωση που κάλυπτε μέχρι ένα ορισμένο ύψος την τυφλή καμάρα που είχε διανοιχθεί την περίοδο της ιταλοκρατίας στο πάχος της εξωτερικής παρειάς του θαλασσινού τείχους, στη θέση του κατεδαφισμένου κατά την τουρκοκρατία[1] βόρειου πύργου του Ταρσανά, και αποκαλύφθηκε η ανατολική όψη της δυτικής παρειάς του πύργου. Στη συνέχεια, κατά τη διερεύνηση της θεμελίωσης του τείχους, ήλθε στο φως η τετράπλευρη βάση του βόρειου πύργου του Ταρσανά, η οποία σώζεται σε ύψος δύο δόμων και αποτελείται από μεγάλες πωροπλίνθους.

Θαλασσινό τείχος, πύλη Ελευθερίας

Στην εσωτερική παρειά του ιπποτικού τείχους, ανατολικά της πύλης της Ελευθερίας και δυτικά του ανατολικού πύργου του Heredia[2], παρατηρήθηκε ότι οι κατώτεροι δόμοι του τείχους διαφοροποιούνται από την υπόλοιπη τοιχοδομία του, καθώς αποτελούνται από μεγάλες πωροπλίνθους και παρεκκλίνουν της από ΒΔ. προς ΝΑ. ευθείας πορείας του, ακολουθώντας κατεύθυνση Δ. προς Α. Κατά τη διερεύνηση της θεμελίωσης του τείχους σε αυτό το σημείο, αποκαλύφθηκε ότι πρόκειται για παλαιότερη φάση του αμυντικού τείχους (ίσως βυζαντινή ή πρώιμη ιπποτική), πάνω στην οποία «πατά» το ιπποτικό τείχος. Το τμήμα αυτό της οχύρωσης θεμελιώνεται με τη σειρά του σε έτερη κατασκευή, τμήμα πιθανώς του ελληνιστικού τείχους, η συνέχεια του οποίου έχει εντοπιστεί βορειότερα, δυτικά της πύλης της Ελευθερίας.

Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου[3]

Καθαιρέθηκε η πρόσθετη αντηρίδα[4] και αποκαλύφθηκε ένα συμπαγές στρώμα ασπρόπηλου, κατά την αφαίρεση του οποίου ήλθαν στο φως δύο «πηγάδια». Πρόκειται για δύο ορύγματα στρογγυλής διατομής, τα οποία δεν είναι κατασκευασμένα με δομικό υλικό, αλλά έχουν διανοιχθεί στον ασπρόπηλο. Εσωτερικά φέρουν επίχωση που αποτελείται από κόκκινο αργιλώδες χώμα, μολώματα και μεγάλη ποσότητα κεραμικής της ελληνιστικής εποχής (όστρακα, αποτμήματα κεράμων και κάποια ακέραια αγγεία). Κατά την αφαίρεση της επίχωσης αποκαλύφθηκαν μικρές ορθογώνιες οπές (μήκ. 0,23, ύψ. 0,11 και πάχ. 0,09 μ.), οι οποίες έχουν διανοιχθεί συμμετρικά στο εσωτερικό των τοιχωμάτων τους. Πρόκειται για «πατήματα» που διευκολύνουν τη μετακίνηση στο εσωτερικό των ορυγμάτων. Το πρώτο όρυγμα αποκαλύφθηκε σε ύψος 4,50 μ. ως το βάθος θεμελίωσης του τείχους που πρόκειται να ανεγερθεί, έχει διάμετρο 0,75 μ. και φέρει οκτώ ζεύγη «πατημάτων». Η επιφάνεια του δευτέρου εντοπίστηκε στο επίπεδο θεμελίωσης του τείχους, έχει διάμετρο 0,97 μ., διασώζει ένα «πάτημα» και αποκαλύφθηκε σε ύψος 0,85 μ. κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης του τείχους. Και τα δύο ορύγματα φαίνεται ότι προχωρούν σε βάθος μεγαλύτερο από το βάθος θεμελίωσης του τείχους, το οποίο έχει οριστεί στο 1,50 μ. από το επίπεδο της τάφρου.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΣΜΑ

ΔΕΠΟΣ ΑΕ

Κατά τα έτη 2005 και 2006 συνεχίστηκε από τη ΔΕΠΟΣ ΑΕ στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου η υλοποίηση του έργου των υπόγειων δικτύων. Ο ρυθμός της προόδου υπήρξε αργός, λόγω οικονομικών δυσκολιών, αλλά κυρίως, εξαιτίας της στενότητας των σημείων, στα οποία διενεργήθηκαν τα σκάμματα.

1. Βλ. A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, I, Paris 1921, σ. 55-57, εικ. 29-31, πίν. XIV.2.

2. Η ανασκαφική έρευνα έλαβε χώρα κατά τις εργασίες ανάπλασης του περιβάλλοντος χώρου της ιπποτικής Οπλοθήκης de Milly.

3. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο αναστήλωσης του ανατολικού τείχους του προμαχώνα του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου, το οποίο είχε καταρρεύσει.

4. Κατά τις αναστηλωτικές εργασίες αφαιρέθηκε η εξωτερική αντηρίδα κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του προμαχώνα, η οποία αποτελούσε σύγχρονη προσθήκη.

Εικ. 1. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Άποψη το σκάμματος στην οδό Πολυδώρου.

Συγκεκριμένα, ανασκαφές προέκυψαν στις πλατείες Αθηνάς, Μενεκλέους και Αρίωνος και στις οδούς Αγησάνδρου, Πολυδώρου (Εικ. 1), Σωκράτους, Απελλού, Αρίωνος, Ευδόξου, Αγίου Φανουρίου, Διοκλέους, Αριστοφάνους, Ιπποδάμου, Θουκυδίδου, Μενεκλέους, Πλάτωνος και Αρχελάου. Κινητά ή σταθερά ευρήματα βρέθηκαν σε όλες σχεδόν τις οδούς, ενώ τα βάθη των σκαμμάτων έφθασαν ως τα 3,90 μ. Τα κινητά αφορούν κυρίως νομίσματα, θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών, θραύσματα κεραμικής, καθώς και άλλα μικροαντικείμενα, ενώ τα κτιριακά λείψανα αφορούν θεμελιώσεις οικιών ή άλλων κατασκευών, όπως οχυρωματικά έργα ή έργα κοινής ωφελείας.

Η εύρεση αρχαίου διάσπαρτου δομικού υλικού (ορθογώνιοι δόμοι από λάρτιο λίθο, μάρμαρο ή πωρόλιθο), που είχε χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση, εστιάστηκε στην οδό Αγίου Φανουρίου, καθώς και στις παραπλήσιες οδούς, σημεία από όπου διερχόταν η πομπική οδός Ρ31. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίστηκαν κυρίως στην πλατεία Αθηνάς προέρχονται, ως επί το πλείστον, από τον κατεστραμμένο από τους βομβαρδισμούς του Β΄ παγκοσμίου πολέμου ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και πολλά από τα ευρήματα είναι κατεξοχήν της περιόδου της τουρκοκρατίας. Στην οδό Απελλού αποκαλύφθηκε ρωμαλέα κατασκευή σχετιζόμενη με την άμυνα της νότιας πύλης του Κολλάκιου και στην οδό Πολυδώρου εντοπίστηκε στοά που κατέληγε στον υπόνομο της Ρ31. Διαπιστώθηκε μάλιστα ότι σε ορισμένες περιπτώσεις τα σύγχρονα κτίρια έχουν χτιστεί πάνω στα θεμέλια κτιρίων, πιθανώς της ιπποτοκρατίας ή της πρώιμης τουρκοκρατίας.

Όσον αφορά τη στρωματογραφία, υπήρξε σχεδόν εξ ολοκλήρου διαταραγμένη, χωρίς να δίνει κάποια στοιχεία χρονολόγησης, επιβεβαιώνοντας μόνο τη διαχρονική κατοίκηση στο χώρο από την αρχαία έως τη σημερινή εποχή. Επίσης, η εύρεση μεγάλης ποσότητας λατύπης μαρτυρεί, εκτός από τη διαταραγμένη ιστορική πορεία της πόλης, τη διαχρονική σύληση υλικού και την επαναχρησιμοποίησή του ως δομικό υλικό.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΤΡΙΚΛΑΣ

Οδός Παναιτίου, Καθολικό του Αγίου Ιωάννη

Προχώρησαν οι εργασίες στερέωσης και συμπλήρωσης του νότιου και του ανατολικού τοίχου των θεμελίων του κυρίως ναού με πελεκητούς πωρόλιθους και ολοκληρώθηκε η στερέωση και η αποκατάσταση του θόλου της υπόγειας κρύπτης κάτω από τη διασταύρωση του κεντρικού κλίτους με το εγκάρσιο σε μορφή ερειπίου.

Στο πλαίσιο διαμόρφωσης της οδού Παναιτίου, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε τμήματα δαπέδων και τοίχους των υπόγειων κρυπτών του Καθολικού. Ακολούθησε η εγκατάσταση των υπόγειων δικτύων ύδρευσης, αποχέτευσης και ηλεκτρισμού σε συνεργασία με τις αρμόδιες υπηρεσίες ΔΕΗ και ΔΕΥΑΡ.

Νέα πόλη

Συμβολή οδών Π. Μελά και Χειμάρρας, παλαιοχριστιανική βασιλική

Κατά τη διάρκεια του έτους 2005 πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, προκειμένου να παραμείνει εμφανής μόνον η κάτοψη του παλαιοχριστιανικού μνημείου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΨΑΡΟΛΟΓΑΚΗ

ΚΩΣ

Πόλη

Οικόπεδο Μ. Νικόλη (ΚΜ 1685 γαιών Κω)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται αμέσως δυτικά του παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου («Επτά Βήματα») και νότια του Ωδείου, στην πόλη της Κω, όπου αποκαλύφθηκε κτιριακή εγκατάσταση της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Η ανασκαφική έρευνα άρχισε από το 2004. Ανασκάφηκαν 18 τετράγωνα στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, στα οποία η επίχωση ήταν διαταραγμένη. Αποκαλύφθηκαν τμήματα στρώματος καταστροφής από αδρά λαξευμένους λίθους και στρωτήρες κεραμίδες, τμήματα τοίχων, τμήμα δαπέδου από μεγάλες λίθινες πλάκες και τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρικό διάκοσμο (πλοχμός). Από τις τομές συγκεντρώθηκε διαταραγμένη κεραμική από χρηστικά αγγεία που χρονολογούνται από τον 3ο αι. π.Χ. έως και τις μέρες μας. Συνεχίστηκε η έρευνα, με σκοπό να αποκαλυφθεί η διασταύρωση των οδών που ορίζουν την οικοδομική νησίδα από Α. και Ν. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ - ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

Ψαλίδι

Οικόπεδο Ρόκα, Τουριστικές Επιχειρήσεις ΑΕ (ΚΜ 959 γαιών Κω - εξοχής)

Βρίσκεται ανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Γαβριήλ[5]. Σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν αρχαίοι τοίχοι, χρηστική κεραμική και δέκα λυχνάρια του 2ου αι. μ.Χ.[6]. Το 2006 ξεκίνησε η ανασκαφική έρευνα[7], κατά την οποία αποκαλύφθηκε νεκρόπολη με διάρκεια χρήσης από τους υστεροκλασικούς έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, καθώς και κτιριακά λείψανα με μεγάλη ποσότητα κεραμικής ρωμαϊκών χρόνων, πιθανώς εργαστηριακής χρήσης. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί από την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ.

Μαρμάρι

Οικόπεδο Γ. Καλογεράκη (ΚΜ 107 γαιών Πυλίου)

Βρίσκεται στην επαρχιακή οδό προς το Μαρμάρι, νοτιοανατολικά της μεσαιωνικής αγροικίας «Βουκολιές». Σε δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν με μηχανικό εκσκαφέα αποκαλύφθηκαν αρχαία στο νότιο τμήμα του οικοπέδου και ακολούθησε μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα σε τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου. Ήλθε στο φως τμήμα παλαιοχριστιανικού κτιρίου, από το οποίο ερευνήθηκαν τμηματικά πέντε χώροι και ένας διάδρομος, με τοίχους κατασκευασμένους από αργολιθοδομή, κεραμίδες και ασβεστοκονίαμα. Όσον αφορά στα στρώματα καταστροφής από λίθους, κεραμίδες και ασβεστοκονιάματα, βρέθηκαν σε δύο χώρους. Η έρευνα σε ένα χώρο προχώρησε ως το επίπεδο θεμελίωσης των τοίχων. Εντοπίστηκαν επίσης δύο πίθοι κατά χώραν. Συνελέγη κεραμική της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Παλαιό Πυλί

Παναγία των Καστριανών

Συνεχίστηκαν[8] οι εργασίες στο Καθολικό της μονής της Παναγίας των Καστριανών, που ιδρύθηκε το 1080 από τον όσιο Χριστόδουλο τον Λατρηνό[9] και βρίσκεται στο λόφο του Παλαιού Πυλίου. Οι εργασίες έγιναν στο πλαίσιο της ένταξης του μνημείου στο έργο «Αποκατάσταση και Ανάδειξη Παλαιού Πυλίου νήσου Κω» (Γ΄ ΚΠΣ-ΠΕΠ Νοτίου Αιγαίου)[10].

Ολοκληρώθηκε η έρευνα στο Ιερό του ναού. Στο βόρειο τμήμα του αποκαλύφθηκαν τετράγωνες και ορθογώνιες πλάκες από κοκκινωπό μάρμαρο και στο νότιο κεραμικά πλακίδια. Το υπόστρωμα του δαπέδου είναι από μικρούς ακατέργαστους λίθους. Στα σημεία όπου το δάπεδο ήταν κατεστραμμένο, αφαιρέθηκε η επίχωση ως το παρθένο έδαφος και αποκαλύφθηκε ότι ο ναός θεμελιώνεται πάνω σε βράχο. Φαίνεται ότι ο ναός δεν χτίστηκε πάνω σε προϋπάρχουσα παλαιοχριστιανική βασιλική[11], παρά την αντίθετη άποψη που επικρατούσε[12].

Νότιος τοίχος ναού - εξωτερική θεμελίωση. Ξεκίνησε η διάλυση των αρχαίων που είχαν αποκαλυφθεί εξωτερικά και κατά μήκος του νότιου τοίχου του ναού, προκειμένου να αποκαλυφθούν και να στερεωθούν τα θεμέλια και στη συνέχεια να κατασκευαστεί ένα αποστραγγιστικό κανάλι. Μετά τη αφαίρεση των τάφων που είχαν βρεθεί στην προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, αποκαλύφθηκε δεύτερο στρώμα από κτιστούς τάφους της ίδιας περιόδου. Τα τοιχώματά τους είναι κτιστά από μικρούς σχεδόν ορθογώνιους λίθους και έφεραν κάλυψη από πλακοειδείς λίθους. Το δάπεδο και τα τοιχώματα έφεραν επάλειψη από πηλόχωμα, ενώ στρώμα από πηλόχωμα κάλυπτε και τους νεκρούς. Οι σκελετοί ανήκουν σε ενήλικες και παιδιά και βρέθηκαν εκτάδην με το κρανίο στη δυτική πλευρά και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Βρέθηκαν επίσης κρανία από ανακομιδές οστών στην ανατολική πλευρά τους. Τα κτερίσματα ήταν φτωχά, κυρίως τουρκικά νομίσματα και γυάλινα αγγεία. Διαπιστώθηκε ότι η θεμελίωση του ναού έγινε πάνω στο φυσικό βραχώδες έδαφος.

Νοτιοανατολικός πύργος. Ολοκληρώθηκε η αφαίρεση της εσωτερικής επίχωσης του νοτιοανατολικού πύργου του ναού, ο οποίος και στερεώθηκε και συμπληρώθηκε, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη[13].

5. H. Balducci, *Basiliche protocristiane e bizantine a Coo,* Pavia 1936, σ. 32-46.

6. Αριθ. κατ. Λχ 129-Λχ 138. Βλ. D.M. Bailey, *Catalogue of the Lamps in the British Museum,* III, αριθ. Q2780 - Q2782, Q2822, Q2874.

7. Η ανασκαφή έγινε από την αρχαιολόγο Β. Τσάλαβου.

8. Για τις προηγούμενες εργασίες, βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 456.

9. Βλ. ό.π. (υποσημ. 5).

10. Η επίβλεψη των αναστηλωτικών εργασιών έγινε από το μηχανικό Δ. Πικιώνη. Το 2006 εργάστηκε και ο συντηρητής Λ. Μαρούλης.

11. Ήδη από τις πρώτες δοκιμαστικές τομές που είχαν γίνει το 2002 με υπόδειξη του μελετητή Π. Ανδρούδη, προκειμένου να γίνει η σύνταξη της μελέτης αναστήλωσης, είχε διαπιστωθεί ότι το σύνθρονο είναι σύγχρονο με το ναό.

12. Η. Κόλλιας, Η μεσαιωνική πόλη της Κω, *Οβολός* 8, Αθήνα 2006, σ. 293-294.

13. Η μελέτη έγινε από τον αρχιτέκτονα Π. Ανδρούδη.

Εικ. 2. Αστυπάλαια. Κάστρο Χώρας. Γενική άποψη των ανεσκαμμένων χώρων από την πλευρά του ναού της Παναγίας του Κάστρου.

Πυλώνας κάστρου[14]

Κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών[15] έγινε η αποχωμάτωση στη βόρεια πλευρά του Πυλώνα και αποκαλύφθηκε δάπεδο από πηλόχωμα. Η τοιχοποιία αποτελείται από μεγάλες πλίνθους με εφαρμογή της τεχνικής της «κρυπτής πλίνθου» κατά τόπους.

Καρδάμαινα

Οικόπεδο Α. Χατζηάμαλλου-Παπαηλία (ΚΜ 1247Β γαιών Καρδάμαινας)

Στην προηγούμενη ανασκαφική περίοδο είχε αποκαλυφθεί τμήμα κτιριακής εγκατάστασης της παλαιοχριστιανικής περιόδου[16]. Συνεχίστηκε η έρευνα προς Ν., προς τη θάλασσα, όπου βρίσκονται τα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγίας Βαρβάρας[17], και διαπιστώθηκε η συνέχεια του κτιρίου. Στη βόρεια επέκταση ήλθε στο φως ο εξωτερικός τοίχος του κτιρίου. Συνελέγη κεραμική της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Κέφαλος

Οικόπεδο Μ. Σακαλή (ΚΜ 470Α γαιών Κεφάλου)

Βρίσκεται στην παραλία της Κεφάλου, ανατολικά των οικοπέδων Δ. Κοκκαλάκη[18] και Θ. Λαΐτσα, όπου εκτείνεται ο παράλιος παλαιοχριστιανικός οικισμός της Κεφάλου. Σε δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν με μηχανικό εκσκαφέα αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα της παλαιοχριστιανικής περιόδου.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Χώρα

Κάστρο

Πραγματοποιήθηκαν ελεγχόμενες αποχωματώσεις, με σκοπό την ανάδειξη του πολεοδομικού ιστού του οικισμού και την αποκάλυψη θεμελίων των οικιών, που υπήρχαν στο κάστρο, κάτω από σωρούς με χώμα και μπάζα. Οι όγκοι αυτοί δημιουργήθηκαν ως συνέπεια του μεγάλου σεισμού που έπληξε την περιοχή το 1956, αλλά υπάρχουν ενδείξεις και μαρτυρίες ότι πρόκειται, σε αρκετές περιπτώσεις, και για φερτά οικοδομικά υλικά, τα οποία τοποθετούνταν εκεί κατά καιρούς.

Ο χώρος που επελέγη, για να γίνουν ανασκαφικές εργασίες, ήταν η βορειοανατολική πλευρά του κάστρου, στο χώρο που ορίζεται από το τείχος (με το οποίο και εφάπτεται) από Β. και από το νεότερο πλακόστρωτο στα Ν. και Δ. (Εικ. 2).

Ολοκληρώθηκε η αφαίρεση της τεχνητής επίχωσης, μέχρι το επίπεδο περίπου του πλακόστρωτου, σε τέσσερις τομές (Ε, Ζ, Η και Θ). Σε μια συνολική θεώρηση των θεμελίων που έχουν αποκαλυφθεί, διακρίνονται οι κατόψεις τεσσάρων «ξώκαστρων» μεσαιωνικών σπιτιών, σπιτιών των οποίων ο εξωτερικός τοίχος αποτελούσε τμήμα του τείχους που οχύρωνε το κάστρο.

Οι κατόψεις τους είναι κατά κανόνα ορθογώνιες – εξαίρεση αποτελεί το σπίτι των τομών Ζ και Η (Εικ. 3) – και υπαγορεύονται, συνήθως, από το διαθέσιμο οικοδομικό χώρο και τη μορφολογία του τείχους με τις εσοχές και τις εξοχές που δημιουργεί. Οι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν κατά τη

14. Βλ. και παρακάτω, Καταγραφές, σ. 1359.

15. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά, Β΄6, σ. 456.

16. Ό.π.

17. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953*, Α΄, Αθήνα 1955, σ. 233.

18. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 508· 47 (1992): Χρονικά, σ. 682· 48 (1993): Χρονικά, σ. 575-576.

Εικ. 3. Αστυπάλαια. Κάστρο Χώρας. Τομές Ζ και Η. Η κάτοψη του σπιτιού ανάμεσα στις δύο τομές.

Εικ. 4. Αστυπάλαια. Κάστρο Χώρας. Το εσωτερικό της τομής Ε.

διάρκεια των εργασιών, βρέθηκαν σε σχετικά καλή κατάσταση, με τα κονιάματά τους να σώζονται στη μεγαλύτερη έκταση των επιφανειών των τοίχων (Εικ. 4). Είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και φτωχό συνδετικό υλικό.

Τα ευρήματα που προέκυψαν από την ανασκαφική έρευνα, περιορίζονται σε αβαφή, ως επί το πλείστον, χρηστική κεραμική, όστρακα εφυαλωμένης κεραμικής, πορσελάνες, γυάλινα θραύσματα, οστά και λίγα νομίσματα της τουρκοκρατίας, αντικείμενα τα οποία αποτελούσαν τη σκευή των σπιτιών κατά τις τελευταίες φάσεις κατοίκησής τους. Πολλά ήταν και τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (ανώφλια, «λαμπάδες» κτλ.) που βρέθηκαν κατά χώραν και, λόγω του μεγάλου τους βάρους, παρέμειναν εντός του χώρου.

Παράλληλα με τις τομές, αποχωματώσεις πραγματοποιήθηκαν και σε άλλα σημεία του χώρου, όπου η επίχωση έφθανε σε ύψος μέχρι και τα 2,50 μ. Πραγματοποιήθηκαν, τέλος, μικρής έκτασης αρμολογήματα και συμπληρώσεις σε

Εικ. 5. Αστυπάλαια. Κάστρο Χώρας. Τμήματα του τείχους μετά την αποκατάσταση.

σημεία που έχρηζαν άμεσης επέμβασης, κυρίως του τείχους (Εικ. 5), καθώς και συντήρηση των εγκαταστάσεων του κάστρου και των εκεί αναστηλωμένων από το ΤΑΠΑ σπιτιών.

ΝΙΚΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΡΟΔΟΣ

Νέα πόλη

Συμβολή οδών Π. Μελά και Χειμάρρας, παλαιοχριστιανική βασιλική (οικόπεδο Χατζηανδρέου)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Ρόδου[19]. Αφαιρέθηκαν οι πρόχειρες περιφράξεις και τοποθετήθηκαν νέα σιδερένια κιγκλιδώματα. Άρχισε η συμπλήρωση των υφιστάμενων τοιχοποιιών και θεμελίων του ναού, με χυτά ασβεστοκονιοδέματα απόχρωσης μπεζ, διαφοροποιημένα από τα αυθεντικά τμήματα, ώστε να καταστεί αναγνώσιμη σε όλο της το μέγεθος η κάτοψη του ναού, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη διαμόρφωσης[20] (Εικ. 6, 7). Προβλέπονται, σύμφωνα με την οριστική μελέτη, εργασίες για τη διαμόρφωση ενός αρχαιολογικού χώρου ενταγμένου στη ζωή των κατοίκων, ελεύθερα επισκέ-

19. Με επίβλεψη του αρχιτέκτονα Σ. Βλυσίδη, του μηχανολόγου-ηλεκτρολόγου Κ. Καπνουλά και της αρχαιολόγου Α. Ψαρολογάκη.

20. Η αρχιτεκτονική μελέτη έγινε από τον αρχιτέκτονα Γ. Ντέλλα.

Εικ. 6. Ρόδος. Νέα πόλη. Συμβολή οδών Π. Μελά και Χειμάρρας. Η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική πριν από τις εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου.

Εικ. 7. Ρόδος. Νέα πόλη. Συμβολή οδών Π. Μελά και Χειμάρρας. Η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική μετά τις εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου.

ψιμου ως κοινόχρηστης πλατείας και πάρκου, με τη σωστή επί τόπου ενημέρωση (ενημερωτικές πινακίδες, εκθέσεις).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Μεσαιωνική πόλη

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ - ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Βόρειο τμήμα των οχυρώσεων στα όρια του τομέα της «γλώσσας» της Γαλλίας

Καθοριστική για τη σημερινή μορφή του μνημειακού χώρου του ιπποτικού Ταρσανά[21] είναι η διαμόρφωσή του κατά την ιταλοκρατία με τη διαμπερή διάνοιξη των πυλών της Ελευθερίας και του Ταρσανά, ώστε να επιτρέπεται η απρόσκοπτη διέλευση τροχοφόρων μεταξύ των δύο κεντρικών λιμανιών της πόλης. Η επέμβαση ήταν κυρίως πολεοδομικού χαρακτήρα και περιέλαβε την ανάπλαση των ελεύθερων χώρων, μετά από κατεδάφιση ολόκληρων οικοδομικών τετραγώνων ιστορικών κτισμάτων, σε συνδυασμό με τη συστηματική ανασκαφική έρευνα στο χώρο των αρχαίων νεωρίων και του μνημειακού τετραπύλου, καθώς και στο χώρο του ιπποτικού Ταρσανά, που οδήγησε στην αποκάλυψη και ανάδειξη των υπολειμμάτων του ναού της Αφροδίτης. Πρόκειται για δυναμική επέμβαση με πολύ σημαντικές επιπτώσεις στη σύγχρονη ανάδειξη του μνημειακού χαρακτήρα της πόλης, στο πλαίσιο της οποίας χρειάστηκε να μεταφερθεί η ιπποτική εκκλησία του Αγίου Δημητρίου του Piossasco[22]. Η διαμόρφωση της πλατείας Dell' Armeria (Εικ. 8) περιέλαβε επίσης τη διάνοιξη της νέας πύλης της Ελευθερίας αποκόπτοντας την ανατολική απόληξη του προχώματος του Orsini, καθώς και την αποκατάσταση σημαντικών μεσαιωνικών κτισμάτων και την ένταξη νέων χρήσεων, όπως του Αρχαιολογικού Ιδρύματος Δωδεκανήσου, της Κοσμητικής Συλλογής κτλ.

Ο πλήρης ανασχεδιασμός της περιοχής των αρχαίων νεωρίων και μετέπειτα ιπποτικού Ταρσανά και Οπλοστασίου, στην οποία επεκτάθηκε σταδιακά ο περίφημος «κήπος της Ωβέρνης»[23], οδήγησε στον υπερτονισμό των σύγχρονων στοιχείων και κτισμάτων αγνοώντας εντελώς την ύπαρξη πολύ σημαντικών προγενέστερων λειψάνων και πολεοδομικών χαράξεων μίας από τις πιο σημαντικές από ιστορική και αρχαιολογική άποψη περιοχές της πόλης της Ρόδου. Σημαντικά αρχαιολογικά στοιχεία χάθηκαν οριστικά λόγω της αλόγιστης κατεδάφισης και της παντελούς έλλειψης τεκμηρίωσης κατά τις αποχωματώσεις που διενεργήθηκαν στο πλαίσιο των διαμορφώσεων. Οι εκτεταμένοι χώροι στάθμευσης στα διάφορα επίπεδα του ελεύθερου χώρου και η πυκνή διέλευση οχημάτων υποβαθμίζουν αισθητά το χώρο και τα μνημεία αποπροσανατολίζοντας τον επισκέπτη-περιπατητή.

Κατά μήκος του ιδιαίτερα σημαντικού αυτού μνημειακού συνόλου κατά τα τελευταία 15 χρόνια έχουν προχωρήσει συντονισμένες επεμβάσεις στα διάφορα προβληματικά σημεία, τόσο σε ό,τι αφορά την υποδομή των χώρων, τη στερέωση

21. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου. Έργα αποκατάστασης (1985-2000)*, Ρόδος 2001, σ. 35-39.

22. M. Cante, *La cappella di S. Demetrio dei Piossasco a Rodi*, σ. 387-392.

23. Baron de Belabre, *Rhodes of the Knights*, Oxford 1908, σ. 47.

Εικ. 8. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γενική άποψη της ιταλικής πλατείας Dell' Armeria με το ναό της Αφροδίτης.

των επικίνδυνων τμημάτων των κατασκευών και την προσωρινή εξασφάλιση μέχρι την οριστική επέμβαση ή την ανακατασκευή μεγάλων καταρρεύσεων με αποκατάσταση της μορφής των οχυρωμάτων όσο και σε ό,τι αφορά την εξυγίανση του περιβάλλοντος χώρου τους με στόχο την ένταξη χρήσεων και την απόδοσή τους στους πολίτες ως λειτουργικά τμήματα της σύγχρονης πόλης[24]. Παράλληλα έχει προχωρήσει η συστηματική αρχαιολογική έρευνα, η αρχιτεκτονική τεκμηρίωση της υφιστάμενης κατάστασης των κατασκευών και η μελέτη της οικοδομικής εξέλιξης και της διαστρωμάτωσης του χώρου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Εξειδικευμένες διεπιστημονικές μελέτες έχουν ολοκληρωθεί και ήδη προχωρούν εργασίες εφαρμογής τους στην περιοχή του Ταρσανά[25] ή ιπποτικού Οπλοστασίου, στον προμαχώνα του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου και στο φρούριο του Αγίου Νικολάου[26].

Εικ. 9. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Εργασίες προστασίας-στεγάνωσης της οροφής της ιπποτικής Οπλοθήκης de Milly.

Διαμορφώνεται έτσι ένα στρατηγικό σχέδιο συνολικής διευθέτησης της περιοχής, με οικονομοτεχνικό προγραμματισμό για την επόμενη 15ετία και με στόχο την προβολή της διαχρονικής εξέλιξης με αφετηρία τη μεγάλη – «ιππο-δάμεια» – πόλη[27]. Η διεπιστημονική μεθοδολογική προσέγγιση συνδυάζει τη συστηματική αρχαιολογική έρευνα και την εκπαιδευτική επανένταξη των μνημειακών στοιχείων όλων των ιστορικών περιόδων της πόλης στο πλαίσιο των κοινά αποδεκτών Διεθνών Αρχών[28].

Κατά τη διάρκεια του έτους 2006 προχώρησαν εργασίες στα ακόλουθα τμήματα των οχυρωματικών κατασκευών: α) Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό και τον περιβάλλοντα χώρο της Οπλοθήκης de Milly («θόλαρου») και έγιναν τμηματικές καταχώσεις μετά από λεπτομερή τεκμηρίωση. β) Αναδείχθηκε το τμήμα του ελληνιστικού τείχους που αποκαλύφθηκε στα βορειοδυτικά της οπλοθήκης. γ) Προχώρησε η διαμόρφωση-ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου της Οπλοθήκης de Milly στη βορειοανατολική γωνία των οχυρώσεων. Κατασκευάστηκε καμπύλο λίθινο καθιστικό και βοτσαλωτή επίστρωση πλατείας με πέτρινα πλατύσκαλα προς την είσοδο του «θόλαρου». Έγινε φύτευση χώρων παρτεριών σε επαφή με το τείχος. δ) Ολοκληρώθηκε η στεγάνωση-απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από την οροφή του «θόλαρου» (Εικ. 9).

24. Μανούσου-Ντέλλα, ό.π., σημ. 9.

25. Σ. Μαμαλούκος - Α. Καμπόλη-Μαμαλούκου, Τεκμηρίωση σύνθετων μνημειακών συγκροτημάτων. Το παράδειγμα της περιοχής της βορειοανατολικής γωνίας των οχυρώσεων και του μόλου Naillac στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και Κ. Πιτιλάκης - Α. Σέξτος - Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Ι. Γαλαζούλα, Η αποκατάσταση της ιπποτικής Οπλοθήκης de Milly στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου». Ρόδος, 14-18 Νοεμβρίου 2001*, Ρόδος 2007, σ. 160-176.

26. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Το φρούριο του Αγίου Νικολάου και η οχύρωση του μεσαιωνικού λιμανιού «Μανδράκι» της πόλης της Ρόδου κατά το 15ο αι., *Τα παράκτια οχυρά και η άμυνα των λιμανιών, Πρακτικά ημερίδας*, Αθήνα 2002, σ. 31-48.

27. Κ. Μανούσου - Ε. Παπαβασιλείου, Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Η αρχαιολογική έρευνα ως βάση για το σύγχρονο αρχιτεκτονικό σχεδιασμό-διευθέτηση της πόλης, *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές*, Ρόδος 1993, σ. 583-602.

28. Κ. Μανούσου-Ντέλλα - Γ. Ντέλλας, Αρχές αποκατάστασης-ανάδειξης των μνημείων της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου με στόχο τη λειτουργική επανένταξή τους στη ζωή της σύγχρονης πόλης, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου»*, ό.π., σ. 49-63.

Εικ. 10. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Όψη της ιπποτικής Οπλοθήκης de Milly μετά την αποκατάσταση.

ε) Ολοκληρώθηκε η επιφανειακή συντήρηση-ανάδειξη των όψεων της οπλοθήκης (Εικ. 10). στ) Έγιναν συμπληρωματικές φυτεύσεις-επιστρώσεις χωμάτινου δρομίσκου στον αρχαιολογικό χώρο της τάφρου, στα όρια του τομέα της «γλώσσας» της Γαλλίας (Εικ. 11). ζ) Προχώρησε η αποκατάσταση της «contrascarpa» με επιφανειακή συντήρηση-αρμολόγημα και τμηματική συμπλήρωση της βορειοανατολικής γωνίας της απέναντι από τον προμαχώνα του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου (Εικ. 12).

Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου

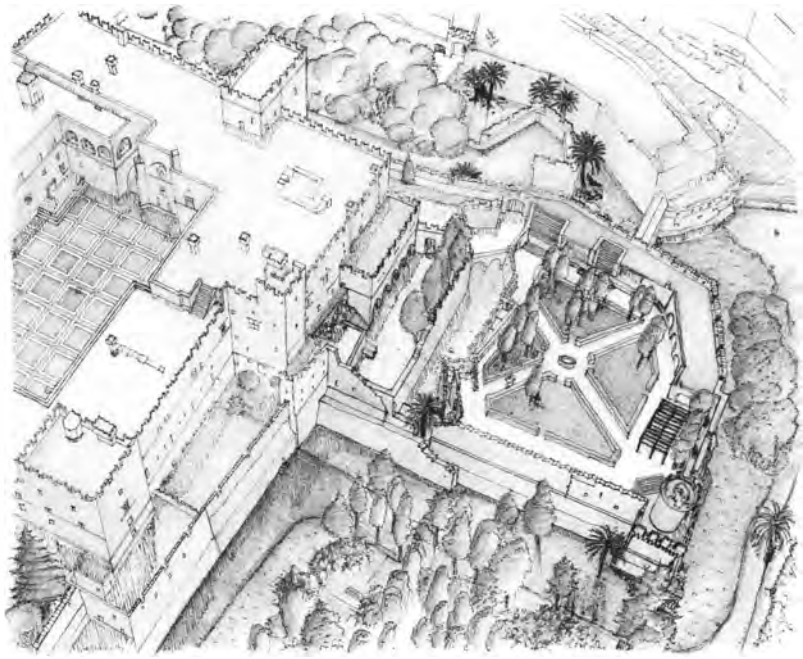
Ολοκληρώθηκε και εγκρίθηκε η οριστική αρχιτεκτονική μελέτη αποκατάστασης των οχυρωματικών κατασκευών και συνολικής ανάδειξης του ογκώδους προμαχώνα (Εικ. 13), βάσει της οποίας προχώρησαν: α) Διερευνητικές-ανασκαφικές εργασίες και αποξηλώσεις ετοιμόρροπων τμημάτων των τριών εγκάρσιων θόλων στα νότια της κατάρρευσης. Αποκαταστάθηκε η επικοινωνία μετά τη διάνοιξη τοιχισμένου μεσαιωνικού ανοίγματος και έγιναν συστηματικοί καθαρισμοί και προκαταρκτικές διερευνητικές εργασίες στο εσωτερικό των μεσαιωνικών θόλων στα νοτιοανατολικά του προμαχώνα και σε επαφή με το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου (Εικ. 14). β) Η κατασκευή της θεμελίωσης, της υποδομής του αντηριδωτού τοίχου και της ανωδομής του κατακόρυφου τμήματος του τείχους με χρήση κανονικής λαξευτής λιθοδομής σε μήκος 25 και ύψος 5 μ. από τη στάθμη της τάφρου. Συνολικά κατασκευάστηκαν πέντε εσωτερικές αντηρίδες. γ) Ολοκληρώθηκε η ανακατασκευή του κεκλιμένου τμήματος του τείχους της ανατολικής πλευράς του προμαχώνα μέχρι τη στάθμη του οριζόντιου διαχωριστικού κυματίου («cordone»), (Εικ. 15). Έγινε προσεκτική διαλογή-ταύτιση και επαναχρησιμοποίηση των τμημάτων του αρχικού «cordone», που είχαν φυλαχθεί στο βορειοανατολικό τμήμα της άνω πλατφόρμας πυροβολικού.

Εικ. 11. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Άποψη της τάφρου από την άνω στάθμη κυκλοφορίας του προμαχώνα.

Εικ. 12. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Η βορειοανατολική γωνία του αναλήμματος απέναντι από τον προμαχώνα του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

Εικ. 13. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Προοπτική απεικόνιση του προμαχώνα του Παλατιού με τον υπό διαμόρφωση κήπο.

Εικ. 14. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου. Γενική άποψη των υπολειμμάτων μεσαιωνικών κατασκευών στο νοτιοανατολικό τμήμα του προμαχώνα του Παλατιού.

Εικ. 15. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Προμαχώνας Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου. Ολοκλήρωση της ανακατασκευής του κεκλιμένου τμήματος του τείχους της ανατολικής πλευράς του.

Φρούριο Αγίου Νικολάου

Ο φάρος στην οροφή του πύργου θεωρείται σημαντικό σημείο αναφοράς της πόλης της Ρόδου, αλλά και της ιστορικής εξέλιξης του ίδιου του φρουρίου, στο οποίο φαίνεται ότι λειτουργεί τουλάχιστον από το 1675, όπως τεκμηριώνεται από τη γραφική απεικόνιση του Corneille Le Bruyn.

Πρόκειται για έναν από τους πιο παλαιούς φανούς της Μεσογείου μαζί με τους φάρους που λειτουργούν στο φρούριο του Ηρακλείου («Κούλες») και στο λιμάνι των Χανίων της Κρήτης και που ανάγονται στο 16ο αιώνα. Η αρχική λει-

Εικ. 16. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Φρούριο Αγίου Νικολάου. Ο φάρος στο δώμα του πύργου πριν από την επέμβαση.

Εικ. 17. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Φρούριο Αγίου Νικολάου. Ο μεταλλικός κλωβός του φάρου πριν από τη συντήρηση.

Εικ. 18. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Φρούριο Αγίου Νικολάου. Οι φιάλες ασετιλίνης για τη λειτουργία του φάρου στον ισόγειο χώρο του πύργου.

Εικ. 19. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Φρούριο Αγίου Νικολάου. Η ολοκλήρωση της επανατοποθέτησης και λειτουργίας του ιστορικού φάρου.

τουργία του πρέπει να ήταν ως «φανός ανοικτής φλόγας» και το 1863, πιθανότατα μετά τη σεισμική ακολουθία της δεκαετίας αυτής που οδήγησε στην κατάρρευση του πύργου του Naillac, αντικαταστάθηκε με τον υπάρχοντα φάρο, που κατασκεύασε η γαλλική Εταιρεία Οθωμανικών Φάρων, πράγμα που ισχύει και για τους περισσότερους φάρους των τουρκοκρατούμενων περιοχών της Ελλάδος (Εικ. 16, 17).

Μέχρι το 1990 περίπου λειτουργούσε με ασετιλίνη και, μετά από ενέργειες των αρμόδιων υπηρεσιών, αντικαταστάθηκε με ηλεκτρικό φάρο για λόγους ασφαλείας του μνημείου και της γύρω περιοχής (Εικ. 18).

Θεωρήθηκε λοιπόν επιβεβλημένη η διατήρησή του ως σημαντικού στοιχείου ειδικής τεχνολογίας, καθώς και η ανακατασκευή του πυργίσκου του με την ίδια μορφή που είχε το 1863, αλλά και με σωστή έδρασή του πάνω στον πύργο του Zacosta. Στα τέλη του 2006 προχώρησε η συντήρηση του αυθεντικού μεταλλικού κλωβού του φάρου, έγινε η επανατοποθέτησή του και άρχισε η επαναλειτουργία του, με ευθύνη της Υπηρεσίας Φάρων του Πολεμικού Ναυτικού (Εικ. 19, 20). Επίσης, στα τέλη του 2007 ολοκληρώθηκε η συντήρηση και η συμπλήρωση του αυθεντικού μεταλλικού περιμετρικού κιγκλιδώματος του εξώστη του φάρου και έγινε η επανατοποθέτησή του (Εικ. 21).

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Συνεχίστηκαν από το Τεχνικό Γραφείο της Επιτροπής Παρακολούθησης Έργων στα Μνημεία της Μεσαιωνικής

Εικ. 20. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Φρούριο Αγίου Νικολάου. Η επανατοποθέτηση του ιστορικού φάρου.

Εικ. 21. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Το φρούριο του Αγίου Νικολάου μετά την ολοκλήρωση των εργασιών.

Πόλης της Ρόδου[29] του ΤΔΠΕΑΕ του ΥΠΠΟ τα έργα της αποκατάστασης των μεσαιωνικών μνημείων της πόλης της Ρόδου. Συγκεκριμένα:

Αγία Κυριακή[30]

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της εκκλησίας[31], αφού ολοκληρώθηκαν οι μελέτες αρχιτεκτονικής και στατικής αποκατάστασης της εκκλησίας και του ευρύτερου συγκροτήματος[32], που εγκρίθηκαν από το ΚΑΣ.

Αποκαταστάθηκε ο μιναρές με αντικατάσταση των σαθρών λίθων. Επίσης. έγινε επισκευή των περιθυρωμάτων και των πρεκιών τους, φράξιμο των ρωγμών, βαθύ καθάρισμα των αρμών, αρμολόγημα εξωτερικά και επίχριση εσωτερικά σε όλο το ύψος του (Εικ. 22). Αντικαταστάθηκαν τα ανάγλυφα μέρη, που είχαν καταρρεύσει, του στηθαίου του μπαλκονιού με νέα από χυτό κονιόδεμα με λευκό τσιμέντο και σε ανάλογη απόχρωση με τα παλαιά και επανατοποθετήθηκαν, αφού ενισχύθηκε το δάπεδο και η στέψη του στηθαίου με τζινέτια και περιμετρικές και ακτινωτές ανοξείδωτες λάμες σε εγκοπές με μολυβδοχόηση. Αποκαταστάθηκε

29. Με πρόεδρο τον αείμνηστο Η. Κόλλια και μέλη τους Ι. Κίζη, καθηγητή του ΕΜΠ, Δ. Κωνστάντιο, διευθυντή του Βυζαντινού Μουσείου Αθήνας, Ά. Ποζιόπουλο, αρχιτέκτονα της ΔΑΒΜΜ, Μ. Μιχαηλίδου, διευθύντρια της 4ης ΕΒΑ και Κ. Μανούσου-Ντέλλα, αρχιτέκτονα της 4ης ΕΒΑ.

30. Ν. Πιτσινός, Το συγκρότημα της Αγίας Κυριακής στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου»*, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 128-139, πίν. 132-146.

31. Με επίβλεψη του αρχιτέκτονα Σ. Βλυσίδη. Βλ. *ΑΔ* 56 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 447-449.

32. Από τον αρχιτέκτονα Ν. Πιτσινό και τον πολιτικό μηχανικό Α. Χατζηδάκη.

Εικ. 22. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αγία Κυριακή. Νοτιοανατολική άποψη μετά τις εργασίες.

Εικ. 23. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αγία Κυριακή. Δυτική άποψη μετά τις εργασίες.

ο κώνος του μιναρέ με αντικατάσταση του φθαρμένου ξύλινου εσωτερικού σκελετού, των εσωτερικών επιχρισμάτων και του κουρασανίου εξωτερικά. Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν νέες θύρες από μεταλλικό ανοξείδωτο σκελετό επενδεδυμένο με ξύλο.

Διαπλατύνθηκε σε ολόκληρο το ύψος του ο δυτικός τοίχος του ναού στο αρχικό του πάχος των 0,60 μ., της ιπποτικής φάσης, διότι το τοιχίο της οθωμανικής περιόδου (0,25 μ.) δεν επαρκούσε στατικά. «Δέθηκε» η υφιστάμενη με τη νέα λιθοδομή με εγκάρσιους λίθους («κλειδιά») σε όλο το πάχος της. Τα κονιάματα που χρησιμοποιήθηκαν, αποφασίστηκαν μετά την εκπόνηση ειδικής μελέτης[33]. Διατηρήθηκε όμως η όψη της τελευταίας περιόδου με την κεντρική θύρα, τα παράθυρα, τη μαρμάρινη μουσουλμανική επιγραφή και το παράθυρο στο γυναικωνίτη (Εικ. 23). Συντηρήθηκε και αποκαταστάθηκε το ξύλινο πατάρι του γυναικωνίτη με τη μικρή σκάλα προς τη βόρεια νεότερη είσοδο της περιόδου της τουρκοκρατίας (Εικ. 24, 25). Αποκαταστάθηκε η φραγμένη βόρεια ιπποτική είσοδος με το τοξωτό θύρωμα και την ημικυκλική κόγχη με κυμάτια και το φραγμένο παραθυράκι του Ιερού. Διαμορφώθηκε το δάπεδο της εκκλησίας από χυτό κονιόδεμα με λευκό τσιμέντο σε μπέζ απόχρωση, αφού προηγήθηκε η αποκατάσταση του βορειοδυτικού τάφου. Επισκευάστηκαν όλες οι φθορές του θόλου της εκκλησίας και χτίστηκε με θολίτες το νεότερο οπαίο. Αρμολογήθηκαν προσεκτικά οι εσωτερικές και οι εξωτερικές εμφανείς λιθοδομές, αφού καθαρίστηκαν τοπικά με μηχα-

Εικ. 24. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αγία Κυριακή. Εσωτερική άποψη κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Εικ. 25. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αγία Κυριακή. Εσωτερική άποψη μετά τις εργασίες.

33. Μελέτη των κονιαμάτων της Αγίας Κυριακής έγινε από το εργαστήριο της καθηγήτριας της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, Ι. Παπαγιάννη.

Εικ. 26. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αγία Κυριακή. Το μαυσωλείο του Μπουραζάν μετά τις εργασίες.

Εικ. 27. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αγία Κυριακή. Βόρεια αυλόπορτα μετά τις εργασίες.

νικά μέσα (ψηγματοβολή). Επισκευάστηκαν οι ρωγμές του κουρασανίου του δώματος και τα περιμετρικά στηθαία με τις υδρορροές. Ανακατασκευάστηκαν όλα τα διαβρωμένα πορτοπαράθυρα.

Στο βόρειο κτίσμα του μαυσωλείου του Μπουραζάν κατασκευάστηκε το ξύλινο επίπεδο δώμα, επισκευάστηκε η μόνωσή του από ελαφρά οπλισμένο σκυρόδεμα, καθώς και οι υδρορροές του (Εικ. 26). Ολοκληρώθηκαν τα επιχρίσματα και τοποθετήθηκαν νέα ξύλινα κουφώματα. Επισκευάστηκε ο κτιστός πέτρινος τάφος του Μπουραζάν και διαμορφώθηκε το δάπεδο του μαυσωλείου, ανάλογο με αυτό της εκκλησίας.

Ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση της αυλής, η αποκατάσταση του ανατολικού αναλημματικού ψηλού τοίχου και των τόξων αντιστήριξης μεταξύ του κήπου και του ανατολικού διαδρόμου, που χωρίζει την εκκλησία από το γειτονικό οικόπεδο με το αρχοντικό της τουρκοκρατίας, που ανήκε στο ίδιο συγκρότημα. Αποκαταστάθηκε το πέτρινο τοξωτό θύρωμα της βόρειας αυλόπορτας (Εικ. 27) και το βοτσαλωτό δάπεδο της αυλής. Διαμορφώθηκαν οι διάδρομοι με χαλίκια, τα πέτρινα πεζούλια και οι σκάλες περιμετρικά της εκκλησίας, και ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση της νότιας αυλής (περιποίηση των δένδρων και διακριτικός φωτισμός) (Εικ. 28).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Κατάλυμα της «γλώσσας» της Ισπανίας

Ολοκληρώθηκε η κατασκευή του στηθαίου και της καμινάδας της ιπποτικής εστίας. Έγινε η μόνωση του δώματος της βορειοανατολικής αίθουσας, τοποθετήθηκαν ξύλινα κουφώματα και πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί των λιθοδομών της ανατολικής πτέρυγας. Τέλος, καθαρίστηκε η νότια αυλή και επιστρώθηκε με γαρμπίλι.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΑΚΑΚΙΟΥ

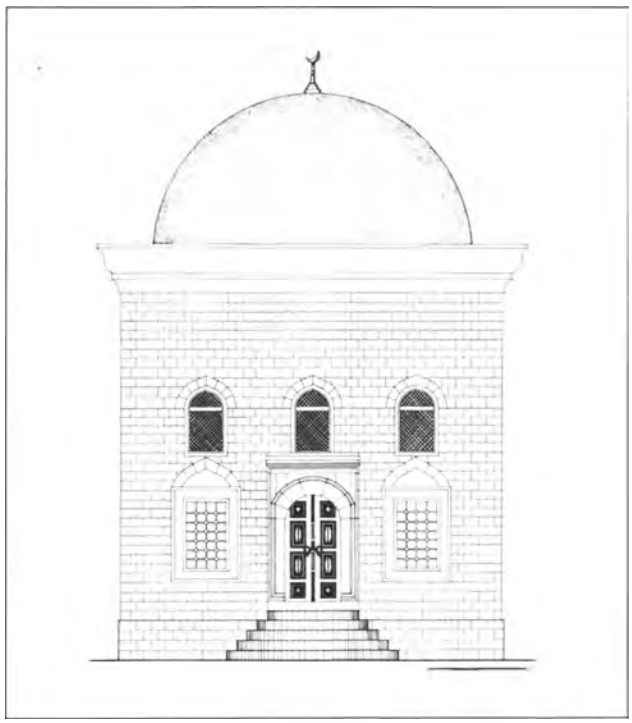

Εικ. 28. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Αγία Κυριακή. Η νότια αυλή μετά τις εργασίες.

Μουσουλμανική βιβλιοθήκη «Χαφίζ Αχμέντ Αγά» (Εικ. 29-32)

Η μουσουλμανική βιβλιοθήκη καταλαμβάνει περίοπτη θέση, στο βόρειο τμήμα της μεσαιωνικής πόλης, απέναντι από το τέμενος «Σουλεϊμανιγιέ». Όπως μαρτυρεί η οθωμανική επιγραφή που στέφει τη μνημειακή είσοδο στον περίβολο του συγκροτήματος (Εικ. 32), η βιβλιοθήκη ιδρύθηκε το έτος 1793-1794 (1208 Εγείρας) από τον Χαφίζ Αχμέντ Αγά (Hafiz Ahmed Aga), αρχι-ιππόκομο (Rikabdar-i-shehriyari) του σουλτάνου Σελίμ Γ΄ (1789-1807), με στόχο την εξυπηρέτηση των ιεροδιδασκαλείων (μενδρεσέδων) της πόλης της Ρόδου, και όλων όσων ήταν σε θέση να διαβάζουν κλασική αραβική λογοτεχνία.

Ο Χαφίζ Αχμέντ Αγάς εξόπλισε έτσι τη βιβλιοθήκη με 824 χειρόγραφους τόμους, που κάλυπταν πάνω από 20 τομείς της ισλαμικής παιδείας, από θεολογία έως αστρονομία. Οι

Εικ. 29. Ρόδος. Μουσουλμανική βιβλιοθήκη «Χαφίζ Αχμέντ Αγά». Άποψη της μνημειακής εισόδου του κυρίως κτιρίου από Β.

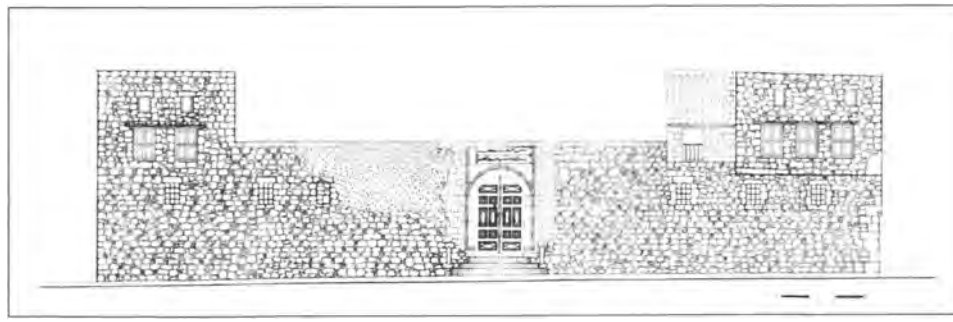
Εικ. 31. Ρόδος. Μουσουλμανική Βιβλιοθήκη «Χαφίζ Αχμέντ Αγά». Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 32. Ρόδος. Μουσουλμανική Βιβλιοθήκη «Χαφίζ Αχμέντ Αγά». Η μνημειακή είσοδος με την οθωμανική επιγραφή.

τόμοι ήταν γραμμένοι στα αραβικά, περσικά και οθωμανικά. Οι τίτλοι της δωρεάς του Χαφίζ Αχμέντ Αγά αναγράφονται, υπό μορφή καταλόγου, στο επίσημο καταστατικό ίδρυσης του βακούφ της βιβλιοθήκης, στο «βακφιγιέ». Αργότερα, το 1852, ο γιος του ιδρυτή, ο Αχμέτ Φετχί Πασάς (Ahmed Fethi Pasha) εμπλούτισε τη βιβλιοθήκη με νέους τόμους, ενώ, με την πάροδο του χρόνου, προστέθηκαν 1.200 περίπου επιπλέον τόμοι από δωρεές. Με την ταύτιση και την καταγραφή των κωδίκων από την αρχική δωρεά του Χαφίζ Αχμέντ Αγά σήμερα διασώζονται 801 τόμοι από τους 824.

Οι κώδικες φυλάσσονται σε ένα από τα δύο τρουλοσκεπή δωμάτια του κυρίως κτιρίου της βιβλιοθήκης. Τα δωμάτια αυτά είναι τετράγωνα σε κάτοψη (7,50×7,50 τ.μ.), και φέρουν τοξωτά παράθυρα, τοξωτούς φεγγίτες, και οξυκόρυφα, σφαιρικά τρίγωνα κάτω από τον τρούλο («κουμπές»). Το

Εικ. 30. Ρόδος. Μουσουλμανική βιβλιοθήκη «Χαφίζ Αχμέντ Αγά». Άποψη της βόρειας πλευράς του περιβόλου μετά την αποκατάστασή της.

πρόσθιο δωμάτιο λειτουργούσε στο παρελθόν ως αίθουσα ανάγνωσης του κορανίου. Σήμερα αποτελεί χώρο υποδοχής των επισκεπτών, όπου εκτίθενται, ενδεικτικά, αντιπροσωπευτικά δείγματα των χειρόγραφων κωδίκων, μιας και το εσωτερικό δωμάτιο της φύλαξης του υλικού, για λόγους ασφαλείας, δεν είναι διαθέσιμο στο ευρύτερο κοινό.

Το κυρίως κτίριο της βιβλιοθήκης καταλαμβάνει το κέντρο περιμετρικής αυλής, με είσοδο από τη σημερινή οδό Ορφέως. Εκατέρωθεν της εισόδου, ορθώνονται δύο διώροφα κτίσματα, που στρέφονται προς την αυλή. Οι εξωτερικές τους λιθοδομές, με λιγοστά ανοίγματα στη στάθμη του ισογείου, πλαισιώνουν τον αρκετά ψηλό πέτρινο αυλόγυρο. Η μορφολογία των παράπλευρων αυτών κτισμάτων είναι χαρακτηριστική της οθωμανικής οικιστικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα: οι χώροι του ορόφου είναι διαμορφωμένοι ως αυτοτελείς κατοικίες, με πέτρινο τζάκι, ξύλινο σουφάκαθιστικό και διακοσμημένο ξύλινο ερμάριο φύλαξης, που διατρέχει όλο το μήκος της δυτικής πλευράς. Χαρακτηριστικός είναι και ο ξύλινος, στεγασμένος εξώστης, το «χαγιάτι», στον οποίο καταλήγει η ξύλινη κλίμακα πρόσβασης στον όροφο. Το χαγιάτι στηρίζεται σε φέρουσα πρόσθια λιθοδομή, με τόξα, σχηματίζοντας έτσι ένα στεγασμένο ημιυπαίθριο καθιστικό, που εξυπηρετεί τις δύο αίθουσες του ισογείου, που είναι επίσης διαμορφωμένες ως αυτοτελείς κατοικίες σύμφωνα με τα οθωμανικά μορφολογικά πρότυπα.

Το κτίριο της βιβλιοθήκης αποτυπώθηκε σχεδιαστικά και επισκευάστηκε κατά την περίοδο 1989-1991 από το γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ - Δήμου Ροδίων, ενώ το εσωτερικό των πτερύγων αποκαταστάθηκε από το διαχειριστή του ιδιωτικού βακούφ της βιβλιοθήκης και διαμορφώθηκε εσωτερικά. Η 4η ΕΒΑ ανέλαβε να υλοποιήσει το έργο της αποκατάστασης των εξωτερικών όψεων του συγκροτήματος, εφόσον είχαν σημειωθεί εκτεταμένες φθορές.

Σε πρώτη φάση ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση και μόνωση της κύριας όψης του πέτρινου περιβόλου και των πτερύγων του μνημείου, συμπεριλαμβανομένης της μνημειακής εισόδου. Οι εργασίες ξεκίνησαν με την τμηματική καθαίρεση των παλαιών σαθρών επιχρισμάτων και το βαθύ καθαρισμό των αρμών των λιθοδομών. Τα κατασκευαστικά και μορφολογικά στοιχεία των όψεων που αποκαλύφθηκαν ήταν διαφωτιστικά σε σχέση με τη χρονολόγηση του όλου συγκροτήματος και υποδηλώνουν ότι τμήματα του αυλόγυρου και του ισογείου των πτερύγων, ειδικά στη δυτική πτέρυγα, ανήκαν σε προγενέστερες, ερειπωμένες κατασκευές του μεσαιωνικού πολεοδομικού ιστού, με στοιχεία της ιπποτοκρατίας. Το ισόδομο σύστημα από πωρόλιθους που ανάγονται στην περίοδο της ιπποτοκρατίας (επανάχρηση υλικού) χαρακτηρίζει κυρίως τα πλαίσια της τοξωτής θύρας εισόδου στο συγκρότημα και τμήμα της τοιχοποιίας εκατέρωθεν του θυρώματος, ενώ η κατασκευή του υπόλοιπου αυλόγυρου χαρακτηρίζεται από άτακτη δόμηση, με μικρούς και ακανόνιστους λίθους της περιόδου της τουρκοκρατίας.

Ως γνώμονας για την αποκατάσταση της όψης αποφασίστηκε η εμφάνιση του ισόδομου συστήματος του πωρόλιθου και η ανακατασκευή των επιχρισμάτων της τουρκοκρατίας στις επιφάνειες της ακανόνιστης τοιχοποιίας. Καταβλήθηκε προσπάθεια δειγματολογικής διατήρησης κατά χώραν τμημάτων των παλαιών αυτών επιχρισμάτων, λόγω της ιδιαιτερότητάς τους: για λόγους αντοχής και αποπομπής των υδάτων, τα παλαιά αυτά επιχρίσματα είχαν ενσωματωμένα θραύσματα κεραμικής, με αποτέλεσμα την «ψηφιδωτή» τους εμφάνιση, χαρακτηριστική των κονιαμάτων της περιόδου και σε άλλα οθωμανικά μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Στην ανακατασκευή των νέων επιχρισμάτων επιλέχθηκε η χρήση μεγαλύτερου μεγέθους κεραμικής ψηφίδας και σε μικρότερη πυκνότητα από την παλαιά, ώστε να ξεχωρίζει η νέα επέμβαση από εκείνη του παρελθόντος.

Τέλος, στις υλοποιηθείσες εργασίες συμπεριλαμβάνονται η συντήρηση των κουφωμάτων, η τοποθέτηση κεραμιδιών προστασίας των υπερθύρων των ανοιγμάτων, η μόνωση των περιμετρικών στηθαίων των δωμάτων με κουρασάνι και η μόνωση της άνω «σαμαρωτής» απόληξης της επιφάνειας του αυλόγυρου.

Ως ερώτημα παραμένει η χρονολόγηση της περιμετρικής ζώνης του συγκροτήματος, εάν δηλαδή τμήματα του αυλόγυρου και του ισογείου των πτερύγων όντως αποτελούσαν μέρος προγενέστερων, ερειπωμένων μεσαιωνικών κατασκευών (οικιών), οι οποίες προσαρτήθηκαν στο συγκρότημα, και κατά πόσον οι παράπλευρες πτέρυγες χτίστηκαν εξαρχής ως διώροφα κτίσματα ή ο όροφος αποτέλεσε μεταγενέστερη προσθήκη. Τα παραπάνω πιθανώς να αποσαφηνιστούν με την ολοκλήρωση της δεύτερης φάσης του έργου, που αφορά την αποκατάσταση της δυτικής όψης του συγκροτήματος.

ΜΑΡΙΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΓΕΩΡΓΑΛΛΗ

ΠΑΤΜΟΣ

Χ ώ ρ α

Αρχοντικό Νικολαΐδη

Το αρχοντικό Νικολαΐδη, αστικό κτίσμα οικοδομημένο τμηματικά κατά το 18ο αιώνα, βρίσκεται στο βορειοανατολικό τμήμα του πυκνού πολεοδομικού ιστού της Χώρας και διαρθρώνεται σε δύο ορόφους. Διατηρεί μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά που συναντώνται στα σπίτια της Πάτμου, όπως είναι τα λαξευτά «μαντώματα», δηλαδή τα λίθινα πλαίσια των θυρών και των παραθύρων, αλλά και κάποια ιδιαίτερα, όπως τα δύο γοτθικού τύπου δίλοβα παράθυρα του ορόφου.

Η πρόσοψη του αρχοντικού προς το δρόμο είναι ενιαία, με δύο κύριες εισόδους, που οδηγούν σε αντίστοιχες ημιυπαίθριες αυλές. Στον κάτω όροφο είναι συγκεντρωμένοι οι αποθηκευτικοί χώροι, αυτοί της παρασκευής φαγητού, όπως το λεγόμενο «φουρναριό», φύλαξης των τροφίμων και αποθήκευσης της σοδειάς. Ένα ιδιαίτερα σπάνιο στοιχείο είναι το ιδιωτικό παρεκκλήσι, που ενσωματώνεται στην κάτοψη του σπιτιού και αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα του. Το μονόχωρο, καμαροσκέπαστο αυτό ναΰδριο ήταν αφιερωμένο στον άγιο Νικόλαο. Στο ισόγειο βρίσκονται και οι στέρνες που συγκέντρωναν το νερό της βροχής. Πρόκειται για υπόγειες, κατά το μεγαλύτερο μέρος τους, κατασκευές, απαραίτητες σε κάθε πατμιακό σπίτι, μιας και στο νησί υπάρχει ανομβρία και έλλειψη φυσικών πηγών. Στον όροφο οδηγούν τρεις κλίμακες. Εκεί είναι διατεταγμένοι οι χώροι για την κατάκλιση, ο «ύπνος» όπως ονομάζεται στην Πάτμο, το επίσημο δωμάτιο για την υποδοχή των επισκεπτών, η «σάλα» ή «νοντάς», και οι «πάνω αυλές», μεγάλες βεράντες που διευκόλυναν την επικοινωνία μεταξύ των χώρων του ορόφου.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα στοιχεία που διασώζονται στο αρχοντικό είναι ο «αμπάταρος», η περίπλοκη ξύλινη κατασκευή που είχε διπλή λειτουργία, ως αποθηκευτικός χώρος και ως διαχωριστικό της «σάλας» από τον «ύπνο». Αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα της διαρρύθμισης των πλούσιων πατμιακών οικιών, κατά το 18ο και το 19ο αιώνα, και η δυσκολία της κατασκευής, αλλά και η περίτεχνη διακόσμηση τον καθιστούσε αντικείμενο μεγάλης αξίας και κοινωνικής προβολής. Η κυρίως όψη του φέρει ζωγραφική και ξυλόγλυπτη διακόσμηση, η οποία εκφράζεται με περισσή επιμέλεια στο «ταβλοσάνιδο», στην κορνίζα δηλαδή από όπου ήταν αναρτημένες οι κουρτίνες που απομόνωναν το κρεβάτι του ζευγαριού. Έφιππες μορφές που κυνηγούν με τη συνοδεία σκυλιών πλαισιωμένες από διάφορα πτηνά (αετό, παγώνι, κουκουβάγια), αλλά και το μυθικό μονόκερω, συνθέτουν μια παράσταση γοητευτική, αποδοσμένη με έντονα, λαμπερά χρώματα, που φανερώνει ζωγράφο με ικανότητες.

Μετά το σεισμό του 1956, το αρχοντικό βρισκόταν σε ερειπιώδη κατάσταση και το έτος 1959, δωρήθηκε από τους ιδιοκτήτες του στο Ελληνικό Δημόσιο. Έκτοτε, φορέας διαχείρισης και προστασίας του είναι η Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία έλαβε αμέσως τα πρώτα σωστικά μέτρα. Κατά τα επόμενα έτη γίνονταν συνεχείς εργασίες, ενώ από το Νοέμβριο του 2002, με πρωτοβουλία της 4ης ΕΒΑ εντάχθηκε στα έργα του Γ΄ ΚΠΣ. Από τότε πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες επεμβάσεις με σκοπό την πλήρη αποκατάσταση του κτιρίου, την εύρυθμη λειτουργία του σύμφωνα και με τις καινούριες χρήσεις, και την απόκτηση ολοκληρωμένου χαρακτήρα. Σε αυτές είχαν περιληφθεί εργασίες άρσης των αστοχιών των προηγούμενων επεμβάσεων, ολοκλήρωση ημιτελών εργασιών, εργασίες στήριξης του κτιρίου και, τέλος, εργασίες αρχιτεκτονικής, μορφολογικής και λειτουργικής αποκατάστασής του.

Συγκεκριμένα έγιναν μικρής κλίμακας οικοδομικές εργασίες, που αφορούν σε αλλαγές στη διαρρύθμιση (διανοίξεις θύρας και παραθύρου), αλλά και μεγαλύτερες, όπως απομάκρυνση όλων των σαθρών επιχρισμάτων του κτιρίου. Ειδική μέριμνα είχε ληφθεί ως προς τα εσωτερικά επιχρίσματα του παρεκκλησίου, όπου απομακρύνθηκαν τα άστοχα νεότερα τσιμεντοκονιάματα και εφαρμόστηκαν νέα, αναδεικνύοντας τα παλαιά υδατογραφήματα στους τοίχους. Επίσης τοποθετήθηκαν νέα δάπεδα σε όλους τους χώρους, εσωτερικούς και εξωτερικούς, ενώ κατασκευάστηκαν εκ νέου τα κουφώματα των ανοιγμάτων.

Κατά το έτος 2006, το έργο της αποκατάστασης και επανάχρησης του αρχοντικού ολοκληρώθηκε, με τη φιλοδοξία αυτό να αποτελέσει έναν από τους πυρήνες της σύγχρονης πολιτιστικής ζωής της Πάτμου. Στο ισόγειο υπάρχει αίθουσα πολλαπλών εκδηλώσεων με κατάλληλες ηλεκτρονικές υποδομές για τη φιλοξενία ομιλιών, σεμιναρίων ή παρουσιάσεων. Επίσης, σε συνεργασία με την ΚΒ΄ ΕΠΚΑ, σε αίθουσες του ισογείου και του ορόφου παρουσιάζονται στοιχεία της ιστορίας και της αρχαιολογίας του νησιού από τα προϊστορικά έως τα νεότερα χρόνια, βάσει πληροφοριακού υλικού με κείμενα, φωτογραφίες και σχέδια αρχαιολογικών ευρημάτων και άλλων εκθεμάτων με ιστορικό ενδιαφέρον. Μία από τις αίθουσες είναι αφιερωμένη στον αρχιτέκτονα Χ. Ιακωβίδη, ο οποίος μελέτησε τη μορφολογία και τις μεταπλάσεις του οικισμού της Χώρας, με πρωτότυπο υλικό, φωτογραφίες και σχέδια του ιδίου, ενώ στην αίθουσα που εκτίθεται ο «αμπάταρος» μπορούν να φιλοξενηθούν περιστασιακές εκθέσεις.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΤΑΛΙΔΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΡΟΔΟΣ

Απολακκιά

Άγιος Γεώργιος ο Βάρδας

Το μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου του Βάρδα στην Απολακκιά αποτελεί το παλαιότερο, ακριβώς χρονολογημένο, μνημείο της Ρόδου (Εικ. 33). Οι τοιχογραφίες, και πιθανότατα η ανέγερσή του χρονολογούνται το έτος 1289, βάσει της κτητορικής επιγραφής που σώζεται στη γένεση της αψίδας του Ιερού Βήματος, στην οποία αναφέρεται ο βυζαντινός αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος. Το εικονογραφικό πρόγραμμα της εκκλησίας χαρακτηρίζεται από τις συνήθεις σκηνές του Χριστολογικού κύκλου στις επιφάνειες της καμάρας και περιλαμβάνει, επίσης,

Εικ. 33. Ρόδος. Απολακκιά. Άγιος Γεώργιος ο Βάρδας. Ο ναός κατά τις εργασίες επισκευής του .

δύο ζώνες με στηθαίους και ολόσωμους αγίους στους τοίχους. Στο νότιο τοίχο σώζεται μεταγενέστερο στρώμα του 14ου αιώνα, με τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοκτόνου και αφιερωτική επιγραφή του ιερομόναχου Σωφρονίου.

Το ναΰδριο παρουσίαζε σοβαρά προβλήματα υγρασίας τόσο ανερχόμενης όσο και από διαρροές της στέγης. Προβλήματα είχαν επίσης αρχίσει να παρουσιάζονται στον τοιχογραφικό διάκοσμο λόγω αλάτων, προερχομένων από τα επιχρίσματα με τσιμεντοκονία στο εσωτερικό του ναού.

Κατά τις εργασίες συντήρησης του μνημείου προτεραιότητα δόθηκε στην επισκευή της στέγης, η οποία παρουσίαζε την ιδιομορφία να είναι εν μέρει κεραμοσκεπής και εν μέρει επιστρωμένη με σχιστόπλακες, προφανώς ύστερα από παλαιότερη περιορισμένης κλίμακας επισκευή. Πλάκες και κέραμοι αφαιρέθηκαν και επανατοποθετήθηκαν με τον ίδιο τρόπο, ώστε να διατηρηθεί ο χαρακτήρας του ναού (Εικ. 33). Κατά την επανατοποθέτηση χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλο ποσοστό το αρχικό υλικό, ενώ οι συμπληρώσεις με νέες σχιστόπλακες και κεράμους βυζαντινού τύπου περιορίστηκαν σε ποσοστό 25% περίπου.

Στο εσωτερικό του ναού η χαμηλότερη ζώνη επιχρισμάτων από τσιμεντοκονία καθαιρέθηκε πλήρως και στη θέση της κατασκευάστηκε νέο επίχρισμα χωρίς χρήση τσιμέντου. Συντηρητές ανέλαβαν τη στερέωση (στεφάνωμα) των σωζόμενων τοιχογραφιών (Εικ. 34).

Σύγχρονες διαμορφώσεις στον περιβάλλοντα χώρο του ναού είχαν ως αποτέλεσμα τη συγκέντρωση των ομβρίων, με άμεση συνέπεια την εμφάνιση ανερχομένης υγρασίας σε όλους τους τοίχους του. Για την αντιμετώπιση του προβλήματος έγινε νέα διαμόρφωση του εδάφους και κατασκευάστηκαν χαντάκια αποστράγγισης και απορροής των υδάτων (Εικ. 35).

Η έλευση του χειμώνα δεν επέτρεψε την αφαίρεση των κονιαμάτων στους αρμούς των εξωτερικών επιφανειών των τοίχων του ναού, τα οποία παρουσιάζουν μεγάλη περιεκτικότητα σε μαύρο τσιμέντο. Η σχετική εργασία και το νέο αρμολόγημα της εξωτερικής τοιχοποιίας του μνημείου προγραμματίζονται για το επόμενο έτος.

Εικ. 34. Ρόδος. Απολακκιά. Άγιος Γεώργιος ο Βάρδας. Εργασίες στερέωσης τοιχογραφιών.

Εικ. 35. Ρόδος. Απολακκιά. Άγιος Γεώργιος ο Βάρδας. Διαμορφώσεις απορροής ομβρίων.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ - ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

Εικ. 36. Ρόδος. Μαριτσά. Ναός Κύρου και Ιωάννου. Τα ερείπια της αψίδας του ιερού της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Μαριτσά

Ναός των Κύρου και Ιωάννου (Κυρωνιάτης)

Ο μικρός καμαροσκεπής ναός των Κύρου και Ιωάννου στα Μαριτσά χρονολογείται στην περίοδο της ιπποτοκρατίας και είναι χτισμένος επάνω στα ερείπια μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Εικ. 36).

Η στέγη του ναού είχε προ πολλού καταρρεύσει, ενώ στους περιμετρικούς τοίχους εμφανή ήταν τα σημάδια της φθοράς του χρόνου, με μεγάλης κλίμακας ρηγματώσεις, αποκλίσεις από τον κατακόρυφο άξονα, κατάρρευση των ανώτερων δόμων και συσσώρευση των μπάζων τόσο στο εσωτερικό όσο και στον περιβάλλοντα χώρο (Εικ. 37, 38).

Κατά τις εργασίες συντήρησης του μνημείου προτεραιότητα δόθηκε στην προσεκτική συρραφή των ρωγμών και στα αρμολογήματα των λιθοδομών (Εικ. 39), ώστε να εξασφαλιστεί η στατική επάρκεια των ερειπίων. Κατά την επισκευή των τοίχων επισημάνθηκαν αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από την παλαιοχριστιανική βασιλική, σε β΄ χρήση, ενσωματωμένα στην τοιχοποιία (Εικ. 40). Η περιορισμένης κλίμακας συμπλήρωση των ανώτερων δόμων, με το υλικό που ήταν πεσμένο στο χώρο του ναού, αποσκοπούσε στην ανάδειξη του μνημείου. Οι συμπληρώσεις αυτές περιορίστηκαν μέχρι το ύψος γένεσης της καμάρας του ναού.

Σε επαφή με το νότιο εξωτερικό τοίχο του ναού διαμορφώθηκε μικρή τάφρος απορροής ομβρίων για προστασία του μνημείου. Κατά την εκσκαφή της τάφρου βρέθηκε δάπεδο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής από μεγάλες πήλινες πλάκες (Εικ. 41) και αποκαλύφθηκαν τα ερείπια της αψίδας του Ιερού σε όλη της την έκταση. Το σωζόμενο αυτό τμήμα της αψίδας καθαρίστηκε προσεκτικά, αρμολογήθηκε και στερεώθηκε.

Εικ. 37. Ρόδος. Μαριτσά. Ναός Κύρου και Ιωάννου. Ο ναός κατά τις εργασίες επισκευής.

Εικ. 38. Ρόδος. Μαριτσά. Ναός Κύρου και Ιωάννου. Ο ναός πριν από τις εργασίες συντήρησης. Διακρίνονται οι ρηγματώσεις στην τοιχοποιία.

Εικ. 39. Ρόδος. Μαριτσά. Ναός Κύρου και Ιωάννου. Ο ναός μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στερέωσης της τοιχοποιίας.

Εικ. 40. Ρόδος. Μαριτσά. Ναός Κύρου και Ιωάννου. Αρχιτεκτονικά μέλη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής ενσωματωμένα στην τοιχοποιία του ναού.

Εικ. 41. Ρόδος. Μαριτσά. Ναός Κύρου και Ιωάννου. Οι πήλινες πλάκες δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Καθώς η έκταση και τα όρια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής δεν μας είναι γνωστά, θα απαιτηθεί προσεκτική ανασκαφική διερεύνηση του περιβάλλοντος χώρου.

ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

ΠΑΤΜΟΣ

Χ ώ ρ α

Αρχοντικό Νικολαΐδη, παρεκκλήσι του Αγίου Νικολάου

Τοιχογραφίες. Στο ναό ήταν εμφανή δύο αποσπασματικά τμήματα από το γραπτό διάκοσμο των τοίχων. Οι υπόλοιποι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι κυρίως με τσιμεντοκονιάματα αλλά και νεότερες προσθήκες από γυψοκονιάματα. Η κατάσταση διατήρησής τους ήταν κακή, αφού υπήρχαν αποκολλήσεις από την τοιχοποιία λόγω της εισερχόμενης από την οροφή και της αντίστοιχης ανερχόμενης από το δάπεδο του ναού υγρασίας. Πραγματοποιήθηκαν διερευνητικές τομές για την ανίχνευση τοιχογραφημένων τμημάτων κάτω από τα νεότερα κονιάματα. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη γραπτού διακόσμου σε σημαντικό βαθμό, οπότε αποφασίστηκε και πραγματοποιήθηκε η καθαίρεση των νεότερων κονιαμάτων. Τα τμήματα που εμφανίστηκαν, είναι δύο επιμήκεις ζώνες στις γενέσεις της καμάρας της οροφής, στο βόρειο και στο νότιο τοίχο. Οι εργασίες συντήρησης περιέλαβαν τη στερέωση των περιοχών που παρουσίαζαν αποκόλληση από την τοιχοποιία με τη έγχυση στερεωτικού ενέματος και τη συγκράτησή τους περιμετρικά με την τοποθέτηση ασβεστοκονιάματος. Τέλος, πραγματοποιήθηκε επιφανειακός καθαρισμός.

Τέμπλο. Η κατάσταση διατήρησης του τέμπλου ήταν αρκετά κακή. Αρχικά πραγματοποιήθηκε η καθαίρεση του επιστυλίου, αφού η ανάγκη για στερέωση της ζωγραφικής προετοιμασίας και του ξύλινου φορέα δεν ήταν εφικτό να γίνει πάνω στο τέμπλο. Η συντήρησή του περιέλαβε τον καθαρισμό της ζωγραφικής επιφάνειας και του φορέα, την αισθητική αποκατάσταση και την τοποθέτηση του νέου βερνικιού. Τέλος, έγινε η επανατοποθέτηση. Εργασίες συντήρησης με την ίδια μεθοδολογία πραγματοποιήθηκαν επίσης στα βημόθυρα, στο σταυρό της στέψης, στα θωράκια και στην ξυλεία του φέροντα οργανισμού του τέμπλου.

Εικόνες. Συντηρήθηκαν οι δύο δεσποτικές εικόνες του τέμπλου, η ένθρονη Παναγία Οδηγήτρια και ο άγιος Νικόλαος.

Στασίδια. Πραγματοποιήθηκε αντικατάσταση των κατεστραμμένων τμημάτων στα δάπεδα και των καθισμάτων. Πραγματοποιήθηκε η συγκόλλησή τους, για να επιτευχθεί η απαιτούμενη σταθερότητα, η στερέωση με εμποτισμό όλης της ξυλείας, ο καθαρισμός των επιφανειών, η αισθητική αποκατάσταση και, τέλος, το νέο βερνίκι με εμποτισμό συνθετικής ρητίνης.

Κηροστάτης (συνοδικό). Η συντήρηση του κηροστάτη συνοψίζεται στις εργασίες στερέωσης του ξύλου, στην προσθήκη ξύλου στο ένα πόδι της βάσης, το οποίο είχε σπάσει και είχε χαθεί, στον καθαρισμό της χρωματισμένης επιφάνειας και στην τοποθέτηση του νέου βερνικιού.

Αμφίγραπτος σταυρός Αγίας Τράπεζας. Αρχικά έγινε η στερέωση της προετοιμασίας και του φύλλου χρυσού στο σταυρό. Ακολούθησε η αφαίρεση του βερνικιού, η αισθητική αποκατάσταση και η τοποθέτηση του νέου βερνικιού, διαδικασία που ακολουθήθηκε και για τον Εσταυρωμένο που είναι ζωγραφισμένος επάνω σε μεταλλικό έλασμα.

«Αμπάταρος». Αρχικά συντηρήθηκαν τα επιμέρους τμήματα του «αμπάταρου», τα δύο παγκάλια, ο «παρακράββατος», η μπαρμπερόπορτα, το «ταβλοσάνιδο», ο μπουφές και το προσκυνητάρι. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν ήταν οι εξής: 1) απομάκρυνση της σκόνης, 2) στερέωση της ζωγραφικής, 3) αφαίρεση του οξειδωμένου βερνικιού, 4) επαναληπτική στερέωση της ζωγραφικής, 5) συμπλήρωση με νέα ξυλεία σε περιοχές, όπου το επέβαλλε η ανάγκη του επίπλου για σταθερότητα, 6) αισθητική αποκατάσταση, 7) τοποθέτηση νέου βερνικιού.

Ακολούθως έγινε η τοποθέτηση των επιμέρους κομματιών του «αμπάταρου» στη θέση τους, για να αποκτήσει την αρχική μορφή του. Αυτό έγινε δυνατόν με την κατασκευή ενός φέροντος οργανισμού από νέα ξυλεία και την ανάρτηση και συγκράτηση πάνω σε αυτό του «παρακράββατου», της μπαρμπερόπορτας, του «ταβλοσάνιδου» και του μπουφέ. Για την ακριβέστερη απόδοση της αυθεντικής εικόνας του κατασκευάστηκε, επίσης από νέα ξυλεία, ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ του αριστερού τμήματος, πίσω από το οποίο υπήρχε ο αποθηκευτικός χώρος, και του δεξιού, όπου ήταν ο σοφάς (κρεβάτι). Επίσης, πίσω από τα παγκάλια κατασκευάστηκε η ξύλινη πλατφόρμα που προσδιορίζει το χώρο του κρεβατιού. Στα αριστερά του κρεβατιού και πάνω στον τοίχο αναρτήθηκε το συντηρημένο προσκυνητάρι, πάνω στο οποίο τοποθετήθηκαν έξι φορητές εικόνες μικρών διαστάσεων, οι οποίες προηγουμένως συντηρήθηκαν. Όλες οι προσθήκες που έγιναν από νέα ξυλεία χρωματίστηκαν κατάλληλα, έτσι ώστε να αποτελούν αναπόσπαστο αισθητικά μέρος του συνόλου.

Αποκαταστάθηκαν επίσης: το παλαιό «ταβλοσάνιδο», το οποίο μεταγενέστερα, αφού διαιρέθηκε στα δύο, χρησιμοποιήθηκε ως παραθυρόφυλλο για κάποιο παράθυρο του αρχοντικού, τα δύο φύλλα από ένα εντοιχισμένο ερμάριο του αρχοντικού και τέσσερις ξύλινες διάτρητες διακοσμητικές προσόψεις ερμαρίων, οι οποίες αποτελούσαν τμήμα ενός, χαμένου σήμερα, εντοιχισμένου επίπλου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ

Στα εργαστήρια της Εφορείας συντηρήθηκαν τα παρακάτω:

ΡΟΔΟΣ

Αρχάγγελος

Ναός Παναγίας Τσαμπίκας

1. Αγία Τριάδα, 2. Το Γενέθλιον της Θεοτόκου, 3. Γέννηση, 4. Υπαπαντή, 5. Βάπτιση, 6. Περιτομή, 7. Τα Εισόδια της Θεοτόκου, 8. Η Ψηλάφηση του Θωμά, 9. Βαϊοφόρος, 10. Ανάληψη, 11. Επιτάφιος Θρήνος, 12. Ανάσταση, 13. Σταύρωση, 14. Πεντηκοστή, 15. Μυστικός Δείπνος, 16. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα.

Ναός Αγίου Αντωνίου

1. Άγιος Αντώνιος, 2. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, 3. Θεοτόκος Οδηγήτρια.

Καλάβαρδα

Ναός Αγίας Αικατερίνης

1. Βάπτιση, 2. Θεοτόκος «Ρόδον το Αμάραντον», 3. Αγία Βαρβάρα, 4. Άγιος Δημήτριος, 5. Άγιος Σπυρίδων, 6. Ανάσταση, 7. Αγία Αικατερίνη, 8-9. Βάπτιση.

ΠΑΤΜΟΣ

Χώρα

Αρχοντικό Νικολαΐδη, ναός Αγίου Νικολάου

Συντηρήθηκε η φορητή εικόνα της Δέησης.

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

1. Γέννηση, 2. Το Λείψανο του αγίου Σπυρίδωνος και η κορνίζα, 3. Θεοτόκος Λαμπρυνούσενα με τους προφήτες, 4. Δέηση, 5. Οσία Μαρία η Αιγυπτία και σκηνές του βίου της, 6. Ευαγγελισμός, 7. Οι άγιοι Χαράλαμπος, Νικόλαος, Γεώργιος και Δημήτριος, 8. Χριστός Παντοκράτωρ, 9. Ελκόμενος και η κορνίζα του, 10. Αγία Τριάδα και σκηνές, 11. Ξυλόγλυπτο αρτοφόριο, 12-13. Ξυλόγλυπτοι κηροστάτες, 14-15. Ξυλόγλυπτες κασέλες, 16. Ξύλινο πτυσσόμενο τραπέζι.

ΣΥΜΗ

Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνιώτη

1. Προφήτης Ηλίας, 2. Προφήτης Ελισαίος, 3. Χριστός Παντοκράτωρ, 4. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Εμπορειός

Ναός Ταξιάρχη

1. Περιτομή, 2. Κοίμηση της Θεοτόκου, 3. Άρχων Μιχαήλ, 4. Η Ύψωση του Σταυρού, 5. Ανάληψη, 6. Ο Χριστός ομιλών τη Σαμαρείτιδι, 7. Αγία Τριάδα, 8. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

ΦΩΤΗΣ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ - ΣΩΤΗΡΗΣ ΠΑΤΑΤΟΥΚΟΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΚΩΣ

Παλαιό Πυλί

Παναγία των Καστριανών[34]

Αφαιρέθηκαν τα νεότερα επιχρίσματα στα χαμηλότερα τμήματα των πλάγιων τοίχων και κυρίως στο δυτικό τοίχο, όπου αποκαλύφθηκαν μεμονωμένες μορφές αγίων και λατινικά χαράγματα. Έγινε καθαρισμός και στερέωση των τοιχογραφιών. Τέλος, ολοκληρώθηκε η συντήρηση των κονιαμάτων, στα σημεία όπου ήταν ορατή η λιθοδομή μετά από πτώσεις τμημάτων και ολική απώλεια των τοιχογραφιών.

Πόλη Κω

Παναγία Γοργοεπήκοος

Βρίσκεται εντός της μεσαιωνικής χώρας της Κω και είναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (εξωτ. διαστ. 13,85×6,28 μ.) με αψίδα στα ανατολικά, τρίπλευρη εξωτερικά, και δύο εισόδους: μία στο μέσον της νότιας πλευράς και μία στο μέσον της δυτικής. Μετά το πέρας των αναστηλωτικών εργασιών στο ναό έγινε μικρής έκτασης σωστική επέμβαση στις τοιχογραφίες[35]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται εσωτερικά στους αδιάρθρωτους τοίχους του ναού και διατηρείται κατά κύριο λόγο στο βόρειο τοίχο και στην αψίδα του Ιερού. Διακρίνονται δύο στρώματα, εκ των οποίων το πρώτο χρονολογείται στο 15ο[36] και το δεύτερο στις αρχές του 16ου αιώνα και αποδίδεται στο εργαστήρι του ζωγράφου Νικολάου[37], που εικονογράφησε επίσης τους ναούς του κάστρου της Χώρας Καλύμνου και της Παναγίας των Καστριανών στο Παλαιό Πυλί.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΓΓΕΙΩΝ

ΚΩΣ

Έγινε η συντήρηση πήλινων αγγείων που προέρχονται από ανασκαφές της πόλης και της υπαίθρου. Ολοκληρώθηκε η συγκόλληση και η καταγραφή των αμφορέων που προέρχονται από το κεραμικό εργαστήριο της Καρδάμαινας[38]. Πρόκειται για αμφορείς δύο τύπων[39]: α) Σφαιρικός αμφορέας με κυρτή βάση χωρίς κομβίο, κωνικό λαιμό (ύψ. 12-12,50 εκ.), χείλος τραπεζιόσχημης διατομής (διαμ. 7-7,50 εκ.), ψηλές τοξωτές λαβές που ξεκινούν κάτω από το χείλος και φθάνουν στον ώμο, φέρει στον ώμο ή και στην κοιλιά μία ή και περισσότερες ταινίες από παράλληλες εγχαράξεις (αιγαιακός-βυζαντινός σφαιρικός αμφορέας[40], Yassi Ada 2)[41]. β) Κυλινδρικός αμφορέας με κυρτή βάση και ραβδώσεις, απομίμηση του LRA1B τύπου[42], με λαιμό σχεδόν κυλινδρικό (ύψ. 11-12,50 εκ.), και δακτυλιόσχημο χείλος (διαμ. 9-9,50 εκ.).

34. Η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών έγινε από τη Διεύθυνση Συντήρησης, με επιβλέποντα τον Χ. Λιωνή. Την επίβλεψη των εργασιών από την πλευρά της Εφορείας είχε ο συντηρητής Σ. Πατατούκος. Βλ. και παραπάνω, Ανασκαφικές εργασίες, σ. 1339. Επίσης, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 466-468.

35. Οι εργασίες έγιναν από το συντηρητή Λ. Μαρούλη, υπό την επίβλεψη του συντηρητή της Εφορείας Σ. Πατατούκου. Τις αναστηλωτικές εργασίες επέβλεψε η Α. Στρατικοπούλου, βλ. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 461-463.

36. Ι. Μπίθα, Ενδυματολογικές μαρτυρίες, αφιερωτές και βυζαντινές τοιχογραφίες στην Κω, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ*, Αθήνα 2004, σ. 343-349.

37. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 244-245.

38. Οικ. Κ. Ρούσσου, *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 829-830.

39. Ευχαριστώ την καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ν. Πούλου-Παπαδημητρίου για τη βοήθειά της στην ουσιαστική μελέτη του υλικού. Βλ. την παρουσίαση των προϊόντων του εργαστηρίου: N. Poulou-Papadimitriou - S. Didioumi, Nouvelles données sur la production de l'atelier céramique protobyzantin à Kardamaina (Cos, Grèce), *3rd International Conference on Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. Comparison between Western and Eastern Mediterranean, Parma - Pisa. 26-30 March 2008. BAR* Int. Series 2184, 2010.

40. M. Bonifay, Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique, *BAR* Int. Series 1301, 2004, τύπος 66 (type globulaire 4), σ. 153, εικ. 83.

41. G.F. Bass - F.H. Van Doornick, *Yassi Ada: A seventh-century Byzantine Shipwreck*, 1982, τύπος 2, σ. 157-160, σχέδ. 8-4, 8-5.

42. D. Piéri, *Le commerce du vin Oriental à l'époque Byzantin (Ve-VIIe s. Le témoignage des amphores en Gaule*, Beyruth 2005, σ. 77.

Συγκολλήθηκαν, μεταξύ άλλων, αμφορείς από την πόλη της Κω[43]: Πέντε αμφορείς του τύπου LRA2B[44], ένας αμφορέας τύπου Αγορά M273[45] - Piéri LRA8[46], ένας ακέραιος και τμήμα δεύτερου οξυπύθμενου ραβδωτού Hayes 16/17[47].

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μαλώνα

Στο Δ.Δ. Μαλώνας του Δήμου Αρχαγγέλου καταγράφηκαν έντεκα εκκλησιαστικά μνημεία και μία οικία, που χρονολογούνται πριν από το 1830, προκειμένου να εκδοθεί η Διαπιστωτική Πράξη χαρακτηρισμού τους ως αρχαίων μνημείων. Συγκεκριμένα καταγράφηκαν οι παρακάτω εκκλησίες: παλαιοχριστιανική βασιλική στο Χαράκι, Αγία Αγάθη, Άγιος Νικόλαος στη θέση Χαράκι, Άγιος Γεώργιος στη θέση Λακκώματα, Άγιος Γεώργιος ο Πλακωτός, Αγία Ειρήνη, Προφήτης Ηλίας, Αγία Άννα, Παναγιά η Καμιναριώτισσα, Παναγιά η Καμινούλλα.

Η οικία ιδιοκτησίας Χ. Τράκα-Μητσού, που καταγράφηκε και βρίσκεται εντός του οικισμού της Μαλώνας, διασώζει στο εσωτερικό της τοιχογραφία με την παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας.

Μάσαρη

Στο Δ.Δ. Μάσαρη του Δήμου Αρχαγγέλου καταγράφηκαν τρία εκκλησιαστικά μνημεία: η μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Καμυριώτη, ο Άγιος Γεώργιος στη θέση Λώρυμα και η Παναγιά η Τρυφενιώτισσα, τα οποία χρονολογούνται πριν από το 1830, προκειμένου να εκδοθεί η Διαπιστωτική Πράξη χαρακτηρισμού τους ως αρχαίων μνημείων.

Ως μνημεία νεότερης πολιτιστικής κληρονομιάς κηρύχθηκαν τα παρακάτω εκκλησιαστικά μνημεία: τα Εισόδια της Θεοτόκου ή Μικρή Παναγιά, ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου ή Ζωοδόχος Πηγή, ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου ή Ευαγγελίστρια, ο Άγιος Ιωάννης, ο Άγιος Δημήτριος και τα Εισόδια της Θεοτόκου ή Μεγάλη Παναγιά (ενοριακός ναός του οικισμού).

Αρχάγγελος

Ναός Παναγίας Τσαμπίκας «Κάτω» ή «Χαμηλής»

Καταγράφηκαν 14 εικόνες που διακοσμούν το επιστύλιο του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού της Παναγιάς Τσαμπίκας της «Κάτω» ή «Χαμηλής». Στο κάτω μέρος της εικόνας που αναπαριστά τη σκηνή του Επιταφίου Θρήνου υπάρχει επιγραφή, η οποία μας πληροφορεί ότι οι εικόνες του επιστυλίου φιλοτεχνήθηκαν επί ηγουμενίας Ανθίμου, το Δεκέμβριο του 1894 από τον Ν.Γ. Λάκων.

ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

ΚΩΣ

Παλαιό Πυλί

Στον αρχαιολογικό χώρο του Παλαιού Πυλίου κηρύχθηκαν, μετά από πρόταση της 4ης ΕΒΑ, Α΄ και Β΄ ζώνες προστασίας. Πρόκειται για ένα χώρο ιδιαίτερης αρχαιολογικής, ιστορικής και περιβαλλοντικής σημασίας, που βρίσκεται στο μέσον της νήσου Κω, νοτιανατολικά του χωριού Νέο Πυλί και νοτιοδυτικά του οικισμού Λαγουδιού του Δήμου Δικαίου. Εκτείνεται σε χαμηλούς λόφους της κύριας οροσειράς του νησιού, του όρους Δικαίου, σε υψόμετρο 300 μ. περίπου, οι οποίοι περικλείουν μια χαμηλή αρδευόμενη πεδιάδα. Στην κορυφή του βορειότερου λόφου, που ονομάζεται Κάστρο, υψώνεται το οχυρό της βυζαντινής και ιπποτικής περιόδου και νοτιοανατολικά του Κάστρου βρίσκεται η μονή της Παναγίας των Καστριανών[48] και ο οικισμός. Δυτικά η περιοχή ορίζεται από το λόφο του «Ψωριάρη» και ανατολικά από το λόφο της «Κόρης». Οι τρεις αυτοί λόφοι με

43. Βρέθηκαν στην ανασκαφή του οικοπέδου Ν. Μυλωνά, Κ. Χατζηαντωνίου, Χ. Παπουτσαλάκη, οδός Μητροπολίτου Ναθαναήλ και Στρατηγού Μακρυγιάννη (Ο.Τ. 69). Το στρώμα χρονολογείται στο γ΄ τέταρτο του 6ου αι.

44. Αριθ. κατ. Π4408, Π4413, Π4440, Π4443, Π4425. Βλ. Piéri, ό.π., σ. 88, εικ. 45, πίν. 25-26.

45. Αριθ. κατ. Π4406. V.H. Robinson, Pottery of the Roman Period. Chronology, *The Athenian Agora* IV, Princeton 1959, αριθ. M273, πίν. 29.

46. Piéri, ό.π. (υποσημ. 42), σ. 132-137.

47. Αριθ. κατ. Π4409, 4430. J.W. Hayes, *Excavations at Sarachane in Istanbul*, 2, *The Pottery*, Princeton 1992, σ. 67-68, τύπος 16/17, εικ. 23.1. Το 33% των αμφορέων του «ναυαγίου του 4ου αι.», που εντοπίστηκε κοντά στην βραχονησίδα του Yassi Ada ανήκει σε αυτόν τον τύπο: G.Bass - F.V. Doornick, A Fourth-Century Shipwreck at Yassi Ada, *AJA* LXXV (1971), τύπος ΙΙ, σ. 34, πίν. 2, εικ. 9. Παρόλο που το ναυάγιο τοποθετείται στον 4ο αι., δημοσιεύονται αγγεία που ίσως χρονολογούνται στον 6ο και τις αρχές του 7ου αι.

48. Για το μοναστήρι και το Καθολικό της Παναγίας των Καστριανών, βλ. Η. Κόλλιας, Οικισμοί, κάστρα και μοναστήρια της μεσαιωνικής Κω, στο Γ. Κοκκορού - Α.Α. Λαιμού - Ευ. Σημαντώνη-Μπουρνιά (επιμ.), *Ιστορία - Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως, 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα 2001, σ. 292, 295-296 και Π. Ανδρούδης - Σ. Ντιντιούμη, Παναγία Καστριανών. Το Καθολικό μονής του Όσιου Χριστόδουλου στο Παλιό Πυλί της Κω, *ΔΧΑΕ* Λ΄, 2009, σ. 47-54.

τις απότομες βορινές πλαγιές τους και με μόνα περάσματα προς Β. τα δύο ρέματα μεταξύ «Ψωριάρη», Κάστρου και «Κόρης» κατέστησαν την περιοχή μία από τις πιο οχυρές θέσεις του νησιού από την προϊστορική έως και την περίοδο της τουρκοκρατίας. Στα πεδινά τμήματα αλλά και στις λιγότερο απότομες κατάφυτες πλαγιές των λόφων αναρριχώνται τα ερείπια του εγκαταλελειμμένου σήμερα οικισμού του Παλαιού Πυλίου, που κατοικήθηκε από τη μεσοβυζαντινή περίοδο έως τις αρχές του 19ου αιώνα.

Το 2003 η 4η ΕΒΑ ξεκίνησε την αναστήλωση και τη συντήρηση των δύο σημαντικότερων μεσοβυζαντινών μνημείων του λόφου, του Πυλώνα και της Παναγίας των Καστριανών μέσω του έργου «Αποκατάσταση και ανάδειξη Παλαιού Πυλίου στην Κω» ενταγμένου στο Γ΄ ΚΠΣ[49].

Στο πλαίσιο της σύνταξης του φακέλου για την κήρυξη της αδόμητης ζώνης καταγράφηκαν, μεταξύ άλλων, τα παρακάτω μνημεία:

Μεσοβυζαντινός Πυλώνας[50]

Στα βορειοδυτικά της μονής και στο λόφο του οικισμού υψώνεται το κάστρο, χτισμένο σε περισσότερες από μία οικοδομικές φάσεις. Η παλαιότερη έρευνα, στηριζόμενη στην *Υποτύπωση* του όσιου Χριστόδουλου, απέδιδε την ίδρυση του κάστρου και της πύλης (Πυλώνας) στον όσιο. Ο Πυλώνας όμως, θα πρέπει να χτίστηκε μετά την εκχώρηση των κωακών κτημάτων του οσίου στο Δημόσιο (τέλη 11ου αι.) και πρέπει να χρονολογηθεί στα τέλη του 11ου ή τις αρχές του 12ου αιώνα, σύμφωνα με στυλιστικά και τεχνικά κριτήρια. Ίσως τα πρώτα οχυρωματικά έργα του επίσημου βυζαντινού κράτους στο Παλαιό Πυλί να αποτελούν έργο των Κομνηνών με σκοπό την οχύρωση του νησιού για την αντιμετώπιση των τούρκικων επιδρομών υπό τον Τζαχά και για τον έλεγχο των μικρασιατικών ακτών.

Η σταυρόσχημη κάτοψη του Πυλώνα θυμίζει ένα ναό στον τύπο του συνεπτυγμένου σταυροειδούς. Τέσσερα συμπαγή τόξα θα στήριζαν μέσω λοφίων ένα χαμηλό ημισφαιρικό θόλο. Έχει οικοδομηθεί με μεγάλες πλίνθους, ενώ σε μεγάλο μέρος της τοιχοποιίας του εφαρμόζεται η τεχνική της «κρυπτής πλίνθου». Στη δυτική εξωτερική και εσωτερική πλευρά της πύλης και στο ύψος περίπου του τόξου της διαμορφώνονται από δύο κόγχες, από τις οποίες η νότια εξωτερική πλαισιώνεται από τεταρτοκύκλιο.

Κατά την περίοδο της ιπποτοκρατίας καταστρέφεται η δυτική όψη της πύλης και κατασκευάζονται δύο τόξα που θα στήριζαν καμάρα, δημιουργώντας έτσι ένα διαβατικό. Οι τυφεκιοθυρίδες στις επάλξεις της δυτικής όψης χρονολογούνται στην περίοδο της τουρκοκρατίας.

Κάστρο[51]

Στην κορυφή του βραχώδους υψώματος διατηρούνται τα ερείπια του κάστρου, που διαθέτει περισσότερους του ενός περιβόλους. Το μεγαλύτερο τμήμα του ανήκει στην περίοδο της ιπποτοκρατίας. Η κάτοψή του έχει σχήμα ακανόνιστου τραπεζίου. Ακολουθεί στην ανάπτυξή του τη φυσική οχυρή μορφή του λόφου. Είναι χτισμένο από αργολιθοδομή και έχει πιθανώς επτά οχυρούς πύργους, που παρεκκλίνουν όμως από τα χαρακτηριστικά που ορίζουν τον πύργο: λόγω της μορφής του εδάφους δεν ακολουθούν τη γραμμή των κατακόρυφων τειχών ούτε αποτελούν προεξέχουσες κατασκευές. Πρόκειται ουσιαστικά για μεμονωμένες κατασκευές που ενισχύουν την αμυντική ικανότητα του κάστρου. Στο εσωτερικό διακρίνονται θεμελιώσεις κτιρίων και διατηρούνται δύο κινστέρνες για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων.

Οικισμός[52]

Ο οικισμός που απλώνεται στις υπώρειες του λόφου, ήταν οργανωμένος σε συστάδες σπιτιών γύρω από τις εκκλησίες. Δρόμοι λιθόστρωτοι ή χωμάτινοι φιδωτοί διατρέχουν τον οικισμό, ενώ μικρά ανοικτά πλατώματα αποτελούν τους χώρους συγκέντρωσης. Αρκετά από τα σπίτια διατηρούνται σε μεγάλο ύψος. Ως προς την κάτοψη είναι ορθογώνια με στενές θύρες και μικρά ορθογώνια παράθυρα. Μερικά ήταν δίπατα, όπως αποδεικνύεται από τις ορθογώνιες δοκοθήκες του μεσοπατώματος, ήταν δε χτισμένα με αργολιθοδομή και ισχυρό κονίαμα. Εργαστηριακοί ή χώροι άλλων δραστηριοτήτων δεν έχουν προς το παρόν καταγραφεί. Πρόσφατα, στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου εντοπίστηκε λατύπη, τριμμένη πέτρα, που δηλώνει θέση πετροκοπιού. Κτιριακά κατάλοιπα νερόμυλου και άλλων ειδικών κτιρίων είναι αντικείμενο προς έρευνα.

49. *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 456. Μ. Μιχαηλίδου, Παλαιό Πυλί Κω: εξελίξεις στη διαχείριση του αρχαιολογικού χώρου, στο *Διάσωση και προβολή της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς των μεγάλων νησιών της Μεσογείου*, Αθήνα 2006, σ. 70-71.

50. Κ. Τσουρής, Το κάστρο στο Παλαιό Πυλί και ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρηνός, ό.π., Κοκκορού - Λαιμού - Σημαντώνη-Μπουρνιά, σ. 365-378.

51. Ν. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα και οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα 2002, σ. 23-84 και σποράδην.

52. Μ. Θεοχάρη, Η πρώτη μονή του Οσίου Χριστοδούλου στην Κω και ο οικισμός του χώρου, *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου «Ιερά Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988)», Πάτμος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988*, Αθήνα 1989, σ. 161-168.

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Βρίσκεται στη βορειοανατολική πλευρά του λόφου, βόρεια της μονής των Καστριανών. Πρόκειται για ένα μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό με ημικυκλική εξέχουσα αψίδα ανατολικά και είσοδο δυτικά. Στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου ανοίγεται ορθογώνια κόγχη πρόθεσης, ενώ στους μακρούς τοίχους έχουν εντοιχιστεί ακουστικά αγγεία. Στο δυτικό τοίχο του ναού ανοίγονται δύο ορθογώνια παράθυρα με πώρινο πλαίσιο που σώζεται τμηματικά. Κατά μήκος της νότιας πλευράς του ναού υπάρχει το ορθογώνιο καμαροσκέπαστο πρόσκτισμα.

Ναός Αγίου Αντωνίου[53]

Ο ναός του Αγίου Αντωνίου βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του οικισμού. Είναι μονόχωρος (εξωτ. διαστ. 10,70×5,10 μ.), με ημικυκλική αψίδα ανατολικά, είσοδο δυτικά και κάλυψη από κτιστή καμάρα, όπου εξωτερικά διαμορφώνεται δώμα. Το δάπεδο βρίσκεται 1,20 μ. χαμηλότερα από τη φυσική επιφάνεια του εδάφους και στη νοτιοδυτική και βορειοδυτική πλευρά του διακρίνονται τάφοι. Η τοιχοποιία είναι από αργολιθοδομή, αλλά στους κατώτερους δόμους έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευμένοι λίθοι που προέρχονται από αρχαίο κτίριο. Ο ναός θεωρείται κτίσμα του 15ου αιώνα, ενώ στην αψίδα του Ιερού Βήματος σώζεται παράσταση Θείας Λειτουργίας, που χρονολογείται στις αρχές του 16ου αιώνα.

Ναός Ταξιαρχών (Άγιοι Ασώματοι)[54]

Βρίσκεται στη νοτιοδυτική πλευρά του οικισμού του Παλαιού Πυλίου. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, με νάρθηκα με επίπεδη χαμηλότερη στέγη. Αναγνωρίζονται τρεις φάσεις: στην πρώτη ανήκει ο μονόχωρος πυρήνας (εσωτ. διαστ. 4,75×2,82 μ.), με κτιστή καμάρα και ημικυλινδρική αψίδα. Η Αγία Τράπεζα είναι κτιστή και φέρει δύο κόγχες. Το δάπεδο είναι χωμάτινο και διακρίνεται ταφική πλάκα. Σε δεύτερη οικοδομική φάση προστέθηκε στα δυτικά ένα σχεδόν τετράγωνο κτίσμα (διαστ. 3,27×3 μ.), με στέγαση από οξυκόρυφη καμάρα με ενισχυτικά σφενδόνια. Στην τρίτη φάση οικοδομήθηκε ορθογώνιος νάρθηκας με επίπεδη στέγη. Στη δυτική πλευρά του υπάρχει αρκοσόλιο (διαστ. 3,60×2,78 μ.). Το πλούσιο εικονογραφικό πρόγραμμα καλύπτει τους πλάγιους τοίχους και την καμάρα του κυρίως ναού και περιλαμβάνει σκηνές από το Χριστολογικό κύκλο (16ος-17ος αι.). Εξωτερικά του ναού, στη βόρεια πλευρά, διατηρούνται τόξα που στήριζαν προστώο.

Ανώνυμος ναός

Βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του οικισμού, είναι μονόχωρος, με εξέχουσα ημικυκλική αψίδα ανατολικά και είσοδο δυτικά, και σώζεται σε επίπεδο θεμελίων.

Ναός Αγίου Βασιλείου

Βρίσκεται στις υπώρειες του λόφου του κάστρου και βορειοδυτικά αυτού. Είναι ένας μικρός μονόχωρος ναός (εσωτ. διαστ. 5,43×2,54 μ.), με κτιστή ημικυλινδρική καμάρα και εξέχουσα ημικυκλική αψίδα με ένα μονόλοβο πολεμιστροειδές παράθυρο. Πάνω από την είσοδο, που βρίσκεται στο μέσον του δυτικού τοίχου, σχηματίζεται τυφλό αψίδωμα. Στη νότια πλευρά του ναού υπήρχε κτιστό πεζούλι. Ο ναός φέρει νεότερα επιχρίσματα από ασβέστη και δάπεδο. Στο εσωτερικό σώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών μόνο στο δυτικό τοίχο.

Ναός Αγίου Νικολάου

Βρίσκεται στο νότιο τμήμα του αρχαιολογικού χώρου του Παλαιού Πυλίου. Είναι μονόχωρος με εξέχουσα ημικυκλική αψίδα, έχει κόγχη πρόθεσης στο βορειοανατολικό άκρο του Ιερού και φέρει κτιστή καμάρα. Μεγάλο τμήμα της καμάρας και του δυτικού τοίχου έχουν καταπέσει. Ο ναός ήταν κατάγραφος εσωτερικά, ενώ σήμερα από το εικονογραφικό πρόγραμμα σώζονται η Δέηση στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας και οι συλλειτουργούντες ιεράρχες στην κόγχη. Στην καμάρα του Ιερού εικονίζεται η Ανάληψη του Χριστού και στους πλαϊνούς τοίχους ιεράρχες, ενώ στη θέση της πρόθεσης εικονίζεται ο διάκονος Στέφανος. Η καμάρα του κυρίως ναού παρουσιάζει εκτεταμένες φθορές και μόνο στο βόρειο τμήμα της διατηρείται μία παράσταση, η Σταύρωση. Στο νότιο τοίχο σώζεται η παράσταση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης με τον Τίμιο Σταυρό και στο βόρειο η Πεντηκοστή. Τέλος, στις επιφάνειες των τοίχων διατηρούνται κατά τόπους χαράγματα ιστιοφόρων πλοίων, αλλά και αναγραφές χρονολογιών.

Ναός Αγίας Παρασκευής

Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου. Δεν σώζεται η στέγη και οι πλαϊνοί τοίχοι διατηρούνται σε ύψος 1 μ. Είναι μονόχωρος ναός (εσωτ. διαστ. 4,65×1,90 μ.), με ημικυκλική αψίδα ανατολικά και είσοδο δυτικά. Στην κόγχη της αψίδας του Ιερού διακρίνεται μορφή ιεράρχη.

53. Ι. Βολανάκης, Τοιχογραφημένοι ναοί βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής, Α΄μέρος, *Κωακά* Γ΄ (1989), σ. 101-103.

54. Ό.π., σ. 107-113.

Ναός Αγίου Κωνσταντίνου

Βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του χώρου και είναι σήμερα ερειπωμένος. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό (διαστ. 5,70×2,65 μ.), με ημικυκλική εξέχουσα αψίδα ανατολικά. Οι τοίχοι του ναού είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και διατηρούνται ως το ύψος της γένεσης της καμάρας. Στο βόρειο τοίχο σώζεται η ορθογώνια κόγχη της πρόθεσης και ακριβώς από πάνω, στο ύψος της γένεσης της καμάρας, εντοπίζεται μεγάλο σπάραγμα τοιχογραφίας.

Ναός Αγίου Γεωργίου

Βρίσκεται στο νοτιότερο τμήμα του χώρου. Μονόχωρος (εσωτ. διαστ. 5,85×2,15 μ.), καμαροσκέπαστος, με ημικυκλική αψίδα ανατολικά και θύρα εισόδου δυτικά. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας ανοίγεται μικρό πολεμιστροειδές παράθυρο και στο βόρειο τοίχο ανοίγεται ορθογώνια κόγχη πρόθεσης. Ο ναός είναι χτισμένος με αργολιθοδομή, με πολλές νεότερες επεμβάσεις, που έχουν αλλοιώσει τον αρχικό χαρακτήρα του. Στην τοιχοποιία του χρησιμοποιούνται επίσης, μαρμάρινα αρχαία μέλη σε β΄ χρήση, όπως τμήμα ραβδωτού κιονίσκου με ιωνικό επίθημα.

Ναός Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου

Βρίσκεται ανατολικά του Παλαιού Πυλίου και του Κονιαριού, νότια του αμαξιτού δρόμου που οδηγεί στο Λαγούδι. Σε χαμηλό κατάφυτο λόφο εντοπίστηκαν ερείπια βυζαντινής οχύρωσης και ένας μικρός μονόχωρος – πιθανώς βυζαντινός – ναός, που, καθώς είναι χτισμένος στην κορυφή βραχώδους λόφου, δεσπόζει στην περιοχή.

Περιοχή Κονιαριού

Στην ευρύτερη περιοχή και εκτός αρχαιολογικού χώρου καταγράφηκαν ερειπωμένοι ναοί. Βρίσκονται μέσα στο προστατευόμενο δάσος, βορειοανατολικά του Κονιαριού ή Κονιδαριού, ενός εγκαταλελειμμένου οικισμού της τουρκοκρατίας:

Άγιος Κήρυκος

Σώζονται τμηματικά οι πλαϊνοί τοίχοι του ναού, κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, βήσσαλα και ασβεστοκονίαμα. Πρόκειται πιθανώς για καμαροσκεπή μονόχωρο ναό.

Άγιος Γεώργιος

Δεν σώζεται η στέγη και οι πλαϊνοί τοίχοι διατηρούνται αποσπασματικά ως την αρχή της καμάρας. Σώζεται τμηματικά αδιάγνωστη παράσταση.

Ανώνυμος ναός

Διατηρείται τμηματικά ο βόρειος τοίχος του κυρίως ναού ως την αρχή της καμάρας, που φέρει δύο τυφλά αψιδώματα. Η τοιχοποιία είναι από λαξευτούς και αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα με την παρεμβολή μικρών λίθων στους αρμούς.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΚΙΝΗΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Ασκληπειό

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Καταγράφηκαν 17 εκκλησιαστικά άμφια (επιμανίκια, επιτραχήλια, φαιλόνια, ζώνες, καλιμαύχια κ.ά.).

Εισόδια της Θεοτόκου (Παρεκκλήσι)

Καταγράφηκαν οι τρεις εικόνες που διακοσμούν το τέμπλο του ναού.

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Ναός Αγίων Πάντων

Καταγράφηκε μία φορητή εικόνα με θέμα τη Στέψη της Θεοτόκου.

ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Σχιστό Κερατσινίου

Ανώνυμο σπήλαιο

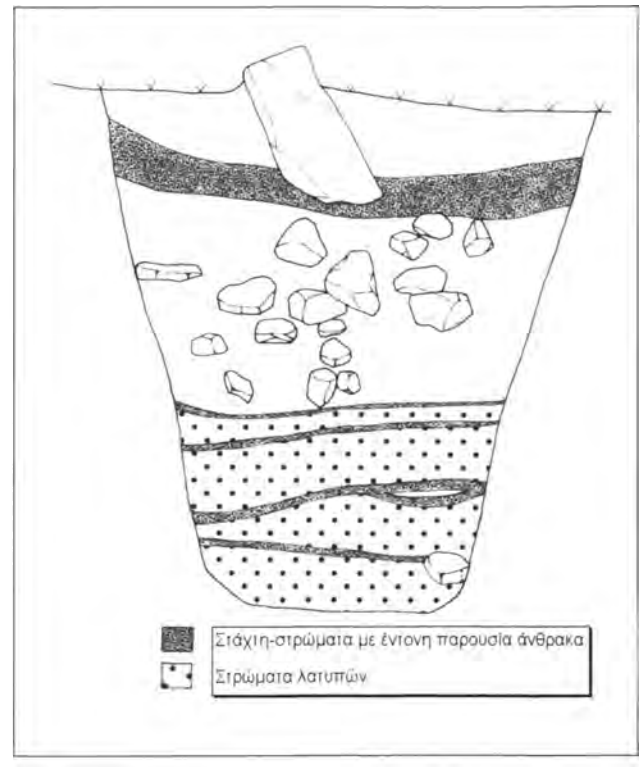
Το ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού βρίσκεται εντός του βιομηχανικού πάρκου της περιοχής Σχιστού, σε ψηλό σημείο, με εποπτεία μεγάλου θαλάσσιου και χερσαίου χώρου. Προς Α. έχει πρόσβαση στην ορεινή περιοχή του χωρίς βλάστηση σήμερα όρους Αιγάλεω, ενώ απέναντι από το στόμιο του σπηλαίου διακρίνεται η κορυφή Βουνό Σκαραμαγκά με τον κόλπο της Ελευσίνας στο βάθος. Δυτικά βρίσκεται η κορυφή Ξέρξης και ο όρμος Κερατσινίου.

Η είσοδος του σπηλαίου είναι ευρεία και τοξοειδής (Εικ. 1). Μια απότομη κατωφέρεια οδηγεί στην κύρια αίθουσα, διαστ. 70×15 μ., ή οποία αναπτύσσεται με προσανατολισμό Α.-Δ. Μεγάλες καταπτώσεις βράχων χαρακτηρίζουν όλη την έκταση του σπηλαίου. Στο μεγαλύτερο τμήμα της καθόδου υπάρχουν αναλήμματα διευθετημένα με μεγάλους λίθους, τα οποία διευκολύνουν την κατάβαση στο εσωτερικό, ενώ σώζονται και μερικά σκαλοπάτια λαξευμένα στο βράχο. Κόγχες ανοίγονται σε αρκετά σημεία στα τοιχώματα του σπηλαίου.

Αφορμή για την ανασκαφική διερεύνηση του σπηλαίου έδωσε η παρουσία μικρής ποσότητας νεολιθικής κεραμικής, που είχε εντοπιστεί κατά τη διάρκεια παλαιότερης σωστικής ανασκαφής σε μικρό υπόγειο θάλαμο στο βάθος του σπηλαίου, μετά από λαθρανασκαφή. Σκοπός της σύντομης ανασκαφής, που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 17/5 και 5/6/2006, ήταν η διεξαγωγή δοκιμαστικών τομών στην κύρια αίθουσα του σπηλαίου για τον εντοπισμό κατά χώραν νεολιθικών επιχώσεων. Ανοίχθηκαν δύο δοκιμαστικές τομές στο βάθος του σπηλαίου, η μία κατά μήκος του βορείου τοιχώματος (τομή 1) και η άλλη (τομή 2) σε φυσικό κοίλωμα της νότιας πλευράς. Η τομή 1 (διαστ. 2×3 μ.) προχώρησε σε βάθος περίπου 2 μ. (Εικ. 2). Τα επιφανειακά στρώματα ήταν διαταραγμένα και περιείχαν ευρήματα σε ανάμειξη: όστρακα ιστορικών και προϊστορικών χρόνων. Σε αυτή την τομή δεν

Εικ. 1. Σχιστό Κερατσινίου. Η είσοδος του σπηλαίου.

Εικ. 2. Σχιστό Κερατσινίου. Άποψη της στρωματογραφίας της τομής 1.

εντοπίστηκαν κλειστά σύνολα που να ανήκουν στη νεολιθική περίοδο, όπως αναμενόταν από τα στοιχεία της παλαιότερης έρευνας, παρά μόνο σύνολα προϊστορικής κεραμικής που χρονολογούνται κυρίως στην πρώιμη εποχή του Χαλκού και λιγότερο στη νεολιθική περίοδο. Από το στρώμα 4 άρχισε να περιορίζεται αισθητά η κεραμική, ενώ τα ευρήματα ήταν κυρίως οστά ζώων και λίθινα εργαλεία. Από το στρώμα αυτό και μέχρι το τέλος της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν τέσσερις στρώσεις με έντονα ίχνη άνθρακα, οι οποίες χωρίζονταν από επιχώσεις λατύπης. Οι τελευταίες περιείχαν λίθινα εργαλεία, οστά ζώων, μεταξύ των οποίων μικροπανίδα, οστά πτηνών και λίγα όστρεα. Σύμφωνα με την προκαταρκτική εξέταση της λιθοτεχνίας φαίνεται ότι παρά την απουσία χαρακτηριστικών εργαλειακών τύπων, κάποιες μικρολεπίδες και τα ελάχιστα πιθανά μικρολιθικά εργαλεία οδηγούν στην τοποθέτηση των στρωμάτων αυτών στα τέλη της ανώτερης παλαιολιθικής, εκτίμηση που λίγο αργότερα επιβεβαίωσε η χρονολόγηση δείγματος άνθρακα στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

Στην τομή 2 (διαστ. 2×2 μ.), η οποία δεν προχώρησε σε μεγάλο βάθος, τα επιφανειακά στρώματα έδωσαν στοιχεία κυρίως για τη νεολιθική φάση χρήσης του σπηλαίου: κεραμική και μερικά εργαλεία οψιανού που απουσίαζαν τελείως από την τομή 1.

Εκτός από τα δείγματα που έχουν ήδη δοθεί για ραδιοχρονολόγηση, κρατήθηκαν συστηματικά δείγματα για επίπλευση, ενώ κοσκινίστηκε όλο το χώμα της ανασκαφής.

ΦΑΝΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ - ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΓΟΛΙΔΑΣ

Λ έ ρ ν α

Σπήλαιο Ανδρίτσας

Κατά το 2006 οι ερευνητικές εργασίες στο σπήλαιο Ανδρίτσας πραγματοποιήθηκαν από 17 Ιουλίου έως 8 Αυγούστου και περιέλαβαν την ανασκαφή τμημάτων των επιπέδων 1, 3 και 4, τη λεπτομερή εξερεύνηση κάποιων υπόγειων χώρων που αναπτύσσονται μεταξύ των καταπτώσεων της οροφής (σημερινά δάπεδα πλέον του σπηλαίου) και την περισυλλογή οστεολογικού υλικού που υπήρχε διάσπαρτο στην περιοχή γύρω από τον κώνο.

Επίπεδο 1

Στο μεγαλύτερο τμήμα του κεντρικού χώρου, στις θέσεις ΙΧ και Χ, αφαιρέθηκε η πρόσφατη παχιά απόθεση μαλακού, χαλαρού, στεγνού γκουανό (περιττώματα νυχτερίδων), πάχ. 0,20-0,50 μ. Στη συνέχεια ορίστηκε μεγάλη τομή Β στο χώρο που καταλαμβάνει η θέση ΙΧ (Εικ. 3) με σκοπό να ελεγχθεί το είδος της επίχωσης και του υποβάθρου κάτω από την

Εικ. 3. Λέρνα. Σπήλαιο Ανδρίτσας. Επίπεδο 1. Κεντρικός χώρος σπηλαίου.

απόθεση γκουανό, η πιθανή διείσδυση υλικού σε αυτήν και η κατάσταση διατήρησης αυτού. Η τομή, διαστ. 4×4 μ., διαιρέθηκε σε μικρότερα τετράγωνα πλευράς 1 μ. Η επιφάνεια της επίχωσης που αποκαλύφθηκε κάτω από την απόθεση γκουανό αποτελεί το δάπεδο χρήσης του τέλους του 6ου αιώνα[1]. Πρόκειται για παχύ στρώμα παλαιού γκουανό αναμεμειγμένου με χώμα, μικρά κομμάτια κάρβουνου και ίχνη οργανικών καταλοίπων που μεταβάλλουν κατά τόπους την υφή και το χρώμα της επίχωσης. Χαρακτηρίζεται από την παρουσία μικρών λευκών μαζών φωσφόρου, στοιχείου που δημιουργεί συγκεντρώσεις στο παλαιό γκουανό. Στην επιφάνεια αυτού του στρώματος και μέχρι βάθ. 0,02-0,04 μ. εντοπίστηκαν λίγα ευρήματα μεταξύ των οποίων πόρπες, νομίσματα, μικρός χάλκινος σταυρός, ένα λυχνάρι και κάποια απροσδιόριστα μεταλλικά αντικείμενα. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο ήταν η παρουσία μαζών ξύλου σε αποσύνθεση. Κάτω από το στρώμα του παλαιού γκουανό ακολουθεί ένα υπόλευκο στρώμα σαπωνοειδούς υφής, πάχους λίγων εκατοστών, το οποίο αποτελεί την εξαλλοιωμένη επιφάνεια του υποκείμενου ασβεστολιθικού πετρώματος. Λόγω της χημικής του σύστασης το γκουανό έχει τη δυνατότητα να προκαλεί μεγάλες αλλοιώσεις σε οργανικά και ανόργανα υλικά, διαλύοντας π.χ. το υποκείμενο σταλαγμιτικό υπόβαθρο του σπηλαίου και εξαφανίζοντας κάθε πιθανό οργανικό κατάλοιπο (οστά κτλ.). Από την ανασκαφή του επιπέδου 1 κρατήθηκαν δείγματα για γεωλογική και ανάλυση οργανικών καταλοίπων.

1. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 1208-1209.

Εικ. 4. Λέρνα. Σπήλαιο Ανδρίτσας. Επίπεδο 3. Θέση XXVI-B με ανθρώπινα οστά, στο βάθος του σπηλαίου.

Εικ. 5. Λέρνα. Σπήλαιο Ανδρίτσας. Επίπεδο 4. Θέση XXVIII με ανθρώπινα οστά, κοντά στην είσοδο.

Επίπεδο 3

Η περιοχή αυτή, απόκρημνη και δυσπρόσιτη, καταλαμβάνει το βάθος του σπηλαίου στο βορειοδυτικό του τμήμα. Περισυνελέγησαν τα επιφανειακά ευρήματα και εν συνεχεία ανασκάφηκαν οι θέσεις XXV-A, XXVI-A και B (Εικ. 4), που καταλάμβαναν μικρά πλατώματα ανάμεσα σε παλαιές κατακρημνίσεις, καθώς και η θέση XXXIV, η οποία αποτελεί και τον πιο απομακρυσμένο γνωστό χώρο με ευρήματα. Κάθε θέση διαιρέθηκε σε ακανόνιστου σχήματος μικρότερα τμήματα που αντιστοιχούν σε ομάδες οστών, για την ακριβέστερη δήλωσή τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις το επιφανειακό χώμα ήταν καθαρό από γκουανό, μαλακό και χαλαρό, με μικρές λατύπες. Εκτός των μέχρι τώρα γνωστών επιφανειακών ευρημάτων, στις επιχώσεις των θέσεων αυτών, οι οποίες είναι κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα της αποσύνθεσης των οργανικών υλών που είχαν αποτεθεί εκεί και πολύ λιγότερο της φυσικής ιζηματογένεσης, εντοπίστηκαν αρκετά ακόμη ανθρωπολογικά κατάλοιπα και λίγα χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα (πόρπες, χάνδρες, κοχλιάρια και νομίσματα). Κάτω από τις χαλαρές αυτές επιχώσεις αποκαλύφθηκε το συμπαγές δάπεδο χρήσης του τέλους του 6ου αιώνα.

Επίπεδο 4

Ανασκάφηκε η θέση XXVIII, η οποία κατάλαμβάνει το βορειότερο από τα δύο τμήματα του επιπέδου 4, το επονομαζόμενο «πατάρι» λόγω της μορφολογίας του χώρου. Πρόκειται για ένα μικρό σχετικά απομονωμένο από το υπόλοιπο επίπεδο 4 και από τα άλλα επίπεδα χώρο, με κατωφερικό δάπεδο, ο οποίος ορίζεται από σταλαγμίτες. Τα επιφανειακά ευρήματα και η αρχαιολογική επίχωση, όπου υπάρχει, πάχους λίγων μόλις εκατοστών, επικάθηνται πάνω σε επίπεδο σταλαγμιτικό δάπεδο, στο χαμηλότερο τμήμα αυτού του χώρου (Εικ. 5). Στην περιοχή που ανασκάφηκε υπήρχε επιφανειακή κεραμική, θραύσματα αγγείων και ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα. Το 2005 είχε διαπιστωθεί εκεί λαθραία αναμόχλευση. Ο χώρος ανασκάφηκε σε μικρές ενότητες σύμφωνα με τις συγκεντρώσεις των οστών. Η επίχωση αποτελούνταν από χαλαρό καστανόγκριζο χώμα ανακατεμένο με λατύπη και τρίμματα λιθωματικού διακόσμου που περιείχε κατά τόπους ίχνη καύσης. Τα ευρήματα ήταν όστρακα, οστά, λίγα νομίσματα και σιδερένιες λεπίδες. Η παρουσία εκεί, σε ανάμειξη με το πρωτοβυζαντινό υλικό, οστράκων προϊστορικής κεραμικής, ενός απολεπίσματος οψιανού και ενός τριπτήρα έδειξε την ύπαρξη μιας αρχαιότερης φάσης χρήσης της θέσης XXVIII. Στα σημεία που το πάχος της επίχωσης είναι μεγαλύτερο διαπιστώνεται ότι το κατώτερο τμήμα της αποτελεί χωριστό στρώμα με διαφορετικά χαρακτηριστικά: πολύ συμπαγές με μικρές πέτρες και τρίμματα λιθωματικού διακόσμου, πιο έντονα ίχνη καύσης, όστρακα χειροποίητης κεραμικής[2] και καθόλου οστά ή άλλα ευρήματα.

Με την τοπογραφική αποτύπωση των νέων ευρημάτων[3] κατά χώραν και την περισυλλογή οστράκων και μεμονωμένων οστών από όλο το σπήλαιο, ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα του τρέχοντος έτους.

ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΛΑΖΑΡΟΥ

2. Κατά το συνάδελφο Φ. Μαυρίδη πρόκειται πιθανότατα για κεραμική της τελικής νεολιθικής.

3. Από τον τοπογράφο της ΕΠΣ, Θ. Χατζηθεοδώρου.

Το ανθρωπολογικό υλικό από το σπήλαιο Ανδρίτσας

Κατά την ανασκαφική έρευνα που διενεργεί η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας στο εν λόγω σπήλαιο υπό τη διεύθυνση των Σ. Κορμαζοπούλου και Δ. Χατζηλαζάρου, αποκαλύφθηκε σημαντικός αριθμός ανθρώπινων σκελετικών ευρημάτων. Τα ευρήματα του σπηλαίου (κεραμική, νομίσματα) δίνουν την πρώτη χρονολόγηση στο β΄ μισό του 6ου αι. μ.Χ.[4].

Το ανθρωπολογικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν επιφανειακά και σε όλη την έκταση του σπηλαίου, σε διαφορετικά επίπεδα, πάντοτε συνανήκοντα με αρχαιολογικά ευρήματα. Επιπλέον, η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα στις επιχώσεις αποκάλυψε ανθρωπολογικό υλικό, η περισυλλογή του οποίου βρίσκεται σε εξέλιξη.

Η σημαντικότητα του υλικού ενέχεται στο γεγονός ότι παρέχει δεδομένα για τη βιοπολιτισμική εξέλιξη των κοινωνιών σε μια μεταβατική περίοδο της ύστερης ιστορίας στον ελλαδικό χώρο, που έχει ελάχιστα μελετηθεί από ανθρωπολογική άποψη, ενώ αποτελεί πεδίο αντεγκλήσεων στη σύγχρονη βιβλιογραφία, μέσα στο πλαίσιο περιβαλλοντικών στρεσσογόνων παραγόντων, «εθνικών» και κοινωνικών ανακατατάξεων. Επιπρόσθετα, τα αρχαιολογικά και ανθρωπολογικά ευρήματα στο σπήλαιο συνθέτουν ένα σύνολο δεδομένων που αξιολογούνται ως μοναδικά, για να χαρακτηριστεί η μελέτη ως πιλοτική.

Το δείγμα αποτελείται από σκελετούς και διάσπαρτα οστά. Η ανατομική και ταφονομική διάταξη των οστών, ακόμη και των διαταραγμένων, καταδεικνύει το κατά χώραν επεισόδιο του θανάτου.

Λόγω της έντονης υγρασίας και του γκουανό στο σπήλαιο, μεγάλο μέρος των οστών παρουσιάζει έντονη διάβρωση. Σε πολλές περιπτώσεις ο σπογγώδης ιστός έχει ασβεστοποιηθεί και καταστραφεί, ενώ και στο περιόστεο παρατηρούνται στοιχεία κρυσταλλοποίησης, γεγονός που δυσκολεύει όχι μόνον ειδικές εργαστηριακές αναλύσεις αλλά και τη μακροσκοπική ανάλυση των δειγμάτων.

Ο ελάχιστος αριθμός ατόμων που έχει περισυλλεγεί έως τώρα είναι 24 άτομα, ενώ υπολογίζεται ότι θα υπερβεί τα 50 (ήδη η πρώτη εκτίμηση των επιφανειακών ευρημάτων κατά την ανασκαφή έδωσε 33 άτομα).

Το δείγμα αποτελείται από νεαρά άτομα, με επικράτηση εφήβων και προεφήβων και ηλικιακό φάσμα 3-6, 6-9, 9-12, 12-15, 15-18 έτη, και ελάχιστους νεαρούς ενήλικες 20-25 ετών. Είναι άξιον αναφοράς ότι δεν εντοπίστηκαν στο συγκεκριμένο τμήμα του δείγματος ενήλικες μέσης και προχωρημένης ηλικίας. Η προκαταρκτική ανάλυση των οστών δείχνει πληθυσμό ραδινής δομής με σχετική ομοιογένεια στο μορφότυπό του.

Το μεγαλύτερο μέρος των ατόμων αποτελείται από θήλεα άτομα, με αναλογία θήλεα:άρρενα 90:10. Εν τούτοις πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι ο φυλετικός διμορφισμός σε νεαρές ηλικίες είναι μη αξιολογήσιμος, γεγονός το οποίο, σε συνδυασμό με το μικρό αριθμό ατόμων ως τμήμα του μητρικού πληθυσμού, πιθανώς να ανατρέψει το ανωτέρω συμπέρασμα με την ολοκλήρωση της μελέτης.

Σε αυτό το στάδιο δεν επιχειρείται δημιουργία δημογραφικού μοντέλου, καθότι η αποκάλυψη και περισυλλογή των σκελετικών ευρημάτων, όπως προαναφέρθηκε, βρίσκεται σε εξέλιξη.

Αξιοσημείωτη είναι η κατάσταση υγείας των ατόμων. Η πρώτη ανάλυση δεν έδειξε στοιχεία παθολογίας των σκελετών και των οδοντικών ευρημάτων. Σε μία μόνο περίπτωση εντοπίστηκε ελαφρά οστεοαρθρίτιδα με στοιχεία επουλωτικής διαδικασίας στο δεύτερο θωρακικό σπόνδυλο έφηβου.

Υποψία για ένδειξη πιθανής φυματιώδους μηνιγγίτιδας στην ενδοκρανιακή τράπεζα κρανίου παιδιού αποδείχθηκε, μετά την ενδοσκοπική εξέταση, ότι πρόκειται για ψευδοπαθολογία και είναι φαινόμενο διαγένεσης.

Όσον αφορά στα οδοντοπαθολογικά ευρήματα, σε δύο άτομα παρατηρήθηκε ελαφρά περιοδοντίτιδα στους πρώτους γομφίους και στον κυνόδοντα της κάτω γνάθου.

Δεν εντοπίστηκε κανένα εύρημα άλλων ασθενειών (μολυσματικών, αιματολογικών, μεταβολικών) στα υπό ανάλυση δείγματα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος κοινωνικής παθολογίας, γεγονός που καταδεικνύει ομάδα πληθυσμού που δεν έχει υποστεί καταπόνηση είτε από εργασία είτε από τρόπο ζωής, λαμβανομένου υπ' όψιν και του γεγονότος ότι πρόκειται για νεαρά άτομα. Σε ένα μόνον άτομο, νεαρό ενήλικα, εντοπίστηκε ενθεσοπάθεια σε μετακαρπικό οστό, φαινόμενο που παραπέμπει σε χρήση των δακτύλων για συγκεκριμένες εργασίες.

Η πρώτη εκτίμηση των ευρημάτων, δεδομένου και του γεγονότος ότι αποτελούν τμήμα του όλου δείγματος, δείχνει νεαρό πληθυσμό με καλή κατάσταση υγείας τόσο από πλευράς παθοφυσιολογίας όσο και επιδημιολογίας λόγω κοινωνικών και περιβαλλοντικών παραγόντων.

Τα ανθρωπολογικά συμπεράσματα είναι σε συμφωνία με τα αρχαιολογικά δεδομένα (Λ. Κορμαζοπούλου και Δ. Χατζηλαζάρου, προσωπική επικοινωνία), όπου διαφαίνεται ότι πρόκειται για ομάδα ατόμων που ανήκουν σε μια κοινωνία με εύρωστες οικονομικές δομές και συγκροτημένο πολιτισμικό και ιδεολογικό υπόβαθρο. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι δεν είναι δυνατόν να διευκρινιστεί αν το υπό μελέτη σύνολο αποτελεί αντιπροσωπευτικό τμήμα του μητρικού πληθυσμού, αφού μάλιστα δεν πρόκειται για ταφικό σύνολο αλλά για εγκλεισμό

4. Λ. Κορμαζοπούλου - Δ. Χατζηλαζάρου, *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄6, σ. 521-522.

ατόμων λόγω βίαιου γεγονότος. Ως εκ τούτου, η στατιστική σημαντικότητα του δείγματος, ως επιλεγμένου, εφιστά την προσοχή σε οποιοδήποτε γενικευμένο συμπέρασμα.

Η μελέτη θα συνεχιστεί με την ανασκαφή και αποκάλυψη όλου του ανθρωπολογικού υλικού και την εφαρμογή εργαστηριακών αναλύσεων, όπου είναι εφικτό.

Μέσα στο πλαίσιο της βιβλιογραφίας στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, που υποστηρίζει το επιχείρημα για τη φθίνουσα κοινωνική κατάσταση και υγεία των πληθυσμών, το εν λόγω υλικό, ως «αιρετικό», καταδεικνύει ότι η βιοαρχαιολογική ερμηνεία οφείλει να καθορίζει τη μονάδα ανάλυσης μέσα σε ένα φάσμα παραγόντων που αφορούν τη συγκεκριμένη περιοχή-θέση, με έμφαση στην ενδοποικιλομορφία των εκάστοτε κοινωνιών[5].

ΕΛΕΝΗ ΣΤΡΑΒΟΠΟΔΗ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μ ά ν η

Σπήλαιο Καλαμάκια

Το σπήλαιο Καλαμάκια, το οποίο ανοίγεται στη δυτική ακτή της χερσονήσου της Μάνης, στην είσοδο του όρμου του Οιτύλου, αποτελεί το πιο αντιπροσωπευτικό από τα πολυάριθμα σπήλαια της Μάνης, που είχαν κατοικηθεί στην παλαιολιθική περίοδο. Η επίχωσή του, πάχ. 7 μ., περιέχει πυκνά αρχαιολογικά κατάλοιπα της μέσης παλαιολιθικής (περίπου πριν από 100.000 έως 40.000 χρόνια). Η ανασκαφική έρευνα που διενεργείται εδώ από το 1993 έχει αποκαλύψει πολλές επάλληλες επιφάνειες εγκατάστασης, φέρνοντας στο φως πολύτιμα στοιχεία για τη μέση παλαιολιθική στη Μάνη, τις δραστηριότητες των κατοίκων της και το περιβάλλον τους. Εκτός των άλλων, οι διαδοχικές επιφάνειες εγκατάστασης που έχουν αποκαλυφθεί μαρτυρούν τη χρήση του σπηλαίου από τους νεαντερτάλιους κατοίκους της Μάνης, άλλοτε ως κύριας βάσης εγκατάστασης και άλλοτε ως χώρου σύντομου καταυλισμού. Τα συμπεράσματα αυτής της ανασκαφής δεν αφορούν μόνο τη Μάνη αλλά γενικότερα όλη την Ελλάδα, καθώς πρόκειται για μία από τις ελάχιστες παλαιολιθικές ανασκαφές που διενεργούνται στη χώρα μας, η οποία αποτελούσε, έως πολύ πρόσφατα, terra incognita για την παλαιολιθική αρχαιολογία.

Το 2006 έλαβε χώρα η 13η και τελευταία ανασκαφική περίοδος[6], κατά την οποία ολοκληρώθηκε η ανασκαφή της στρωματογραφικής ενότητας VI[7] (Εικ. 6) και μαζί με αυτή η ανασκαφική έρευνα του σπηλαίου.

Ανασκαφή

Ανασκάφηκε το μοναδικό αρχαιολογικό στρώμα που περιέχεται στη στρωματογραφική ενότητα VI, σε βάθος 0,40 μ. κάτω από το επίπεδο του καννάβου ή Επίπεδο 0 (Εικ. 7).

Το στρώμα αυτό ήταν σχετικά φτωχό σε αρχαιολογικά ευρήματα και αντιστοιχεί σε όχι έντονη χρήση αυτού του τμήματος του σπηλαίου. Καταγράφηκαν 352 ευρήματα, ενώ πολύ περισσότερα συνελέγησαν στο κόσκινο. Αποκαλύφθηκαν αρκετοί κοπρόλιθοι, οι οποίοι διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση, πολλές πέτρες, καθώς και λίγα οστέινα κατάλοιπα μεγάλων θηλαστικών. Στο κόσκινο συνελέγησαν και άφθονα κατάλοιπα μικρών σπονδυλωτών.

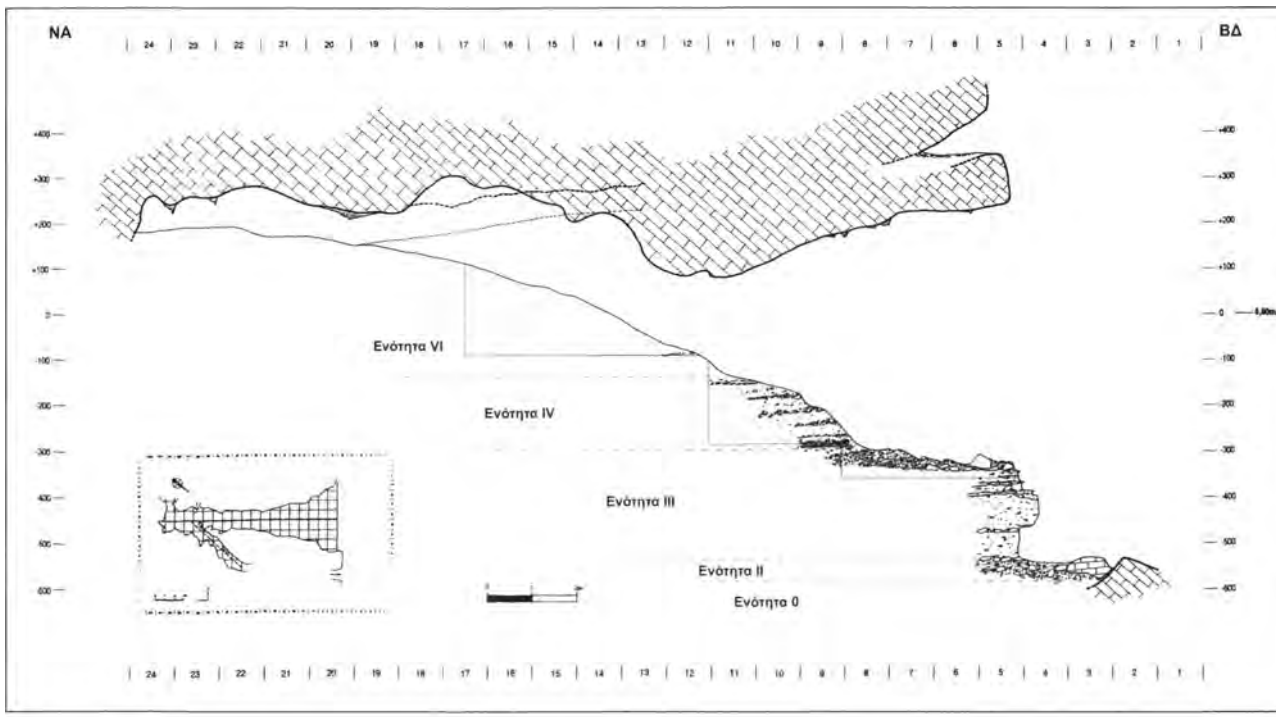
Κατοίκηση. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το στρώμα αυτό περιείχε λίγα αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία φανερώνουν σποραδική χρήση του σπηλαίου. Στην πραγματικότητα, κατά την περίοδο απόθεσης αυτού του στρώματος η κύρια είσοδος του σπηλαίου είχε κλείσει από τα κορήματα[8], ενώ παρέμενε ανοικτή η δευτερεύουσα μικρή

5. *Επιλεγμένη βιβλιογραφία:* Α. Αβραμέα, *Le Péloponnèse du IVe au VIIe siècle changements et persistances,* Paris 1997. P. Brown, *Ο κόσμος της ύστερης αρχαιότητας 150-750 μ.Χ.* (μτφρ. Ε. Σταμπόγλη), Αθήνα 1998. A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity, AD 395-600*, London and New York 1993. Δ. Ζακυνθηνός, Le Grande Bêche dans la tradition historique de l'hellénisme, du septième au neuvième siècle, στο *Χαριστήριον εις Α.Κ. Ορλάνδον*, τ. Α, Αθήναι 1966, σ. 300-324. Π. Θέμελης, Υστερορρωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη, στο Π. Θέμελης - Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη και Ολυμπία, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα 29-30 Μαΐου 1998,* Αθήνα 2002, σ. 20-58. Π. Θέμελης (επιμ.), *Ελεύθερνα* I:1, *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*, Ρέθυμνο 2004. Χ. Μπούρμπου, Παλαιοπαθολογική μελέτη και ανάλυση του πληθυσμού, στο Π. Θέμελης (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινή Ελεύθερνα*, τ. ΙΙ, Ρέθυμνο 2000, σ. 291-319. Η ίδια, The Interaction between a Population and its Environment: Probable Case of Subadult Scurvy from Early Byzantine Greece, *Eres* 11 (2003), σ. 105-114. Η ίδια, Health Patterns of Proto-Byzantine Populations (6th-7th Centuries AD) in South Greece: The Cases of Eleutherna (Crete) and Messene (Peloponnese), *International Journal of Osteoarchaeology* 13 (2003), σ. 303-313. S. Fox, Human Skeletal Remains. στο S.W. Manning, *The Late Roman Church at Maroni Petrera*, Nicosia 2002, σ. 39-40. Η ίδια, Human Skeletal Remains, A Preliminary Report, Appendix 5, στο M. Rautman (επιμ.), A Cypriot Village of Late Antiquity, Klavassos-Kopetra in the Vassilikos Valley, *Journal of Roman Archaeology Supplement Series* 52, Rhode Island 2003, σ. 274-277. I. Hershkovitz, The Tell Mahrad Population in Southern Sinai in the Byzantine Era, *IsExpJ* 38 (1988), σ. 47-58. C. Roberts - K. Manchester, *The Archaeology of Diseases*, New York 1995.

6. Οι ανασκαφικές εργασίες αυτής της περιόδου υποστηρίχθηκαν από το Ίδρυμα Ι.Φ. Κωστόπουλου και το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), ενώ η συντήρηση των ευρημάτων πραγματοποιήθηκε με τη συνδρομή του Ιδρύματος Ψύχα.

7. Υπενθυμίζεται ότι το 2005 είχε ολοκληρωθεί η ανασκαφή της στρωματογραφικής ενότητας IV.

8. Βλ. *BCH* 118 (1994), σ. 556.

Εικ. 6. Μάνη. Σχηματική συνθετική τομή κατά τον άξονα του σπηλαίου Καλαμάκια. Σημειώνονται οι στρωματογραφικές ενότητες και οι ανασκαφικές τομές.

Εικ. 7. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια. Γενική άποψη της ανασκαφικής τομής της στρωματογραφικής ενότητας VI.

σήραγγα που οδηγούσε στο βάθος του σπηλαίου[9]. Το τμήμα που ανασκάφηκε, λοιπόν, βρισκόταν τότε μακριά από την είσοδο και ήταν απόμερο. Κατά συνέπεια η ανθρώπινη δραστηριότητα ήταν ελάχιστη. Εδώ κατέφευγαν κυρίως σαρκοβόρα ζώα (είναι πιθανόν το σημείο αυτό να χρησίμευε και ως καταφύγιο αρκούδων για τη χειμέρια νάρκη τους). Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι έχουν διατηρηθεί πολλοί ακέραιοι κοπρόλιθοι. Το δάπεδο εκείνης της περιόδου ήταν πολύ υγρό, όπως υποδεικνύει ο εμποτισμός των οστών με οξείδια μαγγανίου. Τα λίθινα τέχνεργα ήταν εξαιρετικά σπάνια και περιορίζονται σε μικρά υποπροϊόντα της κατεργασίας.

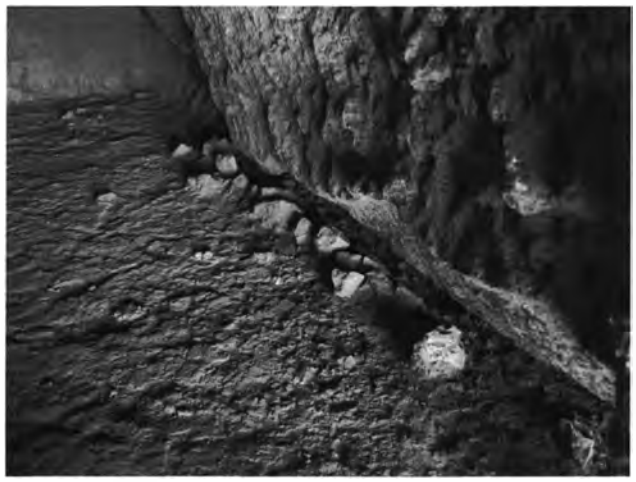
Κατά μήκος της ανατολικής παρειάς αποκαλύφθηκε πυκνή σειρά λίθων, μήκ. 1,40 μ., πιθανότατα τοποθετημένων εκεί από ανθρώπους, προκειμένου να κλείσουν το άνοιγμα που σχηματιζόταν λόγω της έντονα αρνητικής κλίσης της παρειάς (Εικ. 8).

Στο στρώμα αυτό δεν βρέθηκε κανένα κατάλοιπο καύσης (στάχτες ή κάρβουνα).

Οστέινα κατάλοιπα. Τα οστέινα κατάλοιπα είναι λίγα. Περιορίζονται σε θραύσματα μακρών οστών («σχίζες»), τα οποία είναι δύσκολο να προσδιοριστούν. Αξίζει να αναφερθεί η παρουσία κοπτήρων λιονταριού (Panthera leo) και αρκούδας (Ursus arctos), καθώς και γνάθοι πλατωνιού (Dama dama). Επιπλέον βρέθηκαν λίγα κατάλοιπα ελαφιού (Cervus elaphus) και αγριοκάτσικου (Capra sp.). Όλα τα οστέινα κατάλοιπα είναι εμποτισμένα με οξείδια του μαγγανίου και έχουν μαύρο χρώμα.

Λίθινα τέχνεργα. Τα λίθινα τέχνεργα είναι εξαιρετικά σπάνια. Βρέθηκαν μόνο λίγες φολίδες δίχως δευτερογενή επεξεργασία, καθώς και σημαντικότερος αριθμός μικροαπολεπισμάτων.

9. Ό.π., σ. 540.

Εικ. 8. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια. Πυκνή σειρά λίθων κατά μήκος της ανατολικής παρειάς.

Εικ. 9. Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια. Προστασία των παρειών των ανασκαφικών τομών με τοίχους από ξερολιθιά, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής.

Χρονολογήσεις

Το αρχαιολογικό στρώμα που ανασκάφηκε αντιστοιχεί στην τελευταία φάση χρήσης του σπηλαίου και, συνεπώς η χρονολόγησή του είναι μεγάλης σπουδαιότητας. Δυστυχώς, όμως, στο θέμα αυτό συναντώνται σημαντικές δυσκολίες, με συνέπεια η χρονολόγησή του να είναι, προς το παρόν τουλάχιστον, αδύνατη. Τα εξαιρετικά σπάνια λίθινα τέχνεργα δεν προσφέρονται για διάγνωση της αρχαιολογικής περιόδου στην οποία ανήκουν και ειδικότερα αν βρισκόμαστε ακόμη στη μέση παλαιολιθική ή όχι. Τα οστέινα κατάλοιπα από την άλλη δεν προσφέρονται για απόλυτη χρονολόγηση, καθώς είναι εμποτισμένα με οξείδια του μαγγανίου, ενώ δεν βρέθηκε κανένα κατάλοιπο καύσης (κάρβουνο) που θα μπορούσε να χρονολογηθεί.

Προστασία παρειών της ανασκαφής

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής, οι παρειές των ανασκαφικών τομών προστατεύτηκαν με τοίχους από ξερολιθιά, προκειμένου να μην καταρρεύσουν αργότερα, όπως παρατηρείται, δυστυχώς, σε πάρα πολλές παλαιές ανασκαφές. Αφού καλύφθηκαν με γεωύφασμα, στη συνέχεια χτίστηκε η ξερολιθιά (Εικ. 9). Με τον τρόπο αυτό οι κατακόρυφες παρειές, που φθάνουν έως 2 μ. ύψος, θα διατηρηθούν στη θέση τους, ενώ θα είναι σχετικά εύκολη η μελλοντική αποκάλυψή τους, σε περίπτωση που κριθεί σκόπιμη η επανεξέτασή τους ή η λήψη δειγμάτων για εργαστηριακές αναλύσεις.

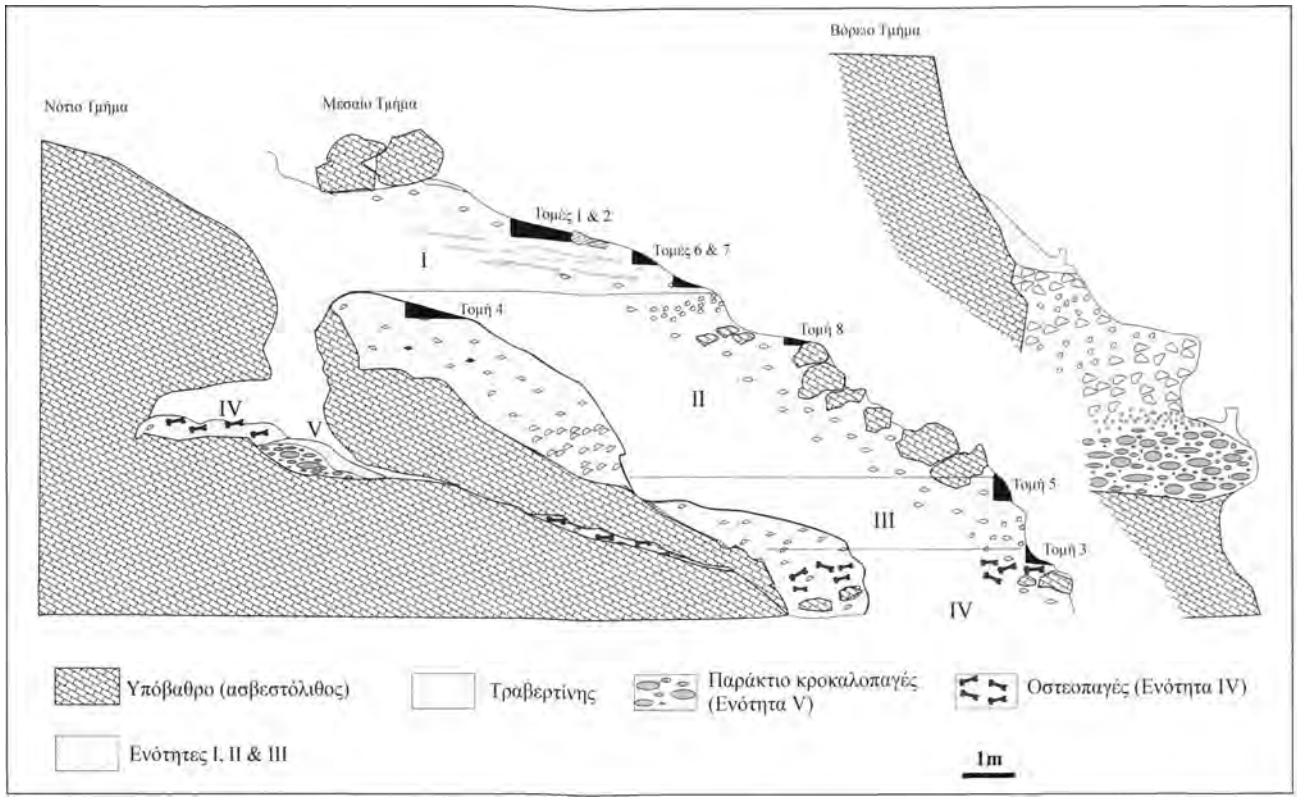
ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΝΤΑΡΛΑΣ

Γύθειο

Θέση Λακωνίς, σύμπλεγμα σπηλαίων

Το 2006 συνεχίστηκε η ανασκαφή στο σύμπλεγμα σπηλαίων Λακωνίς Γυθείου[10]. Όπως έχει ήδη αναφερθεί (*ΑΔ* 1999, 2000, 2001-2004), η θέση Λακωνίς βρίσκεται 3 χλμ. βορειοανατολικά του Γυθείου, στο ανατολικό παράκτιο άκρο της κοιλάδας Σελινίτσα. Πρόκειται για σύμπλεγμα πέντε καρστικών εγκοίλων, τα οποία αναπτύσσονται σε μήκος 200 μ. περίπου επί της σημερινής ακτογραμμής. Τα έγκοιλα διασώζουν ισχυρά λιθοποιημένες αποθέσεις της μέσης και ανώτερης παλαιολιθικής που χρονολογούνται από το 120.000-20.000 Π.Σ. Η Θέση 1, σπήλαιο, του οποίου η οροφή έχει κατακρημνιστεί, διασώζει την πληρέστερη στρωματογραφική ακολουθία ύψ. 7 μ. Τμήμα της ακολουθίας αυτής βρί-

10. Την επιστημονική ομάδα του προγράμματος αποτελούν από πλευράς ΕΠΣΝΕ οι: Ε. Παναγοπούλου (διεύθυνση ανασκαφής και ανάλυση λιθοτεχνιών), Π. Καρκάνας (γεωλογία-μικρομορφολογία) και Γ. Τσαρτσίδου (ανάλυση φυτολίθων). Από τη ΙΒ΄ ΕΠΚΑ συμμετέχει η Ε. Κοτζαμποπούλου (ανάλυση καταλοίπων πανίδας), από το Max Planck Institute of Evolutionary Anthropology, Λειψία, η Κ. Χαρβάτη (φυσική ανθρωπολογία), από το Royal Holloway University, Λονδίνο, η Π. Ελεφάντη (ανάλυση λιθοτεχνιών) και από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων στο Αγρίνιο η Μ. Ντίνου (ανθρακολογία). Κατά την ερευνητική περίοδο 2006 συμμετείχαν επίσης από την ΕΠΣΝΕ οι: Τ. Βάιλας, σχεδιαστής, και Ά. Βαζαίου, συντηρήτρια, και οι μόνιμοι πια συνεργάτες του προγράμματος αρχαιολόγοι Π. Τριανταφυλλόπουλος, Χ. Γαρεφαλλάκης, Β. Τουρλούκης, Γ. Βοσκός, Σ. Λεκάκης, Ν. Βαβλέκας, Ν. Thompson, Φ. Κωφίδου, Δ. Μουτσίου και Τ. Γεωργιόπουλος. Η συμβολή όλων ήταν πολύτιμη και τους ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης τη σχεδιάστρια της Εφορείας Δ. Μπακογιαννάκη για τη σχεδίαση των λίθινων τεχνέργων.

Εικ. 10. Γύθειο. Θέση Λακωνίς. Συνθετική απεικόνιση της στρωματογραφικής ακολουθίας της Θέσης 1. Σημειώνονται οι λιθοστρωματογραφικές ενότητες και η θέση των ανασκαφικών τομών (εκτός της Τομής 9).

σκεται κάτω από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας λόγω των περιοδικών επικλύσεων του τέλους του Ανώτερου Πλειστοκαίνου και του Ολοκαίνου[11].

Κατά την ανωτέρω ερευνητική περίοδο έγιναν οι εξής εργασίες:

Στρωματογραφική μελέτη

Η στρωματογραφία της Θέσης 1 έχει παρουσιαστεί αναλυτικά στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* 2002-2004. Όπως αναφέρεται εκεί, η ύψους 7 μ. ακολουθία υποδιαιρέθηκε σε πέντε λιθοστρωματογραφικές ενότητες (I-V), οι οποίες αριθμήθηκαν από πάνω προς τα κάτω. Η Λιθοστρωματογραφική Ενότητα I, που εντοπίζεται στο μεσαίο τμήμα της ακολουθίας, στον κεντρικό χώρο του σπηλαίου, έχει πάχος 1,75 μ. και αποτελείται από δύο συμπλέγματα εστιών κατά χώραν. Ο αδιατάρακτος χαρακτήρας αυτών των επιχώσεων τεκμαίρεται από τις παρατηρήσεις πεδίου, τη συνάφεια των πολιτισμικών συνόλων και τις ιζηματολογικές και μικρομορφολογικές αναλύσεις. Για το 2006 το ζητούμενο της γεωλογικής μελέτης ήταν λοιπόν η κατανόηση των διαδικασιών σχηματισμού των Λιθοστρωματογραφικών Ενοτήτων II, III και IV (Εικ. 10) και του Άνω Οστεοπαγούς στο βόρειο τμήμα της ακολουθίας. Δεδομένου ότι όλες οι παλαιολιθικές θέσεις έχουν υποστεί ισχυρές μετα-αποθετικές διεργασίες, πρωταρχικό μας στόχο αποτέλεσε ο προσδιορισμός του βαθμού αυτών των διαταράξεων και των επιπτώσεών τους στην αλλοίωση της στρωματογραφικής συνάφειας των συνόλων μας και, κατά συνέπεια, στην ερμηνεία της ακολουθίας.

Με βάση τις παρατηρήσεις πεδίου και τη συγκριτική μελέτη των πολιτισμικών συνόλων, το Άνω Οστεοπαγές που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της ακολουθίας, συσχετίστηκε στρωματογραφικά με την Ενότητα Ιβ (Τομή 1). Αποσαφηνίστηκε επίσης ότι η περιοχή αυτή αποτελούσε αρχικά μια ξεχωριστή αίθουσα του σπηλαίου, της οποίας η οροφή κατακρημνίστηκε. Έτσι, η ιζηματογενής ακολουθία έχει υποστεί μικρές μόνο μετα-αποθετικές μετακινήσεις οφειλόμενες στη βραχόπτωση και τα εμπεριεχόμενα πολιτισμικά κατάλοιπα είναι κατά χώραν (sensu lato).

11. Για αναλυτική παρουσίαση της θέσης Λακωνίς και των αποτελεσμάτων της έρευνας, βλ. E. Panagopoulou - P. Karkanas - G. Tsartsidou - E. Kotjabopoulou - M. Ntinou, Late Pleistocene Archaeological and Fossil Human Evidence from Lakonis Cave, Southern Greece, *Journal of Field Archaeology* 29, 3/4, Autumn 2002-Winter 2004, σ. 323-349.

Όπως αποκαλύφθηκε ανασκαφικά, η επαφή των Ενοτήτων Ι και ΙΙ αποτελείται από ένα μείζον επεισόδιο βραχόπτωσης σε υψόμετρο 4,50 μ. πάνω από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας. Οι διαδικασίες σχηματισμού της Ενότητας ΙΙ είναι εξαιρετικά σύνθετες και μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: α) διαδοχικά επεισόδια κατακρήμνισης του στεγάστρου, β) αναδιανομή των αποθέσεων από περιορισμένης έκτασης κολλουβιακές διεργασίες, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα κυρίως οριζόντια και δευτερευόντως κάθετη μετακίνηση μέρους των αρχαιολογικών συνόλων. Παρά τις επαναποθέσεις υλικού, η ανασκαφική διερεύνηση της Ενότητας ΙΙ κατέδειξε ότι επιμέρους ορίζοντες διασώζουν πολιτισμικά σύνολα σε πρωτογενή απόθεση.

Η επαφή των ενοτήτων ΙΙ και ΙΙΙ αποτελεί ένα άλλο μείζον επεισόδιο βραχόπτωσης σε υψόμετρο 2,20 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας. Η Ενότητα ΙΙΙ έχει πάχος 1 μ. Η ανασκαφική διερεύνηση αποκαλύπτει ότι το αρχαιολογικό υλικό εμφανίζει αδρή διαστρωμάτωση, γεγονός που οφείλεται είτε σε ανθρωπογενείς παράγοντες είτε σε μετα-αποθετικές μετακινήσεις, δηλαδή διαδικασίες κλιτύος. Η λεπτομερής ανάλυση των ανασκαφικών στοιχείων και ιδιαίτερα η στατιστική επεξεργασία της διεύθυνσης και της κλίσης των ευρημάτων, αναμένεται να συμβάλουν στην αποσαφήνιση της ταφονομίας της Ενότητας ΙΙΙ.

Κατά την ανασκαφική περίοδο 2006 παρατηρήσαμε ότι η Ενότητα IV υπόκειται σαφώς της Ενότητας ΙΙΙ, επιβεβαιώνοντας έτσι τη στρωματογραφική ακεραιότητα της ακολουθίας της Θέσης 1. Η Ενότητα IV ή Κατώτερο Οστεοπαγές (Εικ. 10) έχει πάχος 1,20 μ. και αποτελείται από τμήματα μακρών οστών και γνάθων έντονα θρυμματισμένων κατά χώραν. Η παρατήρηση αυτή υποδηλώνει τη συμβολή ανθρωπογενών αποθετικών παραγόντων, ο βαθμός όμως μετακίνησης των συνόλων είναι προς το παρόν αδιευκρίνιστος.

Ανασκαφική διερεύνηση

Οι στόχοι και ο σχεδιασμός της ανασκαφικής μεθοδολογίας έχουν περιγραφεί αναλυτικά στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* 1999-2004. Οι επιμέρους στόχοι της ανασκαφικής περιόδου 2006 ήταν οι εξής: α) η διερεύνηση του στρωματογραφικού/πολιτισμικού ορίζοντα της Ενότητας Ια (Τομή 2), ο οποίος διασώζει κατάλοιπα της πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής[12] σε στρωματογραφική συνάφεια με ένα δόντι ανθρώπου Νεάντερταλ[13], β) η συνέχιση της ανασκαφής στο χώρο της μεγάλης εστίας (Ενότητα Ιβ, Τομή 1) με στόχο να προσδιοριστεί, εάν τα διάσπαρτα τμήματα βράχων που εντοπίστηκαν κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, συνιστούν διακοπή της ακολουθίας, ή εάν τα επάλληλα επεισόδια καύσης συνεχίζονται σε μεγαλύτερο βάθος, γ) η συνέχιση της ανασκαφικής διερεύνησης των Τομών 7 και 8 στην επαφή των Ενοτήτων ΙΙ και ΙΙΙ με στόχο την αποκάλυψη της βραχόπτωσης και το συσχετισμό των επιχώσεών τους με τις ανασκαπτόμενες στην Τομή 4, δ) η αποκάλυψη της επαφής των Ενοτήτων ΙΙΙ και IV στην Τομή 3, και ε) ο εμπλουτισμός των πολιτισμικών συνόλων του Άνω Οστεοπαγούς και ο συσχετισμός τους με τα ανασκαπτόμενα στο κύριο τμήμα της ακολουθίας. Έτσι συνεχίστηκε η ανασκαφή σε μονάδες μερικώς ερευνημένες κατά τα προηγούμενα έτη (Τομές 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8) στο κεντρικό και βόρειο (Τομή 9) τμήμα της ακολουθίας. Στις περιοχές αυτές διανοίχθηκαν και νέα τετράγωνα. Συνολικά, η ανασκαφή διεξήχθη σε 40 μονάδες του ανασκαφικού καννάβου, που ισοδυναμούν σε επιφάνεια 10 τ.μ., και σε ποικίλα βάθη. Από άποψη ανασκαφικής μεθοδολογίας δεν προέκυψε ανάγκη μεταβολής της ακολουθούμενης πρακτικής (βλ. *ΑΔ* 1999 και 2002-2004).

Οι Τομές 1 και 2 βρίσκονται στη Λιθοστρωματογραφική Ενότητα Ι. Στην Τομή 1 ανασκάπτεται σύμπλεγμα εστιών κατά χώραν: πρόκειται για επάλληλες, αλληλοεπικαλυπτόμενες, διακριτές ως προς την υφή και το χρώμα, λιθοποιημένες ενστρώσεις καύσεων, που δηλώνουν επαναλαμβανόμενη και εντατική χρήση του χώρου. Για τον εντοπισμό διακριτών επεισοδίων καύσης σε αυτό το «παλίμψηστο» χρησιμοποιούμε την ανασκαφική τεχνική της οριζόντιας αποκάλυψης (décapage), η οποία επιτρέπει την παρακολούθηση και ταυτοποίηση μικροστρωματιδίων πάχ. 0,01-0,02 μ. σε διάφορες ανασκαφικές μονάδες με παράλληλο έλεγχο της κάθετης αλληλουχίας των στρωμάτων. Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο αποκαλύφθηκε, σε βάθος 5,45 μ. από την επιφάνεια, νέος ορίζοντας καύσης, διαμ. 1 και πάχ. 0,10 μ. περίπου. Η καύση παρουσιάζει ισχυρή κλίση Β.-ΒΔ. και κατεύθυνση Α.-Δ. Τα διάσπαρτα στην περιφέρειά της τμήματα βράχων φαίνεται ότι δεν συνιστούν μείζον επεισόδιο βραχόπτωσης και η ακολουθία συνεχίζεται σε μεγαλύτερο βάθος. Η τεχνολογία των λίθινων εργαλειακών συνόλων και η ραδιοχρονολόγηση δειγμάτων άνθρακα (39.640±1.000, 43.150±1.790 και 43.335±1.800) πιστοποιούν την επανειλημμένη χρήση της εστίας κατά το τέλος της μέσης παλαιολιθικής.

12. Τα στρωματογραφικά, πολιτισμικά και χρονολογικά δεδομένα της φάσης αυτής παρουσιάζονται αναλυτικά στο P. Elefanti - E. Panagopoulou - P. Karkanas, The Transition from the Middle to the Upper Palaeolithic in the Southern Balkans: the Evidence from the Lakonis I Cave, Greece, *Eurasian Prehistory* 5, 2 (2007).

13. Το εύρημα παρουσιάστηκε διεξοδικά στο K. Harvati - E. Panagopoulou - P. Karkanas. First Neanderthal Remains from Greece: the Evidence from Lakonis, *Journal of Human Evolution* 45 (2003), σ. 465-473.

Στην Τομή 2 διανοίχθηκαν δύο νέες ανασκαφικές μονάδες προς Δ. των προηγουμένων, στο υψηλότερο σημείο της ακολουθίας (υψόμ. 6,24 μ. από το επίπεδο της θάλασσας), με στόχο την οριζόντια διερεύνηση του συμπλέγματος εστιών και τον εμπλουτισμό των αρχαιολογικών συνόλων. Από βάθος 6,24 ως 5,95 μ. από την επιφάνεια ανασκάφηκαν αδιατάρακτες κατά χώραν επιχώσεις εστίας. Όπως πάντα στις εστίες, η διασπορά των αρχαιολογικών καταλοίπων δηλώνει τη χωροταξική διευθέτηση των προϊστορικών δραστηριοτήτων: στις τέφρες per se η πυκνότητα των ευρημάτων είναι χαμηλή, ενώ στην περιφέρειά τους αυξάνεται κατακόρυφα. Οι ραδιοχρονολογήσεις (38.240±1.160, 42.800±1700 και 44.500±2.330) και κυρίως οι χαρακτήρες των εργαλειακών συνόλων παραπέμπουν στην πρώιμη ανώτερη παλαιολιθική (πολιτισμική φάση γνωστή και ως «μετάβαση» από τη μέση στην ανώτερη παλαιολιθική).

Η ανασκαφή συνεχίστηκε στην Τομή 6 που διανοίχθηκε το 2003 στην επαφή των Ενοτήτων Ι και ΙΙ. Το κατώτερο τμήμα της Ενότητας Ι σε βάθος 5,20-4,50 μ. αποτελείται από επιχώσεις αργιλοϊλύος με εξαιρετικά υψηλή πυκνότητα πολιτισμικών καταλοίπων κατά χώραν. Ο αδιατάρακτος χαρακτήρας αυτού του ορίζοντα τεκμαίρεται από την παρουσία διακριτών φακών καύσης και τη σχετικά υψηλή συχνότητα λίθινων τεχνέργων που προέκυψαν από την κατεργασία της ίδιας μονάδας πρώτης ύλης («refits and conjoins»). Κάτω από αυτόν τον ορίζοντα σε βάθος 4,50-4,20 μ. η ανασκαφή αποκάλυψε τμήματα βραχόπτωσης (υποχώρησης του στεγάστρου), η οποία όπως προαναφέρθηκε αποτελεί την επαφή των Ενοτήτων Ι και ΙΙ. Για την επόμενη ανασκαφική περίοδο σχεδιάζουμε την απομάκρυνση των βράχων και τη συνέχιση της διερεύνησης των επιχώσεων.

Συνοψίζοντας, η ανασκαφή στις Τομές 1, 2, και 6 κατέδειξε ότι η Λιθοστρωματογραφική Ενότητα Ι έχει πάχος 1,75 μ. (6,25-4,50 μ. πάνω από το επίπεδο της θάλασσας) και υποδιαιρείται με βάση το πολιτισμικό της περιεχόμενο σε τρεις υποενότητες από πάνω προς τα κάτω: Ια, σύμπλεγμα εστιών με πολιτισμικά κατάλοιπα της πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής, Ιβ, σύμπλεγμα εστιών που χρονολογείται στα τέλη της μέσης παλαιολιθικής, και Ιγ, αδιατάρακτος ορίζοντας με διακριτούς, σποραδικούς φακούς καύσης και πολιτισμικά κατάλοιπα της μέσης παλαιολιθικής.

Η Λιθοστρωματογραφική Ενότητα ΙΙ, η οποία έχει πάχος περίπου 2,30 μ. (4,50-2,20 μ.) διερευνάται στις Τομές 4, 7 και 8. Στη Τομή 4, η οποία έχει διανοιχθεί στο νότιο τμήμα της Θέσης 1 σε επαφή με τα πλευρικά τοιχώματα του πρώην σπηλαίου ανασκάπτεται σχετικά λιθοποιημένη αμμούχος ιλύς, εξαιρετικά πλούσια σε πολιτισμικά κατάλοιπα (λίθινα τέχνεργα και κατάλοιπα πανίδας). Στην περιοχή αυτή, όπως και στο βόρειο τμήμα του σπηλαίου, δεν εντοπίζονται φακοί καύσης, γεγονός που παραπέμπει σε διαφορετική χωρική κατανομή των δραστηριοτήτων κατά τα διάφορα επεισόδια χρήσης της Θέσης 1. Στις Τομές 7 και 8, στο μεσαίο τμήμα της ακολουθίας, τα τμήματα βράχων εναλλάσσονται με επιχώσεις αργιλοϊλύος που προφανώς συμπαρασύρθηκαν από τη βραχόπτωση και διασώζουν πλούσια λίθινα σύνολα και κατάλοιπα πλειστοκαινικής πανίδας. Με βάση τους χαρακτήρες των εργαλειακών συνόλων και τις παρατηρήσεις πεδίου, έγινε φέτος ο συσχετισμός – στρωματογραφικός και πολιτισμικός – των οριζόντων που αποκαλύπτονται στις Τομές 4, 7 και 8.

Η επαφή των Ενοτήτων ΙΙ και ΙΙΙ σημαίνεται από άλλο ένα επεισόδιο βραχόπτωσης σε υψόμετρο 2,20 μ. από το επίπεδο της θάλασσας. Η Ενότητα ΙΙΙ έχει πάχος 1 μ. περίπου και διερευνάται στην Τομή 5. Εκεί ανασκάφηκαν μέχρι βάθ. 1 μ. περίπου επιχώσεις με κατάλοιπα καύσης σε μικρής έκτασης επαναπόθεση και ορίζοντες με λατύπες. Η πυκνότητα υλικού είναι και εδώ εξαιρετικά υψηλή, ενώ τα λίθινα τέχνεργα παραπέμπουν σε πρωιμότερες φάσεις της μέσης παλαιολιθικής. Όπως αναφέρθηκε ήδη, η ανασκαφή αποκάλυψε σε βάθος 1,20 μ. ότι η Λιθοστρωματογραφική Ενότητα IV (Κατώτερο Οστεοπαγές) υπόκειται σαφώς της ΙΙΙ, επιβεβαιώνοντας ότι η ακολουθία της Θέσης 1 είναι στο σύνολό της κατά χώραν με μικρής έκτασης μετακινήσεις υλικού εντός των επί μέρους λιθοστρωματογραφικών ενοτήτων.

Τέλος, στην Τομή 9, στο βόρειο τμήμα της ακολουθίας, ανασκάφηκαν και φέτος επιχώσεις με εξαιρετικά υψηλή πυκνότητα θραυσμάτων οστών. Ο ορίζοντας αυτός αποτελεί πραγματικό οστεοπαγές με διάσπαρτα λίθινα τέχνεργα και τμήματα ξυλάνθρακα. Εντοπίστηκαν επίσης μερικά θαλάσσια όστρεα και ένας θυρεός χελώνας. Η πυκνότητα και το μέγεθος των οστών, η απουσία καύσεων, οι κλίσεις και η στρωματογραφική συνάφεια των ευρημάτων υποδηλώνουν ότι η περιοχή αυτή, η οποία αποτελούσε, όπως αναφέρθηκε χωριστή αίθουσα του σπηλαίου, λειτούργησε πιθανότατα ως χώρος απόρριψης οστών ή κατεργασίας σφαγίων. Η ανάλυση των ζωοαρχαιολογικών συνόλων, η οποία είναι σε εξέλιξη, θα συμβάλει στην απάντηση αυτού του ερωτήματος. Σημειώνεται εδώ ότι η χωροταξική διευθέτηση των παλαιολιθικών δραστηριοτήτων, ιδιαίτερα στον περιορισμένο χώρο των σπηλαίων, αποτελεί πρώτης τάξεως ερευνητικό ζητούμενο και σχετίζεται με όψεις της νοητικής και κοινωνικής οργάνωσης των πληθυσμών Νεάντερταλ[14].

Συντήρηση ευρημάτων. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου έγινε από τη συντηρήτρια Ά. Βαζαίου καθαρισμός και στερέωση των ευπαθών ευρημάτων (οστών και

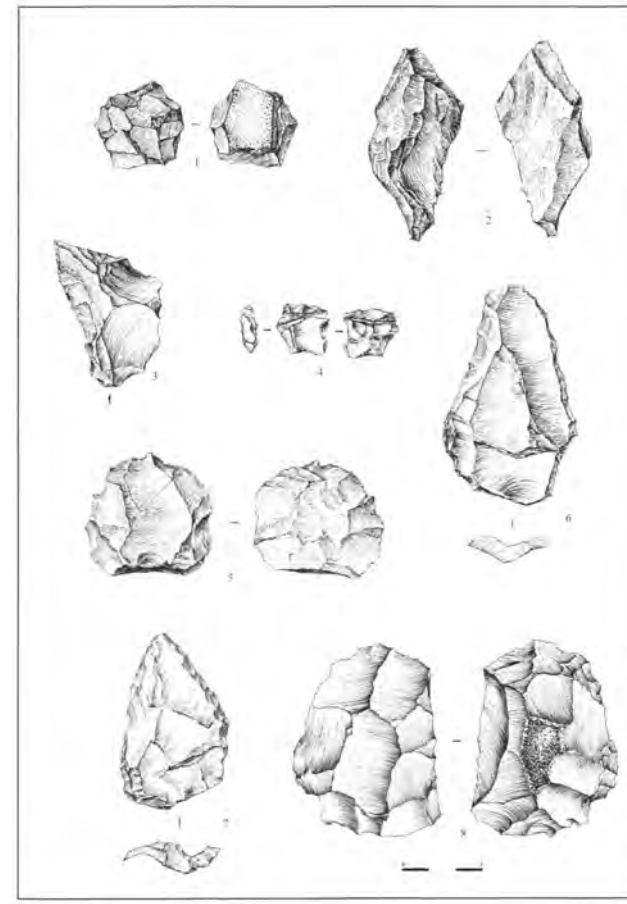
14. Πρβλ. ενδεικτικά άρθρα στο συλλογικό τόμο E. Hovers - S.L. Kuhn (επιμ.), *Transitions before the Transition. Evolution and Stability in the Middle Paleolithic and the Middle Stone Age,* Springer, New York 2006.

οστρέων) και καθαρισμός των λίθινων τεχνέργων από τα κατάλοιπα της συμπαγοποιημένης επίχωσης που καλύπτει την επιφάνειά τους και δυσχεραίνει το έργο της ταξινόμησης και κατηγοριοποίησής τους.

Χρονολογήσεις. Το 2003 είχε γίνει δειγματοληψία του κροκαλοπαγούς, που αποτελεί τον κατώτερο ορίζοντα της Θέσης 1 (Λιθοστρωματογραφική Ενότητα V). Τα δείγματα αναλύθηκαν με τη μέθοδο της Οπτικής Θερμοφωταύγειας (OSL) από τους N. Mercier και H. Valladas στα εργαστήρια του CNRS, στη Γαλλία, και χρονολογήθηκαν αρχικά στο Ισοτοπικό Στάδιο 5e, δηλαδή στα 130.000-120.000 χρόνια πριν από σήμερα. Δεδομένου ότι η ενότητα αυτή είναι στείρα ευρημάτων και υπόκειται του ανθρωπογενούς ορίζοντα της Ενότητας IV, η χρονολόγηση αυτή μας δίνει το terminus post quem για την έναρξη χρήσης της Θέσης 1. Σημειώνεται ότι η θέση αποκαλύφθηκε μετά την απόσυρση της θάλασσας, της οποίας το υψηλό επίπεδο κατά το Ισοτοπικό Στάδιο 5e την κατέκλυζε.

Το 2006 αναλύθηκαν επίσης με τη μέθοδο Σειρών Ουρανίου (U-Series/TIMMS) από τη Mathews της Γεωλογικής Εταιρείας του Ισραήλ τα δείγματα σπηλαιοθεμάτων που επικάλυπταν το ανωτέρω κροκαλοπαγές. Και αυτά χρονολογήθηκαν στο Ισοτοπικό Στάδιο 5e σε πλήρη συμφωνία με τα αποτελέσματα της Οπτικής Θερμοφωταύγειας, επιβεβαιώνοντας έτσι την αρχική μας εκτίμηση ότι η θέση κατοικήθηκε αρχικά μετά τα 130.000 χρόνια πριν από σήμερα.

Ευρήματα. 1) Λίθινα εργαλειακά σύνολα. Πλούσια εργαλειακά σύνολα (περίπου 8.000 λίθινα τέχνεργα, 21000>0,02 μ.) αποκαλύφθηκαν στις ανασκαφικές τομές (Εικ. 11). Όπως έχει ήδη αναφερθεί (*ΑΔ* 2001, 2002-2004), είναι κατασκευασμένα κυρίως σε κροκεάτη λίθο και δευτερευόντως σε μαύρο ανακρυσταλλωμένο πυριτόλιθο· χαλαζίας και χαλαζίτης χρησιμοποιήθηκαν σε μικρά ποσοστά, ενώ καταγράφηκαν και σποραδικές εμφανίσεις σχιστόλιθου. Τα σύνολα όλων των τομών, πλην της Τομής 2, αποδίδονται στη μέση παλαιολιθική. Για την κατασκευή τους έχει χρησιμοποιηθεί το φάσμα των τεχνικών Levallois, ενώ συμπεριλαμβάνουν όλους τους συνήθεις εργαλειακούς τύπους, γνωστούς από την Ελλάδα[15] και την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου[16].

Εικ. 11. Γύθειο. Θέση Λακωνίς. Λίθινα τέχνεργα από τη θέση Λακωνίς 1. Μέση παλαιολιθική: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8. Πρώιμη ανώτερη παλαιολιθική: 4.

Τα εργαλειακά σύνολα της Τομής 2 υποδηλώνουν την παρουσία της πρώιμης ανώτερης παλαιολιθικής, μιας φάσης που πρόσφατα τεκμηριώνεται στην Ευρώπη και την ανατολική Μεσόγειο[17].

2) Κατάλοιπα πανίδας. Ταυτοποιήθηκαν τα εξής είδη: ελαφίδες, με κυριότερο εκπρόσωπο το ζαρκάδι και κατά δεύτερο λόγο το ελάφι και το πλατώνι, χοίροι, βοοειδή και ένας εκπρόσωπος της οικογένειας των ρινοκερωτιδών. Η σύνθεση της πανίδας παραπέμπει σε περιβάλλον με σημαντική βιοποικιλότητα.

3) Ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα. Το 2002 ένα ανθρώπινο δόντι εντοπίστηκε στην Τομή 2. Το δόντι αυτό αποτελεί το μόνο, μέχρι σήμερα, δημοσιευμένο κατάλοιπο Νεάντερταλ από τον ελλαδικό χώρο. Το 2006 σε συνέχεια της

15. Πρβλ. Ε. Παναγοπούλου, Τα μέσα παλαιολιθικά εργαλειακά σύνολα του σπηλαίου Θεόπετρας: συμβολή στη μελέτη των τεχνολογικών μεταβολών κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας. Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα, 6-7 Νοεμβρίου 1998*, Αθήνα 2000, σ. 139-161.

16. Πρβλ. άρθρα στο συλλογικό τόμο G.N. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina 1994, BSA Studies* 3 (1999).

17. Πρβλ. άρθρα στο συλλογικό τόμο P.J. Brantigham - S.L. Kuhn - K.W. Kerry (επιμ.), *The Early Upper Palaeolithic beyond Western Europe*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2004.

ΥΠΠΟ/ΣΥΝΤ/Φ44/3126/27-6-2006 Απόφασης του Υπουργείου Πολιτισμού, μεταφέρθηκε στο Τμήμα Εξελικτικής Ανθρωπολογίας του Ινστιτούτου Max Planck της Λειψίας για τη διενέργεια ειδικών αναλύσεων, που ως στόχο έχουν την πληρέστερη κατανόηση της παλαιοβιολογίας και της συμπεριφοράς των Νεάντερταλ της νότιας Ευρώπης. Οι αναλύσεις διενεργούνται υπό την επίβλεψη και το συντονισμό της Κ. Χαρβάτη, συνεργάτιδας της ανασκαφής και περιλαμβάνουν: α) υψηλής ευκρίνειας αξονική τομογραφία, β) χρονολόγηση με τη μέθοδο AMS, γ) ανάλυση αρχαίου DNA, δ) ανάλυση σταθερών ισοτόπων και ε) ιστολογική μελέτη της μικροδομής της αδαμαντίνης. Μέχρι στιγμής έχει ολοκληρωθεί η υψηλής ευκρίνειας αξονική τομογραφία και έχει παραχθεί τρισδιάστατο ψηφιακό μοντέλο του δοντιού, καθώς και υψηλής ευκρίνειας εκμαγεία. Τα ανωτέρω μπορούν να χρησιμοποιηθούν για τη διενέργεια ευρέος φάσματος αναλύσεων, χωρίς να διακινδυνεύεται η ακεραιότητα του σπάνιου αυτού ευρήματος.

Συνοψίζοντας, η έρευνα πεδίου κατά την ερευνητική περίοδο 2006 στην παλαιολιθική θέση Λακωνίς εστιάστηκε στη συνέχιση του ανασκαφικού έργου και στη διαλεύκανση των γεωμορφολογικών, ταφονομικών και πολιτισμικών διαδικασιών που συνέβαλαν στη δημιουργία της θέσης. Ο εμπλουτισμός των αρχαιολογικών συνόλων, ποσοτικά και ποιοτικά, υπήρξε σημαντικός, ενώ η συνεργασία ειδικών επιστημόνων από διάφορα γνωστικά πεδία επέτρεψε την ένταξη της αρχαιολογικής μαρτυρίας σε ευρύτερες συνθέσεις. Η έρευνα στη θέση Λακωνίς είναι η μόνη παλαιολιθική ανασκαφή που διενεργείται αυτή τη στιγμή στην Ελλάδα και λειτουργεί ως εργαστήριο εκπαίδευσης μεταπτυχιακών φοιτητών στους στόχους και τη μεθοδολογία της εργασίας πεδίου, αλλά και στον τρόπο πρόσκτησης, καταγραφής και ερμηνείας των δεδομένων της έρευνας. Έτσι, παρά τις εξαιρετικές δυσκολίες που παρουσιάζει τόσο η πρόσβαση στη θέση όσο και η ίδια η ανασκαφική διαδικασία, προγραμματίζεται η συνέχισή της στα επόμενα χρόνια.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ - ΜΑΡΙΑ ΝΤΙΝΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΦΘΙΩΤΙΔΑΣ

Γ λ ύ φ α

Θέση Αντρώνα

Τον Απρίλιο 2006 στη ΙΔ΄ ΕΠΚΑ, έγινε η μελέτη των ανθρωπολογικών οστεολογικών καταλοίπων από τη θέση Αντρώνα, Γλύφας Φθιώτιδας, που ανασκάφηκαν από την εν λόγω Εφορεία υπό τη διεύθυνση της Μ. Παπακωνσταντίνου. Το υλικό προέρχεται από δύο τύμβους που χρονολογούνται από τη ΜΕ ΙΙΙ έως την ΥΕ ΙΙΑ περίοδο. Το οστεολογικό υλικό των τάφων των τύμβων αποτελείται από: α) αρθρωμένες ή ημιαρθρωμένες, πρωτογενείς, κατά χώραν ταφές και β) σύνολα από αναμεμειγμένα οστά, που προέρχονται από αναταραγμένες πρωτογενείς ταφές ή ανακομιδές. Η διατήρηση των οστών ήταν μέτρια, με αποτέλεσμα τα περισσότερα να είναι εύθραυστα και κατακερματισμένα και ελάχιστα να σώζονται ακέραια. Έγινε καθαρισμός, καταγραφή και μελέτη των οστών. Η καταγραφή του υλικού έγινε με βάση τα πρωτόκολλα για ολόκληρους σκελετούς και/ή αναμεμειγμένα οστά των Buikstra και Ubelaker (1994) και από τη μελέτη του προσδιορίστηκε: α) ο ελάχιστος αριθμός των ατόμων πού ανασκάφηκαν, β) η στοιχειώδης δημογραφική σύσταση του πληθυσμού και γ) οι παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν στα οστά και στα δόντια.

Προσδιορισμός ελάχιστου αριθμού ατόμων. Ο προσδιορισμός του ελάχιστου αριθμού ατόμων έγινε για κάθε τάφο χωριστά. Για να βρεθεί ο αριθμός των ατόμων που αντιπροσωπεύουν τα αναμεμειγμένα οστά, αυτά εξετάστηκαν και σε συνάρτηση με το υλικό που προέρχεται από τους σχετιζόμενους τάφους, με το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις επιβεβαιώθηκε ότι συνανήκουν. Η διαδικασία ακολούθησε τις μεθόδους που περιγράφονται από τους Ubelaker (1981) και Buikstra και Ubelaker (1994). Ο συνολικός αριθμός των ατόμων που βρέθηκαν είναι 25. Αναλυτικά για κάθε τάφο τα στοιχεία δίνονται στην Εικ. 12. Κάποια άτομα αντιπροσωπεύονται από μεγαλύτερο μέρος του σκελετού, ενώ άλλα από λίγα ή και μόνον ένα οστό.

Προσδιορισμός φύλου. Το φύλο, για να είναι δυνατόν να προσεγγιστεί με σχετική ακρίβεια, προσδιορίστηκε μόνο σε ενήλικα άτομα με ώριμα, σαφή σκελετικά χαρακτηριστικά. Ο προσδιορισμός του φύλου βασίστηκε στις μεθόδους των Ubelaker (1989), White (1991), Buikstra και Ubelaker (1994) και Phenice (1969) για την ανάπτυξη μορφολογικών χαρακτηριστικών των ανώνυμων οστών και του κρανίου. Από τα 14 άτομα, για τα οποία το φύλο ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί, τα εννιά ήταν άνδρες ή πιθανώς άνδρες και τα πέντε γυναίκες ή πιθανώς γυναίκες, μια αναλογία που δεν υποδηλώνει διαφορετική ταφική αντιμετώπιση των δύο φύλων. Το φύλο για τα υπόλοιπα άτομα δεν ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί.

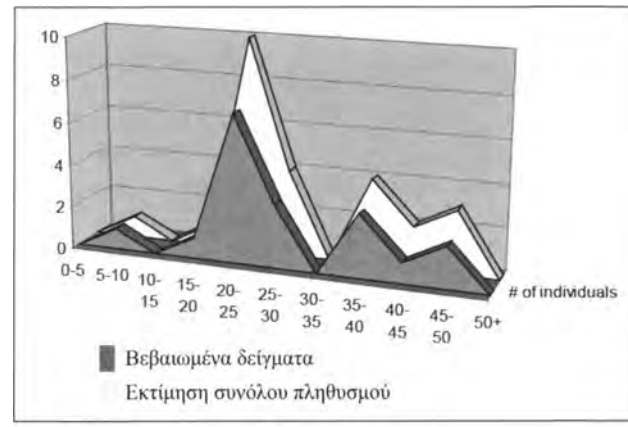
Προσδιορισμός ηλικίας. Για τον προσδιορισμό της ηλικίας χρησιμοποιήθηκαν, ανάλογα με τα διαθέσιμα κάθε φορά σκελετικά κατάλοιπα, μια σειρά μεθόδων, οι οποίες περιλαμβάνουν τις παρακάτω: Meindle και Lovejoy (1985) για τη συνοστέωση κρανιακών ραφών, Todd (1920, 1921) και Brooks και Suchey (1990) για τις μορφολογικές αλλαγές του ηβικού οστού, Lovejoy (1985) για την οδοντική αποτριβή, McKern και Stewart (1957) για τη συνοστέωση των επιφύσεων των μακρών οστών και Ubelaker (1989) για την ανάπτυξη των παιδικών δοντιών. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι ο πληθυσμός απαρτίζεται από 24 ενήλικα άτομα πάνω από 18 ετών και μόνον ένα ανήλικο άτομο, περίπου 10 ετών. Χαρακτηριστική είναι η χαμηλή αναλογία ανηλίκων προς ενήλικες, καθώς και η παντελής απουσία βρεφών. Για έναν προ-

Ταφή	Φύλο	Ηλικία
Τύμβος Α		
Τ1	Θ;	ν Ε
Τ7	Θ;	ν Ε<25
Τ11	Ι	Ε
Τ12	Θ;	ν Ε~25
Τ13	Α;	Ε
Τ41	Ι	10
Τ46 ες	Θ;	<20
Τ46 εξ	Ι	Ε
Τ47	Α;	Ε
Τ48 *in situ*	Α;	ν Ε20-25
Τ48 εσ. ανακομιδή	Α;	Ε35+
Τ48 εξ. ανακομιδή	Α	35-40
Τ48 εξ. ανακομιδή	Ι	ν Ε
Τ48 εξ. ανακομιδή	Ι	20
Τύμβος Β		
ΓΑ/1 68α	Θ	40-50
ΓΑ/1 68α	Α;	20
ΓΑ/2 68	Α	35-40
Τ Ι	Ι	Ε
Τ ΙΙ	Ι	40
Τ ΙΙΙ	Ι	25-30
Τ IV (Ρωμ)	Α;	20-25
Τ V	Α;	20
Τ V	Ι	40-50
Τ VIII ανακομιδή	Ι	Ε
Τ VIII *in situ*	Α;	Ε

Εικ. 12. Κατανομή ατόμων κατά φύλο και ηλικία στους τάφους της Αντρώνας (Α=άρρεν, Θ=θήλυ, Ι=αδιάγνωστο, Ε=ενήλικο άτομο, ν= νεαρό).

βιομηχανικό πληθυσμό θα ήταν αναμενόμενη μια 1/1 αναλογία. Η έλλειψη αυτή δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από τις κακές συνθήκες διατήρησης, οι οποίες θα είχαν πιο καταστρεπτικές επιπτώσεις στα πιο εύθραυστα παιδικά οστά, αφού έχουν διασωθεί άλλα το ίδιο ευαίσθητα οστά. Επομένως, η χαμηλή αναλογία ανηλίκων πρέπει να εξηγείται από πολιτισμικούς λόγους, σχετικούς με τα ταφικά έθιμα της θέσης. Έτσι πιθανότατα, η αναλογία που παρατηρούμε στο δείγμα μας δεν αντικατοπτρίζει αυτήν του πληθυσμού από τον οποίο προέρχεται, αφού ένα μέρος του πληθυσμού (το ανήλικο τμήμα) πιθανότατα δεν έχει ταφεί μαζί με το υπόλοιπο.

Ο μέσος όρος ενηλίκου ζωής υπολογίζεται σε 27,5 χρόνια, τιμή που κυμαίνεται εντός των ορίων της υπόλοιπης Ελλάδας αυτής της εποχής. Για την καμπύλη θνησιμότητας τα άτομα χωρίστηκαν σε ομάδες ηλικίας ανά πέντε χρόνια. Τα αποτελέσματα δίνονται στην Εικ. 13, όπου απεικονίζονται δύο καμπύλες. Η πρώτη περιλαμβάνει μόνο τα άτομα για τα οποία είναι δυνατόν να υπολογιστεί ακριβώς η ηλικία τους (Εικ. 12), ενώ η δεύτερη περιλαμβάνει κατ' εκτίμηση ολόκληρο τον πληθυσμό. Και στις δύο περιπτώσεις η κορυφή της καμπύλης βρίσκεται στην ηλικία των 20-25 χρόνων, με έξι και δέκα άτομα αντίστοιχα.

Εικ. 13. Καμπύλη θνησιμότητας στην Αντρώνα.

Το ύψος των ενήλικων ατόμων ως παράμετρος του πληθυσμού είναι αδύνατον να υπολογιστεί, επειδή κανένα μακρό οστό δεν σώζεται ακέραιο, ώστε να μπορεί να γίνει οποιαδήποτε εκτίμηση.

Παθολογική ανάλυση. Οι παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν στα οστά και τα δόντια ταυτίστηκαν και μελετήθηκαν σύμφωνα με τους Ortner και Putchar (1985), Resnick (1995), Buikstra και Ubelaker (1994). Η παθολογική ανάλυση του πληθυσμού κατέληξε στα εξής συμπεράσματα: οι συχνότερες παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρήθηκαν στα δόντια περιλαμβάνουν τερηδόνα σε ποσοστό 8,6% (σε 7 από 81 δόντια), οδοντική υποπλασία σε ποσοστό 6,2% (σε 5 από 81 δόντια). Δεν παρατηρείται κανένα επεισόδιο προθανάτιας απώλειας δοντιών. Σχετικά αυξημένο είναι το ποσοστό της τερηδόνας, που κατά κανόνα προκαλείται από την αυξημένη κατανάλωση φυτικών υδατανθράκων, υπολείμματα των οποίων εγκλωβίζονται στα δόντια και, σε συνδυασμό με κακή οδοντική υγιεινή, τα διαβρώνουν. Μέτρια είναι η συχνότητα των υποπλασιών της αδαμαντίνης των δοντιών, που οφείλονται σε διακοπή της ανάπτυξής της εξαιτίας έντονου επεισοδίου στρες, ασθένειας ή υποσιτισμού κατά την παιδική ηλικία.

Οι πιο συχνές παθολογικές αλλοιώσεις που παρατηρούνται στην πλειονότητα των πληθυσμών της αρχαίας Ελλάδας, η πορωτική υπερόστωση και η cribra orbitalia, η πόρωση δηλαδή της οροφής της οφθαλμικής κόγχης, αντιδράσεις του οργανισμού για να παράγει περισσότερα ερυθρά αιμοσφαίρια, ώστε να αντεπεξέλθει σε προβλήματα αναιμίας, γενετικής ή διατροφικής προέλευσης, δεν παρατηρούνται σε καμία περίπτωση στην Αντρώνα. Επίσης, καμία περίπτωση οστεοαρθρίτιδας δεν παρατηρείται, παρόλο που είναι κοινό πρόβλημα στους αρχαίους πληθυσμούς, και αυτό πιθανότατα οφείλεται στην κακή διατήρηση των οστών και κυρίως των επιφύσεων και των αρθρικών τους επιφανειών.

Η μόνη παθολογική αλλοίωση που παρατηρήθηκε στα μετακρανιακά οστά είναι μία περίπτωση περιοστίτιδας, δηλαδή μόλυνσης/φλεγμονής των μαλακών ιστών που έχει προσβάλει και το οστό.

Τέλος, μια επιπλέον παρατήρηση στον πληθυσμό της Αντρώνας αφορά στη μορφολογία των μακρών οστών, τα οποία είναι εξαιρετικά ρωμαλέα και ιδιαίτερα τα μηριαία οστά χαρακτηρίζονται από εξαιρετικά έντονη τραχεία γραμμή (linea aspera).

Συμπεράσματα. Τα συμπεράσματα που συνάγονται από την παραπάνω μελέτη και αφορούν τόσο στις ταφικές συνήθειες όσο και στη δημογραφική σύνθεση και την κατάσταση της υγείας του πληθυσμού της Αντρώνας, διατυπώνονται με επιφύλαξη, καθώς πρόκειται για ένα μικρό και εξαιρετικά αποσπασματικό δείγμα που δεν επιτρέπει εκτεταμένες γενικεύσεις.

Σχετικά με τις ταφικές συνήθειες της θέσης, παρατηρείται ότι οι τάφοι χρησιμοποιούνται για την ταφή ανδρών και γυναικών αλλά όχι παιδιών. Τα παιδιά σπάνια συναντώνται και απουσιάζει εντελώς η βρεφική ηλικία. Η απουσία των παιδιών από το νεκροταφείο δεν αντικατοπτρίζει πιθανότατα την άριστη υγεία αυτού του τμήματος του πληθυσμού όσο το διαφορετικό τόπο ή τρόπο ταφής αυτών, ο οποίος μένει να ερευνηθεί.

Από την άποψη των δημογραφικών παραμέτρων, ο υπό μελέτη πληθυσμός βρίσκεται μέσα στα αναμενόμενα για την εποχή του πλαίσια. Η παλαιοπαθολογική ανάλυση υποδηλώνει ότι ο συγκεκριμένος πληθυσμός χαρακτηρίζεται από μέτριο ποσοστό υποπλασιών και πιθανώς υποδηλώνει ελαφρώς βεβαρυμένη κατάσταση υγείας και συνθηκών ζωής, κυρίως κατά την παιδική ηλικία. Το ποσοστό του τερηδονισμού είναι σχετικά αυξημένο, γεγονός που παρατηρείται σε αγροτικούς πληθυσμούς, οι οποίοι καταναλώνουν υψηλά ποσοστά φυτικών υδατανθράκων και δεν χαρακτηρίζονται από καλές συνθήκες στοματικής υγιεινής. Η περιοστίτιδα υποδηλώνει επίσης κακές συνθήκες υγιεινής, αλλά παρατηρείται σε ένα μόνον άτομο. Δυστυχώς, το μέγεθος και η αποσπασματικότητα του δείγματος δεν επιτρέπουν τη διεξαγωγή πιο συγκεκριμένων συμπερασμάτων[18].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

18. *Βιβλιογραφία:* S.T. Brooks - J.M. Suchey, Skeletal Age Determination Based on the Os Pubis: A Comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks Methods, *Human Evolution* 5 (1990), σ. 227-238. J.E. Buikstra - D.H. Ubelaker (επιμ.), Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains, *Arkansas Archaeological Survey Research Series* 44 (1994). C.O. Lovejoy, Dental Wear in the Libben Population: Its Functional Pattern and Role in the Determination of Adult Skeletal Age at Death, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985), σ. 47-56. T.W. McKern - T.D. Stewart, *Skeletal Age Changes in Young American Males, US Army Quartermaster Research and Development Command, Technical Report EP*-45, Natick, Massachusetts 1957. R.S. Meindl - C.O. Lovejoy, Ectocranial Suture Closure: A Revised Method for the Determination of Skeletal Age at Death Based on the Lateral Anterior Sutures, *American Journal of Physical Anthropology* 68 (1985), σ. 57-66. D.J. Ortner - W.G.J. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains,* Washington, Smithsonian Institution Press, 1985. T.W. Phenice, A Newly Developed Visual Method of Sexing the Os Pubis, *American Journal of Physical Anthropology* 30 (1969), σ. 297-302. D. Resnick, *Diagnosis of Bone and Joint Disorders,* W.B. Saunders Co., USA 1995. P. Stuart-Macadam - S. Kent (επιμ.), *Diet, Demography, and Disease: Changing Perspectives on Anemia,* Walter de Geyter, New York 1992. T.W. Todd, Age Changes in the Pubic Bone, I. The White Male Pubis, *American Journal of Physical Anthropology* 3 (1920), σ. 285-334. T.W. Todd, Age Changes in the Pubic Bone, II, III, IV, *American Journal of Physical Anthropology* 4 (1921), σ. 1-70. M. Trotter, Estimation of Stature from Intact Limb Bones, στο T.D. Stuart (επιμ.), *Personal Identification in Mass Disasters,* Smithsonian Institution Press, Washington 1970. D.H. Ubelaker, *The Ayalán Cemetery. A Late Integration Period Burial Site on the South Coast of Ecuador, Smithsonian Contributions to Anthropology* 29, Whashington 1981. D.H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavations, Analysis, Interpretation* (2nd ed. Taraxacum), Washington 1989. T.D. White, *Human Osteology,* Academic Press, Orlando 1991.

Νέο Μοναστήρι

Θέση Κουτρουλού Μαγούλα

Σε συνέχεια προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων (βλ. *ΑΔ* 2001-2004) πραγματοποιήθηκε το 2005 και το 2006 ανασκαφική έρευνα στη θέση Κουτρουλού Μαγούλα, στο Νέο Μοναστήρι Φθιώτιδας, της μέσης νεολιθικής περιόδου.

Κατά την προαναφερθείσα πρώτη περίοδο είχε σχεδόν ολοκληρωθεί η ανασκαφή λιθόκτιστης οικίας, ενώ κάτω από αυτήν εντοπίστηκαν δύο ακόμη οικοδομικές φάσεις της ίδιας περιόδου. Με δεδομένα τα αποτελέσματα γεωφυσικής διασκόπησης που πραγματοποιήθηκε από το Τμήμα Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σε όλη σχεδόν την έκταση της μαγούλας-οικισμού εμφανίζονται ανάλογες κατασκευές. Για αυτό στόχος των νέων ανασκαφικών περιόδων ήταν η αναζήτηση νέων κτισμάτων και η σχέση τους με το πρώτο. Έτσι, νότια της προαναφερθείσας οικίας που αντιστοιχεί στα τετράγωνα Η και Η1, ανοίχθηκαν νέα σκάμματα με τα στοιχεία Θ και Θ1 αντίστοιχα.

Τομή Θ

Κατά την περίοδο Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 2005 ασχοληθήκαμε κυρίως με την αφαίρεση της «πλιθιάς», που σχεδόν κάλυπτε όλη την έκταση της τομής, σε βάθος που κυμαίνεται από 0,34-0,47 μ. στη βορειοανατολική γωνία και ακολουθώντας κατηφορική πορεία στη βορειοδυτική περιοχή βρίσκεται σε βάθος 0,71-0,90 μ. Ήταν ένα σχεδόν ενιαίο στρώμα καμένου πορτοκαλόχρωμου πηλού, ιδιαίτερα σκληρού. Στη νοτιοανατολική γωνία της τομής είχε ήδη από την προηγούμενη περίοδο αποκαλυφθεί τμήμα

Εικ. 14. Νέο Μοναστήρι. Θέση Κουτρουλού Μαγούλα. Τομή Θ. Διακρίνεται το λιθόστρωτο δάπεδο, τμήμα των πεσμένων πλιθιών, ο τοίχος με τις πήλινες πλάκες και ο εξωτερικός τοίχος.

λιθόστρωτου από πέτρες μεγέθους 0,12-0,15 μ. Η εικόνα όμως δεν ήταν ενιαία. Στο ανατολικό τμήμα της τομής και κυρίως στον άξονα Β και σε μέρος του Γ, η επιφάνεια της «πλιθιάς» ήταν αρκετά ανώμαλη με εξάρματα και οξείες ακμές, ενώ στα δυτικά είχε πιο ομαλή μορφή. Στο μεσαίο περίπου τμήμα της τομής και με κατεύθυνση Β.-Ν., είχαν εντοπιστεί πέντε τουλάχιστον πασσαλότρυπες που έτεμναν διαγώνια την τομή. Αυτές είχαν διάμετρο έως 0,10 μ., ενώ κάποιες άλλες οπές δυτικότερα (στα τετράγωνα Δ 47 και Ε 47) ήταν αρκετά μεγαλύτερες με διάμετρο πάνω από 0,20 μ. και λειτουργία αδιευκρίνιστη.

Με το τέλος της περιόδου το Δεκέμβριο του 2005 αποκαλύφθηκε ότι το ανατολικό-νοτιοανατολικό τμήμα της τομής καλυπτόταν από λιθόστρωτο αποτελούμενο από μικρές και μεσαίες ασβεστολιθικές πέτρες. Είχε αποκαλυφθεί, αφού αφαιρέσαμε κομμάτια πλιθιών, πηλούς επάλειψης από δόρωση και μεγάλες πήλινες πλάκες, οι οποίες έμοιαζαν πεσμένες προς ΝΑ. Πολλά από αυτά κρατήθηκαν ως δείγματα. Μεταξύ αυτών και του λιθόστρωτου μεσολαβούσε χώμα σκούρο καστανό, με «κολλώδη», υγρή υφή, σφιχτό, πάχ. 0,10 μ. περίπου. Ως δυτικό όριο του λιθόστρωτου λειτουργούσαν πέντε πήλινες πλάκες τοποθετημένες όρθιες και σε διπλή σειρά με κατεύθυνση Β.-Ν. (μετρήθηκαν δύο διαστάσεις τους: 0,45×0,41 και 0,30×0,30 μ.) (Εικ. 14). Πρέπει να σημειώσουμε ότι το κάτω όριο των πλακών βρίσκεται πιο ψηλά από το λιθόστρωτο, σχεδόν στο όριο του στρώματος που κάλυπτε το λιθόστρωτο. Αμέσως δυτικότερα εντοπίστηκε ένα αυλάκι με κατεύθυνση επίσης Β.-Ν. (αύλακα θεμελίωσης;). Το λιθόστρωτο φαίνεται να αποτελεί το δάπεδο εσωτερικού χώρου, με δεδομένο ότι ανάλογο δάπεδο έχει βρεθεί και στο οίκημα των τετραγώνων Η και Η1, ενώ οι πήλινες πλάκες φαίνεται να αντιπροσωπεύουν κάποιου είδους χώρισμα (τοιχάριο).

Το 2006 επιστρέψαμε με σκοπό να συνεχίσουμε την ανασκαφή στα ίδια τετράγωνα παρακολουθώντας τη στρωματογραφική ακολουθία. Έτσι, με κατεύθυνση Β.-Ν. αποκαλύφθηκε πέτρινος τοίχος από ασβεστόλιθικές πέτρες, διαστ. 0,15-0,30 μ. σε δύο σειρές. Η κατώτερη απαρτίζεται από μεγάλες πέτρες οριζόντια τοποθετημένες, με μορφή κρηπίδας, και πάνω τους πατούν άλλες ανάλογου μεγέθους χτισμένες σε σχήμα ψαροκόκκαλου, όπως ήταν δηλαδή και στο πρώτο σπίτι στα Η και Η1 σκάμματα. Ίσως πρόκειται για τον εξωτερικό τοίχο κτιρίου. Η ανώτερη επιφάνεια των λίθων βρέθηκε σε βάθη από -0,83 (Ν.) έως -1,02 (Β.). Πρέπει να σημειώσουμε ότι πέντε πασσαλότρυπες που είχαν εντοπιστεί σε προηγούμενες περιόδους «πέφτουν» ακριβώς επάνω στον τοίχο (ονομάστηκε τοίχος 1).

Κατόπιν ερευνήθηκε κατασκευή στα τετράγωνα Β45 και Α45 στη βόρεια περιοχή. Στην επιφάνεια ήταν ορατές πέτρες διατεταγμένες ημικυκλικά, τοποθετημένες όρθιες. Η διάμετρος της κατασκευής ήταν 0,60 μ. και σκάφηκε σε βάθος 0,50 μ. Προβληματική παραμένει η ερμηνεία της, γιατί δεν αποκαλύφθηκαν εξωτερικά όρια της κατασκευής. Έμοιαζε με τρύπα ανοιγμένη πάνω από την «πλιθιά». Από το εσωτερικό της συνελέγησαν και όστρακα εφυαλωμένα, οπότε υπονοείται με ασφάλεια μεταγενέστερη χρήση. Όμως επίσης βρέθηκαν και δύο ειδώλια και τρία πιθανά εργαλεία. Από το χώμα που αφαιρέσαμε κρατήσαμε δείγματα για νεροκόσκινο (NK35, NK36, NK37). Στο τετράγωνο Α45, βόρεια-βορειοανατολικά της κατασκευής, αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο από σχετικά μεγάλες ασβεστολιθικές πέτρες (πάσες #74, #75), που πιθανότατα συνδέεται με την κατασκευή. Βρίσκεται 0,30 μ. ψηλότερα από το υπόλοιπο λιθόστρωτο δάπεδο και δίνει την εντύπωση θρανίου σε άμεση σχέση με την κατασκευή.

Τέλος, στη βορειοδυτική γωνία της τομής, σε βάθη από -1,54 έως -1,61 μ., αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι που γωνιάζουν. Βρίσκονται δηλαδή 0,60 μ. βαθύτερα από τον τοίχο 1. Καλύπτονταν από στρώμα πλούσιο σε πορτοκαλόχρωμο σκληρό πηλό. Σκάφηκαν με τις πάσες #129, #130, #131. Προφανώς ανήκουν σε παλαιότερη φάση και πρέπει να εντάσσονται στο κτίριο που έχει αποκαλυφθεί στις τομές Η και Η1, του οποίου η νοτιοανατολική γωνία (που αντιστοιχεί στη βορειοδυτική του νέου τετραγώνου Θ) δεν είχε αποκα-

λυφθεί, καθώς έπεφτε εκτός σκάμματος. Οι δύο αυτοί τοίχοι ονομάστηκαν τοίχος 2 (με κατεύθυνση Β.-Ν.) και τοίχος 3 (με κατεύθυνση Α.-Δ.). Είναι χτισμένοι με ασβεστολιθικές πέτρες διαστ. 0,15-0,20 μ. Έχουν αποκαλυφθεί τρεις επάλληλες στρώσεις και δεν έχει εντοπιστεί το πέρας των τοίχων.

Τομή Θ1

Η τομή Θ1 ήταν εξ αρχής αρκετά προβληματική. Στρωματογραφικά δεν παρουσίαζε ενιαία εικόνα, παρατηρήθηκαν πάρα πολλές διαταραχές και δεν μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε κάποιες μάλλον αποσπασματικές κατασκευές, όπως πιθανές πασσαλότρυπες, λιθόστρωτα κτλ. Στο βορειοανατολικό μόνο τμήμα της τομής είχε εντοπιστεί η «πλιθιά», η οποία και αφαιρέθηκε ανασκαφικά και από κάτω της εντοπίστηκε λεπτή στρώση σκούρου καστανόμαυρου χώματος και κατόπιν καστανόφαιο αμμοπηλώδες. Παρουσίαζε λοιπόν παρόμοια στρωματογραφική ακολουθία με την τομή Θ, όπου όμως το στρώμα της «πλιθιάς» διακόπτεται 0,50 μ. πριν από τη δυτική παρειά, ώστε δεν συνδέονται. Η βορειοανατολική περιοχή της Θ1 συνδέεται με τη βορειοδυτική της Θ, όπου αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι της δεύτερης φάσης του κτιρίου των τομών Η και Η1.

Οι μεγάλες οπές ανήκουν στον ίδιο ορίζοντα με τις αντίστοιχες της τομής Θ και επομένως και με το κτίριο της τομής Θ. Τα τοιχώματά τους περιβάλλονται από μικρές πέτρες και είτε στήριζαν μεγάλους πασσάλους είτε αποτελούσαν κάποιας μορφής θήκες (μία από αυτές αφαιρέθηκε ολόκληρη και συσκευάστηκε).

Σε επόμενο ορίζοντα φαίνεται πως ανήκει μια αδιευκρίνιστη λιθορριπή ακριβώς στο όριο της ανατολικής παρειάς, κοντά στη νοτιοανατολική γωνία, και το εκτεταμένο λιθόστρωτο στη νότια περιοχή της τομής. Αφαιρέσαμε τέσσερις επάλληλες στρώσεις λίθων από το λιθόστρωτο, χωρίς να περατωθεί. Κάναμε την υπόθεση ότι πρόκειται για επιφάνεια εργασίας που συνδέεται με τη λιθορριπή στα ανατολικά ως πιθανό κατεστραμμένο τοίχο, όμως δεν μπορούσαμε με ασφάλεια να ταυτίσουμε τη λιθορριπή με τοίχο. Η ερμηνεία του λιθόστρωτου ως επιφάνεια εργασίας δεν αποκλείεται.

Αξιοσημείωτο, τέλος, είναι ότι στην τομή Θ1 αποκαλύφθηκε αρκετά μεγάλος αριθμός μικρών ευρημάτων και μεγαλύτερη ποσότητα κεραμικής από την τομή Θ, χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να αποδοθούν σε αυλή οικίας, όπου ελάμβαναν χώρα διάφορες δραστηριότητες, κάτι το οποίο είχε παρατηρηθεί και στο πρώτο σπίτι των τομών Η και Η1[19].

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Ακρωτήρι Χανίων

Σπήλαιο Καθεδρικό

Κατά την διάρκεια αυτοψίας καταδυτικού κλιμακίου της ΕΠΣΝΕ[20], στην περιοχή Ακρωτηρίου Χανίων, εντοπίστηκε καταβυθισμένο σπήλαιο με την επωνυμία «Καθεδρικό», ύστερα από υπόδειξη ιδιώτη αυτοδύτη στην ΚΕ΄ ΕΠΚΑ, η οποία μας ενημέρωσε σχετικά. Το σπήλαιο είναι γενικώς γνωστό στους δύτες της περιοχής των Χανίων και πολλοί το επισκέπτονταν ως αξιοθέατο. Κατά την ολιγοήμερη έρευνα στο σπήλαιο δόθηκε έμφαση στις μετρήσεις για την εκπόνηση του σκαριφήματος και στη φωτογράφηση του σπηλαίου και των ευρημάτων που εντοπίστηκαν. Έγιναν επίσης χρήσιμες παρατηρήσεις σχετικά με τη μορφολογία του. Τέλος, περισυνελέγησαν και ανελκύστηκαν τα σημαντικότερα επιφανειακά ευρήματα. Στην ευρύτερη περιοχή εντοπίστηκαν και άλλα σπήλαια, χερσαία και καταβυθισμένα, τα οποία θα ερευνηθούν στο μέλλον.

Το σπήλαιο Καθεδρικό βρίσκεται στην κάθετη βραχώδη ακτή μικρού ακρωτηρίου, δυτικά του όρμου Καλαθά. Είναι διανοιγμένο σε ασβεστολιθικά πετρώματα, της ζώνης Τριπόλεως[21]. Έχει δύο εισόδους, μία από τη θάλασσα και μία από τη στεριά (Εικ. 15). Η πρώτη είσοδός του βρίσκεται σε βάθος 15-16 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, στην κάθετη βραχώδη ακτή, είναι κωδωνόσχημη με ύψος 6 και πλάτος στη βάση 4 μ. περίπου. Το σπήλαιο αναπτύσσεται με προσανατολισμό Ν.-ΝΔ. Μετά την είσοδο ακολουθεί σήραγγα μήκ. 50, ύψ. 5-6 και πλ. από 4-7 μ. Το βάθος του πυθμένα, μετά τα πρώτα 30 μ., μειώνεται συνεχώς κατά την ανάπτυξη του σπηλαίου προς Ν.-ΝΔ. Στο φως, που διαχέεται στο σπήλαιο από άνοιγμα στην οροφή, διαμ. 5 μ., οφείλει και την επωνυμία του «Καθεδρικό».

Κάτω ακριβώς από το άνοιγμα της οροφής σχηματίζεται ο κώνος των κατακρημνίσεων. Η βάση του εδράζεται στο δάπεδο του σπηλαίου σε βάθος 10 μ., όπου έχει εναποτε-

19. *Βιβλιογραφία: ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, Β΄2, σ. 303-305. Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Κουτρουλού Μαγούλα στο Νέο Μοναστήρι (Φθιώτιδα). Η αποκάλυψη μιας νέας, «αστικής» αρχιτεκτονικής, νεολιθικής εγκατάστασης, *Πρώτο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης. Βόλος 27/2-2/3/2003,* Βόλος 2006, σ. 607-617. Γ. Τσόκας - Γ. Βαργεμέζης - Α. Σταμπολίδης - Αι. Κυπαρίσση-Αποστολίκα, Γεωφυσική διασκόπηση στη θέση Κουτρουλού Μαγούλα πλησίον του Νέου Μοναστηρίου (Ν. Φθιώτιδας), *Δεύτερο Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος 16-19/3/2006,* Βόλος 2009, σ. 829-831.

20. Η προκαταρκτική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τριμελές σπηλαιοκαταδυτικό κλιμάκιο της ΕΠΣΝΕ αποτελούμενο από τους Χ. Αγουρίδη, καταδυόμενο αρχαιολόγο, Β. Γιαννόπουλο, καταδυόμενο γεωλόγο και Θ. Κοντρολόζο, δύτη.

21. Γεωλογικός χάρτης ΙΓΜΕ, φύλλο Χανιά, 1:50000.

Εικ. 15. Ακρωτήρι Χανίων. Σπήλαιο Καθεδρικό. Η είσοδος στην οροφή του σπηλαίου, κοντά στη βραχώδη ακτή.

Εικ. 16. Ακρωτήρι Χανίων. Σπήλαιο Καθεδρικό. Ακέραιη τριποδική χύτρα, καλυμμένη από επίπαγο, συσσωματωμένη στους βράχους του κώνου των κατακρημνίσεων του σπηλαίου.

θεί στρώμα λεπτόκοκκης άμμου που έχει εισχωρήσει από τη θάλασσα, καθώς και λεπτό στρώμα ιλύος, προϊόν εδαφορροών. Η κορυφή του κώνου βρίσκεται σε βάθος -4 μ. Οι βράχοι που σχηματίζουν τον κυρίως κώνο, καλύπτονται από σκούρο μελανέρυθρο βιογενή επίπαγο. Περιμετρικά υπάρχουν κάποιοι ογκόλιθοι που δεν καλύπτονται από επίπαγο, δείγμα ότι έχουν καταρρεύσει από την οροφή σχετικά πρόσφατα.

Κεραμική. Μεταξύ των βράχων, κυρίως στη βόρεια πλευρά του κώνου, αλλά και στη βάση του, εντοπίστηκε πλήθος οστράκων κεραμικής. Πολλά βρίσκονται εγκλωβισμένα κάτω από τους βράχους του κώνου. Μεγάλος αριθμός και ακέραιων αγγείων είναι συσσωματωμένος στους βράχους του κώνου με τον ίδιο βιογενή επίπαγο. Σε μικρό αναβαθμό σε βάθος -6 μ. βρίσκονταν διάσπαρτα πολλά θραυσμένα και κάποια ακέραια αγγεία.

Οι τύποι των αγγείων που κυριαρχούν στο κεραμικό σύνολο του Καθεδρικού είναι τα κύπελλα, οι αμφορείς και τα μαγειρικά σκεύη (τριποδικές χύτρες). Τα κύπελλα που ανελκύστηκαν ενδεικτικά είναι κωνικά και φέρουν αυλακώσεις στο σώμα (Εικ. 17). Ο τύπος αυτός είναι ευρέως διαδεδομένος σε όλη την Κρήτη από την ΠΜ έως την ΥΜ περίοδο. Οι παράλληλες αυλακώσεις που δημιουργήθηκαν κατά την αποκόλληση του αγγείου από τον τροχό και η κωνική μορφή, είναι στοιχεία που εμφανίζονται στη ΜΜ Ι και συνεχίζονται στη ΜΜ ΙΙ. Η ΜΜ ΙΑ είναι και η τελευταία περίοδος κατά την οποία χρησιμοποιείται στην Κρήτη μόνο χειροποίητη κεραμική. Κατά τη ΜΜ ΙΒ διαδίδεται ευρέως ο αγγειοπλαστικός τροχός.

Εικ. 17. Ακρωτήρι Χανίων. Σπήλαιο Καθεδρικό. Κωνικά κύπελλα μετά την ανέλκυση.

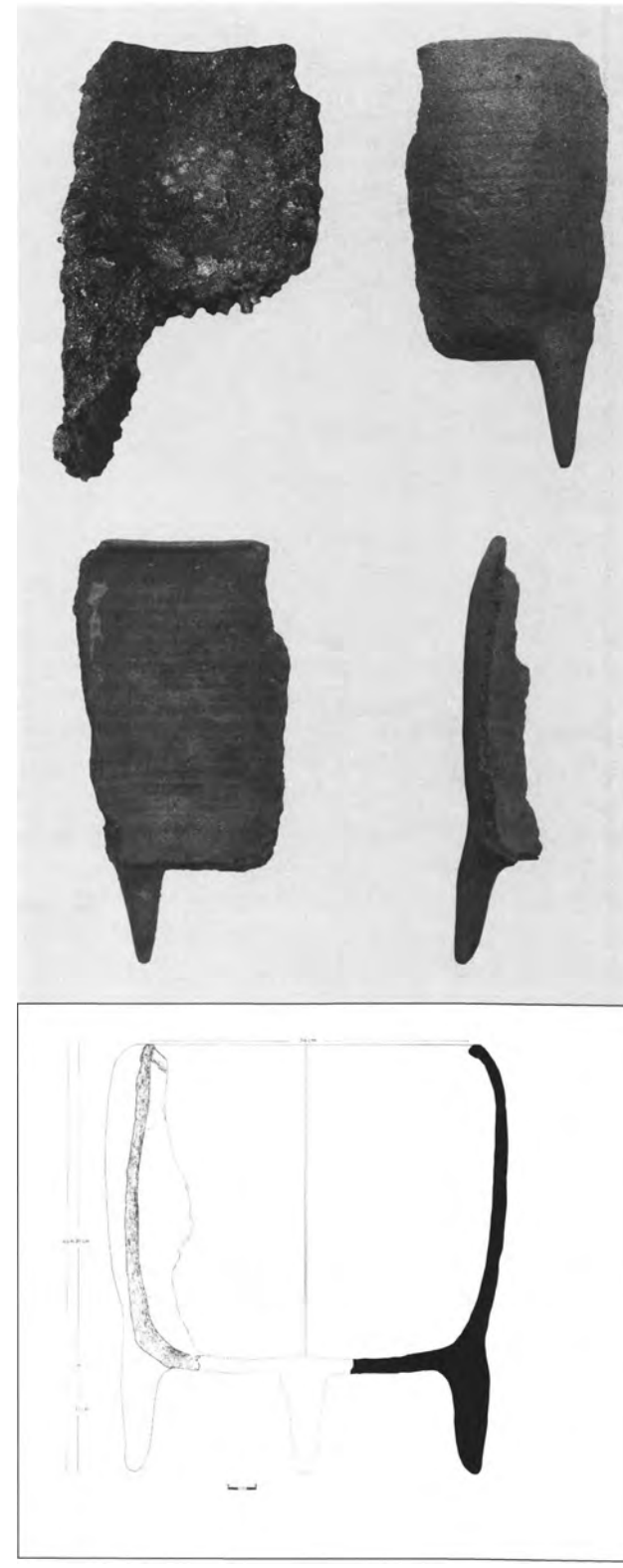
Κυρίαρχη θέση στη συγκέντρωση κατέχει η ομάδα των τριποδικών μαγειρικών σκευών. Εντοπίστηκε ένα εντυπωσιακό ακέραιο παράδειγμα (Εικ. 16) με κυλινδρικό σώμα

και χείλος ελαφρώς έσω νεύον. Λίγο κάτω από το χείλος διακρίνεται μικρή οριζόντια λαβή. Εντοπίστηκαν επίσης θραύσματα πολλών άλλων με παρόμοια χαρακτηριστικά. Ένα από αυτά ανελκύστηκε ενδεικτικά. Μετά τον καθαρισμό του από το παχύ στρώμα επίπαγου που έφερε, διαπιστώθηκε ότι το αγγείο, στο σωζόμενο τμήμα του, δεν φέρει λαβή. Είναι κατασκευασμένο από καστανέρυθρο πηλό μέτριας όπτησης με πολλά εγκλείσματα (Εικ. 18)[22].

Παρά το γεγονός ότι οι τριποδικές χύτρες χρησιμοποιούνται αδιάκοπα από την ΠΜ μέχρι την ΥΜ ΙΒ, η τυπολογία τους εξελίσσεται. Η χύτρα της ΠΜ περιόδου έχει πιο αδρά χαρακτηριστικά, ενώ αυτή της ΥΜ πιο εκλεπτυσμένα. Η τελευταία, όπως φαίνεται από ένα τυπικό παράδειγμα από τον Κομμό, έχει σφαιρικό σώμα, έξω νεύον γωνιούμενο χείλος και δύο λαβές και ανήκει στον τύπο Α, σύμφωνα με την τυπολογία του Betancour[23]. Οι τριποδικές χύτρες του Καθεδρικού έχουν κυλινδρικό σώμα, με δύο μικρές λαβές τοποθετημένες εκ διαμέτρου αντίθετα κοντά στο χείλος. Φαίνεται να ανήκουν στον τύπο Β, σύμφωνα με την τυπολογία του Betancour, που τοποθετείται στη ΜΜ ΙΙ περίοδο[24].

Ένας ακέραιος αμφορέας, ύψ. 0,35 μ., με επίπεδη βάση, ωοειδές σώμα και ελλειψοειδές στόμιο, ανελκύστηκε ενδεικτικά (Εικ. 19), μαζί με θραύσματα άλλων με παρόμοια χαρακτηριστικά (Εικ. 20). Ο τύπος αυτός αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ περιόδου, που επιβιώνει και στην πρώτη φάση της ΥΜ και απαντάται σε όλη την Κρήτη. Παραδείγματα γραπτών (καμαραϊκών) αμφορέων με ελλειψοειδές στόμιο έχουμε από την Κνωσό και τη Φαιστό, ενώ ακόσμητα από πολλές άλλες θέσεις, καθώς και από το ναυάγιο της Ψείρας, το οποίο χρονολογείται στη ΜΜ ΙΙ περίοδο[25].

Παρατηρήσεις. Από την πρώτη αναγνωριστική έρευνα που έγινε, δεν είναι δυνατόν να προκύψουν ασφαλή και τεκμηριωμένα συμπεράσματα. Με τα μέχρι στιγμής δεδομένα είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ο χρονικός ορίζοντας χρήσης του σπηλαίου. Όμως είναι αξιοσημείωτο ότι πολλά από τα κεραμικά ευρήματα που εντοπίστηκαν, παρουσιάζουν, εκ πρώτης όψεως, τυπολογική και χρονολογική ομοιογένεια και τοποθετούνται πιθανότατα στη ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ περίοδο, με πολλά παράλληλα στο σύνολο της ΜΜ ΙΙ περιόδου από τον Κομμό[26].

Εικ. 18. Ακρωτήρι Χανίων. Σπήλαιο Καθεδρικό. Θραύσμα τριποδικής χύτρας αμέσως μετά την ανέλκυση (α), και μετά τη συντήρησή του (β-ε): η εξωτερική όψη (β), η εσωτερική όψη (γ), η πλάγια όψη (δ) και σχέδιο (ε).

22. Το προσωπικό της ΕΠΣΝΕ που επιμελήθηκε της συντήρησης, σχεδίασης και φωτογράφησης του ευρήματος ήταν οι Π. Πολυδωρόπουλος, Δ. Μπακογιαννάκη και Α. Ηλιακόπουλος αντίστοιχα. Η επεξεργασία των εικόνων έγινε από τον Π. Βεζυρτζή.

23. P. Betancourt, *Cooking Vessels from Minoan Kommos. A Preliminary Report*, Los Angeles 1980.

24. P. Betancourt, *Η ιστορία της μινωικής κεραμικής*, Αθήνα 1984.

25. Ε. Χατζηδάκη, Μινωικό ναυάγιο στη νήσο Ψείρα της ανατολικής Κρήτης, *ΕΝΑΛΙΑ* VIII (2004), σ. 45-48.

26. J.W. Shaw, *Hesperia* 46 (1977), σ. 199-240· 47 (1978), σ. 111-170· 48 (1979), σ. 145-173· 49 (1980), σ. 207-250· 50 (1981), σ. 211-251· 51

Εικ. 19. Ακρωτήρι Χανίων. Σπήλαιο Καθεδρικό. Αμφορέας με ελλειψοειδές στόμιο.

Εικ. 20. Ακρωτήρι Χανίων. Σπήλαιο Καθεδρικό. Άνω τμήμα αμφορέα με ελλειψοειδές στόμιο.

Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η ροή γλυκού νερού που παρατηρήσαμε να αναβλύζει σε βάθος 5-7 μ., όπου η ανάμειξή του με το θαλασσινό νερό περιορίζει την ορατότητα και δυσχεραίνει τις εργασίες υποβρυχίως. Ο χαρακτήρας του σπηλαίου κατά τους προϊστορικούς χρόνους πρέπει να σχετίζεται με την παρουσία γλυκού νερού. Τα γειτονικά έγκοιλα που εντοπίστηκαν δείχνουν ότι στην περιοχή, για κάποιους λόγους, έγινε, συστηματική προσπάθεια λήψης του γλυκού νερού από υποκείμενες πηγές. Η λήψη του νερού πρέπει να συνδέεται και με κάποιου είδους άσκηση λατρείας. Τα κύπελλα και οι χύτρες παραπέμπουν σε κάποιο τελετουργικό, συνοδευόμενο από βρώση και πόση. Η χρήση άλλωστε κωνικών κυπέλλων σε τελετουργίες, όπου γίνεται πρόποση ακολουθούμενη από θραύση, αποτελεί πρακτική ευρέως διαδεδομένη στη μινωική Κρήτη.

Τα κεραμικά ευρήματα στο Καθεδρικό διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση (πολλά ακέραια), λόγω του ότι καλύπτονται από παχύ στρώμα επίπαγου. Πολλά ακέραια αγγεία βρίσκονται συσσωματωμένα ανάμεσα στους ογκόλιθους του κώνου και ανεστραμμένα, γεγονός που δείχνει ότι κατέπεσαν από ψηλότερο επίπεδο. Η πτώση τους, πάντως, δεν πρέπει να έγινε από μεγάλο ύψος. Πιθανότατα βρίσκονταν σε κάποιο «επίπεδο χρήσης» επί των βράχων του κώνου, που θα είχε ήδη δημιουργηθεί από προγενέστερες κατακρημνίσεις. Ο κώνος με την πάροδο του χρόνου και λόγω σεισμικών γεγονότων θα υπέστη καθίζηση. Η ταχύτητα ανύψωσης της χέρσου θα ήταν μικρότερη από αυτήν της καθίζησης του κώνου, με αποτέλεσμα, κάποια στιγμή, η κορυφή του κώνου, που αποτελούσε και το επίπεδο χρήσης, να βρεθεί κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας και να αχρηστευτεί για ορισμένες δραστηριότητες. Μεταγενέστερες καταπτώσεις βράχων της οροφής διασκόρπισαν τα κεραμικά σκεύη περιμετρικά του κώνου. Στις καταπτώσεις αυτές θα οφείλεται και η διεύρυνση του ανοίγματος της οροφής, το οποίο κατά την περίοδο χρήσης του σπηλαίου θα ήταν κατά πολύ μικρότερο και αποτελούσε βεβαίως τη φυσική είσοδο[27]. Η μορφολογία της περιοχής, σε συνδυασμό με την ανύψωση της δυτικής Κρήτης ύστερα από δραματικά γεωλογικά γεγονότα, όπως τεκμηριώνεται από παράκτιες αρχαιολογικές θέσεις και ιδιαιτέρως από το λιμάνι της Φαλάσαρνας[28], δημιουργεί, εύλογα, πολλά ερωτήματα.

Το σπήλαιο Καθεδρικό παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό και γεωλογικό ενδιαφέρον. Οι απαντήσεις στα προβλήματα που τέθηκαν παραπάνω και προκύπτουν με μια πρώτη προσέγγιση του μνημείου, μπορούν να δοθούν μόνο με τη

(1982), σ. 164-195· 55 (1986), σ. 219-269.

27. Οι ανωτέρω παρατηρήσεις έγιναν από το συνάδελφο γεωλόγο-παλαιοντολόγο Β. Γιαννόπουλο, ο οποίος τα τελευταία χρόνια διευθύνει την υποβρύχια παλαιοντολογική έρευνα της ΕΠΣΝΕ στο σπήλαιο «των Ελεφάντων», που έχει φέρει στο φως πλούσιο κοίτασμα οστών ζώων του Πλειστοκαίνου. Βλ. ενδεικτικά Ν. Συμεωνίδης - Γ. Θεοδώρου - Β. Γιαννόπουλος, Το νέο είδος *elephas chaniensis n.sp* στις υποθαλάσσιες πλειστοκαινικές αποθέσεις του σπηλαίου Βάμου Χανίων Κρήτης, *Δελτίο Ελληνικής Σπηλαιολογικής Εταιρείας* XXII (2000), σ. 95-108.

28. Ε. Χατζηδάκη, Φαλάσαρνα, *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 588-589.

συστηματική αρχαιολογική-γεωλογική έρευνα. Το γεγονός ότι είναι προσβάσιμο και οι αρχαιότητες εκτεθειμένες επιβάλλουν την άμεση έρευνα, μελέτη και προστασία του.

ΧΡΗΣΤΟΣ Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αλιστράτη

Σπήλαιο του Ορφέα

Το σπήλαιο του Ορφέα βρίσκεται στην περιοχή του Πετρωτού, η οποία αναπτύσσεται στη νοτιοανατολική απόληξη του ορεινού όγκου του Μενοικίου, νοτιοανατολικά του Δήμου Αλιστράτης στο νομό Σερρών.

Πρόκειται για ένα επίμηκες σπήλαιο, συνολ. μήκ. 300 περίπου και πλ. από 20 ως 30 μ., με ύψος οροφής που κυμαίνεται από 3 ως 5 μ. και πλούσιο λιθωματικό διάκοσμο.

Στην πρώτη αυτοψία, το 2002, εντοπίστηκε επιφανειακά άφθονη προϊστορική κεραμική, που ανήκε κυρίως σε πιθοειδή αγγεία, τα οποία σώζονταν σε ικανό μέγεθος. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την ύπαρξη, στο χώρο μετά την είσοδο, εκτεταμένης λαθρανασκαφής, διαστ. 2×2 και βάθ. 4 μ. περίπου, επέβαλε την άμεση διενέργεια σωστικής ανασκαφικής έρευνας, προκειμένου να διερευνηθούν οι πολύ μεγάλου πάχους επιχώσεις του σπηλαίου.

Κατά τις δύο τελευταίες ανασκαφικές περιόδους (2005-2006) διανοίχθηκαν συνολικά δέκα σκάμματα, διαστ. 2×2 μ., τρία στον κεντρικό χώρο του σπηλαίου, δίπλα στο σκάμμα της λαθρανασκαφής, τρία κοντά στη νότια παρειά και τέσσερα στον ονομαζόμενο «νότιο θάλαμο», όπου υπήρχε επιφανειακά μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής.

Στο κεντρικό σκάμμα αποκαλύφθηκαν δύο βασικά στρώματα, ένα καστανό, που έδωσε και την περισσότερη κεραμική, και κάτω από αυτό ένα σκούρο γκρίζο με διάσπαρτα υποστρώματα καύσεων και πηλών. Επίσης αποκαλύφθηκαν επάλληλα δάπεδα χρήσης, που περιλαμβάνουν ημικυκλικές εστίες με στάχτες και καμένα οστά, καθώς και κάποιες οπές πασσάλων. Σε μία περίπτωση ήλθε στο φως εστία με τρεις οπές πασσάλων γύρω της, προφανώς για τη στερέωση αγγείου παρασκευής της τροφής. Στα ευρήματα περιλαμβάνεται άφθονη σκούρα μονόχρωμη χονδροειδής κεραμική από πηλό γενικά καλά ψημένο και επιφάνεια, που σε κάποιες περιπτώσεις έχει παραμείνει άβαφη και αδρή, ενώ σε άλλες είναι καλυμμένη με επίχρισμα και φέρει λείανση και κάποτε υψηλή στίλβωση (Εικ. 21). Μια χαρακτηριστική ομάδα μελανών στιλβωτών αγγείων με λεπτά τοιχώματα και κάποια μονόχρωμα πιθοειδή αγγεία από πορτοκαλέρυθρο πηλό που συχνά φέρουν σχοινοειδή διακόσμηση κοντά στο λαιμό ή στο χείλος αντιπροσωπεύουν τη ΝΝ ΙΙ περίοδο. Επίσης, μια ιδιαίτερη κατηγορία κεραμικής αποτελούν τα όστρακα με

Εικ. 21. Αλιστράτη. Σπήλαιο Ορφέα. Κεραμική.

Εικ. 22. Αλιστράτη. Σπήλαιο Ορφέα. Οστέινα εργαλεία.

εγχάρακτη διακόσμηση γεμισμένη με λευκή ύλη, κατηγορία γνωστή και από το γειτονικό οικισμό των Σιταγρών.

Ως προς τους τύπους σχημάτων διακρίνονται κυρίως βαθιά αγγεία με όρθια καμπύλα τοιχώματα, ευρύστομα πιθοειδή, κλειστά αγγεία, αμφορείς με σφαιρικό σώμα και ελάχιστες ανοικτές φιάλες. Γενικότερα, η κεραμική εντάσσεται κυρίως στην τελική νεολιθική και στις πρώτες φάσεις της πρώιμης εποχής του Χαλκού (ΠΕΧ Ι-φάση IV Σιταγρών και ΠΕΧ ΙΙ-φάση Να Σιταγρών).

Εκτός από την κεραμική, που αποτελεί τον κύριο όγκο των ευρημάτων, αποκαλύφθηκε ένας σημαντικός αριθμός οστέινων εργαλείων, όπως οπείς, βελόνες, σπάτουλες, κ.ά. (Εικ. 22). Αντίθετα, τα λίθινα εργαλεία είναι συγκριτικά

Εικ. 23. Αλιστράτη. Σπήλαιο Ορφέα. Μικρογραφικό αγγείο.

πολύ λιγότερα: η λιθοτεχνία λειασμένου λίθου περιλαμβάνει κάποιες αξίνες και πελέκεις, ενώ η λιθοτεχνία αποκρουσμένου λίθου έχει να επιδείξει φολίδες, λεπίδες και μερικά ξέστρα, όλα κατασκευασμένα από πυριτόλιθο.

Ανάμεσα στα ευρήματα περιλαμβάνονται επίσης ένα ακέραιο μικρογραφικό αγγείο (Εικ. 23), το οποίο βρέθηκε μέσα σε εστία, οστά, κυρίως οικόσιτων ζώων και μικροθηλαστικών, αλλά και οστά που ανήκουν σε άγρια πανίδα, όστρεα, ένα οστέινο δακτυλιόσχημο αντικείμενο και αρκετά πήλινα σφονδύλια.

Αξίζει να σημειωθεί ότι όσο η ανασκαφή προχωρά σε βαθύτερα στρώματα, η κεραμική μειώνεται αισθητά και τα ευρήματα περιορίζονται σε δάπεδα χρήσης με διάσπαρτα επεισόδια φωτιάς και οστά ζώων.

Σημαντικό εύρημα αποτελούν τα τρία τμήματα ανθρώπινων κρανίων, που αποκαλύφθηκαν στο κεντρικό σκάμμα του σπηλαίου. Τα δύο ανήκουν σε νεαρά ενήλικα άτομα, ενώ το τρίτο σε προέφηβο. Εντοπίστηκαν επίσης δύο τμήματα ανθρώπινης σιαγόνας ενηλίκου.

Στα τρία σκάμματα που διανοίχθηκαν κοντά στη νότια παρειά του σπηλαίου αποκαλύφθηκε στρώμα με πέτρες και κάτω από αυτό ένα καστανό στρώμα με άφθονη κεραμική, που περιλαμβάνει πολλά συνανήκοντα όστρακα μεγάλων, κυρίως πιθοειδών, αγγείων. Τα υπόλοιπα ευρήματα είναι ανάλογα με αυτά των κεντρικών σκαμμάτων και συνίστανται σε οστέινα εργαλεία, οστά ζώων και κάποια σφονδύλια.

Στο νότιο θάλαμο, μια μικρή αίθουσα διαμορφωμένη από λιθωματικό διάκοσμο κοντά στη νότια παρειά του σπηλαίου, διανοίχθηκαν συνολικά τέσσερα σκάμματα, τα οποία δεν προχώρησαν σε βάθος αλλά σε έκταση, εξαιτίας της αποκάλυψης, ήδη κάτω από το επιφανειακό στρώμα, ενός δαπέδου χρήσης με έντονα υπολείμματα φωτιάς κατά τόπους και μονόχρωμη κεραμική. Το δάπεδο αυτό εκτείνεται και στα τέσσερα διανοιχθέντα σκάμματα, δηλαδή σε μια έκταση 16 τ.μ. και η σημαντικότητά του έγκειται στο γεγονός ότι αποκάλυψε συνολικά 12 οπές πασσάλων, χωρίς περιχείλωμα, διαμ. από 0,05 έως 0,10 και βάθ. έως και 0,30 μ. Δεν αναγνωρίστηκαν συγκεκριμένοι κυκλικοί ή παραλληλόγραμμοι συνδυασμοί, εφόσον ο χώρος έχει αποκαλυφθεί μόνον αποσπασματικά. Η λειτουργία των πασσάλων εντός του σπηλαίου δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί. Βιβλιογραφικά αναφέρονται οπές πασσάλων σε κάποια σπήλαια της κεντρικής Ευρώπης, ως βάσεις για στηρίγματα δερμάτων που προστάτευαν από τη σταγονορροή της οροφής ή ακόμη για τη στήριξη κάποιων αντικειμένων πάνω από το υγρό έδαφος του σπηλαίου. Στην περίπτωση του σπηλαίου του Ορφέα, η συνέχιση της έρευνας αναμένεται να διαφωτίσει μεταξύ άλλων και τον προορισμό των πασσάλων. Είναι προφανές, πάντως, ότι ορίζουν ένα χώρο διαφοροποιημένης χρήσης μέσα στο σπήλαιο, σε ένα σημείο μάλιστα όπου λόγω της μορφολογίας του διαμορφώνεται ένας ιδιαίτερος θάλαμος με πιο πρόσφορες συνθήκες παραμονής.

Παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα, εργαστηριακές αναλύσεις βρίσκονται σε εξέλιξη. Έγιναν λεπτές τομές στα ανθρώπινα κρανία με στόχο τον εντοπισμό παλαιοπαθολογικών ευρημάτων. Η μικροσκοπική εξέταση έδειξε πιθανή μολυσματική ασθένεια στο ένα άτομο και σκορβούτο στο άλλο. Επίσης, σε αρχικό στάδιο βρίσκονται πετρογραφικές αναλύσεις κεραμικής. Ως προς τις ραδιοχρονολογήσεις, που πραγματοποιούνται στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος», δύο δείγματα άνθρακα από τα βαθύτερα στρώματα του κεντρικού σκάμματος, όπου όμως δεν εντοπίστηκε κεραμική, έδωσαν ηλικίες 6250-6070 π.Χ. και 5730-5540 π.Χ., ενώ μια χρονολόγηση από το δάπεδο με τις πασσαλότρυπες στο νότιο θάλαμο κυμαίνεται από 6370 έως 6220 π.Χ. Εξάλλου, ένα δείγμα από τα ανώτερα στρώματα του κεντρικού σκάμματος έδωσε τιμές 3085-2775 π.Χ., ενώ επίσης από τα ανώτερα στρώματα σκάμματος κοντά στη νότια παρειά του σπηλαίου προέρχεται η χρονολόγηση 1880-1690 π.Χ.

Οι πρωιμότερες ραδιοχρονολογήσεις σε σχέση με την απουσία αντίστοιχης κεραμικής αποτελούν ένα ζήτημα προς εξέταση. Το στρώμα από το οποίο προέρχονται είναι πιθανώς το τελευταίο ανθρωπογενές του σπηλαίου και αποτελείται κυρίως από επεισόδια φωτιάς και καμένα οστά ζώων. Η απουσία κεραμικής είναι δυνατόν να οφείλεται σε τυχαίο γεγονός ή σε κάποιο γεωλογικό επεισόδιο. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας με τη διάνοιξη περισσότερων σκαμμάτων αναμένεται να διαφωτίσει περαιτέρω το θέμα.

Από την εκτίμηση των μέχρι στιγμής ανασκαφικών δεδομένων διαφαίνεται σαφώς η σημαντικότητα του σπηλαίου του Ορφέα ως χώρου που αξιοποιήθηκε ποικιλοτρόπως κατά τη νεολιθική και την πρώιμη εποχή του Χαλκού. Με βάση τα πρώτα ανασκαφικά στοιχεία φαίνεται ότι το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε από τον άνθρωπο ως τόπος εποχιακής διαμονής και διαφόρων καθημερινών δραστηριοτήτων, όπως πιστοποιούν οι εστίες, τα εργαλεία κοπής και επεξεργασίας δερμάτων, και τα σφονδύλια. Παράλληλα φαίνεται ότι το σπήλαιο αξιοποιήθηκε και ως χώρος αποθήκευσης στερεάς

και υγρής τροφής, όπως συνάγεται από την κεραμική που ανήκει σε μεγάλους αποθηκευτικούς πίθους.

Η συνέχιση της ανασκαφής, η μελέτη του υλικού, καθώς και μια σειρά εργαστηριακών αναλύσεων που βρίσκονται σε εξέλιξη αναμένεται να φέρουν στο φως περισσότερα στοιχεία, που θα συμβάλλουν στην αποσαφήνιση του χαρακτήρα της θέσης και στην πιθανή ένταξή της μέσα στο ευρύτερο δίκτυο προϊστορικών θέσεων της ευρύτερης περιοχής[29].

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΟΝΤΑΞΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΔΙΤΣΑΣ

Λίμνη Πλαστήρα

Η επιφανειακή έρευνα στη λίμνη Πλαστήρα για το 2006 έλαβε χώρα μεταξύ 17 Αυγούστου και 10 Σεπτεμβρίου. Σύμφωνα με τον προγραμματισμό μας, εντοπίστηκαν οι καταλληλότερες περιοχές για τη διενέργεια της επιφανειακής έρευνας με κριτήριο την κάλυψη του εδάφους από βλάστηση, δηλαδή η έρευνα θα διεξαγόταν μόνον όπου δεν υπήρχε βλάστηση που θα μπορούσε να καλύπτει τυχόν ευρήματα. Οι περιοχές με τη λιγότερη βλάστηση καταγράφηκαν και στη συνέχεια, με τη συνεργασία του τοπογράφου μηχανικού της ΕΠΣΝΕ Θ. Χατζηθεοδώρου, ο οποίος είναι μέλος της επιστημονικής ομάδας της έρευνας, χωρίστηκαν σε τομείς. Συνολικά ορίστηκαν 166 παραλληλόγραμμες περιοχές 500 τ.μ. περίπου η καθεμία, από όπου συνελέγησαν 650 λίθινα τέχνεργα, ενώ εντοπίστηκαν και 300 όστρακα κεραμικής. Τα λίθινα τέχνεργα υπάγονται κυρίως στη μέση και την ανώτερη παλαιολιθική περίοδο. Δυστυχώς, η κεραμική δεν ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί χρονολογικά και τυπολογικά λόγω της μεγάλης διάβρωσης που υπέστη κατά την έκθεσή της στην επιφάνεια και στο νερό που κατά διαστήματα κατακλύζει μεγαλύτερες εκτάσεις.

Ήδη κατά τη διάρκεια της περσινής επιφανειακής έρευνας είχε εντοπιστεί μια νεολιθική θέση κατά χώραν, στην οποία φέτος ξεκινήσαμε δοκιμαστική ανασκαφή με τη συμμετοχή της τοπικής ΛΔ΄ ΕΠΚΑ. Ορίστηκε σκάμμα (Τομή 1) και εφαρμόστηκε κάνναβος 24 τετραγώνων, 2×2 μ. το καθένα, και η ανασκαφή άρχισε από τα τετράγωνα Δ1-Δ3, Ε1-Ε3 και ΣΤ1-ΣΤ3.

Ήδη από την επιφάνεια της θέσης έγιναν εμφανή ευρήματα, όπως κεραμική, πηλοί με αποτυπώματα καλαμιών από επάλειψη οροφής ή τοίχων, λίθινοι πελέκεις, μυλόλιθοι και ικανός αριθμός πυριτόλιθων. Η έκταση της εγκατάστασης, κρίνοντας από τη βόρεια τομή του πρανούς σε παρακείμενη αύλακα, όπου διατηρείται στρώμα καμένων πηλών σε όλη την έκταση (33×19 μ.) πρέπει να ξεπερνά τα 500 τ.μ. Όπως φάνηκε από την αρχή της ανασκαφής, η επίχωση δεν πρέπει να ξεπερνάει τα 0,50 μ. περίπου, πρόκειται δηλαδή μάλλον για εποχική εγκατάσταση (σκάφηκαν συνολικά έξι πάσες). Η πρώτη εκτίμησή μας, βάσει της κεραμικής, είναι ότι ανήκει στη μέση ή και στην αρχαιότερη νεολιθική περίοδο, ενώ συνελέγησαν δείγματα άνθρακα για την ακριβέστερη χρονολόγησή της. Κατά κανόνα, η κεραμική είναι μονόχρωμη με ελάχιστα δείγματα διακοσμημένης, και μάλλον τοπικής παραγωγής.

Η σημασία των νέων ευρημάτων είναι μεγάλη λόγω του υψομέτρου της περιοχής αλλά κυρίως λόγω της σπανιότητας των ευρημάτων που βρίσκονται σε αυτήν. Είναι μία από τις λιγοστές περιοχές στην Ελλάδα με παλαιολιθικό υλικό σε τέτοιο υψόμετρο και ίσως η μόνη γνωστή τόσο ορεινή νεολιθική εγκατάσταση, καθώς οι περισσότερες αυτής της περιόδου βρίσκονται σε υψόμετρο μικρότερο των 400 μ. Όπως γίνεται αντιληπτό, η συστηματικότερη ανασκαφή και μελέτη της συγκεκριμένης θέσης μπορεί να μας δώσει σημαντικότατες πληροφορίες για το είδος της εγκατάστασης, αλλά και για κάποιες άγνωστες μέχρι στιγμής πτυχές της νεολιθικής κοινωνίας και οικονομίας στη Θεσσαλία αλλά και γενικότερα στον ελλαδικό χώρο.

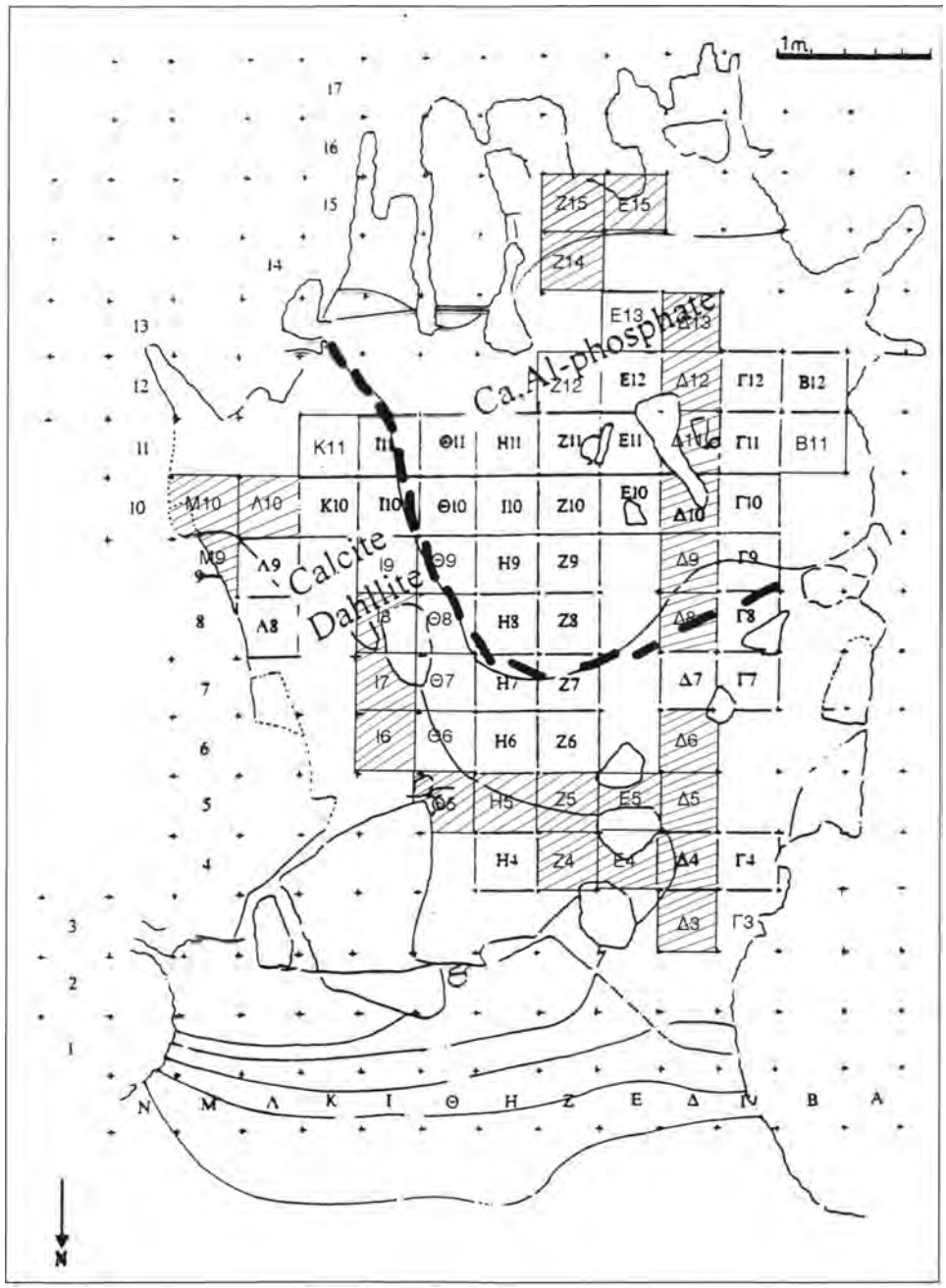
ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας

Το 2006 αποτέλεσε την κύρια χρονιά των ανασκαφικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στο σπήλαιο Θεόπετρας, στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξής του μέσω του Γ΄ ΚΠΣ, ενώ τα επόμενα δύο χρόνια μέχρι την ολοκλήρωση του έργου θα γίνουν μόνο κατά περίπτωση μικρές συμπληρωματικές ανασκαφικές εργασίες στο πλαίσιο του τεχνικού έργου. Ερευνήθηκαν σκάμματα του καννάβου που ενέπιπταν αποκλειστικά στην πορεία του διαδρόμου επισκεπτών που θα τοποθετηθεί στη συνέχεια εντός του σπηλαίου, βάσει της εγκεκριμένης από το ΚΑΣ αρχιτεκτονικής μελέτης. Ο διάδρομος θα έχει μια πορεία περίπου κυκλοτερή (ακολουθώντας σε γενικές γραμμές το φυσικό σχήμα της κάτοψης του σπηλαίου) και θα διέρχεται πάνω από όλα σχεδόν τα

29. *Βιβλιογραφία:* S. Andreou - M. Fotiadis - K. Kotsakis, Review of Aegean Prehistory, V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece, *American Journal of Archaeology* 100 (1996), σ. 537-597. Ι. Ασλάνης, *Η προϊστορία της Μακεδονίας*, Ι: *Η νεολιθική εποχή*, Αθήνα 1992. Δ. Γραμμένος, *Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία*, Αθήνα 1991. Ο ίδιος, *Νεολιθική Μακεδονία*, Αθήνα 1997. Γ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα 1996. Σ. Παπαδόπουλος, *Η νεότερη νεολιθική και η πρώιμη εποχή του Χαλκού στην Ανατολική Μακεδονία: Η μεταβολή της κεραμικής*, Θεσσαλονίκη 1997 (διδ. διατρ.). C. Renfrew - M. Gimbutas - E. Elster (επιμ.), *Excavations at Sitagroi: A Prehistoric Village in Northeastern Greece, Monumenta Archaeologica* 13, Los Angeles 1986.

Εικ. 24. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Κάτοψη του σπηλαίου και του ανασκαφικού καννάβου. Με διαγράμμιση σημειώνονται τα σκάμματα που ανασκάφηκαν με την ευκαιρία του έργου του Γ΄ ΚΠΣ.

ανεσκαμμένα κατά τα προηγούμενα χρόνια τετράγωνα του καννάβου, ώστε οι επισκέπτες να έχουν τη δυνατότητα να βλέπουν τα διατηρημένα κατά χώραν ευρήματα, όπως εστίες της παλαιολιθικής, μεσολιθικής και νεολιθικής περιόδου, τις θέσεις όπου βρέθηκαν οι ανθρώπινες ταφές, τις μεταβολές του κλίματος, όπως έχουν αποτυπωθεί στις παρειές συγκεκριμένων σκαμμάτων, τη μετάβαση στη στρωματογραφία από τη μία χρονική περίοδο στην άλλη και τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά τους κτλ. Όλα αυτά θα ενισχυθούν με πληροφοριακές πινακίδες που θα τοποθετηθούν στα κυριότερα σημεία για την ενημέρωση των επισκεπτών.

Βάσει αυτής της λογικής ανοίχθηκαν τα παρακάτω τετράγωνα του καννάβου (Εικ. 24), αποκλειστικά μέχρι το βάθος όπου θα στηριζόταν ο διάδρομος. Πιο συγκεκριμένα ανοίχθηκαν με την αλφαβητική σειρά του καννάβου τα τετράγωνα Δ3 έως Δ6 και Δ8 έως Δ13 (το Δ7 είχε σκαφεί στο

παρελθόν), στη δυτική πλευρά του σπηλαίου και απέναντι από την είσοδό του. Στην περιοχή της εισόδου, από Δ. προς Α., ανοίχθηκαν τα τετράγωνα Ε4, Ε5, Ζ4, Ζ5, Η5, και Θ5, ενώ στην ανατολική περιοχή του σπηλαίου ανοίχθηκαν τα τετράγωνα Ι6, Ι7, Ι8, και συνεχίστηκε σε βάθος το σκάψιμο στα Θ7, Θ8, Θ9 και Ι9, που είχε σταματήσει παλαιότερα στο επίπεδο του τέλους της μεσολιθικής. Στην ίδια περιοχή ανοίχθηκε, εκτός πορείας διαδρόμου αλλά πλησίον αυτού, το διπλό σκάμμα Λ10-Μ10, σε επαφή με το ανατολικό ασβεστολιθικό τοίχωμα του σπηλαίου, προκειμένου να διαπιστώσουμε την πορεία του τοιχώματος σε σχέση με την αρχαιολογική επίχωση, δεδομένου ότι αυτή η ανατολική σκοτεινή περιοχή ήταν σχεδόν η μόνη αδιατάρακτη από φαινόμενα διάβρωσης που είχαν επηρεάσει σημαντικά τις αρχαιολογικές επιχώσεις της κεντρικής περιοχής, οι οποίες κατά τα άλλα ήταν πολύ πλούσιες αρχαιολογικά. Τέλος, στο βάθος του σπηλαίου έναντι της εισόδου ερευνήθηκαν τα τετράγωνα Ε15 και Ζ14 (και εν μέρει το Ζ15, η ανασκαφή του οποίου είχε αρχίσει παλαιότερα), που βρίσκονται προ των κογχών που αποτελούν τις απολήξεις των καρστικών αγωγών που προέρχονται από την εξωτερική ανατολική πλευρά πάνω από το σπήλαιο και μέσω των οποίων εισέβαλλαν επανειλημμένως νερά και πέτρες, προκαλώντας αναμόχλευση αλλά και ισχυρή διάβρωση των αρχαιολογικών επιχώσεων στο σπήλαιο.

Από τις ερευνημένες ανασκαφικά επιχώσεις στα παραπάνω σκάμματα αποκαλύφθηκε κατά κανόνα νεολιθική και μεσολιθική επίχωση, αφού, όπως αναφέρθηκε ήδη, το σκάψιμο σε βάθος σταματούσε κάθε φορά στο επίπεδο της θεμελίωσης του διαδρόμου και έτσι δεν προχωρήσαμε καθόλου σε παλαιολιθικές επιχώσεις. Ήταν όμως πολύ σημαντικό ότι αποκαλύφθηκαν σε όλη αυτή την έκταση οι μεσολιθικές επιχώσεις, καθώς η μεσολιθική είναι μια πολιτισμική βαθμίδα πολύ περιορισμένα εντοπισμένη στον ελλαδικό χώρο γενικότερα και η ύπαρξή της είχε στο παρελθόν αμφισβητηθεί για τη Θεσσαλία, αποκόπτοντας έτσι τη νεολιθική από το άμεσο πολιτισμικό παρελθόν της, το οποίο, κατά συνέπεια, φαινόταν να έχει ξένη προέλευση, π.χ. τη Μέση Ανατολή. Η μεσολιθική είχε εντοπιστεί ήδη τα προηγούμενα χρόνια μέσα στο σπήλαιο, πιο περιορισμένα βέβαια και για πρώτη φορά στη Θεσσαλία. Οι νεολιθικές επιχώσεις κοντά στην είσοδο έχουν περιορισμένο πάχος (κατά κανόνα κυμάνθηκε από 0,50 έως 0,80 μ. περίπου και μερικές φορές ακόμη λιγότερο) και συγκρινόμενα τα χαρακτηριστικά τους με τα ανάλογα των σκαμμάτων της κεντρικής περιοχής που σκάφηκαν στο παρελθόν και που είχαν περίπου διπλάσιο πάχος και πολύ πλούσια ευρήματα τόσο σε κεραμική όσο και σε άλλα είδη οικιακής οικονομίας, φαίνεται πως η είσοδος αποτελούσε χώρο εργασίας περισσότερο, καθώς φωτιζόταν από το άνοιγμα της εισόδου, και όχι «κατοικίας». Αυτό ενισχύεται και από την εύρεση εδώ πολλών λίθινων αξινών και άλλων εργαλείων αυτής της κατηγορίας, που δεν αποτελούσαν συχνά ευρήματα στα σκάμματα της κεντρικής περιοχής. Παρά δε την πενία σε πάχος επιχώσεων και κεραμικά κυρίως ευρήματα, η περιοχή αυτή της εισόδου φαίνεται να είναι από τις λιγότερο διαταραγμένες σε σχέση με εκείνες του κέντρου, και αυτός ο παράγοντας είναι πολύ σημαντικός για την ερμηνεία της στρωματογραφίας της ανασκαφής. Αυτό εν μέρει μπορεί να αποδοθεί και στην παρουσία εκεί βράχων μεσαίου μεγέθους αποκολλημένων από την οροφή, τους οποίους προφανώς δεν μπόρεσαν ή δεν χρειάστηκε να μετακινήσουν οι βοσκοί που χρησιμοποίησαν επί πολλά χρόνια το σπήλαιο για το σταυλισμό ζώων, αφήνοντας αδιατάρακτες τις αρχαίες επιχώσεις. Επιπλέον, το υπόβαθρο αυτών των επιχώσεων κοντά στην είσοδο βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο σε σχέση με το κέντρο και αυτό οφείλεται τόσο στην ύπαρξη και άλλων βράχων, που δεν φαίνονταν επιφανειακά, όσο και σε παχύ στρώμα σκληρού και συμπαγοποιημένου ιζήματος, που αντανακλά περιόδους πολύ ψυχρού κλίματος και την εισροή μέσω της εισόδου πολύ ψυχρών στοιχείων νερού και πάγου με κατεύθυνση προς το κέντρο του σπηλαίου (όπου τα ιζήματα αυτά εντοπίστηκαν σε βαθύτερο επίπεδο λόγω της κατωφέρειας).

Η μεσολιθική επίχωση στο σπήλαιο της Θεόπετρας διακρίνεται πάντα από ένα χαρακτηριστικό κιτρινόφαιο χρώμα, σαφώς διακριτό τόσο από τα υπερκείμενα γκριζόφαια νεολιθικά όσο και από τα υποκείμενα παλαιολιθικά. Ωστόσο διαφοροποιείται, επίσης, ως προς τα χαρακτηριστικά της μεταξύ της περιοχής της εισόδου και εκείνης στο βάθος του σπηλαίου (από τον άξονα 8 ώς τον άξονα 15 του καννάβου). Έτσι, ενώ σε εκείνα τα βαθύτερα και σκοτεινότερα τμήματα υπάρχουν έντονα κατάλοιπα φωτιάς πολύ χαρακτηριστικά αυτής της περιόδου, αυτά λείπουν παντελώς από την περιοχή της εισόδου, με ό,τι αυτό μπορεί να σημαίνει για την κατανομή των χρήσεων του χώρου. Ιδιαίτερα εντυπωσιακές είναι οι μεσολιθικές φωτιές, που εντοπίστηκαν κατά την ανασκαφή αυτών των έργων ανάδειξης, στα σκάμματα Θ8, Θ9 και Ι9, καθώς και στα Ε15, Ζ14 και Ζ15 (έντονες μεσολιθικές φωτιές είχαμε επίσης εντοπίσει παλαιότερα στα Γ9, Β11, Β12, Γ12 και μεταξύ Θ11 και Ι11, που παραμένουν ορατές για τους επισκέπτες). Σε ένα από αυτά τα σκάμματα, το Ε15, εντοπίστηκαν πάνω στα κατάλοιπα φωτιάς πήλινοι κυλινδρικοί σχηματισμοί, μάλλον στεγνωμένοι όχι ψημένοι, που αποτελούν δείγματα πειραματισμών και προάγγελους της κεραμικής τεχνολογίας. Μας ήταν δε γνωστοί και από παλαιότερα σχετικά ευρήματα, τα οποία είχαν όμως βρεθεί λόγω αναμοχλεύσεων σε βαθύτερα στρώματα. Η στρωματογραφική τους σχέση επιβεβαιώθηκε με τα ευρήματα στο σκάμμα Ε15.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η αποκάλυψη ανθρώπινης ταφής μεσολιθικής περιόδου στο σκάμμα Δ4 κοντά στην είσοδο, η ανασκαφή του οποίου είχε αρχίσει στο δυτικό του μόνο τμήμα ήδη το 1995 και είχαν εντοπιστεί μέσα σε κιτρινό-

φαιη επίχωση ανθρώπινα οστά, διάσπαρτα όμως. Τώρα σε βάθος 0,57 μ. στη βορειοανατολική περιοχή του σκάμματος αποκαλύφθηκε ανθρώπινο κρανίο, στη συνέχεια δε αποκαλύφθηκαν και τα περισσότερα τμήματα του άνω κορμού, ενώ δεν σωζόταν το κάτω μέρος, παρασυρμένο προφανώς λόγω των μεταγενέστερων χρήσεων (εδώ διαπιστώθηκε νεολιθική διαταραχή που έκοβε τη μεσολιθική επίχωση). Βρέθηκαν, επίσης, και άλλα διάσπαρτα ανθρώπινα οστά γύρω από τον κυρίως σκελετό. Ο σκελετός εδραζόταν σε χαλικώδη κιτρινόφαιη επίχωση. Ανάμεσα στα οστά υπήρχε όμως ανοικτό καστανό χώμα, που πιθανώς αποτελούσε το γέμισμα άτυπου λάκκου της ταφής. Υπήρχαν, επίσης, μικρά τεμάχια άνθρακα. Θα γίνει χρονολόγηση των οστών για επιβεβαίωση της χρονολόγησής του, όπως αυτή εκτιμήθηκε βάσει της στρωματογραφίας.

Τέλος, δεν θα πρέπει να παραληφθεί η αναφορά στον εντοπισμό λίθινου «φράγματος» στα τετράγωνα Ε4, Ζ4 και Η4 (Εικ. 25). Το σκάμμα Η4 είχε σκαφεί από την αρχή της ανασκαφής (1987), καθώς βρισκόταν στην είσοδο του σπηλαίου, είχε δώσει όμως πολύ περιορισμένη νεολιθική επίχωση και είχαμε σταματήσει το σκάψιμο, όταν εντοπίστηκε σκληρό ίζημα. Τώρα, επειδή ο διάδρομος επισκεπτών θα διερχόταν από αυτή την πορεία και απαιτούνταν ανασκαφή σε βαθύτερο επίπεδο, το σκάψιμο άρχισε από το Η4. Στην 4η πάσα αποκαλύφθηκαν βράχοι (αποτελούσαν τη συνέχεια ογκώδους βράχου αριστερά της εισόδου), ενώ και στο διπλανό σκάμμα Ζ4, όπου είχε αρχίσει παράλληλα το σκάψιμο, αποκαλύφθηκαν ομοίως χονδρές πέτρες, οι οποίες παρουσίαζαν μια σταθερότητα, για αυτό και δεν τις απομακρύναμε. Αντίθετα, ανοίξαμε και το γειτονικό προς Δ. τετράγωνο Ε4, προκειμένου να διερευνήσουμε τη συνέχεια αυτής της λίθινης «κατασκευής». Πράγματι, συνεχιζόταν και εκεί, οι πέτρες ήταν σταθερές και μάλιστα στο Ε4 έφθαναν μέχρι ένα φυσικό βράχο, ο οποίος φαίνεται να εξυπηρετούσε του ίδιους σκοπούς της τεχνητής συγκέντρωσης λίθων εκεί. Η «κατασκευή» συνεχιζόταν μέχρι βάθ. 1,70 μ., από κει και κάτω ήταν πολύ δύσκολο να συνεχιστεί το σκάψιμο λόγω περιορισμού του χώρου. Το πλάτος της είναι τουλάχιστον 2 μ., όσο και το πλάτος των σκαμμάτων μας. Από το συνδυασμό αυτών των χαρακτηριστικών, δηλαδή της παρουσίας σταθερών λίθων μεσαίου μεγέθους, που, αν υποθέσει κανείς ότι είχαν αποκολληθεί λόγω σεισμών από την οροφή, το μέγεθός τους επέτρεπε εύκολα την απομάκρυνσή τους, και του συνδυασμού τους με τους μεγάλους βράχους τόσο ανατολικά (Η4) όσο και δυτικά (Ε4), καταλήξαμε στην εκτίμηση ότι πρόκειται για εσκεμμένο «φράξιμο» της εισόδου του σπηλαίου είτε για να εμποδίζεται η διέλευση άγριων ζώων είτε για κλιματολογικούς λόγους, π.χ. για προστασία από φαινόμενα έντονων βροχοπτώσεων ή πάγων που θα έμπαιναν διά της εισόδου στο εσωτερικό του σπηλαίου. Για το λόγο αυτό αποφασίσαμε τη διατήρηση

Εικ. 25. Καλαμπάκα. Σπήλαιο Θεόπετρας. Το λίθινο «φράγμα» κατά μήκος της εισόδου.

του λίθινου «φράγματος», που ήταν μια εντελώς νέα πληροφορία, και τη μερική μετατόπιση του διαδρόμου επισκεπτών, ώστε το εν λόγω εύρημα να παραμείνει ορατό. Επιπλέον είναι ήδη σε εξέλιξη η χρονολόγηση των ιζημάτων που είναι εγκλωβισμένα κάτω από τις πέτρες με τη μέθοδο της οπτικής φωταύγειας από το Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος». Από τη χρονολόγηση θα μπορέσουμε ενδεχομένως να οδηγηθούμε σε ασφαλέστερα συμπεράσματα ως προς τη χρήση αυτής της λιθοκατασκευής.

Γενικότερα, τα τεχνικά έργα ανάδειξης στη Θεόπετρα αποτέλεσαν μια μεγάλη ευκαιρία νέας ανασκαφικής έρευνας, που επιβεβαίωσε ή διασαφήνισε ερωτήματα των παλαιότερων ανασκαφικών περιόδων ή έθεσε και νέα.

Παράλληλα, από τα εξωτερικά τεχνικά έργα ολοκληρώθηκαν: το αντλιοστάσιο του νερού, μεταφέροντας πλέον νερό από το χωριό στο σπήλαιο με υπόγειες σωληνώσεις, για όλες τις εργασίες τώρα και στο μέλλον, ο υποσταθμός της ΔΕΗ, συνδέοντας επιτέλους το σπήλαιο με φως και απαλλάσσοντάς μας από τον ενοχλητικό θόρυβο της γεννήτριας, με την οποία εργαστήκαμε όλα τα χρόνια της ανασκαφής, ενώ έγινε και το τοιχίο αντιστήριξης των πρανών, πάνω από τα οποία θα διέλθει η ράμπα και η σκάλα πρόσβασης στο σπήλαιο.

Τα τελευταία, όπως και ο εσωτερικός διάδρομος, θα αποτελέσουν το αντικείμενο του έργου κατά το επόμενο έτος.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

Η ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΤΑ ΜΗΚΟΣ ΤΟΥ ΑΛΙΑΚΜΟΝΑ (ΝΟΜΟΙ ΓΡΕΒΕΝΩΝ, ΚΟΖΑΝΗΣ ΚΑΙ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ)

Η τρίτη και τελευταία περίοδος του τριετούς παλαιολιθικού προγράμματος του Αλιάκμονα πραγματοποιήθηκε στο χρονικό διάστημα 29 Οκτωβρίου-12 Νοεμβρίου 2006[30]. Το πρόγραμμα αποτελεί συνεργασία της ΕΠΣΝΕ και της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών της Αθήνας και διευθύνεται από την Ε. Παναγοπούλου της ΕΠΣΝΕ και την Κ. Χαρβάτη του Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Στόχο του έχει τη διερεύνηση του πρώτου εποικισμού της ευρωπαϊκής ηπείρου, με την προσθήκη στοιχείων από τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Το θέμα αυτό αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά και αναπάντητα ακόμη ερωτήματα της ευρωπαϊκής παλαιοανθρωπολογίας[31]. Οι στόχοι της φετινής περιόδου ήταν: α) ο προσδιορισμός της προέλευσης των λίθινων εργαλειακών συνόλων, που περισυνελέγησαν κατά τις προηγούμενες ερευνητικές περιόδους, β) ο εντοπισμός νέων παλαιολιθικών και παλαιοντολογικών θέσεων σε περιοχές μέχρι στιγμής ανεξερεύνητες, και κυρίως στην περιφέρεια της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, όπου η χαμηλή στάθμη των υδάτων αυτή την εποχή έχει αποκαλύψει νέα εδάφη, και γ) η πληρέστερη κατανόηση των διαδικασιών δημιουργίας των αναβαθμίδων του Αλιάκμονα, που διασώζουν τις θέσεις.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί[32], η κοιλάδα του Αλιάκμονα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παλαιολιθική και παλαιοανθρωπολογική έρευνα. Η περιοχή έχει προσφέρει στο παρελθόν παλαιολιθικά ευρήματα[33] και πλούσια πλειστοκαινική πανίδα[34]. Η παρούσα έρευνα είναι, όμως, η πρώτη απόπειρα συστηματικής διερεύνησης της συγκεκριμένης περιόδου σε αυτή την περιοχή. Επικεντρώνεται στις αναβαθμίδες του Αλιάκμονα που διασώζουν ποτάμια ιζήματα του Ανώτερου Πλειόκαινου-Κατώτερου Πλειστόκαινου και πλούσια πανίδα αυτών των περιόδων. Το 2006 η έρευνα εστιάστηκε στην περιοχή της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, στο νομό Κοζάνης, και στην περιοχή κατασκευής του νέου φράγματος νότια των Γρεβενών, κοντά στα χωριά Καρπερό και Δήμητρα (Εικ. 26). Αυτές οι περιοχές είχαν εκτιμηθεί ως οι περισσότερο υποσχόμενες για τον εντοπισμό πλειστοκαινικών θέσεων με βάση τα αρχαιολογικά και παλαιοντολογικά ευρήματα της περιόδου 2005. Σημειώνεται ότι το αδημοσίευτο αμφίπλευρο εργαλείο (biface) της Αιανής[35] και μερικά από τα ευρήματα που συλλέξαμε το 2005 προήλθαν επίσης από τις παρυφές της λίμνης Πολυφύτου. Έτσι, επικεντρώσαμε τις προσπάθειές μας στη διερεύνηση

30. Εκτός από τους υπογράφοντες, στη φετινή έρευνα έλαβαν μέρος οι: Β. Τουρλούκης και Ν. Thompson, αρχαιολόγοι, και οι C. Schrein, K. Baab, E. Henderson και N. Singh, παλαιοανθρωπολόγοι. Τους ευχαριστούμε όλους θερμά για την βοήθειά τους στις πραγματικά δύσκολες συνθήκες αυτής της έρευνας πεδίου. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Λ΄ ΕΠΚΑ, Γ. Καραμήτρου, για την ιδιαίτερα θερμή συμπαράστασή της στο εγχείρημα αυτό, καθώς και τη ΙΖ΄ ΕΠΚΑ, και ιδιαίτερα τη Γ. Στρατούλη, για την πρόθυμη χορήγηση των απαιτούμενων αδειών. Το πρόγραμμα του Αλιάκμονα χρηματοδοτήθηκε από το ΥΠΠΟ, το INSTAP, το L.S.B. Leakey Foundation, το National Geographic Society και το Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος.

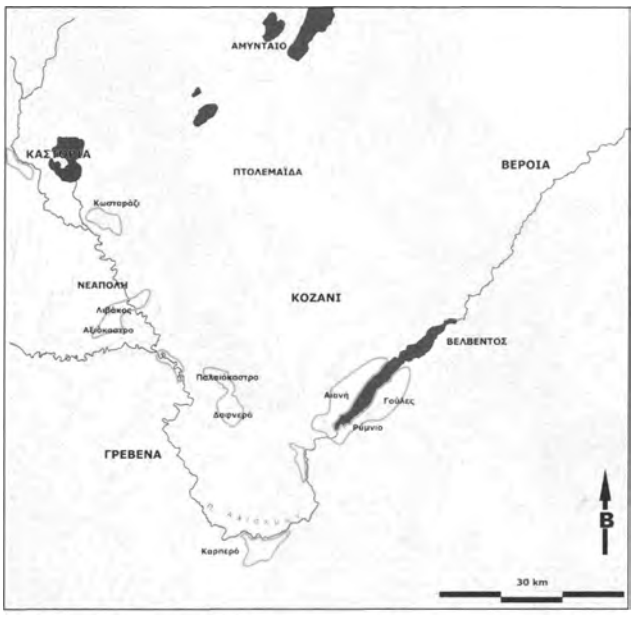
31. Πρβλ. ενδεικτικά: J.M. Bermúdez de Castro - J.L. Arsuaga - E. Carbonell - A. Rosas - I. Martínez - M. Mosquera, A Hominid from the Lower Pleistocene of Atapuerca, Spain: Possible Ancestor to Neanderthals and Modern Humans, *Science* 276 (1997), σ. 1392-1395· G. Manzi - F. Mallegni - A. Ascenzi, A Cranium for the Earliest Europeans: Phylogenetic Position of the Hominid from Ceprano, Italy, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, τ. 98, τεύχ. 17, USA 2001, σ. 10011-10016· W. Roebrocks, Hominid Behaviour and the Earliest Occupation of Europe: An Exploration, *Journal of Human Evolution* 41 (2001), σ. 437-461· C. Runnels, Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Palaeolithic to the Advent of the Neolithic with an Addendum, στο T. Cullen (επιμ.) *Aegean Prehistory: A Review*, Archaeological Institute of America, 2001, σ. 225-258.

32. Οι στόχοι, η μεθοδολογία και τα προκαταρκτικά αποτελέσματα της έρευνας έχουν αναπτυχθεί στο Ε. Παναγοπούλου - Κ. Χαρβάτη - Π. Καρκάνας - Α. Αθανασίου - Π. Ελεφάντη - S.R. Frost, Η έρευνα της πρώιμης παλαιολιθικής στην περιοχή του Αλιάκμονα, νομού Γρεβενών, *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 631-640. Εκεί υπάρχει και πλήρης βιβλιογραφία, η οποία δεν θα αναφερθεί στην παρούσα σύντομη ανακοίνωση. Η έρευνα έχει επίσης παρουσιαστεί σε διεθνή συνέδρια, βλ. K. Harvati - E. Panagopoulou - P. Karkanas - S.R. Frost - A. Athanassiou - P. Elefanti - C. Schrein - K. Baab - E. Henderson - E. Tourloukis - C. Garefallakis, Preliminary Findings of the Aliakmon Paleolithic/Paleoanthropological Survey, Greece, 2004-2005 (Poster Presentation), Paleoanthropology Society Meeting, San Juan, Puerto Rico, 24-26 April 2006 και οι ίδιοι, New Findings of the Aliakmon Paleolithic Survey, Greece, 2004-2005 (Poster Presentation), International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences, Lisbon, Portugal, 4-9 September 2006. Για τις δύο πρώτες ερευνητικές περιόδους, βλ. επίσης *ΑΔ* 2004 και 2005.

33. Βλ. E. Higgs, A Hand Axe from Greece, *Antiquity* 38 (1964), σ. 54-55.

34. Βλ. ενδεικτικά, J. Melentis, Die pleistozäne Säugetierfauna des Beckens von Haliakmon (Griechenland), *Annales Géologiques des Pays Helléniques*, XVII (1966), σ. 247-266 και K.J. Steensma, *Plio-/Pleistozäne Großsäugetiere (Mammalia) aus dem Becken von Kastoria, Griechenland südlich von Neapolis - NW Griechenland*, Technische Universität Clausthal 1988 (διδ. διατρ.).

35. Βλ. *ΑΔ* 60 (2005): Χρονικά, σ. 1223, όπου αναφέρεται ο χώρος και οι συνθήκες περισυλλογής του ευρήματος, και *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 631-640. Πρόκειται για επιφανειακό εύρημα, που συνέλεξε η αρχαιολόγος της Λ΄ ΕΠΚΑ, Α. Χονδρογιάννη στο πλαίσιο επιφανειακής έρευνας στη λίμνη Πολυφύτου.

Εικ. 26. Χάρτης του Αλιάκμονα. Οι περιοχές που διερευνήθηκαν το 2006 σημειώνονται με γκρίζο χρώμα (ισοδιάσταση 200 μ.).

των εκτάσεων, που αυτή την εποχή είχαν αποκαλυφθεί λόγω της χαμηλής στάθμης των υδάτων.

Όπως και τις προηγούμενες περιόδους, δύο ομάδες αποτελούμενες από πέντε ερευνητές η κάθε μία, εξέτασαν συστηματικά τα μέτωπα και τις επιφάνειες των αναβαθμίδων στις υπό έρευνα περιοχές, αναζητώντας λίθινα ευρήματα ή απολιθωμένα κατάλοιπα πανίδας. Η ορατότητα ήταν πολύ καλή σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους λόγω της απουσίας πυκνής βλάστησης και της πρόσφατης άροσης των αγρών. Για κάθε περιοχή που ερευνήθηκε, όπως και για τους χώρους εντοπισμού αρχαιολογικών ευρημάτων και απολιθωμάτων, πήραμε συντεταγμένες με το σύστημα Παγκόσμιου Εντοπισμού Γεωγραφικής Θέσης (GPS, WGS84 datum). Αυτές οι συντεταγμένες καταγράφηκαν σε τοπογραφικούς χάρτες κλίμακας 1:5000. Οι παρατηρήσεις πεδίου και οι περιγραφές των ευρημάτων καταχωρίστηκαν σε ηλεκτρονικό υπολογιστή. Συνολικά ερευνήθηκαν 30 περιοχές.

Η ερευνητικές περίοδοι 2004-2005 είχαν επιβεβαιώσει την ύπαρξη συστημάτων αναβαθμίδων στα επίπεδα που είχαν προταθεί από προηγούμενους ερευνητές. Έγινε όμως σαφές ότι η χρονολόγησή τους ήταν πιο περίπλοκη σε σχέση με τις αρχικές θεωρίες, καθώς οι περισσότερες από αυτές είναι διαβρωσιγενείς και όχι αποθετικές. Επομένως, τα απολιθώματα που εντοπίστηκαν σε συγκεκριμένα υψόμετρα δεν συσχετίζονται απαραίτητα με την αναβαθμίδα, αλλά θα μπορούσαν να εμπεριέχονται σε παλαιότερη απόθεση που με την πάροδο του χρόνου διαβρώθηκε. Η αποθετική ή διαβρωσιγενής φύση των αναβαθμίδων ποικίλλει από περιοχή σε περιοχή εξαιτίας της πολύπλοκης αποθετικής ιστορίας του Αλιάκμονα. Στο γενικό αυτό πλαίσιο διαβρωσιγενών αναβαθμίδων, μεμονωμένες περιοχές, όπως η περιοχή Λάγουρας Κωσταραζίου, διατηρούν υπολείμματα απολιθωματοφόρων αποθετικών πλειστοκαινικών αναβαθμίδων.

Στη διάρκεια της περιόδου 2006 πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

α) Γεωλογική μελέτη των αναβαθμίδων στις περιοχές Πολυφύτου και Καρπερού-Δήμητρας με στόχο την αποσαφήνιση της προέλευσης των λίθινων εργαλειακών συνόλων που είχαν περισυλλεγεί τις προηγούμενες χρονιές.

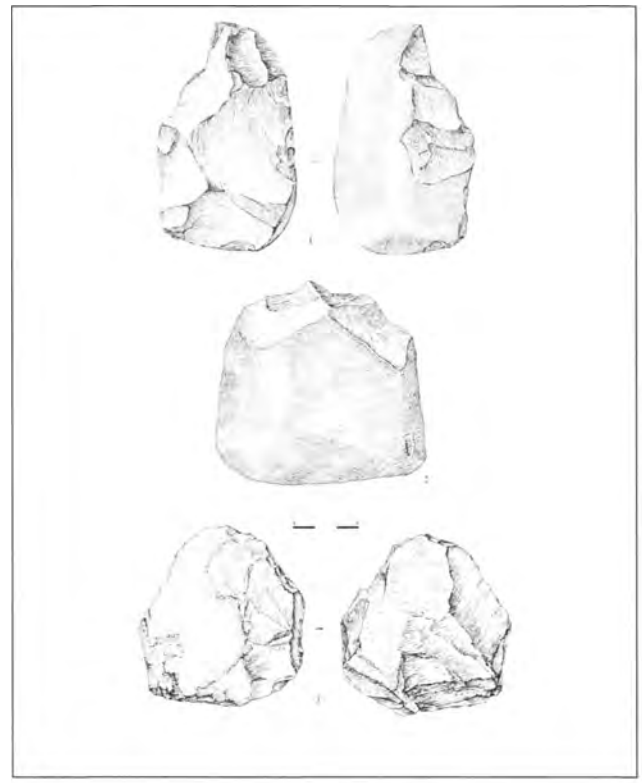
Στις όχθες της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, και συγκεκριμένα στη θέση Πολεμίστρα, εντοπίσαμε το 2005 λίθινα τέχνεργα με τεχνομορφολογικά χαρακτηριστικά της πρώιμης παλαιολιθικής. Η προέλευσή τους είναι όμως προβληματική, δεδομένου ότι οι αμέσως υπερκείμενες επιχώσεις εμπεριέχουν σε δευτερογενή απόθεση ανάμεικτο αρχαιολογικό υλικό της χαλκοκρατίας. Έτσι, οι προσπάθειές μας επικεντρώθηκαν στην αναζήτηση ιζημάτων που θα μπορούσαν να διασώζουν πλειστοκαινικά τέχνεργα κατά χώραν. Στην περιφέρεια της λίμνης παρατηρήσαμε συγκεντρώσεις κροκαλών, ενώ υπολείμματα των ίδιων αποθέσεων εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία, έως το υψόμετρο των 100 μ. περίπου πάνω από τη σημερινή κοίτη του ποταμού. Ο ορίζοντας αυτός συνιστά πιθανότατα υπολειμματική ποτάμια απόθεση μέσα στις διαβρωμένες μειοκαινικές λιμναίες αποθέσεις της περιοχής και, ίσως, τμήμα αποθετικής αναβαθμίδας, η οποία διαβρώθηκε. Μικρό υπόλειμμα συγκολλημένων με ασβεστίτη κροκαλών εντοπίστηκε επίσης κατά μήκος της ακτής της λίμνης σε υψόμετρο 5-8 μ. Ο ορίζοντας αυτός ενδέχεται να αποτελεί την πηγή τροφοδοσίας της παρόχθιας ζώνης και μία από τις πρωτογενείς αποθέσεις του παλαιολιθικού υλικού. Έγινε δειγματοληψία αυτού του ιζήματος για διενέργεια αναλύσεων και χρονολόγηση.

Στην περιοχή του Καρπερού, η οποία είναι λιμναίος σχηματισμός πλειο-πλειστοκαινικής ηλικίας, εντοπίστηκαν τρεις ποτάμιες αναβαθμίδες σε υψόμετρο 470 μ. (100 μ. πάνω από τη σημερινή κοίτη), 450 μ. (75 μ. πάνω από τη σημερινή κοίτη) και 425 μ. (30 μ. πάνω από τη σημερινή κοίτη). Οι αναβαθμίδες αυτές είναι διαβρωσιγενείς και δημιουργήθηκαν κατά το Πλειο-Πλειστόκαινο. Έτσι, τα λίθινα εργαλειακά σύνολα που εντοπίστηκαν το 2005 και το 2006, δεν είναι σε πρωτογενή απόθεση.

Στο πλαίσιο της γεωλογικής επισκόπησης επισκεφθήκαμε επίσης την περιοχή του Παλαιόκαστρου και συγκεκριμένα τη θέση Φτερόσακκος, η οποία φέρεται ως ο χώρος περισυλλογής του χειροπέλεκυ του Higgs, για να επανεξετάσουμε τις εμφανίσεις πρώτης ύλης, που αφθονούν στην περιοχή. Λεπτομερής εξέταση του εργαλείου στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κοζάνης έδειξε ότι είναι κατασκευασμένο σε εξαλλοιωμένο βασάλτη πράσινου χρώματος. Στην επιφάνειά του είναι ορατά συσσωματώματα και φλέβες χαλαζία, καθώς και

διάσπαρτοι κρύσταλλοι μαγνητίτη ή χρωμίτη. Η πλατφόρμα του τεχνέργου είναι φλοιώδης και διατηρεί την επιφάνεια της κροκάλης, στην οποία κατασκευάστηκε. Ίχνη κρούσης υπό μορφή ημισελήνου μαρτυρούν περιβάλλον υψηλής ενέργειας μεταφοράς, και ως εκ τούτου, περισυλλογή της πρώτης ύλης από ποτάμιες αποθέσεις και όχι από τις πρωτογενείς εμφανίσεις του Φτερόσακκου. Η περιοχή του Φτερόσακκου είναι ορεινή με ασβεστολιθικό και σερπεντινιτικό υπόστρωμα, χωρίς ποταμοχειμάρριες αποθέσεις, που θα δικαιολογούσαν την παρουσία υλικού υπό μορφή αποστρογγυλεμένων κροκαλών. Οι ανωτέρω παρατηρήσεις συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι ο χειροπέλεκυς του Higgs δεν κατασκευάστηκε στη θέση που φέρεται ως χώρος περισυλλογής του. Τα χαρακτηριστικά του φλοιού του παραπέμπουν σε χαλαρές ποτάμιες αποθέσεις κροκαλών του πρωτο-Αλιάκμονα και, πιθανώς σε αναβαθμίδες του με υψόμετρα μικρότερα των 100 μ. από τη σημερινή κοίτη. Κατά συνέπεια, η πρώτη ύλη του τεχνέργου προέρχεται μάλλον από περιοχή κοντά στη σημερινή κοίτη του ποταμού. Αξίζει να σημειωθεί ότι η πρώτη ύλη του χειροπέλεκυ του Higgs ομοιάζει με αυτήν του αμφίπλευρου της Αιανής και των λιθίνων που περισυνελέγησαν στη θέση Πολεμίστρα.

β) Εντοπισμός αρχαιολογικών θέσεων. Πρέπει καταρχήν να σημειωθεί ότι οι περιοχές, στις οποίες έχουν συλλεγεί λίθινα τέχνεργα της πρώιμης παλαιολιθικής στην Ελλάδα, δεν συνιστούν «θέσεις» αλλά χώρους εντοπισμού σποραδικών και, συνήθως, μεμονωμένων ευρημάτων[36]. Η παρατήρηση αυτή ισχύει και για τις θέσεις του Αλιάκμονα. Εκτός από τις ήδη εντοπισθείσες περιοχές Πολυφύτου, Καρπερού και Παλαιόκαστρου, μια νέα συγκέντρωση λίθινων εργαλείων εντοπίστηκε το 2006 στην περιοχή Σκηταριό, στη νοτιοανατολική ακτή της λίμνης Πολυφύτου. Τα τέχνεργα περισυνελέγησαν από την — συνήθως κατακλυσμένη — περιοχή της λίμνης, η οποία αποκαλύπτεται το φθινόπωρο, λόγω της χαμηλής στάθμης των υδάτων. Λίθινα τέχνεργα εντοπίστηκαν στις επιφάνειες των αναβαθμίδων γύρω από τη λίμνη Πολυφύτου, στην περιοχή Καρπερού, ενώ ένα τέχνεργο συνελέγη και σε αναβαθμίδα στην περιοχή της Τσάκωνης, στα δυτικά της Καστοριάς. Όπως και στις προηγούμενες περιόδους, δεν βρέθηκαν καθόλου συγκεντρώσεις λιθίνων στα μέτωπα των αναβαθμίδων. Τα λίθινα τέχνεργα που περισυνελέγησαν είναι όλα επιφανειακά ευρήματα.

Εικ. 27. Λίθινα τέχνεργα: αμφίπλευρο εργαλείο (ημίεργο) από την περιοχή Πολυφύτου (1), λιάνιστρο από την περιοχή Καρπερού (2), αμφίπλευρο εργαλείο σε χαλαζία από την περιοχή Πολυφύτου (3).

Φέτος συνελέγησαν 42 λίθινα τέχνεργα. Δώδεκα από αυτά εντοπίστηκαν στη θέση Σκηταριό. Είναι κατασκευασμένα σε ποτάμιες κροκάλες από πράσινο, αδρόκοκκο ηφαιστειακό υλικό. Η τεχνολογία παραγωγής τους χαρακτηρίζεται προκαταρκτικά ως μέση παλαιολιθική. Πρόκειται για εργαλεία σε φολίδες και μερικούς πυρήνες. 22 τέχνεργα συνελέγησαν από τις επιφάνειες των αναβαθμίδων στην περιοχή Καρπερού, ενώ στην περιοχή Πολυφύτου εντοπίστηκαν φέτος επτά λίθινα. Τα τέχνεργα του Πολυφύτου (Εικ. 27.1, 2.3) αποδίδονται προκαταρκτικά στην πρώιμη[37] παλαιολιθική και, πιθανότατα, στην ύστερη φάση της κατά το Μέσο Πλειστόκαινο. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η εκτίμηση

36. Βλ. C. Runnels - T.H. van Andel, A Handaxe from Kokkinopilos, Epirus, and its Implications for the Palaeolithic in Greece, *Journal of Field Archaeology* 20 (1993), σ. 191-203· C. Runnels - T.H. van Andel, The Lower and Middle Palaeolithic of Thessaly, Greece, ό.π., σ. 299-317· C. Runnels - T.H. van Andel - K. Zachos - P. Paschos, Human Settlement and Landscape in the Preveza Region (Epirus) in the Pleistocene and Early Holocene, στο G.N. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (επιμ.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas. Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994, BSA Studies* 3 (1999), σ. 120-129.

37. Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ για να δηλώσει χρονολογικά την ανθρώπινη δραστηριότητα κατά το Κατώτερο και Μέσο Πλειστόκαινο και περιλαμβάνει τις αρχαιολογικές ενότητες κατώτερη και μέση παλαιολιθική. Μέχρις ότου προκύψουν απόλυτες χρονολογήσεις, οι ανωτέρω υποδιαιρέσεις πρέπει να νοούνται μόνον ως εργαλεία επικοινωνίας στην αρχαιολογική ιδιόλεκτο και όχι ως πραγματικές πολιτισμικές μονάδες.

αυτή διατυπώνεται με κάθε δυνατή επιφύλαξη, δεδομένου του επιφανειακού χαρακτήρα του υλικού και της έλλειψης συγκριτικών στοιχείων από στρωματογραφημένα σύνολα αυτής της εποχής. Η χρονολόγηση των αποθέσεων, από τις οποίες πιθανώς προέρχονται κάποια από τα σύνολά μας, θα βοηθήσει στην ασφαλέστερη εκτίμηση της ηλικίας τους. Τα τέχνεργα από την περιοχή του Καρπερού είναι κατασκευασμένα σε ηφαιστειακό υλικό. Πρόκειται κυρίως για πυρήνες μεγάλων διαστάσεων, η μορφολογία των οποίων μαρτυρά αφθονία πρώτης ύλης και τεχνολογία της μέσης παλαιολιθικής. Σημειώνεται όμως η παρουσία δύο λιάνιστρων (chopping tools, Εικ. 27.2) και ενός μονόπλευρου εργαλείου (unifacial tool), τα οποία παραπέμπουν κατά κύριο λόγο στην πρώιμη παλαιολιθική. Το μοναδικό εύρημα από την περιοχή της Τσάκωνης είναι ένα αμφίπλευρο εργαλείο που μπορεί να αποδοθεί στην πρώιμη/μέση παλαιολιθική.

γ) Εντοπισμός παλαιοντολογικών θέσεων. Οι περιοχές που απέφεραν κατά το 2006 αξιόλογα κατάλοιπα πανίδας ήταν το Κωσταράζι και ο Λιβάκος. Και οι δύο ήταν γνωστές από παλαιότερα. Στην περιοχή Κωσταραζίου, σε θέση παλαιάς αμμοληψίας, γνωστής από τις προηγούμενες ερευνητικές περιόδους για την παλαιοντολογική σημασία της, εντοπίστηκαν σημαντικά σκελετικά λείψανα του πλειστοκαινικού ελέφαντα Elephas antiquus: μία ακέραια κερκίδα (Εικ. 28) και άπω τμήμα βραχιονίου. Αρκετά μικρά θραύσματα οστών, κυρίως ίππων, συνόδευαν τα ανωτέρω ευρήματα. Στην ευρύτερη περιοχή του Λιβάκου τα ευρήματα συνίσταντο κυρίως από θραύσματα οστών και οδόντων, τα προσδιορίσιμα εκ των οποίων ανήκουν σε ελέφαντα, ίππο και ίσως ιπποπόταμο. Ορισμένα μη προσδιορίσιμα θραύσματα απολιθωμένων οστών βρέθηκαν επίσης στη θέση Πολεμίστρα, στην περιοχή της λίμνης Πολυφύτου.

δ) Χρονολόγηση των αναβαθμίδων. Για να βελτιώσουμε την κατανόηση του συστήματος αναβαθμίδων οργανώσαμε ένα προκαταρκτικό πρόγραμμα χρονολόγησης, το οποίο είναι σε εξέλιξη. Καταρχήν, θα προσπαθήσουμε να χρονολογήσουμε τα δείγματα που συνελέγησαν από διάφορες θέσεις με τη μέθοδο του Ηλεκτρονικού Παραμαγνητικού Συντονισμού (ESR), ενώ προγραμματίζουμε και την εφαρμογή των τεχνικών του παλαιομαγνητισμού και της Οπτικής Θερμοφωταύγειας (OSL). Η αναλυτικότερη μελέτη των λιθίνων και των απολιθωμάτων, η οποία είναι σε εξέλιξη, θα συμβάλει επίσης στην ακριβέστερη χρονική απόδοση των θέσεων και στην ένταξή τους σε ευρύτερες βιογεωγραφικές και πολιτισμικές ενότητες.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΧΑΡΒΑΤΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΜΕΛΕΤΗ ΟΣΤΕΟΛΟΓΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

1. Κατά το 2006 συνεχίστηκε, σε συνεργασία με τις κατά τόπους Εφορείες Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ και τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της χώρας, η καταγραφή του αρχαιοζωολογικού υλικού από τις θέσεις Σπήλαιο Σαρακηνού (Βοιωτία, παλαιολιθική-νεολιθική περίοδος)[38], μυκηναϊκός τάφος στα Γλυκά Νερά (Αττική, ύστερη εποχή του Χαλκού), Ακρωτήρι Θήρας (Κυκλάδες, ΥΚ Ι), Ξώμπουργκο Τήνου (Κυκλάδες, αρχαϊκή περίοδος)[39], Δοξιπάρα-Ζώνη, Λάδη Διδυμοτείχου και Λιθοχώρι Καβάλας (Θράκη-Ανατολική Μακεδονία, αυτοκρατορικοί χρόνοι). Οι εργασίες αυτές θα συνεχιστούν και το επόμενο έτος είτε γιατί δεν έχουν ολοκληρωθεί οι ανασκαφές είτε γιατί ο όγκος του υπό καταγραφή υλικού είναι εξαιρετικά μεγάλος.

Εικ. 28. Κερκίδα ελέφαντα του είδους Elephas antiquus κατά τη διάρκεια ανασκαφής της. Το εύρημα εντοπίστηκε σε πρανές παλαιού ορυχείου αμμοληψίας στην περιοχή Κωσταραζίου Καστοριάς.

2. Παράλληλα, τελείωσε η μελέτη[40] του υλικού, που προέρχεται από το σπήλαιο Πηγές Αγγίτη στη λεκάνη της Δράμας (ανασκαφές της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας, με υπεύθυνη την υπογράφουσα). Μελετήθηκαν 12.468 οστά από την τομή στη δυτική όχθη του Αγγίτη[41], που χρονολογού-

38. Σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Κ. Γιαννοπούλου.

39. Σε συνεργασία με τις αρχαιολόγους Β. Αργίτη και Μ. Γιαννούκου.

40. Στα τελευταία στάδια της καταγραφής συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Κ. Γλυκού και Β. Αργίτη.

41. Η παλαιολιθική θέση, στο βορειοδυτικό άκρο της λεκάνης της Δράμας, είναι ορατή στα ανατολικά της τεχνητής εισόδου του σπηλαίου, από το οποίο εκρέει ο ποταμός Αγγίτης. Οστά και λίθινα εργαλεία αποκαλύφθηκαν σε αργιλικά ερυθρά εδάφη 9,50-10 μ. κάτω από τη σημερινή καλλιεργήσιμη γη, στις χαμηλότερες στρώσεις της ανασκαφικής-διερευνητικής τομής. Στο συγκεκριμένο σημείο, το πάχος της ερυθράς αργίλου είναι 5 μ. περίπου. Στα κατώτερα 4 μ. η σύστασή της είναι ιλύς, άργιλος και γωνιώδεις λατύπες μαρμάρου με λίγες εμφανίσεις ψηγμάτων σχιστόλιθου. Τα ευρήματα είναι συγκεντρωμένα στα βαθύτερα 2,60 μ. Διακρίναμε δύο ορίζοντες/στοιβάδες στο σχηματισμό του απολιθωματοφόρου φακού και ένα ενδιάμεσο κενό στην απόθεση των οργανικών υλικών πάχ. 0,30 μ. (4/6: 2.5YR, dark reddish gray, Munsell): Ο ανώτερος (3/6: 2.5YR, Munsell) ορίζοντας χαρακτηρίζεται από τη συνεκτικότητα των οστών και των ιζημάτων, η οποία καθιστούσε εξαιρετικά δύσκολο το διαχωρισμό τους, και

νται στα ~30.000 έτη[42] πριν, και 866 οστά από την ανασκαφή στην ανατολική όχθη του ποταμού εντός του σπηλαίου (από εποχιακές εγκαταστάσεις του τέλους της νεολιθικής-πρώιμης εποχής του Χαλκού).

Ειδικότερα, από την πρώτη τομή συνελέγησαν 6.927 οστά από τον πρώτο ορίζοντα, 3.383 από το δεύτερο ορίζοντα και 2.172 από τη διερεύνηση των, αφαιρεθέντων κατά τη διάνοιξη της τεχνητής πρόσβασης, ερυθρών αργιλικών εδαφών, οσάκις τα μπάζα αυτά εντοπίστηκαν. Με ασφάλεια προσδιορίστηκαν (Αριθμός Προσδιορισθέντων Οστών: NISP) 2.394 οστά, τα οποία προέρχονται από είδη που ενδημούν ή προσαρμόστηκαν στα ψυχρά κυρίως κλίματα: Equus caballus, Rhinocerotidae (πιθανά Coelodonta antiquitatis), Mammuthus cf. primigenius, Cervus elaphus, Megaloceros giganteus και Ursus spelaeus. Τα υπόλοιπα οστά είναι μικρά θραύσματα αυλοειδών οστών ή πλευρές, που δεν αποδόθηκαν με βεβαιότητα σε κάποιο από τα παραπάνω θηλαστικά.

Η πλειονότητα των οστών ανήκει στο άλογο (83,2%) και ακολουθούν το ελάφι (6,3%), ο δασύμαλλος ρινόκερος (4%), ο μεγάκερος (2,9%), η άρκτος των σπηλαίων (1,9%) και το μαμούθ (1,7%). Η κατανομή τους όμως κατά ορίζοντες, άρα και χιλιετίες, παρουσιάζει ανομοιότητες. Συγκεκριμένα, ο ίππος απαντά σε ποσοστό 66,4% και 87,3%, ο δασύμαλλος ρινόκερος σε ποσοστό 11% και 1,3%, το μαμούθ σε ποσοστό 4,7% και 0,4%, το ελάφι σε ποσοστό 9,8% και 6,7%, ο μεγάκερος σε ποσοστό 4,3% και 2,8% και η άρκτος σε ποσοστό 3,3% και 1,5% επί του συνόλου των Προσδιορισθέντων Οστών για το κατώτερο και το ανώτερο τμήμα του φακού αντίστοιχα.

Επομένως, εμφανίζεται υψηλή πυκνότητα οστών (12.468 θραύσματα από τουλάχιστον 27-30 ευμεγέθη θηλαστικά: Minimum Number of Individuals/Ελάχιστος Αριθμός Ζώων) σε σχέση με το πάχος των στρωμάτων και την έκταση της επιφάνειας που αποκαλύφθηκε. Αντίθετα, τα λίθινα εργαλεία, τα οποία δεν έχουν υποστεί ανακύλιση, είναι πολύ λιγότερα.

Η ποσοστιαία παρουσία των ειδών στους δύο ορίζοντες δείχνει μικρή διαφοροποίηση στο κλίμα και τη βλάστηση κατά τη διάρκεια της υπό εξέταση περιόδου. Ενδεχομένως, στα βαθύτερα στρώματα να αντικατοπτρίζουν δριμύτερο από το σύνηθες ψύχος και κάποια υγρασία, και στα νεότερα ψύχος με μικρότερα ίσως ποσοστά υγρασίας. Οι αναλύσεις που έγιναν στα Τενάγη των Φιλίππων εμφανίζουν μεταξύ 34.000-30.000 στεπώδη βλάστηση και από το 32.000-28.800 εναλλαγή στέπας και στέπας με αραιή παρουσία δέντρων.

Φαίνεται, επίσης, ότι το άλογο μπόρεσε να προσαρμοστεί στις συνθήκες καλύτερα από άλλα οπληφόρα θηλαστικά.

Άλυτα, επί του παρόντος, παραμένουν αρκετά ερωτήματα ως προς τη συσσώρευση των οστών στη θέση.

3. Έγινε η μελέτη του αρχαιοζωολογικού υλικού[43] από τη Βορειοδυτική συνοικία των Μυκηνών (ανασκαφές καθηγητή Σ. Ιακωβίδη, Αρχαιολογική Εταιρεία). Μελετήθηκαν 1.207 θραύσματα οστών, 15 θραύσματα από κελύφη ασπόνδυλων και πέντε κατεργασμένα οστά και δόντια από τον ίδιο χώρο.

Από το δείγμα των οστών που εξετάστηκε, εάν χρησιμοποιήσουμε τη μεθοδολογία του αριθμού των καταναλωθέντων ζώων (Ελάχιστος Αριθμός Ζώων/ M.N.I.) θα παρατηρήσουμε ότι στη συγκεκριμένη συνοικία, η διατροφή των κατοίκων βασιζόταν στους χοίρους, τα πρόβατα, τα βοοειδή, τα ελάφια και τις αίγες.

Εάν προσεγγίσουμε το θέμα με βάση το βάρος των ζώων και την ποσότητα των ζωικών πρωτεϊνών, που ελάμβαναν οι Μυκηναίοι, η διατροφή των παρεπιδημούντων στη Βορειοδυτική συνοικία ήταν σχεδόν ισόποσα μοιρασμένη, στις μεγάλες ομάδες των κρεατοπαραγωγικών κατοικίδιων (συίδες, καπρίνες, βοοειδή) και των θηραμάτων (ελαφίδες).

Η προμήθεια των ζωικών πρωτεϊνών από λίγα είδη ζώων, σε σχέση με τη νεολιθική και την πρώιμη και μέση εποχή του Χαλκού, μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να υποδηλώνει δύο πράγματα: α) βελτίωση των συνθηκών της κτηνοτροφίας, ώστε να μπορούν οι παραγωγοί να χειριστούν και να συντηρήσουν μεγαλύτερα κοπάδια με συνέπεια την ύπαρξη αποθεμάτων ζωικού κεφαλαίου, και β) την ύπαρξη κεντρικής εξουσίας ελέγχου και διακίνησης των αποθεμάτων, ώστε ο καταναλωτής να έχει έμμεση και λιγότερη άμεση πρόσβαση στις πηγές.

Χωριστό κεφάλαιο στο συλλογισμό μας ήταν εκείνο της εκτροφής ίππων για το κυνήγι, τον πόλεμο, τα οχήματα. Εντυπωσιακό συμπέρασμα ήταν η εκ πρώτης όψεως παρατηρούμενη ομοιομορφία του πληθυσμού των ιππιδών στην ύστερη εποχή του Χαλκού στην Πελοπόννησο και η

τη σχετικά μεγαλύτερη περιεκτικότητα σε λίθινα εργαλεία σε σχέση με την υποκείμενη στρώση. Στον κατώτερο ορίζοντα (3/6:10R, dark red, Munsell) είχαν συσσωρευτεί, αναλογικά, περισσότερα οστά ευμεγεθών θηλαστικών και ελάχιστων μικρών τρωκτικών. Ο ανώτερος ορίζοντας ερευνήθηκε σε έκταση 8×3 μ. και ο κατώτερος 4×3 μ.

42. Οι μελέτες χρονολόγησης έγιναν με την τεχνική ESR σε αδαμαντίνη απολιθωμένων οδόντων θηλαστικών (ρινόκερου) και συμπληρώθηκαν με συστηματικές μετρήσεις φυσικής ραδιενέργειας. Οι ηλικίες που υπολογίστηκαν από την κατώτερη προς την ανώτερη στοιβάδα (34.000±15%, 32.000±15%, 31.500±15% - κατώτερο τμήμα, 31.300±20%, 29.100±20%, 27.900±20%) παραπέμπουν στο ψυχρό στάδιο της φάσης Νεότερο Würm (γνωστό και ως Würm III). Οι απόλυτες χρονολογήσεις πραγματοποιήθηκαν από τον Ι. Μπασιάκο (δύο αδημοσίευτες αναφορές) και πραγματοποιήθηκαν στο Εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος».

43. Στην καταγραφή πήρε μέρος η αρχαιολόγος Μ. Θεοδόση.

συσχέτισή της με τους θύλακες της πρώτης εξημέρωσης των ιππιδών.

Υπό διερεύνηση είναι η μείωση του μεγέθους της ελάφου, γεγονός, που μπορεί να οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού και των κυνηγών και στην ελάττωση του βιότοπου των ζώων.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΡΑΝΤΑΛΙΔΟΥ

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES AT ATHENS

The Grevena Paleolithic Survey

The third and last season of the three-year Grevena Paleolithic survey was undertaken from October-November of 2006. This season's aim was to establish the provenience of the stone tool assemblages located in the 2005 season as far as possible, as well as to locate new paleolithic and paleoanthropological/paleontological sites in areas previously not explored (such as the normally submerged part of the Aliakmon valley, exposed in late autumn due to the lowering of the artificial Polyphytos lake). The wider purpose of this project is to help test hypotheses about the earliest colonization of the European continent by adding currently lacking evidence from South-Eastern Europe. The survey is sponsored by the American School of Classical Studies at Athens and the Ephorate of Paleoanthropology and Speleology of Southern Greece, and directed by Professor K. Harvati (Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology and New York University) and Dr. E. Panagopoulou (Ephorate of Paleoanthropology and Speleology, hereafter EPS). Preliminary findings of the survey were presented at the 18th Annual Symposium for Archaeological Work in Macedonia and Thrace in 2005 and published in the proceedings (Panagopoulou *et al.* 2005, 2006), and at the Paleoanthropology Society and UISPP annual meetings in 2006 (Harvati *et al.* 2006a, b).

The Aliakmon river basin holds exceptional promise for paleolithic and paleoanthropological research. The region has previously yielded paleolithic artifacts, including one of the two Lower Paleolithic bifacial stone tools known from the country, and rich Pleistocene fauna (Dakaris *et al.* 1964. Higgs 1964. Melentis 1966. Wilkie pers. comm.). The present survey is the first systematic survey for this time period in this area. It focuses on the terraces of the river Aliakmon, which preserve Upper Pliocene to Pleistocene fluvial sediments and a rich Pliocene and Pleistocene fauna (Brunn 1956. Melentis 1966. Koufos 1977. Eltgen 1986. Steensma 1988. Koufos *et al.* 1991. Koufos - Kostopoulos 1993. Tsoukala 2000. Rassios 2004).

Work resumed from October 29th to November 12th, 2006. Following the findings of the 2005 season, the survey area was expanded to include the exposed areas of the artificial Polyphytos lake of Aliakmon near Aiani, the river terrace surfaces around the lake (Dept. of Kozani), and the longitudinal profiles near Axiokastro (Dept. of Kozani). Intensified survey was also undertaken in the terrace surfaces in the area of construction of the new dam south of Grevena, near Karpero and Dimitra villages (Dept. of Grevena). Finally, all localities yielding fossils or lithics in previous seasons were revisited and surveyed. These areas had been considered as the most promising for preserving Pleistocene paleontological and archaeological sites. Further indications of potentially additional paleolithic sites in the normally submerged parts (by the artificial Polyphytos lake) of the Aliakmon plan included a possibly Lower Paleolithic bifacial tool recovered by the local archaeologist A. Chondrogianni in 1999 (housed in the Aiani Archaeological Museum). Such findings are extremely rare in Greece. Only two similar artifacts have previously been reported, one recovered by Higgs in the Palaiokastro area of the Grevena region (Dakaris *et al.* 1964. Higgs 1964) and one found in Kokkinopilos, Epirus (Runnels *et al.* 1999).

The 2006 team comprised ten members, three from the EPS and seven in the American team, including five students. When terrace surfaces of the lake shore were surveyed, all members walked in transects to cover the maximum area possible, searching for lithic artifacts or fossil remains. When terrace profiles were surveyed, the team was divided in two groups of five, surveying independently in nearby locations. Visibility was optimal on the terrace surfaces because of stage in the annual cultivation cycle: most fields had not been sowed yet, while some had been recently ploughed. As in the previous seasons, GPS coordinates (WGS 84 datum) were recorded for each search area, and also for each major archaeological and fossil finding or concentration of findings. These coordinates were plotted on 1:5,000 topographic maps. Field observations were logged for each area searched and photographs were taken of both the areas and the specimens collected. Specimens were catalogued daily. Approximately 30 localities were searched.

The previous seasons confirmed the existence of the terrace systems at the levels proposed previously (Brunn 1956. Eltgen 1986), but concluded that the dating of the individual terraces was much more complicated than originally proposed due to the fact that most terraces are erosional rather than depositional in nature. Thus previous fossil finds at specific elevations are not necessarily correlated with the formation of a particular terrace but could be part of an older depositional event which was eroded down to a similar level. The depositional or erosional nature

of the terraces was found to vary from locality to locality due to the complex depositional history of the river, with isolated patches of Pleistocene fossiliferous depositional terraces (such as the Kostarazi, locality Lagoura) preserved in between the main erosional system. In the 2006 season we continued our geological evaluation focusing mainly on the areas of the Polyphytos lake, Karpero and Dimitra, and Palaiokastro (the Higgs hand axe presumed findspot).

An additional lithic assemblage was recovered from the area of Skitario, on the normally submerged parts of Aliakmon plain on the south-eastern shore of the Polyphytos lake. Further lithics were recovered on the terrace surfaces around the lake and in the Karpero area, but in low frequencies. The highest fossil accumulations were again found in Kostarazi and Livakos, where several additional localities were searched. As in the previous seasons, no lithic assemblages were found inside the longitudinal profiles. All lithics collected were surface finds.

43 lithic artifacts were collected in 2006. 13 artifacts were recovered from the beach among the river pebbles at the Skitario locality. All were fashioned on river pebbles of a green, coarse-grained volcanic material and morphologically may be assigned to the Middle Paleolithic. They consist mostly of flakes and some cores. 15 additional artifacts were collected from the surface of the terraces in the wider Karpero area. Notable among them were two quartz artifacts. The remaining lithics were fashioned on volcanic material. All can again be characterized as Middle Paleolithic based on their morphological characteristics.

43 fossil specimens were collected. These were for the most part representatives of the fauna collected in 2004 and 2005, with an emphasis on equids and proboscideans. These were from the most part collected from the localities of Kostarazi (Lagoura) and Livakos. Our total faunal list comprises equids, bovids, cervids, canids, proboscideans, rhinocerotids, suids and rodents, and possibly hippopotamus. Based on the fauna, these localities appear to date to the Early Pleistocene or later.

KATERINA HARVATI - ELENI PANAGOPOULOU

Bibliography

Brunn 1956=

J. Brunn, Contribution à l'étude géologique du Pinde Septentrional et d'une partie de la Macédoine occidentale, *Annales Géologique des Pays Helleniques* VII (1956), pp. 1-358.

Dakaris *et al.* 1964=

S.I. Dakaris - E.S. Higgs - R.W. Hey, The Climate, the Environment and Industries of Stone Age Greece: part I, *Proceedings of the Prehistoric Society* 30, 1964, pp. 199-244.

Eltgen 1986=

H. Eltgen, Feinstratigraphisch-fazielle Untersuchungen an Alt-Pliozän sedimenten im Tertiärbecken südlich Neapolis/ Kozani, Nord Griechenland, *Geological and Geophysical Research* 1986, Special Issue, pp. 107-115.

Harvati *et al.* 2006a=

K. Harvati - E. Panagopoulou - P. Karkanas - S.R. Frost - A. Athanassiou - P. Elefanti - C. Schrein - K. Baab - E. Henderson - E. Tourloukis - C. Garefallakis, Preliminary Findings of the Aliakmon Paleolithic/Paleoanthropological Survey, Greece, 2004-2005 (Poster presentation), Paleoanthropology Society Meeting, San Juan, Puerto Rico, April 24-26, 2006.

Harvati *et al.* 2006b=

K. Harvati - E. Panagopoulou - P. Karkanas - S.R. Frost - A. Athanassiou - P. Elefanti - C. Schrein - K. Baab - E. Henderson - E. Tourloukis - C. Garefallakis, New Findings of the Aliakmon Paleolithic Survey, Greece, 2004-2005 (Poster presentation), International Union for Prehistoric and Protohistoric Sciences, Lisbon, Portugal, 4-9 September 2006.

Higgs 1964=

E.S. Higgs, A Hand Axe from Greece, *Antiquity* 38 (1964), pp. 54-55.

Koufos 1977=

G.D. Koufos, New Findings of Mastodonts from Macedonia, *Scientific Annals, Faculty of Physics and Mathematics, University of Thessaloniki* 17 (1977), pp. 97-115.

Koufos *et al.* 1991=

G.D. Koufos - D.S. Kostopoulos - K.K. Koliadimou, Un nouveau gisement de mammifères dans le Villafranchien de Macédoine occidentale (Grèce), *Comptes Rendus de l'Académie des Sciences* (II), 313 (1991), pp. 831-836.

Koufos - Kostopoulos 1993=

G.D. Koufos - D.S. Kostopoulos, A Stenonoid Horse (Equidae, Mammalia) from the Villafranchian of Western Macedonia (Greece), *Bulletin of the Geological Society of Greece*, XXVIII, 3 (1993), pp. 131-143.

Melentis 1966=

J. Melentis, Die Pleistozäne Säugetierfauna des Beckens von Haliakmon (Griechenland), *Annales Géologiques des Pays Helléniques* XVII (1966), pp. 247-266.

Panagopoulou *et al.* 2005=

E. Panagopoulou - K. Harvati - P. Karkanas - A. Athanassiou - P. Elephanti, Research on the Early Paleolithic of the Aliakmon River Area, Perfecture of Grevena (Podium presentation), 18th Annual Symposium for Archaeological Work in Macedonia and Thrace, Thessaloniki, 10-12 February 2005.

Panagopoulou *et al.* 2006=

E. Panagopoulou - K. Harvati - P. Karkanas - A. Athanassiou - P. Elephanti - S.R. Frost, The West Macedonia Paleolithic

Survey, *The Archaeological Research in Macedonia and Thrace* 18 (2004), Thessaloniki 2006, pp. 631-640.

Rassios 2004=

A.E. Rassios, *A Geologist's Guide to West Macedonia, Greece*, The Grevena Development Agency, 2004.

Runnels *et al.* 1999=

C. Runnels - T.H. van Andel - K. Zachos - P. Paschos, Human Settlement and Landscape in the Preveza Region, Epirus, in the Pleistocene and Early Holocene, in G.N. Bailey - E. Adam - E. Panagopoulou - C. Perlès - K. Zachos (eds.), *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas, Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, *BSA Studies* 3 (1999), pp. 120-129.

Steensma 1988=

K.J. Steensma, *Plio-/Pleistozäne Großsäugetiere (Mammalia) aus dem Becken von Kastoria/Grevena, südlich von Neapolis - NW Griechenland*, Technische Universität Clausthal 1988, p. 315.

Tsoukala 2000=

E. Tsoukala, Remains of a Pliocene Mammut Borsoni (Hays 1834), from Milia (Grevena, W. Macedonia, Greece), *Annales de Paléontologie* 86, 3 (2000), pp. 165-191.

Tsoukala - Lister 1998=

E. Tsoukala - A. Lister, Remains of Straight-tusked Elephant, Elephas (Palaeoloxodon) Antiquus Falc. & Caut. (1847), ESR-dated to Oxygen Isotope Stage 6 from Grevena (W. Macedonia, Greece), *Bollettino della Società Paleontologica Italiana*, 37, 1 (1998), pp. 117-139.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ[1]

Μαρώνεια

Το σπήλαιο του «Πολυφήμου»

Στο νομό Ροδόπης, σε απόσταση περίπου 30 χλμ. νότια της Κομοτηνής, ανάμεσα στον οικισμό Προσκυνητές και το χωριό Μαρώνεια στο όρος Ίσμαρος, βρίσκεται το γνωστό, ήδη από τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, σπήλαιο του «Πολυφήμου»[2].

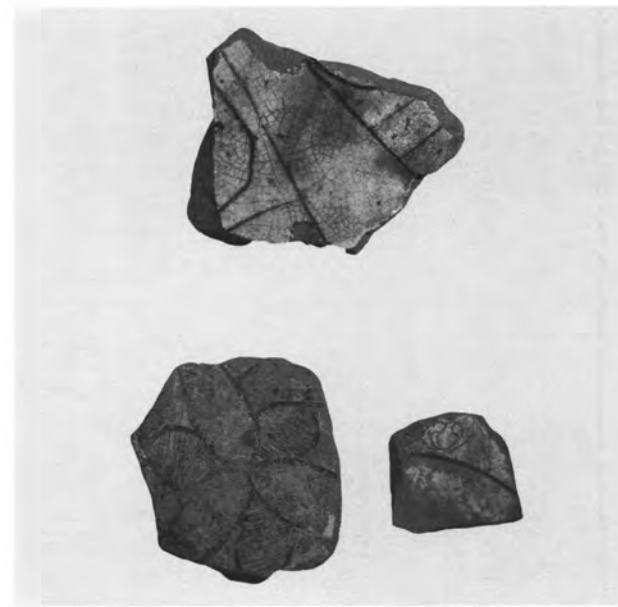
Τις πρώτες επισημάνσεις για το αρχαιολογικό ενδιαφέρον του σπηλαίου έκανε ο Γ. Μπακαλάκης, όταν το επισκέφθηκε το 1938[3].

Η πρώτη ερευνητική προσπάθεια έγινε από τον Ευ. Τσιμπίδη-Πεντάζο, που πραγματοποίησε μικρής κλίμακας ανασκαφή[4], το 1969 και το 1971, κατά τη διάρκεια της οποίας διαπιστώθηκε η χρήση του σπηλαίου από τους νεολιθικούς χρόνους έως τη βυζαντινή εποχή.

Στο πλαίσιο της αξιοποίησής του, σύμφωνα και με την απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, βασική προϋπόθεση είναι να προηγηθεί ανασκαφική έρευνα στις δύο πρώτες αίθουσες του σπηλαίου.

Τον Αύγουστο του 2006 ανοίχθηκαν δύο τομές στο λεγόμενο θάλαμο της «κόκκινης κολώνας», διαστ. 2×2 μ. Η στρωματογραφία των τομών αυτών παρουσιάζει περίπου την ίδια εικόνα.

Η νεότερη χρήση του σπηλαίου ανάγεται στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αι. μ.Χ. με χαρακτηριστικότερα ευρήματα την εφυαλωμένη κεραμική από την ομάδα ΙΙ του Ζευξίππου[5] (Εικ. 1) και του εργαστηρίου από το Μικρό Πιστό νομού Ροδόπης[6] (Εικ. 2), καθώς και χάλκινα νομίσματα (Εικ. 3), λατινικές απομιμήσεις μικρού μεγέθους, όλα σύγχρονα της οψιμότερης φάσης ζωής της Παληόχωρας Μαρώνειας[7].

Εικ. 1. Μαρώνεια. Σπήλαιο «Πολυφήμου». Εφυαλωμένη κεραμική από την ομάδα ΙΙ του Ζευξίππου.

1. Συνεργάστηκαν οι: Χ. Φωτιάδου, συντηρήτρια, Χ. Πέννος, γεωλόγος και Ου. Αϊτατόγλου, μηχανικός γεωπληροφορικής και τοπογραφίας.

2. Ύστερα από πληροφορία Γάλλου αξιωματούχου.

3. Γ. Μπακαλάκης, Τέσσερα σπήλαια, *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 1955, σ. 147-151.

4. Ευ. Τσιμπίδης-Πεντάζος, Αρχαιολογικαί έρευναι εν Θράκη, *ΠΑΕ* 1971, σ. 86-89, πίν. 106-113.

5. A.H.S. Megaw, Zeuxippus Ware, *BSA* 63 (1968), σ. 67-88. Ο ίδιος, Zeuxippus Ware Again, *BCH* 1989, Suppl. 18. J.W. Hayes, A Late Byzantine and Early Ottoman Assemblage from the Lower City in Troia, *Studia Troica* 5 (1995), σ. 197-198.

6. Ν. Ζήκος, Σωστική ανασκαφική έρευνα στο Μικρό Πιστό νομού Ροδόπης, *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 41-55. Ο ίδιος, A Glazed Pottery Workshop in Thrace, στο Χ. Μπακιρτζής (επιμ.), *Έβδομο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999*, Αθήνα 2003, σ. 461, εικ. 16.

7. Σ. Δουκατά-Δεμερτζή, Η βυζαντινή Μαρώνεια από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής στην Παληόχωρα, *ΑΕΜΘ* 8 (1994), σ. 363, εικ. 6. Η ίδια, *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 701, εικ. 14.

Εικ. 2. Μαρώνεια. Σπήλαιο «Πολυφήμου». Εφυαλωμένη κεραμική από το Μικρό Πιστό νομού Ροδόπης.

Εικ. 3. Μαρώνεια. Σπήλαιο «Πολυφήμου». Χάλκινο νόμισμα, λατινική απομίμηση νομίσματος Μανουήλ Δεσπότη, κοπή 1204 μ.Χ., νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης.

Εικ. 4. Μαρώνεια. Σπήλαιο «Πολυφήμου». Πηνιόσχημη λαβή φιάλης.

Εικ. 5. Μαρώνεια. Σπήλαιο «Πολυφήμου». Θραύσματα φιαλόσχημων αγγείων με τροπιδωτό σώμα.

Προηγούμενη χρήση του διαπιστώνεται στην ύστερη αρχαιότητα και συγκεκριμένα στον 7ο αι. μ.Χ. με ευρήματα, όπως οξυπύθμενοι αμφορείς και σκυφίδια terra sigillata.

Παλαιότερη εγκατάσταση, στις τομές που ανασκάφηκαν, αποτελεί αυτή της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούν θραύσματα αγγείων, όπως βαθιάς φιάλης με πηνιόσχημη λαβή και εμπίεστη διακόσμηση[8] (Εικ. 4). Τα παλαιότερα ευρήματα των τομών αυτών αντιπροσωπεύουν την έναρξη της πρώιμης εποχής του Χαλκού φανερώνοντας παραλληλία με τη φάση IV των Σιταγρών, όπως θραύσματα φιαλόσχημων αγγείων με τροπιδωτό σώμα, πλάγιες και κάθετες ρυτιδώσεις στην περιοχή της κοιλιάς[9], που εντοπίζονται και στις δύο τομές (Εικ. 5).

Τέλος, ενδείξεις για χρήση του σπηλαίου κατά την υστεροαρχαϊκή περίοδο τουλάχιστον, δίνουν δύο όστρακα μελαμβαφών αγγείων[10], μίας άποδης κύλικας υστεροαρχαϊκών χρόνων και μίας ταινιωτής, που πιθανότατα μεταφέρθηκαν στο χώρο αυτό από κάποιο άλλο σημείο του σπηλαίου λόγω της έντονης σταγονορροής που αναπτύχθηκε σε κάποια

8. G. Bakalakis - A. Sakellariou, *Paradimi*, Mainz 1981, πίν. 63.

9. C. Renfrew - M. Gimbutas - E.S. Elster, Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece, I, *Monumenta Archaeologica* 13,1, (1986), σ. 435, εικ. 13.4.3.

10. *Agora* XII, σ. 262 και 266, αριθ. 389 και 448, πίν. 18 και 21.

Εικ. 6. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Η βραχοσκεπή από Β.

χρονική περίοδο, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί και η υποκείμενη ασβεστιτική κρούστα.

Τη φετινή χρονιά εκτός από τη σύντομη ανασκαφική έρευνα στο σπήλαιο πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Τμήμα Αγρονόμων-Τοπογράφων της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ, και συγκεκριμένα τον καθηγητή Π. Πατιά και την υποψήφια διδάκτορα Σ. Συλαίου, μια προσπάθεια τρισδιάστατης αποτύπωσής του με τη χρήση ενός laser scanner.

ΑΝΝΑ ΠΑΝΤΗ - ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΜΥΤΕΛΕΤΣΗΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΥΡΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σιδηρόκαστρο

Καταρράκτες (Φράγμα)

Στόχος της ανασκαφής[11] στη θέση Καταρράκτες (Φράγμα) Σιδηροκάστρου κατά το 2006 ήταν αρχικά η περαιτέρω διερεύνηση της προϊστορικής εγκατάστασης που αποκαλύφθηκε το 2004[12] (Εικ. 6). Η εν λόγω βραχοσκεπής εγκατάσταση χρονολογήθηκε με τη μέθοδο του C14 στα τέλη της 4ης χιλιετίας.

Σύμφωνα και με τα τελευταία ανασκαφικά δεδομένα, η ανθρώπινη παρουσία στη θέση στοιχειοθετείται από την παρουσία δαπέδων, κατασκευών, καταλοίπων ανωδομής και κινητών ευρημάτων.

Αναλυτικότερα, στα δάπεδα από πατημένο πηλόχωμα ανοίγονται ανισομεγέθεις λάκκοι, αδιευκρίνιστης προς το παρόν χρήσης, και πασσαλότρυπες ποικίλων διαμέτρων για τη θεμελίωση τοίχων και πασσαλόπηκτων κατασκευών. Ένας φούρνος σε άμεση γειτνίαση με μία επίπεδη κατασκευή με περιχείλωμα και με μεγάλες συγκεντρώσεις απανθρακωμένων σπόρων, καθώς και μία τοξωτή κατασκευή, όλα κατασκευασμένα από πηλό, συμπληρώνουν την εικόνα της επιφάνειας χρήσης. Η περιορισμένη έκταση του ανεσκαμμένου χώρου δεν επέτρεψε την ανασύνθεση ολοκληρωμένων οικιστικών κατόψεων.

Στα στοιχεία ανωδομής περιλαμβάνονται πασσαλότρυπες μεγάλης διαμέτρου, κάποιες φορές με τμήμα των απανθρακωμένων πασσάλων κατά χώραν, πλήθος από μάζες αχυροπηλού με αποτυπώματα κλαδιών ή καλαμιών, καθώς και μεγάλη ποσότητα απανθρακωμένων κλαδιών. Από τα παραπάνω δεδομένα τεκμαίρεται η προσθετική τεχνική κατασκευής της ανωδομής (torchis). Η καταστροφή της οικιστικής αυτής φάσης οφείλεται σε πυρκαγιά (Εικ. 7).

Η κεραμική δεν διαφοροποιείται ουσιαστικά από εκείνη της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου. Περιλαμβάνει κυρίως μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία και φιάλες. Η διακόσμηση είναι σπάνια και περιορίζεται σε κατακόρυφες αβαθείς αυλακώσεις (Εικ. 8). Η γενική της εικόνα παραπέμπει στις φάσεις Σιταγροί IV, Ντικιλί Τας IIIA, Πεντάπολις I (Μακεδονία), Cernavoda III και Karanovo VI (Βαλκανική), που τοποθετούνται στην αρχή της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

11. Συνεργάστηκαν οι: Ι. Βλασταρίδης, γεωλόγος, Χ. Φωτιάδου, συντηρήτρια, και Ου. Αϊτατόγλου, μηχανικός γεωπληροφορικής και τοπογραφίας.

12. *ΑΕΜΘ* 18 (2004), σ. 63-71.

Εικ. 7. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Φάση εγκατάστασης του τέλους της 4ης χιλιετίας π.Χ.: α) γενική άποψη τομής κατά την ανασκαφή, β) απανθρακωμένος πάσσαλος, λεπτομέρεια, γ) απανθρακωμένα δημητριακά, λεπτομέρεια.

Εικ.8. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Ευρήματα της φάσης εγκατάστασης του τέλους της 4ης χιλιετίας π.Χ.

Αξιοσημείωτη είναι η μικρή ποσότητα μικροευρημάτων, καθώς και η πλήρης απουσία λαξευμένων εργαλείων και υποπροϊόντων λάξευσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι μεγάλες συγκεντρώσεις απανθρακωμένων δημητριακών σε αντιδιαστολή με τα ελάχιστα ζωικά κατάλοιπα.

Μια δεύτερη πιθανή φάση εγκατάστασης, μεταγενέστερη της προαναφερομένης[13], αποκαλύφθηκε μετά από αφαίρεση μικρού πάχους επιφανειακής επίχωσης. Η μετέπειτα χρήση της βραχοσκεπής είχε ως αποτέλεσμα την κατά τόπους διατάραξή της. Περιλαμβάνει τμήμα δαπέδου από πατημένο πηλόχωμα, έκτασης 16 τ.μ., το οποίο οριοθετείται στη μία του πλευρά από πασσαλότρυπες σε καμπύλη διάταξη. Οι πασσαλότρυπες και μια ζώνη συμπαγούς πηλού, που σώζεται μεταξύ δύο εξ αυτών, αποτελούν κατάλοιπα τοιχοδομίας. Στην επιφάνεια του δαπέδου εντοπίστηκαν όστρακα πιθοειδούς αγγείου προϊστορικών χρόνων (Εικ. 9).

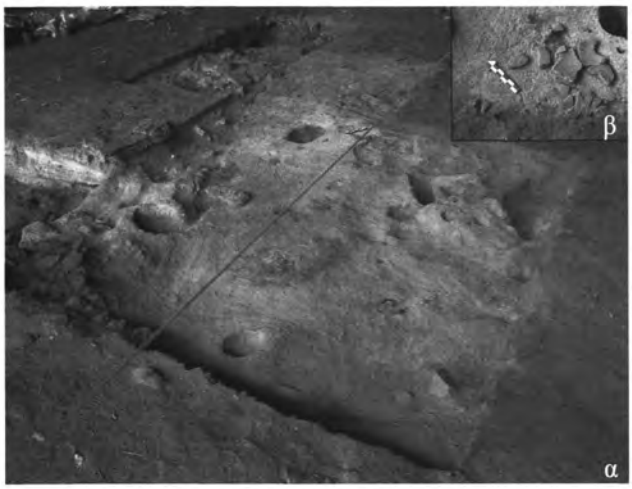
Σε μικρή απόσταση από το όριο του δαπέδου βρέθηκαν θραύσματα δύο αγγείων – μίας φιάλης και μίας πρόχου – με εμπίεστη διακόσμηση και ένα πήλινο ειδώλιο σε κακή κατάσταση διατήρησης. Τα λιγοστά ευρήματα καθιστούν επισφαλή την ακριβή χρονολόγηση της φάσης (Εικ. 10). Φαίνεται, ωστόσο, να την τοποθετούν στη δεύτερη φάση της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Η επιφανειακή επίχωση της βραχοσκεπής, διαταραγμένη από πλημμυρικά επεισόδια και την αδιάλειπτη ανθρώπινη δραστηριότητα, περιείχε πλήθος ευρημάτων τόσο προϊστορικών όσο και ιστορικών χρόνων (Εικ. 11).

Παράλληλα με την ανασκαφική έρευνα στη βραχοσκεπή, πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού λαθρανασκαφικών τομών στο έγκοιλο Β, που ανοίγεται στο δυτικό τμήμα της. Μεταξύ άλλων ευρημάτων, συνελέγη ακέραιο κύπελλο με εγχάρακτη διακόσμηση (Εικ. 12).

ΣΟΦΙΑ ΚΟΥΛΙΔΟΥ - ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΜΥΤΕΛΕΤΣΗΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΥΡΟΣ - ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΤΣΑΓΚΟΥΛΗ

13. Η έλλειψη επαρκών ανασκαφικών δεδομένων δεν παρείχε ασφαλή κριτήρια για το συσχετισμό των δύο επιφανειών χρήσης.

Εικ. 9. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Πιθανή μεταγενέστερη προϊστορική φάση εγκατάστασης: α) γενική άποψη, β) δάπεδο και θραύσματα πιθοειδούς αγγείου, λεπτομέρεια.

Εικ. 10. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Ευρήματα της πιθανής μεταγενέστερης προϊστορικής φάσης εγκατάστασης.

Εικ. 11. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Ευρήματα από το διαταραγμένο επιφανειακό στρώμα: α) κεραμική προϊστορικών χρόνων, β) κεραμική ιστορικών χρόνων.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Ελευθερές

Σπήλαιο Νυμφών

Κατά τη διάρκεια αυτοψίας της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Βορείου Ελλάδος στο, γνωστό από την ανασκαφή του Γ. Μπακαλάκη το 1938[14], σπήλαιο των Νυμφών, που βρίσκεται στη μικρή χερσόνησο ανάμεσα στη Νέα Ηρακλείτσα και τη Νέα Πέραμο του Δήμου Ελευθερών νομού Καβάλας (Εικ. 13), διαπιστώθηκε ότι η θέση αποτελεί πεδίο εκτεταμένης λαθρανασκαφικής δράσης και

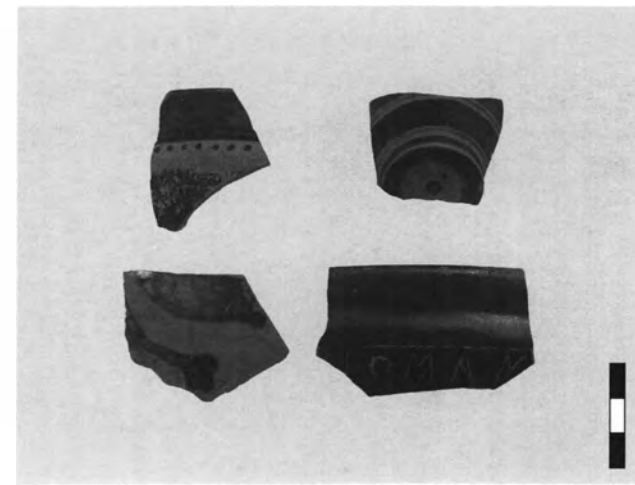

Εικ. 12. Σιδηρόκαστρο. Καταρράκτες (Φράγμα). Έγκοιλο Β: α) άποψη των εργασιών καθαρισμού, β) ακέραιο κύπελλο με εγχάρακτη διακόσμηση.

14. Γ. Μπακαλάκης, *ΠΑΕ* 1938, σ. 81-97. Για αναφορές στο σπήλαιο, βλ. επίσης ο ίδιος, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 147-150· Χ. Κουκούλη, *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 422· Δ. Γραμμένος, *ΑΔ* 30 (1975): Μελέτες, σ. 194 και 233· ο ίδιος, *Η Καβάλα και η περιοχή της. Α΄ Τοπικό Συμπόσιο, 18-20 Απριλίου 1977. Πρακτικά ΙΜΧΑ*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 241, 246.

Εικ. 13. Ελευθερές. Σπήλαιο Νυμφών. Η πλαγιά όπου βρίσκεται το σπήλαιο.

Εικ. 14. Ελευθερές. Σπήλαιο Νυμφών. Όστρακα με αναθηματικές επιγραφές

αποφασίστηκε η διενέργεια μικρής ανασκαφικής έρευνας για την πληρέστερη τεκμηρίωσή του.

Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 2006 και διάρκεσε οκτώ ημέρες. Ερευνήθηκαν τέσσερις τομές διαστ. 2×2 μ. Τα πρώτα, προκαταρκτικά, συμπεράσματα είναι τα ακόλουθα:

α) Η πυκνότητα των λαθρανασκαφικών σκαμμάτων έχει ως αποτέλεσμα τη σχεδόν ολοκληρωτική διατάραξη των ανώτερων στρωμάτων, τα οποία ταυτίζονται με τα στρώματα των ιστορικών χρόνων στο, μικρό βέβαια, δείγμα των τομών που ερευνήθηκαν.

β) Το βάθος των επιχώσεων φθάνει τουλάχιστον ως τα 1,70 μ., κατά τόπους, από τη σημερινή επιφάνεια του δαπέδου του σπηλαίου. Περιέχουν μεγάλες ποσότητες οστών ζώων, οστρέων και κεραμικής.

γ) Τα κεραμικά ευρήματα είναι πολυάριθμα. Εντοπίστηκε κεραμική νεότερης νεολιθικής, μαύρη στιλβωμένη, καστανή στιλβωμένη, διακοσμημένη με γραφίτη, καθώς και ένα όστρακο black on red, που προέρχεται από μικρό αμφοροειδές αγγείο[15]. Επίσης, μικρή ποσότητα κεραμικής της εποχής του Χαλκού, αρχαϊκή και κλασική κεραμική (αττικά μελαμβαφή, αττικές κύλικες Droop, κορινθιακά μελανόμορφα, ιωνίζουσες ταινιωτές κύλικες, κύλικες θασιακού-παριανού εργαστηρίου, αττικά ερυθρόμορφα ύστερου 5ου και 4ου αι. π.Χ.), μικρές ποσότητες ελληνιστικής και ρωμαϊκής κεραμικής. Αξιοσημείωτη είναι η μεγάλη ποσότητα οξυπύθμενων εμπορικών αμφορέων, κυρίως του 4ου αι. π.Χ., ενώ υπάρχουν και λίγοι πρωιμότεροι (ένα όστρακο αμφορέα SOS, λίγα όστρακα αμφορέων Μένδης, ενσφράγιστη λαβή οξυπύθμενου αμφορέα Ακάνθου τέλους 5ου-αρχών 4ου αι. π.Χ. κ.ά.). Τέλος, μερικά θραύσματα πήλινων ειδωλίων και όστρακα με αναθηματικές επιγραφές (Εικ. 14).

ΦΩΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ

ΕΞΕΡΕΥΝΗΣΗ - ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΗΣΗ - ΦΩΤΟΓΡΑΦΗΣΗ

ΘΑΣΟΣ

Σκάλα Μαριών

Ανώνυμο σπήλαιο (Εικ. 15-19)

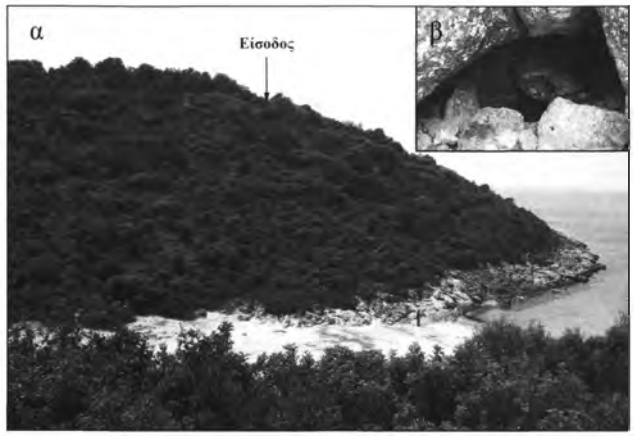
Το εν λόγω σπήλαιο βρίσκεται στη χερσόνησο Ατσπάς, νότια του οικισμού Σκάλας Μαριών Θάσου, σε απόσταση 400 μ. περίπου. Η σημερινή είσοδός του είναι πολύ στενή και βρίσκεται στο βόρειο πρανές του λόφου σε υψόμετρο 30 μ.

Η αρχαιολογική του σημασία διαπιστώθηκε πρώτη φορά μετά από αυτοψία της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ (τότε Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας) το 1969[16], όταν και σφραγίστηκε η είσοδός του με σκυρόδεμα, προκειμένου να διαφυλαχθεί από τους επίδοξους λαθρανασκαφείς[17]. Κα-

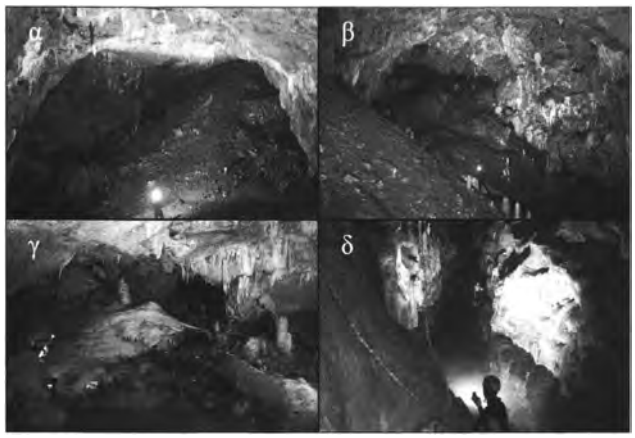
15. Πρβλ. Π. Αδάμ-Βελένη - Μ. Βιολατζής - Π. Καρατάσιος - Α. Στάγκος, Προϊστορικές θέσεις στην ενδοχώρα του Στρυμονικού κόλπου. Νεολιθική θέση στην Ασπροβάλτα, *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 179, σχέδ. 7 και 189, εικ. 40 (Ασπροβάλτα)· G. Daux, Chronique des fouilles et découvertes archéologiques en Grèce en 1967, *BCH* 92 (1968), σ. 1067, εικ. 9· M. Séfériadès, Dikili Tash: Introduction à la Préhistoire de la Macédoine Oriental, *BCH* 107 (1983), σ. 655-656, εικ. 37 (Ντικιλί Τας)· Δ. Μαλαμίδου, Ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό «Κρυονέρι» Ν. Κερδυλλίων, *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 521, εικ. 7 (Νέα Κερδύλλια Σερρών).

16. *ΑΑΑ III* (1970), σ. 216-217. *ΑΔ 25* (1970): Χρονικά, σ. 400.

17. Η είσοδος βρέθηκε παραβιασμένη.

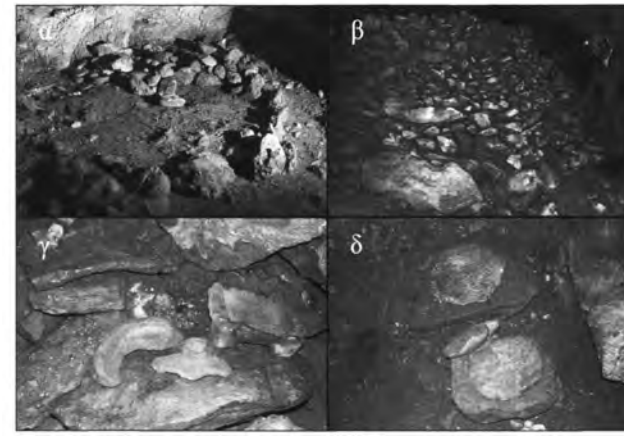
Εικ. 15. Θάσος. Σκάλα Μαριών: α) η χερσόνησος Ατσπάς από Β., β) η σημερινή είσοδος του ανώνυμου σπηλαίου.

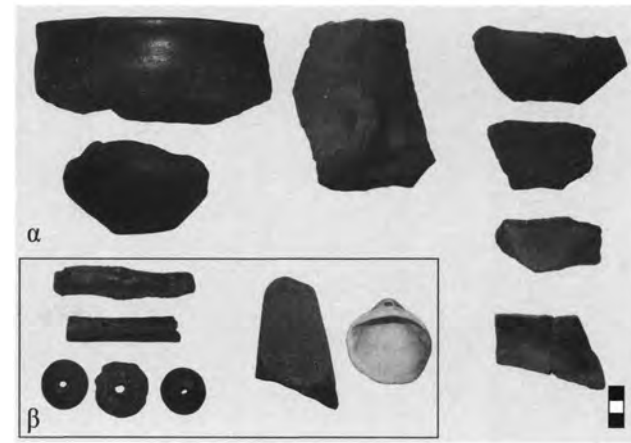
Εικ. 16. Θάσος. Σκάλα Μαριών: α) ο ογκώδης κώνος κορρημάτων στη μεγάλη αίθουσα, β) άποψη της μεγάλης αίθουσας, γ) λιθωματικός διάκοσμος, δ) υδατοσυλλογή.

Εικ. 17. Θάσος. Σκάλα Μαριών. Χαρτογράφηση του εξερευνημένου τμήματος.

Εικ. 18. Θάσος. Σκάλα Μαριών: α) κατασκευή ελλειψοειδούς κάτοψης από αργόλιθους τοποθετημένους σε παράταξη, β) αργολιθοδομική κατασκευή με αναλημματικό χαρακτήρα, γ) επιφανειακές συγκεντρώσεις οστράκων, δ) λίθινα τριβεία.

Εικ. 19. Θάσος. Σκάλα Μαριών. Ευρήματα από περισυλλογή: α) κεραμική, β) μικροευρήματα.

τά το 2006, η Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Βορείου Ελλάδος πραγματοποίησε συνολικά δύο αποστολές, οι οποίες είχαν ως στόχο την εξερεύνηση, χαρτογράφηση και φωτογράφησή του.

Πρόκειται για καρστικό σπήλαιο που διανοίγεται σε συμπαγή μάρμαρα της μάζας της Ροδόπης. Ο όγκος των μαρμάρων κατά θέσεις εμφανίζει μεταλλοφορία βαρύτη. Η ίδια μεταλλοφορία, καθώς και σιδηροξείδια, εμφανίζονται στο εσωτερικό του. Η ανθρακική μάζα είναι έντονα καρστικοποιημένη και εμφανίζει πλήθος μικροεγκοίλων σε όλη την έκτασή της.

Το σπήλαιο αποτελείται από δύο κύριες αίθουσες, που περιστοιχίζονται από δαιδαλώδεις διαδρόμους, οριζόντιους ή επικλινείς, καθώς και βαραθρώδη περάσματα, που καταλήγουν στο κατώτερο επίπεδο του σπηλαίου σε ποικίλων διαστάσεων αίθουσες και υδατοσυλλογές. Η σπηλαιογένεση έχει δημιουργήσει δύο επίπεδα, στο κατώτερο από τα οποία

συναντάται η ζώνη του υδροφόρου ορίζοντα. Οι διαστάσεις του εξερευνημένου τμήματος είναι: 80 (μέγ. μήκ.)×55 (μέγ. πλ.)×22 μ. (μέγ. ύψ.).

Η εξερεύνηση του σπηλαίου κατέδειξε την εκτεταμένη χρήση του κατά τους προϊστορικούς χρόνους. Εντοπίστηκαν, πέραν της σημερινής, τέσσερις παλαιότερες είσοδοι, πληρωμένες από κορρήματα. Στο μεγαλύτερο τμήμα του σπηλαίου εντοπίστηκαν ξερολιθιές, πάχ. 0,50 περίπου και ύψ. έως και 3 μ., από ακατέργαστα τεμάχη ασβεστόλιθου και, περιστασιακά, θραύσματα του λιθωματικού διακόσμου. Διαμορφώνουν χώρους ποικίλων κατόψεων και αδιευκρίνιστης προς το παρόν χρήσης. Παράλληλα, σε σημεία όπου το δάπεδο παρουσιάζει έντονη κλίση, οι ξερολιθιές έχουν και αναλημματικό χαρακτήρα διαμορφώνοντας άνδηρα. Στη μεγαλύτερη από τις δύο αίθουσες, οι κατασκευές καλύπτονται εν μέρει από ογκώδη κώνο κορρημάτων.

Τα αργιλικά ιζήματα του δαπέδου σφραγίζονται σημειακά από ασβεστιτική κρούστα και σταλαγμίτες. Κατά τόπους έχουν διανοιχθεί λαθρανασκαφικές τομές, στις παρειές των οποίων αναγνωρίζονται στρώσεις στάχτης, πηλόμαζες και άνθρακες.

Σε όλη την έκταση του σπηλαίου εντοπίζεται επιφανειακά πλήθος κινητών ευρημάτων: θραύσματα αγγείων, οστά, όστρεα και μικροευρήματα (λίθινα, πήλινα και οστέινα). Κατά τόπους διακρίνονται τμήματα συμπαγούς πηλοχώματος, τα οποία προέρχονται πιθανότατα από πλιθιά ή δάπεδα.

Η κεραμική που ελέγχθηκε είναι στο σύνολό της χειροποίητη με επιφάνεια αδρή ή λειασμένη και σπανιότερα στιλβωμένη. Στη συντριπτική της πλειοψηφία είναι ακόσμητη, ενώ εντοπίστηκαν ελάχιστα δείγματα γραπτής (black on red), εγχάρακτης, αυλακωτής και πλαστικής διακόσμησης. Το σχηματολόγιο αγγείων περιλαμβάνει πιθοειδή, χυτροειδή, αμφορείς και φιάλες. Μια πρώτη χρονολόγησή της την τοποθετεί στην τελική νεολιθική και την πρώιμη εποχή του Χαλκού[18].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΣΥΡΟΣ - ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΜΥΤΕΛΕΤΣΗΣ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

Πήλιο (Εικ. 20-23)

Κατά το 2006 πραγματοποιήθηκε στην περιοχή του Πηλίου νομού Μαγνησίας η εθνοαρχαιολογική έρευνα της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Βορείου Ελλάδος σε συνεργασία με το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα. Σκοπός του προγράμματος είναι η εξερεύνηση και η ανίχνευση της χρήσης εντός και εκτός των σπηλαίων, καθώς επίσης και η αναγνώριση και ερμηνεία των αλλαγών στη διαχρονική ανθρώπινη δραστηριότητα στα σπήλαια κατά τους σύγχρονους χρόνους. Έγινε συνδυασμός μεθόδων που περιελάμβανε συλλογή αντικειμένων από την επιφάνεια του δαπέδου των σπηλαίων, καταγραφή των σωζόμενων κατασκευών με ταυτόχρονη συλλογή πληροφοριών από συνεντεύξεις των κατοίκων της περιοχής.

Εικ. 20. Πήλιο. Το σπήλαιο Τσούκα στο Μούρεσι.

Εικ. 21. Πήλιο. Βραχοσκεπή στη θέση Πλάκες στο Ξουρίχτι.

Η επιφανειακή έρευνα επικεντρώθηκε σε τρεις γεωγραφικές περιοχές του όρους Πηλίου: α) στην περιοχή του Αιγαίου ή βορειοανατολική πλευρά του βουνού (Δήμος Μουρεσίου), β) στην περιοχή νοτιοδυτικά του βουνού και ανατολικά του Βόλου (Δήμος Αρτέμιδος, περιοχή Μακρινί-

18. Συνεργάστηκαν οι: Σ. Κουλίδου, αρχαιολόγος, Μ. Βαξεβανόπουλος και Χ. Πέννος, γεωλόγοι, Χ. Φωτιάδου, συντηρήτρια.

Εικ. 22-23. Πήλιο. Το σπήλαιο του Αγίου Αθανασίου στην περιοχή της λίμνης Κάρλας.

τσας και Βόλου), και γ) στους πρόποδες του Πηλίου, γύρω από τη λίμνη Κάρλα (Εικ. 22, 23). Κατά τη διάρκεια των τριών εβδομάδων ερευνήθηκαν 56 σπήλαια και βραχοσκεπές. Οι θέσεις των σπηλαίων προσδιορίστηκαν με τη χρήση GPS, ενώ έγινε φωτογραφική και μετρική τεκμηρίωση.

ΚΩΣΤΑΣ ΦΙΛΗΣ

ΑΥΤΟΨΙΕΣ

Παλαιολιθικά ευρήματα από τη Μακεδονία

Στο πλαίσιο αυτοψιών της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας Βορείου Ελλάδος, εντοπίστηκαν παλαιολιθικά τέχνεργα σε διάφορα σημεία της Μακεδονίας. Οι θέσεις αυτές βρίσκονται κυρίως στις αναβαθμίδες των ποταμών Αλιάκμονα, Αξιού, Γαλλικού και Στρυμόνα, στη λεκάνη της Κοζάνης και στη χερσόνησο της Κασσάνδρας. Καθώς πρόκειται για τις πρώτες, πολύ σύντομες, αυτοψίες προσανατολισμένες στην αναζήτηση παλαιολιθικών καταλοίπων, τα ευρήματα είναι ακόμη λιγοστά.

Τα κυριότερα στοιχεία που προκύπτουν είναι τα ακόλουθα:

α) Όλα τα τέχνεργα βρέθηκαν σε δευτερογενή απόθεση. Σε καμία περίπτωση δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα κατά χώραν.

β) Τα ευρήματα περιορίζονται σε αδρά δουλεμένους πυρήνες (σε μερικές περιπτώσεις θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως «κροκαλόμορφα εργαλεία») και υποπροϊόντα της κατεργασίας, ενώ δεν περιλαμβάνουν διαμορφωμένα εργαλεία. Πρόκειται, δηλαδή, για τη συνηθισμένη εικόνα που συναντά κανείς στις ποτάμιες αναβαθμίδες.

γ) Η ακριβής χρονολόγηση των ευρημάτων είναι προς το παρόν αδύνατη. Το κυριότερο διαγνωστικό στοιχείο είναι ο βαθμός φθοράς της επιφάνειάς τους: τα περισσότερα τέχνεργα, τα οποία είναι έντονα ανακυλισμένα, είναι αναμφίβολα παλαιολιθικά (μερικά, μάλιστα, δεν αποκλείεται να χρονολογούνται από την κατώτερη παλαιολιθική), ενώ μερικά άλλα, πολύ ακμαία, πρέπει να αποδοθούν στη νεολιθική ή και σε ακόμη μεταγενέστερες περιόδους. Στο μέλλον, όταν θα έχουν συλλεγεί πολύ περισσότερα και πιο χαρακτηριστικά τέχνεργα, ίσως καταστεί δυνατή η διάκριση μεγάλων χρονολογικών ομάδων, με βασικό κριτήριο το συνδυασμό διάβρωσης και τεχνομορφολογικών χαρακτηριστικών.

δ) Με εξαίρεση λίγα τέχνεργα από πυριτόλιθο, που βρέθηκαν στις αναβαθμίδες του Αλιάκμονα, όλα τα υπόλοιπα είναι από χαλαζία και χαλαζίτη.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η κυριαρχία του χαλαζία ως πρώτης ύλης δυσκολεύει εξαιρετικά την αναγνώριση των τεχνέργων στα καλλιεργημένα χωράφια. Καθώς όλη σχεδόν η εκτεταμένη επιφάνεια των ποτάμιων αναβαθμίδων (κυρίως εκείνων των ποταμών Γαλλικού, Αξιού και Στρυμόνα) είναι κατάσπαρτη από κροκάλες χαλαζία, η άροση (και κυρίως αυτή με περιστρεφόμενες μηχανικές, «φρέζες») τους έχει προκαλέσει πολλά σπασίματα, τα οποία είναι σχεδόν αδύνατον να διακριθούν με ασφάλεια από τα ίχνη της σκόπιμης κατεργασίας[19]. Κατά συνέπεια είναι εξαιρετικά δύσκολο να διακρίνει κανείς τα πραγματικά τέχνεργα από τα πολυάριθμα «ψευδοτέχνεργα» που δημιουργούνται από την καλλιέργεια των αγρών. Αντίθετα, το πρόβλημα αυτό δεν τίθεται

19. Αντίθετα, στα αντικείμενα από πυριτόλιθο, τα οποία αφθονούν στη δυτική και νοτιότερη Ελλάδα, είναι σχετικά εύκολο να διακριθούν τα τυχαία σπασίματα από τις απολεπίσεις της κατεργασίας και, συνεπώς, να αναγνωριστούν τα κατεργασμένα τέχνεργα.

στις – λίγες, προς το παρόν – περιπτώσεις τεχνέργων που εντοπίστηκαν σε βαθύτερα στρώματα (π.χ. τομές σε μεγάλο βάθος για εξόρυξη αργίλου) ή σε μη καλλιεργούμενες εκτάσεις. Εκεί τα τέχνεργα διακρίνονται καθαρά από τις υπόλοιπες κροκάλες των αναβαθμίδων.

Συμπερασματικά, η ανεύρεση λίθινων τεχνέργων σε όλες τις θέσεις που ερευνήθηκαν, στο πλαίσιο των πρώτων αυτών, σύντομων, αυτοψιών, υποδεικνύει ότι όλες οι μεγάλες πεδινές εκτάσεις της Μακεδονίας είναι κατάσπαρτες από παλαιολιθικά τέχνεργα. Η εξερεύνησή τους, όμως, είναι εξαιρετικά δύσκολη. Το πρόβλημα, μάλιστα, γίνεται ακόμη εντονότερο, αν ληφθεί υπ' όψιν η μεγάλη δυσκολία αναγνώρισης των τεχνέργων, η σχετική άγνοια των περισσότερων αρχαιολόγων και η συνακόλουθη έλλειψη προστασίας και μελέτης των παλαιολιθικών καταλοίπων. Τα λιγοστά, έως τώρα, ευρήματα δεν επιτρέπουν τη συναγωγή συμπερασμάτων για τη χρονολόγησή τους και για τα χαρακτηριστικά των παλαιολιθικών λιθοτεχνιών. Δεν υπάρχει αμφιβολία, όμως, ότι η εντατικότερη έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση θα οδηγήσει σταδιακά στην ανεύρεση πυκνών παλαιολιθικών καταλοίπων, καθώς και στον εντοπισμό καταλοίπων κατά χώραν, δίνοντας έτσι τη δυνατότητα να διενεργηθούν ανασκαφές και να μελετηθεί συστηματικά η παλαιολιθική περίοδος στη Μακεδονία.

ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΝΤΑΡΛΑΣ

Κατά το 2006 πέραν των υποβρύχιων και χερσαίων αυτοψιών ανά την επικράτεια για την άσκηση του αρχαιολογικού της έργου, η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων (ΕΕΑ) δραστηριοποιήθηκε στο πλαίσιο των δυνατοτήτων του εγκεκριμένου από το ΥΠΠΟ Προγράμματος Δράσης[1] ως εξής:

Συνεχίστηκε η επιφανειακή έρευνα και αποτύπωση αρχαίων νεωσοίκων στο Σούνιο από τους αρχαιολόγους της Εφορείας Π. Μίχα και Θ. Θεοδούλου και τη συνεργασία της αρχαιολόγου Κ. Μπάικα[2].

Συνεχίστηκαν οι συνεργατικές με την ΕΕΑ αναγνωριστικές έρευνες του ΙΕΝΑΕ: α) στη Σαλαμίνα, υπό τη διεύθυνση της προϊσταμένης της ΕΕΑ Κ.Π. Δελλαπόρτα και του καθηγητή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Γ. Λώλου, και β) στις νησίδες Δίψα και Ακιός, στο Νότιο Ευβοϊκό Κόλπο, υπό τη διεύθυνση της προϊσταμένης της ΕΕΑ Κ.Π. Δελλαπόρτα και του αρχαιολόγου της ΕΕΑ Γ. Κουτσουφλάκη, όπου εντοπίστηκαν και καταγράφηκαν πέντε αρχαία ναυάγια και ανελκύστηκαν δειγματοληπτικά σκεύη οικιακής χρήσης, όπως αμφορείς, λυχνάρια, καθώς και άγκυρες που χρονολογούνται από τον 1ο-11ο αι. μ.Χ. (Εικ. 1).

Συνεχίστηκε η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Ζέας στον Πειραιά από το Ινστιτούτο της Δανίας στην Αθήνα σε συνεργασία με την ΕΕΑ υπό τη διεύθυνση του αρχαιολόγου Β. Loeven και τη συμμετοχή από πλευράς ΕΕΑ του αρχαιολόγου του έργου «ΚΕΑΕ-ΑΠΜ» του ΤΔΠΕΑΕ Δ. Κουρκουμέλη με σκοπό τη διερεύνηση των νεωσοίκων του αρχαίου πολεμικού λιμένα.

Στην Ανατολική Κρήτη συνεχίστηκε η υποβρύχια αναγνωριστική έρευνα που διενεργεί η αρχαιολόγος της ΕΕΑ Ε. Χατζηδάκη στον όρμο Μιραμπέλου.

Τέλος, η Εφορεία διενήργησε εποπτείες στις έρευνες που διενεργούν οι αρχαιολόγοι του ΥΠΠΟ Η. Σπονδύλης και Χ. Αγουρίδης, με το Ινστιτούτο Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών στον Παγασητικό και τον Αργολικό αντίστοιχα.

Εικ. 1. Νησίδα Ακιός. Περισυλλογή οστράκων.

Επανυποβλήθηκε στο ΥΠΠΟ προς έγκριση η πρόταση της ΕΕΑ για τη λειτουργία του Αρχαιολογικού Πάρκου Μεθώνης (ΑΠΜ)[3].

Συνεχίστηκαν από πλευράς ΕΕΑ οι ενέργειες για τη διάθεση από πλευράς Ολυμπιακών Ακινήτων κατάλληλου εκθεσιακού χώρου για την ίδρυση Μουσείου Εναλίων Αρχαίων και Υποβρύχιας Αρχαιολογίας[4]. Αντιθέτως, παρά τις προσπάθειες, δεν κατέστη δυνατόν, για δεύτερη χρονιά, να λειτουργήσουν οι εκθέσεις της ΕΕΑ «Αμφορείς και Θάλασσα» και «Ἐπὶ νῆα θοὴν καὶ θῖνα θαλάσσης» στις εγκαταστάσεις αρμοδιότητος ΕΕΑ του Φρουρίου Πύλου, λόγω μη διάθεσης φυλακτικού προσωπικού, ούτε η έκθεση αμφορέων στις εγκαταστάσεις της ΕΕΑ στο Καστέλο της Ρόδου για τον ίδιο λόγο.

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

1. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των Χρονικών του *ΑΔ* του 2006 οφείλεται στο γεγονός ότι τα απαραίτητα στοιχεία για τη σύνταξή τους δεν ήταν προσβάσιμα ούτε διατέθηκαν πλήρως στην υπογράφουσα μετά τη μετακίνησή της από την ΕΕΑ προς τη 2η ΕΒΑ.

2. Η άδεια μελέτης και δημοσίευσης των αποτελεσμάτων χορηγήθηκε στην Κ. Μπάικα (βλ. Αρχείο ΕΕΑ, φ9/4284/29-9-2006).

3. Βλ. Αρχείο ΕΕΑ, φ35/3624/10-8-2006. Το έργο του Κέντρου Εναλίων Αρχαιολογικών Ερευνών και Αρχαιολογικού Πάρκου Μεθώνης «ΚΕΑΕ-ΑΠΜ» καταργήθηκε αιφνιδίως το 2007 με απόφαση του ΥΠΠΟ (βλ. ΦΕΚ 1028/Β/22-6-2007).

4. Βλ. Αρχείο ΕΕΑ, 3572/7-8-2006.

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΑΝΔΡΟΣ

Μπατσί

Ερευνητικό πρόγραμμα αποτύπωσης ιστορικού ναυαγίου

Τον Ιούλιο 2006 πραγματοποιήθηκε σύντομο ερευνητικό πρόγραμμα για την ηλεκτρονική αποτύπωση του ναυαγίου των χρόνων της Επανάστασης, που είχε εντοπιστεί το 2005 στη θαλάσσια περιοχή ανοικτά στο Μπατσί της Άνδρου, αλλά η αποτύπωσή του δεν είχε πραγματοποιηθεί λόγω καιρικών συνθηκών. Η έρευνα έγινε με τη χρήση του Ω/Κ «Αιγαίο» του Ελληνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών και σε συνεργασία με το Ωκεανογραφικό Ινστιτούτο του Woods Hole των ΗΠΑ[5], εκπροσωπούμενο από τον αρχαιολόγο B. Foley. Το ναυάγιο στη θαλάσσια περιοχή Μπατσί, εντοπίστηκε σε βάθος 58 μ. Στην έρευνα εφαρμόστηκε το πρόγραμμα αποτύπωσης αρχαίων ναυαγίων που είχε εφαρμοστεί με επιτυχία το 2005 για πρώτη φορά στο ναυάγιο του 4ου αι. π.Χ. στο στενό Χίου-Οινουσσών. Η περιοχή του ναυαγίου διερευνήθηκε γεωφυσικά και ακουστικά. Καταμετρήθηκαν συνολικά 22 σιδερένια κανόνια, τα οποία κείτονται στον πυθμένα, σε μια περιοχή μήκ. 30 περίπου και πλ. 13 μ. (Εικ. 2). Είναι διατεταγμένα σε δύο σειρές εκατέρωθεν του διαμήκη άξονα 090°-270° του ναυαγίου. Ανάμεσά τους ήταν ορατά διάφορα αντικείμενα, επίσης από σίδερο (Εικ. 3, 4), εξαρτήματα του πλοίου ή τμήματα μηχανισμών, μπάλες, μία άγκυρα (Εικ. 5), κεραμικά και μεταλλικά αγγεία, καθώς και λίθινες πλάκες. Ανελκύστηκαν δειγματοληπτικά αγγεία και πλάκες (Εικ. 6).

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ - Δ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ

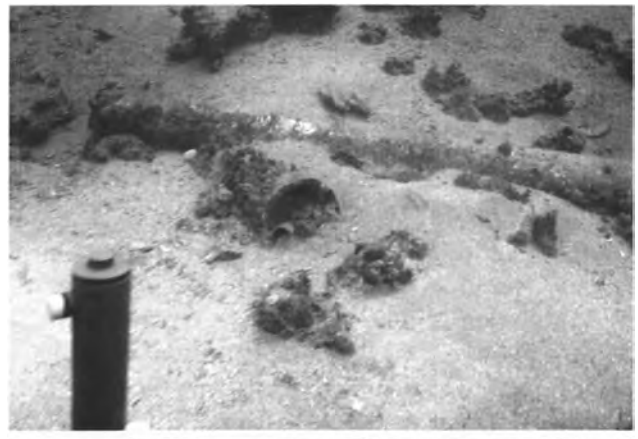
Λιμάνι Παλαιόπολης

Έρευνα ΕΕΑ και Πανεπιστημίου Αθηνών

Από 28 μέχρι 30 Ιουλίου 2006 το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ΕΕΑ πραγματοποίησαν τοπογραφική αποτύπωση στα κατάλοιπα του λιμανιού της Παλαιόπολης Άνδρου (Εικ. 7), με σκοπό την εξαγωγή γεωφυσικών συμπερασμάτων[6]. Η περιοχή της Παλαιόπολης κατοικήθηκε ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους και είχε ιστορική παρουσία έως τον 7ο αι. μ.Χ., οπότε εγκαταλείφθηκε εξαιτίας

Εικ. 2. Άνδρος. Μπατσί. Τα κανόνια του ναυαγίου.

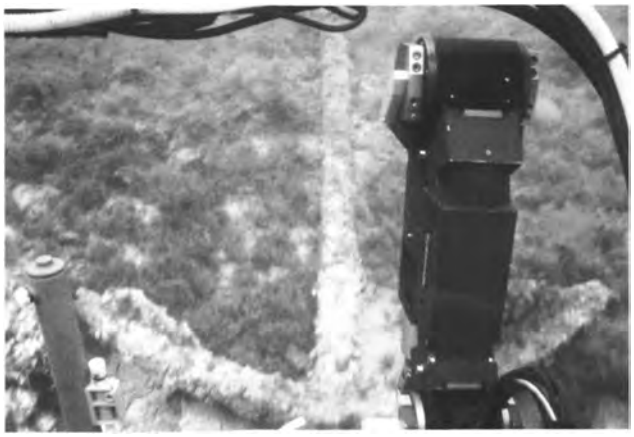

Εικ. 3-4. Άνδρος. Μπατσί. Άποψη του χώρου του ναυαγίου.

5. Η έρευνα διεξήχθη σύμφωνα με το αριθ. 51608/6569/26.06.2006 έγγραφο της ΓΔΑΠΚ, υπό τη διεύθυνση της προϊσταμένης της ΕΕΑ Κ.Π. Δελλαπόρτα και τη συμετοχή των αρχαιολόγων Δ. Κουρκουμέλη και Π. Μίχα. Εκπρόσωπος του Deep Submergence Laboratory του Woods Hole Oceanographic Institution των ΗΠΑ ήταν ο αρχαιολόγος B. Foley και του ΕΛΚΕΘΕ ο γεωφυσικός Δ. Σακελλαρίου.

6. Η προσπάθεια αναλήφθηκε μετά από αίτημα του Πανεπιστημίου Αθηνών για τη γεωλογική έρευνα των λειψάνων του λιμένος,

Εικ. 5. Άνδρος. Μπατσί. Η άγκυρα του ναυαγίου.

Εικ. 6. Άνδρος. Μπατσί. Ανέλκυση αγγείου.

των αραβικών επιδρομών[7], όπως και αρκετοί άλλοι παράκτιοι οικισμοί του Αιγαίου.

Τα κατάλοιπα του λιμανιού συνίστανται σε δύο λιμενοβραχίονες, οι οποίοι ορίζουν την εμφανώς επιχωσμένη λιμενολεκάνη.

Εικ. 7. Άνδρος. Λιμάνι Παλαιόπολης. Γενική άποψη του λιμανιού. Διακρίνεται η επίπεδη προσχωσιγενής περιοχή, όπου εκτεινόταν η αρχαία λιμενολεκάνη.

Ο προσήνεμος λιμενοβραχίονας, σχήματος L, βαίνει από Β. προς Ν., με μήκος περίπου ~150 μ. και κάμπτεται σχεδόν σε ορθή γωνία προς την παραλία στα ανατολικά για άλλα ~40 μ. Κατά μήκος της μακράς του πλευράς σώζεται σε ύψος έως ~2,50 μ. τμήμα της εξωτερικής δυτικής πλευράς του αρχαίου κρηπιδώματος, κατασκευασμένο από μεγάλες αδρά εργασμένες σχιστολιθικές πλίνθους. Στην περιοχή της γωνίωσης διατηρείται κάποια διάταξη των λιθοπλίνθων, η οποία δίνει την εντύπωση κυκλικής βάσης (πύργος;).

Το κριπήδωμα εδράζεται σε λιθορριπή με σχιστολιθικές πλάκες, μικρού μεγέθους, ορατή κυρίως στην εξωτερική πλευρά του κρηπιδώματος. Στα δυτικά του λιμενοβραχίονα εκτείνεται προς Ν. μια δεύτερη λιθορριπή, εφαπτόμενη με την προηγούμενη. Πρόκειται μάλλον για μεταγενέστερη προσθήκη στο λιμενικό συγκρότημα, προκειμένου να δημιουργήσει συνθήκες προστασίας στην είσοδο της λιμενολεκάνης.

Ο υπήνεμος λιμενοβραχίονας βρίσκεται απέναντι από την καμπτόμενη στα ανατολικά κεραία του προσήνεμου μόλου και διατηρεί στην επίστεψή του λιθοπλίνθους, προερχόμενες πιθανότατα από το αρχικό κριπήδωμα. Είναι μάλιστα προφανές ότι τμήμα του είναι επιχωσμένο από τις αποθέσεις του γειτονικού ρέματος στην παραλία, οι οποίες έχουν επιχώσει και τη μεγαλύτερη έκταση της λιμενολεκάνης.

Γενικά, τα κατάλοιπα των δύο λιμενοβραχιόνων και η ευρύτερη τοπογραφία της περιοχής παραπέμπουν σε κλασικό «κλειστό λιμένα», εφόσον και τα τείχη της πόλης φαίνεται να καταλήγουν ακριβώς στην περιοχή γένεσης των λιμενοβραχιόνων. Η υπόθεση ενισχύεται και από τη μνεία του Ψευδοσκύλακα στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. (*Περίπλους*,

το οποίο εγκρίθηκε με την αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ31/99968/2991/14-7-06 Υπουργική Απόφαση. Από πλευράς Πανεπιστημίου Αθηνών συμμετείχαν ο γεωλόγος Ν. Μουρτζάς και οι τοπογράφοι Ν. Ζαφείρης και Κ. Σουρρής και από πλευράς ΕΕΑ ο υπογράφων.

7. Γενικά για την ιστορία της Άνδρου, βλ. Δ.Π. Πασχάλης, *Η ιστορία της νήσου Άνδρου*, τ. Α΄, Αθήνα 1925.

58) στο λιμάνι της Άνδρου. Εν τούτοις, επιμέρους κατασκευαστικά στοιχεία θα μπορούσαν να αποδώσουν την αρχική κατασκευή των λιμενικών έργων στους κλασικούς χρόνους με επισκευές, ενισχύσεις και μετασκευές έως και τον 7ο αι. μ.Χ., οπότε εγκαταλείπεται η πόλη. Άλλωστε, τα χερσαία κτιριακά κατάλοιπα που ανασκάπτονται στην περιοχή του λιμανιού, δείχνουν αξιόλογη ακμή και στη ρωμαϊκή και στην πρωτοβυζαντινή περίοδο.

Θ. ΘΕΟΔΟΥΛΟΥ

ΚΥΘΝΟΣ

Αρχαίο λιμάνι

Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα

Στο διάστημα από 30-8 έως 6-9-2006 συνεχίστηκε η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στις αρχαίες λιμενικές εγκαταστάσεις της Κύθνου και συγκεκριμένα στον όρμο Μανδράκι (Βρυόκαστρο) (Εικ. 8). Πρόκειται για συνεργατική έρευνα της ΕΕΑ με το Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας (Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας, Κοινωνικής Ανθρωπολογίας) και υπό τη διεύθυνση του αρχαιολόγου Δ. Κουρκουμέλη από την πλευρά του ΥΠΠΟ και του καθηγητή Α. Μαζαράκη-Αινιάνα από την πλευρά του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Κατά τη διάρκεια της έρευνας έγινε η ηλεκτρονική αποτύπωση της ακτογραμμής και των εμφανών καταλοίπων (λιθορριπές, τοίχοι κτλ.), ενώ έγινε και ο επιφανειακός καθαρισμός των τοίχων Τ1, Τ2 και Τ4, ώστε η αποτύπωση να γίνει όσο το δυνατόν περισσότερο λεπτομερής.

Δ. ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ

Εικ. 8. Κύθνος. Τοπογραφική αποτύπωση των ενάλιων λιμενικών καταλοίπων και της ακτής στην περιοχή του όρμου Μανδράκι (Βρυόκαστρο).

ΕΥΒΟΙΑ

Στενό Αρτεμισίου

Υποβρύχια έρευνα εντοπισμού ναυαγίων από τους περσικούς πολέμους[8]

Η έρευνα του 2006 εξέτασε τις ακτές της Μαγνησίας και τη νοτιότερη πλευρά του πορθμού του ακρωτηρίου Αρτεμισίου. Κατά μήκος της ακτής συνελέγησαν στόχοι με το ηχοβολιστικό πλευρικής σάρωσης σε ευθεία απόσταση περί τα 200 χλμ. και εξετάστηκαν περί τις 75 ηχοβολιστικές ανωμαλίες του πυθμένα με τη βοήθεια του Max Rover ROV, ενώ το Β/Θ «Θέτις» ερεύνησε περιοχές εγγύτερα προς τις ακτές και τις βραχονησίδες. Ερευνήθηκε η ακτή βόρεια από το ακρωτήριο Σηπιάδος, προς την πεδιάδα που χωρίζει τον όγκο του Πηλίου από την Όσσα, ενώ το Β/Θ «Θέτις» εντόπισε ένα σύνολο περίπου 20 αμφορέων νοτιοανατολικά του ακρωτηρίου Αρτεμισίου, γεγονός που υποδεικνύει την ύπαρξη ναυαγίου. Η έρευνα πεδίου του 2006 υπήρξε η καταληκτήρια του κοινού προγράμματος για τον εντοπισμό ναυαγίων του περσικού πολέμου .

8. Η έρευνα εγκρίθηκε με την υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ11/20010/617/9-6-2006 Υπουργική Απόφαση (βλ. Αρχείο ΕΕΑ). Εν τούτοις, η έρευνα ξεκίνησε από την ομάδα των Αμερικανικών Πανεπιστημίων με το Ω/Κ «Αιγαίο», χωρίς να έχει τηρηθεί η προβλεπόμενη διαδικασία υπογραφής πρωτοκόλλου συνεργασίας μεταξύ των φορέων του προγράμματος (ΕΕΑ, Καναδικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, ΕΛΚΕΘΕ). Παρά την επισήμανση της ΕΕΑ για παράβαση των όρων 6 και 7 της με αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑΠΚ/ΑΡΧ/Α2/Φ11/20010/617/9-6-2006 Υ.Α. και της με υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α3/Φ30/70868/2539/27-11-2002 εγκυκλίου του ΥΠΠΟ, η έρευνα διενεργήθηκε κατ' εντολή της ΓΔΑΠΚ από τον Γ. Κουτσουφλάκη, αρχαιολόγο της ΕΕΑ, τους S. Wachsmann του Institute of Nautical Archaeology (INA) του Texas A. & M. University (TAMU) και τους J. Hale και R.L. Hohlfelder, D. Yoerger και D. Davis. Η ομάδα του ΕΛΚΕΘΕ αποτελείτο από τους Chr. Smith, Γ. Ρουσάκη, Κ. Κατσαρό, Β. Στασινό, Ά. Μάλλιο, Θ. Φωτόπουλο, Ι. Παμπίδη, Μ. Καλλέργη και Π. Μαντόπουλο. Κυβερνήτης του Ω/Κ «Αιγαίο» ήταν ο πλοίαρχος Θ. Κανακάρης .

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Το Μάιο 2006 παρελήφθη από το Λιμεναρχείο Καλύμνου τμήμα χάλκινου αγάλματος εφίππου, που φέρεται να αλιεύθηκε στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Λιμνιώνα Κω και Βλυχαδίων Καλύμνου, από τον Μ. Κουφάκη με το αλιευτικό σκάφος «Καπετάν Θέμελης», κατά τη διάρκεια αλιευτικής δραστηριότητας. Ειδικότερα παραδόθηκαν:

α) Το άνω τμήμα χάλκινου κορμού εφίππου (σωζ. ύψ. 0,95 μ. περίπου). Το άγαλμα καλύπτεται σε μεγάλο βαθμό από θαλάσσιους μικροοργανισμούς, που ως εκ τούτου καθιστούν δυσδιάκριτες τις επί μέρους λεπτομέρειές του (Εικ. 9). Κατά πάσα πιθανότητα φαίνεται ότι έφερε θώρακα που συγκρατείται με ιμάντες στη μέση, καθώς και υφασμάτινη λωρίδα με κόμβο. Στη δεξιά πλευρά διακρίνεται εγχειρίδιο σε θήκη, ενώ στο λαιμό και το δεξιό ώμο διακρίνεται τμήμα ιματίου ή μανδύα που συγκρατείται από πόρπη. Στην ωμοπλάτη διακρίνεται επίσης τμήμα του χιτώνα. Το κάτω μέρος του κορμού καλύπτεται από κοντό χιτώνα με αναδιπλούμενες πτυχές. Το εσωτερικό είναι κενό, ενώ σε διάφορα σημεία της επιφάνειας παρατηρούνται ρηγματώσεις.

β) Δύο τμήματα χαλκού, μεγέθους 0,18 και 0,30 μ., που φαίνεται να ανήκουν στο ίδιο άγαλμα (το ένα πρέπει να προέρχεται από την περιοχή του λαιμού).

γ) Ακέραιος οξυπύθμενος κνιδιακός αμφορέας, ύψ. 0,86 μ., του 1ου αι. π.Χ.

Εικ. 9. Τμήμα χάλκινου αγάλματος εφίππου από την Κάλυμνο.

Δείγματα οργανικών επικαθίσεων από την εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια του αγάλματος, καθώς και στοιχεία μετάλλου εστάλησαν στο Ελληνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών, προκειμένου να αναλυθούν στο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο σάρωσης και να προσδιοριστούν οι βιολογικοί-βενθικοί οργανισμοί.

Στο άγαλμα και τον αμφορέα ξεκίνησε ήδη η διαδικασία αφαλάτωσης και συντήρησής τους στα εργαστήρια της ΕΕΑ, όπου και φυλάσσονται[9].

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Η υπογράφουσα και η αρχαιολόγος της ΕΕΑ Π. Μίχα έλαβαν μέρος ως εκπρόσωποι του ΥΠΠΟ στην Περιφερειακή Διάσκεψη για την προώθηση της Σύμβασης για την Προστασία της υ/β πολιτιστικής κληρονομιάς, που διοργάνωσε η ΟΥΝΕΣΚΟ το Μάρτιο 2001 στο Ραμπάτ του Μαρόκου.

Επίσης, το Μάρτιο 2006 η υπογράφουσα και οι αρχαιολόγοι Δ. Κουρκουμέλης και Π. Μίχα μετείχαν στο Συνέδριο Ωκεανολογίας στο Λονδίνο σε κοινή ανακοίνωση με τους Δ. Σακελλαρίου, Α. Μάλλιο, Π. Γεωργίου και Β. Καψιμάλη του ΕΛΚΕΘΕ με θέμα «ROV and Submersible Dives to the Deepest Known Ancient Wreck in the Aegean Sea: KYTHNOS-I, Cyclades Archipelago, Central Aegean Sea».

Η υπογράφουσα συμμετείχε στην ημερίδα που διοργάνωσε το Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδας με την εισήγηση «Η υποβρύχια αρχαιολογική κληρονομιά κινδυνεύει σε εξαφάνιση. Το εθνικό και διεθνές νομοθετικό πλαίσιο για την προστασία των αρχαιοτήτων στη θάλασσα».

Στο XI Διεθνές Συνέδριο Υποβρύχιας Αρχαιολογίας «In Poseidons Reich», που διοργάνωσε το Φεβρουάριο 2006 στη Φρανκφούρτη η Γερμανική Εταιρεία Υποβρύχιας Αρχαιολογίας DEGUWA, η υπογράφουσα και η αρχαιολόγος της Εφορείας Π. Μίχα παρουσίασαν τις αντίστοιχες ανακοινώσεις: «The Trade of Works of Art; the Youth of Kythnos» και «Amphora Wrecks in the Aegean»[10].

Η υπογράφουσα έλαβε μέρος στο ετήσιο συνέδριο του Αμερικανικού Ινστιτούτου Αρχαιολογίας AIA, στο Montreal του Καναδά και παρουσίασε την ανακοίνωση για τις

9. Η μεταφορά των αντικειμένων στα εργαστήρια της ΕΕΑ έγινε με τη φροντίδα του αρχαιολόγου Γ. Κουτσουφλάκη και της συντηρήτριας Σ. Συμεωνίδου. Ευχαριστίες οφείλονται στα λιμεναρχεία Καλύμνου και Κω, για τη συνδρομή τους στο κλιμάκιο της Εφορείας. Η μελέτη του αγάλματος παραχωρήθηκε στον αρχαιολόγο της ΕΕΑ Γ. Κουτσουφλάκη (Αρχείο ΕΕΑ 1994/5-5-2006). Βλ. Χάλκινος κορμός ιππέα από την θαλάσσια περιοχή της Καλύμνου, *ΕΝΑΛΙΑ* X (2007), σ. 42 κ.ε.

10. *Skyllis* 7, 2005/2006.

δραστηριότητες της Εφορείας «Current Activities of the Ephorate of Underwater Antiquities».

Τέλος, ο αρχαιολόγος του ΤΔΠΕΑΕ Δ. Κουρκουμέλης παρακολούθησε στην Gerona της Ισπανίας τις εργασίες των συντονιστικών φορέων του Ευρωπαϊκού προγράμματος «RAMSES 2», στο οποίο η Εφορεία μετείχε στα δύο υποπρογράμματα: «WPS 3.2: Les échanges commerciaux en Mediterranée; les infrastructures», και «WPI 3: Mobilité des jeunes chercheurs dans le réseau» από κοινού με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή και την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών για τη διοργάνωση συνεδρίου στην Αθήνα το 2007 με θέμα «Les transferts téchnologiques entre Grecs et non Grecs aux frontières des cités coloniales»[11].

Κ.Π. ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

11. Η ΕΕΑ μετείχε αδαπάνως για το ελληνικό δημόσιο στο πρόγραμμα, κατόπιν πρόσκλησης του Εθνικού Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών της Γαλλίας, CNRS, Centre Camille Jullian και του Πανεπιστημίου του Aix en Provence της Γαλλίας. Το πρόγραμμα δεν προχώρησε για τεχνικούς λόγους λόγω αλλαγής προϊσταμένου της ΕΕΑ (βλ. Αρχείο ΕΕΑ φ3/6/1212/2-5-2006).

Εφορεια Αρχαιοπωλειων
Και Ιδιωτικων Αρχαιολογικων Συλλογων

Κατά το 2006 συνεχίστηκε με εντατικούς ρυθμούς το έργο της Εφορείας Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών, που περιλαμβάνει – βάσει της ισχύουσας νομοθεσίας (ΠΔ 191/2003) – τον έλεγχο, την τεκμηρίωση και την προστασία των κινητών αρχαίων, βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, τα οποία διακινούνται από φυσικά ή νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου ή από αναγνωρισμένα αρχαιοπωλεία στην ελληνική επικράτεια και ενίοτε στο εξωτερικό.

Κατά το εν λόγω χρονικό διάστημα το έργο της Εφορείας πραγματοποιήθηκε από το κάτωθι προσωπικό, ανά ειδικότητα: α) μόνιμοι αρχαιολόγοι: Μ. Καζανάκη, Ε. Φωκά (με απόσπαση από την Α΄ ΕΠΚΑ), Γ. Δημακογιάννη (με απόσπαση από την ΔΑΜΔ), Δ. Τσουκλίδου (με απόσπαση από την Γ΄ ΕΠΚΑ), Τ. Μελά (με απόσπαση από την Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων), Β. Βασιλοπούλου (με απόσπαση από τη Α΄ ΕΠΚΑ), Θ. Λουλοπούλου (με απόσπαση από τη ΔΙΠΚΑ), Χ. Μερκούρη (με απόσπαση από τη ΔΙΠΚΑ), β) αορίστου χρόνου αρχαιολόγοι: Π. Αντωνάτος, Μ. Γιοματάρης, Χ. Κούτσικου, Α. Λέκκα, Μ. Παπαϊωάννου, Σ. Σιμιτζή, Δ. Σταματελοπούλου, γ) ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι: Σ. Γιαννάκου, Κ. Θεοδωρίδης (με διάθεση από τη ΔΙΠΚΑ), Ε. Κορίτσα, Α. Λογοθέτη, Ι. Μανθάκου, Π. Μπίσιλα (με διάθεση από το ΤΔΠΕΑΕ), Μ. Παπαγεωργίου, Μ. Παπακωνσταντίνου, Χ. Τσιρογιάννης, Α. Χατζηφώτη, δ) αορίστου χρόνου συντηρήτρια: Α. Κοσώνα, ε) ωρομίσθια συντηρήτρια: Ε. Πάρχα, στ) μόνιμο διοικητικό προσωπικό: Α. Κουτσή, Σ. Μπέκα, Μ. Παντίδου, Σ. Τσάτσαρη, ζ) ωρομίσθιο διοικητικό προσωπικό: Ε. Γουρλώνη, Θ. Καγιούλη, Μ. Κανέλλη, Σ. Τόλιας, η) ωρομίσθια φωτογράφος: Σ. Δελή, θ) ωρομίσθιο φυλακτικό προσωπικό: Α. Ζαμπάρα, Γ. Κουτσής, Κ. Παντίδος, Γ. Ρίσκας, Ν. Σκυλογιάννης, ι) αορίστου χρόνου εργατοτεχνίτης: Γ. Λόης, κ) ωρομίσθιοι ειδικευμένοι εργάτες: Γιάννης Ζαμπέτας, Θ. Μπανιάς (με διάθεση από το ΤΔΠΕΑΕ), λ) μόνιμη καθαρίστρια: Β. Σπύρου, μ) ωρομίσθιες καθαρίστριες: Μ. Βασιλειάδου, Σ. Τσιουμπρή.

Κατά το 2005 η Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Αρχαιολογικών Συλλογών κινήθηκε δυναμικά στους εξής τομείς:

Α. Συμβολή στην πάταξη της αρχαιοκαπηλίας σε συνεργασία με το αντίστοιχο τμήμα της ΓΑΔΑ (αυτοψίες και παροχή εμπιστευτικών πληροφοριών από το πλήρες αρχείο κατόχων, συλλεκτών και αρχαιοπωλών).

Β. Υποβολή τεχνικού δελτίου σχετικά με το Μέτρο 3.3 του Επιχειρησιακού προγράμματος «Πολιτισμός», με τίτλο «Μελέτες ωρίμανσης και προετοιμασίας» και με προτεινόμενες μελέτες ως εξής: 1. Μελέτη κατασκευής ανεξάρτητου ευρυζωνικού δικτύου επικοινωνίας με επίσημους φορείς του εσωτερικού και του εξωτερικού και ένταξη σε αυτό του αρχείου αρχαιοκαπηλίας της Υπηρεσίας. 2. Μελέτη αναβάθμισης και επέκτασης της υπάρχουσας ηλεκτρονικής υποδομής της Εφορείας για τη διαρκή ενημέρωση του αρχείου κατόχων, συλλεκτών και αρχαιοπωλών ανά την επικράτεια. 3. Μελέτη εκσυγχρονισμού: επισκευή-ανακατασκευή των προσκτισμάτων ιδιοκτησίας Δημοσίου, στους αύλειους χώρους της Υπηρεσίας, προκειμένου να λειτουργήσουν ως εκθεσιακοί χώροι και ως χώροι οργάνωσης των προτεινόμενων εκπαιδευτικών προγραμμάτων. 4. Μελέτη σχεδιασμού και οργάνωσης εκπαιδευτικών προγραμμάτων με θέμα την εν γένει προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Γ. Διεκπεραίωση χρονιζουσών για δεκαετίες, υποθέσεων και σταδιακή ηλεκτρονική καταχώριση όλων των περαιωθεισών υποθέσεων στο ενιαίο ηλεκτρονικό αρχείο.

Δ. Αποδελτίωση 102 υποθέσεων, που διαβιβάστηκαν στην Υπηρεσία μας, λόγω αρμοδιότητος, από τις κατά τόπους ΕΠΚΑ και ΕΒΑ. Από αυτές οι 90 απαιτούν αυτοψία, ενώ οι υπόλοιπες συσχετίστηκαν με το υπάρχον ενιαίο αρχείο της Υπηρεσίας.

Ε. Συστηματικός έλεγχος και επανέλεγχος των φυλασσόμενων στις Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές και τα Ινστιτούτα που εδρεύουν στην Ελλάδα αρχαίων και βυζαντινών αντικειμένων, με την αποστολή εγγράφου για την καταγραφή και την επιστημονική τεκμηρίωση των εν λόγω αντικειμένων, ώστε να προωθηθούν οι νόμιμες διαδικασίες για τη χορήγηση άδειας κατοχής στη Σχολή ή το Ινστιτούτο με την έκδοση σχετικής υπουργικής απόφασης.

ΣΤ. Αποκωδικοποίηση του Αρχαιολογικού Νόμου 3028/2002 και σύνταξη γενικών οδηγιών αναφορικά με την απρόσκοπτη διεκπεραίωση υποθέσεων αρμοδιότητας της Εφορείας.

Ζ. Έλεγχος, επιστημονική ταύτιση και ψηφιακή φωτογραφική τεκμηρίωση πολυάριθμων αγαθών της πολιτιστικής μας κληρονομιάς. Ειδικότερα, τα απολογιστικά στοιχεία της

ΕΑΙΑΣ έχουν ως εξής: α) Καταχώρηση 512 αιτημάτων πολιτών, που αφορούν σε χορήγηση αδειών κατοχής αρχαίων αντικειμένων ή κυριότητος μεταβυζαντινών, στην ανανέωση αδειών αρχαιοπωλών και συλλεκτών, σε άδειες εισαγωγής ή εξαγωγής αρχαίων από τη χώρα, μεταβίβασης αρχαίων σε ιδιώτες ή προς το Δημόσιο κτλ. β) Καταγραφή 6.823 αρχαίων, 2.813 βυζαντινών και μεταβυζαντινών αντικειμένων και 3.672 νομισμάτων, που αντιστοιχούν σε 412 δηλώσεις πολιτών. Λήψη 12.073 ψηφιακών και συμβατικών φωτογραφιών. γ) Εμπεριστατωμένος επανέλεγχος σε 493 αρχαία και βυζαντινά αντικείμενα, καθώς και σε 694 νομίσματα που απαρτίζουν τις συλλογές τριών συλλεκτών. δ) Συνδυαστικός επανέλεγχος παλαιών και νέων καταλόγων ενός εκ των εν λειτουργία αρχαιοπωλείων σε Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Ψηφιοποίηση του βιβλίου αρχαιοπωλείου. ε) Συντήρηση και αισθητική αποκατάσταση 149 αρχαίων πήλινων αντικειμένων εις χείρας ιδιωτών, στο εργαστήριο συντήρησης της Υπηρεσίας μας. στ) Εισαγωγή 1.391 κινητών μνημείων είτε από τα τελωνεία της χώρας είτε μέσω ταχυδρομείου και τήρηση των προβλεπόμενων διαδικασιών (συμπλήρωση σχετικών εντύπων, χορήγηση βεβαιώσεων εισαγωγής και κυριότητας, υπό προϋποθέσεις). ζ) Εξαγωγή 449 προστατευόμενων από το νόμο αντικειμένων, κατόπιν σχετικών αποφάσεων του ΚΑΣ, για προσωρινή έκθεση, πώληση ή οριστική εγκατάσταση στην αλλοδαπή και συμπλήρωση των προβλεπόμενων εντύπων. η) Οικονομική εκτίμηση 620 αρχαίων αντικειμένων, παραδοθέντων στις κατά τόπους Εφορείες Αρχαιοτήτων και στα μουσεία της χώρας, κατόπιν 24 σχετικών αιτημάτων προς την Υπηρεσία μας. θ) Συμβολή στην εξέταση και διεκπεραίωση 26 υποθέσεων αρχαιοκαπηλίας, οι οποίες αφορούν σε 604 αρχαία και βυζαντινά αντικείμενα. ι) Σφράγιση 119.479 σύγχρονων έργων τέχνης, θρησκευτικού περιεχομένου (εικόνες, λειτουργικά σκεύη κ.ά.), προς εξαγωγή από τη χώρα.

Από την πληθώρα των ως άνω καταγραφέντων αντικειμένων, τα οποία χρονολογούνται από τους παλαιολιθικούς χρόνους έως και τη μεταβυζαντινή περίοδο και συνδέονται με όλες τις πτυχές του καθημερινού βίου και εν γένει της ανθρώπινης δραστηριότητας, αναφέρουμε ανά περίοδο τα ακόλουθα:

Νεολιθική εποχή

Καταγράφηκε και επανελέγχθηκε μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων και όπλων, κυρίως από αποκρουσμένο οψιδιανό και πυριτόλιθο. Ξεχωρίζουν απλές και οδοντωτές λεπίδες, μαχαίρια, βελόνες, κρουστήρες, λειαντήρες και πυρήνες με αδρά ίχνη κατεργασίας, καθώς και πήλινοι πεσσοί σφενδόνης και λίθινες αιχμές βελών. Ειδική αναφορά γίνεται σε πήλινα και λίθινα σχηματοποιημένα ειδώλια, ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα, καθώς και σε περίαπτα από όστρεα.

Εικ. 1. Χειροποίητη ευρύστομη πρόχους. 2800-2300 π.Χ.

Πρώιμη εποχή του Χαλκού

Καταγράφηκαν ελάχιστα αντικείμενα της περιόδου, από τα οποία ξεχωρίζουν:

Χειροποίητη ευρύστομη πρόχους (ύψ. 0,17 μ.) (Εικ. 1). Σώμα ημισφαιρικό, στενή επίπεδη βάση, ευρύς λαιμός με συγκλίνοντα τοιχώματα προς την προχοή και κάθετη ταινιόσχημη λαβή. Εγχάραξη τονίζει τη μετάβαση από το λαιμό στο σώμα. Καλύπτεται από καστανέρυθρο υδαρές επίχρισμα. ΠΚ ΙΙ (2800-2300 π.Χ.)[1].

Μαρμάρινο κυκλαδικό ειδώλιο κανονικού τύπου, παραλλαγή Σπεδού (μέγ. σωζ. ύψ. 0,119, μέγ. πλ. 0,075 μ.) (Εικ. 2). Σώζεται από τη βάση του λαιμού έως και τα γόνατα. Με ρηχή εγχάραξη αποδίδονται τα διπλωμένα στο στήθος χέρια, το ηβικό τρίγωνο, οι μηροί και η σπονδυλική στήλη, ενώ πλαστικά δηλώνεται το στήθος και οι γλουτοί της μορφής. ΠΚ ΙΙ (2800-2300 π.Χ.)[2].

Μινωική - μυκηναϊκή εποχή

Από τα λιγοστά καταγεγραμμένα αρχαία της μινωικής εποχής αναφέρονται:

Κωνικό κύπελλο (ύψ. 0,078, διάμ. χείλους 0,038 μ.), αβαφές με βαθύ κωνικό σώμα και στενή βάση (Εικ. 3).

1. Χ.Γ. Ντούμας, *Πρωτοκυκλαδικός Πολιτισμός. Συλλογή Ν.Π. Γουλανδρή*. Αθήνα 2000, σ. 100, αριθ. 81.

2. Ό.π., σ. 142, αριθ. 202.

Εικ. 2. Μαρμάρινο κυκλαδικό ειδώλιο κανονικού τύπου, παραλλαγή Σπεδού. 2800-2300 π.Χ.

Εικ. 3. Κωνικό κύπελλο. 1800-1480 π.Χ.

Συναντάται ευρύτατα τόσο σε οικιστικά όσο και σε ταφικά σύνολα[3]. ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙ (1800-1480 π.Χ.).

Τμήμα κεφαλής πήλινου μετανακτορικού ειδωλίου γυναικείας μορφής (μέγ. σωζ. ύψ. 0,125 μ.) (Εικ. 4). Τροχήλατο, με ίχνη λευκού επιχρίσματος. Πλαστικά αποδοσμένα τα λεπτά χείλη και το ελαφρώς προτεταμένο πηγούνι. Φέρει κόσμημα στην κεφαλή με αποκρουσμένη την επίστεψη. ΥΜ ΙΙΙΓ-υπομινωική περίοδος (12ος-11ος αι. π.Χ.)[4].

Καταγράφηκε επίσης μεγάλος αριθμός μυκηναϊκών αγγείων, κυρίως σφαιρικοί ή απιόσχημοι ψευδόστομοι αμφορείς, αρτόσχημα και κυλινδρικά αλάβαστρα και πιθαμφορίσκοι, ενώ δεν λείπουν οι γραπτές πρόχοι, τα θήλαστρα

Εικ. 4. Τμήμα κεφαλής πήλινου μετανακτορικού ειδωλίου. 12ος-11ος αι. π.Χ.

και οι στάμνοι. Κυριαρχεί η διακόσμηση σχηματοποιημένων φυτικών μοτίβων, σε συνδυασμό με απλούστερα ή συνθετότερα γεωμετρικά.

Γεωμετρική εποχή

Κεραμική

Καταγράφηκε ικανοποιητικός αριθμός αγγείων της εποχής αυτής, κυρίως σκύφοι, πρόχοι, τριφυλλόστομες ή ευρύστομες οινοχόες, και πυξίδες. Δεσπόζει ο ταινιωτός διάκοσμος, διακοπτόμενος από μετόπες με υδρόβια πτηνά, θέουσες σπείρες και μαιάνδρους, άνθη και στιγμορόδακες, σβάστικες και ζατρίκια, δικτυωτά τρίγωνα και ρόμβους. Ειδική αναφορά γίνεται στα εξής:

Σκυφοειδής κρατήρας (ύψ. 0,227 μ.), με βαθύ ημισφαιρικό σώμα, κωνικό πόδι, ταινιωτό στόμιο και δύο οριζόντιες κυλινδρικής διατομής λαβές (Εικ. 5). Στο σώμα, δύο πλατιές μετόπες με ωχροκάστανη βαφή, που ορίζονται από δύο καστανέρυθρες ταινίες και κοσμούνται από δύο ομάδες τριών ερυθροβαφών κυκλικών μοτίβων αποτελούμενων από έντεκα ομόκεντρους με διαβήτη κύκλους. Οι λαβές φέρουν δύο ερυθρές λεπτές κάθετες πινελιές στις αποφύσεις τους. Πρωτογεωμετρικοί χρόνοι[5].

3. Για την τυπολογική εξέλιξη των μινωικών άωτων κωνικών κυπέλλων, βλ. M.S.F. Hood, *The Minoans. Crete in the Bronze Age*, London 1971, σ. 39, εικ. 14.

4. Γ. Ρεθεμιωτάκης, *Μινωικά πήλινα ειδώλια. Από τη νεοανακτορική έως την υπομινωική περίοδο*, Αθήνα 2001, σ. 28, εικ. 32-33.

5. H.W. Catling - I.S. Lemos, *Lefkandi* II. *The Protogeometric Building at Toumba. The Pottery,* The British School of Archaeology at Athens / Thames and Hudson, London, Part I, 1990. Για διακόσμηση, βλ. ό.π., σ. 21, ii, πίν. 48, 120, και για σχήμα αγγείου, σ. 23, 4, πίν. 52, 293.

Εικ. 5. Σκυφοειδής κρατήρας. Πρωτογεωμετρικοί χρόνοι.

Εικ. 6. Γραπτός αμφορέας. Τέλη 9ου-αρχές 8ου αι. π.Χ.

Γραπτός αμφορέας με ραδινό ωοειδές σώμα, ελαφρώς διευρυμένη βάση, κυρτό ώμο, ψηλό λαιμό, ενισχυμένο χείλος και κάθετες λαβές ωοειδούς διατομής (ύψ. 0,39, μέγ. περίμετρος 0,070 μ.) (Εικ. 6). Στο λαιμό, εντός μετόπης, διακεκομμένος και διαγραμμισμένος μαίανδρος, πλαισιωμένος από μελανές ταινίες. Στην άνω επιφάνεια των λαβών χιαστί μοτίβο. Στο κυρίως σώμα συστάδες εξηρημένων ταινιών. Τέλη ΜΓ Ι-αρχές ΜΓ ΙΙ περιόδου (τέλη 9ου-αρχές 8ου αι. π.Χ.)[6].

Εικ. 7. Ευρύστομη οινοχόη. ΥΓ ΙΒ περίοδος.

Ευρύστομη οινοχόη (ύψ. 0,22 μ.) (Εικ. 7). Σώμα πεπιεσμένο, σφαιρικό, με επίπεδη βάση, ευρύ, κυλινδρικό λαιμό και λαβή με οριζόντιο στέλεχος. Ο λαιμός κοσμείται με πουλιά, αποδοσμένα με την τεχνική του περιγράμματος, ενώ το πτέρωμά τους με ψαροκόκαλο. Τα κενά γεμίζουν στιγμωτοί ρόδακες και σβάστικα που περιβάλλεται από στιγμές. Δύο χιαστί μοτίβα στη ράχη της λαβής. ΥΓ ΙΒ περίοδος[7].

Ειδώλια

Καταγράφηκε πλήθος πήλινων και χάλκινων ειδωλίων ίππων με αναβάτη, ταύρων και ελάφων. Ξεχωρίζει χάλκινο ειδώλιο ταύρου προερχόμενο κατά δήλωση του ενδιαφερομένου από το ιερό του Αταβυρείου Διός στη Ρόδο (ύψ. 0,03, μήκ. 0,070 μ.) (Εικ. 8). Κεφαλή με ανορθωμένα αυτιά και προεξέχον ρύγχος, σώμα κυλινδρικό με άκρα και ουρά χονδροειδώς αποδοσμένα. Χαρακτηρίζεται από στιβαρό πλάσιμο, αδρή απόδοση των λεπτομερειών, χωρίς ίχνος μυολογίας. 9ος-8ος αι. π.Χ.[8].

6. J.N. Coldstream, *Γεωμετρική Ελλάδα*, Αθήνα 1997, σ. 98 κ.ε., εικ. 22στ. Ευ. Σημαντώνη-Μπουρνιά, *Αρχαιολογία των πρώιμων ελληνικών χρόνων*, Αθήνα 1997, σ. 73, εικ. 64.

7. Για το πλησιέστερο παράλληλο, βλ. J.N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, London 1968, πίν. 10, αριθ. P4782.

8. B. Borell, *Statuetten, Gefässe und andere Gegenstände aus Metall*, Mainz am Rhein 1989, σ. 14, πίν. 8, αριθ. 13.

Εικ. 8. Χάλκινο ειδώλιο ταύρου. 9ος-8ος αι. π.Χ.

Εικ. 9. Σφαιρικός αρύβαλλος. 590-580 π.Χ.

Αρχαϊκή εποχή

Κεραμική

Σημαντική ομάδα αρχαϊκών αγγείων αποτελούν οι κοτύλες, άλλοτε ταινιωτές και άλλοτε με παραστάσεις σειρήνων, οι κορινθιακοί αρύβαλλοι, κοσμημένοι με σχηματοποιημένα φυτικά μοτίβα ή με σειρά ασπιδοφόρων, τα αλάβαστρα και τα εξάλειπτρα. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν:

Σφαιρικός αρύβαλλος (ύψ. 0,12 μ.) με δακτυλιόσχημη βάση και ταινιωτή λαβή (Εικ. 9). Διακόσμηση από γλώσσες και κουκκίδες στο στόμιο και όρθια θλαστή γραμμή στη ράχη της λαβής. Με εγχάρακτη τεχνική και πορτοκαλέρυθρη βαφή εικονίζονται αντωπά ελάφι – με την κεφαλή προς τα κάτω – και λιοντάρι. Ακολουθεί πάνθηρας με το σώμα σε κατατομή και την κεφαλή κατενώπιον. Μεταξύ των ζώων σχηματοποιημένοι ρόδακες. Μεσοκορινθιακή περίοδος (590-580 π.Χ.)[9].

Εικ. 10. Γραπτή κορινθιακή σιπύη. 575-550 π.Χ.

Γραπτή κορινθιακή σιπύη με πώμα του τύπου convex pyxis (συνολ. ύψ. 0,185, διάμ. σώμ. 0,190, διάμ. βάσης 0,115 μ.) (Εικ. 10). Σφαιρικό, πεπιεσμένο σώμα, χαμηλή κωνική βάση, επικλινής ώμος με κάθετες, ωοειδούς διατομής, λαβές και κάθετο στόμιο. Διακόσμηση από αλυσιδωτά σχηματοποιημένα φυτικά και γραμμικά μοτίβα, γλωσσοειδή, στιγμές, καθώς επίσης και περιθέοντες ανισοπαχείς δακτυλίους και ταινίες. Χρήση μελανής βαφής που εναλλάσσεται με ιώδη και ίχνη επίθετης λευκής ασβεστώδους βαφής. Υστεροκορινθιακή περίοδος (575-550 π.Χ.)[10].

Μελανόμορφο ληκύθιο της «ομάδας του Βατικανού» (ύψ. 0,136 μ.) (Εικ. 11). Απιόσχημο σώμα με δισκοειδή βάση, επικλινή ώμο, διευρυνόμενο στόμιο και λαβή κάθετη, ταινιωτή. Στον ώμο δύο καρδιόσχημα κισσόφυλλα εκατέρωθεν σχηματοποιημένου δενδροειδούς. Στο σώμα παράσταση τριών ιστάμενων ιματιοφόρων μορφών, εκ των οποίων οι δύο δεξιόστροφες, πιθανώς γυναικείες, και η τρίτη, αριστερόστροφη ανδρική. Οι λεπτομέρειες των χαρακτηριστικών τους αποδίδονται με λεπτές εγχαράξεις και ιώδη βαφή. Γ΄ τέταρτο 6ου αι. π.Χ.[11].

Μελανόμορφος σκύφος (ύψ. 0,10 μ.) (Εικ. 12). Σώμα κωνικό, δακτυλιόσχημη βάση και οριζόντιες κυλινδρικές

9. Για το σχήμα του αρυβάλλου, βλ. Χ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, *Συλλογή Καρόλου Πολίτη*, Αθήνα 1989, σ. 94, εικ. 92-94. Για διακόσμηση, πρβλ. A. Newhall Stillwell - J.L. Benson, *The Potters' Quarter. The Pottery, Corinth* XV, III, Princeton - New Jersey 1984, πίν. 97.509, 89.344, 112.1322.2.

10. Ως προς το κεντρικό φυλλοειδές μοτίβο, βλ. H. Payne, *The Sanctuaries of Hera Akraia and Limenia, Perachora* II, Oxford 1962, σ. 122, αριθ. 2708bis. Ως προς το γλωσσοειδές επί του ώμου, βλ. ό.π., πίν. 113, αριθ. 2628. Ως προς τον τύπο του αγγείου, βλ. Newhall Stillwell - Benson, ό.π., πίν. 42, αριθ. 909 και πίν. 45, αριθ. 1018.

11. M. Moore - M. Philipides, *Attic Black-Figured Pottery, Agora* XXIII, 1986, σ. 204, πίν. 75/805.

Εικ. 11. Μελανόμορφο ληκύθιο της «ομάδας του Βατικανού». Γ΄ τέταρτο 6ου αι. π.Χ.

Εικ. 12. Μελανόμορφος σκύφος. 540/520 π.Χ.

λαβές. Στις δύο όψεις διακοσμητική μετόπη μεταξύ των λαβών, που πλαισιώνεται στο άνω τμήμα από μελανή ταινία και κόσμημα κυματίου και στο κάτω από μοτίβο κάθετων γραμμιδίων και ακτινωτό κόσμημα. Κάτω από κάθε λαβή σχηματοποιημένο ανθέμιο. Στην πρώτη όψη εικονίζονται τέσσερις ιστάμενες μορφές: μία γυναικεία, ενδεδυμένη με μακρύ, απτύχωτο, αχειρίδωτο χιτώνα και κοντό ιμάτιο, προτείνει το δεξί της χέρι προς ιματιοφόρο άνδρα με μακριά κόμη, ο οποίος στηρίζεται σε βακτηρία. Πίσω από τις δύο μορφές εικονίζονται αντίστοιχα ένας πωγωνοφόρος ιματιοφόρος άνδρας, ώριμης ηλικίας και ένας πιο νέος ιματιοφόρος άνδρας. Στη δεύτερη όψη εικονίζονται τέσσερις μορφές, εκ των οποίων οι δύο κεντρικές είναι καθισμένες αντωπά σε πτυκτούς δίφρους. Πίσω από κάθε καθιστή μορφή υπάρχει από μία ιστάμενη ιματιοφόρος μορφή που εικονίζεται σε κατατομή προς το κέντρο. Η γυναικεία ενδεδυμένη με αχειρίδωτο χιτώνα, ζωσμένο στη μέση και με διάδημα στην κεφαλή μορφή προτείνει τα χέρια της προς την ανδρική μορφή που βρίσκεται απέναντι της και είναι τυλιγμένη στο ιμάτιό της. Με εγχάραξη αποδίδεται η πτυχολογία των ενδυμάτων, με επίθετο ιώδες οι λεπτομέρειες της διακόσμησης, ενώ με επίθετο λευκό επίχρισμα αποδίδονται τα γυμνά, γυναικεία μέρη του σώματος, καθώς και σειρά κουκκίδων στις παρυφές των χιτώνων των κεντρικών μορφών. 540/520 π.Χ.

Ειδώλια

Περιλαμβάνονται οι συνήθεις τύποι των ένθρονων πεπλοφόρων γυναικών και σειρήνων, των βοιωτικών σανιδόμορφων γυναικείων ειδωλίων της υστεροαρχαϊκής περιόδου και των χαρακτηριστικών ζωόμορφων ειδωλίων ίππων, ενίοτε σε σύμπλεγμα με συμφυή βάση. Σπανιότερα τα ειδώλια μικρότερων ζώων, όπως ενός μικρού λαγού.

Κλασική εποχή

Κεραμική

Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός αγγείων, όπως σκύφοι, άποδες κύλικες με ολιγοπρόσωπες παραστάσεις, βοιωτικές ανθεμωτές κύλικες, αττικοί και βοιωτικοί μελαμβαφείς κάνθαροι, καθώς και ικανός αριθμός μελανόγραφων, μελανόμορφων και ερυθρόμορφων ληκυθίων, περιορισμένης θεματολογίας, εμπνευσμένης από την καθημερινή ζωή και σπανιότερα από τη μυθολογία. Μεγάλη ομάδα αποτελούν οι μελαμβαφείς και αβαφείς λύχνοι διαφόρων τύπων (σφαιρικοί, λαγυνόσχημοι, βορειοαφρικανικοί, του «τριγωνικού πίλου» κτλ.). Ειδικά αναφέρονται:

Μελανόμορφη κύλικα, τύπου sub-A type, με χαμηλό πόδι δακτυλιόσχημη βάση και δύο οριζόντιες κυκλικής διατομής λαβές (ύψ. 0,084, διάμ. χείλους 0,279 μ.) (Εικ. 13). Εσωτερικά μετάλλιο, εντός του οποίου μαινάδα σε δρασκελισμό με ποδήρη χιτώνα και τα μαλλιά μαζεμένα σε ψηλό κρωβύλο (Εικ. 14). Με το δεξί χέρι κρατεί θύρσο, ενώ με το αριστερό πιθανώς μουσικό όργανο. Εξωτερικά εικονίζονται δέκα γυναικείες μορφές, πέντε σε κάθε πλευ-

Εικ. 13-14. Μελανόμορφη κύλικα, τύπου sub-A type. 520-480 π.Χ.

Εικ. 15-16. Μελανόμορφη κύλικα. 485-465 π.Χ.

ρά, εκ των οποίων τρεις καθιστές σε πτυσσόμενο δίφρο και δύο ιστάμενες σε δρασκελισμό προς τα δεξιά. Οι καθιστές μορφές είναι ενδεδυμένες με ιμάτιο και χιτώνα, ενώ οι όρθιες με χιτώνες με κοντές χειρίδες και κρατούν μουσικά όργανα(;), εκτός από δύο καθιστές μορφές που κρατούν κυκλικά αντικείμενα. Ανάμεσά τους διακρίνονται κισσόφυλλα και κάτω από τις λαβές καρδιόσχημα μοτίβα. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ. (520-480 π.Χ.)[12].

Μελανόμορφη κύλικα με χαμηλό πόδι, δισκοειδή βάση και οριζόντιες κυλινδρικής διατομής λαβές (ύψ. 0,075, διάμ. χείλους 0,19 μ.) (Εικ. 15). Στις δύο πλευρές αποδίδονται αντίστοιχα δύο επαναλαμβανόμενες δεξιόστροφες παραστάσεις, που απεικονίζουν πέντε αντίστοιχα μορφές, έφιππες επί τεθρίππου και λυρωδούσες. Ανάμεσά τους, κυματοειδείς κλιματίδες και κάτω από τις λαβές κισσόφυλλα. Εσωτερικά μετάλλιο, όπου ιματιοφόρος γυναικεία μορφή σε βηματισμό (Εικ. 16). Οι λεπτομέρειες αποδίδονται με εγχάρακτη τεχνική. Ο ζωγράφος της κύλικας ακολουθεί το Ζωγράφο «του Αίμωνος». 485-465 π.Χ.[13].

Μελανόμορφη λήκυθος, συγκολλημένη (ύψ. 0,19 μ.) (Εικ. 17). Σώμα κυλινδρικό με υποτυπώδες πόδι, που απολήγει σε δίβαθμη, δισκοειδή βάση. Στόμιο χοανόσχημο και λαβή κάθετη ταινιωτή. Στη γένεση του λαιμού και στον ώμο σχηματοποιημένο γλωσσωτό και ακτινωτό κόσμημα. Η παράσταση επιστέφεται από μοτίβο συνεχόμενου μαιάνδρου. Εικονίζονται: ανδρική γενειοφόρος μορφή ενδεδυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, που κρατεί με το αριστερό χέρι αδιάγνωστο αντικείμενο, ενώ με το δεξί προτείνει κάνθαρο προς γυμνό σάτυρο, ο οποίος κρατεί με το αριστερό του χέρι ύφασμα. Αριστερά της γενειοφόρου μορφής εικονίζεται έτερος γυμνός σάτυρος χειρονομώντας έντονα προς τη μαινάδα στα δεξιά του, η οποία πιθανώς κρατεί αντικείμενο με το δεξί της χέρι. Στα πόδια της εικονίζεται πάπια. Οι λεπτομέρειες των μορφών και των ενδυμάτων αποδίδονται

12. Ό.π., σ. 66-67, πίν. 113/1762, 1769. Γενικά για διονυσιακά θέματα, βλ. Παπαδοπούλου-Κανελλοπούλου, ό.π., σ. 69-71, αριθ. 34.

13. Βλ. σχετικά J. Beazley, *Attic Black-Figure Vase-Painters*, Oxford 1956, σ. 542, αριθ. 97. D.C. Kurtz, *Athenian White Lekythoi. Patterns and Painters*, Oxford 1975, σ. 150.

Εικ. 17. Μελανόμορφη λήκυθος. 430 π.Χ. περίπου.

Εικ. 18-19. Ερυθρόμορφη πυξίδα. Τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

εγχάρακτα. Σχηματοποιημένες κρεμάμενες κληματίδες ως παραπληρωματικό μοτίβο. 430 π.Χ. περίπου[14].

Ερυθρόμορφη πυξίδα (ύψ. με πώμα 0,20 μ.), με παράσταση πιθανώς γαμήλιας πομπής, η οποία ξεκινά από δωρικό κίονα που πιθανώς συμβολίζει την οικία (Εικ. 18). Δεξιά εικονίζεται γυναικεία μορφή τυλιγμένη στο ιμάτιό της που κρατεί στο στήθος περιστέρι και φορεί διάδημα στην κεφαλή. Μπροστά της μικρότερη σε ηλικία γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με αχειρίδωτο χιτώνα και ιμάτιο, που κινείται με έντονο διασκελισμό προς τα δεξιά, στρέφει την κεφαλή προς τα πίσω, και κρατεί με το δεξί χέρι άνθος και με το αριστερό βλαστόσπειρα. Ακολουθεί φτερωτός, δαφνοστεφανωμένος ερωτιδέας, που σκύβει και ακουμπά στο ερεισίνωτο του καθίσματος, στο οποίο κάθεται τρίτη γυναικεία μορφή που φορεί αχειρίδωτο χιτώνα και στρέφει το βλέμμα της αριστερά προς το μικρό ερωτιδέα. Μεταξύ των μορφών παρεμβάλλεται κύκνος, ενώ δεξιότερα υπάρχει και άλλη γυναικεία μορφή που κρατεί με το δεξί χέρι πλημοχόη και με το αριστερό κύπελλο ή άλλο σφαιρικό αγγείο. Ακολουθεί δεύτερος ερωτιδέας που βαδίζει προς τα δεξιά κρατώντας με τα δύο προτεταμένα χέρια του πιθανώς πυξίδα, στο άνω τμήμα της οποίας διακρίνεται αστεροειδές κόσμημα, και την προσφέρει σε όρθια γυναικεία μορφή με βοστρυχωτή κόμμωση, που στρέφει το πρόσωπο προς το μέρος του και κρατεί καθρέπτη και αιχμηρό αντικείμενο (βέλος;). Στο πώμα διακόσμηση φύλλων δάφνης και ανθεμίων που εκφύονται από σπείρες (Εικ. 19). Τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.[15].

Τριφυλλόστομη ερυθρόμορφη οινοχόη (σωζ. ύψ. 0,177 μ.), με παράσταση νεαρού γυμνού αθλητή και εκατέρωθεν αυτού δύο ιματιοφόρων νεαρών ανδρικών μορφών (Εικ. 20, 21). Ο αθλητής κρατεί με το υψωμένο δεξί του χέρι στλεγγίδα, ενώ το αριστερό του προτάσσεται προς τη δεξιά μορφή. Η αριστερή και η δεξιά μορφή είναι τυλιγμένες ολόκληρες με ιμάτιο, εκτός από το αριστερό και το δεξί τους χέρι αντίστοιχα, το οποίο προτάσσουν προς το γυμνό αθλητή. Τα μαλλιά των μορφών αποδίδονται σαν μια μελανή μάζα και με δύο πινελιές στην παρειά σχηματίζεται ένα κενό ημικύκλιο έως κυκλικός χώρος για το αυτί. Η

14. Πρβλ. C.W. Blegen - H. Palmer - R.S. Young, *Corinth* XIII, *The North Cemetery*, Princeton - New Jersey 1964, σ. 230, αριθ. 299-298, πίν. 44 και 95.

15. R. Hampe *et al.*, *Katalog der Sammlung antiker Kleinkunst des Archäologischen Instituts der Universität Heidelberg. Neuerwerbungen 1957-1970*, Mainz am Rhein 1971, σ. 54, αριθ. 84, πίν. 60-61.

Εικ. 20-21. Τριφυλλόστομη ερυθρόμορφη οινοχόη. Τέλη 5ου αι. π.Χ. περίπου.

σκηνή επιστέφεται από γλωσσωτό κόσμημα. Τέλη 5ου αι. π.Χ. περίπου[16].

Εικ. 22. Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις. Τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.

Ερυθρόμορφη υδρία-κάλπις (ύψ. 0,44, διάμ. χείλους 0,171 μ.) (Εικ. 22). Βάση βαθμιδωτή, δύο οριζόντιες πειόσχημες κυλινδρικής διατομής λαβές, ενώ η τρίτη λαβή είναι κάθετη από το χείλος στον ώμο. Το κάτω τμήμα του λαιμού κοσμείται από ζώνη κυματοειδώς ελισσόμενων σπειρών, κλαδί δάφνης, ενδεκάφυλλα ανθέμια και ελικοειδείς βλαστούς, ενώ η περιφέρεια του χείλους με διπλές ή τριπλές κάθετες γραμμές, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται κυκλίσκοι. Παράσταση από τρεις πιθανώς γυναικείες μορφές όρθιες, ενδεδυμένες με ποδήρη χιτώνα, που πατούν πάνω σε ζώνη με μαίανδρο. Η μεσαία μορφή παριστάνεται με ελαφρώς ανασηκωμένο το αριστερό της πόδι και η δεξιά μορφή κρατεί με το δεξί της χέρι βακτηρία. Τα πρόσωπα των μορφών από το ύψος των ώμων και άνωθεν έχουν απαλειφθεί κατά τη διάρκεια προηγηθείσας συντήρησης. Τέλη 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.[17].

16. Για το πλησιέστερο παράλληλο, βλ. Χ. Αβρονιδάκη, Δύο κρατήρες του Ζωγράφου του Κάδμου στο ΕΑΜ και στο Μουσείο Rodin, *Το Μουσείον* 3 (2002-2003), σ. 9, εικ. 8. Για το σχήμα του αγγείου, βλ. B.A. Sparkes - L. Talcott, *Agora* XII, part I-II, 1970, σ. 243, αριθ. 103, πίν. 5.

17. *Antikenmuseum Berlin. Die ausgestellten Werke*, Berlin 1988, σ. 142-143, 150-153. A.D. Trendall, *The Red-Figured Vases of Lucania,*

Εικ. 23. Ερυθρόμορφη στάμνος, κατηγορίας των Φαλισκανών αγγείων. Τέλη 4ου αι. π.Χ.

Ερυθρόμορφη στάμνος, κατηγορίας των Φαλισκανών αγγείων (ύψ. 0,38 μ.) (Εικ. 23). Σώμα ωοειδές, ραδινό με βάση βαθμιδωτή. Λαιμός χαμηλός, κυλινδρικός με διευρυνόμενο χείλος και λαβές πειόσχημες. Στην πρώτη όψη εικονίζονται σάτυρος, μαινάδα και Διόνυσος. Ο σάτυρος φορεί περίζωμα και είναι στραμμένος προς τα δεξιά σε υπερτονισμένες χειρονομίες προς τη γυμνή ορχούμενη(;) μαινάδα, η οποία ακουμπά με την κεφαλή και το αριστερό της χέρι τον Διόνυσο, ενώ με το δεξί τον αγκαλιάζει στη μέση. Το ρούχο της «στροβιλίζεται» στον αέρα. Ο Διόνυσος όρθιος, γυμνός και με το δεξί του χέρι αγκαλιάζει τη μαινάδα από τους ώμους, ενώ με το αριστερό του κρατεί θύρσο. Στη δεύτερη όψη, γυμνός σάτυρος με σανδάλια, που καταδιώκει μαινάδα. Κάτω από τις λαβές φυτική διακόσμηση από ερυθρόμορφα ανθέμια, που περιβάλλονται από βλαστόσπειρες, ενώ στην περιφέρεια του ώμου ανθέμια που εναλλάσσονται με υδρόβια πτηνά. Τέλη 4ου αι. π.Χ.[18].

Ειδώλια

Καταγράφηκε μικρός αριθμός πήλινων ειδωλίων, κυρίως ζωόμορφων με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα αυτά των περιστερών, χοίρων, ταύρων και αιγοειδών. Ξεχωρίζουν:

Ειδώλιο εφήβου από εργαστήριο της Λοκρίδος (ύψ. 0,205 μ.) (Εικ. 24). Σε ψηλή ελλειψοειδή βάση στηρίζεται ιστάμενη μετωπική ιματιοφόρος εφηβική μορφή, η οποία με το αριστερό χέρι κρατεί αρύβαλλο και με το δεξί στλεγγίδα. Στους κυματιστούς βοστρύχους της κόμης φορεί στεφάνη με τριγωνική κορυφή. Λευκό επίχρισμα και ίχνη ρόδινου χρώματος στο γυμνό σώμα. 420-390 π.Χ.[19].

Αρχιτεκτονικά μέλη

Καταγράφηκε μικρός αριθμός αρχιτεκτονικών μελών από μάρμαρο ή άλλους λίθους, κυρίως με ίχνη δευτερογενούς επεξεργασίας. Την πλειονότητα αποτελούν ραβδωτοί και αρράβδωτοι κίονες και κιονίσκοι, ενίοτε στρεπτοί, λιθόπλινθοι, τμήματα τοιχοβατών με κυματιοφόρες ταινίες, κιονόκρανα διαφόρων τύπων και επίκρανα παραστάδων,

Campania and Sicily, I, Oxford 1967, σ. 36, πιν. 12 (3-4).

18. J.D. Beazley, *Etruskan Vase Painting*. New York 1976, σ. 70 κ.ε. Για τον τύπο της στάμνου, βλ. ό.π., πίν. 18, αριθ. 7, 8, και για την παράσταση, πίν. 17, 4.2. Όσον αφορά στην κατώτατη διακοσμητική ταινία, βλ. τη στάμνο του 4ου αι. π.Χ. στο Βερολίνο, *Antikenmuseum Berlin. Die ausgestellten Werke*, Berlin 1988, σ. 234, αριθ. 1.

19. P. Leyenaar-Plaisier, *Les terres cuites grecques et romaines*, I, III, Leiden 1979, σ. 45-46, αριθ. 75, πίν. 15.

Εικ. 24. Ειδώλιο εφήβου. 420-390 π.Χ.

ενώ σπανιότερα είναι τα στοιχεία θριγκού ή στέγης. Χρονολογικά καλύπτουν όλες τις περιόδους της αρχαιότητας.

Γλυπτική

Ιδιαίτερη θέση κατέχουν τα επιτύμβια ανάγλυφα μνημεία (στήλες, λουτροφόροι και λήκυθοι με παραστάσεις δεξίωσης). Ειδικότερα αναφέρονται:

Ελλιπής επιτύμβια λήκυθος (σωζ. ύψ. 0,60 μ.) (Εικ. 25). Στο σώμα, παράσταση δεξίωσης ανάμεσα σε γυναικεία μορφή, καθισμένη σε δίφρο, η οποία με το αριστερό λυγισμένο χέρι ακουμπά στο πηγούνι της εκφράζοντας θλίψη και σε νεαρή γυναικεία μορφή ενδεδυμένη με ποδήρη χιτώνα, πιθανώς θεραπαινίδα, η οποία κρατεί με τα δύο της χέρια αγγείο στο στήθος της. Πάνω από την καθιστή γυναίκα, εγχάρακτη επιγραφή: *ΦΙΛΟΜΕΝΗ*. Τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.[20].

Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με ανθεμωτή επίστεψη από φύλλα άκανθας και κρινοειδή άνθη (σωζ. ύψ. 0,915 μ.) (Εικ. 26). Στη στήλη, σκηνή δεξίωσης, όπου η νεκρή, καθήμενη σε κάθισμα με ερεισίνωτο, δίνει το δεξί της χέρι σε γενειοφόρο ιματιοφόρο μορφή. Πίσω της, έτερη γενειοφόρος μορφή με ιμάτιο. Πάνω από τις μορφές, επιγραφές: *ΠΛΑΘΑΝΗ, ΔΗΜΟΦΙΛΟΣ ΔΕΚΕΛΕΕΥΣ* και *ΔΗΜΟΚΛΗΣ ΔΕ-*

Εικ. 25. Ενεπίγραφη επιτύμβια λήκυθος. Τελευταίο τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

ΚΕΛΕΕΥΣ και, πάνω από τη σκηνή, δύο ανάγλυφοι ομφαλωτοί ρόδακες. 4ος αι. π.Χ.[21].

Ενεπίγραφη επιτύμβια λήκυθος (ύψ. 1,70, εξωτ. διάμ. βάσης 0,64 μ.), με συμπαγή λαβή και κυλινδρική βάση, όπου επιγραφή (Εικ. 27):

ΧΑΡΙΚΛΕΙΔΟΥ
ΑΛΩΠΕΚΗΘΕΝ

Λόγω πιθανής μεταγενέστερης διαμόρφωσής της σε κρήνη, δύο οπές στο σώμα αντιδιαμετρικά για την προσαρμογή σωλήνα βρύσης και οπή απορροής των υδάτων

20. B. Schmaltz, *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*, Berlin 1970, αριθ. A48, πίν. 18.

21. J. Bergemann, *Demos und Thanatos*, München 1997, πίν. 109: 2.

Εικ. 26. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη. 4ος αι. π.Χ.

Εικ. 27. Ενεπίγραφη επιτύμβια λήκυθος. Κλασικοί χρόνοι.

Εικ. 28. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη. 400 π.Χ. περίπου.

στην άνω επιφάνεια της βάσης. Ένα από τα ελάχιστα παραδείγματα ληκύθων με στρογγυλή βάση των κλασικών χρόνων[22].

Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη με παράσταση ανάγλυφης απιόσχημης λουτροφόρου με εχινόσχημο στόμιο, υψηλόκορμες σιγμοειδείς λαβές και βαθμιδωτή βάση (ύψ. 1,11 μ.) (Εικ. 28). Εκατέρωθεν αυτής διακρίνονται μαρμάρινα ληκύθια σε εραλδική διάταξη, ίδιας τυπολογικής απόδοσης με τη λουτροφόρο, πλην των λαβών. Επί των εχινόσχημων στομίων τους διακρίνονται αλάβαστρα. Στον ώμο της λουτροφόρου, επιγραφή: *ΔΙΟΔΟΤΟΣ*. 400 π.Χ. περίπου[23].

Επιτύμβιο λιοντάρι (μέγ. μήκ. 0,98 μ.) (Εικ. 29). Λείπουν τα πόδια και το πίσω μέρος του σώματος. Η κεφαλή στρέφεται στα αριστερά και η χαίτη αποδίδεται με φλογόσχημους βοστρύχους που φθάνουν ως τη ράχη. Αρχές 4ου αι. π.Χ.[24].

22. Για παρόμοιες επιτύμβιες ληκύθους με ενεπίγραφες βάσεις, βλ. Ν. Πέππα-Δελμούζου, «Επιστήματα» του τάφου Μενύλλου Αλαιέως. Η βάση ΕΜ 13451, *ΑΑΑ* X (1977), σ. 226-241, εικ. 1α.

23. H. Riemann, *Kerameikos*, II: *Die Skulpturen vom 5. Jahrhundert bis in römischer Zeit*, Berlin 1940, πίν. 10, αριθ. 19 (Ker. 4124). Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Τα γλυπτά*, Αθήνα 2001, σ. 170, αριθ. 335.

24. Καλτσάς, ό.π., σ. 167, αριθ. 330.

Εικ. 29. Επιτύμβιο λιοντάρι. Αρχές 4ου αι. π.Χ.

Εικ. 30. Τμήμα χρυσού στεφανιού ελιάς. 4ος αι. π.Χ.

Εικ. 31. Χρυσό περιδέραιο. 4ος αι. π.Χ.

Κοσμήματα

Τμήμα χρυσού στεφανιού ελιάς (μέγ. μήκ. 0,015, διαστ. εκάστου φύλλου 0,06×0,02 μ.) (Εικ. 30). Η κεντρική στεφάνη στηρίζει κλαδιά, λογχοειδή φύλλα και άνθη σχήματος ρόδακα. Το στεφάνι ως σύμβολο πολιτικής και θρησκευτικής εξουσίας σε δημόσιες εμφανίσεις, θρησκευτικές τελετές και συμπόσια συνόδευε τον κάτοχο και στο θάνατό του. Χρησιμοποιείτο και ως ανάθημα στους θεούς. 4ος αι. π.Χ.[25].

Χρυσό περιδέραιο (μήκ. 0,395 μ.) (Εικ. 31). Η αλυσίδα σε μορφή κορδονιού φέρει στις άκρες της δύο κεφαλές λεόντων, ενώ δύο κρίκοι στο στόμα της μίας λεοντοκεφαλής και δύο γάντζοι στο στόμα της άλλης χρησίμευαν για την πόρπωση. Στη βάση έκαστης λεοντοκεφαλής, ζώνη με φυτικά μοτίβα. 4ος αι. π.Χ.[26].

25. *Αρχαία Μακεδονία. Κατάλογος Έκθεσης*, Αθήνα 1988, σ. 287, αριθ. 236.

26. H. Hoffmann - P.F. Davidson, *Greek Gold. Jewelry from the Age of Alexander*, West Germany 1965, σ. 232, αριθ. 275. *Ελληνικός Πολιτισμός Μακεδονίας. Το βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Αθήνα 1993, σ. 232, αριθ. 275.

Υφαντικά βάρη

Καταγράφηκαν πυραμιδοειδείς και κυλινδρικές αγνύθες, κωνικά και αμφικωνικά σφονδύλια, καθώς και απλούστερα δισκοειδή ή αρτόσχημα βαρίδια, ποικίλων μεγεθών, χρονολογούμενα σε όλη την αρχαιότητα.

Όπλα

Καταγράφηκε μεγάλος αριθμός πήλινων και μολύβδινων πεσσών σφενδόνης, καθώς και χάλκινων αιχμών βελών, χρονολογούμενων από τους πρώιμους χαλκούς χρόνους κ.ε.

Ελληνιστική εποχή

Κεραμική

Καταγράφηκε μικρός αριθμός αγγείων της περιόδου, κυρίως ατρακτόσχημα μυροδοχεία, κάνθαροι, ενίοτε με διακόσμηση Δυτικής Κλιτύος, και μικκύλα ανοικτά αγγεία. Από το σύνολο ξεχωρίζουν:

Ακέραιος δαυνιακός ασκός (ύψ. 0,38, διάμ. χείλους 0,135, διάμ. βάσης 0,17 μ.), με σφαιρικό σώμα, επίπεδη βάση, κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον χείλος (Εικ. 32). Γραπτή διακόσμηση σε οριζόντιες και κάθετες ζώνες, αποτελούμενη από επάλληλες κυματοειδείς γραμμές, σπειροειδή και φυλλοειδή μοτίβα. 350-200 π.Χ.[27].

Υδρία τύπου Hadra (ύψ. 0,43, διάμ. χείλους 0,14 μ.), με ωοειδές σώμα και κωνική βάση, βραχύ επίπεδο ώμο και έξω νεύον χείλος (Εικ. 33). Ο λαιμός κοσμείται με φυλλοφόρο κλάδο ελιάς, ενώ το σώμα με φυλλοειδή μοτίβα με ελικοειδείς απολήξεις, σε εναλλαγή με διασταυρούμενες γραμμές. Μέσα 3ου αι. π.Χ.[28].

Ειδώλια

Ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής με νεγροειδή χαρακτηριστικά, στον τύπο της «γαλακτοτροφούσας» (ύψ. 0,12 μ.) (Εικ. 34). Φορεί μακρύ ένδυμα και με το αριστερό της χέρι κρατεί κάτω από τον ακάλυπτο αντίστοιχο μαστό της το σφικτά τυλιγμένο στο ρούχο του βρέφος, ενώ με το δεξί το συγκρατεί, βοηθώντας το να θηλάσει. Έχει μικρά μάτια σε βαθιές κόγχες, μικρή αλλά φαρδιά μύτη και παχιά

Εικ. 32. Ακέραιος δαυνιακός ασκός. 350-200 π.Χ.

Εικ. 33. Υδρία τύπου Hadra. Μέσα 3ου αι. π.Χ.

27. Για τη διακόσμηση, βλ. H. Froning, *Katalog der griechischen und italienischen Vasen. Museum Folkwang*, Essen 1982, σ. 270-272, αριθ. 117.

28. Μ. Εγγλέζου, Μελανόγραφα αγγεία της κατηγορίας Hadra, από το εργαστήριο της «δάφνης» στην περιοχή της Φαιστού, *ΣΤ΄ ΕλλΚερ, Βόλος, 17-23 Απριλίου 2000*, Αθήνα 2004, σ. 333-339, πίν. 129-137.

Εικ. 34. Ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής. Ελληνιστικοί χρόνοι.

προεξέχοντα μισάνοιχτα χείλη. Ερυθρό και λευκό επίχρισμα σώζεται κατά τόπους. Ελληνιστικοί χρόνοι[29].

Γλυπτική

Ακέφαλο αγαλματίδιο Αφροδίτης (σωζ. ύψ. 0,21 μ.) (Εικ. 35). Η θεά στέκει σε βάση και στηρίζεται σε δελφίνι. Το κάτω τμήμα του σώματος και το δεξί πόδι καλύπτεται από ιμάτιο, το οποίο συγκρατείται με το δεξί χέρι, ενώ το αριστερό χέρι είναι λυγισμένο στο στήθος. Ύστεροι ελληνιστικοί χρόνοι[30].

Ρωμαϊκή εποχή

Καταγράφηκε πληθώρα αντικειμένων της περιόδου, από τα οποία υπερτερούν αριθμητικά τα γυάλινα και πήλινα μυροδοχεία και οι λύχνοι. Ξεχωρίζουν:

Επιτύμβια αετωματική στήλη αθηναϊκής οικογένειας(;) σε σχήμα ναΐσκου (σωζ. ύψ. 1,30, σωζ. πλ. 0,70 μ.) (Εικ. 36). Εικονίζονται δύο ιματιοφόρες μορφές εκατέρωθεν

Εικ. 35. Ακέφαλο αγαλματίδιο Αφροδίτης. Ύστεροι ελληνιστικοί χρόνοι.

Εικ. 36. Επιτύμβια αετωματική στήλη. 100 μ.Χ. περίπου.

29. Για το πλησιέστερο παράλληλο, βλ. N. Himmelmann, *Realistische Themen in der griechischen Kunst der archaischen und klassischen Zeit*, Berlin - New York 1994, σ. 111, εικ. 51.

30. Πρβλ. M. Bieber, *Ancient Copies. Contributions to the History of Greek and Roman Art*, New York 1977, σ. 64, πίν. 40, αριθ. ΕΜ 678. Για τα αγαλματίδια Αφροδίτης από το ιερό της Αφροδίτης Πανδήμου στην Αθήνα, βλ. T.L. Shear, Excavations in the Athenian Agora. The Sculpture found in 1933, *Hesperia* 4 (1935), σ. 394-395, εικ. 19-21.

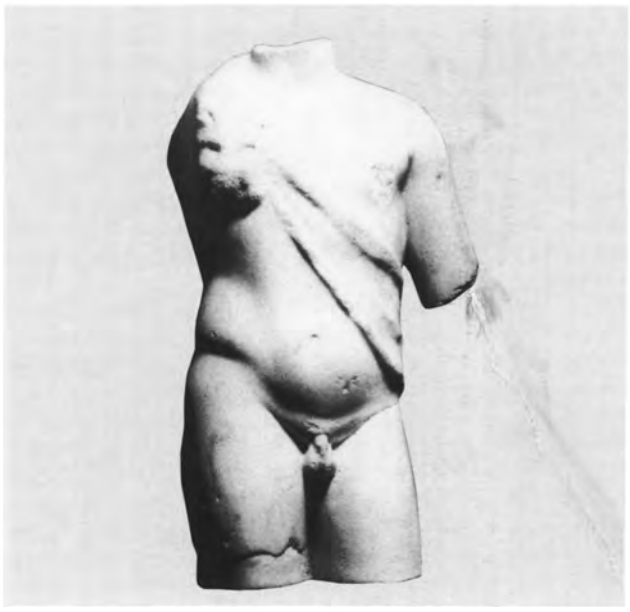

Εικ. 37. Άγαλμα Αρτέμιδος Κυνηγέτιδος. 2ος αι. μ.Χ.

τρίτης μικρότερου μεγέθους, που πατεί σε βάθρο. Στο τύμπανο, ανάγλυφη ασπιδίσκη. 100 μ.Χ περίπου[31].

Ακέραιο άγαλμα Αρτέμιδος Κυνηγέτιδος με συμφυή ορθογώνια πλίνθο (ύψ. 0,85 μ.) (Εικ. 37). Η θεά εικονίζεται σε στάση αναπαυόμενης, σε εγρήγορση, με την κεφαλή να στρέφεται προς τα αριστερά. Με το αριστερό χέρι κρατούσε βέλος(;), ενώ το δεξί κατεβασμένο στηρίζεται σε κορμό δένδρου. Στο δεξιό ώμο είναι στερεωμένη η φαρέτρα. Φορεί ενδρομίδες, μακρύ χιτώνα, που δημιουργεί πλούσιο απόπτυγμα γύρω από τους γοφούς της, και μανδύα, που τυλίγεται οριζόντια, σαν ζώνη, κάτω από το στήθος. Οι κυματοειδείς πλόκαμοι της κόμης κατευθύνονται προς τα πλάγια και δένονται στη κορυφή της κεφαλής. Ρωμαϊκοί χρόνοι (2ος αι. μ.Χ.)[32].

Ακέφαλο αγαλμάτιο έφηβου σατύρου (σωζ. ύψ. 0,381 μ.) (Εικ. 38). Η μορφή ιστάμενη μετωπική, φέρει δορά,

Εικ. 38. Ακέφαλο αγαλμάτιο έφηβου σατύρου. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

η νεβρίδα της οποίας δένεται στο δεξιό ώμο, ενώ το ένα άκρο της πέφτει μπροστά. Το αριστερό χέρι εκτείνεται στα αριστερά, ενώ το δεξί θα ήταν υψωμένο. Η κεφαλή στρεφόταν ελαφρώς προς τα δεξιά. Ρωμαϊκοί χρόνοι[33].

Τρεις προτομές νεανικών μορφών ζωγραφισμένων με την εγκαυστκή τέχνη σε ξύλο (μέγ. σωζ. ύψ. 0,26 μ.) (Εικ. 39). Στο ωοειδές πρόσωπο κυριαρχούν τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, η μακριά τριγωνική μύτη και τα ρόδινα χείλη. Μαλλιά κοντά βοστρυχωτά, πλαισιώνουν το μέτωπο. Υστεροροωμαϊκοί χρόνοι.

Νομίσματα

Καταγράφηκε πληθώρα ελληνορρωμαϊκών και βυζαντινών νομισμάτων που τεκμηριώθηκαν βιβλιογραφικά από το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών.

Αντικείμενα κυπριακής προέλευσης

Από τις κυπριακές αρχαιότητες που καταγράφηκαν ξεχωρίζουν:

31. Για τα πλησιέστερα παράλληλα, βλ. E. Pfuhl - H. Mobius, *Die ostgriechishen Grabreliefs*, I, Mainz am Rhein 1979, σ. 181, πίν. 97, αριθ. 635. Κ. Ρωμιοπούλου, *Ελληνορωμαϊκά γλυπτά του ΕΑΜ*, Αθήνα 1997, σ. 45.

32. Για την ενδυμασία, βλ. Bieber, ό.π., σ. 77-78, πίν. 43, εικ. 246, 248.

33. Σ. Κατάκης, *Επίδαυρος. Τα γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων από το ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού*, Αθήνα 2002, αριθ. 77, 78, πίν. 93, 94.

Εικ. 39. Προτομές νεανικών μορφών. Υστερορρωμαϊκοί χρόνοι.

Εικ. 40. Ακέφαλο αγαλμάτιο περιστεράς. Κυπροκλασική περίοδος.

Εικ. 41. Ανδρική κεφαλή. 3ος αι. π.Χ.

Γλυπτική

Ακέφαλο αγαλμάτιο περιστεράς, ιστάμενο σε συμφυή πλίνθο (μέγ. σωζ. ύψ. 0,11 μ.) (Εικ. 40). Το πτέρωμα αποδίδεται με εγχαράξεις. Πρόκειται για σύνηθες αφιέρωμα στα ιερά της θεάς Αφροδίτης, ιδιαιτέρως συνδεδεμένης με το περιστέρι, εφόσον έπαιρνε ενίοτε και τη μορφή του πουλιού. Κυπροκλασική περίοδος[34].

Ανδρική κεφαλή από κυπριακό λευκό εύθρυπτο πωρόλιθο (σωζ. ύψ. 0,182 μ.) (Εικ. 41). Η κεφαλή στρέφεται προς τα δεξιά. Μάτια αμυγδαλόσχημα, με έντονη δήλωση των βλεφάρων, στόμα σμικτό με λεπτά χείλη, που προσδίδει σοβαρή έκφραση στο ύφος της μορφής. Οι κυματοειδείς βόστρυχοι δένονται με λεπτή ταινία. Ίχνη ερυθρής βαφής στην κόμμωση και τα χείλη. Ελληνιστικοί χρόνοι (3ος αι. π.Χ.)[35].

34. Για το πλησιέστερο παράλληλο, βλ. A. Hermary, Sculptures d'Amathonte: Découvertes de la mission française, στο Fr. Vandenabeele - R. Laffineur (επιμ.), *Cypriote Stone Sculpture. Proceedings of the Second International Conference of Cypriote Studies, Brussels - Liège, 17-19 May 1993*, Brussels - Liège 1994, σ. 123, πίν. XXXVIa.

35. Για το πλησιέστερο παράλληλο, βλ. V. Karageorgis, *Ancient Cypriote Art in Copenhagen*, Nicosia 2001, σ. 130-131, αριθ. 39. *Greek and Cypriote Antiquities in the Archaeological Museum of Odessa*, Nicosia 2001, σ. 88, αριθ. 165.

Κεραμική

Προχοΐσκη μελανοστιλβωτής κεραμικής (black polished incised ware) (ύψ. 0,09, διάμ. χείλους 0,035 μ.) (Εικ. 42). Σώμα σφαιρικό, βάση επίπεδη, στόμιο χοανοειδές και λαβή κάθετη. Ο λαιμός κοσμείται από ομάδες εγχάρακτων οριζόντιων γραμμών και ενδιάμεσα με ομάδα τριών επάλληλων γραμμών ζιγκ ζαγκ. Το σώμα από ομόκεντρους κύκλους και ενδιάμεσα με κατακόρυφες σειρές ρόμβων. Πρωτοκυπριακή ΙΙΙ-μεσοκυπριακή ΙΙ περίοδος (2000-1750 π.Χ.)[36].

Αμφορέας ερυθροστιλβωτής ΙΙΙ κεραμικής (red polished III ware) (ύψ. 0,275 μ.) (Εικ. 43). Σφαιρικό σώμα με ψηλό κυλινδρικό λαιμό και έξω νεύον χείλος. Λαβές κάθετες, κυκλικής διατομής με κερατοειδή απόφυση στο άνω τμήμα τους και στην απόληξή τους πλαστική ταινία με οπές. Στη βάση του λαιμού ακανόνιστες οπές. Πρωτοκυπριακή ΙΙΙ-μεσοκυπριακή Ι περίοδος (2000-1800 π.Χ.)[37].

Κύπελλο ερυθρής στιλβωτής κηλιδωτής κεραμικής (red polished mottled ware) (ύψ. 0,106 μ.) (Εικ. 44). Ημισφαιρικό σώμα με ψηλή δακτυλιόσχημη λαβή. Πρωτοκυπριακή ΙΙΙ-μεσοκυπριακή Ι περίοδος (2000-1800 π.Χ.)[38].

Πρόχους λευκής γραπτής χειροποίητης κεραμικής (white painted V handmade ware) (Εικ. 45). Σώμα σφαιρικό, βάση αποστρογγυλεμένη, λαιμός ευρύς με χείλος επίπεδο. Λαβή κάθετη, υπερυψωμένη με οξυκόρυφο έξαρμα με αγκυλωτή απόληξη στην κορυφή της και τρία διάτρητα ωτία στη ράχη της. Διάτρητο ωτίο και στη βάση του λαιμού. Σειρές δικτυωτών ρόμβων εναλλάξ με ταινίες στο σώμα και το λαιμό. Μεσοκυπριακή ΙΙΙ περίοδος (1725-1600 π.Χ.)[39].

Πρόχους δίχρωμης κεραμικής φοινικικής προέλευσης (bichrome ware) (ύψ. 0,055 μ.) (Εικ. 46). Σώμα σφαιρικό, λαιμός ψηλός με τοιχώματα αποκλίνοντα προς τα πάνω και συνεχόμενο χείλος με επίπεδη την άνω επιφάνεια, λαβή κάθετη και βάση επίπεδη. Τις δύο όψεις του αγγείου κοσμούν ομόκεντροι κύκλοι με πλατιά ερυθρή ταινία εν-

Εικ. 42. Προχοΐσκη μελανοστιλβωτής κεραμικής. 2000-1750 π.Χ.

Εικ. 43. Αμφορέας ερυθροστιλβωτής ΙΙΙ κεραμικής. 2000-1800 π.Χ.

Εικ. 44. Κύπελλο ερυθρής στιλβωτής κηλιδωτής κεραμικής. 2000-1800 π.Χ.

36. *The Swedish Cyprus Expedition* I, *Finds and Results of the Excavations in Cyprus, 1927-1931*, Stockholm 1934, σ. 131, αριθ. 50. *The Swedish Cyprus Expedition* IV, 1A, εικ. CL II-III.

37. D. Morris, *The Art of Ancient Cyprus*, Oxford 1985, σ. 68, πιν. 106. E. Herscher, Kition in the Middle Bronze Ages. The Tombs at Larnaca - Ayios Prodromos, *RDAC* 1988: 1, σ. 141-166. Γ. Βαβουρανάκης - Γ. Μαγγίνης, Μεσοκυπριακοί τάφοι στη θέση Αυδήμου-Καμάρες, *RDAC* 1995, σ. 67-94.

38. Γ. Βαβουρανάκης - Γ. Μαγγίνης, Μεσοκυπριακοί τάφοι στη θέση Αυδήμου-Καμάρες ΙΙ, *RDAC* 2004, σ. 93-147, αριθ. Τ26/23, εικ. 64.

39. *The Swedish Cyprus Expedition* IV, 1B, *The Middle Cypriote Bronze Age*, Lund 1972, εικ. XV:10.

Εικ. 45. Πρόχους λευκής γραπτής χειροποίητης κεραμικής. 1725-1600 π.Χ.

Εικ. 46. Πρόχους δίχρωμης κεραμικής φοινικικής προέλευσης. 900-600 π.Χ.

διάμεσα και στο κέντρο δίσκο ερυθρό. Κυπρογεωμετρική ΙΙΙ-κυπροαρχαϊκή Ι περίοδος (900-600 π.Χ.)[40].

Εικ. 47. Πρόχους τριφυλλόστομη δίχρωμης IV κεραμικής. 750-600 π.Χ.

Πρόχους τριφυλλόστομη δίχρωμης IV κεραμικής (bichrome IV ware) (ύψ. 0,25 μ.) (Εικ. 47). Σώμα ωοειδές, λαιμός κωνικός, βάση δακτυλιόσχημη και διπλή λαβή, κάθετη. Ταινία στο χείλος και εξωτερικά δύο οφθαλμοί που αποδίδονται με ομόκεντρους κυκλίσκους. Στο λαιμό, σύνθετο γεωμετρικό κόσμημα από ζατρίκιο σε μετόπη και ταινίες. Στο σώμα αντιδιαμετρικά της λαβής τρεις ταινίες, η μία κατακόρυφη και οι δύο διαγώνιες. Κυπροαρχαϊκή Ι περίοδος (750-600 π.Χ.)[41].

Οινοχόη δίχρωμης ερυθρής ΙΙΙ (VI) κεραμικής (bichrome Red III (VI) ware) (ύψ. 0,247 μ.) (Εικ. 48). Ωοειδές σώμα, διευρυμένη βάση, κυλινδρικός λαιμός, απλό χείλος, διπλή κάθετη λαβή και προχοή σε σχήμα κεφαλής ταύρου. Στο σώμα ταινιωτή διακόσμηση με υπόλευκη βαφή και στον ώμο, σχηματοποιημένα φύλλα κισσού και στιγμές. Στο λαιμό σειρά στιγμών εν τω μέσω κυματοειδών γραμμών και στο χείλος σειρά ενάλληλων τριγώνων. Κυπροκλασική Ι περίοδος (480-400 π.Χ.)[42].

40. Πλησιέστερο παράλληλο, V. Karageorghis - O. Picard, La nécropole d'Amathonte tombes 113-367, *Études chypriotes* VIII, Nicosie 1987, πίν. VI, αριθ. 11/T. 223/24. V. Karageorghis, *Palaepaphos-Skales. An Iron Age Cemetery in Cyprus*, Nicosia 1983, σ. 208-209, αριθ. T75/78, πίν. CXXVIII. P. Bikai, *The Phoenician Pottery of Cyprus*, σ. 15, αριθ. 153, πίν. XXVIII:153.

41. Πρβλ. *The Swedish Cyprus Expedition* IV, 2, *The Cypro-Geometric, Cypro-Archaic and Cypro-Classical Periods*, Stockholm 1948, εικ. XXXV.

42. E. Raptou, A Classical Tomb from Tremithousa, *RDAC* 2001, σ. 187-205.

Εικ. 48. Οινοχόη δίχρωμης ερυθρής ΙΙΙ (VI) κεραμικής. 480-400 π.Χ.

Εικ. 49. Αιγυπτιακή γραπτή στήλη. Χρονολογείται στο Αρχαίο Βασίλειο(;).

Αντικείμενα αιγυπτιακής και συροπαλαιστινιακής προέλευσης

Πέραν των ελληνικών και κυπριακών αρχαιοτήτων καταγράφηκαν και αιγυπτιακά αντικείμενα, από τα οποία ξεχωρίζουν σκαραβαίοι από φαγεντιανή, ειδώλια Ουσάπτι και θεοτήτων (Ώρου, Βησά, Ίσιδος, Ίβιδος κτλ.), ειδώλια και μάσκες σατύρων, Σειληνών και Πριάπου, κοσμήματα από υαλόμαζα, φαγεντιανή και πολύτιμους λίθους, καθώς και λύχνοι, με ανάγλυφες μορφές στο άνω τμήμα τους, χρονολογούμενα ως επί το πλείστον στους ελληνιστικούς-ρωμαϊκούς χρόνους. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται σε αιγυπτιακή γραπτή στήλη (ύψ. 0,713 μ.), με παράσταση ανδρικής ιερατικής μορφής σε κίνηση, προερχόμενης από ταφικό μνημείο αξιωματούχου, τύπου μασταμπά (Εικ. 49). Χρονολογείται στο Αρχαίο Βασίλειο(;).

Από τις λιγοστές συροπαλαιστινιακές αρχαιότητες ξεχωρίζουν δύο ακέραια, σανιδόσχημα ειδώλια γυναικείων μορφών (μέγ. ύψ. 0,13 μ.), που συνδέονται με τη λατρεία της Αστάρτης (Ishtar), της ανατολικής θεάς της γονιμότητας της 2ης χιλιετίας π.Χ.[43] (Εικ. 50). Έχουν υποτυπώδη χέρια, επικολλημένα στο συμπαγές σώμα στο ύψος του στήθους και κοίλο ομφαλό.

Βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδος

Εικόνες

ΕΡΓΑ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

15ος-17ος αιώνας: Από κρητικά εργαστήρια του 15ου-17ου αιώνα προέρχεται μια σειρά εικόνων, από τις οποίες η παλαιότερη φέρει την υπογραφή του γνωστού από αρχειακές πηγές και ενυπόγραφα έργα ζωγράφου του Χάνδακα Άγγελου Μπιτζαμάνου (1467-1532), που δούλεψε στη Δαλματία και την Ιταλία[44]. Πρόκειται για ένα φύλλο τριπτύχου με την παράσταση του αγίου Ιερώνυμου, που ago-

43. L. Badre, *Les figurines anthropomorphes en terre cuite à l'âge de bronze en Syrie*, Paris 1980, πίν. I, II, XVI, LXIII. P.R.S. Moorey, *Idols of the People. Miniature Images of Clay in the Ancient Near East*, London 2003, πίν. 9.

44. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997, σ. 293-295.

Εικ. 50. Ειδώλια γυναικείων μορφών, συροπαλαιστινιακής προέλευσης. 2η χιλιετία π.Χ.

Εικ. 51. Δέηση. Τέλη 16ου αι. Εικόνα.

ράστηκε σε δημοπρασία του Οίκου Sotheby's στο Λονδίνο (διαστ. 0,191×0,09 μ.)[45]. Ο άγιος γονατισμένος σε πλάτωμα που σχηματίζουν πυκνοί οξυκόρυφοι βράχοι, υψώνει το βλέμμα προς τον Εσταυρωμένο που εικονίζεται στο χρυσό βάθος. Στο δεξί χέρι κρατεί μικρή πέτρα και με το αριστερό συγκρατεί το πορφυρό του ιμάτιο που αφήνει γυμνό τον κορμό. Μπροστά του στο έδαφος βρίσκεται το καπέλο του καρδινάλιου και πίσω, πάνω σε μικρό πλάτωμα, το λιοντάρι που συνοδεύει την απεικόνιση του αγίου[46]. Στην πίσω όψη απεικονίζεται μισός σταυρός με την κάρα του Αδάμ στη βάση και χαμηλότερα αναγράφεται το όνομα του ζωγράφου: *ANGELUS BYZAMANUS CAD.* Με την υπογραφή του Άγγελου Μπιτζαμάνου είναι γνωστές και άλλες παραστάσεις του αγίου Ιερώνυμου με το λιοντάρι σε έργα καλύτερης ποιότητας, τα οποία βρίσκονται σήμερα στο Dubrovnik και στη Βαλτιμόρη[47].

Τυπικό έργο κρητικού εργαστηρίου του 16ου αιώνα είναι εικόνα με την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας σε χρυσό βάθος (διαστ. 0,357×0,305 μ.). Η Παναγία ελαφρώς γυρισμένη προς τα αριστερά της, κρατεί τον Χριστό απαλά με το ένα χέρι και κλίνει την κεφαλή ακουμπώντας την παρειά της σε εκείνη του παιδιού. Ο Χριστός κρατεί με το δεξί χέρι κλειστό ειλητό και με το αριστερό το χέρι της μητέρας του. Σκούροι καστανοί προπλασμοί στα πρόσωπα, περιορισμένα φώτα.

Στο 16ο αιώνα χρονολογείται, επίσης, ιταλοκρητική εικόνα με την παράσταση της Madre della Consolazione (διαστ. 0,31×0,23 μ.), στον τύπο που έχει καθιερωθεί από τα κρητικά εργαστήρια του β΄ μισού του 15ου αιώνα με κύριο παράδειγμα τις εικόνες του Νικολάου Τζαφούρη. Διαφοροποιείται μόνον ως προς το στοιχείο του κλειστού ειλητού που κρατεί ο Χριστός αντί για τη σφαίρα του κόσμου, εικονογραφική λεπτομέρεια που συναντάται στις εικόνες του 15ου αιώνα από το Βυζαντινό Μουσείο, που συνιστούν παραλλαγή του τύπου[48].

Στα τέλη του 16ου αιώνα χρονολογείται εικόνα της Δέησης (διαστ. 0,39×0,48 μ.), στην οποία η παράσταση αναπτύσσεται κατά πλάτος (Εικ. 51). Ο καθισμένος σε μαρμάρινο θρόνο με ημικυκλικό ερεισίνωτο Χριστός Παντοκράτορας και οι δεόμενες μορφές της Παναγίας και του Προδρόμου αντιγράφουν με επιτυχία καλό πρότυπο του 15ου αιώνα. Η εικόνα έχει συντηρηθεί και συμπληρωθεί κατά τόπους.

Στο 17ο αιώνα χρονολογείται εικόνα του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου, έφιππου προς τα αριστερά (διαστ. 0,22×0,19 μ.), σε χρυσό βάθος, που ακολουθεί τον αφηγηματικό τύπο της παράστασης. Στα καπούλια του αλόγου εικονίζεται κρατώντας λαγήνι ο μικρός σκλάβος από τη Μυτιλήνη και στην κάτω αριστερή γωνία η πριγκίπισσα. Στη δεξιά πλευρά ψηλός πύργος, στις επάλξεις του οποίου εικονίζεται το αυτοκρατορικό ζεύγος και η ακολουθία του.

45. *Sotheby's. The Greek Sale*, London, 18 October 2001, σ. 10, αριθ. 1.

46. Για το εικονογραφικό θέμα του αγίου Ιερώνυμου με το λιοντάρι, βλ. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, Ο άγιος Ιερώνυμος με τον λέοντα σε εικόνες κρητικής τέχνης. Το θέμα και οι συμβολισμοί του, στο *Άνθη Χαρίτων*, *Ελληνικό Ινστιτούτο Βενετίας. Βιβλιοθήκη*, αριθ. 18, Βενετία 1990, σ. 193-266.

47. Βλ. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π.

48. Για την εικονογραφία του θέματος, βλ. Χ. Μπαλτογιάννη, *Εικόνες Μήτηρ Θεού*. Αθήνα 1994, αριθ. 68-82, πίν. 135-171, και ειδικότερα για τη συγκεκριμένη παραλλαγή, βλ. αριθ. 78-82, πίν. 160-171.

Στο β΄ μισό του αιώνα μπορεί να χρονολογηθεί εικόνα της αγίας Αικατερίνης, στον τύπο που καθιερώθηκε από τους κρητικούς ζωγράφους (διαστ. 0,89×0,70 μ.). Η αγία, με πριγκηπικά ενδύματα και στέμμα, εικονίζεται καθισμένη σε πολυτελή θρόνο. Κρατεί στο δεξί χέρι κλαδί φοίνικα και στο αριστερό, που ακουμπά στον τροχό του μαρτυρίου της, σταυρό. Τα σύμβολα της σοφίας της – βιβλία, αστρονομική σφαίρα, διαβήτης και γωνία – βρίσκονται σκορπισμένα στο πάτωμα και πάνω σε τραπέζι στα δεξιά της. Σε ειλητό που προβάλλει από ένα βιβλίο αναγράφεται: *τὸν ὄντον τὰ μὲν καθυποκειμένου*. Καφέ βάθος, ίσως επιζωγραφισμένο. Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της εικόνας τη συνδέουν με έργα του Βίκτωρα. Προέρχεται από αγορά στον Οίκο Sotheby's του Λονδίνου[49].

Στα τέλη του αιώνα χρονολογείται, τέλος, εικόνα με την παράσταση της Παναγίας Καρδιώτισσας (διαστ. 0,33×0,28 μ.), που αντιγράφει το γνωστό εικονογραφικό τύπο της εικόνας του Αγγέλου στο Βυζαντινό Μουσείο[50], σε ένα έργο που χαρακτηρίζεται από ξηρότητα και τυποποίηση.

ΕΡΓΑ ΒΟΡΕΙΟΕΛΛΑΔΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ

Σε βορειοελλαδικά εργαστήρια μπορούν να αποδοθούν οι παρακάτω εικόνες:

17ος αιώνας: Δύο συνανήκοντα τμήματα επιστυλίου τέμπλου με τον απόστολο Ανδρέα (διαστ. 0,238×0,208 μ.) και τον ευαγγελιστή Ιωάννη (0,236×0,258 μ.), οι οποίοι εικονίζονται ημίσωμοι κάτω από τόξο, σε στιλβωμένο χρυσό βάθος (Εικ. 52, 53). Ο πρώτος, μετωπικός, κρατεί με τα δύο του χέρια κλειστό ειλητό, ο δεύτερος, σε στροφή τριών τετάρτων, κρατεί κλειστό κώδικα με πολύτιμη στάχωση. Οι φωτοστέφανοι ορίζονται με εμπίεστους αστερίσκους και διπλό εγχάρακτο περίγραμμα που περικλείει στιγμές. Τα πρόσωπα των αποστόλων πλάθονται με λαδοπράσινους προπλασμούς και προσεκτικές μεταβάσεις, στα ενδύματα η πτυχολογία είναι ρέουσα και οι φωτισμένες επιφάνειες αποδίδονται με λευκό χρώμα, χαρακτηριστικά που οδηγούν στη χρονολόγηση του επιστυλίου στις αρχές του 17ου αιώνα.

Εικόνα της Βάπτισης (διαστ. 0,32×0,27 μ.). Ακολουθεί την καθιερωμένη εικονογραφία με τον Χριστό μέσα στον Ιορδάνη να πατά σε κυκλικό υποπόδιο και τις προσωποποιήσεις της Θάλασσας και του Ιορδάνη με τη μορφή ημίγυμνου γέροντα μέσα στον ποταμό. Κάτω από τη μορφή του Προδρόμου, το δέντρο με την αξίνα στη ρίζα του. Η κυριαρχία της γραμμής, οι έντονες σκιές στο πλάσιμο των γυμνών μερών και οι επίπεδοι όγκοι χαρακτηρίζουν το έργο.

Εικ. 52. Απόστολος Ανδρέας. Αρχές 17ου αι. Εικόνα επιστυλίου τέμπλου.

Εικ. 53. Ευαγγελιστής Ιωάννης. Αρχές 17ου αι. Εικόνα επιστυλίου τέμπλου.

49. *Sotheby's. The Greek Sale*, London, 18 October 2001, σ. 11, αριθ. 2.
50. Μπαλτογιάννη, ό.π., αριθ. 26, σ. 114-115, αριθ. 54.

Εικόνα με την παράσταση των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ (διαστ. 0,26×0,195 μ.). Οι αρχάγγελοι εικονίζονται ολόσωμοι και μετωπικοί σε χρυσό βάθος, με στρατιωτική στολή ο πρώτος και ενδύματα στρατιωτικού αξιωματούχου ο δεύτερος. Η έντονα διακοσμητική διάθεση και οι πολύ σκούροι προπλασμοί προσδιορίζουν μακεδονικό εργαστήριο του τέλους του 17ου αιώνα.

Εικόνα της Υπαπαντής (διαστ. 0,35×0,34 μ.). Η παράσταση ακολουθεί τον εικονογραφικό τύπο που καθιερώθηκε στην κρητική ζωγραφική κατά το 15ο αιώνα με τον Συμεών δεξιά να κρατεί το βρέφος και την Παναγία που απλώνει τα χέρια προς το μέρος του. Πίσω της παριστάνονται η προφήτισσα Άννα που κρατεί ειλητό με την επιγραφή *δεῦτε / ὕδομεν / χριστό / ἐν ἀγγά/λαις σιμ/εὸν* και ο Ιωσήφ με το ζεύγος των περιστεριών.

Εικόνα της Ψηλάφησης του Θωμά (διαστ. 0,34×0,26 μ.), με τον Χριστό που υψώνει το δεξί χέρι αποκαλύπτοντας την πληγή της λόγχης, την οποία αγγίζει ο απόστολος Θωμάς, και τους ομίλους των αποστόλων από κάθε πλευρά, σε μια σφιχτή σύνθεση που οριοθετείται από τα αρχιτεκτονήματα του βάθους. Έργο καλού αγιορείτικου εργαστηρίου του α΄ μισού του 17ου αιώνα.

Εικόνα του Πτερωτού Προδρόμου, που ακολουθεί με μικρές διαφορές τον εικονογραφικό τύπο που καθιέρωσε ο ζωγράφος Άγγελος το 15ο αιώνα, με τον άγιο να συνομιλεί με τον Χριστό μέσω της επιγραφής του ειληταρίου του (διαστ. 0,38×0,28 μ.) (Εικ. 54). Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά της εικόνας ορίζουν καλό εργαστήριο του βορειοελλαδικού χώρου των αρχών του 17ου αιώνα.

18ος αιώνας: Εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας (διαστ. 0,545×0,34 μ.), που χρονολογείται στο 1700 περίπου. Η Παναγία παριστάνεται αυστηρά μετωπική καθισμένη σε ξύλινο θρόνο. Κρατεί στα αριστερά της τον Χριστό όρθιο, που σκύβει ελαφρώς το κεφάλι και έχει τα πόδια του σε θέση βηματισμού. Εκτός από την ασυνήθιστη στάση του παιδιού, ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση του θρόνου με το κυλινδρικό ερεισίνωτο που αποδίδεται έκκεντρα. Εκατέρωθεν της κεφαλής της Παναγίας δύο μετάλλια κόκκινου βάθους, όπου με χρυσά γράμματα αναγράφεται *ΜΡ ΘΥ*. Χρυσό στιλβωμένο βάθος, πράσινο δάπεδο.

Εικόνα των αγίων Πάντων με τη χρονολογία 1785 (διαστ. 0,80×0,60 μ.). Ενδιαφέρουσα εικόνα, στην οποία συνδυάζονται δύο θέματα, η Παναγία στον τύπο «Ρόδον το Αμάραντον» και οι άγιοι Πάντες. Στο κέντρο της σύνθεσης εικονίζεται η Παναγία να κρατεί τον Χριστό όρθιο, με ενδύματα ηγεμόνα στα αριστερά της και στο δεξί χέρι σκήπτρο και ρόδα. Στην κάτω αριστερή γωνία η υπογραφή του ζωγράφου Παϊσίου[51] και η χρονολογία: *ΧΕΙΡ ΠΑΪCΙΟΥ(;) ΑΨΠΕ΄ ΙΟΥΛΙΟΥ(;) ΙΕ*. Πάνω από την παράσταση της Παναγίας η Ετοιμασία του Θρόνου και ψηλότερα στο μέσον η Αγία Τριάδα ανάμεσα στα τάγματα των αγγέλων. Γύρω από τα κεντρικά θέματα διατάσσονται σε επάλληλες σειρές οι χοροί των προφητών, των αποστόλων, των ιεραρχών, των στρατιωτικών και άλλων αγίων, και στη ζώνη της βάσης, η οποία διαμορφώνεται κυκλικά, δεσπόζει στο κέντρο ο σταυρός με τους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη από κάθε πλευρά του. Το κάτω μέρος της παράστασης καταλαμβάνει η απεικόνιση του Παραδείσου, που κλείνεται από τείχος με πύργους. Από τις πύλες τους τρέχουν οι τέσσερις ποταμοί. Αριστερά εικονίζονται καθισμένοι ο Ιακώβ, ο Αβραάμ και ο Ισαάκ, ενώ δεξιά στέκεται ο δίκαιος ληστής με το σταυρό. Η εικόνα προέρχεται από τη Μικρά Ασία.

Εικ. 54. Ιωάννης ο Πρόδρομος. Αρχές 17ου αι. Εικόνα.

Εικόνα της αγίας Κυριακής, που χρονολογείται από επιγραφή στο 1743 (διαστ. 0,41×0,31 μ.) (Εικ. 55). Η αγία

51. Ο ζωγράφος δεν φαίνεται να ταυτίζεται με κανέναν από τους γνωστούς ομώνυμους ζωγράφους που αναφέρονται από τον Χατζηδάκη. Βλ. Χατζηδάκης - Δρακοπούλου, ό.π. (υποσημ. 44), σ. 266-295.

Εικ. 55. Αγία Κυριακή. 1743. Εικόνα.

παριστάνεται ημίσωμη και μετωπική με πλούσια βασιλικά ενδύματα, σύμφωνα με την καθιερωμένη εικονογραφία. Δεν φορεί καλύπτρα παρά μόνο στέμμα, εικονογραφικό στοιχείο σπάνιο, το οποίο απαντά σε τοιχογραφίες[52]. Το πλάσιμο του προσώπου με τις λαδοπράσινες πινελιές, η εμπίεστη διακόσμηση του φωτοστεφάνου, τα κόκκινα μετάλλια στις άνω γωνίες και το αυτόξυλο πλαίσιο επιτρέπουν την απόδοση της εικόνας σε βορειοελλαδικό εργαστήριο.

Εικόνα της Βαϊοφόρου (διαστ. 0,29×0,25 μ.), που φέρει αφιερωτική επιγραφή *δέησις ἰγνατίου ἱερομονάχου* και τη χρονολογία 1746. Η παράσταση ακολουθεί τη γνωστή εικονογραφία. Ο τρόπος απόδοσης των μορφών και η χρωματική κλίμακα συνηγορούν στην απόδοση της εικόνας σε εργαστήριο της Δυτικής Μακεδονίας.

Εικόνα του προφήτη Ηλία (διαστ. 0,38×0,30 μ.), που φέρει στο μέσον της κάτω πλευράς τη χρονολογία 1753. Κατά το γνωστό εικονογραφικό τύπο ο προφήτης εικονίζεται καθισμένος στην είσοδο του σπηλαίου, καθώς δέχεται τροφή από τον κόρακα[53]. Αποδίδεται σε εργαστήριο του Αγίου Όρους.

Η Σύναξη των Αρχαγγέλων με τη χρονολογία 1791 (διαστ. 0,76×0,49 μ.). Οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ εικονίζονται πάνω σε νέφη, όρθιοι και μετωπικοί, κρατώντας με το ένα χέρι μετάλλιο με τον Χριστό Εμμανουήλ και με το άλλο σπαθί και δόρυ αντίστοιχα.

Τέλος, μία εικόνα με τους αγίους Σπυρίδωνα και Δονάτο (διαστ. 0,206×0,171 μ.) και την Παναγία δεόμενη Βλαχερνίτισσα σε ακτινωτή δόξα μπορεί να αποδοθεί σε επτανησιακό εργαστήριο των αρχών του 18ου αιώνα.

19ος αιώνας: Αναφέρονται ακόμη δύο εικόνες του 19ου αιώνα, ακριβώς χρονολογημένες από επιγραφές.

Εικόνα του αγίου Ιωάννη Προδρόμου (διαστ. 0,40×0,30 μ.), όρθιου και μετωπικού στον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο. Κάτω αριστερά ελλειψοειδές διάχωρο με παράσταση της παράδοσης της κεφαλής του αγίου στη Σαλώμη. Στο μέσον της κάτω πλευράς η χρονολογία 1802.

Εικόνα της Παναγίας Γλυκοφιλούσας (διαστ. 0,359×0,269 μ.), πλαισιωμένης από μπαρόκ διάχωρα, στα οποία εικονογραφούνται επεισόδια από το βίο της. Στην κάτω πλευρά, μέσα σε διάχωρο η αφιερωτική επιγραφή: *ΚΑΙ ΖΩΟΠΟΙΟΝ ΟΙΔΑΣΙ ΚΡΗΝΗΝ ΚΟΡΗ ΚΟΛΠΟΙΣ ΦΕΡΟΥΣΑΝ. ΑΜΒΡΟΣΙΑΣ ΤΗΝ ΦΛΕΒΑΝ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΑΠΑΝΤΗΣ Ο ΕΚ ΤΖΙΑΣ ΚΥΡΙΑ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ, ΧΑΡΜΑ ΤΟΥ ΓΕΝΟΥΣ 1825 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 24.*

Μεταλλοτεχνία

Από τα έργα μεταλλοτεχνίας που καταγράφηκαν αναφέρονται τα παρακάτω:

Χάλκινο θυμιατό πρωτοβυζαντινών χρόνων (ύψ. 0,037, διάμ. βάσης 0,029, διάμ. χείλους 0,098 μ.). Έχει επίπεδη βάση, μικρή δακτυλιόσχημη λαβή. Ζεύγος ανάγλυφων κάθετων γραμμών διακρίνει το σώμα του θυμιατού από το μυκτήρα. Διέθετε πιθανότατα στέλεχος ανάρτησης που δεν σώζεται[54].

Χάλκινος φορητός ζυγός (διαστ. 0,076×0,023 μ.) (Εικ. 56). Αποτελείται από δύο χάλκινα ελάσματα συναρμοσμένα στο μέσον, ώστε να κινούνται. Τα ελάσματα απολήγουν

52. Με στέμμα παριστάνεται η αγία στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου του άρχοντα Θωμάνου στην Καστοριά. Βλ. Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αι. στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002, σ. 250.

53. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, σ. 80-81, αριθ. 29.

54. *Les bronzes antiques de Paris, Musée Carnavalet*, Paris 1989, σ. 231, αριθ. 225.

Εικ. 56. Χάλκινος φορητός ζυγός.

Εικ. 57. Πινάκιο. Αρχές 13ου αι.

στο ένα άκρο σε ανθεμωτό κόσμημα και στο άλλο σε δισκοειδή διαμόρφωση. Το ένα φέρει χαραγμένο στο δίσκο το γράμμα *Φ* και στη βάση του το γράμμα *Π* και το άλλο αντίστοιχα τα γράμματα *Π* και *Ι*. Ζυγοί αυτού του τύπου χρησιμοποιούνταν για τη ζύγιση αντικειμένων με μικρό βάρος, όπως νομίσματα, ράβδοι χρυσού και ασημιού κτλ.[55].

Θυμιατήρι ασημένιο που χρονολογείται στο 18ο αιώνα (ύψ. 0,255, διάμ. σώματος 0,097 μ.). Έχει σώμα εξάπλευρο στηριγμένο σε ψηλό κωνικό πόδι και πυραμιδοειδές κάλυμμα διαμορφωμένο σε πολυγωνικό οικοδόμημα με ποικίλα ανοίγματα που απολήγει σε σφαιρίδιο με σταυρό. Στις αλυσίδες προσαρτημένα σφαιρίδια.

Ασημένια καντήλα (ύψ. 0,220, διάμ. σώματος 0,125 μ.). Χρονολογείται από επιγραφή στα 1757, έχει κωδωνόσχημο τριμερές σώμα με οξεία απόληξη και ψηλό λαιμό με περιχείλωμα που φέρει διάτρητο φυτικό διάκοσμο σε ζώνες. Τρία χερουβείμ κοσμούν τα σημεία εξάρτησης των αλυσίδων, που σώζονται ακέραιες. Στο χείλος η επιγραφή: *Ἀφιέρωσις εἰς τὴν παναγία Δουβιάνου(;) Ἀθανασίου Μηλιόρη(;) ,αψνζ΄ Ἰουλίου κβ΄.*

Ασημένιο πολυκάντηλο (διαστ. κεντρικού: ύψ. 0,320, πλ. 0,20, διαστ. πλευρικών: ύψ. 0,175, πλ. 0,10 μ. έκαστο). Χρονολογείται από επιγραφή στα 1808 και αποτελείται από μία κεντρική τριμερή κωδωνόσχημη καντήλα με διάτρητο φυτικό διάκοσμο σε ζώνες και δύο βραχίονες, από τους οποίους αναρτώνται δύο όμοιου σχήματος μικρότερες καντήλες. Η κεντρική καντήλα φέρει τις επιγραφές: *Ἀφιέρωμα Γεωργίου Μανασή(;). Ἰούνιος 1808.*

Αργυρή στάχωση έντυπου ευαγγελίου, έκδοσης Βενετίας του 1803[56]. Το κάλυμμα της στάχωσης κοσμείται με ασημένια συμπαγή ελάσματα, στα οποία εικονίζονται στην πρόσθια όψη η Ανάσταση και οι τέσσερις ευαγγελιστές μέσα σε πλούσιο φυτικό διάκοσμο και στην οπίσθια η Σταύρωση και στις τέσσερις γωνίες οι προφήτες. Την παράσταση της Σταύρωσης περιβάλλουν σε κύκλο μετάλλια με σκηνές από το βίο του Ιησού. Στο κάτω μέρος διακρίνεται επιγραφή του 1820: *Ἀφιέρωσις τῷ πανσέπτῳ ναῷ Ἁγ. Γεωργίου Μητρόπολης, ὑπὲρ ψυχικῆς σωτηρίας τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ Σωφρονίου.*

Κεραμική

Δύο πινάκια των αρχών του 13ου αιώνα (ύψ. 0,09, διάμ. βάσης 0,118, διάμ. χείλους 0,26 και ύψ. 0,08, διάμ. χείλους 0,27 μ.). Στην εσωτερική επιφάνεια φέρουν λευκό επίχρισμα, πρασινωπή εφυάλωση και αδρεγχάρακτο διάκοσμο που χαρακτηρίζεται από έντονη σχηματοποίηση. Στο πρώτο πινάκιο, ψάρι με μακριά διχαλωτή ουρά και γύρω του σε περιστροφική κίνηση άλλοι τέσσερις, πιθανότατα, θαλάσσιοι οργανισμοί[57] (Εικ. 57). Στο δεύτερο, πουλί στραμμένο προς τα δεξιά και γύρω του καμπυλόσχημες γραμμές σε περιστροφική κίνηση[58].

Κούπα κυπριακού εργαστηρίου της Λαπήθου του 15ου αιώνα (ύψ. 0,129, διάμ. βάσης 0,081, διάμ. χείλους 0,135 μ.) (Εικ. 58). Πηλός καστανός, λευκό επίχρισμα εσωτερικά και εξωτερικά. Το ψηλό, όρθιο, προς τα έσω νεύον χείλος με τα λοξότμητα άκρα σχηματίζει γωνία με το σώμα,

55. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή (επιμ.), *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Κατάλογος έκθεσης*. Αθήνα 2002, αριθ. 18, σ. 71 (Ι. Μότσιανος - Κ. Σκαρμούτσου). G. Davidson, *The Minor Objects*, *Corinth* XII, σ. 194, αριθ. 1466, πίν. 88. Sh. Campbell, *The Malcove Collection*, Toronto 1985, σ. 73, αριθ. 93.

56. Η έκδοση είναι βιβλιογραφημένη. Βλ. Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα*, τ. Α΄(1801-1818) (Ε.Α.Ι.Α.), Αθήνα 1997, σ. 71, 1803.40.

57. Όμοια αγγεία σε ομάδα πινακίων από ναυάγιο στο Καστελλόριζο, σε ιδιωτική συλλογή της Ρόδου, στο Βυζαντινό Μουσείο, σε αθηναϊκή ιδιωτική συλλογή. Βλ. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, ό.π., σ. 155, αριθ. 170 (Χ. Κούτσικου), όπου συγκεντρωμένη βιβλιογραφία.

58. Γ. Θεοφίλου - Μ. Μιχαηλίδου, Βυζαντινά πινάκια από το φορτίο ναυαγισμένου πλοίου κοντά στο Καστελλόριζο, *ΑΔ* 41 (1986): Μελέτες, σ. 275-280, αριθ. 346-357.

Εικ. 58. Κούπα εργαστηρίου της Λαπήθου. 15ος αι.

η βάση είναι υπερυψωμένη με πεπλατυσμένο δακτύλιο. Ο διάκοσμος λεπτεγχάρακτος και γραπτός με καφεκίτρινες και πράσινες πινελιές εκτείνεται στην εσωτερική και την εξωτερική επιφάνεια. Στον πυθμένα μετάλλιο που διχοτομείται από ταινία και κοσμείται στους δύο τομείς που δημιουργούνται με βλαστούς. Εσωτερικά του χείλους διαμορφώνεται λεπτή ταινία με κυματοειδή γραμμή και στην εξωτερική επιφάνεια του χείλους φαρδιά ταινία κοσμημένη με όρθια και ανεστραμμένα ανθέμια. Η τεχνική, το σχήμα και ο διάκοσμος συνδέουν την κούπα με την παραγωγή του εργαστηρίου της Λαπήθου[59].

Δύο κεραμικά σκεύη με επίπεδη βάση, κυλινδρικό σώμα, ταινιωτές λαβές και απλό χείλος (διαστ. 0,41×0,133 και 0,26×0,105 μ.) (Εικ. 59). Φέρουν εξωτερικά παράλληλες οριζόντιες ραβδώσεις. Τα σκεύη αυτά χρησιμοποιούνταν για την άντληση του νερού προσαρμοσμένα στη ρόδα του μαγκάνου (μαγκανοκουβάδες)[60]. Μεταβυζαντινοί χρόνοι.

Εικ. 59. Αντλητήριο σκεύος νερού. Μεταβυζαντινοί χρόνοι.

Κοπτικά υφάσματα

Από τα κοπτικά υφάσματα που καταγράφηκαν, αναφέρονται ενδεικτικά τα ακόλουθα: α) Τμήμα ταινίας από μαλλί και λινό (διαστ. 0,57×0,17 μ.), στην επιφάνεια του οποίου διαμορφώνονται διάχωρα που περιλαμβάνουν απεικονίσεις ανθρώπινων μορφών σε προτομή και ζώων που κινούνται προς τα δεξιά, σε καστανό βάθος. Τα περιγράμματα των μορφών και των ζώων δηλώνονται με ρόδινο και ανοιχτοκάστανο χρώμα και οι επιμέρους λεπτομέρειες με κόκκινο, πράσινο και μαύρο. 5ος-6ος αι. (Εικ. 60)[61].

Τετράγωνο τεμάχιο υφάσματος καστανού χρώματος (διαστ. 0,081×0,09 μ.). Σε τετράγωνο καστανόμαυρου βάθους παριστάνονται πέντε ψάρια, που κινούνται προς τα αριστερά και τα δεξιά και περικλείονται από δύο κοίλες ταινίες στην άνω και την κάτω πλευρά. Εκατέρωθεν σχηματοποιημένα μοτίβα σε σχήμα Ζ. Στις γωνίες κυκλίσκοι και στην περιφέρεια σχηματοποιημένες γλωσσίδες. 10ος-11ος αιώνας[62].

Τετράγωνο τεμάχιο λινού υφάσματος (διαστ. 0,14×0,142 μ.). Δύο επάλληλα τετράγωνα καστανού χρώματος, από τα οποία το εσωτερικό περικλείει σχηματοποιημένο ρόδακα και το εξωτερικό πλοχμό. Στην περιφέρεια σειρά από ανεστραμμένα τρίγωνα που επιστέφονται από ρόμβους. 10ος-12ος αιώνας[63].

Ανθίβολα

Καταγράφηκε συλλογή 799 σχεδίων και ανθιβόλων που χρονολογούνται στο 18ο και το 19ο αιώνα και προέρχο-

59. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, *Μεσαιωνική εφυαλωμένη κεραμική της Κύπρου*, Θεσσαλονίκη 1996, πίν. XL, XLI, XLIV.

60. Κ. Ζωγράφου-Κορρέ, *Τα κεραμεικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995, σ. XX.

61. *Ägypten. Schätze aus dem Wüstensand. Kunst and Kultur der Christen am Nil*, Wiesbaden 1996, αριθ. 422, σ. 369.

62. P. de Bourguet, *Musée National du Louvre. Catalogue des étoffes coptes*, Paris 1964, G35, G65, H117.

63. A. Stauffer, *Textiles d'Égypte de la collection Bouvier*, Fribourg 1991, αριθ. 113, σ. 2219.

Εικ. 60. Κοπτικό ύφασμα. 5ος-6ος αι.

Εικ. 61. Άγιοι που κρατούν ομοίωμα ναού. 18ος αι. Σχέδιο με μελάνι.

νται από το εργαστήριο των Μαρινάδων από το χωριό Χιονιάδες της Ηπείρου. Πρόκειται για ανθίβολα διάτρητα ή έκτυπα με χρήση μολυβιού, πένας, υδατοχρώματος, υγρής χρωστικής άνθρακα με σκορδόζουμο, καθώς και σχέδια ή σπουδές με μολύβι, πένα, κάρβουνο. Θεματικά η συλλογή περιλαμβάνει παραστάσεις και λεπτομέρειες παραστάσεων της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, του Θεομητορικού κύκλου, του Ακάθιστου Ύμνου, απεικονίσεις του Χριστού, της Παναγίας, αγγέλων, ευαγγελιστών, προφητών, αγίων, γεωμετρικά και φυτικά μοτίβα και ορισμένα κοσμικά θέματα. Τμήμα της συλλογής έχει παρουσιαστεί σε εκθέσεις και δημοσιευθεί[64]. Αναφέρονται ενδεικτικά ορισμένα από τα μη δημοσιευμένα σχέδια και ανθίβολα:

Σχέδια και σπουδές με μολύβι ή με μελάνι: Σχέδιο με μελάνι της Προσκύνησης των Μάγων, θέμα που επαναλαμβάνεται με μολύβι στην πίσω όψη (αριθ. 253), της Παναγίας Βρεφοκρατούσας ένθρονης (αριθ. 312), της Κοίμησης του αγίου Νικολάου (αριθ. 515), αγίων που κρατούν ομοίωμα ναού (αριθ. 235) (Εικ. 61), ημίσωμων ιεραρχών (αριθ. 684), σπουδές εξωτερικών όψεων εκκλησιών (αριθ. 155), σπουδή ποδιού με χαμηλή μπότα προερχόμενη πιθανότατα από παράσταση έφιππου στρατιωτικού αγίου (αριθ. 392).

Διάτρητα ανθίβολα: Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (αριθ. 141) (Εικ. 62), η Πεντηκοστή (αριθ. 164), ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (αριθ. 167), η Ανάσταση (αριθ. 254), η Σταύρωση (αριθ. 257), η Βάπτιση (αριθ. 314), ο άγιος Στυλιανός και ιαματικός άγιος (αριθ. 453), η Παναγία ως Ρίζα του Ιεσσαί (αριθ. 648).

Αποτυπώματα με σκορδόζουμο από διάτρητο ανθίβολο: Οι απόστολοι Φίλιππος και Θωμάς (αριθ. 161), η Γέννηση (αριθ. 227), η Βαϊοφόρος (αριθ. 366), η Σύναξη των Αποστόλων (αριθ. 462) (Εικ. 63), ο προφήτης Ιακώβ (αριθ. 581), η Παναγία και ο άγιος Ιωάννης από τη Σταύρωση (αριθ. 646), ο προφήτης Δαβίδ (αριθ. 672).

Ανθίβολα με μολύβι, πένα ή κάρβουνο: Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου (αριθ. 250) (Εικ. 64), η Παναγία Βρεφοκρατούσα στεφόμενη από αγγέλους (αριθ. 274), ο άγιος Νικόλαος (αριθ. 615), τα Εισόδια της Θεοτόκου (αριθ. 738), η Ύψωσις του Τιμίου Σταυρού (αριθ. 748), η Περιτομή (αριθ. 753).

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί τετράδιο σχεδίων με 16 φύλλα (αριθ. 207-218) με διαφορετικά θέματα και σημειώσεις.

64. *Εκ Χιονάδων... σπουδές και ανθίβολα. 130 έργα από τη συλλογή της οικογένειας Γιαννούλη*, Βόλος 2004.

Εικ. 62. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. 18ος-19ος αι. Διάτρητο ανθίβολο.

Εικ. 63. Σύναξη των Αποστόλων. 18ος-19ος αι. Αποτύπωμα με σκορδόζουμο.

Κώδικες

Χαρτώος κώδικας ακέραιος και καλά διατηρημένος, χρονολογημένος στα 1761 (διαστ. 0,21×0,16 μ.). Αποτελείται από 198 φύλλα. Το χαρτί είναι ιταλικό με υδατόσημα. Μέτρια διατηρημένη στάχωση από χονδρό χαρτόνι χωρίς κοσμήματα. Γραφή μικρογράμματη, στρογγυλόσχημη. Αρχικά γράμματα, κοσμήματα και επίτιτλα σχεδιασμένα με κόκκινο μελάνι. Στο φ.1α πάνω από το επίτιτλο: *Βιβλῆον τοῦ ἁγιοτάτου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως κὺρ Γερμανοῦ.* Τίτλος πρώτης ομιλίας: *Τὸ συναξάριον τοῦ Σαββάτου τῶν ψυχῶν.* Στον κολοφώνα: *Τέλος τοῦ ἁγιοτάτου Γερμανοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως διδασκαλία τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης τεσαρακοστῆς.* Ακολουθεί βιβλιογραφικό σημείωμα: *ἤλιφε τέλος εἰς τοὺς ,αψξα΄ ἀπὸ χριστοῦ. ὑπὸ χειρὸς τοῦ ἀμαθοὺς ἰγνατίου ἱερομονάχου. Ἡ μὲν χεὶρ ἡ γράψασα σήπετε τάφω ἡ δὲ βίβλος αὕτη μένει εἰς χρόνους πληρεστάτους.*

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΑΖΙΑΝΗΣ

Εικ. 64. Ευαγγελισμός της Θεοτόκου. 18ος-19ος αι. Ανθίβολο με μολύβι.

ISSN 0570-622X